

Arxiu
de Textos Catalans Antics
30

BARCELONA
2011-2013

Arxiu de Textos Catalans Antics

Sigla: ATCA

Anuari per a l'edició i estudi de textos catalans anteriors al segle XIX
Fundador i director: Josep Perarnau Secretari: Jaume de Puig
Volum publicat a càrrec de l'Institut d'Estudis Catalans
i de la Facultat de Teologia de Catalunya

VOLUM XXX

2011-2013

SUMARI

ACTES DE LA «III TROBADA INTERNACIONAL D'ESTUDIS SOBRE ARNAU DE VILANOVA»
JAUME DE PUIG I OLIVER, *Crònica de la «III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova» (Barcelona, 7-9 d'octubre de 2011)* (7-67). Pere Lluís FONT (11-18), Jon ARRIZABALAGA (18-21), Marina MIQUEL I VIVES (22-23), Michael McVAUGH (23-25), Joan E. GARCIA BIOSCA – Marina MIQUEL – Carme SUBIRANAS (42-67), Josep ALANYÀ I ROIG (69-170), Antoine CALVET (171-190), Lluís CIFUENTES I COMAMALA (191-238), Pedro GIL-SOTRES (239-253), Sebastià GIRALT (255-291), Michael McVAUGH (293-304), Jaume MENSA I VALLS (305-334), Josep PERARNAU I ESPELT (335-361), Cosimo REHO (363-372), Fernando SALMÓN (373-383), Francesco SANTI (385-412), Barbara SCAVIZZI (413-438), Massimiliano BASSETTI (438-447), Fabio TRONCARELLI (449-457), Joseph ZIEGLER (459-480).

NOTES I DOCUMENTS

Massimo MARINI, «*Sanctissimus mandavit responderi, ut tandem quiescat*». *Sulle tracce di alcuni manoscritti lulliani conservati a Roma*

Josep PERARNAU I ESPELT, *Vària sobre sant Vicent Ferrer: 1. Almoïna de Benet XIII a un company de mestre Vicent Ferrer. 2. Estudiants catalans de Bologna recorden anècdotes de sant Vicent Ferrer amb motiu de la seva canonització. 3. Dos nous volums amb còpies de sermons de sant Vicent Ferrer, d'Advent i de Quaresma*

Fulvio DELLE DONNE, *Gaspar Pelegrí e le origini catalane della storiografia umanistica alfoncina*

SECCIÓ BIBLIOGRÀFICA

Recensions

Notícies bibliogràfiques

TAULES

De referències bíbliques

D'arxius, biblioteques i museus

D'antropònims i de títols anònims

OBRES ENVIADÉS A LA DIRECCIÓ

Adreces:

Direcció i intercanvis: Facultat de Teologia de Catalunya, Diputació, 231.
08007 Barcelona

Subscripcions: Institut d'Estudis Catalans, Carme 47. 08001 Barcelona

Preu de subscripció (IVA inclòs): 36 € (Estranger 39 €)

Preu del volum sol (IVA inclòs): 48 € (Estranger 51€)

Arxiu

de Textos Catalans Antics

Arxiu

de Textos Catalans Antics

30

BARCELONA
2011-2013

SOTA EL PATROCINI DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA
I DE LA DIPUTACIÓ DE BARCELONA

© 2011-2013 by «Arxiu de Textos Catalans Antics»
Volum publicat a càrrec de l'Institut d'Estudis Catalans
i de la Facultat de Teologia de Catalunya

Compost per Jordi Ardèvol
Imprès a Open Print, SLL
Disseny gràfic: Narcís Comadira

ISSN: 0211-9811
Dipòsit Legal: B 25453-1982

Prohibida la reproducció total o parcial per qualsevol mitjà
sense l'autorització escrita de l'editor

ACTES DE LA
«III TROBADA INTERNACIONAL D'ESTUDIS
SOBRE ARNAU DE VILANOVA»
(Barcelona, 7-9 d'octubre de 2011)

NOTA EDITORIAL

El volum precedent s'encetava amb una *Nota editorial*, que informava de la previsió que l'actual volum XXX aniria destinat a les aportacions de la «III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», celebrada els dies 7-9 d'octubre de 2012, durant els quals també s'hauria recordat el setè centenari del traspàs del dit mestre; hom hi advertia, de més a més, que per aquesta raó era previsible un retard en la publicació dels dits treballs, retard que dissortadament s'ha fet més llarg d'allò que era inicialment previst i que encara s'ha allargat per l'actual crisi econòmica, que també ha afectat l'Institut d'Estudis Catalans i nomès ens ha permès que l'esperada publicació entrés en el pressupost de l'any 2014. Aquestes raons, a les quals cal afegir les particulars dificultats que han presentat alguns dels estudis ara finalment publicats, i la introducció a última hora del treball de Massimiliano Bassetti de les pàgines 438-447, han imposat un endarreriment, del qual ens excusem davant els nostres possibles lectors, bo i esperant que prest es reprengui el ritme natural de la publicació de l'ATCA. Cal, doncs, agrair a la bestreta la comprensió del pacient lector, cosa que els responsables de l'ATCA fem amb molt de gust.

Barcelona, tardor del 2014

JAUME DE PUIG I OLIVER

CRÒNICA DE LA
«III TROBADA INTERNACIONAL D'ESTUDIS
SOBRE ARNAU DE VILANOVA»
(Barcelona, 7-9 d'octubre de 2011).

I. INTRODUCCIÓ

Enguany la celebració de la «III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova» ha trencat la tradició de les dues anteriors, separades per una distància de deu anys. La raó del trencament ha estat justificada: L'any 2011 s'esqueia el set-centè aniversari de la mort de mestre Arnau. I no solament això; des de la preparació de la «I Trobada», el dr. Josep Perarnau tenia clara la idea de com s'havien d'escometre els problemes que plantejava l'estudi de l'obra vilanovana i la significació històrica del personatge. Primer calia destriar les obres autèntiques de les que no ho eren, i aquest objectiu va constituir el plat fort de la «I Trobada». Aleshores fou examinada i discutida l'autenticitat de les obres espirituals, de les mèdiques i de les alquímiques. A propòsit de les darreres, únicament el dr. Juan Antonio Paniagua va donar aquells dies una resposta decidida, negant l'autenticitat arnaldiana de les obres d'alquímia que corren sota el seu nom. Era una negació de principi, que brollava d'una consideració simple: la incompatibilitat genèrica entre la tasca mèdica teòrica i pràctica que va desenvolupar Arnau, i els mètodes i objectius de l'alquímia. Per dirimir la qüestió, fou convocada la «II Trobada», en les conclusions de la qual es descartava que l'Arnau històric fos autor del corpus alquímic que s'aixopluga sota el seu nom, per bé que no es podia excloure que el mestre hagués tingut contactes ocasionals amb el món de l'alquímia i que s'hagués interessat per algun aspecte tècnic (medicinal) que en provenia, romanent escèptic respecte al fons teòric i a les virtualitats de la proposta alquímica. Separat així el personatge del món de l'alquímia, la «II Trobada» valorava positivament la necessitat d'estudiar la llegenda de l'Arnau de Vilanova «alquímic» a la llum d'una recerca codicològica exhaustiva, que resta per fer, i la qüestió de l'interès més accentuat que els col·laboradors immediats d'Arnau van sentir a l'esguard de l'alquímia. Deixant, doncs, aquest problema obert, la «II Trobada» tancava l'estudi de l'autenticitat de les obres d'Arnau de Vilanova.

Un cop fixats els morunys de l'obra arnaldiana, el dr. Perarnau creia que s'havia de procedir a la recollida de totes les dades biogràfiques disponibles sobre Arnau, per tal de clarificar el màxim possible no solament la seva biografia, ans també la cronologia de cadascuna de les seves obres, tant de les autèntiques com de les atribuïdes o les d'altres autors que hi fan referència. I atesa l'escaiença del set-centè centenari de la mort d'Arnau, va semblar con-

venient celebrar la «III Trobada» l'any mateix de l'aniversari. Però hi havia encara una altra raó per avançar la «III Trobada».

En la cloenda de la «I Trobada» tots els participants van adreçar a l'IEC la petició següent:

«Els sotasignants..., conscients dels problemes que cal aclarir entorn de la figura, l'acció i la producció intel·lectual d'Arnau de Vilanova, i a la vista dels projectes d'edició actualment en curs, creuen que el resultat final d'aquesta primera Trobada i la possibilitat de continuar-la en noves sessions depèn en gran manera de la continuació de l'edició d'obres espirituals que en el seu moment l'IEC es va comprometre i va començar a dur a terme».

«Per això els sotasignants voldrien instar l'IEC perquè reemprengués la continuació de l'edició de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova, iniciativa sense la qual l'estudi d'aquesta figura-clau del món medieval no es podrà abordar sobre base segura i, per tant, quedarà bloquejat i interromput, situació que fa contrast amb l'edició actualment en curs de les obres mèdiques d'Arnau, una de les iniciatives actuals més oportunes per impulsar i facilitar els estudis sobre Arnau de Vilanova».¹

Ara bé, en la sessió inaugural de la «II Trobada», el dr. Josep M. Terrica-bras va fer la presentació del volum III de les *Arnaldi de Vilanova Opera Theologica Omnia* (AVOTbO),² aparegut el 2004, amb la qual cosa es verificava que la petició feta deu anys abans havia estat escoltada i que l'IEC s'havia posat a la feina, ben secundat en el projecte per la Facultat de Teologia de Catalunya, com no podia ésser altrament. I escau dir en aquesta avinentesa que l'any 2007 va sortir el volum IV, amb l'*Alphabetum catholicorum ad inclitum dominum regem Aragonum pro filiis erudiendis in elementis catholice fidei* i el *Tractatus de prudentia catholicorum scholarium*, encara que aquesta ja és una notícia normal, purament administrativa, al costat de l'esdeveniment que s'ha produït els darrers mesos, fruit d'una activitat anterior tan intensa com discreta.

Era intenció antiga del dr. Perarnau convèncer els organismes responsables i administradors dels béns culturals del país perquè constituïssin un centre d'estudis arnaldians, amb la missió específica de promoure els estudis adients i d'editar aquelles obres arnaldianes no integrades en les obres mèdiques feliçment en curs d'edició a càrrec de la UB. El dr. Perarnau volia evitar que passés durant el segle XXI a propòsit d'Arnau el que ha passat el segle XX a propòsit de Llull, l'obra llatina del qual, començada de publicar a Mallorca, ha acabat essent editada al «Raymundus Lullus Institut» de la Facultat de Teologia de Freiburg im Breisgau, Alemanya. Després de sentir predicar

1. Cfr. «ATCA», 13 (1994), 21.

2. Cfr. «ATCA», 23/24 (2004-2005), 20-25.

durant anys la paraula «normalització» com una de les tasques ineludibles de la restaurada Generalitat de Catalunya, era decebedor veure que la «normalització» no trobava els seus primers camins allà on va saber-los trobar un home que mai no va disposar dels mitjans dels quals hom disposa avui, Enric Prat de la Riba; aquest home sabia que no hi ha cultura si no es tracta de la cultura de veritat, i amb menys que una sabata i una espadenya fou capaç de posar en marxa un programa ambiciós de redreç i d'infraestructures culturals fonamentals, basades en el treball i en una amplitud indiscutible de mires. Del que van fer Prat i, després d'ell, la Mancomunitat de Catalunya i la Generalitat republicana els catalans n'hem viscut durant tot el segle XX, i sort en vam tenir durant el període franquista. Segurament no costaria massa esforç demostrar que l'estil pratià no ha pas estat ni l'escollit ni el més observat durant els governs democràtics de Catalunya. En tot cas, la perseverància del dr. Perarnau en la idea que l'estudi d'Arnau de Vilanova i l'edició de la seva obra espiritual no havien de fugir de Catalunya finalment va fer forat. L'IEC, durant la presidència del dr. Salvador Giner i San Julian, i la Facultat de Teologia, en el deganat del dr. Armand Puig i Tàrrach, s'han posat d'acord a impulsar el «Centre Internacional d'Estudis Arnau de Vilanova». Llargues i al capdavant fructuoses gestions han donat com a resultat que la Facultat de Teologia cedeix un local com a seu permanent del Centre i que l'IEC el cogestiona amb la Facultat. Amb això s'ha posat la primera pedra d'un edifici que les generacions futures hauran de continuar, si es considera que els treballs de les tres «Trobades» celebrades fins avui constitueixen un cert punt de partida del treball gairebé infinit que resta per fer. Així, l'aniversari de la mort d'Arnau i la creació del Centre han coincidit amb la «III Trobada». Tots dos motius en justificaven l'avançament.

A part dels fets i de les publicacions al·ludides, els darrers anys ha continuat la investigació arnaldiana a Catalunya. Josep Perarnau publicava a «ATCA», 25 (2006), 443-451, l'article *Tractats espirituals d'Arnau de Vilanova en manuscrits de la University Library de Cambridge*, on feia saber que els mss. MM. I. 16 i MM. VI. 12 de la University Library de Cambridge contenen el primer una còpia incompleta del *De tempore adventus Antichristi* i una de completa del *De mysterio cymbalorum ecclesie*, i el segon contenia l'*Alphabetum catholicorum* d'Arnau de Vilanova. I a propòsit d'aquella biblioteca asseverava: «Més encara, amb tota seguretat creuria que una recerca sistemàtica en tots els seus fons manuscrits i, si fos possible, en els de cada un dels nombrosos 'Colleges' de la mateixa ciutat universitària, donaria un resultat que justificaria el treball esmerçat, afirmació basada almenys en la impressió general que els manuscrits solen ésser generosos» (443). Aquell mateix anys apareixia als «Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age», 73 (2006), 29-42, un treball de Michael MC VAUGH, *Arnau de Vilanova and Paris: One embassy or two?*, on l'autor posava sobre la taula el fet que a l'ACA no hi ha documents a favor de situar una ambaixada d'Arnau a París el 1299, sinó només el 1300, i proposava que la confrontació amb els teòlegs parisencs es

va escaure l'octubre del 1300. En *Noves dades sobre manuscrits ,espirituals' d'Arnau de Vilanova*, dins «ATCA», 27 (2008), 351-424, Perarnau completa dades sobre els mss. de Cambridge i classifica els mss. arnaldians de l'*Alphabetum catholicorum* en quatre sèries: el ms. que conté la redacció primitiva (Casanatense 1022), els tres que contenen el primer afegit a la redacció primitiva (Sydney, ms. Nicholson 23, Saint-Omer mss. 292 i 361), els que contenen el segon afegit a la redacció primitiva (BAV, Borgh. 205 i la traducció grega), i els que contenen el text definitiu (Vat. lat. 3824 i els de Frankfurt, Graz, Bernkastel-Kues, Cambridge, Oxford i Vat. lat. 5732), a part de fer un grapat d'aportacions de detall al coneixement de mss. arnaldians ja analitzats en moments anteriors pel mateix Perarnau. A «ATCA», 28 (2009), 211-263, Jaume Mensa i Valls estudiava *Les obres espirituals d'Arnau de Vilanova i la «Revelació de sent Ciril (Oraculum angelicum Cyrilli)»*, aclarint que Arnau fa ús d'aquell text profètic en les obres escrites «entre les darreries de l'any 1302 i el juliol de 1305» (243), i assenyalant-ne les possibles causes. En el mateix volum, p. 623-628, Josep Perarnau publicava un treball *Sobre l'estada d'Arnau de Vilanova a París, 1299-1300: Les dues dates dels textos*, en el qual, a propòsit de la proposta de Michael McVaugh, es discutia un punt de la biografia d'Arnau de Vilanova que després ha tornat a ésser discutit en la «III Trobada». El lector pot veure immediatament que aquests treballs s'inscriuen en l'estudi de la biografia d'Arnau, de la cronologia de les seves obres, i dels altres autors que hi fan referència, encara que en el cas de l'estudi de Mensa la referència no és d'un altre autor a Arnau, sinó d'Arnau a un altre autor. El mateix any Sebastià Giralt publicava a «Faventia» 31/1-2 (2009), 201-212, *Arnau de Vilanova en la Reforma protestant*, on estudiava la recepció de l'obra religiosa arnaldiana en el món editorial vinculat amb la Reforma, especialment gràcies a Mathias Flacius Illyricus (1520-1575). I darrerament Michael Mc Vaugh, que ja havia estudiat i editat el *Tractatus Arnaldi de Villanova de amore heroico* en les AVOMO, n'ha fet una reedició, acompanyada amb la corresponent traducció catalana a cura de Sebastià Giralt, a Barcelona, Editorial Barcino 2011, 79 p. Es palpa que les «Trobades» han posat en contacte els especialistes d'Arnau; dels contactes se'n deriven col·laboracions fructuoses; les col·laboracions tendeixen a eixamplar el cercle d'especialistes; en la «III Trobada» el relleu generacional ha començat a fer-se evident. Seria injust negar que des de la «I Trobada» fins avui s'ha arribat a algun resultat en el sentit de donar fesomia institucional i dinamisme a l'estudi i a l'edició de l'obra d'Arnau de Vilanova.

II. LA SESSIÓ INAUGURAL

El 7 d'octubre del 2011, a les 12,00 hores, començava a l'Aula Magna del Seminari Conciliar de Barcelona —i més avall es veurà perquè fou escollida aquesta seu— l'acte acadèmic d'inauguració de la «III Trobada Internacional

d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», presidit per l'Eminentíssim i Reverendíssim Senyor senyor Lluís Martínez Sistach, cardenal de la SRE, arquebisbe de Barcelona i Gran Cancellier de la Facultat de Teologia de Catalunya, i per Salvador Giner, President de l'IEC.

Obria la sessió el sr. Cardenal amb una salutació als assistents i tot seguit donava la paraula al dr. PERE LLUÍS FONT, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona i membre de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'IEC, que va pronunciar la lliçó inaugural següent:

CAP A LA «NATURALITZACIÓ» HISTÒRICA D'ARNAU DE VILANOVA

«Aquesta meva intervenció és ben difícil de justificar, si no és per la funció pràctica que solen fer aquest tipus de parlaments omplint la petita franja horària inicial d'una trobada com la que ens aplega, mentre els participants acaben d'entrar, d'acomodar-se i d'anar-se disposant a començar les sessions de treball, que són el que realment importa. Així i tot, considero que tenir l'oportunitat d'adreçar-vos la paraula és un honor totalment immerescut, ja que no ostento cap càrrec que comporti discurs protocol·lari ni formo part del selectíssim grup d'estudiosos d'Arnau de Vilanova. A títol de què, doncs, goso parlar-vos? Per descomptat, no hi ha cap raó objectiva. L'única vertadera raó és l'amistat de Mn. Josep Perarnau, l'arriscat crèdit que ell em fa i la meua incapacitat de dir-li que no. El pretext pot ser la meua condició de col·lega seu a l'Institut d'Estudis Catalans, amb una quarantena d'anys de docència universitària d'història de la filosofia a l'esquena, que m'han fet una mica coneixedor de l'ofici. Perquè aquesta pot ser considerada, al capdavant, una trobada d'historiadors de la filosofia. D'altra banda, com que els arnaldistes no treballeu pas sobretot per als arnaldistes, sinó per a tot el públic culte, jo també em considero un beneficiari del vostre treball i, com a tal, espero que em permetreu de fer-vos un petit discurs de fora estant. És sobretot un discurs de felicitació (i d'encoratjament, si calgués, que em sembla que no cal), amb la ingenuïtat de mig dir-vos com imagino el resultat darrer de les vostres recerques. Gràcies, especialment a Mn. Josep Perarnau, per la confiança.

Obviament, això no és una "lliçó inaugural", com diu emfàticament el programa, sinó una simple al·locució preliminar feta amb bona fe. Una espècie d'aperitiu, mentre esperem que arribin els plats forts de l'àpat. Deia que volia ser sobretot un discurs de felicitació. Un discurs basat en l'admiració per l'empenta, per la continuïtat i pel rigor metodològic del vostre treball (tal com el podem apreciar llegint les actes de les dues trobades anteriors), mèrit de tot un estol d'estudiosos, liderat per l'incansable Josep Perarnau, que, paral·lelament a l'equip impulsor de l'edició de les *Arnaldi de Villanova opera medica omnia* (AVOMO), en dues o tres dècades ha fet fer passos de gegant a

la investigació sobre Arnau. Parlo d'estol d'estudiosos (la quarta generació, segons els comptes de Jaume Mensa), hereus de les primeres generacions d'arnaldistes, compostes per figures isolades que van des dels pioners Marcelino Menéndez Pelayo i Barthélemy Hauréau en el darrer terç del segle XIX fins a Joaquim Carreras Artau i Miquel Batllori en el segon terç del XX i amb pocs noms entremig (algun, però, de tan decisiu com Heinrich Finke). Quin goig, en comparació, el grup actual!

De les Trobades Internacionals d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, celebrades totes a Barcelona, crida l'atenció especialment la seva rigorosa preparació i la discussió metòdica de ponències prèviament encarregades, redactades i enviades als participants, sobre una temàtica ben programada i que de l'una trobada a l'altra va avançant amb un bon full de ruta. També crida l'atenció la modèstia del nom —“trobada”— amb què és designada la periòdica reunió de treball, d'un nivell d'excel·lència que molts enfaristolats “simposis” i “congressos” podrien envejar. Aquestes “trobades” fan d'Arnau de Vilanova un privilegiat, estudiat per un col·lectiu al qual costaria de trobar-li parió en cap altre país i sobre cap altre autor. Podríem dir que heu fet de l'arnaldisme una branca internacionalment homologada dels estudis medievals. Tot un luxe per a una cultura modesta com la nostra i un bon motiu d'autoestima en temps en què abunda l'autoodi.

Deixeu-me evocar l'itinerari recorregut fins a aquesta III Trobada. En realitat, tot arrenca de l'obrador activíssim que és l'*Arxiu de Textos Catalans Antics* (ATCA), creat i dirigit tenaçment per Josep Perarnau, publicació que des del 1982 ha fet del famós metge i reformador un dels seus més constants centres d'interès, amb estudis, edicions i butlletins bibliogràfics. La I Trobada, efectuada el 1994, es va dedicar a discutir els problemes i els criteris d'autenticitat de les obres atribuïdes a Arnau, tant de les espirituals com de les mèdiques i de les alquímiques (les tres branques de l'arnaldisme), i les relacions entre les mèdiques i les espirituals, atès que l'autenticitat de les alquímiques semblava cada vegada més problemàtica. Les actes, publicades en els números 13 i 14 de l'ATCA (1994 i 1995) són el testimoni fefaent de la feina feta. Paral·lelament, el mateix any 1994 es va publicar el llibre *Arnau de Vilanova, espiritual: guia bibliogràfica*, de Jaume Mensa, les 719 fitxes bibliogràfiques del qual són un exponent de la vitalitat que anaven adquirint els estudis arnaldians.

Entre la I i la II Trobada es van quedar pel camí tres destacats estudiosos: Eusebi Colomer (el 1997), la necrològica del qual vaig tenir el trist privilegi de llegir a l'inici de la II Trobada; Luis García Ballester (el 2000), el gran impulsor de les ja anomenades AVOMO, i Miquel Batllori (el 2003), el supervivent de la generació anterior d'arnaldistes.

La II Trobada, celebrada deu anys després, el 2004, es va centrar en la problemàtica plantejada per les obres d'alquímia atribuïdes a Arnau, tema ja encetat en la trobada anterior, però que requeria una dedicació especial, atès que la solució que s'hi donés podia canviar substancialment la fesomia del

nostre clàssic. El resultat va ser que tot fa pensar que, com en el cas de Ramon Llull, són obres apòcrifes. Però, ¿per què deu ser que en la baixa edat mitjana són dos catalans els suposats campions europeus de l'alquímia? En tot cas, la II Trobada va servir per anar descarregant la nau de l'arnaldisme del llast d'unes obres pseudoarnaldianes. Les actes es poden consultar en el número 23-24 de l'ATCA (2004-2005). L'any anterior havia aparegut, al número 22 d'aquesta mateixa publicació (2003) un important butlletí bibliogràfic, a cura de Jaume Mensa i Sebastià Giral: *Bibliografia arnaldiana (1994-2003)*. I. *Arnau de Vilanova, espiritual*; II. *Corpus mèdic i alquímic*, que actualitzava la *Guia bibliogràfica* del 1994 i la completava amb la dimensió mèdica. L'any de la II Trobada és també el de l'aparició, a cura de Josep Perarnau i publicat per l'Institut d'Estudis Catalans i la Facultat de Teologia de Catalunya, del primer volum (el tercer de la sèrie de tretze programada pel mateix Perarnau) de les *Arnaldi de Villanova opera theologica omnia* (AVOThO), que inaugura el *Corpus Scriptorum Cataloniae*, també dissenyat per ell, que reprèn de cap i de nou el projecte de publicació dels *Scripta spiritualia* concebut per Joaquim Carreiras Artau i Miquel Batllori fa més de mig segle i estrenat tardanament el 1971 amb l'edició d'una obra major però que la crítica actual considera inautèntica, l'*Expositio super Apocalypsi*, dins del *Corpus philosophorum medii aevi*, patrocinat per la Union Académique Internationale, on també van aparèixer el 2002 vuit tractats arnaldians traduïts al grec (tots dos llibres editats per l'Institut d'Estudis Catalans).

Després de la II Trobada, el 2007, ha aparegut un segon volum (el quart de la sèrie), a cura també de Josep Perarnau, de les AVOThO. D'altra banda, hem hagut de lamentar la pèrdua de Juan A. Paniagua (el 2010), un altre dels impulsors, amb Luis García Ballester i Michael R. McVaugh, de les AVOMO, el projecte germà gran de les AVOThO.

Entre la II Trobada i aquesta III que avui inaugurem (juntament amb el Centre Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova), no han passat deu anys, sinó únicament set, perquè enguany s'escau el setè centenari de la mort d'Arnau i valia la pena aprofitar l'aniversari. Com sabeu, el gran tema de la III Trobada és la cronologia de la vida i de les obres arnaldianes. És lògic que després dels problemes d'autenticitat es discuteixin els problemes de cronologia. Per això parlava d'un bon full de ruta.

He titulat aquest meu parlament preliminar "Cap a la 'naturalització' històrica d'Arnau de Vilanova". Voldria ara explicar per què. Seguint de prop el diccionari, "naturalitzar" un autor (per exemple, Arnau) vol dir convertir-lo en ciutadà normal, de ple dret, ben integrat, de la república de les lletres i de les ciències; en aquest cas, de la història de la filosofia, de la teologia i de la medicina. Potser, per abreujar, podríem dir "de la història de la filosofia", ja que considerar a l'edat mitjana la filosofia, la teologia i la ciència com tres àmbits clarament diferenciats no deixaria de ser un anacronisme, una projecció retrospectiva des de concepcions posteriors d'aquestes tres disciplines. Per això, la història de la filosofia, fins al Renaixement, sol incorporar la de la teo-

logia i la de la ciència. També podríem dir que “naturalitzar” Arnau és treure'l de l'espai bàrbar del “pensament salvatge” o del pintoresquisme on encara el releguen tantes obres de referència, perquè deixi de ser un *outsider* per al món conreat de la cultura normalitzada.

Poso com a exemple d'aquesta necessitat de “naturalització” el *Petit Larousse illustré*, el diccionari “sûr, complet, indiscuté”, com diu en el pròleg, que tots els francesos tenen a casa seva. Heus ací com presentava el nostre heroi en l'edició del 1952: “Arnaud de Villeneuve, alchimiste et médecin espagnol, né en Catalogne (vers 1235 – vers 1312). Il étudia les propriétés de l'alcool.” Entrada que, en l'edició del 1988, “témoin fidèle et objectif” de l'evolució del coneixement (!), encara feia així: “Arnaud de Villeneuve, alchimiste et médecin catalan, né près de Lérida (v. 1250 – av. 1312). Il inventa peut-être les liqueurs spiritueuses.” D'altra banda, he consultat quatre voluminoses i ben conegudes històries de la filosofia, representatives de sengles tradicions lingüísticoculturals diferents: Émile Bréhier (francès), Frederick Copleston (anglès), Nicola Abbagnano (italià) i Guillermo Fraile (espanyol). Els tres primers ni l'esmenten, Arnau de Vilanova. El quart, el menciona en dos llocs diferents: en un l'inclou en una llarga llista de possibles autors del llibre *De tribus impostoribus* [Moisès, Jesús i Mahoma], i en l'altre es refereix a l'ampli moviment dels dominics catalans “contra el atrabiliario Arnaldo de Vilanova, el cual escribió contra ellos sus panfletos *Gladius iugulans thomatistas*, *Carpinatio poetriae theologi deviantis* [y] *Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Atheca*.” No és pas més satisfactòria la visita a Wikipedia, que el primer que ens fa saber és que Arnau de Vilanova és “alquimista, astrólogo y médico”. És obvi que a la “naturalització” d'Arnau que tan conscienciosament aneu fent, li costa d'arribar a les obres (i a les pantalles) de referència. Deu ser que es necessita temps. Tornant al meu *Petit Larousse illustré*, goso imaginar que l'edició del 2012, assignant-li de passada una extensió similar a la del seu veí alfabètic “Arnaud de Brescia” (Arnaldo de Brèscia), podria dir més o menys això: “Arnaud de Villeneuve (Arnau de Vilanova), médecin et réformateur spirituel catalan (Valence? vers 1240 – Gênes 1311). Il étudia et enseigne la médecine à Montpellier, fut médecin de rois et de papes et s'évertua à régénérer la chrétienté avec un discours apocalyptique. Il écrivit des ouvrages médicaux et théologiques en latin et en catalan.”

El procés de “naturalització” és normalment la conseqüència d'una laboriosa operació d'“urbanització”, si se'm permet aquesta metàfora complementària. “Urbanitzar” és convertir de silvestre en urbà, ordenar, endreçar, fer transitable, d'acord amb un bon mapa. És el que feu vosaltres, amb Arnau de Vilanova; és el que fan aquestes trobades; és el que fa l'ATCA; és el que fan les AVOMO i les AVOTHO. La “urbanització” comporta la seqüència lògica inventari>edició>estudis, amb totes les recerques documentals corresponents a cada moment sobre manuscrits, autenticitat, llengua, cronologia, doctrina, biografia, context històric, etc. Seqüència que, d'altra banda, cal

recórrer no pas en direcció única, sinó també en sentit contrari (estudis>edició>inventari), ja que les recerques de cada tram del recorregut repercuteixen retroactivament sobre les del tram anterior. Tinc la impressió que aquesta operació d'“urbanització” d'Arnau de Vilanova, condició per a la seva “naturalització”, està no solament ben endegada, sinó bastant avançada, per provisionals que siguin alguns dels resultats. I que l'esteu fent de manera rigorosa, seguint (sabent-ho o no) el consell que donava ja fa més d'un segle l'iniciador de l'escola francesa d'historiografia filosòfica, Victor Delbos: que cal malfiar-se “d'aquells jocs de reflexió que amb el pretext de descobrir la significació profunda d'una filosofia comencen per negligir-ne la significació exacta”.

Tractant d'imaginar el resultat darrer de les recerques arnaldianes, no puc evitar d'evocar el cas dels estudis platònics, que s'ha convertit en el model d'aquest tipus d'operació que he anomenat “urbanització” i que té l'avantatge que podem contemplar-ne el cicle complet, tal com l'ha dut a terme tot un exèrcit d'investigadors durant el segle XIX i la primera part del XX. M'hi autoritza també el fet que aquest Plató convenientment “urbanitzat” ha passat a formar part del que podríem considerar cultura filosòfica general. Els dos problemes fonamentals del corpus platònic que calia resoldre, autenticitat i cronologia, són també els dos principals problemes del corpus arnaldianà abordats fins ara en aquestes trobades. El punt de partença era el corpus platònic tradicional, compost, d'una banda, per les nou tetralogies transmeses per Trasíl·le (un astròleg alexandrí del temps de Tiberi), que ell potser ja es va trobar i que reproduirà Diògenes Laerci, en què les trenta-sis obres atribuïdes a Plató (comptant les tretze cartes com una sola obra) es presenten ordenades sense criteri aparent; i, d'altra banda, per set obres més, algunes ja considerades espúries pel mateix Diògenes Laerci, però que es van “colar” com a platòniques en manuscrits medievals. Només als grans se sol atribuir obres que després resulten ser inautèntiques. Ja se sap: *on ne prête qu'aux riches* (es diguin Plató o Arnau). Els estudiosos de Plató, conjugant criteris externs i interns, han arribat a un consens pràcticament unànime, segons el qual vint-i-quatre obres són considerades autèntiques, dotze dubtoses (de les quals tres probablement autèntiques i sis probablement apòcrifes; per tant, només tres d'autenticitat realment discutida, entre elles la principal de les cartes, la setena) i set apòcrifes (les no incloses en les tetralogies). I, tant pel que fa a les autèntiques com pel que fa a les probablement autèntiques i a les d'autenticitat realment discutida (quan s'opta per la seva autenticitat), el consens s'estén, amb variacions insignificants, a la cronologia relativa i, de forma aproximada, a la cronologia absoluta. Sense que es vegi per ara com es podria anar gaire més lluny en la precisió. (Quant a les cartes, a part de la setena, la majoria són tingudes per apòcrifes o per probablement apòcrifes.)

Heus ací, presentat de la manera més senzilla, el quadre cronològic dels escrits platònics, en el marc biogràfic:

427: Naixement de Plató.
 407: Plató, deixeble de Sòcrates.
 399: Mort de Sòcrates.

Període de joventut

Diàlegs socràtics: *Apologia de Sòcrates*, *Critó*, *Eutífron*, *Laques*, *Lisis*,
Càrmides, *Hípies menor*, *Protàgores* (més *Trasímac* = *República I*).
 388/387: Primer viatge a Sicília.
 387: Fundació de l'Acadèmia.

Període de maduresa

a) Diàlegs de transició: *Gòrgies*, *Menó*, *Cràtil*, *Eutidem*.
 b) Platonisme clàssic: *Banquet*, *Fedó*, *República*, *Fedre*.
 367: Segon viatge a Sicília. Aristòtil a l'Acadèmia.

Període de vellesa

a) Platonisme crític: *Teetet*, *Parmènides*, *Sofista*, *Polític*.
 361: Tercer viatge a Sicília.

Període de vellesa

b) Darrers diàlegs: *Fileb*, *Timeu*, *Críties*, *Lleis*.
 347: Mort de Plató.

Escrits dubtosos:

- a) Probablement autèntics: *Hípies major*, *Ió* (diàlegs socràtics) i *Menexen* (diàleg de transició).
- b) Objecte real de discussió: *Alcibiades I* (diàleg socràtic), *Epínomis* (el darrer dels diàlegs) i la *Carta VII* (de l'època dels darrers diàlegs).
- c) Probablement apòcrifs: *Alcibiades II*, *Hiparc*, *Minos*, *Rivals*, *Tèages* i *Clitofont* (més alguna carta).

Escrits apòcrifs:

Demòdoc, *Axió*, *Sísif*, *Eríxies*, *De la justícia*, *De la virtut* i *Definicions* (més la major part de les cartes).

Com abans insinuava, penso que esteu a prop de poder presentar un quadre cronològic semblant dels escrits arnaldians (mèdics i teològics), dintre del corresponent marc biogràfic, amb una llista de les obres autèntiques, de les dubtoses (distingint eventualment entre les probablement autèntiques, les realment dubtoses i les probablement apòcrifes) i de les apòcrifes. Una de les

grans diferències entre el cas de Plató i el d'Arnau de Vilanova és que en aquest la “urbanització” és un mitjà necessari per a la desitjada “naturalització”, mentre que Plató ja està “naturalitzat” des de sempre, sense que hagi hagut d'esperar que es produís la millora substancial de la seva “urbanització”.

Si s'ha seguit, com és el cas, el savi consell de Victor Delbos que abans he recordat, arriba també, finalment, el moment dels estudis sintètics. Lògicament, primer hi ha el mapa de grandària natural, que diria Jorge Luis Borges (és a dir, l'edició de l'obra completa); però després (o, amb la prudència deguda, també paral·lelament a partir de les edicions disponibles) han de venir els mapes a l'escala convenient: el discurs de la història de la filosofia és sempre un discurs interpretatiu, més breu que l'obra completa de l'autor. Un discurs que no pot ser pura erudició arqueològica ni pura repetició positivista (ni que sigui selectiva), sinó que s'ha d'arriscar a fer obra de síntesi, per tractar d'entendre correctament el pensament de l'autor sobre els seus mètodes i les seves doctrines, és a dir, sobre les grans qüestions que hi ha en joc en la seva obra: en el cas d'Arnau, la seva concepció de la filosofia (la seva polèmica antifilosòfica no ens ha de fer oblidar que, com pensava ja el vell Aristòtil, no es pot negar la filosofia sinó fent filosofia), la seva concepció de la teologia i de la relació d'aquesta amb la filosofia, la seva concepció de la ciència (en aquest cas, sobretot de la ciència mèdica) i de la relació d'aquesta amb la filosofia i amb la teologia, la seva antropologia, la seva teologia de la història, la seva concepció de la relació entre la raó, l'experiència i la fe, la seva exegesi escripturàstica, el seu diagnòstic de la cristiandat i el sentit darrer del seu radicalisme cristià i de la reforma espiritual que proposava (¿com un metge d'individus pot arribar a considerar-se metge de la cristiandat?), etc. És una tasca no gens fàcil, perquè Arnau és un pensador atípic, un autor rupturista, un testimoni viu del pluralisme medieval a què ja ens tenen avesats els medievalistes, difícil de situar tant sincrònicament com diacrònicament. ¿Pot ser considerat un dels avatars del joaquimisme? ¿O un dels precedents de la Reforma protestant? ¿És una baula de la cadena dels “antidialèctics”? ¿O el primer de la llarga llista catalana de metges filòsofs? D'altra banda, ¿es tracta simplement del pensament d'una figura (ni que sigui una glòria nacional) del passat, que cal preservar museísticament, o hi ha també aspectes del seu pensament que encara avui ens poden interessar? Jo apostaria per la resposta positiva a aquesta darrera pregunta, bé que recordant que tota lectura comporta hermenèutica i que tota hermenèutica comporta, com ens ha ensenyat Gadamer, una “fusió d'horitzons” (en aquest cas, de l'horitzó d'Arnau i del nostre). Però aquestes són ara consideracions potser intempestives.

Acabo. Penso que us hem de felicitar i ens hem de felicitar pel vostre treball. He mirat de no cometre la impertinència de dir-vos com l'heu de fer, perquè vosaltres ho sabeu més bé que ningú. M'ha semblat que l'exemple dels estudis platònics podia servir per imaginar-ne el resultat darrer. Bé, “darrer” és un dir, perquè aquesta mena de resultats solen tenir algun grau de provi-

sionalitat. El filòsof Maurice Blondel parlava en certa ocasió de “conclusions aperitives”, perquè hi ha moltes qüestions que difícilment es poden donar mai per totalment tancades i, d'altra banda, sovint fer el cim d'una serralada serveix per veure'n una altra fins llavors desconeguda. Ara bé, amb sort, es pot arribar a una situació semblant a la que abans descrivia a propòsit del estudis platònics, en què es produeix un consens pràcticament unànime sobre autenticitat i cronologia, sense que es vegi de moment com es podria precisar gaire més. Però els resultats també necessiten el seu temps per assentar-se, i més encara, com ja he constatat, per arribar fins a les obres de referència. Com diu un amic meu, si cal podem menjar més de pressa, però el que no podem fer és accelerar la digestió. En tot cas, penso que esteu dibuixant amb moltes garanties el mapa de l'arnaldisme. I les AVOMO i les AVOTHO deuen ser dos dels projectes actuals internacionalment més destacats d'edició d'un clàssic del pensament. Amb el vostre treball, feu un gran servei no solament a la cultura catalana, sinó també a la cultura universal. I en particular, deixeu-m'ho dir, a la filosofia, ja que aquesta trobada, com apuntava al començament, és al capdavant una trobada d'historiadors de la filosofia, i amb el temps he anat aprenent la bondat d'aquell lema del filòsof francès Léon Brunschvicg, mestre de mestres, segons el qual “la història de la filosofia és el laboratori del filòsof”.

Tot seguit el senyor Cardenal donà la paraula a JON ARRIZABALAGA, del Departament d'Història de la Ciència del CSIC-IMF de Barcelona, el qual va fer el següent

RECORD DEL PROFESSOR
JUAN ANTONIO PANIAGUA
(1920-2010)

«Vaig conèixer Juan Antonio Paniagua durant l'any acadèmic 1973-1974, quan començava els meus estudis de medicina a la Universitat de Navarra. L'ocasió fou l'assignatura d'«Introducció a la medicina», que aquell any s'impartia a Pamplona per primera vegada. Des del primer moment em vaig sentir atrapat per l'estil apassionat, clar i directe amb què exercia el seu magisteri aquell professor inquiet i menut, sota la bata blanca del qual despuntava un «clergyman» negre. Les seves classes tenien un contingut peculiar, allunyat del formalisme científico-natural obligatori de les altres assignatures i alhora complement humanístic, imprescindible i personal, d'ell mateix. Paniagua desgranava els conceptes bàsics de la teoria i pràctica mèdiques amb els quals començàvem a familiaritzar-nos aquell primer curs de la llicenciatura, utilitzant la història de la medicina com a eina per tal d'il·luminar-los.

Una enquesta que ens va passar en acabar el curs per tal de conèixer millor els nostres interessos, va tenir esment del meu gust pel llatí i per la història. Abans de les vacances d'estiu d'aquell any em va cridar per oferir-me una

col·laboració en les tasques del Departament d'Història de la Medicina que ell dirigia. Vaig acceptar el seu oferiment encantat. Al final de l'entrevista va voler obsequiar-me amb un exemplar dedicat de la petita monografia sobre Arnau de Vilanova que havia publicat cinc anys abans, el 1969. Aquella avinentesa, al començament de l'estiu del 1974, ara ja tan llunyà, va segellar l'inici d'una relació llarga i ininterrompuda amb don Juan Antonio, com li dèiem, fins al seu traspàs, al principi de l'any 2010.

El curs regular d'Història de la Medicina que va impartir durant el quart any de la llicenciatura i un altre d'opcional, un any després, sobre la mentalitat anatomoclínica, van refermar el meu interès creixent per la història de la medicina. En acabar el cinquè curs de la carrera, vaig acceptar entusiasmat la proposta d'iniciar sota la seva direcció una tesi doctoral de temàtica històrico-mèdica. L'etapa nova que aleshores es va obrir en la nostra relació fou marcada pel seu suport desinteressat i incondicional a la meua voluntat de dedicar-me professionalment a la història de la medicina.

Les gestions personals de Paniagua, l'estiu del 1980, davant Emili Ballester i Rosa Ballester, responsables aleshores del Departament d'Història de la Medicina a la Universitat de Saragossa, em van permetre iniciar-hi el meu camí professional durant el curs 1980-1981. L'any 1982 el seu aval davant Luís García Ballester va fer possible que continués a la Universitat de Cantàbria a partir del febrer del 1983. Lluís va esdevenir codirector de la meua tesi. Amb ell vaig completar la meua formació i vam compartir projectes, il·lusions i llocs de treball durant gairebé dues dècades, fins a la seva mort prematura l'any 2000. Tanmateix, ni la meua partida a Santander, ni la meua estada post-doctoral posterior a Cambridge, ni el meu trasllat professional ulterior a la Institució Milà i Fontanals del CSIC a Barcelona no van interrompre la meua relació professional amb Juan Antonio Paniagua; més encara, amb el pas dels anys, esdevingué de mica en mica i de forma natural una relació amb un col·lega *senior*, que, a més, era un amic entranyable. Els anys vuitanta vaig coincidir amb ell en reunions professionals nombroses i en llocs diferents. Fins poc abans de morir vaig poder visitar-lo assíduament a Pamplona, aprofitant els meus viatges per raons familiars. Sempre que en la meua vida professional li vaig demanar consell, em vaig poder beneficiar del seu judici benèvol i ponderat.

Va morir a Pamplona l'onze de febrer del 2010, sis mesos abans de fer noranta anys, després d'una vida plena, intel·lectualment activa i físicament autònoma gairebé fins a la fi dels seus dies. Era llicenciat en medicina per la Universitat de Valladolid (1945), doctor en medicina per la Universitat de Madrid (1948), fou secretari general de la Universitat de Navarra (1960-1966), professor d'Història de la Medicina (1962-1992), professor de Deontologia Mèdica (1965-1972) i d'Història de la Farmàcia (1970-1990) de la mateixa universitat, i sacerdot des de l'any 1968.

Començà la seva dedicació a la història de la medicina el 1948, sota el magisteri del professor Pedro Laín Entralgo, titular a Madrid des del 1942 de

l'única càtedra d'Història de la Medicina que llavors hi havia a Espanya. Al costat de Laín va ser el primer secretari de redacció de la revista *Archivos Iberoamericanos de Historia de la Medicina y Antropología Médica*, fundada el 1949 i encara viva, publicant-se ara amb el nom d'*Asclepio*. Amb Laín fou soci fundador de la Sociedad Española de Historia de la Medicina. I encara fou Laín qui el va animar a estudiar la figura i l'obra del metge català i professor de la Universitat de Montpeller, Arnau de Vilanova (ca. 1240-1311), àmbit d'estudi en el qual Juan Antonio Paniagua es convertí aviat en una autoritat reconeguda internacionalment.

El setembre del 1956, convençut de la necessitat d'estudiar amb profunditat la tradició manuscrita de les obres mèdiques i paramèdiques d'Arnau de Vilanova per tal d'alliberar-les de moltes atribucions dubtoses, es va traslladar a París amb una beca del CSIC per escometre aquesta temàtica. Durant l'any d'estada a París, on va treballar sobretot a la sala de manuscrits de la BNF i, segons testimoni propi, va comptar amb «la competència excepcional i l'amabilitat exquisida de Mlle. Marie-Thérèse d'Alverny», Paniagua es va posar en contacte amb historiadors europeus de la ciència com és ara el mestre i veterà Ernest Wickersheimer (1880-1965), i els joves investigadors Guy Beaujouan (1925-2007) i Jacques Payen, els quals, després de la Segona Guerra Mundial, procedien a bastir la disciplina des de bases documentals noves. Les investigacions heurístiques de Paniagua van menar-lo a demostrar que una gran part de les obres atribuïdes al metge medieval eren apòcrifes, assenyaladament les que feien referència als aspectes més acostats a l'esoterisme i a les arts ocultes.

La producció científica de Juan Antonio Paniagua, desplegada entre 1949 i 1994, segueix essent de consulta obligatòria per als historiadors de la medicina medieval. Val la pena de remarcar la biografia imprescindible d'Arnau, publicada a València per la Càtedra d'Història de la Medicina de la Universitat valenciana el 1969, l'estudi comparat de la versió castellana del règim de sanitat dirigit al rei Jaume II d'Aragó impresa a Saragossa per Jerónimo de Mondragón el 1606, i la monografia *El doctor Chanca y su obra médica: vida y escritos del primer médico del Nuevo Mundo*, Madrid, Instituto de Cultura Hispánica 1977. La biografia i els articles principals de Paniagua sobre Arnau es van tornar a publicar la dècada dels 1990, amb motiu de la seva jubilació acadèmica, aplegats dins el volum *Studia Arnaldiana: Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Barcelona, Fundació Uriach 1994.

D'altra banda, des de l'any 1975 al 2000, Juan Antonio Paniagua va dirigir, al costat de Luis García Ballester i Michael McVaugh, les *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia* (AVOMO). Aquest projecte internacional d'edició crítica i estudi de les obres mèdiques d'Arnau de Vilanova, a càrrec d'un planter d'investigadors europeus i nord-americans interdisciplinar, s'ha concretat fins ara en la publicació de catorze volums. El més recent, aparegut tot just fa uns mesos ha estat el *Tractatus de humido radicali* (AVOMO V.2), que ha editat

McVaugh, i Chiara Crisciani i Giovanna Ferrari han estudiat. A més d'exercir les seves funcions com a membre de la direcció científica de les *AVOMO*, Paniagua es va ocupar específicament de l'edició de l'obra aforística d'Arnau, recollida en els volums VI.1 i VI.2 de la col·lecció: *Medicationis parabola*, Barcelona, UB 1990, i *Commentum in quasdam parabolas et alias aphorismorum series: Aphorismi particulares, aphorismi de memoria, aphorismi extravagantes*, Barcelona, UB-Fundació Noguera 1993.

Entre les qualitats de Juan Antonio Paniagua com a mestre de professionals de la història de la medicina dins i fora del nostre país m'agradaria remarcar les següents: Obertura a la bibliografia historicomèdica internacional, oi més meritòria si es té en compte les dificultats que hi havia a Espanya els anys 40, 50 i 60, quan li tocava desenvolupar una bona part de les seves investigacions històricomèdiques; rigor i pulcritud en la investigació; perspicàcia per obrir i desplegar camps d'investigació nous; intuïció per formular hipòtesis i conjectures que després altres investigacions pròpies o d'altri sobre Arnau de Vilanova han permès de confirmar; gust i domini de la llengua castellana; prosa elegant i cultura humanística vasta; i, *last but not least*, generositat intel·lectual, abocada tant en les activitats docents com en l'actitud sempre atenta cap als deixebles i companys que sotmetíem els resultats de les nostres investigacions al seu parer.

Al costat d'aquestes qualitats intel·lectuals Paniagua conreava una exquisidesa humana profunda, que no va passar desapercebuda a ningú que l'hagués conegut. Era «un hombre en el buen sentido de la palabra bueno», si m'és permès emprar el vers machadià avantatjadament conegut. El van adornar un tarannà obert, l'esperit tolerant, l'afabilitat, la facilitat per a la conversa i el seu enginy agut, la capacitat d'interessar-se per les opinions dels altres, l'optimisme antropològic. Paniagua es va guanyar el respecte i l'afecte de persones de condició i ideologia diferents, particularment entre les generacions més joves.

Una vegada em va confessar que sentia com si el fat l'obligués sovint a jugar un paper de pont entre persones i institucions. Em consta que va saber construir dins i fora de la professió molts ponts i ben sòlids, durant una existència dilatada, una bona part de la qual va transcórrer en circumstàncies difícils, ben tràgiques, de la història d'Espanya. Per tot plegat, des d'aquestes línies vull reiterar-li la meua gratitud profunda per tot el que vaig aprendre d'ell des del punt de vista intel·lectual i humà durant els gairebé quaranta anys que vaig tenir la sort de tractar-lo.

Moltes gràcies».

Seguidament el sr. Cardenal va donar la paraula a MARINA MIQUEL I VIVES, tècnica del Museu d'Història de Catalunya, la qual va fer una exposició acompanyada amb diapositives sobre un tema que darrerament havia estat d'actualitat en les mitjans de comunicació, i de la qual s'insereix ací el resum facilitat per ella mateixa:

NOTÍCIES DE PERE EL GRAN I BLANCA D'ANJOU, EL REI I LA REINA TRACTATS PER ARNAU DE VILANOVA

«L'any 2010, en el marc de la celebració del 850è aniversari del monestir de Santes Creus, el Museu d'Història de Catalunya va plantejar com objectiu estratègic la restauració del panteó reial de Santes Creus, format per les tombes dels reis Pere II el Gran, Jaume II el Just i Blanca d'Anjou, així com la tomba de l'almirall Roger de Llúria.

El panteó reial de Santes Creus, concebut i planificat pel rei Jaume II el Just entre els anys 1291 i 1316, per tal d'acollir honoríficament les despulles del seu pare Pere el Gran, les seves mateixes i les de la seva esposa la reina Blanca d'Anjou, és l'únic monument funerari dels reis de la corona d'Aragó que ha arribat intacte fins als nostres dies. D'altra banda, es tracta de les primeres tombes bastides en estil gòtic a la Corona d'Aragó.

Durant l'any 2010 un equip multidisciplinar integrat per més de quaranta persones ha dut a terme els treballs d'estudi i restauració de les tombes reials, així com dels cossos de Pere el Gran († 1285) i de la reina Blanca d'Anjou (1310). Per tal de dur a terme la restauració dels panteons, hom ha efectuat un recull documental exhaustiu referent al període de contractació de les obres de construcció i decoració dels túmuls, que ha permès millorar substancialment els coneixements que es posseïa fins aleshores sobre aquests encàrrecs regis, els seus artífexs i els ritmes d'execució.

Pel que fa a l'estudi dels cossos, la recerca científica, encara en curs, s'ha orientat vers tres objectius: l'estudi del ritual funerari, l'estudi antropològic i patològic i l'estudi de l'aixovar funerari.

L'estudi dels cossos de Pere el Gran i de Blanca d'Anjou (el cos de Jaume II va desaparèixer durant els saqueigs de 1836), més enllà de determinar les seves característiques antropològiques, ha posat en relleu una cultura tanatopràctica molt allunyada del que la literatura mèdica de l'època, notablement la de la influent Universitat de Montpeller, propugnava en relació amb la cura a dispensar als cadàvers dels difunts socialment rellevants. A diferència del que s'esdevé amb els prínceps i sobirans del centre i nord d'Europa i de la mateixa Castella, en els cossos dels reis de la Corona d'Aragó de finals del segle XIII i començaments del segle XIV no es practiquen ni l'evisceració ni el rentat de budells propugnats pels tractadistes montpellerins. Per contra, i tal com és corrent entre els potentats italians o en l'àmbit del papat, la preparació del cadàver es duu a terme mitjançant rentats superficials acurats i l'aplicació tòpica de substàncies vegetals dotades d'una certa eficàcia a l'hora d'evitar o contenir proliferació de la fauna cadavèrica i la degradació ràpida del cos.

Pel que fa al ritual funerari, en el cas del rei Pere II no comptem amb evidències inequívokes d'una exposició pública del cadàver, mentre que en el de Blanca d'Anjou en podríem veure un indici en els talls efectuats en els genolls i turmells per tal de corregir la postura concreta que li havia sobre-

vingut a causa del *rigor mortis*. Ambdós enterraments són secundaris, de manera que els cossos iniciaren el seu procés de dessecació o momificació en una tomba que no fou definitiva i de la qual en desconeixem les característiques. Un cop acabats els monuments funeraris (el de Pere II l'any 1302, el de Blanca d'Anjou l'any 1316), llurs cossos hi foren traslladats i, en el cas de Pere II, els peus hagueren d'ésser desarticulats i reubicats entre les cames del difunt, per tal d'encabir-lo bé dins la banyera romana de pòrfir destinada a contenir les seves restes.

Pere II fou sebollit vestit amb túnica de llana, una peça senzilla en les seves formes, però de teixit de qualitat alta. Durant l'enterrament secundari de l'any 1302, tant la despulla del cos com els vestits que l'embolcallaven foren coberts amb una peça de lli amarada de guix, segellant així el fardell funerari. Sobre aquest element aïllant fou disposada una túnica o capa de llana, plegada de tal manera que s'ajustés als contorns del cos, alhora que l'àrea del cap del difunt fou coberta amb una caputxa.

Pel que fa a les causes de la mort, en el cas del rei Pere II, l'estudi forense no ha permès determinar-ne una causa certa, tot i l'evidència d'una lesió pulmonar. En el cas de Blanca d'Anjou, les evidències físiques corroboren el relat històric de la mort de la reina, que traspassà a l'edat de vint-i-set anys en el curs del seu desè part».

INAUGURACIÓ DEL CENTRE INTERNACIONAL D'ESTUDIS SOBRE ARNAU DE VILANOVA

L'acte inaugural continuà amb la visita als locals del Centre Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, ubicats a la mateixa seu del Seminari de Barcelona, on hi havia una exposició bibliogràfica sobre tota la recerca anterior sobre Arnau de Vilanova, des dels documents exhumats per H. Finke als volums d'*Acta Aragonensia* fins als darrers volums de les *AVOMO* i de les *AVOTbO*, passant pel treball i edicions de J. Carreras i Artau, de Miquel Batllori, de J. Botam, de J. Perarnau, de Francesco Santi, de J. Mensa, de Sebastià Giralt i altres investigadors. No hi faltaven els tres volums que recollien les Actes de la I i de la II Trobades anteriors. En aquesta seu dels estudis arnaldians futurs, el professor MICHAEL McVAUGH va prendre la paraula per a resumir el procés dels estudis anteriors sobre Arnau de Vilanova com a metge:

DOS SEGLES D'ESTUDIS SOBRE EL PENSAMENT MÈDIC D'ARNAU DE VILANOVA.

«El 1881 Barthélemy Hauréau va preparar un estudi clàssic sobre Arnau de Vilanova per a la *Histoire Littéraire de la France*. Era un moment molt significatiu: Louis Pasteur va descobrir la vacuna contra l'àntrax el mateix any, i

la medicina científica moderna es trobava en els seus inicis, de manera que les obres d'Arnau ja havien deixar d'ésser mèdicament rellevants, com ho havien estat fins feia relativament poc. D'ara endavant seria una figura en la *història* de la medicina, i va ser com a figura històrica que Hauréau va donar una síntesi dels seus escrits, encara que tenia poca cosa a dir sobre els detalls de la vida d'Arnau. El marc biogràfic que mancava per abastar Arnau va arribar com una derivació de les recerques de Heinrich Finke, professor d'història de Freiburg, que des de la dècada del 1890 va començar a utilitzar els fins aleshores encara poc explorats arxius de la Corona d'Aragó, amb l'objectiu d'entendre la relació entre el papat i els reis catalans a principis del segle XIV. El seu rar instint per rastrejar als arxius, juntament amb la seva sort extraordinària en l'ofici de descobridor de documents, li va valer el títol de «boeuf d'archives». A la primera dècada del segle passat, va publicar una immensa quantitat de documents referents a aquest tema, alguns dels quals tenien relació amb les activitats d'Arnau, i així va fer possible l'inici d'una biografia seva més detallada. Llavors va resultar natural que quan un jove metge de Freiburg interessat en la història de la medicina, anomenat Paul Diepgen, va decidir estudiar història amb Finke, aquest li assignés Arnau per continuar la feina.

Els estudis de Diepgen entorn d'Arnau li van donar el títol de doctor el 1908 i la seva habilitació el 1910. Ara fa gairebé un segle, Diepgen era un home format en la nova medicina científica, i la seva interpretació del pensament i la carrera mèdics d'Arnau van posar les bases de tot el treball futur sobre la qüestió. El seu llarg estudi biogràfic sobre Arnau publicat en la revista de Finke l'any 1909 fou seguit per una sèrie d'articles més específicament medicohistòrics durant la segona dècada del segle i va ser sintetitzat magistralment el 1939. Potser influït pel seu mentor, els seus escrits es van centrar fonamentalment en la *Weltanschauung* d'Arnau, la seva concepció del món. Per descomptat, ell contemplava Arnau a la llum de la documentació de Finke i cercava en el seu pensament la interconnexió entre la religió i la medicina que creia que dominava tota la mentalitat medieval: per a Diepgen l'obertura d'Arnau a la Revelació com a font de coneixement donava un component fort de neoplatonisme i d'augustinisme al seu pensament i l'apartava una mica dels seus contemporanis. A més, en la seva voluntat de deixar enrere l'autoritat, Diepgen veia Arnau com una prefiguració de Paracels. Per a un metge i historiador del segle XX, aquesta suposada tendència vers una mena d'intuïció empírica constituïa una tendència positiva que anava en contra de les poderoses estructures de l'escolàstica medieval, i Diepgen ho interpretava com una manera de posar Arnau en el camí cap a la modernitat, encara que, com va reconèixer, la medicina d'Arnau no oferia novetats en la patologia, la diagnòsi o la terapèutica.

Deu anys més tard hom va deixar de banda aquesta aproximació generalitzadora al pensament científic d'Arnau i hom va parlar més atenció al contingut de cadascun dels seus escrits, ara per part d'un altre metge jove que es va posar a fer d'historiador de la medicina, Juan Antonio Paniagua. Pania-

gua va ésser introduït a Arnau el 1949, no pas per un historiador intel·lectual i institucional com Finke, sinó per un veritable historiador de la medicina, Pedro Laín Entralgo, el creador de la disciplina a Espanya, el qual va ensenyar als seus estudiants d'apreciar les dimensions socials i culturals de la matèria. En una sèrie d'estudis que es van allargar diverses dècades, Paniagua va partir de les recerques arxivístiques dels estudiosos desenvolupades en la generació posterior a Finke per construir un relat encara més complet de la biografia d'Arnau; mentrestant, estudiant a la BNF i en d'altres llocs ampliava enormement la base de manuscrits per als estudis arnaldians que Hauréau havia encetat molt abans. I mitjançant una lectura molt minuciosa i atenta de les diferents obres mèdiques d'Arnau a la llum de les autoritats mèdiques del segle XIII, Paniagua va desenvolupar una visió del tot nova i subtilment matisada de la importància mèdica d'Arnau: Deixava d'ésser un pensador rebel, un heroic empirista fora del seu temps, tal com l'havien contemplat els historiadors anteriors a Diepgen, i esdevenia un exponent brillant del galenisme nou de finals del segle XIII. Ara Paniagua podia apreciar Arnau com una prefiguració no pas de la recerca mèdica experimental, sinó de la incorporació de la medicina científica als estudis acadèmics que caracteritzarien la meitat del segle XX que ell mateix va viure. Com havia observat Laín, després de llegir un dels primers estudis de la sèrie innovadora de Paniagua i bo i pensant en el món acadèmic: "Les vamos a decepcionar".

Sobre la base de les recerques de manuscrits dutes a terme per Paniagua i seguides per Luis García Ballester i altres estudiosos arnaldians, l'estudi del pensament mèdic d'Arnau va entrar en una nova fase el 1975, quan es van endegar les *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, dissenyades aleshores i ara amb l'objectiu de proporcionar l'edició crítica i una anàlisi profunda de totes i cadascuna de les obres mèdiques d'Arnau. Aquell primer volum ha estat seguit per uns altres dotze, i n'hi ha més en preparació. S'escau que els historiadors mèdics d'avui dia veuen Arnau a través d'una altra lent, com el metge orientat cap a la medicina centrada en el pacient, que també caracteritza els mateixos inicis del segle XXI. Sense deixar aquell mestre del coneixement científic de Paniagua, ara també és algú que insisteix que l'eficàcia pràctica ha de ser més valorada que la veritat filosòfica abstracta, i el metge pràctic que va posar èmfasi en la importància de ser empàtic amb el pacient i d'anticipar les seves necessitats tant psicològiques com mèdiques. Crec que és una mesura del caràcter universal del pensament mèdic d'Arnau el fet que al llarg de més d'un segle cada generació d'historiadors de la medicina ha pogut trobar-hi una anticipació dels valors mèdics de la seva pròpia època».

Tot seguit, a les dues del migdia, el sr. Cardenal oferí un dinar a tots els participants en la III Trobada a la mateixa seu del Seminari de Barcelona. I havent dinat s'acabà l'acte d'inauguració.

III. LES SESSIONS D'ESTUDI

A les 17 h. del mateix dia va començar la primera sessió de treball a la residència Martí Codolar. Els participants que havien acceptat de fer aportacions a les jornades eren:

Josep ALANYÀ ROIG, de l'Arxiu Diocesà de Tortosa, *El Diplomatarium d'Arnau de Vilanova*.

Antoine CALVET (París), *Le médecin Arnau de Vilanova et l'alchimie: dernières mises au point (oeuvres et doctrines)*.

Lluís CIFUENTES, de la Universitat de Barcelona, *La bibliografia mèdica catalana d'Arnau de Vilanova: estat de la qüestió i nous textos*.

Pedro GIL SOTRES, *El Antidotario de Arnau de Vilanova: problemas de autenticidad*.

Sebastià GIRALT SOLER, *Cap a l'edició crítica de la Practica Summaria d'Arnau de Vilanova*.

Michael MCVAUGH, de la Universitat de North Carolina, *The Writing of the Speculum medicinae and its place in Arnau de Vilanova's last years*.

Jaume MENSA I VALLS, de la Universitat Autònoma de Barcelona i de la Facultat de Teologia de Catalunya, *Confrontació de les tesis condemnades en la Sentència de Tarragona de 1316 amb les obres espirituals d'Arnau de Vilanova*.

Josep PERARNAU I ESPELT, de la Facultat de Teologia de Catalunya i de l'IEC, *De cronologia arnaldiana, 1297-1305*.

Cosimo REHO, de la Facoltà Teologica Pugliese, de Bari, *L'Anticristo nel Gladius jugulans thomatistas*.

Fernando SALMÓN MUÑOZ, de la Universidad de Cantabria, *De parte operativa: A preliminary approach to its date of compositions and contents*.

Francesco SANTI, de la Università di Lecce, *Bérenguer Frérol (1250 ca. – 1323), amico di Arnau de Vilanova*.

Barbara SCAVIZZI, de Gubbio, *Abbiamo un autografo di Arnau di Villanova?*

Fabio TRONCARELLI, *Note sull'attribuzione della Expositio super Apocalypsi del codice Vat. Ottob. Lat. 536*.

Joseph ZIEGLER, *From Arnavdina to Practica Summaria: Towards Recovering the Hebrew version of Arnau de Villanova's Medical Practice*.

Per qüestions que no fan al cas, Fabio Troncarelli no va poder desplaçar-se a Barcelona, però va enviar la seva contribució, que serà esmentada en el seu lloc i moment.

El mètode prefixat consistia en donar la paraula a cadascun dels ponents perquè en quinze minuts resumís el contingut de la seva aportació, i obrir tot seguit un torn de paraules per discutir els punts en què hi podia haver parers diferents o matisacions.

1. La primera sessió de treball fou moderada per Joan Botam, el qual donà la paraula a Josep Alanyà, que treballa des de fa anys en la preparació del volum de les *AVOTbO* consagrat al diplomatarí d'Arnau de Vilanova. Alanyà s'autopresenta als altres col·legues de la III Trobada com el darrer coneixedor d'Arnau de Vilanova. El diplomatarí arnaldià que prepara es nodreix de documents de l'ACA, de l'Arxiu Secret del Vaticà, de l'Arxiu de la Catedral, del Diocesà i del Reial de València. Han aparegut pocs documents inèdits i poquíssims de desconeguts. Malgrat la recerca en curs, encara no s'ha pogut aclarir on va néixer Arnau de Vilanova. El documents del diplomatarí seran ordenats cronològicament, es recolliran les variants de la tradició i la bibliografia de cada document, i es publicaran tots, àdhuc els que ja ho hagin estat. El treball acomplert fins al dia d'avui permet de constatar que algunes transcripcions de Menéndez y Pelayo, que han fet autoritat, no s'avenen del tot amb el tenor dels documents tal com es llegeixen avui, i no són revisables només les transcripcions de Menéndez. El criteri seguit, sigui quina sigui la tradició, és el de la transcripció estricta, tal com ho permet l'estat actual del suport, que pot haver-se degradat amb el pas dels anys. I en el cas de la constatació de variants significatives en relació amb alguna transcripció anterior, Alanyà es decideix per donar les dues transcripcions. Fins al moment present s'han recollit 242 documents, compresos els emanats de la Inquisició després de la mort d'Arnau. Alanyà remarca que queda material per a transcriure i potser per a descobrir.

Francesco Santi va suggerir a Alanyà que una possible font de documentació nova es podria trobar investigant als arxius rastres dels corresponents, dels amics i coneguts d'Arnau, dels seus clients malalts (Climent V, Bonifaci VIII) i dels seus adversaris. Assenyala com un lloc a explorar el procés contra Bonifaci VIII, tant per possible informació directa com indirecta. I l'encoratja a revisar bé algunes fonts de la documentació arnaldiana, com és ara el P. Martí de Barcelona.

Josep Perarnau precisa que alguns dels criteris d'edició esmentats per Alanyà poden ésser objecte de revisió quan es procedeixi a l'edició del diplomatarí. Una cosa és el treball de camp, una altra determinar amb detall una *ratio editionis*, ponderant bé els criteris científics i els d'oportunitat editorial.

La presentació de Josep Alanyà, acompanyada d'un resum de 73 pàgines amb els registres dels documents, no suscità més observacions de fons ni de forma.

2. Antoine Calvet va llegir la seva ponència de dalt a baix. Hi tractava tres punts: La posició d'Arnau de Vilanova a l'esguard de l'alquímia, la fama d'Arnau com alquimista i la llegenda posterior. Pel que fa al primer punt, la resposta era clara: Arnau considerà l'alquímia com un simple art auxiliar de la medicina; arribà a admetre que l'*aqua ardens* fos un element subtil, gairebé un humor, i que l'or podia ésser un cordial. En tot cas la fama d'Arnau com alquimista li fan d'altres: el pseudo-Arnau autor del *De vinis* i del *De conservacione*

iuventutis, i així hom entra al segon punt. Ja durant les primeres dècades del segle XIV es van difondre textos mèdico-alquímics que passaven sota el nom d'Arnau. Joan de Rocatalhada va poder llegir un escrit atribuït a Vilanova on es comparava la passió de Crist a la passió del mercuri. La llegenda, tercer punt, rep un impuls imparable quan el canonista Joan Andreu estampa en les seves *Additiones* al *Speculum* de Guillem Duran que el gran metge, teòleg i alquimista Arnau de Vilanova havia fet a Avinyó unes pecetes d'or que posava a examen dels experts. Després Bernat de Trèveris, Bernat de Grava, Chaucer i Cristina de Pisan van refermar-la.

La discussió s'anima pel fet que l'afer oferia flancs diversos. El més interessant de tots seria l'origen de la fama de l'Arnau alquimista a Avinyó, on l'hauria recollida Joan Andreu. Sobre això, Francesco Santi feia observar que Climent V es trobava davant una ofensiva brutal contra el seu predecessor Bonifaci VIII, acusat fins i tot d'invocar el diable; la fama d'Arnau com alquimista contribuïa a enterbolir les seves relacions amb Bonifaci i degradava la imatge d'aquell papa. Era, doncs, una fama interessada. Sebastià Giralt recordava que en la II Trobada Nicolas Weil-Parot havia disertat sobre el «segell del lleó» i la seva relació amb l'alquímia; en virtut de les seves conclusions quedava clar que no era possible establir cap relació entre l'ús terapèutic dels segells astrològics amb la transmutació o fabricació alquímica de l'or. Aquí Antoine Calvet va precisar que la recerca de l'or ha d'ésser considerada un dels primers objectius de l'alquímia, però aquesta no trigà a derivar cap a la recerca de l'*elixir*, una substància subtil que pogués tenir efectes terapèutics sobre el cos humà, i d'aquí venia el lligam entre medicina i alquímia. En relació amb l'ambient de la Cúria Romana durant els anys inicials del segle XIV, Josep Perarnau feia notar la tensió que s'hi detecta entre güelfs i gibelins, i el partit francès era gibel·lí. Per contra el redactor de la llista dels destinataris de les *Epistolae christini* continguda al ms. Borghesianus 205 posa el rei francès al capdavant de tots els altres noms. L'actitud antifrancesa és un ressò de les preses de posició de cadascú.

3. Lluís Cifuentes i Comamala centrava la seva aportació en la difusió de la imatge i del nom d'Arnau i de les seves obres, tant si eren autèntiques com espúries. En primer lloc es referia a la difusió en català d'una *Vida* d'Arnau, traduïa per Pere Miquel Carbonell del *Liber Chronicarum* de Hartmann Schedel (1440-1514), la font de la qual, segons Sebastià Giralt, era el *Chronicon* o *Summa historialis* d'Antonino da Firenze, i aquest va obtenir la informació a través de la *Nuova cronica* de l'historiador florentí Giovanni Villani (1308-1348), el qual era güelf. Arnau, súbdit d'un rei aragonès, havia d'ésser vist com a gibel·lí, i per això se subratllava el seu aspecte espiritual i àdhuc herètic. Una altra font de difusió de la figura d'Arnau i molt intensa són les traduccions en català de la seva obra mèdica: la traducció de Berenguer Sarriera del *Regimen sanitatis ad regem Aragonie*, la qual fou traduïda al seu torn dues vegades a l'hebreu (Cfr Eduard FELIU, *Les traduccions hebrees del Regiment de*

Sanitat d'Arnau de Vilanova, dins «Tamid», 6 [2006-2007], 45-141), i va córrer també en una traducció abreujada anònima, la qual fou traduïda encara en hebreu per Israel ben Iucef Caslarí. Segueixen la traducció anònima dels *Aphorismi de memoria* / *Aforismes de la conservació de la memòria*, i la traducció en català de la traducció que el mateix Arnau havia fet en llatí del *De medicinis simplicibus* d'Abu-s-Salt de Dènia, el *Libre de Albumesar de simples medecines*. No s'han conservat però han existit les traduccions catalanes de la *Practica summaria* i de l'*Antidotarium*. També foren traduïdes en català obres apòcrifes d'Arnau, com és ara el *Patit tractat per lo reverent mestra Arnau de Vilanova sobre lo regiment qui-s deu tenir en temps de hepidèmie, ço és, en temps de pestilència* i el *Segon libre de regiment de sanitat compilat per lo dit mestre Arnau de Vilanova a instància del senyor rei d'Aragó*, que és una traducció al català del *Liber de conservanda sanitate* de Joan de Toledo. Finalment una altra via de difusió del nom i de les obres d'Arnau són les receptes i els receptaris.

En relació amb els temes esbossats per Cifuentes, Sebastià Giralt es preguntava per què Carbonell no feia cap referència a la catalanitat d'Arnau de Vilanova. Cifuentes responia que els mss. de Carbonell són compilacions, llibretes d'apunts, no obres de síntesi acabades i s'han de valorar com a tals. En relació amb les receptes que corren sota el nom d'Arnau, el professor Fernando Salmón feia la remarca que és prou difícil seguir l'itinerari de les receptes, almenys en el sentit que fa de mal dir si van de la Facultat de medicina cap al poble o si del poble arriben a la Facultat. Gil Sotres afegia que en les traduccions hebrees del *Regiment de sanitat* d'Arnau de Vilanova s'hi incorporava una recepta que no és d'Arnau. En les obres autèntiques d'Arnau hi apareix el coriandre preparat. Les receptes poden provenir del món dels apotecaris. Però hi ha el cas de les *concordies*, on hi ha receptes oficials atribuïdes a Arnau i que no apareixen per res en les seves obres autèntiques. Per la seva banda, Michael McVaugh no exclou la possibilitat que hi hagi un receptari escrit per Arnau, perquè el rei Jaume II bé que li havia demanat. Finalment Josep Perarnau denunciava el caràcter «francès», és a dir, contrari, de la nota biogràfica de Schedel sobre Arnau.

I així arribava a la seva fi la sessió de treball del dia 7.

4. El dissabte dia 8 a les 9,30 començava la primera sessió de treball del dia. Hom acordà prèviament que prendrien la paraula tres dels participants i així el diàleg subseqüent en podria sortir enriquit. Començà el resum de la seva aportació Michael McVaugh, centrada en l'estudi de la producció mèdica dels cinc darrers anys de vida d'Arnau. La datació del *Speculum medicinae* vers la fi de la seva carrera és clara, perquè l'obra conté referències a molts dels seus treballs anteriors i un dels mss. que la transmet aporta una data precisa: El llibre era escrit l'any 1310 i el mestre Jaume Gil en tenia una còpia. Atès que entre 1301 i 1305 Arnau viatjava molt entre Catalunya i Avinyó, immers com estava en el debat teològic que ell mateix havia suscitat, sembla que aquest període no havia d'ésser massa propici a la reflexió científica. En canvi,

després del 1305 sembla més estabilitzat al sud de França, a Montpeller o a Marsella. A partir del 1309 reprendrà l'activitat i els viatges a Barcelona, Narbona, Messina, Roma, Avinyó, Almeria, altre cop Sicília, etc. Els anys 1306-1308, anys de silenci, semblen propicis a la concentració i a la reflexió que demana una obra llarga, organitzada amb cura i plena de citacions de literatura mèdica anterior (Galè, Avicenna). Sembla clar, d'altra banda que mentre escrivia el *Speculum medicinae* tenia altres projectes entre mans, un *Regimen sanitatis*, uns *Aphorismi de ingenio sanitatis*, que Paniagua identificava amb les *Medicationis parabola*, escrites uns anys abans a petició de Felip IV de França, una obra intitulada *De parte operativa*, conservada a Munic, clm 7576, que segurament completava el *Speculum medicinae* entrant en matèria quirúrgica, i possiblement l'*Antidotarium*, que Arnau va deixar inacabat i algun deixeble seu va completar després de la seva mort, on es tracta de la preparació de les medecines, és a dir, de l'aspecte farmacèutic.

5. Fernando Salmón va llegir íntegrament la seva ponència, consagrada a l'estudi de la data de composició i al contingut del *De parte operativa*, de l'autenticitat del qual no creu que es pugui dubtar. També s'arreglera amb McVaugh per a situar la composició del *Speculum* entre 1306 i 1309 i, en conseqüència, la del *De parte operativa*, obra complementària del *Speculum*, s'hauria de situar en el mateix marc cronològic. En descriu el contingut, que s'estructura en cinc parts: 1) reflexió sobre la naturalesa de la medicina; 2) relació entre símptoma i malaltia; 3) semiologia de les malalties del cervell; 4) estudis nosològics; 5) les malalties mentals vistes com entitats clíniques distintes. La primera part exposa una doctrina que Arnau ja havia tocat en el tractat *De intentione medicorum*: l'estatut científic de la medicina tal com l'havia fixat Aristòtil en el llibre VII de la *Metafísica*, i el rol del metge en l'art de conservar la salut i de guarir-la quan es malmet. La segona part, confusa, fragmentària i sense estructura coherent, és difícil d'atribuir-la a Arnau. La tercera sembla més completa i encara no s'ha procedit a comparar les recomanacions terapèutiques que conté amb les que hi ha en d'altres obres indiscutiblement arnaldianes, com és ara el tractat *De consideratione operis medicinae sive de flebotomia*. La quarta part és la més teòrica de totes. Arnau hi toca la *frenesis*, la *litar-gia*, les *lesiones cognitionis*, els sentits interns amb la justificació de la dignitat més gran de la *aestimatio*, l'*alienatio* amb els seus cinc tipus: *stultitia*, *mania*, *melancholia*, *heroyis* i *cicubus*; i s'acaba amb una discussió sobre alteracions com és ara *vertigen*, *schotomia* i *incubus*. Tota aquesta part segueix el *Canon* d'Avicenna, encara que no totes les malalties esmentades per Avicenna són analitzades en el *De parte operativa* i les que ho són no sempre són tractades de la mateixa manera que en el *Canon*. Sobre aquest punt manquen recerques específiques que ajudin a comprendre la lògica subjacent de la selecció que opera Arnau i de les seves reformulacions doctrinals. El mateix manuscrit que transmet el *De parte operativa* porta una nota marginal indicant que el tractat és incomplet. En les edicions renaixentistes, després de la discussió de l'*incubus*,

hi ha un capítol sobre el mal d'estòmac; encara no hi ha prou elements per afirmar que es tracta d'un fragment autèntic del *De parte operativa*, tot i que l'orientació pràctica del fragment és clara i presenta similituds amb la part dedicada als mals del cap.

6. Pedro Gil Sotres va resumir la seva aportació sobre els criteris d'autenticitat arnaldiana de l'*Antidotarium*, qüestió controvertida des de l'inici de les *AVOMO* i encara no resolta. Primer va esbossar un *status quaestionis*, des de la «I Trobada» fins a la proposta d'Antonio García Masegosa: pròleg arnaldia, receptes reescrites per Arnau a partir d'altres antidotaris, impossibilitat d'esbrinar el que és original d'Arnau, el que és tradició i el que és plagi, intervenció de Petrus Cellerarii (Pere Sellerès) o d'un altre per a compilar l'edició, atribuir-la a Arnau i transmetre-la. Gil Sotres creu que l'obra és apòcrifa i que no s'hauria d'incloure en les *AVOMO*, per les raons que segueixen. En la segona part de la seva intervenció, Gil Sotres exposava que els onze capítols introductoris de l'*Antidotarium* han estat escrits a partir de la segona *summa* dels *Canones* del Pseudo-Mesue i del *Speculum Medicinae* d'Arnau. Les receptes (211 en els mss. *clarificati* i en l'incunable de València 1495, 190 en la família de mss. que van servir de base a les edicions generals, 188 en l'edició crítica) procedeixen de l'*Antidotarium Nicolai* (63%), de l'antidotari de Mesue (9%) i del de Razès (1,5%); queden 50 fòrmules (26,5%) la procedència de les quals no ha estat identificada. En el suposat antidotari d'Arnau les receptes tenen un ordre diferent del que sol aparèixer en altres textos de farmàcia pràctica medieval (alfabètic, grups terapèutics, modes d'acció dels medicaments). I encara es pot observar una falta de coherència entre la pauta per ordenar els medicaments que es troba en els capítols introductoris de l'*Antidotarium Arnaldi* (trenta-dues formes medicamentoses) i l'ordenament en molts menys grups que es constata en la part dedicada a les receptes, que prové de l'*Antidotarium* de Mesue. D'altra banda en l'*Antidotarium Arnaldi* no hi ha ni un sol element conceptual referit a la farmàcia pràctica com els que Arnau fa servir en altres obres seves de farmàcia, els *Aphorismi de gradibus* i el *De simplicium*. Finalment, en la col·lecció de receptes hi ha terminologia pròpia dels escrits salernitans que no es troba en les obres autèntiques de Vilanova. Tornant sobre els capítols introductoris, Gil Sotres sosté que llur estil arnaldia prové de les cites textuais abundoses de dues obres arnaldianes autèntiques, el *Speculum* i la *Repetitio super Canonem Vita brevis*. També és cert que el *Speculum* no cita mai l'*Antidotarium*. Aquest, d'altra banda, comença amb l'incipit del *Liber de lege* hipocràtic, traduït per Niccolò da Reggio a Nàpols no abans del 1314, de manera que es pot suposar raonablement que Arnau mai no el va conèixer. El recurs a aquest llibre i a les cites d'obres arnaldianes autèntiques tenia com objectiu convertir en arnaldiana una obra que no era seva. En la tercera part, Gil Sotres feia referència a la boga que va tenir l'*Antidotarium* en la farmacopea catalano-aragonesa posterior. Consta que a la Barcelona de finals del segle XV la part teòrica de l'examen dels apotecaris ver-

sava sobre els cànons de Mesue i els d'Arnau de Vilanova. L'*Antidotarium Arnaldi* es troba sovint en els inventaris de les biblioteques de la Corona d'Aragó, en contrast amb l'absència de l'*Antidotarium Nicolai*. A València no hi va haver farmacopea fins a principis del segle XVII, perquè l'*Antidotarium Arnaldi* la va suplir. Per a explicar aquesta boga i sobretot la dels capítols introductoris, Gil Sotres recordava la vinculació de l'apotecari Pere Jutge amb Arnau. Ambdós tenien vincles amb la casa reial i ambdós tenien les mateixes inquietuds espirituals. Pere Jutge és prou conegut com a difusor de les obres espirituals d'Arnau entre un públic laic. Es pot suposar que les afinitats espirituals entre el metge i l'apotecari fou el desencadenant de la redacció dels capítols introductoris de l'*Antidotari* i explicaria la difusió i l'autoritat de l'obra entre els apotecaris.

Tot seguit s'obrí el debat amb la intervenció del dr. Perarnau, per recordar que en el moment del procés de París, l'any 1300, Arnau era qualificat com «habitator Montispessulani», la qual cosa avalaria que els anys següents Arnau sojornaria a Montpeller. En relació amb les fonts prou variades detectades a l'*Antidotarium*, el dr. Cifuentes preguntava si en les seves obres mèdiques Arnau utilitzava material d'altri. El professor Gil Sotres responia que no; a més, quan Arnau cita Avicenna o se citava ell mateix, ho feia molt més *ad sensum* que no pas *ad litteram*. Arnau no compilava, ni el seu temperament antiescolàstic s'avenia amb la tècnica del comentari. En una paraula, no era home de regles.

Francesco Santi es demanava si era possible que un metge de la categoria d'Arnau de Vilanova no hagi escrit o fet escriure un *Antidotari* seu. Gil Sotres li responia que era perfectament possible, perquè un *Antidotari* és una obra teòrica de medicina pràctica, un manual per a l'apotecari. El metge s'ocupa de la teoria mèdica en relació amb els problemes de la salut, no en relació amb l'aspecte de confecció pràctica de les receptes, que és el camp de treball de l'apotecari.

En relació amb la cita del *Liber de lege* recollida al principi de l'*Antidotarium*, Francesco Santi recordava que Gerardo di Cremona coneix una traducció d'Averrois el mateix moment que surt. Si el *De lege* és del 1314, Arnau podia haver-lo conegut. Gil Sotres ho admetia, i corroborava que Arnau també citava Averrois immediatament després de la traducció, a finals del segle XIII.

Antoine Calvet intervenia per dir que la qüestió de l'*Antidotarium* i la seva autenticitat arnaldiana potser s'havia d'abordar tenint sempre molt en compte quin era l'estatut científic de la medicina. La medicina no era una ciència teòrica purament especulativa; d'alguna manera, com l'alquímia, la seva finalitat era envair, transgredir i intervenir el curs de la naturalesa. És per aquest biaix que l'*Antidotarium* podria ésser vist com una obra mèdica i això obriria una altra perspectiva a l'hora de discutir la seva autenticitat arnaldiana.

En una línia semblant, Joseph Ziegler feia notar que l'*Antidotarium* té un sentit mèdic teòric innegable, al costat d'un sentit operatiu i pràctic.

El dr. Cifuentes preguntava a Gil Sotres si l'*Antidotarium Nicolai* era realment poc utilitzat a la Corona d'Aragó. Gil Sotres responia que això és el que va sorprendre J.-P. Bénèzet en el seu estudi sobre farmàcia i medicina a la Mediterrània occidental. Cifuentes replicava que Bénèzet va examinar molta documentació, però no va poder veure-ho tot. Els inventaris *post mortem* són molt nombrosos. D'altra banda, caldria controlar bé la documentació dels gremis de València. Gil Sotres argumentava que per València era de doldre que no es coneguessin actes dels exàmens dels gremis, a diferència del que passava a Barcelona. Sense aquestes actes, és impossible saber quin era el contingut dels exàmens. El *Examen apothecariorum* de P. B. Matheu, acabat el 1497 i publicat el 1521, confirma les dades aportades pels arxius barcelonins.

Finalment Michael McVaugh prenia part en el debat. Comparteix els dubtes de Gil Sotres sobre l'autoria de l'*Antidotarium*, però creu que caldria aprofundir, si és possible, l'estudi dels elements que no l'acaben de convèncer pel que fa a la negació de l'autenticitat arnaldiana almenys parcial de l'obra. Aquests elements són: 1) Hi ha paral·lels textuais entre l'*Antidotarium* i el *Speculum medicinae*. 2) En l'*Antidotarium* també hi ha textos paral·lels de la *Repetitio super canonem Vita Brevis*, text arnaldia autèntic poc difós —se'n coneix un sol manuscrit—. 3) L'*Antidotarium* cita la *Practica* dels apotecaris de Montpeller, i això faria pensar en algun resident de Montpeller que hi tingués familiaritat. 4) La cita del *De lege* retrotrau l'*Antidotarium* a 1314; per tant, l'acosta molt als darrers temps de la vida d'Arnau de Vilanova. La qüestió resta oberta i, naturalment, en més d'una direcció. És difícil defensar l'autenticitat arnaldiana estricta de tot el text, no tant l'autenticitat d'alguna de les seves parts. I, a més, encara cal tenir en compte la possible intervenció dels seus deixebles en l'*Antidotarium* i llur habilitat o intenció de fer-ne un text que pogués passar per arnaldia.

A propòsit dels deixebles d'Arnau, el dr. Josep Perarnau tornava a evocar la figura de Pere Jutge, apotecari i identificat amb les idees espirituals d'Arnau. Es coneix l'inventari dels seus llibres, un inventari no inquisitorial, sinó testamentari, en el qual hom no hi troba al·lusions a llibres de medicina. I es preguntava si això podia significar que l'apotecari o almenys l'apotecari Pere Jutge era més aviat un simple venedor més que no pas un facultatiu en l'art de confeccionar les medecines. La pregunta de Perarnau era contestada per Cifuentes en sentit negatiu: l'apotecari català no era un venedor, ans un facultatiu, que havia de saber algunes coses i que passava un examen abans d'ésser habilitat per a exercir la professió.

7. Sebastià Giralt va resumir també la seva ponència sobre la *Practica summaria* d'Arnau de Vilanova, obra deliberadament sintètica, escrita en estil directe i senzill. És transmesa per 21 mss., on el text es bifurca en dues branques. La branca α , minoritària, té una dedicatòria a un innominat prior de Nîmes, amic d'Arnau. Tretze dels 18 mss. de la branca β (subdivisible en dos blocs) porten una dedicatòria a Climent V, que Giralt considera falsa. En l'in-

ventari *post mortem* dels béns d'Arnau hi consta una obra llatina amb l'incipit de la *Practica summaria*, «In dolore capitis», i un text català amb l'incipit «A persona que ha mal de texta», que podria ésser-ne la versió catalana feta en vida de l'autor. Que la *Practica summaria* és d'Arnau sembla innegable: Atribució en 18 dels 21 mss., el més antic escrit a Montpeller el 1340; al·lusió a la llengua parlada a Montpeller, dedicatòria al prior de Nîmes; atribució a Arnau de Guiu de Chaulhac en la seva *Chirurgia magna*, acabada el 1363; recomanació del coriandre preparat, com en altres obres de medicina pràctica d'Arnau. La darrera part de l'obra té una tradició manuscrita molt complexa, amb l'afegit d'uns *experimenta* que varien d'un ms. a l'altre. En alguns mss. vénen després de l'explicit de la *practica summaria*. En d'altres hi són incorporats. No és pas impossible que algun hagi estat escrit per Arnau, però aquest punt s'ha d'acabar de dilucidar: Els *experimenta* vinculats a la *Practica summaria* no coincideixen amb els atribuïts a Arnau publicats fins ara i falta comprovar si hi ha cap relació amb la resta dels conservats en col·leccions conegudes, però encara no estudiades. Giralt oferia als participants a la «III Trobada» un text preliminar de l'edició crítica que prepara per a les AVOMO.

8. Joseph Ziegler, col·laborador de Sebastià Giralt en l'edició crítica de la *Practica summaria*, assenyalà quatre mss. que reporten la traducció en hebreu de l'obreta d'Arnau: Lió 15, Vat. 366, Florència, Laur. 88.36, Escorial G.III.20. Una versió breu és testimoniada per un ms. de Sant Petersburg. Ziegler ha estudiat el text del ms. de Florència i el ms. hebreu 288 de Munic, i presenta dues conclusions. La primera, per ratificar que hi ha una traducció en hebreu de la *Practica summaria*, incrustada a l'*Ars parva* hebrea més llarga que inclou a la vora de 200 afeccions i llur tractament. Dels primers 20 capítols de la *Practica* 19 són traduccions literals, encara que alguns capítols han estat substituïts per capítols afegits amb posterioritat. Els textos hebreus toquen aspectes mèdics preterits en l'obra d'Arnau, i alguns aspectes de l'obra d'aquest reben desenvolupaments ulteriors, de manera que el text hebreu ha inclòs material addicional possiblement provinent del *Breviarium Practicae* i encara d'altres fonts. Per això una de les qüestions plantejades davant l'amplitud del text hebreu és perquè la *Practica summaria* era tan relativament limitada. La segona conclusió esguarda la dedicatòria al rei Robert, suposadament Anjou, rei de Nàpols, que no es troba a cap dels mss. llatins, i la introducció del traductor, identificada per Moritz Steinschneider el 1893 com la introducció feta per Israel ben Joseph Caslarí per a la traducció en hebreu del *Regimen Sanitatis*, dada ratificada en l'edició crítica del *Regimen* al volum 10 de les AVOMO. Ziegler, en canvi, opina que si es fa abstracció del paràgraf que parla del rei de Barcelona i de l'al·lusió a Maimònides com autor de llibres en el camp mèdic, el text de la introducció s'adapta perfectament a l'esperit i a la temàtica de la *Practica summaria*. Com Arnau, té perfectament clara la distinció entre el coneixement teòric sobre la preservació de la salut i la pràctica curativa, que es basa en coneixements experimentals.

El debat conjunt sobre les dues intervencions no aportà elements de discussió pròpiament dits. Mc Vaugh i Francesco Santi van intervenir per insistir que és molt possible que la *Practica* hagi tingut més d'una redacció per part d'Arnau. En el capítol complicat dels *experimenta*, no deixa d'ésser sorprenent trobar-se amb textos ginecològics. La dedicatòria a Climent V és segurament espúria i no es pot excloure que del mateix vivent d'Arnau el text hagi tingut increments i canvis redaccionals. Gil Sotres remarcava que no és una obra mèdica teòrica, ans una obra pràctica que s'adreça a un públic no expert. Antoine Calvet preguntava si en el mss. considerat més antic, Erfurt, Amploniana 236, hi havia altres obres d'Arnau autèntiques o atribuïdes, i si el ms. era escrit per una sola o per mans diverses. Gibert va respondre-li que estava encara treballant en la descripció detallada del ms. i que totes aquestes qüestions hi serien tractades. El dr. Cifuentes opinava que aquesta mena de textos menors eren indicatius de la difusió de l'obra d'Arnau, i preguntava si, a part de la traducció en hebreu, només es coneixia la traducció catalana esmentada en l'inventari *post mortem* ja al·ludit. Aquesta pregunta quedà en l'aire, així com altres interrogants a propòsit del prior de Nîmes, del qual avui no se sap ni qui era ni a quin institut religiós pertanyia. El qui signa aquestes ratlles va suggerir una ullada a l'obra i als apèndixs de l'*Histoire du Languedoc* de Vic i Vaissette i al repertori d'abadies, priorats i convents francesos de Cottineau, per veure si s'hi podia trobar alguna orientació.

9. Jaume Mensa va resumir la seva ponència, estudi minuciós de la sentència condemnatòria pronunciada a Tarragona pels inquisidors, comparant-la amb els textos d'Arnau que la condemna toca. Mirats tots els textos amb lupa, la sentència de Tarragona del 1316 sembla un cúmul d'incoherències; els inquisidors s'equivoquen repetidament, actuen a tota velocitat, no s'hi miren gaire a condemnar heretgies que poden passar per textos bíblics. Sobretot, es van posar en una matèria que Climent V havia reservat al judici de la Santa Seu. La majoria de tesis condemnades no es corresponen materialment amb textos d'Arnau: en són síntesis, conseqüències o tergiversacions. En realitat, els inquisidors el van condemnar perquè el volien condemnar. Per tant, ni des del punt de vista jurídic ni des del punt de vista doctrinal la sentència no era recta.

10. Josep Perarnau resumí la seva ponència sobre cronologia arnaldiana dels anys 1297-1305. Començava precisant que no es volia referir al tema de les dues ambaixades, sinó al de dos viatges d'Arnau a París en el si d'una ambaixada única sobre la qüestió de la Vall d'Aran, i que se centraria en els fets del 1299-1300, en la *Protestatio* de 1304 i en la *Protestatio* de Burdeus del 1305. Pel que fa a la primera qüestió, partia d'una dada indiscutible, la que un dels darrers actes protagonitzats per Arnau de Vilanova a París, el de la segona apel·lació al papa, que l'alliberava del procés inquisitorial al qual havia estat sotmès pel bisbat de París, era datat amb totes les lletres: «Anno

... millesimo trecentesimo», i donava dia i mes: «IIII idus octobris», és a dir 12 d'octubre del 1300, data confirmada per notari. Aquell dia s'acabava el procés inquisitorial de París. Quan havia començat? En un altre document notarial, escrit en el moment en què Arnau de Vilanova ja havia decidit «iter statim arripere et finem imponere legationi», també recordava que ja feia temps que havia decidit prendre comiat del rei de França «die sabbato mane post festum beati Thome». Hi pot haver altres sants de nom Tomàs, però només era «festum» la diada de sant Tomàs apòstol, com ho eren totes les diades dels altres apòstols. Amb això se separava netament dels punts de vista de McVaugh, donant per bones les dates que el P. Martí havia donat dels documents d'ACA, CRD, caixa 81, 1965, publicats a AST, XI (1935), 92, n. 7 i 8 (1299, octubre 18), i insistint que la clàusula «die sabbati mane post festum beati Thome» es podia prendre al peu de la lletra i s'havia de datar el 1299. Pel que fa a la segona qüestió, a part de precisar que el ms. Vat. Borgh. 205 fou redactat per un güelf després de l'Atemptat d'Anagni, el qual potser també seria l'autor del *Tractatus quidam* ... Pel que fa al tercer punt, la *Protestatio* de Burdeus planteja el problema perquè inclou tres tractats arnaldians més, que s'han d'afegir als onze esmentats en la *protestatio* de Perusa. Perarnau s'inclina a pensar que les tres obres esmentades a Burdeus (*De interpretatione nominis Tetragrammaton*, *De semine scripturarum* i el *Corpus epistolarum christini*) havien estat abans preterides, perquè Arnau ja havia abandonat els principis doctrinals en què es basaven aquell opuscles. Per això, Perarnau proposa com a data de còpia del ms. Vat. lat. 3824 el pas del 1305 al 1306.

El debat se centrà, com era de preveure, en el primer punt, atès que els dos contraopinants coincidien en la Trobada. Mc Vaughn va insistir que els dos documents del 18 d'octubre del 1299 no són d'aquest any, ans del 1300, com havia indicat el P. Martí en *Regesta de documents arnaldians coneguts* (EF, 47 [1935], 269-270), rectificant el que havia escrit a AST, XI (1935), 92-94. D'acord amb aquesta rectificació, tota la documentació sobre l'afer de l'ambaixada s'ha de situar l'any 1300, i aleshores els textos arnaldians que es refereixen a la seva detenció i a la discussió amb els teòlegs de París s'entenen millor que si cal posar la detenció el 1299 i la discussió a l'estiu-tardor del 1300. Perarnau insistí que la clàusula «sabbato mane post festum sancti Thomae» de la *Notificatio* només pot correspondre a l'any 1299. Per la seva banda, McVaugh va insistir que calia tenir en compte la rectificació del P. Martí pel que fa a la data de l'ambaixada i, en tot cas, buscar una altra sortida interpretativa als mots arnaldians de la *Notificatio*, com ja havia fet el mateix Perarnau en un primer accés a la problemàtica, proposant que hi hauria hagut un error en l'escriptura consistent a dir «post» per «ante». A més, el mes de desembre hi ha la festa de sant Tomàs apòstol (21) i la de sant Tomàs de Cantorbery (29), i això dóna possibilitats diverses. Francesco Santi va intervenir preguntant si totes les qüestions de cronologia implicades en el problema havien estat rigorosament controlades, i va remarcar que caldria veure en documentació oficial francesa si la trobada entre Arnau i el rei de França havia estat físicament possible a París

just abans del Nadal del 1299. Perarnau va rebatre que dels dos dies de sant Tomàs del mes de desembre, únicament el dia de sant Tomàs apòstol podia tenir la consideració de “festum”. D'altra banda, la proposta de substituir “post” per “ante” l'havia feta abans d'adonar-se que les actuacions de l'oficial de París constituïen l'inici d'un procés inquisitorial, i aquests tipus de processos ja és ben sabut que podien prescindir de qualsevol formalitat. Aquest element, l'excepcionalitat del procés al qual seria sotmès, convenç de la seqüència dels fets: Arnau hauria estat detingut el vespre abans del dia que tenia previst partir de París, a desgrat que aquell any tal dia fos l'endemà de Nadal.

11. Cosimo Reho va llegir la seva ponència sobre l'Anticrist en el *Gladius jugulans Thomatistas*. En una primera part, va esbossar el desplegament del tema de l'Anticrist en els Pares i en els teòlegs medievals: Hipòlit, Lactanci, Ticoni, Agustí, Jeroni, oracles sibil·lins, Adso, Rupert de Deutz, Honori d'Autun, Anselm de Havelberg, Odó de Frisinga, el poema *Ludus de Antichristo*, Hildegarda de Bingen. En una segona part, esbossava el pensament d'Arnau sobre la relació entre el creient i la veritat cristiana. En línia amb les condemnes del 1277, Arnau rebutja la contaminació de la veritat cristiana amb les especulacions de la filosofia greco-àrab i proposa la vivència a fons de la veritat de Crist; qui viu aquesta veritat pot rebre el carisma de la revelació i la profecia sobre els temps finals. Tomàs d'Aquino i els seus seguidors han pervertit la sublimitat del dogma amb la filosofia mundana. Contra els filòsofs i llurs subtilitats, Arnau oposa la quasi-paraula de les revelacions privades concedides al cristià piadós i caritatiu, que viu la veritat cristiana més que no la pensa. A través de l'anunci profètic de l'Anticrist, Arnau esdevé un reformador. Ara bé, lluny de confrontar-se amb els poders papal i reial, Arnau mira d'influir-hi.

En el debat, Antoine Calvet recordava que en el seu comentari als *Actes*, bo i referint-se al discurs de Pau a l'Areòpag, Pèire Joan Oliu ataca la filosofia grega i la considera l'avançada de l'Anticrist; la pregunta sorgeix tota sola: Quina era la relació entre Arnau i Pèire Joan? Reho contestà que la identitat de punts de vista no presuposava necessàriament una relació de coneixença, tot i que els dos autors es trobaven en el mateix camp. Santi s'estranyava que Reho no hagués parlat de Joaquim de Fiore a propòsit de l'Anticrist. Reho li deia que Arnau s'absté de parlar de Joaquim a causa de la sentència condemnatòria d'Anagni del 1302. Joan Botam evocà el novel·lista Umberto Eco i la plasmació de les lluites entre teologies diverses que va fer reviure a *Il nome della rosa*. Reho feia observar que justament en aquella novel·la s'hi mostra la transició des de la teologia monàstica a les teologies escolàstiques. Barbara Scavizzi s'interessà per l'origen del mot «thomatista», i preguntava si tenia alguna relació amb un altre mot inventat per Arnau, «christinus». Segons Reho, no són dos mots contraposats ni antagònics, entre d'altres raons perquè el mot «thomatista» en Arnau no té cap sentit pejoratiu, és equivalent al mot «tomista», perfectament corrent. Reforçant el no antagonisme dels dos mots, Joan Botam va recordar que alguns cristians orientals havien preferit ésser dits «jueus» més que no pas «cristians».

12. Francesco Santi va resumir la seva ponència. Primer feia un estat de la qüestió de les relacions entre Arnau de Vilanova i Berenguer Frérol, bisbe de Besiers, penitencier major i cardenal de Climent V. Una primera relació podria remuntar al cas d'Ermengol Blasi, nebot d'Arnau de Vilanova, quan els mestres de Montpeller no van voler doctorar-lo el 1290 i, en canvi, ho fou per imposició del bisbe de Maguelona, oncle de Frérol. La segona circumstància que els relaciona és la lletra d'Arnau a Jaume II comunicant-li l'absolució cautelar de Gombau de Pilis (1305). Berenguer Fredoli fou filo-espiritual, sota Climent V i àdhuc sota Joan XXII. Els anys de la seva maduresa va participar en la confecció del *Liber Sextus Decretalium* de Bonifaci VIII, els mateixos anys que Arnau era metge papal. Berenguer tenia cura dels interessos del rei de França, Arnau dels de Jaume II, en un moment que les monarquies nacionals emergents buscaven un equilibri amb el papa. Frérol és l'autor probable del confessional *In primis debet sacerdos*, en el qual s'hi reflecteix un coneixement precís dels resultats de la medicina docta i dels metges pràctics entorn de la problemàtica sexual; és possible de fer una lectura paral·lela de l'obra atribuïda a Frérol i d'obres mèdiques atribuïdes a Arnau: *Compilatio de conceptione*, *Breviarium practicae*, *De ornatu mulierum*, *Antidotarium*. Un segon text de Fredol, el *De absolute ad cautelam*, que potser és un *consilium*, exposa que és possible demanar l'absolució cautelar en tots aquells casos que es pot dubtar que hi hagi hagut sentència d'excomunió, sigui per la legitimitat del jutge, sigui per una apel·lació legítima, sigui per l'absència de les formalitats jurídiques requerides en una determinada enquesta judicial. L'argumentació meticulosa de Frérol a favor de la possibilitat d'una *absolutio ad cautelam* s'aplicava al cas d'Arnau, quan l'octubre del 1300 insistia a declarar la seva confessió davant els inquisidors en matèria de fe com a no vàlida i apel·lava directament al papa. La doctrina i pràctica de l'*absolutio ad cautelam* Frérol la va aplicar anys a venir (Gombau de Pilis), fins i tot en el cas de Bernat Délicieux, en el qual va obtenir una solució de compromís. Quan Arnau dirà a la *Lliçó de Narbona* que els reis estan obligats a fer estudiar el dret canònic per poder retopar els clergues que promouen judicis amb la intenció secreta de guanyar diners (fiances exorbitants!), és molt possible que Arnau tingui presents els esforços de Berenguer Frérol per limitar els estralls socials, fins i tot diplomàtics, que era capaç de produir la Inquisició. Finalment, quan el rei de França intentarà que Climent V obri procés a Bonifaci VIII, el papa tornarà a utilitzar l'invent de Frérol, l'*absolutio ad cautelam*, proposant-la als cavallers francesos que van intervenir en l'atemptat d'Anagni, com l'havia proposada per a Gombau de Pilis, lector d'Arnau i per això mateix herètic; justament aquesta era l'acusació que els francesos regiraven contra Bonifaci VIII a propòsit d'Arnau de Vilanova: el papa Caetani hauria aprovat en l'obra d'Arnau tot el que els mestres de París hi havien condemnat. Climent V no podia admetre la pressió del rei de França contra el seu predecessor, i en aquest context s'esdevenia la *Praesentatio Burdigaliae* del 25 d'agost del 1305. La Cúria s'afanyava a defensar Arnau, per evitar l'acusació d'heretgia contra Bonifaci VIII.

Les escasses intervencions posteriors van posar en relleu l'interès d'aprofundir en la figura de Berenguer Fredol i de prosseguir l'estudi de tots aquells que d'una manera o altra van tenir relació directa i indirecta amb Arnau de Vilanova, vista la fecunditat de la proposta de Santi i els angles múltiples des dels quals la biografia d'Arnau pot ésser investigada.

El dia 9 d'octubre al matí reprenia la sessió.

13. Barbara Scavizzi llegí un resum de la seva ponència. En una primera part examinava els criteris pels quals Annelise Maier s'havia pronunciat a favor de veure en el ms. Borgh. 205 de la BAV un còdex privat d'Arnau amb autògrafs. Un copista (B1) hauria escrit el text i algunes glosses marginals, una altra mà (B2) seria responsable d'altres glosses, notes interliniars i marginals a l'*Oraculum Cyrilli* i a les obres d'Arnau de Vilanova. Que les segones fossin d'Arnau, Maier ho dedueïa del fet que al fol. 105v B2 completava una frase que havia quedat penjada, degut a la manca d'espai. Al mateix temps, Maier remarcava que el ms. Borgh. 205 tenia una relació molt precisa amb el ms. Vat. lat. 3824 (V): Borgh. 205 contenia la primera i la segona redacció dels escrits arnaldians (B1 i B2), Vat. lat. 3824 contenia la tercera, perquè incorporava el text (B1) i les addicions marginals (B2) del Borgh. 205. Un examen particularitzat de les intervencions de B2 en el ms. Borgh. 205 demostra, per començar, que no totes les correccions i addicions marginals de B2 han passat a V, i que alguna lliçó errònia de B1 no ha estat corregida per B2. A més, el *Tractatus epistolarum christini*, seguit de dotze lletres adreçades per Arnau entre la fi del 1301 i mitjan 1302 a institucions religioses, prelats i sobirans per acompanyar la tramesa del *De mysterio cymbalorum Ecclesiae*, presenta en el Borgh. una tretzena lletra, adreçada a Bartomeua Montaner, la qual cosa és un obstacle seriós perquè es pugui considerar com a manuscrit idiògraf. Més encara, la lletra adreçada al rei de França, posada al darrer de totes les altres, indica que l'organitzador de l'aplec era hostil al rei francès; és difícil admetre que Arnau, alliberat de la presó no feia gaire per Felip IV de França, se li hagués contraposat tan obertament. En una paraula: Hi ha raons convincents per excloure que el projecte del Borgh. 205 pugui remuntar a Arnau de Vilanova i, en conseqüència, que ell mateix l'hagués glossat o corregit. L'aplec arnaldia del Borgh. podria haver-se originat en ambients pròxims a la Cúria, que haurien pogut aprofitar els tractats que li havia rampinyat Benet XI. O en ambients espirituals i beguins, d'on van sortir obres com el *Liber de Flore* i el *Tractatus quidam ubi respondetur objectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Antichristi*, clarament reivindicadors de la figura i de les idees d'Arnau. Després de preguntar-se si l'autor del *Tractatus quidam* no podria ésser l'organitzador del Borgh. 205, observa que, fos qui fos, havia de tenir relacions estretes amb Arnau, perquè va poder aplegar obres arnaldianes encara no definitives.

Perarnau inicià el debat preguntant si seria mai possible saber si el copista de l'*Oraculum Cyrilli* del Borgh. 205 era el mateix que havia copiat en el mateix ms. els textos arnaldians.

Scavizzi li va respondre que era la mateixa mà, bo i assenyalant la necessitat de comparar atentament l'escriptura del Borgh. 205 amb la del Vat. lat. 3824, i les lletres als templaris, que semblen d'una mà jove. Amb una reserva: la paleografia sola, sense la filologia, mai no és probatòria.

Francesco Santi va preguntar què s'entén per *scriptorium* quan es parla d'un *scriptorium* d'Arnau.

Scavizzi va respondre que més aviat caldria parlar d'*scriptores* més que no pas de *scriptorium*. Jaume Conesa n'és un, se li digui com se li hagi de dir. El Borgh. 205 documenta el treball d'un *scriptor* pròxim a Arnau, que corregeix o enriqueix un text arnaldià cometent badades (B2). Per no parlar del *scriptorium* de Pere Jutge, des del qual es difonien textos per als beguins.

El professor Lluís Cifuentes expressà el seu convenciment que l'estudi dels *scriptoria* d'autor és un tema candent, per exemple, en el cas de Lull.

Perarnau: I en el cas d'Arnau de Vilanova, li van robar mss. a ell i ell va organitzar una operació d'espionatge per obtenir l'obra que Martín d'Ateca havia escrit contra les seves idees.

McVaugh: La producció dels manuscrits mèdics d'Arnau té la mateixa dinàmica? Els escrits mèdics neixen en una institució: la universitat. Els escrits espirituals neixen en un altre ambient, i Arnau de Vilanova es preocupa de fer-ne la difusió.

Francesco Santi remarca que a vegades una obra és requerida per un usuari o client, com el cas de Climent V que volia tenir la *Practica* i envià pergamí i escriptura a Arnau de Vilanova. Aquesta pràctica era normal entre gent adinerada. En canvi, la lletra d'Arnau a Bartomeua Muntaner, en tant que lletra a una dona, és un fet excepcional.

Scavizzi va tornar a intervenir per a precisar que la datació del Borgh. 205 no es pot donar amb garanties, si abans hom no ha fixat bé la posició del text de l'*Oraculum Cyrilli* en el stemma d'aquesta obra. D'altra banda, caldria aclarir qui és Bartomeua Muntaner. La lletra que li adreça Arnau és de ca. 1304, després d'una segona estada a la presó, i de contingut densament espiritual.

Perarnau aclareix que almenys se sap que Bartomeua Muntaner no era «soror»; i opina que un altre problema no aclarit és que la llista d'obres espirituals d'Arnau que dona el *Tractatus quidam* en conté algunes que després no passen al Borgh.

Jaume Mensa respon que algunes d'aquestes obres són posteriors al 1305, com és ara un *Tractatus de caritate*.

Antoine Calvet traslladava el debat cap al món dels mss. alquímics pseudo-arnaldians. En general, deia, creixen per acumulació de notes marginals. Sense edicions crítiques fiables, és impossible distingir els nuclis originaris del que s'hi va afegint. Dels dos mss. que transmeten els grans textos alquímics de l'Edat Mitjana, l'un, el de Palerm, és sicilià, fou escrit per Domenico da Bologna, empra italianismes i és del segle XIV. L'altre, el de París, és del segle XIII. Per ara no és possible ajustar més les dates amb garantia.

Francesco Santi observa que en el ms. de Palerm hi ha el primer cas d'atribució d'una obra alquímica a Arnau de Vilanova. Si el ms. és del XIV, és prou primerenca; per això seria interessant poder precisar millor la data d'escriptura del ms.

Antoine Calvet responia que el fet que hom atribueixi una obra d'alquímia a Arnau en el ms. panormità pot estar relacionat amb el pas d'Arnau per Sicília. Però la datació precisa del ms panormità no és resolta. El ms. és del 1350. Suposa que sant Tomàs ja és sant; per tant, una mà podria haver-lo escrit a partir del 1323. Però en el seu conjunt és del 1350.

Gil-Sotres va desviar el debat cap a l'atribució de les obres mèdiques d'Arnau. L'atribució de l'*Antidotari* a Arnau de Vilanova és antiga. Ni tampoc no hi ha separació entre les parts «arnaldianes» i les receptes. En alguns mss., al costat d'obres atribuïdes a Arnau que avui no reconeixem com autèntiques, n'hi ha d'altres d'autèntiques. La impressió és que des del punt de vista codicològic no hi ha ni grans informacions ni desviacions importants.

I cloent ja el debat, Barbara Scavizzi va fer notar que el Vat. lat. 3824 porta una subscripció que el relaciona amb Montpeller. Caldria investigar si a Montpeller no hi havia també una mena d'oficina divulgadora dels mss. mèdics i espirituals d'Arnau de Vilanova.

14. Fabio Troncarelli no va poder assistir a la «III Trobada», raó per la qual la seva ponència fou distribuïda als participants, sense que n'hi hagués presentació ni debat.

Finalment Sebastià Giralt va fer la presentació del Corpus Digital Arnaldiana, iniciativa en curs de desenvolupament a la UB, per a confeccionar una base de dades àmplia sobre mss. i edicions arnaldianes com a suport per a futures edicions. I aquí es donà per acabada la «III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova».

V. APÈNDIX

Pel seu interès intrínsec i atesa la relació històrica entre Arnau de Vilanova, el rei Pere II i la reina Blanca d'Anjou, es publica ací el text tramès per la sra. Marina Miquel i Vives a propòsit de l'estudi de les despulles dels rei i reina esmentats, conservades al monestir de Santes Creus.

JOAN E. GARCIA BIOSCA,
MARINA MIQUEL I CARME SUBIRANAS¹

NOTÍCIES DE PERE EL GRAN I BLANCA D'ANJOU,
EL REI I LA REINA TRACTATS PER ARNAU DE VILANOVA

1. EL PROJECTE DE RECERCA AL PANTEÓ REIAL DEL MONESTIR DE SANTES CREUS

L'any 2009, en el marc del 850è aniversari de la fundació del Reial Monestir de Santes Creus que s'havia de commemorar l'any 2010, el Museu d'Història de Catalunya va plantejar com a objectiu estratègic la restauració escultòrica del panteó reial de Santes Creus. Aquesta actuació tenia com a objectiu resoldre les condicions deficientes de conservació en les quals es trobaven les tombes i al mateix temps singularitzar el paper de l'abadia dins la història de Catalunya com a panteó reial de la Corona d'Aragó. En aquest sentit, cal recordar, que el panteó reial de Santes Creus, concebut i planificat pel rei Jaume II el Just entre els anys 1291 i 1316 per tal d'acollir honoríficament les despulles del seu pare Pere II el Gran, les seves pròpies així com les de la seva esposa, la reina Blanca d'Anjou, és l'únic monument funerari dels reis de la Corona d'Aragó que ha arribat fins als nostres dies intacte. Som davant, també, de les primeres tombes reials bastides en estil gòtic a la Corona d'Aragó i les úniques que s'han conservat íntegrament fins a l'actualitat.²

1. El projecte d'estudi de les tombes reials del monestir de Santes Creus ha estat realitzat per un equip pluridisciplinar, format per un gran nombre de professionals de diverses disciplines, la menció dels quals es fa impossible de referenciar en l'article present. Malgrat això, volem deixar constància que els resultats que es presenten en aquest redactat són fruit del treball interdisciplinari de tots els equips.

2. El panteó reial de Poblet fou completament destruït després de l'exclaustració de 1835 i reconstruït durant els anys quaranta del segle XX per l'escultor Frederic Marés.

Durant el procés de redacció del projecte de restauració, les dades històriques documentals referents a les primeres tasques de salvaguarda del panteó reial a mitjan segle XIX semblaven indicar que, mentre la tomba de Jaume II i Blanca d'Anjou havia estat objecte d'espoli de les restes reials i d'una important destrucció escultòrica l'any 1836, la tomba del rei Pere II el Gran no va patir la fúria de la primera Guerra carlina.³ Davant aquestes dades, es considerà convenient determinar si efectivament la tomba de Pere II el Gran es trobava intacta, tal i com afirmava B. Hernández Sanahuja, membre de la Comisión Provincial de Monumentos de Tarragona, i director de les primeres obres de restauració del monestir de Santes Creus l'any 1857, així com el grau d'alteració de les restes del sepulcre de Jaume II i Blanca d'Anjou. Amb aquest objectiu, el dia 27 de juliol del 2009 es va realitzar una videoendoscòpia de l'interior d'ambdues tombes. En el cas de la tomba de Jaume II i Blanca d'Anjou, la videoendoscòpia va determinar l'existència de restes òssies sense connexió anatòmica i alterades per la presència d'altres elements, mentre que en el cas de la tomba de Pere II el Gran es va fer manifest que, tal i com afirmava B. Hernández. Sanahuja, el cos del rei es troba intacte dins el sepulcre.

La localització íntegra del fardell funerari del rei Pere II va ser valorat pel Museu d'Història de Catalunya i el Departament de Cultura com d'un interès científic de primer ordre, atès que es tractava d'un fet excepcional: la primera i única oportunitat d'estudiar científicament les característiques antropològiques d'un rei, així com el ritual funerari emprat en el seboliment de monarques de la Corona d'Aragó a finals del segle XIII – principi segle XIV, pràctica de la qual no es conserva documentació escrita.⁴

Així doncs, en paral·lel al projecte de restauració del panteó reial, el Departament de Cultura va endegar un projecte integral de recerca científica que tenia com a objectius generals l'estudi dels rituals funeraris que envoltaren la mort i enterrament del rei Pere II el Gran i de la reina Blanca d'Anjou, l'estudi antropològic i paleopatològic dels cossos dels monarques, així com l'estudi dels diferents elements de l'aixovar funerari.⁵ El projecte d'estudi, coordinat pel Museu d'Història de Catalunya, i planificat en el seu desenvolupament metodològic

3. HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. (1886). *Historia del Real Monasterio de SS. Creus; su fundación, progresos, ruina y restauraciones verificadas hasta el presente*. Tarragona: Vda. Tort e Hijos. AA.vv. (2008). *Santes Creus. De monestir a monument 1821-1921*. Catàleg de l'exposició. Museu d'Història de Catalunya.

4. Les escasses dades documentals contemporànies a l'enterrament de Pere II el Gran i Jaume II i Blanca d'Anjou es troben al *Llibre del rei en Pere*, de Bernat Desclot, i a la *Crònica* de Ramon Muntaner.

5. Inicialment només preveia l'estudi de les restes documentades a la tomba de Pere II el Gran. Durant el procés de restauració de la tomba de Jaume II i Blanca d'Anjou, es va fer evident l'entitat i interès de les restes contingudes al seu interior, que van poder ser atribuïdes en la seva pràctica totalitat a la reina. Per aquest motiu, es va procedir a ampliar el projecte de recerca, incloent també l'estudi de la tomba de Jaume II i Blanca d'Anjou.

com un projecte arqueològic, ha estat portat a terme per un equip pluridisciplinar, format per un gran nombre de professionals de diverses disciplines, adscrits a centres de recerca públics, universitats i empreses privades.⁶

L'obertura de les tombes i l'estudi de les restes es va dur a terme entre el novembre de 2009 i el maig de 2010, en paral·lel a les tasques de restauració escultòrica del panteó reial.⁷ Finalitzada la fase de treball de camp i fins a l'actualitat, els diferents equips han avançat de forma evident en els respectius estudis, que es troben en la seva fase final d'elaboració. En el present article es presenten, doncs, els resultats en l'estat actual de la recerca, i per tant, no es poden considerar com a definitius.⁸

Figura 1

Obertura de la tomba del rei Pere II el Gran el gener de 2010.

© CRBM (Carles Aymeric – Ramon Maroto).

6. El projecte de recerca ha estat concebut i elaborat per Joan E. Garcia Biosca, Marina Miquel i Carme Subiranas. A falta de paral·lels a Catalunya i l'estat espanyol, la planificació d'objectius i metodologia així com la configuració de l'equip científic es basaren en l'anàlisi de projectes similars portats a terme els darrers anys a Itàlia i França.

7. El 26 de gener de 2010 es va portar a terme la primera obertura de les tombes. L'observació de l'estat de conservació de les restes va fer palès la viabilitat de portar a terme el seu estudi en un entorn científic adequat. Amb aquest objectiu el 19 de març les restes van ser traslladades a un laboratori del Centre de Restauració de Béns Mobles de la Generalitat de Catalunya. El 10 de maig, un cop finalitzats els estudis de treball de camp, es va procedir a restituir-les a les respectives tombes.

8. El projecte de recerca ha contemplat també una revisió exhaustiva de les fonts documentals. Els resultats d'aquest estudi, portat a terme per Ramon Sarobe, amb la col·laboració d'Stefano M. Cingolani, Anna de Sandoval i Josep M. Vila, només s'inclouen parcialment en el present article.

2. EL PANTEÓ REIAL DE SANTES CREUS

El Panteó Reial de Santes Creus, format per les tombes de Pere II el Gran i Jaume II el Just i Blanca d'Anjou, constitueix una obra artística cabdal de la propaganda política de la Corona d'Aragó i reflecteix les transformacions que experimenta la imatge pública de l'estat i el seu sobirà durant la generació que visqué el trànsit entre els segles XIII i XIV. Ideat per Jaume II el Just com el primer panteó del casal d'Aragó-Barcelona, fou construït entre 1291 i 1316.

L'anàlisi arquitectònica de les dues tombes evidencia enormes contrastos entre les formes i aspiracions que es manifesten en la tomba que Jaume II va fer construir per al seu pare i les que s'atribueix en el propi sepulcre. Així, mentre la tomba de Pere II el Gran combina elements relacionats amb les tombes imperials sicilianes i l'estil gòtic representat per la França del rei sant Lluís IX, el doble sepulcre de Jaume II i Blanca d'Anjou és més modest en el seu missatge i s'inspira totalment en la tradició funerària de la casa reial de França.

Pere II va disposar en el seu testament (1282) que el seu cos rebés una sepultura «decent i honorífica» al monestir de Santes Creus. Segons el cronista Bernat Desclot, primerament va ser enterrat davant l'altar major de la seva església. Per honorar la grandesa del seu pare i convertir la seva memòria en un instrument de propaganda política al servei de la dinastia catalana, el seu fill Jaume II, el Just, va decidir dedicar-li un monument funerari que fes justícia a la seva figura. Amb aquest objectiu, va fer traslladar de Sicília a Santes Creus una magnífica banyera de pòrfir d'època baix-imperial, que hauria de servir de sepultura. La inspiració de Jaume II per al disseny de la tomba provenia del seu coneixement del panteó dels reis sicilians a la catedral de Cefalú i Palerm, i especialment de dues dels seus avantpassats materns, els emperadors Enric VI i Frederic II de Hohenstaufen, enterrats en dos sarcòfags de pòrfir. En aquest sentit, la reutilització de banyeres o *alvei* romans de pòrfir ha estat un tret característic de la cultura funerària del baix-imperi i del món bizantí que varen reprendre tant els emperadors carolingis com, més tard, els papes de Roma. A banda dels papes, només alguns sobirans sicilians de la família dels Hohenstaufen varen recórrer a aquest tipus de contenidors funeraris, entre els quals destaca especialment Frederic II, avi de l'esposa de Pere II el Gran, Constança de Sicília⁹. Així, doncs, la tomba de Pere II el Gran s'inseueix clarament dins d'aquesta tradició imperial, siciliana i gibel·lina, i constitueix un veritable manifest polític: en enllaçar familiarment i de manera simbòlica amb els darrers emperadors de la casa de Suàbia, els reis catalano-

9. DEER, J. (1959). *The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily*. Dumbarton Oaks Studies 5, Cambridge University Press.

aragonesos es posicionen en el centre mateix del gran conflicte europeu que enfrontava en aquell moment l'Imperi Germànic amb el Papat i França.

Figura 2

El cos del rei Pere II el Gran fou traslladat a la seva sepultura definitiva l'any 1302, constituïda per una banyera de pòrfir d'època baix-imperial. © MHC(Pepo Segura).

El 1291, Jaume II, rei de la Corona d'Aragó a la mort del seu germà Alfons, va encarregar la construcció de la nova tomba del seu pare al mestre Bartomeu de Girona, que des del 1277 treballava a la catedral de Tarragona. També hi van participar el picapedrer Guillem d'Orenga i els pintors Gil, Pere Sanç i Andreu de la Torre. En la part superior de la banyera de pòrfir, que actua de sepulcre del rei Pere II el Gran, se situa un templet, un cos archi-

tectònic esculpit amb imatges dels apòstols, de sants i de la Mare de Déu; setze figures que s'allotgen als espais entre arquets gòtics trevolats que decoren el temple exteriorment. El temple és cobert per una tapa a manera de sarcòfag, culminat amb un pinacle o agulla que s'eleva des del centre de la coberta.

El sepulcre descansa sobre el llom llarg de dos lleons de dolòmia blanca i tot el conjunt resta a l'aixopluc d'un baldaquí o d'un dosser d'estil gòtic. Tant el baldaquí com el temple han conservat la seva policromia original. En aquest sentit, els estudis analítics portats a terme en el marc del projecte de restauració han posat de manifest que originàriament l'urna, els capitells i la volta del temple estaven decorats, a més de làmines d'or, amb làmines de plata, avui dia no apreciables a causa del seu ennegriment irreversible. Aquest fet permet considerar el treball de policromia del taller d'Andreu de la Torre com una obra extraordinària, sense paral·lels en aquesta època.

Pel que fa a la tomba de Jaume II i Blanca d'Anjou, la inesperada mort de la reina l'octubre de 1310, requerí un enterrament provisional realitzat al mateix monestir de Santes Creus, en un sarcòfag de característiques desconegudes però del qual es conserven referències documentals de la seva construcció. Dos anys després de la seva mort, el 1312, Jaume II encarregà la construcció de la tomba al mestre constructor barceloní Bertran de Riquer i a l'escultor lleidatà Pere de Prenafeta. La intenció era construir un mausoleu semblant al del rei Pere II, a l'altre costat del creuer, amb el sepulcre a l'interior d'un dosser d'estil gòtic i de proporcions també similars a les del monument funerari del rei.

El nou mausoleu està constituït, per una urna, receptacle envoltat per arquets ogivals trevolats amb decoració de traceria i, entre altres elements, amb un seguit de pinacles que neixen en la confluència d'aquests arquets. El sepulcre fou cobert per una tapa a dues aigües que, inspirada en el model ideat per Lluís IX de França —en organitzar el panteó reial de Saint-Denis de París—, incorporà les imatges jacentes i en ple volum dels sobirans.

Amb tota seguretat la figura jacent de la reina Blanca fou obrada per Francesc de Montflorit, mentre que l'autoria de la de Jaume II ha despertat més dubtes. Ambdós jacentes vesteixen la cogulla del Císter, amb la testa coronada. Els reis eren vetllats, vora el coixí on descansa el seu cap, per figures d'àngels. Als peus del rei hi ha un lleó, símbol del poder i de la força, i als de la reina, un parell de gossets, amb clara al·lusió a la fidelitat i a la lleialtat. En el centre de la tapa, entre les dues imatges reials, s'eleva un pinacle. Pel que fa al baldaquí que emmarca la tomba, el seu treball escultòric s'atribueix al mestre Pere de Bonull.

L'any 1316, sis anys després de la seva mort, un cop acabat el nou mausoleu encarregat per Jaume II, la reina fou traslladada a la nova tomba. Així doncs, es tracta, com el cas de Pere II el Gran, d'un enterrament secundari, que en aquest cas, però, fou víctima d'un seriós espoli l'any 1836, durant la primera Guerra Carlina.

Figura 3
Tomba de Jaume II el Just i Blanca
d'Anjou, construïda entre 1312-1316.
© MHC (Pepo Segura).

Els treballs de restauració han posat de manifest la inexistència de restes de policromia gòtica i l'extraordinària conservació i netedat de la superfície de la pedra tallada, amb les traces ben definides de les eines de l'escultor, dades que permeten concloure que es tracta d'una obra inacabada, atès que no es va portar a terme el policromat de les estructures, fet completament inusual per a l'època.

3. ESTUDI DE LES RESTES DE PERE II EL GRAN I BLANCA D'ANJOU

3.1. *Pere II el Gran*

Les restes intactes del cos del rei Pere el Gran (1240-1285) reposaven dins el sepulcre-banyera de pòrfir, ocupant la part central de la banyera. Estaven disposades sobre dues posts de fusta de noguera, de 2cm de gruix cadascuna. L'existència d'un doble llit de fusta es relaciona indubtablement amb el caràc-

ter secundari de l'enterrament, succeït disset anys després (1302) i també amb el reaprofitament de part del taüt on fou enterrat per primer cop l'any 1285.

La part cranial de cadascuna de les fustes estava retallada en el seu angle dret així com la part associada als peus. Aquest retall es relaciona indiscutiblement amb la necessitat d'adaptar les fustes a les dimensions de la banyera. La deformació de la post com a conseqüència del pas del temps i la humitat existent a l'interior del sarcòfag, feia que les restes del rei adoptessin una posició arquejada, de manera que cap i extremitats inferiors quedaven a un nivell superior respecte al tronc.

Les restes es trobaven parcialment momificades i esqueletitzades, i estaven recobertes per diversos tèxtils, l'estudi dels quals ha permès relacionar-los amb els diversos processos d'enterrament.

El cos estava articulat en decúbit supí, amb extensió d'ambdues extremitats inferiors, braços paral·lels al tòrax, semiflexió de colzes, i pronació d'avantbraços reposats sobre la part inferior de tòrax, amb l'avantbraç dret per sobre de l'esquerre. El crani es trobava en rotació esquerre. L'anàlisi del sistema dental indica que mantenia tota la dentició en morir, exceptuant la mola inferior esquerre. Els peus es trobaven desarticulats anatòmicament de la tíbia i el peroné i recol·locats a nivell dels genolls en una posició semi-articulada. Aquest fet és coherent amb una manipulació secundària d'aquesta part anatòmica quan encara es preservaven teixits tous prou consistents com per poder traslladar o resituar els peus sense que es desarticulessin de forma completa. La posició dels peus cal doncs relacionar-la amb el canvi de sepulcre del rei, produït 17 anys després de la seva mort i la necessitat d'encabir el cos (en estat de dessecació) dins el nou sepulcre banyera, un espai de dimensions no adaptades a les mesures del rei.

Figura 4

Fardell funerari del rei Pere II el Gran. © CRBM (Carles Aymeric – Ramon Maroto).

*Sobre la persona del rei*¹⁰

El rei Pere el Gran, pertany al llinatge mitocondrial H, el tipus d'ADN més freqüent a Europa en l'actualitat. Es pot afirmar que tenia una cara allargada i una maloclusió de classe III d'Angle, combinada amb un prognatisme mandibular i mossegada creuada de tota l'arcada, la qual cosa es tradueix en una morfologia bífida en la qual el maxil·lar inferior és més prominent. Pel que fa a l'aparença física, el rei Pere era un home de tipologia alta, d'entre 175-180 cm, una alçada destacable si la comparem amb l'alçada mitjana d'altres estudis sobre homes de l'època. Quant a la morfologia òssia val a dir que no es troben signes ni relleus d'activitat muscular forta a les extremitats superiors i inferiors; tampoc presenten remodelació diafisària. Es tracta d'ossos amb diàfisis arrodonides, sense aplanaments transversals ni anteroposteriors. D'altra banda, les modificacions òssies de tipus degeneratiu que mostra, per exemple a l'articulació clavículo-esternal, alguns cossos vertebrals i als genolls, són signes lleugers i habituals en individus de la seva edat. L'osteofitosis i porositat bilateral a les caretes costovertebrals dorsals altes poden ser un marcador de determinades feines o hàbits.

Alimentació

Les fonts històriques de l'època permeten intuir alguns aspectes sobre la dieta de la cort de Pere el Gran, una documentació que, al costat de les anàlisis realitzades sobre les restes del rei, permet interpretar la dieta i les característiques de l'alimentació de la cort de l'època. Cal recordar la singularitat del personatge objecte d'estudi, un individu de màxim nivell social, amb un nivell de vida privilegiat, els costums i hàbits del qual no són en cap cas comparables amb la majoria de la població contemporània.

Segons aquestes fonts, l'alimentació variava entre èpoques de pau i de guerra i lògicament en aquest últim cas era sempre menys variada i més fonamentada en cereals, carns salades, peix sec i vi.

Els detalls dels anys 1260-1262 dels llibres de comptes de l'infant descriuen menses de carn de moltó almenys un cop al dia, o vaca o cabrit, tot cuinat a l'ast. Poc porc fresc, sobretot cansalada per acompanyar les cols. Moltes aus, tant gallines, com tórtres com altres aus caçades (oques o perdius). Escasses semblen les entranyes, mentre el cap de moltó només apareix per sopar. Sovint es menjava peix, sobretot per sopar. Majoritàriament era peix de riu, si es menjava fresc; de peix assecat tenim testimoniats congre, lluç, aren-

10. L'estudi antropològic i forense ha estat portat a terme pel Grup de Recerca en Osteobiografia Evolutiva de la UAB, dirigit per la Dra. Assumpció Malgosa.

gues i «balena». En el cas de guisats es feien servir verdures, fruits secs i espècies (cebes, julivert, ametlles, safrà, gingebre, canyella), també són presents verdures fresques (lletuga, espinacs), fruita de temporada o seca en notable quantitat i varietat, cereals i llegums. Molt presents són els ous i el formatge. Poc sucre i molta mel.

Amb l'arribada de la seva muller Constança de Sicília, el 1262, sembla que s'incorporaren alguns nous ingredients (descrits en els llibres de comptes de casa de la infanta), ja que, per exemple, són més presents la llet i la mantega, i, potser, més varietat d'espècies. Comencen a aparèixer el conill i el cérvol, panades i bunyols. L'arròs segueix escàs, mentre que són molt presents els cigrons, a partir del novembre.¹¹

Totes aquestes dades es poden contrastar a partir de les analítiques antropològiques realitzades directament sobre les restes del rei. Els indicis respecte a l'alimentació provenen principalment de la patologia oral. Els cúmuls de càlcul generalitzat representen un dels aspectes a valorar. Alguns estudis valoren els dipòsits de càlcul en relació a l'augment del pH que es produeix a la boca amb les proteïnes animals, la qual cosa denotaria un consum important de carn. El desgast no és massa acusat, per tant la seva dieta no deuria ser massa abrasiva. Alhora, també s'han valorat els fitòlits de la tosca dental com un índex directe de l'alimentació de tipus vegetal. Els elements trobats a les dents del rei Pere procedeixen presumiblement de cereals, que van ser consumits al llarg de la vida.

Malalties identificades

Les malalties que va patir el rei Pere al llarg de la seva vida són de naturalesa diversa. De jove deuria patir algun procés no específic relacionat amb algun problema de salut o malnutrició que quedà enregistrat en les dents. La identificació d'hipoplàsties, constitueix però un indicatiu inespecífic, per la qual cosa no es pot precisar què les va causar, però sí quan: durant la formació de les corones de les dents afectades, és a dir entre els 6 i els 12 anys.

En relació a la salut dental, cal dir que la generalització dels cúmuls de càlcul i retrocés alveolar són aspectes indicatius d'una poca o pobre higiene dental comparats amb els estàndards actuals. S'observen dipòsits generalitzats de tosca dental tant a les dents superiors com a les inferiors i retrocés alveolar, causat per una gingivitis i posterior periodontitis, relacionat segurament amb els dipòsits de tosca.

11. CINGOLANI, S. M. (2010). *Pere el Gran. Vida, actes i paraula*. Barcelona: Editorial Base – Museu d'Història de Catalunya, p. 65 i 66.

Tot i això, la salut dental del rei era bastant bona, si la comparem amb les denticions de l'època. Se sap que a l'Edat Mitjana la gent practicava certa higiene oral mitjançant la neteja amb orina i l'ús d'escuradents, encara que en aquest cas, no tenim evidències de cap d'aquestes pràctiques.

Figura 5

El fardell funerari del rei va ser sotmès a proves de RX abans del seu trasllat al laboratori del CRBM de la Generalitat i a una tomografia computeritzada, portada a terme a l'Hospital Joan XXIII de Tarragona. © CRBM (Carles Aymeric – Ramon Maroto).

Al nivell ossi s'han trobat algunes patologies, com la cavitat provocada per un probable meningioma en el temporal dret. Es tracta d'un tumor cerebral benigne de les meninges, de creixement lent. És sens dubte el tumor primari més comú del sistema nerviós central i acostuma a aparèixer a una edat mitjana. Probablement era asimptomàtic, com avui en dia que acostuma a ser una troballa radiològica.

Pel que fa les alteracions articulars, aquestes es concentren en les caretes articulars de les vèrtebres altes i costelles. Tot i que no es tracta de modificacions gaire greus, és interessant que no es dona en totes les vèrtebres i costelles. Aquesta posició és indicativa d'un esforç superior en aquesta zona que implica una elevació de les costelles, la qual cosa es pot relacionar, entre altres, amb el domini de les regnes del cavall.

El cos del rei conservava gran part dels teixits tous dessecats: pulmons, cor, fetge i budells, un fet poc habitual en els estudis antropològics. L'anàlisi histològica d'aquest teixits ha permès identificar calcificacions en els pulmons que són indicatives d'una malaltia inflamatòria i/o infecciosa pulmonar sense que es pugui precisar de quina malaltia es tracta. Tot i així, una de les malalties fre-

qüents i que entra dins del quadre de possibles etiologies de les alteracions indicades, és la tuberculosi. Per aquesta raó, es va realitzar una anàlisi molecular a fi de determinar l'eventual presència de *Mycobacterium tuberculosis*, l'agent infecciós implicat en la malaltia. El resultat de la prova paleomicrobiològica no va ser, però, concloent en cap sentit, perquè no es va amplificar el segment de l'ADN del bacteri analitzat. L'anàlisi doncs no afirma, però tampoc desmenteix la malaltia. Cal també remarcar que l'estudi de microrestes ha evidenciat al nivell del coxal la presència d'un ou del paràsit intestinal conegut com *Trichuris trichura*,¹² que s'adquireix a través d'aliments o aigües contaminades. La seva presència no indica una malaltia greu, ja que pot ser totalment asimptomàtic, però si la càrrega de paràsits fos elevada, els seus símptomes podrien anar des de diarrees o anèmies a apendicitis. En aquest cas només s'ha trobat un ou del paràsit i no hi ha cap evidència que pugui fer pensar en una forta càrrega, ni tan sols que haguessin iniciat el seu cicle biològic en el cos del rei.

Les causes de la mort

És coneguda la incertesa històrica sobre les causes que provocaren la mort del rei als 45 anys, ateses les grans imprecisions de la documentació de l'època i l'existència de dues versions contradictòries al respecte. En els *Annals de 1285* s'explica que durant la batalla de Santa Maria d'Agost «va ser greument ferit a la cara per una llança» i «... quasi morí». També Guillaume de Nangis en relació a aquest fet diu «Pere, ferit mortalment, va fugir turpement, i d'aquelles ferides va morir poc temps després...». En canvi, el cronista Bernat Desclot esmenta que la seva mort es va produir per l'esgotament físic i les tensions sofertes des del 1282.

L'estudi realitzat no ha permès concretar cap causa directa de mort; d'una banda el meningioma detectat a nivell de parietal dret és un tumor de tipus benigne i de dimensions petites. El mateix es podria dir en relació al paràsit intestinal *Trichurus trichura*. De fet, tenint en compte les troballes de l'anàlisi intern del cos del rei Pere, les analítiques realitzades i les possibilitats interpretatives d'aquestes es pot descartar en primer lloc que el rei morís a causa d'una ferida de llança ocorreguda a la batalla de Santa Maria d'Agost. Es pot afirmar en canvi que hi ha indicis que el rei podria haver patit una «malaltia potencialment letal» a nivell pulmonar, tot i que no es pot precisar la gravetat, és a dir, si era avançada o no. Atesa l'absència d'altres troballes anatòmiques patològiques relacionables amb situacions letals, concloem que aquesta podria haver estat la causa de mort. En aquest sentit, cal tenir present que hi

12. La identificació d'aquest paràsit ha estat possible a través dels treballs realitzats per l'equip de palinologia del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona.

hauria una concordança entre aquest diagnòstic i les dades històriques, procedents de la crònica de Desclot, del relat de la seva mort. Així doncs la causa de la mort podria haver estat una malaltia inflamatòria/infecciosa pulmonar.

*Anàlisi del DNA*¹³

S'ha pogut classificar el DNA mitocondrial recuperat de Pere el Gran i autenticar els resultats tant amb la clonació de la HVRA com per la concordança amb la regió codificant. Tanmateix, no ha estat possible classificar el SNPs del cromosoma Y, per la qual cosa no serà possible per ara, a partir de les restes de Pere el Gran, la identificació de restes del llinatge masculí, com per exemple les conservades al monestir de Poblet i suposadament relacionades amb el seu pare, el rei Jaume I el Conqueridor.

*Estudi de cabells*¹⁴

S'han dut a terme els estudis tipològics i toxicològics de mostres de cabells del rei Pere II el Gran recuperats durant el procés d'actuació sobre les restes, així com l'anàlisi d'una mostra del manyoc de cabells identificat sota el fardell funerari. Els objectius d'aquestes analítiques pretenien obtenir informació sobre les característiques morfològiques del cabell de Pere, l'anàlisi toxicològica per identificar possibles intoxicacions o enverinaments i l'existència de tractaments a base de productes cosmètics.

Figura 6
Proposta de restitució facial
del rei Pere el Gran,
a partir de l'estudi del crani.
Foto: MHC (Philippe Froesch-Estudi PF).

13. Analítiques realitzades pel laboratori de DNA antic de la Universitat Autònoma de Barcelona, el CSIC-UPC i el Natural History Museum of Denmark.

14. Analítiques realitzades per l'Instituto Nacional de Toxicología y Ciencias Forenses del Ministerio de Justicia (INTCF).

A hores d'ara, no ha estat possible determinar les característiques morfològiques de les mostres analitzades, atès que els cabells estaven molt degradats i s'havien perdut les principals característiques morfològiques. Així, el color, que era similar en ambdues mostres, no corresponia al color original sinó que ha de relacionar-se amb el procés de degradació *post mortem* i del temps trascorregut de l'enterrament. Pels mateixos motius tampoc no s'han obtingut resultats de la comparació de la mostra del manyoc de cabells trobat sota el fardell funerari i la mostra de pèl associada al cos del rei (concretament de la barba) i no és doncs científicament constatable que el manyoc de cabells correspongui a cabells de Pere II el Gran i a la pràctica d'un ritual funerari associat al rasurat de cabells del difunt. Cal recordar, en aquest sentit, que el crani del rei presentava clares evidències de rasurat, atès que s'hi localitzaven únicament restes de cabell de longitud mínima.

L'anàlisi toxicològica de mostres del manyoc de cabells ha aportat dades interessants en referència a la identificació de metalls essencials per determinar patologies i la identificació de verins i/o metalls pesants associables a la causa de la mort. Els resultats destaquen valors considerablement per sobre de la mitjana en plom (99 ppm) i, especialment, antimoni (42 ppm). L'elevada presència d'ambdós elements i, en especial el darrer, ha de considerar-se conseqüència d'una exposició perllongada a aquests agents, fet que podria situar-nos davant d'un escenari d'intoxicació versemblant. En qualsevol cas, les dades que presentem es troben encara en procés d'anàlisi, i per tant, no poden ser considerades com a concloents.

L'antimoni és un metal·loide químicament proper a l'arsènic i, com aquest, altament tòxic. En condicions normals la seva concentració en el cos humà és ínfima, amb valors compresos entre els 0,1 ppm del cervell, els 0,2 ppm de fetge i ronyons o els 0,7 ppm dels cabells. El plom, en canvi, acostuma a ser present al cabell humà en proporcions superiors, del rang de 12 ± 15 ppm, però prou allunyat dels 99 ppm documentats. Així doncs, ens trobaríem davant d'una concentració d'antimoni i plom molt significativa i d'efectes clarament tòxics per a l'individu al qual va pertànyer el manyoc de cabells.

El registre arqueometal·lúrgic mostra que, al voltant de l'antimoni, s'estableixen dues associacions essencials: per una banda amb el plom, com a subproducte de l'explotació de les galenes argentíferes, i, per una altra, amb l'arsènic, com a subproducte de la fusió i enriquiment del coure. En el cas que ens ocupa, la presència d'alts percentatges de plom i antimoni, aparellada amb l'absència de nivells significatius d'arsènic apuntaria cap al primer d'ambdós orígens.

La intoxicació per plom, de la qual es té coneixement arqueològic des de l'època romana, assoleix a l'edat mitjana proporcions epidèmiques. Tres són els causants principals d'aquesta situació: la ceràmica vidrada amb coberta plumbífera i coccio deficient, els atuells de peltre d'escassa qualitat i el vi contaminat amb plom.

Pel que fa a la primera de les hipòtesis, la d'una dilució del plom i l'antimoni continguts en ceràmiques amb coberta vidrada que haguessin entrat en contacte amb àcids vegetals (suc de fruites, vi, vinagre...), aquest procés es veuria afavorit pel fet que en aquesta època les temperatures de cocció als forns de terrissaire encara no són prou elevades com per a fixar adequadament aquells minerals. Per altra banda, contra la seva versemblança cal valorar el fet que, del segle X ençà, l'antimoni va essent progressivament reemplaçat per l'estany com a agent opacificant dels vidrats. La presència de l'antimoni en els vidrats del segle XIII és més aviat ja testimonial, possiblement fruit de la utilització de plom provinent de galenes argentíferes.

Tot i això, la hipòtesi que creiem més plausible és la utilització de vaixel·la metàl·lica, especialment de peltre, un aliatge en el qual entren en proporcions variables l'estany, el coure, l'antimoni i el plom. A les nostres contrades, es pot afirmar que el segle XIII és la centúria del peltre, ja que pertanyen a aquesta època la major part de les peces conservades i es produeix arreu d'Europa una moda passatgera —constatada també al nostre país— entre els clergues d'enterrar-se amb còpies en peltre d'objectes litúrgics de plata.¹⁵

Finalment, sobre les analítiques realitzades en mostres de cabells del rei Pere II el Gran cal destacar que els estudis de restes dels pèls de la barba del rei han permès identificar la presència d'*Apigenina*, un producte procedent de la ginesta i utilitzat històricament com a tint.¹⁶

L'aixovar tèxtil

Per la recomposició del vestuari mortuori que el rei portava en el primer i segon enterraments, podem determinar els tèxtils identificats de la següent manera: en el moment de la seva mort, el rei fou vestit amb una sarja de llana, de bona qualitat, procedent de races autòctones ibèriques i sense creuaments. La vestimenta podria correspondre a una peça tipus garnatxa, gonella, sobre-túnica o túnica curta. La qualitat de la llana utilitzada en la seva fabricació descartaria la hipòtesi que pogués correspondre a un hàbit de monjo, tal i com Bernat Desclot explica al *Llibre del rei en Pere*. Es tracta d'una peça de complicada interpretació a causa del seu grau de descomposició i fragmentació ja que s'identifica només en algunes parts del cos i de forma molt residual.

Sota la testa del rei s'hi localitzava, en bon estat de conservació, un coixí de seda, de color carmesí. Es tracta d'una peça molt menys alterada que la

15. Malauradament, les peces de peltre conservades a les col·leccions catalanes no han estat estudiades més enllà dels seus aspectes tipològics i decoratius i, en conseqüència, desconeixem quina hauria estat la seva procedència ni quina la proporció dels minerals que formaven part de la seva fàbrica.

16. Les analítiques químiques han estat realitzades en aquest cas pel Laboratori Sailab.

resta dels tèxtils de llana o lli. Dins d'aquest coixí s'hi localitzaren restes d'una altra tela, probablement un altre coixí, que correspon també a un tafetà de seda però amb brodat romboidal. És però una peça molt malmesa i residual, en un estat de descomposició important, barrejada amb restes de palla i de plomes d'au que haurien format part del farciment que donava volum al coixí de seda carmesí. L'estudi arquebotànic ha permès documentar a l'interior del coixí pòl·lens de plantes de les famílies *Labiatae* (romaní, lavàndula, ajedra i menta), *Umbelliferae* (xirivia, julivert, fonoll, anís, anet), *Leguminosae* (fenigrec) i *Compositae* (herba de Santa Maria), fet que semblaria indicar que ens trobem davant un coixí aromàtic, una peça ben coneguda a través de la documentació escrita d'època medieval.

A banda d'aquests tèxtils associats pròpiament a l'enterrament del rei, l'estudi del fardell funerari ha documentat l'existència d'altres teles que s'afegiren al fardell durant el procés de trasllat de les restes al nou sepulcre, l'any 1302, disset anys després del primer enterrament.

Figura 7

El cap del rei Pere II el Gran reposava sobre un coixí de seda de color carmesí, reomplert amb un segon coixí brodat i plomes d'oca. L'anàlisi pol·línica ha determinat que es tracta d'un coixí aromàtic. © CDMT.

Correspondrien al segon enterrament del dia 2 de desembre de 1302 les restes d'un teixit mol degradat, d'origen vegetal, que correspon a una tela de lli. S'identifica sobre les restes del rei, a manera de mortalla i el seu estudi ha posat de manifest que l'esmentada tela fou objecte d'una impregnació de guix a la cara exterior. S'identifica també que la tela de lli fou enganxada amb resina als laterals de la post de fusta sobre la qual recolzava el cos del rei. L'estudi d'aquesta tela, les seves característiques i la seva relació amb el fardell funerari permet interpretar-lo com un vel funerari o sudari, amb la funció de tapar un cos en procés de degradació, de mantenir-ne la seva conservació —d'aquí la presència del guix— i subjectar-lo sobre la post per tal d'evitar la seva desarticulació abans d'introduir-lo al nou sepulcre. Evidentment, aquest procediment tindria l'objectiu també de garantir la digna exposició pública del cos del rei durant el ritual de trasllat a la nova sepultura.

Finalment, el fardell funerari fou cobert amb una casulla amb caputxa, una peça de llana que constitueix la tela més ben conservada del conjunt. Per la seva posició, constitueix un element de cobriment del cos i no pas una peça utilitzada per vestir el rei ja que només se'n troben evidències a la part superior i no a la part de darrera del cadàver. El teixit pertany a la família de les *sarges creuades* i tècnicament és molt proper als coneguts *draps d'arestes*. L'anàlisi de les fibres realitzada sobre mostres de la peça indica una gran dispersió de finors en els fils i en conseqüència una barreja de fibres, un fet habitual a l'època que no s'ha de relacionar amb la mala qualitat de la peça sinó amb la seva funcionalitat indumentària: una capa cobertora, d'ús extern i exposada a la intempèrie.

Tècniques de tractament del cos

Les restes del cos de Pere II el Gran, evidenciaven clarament l'estat de dessecació del cadàver, un fet que podria atribuir-se a la voluntat inicial de conservació del cadàver relacionada amb processos d'embalsamament. Tanmateix, és constatable la inexistència d'evisceració, atesa la conservació de gran part dels òrgans interns (pulmons, cor, fetge, budells...), ni l'obstrucció evident dels orificis corporals per tal d'evitar el vessament dels líquids originats per la descomposició, tanatopràctiques que s'aplicaven a les corts franceses, angleses o alemanyes i concretament les proposades en els tractats del metge Henry de Mondeville,¹⁷ associat a l'escola de Montpellier i contemporani d'Arnau de Vilanova, metge de la cort de Pere el Gran i que, segons els documents contemporanis, va assistir el rei en el seu llit de mort els primers dies de novem-

17. MONDEVILLE, H. (1893). *Chirurgie de maître Henri de Mondeville, chirurgien de Philippe le Bel...*, composée de 1306 à 1320. F. Alcan, Paris.

bre del 1285. Tot i això, les anàlisis dutes a terme suggereixen l'aplicació de certes pràctiques destinades a aconseguir una aturada temporal o ralentització dels processos naturals de putrefacció. En aquest sentit, és especialment clarificadora l'absència d'exo-esquelets de pupes dels lepidòpters característics de les primeres onades de colonització necròfaga.

L'existència d'aquest procés s'evidencia també en el grau complet d'articulació esquelètica, derivat, molt probablement, d'algun procés destinat a la preservació del cos (a curt o llarg termini), ja que malgrat que les restes estudiades corresponen a un enterrament secundari, tots els elements es troben en posició, a excepció dels peus que van ser desarticulats de forma intencionada. Seria impensable el manteniment de la posició anatòmica en un cos totalment esqueletitzat, ja que la manipulació requerida pel trasllat hauria implicat necessàriament desarticulacions serioses.

Figura 8

TAC del fardell funerari de Pere II el Gran.

© MHC (TAC: Hospital Joan XXIII; tractament de la imatge: Joan E. Garcia Biosca).

D'altra banda, cal creure que el cos del rei va ser mostrat als seus súbdits com era habitual a l'època, un fet que difícilment podria mantenir-lo en una situació d'hermetisme total i evitar l'accés de les primeres esquadres. Davant aquest fet cal contemplar dos escenaris no incompatibles entre ells: un tractament químic o físic. Els tractaments de preservació del cos o d'embalsament retarden en certa mesura la descomposició, però no indefinidament. Els productes utilitzats habitualment repel·leixen la majoria d'insectes i disminueixen la velocitat de la putrefacció. En aquest sentit, la fauna entomològica documentada (fòrids, dermèstids i lepidòpters) correspon a fases avançades de la descomposició i pertanyen sens dubte al primer enterrament de 1285, perquè no s'han trobat individus adults sobre el cos ni dins la banyera. No entraren grans dípters però si els fòrids —les masses de pupes de fòrids eren ja buides i no s'havien generat mosques dins el sarcòfag—. Per tant, el procés de descomposició no va ser immediat, car hauria estat molt destructiu, però sí abans del trasllat del cos al seu lloc definitiu el 1302.

El cos en l'enterrament secundari es trobava cobert per dues teles i estava ben articulat, per la qual cosa cal interpretar que molt probablement estava dessecat, almenys en part, ja que sinó no s'haurien mantingut les connexions ni hauria estat possible separar de manera íntegra els peus. La presència de fauna entomològica reforça la hipòtesi que, en el moment de traslladar-lo, en el cos del rei es combinessin ambdues fases: la dessecació i la descomposició activa, un fet que denota un més que probable tractament amb la voluntat de conservar-lo. Així doncs, com a conclusió, interpretem que el cos es traslladà a dins la banyera en un estat mixt de descomposició activa i dessecació.

Sembla evident, per tant, l'existència d'un procés de tractament destinat a la seva preservació. En aquest context, les analítiques realitzades per l'equip de palinologia de la UB han identificat traces de plantes implicades en processos de conservació del cos, com és el cas de la *Filipéndula vulgaris*, la *Chenopodium* i l'*Artemisia*.

La presència important de polen de *Chenopodiaceae* ha estat constatada en altres estudis sobre mòmies, com és el cas de les restes de Cangrande della Scala (1291-1329),¹⁸ on s'identificà una presència important de pol·len d'aquesta planta (51 %) sobre l'epidermis de la mòmia, que s'ha interpretat com a indici de la utilització d'algun tipus d'ungüent en la preparació del cadàver. Aquest paral·lelisme permetria constatar en el cas de Pere II el Gran l'existència d'un procés de tractament del cos a base d'aquesta planta. Tot i això, cal tenir presents altres usos del *Chenopodium* coneguts a l'època, com a tractament medicinal, com a conservant i perfumant de la roba o fins i tot com a tint. No deixa, però, de ser indicativa la concordança en la localització d'aquesta planta en les restes del senyor de Verona, abans esmentada.

En qualsevol cas, caldrà esperar els resultats de l'anàlisi química de les substàncies documentades en l'epidermis del cos per tal de poder determinar amb precisió major el tractament d'embalsament que es va portar a terme.

Rituals funeraris

De l'estudi i anàlisi de tots els elements que composaven el fardell funerari, així com d'altres restes identificades dins el sepulcre, se'n desprèn la localització de diverses traces que denoten l'existència de pràctiques associades al ritual funerari. En primer lloc, l'observació del crani del rei permet interpretar una pràctica de rasuració del cabell de l'individu, atesa la mínima llargada del cuir cabellut conservat. Aquest fet ha de relacionar-se amb l'existència d'alguna pràctica funerària, fins ara desconeguda en aquest tipus d'enterra-

18. MARINI, P., NAPIONE, E. i VARANINI, G.M. (2004). *Cangrande della Scala: la morte e il corredo di un principe nel Medioevo europeo*. Marsilio, Genova.

ments. Així mateix, la localització d'un manyoc de cabells tallats (sense arrel) col·locat amb voluntat expressa sota el fardell funerari indicaria també l'existència d'un ritual molt específic que podria associar-se a ofrenes de cabells d'algun familiar proper o a una simbologia concreta relacionada amb el mateix procés de rasuració del cabell després de la mort del rei. En aquest sentit, tot i que les analítiques realitzades sobre mostres de cabell no han permès relacionar les mostres del cos amb les del manyoc, ens decantem per la segona hipòtesi, relacionada amb la correspondència entre el rasurat del crani i el manyoc de cabells. L'existència i simbolisme d'aquest possible ritual es troba encara en procés d'estudi.

Per altra banda, entre els pocs elements associats al fardell funerari es recuperaren diversos fragments de fulla de palma, dessecats i dipositats sobre les extremitats inferiors del cos del rei. La presència d'aquestes fulles de palma ha de relacionar-se cronològicament amb el moment en què es produí el segon enterrament del rei (el 1302); un fet que ha estat confirmat per les anàlisi de C.14 realitzades.

Les fulles de palma s'han de relacionar amb l'execució del ritual lítúrgic que acompanyà el trasllat del rei del primer al segon sepulcre que finalitzaria amb el cos ja dipositat dins la banyera de pòfir.¹⁹

3.2. *La reina Blanca d'Anjou*

Blanca d'Anjou (Nàpols, 1283) fou la vuitena filla del matrimoni format per Carles II el Coix, rei de Nàpols i Jerusalem i comte de Provença, i Maria, filla del rei hongarès Esteve V. Ben poc és el que sabem sobre la seva infància i formació, transcorreguts a la cort dels Anjou napolitans, i de la qual partí durant la tardor de l'any 1295 per tal de contraure matrimoni amb el rei Jaume II el Just. En el moment de les seves esposalles, celebrades al monestir empordanès de Santa Maria de Vilabertran, el rei tenia vint-i-vuit anys d'edat i la núvia dotze.

La reina va donar a llum el seu primer fill, Jaume, quan tot just tenia 13 anys d'edat i va morir a l'edat de 27 anys en el seu desè part. Atesa la perillositat dels darrers parts, Blanca va prendre la decisió de fer testament als 25 anys, quan s'enfrontava al naixement del seu novè fill. En descriure les raons que la duïen a redactar les seves darreres voluntats, la reina explicava que es trobava «a punt de donar a llum i estupefacta tant pels perills del nostre propi part com pels que sorgeixen al sexe femení abans, durant i després de l'infan-

19. És coneguda des d'antic l'adscripció de les fulles de palma amb el símbol de la resurrecció, un fet que es podria interpretar com un ritual fúnebre final realitzat abans de finalitzar el procés de trasllat de les despulles del rei i de tancar definitivament el sarcòfag.

tament». Després d'un any en un estat delicat de salut, Blanca d'Anjou va morir a Barcelona el 13 d'octubre de 1310, com a conseqüència de les seqüeles del part de la seva desena filla, Violant d'Aragó. El rei comunicà així la mort de la reina: «Us fem saber amb aquesta lletra, amb gran amargor i aflicció del cor, com la il·lustre senyora Blanca, de grata memòria reina d'Aragó i caríssima muller nostra, plagué a Déu que morís i li lliurés l'esperit com a reina catòlica que era el dimarts darrer passat al vespre, després de gravíssims dolors que li calgué sofrir per raó del part, durant uns quants dies, i que l'escometeren repetidament.»

El cos de la reina

Les dades genètiques i morfològiques confirmen que els diferents fragments corporals momificats i les restes òssies trobades a la tomba de Jaume II i Blanca d'Anjou, atribuïdes a un mateix individu, pertanyen a una dona jove d'entre 25 i 30 anys, de talla petita, aproximadament 150 cm, de complexió obesa, identificada amb certesa absoluta amb Blanca d'Anjou. Malgrat la recuperació de quasi la totalitat del cos, s'evidenciava la inexistència del braç i la mà dreta, una part de l'esquena i del maxil·lar superior.

La posició del cos era en decúbit supí, lleugerament lateralitzat cap a l'esquerra, amb lateralització lleugera de cap i tòrax. L'avantbraç esquerre presentava una posició neutra, amb hiperflexió palmar del canell esquerre. També s'observava una rotació interna del maluc dret, flexió del genoll i flexió plantar del peu. L'extremitat inferior dreta es posicionava per sobre l'esquerra, quedant el turmell dret recolzat sobre la cara interna del turmell esquerre. Pel que fa a les anàlitzes internes del cos de la reina, s'observà la conservació de teixits tous a la zona abdominal, amb restes de budell, úter i bufeta. Cal recordar la inexistència d'una part de l'esquena, un fet que descartava la conservació del teixit pulmonar o del cor. S'identificaren també restes del sac dural i de pleura.

Figura 9

El cos de la reina Blanca d'Anjou. © CRBM (Carles Aymeric – Ramon Maroto).

No s'apreciaven restes de cabells associades al cos, tot i que se'n recuperaren alguns flocs dispersos a l'interior de la tomba. Les anàlisi d'ADN realitzades sobre aquests cabells indiquen que corresponen a la reina o a algun familiar seu ja que l'ADN mitocondrial és el mateix que l'identificat al cos. No ha estat possible però obtenir STR —marcadors d'ADN nuclear utilitzats en la pràctica genètica forense— per a la determinació de la paternitat, i que podrien haver confirmat definitivament si pertanyien a la reina o no. Tal i com s'ha constatat en les analítiques de cabells de Pere II el Gran, els estudis químics realitzats denoten la presència d'*apigenina*, un producte natural utilitzat a l'època com a tint i que indicaria que la reina portava el cabell tenyit de ros.

Anàlisi genètica

L'anàlisi genètica la inclou, igual com en el cas de Pere II el Gran, en l'haplogrup H, un dels més comuns i antics d'Europa. Presenta, però, mutacions específiques que obren vies d'estudi per a la identificació de familiars per via materna, ascendents o descendents.

Malalties identificades

Sobre les malalties o alteracions que va patir, l'examen extern només indica la presència d'un galindó (*ballux valgus*) al peu dret i la disposició en martell de la resta de dits. Aquesta forma dels dits podria ser conseqüència d'anar amb calçat estret i punxegut com mostren els tipus del calçat de l'època, a més a més d'un possible factor genètic. Tanmateix i com ja va plantejar M. R. McVaugh, sembla provat documentalment que l'estiu de 1306 la reina va patir febres quartanes, malaltia que, tot i no deixar traces físiques, degué esdevenir crònica.²⁰

Les causes de la mort

Malgrat que les causes de la mort de la reina Blanca ja eren conegudes històricament través de les fonts documentals, l'anàlisi forense realitzat ha permès constatar aquestes informacions. Les evidències morfològiques mos-

20. MCVAUGH, M. R. (1986). «The Births of the children of Jaime II». A *Medievalia*, 6. Univesitat de Barcelona, p. 15; MCVAUGH, M.R. (1993). *Medicine before the plague. Practitioners and their patients in the Crow of Aragon (1285-1345)*. Cambridge University Press, 1993, p. 14.

tren la pell de l'abdomen distesa arribant a contactar amb la cara interna de la cuixa esquerra. La identificació histològica de l'estructura uterina momificada que sobrepassava de molt la cavitat pèlvica i es recolzava a la cara anterior de l'abdomen, demostra que correspon a un úter gràvid o en estat de post-part recent. Així mateix, l'estudi histològic del teixit mamari indica que les mames eren actives. En conclusió, totes les dades apunten a una dona en un estat molt avançat de gestació o que havia parit no massa temps abans de morir. La causa de mort fou compatible doncs, amb alguna complicació derivada d'aquest últim part.

Tractament del cos

Durant l'anàlisi antropològico-forense de les restes s'observà l'existència de dues incisions per sota del genoll a la cama dreta i esquerra, així com al turmell dret, amb les vores retretes. Aquest fet indica que el cos va ser manipulat per part d'una o varies persones amb certs coneixements d'anatomia i què es va produir poc després d'haver mort, durant la fase del *rigor mortis*, possiblement per a donar-li una posició adient per a poder ser exposada. En aquest sentit, cal interpretar que les circumstàncies de la mort de la reina, després de grans dolors i sofriments, podien haver ocasionat una posició del cos poc adient per al seu enterrament, fet que explicaria les manipulacions *post mortem* i la posició lleugerament lateralitzada del cadàver dins la tomba, un fet poc usual en els enterraments de l'època.

Quant al procés de preparació del cos per a la seva conservació, les restes, en si mateixes, evidenciaven l'existència de tractaments destinats a l'embalsamament que van resultar plenament exitosos si tenim en compte el quasi perfecte estat de la mòmia conservada, i com en el cas de Pere el Gran, el procés d'embalsamament es basà en tractaments que no implicaren evisceració, atesa la conservació de gran part dels teixits tous. Tot i això, i a diferència de les restes de Pere II el Gran, els estudis palinològics han identificat contaminacions pol·líniques importants d'època recent, que han de relacionar-se amb l'espoli i manipulació de les restes esdevingut el 1836, un fet que contrasta amb la manca total de pòl·lens antics que permetin identificar productes relacionats amb tractaments del cos o rituals funeraris.

Rituals funeraris

Emmarcat dins els procediments de preparació i exhibició del cos de la reina, just després de la seva mort, s'ha detectat la presència d'àcid carmínic en una mostra procedent de la galta esquerra, una dada que indicaria l'aplicació de productes cosmètics per l'exposició pública i l'embelliment del cadàver.

Figura 10
 Fragment d'un penjoll de corall
 localitzat a la tomba de Jaume II
 i Blanca d'Anjou i atribuït
 a l'aixovar funerari de la reina.
 © CRBM (Carles Aymeric
 – Ramon Maroto).

Per altra banda, entre els nombrosos elements que es barrejaven amb les restes de Blanca d'Anjou dins la tomba, es recuperà un fragment d'una joia de corall, possiblement associada a l'ornamentació personal i funerària de la reina. Es tracta d'un fragment d'una peça en forma de creu constituïda per petites denes de corall lligades amb un fil d'aliatge de coure i plata i que correspon a un element complementari que deuria haver format part d'un penjoll difícilment identificable en la seva forma completa. La presència d'elements ornamentals de corall és plenament coherent amb les dades documentals que indiquen que el rei Jaume II, marit de Blanca d'Anjou, va mostrar al llarg de la seva vida un gran interès en la compra d'elevades quantitats de corall i que va haver-hi un comerç fructífer d'aquest material a la costa empordanesa.

Cal també emmarcar aquesta peça dins el context de les creences de l'època, ja que durant l'edat mitjana i moderna el corall fou considerat un amulet de protecció davant tota mena de mals averanys i malalties, però sobretot, un gran protector dels infants i possiblement, en el cas de Blanca d'Anjou, de les dones que donaven a llum.

Aixovar tèxtil

A diferència de les restes de Pere II el Gran i tenint present l'estat de les restes a l'interior de la tomba (totalment manipulades, fragmentades i barrejades), el cos de la reina Blanca d'Anjou no presentava vestimenta associada directament al cos. Tot i això, pogueren recuperar-se de l'interior de la tomba fragments nombrosos de tèxtil, força ben conservats, alguns dels quals podrien ajudar a interpretar el tipus d'indumentària amb la qual fou enterrada la reina. Les anàlisis preliminars d'aquests teixits, encara en curs, perme-

ten observar l'existència de diversos tipus de teles entre els quals es barregen peces cronològicament concordants amb l'època de l'enterrament de Blanca d'Anjou i Jaume II, però també teles d'èpoques posteriors, associades a obertures històriques o al moment de l'espoliació de la tomba.

Entre els teixits que podrien correspondre al moment de l'enterrament s'identifiquen fragments d'una sarja de llana de color cru, un tipus de tèxtil utilitzat a Catalunya a partir del segle IX. Així mateix les restes d'un teixit de lli amb tintura negra, podrien correspondre a un teixit tipus *sandal* de classe mitja i s'utilitzaven per tapar la cara d'una persona, com a mocadors, o peces de complement. Les mínimes restes de tèxtils conservades en relació al cos de la reina corresponien a un petit fragment de seda enganxat sobre la barbata que correspondria a un tafetà tipus *cresponet* a manera de mocador o vel de la cara.

Malgrat la mancança important que representa la inexistència de vestimenta associada directament al cos, l'observació de les restes momificades ha posat de manifest la presència en l'epidermis de nombroses empremtes de trames de tèxtils que correspondrien a la vestimenta amb què fou enterrada la reina. L'analítica d'aquestes empremtes, encara en curs, s'encamina, per una banda a la comparació amb els tèxtils dispersos documentats a l'interior de la tomba per tal de determinar si algun d'ells correspon a la indumentària funerària de Blanca d'Anjou. Per altra banda, en alguns casos, les empremtes per si soles indiquen la presència de peces d'indumentària molt concretes. Així, el solc existent a la part baixa de l'esquena remet a la presència d'un cordó a la cintura, mentre que el solc sota el nivell dels genolls sembla compatible amb l'empremta d'unes calces, un tipus de mitges fins a sota genoll que s'evidencien pel solc present a l'epidermis. Finalment, la depressió a nivell parieto temporal dret suggereix la presència d'un coixí en el moment de ser enterrada.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. (2008). *Santes Creus. De monestir a monument 1821-1921*. Catàleg de l'exposició. Museu d'Història de Catalunya.
- CINGOLANI, S. M. [ed.] (2010). *Bernat Desclot. Llibre del rei En Pere*. Biblioteca Barcino, 6. Barcelona: Editorial Barcino.
- CINGOLANI, S. M. (2010). *Pere el Gran. Vida, actes i paraula*. Barcelona: Editorial Base / Museu d'Història de Catalunya.
- DEER, J. (1959). *The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily*. Dumbarton Oaks Studies 5, Cambridge University Press.
- DUPRÉ RAVENTÓS, X. (1996-1997). «L'*Alveus* de pòrfid del monestir de Santes Creus (Tarragona)», dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII.
- ESPAÑOL I BERTRAN, F. «Une nouvelle approche des tombeaux royaux de Santes Creus», dins REINIK, W. i ESTUMPEL, J. [eds.] (1999). *Memory and Obli-*

- vion, *Proceedings of the XXIXth International Congress of the History of Art (CIHA)*, Amsterdam 1996. Dordrecht: Kluwer, pp. 467-474.
- ESPAÑOL I BERTRAN, F. (2002). *El Gòtic català*. Patrimoni artístic de la Catalunya Central, 9. Manresa: Angle.
- FINKE, H. (1908-1921). *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291-1327)*. 3 vols. Berlin-Leipzig: Walter Rothschild.
- FORNACIARI, G. & TORINO, M. (1995). «The exploration of the tomb of Pandolfo III Malatesta (1370-1427) Prince of Fano», *Paleopathology Newsletter* 92, pp. 7-8.
- FORNACIARI, G. (2000). «L'Esplorazione della tomba di Federico II da Montefeltro. Notizie preliminari», *Archeologia postmedievale*, 4, pp. 211-218.
- FORNACIARI, G. (2007). «Le mumie aragonesi in San Domenico Maggiore di Napoli», *Medicina nei Secoli* 18 (2007), pàg. 843-864.
- FORT I COGUL, E. (1966). *La mort i l'enterrament de Pere el Gran*. Episodis de la Història, 76. Barcelona: Rafael Dalmau, editor.
- FORT I COGUL, E. (1972). *Santes Creus de l'exclaustració ençà*, Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. (1886). *Historia del Real Monasterio de SS. Creus; su fundación, progresos, ruina y restauraciones verificadas hasta el presente*. Tarragona: Vda. Tort e Hijos.
- MARINI, P., NAPIONE, E. I VARANINI, G.M. (2004). *Cangrande della Scala: la morte e il corredo di un principe nel Medioevo europeo*. Marsilio, Genova.
- MCVAUGH, M.R. (1986). «The Births of the children of Jaime II». *A Medievalia*, 6, pp. 7-16.
- MCVAUGH, M.R. (1993). *Medicine before the plague. Practitioners and their patients in the Crown of Aragon (1285-1345)*. Cambridge University Press.
- MONDEVILLE, H. (1893). *Chirurgie de maître Henri de Mondeville, chirurgien de Philippe le Bel, ..., composée de 1306 à 1320*. F. Alcan, Paris.
- NAPIONE, E. (edit.) (2006). *Il corpo del principe. Ricerche su Cangrande della Scala*. Marsilio Editori: Venezia.
- ROSENMAN, B. Ch. (1983). *The Royal tombs at the monastery of Santes Creus*. Tesi doctoral. Ann Arbor: University of Minesota.
- SOLDEVILA, F. (1971) *Les Quatre Cròniques*, Selecta, Barcelona.

Josep ALANYÀ I ROIG

DIPLOMATARI DE MESTRE ARNAU DE VILANOVA.
AVANTPROJECTE. REGEST DE DOCUMENTS

El Diplomatarium Arnaldi de Villanova

Per conèixer la personalitat d'algú tan important i influent en el seu temps, i des d'aleshores molts de segles ençà, com mestre Arnau de Vilanova, hem de recórrer als documents tan diversos que va produir el propi personatge i a tots aquells altres que el seu capteniment moral, social i cultural o les seves activitats, en resposta i reacció, van provocar. Tant més quant que la personalitat del mestre no deixà indiferent ningú. Tots ells són documents abundants en nombre i molt interessants pel seu contingut.

La procedència dels documents és molt diversa, tant si atenem a les mans que els van redactar com als fons arxivístics on s'han conservat. Són moltíssims els que coneixem i han estat publicats en temps diversos, per autors diferents i en diverses publicacions de caràcter històric. Molts d'ells van veure la llum a casa nostra i a Europa, des d'Alemanya, als inicis del segle XX, de la mà de Ramon d'Alòs-Moner, dins "Estudis Universitaris Catalans" III (1909), IV (1910) i VI (1912); d' A. Rubió i Lluch, qui publicà documents i regests dins l'obra *Documents per l'història de la Cultura Catalana mig-aval*, patrocinada per l'Institut d'Estudis Catalans, en dos volums (1908-1921); de Heinrich Finke, dins tres volums i escaig dels *Acta Aragonensia* (1908-1922), *Aus den Tagen Bonifaz' VIII* (1902) i *Papsttum und Untergang des Templerordens* (1907). És coincident amb aquestes dates el treball de P. Diepgen, *Studien zu Arnald von Vilanova. Der Lebens und Bildungsgang Arnalds von Vilanova*, dins "Archiv für Geschichte der Medizin", III (1909); després, el P. Josep Maria Pou i Martí, amb els treballs dedicats a Arnau de Vilanova en els articles *Jaime II de Aragón, el cardenal Mincio de Murrovalle, O.F.M., y Arnaldo de Vilanova*, dins "Archivo Ibero-Americano", 20 (1923), pp. 110-112; *Arnaldo de Vilanova y Fadrique, rey de Sicilia*, dins *Visionarios, Beguinos y Fratricelos catalanes (siglos XIII-XV)*, 1930, pp. 34-110.

Més tard fou el P. Martí de Barcelona, nom de religiós de Jaume Bagunyà i Casanovas, qui en publicà regests i transcripcions dins "Estudis Franciscans" – "Estudios Franciscanos", *Regesta de documents arnaldians coneguts*, XLVII (1935); *La cultura catalana durant el regnat de Jaume II*, XCI (1990), XCII (1991); *Nous documents per a la biografia d'Arnau de Vilanova*, "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935). El treball d'investigació del P. Martí de Barcelona es va veure estroncat de sobte arran de l'assassinat del religiós en la persecució de 1936.

Totes aquestes publicacions van veure la llum entre els anys 1908 i 1909, les primeres, i pels anys vint i trenta del segle XX les segones. D'aleshores ençà els estudis i les descobertes documentals relatius a mestre Arnau de Vilanova han pres una gran embranzida i han vingut a enriquir fins a tal punt el fons de documents i notícies que cal considerar haver-hi, després del P. Martí de Barcelona, un més ençà de novetats molt importants en la descoberta de documents i en la seva transcripció, anàlisi i interpretació.

Un detall concret d'això el tenim en la carta reial diplomàtica 12.253 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, publicada per H. Finke dins *Acta Aragonensia* III, 83-84, datada el 8 d'agost de 1299, que el P. Martí de Barcelona ignora. El cert és que d'aquest document no en diu res ni s'hi refereix per a res. La lletra reial a què ens referim dona la notícia de la victòria de Jaume II d'Aragó sobre el seu germà Frederic III de Trinària al cap d'Otranto. Entorn de les dates en què arribà a Barcelona la notícia de la victòria naval sortia de la ciutat l'ambaixador enviat al papa a presentar les decisions derivades de les vistes de Panissars i d'Argelers. Aquest ambaixador destinat a Roma era Jofre de Cruïlles, abat de Foix. Paral·lelament havia estat nomenat ambaixador destinat al rei Felip de França mestre Arnau de Vilanova, amb idèntica missió. Jofre de Cruïlles hauria partit abans d'arribar a Barcelona la notícia de la victòria d'Otranto, comunicada a Barcelona en la lletra del 8 d'agost de 1299, per tant, en hipòtesi de Perarnau, durant el juliol d'aquest any, i amb no gaire diferència de dies del mateix mes hauria emprès el camí de França Arnau de Vilanova duent amb ell el seu propi full de ruta, puix els dos ambaixadors eren enviats amb idèntica ambaixada per al papa i per al rei i calia que tots dos fossin informats simultàniament. Així Josep Perarnau i Espelt en *De cronologia arnaldiana* 1297-1305. Òbviament, l'ambaixada d'Arnau al rei de França marca per a l'edició definitiva del Diplomatarium una orientació de recerca en els arxius de París.

Cal reconèixer, a més, entre els estudis arnaldians el treball rigorós que el P. Miquel Batllori ha dedicat a mestre Arnau de Vilanova i als seus escrits i biografia en una extensa producció literària que finalment ha estat reunida en el volum III de l'*Obra Completa*, amb el títol *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme* (Tres i Quatre, València, 1994). Anteriorment, l'any 1947, el P. Miquel Batllori havia redactat els estudis adients, *Notícia preliminar*, per a les *Obres Catalanes d'Arnau de Vilanova*, publicades a cura d'ell, en dos volums, I - *Escripts religiosos*, II - *Escriptos mèdics* (Editorial Barcino, Barcelona).

Gràcies al treball d'Elías Olmos Canalda, *Pergaminos de la Catedral de Valencia*, tenim també notícia i regest de la documentació en pergamí que, relativa a Arnau de Vilanova, guarda l'Arxiu Capítular de València. Cal dir, però, que gairebé tots els documents de l'Arxiu Capítular de València, si no tots, al nostre parer, resten encara inèdits. Són tots aquests documents que no he pogut encara transcriure fins avui perquè quan jo feia les transcripcions dels documents, l'Arxiu Capítular era tancat per obres. Ara ja s'hi pot fer recerca i tinc en ment fer-ne les transcripcions.

Apreciem l'obra singular que el Dr. Juan Antonio Paniagua ens ha deixat en un conjunt nombrós d'articles, reunits sota el títol *Studia Arnaldiana. Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240 – 1311*, per dos deïxebles seus, els professors Jon Arrizabalaga i Pedro Gil-Sotres, editats per la Fundació Uriach 1838 (Barcelona, 1994).

Cal donar així mateix la benvinguda al treball necessari i unificador que ha realitzat Jaume Mensa i Valls pel que fa a la bibliografia arnaldiana, fruit del qual ha estat l'obra imprescindible *Arnau de Vilanova, espiritual: Guia bibliogràfica*, publicat per l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1994, complement dels dos únics estudis bibliogràfics anteriors que es coneixien, el del P. Miquel Batllori, *Orientaciones bibliográficas para el estudio de Arnau de Vilanova*, a "Pensamiento", 10 (1954), i *Orientamenti bibliografici per lo studio di Arnau de Vilanova, spirituale. Studi recenti (1968-1982)*, de Francesco Santi, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", 2 (1982).

Mereix un reconeixement especial la iniciativa del Projecte AVOMO (*Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*), que devem al Dr. Luis García Ballester, amb qui van col·laborar fructuosament els doctors Michael R. McVaugh i Juan A. Paniagua, i més recentment s'han incorporat al projecte Jon Arrizabalaga, Pedro Gil-Sotres, Fernando Salmón, editors, amb Sebastià Giralt i Lluís Cifuentes, col·laboradors. Cal dir que, en aquest mateix pla, es publiquen a iniciativa i obra del Dr. Perarnau i Espelt i per instància dels experts que participaren a la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, elevada a l'Institut d'Estudis Catalans, les *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia* (AVOThO) dins la sèrie A, *Scriptores*, del *Corpus Scriptorum Cataloniae*, que patrocinen l'Institut d'Estudis Catalans i la Facultat de Teologia de Catalunya, sota el patrocini de l'Union Académique Internationale.

Pel que fa a la documentació arnaldiana, recentment ha estat Michael R. McVaugh qui ha publicat uns altres documents desconeguts i, per tant, inèdits, a *Further documents for the biography of Arnald de Vilanova*, dins "Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam", 2 (1982), 363-372. Cal dir que, després de la recerca a fons del Dr. McVaugh realitzada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, no ens ha estat possible trobar un document nou desconegut entre la documentació de la Cancelleria Reial de l'arxiu esmentat.

Amb la revifalla intensa dels estudis arnaldians, impulsada pel Dr. Josep Perarnau i Espelt, han estat moltes les novetats que han eixit a la llum en els articles i llibres publicats i en les tres "Trobades Internacionals d'Estudis sobre Arnau de Vilanova", celebrades a Barcelona els anys 1994, 2004 i 2011. Una corona d'experts, entre els quals tenim el goig d'estar, assegura la continuïtat dels estudis arnaldians des de la perspectiva multidisciplinària de la Filosofia, la Teologia, la Medicina, la Història, l'Espiritualitat i la Política. Les actes de les Jornades Arnaldianes ens mostren la gran personalitat de mestre Arnau, la seva incansable activitat, el seu prestigi doctrinal i moral, els seus

coneixements i pràctica de la Medicina, propis del més savi, les relacions amb el papa i la cúria pontifícia, amb els reis de la Corona d'Aragó, Sicília i França, les actuacions diplomàtiques, els camps del saber en què fou expert i tants d'altres en què hom li ha atribuït, també erròniament, saviesa i obres escrites.

Ha contribuït a l'aprofundiment i ajornament dels escrits de mestre Arnau l'obra gegantina que el Dr. Perarnau realitza personalment, amb l'ajuda d'alguns col·laboradors, en els volums que han vist la llum i els que estan en procés de publicació de l' "Arxiu de Textos Catalans Antics" (ATCA), publicats a càrrec de l'Institut d'Estudis Catalans i de la Facultat de Teologia de Catalunya.

L'interès i, si ho volem, la conveniència i, encara més, la necessitat de la preparació i edició del *Diplomatarium* de Mestre Arnau de Vilanova vénen justificats per raons diverses:

1. Reunir en un tot la documentació tan nombrosa i dispersa que s'ha conservat als arxius, també ells tan diferents i ubicats en llocs tan diversos i distants. Així hom facilita als estudiosos l'accés als documents.
2. Revisar les transcripcions fetes per diferents autors en temps pretèrits i contrastar-les amb els documents originals, que ha calgut rellegir i analitzar novament. Així, l'edició del *Diplomatari* garantirà la major precisió possible dels textos originals.
3. Anotar les correccions i les diferents lectures d'un mateix text amb el corresponent aparat crític posat a peu de pàgina, expressant alhora les lectures anteriors i la nova lectura que ha resultat de la confrontació amb el text original.
4. Recollir amb els documents i els seus registres els autors que han publicat els documents transcrits o els registres que els corresponen, i les publicacions diverses on aquests han aparegut.
5. Publicar la bibliografia que té relació amb els documents respectius.

Cal dir que el treball de preparació del *Diplomatari* ha estat alhora complex i, en un cert punt, difícil. Complex, perquè són molts els documents, alguns d'ells molt extensos, de vegades no fàcils de llegir en el seu original, altres vegades ja publicats amb una transcripció dubtosa, quan no deficient i fins i tot errònia, i publicats, si no els documents els seus registres, en revistes o en llibres diversos.

Les dificultats han provingut: 1) de la impossibilitat d'accedir a l'Arxiu Capítular de València durant tot el temps en què va estar en obres; 2) de la distinció, una vegada i una altra, de dues persones que en els mateixos registres de Cancelleria Reial apareixen amb el mateix nom "Arnaldus de Villanova" i que, òbviament, en trobar-lo en els documents ens sobresaltava. Clar que de seguida podia sortir de dubtes en comprovar que el nostre Arnau sempre anava acompanyat del mot "phiscus"; 3) de l'absència de fragments de text en els documents originals causada per l'acció rosegadora dels insectes, lepismes i altres animalons amics dels documents escrits.

En aquesta primera exposició del treball realitzat per a la redacció definitiva del *Diplomatarium Arnaldi de Villanova*, projectat per a la secció II del *Corpus Scriptorum Cathaloniae*, presento solament el regest dels documents, sense el text d'aquests ni l'aparat crític que acompanya les transcripcions documentals amb notes que adverteixen de les diferents lectures que els autors n'han fet i l'expressió de la lectura que he cregut més correcta a la llum dels textos originals, quan aquests permeten pel seu bon estat la millor lectura.

Els documents inclosos no van cronològicament més enllà de les dates en què era executat el lliurament de l'herència de mestre Arnau a la seva filla monja. Sóc conscient que hi manquen encara alguns documents, necessaris per a l'edició d'un *Diplomatarium* exhaustiu i que cal precisar cronologies, potser també corregir-les, així com ajustar i completar les notes historiogràfiques i la bibliografia. Confio que en aquestes complexes tasques puc comptar amb les orientacions, les correccions i bons consells dels col·legues més experts. Serà molt ben rebuda tota l'ajuda que m'arribarà i que ara reclamo per a la millor redacció definitiva d'un *Diplomatarium* tan cobejat.

DIPLOMATARI DE MESTRE ARNAU DE VILANOVA

AVANTPROJECTE. REGEST DE DOCUMENTS

1

1279, gener, 1. València.

Berenguer d'Entença, tutor dels fills de Domingo Gilabert, difunt, ven unes terres a Argirós per pagar uns censos a Pere Barberà. "Cartes pertanyents a les XII mances comprades per mestre Arnau de Vilanova".

Arxiu de la Catedral de València (ACV), Pergamins, núm. 1355.

Elías Olmos Canalda, *Pergaminos de la Catedral de Valencia*, núm. 567.

2

1281, agost, 18. Lleida.

Pere el Gran assigna 2.000 sous barcelonesos anuals a mestre Arnau de Vilanova amb la condició que visqui a la ciutat de Barcelona amb la seva muller.

ACA, C, reg. 44, f. 202 r.

Ramon d'Alòs-Moner, *Col·lecció de documents relatius a Arnau de Vilanova*, dins "Estudis Universitaris Catalans" (EUC), III (1909), p. 50, doc. I.

H. Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 872.

P. Martí de Barcelona, *Regesta de documents arnaldians coneguts*, "Estudis Franciscans", 47 (1935), p. 262, doc. 1.

Francesco Santi, *Arnau de Vilanova. L'obra espiritual* (València, 1987), p. 102-109.

Primer document arnaldia de l'ACA conegut i primera donació reial a favor d'Arnau de Vilanova. La condició de residir a Barcelona revela clarament la intenció reial de servir-se de la seva ciència i perícia mèdica. La voluntat reial de rebre l'assistència mèdica de mestre Arnau, ell i la seva família, dóna al present document el sentit expressiu d'un contracte ja existent i continuador en el temps. Arnau de Vilanova estava aleshores en el zenit de la seva fama com a metge i aplicava en la pràctica, com ensenyava en els seus escrits mèdics, els profunds coneixements adquirits a la Universitat de Montpeller entorn de 1260. En aquesta universitat assolí el grau de *Magister in Medicina*, títol que l'acompanyarà tota la vida i li va permetre exercir-hi el doctorat un llarg temps, com diu el papa Climent V.

Són incertes les dates en què Mestre Arnau professà la teoria i la pràctica de la salut a l'Escola de Medicina de Montpeller. Sembla que hi començà a ensenyar vers l'any 1289 i que hi acabà la docència el 1308, si bé entre 1300 i aquest any la presència a la universitat es va veure alterada per unes absències força freqüents motivades per activitats alienes a la Medicina. Va residir-hi pels volts de 1265, sembla, si hem de refiar-nos de la resposta que donà el mateix Arnau de Vilanova en 1307, quan el papa el consultà respecte a les antigues usances en ordre a conferir el doctorat en Medicina (cfr. doc. 97 de *Regesta...*, p. 282).

Cal desmentir una segona fase de formació mèdica d'Arnau de Vilanova a Nàpols al costat de Giovanni de Casamicciola, que hom li ha atribuït en opinió prou generalitzada, fundada en el testimoni del *Breviarium practicae*, obra que li ha estat erròniament atribuïda.

Sobre la formació mèdica d'Arnau hi ha diversos estudis: Paul Diepgen, *Studien zu Arnald von Vilanova. Der Lebens- und Bildungsgang Arnalds von Vilanova*, dins "Archiv für Geschichte der Medizin", III (1909), p. 115-130; .

René Verrier, *Études sur Arnaud de Villeneuve (v. 1240-1311)* (Leiden, 1947).

3

1284, agost, 25. Terol.

Pere el Gran dóna autorització a Arnau de Vilanova, juntament amb molts d'altres individus que apareixen en el llistat, per deixar els seus dominis reials acompanyat de dos cavalls.

ACA, C, reg. 46, f. 226 v.

Publicat per Michael R. Mc Vaugh, *Further documents for the Biography of Arnau de Vilanova*, dins "Dynamis", 2 (1982), p. 365, doc. 1a.

1285, abril, 5. Barcelona.

Pere el Gran, mentre li busca patrimoni, fa donació provisional del castell d'Ollers (Conca de Barberà) a mestre Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 57, f. 233v.

Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 50-51.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, "Estudis Franciscans", 47 (1935), p. 262, doc. 2.

Isidoro Carini, *Gli archivi e le biblioteche di Spagna in rapporto alla storia d'Italia in generale e di Sicilia in particolare* (Palermo, 1884-1897), II, p. 110.

Aquesta donació era provisional puix el rei Pere diu que mentrestant li buscarà patrimoni. Arnau de Vilanova, com diu ell mateix, era home de la gleva i sense béns de fortuna. Algú ha volgut veure en el fet d'haver escollit el rei aquest castell situat a la Conca de Barberà una raó per defensar que el nostre metge no devia tenir gaire lluny d'allí la seva casa pairal (A. de Bofarull, *Patria de Arnau de Vilanova*, a "Rev. Hist. Latina", I, set. 1874, p. 1-3). Sobre el lloc de naixença de mestre Arnau, cfr. J. R. de Luanco i M. Milà i Fontanals, "Rev. Hist. latina", II, 1875, p. 101-102 i 14-15; R. Chabàs, ¿*A. de V. valenciano?*, "Revista Valenciana de ciencias médicas", III, 1901, p. 2-9; A. Rivas, *La pàtria d'A. de V.*, dins "Almanaque de Valencia Las Provincias", 1925, p. 275-278; J. Tuixans, *Noticiari de la família del Mestre A. de V., metge valencià*, Villarreal, 1926; M. Batllori – J. Carreras i Artau, *La patria i la familia de Arnau de Vilanova*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XX (1947), p. 5-75.

Francesco Santi, *Arnau de Vilanova...*, p. 79-83.

Miquel Batllori, *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, dins *Obra completa*, III, p. 3-29.

1285, maig, 5. Barcelona.

L'infant Alfons confirma la donació del castell d'Ollers, de la Conca de Barberà, a favor d'Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 62, f. 147r.

Publicat per A. Rubió i Lluch, *Documents per la història de la cultura catalana medieval*, vol. I, p. 5-6, doc. III.

Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 51-52.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, "Estudis Franciscans", 47 (1935), p. 263, doc. 3.

I. Carini, *Gli archivi...*, p. 179.

6

1285, setembre, 2. Barcelona.

Pere el Gran mana donar a mestre Arnau de Vilanova 2.000 sous barcelonesos anuals sobre les rendes de la ciutat de Tarragona.

ACA, C, reg. 58, f. 48r.

Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 52-53.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, "Estudis Franciscans", 47 (1935), p. 263, doc. 4.

I. Carini, *Gli archivi...*, p. 119.

La donació del castell d'Ollers no anul·là ni substituï la donació anterior a mestre Arnau de 2.000 sous barcelonesos anuals; per aquest document el rei Pere el Gran només permuta la procedència de la quantitat: en comptes d'assignar-los-hi sobre les rendes reials de Barcelona; d'ara endavant seran assignats sobre les rendes de la ciutat de Tarragona. Més endavant el rei Alfons els hi assignarà sobre certs censals que tenia a la ciutat de València (*Regesta*, doc. 10) i, per últim, sobre la gabella de la sal de Borriana.

7

1285, novembre, 2. Vilafranca del Penedès.

Arnau de Vilanova signa com a testimoni el codicil del rei Pere el Gran, que es troba moribund a Vilafranca del Penedès.

ACA, C, reg. 55, f. 20v.-21v.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, "Estudis Franciscans", 47 (1935), p. 263, doc. 5.

Cfr. I. Carini, *Gli archivi e le Biblioteche di Spagna...*, Palerm, 1884, II, p. 204; J.

Zurita, *Anales de Aragón*, Saragossa, 1669, I, 298.

Procedent de Barcelona, arribà mestre Arnau precipitadament a Cervelló davant la gravetat del rei i d'aquí el metge féu portar el monarca amb tota cura fins a Vilafranca, on morí. La mort del rei Pere representà per a Arnau de Vilanova la fi de la condició de residir a Barcelona. L'adquisició de censals a València inicià el canvi de residència en 1287.

8

1286 (*Incarnationis* 1285), febrer, 2. València.

Alfons II ordena a Ramon Alamany que pagui a Arnau de Vilanova el darrer terç, encara no pagat, de la concessió reial de 2.000 sous barcelonesos, corresponent als anys 1284-1285, atorgada per Pere el Gran sobre les rendes de la ciutat de Barcelona.

ACA, C, reg. 65, f. 34r.

Publicat per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 365, doc. 5a.

9

1286 (Inc. 1285), febrer, 2. València.

Alfons II confirma la permuta feta per Pere II en virtut de la qual el fons de la concessió anual de 2.000 sous barcelonesos a favor d'Arnau de Vilanova havia estat canviat de les rendes reials de Barcelona a les de la batllia de Tarragona a partir del dia 1 de gener de 1286.

ACA, C, reg. 65, f. 34v.

Publicat per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 365-366, doc. 5b.

10

1286, març, 29. Barcelona.

Alfons II es fa càrrec dels deutes de Ferran, abat de Montaragó. Entre els seus creditors apareix mestre Arnau de Vilanova.

ACA, Reial Patrimoni. Mestre Racional, reg. 620, f. 37v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, O. M. Cap., *Nous documents per a la Biografia d'Arnau de Vilanova*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 87, doc. 1.

Cfr. Martí de Barcelona, *Regesta...*, "Estudis Franciscans", 47 (1935), p. 264, doc. 6.

Referència publicada per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 366, doc. 6.

10 bis

1286, març, 26. Barcelona.

Alfons II es fa càrrec dels deutes de Ferran, abat de Montaragó. Entre els seus creditors apareix mestre Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 65, f. 115v.

Nota: El document no s'estén més enllà del foli 115 v. encara que Michael McVaugh (*Further documents...*, "Dynamis", 2 (1982), p. 366, doc. 6) considera que ocupa també una part del foli 116 r quan diu: "The original of this item in the "Regesta", there referred to the registers of the ACA Real Patrimonio, is found in the documents of the Cancilleria: ACA, reg. 65, f. 115v.-116r."

11

1286, setembre, 20. València.

Alfons II canvia la font de la concessió anual de 2.000 sous de les rendes de Tarragona als censals de València.

ACA, C, reg. 64, f. 119r.v.

Publicat per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 366, doc. 6a.

Vegi's Rafael Gallofre Guinovart, *Documentos del reinado de Alfonso III de Aragón* (València, 1968), doc. 370, amb altres dos documents que el segueixen en el registre —doc. 371— que complementen aquest.

12

1287, gener, 7. Mallorca. Nota: El P. Martí de Barcelona data el document el 8 de gener.

Alfons II compra per 2.000 sous barcelonesos dos cavalls a Jaume Fiveller, un d'ells per a mestre Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 67, f. 134v.

Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 447, nota 2.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, "Estudis Franciscans", 47 (1935), p. 264, doc. 7.

13

1287, setembre, 23. València.

Venda d'un tros de terra, propietat de mestre Arnau de Vilanova, a Bernat Acenuy.

Document citat per Justo Pastor Fuster, *Biblioteca Valenciana* (València, 1827), I, p. 304.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 264, doc.8.

Bernat Acenuy fou, amb Marc Renard, procurador d'Arnau de Vilanova a la ciutat de València. I sembla que era, ensems, cunyat seu. Al monestir de les dominiques de València tenia, en efecte, A. de V., ultra la seva filla, una neboda, filla de Bernat Acenuy. A l'*Inventari de béns* de mestre Arnau, de 1312, apareixen, sota el núm. 299, els *Instrumenta nupciarum sororis Magistri*.

14

1290 (*Inc.* 1289), gener, 7. Barcelona.

Permuta del castell d'Ollers, propietat de mestre Arnau de Vilanova, per uns censals que tenia Pere Marquès a la ciutat de València.

ACA, C, Pergamins d'Alfons II, 279.

Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 140-148, doc. V.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 264, doc. 9.

Durant el temps que Arnau de Vilanova va residir a la ciutat de València va produir-se la seva incardinació canònica a la diòcesi valentina com a clergue casat que era. Entre 1276 i 1288, anys en què fou bisbe de València Jaspert de Bottonac i de Castellnou, mort el 1288, mestre Arnau, aleshores resident a la ciutat del Túria, hi degué escriure *De improbatione maleficiorum*, que dedicà al prelat. Aquesta *Epistola de Reprobacione nigromantice fictionis* ha estat publicada dins *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia* (AVOMO), VII.1. (2005) a cura de Sebastià Giralt. Arnau de Vilanova hi esmenta el seu *De amore inordinato*, que Michael McVaugh creu que probablement s'identifica amb el *De amore heroico*. Dins AVOMO, III (1985), McVaugh ha publicat aquest tractat acompanyat d'una autoritzada introducció.

Tal vegada la seva muller Agnès Blasi, el nom de la qual apareix en aquest document per primera vegada, era nascuda a la ciutat del Túria. Aquesta curta estada d'Arnau a València, en suposa una d'anterior. Abans de 1280 li degué néixer la seva filla Maria, a qui, en 1281, segons consta en la liquidació de comptes del seu maressor Ramon Conesa (1318), donà 100 sous anuals que tenia d'un cens sobre un forn de la parròquia de Sant Bartomeu d'aquella ciutat. Martí de Barcelona pensa que aquest cens podria provenir del dot de la seva muller. (Cfr. P. Diepgen, *Archiv für Kulturgeschichte*, 9 (1912), p. 385-403. Manuscrits de París, B. N., lat. 6971, 7337 i 17847).

15

1289, gener, 26. València.

Astruga, vídua de Jucef Ravaya, ven un cens a mestre Arnau de Vilanova.

ACV, Pergamins, núm. 5020.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 265, doc. 10.

Document inèdit. Elías Olmos el data l'any 1288.

Elías Olmos, *Pergaminos...*, núm. 695.

Els censos que traspassà Pere Marquès a mestre Arnau ja havien estat d'Astruga. L'import d'aquests censos, abans de ser traspassats, devia el rei Alfons II lliurar-lo a mestre Arnau a canvi de l'assignació anterior de 2.000 sous sobre les rendes de Tarra-gona (cfr. *Regesta*, docs. 4 i 34).

16

1290 (*Inc.*1289), març, 3. Lleida. Nota: Per error, a EUC, III (1909), p. 331, figura l'any 1283.

Alfons II dona la seva aprovació reial a la permuta del castell d'Ollers per uns censals efectuada entre Arnau de Vilanova i Pere Marquès.

ACA, C, Pergamins d'Alfons II, 279.

Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 331-332, doc. VI. Transcriu el document del pergami 279 d'Alfons II.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 265, doc. 11.

Nota. Ateses les diferències textuais, encara que accidentals, del pergami 279 d'Alfons II i del registre 78, fol. 45v. de la Cancelleria Reial, he decidit de publicar la transcripció d'ambdós documents amb la signatura 16 i 16.1.

16.1.

ACA, C, reg. 78, f. 45v.

17

1291, octubre, 14. València.

Guillem del Bosch i la seva muller venen a mestre Arnau de Vilanova, físic, un cens que radica a l'Alcúdia de València.

ACV, Pergamins, núm. 6793.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 265, doc. 12.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 756.

18

1291, novembre, 20. València.

Arnau de Vilanova ha aconseguit una certa quantitat de diners del monestir de Santa Maria Magdalena de València per comprar un cens per a les despeses de la festa de Santa Marta i Maria Magdalena fins que cessi l'entredit de la terra o després de la seva mort. Ara es retorna el dipòsit al monestir de monges dominiques de València, on hi té la seva filla i una neboda monges, i entrega una certa quantitat per a la mestra de la seva filla Maria i de la seva neboda.

ACV, Pergamins, núm. 1381.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 265, doc. 13.

Document inèdit.

El P. Martí de Barcelona data el document el 21 de novembre.
E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 757.

19

1292, juliol, 20

Arnau de Vilanova posa punt final a l'Allocutio super significatione nominis tetragrammaton al castell de Meullion (Provença), tal com fa constar el colofó.

AVOThO, III, p. 181, lín. 958-960.

20

1293, abril, 8. Barcelona.

El rei Jaume II sol·licita la presència d'Arnau de Vilanova, qui aleshores era a Montpel·lier.

ACA, C, reg. 98, f. 21r.

Cfr. Heinrich Finke, *Aus den Tagen Bonifaz' VIII*, p. CXXIX. Tetragrammaton. Manuscrit *Vaticanus latinus* 3824, f. 28^d.

Cfr. *Cartulaire de l'Université de Montpellier*, II (1912), p. 61-62 i 857.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, p. 88, doc. 1.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 265, doc. 14.

21

1293. Barcelona.

Notícia del compte d'Arnau de Vilanova sobre la gabella de la sal de Borriana.

ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, reg. 774, f. 82r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, "Analecta Sacra Tarraconensis", XI (1935), p. 88, doc. 3.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 266, doc. 15.

Cfr. Ramon d'Alòs-Moner, *EUC*, III (1909), p. 532.

El P. Martí de Barcelona diu que és la primera vegada que apareix documentat aquest violari. El violari hauria estat atorgat pel rei Jaume II a mestre Arnau poc abans de 1293, puix que el monarca, el 24 de febrer de 1300 (ACA, C, reg. 266, f. 123r.), ordena pagar les set anualitats que es devien a Arnau de Vilanova per aquest concepte. (P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, p. 88.)

22

1295, octubre, 30. València.

Arnau de Vilanova compra uns censos a Montpeller.

ACV, Pergamins, núm. 6083.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 266, doc. 16.

Document inèdit. Indicacat només per R. Chabás, *¿A. de V. valenciano?*, dins "Revista Valenciana de ciencias médicas", III, (1901), núm. 25, p. 2-9.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 809.

23

1296, novembre, 7. València.

Joan d'Olesa ven uns censos a mestre Arnau de Vilanova per mitjà del seu procurador.

ACV, Pergamins, núm. 3514.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 266, doc. 17.

Document inèdit.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 824.

24

1296, novembre, 24. València.

Carta de pagament dels censos comprats per Arnau de Vilanova a Joan d'Olesa.

ACV, Pergamins, núm 4701.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 266, doc. 18.

Document inèdit.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 825.

25

1297 (*Incarnationis* 1296), març, 1. Roma.

Jaume II nomena Arnau de Vilanova metge de la seva muller Blanca de Nàpols que es troba en estat de bona esperança.

ACA, C, reg. 321, f. 42r.

Cfr. ACV, pergami núm. 809.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, "Analecta Sacra Tarraconensis", XI (1935), p. 89, doc. 4.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 266, doc. 19.
 Cfr. Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, I, 298.
 Cfr. Carini, *Gli archivi e le biblioteche di Spagna*, Palerm, 1884, II, p. 204.

26

1297, maig, 17. València.

Joan d'Olesa ven nous censos al procurador de mestre Arnau de Vilanova.

ACV, Pergamins, núm. 3315.
 P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47, p. 266, doc. 20.
 E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 842.

27

1297, maig, 20. València.

Acta de la venda dels censos de Joan d'Olesa a mestre Arnau de Vilanova, en presència del seu procurador Bernat Acenuy, cunyat d'Arnau.

ACV, Pergamins, núm. 3107.
 P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 266, doc. 21.
 Document inèdit.
 E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 843.

28

1297, maig, 25. València.

Carta de pagament de la venda de censos, lliurada per Bernat Acenuy a Joan d'Olesa.

ACV, Pergamins, núm. 4702.
 P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47, p. 267, doc. 22.
 Document inèdit.
 E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 844.

29

1297, octubre, 5. Terol.

Jaume II renya Berenguer de Mas per no haver pagat encara els 1.000 sous que devia a mestre Arnau de Vilanova, el qual sortia de viatge fora de Catalunya.

ACA, C, reg. 264, f. 99v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, p. 89-90, doc. 5. Per error el P. Martí l'havia datat el 4 d'octubre.

Cfr. Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 447-448. Documents d'11 i 28 d'octubre de 1297 que lliguen amb aquest document, signats pel rei de Terol estant. El monarca demana a Arnau de Vilanova, el 29 d'octubre, que li indiqui un metge per acompanyar-lo a la guerra contra Sicília.

Creu el P. Martí de Barcelona que aquests 1.000 sous podien ésser la paga de Jaume II al seu metge per les atencions i cura d'aquest a la reina Blanca d'Anjou. La remesa dels diners al banquer valencià Bernat Planella per tal que aquest els lliurés a mestre Arnau pot ser indicatiu que el metge reial hauria passat per València a visitar la seva família i els seus procuradors abans d'emprendre nou viatge a Montpeller. Arnau de Vilanova era ja fora de València i de la cort reial a últims de novembre puix Jaume II, el dia 29, li escrivia sol·licitant que li indiqués un metge que, en la seva absència, l'acompanyés a la guerra contra Sicília (Cf. núm. 33).

30

1297, octubre, 8. Terol.

Jaume II confirma la permuta de les rendes de Tarragona per les de València com a fons per a la concessió anual a favor de mestre Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 264, f. 101r.v.

Publicat per Michael R. MacVaugh, *Further documents...*, p. 367, doc. 23a.

31

1297, octubre, 11. Terol.

El rei Jaume II faculta mestre Arnau de Vilanova per a endur-se'n un cavall a Montpeller.

ACA, C, reg. 106, f. 19r.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 267, doc. 24.

Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p.447-448, doc. VII.

32

1297, octubre, 28. Terol.

Jaume II concedeix guiatge o salconduit reial a mestre Arnau de Vilanova en el viatge que va a fer a Montpeller.

ACA, C, reg. 106, f. 52r.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 267, doc. 25.
 Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 448, doc. VIII.

33

1297, novembre, 29. València.

Jaume II demana a mestre Arnau de Vilanova que li indiqui un metge per acompanyar-lo a la guerra contra Sicília.

ACA, C, reg. 106, f. 107v-108r.
 P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 267, doc. 26.
 Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 448-449.

El P. Martí de Barcelona es pregunta si el metge que assenyalaria Arnau de Vilanova hauria estat potser Ermengol Blasi, famós metge provençal i traductor d'obres hebraïques i àrabigues al llatí, íntim amic d'Arnau i nebot de la seva muller, Agnès Blasi. A Barcelona, Ermengol Blasi traduí el tractat *De venenis*, de Moisès de Còrdova. Cfr. *Histoire littéraire de la France* (1900), t. 28, p. 137, i els documents 83 i 85 de *Regesta*. Cfr. P. Miquel Batllori, *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, dins *Obra completa*, III, p. 75-126.

34

1297.

Arnau de Vilanova escriu el De Adventu Antichristi, tal com fa constar ell mateix dins el text de l'opuscle.

ATCA, VII-VIII (1988-1989), p. 142, lin. 357.
 AVOTHO V, lín. 382-383.

35

1298, maig, 21. Barcelona.

Jaume II dona l'ordre de pagar a mestre Arnau de Vilanova 2.000 sous barcelonesos de la gabella de la sal de Borriana, quantitat corresponent a l'any 1297.

ACA, C, reg. 264, f. 345v.
 Publicat per Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 531, doc. X.
 P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 267, doc. 27.

36

1298, maig, 27. Barcelona.

La construcció d'una finca d'Arnau de Vilanova a la ciutat de València ocasiona un plet amb els veïns i Jaume II dona l'ordre de solucionar-lo.

ACA, C, reg. 111, f. 285v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 91, doc. 6.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 268, doc. 28.

Cfr. Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 50.

Cfr. Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 872. La primera donació de 2.000 sous a favor d'Arnau de Vilanova, Lleida 18 agost, 1281, imposava com a condició la seva residència a Barcelona. (Cf. núm. 2)

Jaume II, com Pere el Gran, el seu pare, mostra un gran interès a tenir vora seu, a Barcelona i allí on es trobi amb la seva cort, mestre Arnau, ja aleshores figura prestigiosa de la Medicina. El 18 d'agost de 1281, de Lleida estant, Pere el Gran havia donat a mestre Arnau la quantitat de 2.000 sous amb la condició que fixés la seva residència a Barcelona. I, ara, Jaume II no vol permetre de cap manera que els veïns de la casa que mestre Arnau s'està construint a València, oposant-se a l'edificació, provoquin injúries i malestar al metge i a la seva família i siguin causa de la seva marxa fora dels dominis reials desbarbant així els plans del monarca. Tot i la protecció reial a favor de mestre Arnau, sembla que l'oposició veïnal va durar encara ben bé dos anys.

37

1298, juny, 8. València.

Ramon de Sanllàcer i altres marmessors de Pere de Muntanyola venen a subhasta pública uns censos de mestre Arnau de Vilanova.

ACV, Pergamins, núm. 5021.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 863.

38

1298, juliol, 31. València.

Pere Nicolau reb el preu de la venda d'unes vinyes sotuades a la partida de la Rambla, que vengué a Pere Rovira i que tenia a cens mestre Arnau de Vilanova.

ACV, Pergamins, núm. 1150.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 869.

39

1298, novembre, 26. València.

Bernat d'Esplugues ven a mestre Arnau de Vilanova i en nom d'ells als seus procuradors Bernat de Clapers i Bernat d'Alcanar uns censos sobre terres de Patraix, a València.

ACV, pergami núm. 5572.

Document inèdit.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 268, doc. 29.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm.877.

40

1298, novembre, 26.

Bernat de Lomena dona fe de la venda de censos de Bernat d'Esplugues als procuradors de mestre Arnau de Vilanova.

ACV, pergami núm. 3917.

Document inèdit.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 268, doc. 30.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 876.

41

1298, novembre, 26.

Carta de pagament de la venda de censos de Bernat d'Esplugues, en què aquest reconeix als procuradors de mestre Arnau de Vilanova el pagament del preu dels censos.

ACV, pergami núm. 1263.

Document inèdit.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 268, doc. 31.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 875.

42

1298. Cfr núm. 57

Jaume II de Mallorca informa per carta el nostre Jaume II d'Aragó de la seva trobada amb el rei de França i parla dels ambaixadors a Roma i a París.

ACA, C, reg. 117, f. 284r.v.

Nota. Aquest foli està en molt mal estat i el text del document és sovint impossible de llegir i de reproduir. Vegi's la *Regesta* del P. Martí de Barcelona, p. 270, n. 9. Publicat per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 367-368, doc. 39a.

En virtut del Tractat d'Anagni (1295), les potències mediterrànies es reuneixen en les "Vistes d'Argelers" (1298) i decideixen els acords següents:

a) que França marxarà de la Val d'Aran, la qual serà posada a mans del papa, representat pel rei de Mallorca;

b) que el nostre rei Jaume II donarà al seu oncle, Jaume II de Mallorca, les Illes Balears i Pitiüses;

c) que el rei de Mallorca es veurà amb el de França a fi d'entendre's sobre la nova situació;

d) que per fer avançar les bones relacions, mossèn Cruïlles, abat de Foix, anirà a informar de les novetats al papa i mestre Arnau de Vilanova, "habitor Montispesullani" i, doncs, súbdit del rei de Mallorca, al rei de França.

Sobre l'ambaixada de mestre Arnau de Vilanova a París per tractar de l'afer de la Vall d'Aran, cfr. Paul Diepgen, *Arnald von Villanova als Politiker und Laientheologe*, Berlín, 1909, pp. 12-15; Carl Willemsen, *Der Kampf um das val d'Aran*, dins "Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens", 6 (1937), pp. 150-151; Joan Reglà Campistol, *Francia, la Corona de Aragón y la frontera pirenaica*, Madrid (1951), I, pp. 90-94; Josep Perarnau i Espelt, *La intervenció d'Arnau de Vilanova en la reintegració de la Val d'Aran a la Casa de Barcelona (1298-1300)*, dins AVOThO V, primera part, apèndix IV.

43

[1299, primavera].

Jaume II nomena Arnau de Vilanova ambaixador davant el rei de França.

ACA, C, reg. 117, f. 284 r.v.

Nota. Aquest foli està en molt mal estat i el text del document és sovint impossible de llegir i de reproduir. Vegi's la *Regesta* del P. Martí de Barcelona, p. 270, n. 9. Publicat per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 367-368, doc. 39a.

Abans que la lletra de l'oncle, rei de Mallorca, explicant els contactes de París, li arribés, el nostre Jaume II ja havia fet els dos nomenaments.

Sobre l'ambaixada de mestre Arnau de Vilanova a París per tractar de l'afer de la Vall d'Aran, cfr. Paul Diepgen, *Arnald von Villanova als Politiker und Laientheologe*, Berlín, 1909, pp. 12-15; Carl Willemsen, *Der Kampf um das val d'Aran*, dins "Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens", 6 (1937), pp. 150-151; Joan Reglà Campistol, *Francia, la Corona de Aragón y la frontera pirenaica*, Madrid (1951), I, p. 90-94; Josep Perarnau i Espelt, *La intervenció d'Arnau de Vilanova en la reintegració de la Val d'Aran a la Casa de Barcelona (1298-1300)*, dins AVOThO V, primera part, apèndix IV.

44

[1299], maig, 11. València.

Bernat d'Acenuy, ciutadà de València, en nom de Bernat des Clapers, procurador de mestre Arnau de Vilanova, reconeix haver rebut de Ramon Colrat, batlle de Borriana, mil sous valencians, part dels dos mil sous anuals assignats pel rei Jaume II a mestre Arnau sobre la gabella de la sal d'aquesta vila.

Arxiu Reial de València (ARV), Protocols, Notal de Jaume Martí, 2811, f. 38 r.v.
Publicat per Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 256, doc. 1.

45

1299, juliol, ca. 10. Barcelona.

Arnau de Vilanova s'enduu els tres capitula per a la seva ambaixada al rei de França. Capítols o instruccions donades per Jaume II a mestre Arnau de Vilanova en enviar-lo en ambaixada al rei de França. L'ambaixada ha estat encomanada pel rei a mestre Arnau de Vilanova per discutir amb el rei Felip el Bell de França, donades certes imprecisions de frontera, l'afer de la restitució de la Vall d'Aran. La lletra tracta de la restitució de la Vall d'Aran al rei d'Aragó; de la invasió i ocupació a mà armada del territori del rei d'Aragó per part d'alguns nobles contra la pau i seguretat donada al rei d'Aragó pel rei Carles de Sicília en nom i de part del rei de França; i de la injustícia feta als mercaders catalans que van a Montpeller.

ACA, CRD, 4601.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 269, doc. 40.

Ramon d'Alòs-Moner, EUC, IV (1910), p. 110, doc. XV.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, I, p. 452, doc. 302. Finke el data l'any 1300.

NOTA. En l'edició definitiva del Diplomatar, en relació a la lletra reial anterior, aquest és el lloc on haurà de figurar el regest i la transcripció de la carta reial diplomàtica 12.253 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, publicada per H. Finke dins *Acta Aragonensia* III, 83-84, datada el 8 d'agost de 1299, que el P. Martí de Barcelona ignora. La lletra reial a què ens referim dona la notícia de la victòria de Jaume II d'Aragó sobre el seu germà Frederic III de Trinàcria al cap d'Otranto. Entorn de les dates en què arribà a Barcelona la notícia de la victòria naval sortia de la ciutat l'ambaixador enviat al papa a presentar les decisions derivades de les vistes de Panissars i d'Argeles. Aquest ambaixador destinat a Roma era Jofre de Cruïlles, abat de Foix. Paral·lelament havia estat nomenat ambaixador destinat al rei Felip de França mestre Arnau de Vilanova, amb idèntica missió. Jofre de Cruïlles hauria partit abans d'arribar a Barcelona la notícia de la victòria d'Otranto, comunicada a Barcelona en la lletra del 8 d'agost de 1299, per tant, en hipòtesi de Perarnau, durant el juliol d'aquest any, i amb no gaire diferència de dies del mateix mes hauria emprès el camí de França

Arnau de Vilanova duent amb ell el seu propi full de ruta, puix els dos ambaixadors eren enviats amb idèntica ambaixada per al papa i per al rei i calia que tots dos fossin informats simultàniament.

Els documents de París (Bibliothèque Nationale Ms. lat. 17.534 i lat. 15.033), relatius als anys 1299 i 1300, temps de l'ambaixada de Jaume II al rei de França i també de l'autodefensa de mestre Arnau en la *causa fidei* pel *De adventu Anticristi*, ens informen d'un doble comiat de la cort de França d'Arnau de Vilanova, el primer poc abans de Nadal de 1299, i el segon després del 12 d'octubre de 1300.

46

1299, desembre, 25-26.

L'Officialis del bisbat de París deté i empresona Arnau de Vilanova "in causa fidei".

ATCA, XX (2001), p. 382-388.

47

1300, gener, 28. Barcelona.

Jaume II ordena pagar 544 sous barcelonesos a mestre Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 266, f. 86v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 94, doc. 9.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 268, doc. 32.

Cfr. Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 532, doc. XII.

48

1300 (*Incarnationis* 1299), febrer, 20. Barcelona.

Jaume II ordena pagar a mestre Arnau de Vilanova 1.000 sous barcelonesos pro expensis sive quitatione sua.

ACA, C, reg. 266, f. 110v.

Publicat per Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 532, doc. XII.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 268, doc. 33.

49

1300 (*Incarnationis* 1299), febrer, 24. Barcelona.

Jaume II mana que siguin pagats a mestre Arnau de Vilanova els set anys que se li deuen de la gabella de la sal de Borriana i li atorga l'administració de la mateixa.

ACA, C, reg. 266, f. 123r.v.

Publicat per Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), pp. 532-533, doc. XIII.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 268, doc. 34.

50

1300, febrer, 24. Barcelona.

Jaume II informa el batlle de València de la donació a mestre Arnau de Vilanova dels set anys que se li devien de la gabella de la sal de Borriana i de l'administració d'aquesta i li diu que, en cas d'haver estat ja confiada a algú per a l'any 1300 l'administració esmentada, li la reservi per a després i li pagui els 2.000 sous corresponents a aquest any.

ACA, C, reg. 266, f. 123v.

Publicat per Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 532-533, doc. XIII.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 268-269, doc. 35.

51

1300, abril, 17. València.

Sobre el plet originat entre Arnau de Vilanova i Berenguer Mercer per raó de la construcció de la finca de València.

ACA, Pergamins de Jaume II, 1360.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, "Analecta Sacra Tarraconensis", XI (1935), p. 94-95, doc. 10.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 269, doc. 36.

52

1300, abril, 17. València.

Sobre el plet entre Arnau de Vilanova i Berenguer Mercer.

ACA, Pergamins de Jaume II, 1361.

Publicat pel P. Martí de Barcelona en forma abreujada, *Nous documents...*, "Analecta Sacra Tarraconensis", XI (1935), p. 95-96, doc. 11.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 269, doc. 37.

53

1300, abril, 20. València.

Protesta d'Arnau de Vilanova contra Berenguer Mercer.

ACA, Pergamins de Jaume II, 1362.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *La cultura catalana durant el regnat de Jaume II*, "Estudios Franciscanos", 1991, Reedició de l'obra de 1936 a cura del P. Valentí Serra, p. 260, doc. 41. Cfr. P. Martí de Barcelona, *Regesta de documents arnaldians coneguts*, Estudis Franciscans, 47 (1935), p. 261-300.

54

1300, maig, 10. Lleida.

Sobre el plet entre Arnau de Vilanova i Berenguer Mercer.

ACA, Pergamins de Jaume II, 1358.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, AST, XI (1935), p. 96-97, doc. 12.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 269, doc. 38.

55

1300, maig, 12. Lleida.

Jaume II dona l'ordre de pagar 14.000 sous a mestre Arnau de Vilanova.

ACA, C, Pergamins de Jaume II, 1379.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *La cultura catalana...*, p. 263, doc.44.

Cfr. Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III (1909), p. 532, doc. XII.

56

1300, maig, 20. Lleida.

Sobre el plet de les aigües pluvials de la finca en construcció d'Arnau de Vilanova a València entre ell i els seus veïns.

ACA, C, reg. 117, f. 95v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, “Analecta Sacra Tarraconensis”, XI (1935), p. 98-99, doc. 13.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 269, doc. 39.

Nota. El P. Martí de Barcelona pogué llegir encara bé el text sencer del document. Avui es poden llegir amb molta dificultat, i només amb l'ajut de una làmpada, les tretze línies primeres de les vint-i-sis que té el document. Una gran part del document ha esdevingut una gran taca fosca.

57

1300, juliol, 8. Terol.

Jaume II informa Jaume II de Mallorca que Arnau de Vilanova ha estat enviat al rei de França i l'abat de Foix al papa per tractar la devolució de la Vall d'Aran i altres afers.

ACA, C, reg. 117, f. 284r.v.

Nota. Aquest foli està en molt mal estat i el text del document és sovint impossible de llegir i de reproduir. Vegi's la *Regesta* del P. Martí de Barcelona, p. 270, n. 9.

Publicat per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 367-368, doc. 39a.

Sobre l'ambaixada de mestre Arnau de Vilanova a París per tractar de l'afer de la Vall d'Aran, cfr. Paul Diepgen, *Arnald von Villanova als Politiker und Laientheologe*, Berlín, 1909, p. 12-15; Carl Willemsen, *Der Kampf um das val d'Aran*, dins “Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens”, 6 (1937), p. 150-151; Joan Reglà Campistol, *Francia, la Corona de Aragón y la frontera pirenaica*, Madrid (1951), I, p. 90-94; Josep Perarnau i Espelt, *La intervenció d'Arnau de Vilanova en la reintegració de la Val d'Aran a la Casa de Barcelona (1298-1300)*, dins AVOTHO V, primera part, apèndix IV.

58

1300, juliol, 23. Calataiud.

Jaume II ordena a mestre Arnau de Vilanova que es vegi amb l'infant Ferran de Castella i que recolzi la seva gestió davant el rei de França.

ACA, C, reg. 252, f. 231v.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 269, doc. 41.

Finke, *Acta Aragonensia*, I, p. 450, doc. 300.

Ramon d'Alòs-Moner, EUC, IV (1910), p. 115, doc. XVII.

L'encàrrec primitiu del rei a mestre Arnau de Vilanova de veure's amb l'infant Ferran de Castella fou de l'any 1299, però el procés inquisitorial obert contra el mestre obligà a repetir-lo. Els dies 25-26 de desembre de 1299, l'*Officialis* del bisbat de París detingué i empresonà Arnau de Vilanova “in causa fidei”. ATCA, XX (2001), p. 382-388. Cfr. doc. 46 del present Diplomatri.

Els documents de París -Bibliothèque Nationale Ms. lat. 17.534 i lat. 15.033-, relatius als anys 1299 i 1300, temps de l'ambaixada de Jaume II al rei de França i també de l'autodefensa de mestre Arnau en la *causa fidei* pel *De adventu Anticristi*, ens informen d'un doble comiat de la cort de França d'Arnau de Vilanova, el primer poc abans de Nadal de 1299, i el segon després del 12 d'octubre de 1300.

59

1300, juliol, 23. Calataiud.

Jaume II envia mestre Arnau de Vilanova a França encarregant-li que en persona, sol o amb l'infant Ferran de Castella, tracti amb Felip, rei de França, de l'afer del candidat al tron castellà, Alfonso de la Cerda, deliberant ell i el rei de França —“prout vestre discrecioni melius videbitur expedire”, diu Jaume II— per intentar de guanyar per a l'infant de Castella la causa dels drets que li corresponen. Li anuncia també el nomenament dels seus delegats per tractar l'afer de la vall d'Aran.

ACA, C, reg. 252, f. 231v.

Publicat per Finke, *Acta Aragonensia*, I, p. 450, doc. 300.

Aquesta ambaixada davant el rei de França del cèlebre metge és una important i ben coneguda ambaixada com a diferent de moltes altres ambaixades. Ell s'afanya a presentar i defensar un escrit teològic que el posa en conflicte amb la Universitat i el seu llibre és condemnat. Cfr. Denifle i Chatelain, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, II, 87, núm. 616. Cfr. etiam Finke, H. *Aus den Tagen Bonifaz' VIII, Abschnitt über Ar. de Villanova*.

Recordem, com ja hem dit en el document anterior, que l'encàrrec primitiu del rei a mestre Arnau de Vilanova de veure's amb l'infant Ferran de Castella fou de l'any 1299, però el procés inquisitorial obert contra el mestre obligà a repetir-lo. Cfr. doc. 46 del present Diplomatarium.

60

1300, setembre/octubre. París.

Document de la segona apel·lació de mestre Arnau de Vilanova a la Seu Apostòlica del procés del bisbe i mestres de la facultat de Teologia de París.

París, Biblioteca Nacional, Fons llatí, lat. 17534, f. 105a-106a; lat. 15033, f. 241r-242r.

Publicat per M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles*, III, p. LXXIX-LXXXII.

Denifle-Chatelain, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, II, p. 86-99, doc. 616.

Ramon d'Alòs-Moner, *EUC*, IV (1910), p. 116-119, doc. XVIII.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 270, doc. 45.

Publicat per Josep Perarnau, *Sobre la primera crisi entorn el De adventu Antichristi d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", 20 (2001), p. 377-382.

El Sr. Alòs data el document a Montpeller quan el text diu *Actum Parisius*. En canvi, en dos indrets del mateix s'anomena Arnau *habitor Montispeulani*; de fet ho era des dels volts de 1290. Aquesta renovació de l'apel·lació al papa és legalitzada pel notari Gaufred de Chartres.

61

1300, octubre, post 12.

Notificació, protestació i requisició de mestre Arnau de Vilanova davant el rei de França contra la seva detenció ordenada per l'oficial del bisbe de París.

París, Biblioteca Nacional, lat. 17534, f. 103c-104d.

Ramon d'Alòs-Moner, EUC, IV (1910), p. 111-115, doc. XVI.

Menéndez y Pelayo, M., *Historia de los heterodoxos españoles*, III, p. LXXIV-LXXVIII.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 270, doc. 44.

Publicat per Josep Perarnau, *Sobre la primera crisi entorn el De adventu Antichristi d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300*, dins ATCA, 20 (2001), p. 382-388.

62

1300, octubre post 12.

Pèire d'Alvèrnia i Iohannes Quidort, O. P. publiquen les respectives crítiques al De adventu Antichristi.

ATCA, VII-VIII (1988-1989), p. 213-221.

AVOThO, V, Segona part.

63

1300, octubre, 17. Calataiud.

Jaume II comunica al bisbe de Tarassona i al sagristà de Lleida, nomenats comissaris reials ad hoc, que ha demanat a Felip el Bell de França la restitució de la Vall d'Aran i que cessin els danys causats al comtat de Pallars i als mercaders de la Corona d'Aragó que fan comerç al sud de França, tenint en compte els acords entre el rei de França i mestre Arnau de Vilanova, ambaixador del rei d'Aragó, en virtut dels quals una comissió francoaragonesa ha d'estudiar els problemes i qüestions esmentats.

ACA, CRD. Jaume II, caixa 5, 1187.

Publicat per Juan Reglà Campistol, *Francia, la Corona de Aragón y la frontera pirenaica. La lucha por el Valle de Arán (siglos XIII-XIV)*, doc. 16.

El P. Martí de Barcelona hi veié dues cartes reials, una dirigida als comissionats per Jaume II, el bisbe de Tarassona i el sagristà de Lleida, Joan de Torrefeta. S'hi esmenta explícitament l'ambaixada d'Arnau de Vilanova a París. (ACA, CDR. Jaume II, caixa 5, 1187); l'altra, adreçada a Berenguer de Mas amb l'encàrrec de traslladar les instruccions de Jaume II a Torrefeta i al bisbe de Tarassona, que van constituir, sembla, la comissió definitiva. (ACA, C, reg. 334, f. 8r.v.).

64

1300, octubre, 18. Calataiud.

Jaume II recomana al rei de França, Felip el Bell, l'afer de l'infant Ferran de Castella i li anuncia el nomenament dels seus delegats per a tractar l'afer de la Vall d'Aran.

ACA, CRD, caixa 81, 1965.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, "Analecta Sacra Tarraconensis", XI (1935), p. 92, doc. 7.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 269-270, doc. 42.

Willemsen, Karl Arnold, *Der Kampf um das Val d'Aran. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Aragon und Frankreich um die Wende vom 13. zum 14. Jahrhundert*, dins "Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens" (GAKS), VI (1937), p. 142-244.

65

1300, octubre, 18. Calataiud.

Minuta reial en què Jaume II dona a conèixer a mestre Arnau de Vilanova els vocals reials que, juntament amb els nomenats pel rei de França, han d'examinar sobre el terreny les reclamacions de què és portador Arnau de Vilanova de part del monarca d'Aragó.

ACA, CRD, 1965.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, "Analecta Sacra Tarraconensis", XI (1935), p. 93-94, doc. 8.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 270, doc. 43.

Cfr. Finke, *Acta Aragonensis*, I, p. 452.

Ramon d'Alòs-Moner, EUC, IV (1910), p. 110, doc. XV. Capítols o instruccions que Arnau de Vilanova rebé del rei *ad hoc*. Document en mal estat.

66

1301, gener, 2. Múrcia.

Jaume II autoritza Marc Renard, procurador de mestre Arnau de Vilanova, per a retornar a València i tenir cura dels afers d'aquest. El rei, per tal que pogués complir la comanda, l'afranqueix del servei militar. Així ho comunica el monarca al seu justícia i altres oficials reials de Borriana en aquest document.

ACA, C, reg. 293, f.33.

Publicat per Ramon d'Alòs-Moner, EUC, IV (1910), p. 496, doc. XIX.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 271, doc. 46.

L'administració de la gabella de la sal de Borriana corre a càrrec de mestre Arnau de Vilanova des de l'any 1301. Mestre Arnau nomenà administrador seu a l'efecte Marc Renard, veí de Borriana.

67

1301, juny, 10. València.

Bernat de Valeriola i la seva muller Benvinguda venen uns censos a mestre Arnau de Vilanova.

ACV, Pergamins, núm. 4115.

Document inèdit.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 923.

68

1301, juny, 20. València.

Bernat de Valeriola acusa rebut del preu d'uns censos venuts al procurador de mestre Arnau de Vilanova, Bernat Acenuy.

ACV, Pergamins, núm. 1835.

Document inèdit.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 271, doc. 47.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 925.

Mentre Marc Renard té cura de l'administració de la gabella de la sal de Borriana, Bernat Acenuy administra les finques i censos d'Arnau de Vilanova a la ciutat de València. Aleshores el metge era a la cort pontifícia.

1301, juliol-agost (*in estatis fervoribus*). La Scurcola (Anagni). La datació és donada per H. Finke, *Aus den Tagen...* Quellen, XXX; i el mateix Arnau de Vilanova, ATCA, X (1991), p. 205. líns. 310, ss.

Arnau de Vilanova redacta el De mysterio cimbolorum.

Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 3824, f. 204c-214c

ATCA, X (1991), Josep Perarnau i Espelt, *L'Ars catholicae philosophiae (Primera redacció de la Philosophia catholica et divina)*, p. 7-223.

1301, setembre, 14. Anagni. La datació és donada per H. Finke, *Aus den Tagen...* Quellen, XXX; i el mateix Arnau de Vilanova, ATCA, X (1991), p. 205, líns. 310 ss.

Guerau d'Albalat envia al rei Jaume II un missatge en què li fa saber que mestre Arnau de Vilanova era a la cort pontifícia des dels primers dies del mes de maig.

ACA, CRD, extra series.

Publicat per H. Finke, *Aus den Tagen Bonifaz' VIII*, p. XXVI-XXXVII.

H. Finke, *Acta Aragonensia*, I, p. 100-106.

Ramon d'Alòs-Moner, *EUC*, IV (1910), p. 496-498, doc. XX.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 271, doc. 48.

Perarnau i Espelt, J., *Sobre la primera crisi entorn el De Adventu Antichristi d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", 20 (2001), p. 349-402.

Mensa i Valls, Jaume, *Observacions sobre l'autoria i la finalitat del Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra "Tractatum Arnaldi De Adventu Antichristi"*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", 20 (2001), p. 403-451.

Arnau de Vilanova arrossegava la càrrega del procés *de fide* incoat davant el bisbe de París arran del *De Adventu Antichristi*, pel qual havia estat detingut i empresonat. Havent apel·lat al papa, aquest, quan Arnau arribà a la cort pontifícia, el va fer detenir i empresonar abans que el pontífex hagués rebut de mans d'Arnau l'obra i aquest pogués tenir amb ell una discussió. Segons paraules del propi Arnau, Bonifaci VIII el va fer abjurar en consistori secret, però en públic només va afirmar que havia estat reprovat pels de París com a presumptuós i temerari, reprovació que el papa ratificava, però en cap manera anatematitzà l'obra, més bé cap al final del seu discurs digué en veu alta que Arnau no havia obrat malament en res sinó solament en el fet que no li havia presentat abans el tractat. (Perarnau i Espelt, J., *Sobre la primera crisi entorn el De Adventu Antichristi d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", 20 (2001), p. 370-371). El papa li retornà sense rèplica el *De mysterio cimbolorum*, la qual cosa equivalia a una aprovació tàcita. Del tractat, Arnau en va trametre còpies varies a distints destinataris. Els problemes vindran més tard, quan Mestre Arnau ja serà mort. En lletra de Guerau d'Albalat, ambaixador de Jaume II davant Bonifaci VIII, llegim que el papa anomenà

Arnaud en elogi "unum Catalanum facientem bona". (Finke, *Aus den Tagen Bonifaz' VIII*, p. 56).

71

1301?, novembre. [Anagni].

Arnaud de Vilanova tramet al rei Jaume II el tractat De mysterio cimbolorum, acompanyat d'una carta personal, i li recomana que en faci treure còpia per a la universitat de Lleida.

Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 3824, f. 101r.

Pou i Martí, Josep M^a, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes*, p. 48, nota 2.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 271, doc. 49.

72

1301, novembre. [Anagni].

Arnaud de Vilanova tramet còpia del tractat De mysterio cimbolorum als franciscans de París.

Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 3824, f. 101v.

Pou i Martí, Josep M^a, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes*, p. 48, nota 4.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 272, doc. 50.

Segons el Ms. Corsinianus, 40.E.3 (ATCA, VI (1987), p. 299-303) i el Vaticanus lat. 3824, Mestre Arnau acompanyà el tractat *De mysterio cimbolorum* de cartes personals dirigides a les següents comunitats i personatges: 1. *Fratribus Ordinis Predicatorum qui sunt Parisius*; 2. *Fratribus Predicatoribus Montispesullani*; 3. *Fratribus Minoribus Parisius*; 4. *Fratribus Minoribus Montispesullani*; 5. *Abbat et conventui Sancti Victoris Parisius*; 7. *Domini Auxitano et Burdegalensi*; 8. *Angelo Ecclesie Valentine*; 9. *Angelo Ebre-dunensis Ecclesie*; 10. *Angelo Altisodorensis Ecclesie*; 11. *Inclito Domino Regi Francorum. Datum Ianue XV° Kalendas XII*; 12. *Inclito Domino Regi Aragonum*.

73

1301, novembre. [Anagni].

Arnaud de Vilanova tramet còpia del tractat De mysterio cimbolorum als dominics de París.

Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 3824, f. 101v.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 272, doc. 51.

Document inèdit. Extractat per Menéndez y Pelayo i Finke.

74

1301, novembre. [Anagni]

Arnau de Vilanova tramet còpia del tractat De mysterio cimbalorum als franciscans de Montpeller.

Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 3824, f. 101v.-102v.

Pou i Martí, Josep M^a, *Visionarios...*, p. 48-50.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 272, doc. 52.

75

1301, novembre. [Anagni]

Arnau de Vilanova tramet còpia del tractat De mysterio cimbalorum als dominics de Montpeller.

Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 3824, f. 101v.-102v.

Document inèdit.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 272, doc. 53.

Cfr. Scavizzi, Barbara, *Abbiamo un autografo di Arnaldo di Villanova?*, a III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, 7-9 d'octubre de 2011.

76

1305?, agost. Barcelona.

Carta consolatòria de mestre Arnau de Vilanova a Bartomeu Montaner, beguina.

Biblioteca Apostòlica Vaticana, Ms. Vatic. lat. 3824, f. 233r.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 279, doc. 90.

Cfr. Paul Diepgen, *Arnald von Villanova, als Politiker und Laientheologe von 1299 bis Herbst 1308*, p. 102.

Perarnau, J., AVOThO, V, *Post scriptum*.

Nota: Deixem en segon lloc aquí, de manera puntual, la data del document i donem primacia al contingut de la carta per a anticipar-la, saltant l'ordre cronològic del Diplomatar, perquè es va trobar entre les dotze que acompanyaven les còpies del *De mysterio cimbalorum* (Borgh. 205) i fa referència al disgust pel *De Adventu Antichristi*.

1301, desembre, 20. València.

Jaume II, davant la malaltia de la reina Blanca, demana la presència d'Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 120, f. 178v.-179r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, a “Analecta Sacra Tarracoen-sia”, XI (1935), p. 99.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 272, doc. 54.

Arnau de Vilanova es traslladà de París a la Cort Romana resident a Anagni, on sembla que romangué gairebé mig any. En apel·lació a Bonifaci VIII Arnau de Vilanova emplaçava els seus contradictors per a la quarta setmana després de Pasqua, que el 1301 corria del 30 d'abril al 6 de maig. L'ambaixador Guerau d'Albalat ens assegura que Arnau havia arribat a Anagni a primers de maig. (Finke, *Aus den Tagen...*, p. XXVI-XXVII; *Acta Aragonensia*, I, p. 100-106) De retorn, Arnau, creient veure en l'actitud del papa una aprovació tàcita del seu *De adventu Antichristi*, n'envià còpies al rei d'Aragó, als framenors i dominics de París i Montpeller i al rei de França; la carta al rei de França va datada a Gènova el 17 de novembre de 1301. La nova del retorn d'Arnau arribà a València a mitjan desembre i des d'aquí el rei li escriu la present carta.

1302 (*Incarnationis* 1301), gener, 27. València.

Jaume II, veient que s'agreujava la salut de la reina Blanca, escriu a mestre Arnau de Vilanova insistint-li novament que vingui per assistir-la en els darrers mesos de gestació i en el ja immediat part.

ACA, C, reg. 120, f. 231r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, “Analecta Sacra Tarracoen-sia”, XI (1935), p. 100-101, doc. 15.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 272, doc. 55.

La reina sentia apropar-se-li el moment del part. Jaume II volia que en aquell moment no li faltés la presència d'Arnau de Vilanova. Aquesta carta no tingué eficàcia i l'11 de març tornà a insistir Jaume II. (Cfr. Alòs-Moner, EUC, IV, 1910, p. 498, doc. XXI). Arnau de Vilanova no degué arribar a Catalunya fins a últims de març o primers d'abril de 1302 i es veu, doncs, que, no obstant la voluntat de venir a últims de 1301, féu marxa enrere puix el 18 de març de 1302, Guerau d'Albalat parla al rei dels preparatius del viatge d'Arnau de Vilanova a Catalunya. (Cfr. EUC, VI, 1912, p. 98, doc. XXII; Finke, *Aus den Tagen*, p. 56) I el 8 d'abril de 1302, el rei, des de Lleida, facultà mestre Arnau per poder vendre per 4 anys la gabella de la sal de Borriana.

1302 (*Incarnationis* 1301), març, 11. Montfalcó.

Jaume II insisteix novament que mestre Arnau de Vilanova vingui a atendre la reina Blanca.

ACA, C, reg. 123, f. 41r.

Publicat per Ramon d'Alòs-Moner, EUC, IV, 1910, p. 498, doc. XXI.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 272, doc. 56.

1302, març, 18. Roma.

Guerau d'Albalat parla al rei Jaume II dels preparatius del viatge d'Arnau de Vilanova a Catalunya.

ACA, CRD, sense any.

Cfr. Ramon d'Alòs-Moner, EUC, VI, 1912, p. 98, doc. XXII.

H. Finke, *Aus den Tagen...*, p. LVI.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 273, doc. 57.

L'estada d'Arnau de Vilanova a Roma i Anagni, a la cort pontifícia, durà deu mesos. Pel novembre de 1301 tal vegada havia intentat retornar i fins sembla que arribà a Gènova; però degué fer marxa enrere si és que pel març de 1302 era a Roma.

1302, abril, 8. Lleida.

Jaume II autoritza mestre Arnau de Vilanova que durant quatre anys pugui vendre a qui vulgui el violari de la gabella de la sal de Borriana, concedit a ell pel monarca.

ACA, C, reg. 199, f. 69v.

Publicat per Rubió i Lluch, A., *Documents...*, vol. I, p. 28-29, doc. XXIV.

Cfr. Menéndez y Pelayo, M., *Arnaldo de Vilanova...*, p. 203.

Ídem, *Historia de los Heterodoxos...*, III, p. CXVI.

Cfr. Ramon d'Alòs-Moner, EUC, VI, 1912, p. 98-99, doc. XXIII.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 273, doc. 59.

82

1302, abril, 8. Lleida.

Jaume II, en atenció als serveis que li ha prestat Arnau de Vilanova com a físic reial, li concedeix la facultat de disposar en testament dels béns que posseeix a la ciutat i territori de València en favor de l'Església, dels llocs de culte i de causes pies.

ACA, C, reg. 199, f. 69v.

Publicat per Rubió i Lluch, A., *Documentos...*, vol. I, p. 27-28. Doc. XXIII.

Cfr. Menéndez y Pelayo, M., *Arnaldo de Vilanova, médico catalán del siglo XIII*, p. 202.

Idem, Historia de los heterodoxos españoles, III, p. CXV.

Cfr. Ramon d'Alòs-Moner, EUC, VI, 1912, p. 98-99, doc. XXIII.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF. 47 (1935), p. 273, doc. 58.

Sembla que en aquesta data mestre Arnau de Vilanova era ja a la cort reial.

83

1302, abril, 8. Lleida.

A demanda de mestre Arnau de Vilanova Jaume II afranqueix de per vida Pere Jutge, apotecari de Barcelona, d'exèrcit i cavalcada.

ACA, C, reg. 199, f. 70v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 101-102, doc. 16.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 273, doc. 60.

Pere Jutge és nomenat per Arnau de Vilanova marmessor seu testamentari el 20 de juliol de 1305. (Cfr. Roque Chabás, *El testamento de Arnau de Vilanova*, a "Boletín de la Real Academia de la Historia", 28 (1896), p. 87-90). Com a tal apareix en l'inventari que d'ordre de R. Conesa es dreçà el 1311 (Cfr. Roque Chabás, *Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnau de Vilanova*, a "Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, época II, IX (1903), p. 189-203). Sobre Conesa, Cfr. ACA, C, reg. 153, f. 27 v., 52 r, 205 v.; reg. 158, f. 230 v. Sembla que Arnau de Vilanova seguí al costat de Jaume II fins a mitjan 1303, puix el 27 de juliol de 1302 (?) el rei li fa l'ofrena d'una copa d'argent daurat. (Cfr. Finke, *Acta Aragonensia*, II, 912 i núm. 84 del present *Diplomatari*), pel setembre li compra un mul (Cfr. González Hurtebise, *Libros de Tesorería de la Casa Real de Aragón* [Barcelona, 1911], I, p. 82 i 129, núms. 335 i 528; "Estudis Universitaris Catalans" VI [1912], p. 100), i a l'escuder de mestre Arnau de Vilanova, Bernat Oliver, se li donen 60 sous barcelonesos (Cfr. González Hurtebise, *op. cit.*, p. 86, núm. 355). També semblen reclamar la presència d'Arnau de Vilanova al costat del rei els documents núms. 18-22 (de *Nous documents*). Bernat Oliver, clergue, escuder i parent d'Arnau de Vilanova, apareix en el testament d'aquest; el nebot del mestre, Pere de Vilanova, Andreu Ferrandis i Bernat Oliver podran servir-se del

lot d'obres arnaldianes que mestre Arnau llegà a la cartoixa d'Scala Dei mentre residixin al monestir per motius d'estudi i pietat; apareix encara Bernat Oliver en el famós document pontifici de 15 de març de 1312. (Cfr. Rubió, *op. cit.*, I, 56). I Simó Salvatge, ambaixador del rei Frederic, li sol·licita un benifet a la Cort d'Avinyó (ACA, CRD, caixa 26, núm.10011). Sobre Pere Jutge, Cfr. Perarnau i Espelt, Josep, *L'Alia Informatio Beguinorum d'Arnau de Vilanova*, dins "Studia, Textus, Subsidia" II (Facultat de Teologia. Barcelona, 1978), p. 113-114.

84

1302, abril, 28. Saragossa.

Jaume II dóna permís a Arnau de Vilanova per treure un cavall del territori de domini reial per anar amb ell d'Aragó a Roma.

ACA, C, reg. 123, f. 111r.

Publicat per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 368-369, doc. 60a.

Nota. Durant la primavera de 1302 Arnau de Vilanova fou cridat repetidament i urgent per atendre la reina Blanca, malalta i molt avançada en la gestació, sembla que de la infanta Blanca. A principis d'abril sembla que el físic reial ja havia arribat a la cort. Cfr. Martí de Barcelona, *Regesta*, "Estudis Franciscans", p. 272-273, docs. 54-60. El fet que a finals de mes el monarca i mestre Arnau preparin el pla de la partença del metge reial cap a Roma sembla indicar que el part de la reina ja s'havia produït i que la criatura i la mare es trobaven bé.

85

1302, juliol, 27. Osca.

Jaume II, entre altres regals que fa a la seva muller, la reina Blanca d'Anjou, als infants i a diverses persones de la casa reial, fa l'ofrena d'una copa d'argent daurat a mestre Arnau de Vilanova, el seu metge.

ACA, C, reg. 269, f. 88v.-90v.; CRD, 549.

Publicat per Ramon d'Alòs-Moner, EUC, VI, 1912, p. 99-100, doc. XXV.

Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 912.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 273, doc. 61.

86

1302, agost, 29. Niça.

Mestre Arnau de Vilanova tramet a Bonifaci VIII el seu tractat Philosophia catholica et divina.

Biblioteca Apostòlica Vaticana, Ms. Vaticà lat. 3824, f. 230v.-231v.
 Publicat per Heinrich Finke, *Aus den Tagen Bonifaz VIII*, p. CLX.
 Ramon d'Alòs-Moner, EUC, VI, 1912, p. 101-102, doc. XXVIII.
 Rubió i Lluch, A., *Documents...*, I, p. 29-31.
 P. Martí de Barcelona, *Regesta*, EF, 47 (1935), p. 275, doc. 68.
 Perarnau, J., ATCA, X (1991), p. 197-198.

Sembla que A. de V. escriví la *Philosophia Catholica* a Anagni un any abans. Ara, de retorn a Roma, exacerbant el seu esperit per l'aferissada oposició dels dominics a les seves teories escatològiques, tramet aquest tractat des de Niça. És la primera vegada, diu, que per lletra es dirigeix al papa. Creu ell que escriví aquest tractat sota la inspiració divina, amenaça el papa Bonifaci VIII amb l'exili, en nom de Déu, i li prediu que el seu sepulcre restarà buit. Rubió datà aquesta endreça l'any 1302; Alòs-Moner el creu més aviat de 1303 fonamentant-se en la Interpretació dels somnis dels reis Frederic III i Jaume II, on diu mestre Arnau que, al cap de 35 dies justos d'haver llegit el papa Bonifaci la *Philosophia Catholica*, moria tràgicament. La mort del pontífex s'escaigué el dia 11 d'octubre de 1303.

87

1302, agost, 29. Niça.

Arnau de Vilanova tramet el tractat Philosophia Catholica al col·legi de cardenals.

Biblioteca Apostòlica Vaticana, Ms. Vaticà lat. 3824, f. 231 v.-232 v.
 Publicat per Heinrich Finke, *Aus den Tagen Bonifaz VIII*, p. CLXII.
 Ramon d'Alòs-Moner, EUC, VI, 1912, p. 103, doc. XXIX.
 Rubió i Lluch, A., *Documents...*, I, p. 31.
 P. Martí de Barcelona, *Regesta*, EF, 47 (1935), p. 275, doc. 69.
 Perarnau, J., ATCA, X (1991), p. 199-200.

88

1302, després del 29 d'agost

Arnau de Vilanova tramet al rei Jaume II de Catalunya-Aragó un tractat seu (Philosophia catholica et divina), que també ha enviat al Papa i al Col·legi de cardenals, amb la petició que el faci copiar per bons copistes i el divulgui entre els prelats i els religiosos del seu regne.

Oxford, Bodleian Library, Lat. Misc. C 75, f. 124r.v.

Mensa, Jaume, *Observacions crítiques sobre la Confessio Ilerdensis d'Arnau de Vilanova i transcripció d'una lletra seva desconeguda adreçada al rei Jaume II*, dins "Miscel·lània d'Homenatge al Dr. Josep Perarnau".

89

1302, setembre, 19. Barcelona.

El rei Jaume II compra un mul per a mestre Arnau de Vilanova. El tresorer reial Pere Boil lliura 300 sous barcelonesos a Ramon Rayner, anomenat també R. Gibos, a compte dels 600 que costà el mul.

ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, reg. 265, s. f.

González Hurtebise, E., *Libros de Tesorería de la Casa Real de Aragón*, Barcelona, 1911, I, p. 82, núm. 335.

Cfr. Ramon d'Alòs-Moner, EUC, VI, 1912, p. 100, doc. XXVI.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 274, doc. 63.

90

1302, setembre, 28. Girona.

El tresorer reial Pere Boil, per ordre de Jaume II, dona 60 sous barcelonesos a Bernat Oliver, escuder de mestre Arnau de Vilanova.

ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, reg. 265, s. f.

González Hurtebise, E., *Libros de Tesorería de la Casa Real de Aragón*, I, p. 86, núm. 355.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 273-274, doc. 62.

91

1302, novembre, 24. Barcelona.

Ordre que hom pagui a Ramon Colrat allò que el rei Jaume II li deu, pagament que s'ha de fer dels rèdits de la sal de Borriana un cop satisfets els 3.000 sous a mestre Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 269, f. 111r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 103-104.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 274, doc. 64.

Ramon Colrat deu ser fill de Guillem Colrat, el qual signa com a testimoni en l'intercanvi, fet a 7 de gener de 1289 entre Arnau de Vilanova i Pere Marquès, del castell d'Ollers per uns censals de València Cfr. doc. 14 del present *Diplomatari*. (Ramon d'Alòs-Moner, *Col·lecció de documents...*, a "Estudis Universitaris Catalans", III, 1909, p. 140-148, doc. V).

92

1302, desembre, 1. Barcelona.

El tresorer Pere Boïl paga a R. Rayner els altres 300 sous barcelonesos que se li devien pel mul regalat a Arnau de Vilanova.

ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, reg. 266, s. f.

González Hurtelise, E., *Libros de Tesorería de la Casa Real de Aragón*, I, p. 129-130, núm. 528.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 274, doc. 63.

93

1303 (*Incarnationis* 1302), febrer, 5. Tortosa.

A pres d'Arnau de Vilanova el rei Jaume II deslliura Marc Renard, fill de Ponç Renard, de Borriana, de l'obligació del servei militar durant tot el temps de vida del seu pare.

ACA, C, reg. 200, f. 178v.

Publicat per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 369, doc. 66a.

Nota. En altra carta reial emesa dos anys abans, Marc Renard queda exempt temporalment del servei militar a Múrcia; aquest nou document ara ja inclou aquesta exempció. Cfr. P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, p. 271, doc. 46.

94

1303, febrer, 9. Tortosa.

Arnau de Vilanova bestreu 1.000 sous anuals que li pertoquen de Borriana a Ramon Colrat i el rei Jaume II li promet de restituir-los.

ACA, C, reg. 269, f. 142v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 104, doc. 18.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 274, doc. 66.

95

1303, maig, 15. València.

Jaume II aprova la venda de la gabella de la sal de Borriana feta per Arnau de Vilanova a Bernat Acenuy i a Marc Renard, procuradors seus.

ACA, C, reg. 200, f. 223r.

Publicat per Ramon d'Alòs-Moner, EUC, VI, 1912, p. 100-101, doc. XXVII.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 274, doc. 67.

96

1303, octubre, 6. Lleida.

A pres d'Arnau de Vilanova, Jaume II assigna 6 sous diaris a Bernat d'Agramunt i, en cas de defunció d'aquest, als seus fills durant sis anys.

ACA, C, reg. 201, f. 45r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 105.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 275, doc. 71.

97

1303, octubre, 12. Lleida.

Jaume II, a instància de mestre Arnau de Vilanova, rep i posa sota la seva protecció i guiatge especial Pere Bernat de Montagut i Arnau de Montagut, fill d'aquest, mercaders de Mont-real.

ACA, C, reg. 201, f. 48r.

Document inèdit. Comença: Recipimus et constituimus...

Referència publicada per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 369-370, doc. 71a.

98

1303, octubre, 24. Tortosa.

Jaume II reconeix que el seu tresorer Pere Boil li ha lliurat dins tot el mes d'octubre 95 sous barcelonesos en preu d'una ploma blanca i d'una altra de genovesa, que ha manat donar a mestre Arnau de Vilanova.

Aquest afer es troba a la "Regesta" dels registres del ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, document datat a Tortosa el 24 d'octubre de 1303. L'afer ha quedat duplicat amb la mateixa data als registres de Cancelleria, ACA, C, reg. 294, f. 153r.

Publicat per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 369, doc. 70.

1303, después del 22 d'octubre.

Resum d'una crítica de l'elecció del papa Benet XI, del bàndol dels Colonna, pontífex titllat d'heretge en la crítica que hom li fa per haver afavorit i haver tingut relació amb l'escriptor d'heretgies Arnau de Vilanova.

“... habita notitia communicationis et favoris factorum per papam hereticum illegitimum heretico, recedendum fuit ab ipso... Sic multo forcius a B. defuncto heretico clerici Romane ecclesie et alii recedere debuerant post favorem impensum magistro Arnaldo de Novavilla in libro ab ipso confecto sapienti heresim, dampnato per magistros et universitatem Parisiensem et per eundem B. in consistorio...”

Archives Nationales, París. J 491 B núm. 796.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, I, p. 153, doc. 104.

1303, octubre, 27. Tortosa.

El batlle de Berà reté uns llibres de mestre Arnau de Vilanova, que duia una barca, la qual naufragà en aquella platja. El rei Jaume II ordena al veguer de Vilafranca del Penedès que el castigui i li faci retornar els llibres al seu propietari.

ACA, C, reg. 130, f. 162v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents*, dins “*Analecta Sacra Tarracoenensia*”, XI (1935), p. 105-106, doc. 20.

P. Martí de Barcelona, *Regesta*, EF, 47 (1935), p. 275-276, doc. 72.

Aquest document ens permet de creure en una nova estada d'Arnau de Vilanova a València, des d'on, per mar, hauria enviat a Barcelona uns quants llibres seus; la barca en què viatjaven naufragà a la platja de Roda de Berà. Venint de Lleida, Jaume II s'assabentà a Tortosa del contratemps i de les pretensions del batlle de Berà i féu intervenir en l'afer el veguer de Vilafranca. Pocs dies después d'haver tramès la present lletra, el rei i Arnau de Vilanova es trobaren a Tortosa i parlaren de l'incident segons que es dedueix del document de 31 d'octubre de 1303 (doc. 101 del present *Diplomatari*).

1303, octubre, 30. Tortosa.

El tresorer reial Pere Boïl, per manament graciós de Jaume II, dona 95 sous barcelonesos a mestre Arnau de Vilanova en preu de dues porcions de pell per a folradura d'un mantell i per a un vestit llarg.

- ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, reg. 268, s. f.
 Publicat per González Hurtebise, E., *Libros de Tesorería de la Casa Real de Aragón*, I, p. 336, núms. 1478 i 1479.
 P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 275, doc. 70.

102

1303, octubre, 31. Tortosa.

Credencial reial a favor de mestre Arnau de Vilanova adreçada a Ferrer de Lillet, veguer de Vilafranca.

- ACA, C, reg. 130, f. 168v.
 Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 106, doc. 21.
 P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 276, doc. 73.

103

1303, desembre, 1. Alzira.

Jaume II reconeix que el seu cambrer A. Messeguer ha satisfet 400 sous barcelonesos a Arnau de Vilanova sense haver-ne àpoca.

- ACA, C, reg. 258, f. 29 v.
 Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 107, doc. 22.
 P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 276, doc. 74.

104

1303?, darreries de l'any. Barcelona?

Pere de Manresa ofereix al rei Jaume II un escrit escatològic i li prega que el faci examinar per mestre Arnau de Vilanova. L'escrit conté set senyals o punts que Pere de Manresa demana al rei que els vulgui entendre i que el contingut de l'escrit sigui proposat també als bisbes, religiosos i doctors de l'Església perquè l'examinin i el jutgin.

- ACA, CRD, sense classificar. Cfr. *etiam* ACA, C, reg. 149, f. 102r.; reg. 57, f. 233v.; reg. 62, f. 147r.
 Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 871-872, doc. 549.
 Ramon d'Alòs-Moner, EUC, III, 1909, pp. 531-532, doc. XI.
 P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 276, doc. 75.
 Perarnau, J., AVOThO V, *Post scriptum*.

Sembla que deu fixar-se l'aparició d'aquest tractat a últims de 1303, quan ja eren nombrosos els sequaços d'Arnau de Vilanova. Tal vegada calgui atribuir a influència arnaldiana la plaga de visionaris i profetes que feren aparició aleshores. (Cfr. ACA, C, reg. 120, f. 138; reg. 126, f. 268 v. i 299 r.). De 1303 daten així mateix les campanyes de fra Bernat de Puigcertós a Girona i Castelló d'Empúries i la refutació del *Tractatus De mysterio cimbalarum* per fra Joan Vigorós; algunes referències li'n donà Jaume Blanch a Marsella, a principis de 1304.

105

1304, gener, 1. València.

Jaume II escriu a mestre Arnau de Vilanova, com ho fa també a altres disset personatges de la confiança reial, demanant-los que donin ajuda i consell com cal als ambaixadors enviats al papa, Bernat Peregrí, prior dels dominics a Aragó, Vidal de Vilanova i Guillem de Laceria.

ACA, C, reg. 334, f. 184 r.v.

Document inèdit.

Referència publicada per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 370, doc. 75a.

106

1304, gener, 11. Tortosa.

Pere de Boil, tresorer reial, dona a mestre Arnau de Vilanova 5 alnes d'Exaló per a una gramalla.

ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, reg. 268, s. f..

Publicat per E. González Hurtebise, *Libros de Tesorería de la Casa Real de Aragón*, I, p. 366, núm. 1369.

107

1304, febrer, 28. Roma.

El papa Benet XI, a prec de mestre Arnau de Vilanova, atorga un benifet a Umbert de Canturio.

Benet XI, reg. 51, f. 138v.

Charles Grandjean, *Les registres de Benoît XI*, París, 1883, núm. 727.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 276, doc. 76.

Per aquest temps Arnau de Vilanova era a Marsella en plena lluita contra fra Joan Vigorós. Allí, el 10 de febrer, escrivia la primera *Denunciatio*; el dia 20 del mateix

mes, la *Carpinatio poetrie theologi deviantis*; el 28 de febrer, data d'aquest document, presentava la segona *Denunciatio* al bisbe de Marsella, i el dia 14 de març presentava la tercera (Ms. Vat. lat. 3824, f. 180-204). Sobre fra Joan Vigorós, Cfr. Douais, *Les frères Precheurs en Gascogne au XIIIème. et au XIVème. siècle*, París, 1885, p. 442; Reichert, *Mon Or. Fr. Praedic. Hist.*, III: *Acta Cap. Gen.*, I, p. 199.

Jaume II el suposava a començament de 1304 a la cort romana, puix entre les moltes recomanacions donades als seus ambaixadors fra Bernat Peregrí, O.P., Vidal de Vilanova i Guillem de Laceria, de camí cap a Roma, n'hi havia una adreçada a Arnau de Vilanova. (ACA, C, reg. 334, f. 184r.), datada a València el dia 1 de gener de 1304.

108

1304, març, 17. València.

Jaume de Mollet ven a l'Almoina de la Seu de València uns censos que foren de mestre Arnau de Vilanova.

ACV, Pergamins, núm. 7417.

Document inèdit.

E. Olmos, *Pergamins...*, núm. 993.

109

1304, juny, 2. Perusa?

Arnau de Vilanova llegeix el seu tractat Reverendissime...a Benet XI.

Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 3824, f. 204-214.

Publicat per Heinrich Finke, *Aus den Tagen...*, p. CLXXVII ss.

P. Josep Mª Pou i Martí, *Visionarios...*, p. 62-66.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 277, doc. 77.

Perarnau, J., ATCA, X (1991), p. 201-214.

D'aquest temps data la lletra de fra Bernat Deliciós a Arnau de Vilanova, el qual era a la cort romana, demanant-li la seva protecció. En la resposta, fins avui perduda, el metge li devia donar noves poc falagueres de la salut del papa Benet XI. Fra Bernat, amb l'ajut del *Papalarius*, profetitzà aleshores que el papa moriria abans del primer de juliol (morí el 7 de juliol). En aquesta coincidència hi veié la Inquisició de Carcassona un malefici de fra Deliciós en conxorxa amb Arnau de Vilanova (Cfr. M. de Dmitrensky, *Fr. B. Deliciéux, O.F.M.: sa lutte contre l'Inquisition de Carcassonne et d'Albi; son procès 1297-1319*, dins "Arch. Franc. Hist.", XVII-XVIII, 1924-1925).

110

1304, juliol, 18. Perusa.

Protesta feta a Perusa per Arnau de Vilanova, "Sede Apostolica vacante", davant el Cambrer papal en defensa i contra la retenció de les seves obres teològiques i espirituals que havia prestat a Benet XI per a l'examen, de les quals dóna títol i "incipit". Aquesta protesta li costà al mestre uns dies d'arrest.

Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. lat. 3824, fols. 215r.-217r.

Publicat per Heinrich Finke, *Aus den Tagen...*, p. CXCII.

Publicat per Rubió i Lluch, A., vol. I, p. 33-37. Doc. XXVIII.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 277, doc. 78.

Perarnau, J., ATCA, X (1991), p. 215-218.

111

1304, agost, 23. Saragossa.

Jaume II escriu a Arnau de Vilanova, que havia estat detingut a la cort romana, fent-li saber que el recomana a diversos cardenals. El rei s'assabenta que mestre Arnau ja és lliure.

ACA, C, reg. 335, f. 312.

Publicat per Rubió i Lluch, A., *Documents...*, vol. I, p. 37-38. Doc. XXIX.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 277, doc. 79.

112

1304, agost, 23. Saragossa.

Jaume II recomana al cardenal Mateu Rossi el seu metge Arnau de Vilanova, abans pres i més tard alliberat de presó en la cúria romana.

ACA, C, reg. 335, f. 312r.

Publicat per Rubió i Lluch, A., *Documents...*, vol. I, p. 38. Doc. XXX.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 277, doc. 80.

113

1304, octubre, 6. Perusa.

El cardenal de Sabina diu a Jaume II que ha protegit tant com ha pogut Arnau de Vilanova, el qual, en sortir lliure de la cort romana, ha marxat a Sicília.

ACA, CRD, extra series.

Heinric Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 873, núm. 550..

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 278, doc. 81.

A Messina, en efecte, mestre Arnau de Vilanova escribí pels mesos d'octubre-novembre l'*Allocutio christini* (Finke, *Aus den Tagen...*, p. CXCVII-CC).

114

1305, febrer, 2. Calataiud.

El rei Jaume II paga vestits a Bernat Oliver, clergue, escuder de mestre Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 204, f. 266r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents*, dins "Analecta Sacra Tarracoen-sia", XI (1935), p. 107.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 82, doc.

En la quantitat de 270 sous barcelonesos pagadora van inclosos uns vestits per a un joglar de Roger de Lòria. Arnau de Vilanova es trobava aleshores pels volts de Marsella de retorn de Roma i Sicília. En aquest viatge passà una llarga anyada. Sortint de Catalunya a les darreries de 1303, menà a Marsella una forta campanya contra els dominics i a favor de les pròpies teories apocalíptiques, i de primers de juny a primers d'octubre de 1304 restà a Perusa, on llegí el 2 de juny a Benet XI, mort el 7 de juliol, el tractat *Reverendissime...* (Cfr. Finke, *Aus den Tagen...*, p. LXXVII ss.) i presentà el 18 de juliol la famosa protesta del cambrer pontifici (Rubió, *Documents...*, I, p. 33) que li costà uns dies de presó. El cardenal Matteo Rossi anuncia al rei d'Aragó (6 d'octubre de 1304) que Arnau de Vilanova se n'havia anat a Sicília (Cfr. Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 873), on, l'octubre o novembre, escribí l'*Allocutio Christini* (Cfr. Finke, *Aus den Tagen*, p. CXCVII-CCI). I pel gener de 1305 el metge reial Ermengol Blasi sabé que Arnau de Vilanova havia arribat a Marsella, on s'aturà un parell de mesos i ho comunicà al rei Jaume II (Cfr. Finke, *Aus den Tagen*, p. 209, nota 2). Sembla relacionada amb la lletra del metge Blasi la del rei a Arnau de Vilanova datada a Barcelona el 6 d'abril de 1305, i, per tant, el retorn a Barcelona d'Arnau ha de posar-se a les primeries de maig.

115

1304/1305, febrer, 10 - març, 14. Marsella.

Arnau de Vilanova, informat prèviament pel frare menor Joan Joli, confessor i director espiritual de dos sants esposos, visita durant quinze dies Ausiàs i Delfina, presumptament afectats d'impotència els dos o un dels dos, segons parer de la família. L'objectiu de la visita mèdica és posar-hi remei mitjançant l'administració de certs aliments i la recomanació d'unes certes maneres de jaure. Mestre Arnau, ben assabentat de tot pels propis esposos, els parla de coses espirituals a tots dos junts i també per separat, mentre la gent pensa que només tracta dels impediments per a ser pares. Delfina té por que esdevingui pública la continència virginal de tots dos

esposos. Mestre Arnau presenta el cas a una convenció de metges de fama, establint que l'esterilitat dels esposos, per motius naturals, ha de durar uns anys per causa de quatre carències i impediments en l'esposa verge i de tres en l'espòs. Els col·legues, admirats de la ciència del mestre, n'accepten el diagnòstic i la sentència mèdica.

Vida de sancta Dalphina, vergis, publicada per Jacques Cambell, *Vies Occitanes de Saint Auziàs et de Sainte Dauphine* (Bibliotheca Pontificii Athenaei Antoniani, 12), Roma, Antonianum 1963, p. 128-244.

Perarnau, J., *L'Ars Catholicae Philosophiae* (primera redacció de la *Philosophia Catholica et divina*) d'Arnau de Vilanova, ATCA, 10 (1991), p. 37-39.

Mensa, J., *Arnau de Vilanova i les teories medievals de l'amor* (Barcelona: Fundació Joan Maragall, 2012), p. 28.

116

[1305, març], ?. Barcelona.

Ermengol Blasi, arribat a Barcelona, s'assabenta que mestre Arnau de Vilanova ja ha arribat a Marsella i ho ha fet amb l'acostumat prestigi de la seva fama, fet que comunica al rei Jaume II.

ACA, CRD, Jaume II, sense data, 891

Heinrich Finke, *Aus den Tagen Bonifaz VIII*, p. 209, nota 2.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 278, doc. 83.

117

[1305 o 1304 ?, març, 17 ?]. València.

Jaume de Mollet ven a l'Almoina de la Seu de València uns censos que havien estat d'Arnau de Vilanova.

ACV, Pergamins, núm. 7417.

Document inèdit.

Olmos Canalda, Elías, *Pergaminos de la Catedral de Valencia*, València, 1961, núm. 993.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 278, doc. 84.

118

1305, abril, 6. Barcelona.

El rei Jaume II demana a Arnau de Vilanova que es presenti a la cort reial i s'alegra de saber que hi vindrà puix el necessita ja que el metge reial Ermengol Blasi no vol actuar sobre la salut del monarca ni receptar-li res si mestre Arnau no hi és present.

ACA, C, reg. 235, f. 206r.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 872-873, doc. 550.

Cfr. etiam Finke, *Aus den Tagen...* s. 225. Cfr. CRD, Extra series. (Perusii, pridie nonas octobris, 1304). Cfr. ACA, C, reg. 335, f. 312r.

Sobre el metge Ermengol Blasi, Cfr. ACA, C, reg. 202, f. 167r.; reg. 203, f. 64r. i 195r.; reg. 205, f. 147v.; reg. 258, f. 162r. i 167r.; reg. 270, f. 57r. i 156 v.; reg. 294, f. 20v., 195v. i 224v.; reg. 295, f. 25v. i 56r. Cfr. P. Batllori, *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, dins *Obra Completa*, III (València, 1995), p. 29-126.

119

1305, maig, 19. Barcelona.

El document concedeix l'escrivania de Vilafranca del Penedès a Geraldus Petri i una de les provisions és atorgada a instància de mestre Arnau de Vilanova, alliberant-lo de l'obligació d'haver d'exercir l'ofici personalment.

ACA, C, reg. 203, f. 14v.-15r.

Document inèdit.

Referència publicada per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 370, doc. 85a.

Perarnau, J., *Frater Geraldus Petri, notarius Ville Franche*, dins "Estudis d'història de la institució notarial a Catalunya en honor de Raimon Noguera", Barcelona, Fundació Noguera 1988, p. 97-105.

120

1305, juny, 24. Barcelona.

Jaume II mana pagar 190 sous barcelonesos a Andreu Ferrandis, familiar de mestre Arnau de Vilanova, per un rossí que l'any anterior se li va morir en anar a veure el monarca a Saragossa de part del metge.

ACA, C, reg. 295, f. 10r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 108, doc. 24.

Andreu Ferrandis, clergue de Perpinyà, familiar d'Arnau de Vilanova, apareix aquí per primera vegada. En el Testament, apareix en companyia de Pere Vilanova, nebot de mestre Arnau, i Bernat Oliver com a únics beneficiaris del lot d'obres arnaldianes de la cartoixa de Scala Dei. Segons la liquidació final de la Marmessoria, feta en 1318 (Cfr. Ramon d'Alós-Moner, *De la marmessoria d'Arnau de Vilanova*, a "Miscel·lània Prat de la Riba", I, Barcelona, 1923) el metge Arnau li llegà 100 turonesos d'argent. Pere de Montmeló, barceloní, marmessor d'Arnau de Vilanova, delegà Ferrandis per a signar la liquidació feta pel principal marmessor, Ramon Conesa, i des d'Avinyó, el 24 d'abril, aprovà, fent ús dels seus poders, la distribució feta per aquest.

Arnau de Vilanova, a 5 de juny, de retorn de Sicília, es trobava a Montpeller, on comentà la *Dancia*, atribuïda a Jaume II. (Cfr. *Revue de langues romanes*, XXXI, p. 289-295).

121

1305, juliol, 11. Barcelona.

Arnau de Vilanova llegeix públicament davant Jaume II en el Palau Reial de Barcelona
La Confessió de Barcelona.

Arnau de Vilanova, *La Confessió de Barcelona*, edició de Miquel Batllori, dins Els Nostres Clàssics, 53-54. Barcelona, 1947, I, p. 101-139. Acta notarial de Bartomeu Marc.

122

1305, juliol, 17. Barcelona.

Jaume II, a instància d'Arnau de Vilanova, atorga a Ramon Cellerer, ciutadà de Barcelona, el dret a tenir a la seva disposició una bèstia de càrrega i un home que la cuidi per portar a moldre tota mena de cereals al molí que té a la riera de Ripollet dins el terme de Montcada.

ACA, C, reg. 203, f. 48v.

Publicada per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 370, doc. 89a.

123

1305, juliol, 19. Barcelona.

El rei Jaume II aprova tots els comptes de la gabella de la sal de Borriana atorgada a mestre Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 203, f. 44r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 109, doc. 25.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 279, doc.87.

Nota. El P. Martí de Barcelona data erròniament el document el 25 de juliol en haver llegit "VIII° kalendas augusti" en comptes del "XIII° kalendas augusti" del document de Cancelleria.

Arnau de Vilanova aprofità el seu curt sojorn a Barcelona, de maig a agost de 1305, per a liquidar els comptes de la gabella de la sal de Borriana. Duen aquests comptes Bernat Acenuy i Marc Renard, els seus procuradors a València. (Cfr. "Estu-

dis Universitaris Catalans”, VI, 1912, p. 99-100). Sobre Marc Renard, Cfr. document publicat a “Estudis Universitaris Catalans”, IV, 1910, p. 496). Bernat Acenuy apareix ja documentat en instruments arnaldians de 1287. (Cfr. Fuster, *Biblioteca Valenciana*, I, p. 304) i en 1297 (Arxiu Catedral de València, pergamins 842-844; 925). Sobre el quadern de comptes de la gabella de la sal de Borriana, Cfr. document núm. 3; i en l’Inventari que acompanya la liquidació final de la Marmessoria d’Arnau de Vilanova apareix, sota el núm. 73, un volum de *Comptes de B. Acenuy*.

124

1305, juliol, 20. Barcelona.

Testament de mestre Arnau de Vilanova.

Arxiu de la Catedral de València, lligall 6002:4.

Notari del testament original, Bartomeu March. Cfr.núm. 120.

Trasllat del testament, data 1 de febrer de 1335, dels notaris Joan Cerdà i Ferrer d’Espinavell.

Cfr. Olmos Canalda, Elías, *Inventario de los documentos escritos en pergamino del Archivo de la Catedral de Valencia*, núm. 1956 a.

Publicat per Roque Chabás, *El Testamento de Arnaldo de Vilanova*, dins “Boletín de la Real Academia de la Historia”, XXVIII (1896), p. 87-90.

Cfr. P. Fidel Fita, “Boletín de la Real Academia de la Historia”, XXVIII (1896), p. 91-92; Morel-Fatio, “Romania”, XXV (1896), p.479-480; L. Délisle, “Journal des savants”, 1896, p.342-355.

125

1305, juliol, 21. Barcelona.

Jaume II faculta mestre Arnau de Vilanova per vendre per al temps de quatre anys els violaris de la gabella de la sal de Borriana.

ACA, C, reg. 203, f. 44r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins “Analecta Sacra Tarraconensia”, XI (1935), p. 110, doc. 26.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 279, doc.89.

Cfr. en relació amb aquest document, ultra el document següent, el publicat per Ramon d’Alòs-Moner a “Estudis Universitaris Catalans”, III, 1909, p. 531-532, doc. XI, p. 533-534, doc. XIV, i, sobretot, ibidem, VI, 1912, p. 99 i 100-101, docs. XXIV i XXVII. Poc després d’aquesta data, 21 de juliol, Arnau de Vilanova degué partir cap a Bordeus. Pel camí degué rebre la recomanació de l’afer de l’arquebisbe de Tarragona, Roderic Tello, que devia recolzar prop del nou papa Climent V (Cfr. Paul Diepgen, *Arnald von Villanova, als Politiker und Laientheologe von 1299 bis Herbst 1308*

(Abhandlungen zur Mittleren und Neueren Geschichte, 9), Berlin, Walter Rothschild 1909, p. 102. Caesar Egassius Du Bulay, *Historia Universitatis Parisiensis*, IV (Ab anno 1300 ad annum 1400), p. 107, fiant-se de la *Chronique Bourdeloise*, de Gabriel de Lurbe, posà que, en aquesta avinentesa, tingué lloc en presència del papa una polèmica entre Arnau de Vilanova i Martí d'Ateca. El P. Martí de Barcelona no creu versemblant aquest fet. El 13 de setembre arribava a Tolosa mestre Arnau de Vilanova de retorn de Bordeus segons que comunica Joan de Borgonya a Jaume II. (Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 873).

126

1305, agost, 7. Barcelona.

Jaume II escriu al papa Climent V recomanant-li la persona i els afers que porten a la cort pontifícia l'arquebisbe de Tarragona, Roderic Tello, i li fa saber que aquest li explicarà els plans que el monarca té formats per a glòria i honor de Déu i del papa i per a creixement de la cristiandat, esperant del papa la seva opinió. Es tracta de la futura reconquesta de Granada i Almeria. A la present carta es refereix Jaume II en la carta següent, adreçada a mestre Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 236, f. 16v.

127

1305, agost, 8. Barcelona.

Jaume II mana a mestre Arnau de Vilanova que recolzi prop del papa Climent V, al qual va a veure, les gestions de Roderic Tello, arquebisbe de Tarragona.

ACA, C, reg. 236, f. 16v.

Cfr. Paul Diepgen, *Arnald von Villanova...*, p. 102.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 279, doc. 91.

Nota: El P. Martí de Barcelona posa erròniament el document dins el registre 336.

128

1305, agost, 24. Bordeus.

Presentatio facta Burdegaliae d'Arnau de Vilanova davant Climent V, recentment elegit papa, per la retenció de les obres que havia lliurat a Benet XI, el seu predecessor, per sotmetre-les a examen.

Biblioteca Apostòlica Vaticana, Ms. Vatic. lat. 3824, f. 255r.-262r.

Publicat per Heinrich Finke, *Aus den Tagen...*, p. CCII-CCXI.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 280, doc. 92.
AVOThO, III, p. 33-34.

Du Boulay (*Hist. Univ. Paris.*, IV, p. 107), fiant-se de la Chron. Bourd. de Lurbe, diu que davant Climent V, a Bordeus, hi hagué una controvèrsia entre fra Martí d'Ateca, O.P., confessor de Jaume II, i Arnau de Vilanova. El P. Martí de Barcelona no la creu versemblant. Martí d'Ateca, però, va escriure a les primeries de 1305 el seu tractat *Contra ponentes certum tempus finis mundi et adventus Antichristi*, que tan interessant fóra de poder trobar. En l'inventari dels llibres d'Arnau de Vilanova apareix, sota el núm. 176, el *L. fratris Martini de Theca*. N'hi havia un altre exemplar a la Biblioteca Papal d'Avinyó (el que presentà l'autor al papa, de segur); aquest exemplar emigrà l'any 1339 a Assís i, amb altres llibres pontificis, arribà a Roma el 1368. El cardenal Ehrle (*Gregorianum*, I, 1920, p. 486-487), assegura que en aquella data, any 1920, no es trobava a la Biblioteca Apostòlica Vaticana. Creu el P. Martí de Barcelona que, si és exacta la sospita del cardenal Ehrle (Ehrle, *Bibliotheca Paparum Avenionensium*, p. 33) que fra Nicolau Eimeric plagia el tractat de fra Martí d'Ateca, no hauríem de lamentar del tot la pèrdua del text d'Ateca. Un examen dels manuscrits que contenen el *Tractatus contra ponentes certum tempus finis mundi* que signa l'inquisidor Eimeric potser ens aclariria alguna cosa. Mestre Arnau de Vilanova oposà al tractat del confessor reial el seu *Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum adversus denunciations finalium temporum* (Ms. Vat. lat. 3824, f. 237-254). Aquí es troba l'afirmació que "nullus magistrorum in theologia scripsit quidquam alicubi contra eam", potser l'autor del *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi De Adventu Antichristi*, i que, en canvi, "aliqui eorum scripserunt pro ea". Això en aquell moment ja no era veritat, perquè, si bé sembla cert que dos frares dominics, fra Ferric d'Àuria, doctorat el 1301, i fra Joan Quidort, autor d'un *Tractatus de Antichristo*, mort el 1306, es posaren del costat de mestre Arnau, també és cert que, ben aviat i davant mestre Arnau, l'impugnaren, a París, un framenor (Menéndez y Pelayo, M., *Heterodoxos*, III, p. LXXX) i Pere d'Alvèrnia. (Sobre la posició de Pèire d'Alvèrnia i Ioannes Quidort, Cfr. Perarnau i Espelt, Josep, *El text primitiu del De mysterio cimbalarum Ecclesiae d'Arnau de Vilanova*, a ATCA, VII-VIII (1988-1989), p. 7-221, especialment p. 213-221; també AVOThO, V, p. 366-368. Glorieux, P., *La littérature quodlibétique de 1260 à 1320*, París, 1925, p. 257 ss.). El carmelitè perpinyanès Guiu Terrena li dedicà també una *quaestio* del seu *Quodlibet I* (*Quodlibet I*, q.13. Cfr. Ms. Vat. Borgh. 39, ff. 52 v.-55; i Biblioteca Nacional de París, Ms. lat. 16523, ff. 79 v.-83). Ultra fra Joan Vigorós, fra Martí d'Ateca i fra Bernat de Puigcercós, també l'impugnaren més tard fra Nicolau Eimeric i fra Pere Maça (Cfr. Quéatif-Echard, *Scriptores Ordinis Praedicatorum*, I, p. 721).

1305, post agost, 24.

Arnau de Vilanova fa copiar tots els seus escrits religiosos anteriors a aquesta data en el Vaticanus latinus 3824.

Descripció del còdex: Perarnau, J., ATCA, XI (1992), p. 10-24.

Mensa i Valls, Jaume, *La polèmica escatològica entre Arnau de Vilanova i els filòsofs i teòlegs professionals (1297-1305): anàlisi dels arguments i de les argumentacions*. Tesi doctoral. 29 de maig de 1993. Universitat Autònoma de Barcelona.

130

1305, setembre, 14. Tolosa.

Joan de Borgonya escriu a Jaume II informant-lo de l'arribada de mestre Arnau de Vilanova a Bordenus, de la nova que aquest li ha donat sobre l'estada de Climent V a Montpeller el 10 d'octubre, de l'ajornament de l'entrevista amb Climent V i del tractament amb mestre Arnau sobre la data de la coronació del nou papa, projectada per al dia 15 de novembre a Lió.

ACA, CRD. Extra series 175.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 873-874, doc. 551.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 280-281, doc. 93.

131

[1305], octubre, 15. València.

Ramon Conesa, paborde de l'Almoina de la catedral de València, confessa haver rebut de Poncellà Garriga, ardiaca de Xàtiva i marmessor del bisbe de València Jaspert de Bottonach, 4.150 sous, la meitat dels 8.300, valor amb què tots dos van vendre una alqueria situada a Larif, dins el terme de Morvedre, i un hort en aquesta vila, propietat pro indiviso de l'Almoina i de l'esmentada marmessoria. Aquests 4.150 sous els invertí Ramon Conesa, per ordre del bisbe actual, Ramon Despont, en la compra a Jaume de Mollet, cavaller, d'alguns béns que foren de mestre Arnau de Vilanova, amb destinació al patrimoni de l'Almoina.

ARV, Protocols, Notal de Jaume Martí, 4177, f. 28r.v.

Publicat per Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 256-257, doc. 2.

132

1305, desembre, 18. Lió.

El cardenal Berenguer Frérol, penitencier papal, i el bisbe Arnau de Poitiers, cambrer apostòlic, declaren que mestre Arnau de Vilanova, el mes d'agost de 1305, ha sotmès al judici de la Santa Seu les seves obres teològiques i que el papa Climent V se n'havia reservat l'examen. També asseguren que el papa havia manat de paraula al seu penitencier que facultés el rector de Morvedre per absoldre ad cautelam Gombau de Pilis, excomunicat per la tenència d'escrips arnaldians.

Document perdut. Esmentat en la defensa de l'ortodòxia d'Arnau de Vilanova que Ramon Conesa féu l'any 1318.

Cfr. R. Chabás, *Arnaldo de Vilanova y sus yerros teológicos*, dins "Homenaje a Menéndez y Pelayo. Estudios de erudición española", II, p. 367-382.

Climent V fou elegit a Perusa el 5 de juny. Creu el P. Martí de Barcelona que Arnau de Vilanova, en tenir notícia d'aquesta elecció, des de Barcelona féu el pas esmentat en el document de sotmetre al papa l'examen dels seus escrits teològics. Personalment, a 24 d'agost, degué renovar encara davant el nou pontífex la mateixa demanda.

133

1305, desembre, 28. Saragossa.

Jaume II, entre altres donacions que fa, hi ha la de 100 sous barcelonesos a Gombau de Pilis per les despeses del seu viatge a la cort papal quan el monarca l'hi envià per tractar amb el papa i els cardenals l'afer dels escrits espirituals i teològics de mestre Arnau de Vilanova, algunes obres del qual Pilis posseïa.

ACA, C, reg. 295, f. 35r.v.

Referència a P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 281, nota al doc. 94.

134

1306 (*Incarnationis* 1305), febrer, 11. Calataiud.

Jaume II fa saber a Arnau de Vilanova que per mitjà de Pere de Montmeló ha rebut la seva lletra relativa a allò que ell, el rei d'Aragó, havia encomanat de dir al bisbe de Durham, Antoni de Beck, manifestant la voluntat més ferma de servir a l'Església i defensar la fe cristiana, tot exigint que s'hi involucri més el bisbe esmentat, que es manifesta una mica fred en l'afer. Per això, Jaume II, fent-li saber el seu projecte d'anar contra Granada, invita Arnau de Vilanova a fer comprometre el bisbe de Durham en la promoció i defensa de la fe i de l'Església de Jesucrist.

ACA, C, reg. 334, f. 135r.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 874-875, doc. 552.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 281, doc. 96.

Aquesta carta és la resposta a una carta d'Arnau de Vilanova, avui perduda, que el metge degué trametre des d'Avinyó els darrers dies de 1305 per mà de Pere de Montmeló. El rei demana a mestre Arnau que procuri d'atreure a la causa el bisbe de Durham, qui el 26 de febrer fou promogut a la dignitat de Patriarca de Jerusalem.

135

1306, abril, 10. València.

Jaume II confirma i aprova a Arnau de Vilanova la venda de la gabella de la sal de Borriana a Bernat Sanuy i Marc Renard.

ACA, C, reg. 203, f. 149v.

Publicat per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, p. 371, doc. 96a.

136

1307 (1308), gener, 5. Saragossa.

Credencial de Jaume II a favor de Pere de Montmeló, familiar de mestre Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 238, lletra i (fol. 7r. de la foliació preliminar).

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935, p. 111.

L'existència d'aquesta credencial, bastant malmesa, fou coneguda per Finke (*Acta Aragonensia*, II, p. 876), però no la publicà. Pere de Montmeló, barceloní, era familiar i després fou marmesor testamentari de mestre Arnau de Vilanova, el qual estava aleshores a Avinyó (1306-1307). Allí li escriví Jaume II l'11 de febrer de 1306 explicant-li el seu projecte de guerrear contra el rei de Granada (Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 874-875) i acusant-li rebut, el 18 de novembre de 1307, de la lletra tramesa precisament per Pere de Montmeló sobre l'afer (Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 875-876). El rei retingué l'enviat de mestre Arnau fins a primeries de 1308 com es dedueix d'aquest document. No apareix el nom de Pere de Montmeló en la liquidació final de la Marmessoria (1318) per haver delegat els seus poders a Andreu Ferrandis (Cfr. Ramon d'Alòs-Moner, *De la marmessoria d'Arnau de Vilanova*, dins "Miscel·lània Prat de la Riba", I, IEC, 1923, p. 209-236). En l'inventari que es donà en l'acta de dita liquidació apareixen sota els núms. 182 i 192 dos volums de correspondència creuada entre Arnau de Vilanova i el seu confident.

137

1307, gener, 8. València.

El rei Jaume II escriu a mestre Arnau de Vilanova sobre els crims atribuïts a l'orde del Temple, fets que, si són veritaders, segons parer reial assenyalen la proximitat de l'Anticrist. El monarca suplica que es facin fer arreu pregàries perquè la veritat dels fets surti a la llum.

ACA, C, reg. 335, f. 327r.

Publicat per H. Finke, *Papsttum und Untergang des Templerordens*, II, p. 81-83, doc. 56.

138

1307, novembre, 18. Tèrol.

Jaume II comunica a Arnau de Vilanova que ha rebut la seva lletra per mans de Pere de Montmeló i, llegida la carta i escoltat el missatge, el monarca li expressa la complaença que sent per l'afer a què es refereix la carta indicant-li alhora que aquest afer afecta molt l'interés del rei de Castella, per la qual cosa havien d'haver celebrat una entrevista tots dos reis, el d'Aragó i el de Castella, el proppassat dia de Tots Sants, però l'entrevista, que s'ajornà fins a mitja quaresma de 1308, no es pogué tenir en impedir-la el procés de la discòrdia sorgida entre el rei castellà i el noble Juan Núñez, senyor d'Albarrassí, que es trobava assetjat per les tropes reials.

ACA, C, reg. 140, f. 75v.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 875-876, doc. 553.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 282, doc. 98.

Jaume II acusa rebut d'una carta anterior d'Arnau de Vilanova, avui perduda. Era intenció del rei de retenir Pere de Montmeló fins a l'esmentada entrevista, però canvià de parer a principis de 1308. Hi hagué entre mestre Arnau i Pere de Montmeló una gran privadesa. El P. Martí de Barcelona es dol, i amb ell també nosaltres, que s'hagin perdut els dos volums de correspondència creuada entre ambdós personatges, correspondència que apareix en l'inventari de 1311 sota els núms. 182 i 192.

139

1308, febrer, 18. Marsella.

Carles II de Sicília escriu al rei Jaume II d'Aragó manifestant-li que quan camina s'accentuen els seus mals i dolors per la malaltia que pateix de la sarna als peus, malaltia que sol agreujar-se-li en temps d'hivern i que, seguint els consells de mestre Arnau de Vilanova, ha d'anar a prendre banys d'aigües termals al balneari de Puzzoli, on té intenció d'arribar la pròxima primavera.

ACA, C, Pergamins de Jaume II, extra inventarium. 41.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, III, p. 176-177, doc. 78.

140

1308, abans del 19 de febrer.

Mestre Arnau de Vilanova envia a Jaume II una còpia de la carta adreçada al papa després de les respostes al rei de França sobre els Templers. En aquesta carta recorda al papa l'obligació que té d'exterminar radicalment del poble cristià tot allò que repugna a la veritat

evangèlica perquè així ho exigeix la funció apostòlica del summe pontifex d'acord amb la missió que li ha estat encomanada per Jesucrist i aquesta és la voluntat explícita de Déu, que ha de castigar els negligents i els responsables de la corrupció de l'Església.

ACA, Templers, 56.

Publicat per Heinrich Finke, *Papsttum und Untergang des Templerordens*, II, p. 92-94, doc. 64.

141

1308, febrer, 19. Marsella.

Arnau de Vilanova escriu a Jaume II manifestant-li que ha rebut la seva carta i una altra de semblant del rei Felip el Bell de França, i li recorda, com ho ha fet al rei de França, quin és l'exemple i la vertadera doctrina de Jesucrist, ben contraris al capteniment de molts cristians que van darrere els honors, les riqueses i els plaers del món i esdevenen així, en l'apostasia de la fe, pedra d'escàndol i canelobre de perversitat. I planteja quina ha de ser la conducta dels reis d'acord amb l'Evangeli de Jesucrist, proposant-los de ser exemples de vida cristiana per a tot el poble sobre el qual regnen, perquè si fan el contrari, Déu els ho tindrà en compte. De fet, mestre Arnau fa saber al rei de França que des del mes de setembre darrer havia començat a comptar el temps de la reforma del poble de Déu tot demanant-li, com ho fa també a Jaume II, la seva cooperació exemplar a la renovació de l'Església.

ACA, Or. Pap. separat.

Publicat per Heinrich Finke, *Papsttum und Untergang des Templerordens*, II, p. 94-98, doc. 65.

142

1308, març, 10.

Arnau de Vilanova dicta davant el notari Esteve d'Aurienne el codicil al seu testament de 1305. És el codicil que mostrà Ramon Conesa l'any 1318 en retre comptes de la marmessoria.

Document perdut.

Cfr. R, d'Alòs-Moner, *De la marmessoria d'Arnau de Vilanova*, dins "Miscel·lània Prat de la Riba", I, p. 289-306.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 282, doc. 100.

143

1308 (*Incarnationis* 1307), març, 15. València.

Jaume II renova l'ordre de pagar a Andreu Ferrandis, un dels marmessors del testament d'Arnau de Vilanova, els 190 sous que li atorgà.

ACA, C, reg. 296, f. 166r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 112-113.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 283, doc. 101.

144

1308, juny, 28. València.

Jaume II posa sota la seva protecció i salvaguarda els monestirs del Mont Athos.

ACA, C, reg. 205, f. 174v.

Cfr. Reial Patrimoni, Mestre Racional, reg. 271, f. 37r. (Arnau de Vilanova).

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *La cultura catalana...*, p. 160-161, doc. 162.

Cfr. P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 283, doc. 102.

145

1308, juliol, 1. València.

Jaume II manifesta a Arnau de Vilanova que, a precés seus, ha recomanat als seus oficials i soldats i a les gentes de la companyia catalana d'almogàvers destacats a Grècia que no molestin ni infereixin danys als monjos del monestir de Sant Atanasi i dels altres monestirs del Mont Athos. Li demana així mateix que li envii aviat la seva nova obra Speculum Medicinæ per mitjà del seu missatger prometent-li que no donarà a conèixer el contingut del llibre a ningú sense el permís previ i explícit de l'autor si no és a Martí de Caliga rubea (Calça roja), metge reial, en benefici de la pròpia salut del monarca.

ACA, C, reg. 140, f. 119r.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 876-877, doc. 554.

Publicat per Rubió i Lluch, A., *Cartes literàries del segle XIV*, a "Revista dels Estudis Universitaris Catalans", gener-febrer 1907, I, p. 40.

Rubió i Lluch, A., *Documents...*, I, p. 45-46, doc. XXXVI.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 283, doc. 102.

La instància de mestre Arnau, avui perduda, fou portada al monarca per dos monjos del Mont Athos. Els monjos s'endugueren l'ordre reial, a la qual fa referència el document. Pensa el P. Martí de Barcelona que d'aquesta entrevista dels monjos amb mestre Arnau, potser tinguda a Marsella, se n'originà la versió grega dels seus opuscles polèmics que ha identificat Joaquim Carreras i Artau en un manuscrit de Leningrad (AST, VIII, 1932, p. 17-134). Cfr. P. Batllori i Joan Nadal i Cañellas, *Arnaldi de Villanova Tractatus octo in graecum sermonem versi*.

146

1308, agost, 15. València.

Jaume II ordena a Arnau de Vilanova que, havent consumit la medecina que li havia donat per a la seva salut, li recepti un nou electuari i li n'envii aquella quantitat que cregui necessària, explicant-li la manera de confeccionar-lo. Li demana també novament que li faci arribar la seva obra Speculum Medicinæ.

ACA, C, reg. 140, f. 145v.

Publicat per Rubió i Lluch, A., *Documents...*, I, p. 49, doc. XXXVIII.

Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 877-878, doc. 555.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 283, doc. 103.

Miquel Batllori, *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, dins *Obra completa*, III, p. 240-241.

147

1308, setembre, 4. Gènova.

Cristià Spínola escriu al rei Jaume II comunicant-li que per fra Ramon Lugin, qui va a trobar-se amb el monarca, li ha estat demanat d'anar a la Cort papal per pregar al papa i als cardenals que assumeixien la croada que els reis d'Aragó i Castella menen contra els sarraïns d'Espanya en terres de Granada, però que, no podent-hi anar ell en persona pel mal estat en què es troba la terra d'Aragó, va a Marsella a trobar-se amb mestre Arnau de Vilanova perquè sigui aquest qui vagi a la Cort papal per tractar l'afer de la guerra contra Granada.

ACA, CRD, 12484.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 878-879, doc. 556.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 283, doc. 104.

Ramon Llull estava aleshores a Gènova i s'interessava com el qui més en aquest projecte en el qual coincidia del tot amb Arnau de Vilanova. En parlà amb el seu amic Spínola i l'invità a anar amb ell a Avinyó. Spínola refusà i Ramon Llull li anuncia que se'n va a Marsella a veure's amb mestre Arnau, el qual ha deixat Avinyó i es disposa a anar a Sicília.

148

1308, octubre, 18. Miravet.

Berenguer de Sant Just, comanador templer de Miravet, escriu a Jaume II recordant-li la cooperació lleial donada pels templers als reis Pere i Alfons i a ell mateix en tota mena de treballs i perills i agraint-li l'oferiment dels serveis del físic reial mestre Arnau de Vilanova, a consell del qual ell i els frares del castell de Miravet estan a dieta prevenint així la malaltia, puix no tenen aliments frescos ni aigua de bon beure, ans de safareig. Per això demana al rei

que ordeni al veguer de Tortosa, que els assetja, que els facili de disposar de carns, de vi i de verdura fresca.

ACA, Templers, Or. Pap. Sep., núm. 19.

Publicat per Heinrich Finke, *Papsttum und Untergang des Templerordens*, II, p. 172-173, doc. 96.

149

1308, desembre. Messina.

Interpretatio facta per magistrum Arnaldum de Villanova de visionibus in somniis dominorum Jacobi II, regis Aragonum, et Friderici tertii, regis Sicilie, eius fratris.

ACA, Còdexs reials, 1, Primus Quaternus, f. 1r.-14r. Originale.

Publicat per Mathias Flacius Illiricus (Mathias Frankowitz), *Arnoldus de Nova Villa*, dins *Catalogus testium veritatis, qui ante nostram aetatem reclamarunt Papae*, apèndixs, p. 1-14.

Publicat per M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos...*, III, p. XLIX-LXVIII.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 284, doc. 106.

150

1308, desembre. Messina.

El rei Frederic III de Sicília exhorta el seu germà Jaume II, rei d'Aragó, a viure d'acord amb l'Evangeli de N. S. Jesucrist i li tramet el programa de vida i la informació que n'ha fet Arnau de Vilanova.

ACA, CRD, autògrafa.

Publicada per M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos...*, III, p. CXVI-CXVII.

Mathias Flacius Illiricus (Mathias Frankowitz), *Arnoldus de Nova Villa*, dins *Catalogus testium veritatis, qui ante nostram aetatem reclamarunt Papae*.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 284, doc. 107.

151

1308, desembre, 14. Èpila.

La reina Blanca d'Anjou atorga al seu escrivà, Jaume de Pla, 400 sous reials de València de la quantitat que el mestre Arnau de Vilanova rebia de les rendes i drets de la gabella de la sal de Borriana.

ACA, C, reg. 290, f. 65r.

Publicat per Rubió i Lluch, A., *Documents...*, I, p. 50, doc. XXXIX.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 283, doc. 105.

152

1309 (*Incarnationis* 1308), gener, 3. Saragossa.

Havent-se venut mestre Arnau de Vilanova el violari atorgat sobre la sal de Borriana, el rei Jaume II confirma la donació de 400 sous anuals feta per la seva muller, la reina Blanca, al seu escrivà Jaume de Pla.

ACA, C, reg. 205, f. 225v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 112-113, doc. 29.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 284, doc. 108.

153

1309 (*Incarnationis* 1308), gener, 5. Saragossa.

Credencial de Jaume II a favor de Pere de Montmeló, el qual retorna a Avinyó, al costat de mestre Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 238, f.7 r. de la foliació preliminar, avui f. 8r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 111.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 282, doc. 99.

Nota. H. Finke conegué aquest document, però no el publicà. (*Acta Aragonensia*, II, p. 876). Pere de Montmeló, ciutadà de Barcelona, fou domèstic i marmessor testamentari de mestre Arnau de Vilanova, qui en la data del document estava a Avinyó, a la cort papal, on Jaume II li escriví carta, datada l'11 de febrer de 1306, explicant-li la croada projectada contra el rei de Granada i encara una altra carta, datada el 18 de novembre de 1307, acusant-li rebut de la lletra tramesa sobre aquest afer pel propi Pere de Montmeló, amic molt estimat d'Arnau, mercader català documentat a Girona el 1294 (ACA, Cancelleria, reg. 261, f. 232v). Del present document es dedueix que el monarca havia retingut a la seva cort l'enviat de mestre Arnau almenys fins a primeries de 1309.

154

1309, març, 25. Barcelona.

Ordre de la reina Blanca d'Anjou al seu tresorer, Romeu Guerau, de pagar 400 sous a Jaume de Pla, del violari d'Arnau de Vilanova atorgat sobre la gabella de la sal de Borriana.

ACA, C, reg. 290, f. 73v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 113, doc. 30.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 284, doc. 109.

155

1309, abril (?). Messina

Frederic III de Sicília renova al seu germà Jaume II d'Aragó l'explicació del seu pla de vida evangèlica i el convida a emprendre junts la croada per alliberar Terra Santa. D'aquesta carta, inspirada per Arnau de Vilanova, en fou portador ell mateix com es pot deduir de la resposta.

ACA, Còdexs reials I. (Codex Collec. Curios, t. 6 de l'Arxiu Reial de Barcelona). *Secundus Quaternus: Letra tramesa per lo rey Frederich de Sicília al rey en Jayme segon son fratre. Senyor, vos sots tengut...*

Publicat per M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos...*, III, p. LXIX-LXXI. Segons el P. Martí de Barcelona aquesta lletra fou treta per Menéndez y Pelayo de l'obra citada de Matthias Frankowitz. El P. Martí diu que l'original d'aquesta carta és introbable, però que el text que dóna Frankowitz és autoritzat puix que la resposta reial que publica aquest autor concorda amb un fragment que fou trobat pel P. Martí a ACA, C, reg. 335, f. 337v.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 285, doc. 112.

El P. Martí de Barcelona dóna per a aquesta lletra la data de l'abril de 1309 perquè en fou portador mestre Arnau de Vilanova, el qual, el 13 de maig, es trobava a Roma, de camí cap a Catalunya.

156

1309, abril, 22. Barcelona.

Jaume II faculta Arnau de Vilanova que per un altre any pugui vendre la gabella de la sal de Borriana i percebre del comprador la quantitat assignada.

ACA, C, reg. 206, f. 29r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 114, doc. 31.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 284, doc. 110.

Fou la darrera vegada que el rei concedia a mestre Arnau de Vilanova aquesta gràcia, puix mestre Arnau moria a Gènova el 6 de setembre de 1311. (Cfr. Villanueva, *Viage literario...*, VIII, p. 232).

157

1309, abril, 30. Barcelona.

La reina Blanca d'Anjou mana donar a Guillem Jordà, apotecari seu, 200 sous a compte dels 1.000 que li assignà per al matrimoni d'una germana seva, i dels quals, 800 sous li foren bestrets per mestre Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 290, f. 76v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 115, doc. 32.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 284, doc. 111.

Bernat d'Esplugues, tresorer reginal, havia venut pel novembre de 1298 uns censals que tenia a València als procuradors de mestre Arnau de Vilanova. (Arxiu de la Catedral de València, pergamins 875-877). Sobre Guillem Jordà, apotecari de la reina, Cfr. ACA, C, reg. 162, f. 64v; reg. 163, f. 36v.

158

1309, maig, 13. Roma.

El cardenal Jaume Colonna, en una carta a Jaume II, de la qual fou portador mestre Arnau de Vilanova, fa lloança de les òptimes disposicions del rei Frederic de Sicília i exhorta el seu germà Jaume II d'Aragó a secundar els seus plans.

ACA, CRD.

Hi ha referència a H. Finke, *Aus den Tagen...*, p. 225, nota 6.

Ídem a Josep Mª Pou i Martí, *Visionarios...*, p. 85, nota 3.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 285, doc. 113.

4159

1309, juny, 11. Barcelona.

Jaume II s'adhereix al programa i actitud de Frederic de Sicília i li fa saber que surt tot d'una en campanya contra el rei de Granada i li diu que mestre Arnau de Vilanova l'informarà de tot quan arribi a la cort siciliana.

ACA, C, reg. 335, f. 337v. i 295r.

Per defecte de plegament dels folis i de l'enquadrernació del registre 335, la continuació del document, que comença al foli 337 v., segueix actualment al foli 295 r.

Publicat per M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos...*, III, pp. LXXI-LXXIV. Menéndez y Pelayo treu aquesta lletra del *Catbalogus testium veritatis* de Mat. Flacius Illiricus (M. Frankowitz). El polígraf de Santander acaba la publicació del text documental amb una nota a peu de pàgina que diu així: "Estas cartas se leen al

fin de la *Interpretación de los sueños* en la edición de Francowitz, pero no [en] el manuscrito del Archivo de la Corona de Aragón, donde se halla en su lugar la epístola catalana que trasladaremos luego." Aquesta nota revela que Menéndez y Pelayo no va conèixer el text original del registre 335 de la Cancelleria Reial, la qual cosa ve confirmada així mateix per la transcripció que en publica, totalment deutora a la transcripció de Frankowitz, en molts punts diferent de l'original que guarda la Cancelleria reial.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 285, doc. 114.

160

1309, juny, 11. Barcelona.

Resposta del rei Jaume II al cardenal Colonna, de la qual és portador mestre Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 335, f. 295r.v.

Publicat per H. Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 880-882, doc. 559.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 285, doc. 115.

Miquel Batllori, *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, dins *Obra completa*, III, p. 160-167; 223-224; 273-278.

A mitjan juny partia Arnau de Vilanova cap a Avinyó. En arribar a Narbona escriví la *Informatio beguinorum* o *Lectio Narbone* (Finke, *Aus den Tagen...*, p. CCI-CCII), una versió catalana de la qual publicà R. d'Alòs-Moner a "Festgabe Finke" l'any 1925. Tant a la *Interpretatio somniorum* (1308) com al *Rabonament* (1309) Arnau de Vilanova es refereix a la persecució dels frares del convent d'espirituals de Narbona contra els seguidors de Peire Joan Oliu, el famós menoret provençal. Creu el P. Martí de Barcelona que mestre Arnau, davant les informacions que rebia dels espirituals narbonesos, els invità a enviar una comissió duent un memorial de greuges al papa i, així, concordaren que a les darreries d'agost es trobaria aquesta comissió amb ell a Avinyó per preparar el memorial per al papa. (Cfr. Manselli, Raoul, *Spirituali e Beghini in Provenza*, a "Studi Storici dell'Istituto Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano", XXXI-XXXIV (1959), p. 55-80). El 25 d'agost es va redactar el Memorial, escrit on apareixen sovint coincidències ideològiques i d'expressió amb la *Informatio beguinorum* i la *Lliçó* o *Rabonament de Narbona*. Aquest memorial es pot veure a l' *Archiv für Litt. und Kirchengeschichte*. III, p. 18-19. A Avinyó es trobaren, a darreries d'agost, Ubertino de Casale, líder dels espirituals, i els missatgers de Narbona, cridats pel papa a instància d'Arnau de Vilanova. També s'hi trobaren reunits, de part del convent d'espirituals de Narbona, el ministre general, fra Gonçal de Balboa, el procurador, fra Bonagràcia de Bérgamo, i els provincials de Provença, fra Ramon de Fronsac, i d'Aragó, fra Romeu Ortig. La lluita entre les dues branques de l'orde franciscà just començava aleshores i durà fins al 16 de maig de 1334, als temps de Joan XXII.

161

1309, agost, 25. Avinyó.

El cardenal Colonna acusa rebut de la carta reial de Jaume II i diu al monarca que retindrà encara uns dies mestre Arnau de Vilanova a la cort pontificia.

ACA, CRD, extra series 167.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 883-884, doc. 560.

162

1309, agost, 25. Almeria.

Jaume II dóna instruccions a mestre Arnau de Vilanova sobre l'afer del setge d'Almeria i li encarrega que conti al papa i als cardenals els grans perills i esforços que comporta la croada contra els sarraïns de Granada i els demani una provisió apostòlica i diners per fer front a les despeses militars.

ACA, C, reg. 344, f.28r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 115-116, doc. 33.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 286-287, doc. 118.

El 1308 fou per a mestre Arnau de Vilanova un any de molta activitat. El 10 de març, dicta a Marsella el seu codicil (Cfr. Alòs-Moner, *De la marmessoria d'Arnau de Vilanova*, a "Miscel·lània Prat de la Riba", I, Barcelona, 1923); a l'agost, és a Gènova, on sembla que trobà Ramon Llull, el qual treballava ardorosament pel mateix afer: la croada contra els musulmans (Cfr. Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 878-879). Seria aquest el darrer contacte entre tots dos ja que l'entrevista que hom fixa a Nàpols el 1309 és imaginària i només recolza en textos apòcrifs lul·lians com són *Experimenta* i *Ars operativa*. En canvi, Ramon Llull tingué extraordinària intervenció en els plans reformadors de Frederic de Sicília, als quals al·ludeix en *De quinque principiis* i en *De loquutione angelorum*. És una prova de la coneixença i admiració d'Arnau de Vilanova per Ramon Llull el fet que a la llibreria d'Arnau, segons l'Inventari de 1318, hi hagués un text lul·lià en hebreu, i en l'Inventari de 1311 un altre del qual sabem l'incipit: "Quaesivit amator a bonitate...". De Gènova sortí mestre Arnau cap a Sicília, on féu la famosa interpretació dels somnis del rei Frederic (Cfr. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles*, III, p. XLIX ss) i dictà les normes de vida evangèlica que recomanà després el rei de Sicília a Jaume II. (*Íd.*, *Historia de los heterodoxos españoles*, III, p. CXVI ss, LXXXIII ss i LXXIX ss.). A primers de maig de 1309 Arnau de Vilanova era a Roma (Finke, *Aus den Tagen...*, p. 225), i a primers de juny era a Barcelona (*Historia de los heterodoxos españoles*, III, p. LXXI; Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 880-882). Pel juliol i agost de 1309 Arnau de Vilanova romangué a la cort papal d'Avinyó, on tingué el famós *Rabonament* que tant d'enrenou li ocasionà. (Cfr. *Historia de los heterodoxos españoles*, III, p. XCII ss). Quan el document arribà a Avinyó Arnau ja n'era fora, camí de Sicília novament.

El setge d'Almeria durà del 15 d'agost de 1309 al 26 de gener de 1310. La primera victòria assolida contra els sarraïns s'aconseguí el 23 d'agost i d'ella parla el rei Jaume II en aquesta lletra.

163

1309, agost. Avinyó.

Arnau de Vilanova escriu a la reina Blanca d'Anjou referint-se a l'amistat entre Robert II, rei de Nàpols, germà de la reina, i Frederic de Trinàcria, i tractant sobre la cobejança de tots dos pel títol de rei de Jerusalem, i el domini de l'illa de Sicília, al·ludint a uns secrets que Robert es guardà, reveladors solament a mestre Arnau, i a l'entrevista que tingué amb el papa a qui presentà una petició de la reina, que no atengué per l'ocupació que li donava l'afer del procés contra la memòria del papa Bonifaci VIII, atiat per Felip el Bell de França.

Madrid. Academia de la Historia. Papeles de Salazar, Manuscrit, A.2, f. 42.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 692-693. I per Miquel Batllori, *Arnau de Vilanova, Obres catalanes*, I, p. 245-247.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 286, doc. 116.

164

1309, agost, 25. Avinyó.

El cardenal Giacomo Colonna escriu a Jaume II fent-li saber l'interès personal i de la Cort papal en la conquesta de Terra Santa i la corresponent aprovació de l'empresa i de totes les activitats dirigides a fer-la exitosa pel bé de la fe i de l'Església. El cardenal parla d'això amb mestre Arnau de Vilanova i vol que aquest romanguí a la Cort papal per preparar el camí i col·laborar amb l'execució eficaç dels projectes conqueridors del rei d'Aragó a favor de la fe cristiana.

ACA, CRD, Jaume II extra series, 168.

Publicada per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 883, doc. 560.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 286, doc. 117.

165

1309, agost, 30. Avinyó.

Clement V atorga a mestre Arnau de Vilanova privilegi d'altar portàtil i de triar-se confessor.

Regestum Clementis V, III, 219, 677 i 677 b.

Denifle-Chatelain, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, II, 155.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 287, doc. 119.

166

1309, setembre, 4. Almeria.

Jaume II escriu a Arnau de Vilanova recordant-li que en una lletra anterior l'havia informat de la victòria contra els sarraïns i li havia demanat de tractar personalment amb el papa la manera d'armar vaixells i assegurar mitjans materials, econòmics i estratègics per dur a terme l'empresa de la croada, per a la qual cosa, diu el rei a mestre Arnau, envia fra Marsili, dominic, i Fortuny Martí, cavaller; perquè vagin amb ell a la presència del papa.

ACA, C, reg. 344, f. 37r.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 884, doc. 561.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 287, doc. 121.

Fra Pere Marsili i Fortuny Martí, enviats de Jaume II, no trobaren ja a Avinyó mestre Arnau, el qual, tenint pressa d'anar a Sicília, ja havia abandonat la cort papal; de fet, sembla que el 13 de setembre Arnau ja era a Sicília. El P. Martí de Barcelona creu que els dos missagers del rei arribaren a Avinyó els darrers dies de setembre i en degueren sortir a mitjan octubre, puix que el cardenal Mincio de Murrovalle s'excusa en carta de 25 d'octubre al monarca de no haver-li tramès per oblit la nova del *Rahonament* per mitjà d'ells i ara ho fa per mitjà de fra Romeu Ortiç. La sortida de fra Pere Marsili i Fortuny Martí fou precipitada pel fracàs de l'ambaixada i els incidents que provocaren i que valgueren a fra Marsili una suspensió *a divinis*. (Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 888; i III, p. 207-209).

167

1309, primeries de setembre. Avinyó.

Rahonament d'Arnau de Vilanova davant el papa Climent V.

"Rahonament fet per maestre Arnau de Vilanova en Avinyó denant lo papa e cardenals de les visions dels Reys Jaume d'Aragó e Frederich, rey de Sicília, son fratre."

ACA, Còdexs reials, 1, Tertius quadernus. Rahonament... Original.

Publicat per M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos...*, III, p. XCII-CXV.

Lluís Faraudo de Saint Germain, ed., *Rahonament fet per mestre Arnau de Vilanova en Avinyó*, dins *Recull de textos catalans antics*, "L'Avenç" (Barcelona, 1909).

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 287, doc. 120.

168

1309, setembre, 8. Avinyó.

Climent V, assessorat per mestre Arnau de Vilanova, promulga la forma de rebre el doctorat en Medicina a Montpeller.

Cartulaire de l'Université de Montpellier, I, p. 219-221 i 224-225.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 282, doc. 97.

169

1309, setembre, 8. Avinyó.

Climent V, assessorat per mestre Arnau de Vilanova, decreta la forma d'elegir Cancellier de la Universitat de Montpellier.

Cartulaire de l'Université de Montpellier, I, p. 222-223.

Baluze-Mollat, *Vitae Paparum Avenionensium*, III, p. 137.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 288, doc. 122.

170

1309, setembre, 13. Arginusa.

El rei Frederic de Sicília acusa rebut a Jaume II d'Aragó de la lletra d'aquest, datada el dia 11 de juny, i s'alegra dels bons sentiments i disposicions que li expressa.

ACA, CRD, extra series 922.

Heinrich Finke, *Nachträge und Ergänzungen zu den Acta Aragonensia*, dins *Spanische Forschungen*, IV (1931), p. 457-458.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 288, doc. 123.

Comenta el P. Martí de Barcelona que del text de la carta reial no es dedueix que li fos lliurada directament per mestre Arnau de Vilanova. Això pot facultar a creure que no fou tan ràpid el viatge del metge d'Avinyó a Sicília i que es valgué d'altri per fer-li arribar la lletra a mans més aviat.

171

1309, octubre, 6. Perusa.

Carta del cardenal de Sabina a Jaume II en què hom llegeix aquest text referent a Arnau de Vilanova: "Circa negotia vero magistri Arnaldi de Villanova, noveritis nos iuxta posse adhibuisse suffragium et tandem extitit salubriter expedit(?); demum post expeditionem suam discessit de curia et postmodum audivimus ipsum in Siciliam transivisse."

ACA, Cartes Reials Diplomàtiques (CRD) de Jaume II, extra series 172.

Document inèdit.

Referència publicada per Michael R. McVaugh, *Further documents...*, pp. 371-372, doc. 123.

172

1309, octubre, 25. Avinyó.

El cardenal i bisbe de Porto, Joan Mincio de Murrovalle, fratre menor, s'excusa a Jaume II de no haver pogut trametre pels dos ambaixadors reials el Rabonament d'Arnau de Vilanova i anuncia que ara ho fa per mitjà de fra Romeu Ortiç.

ACA, CRD, extra series 170..

Publicat per H. Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 885.

P. Josep Mª Pou i Martí, *Visionarios...*, p. 90, nota 6.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 288, doc. 124.

El P. Martí de Barcelona creu que aquesta lletra degué arribar a Almeria els darrers dies del mes de novembre de 1309 donant just el temps a Jaume II de reclamar la presència de mestre Arnau de Vilanova per a sincerar-se davant el monarca. Arnau de Vilanova arribava per mar a Almeria, des de Sicília, el 16 de gener de 1310.

173

1309, octubre, 26. Avinyó.

El cardenal i bisbe de Porto, Joan Mincio de Murrovalle, informa Jaume II que, davant el papa i els cardenals, Arnau de Vilanova ha fet declaracions que perjudiquen el rei i el seu germà Frederic i que el rei ha de conèixer. Per això el cardenal les ha explicat a l'amic comú, fra Romeu, ministre de la província d'Aragó, perquè les comuniqui al monarca i aquest vegi què ha de fer.

ACA, CRD Jaume II, extra-series 169.

Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 885, doc. 562.

Document parcialment inèdit.

Referència publicada per Michael McVaugh, *Further documents...*, p. 372, doc. 124a.

El text que apareix imprès a *Acta Aragonensia* d'Heinrich Finke és incomplet. El document sembla haver estat omès inadvertidament pel P. Martí de Barcelona a *Regesta*; la referència a la seva publicació per Finke ha estat recollida, encara que ha estat posada incorrectament amb el núm. 124.

174

1309, octubre, 27. Avinyó.

Fra Romeu Ortiç i fra Pere Garcia, guardià de València, freres menors, escriuen al rei Jaume II que Arnau de Vilanova l'ha difamat i li anuncien la tramesa d'una lletra del cardenal bisbe de Porto, Mincio de Murrovalle, que recomanen tingui secreta.

ACA, CRD, Jaume II, extra series, 171.

Publicada per M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos...*, III, p. CXVIII-CXIX.

P. Josep Mª Pou i Martí, *Visionarios...*, p. 91, nota.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 288-289, doc. 125.

El P. Martí de Barcelona comenta que aquesta desentonada lletra traeix tota l'aspror de la lluita entaulada entre els *zelanti* i els frares de la comunitat franciscana. Mestre Arnau de Vilanova no era grat a fra Romeu Ortig, un dels capdavaners d'aquests, i per això tracta de minvar la seva influència, posada al costat d'aquells, prop dels monarques d'Aragó i Sicília. Jaume II, en la lletra que redactarà el dia 1 d'octubre de 1310, adreçada al papa Climent V, segueix de prop el to i la pauta de la de fra Romeu Ortig.

175

Sense data. 1310, segons el P. M. Batllori.

Carta escrita per mestre Arnau de Vilanova, a nom del rei Frederic de Sicília, per a Jaume II d'Aragó, presentant-li tot un programa de reforma de la seva casa i del regne.

ACA, Còdexs reials, 1, Secundus quaternus. Informació espiritual...

Publicat per M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos...*, III, p. LXXXIII-XCII.

Matthias Frankowitz, *Arnoldus de Nova Villa...*

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 284, doc. 107.

H. Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 695-699.

Arnau de Vilanova, *Obres Catalanes*, I, p. 77-84; *Informació espiritual al rei Frederic de Sicília*, p. 223-243. Edició a cura del P. Miquel Batllori (Editorial Barcino, Barcelona, 1947).

Miquel Batllori, *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, a *Obres completes*, III, p. 165-169.

Juan A. Paniagua, *Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, dins *Studia Arnaldiana* (Fundación Uriach 1838, Barcelona, 1994), p. 161-163.

176

1310, gener, 25. Almeria.

Jaume II fa saber al seu germà, el rei Frederic de Sicília, que ha arribat a Almeria mestre Arnau de Vilanova amb el cavaller Sanç d'Aybar portant dues cartes d'ell. Li comunica així mateix que mestre Arnau baurà de romandre alguns dies vora seu a Almeria, puix així convé, i li assegura que, passat aquest temps, li'l trametrà novament.

ACA, C, reg. 335, f. 348v. Cfr. Carta al rei Frederic signada el VIII Kls. februarii (25 gener de 1310).

Publicada per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 886, doc. 564.
P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 289, doc. 126.

Comenta el P. Martí de Barcelona que mestre Arnau romangué nou dies al campament reial. El 26 de gener s'aixecava el setge i, en plena cordialitat i amb instruccions del monarca català, emprèn el retorn a Sicília per terra. S'endua una lletra per al papa, en la qual Jaume II demanava al pontífex el text autèntic del *Rabonament*.

177

1310, gener, 25. Almeria.

Jaume II anuncia al seu germà, el rei Frederic de Sicília, el retorn de mestre Arnau de Vilanova amb instruccions. Li demana que l'excusi de no escriure-li de la seva pròpia mà, puix la té malalta.

ACA, C, reg. 335, f. 348v.

H. Finke, *Nachträge und Ergänzungen zu den Acta Aragonensia*, dins *Spanische Forschungen*, IV, (1931), p. 459.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 289, doc. 127.

178

1310, gener, 25. Almeria.

Jaume II demana al papa Climent V que li certifiqui de tot allò que digué mestre Arnau de Vilanova a la seva presència, pertocant a l'ortodòxia del monarca.

ACA, C, reg. 335, f. 348r.v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 117-118.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 289, doc. 128.

Francesco Santi, *Arnau de Vilanova. L'obra espiritual*, p. 115-120.

A marxes forçades s'allunyà mestre Arnau de Vilanova de la cúria papal a primers de setembre de 1309. El 13 de setembre, el rei Frederic acusava rebut al seu germà, Jaume II d'Aragó, de la lletra que li havia tramès per Arnau de Vilanova. (H. Finke, *Nachträge und Ergänzungen zu den Acta Aragonensia*, a *Spanische Forschungen*, IV, 1933, p. 457-458). La polseguera aixecada pel *Rabonament* entre els enemics d'Arnau fou enorme. Aviat se n'assabentà Jaume II i tot d'una escriví a la cort siciliana manant a l'inquiet metge que acudís a sincerar-se a la seva presència. Arnau anà a Almeria per mar i hi arribava a mitjan gener de 1310 (Cfr. *Acta Aragonensia*, II, p. 886). De la versió que dóna del *Rabonament d'Avinyó* en conservava el seu autor dues còpies (Cfr. R. d'Alòs-Moner, *Inventari de 1318*, núms. 186, 260); es veu, però, que aquest text no satisféu al rei i, a prec del mateix Arnau, en demanà aleshores al papa el text autèntic com es pot veure en el present document.

1310, febrer, 2. Catània.

Frederic de Sicília felicita el seu germà Jaume II per la victòria sobre els sarraïns obtinguda a Almeria i li anuncia la partida de mestre Arnau de Vilanova cap a l'esmentada ciutat en companyia de Sanç d'Aybar.

ACA, CRD, caixa 56, núm. 1014.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 119, doc. 35.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 289, doc. 129.

Aquesta lletra, malmesa i gairebé il·legible, fou vista per Finke (*Acta Aragonensia*, II, p. 887). Per ella sabem el gran retard amb què rebé el rei Frederic la perduda lletra que li adreçà Jaume II comunicant-li els primers èxits de la guerra de Granada. En l'endemig i per conducte més ràpid degué rebre's a la cort siciliana la comminació del rei Jaume II perquè mestre Arnau de Vilanova es presentés a Almeria davant el monarca. Arnau sortí de Sicília a primers de 1310 i féu el viatge per mar en companyia de Sanç d'Aybar. Quan el rei Frederic escrivia aquesta lletra, mestre Arnau ja estava de retorn per terra cap a Sicília. El 15 o 16 de gener degué arribar al campament de les tropes assetjadores d'Almeria puix que el 17 de dit mes el rei Jaume II ho comunicava així al seu germà. (Cfr. Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 886); i el 25 del mateix mes li feia saber el retorn de mestre Arnau. Arnau de Vilanova era portador de la lletra reial per al papa Climent V, en què Jaume II li demanava còpia autèntica del *Rabonament d'Avinyó*. Sanç d'Aybar, en canvi, degué fer el retorn per mar i fou portador de sengles lletres, entre les quals l'esmentada al rei Frederic (Cfr. Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 886; i *Spanische Forschungen*, IV, 1933, p. 459) i una altra a Conrad de Lancea (*Acta Aragonensia*, II, p. 887). A primers de febrer, mestre Arnau arribà a Barcelona, on el tresorer reial li lliurà 33 sous i 4 diners segons consta a Reial Patrimoni, Mestre Racional, reg. 272, f. 70 v. El 19 de febrer mestre Arnau era a Marsella, si no anem errats. D'aquesta data creiem les dues lletres que Finke i Rubió creuen d'igual dia i mes de 1308. La primera (Rubí, *Documents...*, I, p. 42-44) va adreçada a Jaume II i en ella al·ludeix la dissolució dels templers i el *Rabonament d'Avinyó*, que situa a últims d'agost de 1309. També Arnau de Vilanova tramet còpia d'una nova lletra a Climent V, la qual apar així mateix al·ludir a l'anterior. (Finke, *Papsttum und Untergang...*, II, p. 93). Fins a primers de juny Arnau de Vilanova no arribà a Avinyó, puix que el 8 d'aquest mes anuncia el papa al rei d'Aragó que ha donat ordres al cardenal Berenguer Fré dol de trametre-li còpia autèntica del *Rabonament* sol·licitat (Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles*, III, p. CXXVII; Villanueva, *Viage literario*, XIX, apèndix, doc. XLIX). La demanda reial al papa fou lliurada a primers d'abril com es veu pel document que segueix.

180

1310, febrer. Barcelona.

El tresorer reial Pere Marc dóna a mestre Arnau de Vilanova 33 sous, 4 diners pel viatge a Almeria, amb albarà d'escrivà de ració.

ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, reg. 272, f. 70v.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 290, doc. 130.

Comenta el P. Martí de Barcelona que Arnau de Vilanova emprà d'Almeria a Marsella vint-i-cinc dies. I creu que el 19 de febrer escrivia des de Marsella dues lletres a Jaume II. Mestre Arnau romangué a Marsella dos mesos llargs. El P. Martí adverteix sobre el que diu fra Bernat Fuster, framenor, que consta el nom d'Arnau de Vilanova en el registre intítulat *Super estimaciones equorum in viagio Almarie* (ACA. reg. 305, f. 80) i que hi surten altres nebots seus, "cosa que -diu el P. Martí- no hem sabut veure". Nosaltres tampoc.

181

1310, febrer, 19. Marsella.

Arnau de Vilanova fa saber a Jaume II que ha rebut una carta del rei de França semblant a la seva, a la qual ha contestat en la mateixa forma dient-li que més sorpresa que tot quant ha vist ha de causar-li l'estat de la cristiandat, tan apartada del seu fundador, de manera que per tot arreu abunden la corrupció i l'apostasia, i els prínceps, en compte de donar exemple, obren de fet com a despreciadors de la religió de Jesucrist induint els infidels a blasfemar. Interrogat pel temps actual, Arnau ha respost que el setembre proppassat ha començat el temps senyalat per Déu per a la reforma de la cristiandat amb l'extirpació dels falsaris i el càstig dels prevaricadors. Fa saber també al rei d'Aragó que ha escrit al papa una carta molt amarga que espera que no sigui desatesa.

ACA, CRD, Col·lecció de cartes autògrafes.

Publicat per Rubió i Lluch, A., *Documents...*, I, pp. 42-44. Doc. XXXV.

Josep Mª Pou i Martí, *Visionarios...*, p. 66, nota 1.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 290, doc. 131.

182

1310, febrer, 19. Marsella.

Arnau de Vilanova tramet al rei Jaume II còpia d'una lletra que ha enviat al papa Climent V.

ACA, CRD, Templers.

Publicat per H. Finke, *Papsttum und Untergang des Templerordens*, II, 93.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 290-291, doc. 132.

El P. Martí de Barcelona comenta que mestre Arnau sembla al·ludir a aquesta carta al final de la que adreça el mateix dia al rei Jaume II quan hi escriu "...non sunt multi dies missi domino Pape sagittas karitatis acerbissime perforantes cor eius, si tamen habeat sensum, ut cupio".

183

1310, març, 14. Catània.

Conrad de Llansa escriu a Jaume II contestant a la carta del rei que ha rebut per mà de Sanç d'Aybar, en què agraeix al monarca la benèvola acceptació que aquest ha fet de la carta tramesa relativa a la informació que mestre Arnau de Vilanova ha donat sobre el rei Frederic de Sicília i el patrimoni d'Aparici de Vilanova.

ACA, CRD 10018. Vegi's també CRD 10014. Lletre de 2 febrer 1310.
Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p.886-887, doc. 562.
P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 291, doc. 133.

184

1310, abril, 15. Avinyó.

Robert de Nàpols escriu a la seva germana Blanca, reina d'Aragó, sobre l'ambaixada de Jaume de Pla a Avinyó, on havia de gestionar en nom de mestre Arnau de Vilanova l'expedició del text autèntic del Rahonament.

ACA, CRD, sense classificar.
Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 120-121.
P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 291, doc. 134.

Jaume de Pla era a Avinyó a primeries d'abril. Arnau de Vilanova trigà encara un mes a arribar-hi segons que es desprèn de la lletra signada a Marsella el 17 de juny de 1310.

185

1310, juny, 8. Avinyó.

Climent V tramet a Jaume II, per mitjà de mestre Arnau de Vilanova, el text autèntic del seu Rahonament que guardava Berenguer Frédol, cardenal bisbe de Frascati.

ACA, Butlles, lligall 26, núm. 38.

Publicat per Jaime Villanueva, *Viage literario a las iglesias de España*, XIX, p. 320, apèndix, doc. XLIX. Cfr. també els documents L i LI (obres d'Arnau).

M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos...*, III, p. CXXII-CXXIII.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 291, doc. 135.

Francesco Santi, *Bérenguer Frérol (1250 ca.-1323), amico di Arnau de Vilanova*. Ponència. III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova.

Jaume Mensa i Valls, *Confrontació de les tesis condemnades en la sentència de Tarragona de 1316 amb les obres espirituals d'Arnau de Vilanova*. Ponència. III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, Barcelona, 2011.

Comenta el P. Martí de Barcelona que és d'aquesta lletra que el P. Pou i Martí treu l'argument per afirmar que el *Rabonament* d'Arnau tingué lloc el mes de juliol de 1309. Climent V diu que féu lliurar el text arnaldí al cardenal Frérol, aleshores cardenal prevere del títol dels sants Nereu i Aquil·les i ara cardenal bisbe de Frascati. En aquesta seu suburbicària succeí a Joan Buccamazzi de Montreal, que moria el 10 d'agost de 1309. Per tant, la lectura del *Rabonament*, diu el P. Pou, hagué de ser abans del 10 d'agost. El P. Martí discrepa d'aquesta conclusió considerant que l'argument del P. Pou és absolutament feble i infundat perquè és evident que la successió de Frérol a la seu de Frascati no es realitzà pas tot seguit de la mort del cardenal Buccamazzi. Entre el 10 d'agost de 1309 i la data del present document cal posar l'ascens del cardenal Frérol.

186

1310, juny, 17. Marsella.

Arnau de Vilanova escriu a Jaume II donant-li notícia de la posició del rei Robert de Nàpols sobre l'afer del domini a l'illa de Sicília i de la voluntat d'assumir el títol de rei de Jerusalem, l'assabenta que fa ja més de quinze dies que estava despatxada una lletra anterior i que ara la tramet per Ramon Conesa. Així mateix l'informa del Raonament d'Avinyó proposat per ell en persona davant el papa i els cardenals reunits en consistori i aprofita l'ocasió per recomanar al monarca una lectura tranquil·la del text llatí presentat a Avinyó per tal que en pugui veure la força i coherència lògica de les premisses i conclusió.

ACA, CRD 4182.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 694-695, doc. 437.

Miquel Batllori (a cura de), Arnau de Vilanova, *Obres catalanes*, I, pp. 248-250.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 292, doc. 136.

P. Josep Mª Pou i Martí, *Visionarios...*, p. 93, nota 2.

Comenta el P. Martí de Barcelona que l'estada de mestre Arnau de Vilanova a Avinyó fou breu aquesta vegada. La carta reial de què era portador fou lliurada al papa per Jaume de Pla. Absent aquest d'Avinyó a primers de juny, la Cort pontifícia, veient que el document afectava Arnau de Vilanova, li'l feren a mans i aquest el confià a Ramon Conesa. El text autèntic del *Rabonament* arribà al seu destinatari el 6 d'agost. Mestre Arnau aconsella a Jaume II "gran tranquil·litat de cor" perquè pugui entendre "la vertut de les premisses e la conclusió de tot". Sembla que la primera impres-

sió del monarca no fou del tot desfavorable en relació a mestre Arnau. Hi ha, doncs, indicis que hi hagué entremig algú interessat a posar-hi la discòrdia i atiar-la. La prova és que el mateix Climent V haurà de dir al rei que l'afer no era per a prendre-se'l tan seriosament.

187

1310, juliol, 27. València.

Ramon Conesa, prevere, escriu al rei Jaume II enviant-li una butlla pontifícia per encàrrec de mestre Arnau de Vilanova, trobant-se aquest impedit de fer-bo. Tanmateix, Ramon Conesa, no podent lliurar en persona el document, el confia a Bernat Vidal.

ACA, CRD 3923.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 890, doc. 568.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 292, doc. 137.

188

1310, agost. Barcelona.

Influències de les prediccions arnaldianes.

Arxiu Parroquial (anterior al 1936). Moià. Manual notarial núm. 3. 2 folis no numerats al final del manual (s.XIV).

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *La cultura catalana...*, p. 179, doc. 189.

Cfr. Pere Bohigas, *Profecies catalanes dels segles XIV i XV* a "Butlletí de la Biblioteca de Catalunya" (BBC), VI (1925).

Cfr. *Die Papstprophezien des Mittelalters*, a "Archiv f. Kirchengesch" (1928), p. 170 ss. Deixeble d'Arnau de Vilanova, traductor de l' *Horoscopus*, segons H. Grundmann, fou *Dandolus Ilerdensis*. Cfr. *Liber de Flore*, a *Hist. Jahrbuch*, tom 49 (1929), també sembla que en fou deixeble fra Bernat Fuster, menoret. Perarnau, AVOTHO V, 395-397.

189

1310, agost, 6. Lleida.

Jaume II acusa rebut a Ramon Conesa d'unes butlles trameses a ell per mestre Arnau de Vilanova i retransmeses per mà de Bernat Vidal.

ACA, C, reg. 238, f. 195 v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 121, doc. 37.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 292, doc. 138.

L'estada d'Arnau de Vilanova a la cort papal d'Avinyó fou aquesta vegada breu. En absència d'Avinyó Jaume de Pla i despatxada la resposta de Climent V (Menéndez y Pelayo, M., *Historia de los heterodoxos españoles*, III, p. CXXXII), veient els curials que l'afer afectava Arnau de Vilanova, li trameteren la resposta pontifícia amb encàrrec de fer-la a mans de Jaume II, cosa que féu Ramon Conesa el 6 d'agost. El 17 de juny, en trametre-li aquesta butlla, mestre Arnau de Vilanova havia aconsellat al rei "gran tranquil·litat de cor" per tal de poder "entendre la vertut (o vertat?) de les premisses e la conclusió de tot" (Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 694-695, doc. 437).

190

1310, setembre, 14. Barcelona.

Jaume II, vista i coneguda la mentida que contra ells dos ha dit mestre Arnau de Vilanova davant el papa i els cardenals, escriu al seu germà, el rei Frederic de Sicília, demanant-li que, per dignitat, deixi de tenir com a familiar seu el metge i li recomana que al més aviat que pugui s'excusi davant el papa Climent V defensant-se de les afirmacions que mestre Arnau ha fet contra ell.

ACA, C, reg. 336, f. 22r-23r. Vegi's també ACA, C, reg. 336, f. 27v. (1 octubre 1310).

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 890-891, doc. 569.

191

1310, setembre 15. Avinyó.

Fra Gonçal de Balboa, ministre general dels fares menors, diu al rei Jaume II que el cardenal Mincio de Murrovalle l'ha informat dels termes i contingut del Rahonament, realment infamant per al monarca. Li aconsella, però, clemència envers l'autor del Rahonament.

ACA, CRD, orig.

Publicat per H. Finke, *Nachträge und Ergänzungen zu den Acta Aragonensia*, dins *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*, IV, p. 459-460.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 292, doc. 139.

192

1310, setembre, 24. Barcelona.

Jaume II informa el seu germà Frederic, rei de Sicília, que troba contradiccions entre el text del Rahonament que li lliurà mestre Arnau de Vilanova a Almeria i el que acaba de rebre de la Cort papal d'Avinyó. Li aconsella que es defensi davant el papa i que trenqui tota relació amb Arnau de Vilanova.

ACA, C, reg. 336, f. 22r.-23r.

H. Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 891.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 292-293, doc. 140.

P. Josep Mª Pou i Martí, *Visionarios...*, p. 97, nota 2.

El text d'Almeria apareix en doble còpia en l'inventari dels béns i mobles de mestre Arnau de Vilanova, que publicà Roque Chabàs, sota els núms. 186-260.

193

1310, octubre, 1. Barcelona.

Jaume II comunica al papa Climent V que, trobant-se ell en el setge d'Almeria, li donaren la notícia que mestre Arnau de Vilanova, en proposició feta en Consistori secret, havia dit que ell i el seu germà Frederic dubtaven si l'Evangeli era invenció humana o obra d'inspiració divina. El monarca se sincera d'aquest càrrec sobre el qual demanà explicació a Arnau de Vilanova, qui va excusar-se. Així mateix el rei Jaume II nega la seva credulitat en certs somnis i assegura al papa que tant ell com el seu germà no han vacil·lat mai en la fe cristiana i que de les coses que mestre Arnau ha contat ell no n'ha parlat mai amb el seu metge. El monarca demana al papa que vulgui llegir aquesta lletra en públic Consistori.

ACA, C, reg. 336, f. 19r.v.; 20r.v.

Publicat per Rubió i Lluch, A., *Documents...*, I, p. 51-54, doc. 41.

M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles*, I, p. 773.

Per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 891-895, doc. 570.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 293, doc. 141.

P. Josep Mª Pou i Martí, *Visionarios...*, p. 93, nota 1.

194

1310, octubre, 1. Barcelona.

Jaume II assabenta el cardenal Berenguer Fréol, bisbe de Frascati (Tusculum), que ha tramès una justificació seva al papa contra les imputacions que li féu mestre Arnau de Vilanova i li prega que insti perquè es llegeixi l'esmentada carta en públic Consistori.

ACA, C, reg. 336, f. 20 r.v. Cfr també reg. 238, f. 195v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 122, doc. 38.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 293, doc. 143.

Nota. Degut a la gran semblança amb la lletra adreçada al papa, puix el cos del document és gairebé idèntic a la del papa, Finke no la publicà.

El cos d'aquesta lletra és idèntic a la tramesa al cardenal Mincio de Murrovalle en igual data. Cfr. Josep Mª Pou i Martí, *Jaime II de Aragón...*, dins "Archivo Iberoamericano", XX (1923), p. 110-112.

Hi ha publicades sengles cartes adreçades al papa i al cardenal Mincio de Murrovalle (Cfr. Josep Mª Pou i Martí, *Jaime II de Aragón, el cardenal Mincio de Murrovalle, O.F.M., y Arnaldo de Vilanova*, dins "Archivo Ibero-Americano", 20 (1923), p. 110-112); *Arnaldo de Vilanova y Fadrique, rey de Sicilia*, dins *Visionarios, Beguinos y Fraticellos catalanes (siglos XIII-XV)* (Vic, Edit. Seráfica, 1930), p. 34-110, i "Archivo Ibero-Americano", XI (1918), p. 113-231; XII (1919), p. 8-53; XIV (1920), p. 5-51; XV (1921), p. 5-25; XVIII (1922), p. 5-47; XIX (1923), p. 25-40; XX (1923), p. 5-37 i 289-320; XXI (1924), p. 348-368; XXII (1924), p. 281-326; XXIII (1925), p. 10-58 i 349-369. Hi ha encara una nova reedició, *Visionarios...* (Madrid, Ed. Colegio "Cardenal Cisneros", 1991). Simultàniament sortia la carta adreçada al papa (Rubió, *Documents...*, I, p.51-54; Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 892-895). Uns dies abans, el 24 de setembre, comunicava Jaume II al rei Frederic de Sicília la ingrata nova; el 4 d'octubre li trametia còpia del *Rahonament d'Avinyó*, juntament amb la lletra papal rebuda i li aconsellava que volgués sincerar-se davant Climent V i que trenqués amb mestre Arnau de Vilanova (Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 895). A últims de 1310 o primeries de 1311, pervingué aquesta lletra a mans del rei de Trinàcria (Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos...*, III, p. CXX), el qual respongué que no veia tals contradiccions i que no desempararia mestre Arnau, aleshores al seu costat (Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 807). El mateix Arnau de Vilanova cuità a dir-li a Jaume II que ningú no podria privar-li d'estimar-lo, malgrat tot; i en penyora d'aquesta estima, ja que sap que el monarca està malalt, li recepta un remei procurant un cop més fidelment per la seva salut (Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 701-702). Aquesta és la darrera carta d'Arnau de Vilanova al rei Jaume II.

Francesco Santi, *Bérenquer Frédol (1250 ca.-1323), amico di Arnau de Vilanova*. Ponència. III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, Barcelona, 2011.

195

1310, octubre, 1. Barcelona.

Jaume II escriu al cardenal Joan Mincio de Murrovalle, O.F.M., acusant mestre Arnau de Vilanova de mentider i prega al cardenal que procuri amb totes les seves forces que es faci lectura de la lletra reial en públic Consistori.

ACA, C, reg. 336, f. 21r.-22r.

P. Josep Mª Pou i Martí, *Jaime II de Aragón, el Cardenal Mincio de Murrovalle, O.F.M., y Arnaldo de Vilanova*, dins "Archivo Ibero-Americano", XX (1923), p.110-112.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 293, doc. 142.

Nota. El cos de la carta és idèntic a l'adreçada al papa.

1310, octubre, 4. Barcelona.

Jaume II escriu al seu germà, el rei Frederic de Sicília, dient-li que per mitjà de Martí de Ruffis, domèstic del rei d'Aragó, li envia una carta sobre allò de mal i mentida que mestre Arnau de Vilanova ha dit en consistori secret davant el papa i els cardenals contra tots dos i dos quaderns que contenen el trasllat o còpia de les dues intervencions fetes per Arnau de Vilanova, l'una davant el papa i els cardenals i l'altra davant Jaume II i moltes altres persones en el setge d'Almeria.

ACA, C, reg. 336, f. 22 r.-23 r. Aquesta lletra és duplicada en el foli 26 v. Altra lletra en el foli 23 r.v.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 895-896, doc. 571.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 293, doc. 144.

El primer quadern és la *Interpretatio*, en llatí (Cfr. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles*, I, 720-738), el text presentat oralment en el Consistori secret. El segon quadern és el *Rahonament* presentat davant el rei Jaume II a Almeria (Cfr. Menéndez y Pelayo, *Historia...*, I, 753-770). La denominació *Primus Quaternus* i *Tertius Quaternus* (Menéndez y Pelayo, *Historia...*, I, 720 i 753) es troba així en el Codex Collecc. Curios, t. 6 a l'Arxiu Reial de Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó (Còdexs reials, I) que conté els tres quaderns: *Interpretatio*, f. 15; *Secundus Quaternus*: *Letra tra-mesa per lo rey Frederich de Sicília al rey en Jayme segon son fratre. Senyor, vos sots tengut...* (Menéndez y Pelayo, *Historia...*, I, 745-752), f. 29; *Tertius Quaternus* *Rahonament*.

1310, octubre, 24. Priorat de Grausella.

Resposta del papa Climent V al rei Jaume II. En aquesta lletra el papa treu importància a l'afer del Rahonament presentat per mestre Arnau de Vilanova i promet al monarca de llegir la lletra reial en públic Consistori.

ACA, C, reg. 336, f. 23v. Butlles, lligall 26, núm. 39.

Jaime Villanueva, *Viage literario a las iglesias de España*, XIX, p. 320.

M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos...*, III, p. CXXII-CXXIII.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 294, doc. 145.

1310, octubre, 25. Avinyó.

El cardenal Joan Minicio de Murrovalle, bisbe de Porto, havent rebut les cartes del rei Jaume II adreçades al papa, manifesta al monarca que les farà arribar al summe pontífex per mitjà del cardenal d'Òstia i li fa saber que, tenint el papa molta ocupació en nombrosos i ardua

afers potser no podrà donar satisfacció al monarca, com ho mereix la seva dignitat reial, llegint les seves cartes en consistori per desmentir les declaracions fetes pel mendaç i fantasiós mestre Arnau de Vilanova davant el papa i els cardenals contra la fama del rei Jaume i del seu germà, el rei Frederic. Per això, el cardenal de Porto aconsella i recomana a Jaume II que no trigui a enviar al col·legi de cardenals una carta semblant a la que ha enviat al papa Climent V i que faci també el mateix el rei Frederic. Ara bé, cal que això sigui fet amb tota la discreció evitant absolutament de revelar, tant als cardenals com al rei Anjou de Sicília, la identitat del cardenal que li ha donat aquest consell.

ACA, CRD Extra series. Or. Pap. Ssp.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 896-897, doc. 572.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, p. 294, doc. 146.

199

1310, novembre, 25. Messina.

El rei Frederic de Trinàcria informa Jaume II que d'un escrit d'Arnau de Vilanova que li havia remès n'havia format unes constitucions per al regne de Sicília, promulgades el 15 d'octubre de 1310, una còpia de les quals li envia annexa a la present carta, és a saber: Sobre la fe catòlica i els serfs sarraïns que manifesten voluntat de convertir-se; De no tractar cruelment els serfs després del seu baptisme i de no engrillonar els fugitius; Del senyal que han de portar els sarraïns per ser distingits dels cristians; De no vendre serfs a grecs suspectes; De la conversió a la fe cristiana; De les relacions dels cristians amb els sarraïns i els jueus; De la prohibició als metges jueus d'atendre malalts cristians; De no fer pràctiques supersticioses i màgiques; De no jugar a daus i altres jocs d'atzar.

ACA, CRD 3792.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 695, doc. 438.

M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los Heterodoxos...*, III, p. CXVI-CXVII.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 294, doc. 147.

Hi ha referència a l'informe d'Arnau de Vilanova, enviat pel rei Frederic a Jaume II. L'escrit comença així: "Senyor, vos sots tengut..." Cfr. Menéndez y Pelayo, M., *Historia de los heterodoxos españoles*, I, p. 745 ss.

Aquestes Constitucions, escrites en llatí, són datades a 15 d'octubre de 1310 i promulgades el 25 de novembre. Si bé H. Finke les publica truncades, poden llegir-se a *Acta Aragonensia*.

200

1310, setembre - novembre.

Tancred de Montefusculo, O.F.M., bisbe de Nicastrò, acusat de simoníac, excomunicat i declarat il·legítim pel papa Nicolau IV, demana a Jaume II el favor reial per tal de recobrar en la seva vellesa les funcions i insígnies pontificals que li havien estat preses, a la qual cosa

s'havia oposat el cardenal Petrus de Bulercano (segons Finke, Petrus Valerianus Duraguerra), i suplica al monarca que vulgui escriure al rei Frederic de Sicília sol·licitant-li el seu favor per al bisbe de manera que aquest pugui rebre 50 unces anuals i tot el necessari per cantar una missa pel rei Frederic i les ànimes dels seus progenitors.

ACA, CRD 1037.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 699-701, doc. 439.

Cfr. ACA, CRD 12925. ACA, C, reg. 260, f. 248v. (Datum Barchinone, [?] iiº kalendas octobris anno quo supra). Podria ser "Viiiº kalendas...", però la falta de suport paper, menjat per l'acció del corc, impossibilita la lectura completa de la data.

Cfr. Arxiu Vaticà, Registre de Nicolau IV, núm. 4405.

Nota. El cardenal Petrus de Bulercano, segons Finke Petrus Valerianus Duraguerra, fou vicecanceller de la Santa Romana Església, cardenal diaca del títol de Santa Maria Nuova, creat pel papa Bonifaci VIII i mort el 17 de desembre de 1302.

201

1311, gener, 9. Messina.

Arnau de Vilanova escriu a Jaume II demostrant-li la seva fidelitat i manifestant-li obertament que ningú no li pot prohibir d'estimar-lo, i com que sap que el rei està malalt, li recomana que es prengui un medicament d'acord amb l'ús i posologia inclosos en la lletra. La fórmula, recepta i preparació del medicament han estat obra de mestre Arnau. Així mateix, diu al rei d'Aragó que ha deixat córrer les negociacions entre Robert de Nàpols i Frederic de Sicília sobre el traspàs del títol de "Rei de Jerusalem", afer del qual el mestre Arnau, després que marxà de Provença, no es preocupà més, en part perquè el rei Robert no estava al seu regne i en part també perquè mentre el metge Arnau estava a Provença no pogué veure en l'afer clars senyals d'èxit. Acaba la lletra manifestant al monarca la ignorància del que aquest volia que fes mestre Arnau. Aquest, tanmateix, profetitzant greus esdeveniments per aviat, li diu que certament sap que Déu, sense trigar gaire, obrirà al rei d'Aragó, plenament i sense dubtes, les portes de la certesa sobre allò que calia fer.

ACA, CRD 10921. Autògrafa.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 701-702, doc. 440.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 294, doc. 148.

Finke datà equivocadament aquesta lletra l'any 1310. Corregeix la datació de Finke el P. Martí de Barcelona (*Regesta...*, p. 294).

202

1311, gener, 10. Messina.

El rei Frederic de Sicília manifesta al seu germà, Jaume II d'Aragó, l'alegria amb què ha rebut els dos tractats —el Rahonament i la Interpretatio de visionibus in somniis—

que li ha tramès i li agraeix la cura amb què ha defensat el seu honor, denigrat greument per mestre Arnau de Vilanova. Frederic de Sicília professa públicament que les Santes Escriptures són revelades per Déu a tothom, adaptant-se el seu llenguatge als més savis, en llatí, i als més rudes i persones laiques, en llengua vulgar. Pel que fa a l'actitud d'ambdós monarques queda clar que tots dos afirmen viure, segons llurs possibilitats, d'acord amb les tradicions i normes evangèliques. El rei Frederic renova la decisió de no abandonar Arnau de Vilanova i diu al seu germà, Jaume II, que no té res a objectar a les idees arnaldianes expressades al Rahonament.

ACA, CRD 10056. Or. Pap. Ssp.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 897-898, doc. 573. Cfr. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos...*, I, 734.

"Respondit rex: ... Proponimus vivere in statu nostro secundum regulam evangelii." Carta també paral·lela de la carta anterior del rei Frederic (Cfr. Menéndez y Pelayo, *Historia...*, I, 774 f.)

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 294-295, doc. 149.

203

1311, gener?. Messina.

El rei Frederic de Sicília acusa recepció de la lletra de Jaume II, datada el 4 d'octubre de 1310, i confessa que no sap veure les contradiccions del Rahonament.

ACA, CRD, autògraf.

Publicat per M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos...*, III, p. CXX-CXXII.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 295, doc. 150.

Miquel Batllori, *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, dins *Obra completa*, III, p. 160-165; 270-271; 273-278.

Comenta el P. Martí de Barcelona que per segona vegada el rei de Sicília acusa rebut dels trasllats i lletres que li havia tramès el seu germà, el rei d'Aragó. Confessa que, en efecte, ell havia manifestat els dubtes de què parla mestre Arnau en dit *Rahonament* davant els mals exemples de vida de prelats i religiosos. La recta intenció d'Arnau excusa la seva rudeza i llibertat d'expressió; al seu entendre, molt lluny de voler difamar a ambdós reis, Arnau de Vilanova pretenia enaltir llur zel i bona disposició d'esperit. Si afegí, diu, quelcom de paraula al que digué per escrit, en desprestigi de llur comuna ortodòxia, ens en sincerarem; les informacions, però, que tinc d'Avinyó no semblen pas indicar res d'això.

204

1311, setembre, 6. Gènova.

Data de la mort de mestre Arnau de Vilanova segons un Chronicon del monestir de Ripoll.

Publicat per Jaime Villanueva, *Viage literario a las iglesias de España*, VIII, p. 232, apèndix, doc. IX; Fita i Colomé, Fidel, *Arnaldo de Vilanova. Sitio y fecha de su defunción*, dins "Boletín de la Real Academia de la Historia", XXXI (1897), p. 313-314.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 295, doc. 151.

205

1311, novembre, 9 (?). Messina.

El rei Frederic de Sicília escriu al rei Robert de Nàpols recordant-li que la pau pactada i escrita entre ambdós havia estat signada per voluntat de Déu i confirmada per l'Església de Roma, per la qual cosa no calia fer una nova seguretat ni cap canvi.

ACA, C, reg. 337, f. 329v.

Publicada per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 705-706, doc. 444.

206

1311, desembre, 1. Nàpols. (la datació és del P. Martí de Barcelona)

El rei Robert de Nàpols anuncia a Jaume II l'arribada de G. Escarrer i al·ludeix a la mort de mestre Arnau de Vilanova. En aquesta lletra es llegeix "... que maestre Ar{nau} de Vilanova tractava entre amdots reys, la qual era romasa per la mort de maestre Ar{nau}, me mostrà lo dit senyor Rey de Sicília los capítols et volc que jo ab aquels anàs al senyor Rey Frederic ab una galera que'm fo armar."

ACA, CRD, 1228, sense data. CRD, extra series. ACA, C, reg. 337, f.329v.

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 705-706, Apèndix al doc. 444.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 295, doc. 152.

207

1311, desembre, 6. Nàpols.

Guillem Escarrer, en una lletra a Jaume II, al·ludeix a la mort de mestre Arnau de Vilanova.

ACA, CRD, extra series. Fragment.

Publicat per H. Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 705.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 296, doc. 153.

208

1311, desembre, 6. València.

Inventari dels béns, roba i llibres de mestre Arnau de Vilanova, format pel notari Jaume Martí.

ACV, Pergamins, núm. 7430.

Publicat per R. Chabàs, *Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva*, dins "Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos", IX (1903), p. 189-203.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 296, doc. 154.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 1410.

Elías Olmos data l'inventari com a acabat a 30 de juliol de 1318. Es tracta d'un document procedent de l'herència de Ramon Conesa, comprensiu de l'aplec de documents relatius a béns de Mestre Arnau, de datació i procedència diversa.

Perarnau i Espelt, Josep, *Problemes i criteris d'autenticitat d'obres espirituals atribuïdes a Arnau de Vilanova*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", 13 (1994), p. 25-103.

209

1311, desembre, 21. Avinyó.

Climent V, a instància de Ramon Conesa, mana a fra Miquel, inquisidor d'Aix, que s'abstingui de condemnar les doctrines arnaldianes. Mana també a tots els inquisidors que llinrin a Bernat Oliver i a Joan de Montull totes les obres teològiques de mestre Arnau de Vilanova.

Document perdut. És esmentat per Ramon Conesa en la seva defensa de l'ortodòxia arnaldiana l'any 1318.

R. Chabàs, *Arnaldo de Vilanova y sus yerros teológicos*, dins "Homenaje a Menéndez y Pelayo. Estudios de erudición española", p. 367-382.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 296, doc. 155.

210

1312, febrer, 4. Calataiud.

Lletra a Guillem Escarrer, en què Jaume II al·ludeix a les negociacions iniciades per mestre Arnau de Vilanova, ja difunt, entre els reis Robert de Nàpols i Frederic de Sicília.

ACA, C, reg. 341, f. 33.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", p. 123, doc. 39.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 296, doc. 156.

Arnau de Vilanova moria a Gènova el 6 de setembre de 1311, de pas cap a Avinyó (Villanueva, *Viage literario...*, VIII, p. 232). Sense precisar, data aquest any la mort de mestre Arnau la *Chronica* que conté el manuscrit 676, fol. 15 de l'Arxiu de la Catedral de València: "En aquest, ço és en l'any M.CCC.XI, morí mestre Arnau de Vilanova qui fou metge solempnial, natural de Cervera del Mestrat." Relacionades amb la present lletra i al·ludint la mort de mestre Arnau tenim les lletres del rei Robert i de Guillem Esquerrer a Jaume II (Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 705) i la d'aquest a Frederic i a Robert (Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 706 i 708).

211

1312, febrer, 9. València.

Ramon Conesa inventaria 19 masmudines que devia satisfer cada any Arnau de Vilanova al bisbe de València per unes terres a la partida de Raiosa.

Inventari dels béns, roba i llibres d'Arnau de Vilanova (ACV, Perg. 7430)

Fuster, *Biblioteca valenciana...*, I, p. 305.

M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos...*, III, p. 220.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 296, doc. 157.

212

1312, febrer, 10. València.

Arnau Safont, justícia de València, encarrega al jurisperit Berenguer Tolsà de dirimir els plets promoguts per la priora del monestir de Santa Maria Magdalena contra Bernat Acenuy, curador dels béns del difunt mestre Arnau de Vilanova.

ARV, Justícia de València, Lletres, 14, f. 6v.

Publicat per Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 257, doc. 3.

213

1312, març, 5. València.

Carta de Jaume II al rei Frederic de Sicília informant de la interrupció de l'ambaixada de mestre Arnau de Vilanova, per mort d'aquest, al rei Robert.

ACA, C, reg. 337, f. 330r. Hi ha còpia simultània en el número 4387 (CRD). Cfr. ACA, C, reg. 337, f. 214v. (València, III nonas Marcii 1311).

Publicat per Heinrich Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 706, doc. 445.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 297, doc. 158.

214

1312, març, 5. València.

Carta de Jaume II al rei Robert de Nàpols en què s'esmenta mestre Arnau de Vilanova com a difunt.

ACA, C, reg. 337, f. 214v.

H. Finke, *Acta Aragonensia*, II, p. 708, doc. 445.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 297, doc. 159.

215

1312, març, 15. Viena del Delfinat.

Clement V ordena sota pena d'excomunió a qualsevol que retengui en el seu poder o conegui el lloc on es trobi un llibre molt útil sobre Pràctica de Medicina, que va escriure el seu metge Arnau de Vilanova, ara difunt, i que en vida li havia promès, que li envii tot seguit pel portador de la present carta, Bernat d'Oliver, o per un altre conducte.

Arxiu del Vaticà, Regestum Clementis Papae V. Annus septimus, VII, núm. 8768.

Publicat per Rubió i Lluch, A., *Documents...*, I, p. 56-57, doc. XLIV.

L. Wadding, *Annales Ordinis Minorum*, VI, p. 223.

Denifle-Chatelain, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, II, p. 155, núm. 695.

"Boletín de la Real Academia de la Historia", XXXI (1897), p. 313.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 297, doc. 160.

216

1312, març, 27. València.

Guillem Jordà, apotecari reial, amic d'Arnau de Vilanova, és portador d'un llibre del físic reial mestre Ulric d'Alemanya, segellat amb el segell d'un falcó, propi del metge, i li cau al riu Jiloca en caure-hi l'atzembla que el portava. Quan Guillem Jordà i altres creuen que el llibre s'ha mullat i s'ha fet malbé, Jaume II l'obre, comprova que l'aigua no l'ha afectat gens i tot seguit el segella amb el segell reial secret.

ACA, C, reg. 149, f. 128r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *La cultura catalana...*, EF (1991), p. 202, doc. 226.

Sobre Guillem Jordà, Cfr. ACA, C, reg. 290, f. 76v.; reg. 162, f. 64v.; reg. 163, f. 36v.

217

1312, juliol, 15. Barcelona.

Fra Guillem Martí, ministre dels terciaris franciscans de Barcelona, presenta al vicari general del mateix bisbat una defensa d'acusacions dels framenors, que conté l'Alia Informatio Beguinorum d'Arnau de Vilanova.

Perarnau i Espelt, Josep, ed., *L'“Alia Informatio Beguinorum” d'Arnau de Vilanova* (Studia, Textus, Subsidia, II), Barcelona, Facultat de Teologia de Barcelona 1978, p. 90-101.

218

1312, juliol, 18. Barcelona.

El mateix Guillem Martí repeteix l'operació a Sant Francesc de Barcelona i presenta al guardià de la casa, fra Arnau de Bonastre, el text que conté l'“Alia Informatio Beguinorum” d'Arnau de Vilanova, i en són testimonis Guerau Pere i Bernat Fuster, de Vilafranca del Penedès.

Perarnau i Espelt, Josep, ed., *L'“Alia Informatio Beguinorum” d'Arnau de Vilanova* (Studia, Textus, Subsidia, II), Barcelona, Facultat de Teologia de Barcelona 1978, p. 102-104.

219

1312, novembre, 6. Saragossa.

Jaume II ordena als marmessors testamentaris de mestre Arnau de Vilanova que retinguin dels seus béns la quantitat equivalent a la que reclama Maria Vilanova, monja dominica, filla del famós metge, com a legítima atorgada pel seu pare a favor del monestir de Santa Maria Magdalena de València.

ACA, C, reg. 150, f. 196r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins “Analecta Sacra Tarraconensia”, XI (1935), p.124, doc. 40.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 297, doc. 161.

Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins “Dynamis”, I (1981), p. 241-273.

220

1312, novembre, 22. València.

Pere de Vilanova, nebot de mestre Arnau, signa una àpoca d'un llegat en mans de Ramon Conesa, paborde de l'Almoina de la Seu de València, marmessor del mestre difunt.

ACV, Pergamins, núm. 1853.

Document inèdit.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 297, doc. 162.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 1232.

Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 241-273.

El P. Martí de Barcelona comenta que Pere de Vilanova apareix ja en el *Testament* d'Arnau de 1305. Pere de Vilanova devia tenir cura de l'educació gramatical, moral i religiosa d'un noi barceloní al qual afranquí, a instància de mestre Arnau de Vilanova, el notari Miquel Antiga, de Barcelona; amb aquesta finalitat llega 100 lliures a la cartoixa de Scala Dei, on devien habitar Pere de Vilanova i el minyó. En la liquidació de comptes de 1318 reapareix Pere de Vilanova amb el nom de Paulet, i en la vindicació que féu Ramon Conesa de l'ortodòxia de mestre Arnau, Pere de Vilanova és anomenat mestre. Tal vegada sigui el merge homònim al qual el rei Pere el Gran donava unes cases a València l'any 1284. (J. Martínez Ferrando, *Documentos de Pedro el Grande*, p. 406, núm. 1901). Cal distingir-lo, en canvi, del Pere de Vilanova, fill del diplomàtic Ramon de Vilanova i germà de Climent, lleidatans, del qual parlen els documents de l'ACA, C, reg. 398, f. 126r.; reg. 151, f. 152v. i 180r.; reg. 403, f. 7r. ss; reg. 182, f. 37v. i 46r.; reg. 189, f. 235r.

221

1313, febrer, 26. València.

Sentència sobre la testamentaria de mestre Arnau de Vilanova.

ACV, Pergamins, núm. 4124.

Document inèdit.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47, (1935), p. 298, doc. 164.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 1237.

Nota: Martí de Barcelona data el document a l'any 1314.

222

1313, febrer, 26. València.

Sentència dels jutges nomenats pel bisbe de València en la testamentaria de mestre Arnau de Vilanova, Pere de Celma i Pere Calvet, condemnant el marmessor Ramon Conesa a pagar dels béns d'Arnau de Vilanova 50 lliures a Bernat Oliver.

Nota: Martí de Barcelona data el document a l'any 1314.

ACV, Pergamins, núm. 4125.

Document inèdit.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 298, doc. 165.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 1238.

223

1313, març 3. València.

Avinença per raó d'un cens de mestre Arnau de Vilanova entre Ramon Conesa, marmessor, i Bernat Oliver, posseïdor del cens.

ACV, Pergamins, núm. 1656.

Document inèdit.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 298, doc. 166.

E. Olmos, *Pergaminos...*, núm. 1239.

Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 241-273.

224

1314 (*Incarnationis* 1313), gener, 21. València.

Jaume II encomana a Guillem de Jàfer, jutge de la cort reial, el plet originat entre el monestir de monges dominiques de València i els marmessors testamentaris d'Arnau de Vilanova per causa de la donació inter vivos feta per mestre Arnau al monestir dels rèdits censals i drets que ell tenia a la ciutat de València i també per causa de la legítima de sor Maria de Vilanova, filla del metge i monja del monestir.

ACA, C, reg. 152, f. 198v.-199r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 125, doc. 41.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 298, doc. 163.

Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 241-273.

225

1314, febrer, 22. València.

Plet originat entre Bernat Oliver i Ramon Conesa, executor de les últimes voluntats de mestre Arnau de Vilanova, sobre la testamentaria del metge, per raó de certs censals llegats a Bernat Oliver per mestre Arnau.

Arxiu de la Catedral de Barcelona, Diversorum C, pergami 3055, carpeta 21. Es troba aquesta sentència a l'Arxiu de la Catedral de València, pergami 1237.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *La cultura catalana...*, p. 226-228, doc. 265.

Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 241-273.

226

1316, juliol, 13. Montblanc.

Jaume II encomana al bisbe de València, Ramon Gastó, el plet entre les monges dominiques i el clergue del seu bisbat, Ramon Conesa, marmessor testamentari de mestre Arnau de Vilanova, per raó dels béns que havien estat de mestre Arnau.

ACA, C, reg. 161, f. 125v.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), p. 125-126, doc. 42.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 298, doc. 167.

Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 241-273.

227

[1316], maig, 10. València.

Sor Maria de Vilanova rep del marmessor del difunt Pere Jutge, ciutadà de Barcelona, quaranta sous, que li foren llegats per aquell en el seu testament.

ARV, Protocols, Notal de Jaume Martí, 2813, f. 29r.

Publicat per Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), pp. 257-258, doc. 4.

228

1316, agost, 20. València.

Ramon Gastó, bisbe de València, escriu al cardenal Jaume Colonna dient-li que protegirà el clergue Ramon Conesa atrafegat en l'afer de la marmessoria de mestre Arnau de Vilanova.

ACV, Collationes F. 116, f. 128v.

R. Chabàs, *¿Arnaldo de Vilanova valenciano?*, dins "Revista Valenciana de Ciencias Médicas", III, 25 (1901), p. 2-9.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 298, doc. 168.

Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 241-273.

1316, novembre, 6. Tarragona.

Sentència condemnatòria dels escrits arnaldians.

Jaime Villanueva, *Viage literario a las iglesias de España*, XIX, p. 321 ss.

M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos...*, III, p. CXXIII-CXXIX.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 299, doc. 169.

El P. Martí de Barcelona comenta respecte a la present sentència que a propòsit d'ella, en vindicació de l'ortodòxia de mestre Arnau, hom ha indicat que ell es retractà abans de morir dels seus errors (Cfr. Baronii-Raynaldi-Laderchii, *Annales ecclesiastici*, 2^a ed., París-Bar le Duc, 1880, XXIII, p. 464). Raynald es fonamenta per dir això en l'*Index librorum manuscriptorum qui in Archivo palatii Avenionensis reperti sunt tempore legationis illmi. et rev. D. D. Octaviani, cardinalis de Aquaviva, anno Domini 1594*, on, sota el núm. 171, f. 147, llegí: "Confessio magistri Arnaldi de Villanova super quibusdam articulis contra fidem". El cardenal Ehrle ha declarat intromissió a hores d'ara, però, aquest *Index* (*Gregorianum*, I, 1920, p. 481, nota 5). El P. Martí de Barcelona creu que es deu tractar de la *Confessio Ilerdensis* i no pas de retractacions d'última hora. Sembla, però, que podria ser la cèdula que l'obligaren a llegir abans de la sentència del 12 d'octubre de 1300.

Jaume Mensa i Valls, *Confrontació de les tesis condemnades en la sentència de Tarragona de 1316 amb les obres espirituals d'Arnau de Vilanova*. Ponència. III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, Barcelona, 2011.

[1316], novembre circa 17 a 21. València.

Ramon Conesa, marmessor de mestre Arnau de Vilanova, nomena un procurador seu amb la missió de comparèixer davant el prebòsit i vicari de l'arquebisbat de Tarragona, sede vacante, Jofre de Cruïlles, o el seu oficial, i davant qualsevol jutge ordinari o delegat, eclesiàstic o secular, per protestar de la sentència condemnatòria de les doctrines arnaldianes formulades per aquell.

ARV, Protocols, Notal de Jaume Martí, 2813, f. 83r.-84r.

Publicat per Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 258, doc. 5. Rodrigo Lizondo fa saber en nota a peu de pàgina (nota 2) que el document ha desaparegut en la seva major part a causa dels lepismes, per la qual cosa no és possible fer-ne la transcripció i oferir més precisions.

Jaume Mensa i Valls, *Confrontació de les tesis condemnades en la sentència de Tarragona de 1316 amb les obres espirituals d'Arnau de Vilanova*. Ponència. III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, Barcelona, 2011.

231

[1316], novembre, circa 17 a 21. València.

El mestre Pere de Vilanova nomena procurador seu Ramon Conesa, fent-li l'encàrrec de protestar de la sentència condemnatòria de Tarragona i de realitzar qualssevilla gestions en defensa de mestre Arnau.

ARV, Protocols, Notal de Jaume Martí, 2813, f. 84r.v.

Publicat per Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 258, doc. 6.

El document, com l'anterior, ha desaparegut en la seva major part a causa dels lepisemes, per la qual cosa no és possible fer-ne la transcripció i oferir més precisions.

Jaume Mensa i Valls, *Confrontació de les tesis condemnades en la sentència de Tarragona de 1316 amb les obres espirituals d'Arnau de Vilanova*. Ponència. III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, Barcelona, 2011.

232

[1316], novembre, 21. València.

Ramon Conesa i mestre Pere de Vilanova, nebot de mestre Arnau, nomenen procuradors seus Arnau Esteve, mercader, Pere Triller, Salvador Pasqual, prevere, i Jaume Dacs, residents a Mallorca, els quals hauran de defensar els escrits arnaldians i els seus posseïdors davant qualssevilla jutges, eclesiàstics o seculars, als quals presentaran les lletres emanades de la cort papal en defensa dels escrits esmentats. Així mateix els donen facultat d'apel·lar al papa i a qualsevol altra instància dels greuges o processos promoguts contra els mateixos.

ARV, Protocols, Notal de Jaume Martí, 2813, f. 85r.-86r.

Publicat per Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 258-259, doc. 7.

Jaume Mensa i Valls, *Confrontació de les tesis condemnades en la sentència de Tarragona de 1316 amb les obres espirituals d'Arnau de Vilanova*. Ponència. III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, Barcelona, 2011.

233

1316, novembre, 26. València.

Protesta de Ramon Conesa, paborde de l'Almoina de la Seu de València, marmessor d'Arnau de Vilanova i procurador de mestre Pere de Vilanova, davant Ramon Gastó, bisbe de València, contra les predicacions de fra Bernat Duran, dominic, en defensa de l'ortodòxia del mestre contra la condemna de Tarragona, que titlla d'anticanònica, provant que les obres arnaldianes estaven reservades al judici de la seu apostòlica. Sol·licita que hom obligui fra Duran a una pública retractació.

ACV, Pergamins, núm. 6092.

ARV, Protocols, Notal de Jaume Martí, 2813, f. 87v.-90r.

Publicat per R. Chabàs, *Arnaldo de Vilanova y sus yerros teológicos*, dins "Homenaje a Menéndez y Pelayo. Estudios de erudición española", p. 367-382.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47, 1935, p. 299, doc. 170.

E. Olmos, *Pergamins...*, núm.1346.

Publicat per Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", 1 (1981), p. 259-263, doc. 8.

Jaume Mensa i Valls, *Confrontació de les tesis condemnades en la sentència de Tarragona de 1316 amb les obres espirituals d'Arnau de Vilanova*. Ponència. III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, Barcelona, 2011.

234

1316, desembre, 4. València.

Ramon Conesa compareix davant els marmessors de Bertran de Valdecòls (?), prevè, amb motiu d'una demanda posada per una certa persona contra Arnau Portell, mercader de València, sobre tres morabatins d'or alfonsins censals carregats sobre unes cases de la parròquia de Sant Andreu, els quals foren comprats a aquells per mestre Arnau de Vilanova per 450 sous i més tard venuts per R. Conesa, com a procurador seu, a l'esmentat Portell.

ARV, Protocols, Notal de Jaume Martí, 2813, f. 91r.-93r.

Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 266, doc. 10.

235

[1316], desembre, 15. València.

Ramon Conesa nomena procuradors seus Ramon de Sant Johan, beneficiat de la seu de València, el seu cunyat Jaume Desprats i Pere de Ratera, veïns de València, encarregats de defensar les obres de mestre Arnau de Vilanova davant el bisbe de la diòcesi i davant qualssevol jutges, eclesiàstics o seculars, o qualsevol altra persona, presentant-los les lletres de la cort papal en defensa de les obres esmentades. Igualment estaran facultats per interposar apel·lacions dels atacs o procesos incoats contra les obres arnaldianes i per obtenir lletres a favor seu del papa i d'altres autoritats.

ARV, Protocols, Notal de Jaume Martí, 2813, f. 100r.-105v.

Publicat per Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 264-265, doc. 10.

Jaume Mensa i Valls, *Confrontació de les tesis condemnades en la sentència de Tarragona de 1316 amb les obres espirituals d'Arnau de Vilanova*. Ponència. III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, Barcelona, 2011.

236

1318, gener, 10. Almussafes.

Ramon Conesa, Pere de Vilanova i Berenguer i Bonanat de Bell-lloch, nebots els tres darrers de mestre Arnau de Vilanova, demanen la protecció de Jaume II, manifestant-li com el dia anterior han protestat davant el bisbe de València i l'inquisidor fra Arnau Burguet de la recent publicació feta per aquest a la ciutat de València de la sentència condemnatòria de Tarragona, recusant-lo com a jutge competent sobre les obres arnaldianes. Havent ofert a l'inquisidor de sotmetre's al judici del concili provincial de Tarragona, l'amenacen, en cas de no acceptar, amb l'apel·lació a la seu apostòlica i sol·liciten l'empara del bisbe contra la persecució de l'inquisidor. El rei s'inhibeix invocant l'autoritat papal sobre l'afer.

ARV, Protocols, Notal de Jaume Martí, 2814, f. 124r.-126r. i 131r.-133v.

Publicat per Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 265-270, doc. 11.

Jaume Mensa i Valls, *Confrontació de les tesis condemnades en la sentència de Tarragona de 1316 amb les obres espirituals d'Arnaud de Vilanova*. Ponència. III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, Barcelona, 2011.

237

1318, gener, 16. València.

Ramon Conesa i Berenguer de Bell-lloch, havent-los concedit l'inquisidor Burguet de poder defensar l'ortodòxia de mestre Arnau de Vilanova davant el concili de Tarragona, demanen al bisbe Gastó de València que accepti en dipòsit les escriptures que posseeixen com a prova de l'ortodòxia fins a la celebració del concili provincial, petició que el bisbe denega.

ARV, Protocols, Notal de Jaume Martí, 2814, f. 127v. i 129v.-130v.

Publicat per Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 270-272, doc. 12.

Jaume Mensa i Valls, *Confrontació de les tesis condemnades en la sentència de Tarragona de 1316 amb les obres espirituals d'Arnaud de Vilanova*. Ponència. III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, Barcelona, 2011.

238

[1318], febrer, 9. València.

Ramon Conesa, en nom propi i en el de l'Almoina de la seu de València, com a procurador de Maria, la seva mare, i com a marmessor de mestre Arnau de Vilanova, confirma la procuració expedida a favor de Ramon de Sant Johan, Jaume Desprats i Pere de Ratera per dur a terme diverses gestions.

ACV, Pergamins, núm. 1859.

Document inèdit.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 299, doc. 171.

E. Olmos, *Pergamins...*, núm. 1358.

M. Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 272, doc. 13. Hi ha el regest del document, però no la publicació del text.

Nota. El P. Martí de Barcelona data aquest document l'any 1318. Elías Olmos el data el 1317. La data vàlida és la que dóna el P. Martí de Barcelona, l'any 1318.

239

[1318], febrer, 14. València.

Testament de Pere de Vilanova, nebot de mestre Arnau. Llega els seus bens als pobres i n'encomana la distribució a Pere de Ratera, veí de València, i a sor Maria de Vilanova, filla de mestre Arnau, deixant a aquesta l'opció de mantenir el llegat en el seu poder durant el temps de la seva vida, tenint, però, clar que els pobres en són instituïts hereus universals.

ARV, Protocols, Notal de Jaume Martí, 2814, f. 149r.

Publicat per Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 272, doc. 14.

240

1318, març, 3. València.

El bisbe de València encomana el judici de la testamentaria d'Arnau de Vilanova a Guillem Daviu i Ramon Buccenic, que sentencien a favor de Ramon Conesa, marmessor, el qual presenta els comptes amb dret a reintegrar-se de certes quantitats pagades amb escreix.

ACV, Pergamins, núm. 1684.

Document inèdit.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 299, doc. 172.

E. Olmos, *Pergamins...*, núm. 1384.

Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 241-273.

241

1318, juny, 26. València.

Liquidació final de comptes de la marmessoria de mestre Arnau de Vilanova per part de Ramon Conesa, on es consignen els testaments, codicils, inventaris i comptes del mestre.

ACV, Pergamins, núm. 9402.

E. Olmos, *Pergamins...*, núm. 1401.

A l'ACV hi ha un duplicat d'aquest document amb el núm. 9414.

E. Olmos, *Pergamins...*, núm. 1402.

Ramon d'Alòs-Moner, *De la marmessoria d'Arnau de Vilanova*, dins "Miscel·lània Prat de la Riba", I, 1923, p. 209-236.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 299, doc. 173.

El P. Martí de Barcelona data aquest document el 2 d'octubre de 1318.

Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 241-273.

242

1318, agost, 17. Barcelona.

Fra Jaume Alemany, prior provincial dels dominics de la província d'Aragó i administrador del monestir de monges dominiques de Santa Maria Magdalena de València, nomena els frares Berenguer Oliver, Joan de Sant Egidí i Jaume de Pradines procuradors amb poders sobre el llegat atorgat per Agnès, qui fou muller de mestre Arnau de Vilanova, a sor Maria de Vilanova, filla seva, monja del monestir esmentat.

Arxiu Notarial de Barcelona, Protocol de Bartomeu Vilalta, f. 102r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *La cultura catalana...*, p.405-406, doc. 341.

Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 241-273.

243

1319, maig, 21. València.

Sor Maria de Vilanova, filla de mestre Arnau i monja del monestir de Santa Maria Magdalena de València, confessa haver rebut de Ramon Conesa els censos llegats pel seu pare, corresponents als anys 1312-1318.

ACV, Pergamins, núm. 2960.

Document inèdit.

Cfr. R. Chabàs, *¿Arnaldo de Vilanova valenciano?*, dins "Revista Valenciana de Ciencias Médicas", III, 25 (1901), p. 2-9.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 300, doc. 174.

E. Olmos, *Pergamins...*, núm. 1435.

Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 241-273.

244

1322, maig, 26. València.

Sentència sobre la legítima de Sor Maria de Vilanova, filla de mestre Arnau.

ACV, Pergamins, núm. 4134.

Document inèdit.

Esmentat per R. Chabàs, *¿Arnaldo de Vilanova valenciano?*, dins "Revista Valenciana de Ciencias Médicas", III, 25 (1901), p. 2-9.P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 300, doc. 175.E. Olmos, *Pergamins...*, núm. 1538.Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 241-273.

245

1322, maig, 27. València.

Acta del lliurament de la legítima a Sor Maria, filla d'Arnau de Vilanova. Fra Miquel de Fraga declara acabat i tancat el plet.

ACV, Pergamins, núm. 1705.

Document inèdit.

Esmentat per R. Chabàs, *¿Arnaldo de Vilanova valenciano?*, dins "Revista Valenciana de Ciencias Médicas", III, 25 (1901), p. 2-9.P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 300, doc. 177.E. Olmos, *Pergamins...*, núm. 1539.Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 241-273.

246

1322?, juny, 13. València.

*Fra Arnau Burguet, O.P., ministre provincial, dóna llicència a P. Benrell i a fra Miquel de Fraga, O.P., perquè puguin rebre de Ramon Conesa, paborde de l'Almoïna, la legítima de Sor Maria de Vilanova, filla de mestre Arnau.*Document esmentat per Justo Pastor Fuster, *Biblioteca valenciana...*, I, p. 305.P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 300, doc. 176.Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 241-273; *íd.*, *Els beguins de València en el segle XIV. La seua casa-hospital i els seus llibres*, dins "Quaderns de Filologia", Miscel·lània Sanchis Guarner, Universitat de València, 1984.

El P. Martí de Barcelona opina que, si és certa l'existència d'aquest document, la data que hom li atribueix no és exacta; perquè no és creïble que fra Burguet donés aquest permís el 13 de juny quan el lliurament de la legítima fou fet el 27 de maig. Creu el P. Martí que el document podia portar la data de 13 de les calendes de juny, això és, 20 de maig.

247

[1322], agost, 23. València.

Sor Maria de Vilanova, filla de mestre Arnau, nomena procurador seu fra Miquel de Fraga, prior del convent de dominics de València, per tal que pugui reclamar dels hereus o marmessors de Guerau Pere, notari de Vilafranca, els cent sous que aquest llegà per a ella en el seu testament.

ARV, Protocols, Notal de Salvador Vich, 2837, f. 114v.

Publicat per Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 273, doc. 15.

248

1322, novembre, 13. València.

L'infant Alfons demana al batlle de Requena que ajudi el prior dels dominics de València en la recerca i captura de sor Maria de Vilanova, filla del mestre Arnau de Vilanova, que s'ha escapat del convent de dominiques amb sor Sança López i es troba a Requena.

ACA, C, reg. 387, f. 156r.

Publicat pel P. Martí de Barcelona, *Nous documents...*, "Analecta Sacra Tarraconensis", XI (1935), p. 126, doc. 43.

P. Martí de Barcelona, *Regesta...*, EF, 47 (1935), p. 300, doc. 178.

Miquel Batllori, *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, dins *Obra completa*, III, p. 29-44; 78-80; 81-82; 96; 99; 120.

Mateu Rodrigo Lizondo, *La protesta de Valencia de 1318...*, dins "Dynamis", I (1981), p. 241-273.

Per testament d'Arnau de Vilanova (20 de juliol de 1305) eren nomentas marmessors seus Pere Jutge, Ramon Conesa, Pere de Montmeló i Jaume de Pla. En fer-se l'Inventari del 6 de desembre de 1311, aquest darrer ja era mort. La Testamentaria d'Arnau de Vilanova donà feina a Ramon Conesa, principal i gairebé únic marmessor, per deu anys. Entre els plets que suscità no fou el menys important el de sor Maria, filla del metge. Nascuda abans de 1280, sembla que ingressà al monestir de Santa Maria Magdalena de València vers 1292. La muller d'Arnau, Agnès, apareix ja en el primer document conegut sobre el mestre, datat a 18 d'agost de 1281 (Finke, *Acta Aragonensis*, II, p. 872) i en la cessió del castell d'Ollers (EUC, III, 1909, p. 140 ss) del 7 de gener de 1289; el nom de la filla comença a aparèixer, ja

dins el monestir, el 21 de novembre de 1291 (Arxiu de la Catedral de València, pergami 757) i altra vegada en el Testament esmentat. Existia, segons la liquidació final de la marmessoria (1318), una donació d'Arnau de Vilanova a favor de la seva filla Maria, de 100 sous censals sobre un forn que tenia a la parròquia de Sant Bartomeu de València, datada, dita donació, a València el 16 de març de 1281. Pel document present veiem que, arran de la mort de mestre Arnau, les monges dominiques sol·licitaren del rei que manés als marmessors de respectar la retenció per a la comunitat d'una part dels béns del mestre fins a la quantitat equivalent a la legítima; el 21 de maig de 1319, sor Maria de Vilanova confessa haver rebut de Ramon Conesa els censos llegats pel seu pare corresponents als anys 1311-1318 (Arxiu de la Catedral de València, pergamins 1538 i 1539); el rei havia confiat l'examen del plet al jutge reial Guillem de Jàfer. Si hem de creure Pastor Fuster (op. cit., I, 305), el 13 de juny de 1322 fra Arnau Burguet, provincial dels dominicans d'Aragó, donava permís a P. Benrell i a fra Miquel de Fraga, procurador del monestir de València, per a rebre i traspasar a sor Maria de Vilanova la legítima atorgada per sentència de 26 de maig. Un cop rebuda la quantitat i per divergències suscitades tal volta entre les monges, sor Maria de Vilanova i sor Sança López s'escaparen del monestir i es refugiaren a Requena. (Sobre fra Miquel de Fraga, o.p., cfr. ACA, C, reg. 172, f. 46v. i reg. 377, f. 34r.).

APÈNDIX

DOCUMENTACIÓ ARNALDIANA

ARXIU DE LA CATEDRAL DE VALÈNCIA

DOCUMENTS RELATIUS A MESTRE ARNAU DE VILANOVA

A. Pergamins

809, 1150, 1237, 1263, 1381, 1656, 1684, 1705, 1835, 1853, 1859, 2960, 3107, 3315, 3514, 3917, 4115, 4124, 4125, 4134, 4701, 4702, 5020, 5021, 5572, lligall 6002:4 (Olmos, 1956 a.), 6083, 6092, 6793, 7417, 7430 (Inventari), 8181, 9402.

B. Registre

Collationes F. 116, f. 128 v.

ARXIU DE LA CORONA D'ARAGÓ. BARCELONA
ARXIU REIAL DE BARCELONA

A. Registres de Cancelleria

42, f. 148 r.-149 r.; 44, f. 202 r.; 46, f. 226 v.; 49, f. 202 r.; 55, f. 20 r.; 57, f. 233 v.; 58, f. 48 r.; 62, f. 147 r.; 64, f. 119 r.v.; 65, f. 34 r.; 34 v.; 115 v.-116 r.; 67, f. 134 r.; 78, f. 45 r.; 98, f. 21 r.; 230 v.; 102, f. 46 r.; 103, f. 192 v.; 226 v.; 106, f. 19 r.; 52 r.; 107 v.; 111, f. 285 v.; 115, f. 306 r.; 324 v.; 117, f. 95 v.; 269 r.; 284, r.v.; 120, f. 178 v.; 231 r.; 123, f. 41 r.; 111 r.; 130, f. 162 v.; 168 v.; 140, f. 75 r.; 119 r.; 145 v.; 149, f. 128 r.; 150, f. 196 r.; 152, f. 198 v.; 161, f. 125 v.; 199, f. 69 v.; 30 r.; 70 v.; 200, f. 178 v.; 188 r.; 221 v.; 223 r.; 201, f. 45 r.; 48 r.; 203, f. 14 v.-15 r.; 44; 48 v.; 149 v.; 204, f. 266 r.; 205, f. 174 v.; 225 v.; 206, f. 29 r.; 235, f. 206 r.; 236, f. 11 r.; 16 v.-17 r.; 238, lletra i, f. 7 r. de la foliació preliminar, f. 1 r.; 195 v. 252, f. 230 v.; 231 v.; 258, f. 29 v.; 262, f. 341 v.; 264, f. 99 v.; 101 r.v.; 345 r.; 266, f. 110 v.; 123 r.v.; 137 r.; 162 r.; 269, f. 88 v.; 111 r.; 290, f. 65; 73 v.; 76 v.; 293, f. 33 r.; 294, f. 158 r.; 162 v.; 295, f. 10; 35.; 296, f. 166 r.; 305, f. 80 r.; 321, f. 42 r.; 334, f. 135 r.; 184 r.; 335, f. 295 r.; 312 r.; 318 r.; 337 v.; 338 r.; 348 r.; 358 r.; 337, f. 214 r.; 329 r.; 330 r.; 336 f. 16 v.; 19 r.-20 r.; 21 r.; 22 r.-23 r.; 27 v.; 341, f. 33 r.; 344, f. 28 r.; 37 r.; 387, f. 156 r.

B. Cartes reials diplomàtiques (CRD)

CRD, 549; Caixa 5, 1187; Caixa 26, 10011.; Caixa 81, 1965; extra series, data: 1301, setembre, 14. Anagni (EUC, IV, 1910, p. 496-498); CRD, sense any. 18 març 1302. Roma. (EUC, VI, 1912, p. 98); CRD, sense classificar (1303? Barcelona); CRD, sense data, (1305? març?); CRD, extra series. Perusiis, pridie nonas octobris 1304. 6 octubre; CRD, extra series. 14 setembre 1305, Tolosa; CRD, 12.484; CRD, autògrafa, 1308, XII. Mesina; CRD, Roma, 13 maig 1309; CRD, extra series. 25 agost 1309, Avinyó; CRD, extra series, 922; CRD, extra series, 169; CRD, extra series, 172; CRD, extra series. 25 oct. 1309. Avinyó; CRD, Caixa 56, 1014; CRD, cartes autògrafes, 19 febrer 1310. Marsella; CRD, autògrafa, gener de 1311. Mesina; CRD, Templers. Marsella, 19 febrer 1310; CRD, 10014; CRD, 10018; CRD, 10056. Or. Pap. Ssp; CRD, 10921. Autògrafa; CRD, extra series. Os. Pap. Ssp; CRD, sense classificar. 1310, abril. Avinyó; CRD, extra series. 6 desembre 1311; CRD, 1037; CRD, 1228; CRD, extra series. 1 desembre 1311. Nàpols; CRD, 3792; CRD, 3923; CRD, 4182; CRD, 4387; CRD 4601.

C. Butlles

Lligall 26, núm. 38 i núm. 39.

D. Pergamins

Alfons II, 279. Cfr. Cancelleria, reg. 78, f. 45.

Jaume II, 1358, 1360, 1361, 1362, 1379, extra inventarium 41 (18-II-1308).

E. Reial Patrimoni. Mestre Racional

265, (19 set. 1302); (28 set 1302); 266, (1 des. 1302); 268, (24 oct. 1303); (30 oct. 1303); (11 gener 1304); 272, f. 70 v.; 620, f. 37 v.; 774, f. 82 r.

Antoine CALVET

LE MÉDECIN ARNAU DE VILANOVA ET L'ALCHIMIE : DERNIÈRES MISES AU POINT (ŒUVRES ET DOCTRINES)

Avant d'aborder le sujet de cette III Trobada, j'ai longuement médité les propositions et les hypothèses de Michael McVaugh consignées dans son article, *Chemical Medicine in the Medical Writings of Arnau de Vilanova* et prononcées lors de la II Trobada en 2004.¹

Ce dernier eut l'immense mérite d'éclairer la question, en la posant sous l'angle de la médecine qu' Arnau de Vilanova professait dans le cadre de l'université de Montpellier à un moment historique donné. Il m'était donc difficile d'ouvrir un nouveau chapitre sans résumer son papier qui se révéla une trame solide, sur laquelle j'entrepris de broder mes propres réflexions concernant le rapport d'Arnau à l'alchimie. Comment s'élabora sa réputation d'alchimiste débouchant au tournant du XIVe siècle sur une véritable légende alchimique du médecin catalan ? Légende qui se composait aussi bien de textes que de témoignages dont certains furent dotés d'une incontestable autorité.

Ma contribution s'articule autour de trois axes. Premièrement, Arnau de Vilanova et l'alchimie, ce qu'il en dit et qu'elle était sa position. Deuxièmement, la *fama* d'Arnau comme alchimiste, comment elle se forma et dans quel contexte. Puis je parlerai de sa légende qui, au même titre que Geber ou le pseudo-Lulle, en fit une référence essentielle de l'Art au Moyen-Âge.

L'année 2011 est celle du 700ème anniversaire de la mort du grand Arnau de Vilanova. Aussi afin d'apporter mon humble pierre à l'édifice, dans cette communication j'ai tenu à rassembler l'essentiel de mes découvertes les plus récentes et de mes conclusions sur l'alchimie pseudo-arnaldienne, une terre souvent aride et escarpée mais, tel un paysan ariégeois à flanc de montagne, patiemment labourée depuis ma thèse soutenue en 1995 à la Sorbonne.²

1. *Arnau de Vilanova et l'alchimie*

Michael McVaugh débutait son article en rapportant son intérêt croissant pour ce qu'il estimait « a new chemical technology » à la fin du XIIIe siècle :

1. Cf. Michael McVAUGH, *Chemical Medicine in the Medical Writings of Arnau de Vilanova*, in « Arxiu de Textos Catalans Antics », 23/24, Barcelona 2004-2005 (*Actes de la II Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova*), 239-264.

2. Cf. A. CALVET, *La version d'oc du Rosarius philosophorum attribué à Arnaud de Villeneuve* (introduction, étude de langue, édition, traduction), univ. de Paris-IV 1995.

les eaux distillées comme l'*aqua ardens* appliquées au corps humain. Son étude se fixait sur le médecin Arnau de Vilanova, distingué professeur de l'école de Montpellier, l'un des représentants les plus actifs de la médecine galénique au Moyen-Âge.³ Cette qualité de médecin et d'enseignant, de savant, le mit au contact — c'est indéniable — de la distillation et de ses artéfacts ; cependant, d'après Michael McVaugh, ce fut par touche et prudemment, si ce n'est avec réticence, qu'Arnau traita la question. Ainsi, dans l'*Antidotarium*⁴ il écrivait que

« parmi les médecines, quelques-unes sont le produit de la distillation. Il en est ainsi de l'*aqua ardens* distillée à partir d'un antique vin rouge, cette eau ayant la vertu puissante d'éloigner la paralysie »,⁵

mais, de cette courte mention, on ne pouvait conjecturer un intérêt conséquent qui aurait été celui d'Arnau pour la technique de la distillation, par ailleurs étrangère au système de Galien.⁶ Cela constituait un premier point. Il en était un deuxième : la difficulté grandissante des médecins à maîtriser cette technique dont les alchimistes étaient devenus les spécialistes. À l'appui de son hypothèse, il reprenait le témoignage de Bernart Gordon :

« seuls les alchimistes [écrivait ce dernier] connaissent le processus [celui de l'*oleum de tartaro*], voilà pourquoi le mode de l'alchimie est utile à la médecine en beaucoup de choses, mais dans d'autres il est particulièrement attristant qu'un nombre infini de personnes périssent dans cette voie ».⁷

Les médecins se trouvaient dans la situation de ne plus dominer cette pratique par ailleurs dangereuse. L'enthousiasme pour les eaux distillées, celui de la génération précédente (Taddeo Alderotti, Pierre d'Espagne), retombait. Ils ne réussissaient à en contrôler la fabrication et, par conséquent, à estimer les effets salutaires (ou non) sur le corps humain. De là viendrait la condamnation de l'alchimie par Arnau qui, au chapitre 31 du *Speculum medicinae*, rappelait qu'à la différence de l'alchimiste, le médecin s'attachait à l'action d'une médecine sur le corps d'un patient plutôt qu'à sa composition intime. En vertu de quoi une médecine ayant vocation à modifier une humeur se devait d'être comme elle, d'une extrême subtilité et d'une extrême humidité. Et il concluait que

3. Cf. *Introduction au Commentum supra Tractatum Galieni de Malicia Complexionis diverse* de Luis GARCÍA BALLESTER et Eustaquio SÁNCHEZ SALOR in *AVOMO*, XV, Barcelona 1985, 15.

4. Toutes les citations de M. McVaugh sont tirées des *Opera Arnaldi*, Lyon 1520. Cf. McVaugh, *Chemical*, 240, n. 4.

5. *Antidotarium* : « Distillantur quedam ex medicinis unde ex vino rubicundo antiquo distillatur aqua ardens pellens potenter paralysim ». Cf. McVAUGH, *Chemical*, 244.

6. Cf. *Ibid.*, 263.

7. Cf. *Ibid.*, 250.

« l'ignorance d'alchimistes insensés était mis à nu, eux qui, partant de la puissance applicable aux minéraux, ne considéraient pas autrement qu'elle soit délimitée par les médecins du corps humain ». ⁸

Cette condamnation de l'alchimie médicale serait une réaction à la prétention des alchimistes de fournir des eaux valables pour l'organisme répondant aux besoins de la médecine et conformes au savoir de ses praticiens.⁹ McVaugh attribuait le conservatisme thérapeutique d'Arnaud à son âge avancé et d'autre part à ce qu'il dut hésiter à prescrire un remède entouré de mystère, susceptible de grands ravages à l'intérieur du corps humain. Son scepticisme en la matière rejoignait celui de ses patients. Or, malgré cette position antialchimique, Arnau admettait que l'*aqua ardens* était plus subtile que l'eau, qu'elle était même un exemple de subtilité.¹⁰ On devait en rester là. Sa curiosité toute relative à l'égard de ces nouveaux produits ne signifiait pas qu'à l'instar d'un Teodorico de Borgognoni l'*aqua ardens* fût pour lui la solution de toutes les affections qui affligent l'homme et sa descendance. Par voie de comparaison, au XXe siècle, des philosophes utilisèrent à des fins d'investigation heuristique des symboles mathématiques.¹¹ Ont-ils pour autant tourné mathématiciens ? Disposait-il de cette matière comme ils disposaient de leur discipline d'origine ? Non, mais ainsi ils supposaient que leur philosophie gagnerait en force d'analyse, puisqu'ils recueillaient dans la logique implacable des mathématiques et de la physique quantique de quoi asseoir la leur. Arnau de Vilanova ne tomba pas dans ce travers, car pour lui l'alchimie n'était qu'un art mécanique et non une science de vérité (apodictique), cependant, comme tout enseignant, il avait un grand besoin de

8. Cf. *Speculum Introductionum Medicinalium*, cap. 31, col. 108B (*Opera Arnaldi*, Bâle 1585) : « *De medicina subtiliativa et resolutiva et de abstertiva et exasperativa simul*, Cap. XXXI [...] Dicitur autem illa caliditas absolute remissa, quoniam intra latitudinem primi et secundi gradus decurrit : quæ vero intra latitudinem tertii et quarti dicitur absolute intensa, sed quia Medicus non scrutatur in complexionatis operativam potentiam respectu cuiuslibet obiecti, sed tantum respectu sanabilis corporis, ideo convenit, ut in sanabili corpore determinetur obiectum, ad quod operatio, seu virtus subtiliativa refertur, et sic de aliis : oportet enim, ut illud, in quo subtiliationis effectus manifestatur, sit aliquid in sanabili corpore, sicut humor, aut membrum, etc. Per quod ignorantia detegitur fatuorum alchymistarum, qui de potentia medicinæ applicabilis ad mineralia non aliter iudicant, quam determinetur a medicis corporum humanorum. Est ergo sciendum, quod vis subtiliativa, de qua loquitur medicus, effectum suum in humoribus manifestat, et ideo, cum describit medicinam subtiliativam, dicit, quod est illa, quæ substantiam humoris attenuat cum remissa caliditate, quam remissam caliditatem frequenter medici nominant temperatam ».

9. Cf. McVAUGH, *Chemical*, 251.

10. *Ibid.*, 253.

11. Cf. Alain SOKAL, *Pseudosciences et postmodernisme : adversaires ou compagnons de route ?*, trad. de l'anglais (États-Unis) par Barbara HOCHSTEDT, préface de Jean BRICMONT, Paris 2005.

modèles.¹² Toutefois, une partie de ses élèves ne l'entendirent pas ainsi et pour un Henri de Mondeville voyant dans l'alchimie médicale plus de difficultés que de certitudes,¹³ combien y perçurent une aurore de la médecine et sa règle d'or ? Outre le chapitre 31 du *Speculum medicinæ*, maître Arnau de Vilanova marquait-il ailleurs sa défiance envers l'alchimie ? Au chapitre 18 du même *Speculum*, il considérait que la matière ou *masse*¹⁴ subordonnée à la forme des minéraux ne pouvait revêtir la forme du vivant à cause de la domination de l'élément terre dans la composition de ces derniers.¹⁵ Ces critiques attestent d'un Arnau attaché à son métier et soucieux de vraisemblance scientifique. À ses yeux, la transmutation alchimique, qu'il demeurant il ne discutait pas, ne pouvait aboutir à la création d'une médecine efficace pour soigner le corps humain et si l'on croyait que d'un métal (l'or ou l'argent) on obtiendrait un mercure « vif », on se trompait. Donc, pour tout lecteur averti de son œuvre authentique, il était avéré qu'Arnau de Vilanova ne voyait l'alchimie autrement que comme un art auxiliaire de la médecine,¹⁶ dénuée des effets merveilleux qu'on lui prêtait. On ne peut en dire davantage.¹⁷

Cependant, le maître n'a pas non plus clos et définitivement résolu la question. Dans l'*Antidotarium*, il vantait l'extrême subtilité de l'*aqua ardens*

12. Dans leur *Introducción au Commentum*, GARCÍA-BALLESTER et SÁNCHEZ SALOR expliquent que, chez Arnau, l'analogie est « critère de vérité ». Sur fond de dispute entre théoriciens de la médecine, il s'agit de rendre visible et intelligible des processus de transformation cachés à l'intérieur du corps humain. Cf. *Introducción au Commentum supra Tractatus Galieni*, cit., p. 71.

13. MCVAUGH, *The Rational Surgery of the Middle Ages*, Firenze 2006, 208-215.

14. À comparer à une définition de l'alchimie donnée dans la *Semita recta* du pseudo-Albert. Cf. BORGNET (ed.), XXXVII (1890), *Libellus de alchimia*, § 2, 547 : « Alchima est ars ab Alchimia inventa, et dicitur ab archymo Græce, quod est *massa* Latine. Per hanc enim artem reducuntur metalla quæ est in mineris sunt corrupta, et imperfecta ad perfectionem ». Cf. Sister Victoria HEINES, *Libellus de Alchimia ascribed to Albertus Magnus*, Berkeley-Los-Angeles 1958, § 2, p. 7.

15. Cité par J. A. PANIAGUA, *Notas en torno a los escritos de alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova*, XIV (1959), in *Studia Arnaldiana Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova*, c. 1240-1311, Barcelona 1994, 416 : *Speculum*, cap. 18, f. 6c (*Opera Arnaldi*, Lyon 1586) : « Quia materia vel massa que formæ mineralium subiacet penitus est inepta suscipere formam vivi, terreo nimium dominante ».

16. Cf. CALVET, *Œuvres alchimiques attribuées à Arnaud de Villeneuve, Grand œuvre, médecine et prophétie au Moyen Âge*, Paris 2011, 100-101.

17. À toutes les causes qui m'ont fait renoncer à authentifier les ouvrages alchimiques d'Arnau de Vilanova, causes que recourent les articles de Juan Paniagua et de Michael McVaugh, j'ajouterais l'idée de Clifford Backman, selon qui Arnau reste profondément marqué par une approche exclusivement spirituelle du corps humain. De là, note Backman, qu'il soit fasciné par les remèdes et les traitements « magiques » (astrologie, amulettes) et non par des remèdes naturels comme le sont les médecines de type alchimique. Cf. C. BACKMAN, *Arnau de Vilanova and the Body at the End of the World*, in Caroline WALKER BYNUM and Paul FREEDMAN (eds.), *Last Things: Death and Apocalypse in the Middle Ages*, Philadelphia 1999, 140-155, 150.

issue de la distillation ; dans la *Repetitio super Vita brevis*, il la montrait comme exemple de pénétration, au point de la comparer à la bile rouge : une humeur.¹⁸ De même, dans le *Speculum medicinæ*, il admit que l'or était un cordial (« l'or reconforte le cœur et réjouit l'esprit ») Il le confirma dans les *Parabolæ*.¹⁹ De toute évidence, cela devait suffire à certains de ses élèves pour placer sous le nom du célèbre médecin un écrit comme le *De vinis*.

– *De vinis* : Le *De vinis*, c'est plus de 70 manuscrits avec 4 entrées différentes,²⁰ les uns avec prologue,²¹ les autres non (*inc.* : « Laudamus »). Dans ce prologue (une adresse au roi Robert de Naples),²² Arnau de Vilanova se présentait comme un infortuné ayant échoué en Afrique. Ce type de lamentation est inconnue des œuvres médicales authentiques ; en revanche, elle évoque d'autres prologues introduisant des ouvrages alchimique et magique du pseudo-Arnau.²³ Le prologue se retrouve dans une copie manuscrite du XIVe siècle, le témoin Erfurt, Amplonian F. 236 achevé à Montpellier en 1361.²⁴ Il est possible, mais douteux, qu'il appartenait à la copie originale. La mention de l'Afrique, terre inhospitalière et de tribulation, fait songer à la vie de Llull²⁵ plutôt qu'à celle d'Arnau. Quoiqu'il en soit, elle indique que cet ouvrage n'a pu être conçu dans un cercle universitaire mais qu'il l'a été pour un public de cour ouvert aux innovations. Serait-il imputé au Catalan dès les premiers manuscrits, du père Paniagua à Azéline Jaboulet-Vercherre en passant par Michael McVaugh,²⁶ tous hésitent à l'authentifier mais reconnaissent qu'il fut élaboré dans l'entourage proche d'Arnau.²⁷

18. Cf. McVAUGH, *Chemical*, 253.

19. *Ibid.*, 259, n. 49 (*Speculum*, cap. 18, fol. 6vb), n. 48 (*Medicationis Parabolæ*, II.27 ; AVOMO 6/1 : 39).

20. Cf. McVAUGH, *Chemical*, 261-262.

21. *Opera Arnaldi*, Bâle 1585, col. 581G : « Sacræ ac semper victoriosæ regiæ maiestati vestræ humilis servulus terræ osculum ante pedes desideravi iam dudum desiderio cordis mei, et sæpe ab omni datore gratiarum postulavi, ut aliquid de medicina tenuitatis scientiæ meæ laude dignum, ad benignas aures regias perveniret. Exaudita est oratio mea, sed indiscretus fortunæ impetus, quæ nunquam satiatur miseria miserorum, ad intuens, metuensque ne efficeret apud regiam maiestatem, maior miserabilium numero, quorum a meorum primordiis naturalium ceteris me congescit, fieret ruinor, confestim lætitiæ meae festis infestans commovit super me Aquilonem, et ducit me in Affricam ad miseriam ipsam. ».

22. McVAUGH, *Chemical*, 256-262. Azéline JABOULET-VERCHERRE, *The case of De vinis*, «Mediaevalia», 30 (2011), 77-91, 81.

23. Voir le *Flos florum* et *Liber experimentorum* (CALVET, *Œuvres*, 22-23, 17-18).

24. Cf. W. SCHUM, *Beschreibendes Verzeichnis der Amplonianischen Handschriftensammlung zu Erfurt*, Berlin 1887, 143-148.

25. Cf. Robert PRING-MILL, *Le microcosme lullien : introduction à la pensée de Raymond Lulle [...] suivi de la Vita coetane* trad. par Ramón Sugranyes de Franch, Fribourg 2008.

26. McVAUGH, *Chemical*, 256-262.

27. A. JABOULET-VERCHERRE, *The Case*, 82 : « The text is clearly the work of the university-trained physician belonging to a milieu similar to the real Arnau's ».

Le *De vinis* comporte des éléments d'alchimie qui sans doute ont contribué à nourrir sa réputation alchimique. Les alchimistes y sont donnés en exemple, car ils livrent du feu l'image d'une chaleur universelle ayant de grandes vertus :

« Des fils d'Hermès, [écrit le pseudo-Arnau], nommèrent soleil le feu et d'autres [qu'il était là] à la place de la chaleur naturelle des choses. Parmi eux, il en est qui dirent dans certains livres de leurs secrets que ce que la chaleur du soleil opérait dans les viscères de la terre (savoir dans les mines) pendant une centaine d'années il était possible de pouvoir le réaliser par le feu en un jour ».²⁸

De toute évidence, une telle phrase marque l'émergence d'une nouvelle littérature scientifique dans le champ de la pensée médicale, une littérature non universitaire : la littérature alchimique. Certes, Arnau de Vilanova se trouvait exproprié de ses propres idées mais le phénomène ne pouvait qu'amplifier, tant la demande des commanditaires et des réponses à leur apporter dut être pressante. En témoignent ces ouvrages d'alchimie comme le *Rosarius philosophorum*, l'*Epistola super alchimia* envoyés à Robert de Naples ou le *Novum Testamentum* à Philippe le Bel.²⁹ Le *De vinis* contient un autre passage resté célèbre parce qu'il atteste de l'intérêt que l'on portait alors à l'or potable et de la diffusion des doctrines de Roger Bacon.³⁰ L'or potable faisait ainsi son

28. Nicolà LATRONICO (ed.), *I vini medicinali nella storia e nella scienza*, Milan 1947, §9, 190 : « Inde est quod quidem Ermetici filii appellaverunt ignem solem et quendam caloris naturalis rerum vicarium, et dixerunt eorum aliqui in quibusdam eorum secretorum libris id quod operatur calor solis in visceribus terre, id est in mineris, in centum annis, possibile est fieri posse per ignem in uno die ». *Opera Arnaldi*, Bâle 1585, col. 586 B-C.

29. CALVET, *Œuvres*, 74-81.

30. *Opera Arnaldi*, Bâle 1585, col. 591, E-F : « Aurum est res arcana perfectissima temperamento aequali compositum, mirabili proportionione elementarium virtutum, cui de compositis non est simile. Et præter virtutes quas habet ex proprietate, a natura insunt ei ex influentia cœli specificæ virtutes aliæ ; quoniam scissura facta cum eo non tumescit, et propter suam perenitatem est quasi stella cœli, quoniam ipsum est impassibile, neque umbratur, neque dissolvitur, neque corrumpitur, est quasi miraculum in via naturæ, cum sit res composita elementaris, confortat visum, sincerat super omnia substantiam cordis, et mineram vitræ : curat lepram et refrænât illam proprie, quarum operationum effectus non invenitur nisi in vero auro puro de minera iussu Dei. Ideo falluntur in hoc alchimistæ : nam etsi substantiam et colorem auri faciunt, non tamen virtutes prædictas in illud infundunt. Advertendum est igitur, ut accipiat de auro Dei, non de eo, quod factum manu hominum : nam illud propter res acutas et extraneas a natura humana, quæ sophisticatione illud ingrediuntur, nocet cordi plurimum est vitæ ». À comparer à ce que dit Frater Rogerus Bacon *in libro sex scientiarum in 3° gradu sapientie* (LITTLE and WHITINGTON [eds.], *De retardatione accidentium senectutis cum aliis opusculis de rebus medicinalibus*, 1928, 183) : « Sed ulterius experimentator jubet alkimie preparare ei aurum calcinando et solvendo ut possit uti eo in cibis et potibus quatinus possit converti in naturam humanam, sicut alius cibus et potus ». R. Bacon contredisait sans le mentionner Albert contempteur de l'alchimie médicale mais théoricien de l'alchimie transmutatoire..

entrée dans l'École de Montpellier sous le haut patronage d'Arnaud de Vilanova. Car rien n'y fit. Ni les réserves, ni les mises en garde du médecin n'empêchèrent son nom d'être mêlé à des traités médicoalchimiques, généralement adressés à des princes ou à des prélats.

La question des dates devient alors primordiale. M. McVaugh émet l'idée d'une datation entre 1309 et 1311, au cas où l'œuvre serait de sa main. Azéline Jaboulet-Vercherre penche pour une estimation plus large, entre 1309 et 1339.³¹ Tous les deux concèdent le caractère relativement arnaldien du *De vinis* conçu par des familiers de l'œuvre médicale du maître.

Le *De vinis* fut sans doute le premier cas de texte médico-alchimique attribué à Arnau de Vilanova,³² plus exactement celui d'un texte de pharmacie intégrant des éléments d'alchimie.

Le deuxième signe de cette évolution vers l'alchimie médicale serait l'imputation du *De retardatione accidentium senectutis* au médecin de Montpellier, et surtout celle du *De conservacione iuventutis*.

Le *De conservacione iuventutis* — Il est possible (mais non vérifié) qu'à la fin du XIIIe siècle, le *De retardatione accidentium senectutis* (*inc.* : « Domine mundi ») qu'étudia Agostino Paravicini Bagliani, fût attribué à Arnau de Vilanova.³³ Un résumé du *De retardatione*, le *De conservacione iuventutis* (*inc.* : « Intendo componere »), circula au XIVe siècle sous la dénomination d'Arnaud de Vilanova.³⁴ Or, à l'instar du *De vinis* et de manière plus affirmée, le *De conservacione* mettait l'accent sur les médecines à base d'or passées par l'alambic. Il suffit de se reporter au chapitre VI de ce traité³⁵ où il est écrit :

« qu'il y a donc un remède qui accomplit le miracle susmentionné, remède qui n'est pas corrompu par les quatre éléments et qui s'accorde avec l'humaine complexion ».

Et plus loin est livrée la recette du remède miracle :

31. A. JABOULET-VERCHERRE, *The Case*, 81 : « A dedication of King Robert of Naples in a Hebrew translation suggested the text could have been written between 1309 and 1311. Arsenal 873, however, bears the date of 1339 ». Nicolà Latronico a édité une version conservée dans un manuscrit de Milan (*Archivio dell'Ospedale Maggiore*) dont l'original aurait été composé entre 1355 et 1378. Dans cette version, sans prologue, Arnau de Vilanova n'est pas cité comme l'auteur du *De vinis* mais comme l'une des autorités. Cf. N. LATRONICO, *Vini*, § 63, 210.

32. En fait, le *De vinis* ne fait qu'ébaucher le rapport entre alchimie et médecine.

33. Agostino PARAVICINI BAGLIANI, *Medicina e Scienze della Natura alla corte dei Papi nel Duecento*, Spoleto 1991, 283326 ; du même, *Le corps du Pape*, trad. de l'italien par Catherine Dalarun Mitrovitsa, Paris 1997, 222-235. Voir dans Oxford, Bodl., MS. Rawlinson D. 24.

34. PARAVICINI, *Medicina e Scienze*, 295-296. CALVET, *Œuvres*, 169.

35. Cf. CALVET, *Œuvres*, 439.

« Et il est comme cet or de 24 grains de carat : brûle-le dans un four de combustion, ensuite lave-le bien et broie-le, jusqu'à ce qu'il devienne de la poudre à la ressemblance des atomes d'un rayon de soleil ».³⁶

Ce remède, c'est donc le « soleil de minière » ou « pierre mercuriale et animale » qui remplace la chaleur naturelle de l'homme sain et, conclut l'auteur du *De conservazione*,

« elle rend les corps humains des personnes âgées incorruptibles [...] elle ne rend pas moins incorruptibles les corps des planètes, c'est-à-dire des métaux ».

Le *De conservazione* s'affiche clairement comme un livre alchimico-médical qui sous l'étendard du médecin catalan transmet les innovations apportées en ce domaine par Roger Bacon. Nous en connaissons au moins une copie du XIVe siècle (le Vatican, Biblioteca vaticana, Reg. Lat.198, f. 181-189v) et des témoignages de son succès dans la tradition indirecte.³⁷ Au XVe siècle, il en sera donné une traduction française et groupant le *De conservazione*, le passage du *De vinis* sur l'or potable et deux textes courts sur cette médecine une compilation sera composée et conservée dans un beau manuscrit de la Bibliothèque nationale.³⁸ Vers 1449, Guglielmo Fabri de Die considérait Arnau de Vilanova comme l'auteur du *De retardatione*³⁹ et dans une lettre de 1489, Ficino parlait de ce livre comme signé d'Arnau.⁴⁰ Il faut citer également les indices recueillis dans la *Lettre sur le sang* du pseudo-Arnau de Vilanova (*Epistola ad Jacobum de Toletto [...] ex sanguine humano*). Il s'agit d'une vieille tradition alchimique remontant dans le monde latin au *Morienus*⁴¹ et à Michel

36. *Ibid.*, 441.

37. Dans une dissertation alchimique inédite directement écrite en français (le *Testament des nobles philosophes*), le *Livre de Vye des Philosophes* (= *De vita philosophorum*) est assez longuement cité et commenté. Il ne porte aucun nom d'auteur. Voir Paris, BnF, Bibliothèque de l'Arsenal, 2872, ap. 1360, f. 410v-411v. Nous préparons une édition du *Testament des Nobles Philosophes* à paraître dans un prochain numéro de *Chrysopaëia*.

38. Cf. CALVET, *Œuvres*, 167-184, ed. 415-484.

39. CHIARA CRISCIANI, *Il papa e l'alchimia: Felice V, Guglielmo Fabri e l'elixir*, Roma 2002.

40. PARAVICINI BAGLIANI, *Medicina*, 297, n. 69. Voir également la note bien renseignée de Chiara Crisciani. C. CRISCIANI, *Aspetti del dibattito sull'umido radicale nella cultura del tardo medioevo (secoli XIII-XV)*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», 23/24, Barcelona 2004-2005, 361, n. 118.

41. Cf. Hans-Joachim ROMSWINCKEL, *De sanguine humano destillato, Medizinisch alchemische Text des 14. Jahrhunderts über destilliertes Menschenblut*, Bonn 1974, 33, n. 46. Dans le manuscrit latin 7161 de la Bibliothèque nationale de France, une recette de distillation du sang est rapportée au *Morienus*. Voir également Carmélia OPSOMER et Robert HALLEUX, *L'alchimie de Théophile et l'abbaye de Stavelot, in Comprendre et maîtriser la nature au Moyen Âge. Mélanges d'histoire des sciences offerts à Guy Beaujouan*, Genève 1994, 437-459, 441 (« sanguis in Morieno est auripigmentum »).

Scot. Cette lettre sur la distillation du sang aurait circulée au XIVe siècle : on en trouve trace dans l'ouvrage de Sante Ardoini sur les poisons (1424-1426).⁴²

Enfin, un apocryphe médical d'Arnau de Vilanova, les *Recepta electuarii mirabilis* (*Opera Arnaldi*, 1504 et *Opera Arnaldi*, 1586, col. 257a) recèle une recette semblable à celle décrite dans la *Lettre sur le sang*.⁴³ Ce petit traité eut l'insigne honneur d'être traduit en occitan.⁴⁴

À l'aube du XIVe siècle, le corpus des oeuvres d'Arnau de Vilanova s'enrichissait donc de textes où l'alchimie jouait sa partie.

En résumé, dans son enseignement universitaire, comme dans ses oeuvres spirituelles, jamais le Catalan ne fit écho à l'alchimie comme d'une pratique nécessaire à la thérapeutique. Non seulement dans le *Speculum medicinæ*, il dénonça la prétention de certains alchimistes qui font de l'élixir une médecine adaptée à l'homme, mais il contesta la fonction même du magistère consistant à faire de l'incorruptible (du « vif ») avec du corruptible. Le seul mérite que reconnut Arnau de Vilanova à cet art mécanique, c'était de fournir des similitudes utiles à l'exposition d'un phénomène, le circuit du lait par exemple.⁴⁵ En tant que professeur, en tant qu'autorité, il semble que veillant jalousement sur son domaine, il se défia de « l'enthousiasme » que suscita l'arrivée de nouvelles techniques dans le champ de la médecine. Cependant, son attitude manqua de cohérence et parfois il parut donner des gages à l'alchimie distillatoire et à ses produits comme l'*aqua ardens*. Cela reste ponctuel jamais explicité ni mis en exergue ainsi que le démontra M. McVaugh dans son article de la II Trobada. Une preuve supplémentaire de « l'ignorance » d'Arnau en matière d'élixir serait celle qu'apporta Joseph Ziegler. Il montra que la mention de ce composé relevée dans la *Practica summaria* était absente des premiers témoins manuscrits et qu'on ne pouvait la lire dans les manuscrits qu'au milieu du XIVe siècle, à une date où la réputation alchimique d'Arnau était notable.⁴⁶

42. Cf. CALVET, *OEuvres*, 92.

43. Cf. C. CRISCIANI e M. PEREIRA, *Black death and golden remedies. Some remarks on alchemy and the Plague*, in A. PARAVICINI BAGLIANI and F. SANTI (eds.), *The Regulation of Evil, Social and Cultural Attitudes to Epidemics in the Late Middle Ages*, Firenze 1998 (*Micrologus' Library*, 2), p. 7-39, 38, n. 3.

44. Cf. B. HAURÉAU, *Arnaud de Villeneuve*, in « Histoire Littéraire de la France » XXVIII (1881), 26-186, ici 85.

45. *Opera Arnaldi*, 1585, *Speculum medicinæ*, cap. 66, col. 131 DE : « Sanguis, qui prius in utero per umbilicum nutriebat infantem, transiens per organa lactis, et ipsorum exactione mirabiliter quodammodo incrudatum funditur in stomachum nati, et tandem alteratus, procedens ad thalamum hepatis, revertitur in seipsum totum alchimie magisterium: filiis veritatis lucidissime pandens, et insuper arguens præsumtionis alumnos, qui asserunt absolute, quod coctum incrudari non potest ».

46. J. ZIEGLER, *Alchemy in Practica summaria, a Footnote to Michael McVaugh's contribution*, in « Arxiu de Textos Catalans Antics », 23/24, 265-267.

En 1957, dans une conférence sur « L'interdépendance entre la science scolastique et les techniques utilitaires (XIIe, XIIIe et XIVe siècles) », Guy Beaujouan citait un éloge de Pierre de Maricourt par Roger Bacon dans son *Opus tertium*, cap. XII. Pour le docteur anglais, Pierre de Maricourt incarnait l'idéal du savant :

« Il connaît par l'expérience [disait Bacon] les lois de la nature, de la médecine et de l'alchimie ainsi que les choses du ciel et d'ici-bas [...] Il a lui-même approfondi les métiers des fondeurs de métaux [...] Il a lui-même appris tout ce qui touche à la guerre, aux armes et à la chasse. Il a examiné tout ce qui se rapporte à l'agriculture, à l'arpentage et aux travaux des paysans. Il a même considéré les procédés des vieilles sorcières, leurs sortilèges, leurs incantations et tout ce qui touche à la magie ».

Un tel portrait est loin de correspondre à ce que nous connaissons d'Arnau de Vilanova.⁴⁷ Car on ne peut dire qu'il connut l'alchimie « par l'expérience » et s'il s'intéressa aux « procédés des vieilles sorcières », ce ne fut certes pas pour en tirer des enseignements, bien au contraire.⁴⁸ Comme médecin, il fut un représentant conséquent de la médecine scolastique et comme Spirituel, il s'abstenait de « chercher une autre lumière que la parole de Dieu ».⁴⁹

2. La fama alchimique d'Arnau de Vilanova

Voyons maintenant comment se construisit la renommée d'Arnau comme maître ès alchimie.

De manière générale, l'alchimie était souvent jugée par les Médiévaux comme un savoir qu'il était tentant d'adjoindre à la somme des lumières dont jouissait un illustre docteur de l'université. Toutefois, dans le cas d'Arnau, l'alchimie se détache rapidement de l'ensemble des talents qui lui sont prêtés (médecin, prophète, théologien, astrologue, nécromant, oniromancien, arpenteur).⁵⁰ Pour élucider cette énigme de l'alchimie chez celui qui, comme

47. La description de Roger Bacon suggère la théorie moderne de Carlo Ginzburg, le « principe indiciaire » s'opposant à « l'œil suprasensoriel des mathématiques » dont de toute évidence le projet intellectuel d'Arnau relevait. Voir Carlo Ginzburg, *Mythes emblèmes et traces*, trad. de l'italien par Monique Aymard, Christian Paoloni, Elsa Bonan et par Martine Sancini-Vignet revue par Martin Rueff (*Miti emblemi spie*, 1986), Paris 2010, 218-294.

48. Cf. Sebastià GIRALT (ed.), *Epistola de reprobacione nigromantice fictionis (De improbatione Maleficiorum)*, Barcelona 2005 (AVOMO, VII.1), 99. Cf. M. BATLLORI (ed.), *Arnau de Vilanova, Obres catalanes, I: escrits religiosos*, Barcelona 1947, *Informació espiritual*, 232-233.

49. J. PERARNAU (ed.), *L'«Alia Informatio Beguinorum»*, Barcelona 1978, 71, l. 473-475.

50. GIRALT, *El mite d'Arnau de Vilanova, de l'edat mitjana al Renaixement*, en «Estudi General», 23-24 (2003-2004): *Història i Llegendes al Renaixement*, 127-142.

Ramon Llull, la repoussa hors des limites du cadre académique, je propose de revenir à la chronologie des *alchimica* du pseudo-Arnau, du moins à un essai de chronologie.⁵¹ Le manuscrit de la Bibliothèque Comunale de Palerme (ms. 4° Qq A10), datable après 1323, comporte un texte alchimique attribué à Arnau dans l'incipit et l'explicit : la *Defloratio philosophorum*. Ce même texte d'alchimie transmutatoire (et non de distillation) se retrouve dans la liste d'*alchimica* du frère Dominique du couvent San Procolo de Bologne transcrite dans le Palerme. L'hypothèse qu'il se diffusa au début du XIVe siècle ou à la fin du XIIIe siècle n'est pas une hypothèse irréaliste. Puis vient l'écriture du *De aquis* ou *De aqua vitæ simplici et composita* (inc. « Humanum corpus ») en 1332/1334. La *Defloratio* reste le seul spécimen de pure alchimie pointé avant 1340/50, date à laquelle des ouvrages alchimiques d'Arnau furent ajoutés au corpus de ses œuvres.⁵² Le *De vinis*, le *De conservazione iuventutis*, la *Lettre sur le sang*, le *De aqua vitæ simplici et composita*, des traités de médecine mâtinés d'alchimie distillatoire, appartiennent à la première époque des *alchimica* du pseudo-Arnau. La *fama* alchimique s'enracine dans ces textes. Quant à la *Defloratio*, avant d'être mise sous son nom, elle aurait été la propriété du maître.⁵³

De aqua vitæ simplici et composita — Ce texte s'inscrit dans une lignée d'ouvrages délivrant une pratique censée soigner l'homme « de la tête aux pieds », l'eau philosophique ou eau-de-vie ayant une application pour chacune des phases de la lune à travers le zodiaque. Il récapitule les travaux de Taddeo Alderotti, de Teodorico de Borgognoni (évêque de Cervia), de Pierre d'Espagne et il préfigure ceux de Johannes Rupescissa. Si l'on excepte quelques copies anonymes, il est attribué à Arnau de Vilanova. J'ai longtemps cru à l'authenticité du *De aqua vitæ*, en partie parce que, dans le manuscrit 919 (818) de la Bibliothèque municipale de Cambrai, un témoin du XVe siècle révisé par Raoul le Prêtre, l'œil de Pierre d'Ailly,⁵⁴ il était présenté comme dévoilant le secret de l'eau-de-vie aux Pauvres évangéliques par l'intermédiaire des « Anges de Dieu ». Mais après la découverte d'un autre témoin dans une bibliothèque romaine,⁵⁵ il m'a paru sage de rester sur la réserve. En effet,

51. CALVET, *Qu'est-ce que le corpus alchimique attribué à Arnaud de Villeneuve ?*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», 23/24, Barcelona 2004-2005, 444-445.

52. ZIEGLER, *Footnote*, 267.

53. CALVET, *Œuvres*, 39. Une autre hypothèse (plus probable) serait de lier l'attribution de la *Defloratio* aux séjours remarquables d'Arnau dans le Royaume de Sicile. C. Backman semble indiquer que les manuscrits astrologiques, alchimique et de cabale seraient autant liés à la présence de Spirituels catalans en Sicile accueillis avec chaleur par le roi Frédéric et propagateurs des idées d'Arnau qu'à celle de communautés juives très actives. Cf. BACKMAN, *The Decline and Fall of Medieval Sicily. Politics, Religion, and Economy in the Reign of Frederick III 1296-1337*, Cambridge (Mass.) 1995, 53, n. 55.

54. CALVET, *Œuvres*, 82.

55. Ms. Rome, Biblioteca Casanatense 4108, XVe siècle.

ce manuscrit comprend une phrase introductive où l'ange Raphaël est nommé sans mention des Pauvres.⁵⁶ Je suppose que l'allusion aux Évangéliques fût ajoutée après le succès du *De consideratione quintæ essentia rerum omnium* de Johannes de Rupescissa.⁵⁷ La version de Cambrai renferme une recette qui n'est pas seulement distillatoire, adaptée à des eaux issues du vin, mais une recette de transformation minérale.⁵⁸ Sa présence semble indiquer que la frontière entre les deux alchimies n'était pas aussi étanche qu'elle le deviendra ensuite, après Rupescissa et après Paracelse. Un alchimiste qui produit des eaux est également informé des procédures de l'art transmutatoire à partir des *mineralia*. Il n'y a aucune raison d'envisager une séparation entre le pseudo-Arnau de Vilanova écrivain d'*alchimica* médicaux et ce même pseudo-Arnau concevant des textes de transmutation comme la *Defloratio*. Dès lors que des textes d'alchimie médicale se transmettaient sous le nom du Catalan, il parut évident aux contemporains qu'on pût lui attribuer des traités d'alchimie transmutatoire. Un témoignage de la fortune du *De aqua vitæ simplici et composita* est apporté par sa notation dans le *De viribus cordis* du médecin Pierre Franchon de Zélande (fin XVe siècle).⁵⁹

Le *De vita philosophorum* — Parangon des textes médico-alchimiques tourné vers la question de l'or potable, le *De vita philosophorum* n'en contient pas moins des traces d'alchimie pratique et transmutatoire, et surtout d'*ars lapidifica*.⁶⁰ On en a conservé une copie française, peut-être réalisée pour le roi de France.⁶¹ Le *De vita philosophorum* fut connue d'un scribe traducteur, un franciscain produisant vers 1350-1360 une introduction à l'alchimie⁶² incluant des scholies et des adaptations en français de textes alchimiques pseudo-arnaldiens, comme le *De secretis naturæ* et le *De vita philosophorum* ou *Livre de vye des philosophes*, et s'égarant dans des digressions sur le bestiaire (serpent, cerf, aigle), la thériaque, et autres allégories associées à l'Art. Le *Testament des nobles*

56. CALVET, *Œuvres*, 82 : « fol. 38 : *De aqua vite* (...). Cujus doctrina primo est habita a revelatione cujusdam spiritus qui Raphael vocatur id est medicus Dei ». Cf. art. M. Mertens, *Sur la trace des anges rebelles dans les traditions ésotériques du début de notre ère jusqu'au XVIIe siècle*, in Julien RIES avec la collab. de Henri LIMET (eds.), *Anges et démons : actes du colloque de Liège et de Louvain-la-Neuve, 25-26 novembre 1987*, Louvain-La-Neuve 1989, 383-398, 394 n. 14.

57. JEAN DE ROQUETAILLADÉ, *De consideratione quintæ essentia rerum omnium*, préf. de Didier Kahn, fac.-sim. de l'édition de Bâle, C. Waldkirch 1597, Paris 2003.

58. Ms. Cambrai, f. 148 : « sublima feces minerales, extrahendo purum ab impuro, separando mercurio et forma satis notis hoc faciendo donec eam puram noveris ». Cf. Calvet, *Œuvres*, 89, n. 3.

59. Bruxelles, Bibl. Royale, ms. latin 10870-75, f. 3-55v, f. 14 : « Item habetur apud Arnaldi de Villa nova ubi docet distillare quintam essentiam ad omnes infirmitates secundum certum cursum lune per duodecim signa Zodiaci et stellificare diversis herbis et medicinis et appropriatis diversis partibus corporis ». Je remercie Jean-Marc Mandosio de m'avoir signalé ce texte.

60. CALVET, *Œuvres*, 167-184.

61. *Ibid.*, 464-484.

62. Le *Testament des nobles philosophes*, cf. *supra*.

philosophes s'achève avec une version française du *Verbum abbreviatum de leone viridi* ici attribué à Raymond Joffroy, dans une souscription défini comme l'écrit abrégé d'une « parole » de Roger Bacon entendue par le général de l'ordre (Raymond Jofroy) retranscrite par ce dernier, Roger Bacon tenant cette parole d'Albert.⁶³ Pour saisir dans toutes ses éventualités l'effet de la renommée alchimique qui entoura le nom d'Arnaud de Vilanova, il faut s'interroger sur la fortune des condamnations de l'alchimie relevées dans le *Speculum medicinæ*, ses fortes paroles contre des « alchimistes insensés ». Chez au moins un alchimiste, j'ai découvert une prise en considération de *Speculum medicinæ*, cap. 31.⁶⁴ Dans un petit commentaire du *Rosarius philosophorum*, Bernard de Trèves y songea sans doute, quand il expliqua que le rôle de l'alchimiste ne se limitait pas à la formation d'un élixir mais, comme l'induisait Arnaud dans le *Speculum* (non cité par Bernard), à celle d'une forme « subtiliative » pareille à « une larme ».⁶⁵ Quant à Bernard de Grava,⁶⁶ l'auteur d'un commentaire du *Rosarius*, il s'inspira de *Speculum medicinæ*, cap. 66, exploitant l'image de l'alchimie pour expliciter le circuit du lait, et inférant que d'après maître Arnaud de Vilanova, l'alchimie nous dévoilait la forme de toute dissolution et multiplication des choses, a fortiori des métaux. Pour Bernard de Trèves et Bernard de Grava, il existait un lien organique entre son œuvre médicale et son œuvre alchimique, l'une éclairait et améliorait la compréhension de l'autre. De même, le *Testamentum philosophorum* du pseudo-Lulle témoignait de l'influence des écrits académiques d'Arnaud.⁶⁷ Mais qu'en est-il avant 1330-1340 ?

63. Sur ce texte, le *Verbum abbreviatum de leone viridi* (inc. : « recipe acetum fortissimum in maxima quantitate »), voir L. THORNDIKE and P. KIBRE, *Catalog of Incipits of Mediaeval Scientific Writings in Latin*, London 1963, 1317 (+ Index à l'entrée Raymond Gaufredi). *Sanioris medicinæ Magistri D. Rogeri Baconis Angli, De Arte chymicæ scripta* (ed.), Francfort 1603, 264-285. Il en existe une version anglaise.

64. Le *Testamentum* pseudo-lullien aurait aussi intégré la critique de *Speculum* 31. Voir M. PEREIRA et B. SPAGGIARI (eds.), *Il « Testamentum » alchemico attribuito a Raimondo Lullo, edizione del testo latino e catalano dal manoscritto Oxford*, Corpus Christi College, 244, Firenze : 1999, cap. I.48, 160.

65. Cf. *Bernardi Trevirensis ad Thomam de Bononia Medicum Caroli octavi (sic) Francorum Regis Responsio*, in J.-J. MANGET (ed.), *Bibliotheca chemica curiosa*, Genève 1702, II, 407b : « Et est aqua clarissima, sicuti oculi lachryma spiritualis facta, etc. quod facit aurum merum esse spiritum. Nam corpus non penetrat corpus, sed subtilis substantia spiritualis congelata, quae corpus penetrat et colorat ».

66. Cf. CALVET, *Œuvres*, 162-163. Alchimiste d'Avignon, dans un manuscrit Bernadus de Grava est présenté comme ayant œuvré « dans une fenêtre », à savoir dans un renforcement, une niche fermée par une lourde tenture. Bernard s'y livrait-il à des invocations pour accomplir le grand œuvre ? À comparer à ce qui est relaté dans le « Mémoire Colonna » à charge contre Boniface VIII fortement soupçonné d'adorer une idole « dans une fenêtre ». Cf. Jean COSTE, *Boniface VIII en procès. Articles d'accusation et déposition des témoins (1303-1311)*, Rome 1994, 52.

67. Cf. PEREIRA e SPAGGIARI (eds), *Testamentum*, XI, n. 8.

J'ai tâché de montrer que des textes alchimico-médicaux attribués à Arnau se diffusèrent dans les premières décades du XIVe siècle. Johannes Rupescissa qui apprit les rudiments de l'alchimie auprès de Geraud Pescher⁶⁸ et vers 1350 utilisa le *De aqua vitae et simplicis composita* pour écrire le *De consideratione quintae essentiae*, lui qui cita le *Tractatus parabolicus* dans le *Liber lucis* sembla connaître cette tradition alchimicomédicale d'Arnau en outre réputé comme ami des Spirituels et de la sainte Pauvreté. La piste des Spirituels serait-elle une bonne piste, Arnau dans le secret ayant cédé à quelques familiers les mystères de l'eau-de-vie qu'il destinait à de saints évangélisants ? Jusqu'à maintenant je n'ai pas emprunté cette voie car elle m'a paru ne mener nulle part même si le manuscrit catalan de Lehigh University⁶⁹ transmet un texte « fait à l'honneur du Seigneur Dieu et de ses amis accompli et expliqué par maître Arnaud de Villeneuve ».⁷⁰ Aucun indice ne vient étayer sérieusement cette thèse. D'une part, les Spirituels tel Angelo Clareno ont clairement exprimé leur méfiance envers l'alchimie et son promoteur dans l'ordre des Mineurs, le frère Élie de Cortone ; d'autre part, le discours des « Pauvres évangéliques » est structuré par des concepts apocalyptiques (Antéchrist, catastrophe, calamités, victoire de l'Agneau) inconnus des textes alchimiques avant Rupescissa.⁷¹ Et pourtant ce dernier a lu un écrit alchimique attribué à Arnau de Vilanova où l'auteur mettait en parallèle passion du Christ et passion du mercure (le *Tractatus parabolicus*). Le Catalan est alors plus qu'un médecin ouvert aux techniques de la distillation. Son nom est devenu une légende. On lui impute volontiers ici des textes d'alchimie transmutatoire comme le *Rosarius* et le *Flos florum*, là un traité de magie,⁷² un autre d'arpentage ;⁷³ on lui attribue même la recette de l'homoncule.⁷⁴ Or à tout mythe, il faut un récit. La littérature alchimique a conservé des contes et des anecdotes où maître Arnau apparaît comme un enseignant l'alchimie à Ramon Llull, où il apparaît aussi comme soignant avec l'élixir le Pape de la lèpre ou de la peste, le roi Robert

68. Cf. Paris, BnF lat. 4367, f. 156vb-158ra.

69. Bethlehem (Conn.), Lehigh University, ms. 1, f. 143b, manuscrit compilé par Arnaud de Bruxelles à Naples entre 1473 et 1490. Cf. WILSON, *Catalogue of Latin and Vernacular Alchemical Manuscripts in the United States and Canada*, « Osiris » 6 (1939), 501.

70. « A petitio de qui fonch composat lo libre. Aquest libre es fet a honor de nostre Senyor Deu e seus amats complit et explanat per mestre Arnau de Vilanova ».

71. Leah DE VUN, *Prophecy, Alchemy and the End of Time, John of Rupescissa in the Late Middle Age*, New York 2009, 94, 100.

72. Cf. CALVET, *Présentation du Liber experimentorum attribué à Arnaud de Villeneuve* (Paris, BnF, Lat. 7349, XVe s.), in Claire Kappler et Suzanne Thiolier-Mejean (eds.), *Alchimies Orient-Occident : arts et littératures du Moyen Âge et de la Renaissance*, Paris 2006, 127-138.

73. Cf. THIOLIER-MÉJEAN, *Contribution à la légende d'Arnaud : Arnaud de Villeneuve comme 'auctoritas' dans l'œuvre de Bertran Boysses d'Arles*, in « Arxiu de Textos Catalans Antics », 23/24, 457-508.

74. CALVET, *Œuvres*, 117.

du cancer,⁷⁵ anecdotes conformes aux légendes qui se répandent sur les grands auteurs d'*alchimica*, les pseudo-Bacon, pseudo-Albert ou pseudo-Thomas, tous désignés comme transmettant leur savoir de maître à disciple. Seul, Arnau de Vilanova est crédité d'un récit historique, de plus consigné dans les Gloses d'un illustre canoniste.

3. La légende alchimique d'Arnau de Vilanova

« Jean Andrea [notait B. Hauréau],⁷⁶ dans un passage souvent cité de ses additions au *Speculum* de Guillaume Duranti, rapporte que, devant tous les familiers du pape, en la ville d'Avignon, il convertit des lames de cuivre en lames d'or très pur, offrant de les soumettre aux épreuves de tous les orfèvres ».

Le père Juan A. Paniagua convenait qu'on pût situer l'origine de ce bruit à la cour de Boniface VIII.⁷⁷ Et jusqu'à dernièrement, on souscrit à l'idée qu'Arnau de Vilanova était non seulement médecin mais aussi un théologien et un alchimiste. C'est dire si la légende est incrustée dans la mémoire que la postérité a conservée de cet auteur médiéval. Pourquoi ?

Il faut, je crois, chercher des éléments de réponse en sondant davantage les *Additiones ad Speculum Durandi* dans lesquels, vers 1346-47, le canoniste bolognais Giovanni d'Andrea (c. 1275-1348) relatait une transmutation par le « très grand médecin et théologien, également alchimiste » Arnau de Vilanova.⁷⁸

Aucun document officiel ne venait à l'appui de cette annotation postérieure de quarante années après son passage à Rome.⁷⁹ Plus tard, le pape Clément V serait intervenu pour empêcher le développement d'une légende

75. M. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia. Un'indagine preliminare*, in J. PERARNAU (ed.), *Actes de la I trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova*, II, Barcelona 1995, 95-174, 172-173.

76. HAURÉAU, *Arnaud de Villeneuve*, 48.

77. PANIAGUA, *Notas*, 412, n. 35 : « Su testimonio recoge, pues, un rumor bastante próximo a su origen ».

78. MANGET (ed.), *Bibliotheca chemica curiosa*, I, 212 : « Davantage, de nos jours on a maître Arnaud de Villeneuve à la Curie romaine très grand médecin et théologien, également alchimiste (dont j'ai parlé à propos de l'observation du jeûne), qui consentit de soumettre à tout examen des baguettes en or qu'il avait fabriquées » (« *Plus nostris diebus habuimus magistrum Arnaldum de Villanova in Curia Romana summum medicum et theologum, de quo scripsi de observ. jeju. consilium, qui etiam magnus alchimista virgulas auri quas faciebat omni probationi submitti* »). Giovanni ANDREA, *Additiones*, in *Guglielmo Durante, Speculum giudiciale*, Venise, 1566, p. 767 AB (IV, V, *de crimine falsi*). PANIAGUA, *Notas*, 412, n. 35. À noter que, s'il rapportait la consultation de G. d'Andrea, Guglielmo Fabri ne mentionnait pas la transmutation imputée par le canoniste à Arnau. Cf. CRISCIANI (ed.), *Il papa*, 2002, 142-143.

79. PANIAGUA, *Notas*, 412, n. 35.

négative au sujet du médecin.⁸⁰ Le 24 août 1305, il faisait l'éloge de maître Arnau, « medicus », dont il appréciait le savoir et l'intelligence montrant en exemple sa vie, sa conversation et sa dévotion, « quia videbat eum in simplicitate et humilitate et obedientia et reverentia sedis apostolice more boni catholici ambulare ».⁸¹

Selon moi, la glose de G. d'Andrea note non un événement mais une rumeur liée à la légende alchimique du médecin, rumeur qui ne serait pas synchrone avec son séjour auprès du pape mais venue soit de ces années où le mythe se forgea,⁸² soit d'un ragot lancé par les cardinaux hostiles au Pape.⁸³ Voici mes raisons qui, pour lors, ne sont pas des certitudes.

La première et la plus évidente, c'est que Giovanni d'Andrea n'évoquait la transmutation qu'après avoir présenté Arnau comme médecin, théologien et alchimiste comme s'il se contentait de broder un récit sur un canevas fixé d'avance. Un savant d'un tel éclat, dont la période romaine fut effectivement marquée par une guérison quasi miraculeuse,⁸⁴ se devait de réussir une transmutation alchimique. Rappelons qu'émule d'Oldrado da Ponte, Andrea jugeait de l'alchimie comme d'un art licite.⁸⁵ L'argumentation historique achevant sa consultation l'éclairait d'un jour nouveau : l'alchimie devenait non seulement un art licite mais réalisable.

Plus précisément, pour G. d'Andrea, le problème se posait de la manière suivante. L'alchimie théorique n'était visiblement pas condamnable, la fabrication de la fausse monnaie à l'évidence oui. Andrea, qui reprenait l'argu-

80. Nous devons ce renseignement à une intervention de Francesco Santi pendant la Trobada. Dans le « Mémoire Colonna », Boniface VIII est appelé « alter Alchimus impius », par référence au prêtre Alcimus (Macc. 1, 7 et suiv.). Selon Jean Coste, l'auteur du Mémoire a sciemment transformé Alcimus en Alchimus de façon à présenter un Boniface s'adonnant aux sciences occultes. Si dans un contexte de dénonciation outrée, l'épithète Alchimus est à considérer avec prudence, qui nous empêche de le voir comme l'indice d'une pratique de l'alchimie encouragée par le pape ? Mais, rien ne dit qu'Arnau y fût mêlé. Dans le même Mémoire, il est toujours mentionné avec son seul titre de « medicus ». Cf. J. COSTE, *Boniface VIII en procès*, 263, 39.

81. Heinrich FINKE, *Aus Tagen Bonifaz' VIII*, Münster 1902, CCXI.

82. Jan Assmann parle alors d'une histoire « tissée dans la toile du présent ». Cf. J. ASSMANN, *Moïse l'Égyptien, un essai d'histoire de la mémoire*, trad. de l'allemand par Laure Bernardi (*Moses der Ägypter, Entzifferung eine Gedächtnisspur*), Wien 1998, Paris 2001, 36.

83. PANIAGUA, *Notas*, 413. En 1328, Giovanni d'Andrea se trouvait auprès du pape Jean XXII à Avignon. C'est peut-être à cette occasion qu'il recueillit le témoignage de cardinaux. Il était aussi le contemporain et le compatriote de Thomas de Bologne, également alchimiste. Cf. Notice de S. STELLING-MICHAUD, *Jean d'André*, in *Dictionnaire de Droit Canonique*, VI (1957), 89-92.

84. Nicolas WEILL-PAROT, *Arnaud de Villeneuve et les relations possibles entre le sceau du Lion et l'alchimie*, in « *Arxiu de Textos Catalans Antics* », 23/24, 269-280.

85. Cf. MANGET, I, 210-216 ; F. MIGLIORINO, *Alchimia lecita*, in « *Quaderni Medievali* », 11 (1981), 6-41. S. MATTON, *Scolastique et alchimie*, Paris-Milan 2009, 14-16.

mentaire d'Oldrado da Ponte, ajouta ce point qui lui semblait important.⁸⁶ Le cas d'Arnaud ayant réussi une transmutation à Rome et l'ayant soumis à l'examen des cardinaux montrait que seul un clerc illustre pouvait accomplir un tel exploit. Cela ne pouvait advenir que dans un lieu hors du commun, au vu et au su des plus hautes autorités. Oui, l'alchimie est licite, oui elle est possible mais sous certaines conditions, un de s'incarner en un personnage extraordinaire, deux d'obtenir un témoignage fiable. Pour lui, sans aucun doute, les trois fonctions d'Arnaud (médecine, théologie et alchimie) s'étaient manifestées à la Curie romaine.

La mention du canoniste ne constitue pas l'unique source des prouesses d'Arnaud à la cour de Boniface VIII. Il faut aussi explorer plus à fond un autre récit conservé dans la *Correctio fatuorum* ou *Correctorium alchemiæ* (inc. « Cum omnium rerum emendatio »). Ce texte attribué à Ricardus Anglicus, un alchimiste cité dans le manuscrit de Palerme, a été composé dans les années 1350/60.⁸⁷ La *Correctio* est peut-être une réponse à la décrétale de Jean XXII (« Spondent quas non exhibent divitias pauperes ») qui mettait en cause l'alchimie.⁸⁸

Elle est aussi une réaction au chapitre 31 du *Speculum medicinæ*. D'une part son auteur ne ménage guère les alchimistes sophistes, les « truffatores » qui œuvrent à partir d'œufs, des yeux d'animaux, du sang d'homme roux, de basilic et d'excréments humains, d'autre part son intitulé (*Correctio fatuorum*) évoque les « fatui » dénoncés par Arnaud. Celui-ci y est cité comme un médecin très expert qui aurait soigné le pape Innocent⁸⁹ avec une médecine à base d'or obtenue par le magistère de l'Art selon la nature (« per artis magisterium

86. MIGLIORINO, *Alchimia lecita*, 31, 36. Il signale un autre jurisconsulte, Matteo d'Afflitto (vers 1550-), favorable à l'alchimie comme ses devanciers (Oldrado et G. d'Andrea). D'Afflitto souligne que pour qui cherche à connaître comment se fait or fin et bon, or véritable, il faut lire d'Arnaud les *Rosarius*, *Flos florum* et l'*Epistola super alchimia*, trois livres par ailleurs publiés avec le *Novum Lumen* par Thomas MURCHI dans *Opera Arnaldi*, Lyon 1504.

87. Pour la tradition manuscrite voir THORNDIKE, *A History of Magic and Experimental Science*, New York 1934, III, 106-108 ; THORNDIKE and KIBRE, *Catalog*, 327, 328. Pour la tradition imprimée, voir Joachim TELLE, *Ricardus Anglicus* in K. RUH (ed.), *Die Deutsche Literatur des Mittelalter*, VIII (1992), 37-41. Deux versions connues. Pour les besoins de l'article, nous avons consulté pour la première : héritiers d'E. ZETZNER, *Theatrum chemicum*, II, Strasbourg 1659, 385406 ; MANGET, *Bibliotheca chemica curiosa*, II, 266-275 ; pour la seconde : *Artis Auriferæ*, Bâle 1610, I, 349-369 ; MANGET, *Bibliotheca chemica curiosa*, II, 165-171.

88. La *Correctio* replace l'alchimie dans le cadre aristotélicien de la philosophie naturelle. Voir cette phrase fort significative tirée de la version abrégée du manuscrit latin 14006 de la Bibliothèque nationale de France, f. 35v qui commence par une citation d'ARISTOTE, *Physique*, II, §8, 199a : « *Et ideo ars incipit perficere ubi natura deficit quod patet in multis artificium operibus laicorum scilicet natura perducit lignum, ignis cinerem, ars vero vitrum quamvis ipsa natura mediante arte laboret* ».

89. Peut-être Innocent VI, pape de 1352 à 1362.

sequentis naturam »).⁹⁰ Mon analyse de cet extrait de la *Correctio* serait la suivante : Ricardus anglicus adapta aux circonstances du temps (la Peste,⁹¹ Innocent VI) l'histoire d'Arnau à la cour pontificale en faisant de ce dernier un spécialiste aguerri de l'or potable. Que devient alors la transmutation des lames de fer (ou de cuivre) en lames d'or dans la *Correctio* ? Elle se retrouve rejetée à la fin du paragraphe et rapportée non au Catalan mais à saint Jean l'Évangéliste.⁹² Or, depuis la *Legenda aurea*, l'apôtre Jean est présenté comme le saint patron des alchimistes. Vincent de Beauvais lui reconnaissait d'avoir transmuté des lames en or.⁹³ Mon opinion serait que Giovanni d'Andrea ayant un vague souvenir d'un Arnau⁹⁴ actif à Rome comme médecin et comme alchimiste lui attribua sans vérification préalable une transmutation autrement dite de saint Jean l'Évangéliste que nous retrouvons d'autre part dans la *Correctio* de Ricardus,⁹⁵ un texte alchimique du XIVe siècle ayant également gardé la trace du médecin à Rome non plus comme alchimiste de profession réalisant des transmutations mais comme maître de l'or potable, conforme dès lors à l'image qu'en donnait Bernard de Trèves.⁹⁶ Mais de gratifier Arnau du même genre de transmutation que celle de saint Jean l'évangéliste en faisait un clerc d'exception, un homme quasi divin : un médecin qui guérit,⁹⁷ un

90. *Artis Auriferæ*, I, 1610, 363-364 : « Cum ergo aurum tanti vigoris sit apud vulgares, et hoc in sua prima dispositione manens, quare non mirum, sicut expertum est, si aurum in medicinis per artis ministerium sequentis naturam redigatur, et eius virtus subtilietur per digestionem decoctionis, et qualitatum purgationem, quod multas seu omnes aegritudines habeat tunc curare. Quod patet per Arnoldum de Villa Nova peritissimum medicum, qui dominum Innocentium Papam cum hac medicina ab infirmitate, caeteris medicis incurabilem liberavit ».

91. Voir Paris, lat. 14006, f. 35v-40v, f. 39. ZETZNER, *Theatrum chemicum*, II, 398. MANGET, *Bibliotheca chemica curiosa*, II, 272 (« ... qui dominum Innocentium a peste incurabili cum hac medicina ... »). Selon Crisciani et Pereira, dans les textes qu'elles étudient et qui proposent des médications alchimiques pour lutter contre la peste (1348), Arnau de Vilanova est *the chief reference author*. Aux traités qu'elles exploitent dans leur article commun, il faut ajouter la version occitane des *Recepta*. Cf. CRISCIANI e PEREIRA, *Black*, 39, n. 3.

92. *Artis*, 1610, 365 : « Quare fatigamini in huiusmodi rebus altis ad quas venire non potestis taliter laborando, nisi miraculose eveniat, ut accidit beato Ioanni qui de virgulis fecit aurum ». Voir aussi MANGET (ed.), II, cap. XI, 170b et cap. XIV, 276b. À comparer à la notice de Vincent de Beauvais (« qui de virgis fecit aurum / gemmas de lapidibus »). Cf. n. suiv.

93. Cf. F. SECRET, *Littérature et Alchimie. La Légende saint Jean, Alchimiste*, in «Bibliothèque d'Humanisme et de Renaissance», XL (1978), 301-316.

94. Toute ma cogitation provient de la distinction qu'opère J. Assmann entre « figure du souvenir » et « figure de l'histoire » : « Pour celui qui se souvient, [dit-il], une figure du souvenir possède une signification décisive, définitoire ; une figure de l'histoire, elle, est intéressante dans le meilleur des cas ». Cf. J. ASSMANN, *Moïse*, 255.

95. Ricardus mettait bien en évidence le caractère miraculeux de cette transmutation.

96. La *Correctio* est parfois imputée à Bernard de Trèves, par exemple dans le Paris, BnF, lat. 14006, f. 35v-40v.

97. Paniagua, repris par C. Backman, mentionne le témoignage d'un cardinal (anti-Boniface) s'exclamant : « Ah ! si ce maître n'était pas venu, le pape serait déjà mort et enterré ».

théologien dont les interprétations sont pertinentes⁹⁸ et un alchimiste se livrant à des opérations qui tiennent du miracle. La légende alchimique d'Arnau était à son apogée, incontestée et d'une belle fécondité. La fortune de la consultation du canoniste était assurée.⁹⁹ On la retrouve citée en introduction dans un florilège de la fin XIVe siècle (le *Rosarium philosophorum*).¹⁰⁰ La transmutation présumée du médecin devant la Curie a donc valeur de preuve irréfutable.

Nous avons un écho de cette légende dans le livre de Christine de Pisan, le *Livre des Fais et Meurs du roy sage Charles*.¹⁰¹ Charles V, disait-elle, insista auprès d'un alchimiste d'Avignon formé par Arnau pour qu'il se rendît à la cour royale.

« Le sage roy Charles, qui se delictoît singulierement en tous hommes de science, entendî que, vers Avignon, avoist un speculatif clerc qui tenoit vie de philosophes, et moult subtilement ouvroit en l'art d'arquemie, en laquelle avoit ja, si comme l'en disoit, ataint de moult beaux et notables poins ; et avoit esté ce dit clerc disciple de maistre Arnault de Villeneuve qui moult fu en science solemnel homme et tonoyent aulcuns qu'il ataigny a la pierre des philosophes »

Il y serait bien reçu et pourrait travailler en toute quiétude. Notre homme finit par accepter après avoir refusé, car il était pauvre, humble de cœur et plus méditatif que préparé à la vie de courtisan. Christine le comparait à Diogène. L'intérêt pour nous, c'est que dans cette chronique, le Catalan soit nommé comme le maître d'une école alchimique¹⁰² d'où sortent des clercs plus spéculatifs qu'assidus aux travaux pratiques et rappelant par leurs mœurs Diogène, le philosophe de l'Antiquité célébré pour son indifférence aux honneurs. Les frères du tiers-ordre franciscain, les Fratricelli, les Béguins par plusieurs aspects de leur conduite ont pu apparaître comme des Cyniques, vagabondant en ascète et raillant les privilèges des riches. De plus, la ville d'Avignon n'était

Robert Lerner rapporte ce propos de Boniface VIII faisant l'éloge d'Arnau auprès du roi de Naples : « Je n'ai jamais trouvé de Catalan qui m'ait fait autant de bien. Il réalisa pour moi un sceau d'or, soulagea mes douleurs de la pierre et d'autres. Il me garda en vie ». Cf. PANIAGUA, *Notas*, 413, n. 38 ; BACKMAN, *Body*, 144, n. 7 ; R. LERNER, *The Pope and the Doctor*, « Yale Review », 78, n°1, 1988-1989, 71.

98. G. d'Andrea le cite par ailleurs « à propos de l'observation du jeûne ».

99. Voir aussi *Primum Testamentum* in M. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, 172-174.

100. *Rosarium philosophorum* in MANGET (ed.), *Bibliotheca chemica curiosa*, II, 89a.

101. S. SOLENTE (ed.), *Livre des Fais et Meurs du roy sage Charles*, Paris 1940, II, XVII, 64-66.

102. *Ibid.* : « Et avoit esté ce dit clerc disciple de maistre Arnault de Villeneuve, qui moult fu en science solemnel homme, et tenoyent aulcuns qu'il ataigny à la pierre des philosophes ».

pas évoquée par hasard. Car outre d'avoir été la cité des papes, elle était aussi celle des alchimistes. Un exemplaire du *Rosarius* pseudo-arnaldien (*inc.* « Iste namque liber ») y fut copié, Bernardus de Grava y œuvra. Qu'un enseignement de ce type y fût dispensé constitue une hypothèse fort probable. Le livre de Christine de Pisan nous ramène à l'époque du roi Charles V (roi de 1364 à 1380) et de son féal conseiller Philippe de Mézières qui légua au couvent des Célestins plusieurs ouvrages. Parmi eux, le parchemin 2872 de la Bibliothèque de l'Arsenal dont j'ai parlé plus haut. Ce manuscrit transmet des *alchimica* d'alchimie transmutatoire comme la traduction française du *De perfecto magisterio* du pseudo-Aristote (*Livre du Parfait magistère*, f. 416-425v) ou le *Livre des Dissolutions solennes* (f. 462-473), il s'achève avec le poème de Jean de Meung extrait du *Roman de la Rose*. Nonobstant, la section alchimique d'Arsenal 2872 est largement dominé par l'aspect médical de l'alchimie. Le *Rosarius*, traduit en français, est ici attribué à Arnau de Vilanova, de même, plus loin, son nom apparaît dans une « pratique de la pierre et de l'yaue de mercure ». ¹⁰³ Au folio 475, on peut lire que c'est bien avec cette « vertu divine » que le fils du roi d'Aragon, le duc Henri de Gironne, fut guéri de la lèpre (« meselerie ») contractée de manière accidentelle auprès d'une femme. Il semble donc qu'à partir des années 1350-1370, fût-il donné à des textes de pure alchimie transmutatoire comme la *Defloratio*, auprès des clercs les plus avertis comme Bernard de Trèves ou le frère mineur qui composa la section alchimique d'Arsenal 2872, le patronyme prestigieux d'Arnau de Vilanova était lié à des ouvrages ayant un rapport (direct ou indirect) avec l'or potable ou eau divine ou eau philosophique. ¹⁰⁴ Néanmoins, les trois fonctions du Catalan (médecin, théologien, alchimiste) attachés à sa légende et la nourrissant de textes et d'attributions diverses, ces trois fonctions étaient au XIVe siècle indissociables.

Giovanni d'Andrea, Johannes de Rupescissa, Bernard de Trèves, Nicolas de Cuse, ¹⁰⁵ Geoffrey Chaucer, Christine de Pisan, tous ont cru à cette légende d'un Arnau trois fois savant. Plus tard, alors que l'alchimie perdait de son prestige auprès de clercs comme Pétrarque, à côté d'Albert et de Ramon Lull, le nom d'Arnau de Vilanova brillait encore de tout le lustre que la postérité lui accorda. Arnau resta longtemps l'alchimiste et le médecin le plus fiable du Moyen-Âge.

103. Cf. J. CORBETT, *Catalogue des manuscrits alchimiques latins, manuscrits des bibliothèques publiques de Paris antérieurs au XVIIe siècle*, Bruxelles 1939, I, 282. Dans ce texte d'alchimie médicale, Arnau est signalé comme un des concepteurs avec Theophilus de la « pierre de mercure ». Theophilus compte parmi les philosophes de la *Turba philosophorum*, il y révèle la recette de l'élixir. Cf. Julius RUSKA (ed.), *Turba philosophorum*, Berlin 1931, sermo XII, 131-133.

104. Cf. CRISCIANI e PEREIRA, *Black*, 39, n. 3.

105. Sur Nicolas de Cuse qui possédait dans sa bibliothèque des œuvres alchimiques d'Arnau et ne douta jamais de leur authenticité, voir Rudolf HAUBST, *Les études sur manuscrits entreprises par Nicolas de Cuse dans sa jeunesse, en 1428, à Paris*, in A. CAZENAVE, J.-F. LYOTARD (eds.), *L'Art des Confins, Mélanges offerts à Maurice de Gandillac*, Paris 1985, 83-91, 83-84, 86, 88.

LLUÍS CIFUENTES I COMAMALA

LA BIBLIOGRAFIA MÈDICA CATALANA
D'ARNAU DE VILANOVA:
ESTAT DE LA QÜESTIÓ I NOUS TEXTOS
(amb una nota sobre la difusió a Catalunya d'una *Vida* d'Arnau)¹

*En record de Luis García Ballester,
homenot arnaldista*

Aquest article no tracta tant de la vida d'Arnau de Vilanova i de les obres sortides de la seva ploma, com de la difusió de la imatge i el nom d'Arnau i de les seves obres, tant les autèntiques com les considerades espúries. Per a il·lustrar-ho, presenta dos casos diferents: per una banda, una coneguda *Vida* d'Arnau en una còpia feta a Catalunya a finals del segle XV inèdita per als arnaldistes; per l'altra, un estat de la qüestió sobre les obres mèdiques arnaldianes o atribuïdes a Arnau que van circular en català. En apèndix, es publica la còpia de l'esmentada *Vida* d'Arnau i un corpus de receptes i textos a ell atribuïts majoritàriament inèdits o mal coneguts.

I. DIFUSIÓ CATALANA D'UNA VIDA D'ARNAU

El manuscrit 123 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona és un recull d'anotacions personals, amb textos i fragments copiats d'aquí i d'allà —però sobretot d'autors clàssics llatins— per l'arxiver reial, historiador i lletraferit humanista català Pere Miquel Carbonell (Barcelona, 1434-1517).² Tot

1. Aquest treball s'inscriu en el projecte de recerca «Corpus digital de la ciencia medieval en la Corona de Aragón y su contexto latino y románico: obras vernáculas, Arnau de Vilanova y Vicent Ferrer» (FFI2011-29117-C02), dirigit per Lluís Cifuentes i finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad (MECO) <<http://www.sciencia.cat>>, i en el grup «Cultura i literatura a la baixa Edat Mitjana» (SGR 2009-1261), dirigit per Lola Badia i consolidat i finançat pel Departament d'Economia i Coneixement de la Generalitat de Catalunya <<http://www.narpan.net>>. L'autor és membre del Centre de Documentació Ramon Llull (CDRL) i de l'Institut de Recerca en Cultures Medievales (IRCV) de la Universitat de Barcelona. Agraïments: Montserrat Cabré (Universidad de Cantabria), Antònia Carré (Universitat Oberta de Catalunya), Sadurní Martí (Universitat de Girona), Michael R. McVaugh (University of North Carolina) i Joan Santanach (Universitat de Barcelona).

2. Descrit a Francesc X. MIQUEL I ROSELL, *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, 4 vols., Madrid, Direcciones Generales de Enseñanza Universitaria y

i la preponderància del llatí, el recull conté també alguns textos en català, entre els quals un poema consolatori sobre la pesta (*Contra adversa fortuna*) escrit sobre models marquians «estant pestilent la ciutat de Barcelona» (molt probablement el 1457) i una recepta «per a mal de pedra, arenes e pàssia còlica», un i altra del metge valencià Ferran d'Ayerbe («Ferrando de Aerve»), que va ser protofísic del conestable Pere de Portugal, rei dels catalans. No són aquests, però, els textos que ara interessen aquí, sinó un aplec de biografies de metges cèlebres en llatí («De medicis celeberrimis») que ocupa els ff. 6r-7r i de les quals l'arxiver no indica la font.

L'interès de Carbonell per les biografies de personatges cèlebres, que a Catalunya havia volgut introduir el seu amic Jeroni Pau, respon a una arrelada moda entre els humanistes, que beu en la tradició clàssica. En aquest àmbit, Carbonell va elaborar l'obra *De viris illustribus catalanis* (1476), que conté un conjunt de quinze biografies dels homes de lletres (llatines) catalans del seu temps que ell considerava més destacats, entre ells el metge valencià Joan de Bònia.³ És en aquest context que cal entendre la còpia d'aquestes biografies mèdiques, en la seva notable i vanitosa cal·ligrafia.

L'existència d'aquesta còpia no és desconeguda pels historiadors de l'humanisme català ni tampoc per una part dels historiadors de la medicina i els paleògrafs. Alguns d'ells n'han donat notícia des de fa temps en diferents treballs, però en cap cas no n'han identificat la font.⁴ El fet d'iniciar-se amb una

de Archivos y Bibliotecas, 1958-1969, vol. 1, 156-61; Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. 2.1 (Barcelona: Biblioteca Pública Episcopal i Biblioteca de la Universitat), compilació a cura d'Eulàlia MIRALLES i Maria TOLDRÀ, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2000, pp. 114-21, en xarxa a Eulàlia DURAN (dir.) i Maria TOLDRÀ (coord.), *Manuscrits catalans de l'Edat Moderna* (MCEM), <http://mcem.iec.cat/veure.asp?id_manuscrits=1054>; i a Vicenç BELTRAN, Gemma AVENOZA i Lourdes SORIANO (dir.), *Bibliografia de textos antics catalans, valencians i balears* (BITECA), <http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/biteca_ca.html>, manid 1364. Sobre Carbonell, vegeu la biobibliografia de Mariàngela VILALLONGA, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, s. v.

3. Edició a Manuel de BOFARULL I DE SARTORIO (ed.), *Opúsculos inéditos del cronista catalán Pedro Miguel Carbonell, ilustrados y precedidos de su biografía documentada*, 2 vols., Barcelona, Impr. del Archivo (CODOIN, 27-28), 1864-1865, vol. 2, 237-48; i a Mariàngela VILALLONGA, *Dos opuscles de Pere Miquel Carbonell*, Barcelona, Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1988, 48-113.

4. Josep DANON BRETOS, *Manuscritos de medicina existentes en la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, dins «Medicina & Historia», 2a època, 4-12, núm. 2-6, 9, 11-12, 16, 18, 21, 23, 25, 27, 29-30 (1971-1974), al vol. 4, núm. 2, 3 (reprodueix les dades de l'inventari de manuscrits de la biblioteca); Josefina MATEU IBARS, *Manuscrits de medicina i ciències afins a la Biblioteca Provincial i Universitària de Barcelona*, dins «Gimbernat», 1 (1984), 185-203, a 187 i 190 (llista dels metges biografiats); Mariàngela VILALLONGA, *Humanistas italianos en los manuscritos de Pere Miquel Carbonell*, dins José María MAESTRE MAESTRE, Joaquín PASCUAL BAREA i Luis CHARLO BREA (eds.), *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: homenaje al profesor Luis Gil*, Alcañiz-Cádiz, Ayuntamiento de Alcañiz-Universidad de Cádiz, 1997, vol. 2.3, 1217-24, a

vida d'Arnau de Vilanova (f. 6r) que, en aquesta còpia, és deconeguda pels arnaldistes,⁵ justifica que se'n torni a donar notícia aquí.

Aquestes biografies són extractes procedents de les *Cròniques de Nuremberg* o *Liber chronicarum* del també metge i historiador humanista alemany Hartmann Schedel (Nuremberg, 1440-1514), una història universal il·lustrada que va ser encarregada i publicada a Nuremberg per Anton Koberger el 1493.⁶ Aquests extractes són —per aquest ordre en la còpia de Carbonell— les biografies d'Arnau de Vilanova («Arnaldus de Vilanova, provintialis, magnus philosophus...», Schedel f. 224r), Dino del Garbo («Dinus de Garbo, medicus florentinus...», Schedel f. 224r), Gentile da Foligno («Gentilis Fulginas, perusinus, prestabilis sapientie...», Schedel f. 224r), Taddeo Alderotti («Thadeus, natione florentinus, medicus celeberrimus...», Schedel f. 218r), Galè («Galienus, medicus doctissimus...», Schedel f. 113v) i Hipòcrates («Hippocrates, filius Eraclidis...», Schedel f. 73r). No han estat editats ni confrontats amb l'original de Schedel.

S. Giralt, que ha estudiat i editat la vida d'Arnau de Vilanova escrita per Schedel,⁷ informa que la font de l'alemany va ser el *Chronicon sive Summa historialis* d'Antonino da Firenze (Antoninus Florentinus), escrit vers 1440-1459 i imprès, en les seves primeres edicions, precisament a Nuremberg i per Anton Koberger, el 1484 i el 1491.⁸ Afegeix Giralt que Antonino va extreure la informació de la *Nuova cronica* de l'historiador florentí Giovanni Villani (1308-1348).⁹

1218 (llista de biografies, les quals «podríamos suponerlas escritas por el propio Carbonell [aunque habrá que estudiarlo más a fondo], puesto que mantienen el estilo de su famoso opúsculo *De viris illustribus catalanis* [...] Carbonell, o el anónimo autor, describe las biografías de seis médicos famosos»). Quant a les descripcions del ms., MIQUEL, *Inventario general*, vol. 1, 158, dóna l'incipit i l'èplicit del conjunt i els noms dels metges biografiats; DURAN (dir.), *Repertori*, vol. 2.1, dóna l'incipit i l'èplicit del conjunt, amb el nom d'Arnau (115), i la bibliografia (119), i per a l'autoria remet a VILALLONGA, *Humanistas italianos* (120); i BITECA, manid 1364, només cita en nota que té «biografies de metges».

5. No s'esmenta a Sebastià GIRALT I SOLER, *Vides modernes d'Arnau de Vilanova*, dins «Faventia», 28, 1-2 (2006), 137-45.

6. Vegeu-ne la reproducció electrònica de l'exemplar de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic a <http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00034024/image_1>.

7. GIRALT, *Vides modernes*, 139 i 143 (Apèndix I). Vegeu-la a l'incunable a <http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00034024/image_521>. Schedel també va copiar manuscrits arnaldians: vegeu ARNAU DE VILANOVA, *Regimen Almarie*, ed. Michael R. McVAUGH i Lluís CIFUENTES, Barcelona, Universitat de Barcelona-Fundació Noguera («AVOMO», X.2), 1998, 129-30.

8. Part III, títol XXI, cap. II, § 8, f. 116r. Una reproducció electrònica (ed. de 1491) a <<http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/inc-v-28-iii/0269>>. GIRALT, *Vides modernes*, no cita aquestes edicions de Nuremberg, que són la font directa més probable de Schedel, sinó una altra de Basilea. Carbonell posseïa les obres d'Antonino (VILALLONGA, *Humanistas italianos*, 1218).

9. Llib. x, cap. 3. Edició crítica de Giuseppe Porta, Parma, Fondazione Pietro Bembo-Ugo Guanda, 1991, vol. 2, 212-13. Vegeu-ne el passatge a <http://it.wikisource.org/wiki/Nuova_Cronica/Libro_decimo>.

Carbonell va reunir una notable biblioteca, amb adquisicions fetes tant al país com a l'estranger, que s'ha anat coneixent des dels estudis de J. Rubió i Balaguer. Tenia sobretot clàssics llatins, obres de temàtica religiosa i d'història. En aquest últim camp, l'obra de Schedel li havia d'interessar per raons òbvies i, tot i que no n'hi ha constància, en devia obtenir un exemplar ben aviat. El manuscrit 123 de la Universitat de Barcelona va ser elaborat durant els anys de transició del segle XV al XVI; poc després de les biografies mèdiques, hi ha copiats textos datats en els últims anys del segle XV, entre els quals l'*Epistola de consolatione pestilentie* —un text moral, però amb alguns continguts mèdics— escrita per ell i adreçada al seu fill Francesc el 1494 (ff. 12r-16v).¹⁰

Participant com ho feia dels gustos humanistes i per la seva atracció pel món de les lletres, no ha de sorprendre que Carbonell se sentís interessat pels perfils biogràfics d'autors clàssics, o que havien escrit en llengües clàssiques, que apareixen al text de Schedel. Metges en aquest cas, però això, a banda de donar coherència al recull, era secundari. Assumint això, convé preguntar-se quina mena de biografia d'Arnau de Vilanova arriba a Catalunya de la mà de Carbonell.

Aquesta biografia d'Arnau és ben particular, tant que fa que sigui poc o gens considerada pels qui s'hi han apropat amb interessos historicomèdics. Efectivament, tot i que hi és qualificat d'entrada de «magnus philosophus», se centra únicament en l'escatologia arnaldiana, en particular en el seu suposat caràcter herètic, que focalitza en l'obra *De adventu Antichristi* (París, 1299) i els problemes que li va comportar a la Universitat de París i amb la Inquisició. I, tot i amb això, tampoc no és emprada, o contextualitzada, pels especialistes en l'Arnau espiritual.¹¹

El fragment no aporta novetats, certament, però és d'interès per documentar la difusió, des de la primeria del segle XIV mateix, d'una certa visió d'Arnau de Vilanova i de la seva obra espiritual, de la qual ja s'han donat enraonades explicacions.¹² Tanmateix, a la desqualificació del profetisme apoca-

10. Sobre aquest tema, també hi ha copiat (ff. 17r-38r) el *Libellus in quo agitur an liceat fidelibus sine peccato fugere a loco in quo pestis viget*, del bisbe, diplomàtic i humanista castellà Rodrigo Sánchez de Arévalo (1468), amb un colofó de Carbonell datat el 1489.

11. Josep PERARNAU I ESPELT, *El text primitiu del De mysterio cymbalorum Ecclesiae d'Arnau de Vilanova. En apèndix el seu Tractatus de tempore adventus Antichristi*, dins «ATCA», 7-8 (1988-1989), 7-169, que edita l'obra, esmenta puntualment les dates donades per Villani (29 n.). Sobre l'obra i el seu context, vegeu Josep PERARNAU I ESPELT, *Sobre la primera crisi entorn el De adventu Antichristi d'Arnau de Vilanova (París 1299-1300)*, dins «ATCA», 20 (2001), 349-402; IDEM, *Sobre l'estada d'Arnau de Vilanova a París, 1299-1300: les dues dates dels textos*, dins «ATCA», 28 (2009), 623-28, i la bibliografia que s'hi cita.

12. Vegeu Sebastià GIRALT I SOLER, *El mite d'Arnau de Vilanova, de l'Edat Mitjana al Renaixement*, dins «Estudi General», 23-24 (2003-2004), 127-42, en part. 128-30, on analitza les biografies de Villani i d'Antonino, i la bibliografia que cita. També a ARNAU DE VILANOVA, *Epistola de reprobacione nigromantie fictionis (De improbatione maleficiorum)*, ed. Sebastià GIRALT, Barcelona, Universitat de Barcelona-Fundació Noguera («AVOMO», VII.1), 2006, 177-78.

líptic des de posicions religioses ortodoxes, a la caricaturització del missatge de reforma socioreligiosa arnaldiana, en última instància, a l'heterodòxia religiosa i les condemnes inquisitorials, penso que, en el cas concret de la font darrera de Schedel, convindria afegir-hi una altra motivació: la tendenciositat política. En efecte, el gran cronista Giovanni Villani escriu des dels posicionaments del partit güelf i, tot i que sovint manté l'esperit crític, s'oposa amb vigor a tot el que provingui de l'àmbit gibel·lí. I Arnau, com a súbdit i persona molt propera a Jaume II, hi provenia en grau superlatiu. Aquest conflicte, en el qual s'havia vist immersa la Corona d'Aragó, encara era candent durant les primeres dècades del segle XIV, però a finals del segle XV ja només tenia interès històric, llibresc. Exactament l'interès que manifesta Carbonell per aquesta vida d'Arnau, de qui, tanmateix, no havia d'ignorar el destacadíssim vessant mèdic.

Malgrat tot el que s'ha dit fins ara, però, aquest no sembla l'únic interès de Carbonell a l'hora de copiar les esmentades biografies mèdiques. Com ha destacat M. Vilallonga, i abans havia apuntat N. Font i Sagué, i com hem anat veient aquí, la primera part del manuscrit manifesta una destacada preocupació per la medicina i, en particular, per la pesta, amb tot de continguts mèdics o morals que s'hi relacionen.¹³ No és l'únic llibre de Carbonell sobre el tema, perquè seu havia estat també l'actual ms. 591 de la mateixa Biblioteca de la Universitat, amb els tractats de pesta de Sanç de Ridaura, Joan de Tornamira i Joan Jacme, i anotacions de la seva mà.¹⁴ I no està de més tenir en compte que és en aquest ambient de preocupació per la pesta, i en aquests mateixos cercles intel·lectuals humanistes de Barcelona, que el jurista Joan Vilar, amic de Carbonell, va traduir al català el *De epidemia et peste* de Valasc de Tarenta (*Tractat de l'epidèmia e de pestilència*), amb edicions el 1475 i el 1507.¹⁵ En la llibreta de notes de Carbonell, les biografies mèdiques també formen part d'aquest context.¹⁶

La còpia de Carbonell és literal i molt correcta, si bé es permet d'introduir correccions en el llatí, que s'expliquen pel seu esperit d'home de lletres humanista (i pedant). La biografia d'Arnau és editada, convenientment col·lacionada amb l'original, a l'Apèndix 1 d'aquest article.

13. Norbert FONT I SAGUÉ, *Historia de les ciències naturals a Catalunya, del segle IX al segle XVIII*, Barcelona, La Hormiga de Oro, 1908 [reimpr. facs.: Barcelona, Altafulla, 1978], 96-98, sense esmentar les biografies; VILALLONGA, *Humanistas italianos*, 1218-1220.

14. FONT, *Historia de les ciències*, 94; MIQUEL, *Inventario general*, vol. 2, 129; DURAN (dir.), *Repertori*, vol. 2.1, 120. Sobre el tractat de Ridaura, vegeu Antoni CARDONER I PLANAS, *Un texto medieval acerca de la peste desconocido hasta la fecha*, dins «Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica», 9 (1957), 93-94.

15. Vegeu una reproducció electrònica de l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya de la reimpressió de 1507 a <<http://www.lluisvives.com/FichaObra.html?Ref=11046>>.

16. Encara que segurament és accidental, ja fa notar VILALLONGA, *Humanistas italianos*, 1218, que a la de Gentile da Foligno es destaquen els seus *consilia* contra la pesta.

II. MÉS ENLLÀ DEL *REGIMEN SANITATIS*

La circulació de traduccions catalanes d'obres mèdiques d'Arnau de Vilanova, o d'altres que li van ser atribuïdes, és coneguda des de fa temps, sobretot gràcies a les edicions de M. Batllori.¹⁷ Quan es parla d'aquest tema, però, es pensa tan solament en l'esplèndida traducció de Berenguer Sarriera del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, o bé es tenen en compte només els textos conservats i s'oblida que en van circular alguns altres que actualment coneixem però que ara per ara hem de donar per perduts.¹⁸ En una publicació anterior, vaig traçar un 'mapa' general de les obres de ciència i tècnica que van circular en català des de finals del segle XIII fins a la primeria del segle XVI, tant conservades com perdudes, segons els coneixements que llavors se'n tenien.¹⁹ Hi són ressenyades cinc obres d'Arnau i dues més d'atribuïdes que escauen a l'àmbit de la medicina.

A la II Trobada d'estudis sobre Arnau de Vilanova (Barcelona, 2004) vaig ampliar i posar al dia les notícies que havia publicat sobre els apòcrifs alquímics que van circular al seu nom en català.²⁰ En aquesta ocasió, presentaré les obres mèdiques, originals i atribuïdes, conservades i perdudes, ara en unes pàgines monogràfiques i no disperses entre molt d'altre material que no hi té relació, la situació actual, novetats i perspectives de recerca futura, i un corpus de textos inèdits breus, majoritàriament receptes, que és editat en apèndix.

17. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, ed. a cura del P. Miquel BATLLORI; pròleg de Joaquim CARRERAS I ARTAU, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», A 54-56), 1947, 2 vols. (vol. 2: *Escripts mèdics*). La introducció general i la del vol. 2 han estat reimpreses dins Miquel BATLLORI, *Obra completa*, vol. 3 (*Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*), València, Tres i Quatre, 1994, 151-77 i 233-57.

18. M. Batllori ja va intuir que podien haver existit més obres arnaldianes traduïdes al català, però no ho va poder provar: vegeu ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 54 i ss.

19. Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona-Palma, Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, 2006 [2a ed. revisada i ampliada de l'original de 2002, amb una Addenda a les pp. 411-54]. Suplements a *Sciència.cat* <<http://www.sciencia.cat/suplements.htm>>. Recensió de Michela Pereira a «ATCA», 23-24 (2005), 535-38.

20. Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *Les obres alquímiques 'arnaldianes' en català a finals de l'Edat Mitjana*, dins «ATCA», 23-24 (2004-2005), 129-50. Vegeu també Antoine CALVET, *Les œuvres alchimiques attribuées à Arnaud de Villeneuve: grand œuvre, médecine et prophétie au Moyen-Âge*, Paris-Milà, S.É.H.A.-Archè, 2011, 110; i IDEM, *Les traductions françaises et occitanes de l'œuvre alchimique du pseudo-Arnaud de Villeneuve (XIVe siècle – XVe siècle)*, dins Anna ALBERNI, Lola BADIA, Lluís CIFUENTES i Alexander FIDORA (eds.), *El saber i les llengües vernacles a l'època de Llull i Eiximenis: estudis ICREA sobre vernacularització = Knowledge and Vernacular Languages in the Age of Llull and Eiximenis: ICREA Studies on Vernacularization*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012, 57-69, a 67.

OBRES PRÒPIES

1. *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*

* Traducció de Berenguer Sarriera

La més important de les traduccions catalanes conservades de les obres d'Arnau de Vilanova és la que va efectuar per a la reina Blanca d'Anjou el cirurgià major de Jaume II Berenguer Sarriera (*fl.* 1298-1310)²¹ del regiment de sanitat que aquell havia escrit per al monarca. Malgrat haver estat concebut per a la complexió particular de Jaume II —constatable això al final del cap. 2, sobre l'exercici, i al cap. 18, sobre les hemorroides, però també arreu del text—, l'obra aviat es va difondre a la cort, més enllà del destinatari original, entre la família reial i els nobles, a iniciativa del mateix rei. Els comtes-reis, i de manera destacada Jaume i Blanca, demostraven un interès podríem dir que militant per la medicina que emanava de la institució universitària, i ells i els seus familiars i cortesans constituïen un públic molt sensible a aquest gènere mèdic en particular, que tanta aplicabilitat pràctica tenia. Però aquests sectors extrauniversitaris no podien accedir amb comoditat i profit als textos mèdics del seu interès a causa de l'ús habitual del llatí per part dels metges universitaris com Arnau en la redacció de les seves obres, i la reina Blanca va decidir encomanar una traducció del regiment al català, la llengua usual a la cort.

El traductor va ser acuradament escollit. Com a cirurgià, estaria familiaritzat amb les traduccions al català d'obres tècniques que començaven a circular intensament —i ell mateix en dóna testimoni. Però no era un cirurgià empíric qualsevol, sinó un cirurgià que havia adquirit una formació teòrica en medicina, en la línia de la tradició quirúrgica de la Mediterrània occidental del seu temps, i per tant també coneixia prou bé el llatí —i, com ha estudiat M. McVaugh, en el cas dels cirurgians de la cort catalana, aquest era un períple formatiu estimulat directament pel monarca. Tenia, doncs, la preparació tècnica i intel·lectual adequada per fer una acurada traducció, i efectivament així la va fer, amb molt pocs passatges erronis o omesos.²²

21. Les fonts primàries i secundàries sobre el personatge («ça Riera» i «de Riaria» als manuscrits catalans i llatins) a Michael R. McVAUGH, *Royal surgeons and the value of medical learning: the Crown of Aragon, 1300-1350*, dins Luis GARCÍA BALLESTER, Roger K. FRENCH, Jon ARRIZABALAGA i Andrew CUNNINGHAM (eds.), *Practical medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 211-36, a 213-21, *passim*; i Lluís CIFUENTES i COMAMALA, *Medicina i guerra a l'Europa baix-medieval: la sanitat i la participació dels seus professionals en les expedicions militars de la Corona d'Aragó (1309-1355)*, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1993 [ed. en microfitxes: Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1995], 19-20, *passim*.

22. Sobre la formació mèdica dels cirurgians de la cort, vegeu McVAUGH, *Royal surgeons*. Sobre la traducció de Sarriera, ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 74-79; McVAUGH,

Berenguer Sarriera va afegir un pròleg a la seva traducció —un dels més importants que es conserven en català— amb la intenció evident de subratllar el valor de la seva tasca, el de la seva categoria professional i el de la seva formació. Hi remarca especialment l'interès dels extraacadèmics de l'època per les traduccions d'obres de medicina pràctica i les dificultats que el traductor havia d'afrontar per efectuar-les a causa de l'escàs vocabulari tècnic que en la transició del segle XIII al XIV tenia el català, pel poc ús que llavors es feia d'aquesta llengua —igual com de les altres llengües parlades— en la difusió dels sabers universitaris.²³

Però Sarriera no va indicar, ni al pròleg ni a la traducció, la data en la qual va efectuar la tasca. La diferent interpretació d'uns documents ha fet oscil·lar la datació de l'original arnaldia entre 1305 i 1305-1308. Actualment, es pensa que Arnau hauria escrit aquesta obra vers 1306-1307, que és, doncs, el *terminus a quo* de la traducció de Berenguer.²⁴ El *terminus ad quem* és la data de la mort de la reina Blanca, el 13 d'octubre de 1310,²⁵ pocs mesos abans de la mort del traductor el desembre del mateix any. Així, doncs, en l'actualitat cal datar aquesta traducció entre 1306-1307 i octubre de 1310. Durant aquest període, Blanca va acompanyar el seu espòs a la campanya d'Almeria (18 juliol 1309-25 gener 1310) i en va tornar amb una salut molt precària. Éncara que podia haver-se interessat per l'obra de seguida, es possible que aquesta situació, o l'ocasió de la mateixa campanya, n'impulsessin la traducció.²⁶

Royal surgeons, 219; IDEM, *Medicine before the Plague: Practitioners and their Patients in the Crown of Aragon (1285-1345)*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, 115 i 145; ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ed. de Luis GARCÍA BALLESTER i Michael R. McVAUGH, estudi introd. de Pedro GIL SOTRES, amb la col·lab. de Juan A. PANIAGUA i Luís GARCÍA BALLESTER, Barcelona, Universitat de Barcelona-Fundació Noguera («AVOMO», X.1), 1996, 409-411; Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *Vernacularization as an intellectual and social bridge: the Catalan translations of Teodorico's Chirurgia and of Arnau de Vilanova's Regimen sanitatis*, dins «Early Science and Medicine», 4 (1999), 127-48; i IDEM, *La ciència en català*, 39-43, 58, 98-99 i 417-18.

23. El pròleg a ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 99-103. Una anàlisi, amb una nova edició, a CIFUENTES, *Vernacularization*. Vegeu també IDEM, *La ciència en català*, 42-43.

24. M. Batllori va defensar l'any 1305 (ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 64-68). A l'edició crítica del text llatí, i en altres publicacions dels seus autors, se situa entre 1305-1308, més probablement entre 1305-1307 (ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 400-02). Michael McVaugh, al treball que publica en aquest mateix volum (*The writing of the Speculum medicine and its place in Arnau de Vilanova's last years*), proposa fixar la data el 1306-1307.

25. Sovint se situa incorrectament en el dia 14, a partir de Pròser de BOFARULL i MASCARÓ, *Los condes de Barcelona vindicados*, 2 vols., Barcelona, Impr. de J. Oliveres y Monmany, 1836, vol. 2, 256, que no cita la font. En la comunicació oficial de la mort, datada el dimecres 14 d'octubre (II idus oct.), el rei afirma que va morir el «die martis proxime preterita in vespere» (publicada a Jesús Ernest MARTÍNEZ FERRANDO, *Jaime II de Aragón: su vida familiar*, 2 vols., Barcelona, CSIC, 1948, vol. 2, 40-41, doc. 61, el qual, tanmateix, dona el dia 14 al seu estudi).

26. Els greus problemes sanitaris esdevinguts durant aquesta campanya a ARNAU DE VILANOVA, *Regimen Almarie (Regimen castra sequentium)*, ed. de Michael R. McVAUGH, estudi

Per altra banda, aquesta cronologia, encara en vida d'Arnau, ha portat a suggerir que ell podia haver conegut directament la traducció de Sarriera —amb qui certament va coincidir a la cort— i fins i tot donar-hi l'acceptació; unes hipòtesis abellidores que no estem en condicions de provar.²⁷

Jaume II va procurar la difusió de la traducció de Sarriera en la família reial i a la cort, i entre la noblesa. Però la difusió de l'obra no es va limitar en absolut a aquests cercles. Els sectors extrauniversitaris urbans (la burgesia) aviat s'hi van sentir poderosament atrets, i també, encara que secundàriament, els metges formats en l'anomenat 'sistema obert'. Els inventaris *post mortem* i altres documents conservats en donen a bastament fe. D'altra banda, els posseïdors dels manuscrits localitzats podrien encaixar en els perfils d'un extrauniversitari no metge (eclesiàstic?) i d'un cirurgià.²⁸

Fins 1949 es coneixia un únic manuscrit de la traducció de Sarriera, datable en el segon quart del segle XIV (Madrid, Biblioteca Nacional de España, ms. 10078, ff. 3r-39v, inc. pròl. f. 3r «Con Déus totpoderós, ple de misericòrdia, aja creat l'om...», inc. text f. 5r «La primera consideració ho partida de conservar sanitat pertany a la alecció de l'aer...».)²⁹ Aquest manuscrit en conté un text que, encara que reculat, és sovint defectuós i incomplet, amb

introd. de Lluís CIFUENTES i Michael R. McVAUGH, Barcelona, Universitat de Barcelona-Fundació Noguera («AVOMO», X.2), 1998. Segons MARTÍNEZ FERRANDO, *Jaime II de Aragón*, vol. 1, 14, la reina va tornar «con la salud ya muy quebrantada». J. A. Paniagua i L. García Ballester van aventurar la data 1309 a ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 395.

27. McVAUGH, *Royal surgeons*, 219; ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 411. Per a la coincidència amb Arnau a la cort, vegeu Michael R. McVAUGH, *The births of the children of Jaume II*, dins «Medievalia», 6 (1986), 7-16, a 11-12.

28. La primera difusió entre els membres de la família reial i de la cort a ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 76-77. Per a la difusió fora d'aquest àmbit, vegeu les taules publicades i analitzades a CIFUENTES, *Vernacularization*, 139-40; i IDEM, *La ciència en català*, 39-40. La importància de creuar la informació procedent de diferents fonts (codicològica, documental i textual) a l'hora d'analitzar els públics d'aquestes obres, a Lluís CIFUENTES i COMAMALA, *Fuentes para el estudio de la vernacularización de la ciencia a finales de la Edad Media*, dins Bertha M.ª GUTIÉRREZ RODILLA (ed.), *Aproximaciones al lenguaje de la ciencia*, Burgos, Fundación Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, 2003, 419-451. Per al cas d'aquesta obra, vegeu IDEM, *Vernacularization*.

29. Descripcions a Jesús DOMÍNGUEZ BORDONA, *Catálogo de los manuscritos catalanes de la Biblioteca Nacional*, Madrid, Blass S. A. Tipográfica, 1931, 74; ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 84-85; J. Antoni IGLESIAS FONSECA, *Un bifoli en pergami de la parròquia barcelonina de Vilanova del Vallès: el testimoni en català més antic del Llibre de conservació de sanitat de Joan de Toledo* (s. XIV), dins «ATCA», 19 (2000), 399-428, a 396-97, en nota («mitjan segle XIV»); BITECA, manid 1890. Tradicionalment, ha estat datat de la primera meitat del segle XV, però l'escriptura és del segon quart del segle XIV. Francisco GIMENO BLAY, *A propósito del manuscrito vulgar del Trescientos: el Escorialense K.I.6 y la minúscula librería de la Corona de Aragón*, dins «Scriptura e Civiltà», 15 (1991), 205-45, a 213 i 222, la data de la dècada de 1330-1340. Prové de la biblioteca de la catedral de Toledo, on possiblement havia arribat de mans d'algun arquebisbe aragonès o d'altres eclesiàstics vinguts amb ells.

dues importants llacunes per la pèrdua d'un foli entre els actuals ff. 33 i 34 i de dos més al final, i per això hi manca una part del capítol IV i bona part del capítol XVIII i darrer. Tot i els seus defectes, va ser l'únic manuscrit a l'abast de M. Batllori a l'hora de fer la seva d'altra banda molt correcta edició de la traducció, publicada el 1947 a la col·lecció «Els Nostres Clàssics», en la qual va haver de suplir les llacunes amb traduccions pròpies fetes del llatí.³⁰

El 1949, dos anys després de l'edició de M. Batllori, se'n va donar a conèixer un altre manuscrit de mitjan segle XV, llavors acabat d'entrar a la col·lecció del bibliòfil d'Igualada Josep Bisbal i Busquet (1909-1996),³¹ del qual immediatament M. de Riquer va oferir una primera col·lació. Amb l'estudi d'urgència de Riquer es va veure de seguida que, tot i ser més tardà i presentar una còpia menys acurada, el nou manuscrit millora i amplia moltes lliçons del manuscrit de Madrid i, sobretot, conté el text complet.³² L'anomenat 'manuscrit Bisbal' va ser adquirit el 1957 per la Biblioteca de Catalunya, on va passar a tenir la signatura ms. 1829 (ff. 4r-39v [òlim pp. 1-72], inc. pròl. f. 4r «Com Déu poderós, plen de misericòrdia, hage creat home...», inc. text f. 7r «La primera consideració o partida de conservar sanitat pertany a electió de bon àer...»).³³ El text del regiment porta la numeració dels capítols als marges, segurament una estratègia per facilitar l'accés al contingut similar a les que comenta Sarriera que eren apreciades pels extrauniversitaris (pròleg). És un manuscrit miscel·lani, i tot seguit de la traducció de Sarriera hi ha un pretès «segon libre de regiment de sanitat compilat per lo dit mestre Arnau de Vilanova a instància del senyor rey d'Aragó» (ff. 42v-52v, vegeu més endavant) i, al final, les receptes d'ungüents per a nafres d'Anselm de Gènova (ff. 52v-54r).

La traducció al català del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* és de gran importància per ser una de les més primerenques que es van fer en aquesta

30. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 99-200.

31. Notícia de la col·lecció bibliogràfica d'aquest empresari tèxtil a Antoni PALAU I DULCET, *Libros raros y curiosos en una biblioteca igualadina*, dins «Miscellanea Aqualatensis», 1 (1949), 72-81. Contenia edicions de Ramon Llull i Jaume Roig, d'obres d'alquímia, història natural, astrologia, cuina, pesta, etc. (ps.-Albert el Gran, ps.-Arnau de Vilanova, Girolamo Manfredi, Enric de Villena), a part del manuscrit del *Regiment de sanitat*.

32. Martí de RIQUER, *Un nuevo manuscrito con versiones catalanas de Arnau de Vilanova*, dins «Analecta Sacra Tarraconensis», 22 (1949), 1-20. A banda de fer una col·lació completa dels dos manuscrits (4-9), edita els fragments que faltaven al de Madrid (6, 8-9) i el pretès «segon libre» (10-20), que no identifica.

33. Descripcions a PALAU, *Libros raros*, 78-80 («de la última década del siglo XIV», amb facs. dels ff. 4r i 42v); RIQUER, *Un nuevo manuscrito*, 1-4 («de mediados del siglo XV», amb els facs. publicats per Palau); Anna TRIAS I TEIXIDOR, *Sobre un pretendido Segon libre del regimen de sanitat, atribuido a Arnau de Vilanova*, dins «Dynamis», 3 (1983), 281-87, a 284-85; IGLESIAS, *Un bifoli en pergamí*, a 397-403 («entorn mitjan segle XV»); Catàleg de la Biblioteca de Catalunya, en xarxa a <http://cataleg.bnc.cat/record=b2346639~S13*cat>; BITECA, manid 1891.

llengua —i en qualsevol llengua parlada de l'Occident europeu— i pel pròleg justificatiu que conté, però també ho és per a l'estudi de la difusió de l'obra i del nom d'Arnau. Tot i amb això, actualment es troba en una situació ben anòmala, amb una edició crítica publicada que, per molt meritòria que sigui, en reproduïx un text incomplet i defectuós, i amb una col·lecció d'urgència amb un text millor i complet a cercar en un article de 1949 (que ara mateix no és consultable a la xarxa). Reclama, per tant, una nova edició crítica.

En el marc del projecte finançat que manté la línia de recerca de *Sciència.cat* durant el trienni 2012-2014 es planteja la realització d'una nova edició crítica de la traducció de Sarriera i de tots els altres textos mèdics arnaldians autèntics. Aquesta edició, a càrrec d'Antònia Carré, anirà destinada a la col·lecció «Els Nostres Clàssics», amb la intenció d'actualitzar-hi el volum publicat per M. Batllori fa seixanta-cinc anys. A diferència de M. Batllori, que va haver d'emprar el text llatí de les edicions renaixentistes,³⁴ la nova edició es beneficiarà ara de l'edició crítica de l'original d'Arnau al volum X.1 de la sèrie «AVOMO» i dels estudis actualitzats que sobre l'obra i el gènere conté,³⁵ i també d'altres estudis publicats sobre el traductor, les seves motivacions i el context de la seva tasca.³⁶ Es procedirà així, igualment, a una molt necessària actualització de la introducció del volum de la col·lecció, en la qual val a dir que Batllori va oferir un estat de la qüestió molt correcte i valuós per al seu moment.

La traducció de Berenguer Sarriera va tenir una difusió encara més àmplia que la ressenyada abans, que va transcendir l'àmbit de la llengua catalana i, aparentment, el de l'àrea cultural que li corresponia. En efecte, es conserven dues traduccions hebrees fetes a partir de la catalana de Sarriera —encara que sense el seu pròleg—³⁷ en miscel·lànies mèdiques que donen fe de l'atracció

34. Va seleccionar la de Lió de 1520. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol.2, 73, 78, 90.

35. ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*. N'hi ha una altra edició, amb èmfasi filològic, d'Anna TRIAS I TEIXIDOR, *Arnaldi de Villanova Regimen sanitatis ad Regem Aragonum: un tractat de dietètica de l'any 1305*, Barcelona, ETD, 1994. També seran útils Melitta ADAMSON, *Medieval Dietetics: Food and Drink in Regimen Sanitatis Literature from 800 to 1400*, Frankfurt am Main-Nova York, Peter Lang, 1995; i Marilyn NICLOUD, *Les régimes de santé au Moyen Âge: naissance et diffusion d'une écriture médicale en Italie et en France (XIIIe-XVe siècle)*, 2 vols., Roma, École française de Rome, 2007, entre d'altres.

36. Vegeu la bibliografia citada a la nota 21; ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 409-11; CIFUENTES, *Vernacularization*; i IDEM, *La ciència en català*.

37. ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 412-16, en va posar al dia la informació a partir d'un primer estudi del conjunt dels manuscrits fet per Eduard Feliu. Cal consultar Eduard FELIU, *Les traduccions hebrees del Regiment de sanitat d'Arnau de Vilanova*, dins «Tàmid», 6 (2006-2007), 45-141, que amplia i corregeix aquella primera presentació. Vegeu també la bibliografia citada a les notes 39 i 40.

que experimentaven els jueus, merges o no, desconexadors del llatí i de l'àrab, per la medicina universitària.³⁸

Aquestes traduccions hebrees, que s'endevinen importants per a l'establiment del text català de Sarriera, encara estan insuficientment estudiades pels hebraïstes. L. Ferre i E. Feliu han identificat les traduccions i els manuscrits que les conserven, i n'han analitzat la llengua,³⁹ mentre que J. Ziegler ha fet notar les dificultats teològiques dels seus traductors, i la consegüent adaptació de conceptes i recomanacions que s'hi detecta.⁴⁰ El malaguanyat E. Feliu va editar i traduir només una de les traduccions, i convindria molt que es fes això mateix amb totes elles, tal com ell i L. Ferre havien promès anys enrere.

Com ha destacat L. Ferre, els traductors hebreus d'aquest regiment indiquen que decideixen traslladar-lo a l'hebreu motivats pel prestigi del seu autor i pel fet que l'obra va ser escrita per al clima i els costums dels països cristians en els quals viuen els jueus —unes motivacions que devien connectar amb la demanda existent i, sens dubte, expliquen la difusió que van tenir les traduccions. Els traductors, però, hi demostren un coneixement deficient de la llengua hebrea, amb calcs del lèxic i la sintaxi del català, igual com s'esdevenia en les traduccions fetes del llatí. Era un hebreu bàsic, i sobretot 'utilitari', allunyat de l'hebreu bíblic.⁴¹

38. LUIS GARCÍA BALLESTER, LOLA FERRÉ i EDUARD FELIU, *Jewish appreciation of fourteenth-century scholastic medicine*, dins «Osiris», 2a s., 6 [=Renaissance medical learning: evolution of a tradition, ed. Michael R. McVaugh i Nancy G. Siraisi] (1990), 85-117.

39. L. FERRE va fer les aportacions pioneres sobre el tema. VEGETU LOLA FERRE, *Las traducciones hebreas de la obra médica de Arnau de Vilanova*, dins *I Col·loqui d'Història dels jueus a la Corona d'Aragó: actes* (Lleida, 1989), Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1991, 191-98; EADEM, *Los regímenes de salud de Maimónides y Arnau de Vilanova en sus versiones hebreas*, dins LOLA FERRE, JOSÉ RAMÓN AYASO i Mª JOSÉ CANO (eds.), *La ciencia en la España medieval: musulmanes, judíos y cristianos*, Granada, Universidad de Granada: Instituto de Ciencias de la Educación, 1992, 117-26; EADEM, *Los regímenes dietéticos medievales, en prosa y en verso: entre la medicina y la literatura*, dins «Espacio, Tiempo y Forma, serie III, Historia Medieval», 7 (1994), 327-40; i EADEM, *Hebrew translations from medical treatises of Montpellier*, «Korot», 13 (1998-1999), 21-36. Per a les contribucions d'E. Feliu, vegeu les dues notes anteriors.

40. JOSEPH ZIEGLER, *Steinschneider (1816-1907) revised: on the translation of medical writings from Latin to Hebrew*, dins «Medieval Encounters», 3 (1997), 94-102; IDEM, *Religion and medicine: on the adaptation of Latin and Vernacular medical texts to Hebrew readership*, dins «Würzburger medizinhistorische Mitteilungen», 18 (1999), 149-58. L'autor apunta la possibilitat que els traductors hebreus del *Regimen sanitatis* empressin també l'original llatí en la traducció (a partir de la invitació a investigar-ho d'ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 416), cosa que FELIU, *Les traduccions hebrees*, descarta.

41. FERRE, *Los regímenes dietéticos*, 333. Sobre la interacció català-hebreu en els textos mèdics, vegeu CARMEN CABALLERO NAVAS, *Las lenguas científicas de las comunidades judías catalanas en la Baja Edad Media*, dins ANNA ALBERNI, LOLA BADIA, LLUÍS CIFUENTES i ALEXANDER FIDORA (eds.), *El saber i les llengües vernacles a l'època de Lluïl i Eiximenis: estudis ICREA sobre vernacularització = Knowledge and Vernacular Languages in the Age of Lluïl and Eiximenis: ICREA Studies on Vernacularization*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012, 331-45.

Aquestes traduccions hebrees es conserven en manuscrits del segle xv, la majoria dels quals es van copiar a Itàlia. Només una d'elles porta data, del mateix segle, i de totes dues en sabem el nom del traductor, encara que no es coneixen més dades sobre aquests individus. El metge de Corfú Samuel ben David Eben-Soham, dit 'Burla', va acabar el 30 d'abril de 1466, a Tàrent —al sud d'Itàlia, llavors regne de Nàpols—, una traducció a l'hebreu completa (inclòs el cap. XVIII) de la catalana de Sarriera, si bé a partir d'una còpia diferent de les conservades, que ha estat editada i traduïda al català actual per E. Feliu.⁴² Per altra banda, un cert Jucef ben Jafudà ha-Sefaradí no identificat, potser de Castelló d'Empúries, va efectuar-ne una altra traducció completa en una data desconeguda dels segles XIV o XV (però vegeu apartat sobre el *Segon regiment*) a la qual va afegir un extens pròleg, que també ha estat editat i traduït darrerament per E. Feliu.⁴³

* Traducció abreujada anònima

La difusió en català del regiment de sanitat d'Arnau no es va limitar a la transmissió de la traducció completa de Berenguer Sarriera. Se n'ha conservat una traducció abreujada en un únic manuscrit de mitjan segle xv (Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Barb. lat. 311, ff. 5r^a-14r^a, inc. «[L]a primera cossideració de conservar sanitat pertany a elecció de bon ayre...»⁴⁴). Aquesta traducció abreujada, tal com ha pervingut, si bé és atribuïda a Arnau en el manuscrit (al colofó), no conté cap indicació de traductor ni de data.

42. Manuscrits: París, Bibliothèque nationale de France, ms. Hébr. 1128 (Itàlia, s. xv), ff. 95r-107r; i *ibid.*, ms. Hébr. 1176 (Itàlia, s. xv), ff. 11v-37r. Editada a partir del ms. Hébr. 1128 a FELIU, *Les traduccions hebrees*, 108-30, on s'acompanya d'una retroversió al català actual (63-107), d'un glossari de noms de plantes i animals (131-36) i de descripcions i facsímils dels mss. (137). El traductor s'identifica en un colofó només present al primer ms.

43. Manuscrits: Nova York, Jewish Theological Seminary, ms. 8111 (Itàlia, s. xv), ff. 67r-91r; i Moscou, Russian State Library, ms. Ebr. 209 (ss. XIV-XV), ff. 9v-17v, amb el text fragmentari (només cap. IV-XIV i sense el pròleg del traductor). El pròleg ha estat editat, en hebreu i anglès, a GARCÍA BALLESTER, FERRÉ i FELIU, *Jewish appreciation*, Appendix C, 104-07, que n'apunten el possible origen geogràfic sense argumentar-ho; i en català, a FELIU, *Les traduccions hebrees*, 51-52, amb descripció dels mss. i un facsímil del primer (138).

44. Descripcions a ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 70, 77-78 i 85-86; Claus M. KAUFFMANN, *The Baths of Pozzuoli. A Study of the Medieval Illuminations of Peter of Eboli's Poem*, Oxford, Cassirer, 1959, 80-81; Harold G. JONES, *Hispanic Manuscripts and Printed Books in the Barberini Collection*, 2 vols., Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1978, vol. 1, 35-36, § 10; IGLESIAS, *Un bifoli en pergamí*, 403-05; Ilaria ZAMUNER, *Il ms. Barb. Lat. 311 e la trasmissione dei 'regimina sanitatis' (XIII-XV sec.)*, dins «Cultura Neolatina», 64 (2004), 207-50; NICOD, *Les régimes de santé au Moyen Âge*, 788-89; i BITECA, manid 1887. En alguns casos no es diu que és un ms. factici, relligat amb el contingut actual segurament en el segle XVI.

M. Batllori va editar, molt correctament, aquest text al mateix volum de la col·lecció «Els Nostres Clàssics» on va editar la traducció completa de Sarriera.⁴⁵ En estudis posteriors s'ha relacionat aquesta traducció abreujada anònima amb la traducció completa de Sarriera, suggerint que en seria una versió resumida, però les diferències que s'observen en el text de l'una i de l'altra no sembla que avalin aquesta interpretació, a confirmar o no en futurs estudis i noves edicions.⁴⁶

La datació d'aquesta traducció anònima també ha estat discutida. M. Batllori no va poder aportar-ne cap altra que la del mateix manuscrit que la conserva, i així, segons ell, era «del segle xv», fins i tot «molt avançat».⁴⁷ L'edició crítica de l'original llatí a «AVOMO» X.1 segueix aquest criteri sense voluntat d'entrar en detall. A partir de noves dades, vaig proposar primer datar-la en la segona meitat del segle xiv, i més tard, entre 1305-1310 i 1327-1328.⁴⁸ Amb les dades actuals i mentre no es facin recerques més aprofundides, continuo pensant que cal datar-la força abans de mitjan segle xv, i en concret abans de cap a 1327, per les següents raons. Entre les atestacions documentals catalanes del regiment de sanitat d'Arnau de Vilanova n'hi ha una que sembla correspondre a aquesta traducció. A l'inventari del ciutadà de Barcelona Ferrer de Gualbes de l'any 1423 es consigna «un libre scrit en pergamins ab posts cubertes de cuyro empremtat, ab dos tencadors de leutó, intitulat *Suma de regiment de mestre Arnau de Vilanova*». Tot i que de seguretat plena no en tenim cap, ni sobre l'obra a la qual fa referència ni sobre la llengua en què era escrita, em sembla que s'ha d'admetre que hi ha una alta probabilitat que correspongui a aquesta traducció.⁴⁹ De manera més definitiva, la datació de la traducció hebrea que es va fer a partir d'aquest abreujament

45. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 201-49, «Versió abreujada del segle xv».

46. La confusió s'origina en les expressions emprades per M. Batllori a ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, a l'hora de referir-s'hi. Si bé informa que «ultra la traducció adreçada a la reina Blanca, en tenim una altra al manuscrit llatí 311 de la Barberini» (77) i parla de «la traducció del segle xv» (85), també ho fa de la «primera versió de Sarriera (76-77) i de la «versió abreujada del segle xv» (201), i utilitza l'equívoca expressió «versió» tot sovint. És per això que a ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 411, s'afirma que «s'han conservat tres versions [i. e. manuscrits] de la traducció de Berenguer Sarriera. La conservada en la Biblioteca Vaticana és un resum...»; i CIFUENTES, *La ciència en català*, 99, el segueix.

47. Indica que «la paleografia i el llenguatge són ja del segle xv molt avançat» (ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 77), però reconeix que ell no va poder veure directament el manuscrit (86).

48. CIFUENTES, *La ciència en català*, 99 (text original escrit el 2001) i 417-18 (addenda de 2006).

49. Josep M. MADURELL I MARIMON, *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474): contribució al seu estudi*, Barcelona, ANABA, 1974, 48-50, § 54, núm. 17; Teresa GARCÍA PANADÉS, *Los bienes de Ferrer de Gualbes, ciudadano de Barcelona (hacia 1350-1423)*, dins «Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia», 4 (1983), 149-204, a 180, núm. X.42; i J. Antoni IGLESIAS FONSECA, *Llibres i lectors a la Barcelona del s. xv: les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*, tesi docto-

català, que amb les dades que proporciona el traductor s'ha de situar cap a 1327 (vegeu més endavant), obliguen a endarrerir-ne provisionalment la datació de la manera proposada.⁵⁰

Quant a l'objecció sobre l'època de la llengua emprada al testimoni conservat que va fer M. Batllori, cal dir que ni ell va fer ni ningú altre ha fet encara un estudi lingüístic d'aquesta traducció. D'altra banda, estudis posteriors han demostrat que, especialment durant el segle XV, les traduccions antigues eren actualitzades pels copistes per fer-les més còmodament assequibles a un públic que ja no estava familiaritzat amb la llengua anterior a mitjan segle XIV.⁵¹ Només un estudi aprofundit, amb els coneixements i les eines actuals a l'abast, i una nova edició, ens confirmaran si aquest és el cas.

La traducció s'inicia sense cap pròleg i omet, com en molts manuscrits llatins, el capítol XVIII i final sobre les hemorroides, el més específicament pensat per a Jaume II. S'hi ometen o condensen molts altres passatges, i el text és distribuït en onze capítols. El traductor, sembla, hi comet greus errors, i els copistes n'han transmès una còpia molt descurada i algunes vegades incomprendible.⁵²

A l'hora de publicar l'edició crítica de l'original d'Arnau, no se n'ha localitzat cap versió llatina abreujada, però és possible que encara hi hagi recerca pendent en l'anàlisi dels textos apòcrifs que es fonamenten en el regiment arnaldià.⁵³ Tanmateix, tampoc fa estrany una versió abreujada elaborada directament en català, que el públic de les obres mèdiques en vulgar consideraria encara més assequible, més pràctica, més adequada als seus propòsits i interessos. La datació que aparentment li hem d'assignar, tan pròxima a la de la

ral de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1996 [ed. en microfites: Bellaterra, UAB, 1996], 411-18, § 89, núm. 41. Per a les altres atestacions documentals del regiment d'Arnau, vegeu la nota 28.

50. El camí contrari (hebreu → català) no ha estat explorat, i vist que no el tenia en compte en absolut E. Feliu, qui millor coneixia les traduccions hebrees del regiment arnaldià, l'hem de descartar, si més no mentre no s'editin.

51. «La gent del segle XV procedia sovint amb textos medievals amb tota llibertat, modernitzant-ne la llengua i l'estil segons els gustos de l'època», segons Curt WITTLIN, *Repertori d'expressions multinominals i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1991, 43, que ha insistit en el tema en alguns estudis de cas. Vegeu també Lluís CIFUENTES i COMAMALA, *Nota sobre la traducció catalana del De medicinis simplicibus d'Abu-l-Salt de Dénia*, dins «Quaderns de Filologia: Estudis Literaris», 8 [=Traducció i pràctica literària a l'Edat Mitjana romànica, ed. Rosanna Cantavella, Marta Haro i Elena Real] (2003), 119-49, a 137-39, amb bibliografia; i ABU-S-SALT DE DÉNIA, *Llibre d'Albuzale de simples medecines*, ed. de Lluís CIFUENTES, dins ARNAU DE VILANOVA, *Translatio libri Albuzale de medicinis simplicibus*, ed. de José MARTÍNEZ GÁZQUEZ i Michael R. McVAUGH, amb altres textos i estudis d'Ana LABARTA, Lluís CIFUENTES i Danielle JACQUART, Barcelona, Universitat de Barcelona-Fundació Noguera («AVOMO», XVII), 2004, 458-63.

52. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 77 i 86.

53. Vegeu la nota 58.

traducció completa de Sarriera, és molt indicativa de la receptivitat cap a aquest gènere mèdic i cap a aquesta obra d'Arnau en particular entre els sectors extrauniversitaris. El perfil del manuscrit (fragments A i C del factici), amb altres obres de medicina preventiva en català, occità i llatí, i un calendari pasqual amb un llunari i una crònica en català, sembla remetre a aquests sectors extrauniversitaris no relacionats amb l'exercici de la medicina que tan valoraven aquestes guies domèstiques.⁵⁴

La prevista actualització general del volum de les *Obres catalanes* de medicina d'Arnau de Vilanova publicat el 1947, a càrrec d'Antònia Carré, que s'ha esmentat abans, implicarà també una nova edició d'aquesta traducció abreujada, que, com la de la traducció de Berenguer Sarriera, es beneficiarà de la tasca feta a «AVOMO» X.1 i en altres publicacions. La nova edició també es podrà beneficiar d'alguns estudis recents sobre la difusió d'aquesta traducció catalana abreujada més enllà de l'àmbit lingüístic del català.

En efecte, la traducció abreujada va gaudir d'una «certa popularitat en l'àrea catalana», constatable no únicament en el manuscrit únic conservat (i en la probable atestació documental indicada) sinó també en la traducció a l'hebreu que se'n va fer, de la qual es coneixen fins a cinc manuscrits, la majoria provençals.⁵⁵

Aquesta traducció hebrea va ser feta per Israel ben Jucef Caslarí, que s'identifica en un pròleg en el qual afirma que no és metge i que acompleix la seva tasca vint anys després que Arnau escrivís l'obra original, segons ell a Barcelona. L'al·lusió cronològica, que fins ara no ha estat discutida, permet datar la traducció cap a 1327, cosa que la datació dels manuscrits conservats no contradiu.⁵⁶

A causa d'un seguit de confusions, s'ha relacionat també amb aquesta traducció el metge provençal Crescas des Caslar —possiblement familiar d'Is-

54. Sobre aquest tema, vegeu Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciencia en vulgar y las élites laicas, de la Edad Media al Renacimiento*, dins JUAN VALLÉS, *Regalo de la vida humana*, ed. Fernando SERRANO LARRÁYOZ, Pamplona-Viena, Gobierno de Navarra-Österreichische Nationalbibliothek, 2008, vol. 2, 123-148.

55. ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 411-16, amb dades aportades per Eduard Feliu. Cal consultar FELIU, *Les traduccions hebrees*, que amplia i corregeix aquella primera presentació. Vegeu també les notes 39 i 40.

56. Manuscrits: Munic, Bayerische Staatsbibliothek, ms. Cod. hebr. 288 (Provença, ss. XIV-XV), ff. 1r-14v; Lió, Bibliothèque Municipale, ms. Hébr. 15 (13) (Provença, ss. XIV-XV), ff. 173r^b-165r^b (només cap. VIII-XVII); Sant Petersburg, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, ms. Evr. B-290 (Provença, ss. XIV-XV), ff. 26r^a-36r^a (només cap. VIII-XVII); Florència, Biblioteca Laurenziana, ms. Plut. 88.36 (ss. XIV-XV), ff. 14v-15r (només el pròleg); i Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. ebr. 366 (Provença, s. XIV), ff. 53r-57r (només cap. XI-XVII). El pròleg només apareix als mss. de Munic i de Florència. Ha estat editat, en hebreu i en anglès, a GARCÍA BALLESTER, FERRÉ i FELIU, *Jewish appreciation*, Appendix B, 102-05; i en català, a FELIU, *Les traduccions hebrees*, 52-54, amb descripció i facsímils dels mss. (138-40).

rael ben Jucef Caslarí, però no la mateixa persona—, que en alguns dels mateixos manuscrits subscrigué i data en l'any 1327-1328 la traducció catalanohebrea del *Liber de conservanda sanitate* de Joan de Toledo, la qual s'ha pretès localitzar a Avinyó gratuïtament.⁵⁷

Les observacions generals fetes abans, en la presentació de les traduccions hebrees de la completa de Sarriera, també són vàlides aquí i estalvien repeticions. I la invitació a editar-les i traduir-les feta als hebraïstes, també. Sense edicions solvents d'aquestes traduccions, responsabilitat dels qui tenen els coneixements per a fer-les, la recerca sobre la difusió del regiment d'Arnau estarà condemnada a repetir-se.

* * *

Les traduccions catalanes del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* van assolir una remarcable difusió a l'àrea catalana, confirmada per les atestacions documentals, que segurament hem de relacionar, en última instància, amb la identitat tant d'Arnau de Vilanova com del destinatari de l'obra, un metge i reformador espiritual de gran fama i un monarca de gran projecció, i un i altre del propi país. Hi devia pesar també, com no s'estan de dir els traductors hebrees, el fet que l'obra fos concebuda per al context mediterrani on vivia el seu destinatari inicial i també el públic d'aquestes traduccions.

Aquesta difusió en català, amb el corol·lari de les traduccions hebrees que en descendeixen, contrasta amb la que fins ara es coneix en les altres llengües de l'Occident medieval, molt minsa malgrat que l'original llatí fou copiat amb fruïció arreu d'Europa. És possible que el públic extrauniversitari d'aquestes obres en vulgar de fora de l'àmbit catalanooccità tingués moltes altres opcions a l'abast en tots els sentits més properes.⁵⁸

57. FELIU, *Les traduccions hebrees*, 57, exposa la història d'aquestes confusions. ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 412-16, i CIFUENTES, *La ciència en català*, 99 i 417-18, hereten encara aquestes confusions, i convé eliminar-hi el nom de Crescas des Caslar. Vegeu més endavant (Segon regiment).

58. ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 416, només indica l'existència, a banda de les catalanes i les hebrees, d'una traducció al castellà d'època moderna, pertanyent ja a un altre context historicomèdic i cultural, impresa a Barcelona per Jaume Cendrath el 1606. Edicions a ARNAU DE VILANOVA, *El maravilloso regimiento y orden de vivir (una versión castellana del Regimen sanitatis ad regem Aragonum)*, ed. de Juan A. PANIAGUA, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 1980; i (en versió regularitzada) per Juan CRUZ CRUZ, *Dietética medieval (apéndice con la versión castellana del Régimen de salud de Arnaldo de Vilanova)*, Osca, La Val de Onsera, 1997. Tanmateix, se'n coneixen en altres llengües. A ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 80, s'esmenta una traducció italiana parcial, de només el cap. XVIII, sense indicar-ne datació ni localització. Se'n conserven de completes a l'alemany (José VIVES, *Manuscriptos hispánicos en bibliotecas extranjeras*, dins «Hispania Sacra», 4 [1951], 467-75, a 473, mss. K 59 i K 81, del s. xv, de la biblioteca d'Stuttgart) i al francès (Eugène OLIVIER, *Un régime pour garder santé donné au duc de Savoie par un gentilhomme vaudois il y a cinq cents ans*, dins «Gesnerus», 1 [1944], 117-

Les traduccions catalanes, en particular la de Sarriera, van atreure l'atenció dels especialistes en lexicografia històrica des de ben aviat. Van ser emprades al diccionari històric i dialectal de la llengua catalana d'A. M. Alcover i F. de B. Moll, i també a l'etimològic de Joan Coromines,⁵⁹ i se n'ha estudiat la terminologia botànica.⁶⁰ Per altra banda, la presència d'expressions en català al mateix text llatí d'Arnau —que hi va emprar intencionadament un vocabulari planer, no escolàstic, més assequible per al rei— i a les traduccions hebrees, i la transmissió d'helenismes al català de la mà de Sarriera també han merescut atenció.⁶¹

2. *Aphorismi de memoria*

La traducció catalana dels *Aphorismi* (o *Canones*) *de memoria* (o *de conservacione memorie*) es conserva en un únic manuscrit, el mateix que ha transmès la traducció abreujada del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, datable a mitjan segle xv (Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Barb. lat. 311, ff. 23r^a-24r^b, inc. «Primerament, tot excel·lent fredor de fora destroueix la memòria...»⁶²).

Aquests *Aforismes de la conservació de la memòria* en català van ser editats per M. Batllori el 1947, al mateix volum que aplegava les traduccions catalanes de les obres d'Arnau llavors conegudes.⁶³ El seu primer editor va haver de treballar, com s'ha dit abans, amb la versió de l'original llatí publicada a les edi-

32, ms. de mitjan s. xv), i altres textos en vulgar en són compilacions o en tenen influències (com ara l'estudiat a Manfred P. KOCH i Gundolf KEIL, *Die spätmittelalterliche Gesundheitslehre des «Herrn Arnoldus von Mumpel»*, dins «Archiv für Geschichte der Medizin», 50 [1976], 361-74). També se'n conserven extractes d'època moderna en francès, traduïts per André Caille i editats a Lió el 1578. Vegeu Sebastià GIRALT i SOLER, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, Manresa, Col·legi Oficial de Metges de Barcelona (Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut), 2002, 20 i 106.

59. Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *Hacia un nuevo vocabulario del catalán técnico medieval*, dins Graça RIO-TORTO (ed.), *Lengua de la ciencia y diccionarios: actas de las III Jornadas de la red temática «Lengua y ciencia»* (Coimbra, 28-30 octubre 2009), Coimbra, Universidade de Coimbra, en premsa.

60. Lluís ALPERA, *Los nombres trecentistas de botánica valenciana en Francisc Eiximenis*, València, Institución Alfonso el Magnánimo, 1968.

61. TRIAS, *Arnaldi de Villanova*; Anna TRIAS i TEIXIDOR, *El català en el llatí del Regimen sanitatis ad regem Aragonum d'Arnau de Vilanova*, dins «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», 32 [=Miscel·lània Germà Colón, 5] (1996), 33-52; FELIU, *Les traduccions hebrees*; Josep Lluís TEODORO, *Els bel·lenismes del Regimen de sanitat al rei d'Aragó de Vilanova i la seua recepció*, dins Luis POMER, Jordi REDONDO, Jordi SANCHIS i Josep TEODORO (eds.), *Les literatures antigues a les literatures medievals*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 2009, 213-34. Vegeu també McVAUGH, *Royal surgeons*, 219; i IDEM, *Medicine before the Plague*, 145.

62. Vegeu la bibliografia sobre el ms. a la nota 44. Vegeu també el que s'ha dit abans sobre el contingut i el perfil del comitent del ms. Una breu presentació de la traducció a CIFUENTES, *La ciència en català*, 104.

63. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 251-55.

cions renaixentistes. En l'actualitat, disposem d'una edició crítica d'aquesta i de les altres sèries d'aforismes mèdics arnaldians,⁶⁴ que ha possibilitat alguns estudis sobre aquest gènere mèdic.⁶⁵ Des de la història de la cultura, s'han fet contribucions importants sobre els usos i els destinataris de les estratègies per a l'enfortiment de la memòria, que afectaven des de la música o l'arquitectura fins a l'elaboració de llibres o la creació literària.⁶⁶ Aquestes noves aportacions seran fonamentals per a la nova edició crítica prevista de les obres que integraven el volum de 1947, abans esmentada, a càrrec d'Antònia Carré.

La traducció catalana dels aforismes compareix anònima al manuscrit conservat i sense cap indicació de traductor ni de data de traducció. Batllori només va poder indicar que les característiques paleogràfiques i lingüístiques del text remetien al segle xv. La lliçó, en canvi, va observar que «és molt més acurada, tot i ésser de la mateixa mà» que la traducció abreujada del regiment de sanitat copiada al mateix còdex,⁶⁷ indicatiu de tradicions manuscrites diferents. La traducció, encara que conté alguns errors d'interpretació, és de bona qualitat i ajuda a entendre alguns passatges obscurs del text llatí tal com ha arribat.

M. Batllori ja va observar que l'ordre dels aforismes en català divergia del present a l'edició llatina que ell havia seleccionat (Lió, 1520), i que el darrer aforisme català (núm. 26, inc. «L'aygua ardent sia feta de vi vermell...») hi mancava.⁶⁸ Els editors de l'original llatí identifiquen la tradició manuscrita de la qual depèn el text català, en la qual els aforismes són agrupats d'una manera peculiar. Examinada la tradició llatina, s'ha vist també que l'aforisme núm. 26 de l'edició catalana ha de ser un afegitó complementari que el traductor va introduir pel seu compte a l'últim aforisme llatí (el núm. 25).⁶⁹

Aquest breu escrit va tenir una extraordinària difusió manuscrita en l'original llatí —de fet, figura entre les quatre obres més difoses d'Arnau de Vilanova. Sovint es va interpol·lar, com a doctrina segona amb el títol «De conservatione memorie et aliarum virtutum sanitatis cerebri», en els seus *Aphorismi de ingeniis nocivis, curativis et preservativis morborum, speciales corporis partes respi-*

64. ARNAU DE VILANOVA, *Commentum in quasdam parabolas et alias aphorismorum series: Aphorismi particulares, Aphorismi de memoria, Aphorismi extravagantes*, ed. de Juan A. PANIAGUA i Pedro GIL SOTRES, amb la col·lab. de Luis GARCÍA BALLESTER i Eduard FELIU, Barcelona, Universitat de Barcelona-Fundació Noguera («AVOMO», VI.2), 1993, 203-20.

65. Jole AGRIMI, *Aforismi, parabole, esempi: forme di scrittura della medicina operativa. Il modello di Arnaldo da Villanova*, dins Massimo GALUZZI, Gianni MICHELI i Maria Teresa MONTI (eds.), *Le forme della comunicazione scientifica*, Milà, Franco Angeli, 1998, 361-92.

66. Mary J. CARRUTHERS, *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008 [2a ed. revisada i actualitzada].

67. «El llenguatge correspon, més o menys, als caràcters paleogràfics del còdex —segle xv» (ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 83).

68. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 84 i 251, l'aforisme núm. 26 a 255.

69. ARNAU DE VILANOVA, *Commentum*, 213.

cientes, coneguts també amb el títol breu d'*Aphorismi particulares* (o *speciales*). El seu caràcter higiènic i no patològic, com el dels aforismes de la resta d'aquesta col·lecció, i la circulació manuscrita independent que va tenir han determinat que actualment se'l consideri una obra diferent.⁷⁰

Aquesta obreta arnaldiana independent sovint es conserva en volums miscel·lanis de textos de temàtica no mèdica (religiosos, matemàtics, astronòmics, regiments de prínceps), cosa que sembla indicar que també es va valorar fora de l'àmbit mèdic, com a guia per a l'enfortiment de la facultat memorativa dels estudiosos o professionals diversos.⁷¹ En aquest sentit, M. Batllori ja el va relacionar amb l'interès que per la mnemotècnia es va donar també a l'àrea cultural catalana, amb aportacions destacades com ara les de Ramon Llull, Bernat Garí o Antoni Canals.⁷² Unes aportacions que, com en el cas de la traducció catalana d'aquests aforismes, s'adrecen en bona mesura a un públic extrauniversitari, que d'altra banda solia valorar la recopilació de coneixements útils en forma de miscel·lànies. Com s'ha indicat abans, el manuscrit que conserva la traducció catalana d'aquest escrit sembla haver estat concebut per a ús d'un individu d'aquest perfil.⁷³

3. *Practica summaria*

La traducció catalana de la *Practica summaria* no s'ha conservat, però, al seu moment, J. A. Paniagua⁷⁴ i, més recentment, S. Giralt,⁷⁵ han argumentat la possibilitat que n'hagués existit una.

70. Ja ho va suposar Renato MINGHETTI, *Sulla conservazione della memoria di Arnaldo da Villanova*, dins «Pagine di Storia della Medicina», 4 (1960), 46-57; i ho han confirmat J. A. PANIAGUA i P. GIL SOTRES a ARNAU DE VILANOVA, *Commentum*, 169-70 i 205; i J. A. PANIAGUA, *Los 'Aforismos de la memoria' del Maestro Arnau de Vilanova*, dins *Historia y medicina en España: homenaje al Profesor Luis S. Granzel*, Valladolid, Junta de Castilla y León, 1994, 27-33.

71. ARNAU DE VILANOVA, *Commentum*, 206-07.

72. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 83.

73. La miscel·lània mèdica llatina del ms. Londres, Wellcome Library, 562 (finals s. xv), és un bon exemple de cohabitació d'interessos, llengües i cultures. Mans catalanes, potser no totes elles de metges, hi van afegir, entre d'altres coses, els *Aphorismi de memoria* en llatí (ff. 26r-28r) i eixarms i receptes parcialment en català, mentre que la relligadura del s. xvi està reforçada amb fragments en pergamí de manuscrits religiosos en hebreu d'indeterminat origen ibèric. Vegeu S. A. J. MOORAT, *Catalogue of Western Manuscripts on Medicine and Science in the Wellcome Historical Medical Library*, 3 vols., Londres, Wellcome Institute of the History of Medicine, 1962-1973, vol. 1 (Mss. written before 1650 A.D.), p. 436.

74. Juan A. PANIAGUA, *La obra médica de Arnau de Vilanova: I. Introducción y fuentes*, dins «Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica», 11 (1959), 351-401 [reimpr. dins IDEM, *Studia arnaldiana: trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Barcelona, Fundación Uriach 1838, 1994, III], 368; IDEM, *El Maestro Arnau de Vilanova, médico*, València, Cátedra e Instituto de Historia de la Medicina, 1969 [2a ed. corr.

L'inventari dels béns que Arnau de Vilanova havia deixat al morir a la ciutat de València, elaborat l'any 1312, inclou un quadern en paper que començava amb les paraules: «A persona que ha dolor de testa...». Paniagua i després Giralt han suggerit que aquest quadern podia contenir una traducció catalana de l'obra inventariada just abans, que es contenia en tres quaderns de paper copiats de la mà d'Arnau, en llatí, el primer dels quals començava amb els mots: «In dolore capitis...».⁷⁶

Aquest darrer és, precisament, l'incipit del primer capítol de la *Practica summaria*, amb la qual s'ha proposat d'identificar aquesta referència a l'inventari, i, efectivament, en molts dels manuscrits conservats l'obra s'inicia amb aquestes paraules. Per altra banda, el fet d'estar inventariades l'una al costat de l'altra al mateix registre dels llibres d'Arnau i la formació universitària del mestre, fan més probable que es tracti d'aquesta obra que no d'un simple receptari en vulgar, que també solien tenir aquest tipus d'expressions.⁷⁷ I si la identificació és correcta, la traducció catalana s'hauria efectuat en vida d'Arnau i potser sota la seva supervisió o, encara que ens sembli molt agosarat plantejar-ho, per ell mateix. Els motius concrets d'Arnau, en aquest cas òbviament no utilitaris, se'ns escapen (que no vol dir que no en poguéssim tenir).⁷⁸

dins IDEM, *Studia arnaldiana*, I], 20-21 i 58-59; i IDEM, *Maître Arnau de Vilanova paradigme de la médecine universitaire médiévale*, dins *Colloque international d'histoire de la médecine médiévale* (Orléans, 4 et 5 mai 1985), Orléans, Société orléanaise d'histoire de la médecine-Centre Jeanne d'Arc, 1985, vol. 1, 64-73 [reimpr. dins IDEM, *Studia arnaldiana*, II], 68 i 72.

75. Sebastià GIRALT i SOLER, *Entorn de la tradició textual de la Practica summaria d'Arnau de Vilanova*, dins «Dynamis», 24 (2004), 269-80, 272; IDEM, *Cap a l'edició crítica de la Practica summaria d'Arnau de Vilanova*, en el present volum i la bibliografia que cita.

76. «Item quemdam papiri quaternum qui incipit: "A persona que ha dolor de testa"» i «Item tres quaternos de manu Magistri in papiro quorum primus incipit: "In dolore capitis"», a Roc CHABÀS, *Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva* (pergamino O.7430 del Archivo Metropolitano de Valencia), dins «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos», 3a época, 9 (1903), 189-203, núm. 328 i 327, respectivament.

77. GIRALT, *Entorn de la tradició*, 272; IDEM, *Cap a l'edició*. Els principals receptaris en català coneguts fins ara a CIFUENTES, *La ciència en català*, 119-21 i 420-21.

78. Ni Paniagua ni Giralt han gosat plantejar aquest extrem, potser per escrúpols que s'originen en la formació i en la perspectiva de la recerca d'aquests investigadors. Tanmateix, en els darrers anys s'ha destacat la compatibilitat i la complementarietat entre la via llatina i la via vulgar en la transmissió del saber, també entre els metges universitaris, que podia donar-se per diferents motius. Vegeu Linda E. VOIGTS, *What's the word?: bilingualism in late-medieval England*, dins «Speculum», 71 (1996), 813-26; Lluís CIFUENTES i COMAMALA, *Université et vernacularisation au bas Moyen Âge: Montpellier et les traductions catalanes médiévales de traités de médecine*, dins Daniel LE BLÉVEC i Thomas GRANIER (dirs.), *L'Université de Médecine de Montpellier et son rayonnement (XIIIe-XVe siècles): actes du colloque international de Montpellier organisé par le Centre de recherches et d'études médiévales sur la Méditerranée occidentale* (Université Paul Valéry-Montpellier III), 17-19 mai 2001, Turnhout, Brepols, 2004, 273-90; IDEM, *La ciència en català, passim*; Michael R. McVAUGH, *Academic medicine and the vernacularization of medieval surgery: the case of Bernat de Berriac*, dins ALBERNI, BADIA, CIFUENTES i FIDORA (eds.), *El saber i les llengües vernacles*, 257-81. El grup de recerca Tradlat (IRHT-CNRS) estudia aquest àmbit de la transmissió del saber <<http://www.tradlat.org/>>.

El caràcter d'aquesta obra —una petita i senzilla summa de patologia i terapèutica pràctiques— n'explicaria la possible traducció al vulgar i l'existència d'una traducció hebrea. Sens dubte, era un producte típicament atractiu per a un públic extrauniversitari integrat per «profans» a l'exercici de la medicina però també pels metges i altres guaridors formats segons l'anomenat 'sistema obert'.⁷⁹

4. *Antidotarium*

Ara per ara, no s'ha localitzat cap manuscrit amb la traducció catalana de l'*Antidotarium* que va circular àmpliament a nom d'Arnau de Vilanova.⁸⁰ En aquest cas, però, no pot haver-hi dubtes sobre l'existència d'aquesta traducció, perquè n'han restat nombrosos testimonis i ben explícits.⁸¹

Els llibres registrats als inventaris de béns i altra documentació de l'època medieval sovint hi apareixen sense cap indicació de la llengua en la qual eren escrits. Hi poden aparèixer fins i tot amb títols en vulgar, sense que això signifiqui que eren escrits en vulgar. Ara bé, afortunadament no tots els inventaris i documents de l'època són tan poc explícits. A partir de mitjan segle XIV i, sobretot, durant el segle XV, es va difondre l'exigència d'una major precisió en la descripció dels llibres —que pot arribar fins a extrems sorprenents— i s'han conservat molts d'aquests inventaris i documents elaborats en aquells temps que reproduïen els incipits de la primera obra del volum i fins i tot altres fragments de text.⁸²

79. GIRALT, *Entorn de la tradició*, 272; i IDEM, *Cap a l'edició*, només té en compte els «profans». Una breu síntesi del que s'ha exposat aquí a CIFUENTES, *La ciència en català*, 118 i 420.

80. MICHAEL R. McVAUGH, *Two texts, one problem: the authorship of the Antidotarium and De venenis attributed to Arnau de Vilanova*, dins «ATCA», 14 [=Actes de la I Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova, 2] (1995), 75-94, va proposar que hauria estat elaborat pel seu deixeble aragonès Pero Cellerer aprofitant materials inacabats del mestre. Vegeu també ANTONIO GARCÍA MASEGOSA, *¿Escribió Arnau de Vilanova el Antidotarium?*, dins JENARO COSTAS RODRÍGUEZ (ed.), *Ad amicum amicissime scripta: homenaje a la profesora María José López de Ayala y Genovés*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2005, vol. 1, pp. 233-44; MICHAEL McVAUGH, *The writing of the Speculum medicine and its place in Arnau de Vilanova's last years*, en el present volum; i PEDRO GIL SOTRES, *El Antidotario de Arnau de Vilanova: problemas de autenticidad*, *ibidem*, que accepta l'originalitat arnaldiana per a la part inicial mentre que la resta serien materials provinents de l'*Antidotarium Nicolai*. La qüestió, que hauria de tenir més presents el concepte medieval d'autor i d'*ordinatio* explorats en la filologia, no sembla del tot tancada i per això mantinc l'obra en aquest apartat. El text a ARNAU DE VILANOVA, *Antidotario*, ed. facs. de la de València, Nicolau Spindeler, 1495, coord. per PEDRO VERNIA, amb una trad. a l'espanyol de JUAN COSTA CATALÀ, 2 vols., València, Ajuntament de València, 1994. Edició prevista a la sèrie «AVOMO» a càrrec d'Antonio García Masegosa.

81. Ja ho vaig apuntar breument a CIFUENTES, *La ciència en català*, 115.

82. Una anàlisi d'aquestes fonts des d'aquests punts de vista a CIFUENTES, *La ciència en català*, 83-85.

M. Batllori ja va intuir el rastre d'una traducció de l'*Antidotarium* al català, però no va aconseguir provar-ho.⁸³ El desenvolupament que, en les últimes dècades, ha tingut la història del llibre i de la lectura, amb un buidatge sistemàtic de les nombrosíssimes fonts documentals conservades als països catalans, en particular dels inventaris de béns, ha donat fruits molt valuosos, i no sempre són tinguts en compte en la recerca —cal dir que algunes d'aquestes fonts ja havien estat editades quan es va publicar el volum de 1947.

Des de 1437 apareix a les dites fonts un *Antidotari* que comença amb les paraules «Planyia's Ypocràs...», i que des de 1445 és atribuït a Arnau de Vilanova —el primer document l'atribueix, aparentment per error, a Nicolau de Salern.⁸⁴ Aquest íncipit correspon, efectivament, al de l'*Antidotarium* d'Arnau: «Lamentabatur Ypocras...». També se'n reproduïxen rúbriques inicials: «En nom de Nostre Senyor Déu sia, amén, e dels seus gloriosos màrtirs [sic] Cosme et Daminani, comense l'*Antidotari* de mestre Arnau de Vilanova...» i «Açí comensa lo libre de mestre Arnau de Vilanova...» (aquesta seguida de l'íncipit indicat), en inventaris de 1450. Poc més tard, el 1457, per si en quedava algun dubte, apareix «un libre [...] appellat *Antidotari de mestre Arnau de Vilanova* [...] en romans». A excepció d'un barber-cirurgià de Barcelona, tots els altres exemplars es documenten en mans d'apotecaris, residents a Vic i a Barcelona. Per a una major claredat, reproduïxo a continuació els assentaments complets dels inventaris de béns localitzats fins ara:

«Ítem .I. altre libre apellat *lo Nicholau*, scrit en paper de .II. cartes lo fuy, cornat de posts, ab cubertes de cuyro vermell cubert de albadina blancha, ab .II. gaffets, e comensava en letra negra: "Plany[i]a's Ypocràs per ço com medicina", et cetera. E la .IIII. carta comensava en letra negra: "qui és pus profitós", et cetera. E lo derrer quiern comensava: "e infuses aquestes coses", et cetera».⁸⁵

«Ítem .I. altro libra scrit en paper, ab cubertas vermel·las, appellat *Arnau*, e comença en la primera carta: "Plenyia's Ypocràs", e fanex en la darrera: "fiat unguentum"».⁸⁶

83. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 56.

84. L'*Antidotarium Nicolai* també va circular en català i, com en el cas del d'Arnau, no se'n coneix cap manuscrit. Es documenta clarament des de 1420, sempre entre apotecaris, amb els íncipits «De Nicholau son estat pregat...», «Com jo, mestre Nicholau...» i «Yo, Nicolau, pregat per alguns...», i les referències a «un libre appellat *Nicholau*, en pla» també són nombroses. Vegeu CIFUENTES, *La ciència en català*, 113.

85. Inventari de Lleonís Mestre, barber-cirurgià de Barcelona (1437). Vegeu Josep M. ROCA, *Un cirurgià barber barcelonès de la XV^a centúria*, dins «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», 11, núm. 81 (1923-1924), 145-62, a 160, núm. [9].

86. Inventari d'Antoni Mas, apotecari de Barcelona (1445). Vegeu IGLESIAS, *Llibres i lectors*, 577-78, § 231, núm. 19.

«Ítem .I. altro libra scrit en paper, ab posts de fust cubertes de cuyro blau, ab .II. gaffets, e comença en la primera fulla: “Planyie’s Ypocràs”, e fanex en la derre-ra: “cobonbros salvatges”». ⁸⁷

«Ítem .I. altre libre scrit en paper, semblant al propdit, appellat *mestre Arnau de Vilanova*, lo qual comense en lo vermell: “En nom de Nostre Senyor Déu sia, amén, e dels seus gloriosos màrtris [sic] Cosme et Daminani, comense l’*Antidota-ri* de mestre Arnau de Vilanova”». ⁸⁸

«Ítem .I. libre scrit en paper, ab posts de fust cubertes de cuyr negre, ab bolles, ab .II. gaffets, lo qual comensa en lo vermell: “Açí comensa lo *libre de mes-tre Arnau de Vilanova*”, e après deye en lo negre: “Planyie’s Ypocràs”, e fenex en la darrera fulla: “mellys dispunati libras .I.^a. media dracmas .X. media ss incorpo-rentur”». ⁸⁹

«Un libre escrit en paper ab posts cubertes de cuyro blanch ab sinch bolletes, appellat *Antidotari de mestre Arnau de Vilanova*, scrit en romans». ⁹⁰

Tot i que, malauradament, ens manquen testimonis conservats, ⁹¹ aquestes atestacions documentals en proven una considerable difusió en català. El fet de tractar-se d’una obra que circulava sobretot entre els apotecaris potser explica que no n’hagi sobreviscut cap manuscrit, perquè aquests sectors de públic més tècnics no tenien cap interès bibliofilic pels seus manuals que con-tribuís a promoure’n la conservació un cop va haver triomfat la impremta.

87. *Ibid.*, núm. 21.

88. Inventari d’Eloi Vidal, apotecari de Barcelona (1450). Vegeu IGLESIAS, *Llibres i lectors*, 1150-55, § 254 («Alou Vidal»), núm. 2.

89. *Ibid.*, núm. 7.

90. Inventari de Lluís del Vilar, apotecari de Vic (1457). Vegeu Eduard JUNYENT, *Reper-torio de noticias sobre manuscritos catalanes de la ‘Cúria fumada’ de Vich*, dins «Analecta Sacra Tarra-conensia», 16 (1943), 57-86, a 78, § 233.

91. Vist el ms., els extrets que n’hi ha al *Sumari de medecines* de Joan Llopis (Palerm, Biblio-teca Comunale, ms. Qq A 13, s. xv-xvi, ff. 81v-83r, «Incipiunt capitula *Antidotari clarificati* Arnaldi de Vilanov[a] tantum de dosis medecine lexative. — Diaziziberos magnum: dosis eius est quasi drachmas semis; servatur per annum... Teodoricon: dosis eius a uncias .iii. usque ad .v. Pocio sancti Pauli dosis eius [...]», àpode) són en llatí. Vegeu Anna CORNAGLIOTTI, *Il trat-tato delle erbe della Biblioteca Comunale di Palermo* (ms. Qq A 13): *un ricettario catalano*, dins Car-los ROMERO i Rossend ARQUÉS (eds.), *La cultura catalana tra l’Umanesimo e il Barocco: atti del V Convegno dell’Associazione Italiana di Studi Catalani* (Venezia, 24-27 marzo 1992), Pàdua, Edi-toriale Programma, 1994, 103-119, a 111, que no n’especifica la llengua. L’obra ha estat edi-tada per Chiara PADOVANI, *L’erbario catalano ovvero Trattato sulle virtù delle erbe* (Palermo, Biblio-teca Comunale, ms. Qq A 13): *parte prima* (cc. 1-35, 84v-98), tesi di laurea dell’Università degli Studi di Torino, 1989; i per Susanna VESENTINI, *L’erbario catalano ovvero Trattato delle virtù delle erbe* (Palermo, Biblioteca Comunale, ms. Qq A 13): *parte seconda* (cc. 36-84r), tesi di laurea dell’U-niversità degli Studi di Torino, 1988, ambdós treballs sota la direcció d’A. Cornagliotti.

TRADUCCIONS D'ARNAU

5. Abū-s-Šalt de Dénia, *De medicinis simplicibus*

La traducció catalana del *Kitāb al-adwiya al-mufrada*, un tractat sobre els medicaments simples del filòsof i metge andalusí Abū-s-Salt Umayya ibn 'Abd al-'Azīz ibn Abū-s-Salt al-Dānī al-Andalusī (Dénia, 460 H. / 1068 J.C. – Mahdia, Tunísia, 529 H. / 1134 J.C.), elaborada a partir de la llatina d'Arnau de Vilanova (*De medicinis simplicibus*, València?, c. 1270),⁹² es conserva en un únic manuscrit datable en el tercer quart del segle xv (París, Bibliothèque nationale de France, ms. Esp. 508, a. 1473, ff. 12r^b-48v^a, inc. «Comensa lo Libre de Albumesar de simples madesines valents a totes les malalties de tot lo cors [...] Capítol primer: De medesines simples mundificatives e clarificans la sanch e reffrenants la calor sua. Iuiube...»⁹³).

Des de la primera notícia del manuscrit, publicada per P. Bohigas al seu *Repertori de manuscrits catalans* de 1926-1927, la identificació de l'obra d'Abū-s-Šalt no ha estat fàcil, a causa sobretot del nom que hi porta («Albumesar»), heretat d'una part de la tradició llatina i que seria fruit d'una confusió amb l'astròleg persa del segle ix Abū Ma'shar al-Balkhī, més conegut pels europeus. La correcta identificació de la traducció catalana fou obra de J. A. Paniagua en un treball de 1981.⁹⁴

92. Edició del text original àrab i de la traducció llatina d'Arnau, a cura d'Ana Labarta i de José Martínez Gázquez i Michael R. McVaugh, respectivament, a ARNAU DE VILANOVA, *Translatio libri Albuzale de medicinis simplicibus...*, ed. i estudis d'Ana LABARTA, José MARTÍNEZ GÁZQUEZ, Michael R. MCVAUGH, Danielle JACQUART i Lluís CIFUENTES, Barcelona, Universitat de Barcelona-Fundació Noguera («AVOMO», XVII), 2004, 45-413. Traducció a l'espanyol a ABU-S-SALT Umayya, *Tratado de los medicamentos simples*, a cura de Pedro VERNIA amb la col·lab. de Montserrat VERNIA i Isabel VERNIA, Alacant, Colegio Oficial de Farmacéuticos de la Provincia de Alicante, 1999.

93. Descripcions a Pere BOHIGAS i BALAGUER, *Sobre manuscrits i biblioteques*, ed. a cura d'A-madeu-J. SOBERANAS i LLEÓ, Barcelona, Curial Edicions Catalanes-Publicacions Abadia de Montserrat, 1985, 102-03; Lola BADIA, *Textos catalans tardomedievals i «ciència de naturales»: discurs llegit el dia 21 de novembre de 1996 en l'acte de recepció pública de Lola Badia Pàmies a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1996, ap. 3, 62-64; i ARNAU DE VILANOVA, *Translatio libri Albuzale*, 453-58. A ABU-S-SALT Umayya, *Tratado de los medicamentos simples*, 55, es reproduïx un facs. del f. 12r^b d'aquest manuscrit.

94. Juan A. PANIAGUA, *Las traducciones de textos médicos hechas del árabe al latín por el maestro Arnau de Vilanova*, dins XXVII Congreso Internacional de Historia de la Medicina ({Barcelona}, 31 agosto-6 septiembre 1980): actas, Barcelona, Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya i Balears, 1981, vol. 1, 321-26, a 324-25 [reimpr. dins IDEM, *Studia arnaldiana*, VIII, a 332-33]. Més detalls sobre el procés d'identificació i descripció a ARNAU DE VILANOVA, *Translatio libri Albuzale*, 451-52. Una breu presentació general de la traducció a CIFUENTES, *La ciencia en català*, 115 i 419.

Aquesta traducció catalana (*Llibre d'Albumesar de simples medecines*) ha estat objecte d'una transcripció no crítica a cura de Ll. Cifuentes publicada (2004) al mateix volum de la sèrie «AVOMO» que conté les edicions de l'original àrab i de la traducció arnaldiana.⁹⁵ Aquest procedir, excepcional a la sèrie, és degut a l'estat en què ha pervingut la traducció llatina, molt corrupta en tots els manuscrits, i a l'alta qualitat de la traducció catalana, amb pocs passatges mal interpretats i amb expressions i fins i tot apartats sencers absents dels manuscrits llatins conservats. Aquestes circumstàncies, que indiquen que es va fer a partir d'un text llatí molt primerenc i més correcte que els conservats, n'han fet un testimoni cabdal per a l'establiment del text arnaldia.

La traducció, tal com ha arribat, no conté cap referència al traductor ni a la data i el lloc on es va elaborar. Tot i que la llengua del testimoni conservat sembla clarament quatrecentista i situable a l'àrea del català central, s'hi han vist indicis de modernització textual —certament lleus però gens estranys en aquest tipus d'obres i en aquesta època— que podrien recular-ne la datació i precisar-ne l'origen. Aquests indicis, que se sumarien a la relació indicada amb la tradició llatina, suggeririen que la traducció hauria estat feta en un moment no gaire avançat de la primera meitat del segle XIV, possiblement al Rosselló, llavors pertanyent al regne de Mallorca, i que durant el segle XV s'hauria revisat o actualitzat potser a l'àrea de Barcelona. Per altra banda, res no permet afirmar ni negar que hagués estat elaborada en l'entorn especialitzat dels apotecaris.⁹⁶

No detectem clarament la circulació d'aquesta traducció en la documentació de l'època, però això no ha de sobtar al tractar-se d'una obra amb un perfil menys definit que les dels grans autors coneguts pels europeus, i per tant menys valuosa, i que, tal com s'esdevé al manuscrit conservat, no devia encapçalar els volums inventariats, si més no els produïts per a individus aliens a la pràctica de la farmàcia. Per això potser no fa estrany que precisament a l'àmbit dels apotecaris localitzem una referència que permet el dubte: el «llibre de paper appellat *Algumesar*» de l'inventari dels béns de l'apotecari de Mallorca Bartomeu Claret (1463).⁹⁷ Aquesta important biblioteca especialitzada inclou llibres «en pla» —segurament més dels que indica l'escrivà—

95. ARNAU DE VILANOVA, *Translatio libri Albuzale*, 465-541, amb introducció i índexs terminològics català-llatí i llatí-català. El capítol vuitè de l'obra també ha estat publicat en un apèndix del treball citat a la nota següent.

96. Vegeu Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *Nota sobre la traducció catalana del De medicinis simplicibus d'Abu-l-Salt de Dénia*, dins «Quaderns de Filologia: Estudis Literaris», 8 [=Traducció i pràctica literària a l'Edat Mitjana romànica, ed. Rosanna CANTAVELLA, Marta HARO i Elena REAL] (2003), 119-49; i ARNAU DE VILANOVA, *Translatio libri Albuzale*, 458-63.

97. J. N. HILLGARTH, *Readers and Books in Majorca (1229-1550)*, París, CNRS, 1991, pp. 508-10, § 283, núm. 48.

i aquest és possible que hi fos: la forma del nom de l'autor, tan pròxima a la present al manuscrit conservat, tot i ser comuna a una part de la tradició llatina, permet el benefici del dubte.

Tot i que la traducció s'originés potser a l'àmbit dels apotecaris, el testimoni manuscrit conservat sembla més relacionable amb els sectors profans, concretament burgesos, que cercaven en aquest tipus d'obres tant el prestigi social que conferia el participar de la medicina universitària com, a un nivell més pràctic, l'autoajuda domèstica en un afer tan delicat com la salut.

OBRES MÈDIQUES APÒCRIFES

6. *Patit tractat per lo reverent mestra Arnau de Vilanova sobre lo regiment qui-s deu tenir en temps de hepidèmie, ço és, en temps de pestilència*

A l'acabament d'un important manuscrit mèdic català copiat durant el tercer quart del segle XV hi ha un tractat de pesta en aquesta llengua que hi duu el títol de *Petit tractat sobre el regiment que cal seguir en temps de pestilència* (Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. lat. 4797, c. 1466-1476, ff. 287r-293r).⁹⁸ Aquesta obra s'inicia amb una rúbrica que n'atribueix l'autoria a Arnau de Vilanova: «En nom de Déu sia e de la umill Verga medona santa Maria, comensa un patit tractat [fet] per lo reverent mestra Arnau de Vilanova sobre lo regiment qui-s deu tenir en temps de hepidèmie, ço és, en temps de pestilència». Tot seguit d'aquesta rúbrica hi ha una invocació («En nom de Déu e de la Verga Maria, la qual havem aplicar en totes nostres operacions e affers per tant com és advocade dels paquedors») i a continuació comença el text de l'obra: «E primerament, en tota congregació de gents deu ésser perfumade le case o le cambre en lo temps de iver n ab aquest perfum...». L'obra acaba així: «... Ítem, per lo cas metex de dolor de cap que vingua per calor, fe-li lo que-s seguex: R. màstech que sia bé pulverizat e such de solatrum ho

98. Descripcions: [Emilio FLORIO], *Inventarium codicum manuseriptorum latinorum Bibliothecae Vaticanae*, inèdit a la Biblioteca Apostolica Vaticana, vol. 5 (mss. 3916-4888), 357; Vittorio FANELLI, *Aspetti della Roma cinquecentesca: note sulla diffusione della cultura iberica a Roma nel Cinquecento*, dins «Studi Romani», 15 (1967), 277-288, a 282 [reimpr. dins IDEM, *Ricerche su Angelo Colucci e sulla Roma cinquecentesca*, Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1979, X, 154-67, a 160-61]; Norbert FONT I SAGUÉ, *Historia de les ciències naturals a Catalunya, del segle IX al segle XVIII*, Barcelona, La Hormiga de Oro, 1908 [reimpr. facs.: Barcelona, Altafulla, 1978], 90-91, a partir de les notes d'A. de Bastero; i BITECA, manid 2319. D'aquest ms. es conserven dues còpies del s. XVIII efectuades per destacats provençalistes: París, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 2525, de Jean-Baptiste de La Curne de Sainte-Pelaye; i Barcelona, Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 239, d'Antoni de Bastero i Lledó. Només la primera és completa. Un i altre van deixar també descripcions manuscrites inèdites del còdex.

oli rosat e vinagra grech, e sia fet de tot açò una pleta ben ampla que bast de pols ha pols e sia continuat».⁹⁹

L'obra ha estat objecte de dues edicions modernes. N. Font i Sagué va transcriure, amb nombrosos errors, la còpia que n'havia fet A. de Bastero en el segle XVIII i que havia quedat inèdita.¹⁰⁰ Més ençà, J. Veny n'ha fet una edició crítica, acompanyada d'un estudi lingüístic i d'un glossari.¹⁰¹ Veny conclou que es tracta d'una traducció d'un text llatí, que els arcaïsmes lingüístics permeten datar en el segle XIV i els trets dialectals (del traductor o del copista) a l'àrea del català oriental. L'edició de Veny, però, no resol el problema de la identificació d'aquesta obra. L'autoria arnaldiana ja havia estat refutada per M. Batllori, que va negar les suposicions d'erudits anteriors (Bastero, La Curne, Torres Amat, Hauréau, Sarton) els quals havien proposat d'identificar-la amb la *Recepta electuarii mirabilis preservantis ab epidimia et confortantis mineram omnium virtutum* (o *Recepta contra epidimiam*), també apòcrifa, que figura en algunes edicions renaixentistes de l'obra d'Arnau i que, a diferència del text català, és un electuari amb fórmules de destil·lació.¹⁰²

Tampoc és plausible la proposta que fa el mateix Batllori d'atribuir-lo al metge reial Antoni Ricard (fl. 1360-1422) —el perfil i l'obra del qual aleshores eren desconeguts— només pel fet d'estar copiat a continuació d'uns tractats que li són atribuïts i per trobar-lo indigne d'Arnau. J.-M. Dureau-Lapeysonnie va recollir aquesta proposta sense negar-la i, creient indignes d'Antoni Ricard unes obres en llengua vulgar, va suggerir l'existència d'un homònim o bé que fossin obres de joventut.¹⁰³ Tanmateix, dues dades relacionen Ricard amb la pesta. Abans de decidir el trasllat de la cort a Perpinyà arran de la pesta de 1395, Joan I va comissionar-lo per a inspeccionar la sanitat de la ciutat,¹⁰⁴

99. Una breu presentació de l'obra a CIFUENTES, *La ciència en català*, 106. No recollida per Karl SUDHOFF, *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des «schwarzen Todes» 1348*, dins «Archiv für Geschichte der Medizin», 4-17 (1910-1925).

100. FONT, *Historia de les ciències naturals*, 91-93. Vegeu-ne la crítica de J. Veny al treball citat a la nota següent.

101. Joan VENY, *Patit tractat sobre lo regiment en temps de hepidemie (segle XIV): edició i estudi lingüístic*, dins *Homenatge a Antoni Comas*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1985, 545-67 [reimpr. dins IDEM, *Dialectologia filològica: transfusió lèxica, llengua escrita i dialectalismes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Curial, 1993, 205-26].

102. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 58. La *Recepta electuarii mirabilis* apareix a les edicions generals de l'obra d'Arnau i en una col·lecció alquímica impresa en el s. XVI; vegeu Sebastià GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta*, 89, 105, 119-129 i 132. Vegeu també la nota 126.

103. La proposta de Batllori al lloc indicat a la nota anterior. Jeanne-Marie DUREAU-LAPEYSSONNIE, *L'oeuvre d'Antoine Ricart, médecin catalan du XVe siècle: contribution à l'étude des tentatives médiévales pour appliquer les mathématiques à la médecine*, dins Guy BEAUJOUAN (ed.), *Médecine humaine et vétérinaire à la fin du Moyen Âge*, Ginebra-París, Droz-Minard, 1966, 169-364, a 178 i 197-99, amb una datació errònia del ms. al tercer quart del s. XIV.

104. *Ibid.*, 179.

una tasca habitual en els metges reials. Per altra banda, un protocol del notari de Barcelona Tomàs Vives de 1420-1421 porta copiada una recepta «per pestilència» atribuïda a un cert «Ricard», que tant podria correspondre a aquest metge com a un altre, si bé és cert que és precisament aquest notari el que va recollir l'actuació de Ricard com a examinador general de metges en els anys 1416-1419.¹⁰⁵ En qualsevol cas, aquesta recepta no apareix al *Petit tractat*.

En un altre lloc he suggerit la possibilitat de relacionar aquest tractat amb un altre Arnau: l'Arnau Germà esmentat per Bernat Metge en la seva obreta còmica *Medecina apropiada a tot mal*, i que va ser metge de la casa reial i del comú de Barcelona. El 1370 els consellers van subvencionar Germà, Joan de Fulgines, metge de la reina Elionor de Sicília, i altres metges per «compilar e posar per scrit algunes rahons sobre lo fet de les infirmitats que vuy són en la dita ciutat, ne de què les dites infirmitats provenen, e en ordonar alguns remeys sobre aquelles», després d'haver practicat l'anatomia a una esclava. No hi ha constància que arribessin a escriure cap text, que d'altra banda fa l'efecte que hauria estat més aviat un informe i no un tractat.¹⁰⁶

Finalment, malgrat les similituds en la formulació del títol, tampoc té relació amb el *Regimen contra pestilentiam* (o *Regimen contra epidimiam sive pestem*), que havia estat atribuït erròniament a Bengt Knutsson (Benedictus Kanuti), bisbe de Västerås (Suècia), i a Knud Mikkelsen, bisbe de Viborg (Dinamarca). Cap a 1485 se'n va imprimir a Londres una traducció a l'anglès amb el títol *A litil boke the whiche trayted and reberced many gode thinges necessaries for the... pestilence*.¹⁰⁷

7. Segon libre de regiment de sanitat compilat per lo dit mestre Arnau de Vilanova a instància del senyor rey d'Aragó

El manuscrit Bisbal del *Regiment de sanitat* (traducció de Berenguer Sarriera), descobert, com s'ha dit, posteriorment a l'edició de M. Batllori, va com-

105. «Per pestilència. — Rasura de banya de cervo, limadura de vori lavat ab aygua-ros, coral, sinarapde, unicorn, os de cor[n] de cervo, herba de Tunis. — Ricard» (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, vol. 98/3, f. 6v, no recollida per R. Jordi ni per L. Pagarolas).

106. Josep M. ROCA, *La medicina catalana en temps del rey Martí*, Barcelona, Impr. Fidel Giró, 1919, 17-18; Antonio DE LA TORRE Y DEL CERRO i Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona*, vol. 1 (*Preliminares, 1289-1451*), Barcelona, Universitat de Barcelona, 1971, 40-41, *passim*; CIFUENTES, *La ciència en català*, 107. Més informació sobre Arnau Germà a Carmel FERRAGUD DOMINGO, *Medicina i promoció social a la baixa Edat Mitjana (Corona d'Aragó, 1350-1410)*, Madrid, CSIC, 2005, 91, 93, *passim*.

107. Edició facsímil amb una introducció a Guthrie VINE (ed.), *A Litil Boke the whiche Trayted and Reberced Many Gode Thinges Necessaryes for the... Pestilence, made by the... Bissshop of Aru-siens... London, 1485?*, Manchester-Londres, Manchester University Press-Bernard Quaritch, and Sherratt and Hughes (John Rylands Facsimiles, 3), 1910.

portar una altra sorpresa important per als arnaldistes del moment: la suposada existència d'una segona part de l'obra o d'una altra obra del mateix gènere escrita per Arnau. En efecte, la traducció de Sarriera hi acaba amb aquest èxplot: «Acabat és lo primer libre de sanitat a conservar, compilat per lo dit mestre Arnau de Vilanova a instància del noble senyor rey d'Aragó. E seguex-se lo segon libre compilat per aquell matex, en lo qual tracta de conservació de sanitat e de remey de ffebres e de verins e d'altres coses». Tot seguit hi ha copiat aquest suposat «segon libre de regiment de sanitat compilat per lo dit mestre Arnau de Vilanova a instància del senyor rey d'Aragó» (Biblioteca de Catalunya, ms. 1829, ff. 42v-52v [òlim pp. 74-94]), que a la taula dels capítols que l'inicia es presenta com a «segon libre del regiment de sanitat» (f. 42v). El text comença tot seguit així: «*De guarda de l'estómech*. — Segons que és acostumat e demostrat per los savis de medicina a aquell qui vol gordar sa sanitat contínuament...». Té els capítols numerats, fins al «XXI. *De cadarn, sia de fredor o de calor*», que acaba amb aquestes paraules: «... atressí, és bona la babor del vinagre gitat sobre pere calar ben calent». I la còpia es clou amb aquest èxplot: «Acabat és lo segon libre de regiment de sanitat compilat per mestre Arnau de Vilanova».¹⁰⁸

M. de Riquer, que, com s'ha dit, va donar a conèixer el manuscrit l'any 1949, va publicar aquest «segon libre del regiment de sanitat» sense poder-ne provar l'autenticitat i deixant prudentment la qüestió oberta.¹⁰⁹ Vint anys més tard, J. A. Paniagua va posar en dubte l'atribució, assumint que havia de ser un apòcrif.¹¹⁰ Finalment, el 1983, A. Trias va demostrar que aquest pretès «segon libre» del regiment d'Arnau és en realitat una obra d'un altre autor i que l'atribució prové de l'antígraf llatí.¹¹¹ Es tracta, en efecte, d'una traducció catalana del *Liber de conservanda sanitate* de Joan de Toledo (*Llibre de conservació de sanitat*),¹¹² que en català es conserva també en altres manuscrits.

En català sembla que en van circular dues traduccions, encara que manca una edició crítica que ho aclareixi, i totes dues serien de la primera meitat del segle XIV. Una de llarga, conservada al manuscrit Bisbal (mitjan s. XV) i en

108. Per a la bibliografia del ms., vegeu la nota 33.

109. Riquer, *Un nuevo manuscrito*, 10-20.

110. PANIAGUA, *El Maestro Arnau de Vilanova*, 56.

111. TRIAS, *Sobre un pretendido*. Vegeu també ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 404; i CIFUENTES, *La ciència en català*, 99-100.

112. Inc. «Scribitur ab Ysaac in libro Viatici quod quicumque vult continuam custodire sanitatem...» o també «Ut dicit Constantinus in Viatico qui vult continuam...» (Lynn THORNDIKE i Pearl KIBRE, *A Catalogue of Incipits of Mediaeval Scientific Writings in Latin*, Cambridge, Mass., The Mediaeval Academy of America, 1963 [nova ed. ampliada a la base de dades *Electronic Thorndike-Kibre* (eTK), Voigts-Kurtz Search Program, University of Missouri, Kansas City-Mediaeval Academy of America, 2009 <<http://cctr1.umkc.edu/search/>>], col. 1413 i 1616). Sobre l'obra, vegeu ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 61-64, *passim*; i NICAUD, *Les régimes de santé au Moyen Âge*, 100-114, *passim*, que en recullen la bibliografia.

un fragment de Vilanova del Vallès (Arxiu parroquial, s/n, mtjan s. xiv, ff. 89rv i 90rv, inc. «no poden axí noure. *Nous e avelanes*. — *Nous e avelanes* valen contra verí, majorment si abans de menjar són rebudes...») descobert amb posterioritat a la nota d'A. Trias,¹¹³ i una altra de curta, conservada al mateix manuscrit vaticà que porta la traducció abreujada del regiment d'Arnau (Barb. lat. 311, mitjan s. xv, ff. 14r^b-18r^b, inc. «[S]gons que és acostumat e demostrat per los savis de medecina, que a aquell qui vol guardar sa sanitat contínuament...»).¹¹⁴ En els dos manuscrits complets va copiat rere el regiment d'Arnau de Vilanova, però només al manuscrit Bisbal porta la falsa atribució (a l'altre és anònim, tot i que cal dir que no s'hi van copiar les rúbriques).¹¹⁵

Aquesta atribució a Arnau no sembla deguda al traductor o als copistes catalans. A. Trias va demostrar també que aquesta obra va copiada rere el regiment d'Arnau en almenys tres manuscrits llatins, i que en un dels estudiats (Londres, British Library, Royal 12 B. XXV, del s. xv) aquest és el 'llibre primer', que va seguit d'una interpolació sobre la dieta classificada com a 'llibre segon' i del regiment de Joan de Toledo que aquí és el 'llibre tercer'.¹¹⁶ Sembla clar, doncs, que no era estrany procedir a una presentació del material que el fes més accessible, independentment del fet que les particularitats de la reordenació poguessin partir de lectures o interpretacions errònies dels qui van idear-la.

Com en el cas de les dues traduccions catalanes del regiment d'Arnau, les del *Liber de conservanda sanitate* de Joan de Toledo també van donar lloc a sengles traduccions hebrees. En totes dues l'obra és atribuïda a Arnau i en els testimonis conservats s'ha procedit a una *ordinatio* semblant a la detectada als manuscrits catalans.¹¹⁷

En primer lloc, se'n conserva una traducció llarga en un manuscrit italià del segle xv, copiada tot seguit de la versió hebrea de Jucef ben Jafudà ha-

113. Estudiad i editat per IGLESIAS, *Un bifoli en pergamí*.

114. Estudiada i editada per Gabriel MARTÍNEZ FERRÀ, *Una nova versió catalana del Liber de conservanda sanitate de Johannes de Toletto*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 29 (1999), 585-99.

115. Com fa constar IGLESIAS, *Un bifoli en pergamí*, 396, el caràcter àpode del ms. 10078 de la Biblioteca Nacional de España impedeix saber si era miscel·lani i si el text d'Arnau hi era succeït pel de Joan de Toledo. D'altra banda, hi ha proves (395) que el fragment de Vilanova del Vallès pertanyia a un ms. miscel·lani en el qual el del de Toledo era, com a mínim, el segon text.

116. TRIAS, *Sobre un pretendido*, 282-84. La descripció dels mss. llatins que es fa en aquest treball és massa breu i no permet fer més comparances. Així, al ms. París, Bibliothèque de l' Arsenal, 873, del s. xv, el regiment d'Arnau acaba amb un «explicit liber primus» i tot seguit hi ha, anònim, el de Joan de Toledo introduït amb la rúbrica «Sequitur alius tractatus de regimen sanitatis...» (PANIAGUA, *El Maestro Arnau de Vilanova*, 56).

117. ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 412-16, amb dades aportades per Eduard Feliu. Cal consultar FELIU, *Les traduccions hebrees*, 58-62, que amplia i corregeix aquella primera presentació.

Sefaradí de la traducció de Sarriera, i feta a partir de la versió catalana editada per M. de Riquer. Aquesta traducció s'inicia amb la rúbrica «Regiment de sanitat breu de l'esmentat cristià», en referència a Arnau de Vilanova i al seu regiment entès com a obra major. Segons el parer d'E. Feliu pot haver estat feta pel mateix Jucef ben Jafudà ha-Sefardí,¹¹⁸ l'activitat del qual, si això fos cert, caldria situar, d'acord amb la datació de la traducció catalana del *De conservanda sanitate*, en la primera meitat del segle XIV.

La traducció hebrea curta, feta a partir de la traducció catalana curta, es conserva en tres manuscrits provençals dels segles XIV i XV, copiada tot seguit de la versió hebrea d'Israel ben Jucef Caslarí de la traducció catalana abreujada del regiment d'Arnau (c. 1327) i sense solució de continuïtat entre les dues obres. Aquesta traducció hebrea del *Llibre de conservació de sanitat* acaba amb un colofó datat que identifica Arnau com a autor de l'obra: «És acabat el tractat fet sobre el regiment de la sanitat que va escriure el [savi] metge mestre Arnaut de Vilanova. L'ha traduït de la llengua de romans [*sic* per 'romanc'] a la llengua santa el metge [eminent] mestre Crescas des Caslar l'any 88 del sisè mil·lenari [=1327-1328]. Lloança a Déu, i només a Ell l'alabança». Ja s'ha advertit abans de les confusions a les quals ha donat lloc aquest colofó, havent-lo entès erròniament com a referit també a la traducció hebrea del regiment d'Arnau.¹¹⁹

La datació de les traduccions catalanes i també la de les hebrees sembla que s'ha de situar, doncs, en la primera meitat el segle XIV, en una data no gaire llunyana de la redacció original del regiment arnaldià. Aparentment, en el context català, aquesta obra d'Arnau va trobar aviat un públic receptiu, constituït sobretot per extrauniversitaris benestants, que va estimular-ne la traducció al català i a l'hebreu, i també la recerca de regiments suplementaris.

RECEPTES ESPARSE

M. Batllori ja era conscient que moltes altres obres anònimes que s'han conservat en català, elaborades amb tècnica compilatòria, podien contenir fragments de les obres d'Arnau de Vilanova, molt en particular els receptaris.

118. Nova York, Jewish Theological Seminary, ms. 8111 (Itàlia, s. xv), ff. 91r-94v, ms. fragmentari (només conté els capítols I-XII i part del XVII del text català editat a Riquer, *Un nuevo manuscrito*). FELIU, *Les traduccions hebrees*, 60-61. Vegeu la nota 43.

119. Manuscrits: Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. ebr. 366 (Provença, s. XIV), ff. 57r-61v; Lió, Bibliothèque Municipale, ms. Hébr. 15 (13) (Provença, ss. XIV-XV), ff. 165r^b-160r^a; Sant Petersburg, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, ms. Evr. B-290 (Provença, ss. XIV-XV), ff. 36r-41v; i Munic, Bayerische Staatsbibliothek, ms. Cod. hebr. 288 (Provença, ss. XIV-XV), ff. 14v-19v, amb el colofó resumit, que omet el traductor i la data, però atribuint també l'obra a Arnau. FELIU, *Les traduccions hebrees*, 58-62. Sobre el colofó, vegeu la nota 57. Crescas des Caslar va traduir també l'*Arnaudina* potser a partir del català (vegeu més endavant).

N'havia vist «un seguit» de receptaris a les publicacions de P. Bohigas, encarnades a bastir un *Repertori de manuscrits catalans* que, com tantes altres iniciatives, les conseqüències que per a la cultura catalana va tenir la guerra de 1936-1939 va estroncar. No obstant això, considerava que aquelles receptes, essent uns textos tan pràctics i no gens 'literaris', no tindrien «pròpia cabuda» en la col·lecció «Els Nostres Clàssics». A part d'una disculpa per no haver portat més enllà la recerca, aquesta consideració constituïa el reflex d'una concepció estreta de la filologia, pròpia del temps en què escrivia (1947), que, afortunadament, s'ha anat superant més tard, també a la principal col·lecció dedicada a l'edició crítica de textos catalans antics.¹²⁰

La recerca endegada per l'autor d'aquestes pàgines des de 1993 amb l'objectiu immediat de bastir un catàleg dels textos medievals de ciència i tècnica en català conservats en manuscrits i impresos antics,¹²¹ ha tret a la llum un gran nombre de materials inèdits, entre els quals són molt nombroses les col·leccions de receptes de diversa entitat i les receptes esparses copiades aquí i allà per tot d'individus, primordialment extraacadèmics, delerosos de garantir-se el bé més preuat, la salut.

En l'apèndix d'aquest treball es publiquen o es dona notícia de deu textos, majoritàriament receptes i inèdits, que porten el nom d'Arnau de Vilanova o, sense que el portin, s'han pogut relacionar amb els altres testimonis. A ben segur que els materials que s'han anat recollint contenen altres fragments mèdics relacionables amb Arnau, però identificar-los és una tasca ingent, que d'altra banda correspon als editors de les obres que els continguin.

120. «És clar també que en una col·lecció de textos literaris, com és aquesta, no tenen pròpia cabuda moltes receptes en català extretes de les obres llatines de mestre Arnau i enquistades en un seguit de receptaris medievals» (ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 59). Del *Repertori* de P. Bohigas se'n van publicar alguns avenços, ara recollits al volum BOHIGAS, *Sobre manuscrits i biblioteques*. Els principals receptaris en català coneguts fins ara a CIFUENTES, *La ciència en català*, 119-21. Amb aquella concepció de la filologia, ens hauríem de preguntar quina importància 'literària' pensava M. Batllori que tenien les obres que es publicaven als dos volums d'*Obres catalanes* d'«Els Nostres Clàssics», on d'altra banda ja fa temps que es publiquen també obres tècniques.

121. S'exposen els orígens del projecte a Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *Textes scientifiques en catalan (XIIIe-XVIe siècles) dans les bibliothèques de France*, dins «Médiévales: Langue, Textes, Histoire», 52 [=Le livre de science, du copiste à l'imprimeur, ed. Laurence MOULINIER-BROGI i Nicolas WEILL-PAROT] (2007), 89-118. Aquest projecte té ara la sortida natural a internet, a través del web *Sciència.cat*, en forma de base de dades (Sciència.cat DB) consultable a l'adreça <<http://www.sciencia.cat/db/scienciadat-db.htm>>. Vegeu IDEM, *Sciència.cat: un corpus digital de la ciència i de la tècnica en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, dins *La presència catalana a l'espai de trobada de la Mediterrània medieval: noves fonts, recerques i perspectives*, ed. Lluís CIFUENTES, Roser SALICRÚ i Mercè VILADRICH; i IDEM, *The digital corpus of Sciència.cat: a work in progress*, dins *Humanities on the Web: The Medieval World = Humanitats a la xarxa: món medieval*, ed. Gemma AVENOZA i Lourdes SORIANO (de tots dos treballs, en procés de publicació, se'n poden consultar primeres versions a la Biblioteca Digital de Sciència.cat <<http://www.sciencia.cat/biblioteca/publicacions.htm>>).

Una altra tasca ingent que aquí queda en gran mesura per fer és determinar l'autenticitat arnaldiana d'aquests textos, cosa que només hem pogut aconseguir ara en un dels casos, el més antic (núm. 2), que constitueix una prova preciosa i molt primerenca de la difusió del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* en català entre els sectors extraacadèmics urbans. El caràcter d'aquests textos fa que puguin procedir, en primera instància o a partir de refaccions diverses, de qualsevol de les obres mèdiques a nom d'Arnau (autèntiques o apòcrifes) amb continguts farmacològics, que és com dir de pràcticament totes. L'edició del corpus mèdic arnaldia —en procés a la sèrie «AVOMO»— però també el dels nombrosos apòcrifs ajudarà, sens dubte, a localitzar-los.

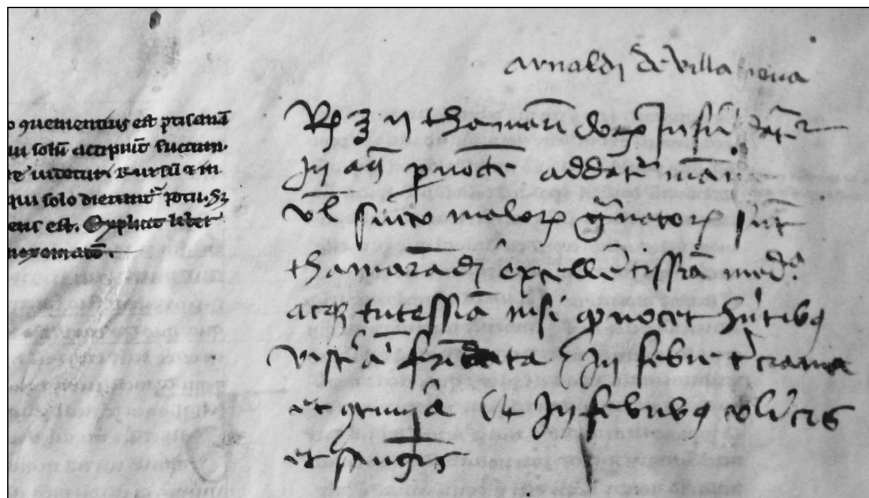
Es coneixen alguns exemples de la difusió de receptes a nom d'Arnau de Vilanova, tant en llatí com en vulgar. M. McVaugh va donar a conèixer dues col·leccions de receptes en llatí aparentment fetes per metges de Montpeller vers 1335-1345, entre les quals n'hi ha d'atribuïdes a Arnau.¹²² Els *Experimenta*, una col·lecció de setanta-tres casos clínics amb el seu corresponent tractament atribuïda a Arnau (Avinyó?, c. 1308), també porten una gran quantitat de receptes.¹²³ G. Beaujouan va donar a conèixer una recepta isolada afegida tardanament a un manuscrit mèdic francès del segle XIII.¹²⁴ En fi, uns *Experimenta ad varios morbos collecta ex diversis auctoritatibus*, copiats en un manuscrit amb obres de l'abadessa alemanya Hildegarda de Bingen (1098-1179), recullen uns «experimenta» d'Arnau.¹²⁵

122. Michael R. McVAUGH, *Two Montpellier recipe collections*, dins «Manuscripta», 20 (1976), 175-80. Anàlisi de les col·leccions de receptes («experimenta») dels mss. Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1174 (s. XIV), ff. 1r-7v, i Leipzig, Universitätsbibl., ms. 1183 (s. XIV ex.), ff. 86r-90v. En publica una selecció, entre les quals no hi ha les atribuïdes a Arnau.

123. Anàlisi i edició d'extrets a Michael R. McVAUGH, *The Experimenta of Arnald of Villanova*, dins «Journal of Medieval and Renaissance Studies», 1 (1971), 107-18.

124. «Arnaldi de Villanova. — R. uncias .ii. thamarindorum infusi dantur in aqua per noctem; addatur manna vel succo malorum granatorum. Sunt thamarandi [sic] excellentissima medicina atque tutissima nisi quod nocet habentibus viscera in frigidata. — In febre terciana et continua et in febribus colericis et sanguineis». La Seu d'Urgell, Arxiu Capitular d'Urgell, Còdexs, ms. 2052 (òlim 84) (ss. XIII-XIV), f. 117v. Citada per BEAUJOUAN, *Manuscrits médicaux*, 176 i 220, sense indicar en quina llengua és escrita i situant-la al ms. “2053 (84)” erròniament, tal com es fa notar a BITECA, manid 1935, que no la localitza. El ms. és una miscel·lània mèdica copiada al nord de França (Normandia?) a la primera meitat del s. XIII, amb afegits posteriors, entre els quals aquesta recepta (s. XIV). Sobre el ms., vegeu Antonio GARCÍA Y GARCÍA (dir.), *Catálogo de los manuscritos jurídicos de la Biblioteca Capitular de La Seu d'Urgell*, la Seu d'Urgell, Bisbat d'Urgell, 2009, 412-13, i la bibliografia que cita. El ms. 2053 (òlim 108) conté una *Legenda aurea* en llatí copiada a Catalunya el 1349 (GARCÍA Y GARCÍA, *Catálogo*, 413). Agraïxo a Mn. Benigne Marquès, arxiver del bisbat d'Urgell, que m'hagi facilitat l'accés a aquesta recepta.

125. Michael EMBACH, *Die Schriften Hildegards von Bingen: Studien zu ihrer Überlieferung und Rezeption im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, Berlín, Akademie Verlag, 2003, 355. Al

Recepta per a febres.

La Seu d'Urgell, Arxiu Capitular d'Urgell, Còdexs, ms. 2052 (òlim 84), f. 117v.

Aquests retalls llatins de la difusió de la farmacologia atribuïda a Arnau de Vilanova són relacionables amb els circuits acadèmics, sobretot els primers. També se'n coneixen, però, de relacionables amb els sectors extrauniversitaris. És el cas d'una «Recepta de la pestilència que fizo maestre Arnao de Villanova» en castellà que es conserva en un manuscrit del segle XIV, que també conté receptes en català, i que no té res a veure amb el *Petit tractat* apòcrif ressenyat abans.¹²⁶

ms. Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1216. També cita un altre ms. (Pal. lat. 1144) que conté extrets atribuïts a Arnau (357) [a partir de Josep PERARNAU, «ATCA», 28 (2009), 824].

126. El Escorial, Biblioteca del Monasterio, ms. b.IV.31, f. 56rv, inc. «Tomarás agua de ensensio verde e item agua de madroño e item agua de azedías...», expl. «...luego el sangrador se aprestará fazerle ha sangrar», esmentada per Guy BEAUJOUAN, *Manuscripts médicaux du Moyen Age conservés en Espagne*, dins «Mélanges de la Casa de Velázquez», 8 (1972), 161-221 [reimpr. a Idem, *Science médiévale d'Espagne et d'alentour*, Aldershot, Ashgate Variorum («Variorum Collected Studies Series», CS374), 1992, VI], 176 i 220, i editada a Mar CAMPOS SOUTO, *Los remedios castellanos del Recetario para diversas enfermedades atribuido a Arnau de Vilanova*, dins «Dicenda: Cuadernos de Filología Hispánica», 14 (1996), 59-68. Només la primera de les receptes d'aquest *Recetario* (ff. 56r-71v) va atribuïda a Arnau. L'article, derivat d'una tesi de llicenciatura, no fa cap temptativa d'identificació, ni esmenta el *Petit tractat* català. Tampoc no explora la possibilitat d'interferències entre català i castellà a les receptes d'aquest ms., incloses les que publica. Com el *Petit tractat*, la recepta no té res a veure amb la *Recepta electuarii mirabilis preservantis ab epidimia*... (vegeu la nota 102).

Els textos dels apèndixs 9 i 10 —dels quals, a causa de la seva extensió, només dono l'incipit i la llista d'epígrafs tal com apareixen al manuscrit— tenen una problemàtica diferent. Són textos que, a diferència dels anteriors, no s'atribueixen a Arnau de Vilanova, sinó que es diuen escrits «segons Haben Mesué e mestra Arnau de Vilanova». Tots dos estan dedicats als medicaments purgatus —un interès que presideix, en bona mesura, la part farmacològica d'aquest important manuscrit Vat. lat. 4797 al qual ja he al·ludit abans— i apareixen interpolats en una traducció catalana («Comensa la Suma dell Gordó [*sic* per Galièn] de simples medecinas e compostes») d'una secció de l'antidotari de la *Chirurgia magna* de Guiu de Chaulhac (cap. 2 de la doctrina 1a), dedicada precisament a aquest tema.

He optat per separar-los perquè el segon (apèndix 10) porta un incipit particular i s'anomena *Tractat de medecines laxatives*: «Ací comença un tractat de medecinas lextivas, e primerament de letovaris, de quina humor porgan e quin pes se'n deu donar, ho si és ab gorda ho sens gorda, segons Haben Mesué e mestra Arnau de Vilanova». No obstant això, és possible que tots dos formin una unitat. Per altra banda, convé tenir en compte en qualsevol anàlisi que l'autor els ha integrat perfectament en la traducció de la secció de Chaulhac esmentada, amb la intenció que amb ella formin un tot i constitueixin, en la nova *ordinatio*, una nova obra;¹²⁷ una obra i una estratègia novament presidides pel disseny de la practicitat. Si aquesta compilació és atribuïble a un autor català o bé ha estat traduïda d'un original llatí, de moment no ho sabem.

En una anàlisi ràpida, la secció que ara interessa aquí d'aquesta compilació sembla tenir punts de contacte amb la primera part de la *Practicella* de Joan de Parma (mitjan s. XIII), que es fonamenta en l'antidotari o *Grabadin* i en el *De consolatione medicinarum simplicium* de Mesué el Jove, la qual va circular atribuïda a Arnau de Vilanova tant en llatí com en hebreu i, sense aquesta atribució però fent constar que l'obra és «segons diu Johan Ebensué», també en català.¹²⁸ La primera part d'aquesta obra tracta de: 1. Medecines

127. Com se sap —però no sempre es té en compte— el compilador era un dels tipus d'autor admesos en la classificació de Bonaventura. Sobre aquest tema, vegeu en particular Malcom B. PARKES, *The influence of the concepts of ordinatio and compilatio on the development of the book*, dins Jonathan J. G. ALEXANDER i Margaret T. GIBSON (eds.), *Medieval Learning and Literature: Essays presented to Richard William Hunt*, Oxford, Clarendon Press, 1976, 115-141 [reimpr. a ÍDEM, *Scribes, Scripts and Readers: Studies in the Communication, Presentation and Dissemination of Medieval Texts*, Londres, Hambledon, 1991, 35-70; i a Jane ROBERTS i Pamela ROBINSON (eds.), *The History of the Book in the West (400AD-1455)*, dins Alexis WEEDON (coord.), *The History of the Book in the West*, vol. 1, Farnham, Ashgate, 2010, VI].

128. Edició de les traduccions hebrees i de la catalana a Lola FERRE, «*Práctica*» de *Johannes de Parma: un tratado farmacológico en sus versiones hebreas y catalana*, Granada, Universidad de Granada, 2002. Sobre la traducció catalana (París, Bibliothèque nationale de France, ms. Esp. 508, ff. 57r^a-61r^b), vegeu també CIFUENTES, *La ciència en català*, 117.

digestives de cada humor; 2. Medecines purgatives de cada humor; 3. Dosis dels purgatus simples; 4. Dosis dels purgatus compostos; 5. Preparació dels medicaments. Continua amb els purgatus aplicables a cada òrgan de cos, cosa que no apareix per res al nostre text.

Els punts de contacte amb aquesta obra és evident que són deguts a la coincidència de les fonts emprades. De fet, encara que s'ha afirmat que Arnau havia escrit un comentari a l'obra de Mesué el Jove, que hauria circulat amb el títol *De medicinis ex dictis Heben Mesue*, sembla un apòcrif, i J. A. Paniagua va afirmar que Arnau cita poc Mesué a les seves obres.¹²⁹

Finalment, convindria explorar si aquests textos catalans tenen alguna connexió amb l'antologia de l'*Speculum medicine* que va circular en hebreu¹³⁰ o bé amb l'obra intitolada *Ordre de les medecines* o *Arnaudina*, traduïda a l'hebreu per Crescas des Caslar en una data indeterminada, aparentment a partir del català. Aquesta darrera obra, molt poc estudiada encara, conté una referència al rei Robert I de Nàpols (1309-1343) —que no he vist als textos catalans— i podria ser una compilació feta a partir d'escrits arnaldians o pseudoarnaldians, sobretot de l'apòcrif *Breviarium practice*.¹³¹ No em consta que s'hagin localitzat manuscrits llatins amb aquesta obra i, per tant, és una tasca que correspon als arnaldistes que coneguin l'hebreu.

* * *

L'estudi acurat de totes aquestes obres i de la seva transmissió aporta dades precioses sobre qui llegia l'Arnau metge en català en els últims segles medievals, què en llegia i per què ho feia. Per a reeixir en aquest estudi cal combinar l'anàlisi dels testimonis, cercant-hi els missatges que ens comuniquen (formats, continguts, marques d'ús, etc.), amb el de les atestacions documentals, que ens descobreixen els posseïdors dels llibres i els seus interessos cul-

129. Ho recull FERRE, «Practica», 15, de Louis DULIEU, *La médecine à Montpellier*, 7 vols., Avinyó, Les Presses Universelles, 1975-1999, vol. 1, 99, que no he pogut consultar. Vegeu PANIAGUA, *El Maestro Arnau de Vilanova*, 86.

130. Lió, Bibliothèque Municipale, ms. 15 (13) (Provença, ss. XIV-XV), ff. 176^r-173^r. ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 413.

131. Manuscrits: El Escorial, Biblioteca del Monasterio, ms. Hebreo G-III-20 (Provença, ss. XIV-XV), ff. 104v-147r, únic amb el colofó; Munic, Bayerische Staatsbibliothek, ms. Cod. hebr. 288 (Provença, ss. XIV-XV), ff. 20r-84v; Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. ebr. 366 (Provença, s. XIV), ff. 5r-51r; Florència, Biblioteca Laurenziana, ms. Plut. 88.36 (ss. XIV-XV), ff. 15v-67v, aquí precedida del pròleg d'Israel ben Jucef Caslarí a la traducció catalanohebraica de la versió abreujada del regiment de sanitat d'Arnau; Lió, Bibliothèque Municipale, ms. 15 (13) (Provença, ss. XIV-XV), ff. 160r-141r, amb una antologia de l'obra; i Moscou, Russian State Library, ms. Evr. 209 (ss. XIV-XV), ff. 1r-25v, també amb una antologia. ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 413-15, i, especialment, FELIU, *Les traduccions hebrees*, 55-58. El colofó de Crescas des Caslar ha originat importants confusions (*ibidem*, 57).

turals, i el dels pròlegs dels traductors, que informen sobre les seves motivacions, tècniques, problemes i públic. Un públic que era eminentment extrauniversitari, però que no es limitava als profans a la medicina (reis, nobles, burgesos) sinó que va incloure també els amplis sectors mèdics formats segons l'anomenat 'sistema obert', i potser també, ni que sigui de forma excepcional, alguns metges graduats. Els instruments adequats per a emprendre aquest complex estudi combinat són les bases de dades informàtiques, amb enormes capacitats de classificació de la informació. Entre elles caldrà tenir en compte *Sciència.cat DB*, dirigida per qui signa aquestes pàgines, centrada en les obres de ciència i tècnica en català,¹³² i l'*Arnau DB*, actualment en construcció, dirigida per Sebastià Giralte (UAB), que sistematitzarà tot el corpus arnaldià i pseudoarnaldià. Dos projectes que, sens dubte, haurien entusiasmat el dedicatari d'aquest article.

APÈNDIXS

1

Vida d'Arnau de Vilanova de Hartmann Schedel (*Liber chronicarum*, 1493),
recollida per Pere Miquel Carbonell.

«De medicis celeberrimis.¹³³ — Arnaldus de Vilanova,¹³⁴ provincialis,¹³⁵ magnus philosophus, Parisius dogma suum exercuit, et per prophetiam Danielis et Sibille Erithree probare nitebatur adventum Antichristi et persecutionem Ecclesie futuram esse inter .M.CCC. et .M.CCCC. Domini annum ferme in .M.CCC.LXXVI. anno adesse. Super ea re librum edidit, cuius titulus *De speculatione adventus Antechristi*.¹³⁶ Is tamen reprobatus et quasi hereticus reputatus. Cum magistros parisienses quamplurimos¹³⁷ adversarios habebat, verens ne ad manus inquisitoris deveniret, clam auffugit, et profectus in Siciliam, qui tandem missus a Frederico,¹³⁸ rege Sicilie, ad papam, in mari mortuus est. Dixit enim Christus: «Non est vestrum nosse tempora vel momen-

132. Vegeu la nota 121.

133. A la taula inicial del volum (f. 1r), «De medicorum celeberrimorum vita et moribus».

134. Vilanova] Villanova *Schedel*.

135. provincialis] provincialis *Schedel*.

136. Antechristi] Antichristi *Schedel*.

137. quamplurimos] complurimos *Schedel*.

138. Frederico] Friderico *Schedel*.

ta que pater possuit¹³⁹ in sua potestate». Unde omnes volentes determinatum tempus in his assignare, adventus scilicet Christi vel finis mundi, erronei reperti sunt».

* Barcelona, Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 123 (s. xv ex.), f. 6r.

2

Arnau de Vilanova, *Recepta de piment per a la boca de l'estómac*.¹⁴⁰

«Piment qui és molt maravelós a la bocha del ventre[y]l com hom la ha freda e [constip]ada. — E esta recepta hordonà mestra Arnau de Vilanova al senyor rey En Jacme, que com ag[u]és menyat que-y faés .i.^a. sopa de pa torrat e, si à àvols pits quant aurà menyada la sopa, menu[c]h après .ii. amelons torrats dolços e parats. — Lo piment se fa en esta manera: prin caneyla triada, gíngebra blan[c]h, de cascun .i.^a. unça; roses vermeyles, miya unça; guírofla, .ii. dra[c]hmes; sàndil vermeyl, .ii. dra[c]hmes; spiocanart, .i.^a. unsa. E de tot assò fassa hom pólvora en la qual mescla hom .x. lliures de bon vi e meta-y hom pa de sucra, .i.^a. quarta, e feu piment en la manera que fer se deu».

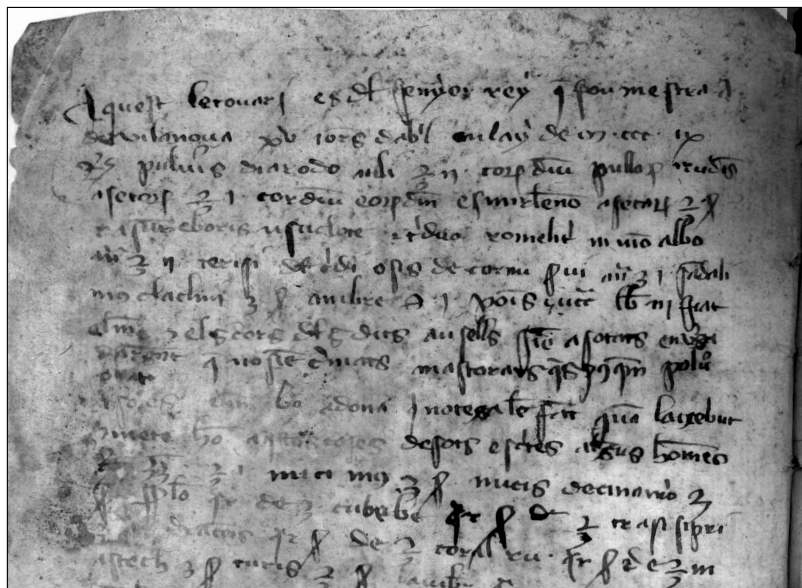
* Barcelona, Arxiu de la Catedral de Barcelona, Capítol de la Catedral, Procures, Llegats de llibres «extravagants», Llibre d'albarans de Pere de Marata (1336-1344), f. 41v.

139. possuit] posuit *Schedel*.

140. Procedent de les traduccions catalanes del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, amb les quals però no coincideix en les dosis (tampoc amb l'original llatí publicat). Vegeu ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. 2, 122 i 186-187 de la traducció de Sarriera (cap. xvii, *Del regiment del boure*): «Mas en hivern, per la fredor, e a veguades en corema, raeb hom per manera de medicina tan solament piment ho claret en la fin del menjar, per tal que escalf la boca del ventre [*sic*] e que confort la digestió; e, per tal, raeb-lo hom més que més ab cosa qui més de temps lo retengua en la boca del ventre, axí con ab neules, qui per lur viscositat se retenen a la boca del ventre alcun temps. E aquels qui an la boca del ventre humida, raeben-lo ab pa .i. poc torrat. [...] R. de bona caneyla, una unça; gíngebre blanc, mige unça; de roses vermeyles, de giroffle, de sàndel vermeyl, de cascun dues dracmes; de pèls d'espigua[nard], una dracme. De tot açò faça hom pólvora qui bast a .xxx. liures de vi, e meta-y hom mell o sucre, aytant con mester n'i age a incorporar les pólvores, e al més basta-y una quarta de mel escumada, ho miya liure de sucre dissolta ab .i. poc de vi; emperò més se conserva ab mel, e més de temps» (a la traducció anònima abreujada, a *ibídem*, 249; a l'original llatí, a ARNAU DE VILANOVA, *Regimen sanitatis*, 464). Una altra recepta en català per a fer el piment a Pep VILA, *El piment, una beguda confeigida a la catedral de Girona durant el segle XIV*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins», 40 (1999), 87-93, que n'esmenta encara d'altres, i on tanmateix convenia editar «dragmes» i «règeu».

Arnau de Vilanova, *Electuari per a Jaume II*¹⁴¹

«Aquest letovari és del senyor rey, que fou mestra Arnau de Vilanova [a] .xv. jorns d'abril en l'any de .M.CCC.IX. — R. pulveris diarodo atili?, uncias .II.; corum duorum? pullopirudeis? asetorum, uncias .I.; cordeum eorumdem

Electuari per a Jaume II.

Igualada, Arxiu Històric Comarcal de l'Anoia,
Arxiu Parroquial d'Igualada, 53, f. 6v.

141. No procedeix ni del *Regimen sanitatis* (ed. «AVOMO» X.1 i Batllori), ni de l'*Antidotarium* (ed. Vernia), ni del *De aquis laxativis* (Opera Arnaldi de Villanova, Venècia, 1527, ff. 299v-301v). Sembla ben bé que s'ha de relacionar amb l'electuari que Jaume II va reclamar a Arnau el 15 d'agost de 1308 juntament amb la recepta per a poder-lo confeccionar (Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria reial, reg. 140, f. 145v). Aquest document fou publicat per Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1908-1921 [reimpr. facs.: 2000], vol. 1, § xxxviii; i per Heinrich FINKE, *Acta Aragonensia: Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaumes II. (1291-1327)*, Berlín-Leipzig, W. Rothschild, 1908-1922, vol. 2, § 555). El receptari d'Igualada, inèdit, és esmentat a CIFUENTES, *La ciència en català*, 66, 119 i 124. Vegeu-ne una breu descripció a MARTA VIVES I SABATÉ, «Un receptari del segle XIV a l'Arxiu Comarcal d'Igualada», dins Josep M. USTRELL i TORRENT (ed.), *Història de les ciències de la salut a l'Anoia (Igualada, octubre 1996)*, Barcelona, Fundació Uriach 1838, 1998, 31-39, la qual en té l'edició en preparació.

esmirllēno asetarum, uncias semis; rasure eboris usac lote et triduo? romeliti¹⁴² in vino albo, ana uncias .II.; cerisi de tridi osis de cornu servi, ana drachmas .I.; sandali musclaclini,¹⁴³ drachmas semis; ambre, escrupulos .I. Ponis zuccari, libras .III. Fiat electuarium. E els cors dels dits ausells sien asotats en verga d'argent, que no sien cremats, mas torats, que-s pusquen polvorotar».

* Igualada, Arxiu Històric Comarcal d'Igualada, Arxiu Parroquial d'Igualada, 53 (Pere Castell, *Receptari*, mitjan s. XIV), f. 6v.

4

[Arnau de Vilanova],¹⁴⁴ *Recepta per a la gratela*.

«La recepta de la gratela. — Primo, ajats de sal comun, .VIII. onçes; ítem, argent viu, .II. onçes; ítem, sagí de porch mascla, .V. onçes; ítem, ensens blanc, .I. onça; ítem, oli de lor, .II. onçes; ítem, suc de fumus terra, .II. onçes; ítem, suc de plantaga, .I. onça. — Todas las demunt ditas coses deuen ésser picadas e mesclades en manera que sia engüent, menant-o molt anugs, en .I. bel morter de marbra; e al vespra, quant aquel qui à gratela se deu metra al lit, que prena del dit engüent e, al caliu, que se n'unta las palmas e las solas dels peus fragant bé. E açò faça per .IX. vespras e orinarà la gratela».

* Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Reial Patrimoni, Batllia General de Catalunya, vol. 318 (1374), f. 1r.

5

Arnau de Vilanova, *Recepta per a ronya*.¹⁴⁵

«Recepta per a roya ordonada per mestre Arnau de Vilanova. — Primerament, pren .VIII. onzes de sal comuna e pica-la e cern-la; ítem, .V. onzes de segí de porch mascla, e sia dessalat en aygua freda, e pica'l bé ab la sal desús dita

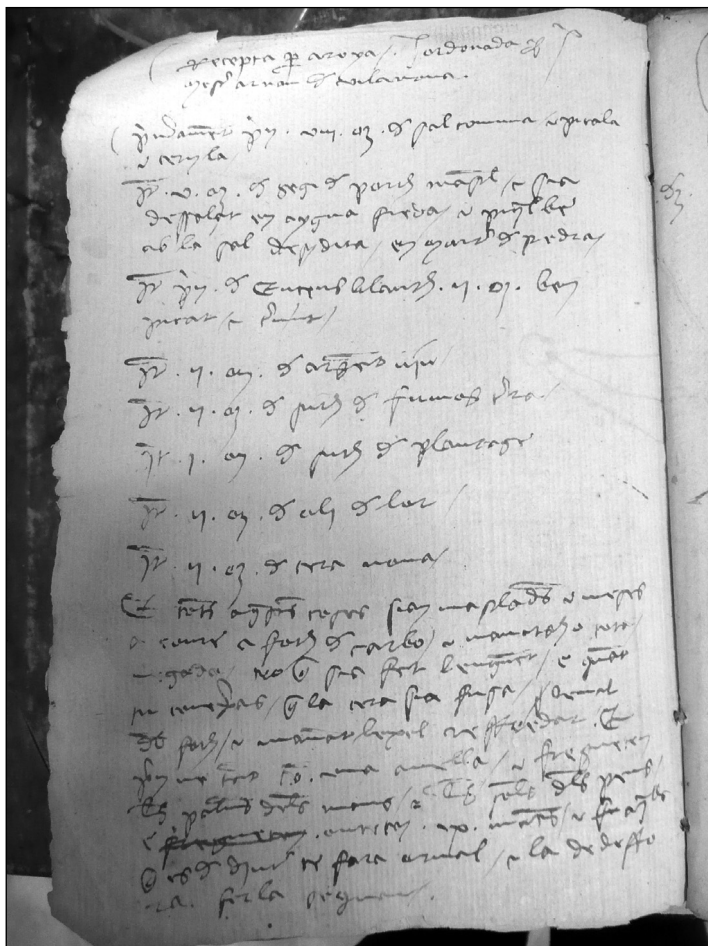
142. romeliti] *sic per* remoliti.

143. musclaclini] *sic per* muscatelini.

144. Per a l'atribució a Arnau de Vilanova, vegeu Apèndix 5.

145. Una altra versió, sense el nom d'Arnau, a l'Apèndix 4. Carles II de Nàpols va patir aquesta patologia, contra la qual Arnau de Vilanova li va indicar (1308) que prengués banys de l'aigua sulfurosa de Pozzuoli (Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria reial, Pergamins de Jaume II, extra invent. 41, ed. per FINKE, *Acta Aragonensia*, vol. 3, 176-77, § 78). Vegeu Luis GARCÍA BALLESTER, *Sobre el origen de los tratados de baños ('de balneis') como género literario en la medicina medieval*, dins «Cronos», 1 (1998), 7-50, a 14.

en morter de pedra; ítem, pren de encens blanch .II. onzes, ben picat e cernut; ítem, dos onces de argent viu; ítem, .II. onzes de such de fumos terra; ítem, .I. onza de suc de plantage; ítem, .II. onzes de oli de lor; ítem, .II. onces de cera nova. E totes aquestes coses sian mesclades e meses a coure a foch de carbó e menats-ho tota vegada trò que sia fet l'engüent, e quant tu conexeràs que la cera sia fusa, leva'l del foch e, manant, lexe'l refredar. E pren-ne tant com huna amella, e fregue-te'n les palmes de les mans e les soles dels peus, e entrò tan .IX. matins e aquelles que és de dintre te farà en mal, e la de ffora fer-l'à sequar».

Recepta per a ronya.

València, Arxiu Capitular de la Catedral Metropolitana de València,
Protocols i notals, 3653/3, f. Iv.

* València, Arxiu Capitular de la Catedral Metropolitana de València, Protocols i notals, 3653/3 (protocol de Bonanat Monar, 1389), f. Iv.¹⁴⁶

6

Arnau de Vilanova, *Receptes de medicina*.¹⁴⁷

[175] «Cura de mestra Arnau de Vilanova a sanar mala busanya. — Prin muyol d'ou e sal gema e fé-n emplastre e metets-lo sobre la mala busanya .i.^a. nit o .i. dia. Et puyts fets emplastre de such d'api bollit e scumat e de farina de forment barutellada e pasta'l ab oli violat e puyts metets[-lo] dessobre la mala busanya, e mudats-ho tots jorns de fesch tro sia guarit. Et pots tenir d'aquest emplastre pastat, e quant torn dur maüra-ho ab oly violat».

[183] «Lo discret mestre Arnau de Vilanova donà aquesta recepta per mal de vexiga e de pedra. — Prenets, primerament, de ciurons .i.^a. quantitat aytant com vos sia vigares,¹⁴⁸ e com conexerets que seran cuyts, fets per manera que-l brou bast a .iii. jorns a beure, car si més n'i havia, mudar-s'i à. Prin la demunt dita quantitat dels ciurons al vespre e mit-los a remuyllar, e al matí mit-los a coure en aquella matexa aygua ab què seran remuyllats lo vespre, e mit-hi una menada de juivert, e cogua tot ensemps en guisa que-ls ciurons no sien cuits ne cruus. Et com ne volrets beure, [pren] entrò a¹⁴⁹ .ii. closques d'ou del dit brou e pren entrò a .i.^a. closcha d'ou de vin blanch, e ajats .i. poch de safrà e .i. poch d'espich, e picha-ho, e ne dins la damunt dita quantitat que volràs beure, e axí que dina-da de les .ii. coses te deu bastar aquells .iii. jorns damunt dits. E posa-ho al foch en .i.^a. caça, e com serà calent, lexa-u .i. poch posar en guisa que no perda de tot el calor, e beu-ho, e ço que romandrà al sòl de la caça lança-ho. Et si vols saber lo mal si ve per calor o per fredor, com vindrà al matí que volràs pixar après la bevende, prin la orina en .i. orinal e si ve de calor, veuràs aquí al sòl de l'urinal les pedres en manera de sanch, e si ve de fredor, serà quaix blanch».

* Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 864 (1392), ff. 51v^a i 52v^{ab}.

146. Editada per Josep RODRIGO PERTEGÀS, *Efemérides notariales*, dins «Anales del Centro de Cultura Valenciana», 3/7 (1930), 191-201, i 4/8 (1931), 1-20, a 1-2, amb errors. El nom del notari s'hi dóna erròniament com a «Moner».

147. En un receptari copiat (ff. 50v^a-54v^b) a continuació d'una versió del *Tresor de pobres* de Pere Hispà (ff. 4r^a-50v^a) pel mateix copista principal del ms. i amb la qual forma una unitat. Al marge esq. de la primera recepta: «De hoc reperiet retro a cartis 48», afegit per una mà del s. xv-xvi. Al f. 48r^{ab}, efectivament, hi ha una altra recepta «Contra mala busanya e àntrax», sense cap indicació d'autoria. La segona no apareix al *Tractatus contra calculum* (Opera Arnaldi de Villanova, Venècia, 1527, ff. 343r-345v).

148. Al marge esq.: «com vos parega», per una mà dels ss. xvi-xvii.

149. a] al a, *corr.*

Arnau de Vilanova, *Receptes d'electuaris*.¹⁵⁰

[228] «Letovari per estrènyar la flor, rich e bo e provat, segons Arnau. — R. banya de servo cremade, ensens, màstech, mir[r]ja, carabe, acàsie, pedra sanguinària, corall, pèls de lebra cramats, gale[s], ana uncias semis; sement de plantage, aytant com totes les altrás coses. E sia tot asò pastat ab exerop de plantage. E pranets-ne cascun metí uncias semis ab uncias .i. de such de plantage e sens dubta estencarà la sanch».

[316] «Nota: letovari segons Arnau de Vilanova. — Latovari segons Arnau de Vilanova [sic] molt merevellós al cap e a le vista, dasecha umiditat de[l]s huylls, contra putrefació feta en la bocha e en les dents e en lo peladar, e foragita tot boniment d'orellas e leva dolor de cap e dolor de espalles, deneja los ronyons, val a puagra, rentren[y] vòmit, dóna apetit de menjar, conforta lo ventrell, fa estar temprat de ventra, porga ventositats e fa moltas altrás bones hobras, axí com devall trobareu. — R. cor[i]andri preparat lliures semis, zuccari albi uncias .i. et semis, gar[i]ofili uncias semis, cubeba dumestice [sic] uncias .i., liquerisie rase uncias .iii., anisi, zucari albisimi uncias .iii. Omnia ista miseantur [sic] et tereantur terracione gross [sic] (açò és que sia mòlt e mesclat tot ensems). Sia donat de metí una cullarada e altra deprés dinar e altra cont se vage colgar, e és mester que no bega».

* Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. lat. 4797 (c. 1466-1476), ff. 153v-154r i 165rv.

150. Formen part d'un ampli antidotari no identificat, amb més de 400 epígrafs, que comença: «Incipit quidam tractatus aliquarum medecinarum alicorum morborum et remedia illorum. Et primo incipiunt digestivi. — Digestiu per fredor de ventrell. — R. oximelle squillètich, sirus sticados, ana uncias .iii.; siru[pu]s de Bessa[n]sis, melle rosato...» (ff. 116r-184v). Està dividit en seccions dedicades a digestius, beuratges, píndoles, crestiris, xarops, electuaris, ungüents, pólvores, bevendes, saquets, cofes, concassements, cataplasmes, empastres, crestiris, pólvores, aigües, ungüents, empastres i cataplasmes. Sembla obtingut d'almenys dues fonts. En llatí i en català. Segueix un receptari en català. Els ítems publicats aquí no els identifico al *Regimen sanitatis* (ed. «AVOMO» X.1. i Batllori) ni a l'*Antidotarium* (ed. Vernia). L'ítem [228], en canvi, té connexions amb l'apòcrif *De ornatu mulierum*, segons la versió del ms. Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1331 (segle xv), ff. 126r-130r, al f. 130r: «Clistere ad restringendum sanguinem menstruorum: R. aluminis, gallarum, acacie, boli armoniaci, thuris, carte combuste, ana drachmam semis, apii, iusquiami, ana drachmas .ii.; temperentur cum succo plantaginis et aceto vel curatis imetur» (Montserrat CABRÉ I PAIRET, *La cura del cos femení i la medicina medieval de tradició llatina: els tractats De ornatu i De decorationibus mulierum atribuïts a Arnau de Vilanova, Tròtula de mestre Joan, i Flos del tresor de beutat atribuït a Manuel Díez de Calatayud*, tesi doctoral de la Universitat de Barcelona, 1994, 226, a qui agraïxo l'ajuda a localitzar-la).

¶ Et epiat levetna qtra vermens
 ¶ Et sement alexendima .2. iij dytamo semen
 purtilla cornu hyi cum busti sentaurea loz
 m. an. 3. n. fiat pulvis scamonea .3. b. melle
 et iij dia catalcon .2. b. iij. sies destru dia prims
 .2. m. et sies diuern dia fincom .2. m. fiat ter
 lo seu dosis es .3. p. ab argua ho ab vi blanch
 ha mpmstant en lalba car prouat es
 ¶ Et letouari segons arnau de vilanoü
 Latouari segons Arnau de vilanovo
 molt merueillos al cap et ale vista diseccha
 vmditat des hyulls Contra putrefaccio fe
 ta en la boca et en les dents et en lo peladar
 Et foragita tot boniment dorellas et leuado
 lor de cap et dolor de espalles deneja los ho
 pons val ha puagra Restren bonmt dona
 apetit de memar qfora lo ventrell fa estar
 temprat de ventru porga ventositats et fa
 moltas alttas bones hobras axi com deuall
 trobareu // Et coranda pat. ii. p. 33. albi .2.
 iij. p. garofili .2. p. cubeba dumestice .2. iij. h
 querisic cap. 2. m. anli zucari albi .2.
 m. oia ista mlsentur et tereant terracone
 grossaço es que ha molt et mesclat tot en ses
 ha donat demeti vna cullamda et altra de ps
 dinar et altra cont se vage colgar et es mel

Recepta d'electuari.

Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. lat. 4797, f. 165r.

8

Arnau de Vilanova, *Recepta per a afavorir l'embaràs*.

«Per aquelles [dones] qui-s volen enprenyar, molt més quant no poden purgar, diu lo bon mestre Arnau de Vilanova que la camamilla e lo donzell e la flor el romaní tota cuyta e donada a beure a matí y vespre mig got d'aquella aygua com vaja a dormir [val molt]. E fes que no sope aquella nit, e fes-li fregar lo ventre a baix. E fes-li'n pendre nou dies ab ses nits».

* Palerm, Biblioteca Comunale, ms. Qq A 13 (Joan LLOPIS, *Sumari de medecines*, s. xv-xvi), f. 53r.¹⁵¹

9

Anònim, *La manera de digerir i purgar els quatre humors*, segons Mesué i Arnau de Vilanova.¹⁵²

Inc.: «Digerir s'à la metèria colèricha ab coses fredes e apropiades e aperitives, axí com són les .v. erbes capillàs...».

Rúbr.: (1) «Açí mostra la menera de digerir e purgar les 4 umós segons Abenmesué, primer de còlera»; (2) «La menera de digarir e porgà malencolia, comensa lo digestiu»; (3) «Nota: altra menera de digerir segons Abenmesué e mestra Arnau compostament»;¹⁵³ (4) «Nota com así comensa la menera de digarir e porgar la fleuma, e comensa lo digestiu»; (5) «Nota: altra menera de digarir segons Ebenmesué e mestra Arnau»;¹⁵⁴ (6) «Nota: altra menera de digarir».

* Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. lat. 4797 (c. 1466-1476), ff. 99v-102r.

151. Citada a CORNAGLIOTTI, *Il trattato delle erbe*, 111, treball en el qual només es publiquen extractes d'aquest receptari, entre els quals no hi ha aquesta recepta. Editada per VESENTINI, *L'erbario catalano*. Vegeu la nota 91. Aquesta recepta fa l'efecte de tenir el mateix origen que la primera de l'Apèndix 7 (vegeu la nota anterior).

152. Grup d'indicacions sobre aquest tema interpolat en una còpia del capítol 2 («De medecines purgants les humors»), de la doctrina Iª («Dels universals medicaments o ajudes»), del tractat VII (*Antidotari*), de la traducció catalana de la *Chirurgia magna* de Guiu de Chaulhac (ff. 90r-113v).

153. Inc.: «R. oximell quillench, siri epitimi et d'escolopèndria, ana uncias .iii...».

154. Inc.: «R. oximell diorètic e esquillètic, ana uncias .iii...».

Anònim, *Tractat de medecines laxatives*,
segons Mesué i Arnau de Vilanova.¹⁵⁵

Inc.: «Diacatolicon purga les 4 humós, e la sua presa és .i.^a drachma fins en .v., qua[n]ts segons la virtut del qui l'à [a] pendra, e deu-se donar le demés ab decocció de prunas, panses e senblants...».

Rúbr.: «Ací comença un tractat de medecinas lexetivas, e primerament de letovaris, de quina humor porgan e quin pes se'n deu donar, ho si és ab gorda ho sens gorda, segons Haben Mesué e mestra Arnau de Vilanova. — [I. ELECTUARIS:] (1) Diacatolicon...»; (2) «Nota: aquest letovari que porga còlera e aprés melencolia : electovari de such de roses...»; (3) «Nota: aquest letovari porga fleuma: diacartami...»; (4) «Nota: letovari inperatori»; (5) «Nota: diaprunis»; (6) «Nota: diasenet»; (7) «Nota: aquest letovari és molt calt: diasesterion...» [II. CONFECCIONS:] (8) «Pus que avem dit de letovaris, ara direm de confeccions: primerament de girapigra, la qual componé Galièn»; (9) «Nota: benedicta porga fleuma»; (10) «Nota: de intitotum [sic] anegagum [sic]»; (11) «Nota: trifera sera[ce]nicha»; (12) «Nota: de la confecsió de geralogodion»; (13) «Nota: de la confecció de catàrticom enperialis»; (14) «Nota: casiafístola pereperada [sic]»; (15) «Nota: caciafístola novament sia mondade». [III. PÍNDOLES:] (16) «Pus que avem dit de letovaris e confeccions, ara direm de píndoles, e primerament de píndoles àureas»; (17) «Nota: de píndoles còxias»; (18) «Nota: de píndoles de Rasís»; (19) «Nota: píndoles alapefenguínias [sic]»; (20) «Nota: píndoles de riubàrber»; (21) «Nota: píndoles de agàrich»; (22) «Nota: píndoles de torbit»; (23) «Nota: píndoles de quinque genere»; (24) «Nota: píndoles de gerapíga»; (25) «Nota: píndoles pigras Galieni»; (26) «Nota: píndoles artètiques»; (27) «Nota: píndoles lucis migo-ris [sic]»; (28) «Nota: píndoles lucis minoris»; (29) «Nota: píndoles ante cibus»; (30) «Nota: píndoles asstomàtiques»; (31) «Nota: píndoles sinequibus»; (32) «Nota: píndoles fètidas»; (33) «Nota: píndoles de armodàtils [majors]»; (34) «Nota: píndoles de armodàtils [menors]». [IV. SIMPLÉS:] (35) «Pus que havem dit de letovaris e de confeccions e de píndoles e de les lus propiatats, ara direm dels materials lexetius simplas e de lus propiatats e de lus dosis, e primerament de riubàrber»; (36) «Nota: de riupòntich»; (37) «Nota: bevenda contra atirícia [sic]»; (38) «Nota: mirabolants sitrins»; (39) «Nota: porga de riubàrber»; (40) «Nota: píndoles de riubàrber»; (41) «Nota: àloes que porga còlera [e] fleum[a e] melencolia»; (42) «Nota: de açapucia e

155. Interpolat en una còpia del capítol 2 («De medecines purgants les humors»), de la doctrina I^a («Dels universals medicaments o ajudes»), del tractat VII (*Antidotari*), de la traducció catalana de la *Chirurgia magna* de Guíu de Chaulhac (ff. 90r-113v).

vual [*sic*] ha petètich»; (43) «Nota: de euforbi»; (44) «Nota: de sul·le qui porga les humós fleumàtiques»; (45) «Nota: de ermodàtils»; (46) «Nota: de senet»; (47) «Nota com torbit porga prò[p]iament fleuma»; (48) «Nota: de polipodi»; (49) «Nota: de epítim»; (50) «Nota: de helèbor»; (51) «Nota: de mercoriall».

* Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. lat. 4797 (c. 1466-1476), ff. 102r-110r.

EL ANTIDOTARIO DE ARNAU DE VILANOVA:
A VUELTAS CON LA AUTENTICIDAD

Arnau de Vilanova gozó de amplio prestigio, entre sus contemporáneos y en la medicina posterior, como experto en el conocimiento de los medicamentos simples y compuestos. Sin embargo, como en otras vertientes de su producción médica, es necesario realizar una labor de poda, distinguiendo lo que es suyo de lo que se le ha añadido. Cuestión no sencilla por ser la literatura farmacéutica un género que pronto adquirió características formales fijas y en la que es complejo identificar lo que puede haber de traducción, de adición original o de simple copia. Por esta razón, y como labor previa a la edición de los escritos auténticos en las AVOMO, nos proponemos determinar los criterios que permitan establecer la autenticidad de la obra más extensa de farmacia práctica: el *Antidotarium Arnaldi*.

1. EL *STATUS QUESTIONIS*

Con motivo de la *I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, celebrada en Barcelona, en 1994, varios especialistas trataron de la autenticidad del *Antidotarium*. Juan A. Paniagua señalaba que esta obra, siendo de atribución dudosa, tenía la presunción de autenticidad.¹ Michael McVaugh relacionaba los pasajes paralelos del *Antidotarium* y del *De venenis* referidos a la fórmula denominada *athanasia*, en los que se indica que Petrus Cellerarius (fl. 1310-1337) intervino en el proceso de producción de la obra como clarificador (*clarificante*).² En esa misma reunión, Luis García Ballester expresaba que entre los escritos médicos de Arnau habría: “obras inspiradas en su pensamiento y/o redactadas aprovechando material arnaldiano. Tal sería el caso del *Antidotarium* y el *De venenis*. Ambas obras deberían su actual presentación

1. J. A. PANIAGUA “En torno a la problemática del *corpus* científico arnaldiano” En *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 14 (1995), vol II, pp. 11-22.

2. M. McVAUGH, “Two texts, one problem: the authorship of the *Antidotarium* and *De venenis* attributed to Arnau de Vilanova”. En *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 14 (1995), vol. II. pp. 75-94. Con anterioridad el mismo autor había recogido la documentación que acerca de este médico de Daroca se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón. M. McVAUGH, “Petrus Cellerarius discipulus Arnaldi de Villanova”. En: *Comprendre et maîtriser la nature au Moyen Age*. “Melanges d'histoire des sciences offerts a Guy Beaujouan”, Genève, Droz, 1994, pp. 337-350.

manuscrita a Petrus Cellerarii, discípulo de Arnau médico en Daroca, el cual habría utilizado fragmentos de escritos de Arnau que éste no habría llegado a publicar. Dichos fragmentos habrían sido ordenados e incorporados a una redacción final de la cual sería responsable el propio Petrus.” Y llegaba a la siguiente conclusión: “El conjunto puede ser considerado arnaldiano”.³

Antonio García Masegosa, a quien se debe la edición crítica prevista en las *AVOMO*, además de resumir el estado de la cuestión, desde el conocimiento aportado por los manuscritos, proponía las siguientes conclusiones: *a)* el prólogo de la obra es arnaldiano y posiblemente lo único de la obra que escribió Arnau de Vilanova; *b)* las recetas fueron reescritas por Arnau a partir de otros antidotarios, pero no podemos determinar cuánto hay de original y cuánto de transmitido; y *c)* este antidotario sería el que Arnau utilizaría en su práctica médica, del que extraería consecuencias y citas para sus obras, y que en él haría anotaciones y añadidos (...) Todo lo cual, una vez reescrito, bien por Arnau, bien por otra persona, puede que Petrus Celerarii, se transmitió, se editó y fue conocido como el *Antidotario de Arnau de Vilanova*.⁴

En resumen, hasta el momento la crítica se ha inclinado por considerar que el *Antidotario* formaría parte del *corpus* arnaldiano, aunque el grado de pertenencia o de autenticidad es matizado por los diferentes autores, desde la atribución completa de la obra mediada por un compilador (García Ballester, García Masegosa) hasta la opinión de que sólo la primera parte estaría redactada por Arnau, siendo la segunda, obra del discípulo Petrus Cellerarius (McVaugh). La valoración de las evidencias que actualmente se disponen me inclina a considerar que, aunque la mayor parte de la obra es apócrifa, existe un núcleo que pudiera ser auténtico.

En este trabajo en el que volvemos sobre el problema de la autoría del *Antidotarium Arnaldi*, repasaremos su estructura, las fuentes de las que deriva y la terminología empleada. Veremos que la cuestión central es la autenticidad de los primeros capítulos, y eso nos llevará a la orientación farmacéutica que presenta el escrito.

2. ESTRUCTURA Y FUENTES DEL *ANTIDOTARIUM ARNALDI*

El *Antidotarium* que figura en las ediciones renacentistas de Arnau de Vilanova (Lyon, 1504, fol. 243-262; Venecia, 1505; Lyon, 1509; Lyon, 1520 y 1532;

3. L. GARCÍA BALLESTER, “Hacia el establecimiento de un canon de las obras médicas de Arnau de Vilanova.” En *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 14 (1995), pp. 23-29.

4. A. GARCÍA MASEGOSA, “¿Escribió Arnau de Vilanova el *Antidotarium*?” En J. COSTAS RODRÍGUEZ (coord.), *Ad amicam amicissime scripta. Homenaje a la Profesora María José López de Ayala y Genovés*, Uned, Madrid, 2005, vol. I, pp. 233-243.

Basilea, 1585, fol. 386-394) y el que fue impreso de manera independiente en Valencia (Nicolaus Spindeler, 1495), es una obra extensa y compleja de farmacia práctica. Como se ha comentado está integrado por dos partes diferenciadas. La primera (A) consta de once capítulos introducidos por un breve prólogo. El cuerpo del tratado (B) contiene 188 recetas a las que antecede una sección en la que se describen las indicaciones médicas y el modo de administrar cada remedio

2.1. *Los capítulos introductorios (A)*

Los once capítulos introductorios, en la versión de la edición crítica, atienden a cuestiones que se pueden agrupar en dos bloques. El formado por los cinco primeros estudia aspectos generales de la actividad del boticario; los seis últimos capítulos tratan de las operaciones farmacéuticas más sencillas.

El primero de los capítulos explica que en medicina es inevitable recurrir a las fórmulas compuestas, ya que los simples que el médico tiene a su alcance no pueden cubrir todas las necesidades que las enfermedades plantean. Otra razón para usar los medicamentos compuestos es atenuar los efectos negativos de algunos simples. Y son también razones las que se derivan de buscar que el medicamento sea más agradable al gusto, facilitar la asimilación por el organismo y poder alcanzar con mayor facilidad el lugar del cuerpo que lo necesita. En definitiva, el capítulo exhibe argumentos que pueden ser leídos en clave justificativa de la actividad de los boticarios, sin que en ningún momento se cite la ocupación farmacéutica. A este capítulo sigue otro dedicado a explicar las modificaciones que de forma natural, por el clima o por las condiciones del suelo en el que crecen; o de forma artificial, por la intervención de la mano del hombre, acaecen en los simples terapéuticos. El capítulo tercero trata del tiempo más adecuado para recolectar las plantas, obtener los productos animales o los minerales utilizados en la farmacia. El cuarto, titulado “acerca del lugar en el que se han de conservar las medicinas”, se refiere a las condiciones que ha de reunir la botica; y el quinto, último de esta serie, plantea el problema del envejecimiento de las fórmulas y advierte sobre la fecha de caducidad de su eficacia.

Los capítulos del sexto al undécimo atienden a las operaciones farmacéuticas más generales. El lavado de los simples, la infusión en agua caliente o fría, la trituration, la cocción, la adustión, la destilación y la sublimación. Estas últimas, de técnica compleja, exigen aparatos que no eran habituales en el utillaje de un médico. Así, por ejemplo, la destilación requería disponer de un alambique (*alambico*) y la sublimación, de un horno (*furnello*).

2.2. *El cuerpo del Antidotario: las recetas (B)*

La parte más extensa del *Antidotarium* es la relativa a las fórmulas medicamentosas que, dependiendo de la tradición manuscrita, contiene un número

de fórmulas diferente. La serie más extensa posee 211 recetas, y se encuentra en los manuscritos llamados “*clarificati*”⁵ y en la edición incunable realizada en Valencia.⁶ La ampliación del número de recetas se debe al aumento de los electuarios y de los aceites medicinales, grupos medicamentosos que se encuentran al comienzo y al final de la obra, por lo que no es difícil que terminen cortados en el manuscrito al perderse alguno de los folios⁷. La familia de manuscritos que dio lugar a las ediciones generales, impresas en Lyon en el siglo XVI, integra 190 recetas. Por último, la edición crítica consta de 188, al considerar el editor que dos de las recetas son parte de otras y han de incluirse con ellas. (Tabla I)

El modo como se organiza el Antidotario atribuido a Arnau de Vilanova es ciertamente original pues la mayoría de los escritos de farmacia práctica redactados en la edad media latina sigue un orden diferente. Por ejemplo, el *Antidotarium Nicolai* utiliza el orden alfabético, aunque en algún caso lo sustituye para agrupar recetas atendiendo a las formas farmacéuticas. Jean de Saint-Amand, profesor de medicina activo en París entre 1250-1270, utiliza como principio ordenador en su *Expositio supra Antidotarium Nicolai* las formas farmacéuticas y los grupos terapéuticos. En la introducción señala cuál es la razón que le mueve: “Como este libro en su totalidad es de medicina práctica, procederemos según las operaciones medicinales. Y como en la actuación terapéutica lo primero que se ha de hacer es digerir la materia alterada, y eso se realiza por medio de los jarabes y electuarios (...), comenzaremos por los jarabes y electuarios que son digestivos.”⁸

Algo más tardíos en el tiempo son otros escritos del mismo género basados en el *Antidotarium Nicolai*. El redactado por el sobrino de Arnau de Vilanova,

5. Son los siguientes Madrid BN 3370, fol. 3-47; Escorial M. II.17, fol. 124-156v; Escorial O.II, 19 fol. 6-66v; Vaticano Lat. 1153, fol. 49-76.

6. *Antidotarium*, Valencia, Nicolás Spindeler, 1495

7. Es lo que sucede, por ejemplo, en algunos Antidotarios presentes en inventarios de Boticas medievales de la Corona de Aragón. Por ejemplo en el que recoge los bienes pertenecían a Antoni Mas, apotecario de Barcelona en el s. XV, al que le faltan las recetas de los aceites. Del mismo siglo en el inventario de la botica de Eloi Vidal, también boticario de Barcelona, se recoge un Antidotario que carece de las recetas de los ungüentos y los aceites. Cfr. Sciencia.cat DB: base de dades de la ciència i de la tècnica en català a l'Edat Mitjana i el Renaiement <http://www.sciencia.cat>. Dir. Lluís Cifuentes (Univ. Barcelona).

8. “Sed quia iste liber totalis est de medicina practica, ideo secundum operationem medicine procedamus. Et quia in operatione medicine primo oportet malam materiam digerere que digestio fit per sirupos et per electuaria... Item primo volumus determinare de sirupis et electuariis que sunt digestiva”. Joannis de Sancto Amando *Expositio supra Antidotarium Nicolai*, fol. 295va. Sobre Jean de Saint-Amand cfr. Danielle Jacquart “L'oeuvre de Jean de Saint-Amand et les méthodes d'enseignement à la Faculté de médecine de Paris à la fin du XIIIe siècle” en Jacqueline HAMESSE (ed.), *Manuels, programmes de cours et techniques d'enseignement dans les universités médiévales*, Louvain-la-Neuve, 1994, 257-275; y W. O. SCHALICK, *Add one part pharmacy to one part surgery an one part medicine: Jean de Saint Amand and the developement of medical pharmacology in thirteenth-century Paris*. Ph. D. dissertation, Johns Hopkins University, 1997.

el médico Armengol Blaise (fl. 1300), se titula *Tabula Antidotarii*. Es un prontuario práctico en forma de tabla muy útil para el médico, como demuestra su pronta traducción al hebreo. Recoge 73 medicamentos presentes en el *Antidotarium Nicolai* y el orden que sigue es el de los grupos terapéuticos. Tras los jarabes, se enumeran los electuarios para las diferentes enfermedades descendiendo desde el cerebro a los órganos de la generación.⁹ Al referirse a los purgantes, los agrupa según el humor que expulsan. La orientación médica de este resumen terapéutico es clara, conocido el humor alterado o el órgano afectado, se llega al medicamento que se ha de utilizar. Por último, otro comentario al *Antidotarium Nicolai* redactado por el Maestro de Montpellier Stefanus Arlandi (fl. 1301) titulado *Viridarium*,¹⁰ fiel a la obra que le sirve de base, organiza las recetas según el orden alfabético. En otras obras redactadas en el siglo XIV, como los antidotarios incluidos en los tratados de cirugía escritos por Henry de Mondeville y Guy de Chauliac, la ordenación corresponde a los modos de acción de los medicamentos, coherente con la índole práctica que poseen.

En el caso del *Antidotarium Arnaldi*, en los capítulos introductorios (la parte A), encontramos una pauta para ordenar los medicamentos diferente a la que se encuentra en el cuerpo de la obra. Es la primera falta de coherencia que se percibe entre las dos partes del libro. La cita es la siguiente:

“Los sabios se las han ingeniado para alargar los instrumentos de la naturaleza a fin de alcanzar todo lo necesario. De lo que se deriva la variedad de los alimentos, los electuarios, las conservas, los jarabes, los robs, las medicinas evacuantes como las píldoras, las yeras, tríferas, eméticos, decocciones, inyecciones, supositorios, nasalia, masticatorios, gargarismos, dentríficos, lochs, polvos, triaca, opiatas, trociscos, baños, embrocaciones, fomentaciones, sinapismos, sahumeros, odoríficos, cataplasmas, emplastos, ungentos, oleos y otros linimientos y las operaciones manuales”.¹¹

Esta ordenación no se corresponde con la que encontramos en el cuerpo del libro (parte B), que se refiere a: electuarios, tríferas, algalias, sahumeros, con-

9. M. McVAUGH – Lola FERRE *The Tabula Antidotarii of Armengol Blaise and its hebrew translation*, Philadelphia, Transactions of the American Philosophical Society, 2000.

10. Incipit: *Sicut Ruth pauperula non habens messem...*. Sigo el ms. Bergamo MA 602 de la Civica Biblioteca Angelo Mai, folios 1-82v. Sobre ese texto cfr. P. GIL-SOTRES, “The viridarium id est expositio Antidotarii Nicolai Salernitani by Stephanus Arlandi”. En F. E. GLAZE – B.K. NANCE, *Between Text and Patient. The Medical enterprise in medieval & Early Modern Europe*, Firenze Edizioni del Galluzzo, 2011, pp. 87-95.

11. “Verum ingeniati sunt sapientes porrigere modis variis instrumenta nature prout invitat necessitas. De quibus sunt ciborum varietas, electuaria, condita, syrupi, robub, medicine eductive velut pillule, yere, trifere, vomice, decocciones, iniecciones, suppositoria, nasalia, masticationes, gargarismata, dentrifica, allohotat, susufet, tyriace, opiate, trocisci, balnea, embrocaciones, synapismata, suffumigationes, odoramenta, saccellaciones, emplastra, unguenta, olea, linimenta alia et manuales operacio”. ARNAU DE VILANOVA, *Antidotarium*, cap. 1, p. 3

servas (...), etc. Se podría argumentar que la primera relación pretende abarcar todos los tratamientos que disponía el galenismo sin agotar las formas medicamentosas utilizadas por los médicos medievales. Y esa interpretación sería válida, pero no cabe duda de que las treinta y dos formas medicamentosas enumeradas en la introducción superan con mucho las que se encuentran representadas en el cuerpo del Antidotario.

El modelo utilizado por el *Antidotarium Arnaldi* para ordenar las recetas (la parte B) sigue al *Antidotarium Mesue*,¹² en el que las recetas se agrupan según las formas farmacéuticas. Esta es una de las razones por la que fue tan apreciado por los boticarios. En concreto, la secuencia que ofrece Mesue es la siguiente: *de electuariis, de medicinis opiatís, de medicinis solutivís, de conditis, de speciebus looch, de sirupís et rob, de trociscís, de sufuf et pulveribús, de pillulís, de unguentís et emplastrís y de oleis*.¹³ La ordenación siguiendo las formas medicamentosas orienta el Antidotario hacia la ocupación de la botiquería, algo que se hará más patente cuando consideremos otros aspectos de la obra.

El estudio comparativo ha llevado a determinar el origen de las recetas. La mayor parte de los preparados son fórmulas presentes en el *Antidotarium Nicolai* que aporta 119 recetas, el (63 %) del total. El resto de las fórmulas proceden 17 del Antidotario de Mesue (9 %); 2 recetas son del Antidotario de Razes (1,5 %); y restan 50 fórmulas cuyo origen sigue sin identificar (26,5 %).

La dependencia tan amplia que presenta el *Antidotarium Arnaldi* del *Antidotarium Nicolai* (sólo 23 de las recetas del salernitano no están en el atribuido al médico catalán), hacía muy cuestionable que la segunda parte del libro pudiera ser considerado como original de Arnau de Vilanova. Pero otros hechos han de ser advertidos. En primer lugar, la ausencia de elementos conceptuales referidos a la farmacia práctica que Arnau de Vilanova emplea en otras obras de farmacia: *Aphorismi de gradibus* y el *De simplicium*. Entre los componentes de la receta no se señala cuál es la sustancia base, un concepto citado de pasada en el capítulo primero de la introducción.¹⁴ La sustancia base de la receta es señalada por Armengol Blaise en su *Tabula* de manera generalizada y lo mismo hace Stephanus Arlandi en el *Viridarium*, por lo que no resulta fácil justificar tal ausencia. También faltan referencias a los grados de calor, frialdad, humedad o sequedad que el compuesto posee, algo difícil de comprender en la obra práctica de quien innovó la farmacología teórica. Otras ausencias son también

12. Como señala Danielle Jacquart, se desconoce todo sobre el autor que los manuscritos latinos y los impresos renacentistas denomina Mesue, y cuyo *Antidotario* o *Grabadin* tendrá una importancia grande para la terapéutica medieval. Cfr. D. JACQUART – F. MICHAU, *La médecine arabe et l'occident medieval*, Paris, 1990, pp. 214 y ss.

13. Sigo la edición Venetiis: [apud Iuntas], 1589.

14. Así por ejemplo: "Secundo coacervabo effectus seu virtutes compositorum ac modum exhibendi ea communiora quibus plerumque utuntur moderni quos sapientes sparsim voluminis ediderunt ac ut patencius elucescant effectus cuiuslibet compositi inscribam principio recepte quot seu que sunt bases in ea". ARNAU DE VILANOVA, *Antidotarium*, cap. 1, p. 2

significativas como que en la primera parte se cite el *Dyarodon Iulii*, receta que no se recoge en el cuerpo del *Antidotarium*. Si en este libro se recopilaran las recetas empleadas por el Maestro Arnau en la práctica clínica cotidiana, deberían estar presentes alguno de los preparados que con frecuencia recomienda en las obras auténticas. El ejemplo más característico es sin duda la ausencia de la receta del “coriandro preparado”, panacea utilizada y alabada por Arnau de Vilanova de manera general en sus obras auténticas y que en este tratado está ausente.¹⁵ Pero también sucede con otras recetas que además de ser alabadas en sus obras auténticas están presentes en las farmacopeas del reino de Aragón atribuidas a Arnau: el *pliris cum musco* y la *confectio anacardina*.¹⁶

En lo relativo a la terminología empleada, también es posible diferenciar en el *Antidotarium* dos partes. La primera, como veremos páginas más adelante, presenta citas textuales de las obras auténticas de Arnau. La dedicada a la colección de recetas contiene algunos términos propios del área salernitana que no se encuentran en otras obras de Arnau de Vilanova. Son por ejemplo: *empimati*, *approximeron*, *diampnie*, etc. Y en algunas de las recetas se transcriben párrafos del comentario de Plateario al *Antidotarium Nicolai* y de otra obra atribuida a Arnau de Vilanova denominada *De venenis*.

2.3. La relación con el *De venenis*

Una cuestión que complica, y al mismo tiempo, ofrece luces sobre la autenticidad es la existencia de una referencia al *Antidotarium* en el escrito *De venenis* atribuido a Arnau de Vilanova. El autor o el compilador de esa obra incluye la siguiente acotación:

“Observa que en el Antidotario que se atribuye a Arnau, en la receta de la *athanasia* se encuentra un párrafo semejante [al localizado aquí] de lo que deducen muchos que el Antidotario fue escrito por Petrus Cellerarius no por Arnau, lo cual no ha de ser tenido en cuenta.”¹⁷

Como ha señalado Michael McVaugh,¹⁸ la afirmación asocia las dos obras al nombre de uno de los discípulos de Arnau de Vilanova que, de una mane-

15. Cfr. M. McVAUGH, “Coriandri bulliti in aceto et exsiccati” an arnaldian touchstone? *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 22 (2002), 659-663.

16. La *Concordia Aromatariorum civitatis Cesarauguste*, Zaragoza, 1546, fol. 15r

17. “Nota quod in Antidotario quod dicitur Arnaldi reperitur in capitulo de athanasia simile dictum ex quo inferunt multi quod illud antidotarium fuit Petri Cellerari et non Arnaldi quod non est inferendum”. *De venenis. Opera Arnaldi*, Lyon, 1504, fol. 221rb.

18. M. McVAUGH, “Two texts, one problem: the authorship of the *Antidotarium* and *De venenis* attributed to Arnau de Vilanova”. En *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 14 (1995), vol. II, pp. 75-94.

ra o de otra, habría intervenido en su composición. Que su labor fuera poner en orden los papeles que sobre la materia habría dejado Arnau al fallecer, pienso que es muy poco probable. Más bien cabe pensar en que la atribución al médico catalán se realizara por la pertenencia de Petrus Cellerarius al círculo arnaldiano. La frase del *De Venenis*, que atribuye a Arnau el Antidotario, fue recogida en un texto de gran resonancia en el mundo farmacéutico catalán. Me refiero al *Examen apothecariorum*, de Pedro Benedicto Matheo quien, en el capítulo dedicado a las opiatas, inserta la apostilla siguiente:

“Has de saber que en la receta de la athanasia tratando acerca de sus propiedades se encuentran estas palabras: “*Contulit michi Petro Cellerer clarificanti*”. Y continúa: “A mi juicio este Petrus Cellerarius fue un glosador (*clarificator*) de esta obra con otros libros del maestro Arnau y creo (*credo*) que siempre fue llamado este libro Antidotario Arnau de Vilanova.”¹⁹

Pedro Benedicto Matheo distingue dos partes en el *Antidotarium Arnaldi*. Una que denomina cánones y que se corresponde con los capítulos que hemos llamado introductorios y otra que nombra como Antidotario que se refiere a la colección de recetas. A los “canones” dedica la cuarta parte de su obra, titulada: “acerca de lo que necesita saber el apotecario para el examen, acerca de los cánones de Arnau.”²⁰ La división en dos partes y la denominación aplicada a los capítulos introductorios subraya, además, cierta independencia de la parte inicial que hasta el momento no hemos visto reflejada en otras fuentes documentales.

3. LA CUESTIÓN CENTRAL: LA AUTENTICIDAD DE LA PRIMERA PARTE DEL ANTIDOTARIO

Los capítulos que se anteponen a la colección de recetas han sido considerados por los especialistas como texto auténtico de Arnau de Vilanova al que se habría unido la relación de los preparados farmacéuticos en un momento temprano. La razón aducida es el estilo con que están redactados y la presencia de citas textuales de otras obras del médico catalán indudablemente auténticas: el *Speculum medicine* y la *Repetitio super canonem vita brevis*.

19. “Item est sciendum quod in atenassia inveni tractando proprietates atanasie talia verba: contulit michi Petro Cellerer clarificati. Ideo iudicio meo ipse Petrus Celerarius fuit clarificator huius operis a libris magistri arnaldi et ob credo quod semper fuit apellatus talis liber Antidotarium Arnaldi de Villa nova”, Pedro BENEDICTO MATHEO, *Examen Apothecariorum*, fol. 45rb.

20. “Quod est necessarium scire apotecario pro examine in canonibus Arnaldi”. Ibid. fol. 34ra.

Ciertamente tanto el prohemio como los diez primeros capítulos poseen la clara unidad conceptual y formal que J. A. Paniagua consideraba piedra de toque de la autenticidad arnaldiana. En ellos encontramos un contenido doctrinal fielmente galénico, una exposición sobria y escueta y el equilibrio entre la teoría y la práctica, tan propias del Maestro Arnau y la discreta mención de autores, casi siempre referida a Galeno. En este sentido, el análisis de las citas del *Antidotarium* certifica que de diez referencias a Galeno que se encuentran en la obra, cuatro se concentran en esos capítulos introductorios.

Si una visión de conjunto hace plausible que el autor sea Arnau, la lectura atenta disipa las dudas. El texto comienza con el *incipit* del *Liber de lege hipocrático* que, como indica McVaugh en su aportación a esta reunión, fue traducido por Nicolò da Reggio, en Nápoles, no antes de 1314, según el colofón de la copia de un manuscrito de Viena.²¹ Puede ser que Arnau conociera esa traducción directa desde el griego en su viaje a Nápoles en 1311, pocos meses antes de fallecer.

El factor que acentúa el estilo arnaldiano de los breves capítulos introductorios son las citas textuales de dos obras auténticas: el *Speculum* y la *Repetitio super canonem Vita brevis*. La asociación *Antidotarium* y *Speculum medicine*, es una vinculación significativa. No sólo porque el *Speculum* es una obra indudablemente cierta, sino porque las citas permiten datar la fecha de la redacción de esta sección del *Antidotarium*. Son bastantes las frases del *Speculum* que se repiten en el *Antidotarium*, como se puede comprobar al poner los textos en paralelo, tal y como hemos hecho en el Apéndice I.²² Hasta nueve lugares he localizado en los que la referencia de una obra a otra es clara. Se trata de un elevado número de coincidencias que prueban que la redacción del *Antidotarium* es posterior a la del *Speculum* y habría que fijarla, tal como apunta Michael McVaugh en torno a 1310. Los paralelos con la otra obra, la *Repetitio super canonem Vita Brevis* se señalan en el Apéndice II y son menos representativos. En este caso, el *Antidotario* se limita a resumir dos casos clínicos que tienen en común haber sido desencadenados por errores cometidos por el boticario.

4. LA RAZÓN DE SU COMPOSICIÓN: UNA OBRA ORIENTADA A LOS BOTICARIOS

Los capítulos iniciales del *Antidotarium Arnaldi* parecen tener por objeto dar razón del arte de la botiquería, señalando algunas de las operaciones farmacéuticas más importantes. Esta cercanía a los intereses de los apotecarios,

21. Se trata del Ms. Viena 2328. Cfr. P. KIBRE, *Hippocrates Latinus. Repertorium of hippocratic writings in the latin middle ages*. New York, 1985, pp. 184-186

22. Agradezco a Michael McVaugh que me haya permitido utilizar los capítulos correspondientes de la edición crítica del *Speculum* que prepara para las AVOMO y el texto de su versión de la *Repetitio super vita brevis*.

ocupación que se estaba fraguando en el mediterráneo occidental en los años iniciales del siglo XIV, abriéndose camino entre el comercio y la medicina, justifica la aceptación del texto más allá del prestigio del autor y explica su amplia difusión entre los boticarios de la Corona de Aragón.

Conocemos con bastante detalle cómo tenían lugar los exámenes en Barcelona en el siglo XV. Los candidatos, cumplidos los veinticuatro años y tras haber practicado el arte de la botiquería durante ocho, cinco de ellos en la ciudad de Barcelona, al lado de un apotecario aprobado, se presentaban ante cuatro examinadores. La prueba se iniciaba con un ejercicio práctico en el que el candidato tenía que elaborar una fórmula. Y continuaba al día siguiente con el examen teórico en casa de uno de los examinadores.²³

En la introducción del *Examen apothecariorum*, finalizado en 1497 pero publicado por sus hijos en 1521, el boticario catalán Pedro Benedicto Matheo, confirma los datos proporcionados por las fuentes de archivo al indicar que el examen para probar la ciencia y las cualidades que ha de tener el boticario se compone de dos partes: teórica y práctica. Y dice que “la parte teórica del examen versa sobre los cánones de Mesue y los cánones de Arnau de Vilanova, así como por lo planteado por Nicolás en el prohemio de su Antidotario.”²⁴ Es interesante constatar que la lista de electuarios que según Pedro Benedicto Matheo se preguntaban con mayor frecuencia,²⁵ coincide con la conservada en la documentación gremial.²⁶

Ya hemos señalado que Matheo distingue dos partes en el *Antidotarium Arnaldi*. Una que denomina cánones y otra que nombra como Antidotario. A los “canones” dedica la cuarta parte de su obra. Esa denominación aplicada a los capítulos introductorios subraya, además de la identidad de doctrina con los *Canones* de Mesue, la similar relevancia de ambos textos para el ingreso en la corporación de los boticarios. Y, a mi juicio, justifica, más allá del prestigio de Arnau, la favorable aceptación y difusión que esta obra tuvo en el círculo de boticarios de la Corona de Aragón.

Desconocemos si en el siglo XV, el examen para ingresar en la agrupación de boticarios en otras ciudades de la Corona de Aragón, se basaba, como en

23. Ramon JORDI I GONZÁLEZ, *Aportació a la Història de la Farmàcia catalana* (1285-1997), Barcelona, 1998, pp. 57 y ss.

24. “Et primo quo ad teoriam quoniam cum queritur que sunt magis necessaria scire. Respondeatur quod illa que continentur in canonibus Eben et in canonibus Arnaldi de villa nova et aliqua que continentur in principio Nicolai. Et cum queritur circa practicam quid oportet in plus scire respondeatur quod aliqua que continentur in supradictis canonibus et que continentur in Simplicibus Eben et in anthidotario et in anthidotario arnaldi et in aliquibus emplastris, unguentis et electuariis adnotatis in supradictis anthidotariis et in anthidotario Nicolai”. *Examen apothecariorum*, Barcelona, 1521, fol. 2rb.

25. “Restat in ista parte tractare de electuariis que in examine pro operatione manuali solent tractare”. P. BENEDICTO MATHEO, *Examen apothecariorum*, fol. 90va.

26. Ramon JORDI I GONZÁLEZ, *loc. cit.*

Barcelona, en el libro atribuido a Arnau de Vilanova, pero no sería extraño que así fuera. Un dato significativo es lo sucedido en la ciudad de Valencia, cabeza de otro reino de la Corona, donde el Antidotario de Arnau de Vilanova fue impreso en los años finales del siglo XV.

El bachiller en medicina y *magister artis apotecarie*, Fernando Fernández de Sepúlveda (fl. 1512-1517) nos dejó una noticia muy interesante respecto a los motivos de la publicación en Valencia del Antidotario atribuido al médico catalán. En su obra *Manipulus medicinarum*, impresa en 1523 en Salamanca, al referirse a la receta del electuario de diacimino, indica: “cuando queremos con el diacimino evitar los flatos y provocar la orina, se ha de pulverizar muy finamente. Y esto lo probamos con la autoridad de Arnau de Vilanova. Pero acerca de la pulverización del diacimino se ha de ver en el Antidotario puesto entre sus obras y no en el Antidotario trasladado por los aromatarios de Valencia porque en ese existen errores sean debidos a la copia o al impresor”.²⁷ Fernando Fernández de Sepúlveda conoció bien los ambientes farmacéuticos valencianos pues en esa ciudad se formó entre 1512 y 1517 en el *ars apothecarie*, asistió a clases en la facultad de medicina del recién creado *Estudi general* (1499-1500), y practicó en su Hospital General (1512). En su obra hay abundantes referencias a la ciudad de Valencia que considera privilegiada en el arte de la farmacia.²⁸

Un dato que sorprendió a J-P. Benezet, en su conocido estudio sobre la farmacia en el mediterráneo occidental, es la ausencia del *Antidotarium Nicolai* o su tardía presencia en los inventarios de bibliotecas de la Corona de Aragón.²⁹ Habría que añadir a esa constatación la presencia abundante del *Antidotarium Arnaldi* en los mismos inventarios, bien en la versión latina o la probable traducción catalana.³⁰ Lo que lleva a considerar como hipótesis de trabajo que el *Antidotarium Arnaldi* ocupó un lugar de privilegio en los medios médicos y farmacéuticos de la Corona de Aragón, al menos durante los siglos XIV y XV. Ello explicaría además que Valencia fuera la única ciudad importante de esos territorios que careciera de farmacopea hasta comienzos del siglo XVII, mientras que Barcelona y Zaragoza contaron con ella

27. “Tunc diaciminum est tritrandum subtiliter cum volumus cum eo resolvere ventositates et provocare urinam, ergo istud diaciminum subtiliter est pulverizandum...De cimini trituratione vide in antidotario posito in suis operibus et non in antidotario translato ab aromataris Valentie quoniam istud est vitiosum sive sit errore translatoris sive impressoris”. *Manipulus medicinarum*, Salamanca, 1523, fol. 23rb.

28. Cfr. L. GARCÍA BALLESTER, *La búsqueda de la salud. Sanadores y enfermos en la España medieval*, Barcelona, 2001, pp. 611-616.

29. J-P. BÉNÉZET, *Pharmacie et médicaments en Méditerranée occidentale (XIIIe-XVIe siècles)*, París, 1999, p. 390.

30. Sobre la traducción catalana Cfr. L. CIFUENTES, *La ciència en català a l'edat mitjana i el renaixement*. Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, 2002, p. 115

desde la primera mitad del siglo XVI, ya que el *Antidotarium Arnaldi* realizaría sus funciones.³¹

¿En qué medida estos capítulos pudieron ser redactados con la finalidad que los apotecarios catalanes le asignaron? Un dato que no se ha de olvidar es la estrecha amistad que mantuvo Arnau de Vilanova con el apotecario Pere Jutge, vinculado como Arnau a la Casa real, estrecho colaborador en la difusión de las obras espirituales de nuestro médico, hasta el punto de que en su casa existió un *scriptorium* en el que se copiaron los escritos espirituales de Arnau de Vilanova y desde el que se distribuyeron a los seguidores laicos. No cabe duda que la cercanía de Pere Jutge al entorno de Arnau pudo ser el desencadenante de la redacción de los capítulos introductorios y explicaría la difusión de la obra entre los apotecarios.

El desarrollo de la investigación que ha promovido la edición de las AVOMO ha supuesto poder contar con más elementos de juicio a la hora de determinar los niveles de autoría de ciertas obras de Arnau. El análisis de las dos partes del Antidotario y la relación que la obra guarda con el proceso de constitución de la profesión farmacéutica en la Corona de Aragón nos ha permitido rebatir la autoría de Arnau de Vilanova en la segunda parte de esta obra de farmacia práctica.

TABLA I

Formas	Valencia, 1495	Ediciones generales	Edición crítica	<i>Antidotarium Nicolai</i>
Electuarios	46	40	40	29
Electuarios contra cálculo	4	4	4	4
Electuarios laxantes	8	8	8	7
Tríferas	12	11	11	8
Algalias	5	3	3	2
Sahumerios	3	2	2	0
Conservas	10	10	10	3
Jarabes	16	15	15	5
Píldoras	16	15	15	9

31. Es llamativa la presencia del *Antidotarium* en las bibliotecas de los médicos valencianos. Cfr. L. GARCÍA BALLESTER, "Tres bibliotecas médicas en la Valencia del siglo XV". *Asclepio* 18-19 (1966-67) 383-405. Para Barcelona se registra en el s. XIV la posesión de un *Antidotarium* por el cirujano Bernat Serra. Cfr. M. MCVAUGH, *Medicine before the plague. Practitioners and their patients in the Crown of Aragon, 1285-1345*. Cambridge, 1993, p. 120. En los inventarios de las bibliotecas catalanas del s. XV solo se encuentra un ejemplar del *Antidotarium*. Cfr. J. A. IGLESIAS I FONSECA, *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*. Tesis doctoral Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, 1996.

Polvos	4	4	4	1
Yeras	6	6	6	6
Eméticos	6	5	5	2
Trociscos	8	7	7	7
Opiatas	21	22	21	20
Emplastos	5	4	3	3
Unguentos	13	11	11	9
Aceites	25	21	21	4
TOTAL	211	190	188	119

APENDICE I

PARALELOS ENTRE EL *ANTIDOTARIUM* Y EL *SPECULUM*

Elementata inmutantur viribus suis varietate temporis sue creacionis, ut propalatur in productis a vite et mespila, que cum sit pectoris asperativa ex quo mollescit lenit ipsius asperitatem. <i>Antidotarium</i> , cap. 5, fol. 86rb	Mespila quoque in sua recentia guttur exasperant et lenient in vetustate, et similiter cetera pontica. <i>Speculum</i> , cap. 25
Sunt quorum vis inmutatur in contrarium ut agaricus recens pellens venenum inveteratus est venenum perniciosum. Et mirabolani recentes solvents ventrem, inveterate stringent fortissimo, quod idem turbith operator. <i>Antidotarium</i> , cap. 5, fol. 89rb	In tertiis quoque virtutibus non minus est manifestum, nam agaricus pellit venenum in novitiate, sed antiquatus est venenum pestiferum. Mirabolani quoque recentes ventrem solvent expellendo humores; inveterate vero fortissimo stringent, et hoc idem etiam facit turbith. <i>Speculum</i> , cap. 25
Et assatur seu torrefiet gumma Arabica aut dragagantum in tussiculosis cum lenitate interiorum nam muscillaginositas resistit eorum pulverizacioni et adversatur lenitati stomachi et intestinorum. <i>Antidotarium</i> , cap. 10, fol. 90rb	Propter utrumque fit quando assatur gummi arabicum aut dragagantum in tussiculosis lientericis, nam mucillaginositas ipsorum resistit pulverizationi et adversatur lenibus intestinis aut stomacho. <i>Speculum</i> , cap. 25
Assatur eciam interdum quatenus qualitatem acquirat necessariam ut assantur avellane in passionibus pectoralium, quatenus unctuositatem ac lenitatem acquirat. Et frumentum supra incuden comprimendo cum lamina ferrea calida, ut oleum extrahatur pro lentiginibus et pannis delendis". <i>Antidotarium</i> , cap. 10, fol. 90rb	Alia vero intentio est ut acquirat qualitatem necessariam corpori vel operi. Corpori, ut unctuositatem, qua ratione assantur avellane in passionibus pectoris vel frumentum ad extrahendum oleum pro lentiginibus et pannis. <i>Speculum</i> , cap. 25

Assatur interdum ut subtilitatem acquirat, velut assantur quattuor semina in ardore urine cum epatis opilacione aut cornu cervinum in yctericia. <i>Antidotarium</i> , cap. 10, fol. 90rb	Interdum autem ut acquirat subtilitatem, ut quando assantur semina frigida diuretica in ardore urine cum epatis opilacione, vel cornu cervinum in ictericia. <i>Speculum</i> , cap. 25
Aduritur res spisse substance quatenus caliditas acquiratur propter quod aduritur lapis ut calcinetur pro ruptoriis faciendis in frigidis ac antiquis artheticis vel pontica in ulceribus sordidis ac deambulatoriis aut supervenientem fluxum humorum recipientibus. <i>Antidotarium</i> , cap 10, fol. 90va	... quandoque vero ut acquirat acumen, sicut quando lapides calcinantur pro ruptoriis faciendis in frigidis et antiquis artheticis vel pontica in ulceribus sordidis et deambulatoriis aut supervenientem fluxum recipientibus. <i>Speculum</i> , cap. 25
Aduritur eciam quatenus habilius teratur velut necessitate aduritur sericum in confortacione cordialium. <i>Antidotarium</i> , cap. 10, fol 90va	Quandoque vero solum igitur ut acquirat aptitudinem pulverizationis, ut sericum in debilitate cordis quando necessitas urget ad pulverizandum celeriter, nam si subtiliter cum forcibus incidatur supra modum esset utilius. <i>Speculum</i> , cap. 25
Rursus differunt complexionata penes artificium culture, ut stercorizare vitem producit vinum putrefactibile, causam februm putridarum ac apostematum, et spiritus ebetat ac ingrossat neque vires confortat, nec mirum cum in Castella reperire vinum quo perceptibiliter sentiebatur odor stercoris et post residenciam inveniebatur ypostasis nigra fetida in eo. <i>Antidotarium</i> , cap. 2, fol. 88ra	De approximatione vero ceterorum corporum adinvicem patet veritas, tam in generatione complexionatorum quam in conversatione ipsorum, nam viti si fimus appropinquat vinum erit calidum ad putrescendum promptissimum ex habundantia superflue humiditatis, proinde graves et ebetes spiritus generat et parum confortat vires spirituales et animales. <i>Speculum</i> , cap. 25
Et plures efficiuntur frigide diutina vicinitate frigidarum, ut ambra vicinitate opii, camphore aut requiei. Ac eciam alterantur qualitatibus dependentibus a primis ut muscus efficitur horribilis odoris vicinitate ase fetide aut castorei. <i>Antidotarium</i> , cap. 4, fol. 89ra	Ambra vero si iuxta castoreum vel assam fetidam teneatur efficitur odoris horribilis et acute caliditatis <i>Speculum</i> fol. 11rb

APENDICE II

Paralelos entre el *Antidotarium* y la *Repetitio super canonem Vita Brevis*

Compertum enim est quod collirium salubriter dolorum oculorum mitigativum rectum ab apotecario induto veste, qua die precedente indutus triverat viride eris, inmissum oculis patientem cruciabatur <i>Antidotarium</i> , cap. 2, fol. 88rb	Et de primo fuit post diligentem inquisitionem inventum quod ille qui preparaverat pridie pulverizaverat multum quantitatem viridis eris et eisdem vestibus indutus quibus pulverizaverat illud preparaverat collirium. <i>Repetitio super canonem Vita brevis</i> , fol. 37v
Et aqua decoctionis capilli veneris collecti in cisterna in qua bufo submersus purtruerat, potanti terribiliter sincopim inducebat. <i>Antidotarium</i> , cap. 2, fol. 88rb	Alii contingit medico quod propinavit decoctionem capilli veneris cuidam patienti et qualibet vice vomebat cum terribilius accidentibus et tandem post diligens scrutinium invenit quod capillus veneris fuerat collectus in quadam cisterna communi magna antiqua et modicum aque in fundo continente. Ivit ergo illuc quia curiosus erat et fecit sibi ostendi locum collectionis; et cum diligenter inspexisset, invenit cadaver bufonis sub illo loco in fundo cisterne ex qua inficiebatur non solum humiditas qua planta nutriebatur sed aer circumpositus ei. <i>Repetitio super canonem Vita brevis</i> , fol. 37v

Sebastià GIRALT

CAP A L'EDICIÓ CRÍTICA DE LA *PRACTICA SUMMARIA* D'ARNAU DE VILANOVA¹

1. *Continguts i autenticitat*

La *Practica summaria* d'Arnau de Vilanova és un breu compendi de tractaments per a trenta-una malalties freqüents, vint ordenades *a capite ad pedes*, com és habitual en el galenisme medieval, i onze per a febres i altres trastorns no localitzats en un membre concret.² Malgrat la seva modesta ambició, es tracta probablement de l'obra més completa conservada per conèixer la medicina pràctica d'Arnau. Redactada de manera molt sintètica, amb un estil senzill i directe, ofereix una terapèutica típicament galenista però reduïda als seus elements essencials: es concentra en un breu nombre de remeis, amb resultat contrastat per l'experiència de l'autor, però alhora és integral, ja que gairebé sempre inclou medicaments i dieta —generalment reduïda a l'alimentació però en alguna ocasió amb indicacions relatives al bany i l'exercici—, i sovint contempla opcions diferents segons les variacions i l'evolució de la malaltia, però sense entrar en l'etiologia o la descripció de les afeccions. En canvi, a diferència d'altres obres d'Arnau, no s'hi esmenten recursos relacionats amb la màgia natural o l'astrologia —un cop eliminat del text l'espuri capítol *Simplicia a proprietate*. Aquesta absència, a parer meu, es pot explicar simplement pel caràcter secundari que sol tenir aquest tipus de remeis en els tractaments proposats per aquest metge i que, per tant, els fa prescindibles en un compendi bàsic. Així doncs, no cal justificar-ho situant l'obra abans del 1300, sobre la base que a partir d'aquesta data l'aplicació de l'astrologia apa-

1. Aquest treball s'ha pogut realitzar gràcies al projecte de recerca «La percepció del Islam en la Europa cristiana. Traducciones latinas del Corán y literatura latina de controversia islamo-cristiana» (FFI2008-06919-C02-02/FILO del Ministerio de Ciencia e Innovación). Així mateix agraeixo l'amabilitat del dr. Karl Holubar (arxiu del monestir de Klosterneuburg) a l'hora d'accedir a materials de la seva biblioteca.

2. Articles anteriors sobre aquesta obra: Sebastià GIRALT, *Entorn de la tradició textual de la Practica summaria d'Arnau de Vilanova*, dins «Dynamis», 24 (2004), 269-280; i Joseph ZIEGLER, *Alchemy in Practica summaria: A footnote to Michael McVaugh's contribution*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», 23/24 (2005), 265-267. D'altra banda alguns dels capítols de la *Practica summaria* han estat estudiats en comparació amb altres obres d'Arnau o del galenisme medieval en referència a tractaments particulars: Joseph ZIEGLER, *The Medieval Kidney*, dins «American Journal of Nephrology», 22 (2002), 152-159 (problemes renals); Sebastià GIRALT, *The consilia attributed to Arnau de Vilanova*, dins «Early Science and Medicine», 2 (2002), 311-356 (febre quartana).

reix en la medicina arnaldiana i la de la màgia natural esdevé més freqüent.³ D'altra banda, dins els escrits de medicina pràctica arnaldiana la terapèutica que ofereix es pot situar en un grau de complexitat mitjà, entre els més senzills *experimenta* i els més exhaustius *consilia* i *regimina*. Enfront dels *consilia* i els *regimina*, que solen ser gèneres d'aparat, la *Practica summaria* potser ens aproxima més al que podria ser el tractament quotidià proposat per un metge galenista als seus pacients de rang superior,⁴ com també fa pensar l'afirmació del prefaci que són *curae* experimentades per l'autor i que han demostrat la seva eficàcia. Comparada amb els reculls d'*experimenta*, és una obra cohesionada, amb uns criteris similars en la presentació dels diversos tractaments, que resulten més complets i no centrats en un sol recurs.

Els capítols són una trentena, tot i que la divisió no és sempre la mateixa en tots els testimonis: 1. mal de cap; 2. bronziment de les orelles; 3. vertigen; 4 (o 5). membres adormits; 5 (o 4). tenebres dels ulls; 6. aspresa de la gola; 7. dificultat de respirar; 8. dificultat de deglutir; 9. tremor de cor; 10. dolor al pit; 11. dolor a l'estómac; 12. dolor als intestins; 13. dolor als ronyons; 14. constipació del ventre; 15. cucs; 16. fluix de ventre; 17. opilació del fetege; 18. opilació de la melsa; 19. dificultat d'urinar; 20. ardor de les vies urinàries; 21. febre terciana simple; 22. terciana doble; 23. terciana contínua; 24. terciana contínua sanguínia; 25. terciana contínua flegmàtica; 26. febre erràtica; 27. febre quartana; 28. apostemes dels membres exteriors; 29. apostemes dels membres interiors; 30. manca d'apetit; 31. set immoderada. Aquests capítols són els que pertanyen sense cap dubte a l'obra, però cal advertir que en la tradició manuscrita i impresa van seguits d'un nombre fluctuant d'altres «capítols» que semblen haver-hi estat afegits i que varien segons els testimonis, tal com veurem més endavant.

Els primers judicis sobre l'autoria de la *Practica summaria* ja apuntaven a la seva autenticitat. En efecte, Juan Antonio Paniagua, entre altres, havia observat la fermesa de l'atribució arnaldiana: estil concís, pràctica unanimitat del nom de l'autor als manuscrits, antiguitat manifesta d'un bon nombre de còpies i un important suport documental⁵. Aquesta impressió inicial queda perfectament confirmada per l'estudi del conjunt d'exemplars manuscrits (recollits en l'apèn-

3. Sobre l'aplicació de l'astrologia i la màgia natural en la medicina d'Arnau vegeu Sebastià GIRALT, *Arnaldus astrologus? La astrologia en la medicina de Arnau de Vilanova*, dins «Medicina & historia», 2003/2 (2003), 1-15; IDEM, *Medicina i astrologia en el corpus arnaldià*, dins «Dynamis», 26 (2006), 15-38; IDEM, «Estudi introductori», dins *AVOMO, VII.1: De reprobacione nigromantie fictionis*, Barcelona, Universitat de Barcelona – Fundació Noguera, 2005, pp. 72-198; IDEM, *Proprietas. Las propiedades ocultas según Arnau de Vilanova*, dins «Traditio», 63 (2008), 327-360.

4. GIRALT, *The consilia...*, 349-352.

5. Juan Antonio PANIAGUA, *El maestro Arnau de Vilanova, médico*, dins *Studia Arnaldiana. Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Barcelona, Fundació Uriach 1838, 1994, pp. 58-59. Vegeu també René VERRIER, *Études sur Arnaud de Villeneuve (v. 1240-1311)*, Leiden, E. J. Brill, 1949, II, pp. 107-109.

dix I del present article), que permet corroborar amb dades exhaustives i contrastades que la tradició textual és plenament favorable a la seva autenticitat. N'hi ha un total de 21 còpies conegudes, incloses dues de transmeses en un mateix còdex (*V*⁴ i *V*⁵). Dels 21 exemplars, 18 presenten una atribució arnaldiana clara i directa i només tres són anònims, però cap no es troba sota un altre nom. Val a dir que entre els anònims hi ha un dels manuscrits aparentment més antics (*P*), que, de tota manera, dóna també sense nom d'autor les indubtables *Medicationis parabole*. Del total n'hi ha vuit del segle XIV, dels quals la que pot ser datada més enrere va ser copiada a Montpeller el 1340 (*E*¹)⁶.

La solidesa demostrada per la tradició textual esdevé encara més afermada per una sèrie d'indicis d'altra mena: a més de la seva possible presència dins la biblioteca d'Arnau, com veurem més endavant, cal fer notar com a nous arguments el context geogràfic, en què se situa l'obra, ben coherent amb la biografia d'Arnau, a partir d'una al·lusió a la llengua de Montpeller⁷ i la dedicatòria al prior de Sant Baudili de Nîmes —dos indicis només presents en la branca α de la tradició manuscrita. Recordem, a més, dos arguments a favor de la seva autenticitat aportats per Michael McVaugh. L'un és la citació que fa Guiu de Chaulhac en la seva *Chirurgia Magna*, finalitzada el 1363, d'una recepta del capítol 19, sense reportar el títol de l'obra però sí Arnau com a autor.⁸ L'altre és la recomanació en diversos capítols del coriandre preparat que es troba en altres escrits de medicina pràctica arnaldiana. Segons McVaugh l'ús freqüent d'aquest recurs donaria força a una datació tardana de la *Practica summaria* dins la carrera d'Arnau.⁹

2. Tradició textual

La revisió de la tradició textual permet destriar-ne dues famílies principals del total de 21 exemplars. La que es pot anomenar α , formada només per tres

6. El còdex està copiat entre 1328 i 1341 per diverses mans, però els textos transcrits pel copista de la *Practica summaria*, Peter von Bonn, es concentren entre 1335 i 1341. Alguns d'aquests estan datats, de manera que es pot deduir que segueixen un ordre cronològic. Malgrat que la *Practica summaria* no està datada, la seva situació entre els escrits copiats el 1340 demostra que aquesta ha de ser la seva datació. Vegeu la descripció del còdex a W. SCHUM, *Beschreibendes Verzeichnis der Amplonianischen Handschriftensammlung zu Erfurt*, Berlín, 1887, 207-211.

7. «... dragma I de semine Alexandrino quod dicitur semen lumbricorum vel ab aliquibus appellantur herba balcocyra vel semen contra babacas in Montepessulano...», *E*², f. 67v, cap. XV del text de l'apèndix III.

8. GUIU DE CHAULHAC (GUIGONIS DE CAULHIACO), *Inventarium sive Chirurgia magna*, edició de Michael McVaugh i comentari de McVaugh i Margaret S. Ogden, Leiden – Nova York – Colònia, E. J. Brill, 1997, I, p. 381 (per al comentari: II, p. 321).

9. Michael McVAUGH, *Coriandri bulliti in aceto et exsiccati. An Arnaldian touchstone?* dins «Arxiu de textos catalans antics», 21 (2002), 659-663.

còdexs —*B*, *E*² i *M*¹—, conté un prefaci que dedica l'obra al prior de Sant Baudili o Sant Boi de Nîmes, i que li proporciona l'*incipit* «Licet in nostris curis generaliter pertractavimus de morbis membrorum et curis eorum» (amb variants). Com es pot veure en el text que s'ofereix *infra*, a l'apèndix IV, els manuscrits de *α* inclouen alguns breus passatges omesos per l'altra branca —inclosa una referència a la llengua de Montpeller—, presenten una llacuna que s'estén des de la fi del capítol *De opilacione epatis* fins a la primera part del *De opilacione splenis*, i afegeixen només dos dels *experimenta* al final (*Contra venenum* i *Contra reptilia domus*).

La branca majoritària, que denominarem *β*, està composta per 18 exemplars, sense el prefaci-dedicatòria al prior, i per tant comença directament amb l'*incipit* «In dolore capitis» corresponent al primer capítol amb el tractament per al mal de cap. S'hi observa també un ordre diferent en dos capítols consecutius (*De tenebrositate oculorum* i *De dormitione vel stupore*). Dins aquesta família s'hauria de situar també el text de les edicions generals del segle XVI, que inclouen la *Practica summaria* d'ençà de l'*editio princeps* (Lió, 1504, ff. 242v-245r). Certament, el text imprès hi és molt proper i no mostra alteracions importants, fins al punt que tolera la comparació amb manuscrits del segle XIV. N'és l'única i notable excepció la presència del prefaci de la branca *α*, per bé que en desapareix la dedicatòria al prior.¹⁰

3. Dues dedicatòries

Fins ara havia passat desapercebuda la dedicatòria, conservada només en els tres còdexs de *α*, a un anònim prior de Nîmes, de qui Arnau es declara amic i que presenta com a inspirador de l'obra:

«Malgrat que en les nostres cures hem tractat de manera general les malalties dels membres i la seva guarició des del cap fins als peus, aquí, breument i sota la forma de compendi sobre algunes malalties que afecten sovint el cos humà, ens ocuparem a instàncies d'un amic nostre, el prior de Sant Baudili de Nîmes, d'alguns tractaments que hem experimentat i que moltes vegades han demostrat la seva eficàcia».¹¹

En la meva opinió no hi ha dubte que aquesta dedicatòria és autèntica: en primer lloc és força antiga, atès que la còpia més antiga (*E*²) és de mitjan se-

10. «Licet enim in nostris curis generaliter tractaverimus de morbis membrorum et cu<r>is eorum a capite usque ad pedes. Tamen hic videtur sub compendio de aliquibus morbis, qui sepe accidunt in membris huiusmodi corporis, tractare et de aliquibus expertis a nobis multotiens approbatis», ARNAU DE VILANOVA, *Opera*, Lió, 1504, ff. 242v.

11. Vegeu *infra* l'apèndix III.

gle XIV, i resulta difícil que s'hi hagués afegit espúriament una dedicatòria a un personatge tan poc conegut. D'altra banda, Nîmes, situat entre Montpeller i Avinyó, queda perfectament encaixat en la geografia arnaldiana, encara que no tinguem constància del moment específic en què hi hauria pogut fer una estada, i és versemblant que la dedicatòria d'aquesta obra mèdica al cap d'una comunitat religiosa estigués relacionada amb l'activitat propagandística de les idees reformadores d'Arnau, tot i que l'interès del prior potser era tan sols disposar d'una recopilació mèdica per fer front als problemes de salut que afectessin els membres de la seva comunitat. Una altra qüestió és a quina obra es refereix quan contraposa el compendi que constitueix la *Practica summaria* amb una altra pràctica general en la qual ha tractat «les malalties dels membres i la seva guarició des del cap fins als peus» i que s'entén que és més extensa i completa.¹² Aquesta descripció aparentment no es correspon amb cap obra coneguda d'Arnau, atès que l'única que s'ajustaria a aquestes característiques seria la *Pars operativa*, però el text que se'n conserva fan pensar que només va arribar a escriure'n la primera part i per tant no encaixa amb un escrit del qual sembla parlar com a acabat.

En canvi, la dedicatòria a Climent V planteja un interessant problema històric i textual. Simplement es tracta d'una falsa dedicatòria? O bé, atès que les dues famílies presenten algunes diferències significatives —tot i que potser explicables per la simple transmissió manuscrita— i una clara separació des de ben aviat (mitjan s. XIV pel cap baix), ¿podem pensar que va ser el mateix Arnau qui va fer circular dues versions de la mateixa obra amb dues dedicatòries diverses, cadascuna responent a un objectiu políticoreligiós concret, en dos moments diferents? Fins i tot acceptant la possibilitat que de les mans d'Arnau haguessin sortit dues versions diferents, jo m'inclino a considerar falsa la dedicatòria al papa per un seguit de raons. En primer lloc, si bé és cert que la transmeten la majoria de còpies de β (11 de 18), no la trobem en la més antiga (*E*¹ copiada al 1340) sinó com a mínim des de 1361 (*E*³ és l'exemplar més antic datat que la inclou). D'altra banda, el mateix fet que una dedicatòria a un personatge tan important manqui en més d'un terç dels exemplars fa poc creïble que s'hagi perdut. A més, per bé que això s'haurà de comprovar amb la col·lació de tots els exemplars, la tradició textual dels còdexs que tenen la dedicatòria al papa sembla apuntar a un bloc més cohesionat —llevat de *Lo*¹— que no pas els manuscrits que no la tenen, segons es pot veure *infra* en l'apèndix II. Més encara, resulta una base creïble perquè s'hi afegís una dedicatòria falsa a Climent V el fet constatat que aquest papa, amic i pacient d'Arnau, va emetre un decret mesos després de la mort del metge, el 15 de març de 1312, en què ordenava que li fos lliurat «un llibre molt útil

12. PANIAGUA, *El maestro Arnau...*, p. 59, ja va assenyalar aquesta referència, però considerava el prefaci com a dubtós.

sobre la pràctica de la medicina» que Arnau havia compilat i del qual li havia promès fer donació, tot amenaçant amb la pena d'excomunió qualsevol que en tingués notícia, el posseís o l'ocultés i no li ho fes saber amb prou diligència.¹³ Malgrat que de vegades s'ha identificat amb la *Practica summaria*, a parer meu resulta més versemblant que el pontífex es referís a una altra compilació pràctica, que podria ser o bé l'esmentada en el prefaci-dedicatòria al prior, o bé, si no és la mateixa, la incompleta i molt més ambiciosa *Pars operativa*.¹⁴ En aquest últim cas, potser no hauria arribat a les mans del papa perquè no la va arribar a acabar mai. En efecte, si realment hagués dedicat la *Practica summaria* a Climent, per quin motiu no l'hi hauria fet arribar? Un cas semblant podria ser la dedicatòria al mateix papa d'una col·lecció d'*experimenta*: segons Michael McVaugh la dedicatòria podria ser espúria, malgrat que alhora considera els *experimenta* possiblement autèntics.¹⁵

Una versió sense cap dedicatòria sí sembla possible si acceptem la identificació de la *Practica summaria* amb dos escrits registrats a l'inventari dels seus béns realitzat pòstumament el 1312. L'un és un text consignat com a obra del mateix Arnau amb l'*incipit* «in dolore capitis», l'altre és l'ítem consignat tot seguit amb l'*incipit* «A persona que ha mal de testa», que podria ser una versió catalana realitzada ja en vida de l'autor, potser per tractar-se d'una obra d'utilitat immediata, senzilla i susceptible de ser emprada pels profans.¹⁶

13. «Dudum quondam magister Arnaldus de Villanova clericus Valentine diocesis, physicus noster, dum adhuc viveret, pluries postquam assumpti fuimus ad culmen apostolicae dignitatis, nobis dixit oretenus se valde utilem librum super medicine practica compilasse, quem nobis frequenter dare promisit et etiam verbo dedit, in nos ex tunc in quantum potuit, eiusdem libri dominium transferendo. [...] Nos enim in omnes et singulos librum huiusmodi quomodolibet occultantes, vel qui quam citius comode poterunt revelare seu mittere, ut predicetur, non curarint, ex nunc prout ex tunc excommunicationis sententiam promulgamus». Publicat dins Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1908, I, pp. 56-57.

14. Vegeu Juan Antonio PANIAGUA – Luis GARCÍA BALLESTER, «El Regimen sanitatis ad regem Aragonum», *AVOMO*, X. 1: *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, Barcelona, Universitat de Barcelona – Fundació Noguera, 1996, pp. 863-885; i Fernando SALMÓN, «De parte operativa: A preliminary approach to its date of composition and contents», en aquest mateix volum.

15. Michael McVAUGH, *The Experimenta of Arnold of Villanova*, dins «The Journal of Medieval and Renaissance Studies», 1, (1971), 107-118.

16. Ambdós ítems corresponen als núms. 327 («Item tres quaternos de manu Magistri in papiro quorum primus incipit *In dolore capitis*») i 328 («Item quemdam papiri quaternum qui incipit *A persona que ha mal de testa*») de Roque CHABÁS, *Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva*, dins «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos», 9 (1903), 11-49. Atesos la coincidència i el caràcter de l'escrit, sembla més probable que el text en romanç sigui una versió d'aquesta obra arnaldiana que no un dels nombrosos receptaris vulgars amb un inici similar que van circular durant l'edat mitjana, exemples dels quals es poden veure dins Lluís CIFUENTES, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona – Palma, Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears, 2002, 116-121, on es tracta també la possible versió catalana de la *Practica summaria* (així com prèviament a PANIAGUA, *El maestro Arnau*, n. 2, pp. 58-59).

Si descartem l'autenticitat de la dedicatòria a Climent, papa des del 1305, la cronologia possible per a la *Practica summaria* s'amplia. En aquest sentit per la meua part només m'atreveixo a apuntar que, tenint en compte la dedicatòria al prior de Sant Baudili de Nimes i la referència al parlar montpellerí, degué ser escrita a Montpeller quan Arnau havia iniciat la seva activitat espiritual, sigui en l'època en la qual és segura la seva presència en aquesta ciutat com a professor universitari, entre aproximadament el 1290 i el 1301, o la seva menys documentada estada posterior, que McVaugh suggereix per als anys 1305-1308.¹⁷

4. Els experimenta afegits

La tradició textual de la darrera part de la *Practica summaria*, a continuació del capítol sobre la set immoderada, resulta extremadament variada: hi trobem un nombre més o menys gran de tractaments que no sempre són els mateixos d'un manuscrit a un altre. Aquests tractaments —als quals, per simplificar, em referiré amb el terme genèric d'*experimenta*, malgrat que alguns d'ells no encaixen rigorosament amb aquesta modalitat de la literatura mèdica—¹⁸ i els manuscrits que els transmeten són els següents: *Contra venenum* i *Contra reptilia* (E², E³, E⁴, L, P, Cl, V¹, V², V³, V⁴, V⁵, Vr, B, M², M³, C, Lo¹, Lo²), *Simplicia contra venenum* (E³, E⁴, L, Cl, V¹, V², V³, V⁴, V⁵, Vr, M², M³, C, Lo¹, Lo²), *Simplicia a proprietate* (E¹, E³, E⁴, L, Cl, V¹, V², V³, V⁴, V⁵, Vr, M², M³, C, Lo¹, Lo²), *Contra fluxum ventris* (E¹, L, Cl, V¹, V³, C, Lo¹), *De virtutibus coriandri* (L, V¹, V³, Cl, Lo¹), *De ventre laxando* (E², B), *Contra rampam* (V¹, V³), *Contra fetorem oris / anbelitus* (E¹, L, Lo¹), *Emplastrum ad stomachum* (E¹, L, Lo¹), *Contra epilenciam (vel apoplexiam)* (E¹, L, Lo¹), *Confectio de manna (secundum Galenum)* (L, Lo¹), *Contra vina turbata* (Lo¹), *Electuarium dyacatholicon* (Lo¹), *Contra albugmen oculorum* (Lo¹), *De virtutibus roris marini* (Lo¹), *De virtutibus cormentule* (Lo¹), *Contra dolorem dencium* (E¹), *Bona pocio pro studentibus ociosis* (E⁴). De tots ells només he transcrit el text dels quatre primers, els que apareixen a la gran majoria de manuscrits al costat de la *Practica summaria* (vegeu l'apèndix 4).

17. Sobre la segona estada a Montpeller i la discussió suscitada al seu voltant vegeu Michael McVAUGH, «The writing of the *Speculum medicine* and its place in Arnau de Vilanova's last years»; i SALMÓN, «De parte operativa: A preliminary approach...», contribucions en aquest mateix volum.

18. Sobre els *experimenta* mèdics vegeu Jole AGRIMI – Chiara CRISCIANI, «Per una ricerca su *experimentum-experimenta*: riflessione epistemologica e tradizione medica (secoli XIII-XV)», P. GIANNI – I. MAZZINI (ed.), *Presenza del lessico greco e latino nelle lingue contemporanee. Ciclo di lezioni tenute all'Università di Macerata nell'a.a. 1987/1988*, Macerata, Università degli Studi di Macerata, 1990; Jole AGRIMI – Chiara CRISCIANI, *Les consilia médicaux*, Brepols, Turnhout, 1994, pp. 24-26.

Aquesta situació ens obliga a plantejar-nos el problema textual de si pertanyen originalment a la dita obra o són addicions posteriors. En la meua opinió es fa molt difícil sostenir que formessin part originalment de la *Practica summaria*: amb tota probabilitat ens trobem davant tractaments afegits pels copistes, atès que cap d'ells no és present en tots els manuscrits. Fins i tot els dos escrits presents en gairebé tots els còdexs i a les dues branques principals, el *Contra venenum* i el *Contra reptilia domus*, manquen en l'exemplar més antic (*E*¹), l'únic si no es compten els incomplets *M*¹ i *H*. A més, l'estructura de tots dos textos és clarament diferent de la dels capítols de la *Practica summaria*: es limiten a només una recepta en comptes del tractament més o menys complet que trobem en tots els capítols de l'obra, que sol incloure medicaments, dieta i de vegades flebotomia. Per tant, aquests escrits finals encaixen més amb l'estructura típica dels *experimenta* que amb els capítols de la *Practica summaria*. Els dos altres textos transmesos per la majoria dels manuscrits —tots ells pertanyents a la branca més extensa (β)— són els *Simplicia contra venenum* i els *Simplicia a proprietate valencia in morbis*, però tenen una estructura diferent tant dels capítols de la *Practica summaria* i els típics *experimenta*, perquè són més aviat llistes. A més és important destacar que hi trobem referències que indiquen que es tracta d'extractes d'una altra obra.¹⁹ Sobre el primer Joseph Ziegler assenyalava encertadament que apareix, segons els testimonis conservats, el 1361, quan la fama d'alquimista d'Arnau ja s'estava estenent.²⁰

Ara bé, el fet que tots aquests tractaments associats a la *Practica summaria* no hi pertanyin originalment no vol dir per força que alguns d'ells no haguessin pogut ser escrits pel mateix Arnau i incorporats a l'obra per veïnatge en els manuscrits. Si bé és cert que els *experimenta* vinculats a aquesta *practica* no coincideixen amb els atribuïts a Arnau que han estat publicats fins ara, falta comprovar si hi ha cap relació amb la resta dels conservats en les col·leccions que se'n coneixen, encara pendents d'estudi aprofundit i edició.²¹

19. Hi ha referències a capítols que no trobem a la *Practica Summaria* o a continguts que no semblen correspondre's als continguts dels capítols homònims d'aquesta obra: «in proposito nulla melior quam que dicta est ad preservationem continuam», *Simplicia contra venenum*, «In paralysi recurrendum est ad causam stuporis regimini, sicut in dolore capitis sine febris, sed illa que fiebant ibi de quarto in quartum, fiant hic cotidie», «In frenesi fiat quod in dolore capitis cum febre et in siti est ordinatum et in fluxu ventris», *Simplicia a proprietate* (vegeu l'apèndix IV).

20. ZIEGLER, *Alchemy in Practica summaria*...

21. McVAUGH, *The Experimenta*..., publica una tria de tractaments dels 73 que es troben en el MS Salamanca, Universidad, 2089, 122r-132v («Tractatus de diversarum infirmitatum curis»). Una (altra?) col·lecció són els «Secreta Arnaldi de Villanova aut experimenta eiusdem», continguts dins el MS Vaticano, Fondo Rossiano 674, ff. 137r-146r. Pel que fa dos altres reculls amb *experimenta* atribuïts a mestres de Montpeller, inclòs Arnau, vegeu Michael McVAUGH (1976), «Two Montpellier Recipe Collections», *Manuscripta*, 20.3, (1976), pp. 175-180.

El procés d'incorporació de nous *experimenta* és mostrat per uns quants manuscrits que n'inclouen alguns just després de la *Practica summaria* —tot seguit de l'*explicit* o d'un espai buit. Aquesta situació fa la impressió de ser l'estadi intermedi entre la seva vida independent i la seva addició a la *Practica summaria*. Hem de pensar que, dins la literatura mèdica medieval, les obres d'orientació pràctica són especialment susceptibles de rebre afegits, com podem veure, per exemple, en la tradició textual dels *De epilencia* atribuïts a Arnau,²² i aquest procés és encara més comprensible en un escrit com la *Practica summaria*, que és un recull de breus tractaments, que podia ser assimilat a una recopilació d'*experimenta*. De fet, la *Practica summaria* en el seu conjunt és anomenada *Experimenta* en un còdex.

La variabilitat de la presència dels *experimenta* en els diversos manuscrits, juntament amb la dedicatòria de Climent V, ens dona una primera impressió de les branques en què es podria dividir β : E^3 , E^4 , V^2 , Vr , V^4 , V^5 , M^2 , M^3 , Lo^2 formen un bloc, mentre que C , Cl , V^1 , V^3 en constitueixen un altre. C i Lo^1 semblen relacionats d'alguna manera amb el darrer grup²³.

5. *El text*

El que es presenta *infra*, a l'apèndix III, és tan sols un text preliminar com a pas previ per a l'edició crítica que estic preparant per als *AVOMO*. Està basat en el manuscrit de E^2 , el més antic de la branca α , però corregit amb altres exemplars de totes dues famílies, especialment E^1 , V^1 , B , i confrontat amb *ed*. He desestimat com a manuscrit bàsic E^1 , encara que és probablement el més antic (1340) i va ser copiat a Montpeller, no sols perquè pertany a la branca β i, per tant, no transmet el prefaci, sinó sobretot perquè ofereix nombroses lliçons pròpies fins i tot dins la seva família. Les correccions fetes sobre E^2 provinents d'altres còpies apareixen en cursiva. He indicat en notes a peu de pàgina les principals diferències entre les dues famílies, però no les menors, que són nombroses. En canvi, he exclòs del text, sense assenyalar-ho, les expressions i paraules que em semblen afegides a E^2 com a glosses. Finalment he afegit la numeració dels capítols, absent en els còdexs. D'altra banda el text dels quatre *experimenta* transcrits a l'apèndix IV està basat en E^2 , E^3 i B (I i II), i en E^3 i V^1 (III i IV).

He decidit mantenir el títol de *Practica summaria*, malgrat que estic convençut que no és l'original: només el transmeten quatre manuscrits, a part de les edicions generals, i tots ells pertanyents, a primera vista, a una branca

22. Sebastià GIRALT, *El autor del Contra calculum y de otros tres tratados médicos: ¿Arnau de Vilanova o Galvano da Levanto?*, dins «Sudhoffs Archiv», 87/1 (2003), pp. 32-68.

23. Vegeu *infra* l'apèndix II.

de β i copiats al segle XV —i encara a l'últim terç els tres que estan datats. La raó de conservar-lo no és tant el fet que és el títol pel qual s'ha conegut fins ara l'obra com la constatació que no és possible saber quin hauria estat el títol original més enllà del fet que incloïa la paraula *practica*, testimoniada per set altres manuscrits a més dels quatre al·ludits. La dificultat, doncs, rau en el qualificatiu que probablement acompanyava aquest nom, atès que se n'han transmès quatre, tots ells referits al seu caràcter breu: *viatici*, *brevis*, *parva*, *minor*. Altres noms inclouen els termes *secreta* (4) i *regimen* (2).

APÈNDIX I

Els manuscrits coneguts que transmeten la *Practica summaria* són els següents:²⁴

B = MS Basilea, Öffentliche Bibliothek der Universität, D.II.3, ff. 150r-155vb.

S. XV (1429).

Encapçalament: Incipit practica magistri Arnaldi de Villanova et cure particularares aliquorum morborum.

Inc.: Licet in nostris curis generaliter pertractavimus de morbis membrorum et curis.

Expl.: Explicit parva practica magistri Arnaldi de Villanova.

C = MS Cracòvia, Bibliotheca Jagellonica, 778, ff. 158v-164r.

S. XV (1425).

Sense encapçalament.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: Explicit practica minor Arnoldi de Nova villa.

Referència: Maria KOWALCZYK *et al.*, *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, Cracòvia, Biblioteka Jagiellonska, 1996, VI, 36-55.

Cl = MS Klosterneuburg, CCL 140, ff. 1ra-8vb,

Finals s. XIV.

Anònim.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

24. He tingut notícia d'aquestes còpies per mitjà de Luis GARCÍA BALLESTER – Michael McVAUGH – Juan Antonio PANIAGUA, *Catálogo de incipits de los manuscritos médicos latinos atribuidos a Arnau de Vilanova* (mecanografiat), Granada, 1978. N'he completat les dades a partir dels altres repertoris consignats i de l'examen dels exemplars a través de microfilms i, en uns pocs casos, l'examen directe.

Expl. Sic est finis huius practice.

Referència: Alois HAIDINGER, *Katalog der Handschriften des Augustiner Chorherrenstiftes Klosterneuburg*, Viena, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991, II.

*E*¹ = MS Erfurt, Stadt- und Regionalbibliothek, Abteilung Wissenschaftliche Sondersammlungen, Bibliotheca Amploniana, CA 2° 303, ff. 89r-91r.

S. XIV (1340).

Copiat a Montpeller per Peter von Bonn.

Encapçalament: Incipiunt experimenta seu secreta magistri Arnaldi de Villanova.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: Explicit hic compendium sive secretum magistri Arnaldi de Villanova. Deo gratias. scriptum totum una die crastino Katherine virginis et Martiris in Montepessulano. Petrus de Bunna fecit.

Referència: SCHUM, *Beschreibendes Verzeichnis...*, 207-211; GIRALT, *El autor del Contra calculum...*; ZIEGLER, *Alchemy in Practica summaria...*

*E*² = MS Erfurt, SRB, Bibliotheca Amploniana, CA 4° 217, ff. 65r-72v.
Mitjans del s. XIV.

Sense encapçalament.

Inc.: Licet in nostris curis generaliter pertractavimus de morbis membrorum et curis

Expl.: Explicit practica viatici Arnaldi de Villanova.

Referència: SCHUM, *Beschreibendes Verzeichnis...*, 473-474; ZIEGLER, *Alchemy in Practica summaria...*

*E*³ = MS Erfurt, SRB, Bibliotheca Amploniana, CA 2° 236, ff. 224va-227vb.

S. XIV (1361).

Copiat a Montpeller.

Encapçalament: Practica Arnaldi de Villanova a capite usque ad pedes brevis.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Explicit practica Arnaldi de Villanova scripta domino pape Clementi finita anno Domini m^occc^olxi^o feria quarta post Quasimodogeniti in Montepessulano.

Referència: SCHUM, *Beschreibendes Verzeichnis...*, 143-148; Lynn THORNDIKE – Pearl KIBRE, *A catalogue of incipits of mediaeval scientific writings in Latin*, Londres, The Mediaeval Academy of America, 1963, c. 671; ZIEGLER, *Alchemy in Practica summaria...*

*E*⁴ = MS Erfurt, SRB, Bibliotheca Amploniana, CA 4° 230, ff. 149-156. S. XIV (1395).

Encapçalament: Incipit liber practice magistri Arnaldi de Villanova quem scripsit Clementi pape.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: Explicit practica magistri Arnaldi de Villanova scripta domino pape Clementi. Deo laus.

Referència: SCHUM, *Beschreibendes Verzeichnis...*, 489-490.

H = MS Sevilla, Biblioteca Colombina, 5-1-45, ff. 147v-154r. 1453.

Encapçalament: Incipit tractatus Arnaldi de Villanova de dolore capitis et eius secreta.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: Hoc enim habet magister Arnoldus in magno secreto.

Referències: Guy BEAUJOUAN, «Manuscris scientifiques médiévaux de la Bibliothèque Colombine de Séville», dins *Actes du Xe Congrès international d'histoire des sciences (Ithaca, 1962)*, París, Hermann, 1964 (reedició dins *Science médiévale d'Espagne et d'alentour*, Variorum, Aldershot, Ashgate, 1992, III), p. 632; Guy BEAUJOUAN, «Manuscris médiévaux du Moyen Âge conservés en Espagne», dins *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 8 (1972), pp. 161-221 (reedició dins: *Science médiévale d'Espagne et d'alentour*, Variorum, Aldershot, Ashgate, 1992, V), pp. 175-176, 189, 220; Luke DEMAÎTRE, *The Relevance of Futility: Jordanus de Turre (fl. 1313-1335) on the Treatment of Leprosy. Appendix: Jordanus De Turre, De Lepre Nota*, dins «Bulletin of the History of Medicine», 70/1 (1996), 25-61, n. 3; José Francisco SÁEZ GUILLÉN, *Catálogo de manuscritos de la Biblioteca colombina de Sevilla*, Sevilla, Cabildo de la Catedral de Sevilla, 2002, I, p. 82; GIRALT, *El autor del Contra calculum...*

L = MS Leipzig, Universitätsbibliothek, 1182, ff. 75r-78v. S. XIV.

Encapçalament: Secreta magistri Arnaldi de Villanova ad Clementem papam.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: Secreta magistri Arnaldi de Villanova scripta per ipsum Clementi pape. Si non vis credere, tempta.

Referència: Juan Antonio PANIAGUA – Pedro GIL-SOTRES, «Introducción», dins *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia* (=AVOMO), VI.2. *Commentum in quasdam parabolas aphorismorum series*, Barcelona, Universitat de Barcelona, p. 31; Michael McVAUGH – José MARTÍNEZ GÁZQUEZ, «El text llatí», dins AVOMO, XVII: *Transla-*

tio libri Abuzale de medicinis simplicibus, Barcelona, Universitat de Barcelona – Fundació Noguera, 2003.

*Lo*¹ = MS Londres, British Library, Sloane 3124, ff. 167r-187v (incloent-hi els *experimenta* afegits: 180v-187v).

S. XV.

Encapçalament: Incipiunt Secreta magistri Arnaudi de Villanova per eundem pape Clementi missa.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: Explicit breve compendium Arnaudi de Villanova

Referències: *Index of Manuscripts in the British Library*, I, Cambridge, Chadwyck-Healey, 1984; BRITISH LIBRARY, *Manuscripts' Catalogue on-line* (<http://molcat.bl.uk>); THORNDIKE; KIBRE, *A catalogue of incipits...*, c. 1529; Roger A. PACK, *Auctoris incerti de physiognomia libellus*, dins «Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge», 49 (1974), 113-138; Enrique MONTERO CARTELLE, *Tractatus de sterilitate. Anónimo de Montpellier (s. XV, atribuido a A. de Villanova, R. de Moleris y J. de Turre)*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1993, pp. 49-50.

*Lo*² = MS Londres, Wellcome Library, 78, ff. 1r-9r.

Finals del s. XV.

Copiat d'un MS datat el 1375 de procedència germànica.

Encapçalament: Incipit regimen excellentis viri Arnoldi de Villanova pro domino Clemente papa quinto.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: Explicit practica summaria edita a magistro Arnoldo de Villanova ad instantiam pape Clementis. Anno domini m^occc^olxxv^o in sabato ante letare.

Referència: S. A. J. MOORAT, *Catalogue of Western Manuscripts on Medicine and Science in the Wellcome Medical Historical Library. I. Manuscripts written before 1650 AD*, Londres, Wellcome Historical Medical Library, 1962, pp. 6-53.

*M*¹ = MS Munic, Bayerische Staatsbibliothek, Codex Latinus Monacensis, 456, ff. 21-24v.

S. XV, 1472?

Inacabat.

Copiat per Hartmann Schedel (1440-1514).

Encapçalament: Cure particulares quorundorum morborum magistri Arnoldi de Villanova incipiunt.

Inc.: Licet in nostris curis generaliter pertractavimus de morbis membrorum et curis.

Referències: Karl HALM *et al.*, *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, Munic, Bibliotheca Regia, 1868, I.1, p. 126; THORNDIKE – KIBRE, *A catalogue of incipits...*, c. 826; Lluís CIFUENTES – Michael McVAUGH, «Estudi introductori», dins *AVOMO*, X.2: *Regimen Almarie (Regimen castra sequentium)*, Barcelona, Universitat de Barcelona – Fundació Noguera, 1998, pp. 129-130.

*M*² = MS Munic, BSB, CLM 14245, ff. 77-84.

S. XV (1474).

Encapçalament: Practica Arnoldi ad Clementem papam.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: Explicit practica summaria edita a magistro Arnaldo de Villanova ad instantiam pape Clementis.

Procedent del monestir de Sankt Emmeran, Ratisbona (Regensburg), Baviera.

Referència: Karl HALM *et al.*, *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, Munic, Bibliotheca Regia, 1876, II.2, p. 149; THORNDIKE – KIBRE, *A catalogue of incipits...*, c. 671.

*M*³ = MS Munic, BSB, CLM 7576, ff. 56vb-62rb, 2°.

S. XV.

Encapçalament: Incipit practica summaria edita a magistro Arnaldo de Villanova ad instantiam domini Clementis.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: Phisice ligature sine observancia constellationis parum aut nichil prosunt.

Referència: Karl HALM *et al.*, *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, Munic, Bibliotheca Regia, 1873, I.3, p. 174; McVAUGH – MARTÍNEZ GÁZQUEZ, «El text llatí».

Procedent de la biblioteca del monestir d'Indersdorf, Baviera.

P = MS París, Bibliothèque Nationale, n.a.l. (Nouvelles acquisitions) 343 (abans Cluny 71), ff. 45-48v.

S. XIV.

Anònim.

Sense encapçalament.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: suffumigetur habitaculum de quarto in quartum post occasum solis. Explicit.

Referències: Léopold DELISLE, *Inventaire des manuscrits de la Bibliothèque Nationale, fonds de Cluni*, París, H. Champion, 1884, pp. 172-175; PANIAGUA – GIL-SOTRES, «Introducción», pp. 32-33.

V¹ = MS Vaticano, Regina Suaviae 198, ff. 193r-203.

S. XIV (1391?).

Anònim.

Sense encapçalament.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: observetur ne fiat inflatu ventorum.

Referència: THORNDIKE – KIBRE, *A catalogue of incipits...*, c. 671.

V² = MS Vaticano, Palatino Latino 1180, ff. 187v-194r.

Segon terç del s. XV.

Encapçalament: Incipit practica summaria ad papam Clementem Arnaldi de Villanova.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: Explicit. Deo gratias.

Referència: L. SCHUBA, *Die medizinischen Handschriften der Codices Palatini Latini der Vatikanischen Bibliothek*, Wiesbaden, 1981, pp. 148-151; THORNDIKE – KIBRE, *A catalogue of incipits...*, c. 671; GIRALT, «Estudi introductori», pp. 209-210. Michael MCVAUGH «Introductions», *AVOMO*, III: *Tractatus de amore heroico. Epistola de dosi tyriacalium medicinarum*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1985, pp. 41-42, 75-76; Luke E. DEMAIRE, *AVOMO*, IV: *Tractatus de consideracionibus operis medicine sive de flebotomia*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1988, pp. 123-128.

V³ = MS Vaticano, Palatino Latino 1240, ff. 74-82v.

S. XV (1463-1464).

Encapçalament: Incipit quidam tractatus magistri Arnaldi de Villanova cathalani.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: Explicit liber medicinalis magistri Arnaldi de Villanova.

Referència: THORNDIKE – KIBRE, *A catalogue of incipits...*, c. 671; SCHUBA, *Die medizinischen Handschriften...*, pp. 260-263; Judith WILCOX – John M. <RIDDLE, *Qustā ibn Lūqā's Physical Ligatures and the recognition of the placebo effect. With an edition and translation*, «Medieval encounters. Jewish, Christian and Muslim culture in confluence and dialogue», 1995, 1/1, 1-48.

V^{4a} = MS Vaticano, Regina Suaviae 1773, ff. 89r-99v.

V^{4b} = MS Vaticano, Regina Suaviae 1773, ff. 204r-214r.

S. XV.

Copiat dues vegades amb lletres diferents en el mateix còdex però amb l'encapçalament, *incipit* i *explicit* iguals.

Encapçalament: Incipit regimen excellentis viri magistri Arnaldi de Villanova.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: Explicit regimen pro domino Clemente papa quinto ordinatum. Deo gratias.

Vr = MS Wroclaw, Biblioteka Uniwersytecka, MS III.F.3, ff. 192v-197r. S. XV (1409).

Encapçalament: Incipit practica magistri Arnoldi de Villanova scripta domino nostro pape Clementi.

Inc.: In dolore capitis si venter fuerit constipatus.

Expl.: Explicit practica magistri Arnoldi de Villanova. Sit Deus benedictus in secula seculorum, amen.

N. B. Hom havia identificat com un exemplar de la *Practica summaria* el text transmès per MS Munic, CLM 2848, ff. 99-109, però no es tracta d'aquesta obra sinó d'una pràctica alquímica (*Practica ad quendam papam*) també atribuïda a Arnau segons he pogut comprovar consultant-ne un microfilm. El còdex ha estat descrit dins Karl HALM *et al.*, *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, Munic, Bibliotheca Regia, 1868, I.2, p. 45 (1894).

ms.	datació	autor	Títol	dedicatoria		experimenta inclosos dins el final de l'obra (rere el <i>De siti</i>) o immediatament després (rere l' <i>explicit</i> o un espai buit)	Simplicia contra venenum	Simplicia a propietate	Contra fluxum ventris	De virtutibus cortandri	Altres experientia (els números indiquen els escrits coincidents)
				prior	Climent						
<i>E</i> ²	mitjan s. XIV	AV	<i>Practica viatici</i>	X			X				• De ventre lacando ¹
<i>B</i>	1429	AV	<i>Parva practica</i>	X			X				• De ventre lacando ¹
<i>M</i> ¹	1472? (inacabat)	AV	<i>Cure particularēs...</i>								
<i>E</i> ¹	1340	AV	<i>Experientia seu secreta / Compendium</i>	X							
<i>P</i>	s. XIV	Anon.	Sense títol								• Contra dolorem dencium... • Contra epilepsiam vel apoplexiam ² • Emplastrum ad stomachum ³ • Contra febrem oris / anhelitus ⁴
<i>E</i> ¹	1361	AV	<i>Practica brevis</i>		X		X				
<i>E</i> ¹	1395	AV	<i>Practica</i>		X		X				• Bona pocio pro studentibus octosis
<i>I</i> ²	2on terç s. XV	AV	<i>Practica summaria</i>		X		X				
<i>Vr</i>	1409	AV	<i>Practica</i>		X		X				
<i>I</i> ¹	s. XV	AV	<i>Regimen</i>		X		X				
<i>I</i> ¹	s. XV	AV	<i>Regimen</i>		X		X				
<i>M</i> ¹	1474	AV	<i>Practica summaria</i>		X		X				
<i>M</i> ¹	s. XV	AV	<i>Practica summaria</i>		X		X				
<i>Lo</i> ¹	final s. XV	AV	<i>Practica summaria</i>		X		X				
<i>L</i>	s. XIV	AV	<i>Secreta</i>		X		X		X	X	• Emplastrum ad stomachum ³ • Contra epilepsiam vel apoplexiam ² • Confectio de manna ⁵ • Contra febrem oris / anhelitus ⁴
<i>C</i>	1425	AV	<i>Practica minor</i>				X		X		
<i>Cl</i>	final s. XIV	Anon.	<i>Practica</i>				X		X (incom.)	després	• Contra rampam (després) ⁶
<i>I</i> ¹	1391?	Anon.	Sense títol				X		X	després	• Contra rampam (després) ⁶
<i>I</i> ¹	1463-1464	AV	<i>Liber medicinalis</i>				X		X	després	
<i>H</i>	1453 (incomplet)	AV	<i>Tractatus de dolore capitis et eius secreta</i>								
<i>Lo</i> ¹	s. XV	AV	<i>Secreta</i>		X		X		X	X	• Emplastrum ad stomachum ³ • Contra epilepsiam vel apoplexiam ² • Contra vira turbata • Confectio de manna ⁵ • Electuarium dyacatholicon • Contra febrem oris / anhelitus ⁴ • Contra albuginem oculorum • De virtutibus roris marini • De virtutibus cornute
<i>Ed</i>	1504	AV	<i>Practica summaria</i>		X		X		X		

APÈNDIX II

PANORÀMICA GENERAL DE LA TRADICIÓ TEXTUAL DE LA *PRACTICA SUMMARIA*

APÈNDIX III

PRACTICA SUMMARIA ARNALDI DE VILLANOVA

1 [f. 65r] Licet in nostris curis generaliter pertractaverimus de mor-
 bis membrorum et curis eorum a capite usque ad pedes, tamen hic,
 breviter et sub compendio de aliquibus morbis qui sepe accidunt in
 membris humani corporis, ad instanciam cuiusdam amici nostri,
 prioris sancti *Baudilii* Neumaucensis, pertractabimus de aliquibus
 5 expertis a nobis et multociens approbatis. Et primo²⁵

I. *De dolore capitis*

In dolore capitis, si venter fuerit constipatus, protinus constipacio
 solvatur cum decoctione feniculi, petroselini et graminis, in qua dis-
 solvatur cassiefistule munde uncia una, electuarii de succo rosarum
 10 uncia semis et addatur sirupi violarum quartarium unum et adminis-
 tretur in mane ante cibum per tres horas,²⁶ cum febre vel sine febre,
 sive cum decoctione asari unciarum trium ad quatuor libras aque, in
 quibus tribus libris dissolvatur uncia una mellis rosacei et ponatur
 uncia una olei violarum. Prius tamen quam ponatur oleum, colabitur
 15 dicta mixtura et postea dissolvantur ibi dracme due salis gemme et
 circa, addito oleo predicto, totum tepidum iniciatur per clistere.
 Soluta constipatione, si rubescant oculi, sive cum febre vel sine febre,
 fiat flebotomia de cephalica illius partis in qua notabilior erit in oculo
 rubedo usque ad uncias sex *ad minus*, vel si equaliter rubeant, aperia-
 20 tur quelibet cephalica *et* de qualibet ad minus uncie tres extrahantur.

Facta phlebotomia, vel si oculi non rubeant, tunc, si febris assit,
 cibus erit avenatum vel ordeatum vel colatura furfuris aut caules albi
 prius cocti in aqua et *sale* et oleo amigdalorum dulcium, tandem
 addatur lac amigdalorum prius bullitum et in eo perfecte decoquan-
 25 tur et dimittentur tunc *predictis perfecte coctis*. Tunc in eorum brodio
 ponantur oculi caulium predictorum et perfecte coquantur. Et cum
 singulis predictorum ferculorum sumatur de pulvere coriandri prepa-
 ratum, quanto plus delectabiliter sumere poterit. Si vero febris non
 assit, cibus erit caules predicti cocti perfecte in brodio carniū iuve-
 30 nis bovis, postquam carnes fuerint cocte. Post sumpcionem caulium

25. Prefaci absent a β.

26. cum decoctione.... per tres horas *om.* β.

absque carnibus tunc poterit *sumere* assaturam caponum aut iuvenum gallinarum, in quorum ventre coriandrum *crudum* pulverizatum et conquassatum cum vitellis ovorum habundanter *includetur*, vel lingua porci vel lumbi eius; per noctem cum avena ponentur in aceto, in quo sit coriandrum recenter bullitum, cui moderate salis adiungatur, et sic calidum *supra* carnes proicietur et in crastino assabitur sed non de cute vel pinguedine comedetur. Item vice predictarum assaturarum poterint administrari pulli membratim pastillati cum pulvere coriandri et modico cinnamomo et parvis lardonibus quadratis, ut solet fieri. *Sapor* autem *tam* cum febre *quam* sine febre sit agresta de teneritatibus vicium [f. 65v] vel agresta de racemo cum pulvere coriandri preparati vel salsa camelina facta de cinnamomo et amigdalīs et *ponatur acetum*.

Locale remedium, quod capiti applicetur, si fuerit febris, erit pannus madefactus in aqua rosacea calida, in qua *per unam noctem* steterit coriandrum crudum pulverizatum vel contritum, scilicet uncia una et semis ad unam libram; pannus vero in ea *immersus et* expressus applicabitur et, prius quam infigidetur, amoveatur et reiteretur. Absente vero febre, coriandrum fortiter conquassatum *supra* lentissimos carbonēs torrebitur in vase argenteo, deinde conspersum cum modico aceto albo saccellabitur et applicabitur illi parti capitis ubi dolor notabilior fuerit vel toti capiti, si equaliter totum caput occupaverit dolor.

II. *De tinnitu aurium*

In tinnitu aurium sufficit abstinere a cena et potu nocturno et introitu lecti sumere unum coclear de carvi bullito in aceto et exsiccatō vel in defectu eius anisi vel coriandri conditi. Quibus sumptis, nichil superbibatur aut valde parum et vinum, sed sit bene lymphatum.

III. *De vertigine*

In vertigine, quamdiu duraverit, fiat de quarto in quartum diem in ieiuno predictum clistere. Cena *vero* et potus serotinus vitabitur et in introitu lecti quolibet sero sumetur media testa nucis plena de pillulis infrascriptis: recipe pulveris coriandri preparati unciam I, pulveris rasure eboris unciam semis, olibani dracmas II; incorporentur cum succo rosarum vel cum aqua decoctionis berberis usque ad densitatem, cui addatur post colaturam parum de pane zuccari. Cum autem massa fuerit facta, reservabitur prius quam pillulentur saltim

70 triduo. Deinde fiant pillule *sicut cicer* aut spissum sumatur per se degluciendo cum vino vel cum nebulis.

III. *De dormitacione vel stupore membrorum*

In dormitacione vel stupore *membrorum* sufficit exercitium uniforme tocius corporis in ieiuno *usque* ad initium fatigacionis et quod de quarto in quartum diem, obmissa cena, membrum stupidum fomentetur cum vino calido, in quo per diem ante remolliantur sticados citrini uncia semis, sticados arabici uncia una, melliloti uncia una et semis. Post longinquam vero fomentacionem involvatur membrum panno lineo vel laneo suffumigato cum una de pillulis supradictis vel infrascriptis: recipe *rasure* ligni iuniperi excorticati uncias III, ligni aloes unciam I, olibani unciam semis, pilorum spicenardi dracmas II; incorporentur cum sapa vini et fiant pillule ad pondus dracmarum II; panno vero subfumigato involvatur *inde* membrum et involutum [f. 66r], quantum possibile fuerit, *teneatur in lecto*.

V. *De tenebrositate oculorum*²⁷

85 In tenebrositate oculorum omnes frixure vitabuntur caules rubei et ficus et fabe. Cena quoque minorabitur et de quarto in quartum diem ad tardius sumentur in introitu lecti pillule sequentes: recipe pulveris eufrasie albi floris seu cum flore albo uncias II, carvi bulliti in aceto et exsiccati unciam I, seminum maiorane unciam semis, ligni
90 aloes crudi, pilorum spicenardi, ana dracmas II; seminis acedule seu acetose dracmam semis. *Aggregetur* cum iulep rosaceo *et fiat massa* nec pillulentur nisi die qua debent sumi; *tunc vero ad minus due dracme* pillulabuntur et sumantur per se vel cum vino in introitu lecti.

VI. *De asperitate gutturis*

95 In asperitate gutturis, si cum catarro fuerit vel cum coriza, sufficit abstinere a cena et potu nocturno et in introitu lecti sumere unum coclear de coriandro *condito* et post bibere. Si vero fuerit absque predictis, gargarizabitur in introitu lecti vinum limphatum cum aqua calida, in qua per diem ante fuerint remollite iuiube pistate, scilicet

27. Capítol situat abans del *De dormicione vel stupore* en la branca β.

unciam unam ad libras duas aque, et cum eis unico fervore bulliant *et* 100
due partes predictae aque ponentur in vino, et post gargarismum transglu-
 ciantur tria grana sicut cicer *de* gummi arabico vel dragaganti per se
 vel cum zuccaro.

VII. *De difficultate anelandi*

In difficultate anelandi, si fuerit cum dolore lateris aut thoracis 105
 aut ypocondriorum, fiat quod in huiusmodi dolore *infra* dicitur. Si
 vero hiis fiunt, omnes fructus vitabuntur, exceptis ficubus et uvis pas-
 sis, et pisces, maxime non squamosi, et aves fluviales et pedes et caput
 et cutis omnium quadrupedum et frequentabuntur caules albi cocti
 cum gallinis vel albi, dum tamen cum eis in principio sumatur unum 110
 coclear de semine caulium quorumcunque pulverizato subtiliter. In
 sero autem, dimissa cena, *sumuntur* paulo ante in introitu lecti qua-
 draginta vel ad minus sexaginta grana pinearum, dum immediate
 prius assata fuerint cum testa vel vase terreo sub cineribus bene cali-
 dis et tunc sumantur *cum* aniso crudo vel condito et superbibatur 115
 vinum non viride nec infrigidatum aut *valde* frigidum.

VIII. *De difficultate transgluciendi*

In difficultate transgluciendi, si fuerit cum coriza vel catarro, fre-
 quenter in die fiat gargarismus cum aqua decoctionis iuiubarum, in
 qua, postquam fuerit colata, [f. 66v] *dissolvatur* dyamoron uncia una 120
 ad libram unam aque et post gargarismum sumetur unum ovum
 recens sorbile cum tribus granis gummi arabici ad quantitatem *pisi*
vel ciceris et nichil superbibatur aut valde parum de vino dulci. Si
 vero fuerit sine predictis accidentibus, tunc in oleo amigdalorum dul-
 cium ad *calorem* aque ferventis in vase argenteo frigatur spoliū ser- 125
 pentis, scilicet dracmam semis, in una *dracma* vel semis croci, et post
 hoc in tali oleo inungatur pannus subtilis lineus et exprimatur et cum
 eo circumquaque collum *involvatur* et sic *involutum* teneatur die ac
 nocte.

VIII. *De tremore cordis*

130

In tremore cordis et ictigacione, si cum febre fuerit, in ieiuno
 sumuntur quadraginta grana seminis *cucumeris* mundi et immediate
 post bibatur sicut una testa ovi plena de succo malorum granatorum
 muzorum et regioni cordis superponetur cera alba commassata cum

135 oleo rosarum et sic incorporata cum pulvere sandali muscatellini, scilicet uncia una ad libram unam, vel in defectu eius ponatur pulvis factus de sex dracmis sandali citrini et duabus dracmis nenufaris.

Si vero fuerit sine febre, *sumatur* in ieiuno dracma semis de pulvere ossis de corde cervi involuto in *scrupulo* uno foliorum auri, que per
 140 se vel cum vino aromatico *sumatur*. Regioni vero cordis applicabitur cera nova commassata cum oleo nucis indice et incorporata cum pulvere subscripto: recipe ligni aloes dracmam I, ambre dracmas II, daronici dracmas III, croci *scrupulum* I; fiat pulvis et incorporetur cum
 145 libra semis cere imbibite cum oleo predicto vel in defectu illius ponatur oleum balsamicum, quod est oleum cerbentine. In ambobus autem casibus est perutilis usus coriandri.

X. De dolore pectorali

In quacumque parte clibani aut fornacis caloris naturalis aut furcula pectoris infra fuerit dolor immobilis et cum febre, soluta constipacione cum supradicto clisteri posito in recepta de dolore capitis,²⁸
 150 fiat flebothomia de basilica vel, ea non apparente, de mediana vena illius brachii quod *est* propinquius parti dolenti et extrahatur *sanguis* ad minus usque ad uncias sex.

Post flebotomiam *vero* immediate sumetur media testa nucis de pulvere liquiricie cum decoctione seminis bombacis *sic*, scilicet quod
 155 uncia una seminis mundi et dracma una mirtilorum bulliantur in libra una et semis aque unico fervore ad lentissimum ignem et coletur. Deinde colature *addatur* uncia una panis zuccari, de qua *sumantur* uncie tres cum pulvere predicto *et* post, si placuerit, *sumatur* parum
 160 de vino. Cibus autem erit pultes facte de farina ordei vel milii vel *spelte* cocta perfecte cum brodio pullorum perfecte coctorum. Et post ponetur in [f. 67r] scutella unum coclear de semine melonum pistato in vase argenteo et zuccaro, si placuerit; aliter non ponatur *zuccarum*. Supra locum vero doloris *ponatur* pannus lineus subtilis et lenis
 165 et duplicatus aut triplicatus et imbibitus *in* subscripto liquore: recipe yreos dracmam I, seminis bombacis mundi uncia semis, medulle nucis indice dracmas II; pistentur *et* in sex libris olei amigdalorum dulcium ad calorem aque ferventis bulliantur et in fine addantur dracme II cere virgineae.

170 Si vero dolor fuerit sine febre et fuerit supra dyafragma in lateribus vel thorace, soluta constipacione ut supradictum est de dolore

28. cum supradicto ... capitis *om.* β.

capitis, propinabitur cum predictis pultibus coclear unum de pulvere sequenti: recipe florum et foliorum ysopi unciam I, radicis lilii sicce unciam semis, scariole dracmas II, fiat pulvis; post sumpcionem vero pulveris sumatur anisum conditum. Supra vero locum doloris ponatur sacculus sequens: recipe meliloti libram semis, fortissime conteratur et in vase argenteo supra lentissimos carbones assetur suaviter movendo cum cocleari argenteo et, cum calefactum fuerit notabiliter, deponatur ab igne et immediate *admisceantur* hec tria pulverizata, scilicet florum camommille dracma I, sticados arabici uncia semis, croci ortensis dracme II, croci orientalis dracma I. 175 180

Si vero dolor fuerit sub ypocondrio dextro, soluta constipacione ut *supra*, pultes predictae sumantur cum dracma una pulveris *camommille*. Supra ypocondrium *vero ponatur sequens sacculus*: recipe rosarum rubearum libram semis; assentur post aliqualem contricionem, ut dictum est, de melliloto; amplius tamen calefiant et in fine addantur pulverizata sticados citrini uncia I, florum camommille uncia semis, spicenardi dracme II. Si vero dolor fuerit sub ypocondrio sinistro, soluta constipacione, pultes predictae sumantur cum dracmis II florum tamarisci vel dracma una de pulvere asari. Et supra ypocondrium ponatur sequens sacculus: recipe sticados citrini libram semis, leviter assetur leviter ut supra dictum est, et in fine addatur pulvis asari uncia I, xilobalsami uncia semis, rosarum rubearum dracme II, spicenardi dracma I. 185 190

XI. De dolore stomachi

195

Si vero dolor fuerit in stomaco, soluta constipacione, ut *supra* dictum est, predictae pultes sumantur et cum eis unum coclear de pulvere sequenti: recipe carvi bulliti in aceto *et exsiccati unciam I*, coriandri similiter preparati (et ambo semina sunt exsiccata ad lentum ignem) <...> ana dracmas II, seminis melonum exorticatis, piperis, ana dracmam I; fiat pulvis et supra stomachum ponatur lapis asini ligatus in pannum lineum vel in eius defectu cera imbibita oleo vel pinguedine absinthii et incorporata cum pulvere coralli rubei sic, scilicet quod ad libram I *cere, coralli* uncie II ponantur. 200

XII. De dolore intestinorum

205

Si vero dolor fuerit in intestinis, facto clisteri supradicto, pultes de farina milii supradicto modo preparate propinabuntur cum uno cocleari *sequentis* pulveris: recipe cimini bulliti in aceto et exsiccati unciam I; melonum, scilicet seminis eius excorticati bene mundi,

- 210 piperis excorticati, ana dracmas II; seminis pensodosii vel pensoniti
dracmam I vel in defectu eius corticis citrini dracmam I et semis.
Supra umbilicum *ponatur* sequens cataplasma: recipe herbe peucedani
vel corticis radices eius uncias IIII, sticados citrini uncias II; ambo
215 diligenter pistata fritentur in oleo amigdalorum amarum ad calorem
aque ferventis et in fine dissolvantur ibi cere nove dracme tres et
deposita ab igne commassentur in vase in quo fuerit frixa; deinde
totum extensum in panno tepido applicetur.

XIII. De dolore renum

- Si dolor fuerit in renibus aut vesica, solvatur prius venter cum
220 clisteri sic facto: recipe tribuli marini vel in defectu eius berule
libram I, uvarum passarum *mundatarum* uncias II, fenugreci unciam
I; remolliantur per sex horas ad minus in quatuor libris aque; deinde
unico fervore bulliantur et in colatura dissolvatur uncia una cassiefis-
tule et addatur uncia una olei persicorum vel amigdalorum amararum
225 et fiat clistere sine ullo gramine salis, ut diu teneatur.

- Post operationem clisteris ingrediatur balneum temperatissimum,
in quo sedebit supra sacculum de melliloto et lingua canis *sic*,
scilicet quod lingue canis manipulum I misceatur et pistabitur, melliloti vero
libra I fortiter conteretur, et in *sacculo* posito levissimo *fervore* bullien-
230 tur vel in ferventi aqua immersa protinus extrahentur et proiicientur
in balneo, in quo sedeat quantum delectabiliter poterit sustinere.
Tunc ante exitum propinabitur coclear unum de pulvere sequenti
cum pureya cicerum rubeorum aut cum vino: recipe seminis citonio-
rum *unciam I*, seminis vel florum camommille unciam semis, spice-
235 nardi dracmam I, fiat pulvis.

- Supra renes vero vel pectinem ponatur pannus immersus et *expres-*
sus in sequenti oleo: recipe axungie anatis recentis unciam I, sangui-
nis cuniculi uncias II, croci ortensis vel in defectu eius cartami [f.
67v] unciam semis; pistentur et, ut supra, frigentur in oleo amigda-
240 larum amararum, scilicet in libra semis, et in fine *addantur* dracme II
cere nove. Ferculum vero sit sicut carnes pullorum et iuvenum galli-
narum cum multo pretrosilio coctarum.

XIV. De constipacione ventris

- In constipacione ventris sufficit in principio prandii sumere
245 unciam unam cassiefistule predicto vel solito modo preparata, vel, si
magis placuerit, sumantur ficus pingues vel carice *farcite* cardamomo
mundato vel in defectu eius repleantur ficus semine melonum mundo

et exorcitato vel, si magis placuerit, fiat primo clistere suprascriptum; aut manipuli II sicli et I borraginis contundantur et in quatuor libris aque levissime bulliantur et in colatura dissolvatur uncia I medulle cassiefistule, deinde addatur olei violarum uncia I, salis gemme dracme II, et III libre vel quasi iniciantur. 250

XV. *De lumbricis*

Contra lumbricos assidue tur sumpcio coriandri preparati cum cibus, maxime in principio, et vitabitur usus cimini, semel autem in mense ad maiorem securitatem sumatur in ieiuno dracma una de semine Alexandrino quod dicitur semen lumbricorum vel ab aliquibus appellantur herba balcocyra vel semen contra babacas in Montepessulano vel circa et sumatur cum aqua frigida maxime in estate.²⁹ 255

XVI. *De fluxu ventris*

260

In fluxu ventris potus solitus minuatur et in principio refeccionis assatura sumatur, maxime turturum aut perdicum aut iuvenum gallinarum vel caponum vel bovis iuvenis, aut pisa pilata et cocta cum brodio bovis et electi baconis aut fabe *cum cortice similiter cocte* usque ad dissolucionem vel caules rubei cocti cum gallinis vel in diebus non carniū omnia predicta cum dulci oleo condiantur aut ova frixa sigillatim usque ad induracionem et postea *ponantur* in aceto et coriandro et sumantur. Fluente *quoque* ventre, et offe, si placuerint, de biscocto fiant secure et tunc vitentur carnes porcine, nisi per noctem ante steterint in aceto et sale. In crastino vero perfecte assentur neque quidquam de cute sumatur neque de pinguedine quantum possibile fuerit. 265 270

Si vero fluxus fuerit cum sanguine, facta flebotomia de epatica, sumatur frumentum coctum ad perfeccionem cum brodio carniū bovinarum aut gallinarum et sumantur in principio, deinde assature carniū porcinarum predicto modo preparatarum, et vinum sit rubrum. In fluxu sine sanguine melius erit vinum album vel medium. [f. 68v] 275

29. quod dicitur... sumatur *om.* β.

XVII. *Contra opilacionem epatis*

280 In opilacione epatis fiat salsamentum de tribus partibus spicenardi et quarta parte coriandri preparati et quinta parte darseni, additis tribus vel quatuor amigdalarum et aceto ut supra: *mane vero in ieiuno*
 285 *sumentur dracme II de semine scariole sic, scilicet quod in unciiis II succi malorum muzorum ponetur et addita tertia parte aque ferventis super rasa zucarri, sicut placuerit. Quo semine sumpto, septem diebus vel octo sumetur dracma una reubarbari electi cum sero caprino recenti et bullito et colato vel cum succo rosarum vel aqua cicerum rubeorum aut, si magis placuerit, cum vino albo debili vel bene limphato.*

XVIII. *De opilacione splenis*

290 In opilacione splenis salsamentum fiat ex quatuor partibus rafani et quinta darsenici et sexta coriandri, additis amigdalidis et aceto, ut supra:³⁰ mane vero in ieiuno sumentur dracme due et semis de flore thamarisci cum brodio cicerum nigrorum vel rubeorum et una die sumetur dracma una et semis folliculorum sene cum eadem aqua vel brodio vel cum sero caprino.

295 In ambabus autem opilacionibus et epatis et splenis expedit plus solito minuere potum et vitare fercula de pasta et totam substantiam pastillorum et carnes porcellorum et carnes porcinas recentes, nisi modo supradicto preparantur. Et si de quarto in quartum diem sumatur
 300 dracma una de limatura argenti cum sapa vini, mane hora, qua predictae medicine debent sumi, efficacius resolventur. Item in utraque opilacionum predictarum, si gravedo vel ponderositas in spatulis vel in dorso perciperetur, tunc prius quam *aliud* fiat debet fieri flebotomia *de brachio* partis opilate, scilicet de vena epatica, si in epate fuerit opilacio, et splenetica, si opilacio in splene fuerit, semper cum
 305 larga incisione, et ad minus extrahatur de sanguine usque ad uncias sex.

XVIII. *Contra difficultatem urinandi*

310 In difficultate urinandi fiat sequens encatisma: recipe lingue canis manipulos III, berule manipulos II, senacionis seu cardi benedicti, manipulum I, apii manipulum semis; leviter conquassata bulliantur

30. mane vero... aceto, ut supra *om.* α.

unico fervore in aqua simplici; deinde totum in concha prohiatur et addatur tunc libra una vini albi et, cum fuerit circa temperate, sedeat sic paciens, *scilicet* quod aqua fere attingat umbiculum. Et in principio prandii sumetur petrosilium in multa quantitate leviter coctum in brodio pullorum cum ciceribus rubeis. Si tamen constipacio ventris adesset, prius solvatur cum clisteri supradicto in dolore vesice vel renum. 315

Et antequam aliquid fiat, tunc *eciam* erit utilissimum sumere medullam cassiefistule frequenter saltim in ebdomada semel, tunc *eciam* maxime frequentabitur esus pullorum aut avium minutarum elixarum vel in pastillo aut carnes eduli elixati vel assi vel pastillati cum pulvere *zinziberis* et modico pipere. 320

XX. *Contra ardorem urine*

In ardore vero urine plus solito limphetur vinum et salsamenta et assature vitabuntur, nisi essent hispanice; tunc *vero*, abiecta superficie, poterunt comedi. Regulariter autem in principio prandii sumatur per se vel cum cibo aut brodio unum coclear de semine melonum excorticato, et tunc vice petrosilii coquantur cum carnibus folia borraginis; *tunc et caules rubei vitabuntur*. [f. 69r] *Octava vero die* post usum predictorum sumetur dracma una et semis, reubarbari electi cum ptisana *tercie decoccionis*. 325 330

XXI. *De terciana simplici*

In terciana simplici, cuius paroxismus terminabitur cum sudore spontaneo, quacumque die fuerit, sumatur malumgranatum musum vel cerasa acia omni tempore in ieiuno. In die autem paroxismi nichil donetur, donec paroxismus pertransierit, sed *tunc ceterisque* diebus sumetur brodium cicerum rubeorum vel pullorum, absque carnibus salsis, coctorum cum multa agresta. Si tamen lactuce inveniantur, sumantur a principio cum aceto vel poma cruda anni preteriti vel pedes porci usque ad dissolutionem cocti et diu immersi in aceto sed in fine poterunt sumi pira. Potus vero in mensa erit vinum debile album fortiter limphatum, extra mensam *vero* potus sit aqua fontis pura cum modico aceto. 335 340

Post tercium paroxysmum in crastina die sumentur dracme due vel dracma una et semis *resine* cum aqua simplici vel, si placet, addatur parum de zuccaro et illa die solum in vesperis comedatur, hoc *excepto*: quod per tres horas ante bibatur libra una ad minus de brodio cicerum supradicto; et *hora* vesperorum cibus erit aures vel rostrum 345

350 porcinum fortissime *cocta* et in forti aceto diu immersa. Quod si a principio corpus fuerit constipatum, solvatur constipacio cum clisteri *facto de* ptisana tercie decoccionis, ita quod in tribus libris ipsius dissolvetur uncia una et semis mellis rosarum ad solucionem confecti et uncia una olei violarum et dracma una salis gemme.

355 Si vero paroxismus non finiatur cum sudore, sequens sirupus sumatur quolibet mane: recipe tribuli marini libram I, cetarach libram semis scolopendri quartarium I; contundentur et per sex horas ad minus remolliantur in quatuor libris aque fontis; deinde bulliant unico fervore et in colatura ponantur octo uncie panis zuccari et
360 immediate post clarificetur et deponatur ab igne et *proicientur* in *ea* dracme due sandali rubei per minuta frusta *incisi*, de qua decoccione ad minus libra semis propinabitur qualibet vice admixta uncia una aceti albi ferventis.

Post quartum vero paroxysmum sumantur dracme due vel una et
365 semis reubarbari cum quatuor unciis succi rosarum, additis in tali terciana erunt pulli cocti cum pauco croco et agresta et paucis foliis boraginis et petrosilii et interdum lactans edulus elixatus aut pastillatus cum multa agresta et modico coriandro. Diebus vero non carnium sit cibus de spelta mundata, sicut sit de *avena vel ordeo* et pureya cicerum rubeorum aut pisorum cum agresta et tunc pira vitentur.
370 Poma vero, si [f. 69v] fuerint cocta in furno vel frigida, poterunt sumi ante et post. Sed fraga vel cerasa acria vel matura poterunt in principio sumi *in* mane mora celsi, antequam nigrescant.

In hac vero terciana post sumpcionem reubarbari terciana vel quarta die fiat flebotomia de epatica in brachio dextro usque ad quatuor uncias *ad minus* et tribus diebus post flebotomiam *sumetur* mane
375 unum coclear de semine acedule et floribus boraginis equis ponderibus mixtis. Quibus masticatis et deglutis, superbibetur quantum placuerit de vino subtili et aromatico *debili vel* limphato.

380 XXII. *De duplici terciana*

In terciana duplici *cotidie* sumetur in mane coclear unum de semine acedule cum ptisana sequenti: recipe ordeï mundi libram I, bulliatur unico fervore duabus vicibus et qualibet vice coletur et *in* terciana vice ponatur in libris duodecim aque addita libra semis virgarum seu
385 radicis graminis sic, scilicet quod, postquam mundate fuerint a foliis et bene lote, incidantur minutim et addetur de ordeo: deinde supra lentum ignem et clarum ignem coquantur usque ad consumpcionem medietatis et tunc deponatur ab igne et residere permittatur. Et post residenciam separabitur a fecibus, de qua sumatur ad minus libra
390 semis cum predicto semine et frigida, si magis placuerit. Et octava

die sumatur rubarbarum, *ut* dictum est in terciana simplici supradicta.

Tercia vero die vel *ad tardius* in quarta fiat flebotomia de epatica in dextro brachio usque ad quatuor uncias ad minus *cum larga incisione*. Deinde quatuor diebus sequentibus *sumentur* quolibet die dracme 395 duo seminis portulace conquassati leviter et libra semis coriandri preparati et exsiccati et in aceto bulliti prius sic, scilicet quod coriandrum seorsum pulverizabitur et post adiungetur semen portulace, que simul cum aqua predicta sumentur.

Refectio vero semper sequetur paroxysmum ex alimentis que dicta 400 sunt in prima terciana vel ferculo facto de spelta vel de ordeo vel pureya cicerum aut pisorum cum agresta. Hic eciam, si necessarium fuerit, *solvetur* constipacio sicut in prima constipacione fuit scriptum. Hic eciam pira *et* poma et alii fructus predicti copiosius poterunt *accipi* et persica perfecte matura, si de *solo* fuerint non *aquoso*. 405

XXIII. *De terciana continua*

In terciana continua, soluta constipacione cum clisteri dicto in prima terciana, mox *fiat* flebotomia *de epatica* usque ad sex libras ad minus et cotidie *sumantur* in mane dracme II *seminis acedule pulverizate et mixte* cum decoccione sequenti: recipe berberis uncias III, seminis 410 cucumeris uncias II; conquassentur et in tribus libris aque fontis per sex horas remolliantur, deinde supra lentum ignem et clarum unico fervore bulliantur et in colatura dissolvantur uncie III panis zuccari, additis unciis II aque rosarum. Et immediate, cum clarificatum fuerit, deponatur ab igne, de quo [f. 70r] sumentur uncie quatuor cum predicto 415 semine. Post, si placuerit, poterit sumere malumgranatum musum.

Quarta die post sumatur reubarbarum, sicut dictum est in prima terciana, et eadem fiant alimenta. Sed supra regionem cordis et orificii stomachi pannus tenebitur madefactus in sequenti mixtura: recipe sandali muscatellini unciam I, nenufaris citrini unciam semis, sanda- 420 li rubei dracmas II; fiat pulvis et sepe madefiat in liquore tali: recipe olei rosarum libram I, olei nenufaris uncias II, cere albe uncias IIII. Ponantur simul in vase argenteo vel eneo et ad calorem aque ferventis commiscentur; deinde deponantur ab igne et pulvis predictus admisceatur et in mixtura pannus duplicatus immergatur. 425

XXIII. *Contra continuam de sanguine*

In continua de sanguine fiat flebotomia prius, soluta constipacione, si necessarium fuerit, ut in prima terciana dictum est, et fiat fle-

430 botomia de mediana dextri brachii usque ad octo uncias ad minus secundum vires patientis.

Deinde sumetur cotidie in mane unum coclear de sequenti mixtura: recipe seminis acedule uncias III, seminis cucumeris conquassati unciam I, florum boraginis unciam semis, coniungantur. Deinde
435 *detur* coclear unum cum tribus unciis succi malorum granatorum recenter expressi per pannum mundissimum. De quarto in quartum vero diem *et ad tardius in quinta die* sumentur uncie tres de succo *radicum albarum* iunci, addita uncia una predicti succi muzorum. Cibus autem erit ordeatum vel sola *aqua* pullorum et potus ptisana tercię decoccionis, ut supra *patuit*, sed hic loco graminis ponetur uncia una
440 et semis cucumeris et uncia semis seminis melonum.

XXV. *Contra continuam de flemate*

In continua de *flemate* sive in cotidiana solvetur constipacio cum tali clisteri: recipe azari uncias IIII, uvarum passarum uncias II, fenugreci unciam I, agarici unciam semis. Remolliantur [f. 70v] per sex
445 horas in quatuor libris aque, deinde unico fervore bulliantur ad lentum ignem et in colatura dissolvatur uncia una cassie fistule et addatur uncia una olei amigdalorum amararum et iniciatur. Quolibet autem mane sumatur coclear unum de radice peucedani pistati et sumatur autem cum tribus unciis sequentis decoccionis: recipe radicis tribuli marini libram semis vel in defectu eius radicis yringorum
450 marinarum seu yringi marini libram semis; radicis bruci, asparagi, ana unciam I; xilobalsami unciam semis; remolliantur *in* quatuor libris aque fontis per sex horas, deinde unico fervore bulliantur et in colatura ponatur libra semis zuccari. Cumque clarificatum fuerit,
455 totum statim deponetur ab igne, sicque reservabitur usui, de quo uncie tres propinabuntur addita uncia una aceti ferventis, in quo fuerit diu bullitum coriandrum, scilicet uncia una ad libram unam, et fiat decoccio ad lentissimum ignem.

Predictis vero sumptis septem diebus, tunc octavo die sumatur sequens laxativum: recipe kebulorum unciam I, *bellericorum*, turbith,
460 *ana* dracmas [f. 70v] in libra una aque per sex horas cum unciis *duabus* de carnibus uvarum passarum; postea ad calorem aque ferventis quasi fervere permittatur in vase et, dum inceperat fervere, statim coletur et tunc colatura *propinetur*.

465 Cibus autem *erit* in febribus: alaude, capones decocti in aqua cum modico electi baconis et cum petrosilio vel alie parve aves cinericii coloris, exceptis passeribus, vel pulli decocti cum radice una zinziberis albi et quatuor *graminibus* gariofilli, in quo loco agreste debet administrari acetum *decoccionis* coriandri. Sumpto vero predicto laxa-

tivo, poterunt administrari perdices asse, si cum parvis avibus cocti fuerint parum, vel poterit sumi assatura vituli lactantis vel unius anni *vel duorum annorum* vel capreoli elixati, cum predicto aceto conditi et modico pipere. Potus erit vinum album *aut* mediocre vel mediocriter limphatum. Hic autem vitabuntur omnes fructus, exceptis caricis pinguibus et uvis passis, de quibus ante cibum et post *fiat* sumpcio, sicut placuerit, vel in fine *sumatur* citonium perfecte coctum in prunis seu assum vel in optimo vino coctum vel in pastillo cum carnibus gallinaciis et bacone et citonium sit divisum in duas partes.

XXVI. *Contra febres erraticas*

In erratica febre quolibet mane sumetur coclear unum de sequenti mixtura: recipe florum camommille unciam I et semis; seminis acedule unciam I; sticados citrini, rasure eboris, ana unciam semis; fiat pulvis et incorporetur cum quatuor unciis mellis rosarum confecti ad solucionem et conditi: incorporacio vero fiat in vase argenteo cum pistello cupressi vel eboris, de qua mixtura sumetur unum coclear continens ad minus uncias sex, et superbibetur vinum subtile et debile et mediocriter limphatum; de quinto vero in quintum diem sumetur cassia fistula.

Qua pocione bis facta, fiat flebotomia de brachio sinistro cum larga incisione et de splenetica usque ad quinque uncias. Cibus autem ut plurimum sit elixatura pullorum aut iuvenum gallinarum et eduli lactantis et ordeatum aut pureya cicerum rubeorum vel pisorum cum agresta et petrosilio. Hic fructus qui appetitui *placuerint* in quantitate modica *conceduntur*.

XXVII. *Contra febrem quartanam*

In quartana vero *sumatur* sequens pulvis cotidie: recipe florum boraginis uncias II, sticados citrini uncias II, ossis de *corde* cervi dracmas VI, foliorum auri puri dracmas III. Tribus primis pulverizatis, cum rebus supradictis folia auri postea miscebuntur, de qua mixtura coclear unum continens *ad minus* dracme III cum zuccaro rosaceo sumetur, et immediate superbibetur sicut una testa ovi plena de vino subtili et odorifero. Deinde qualibet die octava sive fuerit paroxismalis sive interpolata, sumentur ad minus uncie quatuor de subscripta decoctione: recipe folliculorum sene uncias III, *uvarum passarum mundarum* uncias II, *epithymi* unciam I, agarici unciam semis; remolliantur ad minus per sex horas in duabus libris aque fontis, deinde ad lentissimum ignem unico fervore *bulliantur* et postea colentur. Et colature

addentur dracme decem manne lote cum aqua fontis et contrite in vase argenteo, vel, si placuerit magis, libra una vel circiter de sequenti clareto: recipe foliorum arceni dracmas III, folliculorum sene dracmas X, [f. 71r] miraboranorum indorum dracmas sex, gariofilorum, zinziberis albi folii ana dracmam I; de quibus fiat pulvis et cum libra semis panis zuccari coletur per tres libras vini electi.

Sequenti vero die post laxativum sumetur in mane uncia una vel circiter de semine citoniorum et bombacis mundi equaliter mixtis et sumetur masticando et degluciendo. Deinde superbibatur unus gobellus de vino subtili et aromatico et, si fuerit vinum non fumosum, melius erit. Quibus sumptis, applicabitur regioni splenis et ante et retro spongia imbibita cum sequenti mixtura: recipe olei persicorum uncias VI, olei pinearum uncias III; ponantur in vase aureo vel deaurato et in aqua calida colentur taliter quod aqua non possit ingredi, et tunc flebotometur asinus iuvenis et sanguis recipiatur in dicto vase usque ad quantitatem ad minus olearum et fortiter commisceantur et mixture immergatur spongia vel pannus lineus duplicatus et supra totum latus sinistrum teneatur per diem naturalem.

In crastino autem fiat flebotomia de vena splenetica usque ad uncias quatuor ad minus et immediate sumatur sequens mixtura: recipe rasure eboris dracmam I, ossis de corde cervi, foliorum auri puri, ana dracmam semis, iacinctorum *scrupulum* I. Incorporentur cum uncia semis zuccari rosacei Alexandrie et sumatur totum et superbibatur aliquantulum vini albi odoriferi et quodammodo dulcis sicut est vinum muscatellum.

Hic vitabuntur omnes carnes *omnium animalium* silvestrium, exceptis fasianis iuvenibus et pinguibus et perdice femella iuvene et pulli fasianorum aut perdicum. Item vitabuntur carnes bovine et leporine. De carnibus vero porcinis poterit sumi assatis, ut superscriptum est, sed ut plurimum frequentabuntur carnes iuvenum gallinarum vel caponum aut vituli vel eduli lactancium. Cum elixaturis autem sumentur et coquantur cum foliis boraginis et salvie et circa finem sumetur crocus. Hic eciam vitabuntur caules rubei, sed oculi caulium alborum poterunt sumi bis in septimana et in diebus non carniū amigdalatum spissum vel pineatum cum pureya cicerum vel pisorum et ova sigillatim frixa et mediocriter mollia et colatura pisorum alborum, cum brodio pinguum gallinarum et cum bacone non nimis salso. Hic eciam vitabuntur fructus, exceptis ficibus recentibus in principio vel ficibus siccis et assis in fine comescionis et exceptis fisticis viridibus in principio vel piris *de Fraxorel* vel *Calloel* in fine; non tamen sumantur nisi perfecte maturata et *aromatica*. *Pira vero primitiva, que sunt parva in quantitate, si perfecte matura fuerint et aromatica*, in fine ad votum. Sed fistici virides et mundati in principio sumpti semper utiles sunt.

Hic esset balneum temperate caliditatis utile factum cum decoc-
 cione melliloti et sticados citrini sic quod melliloti sit libra una et
 sticados uncie quatuor. Et erit perutile balneum, si fiat semel vel bis
 ante flebotomiam *supradictam*.

555

XXVIII. *De exituris et apostematibus*

In exituris membrorum *exteriorum* solvenda est constipacio cum
 cassiafistula vel cum clysteri tali: recipe sicle manipulos II, senacionis
 manipulum I, uvarum passarum mundarum uncias III. Conquassata
 remolliantur [f. 71v] in quatuor libris aque per sex horas, deinde
 unico fervore bulliant et colentur et in colatura ponatur uncia una
 olei violarum et II dracme salis gemme.

560

Soluta constipacione, si exitura fuerit rubei coloris aut *ruffi* aut
 nigri aut viridis aut citrini, protinus fiat flebotomia de brachio eius-
 dem partis et post flebotomiam granatum vinum sumat habundanter.

565

Supra exituram vero ponatur vitellus ovi conquassati cum oleo
 abstracto recenter de semine melonum vel in defectu eius ipsum
 semen fortiter pistatum usque ad exsiccacionem et tunc commiscea-
 tur cum vitello et hoc, additis duabus aut tribus guttis de oleo amig-
 dalarum dulcium vel butiri recentis, et quolibet die removeatur
 quousque saniaverit et tunc aperiatur cum flebothomo et mundifice-
 tur vel, si sponte aperiatur, mundificetur similiter cum panno immer-
 so in ydromello. Si autem perfecte *saniaverit et fluxerit sanies*, tunc
 plantago superponatur prius conquassata usque ad cicatrizationem.

570

Si vero exitura fuerit albi coloris, soluta constipacione, statim
 superponatur scabiosa pistata et frixata ad calorem aque ferventis cum
 oleo amigdalarum dulcium et post apercionem mundificetur immer-
 so vino, in quo mel fuerit dissolutum *et deinde folium edere desuper pona-*
tur.

575

XXVIII. *De apostematibus membrorum interiorum*

580

In apostematibus membrorum interiorum quando gravedo et
 dolor *immobiliter* aliquam partem comprimunt et maxime febre con-
 comitante, tunc necesse est de brachio propinquiore loco apostemato
 flebotomia fiat, soluta prius constipacione, et de vena manifestius
 apparente in plicatura brachii, et fiat saltem usque ad sex uncias.
 Immediate vero post flebotomiam sumentur uncie quatuor de ptisa-
 na tercię decoccionis facta cum gramine, ut prius scriptum est, in qua
 dissolvetur uncia una manne mundissime et granate vel in defectu
 eius uncia una succi de conserva rosarum facta cum *pane* zuccari; *que*

585

590 *manna vel qui succus* quolibet mane sumetur in aurora frigidus aut calidus, sicut *magis* placuerit patienti. Melius tamen erit in hyeme ut calidus actu sit et, si lapis asini habeatur, tunc scrupulum unum de pulvere ipsius admisceatur *eidem potui*.

Hic alimenta erunt ordeatum, factum de ordeo cocto cum gramine, ut supradictum est, vel pultes de farina ordeï facte cum brodio pullorum absque bacone vel de farina milii facte cum brodio gallinarum vel in diebus non carniū conquatur prius farina cum aqua simplici, deinde addatur lac amigdalorum et in fine zucarum ad libitum. Item folia pastinace cocta cum pullis vel accipiantur trifolii partes tres, crysonum partes due, berule pars una, boraginis quantum medietas omnium, incisa per frusta latitudinis pollicis et coquantur cum pullis et parum de bacone. Item pureya pisorum aut cicerum *rubeorum*. Hic fructus vitentur omnes, exceptis caricis aut uvis passis aut pomis aromaticis concavatis et assis cum zuccaro et infrigidatis.

605 Cum autem apostema fuerit ruptum aut resolutum, sicut sanies per aliquam partem egrediens indicabit sic quod alleviatio doloris atque gravedinis sequitur, tunc prodest interdum sumere brodium fabarum cum cortice coctarum usque ad dissolutionem in brodio gallinarum. Tunc etiam poterunt sumi carnes avicularum elixatarum cum gallinis [f. 72r] vel cum pullis aut in pastillo coctarum cum croco et paucis lardonibus. Potus ante dissolutionem apostematis fiat ptisana supradicta, potus vero ei potest esse vinum debile vel naturaliter dulce.

XXX. De defectu appetitus

615 In defectu appetitus, si assit constipacio, solvatur cum clysteri proximo supradicto et ordinetur quod fiat in ieiuno exercitium peditando et interdum partes superiores inclinando tanquam ad aliquid colligendum usque ad initium sudoris vel fastidium laboris vel fatigationis.

620 Postea orificio stomachi applicabitur spongia immersa in subcripto aceto et fortiter expressa: recipe coriandri unciam I, corticis citoniorum unciam semis vel in defectu eius anthos florum, darsenici, ana dracmam I; conquassata remolliantur in tribus libris aceti per sex horas ad minus ad lentum ignem, quantum sufficeret, decoctioni

625 perfecte unius citonii et tunc deponatur et coletur, et in colatura calida moderacione immergatur spongia, et cum duabus tabulis planis fortiter comprimatur et tunc applicabitur patienti et, antequam frigescat, removebitur. Predictum etiam acetum in cunctis saporibus apponetur vel vice eius agresta *sumatur* et carnes et pisces in tali salsa

630 ponentur et cum ipso condiantur. Si tamen comedere tederet, post

exercicium bonum erit applicare predictam spongiam orificio stomachi, tunc sumatur immediate unus de limonibus cum salsamento proprii succi eius et sumatur cum cortice, *in cuius defectu* sumatur malumgranatum musum.

In mensa vero sumatur succus limonum cum cibis vel citranguli, dum tamen fuerint in arbore maturati, sic scilicet quod *limo* sit undique color croceus et, si in citrangulo reperiatur, medulla pinguis et aquosa et a cortice separata multum erit melius. 635

XXXI. *De siti*

In siti, si fuerit immoderata, sumatur cassiafistula et immediate sumetur unus gobellus de aqua decoctionis sequentis: recipe berberis rubei vel ruffi unciam I, seminis acedule unciam semis; conquassata remolliantur in tribus libris aque fontis ad minus per sex horas, *deinde ad lentum ignem bulliant quantum sufficeret uni pomo in conquendo*. Deinde coletur et de colatura *sumatur*, ut dictum est, tepida vel frigida quantum magis placuerit. Si tamen venter fuerit laxus, non administrabitur cassiafistula, sed vice ipsius carnes citoniorum sumentur et immediate post predicta bibatur aqua, que eciam per filtrum album distillabitur et distillata miscebitur vino ad bibendum ad libitum. In defectu vero berberis supradicti exprimatur succus maligni muzi et addetur ei tertia pars aque ferventis et de tali mixtura bibatur ad libitum unus gobellus et non plus per tres horas vel per quatuor ante cibum. 640 645 650

Et tunc vitabuntur salsa et acuta et res naturaliter calide, excepto succo alii, qui in modica quantitate poterit brodiis adiungi, et excepto cepe albo per sex horas in *forti* aceto remollito, *in hoc autem casu* limones conditi et in ieiuno sumpti *efficaciter* sitim extinguunt. 655

APÈNDIX IV

ALGUNS EXPERIMENTA TRANSMESOS AMB LA *PRACTICA SUMMARIA*

I. CONTRA VENENUM

Ut venenum corpori humano imperare nequeat fiant trocisci subscripti: recipe seminis citri mundi uncias III; seminis acedule vel acetose uncias II; seminis citoniorum et bombacis mundi, radicis polomeneon (et est radix herbe tunice), rasure cornu cervi ana unciam semis; nucum mundarum ad pondus omnium incorporentur cum sapa vini et fiant trocisci ad pondus dracmarum sex, de quibus unus trociscus in ieiuno vel ante cibum sumatur absque potu vel in introitu lecti et tunc, si sumatur in sero, poterit superbibi unus gobellus vini aromatici.

II. CONTRA REPTILIA DOMUS

Ut venenosa reptilia de domo vel habitaculo fugentur, fiant pillule subscriptae: recipe radicis herbe tunice uncias IIII; rasure cupressi uncias II; sandali citrini unciam I; storacis calamite spoliis serpentis, rasure cornu cervi, ana unciam semis; galbani armoniaci unciam I; incorporentur cum terbentina munda et fiant pillule ad pondus uncie semis et cum una pillula suffumigetur habitaculum de quarto die in quartum post occasum solis.

III. SIMPLICIA CONTRA VENENUM

Inter simplicia a proprietate contra venenum valencia primum et ultimum est elixir maioris operis alquimie, si ad ultimam ducatur perfeccionem; deinde lapis qui in fronte surdi aspidis generatur, deinde cornua ipsius polomeneon, tormentilla, vinceroxicum, genciana, yreos; sed in proposito nulla melior quam que dicta est ad preservacionem continuam.

IV. SIMPLICIA A PROPIETATE

Simplicia a proprietate in morbis sequentibus valencia sunt: primo in epilencia comescio talparum, in apoplexia ceto, in fontinella occipitis profundus, in colica et iliaca corrigia de dorso lupi vivi, in ydropisi urina pueri septennis cum suo calore. In fluxu ventris membra animalium a proprietate valencia sunt epar yrci, iecur et epar galline assa, iecur gruis assum; fructus omnes vitentur, exceptis cytoniis assis vel coctis cum gallinis aut brodio bovis cocta

in principio cibi sumpta; pisces omnino vitentur. In paralysi recurrendum est ad causam stuporis regimini, sicut in dolore capitis sine febre, sed illa que fiebant ibi de quarto in quartum, fiant hic cotidie. In obtalmia ad curam doloris capitis recurrendum, cum non sit sine capitis dolore, hoc addito: quod infra oculum potest distillari succus capilli Veneris recentis expressi. Expri-mitur autem sic: ponatur capillus veneris recentis et mundus in panno mundo, cuius panni extremitates cum duobus baculis comprimuntur, sicut fit in expressione decoctionis syruporum et cum alio baculo mundo super pan-num expressum fortiter concutitur nec debet tangi cum manu. In frenesi fiat quod in dolore capitis cum febre et in siti est ordinatum et in fluxu ventris. In rampa fiant moderate membrorum stupidorum fricaciones: aqua frigida in febre danda, si fontina sit, potest sumi sine bullicione; putealis vero vel fluvialis bulliatur in vase argenteo vel aureo et, cum infrigidata fuerit, propine-tur. Phisice ligature sine observancia constellacionis debite parum aut nihil prosunt.

Michael McVAUGH

THE WRITING OF THE *SPECULUM MEDICINE*
AND ITS PLACE IN ARNAU DE VILANOVA'S LAST YEARS

For much of the last five years of his life before he died in October 1311, Arnau de Vilanova's movements are difficult to trace. This is particularly true of the earliest part of that period, 1306-8. However, a close examination of the textual tradition of his *Speculum medicine*, the text of the work itself, and contemporary references to it, allows us to draw a number of inferences about the genesis of this work, and of other Arnaldian medical writings, in these "silent years."

1. THE *SPECULUM MEDICINE*

It has long seemed obvious that Arnau must have composed the *Speculum* towards the end of his career, because he refers in it to so many of his other works. Since we now know that one of those works that he mentions, his commentary on the first Hippocratic aphorism, was completed in the spring of 1301, we can date it definitively to the last decade of his life. But one of the surviving manuscripts of the work helps us further narrow down the period of its composition. The colophon to the work in MS. Vat. Palat. 1211, fols. 100r-179r, reads:

Explicit speculum pericie thoralis medicine magistri Arnoldi de villa nova
magistri in eadem Anno domini M^o CCC^o X.^o Ego magister Jacobus Egidii hoc
scripsi, compilatus vero fuit a magistro predicto anno domini M.^o

The manuscript itself dates to c. 1400, and the ending of the original entry has evidently been lost in transmission, but what is left would seem to establish that the *Speculum* had already been written and was in circulation by 1310. Not only that, it was available by then in Montpellier, for "master Jacobus Egidii" is known independently to us as a Montpellier master who was teaching at that school in 1319 and served as chancellor of the medical faculty 1324-32;¹ thus in 1310 he would have been a relatively young man, perhaps 25-35 years old. Can we combine this information with what we

1. Ernest WICKERSHEIMER, *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Age* (Paris, 1936), 329.

already know to help us reconstruct the particular circumstances of the composition of Arnau's great work?

Writing the *Speculum* would certainly have required a long period of thoughtful and concentrated labor. In the light of our knowledge of Arnau's career in the decade of the 1300s, that conclusion already places some restrictions on the date when it could have been composed. We know that between the spring of 1301 and the end of 1305 Arnau was caught up in almost unremitting theological debate, traveling back and forth between Catalunya and the papal court; it is difficult to believe that in these years he was able to reserve a significant period of time for tranquil medical thought – or, indeed, that he would have wanted to. For the next few years after 1305, however, we have very little documentary evidence for his activities or his whereabouts, though all of it puts him in various parts of southern France. In 1306 he was almost certainly in Montpellier when he testified before a notary (at an indeterminate date) as to the usages of that university forty-five years earlier.² Another tantalizing piece of evidence is the statement at the end of a work long accepted as his, the *Expositio super Antichristi*, that it was completed in 1306 at the monastery of St. Victor in Marseille – indeed, there is independent evidence that he had ties to some members of that monastic community. Arnau's authorship of the *Expositio* has recently been vigorously challenged, and this is not the place to enter into the debate, but it might at least be said that there would be no biographical inconsistency in placing Arnau in Marseille in that year.³ He was assuredly in Marseille during February and March 1308, when he wrote to King Jaume II of Catalunya-Aragó and later signed a codicil to his will.⁴ Again, in the summer of 1308 procurators were purchasing properties in his name in the region about Marseille, but this time there is no evidence in the documentation of his physical presence in the city.⁵ Only

2. *Cartulaire de l'Université de Montpellier*, vol. 2 (Montpellier, 1912), 61-2.

3. For the work and its date, see Joaquim CARRERAS I ARTAU, *L'Expositio super Apocalypsi d'Arnau de Vilanova: autenticitat, data i lloc de composició*, «Estudis romànics», 8 (1961), 49-55; Arnaldi de Villanova, *Expositio super Apocalypsi*, ed. J. CARRERAS ARTAU (Barcelona, 1971), xv-xvi. For the arguments against its authenticity, see the articles by J. PERARNAU, J. MENSA, and F. SANTI, in *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, 1 (Barcelona, 1995), 25-205, 345-76, and the comments by Mensa and Perarnau at 383-8; a counter-argument by G. L. POTESTÀ follows at 388-92. Whoever its author, a copy was evidently in Arnau's possession at his death five years later, as well as personal copies of the *Speculum medicine* and of many other of his medical and theological writings; J. CARRERAS ARTAU, *La llibreria d'Arnau de Vilanova*, «Analecta Sacra Tarraconensia», 11 (1935), esp. 77-83.

4. Heinrich FINKE, *Acta Aragonensia*, 3 vols. (Berlin, 1908-22; rpt. Aalen, 1966), iii.176; for the letter of 18 Feb. 1308, see Antoni RUBIÓ Y LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, 2 vols (Barcelona, 1908-21), i.42-4.

5. The documentation has recently come to light in the Archives départementales des Bouches-du-Rhône; Joseph Shatzmiller and I are preparing a publication of the relevant texts.

in 1309 do we again begin to have reasonably consistent evidence of Arnau's movements.

Exactly where was he based, then, during those largely silent years, 1306-1308? Let me approach this question by pointing out that just three months after Arnau added that Marseille codicil to his will, on 1 July 1308, Jaume II wrote to Arnau urgently requesting

novellum opus per vos conditum, medicine speculum nuncupatum, pro conservacione salutis nostre mittere deberitis... iterato precamur quatenus opus predictum seu speculum medicine ad nos pro conservacione nostre salutis ... transmittatis

and pointing out testily that he had already asked his physician for the book once before, with no answer.⁶ It has been questioned whether this is in fact a reference to the work that is ordinarily referred to by that name, but in the light of what we now know about his circumstances it seems certain that it is (as I will argue below), and that therefore Arnau had been at work on the *Speculum* for some time by the middle of 1308. By mid-August of 1308 the king still had not received the book.⁷ Yet by the spring of 1309 Arnau had returned to a very visible activity as an agent in royal diplomacy, and he would have had no further opportunity to work on it; hence we might reasonably suppose that in late 1308 or early 1309 he had finished the book. Evidently he spent some part of those silent years 1306-1308 in planning and writing the *Speculum medicine*. But how much time?

The *Speculum* is a very long work: by my count, about 88,000 words. It is also a highly structured, carefully organized book. It is well known that it is designed broadly around the structure of Johannitius' *Isagoge*, but within that structure Arnau has incorporated discussions of new subjects not referred to in the *Isagoge*, including what amounts to a huge independent treatise on *complexionata* that combines clinical information with a theoretical substructure that closely follows contemporary natural-philosophical teaching on the nature of *mixtiones*. One sign of the care with which it was planned is the frequency of its cross-references, both to subjects already treated in the work and to subjects yet to come. It also makes use of a broad range of medical literature, Galen and above all Avicenna, rarely quoting directly from their writings but frequently following the sequence of their arguments: Arnau was evidently referring constantly to other books as he wrote. Given all this, it seems to me plainly impossible that the *Speculum* could have been thrown together quickly in a month or two, and I see no reason why he should not

6. RUBIÓ Y LLUCH, *Documents*, i.45.

7. See the letter published by FINKE, *Acta Aragonensia*, ii. 877-8; the text of the letter is slightly revised in M. R. McVAUGH, *Medicine before the Plague* (Cambridge, 1993), 15.

have devoted a large part of the two years from late 1306 to late 1308 to planning and writing his great work. This would fit well enough with Jaume II's evident feeling in July 1308 that he had already waited quite long enough for the book.

And where during those years might he have found the tranquility, and the resources, necessary for its completion? We have seen that the surviving documents suggest two possibilities, Marseille and Montpellier, and a case might be made that either one could have provided him with a suitable base for reflection. In Marseille a supportive presence for the emergence of the *Speculum* might have been his nephew Joan Blasi. Like his older brother Ermengol, Joan apparently studied medicine at Montpellier; he was established at Marseille, married, by 1305, but soon entered the service of King Robert of Naples as physician and surgeon. By 1320 he had returned to Marseille, now increasingly involved in commercial activities; he died in 1341. We know that he became something of a disciple of Arnaldian medicine, for an inventory of his possessions shows that he owned 18 astrological seals (seven of gold, eleven of copper) of the kind that Arnau had used to cure the pope of the pain produced by renal calculus as well as a copy of the *Speculum medicine* itself, part of a small medical library.⁸ If Arnau had based himself in Marseille in 1306-1308, he could have been assured of a sympathetic sounding-board for his ideas – if Joan Blasi had been in the city at the time. But there is reasonably sound evidence that Joan was not in Marseille but in Naples with King Robert during most of the year 1307, which obviously makes the case for Marseille less compelling.⁹

8. The inventory is undated. In the volume in which it is contained (Joan Blasi's account book) it immediately precedes his will of 1329, the earliest item included there; the other items in that volume carry dates as late as 1337. The contents of the book are transcribed and discussed by Dietrich HAUCK, *Das Kaufmannsbuch des Joban Blasi (1329-1337): Ausgabe mit sprachlichem und wirtschaftsgeschichtlichem Kommentar*, Inaug.-Diss., Universität des Saarlandes (Saarbrücken, 1965). Though there is thus no real proof that Blasi's "Arnaldian" orientation began early in his medical career, Hauck suggests (p. 164) that the relative scantiness of Blasi's inventoried medical possessions indicates that he abandoned his medical activities and devoted himself entirely to commerce once he returned to Marseille from Naples. See also René VERRIER, *Études sur Arnaud de Villeneuve*, v. 1 (Brill: Leiden, 1947), esp. 31-48; and Miguel [sic] BATLLORI, *La documentación de Marsella sobre Arnau de Vilanova y Joan Blasi*, «*Analecta Sacra Tarraconensia*», 21 (1948), 75-119.

9. R. CALVANICO, *Fonti per la storia della medicina e della chirurgia per il regno di Napoli nel periodo angioino (a. 1273-1410)* (Naples, 1952), nos. 961-962, reveals that a "Giovanni di Blasio, chirurgo del Duca," was examining the qualifications of surgeons for Robert in Naples in late 1307, and a *magister Jobannes cirurgicus et familiaris domini ducis*, who is almost surely the same person, is recorded as doing the same thing in January of that year (nos. 841, 853). Calvanico's documents (nos. 1473, 1476, 1504) place him in Naples in 1312/13 as well. Here a set of coincidences is worth commenting on. In a paper presented to the *I Trobada sobre Arnau de Vilanova* I pointed out that the *De venenis* attributed to Arnau surprisingly makes reference

There is a much stronger case to be made for Montpellier, because while teaching there in the decade of the 1290s Arnau had made that city his home. He may have had financial interests in Valencia, he may have made trips to Barcelona to see the king, but he always came back to Montpellier. When he appealed to the Holy See in October 1300 against the actions of the Paris theologians, he called himself *habitor Montispessulani*, and he immediately returned there to continue teaching. When he decided to leave the city in the spring of 1301 in order to defend himself in person before the Pope, he left behind a wife – Agnes, the sister of Joan and Ermengol Blasi's father. Events ensured that it would be a long time before he was able to return to her, but she was evidently on his mind, for when he drew up his will in July 1305 (he was then temporarily in Barcelona) the first bequest he made was to her, leaving her “omnia bona mea tam immobilia quam mobilia que habeo in monte pessulano.”¹⁰ Not only was Montpellier his physical home, however, it had become his intellectual one as well; the wide range of medical literature that the *Speculum* synthesizes (including his own writings from the previous decade) would have been easier to find and to consult there than anywhere else in Europe. It thus seems most probable that after 1305, with theological controversy temporarily set aside, Arnau returned to his home of long standing in Montpellier and for the next few years continued to make that city his base for the composition of the *Speculum*, though as we have seen he certainly visited Marseille (175 km. away) at least once during that time. The fact that the colophon of the best surviving copy of the *Speculum* identifies the work as “compilatum in monte pessulano” means little by itself – it could perfectly well be a natural scribal assumption, and the manuscript only dates from the early fifteenth century – but in conjunction with

to books 6 and 8 of GALEN's *De simplici medicina* – “surprisingly,” since books 6-12 of this work were first translated into Latin between 1308 and 1319, by Niccolò da Reggio at the court of Robert of Naples – and I suggested that Arnau could have visited the court and met Niccolò and seen these books in the course of a trip to Sicily in the years 1309-1311; Michael R. McVAUGH, *Two Texts, One Problem: The Authorship of the Antidotarium and De venenis attributed to Arnau de Vilanova*, «Arxiu de Textos Catalans Antics», 14 (1995), 75-94, at 82-84 (also published in *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, 2:75-94). I was then not yet aware of his nephew Joan's possible presence at the court in those same years, but if he was there, he must certainly have known Niccolò da Reggio, and we know from Joan's inventory that he himself owned some of the very translations that Arnau referred to: “tres cazerns de pargamin en que son los VII libres derries de cimpla medecina de Gualian” (HAUCK, p. 55)! Whether all this might be more than a series of coincidences must remain a matter of speculation – but might it not be that Arnau became acquainted with Niccolò's translations through his nephew Joan, rather than directly from Niccolò himself?

10. Roque CHABÁS, *Testamento de Arnaldo de Vilanova*, «Boletín de la Real Academia de la Historia», 28 (1896), 87-92, at 88.

the other evidence it reinforces the likelihood that Arnau prepared his great work in Montpellier.¹¹

One further advantage that Montpellier would have had for Arnau was the availability, not perhaps of a respectful nephew,¹² but of a community of medical academics with whom he could have discussed the ideas he was working out in the *Speculum*. Arnau never underestimated his own medical understanding, and he was often harshly critical of contemporary masters, but he was not uncollegial either; he could imagine discussing professional issues with sympathetic colleagues,¹³ and there were certainly some such to be found in Montpellier. Remember, too, that master Jacques Egidii of Montpellier was able to have a copy made of this long work in 1310. This might at first seem surprisingly early: the *Speculum* had been completed only a year or so before, after all. Yet if it had been completed in Montpellier and was copied in Montpellier, this short span of time is not really so surprising – especially when we realize that the medical community there could surely not have been unaware of Arnau's great project; Arnau's sympathizers in the faculty, young Jacques Egidii no doubt among them, would have heard about the work as it progressed and, like Jaume II, would have been waiting eagerly for it to finally appear so that they could study it for themselves.

2. OTHER ARNALDIAN MEDICAL WRITINGS

Arnau concludes the *Speculum* with a quasi-biographical or bibliographical remark, when he gives thanks to Christ

qui considerationes introductorias prime partis medicine que dicitur theorica adimplevit et qui iam in regimento sanitatis nostro et amporismis de ingenio sanitatis abundanter inchoavit considerationes practice necessarias

11. The manuscript is Paris, Bibliothèque Nationale lat. 14732, whose colophon (fol. 69ra) reads "explicit speculum medicine compilatum in monte pessulano per M. Arnaldum de Villanova completum 29^a Jan. Anni 1412'." My judgment of the relative quality of this manuscript is based on a sample collation of all the twenty-five copies I have so far been able to identify.

12. Arnau's other Blasi nephew, Ermengol (whom Arnau once seems to have referred to as the only intelligent master he knew at Montpellier; see *AVOMO* V.2, 278), had left the service of Jaume II at the end of 1306. Subsequently he took up service with Pope Clement V, but we do not know when he actually came to the papal court (Ermengol was dead by 1312), and it is not at all inconceivable that he could have returned for a time to Montpellier while Arnau was there.

13. For example, the concluding section of Arnau's *Repetitio super Vita brevis* contains a number of vignettes of medical care that make clear his assumption that physicians would routinely consult one another on matters of diagnosis and therapeutics. The text of the *Repetitio*, edited by M. R. McVAUGH and F. SALMÓN, is forthcoming in *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia* (hereafter *AVOMO*) (2012).

and goes on to express his hope

quod ipse perficiet in commento predictorum amporismorum et in aliis amporismis particulariter experimentibus que per medicum sapientem consideranda sunt in morbis quorundam membrorum particularium.

These references, brief as they are, will help us appreciate that the *Speculum* was not the only work that was commanding Arnau's attention in these years.

We may begin by pointing out that Arnau here seems to speak of two works of his as books already (*iam*) finished, both dealing with medical practice and thus providing an intellectual contrast to the *Speculum*: a *Regimentum sanitatis* and a set of *aphorismi de ingenio sanitatis*. Juan Antonio Paniagua argued convincingly that these "aphorismi" should be identified with the work now known as the *Medicationis parabole*, which Arnau had composed at Montpellier in 1300 and presented to Philippe IV of France;¹⁴ this is indeed a collection of aphorisms dealing with aspects of medical practice. He concluded, however, that the "regimentum sanitatis nostrum" had never passed beyond the planning stage, despite the fact that Arnau's language certainly implies that it, like the *aphorismi*, already existed. Though it might seem natural to identify this *regimentum* with the well-known *Regimen sanitatis* that Arnau composed for Jaume II, Paniagua was unwilling to take this step because he felt that that *Regimen sanitatis* had to be identified instead with the work Jaume II had been referring to, in the summer of 1308, when he asked Arnau so insistently for the *medicine speculum nuncupatum pro conservacione salutis*.¹⁵

To me, however, this seems somewhat unlikely, for a number of reasons. If it was really the *Regimen sanitatis* that was still not ready to be sent to Jaume II in July 1308, then the *Speculum medicine* (which certainly appears to refer to it) must have been completed even later, and in that case it is not easy to see when it could have been written. And I simply cannot believe that the work that Jacques Egidii was already calling the "Speculum medicine" in 1310 should be a *different* work from the work that Jaume II spoke of as "medicine speculum nuncupatum": the coincidence of names, indeed the deliberate insistence on the name (*nuncupatum*), is just too great. Paniagua was forced to his conclusion by Jaume's phrase "pro conservacione salutis nostre", which he felt had personal overtones that obviously applied to the *Regimen*

14. See the discussion by Juan A. PANIAGUA and Pedro GIL-SOTRES in *AVOMO* VI.2 (Barcelona, 1993), 251-252.

15. *AVOMO* X.1 (Barcelona, 1996), 868-870. Paul DIEPGEN had previously come to the same judgment: *Der Lebens- und Bildungsgang Arnalds von Villanova*, «Archiv für Geschichte der Medizin», 3 (1909-10), 115-130.

but not to the very broad theoretical treatment provided by the *Speculum*. Yet Jaume's language does not necessarily mean that Arnau composed the work specifically to keep the king healthy, it can quite naturally be read as meaning that the king had learned of the work and imagined that it might keep him healthy if he could get hold of it. Indeed, both the king's letters that summer suggest that he knew perfectly well that it was a work that Arnau was trying to keep to himself: Jaume promises that no one shall see the book except the royal physician, Martí de Calça Roja, as Arnau has already conceded he might (*previo consensu vestro*). Thus it seems most natural, and most fully consistent with the documentary evidence, to conclude that the *Speculum medicine* was indeed the work that Jaume II was referring to in 1308, and that means that the *Regimen sanitatis* is likely to be the "regimentum sanitatis nostrum" that Arnau spoke of as complete at the end of the *Speculum*. In that case, when would the *Regimen* have been composed? It is by no means as long and complicated a work as the *Speculum*, perhaps only one-eighth its length, but it is carefully organized, and Arnau would have taken some time in its composition precisely because it was to be tailored to an important patron's needs: indeed, its final chapter on hemorrhoids was surely a response to Jaume's own particular concerns.¹⁶ Tentatively I would propose that this work too was written, not in the tumultuous years down to 1305, but in Arnau's period of relative calm at Montpellier,¹⁷ 1306-1038, and that its composition immediately preceded the writing of the *Speculum medicine* – taking place, say, in 1306-1307.¹⁸

The passages quoted just above from the conclusion of the *Speculum* make it clear that, like many another scholar, Arnau was juggling several other smaller projects while he worked on the major treatise. His enthusiasm for

16. Marilyn NICOD, *Les régimes de santé au moyen âge*, 2 vols. (Rome, 2007), i.162-164.

17. Diepgen ("Lebens- und Bildungsgang") had already supposed the work to have been written at Montpellier, on the basis of the assertion made in the copy in MS Cambridge, Gonville and Caius College 462.

18. Curiously, for quite different reasons Moritz STEINSCHNEIDER concluded a century ago that the *Regimen sanitatis* must have been written in 1307: he reported that Israel Caslari's Hebrew translation of the work contained a prologue declaring that the translation had been made in 1327, twenty years after Arnau's composition of the work (*Die Hebraische Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher* [Berlin, 1893; rpt. Graz, 1956], 779). This argument no longer seems tenable: a reexamination by Eduard Feliu of all the manuscripts containing a Hebrew translation of the *Regimen* has established that Israel Caslari's prologue is undated (though it does indeed state that Arnau had written the work twenty years earlier), and that Steinschneider had apparently conflated that prologue with the colophon by *Crescas* Caslari to his translation of a different "Arnaldian" regimen (the original has not yet been identified), in which colophon a date of composition of 1327 is actually to be found (a full discussion is in *AVOMO* X.1, 880-4). Intriguingly, therefore, though Steinschneider's argument is evidently mistaken, the date he proposed for the *Regimen* is very close to the date of 1306-7 that seems likely on other grounds.

the aphoristic approach to medicine had by no means been exhausted by his composition of the *Medicationis parabole*, but five years of controversy and travel had prevented him from doing all he had planned. Now in the *Speculum*'s last lines he makes it clear that at the same time he is also engaged in composing a commentary on the "aforesaid aphorisms" (that is, on the *Parabole*) as well as yet another work, a set of aphorisms on illnesses of particular bodily members that would have complemented the *Parabole*. Perhaps he had begun these compositions immediately after his return from Paris to Montpellier in 1300, only to have to set them aside for the time being. In any case, though they were obviously still very much on his mind in 1308, his plan to finish them was never realized; both survive, but incomplete, presumably as he left them.¹⁹

One other passage, earlier in the *Speculum*, indicates that he had yet another project in mind. It occurs in chapter 88 of that work, where Arnau is discussing the concept of medical neutrality:

Et omnes has differentias neutri considerat medicus, quia saltem in inventionem causarum salubrium iuvant eum, quemamodum patebit in parte operativa.

It is once again Juan Antonio Paniagua who pointed out, many years ago, that this might well be a reference to the apparently fragmentary work that was included under the title *De parte operativa* in the sixteenth-century editions of Arnau's works; his one concern was that no manuscript copy had ever been found of that work, and that it might be apocryphal, but Fernando Salmón has now identified a copy of the *De parte operativa* in MS Munich, CLM 7576, fols. 39r-55r, and the text is surely authentically Arnaldian.²⁰ It seems very likely, as Paniagua suggested, that this was meant to be a counterpart to the *Speculum*: that as the *Speculum* was explicitly designed to treat the theoretical part of medicine, *De parte operativa* was being planned to survey operative medicine. The text as we have it deals only with illnesses of the head, as though Arnau had been intending to treat pathology and therapeutics in the traditional order, from head to foot, but for some reason had not been able to carry his design much past its initial stages. It would be consistent with Arnau's remark in the *Speculum* to suppose that *De parte operativa* was part of his future plans as he drew up the *Speculum* in 1307-1308, that he was already reflecting on its content and organization, and that he made a start on it once the former work was finished (or even that he was writing the two concurrently), but that he had to abandon the project when he was called

19. The unfinished texts have been edited by Juan A. PANIAGUA and Pedro GIL-SOTRES in *AVOMO* VI.2 (Barcelona, 1993), 329-62.

20. See the contribution by Fernando Salmón elsewhere in this volume.

back to royal service. Indeed, the last chapters of the completed *Speculum* too seem to show the growing pressure of time on Arnau, written as they increasingly are in an almost telegraphic, contracted, language.

And when *De parte* and the *Speculum* are studied together, it is easy to recognize that they share common themes. A good example of their interdependence occurs in their treatment of the causes of illness, the *cause morbi*. In the *Speculum*, these are presented as one of the contra-naturals, which (Arnau explains) can be understood from more than one point of view: We can describe them according to their role in producing the illness – as material, efficient, or distributive causes; or according to their proximity to the moment when the illness begins – as primitive, antecedent, or conjunct causes. In *De parte*, however, Arnau's purposes are practical rather than theoretical, and he is analyzing particular illnesses, not discussing illness in general. In whatever illness he is discussing, one part of his treatment is always focused on the specific causative factors that produce it – yet he carefully presents them exactly according to the theoretical structure that he was blocking out at the same time in the *Speculum*. In the case of *scotomia*, for example, he distinguishes not only between its “antecedent” and “conjunct” causes (the former an unnatural motion of spirits, the latter a vapor trapped in those spirits), but between its “material”, “efficient,” and “dispositive” causes. It would seem that while writing the *Speculum* Arnau was drafting *De parte* in order to show readers how to relate that detailed causal network of medical theory to the phenomena that they would collect in their clinical encounters.

Finally, there are hints in the *Speculum* of one more Arnaldian work still to come. In the *Speculum*, Arnau devoted a quite disproportionate amount of attention to explaining the nature and activity of complexional substances, or medicines, on the human body, and he devoted one entire chapter to explaining how medicinal complexions could be artificially changed in a number of different ways – for example, by heating, by cooling, by washing, or by grinding into powder – and illustrated these changes in relation to specific medicines. Many of these illustrations can be found repeated in the same order and in much the same language in another work attributed to Arnau de Vilanova, the *Antidotarium* beginning “Lamentabatur Ypocras,” whose first long section actually devotes an entire chapter each to the changes brought about by washing, grinding, and heating medicines. Compare, for instance, the following passages illustrating the benefits to be gained from heating medicines:

ut acquirat ... unctuositatem, qua ratione assantur avellane in passionibus pectoris ... interdum autem ut acquirat subtilitatem ut quando assantur semina frigida diuretica in ardore urine cum epatis opilatione vel cornu cervinum in ictericia (*Speculum*, cap. 22)

quatenus caliditatem acquirat necessariam ut assantur avellane in passionibus pectoralium quatenus unctuositatem ac linitatem acquirat ... interdum ut sub-

tilitatem acquirat, unde assantur quatuor semina in ardore urine cum opilacione epatis aut corni cervium in ictericia (*Antidotarium*, cap. 10)

In an earlier study I suggested tentatively that the *Antidotarium* might be a very late work of Arnau's which was unfinished at his death and was completed by someone else, perhaps his disciple Petrus Cellerarius,²¹ and this would suggest that it emerged somehow from the prior *Speculum*.

There are two immediately obvious ways in which this could have come about. Arnau himself, while he was composing the *Speculum*'s already disproportionately long treatment of medicines, might have decided to treat the subject of medicinal preparation in still greater detail in a later work, which, like *De parte operativa*, he began subsequently to draft, incorporating material from his earlier works, but never managed to complete. Alternatively, a disciple might have drawn up, not only the list of compound medicines at the end of the *Antidotarium*, as my earlier study has already proposed, but some or all of the work's long introductory discussion of the various techniques used by physicians and apothecaries in making up drugs of different properties, and given his master's name to the whole in order to lend it authority; if so, he too, like Arnau, must have been a product of Montpellier, as his off-hand remark (cap. 2) about the fraudulent practices of apothecaries there reveals. Until a modern edition of the full *Antidotarium* has been prepared, this question is likely to remain unanswered.²² In any case, whoever the author of the *Antidotarium* was, he certainly had the *Speculum medicine* before him as he wrote.

To summarize: between 1301 and 1305 Arnau was wholly preoccupied with non-medical issues, but the evidence suggests that from 1306 until the end of 1308 there was a period when he seems to have dropped out of "public life;" then from 1309 to 1311 he was once again involved in political tasks and theological controversy. There is reason to think that he might have been in Montpellier for much if not all of this period of calm, from 1306 to 1308, and that it enabled him for a time to return to and again focus on medical

21. MCVAUGH, "Two Texts, One Problem" (above, n. 9).

22. The issue of authorship and dating is further complicated by the fact that the opening line of the *Antidotarium* quotes verbatim the beginning of HIPPOCRATES' *De lege* in its medieval Latin translation. As it happens, *De lege* was another of the works translated from Greek by Niccolò da Reggio in Naples; the colophon to the copy in MS Vienna, ÖNB 2328, says that it was "*scripta*" in Naples in 1314. Does that refer to the date of translation, or merely to the date of this particular copy of the work? If the former, Arnau could not have seen the work before his death, and the *Antidotarium* is not genuine but was assembled by someone else. If the latter, the translation itself could have been made at any time before 1314 and could have been available to Arnau to see on a trip to Naples in 1309-11. My examination of the manuscript (on microfilm) has not allowed me to resolve the question.

themes. Arnau's enforced absence from the medical faculty may have helped him accumulate projects to pursue some day, which now all competed for his attention and energy: rounding out the *Medicationis parabole* with other works that he had long planned to complement it; composing an individualized *Regimen sanitatis* for his patron, Jaume II; composing the *Speculum medicine* as a greatly ambitious survey of the medical theory of which he was an acknowledged master; and beginning work on *De parte operativa* as a planned practical counterpart to the *Speculum*. Though he could not finish them all, it is amazing that he was able to do as much as he did.

Jaume MENSA I VALLS

CONFRONTACIÓ DE LES TESIS CONDEMNADES
EN LA SENTÈNCIA DE TARRAGONA DE 1316
AMB LES OBRES ESPIRITUALS D'ARNAU DE VILANOVA*

1. INTRODUCCIÓ

L'objectiu d'aquestes pàgines és confrontar o contrastar, en la mesura que sigui possible, les tesis afectades per la sentència condemnatòria dels escrits teològics d'Arnau de Vilanova amb els texts corresponents de les seves obres.¹ Els autors de la sentència foren «Gaufridus de Crudillis [Cruïlles], [gerens] vices Terrachonae Archiepiscopi Sede vacante» i «frater Johannes de Lotgerio, Inquisitor haereticae pravitatis in regnis et dominio Domini Jacobi, illustris Regis Aragonum», i fou datada a Tarragona el dia 8 de novembre de 1316.² Efectivament, no sempre és possible una tal contrastació, perquè de vegades les obres condemnades no s'han conservat. En algun altre cas no estem segurs

* Aquest article forma part del projecte de recerca «Corpus Digital de la Ciència a la Corona d'Aragó i el seu context llatí i romànic: Arnau de Vilanova», Ministerio de Ciencia e Innovación, FFI2011-29117-C02-02 (FILO).

1. La sentència fou transcrita per primer cop, d'un manuscrit ara perdut del convent dels dominics de Barcelona, per Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las Iglesias de España*, XIX. *Viage a Barcelona y Tarragona*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1851, 321-328; i reproduïda per Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, *Arnaldo de Vilanova, médico catalán del siglo XIII. Ensayo histórico*, Madrid, M. Murillo, 1879, 222-234 (després passà a diverses edicions de la *Historia de los Heterodoxos*). Vegeu també: Josep BLANCH, *Arxiepiscopologi de la Santa Església metropolitana i primada de Tarragona*. Transcripció i prologació de Joaquim ICART (Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 113-114; Secció Arqueologia i Història, 55-56), Tarragona, Diputació Provincial, 1985 (i, abans, Tarragona, Agrupació de Bibliòfils, 1951), 185-189; i Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova. L'obra espiritual* (Història i societat, 5), València, Diputació provincial de València, 1987, 283-289. N'hi ha traducció al castellà d'Elena CÁNOVAS y Félix PIÑERO, *Arnaldo de Vilanova, Escritos condenados por la Inquisición*. Introducción, traducción y notas de Elena CÁNOVAS y Félix PIÑERO (Biblioteca de Visionarios, Heterodoxos y Marginados, 10), Madrid, Editora Nacional, 1976, 53-68.

2. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 288. Ja en el primer estudi crític sobre Arnau de Vilanova, el de Marcelino Menéndez y Pelayo de l'any 1879 (obra citada en la nota immediatament anterior), i fins als nostres dies (vegeu per exemple la recent biografia arnaldiana de Francisco J. TARAZONA SANTABALBINA, *Arnau de Vilanova* [Colección de Personajes Valencianos, 6], València, Ajuntament, 2009, 102), la informació sobre aquesta sentència ha estat contaminada per confusions i errors sobre la data (per a alguns el dissabte, dia 6 de novembre, per a d'altres el dilluns 8 de novembre) o els seus autors (el Prepòsit de Tarragona, l'Inquisidor, un grup de teòlegs o una assemblea eclesial). En darrer terme (tal com m'ha fet adonar el professor i mestre Josep Perarnau: gràcies de tot cor per aquesta i altres observacions) l'embull prové de confondre el *consilium* o informe previ dels experts amb la sentència pròpiament dita del Prepòsit de Tarragona i l'Inquisidor. Per aquesta raó hem cregut oportú d'afegir un apèndix (*Precisions sobre la data i els autors de la sentència de Tarragona de 1316*) sobre aquesta qüestió al final del nostre article.

de la identitat de l'obra o *incipit* esmentat. En darrer terme, doncs, pretenem analitzar l'ús que feren els signants de la sentència dels textos arnaldians, és a dir, esbrinar si les tesis condemnades són frases extretes de les obres arnaldianes i interpretades d'acord amb els mateixos textos arnaldians, o, si no fos així, si almenys sintetitzen equànimement i objectivament el pensament expressat en els escrits d'Arnau de Vilanova.

El procés inquisitorial de Tarragona contra les obres d'Arnau de Vilanova fou protestat ràpidament i enèrgica per Ramon Conesa, un dels marmessors d'Arnau de Vilanova, perquè «fuerit iuri contrarius et a non suo iudice factus»,³ segons el dret canònic, ja que el papa Climent V havia acceptat els escrits presentats per Arnau de Vilanova i havia reservat a la Santa Seu l'examen i el judici d'aquells escrits.⁴

Efectivament, el 24 d'agost de 1305, Arnau de Vilanova per iniciativa pròpia havia presentat al nou papa Climent V, en audiència pública, les *editiones* «super euangelica ueritate» escrites fins aquell moment, demanant-li:⁵

«Ne tamen mihi arrogare uidear noticiam euuangelice ueritatis, dico et confiteor et protestor quod omnia dicta mea in cunctis editionibus prelibatis, offero et presento uobis, ut capiti legitimo sponse Christi et magistro uniuersali catholicorum, nichil in eis uolens tenere atque sentire nisi quod uestra sanctitas decreuerit tenendum et sentiendum».

El papa va respondre que:⁶

«recipiebat ea et examini ac iudicio suo et sedis apostolice reseruabat. Qua examinatione facta, si inuenirentur eadem opera doctrinam erroneam continere,

3. Roc CHABÀS, *Arnaldo de Vilanova y sus yerros teológicos*, dins *Homenaje a Menéndez y Pelayo. Estudios de erudición española*. Con un prólogo de Juan VALERA, II, Madrid, V. Suárez, 1899, 377. El text també ha estat publicat per Mateu RODRIGO LIZONDO, *La protesta de Valencia de 1318 y otros documentos inéditos referentes a Arnau de Vilanova*, dins «Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam», 1 (1981), 241-273 (*Protesta*: 259-263). En aquest estudi hom trobarà indicació (i en molts casos transcripció) de la documentació relativa a l'actuació dels marmessors a València, amb un bon estudi introductori. Sobre el testament i la marmessoria, vegeu també: Léopold DELISLE, *Testaments d'Arnaud de Villeneuve et de Raimond Lulle. 20 juillet 1305 et 26 avril 1313*, dins «Journal des Savants», juny, París, Imprimerie Nationale, 1896, 342-355; Fidel FITA, *Notas sobre el testamento de Arnaldo de Vilanova*, dins «Boletín de la Real Academia de la Historia», XXVIII (1896), 90-91; Alfred MOREL-FATIO, *Chronique*, dins «Romania», XXV (1896), 479-480; Roc CHABÀS, *El testamento de Arnaldo de Vilanova*, «Boletín de la Real Academia de la Historia», XXVIII (1896), 87-90; Ramon D'ALÒS-MONER, *De la marmessoria d'Arnau de Vilanova*, dins *Miscel·lània Prat de la Riba*, I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1923, 209-236.

4. En l'acta del notari *Bernardus Caprarii*, estesa per a donar fe de la presentació de les obres d'Arnau de Vilanova al papa Climent V, llegim que Climent V «recipiebat ea et examini ac iudicio suo et sedis apostolice reseruabat»: *Praesentatio Burdigaliae*, Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. Lat. 3824, f. 261b.

5. ARNALDI DE VILLANOVA, *Praesentatio Burdigaliae*, Vat. Lat. 3824, f. 260d.

6. *Praesentatio Burdigaliae*, Vat. Lat. 3824, f. 261b-c.

tunc ipse dominus papa ea corrigeret et inde faceret quod esset super hiis faciendum. Si autem eadem opera doctrinam inuenirentur habere salubrem et uniuersitati fidelium utilem aut necessariam, [f. 261c] tunc ea dominus papa in gloriam Dei et augmentum nominis ipsius magistri Arnaldi, sollempniter approbaret».

En conseqüència amb aquesta reserva, el 18 de novembre de 1305, Berenguer Frérol ordenava al rector de Morvedre (País Valencià) de restituir a Gombau de Piles les obres arnaldianes que hom li havia fet lliurar arran dels incidents amb l'inquisidor de València Guillem de Cotlliure i d'absoldre'l *ad cautelam* perquè les obres d'Arnau de Vilanova havien estat sotmeses a la Santa Seu;⁷ i el 21 de desembre de 1311, el cambrer papal Arnau d'Aux, bisbe de Poitiers, recordava als inquisidors de Provença que no podien tirar endavant cap procés contra Arnau de Vilanova per la mateixa raó anterior.⁸

A començaments de setembre de l'any 1311, Arnau de Vilanova s'havia mort sense que hi hagués hagut cap pronunciament per part de la Santa Seu. Climent V va morir el 20 d'abril de 1314 i tot continuava de la mateixa manera, sense aprovació o reprovació dels escrits arnaldians (potser per la raó que Arnau de Vilanova ja era mort). Després de més de dos anys de seu vacant, el 7 d'agost de 1316, Jacques Duèze fou elegit nou papa i fou coronat el 9 de setembre amb el nom de Joan XXII. Encara no dos mesos després, amb les línies del pontificat de Joan XXII poc o molt definides, i l'arquebisbat de Tarragona en situació de seu vacant, el dia 8 de novembre arriba la sentència, precisament a Tarragona.⁹ Efectivament, l'anterior arquebisbe Guillem de Rocabertí havia mort el 25 de febrer de 1315 i encara no havia estat nomenat el nou (Ximeno de Luna, 1317).

Amb l'examen de les obres teològiques d'Arnau de Vilanova reservat no només al papa Climent sinó a la Santa Seu («exami ac iudicio suo [és a dir, del Papa] et sedis apostolice reseruabat»),¹⁰ amb la situació de seu vacant a Tar-

7. Sobre Berenguer Frérol, vegeu la ponència de Francesco Santi publicada en aquest mateix volum.

8. Cf. documents núms. 94 i 95 de MARTÍ DE BARCELONA, *Regesta de documents arnaldians coneguts*, dins «Estudis Franciscans», 47 (1935), 281. El primer dels dos documents fou publicat per Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, *Historia de los heterodoxos españoles*, II. *España romana y visigótica*. Edición preparada por D. Enrique SÁNCHEZ REYES (Edición Nacional de las Obras Completas de Menéndez y Pelayo, XXXVI), Santander, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1947, 309-310. El segon és perdut, però consta la seva existència en la protesta presentada per Ramon Conesa al bisbe de València arran de la publicació de la sentència: Roc CHABÀS, *Arnaldo de Vilanova y sus yerros teológicos*, 377-378. Vegeu, també, Josep PERARNAU I ESPELT, *Problemas i criteris d'autenticitat d'obres espirituals atribuïdes a Arnau de Vilanova*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XIII (1994), 25-103, especialment l'apartat *La sentència condemnatòria de 1316*, 32-34. En les notes 9 i 11 d'aquest article, hom trobarà les referències documentals i bibliogràfiques corresponents.

9. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 284.

10. *Praesentatio Burdigaliae*, Vat. Lat. 3824, f. 261b.

ragona, només dos mesos després d'encetat el nou pontificat de Joan XXII, i sense disposar, doncs, d'un temps suficient i convenient per a estudiar i poder conèixer amb coneixement de causa les obres d'Arnau de Vilanova, era aquest el moment oportú per emetre una sentència contra les obres teològiques d'Arnau de Vilanova?

No és aquest, però, el nostre tema. Nosaltres ens limitarem sobretot a contrastar les tesis atribuïdes a Arnau de Vilanova en la sentència amb les seves pròpies obres. Roc Chabàs, quan va publicar l'esmentada protesta de Ramon Conesa, va constatar que des d'un punt de vista material els inquisidors van actuar amb «animosidad» y «manía».¹¹ Comparades amb afirmacions semblants de sant Vicent Ferrer, algunes tesis condemnades d'Arnau de Vilanova es queden curtes. En el decurs del segle XX alguns estudiosos han plantejat dubtes generals sobre l'objectivitat de la sentència i d'altres ho han fet a propòsit d'alguna tesi concreta condemnada. Així, entre els primers, el P. Josep M. Pou i Martí, observa que:

«de la lectura detenida de las obras que de Arnaldo nos quedan, parece poderse admitir una benigna explicación de algunas de las sentencias que al mismo autor le fueron censuradas, sobre todo si sus escritos se consideran no aisladamente, sino unidos entre sí; por lo tanto, quizá deba atenuarse la crudeza de otras que sólo conocemos por el dictamen de sus jueces o escritores algo posteriores».¹²

També Raoul Manselli, a propòsit de l'estudi i l'edició de la versió italiana (toscana) de l'*Ad priorissam, vel de caritate*, la *Lligó de Narbona* i el *Per ciò che molti...*, però atribuint-li un valor general, feia la següent afirmació:¹³

«queste condanne non sono tanto il risultato de un chiaro e conscienzioso esame di divergenze teologiche, quanto piuttosto la manifestazione di uno stato d'animo ostile ad Arnaldo, deciso a colpirne la memoria ad ogni costo: ciò viene confermato dal fatto che le ostilità, che Arnaldo s'era attirate in vita non cessarono con la sua morte, ma durarono e si estesero ai suoi seguaci, accomunati senz'al-

11. Roc CHABÀS, *Arnaldo de Vilanova y sus yerros teológicos*, 372. Afirmar R. CHABÀS, 372: «En la sentencia del Paborde de Tarragona se ve mucha animosidad contra nuestro Arnaldo. Que haya incorrecciones teológicas en sus escritos, grandes incorrecciones materiales, si se quiere, no lo negaremos; pero hay que juzgarlos en el sentido en que fueron escritos. Aquellas ponderaciones y encarecimientos los tomó el Paborde como proposiciones escuetas, y esto no es lo que intentaba su autor».

12. Josep Maria POU I MARTÍ, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*, Vic, Editorial Seráfica, 1931, 45; reeditat en edició facsimilar amb una presentació d'A. ABAD, bibliografia de J. MARTÍ MAYOR i estudi introductori de J. M. ARCELUS ULIBARRENA, Madrid, Colegio Cardenal Cisneros, 1991; i encara novament, amb un estudi preliminar d'Albert HAUF I VALLS, a Alacant, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert i Diputació Provincial, 1996.

13. Raoul MANSELLI, *La religiosità d'Arnaldo da Villanova*, dins «Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoniano», 63 (1951), 36.

tro agli Spirituali. Non mi sembra infatti priva di significato la circostanza che nel 1317, poco dopo questa condanna, la tomba di Pietro Olivi, per molti anni circondata di rispettosa venerazione, veniva aperta e le ossa esumate e disperse».

Elena Cánovas i Félix Piñero consideren que les raons dels inquisidors són generalment correctes, però, això no obstant, «se observa una gran animosidad contra Arnaldo, disfrazada de celo pastoral. En efecto, sacan de contexto sus afirmaciones para que resulten más chocantes».¹⁴ Altres estudiosos, com hem dit, han analitzat alguna tesi concreta de la sentència, sovint amb motiu de l'edició de l'obra d'Arnau de Vilanova en qüestió. D'aquests estudis, però, en donarem raó en el lloc corresponent de l'apartat següent.

2. CONFRONTACIÓ DE LES OBRES I LES TESIS CONDEMNADES EN LA SENTÈNCIA DE 1316 AMB LES OBRES D'ARNAU DE VILANOVA

A continuació examinarem les obres i les tesis arnaldianes condemnades en el *consilium* d'experts primer i després en la sentència final del Prebost de Tarragona i de l'Inquisidor, seguint el mateix ordre que dona la sentència, i les confrontarem amb les dades que a hores d'ara ofereixen les obres d'Arnau de Vilanova.

I. *De humilitate et patientia Jesuchristi*, que comença amb les paraules «Filla si la amor natural», perquè «ponit naturam humanam a Deo assumptam, aequalem Deo in omnibus bonis suis, et quod tam alta sit humanitas in Deo quantum divinitas».¹⁵ Aquesta tesi «videtur esse error in fide», perquè res creat pot ésser igualat amb Déu i contradiu les paraules següents del símbol d'Atanasi: «minor Patre secundum humanitatem»;¹⁶ o les que Crist pronuncia en l'*Evangelium* de Joan: «Pater maior me est».¹⁷

Aquesta obra redactada, tal com indica l'*incipit*, en català no sembla que se'ns hagi conservat ni en l'original ni en cap versió. El P. Batllori cregué que calia identificar-la amb l'original de la versió grega que comença amb les

14. Elena CÁNOVAS, Félix PIÑERO, *Nota preliminar a la Sentencia condenatoria de las obras y errores de Arnaldo de Vilanova*, dins ARNALDO DE VILANOVA, *Escritos condenados por la Inquisición*. Introducción, traducción y notas de Elena CÁNOVAS y Félix PIÑERO (Biblioteca de Visionarios, Heterodoxos y Marginados, 10), Madrid, Editora Nacional, 1976, 54.

15. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 285.

16. És una citació literal de l'anomenat símbol d'Atanasi, també conegut com a *Symbolum «Quicumque»*. Cf. H. J. D. DENZINGER, *Enchiridion Symbolorum: definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Edició d'Adolf SCHÖNMETZER, Barcelona, Freiburg, Roma, Herder, 1967, núm. 75; J. N. KELLY, *The Athanasian Creed «Quicumque vult»*, Londres, A. & Ch. Black, 1964; D. McLEAN, *The Athanasian Creed*, Londres, 1914; A. E. BURN, *The Athanasian Creed and its Early commentaries*, Cambridge, University Press, 1896.

17. Jo XIV, 28.

paraules «Θύγατερ, μέλλετε εἰδέναι»,¹⁸ però Joan Nadal, en la introducció a l'edició de la versió grega de l'obra, afirma: «No ens sembla evident [...] que aquesta sentència faci referència al nostre opuscle», per dues raons: «l'*incipit* no és el mateix» i l'opuscle en versió grega «no dóna peu a atribuir a la humanitat de Crist la concessió dels dons preternaturals atorgats a les creatures», com afirmaria la sentència.¹⁹

II. *De fine mundi*, l'*incipit* de la qual és «Entès per vostres paraules», perquè, en el mateix sentit que en l'obra anterior, Arnau de Vilanova afirma que «quam cito anima Christi fuit unita divinitati, statim ipsa anima scivit omnia quae divinitas scit, quia alias non fuisset cum ea una persona, precipue quia scire est circumstantia pertinens ad suppositum individuale, et non ad naturam», tesi que suscita dubtes, ja que «ponit animam Christi scire omnia quae divinitas scit» i «videtur annuere quod in Christo non sit nisi una scientia».²⁰

Fins fa pocs anys, d'aquesta obra, només en sabíem les notícies que n'ofereix la sentència. Josep Perarnau, però, en trobà, identificà, estudià i publicà uns fragments, conservats en un full de farciment de les cobertes d'un volum de l'Arxiu Provincial de Girona (*Protocols notariales. Notaris de Girona, núm. 8 (Guillem des Quer). Pergamins procedents de cobertes*).²¹ Precisament, la identificació fou possible perquè un fragment del full coincideix amb la tesi condemnada de la sentència: «[...] aiustada a la deïtat en Christ no fera ab e[...] circumstància que pertany a la persona o al sopiect individual [...]».²² El fet de no disposar de l'obra sencera i, doncs, de desconèixer el context del fragment ens obliga a la màxima prudència. Constatem, però, que aquesta tesi no fou condemnada categòricament, ans suscità dubtes.

III. *Informatio beguinorum, vel lectio Narbone*, les primeres paraules de la qual són «Tots aquells qui volen fer vida espiritual», perquè afirma:

- a) «quod diabolus ingeniose deviare fecit totum populum christianum a veritate Domini Jesu Christi et evacuavit, quod non dimisit in eo nisi pellem, id est, apparenciam cultus ecclesiastici»;

18. Miquel BATLLORI, *Les versions italianes medievals d'obres religioses de mestre Arnau de Vilanova* (ms. G. 3.368 de la Biblioteca Nacional de Florència), dins «Archivio Italiano per la Storia della Pietà», I (1951), 405.

19. ARNALDI DE VILLANOVA, *Tractatus octo in graecum sermonem versi (Petropolitanus graecus 113). Nunc primum editi cura et studio Ioannis Nadal et Cañellas, graecitatem textus recensente Dionisio Benetos, moderante Anschario Emm. Mundó* (Union Académique Internationale, Corpus Philosophorum Medii Aevi, Scripta Spiritualia, II), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2002, 183-184.

20. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 285.

21. Josep PERARNAU I ESPELT, *Fragments en català del tractat perdut d'Arnau de Vilanova «De fine mundi» en una disputa entorn de les previsions escatològiques (Vilafranca del Penedès i Barcelona, 1316-1317)*, «Arxiu de Textos Catalans Antics», 7/8 (1988-1989), 282-287.

22. Josep PERARNAU I ESPELT, *Fragments en català...*, 283/18-19.

- b) «quem facit ex usu, et fides quam habet est talis qualis est fides daemonum»;
- c) «et quod totus populus christianus ducitur in infernum»,
- d) «et quod Christiani per singulos status palam vita et moribus et affectibus Christum abnegavere»,
- e) «et quod in toto corpore Christi collegii usque ad verticem a planta pedis non solum vivit, sed regnat et imperat talis apostasia».²³

D'aquestes paraules sembla que es dedueix que no hi ha gràcia en tota l'església militant, la qual afirmació sembla als signants de la sentència temerària i errònia «in fide», perquè el Salvador diu en l'*Evangelí de Mateu*:²⁴ «Ego autem vobiscum sum usque ad consummationem saeculi» i va contra l'article del símbol que afirma «Credo sanctam Ecclesiam catholicam». L'afirmació segons la qual «tota Ecclesia militans dampnaretur» és de la mateixa manera temerària i errònia «in fide», perquè va contra l'article del credo relatiu a la «remissio peccatorum».²⁵

Efectivament, les tres primeres proposicions (a, b i c) atribuïdes a Arnau de Vilanova foren extretes, sembla, del fragment següent de la *Lliçó de Narbona*:²⁶

«E axí aquell diable ginyosament ha desviat tot lo poble dels cristians de la veritat de nostre senyor Jesuchrist e de la sua societat, e ha buydad e no ha lexat sinó lo pèl, ço és la parència del [cultivament] celestial qui fa fe; e ha fe qui és aytal (ço diu sent Jauchme) [com és la del diable, que] bé creu que Déus és veritat, mas no faria res que li haja ensenyat.²⁷ Per ço nostre Senyor compare lo poble dels christians de aquest temps a hodore posat entre pebre,²⁸ car dedins no ha humor de gràcia ni esperit de vida, e defora és tot ruat, que no-s pot stendre ni scalfar, car neguna karitat no-l scalfa. Per ço, tots los ne mena a infern, segons que diu Ysahies en ço que diu que infern s'és examplat e allergat per rebre los majors e los menors del poble qui ere diputat a ésser [poble] de nostre Senyor».²⁹

23. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 286.

24. Mt XXVIII, 20.

25. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 286. Cf. Philip SCHAFF, *The Creeds of Christendom, Greek and Latin Creeds*, II, Nova York, Cosimo, 2006 [versió original de l'any 1876], 59.

26. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes. Volum 1: Escrits religiosos*. A cura de Miquel BATLLORI. Pròleg de Joaquim CARRERAS I ARTAU (Els Nostres Clàssics, A, 53-54), Barcelona, Editorial Barcino, 1947, 164/25-165/16. Abans, *Lliçó de Narbona*, 158/13-14, Arnau de Vilanova havia anunciat: «lo diable ha gitat de carrera e mena a perdició tot lo poble christià».

27. Iac II, 17.19: «Sic et fides, si non habeat opera, mortua est in semeptipsa» i «Tu credis quoniam unus est Deus: Bene facis: et daemones credunt».

28. Possible referència a Lc V, 37: «Nemo mittit vinum novum in utres veteres».

29. Is V, 14: «Propterea dilatavit infernus animam suam, et aperuit os suum absque ullo termino; et descendent fortes eius, et populus eius, et sublimes gloriosique eius, ad eum»

La quarta (*d*) i la cinquena (*e*) afirmacions no tenen un referent textual clar en la *Lliçó de Narbona*. Quant a la *d*, la frase més semblant que trobem és: «[lo diable] cascun stament ha amenat a perdició per qualche specialitat en aquel vici».³⁰ Els estaments esmentats són els «clergues e religiosos e setglars» i el vici, «amar lo setgle» i «guanyar e multiplicar riqueses».³¹ I la darrera, la cinquena (*e*), és totalment absent en la *Lliçó de Narbona*. En canvi, ambdues frases són extretes al peu de la lletra de l'*Epistola ad Iacobum regem II*. Quan els signants de la sentència condemnen aquesta lletra, però, no diuen res d'aquestes tesis.

Advertim que, de la *Lliçó de Narbona*, els inquisidors no condemnen les tesis extractades, ans dues conseqüències que n'extreuen ells, no Arnau de Vilanova. Aquestes conseqüències són: *a*) «non sit gratia in tota Ecclesia militante», *b*) «Tota Ecclesia militans dampnetur». Cap d'aquestes dues conseqüències és a la *Lliçó de Narbona* ni es dedueix apodícticament de les frases extractades. En la primera de les frases els signants de la sentència, conscients que la conclusió era seva i no d'Arnau de Vilanova, varen utilitzar la fórmula poc compromesa «ex quibus verbis videtur quod», però en la segona l'enllaç és lògicament molt més fort: «sequitur ex hoc». Se segueix però de les expressions arnaldianes «gitar de carrera», «menar a perdició», «enganar e asmar» o la bíblica (Is V, 14) «menar a l'infern», la que li atribueixen els autors de la sentència, és a dir que l'església militant serà condemnada? La desqualificació i reprovaçió d'aquestes dues tesis (*a*, *b*) no sembla que realment toqui cap text d'Arnau de Vilanova.

I les tesis extractades, són d'Arnau de Vilanova? La darrera i la quarta sí, però, d'una altra obra (cf. *infra*), i la primera també. La segona i la tercera són parafrasis de fragments bíblics.

Sembla tenir raó Roc Chabàs quan afirma: «Donde mejor se ve esta manía contra Arnaldo es en la condenación de su *Informatio Beguinorum*».³²

30. *Lliçó de Narbona*, 159/9-10.

31. *Lliçó de Narbona*, 159/1, 159/23 i 159/2.

32. Roc CHABÀS, *Arnaldo de Vilanova y sus yerros teológicos*, dins *Homenaje a Menéndez y Peláyo. Estudios de erudición española*. Con un prólogo de Juan VALERA, II, Madrid, V. Suárez, 1899, 372. Raoul MANSELLI, *La religiosità d'Arnaldo da Villanova*, dins «Buletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoniano», 63 (1951), 37: «A prescindere dal fatto, come si rileva facilmente, che fra le proposizioni condannate finisce per essere inclusa anche una di san Giacomo, è palese che tutto il senso della frase viene portato a dire che per Arnaldo da Villanova la Chiesa è condannata come infernale, mentre le sue parole nella linea generale del *Trattato* non vogliono dire nulla di più di quanto troviamo ripetutamente detto in altri scrittori di cose spirituali dell'epoca. Manca poi la condanna esplicita della Chiesa militante, come vorrebbe la sentenza: in realtà gli iudici si giovano di un equivoco relativamente alla parola Chiesa, che Arnaldo intende nel senso di complesso di fedeli, e gli inquisitori nel senso di gerarchia ecclesiastica».

IV. *Ad priorissam vel de caritate*, amb l'incipit «Beneyt et loat sia Jesu Christ», perquè afirma que:

- a) «omnes claustrales sunt extra caritatem»,
- b) «et dampnantur», i
- c) «quod omnes religiosi falsificant doctrinam Christi»,

la qual cosa (a, b i c) és temerària i manifestament falsa.³³

L'incipit ens informa que aquesta obra degué ésser escrita originàriament en català. El text català, però, no s'ha conservat.³⁴ En tenim, això sí, una versió italiana-toscana,³⁵ una versió italiana-napolitana³⁶ i una versió grega.³⁷ La versió napolitana, a diferència de la toscana, és completa i molt propera a l'original català.

Pel que fa a les acusacions a i b, els textos al·ludits són:

«Et questa è la causa enna quali especialemente lo enemigo ha engannato en tucty estati le persone claustrali, cosy que a-syblanza de bene le ha gittate fora della caritate, et ennanzì que reconoscano li engani, caiuno enne-lo puzo dello inferno, qua a tucti li claustrali fa pensare que deuono amare lor parenti e que zo uole Dyo. Et per occasione de questo, mossardamente li allonga de la caritate et en tale maynera que del tucto ne so fora»;³⁸

33. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 286.

34. Vaig confrontar les tesis condemnades de l'*Ad priorissam...* en la sentència de Tarragona amb el text de l'*Ad priorissam...* en el meu *Arnau de Vilanova i les teories medievals de l'amor*. XXI Premi Joan Maragall (Cristianisme i cultura, 73), Barcelona, Cruïlla, 2012, 181-183.

35. Conservada en el còdex G. 3368, f. 29r-42r, de la Biblioteca Nazionale de Florència i publicada per Miquel BATLLORI, *Les versions italianes medievals d'obres religioses de mestre Arnau de Vilanova*, dins «Archivio Italiano per la Storia della Pietà», I (1951), 411-427, i reproduït per Joan NADAL, dins ARNALDI DE VILLANOVA, *Tractatus octo...*, 93-145; i Raoul MANSELLI, *La religiosità d'Arnaldo da Villanova*, dins «Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoniano», 63 (1951), 60-76.

36. Roma, Collegio dei Francescani Irlandesi di Sant'Isidoro e San Patrizio, 1/58, f. 1-35. El text fou trobat i identificat per Josep PERARNAU i ESPELT, *Trobada de tractats espirituals perduts d'Arnau de Vilanova*, dins «Revista Catalana de Teologia», 1 (1976), 489-512; i Josep PERARNAU, intervenció en la *Tavola rotonda*, dins *Chi erano gli Spirituali*. «Atti del III Convegno Internazionale. Assisi, 16-18 ottobre 1975», Assís, Società Internazionale di Studi Francescani, 1976, 276-287.

37. Joan NADAL, dins ARNALDI DE VILLANOVA, *Tractatus octo...*, 93-145. El text grec és acarat amb la versió toscana editada per Miquel Batllori.

38. Vist que, d'una banda, entre el text italià-napolità i l'italià-toscà no només no coincideixen sinó que, pel que fa als fragments afectats per la sentència, hi ha diferències significatives; i que, d'altra banda, el text napolità és sens dubte més proper a l'original, citarem (en aquest cas que creiem justificat) el text inèdit napolità, conservat a Roma, Collegio dei Francescani Irlandesi di Sant'Isidoro e San Patrizio, 1/58, f. 9r-v, en comptes de la versió editada per BATLLORI/NADAL. Aprofito l'ocasió per donar les gràcies al prof. Josep Perarnau perquè ja

i

«Per tucte le cose que aucte odito, potete entendre claramente la ueritate de zo que fo dicto in nelo VII° signo de caritate, zo è, que lo enemigo à tanto sottile mente engannati li claustrali, que gitati li-à de lo tucto fora de caritate. E especialmente quanto allo VII° signo, de lo quali non ao niente en si. Ca tucty so corosy de ademandare e de percazare per loro, e per li loro accostaty carnalmente loro piacere e loro profecto temporale, e non lo piacere e la uolontate de Dyo, ca en tucto laxano et menesprezano e falzano e demmentono la doctrina de nostro singiore Dyo en tucto zo que aucte aodito».³⁹

El referent textual de la *c* és també en aquest segon fragment esmentat.

En primer lloc, constatem que hi ha una diferència entre el text toscà i el napolità pel que fa a la tesi *a*: el napolità i la sentència coincideixen a utilitzar l'expressió «claustrals», en canvi el toscà és més genèric: «falsos religiosos». La tesi *c* de la sentència esmenta els «falsos religiosos», mentre que el text napolità fa ús també dels «claustrals» (en els f. 11r o 16r, per exemple, també ha al·ludit als «falzi religiosy»). El text toscà omet el mot «claustrali» o el canvia per «religiosi». La possibilitat de la condemna rau sens dubte en l'adjectiu «omnes»: Arnau de Vilanova hauria generalitzat. Ara bé, si prenem com a base de confrontació el text més proper a l'original i complet, és a dir, el napolità, constatem que l'«omnes» (o «tucti») només apareix en la frase «a tucti li claustrali fa pensare que deuono amare lor parenti e que zo uole Dyo».⁴⁰ Però aquesta evidentment no és la tesi al·ludida pels signants de la condemna.

fa anys, en ocasió de la meua estada a Roma els cursos 1994-1995 i 1995-1996, em deixà la seva transcripció personal d'aquesta obra. Agraeixo també al P. Pedro Gil, arxiver de l'Arxiu General dels Franciscans de Roma —la institució dipositària provisionalment del còdex—, la promptitud i la generositat amb què m'ha enviat la reproducció digital del manuscrit. Aquesta reproducció m'ha permès de revisar la dita transcripció. Moltes gràcies, doncs! La versió de Miquel Batllori, reproduïda per Joan NADAL, *Tractatus octo...*, 105/173-178, fa: «Et questa è quella cosa nè la quale spetialmente lo inimico à inganate tutte le persone religiose, sì que soto ispetie di bene gli à tutti gittati fuor de la charità, et inançi che riconoschano lo ingano caggionone ne poçço de l'inferno; per ciò che a tutti li religiosi fa pensare che debono amare li loro parenti et che Dio vole questo, et per questa cagione inganevolmente li dilungha da la charitate in tal modo, che del tuto nè sono di fuori».

39. Roma, Sant'Isidoro e San Patrizio, 1/58, f. 24v. L'edició de BATLLORI/NADAL, *Tractatus octo...*, 129/482-488, diu: «Per tutte le sopradette cose si può intendere chiaramente la verità di quello ch'è detto in questo septimo segnio de la charitate, cioè che llo nimico à sì sotilmente inghanati li religiosi, c[h]e del tutto gli à gitati ffori della charitate, et spetialmente quanto al setimo segnio, del quale no àno niente in sè, per ciò che tutti sono solliciti di cierecare o procaciare, per sè et per li suoi distretti carnalmente, loro piacere et loro utilità tenporale, non il piacere et la volontà di Dio, per ciò che tutti abbandonano et dispregiano e falsano e dismentono la dotrina del nostro signiore Dio in tutto quello che auette udito».

40. Roma, Sant'Isidoro e San Patrizio, 1/58, f. 9r-v.

V. *Apologia*, que comença amb les paraules «Ad ea quae per vestras litteras», perquè «condempnat studium philosophiae, et doctores theologicos qui aliquid de philosophia posuerunt in suis operibus», la qual cosa és temerària i perillosa per a la fe, perquè sembla condemnar Agustí, Jeroni, i altres doctors de l'Església que així ho feren.⁴¹

L'obra és sens dubte l'*Apologia de versutiis atque peruersitatibus pseudotheologorum et religiosorum*, l'incipit de la qual coincideix, certament, amb el de la sentència.⁴² El tema de l'*Apologia...* no és la filosofia, ans uns teòlegs i la seva teologia. Sempre que Arnau de Vilanova s'hi refereix, ho fa en aquest context teològic. Probablement, la frase que, en certa manera, dona peu a la condemna és:

«predicte assertiones catholice sunt, quia nullo modo innituntur filosoficis documentis, ymo illum processum anathemizant».⁴³

El procés que les predites assercions (arnaldianes) anatematitzen és el de calcular la data de la vinguda de l'Anticrist amb especulacions que no es basin en la Bíblia. Arnau de Vilanova s'està referint al seu propi càlcul.⁴⁴ No hi ha cap anatema contra la filosofia. Els filòsofs són esmentats alguna vegada positivament al costat dels teòlegs i dels sants.⁴⁵ Queda clar, doncs, que no hi ha una condemna absoluta de la filosofia. Però n'hi ha cap de relativa a l'estudi de la filosofia per part de la teologia? La sentència (primera part) no planteja, certament, així la condemna, però la continuació (segona part) podria suggerir aquesta interpretació. Arnau de Vilanova no condemna enlloc l'estudi de la filosofia —per part dels teòlegs— ni els teòlegs «qui aliquid de philosophia posuerunt in suis operibus». La manera de procedir d'Arnau de Vilanova consisteix a confrontar un text bíblic —normalment de les lletres de sant Pau—, amb una actitud o fet atribuït als seus adversaris els teòlegs de París. El text bíblic fa de premissa major, l'actitud o el fet dels adversaris de premissa

41. FRANCESCO SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 286.

42. JOSEP PERARNAU I ESPELT, L'«*Apologia de versutiis atque peruersitatibus pseudotheologorum et religiosorum ad magistrum Jacobum Albi, canonicum Dignensem*» d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi; i transcripció del «*Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra "Tractatum Arnaldi De Adventu Antibrusti"*», dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», 20 (2001), 7-348 (text: 57-151); i, amb la mateixa paginació, dins JOSEP PERARNAU I ESPELT, *Tres textos d'Arnau de Vilanova i un en defensa seva* (Studia Textus, Subsidia, X), Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, 2002.

43. ARNALDI DE VILANOVA, *Apologia...*, ed. J. PERARNAU, 68/152-154.

44. En el meu *Arnau de Vilanova, la filosofia i la sentència condemnatòria de les seves obres (Tarragona, 1316)*, dins «Enrahonar. Quaderns de Filosofia», 42 (2009), 21-46, vaig confrontar la tesi de la sentència relativa a l'*Apologia...* amb el text de l'obra. Sintetitzaré a continuació els resultats més destacats. Remeto, doncs, el lector interessat a aquelles pàgines.

45. Cf. ARNALDI DE VILANOVA, *Apologia...*, ed. J. PERARNAU, 121/1024-122/1026; 132/1177-1180; 134/1226-1227.

menor i la conclusió és el resultat lògic del sil·logisme, expressat normalment en forma de pregunta. Quins són els fets que Arnau de Vilanova atribueix als teòlegs de París o en algun cas als dominics?:

- a) exercitar-se més en consideracions filosòfiques i a demostrar filosòficament la veritat teològica que no pas a edificar el proïsme amb l'estudi del text bíblic i a cercar la pietat i la conversió constant;⁴⁶
- b) dedicar la major part del seu temps a estudiar textos filosòfics;⁴⁷
- c) reflexionar sobre qüestions purament hipotètiques sobre les quals és impossible d'arribar a cap conclusió;⁴⁸
- d) erigir-se en quasi «phytones», multiplicar els problemes, trenar arguments, elaborar sil·logismes;
- e) comentar els textos d'Aristòtil,⁴⁹ i
- f) referit als dominics, al·legar els seus propis autors com si tothom hagués d'acceptar la seva autoritat.⁵⁰

Pot negar algú que aquests judicis de fet concorden amb la praxi d'alguns teòlegs de París d'aquesta època? Encara en vida de Tomàs d'Aquino alguns teòlegs dominicans, ja varen denunciar aquesta praxi.⁵¹

Les conclusions que Arnau de Vilanova extreu dels seus sil·logismes serien tan condemnables com ho fossin les afirmacions de sant Pau sobre els perills de la saviesa purament humana. En aquest punt, les posicions d'Arnau de Vilanova tenen el precedent, entre d'altres, d'Ignasi d'Antioquia, Tacià, Teòfil d'Antioquia, Tertul·lià, Hèrmies, el mateix Jeroni esmentat en la sentència, Bernat de Claresvalls. Sempre que Arnau de Vilanova esmenta sant Jeroni o sant Agustí d'Hipona ho fa amb respecte.

VI. La lletra o el llibel, l'*incipit* de la qual és «Domino suo karissimo», perquè «dampnat totam Ecclesiam».⁵² L'*incipit* coincideix amb l'*Epistola ad Iacobum*

46. ARNALDI DE VILANOVA, *Apologia...*, ed. J. PERARNAU, 62/60-71.

47. ARNALDI DE VILANOVA, *Apologia...*, ed. J. PERARNAU, 63/77-84.

48. ARNALDI DE VILANOVA, *Apologia...*, ed. J. PERARNAU, 63/85-64/95.

49. ARNALDI DE VILANOVA, *Apologia...*, ed. J. PERARNAU, 64/96-66/130.

50. ARNALDI DE VILANOVA, *Apologia...*, ed. J. PERARNAU, 80/307-81/330.

51. Una de les raons que podria explicar la sortida de París i l'anada a Nàpols de Tomàs d'Aquino l'any 1272 podria ésser l'ambient hostil contra les seves posicions que posa en evidència el sermó predicat pel frare dominicà Guillem de Luxi, al Convent de Saint Jacques, i publicat fa uns anys per J.L. Bataillon. En aquest sermó llegim: «Philosophi ubicumque ascenderunt ad diuinam errauerunt. Voco theologos philosophantes [...] qui alios retrahunt a libris sanctorum, conuertunt ad scientiam philosophicam». Cf. J. L. BATAILLON, *Les crises de l'Université de Paris d'après les sermons universitaires*, dins «Miscellanea Mediaevalia», 10 (1976), 168.

52. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 286

regem II.⁵³ El contingut de la lletra confirma la referència. Efectivament, lle-gim:⁵⁴

«christiani per singulos status palam vita et moribus et affectibus Christum abnegarunt»,

i poc després afegeix:

«in toto corpore christiani collegii a planta pedis usque ad verticem non solum vivit, sed regnat et imperat talis apostasia».⁵⁵

Significa això «condemnar» *tota* l'Església? L'apostasia —negar Crist— pot estar escampada arreu de l'Església, però no per això se'n dedueix que tota l'Església sigui *damnata*. Quin sentit té atribuir a una persona particular la frase «damnat totam Ecclesiam»? Com pot condemnar Arnau de Vilanova o qualsevol altra persona l'Església? Quin sentit té? Vol dir que tota l'Església serà condemnada en el dia del judici final? Els signants de la sentència de Tarragona, certament, no varen filar prim a l'hora d'utilitzar el verb «damno» atribuït a Arnau.

VII. *Denunciatio facta coram Episcopo Gerundensi*, amb l'incipit «Coram vobis Reverendo», perquè afirma que la «revelatio facta Cirillo est praetiosior cunctis Scripturis Sacris», afirmació que és un error «in fide» ja que la fe depèn de la Sagrada Escripura i no pas d'aquella revelació; i, doncs, «preponit fidei dictam revelationem».⁵⁶

No fa gaire, en un estudi dedicat precisament a analitzar la influència de la revelació de Ciril en les obres espirituals d'Arnau de Vilanova,⁵⁷ vaig constatar que la tesi atribuïda a Arnau de Vilanova és literal. A la primera denúncia de Girona contra Bernat de Puigcercós, Arnau de Vilanova va afirmar que:⁵⁸

53. És a dir, la núm. 72 de l'inventari de Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 272; edició d'Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, I (edició facsímil). Estudi sobre A. Rubió i Lluch per Albert BALCELLS (Memòries de la Secció Històrico-arqueològica, LIV/1), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2000, 42-44.

54. Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents...*, I, 42 i 43 respectivament.

55. Els inquisidors afirmen equivocadament que aquestes dues tesis són extrems de la *Lligó de Narbona*, cf. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 286.

56. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 286.

57. Jaume MESA I VALLS, *Les obres espirituals d'Arnau de Vilanova i la «Revelació de sent Ciril» («Oraculum angelicum Cyrilli»)*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», 28 (2009), 211-263. Cf. també Jaume MESA I VALLS, *Arnau de Vilanova, pensador i reformador religiós*, 11-36, dins *Arnau de Vilanova reformador medieval. El vi i la medicina*. Edició a cura de Carme PLAZA, Montblanc, Associació Per Montblanc i la Conca, 2010.

58. ARNALDI DE VILLANOVA, *Denuntiatio Gerundensis contra fratrem Bernardum de Podio Ceroso praedicatorum*, Vat. Lat. 3824, f. 167a-b (Joaquim CARRERAS I ARTAU, *La polémica gerunden-*

«cuius reuelatio [és a dir, la revelació de Ciril] cunctis scripturis sacris est preciosior, quoniam scriptum de celo attulit ei angelus».

Els signants de la sentència, però, han negligit les explicacions immediatament posteriors del mateix Arnau de Vilanova; explicacions que els haurien advertit de l'error d'interpretar la frase precisament en el sentit que ho fan, és a dir en el sentit que Arnau de Vilanova «preponit fidei dictam revelationem», raó per la qual condemnen la tesi. Per quina raó és «més preciosa» la revelació de Ciril? No pel seu contingut, sinó perquè fou portada del cel en taules d'argent per un àngel. Les «escriptures sagrades» esmentades en el text arnaldia no són en sentit estricte els llibres de la Bíblia, com ho són inequívocament en la sentència de Tarragona. En el *Gladius iugulans thomatistas*, per si no n'hi hagués prou, Arnau de Vilanova acaba de completar les explicacions: cal no confondre la «raó de preciositat» amb la «raó d'autenticitat i acceptabilitat». Segons Arnau de Vilanova, inspirat en la lletra de presentació de la mateixa revelació,⁵⁹ l'oracle o la revelació de Ciril és més preciosa no pel seu contingut («*ratione rei*») sinó per la forma («*ratione modi*»): la Bíblia fou escrita en còdexs per mans humanes, la revelació de Ciril en taules d'argent per un àngel. Ara bé, la Bíblia és superior per «raó d'autenticitat i d'acceptabilitat»: si hom no creu en la Bíblia, «notaretur de heresi»; si hom no creu en la revelació de Ciril, en canvi, «non imputaretur ei ad heresim». Queda clar, doncs, al contrari del que afirma el text de la sentència, que per a Arnau de Vilanova «fides dependet ex Sacra Scriptura, et non ex illa revelatione». Arnau de Vilanova, certament, «non preponit fidei dictam revelationem».⁶⁰

se sobre el Anticristo entre Arnau de Vilanova y los dominicos, dins «Anales del Instituto de Estudios Gerundenses», V [1950], 46). És segurament l'expressió més problemàtica. També havia fet servir les següents: «est in ecclesia Dei preciosissima» (*Eulogium...*), «multum preciosa est et solemnitas in Ecclesia Dei» (*Confessio Ilerdensis...*). I després del *Gladius iugulans thomatistas* (1304), Arnau de Vilanova, ja no la qualifica de «preciosa», «preciosissima» o «més preciosa», sinó de «solemnissima» (*Antidotum...*) o «molt solemne» (*Confessió de Barcelona*). Cf. Jaume MENSA I VALLS, *Les obres espirituals d'Arnau de Vilanova i la «Revelació de sent Ciril» («Oraculum angelicum Cyrilli»)*, 246, nota 124.

59. Cf. *Epistolam Cirilli presbiteri ad abbatem Ioachim*, Borgh. 205, f. 1a-b: «ut iuxta solacia sanctorum librorum, quibus Ecclesia indesinenter reficitur, et hunc carius secum habeant codicillum, ab illo magistro qui katedram habet in celo dignanter demissum. Hec itaque mea uerbula quodammodo necessaria, ut sum ratus, hiis sermo-[f. 1b]-nibus omnipotentis a regalibus sedibus mire uectis premisi, ut que celitus missa sunt, clarius quid sint per hec precedencia elucescant».

60. ARNALDI DE VILLANOVA, *Gladius iugulans thomatistas*, 121/543-123/605 (ed. Cosimo REHO, *La polemica di Arnaldo da Villanova contro i Domenicani Tomisti nel «Gladius iugulans Thomatistas»* (1304). Tesi di laurea in Filosofia, Facoltà di Lettere e Filosofia, Università degli Studi, Bari, 1982).

VIII. *De belemosina, et sacrificio*, que comença amb les paraules «Al catòlic Enquiridor» i continua: «Faç-vos saber que la qüestió que vós en vostra letra proposats», perquè afirma que:⁶¹

- a) «opus misericordiae plus placet Deo quam sacrificium altaris», afirmació que és temerària i errònia, no només perquè el sagrament de l'Eucaristia és entre tots els sagraments de l'Església el més preciós i noble que hom pot oferir a Déu, sinó també perquè hi ha més raons d'acceptabilitat en el sagrament de l'Eucaristia que en l'almoïna;
- b) «quod stabiliens capellanas vel faciens celebrari missas post mortem non facit opus caritatis, nec ex hoc meretur vitam eternam», la qual cosa és herètica i va contra allò que comunament sosté l'Església, contra el cànon de la Missa i contra la Sagrada Escripura;
- c) «qui in vita sua scit multitudinem indigentium et maxime amicorum Dei, et congregat et retinet superflua ad stabilendum cappellanas et perpetuandum missas post mortem, certum est quod cadit in aeternam dampnationem», afirmació falsa i temerària, si és que no es tracta d'indigents d'extrema necessitat;
- d) «quod in sacrificio altaris sacerdos offerens vel faciens offerri nihil Deo de suo offeret [*sic*], nec etiam voluntatem»; la qual cosa és segons els signants de la sentència falsa i temerària;
- e) «quod in helemosina magis representatur Passio Christi quam in sacrificio altaris», tesi falsa i temerària, perquè el sacrifici de l'altar és més commemoratiu de la Passió del Senyor, segons les paraules de Crist en la seva institució: «Hec quotienscumque feceritis in mei memoriam facietis»,⁶² i les de l'Apòstol: «Quotienscumque hunc panem, etc. mortem Domini annunciabitis [*sic*]»,⁶³
- f) «quod in sacrificio missae non laudatur Deus opere, sed solum ore». Aquesta afirmació és segons els signants de la sentència falsa i temerària.

L'original d'aquesta obra, segurament escrit en català, tal com indica l'*incipit* i permeten de suposar les dues versions, castellana i italiana (napolitana), no se'ns ha conservat.

61. Vegeu totes les tesis següents dins Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 287.

62. Frase literal del Cànon Romà: H. HÄNGGI, I. PAHL, *Prex Eucharistica*, I. *Textus e variis liturgiis antiquioribus selectis* (Spicilegium Friburgense, 12), Friburg, The University Press, 1998, 421-422. Cf. també: Stephen J. P. VAN DIJK, *The Ordinal of the Papal Court from Innocent III to Boniface VIII and related documents*. Completed by J. H. WALKER (Spicilegium Friburgense, 22), Friburg, The University Press, 1975, 513. Per al text de l'Evangeli, cf. Lc XXII, 18-20.

63. 1 Co XI, 26.

a i b) «Ancora contrastauano a quella parauola enna quali dice Dieo per lo propheta Osee: “Misericordiam uolui et non sacrificium”,⁶⁴ zo è: Yo uoglio que fazi opera de misericordia e non de sacrificio. E zo medesmo auia mostrato per Salamone, quando disse: “Facere misericordiam et iudicium magis placet Domino quam uictime”,⁶⁵ so è: Fare opera de misericordia e de dericto iudicio [f. 43r] plu place a nostro Singior que sacrificio. E ca per auentura pocterano alcuni dire que so se entende quanto allo sacrificio dello Uegio Testamento, e non dello Nouello, per so disse ennello *Euangelio de santo Marco*: “Diligere proximum tamquam se ipsum, maius est omnibus holocaustomatibus et sacrificiis”,⁶⁶ vole dire: Que amare syo proximo cosy como si medesmo, molto è plu grata cosa a Dyo que neguno sacrificio. En que dona ad entendre que la soa parauola non trae ni exceptua lo sacrificio de lo Nouo Testamento. E cosy como li desopre dicti farizei falzauano e traspassauano la doctrina de Dio en tucte le maynere que auete aodite, tucto cosy medesmo la falzano e la peruerteno tucty quilli que donano ad entendre que plu uale que ad-[43v]-dunete per fare capellanie e per fare cantare messe apresso uostri jorni, que si en uostra uita lo despartissite per li poueri» [...] [43v].⁶⁷ «Dunque, con ce ssia cosa que nostro Singiore, segundo que auete odito, aia maiure placere de opera de misericordia que de sacrificio, certe è que quilli que las-

64. Os VI, 6: «misericordiam volui et non sacrificium». Per les mateixes raons que hem indicat en analitzar la tesi condemnada de l'*Ad priorissam, de caritate*, també ara creiem justificat de citar el text inèdit del manuscrit de Roma, Collegio dei Francescani Irlandesi di Sant'Isidoro e San Patrizio, 1/58, en comptes del text més corromput de la versió castellana antiga, publicat per Josep Perarnau: J. PERARNAU ESPELT, *Dos tratados «espirituales» de Arnau de Vilanova en traducción castellana medieval* (Publicaciones del Instituto Español de Historia Eclesiástica. Monografías, 25), Roma, Iglesia Nacional Española, 1976, 127-154 (*Introducción*: 127-132; text: 133-154). També publicat dins «*Anthologica Annua*», XXII-XXIII (1975-1976), 476-630.

65. Pro XXI, 3: «Facere misericordiam et iudicium magis placet Domino quam victima».

66. Mc XII, 33: «diligere proximum tanquam seipsum, maius est omnibus holocaustomatibus, et sacrificiis».

67. En castellà, ARNAU DE VILANOVA, *De belemosina et sacrificio*, 222-243, ed. J. PERARNAU, *Dos tratados «espirituales»*, 139-140: «Otrosy contrastavan aquella palabra enn la qual dixo dios por el profeta osee: “misericordiam volo e non sacrificio”, que dize: misericordia quiero e non sacrificio; esto mesmo ovo mostrado por el sabyo salomón, quando dixo: “fazerem misericordiam iudisium magis placet domino: fazer obras de misericordia e de juyzyo más plaze a dios nuestro sennor que non fazer sacrificio. E algunos por aventura pueden fazer que esto se entyende quando el sacreficio de destymonio suo sic de se ipsum etc; por eso dixo el sennor en el evangelio de sannt marcos: diligentes proximum según que a ty mesmo mucho es plazertera cosa e mucho más agradable a dios el amor del próximo que non sacreficio ninguno, e que da a entender que en el su dicho non saca nin aparta el sacreficio nuevo, es a saber, del nuevo testamento. E asy como los dichos fariseos falsavan la dotrina de dios e la trespasavan en todas aquellas maneras que avedes oydas, e en aquella mesma manera la falsavan e la conyerten todos aquellos que vos dan a entender que más vale que allegedes con qué establescades capellanías para fazer cantar misas después de vuestros días, que sy en vuestra vida lo pusyéredes por obra».

sano a fare quello per questo, illo lassa a fare zo que plu place allo Syngiore e fao quello que meno li piace» [...].⁶⁸

En el primer cas (a), potser sense adonar-se'n (?!), els signants de la sentència estan condemnant quasi al peu de la lletra una frase bíblica (Pro XXI,3), amb l'única variant de «sacrificium altaris» per «victime». Arnau de Vilanova, però, en la seva obra no se serveix només del text de *Proverbis*, ans també d'altres (Os VI, 6), en què surt explícitament la paraula «sacrifici». A més, dóna textos dels evangelis (Mc XII, 34) per mostrar que per *sacrifici* no s'ha d'entendre només el de l'Antic Testament.

Pel que fa al segon cas (b), Arnau de Vilanova en realitat no està afirmant la tesi que els signants li atribueixen sinó que està argumentant contra la contrària, és a dir, contra aquells que diuen que «maiore merito auerete, si zo que ue supera cascun anno, mectete de presente, zo è, cotanto como uiuerete, en fare capellanie o cantare messe, que en distribuïre alli abisongiosi» (f. 45r).⁶⁹ A més, Arnau de Vilanova no parla mai de la tesi en sentit absolut sinó relativament, és a dir, en comparació amb les obres de misericòrdia.

c) [f. 44r] «La terza causa è ka cotaly doctrina [és a dir “plu uale que addunete per fare capellanie e per fare cantare messe apresso uostri jorni, que si en uostra uita lo despartissite per li poueri”] fa homo colere auaritia, que è peccato mortale. Ka certo è que tucte persone que reteono zo que non li è necessario, quando sape certamente que altri ne à granne necessitate, è auara e a duro core et crudele per auaritia. Dunqua, qui en soa uita, là doue sape la multitudine de ly abisongiosy et maiuremente amici de Dyo, aduna e rete so que illi sopera per fare capelle e perpetuare messe apresso soy jorni, certo è ke cade in eterna dampnatione» [44v] [...].⁷⁰ «E ka [f. 45r] dicete que alcune persone ue disseno que maiure merito auerete, si zo que supera cascun anno, mectete de presente, zo è, cotanto come uiuerete, en fare capellanie o cantare

68. En castellà, ARNAU DE VILANOVA, *De belemosina et sacrificio*, 251-258, ed. J. PERARNAU, *Dos tratados «espirituales»*, 140: «según que avedes oydo en commo nuestro sennor aya mayor plazer de obra de misericordia que de sacrefisçio, çierto es quel que dexe de fazer aquello que más plaze al sennor e faze aquello que menos le plaze e aquel que esto faze final mente nin conplyda [sic], ca aquel que desta gisa ama toda vya faze aquello que más le plaze e non lo quel plaze a dios nuestro sennor».

69. ARNAU DE VILANOVA, *De belemosina et sacrificio*, 286-289, ed. J. PERARNAU, *Dos tratados «espirituales»*, 141: «mayor mérito auredes si lo que vos sobra de cada anno ponedes de presente en fazer capellanías o en cantar misas que destribuyrlo a los menguados».

70. ARNAU DE VILANOVA, *De belemosina et sacrificio*, 261-269, ed. J. PERARNAU, *Dos tratados «espirituales»*, 140-141: «La tercera razón que es: atal dotryna faze omne onrrar e guardar la auaricia, la qual es pecado mortal: ca çierto es que toda persona que tyene lo que non le es nesçesario quando sabe que otros de aquello son en gran mengua, éste es auaro e ha duro corasçón muy cruel por auaricia, pues que en su vida sabe la muchendunbre de los menguados e mayores amigos de dios, e allega y tiene aquello que le sobra para establecer capellanías e perpetuar misas después de sus días, çierto es que cae en eterna danasçión».

messe, que en distribuire alli abisongiosi, ia potete entendre que quisti contrastano alla doctrina de nostro Singior desopre dicta et dismentolo tacitamente».⁷¹

En aquest cas la tesi condemnada és pràcticament literal. Els signants salvarien la tesi si per pobres s'entenguessin pobres d'extrema necessitat: res no impedeix de pensar que Arnau de Vilanova s'estés referint justament a aquests.

d) [f. 46v] «Enno sacrificio de lo pane et de lo uino en la altare, non ue so lo corpo e lo sangue de nostro singior per uirtute ne per uolontate dello capellano, ne de neguno homo mortale, ma per la uirtute e per la uolontate de nostro singiore Ihesu Xrist» [...] «en quillo sacrificio noy nolli donamo niente dello nostro, ma illo dona sy medesimo alli soy fideli et illo medesimo è la ostia presentata a Dyo lo patre e illo medesimo è lo preyte principale que si medesimo offere per tucty [f. 47r] soy amici» [...] Ma quando complite lo [f. 47v] comandamento de nostro Singior per amore de illo soccorrendo alli abisongiosi, voy li offerite principale mente zo que è uostro, zo è, la uolontate».⁷²

En aquest cas no es tracta d'una citació al peu de la lletra, sinó d'una tesi sintètica, però que encaixa bé amb les afirmacions arnaldianes, tret d'un matís no del tot insignificant. Arnau de Vilanova, però, no ha dit que el capellà en el «sacrifici de l'altar» no ofereixi la seva voluntat, sinó que el pa i el vi no es transformen en cos i sang de Crist per la voluntat del celebrant. D'altra banda, ha afirmat que qui dona als necessitats seguint el manament del Senyor ofereix la seva pròpia voluntat.

e) i f) [f. 48v] «tucti quilli ke per la recordanssa della passione de nostro singior Ihesu Xrist destribuisseno loro beni alli necessitosi membre soy, melgio complono lo sacrificio dello altare que si fecessero cantare messe, ka enna messa non se ne fa recordanssa si non de core, cotanto como la deuocione dello

71. ARNAU DE VILANOVA, *De belemosina et sacrificio*, 286-291, ed. J. PERARNAU, *Dos tratados «espirituales»*, 141: «Otrosy dezudes que algunas personas vos dizen que mayor mérito aures si lo que vos sobra de cada anno ponedes de presente en fazer capellanías o en cantar misas que destribuyrlo a los menguados, ya byen podedes entender que aquestas contrastan a la dotryna de nuestro sennor e desmientenlo callada mente».

72. ARNAU DE VILANOVA, *De belemosina et sacrificio*, 331-335, 339-343, 357-361, ed. J. PERARNAU, *Dos tratados «espirituales»*, 142, 142-143, 143: «en el sacrificio del pan e del vino del altar, que non es a el cuerpo nin la sangre de nuestro sennor por la virtud nin por el querer del capellán nin de ningún omne mortal, mas la virtud e la voluntad de nuestro sennor dios» [...] «en aquel sacrefisio non le damos ninguna cosa de lo nuestro, ca antes da él a vos e a sus fieles a sy mesmo; él mismo es la ostya, la qual es presentada a dios padre; e él, preste mesmo, ofresçe principal mente a sy mesmo por todos sus amigos» [...] «sy non quando ofresçedes e conplides el mandamiento de nuestro sennor e por el su amor, acorriendo a los menguados, esas oras vos le ofresçedes principal mente voluntades, ca la criatura que ha entendimiento non ha en sy cosa tan propya como la voluntad».

preyte et delli altri deo essere derizata et firmata en quella passione, ma enne la elemosina desopre dicta è la rebrenbranssa de core e de facti, et è opera per la quali lo singiore è [f. 49r] laudato non tanto solamente de parauole, cossy como en era messa, ma de facti, ca aquesta è opera que encende lo coraio, et de quilli que prendono la elemosina et de quilli que lo uiden, en lo amore de nostro singiore Ihesu Xrist».

Són tesis extretes més o menys al peu de la lletra de l'obra condemnada.

IX. La *Informatio beguinorum*, perquè afirma que «in constitutionibus papalibus non est scientia nisi operum humanorum»: ⁷³ és fals, manifestament mentida i proper a l'error, perquè les constitucions papals contenen moltes coses relatives als articles de la fe i als sacraments de l'Església.

En la *Lliçó de Narbona* Arnau de Vilanova explica que els «clergues setglars» actuen per curiositat, i com a prova explica que prefereixen estudiar Dret en comptes de la santa Escriptura, tal com Jesucrist mostra en diversos llocs de l'Evangeli. A aquests clergues, *Lliçó de Narbona*, ⁷⁴ «fan-los estudiar en leys dels emperadors e en les constitucions papals, hon no ha saber ni sciència sinó de les obres humanals, e leixen l'estudi de la sancta Scriptura, hon és lo saber de les obres divinals» [...] «e volen fer advocats en cort temporal de cels que nostre Senyor vol fer assessors en la cort celestial».

La contraposició entre el Dret i la sagrada Escriptura, o «cort temporal» i «cort celestial» si es vol, era absolutament corrent en l'època. Arnau de Vilanova no nega de cap manera que les constitucions papals (de fet ell diu «lleis dels emperadors» i «constitucions papals» alhora) no continguin qüestions relatives a la fe o als sacraments, simplement estableix una analogia entre la Bíblia, que és «saber de les obres divines» i el Dret, que és saber o ciència de les «obres humanals». Aquesta afirmació no té res d'excepcional. Tomàs d'Aquino, per exemple, afirma: «lex omnis directiva est actuum humanorum». ⁷⁵

X. L'obra que comença amb les paraules «Per ço cor molts desigen saber oyr ço que yo vag denuncian», ⁷⁶ perquè «dicit quod nunquam Deus cominatus est aeternam dampnationem peccantibus, sed malum exemplum praebentibus», la qual cosa els signants de la sentència judiquen errònia tal com queda clar en molts llocs de l'Escriptura: *Matheu*, capítol XXV: «Ibunt hii in supplicium eternum»; ⁷⁷ i *Ezequiel*: «Anima quae peccaverit ipsa morietur». ⁷⁸

73. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 287.

74. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes. Volum 1: Escrits religiosos*. A cura de Miquel BATLLORI. Pròleg de Joaquim CARRERAS I ARTAU (Els Nostres Clàssics, A, 53-54), Barcelona, Editorial Barcino, 1947, 161/14-15. 23-24

75. S. Th., I/II, q. 90, a. 1, c; I/II, q. 95, a. 1, arg. 3

76. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 287-288.

77. Mt XXV, 46.

78. Ez XVIII, 3.

Per l'*incipit* sabem que l'obra era escrita en català. L'inventari de les obres d'Arnau de Vilanova que dreçaren els marmessors el cita en llatí: «Si quis intente desiderat scire».⁷⁹ L'obra només se'ns ha conservat en versions italiana-toscana i grega.⁸⁰ Efectivament, en la versió toscana llegim:⁸¹

«per significare ciò [la gravetat de l'escàndol], mai non si dicie nella Scrittura: “Guai a chi pecca”, ma guai a colui per cui viene scandalo, cioè di male exemplo, facendo peccare altri».⁸²

La versió grega és més explícita. Afegeix:⁸³

«ὁ ἐστιν εἰπεῖν ὅτι οὐδέποτε εἶπεν ὅτι κατάρα καὶ καταδίκη ἐκείνοις, οἱ ἁμαρτήσουσιν, ἀλλὰ ἐκείνοις, οἱ ποιήσουσιν ἁμαρτάνειν τοὺς ἄλλους, ὅτι οὗτος ὁ λόγος “οὐαὶ” φέρεi ἐν ἑαυτῷ σημασίαν κατάρας καὶ καταδίκης»

(«és a dir que mai digué que hi havia maledicció i condemna per a aquells que pequessin, sinó per a aquells que fecin pecar els altres, perquè aquesta expressió “Ai” duu en si mateixa un significat de maledicció i de condemna»).

Efectivament, el text grec, i segurament el seu original català o llatí, encaixen més amb la tesi censurada en la sentència que no pas la versió toscana. La frase «mai digué que hi havia maledicció i condemna per a aquells que pequessin» (de la versió grega) sembla ésser el centre de la reprovació per part dels inquisidors. Arnau de Vilanova, però, està comentant la gravetat de l'escàndol i per això ha aportat el text bíblic esmentat. L'objectiu és recalcar la gravetat del pecat d'escàndol. Els textos bíblics citats pels inquisidors deixen ben clar que el destí dels pecadors és la «condemna» (cosa que Arnau de Vilanova ja sabia), però no parlen per a res de la «maledicció». La frase arnaldiana segons la qual [Déu] «mai digué que hi havia maledicció i

79. ROC CHABÀS, *Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva*, dins «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos», IX (1903), 193, núm. 111.

80. La versió italiana ens ha pervingut conservada en el còdex G. 3368, f. 51r-57r, de la Biblioteca Nazionale de Florència; fou publicada per Miquel BATLLORI, *Les versions italianes medievals d'obres religioses de mestre Arnau de Vilanova*, dins «Archivio Italiano per la Storia della Pietà», I (1951), 454-462, i reproduïda per Joan NADAL, dins ARNALDI DE VILLANOVA, *Tractatus octo...*, 64-92; i per Raoul MANSELLI, *La religiosità d'Arnaldo da Villanova*, dins «Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoniano», 63 (1951), 92-100. La versió grega ha estat publicada, acarada amb la toscana, per Joan NADAL, dins ARNALDI DE VILLANOVA, *Tractatus octo...*, 64-92. Citarem la versió toscana (i la grega) segons l'edició de NADAL/BATLLORI.

81. ARNAU DE VILANOVA, *Per ciò che molti...*, 79/206-208.

82. Mt XVIII, 7: «Vae mundo a scandalis! Necesse est enim ut veniant scandala: verumtamen vae homini illi, per quem scandalum venit».

83. *Επειδήπερ πολλοὶ ἐπιθυμοῦσιν εἰδέναι*, ed. J. NADAL, 78/248-250. La traducció al català és del mateix Joan Nadal (79, nota 20).

condemna per a aquells que pequessin», no ha quedat desmentida pels textos bíblics al·legats pels signants de la sentència. Que Arnau de Vilanova no negava la possibilitat de la condemna eterna de l'infern, els inquisidors creien saber-ho prou bé, perquè, recordem-ho, havien condemnat la *Lliçó de Narbona* (cf. *supra*, III), per la raó (entre d'altres) que Arnau hi afirmava que «totus populus christianus ducitur in infernum».⁸⁴ Semblantment, proscriuen l'*Ad priorissam, vel de caritate*, perquè Arnau de Vilanova hauria dit que tots els claustrals actuen sense caritat «et damnantur».⁸⁵ En què quedem, doncs? Sembla tenir tota la raó del món Raoul Manselli quan a propòsit d'aquest text constata que els inquisidors donen a les paraules d'Arnau de Vilanova «un senso que non avevano» i parla del «malanimo dell'Inquisizione».⁸⁶

XI. *Alia informatio beguinorum*, amb l'incipit «Als cultivadors de la evangelical pobrea», perquè «dampnat omnes scientias praeter theologiam».⁸⁷ El text que d'alguna manera serví de base als autors de la sentència fou sens dubte:

«no volem estudiar en scièncias philosophicals o seglars, ne en les tradicions o doctrines o ensenyament de Déu; res escrutar o enquerre per investigació o ensercament d'umana subtilitat [...] volem en les dites ciències ésser no tan solament rudes e ydiotes, mas encara cechs per tal que re d'aytal lum e nós no veygam, e encara sorts, no tan solament a dissimular nostres ontres e nostres blasfèmies, mas encara a no oyr disputacions o lissons d'aytals coses [...] e volem no tan solament ydiotes, mas encara foyls ésser reputats en remembransa de la passió de nostre Déus Jhesucrist, per tal que ayam la saviea de Déu e no d'aquest món, magerment con moltes veus en sermons aiam oÿt preÿcar que crestià en quant crestià res às no deu fer, mas seguir Jhesucrist als més que porà en exemples e en sa doctrina e sos enseyamens, e que les philosophicals envestigacions no són pròpies dels crestians, ans són comunes a tots lo [*sic*] infeels».⁸⁸

Arnau defensa i justifica les opcions dels beguins. La repetició del verb «volem» limita l'abast de les afirmacions a un àmbit purament personal. No hi ha cap «condemna»: potser la frase que més se li podria assemblar seria la que afirma «que les philosophicals envestigacions no són pròpies dels crestians, ans són comunes a tots lo [*sic*] infeels», però, àdhuc en aquest cas, no es tracta d'un judici de valor sinó d'una constatació fàctica difícilment qüestionable.

84. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 286.

85. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 286.

86. Raoul MANSELLI, *La religiosità d'Arnaldo da Villanova*, 38.

87. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 288.

88. ARNAU DE VILANOVA, *Alia informatio beguinorum*, 71/490-72/496, 72/509-517, 72/521-73/536 (ed. Josep PERARNAU I ESPELT, *L'«Alia informatio beguinorum» d'Arnau de Vilanova* [Studia, textus, subsidia, II], Barcelona, Facultat de Teologia, 1978).

Els inquisidors no són de cap manera fidels als textos arnaldians.⁸⁹ I tampoc no varen entendre que no només no volien estudiar «sciències philosophicals», sinó tampoc teologia («tradicions o doctrines o ensenyament de Déu»). Per quina raó la teologia havia d'ésser una excepció?

XII. Els libels que comencen amb les paraules: «Davan vos senyor en Jacme per la gràcia de Déu Rey Daragó propòs yo Maestro [sic] A.»; «Cant fyu Avynuó»; «Entès per vostres paraules», i la intitulada *Responsio contra Bn. Sicardi*, perquè en totes elles «de propinquo adventu Antichristi, et determinato tempore finis mundi temerarie et erronee locutus est contra Scripturam et doctores ejus sive expositores, et in quibusdam quae in hiis libellis dixit, jam aparuit falsus denunciator».⁹⁰

El primer *incipit* coincideix pràcticament amb el de la *Confessió de Barcelona*, que fa: «Davant vós, molt alt e clar senyor En Jachme, per la gràcia de nostre senyor Jesuchrist rey de Aragó»;⁹¹ el segon és el del *Raonament d'Avinyó*: «Quant fuy en Aviyon»; i el tercer és el ja esmentat de l'obra perduda *De fine mundi* (cf. *supra*). L'obra esmentada en quart lloc, aquesta no amb l'*incipit* sinó amb el títol, *Responsio contra Bn. Sicardi*, tampoc se'n ha conservat. Haurérem de limitar-nos, doncs, a confrontar el text de la sentència amb les dues primeres obres, la *Confessió de Barcelona* i el *Raonament d'Avinyó*.

Efectivament, la *Confessió de Barcelona* diu:⁹²

«confés haver scrit que'l temps del damunt dit enemich serà de infra aquest centenar que ara corre».

89. Josep PERARNAU I ESPELT, *L'«Alia informatio beguinorum»...*, 74, fa l'observació següent: «Pensar que la doctrina d'Arnau resultava afectada per la proposició “damnat omnes scientias praeter theologiam” només demostra dues coses a càrrec dels inquisidors: la primera que a l'hora de condemnar no miraven massa prim, car la fórmula que acabem de recordar no és pas un model de fidelitat al pensament d'un autor que hom vol condemnar; segona, que segurament ni tan sols van entendre el que Arnau realment deia. Els qui partien del pressupòsit que Aristòtil encaixava, gairebé de manera perfecta, amb la fe cristiana i en feien un aiguabarreig al qual donaven el nom de teologia, ni tan sols entenien que hom no pogués estar d'acord, no ja amb el resultat de l'operació, ans amb els mateixos pressupòsits».

90. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 288.

91. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes. Volum 1: Escrits religiosos*. A cura de Miquel BATLLORI. Pròleg de Joaquim CARRERAS I ARTAU (Els Nostres Clàssics, A, 53-54), Barcelona, Editorial Barcino, 1947, 101/12-14. Cf. Jaume MENSA I VALLS, *La vernacularització al català de textos profètics, bíblics i teològics en la «Confessió de Barcelona» d'Arnau de Vilanova*, 45-56 dins *El saber i les llengües vernacles a l'època de Lluï i Eiximenis. Estudis ICREA sobre vernacularització*. Edició d'Anna Alberni, Lola Badia, Lluï Cifuentes, Alexander Fidora (Textos i Estudis de Cultura Catalana, 170), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012.

92. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes. Volum 1: Escrits religiosos*. A cura de Miquel BATLLORI. Pròleg de Joaquim CARRERAS I ARTAU (Els Nostres Clàssics, A, 53-54), Barcelona, Editorial Barcino, 1947, 110/17-19.

En el *Raonament d'Avinyó* llegim:⁹³

«en aquest centenar que ara corre, del qual són ja passats quayx ·IX· anyns, finirà lo món, en aquel an e en aquel dia que Déus sab; e que lo major Antichrist qui ésser deu aurà complit son cors d'enfra los primers ·XI· anyns d'aquest centenar»

El text de la sentència condemnatòria és molt genèric. No diu quin és l'opuscle ni què hi va afirmar Arnau de Vilanova, de tal manera que pogués ésser titllat pels signants de la sentència de «falsus denunciator».⁹⁴ En totes dues obres, certament, Arnau de Vilanova anuncia la vinguda més o menys propera de l'Anticrist. En el *Raonament d'Avinyó* hi ha també una referència a la fi del món per al segle XIV, però en canvi en la *Confessió de Barcelona* no surt per a res aquest tema. A un càlcul que preveu el seu resultat per abans d'un segle (sense possibilitat de concretar més) li escau l'expressió «determinato tempo-

93. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes. Volum 1*, 169/14-19.

94. Potser els inquisidors es refereixen a la frase de la *Confessió de Barcelona* (ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, 137/6-13), segons la qual els falsos religiosos seran vençuts per un papa espiritual i un vicari seu abans de deu anys, és a dir, de l'any 1315, any que en la data de la sentència ja ha passat i per tant Arnau ja seria «falsus denunciator»: «Encara confés haver scrit que les lagostes damunt dites entre ·x· anyns seran caçades e gitades de tot lo poble dels christians, axí que en neguna part no gosaran aparèixer. Car, segons que és scrit en les revelacions damunt dites, Déu labores trametrà als christians pastor e vicari seu qui açò complirà, e refermarà la veritat e la quaritat del christianisme». D'entre les referències arnaldianes al papa espiritual, aquesta sembla la més concreta i la que podria donar base a l'afirmació de la sentència. Si Arnau de Vilanova hagués identificat sense cap mena de dubte aquest papa espiritual amb Climent V, mort Climent V sense haver portat a terme els plans previstos per Arnau, també tindria sentit l'acusació. Però els textos d'Arnau en aquest sentit no són clars, suggereix més que no pas afirma detalladament. En la *Informació espiritual* (ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes. Volum 1*, 241/29-241/8), Arnau diu a Frederic de Sicília: «E, oltra aquests béns, venrrà'n un altre, que serà compliment de tot açò: quar totes les revelacions divines denuncien que, sopte que aytal príncep serà entre cristians aparegut, aquell an matex, sie natural o emergent (quar açò no determenen), susc[i]tarà Déus en terra un papa spiritual, que vol dir pur a[postòlic], qui ab aytal rey porgarà tot crestian[i]sme, e tornarà'l universsalment a la veritat primera, ço és, de Jesuchrist e dels apòstols». El rei és sens dubte Frederic de Sicília i el papa podria ésser Climent V. Al mateix Climent V, en el *Raonament d'Avinyó* (ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes. Volum 1*, 217/9-19), li diu: «Encara, per tal que pus diligents siats a promoure aquesta veritat, vos faz saber que les revelacions divines dien que la denunciació damunt oйда farà fer Déus altra vegada [Arnau li acaba d'explicar que ell mateix ja l'havia fet a Bonifaci VIII i a Benet XI], axí com per terça monició, a la Seylla apostòlica. E d'açò só cert, mas per qui, o en qual loc, o cant, no-u sé; mas bé sé que, si la terça denunciació menyspreen, Déus començarà, en l'an segos après, fer en ells, e en lurs pilars terribles juhiis, dels quals d'orient entrò en occident se maraveyllaran totes gentes». Per a les esmentades «revelacions divines», especialment la «revelació de sent Ciril», vegeu el meu *Les obres espirituals d'Arnau de Vilanova i la «revelació de sent Ciril» («Oraculum angelicum Cyrilli»)*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», 28 (2009), 211-263, concretament 241-242.

re»?⁹⁵ Els signants de la sentència no indicaren els «doctores sive expositores» presumptament contraris a les tesis arnaldianes, en canvi, Arnau de Vilanova, en la *Confessió de Barcelona*, dedica vuit pàgines a concretar i exposar quines autoritats abonen les seves tesis.⁹⁶

3. CONCLUSIONS

1. La sentència de Tarragona de 1316 és de fet el darrer acte d'un llarg procés històric que va començar arran dels fets de París de 1299.⁹⁷ A partir d'aquesta data i fins al 24 d'agost de 1305, és a dir, el dia en què Climent V

95. Segurament, aquesta manca de concreció de l'error d'Arnau de Vilanova en la sentència de Tarragona és el motiu que empenyé l'Inquisidor Eimeric a redactar de la manera següent el resum d'aquest «error arnaldià»: «Quintusdecimus error et falsitas est quod anno ab incarnatione Domini MCCCXXXV esset mundi finis totaliter», NICOLAI EIMERICI, *Erroris Arnaldi de Villanova*, 265, *Directorium inquisitorum*, Roma, 1587. Eimeric ha extractat els errors de la sentència, però aquest darrer error sembla que no l'ha entès o no hi ha trobat sentit. Si aquest any (1335) realment fos l'al·ludit pels signants de la sentència, com podrien dir, abans d'acabar el 1316, que Arnau de Vilanova ja és un «falsus denunciator»? D'on ha tret Eimeric aquest any (1335)? No sembla que en les obres autèntiques d'Arnau de Vilanova hi hagi cap fonament per fer-ho, més aviat nega aquesta possibilitat. Fins i tot confonent els anys de la manifestació de l'Anticrist amb els de la fi del món, hom no pot arribar a aquesta conclusió. Una possible font d'Eimeric podria ésser la pseudoarnaldiana *Expositio Apocalypsis*. Efectivament, l'autor d'aquesta obra preveu la data de la manifestació de l'Anticrist (no la de la fi del món com diu Eimeric) per a l'any 1332 (que obté de sumar el número de la «bèstia», el 666). Cf. ARNALDI DE VILLANOVA, *Expositio super Apocalypsi*. Cura et studio Ioachimi CARRERAS I ARTAU, coöperantibus Olga MARINELLI MERCACCI et Iosepho M. MORATÓ I THOMAS (Corpus Philosophorum Medii Aevi, Arnaldi de Villanova, Scripta Spiritualia, I), Barcelona, Union Académique Internationale, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1971), 177/270-290. Concretament, 177/282-285, afirma: «Cum igitur sexcenti sexaginta sex sint medietas mille trecentorum triginta duorum, aperte docetur hic quod, quando divulgatio Christi curret in isto numero annorum, tunc divulgabitur Antichristus». I si com sembla entre la manifestació pública de l'Anticrist i la vida pública de Jesucrist hi ha una correspondència, a la data de 1332 hi hem de sumar tres anys més, i així obtenim l'any 1335. Sobre el calcul apocalíptic de l'*Expositio Apocalypsis*, vegeu el meu *Sobre la suposada paternitat arnaldiana de l'«Expositio super Apocalypsi»: anàlisi comparativa d'alguns temes comuns a aquesta obra i a les obres polèmiques d'Arnau de Vilanova*», dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XIII (1994), 144-148. Hom trobarà un estat de la qüestió sobre l'autoria de l'*Expositio Apocalypsis* en l'article següent: Jaume MENSA I VALLS, Joan REQUESENS I PIQUER, *Arnau de Vilanova: herència de cent vint-i-cinc anys d'estudis*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXV (2006), 535-536.

96. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes. Volum 1: Escrits religiosos*. A cura de Miquel BATLLORI. Pròleg de Joaquim CARRERAS I ARTAU (Els Nostres Clàssics, A, 53-54), Barcelona, Editorial Barcino, 1947, 110/19-118/20.

97. Per a una presentació global de la polèmica escatològica: el context històric, els personatges, les obres, però sobretot els arguments i les argumentacions, vegeu el meu *Les raons d'un anunci apocalíptic. La polèmica escatològica entre Arnau de Vilanova i els filòsofs i teòlegs professionals (1297-1305): anàlisi dels arguments i de les argumentacions* (Col·lecció Sant Pacià, 61), Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, 1998. El lector interessat hi trobarà bibliografia.

reservà a la Santa Seu l'examen i el judici de les obres arnaldianes, els teòlegs professionals (els professors de París primer i els dominics Bernat de Puigcerçós, Joan Vigorós i Martí d'Ateca, després) combaten doctrinalment i amb iniciatives legals les posicions d'Arnau de Vilanova. En vida d'Arnau de Vilanova i de Climent V els teòlegs professionals adversaris d'Arnau no se'n van sortir. Morts Arnau i sobretot Climent V, el seu protector, sota el pontificat de Joan XXII arriba el moment propici per a una sentència condemnatòria. La sentència, certament, fou recorreguda i protestada pels marmessors d'Arnau, però aquestes accions no tingueren conseqüències.

2. Els signants (és a dir, els autors) de la sentència examinen i condemnen tesis d'obres que Arnau de Vilanova havia presentat en audiència pública al papa Climent V, que el papa havia acceptat i se n'havia reservat l'examen i el judici, no només per a ell sinó per a la Santa Seu («recipiebat ea et examini ac iudicio suo et sedis apostolice reseruabat», transcriu el notari, cf. *supra*, Vat. Lat 3824, f. 260d), i que, per tant, estaven sotmeses a l'examen de la Santa Seu. És el cas de l'*Apologia...* i la *Prima denunciatio Gerundensis*. No hauria estat més convenient, des del punt de vista de la correcció del procés,⁹⁸ deixar de banda aquestes dues obres? En utilitzar-les, els signants de la sentència s'exposen a al·legacions i protestes (com les que de fet presentaren els marmessors), ja que, efectivament, no hi ha cap mena de dubte que aquestes obres sí que resulten afectades per la reserva papal. El procés, podien dir els marmessors, «fuerit juri contrarius et a non suo iudice factus», i podien citar a continuació tot un reguitzell de cànons al seu favor.⁹⁹ Només ens expliquem aquesta relliscada processal per la precipitació amb què varen actuar els signants de la sentència.

98. Recordem, però, que el procés inquisitorial era sumari, «simpliciter et de plano, sine strepitu et figura iudicii», amb l'únic condicionament de ser fidel a la veritat dels fets. Cf., per exemple, *Sextus Decretalium*, liber V, tit. II, cap. VIII/3 (Emil FRIEDBERG, *Corpus Iuris Canonici*. II, *Decretalium collectiones*, Leipzig 1879, col. 1072). El lector interessat trobarà més indicacions en l'article de Josep PERARNAU I ESPELT, *Problemes i criteris d'autenticitat d'obres espirituals atribuïdes a Arnau de Vilanova*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XIII (1994), 96, nota 242.

99. Roc CHABÀS, *Arnaldo de Vilanova y sus yerros teológicos*, 377: «Unde cum predictus processus, si quis factus fuit contra opera dicti magistri Arnaldi, fuerit juri contrarius et a non suo iudice factus, cum stimare super fide vel questione fidei ad solum Christi Vicarium et successorem beatri Petri pertineat, idest ad Summum Pontificem, ut legitur in corpore *Decretorum*, ·xx^a··iii^a·, questione prima, ·c· *Quotiens*; et notatur expresse ·lxxx·· distinctione [*sic*: distinctio·ne], ·c· ·ii^o·; et causa fidei inter majores causas connumeretur quas summus pontifex sibi specialiter reservavit, ut predicta leguntur *Extravag. De translat. Episcopi vel electi*, ·c· ·primo·; *Extrav. De officio legati*, ·c· *Quod translationem*; *Extrav. De baptismo et ejus effectu*, ·c· *Majores*, cum multis aliis et similibus». Cf. també Mateu RODRIGO LIZONDO, *La protesta de Valencia de 1318*, 259-263. En conseqüència amb aquesta argumentació, Roc Chabàs (p. 368) sostenia que Arnau de Vilanova «no fue un hereje formal»; i Mateu Rodrigo qualifica la línia argumental dels marmessors d'«irreproachable» (p. 247).

3. Els signants de la sentència condemnen tesis, no d'una obra (*editio*), sinó d'una lletra personal, l'*Epistola ad Iacobum regem II*, que anomenen libel o tractat, però que de cap manera ho és.¹⁰⁰ Tant les dues obres arnaldianes esmentades en el punt anterior com aquesta lletra foren escrites en llatí i de cap manera podien «perducere ad errorem» cap home o dona simple.

4. Els signants de la sentència atribueixen dues tesis a una obra (*Lliçó de Narbona*) que són extreptes *ad litteram* d'una lletra també condemnada (l'*Epistola ad Iacobum regem II*). I quan s'ocupen d'aquesta lletra no diuen res d'aquestes tesis. Dels signants d'un text jurídic de conseqüències tan greus hom esperaria més rigor i més cura.

5. Els signants de la sentència condemnen frases bíbliques (o paràfrasis) pensant que estan condemnant tesis arnaldianes. Si a la Bíblia podem llegir frases com «misericordiam uolui et non sacrificium» (Os, VI, 6) o «diligere proximum tamquam se ipsum, maius est omnibus holocaustis et sacrificiis» o sobretot «facere misericordiam et iudicium magis placet Domino quam uictime» (Pro XXI,3), com poden els signants de la sentència qualificar la tesi «opus misericordiae plus placet Deo quam sacrificium altaris» de temerària i fins i tot errònia?

6. Els signants de la sentència condemnen conseqüències que es derivarien, segons ells, de les tesis arnaldianes, o expressions sintètiques, però que no són afirmacions que es puguin trobar *ad litteram* en les obres d'Arnau de Vilanova. És el cas per exemple de les conclusions segons les quals «non sit gratia in tota Ecclesia militante» i «tota Ecclesia militans dampnetur» que els autors de la sentència projecten a la *Lliçó de Narbona*.

7. Els signants de la sentència utilitzen un vocabulari poc rigorós, inadequat per a un escrit jurídic: fórmules com [Arnau] «damnat» («damnat totam Ecclesiam», «damnat omnes scientias», per exemple), què signifiquen exactament quan es refereixen a una persona particular? Expressions com, per exemple i entre d'altres, «videtur esse», «videtur annuere», «videtur quod»,¹⁰¹ són enllaços lògics prou fermes per fonamentar una sentència condemnatòria com la que varen emetre i de conseqüències tan negatives?

8. Els signants de la sentència tergiversen amb coneixement de causa el sentit d'algunes afirmacions d'Arnau de Vilanova, com per exemple la relati-

100. És a dir, la núm. 72 de l'inventari de Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 272; edició d'Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents...*, I, 42-44.

101. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 285 (bis) i 286.

va a l'oracle de Ciril. A continuació de la tesi que condemnen, Arnau de Vilanova explica com s'ha d'interpretar aquesta afirmació. Els autors de la sentència no només no la tenen en compte, sinó que interpreten l'afirmació d'Arnau de Vilanova contra la seva pròpia explicació. Un cas semblant és el de la generalització de l'*omnes/tucty* de l'*Ad priorissam, de caritate*: l'interpreten de la pitjor manera possible.

9. Els signants de la sentència converteixen l'expressió i la justificació d'unes opcions personals en uns judicis universals vàlids per a tothom. Que una persona no vulgui estudiar no significa de cap manera que condemni absolutament l'estudi. Afirmar «no volem estudiar» no comporta necessàriament condemnar «omnes scientias».

10. Els signants de la sentència no varen entendre el pensament d'Arnau de Vilanova, què era per a ell el cristianisme, la teologia, la fe; quins eren els límits de la raó humana i quines les seves possibilitats de coneixement. S'agafen a allò que els sembla més condemnable de les obres d'Arnau de Vilanova sense preguntar-se si realment ho han entès bé.

11. Els signants de la sentència no fan ni un sol esment al dret canònic. Enlloc no estableixen els fonaments de dret sobre els quals s'assenta la seva sentència. Quina diferència respecte de la *Protesta* contra aquesta sentència presentada per Ramon Conesa davant el bisbe de València! En un paràgraf fa esment als diversos cànons del dret canònic contraris a la sentència.¹⁰²

* * *

En síntesi, la sentència de Tarragona de 1316, sembla un cúmul de despropòsits. Els errors comesos pels seus autors (condemnar obres arnaldianes que sense cap mena de dubte estaven reservades a la Santa Seu, atribuir tesis a unes obres que en realitat són d'altres obres, condemnar textos bíblics) fan pensar que varen actuar precipitadament, sense un temps suficient d'estudi de les obres arnaldianes. El text de la sentència està poc treballat jurídicament, redactat amb poca cura, sense indicar els fonaments de dret. El fet que la sentència arribés en situació de Seu vacant a Tarragona i només dos mesos després d'haver estat coronat el nou papa Joan XXII (pontificat que representà un punt d'inflexió en el capteniment de la Santa Seu davant els corrents espiritualistes), fa pensar que els signants de la sentència volien aprofitar, sense perdre gens de temps, un moment que creien oportú. Des del punt de vista material, la majoria de les tesis condemnades no es corresponen amb els tex-

102. Cf. nota 99.

ros arnaldians: en són síntesis o conseqüències poc objectives i equànimes, les tergiversen. Els signants de la sentència no són fidels als textos arnaldians. Sembla que hi ha una clara voluntat de condemnar les obres arnaldianes, ni que sigui pel mètode de fer-li dir allò que no diu.

APÈNDIX

PRECISIONS SOBRE LA DATA

I ELS AUTORS DE LA SENTÈNCIA DE TARRAGONA DE 1316

D'una lectura atenta del text de la sentència de Tarragona de 1316, contrastada amb el *modus operandi* seguit en un procés inquisitorial,¹⁰³ n'obtenim la informació següent sobre el mateix procés seguit, llur cronologia i llurs autors:

a) Jofre de Cruïlles, «Praepositus Terraconae, [gerens] vices Tarraconae Archiepiscopi Sede vacante»,¹⁰⁴ havent-li arribat a oïda per diverses fonts que Arnau de Vilanova hauria escrit molts tractats que contenen heretgies, errors, afirmacions temeràries, falses o dubtoses sobre la fe, i per tal d'evitar que es difonguin entre el poble fidel (laics i clergues), «studuimus quod possemus praedictis erroribus adhibere, cum ad hoc teneamur, remedium opportunum» (284). Jofre de Cruïlles és formalment qui pren la iniciativa, doncs, del procés inquisitorial.

b) Amb aquesta dita finalitat, Jofre de Cruïlles crida Joan de Llotger, «Inquisitor haereticae pravitatis in regnis et dominio Domini Jacobi, illustris Regis Aragonum» (288), i ambdós conjuntament deliberen i decidexen la manera de procedir en aquest cas. A partir d'aquest moment actuaran conjuntament («ambo simul»).

103. Vegeu l'estudi i l'aplec documental de Josep PERARNAU, *El procés inquisitorial barceloní contra els jueus Janto Almuli, la seva muller Jamila i Jucef de Quatorze (1341-1342)*, dins «Revista Catalana de Teologia», 4 (1979), 309-353, en el qual gràcies a l'anàlisi del procés inquisitorial esmentat en el títol, conservat sencer, l'autor reconstrueix detalladament les fases i l'estructura processal d'una causa d'inquisició.

104. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 283. En endavant citarem el text de la sentència indicant només el número de la pàgina entre parèntesis. Estem convençuts que un estudi sobre les persones que d'una o altra manera varen intervenir en aquests procés inquisitorial, i especialment sobre la relació que van mantenir amb Arnau de Vilanova, aportaria informacions significatives. Jofre de Cruïlles havia estat i era un estret col·laborador de Jaume II; fou també abat de Foix; Joan de Llotger professà al convent de Santa Caterina de Barcelona, ocupà diversos càrrecs a l'interior de l'Orde de Predicadors i fou Inquisidor general de la Corona d'Aragó. Sobre Jofre de Cruïlles, vegeu Josep PERARNAU, «Introducció» dins el volum V dels *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia* (en procés de publicació).

c) D'acord amb el dret canònic i per tal de procedir amb la major seguretat possible, Jofre de Cruïlles i Joan de Llotger criden diversos «vivos [*sic*: viros] venerabiles, et discretos et litteratos religiosos» (284), als quals fan l'encàrrec d'examinar els errors i les temeritats que hi pugui haver en les obres d'Arnau de Vilanova («quibus commissimus quod diligenter examinarent errores et temeritates, qui continebantur in dictis tractatibus et libellis», 284). Aquesta comissió era formada per vuit membres: Bernat Domènec (lector dels frares predicadors de Barcelona), Pere Tomàs (lector dels frares menors de Barcelona), Bernat del Pi (lector dels frares predicadors de Lleida), Arnau de Canelles (lector franciscà), Bernat Simó (lector dels frares predicadors de Tarragona), Guillem Ça Roca (lector dels frares menors de Tarragona), Jaume Ricard (cistercenc, lector al monestir de Poblet) i Ramon Otger (cistercenc, lector al monestir de Santes Creus). Tots els membres eren «lectors» i pertanyien a ordes religiosos: tres dominics, tres franciscans i dos cistercencs.

d) El dissabte dia 6 de novembre de 1316, «in Capitulum canonicorum Terraconae ecclesiae» (284-285), l'esmentada comissió exposà els resultats del seu examen. Amb els membres de la comissió presents i amb l'assistència de diversos teòlegs (el nom i el càrrec dels principals consta tot seguit),¹⁰⁵ Jofre de Cruïlles i Joan de Llotger, d'acord amb els motius que varen inspirar el procés, «de consilio et expresso assensu omnium praedictorum libellos et tractatus qui inferius continentur duximus sententialiter condemnandos» (285). En conseqüència, «dictus Praepositus et dictus Inquisitor dampnamus, reprobamus ac sententialiter condemnamus libellos sive tractatus dicti magistri Arnaldi per ordinem qui secuntur» (285). I a continuació ve la llista de les obres i les tesis condemnades. El dia 6 de novembre, doncs, no és la data de la sentència sinó el dia que la comissió d'experts exposà el seu *consilium* i aquest fou assumit pel Prepòsit i l'Inquisidor.

e) El dilluns dia 8 de novembre, Jofre de Cruïlles i Joan de Llotger promulguen la sentència. Reconstrueixen tot el procés seguit fins aquest moment i afegeixen: «nolentes a predictorum sapientium consilium declinare, immo adhaerere eis potius» (288), «sententialiter condemnamus omnes praenominatos libellos» (288) (és a dir, les del *consilium*) i estableixen l'obligació que les persones que tinguin alguna obra d'Arnau de Vilanova els l'han de presentar abans de deu dies després d'ésser publicada la sentència.¹⁰⁶ El dia 8 de

105. El principal d'aquests personatges i esmentat en primer lloc és Jaume Alamany, Provincial dels dominics de la Província d'Aragó.

106. En el cas dels ciutadans de Tarragona els deu dies comencen a comptar el mateix dia 8 de novembre; en el cas dels altres llocs de la província (eclesiàstica) de Tarragona (és a dir, en aquell moment, quasi tota la Corona d'Aragó), el dia en què la sentència fos publicada en aquell lloc. Qui tingui obres d'Arnau de Vilanova i no les presenti, serà excomunicat. Si algú

novembre és, doncs, la data de la promulgació de la sentència («Lata haec sententia in Capitulo Sedis Terraconae, dia lune ora tertiae quae fuit sexto idus novembris, anno Domini millesimo trecentessimo sextodecimo», 289). A continuació, consten els testimonis presents a l'esmentat acte de publicació de la sentència. Sembla que hi assistí una gran gernació («maxima multitudo», 289). La sentència fou signada i segellada per notari públic.¹⁰⁷ I les obres devien ésser cremades. L'espectacle no podia fallar.

Resumint: el prepòsit, prebost, paborde o vicari general de la diòcesi de Tarragona en seu vacant, Jofre de Cruïlles, i l'inquisidor general Joan de Llotger instruïren (a petició del primer) el procés inquisitorial i en publicaren solemnement la sentència final el dilluns dia 8 de novembre de 1316. En són, pròpiament, els autors. De fet, assumiren els resultats (*consilium*) de la comissió de teòlegs que nomenaren per a estudiar les obres d'Arnau de Vilanova i que foren exposats (i suposadament debatuts) davant les dites autoritats assistides per teòlegs, el dissabte dia 6 de novembre.¹⁰⁸

o algunes persones persisteixen durant un any, l'Inquisidor per a tota Província Tarraconense —i també el Prepòsit per a la diòcesi de Tarragona— «poterit contra tales tanquam contra hereticos procedi secundum legitimas sanctiones» (Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 289).

107. Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova...*, 289: «Sigñum mei Arnaldi Sormat, notarii publici Terraconae pro Arnaldo de Ma[r]torello, notario publico eiusdem, qui praedictis interfui et haec clausi».

108. Així, doncs, afirmacions com «todos los cuales [Prepòsit, Inquisidor, teòlegs de la comissió, teòlegs assessors] ... dieron su dictamen y calificación de las obras de Arnaldo el sábado 8 antes de los Idus de noviembre de 1316» (Marcelino MENÉNDEZ Y PELAYO, *Arnaldo de Vilanova*, 80-81), o «una asamblea eclesial [i més si hom diu que fou «auspiciada por el inquisidor Eymerich»] condena catorce proposiciones arnaldianas» (Francisco J. TARAZONA, *Arnau de Vilanova*, 103), o d'altres per l'estil ben freqüents en la bibliografia arnaldiana, són si més no inexactes.

DE CRONOLOGIA ARNALDIANA, 1297-1305

Els anys 1297-1305 foren segurament els més importants en la biografia d'Arnau de Vilanova, els més importants pels fets que s'hi esdevingueren, i alhora, també segurament, els més complicats perquè s'hi entrelligaren i barrejaren diverses línies de vida i d'activitat del mateix mestre Arnau o de contemporanis que l'afectaren:

1. El camí del *De aduentu Antichristi* – *De tempore aduentus Antichristi*, que implica el creixement de l'opuscle amb la seva segona part i fins i tot amb un afegit polèmic final contra els professors de la Facultat de Teologia de París;
2. El procés 'in causa fidei' o inquisitorial contra l'opuscle acabat d'esmentar i el seu autor per part del bisbat de París;
3. L'ambaixada d'Arnau de Vilanova davant el rei de França sobre temes de veïnatge entre Catalunya i França, sobretot entorn la possessió fàctica i la sobirania damunt la Val d'Aran;
4. L'absència del rei Jaume II amb motiu del doble viatge per mar al sud d'Itàlia (15-XI-1296 a 24-IV-1297; i 1-VII-1298 a 3-X-1299).

La implicació de cada un d'aquests temes en la biografia d'Arnau de Vilanova, no segueix la seqüència en què han estat col·locats en les línies anteriors, ans la que aleshores imposà la dinàmica de la vida. I en començar l'estudi de la seva cronologia, aquesta es podria presentar de la següent manera:

I. Resum inicial de cronologia arnaldiana, 1297-1305

- 1297. Redacció del *De aduentu Antichristi*
- 1296-1297. Primera anada de l'estol marítim de Jaume II al sud d'Itàlia
- 1298-1299. Jaume II de Mallorca confirma a París el pas de l'autoritat damunt la Val d'Aran de les mans de França a les seves.
- 1299, Primavera: El nostre Jaume II nomena ambaixadors davant el papa Bonifaci VIII (Jofre de Cruïlles) i davant el rei de França, Felip IV (Arnau de Vilanova).
- 1299. Juliol 4-5. Victòria del nostre rei, Jaume II, en la batalla naval del cap d'Otranto. Surten de Barcelona els dos ambaixadors acabats d'esmentar. El seu fill, infant Pere, diu que hi resultà ferit.
- 1299. Agost(?): Arnau de Vilanova arriba a París, amb un full de ruta que exposa els tres temes a tractar amb el rei de França (FINKE, A. A., I,

- 452), fa les primeres gestions diplomàtiques i n'informa el nostre rei, Jaume II.
1299. Agost-Setembre (?). Arnau de Vilanova lliura un exemplar del *De aduentu Antichristi* al Cancellier de l'Estudi de París; aquest exemplar desencadenarà procés inquisitorial a l'autor.
1299. Desembre, entorn el 20: Acabades les gestions diplomàtiques, Arnau de Vilanova s'acomiada per primer cop del rei de França, i decideix marxar el matí del 26 del mateix mes en direcció a Tolosa de Lenguadoc.
1299. Desembre, 25-26. Iniciat el procés d'inquisició, l'Officialis del bisbat de París, convoca, deté i empresona mestre Arnau de Vilanova.
- 1299, Desembre 26. Dipositades 3.000 lliures, Arnau de Vilanova és alliberat de la presó, amb l'obligació de tornar per al procés inquisitorial
1300. Primer semestre. Mestre Arnau de Vilanova és documentat en llocs diversos de Catalunya i de València.
1300. Agost-setembre. Arnau de Vilanova torna a París; reprèn el procés inquisitorial amb les dues sessions de Saint Denis de Passy, la privada i la pública i solemne, aquesta possiblement celebrada a darrers de setembre o primers d'octubre; el *De aduentu Antichristi* hi és desautoritzat per 'temerari' i cremat.
1300. Octubre 12. Arnau de Vilanova apel·la al papa i s'allibera del procés de París.
1300. Octubre, després del 12: s'acomiada per segona vegada del rei de França i escriu la segona meitat del *De tempore aduentus Antichristi*.
1301. Quart diumenge després de Pasqua. Roma. Sessió pontifícia del procés inquisitorial: el papa confirma la sentència de París: doctrina temerària i opuscle cremat.
1301. Arnau de Vilanova esdevé arquiatra pontifici. En ple estiu redacta el *De mysterio cymbalorum* a La Scurcula, prop Anagni.
1301. Desembre 20. Jaume II li escriu: "...audiuimus vos de Romana Curia advenisse" (AST, XI (1935), 99).
- 1301-1302. Arnau de Vilanova encarrega dotze còpies del *De mysterio cymbalorum* i, acompanyades de carta personal, les envia a institucions i autoritats.
1302. Abril, primers dies: consta que és a Lleida (*ibid.*, 101).
1303. Setembre, 7. Atemptat d'Anagni. Poc després sembla elaborat el Vat., Borgh. 205.
1305. Barcelona. Al palau reial, davant Jaume II pronuncia la *Confessió de Barcelona*
1305. Agost 24. Bordeus. *Praesentatio Burdigaliae* i preparació del Vat.lat. 3824.

Per a un ulterior estudi del tema seria encertat de tenir en compte la bibliografia següent:

II. Sigles i bibliografia

Les següents indicacions bibliogràfiques són extretes de les aplegades dins AVOTHO V, Barcelona 2013, 9-21.

A. A. (I/II o III): H. FINKE, *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II (1291-1327)*, I, Berlín 1908, CXCI i 510 pp.; II, 511-976; III, LX i 584 pp.

AST = "Analecta Sacra Tarraconensia". Barcelona, 1925 ss.

ATCA = "Arxiu de Textos Catalans Antics". Anuari. Barcelona 1982 ss.

AVOMO = "Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia". Barcelona. 1975 ss.

AVOTHO = "Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia". Barcelona. 2004 ss.

De aduentu... / De tempore... = De aduentu Antichristi / De tempore aduentus Antichristi.

Els nostres clàssics = Els nostres clàssics. Obres completes dels escriptors catalans medievals. Barcelona 1925 ss.

Instrumentum alterum... = Instrumentum alterum appellationis magistri Arnaldi de Villanova a processu Parisiensium ad Apostolicam Sedem (ed. PERARNAU, dins ATCA, XX (2001), 377-382).

MARTÍ DE BARCELONA, *Nous documents per a la biografia d'Arnau de Vilanova*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", XI (1935), 85-128.

Michael McVAUGH, *Fouriber documents for the biography of Arnald de Vilanova*, dins "Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinæ Scientiarumque Historiam Illustrandam", 2 (1982), 363-372.

Notificatio... ad regem Francorum... = Notificatio, protestatio ac requisitio ad regem Francorum (ed. PERARNAU, dins ATCA, XX (2001), 382-388).

Tractatus quidam... = Tractatus quidam, in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi de aduentu Antichristi (ed. PERARNAU, dins ATCA, XX (2001), 201-348).

Cal també esmentar la tesi de Stéphane PÉGUIGNOT, *Au nom du roi. Pratique diplomatique et pouvoir durant le règne de Jacques II d'Aragon (1291-1327)* (Bibliothèque de la Casa de Velázquez, 42), Madrid, Casa de Velázquez, 2009 i 642 pp., en particular 221- 251: *Les ambassadeurs du roi: des spécialistes?* Entre els ambaixadors de Jaume II, normalment clergues i juristes, és desconegut de l'autor el cas, sense precedent ni, segurament, repetició, d'Arnau de Vilanova.

Procurant de tenir presents totes les dades cronològiques que actualment són a l'abast de la mà de l'estudiós, intentarem de precisar els esdeveniments que s'anaren seguint amb motiu de la presència de mestre Arnau de Vilanova a París amb tots els fets que l'acompanyaren; per això en les pàgines següents

tractarem del seu nomenament a ambaixador davant el rei de França, de la data del viatge, dels primers passos del procés inquisitorial a càrrec del *De aduentu Antichristi*, de les dificultats crítiques dels documents relatius a la comissió paritària per a la solució dels problemes de veïnatge entre França i Catalunya, del procés inquisitorial de la tardor del 1300, del segon comiat de mestre Arnau davant el rei de França i de la darrera polèmica del mateix mestre contra els professors de París.

III. *El viatge a París i la Victòria d'Otranto: conseqüències cronològiques*

A Otranto, s'encararen dos estols marítims, el del nostre rei Jaume II i el del seu germà Frederic, rei de Trinàcria o de l'illa de Sicília. S'encararen perquè la guerra derivada de les Vespres Sicilianes s'havia pogut acabar amb un Tractat de Pau, el d'Anagni, fruit d'un esforç innegable del papa Bonifaci VIII, a base que tots els implicats en la dita guerra acceptessin i se sotmetessin al mateix principi: el que les situacions dels països implicats modificades per actuacions bèl·liques, havien de tornar a la que tenien abans que esclatés la dita guerra de les Vespres. I així, per posar el cas més important, els croats que s'uniren per a atacar Catalunya o la corona catalanoaragonesa (Santa Seu, França, Regne de Sicília, Regne de Mallorca), es quedaven sense les possessions que havien rebut del papa Martí IV, i, almenys sobre el paper, perdien les terres de la dita corona, parats a Girona; per endavant, Roger de Llúria, enfonsant-los l'estol marí en la batalla naval de les Illes Formigues, els barrà el camí i els tallà la intendència; simultàniament, els tàvecs de Girona ja els havien feta perdre la guerra i els havien obligat a replegar-se, aclaparats per la vergonya i les baixes, a Perpinyà, on fins i tot moriria el rei francès, víctima de les picades deletèries dels dits insectes.

Però els sicilians no volgueren passar per l'adreçador d'aquell principi general, que representava el retorn dels Anjou a la sobirania damunt l'Illa, i seguiren mantenint com a sobirà el darrer plançó del nostre Pere el Gran, Frederic III. La negativa de l'illa de Sicília a sotmetre's al principi general de la Pau o del Tractat d'Anagni, obligà Bonifaci VIII a planificar tota una invasió naval, que ell encarregà al nostre Jaume II, tant en el doble sentit d'assegurar i d'armar el nombre de galeres necessari perquè l'operació fos un èxit i de posar aquell estol naval de reconquesta a les mans del nostre Jaume II, que havia de demostrar la seva acceptació de la Pau o Tractat d'Anagni, sotmetent-se a la voluntat papal, aplicant-la també a casa seva en la zona en la qual no s'havia pogut aplicar: l'illa de Sicília.

Després de llarg temps de preparació, el nostre Jaume II es posava dues vegades al cap de l'estol marítim; la segona fou immediatament després de les Vistes d'Argelers, en les quals els dos Jaumes, el nostre i el de Mallorca i els ambaixadors de França, havien decidit sobre problemes de la Terra Ferma, com per exemple l'autoritat damunt la Val d'Aran en aquells moments.

La trajectòria marina de l'estol del nostre Jaume II el conduí a la costa de Sicília, vora el cap d'Orlando o d'Otranto, el dos de juliol del 1299 (FINKE, A. A., I, 387) i dos dies després s'enfrontaven els dos estols, conduïts pels dos germans, Jaume II nostre i Frederic III de Trinàcria o de l'illa de Sicília. La victòria del nostre fou tan esclatant com dissortada, perquè després de tenir a l'abast de la seva mà la sort del propi germà i la de l'illa i poder fer felíç Bonifaci VIII, al cap de poc el nostre rei no podent pagar en nom del papa ni els acreedors ni els caps de les unitats bèl·liques navals (i per tant, la soldadesca) i empenyut per totes bandes a tornar a casa i a posar-hi la serenor d'un bon govern, ell es decidia a tornar i deixava al papa la feina a mig fer (cosa que a aquest li costaria de perdonar) i posava els peus a la platja de Barcelona a començaments d'octubre del mateix 1299.

Tot allò no hauria tingut cap conseqüència per a la cronologia arnaldiana, si no fos per un detall impensable: el del moment en què la notícia de la dita victòria arribava a Barcelona, que coneixem pel document d'ACA, CRD. 12.253, publicat per FINKE, A. A., III, 83-84: era el 8 d'agost del 1299. I repeteixo que aquesta data no tindria cap repercussió en la cronologia de mestre Arnau de Vilanova, si no fos perquè la documentació dels volums de FINKE ens fa saber que aquells dies entorn la victòria d'Otranto (o de l'arribada de la notícia a Barcelona) coincidiren amb la sortida de Barcelona de l'ambaixador destinat al papa a presentar les decisions derivades de les vistes de Panissars i d'Argelers; l'ambaixador destinat a Roma era l'abat de Foix, Jofre de Cruïlles, el qual havia estat nomenat ambaixador paral·lel a Arnau de Vilanova, aquest destinat al rei de França amb idèntica missió (MCVAUGH, "Dynamis", 2 (1982), 368).

Llegim, doncs, en A. A., I, 84, II, el document que, segons FINKE hauria estat escrit el 13 de juny o el 7 de juliol del 1300, però narra fets almenys d'un any abans, tal com de seguida veurem. Aquest document II en la seva primera part recorda que Jaume II, que semblava no massa convençut de l'eficàcia dels mitjans bèl·lics a l'hora de fer acceptar la pau entre els cinc bel·ligerants (és a dir els quatre aliats: Santa Seu, França, Regne de Sicília i Regne de Mallorca, d'una banda, i Frederic III de Trinàcria o illa de Sicília, de l'altra), hauria suggerit a "lo prior dels Preycadors del couent de Barcelona", enviat a una missatgeria als cinc bel·ligerants acabats de recordar, sembla que immediatament abans que Jaume II amb l'estol marí hagués d'aplicar la violència, "que si a ells [els bel·ligerants] plahia, ne u tenien per bé, que [el prior] anàs en Sicília e sabés ab En Frederich, si volgra ladonchs ne consentria que el rey d'Aragó s'entremetés de tractar pau entre l'esglea e el rey Karles e el dit En Frederich; e con lo dit prior sia tornat de Nàpols e aya dit al rey d'Aragó que el rey Karles no volch que anàs per la dita rahó en Sicília...", l'intent pacífic havia resultat avortat. Però el document continuava fent memòria:

"... e ans que l dit prior fos tornat, lo dit rey d'Aragó agués comanades aquestes mateixes paraules al dit abat [de Foix, Jofre de Cruïlles], que les digués al

papa... emperò sia avis[a]t lo dit abat de dir al papa que, con lo rey d'Aragó dix a ell aquestes paraules, él [l'abat] no sabia encara la victòria, qui era estada ahüda dels enemics en mar, ne sabé puy de gran temps, ans fo partit lo dit abat de la terra del senyor rey d'Aragó. E axí lo dit abat, quan parlarà ab lo papa sobre aquest feyt, parle'n quaix per si mateix, en guisa que no parega que u aya del rey d'Aragó, per ço qu'él [el papa] per la dita victòria no pogués presumir alcuna cosa contrària del dit rey d'Aragó, dién, quaix per si mateix [Jofre de Cruïlles] que si el papa o volia e u manava al dit rey d'Aragó, que ell s'entrametria, tractaria o procuraria de enduir En Frederich a tota aquella via de pau e de composició, que ell pogués. Diga, emperò, lo dit abat que d'açò, segons la sua creensa, lo dit rey d'Aragó no-s entrametria en neguna manera sens especial requesta o manamén del papa" (A. A., I, 84, II).

Prescindint ara de si la cancelleria reial féu un paper gaire galdós en la interpretació d'una frase de Jaume II, que d'una banda fa constar que "lo rey d'Aragó dix a ell aquestes paraules", però de l'altra suggereix a l'abat de Foix que "quan parlarà ab lo papa sobre aquest feyt, parle'n quaix per si mateix, en guisa que no parega que u aya del rey d'Aragó", intentem de col·locar la declaració en el seu moment cronològic. El fragment acabat de transcriure és el que la Cancelleria o el Consell Reial o el mateix rei veié que s'havia de fer arribar a través de l'ambaixador Cruïlles a les oïdes de Bonifaci VIII a fi que no resultessin eixordades per la cridòria anticatalana del partit profrancès o del partit proespanyol en els ambients de cort romana (en tota la documentació sobre aquells moments 'Espanya/espanyol' fa referència a Castella i en els *Acta Aragonensia* de FINKE, més d'una vegada nosaltres encara som qualificats de 'francs'), la dita cridòria estava repetint una i mil vegades que Jaume II havia enganyat el papa perquè tota la parafarnàlia de l'estol naval no passava d'ésser un tapabruts per salvar el cap al germà Frederic III. D'ací venien les indicacions per a l'abat de Foix sobre què havia de dir, quan ho havia de dir i com ho havia de dir. I, no cal dir (se sobreentén) que havia d'insistir en la veritat d'aquell moment en què, com que la gent, la de l'estol naval i la d'ací que havia bestret material i diners amb l'esperança segura de cobrar, exigien ésser pagats, o se n'anava de l'estol naval i es passava als sicilians, que pagaven, o se n'anaven a veremar pels vinyets de capitals i viles de Sicília a cobrar el jornal al vespre de cada dia de treball, o en les terres d'ací s'esgargamellaven exigint que se'ls paguessin les factures, tal com deixa ben clar la lletra escrita en aquell moment pel vescomte de Cardona al rei. Per A. A. I, 78, sabem que pels mesos de febrer-març del 1300 molts de l'estol marí d'Otranto encara no havien cobrat.

Enmig d'aquests problemes d'economia i d'alta política, el fet ben documentat en el fragment transcrit és que Jofre de Cruïlles, abat de Foix i en aquells moments ardiaca de Tarragona, ja era "partit lo dit abat de la terra del rey d'Aragó", abans no li arribés la notícia de la victòria del Cap d'Otranto, notícia que, com sabem per A. A., III, 83-84 i ACA, CRD 12.253, arribava a Barcelona el 8 d'agost del 1299. No crec equivocar-me de gaire, si m'atre-

veixo a formular la hipòtesi que Jofre de Cruïlles hauria emprès viatge cap a Roma durant el mes del juliol del 1299; i que, sense gaire diferència, també hauria emprès el seu cap a París, mestre Arnau de Vilanova, atès el paral·lelisme entre les dues ambaixades i l'exigència diplomàtica que ambós destinataris, papa i rei de França, fossin informats simultàniament, ni que només fos a fi d'evitar que un dels dos s'assabentés de l'afer per notícies que li arribaven de l'altre destinatari.

La datació de la sortida dels dos ambaixadors a les respectives capitals durant el mes de juliol del 1299 (potser la segona quinzena del mes), també és important perquè permet de datar amb precisió o aproximació alguns dels esdeveniments d'aquells anys, que, de més a més, ens permeten de resseguir la trajectòria de les decisions polítiques, a les quals estigué vinculat l'ambaixador a París, Arnau de Vilanova:

1297 desembre 31. Panissars:

Fins aleshores, la Val d'Aran seguia ocupada militarment per França. A fi de desencallar l'aplicació del Tractat d'Anagni, amb la restitució de les Illes Balears i Pitiüses al rei feudal de Mallorca, França envia uns ambaixadors, que el dia 30 de desembre, trobant-se a Panissars (cementiri dels francesos morts en llur Croada contra Catalunya), proclamaren que el rei de França estava d'acord a posar punt final a l'ocupació militar francesa de la Val d'Aran. Calia posar-se d'acord entorn la nova situació alternativa.

1298 juny 20-30. Argelers:

Jaume II, rei de la Corona, i Jaume II, rei feudal de Mallorca, amb els ambaixadors de França, decideixen que la Val d'Aran seria col·locada en mans del papa en qualitat de segrest, i que aquest n'encarregaria l'efectivitat al rei feudal de Mallorca.

1298-1299, Cap d'Any. París:

El pas de l'autoritat damunt la Val d'Aran de les mans del rei de França a les del rei feudal de Mallorca, demanava contactes entre aquests dos; el mallorquí anà a París: féu constar que el seu nebot, Jaume II, sobirà de la Corona, li havia tornat les illes a plena satisfacció d'ell, rei feudal de Mallorca; també proclamà la certesa, per allò que sabia des de casa del seu pare, Jaume I el Conqueridor, que, abans de la Guerra de les Vespres Sicilianes la Val d'Aran pertanyia a la sobirania de la Casa de Barcelona (WILLEMSSEN, 153, nota 30).

1299. Primer semestre. París o Regne de Mallorca:

a) Jaume II de Mallorca informa per lletra no sé si encara escrita des de París o ja tornat al Regne de Mallorca (Montpeller? Perpinyà?), el seu nebot, Jaume II, sobirà de la Corona, de les decisions preses a París per voluntat del

rei i del consell sobirà de França, la de no deixar en mans del rei de Mallorca la solució de la Val d'Aran, ans d'intentar solucionar per via diplomàtica normal, els problemes nous i, per tant, el nomenament d'ambaixadors era la solució dels dits problemes.

b) en respondre a la lletra del seu oncle (MC VAUGH, "Dynamis", 2 (1982), 368), el nostre Jaume II li diu que abans de rebre la dita lletra del rei feudal de Mallorca, ell ja havia nomenat els dos ambaixadors que havien d'informar de les novetats introduïdes en virtut de les vistes de Panissars, d'Argelers i de París en el govern de la Val d'Aran: solució dels problemes vius per via diplomàtica: els dos nomenaments són els d'En Jofre de Cruïlles, abat de Foix, al papa Bonifaci VIII, i de mestre Arnau de Vilanova al rei de França. Aquest nomenament va merèixer un comentari, tirant a cofoi, de mestre Arnau al final de la seva *Notificatio...* al rei de França (líns. 347-349): "... cum [rex Aragonum] sit princeps tante prudencie quod eligit mittere sapientem ad sapientem et stultos ad stultos, et miserit inde me ad uos..."

c) Ja sabem que el primer hauria marxat de les terres de la Corona en direcció a Roma coincidint amb la batalla i victòria del Cap d'Otranto (4-5 juliol 1299), per tant, el mes de juliol o, a tot estirar, en arribar la notícia a Barcelona, a començaments d'agost del 1299, i en virtut del paral·lelisme d'ambaixades, també Arnau de Vilanova en direcció a París. D'aquest sabem que en marxar s'endugué còpia del seu propi full de ruta (FINKE, A. A., I, 452).

1299, Segon Semestre. París:

Durant aquells mesos d'estada a París, mestre Arnau de Vilanova treballà per dos objectius, que obtingué: tractar amb el rei de França sobre els afers de l'ambaixada, que desembocaren en la constitució d'una comissió paritària francocatalana; i fer conèixer el *De aduentu Antichristi* al Cancellier de l'Estudi de París, segurament amb la finalitat de preparar una presentació o discussió a tall de 'quaestio disputata' en la Facultat de teologia; però de les mans del Cancellier l'opuscle passà a les d'alguns professors de la facultat de teologia, que, considerant que el text de mestre Arnau contenia "quedam contra fidem et quedam contra evangelium" (*Notificatio...*, lín. 185), denunciaren opuscle i autor a les autoritats del bisbat de París, les quals obriren un procés 'in causa fidei' o d'inquisició, que desembocaria en els fets de la Nit entre Nadal i Sant Esteve del 1299.

1299, Octubre. París i Barcelona:

La feina de l'ambaixador Arnau de Vilanova davant el rei de França donà, tal com acabo de dir, un resultat: el de la constitució d'una comissió paritària francocatalana per a la solució dels tres problemes portats per Arnau de Vilanova a París: la reintegració definitiva de la Val d'Aran a la sobirania corresponent, les incursions al comtat de Pallars des del de Comenge, i el tracte als mercaders catalans en els ports d'Occitània.

Dóna testimoni d'aquests resultats la lletra de Jaume II a Arnau de Vilanova, publicada pel P. Martí de Barcelona dins "AST", XI (1935), 92 i 93; La data s'ha de corregir, perquè Jaume II només fou a Calataiud durant l'octubre del 1300; però, en canvi, el 1299 té al seu favor una prova insuperable d'autenticitat: no sols és adreçada a Arnau de Vilanova, ans, sobretot, hom li demana de col·laborar amb la comissió paritària esmentada i això vol dir que la lletra fou realment redactada l'octubre del 1299, encara que fos datada i qui sap si enviada un any més tard; en efecte, si comparem aquesta lletra amb les posteriors, quan ja el mestre havia estat sotmès a procés d'inquisició, ell, mestre Arnau, no hi seria ni esmentat, o, si en algun cas hi era esmentat, hom s'hi refereix com a simple record del passat, per exemple en la lletra publicada per REGLÀ., II, 25-26. Tot seguit ens referirem a aquesta situació amb més detall.

1299, París: desembre 25-26:

Nit durant la qual fou comunicat a mestre Arnau que s'havia obert un procés 'in causa fidei' a càrrec d'ell, i, ja de part de matinada, per tant ja el dia de sant Esteve, era detingut i fou empresonat.

I ací cal posar punt final a aquest intent de reconstruir la cronologia de la intervenció d'Arnau de Vilanova en l'afer de la quina sobirania, calia atribuir la Val d'Aran després que, en virtut de la Croada contra Catalunya, havia estat ocupada militarment per França sota el comandament del mateix senescal Beaumarchais, a les mans del qual en un primer moment hom havia col·locat el govern de Girona sota domini francès, immediatament després que aquesta hagué de capitular per fam davant l'exèrcit assetjant i fou militarment sotmesa des de la zona que ara ocupa la Universitat i aleshores era el convent dels Dominicans (després, França pagaria els desperfectes ocasionats al convent).

I cal posar-hi punt final perquè l'intent d'avançar controlant en els documents originals les referències donades per recercadors precedents, ha donat un resultat imprevisible: la referència arxivística, per exemple, donada pel P. Martí de Barcelona per a la lletra al rei de França, de l'octubre del 1299, (ACA, CRD, Jac. II, caixa 81, n. 1965), conduí a una pregunta feta a l'amic Ramon Pujades, arxivista de l'ACA, el qual m'ha fet saber que les CRD reberen la signatura a mitjan segle XIX per obra d'uns dels directors de l'ACA, Pròsper de Bofarull, i després no ha sofert cap modificació; ell ha tingut l'amabilitat d'encarregar-se de continuar la recerca, aprofitant les possibilitats que li proporciona el fet de pertànyer ala grup d'arxivers de l'ACA. Afegim-hi que el procés inquisitorial a càrrec de mestre Arnau de Vilanova sembla que provocà una espècie de seisme en la documentació d'ACA que l'afecta: duplicats de documents, alguna datació deixada a l'albir del copista i d'altres accidents que faran difícil la feina de l'amic Pujades, al qual auguro moltíssima sort i per endavant manifesto el meu agraïment més autèntic.

IV. *Del De aduentu Antichristi al De tempore aduentus Antichristi*

Acabem de recordar que, trobant-se a París, mestre Arnau de Vilanova, segurament a fi d'assegurar una presentació o una discussió en forma de 'quaestio disputata' dins la Facultat de teologia d'aquella capital, posà el seu *De aduentu Antichristi* a les mans del Cancellier de l'Estudi; mai no s'hauria pensat que aquell opuscle seria acusat pels teòlegs parisencs de contenir "quedam contra fidem et quedam contra evvangelium" (*Notificatio...* ATCA, XX [2001], lín. 185), desembocaria en un procés inquisitorial i, per les discussions conseqüents) portaria a un creixement de l'opuscle des de la seva línia 893 a la 1587 de l'AVOTHO V.

Cronològicament, el punt de separació entre les dues parts textuais, acabades d'indicar, es troba el 12 d'octubre del 1300, data de l'*Instrumentum alterum...* (ATCA, XX (2001), 377-382), en què mestre Arnau s'alliberà del procés parisenc 'in causa fidei' mitjançant l'apel·lació al tribunal del papa, en aquells moments Bonifaci VIII. Ell mateix ens ho diu amb la frase: "...cum... habita postmodum libertate atque securitate, fuisset a processu condemnationis huiusmodi appellatio interposita ad apostolicam Sedem" (*De tempore...*, líns. 1521-1523).

Del procés, que desembocà en la sessió del 12 d'octubre acabada d'esmentar, en sabem ben poc i no en tenim cap document dels que foren aplegats en el corresponent dossier inquisitorial del bisbat de París, però el mateix autor ens informa de dues sessions, ambdues celebrades en la capella de Saint Denis de Passy; la primera, privada ('... ad privatum colloquium'...: ATCA, XX (2001), 378, líns. 25-34), de discussió amb els professors de la Facultat de Teologia, en la qual ell acceptà que el seu *De aduentu...* podia ésser suavitzat i acceptà que ells ho fessin: "... me... fore paratum ad temperandum iuxta vertrum iudicium..." (*Instrumentum alterum...*, 378, lín. 32).

La segona fou oficial i solemne, davant el bisbe de París; l'acta notarial, encarregada pel mateix mestre, ens fa conèixer les personalitats de l'Església i de la casa reial de França (un dels darrers sembla que fou un nom, al cap d'un parell d'anys supercèlebre, Guillem de Nogaret, "milite domini regis Francie", *ibid.*, líns. 50-51); els professors teòlegs presentaren la que havia d'ésser una suavització del text de mestre Arnau, però ell s'adonà que en comptes d'assuaujar o suavitzar, el feien 'reuocare/reuocar' (*ibid.*, lín. 38) i només signà aquell full perquè veié clar que o signava o tornava a la presó.

Ultra la tensió de la controvèrsia doctrinal, no mancà qui l'augmentés, fent befa de mestre Arnau: era un framenor (*ibid.*, líns. 61-66), que li retreia: "Vos sedetis super speculam, vos estis propheta", líns. 66-67); el retret coïa més, perquè el mestre havia dit, encara que no en singular, però sí en plural, que els "sedentes supra speculam istud [que el món no allargaria dos segles més] intuitu claro cognoscimus et videmus" (*De adventu Antichristi*, líns. 392-393). Dues vegades el document notarial acabat d'esmentar, ens diu que aquella sessió davant el bisbe de París havia tingut lloc 'nuper/no feia gaire' (*Ins-*

trumentum alterum..., líns. 15 i 77), adverbí que, vist des del 12 d'octubre del 1300, deu permetre datar la dita sessió els darrers dies de setembre o primers d'octubre del mateix any; i com que, de més a més, en el mateix document mestre Arnau es queixava contra els 'Doctores Parisienses', perquè un tema com el de la seva tesi hauria exigít una discussió llarga i calmada i ells, en canvi, havien imposat "unius mensis celeritate suffocare" (*ibid.*, lín. 99). Si, doncs, només hi havia hagut entorn d'un mes per a la maduració del tema, vol dir que aquest havia estat el temps entre les dues sessions de Saint Denis de Passy i que, per tant, mestre Arnau de Vilanova tornava a ésser a París durant els mesos de juliol o agost d'aquell any 1300 i es posava a disposició de les autoritats del bisbat parisenc per a la continuació del procés doctrinal obert a càrrec seu.

La hipòtesi relacionada amb la presència de Ramon Llull a París aquells mesos d'estiu del 1299 i amb la seva trobada amb Arnau de Vilanova, confirmaria la reconstrucció acabada de proposar. El juliol del 1299 escrivia el 'Finis' i datava l'*Ars elctionis*, el *Liber de geometria nova et compendiosa*, i el *Liber super questiones magistri Thomae Attrabatensis*; amb l'agost, Llull empenia un llibre de volada: els *Principia philosophiae complexa*, però, heus ací, que, quan el tenia més o menys a la meitat, tallà la feina tot de sobte, i, tal com ens diu el colofó que afegí, explicant que el llibre resultés escapçat: "...preoccupatus per studium arabicum..."; no estava en condicions de continuar el llibre perquè tot de sobte s'havia hagut de concentrar en un gran problema: el de la situació del 'Studium arabicum', és a dir, el del futur de Miramar. Què havia passat? Tinc l'explicació a l'abast de la mà: acabava d'arribar a París mestre Arnau de Vilanova, ell i Llull s'havien trobat i si ell havia explicat a Llull que estava a punt de fer a mans del Cancellier de l'Estudi el seu títol encara inèdit, *De aduentu Antichristi* i n'hi hauria fet cinc cèntims; li n'hauria fets d'altres cinc sobre les perspectives del retorn de Jaume II de Mallorca a la plena autoritat damunt les tres illes, que amenaçava el futur de Miramar (i al cap de dos anys, Miramar ja no era un 'Studium arabicum', ans només una propietat del monestir de La Real): Jaume II de Mallorca l'havia suprimit. La trobada entre Llull i Vilanova i la informació d'aquest a aquell sobre les decisions de Jaume II de Mallorca contra Miramar, són una suposició meua, que espero s'anirà confirmant.

Sabem, doncs, de quina manera el 12 d'octubre del 1300 s'acabà a París el procés 'in causa fidei' a càrrec d'Arnau de Vilanova. Ara caldria preguntar-se com havia començat. Però a fi que al possible lector li resulti més fàcil la lectura de les pàgines següents, recordem ací tant les principals dates cronològiques com els fets corresponents.

V. Problemes crítics entorn els documents del 1299

Per sant Joan de juny del 1298, el vescomte Ramon Folc de Cardona, encarregat pel nostre Jaume II de l'autoritat damunt Catalunya, trobant-se

“in castris prope Argelers”, donava paraula a Jaume II de Mallorca que el dia de Nadal d'aquell mateix any, ell, delegat a Barcelona del nostre rei Jaume (ja sabem que aquest voltava pel Sud d'Itàlia al servei del papa: BALUZE-MOLLAT, *Vitae Paparum Avenionensium*, III, París, 1921, 35-37), restituiria les Illes Balears i Pitiüses al rei Jaume II de Mallorca, tot i que el nostre no estava obligat a fer-ho fins que els altres li haguessin tornat a ell allò que li seguien ocupant, però aquell acte fou la pedra de toc per al desglaç en les relacions entre els dos reis Jaumes i al de Mallorca li mancà temps per a presentar-se a París, on el sabem els primers dies de gener del 1299, a fer saber al rei de França que ell estava plenament satisfet i content de la forma com el seu nebot li havia restituides Mallorca, Menorca, Eivissa i la Vall de Ribes (LECOY DE LA MARCHE, I, París, 1892, 472-493: document sencer, datat el 8 de gener 1298 [1299]); i afegia per la seva banda que ell tenia molt clar que la Val d'Aran pertanyia a la Casa de Barcelona i que si ell, encarregat de l'autoritat damunt la dita vall per segrest en nom del papa, havia de decidir a qui pertanyia la possessió fàctica de la mateixa, sabia molt bé a qui corresponia. Un text contemporani seu ho diu així:

“... vos (el nostre Jaume II) volumus informare, videlicet quod nos diximus domino regi Francie presentibus aliquibus de suo consilio, quod ante motam guerram Sicilie et Aragonie, illustris dominus Jacobus, pater noster, rex Aragonie, et dominus Petrus, rex Aragonie, quondam frater noster, post mortem dicti patris nostri, tenuerunt et tenebant et possidebant victam Vallem tanquam rem suam propriam...” (WILLEMSSEN, 153, nota 30).

La lletra del rei de Mallorca al nostre no ens és coneguda, però en canvi sí que ho és la resposta del nostre, evidentment posterior al seu retorn d'Itàlia; per aquesta sabem que la del seu oncle informava d'afers tan importants que l'havien obligat a recapacitar i que aquesta seva resposta es trobava en la línia de les informacions del de Mallorca; també li deia que, abans que rebés la seva carta ell havia presa la decisió d'enviar sengles ambaixadors tant al papa Bonifaci VIII, com al rei de França i que ja havia decidit qui serien: Jofre de Cruïlles, canonge de Tarragona i abat de Foix, destinat a Bonifaci VIII, i mestre Arnau de Vilanova per al rei de França (MCVAUGH: “Dynamis”, II (1982), 368); el nomenament, doncs, dels dos ambaixadors portaria data de la primavera del 1299.

La datació del nomenament és enraonada, perquè, per una coincidència que consta en d'altra documentació, sabem que Jofre de Cruïlles emprengué el camí vers Roma i Anagni, coincidint amb la, immediatament tan famosa com plena de problemes per al nostre rei (que ja no tornaria a repetir l'experiment i es quedaria quiet a caseta), batalla i victòria naval del Cap d'Otranto, que tingué lloc els dies 4 i 5 de juliol del 1299.

L'afer, per raó del qual la Cancelleria del rei donava instruccions a Jofre de Cruïlles, abat de Foix, encara, segons FINKE (A. A., I, 83: datació; 84: expli-

cació), en ambaixada davant Bonifaci VIII els mesos de juny i de juliol del 1300, es relacionava amb el detall que el nostre Jaume II li havia esmentada la possibilitat de cercar una bona entesa entre el rei nominal de Sicília, Carles d'Anjou, sogre del nostre Jaume II, i el rei real de l'illa de Sicília, Frederic III, germà del nostre rei Jaume II; la nostra cancelleria temia que, si l'abat Cruïlles, parlava al papa d'aquestes paraules del rei, Bonifaci VIII podia entendre que l'estol marítim i la batalla naval del Cap d'Otranto només havien estat un tapabrusts de la intenció real del nostre Jaume II, la de salvar el seu germà i de no fer-lo passar per la vergonya d'ésser conduït, després de la derrota, vençut a les mans o als peus del papa; el suggeriment de cancelleria, que ja coneixem, però en repetim ací el fragment central; diu així:

“... emperò sia avis(a)t lo dit abat de dir al papa que, con lo rey d'Aragó dix a él aquestes paraules, él (l'abat de Foix) no sabia encara la victòria, qui era estada ahüda dels enemics en mar, ne sabé puy de gran temps, ans fo partit lo dit abat de la terra del rey d'Aragó. E axí lo dit abat, quan parlarà ab lo papa sobre aquest feyt, parle'n quaix per si mateix en guisa que no parega, que u aya del rey d'Aragó, perçò qu'él (el papa) per la dita victòria no pogués presumir alcuna cosa contrària al dit rey d'Aragó” (FINKE, A. A., I, 84).

Atesa la velocitat amb què, també aleshores, s'escampaven les notícies, calia evitar que des de Roma arribés a París que un ambaixador català ja era a Roma a fi d'avançar en la solució pacífica de les conseqüències de les Vespres Sicilianes, i en canvi a París només els arribaven les engrunes; per això és lògic pensar que els dos ambaixadors haurien eixit de Barcelona (o de Catalunya, o de les terres de la Corona) de forma més o menys simultània, que, doncs, tant Jofre de Cruïlles com mestre Arnau de Vilanova haurien arribat al respectiu destí cap a darrers de juliol del 1299 i que s'haurien posat immediatament a la feina; la de París era la d'aquells tres “capitula que portavit magister A. de Villanova” (FINKE, A. A., I, núm. 302, pp. 452-453). Contactes, doncs, amb el consell reial i amb el mateix rei, que desembocarien en la ‘solució francesa’ de l'afer: recordem que el rei de Mallorca, Jaume II, preveia que la decisió sobre la pertanyença de la Val d'Aran l'hauria de prendre ell i que tenia molt clar a qui correspondria, atès tot allò que ell sabia des de la seva juvenesa a casa del seu pare, Jaume el Conqueridor, era joc de poques taules. Però França imposà un altre camí, amb dos elements: fer durar el joc i implicar França en la solució. I mestre Arnau de Vilanova, ara jo diria que content i enganyat, s'hauria deixat convèncer de la forma com es concretà la ‘solució francesa’; en comptes de deixar la decisió a les mans del rei de Mallorca, encarregar-la a una comissió paritària, formada per tres membres francesos i tres de catalans, els quals, per començar, s'havien de desplaçar als llocs on els problemes eren calents: Val d'Aran, Pallars i Aigües Mortes. La cosa, doncs, aniria per llarg.

Si del nomenament d'ambaixadors destinats a Roma i a París en som informats per la lletra del nostre Jaume II a Jaume II de Mallorca, el resultat de

les trobades a París entre Arnau de Vilanova i el rei de França ens és conegut a través de dues lletres reials, respectivament destinades al rei de França i a mestre Arnau de Vilanova; la destinada al rei de França fa avinent que mestre Arnau ha informat el nostre Jaume II d'haver estat rebut benigneament pel rei francès i de la proposta d'aquest, de posar els tres punts de relació antre els dos regnes a les mans dels membres, tres francesos, tres de catalans, els noms dels quals figuren en les dites lletres; aquella comissió s'hauria de desplaçar als tres llocs conflictius, el primer dels quals és la Val d'Aran. En la destinada a mestre Arnau de Vilanova, de més a més, hi havia un encàrrec especial per al nostre mestre, que diu així:

“...vos attente rogamus in agendis et pro faciendis negociis huiusmodi, una cum predictis nunciis nostris, velitis personaliter accedere, et sic circa ea sollicitate et cura exacta, ut de vestra discretione plene confidimus, intendere quod ius nostrum illibatum servetur”.

El nostre rei, doncs, demanava a mestre Arnau de Vilanova que acompanyés la dita comissió i que els oferís la seva col·laboració; aquesta és la darrera vegada que el nostre rei demana al mestre la seva col·laboració en l'afer de la Val d'Aran. En la documentació contemporània o posterior, en canvi, el nom d'Arnau de Vilanova o ha desaparegut totalment o, al màxim, és esmentat en pretèrit (per exemple, en REGLÀ, 25-26, amb data de 17 d'octubre del 1300). Les lletres ja foren publicades per MARTÍ DE BARCELONA (AST, XI (1935), 92 i 93); la de la pàgina 93, que és impossible de trobar en l'ACA, és datada a Calataiud, “XV° kalendas novembris”, data que l'editor completa amb l'any 1299. Però Calataiud i 1299 és impossible, car en aquella data Jaume II era a Barcelona, tal com hom pot veure en DEL ESTAL, *Itinerario...*, 195, i només estigué uns quants dies en aquella població aragonesa l'octubre del 1300 (*ibid.*,). Per això no puc deixar de preguntar-me si, un cop hagué caigut damunt mestre Arnau el procés ‘in causa fidei’ i, doncs, ell es trobà pres per d'altres problemes personals prou més apremiants, hom no hagué de desistir de demanar la seva col·laboració en els temes diplomàtics i, en conseqüència aquell suggeriment de col·laboració ha d'ésser anterior al procés esmentat i al 26 de desembre del 1299. Fins i tot tinc la impressió que l'encàrrec fet a Arnau de Vilanova abans d'aquell 26 de desembre del 1299, el primer d'octubre [del 1300 i per tant, abans i tot que mestre Arnau, apel·lant a la Santa Seu, es desentengués del malson de París], fou fet a Berenguer de Mas (REGLÀ, doc. núm. 20, p. 30). Aquella lletra, doncs, d'AST, XI (1935), núm. 8, p. 93, si no pot ésser del 1299, perquè el rei no era a Calataiud i ha d'ésser del 1300, en què el rei hi era, resultaria que Jaume II hauria fet a Arnau de Vilanova un encàrrec, quan les seves gestions ja només eren recordades en pretèrit i un mes just després que la seva feina havia estat encarregada a Berenguer de Mas. Surto d'aquest embolic, preguntant-me si la lletra d'AST XI (1935), núm. 8, p. 93, no fou redactada l'octubre o el novembre del 1299,

quan encara no havia caigut damunt mestre Arnau el gran problema del procés inquisitorial.

Podem, doncs, acceptar que, arribat mestre Arnau a París a darrers de Juliol o primers d'agost del 1299, a primers d'octubre ja podia comunicar a Jaume II la constitució de la comissió paritària i els noms dels tres membres francesos, i a mitjan octubre, Jaume II ja li podia respondre donant-se per assabentat i donant els noms dels membres catalans de la mateixa comissió, alhora que demanava a mestre Arnau d'acompanyar i de col·laborar amb els membres catalans de la paritària. Simultàniament i en allò que restava d'octubre, en el de novembre i fins per allà al quinze o vint de desembre, també hauria tingut temps de tenir una hipotètica trobada amb Ramon Llull, algunes de segures amb mestre R. de Saint-Omer, canceller de l'Estudi de París (*Instrumentum alterum...*, ATCA, XX (2001), 377, líns.19-21), i d'acomiar-se del rei de França (entre el 15 i el 20 de desembre del 1299?), amb el qual hauria decidit que emprendria el camí de retorn el matí del dia de Sant Esteve, 26 de desembre del mateix any (*Notificatio, protestatio...* *Ibid.*, 382, líns. 164-168).

Per aquella nit entre Nadal i Sant Esteve del 1299 hi passa la carena que parteix en dos sectors la vida pública de l'escriptor Arnau de Vilanova. I si fins ara la font d'informació han estat sobretot els generosos fons de l'Arxiu Reial de Barcelona, en canvi, per als pocs dies que restaven de presència de mestre Arnau de Vilanova a París quell 1299 i tota la temporada de presència a París per a l'enantament del procés inquisitorial, fins que mestre Arnau apel·là al tribunal del papa per segona vegada el 12 d'octubre del 1300 (*Instrumentum alterum...*, *ibid.*, líns. 2 i 137-138), la font per al coneixement d'aquella etapa, tan difícil per al nostre mestre, són els dos documents notariais acabats d'esmentar i, per a qualche detall, la segona meitat, més polèmica, del *De tempore aduentus Antichristi* (líns. 893-1587) escrita durant els darrers mesos del 1300 (12 octubre del 1300-24 març 1300 /1301).

VI. París: segona part del procés inquisitorial

El procés d'inquisició fou per a Arnau de Vilanova un llamp en cel serè i l'obligà a variar fortament els seus plans. Així, per exemple, no crec que el seu camí de retorn passés per Tolosa de Llenguadoc i tampoc no sabia dir si hi passà en tornar a París en la primavera o l'estiu del 1300 a fi de sotmetre's a allò que ell mateix en diu un 'solempnis processus' (*Notificatio...*, líns. 200-201). No en sabem les dates exactes, però ell mateix ens fa constar en document notarial que hi hagué un 'privatum colloquium' i una sessió solemne davant el bisbe, en la qual aquest féu pública la sentència, declarant 'temerari' el missatge del *De aduentu Antichristi*: "...totum collegium supradictum... per eumdem Episcopum fecit pronuntiari dampnandos... ut temerarie asserptos" (*Ibid.*, líns. 195-198).

Del 'privatum colloquium' n'estem més o menys assabentats per allò que en narra el mateix mestre dins l'*Instrumentum alterum...*, líns. 26-34; el podem resumir d'aquesta manera: mig en broma ('iurgalariter', lín. 27) els teòlegs feren observacions crítiques al *De aduentu Antichristi*, ell estigué d'acord en què, possiblement, hi havia punts 'temerarie scriptos' (lín. 31), que, doncs, s'havien de suavitzar i acceptà que introduïssin ells la suavització, "ad temperandum iuxta vestrum iudicium" (lín. 32).

Nova reunió, aquesta vegada oficial i solemne davant el bisbe de París. Els professors presentaren la seva proposta de revisió textual i ell s'adonà que no es tractava de suavització, ans de correcció, de 'reuocare' (lín. 38), i en aquet punt l'acord ja no fou possible; i a fi que la sessió no acabés malament per a mestre Arnau, altra vegada tancat a la presó, el Cancellier de l'estudi posà a les mans del mestre aquella tan famosa com desconeguda (per perduda després del 1594), *Fidei orthodoxae formula, quam Arnaldus Vilanovanus damnatis adversis erroribus professus est ante sententiam episcopi Parisiensis* (cf. ATCA, XX (2001), 353, nota 4 i 360, nota 17). Ell, reluctant a admetre una desqualificació tan clara del seu opuscle "licet instanter peterem rationes in scriptis, quibus impugnandi quocumque modo videbantur predicti articuli... noluitis michi concedere" (*Instrumentum alterum...*, 378, líns. 43-47). I sense provocar més mals o desperfectes, la sessió seguí el seu curs i el bisbe llegí o féu llegir la sentència, desqualificant per temerari el *De aduentu Antichristi*, que fou llançat a rostir i cremar en paella posada al foc. No gaires dies més tard, el 12 d'octubre del 1300, mestre Arnau apel·lava per segona vegada, i ja definitiva, al papa.

El possible lector que, a fi d'estar més imposat en l'afer, s'introduís en la lectura dels pocs documents originals salvats, i en particular en la de l'*Instrumentum alterum...* i de la *Notificatio, protestatio...* es trobaria amb una mostra perfecta de diàleg de sords, sobretot en la segona de les sessions processals; Arnau seguia entestat a acusar els professors perquè havien denunciat ell i el seu text a l'Oficial del bisbe de París, quan, segons ell, només mereixia d'ésser discutit en un pla acadèmic ("propter actus pure scolasticos adiuvistis Officialem Parisiensem", líns 22-23; cf. líns. 97-99; *De tempore aduentus...*, líns. 1484-1485), i ells, en canvi, havien denunciat l'opuscle a l'autoritat del bisbat de París perquè ell hi hauria escrit "quedam contra fidem et quedam contra evvangelium" (*Notificatio, protestatio...*, lín. 185 i lín. 201-202); les dues posicions havien arribat al xoc de trens davant la porta de la presó episcopal, on ells, conscients de tractar-se d'un procés 'in causa fidei', on, primer de tot calia clarificar si l'encausat era ortodox o no ho era i per demostrar que ho era amb totes les conseqüències favorables que en derivaven, fins i tot li posaren a les mans el full amb la professió de fe ortodoxa, en aquell cas "legendo cedula ordinacionis vestre, quam dominus Cancellarius posuit in manibus meis, instans ut legerem omni dilatione postposita" (*Instrumentum alterum...*, líns. 77-79), i ell, en canvi, sense adonar-se que es posava la soga al coll, insistia a afirmar que "non dixi nec pronunciaui legendo uel aliter, nisi concussus timore perniciose domus, in qua timebam incarcerationi propter predicta" (*Ibid.*, líns.

79-81) i els exigia satisfacció per haver-lo obligat a llegir-la (líns. 117-118 i 120-121). Ens trobem potser en el moment nuclear de tot l'episodi: la por de la presó fou la raó determinant del seu acte de fe; estic segur que el mestre no fou prou conscient d'allò que feia ni d'allò que feia escriure, ans, per la raó que fos, es trobà un moment obnubilat per la basarda de la presó. Encara ara, la seva imatge se'n ressent. La seva figura s'hauria assembletat més a la d'un heroi (o almenys a la d'un petit heroi) si s'hagués revestit de valor, els hagués estripat la cèlebre cèdula davant els nassos i els hagués dit que com que amb allò que el full deia ell no hi podia estar d'acord, ell mateix se'n tornava i es tan-cava a la presó.

No ho féu, però tenia encara a l'abast de la mà la possibilitat d'una darre-ra autoafirmació o qui sap si d'una darrera rebequeria: fou doble: d'una banda, ell es transformava en acusat i jutge de la seva causa i declarava que el "processus per uos [professors] factus et dominum Episcopum supradictum sit ipso iure irritus et inanis ac nullus, cum caruerit fundamento"; de l'altra, es donava la satisfacció de declarar que ell no s'havia compromès a complir-lo: "nec ego iurauerim eundem seruare" (*ibid.*, 122-124).

L'acta de la segona apel·lació al papa, que ja sabem datada el 12 d'octubre del 1300, ens diu que tant la sessió oficial i solemne davant el bisbe de París (*ibid.*, líns. 15-16 i 77-79), com la primera apel·lació al papa (lín. 130), foren realitzades 'nuper', és a dir, pocs dies abans: no sé si m'equivoco de gaire datant ambdós actes a darrers de setembre o primers d'octubre del mateix 1300. Una cosa, però, és segura perquè l'afirma el mateix mestre Arnau en la línia 1521 del *De tempore aduentus Antichristi*: "... habita postmodum libertate atque securitate"; després, doncs, del 12 d'octubre del 1300 es pogué despatxar al seu gust sobre els professors parisencs, tal com féu en les línies 1404-1584.

Els intents anteriors han aportat dades que poden ajudar a precisar la cronologia d'alguns dels opuscles d'Arnau de Vilanova; els dos temes que segueixen se centraran en la figura del mestre i amb més concreció, en el moment en què fou nomenat ambaixador davant el rei de França i en els dos moments en què el nostre mestre s'acomiadà del dit rei de França, el primer entorn el 20 de desembre del 1299 i el segon no gaire després del 12 d'octubre del 1300. Serà, doncs, un intent de clarificar tant els moments inicials com els finals del seu encàrrec d'ambaixador a França, dins el qual, ai las!, es desplega el procés inquisitorial entorn el *De aduentu Antichristi*, procés que causà la situació, cal suposar poc repetida en l'àmbit diplomàtic, que va obligar el nostre mestre-ambaixador a acomiadar-se amb vora d'un any de diferència dues vegades del rei de França.

VII. El comiat definitiu davant el rei de França

Els arxius francesos podrien haver estat molt més rics en documentació arnaldiana d'allò que en realitat són: l'arxiu del bisbat de París segurament

conservà (fins a la Revolució Francesa?) els documents del procés d'inquisició parisenc a càrrec del *De aduentu Antichristi* d'Arnau de Vilanova i qui sap si els de la inquisició n'havien rebut alguna part; no sembla ni que se n'hagi conservat res, ni que mai (fins i tot abans de la Revolució Francesa) ningú n'hagi donat notícia.

Per sort, però, d'aquella documentació pertanyent o relacionada amb el procés inquisitorial, la Bibliothèque Nationale de París, n'ha salvat dues mostres en un sol volum manuscrit, el *lat.* 17.534: la primera per força havia de formar part del conjunt de documentació conservada a l'arxiu del bisbat com a part del procés 'in causa fidei', al qual m'acabo de referir; s'intitula *Instrumentum alterum appellationis magistri Arnaldi de Villanova a processu Parisiensium ad apostolicam Sedem*, datada el 12 d'octubre del 1300; l'altra és la *Notificatio, protestatio ac requisitio ad Regem Francorum*, datable de pocs dies després de l'anterior; la primera també es troba en el còdex de la mateixa biblioteca, *lat.* 15.033; totes dues, ja abans publicades, ho han estat darrerament tant dins ATCA, XX (2001), 377-402, com a l'AVOThO V, 341-352, mantenint la mateixa numeració de línies, que també serveix per a les referències de les pàgines presents.

Tal com els títols donen a entendre, el primer és de naturalesa estrictament didàctica i eclesiàstica, ja que és el document notarial, pel qual l'autor de l'opuscle discutit, treia tot el procés de la jurisdicció del bisbe de París i el col·locava sota la del papa; i aprofitava l'ocasió per atacar tots i cada un dels professors o personalitats parisenques que ell considerava culpables del dit procés; l'altre potser no devia tenir tanta força legal com el primer, però, en canvi, segurament presenta l'avantatge d'ésser l'única mostra conservada d'un escrit diplomàtic d'Arnau de Vilanova, perquè no sols és el text, amb el qual ell s'acomiajava oficialment del rei de França, davant el qual era ambaixador, ans encara al final deia explícitament que donava per acabada la seva missatgeria.

Des d'un punt de vista cronològic, el text més interessant és el primer, l'*Instrumentum alterum appellationis...*, perquè hi tenim notarialment certificada la data amb totes les lletres: "Anno a natiuitate eiusdem [Domini] millesimo tercentesimo" (lín. 2), "iiii^o ydus octobris" (lín. 138), per tant, 12 d'octubre del 1300, i perquè és certificat per un notari, "Jofre, dit Lligador, de Chartres" (lín. 157); i també ho és perquè d'una datació tan precisa com la que acabem de repetir, en podem deduir qualche altra. El segon, *Notificatio, protestatio...* ultra la justificació del fet, relativament inexplicable, que després d'haver-se acomiadat oficialment del rei de França poc abans de Nadal del 1299 (líns. 163-165), se'n torna a acomiadar poc després del 12 d'octubre del 1300; en què es deia "paratus iter statim arripere et finem imponere legationi" (lín. 355); no cal dir que també aprofitava l'ocasió per a defensar-se i atacar, en particular l'Oficial del bisbat de París, remarcant que la detenció i consegüent procés havia fetes impossibles les gestions corresponents a la seva ambaixada; i per a donar notícia detallada de la nit de la seva detenció, ja en

la matinada de Sant Esteve del 1299, 26 de desembre d'aquell any; i no hi mancava qualche bursada pel fet que el procés inquisitorial havia incidit en un camp, en el qual hi hagué repercussions diplomàtiques.

Assenyalem, doncs, els punts que resulten cronològicament aclarits pels dos documents de París, donant immediatament les frases, que proporcionen les dites informacions cronològiques. Cal, però, tenir en compte que la data en què una afirmació resulta documentada no és aquella en què el fet s'esdevingué: així, per exemple, en el primer cas, som assabentats del préstec del *De aduentu Antichristi* al Cancellier de l'Estudi de París, que consta pel document del 12 d'octubre del 1300, però el fet inicial es degué esdevenir entorn l'octubre o primers de novembre del 1299 (recordem que la primera conseqüència pública del dit préstec de l'opuscle no arribà fins a la nit entre Nadal i sant Esteve del 1299, tot, per descomptat, a París).

1. 1299, octubre-novembre: Arnau de Vilanova presta al Cancellier de l'Estudi el *De aduentu Antichristi*, que aquest li demanà per a copiar-lo, però en comptes de copiar-lo, el féu conèixer als mestres de la Facultat de Teologia de París (*Instrumentum alterum...*, líns. 153- 154).

(234-238): "... vestre magestati notifico quod Cancellarius Parisiensis, cui... quaternum meum concesseram ad exemplar, requisitus... in die qua fui detentus per supradictum Officiale, ut redderet, reddere denegavit, nec adhuc reddidit..." (petició feta en el segon comiat d'Arnau de Vilanova davant el rei de França, poc després del 12 d'octubre de 1300: *Notificatio*, líns. 234-238).

(108-113): "... requiro vos, dominum Cancellarium..., quod restituitis mihi scripturam meam, quam fidei vestre commisi et concessi liberaliter ad exemplar"; aquesta petició és del 12 d'octubre del 1300: *Instrumentum alterum...*, líns. 108-113).

(153-155): aquesta vegada el Cancellier donà alguna explicació: "... predictus Cancellarius respondit quod ipsum tradiderat aliis magistris in facultate predicta [Theologiae] et quod de hoc loqueretur eisdem" (*ibid.*, líns. 153-155).

2. 1299, novembre: professors de la Facultat de Teologia de París denuncien el *De aduentu Antichristi* a l'Officialis del bisbat de París acusant l'opuscle de contenir "quedam contra fidem et quedam contra evangelium" (*ibid.*, líns. 183-185).

(183-185): "... quatuor aut quinque magistri in theologia... denunciauerant ei [Officiali] quod ego in quodam libello *De aduentu Antichristi* scripseram quedam contra fidem et quedam contra evangelium" (*ibid.*, líns. 183-185).

3. 1299. desembre, c. 20(?): Arnau de Vilanova pren comiat, per primera vegada, del rei de França:

(163-164) : "...postquam a vobis, licentiam redeundi ad eum [regem Aragonie] accepissem in Betausel, et die sabbati mane post festum beati Thome disposuissem iter meum arripere versus Episcopum Tolosanum cum littera vestri mandati ad ipsum propter commissionem eidem in parte factam super negociis pertinentibus ad meam legacionem..." (*Notificatio...*, líns. 163-164).

4. 1299, desembre 25 a 26, part de matinada: l'‘Officialis’ del bisbat de París, cita, detén i empresona mestre Arnau de Vilanova i se li empara dels béns:

(22-25): "...vos, domini... propter actus pure scolasticos adivistis Officialem Parisiensem, qui prodicionaliter inde uocauit, dolose retinuit et in domo perniciosa mihi... rusticaliter et impie carcerauit" (*Instr. alter.*, líns. 22-25).

(168-178): "... die precedenti in sero Parisiensis Officialis prodicionaliter me fecit vocari... quod irem ad ipsum, quoniam me indigebat. Et cum ivissem... meque blandis et sophisticis verbis detinuisset usque ad involutum noctis, postmodum... retinuit cum equitaturis meis... Neque sequenti die voluit me nullatenus relaxare, nisi prestita fideiussoria caucione sub gravi pena trium milium librarum..." (*Notificatio...* líns. 168-178).

(En virtut de la fiança, mestre Arnau de Vilanova pogué emprendre viatge a Catalunya i València, on és diversament documentat els primers mesos del 1300, tal com hom pot veure dins "ATCA", XX (2001), 349-402).

5. 1300, juliol-agost?, París, Saint Denis de Passy: sessió privada amb els mestres de la Facultat de Teologia:

(27-33): "...in capella predicta, iurgalariter ad priuatum colloquium recepistis, concesseram uobis quod articulos, quos mihi fecistis legi, scripseram... Et quia uos, domini, dicebatis esse temerarie scriptos, concessi uobis me ad reuerentiam fore paratum ad temperandum iuxta uestrum iudicium..." (*Instr. alter.*, líns. 27-33).

Una de les intervencions d'aquella sessió, que el mestre considerava més humiliants, fou la del professor framenor, resumida en les línies 61-71; i, encara que no formés part d'aquella sessió, mestre Arnau també recordava el menyspreu al *De aduentu Antichristi* del canonge de Sant Serni de Tolosa i de Tarragona, Arnau de Caviac, líns. 1500-1505 de l'opuscle.

6. 1300, primers dies d'octubre?, París, Saint Denis de Passy: sessió pública i solemne, final del procés parisenc, davant el bisbe de París:

(35-38): "Tandem, vero, die prefixa ad mihi notificandum formam temperamenti per uos excogitati et ordinati, apparuit mihi quod in ordinatione per uos dictata et scripta in quadam cedula mittebatur expresse 'temperare' et 'reuocare', cum tamen sint actus specie differentes... Vidi etiam quod dictum

episcopum supradictum ad promisi temperamenti publicacionem adduxeratis..." (ibid., líns. 35-38 i 40-41).

(58-60): "...vos, domini, ordinaueritis me per episcopum supradictum retineri et incarcerari, si vestre noluissem condescendere voluntati" (*Ibid.*, líns. 58-60).

(71-72): "Cum omnibus igitur supradictis cognouerim probabili coniectura quod parata mihi erat retencio capcionis..." (*Ibid.*, líns. 72-73).

7. 1300, primers dies d'octubre? París: primer intent d'apel·lació al papa.

(4-8): "Arnaldus, dictus de Noua uilla, habitator Montispesullani, ad Sedem Apostolicam protestatus fuit, prouocauit... ac appellationi ab eo facte, prout continetur in alio instrumento publico scripto manu mei notarii infrascripti, adhesit..." (*Instr. alter.*, líns. 4-8);

(130-134): "...in tempore statuto a iure ad appellandum, non potui habere presenciam domini Episcopi, ideo ad cautelam, de voluntate superioris, ad Sedem Apostolicam in scriptis appellaui ab iniquo et iniusto iudicio..." (*Ibid.*, líns. 130-141).

8. 1300, 12 d'octubre de 1300. París, 'manerium' (masia de repòs), del bisbe de París.

(137): "Parisius, in manerio domini Episcopi Parisiensis" (ibid., lín. 137).

(7-9): "...[appellationi priori] adhesit et eam renouauit de presenti et copia predictorum fieri uoluit et mandauit..." (*Ibid.*, líns. 7-9).

(84-93): "...pro tanto, ex nunc opus meum *De aduentu Antichristi* committo examini et iudicio Apostolice Sedis, et me ipsum protectioni eius... et quoscumque uolentes inuehi uel procedere palam uel publice contra ipsum... prouoco ex nunc ad presenciam et audienciam Summi Pontificis..., et assigno eis terminum, quartam hebdomadam post Pascha primo uenturam" (*ibid.*, líns. 84-94).

9. 1300. Pocs dies després del 12 d'octubre: Arnau de Vilanova s'acomia-da per segona vegada del rei de França:

(353-355): "...insuper ex parte ipsius [regis Aragonie], requiro quod personam meam et eorum, qui mecum sunt, et res meas faciatis a uiolentia custodiri, cum sim paratus iter statim arripere et finem imponere legacioni" (*Notificatio...*, líns. 353-355).

Sense sortir del tema de la cronologia, crec que he d'afegir un parell d'observacions: la primera és la simultaneïtat o coincidència en el temps entre els dos documents parisencs i la darrera part del *De tempore aduentus Antichristi*, immediatament anterior al resum final dels nou punts (p. 259, lín. 1404, p. 269, lín. 1584): fins a la línia 1404 assistim a una polèmica doctrinal en la qual manca qualsevol incursió desfavorable a la persona de l'adversari, que, en canvi, comença de manifestar-se a partir de la dita línia, amb un crescen-

do, que dóna entrada a les intervencions populars, gairebé de safareig. Fins i tot creuria que l'apartat que acabem d'assenyalar és el darrer dels textos derivats del procés inquisitorial. Els dos documents parisencs foren encarregats a un notari, que posà en solfa els extrems indicats pel mestre o dels quals ell fou testimoni.

Les cent-vuitanta línies gairebé finals del *De tempore...* (líns. 1404-1584), primer ens diuen que són posteriors al procés inquisitorial, mitjançant una referència als professors, que mestre Arnau considerava culpables del tràngol inquisitorial: "...cum per Diocesanum fecissent opusculum condempnari, ut temeraria continens, et habita postmodum libertate atque securitate, fuisset a processu condempnationis huiusmodi appellatio interposita ad Apostolicam Sedem..." (líns. 1519-1523); ja era, doncs, aigua passada tant el procés com l'alliberació i l'apel·lació al papa: podríem, per tant, datar el fragment del *De tempore...* els mesos de novembre o desembre del 1300. L'única cosa que no havia passat era el desfici interior que aquells records suscitaven en mestre Arnau de Vilanova, ja que el fragment esmentat en presenta un bon mostrari.

Tot just acabada d'encetar aquesta darrera secció polèmica, l'autor marxa de l'objectivitat doctrinal i es planta al bell mig de les intencions dels professors en implicar-lo en un procés 'in causa fidei' pel *De aduentu Antichristi*: "...predicti theologi propterea indignantur isti opusculo quoniam non est scriptum uel compilatum ab homine auctoritatis notabilis" (líns. 1404-1405); el lector haurà ja endevinat que la resposta fa servir la frase bíblica, segons la qual "Spiritus, ubi uult spirat" (lín. 1409) i no s'està de recordar-los l'episodi de la burra de Balaam (lín. 1411); però arribem a un principi de justificació doctrinal per efectes polítics, que ve a dir: si el meu opuscle serveix als fidels per a defensar-se de les males arts demoníaqes, n'hem de deduir que és de Déu: "si ad detegendum fidelibus astutiam demonis possunt suprascripta prodesse, credi potest quod sint a Deo" (líns. 1414-1415) i que, en canvi, Déu ha tancat el coneixement del sentit de les Escriptures "tumidis doctoribus uel magistris" (lín. 1417).

Nova objecció: és possible que els professors s'hagin revoltat contra mestre Arnau perquè els posava en l'evidència de no dedicar-se al 'scrutinium Scripturarum' (líns. 1425-1426); la resposta no pot ésser més directa: "nullatenus conuenit propter dicta vulgariter et ignoranter loquentium sepelire opusculum catholice ueritatis" (líns. 1427-1429). Hi pot haver pitjor: que la inquina doctoral procedís de l'"hodie detractationis predictae" (lín. 1436), en el qual cas el mestre no s'està de recordar-los que "procul dubio magis ab iniquitate superbie deriuatur appetere quod gigantes ab hominibus reputentur" (líns. 1443-1444).

A partir d'ací la polèmica personal toca fons perquè s'agafa i dóna bel·ligerància a les enraonies vulgars, tant del carrer com de la casa reial, començant pel mateix fet de la detenció i l'empresonament d'un ambaixador oficial 'prodionaliter et dolose... motu uel impetu rabido' (líns. 1459-1460 i 1465), i seguint per la dels intel·lectuals, acusats d'haver trastocat l'ordre de

les coses, convertint en procés d'inquisició davant el bisbe de París allò que no havia de passar de "conflictus tantum scolasticus et coram iudice scolastico" (líns. 1484- 1485); recordem les 'trufas' del nostre Arnau de Caviac (líns. 1500-1506), i la pressió inaguantable de la cridòria (lín. 1510) amb què el forçaren a llegir la cèlebre 'cedula' de retractació en l'acte oficial davant el bisbe (líns. 1506-1513), on s'hauria arribat al límit d'haver-li coaccionada la consciència (lín. 1513). Fins i tot assistim al retruc que tingué en la vivència d'Arnau la jugada dels contraris publicant per les trones, després de l'apel·lació al papa, el procés inquisitorial amb la sentència de 'temerari' (lín. 1520-1521), que afectava tant l'opuscle com al seu autor.

I en aquest context, en el qual també són aprofitats els comentaris procedents de la casa reial (lín. 1528), mestre Arnau, segurament sense ni pensar en la seva possible transcendència, simplement en deixa constància: "Postquam magistri diuinitatis apostolice Sedis auctoritatem contempnere non uerentur, maxime datur nobis exemplum amodo contempnendi" (líns. 1537-1539). En el cervell d'un Guillem de Nogaret, per exemple, tingué alguna relació aquella forma de menystenir la Seu Apostòlica protagonitzada pels contraris de mestre Arnau, amb el gairebé imminent Atemptat d'Anagni? Si continuem llegint, trobarem que el magisteri d'aquells professors parisencs és qualificat amb adjectius com 'sterile' (lín. 1545), 'pestiferum' (lín. 1555 i 1558-1559), 'uenenosum' (lín. 1557); i com que la principal dedicació de l'Anticrist consistirà a fer la guerra a la Seu Apostòlica, el nostre mestre posa punt final al seu atac contra els professors de teologia de París, amb una senzilla pregunta: "Nonne tales contemptores apostolice Sedis ad litteram precursores sunt Antichristi?" (líns. 1575-1576).

Una darrera observació: El lector es pot fixar en el detall que el document primer, l'*Instrumentum alterum appellationis...* gairebé no fa referència a la qualitat de 'nuntius' de l'autor, que, en canvi, ell fa constar tot just començat el segon, la *Notificatio, protestatio ac requisitio...* (lín. 162); la diferència és normal, car només el segon document és presentat al rei de França i per tant és aquell, a qui pertoca tot el referent a la relació diplomàtica amb d'altres Estats; per això també és interessant de veure que 'nuntius' ja es presenta cap al final del primer document, líns. 109 i 117, però es multiplica en el segon, líns. 162, 174, 312, 315, i 342.

Per això s'ho val de recordar allò que mestre Arnau exigeix en cada cas: al Cancellier de l'Estudi de París "...requiro ex parte domini regis Francie, qui me, ut nuntium ad se missum, debet ad illum qui me misit remittere saluum et securum cum omnibus rebus meis, non spoliatum aut depredatum ab aliquo regni sui..." (*Instrum. alter.*, líns. 108-111); als professors parisencs: "...ut nuntius requiro vos, totum collegium, ut faciatis plenam emendam pro eo quod me... absque ulla ratione traxistis ad presentiam domini Episcopi et coegistis me legere cedulam..." (líns. 118.120); a l'Officialis del bisbat de París: "...euidens ueritas ipsum Officialem ostendit... cepisse et incarceratione ex odio uel cupiditate rerum mearum... constat ipsum esse nimis culpabilem... insu-

per quantum ad vituperium quod regi Aragonie intulit et quantum ad dispendium et dampnum quod dedit eidem, impediendo legationis ad eius negotia pertinentis prosecutionem accomodam et festinam" (*Notificatio...*, líns. 225-233); o directament al rei: "...non pateretur fides vestre protectionis me depredari vel spoliari per aliquem regni uestri" (*ibid.*, líns. 241-243), i encara: "...magestatem vestram... requiro ex parte regis Aragnie, et ut nuncius eius actu quod faciatis emendari plenarie vituperium eidem illatum in iniusta mei detentione ac rerum mearum ablatione, et reparari dispendia atque dampna data per supradictos eiusdem legacioni: protestans, ut nuncius..." (*Ibid.*, líns. 310- 315); o a tot el conjunt de professors: "... collegium magistrorum in theologia Parisius impediuit execussionem mee legacionis citando me per Officialem predictum..." (*Ibid.*, lín. 246-248).

He transcrit les frases senceres que insistien en les desatencions rebudes com a ambaixador del nostre rei Jaume II, perquè en acabar el segon document, mestre Arnau formula així la seva protesta: "...non est auditum a seculo quod in regno Francie nedum in domo eius, nuncius regis fuerit per illos de regno et domo regni captus, detentus, incarceratus, spoliatus irrationabiliter et iniuste..." (*Ibid.*, líns. 341-343).

No sé si la meua lectura de l'observació anterior és encertada, però tinc la impressió que allò que hi recorda mestre Arnau és que el regne i la casa de França ha presa bona nota del fet que la intervenció d'autoritats eclesiàstiques de terça o quarta categoria va enterrar un acord i full de ruta per a avançar (o per a fer veure que s'avançava) en el camí de la concòrdia entre dues potències internacionals en una trajectòria que havia d'assegurar la Pau d'Anagni elaborada per Bonifaci VIII. Potser sí que entorn mestre Arnau de Vilanova s'havia arribat a crear una situació de topada entre les dues sobiranes, la del regne i el rei de França i la de l'Església, encara que potser no era la primera vegada que el xoc es produïa. Però el nostre mestre almenys podia tenir la satisfacció de dir que "non est auditum a seculo..."; la topada entre els dos poders que estava a punt d'encetar-se, sí que seria seria quelcom "non auditum a seculo".

En la biografia d'Arnau de Vilanova, entre els instants més importants de la seva vida cal comptar segurament el que visqué dins la nit de Nadal a Sant Esteve del 1299, moment de la seva detenció i empresonament a París en ésser sotmès a un procés d'inquisició o 'in causa fidei' per culpa del seu opuscle sobre la previsió de la vinguda de l'Anticrist; i el 24 d'agost del 1305 a Burdeus, en què obtenia del papa Climent V que un tribunal inatacable i imparcial analitzés i dictaminés sobre la qualitat doctrinal de les seves publicacions entorn les expectatives cronològiques de l'actuació de l'Anticrist dins el segle XIV. Fou el període no sols de la seva principal producció literària, ans també el d'una autèntica i contínua batalla, defensant contra totes les acusacions i contra tota mena d'acusadors l'ortodòxia de la seva tesi escatològica formulada en la versió primitiva del *De adventu Antichristi* (líns. 1-892 i 1588-1650), i ja polèmicament defensada en la versió definitiva del mateix opuscle, intitulada *De tempore adventus Antichristi* (líns. 893-1587).

Cronològicament, el punt de separació de les dues redaccions és el 12 d'octubre del 1300, data en què fou “a processu condemnationis huiusmodi appellatio interposita ad apostolicam Sedem” (*De tempore adv. Antichristi*, líns. 1521-1523), en aquell moment presidida per Bonifaci VIII; en virtut de l'apel·lació ell mateix diu (*ibid.*, lín. 1521) que “habita postmodum libertate atque securitate”, pogué disfrutar almenys d'una temporada de serenitat.

Del procés ‘in causa fidei’, que desembocà en el 12 d'octubre del 1300, en sabem ben poc i no en tenim cap document, perquè sembla que no se n'ha conservat cap dels que aleshores formaven part del corresponent fascicle penal; el mateix encausat, però, ens informa de dues sessions, ambdues celebrades en la capella de Saint Denis de Passy, una de privada, per a la confrontació doctrinal entre mestre Arnau de Vilanova i els acusadors, professors de la facultat de teologia de París (cf. *Instrumentum alterum...*, líns. 26-34); i una altra d'oficial, part del procés ‘in causa fidei’, dins el qual hi hauria hagut la presentació dels resultats provisionals de la causa a un grup d'especialistes, que haurien formulat les conclusions personals, prèvies a la sentència judicial, que en aquell cas fou donada pel bisbe de París.

La dita sessió pública, devia ésser paral·lela a la que tenim descrita en document oficial a Tarragona el 1316 i és coneguda dins els estudis sobre Arnau de Vilanova, com a *Sentència de Tarragona* (Villanueva, *Viage literario...*, XIX, 321-328); de la sessió de París en són coneguts els aspectes que més directament tocaven l'encausat, mestre Arnau de Vilanova, i que ell mateix féu constar en el ja esmentat *Instrumentum alterum...*, líns. 35-81): s'hi poden comptar l'acceptació de ‘suavitzar/temperare’ el seu text, la negativa a ‘revocar-lo/reuocare’, el fet que els professors havien conduït el bisbe de París a acceptar les conclusions inquisitorials i la negativa d'aquests a donar-li per escrit llurs objeccions (líns. 35-48); també coneixem els noms de les personalitats, tant eclesiàstiques com de la casa reial francesa, que eren presents i mal·daren a trobar un punt de concòrdia (*Ibid.*, líns. 49-60); i fins i tot sabem que un dels acusadors, el mestre Arnau de Caviac, canonge de Tarragona i de Sant Serni de Tolosa de Llenguadoc, es permeté una befa d'Arnau de Vilanova, dient que escrits de per riure no havien d'ésser presentats al papa (lín. 1501); i que un altre, justament franciscà, li havia retret que, no traient la vista de la pantalla de l'Escriptura, ell era un profeta (*Instrumentum alterum appellationis...* p. 343, líns. 61-67); ambdues acusacions potser es poden incloure en la sessió inquisitorial pública del 12 d'octubre del 1300, però no sembla que tinguem base sòlida per a afirmar-ho.

VIII. *Resum final de cronologia arnaldiana, especialment parisenca, 1297-1301*

1297. Arnau de Vilanova, potser entre Montpeller i València, escriu la formulació bàsica del *De aduentu Antichristi*.

1297. Desembre: França manifesta la seva decisió d'abandonar la possessió de la Val d'Aran i de col·locar-la en mans d'una altra potència sota forma de segrest.
1298. Gener. Panissars. A través dels respectius ambaixadors, França i la Corona catalanoaragonesa es posen d'acord a col·locar la Val d'Aran sota forma de segrest en mans del papa i del rei de Mallorca.
1298. Juny, 29-30. Els dos reis nostres i els ambaixadors francesos, accepten que en la possessió de la Val d'Aran, el papa sigui representat pel rei feudal de Mallorca, també 'in sequestro'.
1299. Gener. Jaume II de Mallorca és a París a fi d'acordar amb França el canvi de poder damunt la Val d'Aran i informa per carta tant d'allò que ha estat concordat amb el rei de França, com de les perspectives de futur.
1299. Primavera. Abans de rebre la lletra del rei feudal de Mallorca acabada d'esmentar, Jaume II, sobirà de la Corona catalanoaragonesa, ja havia nomenat els seus ambaixadors a fi d'informar o de solucionar els afers pendents (cf. FINKE, A. A. I, 452): Jofre de Cruïlles, abat de Foix, destinat al papa Bonifaci VIII, i mestre Arnau de Vilanova, enviat al rei de França.
1299. Juliol, 5-Agost, 8: Tant Jofre de Cruïlles [com Arnau de Vilanova] emprenen el respectiu viatge vers el papa o el rei de França.
1299. Agost-Octubre: Arnau de Vilanova arriba amb el rei de França a l'acord d'establir una comissió paritària per a la solució dels tres afers pendents amb Catalunya; i aprofita l'avinentsa de trobar-se a París per a fer conèixer al Canceller de l'Estudi el seu *De aduentu Antichristi*. Aquest el posa a les mans de professors de teologia i aquests el denuncien a l'Officialis del bisbat de París.
1299. Desembre. Entorn el 20. Arnau de Vilanova s'acomiada (per primera vegada) del rei de França i decideix d'emprendre, passant per Tolosa de Llenguadoc, el camí de retorn "sabbato mane post festum beati Thome" o 26 de desembre, festa de sant Esteve.
1299. Desembre, 25-26. Sabent que mestre Arnau estava a punt de marxar el 26 al matí, l'Officialis de París el cita per al 25 al vestre i, "post involutum noctis" o de part de matinada, el deté, l'empresona i li segresta els béns.
1300. Febrer- maig. Qui sap si sense passar per Tolosa de Llenguadoc, mestre Arnau de Vilanova és documentat a Catalunya i València (i a Lleida, potser de retorn cap a París i també potser per Tolosa de Llenguadoc).
1300. Estiu. París. Retornat a París, reprengueren les actuacions del procés inquisitorial, començant per una sessió privada amb els teòlegs acusadors, en la qual mestre Arnau acceptà que els dits mestres suavitzen les formulacions temeràries del *De aduentu Antichristi*.
1300. Setembre-Octubre. Sessió oficial de sentència, davant el bisbe de París. El Canceller dona un full a Arnau de Vilanova, amb la professió

- de fe, que li estalvia la presó, però conté retractació d'alguns punts, que ell no accepta i en protesta. Això no obstant, la sentència del bisbe de París censura el *De aduentu Antichristi* amb la qualificació de 'temerari'.
1300. Octubre 12. París "in manerio Episcopi Parisiensis", Arnau de Vilanova refusa el judici inquisitorial de París i apel·la al del papa Bonifaci VIII. Redacció de l'*Instrumentum alterum apellationis magistri Arnaldi de Villanova a processu Parisiensium ad apostolicam sedem*.
1300. Octubre, post 12. Arnau de Vilanova s'acomiada per segona vegada del rei de França. Redacció de la *Notificatio, protestatio ac requisitio ad regem Francorum*.
- 1300, Octubre fins al 1301, abril. Redacció de la segona (i polèmica) part del *De aduentu Antichristi*, que, amb aquesta, es converteix en el text definitiu del *De tempore aduentus Antichristi*.
- 1301, Abril, diumenge quart després de Pasqua, Roma. Bonifaci VIII confirma procés i sentència inquisitorial de París i obliga mestre Arnau a signar-la.
- 1301, Primavera. Roma. Mestre Arnau de Vilanova és nomenat arquiatria pontifici.
1301. Estiu. Anagni-La Sgurgola. Redacció del *De mysterio cymbalorum Ecclesiae ad priorem et monachos Scale Dei*, enviat a dotze institucions i autoritats des de la casa del Papa.

Munic i Barcelona, setembre-octubre 2012

L'ANTICRISTO NEL *GLADIUS IUGULANS THOMATISTAS*

Presupposto lo sviluppo del tema biblico dell'Anticristo (anche nelle fonti apocrife) in tutte le sue articolazioni e contesti diversi, cominciando da Isaia fino alla letteratura giovannea; nella prima parte di questo mio intervento mi limito a delineare lo sviluppo patristico-medievale e nella seconda parte mi soffermo sul *Gladius* arnaldiano.

1. *Lo sviluppo patristico-medievale*

L'Anticristo, per Ippolito di Roma, è la controparte satanica, ma anche più esattamente l'imitatore (la maschera) di Cristo, perciò le tappe del suo ingresso sono determinabili come analogie all'operato di Cristo. L'anticristologia, la cui formulazione è fondata sulla rivelazione di Giovanni (Apc) trova qui una singolare elaborazione sistematica. La trattazione di Ippolito rappresenta perciò un importante anello di congiunzione tra la testimonianza biblica e gli scritti medievali sull'Anticristo.¹ Indirettamente anche Lattanzio, occupandosi delle morti dei persecutori nei primi secoli cristiani (secc. I-III) storicizza la sconfitta degli anticristi² da Nerone in poi. Sul finire del IV sec. Ticonio, scomunicato da un concilio donatista, parla di un «bellum intestinum» intraecclesiale. Vede nella Chiesa una «bipartitio» tra il Corpus Christi e il Corpus Antichristi. La Chiesa santa eppure peccatrice, simboleggiata nei gemelli di Isacco: Esaù e Giacobbe, consente l'attualizzazione dell'Anticristo nei pseudo-profeti e nei pseudo-presbiteri.³ Agostino modera il dualismo di Ticonio e nel *De civitate Dei* non vi contrappone una *civitas diaboli* (che risale agli angeli decaduti da Dio e superbi), ma l'Anticristo è come ingessato nella decadenza della *Civitas terrena*. Non condivide l'ottimismo imperiale di Eusebio, ma conserva una fiducia limitata verso la Roma pagana (a motivo della Pax Romana). Nella bestia dell'Apocalisse vede il simbolo dell'ipocrisia, del lassismo della Chiesa costantiniana: i falsi cristiani sono l'avanguardia di Satana, l'Anticristo del tempo intermedio.⁴ Gerolamo

1. Cfr. G. BEE su Ippolito Romano, *De Christo et Antichristo*, in: AA.VV., *Lexikon der theologischen Werke*, Regensburg 2003, 29.

2. Cfr. E. HEEK, su LATTANZIO, *De mortibus persecutorum*, in: *Lexikon...*, 186.

3. Sul Commento all'Apocalisse di Ticonio cfr. H. D. RAUH, *Das Bild des Antichrist im Mittelalter: Von Tyconius zum Deutschen Symbolismus*, Münster in W. ²1979, 102-121.

4. Sul *De Civitate Dei* di Agostino cfr. H. D. RAUH, *Das Bild des Antichrist...*, 121-130. Vedi pure J. BRACHTENDORF, in: *Lexikon...*, 145-147.

descrive l'Anticristo piuttosto come Lucifero (Antioco IV Epifane), un'intelligenza tirannica pervertitrice dei popoli.⁵ Circa la rivelazione apocrifia della Sibilla (tiburtina, eritea, cumana) Arnaldo nel *Gladius* cita quella eritea. La rivelazione tiburtina, con la presunzione provvidenziale di poter osservare la storia con l'occhio di Dio, nella chimera di una "escatologia programmata", cade spesso in contraddizione, negando il fattore della libertà umana (secc. IV e poi XI-XII). Lo scontro finale tra Cristo e l'Anticristo si verifica a Gerusalemme e non a Roma.⁶

La Sibilla tiburtina attribuisce la paternità delle "Revelationes" allo Pseudo Metodio, un vescovo martire di Patara che, mescolando fatti e finzioni, costruisce un'apocalittica artificiale in cui si mostra deciso difensore della Chiesa imperiale bizantina e zelante nemico dell'Islam. Sorto alla fine del sec. VII, omniade lo scritto, poi migra in Grecia e quindi in Francia, per mano di mercanti o monaci nell'VIII sec.: è tradotto in un latino barbaro da un certo "monaco Pietro". "L'apostasia affretta la venuta dell'Anticristo". Le "Revelationes" sono probabilmente note ad Alcuino. L'imperatore-liberatore è una figura singolare, che inaugura un regno eterno. E l'imperatore è anche sacerdote. Naturalmente lo scenario è il regno franco, cui è promesso l'*imperium mundi*.⁷

Sulla teocrazia franco-gallica è interessante l'exkursus di Francesco Corvino.⁸

5. Sul Commento a Daniele di Gerolamo, cfr. H. D. RAUH, *Das Bild des Antichrist...*, 130-138.

6. Sulla Sibilla tiburtina, cfr. H. D. RAUH, *Das Bild des Antichrist...*, 138-145.

7. Sullo Pseudo Metodio vedi H. D. RAUH, *Das Bild des Antichrist...*, 145-152.

8. Cfr. F. CORVINO, *Studi di filosofia medievale*, Bari 1974, 9-74. Nel cap. 1 traccia a grandi linee lo sviluppo di una teoria dell'universalismo politico sulla base di una teocrazia alternante, ora papale ora imperiale, basata sul principio paolino di Rm 13,1 secondo cui "non est potestas nisi a Deo" e poi inculturata da Agostino nella dottrina delle "duae civitates perplexae" e dalla formula gelasiana delle due spade, con la riserva di sottomissione *ratione peccati* dell'imperatore o re all'autorità del vescovo di Roma. Siamo all'inizio dell'evoluzione della teoria e prassi del primato romano-imperiale, che con la distinzione tra *sedens* e *sedes* (GREGORIO VII: "*prima sedes a nemine iudicatur*") realizza il valore dell'*unitas* della *christianitas* o *respublica christiana* o *sacrum romanum imperium* parallelo all'imperialismo bizantino. Un assolutismo appena moderato secondo istanze cripto-democratiche, vedi le clausole *de papa haeretico* oppure di *excommunicatio* comminata all'imperatore o re o principe tiranno, che proscioglieva i sudditi dal vincolo di obbedienza con l'autorità costituita, che risaliva nella fonte all'autorità stessa di Dio. Finché con la serie dei papi tedeschi e Gregorio VII si arriva nel sec. XI alla lotta aperta per le investiture in vista della difesa della *libertas ecclesiae*. Corvino esamina in particolare il contributo e giustificazione al dibattito sulla genesi del primato papale o imperiale, in area franco gallica, all'epoca di Carlo Magno, Ludovico il Pio e Carlo il Calvo, negli scrittori quali Alcuino, Benedetto d'Aniane, Smaragdo, Giona d'Orléans, Agobardo di Lione, Sedulio Scoto e Incmaro di Reims. Circa le dinamiche di osmosi tra teoria e prassi primaziale, sia nella forma di cesaropapismo o papocesarismo, vedi anche gli studi di C. Alzati e di P. Grossi, in: G. ADENNA - H. HOUBEN (edd.), *Studi in onore di Cosimo Damiano Fonseca*, I-II, Bari 2004, in specie I, 49-56 e 56.

Adso von Montier: il “*Libellus de ortu et de tempore Antichristi*” (datato verso il 950) è una compilazione. Essendo un agiografo, dà allo scontro finale una interpretazione morale: all’Humiliatio di Cristo corrisponde la Superbia dell’Anticristo. Dà, quindi, una interpretazione multitudinista o generalizzata: “*Quicumque enim laicus, sive canonicus, sive monachus contra justitiam vivit et ordinis sui regulam impugnatur et quod bonum est blasphematur, Antichristus est et minister Sathanae*”.⁹

Ruperto di Deutz, nei sette regni anticristiani, non si limita ad individuare altrettanti tiranni, ma vi contrappone i difensori del popolo di Dio, così: Mosè al Faraone, Elia a Jezabele, Daniele a Nabucodonosor, Ester ad Aman, i Maccabei ad Antioco, i principi degli Apostoli (Pietro e Paolo) a Nerone, i due testimoni (Enoch ed Elia) all’Anticristo. E conclude la sua meditazione sul cap. 12 dell’Apocalisse con la vera *Translatio imperii* in *Christus Rex*, Kyrios del cosmo. Per lui, il *Sacrum Imperium* è la Chiesa. Nell’opera rupertina il «*proprius Antichristus*» ha un ruolo modesto. Nel solco della spiritualità monastica, il «*Corpus Antichristi*» è costituito dal fascino della “*carnalitas*” o potenza mondana opposta al *Contemptus mundi*.¹⁰ Onorio Augustodunense illustra l’Anticristo nel simbolismo liturgico: ad es. paragona le quattro veglie dell’Avvento alle quattro età del mondo (puerizia – adolescenza – juvenus – senectus) e l’alba del giorno eterno a Cristo *versus Lucifer*; nella festa degli Innocenti dipinge Erode come l’Anticristo. Come per Ruperto, così per Onorio il campo d’azione dell’Anticristo è proprio la Chiesa. Nell’opera “*Elucidarium*” descrive l’Anticristo come maestro di magia nera.¹¹ Anselmo di Havelberg sostiene che l’Anticristo odierno è costituito dagli ipocriti. Il concetto «*falsi fratres*» è trasversale e abbraccia tutti (chierici, monaci e laici). Per descriverli usa una serie di attributi dispregiativi. Ma parla anche dei difensori della fede e dei veri religiosi (i premonstratensi).¹²

Ottone di Frisinga ammette una certa azione di Satana nella storia profana, attribuisce i caratteri dell’Anticristo a Simon Mago e a Giuliano l’Apostata, nel contrasto fra le due *Civitates* utilizza la simbologia luce-tenebre che configura la sua forma mentis o modello interpretativo del processo storico. Il suo simbolismo latente è al servizio del suo conservatorismo e libertà di applicazione. Il *Chronicon* è poco anticristiano. Ottone vede l’ultimo nemico piuttosto come pseudo-Profeta (ingannatore) anziché come *Rex Tyrannus*. L’attacco dell’Anticristo si concentra su alcune verità di fede quali la verginità di

9. Su Adso von Montier vedi H. D. RAUH, *Das Bild des Antichrist...*, 153, 164.

10. Su Ruperto di Deutz “padre del simbolismo tedesco” (R. Haacke), cfr. H. D. RAUH, *Das Bild des Antichrist...*, 178-235 in specie 206-226.

11. Su Onorio Augustodunense, cfr. H. D. RAUH, *Das Bild des Antichrist...*, 235-268 in specie 241-248 e 252-256. Per l’*Elucidarium* vedi pure Th. RICKLIN, in: *Lexikon...*, 263 s.

12. Su Anselmo di Havelberg, cfr. H. D. RAUH, *Das Bild des Antichrist...*, 268-302 in specie 282-289. Circa una iniziale teologia controversistica con l’ortodossia vedi l’*Anticimenon*, cfr. F. BENZ, in: *Lexikon...*, 25.

Maria, la presenza eucaristica di Cristo, il mistero dell'incarnazione e l'adorazione del Crocifisso. A queste si aggiungono alcune esigenze morali contestate. Così l'Anticristo si configura come un raffinato dialettico, che viene confutato dai veri Profeti, Elia ed Enoch.¹³

L'autore del poema *Ludus de Antichristo* resta anonimo. Con una preferenza per il Barbarossa e una ostilità verso Pietro Abelardo, preceduto da due damigelle, ipocrisia (laicale) ed eresia (clericale), l'ultimo nemico della *Civitas permixta* è ambivalente: non solo come anti-Cristo, ma ancor più come anti-Imperatore (cova un complotto antiimperiale per abbattere il predominio teutonico). L'Anticristo è una potenza destabilizzante che attiene in egual misura la Chiesa, la Sinagoga e la società pagana. La sua avanguardia cerca il favore dei laici.¹⁴ Gerhoch di Reichersberg: la simonia, sacramento dell'Anticristo. La lettera-denuncia al papa Innocenzo II è concepita come un dialogo tra canonici regolari e preti secolari. Come Umberto da Silva Candida, l'autore considera i corrotti «clerici seculares» come prodromi dell'Anticristo che i canonici regolari debbono combattere. I sacramenti celebrati dai preti simoniaci e scismatici (seguaci dell'antipapa Anacleto II, Pierleoni) sono invalidi. Gerhoch (cercando l'appoggio di Bernardo da Chiaravalle, che non ha) istiga Innocenzo II a scomunicare Anacleto II.¹⁵

Ildegarda di Bingen nella raffigurazione dell'Anticristo è più fantastica o creativa. Egli come «perditus angelus» (pervertito e pervertitore) vuol impiantare un suo vangelo («Predica dell'Anticristo») conquistando ipocriti ed eretici con l'alleanza del clero corrotto e dei «saeculares principes». Vede l'ultimo nemico come un Profeta dell'edonismo. Lucifero è un sofista e un dialettico che vuol sedurre con una anti-religione. La firma dell'Anticristo è 666. Il più grande inganno è la parodia della Passione e Risurrezione di Cristo. La superbia dell'«Antichristus volans» è sprofondata nell'abisso. E la sua morte provoca una estesa conversione al vero Dio e al vero Messia.¹⁶

Riepilogo dell'exkursus

Secondo Ippolito, l'Anticristo è figlio di Satana, controfigura di Cristo e della Chiesa, ma anche opposizione ai sacramenti, ai dogmi e al diritto naturale. E Ticonio parla del Corpus Antichristi, che divide il Corpus Christi: sto-

13. Su Ottone di Frisinga, cfr. H. D. RAUH, *Das Bild des Antichrist...*, 302-365 in specie 321-333 e 348-361.

14. Sul poema *Ludus de Antichristo*, cfr. H. D. RAUH, *Das Bild des Antichrist...*, 365-415 in specie 390-411.

15. Su Gerhoch di Reichersberg, cfr. H. D. RAUH, *Das Bild des Antichrist...*, 416-474 in specie 430-437.

16. Su Ildegarda di Bingen, cfr. H. D. RAUH, *Das Bild des Antichrist...*, 474-527 in specie 497-503 e 513-525. Sull'opera *Scivias* vedi pure W. M. SCHRÖDER, in: *Lexikon...*, 648.

ria e mistica s'intrecciano. Agostino parla dell'Anticristo come l'apostata superbo, che diventa strumento di Dio per anticiparne il giudizio. Gerolamo interpreta l'Anticristo come Antioco Epifane immorale (ateo); assegna a Roma un ruolo storico-salvifico e offre il terreno per un'applicazione antiguidaica.

La Sibilla tiburtina configura l'Anticristo come l'ultimo imperatore: Rex Romanorum (Costanzo), che restituisce la corona a Dio in Gerusalemme. La profezia dello Pseudo-Methodio, in un clima di attesa imminente frenetica, aggancia l'Anticristo alla vittoria degli Arabi e al tramonto dell'impero bizantino. Incmaro di Reims e Adso von Montier costruiscono un'epopea della dinastia franca, connettendo la saga dell'ultimo imperatore con l'epifania dell'Anticristo (supermago), idealizzazione del Rex Francorum (Carlo Magno).

Il simbolismo tedesco del XII sec., nello scontro tra Enrico IV e Gregorio VII, trova il suo contesto nella lotta per le investiture, alla simonia (nicolaiti) e nelle crociate. Ma nonostante queste attualizzazioni non si pensa affatto ad un'attesa imminente. In Francia, la scolastica inizia un proprio metodo, che eclissa il metodo simbolico. Ma in Germania, per qualche generazione, vengono armonizzate scienza e mistica. Ruperto di Deutz paragona Enrico IV a Caino e squalifica Wibert come antipapa; mescola l'influsso origenista con la psicologia (menzogna). Onorio Augustodunense vede l'Anticristo come simbolo del paganesimo con la seduzione della Praedicatorio; prevede dodici guerre e dieci epoche di storia della Chiesa; i monaci sono provvidenziali nel combattimento finale. Anselmo di Havelberg colloca l'Anticristo in un futuro remoto; come un grande eresiarca propaga la "subversio fidei"; i pionieri carismatici progressisti del momento sono i premostratensi e i cistercensi. Ottone di Frisinga dipinge l'Anticristo come il "Principe di Babilonia", Civitas mundi; favorisce l'alleanza di Regnum e Sacerdotium (Cristo è il "sassolino" che fa precipitare la "statua"); i monaci sono i pionieri, ma la sua tipologia è svigorita.

Il Ludus de Antichristo si schiera con i maestri secolari (conservatori) contro i canonici regolari (progressisti); attribuisce al Rex Teutonicorum la missione di salvare l'Imperium. Gerhoch di Reichersberg interpreta l'Anticristo sia in senso collettivo (vizi capitali: Superbia, Crudelitas, Immunditia e Avaritia) e sia in gruppi (maestri secolari, nicolaiti e dialettici) e sia in persone singole (Enrico IV e Anacleto II) teme l'imminente venuta di un Antichristus novissimus; avanguardia contro l'Anticristo sono i Pauperes Christi e i Canonici Regolari. La profetessa Ildegarda di Bingen vede l'Anticristo come il cattivo maestro, edonista e concentrato d'iniquità; combatte pure il razionalismo e la carnalitas; ma attraverso un risanamento pastorale prevede la cacciata dal Paradiso dell'Anticristo e invoca l'intervento diretto del Cristo vittorioso.¹⁷

17. Cfr. H. D. RAUH, *Das Bild des Antichrist...*, 528-540.

E' opportuno qui un riferimento al pensiero di Gioacchino da Fiore e la sua storia effettuale.¹⁸

2. Perché i tomisti sono precursori dell'Anticristo?

Il *Gladius* viene redatto da Arnaldo nel 1304 e offerto personalmente al papa Clemente V. Il testo è tramandato in due codici più importanti nel Vat. lat. 3824 (che considero principale) e nell'Oxford Bodleian can. lat. Misc. 370. Le opere precedenti a cui rinvia sono: *Philosophia catholica et divina*, *Confessio Ilerdensis*, *Apologia de versutiis*, *Eulogium et Denunciationes Gerundenses*, *De mysterio cymbalorum*. Ad esse bisognerebbe aggiungere, per attinenza al nostro tema, *De Adventu Antichristi*. Mi permetto di sottolineare due di queste opere, la prima e l'ultima:

- a) nella *Philosophia*, appoggiandosi sulla dottrina di Pier Giovanni Olivi e a favore dei francescani Spirituali, sostiene che l'*usus pauper* fa parte della sostanza del voto di povertà e l'importanza dell'ortoprassi (quindi si teorizza una filosofia della vita);
- b) nel *De Adventu* si calcolano, con diverse date probabili, i tempi della venuta dell'Anticristo per la realizzazione degli eschata comuni.

Sull'onda della sentenza degli *articuli parisienses* di Stefano Tèmpier (7 marzo 1277), Arnaldo nel *Gladius* ribadisce la condanna della filosofia (autonomia). Arnaldo, presumendo il carisma di un istinto profetico, nella veste di *nuntius*, si ritiene e si professa portatore di un messaggio rivelato (relativo al tempo della venuta dell'Anticristo)¹⁹ che non può essere verificato, criticato e controllato dalla ragione umana, poiché l'uomo deve accettarlo per fede, data l'autorità divina di cui esso è rivestito. E secondo l'uso dei riformatori apocalittici egli si autodefinisce l'*"anafil de Iesu Crist"*, il precursore di Gesù Cristo.²⁰

E' utile abbozzare un profilo della complessa personalità culturale e spirituale di Arnaldo: medico-alchemico e riformatore religioso, ma anche diplo-

18. Per le figure del *"Pontifex angelicus"*, dell'*"Imperator Sacerdos"*, dei *"viri spirituales"* di Gioacchino da Fiore e relative declinazioni francescane, vedi alcuni cenni nel mio *Jubilare Deo*, Brindisi 2001, 151-158 e 195-201.

19. Puntualmente lo storico fiorentino Giovanni Villani annota nella sua *Cronaca*: "Nel detto anno 1310, maestro Arnaldo da Villanova di Proenza gran savio filosofo, in Parigi questionava, e annunziava per argomenti delle profezie di Daniello e della Sibilla Eritea, che l'avvento d'Anticristo e persecuzione della Chiesa doveva essere tra il 1300 e il 1400, quasi intorno al settantesimo sesto anno, e di ciò fece un libro il quale intitolò *Della speculazione dell'avvento Anticristi*, per la qual cosa fu tenuto nuovo errore di fede".

20. La formula di missione si incontra quattro volte nel *Raonement* di Avignone.

matico e polemista che mescola denuncia e annuncio. Aveva studiato appena un anno teologia all'università di Montpellier e da laico fervente era nostalgico della vita religiosa (aveva anche allestito una cappella in casa con altario e indulto della S. Messa). Da giovane aveva familiarizzato molto con l'Ordine dei Predicatori, avendo come padre spirituale un domenicano (Martino de Ateca) formatosi nella teologia monastica (che aveva diverse forme e scuole: Cluny, Citeaux, San Vittore). Non solo consigliò sua figlia di diventare suora domenicana, ma egli stesso aveva pensato di farsi domenicano. Ma poi, per il suo temperamento atrabilioso, l'amore si tramuta in odio. I domenicani nemici sono tre: Bernardo di Podio Cercoso, Giovanni Vigoroso e Martino di Ateca; mentre gli amici di Arnaldo sono: Giacomo Albi (Digne), Marcello di Cardona e Guglielmo vescovo di Maiorca. Al cambio di secolo Arnaldo simpatizza con i francescani Spirituali, conosce Ubertino da Casale; diventa loro compagno di strada e leader dei beghini provenzali.²¹

Dal punto di vista culturale, Arnaldo è un antiscolastico e antitomista. Antiscolastico, in quanto preferisce la cultura monastica (s'ispira ad Alano de Insulis e a Guglielmo di S. Amore). Egli distingue Tommaso dal tomismo. Per lui, l'Aquinate è un eccellente filosofo, ma un "non teologo biblico" ossia non un pensatore cristiano. Tommaso espone la propria teoria fondamentale della conoscenza teologica nel suo Commento all'opera *In Boethii de Trinitate*, rilevando e proponendo l'armonia tra auctoritas et ratio.²² I pilastri dell'atteggiamento spirituale, del pensiero e metodica di Tommaso sono questi: "natura", "ratio", "autonomia" e "curiosità" scientifica, sillogismi e quaestiones. Tommaso tenta una sintesi di Aristotele e Plotino e approda ad una concezione di filosofia sui generis. Ora, per Arnaldo, la persecuzione proviene non dagli imperatori pagani, ma dai cristiani paganizzati ... meglio dai falsi dottori.

Per cogliere il rapporto filosofia-teologia nel *Gladius* sono utili due chiavi di lettura:

1. retrospettica, circa i primi sette articoli (sulla natura della filosofia) della sentenza parigina (1277);
2. prospettica, nella proposizione quinta e decima della sentenza di Tarragona (8 novembre 1316).

Ecco in sintesi la conclusione di Arnaldo: chiunque vive la "veritas Christi" può ricevere il carisma della rivelazione (privata) di profetizzare i tempi

21. Cfr. R. MANSELLI, *Un compagno di strada: Arnaldo da Villanova*, in: *Spirituali e Beghini in Provenza* (Studi Storici, 31-34) Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo 1959, 55-80.

22. Tommaso alla via contemplativa preferisce la via razionale della *ratio argumentativa persuasoria* (per convincere gli eretici) e comprende la teologia come *scientia subalternata conclusivum*, che sviluppa la conoscenza partendo da verità già note.

finali comuni (ossia il tempo della venuta dell'Anticristo). Con i domenicani tomisti Arnaldo è frustrato e arrabbiato, perché attaccato come laico alle spalle dal pulpito, dalla cattedra e con l'Inquisizione rifiutano il confronto e il dialogo, vedendosi costretto al monologo. Il Villanovano contava solo un alleato domenicano Giovanni Quidort, "monoculus" che sulla stessa linea nel 1300 a Parigi scrisse un suo *De Adventu Antichristi* e che morì il 1306.

E finalmente, con questa introduzione, possiamo osare una lettura veloce e selettiva del testo del *Gladius*. Arnaldo cita Tommaso d'Aquino²³ due volte direttamente e i tomisti otto volte, altre volte indirettamente.

Ai due argomenti di Tommaso: 1) non è conveniente rivelare i tempi finali, perché i fedeli attendano vigilanti il ritorno di Cristo e 2) coloro che finora ci hanno provato a determinare i tempi finali hanno fallito (lin. 652-681). Arnaldo risponde: chi si oppone alla conoscenza e divulgazione dei tempi finali è precursore dell'Anticristo (lin. 682-699). Nella simbolica apocalittica Tommaso è paragonato alla stella cadente che precipita nel pozzo dell'abisso, sprigionando una nuvola di cavallette (i tomisti) che oscura il sole Cristo (Apc 9,1-3): lin. 985-1044 e al seminatore di zizzania (lin. 1045-1060). I tomisti sono coloro che seguono l'opinione di Tommaso (lin. 658), lo esaltano come un evangelista e disprezzano Cristo come un poeta (lin. 746) e accusano Arnaldo di essere un sognatore stupido (lin. 31-35). I tomisti contestano l'applicazione della profezia al tempo della venuta dell'Anticristo (lin. 158-165); come pure negano l'opportunità della conoscenza dei tempi finali, che essi restringono ai finali propri (lin. 622-640). Ancora essi affermano che Dio Padre non ha rivelato il giorno e l'ora del giudizio agli Apostoli, non a Maria Vergine e neppure al Figlio... né rivelerà ad altri in avvenire (lin. 830-832); e l'Anticristo si presenta come il ladro nella notte (lin. 719-720).

In base a quella che sarà la teoria della "*potentia Dei assoluta*", Arnaldo contesta il ragionamento dei tomisti: Dio non ha rivelato in passato, né rivelerà in futuro (lin. 747-781). E passa all'attacco: mette i tomisti contro Agostino

23. E' doveroso citare qui il pensiero personale di Tommaso circa l'Anticristo. Il commento tommasiano è espresso nella sua *Super Epistolas S. Pauli Lectura*, in specie nell'interpretazione della figura dell'Anticristo in *2 Tess.* Tommaso con Paolo prende posizione contro la falsa dottrina della imminente venuta di Cristo; combatte le apostasie dottrinali e morali; in terzo luogo esprime il proprio punto di vista circa l'Anticristo di Paolo s'interroga su cosa ne impedisce la manifestazione e conclude con la venuta dell'Anticristo e la vittoria di Cristo. Accenno ad alcune idee dell'Aquinate: giustamente ritiene l'Anticristo come la controfigura di Cristo e l'avversario; è il portatore del mistero tenebroso d'iniquità; il suo potere seduttore-pervertitore-persecutore si costruisce in contrasto con la verità, con la virtù e con segni ingannevoli; allude ad impersonificazioni storicizzate nei grandi persecutori (Antioco IV Epifane, Gaio Giulio Cesare, Simon Mago, Nerone e Giuliano l'Apostata); in fine Satana, fingendo di essere Dio e uomo, s'incorpora in un umano, per poter scimmiettare il Cristo; l'uomo iniquo, vinto da Cristo, è già incorso nella pena presente... ma nella manifestazione definitiva del Cristo andrà incontro all'eterna condanna. Cfr. W. DABROWSKI, *L'Anticristo secondo il commento di san Tommaso d'Aquino al Corpus Paulinum*, in: *Angelicum* 88 (2011) 611-680 in specie 640-650.

(lin. 782-813) e sostiene che "... non revelaturum in futuro quod non revelaverat in praeterito, contradicit scripturis canonicis atque sacris" (lin. 825-828). Ma estendendo la garanzia di rivelazione alle scritture sacre (apocrife), Arnaldo sottintende concretamente le rivelazioni private dell'Oraculum Cyrilli e della Sibilla Eritea. E in base a tali fonti egli insiste che il giorno ultimo e l'ora «... praenoscetur a filiis lucis» (lin. 885), però attenua che «... si può conoscere almeno la prossimità» (lin. 890). Anzi dovrebbero conoscerlo almeno gli angeli che debbono annunciarlo e gli uomini che debbono ascoltare l'annuncio (lin. 902 s.).

I finali propri possono conoscerli in anticipo i contemplativi (lin. 926-928), così il giorno della venuta del Signore (avvento) sarà noto agli eletti (vigilanti) e talvolta anche ai reprobati (lin. 962-964). Ma il giorno del Signore sarà oscuro solo per gli empi e gli impreparati (lin. 960). Per il fatto di conoscere il giorno della sua venuta... non per questo gli eletti diventerebbero più pigri nell'andare incontro a Cristo (lin. 980 s.).

Nell'ultimo paragrafo Arnaldo ribadisce la condanna dello studio della filosofia. I tomisti idolatrano Tommaso, che ha pervertito la sublimità del dogma con la profondità della scienza inferiore, ossia la filosofia mondana (lin. 986-1014). Egli era brillante nelle sottigliezze filosofiche, che oscurano la "veritas Christi" (lin. 1018-1022). I suoi seguaci subiscono due danni o perdite, in quanto pregano di meno e sono più demotivati nello studio della Scrittura e dei Padri (lin. 1024-1027). I dottori pervertiti (ecclesiastici) sono come le cavallette (lin. 1040), che spengono la carità e il fervore. Essi legittimano le argomentazioni filosofiche (razionali) per combattere gli eretici (lin. 1051). L'"exercitus bicolor": lin. 1061 (l'Ordine Domenicano per l'abito color bianconero, ma anche per l'ipocrisia o ambiguità ereticale) guidato dall'"avis bicolor" (Tommaso d'Aquino): lin. 1064, ha deviato dalla sua infanzia (prima generazione domenicana) ed è diventato claudicante: lin. 1066. E conclude: questa sapienza pervertita deve essere schiacciata (lin. 1072), repressa come eretica. Il Villanovano opta per la umiltà e sobrietà degli Spirituali, ma si distanzia dai Frati Conventuali ("cinis amarus" per il colore cenerino dell'abito).²⁴ E' assai pertinente, appropriato, il giudizio di Tullio Gregory:²⁵

"Il tema della fine dei tempi non orienta più la speculazione teologica, ma diviene un *questionario di fisica* (ad es. cessazione del moto celeste, eternità del fuoco dell'inferno) in cui si cerca di superare il radicale contrasto tra la concezio-

24. L'autore dell'Oraculum Cyrilli sarebbe il carmelitano Cirillo di Costantinopoli, morto nel 1224. Arnaldo vi attribuisce l'autorità di "quasi-parola" di Dio. Cfr. P. PIUR, *Oraculum Cyrilli cum Expositione Abbatis Ioachim*, in: K. BURDACH, *Von Mittelalter zur Reformation*, II/4, Berlin 1912.

25. Cfr. Tullio. GREGORY, *Escatologia e aristotelismo nella Scolastica Medioevale*, in: AA. VV., *L'attesa dell'età nuova nella spiritualità della fine del Medioevo* (Atti), Todi 1962, 262-282 in specie 264-274.

ne aristotelica e quella cristiana della natura. In tale questionario i destini escatologici della storia e del mondo vengono sommersi: anche la *prospettiva "sociale"* di salvezza che investe tutta la collettività dei credenti passa in secondo piano rispetto al problema della salvezza individuale dopo la morte".

Conclusioni

Il filone dell'Anticristo è propriamente un genere letterario che si radica nel messaggio dell'Apocalisse e si sviluppa nell'alveo della teologia monastica, in funzione ora del papismo ora del cesarismo oppure della riforma (soprattutto della Chiesa costantiniana). Assume la forma prevalente di teologia politica teocratica e raramente profetica.²⁶

Nella produzione e concezione arnaldiana, specie nel *Gladius*, la rivelazione della Bibbia canonica è dilatata con la quasi-parola delle rivelazioni private. In Arnaldo prevale la forma dell'istinto profetico pratico e la via dell'autoriforma ecclesiale. Ma il riformatore catalano non disdegna la via d'autorità (papi e re). Alla fine della sua vita confida di più nella testimonianza del movimento popolare laico. Nel filone dell'anticristologia non si dovrebbe trascurare l'ala francese, che apre le porte alla scolastica (contro cui combatte appunto il nostro Arnaldo). E per non concludere queste riflessioni, un'ultima domanda: Chi è in fondo l'Anticristo (che assume una forma ora personale, ora collettiva)? Propriamente non è Satana. Ma piuttosto un suo fantoccio. Un umano che si presta al suo gioco. Poiché nessuno si mette a combattere giusto per perdere.

26. E' un segno di attualità della tematica dell'Anticristo gli ultimi scritti del cardinale Giacomo Biffi, quali G. BIFFI, *Pinocchio, Peppone, l'Anticristo e altre divagazioni*, Siena 2005, 113-119, IDEM, *Le cose di lassù. Esercizi spirituali con Benedetto XVI*, Siena 2007, 79-90. A conclusione della seconda giornata di esercizi spirituali G. Biffi adduce come testimonianza ("*exemplum*") l'ammonimento profetico di Solov'v. L'Anticristo del sofologo russo si configura come il Gran Maestro che guida con bello stile le sorti della umanità e anche della Chiesa. Ma esso mistifica lo stile di Gesù di Nazareth, misericordioso verso i sofferenti: "Beato colui che non si scandalizza di me" (Mt 11,6; Lc 7,23). Il contesto è quello dei segni messianici della venuta del Regno. Alcune esemplificazioni mie (una forma di profezia "*ex eventu*"), ispirata comunque all'intuizione di Solov'v e alla meditazione di Biffi sembrano corrispondere ai seguenti fatti del '900:

- la prima guerra mondiale (anni 1914-19);
- la seconda guerra mondiale (anni 1939-45);
- un concilio di pacificazione: O.N.U. (1948) e Vaticano II (anni 1962-1965);
- il processo di globalizzazione-umanizzazione (anni 1980 e seguenti).

DE PARTE OPERATIVA: A PRELIMINARY APPROACH
TO ITS DATE OF COMPOSITION AND CONTENTS

In his classic work of 1969, *El Maestro Arnau de Vilanova, médico*, Juan Antonio Paniagua described the *De parte operativa* as a late and unfinished work that Arnau might have been planning when composing the *Speculum*¹. The fact that the *Speculum* was defined in its closing words as a treatise on the first part of medicine *que dicitur theorica* suggests that Arnau might have envisioned a practical part as a sequel to his monumental mirror of medicine². Further evidence that supports this interpretation was offered by Paniagua when he brought to our attention a quotation from the *Speculum* where Arnau referred to a future discussion in a work that he described as *pars operativa*. It has been commonly accepted that this statement could refer to the *De parte operativa* that appears in all the Renaissance editions of the Arnaldian Opera³.

We cannot entirely rule out the question of authenticity as far as authorship is concerned, given that there is only one extant manuscript copy from the 15th century. Nevertheless, there is no doubt whatsoever that the doctrinal coherence with one of the first Arnaldian works –*De amore heroico*, with those sections of the *Speculum* that dealt with the passions of the soul, the consistent use of the concept of *proprietas* and the *auctoritates* used in the treatise all point strongly towards the likelihood of Arnaldian authorship⁴. It does not seem too risky then to venture that the composition of the *Speculum* and the *De parte* are related, and that the *De parte* is another testimony to Arnau's last years of medical production.

1. PANIAGUA, J. A. *El Maestro Arnau de Vilanova, médico*. Valencia, Cátedra e Instituto de Historia de la Medicina, 1969. 2ª ed. corr. in: PANIAGUA, J. A. *Studia Arnaldiana. Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*. Barcelona, Fundación Uriach, 1994, pp. 109-110.

2. “qui considerationes introductorias prime partis medicine que dicitur theorica adimplevit”, ARNAU DE VILANOVA, *Speculum medicine, Opera nuperrime revisa*, Lugduni, 1520, f. 36ra.

3. PANIAGUA, *El Maestro*, p. 109.

4. It is not the aim of this contribution to discuss the problems of authorship of the whole work or of some of its parts; this needs to wait until the completion of the critical edition. At the moment, Michael McVAUGH and myself are working on its edition and study, and we hope that the result will form part of the *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia* (AVOMO) series as vol. VII.2 (2013).

DATE OF COMPOSITION

Although agreement does exist in relation to the fact that the core of Arnau's medical writings and teaching activities were carried out in Montpellier, there is an ongoing debate concerning the dates of both such activities. García Ballester suggested the earliest date of 1288 as *terminus a quo* of his teaching⁵; Paniagua preferred 1289⁶, and McVaugh put back the probable date of Arnau's entering the university *Studium* to 1291 or 1292⁷. The time span of his writing production is also the subject of debate. It is generally agreed that 1301 marked the end of a prolific period in the production of medical works that reflected the *de facto* renewal of a medical syllabus aimed at incorporating new works by Galen⁸. This was a renewal in which Arnau was actively engaged, as was later recognised in the well-known papal bull "*Ad pascendum oves*" of 1309 that regulated the medical teaching at Montpellier⁹. McVaugh has supported the likelihood of the existence of a second working period in Montpellier, not necessarily linked to the *Studium*, between 1305 and 1308, and places the composition of the *Speculum Medicine* during these years¹⁰. This implies that the *De parte* would have been a product of the same period or immediately after.

All those who come into contact with the *Speculum* realise that, faced with a task of such a kind, its composition must have required time and tranquillity, but it is the fact that the *Speculum* is an expression of such mature thought and unhurried writing that gave Paniagua the arguments to believe that its composition must have been in 1301, the last period of relative stability in Arnau's dedication to the Montepesulan *Studium*.

Documentary evidence exists to support the fact that King Jaume II asked Arnau de Vilanova for a new piece of work entitled *Speculum medicine* in the summer of 1308. The interpretation of this request is controversial. In two documents kept in the Arxiu de la Corona de Aragó (ACA), dating from July and August 1308, the king requested a "*medicine speculum*" but, he added, he wanted it "*pro conservatione salutis nostre*". The king tried to convince Arnau to send it, reassuring him that this work would be kept secret, and that no one

5. AVOMO XV, p. 26.

6. PANIAGUA, *El Maestro*, p. 55.

7. AVOMO V.1, p. 137.

8. Although there is no firm evidence, it is assumed that the Bull of 1309 reflected an established teaching practice. On the difficulties encountered in interpreting this source, see Jacquart, D. *La médecine médiévale dans le cadre parisien (XIVe-Xve siècle)*. Paris, Fayard, 1998, pp. 161-67.

9. GARCÍA BALLESTER, L. *Arnau de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma de los estudios médicos en Montpellier (1309): El Hipócrates latino y la introducción del nuevo Galeno*, «Dynamis» 2 (1982), pp. 119-146.

10. AVOMO II, p. 80.

would see it except his personal physician if Arnau approved it¹¹. It is difficult to think of the *Speculum* as a self-aid handbook even if its content were mediated by the king's personal physician. For this reason, Paniagua and Gil-Sotres have suggested that Jaume II was asking for the health regime that Arnau had composed for him¹². However, McVaugh finds no reason that justified the king's mistake in naming the work and favours a literal reading of the claim¹³. Apart from the differing interpretations of the documentary evidence, there is another element that deterred Paniagua from accepting the existence of a fruitful second period for Arnau in Montpellier. This element is the expression used by the pope Clemente V in the bull of 8th September 1309 when mentioning Arnau's teaching involvement in Montpellier¹⁴. According to Paniagua, the use of the adverb *olim* would refer to an activity from the distant past and not to an absence of barely one year¹⁵. However, even if the *Speculum* was composed with a pedagogical intention in mind ("*ut sciat alumnus artis*"), this does not necessarily imply that its production is proof of any teaching involvement on the part of its author. It only required time and access to a good library; Michael McVaugh in his contribution to this volume provides us with further evidence to suggest that Arnau did find this time and the intellectual resources of his own personal library in Montpellier between 1306 and 1308 in order to compose the *Speculum*. Any conclusion concerning the composition of the *De parte* must be linked to his new findings with regards to the *Speculum*. However, the connection between the productions of the two treatises opened up some questions.

The reference contained in the *Speculum* to a *parte operativa* where the influence of neutral factors in the recovery of health and the findings of these discussions would be discussed in the *De parte* as we know it, suggests that portions of the *De parte* were already done or quite clearly envisioned when the

11. RUBIÓ Y LLUCH, A. *Documents per l'història de la cultura catalana mig-èval*. Volum I, docs. xxxvi (p. 45-46) y xxxviii (p. 49). Barcelona, 2000, Institut d'Estudis Catalans, edic. facsímil.

12. AVOMO X.1, pp. 868-870.

13. AVOMO II, pp. 79-80.

14. "in multis consiliis reperitur habitaque super hiis cum dilectis filiis Arnaldo de Vilanova et Johanne de Alesto, phisico et capellano nostro, qui olim diu rexerunt, et quibusdam aliis magistris, qui regunt ad presens in studio prelibato" Marcel FOURNIER in: *Les status et privilèges des Universités françaises depuis leur fondation jusqu'en 1789*. Paris, Larose & Forcel, 1891, Tome II, p. 22 (n° 911).

15. Paniagua is somewhat ambiguous about a second period of teaching at Montpellier. On the one hand he asserts that Arnau's "función docente pudo alcanzar el año 1308; pero, desde el 1300, se vería alterado por múltiples ausencias motivadas por intereses no profesionales" (p. 55). Later, however, he concludes that: "Actualmente me inclino a pensar que no se dio este segundo período en el que Arnau de Vilanova habría reanudado, en Montpellier, su magisterio universitario y su trabajo de redacción de tratados médicos doctrinales [...] Sigo convencido de que el *Speculum medicine* no es de 1308, sino del final del período de estabilidad docente, de 1301" PANIAGUA, *El Maestro*, pp. 59-60, n.6.

Speculum was in the making¹⁶. The *De parte* also refers to certain *tabulae* that cannot be found either in the extant manuscript copy or in the printed versions¹⁷. At a certain point I suggested that the *tabulae* could be connected with those that appeared in the manuscript tradition of the *Speculum* (for example, in mss Pincus), but, today, I think that the connection can be ruled out¹⁸. However, the self-referential nature of some of the *tabulae* in expressions such as “dicta superius in tabula signorum” suggests that some were already embedded or had a foreseen location in the treatise. This also strengthens the idea of *De parte* as a coherent project with some sections already finished and not only as a collection of disparate notes. However, it would be naïve to take for granted that Arnau was by then clear in his mind as to what such a treatise would be in terms of structure and contents, or that he did not change his mind about the *De parte* while making progress with the composition of the *Speculum*. In fact, it is puzzling that, upon concluding the *Speculum*, Arnau stated that he had finished the first part of medicine *que dicitur theorica*, but he did not mention that he was already engaged, or planned to be engaged, in writing about the second part of medicine *que dicitur operativa vel practica*. Instead, he referred with satisfaction to some other practical works which were already finished, such as a regimen on health and the aphorisms on *De ingenio sanitatis*¹⁹, and to his plans to comment on those and other aphorisms.

16. “Et hoc est tribus modis secundum quod tripliciter possunt extrema participari quia vel participantur indistincte et tunc sit neutrum quod vere dicitur esse medium sanissimi et egerri corporis quia vere amplectitur et quantum ad iudicium sensus habet extrema comixta et indistincta vel participantur distincte quod nequit esse nisi duobus modis, scilicet aut quia in diversis partibus corporis in eodem tempore vel quia in eisdem diversis partibus corporis in diverso tempore et omnes has differentias neutri considerat medicus quia saltem in inventionem causarum salubrium iuvant eum quemadmodum patebit in parte operativa” Arnau de Vilanova, *Speculum*, , ch. 88 “De rebus contra naturam”, f. 27rb.

17. “sicut tabula de vulneribus capitis et fracturis cranei plene docet” *Pars operativa*, CLM 7576 f. 43ra. All the quotations of the *De parte* [DPO] will refer to this manuscript. “que colligi possunt ex tabula cephaee” Ibid. f. 49ra; “prout docet tabula cordis et cerebri” Ibid. f. 52ra; “Tabula. Confortancia cor et cerebrum” Ibid. f. 52va; “et dicta superius in tabula signorum” Ibid. f. 54rb.

18. SALMÓN, F. *La obra médica de Arnau de Vilanova en Montpellier* in LEBLEVEC, D. (ed.) *L'Université de Médecine de Montpellier et son rayonnement (XIIIe-XIVe siècles)*. Turnhout, Brepols, 2004, p. 142.

19. “De quibus omnibus specialiter pertractare non spectat introductionum presentium forme sive tenori, Sed predictis contenti gratias referimus Iesu Christo Domino, qui considerationes introductorias prime partis medicine que dicitur theorica adimplevit et qui iam in regimento sanitatis nostro et amporismis de ingenio sanitatis abundanter inchoavit considerationes practice necessarias et speramus cum devotione quod ipse perficiet in commento predictorum aphorismorum et in aliis aphorismis particulariter exprimentibus que per medicum sapientem consideranda sunt in morbis quorundam membrorum particularium in quibus velut in exemplo seu speculo claro via recti processus in ceteris apertissime cognoscatur a cunctis amatoribus veritatis”, ARNAU DE VILANOVA, *Speculum*, f. 36ra.

We know that from 1309 until his death, Arnau entered the political arena and theological debate once more, and we can logically assume that he would not have had the time to develop a treatise on the operative side of medicine as ambitious as the one he did for its theoretical side. It seems plausible that Arnau kept a record of notes of various lengths and themes in order to construct a future treatise called *De parte* while writing the *Speculum*. However, why, in its closing remarks, is the *De parte* not even mentioned? Is it possible that he had already given up on the idea by then? Was there a complete draft of the work with gaps that just needed to be filled? How much of the *De parte* is now lost and how much of it was never in fact completed?

At this stage of the research it is difficult to offer more than just a speculative answer, but a preliminary analysis of the structure and content of the work might give us some insight into Arnau's plan.

STRUCTURE AND CONTENT OF THE *DE PARTE OPERATIVA*

Following the scheme of Iohanicus's *Isagoge*, the *Speculum* developed the classical subject of the theoretical part of medicine: knowledge of the *res naturales*, the *res non naturales* and the *res contra naturam*²⁰. As I said before, for now, I will continue to work with the hypothesis that the *De parte operativa* or *Pars operativa* as it is called in the only known manuscript of the work was a project that would develop the practical part of medicine, planned in a head-to-toe order. The work was left unfinished, and, what is more, it was left in a fragmentary state with the most coherent part dealing with the afflictions of the mind.

A description of its contents will help us to figure out an idea of the planned treatise and will illustrate Arnau's interests in his last years of medical production. The tone and content of some of the sections would also offer some insight into the audience it may have been aimed at.

The work is divided roughly into five parts. Part one offers a reflection on the nature of medicine. The second part deals with the relationship between sign and disease. The third is a semiology of brain diseases. The fourth deals with headache, and the last part is devoted to the afflictions of the mind which are studied as separate clinical entities.

Part I. The nature of medicine. In the *De parte operativa*, the investigation into the nature of medicine, a favourite topic in the pyrotechnics of scholastic medicine, is treated with a restraint that kept it separate from the heated

20. A detailed analysis of the content of the *Speculum*, in PANIAGUA, J. A. *La patología general en la obra de Arnaldo de Vilanova* in: PANIAGUA, J. A. *Studia Arnaldiana*, pp 213-284. Michael McVaugh is completing the edition of the *Speculum*, to be vol. XIII of the AVOMO.

debate on the tension between *ars* and science that flourished in the works of some of Arnau's Italian contemporaries in their expositions of the *Tegni*, *Isagogae* or *Canon*²¹. This approach would be consistent with Arnau's general attitude to the topic shown elsewhere²². However, if we assume that *De parte operativa* is a work on the practice of medicine aimed at complementing the exposition of the theory of medicine developed in the *Speculum*, one could expect to find a discussion on the different scope of medical theory and practice in its presentation. Arnald himself had carefully developed his views on the *medicina operativa vel practica* and *cognitiva vel theorica* more than 20 years earlier in his *De intentione medicorum*²³.

In the *De intentione*, Arnau explained that the purpose of medicine is the defence of the natural state of the human body, which is a healthy one (*sanitas vel temperamentum naturale*). This can be done by preserving it when already present (*finis per se*) or by restoring health if absent (*finis per accidens*). This aim is achieved by that part of medicine that is called *operativa vel practica*, which can be divided, according to these two functions, into *conservativa et curativa*. However, like any other artifex, the physician needs to know the form that he wishes to bring out, and this is why the *doctrina operativa* is complemented with another *doctrina theorica vel cognitiva*. The *doctrina theorica* precedes the *operativa* but is required for the latter to serve its purpose²⁴. The *De parte* does not quote *De intentione* directly, and does not use its argument about the nature of medicine; instead the work starts by abruptly stating that the goal of medicine is health: *Sanitas pro tanto finis dicitur medicine*²⁵. The phrasing of the *incipit* with an almost conclusive tone suggests that it could be a fragment extracted from a longer discussion that has now been lost.

Comparing this section of *De parte* with the first treatise of the *De intentione*, their line of thought seems quite similar, although in the *De parte* it is rather sketchy and undeveloped. In both cases, amongst other unmentioned sources, Arnau is using ARISTOTLE's *Metaphysica* VII²⁶. This helps him to frame medicine as *ars*, but of some special kind, since what the artist makes – health in this case – is not only in the artist's soul but also in the matter with which he is working: the human body. A stone, as deduced from the

21. SIRAISSI, N. *Taddeo Alderotti and His Pupils. Two Generations of Italian Medical Learning*. Princeton/New Jersey, Princeton University Press, 1981, pp. 118-146; OTTOSSON, P.-G. *Scholastic medicine and philosophy. A study of commentaries on Galen's Tegni (ca. 1300-1450)*. Naples, Bibliopolis, 1984, pp. 65-126; FRENCH, R. *Canonical medicine. Gentile da Foligno and scholasticism*. Leiden, Brill, 2001, pp. 68-81.

22. M. McVAUGH, *The nature and limits of medical certitude at early fourteenth-century Montpellier*, «Osiris» 6 (1990): 62-84.

23. AVOMO VI.1, pp. 100-103 and 143-145.

24. Ibid., pp. 100-101.

25. DPO, f. 39ra.

26. AVOMO VI.1, p. 143.

Aristotelian reasoning, cannot become a house without the intervention of an artifex. Before making the house, the artifex must have in his mind the idea of the house he wants to build out of stone. A human being, however, can stay healthy or recover his or her lost health *per se*, without the artifex's intervention, or partially with his help²⁷. As the tradition of commentators on the Aristotelian paragraph made clear, medicine as the art of agriculture can help nature to better express what is already in nature²⁸. This simile (art of medicine/art of agriculture) was openly taken up by the *De parte*²⁹, which also emphasized the figure of the physician as a *minister nature*³⁰, and it can be found implicitly in *De intentione* when it describes the act of the physician as that of *adminiculando vel famulando nature*³¹. However, it was the Aristotelian idea of the necessity of the form of health in the physician's mind so as to guide his right action that helped Arnau in the *De intentione* to justify the need for theoretical medical knowledge insofar as it would sustain the right practice³². This reflection is absent in the *De parte* where the argument developed in no more than twenty lines is only used to claim that health is the purpose of the physician and the end aim of medicine.

After these opening paragraphs, Part II of the *De parte* deals with the relationship between cause, symptom, alteration of the function, and disease. It is very confusing and fragmentary, and it lacks a coherent structure. Its genuine Arnaldian character is difficult to determine³³.

27. ARISTOTLE, *Metaphysica* VII, 1034^a9.

28. For example, in Averroes' commentary we can read: "Illa autem in quibus est principium naturale quo ars utitur sunt sicut ars medicine et culture et universaliter omnes artes in quibus ars iuvat naturam" *Aristotelis Metaphysicorum Libri XIII cum Averrois Cordubensis in eisdem comentariis et epitome*. Venetiis, 1562 (rpt. Anton Hain K.G., Meisenheim/Glan), f. 179r. Albert the Great's commentary went along the same lines: "Quia vero quaedam sunt quae fiunt simul a natura et arte, et non videtur conveniens a convenienti fieri, eo quod non potest idem secundum idem duobus differentibus convenire, ideo *dubitabit aliquis, quare alia sunt simul ab arte et ab automato* sive per se existente generante, *sicut sanitas et agricultura*", ALBERTUS MAGNUS, *Metaphysica Libros VI-XIII*, B. GEYER (ed.), Aschendorff, 1964, p. 352.

29. "sed in hiis quorum finis est operatum, quandoque est in partem operantis sicut est de forma omnino artificiali, quandoque vero non, sicut quando forma que finis est operis non est absolute artificialis, et talis est sanitas, nam corpus, eius principium, per se naturale est, per accidens vero artificiale. Unde sicut finis agricole qui operatur per artem agriculture est fructus qui tamen non est in partem eius, sic et medicine vel medici finis est sanitas" DPO f. 39ra.

30. *Ibid.* "medicus vel minister nature".

31. "Forma enim artificialis vel ab artifice intenta ea parte qua ab eo intenditur (et hoc dicimus propter sanitatem, que non est artificialis, tamen intenditur ab eo introduci in subiectum corpus convenienter adminiculando vel famulan/do nature) principium activum habet extra materiam; et in hoc differt a naturali, quoniam hec habet inchoationem in materia per formativam virtutem intus existentem, illa autem in anima artificis per exemplar eius in anima existens" AVOMO VI.1, p. 101, ln. 12-18.

32. *Ibid.*, p. 143.

33. It runs from fol. 39ra to 39va.

Part III of the *De parte* seems more complete. It can be divided into three sections although all of them deal broadly with signs of alterations of the brain.

Section 1 offers a general discussion of the pathological signs through which the physician can explore the disposition of the brain. This section follows the logic of the functions of the animal spirit: sensitivity, knowledge and voluntary movement. It is structured accordingly in three parts: functions of the external senses, internal senses and voluntary movement, which themselves are subdivided according to the alteration of the function: *ablatio, diminutio et permutatio*. The text offers a list of signs that appeared related to the underlying brain complexion, but without any theoretical explanation or causal justification to uphold the connection. For example: *Ablatio et diminutio odoratus sine strictura et opilatione narium, frigiditatem cerebri significat. Permutatio odoratus, fetor sive immunditia narium, humores corruptos in cerebro*³⁴. It seems as if it is just a list aimed at easy memorization to help in differential diagnosis. The usefulness of this section of the *De parte* for diagnosis is also evident when dealing with the signs of the alteration to the functions of the internal senses. However, here the scheme is less clear-cut and it also includes nosological entities as such and a topographical indication of the damage. For example: *Ablatio et diminutio estimationis, ut in amentia et stoliditate, frigiditatem et humiditatem medie partis*³⁵. The section ends in a similar mode and is devoted to voluntary movement. For example: *Ablatio vel diminutio subita motus voluntarii, humiditatem et frigiditatem cerebri. Ablatio, humiditatem replentem sicut in apoplexia. Diminutio, humiditatem infundentem, ut in paralyti et torpore et universalis prigracia*³⁶. The usefulness of this collection of brief statements can only be real in practice if the readers have a detailed previous knowledge of the nosological entities mentioned.

The following section of this part developed a semiology of brain functioning from a different perspective. It does not focus on the functions as seen above, but more on the physical exploration of the head, face and neck. It analyses, for example, the meaning of the colour and consistency of the hair, the superfluities that come out from the nose and palate, or the general morphology of the head. It also establishes a relationship between the brain complexion and the physiological and pathological functioning of the external senses. However, in this case, it is not the triad of *ablatio, diminutio* and *permutatio* that is the analytical thread, but rather the presence of pain, the characteristics of the superfluities and the visual appearance of the vessels. The section ends by mentioning other bodily parts whose alterations can affect the

34. DPO, f. 39va.

35. DPO, f. 39vb.

36. DPO, f. 40rb.

head (brain) by *colligantiam*. As with the rest of the section the information given is rather schematic, and likely to be only intended for memorization. For example: *Matrix inanitione, repletione, dolore, precipitatione et suffocatione*³⁷.

Section 3 shows quite a different purpose. It is focused on headache. The data that the physician can obtain from the analysis of the characteristics of the pain provides evidence of the pathological complexion of the brain, and in this sense it follows the approach of the two previous sections; however, here this is not the main objective. There are strong indications in the text to suggest that it was thought of as a guide to providing some rules of action – diagnostic and therapeutic – in the case of a headache. The diagnosis implies the establishing of the causality of the pain through the investigation of the duration, periodicity, course, localization and intensity of the painful sensation. Also taken into account is its relationship with bodily functions such as coitus and ingestion. The construction of the section with such a careful description of the characteristics of the pain, and the fact that it is almost devoid of theory on pain causation shows a strong interest in differential diagnosis, the basis of daily practice. For example, *Dolor qui sentitur in profundo venire usque radices oculorum {...} Dolor qui non sentitur in profundo, sed magis extra in aliis partibus capitis {...} Dolor profundus periodicus in fronte vel prora maxime in alteri cornu {...} Dolor periodicus et profundus semper et sepius eveniens in ieiuno, maxime si acutus fuerit, vaporem acutum a stomacho procedere ad caput significat*.³⁸ Its practical scope is emphasized when the largest part of the section gives instruction on how to treat the headache with *dieta, medicatio et manualis operatio* aimed at the *correctio male complexionis, sanatio solutionis continuitatis et curatio apostematis*. I have not yet compared the therapeutic recommendations contained in this section with others contained in works of indisputable Arnaldian authorship, for example, in *De consideracionibus operis medicine sive de flebotomia*³⁹.

The contents of this whole part support the idea that the *De parte* is not only a testimony to Arnau's last years of medical thinking, but that it also helps us to imagine the audience that motivated his writing. In this sense, it supports the hypothesis convincingly developed by McVaugh in this volume. He suggests that, from 1306 to 1308, Arnau found in Montpellier the intellectual resources and an adequate social atmosphere to work again on his medical writings⁴⁰. It is difficult to believe that, even if Arnau had no formal attachment to the Montpellier school during this period, he lived in isolation from other medical colleagues or even young students while staying in the city. He was one of the most prestigious physicians of his age, and Montpel-

37. DPO, f. 41ra.

38. DPO, f. 41ra-b.

39. AVOMO IV.

40. See Michael McVaugh's contribution in this volume.

lier was a city with one of the most reputed medical schools. It would seem logical that some medical people there would be eager to be in contact with the master and to bolster the production of new works. The tone of this third part of the *De parte* strongly suggests the intention to share his knowledge and experience with this kind of audience. The fact that all the sections were focused on differential diagnosis supports this claim. Differential diagnosis is a central aspect of the *ars* as Arnau understood it, an important asset to be mastered in the long years of practising of medicine, and a theme cherished by Arnau from the writing of his didactic commentary on *De vita brevis* in 1301 onwards⁴¹.

In the III Trobada a call was launched for the need to investigate into the material production of Arnau's medical works and the people involved in it at various different levels. Further analysis of the contents of the *De parte* might help to shed light onto the path required in order to go in this direction.

Part IV is, by far, the more theoretical part of the work. It deals with nosological entities following a long tradition and attempts to create a coherent system for the classification and understanding of the mental afflictions⁴².

It opens with *frenesis* under the misleading heading of *Cura frenesis* and then goes on with *litargia*. In both cases there is a discussion in relation to the terminology used among Greeks, Latins and Arabs, an account of their causes – primitive, antecedent and conjoint – symptoms and treatment. The tone is completely different to that of the previous parts, and, despite its practical orientation, the intellectual ambition of this part rather than its usefulness as summary information at the bedside is obvious. After dealing with *frenesis* and *litargia*, it goes on to hydrocephalus, apostems of the brain and various types of somnolence and insomnia. The work continues with a general overview of the *lesio cognitionis*, that is, with an exposition of the three internal senses – *ymaginatio*, *estimatio et memoria* – and the possible alterations brought about by *ablatio*, *diminutio et permutatio*.

With the justification of the major dignity of one of the internal senses – *estimatio* – the major extension of this part deals namely with *alienatio* as an alteration caused by the corruption of this sense. It looks at five species of madness: *stulticia*, *mania*, *melancholia*, *heroyis* and *cicubus*. The treatise ends with a discussion of alterations such as *vertigine*, *schotomia* and *incubus*.

The order of this part follows AVICENNA's *Canon*. After devoting the first *maqala* of fen 1 of book III, AVICENNA devoted the second *maqala* to the

41. AVOMO XIV.

42. Arnau's attempt to create a coherent nosology of nine basic mental illnesses that built on this combination is analysed in MCVAUGH, M. *Arnau de Vilanova and the pathology of cognition*, in G. Federici VESCOVINI; V. SORGE; C. VINTI (eds.) *Corpo e anima, sensi interni e intelletto dai secoli XIII-XIV ai post-cartesiani e spinoziani*. Turnhout, Brepols, 2005, pp. 119-138; DPO f. 43va-55rb.

headache and the third to diseases caused by tumefaction such as *frenesis* and *litargia*. The following two are devoted to the alteration of the internal senses and voluntary movement⁴³. Even if the ordering is very similar, not all the diseases named by Avicenna are analysed in the *De parte* and not all of those that are dealt with here are included in the same way in the *Canon*. It is interesting to point out the parallelism with this practical book of the *Canon*, but further comparative research needs to be done in order to understand the underlying logic that guided Arnau's selection and his reformulation of some of the nosological entities offered.

The scribe of the only extant manuscript copy of the *De parte* indicates in the margin that the treatise that he is copying from is incomplete⁴⁴. In all the Renaissance editions of the *De parte*, after the discussion of the *incubus* a chapter on stomachache is included⁴⁵. The approach is quite similar to the part devoted to headache and its practical orientation is also evident. To know whether this is a genuine part of the *De parte* or not we need to wait until the completion of the critical edition and study.

ACKNOWLEDGEMENTS

The paper has benefited from the comments of the participants at the "III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova". The research has been funded by the Spanish Agency of Research, Development and Innovation (HAR2011-25135).

43. D. JACQUART, *Avicenna et la nosologie galénique: l'exemple des maladies du cerveau*, in A. HASNAWI; A. ELAMRANI; M. AOUAD (eds.) *Perspectives arabes et médiévales sur la tradition scientifique et philosophique grecque*. Leuven/Paris, 1997, 217-226 (218-19).

44. "Hinc unquam potui plus presentis operis invenire" DPO, f. 55rb.

45. "Dolor stomachi qui provenit ab exterioribus causis oritur..." *De parte operativa* in *Arnaldi de Villanova medici acutissimi opera nuperrime revisa*, Lyon, 1520, f. 130ra.

Francesco SANTI

BÉRENGER FRÉDOL (1250 *ca.* – 1323),
AMICO DI ARNAU DE VILANOVA

Introduzione

Lo studio degli aspetti bio-bibliografici nelle fonti relative ad Arnau de Vilanova (anche su aspetti che si potrebbero definire di dettaglio) mi sembra molto appropriato, sia perché favorisce la comunicazione tra chi si occupa della cultura medica e chi si occupa della cultura teologica, sia perché aiuta ad eliminare stereotipi o a sfumare categorie storiografiche che potrebbero semplificare la nostra visione della battaglia ecclesiologica negli anni di passaggio tra XIII e XIV secolo. Ho scelto di dedicarmi a Bérenger Frédol perché sicura è la sua pertinenza alla vicenda arnaldiana e spirituale, e molti aspetti della sua bio-bibliografia suggeriscono l'ipotesi di legami ulteriori a quelli che già conosciamo. Già Carreras i Artau e Batllori e poi Catherine Ann Blue hanno supposto che l'intervento di Bérenger Frédol contro i maestri di Montpellier che negavano il dottorato a Armengaud Blaise, fosse da collegare ad un conflitto politico nel quale Bérenger e Arnau, stavano dalla stessa parte;¹ oltre a questo colleghiamo Bérenger ad Arnau soprattutto per la lettera che scrisse molto tempestivamente a Giacomo II, per l'*absolutio ad cautelam* di Gombau de Piles, il 18 dicembre del 1305.² Questi fatti sono poi più generalmente connessi all'intervento filo-spirituale di Bérenger sotto Clemente V e ancora di più nella *quaestio de paupertate* promossa da Giovanni XXII, che riguarda però gli ultimi mesi della sua vita (quando Arnau è già morto da dodici anni). Nello studio di Arnau, possono riguardarci anche altri aspetti dell'iniziativa di Bérenger, che era stato maestro a Montpellier e a Parigi, fino al 1294, quando fu consacrato da Celestino V vescovo di Béziers (sede – si noti – suffraganea di Narbonne), per essere poi stretto collaboratore di Bonifacio VIII nella stesura del *Liber Sextus*, ma anche diplomatico del re di Francia, Filippo IV; altri aspetti ancora ci attraggono nel trovarlo al centro della

1. Cfr. J. CARRERAS Y ARTAU e M. BATLLORI, *La patria y la familia de Arnau de Vilanova* in "Analecta Sacra Tarraconensia" 20 (1947), p. 45; ma anche C. A. BLUE, *Ermengaud Blasi, medieval physician and scholar*, Thesis (M.A.) – University of North Carolina at Chapel Hill, 1978, pp. 15-16.

2. M. RODRIGO LIZONDO, *La protesta de Valencia de 1318 y otros documentos inéditos referentes a Arnau de Vilanova*, «Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam», 1 (1981), 241-273; R. CHABÁS, *Arnaldo de Vilanova y sus yerros teológicos*, in *Homenaje a Menéndez y Pelayo. Estudios de erudición española*, II, Madrid, 1899, p. 367.

vita politica avignone,se, legatissimo al papa Clemente V, dal 1305, del quale fu cardinale di prima nomina, emarginato solo dall'antagonismo di Giovanni XXII.

E' evidente che per molti versi Bérenger potrebbe interessarci e in generale, mi pare di poter dire che la storiografia lo ha un po' trascurato. Molte possono essere le strade da seguire, a cominciare dal coinvolgimento di Bérenger nell'affare dei Templari, che pure coinvolse Arnau, e anche devo ricordare che nella discussione circa l'attribuzione dell'*Expositio super Apocalypsi*, ci si imbatte in personaggi come il maestro generale dei Carmelitani, Gerardo da Bologna, che ebbe legami molto forti con Bérenger.³ Da parte mia ho potuto però contemplare con occhi arnaldiani solo qualche aspetto della sua azione, nella piena maturità, soprattutto a partire da due circostanze molto diverse tra loro, per le quali mi sembra che le possibilità di un legame diretto con Arnau si infittiscano. La prima è quella che lo vede a fianco di Bonifacio VIII, per la redazione del *Liber Sextus*, pubblicato il primo marzo del 1298. Nella seconda circostanza (tra 1305 e 1308) dovremo seguire Bérenger nella sua iniziativa come Penitenziere Maggiore, incarico ottenuto da Clemente V, subito dopo la sua elezione, e che lo pose in contrasto con l'inquisizione domenicana e poi in un ruolo cruciale nel così detto *processo* a Bonifacio, fortemente voluto dal re di Francia. Seguire Bérenger in questi due quadri ci aiuta a comprendere aspetti cruciali della biografia di Arnau, quando reduce dall'arresto e con l'appoggio del re di Francia si reca a Roma dopo essersi appellato a Bonifacio, il 12 ottobre 1300, e quando dopo la feroce lotta con i domenicani trova finalmente requie a fianco di Clemente V. Clemente attribuisce a sé il giudizio sugli scritti e crea lo spazio, psicologico e politico per la grande campagna di azione spirituale in Linguadoca, che ha per noi testimonianza nella *Lliçó de Narbona*: il nostro Bérenger è uno dei principali attori, l'istruttore reale e – per così dire – l'ingegnere degli atti necessari a realizzare la volontà del papa: presente con l'incarico di Penitenziere alla lettura della *Presentatio Burdigaliae*, il 25 agosto del 1305, egli è in condizione di elaborare gli strumenti capaci di mettere in sicurezza Arnau, agisce nell'ombra, ma con sicure competenze di canonista. Ancora per il suo ruolo di Penitenziere, qualche anno dopo, Bérenger Frédo, l dovra conservare su incarico di papa Clemente V, il testo latino del *Raonament d'Avinyo*, letto i primi di settembre del 1309 in concistoro, testo che doveva provocare ad Arnau le note difficoltà presso Jaume II,⁴ ma non ho trovato spunti per comprendere in concreto l'azione di Bérenger in questo altro contesto.

3. F. SANTI, *Note sulla fisionomia di un autore. Contributo allo studio dell'«Expositio super Apocalypsi»* in *Actes de la I Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova I* = ATCA 13 (1994), pp. 345-376.

4. Cfr. M. MENÉNDEZ Y PELAYO, *Historia de los heterodoxos españoles*, Madrid, 1918 (2 ed.), p. cxxiii.

Se intorno a Narbonne, nel 1305, il rapporto con Bérenger appare subito evidente, utile mi è parso anche tentare di volgere lo sguardo a Roma, intorno al 1298. Qui il rapporto Bérenger-Arnau è meno evidente, ma oltre che dai contenuti della loro opera e dal loro profilo, siamo sollecitati a presumerlo anche dal fatto che per la redazione del *Liber Sextus*, lavorarono a stretto contatto con Bérenger, Riccardo da Siena e Guglielmo di Mandagout. Guglielmo, che di Bérenger fu amico condividendone molte azioni, tra l'autunno del 1301 e l'estate del 1302 sarà il destinatario di una delle lettere più affettuose del *Tractatus epistolarum christini*. Il legame con Bérenger sarà dunque evidente con Clemente V, nei tempi complicati del processo a Bonifacio, ma ha radice in questi anni romani, che nella lettera a Guglielmo di Mandagout hanno qualche evidenza. Cercherò allora di fare il punto brevemente su quanto sappiamo su Bérenger Frédol, dicendo con maggior dettaglio quanto ho appena accennato, per soffermarmi poi su alcune delle convergenze arnaldiane che ho incontrato.

1. BÉRENGER FRÉDOL. IL PERSONAGGIO E LO SCRITTORE

Comprendiamo subito che Bérenger Frédol fu uno dei personaggi più influenti nell'élites ecclesiastiche della fine del XIII secolo e dell'inizio del secolo successivo. La tradizione erudita rimanda un ricco dossier di informazioni su di lui.⁵ Tuttavia l'esame complessivo della documentazione a cui ancora oggi si deve ricorrere e che offre un quadro sostanzialmente non rinnovato quanto al profilo biografico e all'attività scientifica, è quello offerto

5. Per un censimento completo dell'erudizione su Berenger, si veda prima di tutto F. SOETERMEER, *Berengarius Fredoli senior* in *Compendium auctorum latinorum Medii Recentiorisque Aevi* (CALMA), II.2, Firenze 2005, pp. 255-256. Si vedano poi negli strumenti generali *Repertorium fontium historiae medii aevi primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nationibus emendatum et auctum*, Roma 1967, II, pp. 489-490; *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Hamm – Herzberg – Nordhausen 1975, XXIII.68-71; M. W. BLOOMFIELD, *A Preliminary List of Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, Mainly of the Thirteenth, Fourteenth and Fifteenth Century* in "Traditio" 11 (1955), pp. 259-379 [309]; G. MOLLAT, *ad vocem* in *Catholicisme: hier, aujourd'hui, demain*, Paris 1956, IV.1557-8; T. DE MOREMBERT, *ad vocem* in *Dictionnaire de biographie française*, Paris 1979, XIV.1160-1; G. MOLLAT, *ad vocem* in *Dictionnaire de droit canonique*, Paris 1953, V.905-7. Per le istituzioni ecclesiastiche si vedano anche E. BALUZE – G. MOLLAT, *Vitae Paparum Avenionensium*, Paris 1927, II, pp. 111-116 e III *passim* (si veda anche G. MOLLAT, *Les papes d'Avignon*, Paris ¹⁰1964; C. BERTON, *Dictionnaire des cardinaux, contenant des notions générales sur le cardinalat*, Petit-Montrouge 1857; C. OUDIN *Commentarius de scriptoribus Ecclesiae antiquis illorumque scriptis tam impressis quam manuscriptis adhuc extantibus in celebrioribus Europae bibliothecis...*, Lipsiae 1722, III.692-693. Per le fonti legate a BÉZIERS – oltre a *Gallia Christiana*, Paris 1739, n. XLIX (*Ecclesia Biterrensis*) – si tengano presenti P. ANDOQUE, *Catalogue des évêques de Béziers* Biteris 1651; E. SABATIER, *Histoire de la ville et des évêques de Béziers* Béziers 1854; J. ROQUETTE – A. VILLEMAGNE, *Bullaire de l'église de Maguelonne*, Paris-Montpellier 1914, n. 665.

all'inizio del secolo scorso da Paul Viollet⁶ (a parte i ripetuti richiami dovuti a Bernard Guillemain e le molte informazioni importanti offerte da Pierre Botineau).⁷ Si può constatare questo status quaestionis in *Cent'anni di bibliografia sul papato del secolo XIII*, di Agostino Paravicini Bagliani,⁸ che sul nostro Bérenger non ha altri titoli di rilievo, a parte l'edizione del *Liber de excommunicatione*, dovuta alle cure di Eugène Vernay, nel 1912.⁹ Questo silenzio storiografico colpisce, se si pensa al ruolo centrale svolto da Bérenger nella redazione del *Liber Sextus* (impegno che lo tenne in Curia a stretto contatto con il papa dall'autunno del 1296, alla promulgazione nel marzo del 1298), come anche pensando all'importanza della sua iniziativa nel tempo di Clemente V, che subito lo crea Penitenziere papale e ben presto cardinale. Contemporaneamente – sia nel tempo di Bonifacio sia in quello dei pontefici che gli succedono – Bérenger è uno degli ecclesiastici di riferimento di Filippo il Bello.

1.1. I dati biografici essenziali

Insieme con Jacques de Bernis e Jean de Montlaur, Bérenger Frérol (con il titolo di dottore in decretali) fu dal 1289 *magister* a Montpellier, nell'Uni-

6. P. VIOLLET, *Bérenger Frérol, canoniste* in *Histoire Litteraire de France*, Paris, 1914, XXXIV, pp. 62-178 (da ora Viollet, HLF).

7. B. GUILLEMAIN, *La cour pontificale d'Avignon, 1309-1376. Etude d'une société*, Paris 1966, *passim*; P. BOTINEAU, *Les tribulations de Raymond Barrau, O.P. (1295-1338)* in *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 77 (1965), pp. 475-528 (http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/mefr_0223-4874_1965_num_77_2_7503; ultima consultazione 31 Luglio 2012). Il lavoro del Botineau è poco conosciuto. Egli commenta e pubblica due memorie rivolte da Raymond Barrau a Benedetto XII, conservate nel Vat. Lat. 14606, ff. 47v-51v e 52r-54v (Gennaio 1337 – Gennaio 1338), che documentano l'antico conflitto tra la famiglia Frérol e i Durant (*rustici* di cui i Frérol avrebbero sempre ostacolato l'ascesa nella Chiesa). Il conflitto avrebbe avuto un momento importante nello scontro tra il nostro Bérenger e Guglielmo Durant, così detto *Speculator* (e contro Bernard Bedos, *Bedocii*). Come lo stesso Botineau mostra le accuse che a questo proposito Raymond muove a Bérenger (nel testo della *Memoria* soprattutto alle pp. 503 e 513-515) corrispondono a dicerie, a proposito di episodi lontani nel tempo, e non hanno riscontro nei dati di fatto ("nous doutons fort de la véracité des dires de Barrau", p. 492). Inattendibili sono anche le affermazioni del Barrau contro Niccolò (di Martino, non Albertini) da Prato (p. 494 e per il testo 514); purtroppo sono anche di scarso rilievo le notizie sugli Spirituali della zona di Béziers negli anni 1314-1317, come ancora Botineau nota a p. 490. Eppure anche se tardivo e polemico, il documento conferma il profilo generale di Bérenger e della sua famiglia (aristocratica, in forte contrasto con i domenicani e l'Inquisizione, e con atteggiamento aperto verso la componente Spirituale) e potrebbe dare spunti importanti per il reperimento di nuove informazioni. Ringrazio Josep Perarnau i Espelt per avermi segnalato questo articolo del Botineau.

8. Agostino PARAVICINI BAGLIANI, *Il papato nel secolo XIII. Cent'anni di bibliografia* (1875-2009), Firenze 2010, nn. 1147, 3658.

9. E. VERNAY (ed.), *Le «Liber de Excommunicatione» du Cardinal Bérenger Frérol, précédé d'une introduction historique sur l'excommunication et l'interdit en droit canonique de Gratien à la fin du XIIIe siècle*, Paris 1912.

versità fondata in quello stesso anno da Niccolò IV,¹⁰ per passare poi a Parigi. L'erudizione tradizionale ricorda anche un periodo di insegnamento a Bologna, che tuttavia non si può provare, ma che serve a ricordare che certamente tra Montpellier e Parigi, altre sedi universitarie lo ebbero come insegnante.¹¹ Fu canonico di Béziers, abate laico di Sant'Afrodasio a Béziers (per iniziativa dei cardinali Gerardo Bianco e Benedetto di S. Nicola in Carcere Tulliano, e concessione di Niccolò IV), canonico e arcidiacono di varie sedi tra cui quella di Corbières e di San Salvatore di Narbonne (dal 1289). Già nel 1294, sotto Celestino V dunque, Bérenger fu cappellano papale con funzioni di uditore (e si sa che in quest'epoca i cappellani avevano funzioni relative all'amministrazione della giustizia e partecipano a legazioni, coadiuvando i cardinali).¹²

Fu eletto vescovo di Béziers (suffr. di Narbonne) nell'estate del 1294 e Celestino V, con la bolla datata da L'Aquila, il 13 settembre del 1294, conferisce all'arcivescovo Egidio di Narbonne la facoltà di confermare l'elezione recentemente avvenuta (non nel 1298 come sostennero Denis de Sainte-Marthe e poi Étienne Baluze). Sarà consacrato da Celestino stesso il 28 ottobre (ovvero la domenica prima della festa dei santi Simone e Giuda).¹³ Si sa che siamo nell'imminenza delle dimissioni di Celestino, che avvennero il 13 dicembre dello stesso anno.¹⁴ Come vescovo di Béziers gli si deve anche l'iniziativa dell'ampliamento della cattedrale (settembre 1298); la stesura definitiva di una convenzione di co-dominio sulla città di Béziers con il re di Francia; la fondazione nella sua diocesi di un Collegio di trenta canonichesse sotto la regola di S. Agostino, associato all'Ospizio di San Nazzario a Béziers, fondato dal suo predecessore Pons de Saint Juste. (Abbiamo per questa opera di Bérenger una bolla di conferma di Clemente V, del 1305, quando è cardinale e sappiamo che Bérenger si preoccupò presto dell'Ospedale e del Collegio a suo sostegno e poi per tutta la vita).¹⁵

A partire dal pontificato di Bonifacio VIII, Bérenger appare soprattutto come un grande mediatore politico, che può riferirsi ad un sapere giuridico riconosciuto. Egli svolse un ruolo di mediazione decisiva nel febbraio del 1296, a proposito della problematica posta dalla *Clericis laicos* (operando anche come legato dell'arcivescovo di Narbonne, Gilles Aycelin, presso il re di Fran-

10. Cfr. VIOLLET, HLF, p. 65 e A. GOURON, *Les premiers canonistes de l'école montpelliéraine in Mélanges offerts à Jean Dauvillier*, Toulouse 1979, pp. 361-368, in part. p. 364.

11. VIOLLET, HLF, p. 65.

12. *Gallia Christiana*, cit. vol. VI, col. 341, parla di *vicarium Coelestini* precisando che era "unum e sex clericis papae" in base a un documento dell' "Archivum fratrum praedicatorum Claromontensium", ovvero di Clermont.

13. Secondo *Gallia christiana*, ivi, anche questa bolla si conservava nell' "Archivum fratrum praedicatorum Claromontensium".

14. Divenuto vescovo, Bérenger rinuncerà ai principali benefici.

15. VIOLLET, HLF, p. 94.

cia), riuscendo poi nel 1297 ad ottenere dalla Curia un'interpretazione della bolla che ne attenuava le conseguenze anti-francesi (cosa per altro necessaria per togliere da difficoltà gravi il clero francese). Ciò avvenne senza alterare i suoi rapporti con il papa.¹⁶ Nel 1302, nelle circostanze del conflitto più grave tra Bonifacio VIII e Filippo il Bello, Bérenger cercò ancora di tenere un ruolo di mediazioni: accettò di partecipare al concilio convocato dal papa, ma per presentare le ragioni del re di Francia che chiedeva la sua sospensione.¹⁷

La maggiore fortuna di Bérenger – sul piano della carriera ecclesiastica – è senz'altro legata all'elezione di Clemente V (del quale – secondo Giovanni Villani – sarà anche tra i candidati alla successione). Si è ritenuto – probabilmente in maniera erronea – che con papa Clemente, Bérenger abbia avuto legami di parentela; certamente il papa lo sostenne e oltre a lui sostenne anche altri membri della sua famiglia,¹⁸ con particolare riguardo al suo giovane nipote, Bérenger Frédol jr, nominandolo a sua volta vescovo di Béziers (1309) e poi cardinal di Porto (poco dopo il 14 agosto del 1317. Egli morì nel novembre del 1323). Più che questi aspetti ci interessa però notare che Clemente condivide lo stile intellettuale e pastorale del nostro Bérenger, che subito fu eletto maggiore penitenziere del papa, e riconosce il suo ruolo politico, giocandolo come cardinale legato in momenti cruciali del rapporto con la Francia, anche nella (parziale) difesa della memoria di Bonifacio.

Come Penitenziere papale (secondo una linea voluta da Clemente V e apprezzata da Filippo IV), Bérenger agisce da freno rispetto all'opera dell'inquisizione domenicana, intercedendo con molta moderazione per eretici e sospetti. Come penitenziere ebbe nel 1311 anche il compito da Clemente di riorganizzare l'ufficio.¹⁹ Bérenger rimase Penitenziere anche sotto Giovanni XXII, ma non fino alla morte, forse fino al 1319 ed ebbe con il nuovo papa ragioni di contrasto che giustificano insieme all'età avanzata la rinuncia all'incarico..

Bérenger fu creato cardinale prete di prima nomina da Clemente V nel 1305 (poco tempo dopo dunque aver ricevuto l'incarico di Penitenziere). Ebbe prima il titolo dei SS. Nereo e Achilleo (5 dicembre 1305), per diveni-

16. VIOLLET, HLF, pp. 70-71, ma anche H. VIDAL, *Les conciles méridionaux aux XIIIe et XIVe siècles* in *L'Eglise et le droit dans le Midi (XIIIe-XIVe siècles)*, Toulouse-Fanjeaux 1994, pp. 147-80, in part. pp. 159-60.

17. Per cui si vedano L. MÖHLER, *Die Kardinäle Jakob und Peter Colonna. Ein Beitrag zur Geschichte des Zeitalters Bonifaz' VIII.*, Paderborn 1914, pp. 170-172; G. DIGARD, *Philippe le Bel et le Saint-Siège de 1285 à 1304*, Aalen ²1972, 216-63; T. SCHMIDT, *Der Bonifaz-Prozeß. Verfahren der Papstanklage in der Zeit Bonifaz' VIII. und Clemens' V.*, Köln-Wien 1989.

18. VIOLLET, HLF, p. 62: "Eubel écrit que Bérenger était neveu de Clément V. Nous ne connaissons pas le document qui aurait permis à Eubel de qualifier Bérenger nepos: Bérenger ne figure pas parmi les parents de Clément V interrogés en 1318; il assiste, au contraire, le pape en cet interrogatoire".

19. VIOLLET, HLF, p. 95-96.

re poi (dopo il 10 agosto del 1309) cardinale vescovo di Tusculum (Frascati). Quale cardinale ebbe incarichi di prima importanza politica, come quello relativo al processo contro i Templari, nel 1307 (con Étienne de Suisy, cardinale prete di S. Ciriaco in Thermis, Landolfo Brancacci, cardinale diacono di S. Angelo)²⁰ e come quello per il processo contro gli Spirituali francescani, nel 1309-1310.²¹ Verso gli Spirituali ebbe un atteggiamento benevolo e sostanzialmente conciliatorio, corrispondente a quello di Clemente V. Svolse un ruolo cruciale nell'affare dei Templari e del processo a Bonifacio VIII, anche perché il re di Francia lo considerava un interlocutore affidabile, e in effetti decisiva sarà la sua testimonianza nelle procedure di preparazione del processo bonifaciano, a proposito del fatto che Filippo non avrebbe avuto un odio preconcepito nei confronti del papa.²²

1.2. *Gli scritti di Bérenger Frédol*

La produzione intellettuale di Bérenger fu soprattutto legata alle esigenze scolastiche dell'insegnamento del diritto ed ebbe un'importante diffusione. Si segnala una forte presenza delle sue opere negli inventari delle biblioteche dei collegi della Francia meridionale del secolo XIV.²³ Quello che segue è l'elenco delle sue opere, con le edizioni e i principali manoscritti.²⁴

a) L' *Inventarium sive Repertorium Speculi iudicialis Guillelmi Duranti* è edito nel secolo XV (Berengarius Fredoli *Inventarium seu Repertorium Speculi iudicialis Guillelmi Durantis* Romae 1474) e conservato dai mss. Augsburg, Universitätsbibliothek II.1.2° 226 [sec. XV primo terzo (ca. 1420)], ff. 1-143vb; Pamplona, Biblioteca de la Catedral 15 [a. 1432], ff. 1-206v; Salamanca, Universidad de Salamanca. Biblioteca General Histórica, Ms. 2175 [sec. XIV],

20. Città del Vaticano, Archivio Segreto Vaticano, A.A. Arm. D 218; per l'inquisizione, si ricordi poi la *Regnans in coelis* 22.XI.1310 e gli studi di P. VIOLLET, *Les interrogatoires de Jacques de Molay, grand maître du Temple. Conjectures*, Paris 1909; G. LIZERAND, *Les dépositions du grand maître Jacques Molay* in "Moyen Age" 26 (1913), pp. 81-106.

21. F. EHRLE, *Zur Vorgeschichte des Konzils von Vienne* in "Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters", 2 (1886), pp. 353-416 e 3 (1887), p. 1-195, in part. 2 (1886), p. 360.

22. J. COSTE (ed. comm.), *Boniface VIII en procès. Articles d'accusation et dépositions des témoins (1303-1311)* praef. A. Vauchez, Roma 1995 (Pubblicazioni della Fondazione Camillo Caetani. Studi e documenti d'archivio 5), in part. pp. 774-775.

23. J. VERGER, *L'enseignement du droit canon dans les universités Méridionales (XIIIe-XIVe siècles)* in *L'Eglise et le droit dans le Midi* cit., p. 261.

24. I dati relativi alle opere e ai manoscritti di Bérenger che riporto di seguito, provengono in gran parte, con poche integrazioni, dalla banca dati *Mirabile. Archivio digitale della cultura medievale*, cur. Società Internazionale per lo Studio del Medioevo Latino (SISMEL) – Fondazione Ezio Franceschini (www.mirabileweb.it, ultima visita 15 febbraio 2012).

ff. 1ra-195va; Toledo, Archivo y Biblioteca Capitulares (olim Biblioteca del Cabildo) 24-7 [sec. XV], ff. 2ra-106ra; Toledo, Archivo y Biblioteca Capitulares (olim Biblioteca del Cabildo) 24-8 [sec. XIV], ff. 1ra-113vb. L'opera è studiata da Antonio García y García.²⁵

b) *L'Oculus copiose sive Elucidarius Summe Hostiensis* è trasmesso dai mss. Arras, Bibliothèque Municipale. Médiathèque 474 (1012) [sec. XIV?]; Burgos, Archivo y Biblioteca Capitular 6, ff. 181-215; Laon, Bibliothèque Municipale «Suzanne Martinet» 386; Toledo, Archivo y Biblioteca Capitulares (olim Biblioteca del Cabildo) 24-7 [sec. XV], ff. 108ra-182vb; Toledo, Archivo y Biblioteca Capitulares (olim Biblioteca del Cabildo) 24-9 [sec. XIV], ff. 1ra-253vb.²⁶

c) La *Summa confessionis* sive *Summula in foro poenitentiali* [In primis debet sacerdos] è trasmessa in redazioni diverse dai mss. di Innsbruck, Universitäts- und Landesbibliothek Tirol (olim Universitätsbibliothek) 230 [a. 1466], ff. 165ra-185ra; Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Códices 111 (11-2-6/401; sala 7 tabla 5a) [sec. XV], ff. 1-12; Paris, Bibliothèque Nationale de France, lat. 3265 A [sec. XV]; Strasbourg, Bibliothèque Nationale et Universitaire 39 (Latin 37) [ante 1424], ff. 171ra-187vb [prima pars]; Worcester, Cathedral and Chapter Library F. 127, ff. 200-204v. Su questo testo hanno lavorato Amédée TEETAERT, Pierre MICHAUD-QUANTIN e Peter BILLER che la legge nel Paris, BNF, lat. 3265, insieme con il *Confessionale* di GIOVANNI DI FRIBURGO (per il quale si utilizzano i mss. Oxford, Bodl. Libr., Laud Misc. 278 e Paris, BNF, lat. 3532).²⁷ Dal punto di vista arnaldiano vedremo che è interessante osservare come in alcune parti di questo testo si verifichi l'uso convergente di teologia e medicina, in particolare a proposito della *vitatio prolis*. Il testo è trasmesso anche dal manoscritto Firenze, Biblioteca Riccardiana, 860, cui mi baserò per le successive considerazioni

d) Il *Tractatus* che dall'inc. si chiama *Deus cuius providentia in sui dispositione non fallitur. Aaron: Quod Aaron sacerdocium approbatur...* expl.: *Christianus an licet christianis terras*, è conservato a Burgos, Archivo y Biblioteca Capitular 6,

25. A. GARCÍA Y GARCÍA, *La canonistique française méridionale et la péninsule ibérique* in *L'Eglise et le droit dans le Midi* cit., 117-43, in part. p. 137.

26. A. GARCÍA Y GARCÍA, *La canonistique française* cit., p. 137.

27. A. TEETAERT, *Quelques «Summae de poenitentia» anonymes dans la Bibliothèque Nationale de Paris* in *Miscellanea Giovanni Mercati*, Città del Vaticano 1946, II, pp. 311-343 [341-343]; ID., *La Summa de poenitentia: Quoniam circa confessiones du cardinal Bérenger Frédol Senior* in *Miscellanea moralia* Arthur Janssen, I-II, Louvain 1948, pp. 567-600; P. MICHAUD-QUANTIN, *Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge (XII-XVI siècles)*, Louvain 1962, pp. 50-51; ID., *La «Summula in foro poenitentiali» attribué à Bérenger Frédol* in *Collectanea Stephan Kuttner*, I-II, Bologna 1967-1968, pp. 145-167; P. BILLER *Confessors' Manuals and the Avoiding of Offspring in Handling Sin. Confession in the Middle Ages* cur. P. BILLER – A. J. MINNIS, York-Woodbridge 1998, pp. 165, 173-175, 177, 181-183.

ff. 1-180 L'opera è ricordata, senza altra precisazione, da Antonio García y García.²⁸

e) Il *Liber de excommunicatione* è forse la opera personale di Bérenger più importante e consta di due parti, relativamente autonome:

1. *Tractatus de excommunicatione et interdicto* [post 1298, ma senz'altro prima del *De absolutione*]. Il testo è edito dal VERNAY,²⁹ si mostra in rapporto alla casistica concreta, ma riuscendo a porla ad un livello più ampio e generale: "C'est une instruction adressée aux clercs et aux laïques du diocèse sur les cas où l'excommunication et l'interdit sont encourus de plein droit. Accessoirement, Bérenger Frédol traite des autorités compétentes pour absoudre des censures encourues. De plus notre évêque prend la précaution de prescrire la publication deux fois par an des cas où les laïques se trouvent excommuniés ou interdits *ipso jure*: il nous donne un modèle de la *denunciatio* qui doit être faite dans tout le diocèse".³⁰

2. *Tractatus de absolutione ad cautelam* edito da Eugène VERNAY, è stato studiato da Sylvain PIRON.³¹

f) *Dictum de paupertate Christi* [inc.: «Pater beatissime anno praeterito»] (1322). Si tratta del testo raccolto tra i pareri (prevalentemente di cardinali) che Giovanni XXII richiese, nella primavera del 1322, circa la questione "utrum asserere Christum et Apostolos non habuisse aliquid in proprio nec in communi sit hereticum". E' conservato solo nel mss. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3740 [sec. XIV], ff. 103va-106ra e edito da Felice TOCCO. Dopo l'edizione del Tocco, Andrea Tabarroni ha esaminato l'insieme dei pareri giunti a noi.³² Egli nota che Bérenger – di cui resta un pronunciamento che risulta presentato dopo la promulgazione della *Ad conditorem canonum* – fu l'unico cardinale non francescano a sostenere l'ortodossia dell'affermazione favorevole alla povertà di Cristo e degli apostoli, sulla base della *Exiit*, per quanto si mostri disponibile a piegarsi al parere del papa. Alcuni passi del pronunciamento rimastoci inducono a supporre l'esistenza di una precedente presa di posizione, che poi Bérenger dovette correg-

28. A. GARCÍA Y GARCÍA, *La canonistique française* cit., p. 137.

29. E. VERNAY (ed.), *Le «Liber de Excommunicatione» du Cardinal Bérenger Frédol, précédé d'une introduction historique sur l'excommunication et l'interdit en droit canonique de Gratien* cit. Cfr. S. PIRON, *Marchands et confesseurs. Le «Traité des contrats» d'Olivier dans son contexte (Narbonne, fin XIII – début XIV siècle)* in *L'argent au Moyen Age. XXVIII Congrès de la S.H.M.E.S. (Clermond-Ferrand, 30 mai-1 juin 1997)* Paris 1998, pp. 289-308.

30. E. VERNAY (ed.), *Le «Liber de Excommunicatione»*, p. XVII.

31. Ivi.

32. F. TOCCO, *La Quistione della povertà nel secolo XIV, secondo nuovi documenti*, Napoli 1910, pp. 41-42 commento, pp. 143-52 testo; cfr. poi A. TABARRONI, «*Paupertas Christi et apostolorum*». *L'ideale francescano in discussione (1322-1324)*, Roma 1990.

gere e che doveva esprimere un parere ancora più manifestamente favorevole all'ortodossia della proposizione. La risposta rimastaci di Bérenger è anche un'importante testimonianza dell'elaborazione della *Cum inter nonnullos* pubblicata poi il 12 novembre del 1323 (Bérenger muore l'11 giugno di quello stesso anno), con cui il papa prendeva ulteriore posizione contro la povertà francescana, e che dovette avere un iter preparatorio piuttosto laborioso. In questo *Dictum* colpisce una dichiarazione: "Qualiter autem vestra Sanctitas accipiat me jus utendi (137b) ego, qui sum ignarus iurum, nescio judicare": si deve ricordare che negli stessi anni era membro del collegio dei cardinali anche l'omonimo nipote Bérenger Frérol jr., che in effetti non condusse studi di diritto canonico. Il testimone giunto a noi attribuisce chiaramente il testo al cardinale "episcopus tusculanus", ma del suo valore ecdotico niente possiamo dire con certezza. Si è per ora risolto il problema pensando che il richiamo all'incompetenza del diritto avesse valore di antifrasi, impiegata con un tocco di ironia. Certamente Bérenger (come si è detto in riferimento alla sua azione tra 1309-10) è benevolo nei confronti degli Spirituali, sulla linea che era stata indicata da papa Clemente. Lo stesso può tuttavia essere detto per suo nipote Bérenger Frérol jr.,³³ ma il nostro Bérenger sr. si era di certo più intensamente esposto – proprio nella lunga collaborazione con Clemente V – e in questo senso anzi, va anche ricordata un'altra sua simpatia, verso il carmelitano Gerardo da Bologna, che con successo difese nella carica di Maestro Generale dell'Ordine dei Carmelitani.³⁴

1.3. Bérenger canonista

Sul piano intellettuale, l'interesse principale di Bérenger e i suoi maggiori risultati furono nel lavoro di canonista. Si sono occupati della sua opera giuridica Johannes Friedrich von Schulte, Alphonse van Hove, Jean-Louis Biget, Antonio García y García (che ha censito i manoscritti di Bérenger conservati nella penisola iberica a Toledo, Pamplona, Burgos, Salamanca), Jacques Verger, ma anche su questo manca un quadro definitivo.³⁵

33. Cfr. per questo R. MANSELLI, *Spirituali*, passim.

34. F. SANTI, *Note sulla fisionomia di un autore cit.*, pp. 363-76.

35. J. F. VON SCHULTE, *Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechtes*, Stuttgart 1875-1877 [rist. anast. Graz 1956], II, pp. 180-182, p. 531-532; A. VAN HOVE, *Commentarium Lovaniense in Codicem iuris canonici I Prolegomena II De legibus ecclesiasticis III De consuetudine, de temporis supputatione IV De rescriptis V De privilegiis; De dispensationibus*, I-V, Roma 1928-1939, I, 368, 464; Jean-Louis BIGET, *La législation synodale: le cas d'Albi aux XIIIe et XIVe siècles* in *L'Eglise et le droit dans le Midi* cit., pp. 181-213, in part. p. 205; A. GARCÍA Y GARCÍA, *La canonistique française méridionale et la péninsule ibérique*, ivi, pp. 117-143 [137: con la notizia dei manoscritti di Bérenger conservati nella penisola iberica: Toledo, Pamplona, Burgos, Sala-

Per la prima parte della vita si è detto che il nome di Bérenger è legato al *Liber Sextus*. Egli opera in contatto con ambienti universitari, ma è soprattutto l'ambiente di Bonifacio VIII quello che gli dà occasione del lavoro più importante.³⁶ Bérenger risulta infatti uno dei tre redattori del *Liber* tra l'autunno del 1296 e il marzo del 1298, insieme con l'arcivescovo di Embrun, Guglielmo di Mandagout, e Riccardo Petroni da Siena. Bérenger dette all'opera senz'altro un contributo decisivo, analizzato per ultimo da Tilmann Schmidt, in un saggio dedicato alla codificazione delle decretali riformulate da papa Bonifacio.³⁷ Schmidt effettua un'indagine sulle fonti e sulla tecnica redazionale, approfondendo il lavoro di rielaborazione di tutte le decretali, raccolte alla luce delle indicazioni e delle direttive di Bonifacio VIII, mostrando la notevole competenza canonistica dei tre redattori coinvolti, in interlocuzione continua con il papa. Con il papa, i tre redattori affrontarono numerosi problemi giuridici e rielaborarono le decretali raccolte non solo sul piano stilistico, ma anche su quello dei contenuti. Il *Liber* si distingue per l'attenzione ai dettagli e alla specificità delle diverse situazioni (secondo uno stile caratteristico della concezione legislativa bonifaciana), per la ricerca di efficienza e per lo snellimento nell'amministrazione della giustizia; per la volontà di limitare i possibili ostacoli all'esercizio del culto prodotti dalle controversie giudiziarie; per l'apertura alle richieste di potenziali petenti. Il papa e chi ne interpretò la linea mostrò una viva propensione all'accordo, indicando soluzioni legislative equilibrate e cercando di eliminare elementi di incertezza e contraddizioni della normativa, in origine piuttosto disomogenea. Secondo Tilmann Schmidt, il lavoro svolto intorno al *Liber Sextus* e la sua linea generale "gettano una luce del tutto diversa su papa Bonifacio VIII", rispetto alla figura che emerse nella prova di forza che lo impegnò nella lotta con Filippo IV.³⁸

In alcuni capitoli del *Liber Sextus* si riscontrano posizioni e problematiche che Bérenger articolerà nel *Liber de excommunicatione*, che segna la seconda parte della sua vita intellettuale, successiva alla crisi del pontificato di Bonifacio. L'opera si articola in due parti, rispettivamente il *Tractatus de absolutione ad cautelam* e il *Tractatus de excommunicatione et interdicto*. Il Vernay, introducendo il testo che pubblicava osservò che si trattava senz'altro di due opuscoli posteriori al *Liber Sextus*, che avrebbero avuto una circolazione autonoma l'uno dal-

manca]; J. VERGER, *L'enseignement du droit canon dans les universités Méridionales (XIIIe-XIVe siècles)* cit., pp. 249-265; H. VIDAL, *Les conciles méridionaux aux XIIIe et XIVe siècles* ivi, pp. 147-180.

36. A. PARAVICINI BAGLIANI, *Bonifacio VIII*, Torino 2003, pp. 182-187.

37. T. SCHMIDT, *Palinsesto del «Liber Sextus»* (trad. A. M. Voci), in *Le culture di Bonifacio VIII*. Atti del Convegno organizzato nell'ambito delle celebrazioni per il VII centenario della morte. Bologna, 13-15 dicembre 2004, Roma 2006, pp. 47-62.

38. T. SCHMIDT, *Palinsesto del «Liber Sextus»* cit., pp. 61-62.

l'altro, ma anche unitaria. Al centro della trattazione vi è l'istituto giuridico dell'*absolutio ad cautelam*, che – come il nome suggerisce – era “une absolution donnée pour plus de sûreté dans un cas où il y a doute, où l'on ne sait pas si l'excommunication portée tient ou ne tient pas”.³⁹ Sebbene l'istituto risalga al secolo XII, l'importanza politica assunta dalla scomunica nel secolo XIII e il concomitante sviluppo della problematica del così detto foro interiore, fanno sì che esso abbia piena attualità al tempo di Bérenger.⁴⁰ Il trattato si occupa de “l'absolution à donner à l'excommunié, soit parce qu'on doute de la validité de l'excommunication, soit pour éviter quelque dommage injuste qui en résulterait pour l'excommunié ou pour les tiers”.⁴¹ Si tratta dunque di un'assoluzione che poteva essere concessa senza implicare il riconoscimento pubblico che l'assolto fosse effettivamente stato colpito da una scomunica valida. L'attenzione per questo istituto ha così un rapporto certo con le problematiche politiche del tempo e qualche anno dopo la sua stesura dei trattati di Bérenger esso potrà essere proposto per risolvere il caso della scomunica di Guillaume de Nogaret e delle persone coinvolte nello scontro con Bonifacio VIII.

Il profilo di Bérenger, cardinale, consigliere del re di Francia e penitenziere papale, ci è ora più chiaro e da qui possiamo concentrarci sul rapporto con Arnau de Villanova, per ora solo accennato.

2. BÉRENGER FRÉDOL E ARNAU DE VILANOVA

Bérenger Frédol è noto agli studi arnaldiani soprattutto per l'opera a favore dei francescani Spirituali nella prima e nella seconda fase della vicenda avignonese. Egli è coinvolto nella commissione convocata da Clemente V a Narbonne (dove era arcivescovo Gilles Aycelin), anche a tutela di abusi sofferti da frati legati alla tradizione degli Spirituali (tra cui Ubertino da Casale).⁴² I lavori della commissione portarono alla *Dudum ad Apostolatus* del 14 aprile del 1310, che giustificava la disubbidienza ai superiori, in circostanze precise.⁴³

39. E. VERNAY (ed.), *Le «Liber de Excommunicatione»* cit., p. LXIII.

40. Un discorso a parte si potrebbe fare a proposito del suo rapporto con la comunità ebraica. Nel suo *Inventarium* (1300) sostiene l'idea che il battesimo degli ebrei convertiti debba svolgersi la domenica, per dare maggiore evidenza e solennità alla cosa, scoraggiando successive apostasie, per cui si veda Gilbert DAHAN, *Les intellectuels chrétiens et les Juifs au Moyen Age*, Paris 1990, in part. pp. 142-143, 163, 185, 204.

41. E. VERNAY (ed.), *Le «Liber de Excommunicatione»*, cit., p. XVI.

42. Si ricorderà che a Narbonne era arcivescovo Gilles Aycelin de Montaigut, eletto 25 novembre 1290 e spostato a Rouen il 5 maggio 1311, scambiandosi con Bernard de Fargis che arriva a Narbonne. Gilles aveva mediato a favore di Arnau nelle diverse circostanze del processo parigino (tra il 25 e il 26 dicembre del 1299 e 12 ottobre 1300).

43. R. MANSELLI, *Gli Spirituali e i beghini in Provenza*, Roma, 1959, p. 95 ma anche p. 211.

Bérenger tenne più tardi un atteggiamento che lo portò al contrasto con Giovanni XXII, che chiedeva a lui e a Arnaldo d'Auch, antico vescovo di Poitiers (che compare nell'atto di Ramon Conesa del 1318), un intervento in Béziers e in Narbonne (analogo a quello di espulsione richiesto a Federico di Sicilia il 5 aprile del 1317, contro Enrico di Ceva e i suoi adepti), secondo una linea del tutto estranea a quella tenuta da Bérenger durante il pontificato di Clemente V. In effetti Bérenger fu sostituito, da Giovanni XXII, non avendo voluto attuare l'intervento nella forma richiesta.⁴⁴ Già Franz Ehrle aveva documentato come la linea di Bérenger a proposito degli Spirituali – nelle circostanze dell'inchiesta promossa da Clemente V nel 1309-1310 – complessivamente deludesse le aspettative dei Minori Conventuali (e certamente Raimondo di Fronsac – procuratore dell'Ordine – lo accusò in modo esplicito di favorire gli Spirituali),⁴⁵ ma l'esame della questione della povertà (1322-1323), condotto da Andrea Tabarroni, ha ancora più chiaramente documentato la *simpatia* di Bérenger per gli Spirituali e come la sua posizione fosse simile a quella poi rappresentata da Ubertino da Casale.⁴⁶ Fu poi proprio Bérenger ad accogliere i nuovi voti di Ubertino da Casale, divenuto benedettino.

Nell'ambito dell'attenzione di Bérenger per gli Spirituali francescani si sono collocati i fatti documentati del suo legame con Arnau. Il quadro merita però di essere chiarito e gli elementi di contatto tra Arnau e Bérenger finora individuati restano frammentari, non pienamente significativi e in parte equivoci. Non so se si possa pensare a un Bérenger propriamente *spirituale*, e invece la sua figura è in questo senso segnata nella storiografia, ispirata per lo più a quel suo *Dictum de paupertate*, che presenta una posizione contraria a Giovanni XXII. Eppure Bérenger è in questo momento ormai vecchio e vicino alla morte. Il *Dictum* da solo non lo rappresenta pienamente, anche se certo è il suo antagonismo a riguardo di Giovanni XXII e caratteristico il suo tentativo di attenuare i conflitti, ricorrendo al diritto come strumento di mediazione. I frammenti che abbiamo e qualche altro che troveremo possono però costruire tre altri quadri.

2.1. Il pontificato di Bonifacio nella luce del Liber Sextus e degli scritti medici di Arnau de Vilanova.

Sappiamo che Bérenger è già a Roma nel 1294, come cappellano papale ed è uno dei consulenti giuridici di Celestino – che lo consacrerà vescovo. Evi-

44. Ibid., p. 130.

45. F. EHRLE, *Zur Vorgeschichte des Konzils von Vienne* cit., 2 (1887), in part. p. 19.

46. A. TABARRONI «*Paupertas Christi et apostolorum*». *L'ideale francescano in discussione* (1322-1324) cit., p. 113. Ma si veda *supra* quanto detto a proposito dei *Dicta* pubblicati da F. Tocco.

dentemente – e va notato – egli fu poi considerato buon consigliere dallo stesso Bonifacio VIII, che anche dopo le dimissioni di Celestino vorrà continuare ad avere con lui un rapporto piuttosto stretto. Si sa per altro che l'inizio del pontificato di Bonifacio avvenne nel pieno accordo con il re di Francia e Bérenger si presenta sia per il papa sia per il re come valido interlocutore. Gli anni romani di Bérenger sono soprattutto quelli del *Liber Sextus*. Il pontificato di Bonifacio non ha ancora che due anni di vita. Ha superato le prime difficoltà relative alla legittimità delle dimissioni di Celestino, soprattutto grazie ai canonisti, e ora Bonifacio chiede ai canonisti di redigere le costituzioni della Chiesa che lui firmerà, il *Liber Sextus*: Guglielmo di Mandegout e Bérenger sono convocati a Roma nell'ottobre del 1296 e rimarranno al lavoro fino al 1 marzo del 1298, quando il *Liber* sarà pubblicato; hanno un continuo rapporto con il papa, con cui discutono moltissimi aspetti del lavoro redazionale e di revisioni delle decretali della raccolta. Il successo del *Liber Sextus* è straordinario e la presenza a Roma di Bérenger continua anche dopo la sua pubblicazione, in un impegno di mediazione tra Bonifacio VIII e Filippo il Bello.

Da parte sua – negli anni Novanta del XIII secolo – Arnau è maestro a Montpellier e insieme è medico della famiglia dei conti-re catalano-aragonesi. *Habitator Montispessulani* è tuttavia in continuo viaggio tra Montpellier e la Catalogna. Dalla documentazione fino ad oggi conosciuta non risulta una presenza a Roma di Arnau precedente al 1300, mentre molto significativa, come ben sappiamo, sarà la sua presenza nella Curia pontificia dall'inizio del 1300, quando Arnau è reduce dal carcere del vescovo di Parigi, vittima dei maestri di teologia e del vescovo, liberato con l'aiuto del re di Francia. Arnau ha l'appoggio di Filippo il Bello e cerca legittimità presso il papa approfittando anche del tradizionale antagonismo del Caetani rispetto ai teologi parigini, antagonismo che il papa condivide con Arnau. Egli chiede di essere processato a Roma nei mesi immediatamente successivi alla pubblicazione del *Liber Sextus*, nei mesi nei quali Bonifacio (in evidente alternativa alla Facoltà di Teologia a Parigi) vuole creare uno *Studium* a Roma. In questo contesto nasce il ruolo che conosciamo di Arnau presso Bonifacio, che certo lo apprezza come medico, ma con cui può trovare ulteriori punti di comunicazione.

Non conosco documentazione esplicita di un contatto tra Arnau e Bérenger intorno al 1300. A parte i fatti che riguardano la famiglia Blasi, sappiamo però che le possibilità d'incontro potettero esserci, per convergenze storiche rilevanti. Sul piano della cronaca si noterà che Bérenger e Arnau in questi anni hanno un riferimento comune d'azione nell'area tra Montpellier e Narbonne. A Béziers (che si trova appunto a pochi chilometri da Montpellier, poco prima di Narbonne, sulla strada che porta a Barcelona), il vescovo Bérenger si era insediato dal 1294, e si era mostrato attivo nella sua diocesi. Sappiamo del suo impegno a ricostruire la cattedrale di San Nazario, anche con sussidi del re di Francia (la cattedrale era stata distrutta il 22 luglio del 1209, nel crudele sacco condotto dal legato papale Arnaud Amaury nella crociata contro gli

Albigesi) e anche sappiamo del suo sostegno all'ospedale dei poveri e dei malati, fondato dal suo predecessore Pons de Saint Just, affiancandovi un monastero di canonichesse agostiniane, che Bérenger aiuterà sempre. Béziers è diocesi suffraganea di Narbonne, dove è insediato un arcivescovo Gilles Aycelin de Montaigut, che difenderà Arnau, contro il vescovo di Parigi, Simon Matifort de Bucy (Bussy).

Possiamo poi riconoscere una possibilità di contatto tra Arnau e Bérenger, anche guardando al significato culturale e politico della loro convergente presenza in Curia. Sul piano intellettuale, Paravicini ha ipotizzato che la scelta del titolo *Liber Sextus* nelle decretali bonifaciane non sia casuale, né semplice conseguenza del fatto che cinque erano i libri che formavano il *Liber Extra* di Gregorio IX. Ci sarebbe un esplicito richiamo al *Liber Sextus* della *Fisica* di Avicenna, nel prologo della raccolta canonica di Bonifacio: con il *Liber Sextus* infatti – secondo le parole del prologo alla raccolta – si sarebbe potuto produrre “la forma perfetta nelle azioni e la disciplina perfetta nei costumi” perché “il sei è numero perfetto”, che evocherebbe l'inizio della *Metafisica* di Avicenna, che stabilisce che “tutte le scienze tendono verso ... l'acquisizione della perfezione dell'anima umana”. Lo stesso Avicenna aveva argomentato che solo due numeri sono perfetti il sei e il dieci. In terzo luogo Avicenna aveva sostenuto la necessità dell'azione di un profeta per guidare l'umanità e che questo profeta – possedendo in massimo grado la perfezione – l'avrebbe guidata a tale fine, dando una norma esemplare.⁴⁷ Sicuramente nella corte di Bonifacio il mito della perfezione e del ruolo profetico del papa è centrale e ha due facce, la faccia della società perfetta (che ancora non si esprime nell'*Unam sanctam*, ma nei sapienti equilibri del *Liber Sextus*), e la faccia della corporeità perfetta, che aspira alla lunga vita nella perfetta complessione suggerita dai medici. Il riferimento ad Avicenna non è posto da Paravicini come un riferimento dottrinale, in senso stretto, ma egli coglie come esso sia un elemento decisivo della retorica e delle forme di rappresentazione del potere bonifaciano.⁴⁸ Né Bérenger, né Arnau possono a loro volta, essere definiti *avicenniani* in senso proprio, ma entrambi sono adatti al progetto di Bonifacio.

47. A. PARAVICINI BAGLIANI, *Bonifacio VIII* cit., pp. 184-185.

48. S. GAGNÉR, *Studien zur Ideengeschichte der Gesetzgebung*, Stockholm-Uppsala 1960 (*Studia Iuridica Upsaliensia*, 1), p. 167; ID., *Boniface VIII and Avicenna in Proceedings of the II International Congress of Medieval Canon Law*, Città del Vaticano 1965 (MICan Series C. Subs. D), pp. 261-279 e F. SANTI, *Il cadavere e Bonifacio VII, tra Stefano Tempier e Avicenna. Intorno ad un saggio di Elizabeth Brown* in «Studi medievali» 28 (1987), pp. 861-878; A. PARAVICINI BAGLIANI, *Cultura e mentalità di Bonifacio VIII. A proposito di alcuni studi recenti in Bonifacio VIII, i Caetani e la storia del Lazio. Atti del Convegno di studi storici. Roma, Palazzo Caetani, 30 novembre 2000. Latina, Palazzo «M» 1 dicembre 2000. Sermoneta, Castello Caetani, 2 dicembre 2000* cur. P. G. SOTTORIVA, Roma 2004, pp. 23-41, poi F. J. HERNÁNDEZ – P. A. LINEHAN, *The Mozarabic Cardinal. The Life and Times of Gonzalo Pérez Gudiel*, Firenze 2004, pp. XXIV-644 tavv. (Millennio medievale 44. Strumenti e studi 5).

Arnau aveva tradotto il *De viribus cordis* di Avicenna e sebbene il suo riferimento principale sia la tradizione galenica, egli mostra di apprezzare lo stile avicenniano e di considerare Avicenna un interlocutore possibile.⁴⁹ Vi è in Arnau la ricerca di una *complexio perfecta*, di una strategia di comportamento che consenta il maggiore equilibrio del corpo, con molta preoccupazione per l'igiene, la dimensione psicologica, le diete, tutte cose molto importanti per l'ambiente di Bonifacio e per il papa stesso, vere e proprie liturgie della salute del corpo. Ugualmente Bérenger vive nel mito del diritto come grande strumento di mediazione che può portare ogni conflitto al suo livello di sostenibilità. E' congruo, è quasi necessario, che negli ultimi anni del secolo XIII, intorno a Bonifacio vi siano personaggi come Bérenger e Arnau; il papa è in un momento di grazia; si presenta come grande mediatore, infinitamente sapiente, ovvero – come dice Arnau stesso – come colui *in quo fluentia scientiarum vigent*.⁵⁰

Il discorso sul ruolo del diritto e sulla filosofia della mediazione nell'ambiente bonifaciano, ci porta alla ragione politica della convergenza a Roma di Arnau e Bérenger. Sul piano politico i due personaggi rappresentano tradizioni diverse, ma sono entrambi molto legati al Midì. Entrambi hanno curato la mediazione tra la corona capetingia e la corona catalano-aragonese. Bérenger – già negli anni del suo episcopato – è uomo del re di Francia, ma interloquisce con gli catalani in momenti interessanti: i suoi rapporti con gli ufficiali di Jaume II in legazione sono frequenti: tra i più famosi quelli che riguardano il trattato di Montpellier nel 1304,⁵¹ ma anche più tardi grazie alla collaborazione di Bérenger, Arnau ces Comes, potrà conoscere i particolari dell'elezione di Giovanni XXII, per un'informativa a Jaume II del 7 aprile del 1316.⁵² Ugualmente Arnau è uomo di Jaume II, ma ha un rapporto

49. J. A. PANIAGUA, *Studia Arnaldiana. Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311* Barcelona 1994, *passim*.

50. Così in *Instrumentum alterum appellationis magistri Arnaldi de Villanova a processu parisien-sium ad apostolicam sedem* (del 12 ottobre 1300), a p. 380 nell'edizione dovuta a J. PERARNAU I ESPELT, *Sobre la primera crisi entorn el «De adventu Antichristi» d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300* in ATCA 20 (2001), pp. 349-402. Qui è raccolta tutta la lacunosa documentazione finora rintracciata del processo subito da Arnau a Parigi, *in causa fidei*: oltre all'*Instrumentum* vi si legge anche la *Notificatio, protestatio ac requisitio ad regem Francorum*. (Si veda poi anche ID., *Tres textos d'Arnau de Vilanova i un en defensa seva*, Barcelona 2002, pp. 408 (Studia, Textus, Subsidia 10): il terzo testo arnaldiano edito è l'*Apologia de versutiis atque perversitatibus pseudothologorum et religiosorum ad magistrum Iacobum Albi, canonicum Dignensem* il non arnaldiano è il *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi «De adventu Antichristi»*).

51. VIOLLET, HLF, p. 129 (cfr. anche p. 75): "En la même année 1304, les projets de pariage occupaient beaucoup les esprits dans les cours épiscopales de Béziers et de Narbonne, car Gilles Aicelin et Bérenger Frédol étaient chargés par Philippe le Bel de négocier et d'élaborer un traité de pariage sur Montpellier entre le roi de France et Jacques II de Mallorca. Ce projet ne fut jamais transformé en traité définitive".

52. VIOLLET, HLF p. 129.

molto buono con il re di Francia. Entrambi sono intellettuali fortemente legati alla loro Corona, ma hanno compreso il significato e conoscono il funzionamento delle nascenti monarchie nazionali: la ricerca di un equilibrio con il papa, corrisponde alle esigenze immediate della cronaca politica, ma anche ad una nuova comprensione dei rapporti politici in Europa, con nuovi attori e con una diversa possibilità d'azione del papato. Si tratta di conciliare il centralismo papale (antimperiale) con i nazionalismi nascenti, in un momento in cui l'equilibrio sembra ancora possibile.

2.2. *Il confessionale* In primis debet sacerdos tra medicina e diritto canonico

Dobbiamo cercare ora di passare dalle considerazioni generali ai documenti. Qualcuno potrà anche farlo meglio di me, ma intanto posso attrarre la vostra attenzione su un testo. Si attribuisce a Bérenger un confessionale intitolato *In primis debet sacerdos*. Si tratta di un testo complesso da analizzare. A parte il residuo di dubbio che rimane sulla attribuzione (ma anche Michaud-Quantin ha insistito sull'alta probabilità della paternità di Bérenger),⁵³ questo confessionale è costruito in modo da poter facilmente recepire integrazioni e modifiche e questo giustifica una gamma di diverse redazioni: in ciascuna di esse il testo può avere un rapporto più o meno diretto con Bérenger e questo deve renderci prudenti nel trarre conclusioni. Si possono tuttavia notare significativi spunti per legarlo all'ambiente della Facoltà di Medicina dell'Università di Montpellier, negli ultimi anni del secolo XIII e all'inizio del secolo successivo. Il primo a notarlo è stato Peter Biller (anche se non era nel suo interesse ricostruire la bio-bibliografia di Bérenger).⁵⁴

Nell'*In primis* si suggerisce al confessore di interrogare il fedele penitente sui dieci comandamenti e sui sette vizi capitali. Biller si è occupato delle parti che riguardano gli impedimenti alla concezione, posti sotto il sesto comandamento. In queste parti, si può notare che l'autore dell'*In primis* è al corrente dei risultati della medicina dotta e dei medici pratici, tanto che Biller può indicare alcuni parallelismi testuali a proposito del metodo di impedire la procreazione con alcuni movimenti operati dalla donna, compiuti dopo l'unione sessuale. Per le espressioni usate nel testo a questo proposito sembra effettivamente possibile una lettura parallela dell'*In primis* con la *Compilatio de conceptione* (probabilmente arnaldiana),⁵⁵ ma anche con l'apocrifo *Breviarium*

53. P. MICHAUD-QUANTIN, *Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge*, cit., pp. 50-51; ID., *La «Summula in foro poenitentiali» attribué à Bérenger Frédol*, cit., p. 162.

54. P. BILLER, *Confessors' Manuals and the Avoiding of Offspring* cit., pp. 181-82.

55. ARNAU DE VILANOVA, *Compilatio de conceptione* in *Opera omnia* Lyon, 1532, f. 214ra. Cfr. P. BILLER, *Confessions' Manuals* cit., p. 181 e anche le note di SALVADOR DE LES BORGES [J. BOTAM], *Arnaud de Vilanova moralista*, Barcelona 1947, p. 53, n. 52 che riporta un breve brano del *De conceptione* cit., ff. 321-322.

Practicae.⁵⁶ Testi pure paralleli si leggono nell'anonimo *De sterilitate*, pubblicato da Montero Cartelle,⁵⁷ e nel *Lilium Medicinae* di Bernard Gordon,⁵⁸ come se – per dirla in una frase – l'autore dell' *In primis* partecipasse alla circostanze della diffusione latina del *De coitu* di Maimonide.⁵⁹

Da parte mia ho letto l'*In primis* nella redazione documentata nel manoscritto 860 della Biblioteca Riccardiana a Firenze (mentre Peter Biller lo leggeva nel Parigi, BNF, lat. 3265). Tra i due testimoni si registrano differenze redazionali, tuttavia si registrano ancora molti altri luoghi che – ancora in materia di morale matrimoniale – si riferiscono in modo evidente a dettagli di sapere medico. Tra le cause di impedimento del matrimonio o di legittimità di scioglimento sono indicate disfunzioni sessuali per le quali si entra in dettagli estranei alla tradizione canonistica. La fonte principale del confessionale di Bérenger risulta la *Summa* di Ramon de Penyafort, ma esso entra in particolari che sembrano derivare da un effettivo interesse per la letteratura medica, sulla quale Bérenger sembra particolarmente ben informato. Ciò avviene ad esempio a proposito della impotenza temporale e della difficoltà nella penetrazione per ragioni connesse alla fisiologia maschile o femminile. Il riferimento alla medicina dotta avviene anche nella precisazione della tipologia dei rapporti sessuali leciti tra coniugi (a quelli non leciti “non debet ei uxor obedire) (f. 9vb). Si precisa infatti che alcuni tipi di rapporti, normalmente non leciti (“non consueto modo et in vaso debito” f. 29va), possono tuttavia diventare leciti nel periodo della gravidanza e del puerperio, per motivi di tutela della salute della donna, precisamente “propter periculum de suffocatione matricis quando uxor est pregna” (f. 29vb). Ciò corrisponde in particolare all'insegnamento dello pseudo arnaldiano *Breviarium practicae*, che aveva riconosciuto la problematica della *suffocatio matricis* collegandola ad un'abbondanza di umori ed alla loro corruzione nelle donne che si astenevano dal coito per motivi occasionali (mogli di mercanti) o strutturali (donne che avevano preso i voti).⁶⁰ In questi casi il confessionale *In primis* considera espli-

56. PS. ARNAU DE VILANOVA, *Breviarium Practicae*, Venezia 1497, lib. III cap. 3.

57. E. MONTERO CARTELLE (ed. trad. comm.) *Tractatus de sterilitate. Anónimo de Montpellier (s. XIV) (Atribuido a A. de Vilanova, R. de Moleris y J. de Turre)*, Valladolid 1993, dove si legge: “... quia mulier statim post coytum saltat aut nimis cito movetur aut subito scalas ascendit et descendit” cap. I p. 72, lin. 10-11.

58. BERNARD GORDON, *Lilium Medicinae*, Lyon 1574, VII.14, p. 618 (Cfr. P. BILLER, *Confessors' Manuals*, p. 181).

59. In questi anni si realizza anche la traduzione del *De coitu* di Maimonide, traduzione a lungo attribuita a Armengaud Blaise (che in effetti tradusse opere di Maimonide), ma ora restituita nelle due redazioni conosciute a Giovanni di Capua (cfr. l'esame stilistico in C. S. F. BURNETT *The Latin Versions of Maimonides' On Sexual Intercourse («De coitu»)* in *Between Text and Patient. The Medical Enterprise in Medieval & Early Modern Europe*, cur. F. E. GLAZE – B. K. NANCE, Firenze 2011, pp. 467-480).

60. PS. ARNAU DE VILANOVA, *Breviarium practicae* cit., III, 9.

citamente un peccato molto grave quello della masturbazione femminile (pur finalizzata alla liberazione degli umori ritenuti eccedenti), mentre accetta l'eventualità di eccezioni alla morale coniugale, quando gli altri rimedi consigliati dai medici non funzionano. Si tratta di una posizione che ha qualche analogia con quanto sostiene il *Breviarium Practicae* che dopo aver cercato rimedi farmacologici, stigmatizza l'abitudine della masturbazione nelle donne e accetta altri rimedi pratici che possono sorprenderci: dopo avere elencato i modi e gli strumenti del *peccatum sodomiticum* ("Est enim maximum peccatum hoc facere ... [et] predicta omnia [instrumenta] sodomitica ab ecclesia prohibita et mulieres Tusciae magis sunt viciatae hoc peccato sodomitico ceteris mulieribus"), l'autore del *Breviarium* suggerisce infatti di ricorrere piuttosto al rimedio estremo dei rapporti extraconiugali ("potius consulo quod cum viris coeant et minus peccatum committent"), soluzione ritenuta infine tollerabile, specie per donne che avevano avuto la consuetudine ai rapporti sessuali e soffrivano di disfunzioni e gravi sofferenze fisiche che si ritenevano legate alla brusca sospensione di ogni rapporto.⁶¹

Bérenger precisa anche che il procedimento di annullamento deve anche considerare quanto sia possibile fare grazie al *beneficium medicinae* a proposito alla rimozione di impedimenti nello svolgersi normale della vita sessuale ("Si arta mulier et strictum nimis habeat illud uasum", f. 31ra). Il caso è contemplato anche da Ramon de Penyafort, nella *Summula* da cui l'*In primis* dipende, ma non certo con la ricchezza di particolari che troviamo in Bérenger. L'autore dell'*In primis* ha rapporto con il mondo dei trattati *de sterilitate* e *de conceptione*. Un tramite importante per questa letteratura potrebbe essere individuato in Arnau, anche se per molti dei testi che si potrebbero citare a conforto

61. Cfr. anche J. ZIEGLER, *Medicine and Religion c. 1300. The Case of Arnau de Vilanova*, Oxford 1998, pp. 264-265 (ma anche D. JACQUART – C. THOMASSET, *Sexualité et savoir médical au moyen âge* Paris 1985). Da notare – forse per un riscontro dantesco finora non rilevato – l'esplicito rimando alle donne di Firenze: secondo il *Breviarium* la disfunzione della *suffocatio matricis* colpisce infatti "quaedam dominae viduae et etiam mercatrices (quarum mariti a patria receduntur)"; costoro "nimis appetunt coitum sed timentes impregnari non audent cum viris coire": da qui il vizio della masturbazione, anche con l'uso di strumenti appositamente fabbricati; a questo proposito troviamo la speciale citazione delle *mulieres Tusciae* che riporto a testo, essa è anche precisata: "Inveni enim quadam vice summo mane in via civitate Florentiae quodam instrumentum sic factum in modum virgae virilis, quod cuidam mulieri ceciderat et propterea scio quod in talibus delectantur, sed praedicta omnia sodomitica sunt et ab Ecclesia prohibita" (*Breviarium practicae* III.9): hanno forse riferimento a questo genere di memorie i versi di Dante nei quali Forese Donati lancia un'invettiva contro le *sfacciate donne fiorentine* e *svergognate* (*Purgatorio* XXIII, 91-111); la pertinenza è dovuta anche al contesto (perché Forese attacca per esaltare la virtù della sua *vedovella*) e al fatto che i generici riferimenti alle leggi suntuarie a cui di solito si richiamano i commentatori per spiegare questo attacco, non hanno alcun riscontro documentario, che sia precisamente pertinente alla Firenze della fine del XIII secolo (cfr. A. CHIAVACCI LEONARDI, ed. comm., DANTE ALIGHIERI, *Purgatorio*, Milano 1994, p. 686-687 (I Meridiani)). Si sa che il *Purgatorio* fu composto tra 1310 e 1314.

di questa ipotesi l'attribuzione ad Arnau non è più sostenibile oppure è dubbia. Senz'altro mostrano un'attenzione particolare alle problematiche relative all'aumento dell'appetito sessuale lo pseudo arnaldiano *De ornatu mulierum*;⁶² alla rimozione delle difficoltà fisiche del coito con *electuaria*, l'apocrifo *Breviarium practicae*;⁶³ mentre le preoccupazioni per l'igiene della concezione sono documentate nel *De conceptione*, la cui attribuzione ad Arnau è forse possibile. Su temi analoghi torna anche l'*Antidotarium*, di cui pure l'attribuzione arnaldiana non può essere esclusa.⁶⁴

Pure al confine tra l'interesse canonistico e morale dell'*In primis* e l'informazione medica è il tema della eiaculazione spontanea, con lo studio dei comportamenti che possono prevenirla e le considerazioni circa le circostanze nelle quali essa può essere considerata una colpa. Joseph Ziegler in *Medicine and Religion* ha mostrato l'attenzione a questi temi nell'apocrifo *Breviarium practicae* ma anche negli autentici *De regimine sanitatis* e nel *De considerationibus operis medicinae*.⁶⁵

2.3. *L'absolutio ad cautelam un altro indizio*

La connessione tra l'*In primis* e Arnau è ancora fortemente ipotetica, pur posta in un contesto che la rende plausibile. Rilevarla è tuttavia anche giustificato dal fatto che anche sul piano della sua produzione canonistica Bérenger sembra tener conto precocemente della situazione di Arnau. Vi è infatti un secondo testo di Bérenger che lo avvicina molto all'Arnau. Mi riferisco al così detto *De absolute ad cautelam* che si può datare ai mesi che vanno dal dicembre del 1299 al 12 ottobre del 1300, data quest'ultima dell'*Instrumentum alterum*, che ora ben conosciamo grazie a Josep Perarnau.⁶⁶ Se finora ci siamo occupati di situazioni pacifiche ora vedremo il rapporto tra Bérenger Fredol e Arnau in situazioni di conflitto.

62. Ps. ARNAU DE VILLANOVA, *De ornatu mulierum* in *Opera omnia*, Basel 1585, ff. 1645-1674, per cui cfr. SALVADOR DE LES BORGES, *Arnau de Vilanova moralista* cit., p. 52.

63. Ps. ARNAU, *Breviarium practicae* cit., II.25, per cui cfr. SALVADOR DE LES BORGES, *Arnau de Vilanova moralista* cit., p. 52.

64. ARNAU DE VILANOVA, *Antidotarium* in *Opera Omnia*, Basilea 1585, ff. 426C, 456 G, 461 F; 494, per cui cfr. (SALVADOR DE LES BORGES), Joan BOTAM, *Arnau de Vilanova moralista*, cit., p. 52-54.

65. Cfr. in Ps. ARNAU DE VILANOVA, *Breviarium Practicae*, cit. II. 26 (*de extinguenda libidine et voluntate coeundi removenda*) e in ARNAU DE VILANOVA, *De considerationibus operis medicinae sive de flebotomia*, ed. L. DEMAITRE et P. GIL-SOTRES, in ARNALDI DE VILANOVA, *Opera Omnia medica*, Barcelona 1988 (AVOMO, IV) p. 256-257, per cui cfr. J. ZIEGLER, *Medicine and Religion c. 1300*, cit., pp. 265-267. Per il rapporto del *De considerationibus* con l'insegnamento di Arnau a Montpellier tra 1291 e 1300, cfr. G. FERRARI, *Il trattato «De humido radicali» di Arnaldo da Villanova in Actes de la II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova* in ATCA 23-24 (2004-2005) 281-331, part. p. 282.

66. J. PERARNAU I ESPELT, *Sobre la primera crisi entorn el «De adventu Anticbristi» d'Arnau de Vilanova*, cit.

Il *De absolutione ad cautelam* è senz'altro una delle opere di maggiore successo tra quelle di Bérenger. Abbiamo visto che si tratta di un breve rendiconto dedicato a un tipo particolare di assoluzione dalla scomunica e si incontra nei manoscritti talvolta insieme al *De excommunicatione et interdicto* (pure di Bérenger), formando insieme a questo altro testo quello che il Vernay ha considerato un unico *Liber de excommunicatione*. In alcuni altri testimoni il *De absolutione ad cautelam* viaggia invece da solo; altre volte ancora appare addirittura come un complemento all'apparato del *Liber Sextus*, posto a glossa della *Solet*.⁶⁷ A questa incertezza strutturale si affiancano alcuni dati interessanti relativi alla datazione del *De absolutione*. Esso (come anche il *De excommunicatione*) dovette essere redatto dopo la pubblicazione del *Liber Sextus*, quindi dopo il 1 marzo del 1298, come approfondimento delle parti che riguardano la scomunica. Tra i due opuscoli che formano il *Liber de excommunicatione* tuttavia il nostro *De absolutione* fu composto dopo l'opuscolo *De excommunicatione et interdicto* anche se possiamo essere certi che dovette essere precedente alla promulgazione della *Detestandae feritatis* o comunque non troppo posteriore ad essa, dato che questa nuova decretale bonifaciana non è presa in considerazione dove sarebbe stato pertinente che lo fosse. La *Detestandae* fu pubblicata il 18 Febbraio del 1300 e il *De absolutione ad cautelam* dovette essere composto intorno a questa data: la sua elaborazione decisiva dovette avvenire nei mesi in cui il processo di Arnau a Parigi fu un fatto di attualità e un elemento di preoccupazione del re di Francia.

La datazione alla fine del secolo XIII si accompagna alla difficoltà a stabilire che genere di testo sia il *De absolutione ad cautelam* e i due elementi che rendono particolarmente interessanti queste parole che si leggono in conclusione della parte sostanziale del testo:

Ego autem Berengarius, consideratis omnibus que circa materiam istam notantur, talem breviter trado doctrinam quod ubicumque probabiliter dubitatur an aliquis sit excommunicatus vel non, ut quia dicitur sententia nulla et de hoc alique presumptiones apparent, non tamen constat, vel quia fama est quod aliquis est excommunicatus, non tamen aliter constat, et talis vult anime sue vel fame consulere vel actum aliquem exercere a quo repelleretur excommunicatus, talis potest et debet ad cautelam absolvi et hoc [probat] decretales *Veniens, Apostolice ad presenciam, Solet cum similibus*".⁶⁸

L'espressione non è propria di un trattato in senso stretto, ma sembra rappresentarci il *De absolutione* come un *consilium*, sia per il fatto di riferirsi all'autorità di una persona ("Ego Berengarius..."), sia per il fatto di offrire una sin-

67. E. VERNAY (ed.), *Le «Liber de Excommunicatione»*, cit., pp. LXXIV e XVI, e VIOLLET, HLF, p. 151.

68. E. VERNAY (ed.), *Le «Liber de Excommunicatione»*, cit., p. 7.

tesi che pare rivolgersi all'esterno della disciplina, pur assicurando l'interlocutore con riferimenti a decretali. Ora è molto importante per noi notare che prima di divenire Penitenziario Maggiore di Clemente V, il canonista Bérenger aveva svolto un compito analogo per Filippo IV, guidandolo almeno nell'affare di Bernard Saisset, che era stato istituito da Bonifacio VIII nell'episcopato di Pamiers contro il volere di Filippo IV. Bérenger assiste Filippo come canonista almeno dall'inizio del conflitto nel 1301, cercando una soluzione di mediazione che alla fine arriverà. Bérenger continuerà ad accompagnare Filippo in operazioni di controllo dell'operato dell'Inquisizione in Provenza. A questo punto la datazione del *De absoluteione ad cautelam* in un tempo non precisabile, ma contemporaneo alla crisi parigina di Arnau e il suo carattere di parere autorevole, legittima l'ipotesi che Bérenger sia stato coinvolto come esperto da Filippo IV che aveva bisogno di argomenti per superare l'azione del vescovo di Parigi contro Arnau. Anche dopo essere stato rilasciato, Arnau volle fin dall'inizio considerare non chiusa la vicenda, per l'offesa subita, per il danno economico ricevuto e certamente il re non poteva compromettersi troppo nella difesa di un fedele colpito dall'Inquisizione del vescovo di Parigi, in materia di fede.

L'*absolutio ad cautelam* riguarda Arnau non solo perché essa fu applicata nel caso di Gombau de Pilis. L'azione *ad cautelam* è in effetti evocata nell'*Instrumentum alterum* che forma parte del dossier del processo parigino, allorché Arnau spiega le ragioni del suo appello al papa:

Et quia nuper, in tempore statuto a iure ad appellandum, non potui habere presenciam domini Episcopi, ideo *ad cautelam*, de voluntate superioris, ad Sedem Apostolicam in scriptis appellavi...⁶⁹

Si tratta solo di un cenno, ma non mi pare possa essere considerata un'espressione generica. L'azione *ad cautelam* non costituisce una tipologia istituzionale inventata da Bérenger, ma proprio negli anni del processo di Arnau egli la riporta al centro dell'attenzione dei giuristi. Dobbiamo per questo notare alcune cose. Con la dichiarazione che la rettifica del *De adventu Antichristi* gli era stata estorta con la violenza e che quindi egli rinnegava del tutto ogni ritrattazione, in un processo *in causa fidei*, condotto da una legittima autorità, Arnau rischiava moltissimo, soprattutto in anni di notevole diffusione delle pene canoniche *latae sententiae* (senza specifica dichiarazione dunque, ma per il semplice verificarsi di una fattispecie giuridica). Non la scomunica, ma il semplice *fumus* di una tale condizione, avrebbe reso difficile ogni suo ruolo pubblico. Eppure egli era convinto di poter dimostrare che il giudizio

69. ARNAU DE VILANOVA, *Instrumentum alterum*, ed. in J. PERARNAU I ESPELT, *Sobre la primera crisi entorn el «De adventu Antichristi» d'Arnau de Vilanova* cit., p. 381, lin. 130-132; al lavoro di Josep Perarnau mi riferisco per la ricostruzione del dossier relativo al processo.

che aveva subito dal vescovo di Parigi e dal suo Ufficiale era il frutto di uno *zelum* odioso, quel tipo di *zelum* che è paventato nell'*absolutio ad cautelam* e descritto da Bérenger, in quanto capace di inficiare qualsiasi valutazione. Nel luogo citato dell'*Instrumentum alterum*, Arnau fa poi riferimento esplicitamente ad un intervento *de voluntate* da parte di un giudice superiore e ciò corrisponde alla procedura prevista dal parere di Bérenger, che ribadisce più volte che l'*absolutio ad cautelam* è possibile *de voluntate superioris*, non *de necessitate*. La stessa esigenza di pubblicare due volte l'*Instrumentum* potrebbe essere giustificata da esigenze di correttezza procedurale dell'appello *ad cautelam*, che si riferisce ad un'azione difensiva e alla richiesta di assoluzione da ogni pena senza implicare il riconoscimento di colpevolezza e nemmeno il riconoscimento di aver subito una condanna da parte di chi si appella; per questo l'azione *ad cautelam* era del tutto calzante lo stato in cui Arnau si sentiva.

Secondo l'insegnamento del *De absolutione*, ogni fedele poteva chiedere l'*absolutio ad cautelam* in tutti i casi in cui sussistesse un timore anche per la semplice eventualità dell'esistenza di una sentenza di colpevolezza e in tutti i casi di dubbio circa la validità di una sentenza, dubbio motivato dal sospetto di legittimità del giudice, dalla pre-esistenza di un appello legittimo ovvero dal mancato per il rispetto delle formalità richieste nell'esame inquisitoriale. Per la sua funzionalità, era decisivo che l'*absolutio ad cautelam* non costituisse un implicito riconoscimento della legittimità del procedimento eventualmente subito (vigeva ma riconoscendo la possibilità che la sentenza subita non fosse valida o neanche sussistesse); d'altra parte l'istituto illustrato da Bérenger manteneva aperta la possibilità che una causa fosse ripresa presso il giudice originario, il che giustificava l'eventualità che fosse necessario il versamento di una cauzione (*providetur ... per prestationem cautionis*). L'*absolutio ad cautelam* doveva mettere al riparo chi aveva rapporti con sospetti comunicati (rischio serio in tempo di diffusione delle pene *latae sententiae*), doveva difendere dall'infamia che fosse in maniera ingiustificata colpito un presunto scomunicato e soprattutto doveva mettere in condizione colui che era sottoposto ad un giudizio di agire legalmente, anche richiedendo un appello.

La meticolosa argomentazione di Bérenger a favore della possibilità di *absolutio ad cautelam* ben riguardava il caso di Arnau, che nell'autunno del 1300 si accingeva a dichiarare estorta la sua confessione e non valida e nello stesso tempo voleva rimanere in condizione di esercitare un'azione legale, appellandosi al papa. Filippo IV aveva ben bisogno di un *consilium* come quello che Bérenger aveva elaborato per poter prendere l'iniziativa che prese a favore di Arnau.

2.4. Altre absolutiones ad cautelam in rapporto alla Llicó de Narbona

Il processo ad Arnau aveva dato ulteriore evidenza al problema della prepotenza del potere inquisitoriale, potere che il re di Francia aveva bisogno di

ridimensionare. Non solo (come si è più volte osservato) l'inquisitore soleva intervenire con violenza e pregiudizio nella vita sociale; casi come quelli di Arnau mostravano che l'inquisitore poteva disturbare uno degli strumenti caratteristici delle monarchie nazionali che si stavano affermando: è il sistema diplomatico delle nazioni che può essere messo in crisi dall'intervento di un inquisitore. Non appena divenuto responsabile della Penitenzieria papale, come *maior penitentiarius*,⁷⁰ Bérenger si impegnerà subito ad arginare l'opera dell'Inquisizione domenicana e lo farà applicando in più casi la sua dottrina della *absolutio ad cautelam* da varie tipologie di scomunica. Una serie di iniziative possono essere ricordate: il 20 novembre verifichiamo un primo caso con l'assoluzione di Raimond Gairaud d'Arqués. Il 5 dicembre 1305 ottiene l'assoluzione Guillaume Escannier d'Arqués e nel 1306 la ottiene un gruppo di cisterciensi. Bérenger interviene a favore di Bernard Delicieux, in questo caso interloquendo anche con il re di Francia e ottenendo soluzioni di compromesso.⁷¹ La moderazione di Bérenger spicca con Bernard Delicieux, che aveva intrapreso una vera battaglia contro gli abusi dell'Inquisizione in Linguadoca e trova in Bérenger un aiuto. E anche sappiamo del possibile rapporto di Bernard Délicieux con Arnau.

L'*absolutio ad cautelam* per Gombau de Pilis cade in questa fase. A parte il diretto intervento di Bérenger a favore di Gombau, si deve notare che le sue iniziative di arginamento dell'Inquisizione e in generale dell'Ordine domenicano sono concentrate soprattutto sulla arcidiocesi di Narbonne e corrispondono a uno dei momenti di maggiore vivacità dell'attività di Arnau come conferenziere in Linguadoca. Proprio a Narbonne tra 1305 e 1308, Arnau legge la sua *Lliçó*, nella quale si può notare un riferimento al diritto canonico che è molto pertinente alla situazione che abbiamo descritto. L'Inquisizione era divenuta una fonte di reddito altissima e le problematiche che i suoi interventi ponevano non riguardava soltanto i contenuti teologici, ma sempre di più le soluzioni giuridiche, come nel caso di Arnau, anche in molti altri casi, il pagamento di cauzioni aveva un ruolo decisivo nelle dinamiche processuali. Per questa ragione la prima *curiositas* attaccata da Arnau nel clero è quella che lo porta al diritto canonico.⁷² Il clero è sedotto dal diritto nel desiderio di guadagnare sempre di più, nascondendo la cattiva intenzione sotto il velo della difesa della Chiesa. Arnau precisa che i re e i figli di re sono costretti a

70. Cf. E. BALUZE, *Vitae paparum*, cit., t. I, col. 634.

71. P. BOTINEAU, *Les tribulations de Raymond Barrau, O.P. (1295-1338)*, cit., p. 505 e p. 486 per il commento: conferma il legame dei Frédol con Bernard Délicieux, ma sempre si tenga conto dello spirito fortemente polemico con cui il Barrau scrive e la grande distanza dai fatti (cfr. *infra* nota 7)

72. ARNAU DE VILANOVA, *Lliçó de Narbona* in *Obres Catalanes* cur. M. BATLLORI, praef. J. CARRERAS I ARTAU, Barcelona 1947, pp. 160: sono presi "en ànsies d'aprendre sciències de Dret per regir et per mantenir los damunt dits béns temporals".

impegnare i loro fedeli nello studio delle decretali, per agire in cause ecclesiastiche e per far fronte allo smodato desiderio di guadagno per cui gli pseudo frati promuovono giudizi.⁷³ Credo che la *Lliçó* con queste parole possa riferirsi precisamente all'impegno di personaggi come Bérenger, i quali per conto del re di Francia studiano le decretali, nell'impegno a liberare da oneri di coscienza e di moneta, personaggi come Arnau e i suoi amici, attaccati su questione di fede.

2.5. *La memoria di Arnau e la memoria di Bonifacio VIII: gli anni del processo a Bonifacio VIII.*

In questi anni incontriamo anche un altro fatto che spinge Clemente V e Bérenger, come Penitenziere del papa, ad aiutare Arnau. Lo scopriamo in relazione al processo a Bonifacio VIII.⁷⁴ E' questa una delle grandi questioni dei primi anni del secolo XIV e se fino al 1306 si era trattato di preliminari promossi da parte francese, con Clemente V il processo diventerà un affare della Curia e uno dei più delicati. Poche settimane dopo la sua elezione e prima dell'incoronazione (Clemente V è eletto il 5 giugno del 1305 e riceve il decreto di elezione a Bordeaux il 24 luglio per essere incoronato a Lione il 14 novembre), il re incontra il nuovo papa a Lione (i colloqui si svolgono dall'8 novembre a metà gennaio del 1306) e subito affronta con lui anche la questione del processo a Bonifacio (anche in ordine ad accordi segreti precedenti all'elezione). Il papa non vuole il processo contro il predecessore, ma anche deve salvare l'onore del re di Francia e dei suoi più stretti collaboratori e deve dar loro una adeguata soddisfazione. E' evidente che Clemente V per raggiungere il suo scopo nell'affare del processo bonifaciano gioca la figura di Bérenger, per la sua posizione politica e per la sua competenza giuridica. Come cardinale Bérenger è in una condizione che lo vede meno sottoposto alle pressioni del re di Francia,⁷⁵ ma pur sempre suo interlocutore benevolo e ben accetto. Uno dei passi compiuti dalla Curia per garantire l'obiettivo del papa sarà quello di proporre l'assoluzione *ad cautelam* al Nogaret e a tutti i coinvolti nell'attenta-

73. *IBID.*, pp. 162-163: dopo aver attaccato quei religiosi che usano il diritto per procacciarsi beni (e questo ha un riferimento diretto alla grandissima diffusione dei tribunali inquisitoriali, proprio nella diocesi di Narbonne), Arnau mostra come la *curiositas* giuridica degli pseudo religiosi affamati di beni materiali, costringa i re e i figli di re ad attrezzarsi nello studio del diritto: più che accusare il potere civile, Arnau mostra un'ulteriore conseguenza della perversione inquisitoriale.

74. Tutta la documentazione è raccolta e commentata in J. COSTE (ed. comm.), *Bonifacio VIII en process* cit. a cui mi riferisco per quanto segue.

75. Bérenger appoggia con gli altri cardinali l'elezione di Enrico VII: unico a cercare di opporsi fu il cardinale Pierre de la Chappelle, che fu poi largamente beneficiato dal re di Francia.

to di Anagni. Il re di Francia e il Nogaret non si lasciano immediatamente convincere a sottoporsi ad un procedimento di assoluzione (perché non vogliono neanche riconoscere una propria colpa nell'attacco a Bonifacio) e l'unico tipo di assoluzione che possono accettare sarà quello *ad cautelam* perché non comporta da parte di chi ne trae beneficio il riconoscimento della sentenza subita.⁷⁶

Il papa cerca di mettere in una condizione di sicurezza il re di Francia e i suoi cavalieri, ma anche deve pensare a salvare Bonifacio dal processo che il re voleva in ogni modo. Sappiamo che una delle accuse contro Bonifacio era quella di eresia e sappiamo dalla documentazione pubblicata da Jean Coste che in due documenti questa accusa è anche suffragata dal rapporto che il papa aveva avuto con Arnau, dopo la condanna del *De adventu Anticristi*. Questa accusa a Bonifacio compare nel processo verbale del 13-14 giugno del 1303 pronunciato di fronte al re a Parigi, al Louvre, da Guglielmo de Plaisians⁷⁷ e poi nel 1306 nella *Memoria* del cardinale Pietro Colonna, che sviluppa gli articoli del 1303, in un documento di minor rilievo istituzionale.⁷⁸ Secondo l'accusa, Bonifacio avrebbe alla fine approvato nell'opera di Arnau quanto il tribunale del vescovo di Parigi aveva condannato. A ben vedere nell'uso della vicenda di Arnau come strumento di accusa da parte degli avversari di papa Bonifacio si coglie una ragione decisiva che spinge la Curia a difendere Arnau, senza pregiudicare l'ordine del diritto, accogliendo la *Presentatio Burdigaliae*, il 25 agosto del 1305; si coglie anche una ragione importante che spinge Bérenger ad assolvere *ad cautelam* Gombau, il 18 dicembre dello stesso anno. Bérenger è appena stato nominato cardinale e si trova a Lione, dove è anche presente il re di Francia. In quei mesi Filippo avanza anche argomenti che papa Clemente definisce "impropri e scandalosi" contro Bonifacio VIII ed è evidente che anche la questione dell'ortodossia di Arnau poté essere collegata a quella di Bonifacio. Da parte sua il papa non può accettare che si giunga ad una dichiarazione di eresia contro il predecessore: ha bisogno di Arnau medico (ancora nell'estate del 1306 è colpito da grave malattia) e ha bisogno di lui ortodosso di fronte al re di Francia, che sempre con maggiore pressione spinge per la condanna contro Bonifacio. La situazione è di grande tensione, e lo sarà ancora soprattutto fino a metà maggio del 1307, quando Clemente V, in seguito a nuove trattative dirette con Filippo il

76. Possiamo notare un parallelismo ancora tra Arnau e Bérenger: se al secondo affida l'incarico molto importante di riorganizzare l'ufficio della penitenzieria, ad Arnau affida l'incarico minore, ma di analogo significato, di suggerire al papa la riforma dello *Studium* di Montpellier, suggerimenti che nel 1309 Clemente V effettivamente utilizzò.

77. J. COSTE (ed. comm.) *Boniface VIII en process* cit., pp. 126-127, 134 per il commento e p. 147 per il testo di Guglielmo de Plaisians. Si noti che non si trova alcun riferimento ad Arnau nel precedente documento del 12 marzo dovuto a Nogaret stesso.

78. *Ibid.*, pp. 276-277 per il testo e p. 218 per il commento.

Bello, forma una commissione di sei cardinali che dovrà trovare una soluzione: fra essi, vi è anche il nostro Bérenger.⁷⁹ E' da rilevare che dopo il 1306, le accuse ad Arnaldo scompaiono del tutto, nonostante che siano documentate da un'altra ventina di documenti con successivi e ricchi elenchi di accuse contro Bonifacio, fino al 1312. La ribadita riserva papale sulle opere latine di Arnau (si noti che si tratta delle latine, cioè di quelle che erano state in parte accessibili anche a papa Bonifacio), l'assoluzione di Gombau, la relativa facilità con cui Arnau può accedere al Concistoro, corrispondono a problematiche che superano il caso che coinvolge la persona di Arnau, che sa amministrare i vantaggi della situazione in cui si trova per acquisire spazi di parola se non di legittimità: se Gombau fosse stato da considerare eretico perché lettore favorevole di opere arnaldiane condannate, eretico sarebbe stato anche Bonifacio, che aveva minimizzato le accuse parigine al suo medico preferito.

Conclusioni

Bérenger è molto vicino ad Arnau, e probabilmente il suo intervento fu per lui propizio in più occasioni, ma considerando il rapporto in tutti i suoi particolari la figura di Bérenger *Spirituale* deve essere molto sfumata e una diversa prospettiva sembra caratterizzarlo, una prospettiva che non esclude la simpatia del vescovo di Béziers per gli Spirituali, ma anche la riferisce ad altri elementi, caratteristici della cultura delle élites ecclesiastiche del suo tempo. Personaggi come Clemente e come Bérenger possono dire sinceramente di aver ascoltato con distrazione il *Rabonament d'Avinyo* e nello stesso tempo possono aver aiutato Arnau con convinzione. Bérenger lotta contro l'inquisizione, ne ridimensiona i poteri, ma così come nella sua opera di diplomatico, la sua vocazione di canonista si mostra più profonda di ogni altra. Nella sua coscienza intellettuale, la crisi che investe l'istituto papale dopo Bonifacio VIII e la pressione della monarchia di Francia sulla Chiesa, sembrano poter essere risolte dal riconoscimento delle possibilità mediatrici del diritto. La tradizione giuridica da una parte conferma il ruolo della Chiesa, e in parte ne articola il potere. Il magistero del pontefice regnante è posto in rapporto al magistero dei suoi predecessori, nei confronti dei quali egli è in continuità; quel magistero è anche letto nell'intelligenza dei glossatori: i pronunciamenti passati, acquisiti e ordinati nelle collezioni decretali, costituiscono una sorta di *conciliarismo diacronico*, nel quale si trovano spazi per il riconoscimento di diritti altri, come quelli delle nazioni. In questo non c'è quasi niente dello spiritualismo ortopratico: Bérenger – biograficamente tra re di Francia

79. T. SCHMIDT, *Der Bonifaz-Prozeß*, cit., pp. 127-128; e J. COSTE, (ed. comm.) *Boniface VIII en process*, cit., p. 206.

e papato bonifaciano – cerca di applicare la logica del *Liber Sextus* nelle circostanze più accese della sua lotta. Tutto questo può forse essere anche un elemento per capire Arnau, collocando un'altra delle sue amicizie nel giusto ordine.

ABBIAMO UN AUTOGRAFO DI ARNAU DE VILANOVA?*

Il ms. Borghesiano 205 della Biblioteca Apostolica Vaticana, risalente agli inizi del XIV sec., è un testimone tra i più antichi e al tempo stesso tra i più enigmatici della prima produzione spirituale di Arnau de Vilanova. Infatti, alla possibile origine della sua compagine sono connessi interrogativi di estrema rilevanza: il codice è nato sotto la supervisione di Arnau? La mano del *magister* ha lasciato tracce nelle note marginali?

A rispondere affermativamente a tali domande fu Anneliese Maier nel contributo apparso nel 1948 sulla rivista *Analecta Sacra Tarraconensia*. La studiosa affiancò il codice a quello che sino ad allora era ritenuto l'unico testimone autorevole dell'opera teologica di Arnau, il Vat. lat. 3824, e lo considerò scritto, al pari di quest'ultimo, «unter der direkten Aufsicht und Mitwirkung des Autors».¹ La Maier propose inoltre di identificare una delle mani che vi avevano lavorato con la mano dello stesso Arnau. Da allora tale ipotesi ha assicurato al ms. una considerazione di assoluto rilievo da parte degli studiosi, superiore talvolta anche allo stesso Vat. lat. 3824.²

Tuttavia, l'ipotesi della Maier non è la sola possibile. L'opera di edizione dei testi spirituali arnaldiani, avviata da tempo nei volumi dell'*Arxiu de Textos Catalans Antics* (ATCA) e successivamente intrapresa nella collana delle

* Il presente lavoro amplia il testo della relazione letta in occasione del XIV Convegno annuale della Società Internazionale per lo Studio del Medioevo Latino dedicato a *La miscellanea informale e le comunità intellettuali nel Medioevo latino. Problemi storici e filologici* (Firenze, Certosa del Galluzzo, 15 aprile 2011). Cfr. B. SCAVIZZI, *Una miscellanea informale nell'ambiente di Arnaldo di Villanova. Problemi testuali storici a proposito del ms. Borgh. 205 della Biblioteca Apostolica Vaticana*, in «Filologia Mediolatina», XIX (2012), 149-167.

1. A. MAIER, *Handschriftliches zu Arnaldus de Villanova und Petrus Iohannis Olivi*, in «Analecta Sacra Tarraconensia», XXI (1948), 54.

2. Il testo trådito dal ms. Borgh. 205, ritenuto preferibile a quello del Vat. Lat 3824, è stato posto a base dell'edizione dell'*Alphabetum catholicorum* da H. L. BURNAM, *The 'Alphabetum Catholicorum' of Arnaldus of Villanova: an Edition and Study*, Diss. Academica, University of Toronto, 1996, 1-285, in part. 141-145. In linea con l'ipotesi della Maier, riferimenti al Borgh. 205 come a un codice in diretto rapporto con Arnau o allestito sotto la sua supervisione si trovano anche in GRAZIANO DI SANTA TERESA, *Il 'Tractatus de prudentia catholicorum scholarium' di Arnau de Vilanova*, in «Divinitas», XI (1967) = «Miscellanea André Combes», 824; R. MC VAUGH, *The Development of Medieval Pharmaceutical Theory in Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, II, *Aphorismi de gradibus*, ed. MCVAUGH, Granada-Barcelona, 1975, 79 n. 16; G. L. POTESTÀ, *Dall'annuncio dell'Anticristo all'attesa del Pastore Angelico. Gli scritti di Arnau de Vilanova nel codice dell'Archivio Generale dei Carmelitani*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», XIII (1994), 289.

Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia (AVOThO), ha permesso di approfondire la conoscenza della prima produzione spirituale arnaldiana e della sua tradizione manoscritta. Tale indagine ha interessato anche la compilazione trasmessa dal ms. Borghesiano, con il risultato di portare alla luce nuovi elementi che autorizzano una diversa lettura del significato storico del ms. Si tratta, come vedremo, di dati estremamente significativi, in base ai quali riteniamo si possa escludere che Arnau sia il responsabile della configurazione del Borgh. 205 e che dunque siano presenti nel ms. tracce della sua stessa mano.³

Obiettivo del presente contributo sarà quello di offrire una disamina di questi nuovi dati, cercando di focalizzare al contempo il possibile contesto storico-culturale presupposto da tale compilazione. Prima di addentrarci nell'analisi degli elementi che allontanano il ms. dalla supervisione e dalle mani di *magister Arnaldus*, sarà opportuno approfondire gli aspetti principali dell'ipotesi favorevole all'autografia partendo da una breve descrizione del ms.

1. L'IPOTESI DELL'AUTOGRAFIA ARNALDIANA

Il ms. Borgh. 205 (B) è una miscellanea di 116 fogli formata da due parti distinte.⁴ La prima parte si apre con l'*Oraculum angelicum Cyrilli* (ff. 1^v-9^r) e prosegue con trattati spirituali di Arnau de Vilanova: l'*Alphabetum catholicorum* (ff. 9^r-20^v), il *De prudentia catholicorum scholarium* (ff. 20^v-25^v), il *De tempore adventus Antichristi* (ff. 26^r-48^r) – trådito dal ms. con il titolo di *Tractatus de consummatione saeculi* –, il *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* (ff. 48^v-63^r) e il *Tractatus epistolarum christini* (ff. 63^r-74^r). Nella seconda parte sono copiati altri due testi arnaldiani: la *Philosophia catholica et divina* (ff. 75^r-96^v) e l'*Apologia de versutiis atque perversitatibus pseudotheologorum et religiosorum* (ff. 97^r-116^r). Una sola mano ha vergato il codice, nel quale si trovano interventi in parte di mano del copista, in parte di una mano coeva che ha posto annotazioni nell'interlineo e nei margini al testo dell'Oracolo e ai trattati arnaldiani. Inoltre, in margine al *Tractatus de consummatione saeculi* sono riscontrabili

3. Per tale linea interpretativa cfr. J. PERARNAU I ESPELT, *L'Apologia de versutiis atque perversitatibus pseudotheologorum et religiosorum ad magistrum Jacobum Albi, canonicum Dignensem' d'Arnau de Vilanova*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 13-14; ID., *Noves dades sobre manuscrits 'espirituals' d'Arnau de Vilanova*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXVII (2008), 371-372.

4. In base alla cronologia dei testi tråditi dal ms, in particolare a quella del *Tractatus epistolarum christini* (1301-1302) e a quella dell'*Apologia de versutiis...* (1302), la Maier ha ipotizzato che le due parti del codice siano state copiate a breve distanza l'una dall'altra nel corso dell'anno 1302. Cfr. MAIER, *Handschriftliches* cit., 56-57; EAD., *Codices Burghesiani Bibliothecae Vaticanae*, Città del Vaticano, 1952, 261-263. Per la descrizione del ms. si veda anche PERARNAU I ESPELT, *Noves dades* cit., 365-372.

annotazioni di un'ulteriore mano databile a poco dopo il 1350 in base ad un riferimento cronologico presente in una di queste glosse.⁵ Il ms. proviene dalla biblioteca papale di Avignone.⁶

In B si distingue dunque una mano, chiamata A dalla Maier (d'ora innanzi B2), coeva a quella del copista (d'ora innanzi B1). A B2 si devono numerose annotazioni interlineari e marginali al testo dell'*Oracolo* e ai trattati arnaldiani, soprattutto al *De mysterio cymbalorum Ecclesiae*, alla *Philosophia catholica et divina* e all'*Apologia de versutiis*... Secondo la Maier, B1 e B2 avrebbero lavorato contemporaneamente al codice e la prova era indicata nel fatto che in calce al f. 105^v dell'*Apologia de versutiis*... B2, mediante l'aggiunta «non ignorant quod...», completasse la causale «...quoniam in logicalibus pueri» lasciata interrotta da B1 nel margine inferiore del foglio successivo, dove mancava spazio per copiare la parte restante.⁷ Alla luce di questa presunta contemporaneità di intervento fra B1 e B2, la studiosa suggeriva di identificare B2 con Arnau e indicava a sostegno di tale ipotesi anche il contenuto di alcune osservazioni scritte da B2 in margine ai trattati arnaldiani, le quali portavano nuovi pensieri oltre a quelli compresi nel testo. Si sarebbe trattato di aggiunte progettate ma ancora non compiutamente elaborate dall'autore. Alla mano di Arnau sarebbero risalite anche le glosse interlineari e marginali poste da B2 all'*Oracolo* di Cirillo, il cui contenuto non appariva ugualmente in contrasto con tale attribuzione.⁸ B sarebbe stato dunque un codice privato di Arnau, da lui stesso fatto copiare con il testo dell'*Oracolo* e con una lista di opere teologiche, quindi glossato di propria mano.

Quanto ai rapporti tra B e il Vat. lat. 3824 (V), la Maier postulava un legame assai stretto tra i due mss., dal momento che, a suo avviso, le modifiche apportate da B2 ai trattati arnaldiani presenti in B sarebbero passate a V prima che quest'ultimo testimone venisse a sua volta nuovamente rivisto. L'assenza in B delle successive modifiche subite da V dimostrava che la redazione trädita da B era precedente a quella di V.⁹ In altri termini, B sarebbe l'originario della prima e della seconda redazione dei suddetti testi, V della seconda e della terza. A conferma del fatto che il testo originario di B rappresen-

5. In margine al passo «in sequenti centenario, quod erit .xiiii^m. a Salvatoris adventu superveniet persecutio Antichristi », tale mano ha annotato: «in quo nos sumus nu(n)c et fecimus iam .L. annos et (medium exp) ultra» (Borgh. 205, f. 31^v).

6. La Maier lo ha individuato nell'inventario finale della biblioteca del 1594. Cfr. MAIER, *Der letzte Katalog der päpstlichen Bibliothek von Avignon (1594)*, Roma, 1952, 40 n° 128; D. WILLIMAN - K. CORSANO *Early Provenances of Latin Manuscripts in the Vatican Library. Vaticani latini and Borghesiani*, Città del Vaticano, 2002, 123.

7. Cfr. MAIER, *Handschriftliches* cit., 57.

8. Cfr. *ibid.*, 58-60.

9. Cfr. *ibid.*, 61-62. Sul ms. Vat. lat. 3824 cfr. PERARNAU I ESPELT, *L'Allocutio christini d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics» 11 (1992), 10-24; *Id.*, *Noves dades* cit., 372-383.

rasse una prima redazione rispetto a quella trasmessa da V, la studiosa indicava, tra l'altro, le ampie aggiunte al *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* e, in particolare, all'*Apologia* presenti a margine in B e copiate a testo in V.¹⁰

La presenza, in un codice contemporaneo all'autore e ascrivibile geograficamente e culturalmente ad ambienti a lui vicini, di considerevoli interventi da parte di una mano diversa da quella del copista permetteva dunque alla Maier di postulare che Arnau fosse l'autore delle glosse. Si trattava però di una supposizione *ex silentio*, ovvero fondata sull'assenza di elementi ad essa contrari, per la quale mancava la prova definitiva che avrebbe potuto giungere soltanto dal confronto con autografi accertati di Arnau. Ma la presunzione di autografia di per sé non basta, occorrono prove più consistenti di carattere interno.

D'altra parte, quando, come in questo caso, ci si trova di fronte ad un testimone recante aggiunte e correzioni marginali ed interlineari, è legittimo chiedersi se la redazione definitiva dell'opera, anziché risalire all'intervento diretto dell'autore, non sia stata recuperata piuttosto in seguito alla collazione di un codice diverso da quello sulla cui base il testo è stato copiato. Dinanzi alla gamma di ipotesi che si presentano nel caso in cui una seconda mano intervenga su un codice preesistente – correzione del testo dall'interno da parte di un revisore, revisione del codice da parte di un collazionatore sulla base dello stesso antigrafo utilizzato per la copiatura, riesame del testo grazie al confronto con un testimone esterno più avanzato, intervento dell'autore stesso –, è necessario soppesare gli elementi disponibili rispetto ad ognuna. Proprio in tale prospettiva, procederemo ad un'analisi degli interventi effettuati da B2. Esamineremo dapprima le glosse di B2 all'*Oraculum Cyrilli*, quindi i suoi interventi sui trattati arnaldiani.

2. DESCRIZIONE DEGLI INTERVENTI DI B2

2.1. *Le glosse all'«Oraculum angelicum Cyrilli».*

Il dossier noto come *Oraculum angelicum Cyrilli* era formato da cinque parti: la prefazione di frate Gilberto Anglico, la lettera di Cirillo a Gioacchino, la risposta di quest'ultimo, il testo dell'Oracolo, il relativo commentario pseudo-gioachimita. Cerchie di Spirituali linguadociani, catalani o italiani sono state indicate come probabile ambiente d'origine di questi testi, composti verosimilmente tra la fine del sec. XIII e i primissimi anni del sec. XIV.¹¹ In

10. Cfr. *ibid.*, 62-65.

11. L'*Oraculum Cyrilli* è stato pubblicato da P. PIUR, *Oraculum angelicum Cyrilli nebst dem Kommentar des Pseudojoachim*, in *Vom Mittelalter zur Reformation. Forschungen zur Geschichte der*

B, che rappresenta una delle più antiche copie conosciute dell'Oracolo, il *dossier* si presenta in forma incompleta: mancano infatti la prefazione di *frater Gilbertus* e il commentario.¹²

Le glosse di B2 consistono, in gran parte, in una sintetica spiegazione di termini o di espressioni oscure dell'Oracolo. Il lavoro del glossatore sembra animato dall'intento di dotare il testo dell'*Oraculum* di un apparato minimo di commento, quasi a voler ovviare in tal modo alla sua mancanza in B. Tali annotazioni sono caratterizzate in moltissimi casi da una parentela indiscutibile con il commentario dello pseudo-Gioacchino, che alcuni indizi testuali lasciano presumere quale fonte principale delle annotazioni di B2.¹³ Nel loro

deutschen Bildung, II, cur. K. BURDACH, Berlin, 1912, 241-327. Riguardo alla genesi e al contenuto dell'*Oraculum* cfr. inoltre B. TÖPFER, *Il regno futuro della libertà. Lo sviluppo delle speranza millenaristiche nel medioevo centrale*, Genova, 1992 - trad. it. dell'opera *Das kommende Reich des Friedens. Zur Entwicklung chiliasmischer Zukunftshoffnungen im Hochmittelalter*, Berlin, 1964 -, 272-278; J. MENSA I VALLS, *Les obres espirituals d'Arnau de Vilanova i la «revelació de Sent-Ciril» (Oraculum angelicum Cyrilli)*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXVIII (2009), 211-263.

12. B peraltro non compare fra i mss. collazionati da Piur e neanche nell'elenco dei mss. dell'*Oraculum* fornito da Marjorie Reeves. Cfr. PIUR, *Oraculum angelicum* cit., 229-240; M. REEVES, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism*, Oxford, 1969, 522-523.

13. Di tale «parenté indéniabile» tra le glosse del ms. Borghesiano ed il commentario pseudo-gioachimita si era interessata Jeanne Bignami-Odier in margine all'ampio studio dedicato al commentario all'*Oraculum Cyrilli* scritto da Giovanni di Rupeccisa. In riferimento all'ipotesi della Maier di una possibile identificazione di Arnau quale autore delle glosse, la studiosa si era chiesta quale tipo di rapporto intercorresse tra le glosse del Borghesiano ed il commentario, date le evidenti reciproche rispondenze. Quelle glosse si potevano considerare come un embrione del commentario vero e proprio oppure erano state apposte da Arnau sulla base di una redazione del commentario da lui già conosciuta? (Cfr. J. BIGNAMI-ODIER, *Études sur Jean de Roquetaillade*, Paris, 1952, 56-57). Ai fini di un'indagine di questo tipo, si può considerare significativa, al cap. VI dell'*Oraculum* (Borgh. 205, f. 4^v), la glossa di B2 a «stilla roris tepentis» del testo oracolare: «ros tepidus dici potest quodcumque beneficium Ecclesie Ro[m]ane], quod e celo caritate descendens insensibiliter tepet». In considerazione del fatto che la tradizione manoscritta dell'*Oraculum* fa registrare in questo luogo un'oscillazione tra le varianti *tepidi* e *tepentis*, la glossa *ros tepidus*... di B2, rispondente *ad litteram* alla spiegazione del commentario (cfr. PIUR, *Oraculum angelicum* cit., 283, 293), proprio per il fatto di basarsi sulla lezione alternativa nonché maggioritaria rispetto a quella trädita a testo da B, autorizza l'ipotesi di una sua derivazione dalla consultazione di un testimone esterno del commentario pseudo-gioachimita. Un'ulteriore conferma a tale supposizione può venire dal fatto che B2 in margine al f. 2^r annoti le varianti «vel parata vel forte ductus» riferite a «parta ductus» del testo oracolare. Inoltre, alcune volte B2 interviene a correggere il testo dell'*Oracolo*, come al cap. VIII (f. 5^v), dove emenda il verbo *evolabit* in *evolavit* e il poco distante *prosentharum* in *proseucharum*. In entrambi i casi la corruttela poteva essere identificata ed eliminata senza il ricorso ad un testimone esterno, anche se nel secondo caso la rarità della parola *proseucha* non permette di escludere del tutto l'ipotesi di un emendamento *ope codicum*. In relazione a quest'ultima possibilità è rilevante, invece, l'intervento di B2 in un luogo del cap. XI (f. 6^v), dove la lezione *sana-bunt*, maggioritaria nella tradizione e di per sé corretta quanto al senso, dunque non diagnosticabile affatto come erronea, viene emendata a favore della variante *servabunt* parimenti attestata da alcuni mss. (cfr. PIUR, *Oraculum angelicum* cit., 316).

complesso, le glosse attestano una solida cultura teologica, ben familiarizzata con la tecnica esegetica nonché avvezza alla precisione, al rigore logico e alle distinzioni. Si nota anche un particolare interesse per la polemica nei confronti dei falsi religiosi sottesa a certi passi oracolari. Ad es., al f. 3^r, viene commentata con una lunga glossa l'associazione dei suddetti prelati con i negromanti evocata dal sintagma oracolare «Consulet phitonistas»;¹⁴ al f. 6^r l'undicesimo e ultimo capitolo dell'Oracolo, centrato proprio sulla denuncia delle perversità dei falsi religiosi, viene introdotto, a differenza degli altri capitoli, da una nota che ne anticipa il contenuto.¹⁵

Altri dati significativi emergono dall'esame delle glosse a questo capitolo. Se le risponderne tra gli interventi di B2 e il commentario pseudo-gioachimita si susseguono lungo i precedenti dieci capitoli, per il cap. XI non è possibile registrare alcun parallelismo tra il commentario e le glosse. In tre casi si rilevano invece possibili risponderne con alcuni passi arnaldiani nei quali si fa esplicito riferimento all'*Oraculum Cyrilli*, una delle principali fonti profetiche utilizzate dal *magister* catalano.¹⁶ La rivelazione di Cirillo aveva infatti colpito profondamente Arnau, non solo in ragione dell'annuncio dell'avvento dell'Anticristo, ma anche per la denuncia della proliferazione di falsi religiosi che avrebbe preceduto tale venuta, motivo che si attagliava perfettamente alla polemica che nei primissimi anni del XIV sec. contrapponeva Arnau ai teologi dell'Ordine dei Predicatori.¹⁷ L'interpretazione arnaldiana di questo tema dell'*Oracolo* aveva trovato espressione nella lista delle ventidue perversità dei falsi religiosi menzionate nella *Confessio Ilerdensis de spurcitiis pseudoreligiosorum* (1303) e nella *Confessio de Barcelona* (1305). Si trattava di un elenco elaborato da Arnau sulla base del contenuto del cap. XI dell'Oracolo e dei rela-

14. Cfr. Borgh. 205, f. 3^r: «Sicut phitonista per spiritum in ventre loquentem cum gravitate mirabili atque gravi sonoritate fallit interrogantes, sic et quicumque suam fallacem persuasionem corroborat considerationibus providentie Dei et voluntatis protestando gravedinem seu maturitatem in vultu et in sermone. Phitonista vocatur quia ostendit se loqui quasi divino spiritu in eius corde latenti. Prudens tamen vel circumspexit de levi potest fallaciam sermonis animadvertere, cum in consilio non inquiratur quid Deus ordinaverit se facturum, sed quid licet aut decet aut expedit facere».

15. Cfr. Borgh. 205, f. 6^r: «Ne persecutio prenunciata superius et eis adjudicata forsitan ab illis putaretur iniusta, qui regulares huiusmodi propter exteriores ceremonias virtuosissimos arbitrantur, idcirco subiungitur istud capitulum in quo tam latentes eorum perversitates quam patule describuntur».

16. Dall'inventario dei beni stilato dagli esecutori testamentari dopo la morte di Arnau risulta che ben cinque esemplari dell'*Oracolo* erano presenti nella sua biblioteca. Cfr. R. CHABÁS, *Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnau de Villanueva*, in «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos», IX (1903), 189-203 (nn. 97, 145, 265, 266, 368).

17. Significativa al riguardo l'espressione «bicolor exercitus» del *Gladius ingulans thomatistas*, riferita ai domenicani che offendevano Jacme Blanc ed esplicitamente collegata da Arnau all'«avis bicolor» della rivelazione di Cirillo. Cfr. Vat. lat. 3824, f. 192ra.

tivi passi del commentario.¹⁸ Tornando alle glosse del ms. Borghesiano, al f. 6^r, in riferimento al sintagma *gladius biceps* del testo oracolare, B2 annota in margine «ecclesiasticus et secularis», laddove il commentario pseudo-gioachimita offre una diversa interpretazione: «Biceps quidem gladius, scilicet perditio vite presentis, quam non ita habebunt ut cupient, et future, eos confodiet, id est consumet». Nell'*Eulogium de notitia verorum et pseudoapostolorum* (1302), Arnau scrive che la rivelazione di Cirillo esprime ventuno *spurcitias* che regneranno tra i falsi religiosi, le quali «...iudicio Dei exterminabuntur duplici gladio, scilicet seculari et ecclesiastico».¹⁹ Un'altra corrispondenza si trova tra la glossa interlineare «scilicet virtuosa ut propter Christum» di B2 riferita a «et insigni penuria» e un altro passo della *Confessio Ilerdensis* in cui si descrive la settima *spurcitia* dei falsi religiosi: «Septima, quod allegabunt se pati penuriam virtuosam, scilicet propter Christum, ad efficacius extorquendum».²⁰ In entrambi i casi è possibile pensare a coincidenze generiche piuttosto che ad una necessaria derivazione dalla conoscenza dei passi arnaldiani sopra menzionati, dal momento che la metafora delle due spade per indicare due ambiti e due poteri ben distinti, quello secolare e quello ecclesiastico, aveva raggiunto, come è noto, una diffusione assai rilevante nei secc. XII-XIII;²¹ per quanto concerne la glossa «scilicet propter Christum» applicata alla *insigni penuria*, il carattere cristocentrico della povertà evangelica era un segno distintivo del francescanesimo spirituale, pertanto tale associazione era facilmente e naturalmente praticabile da chiunque di quella spiritualità fosse in qualche modo nutrito.²² Meno probabile è invece l'ipotesi di una rispondenza generica e casuale nel caso della glossa «prosternentur ut resupini otio

18. Cfr. ARNALDI DE VILLANOVA *Confessio Ilerdensis de spurcitiis pseudoreligiosorum*, Vat. lat. 3824, ff. 175va-176ra; ARNAU DE VILANOVA, *Confessió de Barcelona*, in ID., *Obres catalanes*. I, *Escrips religiosos*, cur. M. BATLLORI, Barcelona, 1947, 120-123.

19. Vat. lat. 3824 f. 163ra.

20. Vat. lat. 3824 f. 175vb. Cfr. ARNALDI DE VILLANOVA *Ars catholicae philosophiae sive philosophia catholica et divina tradens artem annihilandi versutias maximi Antichristi*, in PERARNAU I ESPELT, *L'Ars catholicae philosophiae* (primera redacció de la 'Philosophia catholica et divina') d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», X (1991), 134, ll. 1125-1128: «Nam qui super omnes affectionem a temporalibus retrahunt per spontaneam in illis abdicationem omnis domini propter Christum, quod est summa paupertas et virtuosissima...».

21. Alla fine del XIII sec. la diffusione della metafora era tale che la si ritrova anche nei documenti ufficiali del papa e dell'Impero. Al riguardo, si veda in particolare C. TURRINI, *L'allegoria delle due spade: fortuna di un'«auctoritas» di Bernardo nel XII e nel XIII secolo*, in «Rivista Cistercense», III (1986), 55-69.

22. Cfr. PETRI IOHANNIS OLIVI *Lectura super Lucam*, ed. F. IOZZELLI, Grottaferrata (Roma), 2010, 554-555, ll. 113-119: «... nichilominus includitur ibi quiddam essenziale euangelice paupertati, ut scilicet sumatur propter Christum et quia instituta et exemplata a Christo [...] Nulla enim rerum abdicatio est evangelica, nisi sit propter Christum, et quia Christi, et tamquam Christi».

vel torpore, sed exteriori exercitio simulabunt non otiari» riferita, al f. 6^v, a «cum opera eorum didicerint». Nella *Confessio Ilerdensis*, Arnau descrive la sesta perversità dei falsi religiosi in termini analoghi: «Sexta, quod in occulto erunt in ocio, sed ociositatem intrinsecam palliabunt exterius exercitio simulato». ²³

In conclusione, in base agli elementi sinora raccolti sono possibili entrambe le ipotesi: o B2 è identificabile con Arnau oppure con qualcun'altro non lontano da lui per formazione intellettuale e per orientamento spirituale. Questi rivela infatti di condividere l'interesse per la rivelazione di Cirillo e per le tematiche ad essa collegate, in primo luogo la denuncia della degenerazione della vita ecclesiastica, nonché presumibilmente un ideale di perfezione intesa come *sequela* del Cristo povero, umile, crocifisso, come attesterebbe la glossa, indipendente dal testo del commentario, riferita alla *insignis penuria*. Non si può inoltre escludere che B2, ammesso che non si tratti di Arnau, fosse anche a conoscenza della lista arnaldiana delle *spurcitiae* dei falsi religiosi, dato che porterebbe a considerare il 1303 come *terminus post quem* per le glosse.

2.2. *Gli interventi di B2 sui trattati arnaldiani.*

Essi si configurano in massima parte come correzioni di corrottele presenti nel testo copiato da B1, ovvero correzioni di grafie erronee oppure integrazioni nel caso di salto di singole parole o frasi. Si tratta dunque di interventi alla portata di un qualsiasi copista attento e di buona cultura, praticabili in molti casi anche senza l'ausilio di un testimone esterno.

Si riscontrano, inoltre, altre due tipologie di interventi: osservazioni a margine e integrazioni di ampie parti non copiate da B1. Nel primo caso si tratta di aggiunte di carattere dottrinale effettuate in modo autonomo da B2, tali da far escludere in quei punti la copiatura di un modello. Si trovano in margine al *Tractatus de consummatione saeculi* (ff. 35^v, 37^v) e alla *Philosophia catholica et divina* (ff. 79^r, 81^r, 94^v, 95^v). Gli ampliamenti non copiati da B1 e trascritti a margine da B2 riguardano invece il *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* (f. 57^r) e l'*Apologia* (ff. 97^r, 100^r, 101^r, 104^r, 104^v, 105^v, 106^r). Quanto alla loro autenticità, va sottolineato che queste parti per contenuto e per stile sono pienamente ascrivibili ad Arnau, la cui paternità finora non è mai stata posta in discussione. D'altra parte, l'inclusione di queste sezioni in V, vale a dire in una *summa* che dà ottime garanzie di essere stata allestita sotto la diretta sorveglianza di Arnau, costituisce la migliore attestazione della loro autenticità e del fatto che esse siano testimonianza di un'altra, più ampia redazione d'au-

23. Vat. lat. 3824 f. 175^{va-b}.

tore successiva al testo copiato in B. Le integrazioni trascritte a margine da B2 si presentano come spezzoni di testo in pulito, senza recare alcuna traccia di cancellature, di correzioni, di doppie lezioni sulle quali l'autore era ancora incerto. Il testo trascritto da B2 si rivela sostanzialmente corretto. Queste parti sono dunque il risultato di un lavoro di copiatura eseguito da B2 sulla base di un testimone esterno.

Poiché sul testo dell'*Apologia* si sono avuti i più massicci interventi di B2, l'analisi della tradizione dell'opera, disponibile in edizione critica, può fornire interessanti elementi di valutazione, soprattutto in relazione al legame di dipendenza diretta tra B e V postulato dalla Maier. Il testo dell'*Apologia*, oltre che da B e da V (ff. 135^v-160^r), è trasmesso dal ms. III Varia I del Collegio Internazionale Carmelitano di Roma, ff. 20^v-32^r (C) e dal ms. Oxford, Bodleian Library, Canon. Misc. 370, ff. 118^v-149^r (O).²⁴ L'apparato critico permette di riscontrare una prevalenza di opposizioni adiafore, come normalmente si verifica nel caso di redazioni multiple. Non risultano errori comuni a tutti i testimoni. L'impossibilità di dimostrare l'esistenza di un archetipo non impedisce tuttavia di ricostruire i possibili rapporti tra singoli mss. Per quanto riguarda lo *status* dei rapporti fra B e V, è dimostrabile la non dipendenza fra i due mss. sulla base di reciproci errori separativi.²⁵ È tra l'altro possibile constatare che non tutte le correzioni e le aggiunte marginali di B2 sono passate a V, come nel caso della glossa al f. 104^r: «fiet quando patet in cunctorum iudicio Dei universali ec[c]lesia orietur». B mostra dunque di appartenere ad una tradizione autonoma rispetto a V. Non risultano inoltre *codices descripti* di B, dato alquanto singolare, dal momento che se fosse vero, come ipotizzato dalla Maier, che B venne utilizzato da Arnau come codice di lavoro dopo che le eccessive annotazioni e correzioni ne avevano irrimediabilmente compromesso l'eleganza estetica, sarebbe logico supporre che l'autore avesse potuto prefiggersi una nuova copiatura del ms.

Altro dato che da tale analisi emerge con assoluta evidenza è il carattere primitivo della testimonianza offerta dal ms., come dimostra il fatto che solo in B l'*Apologia* è trasmessa priva delle sezioni copiate in margine da B2; nel caso del *De mysterio cymbalorum Ecclesiae*, la mancanza della sezione aggiunta da B2 è riscontrabile invece, oltre che in B, anche negli altri due codici più antichi che ne trasmettono il testo, ovvero nel ms. Roma, Biblio-

24. Cfr. ARNALDI DE VILANOVA *Apologia de versutiis atque perversitatibus pseudotheologorum et religiosorum*, in PERARNAU I ESPELT, *L'Apologia de versutiis...* cit., 57-199 per l'edizione del testo; 11 n. 18 e n. 19 per la bibliografia relativa ai mss. C e O.

25. Hanno ad es. evidente valore separativo le omissioni di B registrate in apparato in riferimento alle ll. 385-386, 586-587, 594, 1026, 1175, 1407 del testo critico stabilito dall'editore sulla base di V, nonché le varianti attestate alla l. 437 (ignorantiam B / ignominiam V) e alla l. 1027 (latet B / est V). Cfr. ARNALDI DE VILANOVA *Apologia de versutiis...* cit., 85, 87, 95, 96, 122, 123, 132, 143.

teca Corsiniana 40. E. 3. (ff. 1^r-28^r) e nel ms. París, B.N., Lat. 15033 (ff. 200^r-240^r).²⁶

Sulla base dei dati emersi finora non è possibile escludere che B2 sia identificabile con Arnau. Argomenti decisivi contro l'autografia verrebbero da eventuali gravi errori commessi da B2 in fase di correzione.²⁷ In merito a tale

26. Descrizione e datazione del codice della Biblioteca Corsiniana in PERARNAU I ESPELT, *Tres notes entorn la biblioteca papal. I. L'exemplar del 'De mysterio cimbolorum' d'Arnau de Vilanova ofert a Bonifaci VIII*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», VI (1987), 299-303, dove Perarnau suggerisce l'ipotesi che il codice sia da identificare con l'esemplare offerto da Arnau a Bonifacio VIII nel 1301 ad Anagni. Invece Bilotta (*Arnau de Vilanova e Avignone. Decorazione e localizzazione del codice 40. E. 3 della Biblioteca dell'Accademia Nazionale dei lincei e Corsiniana in La vie culturelle, intellectuelle et scientifique à la cour des papes d'Avignon*, cur. J. HAMESSE, Turnhout, 2006, 49-64; EAD., *Produzione libraria di frontiera nella Francia Meridionale. Il «De mysterio cymbolorum ecclesiae» di Arnaldo di Villanova (40. E. 3), conservato nella Biblioteca dell'Accademia Nazionale dei Lincei e Corsiniana di Roma in Frontiers in the Middle Ages. Proceedings of the Third European Congress of Medieval Studies. Jyväskylä, 10-14 June 2003* cur. O. MERISALO - P. PAHTA, Louvain-la-Neuve, 2006, 417-439) lo considera prodotto in ambiente avignonese, legato alla figura di Clemente V e ne propone la datazione intorno al 1310. Sul ms. di Parigi cfr. L. DELISLE, *Inventaire des manuscrits de l'Abbaye de Saint-Victor conservés à la bibliothèque impériale sous les numéros 14232-15175*, Paris, 1869, 67; G. OUY - V. GERZ-VON BUREN, *Le catalogue de la bibliothèque de l'Abbaye de Saint-Victor de Paris de Claude de Grandrue 1514*, Paris, 1983, 267-269; OUY, *Les manuscrits de l'Abbaye de Saint Victor. Catalogue établi sur la base du répertoire de Claude de Grandrue (1514)*, II, Texte, Turnhout, 1999, 401.

27. In un caso una sua correzione, pur ristabilendo un senso accettabile, non produce un risultato ottimale. Si tratta di un intervento correttivo di B2 ad un passo dell'*Apologia* (f. 141va). Nel passo in questione Arnau riporta, in base a quanto gli avrebbe riferito Jacme Blanc, una delle argomentazioni usate dai suoi avversari contro le sue tesi. Sulla scorta di Agostino, che aveva affermato che le età del mondo si conformano a quelle degli uomini, essi deducevano che, siccome l'ultima età dell'uomo avrebbe dovuto durare quanto le precedenti, lo stesso doveva verificarsi anche per l'ultima età del mondo. Arnau, per il quale il *seculum* sarebbe durato invece «multo minus quam duraverat», ossia prima della fine del centenario in corso si sarebbe avuta la fine dei tempi, sottolinea come tale asserzione dei suoi oppositori sia contraria alla verità evangelica. Secondo il testo trådito da V, la sua argomentazione si svolge nel modo seguente: «Christus enim apostolis et predicatoribus sue veritatis iniunxit ut annunciant quod appropinquabit regnum celorum. Nec dixit tantum appropinquabit sed etiam appropinquavit. Quod si plus quam duravit aut quantum duraverat esset seculum duraturum, improprie dixisset appropinquabit». Il passo è invece trådito da B in modo incompleto: «Christus enim apostolis et predicatoribus sue veritatis iniunxit ut annunciant quod appropinquavit regnum celorum. Nec dixit appropinquavit. Quod si plus quam duravit aut quantum esset seculum duraturum, improprie dixisset appropinquabit». Dal momento che termini pressoché identici (*appropinquabit* / *appropinquavit*) ricorrono più volte e a poca distanza nel passo, è assai probabile che all'origine del testo offerto da B vi sia un salto all'occhio compiuto dal copista. B2 si accorge dell'incongruenza e corregge B adottando nella frase iniziale il futuro in luogo del preterito come richiesto dalla logica dell'argomentazione, dove l'assunto finale richiama, dunque presuppone, il verbo *appropinquabit*; inoltre B2 inserisce l'avverbio *tantum* dopo *dixit*: «Christus enim apostolis et predicatoribus sue veritatis iniunxit ut annunciant quod appropinquabit regnum celorum. Nec dixit tantum appropinquavit. Quod si plus quam duravit aut quantum esset seculum duraturum, improprie dixisset appropinquabit». Dopo

aspetto, va rilevato che, sebbene B2 si dimostri scriba attento e con piena padronanza della lingua latina, è possibile segnalare una sua potenziale grave svista.

Si tratta di una corruzione di trasmissione dovuta a B1 o al suo antigrafo e non corretta da B2. Al f. 48^v la lezione *Scole Dei* presente nella dedica del *Tractatus de mysterio cymbalorum Ecclesiae* è palesemente scorretta rispetto a *Scale Dei* attestata in modo concorde dal resto della tradizione manoscritta. L'opera era infatti dedicata alla certosa Scala Dei, di cui il maestro catalano era abituale frequentatore tanto che proprio a tale istituzione egli lasciò, per testamento, la sua ricchissima biblioteca.²⁸ La corruzione si è verificata probabilmente più per intervento consapevole che per distrazione del copista, al quale deve essere sembrato più logico e immediato identificare una certosa in una *Scola Dei* piuttosto che in una *Scala Dei*. È chiaro che la lezione *Scola Dei* non avrebbe mai potuto passare indenne sotto gli occhi di Arnau. A ciò si può ovviamente obiettare che si tratti di una banale svista commessa dall'autore in fase di revisione. Tale ipotesi incontra tuttavia un ostacolo nel fatto che B2 intervenga a breve distanza proprio sullo stesso foglio. Al termine della decima riga della seconda colonna un segmento di testo originariamente scritto da B1 è stato infatti eraso e su questa rasura B2 ha riscritto «interdum ad de-» aggiungendo in margine «-nuntiandum» a completamento del gerundio. Dunque B2 si è soffermato su questo foglio e in questo punto la sua attenzione è stata massima. Per chi è intervenuto a quest'altezza del foglio, la lezione *Scole Dei* – già di per sé in rilievo, in quanto parte della dedica dell'opera – sarebbe risultata ben visibile, pertanto, in tale contesto, sarebbe meno probabile l'ipotesi della svista da parte dell'autore-revisore.

Anche a tale argomento esiste però una plausibile obiezione: ammesso che autore e copista abbiano lavorato in modo simultaneo al ms., si potrebbe legittimamente supporre che, nel momento in cui B2 è intervenuto sul foglio, la rubrica poteva non essere stata ancora scritta. Dunque, in mancanza del “corpo stesso del reato”, nessun grave errore avrebbe potuto essere commesso

tale intervento, il testo, sia pure migliorato, non risulta perfettamente lineare, dal momento che la coordinata negativa «Nec dixit tantum appropinquavit» rimane isolata nonché gravemente indiziata di incompiutezza, in quanto il costruito «nec dixit tantum...» sottintende e richiama *alia dicta* di Cristo che restano in tal caso inespressi. B2 omette inoltre di integrare nella frase successiva il verbo *duraverat*, attestato invece da V e dal resto della tradizione.

28. Cfr. R. CHABÁS, *Testamento de Arnau de Vilanova*, in «Boletín de la Real Academia de la Historia», XXVIII (1896), 88-89: «Item volo et ordino quod omnes libri mei in theologia ponantur in deposito in monasterio Scala Dei ordinis carthusie in Catalonia; et quod Bernardus Oliverii et Andreas Ferrandi et Petrus de Villanova nepos meus possint eis uti in vita sua, sic scilicet quod in monasterio resideant sub quoque habitu honestatis, et [...] volo quod in dicto monasterio sint perpetuo libri predicti tam in consolatione fratrum quam in remedium anime mee».

da B2 in fase di revisione. Perché tale obiezione funzioni è fondamentale dimostrare la contemporaneità del lavoro fra B1 e B2. La prova individuata dalla Maier in favore di tale simultaneità di intervento fra le due mani si basa sul fatto che B2 al f. 105^v mediante l'annotazione «... quoniam in logicilibus pueri» completasse la frase «... pueri non ignorant quod» lasciata interrotta da B1 nel margine inferiore del foglio successivo. È tuttavia opportuno evidenziare al riguardo che al f. 106^r la sezione copiata da B1 risulta tagliata in fase di rilegatura, pertanto l'interruzione del testo, invece che ad atto volontario di B1 per mancanza di spazio, sembra dovuta piuttosto a cause meccaniche. Questo dato legittima quindi l'ipotesi di un intervento di B2 successivo al lavoro di B1, a raffilatura già avvenuta, cioè quando la rubrica del *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* sarebbe stata di certo già presente.

D'altra parte, anche a prescindere dalla valutazione attribuibile al mancato intervento correttivo di B2 sulla dedica del *De mysterio*, è possibile su altre basi porre in discussione lo *status* di B quale codice allestito sotto diretta sorveglianza dell'autore, e, di conseguenza, la presunta autografia arnaldiana delle glosse. A permetterlo sono soprattutto alcuni dati emersi dallo studio della redazione del *Tractatus epistolarum christini* trädito dal ms.

3. «UNTER DER [IN]DIREKTEN AUFSICHT UND MITWIRKUNG DES AUTORS» OVVERO ELEMENTI CONTRARI ALL'IDIOGRAFIA DEL MS. BORGHESIANO 205.

Venendo al *Tractatus epistolarum christini*, questo è trasmesso, oltre che da B e da V (ff. 98^r-110^v), da altri tre testimoni: dal ms. Roma, Biblioteca Corsiniana, 40. E. 3 dell'inizio del XIV sec., ff. 29^r-47^r (C), dal ms. 54, ff. 82^v-90^v (K) e dal ms. 42, ff. 249^r-252^r (N) provenienti entrambi dalla biblioteca del St. Nikolaus-Hospitals di Bernkastel-Kues e databili alla metà del XV sec.²⁹ Come è noto, l'opera è costituita dall'insieme delle dodici lettere inviate da Arnau tra la fine del 1301 e la metà dell'anno seguente ad importanti istituzioni religiose, ad alti prelati e a sovrani per accompagnare l'invio del *De mysterio cymbalorum Ecclesiae*. La *recensio* non permette di stabilire un archetipo e mette in luce anche in questo caso una prevalenza di varianti adiafore. Il

29. Sul ms. C cfr. *supra*, n. 26. Per la descrizione e datazione dei codici K e N si veda PERARNAU I ESPELT, *Tractats spirituals d'Arnau de Vilanova en la biblioteca del cardinal Nicolau de Cusa (1401-1464)*, in «Revista Catalana de Teologia», VI (1981), 77-88. Per il *Tractatus epistolarum christini* cfr. J. CARRERAS ARTAU, *Del epistolario espiritual de Arnaldo de Vilanova*, «Estudios Franciscanos», 49 (1948), 79-94, 392-406; ID., *L'epistolari d'Arnau de Vilanova*, Barcelona, 1950, 16-19; B. SCAVIZZI, *Il 'Tractatus epistolarum christini' di Arnaldo di Villanova. Edizione critica*, tesi di Dottorato discussa sotto la direzione di F. Santi, Firenze, 2009; EAD. *Il 'Tractatus epistolarum christini' di Arnaldo di Villanova. Tradizione manoscritta, destinatari, temi-chiave*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXIX (2010), 883-932.

diverso ordinamento con cui le lettere del *Tractatus* si presentano in ciascun testimone attesta in modo evidente la non filiazione dei mss. tra loro.³⁰ Quanto alla redazione offerta da B, è possibile notare che in questo ms. il numero di lettere costitutive l'opera sale a tredici. Vi è compresa, infatti, anche una lettera del tutto estranea alle altre in quanto non accompagnava l'invio di un esemplare del *De mysterio cymbalorum Ecclesiae*.³¹ Destinataria dell'epistola è Bartolomea Montaner, sulla cui biografia non si hanno notizie, ma è probabile, dal tenore del messaggio rivoltole da Arnaldo, che si trattasse di una beghina o comunque di una simpatizzante dei beghini. La lettera risulta centrata in effetti su uno dei temi-chiave della loro religiosità, cioè la persecuzione e la sofferenza come segni della perfetta *sequela Christi*.³² L'inserimento di questa lettera nel *Tractatus epistolarum* costituisce pertanto un evidente ostacolo all'ipotesi del riconoscimento di B come testimone idiografo.

L'ordinamento del *Tractatus* in B trae inoltre la sua singolarità anche dalla particolare collocazione assegnata alla lettera a Filippo IV il Bello, posta in fondo, come tredicesima, staccata di ben due lettere dall'altra epistola regia a Giacomo II di Catalogna-Aragona. Nella sequenza offerta dai restanti testimoni le due epistole regie si trovano invece sempre in stretto abbinamento, con la lettera al re di Francia che precede quella al re di Catalogna-Aragona come richiede il rispetto della gerarchia fra i due sovrani. La particolare collocazione che la lettera al re di Francia assume in B fa pensare che il responsabile della raccolta abbia agito in base ad un orientamento palesemente ostile al destinatario. Proprio per questo motivo è altamente improbabile che tale responsabile possa identificarsi con Arnaldo, il quale, dopo l'arresto subito nel 1299 a Parigi in seguito alla divulgazione del *De adventu Antichristi*, era potu-

30. Cfr. B. SCAVIZZI, *Il 'Tractatus epistolarum christini' cit.*, 69-78; EAD. *Il 'Tractatus epistolarum christini' di Arnaldo di Villanova. Tradizione manoscritta, destinatari, temi-chiave cit.*, 892-7.

31. La lettera è stata pubblicata in parte da P. DIEPGEN, *Arnald von Villanova als politiker und laientheologe*, Berlin-Leipzig, 1909, 100-102 e integralmente da J. CARRERAS I ARTAU, *L'epistolari d'Arnau de Vilanova cit.*, 26-27. L'epistola, che è senza data, è stata ipoteticamente ascritta dalla Maier all'anno 1302 (*Handschriftliches cit.*, 56-67). Tuttavia, il suo contenuto, di impronta marcatamente spirituale, e la posizione che essa occupa nel Vat. lat. 3824 hanno indotto altri studiosi a ipotizzarne una datazione intorno agli anni 1304-1305. Cfr. FINKE, *Aus den Tagen cit.*, *Quellen*, XXVI; MARTÍ DE BARCELONA, *Regesta de documents arnaldians coneguts*, in «Estudis Franciscans» 47 (1935), 279 (doc. 90); CARRERAS ARTAU, *L'epistolari d'Arnau de Vilanova cit.*, 20 e AVOTHO, V.

32. Cfr. ARNALDI DE VILANOVA *Epistola ad Bartholomaeam Montaneri*, Borgh. 205, f. 72^{va-b}: «Quid enim gloriosius christiano, quam pro gloria Christi pati adversitates. Absit, karissima, ut ait beatus Petrus, nos pati ut fures aut homicidas vel alios sceleratos, sed concedat nobis Altissimus, quod tribulationes patiamur ut christiani, videlicet propter zelum christiane religionis. Quomodo namque vera Christi poterimus esse membra sine passione adversitatum? [...] Non igitur triste sit vobis unquam, si videritis vel audieritis aliquando me tribulari ex tali causa [...] Ego, tamen, karissima, nimis habeo tristandi materiam, quia nondum dignus inventus sum, quod aliquam notabilem adversitatem paterer zelo Christi...».

to uscire di prigione anche grazie all'intervento di un emissario di Filippo IV, come attesta uno dei due documenti superstiti relativi alle vicende parigine.³³

Anche la presenza stessa del *Tractatus epistolarum* in B costituisce un elemento che pone in discussione un eventuale rapporto diretto del ms. con Arnau. Il 24 agosto 1305 Arnau informò Clemente V riguardo ai trattati da lui scritti. Il *Tractatus epistolarum* non comparve però nell'elenco ufficiale.³⁴ Arnau se ne ricordò subito dopo assieme ad altri due testi composti *diu est*, cioè la *Introductio in librum De semine Scripturarum* e l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton*.³⁵ Il responsabile dell'allestimento del codice ha agito dunque con finalità differenti da Arnau e certamente in una condizione psicologica ben diversa da quella vissuta dal *magister* catalano fino al 24 agosto 1305, ovvero senza l'assillo di doversi liberare dell'accusa di eterodossia, tanto da comprendervi anche un'opera, il *Tractatus epistolarum*, di cui Arnau non si era ricordato prima della *Praesentatio* di Bordeaux poiché egli non la considerava di carattere dottrinale, dunque tale da doverla sottoporre al giudizio della Santa Sede.

È assai probabile, inoltre, in base a quanto Arnau stesso scrive in varie occasioni, che le sue opere prima del 1305 circolassero ancora sciolte, sotto forma di *opuscula*. Arnau, infatti, si riferisce ai suoi trattati come a fascicoli fino alla presentazione di Bordeaux.³⁶ Fino ad allora Arnau pensa ad un fascicolo per ogni titolo, nel Borgh. 205 troviamo invece per la prima volta una

33. Cfr. ARNALDI DE VILLANOVA *Notificatio, protestatio ac requisitio ad regem Francorum*, in PERARNU I ESPELT, *Sobre la primera crisi entorn el 'De adventu anticristi' d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300*, in «Arxiu des Textos Catalans Antics», XX (2001), 383, ll. 180, 193.

34. Cfr. ARNALDI DE VILLANOVA *Praesentatio facta Burdegaliae coram summo pontifice Clemente V*, Vat. lat. 3824, f. 255^{ra-vb} (H. FINKE, *Aus den Tagen Bonifaz VIII. Funde und Forschungen*, Münster, 1902, *Quellen*, CCIV-CCV): «Dico igitur quod inter tractatus meos consignatos in camera sedis apostolice, primus intitulatur *Dialogus de elementis catholice fidei*... Secundus intitulatur *De prudentia catholicorum scholarium*... Tertius intitulatur *De tempore adventus Anticristi*... Quartus tractatus intitulatur *De misterio cymbalorum Ecclesie*... Quintus tractatus intitulatur *Philosophia catholica*... Sextus tractatus intitulatur *Apologia de pseudotheologis et pseudoeligijs*... Septimus tractatus intitulatur *Eulogium de notitia uerorum et pseudoapostolorum*... Octavus tractatus intitulatur *Denuntiatio Gerundensis contra fratrem Bernardum de Podio* [Cercoso]...»

35. Cfr. *ibid.*, f. 257^{ra-b} (FINKE, *Aus den Tagen cit.*, *Quellen*, CCV): «Cum predictis etiam scripturis et sub eadem protestatione similiter offero et presento tres alias scripturas, quarum duas diu est edidi. Primo, scilicet, tractatum qui est *De interpretatione nominis thetagrammaton tam in lingua hebraica quam latina*. Secundo tractatum qui intitulatur *De prophetis dormientibus* et est expositio enigmatum libri *De semine scripturarum*. Tercio *Tractatum XII epistolarum*, quibus libellus *De misterio cymbalorum* missus fuit ad reges catholicos et prelatos et theologorum collegia, sicut patet per seriem ac titulos earundem».

36. Cfr. ARNALDI DE VILLANOVA *Praesentatio facta Burdegaliae*..., Vat. Lat. 3824, ff. 254vb-255ra; (FINKE, *Aus den Tagen cit.*, *Quellen*, CCIII); ARNALDI DE VILLANOVA *Protestatio facta Perusii coram domino Camerario Summi Pontificis*, ed. PERARNAU I ESPELT, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», X (1991), 217, ll. 819-821. Vd. p. 13.

summa che comprende diversi fascicoli, dunque diversi titoli. In Arnau la preoccupazione per la propaganda e per l'allestimento di raccolte dei propri scritti si manifesta con evidenza in una fase successiva a Bordeaux e ha come presupposto la tranquillità psicologica derivante dalla decisione di Clemente V, suo amico di vecchia data, di riservarsi l'esame dei suoi scritti. È in questo mutato contesto che s'inquadra, ad esempio, l'intensa attività di riproduzione in serie degli scritti spirituali arnaldiani organizzata in casa dell'apotecario barcellonese Pere Jutge, come documentato dall'inventario dei beni ivi presenti redatto subito dopo la morte di Arnau.³⁷ Che quella residenza funzionasse come una sorta di casa editrice è provato dal fatto che vi furono trovate raccolte di opere di Arnau in diversi stadi di allestimento, *summae* organizzate secondo schemi differenti in base al tipo di destinatario e al suo livello culturale: così accanto a raccolte comprendenti anche testi latini, evidentemente destinate a persone di studi superiori, furono trovate raccolte di opere soltanto in catalano in quanto pensate per un pubblico in grado soltanto di leggere e scrivere, cioè in possesso di un'istruzione di livello primario.³⁸ Di fronte ad un così alto grado di sensibilità e di consapevolezza mostrate da Arnau in riferimento al suo pubblico, al punto da adattare ad esso la propria "politica editoriale", verrebbe da chiedersi se anche nel caso della raccolta attestata in B, aperta da uno scritto profetico legato alla spiritualistica del movimento francescano e caratterizzata dall'inserimento, nel *Tractatus epistolarum christini*, di una lettera ad una beghina, non ci si trovi dinanzi ad un esito della medesima prospettiva, ovvero ad una *summa* pensata in funzione di un particolare destinatario, vale a dire di quei gruppi di beghini e di Spirituali con cui Arnau era già a contatto e ai quali sarà sempre più legato.³⁹ Tale ipotesi però non regge non solo alla luce della particolare collocazione della lettera al re di Francia, difficilmente ascrivibile ad Arnau, ma anche e soprat-

37. Cfr. CHABÁS, *Inventario* cit., 189-203.

38. Cfr. PERARNAU I ESPELT, *L'Alia informatio beguinorum' d'Arnau de Vilanova*, Barcelona, 1978, 122-125.

39. Sebbene Grundmann abbia fissato intorno al 1304 la definitiva adesione di Arnau alla causa degli Spirituali e ai loro ideali di riforma, già intorno al 1302 ci sono segnali evidenti di una stretta vicinanza alle posizioni della loro principale guida, l'Olivi, come dimostrano la digressione dedicata all'esaltazione dell'*altissima paupertas* e la difesa dell'*usus pauper* nella *Philosophia catholica et divina*. Cfr. H. GRUNDMANN, *Liber de Flore. Eine Schrift der Franziskaner-Spiritualen aus dem Anfang des 14. Jahrhunderts*, in «Historisches Jahrbuch», XLIX (1929), 59-60; ARNALDI DE VILLANOVA *Ars catholicae philosophiae* cit., 130-136 (ll. 1094-1150), in part. 132-133 (ll. 1118-1124): «Et ideo status, qui profitetur altissimam paupertatem, nihil habet proprium, nisi duo. Primum, quod nihil possideat iure dominii. Secundum, quod nullis utatur nisi precise necessariis, vel ad sustentationem vite in personis vel ad spiritualem perfectionem tam in officiis quam in exercitiis pertinentibus statui. Quoniam in statu absolute perfectionis cuncta superfluent, sine quibus possunt et status et persone salvari»; 134 (ll. 1134-1135): «...Nam qui super omnes perfecti sunt a licitis abinent super omnes, et ideo sunt in usu licitorum parcissimi, qui dicitur usus pauper».

tutto in base alla constatazione che, se è vero che un autore può talvolta modificare una sua opera in relazione al particolare pubblico cui è rivolta, ben altra operazione è arrivare a snaturare l'opera stessa. Ed è appunto questo che si verifica nel caso della redazione del *Tractatus epistolarum christini* trasmessa da B, dove a lettere di accompagnamento di un trattato, dunque iscritte in un contesto psicologico e cronologico ben definito, correlate non solo concettualmente ma anche stilisticamente, in quanto segnate dal riecheggiarsi di analoghe espressioni formulari, se ne trova unita un'altra con finalità e contenuto ben diversi.

In conclusione, in base agli elementi appena evidenziati, vi sono consistenti ragioni per escludere che il progetto del Borgh. 205 possa risalire ad Arnau. È pertanto ugualmente assai improbabile, in base a questi stessi dati, che l'autore possa aver glossato e corretto di sua mano un codice così poco arnaldiano nelle sue vistose incongruenze.

4. ALCUNE IPOTESI PER UN NUOVO INQUADRAMENTO STORIOGRAFICO DELLA RACCOLTA

Se la *pars destruens* sembra avere buone ragioni, la *pars costruens* non ha all'attivo molte certezze. L'ipotesi contraria all'autografia non è difatti priva a sua volta di elementi di irrisolutezza riguardanti il tipo di committenza ipotizzabile per questa collezione.

A voler prendere in esame ipotetici scenari per la formazione della raccolta trasmessa dal ms. Borghesiano, uno di questi chiamerebbe in causa la curia papale, dove sin dal pontificato di Benedetto XI era in corso una raccolta dei trattati teologici di Arnau. Nella *Protestatio* di Perugia, Arnau a proposito dei suoi scritti ricorda che «...omnia memoratus pater scilicet dominus Benedictus ad manum suam accepit in die, qua fecit me detineri et custodiri per vos dominum camerarium supradictum». ⁴⁰ Anche un anno dopo, nella *Praesentatio facta Burdegaliae coram summo pontifice Clemente V*, Arnau torna sullo stesso argomento affermando di avere scritto «multa opuscula super evangelica veritate... quorum opusculorum pars maior fuit per dominum Benedictum olim papam et immediatum antecessorem vestrum in camera sedis apostolice collocata, licet, per modum prede, silenter occupasset omnes scripturas, quas ego spontaneus ad presentandum eidem portaveram...». ⁴¹ Il riferimento ad un'appropriazione avvenuta *silenter, per modum prede* da parte di Benedetto XI è estremamente interessante, in quanto richiama un tentativo di analoga appro-

40. ARNALDI DE VILLANOVA *Protestatio facta Perusii* cit., 217, ll. 819-821.

41. ARNALDI DE VILLANOVA *Praesentatio facta Burdigaliae coram summo pontifice Clemente V*, Vat. lat. 3824, ff. 254vb-255ra (FINKE, *Aus den Tagen* cit., *Quellen*, CCIII).

piazione “predatoria” di scritti arnaldiani messo in atto tempo prima da un alto prelato della curia bonifaciana e tempestivamente disinnescato dallo stesso Arnau. Nella *Protestatio* a Benedetto XI, egli racconta delle circostanze che portarono alla stesura del *Tractatus de mysterio cymbolorum Ecclesiae*, avvenuta nell'estate 1301 nella solitudine della cappella di San Nicola del castello di Sgurgola, dove si trovava in veste di medico personale di Bonifacio VIII. Il nuovo scritto era una versione temperata del *De adventu Antichristi*, diffuso l'anno prima a Parigi e costatogli non solo l'arresto e la condanna in un processo inquisitoriale *in causa fidei*, ma anche la successiva conferma papale della sentenza parigina accompagnata da una nuova detenzione.⁴² Solo l'urgenza di cure mediche da parte di un papa malato come Bonifacio VIII, rimasto privo all'improvviso del suo archiatra, Anselmo da Bergamo, aveva consentito ad Arnau di uscire di prigione per la seconda volta e di entrare al servizio dell'illustre paziente.⁴³ Proprio a causa di questi burrascosi precedenti, Arnau era fermamente intenzionato a non divulgare il nuovo trattato, nel timore di incorrere ancora una volta nelle ire di Bonifacio VIII. Egli riferisce di aver ricevuto l'improvvisa e inattesa visita da parte del *referendarius* papale mentre era intento a perfezionare la stesura della nuova opera.⁴⁴ Colto alla sprovvista, egli non fece in tempo a nascondere lo scritto al visitatore e, dietro insistente richiesta del prelato, non poté rifiutarsi di leggerlo. Questi ne rimase favorevolmente colpito, e, ricorda Arnau, «...finaliter addidit quod ipse volebat illud opus asportare secum». Solo con la promessa che dopo la copia destinata al papa Arnau ne avrebbe fatto fare un'altra per lui, il visitatore si decise a prendere congedo.⁴⁵

Le testimonianze arnaldiane appena menzionate rivelano come sullo scrittoio del maestro catalano nulla fosse davvero al sicuro, nemmeno in sua presenza, e come persone a lui vicine potessero facilmente entrare in possesso

42. Sui fatti di Parigi cfr. M.R. MCVAUGH, *Further Documents for the Biography of Arnau de Vilanova*, in «Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam», II (1982), 363-372; ID., *Arnau de Vilanova and Paris: One Embassy or Two?*, in «Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge», LXXIII (2006), 29-42; PERARNAU I ESPELT, *Sobre la primera crisi entorn el 'De adventu Antichristi' d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 349-376; ID., *Sobre l'estada d'Arnau de Vilanova a París, 1299-1300: les dues dates dels textos*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXVIII (2009), 623-628.

43. Riguardo al periodo trascorso da Arnau come medico di Bonifacio VIII cfr. H. FINKE, *Aus den Tagen* cit., 190-226. Sullo stesso tema si veda anche A. PARAVICINI BAGLIANI, *Il corpo del papa*, Torino, 1994, 334-338; ID., *Bonifacio VIII*, Torino, 2003, 264-275.

44. Il *referendarius* papale era il cardinale Gerardo Bianchi. Cfr. PARAVICINI BAGLIANI, *Bonifacio VIII* cit., 270.

45. Cfr. ARNALDI DE VILANOVA *Protestatio, praesentatio, ac supplicatio Benedicto XI postridie kl. Iunii a. D. M CCC IV data*, ed. PERARNAU I ESPELT, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», X (1991), 206, ll. 352-371.

delle sue carte.⁴⁶ Altro aspetto che emerge con chiarezza è che all'epoca di tali accadimenti il clima attorno ad Arnau e ai suoi scritti era tutt'altro che tranquillo. Proprio in base a questo dato e anche in considerazione dello stadio non definitivo con il quale si presentano alcuni trattati in B, è possibile ipotizzare una circolazione di testi non autorizzata all'origine di questa raccolta. Nell'ambito della violenta guerra verbale che nei primissimi anni del sec. XIV fino alla pace portata da Clemente V vide schierati su fronti opposti Arnau da una parte, i *magistri Parisienses* e i domenicani dall'altra, lo "spionaggio testuale" poteva certamente rappresentare un'arma assai utile allo scopo di reperire documenti da usare sia contro gli avversari delle proprie idee sia in difesa delle stesse. Sappiamo che ricerche poliziesche venivano progettate e attuate da ambo le parti. Lo stesso Arnau dà testimonianza di tale contesto nell'*Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Athea praedicatorem*, composto alla fine del 1304 o nella prima metà del 1305 per replicare alle obiezioni contenute in un opuscolo che Martino d'Athea aveva redatto contro le sue *denunciaciones Gerundenses*.⁴⁷ All'inizio dell'*Antidotum* Arnau ricorda la *diligentia* con cui a Perugia l'amico e dedicatario dell'opera, il vescovo di Maiorca Guglielmo di Villanova, aveva cercato invano di procurarsi una copia del trattato di Martino d'Athea che si trovava depositata presso la curia.⁴⁸ Arnau afferma di essersi fortemente impegnato per lo stesso fine al tempo del proprio soggiorno a Perugia, senza tuttavia riuscire ad ottenere che a lui o a qualcuno dei suoi amici catalani fosse concesso di leggere il trattato. Ma, nota Arnau,

46. Appare significativo, al riguardo, quanto scrive Guglielmo de Périssé o de Perissa nel prologo del *Liber experimentorum*, dove egli dichiara di essere stato segretario di Arnau e di esser così venuto in possesso del trattato del *magister* catalano. Cfr. A. CALVET, *Le Liber experimentorum attribué à Arnaud de Villeneuve: le Parisinus, 7349, déb. XVe siècle*, f. 115-118, in *Alchimies Occident-Orient. Actes du colloque tenu en Sorbonne les 13, 14 et 15 décembre 2001* cur. C. KAPPLER- S. THIOLIER-MÉJEAN, Paris, 2006, 127-128. Di questo personaggio non si sa nulla, sicché non si può né affermare né negare che sia stato realmente segretario di Arnau. Ciò che invece di lui risulta certo è che si tratti di un «falsario que quiere así autorizar un "libro de experimentos" en catalán que atribuye a su Maestro» (J. A. PANIAGUA, *Notas en torno a los escritos de alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova*, in ID., *Studia Arnaldiana. Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Barcelona, 1994, 414).

47. Cfr. ARNALDI DE VILLANOVA *Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Athea, praedicatorem*, Vat. lat 3824, ff. 237va-254va. Martino d'Athea aveva avuto per qualche tempo amichevoli rapporti con Arnau, del quale era stato anche confessore: «...quod ut amicus me visitabat, tum quia fuerat aliquando confessor meus, tum quia sciebat, me ordinem serenissime dilexisset; nunquam tamen michi verbo vel facto manifestavit, quod aliquid scriberet contra meas editiones» (Vat. lat 3824, f. 245^{ra-b}). Il suo trattato, intitolato *Contra ponentes certum tempus finis mundi*, è ad oggi perduto (cfr. T. KAEPPPEL, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, III, Roma, 1980, 106-107 [n° 2939]).

«Deus, qui congruis temporibus cuncta servat, post regressum meum de curia fecit quod quidam de servis suis ingeniatus est subtilissime quod dum custodes illius thesauri dormirent, subtraxit eisdem et mihi communicavit».⁴⁹

Quasi un furto su commissione si potrebbe dire. Dal racconto arnaldiano si può desumere che tali sottrazioni di testi fossero prassi corrente e ammessa in quel particolare contesto. Il rocambolesco espediente che ha portato Arnau ad entrare in possesso del trattato del suo avversario poteva essere benissimo usato nei suoi confronti tanto da parte dei suoi antagonisti come da parte dei suoi più appassionati fautori. Tutti costoro potevano avere forti interessi ad acquisire suoi testi, anche in versioni provvisorie.

Tra i principali indiziati in tal senso vanno annoverate le cerchie di Spirituali e di beghini con cui Arnau era in contatto. Non si può escludere che l'origine del volume sia riconducibile proprio a questa particolare *humus*. La presenza di uno scritto profetico di impronta pseudo-gioachimita, strettamente legato per origini al francescanesimo spirituale, e l'inclusione nel *Tractatus epistolarum christini* della lettera ad una beghina rendono molto realistica questa pista di indagine.

Come sappiamo, attorno ad Arnau gravitava un ambiente di Spirituali molto esteso e articolato ma con fitti collegamenti al suo interno. A partire dalle prime testimonianze di una sua stretta vicinanza alle loro posizioni, riscontrabili già nel 1302, sono ben documentati i suoi rapporti con i beghini di Narbona e di Barcellona.⁵⁰ Anche con il Clareno e con gli Spirituali italiani Arnau entrò probabilmente in contatto nel 1304 durante il suo soggiorno a Perugia. Qui si trovavano anche due potenti difensori della causa degli Spirituali, i cardinali Giacomo e Pietro Colonna, richiamati dal conclave riunitosi all'indomani della morte di Benedetto XI.⁵¹ È presumibile che anche con costoro Arnau abbia avuto rapporti all'epoca e di certo li ebbe in seguito. Giacomo Colonna tornò ad Avignone il 12 giugno 1309 in compagnia di Ubertino da Casale quale suo *familiaris* e cappellano.⁵² Ad Avignone,

48. Su Guglielmo di Villanova cfr. FINKE, *Aus den Tagen* cit., *Quellen*, CXXV.

49. Vat. lat 3824, f. 237^{va-b}.

50. Per i rapporti di Arnau con i beghini di Narbona e di Barcellona cfr. ARNAU DE VILANOVA, *Lliçó de Narbona*, in ID., *Obres catalanes* cit., 141-66 (il testo italiano è stato pubblicato da R. MANSELLI, *La religiosità di Arnaldo di Villanova*, in «Bulettno dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano», LXIII (1951), 77-91 e da M. BATLLORI, *Les versions italianes medievals d'obres religioses de Mestre Arnau de Vilanova*, in «Archivio Italiano per la Storia della Pietà», I (1951), 428-453); PERARNAU I ESPELT, *L'Alia informatio begunorum* cit., 108-126. Quanto ai suoi legami con Spirituali e beghini di Linguadoca, oltre al citato contributo di Grundmann, cfr. anche J. M. POU Y MARTÍ, *Visionarios, Beguinos y Fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*, Vich, 1930, 55-110; MANSELLI, *Spirituali e beghini di Provenza*, Roma, 1959, 55-80.

51. Cfr. POTESTÀ, *Angelo Clareno. Dai poveri eremiti ai fraticelli*, Roma, 1990, 82; ID., *Dall'annuncio dell'Anticristo* cit., 212 n. 153.

52. Cfr. POU Y MARTÍ, *Visionarios* cit., 89.

negli anni 1309-1312, si trovarono a convergere diversi esponenti degli Spirituali, chiamati da Clemente V a confrontarsi con i rappresentanti della Comunità in merito ad alcune questioni che causavano tensioni interne all'Ordine, *in primis* quella dell'*usus pauper*. Fu allora che le vicende biografiche di alcuni di questi personaggi con tutta probabilità incrociarono di nuovo, sia pure per un breve lasso di tempo, quelle di Arnau. La sua presenza presso la curia è documentata dal 18 luglio fino al 25 agosto 1309.⁵³ Proprio in tale data Pietro Colonna, scrivendo da Avignone a Giacomo II, si riferiva in termini encomiastici ad Arnau, definito, tra l'altro, «amicus noster karissimus».⁵⁴

In questo contesto caratterizzato da ripetuti e reciproci contatti fra le diverse realtà che si raccoglievano sotto la comune denominazione di Spirituali, si svolgeva presumibilmente anche un'intensa attività di acquisizione, di scambio, di diffusione di testi di autori di riferimento. Tra questi autori è certo che Arnau avesse un ruolo di assoluto rilievo. Per gli Spirituali egli rappresentava infatti una guida autorevole e un influente protettore, così che ben presto dalle loro fila si sviluppò una letteratura di propaganda intorno alla sua figura e alle sue opere.

Una significativa testimonianza in tal senso viene dal *Liber de flore*. L'opera è uno scritto profetico costituito da un testo di base - attribuibile ad uno Spirituale francescano, forse Corrado di Offida, e composto in un periodo compreso tra la morte di Bonifacio VIII (12 ottobre 1303) e l'elezione di Clemente V (5 giugno 1305) - e da un commento di poco posteriore, scritto all'epoca del pontificato di Clemente V.⁵⁵ Nel *Liber de flore* si parla di Arnau e delle tribolazioni da lui patite. Qui egli è presentato come l'*unctus* ispirato da Dio «ad preconium Evangelii». L'autore del *Liber* si rivela ben istruito su alcuni fatti della vita di Arnau, riguardo ai quali l'*unctus* aveva scritto in varie occasioni, dimostrando dunque di conoscere bene le opere che raccontavano quegli avvenimenti.⁵⁶ L'autore di questo trattato ha avuto sicuramente accesso a codici contenenti testi arnaldiani dai quali ha potuto attingere tali informazioni. Nulla vieterebbe pertanto di considerarlo fra i possibili indiziati come responsabile della raccolta trasmessa dal ms. Borghesiano.

Un analogo processo di mitizzazione della figura di Arnau caratterizza anche un altro testo riconducibile alle cerchie degli Spirituali, il *Tractatus qui-*

53. Sul periodo avignonese di Arnau e sui suoi rapporti con Clemente V cfr. F. SANTI, *Arnau de Vilanova. L'obra espiritual*, València 1987, 132-139. Nella lettera datata Avignone, 13 maggio 1309, Giacomo Colonna scrive a Giacomo II: «Gavisi fuimus valde in adventu viri Dei magistri Arnaldi Christum Ihesum, dominum nostrum, ardentem querentis et diligentis» (FINKE, *Aus den Tagen* cit., 225-226).

54. Cfr. FINKE, *Acta Aragonensia*, II, Berlin-Leipzig 1923, 883-884.

55. Cfr. GRUNDMANN, *Liber de Flore* cit., 39-42.

56. Cfr. *Ibid.*, 61-62, 84.

dam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Antichristi. Lo scritto è una sistematica difesa delle tesi profetico-apocalittiche arnaldiane, composta da un intimo seguace del *magister* catalano sulla base dei suoi trattati e databile verosimilmente, secondo Jaume Mensa, agli anni immediatamente successivi alla morte di Arnau.⁵⁷ Le risposdenze tematiche e stilistiche con i testi di Arnau sono tali da aver indotto e da indurre tuttora alcuni studiosi a supporre la paternità arnaldiana del *Tractatus quidam*.⁵⁸

L'autore di quest'opera rivela singolari analogie con il responsabile del Borgh. 205. Entrambi sono così vicini ad Arnau da poter essere identificati con lui. Entrambi tuttavia non sapevano su Arnau tutto quello che sarebbe stato necessario sapere per avvalorare tale identificazione. Come abbiamo visto, il responsabile della raccolta trasmessa da B, così come il suo revisore, a meno che non si tratti della stessa persona, non hanno trovato nulla da eccepire in merito all'inclusione dell'epistola alla Montaner e alla collocazione della lettera a Filippo IV nel *Tractatus epistolarum christini*, e, forse, nemmeno in merito alla dedica del *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* alla inesistente certosa *Scola Dei*. Allo stesso modo l'autore del *Tractatus quidam* non conosceva i dettagli biografici del personaggio che affermava di difendere, dal momento che, a suo avviso, il *De adventu Antichristi* sarebbe stato scritto intorno al

57. Cfr. MENSA I VALLS, *Observacions sobre l'autoria i la finalitat del «Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra Tractatum Arnaldi de adventu Antichristi»*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 403-451, in part. 437-440 sulla cronologia dell'opera. Diversamente Lerner ha ipotizzato che il *Tractatus quidam* sia stato composto intorno al 1305 in base alla presenza, nel codice che lo tramanda - il ms. III Varia I del Collegio Internazionale Carmelitano di Roma -, di un colophon con la data 3 marzo 1305 (f. 123^b) meccanicamente trascritto dal copista da un antigrafo perduto. Cfr. R.E. LERNER, *The Prophetic Manuscripts of the 'Renaissance Magus' Pierleone of Spoleto*, in *Il Profetismo Gioachimita fra Quattrocento e Cinquecento. Atti del III Congresso Internazionale di Studi Gioachimiti*. S. Giovanni in Fiore, 19-21 settembre 1989, cur. G. L. POTESTÀ, Genova, 1991, 100-104.

58. Su questa linea si era posto M. BATLLORI, *Dos nous escrits espirituals d'Arnau de Vilanova. El ms. joaquimític A.O.III.556° de l'Arxiu Carmelità de Roma*, in «Analecta Sacra Tarracoenensia», XXVIII (1955), 45-70 (contributo poi ripubblicato con il titolo: *El 'Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra Tractatum Arnaldi de Adventu Antichristi' i l'Expositio super 24m. capitulum Mathei* nel vol. III della sua *Obra Completa: Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, cur. E. DURAN - J. SOLERVICENS, València, 1994, 179-208), salvo valutare in seguito come «prou convincents» le ragioni contrarie all'autenticità arnaldiana del trattato (si veda la sua recensione al volume di PERARNAU I ESPELT, *Tres textos d'Arnau de Vilanova i un en defensa sua*, Barcelona 2002 pubblicata in «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 786-7). La paternità arnaldiana dell'opera è stata inoltre sostenuta da LERNER, *The Prophetic Manuscripts* cit., 97-116; POTESTÀ, *Dall'annuncio dell'Anticristo* cit., 190-206 (posizione ribadita dallo studioso in *L'anno dell'Anticristo. Il calcolo di Arnau da Villanova nella letteratura teologica e profetica del XIV secolo*, in «Rivista di storia del cristianesimo», IV (2007), 432 n. 4 e n. 5, 454); R. A. LO BELLO, *Arnau da Villanova dall'esegesi alla profezia*, in «Floresia», XVI-XVII (2002-2003), 169-214.

1288, mentre lo stesso Arnau afferma di aver scritto nel 1297 la prima parte del trattato, quella presentata alla facoltà di Teologia di Parigi nel 1299, e nel 1300 la seconda, nella quale rispondeva alle critiche dei professori.⁵⁹

Altre sorprendenti analogie riguardano il profilo intellettuale e spirituale dell'autore del *Tractatus quidam* e quello del probabile responsabile-revisore di B. È stato rilevato come l'autore del *Tractatus quidam* abbia i requisiti di un teologo di professione, domini la tecnica esegetica anche più dello stesso Arnau, sia ben familiarizzato con alcune sue opere, faccia parte o sia in relazione probabilmente con una comunità beghina dato che difende i *parvuli*, i beghini e descrive le loro tribolazioni.⁶⁰ Egli conosce e cita la rivelazione di Cirillo, che pone sullo stesso piano dell'Apocalisse considerandole entrambe scritti di Gesù Cristo, parla delle perversità dei falsi religiosi, criticandoli come *pseudo-precones* in riferimento all'*Apologia* e alla *Protestatio* a Benedetto XI.⁶¹ L'autore del *Tractatus quidam* era oltremodo interessato ai testi arnaldiani, dato che costituivano il fondamento stesso della sua opera, e, tra questi, l'*Apologia* occupava un posto di assoluto rilievo. Sono state rilevate nel *Tractatus quidam* (ll. 167-199) somiglianze con i «principia per se nota [...] in scola catholicorum» dell'*Apologia* (ll. 485-537), opera che sembra abbia servito come base all'autore del *Tractatus*.⁶² La scrupolosa cura con cui il revisore del Borgh. 205 ha annotato e corretto il codice, soprattutto il testo dell'*Apologia*, aggiungendo a margine gli spezzoni di testo mancanti, lascia intravedere un'analoga preoccupazione di assicurarsi prima di tutto testi completi e definitivi, anche a costo di deturpare la bellezza del ms. *Sic rebus stantibus*

59. Cfr. ARNALDI DE VILLANOVA *Tractatus de tempore adventus Antichristi*, Vat. lat. 3824, ff. 56vb-57ra, 73vb-74ra; PERARNAU I ESPELT, «Habent sua fata libelli». *Sull'attribuzione ad Arnaldo di Villanova del Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi 'De adventu antichristi'*, in «Archivum Franciscanum Historicum», XCVIII (2005), 819-820. Che l'autore del *Tractatus quidam* avesse una conoscenza imperfetta delle vicende personali di Arnau è riscontrabile peraltro sin dalle prime righe della sua opera, nelle quali si trova un elenco oggettivo delle accuse che furono rivolte al trattato di Arnau. Non è possibile però che sia Arnau stesso a riportarle. Quell'elenco non è suo poiché egli nella sua linea difensiva accettò solo la qualifica di temerarietà applicata al suo scritto, di certo non le altre, soprattutto quella di «denuntiatio [...] falsa et erronea». Cfr. AUCTORIS IGNOTI *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Antichristi*, ed. PERARNAU I ESPELT, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 201, ll. 29-33.

60. Cfr. MENSA I VALLS, *Observacions* cit., 441.

61. Per i riferimenti alla rivelazione di Cirillo nel *Tractatus quidam* cfr. AUCTORIS IGNOTI *Tractatus quidam*... cit., 253, ll. 2239-2242: «...nam multi doctores etiam sacri tetigerunt et tradiderunt hunc modum determinandi finalia tempora [...] quorum unus est dominus Yhesus Christus in duabus Scripturis, primo in *Apocalipsi Jobannis* [...] Secundo, in reuellatione in quam fecit beato Cirillo, qui ab anno determinato incarnationis incipit prenuntiare futura usque ad antichristum; et qui per successiones pontificum Romanorum docet aperte prenosce-re tam tempus natalis eius quam crementi et regni»; cfr. inoltre 258, ll. 2426-2428; 261, ll. 2570-2571. Per la polemica contro gli *pseudo-precones* cfr. in part. 260-261, ll. 2540-2563.

62. Cfr. MENSA I VALLS, *Observacions* cit., 429.

sorge spontanea la domanda: è possibile che l'autore del *Tractatus quidam* e il committente-revisore del Borgh. 205 siano la stessa persona?

Non si può fornire una risposta risolutiva al riguardo. Non è possibile, infatti, indicare con certezza da chi siano rappresentati o dove si possano localizzare gli interessi che hanno presieduto all'allestimento di questo ms. così come è difficile stabilire quando si sia prodotto il contatto tra la *redactio brevior* dei testi copiati da B1 e quella definitiva trascritta da B2. È comunque probabile che il responsabile dell'allestimento del ms. Borghesiano sia qualcuno vicino alle posizioni dell'Olivi e di quanti, all'interno dell'Ordine dei Minori, difesero il principio dell'obbedienza all'autorità papale e la legittimità dell'elezione di Bonifacio VIII pur criticandone la condotta morale.⁶³ Proprio come riflesso di tale orientamento si potrebbe spiegare il marchio di ostilità verso Filippo IV che connota l'ordinamento del *Tractatus epistolarum christini*.⁶⁴

Altro dato verosimilmente ascrivibile al profilo del committente è il suo rapporto diretto con Arnau dal momento che egli ha potuto mettere assieme testi non ancora definitivi. Se, come abbiamo visto, una sottrazione non autorizzata di testi può essere ipotizzata all'origine della raccolta trasmessa dal ms. Borghesiano, è logico supporre che questa avrebbe potuto facilmente verificarsi per iniziativa di qualche membro dello stretto *entourage* arnaldiano.

A tale riguardo, sarà opportuno segnalare alcuni dati estremamente interessanti emersi dall'analisi paleografica condotta su mia richiesta da Massimi-

63. Pietro di Giovanni Olivi, che nella *quaestio* sulla rinuncia del papa e nella lettera a Corrado da Offida aveva preso posizione in favore della validità delle dimissioni di Celestino V e aveva espresso disapprovazione nei confronti di quei Francescani che erano fuoriusciti dall'Ordine per aver ritenuto illegittima l'elezione di Bonifacio VIII, attesta in tal modo l'esistenza di un dibattito al riguardo in seno agli Spirituali. Cfr. L. OLIGER, *Petri Iohannis Olivi De renuntiatione papae Coelestini V. Quaestio et Epistola*, in «Archivum Franciscanum Historicum», XI (1918), 366-373; L. PARISIOLI, *La formazione del concetto di infallibilità pontificia nella riflessione francescana sulla povertà da Pietro di Giovanni Olivi a Guglielmo di Ockham*, in «Collectanea Franciscana», LXVII (1997), 444-445; A. PARAVICINI BAGLIANI, *Bonifacio VIII* cit., 202-203. Non sarà superfluo ricordare che il richiamo all'unità con la Chiesa e la difesa del principio dell'obbedienza all'autorità papale saranno fatti propri, sebbene in un contesto differente, anche dal Clareno. Cfr. ANGELI CLARENI *Opera. I. Epistole*, ed. L. VON AUW, Roma, 1980, 121: «Ex his et innumeris scripture testimoniis et patrum exemplis et sanctorum conciliorum decretis et omnium doctorum ecclesie testimoniis colligitur et irrefragabiliter probatur quod ecclesie status fixus et immobilis manet in sua auctoritate et dignitate, in bonis et malis prelati, iustis scilicet et peccatoribus, usque ad seculi huius finem...».

64. Questa marcata ostilità verso il re di Francia manifestata dal responsabile del Borgh. 205 potrebbe far supporre che l'allestimento del codice sia stato successivo all'attentato di Anagni contro Bonifacio VIII (7 settembre 1303). Peraltro, l'epistola stessa a Bartolomea Montaner consente ipotesi diverse da quella della Maier riguardo al suo inquadramento cronologico (cfr. *supra*, n. 31).

liano Bassetti sulle glosse di B2 e su altri tre documenti arnaldiani, ovvero le lettere indirizzate da Arnau a Giacomo II e datate Marsiglia, 19 febbraio 1308(?) e 17 giugno 1310, Messina, 9 gennaio 1311.⁶⁵ Per le prime due lettere Finke aveva tra l'altro prospettato come possibile l'attribuzione alla mano di Arnau: esse verrebbero dunque a comporre, insieme alle glosse del Borgh. 205, l'esiguo repertorio di oggetti assegnati in via ipotetica dalla letteratura critica alla mano del maestro catalano.⁶⁶ Va tuttavia rilevato che l'assenza di una sottoscrizione autografa sicura di Arnau preclude ogni possibilità di ricondurle con certezza, per sola via paleografica, alla sua mano.⁶⁷

Dall'analisi paleografica dei tre documenti e delle glosse di B2 eseguita da Bassetti emergono due dati estremamente interessanti. Il primo è che tutte le occorrenze grafiche menzionate sarebbero riconducibili ad un unico esecuto-

65. Si tratta dei documenti ACA, Colecciones, Autógrafos, II-A-3; Cartes Reials de Jaume II, n° 4182 e n° 10921. La prima lettera è stata pubblicata da H. FINKE, *Papsttum und Untergang des Templerordens*, II, Münster, 1907, 94-8 (doc. 65), con data 19 febbraio 1308 e da A. RUBIÓ Y LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-èval*, I, Barcelona, 1908, 42-44 (doc. 35), con data 18 febbraio 1308(?). Nell'*Inventari de la Col·lecció d'autògrafs*, ACA, vol. XI, p. 24, riguardo al documento si legge: «Vilanova Arnau de, Marsella, 18 febrero (s.a. 1307?) Carta (autògrafa?) del médico Arnau de Vilanova sobre los crímenes imputados a los caballeros templarios». La lettera non presenta indicazione dell'anno, ma il riferimento all'annientamento dei Templari ivi contenuto ha indotto a supporre gli anni 1307-1308 per la sua datazione. Riguardo alla lettera datata Marsiglia, 17 giugno 1310 cfr. FINKE, *Acta Aragonensia* cit., 694-695 (doc. 437); ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes* cit., 248-250; P. MARTÍ DE BARCELONA, *Regesta de documents arnaldians coneguts*, in «Estudis Franciscans», XLVII (1935), 292 (doc. 136); POU Y MARTÍ, *Visionarios* cit., 93 (n. 2). Per la lettera datata Messina, 9 gennaio 1311 cfr. FINKE, *Acta Aragonensia* cit., 701-702 (doc. 440); l'anno 1310 indicato da Finke è stato poi corretto da MARTÍ DE BARCELONA, *Regesta* cit., 294 (doc. 148). L'expertise paleografico relativo ai tre documenti e alla grafia di B2 è pubblicato nel presente volume alle pp. 438-447. Colgo qui l'occasione per rinnovare i miei più vivi ringraziamenti a Massimiliano Bassetti per la disponibilità con la quale ha corrisposto alla mia richiesta di consulenza paleografica. Ringrazio altresì l'Archivio della Corona di Aragona, ed in particolare Jaume Riera i Sans, per le preziose informazioni fornitemi riguardo ai documenti.

66. Cfr. FINKE, *Papsttum und Untergang* cit., 98; ID., *Acta Aragonensia* cit. 702. Anche Burnam aveva prospettato un raffronto tra la grafia del responsabile delle glosse del ms. Borghe-siano e quella di due documenti dell'Archivio della Corona di Aragona, ovvero «a letter from Arnaldus to James II (ACA, Autògrafs, Caja 2 A3) and a letter nominally from Frederick of Sicily to James but clearly by Arnaldus (ACA sine numero (tempore Jacobi II)», presentati entrambi come sicuri autografi arnaldiani. Lo studioso concludeva la sua analisi sottolineando che «the similarity of the hand [B2] with that of the ACA letters is striking», elemento che avrebbe costituito un'ulteriore prova a sostegno della tesi della Maier. Cfr. BURNAM, *The 'Alphabetum Catholicorum' of Arnaldus of Villanova* cit., 142-143.

67. Mancano, infatti, nelle lettere una firma o una formula del tipo «scriptus manu propria» che ne attestino in modo inequivocabile l'autografia. Sappiamo che formule analoghe – «scriptus manu sua», «scriptus de/per manum Magistri» – furono usate, all'indomani della morte di Arnau, per classificare alcuni suoi originali autografi nell'inventario dei suoi beni e dei suoi libri che si trovavano in casa di Pere Jutge a Barcellona. Cfr. R. CHABÁS, *Inventario* cit., 191 nn. 34, 35; 192 nn. 46, 54; 195 n° 168; 201 nn. 342, 347; 202 nn. 351, 364.

re. L'altro dato rilevante è che la grafia, una bastarda elaborata sulla base di una cancelleresca semplificata ma temperata da alcuni elementi librari, nonché estremamente fluida e regolare quanto ad esecuzione, indicherebbe una mano relativamente giovane, pertanto non compatibile con quella di una persona dell'età di Arnau, la cui formazione sarebbe avvenuta tra gli anni '60 e '70 del Duecento. All'epoca cui risale la stesura delle lettere, ossia gli anni 1308-1311, Arnau avrebbe avuto, infatti, intorno ai settant'anni.⁶⁸

Sulla scorta di tali dati, troverebbe pertanto sostegno l'ipotesi che a copiare le lettere e ad eseguire i *marginalia* di B sia stato uno *scriptor magistri Arnaldi*. Come risulta dall'esame degli interventi sul ms., si tratterebbe di un personaggio fortemente legato all'orizzonte ideologico e spirituale di Arnau, nonché dotato di una solida formazione culturale e teologica, tale da renderlo in grado di trovarsi perfettamente a suo agio nel duplice ruolo di *scriptor-auctor*. È possibile dunque che un collaboratore di Arnau, forse un suo *secretarius* o un suo allievo che poteva svolgere all'occasione analoghe funzioni, sia intervenuto *manu propria* sul Borgh. 205 annotandolo e collazionando i testi arnaldiani con una nuova redazione più ampia degli stessi. È parimenti possibile ipotizzare che alla sua iniziativa si debba anche l'origine della raccolta. Egli, infatti, data la sua prossimità ad Arnau, avrebbe avuto la possibilità di accedere facilmente alle sue carte, prendendole direttamente dal suo scrittoio, e quindi di commissionarne una copia ad uso personale. Tale ipotesi permetterebbe di spiegare non solo la presenza di testi non ancora definitivi nella redazione originaria trasmessa dal codice, ma anche le evidenti anomalie che caratterizzano la struttura del *Tractatus epistolarum christini*. Esse rivelano peraltro che il grado di confidenza con Arnau da parte del responsabile-revisore del ms. non arrivava all'intimità di un *familiaris* introdotto ad ogni minimo dettaglio della sua vita privata, ma si fermava ad un livello meno profondo, analogo a quello riscontrabile nell'ignoto autore del *Tractatus quidam*.⁶⁹

68. L'anno di nascita di Arnau è verosimilmente collocabile tra il 1238 e il 1240, stando alla testimonianza offerta dallo stesso *magister* catalano nell'anno 1306 dinanzi ad un notaio di Montpellier riguardo ad un costume universitario che aveva visto praticare «durant mes de quaranta cinc anys». Da ciò si può desumere che Arnau doveva essere stato studente a Montpellier intorno al 1260 e che pertanto la sua nascita non potrebbe essere posteriore all'anno 1240. Cfr. *Cartulaire de l'Université de Montpellier*, II, Montpellier, 1890, 63; MC VAUGH, *The Development of Medieval Pharmaceutical Theory* cit., 78 n. 9; SANTI, *Arnau de Vilanova* cit., 79.

69. Il profilo di due personaggi in diretto rapporto con Arnau sembra rispondere almeno in parte ai requisiti del committente-revisore del Borgh. 205. Il primo è uno *scriptor magistri Arnaldi* di cui conosciamo l'identità: Andrea Ferrandis, chierico di Perpignan, una delle persone di fiducia di Arnau (cfr. P. MARTÍ DE BARCELONA, *Nous documents per a la biografia d'Arnau de Vilanova*, in «Analecta Sacra Tarraconensia», XI (1935). 108 [doc. 24]). In occasione della *Denunciatio tertia facta Massiliae* (14 marzo 1303) la *cedula* di Arnau è letta al suo posto proprio da Ferrandis in veste di suo *procurator* (cfr. Vat. lat. 3824, f. 202rb); Ferrandis viene citato sia nel testamento di Arnau (cfr. *supra*, n. 28) sia nell'inventario dei suoi beni (cfr. CHABÁS, *Inven-*

Per concludere, abbiamo un autografo di Arnau de Vilanova? Alla domanda che fa da sfondo a questo contributo riteniamo che la risposta più probabile, in base ai dati ad oggi in nostro possesso, risulti essere la seguente: no, non lo abbiamo. Abbiamo piuttosto un ritratto non proprio fedele di Arnau per mano di un suo devoto quanto, forse, troppo “intrigante” lettore.

Massimiliano BASSETTI

NOTE A MARGINE DEI PRESUNTI AUTOGRAFI DI ARNALDO DI VILLANOVA

Con questo breve saggio, di natura eminentemente tecnica, si intende riprendere in considerazione i materiali che la letteratura critica ha, di volta in volta, e molto cautamente, assegnato alla mano del *magister* Arnaldo di Villanova. Si tenterà, pertanto, di mettere in risalto, facendo leva principalmente sulle risultanze grafiche e perigrafiche di tali materiali, gli elementi che consentano di esprimersi con qualche margine di obiettività in favore o contro il riconoscimento di quella autografia. Le riflessioni qui proposte si dovranno intendere come puramente integrative rispetto alle argomentazioni di carattere storico e filologico circa l'autografia arnaldiana già proposte da

tario cit., 194, n° 131). Sarebbero attestati inoltre suoi saldi legami con il Clarenò e con gli Spirituali italiani: cfr. POTESTÀ, *Angelo Clarenò, dai poveri eremiti ai fraticelli*, Roma, 1990, 130 n. 24. Il secondo è Jacme Blanc, il canonico di Digna e presumibilmente *magister* in medicina, seguace delle idee di Arnau e suo *familiaris* tanto da essere dedicatario di ben due trattati arnaldiani, l'*Apologia de versutiis...* e il *Gladius iugulans thomatistas*. L'inventario dei beni di Arnau annovera diversi *volumina* contenenti sue opere «quod habet magister Iacobus Albi» (cfr. CHABÁS, *Inventario* cit., 195 n° 167, 199 nn. 273, 275). Tuttavia, proprio questa stretta familiarità tra Arnau e i due personaggi in questione porta a ritenere poco verosimile l'ipotesi dell'uno o dell'altro come committente-revisore del Borghesiano 205. Entrambi, infatti, dovevano sicuramente conoscere molto di più su Arnau rispetto al responsabile del Borgh. 205. Anomalie come quelle riscontrate nella struttura del *Tractatus epistolarum christini* difficilmente sarebbero potute passare indenni attraverso una loro revisione.

Barbara Scavizzi e riprese, con ulteriori e decisivi approfondimenti, in questa stessa sede¹.

Il ventaglio delle testimonianze in oggetto, va detto da subito, è piuttosto contenuto e non è in grado di offrire un campione d'osservazione vasto alla misura auspicabile (o solo sufficiente) per sondaggi di questo genere. Esso, tuttavia, ha l'indubbio vantaggio di presentarsi come un insieme eterogeneo, cui, infatti, afferiscono materiali di natura più squisitamente documentaria (o meglio si dovrebbe dire, nel caso specifico, "cancelleresca") ed altri di tipo schiettamente librario. Al primo insieme si ascrivono tre esemplari di lettera (invariabilmente indirizzati al re di Aragona, Giacomo II). Nel secondo cespite si annovera un ricco ed articolato sistema di annotazioni e aggiunte marginali al ms. Vat. Borgh. lat. 205, codice particolarmente autorevole di alcuni degli *opera* di Arnaldo (l'*Alphabetum catholicorum*, il *Tractatus de prudentia catholicorum scholarium*, il *Tractatus de consummatione saeculi*, il *Tractatus de mysterio cymbalorum ecclesiae*, il *Tractatus epistolarum Christini*, la *Philosophia catholica et divina* e l'*Apologia de versutiis atque perversitatibus pseudotheologorum et religiosorum*)². Si procederà, pertanto, con metodo scolastico e piano: i) verificando la percorribilità dell'attribuzione a una sola mano dei tre episodi di quella corrispondenza epistolare; ii) riconosciuta vera questa identità d'operatore, confrontandone le peculiarità con le caratteristiche grafiche dell'esecutore che ha apposto il corposo volume di annotazioni marginali ai testi arnaldiani del Borgh. 205; iii) nell'ipotesi in cui si possa motivatamente prospettare un'identità esecutiva di tutte le circostanze di scrittura qui in esame, valutando gli elementi che consentano di condurne la comune esecuzione alla mano di Arnaldo.

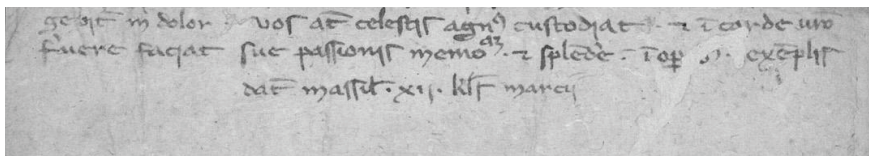
1. *Le lettere*

Il *corpus* delle lettere sin qui riferite alla redazione autografa di Arnaldo di Villanova si compone di tre pezzi: la prima induttivamente datata «(1308)

1. Si veda, almeno, B. SCAVIZZI, *Una miscellanea informale nell'ambiente di Arnaldo di Villanova. Problemi testuali e storici a proposito del ms. Borgh. 205 della Biblioteca Apostolica Vaticana*, in «Filologia Mediolatina», XIX (2012), pp. 149-167, ed EAD., *Abbiamo un autografo di Arnau de Vilanova?*, in questo stesso volume alle pp. 413-438. Debbo alla cortese sollecitazione dell'autrice l'occasione, per me fortunata, di confrontarmi con un tema tanto stimolante. Ad essa, pertanto, e al prof. Josep Perarnau i Espelt va la mia gratitudine per aver propiziato questo mio incontro con Arnaldo e per aver atteso, con singolare e immeritata pazienza, che la montagna partorisce questo topolino.

2. Per una prima descrizione del codice si vedano *Codices Burghesiani Bibliothecae Vaticanae*, recensuit A. MAIER, Città del Vaticano, 1952 (Studi e testi, 170), pp. 261-263, e, più recentemente, J. PERARNAU I ESPELT, *Noves dades sobre manuscrits 'espirituals' d'Arnau de Vilanova*, in «Arxius de Textos Catalans Antics», XXVII (2008), pp. 365-372.

febbraio 18, Marsiglia»³ (qui convenzionalmente *a*), la seconda con datazione «1310 giugno 17, Marsiglia»⁴, la terza datata «1311 gennaio 9, Messina»⁵ (qui, per convenzione, *b* e *c*). Diplomatisticamente, essi hanno le caratteristiche (intrinseche ed estrinseche) necessarie e sufficienti per meritare la definizione tecnica di *originali*, e, dunque, la correlativa [A] in testa all'edizione. In questo *corpus*, che pure si presenta come compatto e coerente, un rilevante elemento di discriminare è l'evidenza linguistica. Due di tali lettere, infatti, (*a*] e *c*]) sono integralmente composte e trascritte in latino. La terza *b*], ferme dimorando tutte le restanti prerogative formali che la includono nel *corpus*, è redatta e trascritta in lingua catalana, con l'eccezione della formula di *salutatio* al protocollo («*Domino suo semper in Domino Iesu Christo pre mortalibus caro servus inutilis utriusque manuum oscula cum salute*») e quella di *datatio* all'escatocollo («*Datum Marssilie .xv. kalendas iulij*»), che sono, secondo insopprimibile tradizione, in latino. Mette conto di rilevare, peraltro, come queste sezioni formulari costituiscano un'evidente spia di assai stretta parentela tra le tre lettere. Le formule di *datatio*, ad esempio, in tutti e tre i casi, sono affidate a una sola linea di testo (l'ultima), di regola assai più breve dell'ampiezza del foglio membranaceo e, dunque, delle altre linee correnti di testo, e allineata centralmente rispetto al medesimo foglio.

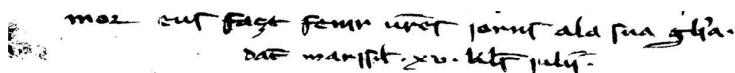

Datum Massilie .xij. kalendas marcij

3. Arxiu de la Corona d'Aragó (d'ora in avanti ACA), Colecciones, Autógrafos, II.A.3, edita (con rinvio all'anno 1308, suggerito da un riferimento del testo epistolare alla dissoluzione dell'ordine dei Templari) da H. FINKE, *Papstum und Untergang des Templarordens*, II, Münster, 1907, n. 65, pp. 94-98, e, a breve distanza, da A. RUBIÓ Y LUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, I, Barcelona, 1908, n. 35, pp. 42-44, che recupera, con formula dubitativa (anche qui conservata), il rinvio al 1308.

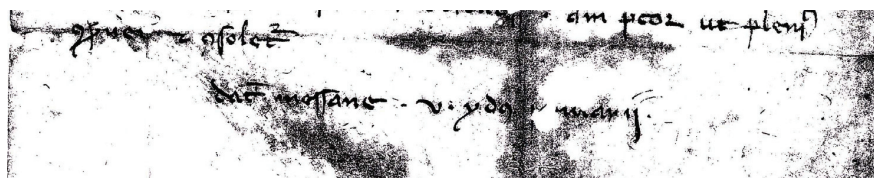
4. ACA, Cartes Reials de Jaume II, 4182, per la quale si vedano, almeno, H. FINKE, *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291-1327)*, I-III, Berlin - Leipzig, 1908-1923, n. 437, pp. 694-695, P. MARTÍ DE BARCELONA, *Regesta de documents arnaldians coneguts*, in «Estudis Franciscans», XLVII (1935), n. 136, p. 292, e J. M. POU Y MARTÍ, *Visionarios, Beguinos y Fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*, Vich, 1930, pp. 55-110: n. 2, p. 93.

5. ACA, Cartes Reials de Jaume II, 10921, per la quale si vedano, di nuovo, FINKE, *Acta Aragonensia* cit., n. 440, pp. 701-702, e MARTÍ DE BARCELONA, *Regesta de documents* cit., n. 148, p. 294.

moz aut fage fenn urot jannet ala sua gha.
dat marssil. xv. klt. iulij.

Datum Marssilie .xv. kalendas iulij

ffuica o fola
dat messane .v. ydo. i. iulij.

Datum Messane .v. ydus i[an]uarij

Nondimeno, una parentela testuale stabiliscono tra le tre lettere le varianti formulari cui l'estensore ricorre per modulare la *salutatio* che, giova ripeterlo, in tutti i casi è rivolta al re d'Aragona Giacomo II. Meglio ancora, si può quasi dire che quelle tre varianti della medesima formula si integrino vicendevolmente, mettendo in luce, al tempo stesso, una non ignara capacità di *variatio* dell'esecutore.

In [a], infatti, la più estesa di queste formule recita

Domino suo karissimo servus inutilis tam Creatori quam creaturis manuum oscula cum salute,

mentre le altre due la replicano in forma più breve e variata, ma con un più esplicito riferimento al fondamento nel divino del rapporto di signoria del destinatario rispetto allo scrivente. In un caso [c], così:

Domino suo s[em]per in Domino Iesu Christo servus utrique inutilis manuum oscula cum salute,

e, nell'altro [b], in questa forma:

Domino suo semper in Domino Iesu Christo pre mortalibus caro servus inutilis utriusque manuum oscula cum salute.

Come si vede, gli elementi che compongono questa formula di *salutatio* sono quasi dei moduli formulari che l'estensore attiva o disattiva per riuscire in un decoroso movimento nella sostanziale rigidità protocollare.

Ad accostare, ancora sul piano delle formalità estrinseche, le tre lettere si dispone il comune trattamento nell'indicazione del destinatario, apposta al tergo del documento, nel terzo superiore della superficie offerta dal supporto ripiegato più volte.

a. Illustri domino regi Aragonum

b. Magnifico et illustri domino regi | Aragonum

c. Illustri domino regi Aragonum

Ciò che davvero, tuttavia, costituisce il più saldo elemento di congiunzione di queste tre testimonianze è il fatto, in sé piuttosto evidente e facilmente dimostrabile, che esse siano state scritte dalla medesima mano, adusa ad una scrittura ibrida (con lessico proprio della paleografia la si direbbe *bastarda*⁶), fondata sul tracciato di una cancelleresca semplificata e alleggerita della più parte degli svolazzi, ma completata di modesti elementi di segno più schettatamente librario, ed eseguita con destrezza e fluidità, sia pure con *ductus* solo moderatamente corsivo. Ne sono elementi in qualche modo caratterizzanti (si tenga presente che gli *specimina*, addotti come pura esemplificazione, si presentano sempre nella successione cronologica da [a] a [c]):

6. Impiego il termine nell'accezione fornitagli da E. CASAMASSIMA, *Tradizione corsiva e tradizione libraria nella scrittura latina del medioevo*, Roma, 1988, p. 99: «una bastarda, se possiamo così dire, su base cancelleresca», all'atto di riformulare, sintetizzandolo, un acuto giudizio di Vincenzio Borghini sulle scritture cursive d'età gotica in Toscana (cfr. V. BORGHINI, *Lettera intorno a' manoscritti antichi*, a cura di G. BELLONI, Roma, 1995, p. 12).

– il tracciato raddoppiato delle aste di *f* ed *s*, condotte regolarmente al di sotto del rigo di base di scrittura

fatu | femr | fo

– una *g* con occhiello inferiore assai stretto, realizzato da un esteso tracciato di ritorno verso destra

magr | a gla | diligedi

– una *s*, in posizione finale di parola, che – contrariamente tanto al modello librario-testuale (*sive* gotico), quanto a quello corsivo (*alias* cancelleresco) – è in forma alta, ma caratterizzata da esteso prolungamento, in forme quasi rettilinee e ribassate del tratto curvo innestato al punto terminale dell'asta ascendente

agical | pent | opir

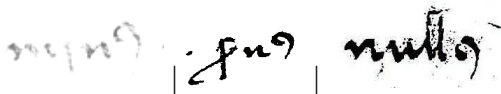
– una *p* dall'occhiello pressoché quadrangolare, aperto in alto e dal tracciato condotto, in basso, sino a intercettare e a oltrepassare l'asta discendente a livello del rigo di base di scrittura

fulgida | pux | potu

– una *m* che, quando in posizione iniziale di parola o risaltante, assume di preferenza una forma “dissimilata”, caratterizzata dal terzo tratto sinuosamente condotto, con ritorno verso sinistra, al di sotto del rigo di base di scrittura

meno | mar | manu

– un compendio tironiano per *-us*, ricorrente soprattutto in fine di parola, non già posto (come consueto) ad esponente dell'ultima lettera tracciata per esteso, ma collocato, come fosse un corrente elemento alfabetico, con la sua porzione inferiore riposante sul rigo di base di scrittura

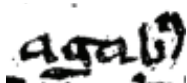

Non occorrono, mi pare, altre verifiche a fronte di una tanto solare omogeneità di soluzioni grafiche. Al riconoscimento di questa piana identità di mano, del resto, non fanno velo nemmeno le diverse contingenze materiali di scrittura. In [c], ad esempio, lo strumento scrittorio è temperato in modo più aguzzo e la scrittura che ne risulta è più asciutta, meno chiaroscurata e, si direbbe, tracciata con maggiore scioltezza. Per contro, la temperatura più larga degli strumenti scrittori impiegati per [a] e [b] agevola un risultato più contrastato, ottenuto con un *ductus* più marcatamente “al tratto” e con un rapporto modulare che pare seccamente sbilanciato a favore dei corpi-lettera, rispetto ad aste che paiono via via più raccorciate, tozze e compresse. Tale effetto risulta particolarmente evidente in [a], là dove esso si somma a una più decisa contrazione dello spazio interlineare, dovuta all'esigenza di comprimere in una pur abbondante superficie scrittoria un assai esteso testo epistolare.

2. *Le glosse al codice Vat. Borgh. lat. 205*

Se, dunque, ora si volesse porre a confronto la scrittura depositata da quest'unico esecutore nei tre episodi epistolari ora considerati con quella di un compatto gruppo di glosse assegnata alla mano che Barbara Scavizzi ha ritenuto di indicare come B2⁷, si dovrà convenire (senza alcuna esitazione, anche ad una verifica condotta a volo radente) che esse sono il prodotto di un medesimo esecutore. Sarà sufficiente interrogare la scrittura di queste glosse in riferimento agli indicatori già assunti per l'esame delle tre lettere, per verificare come essi restituiscano segnali inequivocabilmente affermativi.

Si veda, dunque (e si confronti con l'esemplificazione sopra addotta), il caso della g:

c. 101r, marg. inf.

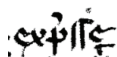
7. Si veda SCAVIZZI, *Abbiamo un autografo* cit., p. 413-438, al quale rimando senz'altro per un'esauriente disamina circa l'ipotesi dell'allestimento del codice sotto le dirette cure di Arnaldo. La mano dell'esecutore qui indicato come B2 corrisponde a quella siglata A da A. MAIER, *Handschriftliches zu Arnaldus de Villanova und Petrus Iohannis Olivi*, in «Analecta Sacra Tarracoenensia», XXI (1948), p. 54.

della *s* in fine di parola

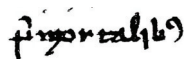

c. 104r, marg. inf.

della *p* (alla quale si soggiunga l'identica gestione della soluzione brachigrafica di *pre-*)

c. 97r, marg. est.

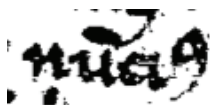
[a]

la *m* nella sua forma dissimilata in casi diacritici

c. 104r, marg. inf.

il compendio tironiano per *-us*, in fine di parola, in posizione ribassata e riposante sul rigo di scrittura.

c. 101r, marg. inf.

Un particolare, inoltre, non privo di riflessi, va rilevato e registrato. Del trattamento raddoppiato delle aste discendenti sotto il rigo di *s* ed *f*, infatti, comune e corrente nelle tre *performances* epistolari e ben calzante con l'andamento più corsivo assunto per l'ambito documentario dallo scrivente, la scrittura delle glosse non reca traccia alcuna. Si tratta, tuttavia, di un ovvio accorgimento, adottato in modo consapevole dall'esecutore, per frenare – adeguandosi al più sostenuto contesto librario – una cifra corsiva che, per contro, era perfettamente consonante all'andamento usuale della *facies* documentaria della propria attività grafica. E quanto a questo, ancora, non si può non segna-

lare come, quasi in forza del condizionamento esercitato dalla gotica assai *brisée* con cui è trascritto il testo principale e un sistema di integrazioni a margine che si debbono al copista del codice, l'esecutore B2 si sia dotato di uno strumento scrittorio con punta dal taglio particolarmente ampio, capace di conferire alla scrittura risultante un aspetto spezzato e chiaroscurato che, se non trova riscontri nelle tre esecuzioni epistolari, ne mimetizza il risultato, per dir così, in modo piuttosto convincente, rispetto l'ambientazione libraria.

In conclusione, si può affermare, in base all'esame grafico, che le tre lettere e le glosse al Borgh. lat. 205 apposte dalla mano B2 si debbano ad un solo esecutore, educato alla comune minuscola ibrida degli alfabetizzati di livello alto e in grado di declinarne gli esiti, sia pure con minimi dispositivi, sia all'uso documentario (allentando il freno e mettendo allo scoperto alcune cifre usuali), sia in più sostenute forme testuali.

3. *L'esecutore*

Appurata, dunque, la comune paternità di tutte le tracce sin qui riferite all'attività grafica di Arnaldo di Villanova, resta, appunto, da verificare quali siano gli elementi positivi ed oggettivi che autorizzino o interdicano questa attribuzione.

Va detto, *en entrée de jeu*, che, in assenza di una sottoscrizione sicura del Maestro catalano (ovvero di una solida pietra di paragone *certamente* autografica), resta preclusa ogni possibilità di assegnare, per via esclusivamente paleografica, le quattro occorrenze di scrittura qui passate in rassegna alla mano di Arnaldo. Il che, naturalmente, non esclude (per quanto, oggettivamente, improbabile ne sia l'eventualità) il caso fortuito di venture *trouvailles*, sempre possibili e, di norma, in grado di rimettere tutto in discussione.

Vi è tuttavia un argomento, per quanto flebile, che rende almeno poco plausibile, se non del tutto improbabile, l'attribuzione delle emergenze di scrittura sin qui considerate alla mano di Arnaldo. L'immagine dello scrivente che si ricava dalle prove grafiche esaminate è non solo quella di un sicuro professionista della scrittura, ma anche quella di un individuo nel pieno delle proprie facoltà, non solo tecniche, ma anche (se così può dirsi) fisiologiche⁸. La perfetta tenuta di allineamento e di modulo, in ogni contesto di scrittura (sia esso il libro composto o il foglio sciolto), la capacità di graduare e di modulare gli esiti del proprio gesto grafico in funzione dell'ambito rivelano una

8. Al riguardo vanno riletti alcuni almeno (ma è il complesso del volume che resta, ancora, di insuperato valore) dei saggi compresi in *L'écriture: le cerveau, l'œil et la main*, ed. C. SIRAT - J. IRIGOIN - E. POULLE, Turhout, 1990 (Bibliologia. Elementa ad librorum studia pertinentia, 10), in primo luogo quelli variamente dedicati al tema della motricità grafica dovuti a Jacques Paillard, Paolo Viviani e A. J. W. M. Thomassen.

personalità tanto còlta, quanto spigliata e reattiva⁹. Tale profilo, coerente con un uomo nel pieno dell'età, si rivela decisamente incompatibile con la biografia di Arnaldo, che, tra il 1308 e il 1311, doveva avere ormai circa settant'anni¹⁰. Tale incompatibilità, peraltro, trova ben più sostanzziata conferma nelle argomentazioni offerte su base testuale e filologica da Barbara Scavizzi circa la qualità non autoriale degli interventi della mano B2 al Borgh. 205¹¹. Se, dunque, gli interventi al testo del glossatore principale appaiono incontrovertibilmente in contrasto con le più ovvie intenzioni autoriali di Arnaldo, si potrà, sia pure con tutte le cautele del caso, respingere l'ipotesi che essi vadano riferiti all'attività di correzione e integrazione del Maestro, per affacciare, non meno cautamente, l'ipotesi che essi si debbano a un suo intraprendente e non sprovveduto allievo. Allievo e, comunque, persona vicina all'operosità non solo scientifica di Arnaldo, se costui – chiunque egli sia – si dispose a fungere, magari temporaneamente e occasionalmente, anche da *secretarius* per il maestro. È alla mano di questo assistente *in pectore*, infatti, che si potrà, da ultimo, più verosimilmente assegnare la redazione *in mundum* delle minute di lettera dettate o scritte da Arnaldo. Un'attività redazionale, come si ricorderà, che si spingeva sino al tergo delle pergamene e sino alla piegatura, alla sigillatura e all'annotazione del destinatario: uno scrupolo "manuale" di segretariato che (valga quel che valga questa notazione) appare molto poco a suo agio tra le incombenze di un intellettuale di professione.

9. Si vedano, come utili punti di confronto, i risultati addotti, in questo medesimo senso, su una casistica piuttosto varia, da M. PARKES, *Scribes, Scripts and Readers. Studies in the Communication, Presentation and Dissemination of Medieval Texts*, London, 1991.

10. Per questo aspetto della biografia arnaldiana, si veda, oltre a SCAVIZZI, *Abbiamo un autografo* cit., p. 413-438, F. SANTI, *Arnau de Vilanova. L'obra espiritual*, València, 1987, p. 79.

11. Cfr. SCAVIZZI, *Abbiamo un autografo* cit., p. 413-438.

Fabio TRONCARELLI

NOTE SULL'ATTRIBUZIONE
DELLA "EXPOSITIO SUPER APOCALYPSI"
DEL CODICE VAT. OTT, LAT. 536

Molti anni fa avevo un compagno al liceo che si chiamava Paolo. Andava male a scuola e io cercavo disperatamente di aiutarlo. Ma la mia disperazione era pari alla sua che si sentiva estraneo a tutto e non aveva il coraggio di ammetterlo. Un giorno mi disse con un'aria quasi di supplica: "Ma se Dante Alighieri avesse solo preso in giro tutti? Se in realtà non voleva dire proprio niente e rideva pensando a tutti i critici che avrebbero cercato di decifrare i suoi enigmi? Se tutti i critici si fossero sbagliati?". Non ho saputo che cosa rispondere. Paolo fu bocciato. Fu una tragedia per lui. E per me. Lui non capiva quello che capivano gli altri. Sentiva che tutto era solo uno scherzo beffardo: e questo, anche se non era vero, era vero per lui. Non c'era niente da fare.

Mi viene spesso in mente Paolo nell'ambito della mia attività professionale, quando mi accorgo, con stupore, del destino di mie affermazioni o di mie ipotesi, dettate in genere da un metodo di studio ben preciso o quanto meno ispirate a una tradizione di studi consolidata: esse vengono a volte lette senza tenere conto né del metodo, né della tradizione che le ha generate, con una "decodifica aberrante" pari a quella del mio amico Paolo. E io, ora come allora, mi sento frustrato di fronte ad una simile "aberrazione" e non riesco a formulare alcuna risposta valida ad obiezioni di questo tipo: se non si valuta un'affermazione o un'ipotesi a partire dai principi che l'hanno ispirata ("iuxta propria principia" direbbe Spinoza) il dialogo diventa un dialogo tra sordi.

Ho già avuto occasione di intervenire recentemente su casi del genere¹ e devo intervenire ancora una volta a proposito di un ulteriore equivoco che riguarda una mia affermazione. Dal momento che non sono affatto mosso da risentimento o malanimo e non mi interessa una polemica personale mi limiterò ad analizzare il caso su un piano impersonale: se le mie conclusioni saranno giudicate valide, automaticamente cadranno le obiezioni altrui.

1. F. TRONCARELLI, *Citazioni bibliche e annotazioni in un codice di Montpellier di Pietro di Giovanni Olivi*, in *In uno volumine. Studi in onore di Cesare Scalton*, a cura di L. PANI, Udine 2009, pp. 595-609; Id., *Antiche Sibille e nuovi problemi: osservazioni sul Vat. Lat. 3822*, in "Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae", XVI (2009), pp. 419-444.

Qualche anno fa ho avanzato un'ipotesi a proposito della paternità del trattato sull'Apocalisse² tradizionalmente attribuito ad Arnaldo da Villanova³ e recentemente assegnato ad altri da più di uno studioso.⁴ J. Perarnau i Espelt ha infatti rifiutato la paternità dell' *Expositio super Apocalypsi*, osservando che la paternità arnaldiana è indicata da un solo codice il Vat. Lat. 5740, che è più tardo di altri manoscritti, tra i quali vi è il Vat. Ottob. Lat. 536, contemporaneo o di poco successivo ad Arnaldo. Perarnau ha osservato, inoltre, che vi sono notevoli differenze tra il pensiero arnaldiano e il trattato in questione: in particolare egli sottolinea che la profezia di una supremazia del re di Sicilia non può assolutamente essere riferita a Federico d'Aragona, ma va posta in relazione a Carlo II d'Angiò. Di conseguenza il trattato deve essere stato scritto da un suddito di Carlo d'Angiò. Alle posizioni di Perarnau si è allineato Mensa i Valls, che non accetta l'autenticità dell' *Expositio*, dopo aver condotto una serrata analisi dei passi escatologici possibilmente arnaldiani ed averli confrontati con i brani corrispondenti del testo discusso. Vi sono infatti molte divergenze sia nell'interpretazione degli stessi passi della Bibbia, sia nell'analisi degli stessi autori, sia nell'argomentazione complessiva.

Anche Francesco Santi ha respinto l'attribuzione ad Arnaldo dell'opera e ha proposto un'ipotesi alternativa: il carmelitano Gerardo da Bologna, personaggio, di cui peraltro si sa poco, vicino ad Arnaldo ed al papa Clemente V.

2. ARNALDI DE VILLANOVA, *Expositio super Apocalypsi*, cura et studio Iachimi Carreras i Artau, cooperantibus Olga Marinelli Mercacci et Iosepho M. Morató i Thomàs (Corpus Philosophorum Medii Aevi, Arnaldi de Villanova, Scripta Spiritualia, I), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Bruxelles, Union Académique Internationale, 1971.

3. F. TRONCARELLI, *Chronica: I Trobada d'estudis sobre Arnau de Villanova*, in "Antonianum", LXXV (2000), pp. 609-616. Sull'argomento vedi: J. PERARNAU I ESPELT, *L'Apologia de Versutiis atque perversitatibus pseudothologorum et religiosorum ad Magistrum Jacobum Albi, canonicum dignensem, d'Arnau de Vilanova*, in "Arxiu de textos catalans antics", 21, (2002), p. 9, nota 12 G. L. POTESTÀ, *La duplice redazione della Historia septem tribulationum di Angelo Clareno* in "Rivista di storia e letteratura religiosa", 38 (2002), p. 28, nota 65; Id., *L'anno dell'Anticristo. Il calcolo di Arnaldo Villanova nella letteratura teologica e profetica del XIV secolo*, in "Rivista di storia del cristianesimo", 2 (2007), pp. 456-57, nota 90; D. NEBBIAI-DALLA GUARDA, *La bibliothèque de l'Abbaye de Saint-Victor de Marseille (XIe - XVe siècle)*, Paris 2005 (*Histoire des bibliothèques médiévales*; 16), p. 255 J. MENSA I VALLS - J. REQUESENS I PIQUER, *Arnau de Vilanova: Herència de 125 anys d'estudis*, in "Arxiu de textos catalans antics", 25, (2006), pp. 529-564, in particolare p. 536, nota 29;

4. J. PERARNAU I ESPELT, *Problemes i criteris d'autenticitat d'obres espirituals d'Arnau de Vilanova*, in *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, 1, a cura di J. Perarnau i Espelt (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, XVIII), Barcelona 1995, pp. 48-70; J. MENSA I VALLS, *Sobre la suposada paternitat arnaldiana de l'«Expositio super Apocalypsi»: anàlisi comparativa d'alguns temes comuns a aquesta obra i a les obres polemiques d'Arnau de Vilanova*, in *Actes de la I Trobada...*, 1, pp. 105-20; F. SANTI, *Note sulla fisionomia di un autore. Contributo allo studio dell'«Expositio super Apocalypsi»*, in *Actes de la I Trobada...*, 1, pp. 345-376; G. L. POTESTÀ, *Dall'annuncio dell'Anticristo all'attesa del Pastore Angelico. Gli scritti di Arnaldo di Vilanova nel codice dell'Archivio Generale dei Carmelitani*, in *Actes de la I Trobada...*, 1, pp. 287-344; J. MENSA I VALLS, *Bibliografia arnaldiana recent (1994-1996)*, in «Revista Catalana de Teologia», XXII/1(1997), pp. 186-190.

Di diversa opinione è invece Gian Luca Potestà secondo il quale la paternità arnaldiana dell'opera va mantenuta, come del resto quella di altri testi come il *Tractatus quidam* o l'*Expositio super XXIV capitulum Matthei*. Potestà ha invitato gli studiosi a prendere in seria considerazione le attribuzioni di un autorevole manoscritto dell'Archivio dei Carmelitani di Roma segnato III Varia 1. Secondo Potestà, fino al 1304 Arnaldo fu sotto la minaccia di essere dichiarato eretico: dopo questa data il conflitto diviene meno violento e l'autore può dedicarsi alla composizione di opere che rispondono ad esigenze meno difensive. In quest'atmosfera certi temi come quello della venuta dell'Anticristo perdono importanza ed altri, come l'attesa del Papa Angelico, acquistano uno spazio maggiore.

Inserendomi in questo dibattito avevo formulato un'ipotesi alternativa. Vorrei sottolineare la parola "ipotesi". Se si tratta di un'ipotesi non si tratta di una tesi. Siamo cioè nel regno della probabilità. L'esistenza del reame delle possibilità è comunemente accettata dagli studiosi in mancanza di prove più sicure. Tuttavia è costume della comunità scientifica valutare l'attendibilità di un'ipotesi in base al ragionamento con cui è formulata e alla sua coerenza interna. La mia ipotesi è il più possibile ragionevole, poiché trova conferma nella convergenza delle conclusioni di metodi d'indagine paralleli, la paleografia, la filologia e la storia.

Cominciamo da quello che è il mio terreno d'elezione: la paleografia. Il più antico codice dell'opera è come si è detto il Vat. Ott. Lat. 536, scritto a San Vittore di Marsiglia. L'antichità del manoscritto, occasionalmente sottolineata da più di uno studioso, è definitivamente garantita da un'analisi paleografica diretta. Come ho mostrato altrove⁵ la scrittura del codice è molto simile a quella di altri testimoni della fine del XIII e degli inizi del XIV secolo: un ibrido grafico molto particolare, che ricorre in altre testimonianze del sud della Francia, tra la fine del XIII e il primo quarto del XIV secolo (si vedano per esempio il Vat. Borgh. 85, c. 1r; il Vat. Lat. 3822, c. 1v). Non è possibile pertanto datare il codice molto più in là degli anni in cui Arnaldo era a Parigi e fu coinvolto in una polemica pubblica in seguito a una denuncia delle sue idee sull'Anticristo. A riprova della mia analisi paleografica sta la data scritta nell'*explicit* del manoscritto: 1306. Tale data, che alcuni hanno considerato solo data di composizione del testo, è in realtà la data di trascrizione del codice. Questa interpretazione, cui ho accennato nel mio articolo del 2003, è anche quella del catalogo dei manoscritti datati della biblioteca vaticana, preparato da grandi specialisti.⁶ Se le cose stanno così c'è un punto da

5. F. TRONCARELLI, *La chiave di David. Profezia e ragione in un manoscritto pseudogioachimita della Biblioteca nazionale di Roma*, in "Frate Francesco", 69 (2003), pp. 5-55.

6. *I codici datati della Biblioteca apostolica Vaticana nei fondi Archivio S. Pietro, Barberini, Boncompagni, Borghese, Borgia, Capponi, Chigi, Ferrajoli, Ottoboni*, sotto la direzione di J. RUYSCHAEFT (†), a cura di A. MARUCCHI (†), con la collaborazione di A. C. DE LA MARE. Città del Vaticano, 1997, p. 131.

cui partire: il codice è stato scritto nel 1306 a Marsiglia, come attesta il copista.

E' a questo punto che fa capolino la possibilità di una decodifica aberrante. Qualcuno potrebbe dire che le date fissate dalla paleografia non sono sempre sicure e che i risultati raggiunti non possono essere presi come oro colato. Già. Ma quest'obiezione di carattere generale è "aberrante" nel nostro caso particolare. Non ha nessuna importanza se la paleografia è simile alla matematica o alla stregoneria. E' importante analizzando un caso specifico, qui e ora, che io possa dire: il codice è stato scritto a San Vittore di Marsiglia nel 1306. Chi vuole dire il contrario deve usare i metodi della paleografia e dire qualcosa come: "Ho trovato un codice del 1350 scritto dalla stessa mano ad Avignone". Altrimenti ciò che dice non è valido.

Per quanto mi concerne, io affermo legittimamente, in base alla mia identità di paleografo, confermata da quella dei redattori del catalogo vaticano e da altri studiosi, che il codice è stato scritto nel 1306 a Marsiglia ed è dunque del tutto coevo alla disputa di Arnaldo a Marsiglia.

Stabilito questo, passiamo al secondo punto e ragioniamo in base al metodo filologico. E' norma della filologia, oltre che del buon senso, valutare con estrema attenzione una testimonianza manoscritta coeva all'opera di un autore, addirittura trascritta nello stesso anno o negli stessi anni in cui si presume che egli abbia composto l'opera. Se questo è vero non si può liquidare come secondaria la constatazione (ripeto: costatazione) che nel codice non c'è il nome dell'autore, che si trova come abbiamo detto solo in una copia più tarda dell'opera (Vat. Lat. 5740). Come spiegarlo? Si può pensare forse a una caratteristica forma di modestia dell'autore? Impossibile. E' una vistosa caratteristica dei testi di Arnaldo e di Arnaldo stesso sbandierare il proprio nome dappertutto. Se dunque il nome non c'è siamo di fronte a un grave problema filologico. E' d'uso tra i filologi in questo caso dubitare della paternità tradizionale.

Qualcuno potrebbe dire: la filologia moderna ha scoperto l'importanza delle copie tarde e ha formulato il principio "*recentiores non deteriores*". Per cui se si trova una testimonianza tarda nella quale c'è il nome dell'autore non si deve storcere il naso. Già. Ma questo principio generale non vale nulla di fronte a una constatazione specifica: in teoria è vero che una copia tarda può darci una lezione affidabile, ma in pratica, se c'è una copia coeva all'autore che tale lezione non riporta, non possiamo invocare il *deus-ex-machina* della copia tarda come se niente fosse. Dobbiamo spiegare perché nella copia scritta sotto gli occhi dell'autore il suo nome non c'è. Si badi bene che nel caso del nostro codice il nome non c'è deliberatamente: il copista insiste all'inizio e alla fine nel presentare la comparsa del testo come un evento impersonale, una "rivelazione" che l'autore si limita a trascrivere senza metterci nulla di suo. Giusta o sbagliata che sia quest'affermazione, in ogni caso siamo agli antipodi di ciò che fa Arnaldo nella disputa di Marsiglia, durante la quale chiama addirittura un notaio per registrare le sue esatte parole, come del resto era suo costume.

Alla luce di queste considerazioni, avevo fatto ulteriori osservazioni: avevo fatto notare che nelle varianti e le aggiunte scritte nei margini del codice Vat. Ott. Lat. 536 dal copista e da un'altra mano dall'aria più antica, devono essere considerate 'varianti d'autore'. Il trattato viene infatti ampliato in qualche punto, con l'aggiunta di numerose righe (per es. alle cc. 1r; 37v; 84r; 98v). Vi sono inoltre tracce di una 'revisione' più minuta, poiché il copista sostituisce alcune parole con sinonimi o con altri termini (per es. a c. 20r al posto *confortat* viene introdotto *praeceptum*; a c. 29r viene depennato *quam opere* e viene inserito *probavi*; al 60v viene depennato *populus electorum*; a c. 96v: *manifestatum* viene depennato e sostituito con *denunciatum*; a c. 98r si passa da *considerationis* a *intentionis* e da *transgreditur* a *transgressio*). Le varianti che abbiamo segnalato entrano a far parte della tradizione e si ritrovano nei codici più tardi, confermando che siamo di fronte a una 'revisione d'autore', che è divenuta canonica. Tale 'revisione' è stata fatta a San Vittore di Marsiglia: infatti la mano più antica che ha ricorretto il manoscritto è la stessa che ha aggiunto dopo l'*explicit* un verso tratto dalla liturgia di San Vittore che parla del santo e in quella posizione, il verso assume quasi il significato di un 'marchio di fabbrica'. Sembra certo, dunque, che il codice vaticano sia stato ricorretto dall'autore o da qualcuno che ha in mano la redazione definitiva dell'autore a San Vittore di Marsiglia, in un periodo che è necessariamente a ridosso del 1306.

Ma, se è vero che si tratta di una copia databile intorno al 1306, rivista dall'autore o rivista a partire da un manoscritto d'autore, la mancanza del nome dell'autore stesso diviene un vero enigma: non può certo essere imputata al caso e comunque non può essere considerata una tipica manifestazione di Arnaldo. Come si è già ricordato, questa prassi contraddice in modo palese ai comportamenti del grande intellettuale catalano, che non fa che proclamare di continuo la paternità dei suoi scritti.

Dobbiamo ammettere che siamo lontani da Arnaldo. E del resto a questa conclusione ci portano anche i numerosi punti di discrepanza tra Arnaldo e l'*Expositio* messi in luce da Perarnau e Mensa. La conseguenza è una sola: non possiamo accettare la paternità arnaldiana del testo.

E tuttavia, anche se la strategia messa in atto da Arnaldo per difendersi dalle accuse dei suoi detrattori era l'opposto di quella praticata dall'anonimo autore dell'*Expositio* ed anche se molti passi mostrano divergenze di esegesi e di dottrina, vi sono anche parziali affinità tra il pensiero arnaldiano e quello di chi ha scritto il testo, come hanno mostrato da tempo gli studiosi e come è stato ribadito da Potestà: tutto ciò testimonia almeno l'appartenenza ad un'area comune.

Riassumendo si direbbe che l'autore dell'*Expositio* sia qualcuno che pur non essendo Arnaldo, non è del tutto lontano da Arnaldo; che sia qualcuno che è un suddito di Carlo d'Angiò, come ha osservato Perarnau; che sia qualcuno che vive a Marsiglia, città in cui l'opera è stata composta nel 1306, in un'epoca in cui vi soggiornava anche il maestro di Villanova. A me pare

opportuno, di conseguenza, restringere l'attenzione alle cerchie arnaldiane marsigliesi di questi anni, per cercare di dirimere la questione della paternità.

A partire da tale ipotesi di lavoro ho cercato di trovare una fonte documentaria a cui gli altri non avevano pensato e l'ho trovata nel catalogo della biblioteca di San Vittore di Marsiglia del 1374.⁷ In esso figura un testo con lo stesso titolo del nostro codice che viene attribuito ad un non meglio conosciuto Ugo di Sanchio. Una simile notizia, ricavata attraverso il metodo storico che si basa sulla ricerca di notizie in fonti coeve e geograficamente vicine a ciò che cerchiamo, esige di essere valutata secondo il metodo storico: è costume tra gli storici essere soddisfatti dell'attestazione di una fonte se la fonte è attendibile. E tuttavia spuntano altre obiezioni. Dal momento che non si hanno altre notizie di Ugo di Sanchio chi ci dice che sia veramente esistito? E chi ci dice che si chiamasse veramente Ugo di Sanchio? Chi ci dice che il copista non si sia sbagliato a trascrivere il suo nome? A questo proposito è stato anche detto: non si tratta di Hugo de Sanchio, ma di Ugo de Sancto Caro, le cui opere sono frequenti nel catalogo della biblioteca: è evidente che il copista si è sbagliato nel trascrivere il suo nome; del resto, come si vede dal catalogo, il copista commetteva spesso errori.

Procediamo con ordine. Un copista può commettere errori, in generale, ma in questo caso specifico l'errore va dimostrato. Perché dovremmo supporre con supponenza di saperne più del copista? Perché altrove egli ha commesso errori? Con questo ragionamento tutto quello che egli scrive potrebbe essere erroneo e persino la menzione di opere di Hugo de Sancto Caro potrebbe esserlo. Dunque perché dobbiamo affermare che proprio in questo caso c'è un errore e non c'è altrove? Forse perché il nome Sanchio è bizzarro e strano ed è chiaramente frutto di un fraintendimento, come se qualcuno scrivesse Dente invece di Dante? Una simile obiezione è ridicola. Nella Francia medievale il toponimo de Sanchio o Sanceio o Sancio e il cognome stesso Sanchius, Sanceius o Sancius sono frequentissimi per indicare casate nobiliari o sconosciuti.⁸ Non siamo dunque di fronte a un nome insolito. Che cosa dunque ci fa sospettare l'errore? Il fatto che ci siano opere di un altro Hugo? Ma questo, in filologia, dimostra il contrario: se la *lectio faciliior* è Hugo de Sancto Caro, allora Hugo de Sanchio è una *lectio difficilior*! E com'è costume della filologia va conservata. E a proposito di filologia: come giustificare in base alla filolo-

7. D. WILLIMANN, *The Library of St. Victor of Marseille, 1374*, in AA. VV., *A Distinct Voice. Medieval Studies in Honor of Leonard E. Boyle, O. P.*, a cura di J. BROWN – W. P. STONEMAN, Notre Dame (Indiana), 1997, pp. 231-249, in particolare p. 240, n° 243: "Item postille fratri Hugonis de Sanchio super Apocalipsis". Il testo è stato ripubblicato da D. NEBBIAI-DELLA GUARDA, *La bibliothèque de l'Abbaye de Saint-Victor ...*, cfr. in particolare p. 255.

8. Solo per dare qualche esempio cfr. C. DU FRESNE DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, 1847, p. 887; *Archives d'Anjou: recueil de documents et mémoires inédits*, a cura di P. MARCHEGAY 3, Angers 1854, p. 164; *Les archives angevines de Naples: Étude Sur Les Registres Du Roi Charles Ier (1265-1285)*, a cura di P. DURRIEU, Paris 1886-1887, sub voce "Sancei".

gia (ma anche in base al buon senso) che si passi da "Sancto Caro" a "Sanchio": cioè da due parole a una? Ci fosse stato solo "Sanchio" al posto di "Sancto", si poteva pensare a una svista grafica: ma di fronte a due parole dobbiamo pensare a una doppia svista. E' questa l'ipotesi più plausibile? A me non sembra assolutamente. Ed invece mi sembra plausibile in base al metodo storico cercare di identificare il toponimo Sanchio: se esso esiste allora può essere esistito un personaggio di nome Ugo che veniva da lì. Utilizzando il più tradizionale strumento dello storico per l'identificazione dei toponimi medievali, l'*Orbis latinus* del Graesse,⁹ scopriamo che il gruppo "Sanchio, Sancio, Sanceio" e simili esiste e corrisponde a città o località che nella geografia moderna della Francia hanno dato luogo a forme come Sancy o altri nomi simili, ad esso collegati, che ricorrono in diverse regioni francesi. Se questo è vero possiamo legittimamente affermare in base al metodo storico che la testimonianza del catalogo della Biblioteca è attendibile e che le obiezioni in merito sono sciocchezze. Così infatti ha ragionato anche un'autorevole esperta di cataloghi di biblioteche medievali, Donatella Nebbiai-Dalla Guarda,¹⁰ che ha accettato la nostra ipotesi nel suo recente, splendido studio sulla biblioteca dell'abbazia di San Vittore.

La storia non è ancora finita. Nel mio articolo avevo infatti proposto di identificare Ugo di Sancy che secondo il catalogo della biblioteca di San Vittore sarebbe stato l'autore di un trattato sull'*Apocalisse* chiamato "Postilla" (come viene chiamata l'*Expositio* attribuita ad Arnaldo nel codice vaticano Vat. Lat. 1305) con quell'Ugo di Nevers, monaco di San Vittore, che è presente a fianco di Arnaldo durante la disputa di Marsiglia. Di questo personaggio non si sa nulla, tanto quanto non si sa nulla di Ugo di Sancy: si sa, però, che doveva essere un seguace di Arnaldo, visto che si esponeva pubblicamente a suo fianco in una disputa pubblica che poteva essere pericolosa. Se Ugo di Sancy fosse Ugo di Nevers e, dunque, se il trattato attribuito ad Arnaldo fosse stato scritto da un seguace di Arnaldo molto vicino al maestro, si spiegherebbe il fatto che il trattato sull'*Apocalisse*, che riflette in parte idee di Arnaldo, possa essere stato in seguito attribuito a lui. Si tratta naturalmente di un'ipotesi: ma non di un'ipotesi qualsiasi. Un'ipotesi sostenuta dal metodo filologico e da quello storico che si suole definire in questi due ambiti: l'ipotesi più "economica". In base a che cosa possiamo sostenere che i due personaggi, chiamati in modo diverso, possano essere la stessa persona? In base al fatto che nel Nivernate, a circa 40 chilometri da Nevers, esiste una cittadina chiamata Sancy, la cui esistenza è attestata nel Medioevo.

Questa ipotesi "economica" è stata accettata dalla Nebbiai. Ma non tutti la pensano così. Perché mai – è stato detto – Ugo di Nevers monaco di San

9. *Orbis latinus*, a cura di J. G. Th. GRAESSE, Berlino. 1909, sub voce "Sanceius".

10. D. NEBBIAI-DALLA GUARDA, *La bibliothèque de l'Abbaye de Saint-Victor...*, p. 255.

Vittore dovrebbe essere chiamato Ugo di Sanchio nel catalogo della biblioteca della sua abbazia, quasi che i suoi monaci non sapessero che altrove egli si firmava Ugo di Nevers? L'obiezione, sembra valida se ragioniamo in astratto, ma cade se entriamo nel concreto. Innanzi tutto: Ugo non si firma affatto Ugo Nivernate, ma viene definito "de Nivernis" dal notaio chiamato da Arnaldo: lo stesso notaio, del resto, dice che un altro monaco è "de certo loco", senza sapere quale è il suo vero luogo d'origine, mostrando così di conoscere i monaci approssimativamente.¹¹ Detto questo, non capisco come si possa affermare che in epoca medievale il nome di un personaggio debba essere sempre lo stesso: il principale collaboratore di Gioacchino da Fiore si chiamava Luca di Casamari, ma veniva chiamato da tutti Luca Campano, viene ricordato da altre fonti come Luca di Cosenza e si firma a volte come Luca abate di Sambucina ed a volte Luca arcivescovo di Cosenza, a seconda delle epoche. C'è qualcuno che dubita che si tratti dello stesso individuo? E che dire di Lorenzo di Montecassino che è anche Lorenzo di Amalfi? Oppure di Durand di Cluny che è anche Durand di Moissac, Durand di Bedrome e Durand di Tolosa? A ciò si aggiunga che mentre chiamarsi Luca di Casamari e Luca di Cosenza può generare dubbi, perché Cosenza non è nel Lazio, chiamarsi Ugo di Nevers e chiamarsi Ugo di Sancy non suscita problemi perché Sancy è nella contea nivernate di cui Nevers è la capitale.

E c'è di più. Visto che invece di approfondire la mia ipotesi, magari per confutarla con argomenti specifici, gli studiosi preferiscono speculare in astratto, mi sono dedicato io a una ricerca più specifica: i risultati non sono molti, lo confesso; e tuttavia vanno nella stessa direzione di ciò che ho trovato e meritano di essere considerati. Come risulta dal cartulario di San Vittore di Marsiglia¹² (purtroppo quasi del tutto privo di documenti del secolo XIV) esisteva sin dal 1059 un monastero dipendente da San Vittore nei "sobborghi di Nevers", situato nei pressi della Fermeté a circa 25 chilometri da Sancy. Che questa località fosse considerata "in suburbio nivernate" è interessante e ci permette di capire che chi veniva da questi luoghi potesse essere considerato comunque proveniente dai "dintorni di Nevers" indipendentemente dal suo luogo d'origine. D'altro canto, proprio a Nevers esisteva nel borgo di Saint- Etienne negli stessi secoli un priorato che intitolato a San Vittore,¹³ nel quale non è certo temerario ritenere che monaci vittorini devoti a San Vittore, che venivano dai "dintorni" di Nevers, potessero facilmente accedere.

11. *Gallia Christiana*, V, coll, 219-220. Il testo è ricavato dal codice Vat. Lat 3824, c. 193 b: "Actum Massilie presentibus... fratre Hugone *de certo loco*, fratre Hugone de Nivernis, fratre Guillelmo Raynaldi, monachis sancti Victoris Massilie".

12. *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Victor de Marseille*, a cura di M. GUERARD, Paris 1857, II, pp. 544-55.

13. C. CHEVOCHOT, *Saint-Victor de Nevers: abbatale et priorale*, in "Dossiers d'Archéologie", 275 (2002), pp. 70-71.

Insomma, se a Nevers o nei dintorni di Nevers c'era una certa circolazione di monaci di san Vittore che venivano o andavano a la casa madre di Marsiglia, dire genericamente, che un monaco veniva da Nevers o dai suoi dintorni non doveva essere uno scandalo; e neppure dire, in alternativa, con maggior puntiglio, che veniva da questa o quella città del "suburbio nivernatis". Se questo è vero non ha senso meravigliarsi, come è stato fatto, dell'oscillazione tra i due modi di designare la stessa persona

Vogliamo dunque sostenere che abbiamo la prova di ciò che abbiamo detto e che Ugo di Sancy è l'autore del trattato sull'*Apocalisse* falsamente attribuito ad Arnaldo? Non ci riconosciamo in questo modo di ragionare. Questo è il modo di ragionare di coloro che come il mio amico Paolo sono destinati ad essere respinti dagli altri. Il ragionamento di chi vuole solo certezze, di chi divide il mondo in bianco e nero solo perché non tollera l'ansia di riconoscere le infinite sfumature del grigio e di tutti gli altri colori. A costoro, come già al mio amico Paolo, non ho nulla da dire. Ed ora come allora questo "nulla" mi suscita un profondo disagio.

Joseph ZIEGLER

FROM ARNAVDINA TO PRACTICA SUMMARIA:
TOWARDS RECOVERING THE HEBREW VERSION
OF ARNAU DE VILLANOVA'S MEDICAL PRACTICE*

My work on a possible Hebrew version of Arnau's *Practica summaria* (henceforth PS) is auxiliary to Sebastià Giralt's main effort to establish a text that could provide the foundation for a publishable, critical edition. It should thus be read in conjunction with Giralt's contribution in this volume. My paper traces the codicological tradition of the Hebrew text, presents its basic structure, identifies those sections that clearly transmit a Hebrew translation of the Arnaldian text, and reflects on how the Hebrew translation may enhance our understanding of the Latin text. Hence, this is not a full study of the content of the text and of the insights or problems that emerge from it; rather, it is a preliminary report that could be the foundation for a larger study.

The theme of translations as a focus for studying not only the transmission of knowledge but also strategies of inter-religious encounters in pre-modern times has been a fruitful domain of research in recent years. Within this broad field, stress has laid on the unique position of medicine (and, to a more limited extent, astrology as well) as a field of scientific thought that attracted Hebrew translations from Latin sources from the twelfth century onwards.¹ The universal human equality in the face of illness and suffering created a common market of medical treatment, which made it difficult for Jewish physicians to remain aloof from changes taking place in the medical system of the host culture. Furthermore, medical literature had no theological relevance and, hence, could more easily be transferred from one culture to the other.

The Hebrew translations of some of Arnau's medical texts should be read in light of these insights. The particular case of the possible Hebrew translation of PS is interesting because, being the only complete compendium of purely practical Arnaldian medicine (and thus an overall view of his medical practice), the text could shed light on the strategies for the transfer of

* I am indebted to Michael McVaugh and Sebastià Giralt who commented on earlier versions of this paper. I am also grateful to participants in the research seminar of the research group 'Jewish Physicians as Agents of Cultural Transfer in Medieval Europe' at the Institute of Advanced Studies of the Hebrew University at Jerusalem.

1. G. FREUDENTHAL, 'Arabic and Latin Cultures as Resources for the Hebrew Translation Movement: Comparative Considerations, both Quantitative and Qualitative', in *Science in Medieval Jewish Cultures*, ed. G. FREUDENTHAL, Leiden, 2011, pp. 74-105 (at 100-104).

medical practice from one culture to the other in the fourteenth and fifteenth centuries.

Vestiges of a Hebrew translation of PS were reported as early as 1893 in Moritz Steinschneider's monumental survey of Hebrew translations and of Jews as translators in the Middle Ages.² So far these vestiges have been largely ignored.

Thus, for example, the diligent authors of the introduction to the critical edition of Arnau's *Regimen sanitatis* depict the long treatise (some 60 folios) that follows the *Regimen sanitatis* in Munich, Bayerische Staatsbibliothek, MS Heb. 288, fols. 20-84v, in this way: 'Continua una llarga obra mèdica atribuïda a Arnau, que, ja hem dit, no hem pogut identificar encara, però que no es correspon amb la *Practica Summaria* – com diu Steinschneider –, ni amb el *Breviarium practicae*, malgrat les referències que s'hi fa al rei Robert de Nàpols'.³ The doubts concerning this Hebrew medical text can now be removed: Moritz Steinschneider's cautious remarks can be confirmed and even reformulated more clearly. There was a comprehensive Hebrew translation of PS. My findings so far suggest that though their texts are not identical to the PS, all the manuscripts Steinschneider mentioned, as well as three additional ones that he ignored contain distinct parts of a fairly literal translation of PS, and that these are embedded into a much longer text of medical practice.

Although the present work does not relate directly to the main theme of this *Trobada* – the discussion of Arnaldian chronology and biography, it may direct us to possible central themes for future workshops. We are rightly concentrating our research on the historical Arnau; however, we should not neglect the posthumous history of his ideas, texts, and image, which impacted on future generations whether through his authentic or through spurious texts attributed to him. The history of Arnau does not end with his death in 1311 or the Synod of Tarragona in 1316. The texts attributed to him also deserve to be studied as part of the long history of this European physician.

MANUSCRIPTS⁴

The Hebrew translation of PS or vestiges of it are preserved in nine manuscripts. Six of them contain the full and, hence, long version of a large text of

2. M. STEINSCHNEIDER, *Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Berlin, 1893, pp. 780-781.

3. Pedro GIL-SOTRES, Juan Antonio PANIAGUA and Luis GARCÍA-BALLESTER, 'Introduction to *Regimen sanitatis ad regem aragonum*', in *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia* X.1, Barcelona, 1996, p. 414.

4. STEINSCHNEIDER, pp. 780-781; Mauro ZONTA, 'Medieval Hebrew Translations of Philosophical and Scientific Texts: A Chronological Table', in *Science in Medieval Jewish Cultures*, ed. G. FREUDENTHAL, Cambridge, 2012, no. 402, p. 56 (Arnaldina, אַרְנַלְדִּינָא, ca. 1327, Provence, Israel ben Joseph ha-Levi Caslari).

practical medicine that normally spreads over some 50 folios; the three other manuscripts contain a variety of at least three versions of an abbreviated text of practical medicine that includes some of the PS chapters in Hebrew and normally spreads over not more than 25 folios.⁵ All nine manuscripts were dated the fifteenth-century by the cataloguers of the Institute for Microfilmed Hebrew Manuscripts at the National Library of Israel (IMHM), Jerusalem. The manuscripts are as follows:

1. Munich, Bayerische Staatsbibliothek, MS Heb. 288, fol. 20r-84v. s. xv (Provence; cursive) [F1632]⁶

The treatise is preceded by Arnau's *Regimen sanitatis*, fol. 1-19v (which transmits the same prologue as in MS Florence Plut. 88.36 [no. 3 below] with one significant distinction: the prologue names the translator – Israel, son of Joseph Caslari – and asserts that Arnau composed the treatise twenty years earlier without specifying the date of the translation).⁷

2. Munich, Bayerische Staatsbibliothek, MS Heb. 27, fol. 116v-150v, 159-162v, 177-186v. s. xv. (Ashkenaz) [F1273]

The text starts in the middle of the chapter on epilepsy followed by the chapter on ringing in the ears (צלצול האוזניים). The translation systematically avoids non-Hebrew medical terminology in the chapter titles.

5. Two further Hebrew manuscripts contain a treatise on paralysis attributed to Arnau. Moscow, Russian State Library, MS Guenzburg 766, fol. 127v-130v, a. 1516 (Ashkenaz; Italian hand) [F 48048] [F stands for the microfilm number at the IMHM]. The text (entitled: מאמר (פרלשי) מן רופא מובהק: (הפראליזי של הרופא מיאשטרי ארנאבט in the Hebrew PS (Munich 288, fol. 38v or Florence, Plut. 88.36, fol. 30v); Macerata, Biblioteca Comunale, MS 310, fol. 86-84 (Provence) [F 40363] entitled: מאמר הפרליזי של הרופא ארנבט. A third manuscript (New York, Jewish Theological Seminary, MS 2722, fol. 35v-44v [F 28975]) contains what Steinschneider (p. 780) described as excerpts from PS. I found no indication that the text is related to the Hebrew PS. The text starts at fol. 35v: מאמר מאישטרא ארנבט דוילא נובא היקר אע"פ שהחכמה יורה בנחת הרבה עניינים תוכל לשאול ולהשיב מספרי הרפואה ומרופאים אחרים על מלכת הרפואה עסק מהר, על כן אני נותן לך ספר אשר בעבורו תוכל להנהיג כל ענייני הגוף ותוכל להכיר כל הד' הטבעיים. גוף האנושי יב שו ד' ליות...

6. Henceforth: Munich, MS Heb. 288.

7. Munich, MS Heb. 288, fol. 1v-2r:

על כן אני ישראל בר' יוסף קשלרי המעתיק זה הספר אומר מתנצל.... להעתיק זה המאמר הקטן המחובר עד היום גם כי ידעתי חבר כזה הנר המערבי הגאון הגדול כבודנו ותפארתנו הר"ם במז"ל מאמר אחד נכבד לא יערכנו זהב חלילה לי לחסרו גם להעריך דברי זולתו כנגד דבריו ואמנם לי שני טעמים. האחד כי זה המאמר זה עשרים שנה לפי טבעי השוכנים בארץ הזאת כי מחברו הוא מאישטרי ארנב דוילא נובא עמד עם מלך ארגון וחברו בברצלונה. השני כי המאמר הוא חובר לפי מנהג הנוצרים וחקותם אשר אנחנו בעונותינו שרויים על אדמתם ונתבקש תמיד מגדוליהם לסדר להם הנהגתם ולמען הקל טורח חדש מאמר בזה ראיתי להעתיקו....

3. Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, MS Plut. 88.36, fol. 14v-68v. s. xv-xvi, (Italy; Sephardic) [F 17859]

The treatise preceding the text is a version of Arnau's *Medicationis parabole* (fol. 1v-13v).

4. Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, MS Plut. 88.49, fol. 46r-90v. s. xv (Ashkenaz) [F 17973]

A compilation of practical medicine from head to toes in which the Hebrew PS is embedded in a different order. It has different incipit and explicit and it includes some diseases and categories that are absent in the common Hebrew PS texts. The text is annotated, specifically in the chapters devoted to hemorrhoids and menstruation.

5. El Escorial, Bibl. Del R. Monasterio, MS Heb. G.III.20, fol. 104v-146v. s. xv (Spanish hand; cursive)⁸ [F 8846]

Title: Arnavdina (ארנבדינה)

Incipit:⁹ ועתה נתחיל בסדר הרפואות של מגיסטרי ארנלד דוילה נובה

8. Steinschneider, p. 780 attributes the translation to 'one of the Caslaris'; J. LLAMAS, 'Los manuscritos hebreos de la Real Biblioteca de San Lorenzo de El Escorial', *Sefarad* 3 (1943), 41-63 at 45; Francisco Javier DEL BARCO DEL BARCO, *Catálogo de manuscritos hebreos de la real biblioteca de Monasterio de San Lorenzo del Escorial en Catálogo de manuscritos hebreos de la comunidad de Madrid*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2003.

9. The chapters include:

כאב הראש; אפילאמציאה; וורטיגיני; צלצול אזניים; לכאב האוזן; למחשך העיניים; מדם העיניים; מאדמי מות העיניים והדמעות; מאורגול; מאשקביאה; מאופטלמיה; מחיכוך העינים; מציפורן העין; לדוק העין; לכתמי העין; לכאב העין; לדוק עין הנערים; לכאב הלחיים; לכאב השיניים; לחזק השיניים; לנער שיצמיח שיניו בקלות; להריכת השפתיים; לניחור הגרון; לאסמה; לצרות הנשימה; נגד חלישות בליעת הרוק והמאכל; מכאב החזה באיזה צד שיהיה; מאשמא; לשיעול; לרפרוף הלב או לחולי הנקרא גוקסיסאון; מקרדיאקה; מכאב האצטומ קה; מצרות החזה; משבירת עורק תוך הגוף; מפלאברישין; מפריפילמנא; מכאבי האיברים החיצונים; אישורף נגד חום הכבד; מעוצר הבטן; מהתרת הבטן; לתולעים; מיציאת הכרכשה; מטיאנשימון; בקוליקה או אליאקה פשיאון; נגד קוליקה או משברים מרוח; מכאבי הכבד הנקרא איפאר; מאקטריטיאה ועמה קדחת; מסתומי הכבד; מסתומי הטחול וכאב ונפח; מאידרופיקש...; המשתין דם; דיאה גוטריניאה; אישטראנגוריה; העצר השתן; נגד אישטראנגוריה ודישוריה ואליאקה; נגד שריפת השתן; מחסרון במשגל; מחולי הטחורים; להזיל דם הטחורים; לכאב הטחורים; לתרדמת האיברים; פראלישי; מהבקיעה; מקראנק באמה; פישטולא באמה; מנפח באמה ובאשכים; להביא דם נדות; מרחץ; מקור האם; מהשליא; מקושי האם; לעצור דם נידות; מרחץ; להביא חלב; מאינפימה; גוטא רושא; מאישקביאה ופונדיטורי; פלורונקש; סיאטיקה היא נקרה; פודאגרה; לכל גוטות; נגד כל פודגרה וארטיטיקש; שישאגרי; לבשל מורסות קשות; בקדחות; מקדחת איטיקא...; אישורף נגד שיעול וקדחת...; קוטידיאנה; מקדחת קוטידיאנה קונטינואה...; קדחת שלישית; קדחת שלישית נוטה; להסיר העונה משלישית; שלישית כפולה; שלישית מתמדת; מקדחת רביעית...; מקדחת רביעית נוטה; מקדחת רביעית כפולה; מקדחת רביעית קונטינואה; קדחת נבוכה; קדחות מורכבות; כנגד כאב הראש...; קדחת קבשון...; קדחת אסולוס; במראות השתן והנהגות החליים אשר יורו עליהם [כותר]; מהשתנות השתן מפני הליחות [כותר];

6. Vatican, Bibliotheca Apostolica Vaticana, MS Heb. 366, fol. 5r-51r. s. xiv xv (Spanish hand); Hebrew of Munich 288 (including explicit) [F 447]

7. Lyon, Bibl. Municipal, MS Heb. 15, fol. 160v-141 (backward foliation).
s. XIV-XV (Spanish hand) [F 5609]

Title: *Arnavdina* (ארנבדינא) at the top of each page. The text belongs to the family of the text in Saint Petersburg B290 (no. 8 below).

Regimen sanitatis (?), fol. 173-160

ונשלם זה הספר הנקרא ארנבוביה על שם מחברו הנקרא מאישטרי ארנב דוילה נובח. והעתיקו מלשון 10. נוצרי ללשון הקדש הרופא השלם מאישטרי רשקש דשקשלאר איש חיל תנשא מעלתו. תם ונשלם תהלה לאל עולם. א"ם חזק ונתחזק הסופר לא יוזא א"ם.

This is followed by a note specifying the details of the sale of the book in 1415:

אני החתום למטה מודה שמכרתי הספר הזה ליקר הרופא ר' דוד בכ"ר יהודה וקבלתי המעות מידו משלם ולהיות לו לראיה ולזכות חתמתי שמי פה מה שהיה חדש אילול שנת הקע"ה ליצירה. משה הרופא בן קאבש מירוקי. אני החתום משה מודה איך מכרתי הספר הזה לר' נתן מערבי וקבלתי הפרעון מידו משלם. ליאון בכ"ר יהודה. ע"ו הכותב לראיה.

Crescas de Caslari is the same person identified as the physician Israel ben Joseph Caslari, who is best known amongst historians of medicine for his translation of Arnau's *Regimen sanitatis*. For his belletristic career see Susan EINHINDER, *No Place of Rest: Jewish Literature, Expulsion, and the Memory of Medieval France*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007, 84-111.

11. The chapters include: למחשך העינים, מדם בעיניים, מאדמימות: לכאב האזן, צלול האזניים, לכאב האזן, ועד סיטאיקא וזה לגינבורג ואז ממשיך פודרא (149), סידארגא, לבשל מורסות קשות, עד הנה דברנו בחוליים הפרטיים... היא הקדחת, אך מדלג על פרקי הקדחת וקופץ ל- "עתה נדבר בעיניני המשקים בקיצור" ומביא את כל מרשמי הסירופ), עתה נדבר באוקסמים, שער פילולוש, נקח טוב, עתה נדבר מחולי אחד נקרא מורפיאה, נגד מורפיאה לבנה, נגד מורפיאה שחורה 142, להלבין השער 142ב, לעשות בורית, 142ב. סימות כמו מינכן 141, 142-141.

8. Saint Petersburg, Institute of Oriental Studies of the Academy of Russian Sciences, MS B290, fol. 1-25v, s. xv (Spanish hand). [F53430]

An abbreviated version of the text.¹²

Title (on opening page): From the book Arnavdina (מספר ארנאבדינא). The name S. Wiener (שמואל ווינער) is added on the title page.

Explicit (fol. 25v): Identical to the Munich 288 oration.

Arnau's *Regimen sanitatis*, fol. 26-41v with a translator's colophon attributing the translation to Crescas Caslari and dating it to 1327/1328: בתרגומו של "הרופא המבורך מאי" קרשקש אקשלאר בשנת פ"ח.

9. Munich, Bayerische Staatsbibliothek, MS Heb. 295, fol. 32v-35r, s. xv. [F 1120]

A heavily abbreviated version without a systematic ordering.¹³

Incipit: וזה הרפואה עשה מגישטרי ארנבט

Other catalogue items attributing practical medicine to Arnau.

THE TEXT

A. Prologue

The texts of eight manuscripts – the exception is the one in Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, MS Plut. 88.36 – start with the title of the

12. The chapters include:

צלצול האזניים; לכאב האזן; למחשך העיניים מי שיש לו זה החולי...; מדם בעיניים; מאדמימות בעיניים והדמעות; מאורגול; מאופטלמיה; מחכוך בעיניים; מאשקאביאה; מאונגלא; לדוק; לכל כתם; לכאב העין; לכאב הלחיים; לכאב השיניים; לחזק השיניים; להרכיכת השפתיים; לניחור הגרון; לאסכרה; לצרות הנשימה; מרקחת לאשמאטיקאש; מצרות בחזה; לזכך הקול; מכאבי האברים החיצוניים; מפלברישין; מעוצר הבטן; מטנשמון; מקוליקא; לשלשול הנערים; לתולעים; מהרגשא; מאדרופיקש; פודאגרא; נקוי טוב; המורפיאה; נגד מורפיאה; סידאגרא; לבשל מורסות קשות; עתה נדבר בענייני המשקים בקיצור; אישרוף רשואש...; האוקשימילש; שער בפילוליש...; מאבן בכליות (בשוליים 16a מרחץ bagno); לשריפת השתן; מחולי הטחורים; להזיל דם הטחור רים; לתרדמת האברים; פראלישי 18a (לזה החולי עשה כמו שאמר בחולי תרדמת האברים ובחולי כאב הראש בלא קדחת... ייקח שלישי יין ושני שלישי מים ומלח... הרקה לפראלישי... מן המאכלים ירגיל תרנגולים ועופות אחרים הקלים להתעכל, בשר כבש וגדיים ובשר ארנבת צחורה... מן הפירות תפוחים... ולא ירצה המגשל רק במצוה וידור באויר חם וירחק מהדברים הקרים); מקרנק; מנפח האמה; להביא דם נידות; להביא נידות לקנח; מהשליא אם תעצר השליה; מקושי הדם; זה החולי הוא בדמות צרעת; נגד גרב ישן נושן 22b (מינכן 288, 48b); סיאטיקא 23 (מינכן 288, 49); 24 [נגד מורפיאה לבנה] מתחיל באמצע, ומשם ימשך בדם (מינכן 288, 83); נגד מורפיאה שחורה; עוד מרקם למורפיאה; לעשות בורית; להלבין השיער.

13. The chapters include:

אפילמנציה; מקור האם; מקושי האם; להביא חלב; למחשך העיניים; מצפורן בעין; להסיר הציפורן; לכאב העין; מדם בעיניים; מאדמימות בעיניים; מאורגול; מחכוך בעיניים; לדוק העין; לכאב הלחיים; בחולי התולעים; מיציאה בכרכשה; להגיר הנידות; להתעצר; להמית התולעים.

first theme, head ache (מכאב הראש), and dive into the thick matter of diet and medicines for the various conditions and diseases.

The prologue or introduction of the translation in the Florence manuscript (at fol.14r-v) was identified by Moritz Steinschneider in 1893 as Israel ben Joseph Caslari's introduction to his translation of Arnau's *Regimen Sanitatis* of 1327: the introduction is missing from all known Hebrew manuscripts containing the *Regimen sanitatis* except for Munich MS 288 (no. 1 in the above list of PS manuscripts), which ends with a colophon identifying the translator (Crescas de Caslari) and the date of translation (1327).¹⁴ The introductory chapter in Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, MS Plut. 88.36, has been edited and published in an important article from 1990 that wrongly asserts that it is connected to the *Regimen sanitatis ad Regem Aragonum* "contained in this manuscript": in fact the preceding Arnaldian treatise is the Hebrew version of *Medicationis parabole*.¹⁵ The authors of the more recent and excellent introduction to the critical edition of *Regimen sanitatis* confidently reasserted this identification of the text.¹⁶

Yet, in Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, MS Plut. 88.36, the introduction, which is clearly identified with Crescas de Caslari's translation of the *Regimen sanitatis*, reappears as the introduction to an entirely different treatise, a practical compendium of cures for various diseases and conditions engulfing the body and its organs from head to toes. This compendium is largely based on a literal translation of the *Practica summaria*. The practice of reusing introductory prologues in a secondary manner for different treatises was not uncommon among medieval translators, regardless of languages.¹⁷ Whether it was Crescas de Caslari himself – according to the colophon in the Escorial manuscript (no. 5 in the above list), he was the Hebrew translator of PS, as well – who initiated this approach, or the scribe who produced the Florence manuscript and, thus was responsible for this use of the same introduction, the reuse of the introduction was reasonable in so far as its content was concerned. The sentence in which the translator apologises for having meddled in an art that is not his, acknowledging that he knows well that Maimonides wrote a treatise on the theme, clearly links this introductory text to the *Regimen sanitatis* and to Maimonides's original contribution to this genre of medical *regimina*. But all the rest of the prologue perfectly fits the PS which was largely devoid of theoretical reasoning. It extols experience (עיון)

14. Steinschneider, p. 780. As stated above (n. 7) Steinschneider was here only partly accurate: the prologue identified the translator in name, but it lacks a colophon or a date.

15. L. GARCÍA-BALLESTER, L. FERRE, and E. FELIU, 'Jewish Appreciation of Fourteenth-Century Scholastic Medicine', *Osiris* 2nd series, 6 (1990), 85-117 at 102-104 and note b on p. 103.

16. *AVOMO* X.1, Barcelona, 1996, pp. 413-16, 880-84.

17. J. HAMESSE, 'Introduction', in *Les prologues médiévaux*, ed. J. HAMESSE, Turnhout: Brepols, 2000, ix-xxiii and M. Chazan's article there (pp. 189-228) on the three secondary uses of the preface for the Chronicle of Robert d'Auxerre (from c. 1211).

נסיוני), experimental wisdom (חכמה נסיונית), and drugs and medicines (סמים) as the most effective path to produce a cure (more effective than natural philosophy (חכמה טבעית) and scholastic logic (עיון הקשי). Unlike its Latin original, the Hebrew treatise, which heavily relies on direct translations of the PS, is littered with references to the author's ("Arnau's") experience as the sole authority on the efficacy of this or that therapeutic advice; this perfectly suits the spirit of the introductory chapter.

The editor of the prologue in the 1990 *Osiris* article failed to draw our attention to a crucial scribal correction in the sentence in which the medieval translator apologises for "translating this treatise, which is the first that has been written to date – although I know well that Rabbi Moises, of blessed memory, wrote a treatise on the theme". The scribe in the Florence manuscript erased or struck out the word "first" (ראשון) and substituted in its place the word "small" (קטן), thus making a clear allusion to the title of the treatise *Practica parva* or *minor* or *summaria*.¹⁸

B. Description of the Text

I have chosen the version in Munich, Bayerische Staatsbibliothek, MS Heb. 288 as the basic text for describing the treatise and for transcribing sections from it. It contains the fullest text; its Provençal provenience, its greater accuracy when transmitting the specific ingredients from the Latin PS into Hebrew, and its physical affinity with Caslari's translation of *Regimen sanitatis* all induced me to select it as my basic text. In square brackets I occasionally add information from the slightly later Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, MS Plut. 88.36, fol. 14v-68v, which periodically opts for alternative linguistic choices or strategies. The italic titles of the subsections are mine as the Hebrew text is normally in the shape of a long, uninterrupted list of medical conditions. The chapters in PS according to Sebastià Giralt's draft edition are printed in boldface.¹⁹ At times, I transcribe individual chapters to show the closeness of the text to the original Latin PS.

18.

ע"כ מעתיק זה הספר אומר מתנצל בהיותי אוהז אומנות שאינה שלי להעתיק זה המאמר הקטן המחובר עד היום, גם כן

ידעתי חבר בזה הרם זל.

Florence, MS Plut.88.36, fol. 14v; cf. Munich, MS Heb. 288, fol. 1v, which brings the same reading in the prologue to *Regimen sanitatis*.

19. Amongst the most useful tools in deciphering the Hebrew medical terminology are the glossaries and texts in: Michael McVaugh and Lola Ferre, *The Tabula Antidotarii of Armengaud Blaise and Its Hebrew Translation*, Philadelphia : American Philosophical Society, 2000 (Transactions of the American Philosophical Society 90/6); Lola Ferre, *Práctica de Jobannes de Parma: Un tratado farmacológico en sus versiones hebreas y catalanas*, Granada, 2002 and 'La terminología médica en las versiones hebreas de textos latinos', *Miscelánea de Estudios Arabes y*

1. Diseases of the head

מכאב הראש 20r [15r] On headache. PS I De dolore capitis²⁰

Hebraicos 40.2 (1991), 87-107; Carmen Caballero-Navas, *The Book of Woman's Love and Jewish Medieval Literature on Women: Sepher Abavat Nashim*, London, 2004 (for the gynecological section); Gerrit Bos, Martina Hussein, Guido Mensching, and Frank Savelsberg, *Medical Synonym Lists from Medieval Provence: Shem Tov Ben Isaac of Tortosa, Sefer Ha-Shimush, Book 29*, Leiden: Brill, 2011; Gerrit Bos, *Novel Medical and General Hebrew Terminology from the 13th Century*, (Journal of Semitic Studies, Supplement 27) Oxford, 2011.

20. The Hebrew text provides an accurate summary of the original Latin text and covers all the practical advice it contains. It starts with a theoretical and diagnostic declaration (concerning the causes of headache from compound humours or from dry matter, or dry complexion and its urinological sign) absent in the Latin text.

מכאב הראש [יהיה] כאב הראש יהיה מליחות מורכבות ולפעמיים מחומר יבש ואז יוכר כשיהיה השתן בהיר וכאב עוקץ ונושך וכובד [וכאב] הראש ואז אם הטבע יבש יוכר [יותר] בין שיהיה לו קדחת או לא עם חוקן [בישול] אסארי ג' אוקי' עם ג' ליט' מים ויעורב במ' אוקיות דבש רושט [ורד] ויושם במ' אוקי' שמן ויאולט ויסונן ויותר בו ב' אוקי' שלגימא [שליימא] ואחר זה אם העיניים אדומים בין שתהיה לו קדחת או לא יעשה הקזה מגיד ספליקא [אספליקא] מהצד ההוא ששה אוקיות ואם שני העינים אדומים יקוץ משני הצדדים מהגיד ההוא.

[cf. ed. Giralt: cum febre vel sine febre, sive cum decoctione asari unciarum trium ad quatuor libras aque, in quibus tribus libris dissolvatur uncia una mellis rosacei et ponatur uncia una olei violarum. Prius tamen quam ponatur oleum, colabatur dicta mixtura et postea dissolvantur ibi dracme due salis gemme et circa, addito oleo predicto, totum tepidum iniciatur per clistere. Soluta constipacione, si rubescant oculi, sive cum febre vel sine febre, fiat flebotomia de cephalica illius partis in qua notabilior erit in oculo rubedo usque ad uncias sex *ad minus*, vel si equaliter rubeant, aperiatur quelibet cephalica et de qualibet ad minus uncie tres extrahantur.]

ואם יש לו קדחת יהיה מזונו תבשיל השעור או המספוא או מי סובין ואם אין לו קדחת יהיה מזונו כרוב לבן מבושל היטב עם בשר עגל יונק ויאכל מהכרוב לא מהבשר. ויקח מסרים התרנגול צלוי או תרנגולים [תרנגולים] קטנים ממולאים בבטנם קוריאנדרי [קוליאנדרי] מאובק עם חלמוני ביצה או יאכל בשר חזיר מתותי מתני הנק' לונזא [לונזי] טבולה ושרויה בחומץ שנתבשל בו קוריאנדרי [גד] לח עם מעט מלח לילה אחר ושים הבשר בחומץ בעודו חם. ואחר בבוקר [בצק] תצלהו ולא יאכל רק מהעליין שבחכתה שעמדה בחומץ או יאכל תרנגולים אפויים בטבלא [בטפלא] ומונחים [ומנותחים] עם קוריאנדרי ויעשה טבול בין שיש לו קדחת בין שאין לו במי הבוסר ענבים עם קוריאנדרי [גד] או טבול הנקרא שלשא קמלינא עם שקדים וסינמומי ועם חומץ ותשים בצד הכואב.

Cf. ed. Giralt: Facta phlebotomia, vel si oculi non rubeant, tunc, si febris assit, cibus erit avenatum vel ordeatum vel colatura furfuris aut caules albi prius cocti in aqua et *sale* et oleo amigdalarum dulcium, tandem addatur lac amigdalarum prius bullitum et in eo perfecte decoquantur et dimittentur tunc *predictis perfecte coctis*. Tunc in eorum brodio ponantur oculi caulium predictorum et perfecte coquantur. Et cum singulis predictorum ferculorum sumatur de pulvere coriandri preparati, quanto plus delectabiliter sumere poterit. Si vero febris non assit, cibus erit caules predicti cocti perfecte in brodio carniū iuvenis bovis, postquam carnes fuerint cocte. Post sumpcionem caulium absque carnibus tunc poterit *sumere* assaturam caponum aut iuvenum gallinarum, in quorum ventre coriandrum *crudum* pulverizatum et conquassatum cum vitellis ovorum habundanter *includetur*, vel lingua porci vel lumbi eius; per noctem cum avena ponentur in aceto, in quo sit coriandrum recenter bullitum, cui moderate salis adiungatur, et sic calidum *supra* carnes proicietur et in crastino assabitur sed non de cute vel pinguedine comedetur. Item vice predictarum assaturarum poterunt administrari pulli membratim pastillati cum pulvere coriandri et modico cinnamomo et parvis lardonibus quadratis, ut solet fieri. *Sapor* autem *tam* cum febre *quam* sine febre sit agresta de teneritatibus vitium [f. 65v] vel

[אפילמנסיאה] 20r [15v] Epilepsy.²¹
 [מורטיגיני] 21v [16v] Vertigo. PS III De vertigine²²

agresta de racemo cum pulvere coriandri preparati vel salsa camelina facta de cinnamomo et amigdalidis et ponatur acetum.

אם יש לו קח קדחת בגד טבול במי ורדים ליט< שנשרה בו אוקי> וחצי קורינדר [גד] לילה אחת ואם אין לו קדחת תחרוך הקורינדר [גיד] בכלי נחושת ושים בו מעט חומץ לבן ותעשה מהם שנים ותשים בצד הכואב.

Cf. Ed. Giralt: Locale remedium, quod capiti applicetur, si fuerit febris, erit pannus made-factus in aqua rosacea calida, in qua per unam noctem steterit coriandrum crudum pulverizatum vel contritum, scilicet uncia una et semis ad unam libram; pannus vero in ea immersus et expres-sus applicabitur et, prius quam infrigidetur, amoveatur et reitteretur. Absente vero febre, cori-andrum fortiter conquassatum supra lentissimos carbones torrebatur in vase argenteo, deinde conspersum cum modico aceto albo saccellabitur et applicabitur illi parti capitis ubi dolor notabilior fuerit vel toti capiti, si equaliter totum caput occupaverit dolor.

21. This is a partial transcription of an original chapter in *Arnaldina*. It has no parallels in PS, but it contains advice which can clearly be traced to *Breviarum practice*.

אפילמנסיאה [אפילמנסיאה] הוא סתומים בבטני המוח עם חסרון החוש והתנועה. ונעזור לו בזה התאר: קח שורש שומר וברוסי [ברושי] מ"א ד' אגודות אשקילא אגודה יכתש וישרה בחומץ לילה ויום. וקח אינדיאה [אנדיאה], אשקוילה אשקלופינדראה, קפילויניריש, קמדריאוש, קמיפטאוש מ"א אגודה זרע רובא [רוטא] יבושל הכל במים ויושם בו שני דראם [ב' דרכ'] פוליפודיאן [אוקי] אגוד' יסנון ויושם בו דבש סקרו די סקרו ויוזכך ויושם בו חומץ ויעשה בו אשורף וישתה ממנו ט' ימים ואחר יורק [יודק] במרקחת מיץ ורדים ג' דר'... אלה הדברים הפשוטים המועילים מאד בזה החולי... ודע כי אלו הנכפים כשיחלו זה החולי משחורה יותר יאכלו ויחלו בחסרון הלבנה וכשיהיה זה החולי מהדם או מהלבנה יותר יאכלו ויחלו בתוספת הלבנה [הירח]. צריך שישמרו מהכרוך ומהפולים ומהעדשים ובכלל מהמוזנות [כל דבר] המולידים השחורה ואדומה שרופה (practice, fol. 158rb) Abstinere autem generaliter a caulibus, lentibus et fabis... et ab omnibus) De melancholiam et coleram adustam et flegma nimis generantibus. *Breviarum practice* I, c. 22 – De epilepsia, fol. 158rb) ומהמוחות ומהדברים המטוגנים והמעושנים ומהדברים המלוחים והחמוצים ומהעשן ומהאבק. ושלא ישכבו עם הנשים תמיד רק מעט מזער עם התנאים הנזכרים בספרי הרפואה ומהמרחץ ושלא ידור בין אנשים רבים תמיד (*Breviarum practice*) Caveat ab immoderato usu balnei et conventu hominum, fol. 158rb) כי העמידה בין אנשים רבים תמהר החולי לבא על אלה העלולים מזה החולי. ויאכלו מבשר תרנגולת ועופות אחרים מלבד עופות המים ויאכלו בשר כבש סריס בחור ובשר חזיר כל שנתו וגדיים. מאלו יאכלו מבושלים ביין או במים מתובלים בתבלין חמים בעלי הריח ומספא עם מי רעונים אדומים ויאכל מן הפרש מבושלים וחבושים אחר אכילה בבקר הרבה ובערב מעט ומן הדגים בעלי הקשקשים העומדים במים מלוחים ובהירות הגדולים צלולים כי באש יוסר מהם ריח המים (In mane ad libitum comedat in sero) Squamosos pisces et in aquis salsis degentes et in profundis-vero parum et leniter comedat. fol. 158rb) ומהעשבים אשפירגי, בורגי, פיטרו, שומר אשפיגי, ברוצי ולא יאכל מהכרפס כי הוא יתיך הלחות... ואחר נפילת החולה תשחוט הכלב ותתן לו המררה בעודה חמה וירפאהו בלא ספק. גם תתן זה האבק: קח לב הכלב הנשחט וכבדו וריאתו וכל הנדבק עם הריאה ישרף בתנור ויעשה ממנו אבק ויקח מזה החולה תמיד. גם תעשה אבק מדמו ויקח ממנו. וזבל החתול נתון ביין יעזור מאוד. זכר ונקבה לנקבה. ואבן הנמצאת בראש העורב ירפאהו נכתשת ושתייה. ואם בנפילה ראשונה יוקז מאיזה גיד שיהיה לא יפול עוד. ואבק רודא מושם בנחירי הנופל יקימהו. פעם אחת ראיתי חולה מזה החולי וצויתי להקזו מהגיד הנמצא באצילי זרועו הימנית הנקרא אישלאה ונתרפא. וזבל הפאונג [הפאונג] אם ישתה ממנו ירפאהו. ואם נתארך זה החולי מאוד יעזור מאד הכווית הנעשות על המוח. לב הזאב אם יאכל ממנו ירפאהו בלי ספק (Sic or lupi detur ad comedendum epilepticis quocumque modo eos liberat, ut dicit Rogerius, *Breviarum practice*, fol. 159ra) זה ניסיתי כמה פעמים אבק עצמות אדם שרופים (ingredients of anti-epileptic treatments prescribed in *Breviarum practice*, fol. 158rb) וברפר עצמות הראש הספוגיים הסמוכים [קרובים] אל המוח ירפאהו בדוק (כמה פעמים) ומנוסה מאתי... PS.

22. This is an example of a literal translation into Hebrew of an item in PS.

וורטיגיני כל ימי זה החולי יעשה בסוף כל ארבעה [מד' לד'] ימים זה החוקן אשארי [אסארי] אוקי עם ג' ליטרי מים ועם ב' אוקי מיל רושט [דבש ורדי] ואוקי שמן ויאולט וב' אוקי של גומא [שלימא] ולא

טינטוא בריאו ר"ל צלצול האזניים [צלצול האזניים הנקרא בלשונם טינטו אבריאו] 21v [16v] Ringing in the ears **PS II De tinnitu aurium**
 22r [16v] For ear pain.

2. Diseases of the eye

טנברוזטי אונקולורום ר"ל מחשך העיניים [למחשך העיניים נקרא בלשונם שקורזיטא] 22r [16v] **PS V De tenebrositate oculorum**²³
 22r [17r] blood in the eye²⁴
 22r [17r] redness of the eyes and tears.²⁵
 22v [17r] מאורדיאלום הוא ארגול [מאורצילו הוא אורגויל]
 22v [17r] Ophtalmia/Obtalmia

יאלכ בערב דבר גם לא ישתה ובעת השכיבה מלא חצי קלפת אגוז מזה המרקחת: קח אבק קוריאנדרי פרפרט[ו] אוק' אבק רשורי ארבוריש [אבורא] חצי אוק' אוליבני [לבונה] ב' דראם יעורב וירוקה עם מיץ ורדים או עם מי בישול ברבריש עד שיתעבה ויערב בו מעט סכרו [סוקרו] ויעשה ממנו כמו עיסה ויוצנע ויעשה פילולש כמו אפון.

Cf. ed. Giralt: In vertigine, quamdiu duraverit, fiat de quarto in quartum diem in ieiunio predictum clistere. Cena vero et potus serotinus vitabitur et in introitu lecti quolibet sero sumetur media testa nucis plena de pillulis infrascriptis: recipe pulveris coriandri preparati unciam I, pulveris rasure eboris unciam semis, olibani dracmas II; incorporentur cum succo rosarum vel cum aqua decocionis berberis usque ad densitatem, cui addatur post colaturam parum de pane zuccari. Cum autem massa fuerit facta, reservabitur prius quam pillulentur saltim triduo. Deinde fiant pillule sicut cicer aut spissum sumatur per se degluciendo cum vino vel cum nebulis.

23. This is another example of a literal translation into Hebrew of an item in PS.
טנברוזטי אונקולורום ר"ל מחשך העיניים [למחשך העיניים נקרא בלשונם שקורזיטאטו אוקולורום]. מי שיש לו זה החולי ירחיק כל הדברים המטוגנים במחבת עם שמן וכרוב אדום ותאנים ופולים ואכילה בערב ימעט, ובכל ארבעה [ד] ימים יקח בעת שכיבה מאלו הפילולש: קח אוק' אברפרי [אברפרישיא] שפרחו לבן ב' אוקיות, כרואי [קרואי] מבושל בחומץ וזרע מגיראנה [מירנא] חצי אוק' ליגנום אלוואין שער אשפיק נכדי מ'א ב' אוק' זרע הסדולה אשקרימול [אסיטושא סקרולה] ירוקח ויעורב עם גולב עשה ממנו מעין עיסה ויוצנע. ביום שיקח ממנו ב' דר' יעשה מהם פילוליש ויקחם לבדנה עם מעט יין.

Cf. ed. Giralt: In tenebrositate oculorum omnes frisure vitabuntur caules rubei et ficus et fabe. Cena quoque minorabitur et de quarto in quartum diem ad tardius sumentur in introitu lecti pillule sequentes: recipe pulveris eufrasie albi floris seu cum flore albo uncias II, carvi bulliti in aceto et exsiccati unciam I, seminum maiorane unciam semis, ligni aloes crudi, pilorum spicenardi, ana dracmas II; seminis acedule seu acetose dracmam semis. Aggregetur cum iulep rosaceo et fiat massa nec pillulentur nisi die qua debent sumi; tunc vero ad minus due dracme pillulabuntur et sumantur per se vel cum vino in introitu lecti.

24.

יקח שעה חדשה עם כמון מאובק ומרוקח עם השעוה ויושם חם.

Breviarum practice, ch. 15, fol. 154r: *De sanguine oculorum* includes the same ingredients (pulverized cumin and hot wax) in the first recipe: Vel solum ciminum pulverisatum et cum cera commixtum et calidum oculo suppositum sanguinem mirabiliter remouet de oculis.

25. Among the suggested treatments the text prescribes bread dipped in aloe and woman's milk (לחם שרוי בין או באלואי וחלב אשה). See *Breviarum practice*, ch. 15, fol. 154ra (*De sanguine oculorum*): Item lac mulieris cum al. ovi et oleo ro. Commixtum et oculis imissum dolorem oculorum et ignes flammis oculorum extinguit.

מחכוך העינים 23r [17v] eye itch
 23r [17v] granular conjunctiva²⁶
 מאונגלא [מאונגלו] הוא צפורן בעין 23r [18r] ungula oculorum²⁷
 לדוק העין 23v [18r] cataract
 לכל כתמי העין 23v [18r] all eye spots (*guttae*)
 לכאב העין 23v [18r] pain in the eye
 לדוק עין הנערים 23v [18r] juvenile cataract

3. *Teeth and mouth*

לכאב הלחיים 23v [18v] pain in the cheeks
 לכאב השנים 23v [18v] tooth-ache
 24r [18v] poultice against a tooth-ache
 נגד רטייה [רטייה] 24r [18v] strengthening the teeth
 לחזק השנים 24r [18v] teeth growing in youngsters
 לנער שיצמח שניו [השינים] בקלות 24r [18v] dry lips
 להריכת השפתים 24r [18v]

4. *Respiratory diseases*

לנחור [לנחור] הגרון 24r [18v] PS VI De asperitate gutturis
 לאסכרה 24v [19r] ²⁸treating quinsy (*squinancia*)
 24v [19r] PS VII De difficultate anelandi
 מרקחת לאשמטיקס 25r [19v] ointment for asthmatics
 נגד חלישות בליעת הרוק והמאכל 25v [19v] PS VIII De difficultate trans-
 gluciendi
 25v [20r] PS X De dolore pectorali
 מהאשמא 26r [20r] asthma
 מצרות החזה 27r [21v] constriction of the chest
 לרפרוף הלב 27v [21r] PS VIII De tremore cordis
 מקרדיאקה 27v [21r] *cardiaca*

5. *Stomach, intestines, and digestion in general*

מכאב האצטון [מ'] 27 [21r] PS XI De dolore stomachi
 לזכך הקול [21v] To purify the voice

26. For one of the meanings see Bos, *Novel Medical and General Hebrew Terminology from the 13th Century*, p. 83

27. The dung of lizards (*stercus lacertarum*) זכר לזרסט is an essential ingredient in various collyria for the same condition in *Breviarium practice*, ch. 18, fol. 155v-156v.

28. Reference to experience: וזה ניסיתי אני (and this I tried).

[21v] a broken artery/vein in the body (internal haemorrhage)

מפלבדין 28v [22r]

מפריפולמוניאה 29r [22v] *peripleumonia?*

fol. 29r מכאיבי [כאבי] האיברים החיצונים הנק' [נקראים] אישטיריאוס [אשטיריאוס] [22v] pains of the external organs (i.e. extremities)

29r [22v] syrup against the heat of the liver

29v [23r] **PS XIII De constipatione ventris**

30r [23r] **PS XVI De fluxu ventris**

31r [23v] **PS XV De lumbricis**

31r [24r] intestinal burst

31r [24r] a form of extreme constipation

31r [24r] colic or the *iliaca passio*

31r [24r] against colic and flatulence?

6. Liver and spleen diseases

31v [24r] pain in the liver which is called *epar*

31v [24v] *ictericia*

31v [24v] **PS XVII Contra opilacionem epatis**

32r [25r] נגד מישקולורישון [משקלדשון] הכבד והטחול

32v [25r] poultice/plaster against the heat of the liver

32v [25r] ointment against weakness of the liver, and lungs or for treating blocked liver

32v [25v] **PS XVIII De opilacione splenis**²⁹

33r [25v] dropsy³⁰

34r [26v] against all forms of swelling in the body

7. Kidney diseases

34r [26v] **PS XIII De dolore renum**

29. Only the first part of the chapter is translated. The rest of the Hebrew text is based on another source.

30. At fol. 33r [25v] reference to Avicenna: כל המיית כוללת כל הגוף כמו שהניח ב"ס [בן סינא] בשער המזונות.

At fol. 33v [26r]: Dry bath will be most useful; "I Arnau did such a bath from two thirds water and one third wine and it substantially improved her condition":

'ויעילו מאוד מרחץ יבש מאוד כי אני ארנבט עשיתי מרחץ משני חלקי מים ואחד יין והועיל לה מאוד'

34v [27r] kidney or bladder stone
 35v [28r] diabetes
 36r [28r] urinating blood
 36v [28v] involuntary emission of seed
 36v [28v] אשטורוגיאה [אשטורוגיאה] היא מחלת כובד ההשתנה שלא יוכל להשתין
Strangury SP XVIII Contra difficultatem urinandi
 37r [29r] against a blocked urine
 37r [29r] **PS XX Contra ardorem urine** נגד שריפת השתן הנק' [הנקרא] ארדורי [ארדי] אוריני

8. *Genitalia - male*

37r [29v] impotence (literally: defect or deficiency in coitus)
 haemorrhoids 37v [29v] ממורינש ר"ל חליי הטחורים בעבור שנקר' מורד בלשון יון הנקראים מורידיש
 37v [29v] תחבושת מסיר הנפח
 38r [30r] poultice against swelling
 38r [30r] alleviating pain
 38r [30r] against haemorrhoidal pain
 ר"ל תרדמת האיברים [מתרדמת האיברים הנקרא אשטובורום מברורום דורמישיאורום]
 38v [30v] **PS III De dormitacione vel stupore membrorum**³¹
 38v [30v] paralysis
 39r [31r] hernia
 40r [31v] genital cancer
 40r [31v] genital fistula
 40r [32r] swelling of the penis and testicles

9. *Female gynecology*

32r Matters of the women: How to induce menstruation
 40v [32r] menstrual blood
 41r [32v] inducing menstruation
 41r [32v] inducing menstruation
 41r [32v] purging

31. This chapter appears here in a totally different context, but in a literal translation; the translator seems to have understood the word *membrum* as denoting the male sexual organ and certainly linked impotence to other forms of motor problems.

[מרחץ לעצירת הפרחים מפני חום או יובש] 33r [33r] bath to stop flowers [menstruation]

באם 42r [33v] pessary against abscess/apostema in the womb

43r [34r] cold womb

43r [34r] on the umbilical chord

43v [34v] hardness of the womb

43v [34v] stopping menstrual blood

44r [34v] a wonderful bath to stop menstrual blood

44r [35r] pessaries for the womb

44v [35v] fumigation to stop bleeding [menstruation]

44v [35v] simple medicines that warm up the pudenda, and nature, and the womb

רפואה מופלאה [נפלאה] לתקן המקום ומיפה המראה ומסירה הדברים [הדבריי] המת- 44v [35r] a wonderful medicine that repairs the place [genitals], embellishes the look, and removes those things that hinder the pleasure of coitus, and hardens feeble/flabby flesh and removes the smell of sweat

44v [35r] powder that renders the genitals odorous

לעשות ולהצר מקום האשה כשהוא יותר רחב [לעצור ולהצר המקום אם הוא רחב מדי] 45 [35v] to constrict woman's genitals when they are too broad

45r [35v] to render as virgins women who had intercourse

45r [35v] against post-partum pain

45v [35v] abscesses/apostemata in the breasts

[36r] bleeding breasts

[36r] for hair on the breasts

[36r] hardness of the breasts and clotted milk

45v [36r] breast cancer

45v [36r] מאינפימא [לאינפימא] הוא חולי מריקת הטרי והמוגלא

10. Skin conditions

46r [36v] red gout similar to leprosy

47r [37r] scabies, i.e. scab and itch

48r [38r] bath for scab and an itch

48r [38r] unguent against all kinds of scabs

48v [38r] against old scab and salty humour

48v [38v] unguent for salty humour

49r [38v] an unguent that is good for any scab

11. *Limbs*

49r [39r] sciatica הוא נקדם מהירך כי שיא בלשון יון הוא ירך

49v [39r] gout and paralysis נגד כל גוּטא קרה ופרלישי

50r [39v] podagra פודאגרא [מפודרגא]

50v [40r] for all sorts of gout לכל גוּטא

50v [40r] for every kind of gout and arthritis לכל גוּטא ולארטיטיקש

50v [40r] an unguent that extracts/purges humours through pustules משיחת קנטרידש שמושכת הליחות דרך אבעבועות

50v [40r] wonderful unguent against gout caused by rheumatic humour³² משיחה נפלאה כנגד גוּטא שנעשית מליחה רבמאטיקה

51 [40v] סידאגרא זה החולי רע מאד

40v [51v] for softening/decocting hard abscesses (*apostemata*) 40v [51v] לבשל מורסות קשות

12. *Fevers*

קדחות בזולת עיפוש. עד הנה דברנו בחוליים הפרטיים ר"ל שאינם בכל חלקי הגוף כפי מה שנראה לנו ולקיים הנדר שנדרנו אל האדון מלך רובירט יחי. נדבר מהחלאים הכוללים את כל הגוף ונקראת קדחת. דע שקדחת היא חום בלתי טבעי גובר על המנהג הטבעי... 51v [40v] Pestilential fevers. Up to here we spoke of "private" diseases—i.e. diseases that are not present in the whole body—in a way that seemed to us to comply with the vow undertaken by us towards King Robert, may he live long. We shall talk of diseases engulfing the whole body. It is called fever.

51v [41r] ephemeral fever איפמרא

52r [41r] hectic fever מקדחת איטיקא

52v [41v] aid against simple hectic fever העזר אל האיתיכא הפשוטה

52v [41v] moisturizing and strengthening electuary מרקחת מלחלח ומחזק

53v [42v-43r] syrup against cough and fevers אישרוף כנגד שעול ונגד קדחות

54v [43r] pestilential fevers הקדחות המעופשות

32. The item includes a definition of the disease with a reference to Galen. The therapy includes an ointment made of a fat, skinned, and ground cat, as well as pig's fat.

משיחה נפלאה שנעשית מליחה רבמטיקה שהיא סבה לכל גוּטא כמו שאמר גלינוס. קח חתול שמן ומופשט מעורו ויוכתש כלו עצמותיו ובשרו ושומן חזיר ישן ו' אוקי'...

- 54v [43r] quotidian fever
 55v [44r] continuous fever
 56r³³ [44v] De hemitriteo
 מאמטריט האמצעי
 57r [45r] מקדחת קוטידיאנה זאת הקדחת יש לה י"ב שעות ממנוחה ועונתה י"ב שעות
 quotidian fever
 57v [45v]³⁴ quotidian fever caused by white
 or other humour
 58r [46r] eye electuary, use-
 ful for those suffering from quotidian fever
 קוטידיאנה נוטה
 58v [46v] tertian fever
 [שלישית]
 60r [47v] syrup against tertian fever
 קדחת שלישית נוטה
 60v [48r] = PS xxi De terciana simplici
 להסיר העונה משלישית
 fever
 61r [48r] double tertiary fever
 61r [48r] continuous tertiary
 מתמדת
 61v [48v] quartan fever
 62r [49r] useful syrup against quartan fever
 62v [49v] laxative syrup against quartan fever
 62v [49v]
 62v [49v] = PS xxvii (abridged) Contra febrem quar-
 tanam
 מי שיכיר הקדחות הפשוטות נקל יהיה קדחות מורכבות
 בעיניו להכיר המורכבות
 63r [51r] continuous fever
 63r [51r] synochus
 63v [51r] against head-ache
 the forehead and temples should be anointed with violet oil
 63v [51r] against dryness of the tongue
 64r [51v] Causon
 64v [52r] against insomnia

33. At fol. 56r there is a reference to Alexander who called this fever semi-tertian: היא קדחת תמידית מורכבת משתי ליחות אשר האחד נתעפש תוך העורקים והאחד חוץ להם ובכל אחד מהם יתחלף פעם האדומה תהיה מחוץ פעם בפנים על כן אמר אלסכנדר כי אמטריש היא חצי שלישית....

At fol. 56 there is a reference to Galen's *Passionari* probably referring to the treatise *Passionarius* (no. 414 in Gerhard Fichtner, *CORPUS GALENICUM: Bibliographie der galenischen und pseudogalenischen Werke*, erweiterte und verbesserte Ausgabe, Tübingen, 2011, p. 144 which was translated by an anonymous translator into Hebrew; cf. Steinschneider, HÜ § 415,13: גאלינוס אמר בספר פשוואונרי כי אמטריש הקטן יש לו צורת התמידית ורוב מקרא דומים לו.

34. At fol. 58r [46r]: I Arnau cured one person with santuria... and in the summer I Arnau add to the mentioned drugs... ובקיץ אני ארנבט מחבר עם הסמים הנזכרים...

64v [52r] against heart tremor (*tremor cordis*) and stomach and liver ache

64v [52r] against head-ach the soles and palms should be massaged

65r [52r] phrenesis(?) This disease is an *apostema* in the head

65v [53r] קדחת אסלוס [אסילוס] ונקראת אלפלאגוריש [אלפולגוריש]

13. *Urine*

66r [53r] About urine. Regarding the matter of urine it will be necessary to consider four things. First, what is urine?

67r [54r] אוריטריש [אוריניש]

68v [55r] כשתגבר הליחה החמוצה עם קדחת יהיה השתן סיטרי

69v [56r] Four humours govern the human body

70v [56v] thin urine

70v [56v] symptoms of black humour

71r [57r] natural black humour

71r [57r] signs of blood humour

71r [57r] = PS xxii *De duplici terciana* (partial)

72r [57v] *synochus* and *causon*

72v [58v] *phrenesis* and its aid

73r [58v] *semi-tertian fever*

73v [59r]³⁵

14. *Abscess*

74r [59v] pleurisy? *Apostemata* in the ribs

74r-v [59v] פריפולמוניאה

15. *Urology*

75r [60r] symptoms of gout according to the urine

35. Another reference to Galen's *De passionibus*?: ועל כך אמר גאלינוס בספר פשיאונרי אמטריט: הגדול עושה צורת רביעית

75r [60r] diarrhoea according to the urine, kidney pain, and bladder pain

75v [60v] kidney pain

75v [60v] diabetes [מן דיאביטש]

76r [61] שתן תכלתי

76v [61r] urine and various arthritic diseases

76v [61v] signs of death: these are the rules originating in urine

16. *Miscellaneous medicinal Syrups*

76v [61v] Now we shall talk briefly about medicinal drinks

76v-79v [61v-63v] – 38 syrups (אישורף [אשירוף] רושט, אישרוף ויאולט, איש) רוף אסיטוש, המורכב נעשה ביין רימונים, אישרוף ניטפר, אישרוף גלאב [גוללב], אישרוף מופושטירא [פנס טירא], אישרוף קלמניט [קלמינטו], אישרוף אישינס, אישרוף פראשי, אישרוף דפומש, אישרוף דפראש [דפירשו], אישרוף דפרשגש, אישרוף מיץ אסיטושא, אישרוף חבושים, אישרוף דפרוניש, אישרוף דגליציאה [רקליציאה], אישרוף מאישוף, אישרוף בורגיש, אישרוף דקאנש, אישרוף נגד אבן, אישרוף נגד התרת הבטן, אישרוף נגד האדומה ורוב דם)

79v [63v] בישול קפיליונריש

79v [63v] בישול פוסטירא

79v [64v] oxymel עתה נדבר מאוקשימל

80r [64r] אוקשימל אשקיליטיק

17. *Pills*

80r-82r [64r-65r] Pills – 18 items; after having talked about syrups, we shall talk about purgative pills

80r³⁶ פילולש קיבולש אשיטולי

80r turpeth pills פילולש תורביד [טורביט]

פילולש נגד כל תחלואי רבמס; פילולש אפטיריש; פילולש יעזרו נגד כאב הראש מלבנה; פילולש עוזרות נגד כאב הראש משחורה; פילולש מאלואין ומשטיק; פילולש עוצרות להתרת הבטן

36. Refers to Antidotarium Nicolai, fol. 80r [64r]: שהם [פילולי] אוקטימש ר"ל שהם משמונה סמים הלא הם כתובות בספר אנטיטוטורי למיקולאצ [אנטיטורא מניקולב]...

81r [65v]³⁷ To clear the house of venomous reptiles SP Appendix IV.2: *Contra reptilia domus*

Other pills:

לעצור הקיא to stop vomit
 פילולש לחשכת העיניים for blindness
 פילולש אלשנדריןש Alexandrian Pilla
 פילולש ארביקש Arab pills
 פילולש טובות לבעלי הארטריות pills for arthritics
 פילולש לבעלי השיעול pills for those suffering from a cough
 פילולש לבעלי הרבמס pills for those having rheumatic problems
 פילולש ירויחו ויניעו הטבע

18. *Morphew*

עתה נדבר מחולי נקרא מורפיאה ודומים (10 cases) Morphea 82r-83v [65v-66v]
 נגד מורפיאה לבנה 83r [66r] against white morphew
 נגד מורפיאה שחורה 83v [66v] against black morphew
 להלבין השער 84r [67r] to bleach the hair
 לעשות בורית 84r to produce soap

C. Closing Oration

The closing oration reveals the title of the treatise (*Practica summaria/parva/minor*), and reasserts the Arnaldian authorship of the text by ascribing to him the dedication of the treatise to King Robert (presumably of Naples [d. 1343]) to whom another possible Arnaldian treatise is dedicated, the *Liber de vinis*.³⁸

So far this lesson, the summary and the burden undertaken by us. Thereafter, you, God, the eternal salvation, who gave me Arnau de Vilanova, your servant, the will to do and engage in this minor art (המלאכה הקטנה) cho-

37. קח שורש אירכא דטונים ד' אוקי' ושוריש מסיפריש ב' אוקי' סנדל [צנדיל] כרכומי אשטורק קלמיטא. עור נחש מ"א חצי אוקי' גלבטס אמומי מ"א ב' דרכ' ירוקחו עם טרבנטינא יעשה פילולש למשקל ו' דרכ' The ingredients are identical to those in PS (with minor omissions). The quantities only partially conform to those in PS. The actual advice for application (fumigating the house with one pill after sun set) is accurate.

38. M. R. McVAUGH, *Medicine before the Plague: Practitioners and Their Patients in the Crown of Aragon 1285-1345* (Cambridge: CUP), p. 148, n. 54

sen from the books of the ancients and the cures revealed to us from heaven and the power of my ability to be useful through it, for your honour and for the general benefit and especially for the honour and dignity of the great Lord, my Lord King Robert may he live long. Please, oh Lord, preserve this book from the erring falsifiers. And all those who engage this book in good faith direct them to the gate of health and enlighten their eyes and hearts into understanding the things according to the path that we laid out. But those who read this book and are motivated by hatred, envy, and evil intention, may their ways be blocked and may they go under the mists of hell. Eternal glory to you, God. May you be blessed for ever. Amen and amen. Finished and completed. Glory to the God of the world.³⁹

PRELIMINARY INSIGHTS AND QUESTIONS FOR FUTURE RESEARCH

Somebody—perhaps Crescas Caslari, if we are to follow the colophon of the Escorial manuscript— sometime in the fourteenth century (1327 according to that colophon), translated a practical medical text that was dedicated to a clerical figure (probably the abbot of St. Bodilius in Nîmes, and less likely Pope Clement V)⁴⁰ into Hebrew. Nineteen of the first twenty chapters of PS are literally translated and embedded into the Hebrew text. One of the *experimenta* that Sebastià Giralte appended to the draft of the critical edition (in the appendix) appears there, as well. At least three chapters discussing fevers in PS were fully or partially translated into Hebrew. It is very possible that a closer investigation of the other chapters on fevers will show that they, too, are indebted, at least partially, to PS. The text had readership among a wide range of Hebrew readers, in Provence, Iberia and even in Ashkenaz (Germany).

עד הנה שיעור זה הקיצור והעמל והטורח שטרחנו. אחר זה אתה האל תשועת עולמים שנתת לי ארני.³⁹ הנבחרת מהספרים (Parva ars/practica) ביט חיילה נובה עבדך רצון לעשות ולהשתדל בזאת **המלאכה הקטנה** הקדמונים והסגולות שנגלו לי מהשמיים ועצמות יכולתי להועיל בה לכבודך ותועלת כולל ובפרט לכבוד ולמעלת האדון הגדול אדני המלך רובירט יחי. אנא האל שמור זה הספר מהטעות המזויפות. וכל המשתדלים בזה הספר באמונה הישירים לפתח הרפואה והאר עיניהם ולבם בהבנת הדברים על הדרך שהנחיו. ואמנם המעיינים בזה הספר על צד השנאה והקנאה ולכונה רעה ילפתו ארחות דרכם וירדו בערפלי גיהנם. ולך האל התהילה לעד Munich 288, fol. 84v

The slightly altered oration in Florence, Plut. 88.36, fol. 67v (which includes the title and the attribution to King Robert) reads:

עד הנה שיעור הקיצור והטורח שטרחנו. אחר זה אתה האל תשועת עולמים שנתת לי ארנבט דוילא נובא עבדך רצון לעשות ולהשתדל בזאת **המלאכה הקטנה** (Parva ars/practica) הנבחרת מהספרים הקדמונים והסגולות שנגלו לנו מן השמיים ועצמות יכלתה להועיל בה לכבוד ולתועלת האדון הגדול רוברט. אנא האל שמור זה הספר מהטעות[אנשים המזויפים ואמנם המעיינים בזה הספר על צד הקנאה והשנאה ולכונה רעה ילפתו ארחות דרכם וירדו בערפלי גיהנם. וכל המשתדלים בזה הספר באמונה הישירים לפתח הרפואה והאר עיניהם ולבם בהבנת הדברים שהנחנו. ולך האל התהילה. סליק.

40. GIRALT, 'Cap a l'edició crítica de la *Practica summaria* d'Arnau de Vilanova', p. 255-291.

Whoever embarks on the study of the larger text will face the problem of identifying its sources. Are the parts that cannot be identified as direct translations of PS an original treatise by a Hebrew author? If Crescas Caslari is behind the text, is the medical practice that it conveys the original fruit of his experience as a physician, or is this text a translation from another, not-yet identified source? In the case of Crescas Caslari, it will be necessary to study the *Arnavdina* in conjunction with the new section appended to his translation of Arnau's *Regimen sanitatis* (at Munich, Bayerische Staatsbibliothek, MS Heb. 288, fol. 14v-19v), which perhaps reflects Caslari's original medical writing.⁴¹ But the presence of direct citations from *Breviarium practice* in those chapters that have no parallel in PS perhaps should guide us to a different working hypothesis: other Latin texts are embedded into the *Arnavdina*, not only the PS. The presence of *Breviarium practice Arnavdina* should perhaps also reignite the debate (which seems to have been closed with a clear rejection of its authenticity) about the attribution of the text to Arnau de Villanova.

A cursory look at the Hebrew PS shows known patterns of translation: the translator had no qualms about including recipes containing ingredients that are patently forbidden according to Jewish dietary rules; he struggled with medical technical terms, as well as with names of herbs and other biological ingredients for which he had no equivalent Hebrew word. Overall, however, the macaronic text (fusing Hebrew words and the transliteration of Latin as well as vernacular terms) was overwhelmingly Hebrew, which supplied in an impressive manner the main vehicle for transmitting medical ideas to the Hebrew readers. The need to attribute the text to Arnau and his experience appears only in the sections that are not direct translations from the PS.

The longer Hebrew treatise will force us to ponder why Arnau opted for such a limited practical text. It is quite reasonable that a medical text commissioned by a monastic community would not cover women's medical problems. However, the other medical categories missing from the Latin PS (skin disease, urology, teeth problems, motor difficulties arising from various arthritic faults) and the more detailed treatment of specific conditions within the common categories must induce those studying the Latin version to reflect upon the selection that Arnau made and the structure of his treatise. The Hebrew PS, with its transliterations from the vernacular, may also, upon closer study of the text, yield crucial evidence in support of the existence of a possible Catalan version of the Latin PS, now lost. Finally, those who prepare the critical addition of Arnau de Vilanova's only complete compendium of medical practice can now check most of its chapters against a literal Hebrew translation that had significant diffusion in the fifteenth century and possibly even earlier.

41. See, also, Parma, Biblioteca Palatina, MS 1953 (De Rossi 1053), fols. 25r-28v from c. 1400 which contains a set of recipes attributed to Caslari.

NOTES I DOCUMENTS

Massimo MARINI

«SANCTISSIMUS MANDAVIT RESPONDERI,
UT TANDEM QUIESCAT».
SULLE TRACCE DI ALCUNI MANOSCRITTI LULLIANI
CONSERVATI A ROMA

La presente indagine è orientata allo studio di alcuni manoscritti lulliani individuati in biblioteche romane: la Biblioteca Apostolica Vaticana anzitutto, con il fondo manoscritti Vaticano latino, l'Ottoboniano ed il Chigiano; la Biblioteca Corsiniana; la Biblioteca del Collegio di S. Isidoro degli Irlandesi. Non è stato preso in esame, per ovvie ragioni pratiche, l'intero fondo lulliano disseminato nelle biblioteche di Roma ma sono state operate delle scelte in base a criteri che verranno esposti in questa fase preliminare. I manoscritti selezionati hanno un valore anzitutto rappresentativo: riproducono un campione che rispecchia quanto più fedelmente possibile la ricca compagine di testi lulliani reperibili oggi a Roma, ed hanno in comune il fatto di contenere almeno un testo in lingua catalana, il che denota una familiarità degli ambienti curiali con le lingue iberiche. Lo studio condotto non ha, inoltre, la pretesa di essere onnicomprensivo, di censire ed analizzare cioè la totalità dei codici lulliani presenti a Roma e contenenti opere in lingua catalana del maestro o a lui attribuite. Ci si è soffermati solamente su alcuni di essi, giudicati particolarmente significativi ai fini della ricostruzione delle più generali vicende legate alla circolazione dei testi lulliani a Roma, e sui quali era possibile apportare nuovi dati circa la provenienza e la storia.

Ciò che qui ci si è proposti non è tanto un'analisi descrittiva o testuale dei codici, lavoro peraltro già condotto nella nutrita serie di repertori bibliografici sia cartacei che in formato elettronico sull'opera di Ramón Llull e sui testi catalani antichi in generale. Questi utili strumenti hanno costituito, unitamente all'osservazione diretta dei manoscritti, un punto di partenza indispensabile ai fini del presente lavoro. Si è piuttosto cercato in questa sede di studiare, ricostruendole, le circostanze che hanno determinato la presenza dei nostri codici manoscritti nelle collezioni librerie romane, tentando di ripercorrere a ritroso *l'iter* da essi seguito per giungere dove li possiamo trovare oggi. Oltre alle testimonianze che gli stessi codici, nella loro materialità, forniscono circa il luogo di copia o i passaggi di mano dei vari proprietari, è stato parimenti fruttuoso un confronto con gli inventari del tempo, alcuni già pubblicati, altri manoscritti. Queste ricognizioni inventariali hanno permesso alcune identificazioni, dando così la possibilità di stabilire con maggior o minore approssimazione termini entro i quali i manoscritti sono passati dal loro luogo di origine alla città di Roma. L'itinerario compiuto dai codici non è stato solo geografico o temporale: nei diversi luoghi dove sono transitati e nel

tempo hanno anche mutato la loro destinazione d'uso. Da copie per lo studio o la lettura sono divenuti prove di giudizio in materia di ortodossia, veri e propri strumenti giudiziari, luogo di controverse polemiche e, infine, pezzi da collezione, mantenendo pur sempre la loro vitalità in queste vesti e forme nuove, e magari impensate per chi li aveva prodotti.

Nel corso dei suoi studi sul lullismo in Italia, Miquel Batllori individua cinque periodi per la diffusione e sviluppo dell'arte lulliana nella nostra penisola: un primo, che va dal 1316 al 1480, nel corso del quale si costituiscono i fondi primigeni di Genova e Venezia e vengono confezionati i manoscritti lulliani autenticamente italiani; un secondo, dal 1480 al 1563, in cui escono le prime edizioni a stampa in Italia e si assiste all'avvio della polemica sull'ortodossia della dottrina del maestro, unitamente alla preponderanza dello pseudolullismo; un terzo, dal 1563 al 1700, con la formazione di quelli che il Batllori definisce «fondi di importazione tardiva»¹, confezionati per lo più nei paesi catalani e giunti a Roma in epoca relativamente recente; un quarto periodo, coincidente con il XVIII secolo; un quinto, che comprende i secoli XIX e XX. In base a questa periodizzazione, la fase che riguarda più da vicino la nostra ricerca è la terza, dalla seconda metà del XVI secolo a tutto il XVII. Nel corso di un secolo e mezzo si assistette alla nascita, dibattito e –possiamo dire– disfatta della causa lulliana. Il terreno dello scontro fra sostenitori e avversari delle tesi lulliste fu la Curia papale, centro della cristianità e luogo di convergenza di interessi non solo religiosi, ma anche politici. Le polemiche intorno all'opera di Llull cominciarono a farsi sempre più accese e a coinvolgere sfere sempre più alte delle gerarchie ecclesiastiche e del potere temporale. Nel contesto di queste aspre battaglie intorno all'ortodossia della dottrina lulliana, culminanti nei processi dibattuti presso le Congregazioni, va collocata l'attuale presenza di manoscritti lulliani a Roma.

Nel 1590, per ordine di Sisto V venne istituita una commissione, composta dai cardinali della Congregazione dell'Indice Ascanio Colonna, Girolamo Della Rovere, Giovanni Gerolamo Albani e Federico Borromeo², incaricata di esaminare le opere di Llull: a tale effetto, venne ordinato dal cardinal Ascanio Colonna l'invio a Roma dall'isola di Maiorca di varie opere del maestro. Un documento conservato nell'Archivio Diocesano di Palma de Mallorca, Fondo

1. Miquel de BATLLORI, *Il lullismo in Italia. Tentativo di sintesi*, aggiornamenti di Francesco SANTI e Michela PEREIRA, trad. José DÍAZ MARCILLA, Roma, Antonianum, 2004 (Medioevo, 8).

2. Il cardinal Borromeo guardava di buon occhio la causa lulliana, anche se alla fine non espresse parere positivo. Forse per tale motivo acquisì l'intero fondo di manoscritti e stampati lulliani posseduto da Arce de Herrera, fondo che oggi si trova all'Ambrosiana di Milano, cfr. M. OBRADOR, E. AGUILÓ, «Viatge de investigació a les biblioteques de Munich y Milà», *Anuari del Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), 2 (1908), 598-613. C. OTTAVIANO, *Otto opere sconosciute di Raimondo Lullo*, s.l., P. Maglione, 1929, tradotto in francese con il titolo *L'Ars compendiosa de R. Lulle avec une étude sur la bibliographie et le fond ambrosien de Lulle*, Paris, 1930, (*Études de philosophie médiévale*, 13).

Causa Pía Luliana, riporta una lista dei codici mandati alla Santa Sede, registrando dodici titoli³. I codici erano infatti proprietà del governo di Maiorca (l'Universitat) e il vescovo della diocesi palmense garantì per mezzo di un notaio, con un atto datato 4 luglio 1591, che i libri sarebbero tornati sull'isola una volta esaminati dalla Congregazione⁴.

Possiamo ascrivere a questo periodo l'invio di due dei nostri codici: si tratta dell'attuale ms. di S. Isidoro 1/43 [1] e dell'Ottob. lat. 542 [2]. Il ms. S. Isidoro 1/43 [1], contenente il *Libre que deu hom creure de Deu* e i *Cent noms de Deu*, è particolarmente significativo ai fini della ricostruzione dell'iter dei manoscritti in questa fase. Al f. I, si registrano due note di possesso successive. La prima, è di fra' Ramon Pujol, eremita di Sant Honorat. L'eremo di Sant Honorat (in seguito di Nostra Señora de Gracia), era il più importante – e probabilmente il più antico – centro eremitico dell'isola di Maiorca, situato sul Monte Randa, luogo in cui la tradizione voleva che Llull avesse ricevuto il dono della sua arte. Di consuetudine, gli anacoreti lasciavano ai successori designati gli eremi che avevano condotto. Se non subentrava nessuno, potevano darsi a qualche altro eremita proveniente da fuori, o passavano sotto la giurisdizione dei conventi più vicini. Ramon Pujol era stato nominato dal precedente titolare dell'eremo, Antoni Arbona. Il 26 maggio del 1478, Pujol cedette a sua volta l'eremo al veneziano fra' Mario de Passa, appassionato lulista e bibliofilo, che si era recato sull'isola per approfondire gli studi luliani iniziati in Italia. Fra' Mario voleva fondare presso l'eremo un collegio luliano, sotto il patrocinio della corona catalano-aragonese, istituzionalizzando così la scuola luliana già esistente. Fra' Mario ricevette il possesso di Sant Honorat il primo giugno 1478, ma Pujol rifiutò categoricamente di far apporre le insegne reali sull'eremo per la fondazione del collegio, facendo così naufragare i progetti del veneziano. Il ms. potrebbe essere appartenuto a Mario de Passa, il quale aveva riunito, a Barcellona e altrove, più di quaranta opere luliane e altri manoscritti che dopo la sua morte, avvenuta nel 1481, furono inventariati⁵. Pare che in seguito ad una lunga lite giudiziaria, durata più di dieci anni, i libri vennero affidati al governatore della città⁶. Tuttavia, controllando l'inventario dei beni di Mario de' Passa, sembra non esserci traccia del nostro

3. Arch. Histórico del Reino de Mallorca, Extraordinaris, 14, sett. 1588, f. 93, pubblicato in *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* (Palma de Mallorca), t. III (1889-1890), p. 102-103 e studiato approfonditamente da PÉREZ MARTÍNEZ, *Los fondos lulianos existentes en las bibliotecas de Roma*, Roma, Iglesia Nacional Española, 1961, *passim*.

4. L. PÉREZ MARTÍNEZ, «La causa luliana en Roma durante el reinado de Felipe II», *Antbologica Annua* (Roma), 10 (1962), p. 212. Ed. Pedro ALCÁNTARA PEÑA, *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* (Palma de Mallorca), 3 (1889), p. 102.

5. Cfr. A. PONS, «Mario de Passa: lulista y bibliòfil», *Estudis Universitaris Catalans* (Barcelona), XXII (1936), p. 335-337, che ha rinvenuto il documento presso l'Archivo Histórico de Mallorca, Extraordinaris de la Gubernació, 1481, ff. 89-90v.

6. A. PONS, «Cap a la fundació d'escoles lulianes», *Mediterraneum* (Palma de Mallorca), (1936), p. 118-120, dove si cita un documento del 1493.

manoscritto; va però ricordato che la raccolta libraria di Mario de' Passa, «la più raffinata collezione lulliana dell'isola» secondo Hillgarth⁷, fu oggetto di furti quando questi era ancora in vita, come testimonia una lettera di Juan II al viceré di Maiorca nella quale chiede che vengano restituiti al frate dei libri che gli erano stati sottratti⁸. Secondo Guasp⁹, il codice appartenne in seguito a un altro eremita di Sant Honorat di nome Damiá Garau (s. XVI), che non ha lasciato tracce nel manoscritto.

La seconda nota di possesso appartiene ad Antoni Bellver († 1585). Teologo e canonico penitenziere della cattedrale di Maiorca, in seguito cattedratico di teologia presso l'Estudi General maiorchino, Bellver risulta possessore di numerosi codici oggetto d'esame, come consta dal ricorrente ex-libris «est beluerij», presente nei codici Vat. lat. 10275 [5], Ottob. lat. 542 [2], S. Isidoro 1/38 [9], S. Isidoro 1/103 [10], oltre che nel nostro S. Isidoro 1/43 [1].

La fama del Bellver come bibliofilo lullista doveva essere piuttosto ampia, se nel 1578 Filippo II gli incaricò la redazione di un catalogo di opere di Llull. Una volta terminato, nel 1583, il re ordinò ai magistrati maiorchini di trasmettergli i libri indicati dal Bellver, che costituiscono l'attuale fondo lulliano della biblioteca dell'Escorial. Bellver fu anche autore di strenue difese del pensiero e della figura di Llull, tra le quali la più nota fu l'*Apologia lullianae doctrinae adversus Nicolai Eymerici calumnias et Directorio suo*, in cui rispondeva a ciascuno dei cento articoli denunciati da Eymerich¹⁰ come eretici dimostrando che, in alcuni casi, non si trovavano proprio nell'opera di Llull, mentre in altri le accuse del domenicano erano frutto di fraintendimento o di un'errata lettura. Pérez Martínez¹¹ cita un'epistola, che nel 1581 il cardinal Vicario Generale di Roma Giacomo Savelli († 1587) inviò all'Inquisizione di Maiorca. In questa il cardinal Savelli ordinava di non permettere a nessuno di

7. Cfr. J. N. HILLGARTH, «Some notes on lullian hermits in Majorca, saec. XIII-XVII», *Studia Monastica* (Barcelona), 4 (1964), p. 308.

8. Cfr. A. PONS, «Mario de Passa: lulista y bibliòfil» cit., p. 335.

9. B. GUASP, *Jerónimos en Miramar de Mallorca. Ermitaños del sacro yermo insular*, Palma, Imprenta SS. Corazones, 1961, p. 83.

10. A Roma, l'uditore di Rota e insigne teologo Francisco Peña († 1612) si dedicò con una tenacia instancabile a pubblicare e ripubblicare il *Directorium*. Le edizioni conosciute stampate a Roma sono in tutto cinque: 1578, 1585, 1587, 1588, 1595. Tutte recano copia della controversa bolla di condanna delle dottrine lulliane da parte di Gregorio XI (1376), ma quella del 1587 aveva anche un'aggiunta: il testo dell'opera non doveva essere assolutamente mutato, e i trasgressori sarebbero stati puniti severamente. I cardinali ai quali viene dedicata l'opera sono più o meno sempre gli stessi nelle tre edizioni, tutti occupavano incarichi nella Congregazione del Sant'Uffizio: Jacobus de Sabelli (Savelli), vescovo di Porto († 1587); Joannes Franciscus de Gambara, vescovo di Palestrina († 1587), Joannes Antonius Fachinetto a Nuce, poi papa Innocenzo IX († 1591); Joannes Baptista Castaneus (Castagna), poi papa Urbano VII († 1590); Petrus de Deza († 1600); fr. Constantinus de Sarzano († 1595). Cfr. PÉREZ MARTÍNEZ, «La causa lulliana en Roma durante el reinado de Felipe II» cit., 198.

11. L. PÉREZ MARTÍNEZ, *Los fondos lulianos existentes en las bibliotecas de Roma* cit., p. 12 sgg.

scrivere che la bolla di Gregorio XI, che condannava come eretiche le dottrine lulliane, fosse un falso e in particolar modo al Bellver. Se questi o altri credevano che qualcuno avesse falsificato un documento, si sarebbero potuti rivolgere alla Sede Apostolica, che avrebbe compiuto i dovuti accertamenti e preso gli opportuni provvedimenti¹². L'*Apologia* di Bellver non uscì mai dai torchi, circolando manoscritta, a causa del divieto di pubblicazione emesso dall'Inquisizione romana nel 1611, nonostante l'imprimatur delle autorità ecclesiastiche maiorchine del 1605, la dedica a Sisto V e il patrocinio di Filippo II¹³.

Il codice S. Isidoro 1/43 [1] reca una terza nota, di altra mano, dove si legge: «Al molt illustre y molt Reuerent Senor don Joan de Vich y Manrique bisbe de Mallorca y del consell de sa magestat». Joan de Vic i Manrique de Lara, (Alzira, ? - Tarragona, 1611). fu agente di Filippo II a Roma e vescovo di Maiorca dal 1573 al 1604, poi arcivescovo di Tarragona fino alla sua morte. Fu anch'egli bibliofilo, e fondò la Biblioteca del monastero di La Murta, ad Alzira nel 1594¹⁴. Nell'anno qui preso in esame, il 1591, era dunque lui il vescovo della città che si incaricò di inviare al cardinal Colonna i manoscritti, facendosi depositario e garante della spedizione. Nel succitato inventario che accompagnava i documenti, ai numeri 262-263, compaiono, uniti da parentesi graffa i due titoli del ms. di S. Isidoro 1/43 [1]. La vecchia segnatura che compare sul codice, la cui legatura è ancora quella originale, è «Arm. 5 n. 82». Evidentemente, si tratta della posizione che nel XVII secolo aveva nella biblioteca del Collegio. Esiste un altro inventario, risalente al XVII secolo ed edito da Galmés¹⁵, sul quale si forniranno ulteriori ragguagli in seguito, che registra i codici contenuti nella Biblioteca del Collegio di Sant'Isidoro. Nell'armadio 5, al numero 82, si trova infatti la voce: «Lulli liber quod debeat homo credere de Deo fol. 1 / Ejusdem liber de centum Dei nominibus ibid. fol. 15», ossia le traduzioni latine dei due titoli che compongono il codice.

Lorenzo Pérez Martínez è giunto ad individuare l'attuale Ottob. lat. 542 [2] nel dodicesimo documento dell'inventario di Palma sui libri inviati a

12. Il testo della lettera del cardinal Savelli si conserva nel ms. n.° 4 della serie di *Procesos de beatificación de Ramon Lull procedentes de la Causa Pía Luliana*, f. 289. Il codice è attualmente conservato presso l'Archivo Diocesano de Mallorca. Cfr. Estudios lulianos [Palma de Mallorca], 3 (1959), 301, n.° 468. Nonostante gli sforzi del difensore, l'influenza di Filippo II e le pressioni dei magistrati maiorchini, l'*Apologia* di Bellver non venne mai stampata a causa delle difficoltà poste in essere dall'Inquisizione. Anche cercando di aggirare l'Inquisizione Romana, a nulla valsero le pressioni delle autorità maiorchine sull'Inquisizione dell'isola per stampare l'opera: i numerosi tentativi: uno nel 1605, quando l'opera riuscì addirittura ad ottenere l'imprimatur, e due nel 1606 naufragarono, poiché l'Inquisizione maiorchina rispettò scrupolosamente le disposizioni ordinate in materia da Roma. Cfr. PÉREZ MARTÍNEZ, «La causa luliana en Roma durante el reinado de Felipe II» cit., p. 198 sgg.

13. *Ibidem*. Cfr. anche: S. TRIAS MERCANT, *Diccionari d'escriptors lul-listes*, Palma de Mallorca, Edicions UIB, 2009, (Col·lecció Blaquerna, 6), p. 61-62.

14. Cfr. PÉREZ MARTÍNEZ, *Los fondos lulianos existentes en las bibliotecas de Roma* cit., p. 97.

15. S. Galmés (ed.), «Catàleg d'obres i documents lul-lians a Roma», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, (Palma de Mallorca), 24 (1932-33), p. 99-108.

Roma nel 1591, che registra la seguente voce: «Liber himnorum in 4°», denominazione assai generica, atta del resto a designare un codice miscellaneo contenente perlopiù opere in verso e salmodie. Anche questo manoscritto appartenne al Bellver, ma prima fu di proprietà di Antoni Serra (doc. 1507-1567). Figlio de lullista Gabriel Serra (doc. 1485), dottore in teologia e maestro dell'Estudi General lulliano, in qualità di titolare della cattedra lulliana di Maiorca, Antoni Serra si incaricò di pubblicare la traduzione castigliana del *Desconhort* ad opera di Nicolás de Pax con testo catalano a fronte: il libro uscì dai torchi del tipografo Hernando de Cansoles nel 1540¹⁶. Serra fu inoltre promotore della festa in onore di Ramon Llull, cominciata a celebrarsi per sua iniziativa e a sue spese presso la cattedrale di Maiorca dal 30 giugno 1562, con una messa *de festo omnium martyrum*¹⁷. L'atto notarile che lo testimonia risulta rogato a Palma il 17 marzo dello stesso anno¹⁸. Nei documenti viene a volte menzionato con la variante del nome Antoni Seguí¹⁹, come nel manoscritto 1052 della Biblioteca Pública di Palma, dove al f. I si legge l'ex libris: «Est Anthonii Serra [cancellato: alias Seguí]». L'Ottob. lat. 542 [2] non presenta alcuna nota di possesso del personaggio. Tuttavia si può affermare che l'Ottob. lat. 542 [2] originariamente fosse un tutt'uno con l'attuale ms. 1002 della Biblioteca Pública de Palma²⁰. Tale riconoscimento è supportato da diversi elementi: anzitutto la grafia, una gotica calligrafica di modulo medio-piccolo, spesso variabile nelle dimensioni, coincidente in entrambi i manoscritti; inoltre, dal fatto che il manoscritto Ottobonianiano comincia con un frammento di notizie in latino sulle *Hores de sancta Maria* lulliane, mentre il ms. 1002 di Palma si interrompe proprio sulle *Hores*, dopo una rubrica che ne annuncia l'inizio, e che si ritrova copiata al principio dell'attuale Ottob. lat. 542 [2].

16. T. CARRERAS Y ARTAU; J. CARRERAS Y ARTAU, *Historia de la filosofía española. Filosofía cristiana de los siglos XIII al XV*, Madrid, 1939-43, v. 1, p. 253.

17. L. PÉREZ MARTÍNEZ, *La Causa Pia Lul·liana. Resum històric*, Palma de Mallorca, Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca 1991, p. 12.

18. L. PÉREZ MARTÍNEZ, *Els fons manuscrits lul·lians de Mallorca*, ed. A. SOLER, prologo F. ROLDÁN; A. BONNER, Barcelona-Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears, 2004, (Col·lecció Blaquerna, 4), p. 56, n. 357. L'opera riproduce i cataloghi dei fondi lulliani manoscritti conservati a Maiorca e nel resto della Spagna pubblicati a più riprese dall'infaticabile autore sulla rivista *Estudios Lulianos* nel corso di oltre un ventennio (1958-1971). La riedizione è corredata da indici e incipitari.

19. Palma Biblioteca Pública, ms. 1052. Nel codice sono contenute altre notizie sul Serra e la sua attività di copista «Scriptus fuit liber iste per me, Antonium Seguinum, studentem sub scientifico et in doctrina illuminati doctoris balearici Raymundi Lull egregio preceptore Johanne Cabaspre, maioricensi cive, 7° nonas octobris anno 1507° ab incarnatione salvatoris nostri Christi Jesu, virginis Marie filii. Et quoniam in primo anno studii mei hunc transtuli [al marge seu scripsi], obsecro vos, quicumque legeritis ipsum, si vestra diligentia atque solerti indagazione aliquid mendosum seu corruptum in hoc exemplari videritis, non illustrati doctoris, sed meam fuisse culpam proculdubio putetis» (f. 89v).

20. Descrizione dettagliata del manoscritto è disponibile online, sulla Base de Dades Ramon Llull, all'indirizzo: <http://orbita.bib.ub.edu/llull/ms.asp?14> (data di consultazione: gennaio 2012).

Il ms. 1002 della Biblioteca di Palma era certamente stato, quando ancora completo, di proprietà di Antoni Serra. Al f. I infatti si legge, sebbene la grafia sia molto sbiadita: «Est Anthonij serra als. Saguj», secondo la variante di nome già riscontrata, mentre sotto, forse ad opera della stessa mano, si legge: «Liber de laudibus beate virginis marie cum horis et alijs»; la seconda parte («horis et alijs») anticiperebbe il contenuto dell'attuale Ottob. lat. 542 [2]. Alla sua morte il Bellver –e come lui dobbiamo supporre molti altri– lasciò i codici di sua proprietà alle autorità cittadine di Palma, che li utilizzarono come documentazione per la causa lulliana quando la Congregazione cardinalizia romana ne fece richiesta. Il manoscritto dovette essere smembrato e inviato solo in parte a Roma, mentre ciò che rimase a Maiorca, prima di essere acquisito dalla Biblioteca Pública dov'è oggi, transitò per il Convento di S. Francesco di Palma, come risulta dalla nota di possesso presente ai ff. 1 e 160^v del manoscritto 1002: «És de la llibreria de St. Francesch de Palma».

Quando i manoscritti giunsero a Roma nel 1591, ogni speranza venne però disattesa: poco infatti si sa di ciò che, alla fine dell'esame, determinò il consenso dei cardinali, né le opere vennero mai riportate sull'isola²¹. Non si hanno notizie del tutto certe dell'esito di queste indagini condotte dalla Congregazione dell'Indice. Probabilmente, l'atteggiamento dei porporati fu lo stesso dei pontefici: non venne emessa una esplicita condanna soltanto per non incrinare i rapporti fra la Santa Sede e la monarchia spagnola. Del resto, sia il cardinal Ascanio Colonna che Federico Borromeo erano vincolati alla Spagna da interessi politici ed economici. Tuttavia, si ottenne perlomeno che l'opera di Llull non venisse messa all'Indice, pericolo che peraltro era già stato scongiurato in precedenza.

Il cardinal Colonna, rimasto evidentemente in possesso di alcuni codici dopo l'esame, morì nel 1608. Come si sa, la sua ricca biblioteca venne acquistata dopo pochi anni, precisamente nel 1611, da un altro cardinale, Gian Angelo d'Altaemps, che la trasferì nel suo palazzo a Roma. Gran parte della biblioteca Altaemps venne in seguito acquistata dal cardinal Ottoboni, futuro papa Alessandro VIII, e nel 1748 entrò a far parte della Vaticana, costituendo l'attuale fondo Ottoboniano, dal nome dell'ultimo possessore. Come rilevato dal Batllori nei suoi studi sul lullismo in Italia, nonostante gli acquisti “in blocco”, pratica comune all'epoca, il fondo lulliano Colonna-Altaemps non fu esente da una certa dispersione: lo stesso Batllori nel corso delle sue ricerche ha rinvenuto sei manoscritti lulliani con ex-libris del duca Gian Angelo d'Altaemps alla British Library, uno alla Bibliothèque Nationale di Parigi e

21. Cfr. *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* [Palma de Mallorca], t. III, anno V e VI (1889-1890), p. 102-103.

un'altro alla Nacional di Madrid²². Perarnau individua altri manoscritti lulliani della biblioteca Altaemps alla Casanatense²³.

Quella del 1591 non fu l'unica occasione in cui vennero inviate opere e documenti riguardanti la dottrina lulliana a Roma. Per cercare la provenienza dei nostri manoscritti, dobbiamo passare ad un'ulteriore campagna di raccolta documentaria, quella effettuata sotto Paolo V (Camillo Borghese, 1552-1621, papa dal 1605), pontefice decisamente filospagnolo, il quale almeno in un primo tempo dimostrò una certa disponibilità ad occuparsi della spinosa questione²⁴.

Su pressione di Filippo III e delle autorità maiorchine, nel 1612 Paolo V decise di operare una revisione delle opere di Llull, per mettere una volta per tutte fine alla questione dell'ortodossia. A tale scopo, il 14 settembre il cardinal Pompeo Arrigoni scriveva ai giurati di Maiorca affinché mandassero a Roma libri di Llull, per verificarne la conformità dottrina²⁵. Si faceva particolare istanza delle venti opere censurate da Eymerich, nominando degli appositi consultori per i testi in catalano. La magistratura cittadina dell'isola rispondeva alla richiesta solo quattro anni più tardi: ciò perché il postulatore della causa lulliana a Roma, il francescano Antoni Busquets, era morto nel 1615. Ne venne nominato uno nuovo, Fr. Joan Riera, che partì per Roma nel 1616. Il periodo fra XVII e XVIII secolo, quello che vide come postulatori della causa lulliana a Roma Joan Riera e, successivamente, José Hernández, fu il momento di maggior incremento della presenza di opere lulliane nella città eterna: dalla sua nomina Riera trascorse tutta la vita a Roma, dove morì nel 1633, lavorando senza posa per la causa lulliana. A tale effetto portò con sé numerose copie manoscritte di opere del maestro, rimaste poi a Roma.

I codici portati nel 1616 da Joan Riera per l'esame da parte della Congregazione del Sant'Uffizio erano in tutto 12, contenenti i venti titoli condannati da Eymerich. Di questi dodici, cinque erano in latino, mentre sette in catalano, «libris lingua Cathalaunica «criptis», come consta dai verbali della Congregazione del Sant'Uffizio raccolti dal cardinal Francesco Albizzi nel suo *De inconstantia in iure* (1684)²⁶. Tre di essi sono identificabili con gli attuali Vat. lat. 10036 [4], 10275 [5] e 10734 [6], gli ultimi due appartenuti al Bellver. La proposta di identificazione, formulata per la prima volta da Pérez

22. Per ulteriori ragguagli su queste identificazioni cfr. BATLLORI, *Il lullismo in Italia* cit., p. 93.

23. Cfr. PERARNAU, «Los manuscritos lulianos en las Bibliotecas Casanatense y Angélica», *Anthologica Annua* (Roma), 21 (1974), p. 185-248, ms. Casanatense 1022, posseduto in precedenza da Gian Angelo d'Altaemps, come consta dall'ex-libris al f. 1r.

24. L'iniziale indulgenza del pontefice finì per esaurirsi. Sua infatti la frase citata nel titolo del presente studio, pronunciata nel 1620 di fronte alle insistenze del governo maiorchino di fronte al parere sfavorevole del Bellarmino e raccolta da F. ALBIZZI, *De inconstantia in iure admittenda, vel non. Opus in varios tractatus...*, Amstelædami, 1684, p. 525.

25. *Ivi*, p. 527.

26. ALBIZZI, *De inconstantia in iure* cit., p. 524.

Martínez,²⁷ è basata sulle certificazioni di autenticità apposte dai notai Ribot e Mulet, datate tutte 1616, che ritroviamo su ciascuno dei manoscritti in questione con sensibili variazioni fra l'uno e l'altro. I notai vi dichiarano anche l'uso che se ne sarebbe dovuto fare: i codici venivano consegnati al P. Riera perché li portasse ad esaminare a Roma. Tale identificazione appare ulteriormente confermata dal fatto che, come si legge nella testimonianza raccolta dall'Albizzi, i libri in catalano erano *maiores*, quindi di grande formato: e i tre codici qui presi in esame sono, rispettivamente, in-folio, in-quarto e in-folio.

Oltre a questi, un ulteriore codice ascrivibile a questo periodo è l'attuale Vat. lat. 4850 [3], contenente il *Llibre de mil proverbis*, altrimenti detti *Proverbis de la saviesa de Salomó*, preceduti dalla versione latina degli stessi (*Liber proverbiorum*). Il *Llibre de mil proverbis* venne probabilmente composto da Llull intorno al 1302, durante un viaggio in mare. La foliazione antica, in cifre romane, non numera i due fogli iniziali, e parte dal numero xciii; sembrerebbe quindi che l'attuale volume fosse stato in origine parte di un altro codice.

Il copista Bernardus (Bernat) Guasch ci ha lasciato alcune informazioni nel colophon:

Amen. Anno Domini M° CC° XC° IX° perfectus est iste liber in vigilia sancti Luche. Deo gracias.

Bernardus Guasch vocatur

Qui scripsit benedicatur.

Amen. Anno M° CCC° XC IJ

Questo colophon presenta un aspetto, analizzato da Francisco M. Gimeno Blay, che ha individuato diverse tipologie di colophon nei manoscritti catalani²⁸: il copista specifica, prima dell'anno di copia (1393), l'anno di redazione dell'opera, che nel ms. risulta essere il 1299, mentre viene corretta da Perarnau, che indica invece il 1302²⁹. Da notare anche la formula stereotipata "Qui scripsit benedicatur", comune a diversi manoscritti, nella quale il copista esprime la ricompensa che spera di raggiungere con il suo intervento, ricompensa quasi sempre di carattere spirituale. La rilegatura moderna, realizzata sotto Pio IX e durante la prefettura del cardinal Lambruschini, ha lasciato resti di quella antica, in pelle verde, con gli scudi di Paolo V e del cardinal nepote Scipione Borghese († 1633), Cardinale Bibliotecario di Santa Romana

27. PÉREZ MARTÍNEZ, *Fondos lulianos en bibliotecas de Roma* cit., p. 30.

28. F. M. GIMENO BLAY, «Copistas y 'committenza' de manuscritos en catalán (siglos XIV-XV)», in E. CONDELLO, G. DE GREGORIO (cur.), *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni dei copisti dalle origini all'avvento della stampa. Atti del seminario di Erice, X Colloquio del Comité international de paléographie latine (23-28 ottobre 1993)*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1995, p. 167-186.

29. J. PERARNAU I ESPELT, *Els manuscrits lul·lians medievals de la Bayerische Staatsbibliothek de Múnic. I. Volums amb textos catalans. Apèndix: Inventari d'obres lul·lianes en català*, Barcelona, Facultat de Teologia de Barcelona, Secció de Sant Pacià, 1982, p. 197.

Chiesa fra il 1609 e il 1618. Durante il pontificato di Paolo V venne riorganizzata la Biblioteca Vaticana, separando la parte documentaria, che andò in tal modo a formare il primo nucleo dell'Archivio Segreto Vaticano. Oltre a ciò, venne avviato anche un inventario dei codici vaticani latini, portato avanti da Domenico e Alessandro Ranaldi e completato dopo la morte del pontefice nel 1643, anno di redazione del settimo e ultimo volume. Ciò spiegherebbe anche la presenza della segnatura sulla coperta, attribuita dai Ranaldi con l'ordinamento definitivo dei manoscritti greci e latini della Vaticana e ancora oggi utilizzata. Il pontificato di Paolo V, con l'esame dei testi di Llull del 1616 giustificherebbe l'ingresso del nostro codice alla Vaticana in questo periodo. Si può azzardare l'ipotesi che il codice venisse donato al papa come segno di riconoscenza per il suo interessamento.

Per quanto concerne il Vat. lat. 10036 [4], la certificazione attesta che si tratta della copia conforme di un originale che, nel 1615, si trovava a Maiorca e che oggi probabilmente è andato perduto. È inoltre possibile trovare ulteriori tracce di precedenti possessori e della storia di questo codice. Al f. 18 si legge infatti la nota di possesso e di copia: «Me lege.+. Me ama / Jo. Sag. [...] scriptor et posesor». Il personaggio in questione può essere identificato con Joan Seguí³⁰, attivo a Maiorca fra il 1573 ed il 1608, possessore di numerosi manoscritti³¹ e copista in proprio, oltre che del Vat. lat. 10036 [4], di almeno un altro di essi³². Nel 1586 Seguí fu a Roma per sostenere la causa lulliana; di ritorno a Maiorca, venne nominato canonico penitenziere della cattedrale di Palma, ed ottenne il rettorato dell'Estudi General lulliano. Seguí risulta autore di una *Vida y hechos del admirable doctor y mártir Ramón Lull, vezino de Mallorca*, in castigliano, conservata in due esemplari, uno manoscritto³³ e uno a stampa³⁴. Nell'edizione è presente la biografia di Llull ad opera di Seguí, incaricata dall'autore da Filippo II, e la già menzionata traduzione in castigliano del *Desconhort* di Nicolás de Pax, curata dal Serra. Secondo quanto dichiarato da egli stesso, Seguí era stato anche autore di un'altra pubblicazione, spesso citata come *Bibliotheca luliana*, oggi perduta. In essa discorreva di alchimia, e degli errori nei quali molti erano incorsi attribuendo a Llull la paternità di opere a carattere alchemico in realtà non sue, come Seguí stesso dichiara nella *Vida y hechos*: «Quisiera tener más licencia de la que me concede el corto término de disgresión para poder provar el error en que esta gente alquimista cae acerca

30. Cfr. sul personaggio: PÉREZ MARTÍNEZ, *Els fons manuscrits lul·lians de Mallorca* cit., p. 72 *passim*.

31. Roma S. Isidoro, 1/46; Palma, Biblioteca Diocesana de Mallorca, fondo Col·legi de la Sapiència, ms. F-137; Palma, Biblioteca della societat Arqueològica Lul·liana, ms. 9.

32. Palma, Biblioteca Diocesana de Mallorca, fondo Col·legi de la Sapiència, ms. E-131.

33. Attualmente a Palma de Mallorca, Arxiu Municipal, fondo Biblioteca Municipal, ms. n. 62 (olim Palma, Biblioteca Municipal, Reg. 1054, Segn. 235. 3. 92.).

34. Ramon LLULL e Juan SEGUÍ, *Vida y hechos del admirable Doctor y Martyr Ramon Lull vezino de Mallorca. Desconsuelo del admirable Doctor y Martyr Ramon Lull, natural de Mallorca*, trad. Nicolas de Pax, Mallorca, Gabriel Guasp, 1606.

d'esto, y pensando en los libros de alquimia que andan por ay en nombre d'este santo sean suyos; pero esto lo tengo declarado en la *Bibliotheca* y dado muchas muestras de su engaño»³⁵. Prima di passare a Roma, il codice Vat. lat. 10036 [4] venne acquisito dalle autorità civiche maiorchine attraverso la cessione a queste da parte del poeta Pere Jordi Rossinyol, documentato a Maiorca fra il 1613 ed il 1626³⁶. Evidentemente Rossinyol doveva essere entrato in possesso di alcune opere appartenute al Seguí: oltre al Vat. lat. 10036 [4], compare nell'inventario che accompagna l'atto la succitata traduzione al castigliano del *Desconhort* (*Desconsuelo*) di Nicolás de Pax³⁷. L'atto di cessione da parte del Rossinyol³⁸, datato 16 febbraio 1613, registrava il passaggio di tre libri, e venne rogato dal notaio Pere Ribot, lo stesso che certifica l'autenticità delle opere contenute nel codice per il suo invio a Roma. Per il nostro manoscritto il notaio si limitò a registrare i primi due titoli, «Desconort» e «Orations fetes a requesta de Dona Blanca, Reyna de Aragón e Mallorca» (le *Oracions* lulliane), aggiungendo che si tratta di un libro in-4°, come appunto è il Vat. lat. 10036 [4]. In analogia con quanto osservato relativamente al Bellver, tali passaggi di proprietà confermerebbero ancora una volta la pratica di donare alle autorità laiche o ecclesiastiche maiorchine i codici collezionati dai lullisti dell'isola.

L'attuale Vat. lat. 10275 [5] è probabilmente un codice composito, assemblato nel tempo per successive stratificazioni di materiale, data l'eterogeneità del contenuto e l'alternanza di grafie gotica e corsiva, dove quest'ultima risulta ovviamente successiva. Al f. 26^v, ad esempio, lo spazio lasciato in bianco da un precedente copista è stato riutilizzato per trascrivere un *Cant de Ramon*. Sebbene il luogo di copia presunto della maggior parte dei testi sia probabilmente Valencia, la filigrana suggerisce per le carte una provenienza italiana³⁹. Il contenuto è altresì significativo: oltre a varie orazioni, si riportano ai ff. 25 e 26 un decreto di Martí I in favore della sentenza immacolista, corredo da una dichiarazione di conformità della copia da parte dell'archivista reale Dídac García, che ne attesta l'autenticità, datando la sua certificazione al 1408. Altri documenti relativi al dogma dell'Immacolata Concezione, oggetto all'epoca di numerose controversie, sono tutti scritti in latino; fra essi, le Costituzioni del

35. *Ivi*, nota 46, pp. 19-20. Cfr. M. LÓPEZ PÉREZ, «Algunos rasgos sobre la relación entre lulismo y pseudolulismo en la Edad Moderna», *Dynamis* (Granada), 22 (2002), p. 337-338. (On line: <http://www.ugr.es/~dynamis/completo22/PDF/dyna-13.pdf>, data di consultazione: settembre 2011).

36. J. M. BOVER, *Biblioteca de escritores baleares*, Palma de Maiorca, Pere Josep Gelabert, 1868; rist. Barcelona, Curial, 1976, v. II, p. 326.

37. Forse è questo il *Desconsuelo* di cui parla Albizzi nel *De inconstantia in iure* cit., 524, dato in esame all'agostiniano Gregorio Núñez.

38. Palma, Biblioteca Diocesana de Maiorca, fondo Col-legi de la Sapiència, ms. F-130, f. II.

39. Al f. 26 si può vedere la filigrana, che rappresenta una montagna a tre cime somigliante a Briquet 11652, Roma 1434-39, Genova: 1435-37, Palermo: 1440. Cfr. la descrizione del codice in Philobiblon (<http://ucblibrary4.berkeley.edu>, data di consultazione: dicembre 2011).

sinodo di Basilea sull'argomento, una *Expositio Ave Maria* di san Tommaso e un anonimo *Tractat sobre la concepció*, che all'epoca era sicuramente attribuito a Llull. Il *De benedicta tu in mulieribus* appare fra i venti titoli denunciati da Eymerich nei suoi scritti contro il lullismo e si trova anch'esso nel codice qui esaminato; ciò appare come conferma del fatto che, anche in seguito, veniva considerata opera autentica, quando in realtà si tratta di un apocrifo⁴⁰. Opuscolo certamente di scuola lulliana, ma non certo di Llull, riconducibile all'inquieto ambiente spiritualista della Valencia del XIV secolo, l'opera venne scritta probabilmente nel 1353, quindi dopo la morte di Ramón⁴¹. Caso analogo, il *Liber secularis et iacobite*, posto in testa al codice: in un altro manoscritto della Biblioteca Vaticana, il Vat. lat. 9832, ai ff. 80-107, si trova la stessa opera. Al f. 80 si legge: «Creditur opus hoc fuisse Raymundi Lulli». Per gli studiosi di Llull è certo che l'opera sia apocrifa; probabilmente il suo autore è Ramon Astruch de Cortiells, teologo del XV secolo, propugnatore anch'egli del dogma dell'Immacolata Concezione, autore di numerose opere sul tema⁴². Notiamo ancora l'effetto di quella contaminazione fra tradizione autentica e apocrifa che nella storia della ricezione della dottrina e dell'opera lulliane appare come una costante, contribuendo a non pochi fraintendimenti. Il fatto che il codice finì nelle mani di una commissione istituita al fine di esaminarne il contenuto è ulteriormente attestato dalle numerose annotazioni al margine e dai segni di lettura sulle carte del manoscritto.

Come il precedente, anche il Vat. lat. 10734 [6] è stato copiato alla fine del XV secolo e, prima di passare alle autorità maiorchine che lo inviarono a Roma nel 1616, era appartenuto a un non meglio identificato personaggio di nome Vicent Far, come consta dall'ex libris al f. I «Aquest libre es deen Vicent Far», cancellato e sostituito in seguito con il nome di Bellver. Al f. 297 compare la succitata nota, in latino e con data 1616, dove si afferma come su richiesta il libro sia stato portato via da Maiorca da fra' Joan Riera. Il codice contiene il solo *Llibre de contemplació*, fra l'altro incompleto: sono copiati soltanto i primi due libri. Nella rubrica di epilogo si anticipa il terzo, che però non compare. I numerosi segni di lettura e le note al margine, nonché la presenza dell'opera

40. Per ulteriori approfondimenti sugli apocrifi lulliani relativi al dogma dell'Immacolata Concezione, cfr. F. DOMÍNGUEZ REBOIRAS, «Els apòcrifs lul·lians sobre la Immaculada. La seva importançia en la història del lul·lisme», *Del frau a l'erudició. Aportacions a la història del lul·lisme dels segles XIV al XVIII*, volume monografico di Randa (Barcelona), 27 (1990), p. 11-43.

41. Cfr. S. MUZZI, *Da Raimondo Lullo a Nicola Eimeric storia di una falsificazione testuale e dottrinale*, Roma, Antonianum, 2010, p. 209. Il dato è stato messo in luce per la prima volta in questi interessanti studi di S. GALMÉS, «Ramon Llull no és l'autor del llibre «Benedicta tu in mulieribus»; Apèndix: Contra la filiació lul·liana de les «Hores de Sancta Maria» (en prosa)», *Estudis Romànics* (Barcelona), 1 (1947-1948), p. 75-88.

42. Cfr. PÉREZ MARTÍNEZ, *Los fondos lulianos existentes en las bibliotecas de Roma* cit., p. 43; PERARNAU, «Los manuscritos lulianos en las Bibliotecas Casanatense y Angélica» cit., dove prende in esame il succitato ms. Casanatense 1022 (v. nota 23), pure contenente questo apocrifo ai ff. 45ra-56rb.

con il medesimo titolo nei verbali inquisitoriali raccolti da Albizzi, confermerebbero la destinazione d'uso per la quale il codice era stato inviato.

Un nucleo importante di questi codici giunti a Roma nel corso XVII secolo è costituito da quelli del Collegio di S. Isidoro, dei quali abbiamo già avuto modo di esaminare un esemplare a proposito dell'invio del 1591. Il fondo lulliano del collegio di Sant'Isidoro degli Irlandesi a Roma, composto da opere sia manoscritte che a stampa, si formò perché dagli inizi del Seicento e per buona parte del secolo successivo il postulatore della causa lulliana a Roma risiedeva di regola nel collegio e, mentre in precedenza il ruolo era ricoperto da sacerdoti secolari, a partire dal 1610 i postulatori furono tutti minori osservanti⁴³. Solo nel XVIII secolo inoltrato alcuni presero residenza anche presso il convento, sempre francescano, dell'Aracoeli. Il Collegio di S. Isidoro nacque come chiesa spagnola, fondata da francescani spagnoli, con un convento annesso e dedicata al patrono di Madrid, S. Isidoro. La chiesa era rimasta incompiuta e per ordine del Generale dei francescani venne affidata al frate irlandese e teologo di fama Luke Wadding, che vi fondò uno studentato per i francescani irlandesi. Nel frattempo venne nominato come superiore pro tempore Joan Riera, a Roma per la causa lulliana, il quale probabilmente fu il creatore del primo nucleo del fondo lulliano del convento.

Presso l'istituzione, nel corso degli anni, si sarebbero sedimentati documenti, opere di Llull e memoriali relativi alla sua causa a Roma, costituendo l'importante fondo che abbiamo oggi. Di recente il fondo lulliano di S. Isidoro è stato trasferito presso la Curia Generale dei Frati Minori. Sopravvivono alcuni elenchi disorganici della raccolta, dei quali il più importante per la nostra ricostruzione è quello compilato dal francescano José Hernández tra il 1688 e il 1691, quando questi ricoprì il ruolo di postulatore. Non è totalmente chiaro se tale elenco rispecchi la situazione al tempo di Hernández o quella del suo predecessore Joan Riera. Sulla base del colophon sembrerebbe trattarsi dell'inventario patrimoniale in seguito alla morte del Riera, nel 1633, ma la data estrema che si trova nell'inventario è il 1647. Molto probabilmente l'inventario *mortis causa* di Riera fu copiato, con integrazioni relative al periodo successivo, da Hernández. Questo catalogo venne pubblicato, come ricordato in precedenza a proposito del codice S. Isidoro 1/43 [1], da Salvador Galmés nel 1932-33, sulla base di copie dello stesso inventario presenti a Maiorca, senza tuttavia menzionare Hernández quale autore, individuato più recentemente da Pérez Martínez⁴⁴. Laddove un'identificazione è possibile, questo prezioso strumento permette un confronto con l'attuale situazione dei codici

43. La decisione venne presa dai giurati maiorchini in questa data. Cfr. L. PÉREZ MARTÍNEZ, «Intervención de la Santa Sede en la causa lulliana», *Estudios Lulianos* (Palma de Mallorca), 6 (1962), p. 155.

44. S. GALMÉS, «Catalog d'obres i documents lul·lians a Roma», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* (Palma de Mallorca), 24 (1932-33), p. 99-108. L. PÉREZ MARTÍNEZ, «Fray José Hernández, O. F. M., postulador de la Causa de beatificación de Ramón Llull (1688-90)», *Estudios Lulianos* ([Palma de Mallorca), 2 (1958), p. 83-105.

manoscritti, per stabilire almeno un termine a partire dal quale la loro presenza a Roma è sicuramente documentabile.

Il primo codice preso in esame in questa sezione è quello contrassegnato come S. Isidoro 1/18 [7]. Al f. 107^r del manoscritto si legge infatti la seguente nota di possesso: «Memoria sia a mi Gabriel Serra que xii de abril compri de Mossen Berselo [Barceló], prevere, lo present libra per preu de xxviii en l'any MCCCCLXXXV». E continua: «Est Antonii Serra, pri. filii predicti Gab. Serra»⁴⁵. Abbiamo già trattato del Serra a proposito dell'invio di codici del 1591. Il Barceló dal quale Serra dichiara di aver acquistato il manoscritto è molto probabilmente il facoltoso nobile valenciano Don Francisco Barcelò (†1515 ca.), autore della lirica «Obriu obriu, senyora, vostres coffrens», raccolta nell'incunabolo intitolato *Trobes en labors de la Verge*⁴⁶. La provenienza valenciana del codice S. Isidoro 1/18 [7] sembra essere confermata anche dalla filigrana della carta, che raffigura proprio lo scudo del regno di Valencia, con le caratteristiche bande verticali. Questo tipo di filigrana, ampiamente documentata dal XV secolo in poi⁴⁷, è stato rinvenuto in documenti di area Valenciana già a partire dal 1390, come prodotto della cartiera di Campanar, vicino Valencia, che riforniva numerosi centri di scrittura e copia, soprattutto cancellerie⁴⁸. Questa filigrana aveva una tale diffusione da essere stata riscontrata praticamente in tutti gli archivi dei paesi catalani esaminati dagli studi di filigranologia relativi alla regione⁴⁹. Sulla data di invio a Roma, possiamo determinare con abbondante margine di sicurezza che non avvenne nel 1591. All'inizio del XVII secolo infatti il ms. era ancora a Maiorca, come risulta dall'anonimo inventario conservato presso l'Archivo Diocesano di Palma, Causa Pia Lul.liana Processos 4, f. 311: tra i manoscritti in-4°, compare la

45. Probabilmente fu anche possessore dell'edizione a stampa pubblicata nel 1505 a Parigi presso Joan Petit (*Contemplationum Remundi duos libros. Libellus Blaquerne de amico et amato*). Cfr. L. PÉREZ MARTÍNEZ, *Els fons manuscrits lul·lians de Mallorca* cit., p. 56, 58, 66, 94, 137.

46. *Trobes en labors de la Verge*, Valencia, Lambert Palmart, 1474, dove viene chiamato «Mossèn Barcelò caualler» (cfr. *Trobes en labors de la Verge*, ed. F. MARTÍ GRAJALES, Valencia, Libreria de Pascual Aguilar, 1894, p. 35-37).

47. Briquet la documenta in numerose varianti, sormontate da una corona, attestate tutte fra il 1423 e il 1536, di cui la più simile è la 2068. Tuttavia inspiegabilmente ne ascrive la provenienza alla Francia. Lo scudo senza corona è stato documentato anche da Zonghi a Fabriano nel 1455. Cfr. C. M. BRIQUET, *Les filigranes: dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600* [Leipzig, 1923²], ripr. facs., Mansfield, Martino, 2000, nn. 2063-2068; A. ZONGHI, *Le antiche carte fabrianesi* [Fano, 1884], ripr. facs., Bologna, C. Saletta, 1981.

48. Cfr. V. A. MOŠIN e S. M. TRALIJC, *Filigranes des XIII et XIV ss.*, Zagabria, Académie Jugoslave des sciences et des beaux-arts. Institut d'Histoire, 1957, v. I, p. 64 n. 567; F. de A. de BOFARULL I SANS, *La beráldica en la filigrana de papel*, Barcelona, Hijos de Jaime Jepus, 1901, p. 35/1; O. VALLS I SUBIRÁ, *Paper and Watermarks in Catalonia*, Amsterdam, The Paper Publications Society, 1970, v. I p. 40, 153 e note. In quest'ultimo contributo, oltre a quello di Campanar, si postula l'esistenza di altri mulini nell'area valenciano-catalana che facevano uso di questa filigrana.

49. VALLS I SUBIRÁ, *Paper and Watermarks* cit., p. 152.

sequenza di opere che compone l'attuale S. Isidoro 1/18 [7], unita da un tratto di penna: «Libre de primera y segona intenció / 200 versos a requesta del rey de Mallorca / Libre de consolació d'ermità / Libre de coneixer sa propia... ». L'ultima opera è parte delle *Meditationes* dello pseudo-San Bernardo, e sembra coincidere con l'argomento annunciato nell'incipit: «... Mols homens son qui saben e conexen moltes coses e no conexen a si mateix». Attualmente, nel ms. di S. Isidoro 1/18 [7] esiste dopo questa un'altra opera dello pseudo-San Bernardo che, evidentemente, l'anonimo compilatore dell'inventario non ebbe modo di individuare e, pertanto, non viene menzionata. Il codice dovette giungere a Roma nel XVII secolo, dato che l'inventario stilato a fine Seicento da Hernández registra la presenza del nostro ms., che si trova al n. 86, dove vengono censiti solo due dei cinque titoli che il ms. contiene: «Ejusdem versus Majoricani ad Regnum Majoricen ibid. fol. 35 / Ejusdem liber de Consolatione Eremitae ibid. fol. 39»⁵⁰. I titoli, la lingua («versus Majoricani») e la foliazione coincidono pienamente con S. Isidoro 1/18 [7].

Per quanto riguarda il manoscritto S. Isidoro 1/22 [8], il codice compare nell'inventario di Hernández⁵¹ al n. 79, dove si legge «Lulli investigatio principiorum Philosophiae fol. I.». Tuttavia, è possibile ipotizzare che il manoscritto raggiunse Roma tempo prima. In un inventario di opere di Llull appartenenti alla causa lulliana, oggi conservato a Maiorca⁵², al n. 32 compare un «Raymundi Lulij principia philosophie». In un inventario successivo, rilegato insieme al precedente, e contenente i libri posseduti dal fervente lullista Juan Arce de Herrera, chierico della diocesi di Palencia e rappresentante del Duca d'Alba a Roma⁵³, ritroviamo un'«Ars de principiis philosophie»⁵⁴. È possibile dunque che il manoscritto facesse parte di un insieme di codici raccolti a Maiorca e spediti a Roma intorno al 1590, anno della morte di Herrera, lasciato a S. Isidoro dopo essere stato esaminato dai cardinali della Congregazione dell'Indice, analogamente a quanto avvenuto per S. Isidoro 1/43 [1]. In questo come nell'altro codice, sono infatti presenti numerose annotazioni al margine, segno che furono entrambi oggetto d'accurata lettura.

Il collegio di S. Isidoro custodiva anche manoscritti inviati in epoche relativamente più recenti, ma copiati assai prima, come ad esempio il ms. S. Isidoro 1/38 [9]. Si tratta di un codice fra i più antichi della collezione di Bellver,

50. S. Galmés (ed.), *Catàleg d'obres i documents lul·lians* cit., p. 107.

51. S. Galmés (ed.), *Catàleg d'obres i documents lul·lians* cit., p. 106.

52. Archivo Diocesano di Palma, Causa Pia Lul·liana Processos 4, f. 305.

53. La maggior parte dei manoscritti e stampati lulliani posseduti da Arce de Herrera, morto a San Giacomo degli Spagnoli nel 1590, venne acquistata dal cardinal Federico Borromeo, coinvolto nell'esame delle opere lulliane del 1591. Il fondo oggi si trova all'Ambrósiana di Milano, cfr. M. Obrador, E. Aguiló, «Viarge de investigació a les biblioteques de Munich y Milà», *Anuari del Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), 2 (1908), p. 598-613. C. Ottaviano, *Otto opere sconosciute di Raimondo* cit.

54. Ed. in *Buletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* (Palma de Maiorca), t. I n. 37 (1885-1886), p. 3.

copiato da Guillem Pagès, secondo quanto rilevato da Soler⁵⁵, fra il 1303 e il 1304. Il maiorchino Guillem Pagès⁵⁶, attestato tra la fine del XIII e l'inizio del XIV secolo era un presbitero, probabilmente anche notaio, che lavorò direttamente al servizio di Llull come suo scribe di fiducia. Risulta autore della copia di almeno altri sei codici, alcuni dei quali si possono relazionare direttamente con Llull⁵⁷. La principale fonte di informazione che abbiamo su questo copista è il colophon del manoscritto di Milano, Biblioteca Ambrosiana, D 549 Inf.: «Hic liber scriptus Qui scripsit sit benedictus A M E N· / Ego Guillelmus pagesij presbiter diuina gratia au/xiliante · hunc librum consolationis in Ciuitate / Maioricarum ab originali translatione penitus / translataui· VIII°. Idus Julij· Anno domini· M^o. cc^o. / ·lxxx^o. et hoc / Sig [signum] num feci.»⁵⁸. Non sappiamo esattamente quando il codice S. Isidoro 1/38 [9] raggiunse Roma: lo ritroviamo al numero 92 dell'inventario di Hernández⁵⁹, con il titolo: «Lulli explicatio artis Generalis ad alias Scientias rithmo Majoricano», l'*Aplicació de l'art general* in versi. Possiamo tuttavia determinare fino a quando il codice dovette essere custodito a Maiorca: in un altro inventario, intitolato *Inventarium operum B. Raimundi Lulli et aliorum librorum ad causam predicti Beati pertinentium*⁶⁰, dell'inizio del XVII secolo, troviamo un «Rithmi Raymundi Lulli de disciplinis et scientiis» che potrebbe essere identificabile con il nostro manoscritto. L'ingresso a S. Isidoro, nonostante l'antichità del codice, dovrebbe essere quindi piuttosto tardivo, e destinato all'uso dei postulatori, poiché non sembra sia stato esaminato da alcuna congregazione cardinalizia.

55. A. SOLER, «Els manuscrits lul·lians de primera generació», *Estudis romànics* (Barcelona), 32 (2010), p. 179-214, ms. 3.7.

56. Da non confondere con il Mestre Guillem (fine XIII - inizio XIV secolo) docente dello studium grammaticale di Palma, autore della traduzione latina di due opere lulliane nel 1316 (cfr. J. N. HILLGARTH, *Ramon Llull i el naixement del lul·lisme*, ed. Albert SOLER; trad. Anna ALBERNI i Joan SANTANACH, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 177-178). Sul Guillem Pagès copista e collaboratore di Llull, cfr. S. TRIAS MERCANT, *Diccionari d'escriptors lul·listes*, Palma de Mallorca, Edicions UIB, 2009, (Col·lecció Blaquerna, 6), p. 314-315.

57. Palma, Biblioteca Pública, ms. 1103; München, Baerische Staatsbibliothek, Clm. 10504; Mainz, Martinus-Bibliothek (olim Priesterseminar) 220h; Milano, Biblioteca Ambrosiana, A 268 Inf., D 549 Inf.; Dublin, Archives of University College B 95. I primi quattro erano già stati classificati come appartenenti ad una medesima mano in J. PERARNAU, «Consideracions diacròniques entorn dels manuscrits lul·lians medievals de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), 2 (1983), p. 123-169. Gli ultimi due, da Albert SOLER, «L'escriptura de Guillem Pagès, copista de manuscrits lul·lians», *Studia Lulliana* (Palma de Mallorca), 44 (2004), p. 109-122; ID., «Estudi històric i codicològic dels manuscrits lul·lians copiats per Guillem Pagès (ca. 1274-1301)», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), 25 (2006), p. 229-266.

58. Oltre che nei lavori citati in proposito alle note precedenti, una riproduzione del colophon è presente anche in A. MILLARES CARLO, *Tratado de paleografía española*, Madrid, Espasa-Calpe, 1983, v. I, *Repertorio II*, n. 45 e v. II, *Láminas*, n. 185.

59. Galmés (ed.), *Catàleg d'obres i documents lul·lians a Roma* cit., p. 107.

60. Palma de Mallorca, Archivo Diocesano, Causa Pia Lul·liana Processos 4, ff. 305-6.

Fra la serie di codici appartenuti al Bellver, l'ultimo qui preso in esame è l'attuale S. Isidoro 1/103 [10], che dovette essere inviato a Roma nel XVII secolo inoltrato. Il succitato inventario di libri della causa pia lulliana⁶¹, riporta un elenco, senza titolo né descrizione, di opere divise in base ai formati: «in folio» e «libelli parvuli». Fra le prime, al numero 7 compaiono tutti insieme, legati da una parentesi graffa, i titoli dell'attuale S. Isidoro 1/103 [10]. Anche il formato dell'attuale manoscritto sembra confermare l'identificazione. Tuttavia, mentre nell'inventario l'elenco delle opere si conclude con una *Oració a Déu*, o *Oració a Jesuchrist*, nel manoscritto oggi conservato a Roma all'ultimo foglio compare una *Oració a la Creu*, assente dall'inventario maiorchino. La grafia lascia supporre che si tratti di un'aggiunta di mano successiva, a giudicare dalla lingua opera di un catalano italianizzato. Il dato lascia supporre che, una volta giunti a Roma, i codici fossero oggetto di letture, aggiunte e rimaneggiamenti da parte di coloro che vi avevano accesso.

L'ultimo dei manoscritti attualmente conservati a S. Isidoro qui analizzati, contrassegnato dal numero 1/71 [11], viene registrato nell'inventario di Hernández per mezzo di una voce assai sommaria, al numero 101: «Varia Lulli Metra, et prosa in aliis lib. reperita»⁶². Se, da un lato, si può accertare l'arrivo a Roma del codice agli inizi del XVII secolo, né l'inventario né il manoscritto forniscono indizi sulla data di copia, che rimane tuttora incerta. Inizialmente si è proposto per assegnarla al XV secolo⁶³, ma la stessa voce dell'inventario farebbe piuttosto pensare che si tratti di una copia successiva, sicuramente tratta da un originale del XV secolo ad opera di un non meglio identificato Frater Jacobus, del quale al f. I si legge a malapena una notizia di mano successiva: «Hunc librum scripsit Fr. Jacobus...». L'ipotesi più probabile è che si tratti di un codice allestito da un'unica persona, che ha assemblato un'insieme di opere lulliane, scrivendo quelle in verso su due colonne, tutto in una corsiva catalana molto minuta e poco accurata, destinando probabilmente il manoscritto ad un uso personale: molte infatti le opere frammentarie o incomplete. Del *Llibre de contemplació en Déu* copia solo frammenti del II e del IV libro, mentre sono altresì incompleti il *Plant de nostra dona santa Maria*, l'*Affatus*, il *Dictat de Ramon*, i *Mil proverbis*. Dei *Cent noms de Déu* si riportano solo le rubriche, pratica però assai frequente per quest'opera. Il fatto poi che, nell'inventario, sia stato menzionato in modo così sommario, quasi di sfuggita, dà idea della scarsa rilevanza che, probabilmente, lo stesso inventarista gli doveva attribuire. La maggior parte delle opere è scritta in catalano, il che fa pensare a un copista di questa nazionalità. Purtroppo la rilegatura non viene in aiuto, perché quella originale è stata sostituita da una moderna, della biblioteca. La filigrana rappresenta una mano (dalle dita unite) con un fiore di sei petali,

61. *Ivi*, f. 311.

62. Galmés (ed.), *Catàleg d'obres i documents lul·lians a Roma* cit., 108.

63. J. Massó i Torrents, *Repertori de l'antiga literatura catalana. I, La Poesia*, Barcelona, Editorial Alpha, 1932, p. 11-12.

figura che comincia ad elaborarsi nel Quattrocento e che nel secolo successivo assume una tale diffusione in Europa da essere considerata banale in assenza di una qualche particolarità.

Sebbene manchino prove certe, esistono almeno altri due codici che dovettero giacere negli armadi della biblioteca conventuale di S. Isidoro prima di entrare nelle odierne collezioni. Il primo di questi è l'attuale Ottob. lat. 845 [12]. A giudicare dalla grafia, una gotica, sembra essere stato copiato nel sec. XIV, probabilmente da un'unica mano. Fino al f. 17 della prima opera contenuta nel codice le lettere iniziali, decorate, sono state tutte ricoperte con inchiostro nero. La nota di possesso al f. 41^v recita: «Et enim benedictionem dabit legislator ibunt de virtute in virtutem Et videbitur deus deorum in sion / legit vos omnes / es lo present libre de mi honofre saluat y de sos Amics etz». Le vocali di questa iscrizione, che cita il salmo 83 v. 8, sono sostituite da punti: uno per la "a", due per la "e", e così via. Onofre Salvat era un giurista maiorchino, che nel 1610 fu membro della causa pia lulliana. Il 13 dicembre del 1613, periodo durante il quale a Maiorca si inaugura una nuova campagna di raccolta ed invio a Roma di documentazione relativa a Lull, un certo Pere Onofre Salvá, probabilmente lo stesso personaggio, compariva fra i testimoni della certificazione di autenticità di una serie di copie e documenti riferenti a Llull⁶⁴. L'ipotesi più probabile è che in questa epoca il nostro codice raggiunse Roma, transitando sempre attraverso l'istituto della causa pia lulliana di Maiorca, sebbene non se ne trovi traccia in nessun inventario.

Un altro esempio di passaggi del genere, ricostruibili purtroppo solo per congettura, è rappresentato dall'attuale manoscritto della Biblioteca Corsiniana, segnatura 44 A. 3 [13]. Al numero 39 dell'inventario di Hernández si trova, «Ejusdem liber de Mirabilibus. [...] / Ejusdem liber contra Antichristum.[...] / Ejusdem Lógica del Gatzell. / Alia quaedam sine titulo [...] et a pag. 271 usque ad finem codicis»⁶⁵. Evidentemente il copista dell'inventario non dovette individuare le ultime due opere del manoscritto, frammenti dell'*Arbre de filosofia desiderat* e della *Taula general*, che coincidono anche con il numero di carta menzionato, cclxxi, secondo l'antica foliazione. Il fatto che oggi il manoscritto sia conservato presso la biblioteca Corsiniana potrebbe essere spiegato dalle relazioni che la potente famiglia Corsini ebbe con il collegio francescano durante il XVIII secolo. Nell'Aula magna di S. Isidoro, sotto un affresco raffigurante Wadding con i suoi primi compagni, si trova un'iscrizione che commemora la visita del cardinal nepote Neri Maria Corsini (†1770) in occasione della festa di S. Patrizio nel 1737, durante la quale fu insediato come cardinale protettore del Regno d'Irlanda. Possiamo ipotizzare che in circostanze come questa un influente protettore del collegio

64. Cfr. J. M. BOVER, *Biblioteca de escritores baleares* [1868], Barcelona, Curial, 1976, v. I, p. 346-347; L. PÉREZ MARTÍNEZ, *La Causa Pia Lul·liana* cit., p. 15; PÉREZ MARTÍNEZ, Lorenzo, *Els fons manuscrits lul·lians de Mallorca* cit., p. 56-57.

65. GARMÉS (ed.), *Catàleg d'obres i documents lul·lians* a Roma cit., p. 101.

come il cardinale, appassionato bibliofilo e tra i principali artefici della collezione libraria di famiglia, venisse omaggiato con il prezioso codice manoscritto, tanto più che i sostenitori della causa lulliana compivano in quegli anni gli estremi tentativi per ottenere la canonizzazione del filosofo.

Esistono infine alcuni manoscritti che non hanno potuto trovare una collocazione certa all'interno della scansione temporale proposta, articolata nei due momenti principali delle revisioni delle opere lulliane del 1591 e del 1616. Uno in particolare, il Chig. lat. E.IV.118 [9], sembrerebbe essere giunto –se non a Roma perlomeno in Italia– molto prima. La presenza di scritti lulliani nella nostra penisola è certamente anteriore al XVI secolo. Llull aveva disseminato in Italia alcune sue opere: quelle indirizzate ai predecessori di Clemente V, i pontefici che ancora risedevano in Italia, e quelle offerte a re e dignitari come Carlo d'Angiò a Napoli o Federico di Sicilia a Palermo, o il doge Piero Gradenigo a Venezia⁶⁶. Inoltre, sei delle sue opere più importanti, tra le più stampate e lette nei secoli successivi, erano state portate a compimento proprio in Italia,⁶⁷ in particolare nella sua penultima peregrinazione in terra italiana, quando si trova a Pisa. Del soggiorno a Pisa di Llull fra il 1307 ed il 1308 e dell'influenza esercitata dalla dottrina del maestro sui cittadini pisani si è ampiamente occupato Domínguez Reboiras, documentando anche il ruolo politico svolto da Llull quale intermediario nelle complicate relazioni tra la corona d'Aragona e la repubblica marinara pisana⁶⁸. Il prestigio e il credito acquisiti da Llull in Italia spiegherebbero la presenza di codici assai più antichi di quelli qui esaminati, attestati nella nostra penisola quando Llull era ancora in vita e poco dopo la sua morte. Esempi del genere possono essere gli attuali codici di Roma, Biblioteca Nazionale, Fondo Vittorio Emanuele 244, o quello di Fermo, Biblioteca Comunale, 4 CA 1/19, ff. 61-120, contenenti entrambi opere lulliane in latino, databili tra la fine del XIII e gli inizi del XIV secolo⁶⁹. Come ricordato da Perarnau nel suo studio sul lullismo in Italia

66. Francesco FIORENTINO, «Raimondo Lullo in Sicilia: itinerario bio-bibliografico», Alexander FIDORA, «Ramon Llull, la familia Spinola de Génova y Federico III de Sicilia, entrambi in A. MUSCO e M. ROMANO (ed.), *Il mediterraneo del '300: Raimondo Lullo e Federico III d'Aragona, re di Sicilia. Omaggio a Fernando Domínguez Reboiras*, Turnhout, Brepols, 2008 (Subsidia Lulliana, 3), rispettivamente p. 43-84 e 327-343.

67. Secondo quanto affermato negli *explicit*, in base all'abitudine inveterata in Llull di indicare luogo e data di composizione all'epilogo dei suoi testi, queste sono: *Ars brevis*, *Ars generalis ultima*, *Liber disputationi Raimundi christiani et Homeri saraceni*, *Liber clericorum*, *Liber de centum signis Dei*, e della *Tabula generalis*. Il totale delle opere giunte a compimento in Italia è di 65, sul totale di 265 testi che Llull ci ha lasciato (cfr. il catalogo di opere lulliane in Base de Dades Ramon Llull, all'indirizzo: <http://orbita.bib.ub.edu/llull/cioarl.asp> (data di consultazione: gennaio 2013).

68. F. DOMÍNGUEZ REBOIRAS, «In civitate pisana, in monasterio Santi Domnini'. Algunas observaciones sobre la estancia de Ramón Llull en Pisa (1307-1308)», *Traditio* (New York), 42 (1986), p. 389-437.

69. Censiti rispettivamente da L. PÉREZ MARTÍNEZ, *Los fondos lulianos existentes en las bibliotecas de Roma* cit., p. 118-120, e da S. PRETE, *I codici della Biblioteca Comunale di Fermo*.

nel basso Medioevo, «il fatto che [...] si trovino in Italia in biblioteche diverse dalla Vaticana o da altre di Roma, nelle quali sono andati a finire i volumi che la Causa Lulliana portò a Roma dai Paesi Catalani [...] obbliga a pensare che si trovino lì perché fin dal primo momento si trovavano in Italia»⁷⁰.

Particolare rilievo ebbe infatti nell'Italia settentrionale la *Lectura Artis generalis* di Joan Bulons, a Padova «in domo domini fantini dandoli», presso il palazzo del vescovo Fantino Dandolo, terminata nel 1433. Esistono alcuni codici risalenti a questa epoca, conservati a Monaco di Baviera e a Vienna⁷¹, scritti in elegante grafia umanistica italiana e impreziositi da miniature, che riportano proprio le tavole lulliane oggetto delle lezioni del Bulons. Uno dei nostri codici, il Chig. lat. E.IV.118 [9], oggi alla Vaticana, potrebbe essere circolato proprio in questo periodo in ambienti legati al lullismo. Riporta infatti una versione latina proprio della *Tabula generalis*, preceduta da un *Cant de Ramon* e dai *Cent noms de Déu*, di cui trasmette le sole rubriche. Esiste un altro esemplare particolarmente antico alla Vaticana, con segnatura Vat. lat. 3858, che trasmette la *Tabula generalis* ed il corredo testuale esplicativo in latino. Il proprietario, dalla nota di possesso al f. 2^v, era un non meglio identificato «reverendi domini archie. Henrici», probabilmente del XIV secolo, e in una nota al f. 1^v si legge che il codice era poi passato al monastero di San Nicolò del Boschetto, vicino Genova, appartenente nel XV secolo alla congregazione benedettina di Santa Giustina di Padova, altro centro di irradiazione del lullismo di notevole importanza nel Nord Italia. Curioso notare che proprio il monastero di San Nicolò ospita la sepoltura quattrocentesca di uno Spinola, Giambattista, doge di Genova. La facoltosa famiglia del patriziato genovese aveva protetto Llull durante il suo soggiorno nella repubblica marinara, e questi aveva lasciato a Palazzo Spinola una collezione di testi; in seguito Llull avrebbe nominato nel proprio testamento Persivallo Spinola tra i depositari dei suoi scritti. Dobbiamo quindi supporre la presenza di veri e propri *scriptoria* lulliani nel nord Italia, con Padova come centro nevralgico e con propaggini fino a Venezia e alla città di Genova, probabilmente con la partecipazione di esponenti dell'*enclave* maiorchina e catalana presenti sul territorio. La storia di questo lullismo delle origini è, in buona parte, ancora da fare⁷².

Catalogo, Firenze, Olschki, 1960, p. 24-25 (Biblioteca di Bibliografia Italiana, XXXV).

70. J. PERARNAU, «Indicacions esparses sobre lul·lisme a Itàlia abans de 1450». *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), 5 (1960), p. 298 [traduzione mia]. Sullo stesso argomento, J. PERARNAU, «El manuscrit lul·lià de Trento, Biblioteca Comunale, 116/27/W». *Studia lullistica. Miscellanea in honorem Sebastiani Garcias Palou*, Palma, Maioricensis Schola Lullistica, 1989, p. 55-56.

71. Il ms. di Monaco, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 10551, è una copia della lettura dell'*Ars generalis* di Bulons, ad opera di un italiano, Bartolomeo. I codici Vind. 5168 e 5169 sono dello stesso copista e contengono rispettivamente la *Tabula generalis* e l'*Ars brevis* con una serie di concetti e definizioni lulliane.

72. Per lo studio di questa tradizione lulliana sotto il profilo codicologico, cfr. G. POMARO e V. TENGE-WOLF, «Primi passi per lo "scriptorium" lulliano, con una nota filologica», *Studia Lulliana* (Palma de Mallorca), 48 (2008), p. 3-41.

Il nostro Chig. lat. E.IV.118 [9] non presenta gli ornamenti dei codici vin-doboniani e monacensi, tuttavia la grafia è la stessa, una minuscola umanistica accurata, e la data di confezione è ascrivibile, come per gli altri, al XV secolo. La sua eccezionalità consiste nel fatto di trasmettere testi in catalano, cosa che gli altri manoscritti dell'epoca non fanno. Ciò lascerebbe supporre che, a differenza degli altri codici, il nostro sia stato copiato da un catalano residente in Italia, o quantomeno da qualcuno che conoscesse la lingua. Purtroppo non esistono sufficienti indizi in tal senso e questa resta solo una timida congettura. La notizia più sicura che fornisce il manoscritto è una nota in cui si menziona un suo precedente possessore, Pietro Simone Pacini da Bagnacavallo. Al f. 2^r, nelle carte preliminari del codice, possiamo infatti leggere, insieme ad altre notizie sulla vita e l'opera di Llull che il presente manoscritto «fuit nuper Petri Simonis Pacini de Bagnacavallo». Non si conosce l'identità precisa del personaggio. I Pacini probabilmente erano originari di Colle Val d'Elsa, nel senese. Sotto il medioevo medico conobbero una forte ascesa ed esercitarono le cariche di governatori e potestà per conto della Chiesa nel ravennate (da qui probabilmente il toponimo associato al nome)⁷³. Ciò testimoniarebbe una circolazione di manoscritti estesa a tutta l'area oggetto di influenza della città universitaria di Padova, ivi compreso il ravennate e, più in generale, nei secoli di passaggio tra Medioevo ed Età moderna, un interesse da parte della società laica, in particolare della borghesia urbana, per una filosofia che conciliasse l'esigenza di razionalità e di valori umani con la fedele adesione al cristianesimo. Questo ambito di ricerca non è ancora stato adeguatamente approfondito, come già rilevato da Perarnau in un suo studio sulla presenza di codici lulliani nelle Biblioteche Casanatense ed Angelica che poco o nulla hanno a che fare con la causa lulliana, rappresentando invece dei "codici di studio"⁷⁴. Si noti infine che l'unico ulteriore manoscritto lulliano della raccolta chigiana, con segnatura A.IV.105, è una copia in latino dell'*Ars brevis*, incompleta, datata intorno al 1420, quindi anch'essa piuttosto antica⁷⁵. L'origine senese della famiglia Pacini e gli incarichi svolti per conto dell'amministrazione pontificia potrebbero spiegare l'attuale presenza del codice nella raccolta chigiana, arricchitasi in gran parte nel XVII secolo, durante gli anni del pontificato di Alessandro VII (1655-1667, al secolo Fabio Chigi), e con la partecipazione di suo nipote il cardinal Flavio (1631 - 1693), appassionato bibliofilo.

Un percorso ancora da accertare è quello compiuto dal codice Vat. lat. 9344 [15]: la composizione, sia di fogli pergamenei che cartacei, il fatto che la foliazione cominci da f. 14, così come l'alternanza della lingua latina e

73. Cfr. C. WEBER (cur.), *Legati e governatori dello Stato pontificio, 1550-1809*, Roma, Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici, 1994, p. 814.

74. Cfr. PERARNAU, «Los manuscritos lullianos en las Bibliotecas Casanatense y Angélica» cit., in particolare p. 232-233.

75. W. W. ARTUS, «The tradition of the "Ars brevis"», *Estudios Lulianos* [Palma de Mallorca], 13 (1969), p. 159.

catalana e delle grafie, una corsiva per i ff. 14^r-42^v, e una gotica minuta per il resto del manoscritto, unitamente alla presenza di filigrane diverse, suggeriscono l'idea che ci si trovi di fronte ad un codice composito, scritto probabilmente intorno al XV secolo e allestito assemblando manoscritti di origine e provenienza diversa. Perarnau, in uno studio su un codice composito del fondo Ottoboniano (Ottob. lat. 396), assegna anche il Vat. lat. 9344 ad una specie di "biblioteca lulliana", formata ad opera di un fervente lullista per mezzo di stratificazioni successive⁷⁶.

Prima di passare alla Vaticana, anch'esso è stato sicuramente custodito presso S. Isidoro, come dimostra la voce numero 69 dell'inventario di Hernández, pienamente identificabile con il nostro manoscritto grazie alla puntuale menzione del numero del foglio in cui comincia l'opera inventariata, nonostante la mancata segnalazione di cinque di esse⁷⁷. Apparentemente il codice sembra non essersi mosso dal Collegio di S. Isidoro fino alla metà del XIX secolo, come dimostrerebbero gli inventari successivi, del Custurer (1700)⁷⁸ e di Bover e Medel (1847)⁷⁹. Entrambi però copiano dalla *Biblioteca Hispana Vetus* di Nicolás Antonio (1672): Custurer lo fa dichiaratamente, Bover e Medel copiano da Custurer, ma capiscono che in realtà stanno entrambi copiando da Nicolás Antonio. In questi inventari coincidono persino i numeri con i quali sono indicizzate le opere che compongono il codice, solo che in Custurer sono in cifre romane, mentre in Bover e Medel in cifre arabe. Quando Nicolás Antonio compilava il suo repertorio il codice era a S. Isidoro, e si trovava lì ancora vent'anni dopo, quando Hernández stila il suo inventario nel 1690. Nulla ci dice con sicurezza che al tempo di Custurer e di Bover e Medel si trovasse ancora nel collegio francescano.

Il nostro Vat. lat. 9433 [16] è anch'esso presente nell'inventario di Hernández, con il numero 60, registrato come: «Ejusdem Lulli de Mirabilibus»⁸⁰. Il codice contiene il solo *Félix*. Si tratta di un codice molto antico, del XIV secolo, totalmente pergameneo, scritto in una gotica con tratti rotondeggianti e assai regolari. Il codice è stato probabilmente copiato nella zona di Avignone poiché il testo è in lingua occitanica e la mano del copista è molto simile ad una riprodotta da Samaran, del 1340⁸¹. Al f. 128

76. Cfr. J. PERARNAU, «El volum manuscrit lul·lià de la Biblioteca Apostolica Vaticana: Ottob. Lat. 396», *Arxiu de Textos Catalans Antics* [Barcelona], 16 (1997), p. 393-398.

77. *Ivi*, p. 106; sull'identificazione del codice cfr. anche G. POMARO; S. SARI, *Catalogo dei manoscritti lulliani a Roma*, Studia Lulliana [Palma de Mallorca], L (2010), 31-32.

78. J. CUSTURER, *Disertaciones históricas del beato Ramón Llull, doctor iluminado y mártir, con un apéndice de su vida*, Palma de Mallorca, Miguel Capò, 1700.

79. J. M. BOVER e R. MEDEL, «Catálogo de las obras de Bto. Raymundo Lull, sacado de la biblioteca vetus de D. Nicolás Antonio», *Varones ilustres de Mallorca*, Palma, Pere Josep Gelabert, 1847, p. 583-611.

80. GÁLMÉS (ed.), *Catàleg d'obres i documents lul·lians a Roma* cit., p. 105.

81. Cfr. SAMARAN (cur.), *Catalogue des Manuscrits en écriture latine portant indications de date, de lieu ou de copiste. T. VI Bourgogne, Centre, Sud-Est et Sud-Ouest de la France*, Paris, CNRS, vol. 1,2 LOC col. 287, tav. LII.

è stato copiato un frammento del *Llibre d'intenció*, sicuramente di mano successiva, probabilmente del secolo XV, stavolta in catalano. Sono presenti note al margine, in parte tagliate dalla rifilatura delle pagine. Le note sono di più mani, contemporanee a quella del copista, o del XV secolo. In alcuni casi compare il disegno di un uccello che con il becco indica passaggi giudicati significativi, o di una mano che assolve alla stessa funzione. Le annotazioni ravvisano similitudini di passaggi con *Blaquerna*, il che lascia supporre che uno dei lettori del codice fosse senz'altro edotto in dottrina lulliana.

Secondo Ruyschaert, il Vat. Lat. 9344 [15] era stato di proprietà di Pier Leoni († 1492), medico e intellettuale fiorentino alla corte di Lorenzo de' Medici, possessore di altri due manoscritti lulliani oggi alla Vaticana, gli attuali Vat. lat. 9332 e Vat. lat. 11585. Mentre su questi ultimi due non possono esserci dubbi circa l'appartenenza a Pier Leoni, l'ipotesi che anche il nostro Vat. Lat. 9344 [15] fosse stato suo è stata decisamente confutata da Hillgarth⁸². Per quanto riguarda il Vat. Lat. 9443 [3], Anna Maria Compagna Perrone, pur riconoscendo un'origine non italiana del manoscritto e la difficoltà di capire come esso sia pervenuto in Italia, suggerisce che potesse far parte della Biblioteca dell'abate Andrea Molza, nominato scrittore latino della Vaticana nel 1821. Dopo la sua morte, nel 1851, i suoi libri sarebbero passati alla Biblioteca Apostolica. Molza potrebbe aver acquisito il manoscritto attraverso una qualche istituzione religiosa della sua città natale, Modena⁸³. Date le molte incertezze sul cammino intrapreso da entrambi i codici prima di giungere alla loro attuale destinazione, non ci si sente qui di esprimere giudizi definitivi. Un'ulteriore ipotesi, data la loro presenza a Roma nel XVII secolo attestata dall'inventario di Hernández, è che entrambi i codici fecero il loro ingresso alla Vaticana in quegli anni o nel corso del XVIII secolo, quando le autorità di Maiorca inviarono a Roma i padri Fr. Pedro Antonio Riera e Fr. Francisco Vich de Superna con un secondo processo svoltosi tra gli anni 1747-1749, nel quale si provava che il culto che a Llull si tributava sull'isola era immemorabile, ossia precedeva di più di cento anni la bolla *Coelestis Hierusalem* di Urbano VIII, come previsto dal diritto canonico.

Da questa breve ma, si spera, esaustiva rassegna si può anzitutto trovare conferma circa la provenienza maiorchina della quasi totalità dei manoscritti lulliani presenti a Roma: ad eccezione forse del codice chigiano e del Vat. lat. 9433, tutti gli altri hanno fatto il loro ingresso a Roma transitando da

82. Cfr. J. RUYSSCHAERT, «Nouvelles recherches au sujet de la bibliothèque de Pier Leoni, médecin de Laurent le Magnifique». *Académie Royale de Belgique, Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques* (Bruxelles), 5e série, XLVI (1960), p. 37-65, e la recensione di HILLGARTH al lavoro di Ruyschaert in *Estudios Lulianos* (Palma de Mallorca), 5 (1961), p. 366-368.

83. A. M. COMPAGNA PERRONE, «Sulla diffusione del "Libre de meravelles" in Italia: il ms. di Venezia», *Atti del Convegno Internazionale Ramon Llull, il lullismo internazionale, l'Italia* (Napoli, 30 e 31 marzo, 1 aprile 1989), in *Istituto Universitario Orientale. Annali: Sezione Romanza* (Napoli), XXXIV, 1 (1992), p. 71.

Maiorca, in epoca relativamente tardiva e in seguito alle polemiche dottrinarie intorno all'opera di Llull. Il "pubblico" fruitore di tali testi era quello della Curia romana, composto da religiosi versati in teologia, chiamati ad esaminarne il contenuto. La trasmissione di questi codici si condensa attorno ad alcune figure particolarmente significative all'interno della vicenda che fa da cornice ai trasferimenti, come Antoni Serra, Bellver, Arce de Herrera e Vic i Manrique, i quali non solo possedettero molti dei manoscritti in questione, ma svolsero anche azione di apologhi della dottrina lulliana di fronte alle accuse dei più accaniti detrattori. L'azione corale di tutti questi personaggi, ha determinato il trasferimento dei manoscritti in momenti differenti. Il coinvolgimento infine di personalità di primo piano, come i cardinali delle Congregazioni, gli ambasciatori spagnoli a Roma e la stessa corona di Spagna, fanno assumere alla vicenda dei manoscritti lulliani un'importanza storica ai fini della ricostruzione dei rapporti diplomatici fra monarchia iberica e Santa Sede nell'età della Controriforma.

Si è cercato di esaminare la presenza di opere lulliane trasversalmente alla storia e alla composizione dei fondi, delle collezioni e delle biblioteche in cui tali manoscritti sono attualmente ubicati. I codici Vaticani latini, gli Ottoboniani, i Chigiani e i fondi storici di Sant'Isidoro e della Biblioteca Corsiniana sono il frutto di scelte ponderate da parte di ambiziosi e instancabili collezionisti, così come di zelanti ed operosi bibliotecari. Tuttavia, la composizione di queste raccolte spesso rispecchia anche circostanze storiche, contingenze legate a un'epoca, a una moda o ad un gusto, o persino dettate dalla pura casualità. Tale sarebbe il caso di omaggi librari d'occasione o acquisti di biblioteche intere, delle quali si fagocitava il contenuto in blocco, in maniera indiscriminata. Tentare di circostanziare alcune presenze particolarmente significative, mettendo in relazione gli avvenimenti che hanno portato all'acquisizione di determinati manoscritti, non deve pertanto mai venire a coincidere con l'assurda pretesa di poter trovare a tutto una spiegazione logica e razionalmente ordinata. Molto è ancora ignoto — e forse tale resterà per sempre — riguardo a questi come ad altri manoscritti.

Oltre a rappresentare un veicolo di idee, il libro come oggetto materiale, soprattutto se manoscritto, è divenuto nel tempo un pezzo da collezione, subendo vicissitudini spesso trascendenti il suo contenuto e lo scopo per il quale era stato concepito, cioè la lettura. Il gusto per l'antiquariato, la moda inaugurata nel XVII secolo, è forse la base per l'attuale presenza dei testi lulliani nelle collezioni Ottoboniane e Chigiane della Vaticana, così come di quella Corsiniana. Tuttavia questi manoscritti, e con essi anche quelli del fondo Vaticano latino e del Collegio di Sant'Isidoro, ci mostrano ad un più attento esame che è esistito un tempo in cui questi codici non avevano il solo scopo di fare bella mostra di sé sulle scansie di qualche prestigiosa raccolta, raccontandoci una storia spesso fatta di aspre polemiche e di importanti conflitti di potere tra ordini religiosi, tra regalità e supremazia papale, fra sistemi filosofici e correnti del pensiero.

APPENDICE.

DESCRIZIONE DEI MANOSCRITTI LULLIANI ANALIZZATI⁸⁴

1

S. Isidoro, 1/43 (Olim: Arm.5, num.82) [MANID 1667]. La data di copia è collocabile, senza ulteriori precisazioni, nel XV secolo. Il codice è in formato in- 4°, cartaceo, di 62 fogli. La scrittura è corsiva. Al f. 1 si fa riferimento a Joan de Vic i Manrique : «Al molt illustre y molt Reuerent Senor don Joan de Vich y Manrique bisbe de Mallorca y del consell de sa magestat». È presente le nota di possesso di fra' Ramon Pujol al f. 14: «Aquest libre es de fra ramon pujol ermjta de sen honorat»; e l'ex libris di Antoni Bellver, attaccato alla coperta proveniente dall'antica rilegatura: «est beluerij».

1.1

ff. 1-14 *Llibre que deu hom creure de Déu*. Inc.: Deus per vostra virtut veritat e amor comensa aquest libre de lo qual apelam libre que deu hom creure de deu... De la primera part dest libre qui es de sub stancia... Expl.: ffeni ramon aquest tractat en ermjnia en le ciutat de alleas. en lo mes de gener en lany dela encarnacio de nostre senyor deu Jesuchrist M.ccc.i. lo qual tractat sia comenat a deu.

1.2

ff. 15-57^v. *Cent noms de Déu*. (altro titolo: *Llibre dels cent noms de Déu*). Il testo è incompleto, le rubriche di mano successiva.

2

Biblioteca Apostolica Vaticana, Ott. lat. 542 [MANID 1673]. La data di copia può essere fissata fra il 1312 e il 1400, secondo la datazione di un

84. Per la descrizione dei manoscritti ci si è avvalsi, oltre che della consultazione diretta, dei repertori che già hanno censito e descritto i codici. Oltre alla serie di repertori pubblicati dalla Biblioteca Apostolica Vaticana nella collezione *Codices manu scripti recensiti*, di particolare utilità è stata la Bibliografia de Textos Catalans Antics (BITECA, sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/) a cura della University of California, Berkley, della quale riportiamo l'identificativo di ciascun codice, preceduto dalla sigla MANID. Altri strumenti utilizzati nelle descrizioni sono stati la Base de Dades Ramon Llull (orbita.bib.ub.es/llull/) a cura dell'Universitat de Barcelona, la recensione di Lorenzo PÉREZ MARTÍNEZ, *Los fondos lulianos existentes en las bibliotecas de Roma*, Roma, Iglesia Nacional Española, 1961. Per l'identificazione dei testi e per stabilire la loro completezza o meno, l'edizione di riferimento è *Obras Catalanes de Ramon Llull*, ed. S. Galmés et alii (Barcelona 1905-1950) 21 vv.

testo che compone il codice, una copia del *Concili*. Il volume è in 8°, totalmente pergameneo, di 91 fogli, scritto in gotica. Al f. preliminare è leggibile l'ex-libris: est beluerij”).

2.1

ff. 3-30: *Hores de sancta Maria*. Inc.: A honor del Senyor maior e de la Dona mellor VII hores vull fer... Expl.: ... per tu Mare verge e consolacio dels peccadors Ramon ha acabades les tue Hores, les quals sien dites cascu dia a honor de tu Sancta Maria. Amen.

2.2

ff. 30^v-44: *Hores de nostra Dona Sancta Maria en rims*. Inc.: A honor del maior Senyor / Jhesu Christ vull far per s'amor / ... Expl.: ... a la dousa Dona d'amor / pregon per ell li peccador /. Deo gracias. Ogni strofa è preceduta da una rubrica. Il testo è completo.

2.3

ff. 44^v-52: *Plant de Nostra Dona santa Maria* (altri titoli: *Plant de la Verge*; *Vivia ab gran goig la Verge Maria*). Inc.: Anava ab gran gaug la verge maria ... Expl.: Car tan pauc honren son fill les agra maiors / A vos verge Reyna coman est xant damors. Il testo è incompleto, mancano i vv. 88, 165, 189, 281, 335 e 354-355.

2.4

ff. 52^v-74^v: *Medicina de peccat*. Inc.: Vull departir oracio / en IX maneres e ves com ... Expl. ... sia Sancta Maria dat / e per sa amor sia amat. Il testo è incompleto, si tratta della sola quinta parte dell'opera *Medicina de peccat* (mancano i vv. 1-4670).

2.5

ff. 74^v-90: *Lo desconhort*. Inc.: Deus, ab vostra virtut comens est Desconort... Expl.: Ffenit es lo Desconort que Ramon ha escrit... aquest bell desconort do al Sant Sperit. Ffo fet a gloria e lahor de Nostre Senyor Deu en l'any MCCLXXXV. L'ultima X della data riportata sul colophon è stata aggiunta successivamente. Il testo è incompleto, mancano i vv. 150, 223, 348, 739-40 dell'edizione di Galmés.

2.6

f. 90^{ra-vc}: *Cent noms de Deu*. Il copista si limita a copiare una tavola delle rubriche dei cento capitoli, scritta su tre colonne.

2.7

f. 91: *Lo Concili* (altro titolo: *Un consili vull començar*). Inc.: Prech deus que us vulla emparar / a bo amar ... Expl.: Perfeyt serets / Senyer en papa quint climent / Qui estats senyor de tanta gent. Si tratta di un frammento dell'opera, che contiene solo i versi 48-72.

3

Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 4850. [MANID 1717].

In 4°, composto da 113 fogli, sia pergamenei che cartacei. Il codice è scritto in una gotica ibrida, tra la gotica e la corsiva, di mano professionale, databile intorno al 1400. Difficile distinguere per la loro posizione le filigrane. La rigatura è stata eseguita a secco, a piombo, e sono visibili sei perforazioni. Il manoscritto presenta alcune decorazioni: le rubriche sono in inchiostro rosso, alcune iniziali ed i segni di paragrafo sono in blu o rosso, mentre altre iniziali sono rimaste incompiute. Il manoscritto è senza guardie anteriori, mentre le posteriori, ad eccezione dell'ultima, hanno la foliazione. Il primo foglio è subito dopo la legatura.

3.1

ff. 2-92v. *Liber proverbiorum*

3.2

ff. 93ra-107ra. Anonimo. *Proverbis de la saviesa de Salamó* (altri titoli: *Llibre de mil proverbis*; *Proverbis de Salamó*; *Proverbis de Salomó*).

4

Biblioteca Apostolica Vaticana Vat. lat. 10036 [MANID 1694].

Copiato probabilmente nella città di Maiorca, fra il 1615 e il 1617. Il codice in formato in-folio, cartaceo, di 313 carte. La grafia è una corsiva. Al f. 18 compare una nota di possesso: «Me lege+. Me ama / Jo Sag. [...] scriptor et posesor ». Ai ff. 309-313 c'è la certificazione che si tratta di una copia esatta di un esemplare manoscritto che ancora si conservava nella Ciutat de Mallorca, nella Casa dels Jurats nel 1615, e la firma è di Mateu Nebot e Joan Baptista Mulet, entrambi notai. Sulla coperta è stato scritto a penna: «Continentur libri Raymundi lulli. Pij heremiti | Primo lib. Desconort [...] | Item lib. plant dela Verge maria n° 15».

4.1

ff. 2-16^v, *Desconhort*. Il testo è incompleto, in quanto mancano i versi 150, 223, 348 e 739-740.

4.2

ff. 18-45^v: *Libre de oracions de R. Lull fetas per Dona Blanca reyna de Arago*.

4.3

ff. 48^v-70: *Llibre de primera e segona intenció*.

4.4

ff. 70-73^v: *Lo pecat d'Adam* (altro titolo: *Un senyor rey qui bè entèn*). L'opera è completa e, come detto nella rubrica, si compone di 200 versi.

4.5

ff. 76-195: *Llibre de sancta Maria*.

4.6

ff. 198-275^v: *Arbre de filosofia d'amor*.

4.7

ff. 275^v-276^v: *Son creat a esser m'es dat* (altro titolo: *Cant de Ramon*)

4.8

ff. 279^v-305: *Els cent noms de Déu*. Il testo contiene la sola rubrica dei capitoli.

4.9

ff. 306-309: *Plant de nostra dona sancta Maria* (altri titoli dell'opera: *Vivia ab gran goig la Verge Maria*; *Plant de la Verge*).

5

Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat 10275 [MANID 1633]. Copiato in parte da Dídac García (archivista) nel 1408, come consta da un documento ai ff. 25-26, probabilmente a Valencia. Il codice è in 4°, con 204 fogli, sia pergamenei che cartacei. Il codice si presenta scritto in grafie gotica e corsiva, laddove quest'ultima è sicuramente successiva alla data di copia del volume. La rilegatura è quella moderna della biblioteca, sulla quale sono

stati incisi gli scudi di Pio X e del cardinal Capecelatro (vicebibliotecario di Santa Romana Chiesa dal 5 maggio 1879). Al f. 184^v è presente una certificazione di Mateu Nebot (notaio), nella quale si dichiara come il primo dicembre 1616 il codice sia stato consegnato a Joan Riera. Altra nota di possesso di Antoni Bellver, nell'ex-libris al f. I: "est beluerij". Si riconoscono interventi di mano successiva che annota al margine. Lo spazio lasciato libero al f. 26^v viene utilizzato per trascrivere un *Cant de Ramon*; ai ff. 25-26 la trascrizione di un documento di Martí l'Humá, datato 1408 e sottoscritto dall'archivista reale Dídac García. Oltre ad opere di Llull, il codice contiene testi attinenti alla vita e all'attività del filosofo, la maggior parte dei quali è scritta in latino.

5.1

ff. 1-26: *Liber secularis et iacobite*.

5.2

ff. 25-26: Decreto di Martino I d'Aragona, datato 26 aprile 1408, contenente dichiarazioni favorevoli alla sentenza immacolista. Dichiarazione dell'archivista Didac Garcia sulla copia autentica.

5.3

f. 26^v: *Son creat a esser m'es dat* (altro titolo: *Cant de Ramon*) I

5.4

ff. 27-38: *Vita ab anonimo coevo scripta ipso beato adhuc superstite. Ad honorem, laudem et amorem solius Domini Dei Nostri Jesu Christi...* (*Vita coetanea*).

5.5

ff. 38-40: *Incipit liber sextus de institutione et peculiaribus gestis monachorum carmelitanum*.

5.6

ff. 41-45: *Expositio Ave Maria facta a Beato Thoma*.

5.7

f. 45: *Constitutio Synodi Basileensis de Immaculata Conceptione Virginis Mariae*.

5.8

f. 46: *Tractatus de Conceptione eiusdem inviolatae Mariae editus a fratre Petro Aureoli ordinis minorum fratrum*.

5.9

ff. 103-159: *Libre appellat de Benedicta tu in mulieribus*.

5.10

ff. 159-160^v: *Blaquerna* (altro titolo: *Romanç d'Evast i Blaquerna*, *Llibre d'Evast*, *Aloma i son fill Blaquerna*). Si tratta di un frammento (dal libro I, cap. IX, n. 5). Seguono due frammenti di orazioni di cui è incerta l'attribuzione a Llull.

5.11

ff. 160^v-181: *Tractat sobre la concepció* [Anonimo, pseudo-Llull].

6

Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 10734 [MANID 1705]. La data di copia può essere collocata fra il 1425 e il 1460. Il formato è in-folio, di materiale sia pergameneo che cartaceo per un totale di 306 fogli. La grafia è gotica. Al f. Iv si legge l'ex libris: "Aquest libre es deen Vicent Far", il cui nome è stato sostituito dopo essere stato cancellato da "antº beluer". Una nota in latino al f. 297^v attesta che, secondo quanto certificato dal notaio Mateo Nebot, il primo dicembre del 1616 il codice venne estratto dall'archivio dell'Universitat (governo) di Maiorca affinché il padre Joan Riera lo presentasse alle Sacre Congregazioni romane.

6.1

ff. 2-297: *Llibre de contemplació* (altro titolo: *Llibre de contemplació en Deu*). Come dichiarato nelle rubriche, l'opera non è completa. Sono copiati soltanto i primi due libri. Nella rubrica di epilogo si anticipa il terzo libro, che però non compare.

7

S. Isidoro, 1/18 [MANID 1414]: codice in-4°, cartaceo, composto da 110 fogli. La grafia è una gotica corsiva. Sulla filigrana si vede lo scudo della Catalogna. Al f. 107 si legge: «Memoria sia a mi Gabriel Serra que xii de abril compri de Mossen Berselo, prevere, lo present libra per preu de xxviii e. en l'any MCCCCLXXXV». Continua: «Est Antonii Serra, pri. filii predicti Gab. Serra».

7.1

ff. 1-34: *Llibre d'intenció* (altro titolo: *Llibre de primera i segona intenció*). I

7.2

ff. 35-38^v: *El peccat d'Adam* (altro titolo: *Un senyor Rei qui bé entén*). I

7.3

ff. 38^v-50. *Llibre de consolació d'ermità*.

7.4

ff. 50-104^v. [Pseudo-?] Bernardo di Chiaravalle. *La consciència de sant Bernat*.

7.5

f. 105. [Pseudo-?] Bernardo di Chiaravalle. *Interrogació a cinc monjos*.

8

S. Isidoro, 1/22 [MANID 1662]. Il titolo riportato sul codice è *Principia Philosophie*. Copiato nel XV secolo, di Formato in-4°, con fogli sia pergamenei che cartacei, composto da 95 carte. Il manoscritto è in latino, ad eccezione del testo di Llull, scritto in una corsiva poco accurata. La rigatura è a secco, con la prima linea scritta. Il testo di Llull presenta delle annotazioni al margine.

8.1

ff. 1^r-79^v: *Principia philosophiae*. Testo in latino. Inc.: Deus qui es ens perfectus...

8.2

f. 82^{ra-rb}: *Cant de Ramon* (altro titolo: *Son creat a esser m'es dat*). Mancano i vv. 22-24, 50, 69-84, mentre il v. 68 è copiato parzialmente. Ci sono frammenti di due colonne su carta attaccata sul foglio.

9

S. Isidoro, 1/38 [MANID 1636]. il codice risulta copiato da Guillem Pagès (copista), e la data dell'opera può essere collocata fra il 1301 e il 1303. Il codice è in-4, pergameneo, di 34 fogli. Il codice è scritto in gotica, i fogli di guardia pergamenei contengono prove di penna, con frammenti di alcuni

nomi: “johan carbone[...]”, “ramon carbone[...]”, “ferer [...]”, “Al molt honrat lo seny [...]”. Il quarto foglio di guardia posteriore reca un disegno incerto di una persona con una barba e sul verso di questo stesso foglio diverse note in latino. Numerose correzioni al testo, di mano antica. Ad esempio, al f. 5^r “per la laula”, con la cancellazione dell’ultima parola e la sostituzione, al margine, con “taula”.

9.1

ff. 1-26: *Aplicació de l’art general* (altro titolo: *Déus gloriós! Per vostr’amat*). Inc.: DEus glorios per uostramar / Est art general apljar / volem a les especials / sciencies quj son aytals... Expl.: ... El nombre dencarnatio / mil e tresens com deu hon fi / El mes de mars es comanat / A la djujna trjnjtat: Amen.

10

S. Isidoro 1/103 [MANID 1677]. La data di copia è collocabile nel XV secolo. Il codice è in formato in-folio, cartaceo, composto da 54 fogli. Il testo è scritto in una semigotica con tratti affini alla bastarda. Al f. I e al f. 20^r è presente l’ex-libris: “est beluerij”. Contiene un’altra opera al f. 47^v, che qui non indicizziamo, scritta con grafia del secolo XVI o XVII. Si tratta di una copia di un’anonima *Oració a la Creu*, scritta in un catalano italianizzato.

10.1

ff. 1-19. *Coment del Dictat*. Inc.: A çeyls qui diuen que prouar / Hom no pot la fe nj donar / Nuyl necessarj argument ... Expl.: A honor del sant Sperit / Comensa e fenj son scrit / Ramon en uinen de paris / El comana a sen loys / E al molt noble rey darago / Jacme en len carnation / de.M.CC.XC. nou. Il testo è una versione incompleta. Una mano successiva inserisce alcuni versi nel testo, altri dopo il colophon.

10.2

ff. 20-42^v: *Llibre d’oració* (altri titoli: *Oracions de Ramon*; *Llibre d’oració i de doctrina d’amar a Déu*). Inc.: Ahor uos senyor deus glorios en vostra unitat ... Expl.: ell amant e nomenant mon bon Jesus ... Expl.: hic liber est scriptus Qui scripsit sit benedictus Amen.

10.3

ff. 43ra-44rb: *El pecat d’Adam* (altro titolo: *Un senyor Rei qui bé entén*). Inc.: Vn senyor Rey qui be enten / Se marauella molt souen ... Expl.: ... Lo qual nos senyor en amor / de samor e mj peccador / AMEN.

10.4

ff. 44^v-47^v. Anonimo. *Oracio a Jesuchrist*. Inc.: Sobre alt e sobiranament honrador ... Expl.: ... ffont de pietat e de merce per merit de la tua *santa* passio perdonans *nostres* peccats e portans a uera saluacio. Amen. Inc. testo 47^v: Tot poderos deu a tu reguarden los nostres sospirs ... Expl.: del peccat et *per* les cadnes [sic].

11

S. Isidoro, 1/71 [MANID 1628]. Copiato fra il 1475 e il 1500, ma la datazione deve essere inesatta. Probabilmente si tratta di una copia del XVII secolo o della fine del XVI. Il codice è in formato in-8°, cartaceo, composto da 99 fogli. La grafia è una corsiva catalana molto minuta; sui fogli è visibile la filigrana, raffigurante una mano con un fiore. La rilegatura in cuoio è moderna, della biblioteca. Al f. I, una mano successiva ha apposto la seguente nota di copia, appena leggibile: «Hunc librum scripsit Fr. Jacobus...».

11.1

ff. 1-28. *Llibre de contemplació* (altro titolo: *Llibre de contemplació en Déu*). Incompleto

11.2

ff. 31ra-34vb. *Medicina del peccat* (altro titolo dell'opera: *Déu, ab vostra gran pietat*). Il testo è incompleto, mancano i vv. 1-4670, ai ff. 32ra-32rb il copista ripete erroneamente i versi. Si tratta della parte V, intitolata *Llibre d'oració*.

11.3

ff. 35ra-37ra: *Hores de Nostra Dona Santa Maria en rims* (altro titolo: *A honor del major Senyor*).

11.4

f. 37^{va-vb}. *Plant de Nostra Dona Santa Maria* (altri titoli dell'opera: *Vivia ab gran goig la Verge Maria*; *Plant de la Verge*). Il testo è incompleto, mancano i vv. 88 e 152-384. Al margine vi sono dei sunti e delle correzioni.

11.5

ff. 38ra-41vb: *Desconort* (altri titoli: *Déus, ab vostra vertut comens est Desconort*; *Lo desconort*). Il testo è incompleto, mancano i vv. 128, 150, 223, 348 e 739-740.

11.6

f. 41rb. *Cent noms de Déu* (altro titolo dell'opera: *Llibre dels cent noms de Déu*). Si tratta della copia della tavola dei capitoli, su tre colonne.

11.7

f. 41^{va-vb}: *Cant de Ramon* (altro titolo: *Son creat a esser m'es dat*). .

11.8

ff. 42ra-45va: *Lo Concili* (altro titolo: *Un consilii vull començar*).

11.9

ff. 53-56: *Liber de affatu* (altri titoli: *El sisé seny*; *Affatus*). Il testo è presenta acefalo. Probabilmente la parte iniziale è stata asportata.

11.10

ff. 56va-57va: *El pecat d'Adam* (altro titolo: *Un senyor Rei qui bé entén*).

11.11

f. 58^{va-rb}: *Dictat de Ramon* (altro titolo: *A cells qui diben que provar*). III testo è incompleto, mancano i vv. 213-290.

11.12

ff. 59-74: Anonimo: *Llibre de l'art de confessió* (altro titolo: *Art de confessió de 1317*).

11.13

ff. 75-84^v. Anonimo. *Proverbis de la saviesa de Salamó* (altri titoli: *Llibre de mil proverbis*).

12

Biblioteca Apostolica Vaticana, Ott. lat. 845 [MANID 1727]. la data di copiatura è stata fissata al XIV secolo. Il codice è in 8°, pergameneo, composto da 70 fogli La grafia è una gotica. Al f. 42^v compare la nota di possesso: «Es lo present libre de mi Honofre saluat e de sos amichs».

12.1

ff. 1ra-41vb: *Cent noms de Déu* (altro titolo: *Llibre dels cent noms de Déu*). Inc.: Com los sarrains entenen provar... Expl.: ... es fayt a vostre honrament. Amen. Laus et honor essentiae Dei et divinis personis.

12.2

ff. 43-50^v: *Plant de Nostra Dona santa Maria* (Altri titoli: *Vivia ab gran goig la Verge Maria*; *Plant de la Verge*). Inc.: Vivia ab gran gaug... Expl.: ... a Vos Verge Reina coman est xant d'amors.

12.3

ff. 51-68: *Desconort*. Inc.: Deus ab vostra virtut comens est desconort... Expl.: ... aquest Desconort coman al Sant Sperit. Amen. Aquest Desconort fo fet en la Cort de Roma e cantas en lo so de Berart.

13

Biblioteca Corsiniana, 44.A.3 (olim 1362) [MANID 1300]. La copia è probabilmente originaria di Maiorca, databile fra il 1481 e il 1500. Il codice è in-folio, cartaceo, composto da 286 fogli. Il codice è scritto in corsiva umanistica. La filigrana della carta raffigura una mano con un fiore di sei petali.

13.1

ff. vi^{ra}-xi^{va} prel.: *Vida de Sant Silvestre Papa*.

13.2

ff. xiii^{ra}-xv^{vb} prel. + i-ccxxxiii^{vb}: *Llibre de meravelles* (altri titoli: *Félix*; *Félix de les meravelles del mon*).

13.3

ff. ccxxxv^{ra}-cclvii^{vb}: *Llibre contra Anticrist* (altro titolo: *Llibre qui és contra Anticrist*).

13.4

ff. cclviii^{ra}-cclxx^{ra}: *Lògica d'Algatzell* (altri titoli dell'opera: *Lògica del Gatzell*; *Lògica del Gazzali*; *Lògica en rims*; *Lògica del Gatzel*). Il testo è incompleto, mancano i vv. , 99, 333, 460, 695, 937, 1348, 1408 e 1444. Ogni verso occupa una linea di scrittura, con l'eccezione di qualche caso, in cui una linea viene occupata da più di un verso.

13.5

ff. cclxxi^{ra}-cclxxvi^{rb}: *Arbre de filosofia desiderat*. Si tratta di un frammento.

13.6

ff. cclxxvi^{va}-cclxxviii^{rb}: *Taula general* (altri titoli: *Tabula generalis*; *Taula general de totes ciències*). Anche in questo caso, si tratta di un frammento e non dell'opera completa.

14

Biblioteca Apostolica Vaticana, Chigi lat E.IV 118 (olim: C. 1806985) [MANID 1660]. La data di copia può essere fissata intorno al 1370, secondo quanto dichiarato da una nota che si trova sui fogli preliminari. Il codice è in 4°, cartaceo, di 103 fogli. La grafia del testo è una gotica italiana rotonda. Sui fogli preliminari ci sono note sull'opera di Llull e sulla sua composizione (ff. i-ii), probabilmente di mano successiva, con la menzione di un precedente possessore: «fuit nuper Petri Simonis Pacini de Bagnacavallo».

14.1

ff. 5-6^v: *Cant de Ramon* (altro titolo: *Son creat a esser m'es dat*). Il testo è incompleto, mancano i vv. 22-24.

14.2

ff. 6^v-7^v: *Cent noms de Déu* (altro titolo: *Llibre dels cent noms de Déu*). Il testimone è frammentario, e si limita a copiare una tavola con le rubriche dei cento capitoli.

14.3

ff. 17-99^v: *Taula general* (altri titoli: *Tabula generalis*; *Taula general de totes ciències*). In catalano la sola rubrica. Il resto del testo è scritto in latino.

15

Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 9344 [MANID 1661]. Copiato nel XV secolo, il codice è in 4°, composto da 219 fogli, sia pergamenei che cartacei.

15.1

ff. 2-62: *Liber de gentili et tribus sapientibus*.

15.2

ff. 62-90^v: *Disputatio quinque hominum sapientum.*

15.3

ff. 91-96^v: *Liber de sancto spiritu.*

15.4

ff. 96^v-99^v: *Liber per quem quisque potest discernere quae lex melior, maior, clarior ac verior habeatur.*

15.5

ff. 99^v-103^v: *Liber de participatione christianorum et sarracenorum.*

15.6

ff. 104-106^v: *Liber differentiae correlativorum divinarum dignitatum.*

15.7

ff. 106^v-109^v: *Liber de convenientia quam habent difes et intellectus in obiecto.*

15.8

ff. 109^v-126^v: *Liber de disputatione intellectus et fidei.*

15.9

ff. 126^v-136^v: *Liber ad probandum aliquos articulos fidei catholicae per sillogisticas rationes.*

15.10

ff. 136^v-170: *Liber de disputatione fidelis et infidelis*

A partire da qui troviamo tre opere in catalano, tutte in verso, intercalate da altre in latino:

15.11

ff. 170-177^v: *Lo Desconhort*. L'opera è incompleta, in quanto risultano mancanti i vv. 150, 183, 223, 228, 348 e 739-740.

15.12

f. 177^v: *Cant de Ramon*. Inc.: Som creat a esser m'es dat... . I versi sono scritti tutti di seguito, in un unico paragrafo; alcune coplas iniziano con un segno di paragrafo.

15.13

ff. 178-179 *Dictat de Ramon*. Inc.: A cells que dihen que provat.... Anche quest'opera non è completa, manca il verso 227.

15.14

ff. 179^v-191^v *Istud est probemium Magistri Thome Lemiesier*⁸⁵ *canonici Atrabatensis in medicina magistrì et hoc super librum Gentilis et trium sapientum*.

15.15

ff. 192-195^v: *Lo Concili*. Del concili que feu maestre Ramon Lluyll mallorquí. Inc.: «Un consilii vull començar...».

15.16

ff. 195^v-217: *Liber super psalmum quicumque vult*

16

Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 9443 [MANID 1713]. Copiato fra il 1340 - 1360 ca. Il codice è di formato in-folio, pergameneo, composto da 128 fogli.

16.1

ff. 1ra-127rb. *Félix o de les meravelles del mon; Félix*. Scritto in dialetto catalano-provenzale.

85. Uno dei suoi più importanti discepoli parigini è il Maestro Tomás de Arrás (più conosciuto come Tomás le Myésier). Questi era socius della Sorbona, canonico di Arrás e medico della famiglia reale francese. Compilò quattro antologie delle opere del maestro, delle quali se ne sono conservate solamente due: l'*Electorium*, di più di 500 fogli (Bibliothèque Nationale, Parigi, Lat. 15450) ed il *Breviculum*, versione abbreviata che preparò per la regina di Francia e che contiene le miniature della vita di Llull tante volte riprodotte (conservato ora alla biblioteca di Baden di Karlsruhe, r. Codex St. Peter perg. 92). Cfr. sul personaggio, Lola BADÍA, Anthony BONNER, *Ramón Llull: vida, pensamiento y obra literaria*, Barcelona, Sirmio, 1993, p. 30-32; T. e J. CARRERAS ARTAU, *Historia de la Filosofía* cit., v. II, pp. 20-23.

BIBLIOGRAFIA

- ALBIZZI, Francesco. *De inconstantia in iure admittenda, vel non opus in varios tractatus diuisum; in primo, qui lucem nunc aspicit, agitur de inconstantia in iudicijs. In secundo de inconstantia in contractibus. ... In quarto de inconstantia in clericis, ... Qui tres vltimi tractatus modò typis non eduntur, sed studio, ac diligentia r.p.d. Raynaldi de Albitijs auctoris nepote, ac labore Francisci Antonij Bucciarelli ... breuè fortasse lucem aspicient. ... Auctore Francisco tit. S. Praxedis s.r.e. presbytero cardinali Albitio*. Amstelaedami: sumptibus Ioannis Antonij Huguetan, 1684.
- ARTUS, Walter W. «The tradition of the “Ars brevis”». *Estudios Lulianos* [Palma de Mallorca], 13 (1969), 153-181.
- BADIA, Lola; BONNER, Anthony. *Ramón Llull: vida, pensamiento y obra literaria*. Barcelona: Sirmio, 1993.
- BATLLORI, Miquel de. «Pourquoi les manuscrits lulliens de Munich ne se trouvent pas a la Vaticane». *Mélanges Eugène Tisserant*, v. VI, Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1964, p. 121-128.
- . *Il lullismo in Italia. Tentativo di sintesi*. Aggiornamenti di Franceso SANTI; Michela PEREIRA, trad. José DÍAZ MARCILLA. Roma, Antonianum, 2004 (Medioevo, 8).
- BERTINI, Giovanni Maria. *Lo Libre de Amic e Amat di Ramón Llull in una versione castigliana inedita del sec. XVI*. Bulletin Hispanique [Bordeaux], t. 41, n. 2 (1939), p. 113-125.
- BIANCA, Concetta [et al.], *Indice delle edizioni romane a stampa (1467-1500)*. Città del Vaticano: Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, 1980.
- BOFARULL I SANS, Francisco de Asís de. *La heráldica en la filigrana de papel*. Barcelona: Hijos de Jaime Jopus, 1901.
- BOVER, Joaquín María; MEDEL, Ramon. *Varones Ilustres de Mallorca*. Palma: Pere Josep Gelabert, 1847-1849, p. 583-611.
- BOVER, Joaquín María, *Biblioteca de escritores baleares* [1868]. Barcelona: Curial, 1976, 2 vol.
- BRIQUET, Charles Moïse, *Les filigranes: dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600* [Leipzig, 1923²], ripr. facs. Mansfield: Martino, 2000, 4 vol.
- CARRERAS ARTAU, Joaquín. «La cuestión de la ortodoxia luliana ante el Concilio de Trento». *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* [Palma de Mallorca], 29 (1946), p. 501-520.
- CARRERAS Y ARTAU, Tomás; CARRERAS Y ARTAU, Joaquín. *Historia de la filosofía española. Filosofía cristiana de los siglos XIII al XV*. Madrid, Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales, 1939-43.
- COLOM, Mateu. *Glossari general lul-lià*. Palma de Maiorca: Editorial Moll, 1982-1985, 5 vol.

- COMPAGNA PERRONE, Anna Maria. «Sulla diffusione del “Libre de meravelles” in Italia: il ms. di Venezia». *Atti del Convegno Internazionale Ramon Llull, il lullismo internazionale, l'Italia* (Napoli, 30 e 31 marzo, 1 aprile 1989), in *Istituto Universitario Orientale. Annali: Sezione Romanza* [Napoli], XXXIV, 1 (1992), p. 69-103.
- CUSTURER, Jaime. *Disertaciones históricas del beato Ramón Llull, doctor iluminado y mártir, con un apendiz de su vida*. Palma de Mallorca: Miguel Capò, 1700.
- DENIFLE, Heinrich; EHRLE, Franz. *Archiv für Literatur-und Kirchengeschichte des Mittelalters*, Graz: Akademische Druck, 1955.
- DOMÍNGUEZ REBOIRAS, Fernando. «In civitate pisana, in monasterio sancti Donnini: algunas observaciones sobre la estancia de Ramon Llull en Pisa (1307-1308)». *Traditio* [New York], 42 (1986), p. 389-437.
- . «Els apòcrifs lul·lians sobre la Inmaculada. La seva importanç en la història del lul·lisme». *Del frau a l'erudició. Aportacions a la història del lul·lisme dels segles XIV al XVIII*, volume monografico di Randa [Barcelona], 27 (1990), p. 11-43.
- FARINELLI, Arturo. *Viajes por España y Portugal*. Roma: Reale Accademia d'Italia, 1942, 3 vol.
- FUENTES, Celedonio, O. P. *Escritores dominicos del Reino de Aragón*. Zaragoza: Editorial Garnbón, 1932.
- GALMÉS, Salvador. *Catàleg d'obres i documents lul·lians a Roma*. Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana [Palma de Mallorca], 24 (1932-33), p. 99-108.
- . «Ramon Llull no és l'autor del llibre “Benedicta tu in mulieribus”; Apèndix: «Contra la filiació lul·liana de les “Hores de Sancta Maria” (en prosa)». *Estudis Romànics* [Barcelona], 1 (1947-1948), p. 75-88.
- GIMENO BLAY, Francisco M. «Copistas y ‘committenza’ de manuscritos en catalán (siglos XIV-XV)». Emma CONDELLO; Giuseppe DE GREGORIO [cur.]. *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni dei copisti dalle origini all'avvento della stampa. Atti del seminario di Erice, X Colloquio del Comité international de paléographie latine* (23-28 ottobre 1993). Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1995, p. 167-186.
- GÓMEZ URIEL, Miguel. *La biblioteca antigua y nueva de escritores aragoneses de Latassa, aumentadas y refundidas en forma de diccionario biográfico-bibliográfico por don Miguel Gómez Uriel*. Zaragoza: Imprenta de Calixto Ariño, 1855, 2 vol.
- GUASP, Bartomeu. *Jerónimos en Miramar de Mallorca. Ermitaños del sacro yermo insular*. Palma: Imprenta SS. Corazones, 1961.
- HILLGARTH, Jocelyn N. «Reseña a J. RUYSSCHAERT, “Nouvelles recherches au sujet de la bibliothèque de Pier Leoni, médecin de Laurent le MagnifiqueK»». *Estudios Lulianos* [Palma de Mallorca], 5 (1961), p. 366-368.
- . *Some notes on lullian hermits in Majorca, saec. XIII-XVII*. *Studia Monastica* [Barcelona], 4 (1964), p. 299-328.

- . *Ramon Lull and Lullism in fourteenth-century France*. Oxford: Clarendon Press, 1971.
- . *Readers and books in Majorca: 1229-1550*. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1991, 2 vol.
- LÓPEZ PÉREZ, Miguel. *Algunos rasgos sobre la relación entre lulismo y pseudolulismo en la Edad Moderna*. *Dynamis* [Granada], 22 (2002), p. 327-350 (on line: <http://www.ugr.es/~dynamis/completo22/PDF/dyna-13.pdf>, data di consultazione: settembre 2011).
- Llull, Ramon. *Obres essencials*, ed. Tomás CARRERAS Y ARTAU [et al.]. Barcelona: Editorial Selecta, 1957.
- Martí de BARCELONA. «*Nous documents sobre Ramón Lull y la seva escola*», *Miscel·lània Lul·liana*, tirata a parte di *Estudis Franciscans* [Barcelona], 47 (1935).
- MASSÓ I TORRENTS, Jaume. *Repertori de l'antiga literatura catalana. I, La Poesia*. Barcelona: Editorial Alpha, 1932.
- MENÉNDEZ Y PELAYO, Marcelino. *Historia de los heterodoxos españoles* [1882]. Madrid: La Editorial Católica, 1978.
- MOŠIN, Vladimir A.; TRALIJC, Seid M. *Filigranes des XIII et XIV ss*. Zagabria: Académie Jugoslave des sciences et des beaux-arts. Institut d'Histoire, 1957, 2 vol.
- MUSCO, Alessandro; ROMANO, Marta M.M. *Il mediterraneo del '300: Raimondo Lullo e Federico III d'Aragona, re di Sicilia. Omaggio a Fernando Domínguez Reboiras*. Turnhout: Brepols, 2008 (Subsidia Lulliana, 3).
- MUZZI, Sara [cur.]. *Da Raimondo Lullo a Nicola Eimeric: storia di una falsificazione testuale e dottrinale*. Roma: Antonianum, 2010.
- OBRADOR, Mateu; AGUILÓ, Estanislau. «*Viatge de investigació a les biblioteques de Munich y Milà*». *Anuari del Institut d'Estudis Catalans* [Barcelona], 2 (1908), p. 598-613.
- Obres Catalanes de Ramon Lull*. ed. Salvador GARMÉS [et al.], (Palma de Mallorca – Barcelona 1905-1950), 21 vol.
- OTTAVIANO, Carmelo. *Otto opere sconosciute di Raimondo Lullo*. s.l.: P. Maglione, 1929.
- PERARNAU I ESPELT, Josep. «Indicacions esparses sobre lul·lisme a Itàlia abans de 1450». *Arxiu de Textos Catalans Antics* [Barcelona], 5 (1960), p. 296-302
- . «Los manuscritos lulianos en las Bibliotecas Casanatense y Angélica». *Anthologica Annua* [Roma], 21 (1974), p. 185-248.
- . «Els manuscrits lul·lians medievals de la Bayerische Staatsbibliothek de Múnic. I. Volumes amb textos catalans. Apèndix: Inventari d'obres lul·lianes en català», Barcelona, Facultat de Teologia de Barcelona, Secció de Sant Pacià, 1982.
- . «Consideracions diacròniques entorn dels manuscrits lul·lians medievals de la «Bayerische Staatsbibliothek» de Munic». *Arxiu de Textos Catalans Antics* [Barcelona], 2 (1983), p. 123-169.

- . «El manuscrit lul·lià de Trento, Biblioteca Comunale, 116/27/W». *Studia lullistica, Miscellanea in honorem Sebastiani Garcias Palou*. Palma: Maioricensis Schola Lullistica, 1989, p. 55-56.
- . *El volum manuscrit lul·lià de la biblioteca Apostolica Vaticana: Ottob. Lat. 396*. *Arxiu de Textos Catalans Antics* [Barcelona], 16 (1997), p. 393-398.
- PÉREZ MARTÍNEZ, Lorenzo. «Fray José Hernández, O. F. M., postulador de la Causa de beatificación de Ramón Llull (1688-90)». *Estudios Lulianos* [Palma de Mallorca], 2 (1958), p. 83-105.
- . «Los fondos manuscritos lulianos de Mallorca». *Estudios Lulianos* [Palma de Mallorca], 2 (1958), p. 209-226.
- . *Los fondos lulianos existentes en las bibliotecas de Roma*. Roma: Iglesia Nacional Española, 1961.
- . «Intervención de la Santa Sede en la causa lulliana». *Estudios Lulianos* [Palma de Mallorca], 6 (1962), p. 151-178.
- . «La causa luliana en Roma durante el reinado de Felipe II». *Anthologica Annua* [Roma], 10 (1962), p. 193-249.
- . «Un capítulo sobre el lulismo mallorquín: el Te Deum de 1750». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* [Palma de Mallorca], (1989), p. 333-341.
- . *La Causa Pia Lul·liana. Resum històric*, Palma de Mallorca, Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca 1991.
- . *Els fons manuscrits lul·lians de Mallorca*. ed. Albert SOLER; prólogo POMARO, Gabriella; SARI, Simone. «Catalogo dei manoscritti lulliani a Roma». *Studia Lulliana* [Palma de Mallorca], L (2010), p. 31-32.
- POMARO Gabriella; TENGE-WOLF Viola. «Primi passi per lo "scriptorium" lulliano, con una nota filologica. *Studia Lulliana* [Palma de Mallorca], 48 (2008), p. 3-41.
- PONS, Antoni. «Cap a la fundació d'escoles lullianes». *Mediterraneum* [Palma de Mallorca], (1936), p. 118-120.
- . «Fray Mario de Passa, lullista i bibliofil». *Estudis Universitaris Catalans* [Barcelona], XXII (1936), p. 317-337.
- PRETE, Serafino. *I codici della Biblioteca Comunale di Fermo. Catalogo*. Firenze: Olschki, 1960 (Biblioteca di Bibliografia Italiana, XXXV).
- PRING-MILL, Robert D. F. *Il microcosmo lulliano*, a cura di Sara MUZZI. Roma: Edizioni Antonianum, 2007 (Medioevo, 14; Centro Italiano di Lullismo, 2).
- ROLDÁN, Fausto; BONNER, Anthony. Barcelona-Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears, 2004, (Col·lecció Blaquerna, 4).
- ROURA ROCA, Jaime. *Posición doctrinal de Fr. Nicolás Eymerich, O. P., en la polémica luliana*. Girona: Instituto de Estudios Gerundenses, 1959.
- RUYSSCHAERT, José. «Nouvelles recherches au sujet de la bibliothèque de Pier Leoni, médecin de Laurent le Magnifique». *Académie Royale de Belgique*,

- Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques* [Bruxelles], 5e serie, XLVI (1960), p. 37-65.
- SAMARAN, Charles; MARICHAL, Robert [cur.]. *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste*. Paris: Centre National de la recherche scientifique, 1959-1984, 7 vol.
- SCADUTO, Mario. «*Laínez e l'Indice del 1559. Lullo, Sabunde, Savonarola, Erasmo*». *Archivum Historicum Societatis Jesu* [Roma], 24 (1955), p. 3-32.
- SOLER, Albert. «L'escriptura de Guillem Pagès, copista de manuscrits lul·lians». *Studia Lulliana* [Palma de Mallorca], 44 (2004), p. 109-122.
- . «Els manuscrits lul·lians de primera generació», *Estudis romànics* [Barcelona], 32 (2010), p. 179-214.
- TARRÉ, Josep. «Un quadrienni de producció lul·lística a València». *Studia monographica*, 6 (1951), p. 22-30.
- TRIAS MERCANT, Sebastià. *Diccionari d'escriptors lul·listes*. Palma de Mallorca: Edicions UIB, 2009, (Col·lecció Blaquerna, 6).
- Trobes en labors de la Verge*, ed. Francisco MARTÍ GRAJALES. Valencia: Libreria de Pascual Aguilar, 1894.
- UNIVERSITAT DE BARCELONA – CENTRE DE DOCUMENTACIÓ RAMON LLULL, Base de Dades Ramon Llull (orbita.bib.ub.es/llull/)
- UNIVERSITY OF CALIFORNIA, BERKLEY, Bibliografia de Textos Catalans Antics (BITECA, sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/)
- VALLS I SUBIRÁ, Oriol. *Paper and Watermarks in Catalonia*. Amsterdam: The Paper Publications Society, 1970, 2 vol.
- WEBER, Christoph [cur.]. *Legati e governatori dello Stato pontificio, 1550-1809*. Roma: Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici, 1994.
- ZONGHI, Aurelio. *Le antiche carte fabrianesi* [Fano, 1884]. ripr. facs.. Bologna: C. Saletta, 1981.

VÀRIA SOBRE SANT VICENT FERRER

1. *Almoïna de Benet XIII a un company de mestre Vicent Ferrer*

L'ASV, *Reg. Aven.*, 339, f. 341r, ens ha conservada (en forma de rebut en la secció d'*Introitus et exitus*) memòria d'una almoïna de Benet XIII a un antic ajudant de mestre Vicent Ferrer. Diu així:

“Elemosina. Eadem die [xxiii aprilis 1412] fuerunt soluti domino Andree Bertrandi, domini nostri pape elemosinario, , pro tradendo, de mandato domini nostri pape, ut dixit, fratri [...], ordinis predicatorum, dudum socio magistri Vincentii, XV floreni Aragonie: valent XI flor. camere”.

L'única cosa, de què ens innova l'anotació comptable és que els diners eren destinats a un antic company (*dudum socio*) de mestre Vicent i que l'almoïna fou donada per l'almoïner Andreu Bertran, antic rau jueu, en virtut de manament del mateix papa. Per la data podria tenir relació amb el Compromís de Casp, ja que coincideix amb els dies dels darrers preparatius previs al començament del dit Compromís. Però no em consta.

2. *Estudiants catalans de Bologna recorden anècdotes de sant Vicent Ferrer amb motiu de la seva canonització*

Segurament cap de les anècdotes ací recordades obligarà a modificar gens la biografia de mestre Vicent Ferrer, però segurament de cap altre català (o valencià, no voldria pas que ningú se m'hi enfadés) no tenim un anecdotari que es pugui comparar amb aquest, ja que directament no ens proporciona pas informació sobre cap fet de la seva vida, ans només el record que hom tenia d'ell trenta-cinc o trenta-sis anys després de mort, una informació que no s'havia pas tramès de generació en generació (el futur sant havia marxat del més fronterer dels Països Catalans, el comtat de Rosselló), el sis o set de gener del 1416, havien passat, doncs, quatre dècades abans que hom pogués comentar-ne la canonització i quatre dècades deuen equivaldre a dues generacions; dit d'una altra manera, cap dels estudiants catalans de Bolonya dels anys 1455-1456 coneixia per experiència pròpia o contemporània cap de les anècdotes que ara explicava, ans li n'havia arribat el coneixement a través de narracions familiars o qui sap si a través d'informacions parroquials o semblants, però, de la manera que sigui, les havia rebudes per tradició.

Remarquem que el text parla constantment de ‚sanctus Vicentius’ i per tant la seva redacció actual es col·loca després (segurament poc després) de la canonització de sant Vicent Ferrer que, com és sabut, és del 29 de juny de l’any 1455.

Val a dir que la tradició que les transmetia es manifestava en plena puixança creadora. N’hi ha prou de fixar-se un moment en la historieta núm. 1, a la qual no manca una base donada pel predicador ja en un dels sermons de Fribourg, del març 1404, retransmesos a través d’una redacció del franciscà Friedrich von Amberg. Pertany al sermó de la *Feria quinta ante Dominicam Palmarum in Staviaco ad Populum*, de Fribourg, Cordeliers, ms. 62, f. 86r.:

“Exemplum ex *Alphabeto relationis*. Erat in quadam civitate quedam puella pulcra valde, et multi sequebantur eam ad amorem, et sic consequenter recepit dona et iocalia ab amasiis seu amatoribus suis, et finaliter cum ipsis cecidit et peccauit et in tantum in peccatis suis invaluit, ut multe anime propter ipsam perderentur. Ipsa tempore sermonis pervenit ad ecclesiam: quam predicator intuens et cognoscens peccatricem nitebatur convertere ipsam et direxit doctrinam suam contra vicia sua. Mulier autem audiens predicare de misericordia Dei super remissione peccatorum et de contricione cordis, incepit habere tantam contricionem quod ibi cecidit mortua in presencia populi. Quod videns predicator fecit orari pro ipsa, et venit vox de celo, dicens: ‘Non oretis pro ea, sed supplicetis sibi vt ipsa pro vobis oret, quia sancta requiescit in celo’. Ecce quanta misericordia Dei”.

També en el cas dels dos adúlter, mestre Vicent no crec que pogués anar més enllà de la narració anterior, que, de més a més, no és original seva, ans treta de la compilació de casos d’Albert de Lieja, l’*Alphabetum narrationis*, que tingué un èxit enorme. En absolut, mestre Vicent podia haver-los insinuat que, en comptes de donar espectacle s’esperessin al final del sermó darrere o sota el cadafal (més darrere que sota), però a tota la seqüència restant no li veig altra explicació que la d’ésser fruit de la fantasia o de la tradició popular. Però amb motiu de la canonització, féu acte de presència a la Universitat de Bolonya, barrejant un ‚theologoumenon’ seriós, amb una creació de cultura popular farcida de detalls macabres difícilment superables.

El segon cas, que tot fa suposar esdevingut a Castella („Hyspania’ era Castella) té per protagonista un ‘castellano viejo’, que havia fet arribar al cel l’avís, que si li havien de fer algun favor havia d’ésser per mitjà de l’Apòstol (és a dir, de Sant Jaume o Santiago), perquè ell no es volia rebaixar a donar les gràcies a un sant de menor categoria i no pertanyent al Regne de Castella. Però, segons que sembla, al cel només entenien de necessitats i per això hagué d’acceptar que li fes el favor de la salut un sant no castellà i de categoria inferior a l’Apòstol. Els quatre fills col·locats en el servei reial (sembla que haurien estat al servei del rei de Castella, però no es pot descomptar la possibilitat que, pels ponts de comunicació construïts pels ‘infantes de Aragón’ fossin a Nàpols al servei del rei Alfons Trastámara): allí sí que s’haurien pogut embadalir davant les novetats i la moda d’una cort que donava el to en ple Humanisme.

La canonització devia constituir un esdeveniment, més en aquesta cort que en la de Castella, encara que no devia mancar una certa repercussió en la hispànica. Remarquem que la notícia del nou sant arribà a Castella, però no diu que els fills contribuïssin a convèncer el pare a encomanar-se al nou sant: se n'encarregaren la muller i els amics, no els fills. Per això resta oberta la hipòtesi de si la notícia de la canonització arribà des de Nàpols. El fet és que el 'caballero' rebé del cel una millora per a la seva salut i alhora un no menys important augment d'humilitat, per mitjà d'un sant de grau no castellà ni hispànic.

Afegim-hi la pensada de l'anècdota núm. [3], que tant podria ésser una manifestació devota com una finíssima presa de pel i una befa, la de fer posar en el compte de Jesucrist per al dia del Judici final en la Vall de Josafat el preu del drap dels cinquanta vestits per al baptisme dels nous jueus conversos, segurament en la Disputa de Tortosa; l'anècdota havia estat portada a Bolònia per un estudiant de la mateixa província (és a dir, província de l'orde dominicà, com mestre Vicent; era ell un frare dominicà i l'anècdota s'explicava en els convents de la província?). Val a dir que de resultes de la Disputa de Tortosa (1412-1414), les conversions de grups es devien multiplicar, tal com ens informen les prof. Judit Targarona Borràs i Tirza Vardi, que n'acaben de recordar un altre cas, el de la conversió (a Tortosa?) de tota la família Lacavalleria, de Saragossa el 2 de febrer del 1414, amb aquesta frase: "seventeen men from the De La Cavalleria family, along with their wives and nearly all the servants and personnel at their disposal, were baptized", *Literary Correspondence between Vidal Abenvenist and Salomon de Piera (critical edition)*, dins "Revue des Études juives", 167 (2008), 423.

Respectem el plor amb motiu de la mort de la mare de mestre Vicent, i no entrem en l'anècdota del monjo interessat a seguir el sermó del mestre, perquè és cas que s'explica d'algun altre indret, si no recordo malament, de Tortosa, on no hi havia cap monestir ni abat, ni monjos, si no eren passavolants. De més a més, s'acaba, anunciant que segueix la transcripció del sermó escoltat a distància, cosa que no es compleix: hauria estat interessant de poder-lo comparar amb la versió del mateix sermó, que n'han donades les edicions (si és que s'ha conservat, manuscrit o imprès).

Dit això, podem donar aquestes cinc narracions, de les quals no afirmo oferir ací edició crítica, perquè ni tan sols he tingut temps de compulsar la meua transcripció, tot i l'amabilitat del bibliotecari que m'atengué el 31 d'agost en la Handschriftenabteilung de la Universitätsbibliothek d'Eichstätt. Em limito a oferir-ne una transcripció, feta amb la serietat que permeté un temps molt limitat. Només hi he afegit el corresponent número aràbig entre parèntesis quadrats.

*De sancto Vincentio confessore
Ordinis Fratrum Predicatorum quedam miracula*
(Eichstätt, Universitätsbibliothek, Hs, 688, f. 390r-v)

(*In mg dextro*: Exempla de sancto Vincentio confessore ordinis fratrum predicatorum)

[1]. Magister Paulus de Bononia referebat quod duo adulteri venientes in predicatione sancti Vincentii coram tota multitudine populi confessi sunt alta voce lacrimabiliter peccata sua, dixitque eis benigne s. Vincentius: 'Venite confidenter, Dominus enim Ihesus non vult mortem peccatoris, etc.'. iussitque eos expectare sub altare vsque dum predicatio finiretur.

Qui dudum exspirauerunt et corpora eorum torrida sunt facta ac si per 14. annorum iacuisent ad solem, etiam omni humiditate destituta; finitoque sermone iussit eos ad se adduci, at illi reperti sunt mortui, ab omnique populo super hoc stupefacti atque timore horribili percussi, sanctus Vincentius sine ulla commocione iussit eorum corpora in medium portari, dixitque ad omnem populum: 'Oremus, ut si Dominus susceperit eorum penitentiam, dignetur eosdem resuscitare'. Quod est factum in conspectu omnis populi, nam surrexerunt magnificantes Deum, qui (?) per sanctum Vincentium eorum ad penitentiam venit et a mortuis suscitauit.

[2]. (*In mg sinis*: Istud referebat quidam studens Bononiensis, qui certus de hoc erat).

Quidam nobilis in Hyspania cum torqueretur infinite, incurabilis invocabat omnes sanctos Dei ut eum adiuuarent et sanarent nihilque obtinuit. Tandem, multis doloribus cruciatus, desperans, demones inuocans, ut saltem animam tollerent et liberarent a doloribus.

Eo autem tempore canonizatus fuit sanctus Vincentius, quo audito in illis partibus, amici illius et uxor propria ammonuerunt eum ut saltem inuocaret sanctum nouum, videlicet sanctum Vincentium. Qui respondens dixit: 'Si autem Deus adiuuare me voluisset, numquid non per sanctum Apostolum seu alios sanctos sanctos (!) Maiores debuisset vel potuisset? Tandem compulsus ut votum faceret sancto Vincentio, annuit: quo facto statim sanatus est. Et facta est magna leticia in curia regis, habebat enim quinque filios in regis servitio.

[3]. (*In mg sinis*: Istud referebat quidam studens de prouincia eiusdem coram studentibus et Magistro Paulo, viro doctissimo).

Item, cum sanctus Vincentius predicaret in Catalonia provincia in una ciuitate, una vice convertit in uno sermone quinquaginta iudeos. Finito enim sermone exclamauit alta voce: Qui ex iudeis credunt, erigant signum crucis, qui omnes erexerunt, quibus cum omni populo dixit: "In signum quod vetus homo [euasit], volo quod omnes cras baptizemini et novis vestibus induemini. Et designauit singulos ciues, ad quos irent recepturi pannos, quibus dicerent

quod scriberent sancto Vincentio compotum suum, ipse enim esset redditurus in Valle Iosaphat in banco Ihesu Christi.

[4]. (f. 390v). Item, cum predicaret in Catalonia in quadam ciuitate, cepit subito in medio sermonis flere. Percunctantibus autem causam, respondit: “Nunc egressa est anima matris mee de eius corpore, et mortua”, que tamen per multa miliaria erat ab eo.

[5]. (*In mg sinis*: Aliud exemplum). Item, referebat quidam studens Bononiensis de provincia Catalonie quod cum sanctus Vincentius predicasset in quodam monasterio sollempniter et inde recederet, petivit quidam ex monachis abbatem ut eum mitteret paulisper sequi sanctum Vincentium propter sermonem eius; cui noluit assentire abbas, factumque una dierum, qua in dubitatione monachus sciebat predicare, ascendens in feruore spiritus cum fiducia quandam turrin habens secum atramentarium ad scribendum, et Domino miraculose faciente per merita sancti sui Vincentii, monachus audiuit verba (?) Predicationis distincta; scribensque totum sermonem descendit. Qui dum dure reprehendisset, et ab abbate ubi fuisset putans eum evasisse, ille respondit se fuisse in predicatione sancti Vincentii, ostendens pro signo sermonem reportatum infra...

Esperem que aquestes no siguin les úniques anècdotes, de les explicades per estudiants amb motiu de la canonització de mestre Vicent Ferrer, que amb el temps en vagin apareixent d'altres i que totes siguin conegudes.

Munic, setembre 2009

3. *Dos nous volums amb còpies de sermons de sant Vicent Ferrer, d'Advent i de Quaresma*

És famós el ms. de Fribourg, Cordeliers, 45, perquè conté les anotacions preses per fra Friedrich von Amberg dels sermons fets per mestre Vicent Ferrer en les setmanes centals de la quaresma del 1404 a Fribourg mateix o en alguns pobles de la rodalia.

No diré pas que el ms. 68 del mateix fons pugui arribar a ésser tan famós com l'anterior, perquè comença per no ésser conegut i perquè només estudis posteriors diran quina és la seva importància, tot i que, ja d'entrada, dos aspectes no l'afavoreixen. A diferència de l'anterior, els vint-i-quatre sermons ací transcrits no porten indicació del lloc ni del moment en què foren predicats; i segon, perquè llur còpia no és tan immediata com la del ms. 45 (els sermons hauries estat predicats el 1404 i hauria estat escrit el 1406), perquè havent estat escrit o copiat després del 1445, hauria estat posterior de més de vint-i-cinc anys després de la mort de mestre sant Vicent Ferrer. A aquests dos inconvenients es contraposa almenys un avantatge: el seu text és clarament anterior al de les edicions incunables i, en conseqüència, té totes les garanties d'ésser autèntic i fidel, que no es troben en els incunables, farcits de referències a sant Tomàs d'Aquino (de vegades, també a sant Albert el Gran o a sant Ramon de Penyafort), que no es troben en el text del manuscrit. Una nota afegida al capdamunt de la seva pàgina inicial ens informa de la procedència del volum: "Liber fratris Johannis Joly, ordinis minorum, quondam custos et gordianus, filius huius conuentus".

El de Florència, procedent del convent dominicà de San Marco de la mateixa ciutat, pot presentar el cas, potser únic, d'una còpia manuscrita tardana, que imita la composició tipogràfica de les edicions incunables.

Intentaré de descriure'l, aplicant-hi la metodologia que vaig exposar en les pàgines introductòries a *Els manuscrits lul·lians medievals de la Bayerische Staatsbibliothek. I. Volums amb textos catalans* (Studia, Textus, Subsidia, 2), Barcelona, 1986, 10-14.

Tant coberta com contracoberta, de 218 x 144 mm., consisteix en dos fragments de fusta, recoberts de la mateixa pell rossa original, escantonada per la part inferior del llom. La primera de les quatre seccions, que el relligat dels plecs dibuixa en el llom, conserva fragment de teixell de paper, on només es llegeixen lletres escadusseres; també hi ha teixell de paper en la part superior de la contraportada, amb el títol del volum. "Sermones collecti / de tempore". La cara interior, tant de portada com de contraportada és recoberta de pergamí; el de la contraportada, per la cara que anava enganxada a la fusta és un fragment de document notarial damunt pergamí, de reconeixement de deute, datat el 144(1?). Tant en coberta com en contracoberta hi ha restes del tancador de cuir que cloïa el volum.

El cos del volum consta de dinou plecs, normalment de sis fulls doblats o dotze folis, amb l'excepció del dotzà (ff. 121-128), de quatre fulls doblats

o vuit folis, i el dissetè (ff. 177-180), de dos fulls doblats o quatre folis; els divuitè i dinovè també són de quatre fulls doblats (ff. 181-188 i 189-196).

El volum és clarament factici, amb una primera part dedicada a sermons d'advent de sant Vicent Ferrer (ff. 1-124v) i una segona (ff. 129-179, on és copiat el *Cordiale {animae?}*). Em limito a la primera part, amb els seus vint-i-quatre sermons d'advent.

Fribourg, Cordeliers, ms. 68, ff. 1r-129v.

1/410.

Hora est iam nos de sompno surgere. Rom. xiii.

...homo dormiens, antequam surgat de lecto haber facere per ordinem, ita in surgendo a peccato mortali oportet facere decem operationes.

2/593.

Sequitur sermo secundus de epistola eodem die. Ff. 6r-10r.

Nox precessit, dies autem appropinquavit, Rom. XIII.

Verbum istud volo declarare secundum tres intellectus, quos habet verbum presens: ...moralem, ...allegoricum, ...anagogicum.

3/594.

Eodem die, sermo tertius de epistola. Ff. 10r-19r.

Nox precessit, dies autem appropinquavit. Rom. XIII.

Thema innuit quod finis mundi est prope... nunc autem uolo declarare illud per decem plagas Egipti.

4/454.

Eodem die, sermo quartus de epistola. Ff. 19r-24v.

Induimini dominum nostrum Iesum Christum. Rom. XIII.

Ferrum in fornace induitur igne et recipit quatuor ab igne: claritas lucens, calor ardens, mollicies manifesta, pulcritudo placens... Sic, ad instar ferri igniti, nos habemus induere quatuor virtutes: claritas fidei, calor caritatis, mollificatio patientie, pulcritudo honestatis.

5/474.

Dominica prima aduentus, sermo primus de ewangelio. Ff. 25r-32r.

Ite in castellum quod contra uos est. Mt. XXI.

Celestis gloria dicitur castrum propter quinque condiciones castri: est communiter situm in loco alto; est inexpugnabile; est nobilissimum... quia in castro habitat dominus rex...; illi de castro vident de longe totam patriam; est ibi provisio omnium bonorum.

6/162.

Eodem die, sermo secundus de ewangelio. Ff. 32r-36v.

Dicite filie Sion: ecce rex tuus uenit. Mt. XXI.

Anima nominatur quadrupliciter... iuxta quatuor operationes anime: primum opus est egressio corporalis; secundum, ambulatio spiritualis; tertium, ingressus patris; quartum, receptio salarii meritis.

7/234.

Eodem die, sermo tertius de ewangelio. Ff. 36v-39r.

Ecce, rex tuus uenit tibi mansuetus. Mt. XXI.

... quadruplex est aduentus Domini: [in] incarnationem, in mentem, in mortem et ad iudicium. Quantum ad primum aduentum, Ysa LXII tanguntur sex utilitates: pauperum spiritus consolatio; contritorum et infirmorum sanatio; captiuorum et carceratorum liberatio; ignorantium illuminatio; peccatorum remissio; humani generis redemptio.

8/233.

Eodem die sermo quartus de ewangelio. Ff. 39v-40v.

Ecce rex tuus uenit tibi mansuetus. Mt. XXI.

Aduentus Filii Dei in hunc mundum, est triplex principaliter: per incarnationem in uentre uirginali; per iustificationem in mente humanali; per retributionem in iudicio generali.

9/79.

Eodem die sermo quintus de ewangelio. Ff. 40v-45r.

Benedictus qui uenit in nomine Domini. Mt. XXI.

In sacra Scriptura inuenimus tres speciales aduentus Christi: primus, de humilitate copiosa; secundus, de caritate gratiosa; tertius, de maiestate ponderosa.

10/79.

Eodem die, sermo sextus de ewangelio. Ff. 45r-50r.

Benedictus qui uenit in nomine Domini. Mt. XXI.

In sacra Scriptura inueniuntur tres aduentus Domini in hunc mundum: primus [de] humilitate uirtuosa; secundus, de caritate gratiosa; tertius, de maiestate rigorosa, quando scilicet ueniet ad iudicium.

Nota: El f. 48v resta en blanc i no conté la continuació del copiat en el f. 48r, que, en canvi, sí que prossegueix en el f. 49r. N'és prova el detall que el f. 48r sacaba amb les paraules "de hac universali conuocatione dixit...", i el 49r comença amb "conuocatione dixit Athanasius...": hi ha, doncs, continuïtat en el text, malgrat el salt del f. 48v.

11/281.

Dominica secunda aduentus, sermo primus de ewangelio. Ff. 50r-54r.

Erunt signa in sole et luna et stellis. Luc. XXI.

Ista uerba possumus tripliciter exponere: secundum sensum historiale et litterale (signa iudicii); secundum sensum allegoricum et spirituale (Christus, sol; Maria, luna; sancti, stelle, iudicantes); secundum sensum tropologicum et morale.

12/282.

Eodem die, sermo secundus de ewangelio. Ff. 54r-56v.

Erunt signa in sole, et luna, et stellis. Luc. XXI.

Sex que requiruntur omni iudicio: intimatio temporis; preparatio loci; citatio partium; comparitio personalis; diffinitio iudicialis; executio effectualis.

13/286.

Eodem die, sermo tertius de ewangelio, Ff. 57r-62r.

Erunt signa in sole, Lc. XXI.

Ista duodecim signa, que ab astrologis dicuntur constellationes, a theologis dicuntur signa, que figurant duodecim status huius mundi, in quibus debet esse Christus sol iustitie a principio mundi usque ad finem.

14/283.

Eodem die, sermo quartus de ewangelio. Ff. 62r-67v.

Erunt signa in sole et luna et stellis, Lc XXI.

... tres magne tribulationes et omnium gravissime tribulationes sunt in brevi in hoc mundo venture: prima erit tribulatio Antichristi, hominis dyabolici; secunda erit conflagratio huius mundi terrenal; tertia erit tribulatio iudicii uniuersalis: et in hiis tribulationibus finietur iste mundus.

15/285.

Eodem die, sermo quintus de ewangelio. Ff. 67v-71r.

Erunt signa in sole et luna et stellis. Lc XXI.

In hiis quinque clausulis ponit beatus Iohannes, *Apoc. 6º*, signa terribilia que erunt tempore Antichristi: subiugauit sibi omnes generationes mundi; falsis miraculis Antichristi... christiani perdent fidem; tormenta que dabit Antichristus... scindendo membra corporis per articulos; dyabolus loquitur in ore eorum, in tantum, quod magistri nostri nihil poterunt respondere; quintus modus, scilicet, donorum et promissionum terrenorum bonorum.

16/749.

Eodem die, sermo sextus de ewangelio. Ff. 71r-76v.

Respiciete et leuate capita uestra. Lc. XXI.

Contra regem fuerunt septem magne proditioes: 1. Rumpendo iuramentum fidelitatis; 2. expulerunt regem de ciuitate; 3. Noluerunt sibi dare redditus; 4. Cum uerberibus et contumeliis eiecerunt extra ciuitatem; 5. Filias regis dederunt lupanari; 6. Filium regis diuiserunt per medium in duas partes; 7. Signa et arma regis amouerunt a palatio.

17/750.

Ponatur sermo secundus de ewangelio, eodem die. Ff. 76v-84v.

Respiciete et leuate capita uestra. Lc. XXI.

... quinque rationes, quibus totus mundus deberet inflammari et desiderare gloriam paradisi: propter inestimabilem excellentiam habitationis; quia est hereditas nostra; quia nunc sumus exules; cogitando vitam, quam tenemus; quia aliter non possumus habere paradisum.

18/750.

Eodem die, sermo octauus de ewangelio. Ff. 85r-v.

Respiciete et leuate capita uestra. Lc. XXI.

És només la part introductòria del sermó anterior.

19/882.

Eodem die, sermo nonus de ewangelio. Ff. 85v-89v.

Videte ficulneam et omnes arbores. Lc. XXI.

... inueni quod in arboribus possumus aspicere quinque bonas uirtutes: obedientiam in Deum; misericordiam in proximos; patientiam ad inimicos; penitentiam de peccatis; perseuerantiam in bona uita.

20/—.

Fribourg, Cordeliers, ms. 68, ff. 89v-94r.

Scitote quia prope est regnum Dei. Lc. XXI.

Amore uestri quesui in sacra Scriptura quot sunt conditiones personarum, quibus regnum celorum est prope quando de hoc mundo recedunt, et sunt quinque: pueri innocentes; pueri baptizati; persone plene obediens; peccatores penitentes; persone per paupertatem indigentes.

Scitote quia prope est regnum Dei, Luce, 3º(!: XXI)

Pro introductione nostri sermonis, sciendum quod doctrina est Sacre Theologie quod a principio mundi usque ad aduentum Xristos (!), Deus noluit alicui dare possessionem regni celestis, quantumcumque amici sui

essent, siue prophetee, siue patriarche; bene dabat eis cetera bona, et spiritualia et temporalia, nam bene dabat eis gratiam suam et victoriam in bellis et hereditates multas, sed regnum suum sibi soli reseruauit; et transierunt plus quam quinque milia anni, quod nulli homini promisit dare regnum celi. Auctoritas: “Celum celi Domino, terram autem dedit filiis hominum”, *Psalm* 113. Sed postquam uenit Chritus et compleuit opera nostre redemptionis passionem etiam jam libere communicat amicis suis paradisum et aperit portam. Unde Deus in Veteri Testamento se habuit erga antiquos patres sicut dominus erga seruos, nam dominus dat bene seruatoribus suis prouisionem bonam et multa bona temporalia: comedere, bibere, vestire, etc., et non dat eis hereditatem suam, sed seruat pro filiis. Ita Deus bene dedit patriarchis et aliis [f.90r] prouisionem et diuitias et uictoriam, sed non promisit eis regnum suum.

Sed Deus erga nos se habet ut pater ad filios, quod non solum dat nobis bona temporalia et spiritualia et prouisionem necessaria, sicut fecit antiquis, sed etiam dat nobis hereditatem regni celestis, quia sumus filii eius. Auctoritas: “Nolite timere, pusillus grex, quia complacuit patri vestro dare vobis regnum suum, *Mt.* 13. Nota: dicit ‘Patri uestro’, quia se habet ad nos sicut tanquam pater ad filios. Sed nunc est questio: Si igitur Deus non dabat patribus antiquis regnum celeste, quo igitur ibant quando moriebantur? Respondeo quod descendebant in inferno in corde terre. Pro quo sciendum quod sunt mansiones sicut in corde poli et sunt ibi quatuor domus.

Prima est inferior carcer dampnatorum, ubi descendunt illi, qui moriuntur in peccato mortali sine gratia Dei;

Secunda domus est superior, scilicet, purgatorium, ubi vadunt qui moriuntur in gratia sed non compleuerunt penitentiam peccatorum suorum complete ibi complent ubi sunt demones, nec ignis est obscurus, sed clarus, quia sunt in gratia;

Tertia domus est adhuc superior, scilicet limbus puerorum non baptizatorum, ubi nulla est pena sensus, sed solum dampni;

Quarta est domus superior, utt limbus patrum, et ibi stabant sancti patres, et ibi non erat aliqua pena, et iam ibi nullus est; et ibi expectabant saluatorem, ut eos introduceret in regnum suum. Auctoritas: “Quis est homo qui uiuet et non uidebit mortem?”, scilicet, corporalem, eruet animam suam de manu inferni” quasi dicat ‘Nullus’. In illo tempore et de illis .xj. Imitari(?) thema dicendo quia longe est regnum Dei, scilicet, per quique milia annos, sed prope est regnum inferni et non celi, quia anima Aberl justis, que prima deus descendit ad illum locum vltra quinque milia annorum fuit longe a regno Dei. [f. 90v] Sed modo statim, quando anima de corpore egreditur est prope paradisum, immediate intrat, nisi per peccatum impediatur, ideo de alio(?) dicit thema: “Scitote quia prope est regnum Dei”-

Amore uestri quesui in sacra Scriptura quot sunt conditiones personarum, quibus regnum celorum est prope quando de hoc mundo recedunt, et sunt quinque conditiones.

Prima conditio est de pueris innocentibus pure, scilicet, qui non fecerunt peccatum, nec corde cogitando, nec ore loquendo, nec manibus operando. Isti sunt pueri nouiter nati et baptizati, non habentes usum liberi arbitrii, qui statim post baptismum sunt a peccato originali purificati, isti sunt pueri innocentes; et dico pure quia ante V annum bene sunt innocentese, quia non fecerunt bonum neque malum. Sed non sunt pure innocentes, quia ante baptismum inest eis quedam macula in anima, que dicitur peccatum originale.. Nota quod anima inquantum est ad ymaginem Dei est pulcherrima plus in duplo sine comparatione quam sol, in tantum quod si posset uideri a nobis essemus omnes in..... ita quod non uelletis comedere. Sedquando infunditur corpori in utero matris maculatur et efficitur turpissima, ita quod si uideretis eam, fugeretis propter maculam, quam recipit in utero matris sicut mappa adessiua(?) cadens in polum incausti, sic anima, etc. Unde, si aliter crearet animam sine generatione carnali, non haberet peccatum originale, sicut anima Ade et Eue, que non per generationem carnalem, sed Deus statim formato corpori infudit et costam Ade de anima Eue, cuius corpus fuit de costa Ade, etc. Sed anima purificatur per aquam baptismi, non est aliud remedium nisi baptismus. Ideo, quando moriuntur ante baptismum, quamuis sint innocentes, ex quo nunquam peccauerunt corde, ore, uel opere, tamen non sunt [f. 91r] pueri innocentes, quia habent illam maculam peccati originalis; ideo, quando moriuntur ante baptismum, veniunt ante portam paradisi, clamando: 'Domine, Domine, aperi nobis', *Luce*, 13; et Deus: 'Quis es tu?' Respondet: 'Ego sum puer non natus et numquam feci peccatum'; 'O, quam turpis es, non intrabis, quia cum illa macula nullus intrat; ideo, uade ad alium locum, cum pueris in limbo'.

Et quia non fecit aliquod peccatum, non datur eis pena sensus, sed uadunt ad alium locum in corde terre et ibi stant et ludunt et sunt plus quam sed nunquam intrant celum, quia non sunt baptizati. Auctoritas: "Amen, dico vobis, nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu Sancto non potest intrare in regnum Dei", *Iohannis*, 3°. Nota 'renatus', id est, iterum natus in uentre ecclesie per baptismum. Sed baptizati statim uolant et intrant regnum Dei; ideo, de illis scitote quia ipsorum est regnum Dei.

Nota contra illos qui dicunt quod pueri innocentes baptizati, quando moriuntur transeunt per purgatorium ex dolore matris. Error est, quia statim quando moriuntur, sicut anima beate Marie sine dolore uadunt ad celum. Moraliter: habetis hic doctrinam quod quando filii uestri moriuntur post baptismum, quod non ploretis, ymo debetis facere magnum festum: nam, si rex transiens per villam istam uellet recipere filium innocentem cuiusdam pauperis in seruitium suum et facere eum militem, etc., non deberetis flere, sed gaudere, quia haberetis filium, quia haberetis filium in camera regis; et est idem de filia, si regina uellet eam recipere in domicellam suam, etc. Sic Christus, rex celorum, transiens per villam huius mundi recipit filios et filias ad gloriam paradisi, vbi rogant Deum pro patre et matre et sunt milites Christi et domicelle beate Virginis. Ideo de illis non doleatis, quia debetis

habere spem quod sine dubio sunt in regno Dei. [f. 91v]. Ideo Apostolus 1 *Thess*, 4. “Nolumus vos ignorare de dormientibus et etiam de innocentibus in Christo quiescentibus, vt non contristemini sicut et ceteri qui spem non habent”, sed dicam vobis de quibus debetis plorare: de filiis vestris adultis, qui sunt pleni malitia: superbia, luxuria, gula, etc. Illos debetis flere, quia vadunt ad furcam inferni; de illis enim pauci saluantur, isti autem directe vadunt ad paradisum. Ideo de talibus dicit Christus: “Sinite paruulos venire ad me, talium enim est regnum celorum”, quia statim intrant. Unde, quando pueri moriuntur, angeli portant eos ad Christum, dicentes: ‘Domine, uxor vestra dat vobis istum filium’; et Christus: “Veniat, talium enim est regnum celorum”, et amplexatur eos. Sed de magnis, dicit: ‘Domine, quid de istis, qui sunt ribaldi, luxuriosi, superbi, etc.’? ‘O, dixit Christus, tolle, tolle ad regnum dyaboli’. Ideo de aliis, Scitote, etc.

Secunda conditio est de personis plene obedientibus, scilicet, adultis, que quando incipiunt habere discretionem et usum liberi arbitrii, vult Deus obedientiam ad sua precepta seruando; de pueris namque, qui non habent discretionem, Deus non requirit obedientiam, quia non utuntur rationem, ideo sufficit eis Sed de magnis vult obedientiam ad precepta, unde hec est doctrina quam Christus dedit apostolis: “Euntes, docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, docentes eos seruare omnia quecumque mandaui uobis”, scilicet, precepta, *Mt.*, ultimo. Ideo, quando tales sic seruant precepta, quod nunquam faciunt contrarium pro quocumque lucro, sunt prope regnum Dei, quia faciens contra precepta homo peccat mortaliter. Ideo dicit Ambrosius [f. 92r]: “Peccatum est transgressio diuine Legis et celestium inobedientia mandatorum”. O, quam parum lucratur qui animam perdit. Ideo, e contra, oportet Deo obedire.

Respondeo (?) Quia sicut porta domus uno motu clausis clauditur et alio aperitur, ita porta paradisi clausa fuit motu de dextera gratie ad sinistram peccati, scilicet, dimissa Dei voluntate per inobedientiam faciendo suam voluntatem, ita fecerunt Adam et Eua, qui fuerunt inobedientes, et dimissa voluntate diuina fecerunt suam et per illam inobedientiam clausa fuit porta paradisi. Ideo dicitur paradisi porta per Euam cunctis clausa est, ideo oportet quod motu contrario aperiatur, scilicet de sinistra proprie voluntatis ad dexteram diuine voluntatis per obedientiam, dicendo per istum modum: ‘Domine, ego sum inclinatus ad superbiam, sed quia vos precepistis humilitatem, ideo magis volo facere vestram voluntatem quam meam. Idem de aliis, et sic aperitur porta paradisi. Ideo Christus: “Non omnis qui dicit mihi Domine, Domine, intrabit in regnum celorum, sed qui facit voluntatem Patris mei, ipse intrabit in regnum celorum”, *Mt.* 7. Ecce hic obedientia.

Nota quod nullus potest saluari, dicendo semel ‘Domine’, vel bis, sed oportet dicere tertium ‘Domine’. Quidam dicunt’, scilicet, corde credendo fidem, sed hoc solum non sufficit ad salutem. Auctoritas: “Quid proderit, fratres mei, si fidem dicat se quis habere, opera autem non habeat, nunquid

poterit eum fides saluare”, quasi dicat: “Non”, *Iac.*, 2°. Item, quidam dicunt primum Domine, credendo corde, et secundum ‘Domine’, ore confitendo fidem mane et sero, iuxta consilium Ieronimi. Sed adhuc non sufficit, adhuc oportet dicere tertium ‘Domine’, scilicet opere obediendo, ideo dict: “Qui facit voluntatem Patris mei, qui in celis est, ipse intrabit in regnum celorum”. Nota quod per gratiam Dei nos omnes habemus primum ‘Domine’, scilicet fidem, corde [f. 92v] credendo. Ideo capiamus secundum ‘Domine’, confitendo fidem ore, et tertium opere obediendo, et intrabimus in regnum celorum. Ideo dicitur [II *Ptr.*]: “Vos autem curam omnem subinferentes, ministrare in fide vestra virtutem, in virtute autem scientiam, in scientia autem abstinentiam, in abstinentia autem patientiam, in patientia autem pietatem, in pietate autem amorem, in amore autem fraternitatis, caritatem. Hec enim omnia, si vobiscum assint et superent, non vacuos et sine fructu vos constituent in domini nostri Ihesu Christi cognitionem”,

Tertia conditio personarum quibusd regnum Dei est prope est de personis digne petentibus et dicentibus: ‘Nos perdidimus innocentiam baptismalem ex peccatis et fuimus obedientes mandatis, de qua (!) Nos non possumus intrare in regnum celorum, quod ergo est remedium?’ Dico quod remedium est vt penitentiam, quia penitentes intrabunt in regnum celorum. Auctoritas. Penitentiam agite, appropinquabit enim regnum celorum, *Mt.*, 4°. Nota, appropinquabit, nam regula est sancte theologie quod qui peccat mortaliter pro quolibet peccato mortali elongatur a Deo per unam magnam dietam plus quam centum leucarum; verbi gratia, quotiens recurristi ad diuinos, per tot dietas elongatus es a Deo. Item, quotiens fuisti superbus, auarus, luxuriosus etc., pro quolibet tociens quociens comisisti, es elongatus a Deo per unam dietam plusquam mille milia leucarum. O, et quos erimus prope eum si distamus, cum propter peccata nostra, nonne qui est elongatus ab aliqua civitate per decem dietas, oportet quod faciat decem dietas, si debeat intrare illam. Si ergo peccator est elongatus a Deo permilia mille milia leucas et dietas, oportet, ergo, quod faciat totidem dietas ad appropinquandum Deo. Respondeo, non oportet per tot dies reducere (?), quia si vultis per modicam viam penitentiae poteritis reducere ad Deum et appropinquare illi. Si tu es a Deo elongatus per centum milia dietas, tu potes [93r] ad Eum redire per quatuor dietas, que sunt quatuor penitentiae:

Prima dieta est cordis contritio: sicut miles qui incurrit iram regis et perdidit eius amorem, flet et tristatur, quia perdidit amorem domini sui, sic peccator, quia perdidit, etc.

Secunda dieta et firmum propositum non redeundi ad peccata, ymo potius velle mori. Ratio: quia si homo facit nobis bonum vultum in prandio, pociones et venena comedere, tunc si potestis euadere quod non moriamur, nunquam redibitis, sed dicetis: ‘O proditor, tu faciebas mihi bolum vultum et voluisti me interficere antequam redibo ad domum tuam. Sic dyabolus inuitat nos ad peccatum mortale, quod est venenum mortis eterne. Ideo, si Deus facit nobis

gratiam quod exeamus, non redeamus amplius ad domum dyaboli quia forte remanebimus mortui in domo sua inferni.

Tertia dieta est oris confessio, ideo quia nunquam plaga sanatur, nisi ferrum extre habeatur, sic plaga peccatorum antequam sanetur per medicinam bonorum operum, nisi prius extrahas ferrum peccati per confessionem, ymo perduntur omnia unguenta operum penitentialium.

Quarta dieta est seruare penitentiam a confessore iniunctam, quia illa custodit hominem ab inferno.

Ecce quatuor dietas, per quas debemus appropinquare Deo per viam contrariam, quia per peccatum fuisti longe a Deo. Ideo per viam contrariam, scilicet penitentiam, debetis sibi appropinquare, iuxta illud *Mt.*, 2º, “per aliam viam reuersi sunt in regionem suam”. O quanta Dei gratia, quando elongati a Deo per mille dietas, possunt per quatuor dietas redire. Igitur peniteamini et convertimini ut deleantur peccata vestra, *Act.* III, hec via inceptit in predicatione beati Iohannis Baptiste. Auctoritas: “A diebus Iohannis Baptiste regnum celorum vim patitur et violenti rapiunt illud”, *Mt.*, IIIº: quare dicit “a diebus Iohannis [f.93b] Baptiste”, quia, ut dicit Ieronimus, Iohannes Baptista fuit primus qui predicauit quod per penitentiam posset haberi regnum celorum, *Mt.* 4º. Nota quod Christus vocat penitentiam ‘uim’, quia inclinatio nature et dyabolus et occasiones mundi contradicunt penitentie: ideo est necessaria vis et violentia per penitentiam, scilicet, contritionem cordis, flendo cum dolore, confitendo peccatum, non redeundo et penitentiam confessoris per diligentiam complendo. Nota, qualis violentia est dimittere consuetudinem malam et peccatum, concubinam, etc, et affligi et penitere, etc. Ideo Gregorius: ‘Cum peccatores quolibet (!) forma polluti ad penitentiam redeunt, et semetipsos corrigunt, quasi violenter regnum celorum rapiunt’. De talibus dicit thema: “Scitote quia prope est regnum Dei”.

Quarta conditio personarum, quibus regnum Dei est prope, est de personis per paupertatem indigentibus. Nota, tres sunt gradus paupertatis, scilicet, bonus, melior, optimus.

Primus gradus est paupertas coacta, sicut illi qui habent indigentiam bonorum, et displicet eis quia non habent satis; paupertas dicitur violenta, sed est bona si patienter tolleratur conformando se Deo et non vult aliquid de rapina, usura, etc., et dicit de corde: ‘Domine, quamuis sum pauper, tamen a vobis expecto diuitias glorie.

Secundus gradus est melior et est paupertas spiritus et non operis, ut sunt multi diuites qui habent multas diuitias de bono justo et non ponunt cor suum in diuitiis, sed spernunt eas, plus curando de Deo quam de diuitiis et partem(?) Sibi retinent pro necessitatibus suis, residuum uero dant ecclesie uel pauperibus, etc., sicut Abraham, Job et prophete, etc.

Tertius gradus optimus est paupertas voluntaria cordis et operis: [f. 94r] corde, non desiderando contra Christum, contra Deum, nec opere possidendo contra eum, et ideo est altissima quando corde non desiderat, sed spernit

et opere non possidet. Ista est paupertas apostolicalis, que omnia relinquit, quam tenentur habere religiosi, quia istam vouerunt tenere, et nihil habere nisi Christum; et illi qui tenent eam sunt prope regnum Dei.. Ideo Apostolus: Altissima paupertas eorum habundat in diuitias simplicitatis eorum, 2^a *Cor*, 8. Alta est prima, altior secunda est, sed tertia, altissima, que est religiosorum, et dicitur altissima, *Glossa*, id est, nobilissima benignitate et meritis, et habundat in diuitias spirituales, et isti sunt prope regnum Dei. Auctoritas: 'Nam Deus elegit pauperes in mundo, diuites in fide et heredes regni', quod promisit Deus diligentibus se, *Iac.* 2°. Nota 'elegit' uerbo, dicens. "Nolite timere, pusillus grex, quia complacuit Patri uestro dare uobis regnum". *Mt(!)* (*Lc.*), 12, et etiam fecit, quando pauperes parentes elegit, quorum officio ministretur, et pauperes apostolos, de quibus dicit: "Beati pauperes spiritu, quoniam ipsorum..."

El sermó, doncs, no és sencer i no puc saber quant hi manca. Restaren vuit pàgines i mitja en blanc: ff.94r (mitja)-v, 95, r-v, 96r-v, 97r-v i 98r. Tot fa suposar que anaven destinades a dos sermons; ho dic perquè al f. 85v començava el sermó novè sobre l'evangeli; en el f. 89v el sermó que hi comença no té indicació d'ordinal, i per tant hem de suposar que era el núm. 10; només en el f. 98v comença un altre sermó, que porta el núm. 13: "Eodem die, ssermo 13 de ewangelio"; per tant, entre el fol. 94r i el 98v, hi havien d'anar dos sermons.

Les cinc primeres pàgines foren aprofitades per un altre copista, que afegí als ff. 94r-96r, un text sota el títol *Nata (! Nota) de septem donis Spiritus Sancti, Inc.* Primum donum est donum sapientie. Ilud donum conseruat... *Exp.*: ...diliges dominum deum et proximum tuum sicut teme[t]ipsum.

En allò que restava del f. 96r., la mateixa mà escriví unes notes per a sermó, d'aquest tema: "Estote misericordes sicut et pater uester misericors est" (cfr. núms. 291-293).

21/88.

Eodem die, sermo decimus tertius de ewangelio. Ff. 98v-106r.

Celum et terra transibunt. Lc. XXI.

... Homo debet renouari in quinque: corpus per continentiam, ecce terra; anima per beniuolentiam, ecce aqua; os per bonam colloquentiam, ecce aër; opera per diligentiam, ecce ignis; intentio, per celestialem eminentiam, ecce celum.

22/88.

Eodem die, sermo decimus quartus de ewangelio. Ff. 106r-112r.

Celum et terra transibunt. Lc. XXI.

... istam renouationem declarabo duebus modis, primo finaliter, secundo, spiritualiter, seu moraliter... pro instructione iudeorum... Secunda pars erit

moralis, nam sicut renouabuntur quinque, scilicet terra, aqua, ignis, aër et celum; ita moraliter sunt quinque que debent renouari in nobis christianis, scilicet, corpus, anima, uox, vita et cor.

23/679.

Cordeliers, ms. 68, ff. 112r-117v.

Quecumque scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt. Ad Rom. XV.

Deus, magister noster, prouidit nobis multum, dando et scribendo quatuor libros: primus est de natura, iste est generalis; secundus est de Scriptura, iste est spiritualis; tertius est de gratia, iste est supernaturalis; quartus est de conscientia, iste est spiritualis.

Pro declaratione huius uerbi et materie introductione, sciendum quod inter omnes creaturas, quas Deus fecit in celo et in terra, corporales et spirituales, indigentior in scientia et pauperior est homo, quia omnes alie creature, siue sint corporales uel spirituales habent scientiam eis necessariam concreatam. Quia primo, si loquamur de angelis, qui sunt creature spirituales, unde doctrina est doctorum theologorum quod de instanti sui(!) creationis Deus dedit eis tantam gratiam sciendi naturalem quantam habent hodie. Auctoritas: "Prior omnium creata est sapientia", *Ecclesiastici* X. Non potest hoc intelligi de sapientia diuina, que est eterna, sed de creata, nec potest dici de sapientia hominum, quia homo non fuit primo creatus sed in ultimo die; ideo secundum doctores intelligendum est de sapientia naturali angelica [f. 112v]; 2º, si uolumus loqui de creaturis corporalibus, ut auibus, piscibus, etc., iam statim quando nascuntur iam habent totam suam industriam et scientiam naturalem eis necessariam in puncto sue natiuitatis. Sic autem non est de homine, quia dicit Philosophus, 3º de anima quod anima in principio sue creationis est tanquam tabula rasa, in qua nichil depictum est, et si postea cum magno labore adiscit per magnum tempus ad habendum scientiam, siue sit practica siue speculatiua.

Verbi gratia, primo de animalibus, nam agnus, statim ut exiuit de ventre matris scit reperire mamillam, ubi est vita sua, non vadit ad caput vel pedes, sed ad mamillam; et quis docuit eum? Nullus. Sed puer, quando est natus, nichil facit, ymo moreretur fame, nisi mater poneret sibi in ore mamillam, aperiendo sibi os suum. Item, si sunt mille oues, statim agnus in balatu cognoscit matrem suam, puer autem nichil, ymo mater sua posset state clamando, sed tamen puer non cognosceret eam: ecce defectus naturalis in homine. Item, pullus, statim quando est natus, si ponatur ante eum grana milii et margarite, dimissis margaritis recipiet granum; et puer unius anni, si detur sibi ignis carbonis, statim ponit in ore, vel lapis, vel terra, etc. Item pullus, si videt columbam, non fugit nec timet, sed si videt miluum, statim cognoscit quod est inimicus eius. Item, de agno, quando uidet lupum, sed si videt cervum, non timet, et puer nichil cognoscit, siue veniat amicus, siue

inimicus. Iem, si vultis quod filie vestre filent, oportet quod adiscant, et quod doceatis eas dicendo quod sic et sic faciat, sed aranea, statim quando est nata, scit optum texere et filare, ymo non est mulier, que ita bene sciret filare. Item, animalia sciunt facere domus [f. 113r] suas et adhuc non habent duos annos, sicut oues. Item, de mustella, iam scit medicinam suam naturaliter, cum qua debet curari, quando serpens nocuit sibi; sed homo, si vult habere scientiam medicine, oportet quod acquirat eam cum magno labore et per magnum tempus, etc. Patet, ergo, quod inter omnes creaturas corporales et spirituales pauperior et indigentior in scientia naturali est homo, quia oportet nos multum laborare et loqui et cogitare si desideramus acquirere; ses Deus, magister noster, qui dicit: “Vos vocatis me ‘magister’ et ‘dominus’, et bene dicitis, sum etenim”. *Iob.*, 13, prouidit nobis dando et scribendo quatuor quatuor(!) libros, in quibus possumus studere scientiam et acquirere. Primus liber est de natura, et iste est generalis, secundus liber est de Scriptura, et iste est spiritualis; tertius est de gratia, iste est supernaturalis; quartus est de conscientia, iste est spiritualis. Et quecumque in hiis quatuor libris “scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt”.

Primus liber, quem Deus nobis scripsit ad nostram doctrinam est liber nature generalis; iste liber est totus mundus, quia sicut in libro sunt multe carte, multa capitula et caterni et littere magne et parue, sic in isto mundo sunt multe carte, scilicet, sol, celum, luna et stelle, aqua, terra, aer, ignis: littere sunt creature. In quo libro duas lectiones debemus et possumus legere et addiscere. Prima lectio, quid credendum firmiter, dilibenter et finaliter; secunda lectio, quid faciendum, quid sperandum, unde, adhuc si non essent magistri vel predicatorum, tamen quilibet sane mentis inspiciendo mundum, scilicet, celum, terram, solem, lunam, etc., per se cognoscit et inuenit in eo ista opinio quod aliquis magnus dominus fundauit et fecit palatium huius mundi, sicut qui intrat magnum palacium regis, etc., si non videat regem, sed videndo palatium ita pulcrum, depinctum et ornatum, statim per intellectum naturalem intrabit in corde et ymaginabitur [f. 113v] istam lectionem, quod magnus debet esse, qui tam magnum palatium fabricauit. Idem, de domo huius mundi. Vnde, Apostolus: “Omnis autem domus fabricatur ab aliquo”, *Ad Hebr.*, 3°. Ideo Scriptura: “Inuisibilia ipsius”, cuius, scilicet, “Dei a creatura mundi per ea que facta sunt intellecta conspiciuntur, superna quoque virtus et diuinitas”, *Ad Rom.*, 1°. Item, ostendit nobis in hoc libro quid faciendum est, legere sic: ‘O tu es in palatio huius mundi tam magni Domini, qui omnia fecit et creauit’. Sed quilibet magnus Dominus vult quod domestici sui, quibus prouidet, sint sibi fideles, et sic seruas. Primum mandatum, scilicet, non ire ad diuinos ut ad inimicos Domini, sed petamus Domino quibus indigemus, ita Deus non vult quod vadamus ad suos inimicos. scilicet, diuinos, seruitores demonis.

Item, quilibet dominus vult quod seruitores sui et domestici existentes in domo sua loquantur de eo reuerenter, portando sibi honorem et reuerentiam. Ecce secundum preceptum: “Non iurabis nomen Dei tui in vanum, nec falsum, nec enormiter”, quia tales dampnantur.

Tertio, quilibet dominus vult a suis subditis et seruitoribus aliquod seruitium, ex quo eis prouidet: sic Deus prouidet nobis, dando blada, vina, fructus, herbas, in terra in aqua pisces ferentes, etc. Ergo, oportet quod faciamus ei aliquod seruitium, ex quo prouidet nobis in suo hospicio, aliter essemus ingrati. Ecce tertium preceptum, de dominica seruanda, nam postquam seruiistis mundo sex diebus, damus diem dominicam in seruitium Dei ab omni opere seruii, audiendo missam cum quinque conditionibus: primo, quod sitis; secundo, quod veniatis in principio misse; tertio, non loquendo; quarto, orando; et quinto, quod non recedatis ante finem misse. Nota, contra illos qui violant sabbatum ludendo, choristando et peccatum committendo. Nota, quod ille qui tollit domino redditus suos, iuste omniabona eius sunt confiscata et perdita, [f. 114r] sic, qui tollit diem dominicam Deo, qui est redditus Dei perdit omnia bona sua per tempestates, guerras, etc. Item, quilibet dominus vult in palatio suo quod iuuenes honorent antiquos et senes: ecce quartum preceptum de filiis, qui debent honorare patrem et matrem et parentes, alias maledictus est qui facit oppositum. Item, quilibet dominus vult quod in hospicio suo nullus incipiat vindictam, sed quod recurrant ad eum, quia potens est facere iustitiam. Ecce quintum preceptum: “Non occides”. Item, quilibet dominus vult quod sub pena mortis nullus in suo palatio tangat suas domicellas caberarias, nisi dominus det eam sibi in uxorem. Ecce sextum preceptum: “Non mecaberis” in domo Dei huius mundi. Item, quilibet dominus vult quod domestici et famuli sui, unus non tangat prolem nec bona alterius, quod non haberent pacienciam; ecce septimum preceptum: “Non furtum facies”, quia Deus non vult quod unus recipiat partem alterius, quia quilibet dedit partem suam, diuitibus dedit diuitias, aliis etc.

Sed hic est una questio: Quare Deus dedit aliquibus multa et aliquibus dedit pauca. Dico quod aliquibus dedit multa, ut per illa faciendo misericordiam et elemosinas veniant ad gloriam; et aliquibus dedit pauca ut habeant pacienciam et per illa acquirant gloriam; et sic diuites et pauperes possint habere gloriam, diuites per misericordiam et pauperes per pacienciam.

Item, nullus dominus vult quod illi de palacio suo diffament se; ecce: “Non falsum testimonium dices”, quod est octauum preceptum. Item, de aliis preceptis, etc. Sed aliqui in isto libro nesciunt vel nolunt legere, de quo libro, auctoritas: “Et erit vobis visio omnis, sicut uerba libri signati”, quem cum dederint scienti litteras, dicent: ‘Lege istum’; et respondebit: ‘Non possum, [f. 114v] signatus est enim’. Et dabitur liber nescienti litteras, diceturque ei: ‘Lege’, et respondebit: ‘Nescio litteras’, *Isa*, 29. Nota: liber mundi huius dicitur signatus propter occupationem temporalium negotiorum, propter que non cogitamus de operibus Dei. Respice, ergo, litteras huius mundi, scilicet solem, lunam, etc., a quo sunt facte, scilicet a Deo et quomodo obediunt precepto et mandato, nam sex mille anni sunt et amplius, quod Deus precipit soli quod de oriente in occidentem faceret cursum suum, et ita fuit obediens, quod nunquam fregit preceptum vel fecit oppositum. Auctoritas: David, loquens de sole et luna, dicit: “Preceptum posuit et non preteribit, *Psal.* 148, et

durabit usque ad diem iudicii, quando a Deo habebunt optatum preceptum. Idem de clamantibus planetis, etc, qui certo tempore faciunt suos effectus et indeficienter, etc. O quam magna uerecundia homini quod omnia obediunt Deo et sunt ordinata ad seruanda Dei precepta et regulas, et homo obedire, nam uidemus quod animalia et bruta respiciunt tempus ad procurandum sibi solem nec semper intendunt circa actus carnis, sed homo semper vult luxuriam, unde uidemus quod animalia bruta que veniunt inter homines non seruant Dei ordinationem, quia ubicumque reperiunt se statim coniunguntur se sicut azini, canes, equi, grilli, etc., et videtur quod ab homine didicerunt. Sed animalia que non conuersantur cum hominibus non coniunguntur nisi ratione proles et certo tempore, et sic omnia obediunt Deo excepto homine communiter. Terra statuto tempore profert fructum, similiter aqua dat pisces, sed homo non vult obedire. Auctoritas: “Domine Deus omnipotens, in dictione tua cuncta sunt posita et non est qui possit resistere voluntati tue”, *Hester*, 13, excepto homine, nam homo facit in omnibus contrarium eorum, que, Deus precepit [f. 115r] sibi. Dicit enim Deus: ‘O homo!’ Et respondet ... Quid dicitis, Domine. Respondet: Volo quod sitis humiles dixisti Domine, ita et nos erimus superbi, vani et presumptuosi. Item, quid dicitis, Domine, quod sitis misericordes, dixistis, Domine, et nos faciemus oppositum, quia erimus auari, vsurarii, raptores, etc. Similiter de omnibus aliis viciis. O quomodo omnes creature sunt Deo obediens et homo non vult obedire nec vult legere in isto libro mundi, dicendo quod iste liber est signatus et clausus, et tamen non est clausus et apertus, et tu habes oculos clausos propter culpam et peccata et occupationem omnium terrenorum. Ideo dicit: Dabitur liber nescienti literas, id est, rudi, et dicit: ‘Nescio litteras; vult ergo dicere quod nec literati nec illiterati in hoc libro volunt legere, id est, nolunt obedire Deo, etc.

Secundus liber factus pro nostra eruditione est liber scripture, et iste est spiritalis; iste liber est *Biblia*, in qua textualiter est omnis scriptura Dei, quia omnes alii libri sunt ad declarandum sacram scripturam *Biblie*. Et dicitur liber iste spiritalis, quia non omnes sciunt in illo legere, nisi literati et clerici. De hoc libro auctoritas: “Vidi et ecce manus missa ad me in qua erat involutus liber et expandit illum coram me, qui erat scriptus intus et foris, et scripture erant in eo lamentationes et carmen et ve”. *Ezech.*, 2º. Nam manus Dei missa est persona Filii Dei, scilicet, Christus. Nota, quod sicut manibus nos operamur opera nostra, quia dicit Philosophus quod manus est organum organorum, ita Deus Pater, per filium fecit omnia. Auctoritas: “Omnia per ipsum [scilicet, Christum] facta sunt”, *Iohannis*, Xº. De ista manu loquitur David: “Fiat manus tua ut saluet me”, *Psalmus* [CXVIII], quasi dicat: ‘Veniat filius tuus, Christus, ut saluemur’. Ista manus fuit missa in incarnatione, liber autem iste, scilicet *Biblia* erat involutus et clausus ante aduentum Christi, quoniam ad secreta. Sed Christus primo expandit et aperuit secreta et apostoli declarando et predicando secreta (Dei) fidei, unde dicitur de Christo. Auctoritas: “Ultimo aperuit illis sensum ut [f. 115v] intelligerent scripturas”. In hoc libro tria scripta erant, scilicet, lamentationes, carmen

et ve: lamentationes penitentium, carmen, scilicet, in gloria regnantium, et ve, in penitentiam dampnatorum, quia tota scriptura sancta stat in 353 conclusionibus.

Prima est quod sacra scriptura provocat nos ad penitentiam et dolorem, quia magna pars Scripture est inducere ad penitentiam de peccatis per contritionem, cogitando peccata et dicendo. 'O miser, ego feci ista peccata et offensas contra Deum', et homo plorat.

Secunda conclusio, quod est provocativa ad carmina gaudiosa glorie, scilicet, qui per misericordiam veniunt ad gloriam, ideo dicitur carmen, id est, cantilenas gaudii, quia qui habent dolorem et penitentiam et lamentationem, venient ad carmen et canticum glorie, iuxta illud: 'Penitentiam agite', ecce dolor et lamentatio, appropinquavit enim regnum celorum, carmen glorie', *Mt*, 4°.

Tertia conclusio est, quos est ve, scilicet illi qui volunt facere penitentiam, ve, id est, maledictio, cetera est dampnatio. Auctoritas: 'Dico vobis, nisi penitentiam habueritis, omnes similiter perhibitis', *Luc.*, 13, ita quod tota scriptura sacrata stat in istis 353: primo ad provocandum ad penitentiam, 2°, ad desiderandum gloriam, 3° ad intimandum penam eternam. Sed dicit quod erat scriptus intus et foris: intus est scriptus pro clericis, qui intelligunt secreta, et foris pro rudibus et suplicibus, ideo magni clerici, scilicet, apostoli, de secretis interioribus istius libri extraxerunt 13. Conclusiones, scilicet, 12 articulos fidei in simbolo contentos, ideo dicit scriptus foris pro rudibus in quantum legunt illud quod extraxerunt magni clerici, scilicet, apostoli de secretis interioribus istius libri, quos tenemur scire. Istam lectionem tenentur legere cotidie de mane et sero iuxta consilium Jeronimi [f. 116r] et sic sine defectu venietis ad bonum finem et saluationem.. Si aliquis diceret: 'O pater, ego nescio credo, etc., dico quod non es excusatus, nam bene sunt cantilenas et vanitates vanas, et ideo teneris scire credo, nam plusquam mille annis est compositum, ideo adiscas et dicas cotidie ut possis resistere diabolo. Ideo dicitur I *Petri*, V: "Aduersarius vester dyabolus, et minister eius Antichristus, tanquam leo rugiens, circuit querens quem deuoret, cui resistite fortes in fide". Ideo, quecumque scripta sunt in hoc libro scripture, ad nostram doctrinam scripta sunt.

Secundus liber est de gratia, et iste est supernaturalis, quia dicitur liber gratie et vite et misericordie et glorie, de quo propheta, et est uerbum(?) patris ad mundum, sume tibi librum grandem et stare in eo stilo hominis, *Ysaie*, 8. Nota: 'Sume tibi librum', scilicet Ihesum Christum, qui te redemit, iste liber grandis est quantum ad diuinitatem et sunt ibi due carte, scilicet, humanitas et diuinitas, tamen excedunt in scientia omnes libros factos et fiendos. Auctoritas: "In quo, scilicet, Christo sunt stilo hominis". Hic liber Christus apertus fuit in cruce, quia nudus crucifixus fuit, scriptus fuit in corpore lancee acutissime, scriptores fuerunt ministri, scilicet iudei. Iudas, Pilatus et Cayphas, incaustum fuit sanguis, pergamenum fuit sua caro, scientie quinque plage magne. In isto libro Deus legere quia ipse voluit tanta pati

ut nos redimeret et ne pateremur in inferno. Unde, in ipso opere tuo debes tibi sumere istum librum passionis Christi, quem tu assumis et intigis signando te; sed quidam volentes sibi assumere et proponere librum vite assument sibi librum mortis, scilicet, sygnum dyaboli, qui sibi usurpat signum circuli. Nota modum signandi [f. 116v] ymo quod deterius est in sacramento altaris, in benedictione aque benedictae et benedictione sacerdotis in missa ponunt signum dyaboli. Nota quis significatur aqua et sale, quia fit exemplum, quia ut Deus est sal, quia dat saporem dulcedinis et gratia aqua set humanitatem, ideo primum debet benedici sal et postea aqua, sed maledicunt per signum dyaboli, quod est circulus. Auctoritas: “In circuitu impii ambulant”, *Ps*, 11, ideo faciatis signum Ihesu Christi, scilicet crucem, et non diaboli; ideo dicebat Apostolus: “Mihi absit gloriari nisi in cruce domini nostri Ihesu Christi”, *Ad Galatas*, 6°, ideo “quecumque scripta sunt”, etc.

Quartus liber est de conscientia, et iste est spiritualis, unde conscientia vel anima in natiuitate est quasi liber, in quo nichil est depictum seu descriptum. Unde Philosophus in 3° *De anima*, dicit quod anima in sui creatione est tanquam tabula rasa, in qua nichil depictum est, sed postquam habet usum rationis incipit inscribi et sunt vel mala vel bona que facit, et licet opera transeant actualiter, tamen remanent scripta in libro conscientie. Verbi gratia, hodie fecisti unum bonum opus, scilicet, quod proximum salutasti: ille actus transiuit, sed remansit scriptus in libro conscientie. Item, si venisti ad ecclesiam orando, etc. Auctoritas. “Cum gentes, qui Legem non habent naturaliter ea que legis sunt faciunt, eiusmodi Legem non habentes ipsi sibi sunt Lex, qui ostendunt opus Legis scriptum in cordibus suis, testimonium reddente illis conscientia ipsorum et inter se inuicem cogitationibus accusantibus, aut etiam defendentibus. In die, cum iudicabit Deus occulta hominum, secundum ewangeliummeum per Ihesum Christum”, *Ad Rom.*, 2°, ita quod rudes, qui nesciunt litteras, scient in hoc libro legere. Idem de malis operibus, si horum fecisti aliquod peccatum mortale, actus transiuit, sed opus seu reatus [f. 117r] remansit scriptus in libro conscientie. Auctoritas: “Imperfectum meum viderunt oculi”, id est peccatum mortale, secretum vel manifestum, viderunt oculi tui, quia licet homo faciat mortale peccatum secrete, tamen semper Deus videt: nota in libro tuo, scilicet, in libro conscientie, qui est liber Dei. Primo, quia Deus in eo leget omnes defectus et omnes virtutes nostras; secundo, quia ipse solus potest ibi legere, quia solus videt conscientiam hominis. Auctoritas: “Oculi Domini, lucidiores sole, circumspicientes omnes vias hominum et profundum abyssi et hominis corda intuentes in absconditas partes”, *Eccli*, 23, *Jer*. 33, fortissime, magne, potens, Domine, cuius oculi aperti sunt super omnes vias filiorum Adam, ut reddas unicuique secundum vias suas et secundum fructum inuentionum eius. In isto libro conscientie debemus iam legere, primo per memoriam peccatorum nostrorum, cogitando quomodo fuisti superbus contra preceptum Dei et etiam plorare per contritionem. Auctoritas: “Recogitabo tibi omnes annos meos in amaritudine anime mee”. *Isaie*, 18. Secundo, debemus radere

litteram peccatorum nostrorum cutello confessionis. Vnde, quando peccator absolvitur a peccatis, scriptura illa peccatorum destruitur, ita ut nichil possit de illo amplius videri. Auctoritas: “Vivus est sermo Dei et efficax et penetrabilior omni gladio ancipiti et pertingens usque ad diuisionem anime et spiritus”, *Ad Hebr.* 4°, quia absolutio in confessis confessione diuidit seu separat animam a dyabolo, qui est spiritus malus, ita ut post confessionem non cognoscant litteram factam de peccato in libro conscientie. Exemplum de quadam muliere, que adulterauit cum quodam milite, quam dyabolus accusavit apud maritum suum, quod illa, percipiens, confessa cuidam sacerdoti in stabulo suo; et cum ipsa, in presentia mariti veniret et ipse peteret a dyabolo, qui est in forma seruitoris sui [f. 117v] quid viderat in uxore sua, ipse eam non cognouit, etc. Idem de dyabolo, qui apparuit in forma sapientis, dicentis se scire omnia, etiam quecumque secreta et quamdam de peccato luxurie, homicidii, etc., ipsa, confessa, cum deberet eam publice manifestare, eam non cognouit, etc., et sic patet quod per confessionem deletur scriptura peccati, et ita deletur quod in iudicio non apparebit; ideo legatis in libro conscientie post confessionem et contritionem. Secus de illo, qui iam noluit in libro conscientie legere per confessionem, quia in iudicio omnes legent in libro conscientie ut dicunt doctores: ratio, quia Deus vult quod sententia data, siue de bonis siue de malis approbetur ab omnibus, sed non potest approbari nisi prius videantur merita et demerita; ideo in die iudicii liber conscientie erit ita apertus omnibus, quod quilibet videbit clare omnia bona et mala alterius. Auctoritas: “Iudicium sedit et libri aperti sunt” *Danilis*, 7°, et *Apoc.*, 20. Libri aperti sunt. Nota practice quomodo omnia peccata manifestabuntur per bonum angelum, etc., et nulla per malum angelum, etc. Nota practice de omnibus, etc. Ideo Apostolus: “Omnes nos manifestari oportet ante tribunal Christi, ut referat unusquisque proprii corporis prout gessit siue bonum siue malum” *2^a Cor*, 5. O, quanta laus erit bonis, equa erit vermes in malis, ymo dividebuntur a bonis, dicentibus: “Laus tibi, Domine, quia ita punis peccata, etc”. Et clamabunt contra malos, dicentes: ‘O ribaldi, , etc. Auctoritas: “Stabunt iusti in magna constantia aduersus eos qui angustiauerunt”, *Sap.* 5. Nota totum illud ... in hoc libro tenemur omni anno semel legere, scilicet in Pascha, et cotidie per orationem mane et sero flexis genibus, etc. Amen.

24/790.

Dominica tertia aduentus, sermo primus de epistola., ms. 68,121-124
Sic nos existimet homo ut ministros Christi. 1 Cor. IV.

In palatio Christi, scilicet christianitate, sunt septem conditiones seruitorum: portarii, custodientes portas; dispensatores, tenentes clauis panis et vini; coci, predicatores Verbi Dei; scutiferorum coram rege assistentium; ioculatores et viellarii musicorum et cantores capelle; officium elemosinariorum fragmentorum; cubicularii locorum et camerariorum.

Una primera nota per a entrar en allò que representa el ms. 68 del Convent dels Cordeliers de Fribourg és la comparació amb les col·leccions incunables de sermons vicentins. La primera constatació pot ésser la numèrica, col·locats en les dues primeres setmanes d'advent, que són comunes a ambdues col·leccions.

Per a la primera, l'edició incunable, de la qual en el moment d'escriure puc disposar, ofereix tres sermons relatius a l'epístola del primer diumenge i quatre de dedicats a l'evangeli; per a la segona setmana, no en trobem cap de dedicat a l'epístola, però set per a l'evangeli, com si cada setmana tingués 'dret' a set sermons, que es podien repartir de forma desigual i que en el segon diumenge o setmana anaren tots a l'evangeli. El manuscrit 68 dels Cordeliers de Fribourg, en canvi, trobem per a la primera setmana quatre sermons relacionats amb l'epístola i sis de l'evangeli; en la segona setmana, en canvi, en la línia de l'incunable, trobem només un sermó per a l'epístola i catorze (encara que manquin els onzè i dotzè, consta que existiren, car els dos darrers diuen de forma ben explícita el tretzè i el catorzè).

D'aquestes dades crec que ja s'en pot començar de treure alguna conseqüència, com, per exemple, que el text del ms. 68 dels Cordeliers de Fribourg és una manifestació de la darrera etapa d'evolució dels manuscrits vicentins abans d'arribar a les edicions incunables. Els títols que precedeixen la majoria dels seus sermons ens diuen, d'una banda, que són lluny d'aquells títols del 1404 a Fribourg o contorns, o del 1413 entre València i Barcelona, on per a cada un dels sermons teníem, en el títol introductori, la seva localització i la seva data, dia per dia. Allò ha desaparegut i en el ms. 68 dels Cordeliers de Fribourg no resta, perquè ha estat desestimada de fer-la constar, la localització del sermó; només s'ha conservat d'alguna manera la datació, però no del dia, ans només de la setmana, car, com si es tractés de la setmana dels tres dijous, per a la segona d'advent del manuscrit que ens ocupa, tenim catorze sermons i això vol dir: ací el possible lector trobarà catorze sermons sobre l'evangeli del segon diumenge d'Advent, que poden servir per predicar durant la dita setmana.

De l'altra banda, podem llegir en tots els títols conservats per als sermons del ms. 68 dels Cordeliers de Fribourg el destí de la peça literària a explicació de l'epístola o de l'evangeli. I així, en l'edició incunable, per al segon diumenge d'advent, trobem el següent títol: "*Dominica secunda aduentus Domini. Sermo primus, de euangelio*"; la indicació d'evangeli manca en tots els del primer diumenge d'advent i el seguirem trobant en falta en tots els del segon. Se'n ha conservat, doncs, una mostra dels títols que arribaren fins a les edicions incunables i dels quals s'ha salvat un exemplar en el segon diumenge d'advent.

Una altra característica del text dels incunables consisteix en la gran quantitat de referències a sant Tomàs d'Aquino que els editors inseriren en el text dels sermons. No diré que en les pàgines del ms. 68 manqui totalment, però només m'he adonat (certament, sense cercar-lo de forma expressa) d'una, en

el f. 67r, línia 6 del final de columna); també en aquest punt ens trobaríem a punt de donar el darrer pas.

Florència, Bibl. Naz. Centrale, *Conuenti Soppressi* I. 10. 37

Mides: de coberta: 222x160; dels plecs del cos del volum: 215x154; de la caixa d'escriptura: 151x110, en dos corondells marcats dins la pàgina, amb 11 mm. de separació; la filigrana coincideix amb el relligat del llom, raó per la qual no la puc identificar, però sembla una M majúscula.

Incipit Quadragesimale sancti Vincentii, ordinis fratrum predicatorum

F. 35b: *Iste liber est conuentus sancti Marci de Florentia, ordinis fratrum predicatorum, ut patet in libro inuentariorum 162, núm. 82 (lxxxij).*

1/137.

Feria IV in capite ieiunii. Sermo sancti Vincentii, ordinis fratrum predicatorum. Ff. 1a-2d.

Cum ieiunas, unge caput tuum et faciem tuam lava. Habentur hec verba originaliter, Mt. VI.

Declarantur nobis opera virtuosa a nobis fienda in hoc sacro tempore. Primo, afflictio penitentialis: 'cum ieiunas'; secundo, oratio spiritualis: 'unge caput tuum'; tertio, confessio sacramentalis: 'faciem tuam lava'...

2/262.

Feria V. Sermo prime ebdomade.. Ff. 2d-4d.

Ego veniam et curabo eum. Medicus corporalis, quando visitat infirmum in camera obscura iacentem, primo petit lumen; secundo, tangit pulsum; tertio, vult videre urinam; quarto, dat dietam; quinto, ordinat siropum; sexto, dat purgationem sive medicinam; septimo, dat carnes delicatas...

3/128.

Feria VI prime ebdomade. Ff. 4d-6b.

Annuntia populo meo scelera eorum. Ys. 58. Quatuor abominationes contra Deum: 1) In porta civitatis, ydolum; 2) platea murata est cor hominis, in quo sunt plura peccata; 3) mulieres plangentes filios suos post baptismum decedentes; 4) homines habentes dorsum contra Templum, peccatum magnum de festis non servatis.

4/46.

Sermo prime ebdomade. Ff. 6b-7a.

Ascendit in illos in navim, Mt. 6º.

Volo edificare tres cameras: de navi transfretantes; de fortuna tribulante; de tranquillitate tribulante.

5/—.

Item, alius sermo eadem die. Ff.7a-8a.

Confidite et nolite timere, Mt. 6º.

Deus debet a nobis timeri tripliciter: sicut dominus rigorosus; sicut amicus proficiuus; sicut pater generosus (tema i esquema diversos dels del núm. 113).

6/7.

Dominica prima quadragesime. Sermo., Ff. 8a-10a.

Accesserunt angeli et ministrabant ei. Mt. 4

Ideo, bone gentes, locus conveniens ad ieiunandum est desertum, ubi non sunt delicie..., nec cibaria delicata nec occasiones peccandi.

7/417.

Feria secunda, dominice prime, sermo primus. Ff. 10a-11c.

Ibunt hii in supplicium eternum, iusti autem in vitam eternam. Mt. 25.

Modo videnda est pratica, quam iudex Deus tenebit in illo iudicio ultimo. Tria puncta: ordinatio iudicialis, deffinitio finalis, executio perpetualis.

8/814.

Item, alius sermo eadem die, sancti Vincentii. Ff. 11c-12d.

Statuit oves quidem a dextris suis. Mt 25.

Ex quinque virtutibus homo efficitur et ostenditur ovis Christi: per simplicem innocentiam; amplam misericordiam; firmam patientiam; veram obedientiam, dignam penitentiam.

9/47.

Feria tertia dominice prime, sermo sancti Vincentii. Ff. 12d-14b.

Assumit septem alios spiritus nequiores se. Mt. 12.

Leviatham per superbiam; Mammona per avaritiam; Asmodeus per luxuriam; Beelzebub per invidiam; Belfegor per gulam; Askaroth per accidiam.

10/778.

Feria V. prime dominice, sermo. Ff. 16a-17b.

Si vos manseritis in sermone meo, vere discipuli mei eritis. Io. 8.

Invenio octo virtutes huius nobilis discipulatus: obedientia generallis; penitentia sacramentalis; patientia virtualis; benivolentia cardinalis; beneficentia liberalis; diligentia spiritualis; perseverantia finalis.

11/237.

Feria VI. Prime dominice, sermo. Ff. 17b-19a.

Ecce sanus factus es, iam noli peccare. Io, 5.

Pro edificatione nostra videnda sunt modo tria: locus in quo, modus quo, finis propter quem miraculum fuit factum.

12/237.

Item, eadem die, alius sermo, scilicet, feria VI. Ff. 19a-d.

Ecce sanus factus est, iam noli peccare. Io, 5.

Tanguntur tria in euuangelio hodierno ad nostram edificationem: locus mirabiliss, modus notabilis, finis optabilis.

13/837.

Sabbato prime dominice, sermo primus. Ff. 20a-21a.

Transfiguratus est ante eos, Mt. 17.

Modo veniunt septem questiones.

14/328.

Item, alius sermo eadem die, scilicet sabbato. Ff. 21a-22d.

Faciamus hic tria tabernacula, Mt. 17.

Volo declarare tres doctrinas, quasi tabernacula: transfiguratio Christi fuit celebrata gloriose, acceptata deliciose, occultata pie.

15/523.

Dominica secunda in quadragesima, sermo primus. Ff. 22d-24a.

Miserere mei, Domine, Fili David, filia mea male a demonio vexatur. Mt. 15.

Sunt novem miserie in universo, sic novem versus in Psalterio contra predictas novem miseras et sunt iste: inefficacia orandi, inconstantia perseverandi, inpotentia elevandi, tribulatio naturalis, condempnatio iudicialis, persecutio humanalis, deffectus amicitie, abundantia tristitie, multitudo contumelie.

16/221.

Item, eadem die alius sermo. Ff. 24a-25d.

Ecce mulier chananea, Mt. 15.

Invenio tres conditiones multum necessarias orationi: vera fidelitas, cum dicitur 'ecce'; firma stabilitas, cum dicitur 'mulier'; digna humilitas, cum dicitur 'cananea'.

17/533.

Feria 2^a dominice secunde, sermo primus. Ff. 25d-27a.

Multa habeo de vobis loqui et iudicare. Io, 8.

Quantum ex parte Christi est, ostendit nobis tres magnas dignitates: sapientia divinalis; excellentia fraternalis; eminentia principalis.

18/257.

Item, de eodem, sermo secundus. Ff. 27a-29a.

Ego, que bene placita sunt ei facio semper. Io, 8.

Christus ad illuminandum Iudeos ostendit de se quatuor: temporalem humanitatem; eternalem divinitatem; iudicialem auctoritatem, universalem benignitatem.

19/699.

Feria III. Dominice secunde, sermo. Ff. 29a-31a.

Qui maior est vestrum erit minister vester. Mt, 23°.

... quatuor peccata que sunt magna et generalia et diuine Maiestatis multum offensiva: inobedientie, vanaglorie, arrogantie, extollentia.

20/824.

Item, alius sermo eadem die. Ff. 31a-32a.

Surge et vade in Sareptam Sidoniorum, 3° Regum, 17.

Modum surgendi a peccatis declarabo per similitudinem, de persona somnolenti, que, quando surgit, primo aperit oculos, sedet in lecto, incipit se vestire, exit de lecto, ex motu spuit, calciat se, cingit se, lauat manus.

21/707.

Feria IIII dominice secunde, sermo. Ff. 32a-33c.

Quicumque voluerit inter vos maior fieri, sit vester minister. Mt, 20.

Ad salvationem hominis tria requiruntur: ordinatio Dei eternalis, passio Christi temporalis, subiectio creature virtualis. Ista tria ostenduntur in evangelio hodierno: ponit instrumentum, scilicet Christi passionem; 2°, Dei ordinationem; 3°, creature subiectionem.

22/307.

Item, alius sermo, eadem die. Ff. 33c-35a.

Exaudi, Deus, deprecationem meam, et propitius esto sorti et funiculo hereditatis tue. Hest, 13.

Non est solus unus modus orandi, sed sunt octo: desiderando ardentem, lacrimando plangentem, explicando patenter, supplicando humiliter, allegan-

do congruenter, appellando prudenter, mendicando dignanter, molestando firmiter.

23/375.

Feria V^a, Dominice 2e, sermo primus. Ff. 35a-37d.

Habent Moysen et prophetas, audiant illos. Luc. 16.

Quatuor multum necessaria ad sciendum: mundialem seu mundanalem conuersationem; diuinalem retributionem; infernalem dispositionem; scripturalem confirmationem.

24/531.

Item, alius sermo eadem die. Ff. 37d-38d.

Mortuus est dives et sepultus est in inferno. Luc. 16.

Quesiui quot sepulcra sunt in inferno et reperi quod sunt septem, secundum quod sunt ibi septem parochie.

25/736.

Feria VI dominice secunde, sermo. Ff. 38d-40r.

Regnum dabitur genti facienti fructus eius. Mt. 21.

Reperi in sacra Scriptura quod modis sex dat regnum celorum: per directam hereditatem, per violentam importunitatem, per deuotam seruitutem, per fidelem imitationem, per continuabilem petitionem, per iustam emtionem.

26/638.

Sabbato secunde dominice, sermo. F. 40a-d.

Pater ipsius misericordia motus est super eum. Luc. 15.

Ista hystoria euangelii continet in se tria puncta: preuisio peccatoris, criminosa; conuersio peccatoris uirtuosa; miseratio patris copiosa. In qualibet sunt quatuor magna secreta.

27/272.

Dominica III in quadragesima, sermo, F. 41a-d.

Erat Ihesus eiciens demonium, et illud erat mutum. Luc. XI°.

... septem partes, in quibus notantur septem uitia, que modo currunt in mundo: opera Christi male iudicare; parentes parum honorare; peccata tarde confiteri, creatorem non hospitari; ieiunia non seruare; matrimonium male tenere; bonam amicitiam proicere.

28/354.

Item, eadem die, alius sermo. Ff. 41d-43a.

Cum fortis armatus custodit atrium suum, in pace sunt universa que possidet, Luce XI

Christus habet septem condiciones pugnatorum: cursitarii exploratores; balistarii sagittantes; tubicinarii prouocantes; bandiarii ordinantes; equitarii penetrantes; peditarii decertantes; saumatarii deportantes.

29/686.

Feria II^a dominice 3e, sermo. Ff. 43a-44b,

Quanta audiimus facta in Cafarnaum, fac hic in patria tua. Luc. 4°.

In terra Iudeorum fecit hec opera principalia: humilis incarnatio; conuersatio pauper; certa predicatio; dominica passio; pia descensio; uera resurrectio; alta ascensio.

30/748.

Feria 3^a dominice tertie, sermo. Ff. 44a-46a.

Respiens in discipulos, Ihesus dixit. Mt. 18.

Habemus quinque doctrinas utiles pro eundo ad paradysum: de fraternali correctione; celestiali iuridictione; acceptabili conuentione; exaudibili oratione; amicabili remissione.

31/274.

Feria 4^a dominice tertie, sermo. Ff. 46a-47b.

Erat predicans in sinagogis Galilee. Mt. 15.

Quinque magnas excellentias de Christo: diuina potentia, humana clementia, perfecta sanctimonia, larga beniuolentia.

32/688.

Feria V. Dominice tertie, sermo. Ff. 47b-48d.

Quare discipuli tui transgrediuntur traditiones seniorum. Mt. 15.

Disputationes Christi cum Iudeis, Ipse eas deterrinauit: Iudeorum contra Christum, et fuit malitiosa; Christi ad Iudeos, et fuit uirtuosa; discipulorum ad Christum, et hec fuit temerosa.

33/764.

Feria VI 3e dominice, sermo. Ff. 48d-50a.

Scimus quia hic est uere propheta et saluator mundi. Io, 4°.

... tres magne disputationes: inter Christum et mulierem Samaritanam, et fuit benigna; Samaritane ad Christum, et fuit audax; inter Christum et apostolos, et fuit pia.

34/859.

Sabbato, dominice tertie, sermo, Ff. 50a-51a.

Vade, et amplius noli peccare, Io, 8.

Tria sunt nobis necessaria: deuotio spiritualis; discretio intellectualis; dilectio euangelicalis.

35/107(?).

Dominica quarta in quadragesima, sermo primus. Ff. 51a-52b.

Colligite que superauerunt fragmenta, ne pereant. Io. VI.

Remanserunt pro nobis sex fragmenta: diligentia spiritualis; prudentia intellectualis; ordinatio regularis; confidentia supernaturalis; misericordia liberalis; beniuolentia uirtualis.

36/107.

Item, alius sermo eadem die. Ff. 52b-54b.

Colligite que superauerunt fragmenta ne pereant. Io. VI.

Inuenio sex fragmenta seu frustra illarum escarum: penitentia temporalis; prudentia intellectualis; ordinatio regularis; confidentia supernaturalis; misericordia liberalis; benivolentia virtualis.

37/469.

Feria secunda quarte dominice, sermo. Ff. 54b-55c.

Ipse sciebat quid esset in homine. Io, 2°.

Tres magnas et notabiles excellentias de Christo: posse copiosum; velle piatosum; scire luminum.

38/147.

Feria III quarte dominice, sermo. Ff. 55e-57b.

De turba multi crididerunt in eum. Io. 7°.

... excusatio, quam fecit Christus de criminibus et de peccatis sibi a Iudeis false impositis, de infidelitate, de uanitate, de malignitate, de falsitate.

39/666.

Feria IIII quarte dominice, sermo. Ff. 57b-58c.

Procidens adorauit eum. Io. 5.

Magnum miraculum et excellens in tribus punctis: mirabilis operatio; malitiosa impugnatio; gratiosa humiliatio.

40/158.

Feria V quarte dominice sermo. Ff. 58c-59d.

Deus uisitauit plebem suam. Luc. 7.

Tres questiones spirituales et morales pro nostra instructione: quare uoluit suscitare mortuum in tam publico loco; quare accessit et tetigit loculum; quare Christus uisitauit plebem suam.

41/—.

Feria VI quarte dominice, sermo. Ff. 59d-61b.

Nonne XII hore sunt diei? Io. XI.

Evangelium continet tres causas de resurrectione Lazari: prima, humiliter retractiua; mirabiliter inductiua; principaliter effectiua.

42/544.

Sabbato 4e dominice, sermo. Ff. 61b-63a.

Nemo apprehendit eum, quia nondum uenerat hora eius. Io. 8.

Evangelium continet magnam disputationem, in qua Christus proposuit ueram conclusionem; Iudei arguunt per contradictionem, et replicant per inuasionem.

43/715.

Dominica de passione, sermo. Ff. 63a-64d.

Quis ex uobis arguet me de peccato. Io, 8.

Nota sex conclusiones de passione Christi: fuit per Dominum tollerata innocenter; per Iudeos tractata nequiter; per seipsam vilipensa enormiter; per nos ordinata prophetaliter; per prophetas demonstrata figuraliter; per Trinitatem ordinata figuraliter.

44/—.

Item, alius sermo in eadem dominica de passione. Ff. 64d-66a.

Iudei tulerunt lapides ut iacerent in eum. Io, 8.

Ihesus Christus fuit quinquies in periculo patiendi inter Iudeos: in periculo gladii; in periculo precipitationis; in periculo mendicitatis; in periculo lapidationis; in periculo crucifixionis.

45/592.

Feria II dominica de passione, sermo. F. 60a-c.

In nouissimo die magno festiuitatis, stabat Ihesus. Io, VII.

Isti tres dies significant spiritualiter tres dies, quos debemus habere in memoriam: dies de morte corporali; de iudicio generali; de gloria eternali.

46/681.

Feria III in ebdomada de passione, sermo. Ff. 66c-67d.

Querenbant Iudei eum interficere. Io, 7.

Tria notabilia siue mirabilia notantur de Christo: stricta afflictio; discreta responsio; secreta deffensio.

47/—.

Feria IIII dominice de passione, sermo. Ff. 67d-69b.

Non de3 bvo opere lapidamus te, sed de blasfemia. Io. X: Iudei fecerunt tria magna prelia contra Christum: per deceptionem, fraudulentem; per inuasione, violentem; per obiectionem, pestilentem.

48/346.

Feria V. Dominice de passione, sermo. Ff. 69b-70c.

Fides tua te saluam fecit. Luc. 7: "... in remissione peccatorum occurrunt quatuor cause: effectiua principalis; receptiua materialis; perfectiua formalis; completiua finalis.

49/106.

Feria VI. Dominice de passione, sermo. Ff. 70c-72a.

Collegerunt pontifices et pharisei consilium aduersus eum, Io, XI.

De isto consilio, notantur tria in euangelio: propositio maligna; diffinitio indigna; consecutio benigna.

50/820.

Sabbato dominice de passione, sermo. Ff. 72a-74a.

Subleuatis oculis in celum, Ihesus dixit: "Pater, uenit hora, clarifica filium tuum". Io, 17.

Deuota oratio in nocte passionis, tria puncta: modum conuenientem; confidentiam expedientem; participationem sufficientem.

51/655.

Dominica in ramis palmarum, sermo. Ff. 74a-75a.

Plurima turba strauerunt uestimenta sua in uia. Mt. 21.

Tria magna seruitia facta Christo: honor factum (!) Per suos discipulos, deuote; per simplices bestias subiectas, Per mundanos homines publice.

52/876.

Feria II dominice de Ramis Palmarum, sermo. Ff. 76a-76b.

Venit de celo dicens: et clarificaui et iterum clarificabo. Io, 12.

... iterum clarificabo, scilicet, per sacramenta Ecclesie, unde Psalmus: 'Vox Domini super aquas, Vox Domini in virtute, in magnificentia; confringentis cedros; concutiens desertum; preparantis ceruos.

53/85(?).

Feria III, dominice de Ramis, sermo. Ff. 76b-78a.

Bonum erat ei, si naturs non fuisset homo ille. Mc, 14.

Inter omnia peccata mundi, Iude Scariotis est maximum tripliciter: ratione obiecti, ratione subiecti, ratione suscepti

54/675.

Feria IV dominice de ramis, sermo. Ff. 78a-79b.

Propter scelus populi mei percussi eum. Ye. 43.

Passio Christi est medicina contra peccata nostra: sanatiua, confortatiua, preseruatiua.

55/403(?).

In Cena Domini, sermo, Ff. 79b-80d.

Hoc facite in meam commemorationem. 2 Cor., XI.

Sacramentum altaris fuit institutum ex memoria passionis, et tres alias rationes: per directionem uniuersalem; per refectionem spiritualem; per oblationem memorialem.

56/548 (?).

In Parasceue, sermo de passione Domini. Ff. 80d-85c.

Ecce morior, cum nihil eorum fecerim que isti malitiose composuerunt aduersum me. Dan. 13.

In passione Christi, sex circumstantie correspondentes transgressioni Ade. Refectio satialis; ligatio personalis; dampnatio humanalis; compassio amicalis; defunctio temporalis; sepultura terrenalís.

57/154.

Sabbato Sancto, sermo. Ff. 85c-86d.

Descendit primum in inferiores partes terre. Eph. 4.

... in corde terre sunt quatuor magne domus, maiores quan sit Ciuitas Parisiensis: infernus dampnatorum, limbus puerorum, locus purgandorum, sinus perfectorum.

58/828.

In die sancto Pasche, sermo. Ff. 85c-86d.

Surrexit, non est hic, Marci 16.

... ostenduntur duo de resurrectione Christi: fuit summe uirtuosa, digne gloriosa.

59/826.

Feria II in Paschate, sermo de resurrectione. Ff. 88c-91a.

Surrexit Dominus uere et apparuit Symoni, Luc. 24.

Tria signa ad probandum quod uere aliquis mortuus sit resuscitatus: ambulatio ordinalis; locutio rationalis; comestio humanalis.

60/499.

Item, alius sermo, eadem die. Ff. 91a-93b.

Mane nobiscum, Domine, quoniam aduesperascit. Luc. 24.

... notauí tres modos, quibus Christus manebit nobiscum: loquendo uerba spiritualia; audiendo uerba celestialia; operando misericordie opera.

61/—.

Feria III post Pascha, sermo. Ff. 93b-95b.

Hec sunt uerba que locutus sum uobis, cum adhuc essem uobiscum. Luc. 24.

... conclusio totius doctrine Christi: tota bona ordinatio bone uite moralis stat in tribus punctis: erga seipsum, uiuere discrete; erga proximum, uiuere digne; erga Deum, uiuere sancte (aquest no és l'esquema del sermó num. 381, que, per la frase bíblica, podria semblar-ho).

GASPAR PELEGRÍ E LE ORIGINI CATALANE
DELLA STORIOGRAFIA UMANISTICA ALFONSINA

Non molto si sapeva, finora, di Gaspar Pelegrí, ovvero, secondo la tradizione italiana, Gaspare Pellegrino, protomedico di Alfonso il Magnanimo e autore di un'opera storica, l'*Historia Alphonsi primi regis*, dedicata al racconto delle imprese compiute dal sovrano aragonese dal 1219 al 1243, cioè durante la più che ventennale campagna di conquista del Regno di Napoli¹. Tuttavia, in seguito a un soggiorno in Catalogna, ospite, come *professor visitant*, dell'Università di Girona e della Generalitat de Catalunya, su invito del prof. Jaume Torró Torrent, mi è stato possibile recuperare altre informazioni, grazie alla consultazione diretta di alcuni dei registri della cancelleria alfonsina conservati nell'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA) di Barcellona².

Purtroppo, non è ancora possibile determinare con precisione la data di nascita di Gaspar, anche se, in base alla ricostruzione delle ulteriori vicende della sua vita, possiamo collocarla, all'incirca, nell'ultimo decennio del XIV secolo. In ogni caso, però, è possibile smentire, ora, quanto veniva anticamente affermato da Nicolò Toppi, il quale, fornendo, in maniera molto sintetica, alcune notizie sulla vita di Gaspare Pellegrino, diceva, innanzitutto, che egli era capuano³: affermazione, questa, che, evidentemente, era basata non su fonti specifiche, ma sulla convinzione induttiva che il nostro personaggio, in

1. Cfr. GASPARE PELLEGRINO, *Historia Alphonsi primi regis*, ed. F. Delle Donne, Firenze 2007 (Edizione Nazionale dei Testi della Storiografia Umanistica, 2), nonché, in nuova edizione, con traduzione italiana a fronte, GASPAR PELEGRÍ, *Historiarum Alphonsi regis libri X. I dieci libri delle Storie del re Alfonso*, ed. F. Delle Donne, Roma 2012 (Quaderni della Scuola nazionale di studi medievali, 3). Informazioni sulla vita del personaggio sono raccolte nell'*Introduzione*, pp. 3-5; cfr., precedentemente, anche F. DELLE DONNE, *La Historia Alphonsi primi regis di Gaspare Pellegrino: il ms. IX C 22 della Biblioteca Nazionale di Napoli*, «Archivio Storico per le Province Napoletane», 118 (2000), pp. 89-104; Id., *Politica e letteratura nel Mezzogiorno medievale*, Salerno 2001, pp. 147-177; inoltre, Id., *La Historia Alphonsi primi regis di Gaspare Pellegrino*, in *Parrbasiana*, Atti della I Giornata di studi sui Manoscritti medievali e umanistici della Biblioteca Nazionale di Napoli, Napoli, 12 maggio 1999, a c. di L. GUALDO ROSA – L. MUNZI – F. STOK, Napoli 2000, pp. 33-35. Di fatto, non offre molte nuove informazioni il lavoro di B. FIGLIUOLO, *Su Gaspare Pellegrino (e sull'Università di Napoli in età aragonese)*, «Atti dell'Accademia Pontaniana», 60 (2011), pp. 23-27, in cui vengono pubblicati due documenti, e si discute di un terzo, che vengono anche qui raccolti nell'*Appendice*, ai numeri 9 e 16.

2. Ho consultato i seguenti registri della cancelleria: 2502-2559 (*ser. comune*), 2713-2718 (*ser. pecuniae*), 2759-2780 (*ser. itinerum*), 2900-2901 (*ser. curiae cancellariae Neapolis*), 2902-2919 (*ser. privilegiorum curiae Neapolis*), 3021-3022 (*ser. Lugartenencia de la Reina María, comune*, anni 1441-1442), 3324-3327 (*ser. Lugartenencia de don Juan, rey de Navarra, comune*, anni 1458-1460).

3. *Biblioteca napoletana*, Napoli 1678, p. 104.

quanto autore di un'opera storica, dovesse essere necessariamente un membro della famiglia capuana dei Pellegrino, tra i quali spiccava soprattutto il noto erudito Camillo (1598-1663)⁴. Allo stesso modo, è possibile affermare che solo sulla base di induzioni è stato talvolta supposto che Gaspar provenisse da Valenza, patria dell'influente famiglia dei Pelegrí, da cui proveniva Jaume, segretario del re Alfonso e amico del Panormita⁵: questa presunta parentela, in ogni caso, è negata non solo dal racconto del nostro Gaspar, che nomina Jaume Pelegrí una sola volta, e senza particolari dichiarazioni di affetto o richiami a legami familiari⁶, ma anche dalla documentazione archivistica. Di certo, sulla base dei documenti 14, 15, 18, 19 e 20, sappiamo ora che Gaspar, definito in più occasioni *familiaris* e *consiliarius* regio, aveva beni a Montblanc (una casa senza alberi, un orto e una *sorte* di terreno) e nella vicina Prenafeta (un manso e alcune *sorti* di terreno): beni che, da sua moglie Agnese, erano stati assegnati – contro la volontà di Gaspar, come viene detto – in dote alla loro figlia Caterina, già vedova e nuovamente sposa di Bernat Claver⁷. Sappiamo, poi, da un altro documento del 12 febbraio 1447 – qui pubblicato in appendice col nr. 18 – che quei beni siti in Montblanc erano da lui posseduti da più di trent'anni: così, infatti, viene affermato nel resoconto che il re Alfonso invia alla moglie Maria, suo luogotenente nei regni occidentali, col quale chiede che venga annullata la causa di usucapione che, relativamente a quei beni, era stata erroneamente intentata ai danni di Bernat Claver, genero di Gaspar. Ebbene, da questi due documenti – nonché dal successivo, riassuntivo dell'intricato conflitto di competenze che era seguito – oltre che un evidente stratagemma “truffaldino” ai danni di chi già era stato riconosciuto legittimo proprietario dalle autorità di Montblanc⁸, ricaviamo soprattutto la plausibile provenienza del nostro personaggio. Tanto più che altre fonti attestano che

4. Su questo personaggio cfr. soprattutto C. CARFORA, *L'erudizione storica a Capua*, Salerno 1998, pp. 22-25.

5. Cfr. J. RUIZ I CALONJA, *Apèndix*, in ANTONIO BECCADELLI EL PANORMITA, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, ed. E. Duran, Barcelona 1990, p. 338, nota 122; in questo volume è contenuta anche un'edizione del testo latino del *De dictis et factis* del Panormita, curata da M. Vilallonga.

6. Cfr. GASPARE PELLEGRINO, *Historia Alphonsi* cit., par. V 112, p. 157 (GASPAR PELEGRÍ, *Historiarum Alphonsi regis libri* cit., par. V 112, p. 186).

7. Il primo marito di Caterina, come sappiamo dal doc. 8, si chiamava Antonio Figuerola. Gaspar, come sappiamo dai docc. 11, 24 e 25, aveva anche almeno un figlio maschio, che portava il suo stesso nome e che intendeva entrare nell'ordine dell'Ospedale di s. Giovanni. In diversi documenti (5, 10, 12, 21 e 23) si parla, poi, di un nipote, Mateu, prete, a cui re Alfonso aveva concesso in beneficio la cappella di s. Francesco, dipendente dalla cattedrale di Barcellona. Alla moglie di Gaspar, Agnese, appartenevano, inoltre, delle case site a Tarragona (doc. 27), che erano state abbattute come rappresaglia in seguito ad alcuni violenti disordini che erano scoppiati lì nel 1456.

8. Non può non risultare sospetta l'operazione di revoca dei beni dotati alla quale il genero Bernat non oppose alcuna resistenza, e anzi si presentò a corte per sostenere la buona fede del suocero Gaspar, che godeva di una particolare immunità giudiziale di origine regia.

un Gaspar Pelegrí era, nel 1414, borghese e sindaco di Montblanc⁹. Tuttavia, poiché Gaspar aveva subito l'espropriazione per usucapione di quei beni, è plausibile anche che, sebbene originario di Montblanc, non vi risiedesse più da molto tempo, e non solo perché aveva seguito Alfonso durante la sua lunga campagna militare. Infatti, da un altro documento del primo agosto 1440 – qui pubblicato in appendice col nr. 7, in cui per la prima volta Gaspar viene definito *familiaris* del re – sappiamo che egli, operando alcune speculazioni finanziarie abbastanza intricate, aveva acquistato alcune case a Barcellona, e che ne era stata confiscata una per un mancato pagamento: ora, poiché né la moglie né alcun altro suo familiare si era potuto opporre alla susseguente vendita giudiziaria di quella casa, giacché tutti erano stati costretti ad allontanarsi da Barcellona in seguito a un'epidemia che lì era scoppiata, è più che lecito pensare che l'abituale luogo di residenza della sua famiglia – e suo, quando non era costretto ad allontanarsi per seguire Alfonso – fosse proprio Barcellona.

Alcune informazioni sulla sua vita, le fornisce lo stesso Gaspar nella sua *Historia*. Infatti, in più punti della narrazione, egli sottolinea la sua partecipazione agli eventi che descrive. Una prima segnalazione esplicita di questo tipo è contenuta nel par. IV 10, dove, parlando del fallito attacco a Tropea, nel luglio 1432, dice che vide entrare in città il duca Luigi III d'Angiò¹⁰: è possibile che solo da questo momento egli avesse cominciato a seguire Alfonso in Italia, dopo che se ne era allontanato nel novembre del 1423. Ancora nel par. V 11 dichiara di essersi riposato a Messina insieme con gli altri, nell'ottobre-novembre del 1432¹¹. Poi, nel par. VI 35, a proposito della malattia che afflisse Giovanni di Navarra, dopo che, nel luglio 1434, era venuto a prestare soccorso al fratello Alfonso, dice che non disperò mai della sua salvezza¹²; e probabilmente rimase al fianco di Giovanni anche nei mesi successivi, quando questi, tra la fine di novembre e l'inizio di dicembre di quell'anno, si imbarcò per tornare in Catalogna, ma fu costretto a rimanere a Catania e a Marsala per le cattive condizioni del mare, e, poi, a ricongiungersi con Alfonso a Catania¹³.

9. Cfr. *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y principado de Cataluña*, XI, Madrid 1907, 340, p. 340, dove viene Gaspar Pelegrí è detto *magister* (= ACA, Generalitat 966, c. 28r), p. 402 (= ACA, Generalitat 966, c. 75v) e 434 (= ACA, Generalitat 966, c. 103r), dove è indicato come *sindicus ville Montisalbi*; F.J. MORALES ROCA, *Ciudadanos y burgueses honrados habilitados como síndicos del brazo real en las Cortes del Principado de Cataluña: dinastías de Trastámara y de Austria: siglos XV y XVI (1410-1599)*, Madrid 1995, p. 230.

10. Cfr. GASPARE PELLEGRINO, *Historia Alphonse cit.*, par. IV 10, p. 126 (GASPARE PELEGRÍ, *Historiarum Alphonse regis libri cit.*, par. par. IV 10, p. 122).

11. Cfr. GASPARE PELLEGRINO, *Historia Alphonse cit.*, par. V 11, p. 151 (GASPARE PELEGRÍ, *Historiarum Alphonse regis libri cit.*, par. V 11, p. 174).

12. Cfr. GASPARE PELLEGRINO, *Historia Alphonse cit.*, par. VI 35, p. 174 (GASPARE PELEGRÍ, *Historiarum Alphonse regis libri cit.*, par. VI 35, p. 222).

13. Cfr. GASPARE PELLEGRINO, *Historia Alphonse cit.*, par. VI 42-53, p. 175 (GASPARE PELEGRÍ, *Historiarum Alphonse regis libri cit.*, par. VI 42-53, pp. 224-226).

E nel par. VIII 156 ricorda anche di essere stato presente all'assedio di Napoli, nell'ottobre del 1438¹⁴.

Non c'è alcun motivo di dubitare della veridicità di queste informazioni, tanto più che in due casi esse vengono confermate da altre fonti. La prima riguarda quanto viene detto nel par. VI 337 della *Historia*, dove Gaspar afferma di essere stato tra coloro che furono catturati nella battaglia di Ponza (5 agosto 1435), e che fu condotto a La Spezia da Cipriano de Mari¹⁵: notizia, questa, che viene confermata anche dagli elenchi dei prigionieri che sono stati pubblicati sulla base di documenti d'archivio¹⁶, dai quali sappiamo che era tenuto nella casa di Cipriano di Mari, e che venne poi liberato su garanzia dello stesso Cipriano, prima di andare a Milano, dove si trovava Alfonso. La seconda notizia, invece, è data nel par. VII 86, dove Gaspar racconta che, alla presenza dell'infante Pietro, fu fatto cavaliere, nel giorno della vigilia di Natale del 1436, mentre si trovava nei pressi di Somma¹⁷; e anche questa informazione trova conferma nella documentazione d'archivio. Infatti, le prime attestazioni documentarie relative a Gaspar Pelegrí risalgono al 20 settembre 1437 (Appendice, docc. 1 e 2¹⁸), quando re Alfonso gli concede una rendita annuale vitalizia di 60 libbre, che vanno recuperate dall'identica rendita che veniva concessa, a carico del vicario e baiulo della città di Maiorca, al deceduto Bernat Ferrer, cittadino di Barcellona¹⁹. Se ci fossero rapporti particolari tra Gaspar e Bernat Ferrer, nonché col regno di Maiorca, non sappiamo; in ogni caso, nel primo documento viene esplicitamente affermato che Gaspar era stato da poco insignito della dignità cavalleresca, e che anche per questo gli competeva un più sostanzioso vitalizio.

Gaspar trascorse gran parte della sua vita al seguito di Alfonso, per cui i suoi spostamenti dovettero coincidere con quelli del suo sovrano: il far parte dei più stretti accompagnatori del re aragonese durante la sua campagna bellica gli valse, d'altra parte, l'ottenimento del *guidaticum generale in favorem armatorum*, ovvero di quella speciale protezione e immunità regia che spettava

14. Cfr. GASPARE PELLEGRINO, *Historia Alphonso* cit., parr. VIII 156, p. 253 (GASPAR PELEGRÍ, *Historiarum Alphonso regis libri* cit., par. VIII 156, p. 384).

15. Cfr. GASPARE PELLEGRINO, *Historia Alphonso* cit., VI 337, p. 195 (GASPAR PELEGRÍ, *Historiarum Alphonso regis libri* cit., par. VI 337, p. 266).

16. Cfr. T. DE MARINIS, *La liberazione di Alfonso V d'Aragona prigioniero dei Genovesi*, «Archivio Storico per le Province Napoletane», 73 (1953), p. 103; e A. AGOSTO, *Gli elenchi originali dei prigionieri della battaglia di Ponza*, «Atti della Società Ligure di Storia Patria», 86 (1972), pp. 418, 430, 438 e 446.

17. Cfr. GASPARE PELLEGRINO, *Historia Alphonso* cit., VII 86, p. 210 (GASPAR PELEGRÍ, *Historiarum Alphonso regis libri* cit., par. VII 86, p. 296).

18. Anche il doc. 3 riguarda la stessa concessione, anche se è del 30 marzo 1438. A questo proposito desidero ringraziare Stefano Maria Cingolani e Jaume Torró Torrent per il loro amichevole aiuto nella trascrizione dei documenti in catalano.

19. Non mi è stato possibile determinare con precisione chi sia. Potrebbe essere il cittadino di Barcellona menzionato nei docc. in ACA, Canc., reg. 2509, cc. 72v-73r, datato Barcellona, 2 maggio 1432; e c. 122r, datato Lleida, 5 marzo 1431.

ai soldati che accompagnavano il re in guerra e di cui – come si può leggere nei documenti pubblicati – Gaspar si servì in più di un'occasione. Dal 1437, infatti, egli è attestato tra i medici personali del Magnanimo, ma, dato che – come si è detto – già nel 1432 ricorda di aver partecipato alle campagne militari aragonesi, è plausibile che ricoprì quell'incarico già a partire almeno da quella data.

La successiva notizia è del 15 febbraio 1440 (doc. 6), quando sappiamo che Gaspar deteneva il baliato di Les Borges Blanques, di Bell-Lloc d'Urgell, di Els Alamús e di Castellots, anche se da quei luoghi, non distanti da Lleida, era assente già da molti anni a causa della sua presenza costante accanto ad Alfonso, della cui salute si prendeva cura. Tuttavia, genera qualche sorpresa la circostanza che, nel medesimo documento, Gaspar venga definito, oltre che *miles*, anche protomedico, una carica che, in quel periodo, era di Jaume Quintana. Del resto, già nel successivo documento, del primo agosto dello stesso anno, Gaspar non viene più chiamato protomedico da Alfonso, ma solo *dilectus familiaris et fidelis medicus noster*. Lo ritroveremo protomedico solo alcuni anni più tardi, nel 1447, anche se questo titolo non ricorre costantemente. È difficile stabilire se l'informazione contenuta nel documento del 15 febbraio 1440 – documento che, tra l'altro, presenta numerose correzioni – sia il frutto di un errore del funzionario addetto alla sua registrazione, oppure se essa rivela una nomina ben presto revocata, o, piuttosto, se attesti un suo impiego momentaneo in quella funzione, magari in qualità di sostituto occasionale²⁰.

Comunque, il 4 luglio 1442, come attesta il doc. 9, Gaspar venne nominato da Alfonso priore dello Studio di Napoli²¹. Questo suo notevole avanzamento di carriera costituì sicuramente un'attestazione di stima per la sua competenza professionale, a cui lo stesso sovrano dovette più volte affidarsi.

20. Anche nel maggio del 1441 viene definito solo medico, quando gli vengono dati 30 ducati per acquistare un ronzino. Cfr. Arxiu del regne de València, *Mestre racional*, reg. 8790 (libro del tesoriere Mateu Pujades, marzo - luglio 1441), c. 162r: «Item doní a les persones dejús scrites de casa del senyor rey les quals lo dit senyor los manà donar graciosament ab albarà de scrivà de ració scrit en lo camp real contra Cayaço a xiii dies del present mes de maig. És a saber a mossèn Gaspar Pelegrí mege del dit senyor per comprar un rocí xxx d.». Del resto, ancora nell'aprile del 1447, la maggiore importanza del Quintana è attestata dai suoi maggiori compensi, superiori di 1300 soldi rispetto a quelli del Pelegrí, come si ricava dal reg. 8791 del medesimo fondo (libro del tesoriere Mateu Pujades, settembre 1446 - dicembre 1447), c. 349r: «Item doní a les persones dejús scrites de casa del senyor Rey les quantitats a cascuna d'elles davall designades, les quals los eren degudes per les terces de llurs quitacions e provisions qui finiren en lo mes passat de abril segons que-s seguex. Es a ssaber a maestre Jacme Quintana, metge, iiii ccc xxxiii sous iiii diners. A mossèn Gaspar Pelegrí, metge, iiii ccc xxxiii sous iiii diners». Devo queste informazioni e trascrizioni alla cortesia e all'amicizia di Jaume Torró Torrent.

21. Cfr. anche A. RYDER, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous*, Oxford 1976, cit., p. 80; ID., *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily, 1396-1458*, Oxford 1990, p. 331; nonché R. FILANGIERI DI CANDIDA, *L'età aragonese*, in *Storia della Università di Napoli*, Napoli 1924, p. 191; M. MASTRORILLI, *I lettori della scuola di medicina di Napoli*, Napoli 1906, p. 10.

Tuttavia, non è da escludere che, almeno parzialmente, fosse conseguenza anche della compilazione dell'opera storica dedicata al sovrano, che, probabilmente, in quel periodo già aveva iniziato, e che risulta aver terminato nel 1443²²: insomma, è possibile che si trattasse di una ricompensa per meriti che esulavano dalla sua attività medica²³. In ogni caso, come medico personale del re e come priore dello Studio di Napoli egli, in più di un'occasione, assolse al compito di esaminare i medici perché ottenessero la licenza per esercitare la loro arte, come dimostrano i docc. 16 e 17.

Al 24 marzo 1455, come risulta dal doc. 26, risale la successiva attestazione di Gaspar Pelegrí nella funzione di *protomedicus*, ovvero di capo dei medici del re: in questa carica successe a Jaume Quintana, di Barcellona. Poiché quest'ultimo, come risulta dai docc. 29, 30 e 32, dal 1452 era divenuto cancelliere dello Studio di medicina dell'Università di Barcellona, è possibile che a partire da quel momento avesse ceduto, in maniera stabile, al Pelegrí quell'incarico, che già in precedenza, forse, aveva esercitato occasionalmente²⁴. Tuttavia, lo stesso privilegio del 10 gennaio 1457, citato all'interno dei docc. 28 e 30, dai quali sappiamo che Quintana era stato cancelliere dello Studio di medicina dell'Università di Barcellona e che Alfonso aveva nominato Pelegrí successore di Quintana anche nell'incarico universitario di Barcellona, generò, come rivelano i successivi documenti, un complesso conflitto giuridico, riassunto, infine, nel doc. 32, ovvero nella relazione inviata l'8 marzo 1458 da Giovanni, re di Navarra, al fratello Alfonso, di cui era luogotenente e a cui demandava la decisione²⁵. Il conflitto vide contrapposti, da una parte, Bernat de Granollachs, che il Collegio dei professori barcellonesi aveva già eletto a quella carica, e, dall'altra, Gaspar, rappresentato *in loco* da Pere Artigó, medico e professore di medicina, che, in assenza di Gaspar, avrebbe dovuto assumere la carica di cancelliere, dopo aver giurato sui vangeli. Gaspar e il suo rappresentante sostenevano che la nomina spettasse al sovrano; Bernat de Granollachs e il Collegio dei professori dello Studio di Barcellona, invece, affermavano che spettasse allo Studio, in virtù dei privilegi di autonomia che potevano vantare. A parte questo, Bernat de Granollachs sosteneva che, conformemente allo statuto dello Studio, l'ufficio dovesse essere assunto da persona che

22. Cfr. l'Introduzione a GASPARE PELLEGRINO, *Historia Alphonsi* cit., p. 13.

23. RYDER, *The Kingdom* cit., p. 80.

24. Finora si pensava che Pelegrí fosse divenuto protomedico in seguito alla morte di Quintana, avvenuta nel 1457. Cfr. anche C. MINIERI RICCIO, *Alcuni fatti di Alfonso I d'Aragona dal 15 aprile 1437 al 31 maggio 1458*, «Archivio storico per le province napoletane», 6 (1881), pp. 1-36, 231-258, 411-461, in cui si forniscono anche alcuni dati circa l'impegno medico di Alfonso: pp. 8 (22 ottobre del 1437: medico di Alfonso), 242 (luglio del 1443: percepiva uno stipendio mensile di 90 ducati), 460 (28 marzo 1458: protomedico). Cfr. inoltre RYDER, *The Kingdom* cit., p. 79.

25. Cfr. anche C. BATLLE I GALLART, *Els Granollachs, una família de metges de Barcelona (segle XV)*, in *Actes del III Congrés d'Història de la Medicina Catalana*, IV, Lleida 1981, p. 70, nota 29; M. RIERA I BLANCO, *Mestres d'art i Medicina, els pretors dels remeis i doctors en medicina (1401 A 1565)*, «Gimbernat», 47 (2007), p. 50.

fosse *incorporat*, ovvero che facesse parte dello Studio. Infatti, richiamando il conflitto sorto già in seguito alla morte di Pere Pau, in cui il Collegio dello Studio aveva eletto Gabriel Garcia, medico di Maria, moglie di Alfonso, mentre Alfonso aveva nominato Jaume Quintana, Bernat ricordava che anche il Collegio dello Studio aveva accettato la nomina di Jaume in quanto egli era, in ogni caso, *incorporat* nello Studio; invece Gaspar Pelegrí non lo era. Alfonso rispose in più di un'occasione, e in maniera sempre più energica, alle ragioni addotte dal Granollachs, definendole addirittura frivole e prive di ogni valore giuridico, perché basate su un privilegio che non esisteva e che, se pure fosse esistito, doveva considerarsi revocato. Non sappiamo se il resoconto Giovanni, re di Navarra, quello dell'8 marzo 1458 (doc. 32), fosse stato inviato prima che fosse giunto il perentorio mandato di Alfonso del precedente 7 gennaio (doc. 31), oppure se volesse aggiungere – senza fare, però, esplicito riferimento all'immediatamente precedente mandato di Alfonso – qualche altro elemento utile alla discussione, allegando il privilegio a cui si era richiamato Bernat Granollachs, quello relativo all'autonomia gestionale di cui godeva lo Studio, che rimontava ai tempi di re Martino l'Umano – che quello studio aveva fondato nel 1401 – e che era stato confermato anche dai sovrani successivi. In ogni caso, probabilmente, poco dopo aver ricevuto quel resoconto del fratello, Alfonso morì il 27 giugno 1258.

Da un lato, questa vicenda ci rende consapevoli del tentativo, da parte di Alfonso, di imporre il proprio controllo sullo studio di medicina, dopo che, nel 1450, aveva anche organizzato e rifondato in *Studium generale* l'università di Barcellona: egli dopo aver imposto come cancelliere Jaume Quintana, suo protomedico, aveva tentato di fare lo stesso anche con Gaspar Pelegrí, che, così, sarebbe stato successore di Jaume sia come cancelliere dello Studio, sia come protomedico regio. Dall'altro, ci fa capire che non insegnò mai a Barcellona; e questo lascia aperta la questione sul luogo in cui non solo aveva studiato – forse a Lleida, piuttosto che a Barcellona, data la reazione del Collegio di quello Studio – ma in cui era anche professore nel 1437: nel doc. nr. 2, risalente al 20 settembre di quell'anno, infatti, egli viene definito *in artibus et medecina dignissimus professor*.

A parte queste più o meno minute attestazioni sulla sua vita, che probabilmente potranno essere ancora arricchite per la scoperta di ulteriori informazioni tratte dall'immenso patrimonio offerto dai registri della cancelleria aragonese o da altre fonti archivistiche, la notizia più notevole che risulta dai documenti qui pubblicati è quella relativa alle origini catalane di Gaspar Pelegrí. La cosa non è di scarsa importanza, perché permette di aprire nuove prospettive sulle ascendenze della storiografia che si sviluppò alla corte di Alfonso²⁶. Non è il caso di approfondire qui il discorso, che aprirebbe que-

26. Sulla storiografia alfonsina cfr. soprattutto G. FERRÀ, *Il tessitore di Antequera. Storiografia umanistica meridionale*, Roma 2001; F. TATEO, *La storiografia umanistica nel mezzogiorno d'Italia*, in *La storiografia umanistica*, Atti del Convegno AMUL (Messina, 22-25 ottobre 1987),

stioni destinate a portarci troppo lontano dal carattere e dalla struttura della presente nota: ci riserviamo di farlo in altra sede²⁷. Però va qui almeno detto che una tradizione storiografica di tipo dinastico-celebrativo era assente dal Regno dell'Italia meridionale dall'epoca normanno-sveva: quindi, all'apertura della nuova stagione storiografica coincidente con l'arrivo del Magnanimo, erano almeno due secoli, se non anche due secoli e mezzo, che non venivano prodotte opere appartenenti a quel genere che fossero incentrate sulla figura del sovrano. I germi di una storiografia celebrativa, invece, con ogni verosimiglianza, dovettero essere importati in Italia direttamente da Alfonso e dai suoi conterranei che lo accompagnarono nel corso della sua lunga guerra di conquista: infatti, in Catalogna e in Castiglia – terra d'origine dei Trastámara – si possono riscontare frequenti attestazioni di storiografi più o meno ufficiali che – come Desclot o Álgar García de Santa María²⁸ – dedicarono la loro opera alla descrizione delle imprese del sovrano.

I germi importati dalla penisola iberica, poi, furono fecondati da quegli umanisti che, come il Panormita e Bartolomeo Facio, furono attivi presso la corte napoletana e seppero perfettamente interpretare – nella chiave del ritorno alla classicità romana – la propaganda alfonsina, teorizzandone e giustificandone le tecniche applicative²⁹. E, in questo contesto, Gaspar Pelegrí,

a c. di A. Di Stefano, I, Messina 1992, pp. 501-548 (ripubblicato anche in ID., *I miti della storiografia umanistica*, Roma 1990, pp. 137-179); G. ALBANESE, *Storiografia come ufficialità alla corte di Alfonso il magnanimo: I Rerum gestarum Alfonsi regis libri X di Bartolomeo Facio*, in EAD., *Studi su Bartolomeo Facio*, Pisa, ETS, pp. 62-63 (per la prima volta, il saggio, composto anche di parti scritte da D. Pietragalla, M. Bulleri e M. Tangheroni, è stato pubblicato in *La corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo*, XVI Congresso internazionale di storia della corona d'Aragona, Napoli - Caserta - Ischia, 18-24 settembre 1997, II, Napoli 2000, II, pp. 1223-1267). Sui rapporti tra storiografia alfonsina e modelli catalani qualche spunto è già in F. DELLE DONNE, *Il trionfo, l'incoronazione mancata, la celebrazione letteraria: i paradigmi della propaganda di Alfonso il Magnanimo*, «Archivio storico italiano», 169/3 (2011), pp. 447-476.

27. Qualche ulteriore suggestione, ma non ancora esaustiva, è in F. DELLE DONNE, *Gaspare Pellegrino (Gaspar Pelegrí) e la prima storiografia alfonsina*, in *Il ritorno dei classici nell'Umanesimo. Studi in memoria di Gianvito Resta*, a cura di G. Albanese, C. Ciociola, M. Cortesi, C. Villa, Firenze, SISMEL, in corso di stampa.

28. Su Desclot e la storiografia "regia" catalana cfr. soprattutto S.M. CINGOLANI, *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica*, Barcelona 2006; ID., *La memòria dels reis. Les Quatres grans cròniques i la historiografia catalana, des del segle X fins al XIV*, Barcelona 2007. Su Álgar García de Santa María, invece, la cui opera è ancora pubblicata in maniera incompleta e imperfetta (c'è un'edizione critica solo della prima parte, *Crónica de Juan II de Castilla*, ed. J. de Mata Carriazo, Madrid 1982; la seconda parte è leggibile invece in *Crónica de Juan II de Castilla*, CODOIN, XCIX-C, Madrid 1891), cfr. soprattutto F. CANTERA BURGOS, *Álgar García de Santa María. Historia de la judería de Burgos y de sus conversos más egregios*, Madrid 1952, pp. 212-246; F. GÓMEZ REDONDO, *Historia de la prosa medieval castellana*, III, Madrid, 2002, pp. 2207-2333.

29. Per approfondimenti su tali questioni rimando a F. DELLE DONNE, *Le riscritture della storia: Alfonso il Magnanimo e la presa di Marsiglia nella storiografia coeva*, in *Le scritture della storia*, a cura di F. Delle Donne e G. Pesiri, ISIME, Roma 2012 (Quaderni della SNSM, 1), pp. 111-138; ID., *Virtù cristiane, pratiche devozionali e organizzazione del consenso nell'età di Alfonso*

con la sua prosa latina, forse un po' grezza, ma connotata dai forti accenti virgiliani, funge perfettamente da anello di congiunzione tra due tradizioni: quella ispanica più specificamente celebrativo-dinastica, e quella umanistica, formata sulla lettura e sulla meditazione della classicità antica, al cui modello si ispirava nel sogno di conformarsi pienamente ad essa.

APPENDICE

1

Re Alfonso concede al suo medico Gaspar Pelegrí, da poco insignito della dignità cavalleresca, una rendita di 60 libbre, che vanno recuperate dall'identica rendita che veniva concessa, a carico del vicario e baiulo della città di Maiorca, al fu Bernat Ferrer.

Gaeta, 1437, settembre, 20

ACA, Canc., Reg. 2767, cc. 136v-137r

Magistri Gasparis Pelegrí.

Nos Alfonsus etc.

Considerantes quod tantum culmen nostre Regie maiestatis gloriosius extollitur, dum sibi collaterales et assistentes, per eorum meritorum serviciorumque continuam exhibitionem ac laborum variorum sustentationem expensarumque fluvium exuberantes, gratiam ac condignam nactos se conspiciunt talionem – nam conservatur fructu amor et premio labores duplicantur –, propterea, habentes respectum ad grandia et accepta servicia, per vos, dilectum nostrum magistrum Gasparem Pelegrí militem, artium et medicine doctorem, necnon quod vos novo milicie cingulo fuistis decoratus et in nostro servicio ultra varias expensas, quas pro nostre maiestatis servicio effundistis, multa et varia detrimenta et pericula passus fuistis, volentes eiusdem servicia aliquibus premiis compensare, tenore presentis, in aliqualem ipsorum serviciorum vestrorum remunerationem ac status vestri sustentationem, sexaginta libras monete Maioricarum de pensione seu de violario, quas Bernardus Ferrarii, quondam civis Barchinone, ad eius vite decursum, ex concessione regia, anno quolibet ex regiis concessionibus vita sibi comite recipiebat certo termino super scribaniis vicarii et baiuli civitatis Maioricarum, vobis dicto magistro Gaspari ad beneplacitum regie dignitatis damus, donamus et gracie impartimur, ita quod vos, dictus magister Gaspar, dum de beneplacito processerit regie dignitatis, habeatis et recipiatis vestrisque utilitatibus appli-

d'Aragona, in "Monasticum regnum". *Religione e politica nelle pratiche di legittimazione e di governo tra Medioevo ed Età moderna*, a cura di L. Gaffuri, in corso di stampa; ID., *Nobilitas animi: Attribut oder Requisit einer nobilitas sanguinis? Die ideologische Reflexion am aragonesischen Hof von Neapel*, in *Idoneität - Genealogie - Legitimation*, a cura di C. Andenna, in corso di stampa.

cetis anno quolibet dictas sexaginta libras monete dicti regni Maioricarum et de ipsis possitis facere ad omnimodas vestri voluntates, quemadmodum idem vester predecessor facere poterat quamdiu vixit. Ex concessione predicta mandantes per hanc eandem gubernatori nostro generali eiusque locumtenenti in dicto regno Maioricarum procuratori quoque regio et aliis officialibus nostris ad quem seu quos spectet et dictorum officialium locatenentibus presentibus et futuris sub nostre gracie et mercedis obtentu quod, visis presentibus, vos, dictum magistrum Gasparem, seu vestrum legitimum procuratorem in possessionem corporalem seu quasi recipiendi et habendi quamdiu regie dignitati placuerit annis singulis sexaginta libras dicte monete ponant et inducant positumque et inductum, dicto beneplacito perdurante, manuteneant et deffendant, et illi eorum ad quos spectet respondeant vobis de dictis sexaginta libris, ut est dictum, recuperati a vobis seu procuratore vestro apocas oportunas, in quarum premia tenor huiusque sit insertus. In aliis vero de eadem fiat solum mencio specialis, quoniam nos per hanc eandem mandamus magistro rationali curie nostre, aut alio^a cuicumque ab ipsis compotum audituris, quatenus ipso vel ipsis, ponente anno quolibet, dictas sexaginta libras et restituente apocas oportunas easdem in eius vel eorum compotis recipiant et admittant, dubio et difficultate cessantibus quibuscumque. In cuius rei testimonium presentem fieri iussimus nostro communi sigillo negociorum Sicilie ultra Farum, cum alia in promptu non habeamus, in pendenti munitum.

Datum in nostra civitate Gaiete, die XX septembris anno a nativitate Domini MCCCCXXXVII regnique nostri huius Sicilie citra Farum anno tercio, aliorum vero regnorum nostrorum anno vicesimo secundo.

Rex Alfonsus.

Dominus rex mandavit michi Arnaldo Fonolleda.

Probata.

^a alio] alii *ms.*

2

Re Alfonso ordina ai suoi funzionari del regno di Maiorca di concedere al suo medico Gaspar Pelegrí la rendita di 60 libbre, che vanno recuperate dall'identica rendita che veniva concessa, a carico del vicario e baiulo della città di Maiorca, al fu Bernat Ferrer.

Gaeta, 1437, settembre, 20

ACA, Canc., Reg. 2514, c. 107r

Gasparis Pelegrí.

Alfonsus Dei gratia etc. dilectis et fidelibus nostris gerentivices gubernatoris, procuratori regio vicario et aliis officialibus ad quos spectet et eorum locatenentibus in Regno Maioricarum constitutis salutem et dilectionem.

Quia nos, nostri cum privilegio dato die presenti et infrascripto, ad nostri beneplacitum decrevimus et concessimus dilecto nostro Gaspari Pelegrí militi, in artibus et medecina dignissimo professori, fisico nostro singularissimo, eius exigentibus meritis, sexaginta libras Maioricarum de pensione seu violario super scrivaniis regiis vicarii et baiuli civitatis Maioricarum percipiendas et habendas, quas Bernardus Ferrarii, quondam civis Barchinone, regia ex concessione ad ipsius vite decursum, super scrivaniis iamdictis habebat et percipiebat, prout hoc [...] ^a presenti privilegio, ad quod nos referimus, satius videtur exarari. Proinde vobis [...] precipiendo mandamus, sub nostre gracie et mercedis obtentu, quatenus [...] suorum dictum magistrum Gasparem, aut alterum pro eo nominatum, in possessionem corporalem seu quasi dictarum librarum sexaginta ponatis et inducatis, necnon manuteneatis et defendatis, et sibi, per regentes dictas scribanias, ad pensionem seu violarium earumdem tenentes responderi faciatis in annis singulis suis terminis integre de dicta quantitate, prout iamdicto Bernardo Ferrarii solitum fuit, et respondatis et hoc non evitetis aut differatis aliqua ratione seu causa.

Datum Gaiete, die XX septembris anno a nativitate Domini MCCCCXXXVII.

Rex Alfonsus.

Probata.

^a *qui e negli altri punti similmente segnalati l'inchiostro risulta completamente scomparso*

3

Re Alfonso ordina al procuratore reale di concedere al suo medico Gaspar Pelegrí la rendita di 60 libbre, che vanno recuperate dall'identica rendita che veniva concessa, a carico del vicario e baiulo della città di Maiorca, al fu Bernat Ferrer.

San Germano, 1438, marzo, 30

ACA, Canc., Reg. 2768, c. 153v

Pro magistro Gaspari Pelegrí regio medico.

Procurador real.

Ja sabeu com en dies passats a l'amat físich nostre mestre Gaspar Pelegrí, conseller^a, de aquelles sixanta lliures de violari, les quals en Bernardí Ferrer prenia sobre les scrivanies del batle e veguer de la ciutat de Mallorques, li manà fer provisions necessàries^b, per çò us diem e manam que, si per ventura no haveu^c mès lo dit mestre Gaspar o son procurador per ell en possessió de les dites sixanta lliures, decontinent, vista la present, metats aquell^d o son procurador en possessió corporal o quasi de aquelles, iuxta forma e tenor de les dites^e provisions que sobre açò li havíem fetes, e açò no haja falla, si-ns desijau complaure ni servir com vullam que axí-s faça.

Dada en Sant Germà a XXX de març de l'any MCCCCXXXVIII.

Rex Alfonsus.
 Fuit duplicata.
 Dominus rex mandavit michi Arnaldo Fonolleda.
 Probata.

^a conseller] canceller *ms.*

^b manà-necessàrias] *agg. sul rigo e nel marg. destro*

^c haveu] *corr. da havem*

^d aquell] *scrive su lo dit mestre Gaspar che è depennato*

^e dites] *agg. sul rigo*

4

Il re Alfonso ordina ai suoi vicari di Tarragona di concedere al miles Gaspar Pelegrí, medico che si trova al suo servizio, un guidatico che lo protegga in ogni controversia, soprattutto in quella che riguarda i beni del fu Antonio Figuerola, che era stato il primo marito di Caterina, figlia di Gaspar..

San Germano, 1438, marzo, 30

ACA, Canc., Reg. 2768, cc. 153v-154r

Magistri Gasparis Pelegrí

Alfonsus etc. dilectis nostris vicariis civitatis Terracone, seu eorum locumtenentibus ceterisque universis et singulis officialibus nostris ad quos spectet eorumque locumtenentibus presentibus et futuris salutem et dilectionem.

Guidaticum satis generale in favorem armatorum nostrorum concessimus, per quod guidati sunt omnes qui maiestatem nostram personaliter secuntur in nostrisque serviciis diversantur. Cum igitur dilectus fisicus noster magister Gaspar Pelegrí miles ex his unus sit qui personaliter nos secuntur, de certa nostra sciencia vobis et vestrum singulis dicimus et mandamus, quatenus in omnibus et singulis causis seu questionibus <in> ipsum dictum magistrum Gasparem quovismodo, tam agendo quam deffendendo, pendentibus, et signanter in executione bonorum quondam Antonii Figuerola, si et quantum ad eum spectent, penitus supersedeatis et supersederi faciatis omnino, nec, ipso existente in nostris serviciis occupato, ut facit, ulterius procedatis. Quinimmo, si quid forte in eis evantatum fuerit contra formam dicti guidatici, in pristinum esse et statum statim reducatibus seu reduci faciatis, non contraveniendo in aliquo pro quanto gratiam nostram caram habetis et iram et indignacionem nostrarum cupitis evitare, quoniam, postquam nobis servit personaliter, equum est guidatici ipsius beneficio gaudeat et letetur.

Datum in civitate Sancti Germani, die XXX mensis marcii, prime indicationis, MCCCCXXXVIII.

Rex Alfonsus.

Fuit duplicata.

Dominus rex mandavit michi Arnaldo Fonolleda.
 Probata.

5

Re Alfonso scrive alla moglie, chiedendo che venga concessa la prima provvigione regia che si renda disponibile a Mateu Pelegrí, per i servizi da lui resi come cappellano regio, e per quelli dello zio, il medico Gaspar Pelegrí.

Campo reale della valle di Avella (?), 1439, luglio, 30
 ACA, Canc., Reg. 2518, cc. 20v-21r

Pro Matheo Pelegrí.

Molt illustre reyna nostra molt cara e molt amada muller.

Per los serveys que Matheu Pelegrí axí com a scolà de nostra capella nos ha fets, e encara per los serveys molt acceptes que l'amat mossèn Gaspar Pelegrí, físich nostre, qui per aquell nos ha humilment supplicat de gran temps ençà contínuament, e de present ab gran ànimo e voler a la nostra majestat fer no cessa, havem graciosament atorgat e conferit al dit Matheu Pelegrí lo primer benefici real, que en aqueixos nostres regnes e terres vagarà. Pregam-vos per ço que, advenint lo cars de la vaccació del dit benefici, vullats de aquell, com primerament vagarà, investir e metre o fer metre en possessió ab lurs rendes e drets lo dit Matheu Pelegrí, e encara de nou conferir com vullam en totes maneres sia axí exequit e aquell a tot altre preferit. E sia, molt illustre reyna nostra, molt cara e molt amada muller, la Sancta Trinitat vostra curosa guarda.

Dada en lo nostre Camp Real de la Vall d'Avig, a XXX dies de juliol del any MCCCCXXXVIII.

Rex Alfonsus.

Dominus rex mandavit michi Georgio Cathalà.

Probata.

6

Re Alfonso concede a Gaspar Pelegrí, suo protomedico e miles, di mantenere il baliato di Les Borges Blanques, di Bell-Lloc d'Urgell, di Els Alamús e di Castellots, nonostante sia costantemente lontano da quei luoghi per prestare servizio presso il re, e gli permette di nominare un sostituto che, in vece sua, possa reggere il baliato.

Gaeta, 1440, febbraio, 15

ACA, Canc., Reg. 2520, c. 13r-v

Gasparis Pelegrini.

Nos Alfonsus etc.

Recolimus non diu est cum nostra oportuna provisione vobis, dilecto prothomedico nostro Gaspari Pelegrini, militi, officium baiulie de Les Bories Blanques, de Belloch, de Les Alamus et de Castellot comisisse sive concessisse ad beneplacitum nostrum per vos tenendum personaliter in regendum, ut in dicta carta, ad quam nos referimus, continetur. Et quoniam inpresenciarum vos, dictus Gaspar, personaliter ipsum officium regere non potestis, eo quia prope nos vos esse semper^a volumus et remanere, et pluribus annis iam continuo^b fuistis ad salutem et bonam curam persone nostre intendens diligenter, aut alias, si oportet, vos alia causa^c occupatus, ab^d exercicio officii antedicti absentare, tenore presentis volentes vos favore prosequi gracioso, licenciam et plenum posse ac facultatem plenariam vobis, eidem prothomedico, de nostro damus et concedimus quod libere possitis et valeatis alium, loco vestri, ad agendum et exercendum^e dictum officium substituere, de quo sit unde eo consistendum, et de eius culpis et defectis vos curie nostre principaliter teneamini et sitis obligatus, qui vice et loco et nomine vestris ipsum officium teneat, regat et exerceat vestri ipsa durante absentia, quemadmodum vos possitis personaliter, iuxta nostre dicte carte seriem et tenorem. Illustrissimam reginam Mariam et consortem nostram carissimam et locumtentem generalem affectuose rogamus, necnon vero universis et singulis officialibus et subditis nostris presentibus et futuris dictorumque officialium locatinentibus, ad quos spectet, dicimus et stricte precipiendo mandamus, quatenus licenciam nostram huiusmodi et in ea contenta teneant firmiter et observent, ac ipsi vestro substituto in exercicio dicti officii tamquam vobis poneant, respondeant et attendant, omni obstaculo quiescente, et non contraveniant aliqua ratione, si gratiam nostram caram habent. In cuius rei testimonium presentem fieri iussimus sigillo nostro secreto in dorso munitum.

Datum Gaiete, die^f XV mensis febroarii anno a nativitate Domini MCCCCXXXX.

Rex Alfonsus.

Dominus rex mandavit michi Arnaldo Fonolleda.

Probata.

^a semper] esse *agg. ms.*

^b iam continuo] *scritto sul depennato* hinc inde solitus; solitus è, a sua volta scritto su solito già corretto in solitus

^c alia causa] *agg. in marg. destro, in sostituzione di aliis negociis depennato*

^d ab] *agg. officio depennato*

^e exercendum] *agg. loco vestri depennato*

^f die] *agg. sul rigo*

Re Alfonso chiede alla moglie, regina Maria, suo luogotenente nei regni occidentali, di ottemperare, se ne sussistono le condizioni, a una richiesta del suo medico e familiaris, il miles Gaspar Pelegrí. Guillermo Buçot, cittadino di Barcellona, per rivalersi di un pagamento non effettuato, aveva messo in vendita una casa che Gaspar Pelegrí aveva acquistato a Barcellona. Gaspar, impegnato al servizio del re, non aveva potuto difendere i suoi interessi, e, a causa di un'epidemia, non era presente in città nessun suo familiare o suo procuratore.

Aversa, 1440, agosto, 1

ACA, Canc., Reg. 2772, c. 163r-v

Pro Gaspare Pelegrí^a.

Alfonsus serenissime regine Marie, consorti carissime et locumtenenti nostre generali in regnis et terris nostris occiduis, salutem et coniugalis affectus votiva incrementa.

Percepimus nuper suplicationem quandam nostre maiestati porrectam pro parte dilecti familiaris et fidelis medici nostri Gasparis Peregrini, militis, arcium et medicine doctoris. Quia olim idem Gaspar emit quasdam domos a quodam cive Barchinonense, appellato Iohannes Nogueres, precio quinque mille solidorum cum onere decem librarum censualium, quas habebat super dictis domibus Iohannes Spaser, civis Barchinone, sibi venditas precio trium mille solidorum, ipseque Gaspar pro luendis dictis decem libris censualibus vendidit cuidam Guillermo Buçot alias decem libras precio trium mille solidorum super domibus antedictis et confessus fuit dictus Gaspar realiter numerando habuisse a dicto Guillermo Buçot eosdem tres mille solidos et, sic constituto dicto censuali, cum memoratus Gaspar cessasset solvere ipsum ius censuale^b per biennium aut paulo plus, dictus Guillelmus Buçot execucionem fieri petivit et fecit super predictis domibus, que vigore dicte execucionis vendite fuerunt incongruo tempore et maliciose minimoque precio et satis vili, multiplici ratione maxime pestis tunc vigentis in civitate Barchinone, in qua causa uxor et tota familia dicti Gasparis absentes erant ab eadem civitate, in qua nemo remanserat pro eodem Gaspari qui se opponeret pro defensione domus eiusdem, quia ipse Gaspar erat inde absens causa rei publice salutis, in serviciis nostris pro conservacione sanitatis corporis nostre maiestatis, quare non poterat eadem nostra servicia relinquere, ut se conservaret^c ad curandum propria negocia, maxime supradicta, et propterea supplicato nobis pro eundem Gasparem, ut sibi de aliquo remedio subvenire dignaremur, ne tam grave dampnum paciatur, nos, ad eiusmodi servicia sua, que continuatis diebus nobis prestat, respectum habentes, vobis dicimus et intentum nostrum expresse declaramus, quod, si vobis legitime constitit de premissis, si et in quantum de iure et constitutionibus Cathalonie fieri possit, dictam execucionem, reiecta quacumque scrupolositate iuris, retractari faciatis et indempnitati eiusdem Gasparis favorabiliter provideatis, cum sit res mali exempli quod illi,

qui sunt absentes pro iusta et legitima causa durante, ipsorum absencia tales et tam iniurosas execuciones paciantur. Adicientes et declarantes vobis quod volumus, eius domi execucione retractata, predicto creditori ipsius Gasparis integre satisfieri de singulis pensionibus ei debitis occasione dicti censualis usque ad hodiernum diem, et ita successive pro futuro, prout ius ipsum est recepturum, et hoc ne iusticia unius cedat in alterius decrementum.

Datum in castro nostro civitatis Averse, die primo mensis augusti anno a nativitate Domini MCCCCXXXX^d.

Pelegrí.

Fuit duplicata cum signatura domini Regis.

Georgius Cathalà ex probatione regis, per Iacobum Pelegrini vicem.

Probata.

^a Pelegrí] nichil quia medicus presens in curia *agg. nel marg. sin.*

^b censuale] censualis *ms.*

^c conservaret] conservet *ms.*

^d MCCCCXXXX] Rex Alfonsus *agg. e depenna*

8

Re Alfonso scrive alla moglie, ordinando che vengano restituiti a Gaspar Pelegrí i beni dotati illegittimamente concessi alla figlia Caterina, che, dopo essersi sposata con Antonio Figuerola, dopo la sua morte si era sposata con Bernat Ferrer.

Gaeta, 1442, maggio, 5

ACA, Canc., reg. 2527, cc. 74v-75r

Gasparis Pelegrí.

Alfonsus etc. illustrissime Marie, regine consorti nostre carissime et locumtenenti generali in regnis et terris nostris occiduus prosperos ad vota successus, et vicario Montisalbi ceterisque universis et singulis officialibus et subditis nostris ad quem vel quos presentes pervenerint et pentineant quomodolibet infrascripta salutem et dilectionem.

Nostram adiens presentiam, dilectus medicus noster Gaspar Pelegrini, miles, suppliciter^a asseruit coram nobis quod ipse, dudum motus paternali affectione, quandam suam filiam, nomine Caterinam, cum Antonio Figuerola, quo, dum in humanis agebat, matrimonio canonice collocavit ipsamque matrimonii contemplacione, prout decuit, iuxta sui condicionem et posse, bonis propriis dotavit, quam dotem dicta Caterina et Antonius Figuerola, eius vir, ab ipso Gaspare manualiter habuerunt; unde actum est quod, mortuo dicto Antonio Figuerola, dicta Caterina, insciente dicto eius patre, ad secundas nupcias cum Bernardo Claverii, de nostra thesauraria, convolvavit, et cum eodem Bernardo matrimonium contraxit, ob quod et eius contempacione, sua astucia per nonnullos suos et dicti Gasparis affines de bonis, que ipse Gaspar

possidebat et habebat in villa et territorio Montisalbi, fecit sibi constituere et assignare novam dotem ultra primam, quam habuit, ut prefertur, in tantum quod eundem Gasparem fere tota sua substantia evacuavit et denudavit in non parum damnum et iacturam ipsius, quapropter nos humiliter supplicavit quatenus de infrascripto remedio sibi providere dignaremur. Nos vero, dicta supplicatione benigne suscepta, vobis dicte illustrissime regine intentum nostrum declarantes, dicto vicario Montisalbi et aliis officialibus predictis dicimus et mandamus expresse, sub nostre gracie et mercedis optentu et pena mille florenorum auri Aragonum de bonis contra facientis irremissibiliter exigendarum, quatenus, si predicta veritate nituntur, ad solam presentis ostensionem et dicti Gasparis seu eius procuratoris requisicionem bona sua omnia quecumque, dicte Caterine ob contemplacionem secundarum nupciarum per dictos suos affines in dotem seu nomine dotis constituta et assignata, absque consensu et voluntate Gasparis ipsius quovismodo, eidem Gaspari seu dicto eius procuratori per dictam Caterinam et alios quosvis detentores eorum integritur et cum effectu restitui et tornari faciatis ea omnia, reducendo ad pristinum et primevum statum, veluti nos huius contextu reducimus et tornamus. Et predicta aliquatenus non mutetis vel differatis pro quanto gracia nostra vobis cara est, quam faciendi contrarium vobis tollimus omne posse, et decrevimus irritum et nullum quicquid in oppositum fiat, et insuper ad habundantem cautelam serie cum eadem, adeo ut ipse Gaspar, quem in nostris, a magno tempore citra, non sine dispendio sue persone ex corde novimus vacare serviciis, ut vacat animo indefesso, in eius bonis predictis nec parte eorum, a quoquam ulterius falli seu fraudari non possit quia plus timeri solent que specialiter iniunguntur quam que generaliter imperantur, bona omnia quecumque ipsius Gasparis et etiam predicta, ut premititur, ad primum et primevum restituta statim, que ipse habet et possidet in dicta villa Montisalbi et eius terminis, ponimus, recipimus et constituimus sub nostra protectione, custodia et comanda ac guidatico speciali, ita quod vos nec alius quivis confidens de nostri gracia vel amore non audeat vel presumat, neque audeatis vel presumatis quovismodo bona ipsa invadere, ledere, cupere, detinere, pignora-re, mercare aut distrahi vel executari facere culpa, crimine vel debitis alicuius, nisi in eisdem ob sui necessitatem principaliter sit obligatus, nec isto in casu nisi et in quantum ius et ratio permittunt et contra huiusmodi protectionem, custodiam et comandam atque guidaticum speciale non contra faciatis, nec veniatis, nec aliquem contravenire sinatis, nec permittatis quavis causa, pro quanto graciā nostram caram habetis et alii, ultra exactionem dicte pene, cui rigorosa non deerit execucio, iram et ingratitudinem nostras cupiunt evitare, namque previa de causa consulto taliter observari duximus providendum.

Datum Gayete, decimo nono die mensis madii anno a nativitate domini MCCCCXXXII.

Alfonsi regis cancellarius.

Bernardus de Cobera, ex probacione regis fecit, per cancellarium episcopum Urgellensem.

Probata.

^a suppliciter] simpliciter *ms.*

9

Re Alfonso nomina priore dello Studio di Napoli priore dello Studio di Napoli Gaspar Pelegrí, miles, dottore e suo familiaris.

Accampamento presso Pesco Lanciaio, 1442, luglio, 4

ACA, Canc., reg. 2904, cc. 55v-56r

Gasparis Peregrini.

Alfonsus etc. egregio viro Gaspari Peregrí, militi ac arcium et medecine doctori, fisico, familiari et fideli nostro dilecto, gratiam nostram et bonam voluntatem.

Morum honestas, scientia, virtus et probitas vestri dicti Gasparis merito nos inducunt, ut officium prioratus Studii Neapolitani vobis committamus. Presencium igitur serie gratis de certa nostra scientia et expresse officium ipsum vobis dicto Gaspari ad vite vestre decursum committimus et fiducialiter comendamus, vosque dictum Gasparem Studii Neapolitani priorem facimus, constituimus, creamus et pariter ordinamus, ita quod vos, dictus Gaspar, de cetero vita vestra durante, ut prefertur, et nemo alius ipsius Studii Neapolitani prior, situm dictumque prioratus officium teneatis, regatis et exerceatis, prout de vobis confidimus, fideliter, legaliter atque bene, omnia illa et singula faciendo et libere exercendo que ad ipsum officium eiusque iurisdicionem pertinent et spectant quovis modo, et que per alios predecessores vestros solita sunt^a fieri et exercitari. Recipiat is quoque pro vestris exercitio et labore vestrisque utilitatibus applicetis illa gagia, emolumenta et lucra que per alios priores predecessores vestros solita sunt recipi et haberi^b. Mandamus propterea per has easdem illustri Ferdinando de Aragonia, filio nostro carissimo et in hoc regno locumtenenti generali, necnon magnificis viris magistro iusticiario, prothonotario, cancellario et magno camerario regni huius eorumque locatenentibus presidentibus Camere nostre Summarie, necnon iusticiario ipsius Studii, capitaneo quoque civitatis Neapolis ceterisque aliis universis et singulis officialibus et subditis nostris eorumque locatenentibus, presentibus et futuris, et signanter doctoribus, licenciatis, magistris, bacallariis et studentibus quibuslibet in dicta civitate Neapolis constitutis et constituendis, quatenus vos dictum Gasparem pro priore dicti Studii habeant, teneant, reputent, honorificent atque tractent, vobisque seu iussionibus vestris illi eorum, ad quos spectet, pareant, obedient et intendant, prout decet, et integre respondeant de gagiis, emolumentis et consuetis lucris, et non contraveniant aliqua racione vel causa, pro quanto gratiam nostram caram habent

et indignacionem cupiunt evitare. In cuius rei testimonium presentes licteras exinde fieri et magno pendentis maiestatis nostre sigillo iussimus comuni.

Datis in nostris felicibus castris prope Peschum Lanczanum, die quarto mensis iulii, V indictionis, anno a nativitate Domini MCCCCXXXII, regnorum nostrorum anno XXVII, huius vero nostri Citra Farum Sicilie regni anno octavo.

Rex Alfonsus.

Dominus rex mandavit michi Iohanni Olzina.

Probata.

^a sunt] recipi et haberi *agg. e depenna*

^b Recipiatis-haberi] *agg. in marg. inf.*

10

Re Alfonso chiede al vescovo di Barcellona, Simó Salvador, di concedere al cappellano Mateu Pelegrí, nipote del suo medico Gaspar, di voler concedere in beneficio la cappella san Francesco, dipendente dalla Seu, ovvero dalla cattedrale di Barcellona, da lui concesso per riguardo a Gaspar.

Accampamento presso Pentima (Corfinio), 1442, settembre, 30

ACA, *Canc.*, reg. 2528, c. 52r-v

Mathei Pelegrí.

Lo rey.

Venerable pare en Christ e amat conseller nostre. Entès havem que los procuradors de la almoyna de la Seu de Barchinona, axí com a patrons del beniffet de sant Ffrancesch constituït en la dita Seu, haurien presentat l'amat capellà de nostra capella, mossèn Matheu Pelegrí, prevere, nebot de l'amat físich nostre mossèn Gaspar Pelegrí, e que vós no-l volríeu admetre a la presentació, ne menys dar-li la possessió de aquell, pretenent que a vós se spera lo juspatronat del dit beniffet, e com, per sguard dels serveys molt contínuus e acceptes a nós fets per lo dit mossèn Gaspar, oncle del dit Matheu, los quals continua de present, hajam molt a cor no solament aquell, mas encars les sues coses favorir e interposar nostres prechs per aquells, vos pregam tan affectuosament com podem que vullau admetre graciosament lo dit Matheu, donant-li la possessió del dit beniffet, e, d'açò ateses los dits sguarts, nos fareu molt assenyalat servey lo qual molt vos agrahirem.

Dada en lo nostre camp prope Pentuma, a XXX dies de setembre de l'any Mil CCCCCXXXII.

Rex Alfonsus.

Al venerable pare en Christ e amat conseller nostre lo bisbe de Barchinona.

Dominus rex mandavit michi Iohanni Olzina.

Probata.

11

Re Alfonso chiede a Rafael Çaplana, priore di Catalogna dell'Ospedale di San Giovanni, di accogliere nel suo ordine Gaspar Pelegrí, figlio del suo omonimo medico.

Accampamento presso Tocco, 1442, agosto, 23

ACA, Canc., reg. 2524, c. 34r

Gasparis Pelegrí.

Lo rey.

Venerable religiós e amat nostre, pregam-vos e encarregam tant affectuosament com podem que per amor e contemplació nostra vullau donar lo àbit de sant Iohan al feel nostre Gaspar Pelegrí, fill de l'amat físich nostre mestre Gaspar Pelegrí, e axí matex que-l vullau pendre de casa vostra. E açò per res no haja falla, si-ns desijau complaure e servir, avisants-vos que singular plaer nos en fareu e servey, lo qual molt vos agraïrem.

Dada en lo nostre Camp contra Toccho, a XXIII de agost del any Mil CCCXXXII.

Rex Alfonsus.

Al venerable religiós e amat nostre mossèn Rafael Çaplana, prior de Catalunya.

Duplicata.

Dominus rex mandavit michi Iohanni Olzina.

Probata.

12

Re Alfonso scrive a Pere Oller, ufficiale e vicario generalo della cattedrale di Barcellona, chiedendo che venga risolta la causa relativa alla concessione del beneficio della cappella di san Francesco, che vede contrapposti il vescovo di Barcellona e Mateu Pelegrí, nipote di Gaspar.

Napoli, 1443, marzo, 26

ACA, Canc., Reg. 2524, c. 121v-122r

Mathei Pelegrí.

Lo rey.

Micer pere, segons som informats, davant vós e en aqueixa cort metropolítica de Tarragona se ventila una causa de appellació interposada per part del venerable pare en Christ e amat conseller nostre lo bisbe de Barchinona sobre la causa e controvèrsia que-s mena entre lo dit bisbe de una part e los procuradors de la almoyna de La Seu de la dita ciutat de la part altra, pro rahó

de le benifet de la capella de sant Ffrancesch de la sglésia catedral de la dita ciutat, del qual lo feel de nostra capella en Matheu Pelegrí es stat investit e presentat per los dits procuradors axí com a patrons del dit benefici, als qual, segons se diu, canònicament pertany la presentació e col·lació de aquell, la sentència e declaració, de la qual és dilatada e perlongada, e-s dilata e-s perlonga vuy a instància del dit bisbe, en gran dan e evident perjudici del dit Matheu Pelegrí, pregam e encarregam vos per ço axí affectuosament e streta com podem que, vista la present, vullats sentencialiter decidir e determenar la dita causa segons de dret e rahó trobarets ésser fahedor, tota dilació e subterfugis postposats, certificant-vos que en açò nos complaurets grantment, e ont fos fet lo contrari ho hauríem a gran enuig, e hi provehiríem per remedis deguts e acostumats, pero que per rés no tol·leraríem lo dit Matheu en sa justícia fos portat per frustatòries dilacions.

Dada en la ciutat de Nàpols, a XXVI de març anno Domini millesimo quadringentesimo quadragésimo tercio.

Rex Alfonsus.

Al amat nostre micer Pere Oller, official e vicari general de La Seu de Tarragona.

Dominus rex mandavit michi Francisco Martorell.

Probata.

13

Re Alfonso scrive al vescovo di Barcellona, chiedendo che venga accettata la concessione del beneficio della cappella di san Francesco, dipendente dalla cattedrale di Barcellona.

Napoli, 1443, marzo, 26

ACA, Canc., Reg. 2524, c. 122r

Pro eodem.

Lo rey.

Venerable pare en Christ e amat conseller nostre, bé crehem no ignorets com lo feel de nostra capella en Matheu Pelegrí és stat provehit e presentat en lo benefici ordenat e fondat en la capella de sant Ffrancesch de la sglésia catedral de aqueixa ciutat per los procuradors de la almoyna de la dita sglésia, als quals la presentació e col·lació de aquell canònicament se pertany, del qual tro ací, segons som informats, no ha pogut ni pot haver la possessió per los grans embarchs e molèsties que per vós li són stats fets e donats, e fer e donar no cessats en gran dan e perjudici seu. E com nos hajam a cor e vullam quel dit Matheu haja e obtinga lo dit benefici, vos pregam axí affectuosament e streta com podem que, conformant-vos ab nostra intenció, vista la present, li fassats donar la possessió del dit benefici vacua e expedita ab tots los drets, fruyts e pertinències de aquell, e serà casa de què assats nos complaurets e del

contrari pendríem gran enuig, en lo qual covendria a nós provehir per remedis deguts.

Dada en la ciutat de Nàpols, a XXVI de març anno Domini MCCCCXXXIII.

Rex Alfonsus.

Al venerable pare en Christ e amat conseller nostre lo bisbe de Barchinona.

Dominus rex mandavit michi Francisco Martorell.

Probata.

14

Re Alfonso chiede all'abate di Poblet, Bartomeu Conill, suo consigliere ed elemosiniere, di restituire a Gaspar Pelegrí il possesso di alcuni beni che si trovano a Prenafeta, che gli erano stati sottratti a causa del mancato pagamento di un censo, omissione generata dalla costante presenza di Gaspar al seguito del re.

Napoli, 1443, marzo, 26

ACA, Canc., Reg. 2524, c. 122r-v

Pro Gaspare Pelegrí.

Lo rey^a.

Venerable abbat, per lo amat nostre mestre Gaspar Pelegrí som stats informats que us hauríets pres en comís hun seu mas situat en lo terme de Penafreta, per rahó del cens degut que lo dit mas vos fa tots anys, lo qual hauria cessat pagar per algun temps. E com lo dit mestre Gaspar, qui, segons sabets, per lonch temps és en nostre servey e resideix de present, entenent assíduament circa la sanitat e stament de nostra persona, no haja cessat pagar lo dit cens per alguna rancor o ambició que haja de no voler pagar, ans n'és stat causa la absència, la qual ha feta per ço, com nós no havem permès ni permetem se partesca de nostre servey en alguna manera per la necessitat que havem d'ell, per la dita rahó vos pregam per ço axí affectuosament e streta com podem que, per contemplació nostra havent lo dit mestre Gaspar e totes ses coses favorablement per recomanat, vista la present li fassats restituir e reintegrar lo dit mas o a qui ell volrà, tornant-lo en la possessió primera e pacífica de aquell e de tots sos drets e pertinències en lo qual era ans de la ocupació e aprehenció de aquell per vós feta, certificant-vos que ns en farets plaer e servey assenyalats, e en lo contrari pendriem massa gran enuig, però que per avant ell en pagar lo dit cens se haurà per tal forma que no haurets causa de fer-li pus novitat.

Dada en la ciutat de Nàpols, XXVI de març anno Domini MCCCCXXXIII.

Rex Alfonsus.

Al venerable religiós e amat conseller e almoyner nostre l'abat de Poblet.

Dominus rex mandavit michi Francisco Martorell.
 Probata.

^a rey] probata iure sigilli, quia medicus domini regis

15

Re Alfonso, su richiesta di Gaspar Pelegrí, suo medico, ordina al suo vicario e agli altri ufficiali competenti di Montblanc di annullare le concessioni dotali di Caterina, figlia di Gaspar, già vedova e ora moglie di Bernardo Claver. In assenza del marito, e senza sua specifica approvazione, Agnese, moglie di Gaspar, aveva assegnato in dote alla figlia, oltre ai beni dotali del primo matrimonio, anche alcuni possedimenti in Montblanc e in Prenafeta.

Napoli, Castel Capuano, 29 marzo 1443
 ACA, Canc., Reg. 2778, cc. 121v-122r

Gasparis Pelegrí medici domini regis^a.

Alfonsus etc. dilecto et fidelibus nostris vicario Montisalbi ceterisque officialibus nostris ad quem vel quos presentes pervenerint et fuerint presentate salutem et dilectionem.

Per dilectum medicum nostrum Gasparem Pelegrini militem suggestum fuit nobis quod, ipso in nostro existente servicio, Agnes eius uxor quandam filiam dicti Gasparis nomen Catherinam, viduam, ipso Gaspare innuente matrimonio, cum Bernardo Claverii de nostra thesauraria collocavit, et, matrimonii contemplacione, de bonis dicti Gasparis infrascriptis ei constituit et dedit novam dotem ultra illam quam tum primo viro habuit, videlicet quandam domum sine alberis, unum ortum et quandam sortem terre, situatis in villa Montisalbi, item unum mansum et alias sortes terre situate in territorio de Penafreta. Sane, quia constitucio et dacio dotis bonorum predictorum facte fuerunt per dictam Agnetem absque voluntate et consensu dicti Gasparis, ad validacionem quorum satis opus erant, sintque inesitates et inanes, et eciam quia dictus Bernardus, ut maritus dicte Caterine ac possessor bonorum predictorum, dicto Gaspari super re huiusmodi agnoscens bonam fidem, constitucioni et dacioni dotis bonorum predictorum hodie in nostra presencia gratis plenimode cessit et renunciavit, ut in actis factis hac de causa in posse fidelis scriptoris nostri Bernardi de Cobera, ad quem^b nos referimus, expressatur. Eamobrem ad similem supplicacionem dicti Gasparis vobis dicimus et mandamus expresse, sub pena mille florenorum auri Aragonum, quatenus, visis presentibus, dictum Gasparem seu eius procuratorem in possessionem pristinam et primevam bonorum omnium predictorum, in qua prius erat, restituatis et inducatis restitutumque et inductum manuteneatis et deffendatis contra cunctos, amoto dicto Bernardo ac Caterina eius uxorem et alio quovis detentore. Ceterum, quia dictus Gaspar summopere intendens circa

servicium et ingentem curam persone nostre, ut semper facit, adeo quod circa conservacionem et deffensionem dictorum bonorum ut expedit vacare non potest, nos eius indemnitati, ante quam dilapidentur et demoliantur – nam plus timeri solent que specialiter iniunguntur quam que generaliter imperantur – volentes debite providere, tenore presentis bona predicta omnia dicti Gasparis ponimus et recipimus ac constituimus sub nostra protecione, custodia et comando ac guidatico speciali, ita quod vos nec quivis alius confidens de nostra gracia vel amore audeat vel presumat. Nec audeatis vel presumatis quoquomodo bona ipsa amodo invadere, ledere, rapere, detinere, pignorare, marcare aut distrahi vel exequitari indebite facere culpa, crimine vel debatis suis aut alienis, nisi in eisdem ob sui necessitatem sit personaliter obligatum, et contrarium premissorum nullatenus peragatis, si, cum^c gracia nostra vobis cara esset ultra exactionem dicte pene, iram et indignacionem nostras cupitis evitare, quoniam vobis faciendi oppositum tollimus omne posse, ac decrevimus nullum si secus factum fuerit.

Datum in nostro castro Capuane Neapolis, XXVIII die marcii anno a nativitate Domini MCCCCXXXIII.

Francescus Ram vicarius.

Bernardus de Cobera ex probacione regis, per vicem secretarium Ram.

Probata.

^a regis] pro illo quia officialis *agg. sul marg. sin.*

^b quem] *que ms.*

^c si cum] *sicut ms.*

16

Re Alfonso concede la licenza di esercitare l'arte medica a Galeazzo da Verona, che è stato esaminato da Gaspar Pelegrí, suo diletto medico e consigliere.

Accampamento presso Cavallari (a nord-ovest di L'Aquila), 1443, agosto, 11

ACA, *Canc.*, Reg. 2909, c. 29r

Licencia utendi arte fisice et medicine pro Galeasso de Verona

Nos Alfonsus etc.

Amamus satis publicis amoribus personas inserere morum probitatem et scienciam conspicuas, ut per eorum approbatam doctrinam torpidum declive^a et morbosa accidencia, que sepius contingunt inesse, ab humanis corporibus abluantur, unde status reypublice adveniat conservandus, proinde est quod, examinacione ac relacione fidedignis dilecti medici consiliarii que nostri Gasparis Pelegrini, militis, magistri in artibus et medicina ac prioris Studii Neapolis, preheuntibus, exploravimus vos, fidelem nostrum Galeassum de Verona, fisicum ydoneum et sufficientem fore in dicta arte fisice et medi-

cine, sicut efficax vite et sciencie vestre religio per diversa experimenta ac exempla pluribus nota est ac patefacta. Eam ob rem, tenore presentis, vobis dicto Galeasso licenciam et facultatem plenarias concedimus et largimur, quod libere et impune et absque alicuius pene civilis et criminalis incursu possitis et valeatis uti dicta arte fisice et medicine in omnibus regnis et terris dicionis nostre, et signanter in hoc regno Sicilie citra Farum, et quasvis curas, visitationes et collaciones circa dictam artem necessarias et oportunas facere, exercere et celebrare, velut approbatus doctor in sciencia et arte predictis, non obstantibus quibusvis ordinacionibus, pramaticis, statutis, foris et privilegiis in contrarium editis sive factis. Quoniam, illustri infanti Ferdinando, filio primogenito et locumtenente nostro generali in dicto regno Sicilie citra Farum, super re ista nostrum aperientes intentum, aliis officialibus nostris quibusvis in eodem Regno ac in aliis regnis et terris nostris quibusvis ubilibet constitutis et constituendis dicimus et mandamus expresse, sub pena mille ducatorum auri de bonis contrafacientis irremissibiliter exhigendorum, quatenus licenciam et concessionem nostram huiusmodi tenentes et observantes ad hunguem vos in quibusvis civitatibus, villis, terris et locis intra nostrum dominium sistentibus, et presertim in huiusmodi regno, uti arte et sciencia predictis libere et plenissime sinant et permittant, ut prefertur, vobisque assistant ope, auxilio et favore oportunis et obstaculo, impedimento et contradicione reiectis quibuscumque, quia oportet rem et utilitatem publicam viros doctos et sapientes habere, ut et ipsorum expleatur votum et premium eorum ornent merita personarum, ita consulte duximus providendum, in cuius rei testimonium presentes licteras fieri et nostro sigillo maiori comuniri^b mandamus.

Datum in nostris felicibus castris prope Cavallarum, undecimo die augusti VI indictionis. Anno a nativitate Domini MCCCCXXXIII.

Rex Alfonsus.

Dominus rex mandavit mihi Francisco Martorell, et vidit eam Gaspar Pelegrí, regius medicus.

Probata.

^a declive] seclive *ms.*

^b comuniri] iussimus *agg. e depenna*

Re Alfonso concede la licenza di esercitare l'arte medica a Tommaso di Matteo di Rota di Auletta, che è stato esaminato da Gaspar Pelegrí.

Accampamento presso Catanzaro, 1445, febbraio, 3

ACA, *Canc.*, Reg. 2909, c. 155r-v

Magister Thomasius de Matteo.

Alfonsus etc. universis etc.

Ad egra curanda corpora divina sunt medici ordinatione provisi, qui, ut effective proficiant in praticalis operationis officio, ad hoc eliguntur, proinde medicinali arte preediti et per assistentes nobis medicos approbati. Sane cum magister Thomasius de Matteo de Rota de Auletta chirurgus, fidelis noster dilectus, de cuius fide et honorabilitate, et quia est de genere fidelium ortus fidedignorum plurium, laudabile testimonium maiestas nostra recepit, et quem per phisicos nostros examinari fecimus in eadem materie diligenter, peritus in arte chirurgie et ad curandum et praticandum in ea sit sufficiens inventus, nos, recepto prius ab eo solito fidelitatis, et quia iuxta traditiones ipsius artis iurabit fideliter, corporali ad sancta Dei evangelia iuramento, eodem magistro Thomasio curandi et praticandi in dicta arte chirurgie per totum predictum regnum nostrum Sicilie ac singulas provincias, civitates, terras, castra et loca ipsius, tenore presentis, de certa nostra sciencia, licenciam concedimus et etiam impartimur. Quocirca fidelitati vestre precipimus, quatenus iamdictum magistrum Thomasium curare et praticare in dicta arte chirurgie per partes, terras et loca singula dicti regni, ad honorem et fidelitatem nostram, libere permittatis, nullum sibi circa hoc impedimentum vel obstaculum inferentes. In cuius rei fidem has litteras, magno pendenti nostro sigillo munitas, eodem magistro Thomasio duximus concedendas.

Datum in nostris felicibus castris circa Catanzarum, die III februarii, VIII indictionis, anno domini MCCCCXXXV, regni huius huius Sicilie citra Farum anno XI, aliorum vero regnorum XXX.

Rex Alfonsus.

Vidit Gaspar Pelegrí miles et regius medicus, quem hic laudo et firmo.

Angellus de Tunso ex regis mandato per Gasparem Pelegrí militem ac regium medicum, per quem fuit examinatus et repertus sufficiens.

Probata.

18

Re Alfonso chiede alla moglie Maria, suo luogotenente nei regni ispanici, di avocare alla curia la causa con cui Gaspar Pelegrí, miles, familiaris, consiliarius e medico regio, era stato spogliato da Joan Salgueda, cittadino di Montblanc, di alcuni beni siti in Montblanc. L'azione era stata erroneamente condotta contro il genero di Gaspar, Bernat Claver, ignorando che le proprietà non erano sue, ma di Gaspar, che gode del guidatico e della protezione regia.

Tivoli, 1447, febbraio, 12

ACA, Canc., Reg. 2779, cc. 113r-114r

Pro Gaspare Pelegrí regio fisico^a.

Alfonsus etc. illustrissime regine, consorti carissime et locumtenenti generali in regnis et terris nostris occiduis, prosperos ad vota successus.

Querule expositionis nobis facte pro parte dilecti consilarii et fisici nostri Gasparis Pelegrí, militis, peticio continebat quod cum ipse haberet, tenueret et possideret pacifice et iusto titulo annis triginta et ultra quasdam domos et ortum sitas et positas in villa Montisalbi, suis finibus limitatas, de mandato baiuli dicte ville, ad instanciam et petitionem Iohannes Salgueda, habitatoris dicte ville, fuit expoliatus a possessione, dominio et tenuta dictorum domorum et orti, de anno videlicet proxime millesimo quadringentesimo quadragessimosexto, ipso exponente non citato, non vocato, nec in iuribus suis audito et contra omne iuris^b debitum rationibus sequentibus: primo, quia peticio fuit oblata pro parte dicti Iohannis contra Bernardum Claver, generum ipsius Gasparis, et per consequens, cum non ageretur contra eundem exponentem, talis executio fieri non poterat de iure; item quod dictus baiulus tamquam iudex baronis non poterat cognoscere de dicto suplicante nec de bonis suis, qui autem tunc et post vacabat et vacat ad servicia nostra, et quia miles est ac familiaris et fisicus noster, et gaudet privilegio guidatici armate, quia presencialiter nos curiamque nostram continue sequitur et servit; item quod bona ipsius exponentis, tam mobilia quam stabilia, sub speciali protectione et salvaguardia maiestatis nostre manent, ideo dictus baiulus tanquam inabilis et incompetens iudex non potuit, nec potest cognoscere de dicto Gaspare. Quare, suplicato nobis humiliter, ut supra premissis, ex nostri solita clemencia, providere benigniter dignaremur, nos eiusmodi suplicacioni, utpote iuste et rationi consone, annuire volentes, cum de iure unus pro alio non teneatur, causam ipsam ad curiam seu audieciam vestram duximus evocandam, et evocamus tenore presentis, et de certa nostra sciencia rogantes et comitentes vobis quatenus, incontinenti receptis presentibus, causam ipsam ad dictam vestram audienciam evocetis et, vocatis partibus, administretis et faciatis seu ministrari faciatis in causa eadem celeris et expedite iusticie complementum; inibemus et prohibemus prefato baiulo Montisalbi quod de dicto Gaspare nostro fisico se amplius intromictere non curet, prout nos inibemus earundem tenore presentis; et revocetis, prout erit iusticie executionem predictam, quam eciam nos revocamus, quatenus fieri potest, mandantes ei ad penam mille florenorum auri Aragonum a bonis suis irremissibiliter exigendorum et fisco nostro aplicandorum si secus egerit, et, sub aliis penis in guidatico contentis, quatenus dictam executionem factam dictarum domorum prout iusticia suadebit revocet incontinenti et restituat illas procuratori ipsius Gasparis quandocumque requisitus fuerit, et deinde in antea de causa predicta seu de dicto Gaspare nullatenus se intromictat, quinimmo dictas partes et processum cause ad vos seu curiam vestram, visis presentibus, et absque mora, remictat, et contrarium non faciat, quia, iusticia suadente, sic exequi, fieri et omnino compleri volumus et iubemus, dilacionibus et consultacionibus cessantibus quibuscumque.

Datum in civitate Tiburtina, die XII februarii anno a nativitate Domini MCCCXXXVII.

Rex Alfonsus.

Arnaldus Castello mandato regio fecit, per cancellarium regium, qui has vidit.

Probata.

^a fisico] nichil quia officialis et presens in curia *agg. in marg. sin.*

^b iuris] *de add.*

19

Re Alfonso ordina al suo vicario di Montblanc che il baiulo di Montblanc non si occupi delle causa di cui al documento precedente, perché essa va avvocata alla curia.

Tivoli, 1447, febbraio, 15

ACA, Canc., Reg. 2779, c. 114r

Pro eodem.

Alfonsus etc. fideli nostro vicario Montis Albi vel eius locumtenenti salutem et dilectum.

Querule expositionis *item ut supra*. Et contrarium non faciat, quia, iusticia suadente, sic exequi, fieri et omnino compleri volumus et iubemus, dilacionibus et consultacionibus cessantibus quibuscunque. Nos enim vobis dicto vicario seu vestro locumtenenti in et super predictis omnibus et eorum singulis dependentibus et connexis ex eisdem vices et voces nostras plenarias committimus serie cum presenti.

Datum in civitate Tiburis, quintodecimo die mensis februarii, X indictio-
nis, anno a nativitate Domini MCCCCXXXVII.

Rex Alfonsus.

Arnaldus Castello mandato regio fecit, per cancellarium regium, qui has vidit.

Probata.

20

Re Alfonso scrive alla moglie per ordinare che il baiulo di Montblanc non si occupi delle causa di cui al documento precedente, perché essa va avvocata alla curia.

Tivoli, 1447, febbraio, 15

ACA, Canc., Reg. 2536, c. 64v

Pro magistro Gaspare.

Sereníssima reyna nostra molt cara e molt amada muller.

Entès havem per lo amat e feel nostre, físich nostre, mossèn Gaspar Pelegrí com lo batle de la vila de Montblanch faça execució en certs bens que lo dit mossèn Gaspar Pelegrí te dins la dita vila, no sabent lo dit mossèn Gaspar la

causa per què. E com lo dit mossèn Gaspar sia en nostre servey despuys que som en aquestes parts deçà, e no li agam volguda dar licència per ell ésser tant necessari prés nós com és, semble·ns^a rahonable, ultra la prerogativa e guiatge que ha per esser e star en nostre servey, ell e sos negocis deure ésser tractats ab special favor e prerogativa, no consentint per passions de officials ell e sos bens ésser molestats en alguna manera, declarants-vos per ço nostra voluntat e intenció, vos pregam e encarregam quant mes affectuosament e streta podem que de continent faent tornar a loch tota quanta novitat per dit batle de Montblanch sia stada feta per qualsevol causa en los bens del dit mossèn Gaspar, no permetant sia indèbitament e contra la dita prerogativa e guiatge molestat d'aquí avant, essent ell personalment en nostre servey, ans ses cosas agen specialment recomanades com los serveys per ell a nós prestats e que continuament presta merexen, avisant-vós que, per ell esser en nostre servey a nos tant accepte, volem ses cosas sian axí favorablement tractades. E sia illustrissima reyna vostra curosa guarda la Santa Trinitat.

Dada en Tiburi, a XX dies del mes de febrer del any de la nativitat de nostre Senyor Mil CCCCXXXVII.

Rex Alfonsus.

Dominus rex mandavit michi Arnaldo Fonolleda.

Probata.

^a semble·ns} sembens *ms.*

21

Re Alfonso, su richiesta del suo protomedico e consigliere Gaspar Pelegrí, ordina che venga effettuato un scambio di benefici che pertengono alla chiesa di Barcellona tra Pere Çabater (questo è il nome che compare nel testo, mentre nella rubrica si parla di Joan Çabater) e Mateu Pelegrí.

Tivoli, 1447, aprile, 25

ACA, Canc., Reg. 2536, cc. 86v-87r

Pro Iohanne Çabater et Matheo Pelegrí^a.

Nos Alfonsus etc. In his, que sine principis consensu, licencia et permis-
su fieri nequeunt, et in quibus eorum assensus unitario requiritur, iidem principes, supplicantibus aliquibus ex suis familiaribus intimis benigniter et clementer, eorum consensum prestant et facile imparciuntur. Et quia, pro parte nostri dilecti consilarii et prothomedici nostri Gasparis Pelegrini, militis, fuit nobis humiliter supplicatum, quatenus, cum dilectus noster Petrus Çabater, presbiter in ecclesia sedis Barchinonensi, beneficiatus cuiusdam beneficii regii instituti in eadem ecclesia, sub invocacione sancte spine corone domini nostri Iesu Christi, libenter et gratuito animo intendat iddem beneficium permutare, seu excambiare cum alio beneficio sub invocacione sancti

Mathei instituto in eadem ecclesia, quod beneficium dilectus et fidelis noster Matheus Pelegrini clericus possidet et tenet, de presenti sint utreque partes super dicta permutacione fienda iam concordēs et unanimes, nilque supersit preter quam assensus nostri prestatio, qua perfecta concordia ipsa exequatur, dignaremur permutacioni eidem, si cum et quando fieri contingere^b, iure pro iure et ex iure prout ex iure, assensum et consensum nostros facile impartiri. Nos vero vestris in hoc parte supplicacionibus cupiens annuere, tenore presencium scienter et deliberate permutacioni et excambio predicto fiendo desuper memoratis beneficiis per dictos Petrum Çabater et Matheum Palegrini, iure pro iure et iure pro iure, si et cum primum fieri contingat, assentimus nostrumque consensum et assensum imponimus et libenter impartimur. Illustrissime propterea regine Marie, consorti carissime et in regnis et terris nostris occidis generali locumtenenti, hec manifestantes dicimus, venerabilemque episcopum Barchinonensem ortamur, baiulo quoque Cathalonie generali, seu eius officium regenti ceterisque aliis omnibus et singulis officialibus et subditis nostris quibusvis, quocumque nomine nuncupatis ac officio et iurisdictione locumgerentibus, ad quem seu quos presentes pervenerint et fuerint quomodolibet presentate, mandamus sciencia et deliberacione, sub incursu nostre indignacionis nostre penaque florenorum auri Aragonum mille a secus agentium bonis irremissibili exigenda et nostris erariis applicanda, quatenus permutacionem predictam, si et cum primum fieri contingat, tamquam nobis acceptam, assensum quinimmo presens nostrum teneant firmiter et observent, tenerique et observari per quos deceat faciant quavis causa, quanto vos, dicta consors illustrissima, nobis cupitis complacere, dictique officiales et subditi nostri predictam iram et indignacionem nostram pene preapposite cupiunt minime subiacere. In cuius rei testimonium presentes fieri iussimus nostro secreto sigillo muniri.

Datum Tibure, die XXV mensis aprilis anno a nativitate Domini MCCCCXXXVII.

Rex Alfonsus.

Dominus rex mandavit michi Arnaldo Fonolleda.

Probata.

^a Pelegrí] mandato regio *agg. in marg. sin.*

^b fieri contingere] *agg. sul rigo*

Re Alfonso scrive all'arcivescovo di Tarragona e suo consigliere, Pere de Urrea, chiedendo che venga restituita a Gaspar Pelegrí, suo medico, e a Llorenç Perull la cifra che avevano pagato per coprire la fideiussione di un chierico di Tarragona.

Torre del Greco, 1451, luglio, 31

ACA, Canc., Reg. 2548, c. 12r-v

Gasparis Pelegrini ac Laurencii Perull.

Alfonsus etc. reverendo in Christo patri^a et dilecto consiliario nostro Petro Durrea, archiepiscopo Terraconensi, vicariisque et officialibus eiusdem^b ac vicariis civitatis Terraconensis et Campi et aliis ad quos spectet gratiam nostram et bonam voluntatem.

Pro parte dilectorum nostrorum Gasparis Pelegrini, militis et fisici nostri, ac Laurencii Perull, de nostra scribania, fuit expositum maiestati nostre quod, cum ipsi fideiusserunt pro Francisco Terre, clerico civitatis Terracone, cuidam Iohanni Soler, mercatori, habitatori Neapolis, in quibusdam litteris cambii ducatorum viginti solvendi per Alfonsum Gil Amatori Xetart in civitate Barchinone, ad rationem decem et octo solidorum Barchinonensium pro ducato, et dictus Alfonsus non solverit quantitatem eandem eidem Amatori, ex quo idem Amator dictas pecunias de civitate Barchinonensi ad civitatem Neapolis recambiavit, que summa vigintisex ducatorum et carlenorum trium ascendunt, ut in litteris cambii et recambii ac eciam protesti premissa omnia vidimus contineri, qua de causa dicti Gaspar et Laurencius, requisiti a dicto Iohanne Soler, quantitatem predictam vigintisex ducatorum et trium carlenorum exolverunt, ut in dicta protestacionis carta manu dicti Iohannis Soler vidimus esse notatum, ad humiles propterea suplicationes dictorum Gasparis et Laurencii, humiliter nobis factas, vobis dicto reverendo archiepiscopo dicimus, requirimus et ortamur, aliisque officialibus predictis et presertim vicario nostro in dicta civitate precipimus et stricte mandamus de nostra certa sciencia et expresse ad penam mille florenorum, a bonis contra facientis cuiuslibet irremissibiliter exigendam, ut dictos vigintisex ducatos et tres carlenos, quos idem Gaspar et Laurencius hic, in civitate Neapolis, a quodam Georgio Lobet, mercatore, ad eandem rationem decem et octo solidorum acceperunt^c simul cum interesse cambii eiusdem et omnibus expensis factis et faciendis per dictum Franciscum Terrer, cui dicte littere diriguntur, fidei nostro Laurencio Perull, notario ville Cervarie, procuratori dicti Gasparis et Laurencii, seu eius substituendo, solvi faciatis, costringendo eundem ad dictam solucionem faciendam per capcionem persone, apprehensionem bonorum et reddituum suorum beneficiorum et aliis omnibus remediis iuris, prout littere cambii et eorum consuetudo postulant et requirunt, taliter in his vos habentes, quod eidem Laurencio Perull procuratori de premissis pecuniis et interesse cambii ac expensis factis et faciendis sit plene satisfactum, nec oporteat eos pro premissis ad nos seu alios officiales nostros habere recursum, iniungentes illustrissime regine Marie, consorti carissime et locumtenenti nostre generali, ut, si aliquis verum predictorum ad premissa exequenda renitens fuerit, procedat contra vos debitis remediis et exactione pene premissae. Et contrarium non faciat quanto nobis cupit complacere, quoniam sic proceditur de iusticia et incommutabili proposito nostre mentis.

Datum in Turri Octava, die ultimo mensis iulii anno a nativitate Domini MCCCCLI.

Rex Alfonsus.

Petrus de Monte Rubeo ex probacione regis, per Valentinum Claver, locumtenentem cancellarii.

Probata.

^a patri] pater *ms.*

^b eiusdem] *agg. sul rigo*

^c acceperunt] *agg. in marg. dx.*

23

Re Alfonso scrive a García Bonet, priore di Les Verges, ordinando che non venga opposto alcun altro ostacolo al godimento del beneficio concesso a Mateu Pelegrí, nipote di Gaspar Pelegrí, suo medico personale.

Torre del Greco, 1455, gennaio, 22

ACA, *Canc.*, Reg. 2544, c. 82r-v

Mathei Pelegrí.

Lo rey d'Aragó etc.

Amat nostre. Entès havem que vos, pretenent haver certes bulles o rescrits apostòlics, perturbàreu la possessió de la rectoria de la canònica^a, de la qual lo amat familiar e cappellà nostre Matheu Pelegrí, nebot del feel prothofísich nostre mossèn Gaspar Pelegrí, cavaller, en virtut de certes bulles expectatives^b per nostre senyor lo papa, a suplicació nostra, per ròtol per nós a sa sanctidat tremés, atorgades ab certes prerogatives, les quals los domèstichs e familiars nostres e de nostra capella en obtenir beneficis ecclesiàstichs volem hajen, ha obtat e acceptat, de què no poch som meravellats com creegam vós no ignoreu les dites coses. E com nostra voluntat inmutable sia collocar en la sglésia de Déu los de la dita nostra capella e preferir-los als altres, majorment assentint-ho lo dit nostre sant pare, per ço per obeir als seus manaments e perquè conegau la gran voluntat que en aquest fet havem, vos encarregam, exortam, requirim e manam que encontinent reebudes les presents desistats de la perturbació e qualsevol empaig que sobre açò indébitament ffésseu al dit mossèn Matheu e de tota ocupació e exactió dels fruyts, rendes e emoluments de aquella, permetent e lexant obtenir pacíficament aquella al dit Matheu e reebre los dits fruyts iuxta forma de les dites bulles, en altra manera hauríem a procehir contra vós per los remeys justs a nós vists per forma que conexeríeu haver-nos molt desservits.

Dada en lo nostre camp prop Castell de Sangro, a XXVIII de iuny any MCCCCL.

Rex Alfonsus.

Al amat e feel nostre mossèn Garcia Bonet, prevere, prior de Les Verges.

Dominus rex mandavit michi Petro Salvatori Valls.

Probata.

^a canònica] cana *corr. ex gana ms.*

^b expectatives] *corr. in marg. dx. al posto del cancellato* spectatives

24

Re Alfonso scrive al cardinale Alonso Borja, perché il suo camerario, Gaspar Pelegrí, figlio del suo omonimo medico personale, venga accolto nell'Ordine dell'Ospedale di San Giovanni di Gerusalemme.

Torre del Greco, 1455, gennaio, 22

ACA, Canc., Reg. 2544, c. 4r

Pro eodem.

Reverendíssimo pare en Christ senyor e amich nostre molt car. Lo amat cambrer nostre Gaspar Pelegrí, fill de l'amat conseller e físich nostre mossèn Gaspar Pelegrí, portador de la present, per la gran devoció que ha a la religió e milícia de l'Spital de Sanct Johan de Hierusalem, desija pendre lo àbit de la dita religió e milícia. Nós sobre açò scrivim de present a nostre senyor lo papa supplicants a sa sanctedat vulla atorgar al dit Gaspar lo dit àbit e milícia. Pregam-vos per ço molt affectuosament que per contemplació nostra siats ab lo dit nostre sanct pare e-l supliquets de nostra part de les dites coses, e haja vostra reverendíssimo pare aquell per recomanat per forma que obtinga lo que demana. E tant com starà, vos plàcia fer-lo receptor en casa vostra. Açò reputarem a vostra reverendíssimo pare a singular complacència.

Dada en lo Castell de la Torre Octava, a XXII dies del mes de jener de l'any MCCCC cinquanta.

Rex Alfonsus.

Dirigitur cardinali Valencie.

Dominus rex mandavit michi Iohanni Dezcampis.

Probata.

25

Re Alfonso scrive al papa per chiedere che al suo camerario Gaspar Pelegrí, figlio del suo omonimo medico personale, venga concesso di entrare nell'Ordine dell'Ospedale di s. Giovanni di Gerusalemme.

Napoli, Castel Nuovo, 1455, gennaio, 23

ACA, Canc., Reg. 2544, c. 4r

Sanctissime ac beatissime pater et domine, post humilem filii comendacionem et pedum oscula beatorum.

Cupit dilectus camerarius noster, Gaspar Pelegrí, filius dilecti consiliarii et físicos nostri magistri Gasparis Pelegrí, militis, propter devocionem quam ad

religionem et miliciam Hospitalis sancti Iohannis Hierusolimitani habet, se totum hinc religioni et milicie dare. Nobis enim hoc tam honestum propositum dicti camerarii nostri gratum fuit, et ea gracia supplicationes nostras in favorem dicti Gasparis ad beatitudinem vestram effundere decrevimus, eandem humiliter et obsecrantes et orantes, ut dicti habitus et milicie religionem eandem Eiusdem Sanctitas dicto Gaspari concedere dignetur, vel committere alicui, qui huiusce habitus religionem dicto Gaspari conferat, quod in munus gracie singularis ab Eiusdem Sanctitate suscepturi sumus, quam Deus omnipotens conservet regimini ecclesie sue sancte.

Datum in Castello Turris Octavi, die XXIII ianuarii anno MCCCC quinquagesimo.

Rex Alfonsus.

Eiusdem Sanctitati Vestre etc.

Dirigitur domino nostro pape.

Dominus rex mandavit michi Iohanni Dezcampis.

Probata.

26

Re Alfonso, facendo riferimento puntuale a una serie mandati precedenti, scrive al fratello Giovanni, suo luogotenente nei regni occidentali, e agli ufficiali competenti di Montblanc, ordinando di non intromettersi oltre nella causa che vede contrapposti Gaspar Pelegrí, protomedico e consigliere regio, e Joan Salgueda, cittadino di Montblanc, riguardo ad alcuni beni che si trovano in quella città, e di fare in modo che quei beni vengano restituiti a Gaspar, che, nel momento in cui era iniziata quella causa, già era protetto dal guidatico regio.

Napoli, Castelnuovo, 1455, marzo, 24

ACA, Canc., Reg. 2554, cc. 82v-84r

Pro magistro Gaspari Peregrí.

Alfonsus etc. serenissimo et illustrissimo principi Iohanni regi Navarre fratri carissimo et locumtenenti nostro generali salutem et prosperos ad vota successus, dilectoque et fideli nostro vicario Montisalbi ceterisque officialibus et personis, ad quos spectet, et dictorum officialium locatenentibus presentibus et futuris salutem et dilectum.

Exposicione pro parte dilecti consiliarii et prothomedici nostri Gasparis Pelegrini, militis, nobis facta, accipimus qualiter presentatis de mense iulii proxime lapsi magnifico et dilecto consiliario nostro Galcerando de Requesens, militi, in principatu Cathalonie tunc nostri generalis locumtenentis officium exercenti, binis nostris licteris directis serenissime consorti et locumtenenti nostre generali vicarioque Montisalbi et aliis nostris officialibus primis, videlicet sub datum in civitate Gayete, die decimonono maii anno a nativitate Domini Millesimo CCCCL Secundo, aliis vero et ultimis

sub datum in Castello Novo Neapolis, die XXVI iunii eiusdem anni, super quadam per ipsum Gasparem petita restitutione de quodam hospicio et orto in dicta villa Montisalbi sitis et positis per Iohannem Salgueda, dicte ville, sibi dicto Gaspari facienda, ex eo, inter alia, cum dictum hospicium et ortus, sicut et alia omnia bona dicti Gasparis, tempore quo per dictum Salgueda, seu alios, apprehensa fuerunt, erant posita sub nostra protectione et salvaguardia; expositaque per procuratorem dicti Gasparis coram dicto Galcerando, quod lites dicte et premencionate lictere, una cum illarum reginali executoria, fuissent; iam alias dicto vicario Montisalbi presentate, ut illas execucioni debite deduceret, ipse tamen vicarius sub colore quorundam supersessoriarum licterarum a regia curia surrepticie et obrepticie impetratarum, sub datum Barchinone, die XV decembris anno a nativitate Domini MCCCCLIII, sub pretextu certe littispencie, que tamen nulla erat, illas execucioni non deduxerat, in grave preiudicium iusticie dicti Gasparis; recognito et recensito per eundem Galcerandum locumtenentem generalem, qui supra toto processu dicte licispencie, in quo nulla apparet potestas eius, qui nomine dicti regii prothomedici dictam moverat litem, volens mandata nostra memorata, ut convenit, debitum execucionis sortiri effectui^a, revocatis dictis inhibitoriis et supersedimentis licteris ad instanciam dicti Iohannis Salgueda impetratis, mandavit dicto vicario, ad penam duorum mille florenorum, ut litteras ipsas per dictum Gasparem impetratas exequi deberet, ut in lictera dicti locumtenentis generalis, datum Barchinone, die XX iulii proxime lapsi, continetur, presentisque subsequenter dicto vicario Montisalbi, seu eius locumtenenti, dictis regiis licteris et illarum executoriis emanatis, dum dictus vicarius, seu eius locumtenens, per quos execucio fieri habebat, ad execucionem ipsam procederent, dictus Iohannes Salgueda querens, suo more solito, dictam execucionem calumpniose impedire et deludere, sub pretextu cuiusdam asserte appellacionis frivole atque nulliter per eum non a vero iudice, a quo execucio emanarat, sed a dicto subvicario illius executore, ad quem non spectabat, interiecte, et de qua asserta appellacione et iam deserta apostolos refutatorios reportavit, obtinuit quasdam litteras a vobis, dicto nostro generali locumtenenti, in dicta execucione, per quas vos, dictus locumtenens generalis, cognitionem dicte cause asserte appellacionis ad vos advocastis, dicens de illa vos cognoscere velle, quarum litterarum, occasione dicta, execucio fuit impedita; exhibens et producens dictus Gaspar coram nobis, in forma autentica et fidem ferente, processum dicte execucionis, cum insertis tenoribus dictarum litterarumstrarum et illarum executoriarum predictarum, supplicans nobis, ut super iis de opportuno iusticie remedio providere dignaremur, qua supplicatione per nos benigne admissa volentes super iis debite providere, quia per inspectionem dictorum processuum et dictarum litterarumstrarum et illarum executoriarum in ipso processu insertarum apparet dictam assertam appellacionem a dicto Iohanne Salgueda interiectam non a competenti iudice, a quo execucio emanarat, sed a dicto vicario Montisalbi, seu eius locumtenente, quibus execucio commissa fuerat, fuisse interiectam; et pariter apparet

per eundem processum, de apostolis refutatoriis per eundem vicarium, seu eius locumtenentem, hac de causa dicto Iohanni Salgueda datis eciam; et per eadem acta coram nobis producta apparet quod dicta asserta appellacio non fuit presentata iudici, ad quem infra legitima tempora, cum dicta asserta appellacio fuerit interiecta die duodecima augusti anni Millesimi CCCCL quarti, et dicta presentacio et recursus habitus ad vos, dictum nostrum locumtenentem generalem, fuerit factus die XXX septembris eiusdem anni; et item per tenorem dictarum litterarum, inter alia, apparet qualiter tempore quo dictus Iohannes Salgueda dictum hospicium et ortum apprehendit ipsa hospicium et ortus, sicut et alia bona ipsius Gasparis, posita erant ubi nostra salvaguardia et guidatico generali; et ex consequenti veniunt ipsi Gaspari restituenda, et cum predicta satis aperte appareat qualiter licere predictae emanate a vobis, dicto generali locumtenente, propter quas dicta executio impedita fuit, nullatenus dicte executioni obstant, seu obstatere possunt; vobis propterea illustrissimo regi intentum nostrum super iis declarantes, mandamus vobis, dicto vicario Montisalbi, seu dicti vicarii locumtenenti, presenti et futuri, sub pena florenorum auri duorum milium, et alia forciori nobis imposterum reservata, ut ad ulteriora, ad executionem dictarumstrarum licterarum et illarum executoriarum procedatis et procedere curetis predictis licteris a vobis dicto locumtenenti nostro generali emanatis, que ad hec nullatenus obstant, nullatenus obstitutis, caveatis igitur de secus agendo, quanto vos dictus frater et locumtenens noster nobis complacere, vos vero, dictus vicarius Montisalbi, et vester locumtenens et officiales ceteri predicti gratiam nostram caram habetis iramque et indignacionem ac penas predictas non incurere desideratis.

Datum in Castellonovo Neapolis, die XXIII marci anno a nativitate Domini MCCCIV.

Rex Alfonsus.

Petrus de Monterubeo mandato regis fecit, per dictum patriarcham Alexandrinum, qui hanc vidit.

Probata.

^a effectui] effectum *ms.*

Re Alfonso scrive al fratello Giovanni, chiedendogli che vengano ricostruite alcune case possedute da Gaspar Pelegrí e dalla moglie Agnese a Tarragona, che erano state abbattute in seguito agli scontri avvenuti l'anno precedente a Tarragona. Durante quegli scontri, si erano nascosti in quelle case gli assassini del figlio di Pere Çabater, e quest'ultimo, d'accordo con i consoli della città, aveva fatto abbattere quelle case, pur sapendo che esse, essendo di Gaspar Pelegrí, godevano della speciale protezione del re.

Napoli, Calstelnuovo, 1457, marzo, 5

ACA, Canc., Reg. 2534, cc. 124r-125r

Pro Gaspare Pelagrí, protomedico regio^a.

Alfonsus etc. serenissimo et illustrissimo principi Ioanni regi Navarre, fratri carissimo et locumtenenti nostro generali, salutem et fraternos affectus, gerenti vero vices gubernatoris in Cathalonie principatu, vicario civitatis Terracone ceterisque officialibus nostris et personis aliis, ad quos spectet, dictorumque officialium locatenentibus presentibus et futuris salutem et dilectionem.

Gravi querela cum clamoribus nobis facta per dilectum consiliarium et protomedicum nostrum Gasparem Pelegrini, militem, in nostris serviciis continue commorantem, tam pro interesse suo, quam dilecte nostre Agnetis, eius uxoris, tamquam subscriptarum domorum proprietarie accepimus, qualiter his proxime decursis mensibus instantibus, procurantibus atque instigantibus Petro Çabaterii et consulibus civitatis Terracone, quod ad admiracionem satis grandem et quidem merito nos trahit, fuerunt, ex provisione seu mandato vestri dicti regis et locumtenentis nostri generalis, prostrate ad terram et solo equate domus, quas dictus noster protomedicus pro dicta eius uxore in dicta civitate Terracone tenet, ipso Gaspare seu suo procuratore minime vocato nec audito, imo de facto et ex arrupto, occasione, ut creditur, cedium et scandalorum, que in eadem civitate Terracone superiori anno successerunt, dum filius dicti Petri Çabaterii, ut fertur, fuit interfectus, eo quod persone, quas dictam necem commississe asseritur, ante dicte cedis perpetracionem in dictis domibus se receptassent, et illas, captata hora, exeuntes dictum casum commiserint, supplicans nobis continuatis clamoribus dictus noster protomedicus damna passus, ut, cum nostri instancia exquisitis viis, suggestionibus, dolo et culpa dictorum Petri Çabaterii et dictorum consulum, qui dictas domos dicti nostri protomedici et dicte eius uxoris esse optime sciebant, ut suis loco et tempore probare intendit, et tamen ut suam dolosam machinacionem ad effectum deducerent, prout fecerunt, hoc dolose tacebant, talem provisionem seu mandatum a vobis dicto rege et locumtenente generali nostro nullo modo processisse non solum negari non possit, sed necessario concludi, dignaremur dictas domos in eo meliori statu in quo tempore, quo prostrate fuerunt, erant dictorum instigancium expensis de novo restaurari^b expensasque omnes, damna et interesse inde illatas et illata per ipsos Petrum Çabaterii et consules ex et de bonis eorum integre resarciri facere et alias de opportuno ac celeri iusticie remedio sibi subvenire dignaremur. Qua supplicatione admissa benigne, volentes super his debite providere, quia non solum iniquum, imo pessimi exempli est, pro causa prorsus aliena huiusmodi, servitorum nostrorum, quorum persone et bona ubique sistencia, secundum constitutiones Cathalonie et usaticos Barchinone, valde privilegiata subque nostro guidatico et salvaguardia specialibus sunt, stabilia bona discipari et prostrari, habita super his deliberacione consulta, vobis dico locumtenenti nostro generali intentum nostrum super his declarantes, officialibus et personis ceteris pre-

dictis et vestrum singulis mandamus firmiter et expresse ut, vocatis vocandis eisque debite auditis, si constiterit vobis de predictis contra predictos Petrum Çabater et consules dicte civitatis pretensis taliterque ad infrascripta per iusticiam sufficiat, faciatis dictas domos in eo meliori statu in quo tempore, quo dirrute fuerunt, erant, ex et de bonis ipsorum consulum et Petri Çabaterii illico absque mora restaurari ipsos eosdem Petrum et consules ad id et ad restitutionem omnium damnorum et interesse inde predicto nostro protomedico et dicte sue uxori per eos procuratorum et illatorum compellendo et coercendo, iusticia mediante, per promptam et celerem tam personarum detencionem, quam bonorum execucionem, vendicionem et distractionem, et alias ad omnem dicti protomedici requisicionem contra eos, tam in persona, quam in bonis, absque frivola dilacione, omni via, modo et iure, quibus licitum sit, rigide procedatis. Et caveatis ne in his aliquid mutetis aut predicta exequi differatis, quanto vos dictus locumtenens noster generalis nobis complacere; ceteri vero officiales et persone, preter ire et indignacionis nostre incursum, penam florenorum quinque milium nostro applicandorum erario cupitis non incurrere. Sic enim et non aliter pro iusticie debito nostrorum huiusmodi servitorum indemnitate, quos valde protegere et in suis privilegiis et immunitatibus eis debitis conservari facere intendimus fieri, volumus et iubemus.

Datum in Castello Novo civitatis nostre Neapolis, die quinto mensis marci a nativitate Domini Millesimo CCCC quinquagesimoseptimo.

Rex Alfonsus.

Petrus de Monterubeo mandato regio fecit, per Nicolaum Fillach vicem cancellarium regentem, qui hanc vidit.

Probata.

^a regio] nihil, quia officialis *ms.*

^b restaurari] facere agg. e depenna

Giovanni, re di Navarra, su mandato del fratello, il re Alfonso, datato Cerignola 10 gennaio 1457 e consegnato dal fratello di Gaspar Pelegrí, ordina che venga assegnato al protomedico regio Gaspar Pelegrí l'ufficio di cancelliere dello Studio di medicina dell'Università di Barcellona, e che venga rimosso chi lo occupava in quel momento. In assenza di Gaspar, impegnato presso Alfonso, l'ufficio sarà tenuto da Pere Artigó, professore di medicina.

Monastero di Sant Jeroni de la Vall d'Hebron presso Barcellona, 1457, luglio, 5

ACA, *Canc.*, Reg. 3302, cc. 76v-77r

Gasparis Pelegrí^a in artibus et medicine professoris, domini regis prothomedici.

Iohannes etc. dilectis nostris gerentivices gubernatoris in Cathalonia, necnon vicario, baiulo ac erarii consiliariis et probis hominibus collegiorum seu collegiis fisicorum et chirurgiorum Barchinone et Studii infrascripti rectoribus ac consiliariis ceterisque officialibus et subditis regiis ad quos presentes pervenissent et presentate fuissent et dictorum officialium locatenentibus seu officia regentibus presentibus et futuris salutem et dilectionem.

Pro parte dilecti prothomedici maiestatis predicti domini regis Gasparis Pelegrí, militis et arcium medecineque eximii professoris, exhibita fuit nobis et ostensa carta manu ipsius domini regis signata eiusque sigillo pendenti munita, datum in Terra Cedinyole, decimo die ianuarii proxime lapsa, cum qua dictus dominus rex officium cancellarii Studi artium et medecinalis sciencie dicte civitatis, cum salariis, iuribus et emolumentis debitis et assuetis iamdicto Gaspari, vita durante sua, amoto et penitus revocato quovis illius detentore, tam per nos quam per alium quemvis proviso, comisit et comendavit in posse et facultate^b subsumendi. Durante ipsius Gasparis absencia circa servicium et persone dicti domini regis conservacionem, implicita^c quemadmodum in dicta carta, ad quam nos referimus, hec et alia uberius explicantur. Quare volentes ordinacionibus et mandatis predicti domini regis reddere nos conformes, ad humilem supplicacionem germani et procuratoris dicti Gasparis, vobis et vestrum cuique dicimus et mandamus de certa sciencia et expresse, sub regie ingratitudinis iactura penaque trium mille florenorum auri regiis inferendorum erariis, quatenus predictum Gasparem, seu eius loco et vice dilectum nostrum Petrum Artigó, in artibus et medecina professorem, ad hec dictione^d sua ydoneum et sufficientem, per dictum Gasparem, seu eius germanum et procuratorem, substitutum electum suum, omni dubio cessante, in possessionem predicti officii, quovis illius detentore amoto, immictatis et inductis, illumque pro substituto iamdicti cancellarii dicti Studii habeatis et teneatis, sibi que de dictis salariis, iuribus et emolumentis respondeatis ac faciatis integre responderi, et alias cartam regiam supradictam, et omnia et singula in ea contenta, teneatis et observetis, iuxta sui seriem et tenorem. Volumus tamen quod dictum Petrum Artigó, priusquam iamdicto utatur officio, in posse vestro seu illique vestrum ad quem spectet, ad sacra Dei quator evangelia iuramentum prestare teneatur, quod in usu et exercicio predicti officii bene fideliter et legaliter se habeat, ut in similibus fieri assuetum est.

Datum in monasterio sancti Hieronimi Vallis de Ebron terminum Barchinone, quinto die iulii anno a nativitate Domini millesimo quadingentesimo quinquagesimo septimo.

El rey Juan.

Dominus rex locumtenens mandavit mihi Johanni Peyro, visis per Francescum Poncii cancellarium regis.

Probata.

^a Gasparis Pelegrí] *agg. su Pere Artigó, che è depennato*

^b in posse et facultate] *agg. nel marg. inf.*

^c implicita] impliciti *ms.*

^d dictione] doctione *ms.*

29

Re Alfonso, avuta relazione dal suo protomedico e consigliere Gaspar Pelegrí sul fatto che, in virtù di un privilegio considerato inesistente o nullo, gli sono state opposte obiezioni alla sua nomina a cancelliere dello Studio di medicina dell'Università di Barcellona, scrive al fratello, re Giovanni di Navarra, suo luogotenente nei regni occidentali, e agli altri ufficiali competenti, rinnovando, sotto la minaccia di una pena pecuniaria, l'ordine di assegnare a Gaspar Pellegrí, ovvero al suo rappresentante Pere Artigó, quell'ufficio, e che venga rimosso chi lo occupa in quel momento, ovvero Bernat de Granollachs.

Torre del Greco, 1457, settembre, 6

ACA, *Canc.*, Reg. 2558, cc. 53v-54r

Pro Gaspare Pelegrí.

Alfonsus etc. serenissimo principi Ioanni regi Navarrae fratri carissimo et locumtenenti nostro generali fraternos affectus, gerenti vero vices gubernatoris generalis in Cathalonie principatu, vicario, subvicario, baiulo, subbaiulo civitatis Barchinone et eorum locatenentibus seu officia gerentibus ceterisque aliis officialibus nostris ad quos spectet et presentes pervenerint salutem et dilectionem.

Ex relatione magnifici et dilecti consilarii et prothomedici nostri Gasparis Pelegrí militis, arcium et medicine doctoris cancellariiue studii arcium et medicinalis sciencie civitatis Barchinone, precepimus quod presentata pro ipsius parte quadam carta seu privilegio, sigillo maiestatis nostre impendenti munitis, simul cum quadam executoria vestri dicti serenissimi regis et locumtenentis nostri generalis, rectori magistris arcium et medicine et aliis de collegio Studii dicte civitatis Barchinone, iniungendo eisdem, sub pena trium mille florenorum, quatenus dictum Gasparem Pelegrí, seu Petrum Artigó, arcium et medicine magistrum, civem dicte civitatis, tanquam eius substitutum durante dicti Gasparis absencia, immitterent seu admitterent in possessionem dicti officii^a cancellarii dicti studii, quod motu proprio eidem Gaspari, quocumque alio dictum officium eo tunc possidenti amoto et, absque illius infamie nota, penitus revocato, concessimus, id tamen minime facere curarunt, sub certis quesitis coloribus in neglectum nostrorum mandatorum, dictam penam trium mille florenorum incurrere non verendo. Allegant enim, ut accepimus, Bernardum de Granollachs tum adherentibus ei se esse cancellarium et per collegium dicti Studii electum et provisum extitisse, vigore cuiusdam privilegii per nos tempore longo decurso dicto collegio Studii, ut asseritur, concessi, de quo ostensionem aliquam facere minime potuerunt, ex quo verissimile est de dicto privilegio non constare, et, si constaret, ius

illud providendi de dicto officio in nos devolutum esset, ex quo, inter cetera, comperimus, cum quinque anni sint vel circiter dictum cancellarie officium vacasset obitu Petri Pauli, arcium et medicine magistri, illud tunc possidentis; per ipsos de dicto collegio in cancellarium, obitu dicti Petri Pauli, fuisset electus dilectus noster Gabriel Garcia, arcium et medicine magister; postea, revocando dictum Gabrielem Garcia, prefatus quondam Iacobus Quintana – per cuius obitum in curia nostra predictum officium nunc vacavit – fuit per nos de dicto officio provisus, et per eos in usu et exercicio dicti officii, vigore dicte provisionis, admissus et habitus, et illud virtute nostre concessionis possedit seu quasi, et per suum substitutum exercuit usque ad tempus obitus ipsius, et officium ipsum, per antedicti magistri Quintana decessum vacans, in curia nostra fuit per maiestatem nostram eidem magistro Gaspari concessum. Quare, ne tanta inobediencia impunita maneat, ut ipsi de dicto collegio cognoscant quam durum est mandata nostra et penas in, seu per eis adiectas in negletum habere, vobis dicto serenissimo regi intentum nostrum declarantes, quo volumus et ordinamus, gerenti vices gubernatoris et aliis officialibus predictis dicimus et mandamus, sub pena mille florenorum nostro applicandorum erario, quatenus in bonis predictorum et aliorum quorumcumque dicti collegii, qui renitentes fuerunt ad huiusmodi privilegium et literas nostras^b exequendas, pro dicta trium mille florenorum pena, si commissam esse inveniretis, execucionem iustitia mediante faciatis, una cum omnibus expensis factis et faciendis, et in possessionem dicti cancellarie officii ilico et sine mora, dubiis et difficultatibus cessantibus quibuscunque, dictum Gasparem Pelegrí, seu Petrum Artigó, pro ipso Gaspare tanquam substitutum eius, durante sua absencia, iuxta dicti sui privilegii seriem et tenorem immictatis seu immicti faciatis, amoto inde dicto Bernardo de Granollachs, seu quovis alio substituto, et contrarium non faciatis, pro quanto vos dictus serenissimus rex nobis complacere, vos vero gerens vices gubernatoris et ceteri officiales predicti iram et indignacionem ac dictam penam cupitis non subire.

Datum in Turri Octavi, die sexto mensis septembris anno a nativitate Domini Millesimo CCCCLVII.

Rex Alfonsus.

Petrus Pugeriol mandato regio fecit, per Nicolaum Fillach vicem et nunc cancellarium regentem, qui has visit.

Probata.

^a dicti officii] *agg. sul rigo*

^b nostras] *agg. sul rigo*

versità di Barcellona, scrive al rettore, ai maestri, ai dottori e agli studenti dello stesso Studio, rinnovando, sotto la minaccia di una pena pecuniaria, il mandato, contenuto nel privilegio datato Cerignola, 10 gennaio 1457, di affidare a Gaspar Pellegri, ovvero al suo rappresentante Pere Artigó, l'ufficio che gli compete, e che venga rimosso chi lo occupava in quel momento, ovvero Bernat de Granollachs.

Torre del Greco, 1457, settembre, 6

ACA, Canc., Reg. 2558, cc. 54v-55r

Pro eodem Gaspare Pelagré.

Alfonsus etc. dilectis et fidelibus nostris rectori, magistris et medicine doctoribus apud gignasium arcium et medicinalis sciencie civitatis Barchinone et studentibus legentibusque et ceteris quibusvis ad quos spectet salutem et dilectum.

Expositione non parum admiratione digna pro parte magnifici et dilecti consilarii et prothomedici nostri Gasparis Pelegrí, militis, arcium et medicine professoris, cancellarii que studii arcium et medicinalis sciencie civitatis Barchinone, nobis facta, percepimus quod, quamvis vobis presentata fuerit quedam carta nostra seu privilegium oportunum, cuius vigore eudem Gasparem Pelegrí de officio cancellarie prefati Studii dicte civitatis Barchinone, vacante per obitum Iacobi Quintana, prothomedici nostri, in servicio et curia nostris vita functi, vigore concessionis per nos eidem facte, una cum quadam executoria eiusdem carte seu privilegii serenissimi regis Navarre fratris et locumtenentis nostri generalis, cum qua executoria vobis datum erat in mandatis, sub pena trium mille florenorum, ut eundem Gasparem, seu Petrum Artigó, arcium et medicine magistrum, civem Barchinone, tanquam eius substitutum, in possessionem dicti officii cum omni iuris plenitudine admitteretis, id, tamen, ut informamur, vos, sub certis quesitis coloribus minime facere curastis, in neglectum nostrorum mandatorum, dictam penam trium mille florenorum incurrere non verendo. Allegat enim, ut accepimus, quidam Bernardus de Granollachs nonnullas frivolas rationes, et inter ceteras se esse cancellarium et per collegium dicti Studii electum et provisum extitisse vigore cuiusdam privilegii, ut asseritur, per nos tempore longo decurso dicto collegio Studii concessi, de quo ostensionem aliquam facere minime potuistis, ex quo verissimile est de dicto privilegio non constare, et, si constaret, ius providendi ad nos devolutum esset, ex quo, inter cetera, cum quinque anni sint vel circiter dictum cancellarie officium vacavisset obitu Petri Pauli, arcium et medicine magistri, illud tunc possidentis, et per vos de dicto collegio in cancellarium, obitu dicti Petri Pauli, fuisset electus dilectus noster Gabriel García, arcium et medicine magister; postea, revocando dictum Gabrielem García, prefatus quondam Iacobus Quintana – per cuius obitum in curia nostra predictum officium nunc vacavit – fuit per nos de dicto officio provisor, et per vos in usu et exercicio dicti officii, vigore dicte nostre provisionis, admissus et habitus, et illud usque obitum suum possedit seu quasi, illudque per substitutum suum exercuit. Quare, ad humilem

ipsius magistri Gasparis supplicationem, vobis et vestrum cuilibet dicimus et mandamus, sub pena mille florenorum auri Aragonum nostro applicandorum erario, quatenus dictis per vos frivolis rationibus allegatis non obstantibus, que manifeste frivole videntur et in detrimentum iurium et potestatis maiestatis nostre ipsorumque interesse ipsas allegari et oppositas esse conspicitur, dictum Gasparem Pelegrí, cui dictum officium in curia nostra, ut premittitur, eo tempore vacans concessimus pro cancellario dicti Studii habeatis, et eum, seu dictum Petrum Artigó, tanquam substitum dicti Gasparis, durante eius absencia, et neminem alium, immo quorumque alio eius substituto revocato, ilico mora, diffugiis et dilacionibus cessantibus, in possessionem, usum et exercitium dicti officii cancellarii admittatis, et de omnibus emolumentis ad dictum officium pertinentibus et spectantibus integritate respondeatis, seu, per quos debeat, responderi faciatis iuxta seriem et tenorem dicti nostri privilegii, quod fuit datum in terra Cedignole die decimo mensis ianuarii anno presenti et infrascripto, habentes, recipientes ac agregantes eosdem Gasparem Pelegrí et Petrum Artigó in vestro consorcio et collegio, sicuti nos, tanquam dicti Studii fundatores, presentibus ponimus, habemus et agregamus, et pro habitis, positis et agregatis per vos et per quoscumque alios haberi volumus et censemus, et predictorum vel alicuius eorum contrarium non faciatis, pro quanto gratiam nostram caram habetis, iramque et indignacionem nostram ac dictam mille florenorum penam, cui debito casu rigida non deerit execucio, cupitis non subire.

Datum in Turri Octavi, die sexto mensis septembris anno a nativitate Domini Millesimo CCCC quinquagesimo septimo.

Rex Alfonsus.

Dominus rex mandavit michi Francesco Martorell, visis per Nicolaum Fillach, vicem nunc ante cancellarium regentem.

Probata.

31

Re Alfonso, ribadendo l'illegittimità delle cause per cui era stato rifiutata l'assegnazione a Gaspar Pellegrí della carica di cancelliere dello Studio di medicina dell'Università di Barcellona, scrive al fratello Giovanni, suo luogotenente nei regni occidentali, agli altri ufficiali preposti nel principato di Catalogna, nonché al rettore e ai maestri dello studio di Studio di medicina dell'Università di Barcellona, rinnovando la nomina di Gaspar Pelegrí a cancelliere dello stesso Studio, e ordinando in maniera perentoria e definitiva l'esecuzione della sua decisione.

Torre del Greco, 1458, gennaio, 7

ACA, Canc., Reg. 2559, c. 62r

Pro Gaspare Pelagrí.

Alfonsus etc. serenissimo principi Ioanni regi Navarrae fratri carissimo et locumtenenti generali in regnis et terris nostris occiduís fraternos affectus, gerenti vero vices gubernatoris generalis in Cathalonie principatu, vicario, subvicario, baiulo, subbaiulo civitatis Barchinone, necnon rectori, magistris et medicine doctoribus apud gignasium arcium et medicinalis sciencie civitatis Barchinone et studentibus legentibusque et aliis quos spectet salutem et dilectionem.

Cum intellexerimus magnificum et dilectum consiliarium et prothomedicum meum Gasparem Pelegrí, militem, seu Petrum Artigó, arcium et medicine doctorem, eius nomine, possessionem officii cancellarie dicti studii, de quo, per privilegium nostrum, provisos fuit, adeptum esse iuxta formam, seriem et tenorem privilegii memorati et executoriarum ac provisionum nostrarum, quas proinde iussimus expediri, tamen nonnulli, et signanter quidam Bernardum de Granollache, arcium et medicine magister, conatur eundem Gasparem, seu prefatum eius locumtenentem seu substitutum, in possessione vexare, molestare seu perturbare, quare, cupientes summopere et volentes dictum Gasparem Pelegrí, seu dictum Petrum Artigó, eius nomine, per dicta possessione pacifice et quiete manuteneri et defendi contra cunctos, vobis dicto serenissimo principi intentum nostrum declarantes, gerenti vices gubernatoris et aliis predictis dicimus, precipimus et mandamus, de certa sciencia et expresse, sub ire et indignacionis nostre incursu ac pena duorum mille florenorum auri nostro applicandorum erario, quarum eundem Gasparem Pelegrí, seu dictum Petrum Artigó, eius nomine, in dicta possessione pacifice et quiete manuteneatis, protegatis et defendatis contra cunctos, et nichil super iis in contrarium innovetis aut quomodolibet innovaris paciamini vel permittatis, et, si quid per vos, seu aliquem vestrum, contra dictum Gasparem Pelegrí, seu Petrum Artigó, processum fuerit a die dicte possessionis adeptæ, quod non credimus, ilico ad pristinum et debitum reducatís statum, sicut nos presentibus reducimus et tornamus, et de predictis aliter minime intromittatis, pro quanto vos, dictus illustrissimus rex et locumtenens generalis, nobis complacere, alii vero predicti, penas previstas cupitis evitare. Contrarium enim faciendi vobis officium omnimodum tollimus, potestatem decernentes irritum et nullius efficacie seu valoris, si quid et quicquid in adversum contingerit attentari.

Datum in Turri Octavo, die septimo mensis ianuarii anno a nativitate Domini MCCCCLVIII.

Rex Alfonsus.

Petrus Pugeriol mandato regis fecit, per Nicolaum Fillach vicem et nunc cancellarium regentem, qui has vidit.

cancelliere dello Studio di medicina dell'Università di Barcellona, contestata perché al medesimo Studio è concessa la facoltà di eleggere autonomamente il proprio cancelliere. Per questo motivo lo Studio ha eletto Bernat Granollachs e sostiene la sua legittimità ad assumere quel titolo, già tenuto da Jaume di Quintana, anche perché è previsto che il cancelliere faccia parte del corpo accademico di quello Studio.

Sant Andreu, 1458, marzo, 8

ACA, Canc., Reg. 3302, cc. 94v-95v

Littere quod collacio officii cancellarii Studii arcium de medicine civitatis Barchinone ad serenissimum dominum regem pertinet.

Serenissimo príncep e molt poderós senyor e frare.

Sobre la altercació qui s'és manada davant mi e en lo sacre consell reyal entre mossèn Gaspar Palegrí, cavaller, metge de vostra gran senyoria, provehit per aquella de l'offici de canceller del Studi de arts e de medecina de la ciutat de Barchinona e o mestre Pere Artigó, maestre en medecina, loctinent o substituit seu de una part, e mestre Bernat de Granollachs, canceller del dit Studi per la universitat de aquell, per virtut de privilegi elegit e diputat de la part altra, e lo dit mossèn Gaspar Palegrí e o lo dit mestre Pere Artigó, loctinent o substituit seu, ha allegat e pretén que a vós senyor se pertany provehir del dit offici per ço com sou segons se aferma en possessió de provehir de aquell. E açò per tant com vacant en temps passat lo dit offici de canceller per mort de mestre Pere Pau quondam, fonch elegit del dit offici de canceller del dit Studi per la universitat e col·legi de aquell maestre Gabriel Garcia, metge de la senyora reyna consors vostra, axí com a maestre per collegiat del dit Studi, e per vós senyor en aquell instant ne fonch provehit maestre Jacme Quintana, per virtut de la qual provisió fonch revocat lo dit maestre Gabriel Garcia, e per consegüent lo dit maestre Quintana tengué e possehí per lonch temps lo dit offici de canceller en virtut de la provisió per vós senyor, axí com dit és feta al dit maestre Quintana, e admesa per lo dit Studi. E axí, senyor, la part del dit mossèn Palegrí pretén la elecció et ius providendi ésser devolut, e pertànyer a vostra gran senyoria la altra part, ço és la universitat del dit Studi, denegant la dita pretenció, en quant contra ella faça, pretén et al·lega per sa part a ells pertànyer-se la elecció del dit offici de canceller, per virtut de privilegi a la dita universitat atorgat per lo rey en Martí de gloriosa memòria e per los altres reys passats, del qual privilegi tramet còpia dins la present a vostra senyoria, e del qual hay feta prompta ffe, pretenent encara que lo dit offici, per vigor e segons forma de aquell matex statut per lo qual obtangué lo dit offici lo dit maestre Quintana, se pertany a maestre Bernat de Granollachs, nomenat en son orde an aquell qui disposa que lo dit offici sia donat a maestre incorporat en la dita universitat, e pus antich ço que cessà totalment en lo dit mossèn Palegrí, com no sia incorporat en la dita universitat e ja menys pus antich de lo dit maestre Quintana trobants incorporat e pus antich et per axò e per satisfer a vostra celsitud a la fi fon concordablement admès e aprovada per tots la sua elecció, e lo dit maestre Bernat se troba huy axí matex incorporat e pus antich e nome-

nat en son orde après del dit mestre Quintana. E per tant, senyor, jo, vistes les rahons damunt dites, de voluntat de les dites parts, he deliberat consultar e avisar vostra gran senyoria de les dites coses, per tal que, vistes les damunt dites rahons, e altres les quals cascuna part al·legà, vostra gran senyoria scriva e man a mi lo que sobre aquellas li serà placent sia ací determenat, e conserve senyor vostra sereníssima majestat nostre senyor Déu benaventuradament per molt anys.

Scrita en Sant Andreu a VIII dies de març de l'any Mil quatracents cinquanta vuyt.

El rey Juan.

Fuit duplicata.

Dominus Rex locumtenens mandavit michi Petro d'Oliet et vidit eam Bona. de Pugmari relator cause.

Dirigitur al serenissimo e molt poderos senyor e frare lo senyor rey d'Aragó e de les dues Sicilies.

^a ser] *agg. sul rigo e canc.*

33

Il contenuto è identico a quello del documento precedente, di cui, probabilmente, è la minuta.

Senza data

ACA, Canc., Reg. 3301, c. 190r

Serenissimo príncep e molt poderós senyor e frare^a.

Sobre la altercació qui s'és manada devant mi e en lo sacre consell real entre mossèn Gaspar Palegrí, cavaller, metge de vostra gran senyoria, provehit per aquella de l'offici de canceller del Studi de arts e de medecina de la ciutat de Barchinona e o maestre Pere Artigó, mestre en medecina, loctinent e substitut seu de una part, e maestre Bernat de Granollachs, canceller del dit Studi per la universitat de aquell, per virtut^b de privilegi elegit e diputat de la part altra, lo dit mossèn Gaspar Palegrí e lo dit maestre Pere Artigó, loctinent o substitut seu, ha allegat e pretén que a vós senyor se pertany provehir del dit offici per ço com sou segons se aferma en possessió de provehir de aquell. E açò per tant com vacant en temps passat lo dit offici de canceller del dit Studi per la universitat e col·legi de aquell mestre Gabriel Garcia, metge de la senyora reyna consors vostra.

^a frare] *varat agg. in marg. sin.*

^b per virtut] *ripetuto due volte*

SECCIÓ BIBLIOGRÀFICA

RECENSIONS

Klaus ZECHIEL-ECKES, *Die Erste Dekretale. Der Brief Papst Siricius' an Bischof Himerius von Tarragona von Jahr 385 (JK 255). Aus dem Nachlass mit Ergänzungen von Detlev JASPER* (Monumenta Germaniae Historica. Studien und Texte, BD 55), Hannover, Hansche Buchhandlung 2013, XIV i 136 pp.

La senyora ZECHIEL-ECKES (Annette) ens informa en la breu presentació que el seu marit, després d'haver treballat dues dècades (les del 1990 i del 2000) en el tema, hauria mort el 2009 i que d'entre el treball preparatori de la futura tesi doctoral se n'han pogut aprofitar algunes de les pàgines, entre les quals hi havia el text en edició crítica de la resposta del papa Sirici a la consulta feta al seu predecessor pel metropolità Himeri de Tarragona, en la qual podem gairebé veure directament amb els propis ulls les modificacions que només uns quaranta o cinquanta anys de pau (els posteriors a l'Edicte de Milà del 313) havien introduït, i no pas en sentit positiu, en els aspectes més estructurals de les comunitats cristianes, situació que els responsables de les dites comunitats haurien considerat que havien d'assenyalar amb línies vermelles que no es podien saltar o explicitant les condicions sota les quals les excepcions serien acceptables. En aquest sentit, el fet que es tracti de la 'primera' decretal, detall ben subratllat en el títol, ens obliga a pensar que el gènere literari 'decretal', si d'una banda responia a la vida de les comunitats cristianes durant aquell segle que va dels anys de les darreres persecucions oficials als de l'Església imperial, quan ja s'havien començat de fer sentir les heretgies, començant per l'arriana, de l'altra la legislació mitjançant lletres papals s'hauria anat imposant de forma tan ecumènica en la vida de l'Església, sobretot en l'Occidental, que al cap de mil anys, en ple segle XIV, les 'Decretals' s'haurien incorporat com a part substantiva, gairebé principal, de l'ensenyament universitari i haurien creat la turbamulta tant dels mestres com dels estudiants i dels professionals del dret canònic, que haurien imposat a l'Església de la Baixa Edat Mitjana llur forma de viure, de veure i de pensar. Les prescripcions sobre les noves formes de capteniment cristià entre els fidels i les relatives a les exigències prèvies per a formar part de la jerarquia es poden veure en aquestes pàgines del text de la Primera Decretal, com a formes vitals generades per una determinada comunitat cristiana i com a resposta dels qui, responsables de les comunitats, procuraven de mantenir les noves formes de vitalitat dins pautes que no desfigurassin la pràctica de la vida comunitària. L'edició del text de la primera decretal és completada amb vocabulari de tots els seus mots (123-131) i amb un altre d'antropònims i de coses (132-136). La bibliografia es troba a les pàgines IX-XIII. El treball de Zechiel-Ekkes s'hauria de poder completar amb el de Christian HORNING, *Directa ad decessorem. Ein kirchenpolitisch -philologisch Kommentar zur ersten Dekretale des Siricius von Rom* (Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband. Kleine Reihe, 8), Münster 2011.

Zechiel-Ekkes comença la seva exposició recordant que una decretal i una lletra normal només es diferenciaven pel fet que la primera tenia valor jurídic, valor que equivalia al que hom donava a les decisions sinodals fins als segle V-VI: algunes de les decisions de la de Sirici haurien estat assumides pel sínodo de Telepte, del 418, i es trobarien en primitives col·leccions de decretals fins a les d'entorn de l'any 600. I entre les pàgines 11-23 trobem el repàs de les més de trenta edicions, en les quals la lletra de Sirici a Himeri hauria estat reproduïda, edicions que, però, no tenen cap importància a l'hora de reconstruir el text original, car el de totes depenia del de Dionísius Exiguus i, doncs, no permeten de passar a estrats més primitius d'autenticitat. Encara que no destaquí entre les col·leccions contemporànies, hem de subratllar el treball d'un valencià, Francesc Jover, que publicà la seva col·lecció a París el 1555 (15); només alguns anys després, el text de Sirici resultaria fixat per a les edicions posteriors per la del cartoixà

Laurentius Surius, de Colònia, 1567 (17), alguna de les quals fou acollida en la patrologia llatina de Jean Paul MIGNÉ (23).

Les pàgines 24-72 ressegueixen la transmissió del text de la dita *Decretal*, conservada en quaranta-dos manuscrits de les principals biblioteques d'Europa, pertanyents a una vintena de col·leccions canòniques antigues, que els autors redueixen a quatre. Som informats que el text d'aquesta edició és el de Quesnel (24-28) i que en el cas d'opcions particulars en les grafies, aquestes són les ofertes per Dionís l'Exigu (74-75).

Trobem en la bibliografia l'estudi d'un català, a les nostres altures segurament oblidat: Joan (Jean) TERRÉ, *Les sources de la législation ecclésiastique dans la province Tarraconaise depuis les origines jusqu'au Décret de Gratien* (Positions des Thèses de l'École Nationale des Chartes), París 1927. Fou bibliotecari de l'Institut Catholique de París almenys fins a la Segona Guerra Mundial 1939-1945.

El punt final és l'enhorabona als autors, sobretot als ja traspassats, pel treball posat a recordar un text, la importància històrica del qual és invers a la seva brevetat.

Josep Perarnau

Miquel dels Sants GROS I PUJOL, *La biblioteca Episcopal de Vic. Un patrimoni bibliogràfic d'onze segles*, Vic, Biblioteca Episcopal i Patronat d'Estudis Osonencs 2006, 159 pp.

Contra allò que és norma en aquestes pàgines, davant aquest llibre i tot allò que significa —i significa no gens menys que la Biblioteca Episcopal de Vic en tota la seva realitat, que ha concentrat i conservat l'herència bibliogràfica d'onze segles, segurament com cap altra institució de Catalunya, totes posteriors— hom se sent fortíssimament temptat a deixar l'objectivitat, a la qual hom s'acostuma a atendre en aquesta secció, i llençar-se, ja de bell començament, a una espècie de *Te Deum* o a un càntic ditiràmbic pel fet que l'amic Miquel dels Sants Gros ens ha posat a les mans una autèntica joia, per la qual cal donar-li la més sentida i inabastable enhorabona. De debò, grans MERCÈS!!!

Vulguis, no vulguis, aquest llibre et porta a recordar una lectura recent, la de les lletres, amb les quals el dr. Eduard Junyent, bibliotecari de l'Episcopal de Vic en els moments immediatament posteriors al 18 de juliol del 1936, informava el seu bisbe d'aquells moments en què el 21 de juliol visqué esfereït la possibilitat que la biblioteca fos totalment destruïda, perquè el foc s'havia ensenyorit de la catedral, “era una foguera immensa que arribava fins al sostre...”; i aquesta, sortint per les finestres, “es propagà a la teulada, que està en gran part cremada”; sorrosament, però, al claustre ja no hi arribà ni el foc ni el consegüent saqueig, de manera que “tots els arxius, Capitular, Cúria fumada, etc., estan tots íntegres, com el Museu i Biblioteca...” (AUSA, XXII (2006), 481-482). Gràcies a Déu, doncs, aquell dia la Biblioteca Episcopal de Vic se salvà i ara ens podem passejar pel llibre del dr. Gros, amb la certesa que aquell bé de Déu no fou consumit pel foc, ans el seguim tenint a l'abast de la mà.

Segurament n'hi hagué un altre de foc, que no deixà res d'allò que trobà: el que els invasors musulmans calaren a tot allò, que, com a biblioteca de l'església de Vic o com a civilització de la terra, trobaren anterior al segle IX i explica que no s'hagi conservat res copiat abans del 880. En aquest sentit, la biblioteca de l'església de Vic és com una fotografia de la vida de Catalunya: resorgeix i es manté en continuïtat des de la reconquesta carolíngia. Fins i tot trobem en el llibre del dr. Gros el recordatori de la vinculació de Vic a la metròpoli de Narbona, a través de la qual es revifa en el possible lector la memòria que els primers passos de la Catalunya naixent es donaren a partir de l'empelt amb la florida carolíngia i amb un cert regust de contraposició a Feliu d'Urgell, contraposició que Narbona s'afanyà a fer valdre quan, restablerta l'església metropolitana de Tarragona, la metròpoli occitana estava a punt d'assistir impotent al reempelt del bisbat de Vic en el cristianisme tarragoní amarat de martiri, i caldria

en el futur tenir idees clares entorn de si encara s'ho valdria de mantenir aquella vinculació de Catalunya amb Occitània, que mai no s'hauria d'haver perdut.

El fet important és que la biblioteca de l'església vigatana es presenta amb una certa claredat dividida en tres etapes: la del 880 al 1398, la del 1398 al 1806 i la dels dos darrers segles, XIXè i XXè. De fet, la vitalitat de la biblioteca episcopal de Vic és paral·lela a la del mateix bisbat, que en els segles de la formació de la Catalunya actual féu sentir la seva força fins als mateixos límits occidentals de Catalunya i s'estengué fins a les mateixes portes de Lleida. No cal dir que, després que la impremta multiplicà l'accés als coneixements, sobretot als de l'esperit, a través del llibre imprès, la biblioteca vigatana s'enriquí d'acord amb les noves possibilitats, que els vigatans tingueren sempre obertes i saberen aprofitar; i l'esplet d'escriptors vigatans del segle XIX (de Jaume Balmes a Jacint Verdaguer) confirma que fins als nostres dies tots hi pòuaren a cor què vols.

Tant com felicitar, agraïm cordialment a l'amic dr. Gros per aquest tan ric com bell llibre que en poques pàgines ens posa a les mans una extraordinària riquesa de mil anys.

Josep Pernau

Francesc Xavier ALTÉS i AGUILÓ, *La tradició codicològica i litúrgica de l'homiliari carolingi de Luculentius a Catalunya. La recensió catalana: Inventari i homilies recuperades*, dins "Miscel·lània Litúrgica Catalana", XVIII (2010 [2011]), 71-241.

En la introducció l'autor resumeix la història molt recent de la descoberta de l'homiliari de l'enigmàtic Luculentius, història en la qual ha tingut un moment determinant el dr. Miquel dels Sants Gros en publicar l'any 1978 uns fragments de comentaris bíblics vigatans inèdits, que molt poc després eren identificats per Joseph Lemarié com a fragments d'un homiliari carolingi, obra de Luculentius, conservat en els còdexs Aemilianus 17 i 21 de la biblioteca de Madrid, Real Academia de la Historia, escrits a Sant Cugat del Vallès a mitjan segle X, tal com demostrà Anscari Mundó el 1982. De Luculentius no se'n sap res, ni tan sols si el nom respon a una persona o és la denominació de l'homiliari. El seu autor sembla certament monjo benedictí. El nom del recull de l'Aemilianus 17 és *Collectaneus* i és possible que aquesta denominació designi a Catalunya l'homiliari de Luculentius; a Vic és segur que també era conegut amb el nom de *Dispositus*, i així és possible que quan aquest nom apareix en inventaris de llibres dels bisbats de Vic i d'Urgell hagi d'ésser entès de la mateixa manera.

A Catalunya l'homiliari de Luculentius es presenta en dues formes: la del text primigeni de l'obra, transmès pels dos manuscrits esmentats, i la d'una recensió testimoniada per una tradició catalana manuscrita molt nombrosa, amb característiques i variants textuais pròpies. Del text primigeni n'hi ha noranta-cinc fragments. De la recensió catalana n'hi ha noranta-cinc fragments. El text dels manuscrits emilianenses és anterior al de la recensió catalana, que procediria, com la família italiana de Luculentius, d'un model o models comuns a les dues darreres tradicions. Altés estudia a la menuda la reconversió del text de Luculentius a Catalunya: en el segon quart del segle X ja s'havia consumat la divisió entre Temporal i Santoral i al final del mateix segle hi ha manuscrits que només contenen les homilies sobre els evangelis, essent rars els testimonis només amb homilies sobre les epístoles, etc. Encara cal esmentar una recensió abrujada, testimoniada des del segle XI en els homiliaris de l'ofici del monestir de Serrateix i de la canònica de Solsona.

Tor seguir l'autor passa a estudiar la tradició litúrgica de l'homiliari a Catalunya, que a Vic remunta a l'època de la restauració de la Seu antiga, any 886, i és ben testimoniada per un '*rotulus*' del segon quart del segle XIII, on es compten vint-i-cinc remissions al volum anomenat *Dispositus*, corresponents al cicle estival i a les homilies de Luculentius, llevat de dues. Altés suggereix que les dites remissions han de provenir d'un 'ordo' o 'tabula legendi' de Narbona

“atès que tota la sèrie es retroba en les ‘homiliae capitulares’ del llibre per a l’‘officium capituli’ de mitjan segle XIII (París, BNF, ms. lat. 5259), del monestir de Sant Ponç de Tomeres (arrondissement de Béziers, département de l’Hérault), situat en els confins septentrionals d’aquella província, confrontant amb la Tolosana i l’Albigesa” (90). Als bisbats de Barcelona, Girona i en la part meridional del bisbat d’Urgell, hom només hi troba esporàdicament algunes de les homilies de Luculentius, manlevades per a complementar els homiliaris propis. A la part sudoccidental del bisbat de Vic i a la part nord del bisbat de Tarragona, l’homiliari de Luculentius s’hi fa present seguint el progrés de la reconquesta, com testimonien els fragments de Tarragona i de Vilafranca, demostrant-se la varietat dels homiliaris de l’ofici, que corrien pels bisbats de Catalunya.

De la tradició litúrgica, l’autor passa a la rica tradició codicològica de l’homiliari de Luculentius a Catalunya i llur contingut; en general són fragments d’homiliaris i leccionaris de l’ofici, però també hi ha breviaris que contenen homilies de Luculentius. Atenció especial és dedicada al ms. 177 de la BP de Tarragona, procedent de Santes Creus, acabat a Barcelona el 1459, amb singularitats respecte de l’homiliari de Luculentius. Aquest ha perdut el primer quadern en els còdexs emilianenses 17 i 21; ara, les tres homilies del quadern perdut poden ésser reconstruïdes amb seguretat, de forma total o parcial, gràcies als fragments catalans recuperats. Així, la família catalana de les homilies de Luculentius esdevé imprescindible per a una edició crítica de l’homiliari.

A tall d’exemple, l’autor acaba donant vint-i-set mostres de les aportacions d’aquesta família a la tradició dels còdexs emilianenses i a algunes homilies de Luculentius editades críticament o publicades a la Patrologia Llatina de Migne. En un primer annex, l’autor dona el text de les homilies inicials recuperades, gràcies a quatre fragments catalans de Tarragona, Vic (2) i Solsona, en transcripció paleogràfica. En un segon annex hi ha la descripció dels noranta-cinc manuscrits catalans de Luculentius. Al tercer annex hi ha la reconstrucció de l’homiliari de Luculentius, tal com ve en el ms. 117 de la BP de Tarragona. En el quart i darrer hi ha el repertori codicològic d’homilies de Luculentius, enriquida amb una taula d’*initia*, que tots els investigadors aplaudiran i agrairan.

Jaume de Puig

M. Teresa FERRER I MALLOL, Manuel RIU I RIU (dirs.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona Catalanoaragonesa a l’edat mitjana*. Volum I.1. *Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània, França i els estats italians 1067-1213*. Estudis de Pere BENITO I MONCLÚS i M. Teresa FERRER I MALLOL. Corpus Documental a cura de Pere BENITO I MONCLÚS, Pilar SENDRA I BELTRAN i Carles VELA I AULESA. Amb la col·laboració de Rafael GINEBRA I MOLINS, Roberto PILI i Esther REDONDO GARCÍA (Memòries de la Secció històrico-arqueològica, LXXXIII), Barcelona, Institut d’Estudis Catalans 2009, 512 pp.

Dels cent seixanta-nou documents literalment reproduïts en aquest volum, que hom voldria premonitori de futurs successors, només quinze (els assenyalats, salvats error o omissió, amb els números 5, 20, 64, 65, 66, 83, 135, 142, 152, 153, 157, 158, 160, 163 i 168) no tenen per protagonista principal el comte (amb o sense la comtessa) de Barcelona, que en els altres és present en lloc més discret, però sempre visible. I començo la recensió fixant-me en aquest detall perquè, només de tenir el volum a les mans, hi he vist el primer pas per a una col·lecció paral·lela als volums de *Catalunya Carolíngia*, amb la clara diferència que aquests contenen la documentació notarial privada dels diversos comtats i l’encetada amb el llibre que ens ocupa hauria d’anar destinada a la documentació oficial entre protagonistes del poder públic, evidentment dels diversos comtats. Perquè no sembla pas que les relacions, diguem-ne internacionals, del comtat de Barcelona hagin estat les úniques que han deixat el seu rastre en docu-

mentació pública, i, doncs, cal suposar que en un de sol o en diversos volums futurs podríem tenir a l'abast de la mà la documentació paral·lela dels comtes de la Cerdanya, del Rosselló, de Girona, de l'Urgell, d'Osona, documentació que amb tot dret es podria intitular *Tractats i negociacions de Catalunya...* No ha deixat documentació, per exemple, la presència d'Urgell a Valladolid o a Foix, o la d'Empúries a Sardenya, o la relació de qualsevol dels comtats amb la Seu de Roma? La recerca dels darrers anys entorn de mestre Arnau de Vilanova ens ha posat a les mans documents relatius a la invasió del comtat de Pallars pels comtes de Foix i de Comenge en el marc de la croada contra Catalunya posterior a les Vespres Sicilianes.

Tornant, però, als temps més pròxims a l'any Mil, ens podem preguntar quin joc menà cada casa comtal en un fet, fins i tot políticament tan important, com el restabliment de metropolità en la Seu de Tarragona? Fins i tot, si calgués, es podria pensar en un o més volums per a la documentació de l'etapa comtal fins a l'extinció fàctica de cada casa i a partir d'ací anar-ho unificant tot en la Casa de Barcelona i la seva corona catalanoaragonesa.

Encara que hom limités la seva lectura d'aquest volum al text dels cent seixanta-nou documents, en podria eixir amb la sensació d'haver assistit des de la primera línia de seients a un desplegament de vida col·lectiva apassionant des de tots els punts de vista. Almenys per sis d'entre els primers vint documents (els dels números 2, 7, 10, 11, 14 i 15), el possible lector es podria trobar en plena època visigòtica, tot i que les dates ja siguin de passat mitjan segle XI, perquè hi és utilitzat l'esquema documental de *Per hanc scripturam (venditionis)...*; i en el del núm. 6, el de *Satis est uerum...* Som a les portes del setè Centenari del Compromís de Casp, i cal suposar que els qui tinguin la pretensió d'explicar-lo faran arribar a tots els estrats socials el document núm. 149, de l'onze de novembre del 1204 (472-473), en el qual Pere el Catòlic reconeixia que havia rebut del papa Innocenci III tant el "militare cingulum" com el "regium diadema", i, en agraïment, el rei Pere I "regnum suum (cal suposar el d'Aragó, car de regne no en posseïa d'altre) Petro apostolorum principi obtulit, illudque sibi constituit censuale"; no cal dir que, en virtut del Compromís de Casp, el nou rei Trastámara fou ungit i coronat a Saragossa l'any 1413 de la mateixa manera que dos cents-nou anys abans ho havia estat Pere el Catòlic a Roma, malgrat que entremig, a mitjan segle XIV, el rei Pere el Cerimoniós elaborés una 'litúrgia' per a la seva coronació, en la qual el rei agraïa a la clerecia tota mena de presència i de pregària, però no els permetia ni de tocar la corona reial, car era el rei mateix qui l'agafava de damunt l'altar i se la cenyia ell mateix i, acte seguit, agafava la de la reina i la coronava: el rei, en canvi, només era coronat per ell mateix.

Deixem-nos, però, d'elucubracions i fixem-nos en el volum que tenim a les mans. La seva part principal són els ja esmentats cent seixanta-nou documents, datats entre el 1067 i el 1213. Però no són un 'corpus' coherent. Si tenim en compte que el Comtat de Barcelona s'estenia fins a Carcassona i resseguim cada un dels documents deixant-nos guiar per la cronologia, ens trobarem que els trenta-cinc primers són localitzats dins l'esmentat territori del comtat de Barcelona, completat amb la terra de Provença, que el casament de Ramon Berenguer III amb la comtessa Dolça de Provença, acabava de portar a la Casa de Barcelona. Però aquestes tres dotzenes de documents, tot i llur importància, no sembla que puguin ésser qualificats com a portadors de 'negociacions diplomàtiques', car tots els trobem de forma exclusiva dins les relacions entre feudals, entre els quals no diré pas que de vegades no mirassin de solucionar llurs problemes de relació amb diplomàtica, però la lectura dels dits documents més aviat deixa entreveure que solucionaven llurs conflictes amb referències a l'autoritat i el poder, i sovint amb l'aplicació de la força bruta i la violència.

La diplomàcia, en canvi, sembla desplegar-se amb tota llur força d'expansió a partir del document 39, on a cada pàgina ens podem trobar amb el fet que s'obra un nou dossier per a noves relacions diplomàtiques, de vegades a més de dues bandes; i així, el document núm. 37, ja ens posa davant els ulls la relació de societat i d'amistat entre Ramon Berenguer III i la República de Pisa del 1113, amb la vista posada en la reconquesta (290); tot seguit ens trobem amb negociacions, el 1125 entre Tolosa, Barcelona i Provença (294-296); segueixen Gènova

(297-299), Palerm (300) i ja fent un salt important, el mateix emperador, amb el qual el 1162 és negociada una concòrdia (359).

Tant la part d'estira i arronsa entre feudals bel·licosos com la dedicada a les negociacions pròpiament diplomàtiques, són completades amb sengles capítols d'estudi, que per mitjà de mapes ens il·lustren d'allò que respectivament representà per a la presència de Catalunya tant en terres veïnes com en d'altres de més allunyades la relació més o menys internacional.

El volum que ens ocupa és numerat amb un 1.1, cosa que vol dir que el sol volum primer tindrà més d'un llibre. A tots els que treballen en la seva continuïtat m'atreviria, demanant disculpa per endavant que extremessin la cura a controlar el text. En el del volum present s'hi ha esmunyit qualche falta garrafal. El núm. 136 (441) comença amb un monosíl·lab: "[H]e" (!); ha de dir "[N]e"...; en algun cas la puntuació podria ésser més encertada com en el núm. 137, línia 3 del text: "...oriatur litis, dissentio et plerumque..."; m'atreviria a proposar: "...oriatur litis dissentio et plerumque..."; on s'és vist lligar amb un 'et' un substantiu i un adverbi? Ara uneix dos verbs en subjuntiu: 'oriatur', 'negentur'.

Afegim que en general el text llatí es llegeix correctament. Esperem els vinents.

Josep Perarnau

Gottesschau und Weltbetrachtung. Interpretationen zum "Liber Contemplationis" des Raimundus Lullus.

Akten des Internationalen Kongresses aus Anlass des 50-jähriges Bestehens des Raimundus-Lullus-Instituts der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, 25-28. November 2007 herausgegeben von Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS, Viola TANGE-WOLF, Peter WALTER (Instrumenta Patristica et Mediaevalia. Subsidia Lulliana 4), Turnhout, Brepols 2011, XII i 488 pp.

L'any 1957, l'enyorat Friedrich Stegmüller, aprofitant el bressol que li proporcionava la Facultat de Teologia de la Universitat de Freiburg i. Breisgau, feia néixer el Raimundus-Lullus-Institut, que pocs anys després començava d'ocupar un lloc eminent en el món de la medievalística per les edicions crítiques d'obres llatines de Ramon Llull, primer per compte propi i després dins el "Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis". És, doncs, encertat de commemorar l'efemèrides del mig segle de vida i d'activitat, recordant els noms dels qui més s'entestaren a cultivar el dit hort (V), i sobretot dedicant el volum que tenim a les mans, al primer i segurament principal dels llibres del Doctor Il·luminat, el *Llibre de contemplació*, equivalent a la *Summa theologiae* lul·liana.

Si el mig segle de vida del Raimundus-Lullus-Institut de Freiburg i. Br. és un gran motiu de satisfacció, que obliga a presentar l'enhorabona als qui l'han feta possible i ocasió de recordar amb gratitud qui en fou el creador, el ja esmentat i recordat Prof. Dr. Stegmüller, la satisfacció augmenta fins a més que doblar-se pel fet que la celebració del cinquantenari del "Raimundus-Lullus-Institut" hagi estat aprofitada per a acomunar-hi la festa pels cinc-cents anys de la Facultat de Teologia de la Universitat de Freiburg-im-Breisgau i ambdues commemoracions s'hagin materialitzat en el llibre, el títol del qual encapçala la present recensió. L'atenció dels estudiosos de Ramon Llull, almenys des del moment en què, durant el segle XIX en fou reprès l'estudi, si bé és veritat que no ha oblidat el *Llibre de Contemplació*, també ho és que potser la seva mateixa magnitud sembla haver estat un fre a l'hora de decidir-se per la seva recerca. Per això el fet que un esplet d'uns vint estudiosos de l'obra de Ramon Llull hagin sumat els respectius esforços fins a oferir-nos-en el resultat en el present volum, quart de 'Subsidia Lul·liana', és raó complementària d'alegria per a tota la família lul·liana.

Recordades les successives seccions del dit llibre (VIII-IX), els responsables de l'aplec d'estudis sobre aquell important llibre lul·lià, han cercat de familiaritzar amb la situació textual bàsica del dit llibre, a partir d'una primera redacció en àrab, afirmada pel colofó de la traduc-

ció catalana dels dos volums manuscrits de Milà, datats el 8 de juliol del 1280, passant per aquesta, per una primera traducció llatina, donada pel mateix Ramon Llull a la Cartoixa de París (BN, lat. 3348) i per la segona, obra d'Iu Salzinger a partir del text català els primers decennis del segle XVIII i publicada en els volums IX i X de l'edició moguntina, que ha estat la base textual dels estudis presentats al Congrés Lul·lià Internacional, celebrat el novembre del 2007 (X). Atesa la importància de tot estudi sobre el *Llibre de Contemplació*, és elemental fer constar ací, autors i títols de les aportacions que el possible lector pot trobar en el volum que ens ocupa:

- Jordi GAYÀ ESTELRICH, *La versión latina del Liber contemplationis. Notas introductorias* (1-20).
- Gabriella POMARO, *La tradizione latina del Liber ccontemplationis: il manoscritto París, Bibliothèque nationale de France, lat. 3348A* (21-77).
- Viola TANGE-WOLF, *De diuisione huius libri: Zahlensymbolik und Zahlenkomposition im Liber contemplationis* (79-100);
- Thomas RICKLIN, "Ubique relinquamus signa letitiae, quoniam haec est pars nostra et haec est sors" (Sap. 2, 9), Mutmassungen zur ersten *distinctio* des *Livre de contemplació* des Ramon Llull (101-121).
- Annemarie C. MAYER, Ein Gott und viele Eigenschaften. Zur Konstruktion von Lulls Gottesbild im *Liber contemplationis* (123-146) (123-146)..
- Peter WALTER, Gott: Trinität und Menschwerdung (*Liber contemplationis*, Kapitel 4-102). (147-167).
- Amador VEGA, Das Sehen und die Vision. Einblicke in die *vita ordinaria*. (*Liber contemplationis*, Kapitel 103-124). (169-180).
- Charles BURNETT, The Five Senses in Ramon Llull's *Liber contemplationis in Deum* (181-208). (181-208).
- Alexander FIDORA, Die drei Seelenkräfte, *Memoria, Intellectus* und *Voluntas* (209-225).
- Josep E. RUBIO, "Significatio" im *Liber contemplationis*, oder: Wie kann man durch die Betrachtung die Wahrheit finden? (227-237).
- Jorge USCATECU BARRÓN, Die Bäume des Seins im *Liber contemplationis in Deum*. Lull's frühe Ontologie (271-316).
- Maarten J. F. M. HOONEN, "Sensualment sentim e entellectualment entenem." Glaubensbegründung im *Llibre de contemplació en Déu* (Kap. 238-254) des Raimundus Lullus (317-340).
- Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS, Die Zehn Gebote (*Liber contemplationis*, Kapitel, 255-264): Keine Kodifizierung der Moral, sondern Verpflichtung zur Erkenntnis der Wirklichkeit (341-361).
- Marta M. M. ROMANO, La *Figura praedestinationis* nel *Liber contemplationis in Deum* di Raimondo Lulio (363-378).
- Alois M. HAAS, *Lulls Diskurs über die Liebe* (379-401).
- Felix HEINZER, *Sprechen über das Lieben des Menschen. Versuch einer Philologischen Annäherung an die Kapitel 279-314 von Lulls Liber contemplationis in Deum* (403-416).
- Mechthild DREYER, *Raimundus 'Quid sit contemplatio'* (417-438).
- Franco CARDINI, *Contemplatio* und *Missio*. Einige Betrachtungen über den Zusammenhang zwischen Kreuzzug und Mission bei Ramon Llull (439-453).
- Alessandro MUSCO, Il cap. 366 del *Liber contemplationis*: la *Contemplatio in Deum* tra *hymnus* e *kyklos* (455-471).

Per a l'autor de la present recensió ha tingut un particular interès l'article de Franco Cardini, car, si no l'he entès malament, segons ell, després d'haver proclamat inicialment les exigències cristianes de la missió (continuïtat amb l'actuació de Crist i dels dotze apòstols, res-

pecte inexcusable a la decisió lliure del possible neocristià en qüestions de fe), l'acceptació de la croada després de la caiguda de Sant Joan d'Acre el 1299, hauria obligat a replantejar tot el problema de la missió, car aquesta hauria hagut d'integrar les exigències de la croada, exigències que es redueixen sobretot en una: l'ús de la violència bèl·lica com a camí d'integració dels neocristians.

Sentint-ho molt, no em puc deixar convèncer per semblants idees, car, si no m'erro a l'hora de llegir les pàgines de Ramon Llull, entre les quals compto no sols les del *Llibre de Contemplació* (en el qual, per cert, no recordo mai haver trobat cap referència a la croada), ans sobretot les escrites amb motiu de la iniciativa defensiva dels papes immediatament després de l'esmentada pèrdua del darrer reducte 'cristià' a Terra Santa, com serien les *De modo conuertendi infideles*, car, si no m'equivoco, l'objectiu dels nous texts no és pas el de fer-se enrere en les exigències, acabades de recordar, de la conversió cristiana, ans ben al revés, el de reafirmar-ne la validesa absoluta; i la gran raó és que Llull no considera la croada com una alternativa a la missió cristiana, que hauria d'ésser, com sempre, coronada per la conversió dels infidels, ans com un fet nou que el realisme polític obligava a posar al costat del desplegament d'activitat encaminada a la conversió. Perquè per a un cristià dels darrers decennis del segle XIII i primers dels XIV, en què els papes es deien sobretot interessats a la recuperació de la Terra Santa, aquest objectiu a obtenir amb la croada, de cap manera no es podia confondre amb la missió i la conversió, car l'objectiu de la croada no era el de convertir infidels ni ningú, ans el de posar la terra (possiblement en forma d'unitats polítiques com podia ésser el Regne de Jerusalem) sota la doble sobirania cristiana dels reis i del papa, sobirania que podia tenir repercussions en la missió, però que no necessàriament en tenia, com ho demostren tantes situacions nostres contemporànies de terres de sobirania cristiana de fet i de dret habitades per infidels (casos de l'illa de Menorca i de tantes comarques del Regne de València i a Catalunya, les terres de l'Ebre). Els suggeriments proposats per Llull en els escrits en què responia a la invitació dels papes posteriors al 1291 (finalment li feien cas!) són destinats a la reconquesta bèl·lica de les terres de Palestina, no pas a la conversió d'infidels. I si algú manifestés la seva estranyesa davant les noves pàgines de Ramon Llull, només li recomanaria de llegir en el capítol 236 del *Llibre de contemplació*, el seu punt núm. 15, en el qual trobarà aplicada a la cristiandat medieval (segurament no a l'Església actual, que no és de Cristiandat) aquella doctrina vàlida per a tothom, la que 'la defensa (davant l'atac) és natural'. És la situació que es donava amb motiu de l'atac i la caiguda de Sant Joan d'Acre, davant la qual els papes cridaven a defensa bèl·lica amb la croada.

La possible divergència en algun dels punts d'aquest llibre de cap manera no ha de posar sordina en la satisfacció que hom sent davant el fet que, finalment, el *Llibre de contemplació*, s'hagi convertit en un centre d'estudis del pensament lul·lià. Mercès, doncs, i 'ad maiora'.

Josep Pernau

Ramon LLULL, *Llibre de l'Es de Déu. Llibre de la coneixença de Déu. Llibre de Déu*. Edició crítica de Guillem A. AMENGUAL BUNYOLA (Nova edició de les obres de Ramon Llull, IX), Palma de Mallorca, Patronat Ramon Llull 2010, 202 pp.

Els tres títols ara publicats foren escrits per llur autor en un moment en què, tal com diu ell mateix en el colofó dels *Principia philosophiae connexa*, estava profundament "praeoccupatus per Studium Arabicum", frase que no és res més que un calc, com tants d'altres (26-30), del català "preocupat per l'Estudi Àrab" (és a dir, per l'Escola de Miramar), tant de preocupat que ell, tallà en sec a París l'elaboració de l'esmentat llibre de filosofia pura i corregué a Mallorca, capficat, tal com li acabem de llegir, per la situació de perill de mort en què es trobava Miramar, condemnat per Jaume II de Mallorca pel gravíssim crim d'haver seguit funcionant

durant els anys en què el rei sobirà del Regne de Mallorca, comte de Barcelona i sobirà de tots els Regnes i Terres de la Corona catalanoaragonesa, havia ocupat militarment les dues Illes Balears, davant el fet, inacceptable davant qualsevol punt de vista, divers del dels atacants, que el rei feudal del regne acabat d'esmentar s'havia decidit no sols a permetre el pas, ans a col·laborar tal com "Domitia" ens acaba de documentar des de Perpinyà, amb els croats en la Croada contra Catalunya proclamada pel papa francès i afrancesat, Martí IV, en represàlia per les Vespres Sicilianes. De fet, Miramar morí i no de mort natural, ans a mans del dit rei feudal mallorquí, que, només en començar el segle XIV no sols s'havia apropiat d'aquella possessió ans n'havia posada la propietat en mans del monestir mallorquí de La Real. No cal dir que el prof. Santamaría hi veia clar (9, nota 3).

Sento molt haver de recordar aquests fets, que els mallorquins deuen preferir no evocar, i per això un servidor em limitaré a rememorar objectivament els passos que emmarquen aquell retorn precipitat de Ramon Llull a casa seva.

Com conegué Ramon Llull a París l'estiu del 1299 el perill de Miramar? Ací no faré res més que recordar un fet contemporani, que és la base de la meua hipòtesi: aquelles mateixes setmanes de cap al final de l'estiu 1299 es trobava o arribava a París mestre Arnau de Vilanova, que s'hi havia desplaçat pel fet d'ésser ambaixador del rei sobirà, Jaume II, amb l'objectiu de solucionar el gran problema del domini damunt la Val d'Aran, ocupada per França amb motiu de la Croada contra Catalunya i dipositada, momentàniament, per voluntat del papa Bonifaci VIII, en mans del rei de Mallorca. Tot i coincidir Arnau i Ramon a París aquell final d'estiu, no és documentada, ans només, en aquest moment una hipòtesi meua, la trobada entre Vilanova i Llull a París el 1299, en la qual el primer hauria informat el segon de com pintava l'aplicació del Tractat d'Anagni, en virtut del qual, altra vegada per voluntat del papa Bonifaci VIII, tot havia de retornar a la situació anterior a les Vespres Sicilianes i a la Croada contra Catalunya. Sobretot per la seva qualitat d'ambaixador, Arnau de Vilanova n'estava informat i, en aquesta hipòtesi meua, hauria informat a Ramon Llull que, per la gran 'traïció' d'haver continuat existint durant els anys de senyoriu directe de Catalunya damunt les Balears, en aquell moment Miramar es trobava en perill de mort a mans de Jaume II de Mallorca. I ja tenim Llull, 'volant' de París a Mallorca, a fi d'evitar la liquidació de l'*Studium Arabicum*. I ací s'empelten les informacions sobre l'estada i activitats del futur beat a Ciutat de Mallorca, que l'editor ens fa reviure en les pàgines introductòries.

La mort de Miramar fou pròdiga en conseqüències i la primera fou que el futur beat no tornà més a la seva illa mentre Jaume II de Mallorca seguí en vida i, fins i tot després de mort el dit rei, només hi tornà per fer-hi testament; la segona fou que el petit grup de seguidors més decidits de mestre Ramon, també hagueren de marxar d'aquell regne feudal i aixoplugar-se sota la benvolença del comte de Barcelona i rei de tots els regnes i terres de la corona catalanoaragonesa, qui els assignà al regne de València on la presència lul·liana era més justificada per a la conversió d'infidels, i on aquell grup, conduït pel "praesbiter Maioricensis", Bernat Garí, empalmà l'obra escrita del mestre amb la del lul·lisme posterior mitjançant una sèrie d'opuscles en català, datats (cito de memòria) entre el 1317 i fins a entorn el 1335: fou el primitiu lul·lisme valencià. Una altra conseqüència fou el tancament de l'illa de Mallorca al lul·lisme (fora potser d'algun o alguns ermitans en alguna o algunes de les ermites del bisbat de Mallorca) fins a la segona meitat del segle XV, sobretot per part dels favorables a la facció dels reis mallorquins, de manera que la defensa, tan pacífica com apassionada, de Ramon Llull contra els forassenyats atacs inquisitorials de la segona meitat del segle XIV fou obra exclusiva de Catalunya i sobretot d'un rei no massa ben mirat a Mallorca, Pere III el Cerimoniós, sota l'ampara del qual actuà la 'Comissió Ermengol'. Sento molt de trobar-me obligat a dir-ho: Catalunya i no pas Mallorca elevà el lul·lisme a categoria universitària: defensà l'ortodòxia de Llull a base dels mateixos textos, creà l'Escola d'En Llull ja en el pas del segle XIV al XV (Mallorca només pujaria al carro de les escoles de lul·lisme en la segona meitat del segle XV), l'exportà a Itàlia en el moment en què despuntava el Renaixement i en acabar el Cisma occi-

dental, el 1419, obtingué de l'autoritat romana la declaració doctrinal més explícita a favor de la doctrina de Ramon Llull, coneguda com a *Sentència definitiva*, encara que en aquell moment de 'definitiva' no en tingués ni un gram, perquè Nicolau Eimeric i les seves cent tesis antilul·lianes pesaven massa. Sento haver-ho de recordar, però els fets (i, per tant, la veritat) són aquests. El lul·lisme mallorquí, sense negar-li gens de la seva importància, sobretot per la gesta de les Illes Afortunades, potser pel precedent antilul·lià de la dinastia mallorquina i els seus partidaris, no arribaria a proporcionar proves indiscutibles de la seva existència somorta; encara en les pàgines que ens ocupen, l'autor, en sintetitzar la seva aportació, en parla.

Calia, doncs, rememorar la importància i el ròssec conseqüencial d'aquells fets que s'esdevingueren entre París i Miramar els anys 1299-1300, a fi de comprendre fins i tot que Ramon Llull concentrés la seva atenció en una temàtica tan teològicament elemental com la de l'Ésser de Déu durant la seva estada mallorquina: els altres dos temes obsessivament lul·lians com l'existència d'escoles per a la formació de missioners i la metodologia per a capbussar-se en la 'conversió dels infidels', evidentment haurien equivalgut a una declaració de guerra i, doncs, aleshores 'no tocaven', per dir-ho amb expressió ara de moda.

Tocava, en canvi, submergir-se en el punt de més alta i bàsica teologia, en el de Déu mateix, com si es tractés d'una reelaboració parcial dels mateixos fonaments del *Llibre de contemplació en Déu*.

Josep Perarnau

Raimundi LULLI, *Opera latina, 7-9, annis 1274-1276 composita*, edidit Jaume MEDINA (Doctoris Illuminati Raimundi Lulli Opera Latina cum cura et studio Institutii Raimundi Lulli in Universitate Friburgensi Brisgavorum ad fidem codicum manv scriptorum edita, tomus XXXIII) (Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis, 215), Turnhout, Brepols 2009, XX i 614 pp.

El títol ens diu que el volum que ens ocupa és dedicat a la versió llatina de tres obres molt primerenques de Ramon Llull, publicades els anys 1274-1276: el *Liber de militia saecularri*, el *De principiis doctrinae puerilis* i el *Liber de orationibus et contemplationibus intellectus*; cal, però, advertir que el primer títol, que hauria estat la traducció llatina del *Llibre de l'orde de cavalleria*, justament no sembla haver tingut traducció llatina (almenys no se n'ha trobat cap exemplar i per això potser cal suposar que no existí) i, en conseqüència, l'espai que és dedicat a la seva presentació en el present volum no arriba a omplir cinc pàgines (3-7); i tot i que l'editor, basant-se en l'autoritat de Miquel Batllori, de Pere Bohigas i de Vincenzo Minervini, potser, en la d'Albert Soler, i en la d'antics catàlegs redactats en llatí, s'inclina a considerar aquesta darrera informació "buena prueba de la autoría del texto" (4).

Puc dir que els arguments no em convencen? La cort de Jaume II del 1276, celebrada al Rosselló, devia ésser qui sap si l'assemblea inicial del Regne de Mallorca, només per al Regne feudal de Mallorca i el rei implicat, en conseqüència, devia ésser Jaume II de Mallorca (en aquell moment a la Corona no hi havia cap d'altre rei En Jaume); i em pregunto com és encertat de pensar en una traducció llatina del *Llibre de l'orde de cavalleria* per a uns possibles cavallers aplegats en aquella ocasió, tots els quals, si llegir sabien, en sabien en català, i cap dels quals, en canvi, fora d'alguna excepció força difícil d'indivduar i d'acceptar, no sabia llatí? Temps a venir i fora de Catalunya, és possible que algú, cavaller o no, traduís o fés traduir aquell llibre, i que se n'hagi salvat alguna notícia en qualche paper escrit i encara desconegut. Però potser seria més assenyat deixar-nos d'hipòtesis, que en aquest moment no semblen tenir cap consistència objectiva...

...i encarar-nos amb el principal dels altres dos escrits, que és el dels *Començaments de doctrina pueril* i amb els prolegòmens a l'edició del text. M'ha cridat l'atenció una frase que he lle-

git en la informació sobre la còpia manuscrita d'aquest tractat lul·lià en el Cod. Lat. Monacensis 10549, en la pàgina XV del llibre que ens ocupa, en dir que en la meua descripció d'aquest còdex, en el volum segon de *Els manuscrits lul·lians medievals de la "Bayerische Staatsbibliothek" de Munic. II. Volums de textos llatins* (155-157), i sempre segons el prof. Medina, un servidor "tamen ff.[olia] quaedam desiderari praetermittit", cosa que aniria en contra de la metodologia de la descripció d'un manuscrit, que un servidor mateix havia feta constar en el volum I, p. 11, on dic que en estudiar el cos d'un volum "els elements bàsics són el plec i el full" (aquest amb els seus dos folis) i recordo pla bé els malsdecap que de vegades m'havia causat esbrinar aquest extrem; una d'aquestes devia ésser justament el Cod. Lat. Mon. 10549, on m'hauria calgut constatar que allà entorn el segle XVIII la materialitat del volum havia sofert una reconstrucció, amb nova numeració dels folis inclosa; i afegia: "La reconstrucció no deu haver tingut en compte els plecs; d'altra banda, mancant els reclams i la numeració dels fulls en el plec i la dels plecs, és impossible de reconstruir la composició material primitiva del volum; sembla que el plec darrer és íntegre (ff. 86-95) i, si els altres haguessin estat com aquest, els plecs haurien estat de 5 x 2. Al començament manca almenys un foli..."; es pot dir que no em vaig adonar que manquen folis? Crec haver indicat la causa per la qual poden i de fet manquen folis en els successius plecs; i que, essent força moderna la numeració dels folis, res no permet ni d'assegurar ni de suposar que aquesta numeració reflecteixi la situació primitiva dels folis en el cos del volum. I és de doldre que el prof. Medina no recordés aquests extrems que, si no m'erro, expliquen la situació actual d'uns plecs i d'uns folis.

Les pàgines introductòries no sols ens presenten les característiques de les diverses versions i de llur còpia en el o els manuscrits que les han conservades (12-47), ans, immediatament després d'haver encetada aquesta secció, entra en el tema de *Las herejías del Liber de doctrina puerili* (14-27), i ens ofereix, si no sencer, generosos extrets de l'article que fa justament un segle, els anys 1909-1910 publicà dins el "Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana", Francesc Vilallonga i Ferrer, article, en el qual és feta una afirmació que almenys ara sabem que no respon a la veritat: "...hasta el año 1315... su doctrina fue tenida... por pura e incontaminada..." (15); el fet és que entorn el 1310, un teòleg italià, Agostino Trionfo, en el seu *Contra divinatores et sompniatores* (que eren fra Pèire Joan (Oliu), Arnau de Vilanova i Ramon Llull), incloïa un capítol, el sisè, per ell mateix resumit amb aquest títol: *Capitulum sextum, in quo ostenditur quod promittens irrefragabili demonstratione probare incarnationem Verbi et alios articulos fidei, cum hoc quod dicit falsum, derogat etiam fidei catholice et fomentum non modicum praestat haereticis*. Tampoc no és digna d'un text publicat dins el CC CM, l'afirmació que "Hacia 1503... se había publicado en Roma el famoso *Directorium Inquisitorum* R. P. F. Nicolai Eymerici..." (18); la mateixa nota 6 de la mateixa pàgina diu ben clar que l'edició romana de la dita obra és del MDLXXXVII: 1587, car el 1503, el *Directorium*... d'Eimeric, no fou publicat a Roma, ans a Barcelona per obra d'un dominic català, segurament mallorquí.

La característica de l'edició del prof. Medina és la de no limitar-se a donar-nos 'el' text llatí de l'esmentat llibre lul·lià, car hi afegeix el català i el de tres còpies de traducció llatina, les del manuscrit ara muniquès ja esmentat, amb les variants del també muniquès Clm 10549, la del ms. de Lió, *Bibliothèque Publique*, 258, i la de Palma de Mallorca, *Biblioteca Pública*, ms. 1072 (47).

Però el text de la *Doctrina Pueril* presenta un problema de complexa textual, que no sembla haver estat identificat en l'estudi introductori, només atent a allò que obres lul·lianes posteriors han dit de la *Doctrina Pueril* (27-28), car no diu ni una paraula (o un servidor no l'he sabuda veure), sobre possibles obres de Ramon Llull esmentades en la que ara ens ocupa, en el capítol 73 de la qual podem llegir: "Abans que aprenes lògica en llatí, l'aprèn en romans amb les rimes qui són aprés aquest libre" (364, 8, líns. 63-65): per tant, l'actual *Lògica nova* en català i en rims sembla que ja era escrita abans que ho fos la *Doctrina pueril*, i era destinada a perfeccionar-la com un text complementari. I això obliga a posar-se una pregunta: Quin lloc correspondria a la *Lògica nova* en romanç i en rims en la llista cronològica i numerada de les obres de Ramon Llull? És de doldre que l'editor no n'hagi dita ni una paraula.

Sí que en diu, en canvi, i és digne d'agraïment, sobre l'objectiu o la finalitat o el sentit de la nostra *Doctrina...*: “obra de carácter eminentemente pedagógico”, amb una primera part dedicada a “los puntos esenciales de la doctrina cristiana”, i una de segona per a “conocimientos rudimentarios de las diversas ciencias y artes cultivadas en su tiempo” (11); res a objectar, però per ventura seria possible de concretar el sentit d'exposició tant de la doctrina cristiana de la primera part, com de les institucions d'ensenyament d'humanitats de la segona: en llegir les successives explicacions m'he preguntat si allò que escriví Ramon Llull per a la formació humana i cristiana del seu fill no incloïa també l'exposició de la manera com cada un dels punts era considerat i traduït en la vida de cada dia; i ací, per donar-ne una mostra només tenim ‘l'embaras du choix’, però podem escollir un dels paràgrafs dedicats a la creació: “D'aquelles coses qui són a l'home pus necessàries ha Déus donada major abundància, així com de terra e d'air, e de foc e de sal e de ferro e de pa e de les altres coses semblants a aquestes”: em permetria de dir que Llull exposa al seu fill allò que constitueix la ‘creació’, en el món mediterrani, en particular a les Illes Balears i Pitiüses i encara més en particular a l'illa Eivissa, la qual, amb la seva proximitat assegurava l'abundància de sal a les Balears, en particular a la de Mallorca; però l'abundància de sal, posem per cas, no devia ésser un element gaire a l'abast de totes les mans (i de totes les butxaques) en les comarques dels Alps, per esmentar un exemple.

Són, certament, de dordre les ensopegades de l'edició Medina, però és sobretot d'agrair la feïnada a la qual l'editor s'ha sotmès en la preparació i publicació del present volum, tan ric en textos fins ara pràcticament inabastables. Moltes i grans gràcies!

Josep Pernau

ARNALDI DE VILLANOVA, *Tractatus de humido radicali*, edidit Michael R. McVAUGH et praefatione et commentariis instruxerunt Chiara CRISCIANI et Giovanna FERRARI (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia, V,2), Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona 2010, 640 pp.

Amb aquest, si el signant no s'ha equivocat, ja són catorze els volums de l'AVOMO posats a la mà del possible lector i som informats que cinc d'altres es troben en preparació. Bona ocasió per a manifestar agraïment als quatre membres de la comissió que en nom del Seminarium Historiae Scientiae Barcinonense asseguren amb llur interès la continuïtat de la col·lecció esmentada en el títol; també a la Fundació Noguera, que tot sembla dir-nos que és qui en aquests moments de crisi econòmica fa possible la continuïtat de les edicions.

Encara que només fos pel seu embalum, el llibre que tenim a les mans obliga a no escatimar els reconeixements, sobretot perquè la raó principal no són les 640 pàgines, ans, sobretot, el contingut que aquestes fan arribar al lector, perquè dins aquest volum, ultra els complements diguem-ne ‘menors’ (bibliografia: 573-608), (taula d'antropònims: 611-619), (taula de mots llatins: 621-633) i (taula de volums manuscrits: 635-636), que li completen la vàlua, les dues peces bàsiques del llibre són l'edició crítica del text (273-318) i l'estudi, signat per les dues professores italianes Crisciani i Ferrari, sobre el tema de ‘l'humidum radicale’ en els primers segles de la Baixa Edat Mitjana; en les seves pàgines ens passen davant els ulls una quantitat més que considerable de ‘físics’ (per tant, filòsofs i metges) contemporanis, la doctrina dels quals ens és successivament resumida i ens són posats davant els ulls els fragments textuais que ens la posen a l'abast de la mà. És una satisfacció que s'agraeix el fet que entre aquests no hi manqui el nostre Ramon Llull (378-385) i, per suposat, mestre Arnau de Vilanova, que s'enduu la part del lleó (397-571).

També cal agrair al prof. Michael McVaugh l'haver-nos donat un text de gran netedat i de plaent lectura. A fi que la lloança no pugui semblar acrítica, em limitaré a indicar un parell o

tres de casos, que m'han deixat en dubte: l'‘inveni’ de la pàgina 291, línia 216, no he acabat de veure si no ha de dir ‘inveniri’; a 314, lín. 1080, llegeixo ‘materialium nutrientis’, quan sembla que es tracta dels ‘materials nutrients, i, per tant, ‘materialium nutrientium’; afegiré, encara, perquè no afecta la transcripció, que la frase de la pàgina 285, línies 69-70: “nisi granum frumenti putrescat et moriatur nullum fructum affert” és d'alguna forma copiada de l'*Evangelii de Joan*, XII, 24, i com que, segons el medieval “quod abundat non nocet”, penso que hauria estat millor indicar-ho i donar-nos exactament el text bíblic.

Encara que hom es reconegui llec en la matèria, la lectura tant del text de mestre Arnau de Vilanova com l'estudi de les dues professores italianes ens fa adonar, tan bon punt els capbussem en la lectura, que ens ocupem de temes centrals no sols per a la ciència mèdica d'aleshores, ans per a qualsevol persona humana: la mort i la vida, la joventut i la vellesa, l'allargament de la primera i l'encongiment de la segona, la salut i la mal·ltia i fins i tot temes que hom diria menys importants o més allunyats, però apassionants com la participació dels empelts en les manifestacions vitals d'una planta i els elements que hi ajuden. Fins i tot hi ha moments en què el lector es troba encarat amb pàgines que en el fons ens expliquen allò que aportaven els medievals al descobriment d'avenços actuals de la genètica o com ells empenien els camins que desembocarien en temàtiques dels nostres dies. I així, sabent que l'*humidum radicale* “ideo radicale vocari, quia primum principium et immediatum existit caloris vivifici, qui debetur unicuique uiuenti corpori, in quantum uiuens existit” (284), també podem entendre que la “complexio naturalis... causa est quoquo modo longioris uel breuioris vite” (316, lín. 1146) o que la “mors naturalis poterit retardari” (ibid., lín. 1149-1150).

L'estudi de les professores Crisciani i Ferrari ha estat traduït al català i ocupa tota la primera part del volum, pàgines 13-269; després trobem l'original italià en les pàgines 321-571, que ens introdueixen al tema de l'“*humidum radicale*” en els temps immediatament anteriors a Arnau de Vilanova, amb particular atenció a allò que en digueren els teòlegs i els filòsofs, tant els immediatament anteriors com els contemporanis (332-385), amb particular atenció a l'obra de sant Albert el Gran (385-391) i a les darreres aportacions (396) entre les que no manquen les de Ramon Llull (393, nota 109), on ens assabentem que el pinyol del problema és el de la relació “tra l'umido radicale e quello spermatico” (391) i més en concret les preguntes de si l'“*humidum radicale*” es pot restablir o restaurar per mitjà de l'alimentació, de per què l'organisme no pot restaurar la pèrdua de l'“*humidum*” esmentat, i la de per què el dit “*humidum radicale*” pot ésser accidental i supreflu en l'organisme engendrant i és, en canvi, i seria essencial i, doncs, radical, per a l'engendrat (392).

A partir del tema de l'“*humidum radicale*” l'estudi de les doctores Crisciani i Ferrari ens ofereixen una molt apreciable informació d'alguna de les aportacions de darreries del segle XIII i començaments del XIV sobre les múltiples operacions de l'organisme humà que ja miraven amb ulls crítics les versions que n'havien donades els filòsofs i que s'anirien desplegant fins a la situació actual, fins al punt que més d'un lector possiblement es preguntarà si l'“*humidum radicale*” no fou un precedent de les actuals coneixences sobre l'ADN.

En un punt molt concret és possible que coincideixin i es complementin les aportacions de mestre Arnau de Vilanova, metge, amb les del mateix Arnau, teòleg; em refereixo a la frase transcrita a la pàgina 404, nota 31, en la qual el mestre s'excusa de no haver donada una elaboració més completa del *Commentum super tractatum Galieni de malicia complexionis diverse*, perquè “propter varios labores instancium tribulationum qui studium nostre mentis valde perturbaverunt...”: no sembla que els ‘treballs’ esmentats, que s'han d'entendre en el sentit fort que tradicionalment han tingut els ‘treballs’ en llengua catalana, vinculats a tribulacions, que no li permetien d'ocupar-se amb pau en altres temes, no sembla, dic, que puguin ésser altra cosa que el procés ‘in causa fidei’ que la nit de Nadal a Sant Esteve féu caure damunt ell l'Officialis del bisbat de París, procés que s'allargaria a París mateix fins al 12 d'octubre del 1300 i després viatjaria a Roma durant la primavera del 1301 i arribaria al final definitiu després que Bonifaci VIII hagué confirmat la sentència parisenca i d'haver nomenat el nostre mes-

tre arquiatra pontifici; durant l'estiu d'aquell mateix 1301, el mestre, allotjat al castell de La Sgurgola a tocar d'Anagni, propietat dels Gaetani, rematava el *De tempore aduentus Antichristi* i el substituïa per una nova versió inaccessible als inquisidors, la del *De misterio cimbalorum Ecclesiae*, de la qual encarregà dotze còpies, que enviava cofoi des de la Casa del Papa a dotze destinataris de la Mediterrània occidental, sense que ni el *De misterio...* ni les lletres conservessin cap regust de treballs ni tribulacions. El *Commentum...*, sembla, doncs, que si és contemporani dels malsdecap, s'hauria de col·locar els anys 1300-1301.

Un text d'un dels grans mestres medievals, com fou Arnau de Vilanova difícilment es pot agrair com cal, sobretot si arriba acompanyat per pàgines d'altres autors (209-218) i amb una introducció tan enriquidora com la de les dues professores Crisciani i Ferrari. A elles i al prof. Michael McVaugh, moltes i grans gràcies!

Josep Perarnau

Rafael CONDE DELGADO DE MOLINA, *De Barcelona a Anagni para hablar con el Papa. Las cuentas de la embajada del Rey de Aragón a la Corte de Bonifacio VIII* (1295) (Fuentes históricas aragonesas, 55), Zaragoza, Diputación Provincial 2011, 232 pp.

Poques etapes en la història de Catalunya deuen ésser tan riques en esdeveniments de primera categoria europea com la que va del 1282, any de les Vespres Sicilianes, al 1294, any del Tractat d'Anagni, que posava fi a les guerres desencadenades per la intervenció del nostre rei Pere el Gran, cridat a Palerm pels sicilians a l'hora de les segones Vespres de Pasqua del 1282. Un cop signat aquell tractat, que imposava la pau, calgué aplicar-lo en tots els plans de la societat, de l'espiritual al polític i a l'econòmic, i per a això era necessari posar-se d'acord amb el papa, en aquells moments Bonifaci VIII, a fi de substituir l'estat de guerra dels darrers dotze anys amb l'estat de pau, el primer pas de la qual consistia, segons imposició del mateix papa, a fer tornar els bel·ligerants a la situació anterior a les Vespres Sicilianes. I això, tant en el pla de la jurisdicció eclesiàstica, suprimint excomunionis i d'altres peces canòniques, com en el polític, restablint el regne de Mallorca a les mans del seu Jaume II i retornant la Val d'Aran a la sobirania de la Casa de Barcelona en la persona del nostre Jaume II. Calgué, doncs, una ambaixada al papa que establís en diàleg amb ell els passos, seguint els quals s'havia de normalitzar la situació: una ambaixada que anà per mar, resseguint la costa, per a la qual hom havia preparat una suma de 20.360 sous, que no foren pas suficients per a pagar totes les despeses ocasionades per la dita ambaixada.

Per sort, però, el compte a la menuda de tots els pagaments, amb indicació de les corresponents causes de despesa, s'ha conservat a l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA), Reial Patrimoni, Apèndix general, 217, i l'admirat amic Rafael Conde Delgado de Molina n'havia preparada la publicació abans que, per dir-ho amb la fórmula medieval, "fuerit viam universae carnis ingressus", i ara els companys de l'Arxiu Reial l'han posat a l'abast dels estudiosos dins la col·lecció saragossana de "Fuentes Históricas Aragonesas", dins un volum que consta del següents apartats: Introducció (9-41); comptes del tresorer del préstec, Jacme Bos (43-193); complement de vint documents relacionats amb l'ambaixada, datats entre el 28 de febrer del 1295 (en aquell moment, encara 1294) i el 10 de desembre del mateix 1295 (194-205), taula de persones (207-217); i glossari de mots (219-223).

L'amic Conde tingué una gran condícia a presentar una transcripció dels comptes amb una fidelitat total, però el lector no pot reprimir la sensació que el darrer repàs de les proves fou encomanada a algú que no podia pas respondre de la correcció de les transcripcions llatines; en posaré tres casos, que de cap manera no pretenen d'ésser la totalitat dels possibles, ans només anotats de passada: "dicimis" per "dicimus" a la pàgina 205, nota 20, línia 1; "Johannes" per "Johannem" a p. 13, nota 11, línia 3; "ar" per "ac" a p. 12, nota 7, línia 2. Ho sento molt i

només en dissimula la responsabilitat la convicció que, amb tota seguretat, atesa la seva condició, l'autor ho hauria sentit força més.

Siguin, doncs, aquestes pàgines el darrer comiat a l'enyorat amic i manifestació de gratitud als qui, amics seus o institucions, han dedicat el treball esmerçat en les presents pàgines a mantenir viva la seva memòria.

Josep Perarnau

Josep PERARNAU, ARNALDI DE VILLANOVA *Tractatus de tempore adventus Antichristi. Ipsius et aliorum scripta coaeva* (Union Académique Internationale. Corpus Philosophorum Medii Aevi) (*Corpus Scriptorum Cataloniae. Series A: Scriptores. Arnaldi de Villanova Opera theologica Omnia, V* {AVOThO V}), Barcelona, IEC – Facultat de Teologia de Catalunya 2014, 435 p.

Amb aquest volum prossegueix l'edició de les obres completes de tema teològic que va escriure Arnau de Vilanova, compromís adquirit ja fa molts anys per l'Institut d'Estudis Catalans dins un dels programes de l'Union Académique Internationale. A les pàgines d'aquest volum nou hi ha referències reiterades als dos primers volums publicats: AVOThO III, *Introductio in librum* (Ioachim) *De semine scripturarum. Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*, a cura de J. Perarnau (2004), i AVOThO IV, *Alphabetum catholicorum. De prudentia catholicorum scholarium*, a cura del mateix Perarnau, de Jaume Mensa i de Xavier Romero (2007). AVOThO V continua, doncs, el treball iniciat, amb alguns canvis que caldrà comentar.

D'entrada, un cop enllestida la lectura, hom té la impressió d'haver-la començat sota un epígraf invisible, (*continuació*), i d'haver-la acabada davant un epígraf també invisible, (*continuarà*). Cap al final de la presentació, el mateix autor parla amb humor irònic de la seva obra com «d'un romanç a terminis» (8). I Déu n'hi do dels terminis! El text objecte de l'edició d'AVOThO V, efectivament, Perarnau ja l'havia transcrit i publicat fa vint-i-cinc anys, a partir del ms. Vat. lat. 3824, en un apèndix a la seva edició d'*El text primitiu del De mysterio cymbalorum d'Arnau de Vilanova* (ATCA VII/VIII [1988-1989], 134-169), obra que haurà d'ésser [re]editada dins AVOThO VI. En el volum XX d'ATCA (2001), 349-402, Perarnau havia escrit *Sobre la primera crisi entorn el De adventu Antichristi d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300*, i hi va insistir el 2002 en *Tres textos d'Arnau de Vilanova i un en defensa seva* (*Studia, Textus Subsidia*, X), Barcelona 2002. El tema de l'oposició d'alguns mestres de la Universitat de París a la tesi arnaldiana sobre el temps de la vinguda de l'Anticrist Perarnau ja l'havia tractat en ATCA VII/VIII (1988-1989), 171-222, amb l'edició crítica d'una *Quaestio disputata* de Guiu Terrena destinada a debellar la pretensió d'Arnau de fixar una data per a la vinguda de l'Anticrist, i amb la transcripció suplementària de tres textos antiarnaldians més: un de Pere d'Alvèrnia, un altre de Joan Quidort i el darrer de Nicolau de Lira. Els textos de Pere d'Alvèrnia i de Jean Quidort són ara oportunament reeditats dins AVOThO V. A part d'aquests treballs relacionats directament amb el text que ara ha estat objecte d'edició crítica, durant aquests vint-i-cinc anys Perarnau n'ha escrit d'altres de tema arnaldian que no fan al cas estricte del *De tempore adventus Antichristi*, encara que no deixen d'incidir en l'estudi de la psicologia del personatge.

El tractat *De tempore adventus Antichristi*, doncs, ja havia estat estudiat de manera intensa pel seu editor, tant pel que fa al contingut, com a les repercussions doctrinals i les personals que la seva difusió va causar contra Arnau de Vilanova. En el volum que ara es publica, amb la represa, repensada i reelaboració de matèries ja estudiades i amb variacions d'accents que a voltes equivalen a l'aportació de dades noves, cal veure-hi, dons, sense cap mena de dubte, la intenció de Perarnau de deixar definitivament assentades les bases per a una comprensió de tots els aspectes que conflueixen en el tractat, des de la data de la seva composició fins al desenllaç de l'episodi més dramàtic que va originar la tesi escatològica del tractat en la biografia d'Arnau.

Els fets són coneguts. Famós ja com a metge de reis i de papes, el comte-rei Jaume II va designar Arnau de Vilanova titular d'una ambaixada davant el rei de França, per tal de posar fil a l'agulla de la solució diplomàtica que calia donar a la invasió francesa de la Vall d'Aran, invasió escaiguda arran de la croada franco-papalina contra els dominis de la Corona d'Aragó i el seu rei, excomunicat i suspès, com a conseqüència de les represàlies per l'ocupació catalano-aragonesa de Sicília. L'objectiu de l'ambaixada i el seu resultat foren entrebancats per un fet no polític. Arribat a París, Arnau s'afanyà a donar a conèixer al canceller de la Universitat un tractat seu escrit poc abans, *De adventu Antichristi*. Arnau l'hi donava *ad exemplar*, tecnicisme que vol dir perquè fos copiat i divulgat pels estacionaris de la Sorbona. Abans de fer-lo divulgar, el canceller el va donar a conèixer a alguns professors de la Facultat de Teologia de París. A punt d'anar-se'n de París i ja acomiadat del rei, tal com esqueia a un ambaixador, la matinada del dia de Sant Esteve del 1299 Arnau de Vilanova fou detingut per l'oficial del bisbe de París i encausat en matèria de fe. Si es té en compte que l'afer de la Vall d'Aran només fou resolt positivament el 1313, el procés contra Arnau de Vilanova té tot l'aire de formar part de les mesures dilatòries que França donà a la resolució del conflicte, allargant-lo tan com fou possible. Amb un punt de picant: l'ambaixador d'Aragó revelava als francesos un aspecte de la seva personalitat que no tenia res a veure amb la diplomàcia, les seves dèries apocalíptiques, i això els donava l'oportunitat de cometre impunement un dels actes més abusius que pot perpetrar l'autoritat, detenir un ambaixador. El va fer detenir l'oficial eclesiàstic de París al·legant una qüestió doctrinal no anodina, però desenganyem-nos: tant si la cort francesa inspirà l'acció com no, l'ambaixada es convertia des d'aleshores en un *potin*, atesa la vulnerabilitat personal demostrada per l'ambaixador en matèria de fe. Encara que avui sembli mentida, en l'oposició aferissada que marcarà les relacions entre França i el papa Bonifaci VIII les qüestions fe-heretgia van jugar un paper no pas menor, almenys des del punt de vista de la propaganda. Acusar un ambaixador i obrir-li procés en matèria de fe era desestabilitzar una ambaixada.

De manera que en l'estudi del tractat editat dins AVOTHo V s'hi concentren elements prou diversos: Principalment, és clar, el seu contingut doctrinal, però a més a més la qüestió de l'ambaixada d'Arnau a París sobre la Vall d'Aran, la polèmica de la Universitat contra el seu opuscle, el procés en matèria de fe al qual fou sotmès Arnau i les conseqüències de tot plegat, és a dir, les diplomàtiques i, a més, les reaccions d'Arnau davant el procés.

I ara potser és el moment de dir que l'estructura del volum pateix una mica d'aquesta concentració de matèria històrica i doctrinal. Perquè es presenta dividit en dues parts, la primera dedicada a l'estudi introductori i a l'edició crítica del *De tempore adventus Antichristi*, la segona dedicada a les discussions que originà. A aquesta partició, tan lògica en una edició crítica, però, s'hi afegeixen quatre apèndixs a la primera part i quatre *post-scripta* a la segona. Vagi per endavant que amb això no pretenem divulgar una impressió nostra que els afegits hagin estat posats amb calçador. Ens limitem a observar que els vuit afegits per ventura no han pogut ésser fosos harmoniosament en cap de les dues parts dedicades a l'estudi del text que s'edita, i aquesta és una de les causes de les moltes repeticions que el lector troba en el volum. En part, té la seva lògica que no hagi pogut ésser així. El primer apèndix de la primera part, *La primera llista completa d'obres teològiques d'Arnau de Vilanova*, és relativament extern a una edició crítica del *De tempore adventus Antichristi*; com ho són els dos primers *post-scripta*, l'*Epistola Bartholomee Montanerii* i *Liber de Flore i la seva versió dels fets de París*, no perquè no tinguin res a veure amb el *De tempore adventus Antichristi*, sinó perquè també podrien ésser posats com apèndix a la futura edició del *De mysterio cymbalorum*, objecte d'AVOTHo VI, i qui sap si a d'altres escrits relacionats amb aquesta polèmica. Com sigui, observem que en el tractament dels textos arnal·lians, ja des dels treballs publicats a ATCA, Perarnau contrabalança contínuament textos amb textos i dades amb dades, en un aiguabarreig de materials històrics i doctrinals que origina represes i repeticions; si el procediment no hagués estat controlat, hauria pogut dilatar-se a l'infiní i el llibre no s'hagués acabat mai.

També hem observat que l'estudi introductori, els apèndixs i els post-scripta es presenten en una forma inusual en els estudis de Perarnau: No hi ha notes. Hi ha referències, ben entès, integrades entre parèntesi dins el curs del text, però no hi ha els desenvolupaments acostumats en les notes de Perarnau, que a vegades arriben a constituir una mena de para-text, en forma d'escreix d'informació o de plantejament de qüestions que s'haurien de resoldre en estudis ulteriors. Al costat d'aquesta poda radical, anunciada a les darreres línies de la presentació del volum, ens ha semblat observar que Perarnau s'imposava alguna cautela. A tall d'exemple, en AVOTHO V són editats els textos antiarnaldians de Pere d'Alvèrnia i de Joan Quidort, no el de Nicolau de Lira, que havia estat editat al costat dels altres dos en ATCA VII/VIII [1988-1989], 221-222, sense dubte perquè aquest text és posterior al moment encès de la polèmica i, en canvi, els altres dos són del 1300, immediats al procés. I, més que simple cautela, és una correcció en regla la datació oferta ara per a l'inici del procés inquisitorial d'Arnau, en relació amb el que havia proposat Perarnau en ATCA XX (2001), 354-360, on per altra banda també oferia una llista «dels documents arnaldians processals» (*ib.*, 368-370) que ara no es troba en AVOTHO V, perquè en la seva majoria no s'han conservat i podrien haver estat reals o no. Com el lector pot constatar pel seu compte, la correcció de les dates també és recollida en la contribució de Perarnau a la «III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova» (Barcelona, 7-9 d'octubre de 2011), publicada a les pàgines 335-361 d'aquest mateix volum. I, ja que som en aquest punt, voldríem manifestar la cautela nostra sobre les pàgines que Perarnau dedica en AVOTHO V a la trobada hipotètica entre Arnau i Llull a París, trobada ja suggerida el seu dia per Batllori. Parlem d'hipòtesi en el cas de Perarnau i de suggestió en el cas de Batllori, basades només en una possible però no verificada coincidència de les dates de sojorn d'ambdós personatges a París, perquè no hi ha indici documental de res. I diem això, perquè Perarnau no es limita a evocar la trobada, que ell sap i reconeix molt bé que és hipotètica, entre Arnau i Llull, sinó que hipotèticament l'omple de contingut (p. 17, 60, sobretot 324-325, amb reconstrucció hipotètica de la conversa i intercanvi d'informacions entre ambdós personatges, i p. 406). Tot el que diu Perarnau és versemblant, però no passa d'aquí. I el fet que la informació ara com ara disponible aboni la formulació d'hipòtesis versemblants no pot fer oblidar que noves dades sempre possibles poden venir a omplir de contingut real espais històrics ara opacs, com Perarnau ha demostrat una i altra vegada que passa amb fets de la vida i l'obra d'Arnau de Vilanova.

Tot el que precedeix es podria resumir dient que AVOTHO V és un llibre complex, que no es pot llegir sense tenir en compte els escrits anteriors de Perarnau relacionats amb la matèria, que ha estat escrit amb l'ambició de donar les línies fonamentals per a situar històricament i doctrinal el text del *De tempore adventus Antichristi*, i que malgrat l'acumulació aparentment poc fusionada dels materials que presenta, les línies de fons hi són, amb claredat, i llur estudi produeix la impressió que l'autor ha assolit el que buscava: assentar les bases per a una comprensió objectiva del text editat.

Les línies de fons que Perarnau ha treballat i entenem que definitivament clarificat són:

a) El text ha estat escrit en dos moments diferents: Una primera part és la que fou lliurada al canceller de París el 1299 i segurament s'anomenava *De adventu Antichristi*. Una segona part és constituïda per les invectives d'Arnau contra els professors de la Facultat de Teologia, escrita evidentment després del procés inquisitorial de París. De la fusió de les dues parts n'ha resultat el *De tempore adventus Antichristi*.

b) El *De tempore adventus Antichristi* és un tractat que, invectives a part, té per objecte aclarir un sol tema: el del moment cronològic a partir del qual l'Anticrist iniciarà la seva actuació. Aquest moment segons Arnau se situa entorn de l'any 1366.

c) S'hi constata la ruptura definitiva amb el mètode emprat per Arnau de Vilanova en el tractat *Introductio in librum {Joachim} de semine Scripturarum* consistent a «esbrinar la o les significacions místiques amagades sota els mots, tant hebreus com llatins, indicadors dels anys» d'espera de la primera i de la segona vinguda de Crist; aquesta tècnica o mètode ha estat subs-

tituït per «l'anàlisi de la significació literal de les afirmacions bíbliques» (408) referents al temps de la segona vinguda.

d) El procés en matèria de fe intentat a París contra Arnau va tenir un munt de conseqüències en la seva biografia personal, reflectides en la producció literària posterior. Apel·lant al papa Bonifaci VIII l'octubre del 1300, Arnau se salvava d'una situació enutjosa i recuperava la llibertat de moviments; això li permetria d'insistir ulteriorment en els seus punts de vista en d'altres obres, escrites ja sota la pressió dels fets de París. En AVOTHO V Perarnau edita críticament dos escrits arnaldians, l'*[Instrumentum alterum appellationis magistri Arnaldi de Villanova a processu parisiensium ad Apostolicam Sedem]* i la *Notificatio, protestatio ac requisitio ad regem francorum*, fonts principals per a conèixer el descabellament del procés de París, les seves incidències, l'apel·lació d'Arnau al papa i el desenllaç final, amb la participació més o menys activa de personalitats de la cort francesa i la reclamació al mateix rei, car Arnau era al capdavant un ambaixador i calia haver guardat certes formes i no haver causat certs perjudicis.

e) El tema de la Vall d'Aran, tractat en apèndix (p. 138-167), recull i exposa tota la documentació i la bibliografia disponible sobre la qüestió, centrant-se en el paper d'Arnau com ambaixador, amb detalls de crítica arxivística que expliquen, en part, les dificultats de la reconstrucció dels fets i els errors en què han incorregut erudits anteriors i contemporanis.

f) En el text del *De tempore adventus Antichristi*, línies 825-828 de la seva edició, Perarnau individua una sibil·la Eritrea-Babilònica que abans del 1297 hauria pronosticat l'expulsió de Carles d'Anjou de l'illa de Sicília i de la part sud de la península italiana, fins a la frontera amb els estats pontificis. La profecia d'aquesta sibil·la és, per ara, desconeguda i, per tal d'explicar-ne la gènesi, Perarnau presenta dues hipòtesis: a) Provindria de les idees del grup de Gerardo Segharelli i de Dolcino (tanmateix executat el 1300), aprofitades i transformades pel partit gibel·lí, hipòtesi que Perarnau reconeix que és «una possibilitat molt remota». b) Seria més versemblant considerar-la una versió de la campanya publicitària orquestrada des d'Aragó i pel partit italo-sicilià proaragonès, atès que la profecia només s'interessa per la situació i les perspectives del regne de Sicília i deixa de banda la qüestió de la croada francopapalina contra Aragó i Catalunya.

g) L'estudi de les reaccions al tractat arnaldià abasta el procés d'inquisició tal com es pot conèixer avui indirectament, els escrits contemporanis de Pere d'Alvèrnia i de Jean Quidort contra Arnau i l'edició de dos documents catalans també contemporanis, un de Manresa i un altre de Moià, que fan evident la repercussió de la tesi escatològica arnaldiana en ambients populars de Catalunya.

Si això era un índex de les matèries principals tractades en AVOTHO V, el lector comprendrà que no podem entrar aquí en el detall de les anàlisis que Perarnau dedica a cadascun dels temes estudiats. L'exposició de les línies doctrinals del tractat, amb els recursos que hi esmerça Arnau, tant en la introducció com en les notes al text és esbrinada a la menuda, separant Arnau dels altres corrents d'espirituals i apocalíptics d'aquí i forans, separant-lo assenyalamment de Joachim de Fiore, com ja havia fet a partir de la seva crítica de l'autoria arnaldiana del *Liber expositionis Apocalypsis*, interessadament atribuït a Arnau per un joaquimita.

Queda molt clar que la tesi d'Arnau, segons la qual l'Anticrist actuarà a partir del 1366 (data canviada posteriorment en els manuscrits, i no sense intenció, en 1378, any de l'inici del Gran Cisma d'Occident), es basa en l'anàlisi de textos bíblics (*Dan* XII, 11 i *Act* I, 7), interpretats de manera molt personal i al capdavant errònia per Arnau. I Perarnau deixa molt clar que el que mou Arnau és l'afany d'espantar la gent amb la predicció d'un esdeveniment horrífic, que dugui tothom a conversió. D'això avui se'n diria practicar una forma de manipulació, si no de terrorisme intel·lectual. Els textos de Manresa i de Moià reeditats per Perarnau demostren que al nivell *popular* la tàctica funcionava, és a dir, que Arnau sabia el que duia entre mans, i això sigui dit sense perjudici i sense ànim de carregar, a tanta distància històrica, la consciència del visionari.

Perarnau dedica moltes pàgines a exposar i esbrinar el paper de *speculator* que Arnau atribueix a alguns cristians profètics i que s'atribueix a si mateix dins l'Església. El temà serà reprès en AVOTHO VI, quan sigui editat el tractat *De mysterio cymbalorum*, de manera que no ha estat objecte d'AVOTHO V dir l'última paraula sobre els *speculatores* i el seu estatut dins l'Església, encara que hom endevina que la posició presa per Arnau variarà poc. Les moltes pàgines de Perarnau responen al fet que la figura del *speculator* és original, de tall més aviat heterodox i encaixa difícilment en la doctrina eclesiàstica sobre les fonts de la Revelació. D'aquí la preocupació per a dibuixar amb precisió aquesta figura arnaldiana, on possiblement s'amaga una de les claus per a interpretar la manera com es veia a si mateix i el sentit del que va pretendre Arnau de Vilanova amb la seva literatura espiritual. Si abans ens hem permès de parlar d'Arnau emprant el mot «manipular», la qüestió de l'estatut del *speculator* és clau per a determinar si Arnau manipulava o no, si tenia —i podia tenir—, en fer-ho, la consciència ben tranquil·la o no; i això es diu independentment, perquè aquest seria un problema que depassa el cas d'una consciència individual, de les causes objectives que van dur a l'emergència, a la consolidació i a la ulterior evolució del rol i de la figura del *speculator*, tant en la polèmica sobre l'adveniment de l'Anticrist preconitzada per Arnau, com en les polèmiques que van esclatar més tard, durant el pontificat de Joan XXII i la persecució d'espirituals i beguins.

Potser no sigui sobrer dir que en la *ratio editionis* Perarnau dona més que una llista dels manuscrits que transmeten el text del *De tempore adventus Antichristi* (122-127). Dels tretze manuscrits, el BAV Borgh 205, el París ms. lat. 3708 i el 14726 reben un plus d'atenció. El Borgh per tal de remarcar que el seu compilador no fou Arnau, els altres dos perquè transmeten el primitiu *De adventu Antichristi*. El BAV, vat. lat. 3824 és objecte d'atenció pel que fa a la auto-bibliografia d'Arnau fins a 1305 en l'apèndix I de la primera part. El *stemma codicum* apareix més avall (168).

Rarament un text català ha tingut un estudi com el que avui comentem. Són molts anys de recerca, de formular, proposar i tornar a formular problemes i preguntes; són molts anys també d'acumular informació i d'analitzar amb paciència cadascun dels aspectes que han confluït en la gènesi de cada obra arnaldiana. Els volums d'AVOTHO dels quals Perarnau ha assumit la responsabilitat formen ja un conjunt sòlid d'aproximació a i interpretació de l'obra espiritual d'Arnau de Vilanova. A més, en les pàgines d'AVOTHO V hi glateix de forma clara la preocupació perquè el treball prossegueixi en els volums vinents amb la mateixa atenció i exigència de rigor desplegats en els tres publicats fins avui. L'acumulació de tot el que fins ara ha estat possible de saber sobre l'activitat literària d'Arnau, compresos alguns aspectes que seran objecte d'estudi més endavant, com és ara l'apèndix I de la primera part, delata la voluntat de marcar el territori de l'obra arnaldiana amb tota l'amplitud possible, a desgrat de les repeticions, insistències i reiteracions que en puguin resultar. Podria ésser que una tal ambició, reflectida també en alguns dels canvis metodològics que hem assenyalat en aquesta obra de Perarnau, obeïssin a la intenció de proposar un model de treball standarditzat per als curadors dels onze volums previstos de l'edició de les AVOTHO. En aquest cas, ens trobaríem davant un volum que no solament ofereix un estudi vast i dilatat i l'edició crítica d'un text arnaldian, ans també una proposta programàtica de treball per als anys a venir.

Jaume de Puig i Oliver

GUILLERMUS DE ARAGONIA, *De nobilitate animi*. Edició de William D. PADEN i Mario TROVATO (Harvard Studies in Medieval Latin, 2), Cambridge (Mass.) i London, Harvard University Press 2012, 196 pp.

El text original llatí i la traducció a l'anglès de l'opuscle de Guillem d'Aragó ocupa les pàgines 58-112. L'estudi inicial s'ocupa sobretot de defensar que l'autor era un 'aragonès' del

Regne d'Aragó i per si encara en poguéu restar algun dubte, la fotografia de la sobrecoberta ofereix un detall de Daroca.

No crec que l'autor fos tan resolutiu, quan en el colofó (actual p. 112) s'identifica amb la frase "Willelmus, medicine magister, // regis Arrogonie de dicione fuit": era, doncs, de la 'ditio', és a dir de la 'soberania (és a dir, de la Corona)' d'Aragó, que no es limitava al Regne d'Aragó; i trobo a la pàgina 94 (cap. XV, 5), usat dins el text de mestre Guillem el mot 'femella' en el sentit de 'mulier o 'faemina' i em plauria de saber si aquella era realment la paraula aragonesa emprada aleshores dins el Regne d'Aragó en el sentit indicat. O potser mestre Guillem d'Aragó era un aragonès de la Franja (actualment i oficialment de llengua 'lapao', però aleshores i ara realment de llengua catalana), per tant, de l'antic bisbat de Lleida. Un extrem que resulta clar en el llibre és el fet que, tot i ésser del regne d'Aragó s'havia impregnat de cultura occitana, tal com les freqüents citacions de versos de trobadors demostren (XV; 35-45); la mateixa lletra reial a les autoritats de Daroca, obligant-les a tornar al seu mestre Guillem (és l'autor de l'opuscle?) els béns que li havien segrestat amb motiu de la darrera guerra (la dels nobles de la Unió Aragonesa favorables a la Croada contra el rei Pere el Gran) demostra que el metge s'havia posat a favor del rei i contra la Unió, i que per això les autoritats de Daroca li havien segrestat els béns (14).

Mestre Guillem d'Aragó hauria viscut i escrit en el pas del segle XIII al XIV, seria, doncs, contemporani de Ramon Llull i d'Arnau de Vilanova i la possible comparació d'aquest *De nobilitate animi* amb títols més o menys paral·lels dels dos esmentats (com és ara la *Vita coaetanea* del primer o el *Tractatus de prudentia catholicorum scholarium* del segon) augmenta l'interès del de mestre Guillem; ell, en efecte, ens diu que la 'nobilitas domini' o noblesa de senyoriu ha de consistir en un "rationale regnum, ex quo ratio et pax inter subditos conservatur"; les seves referències a la *Bíblia* es limiten a recordar qualque frase dels llibres sapiencials de l'Antic Testament i, per si calgués, un petit conjunt de frases d'altres pàgines ens acaben d'assenyalar per on van els trets: "...hic magis naturaliter est loquendum" (86, cap. XI, 19); afegim-hi la pregunta: "utrum mulier sit ita nobilis sicut vir" (88, XII, 1), amb la resposta que són "proportionaliter nobiles, non equales" (90, XII, 10; i 96, XVII, 4): ell, doncs, en el seu opuscle, intenta de presentar una doctrina entre pedagògica i política, diguem que filosòfica i per res teològica, sobre la 'noblesa' personal tant d'home com de dona, no pas sobre l'atorgada amb una decisió sobirana, compatible amb la més baixa barroeria, tal com els 'nobles' contemporanis demostraven sempre que calia.

Els editors no semblen tenir idees gaire objectives entorn de certs extrems, que haurien de revisar, com per exemple quan a les pàgines 10-11 ens fan saber que, com a conseqüència d'un casament del 1137 els reis d'Aragó esdevingueren comtes de Barcelona, que era la capital de Catalunya: però resulta que en virtut d'un casament cap rei d'Aragó no esdevingué comte de Barcelona, per la senzilla raó que el 1137 no existia cap rei d'Aragó, perquè el darrer, Alfons el Bataller ja s'havia mort per acció de guerra davant Fraga i deixà el regne als ordes militars, els quals es posaren d'acord amb el comte de Barcelona i li cediren els drets al regne, però aquell comte, Ramon Berenguer IV, mai no es volgué ni intitular 'rei d'Aragó' ans només 'princeps Aragonensis' i amb ell, comte de Barcelona, ja sobirà del regne d'Aragó i d'altres, sorgí la 'Corona d'Aragó', que abans no tenia raó d'existir, perquè amb el sol Regne d'Aragó, no hi havia de què fer sorgir una 'corona'; fou la suma de les dues sobiraniaes en el comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV, allò que constituí la 'Corona d'Aragó'. En la pàgina 35, després d'haver-nos recordat que fins a Ausiàs Marc no hi hagué poesia plenament en català perquè l'anterior era en occità, també ens innova que la prosa en català hauria comparegut durant el segle XIV. El responsable d'aquesta afirmació, possiblement el senyor Paden, ens hauria de dir en quin temps escriví Jaume I el *Llibre dels fets*, atès que morí el 1275; o en quin any posa la traducció catalana a partir de l'àrab del *Llibre de contemplació* de Ramon Llull, text que el colofó de la còpia conservada a l'Ambrosiana de Milà ens informa (amb el permís del senyor Paden, és clar) que fou acabada de copiar l'any 1280; i abans que canviés el segle, Ramon Llull seguí escrivint i

publicant llibres en català. I com que es tracta d'escrits datats, el senyor Paden podria mirar en els tres volums i escaig dels *Acta Aragonensia* de Heinrich Finke, quanta documentació escrita en llengua catalana hi ha datada abans del primer de gener del 1301, en què començava el segle XIV i quanta en aragonès

Diré, per acabar la present presentació, que el text llatí, transcrit del manuscrit *lat.* 16089 de la Bibliothèque Nationale de França a París, es llegeix sense entrebancs i que, doncs, la present edició també participa si no de la 'nobilitas animi', si de la 'nobilitas textus'. Benvinguda!

Josep Pernau

Josep AMENGUAL I BATLE, *El bisbe ermità de Miramar, Jaume Badia, exponent del lul·lisme mallorquí del segle XIV* (Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca, núm. 45), Palma de Mallorca 2011, 60 pp.

Crec no equivocar-me si considero que aquest escrit de l'amic Amengual és destinat a omplir (o, almenys, a començar d'omplir) el buit, que durant els cent-cinquanta anys, que van del 1299 al 1450, trobem a les Illes Balears en relació al lul·lisme, car, després que el nostre polígraf abandonà París a mitjan estiu del 1299 corrent a Mallorca perquè havia rebudes males notícies sobre el futur que ell podia esperar de l'escola per a missioners de Miramar i ell tallà en sec, sense acabar-lo, el *De principiis philosophie complexae*, "praeoccupatus per Studium Arabicum", tal com confessa ell mateix en el colofó del llibre esmentat, en convèncer-se que ell no podia fer res d'eficaç a fi de salvar el dit 'studium', marxà de Mallorca i no hi tornà a posar els peus fins passats deu anys en què s'hi féu present per acomiadar-se dels seus, fer testament i deixar ben clar allò que calia fer amb tota la seva producció bibliogràfica

L'amic Amengual ha considerat que el camí per a omplir aquell segle i mig era el de conèixer i aplegar sobretot en les monografies dedicades a la majoria de poblacions mallorquines, les notícies ben documentades sobre els ermitans (i ermitanes) que aquells decennis habitaven les capelles dels tocoms muntanyencs sobretot de l'illa de Mallorca; d'un parell d'ells consta que posseïen el *Llibre de contemplació* (fra Jaume Canet i fra Nicolau Torrella: 29-30) i això vol dir que uns quants d'altres, dels quals no tenim notícia, també l'havien volgut posseir. La gran prova, però, d'una existència i presència somorta, però vigorosa, del lul·lisme a Mallorca, fou l'evangelització i primer establiment de l'Església a les Illes Afortunades a mitjan segle XIV per obra bàsicament de missioners lul·listes mallorquins (27); ja sabem que el resultat d'aquell treball pacífic fou capolat per la invasió bèl·lica a les Canàries des del regne de Castella a finals d'aquell segle.

Potser la dispersió de les ermites per les muntanyes mallorquines fou en part causa de la dificultat de veure el lul·lisme mallorquí com un conjunt, tant aleshores com ara, dificultat que potser es manifesta en una valoració com la següent: "cau dins la probabilitat que aquella comunitat de tretze ermitans... es fessin escàpols a la repressió que patien a Mallorca els espirituals en temps de Jaume III, fins que la seva situació va canviar al llarg del regnat de Pere III" (28). No sé si tots els possibles lectors recorden que Jaume III era un rei de la dinastia feudal de Mallorca i Pere III era el rei sobirà de tots els regnes i terres de la dinastia de Barcelona.

Amb el parell de línies acabades de transcriure l'autor ha col·locat l'índex de la seva mà en un problema que ni el mateix mestre Ramon no s'atreví a tocar i per això la seva *Vita coetanea* deixà aquests anys en blanc. Un dels grans problemes en la biografia de Ramon Llull és aquest: "Què havia passat en la relació de mestre Ramon amb la Casa de Mallorca que, havent començat de forma plenament satisfactòria fins al cofoisme els anys immediatament posteriors al *Llibre de contemplació*, les coses a l'estiu del 1299 es presentessin tan malament que trobant-se Llull a París, ell temés per la supervivència del 'Studium Arabicum' i saltés com esperitat a Barcelona i a Mallorca, sense que li fos possible de parar la sentència de mort contra Miramar?"

I Amengual en certifica la defunció en afirmar que “el 1300, l'ermita [Trinitat de Miramar] havia retornat a la propietat del monestir de La Real, després que es va suspendre l'experiència lul·liana de l'escola de llengües per a la missió” (50). D'on vingué la suspensió?

Em permetré d'exposar la hipòtesi de treball, a què he arribat després d'haver-me trobat cara a cara amb Ramon Llull a París al bell mig del l'estiu del 1299. Ell hi havia arribat cap a les darreries del 1297 i la seva producció bibliogràfica seguí el ritme normal, gairebé de títol per mes, fins al bell mig de l'estiu del 1299, en què el *Principia philosophie complexa* és tallat pel mig i deixat incomplet perquè l'autor ‘preoccupatus per Studium Arabicum’ marxà esperitat de París camí de Barcelona i de Mallorca, on ja no pogué fer res a fi de salvar l'escola per a missioners de Miramar. Què havia succeït en la relació, al començament de l'activitat literària lul·liana tan galejada per la casa reial de Mallorca, entre el nostre polígraf i Jaume II, rei feudal de la primera de les Illes? Quelcom devia haver succeït perquè a primers de gener del mateix 1299, el rei mallorquí, en trobar-se altre cop a les mans el poder real i reial damunt les tres illes, que li havia posat el nostre Jaume II, i damunt la Val d'Aran, jurídicament per encàrrec temporal del papa, però políticament per transferència de la Casa de França, Jaume II de Mallorca (dic), havia pujat a París a parlar amb el rei i el consell reial francesos, tant del retorn de les illes com de l'autoritat damunt la Val d'Aran que ostentaria fins al 1313. Per enlloc no s'ha dit que en aquell moment hivernal hi hagués a París un contacte entre Ramon Llull i el seu rei; si, en canvi, ja en el Regne de Mallorca, hi hagué trobada entre els dos a l'estiu/tardor del mateix any 1299, però no sembla que fos gaire agradable, atès que Llull no hi conseguí l'indult per a la supervivència de Miramar, que immediatament ja constaria propietat del monestir cistercenc de La Real. La ‘sentència de mort’, si no m'erro, i segons tinc entès fou aplicada en algun altre cas, consistia a fer desaparèixer aquelles institucions que, a judici del rei feudal mallorquí, havien col·laborat en l'illa amb els reis sobirans de la Casa de Barcelona, durant els anys que aquesta mantingué la recuperada sobirania directa damunt la part insular del ‘Regne de Mallorca’. D'ací vingué la mort de Miramar en tant que escola de formació de missioners.

Només tinc resposta hipotètica per a una pregunta: la de com sabé Ramon Llull a París en ple estiu del 1299, que Miramar, és a dir, el ‘Studium Arabicum’, estava condemnat a mort i que “tost, tost e ben tost” per dit-ho amb frase famosa de sant Vicent Ferrer, la sentència seria executada? Molt senzill: per mestre Arnau de Vilanova, que per la primavera d'aquell any havia estat nomenat pel nostre Jaume II ambaixador davant el rei de França, havia marxat de Barcelona o d'algun lloc de la corona, la primera quinzena de juliol sempre del 1299, i, fent camí, hauria passat per Perpinyà o per Montpeller a fi d'entrevistar-se amb el rei de Mallorca, el qual l'hauria informat no sols d'extrems que feien referència a la seva ambaixada, ans també, ell mateix o algun cortesà, de les novetats que la nova sobirania del rei feudal de Mallorca tenia la intenció d'introduir en general i en concret a Miramar.

En aquell centenar d'anys que van de mitjan segle XIV a mitjan segle XV, el lul·lisme mallorquí no sols tingué el favor reial, ans encara la noblesa començà a manifestar-se pro lul·liana: els Tagamanent sembla que ho deixaren entendre amb claredat, a diferència dels Puigdorfla, més favorables a posicions contràries. Si tot allò que precedeix és dit com a hipòtesi, no cal dir que aquesta incursió a les altures nobiliàries i a llur possible influx en l'eremitisme mallorquí dels segles XIV-XV, és totalment sotmesa a possibles informacions futures. I cal tenir en compte que aquest és un tema, en el qual la precisió no és gens fàcil, quan el mateix autor ens avisa que hi podem trobar “connotacions espirituals inspirades en Ramon Llull o, almenys, en la mateixa vena d'espiritualitat” (40).

Les darreres pàgines són dedicades a la figura d'aquell “fra Jaume Badia, franciscà menor, bisbe i ermità de Miramar” (57), on, malgrat les vicissituds d'entorn el 1299-1300, que ja coneixem perquè ens hi acabem de referir, “no sembla que l'empremta de Llull hi desaparegués” (50). Era bisbe d'una desconeguda seu “Trilliensis [no seria “Tulliensis”: és a dir, aquella: “Pars terrae ultima, Tulle”]” (52-53) i el 1376 els monjos de La Real cediren Miramar al dit bisbe (51), cessió confirmada el 1383; aquesta és la darrera data en què és documentat (54); ell

representa l'únic cas en què a Mallorca un bisbe "ha menat vida ermitana en el més pur estil lul·lià" (*ibid.*), fent realitat aquell somni del *Blanquerna*, el de fer retirar un bisbe a vida ermitana (57).

L'amic Amengual es pregunta, per acabar, quina fou la repercussió d'aquesta línia d'espiritualitat lul·liana en la vida dels fidels de curs normal i ens informa que té ja aplegats un cert nombre de testaments, que li permetran de descobrir-ho. Esperem amb candeletes que prest ens pugui posar a les mans el resultat del futur estudi.

Josep Perarnau

El saber i les llengües vernacles a l'època de Lluï i Eiximenis. Estudis ICREA sobre vernacularització.

Edició de Anna ALBERNI, Lola BADIA, Lluís CIFUENTES, Alexander FIDORA (Textos i Estudis de Cultura Catalana, 170), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2012, 404 pp.

"Vernacularització": no sé si qualsevol país d'Europa, però, sí, almenys els del seu Occident, culturalment pastats dins l'antic Imperi Romà i presidits per la llengua llatina fins als principis del segle XIX, han passat per una etapa de 'vernacularització', amb els seus "processos de professionalització i d'institucionalització que caracteritzen la societat medieval" (14). Era massa important la força de la llengua popular (del 'romanç') com perquè la vida cultural de tota una societat es desplegués en la seva totalitat valent-se només del llatí. No crec que hi pugui haver cap dubte que la vida del poble senzill (i del no tan senzill), seguí transmetent els seus coneixements bàsics, que eren els de tota la vida i de totes les concrecions de la vida, de forma 'vernacularitzada': hom seguí transmetent dins la família, sobretot a l'hivern a la vora del foc, els coneixements necessaris per regar els horts, coure el pa, conviure amb els veïns, preparar els àpats, acollir els nadons i enterrar els morts, de viva veu, tenint, però ben clar que aquesta 'viva veu' transmetia nombre de coneixements necessaris per a la continuïtat de les societats.

Suposada l'existència d'aquest gruix bàsic de coneixements teòrics indispensables per a la vida de qualsevol ciutadà, es movia ràpidament en aquells moments del pas del segle XIII al XIV i creixia la quantitat de coneixements nous proporcionats pels recercadors tant en els camps de les ciències de la naturalesa com en el de l'especulació teòrica, amb la consegüent vernacularització, que en el camps de les ciències donarà, per exemple, els coneguts *Regiments de sanitat*, i en el camp de la teoria especulativa, obres com el *Miroir des simples âmes* de Marguerite Porète i més d'un dels opuscles de mestre Arnau de Vilanova com la *Lliçó de Narbona* o l'*Alia Informatio begunorum.*, sense oblidar els títols d'alquímia i ciències ocultes, com el *Llibre de puritats*, presentat en aquest mateix llibre pel prof. Sebastià Giral.

Comprenc que la prof. Michela Pereira s'hagi decidit a aprofitar l'existència d'un moviment actual d'atenció a les 'vernacularitzacions' particulars medievals, tant en la seva singularitat com en llur conjunt, a fi de presentar el 'cas' de Ramon Llull i la seva obra escrita en català, com si hagués estat la reelaboració en llengua catalana de temes ja exposats en la llengua sàvia, pròpia dels que havien seguit estudis universitaris de filosofia i teologia. Dic que comprenc perfectament, i casos com el de la *Logica nova*, obra filosòfica 'vernacularitzada' del llatí al català, li donaria la raó i no seria l'única.

Però si prenem de Llull no pas allò que pot ésser genèric, perquè també es troba en d'altres, ans allò que li és propi i exclusiu, aleshores confesso que no acabo de veure que el nostre gran polígraf pugui ésser col·locat en el camp de les 'vernacularitzacions', perquè l'art és una invenció sense precedent tant en català com en llatí com en àrab, perquè és l'elaboració d'una teologia metafísica, tan acceptable per a un sarraí com per a un cristià. Ací rau justament la 'conversió dels infidels', que havia d'arribar per una presentació dels darrers elements bàsics de tota la realitat o fins i tot de qualsevol explicació racional de l'ésser suprem i de la seva creació.

Si acceptem que aquest és el pinyol bàsic del lul·lisme, sembla que, per coherència, també veurem que la creació intel·lectual bàsica de mestre Ramon Llull no consisteix en cap 'vernacularització', per la senzilla raó que la versió original d'aquella filosofia o teologia és l'oferta en llengua catalana, i que en aquest cas, si de vernacularització es pot parlar, aquesta es trobaria en les possibles traduccions tant en llatí com en àrab.

En canvi, si no m'erro, podria ésser un cas perfecte de 'vernacularització', el text d'Arnau de Vilanova, intitulat *Confessió de Barcelona*, escrit en català pel mateix autor a fi d'informar el rei Jaume II de la seva proposta de preveure que el màxim Anticrist ja hauria començat la seva feina entorn el 1366 i de tota la subsegüent controvèrsia amb els professors de teologia de París i amb els 'thomatiste' fins al darrer d'aquests, fra Martín d'Ateca, ja tocant o dins el 1305. Tothom sap que el *De adventu Antichristi*, escrit el 1297 i presentat al canceller de la Universitat, Pere de Sant Omer, provocà un autèntic tràngol teològic, acabat amb sentència del bisbe, desqualificant l'opuscle arnaldià per 'temerari', i la polèmica amb els professors de la Facultat Teològica de París, i amb els dits 'Thomatistae', tant de Girona com de Marsella i amb l'esmentat Martín de Ateca. La *Confessió de Barcelona*, de juliol del 1305, escrita pel mateix mestre i copiada pel notari, ens permet de conèixer elements de la dita controvèrsia, de més a més, en català, cosa que converteix la *Confessió*... en un autèntic exercici de 'vernacularització'. És veritat que el prof. Mensa evita ficar-se en llibres de teologies, però proporciona els corresponents elements de judici, com les profecies d'altri, en què mestre Arnau recolzava la seva, i la divisió de la història mundial en set etapes, segurament inspirada, si no copiada de Pèire Joan (Petrus Iohannis) Oliu, les sisena i setena de les quals serien presidides per les malvestats de l'Anticrist.

Això no vol dir de cap manera que les pàgines dels professors Pereira i Mestre, no siguin enriquidores en informar sobre l'aportació dels actuals estudiosos de la filosofia medieval en fixar-se en el fenomen de la 'vernacularització i fer-ne l'objectiu de llurs estimulants estudis.

Antoine Calvet ens informa de traduccions a l'occità i al francès de títols alquímics atribuïts durant els segles XIV i XV a mestre Arnau de Vilanova (71-79) i Alejandro Coroleu ens porta a París, a Barcelona i a València en el pas del segle XV al XVI i ens recorda l'activitat editora d'obres de Ramon Llull per obra d'humanistes entre els quals destacava Jacques Lefebvre d'Étaples (71-79); per la seva banda, Xavier Renedo ens regala un menjar exquisit: la teoria de Francesc Eiximenis en el *Dotzè del Crestià* sobre la connexió entre les característiques i valors de la vida civilitzada i les possibilitats que proporciona la vida en ciutat (81-109). Per la seva banda, Lluís Cabré i Montserrat Ferrer, ens desvelen secrets del protohumanisme català sota Joan I i Violant de Bar donant-nos a conèixer alguns dels llibres que els arribaren de la casa reial francesa (217-230); també inclouen notícia de la biblioteca del filòsof i alquimista Guillem Sedacer, que constava de trenta-sis volums, que Joan I rescatà, entre els quals hi havia un mapamundi (226). Jaume Riera i Sans ens ofereix el text català de *Lo breviari de Baracan lo philòsof en regiment d'alberch*, títol abreujat en *Regiment d'alberch* (308-311), traduït de l'àrab o de l'hebreu, després d'haver identificat sota el nom de Baracan, el primitiu de l'autor neopitagòric en grec com el de Brison (Brysson) (304).

A mi personalment les dites importants informacions m'han ajudat a posar-me al dia, també en tema de d'intercanvis entre català i hebreu, que ja no són 'vernacularitzacions'. Així, doncs, Grans Gràcies!

Josep Perarnau

Roser SABANÉS GONZÁLEZ, *Els Concilis ilerdenses de la província eclesiàstica tarraconense a l'Edat Mitjana (546-1460)* (Col·lecció Estudis, 52), Barcelona, Fundació Noguera, 350 pp.

Una tesi doctoral sobre els concilis provincials tarraconenses celebrats a Lleida és necessàriament benvinguda, car una tesi doctoral sempre promet algun creixement de les nostres

coneixences, fins ara per força limitades al títol de Manuel Guallar Pérez, *Los Concilios Tarraconenses celebrados en Lérida (siglos XI-XV)*, del 1975; en les pàgines que ens ocupen trobem aplec de totes les informacions proporcionades per publicacions anteriors sobre els concilis provincials esmentats. No cal dir que si les noves informacions completessin el nostre coneixement d'aquells concilis a base de fonts encara ara inèdites, serien doblement benvingudes.

En aquest pla de les possibles fonts inèdites no trobem (si no ens hem equivocat) en el llibre de la doctora Sabanés, cap referència al concili lleidetà dels primers anys del segle XIV, conegut de Guallar, que no en veu clara la data del 1304 (181-183), data que sembla impossible per a Arnau de Vilanova, al metropolità i bisbes del qual s'hauria adreçat mestre Arnau. Ell mateix deixà constància de la seva intervenció en la cèlebre *Confessio Ylerdensis de spurcitiis pseudo religiosorum*, conservada en un dels volums manuscrits de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, el Vaticanus latinus 3824, ff. 175a-174d.

El títol ja ens permet de saber que el mestre hi devia proposar i d'alguna forma demanar (o potser fins i tot exigir) als bisbes de la província eclesiàstica decisions importants per a la reforma cristiana de la vida de l'Església de la Corona catalanoaragonesa; el text ens diu que ell mateix va llegir la seva intervenció, i un servidor em limito a transcriure-la del foli 175a-b del còdex manuscrit acabat d'esmentar:

“Quoniam Scriptura sacra testatur quod uirtuosum est perstringere malicie murmur in illis potissime, qui sana dicta non solum utilia sed etiam necessaria Ecclesie lacerare nituntur atque discerpere sine freno, propterea, ne quisquam spiritu maligno uexatus, absente me, possit in auribus maiorum dicta mea superseminando zizaniam deprauare, uolens ego, magister Arnaldus de Villa noua progredi cum splendore catholice ueritatis, coram uobis, reuerendis patribus domino Roderico, Dei gratia episcopo Terrachone, ceterisque coepiscopis et comprouincialibus uestris presentibus, confiteor me dixisse et idipsum de presenti asserere, quod Spiritus Sanctus, cuius moderamine Christi Ecclesia gubernatur, ad cautelam prenunciet in reuelationibus Scripturarum sacrarum, maxime pastoribus et custodibus gregis Dei, [f. 175b] quod modernis temporibus multiplicabuntur per drachonis astutiam siue demonis, in quibusdam statibus regularibus non tantum pseudo religiosi, sed etiam pseudo apostoli uel precones euangelice ueritatis. I ja cap al final tornem a trobar afirmació de detalls no menys importants: “Et ne dicta mea presentialiter hic proposita coram uobis et lecta possint per aliquem aduersarium truncari, peruerti uel aliquantulum uiciari, supplicando requiro specialiter uos, reuerendum patrem dominum Rodericum, archiepiscopum memoratum...”.

Per a un concili provincial de la Tarraconense el punt més important seria la proposta de reforma en serietat de la vida cristiana, cosa de la qual la *Confessio Ilerdensis* presenta una riquesa difícilment igualable.

La doctora Sebanés hi té camp per a córrer. Hi pot ésser ajudada pel recentíssim article del prof. Dr. Jaume Mensa i Valls, *Observacions crítiques sobre la Confessio Ilerdensis d'Arnau de Vilanova i transcripció d'una lletra seva desconeguda adreçada al rei Jaume II*, dins “Revista Catalana de Teologia”, 38/2b (2013), 1161-1193.

Josep Perarnau

Jaume MENSA I VALLS, *Arnau de Vilanova i les teories medievals de l'amor* (Cristianisme i Cultura, 73), Barcelona, Editorial Cruïlla 2012, 260 pp.

En tenir aquest llibre a les mans i encetar-ne la lectura, la primera cosa que acapara l'atenció del lector és la condícia amb què l'autor li col·loca davant els ulls els precedents de l'estu-

di que ens hi exposa i l'ordre lògic que s'ha proposat de seguir en les seves dues meitats (13-20). El prof. Mensa és conscient —i això l'honora— que la nova aportació seva als estudis sobre Arnau de Vilanova té unes llargues arrels que s'arrapen i alimenten en i d'un humus format els darrers decennis per dos grups de treballadors que han esmerçat llargs anys de feina en quel·com tan dur com la preparació i edició crítica de les obres tant mèdiques com doctrinals d'aquell savi català que en el pas del segle XIII al XIV s'erigí en una de les figures europees capdavanteres en ambdós camps, han interessat en llur camp de treball estudiosos estrangers i estan fent reconèixer la de l'arnaldisme com una de les aportacions catalanes a la recerca internacional. El llibre del prof. Mensa és en aquest moment l'aportació darrera en cronologia, però no pas en vàlua, ni que només fos perquè ha tingut la valentia de capbussar-se en un autèntic esbarzer: el tema de l'amor en els escrits tant mèdics com doctrinals d'un dels nostres grans pensadors de la Baixa Edat Mitjana.

Passat el llindar del llibre, ens introduïm en el tema de les teories medievals de l'amor mitjançant tres capítols, el primer dels quals presenta el vocabulari utilitzat durant aquells segles de la Baixa Edat Mitjana, en teoritzar sobre l'amor, on trobem tant l'herència dels grans filòsofs grecs (filía o eros o àgape, per exemple), com la procedent del cristianisme (caritas) (37-43); segueixen les pàgines, on són resumits els principals estudis sobre el tema de recercadors del segle XX: Pierre Rousselot (43-46), Anders Nygren (47-51) i Denis de Rougemont (52-54), amb el resultat que a l'interior d'un tema únic "els estudis filosòfics i teològics es concentren en conceptes com 'caritas, eros o àgape', els literaris en la 'fin'amor' o l'amor cortès, els mèdics en l'amor heroicus" (54). Tot seguit ens trobem endinsats en el concepte de 'la fin'amor' (59-85), en l'exposició del qual l'autor també se serveix de versos o estrofes d'aquells poetes i fins i tot d'una poesia sencera de Guilhem de Cabestany (81-84).

Aquest camí ens ha conduït al metge Arnau de Vilanova, el qual des de la pàgina 87 serà l'únic autor estudiat en els successius capítols fins al final del llibre; per començar, fins a la pàgina 100, són resumides les explicacions del *Speculum medicinae* sobre l'afecció humana de l'amor, on és presentada com a un dels 'accidentia animi', també dits 'passiones cordis', perquè pertanyen a aquell bloc multiforme de reaccions de la psicologia humana davant situacions del mateix individu o de factors externs a ell, estudiats només des del punt de vista de la medicina en tant que afecten o poden afectar la salut. Les mateixes manifestacions de la psicologia humana també poden ésser analitzades des de la valoració ètica o moral de l'actuació humana i des d'aquest punt de vista foren àmpliament estudiades tant pels filòsofs com pels teòlegs medievals (101-108); Arnau de Vilanova, influït per Galè o per Aristòtil, les reduïa a dues: 'delectatio' i 'dolor' (110), i, pensant pel seu compte, en parlava tant en el *De amore heroico* com en el *De arte operativa*.

A partir d'ací, l'autor s'encara (tant que un servidor puc dir, per primera vegada, cosa que fa l'empresa més meritòria) amb els recercadors que han intentat de sintetitzar la teoria de l'amor i més en concret de 'l'amor fina e complida' en els pensadors medievals, sobretot en els contemporanis d'Arnau de Vilanova i de la literatura dels trobadors. Els resultats de la recerca vinculada als noms d'altres autors i als de la seva pròpia reflexió són resumits pel nostre autor en pàgines de la segona part del llibre.

La lectura d'aquestes pàgines, que he procurat de fer amb tota l'atenció que l'autor es mereix, m'han conduït a posar-me a mi mateix algunes preguntes, que, quan sigui, es podrien convertir en hipòtesis de treball.

I la primera és aquesta: no podria haver succeït que, de la mateixa manera que mestre Arnau es va permetre d'afirmar davant la flor i nata dels metges de Marsella, que la manca d'heruet a Cals Sabran es devia a un nombre determinat de dificultats orgàniques o biològiques tant per part de l'hereu com de la jove, quan sabia que tant de la part d'ell com de la d'ella només n'hi havia una de causa i no era ni orgànica ni biològica, ans de decisió lliure i personal, que també en el nostre la gran manifestació d'"amor fina e complida", en tot el sentit més ple de la paraula, consistia a conservar i oferir a Déu la virginitat dins el matrimoni?

L'altra hipòtesi de treball consisteix a preguntar-se si la 'teoria' arnaldiana entorn l'"amor fina e complida" és realment una construcció teòrica i mental o principalment teòrica i mental, o és, per contra, una indicació pràctica. M'ajuda a fer-me la pregunta el fet d'haver-me adonat que el mateix prof. Mensa, en una de les darreres pàgines publicades amb el seu nom, les de la seva intervenció en el XII Congresso Internazionale di Filosofia Medievale (Palermo, 17-22 setembre 2007), acabades de publicar el 2012, intitulades "Dalla *Informació espiritual* di Arnaldo da Vilanova ai *Capitula Regni Sicilie* di Federico di Sicilia: proposte su neofiti saraceni, ebrei o servi greci", en les quals, a l'hora de la veritat, més que una teoria sobre el reconeixement dels drets personals en el camp religiós a individus no pertanyents a la comunitat identificadora d'una entitat política, ens proposa un conjunt de normes reials de conducta envers les persones d'aquell col·lectiu (511-512). També en el camp estudiat, què tindríem, teoria o normativa?

Per pura coincidència en una prestatgeria del Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, m'ha vingut a les mans el volum XCIII en comptes del XCII, que és (aquest darrer) una de les obres d'Hildegard de Bingen. El XCIII, en canvi, ha resultat ésser el "*Polythecon*", potser de Bernat Silvestre, en tot cas, text d'observació sociològica o de convivència, que s'anà elaborant entre els segles XIII i XIV, per tant, d'alguna manera contemporani de les obres d'Arnau de Vilanova. Les seves seccions sisena i setena potser podrien permetre d'estendre els punts paral·lels de referiment a obres possiblement comparables a les mèdiques de mestre Arnau. I els paral·lels potser es podrien estendre a l'*Ars amandi* d'Ovidi, als *Disticha Catonis*, i a d'altres obres ben conegudes en els segles medievals —la darrera citada pel mateix mestre Arnau en el *De adventu Anticristi*— i a d'altres títols més o menys didàctics, esmentats en les edicions dels precedents.

En qualsevol cas, el prof. Mensa ha encetat amb aquest seu llibre un bell i llèpol tema d'estudi, pel qual mereix tota mena d'enhorabona.

Josep Perarnau

Josep M. MARQUÈS I PLANAGUMÀ (†), *El Cartoral de Rúbriques Vermelles de Pere de Rocabertí, bisbe de Girona (1318-1324)*. Edició a cura de Jaume de PUIG I OLIVER i Albert SERRAT I TORRENT (Diplomataris, 46), Barcelona, Fundació Noguera 2009, 810 pp.

Els editors col·laboradors informen en el llinard del volum de llur preocupació a fi que cap dels treballs del dr. Josep M. Marquès i Planagumà no s'extraviés i a fi que el resultat de la seva feina tingués aquella continuïtat que és aconsellable, atesa la impossibilitat de continuar-la a la seva manera irreplicable. El volum que ara tenim a les mans i ens ocupa és justament una mostra de la primera finalitat, la de salvar una feina que ell havia deixat pràcticament enllestida i ara enriqueix les nombroses publicacions de documents medievals, normalment llatins, de la ciutat i del bisbat de Girona editades els darrers anys, recordades en la presentació (10-11) i constantment esmentades de forma abreujada (15-22).

No és pas la primera vegada que el *Cartorale de rubricis coloratis* gironí atreu l'atenció dels estudiosos, però no sembla se n'hagin fet amb facilitat una idea acceptable per a tothom, car no manca qui hi ha vist una base per al coneixement de l'economia del bisbat en la Baixa Edat Mitjana i l'amic Marquès el compara a una "pintura tenebrista, on entre zones d'ombra destaquen formes i colors ben marcats" (24); el crític que ara escriu, adonant-se que l'any inicial de l'elaboració del cartoral és el 1318, que si no coincideix matemàticament és contemporani d'aquell en què Jaume II donà un impuls definitiu a l'arxiu reial de Barcelona, potser s'atreveria a dir que, com tot arxiu, respon a una necessitat de clarificació i de memòria: el bisbe de Girona, en aquell moment Pere de Rocabertí (29-32), necessitava tenir a l'abast de la mà aquell conjunt de documents que li havien de permetre de governar el bisbat sense trepitjar l'ull de poll de ningú: des del segle XI, el govern del bisbat de Girona havia generat un gruix de documents

papals o reials, de contractes i convenis, de concessions i privilegis, que era impossible de recorde a qui no es passés tot el dia regirant la corresponent documentació i per això calia tenir-la ben a l'abast de la mà en un sol llibre, en el qual els bisbes successors seguirien fent-hi copiar nous documents fins a l'acabament del segle XIV. El resultat, és a dir, el conjunt d'aquests cent vuitanta-sis instruments notariais, és d'una vàlua difícilment exagerable. Hom hi pot trobar de tot i en les pàgines 18-67 el mateix sempre enyorat dr. Marquès ens en proporciona una bella mostra, on assenyala el punt neuràlgic de l'economia d'un bisbat medieval català (i segurament de tot Europa): els delmes (62-67); en un altre ordre de coses trobem sobretot pàgines amb problemes de relació personal entre els successius bisbes de Girona i el rei (69-78), o el comte d'Empúries (79-84), però sobretot el capítol de la Seu gironina, amb el qual la necessitat de col·laboració és constant, i no sempre de sentit conflictiu, com quan bisbe i capítol es posen d'acord a taxar la quantitat que han de rebre els capitulars que vagin a estudiar: era el 1173 (130-133, doc. núm. 8). El bisbe de Girona, era, de més a més, un senyor feudal amb senyoriu damunt certs pobles i aquest tema s'endu bon nombre de documents (47-62). En canvi és més aviat escassa la documentació que incideixi directament en la missió religiosa de l'Església; en un moment determinat, el lector es troba amb un instrument notarial que fa referència a l'orde dominicà i es diu: "Mira, ara es posaran d'acord a establir la 'lectura Sedis' de Girona"; res de res i decepció: és només el permís del bisbe als dominicans de Girona per a aprofitar aigua del Puig Aguilar i portar-la al convent (387-389, núm. 96).

Fetes les precedents consideracions genèriques, intentem de veure amb un cert detall quins eren els documents que els bisbes de Girona de la Baixa Edat Mitjana consideraven que havien de tenir ben a l'abast de la mà 'ad perpetuam memoriam'.

Comencem per la localització de la terra, per comparació amb la qual és possible de localitzar Girona: 'Ispania' era clarament la denominació d'una contrada que encara calia expugnar i sotmetre, és a dir, terra dels moros, i el bisbe es comprometia a no demanar ben res als caps de casa sota senyoriu episcopal "causa Ispanie expugnande uel subiugande" (era el 1210-1211: núm. 17, p. 153); en canvi, en plantejar-se la conquesta de Mallorca, el rei Jaume I havia hagut de demanar la col·laboració dels súbdits a través dels bisbes "pro expugnandis terra et perfidia paganorum" i hom feia constar que l'*auxilium* rebut el rei fou donat "ex sola gratia et mera liberalitate uestra", a fi que la generositat gironina davant la conquesta de Mallorca no fos aprofitada pel rei com a precedent per a exigir noves ajudes en metàl·lic (199, núm. 37, del 1228-1229): tota terra sota sobirania musulmana era més enllà de la pròpia pàtria; el seu, en canvi, era un país format per senyors feudals, que trobem ací anomenats pel nom individual, o formant col·lectivament un conjunt de "*militum, ciuium et aliorum proborum hominum*" inno-minats, que vivien des del Cinca fins a Salses: "a Sincha usque ad Salças", als quals el rei els garantia els beneficis de Pau i Treva (34, 190); aquest era el país on es trobava Girona, país que es governava per unes Corts dels tres estaments, una de les quals fou particularment important, la del 1283, sota Pere el Gran, on aquest rei reconegué la llibertat personal que els ciutadans s'havien guanyada, ajudant-lo de totes les maneres possibles en el moment de perill, que fou la croada contra Catalunya, en aquell moment acabada de vèncer (348-362) amb un especial ajut al rei en moments que ell més ho necessitava, com el del 1301, en què calia fer desaparèixer els serrells de la dita croada, i els monestirs del bisbat de Girona hi contribuïren amb 50.000 sous (392-394).

En el territori de Girona, el bisbe no és l'únic senyor jurisdiccional: cal també comptar amb el comte d'Empúries, veïnatge que era constant font de problemes (521-531 i 532-533), multiplicats pel fet que el bisbe també hi era senyor perquè tenia en el dit comtat persones sota la seva jurisdicció (412); però no cal dir que la gran institució gironina, amb la qual el bisbe ha de mantenir relacions, si és possible bones, és el capítol de la Seu, com per exemple, fent possible que els canonges de Girona es desplaressin a estudiar a escoles (no sols a universitats), precisant l'ajut econòmic ("*unoquoque mense vnum optimum aureum boni auri et recti pensi*") que rebrien, durant un primer any, renovable (130, núm. 8 l'acord és del 1173). Consten més

d'una vegada els noms dels qui en un moment determinat formaven el dit capítol catedralici gironí (385-386, núm. 95/120; 402/101; 421/106 i etc.); no cal dir que bisbe i capítol decideixen detalls sobre el culte de la Seu (384/95); i encara que són conscients del deure d'hospitalitat i de l'obligació de complir-lo, atès, però, que els rèdits tant del bisbe com dels canonges són "nimum tenues et exiles", comencen unint a la mensa episcopal les capellanies fundades en alguns llocs del bisbat i decidint que aquelles que rendeixin cent sous o més cada any hagin d'ésser concedides només als canonges (448/115). Haurien d'ésser llegides les pàgines inicials (23-109), en les quals el dr. Marquès resumí la seva visió de conjunt, després de les llargues hores destinades a la lectura i transcripció d'aquells prop de dos centenars de documents medievals del bisbat de Girona.

Tres característiques, no sé fins a quin punt normals o extraordinàries, obliguen a admirar els documents ací publicats: la capacitat de formular jurídicament, de manera que no pugui subsistir cap dubte d'allò que les parts convenen; l'extraordinària riquesa a l'hora de precisar la localització topogràfica dels llocs on s'han celebrat les actuacions jurídiques documentades pels notaris; i la gran quantitat de personatges que, per raons diverses, resulten afectats pels mateixos instruments notariais en qualitat de contractants i sobretot com a testimonis, tal com hom pot veure en les pàgines 733-778. I en el fons de tot plegat, la bel·licositat de l'home de la Baixa Edat Mitjana, disposat a defensar de la manera que fos, també, ai las!, amb violència física, aquell petit o gran espai del propi dret, que li permetia de construir la seguretat de la pròpia existència. Assenyaïem, per la seva particular relació amb el tema d'aquestes pàgines, qualque indicació sobre llibres d'alguna herència, com els del document núm. 31, del 1227 (183-185), tot i que devien ésser un bé tan escàs, que manquen fins i tot en testaments on sembla que no haurien de mancar, com el del núm. 9 (1177), pp. 133-136.

El fet de fullejar qualsevol dels cent vuitanta-sis documents aplegats en aquest consistent volum obliga a pensar en l'enyorat amic Josep M. Marquès i Planagumà, que no sols els transcriví ans encara, per sobrepuig, els completà amb notes moltes vegades ben extenses. A ell, doncs, aquesta agraïda recordació i als qui s'han imposada la feina de fer-lo arribar a les mans dels lectors, un ben merescut GRÀCIES!

Josep Pernau

Ovidio CUELLA ESTEBAN, *Bulario aragonés de Benedicto XIII. III. La Curia de Peñíscola (1412-1423)* (Fuentes Históricas Aragonesas, 40), Zaragoza, Institución "Fernando el Católico" de la Exma. Diputación de Zaragoza 2006, 490 pp.

Encara que les xifres del títol aparentment parlen d'onze anys, en realitat del 1412 al 1423, comptant-hi els dos extrems, els anys són dotze, curulls d'esdeveniments, que anaren posant punts finals a tots els interrogants que s'havien anat presentant en la vida del nostre país, als quals la mort del mateix Benet XIII empremtà definitivament la paraula "FINIS". El mateix 1412 aquest país nostre escoltà, bon xic incrèdul, la sentència al Compromís de Casp, el sentit del qual no era pas el de posar un rei, ans el de col·locar un papa, Benet XIII, a Roma, com a cap únic de l'Església catòlica, rematant així el Cisma d'Occident; però en el moment en què el projecte d'irrupció damunt Itàlia s'havia d'emprendre amb urc a partir de les Vistes de Morella (agost del 1414), se'ls presentà, al papa i al seu rei, un terç en discòrdia, l'emperador d'allò que restava de l'Imperi Romà d'Occident, Segimon, que, a través dels seus ambaixadors, patrocinava un altre camí de solucionar el Cisma, el del Concili de Constança; el rei s'hi apuntà adelerat i Benet XIII no pogué dir que no, segur que l'emperador (i a través d'ell, el Concili), entendria les seves raons d'ésser l'únic papa legítim i es presentà, matiner, a les Vistes de Perpinyà; en sortí amb la cua entre cames, perquè el 'seu' rei l'havia traït davant mateix dels seus propis nassos, i li féu dir: "Me, qui te regem feci, mittis in desertum"; fins i tot el seu 'legatus a latere Christi',

mestre Vicent Ferrer, li havia presentada l'estrena de Reis el mateix dia de la festa, proclamant que a partir d'aquell dia tan solemne tots els regnes i terres del rei Ferran d'Antequera ja no obeïrien com a papa Benet XIII, tot i reconèixer-li que era l'únic papa legítim; ara podia experimentar en carn pròpia qui era el 'seu' rei. No se n'hagué d'anar al desert Pero de Luna, però sí a la 'presó' de Peníscola, d'on només pogué sortir anys després de mort: a Peníscola hagué de suportar que pràcticament tots els que li devien tot, s'anessin acomiadant d'ell després d'haver-lo desafiat a prendre i complir la decisió suprema de renunciar a la tiara a fi de no passar per la humiliació d'ésser rebutjat pel Concili de Constança, no sols com a cismàtic, ans com a heretge pel seu comportament contrari al dogma de la unitat de l'Església de Crist. Ell es mantingué impertèrrit en el seu convenciment que la continuïtat de l'Església depenia del fet que només ell li assegurava (a l'Església) la successió legítima des del príncep dels apòstols. S'hagué d'adonar, de grat o per força, que l'Església podia prescindir d'ell, que ell cada dia estava més sol i sol havia de morir. En aquest sentit, la darrera pàgina del nucli bàsic del present volum (419) no és sols la informació del darrer gest desesperat de supervivència, ans el símbol ben visible del fet que la desfeta d'una voluntat d'autoafirmació s'havia deteriorat en un gest tragicòmic tan definitiu com la mort. La Roma, que ell no havia pogut conquerir, l'havia arraconat, empenia justament aquells anys el seu vol vers el màxim de glòria humana dels segles de l'humanisme i del barroc, durant els quals manifestaria, fins i tot en moments d'excessiva mundanitat, tot l'esplendor de la seva capacitat religiosa, cultural, artística i àdhuc política.

Només abans del 1416 i de la sostracció d'obediència proclamada a Perpinyà, es pogué permetre un parell o tres de sortides de Peníscola: una a Tortosa, per presidir la Controvèrsia Judeo-Cristiana, que portà un nombre important de jueus a demanar el baptisme; una segona a Morella l'estiu del 1414 a planificar amb el seu rei la darrera etapa de la seva exaltació presentant-se i entronitzant-se a Roma, però ja a Morella la festa fou aigualida per la presència d'un missatger de l'emperador Segimon, anunciant un projecte, el del Concili de Constança, que seria la tomba pontifical del papa Benet; i una terça a València, a donar satisfacció a la ciutat adelerada de poder, també ella, la de fer festa grossa al papa; des de València marxà directe a Perpinyà, a encetar-hi immediatament els anys de posta interminable.

Pero de Luna potser tenia el presentiment que Peníscola seria la seva presó interminable i la seva tomba, però el cert és que Peníscola no li acabava de fer el pes. Ell hauria preferit una casa terra endins, potser perquè li hauria donat una sensació de més solidesa que la mar, que amb el seu va-i-vé constant era incapaç d'oferir-li. De fet, els anys primers havia tingut vel·leïtats de viure en el gran castell de Vallderoures i fins i tot havia esmerçat alguns diners a acondicionar-lo per a residència papal. El seu fat (segurament el seu mal fat), però, anava lligat a la constant contemplació de la mar amb el seu simbolisme d'inestabilitat i d'inconstància i per això, poc després de Morella manifestà la seva voluntat d'assentar-se a Sicília, "al servei de la unitat de l'Església".

El volum que ara ens ocupa té una introducció ben interessant, a la qual tornarem després; ocupa fins a la pàg. 36. Tot el restant és dedicat a documents, sobretot a les butlles dels anys indicats en el títol (39-419), completades amb algunes notes escadusseres de la sèrie vaticana d'*Introitus et exitus* (423-431) i amb reproduccions de pàgines, mostra de la cal·ligrafia predominant en la cancelleria papal de Peníscola (435-463); les darreres pàgines contenen llista única tant d'atropònims com de topònims (465-488).

És veritat que la intenció de l'autor ha estat la d'aplegar en aquestes pàgines només les butlles adreçades a algun lloc o persona del regne estricte d'Aragó (per entendre'ns, al format pel conjunt de les tres actuals províncies de l'Estat Espanyol i de la Comunitat Autònoma Aragonesa), però el sol fet que el protagonista vivia normalment a Peníscola i que alguns dels temes (per exemple, l'importantíssim de la Controvèrsia Judeo-Cristiana de Tortosa els anys 1413-1414) tinguessin lloc fora el dit regne estricte, justifica que ens n'ocupem en aquestes pàgines. Un cas impensable confirma que la delimitació geogràfica no és respectada pels fets. Un dels casos històrics tocats per algun dels documents d'aquest volum és el de la parenta del

papa, Violant de Luna, abadessa del monestir cistercenc femení de Trasobares, més dona enamoradissa que monja, escapada del convent i amistançada, detinguda per ordre personal del papa (pp. 156-157, núm. 305), el qual un any i mig després (juliol del 1415) manava disgregar la comunitat de monges integrant-les en monestirs diversos de localitats esparses, suprimir el monestir i liquidar la relació amb els vassalls, fer inventari de béns i destruir el o els edificis del monestir (església exclosa) fins a ran de terra; l'encarregat d'aquestes operacions era un monjo de Poblet, Bartomeu Escuder (pp. 329-330, núms. 702-703); el pare cistercenc pobletà se'n devia endur la documentació, perquè (els) papers de Trasobares acaben de comparèixer en l'actual arxiu de Poblet, segons que ens diu Josep Torner i Cubells en el seu *Catàleg dels pergamins de l'actual arxiu de Poblet* (Corpus Scriptorum Cataloniae, Series Altera, Scripta, 2), Barcelona i Poblet, 2010.

No cal dir que en el volum que ara ens ocupa hi figuren molts dels servidors catalans del papa i no hi manquen els documents a favor d'institucions com l'Estudi de Lleida (64, núm. 72; 98-99, núm. 163); però no sembla convèncer la transformació sistemàtica, i no 'in melius', de noms i cognoms catalans, com el de "Guillermo Ramón Alemán de Cervillón" (Guillem Ramon Alemany de Cervelló: 66, núm. 76), o Francesc Climent sistemàticament convertit en Francisco Clemente; hi ha d'altres petits entrebancs, com és ara l'arquebisbe (arquebisbe?) de Pamplona (48, núm. 30); o atribuir Ares del Maestre al bisbat de Sogorb (aleshores?: 169, núm. 339) o aquelles 'aliamarum-alimares', que segurament eren 'aliamiarum-aljames' (126, núm. 231). Hom té la impressió que el pobre infant Joan servia de peça d'intercanvi per a tots els possibles matrimonis considerats avantatjosos, car ara un altre s'afegeix a la llista (227, núm. 440).

L'estructura del bloc central del volum és fàcil de seguir: consta de nou-cents cinquanta regests amb indicació de les respectives data i font de la butlla papal (en general, volums dels *Reg. Aven.* de l'Arxiu Secret Vaticà), que, tal com ja ha estat dit, ocupen les pàgines 39-419; cinquanta-nou d'aquests regests són completats, immediatament després, amb tot o part del text de la butlla resumida en el regest inicial i n'hi ha de ben llargues; entre aquests textos afegits hi ha els relatius a problemes, personals o comunitaris, derivats de les conversions de jueus posteriors a la Disputa de Tortosa.

Les pàgines introductòries són en general escrites de mà de mestre, però ja de bell començament ens donen a entendre que per a l'autor el 'reino de Aragón' o 'reino aragonés' engloba tota la corona i així, d'entrada, ens parla de "Peñíscola, el promontorio del reino aragonés en el Mare Nostrum" (7); caldrà tenir-ho en compte i recordar que el darrer rei exclusivament aragonès, 'grosso modo' només era rei damunt les actuals tres províncies de la comunitat autònoma d'Aragó i que la 'corona' començà de venir després per obra del comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, que mai no portà el títol de 'rei d'Aragó', ans només el de 'princeps Aragonensis' i que a partir del seu fill i hereu començà una dinastia nova, amb numeració reial nova de trinca i mai continuació, almenys per al conjunt de la corona, de la dels antics reis aragonesos. 'Cuique suum' i caldria respectar els fets.

Dit això, regraciem l'autor per aquesta obra realment important (tot intent de posar en circulació documents fins aleshores inèdits o desconeguts hauria d'ésser reconeguda com a important i aquesta ho és), que també incorpora l'activitat de bon nombre de catalans i d'institucions de Catalunya i per aquesta part (la que ens afecta) no li ha de mancar el nostre reconeixement.

Josep Perarnau

Josep ALANYÀ I ROIG, *El Parlament de Catalunya a la Catedral de Tortosa. Interregne i Compromís de Casp. Història i documents 1410-1412*. Tortosa, Ajuntament i Catedral 2013, 432 pp., amb il·lustracions diverses intercalades en el text.

En morir el 31 de maig del 1410 Martí l'Humà, darrer rei de la nissaga de Jofre el Pelut, es trobava en plena celebració a Barcelona el Parlament de Catalunya i, encara que la mort del rei tancava el parlament, atesa la situació de tota la Corona Catalanoaragonesa, que s'havia d'encarar amb la necessitat de decidir qui havia d'ésser el successor del rei Martí, obligà a mantenir obert el Parlament i al cap de poc, a fi que la representació política del Principat es trobés prop de les corresponents dels regnes d'Aragó i de València, hom decidí de prosseguir a Tortosa les sessions del dit Parlament i així la ciutat de l'Ebre esdevingué pràcticament durant el segon semestre del 1411 i el primer del 1412 (amb més precisió, entre el 16 d'agost del 1411 i el 5 de juliol del 1412) la capital política de Catalunya i fins a un cert punt la de tota la Corona catalanoaragonesa. Amb una raó, doncs, que el justifica a balquena, el tortosí Josep Alanyà dedica el consistent volum que ens ha posat a les mans, a reviuere aquella situació en la qual la solemne Aula Major del Capítol de la Seu de Tortosa fou el lloc de reunió dels tres braços del Parlament de Catalunya i assistí segurament estranyada de sentir ressonar en les seves parets diàlegs o discussions ben diversos dels acostumats, a la recerca conjunta del rei successor i a les polèmiques que cada passa vers la solució desencadenava.

És cosa sabuda que el Compromís de Casp és un tema que, des del segle XV mateix amb *La fi del comte d'Urgell*, fins als nostres dies no ha parat d'ésser font de nous estudis i de les consegüents publicacions, d'engrandir autèntiques muntanyes de bibliografia, que l'autor resumeix en les seves pàgines finals (415-431), alhora que contribueix al seu creixement amb un nou volum, en el qual ens trobem amb una síntesi de mà de mestre dels temes que s'anaren imposant a l'atenció de tots ja en els darrers temps del rei Martí; hi són dedicats els tres primers capítols (19-60); segueix una presentació de les dificultats que ja feren acte de presència des del primer moment (faccions i bandositats: 61-94); dels parlaments dels tres regnes sense oblidar que els d'Aragó i de València difícilment s'arribaren a reunir en un sol lloc, i amb particular atenció tant a l'oferta dels Anjou de refer la connexió entre Catalunya i Provença amb la torna d'alguna altra zona d'Occitània, cas que la *Sentència de Casp* els hagués estat favorable (108-109) com a la 'resposta' d'Aragó tancant i barrant la porta a la participació del Regne de Mallorca i fins i tot amenaçant de trencar la relació i la col·laboració amb Catalunya, si aquesta s'entestava a voler que el de Mallorca fos tractat com els altres regnes de la Corona (114-120); en la *Concòrdia d'Alcanyís* Mallorca ni tan sols hi figura (125-155); en aquell moment, la pressa sembla haver-se apoderat de la representació aragonesa, exigint que la decisió reial fos presa de la manera més a l'abast de la mà, sense ni reunió d'un parlament general de tots els estats de la Corona i així es presentaren els Nou Compromissaris (159-182).

Tal com permet de veure el seu títol, el present volum presenta aquell període del Compromís de Casp que tingué com a escenari la ciutat de Tortosa, en particular la seva catedral i encara amb més precisió l'Aula Capítular de la mateixa, on foren celebrades nombre de sessions del Parlament de Catalunya, contemporànies del dit Compromís. La presentació d'aquells fets es pot agrupar en dues parts, la primera seria un repàs dels esdeveniments més importants i l'altra un recull resumit de les actes parlamentàries.

En la primera l'autor ha tingut la condícia d'aplegar-nos-hi la presentació dels dits esdeveniments rebuda d'autors precedents, des de Zurita a Ferran Soldevila o Jaume Vicens i Vives, i enriquida amb transcripció de documents contemporanis dels fets; crec haver de dir que el darrer detall és particularment important i m'ho fa dir el fet de trobar transcrits tres documents contemporanis dins les pàgines dedicades al fet incomprensible, si no fos definitori, de l'exclusió del Regne de Mallorca i en concret dels seus tres representants, del grup dels Nou Compromissaris, que si el Compromís de Casp hagués estat quelcom de seriós i no pas una comèdia o una tragicomèdia, haurien d'haver estat Dotze, tres per a cada un dels Estats (Catalunya, Aragó, Mallorca, València) de la Corona catalanoaragonesa; al meu entendre, la riquesa de documents transcrits cerca que el possible lector tingui un contacte directe amb un text que el transporta al moment dels fets.

També he de dir que la part dedicada a presentar breument les successives sessions del Parlament i del Compromís es manifesta realitzada amb aquella responsabilitat que exigeix completesa d'allò que és resumit; m'ho fa dir el fet de trobar suficientment consignada aquella reunió del 14 d'abril del 1412, en la qual els pretendents a la successió del rei Martí l'Humà es comprometeren de forma solemne, pública i oficial a seguir la trajectòria política de la dinastia de Barcelona, en cas de rebre la corona. Una altra manca de lògica de qui configurarà el conjunt del Compromís: si s'havia de mantenir la política de la dinastia de Barcelona, quin sentit tenia que el o els pretendents, membres de la Casa, fossin a priori desestimats i bandejats de la successió?

El llibre d'Alanyà tindrà segurament una característica que no té res a veure amb el seu autor, però el pot configurar: podria ésser el darrer a estudiar el dit Compromís, diguem que a les palpentes, sense tenir la garantia de posseir el full de ruta que dona sentit a tota l'operació. L'autor encara no podia disposar de la doble certesa que, des d'un punt de vista positiu, el Compromís de Casp anava menys a donar successor a Martí l'Humà i molt més a entronitzar oficialment Benet XIII a Roma; i per la part negativa, a fer impossible a França de fer elegir papa un francès. És de suposar que la bibliografia futura sobre el Compromís de Casp serà tota una altra cosa i que, en aquest sentit, el llibre d'Alanyà haurà closa una època. I val a dir que és un bon i bell llibre.

Josep Perarnau

Manfred GERWING, *Johannes Quidort von Paris* († 1306). *De antichristo et de fine mundi - Vom Antichrist und vom Ende der Welt. Lateinisch/Deutsch*. (Eichstätter Studien, 65), Regensburg, Verlag Friedrich Pustet 2011, XII i 340 pp.

Les pàgines 323-324 del present llibre ofereixen una llista de divuit títols de l'autor relacionats de forma més o menys immediata amb el tema de l'anticrist, i alguns més en particular amb mestre Arnau de Vilanova; hi destaca el volum del 1996, dedicat encara amb més decisió al *De adventu Antichristi* del nostre gran mestre medieval, que, si no m'erro, constituï la super tesi, ja no doctoral ans professoral, del mateix Herr Prof. Gerwing, *Vom Ende der Zeit. Der Traktat des Arnaldus von Villanova über die Ankunft des Antichrist in der akademischen Auseinandersetzung zu Beginn des .14. Jahrhunderts*. Ara ens ofereix un altre llibre, aquesta vegada dedicat al *De antichristo et fine mundi*, del mestre dominicà contemporani del nostre mestre, Johannes Parisiensis o Johannes Quidort de Parisius, dins el text del qual, aquell autor aprofita l'avinentesa a fi de manifestar la pròpia valoració d'aquell opuscle de mestre Arnau que els anys 1299 i 1300 ocupà l'atenció no sols de la Facultat de Teologia de la Universitat de París, ans encara la del bisbat, manifestada en el procés 'in causa fidei' o inquisitorial, protagonitzat d'una banda per l'Officialis del bisbe parisenc, i de l'altra per mestre Arnau de Vilanova, damunt el qual caigué el dit procés d'inquisició.

El llibre té clares dues meitats: la inicial, que ens presenta el tema de la fi del món en la reflexió bíblico-teològica (1-18), en la cristiana, sobretot medieval (19-45) i en la de teòlegs contemporanis d'Arnau de Vilanova (45-96). Quatre pàgines més tard comença la meitat o part segona, dedicada a Joan de París (101-112), i al seu tractat (112-120), on també trobem informacions sobre la mateixa edició (121-126) i sobre els vuit manuscrits, que ens n'han conservat el text llatí (126-132). Segueix l'edició textual, basada en el còdex d'Oxford, tal com afirma el mateix autor: "... wird der Edition die Handschrift aus Oxford zugrunde gelegt" (130); i tot seguit, el text llatí i la traducció alemanya, que ocupen les pàgines 134-229, l'aparat de variants les 230-283, les taules de referències les 285-287, i l'índex de mots els 288-311; resta la bibliografia (313-332) i la taula d'autors esmentats (333-339).

Al bell mig de tot aquest conjunt bibliogràfic hi ha, almenys per a la present reflexió, la que segurament pot ésser considerada la tesi de l'autor; és a la pàgina 46 i diu així: "Jedenfalls

lösten Arnalds apokalyptische Thesen an der Universität Paris jene akademische Auseinandersetzung über das Ende der Welt und das kommen des Antichristi aus, in der sich auch Johannes von Paris zu Wort meldete: mit eben jenem Traktat, der hier ediert und übersetzt wird = Fos com fos, les tesis apocalíptiques d'Arnau desfermaren en la Universitat de París aquella polèmica acadèmica sobre la fi del món i la vinguda de l'Anticrist, en la qual també intervingué Joan de París just amb el tractat ací publicat i traduït”.

Si no entenc malament, en aquest resum el prof. Gerwing ens diu que la doctrina propagada per Arnau de Vilanova amb el seu *De adventu Antichristi* del 1297, donat a conèixer al Canceller de París el 1299 (possiblement el setembre-octubre) i per mitjà d'ell als professors de la Facultat de Teologia, tal com el mateix mestre Arnau precisa en el document notarial destinat al rei de França, provocà entre els professors esmentats una discussió, en la qual intervingué Jean de París amb el seu *De antichristo et de fine mundi*. Recordo aquest detall perquè no acabo de veure si el prof. Gerwing distingeix entre el *De adventu Antichristi* (tot el text anterior al “Premissis igitur intellectis...”, línia 893 en la meua edició de l'AVOTHO V) i el *De tempore adventus Antichristi*, que enclou les dues respostes d'Arnau de Vilanova als professors esmentats, tant la doctrinal (entre la línia 893-1403) i la d'atac personal (línies 1404-1587), aquesta darrera certament posterior al 12 d'octubre del 1300, en què mestre Arnau podia datar la seva segona apel·lació al papa; la part inicial de la resposta teològica, encara que es basa en les discussions parisenses anteriors al 12 d'octubre del 1300, també pogué ésser escrita en els mesos següents, almenys en part. I com que, d'altra banda, Joan de París, fins al final del seu text, l'ha datat del 1300, àdhuc mirat només des de la cronologia, no és pas clar que fos escrit després que Arnau de Vilanova donés per acabat el *De tempore adventus Antichristi*, amb la seva segona part, en la qual repercuteixen les discussions del procés parisenc d'inquisició.

Hi ha una altra observació que condueix a no veure una continuïtat excessiva entre el *De adventu Antichristi* de mestre Arnau i el *De Antichristo et de fine mundi* de Jean de París.

L'objectiu del mestre català és el de formular una reflexió teològica que li permeti d'afirmar que l'anticrist ja es trobarà en plena activitat entorn el 1366 (el 1378 és una correcció posterior, possiblement parisina, i sense cap referència al Cisma d'Occident), missatge que posarà la por al cos dels cristians i assegurarà llur conversió. El teòleg de París, en canvi exposa una doctrina global sobre l'anticrist que, en la seva globalitat no respon a la temàtica del *De adventu Antichristi* arnaldian. Trobem, en efecte, en el llibre de Jean de París pàgines destinades a informar el possible lector sobre “Unde enim et ubi nascetur Antichristus...” (p. 140), sobre la seva actuació pública (“Dicunt etiam sancti doctores...”, p. 142), i de quant de temps durarà (“De tempore autem persecutionis illius...”, p. 150). El professor de París fins i tot s'encara amb el tema *De tempore antichristi* (pp.160-182), sense fer cap referència al nostre Arnau, només comença d'esmentar-lo en les pàgines 186-187, nota 166, amb referència al temps en què l'Anticrist es prepararà a la seva activitat pública, tema que un servidor no puc veure en el f. 61r del manuscrit, corresponent a les línies 622-668 de l'AVOTHO V. Finalment, en la secció intitulada *De scripturis canonicis* (p. 182-205), dedicada als autors que han intentat de saber el temps de l'Anticrist a base de llocs bíblics, és esmentada, sense citar-ne l'autor, la hipòtesi arnaldiana, basada en *Dan*, XII, 11 (p. 194), i en dedueix l'any en què l'Anticrist actuarà públicament: “...sequitur quod antichristus coletur infra annum ab incarnatione M CCC LXVI”; immediatament després arriba la crítica: “Sed expositio ista inconueniens est...” (p. 196), i més enllanet la secció dedicada als recomptes científics relatius a la fi del món (*Ex coniecturis physicis et astrologicis*, p. 206).

Per això, no sé si donar per segur que el *De antichristo et fine mundi* de Jean Quidort nasqué de la polèmica provocada a l'Estudi de París pel *De adventu Antichristi* d'Arnau de Vilanova els anys 1299-1300 o si tingué origen en una prèvia sensibilitat escatològica, alimentada per altres camins, vells o nous, en professors i alumnes de la mateixa universitat, dins la qual l'impacte del nou opuscle de mestre Arnau de Vilanova semblaria haver estat ben limitat, com ho és el resum objectiu de la tesi i de les raons que condueixen fra Jean a alinear-s'hi en contra (pp. 194-

198). Més aviat fa la impressió que en una consideració global i d'una innegable amplitud sobre l'anticrist i el temps de la seva vinguda, mestre Quidort aprofità la discussió creada durant aquells dos anys en l'Estudi de París a fi de donar al seu opuscle la prova d'estar al dia. Aquesta és la convicció a què em porta la consideració de l'encaix entre la totalitat del *De antichristo et de fine mundi* i la seva limitada part arnaldiana, car no veig que l'opuscle de mestre Quidort en la seva totalitat sigui una discussió de la tesi de mestre Arnau, tan concentrada en un únic punt cronològic de l'Anticrist, el de la possibilitat de poder comptar amb una certa precisió els anys que manquen fins a la seva vinguda; remarcuem el detall que la tesi d'Arnau, a diferència de l'opuscle de Quidort, no és ni exclusivament ni principalment teòrica, car només serveix de possible base doctrinal a un molt personal projecte d'acció missionera, la d'assegurar per mitjà sobretot dels 'pastores gregis et custodes civitatis et precones exercitus Dei' (f. 71c, líns. 1250-1251) la conversió dels cristians d'aquell incipient segle XIV, massa enfonsats en la recerca del benestar mundà, a fi de posar-los a la defensiva de les embestides del ja pròxim Anticrist, punt aquest que, ni per un instant no atregué l'atenció de Jean de París.

En l'edició d'un text, el punt més important és el text, sobretot quan, com en el cas actual, l'autor es refereix a la seva feina com a "der kritischen Edition des vorliegenden Traktates" (121). El lector crític no ha pogut solucionar alguns dubtes, començant pel de preguntar-se si ha existit el coneixement indispensable de la llengua llatina; cal només llegir les dues darreres paraules de la pàgina 163, nota 99: "synopsem textorum" i s'ha de preguntar d'on surten uns 'teixidors' (textor/textoris/textorum, tercera declinació) ací, quan tot porta a esperar-hi, sobretot després de 'synopsisim', 'textuum', de 'textus/textus', quarta declinació. No en trec la conclusió que a l'hora de prometre una edició crítica, ha mancat fins i tot el domini de les declinacions llatines. M'abstinc de treure conclusions, però no em puc privar de fer-me altres preguntes, com és ara, a la pàgina 222, nota 3473: "in sex millenario", quan hom esperaria "in sexto millenario" o "in sex millenariis", sense que la nota de la pàgina 280/3473 tregui de dubtes; a la pàgina 224/3528 llegeixo "prophetum", quan a la pàgina 281/3528 trobo "propheta-tum", donat per Oxford i un parell d'altres manuscrits: però no havíem quedat que la present edició es basava en el còdex d'Oxford? Les darreres paraules de la mateixa pàgina diuen: "...ut forsitan religio christiana minus celebris haberetur", que en la pàgina 227 és traduïda: "damit womöglich der christliche Gottesdienst weniger feierlich vollzogen werde"; no sembla que la 'religio christiana' equivalgui a una celebració litúrgica, car el significat de la frase podria ésser: "a fi que la religió cristiana fos considerada menys convincent"; la pàgina 170/1482 ens fa començar la coneguda profecia "Cedrus alta Libani", com si digués "Cedrus alto Libani", quan a la pàgina 251/1482 sis dels vuit manuscrits, Oxford inclòs, i les edicions ens donen 'alta', com 'Cedrus', en femení; de més a més, si aquell cedre 'succidetur', la força de la 'profecia' rau en el detall que es tracta del 'Cedre alt del Líban' per antonomàsia, per tant, del Gran Cedre del Líban, no de la circumstància geogràfica d'haver crescut en un punt més o menys alt.

Encara un parell d'observacions. La primera és de naturalesa crítica: N'està segur l'autor que l'*Expositio super Apocalypsi* fou escrita per Arnau de Vilanova, cf. 203, nota 236? Sembla desconèixer les preguntes que ens férem tant Jaume Mensa i Valls com un servidor i es troben en el volum XIII d'ATCA (1994), 105-205 i 25-103 respectivament, com també les pàgines de Fabio Troncarelli, en aquest mateix volum d'ATCA, XXIX-XXX, 449-457. El mateix prof. Gerwing ens informa del naixement de mestre Arnau amb aquestes paraules: "...wurde um 1238 als Kind katalanischer Eltern in Villanueva de Jiloca... geboren" (46). Encara que no ho digui explícitament, aquesta frase és deutora del prof. Benton i aquest d'un polemicista anticatalà dels primers anys del segle XV, Juan de Ejulve, documentat justament a Peníscola en qualitat d'ajudant d'un personatge de la plena confiança de Benet XIII, Francisco de Aranda, que potser no mereixeria tanta confiança a les exigències crítiques actuals; la seva referència a Villanueva de Jiloca només allargava la llista de poblacions 'nats' de mestre Arnau, com Vila-real des del 1926 per obra de J. Tuixans i alguna altra, també del nord valencià indicada darre-rament, en aquest mateix volum, per obra de Josep Alanyà; un servidor em pregunto si almenys

és possible d'afirmar que la família d'Arnau de Vilanova s'estigué durant un cert espai de temps en poblacions diverses de l'Aragó o del nord de València en el seu desplaçament vers la capital d'aquest regne? Que el final del viatge hauria estat la zona de València capital és extrem documentat per la qualificació d'Arnau com a 'clericus valentinus'. Però el molt probable desplaçament familiar és contrari als "katalanischer Eltern", car els pares o la família, que en aquell moment es desplaçava vers València (els Vilanova o Nova villa), segurament procedien d'Occitània o de Provença en els anys de la conquesta de València per Jaume I. Esperem que amb el temps i futures recerques aquest extrem s'aclareixi; alguna informació es podria trobar dins ATCA, VII-VIII (1988-1989), 277-279.

La present recensió només ha assenyalat alguns detalls, segurament perfectibles com tot allò que és humà, del bell llibre, que el prof. Gerwing ens acaba de posar a l'abast de la mà amb l'opuscle complet d'un contemporani d'Arnau de Vilanova sobre el tema de l'Anticrist, que conegué, resumí i manifestà el seu desacord acadèmic amb punts bàsics del *De adventu Anticristi* del nostre savi. Per l'interessant conjunt el prof. Gerwing és plenament mereixedor de la nostra gratitud, tal com aquestes pàgines es complauen a fer públic.

Josep Perarnau

Pietro COLLETTA, *Storia, cultura e propaganda nel Regno di Sicilia nella prima metà del XIV secolo.*

La Cronica Sicilie (Fonti per la storia dell'Italia Medievale. Subsidia, 11), Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2011, 346 pp.

La *Cronica Sicilie*, objecte d'aquest estudi, s'allarga des del 1282, any de les Vespres Sicilianes, fins al 1347, al llinar de la Pesta Negra que representà almenys per als països d'Europa Occidental una fractura social, un trauma tan impactant, que deixà la gent esmaperduda i trigà temps a tenir alguna idea clara i impuls per a dedicar-se a posar-la en pràctica, i obligà a seguir d'altres rutes de vida, tant personal o familiar, com col·lectiva. Dins d'aquest arc de temps, ens toquen més de prop els esdeveniments dels anys 1282-1305, perquè són aquells en què la crisi produïda per les ja esmentades Vespres i sobretot per la seva conseqüència, la Croada contra Catalunya dels anys 1283-1285, el Casal de Barcelona fou protagonista d'aquells esdeveniments tant a Sicília com a Catalunya. Els noms dels nostres comtes-reis, Pere el Gran, Alfons el Lliberal, Jaume II el Just, en totes dues bandes de la Catalunya continental i de la insular, i després el de Frederic III a Sicília omplen aquestes pàgines perquè ells portaren el pes tant de les accions de guerra allí i ací, com de les de vegades extenuants sessions de discussió amb els qui, tot i haver perduda la guerra de Croada ací i de no haver-la poguda guanyar allí, estaven d'acord, en bé de la pau, encara que s'ho fessin pagar car, a fer tornar la situació dels països afectats a l'estat en què les coses es trobaven immediatament abans de les Vespres esmentades.

Mirades ara aquelles actuacions tant guerreres com diplomàtiques se'ns imposen com una línia d'esdeveniments que trasbalsaren els grans camins de la història d'Europa. Si tot el segle XIII havia estat presidit per una realitat europea, personificada en la 'plenitudo potestatis' del Ponficat romà, els anys, als quals ens acabem de referir, foren d'alguna manera el punt final d'aquella realitat unitària europea personificada pel papa, i ho foren de dues maneres: la Casa de Barcelona seguí la seva trajectòria de consolidar-se, sobretot a Sicília, i de sortir indemne de la Croada que pretenia fer-la desaparèixer, sense presentar mai guerra declarada contra el papat, a diferència de la barroeria francesa que primer es rebaixà fins a la violència en l'Atemptat d'Anagni (1303) i després féu solemnement el ridícul muntant a París un judici eclesiàstic contra el papa, un 'contra' que no s'aturava ni davant les mentides conrra Arnau de Vilanova. Sense arribar a aquests extrems ni emprar mai la violència, Pere el Gran, Alfons II, Jaume II i Frederic III de Sicília/Trinàcria, es mantingueren impertèrrits, malgrat que un papa de la personali-

tat de Bonifaci VIII, s'havia proposat com un punt d'honor seu de veure als seus peus, derrotat i demanant perdó, al rei Frederic de Trinària; es morí sense haver tingut aquella satisfacció i els nostres reis seguiren el seu camí almenys durant un segle.

La *Cronica Siciliae* tira, evidentment i ostensiblement l'aigua al propi molí, una part de la qual també es manifesta enraonadament partidària de la Casa de Barcelona, cosa que li hem d'agrair, tant com respecta la veritat dels fets. De fet, les pàgines dedicades als reis Pere el Gran, a Alfons II, a Jaume II i a Frederic III és com si fossin parts de la Història de Catalunya i hi podem llegir, resumint el judici del regnat de Jaume II que "quasi omnes habitatores Sicilie sub eo fierent in modico tempore locupletes" (De la *Cronica Sicilie*, p. 173, nota 105 de l'autor). I si en els *Tractats d'Anagni*, Bonifaci VIII havia imposat que els regnes de Sicília i de la Corona de Catalunya-Aragó no recaiguessin mai en el mateix, trobem ací l'observació estricta del manament papal, quan Jaume II, immediatament abans de prendre possessió de la Corona a Vilabertran (*in partibus Catalonie*), renuncià al regne de Sicília el dissabte, 29 d'octubre del 1295, cosa que deixava els representants del poble sicilia en una immensa tristesa, però els posava a les mans els Sicilians "si costituiscono un regno e una dinastia autonomi. Il risultato, paradossale solo in apparenza, è che la *Cronica Sicilie*, la più ufficiale tra le cronache siciliane, valorizza in questo caso, più delle altre, l'argomento che doveva apparire più rivoluzionario per la mentalità del tempo, quello che, con parole di oggi, si potrebbe definire il diritto all'autodeterminazione dei popoli" (182): Bonifaci VIII i Jaume II feien possible a d'altres practicar l'autodeterminació ja abans que s'acabés el segle XIII.

La darrera observació que sembla convenient de subratllar és que, anys després que Jaume II ja s'havia desentès del regne de Sicília o de Trinària, el 3 de març del 1320, defensava davant el papa Joan XXII la decisió dels regnes de Trinària i de Catalunya-Aragó d'establir un acord mutu d'ajut recíproc, de la mateixa manera que funcionava en la relació entre els de Sicília (Nàpols/Provença) i França (280, Núm. 27): la lletra de Jaume II a Joan XXII fou publicada per LÜNIG, *Codex Italiae Diplomaticus...*, II, doc. LXXXVI, 1087.

Els noms d'un geni de la guerra com Roger de Llúria, els de dos cronistes nostres com Bernat Desclot i Ramon Muntaner o el d'un recercador modern com Antoni Rubió i Lluch també són de casa en aquestes pàgines. Direm, encara que la presència en l'abundant bibliografia d'estudis en llengua catalana, no deixa de fer l'escaiguda en la valoració del present llibre.

Josep Perarnau

Elvis MALLORQUÍ GARCIA, *El Llibre Verd del bisbe de Girona (1362-1371). El delme i l'estructura feudal de la diòcesi de Girona al segle XIV*, Girona, Diputació de Girona 2011, 580 pp.

El *Llibre verd dels Feus* del bisbe de Girona és un volum rar i essencial. És rar, perquè entre els bisbats catalans no n'hi ha cap més. I és essencial perquè és la clau per a entendre una estructura històrica, l'estructura feudal del bisbat de Girona. És veritat que el coneixement de l'estructura feudal dels altres bisbats que no són el de Girona, i el de Girona mateix, té d'altres punts d'accés, clars i variats. El fet és que al bisbat de Girona, durant el segle XIV, el bisbe va prendre una decisió estratègica des del punt de vista històric i, al capdavant, historiogràfic: va ordenar que es fes una enquesta exhaustiva sobre el delme, parròquia per parròquia. Avui diríem que el resultat és una fotografia del delme en aquell moment determinat del temps. Així, en la història d'aquest impost al bisbat de Girona, hi ha un abans, els segles IX-XIII, i un després, els segles XV-XIX. Al bell mig es dreça, desafiant i clarificador, el *Llibre verd dels Feus* del bisbe de Girona. Tota la història anterior hi convergeix, tota la posterior en dimana. Ja el *Cartoral de Carlemany*, el primer de la diòcesi, consagrava la seva segona part a escriptures de reconeixement de delmes. El *Cartoral de rúbriques vermelles* en recollia unes quantes pel seu

compte. Fa quatre anys vam publicar, en col·laboració amb Albert Serrat i Torrent, en aquest mateix anuari, el protocol del notari de la Cúria Diocesana de Girona, Pere Capmany (1313-1367), un altre volum clafert de reconeixements de delmes. La massa de capbreus i altra documentació censal acumulada a l'ACG i a l'ADG, literatura pràcticament verge, té un eix precís: el llibre que avui gosem comentar.

El seu autor ha fet un servei que potser mai no sabrem ponderar adequadament. En primer lloc ha posat sobre la taula la qüestió del delme, impost essencial i bàsic de renda feudal, poc estudiat en el seu conjunt, que durà fins al 1837, i que Elvis té la paciència d'anar esbrinant des dels seus llunyans orígens bíblics. Després d'haver-ne esbossat una primera història, servint-se de documentació no pas escassa, perquè no ha pas estat tota editada, ni de bon tros, al capdavant resulta que la història del delme rep una llum decisiva gràcies al *Llibre Verd dels feus* del bisbe de Girona, una llum que permet de comprendre què va passar amb el delme des del primer moment de la seva instauració i què en van saber fer els bisbes de Girona, gràcies a una política intel·ligent i respectuosa dels fets. A parer nostre, aquest és el punt essencial que ha sabut copsar, amb instint segur, Elvis Mallorquí. El *Llibre Verd* no és un simple instrument de treball, un capbreu universal o una altra eina de control que el bisbe de Girona un dia s'empesca. És una enquesta vasta i exhaustiva, que fa balanç d'una determinada situació del delme. Això és el que exposa el *Llibre Verd*. Tan important com el que diu és el que no diu i, això ja u sota cadascun dels seus folis: assenyalava la política seguida i a seguir a l'esguard del delme.

El bisbe de Girona ordena la confecció de l'enquesta amb la consciència molt clara que el delme és un impost eclesiàstic, del qual es van apropiar els laics molt aviat (segle X), i sobre el qual el bisbe té el dret teòric irrenunciable de recuperar-lo; mentre la recuperació no es duu a terme de forma pràctica, el delme genera moviments —vendes, pignoracions, transmissions— sobre els quals el bisbe hi té drets igualment irrenunciables i reconeguts —terços, lluïsmes, foriscapis—, que conformen un tant per cent important de la renda episcopal. A través d'aquests drets, l'un de caràcter teòric, l'altre pràctic, el bisbe apareix com el senyor eminent del delme en tot el bisbat, de manera que no hi ha cap noble recaptador de delmes que per aquest concepte no sigui vassall del bisbe, ja sigui el bel·licós comte d'Empúries, ja sigui el poderós vescomte de Cabrera. El *Llibre Verd*, doncs, és una declaració de principis polítics explícita.

A parer nostre, tot el treball acumulat per Mallorquí en la descripció del manuscrit, amb els petits problemes inevitables que una obra d'aquesta mena sol presentar, i en l'estudi del seu contingut formidable, apareix com una elaboració molt sòlida, perquè no oblida mai la perspectiva des de la qual fou programat, essencialment política. Val a dir que els coneixements anteriorment adquirits per Mallorquí sobre l'estructura parroquial del bisbat de Girona, exposats en una altra obra, li han estat molt útils per a moure's còmodament en el bosc de dades del *Llibre Verd*. El lector ja endevina que delme i parròquia són indissociables. És cert, amb correccions que Mallorquí exposa. I és cert que l'impost, inicialment eclesiàstic, cau en mans dels laics que controlen castells a partir del segle X. Com és cert també que el delme no és un impost uniforme, sinó complex. Hi ha delmes majors, delmes menors, delmes fixos, delmes emergents, productes nous que se sostreuen al delme i d'altres que hi recauen, etc. Els recaptadors dels delmes o delmadors constitueixen un altre capítol ple de sorpreses: hi ha grans senyors laics, cavallers, ciutadans, famílies, institucions eclesiàstiques no parroquials, clergues, simples laics que trafiquen amb les operacions comercials de compra i venda de delmes i parts de delmes, etc. Arribats a la micrografia que permet una enquesta com la del *Llibre Verd*, el panorama esdevé fascinant. Una part molt important de la societat, des de la més alta fins a les capes mitjanes, es mou a les engires del delme. Realment aquest impost apareix com una estructura fonamental, amb una capillaritat que no deixa al marge ni parròquia, ni veïnat, ni mas. Al costat i a part dels senyors dels delmes i de part de delmes, hi ha els batlles de sac, és a dir, els burots del delme, els qui al camp o a l'era cobren la part delmada i en treuen per a ells el redelme.

Seria interessant esguardar el procés de recuperació de delmes que menen les autoritats eclesiàstiques, les seves fases i els seus pics i repics, entre 1200 i 1362, tenint en compte que a finals de segle XIII el bisbat de Girona s'embarca a veles desplegades en l'aventura de Mallorca, de la qual va treure avantatges econòmics consistents. Entre la pèrdua del control del delme a partir del segle X i el *Llibre Verd dels Feus* s'hi intercalen dos fets extraordinaris: la Reforma Gregoriana (segle XI i següent) i la conquesta de Mallorca i de les Pitiüses, amb el paper conegut dels bisbes i sagristans gironins. Amb la reforma, els bisbes van recuperar el control de les esglésies, és a dir, de la vida parroquial. Amb la conquesta de Mallorca es va intensificar el control del delme. La recuperació d'un delme laic per part de les institucions eclesiàstiques es fa sempre pagant, i és evident que la tresoreria eclesiàstica gironina va rebre reforços considerables, gràcies a la croada malloquina. Elvis Mallorquí constata que entorn de 1200 el volum de delmes en mans de laics era més gran que el 1362, i deixa oberta la qüestió dels mecanismes a través dels quals es produeix aquest resultat. Sense ésser ningú per a dir qualsevol paraula definitiva, pensem que cal estudiar amb lupa el paper de l'església de Girona en l'empresa mallorquina, els rèdits que en va treure i llur aplicació a recuperar delmes.

La importància del treball de Mallorquí es posa en relleu amb un altre tipus de comparació. Els darrers decennis s'han publicat els dos cartorals essencials del bisbat de Girona, el *Cartoral de Carlemany* i el *Cartoral de Rúbriques Vermelles*. Com a reculls d'escriptures, són dues obres decisives, no caldria ni dir-ho; ja hem insinuat que contenen, sobretot el primer, moltes escriptures de reconeixement de delmes. Però ni per separat ni en conjunt no donen prou informació perquè emergeixi alguna línia d'interpretació estructural general, vàlida per a tot el territori del bisbat, en relació amb el delme. El *Llibre Verd dels Feus*, en canvi, sense recollir cap escriptura per bé que citant-ne moltes, que per això havien estat recollides en els cartorals i protocols, revela l'estructura i una part important del funcionament de la societat, en la mesura que l'enquesta sobre el delme dóna una configuració fiscal quantificable i significativa en totes les seves derivacions: cultius i productes, quantitats produïdes, quantitats delmades, censos sobre delmes, significació global del delme en l'economia episcopal, etc. En la mesura que recull informació sobre tots els delmadors dels anys 1362-1371, el *Llibre Verd* és la pedra de toc per a entendre correctament els canvis sobrevinguts a partir de la documentació anterior dels cartorals i dels pergamins i dels canvis que sobrevindran més tard, controlables a partir de les col·leccions de pergamins posteriors al 1362, de les informacions dels capbreus, de les escriptures censals i dels índexs de documents que es començaran a elaborar a finals del segle XVII i durant el segle XVIII. El fons del patrimoni de la mitra del ADG conté sobretot títols de propietat: drets dominicals i senyorials situats en diverses poblacions de la diòcesi, lluïsmes i foriscapis sobre els delmes que els laics perceben a les parròquies. A redós d'aquest títols pul·lula una massa documental densa: capbreuacions de feus i delmes (1364-1744), reconeixements de feus (1567-1583), còpies d'escriptures de delmes (ss. XIII-XIV), llistes de perceptors de delmes amb les rodalies d'algunes parròquies (1502 i 1568), citacions per capbrevar feus (1331-1616), lletres sobre feus (1554-1664), amortització de delmes (1252-1740), causes sobre delmes (1580-1586), emparees i desempares de feus (1366-1740), etc. La funció del *Llibre Verd dels Feus* en relació amb tal massa documental resulta decisiva, perquè ajuda a clarificar-la poderosament, segons l'abans i el després de 1362. Des del punt de vista estrictament arxivístic, la dispersió aparent dels fons del patrimoni de la mitra i dels buits documentals que s'hi constaten conviden a estudiar si la dispersió i el buit són aparents o corresponen més aviat a una simple adaptació vegetativa de la cúria als moviments reals del delme. Sense l'existència del *Llibre Verd dels Feus* una tal qüestió no es podria ni tan solament plantejar.

El *Llibre Verd* forneix 403 informacions detallades sobre com es recull el delme l'any 1362 al bisbat de Girona, parròquia per parròquia. Cada document comença amb el/s nom/s del/s delmador/s, anota les parts en què es divideix el delme, de qui és cada part, el valor en moneda de cadascuna de les parts i els productes que són subjectes al delme. En algunes parròquies el delme és expressat segons els masos, senyal d'hàbitats dispersos. Mallorquí fa una lectura crí-

tica del text i contrasta les dades del *Llibre Verd* amb d'altres dades relatives a delmes contingudes al *Cartoral de rúbriques vermelles* i al *Protocol* de Pere Capmany, constatant-hi tal vegada una coincidència, tal altra una discrepància, a tenor de l'estabilitat o el moviment que ha afectat un delme concret.

El llibre és acompanyat de bibliografia, de figures (25), de mapes (35), de taules (27), de la *ratio editionis* i dels índexs antroponímic i toponímic corresponents. Constitueix un bon instrument de treball per la feina de transcripció, d'anotació crítica i de notes bibliogràfiques sobre les escasses publicacions d'escriptures de delmes gironines aparegudes fins ara. Hem insinuat, encara que no ho hem dit clarament, que la publicació del *Llibre Verd* de l'ADG farà veure amb uns altres ulls una gran part de la literatura anterior i posterior del mateix ADG i de l'ACG encara no publicada. Sobretot farà veure que alguns reculls d'escriptures anteriors al *Llibre Verd*, com el ja publicat de Pere Capmany, no es comprenen si no són degudament emmarcats en el context del bisbat gironí, on el bisbe exercia en més d'una direcció el seu paper de senyor eminent del delme. Sobre aquesta senyoria no està pas encara tot dit. Què hi fan a l'ADG un conjunt no pas menyspreable de cartes dotals (segle XIII) dels senyors locals del bisbat? El bisbe no exercia un paper de garant de llur compliment, al qual podia eventualment obligar els recalitrants amb vetos o constrenyiments lligats amb el delme? Ens fa l'efecte, després de l'estudi del llibre de Mallorquí, que una gran part de la historiografia que el seguirà no farà més que confirmar *tots* els seus punts de vista nous i obrir-ne d'altres.

Així, a més de rar i d'essencial, el *Llibre Verd* es pot qualificar com a providencial, perquè és un far lluminós posat al centre de la trajectòria històrica i de l'atenció historiogràfica que pugui merèixer l'estudi dels grans senyors feudals que foren els bisbes de Girona.

Jaume de Puig i Oliver

Salvatore FODALE, *Alunni della perdizione. Chiesa e potere in Sicilia durante il Grande Scisma d'Occidente (1372-1416)* (Nuovi Studi Storici, 80), Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo 2008, 878 pp.

Si hom cerqués (ni que fos amb un llum, com Diògenes) un cas d'allò més enrevessat, els fils del qual fossin inextricablement complicats els uns amb els altres, difícilment en podria trobar un de més difícil que el de l'illa de Sicília (aleshores encara Regne de Trinàcia, almenys per a alguns) durant el Cisma d'Occident: damunt un poble i una església, fidel al papa seient en tron de Roma, regnava una dinastia, branca de la Casa Reial de Barcelona, en un primer moment autodeclarada 'indiferent' entre els dos 'papes' el de Roma i el d'Avinyó, durant els anys de Pere III el Cerimoniós, després declaradament avinyonista fins al 1410 i després del Compromís de Casp, obligada per l'autèntic 'Compromís', el dels Trastámara amb Benet XIII, a seguir aquell camí que conduïa el Papa Luna a asseure's en la Seu de Roma, ni que el dit camí passés per autèntiques animalades, com la del casori del jovincell príncep Juan de Trastámara (16 o 17 anys), segon fill de Ferran I d'Antequera, amb Giovanna II d'Anjou-Durazzo, reina de Nàpols, una senyora que devia haver superada la cinquantena, casori del qual també dóna testimoni el llibre que ens ocupa (665, nota 10); diguem, per fer l'afer encara més complicat, que la dinastia regnant a l'illa de Sicília tenia o posseïa entre d'altres càrrecs de naturalesa eclesiàstica, el del 'vicariat apostòlic damunt l'illa de Sicília', que convertia els seus reis en segona autoritat eclesiàstica després de la del papa en aquelles terres; i recordem que els fils s'haurien acabat d'engarbussar quan, immediatament després de l'esmentat Compromís de Casp, el nou rei hauria imposat en virtut de manament reial, que tota l'església de Sicília, que vol dir tots i cada un dels seus eclesiàstics, reconeguessin que l'únic papa legítim era Benet XIII – Pero de Luna, el qual pels camins dels Regnes de Sicília i de Nàpols (aquest darrer aleshores ja a punt de caure en mans dels Trastámara en virtut del 'casori' al qual ens acabem de referir), havia començat de

preparar el seu 'viatge definitiu' a Itàlia, començant per posar els peus a l'illa de Sicília; els altres passos camí de Nàpols, vers i fins a Roma, haurien anat arribant, caient com fruita madura, ni que només fos pel camí del cèlebre casori entre Giovanna i Juan. No comptaven amb el Concili de Constança, que els desbaratà els plans, ja en les 'Vistes de Morella' (agost del 1414), trobada que havia de dibuixar les darreres jugades d'ocupació d'illa i terraferma d'Itàlia, i en realitat fou el cant del cigne del gran 'Compromís', de seguida oblidat pels Trastámara; però a aquests ja ningú no els trauria de la terra, car desembocarien en la dinastia dels Habsburg.

El prof. Fodale ens ofereix en aquest volum el resultat de llargs anys de treball seu sobre el tema tant en els arxius de l'illa com en l'ASV de Roma i en l'ACA de Barcelona; i val a dir que ens fa passar davant els ulls una cinta tirant a completa dels esdeveniments tant grans com menuts, d'aquella llenca d'història amb una innegable riquesa de documentació sobre persones. A nosaltres, evidentment, ens interessen d'aquestes pàgines aquelles que més o menys toquen el nostre país i les seves gentes.

Les informacions que l'autor, en un treball d'anys almenys anterior al 1978, ha anat aplegant en publicacions successives i ara en els centenars de pàgines del volum que ens ocupa, procedeixen de Palerm, Archivio di Stato; de Roma, ASV, Reg. Later., Reg. Vatic., i Reg. Avenionis, sobretot de la secció d'*Introitus et exitus*; i de Barcelona, ACA, *Reial canc.* i *Pergamins*.

Ben segur que seria difícil de trobar en el present llibre una pàgina que no ens informi d'algun fet relatiu a o protagonitzat per algun català, però són sobretot tres els capítols on la dita presència esdevé protagonisme, els respectivament intitulats *Urbano VI e Pietro d'Aragona*, que dedica les pàgines 29-59 als problemes que posà la situació nova de Cisma d'Occident en les relacions entre un papat multiplicat per dos i la Casa de Barcelona en els moments inicials del Cisma en què aquesta era conduïda per una personalitat, la de Pere terç el Cerimoniós, que no dubtà a proclamar i implantar la política de la 'indiferència' entre els dos papes, aprofitant així l'avantatge que li donava el fet d'ésser ell qui havia de concedir les decisions que li demanava la Seu de Roma i cobrant-se d'aquesta manera els desaires que havia hagut de suportar de la Cúria Romana durant els anys centrals del segle XIV. L'altre capítol, el central del llibre, que ocupa les pàgines 387-660, s'intitula *l'Unione con l'Aragona* i s'ocupa de les repercussions a l'illa de Sicília de la política protagonitzada pels dos successors del Cerimoniós, Joan I i Martí I (1387-1410), en què el reconeixement de la legitimitat avinyonesa per part de la Casa de Barcelona obligà a autèntiques filigranes polítiques a l'hora de seguir una trajectòria de clara obediència romana a l'illa de Sicília i alhora avinyonesa a Barcelona; en aquell temps, les decisions de filigrana política s'encararen amb una situació que arribaria al límit els anys en què la Casa de França imposà una política de rebuig total a Benet XIII, fins a tenir-lo durant una llarguíssima temporada pràcticament presoner en el palau papal d'Avinyó, ja en temps de Martí l'Humà, en què la familiaritat existent entre rei i papa avinyonès pel fet de pertànyer ambdós a la Casa de Luna, Pedro de Luna per ell mateix i el rei per estar casat amb Maria de Luna, conduí al fet simptomàtic i perillós d'identificar les terres de la nostra Corona amb la zona, cada vegada més encongida d'obediència avinyonesa sota Benet XIII. Les conseqüències arribaren en caldre trobar successor per al rei Martí l'Humà, en què l'illa de Sicília es convertí en el centre d'una política tant de l'obediència avinyonesa personificada en Benet XIII, com de la nova casa dels Trastámara, personificada en Ferran d'Antequera, que devia al papa avinyonès les tres corones dels regnes i terres peninsulars, del regne de l'illa de Sicília i illes adjacents i del Regne de Sardenya i Còrsega, i no li tremolà el pols a Perpinyà, 6 de gener 1416, a l'hora de proclamar que s'havia acabat l'obediència al papa de Peníscola i que aquest s'havia de tancar en el castell de vora mar i estar-s'hi ben quietet. Vistes des de perspectiva siciliana les coses d'aquell canvi de cicle són objecte del capítol pràcticament final del llibre, el de les pàgines 661-772, intitulat *Fine del Regno in vicerego* i abasta els anys 1410-1418, ja sota el regnat del segon Trastámara, que incapaç d'encarrilar les conseqüències de la política dels Luna-Trastámara, deixà ací regne i reina i se n'anà fins que s'hi morí a Nàpols a fer la guerra i altres afers al costat de Lucrezia d'Alagno.

Però d'entre els successius moments en què la intervenció de la Casa Reial a Sicília fou més incisiva, els que destaquen són els dels anys que van de l'anomenat Compromís de Casp (juny del 1412) a la Sostracció d'Obediència de Perpinyà (6 de gener del 1416), perquè, encara que l'autor no sembla que se n'hagués adonat o almenys no hi faci cap referència, l'aleshores rebatejat com a "Regnum Insule Sicilie et Insularum adjacentium", s'havia convertit en el centre de la política tant de Benet XIII com del nou rei, Ferran de Trastámara: com a mostra de la nova importància de Sicília, no cal recordar res més que la decisió de Pedro de Luna de deixar Peníscola i desplaçar a Sicília la seva estada (que l'autor només coneix a través de tercers: 716), mentre arribava el dia, tan desitjat d'entrar i d'entronitzar-se a Roma posant així (ell s'ho pensava) punt final al Cisma d'Occident.

Però aquesta política comportà una sèrie de decisions, que trobem ben reflectides en les pàgines 661-772: s'havia acabat la política de contemporitzar entre les dues obediències amb la declaració reial d'obediència a Benet XIII (22 de gener del 1414: 705), que comportava d'una banda fer la vida impossible als papes de les altres obediències a Sicília (707-708) i de l'altra imposar la figura del papa Luna amb tota la remena en les seus dels bisbats sicilians, amb particular esment dels casos de Messina i de Monreale (700-701); l'autor considera que la pretesa transposició de la Seu Papal a Sicília anava condicionada al gran "casori", el de la reina de Nàpols, Giovanna d'Anjou-Durazzo, amb el fadrister de la casa d'Antequera, príncep Juan (717), que per aquest camí s'havia de convertir en rei de Nàpols i en cabdill de l'entrada de Benet XIII als Estats Pontificis i de la seva entronització a Roma. Però el fracàs estrepitos del 'casori' tirà per terra el desplaçament a Sicília i tot el camí posterior fins a la Seu Papal de Roma. Fent impossible el 'casori', el partit profrancès, i, doncs, França, havia guanyat la batalla a Benet XIII i al seu triple rei Trastámara; i, per fer l'escaiguda, la mateixa França, que no era aliena al Concili de Constança, aconseguí el gran triomf de Perpinyà, forçant el trirei Trastámara a 'agrair' a Benet XIII la seva triple reialesa negant-li l'obediència i enviant-lo definitivament a la residència vigilada i controlada de Peníscola, on Pero de Luna, tot i amenaçar amb tota mena de penes canòniques, s'hauria d'estar mut i quiet i d'on només, anys més tard, eixiria de cos present. Antoni Caldes, enviat a informar sobre la situació i les possibilitats d'èxit del "gran projecte romà" entre Palerm i Nàpols es trobà en la necessitat de confirmar que aquell "gran projecte" estava mort i sepultat. I Benet XIII s'aniria morfonent a Peníscola fins al 1423. També hi havia fracassat l'altre missatger del papa Luna, el bisbe d'Osca, Domingo Ram.

L'autor, prof. Salvatore Fodale, ha sabut integrar en aquest seu bell llibre pràcticament totes les informacions que permeten de conèixer no sols els esdeveniments d'aquells anys ans encara el sentit de la seva trajectòria. Només li ha mancat d'empalmar tota la remenamenta siciliana dels 1412-1416 amb la sentència de Casp, i amb la jornada de Morella, que intentà aplicar-ne les decisions, també elles només explicables pel "gran projecte Romà", posat a les mans del 'tri-rei' Trastámara. Quin quadre més galdós ens deixaren tots plegats! Sicília hi perdé la sobirania i passà de regne a viregnat. Mi spiace tanto. Els reis de la dinastia de Barcelona li havien mantinguda sempre la categoria de regne.

Hi ha petits detalls, que podrien ésser més encertats, com la referència al general dels dominics, 'Giovanni de Podio' (738/3), el nom del qual era 'Johannes de Podionucis', i, per tant, traduït 'Joan de Puignou'; o bé el de fer constar que la intenció de Benet XIII de desplaçar-se oficialment a Sicília només era coneguda per la informació d'Antoni Caldes (716), quan tenim la lletra del mateix Benet XIII a les autoritats sicilianes des de Morella, 21 d'agost del 1414, conservada a l'ASV, *Reg. Aven.* 342, f. 39r; o, encara, el de considerar català 'Johannes Martini de Melgucho' = Juan Martínez de Melgucho (648); i dic això justament perquè en general s'ha d'agrair al prof. Fodale la bel-ligerància per ell donada als textos en llengua catalana.

Pere LLUÍS FONT, *De Sibiuda a Pascal, passant per Montaigne i Descartes. Discurs llegit el dia 13 de març de 2014 en l'acte de recepció pública de ... a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i contestació de l'acadèmic numerari* Josep Massot i Muntaner, Barcelona 2014, 90 p.

Una recensió d'aquest discurs de recepció a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona podria ésser molt breu. N'hi hauria prou de dir que el títol correspon exactament al contingut. Perquè el lector ja comprèn tot d'una, en llegir-lo, que allò que des de Sibiuda arriba fins a Pascal és el cèlebre argument anomenat de l'aposta. I també sap o intueix fàcilment que el mediador entre Sibiuda i Pascal són o han d'ésser Montaigne i Descartes. I que el tema d'estudi és la relació entre els quatre personatges, és a dir, l'itinerari d'algunes idees sibiudianes des de Montaigne a Descartes i d'aquest a Pascal.

Però aquesta pretesa brevetat seria molt injusta. Descarregat de pàgines inicials i d'apèndixs, el discurs té una cinquantena de pàgines, i val a dir que en aquest treball el número global té una relació inversa amb el pes de cada pàgina. Per això ens permetrem aquí d'esbrinar cada aspecte, donant per entès que el judici anterior que hem fet sobre la correspondència del títol i del contingut del discurs és vàlid.

No cal dir que tot el que Pere Lluís Font diu de Sibiuda i del seu traductor Montaigne és de bona llei, com ho són totes les dades referents a Descartes i a la relació intel·lectual que va tenir amb Montaigne i amb Sibiuda. Les tres pàgines dedicades a esbrinar la relació entre Sibiuda i Descartes seran difícilment corregibles en el futur. Ben lluny de confusionismes anteriors, Pere Lluís assenyalava els punts de contacte i els punts de dissens de Descartes a l'esguard de Sibiuda, amb Montaigne i el seu escepticisme com a filtre de les idees que de l'un passen a l'altre. Idees, no un projecte filosòfic determinat. Idees que provenen de la crisi severa a la qual durant el segle XIV els teòlegs i filòsofs sotmeten la filosofia greco-àrab: primacia de la llibertat humana, infinitut i omnipotència de Déu, contingència del món, procés de perfecció de l'home, diferència entre l'orde del coneixement i l'orde de l'ésser, etc. El gir antropològic sibiudià, és a dir, el projecte de referir tot l'edifici del coneixement a l'home, és una opció filosòfica que en Descartes es traduirà en el seu projecte de referir-ho tot al *cogito*.

Voldríem subratllar expressament la importància de l'apartat que Pere Lluís consagra a esbrinar les fonts del *pari* de Pascal. Perquè els precedents de Sibiuda en aquest punt són ben pocs: Arnobi, i parem de comptar. En canvi, després de la divulgació del *Liber Creaturarum* (post 1436) hi ha una florida extraordinària de la idea, que Pere Lluís documenta en tres direccions: primer la francesa postsibiudiana, i aquí apareixen els noms de Pierre Charron (*Les trois vérités*, 1594), Louis Richeôme (*L'immortalité de l'âme*, 1621), Martin Mersenne (*L'impiété des déistes*, 1624), Nicolas Caussin (*La cour sainte*, 1624), Polycarpe de la Rivière (*Des excellences et perfections immortelles de l'âme*, 1626), Jean de Silhon (*De l'immortalité de l'âme*, París 1634), Yves de Paris (*De l'immortalité de l'âme, des anges et des démons*, 1635), Antoine Sirmond (*De immortalitate animae*, 1635 i 1637 en francès) i Louis Bail (*Tbéologie affective*, 1638); segonament, la musulmana presibiudiana, esbrinada el seu moment per Asín Palacios, amb noms com és ara Al-Murtada, Al-Maarri (s. X) i Algatzell (s. XI-XII), sense que se'n trobin ecos ni en Ramon Martí; en tercer lloc, la italiana postsibiudiana: Pietro Pomponazzi (*De fato, libero arbitrio et praedestinatione*, 1524, ed. 1567), Gerolamo Cardano (*De Sapientia*, 1544) i Bernardino Ochino (*Prediche*, 1544). A la nòmina cal afegir-hi encara Pedro Hurtado de Mendoza (*De anima*, 1617), un comentari anònim d'Aristòtil aparegut entre 1637 i 1644, i un manuscrit de la Bibliothèque Mazarine de la primera meitat del s. XVII.

La importància de la constatació no rau tant en la nòmina, certament nombrosa, que documenta la recepció postsibiudiana de l'argument de l'aposta, com en l'esperit crític amb què Pere Lluís encara els textos d'aquests autors amb el *pari* de Pascal. I aquí entrem en la darrera gran aportació del treball. Perquè el que ha fet Pere Lluís és una edició crítica del cèlebre text de Pascal.

En primer lloc, Pere Lluís compara els textos de Mersenne, Silhon i Sirmond amb el que serà l'aposta de Pascal. Bo i admetent que poden haver estat fonts de Pascal, no se'n pot tenir la seguretat, en cada cas per raons diferents. En canvi, Pere Lluís detecta tres indicis de dependència literària directa de Pascal a l'esguard de Sibiuda. Amb aquest bagatge s'expliquen millor altres coincidències de pensament entre els dos autors. Finalment, no es pot descartar que Pascal hagi estat influït per Charron, el qual, al seu torn, bevia en el fontinyol sibiudià. En el text de l'aposta de les *Pensées* hi ha, a més dues, reminiscències de Mersenne, una de Descartes i una altra de Montaigne.

Segonament és donat el cèlebre text de Pascal. El treball de l'autor en aquest punt no es correspon amb la decisió d'incloure el text en un apèndix, com si es tractés d'una peça menor o, encara menys, d'un text secundari *à l'appui*. En relació amb l'intent de descriure l'itinerari de les idees que passen de Sibiuda a Pascal via Montaigne i Descartes, el text del *pàri* pot ésser situat en un segon pla; però justament perquè la relació intel·lectual es verifica, el text adquireix un relleu de primer orde, que només la modèstia i el sentit del rigor de Pere Lluís l'empeny a posar-lo en un apèndix. Com sigui, benvingut apèndix. Perquè en la seva edició, Pere Lluís sotmet el text del *pàri* a un ordenament molt meditat de les seves parts, n'elimina o en corregeix algun fragment, justificant la necessitat de la intervenció, i assenyalant les influències sibiudianes i d'altri detectades en cada moment del discurs. Amb la presentació gràficament adequada de les parts dialogades, el text, establert a partir de l'original francès autògraf del fragment llarg, és un model de treball crític, fonamentat en el coneixement i en el comerç antic que Pere Lluís té amb Pascal.

Aquesta publicació de Pere Lluís Font, doncs, és un capítol fonamental i ben resolt de la recepció del pensament de Sibiuda en època moderna. Segurament era la més difícil d'esbrinar, donades les coincidències i les diferències de tot ordre que hi ha entre Sibiuda i Pascal. La mediació de Montaigne i Descartes, no exempta de matisos i d'ondulacions centrífugues, explica bé el contacte de Pascal amb Sibiuda. Després Pascal es mourà dins la dialèctica de l'aposta amb força pròpia i, a diferència de Sibiuda, amb una finalitat més pràctica que teòrica. Però dins la torrentada pascaliana, que vol sacsejar l'home de dalt a baix perquè prengui una decisió, les idees de Sibiuda reviu en el seu moment més alt al lllindar de la Il·lustració.

Jaume de Puig Oliver

Rinascimento italiano e committenza valenzana. Gli angeli musicanti della cattedrale di València. Atti del Convegno Internazionale di studi. Roma, 24-26 gennaio 2008. A cura di Massimo MIGLIO, Anna M. OLIVA, María del Carmen PÉREZ GARCÍA (Nuovi Studi Storici 88), Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo 2011, X i 264 pp i 82 làmines.

Els Borja, un cop ben instal·lats a Roma i impregnats de la gran cultura del Renaixement, aprofitaren les possibilitats que els oferia la reconstrucció de l'altar major de la Seu de València, després que el 21 de maig del 1469 havia cremat com teia i s'havia fos perquè era d'argent per causa de les llengües de foc refigurants les de la primera Pentecosta a Jerusalem per a presentar una demostració de la superioritat de l'art italià contemporani. Així nasqué la representació dels àngels músics, respectats, però tapats i invisibles sota el revestiment barroc de l'absi de la dita Seu des d'entorn el 1682, i progressivament redescoberts del 2004 ençà. Els Borja, sobretot el futur Alexandre VI, volgueren reafirmar el seu prestigi cultural portant a València uns pintors, que hi deixaren una mostra excelsa de llur art; per això les presents pàgines s'hauran de limitar a deixar constància tant de les representacions angelicals, dibuixades i pintades en la segona meitat del segle XV com de llur redescobriment en els nostres dies i a manifestar als amics valencians i a les institucions que ells amb tanta dignitat serveixen i personifiquen

l'enhorabona més àmplia i cordial per la tan renovada com excelsa obra d'art que torna a ennobrir la Seu de València.

Però el treball posterior al 1469 ens és conegut per documentació escrita sobretot de l'Arxiu de la Seu de València, que ens informa dels noms dels dos artistes italians, autors de la meravella de nou admirada: Francesco i Paolo. Però inicialment eren tres, car també hi havia un tal Ricard ('Riquart'), que no hauria passat l'examen previ i així no se li pot atribuir cap dels àngels músics. El detall d'haver estat desqualificat en el dit examen previ consta pel *Llibre d'obra* del 1506, de l'arxiu de la mateixa Seu, segons el qual els pintors encarregats del treball en "lo cap de la capella de la Verge Maria de la Seu, ço és de pintar al fresc", es deien "mestre Francisco [Pagano] e all'altre mestre Paullo [di San Leocadio], hoc encara un altre, qui vench ab ells, qui dien mestre Riquart, lo qual mestre Riquart no-s meté en rebada la dita pintura e açò per ensays, qui feren fer a la u e a l'altre, qui mills faria la dita pintura" (36, nota 35).

El mot 'rebada' del fragment acabat de transcriure ha entrebancat l'amic Navarro (des d'ací cordialment saludat!), quan el sentit d'aquells passos previs a la determinació del o dels pintors que resultarien encarregats de l'obra dels àngels músics és claríssim; encara ara la paraula 'bada' té en el diccionari de l'IEC el sentit de 'guaita, sentinella' i entre les accepcions transitives del verb 'badar' hi ha la d'encantar-se mirant alguna cosa; el fragment transcrit ens diu que tots tres aspirants hagueren de sotmetre's a una primera prova, la dels 'ensays', prova que mestre Ricard no superà i que per aquesta raó ja no fou admès a la 're-bada', és a dir a la 're-visió' o segona examinació de les o d'altres mostres, ja només dels dos aprovats. Només aquesta 'rebada' hauria donat els noms dels dos pintors, als quals el bisbe i capítol de la Seu de València haurien encarregat dibuix i pintura dels àngels músics, davant els quals encara avui 'badem' i 'rebadem' sempre que tenim el goig de contemplar-los, directament 'in situ', o en les vuitanta-dues reproduccions fotogràfiques en les làmines de les pàgines entre 262 i 263 del present volum.

Enhorabona pel descobriment, per la seva reutilització, per les possibilitats de gaudir-ne a distància i per les informacions ofertes a mans curulles pels autors d'aquest llibre.

Al darrer moment em ve davant els ulls un fragment de lletra del rei Martí l'Humà a Pere d'Artés, personatge ben conegut per la seva relació amb fra Francesc Eiximenis; es troba a Barcelona, ACA, *Canc.*, reg. 2247. F. 110, i diu així: "...som contents que us retirets e tingats per al vostre star les cambres dels àngels, ab totes les altres cambres e retrets...". Hi hagué alguna relació entre aquells àngels d'algunes cambres del palau reial de València, el llibre d'Eiximenis i els força més joves àngels cantors de la seu de València? Desitgem que algú ho esbrini.

Josep Pernau

Santiago SOBREQUÉS I VIDAL, *Joan Margarit i Pau. La tràgica fi de l'edat mitjana a Catalunya*, Barcelona, Editorial Base 2006, 438.

Obra enllestida en castellà pel seu autor el 1951 i presentada a un premi de biografies convocat per l'editorial Aedos aquell mateix any, es publica ara, al cap de seixanta-tres anys, traduïda en català per Antoni Dalmau, quaranta anys després de la mort del seu autor. Potser no serà inútil recordar ara que el llibre de Sobrequés no fou premiat; qui se'n va endur els honors i la moma del premi fou don Hipólito R. Romero Flores, que va veure coronat el seu treball *Biografía de Sancho Panza*. Sembla una trufa, però no ho és. Perquè sigui atorgat un premi de biografia a la d'algú que no ha existit, no cal que tothom s'hagi tornat boig. N'hi ha prou de viure en un país regit per un dictador que era un sergent i es pensava que era general, molt donat a afusellar. En realitat, però, s'ha de reconèixer que sí, que tothom s'havia tornat boig, almenys en el sentit d'haver-se adaptat a viure en la irrealitat pura i simple. Val a dir que al

cap d'uns anys l'editorial Aedos, recuperat el respir i el sentit de la realitat, va anar publicant una 'biblioteca biogràfica catalana' de més de quaranta títols, que fou com un riu d'aigua en un desert. Aleshores Sobrequés estava embrancat en altres projectes, i ni ell ni Aedos no van pensar, sembla, a recuperar la biografia de Margarit.

També cal remarcar abans d'entrar en matèria que el llibre ha estat publicat pel fill i pel nét de l'autor. Havent conegut el pare, el fill i el nét, em sentiria autoritzat a dir que la decisió de publicar un text enllestit fa tant de temps no ha estat guiada únicament per raons familiars, sinó molt poderosament per raons tècniques i "de mercat". No dic per raons mercantils, sinó "de mercat": oportunitat davant l'escaiença imminent del centenari de Santiago Sobrequés, oportunitat de treure en català un llibre que havia estat pensat en aquesta llengua i escrit en una altra per imposició, oportunitat de rescatar un text que s'havia escrit paral·lelament a l'obra de Robert B. Tate, *El Cardenal Margarit*, i que la completava en molts aspectes, oportunitat d'oferir elements de judici sobre una desgraciada peripècia històrica catalana en uns moments particularment seriosos de la vida política de Catalunya. I, per sobre de tot, el públic cultivat català fa temps que sap que Santiago Sobrequés fou un gran historiador i un home de tremp moral molt fort. Un altre inèdit seu, després de la publicació de l'epistolari amb Jaume Vicens i Vives, només podia ésser benvingut.

Escrit segons les bases establertes l'any 1951, el llibre es presenta sense l'aparat metodològic d'un treball històric. No hi ha notes, ni referències bibliogràfiques, ni quadres, ni gràfiques, ni estadístiques. Aparentment sembla una novel·la. I, a més, resulta que la seva lectura és infinitament més engrescadora que moltes d'aquelles novel·les, cadascuna de les quals s'assembla a totes les altres. Entenguem-nos: Sobrequés no ha escrit una novel·la, sinó la biografia d'un personatge gironí eclesiàstic —bisbe i cardenal—, emmarcant-lo de ple en el seu temps. La sorpresa ve donada perquè el relat és viu com la inserció successiva d'una figura en les circumstàncies del seu temps, amb el benestès que aquestes circumstàncies són el plat fort de l'obra i, sobretot, són magistralment conegudes i relatades per l'autor. És en aquest aspecte, sobretot, que l'obra de Sobrequés complementa l'esmentada de Tate. La biografia de Tate insistia més en el personatge interior, en el desplegament de les facultats intel·lectuals i morals del bisbe, de l'historiador i del pensador polític. Sobrequés dona el personatge plenament immers en el remolí del seu temps —que fou revolucionari—, subratlla la seva faceta d'home polític, d'ambaixador, de canceller, de cap de partit i d'home que sap reflexionar davant les inflexions de la història. El Margarit de Tate resultava una figura del Renaixement, una figura una mica marmòria, alta i transcendent. El Margarit de Sobrequés és més humà, és un entusiasta, un arrauxat, algú que sap reaccionar com un argent viu, algú també amb zones d'ombra, capaç d'algun excés puntual, capaç tanmateix de recapacitar fredament. Un home en un temps determinat, ben coneguts home i temps, això és el llibre, tan matiner, de Sobrequés.

En el seu moment ningú no va conèixer millor que Santiago Sobrequés la història de Girona. En el llibre sobre Margarit aquest fet és dominant. I encara que avui, al cap de més de seixanta anys, el llibre porti sentors d'un altre clima historiogràfic, el treball de Sobrequés estimula en una direcció que ha estat poc treballada: el nostre segle XV, assenyaladament l'època de les torbacions de Joan II, donaria per a dreçar moltes biografies com les de Margarit. És evident que algunes no serien tan interessants, a causa dels factors individuals que pesen en el cardenal i que no serien documentables en altres personatges del seu temps, assenyaladament del seu entorn i del seu cercle familiar. Però els factors individuals, per presència o per defecte, pesen sempre, i van pesar en la guerra civil del XV, i de quina manera. Com que aquella guerra ha estat llegida des d'òptiques catalanistes contemporànies obligadament anticastellanes, la historiografia catalana del segle XIX i de gran part del XX va perdre l'oportunitat de fer una anàlisi serena de tots els elements implicats en el conflicte, incloses les famoses *llibertats*. L'esforç posterior de clarificació historiogràfica del conflicte remença va fer girar l'òptica uns quants graus. Però segurament encara som lluny de resultats concloents. Manca una anàlisi contrastada entre les teories polítiques de Margarit i les teories eiximenisanes sobre la *res publi-*

ca, bo i tenint en compte la realitat pràctica de l'estira-i-arroña de les Corts d'aquell temps, i ponderant els diversos elements i interessos en litigi. Perquè, quan Eiximenis teoritza, tot just cova el problema remença i encara no s'ha posat clarament sobre la taula el problema del conflicte pel govern de les ciutats, la *Busca* i la *Biga*. Tot això esclatarà en ple segle XV, coincidint amb el canvi de dinastia, i no pas només a causa del canvi. Aleshores, per a poder entendre el canvi d'òptica que va de les teories polítiques d'un Eiximenis a les d'un Margarit, caldria precisar bé què hi ha d'utòpic en les teories del menoret i de renovador o d'inevitable en les del bisbe-cardenal. Aquest, en efecte, no és un teoritzador del poder absolut del monarca, sinó del poder —vicari— del rei, instituït per Déu, l'exercici del qual no depèn del tripijoc d'interessos de les classes altes —noblesa i burgesia. Margarit teoritza una monarquia forta, que no abandoni els afers de l'estat en mans d'unes classes dirigents encegades pels seus interessos i capaces de convertir l'estat en un simple marc de les seves disputes i baralles per controlar el poder, que és el que havia passat durant el segle XV a Castella, i a Catalunya a partir del regnat de Joan II. L'únic límit del rei, segons Margarit, és la llei divina i els deures imposats per Déu a la institució monàrquica, llei i deures que li fan avinents cada cop que convingui l'Església i, en definitiva, el papa, vicari de Crist. El llibre de Sobrequès, que no entra a fons en la discussió teòrica, ofereix, en canvi, una gran quantitat d'elements de reflexió per a ponderar com neix en l'esperit de Margarit la seva concepció de la monarquia. Margarit no posa en qüestió el pactisme, ni les Corts, ni les classes, ni les oligarquies. Davant el desgavell de la guerra, dels canvis de legitimitat, dels canvis de partit, de dotze anys de guerra que no solucionen res i que únicament tenen la virtut d'empobrir, afeblir i amputar el país, madura la idea d'una monarquia més *virtuosa*, és a dir, més forta, que Margarit només podia teoritzar en el marc de pensament d'un eclesiàstic reforçat de canonista.

El cas de Margarit, partidari d'un monarca fort, no d'un monarca absolut, planteja un altre problema: el marc teòric —ja no eiximenià— que presidí l'activitat de les Corts catalanes modernes. Derrotats els Braços en el seu intent de tenir el rei sota control —la concòrdia de Vilafranca—, no per això Catalunya va dimitir en el seu afany instintiu de limitar-ne el poder. Ara estem en portes d'una descoberta de pes: l'activitat efectiva del Tribunal de Contrafacció, arrancat en les primeres i últimes corts del primer Borbó (1701-1702), amb activitat i sentències publicades tant en temps de Felip V com en el de Carles III d'Habsburg, declarant invàlides disposicions dels dos monarques per contrafacció de les Constitucions. Aquest és el veritable coronament constitucional del pactisme, i un pas que acostava Catalunya a les nacions més civilitzades del moment. No crec que hagin estat estudiats els camins pels quals hom arribà a un resultat tan espectacular. I no crec que els camins siguin únicament el joc d'interessos de classe. Segurament l'experiència de la crisi política i constitucional del 1640 en fou un dels detonants. Però queda per assenyalar l'itinerari de teoria pròpiament jurídica que va dur al resultat esplèndid de les primeres corts del XVIII. És un buit semblant al que veiem en l'època post-margaritiana. No hi haurà manera d'omplir aquests dos buits? I no s'hauran d'omplir buscant en els tractadistes constitucionals catalans moderns o en les mateixes sentències de la Reial Audiència l'elaboració de criteris pròpiament jurídics, emanats de l'esperit de l'ordenament constitucional català i tendents a la limitació institucional, no simplement conjuntural, pactada i *pagada*, com deia el comte de Pallars al segle XV, del poder del monarca?

A diferència de molts dels seus contemporanis i de molts del seu partit, que no foren gens escrupolosos en el regateig d'avantatges econòmics a canvi de fidelitats polítiques, Margarit definí les seves fidelitats amb altres criteris, teòrics i pràctics. Resumint, jugà a favor d'un poder reial fort i capaç de fer-se respectar. Per això, mort Joan de Lorena, gravità novament a favor de Joan II i, després, és clar, de Ferran II.

Els homes que han viscut en períodes tèrbols i conflictius rarament eviten que hom els pugui considerar suspectes de totes les duplicitats i de les duplicitats més extravagants. Què no s'ha dit de tants dirigents del temps de la República del 1932 i de la subsegüent guerra civil! També Margarit ha estat jutjat severament. Tate i Sobrequès han escrit unes biografies no

elogioses, no condemnadores del personatge, sinó clarificadores. Ara que totes dues són sobre la taula, s'ofereix l'avinentesa d'aprofundir en el personatge i en tot el seu entorn. El fresc de la guerra civil catalana del segle XV és una mina per a conèixer actituds, habituds, inclinacions, temptacions, mètodes de treball, apassionaments, encerts i errors en la política catalana de tots els temps. Qualsevol llibre o reflexió que ho avivi és benvingut en els moments presents, on podríem haver entrat ja en un altre període de lluita per les *llibertats* catalanes, que ho serà tot menys un passeig triomfal, i per les mateixes o per raons molt semblants que no ho fou el segle XV, ni el XVII ni el XVIII.

Per ajudar en aquesta tasca, els editors han enriquit el volum amb un instrument essencial: una bibliografia a cura de Maria Àngela Vilallonga i Lluís Lucero. Dos mapes, un de la Força Vella de Girona, l'altre de tota la ciutat durant el segle XV, proporcionen al lector l'oportunitat de llegir amb precisió algunes pàgines que sense els dos mapes podrien ésser confuses. Sembla un instrumental petit, però no ho és. El primer és indispensable per a progressar; el segon també ho era, després dels treballs decisius que en matèria d'història urbana de la ciutat han aparegut els darrers decennis. En aquest sentit, els fills i nét editors continuen enfonsant la rella en el solc obert per llur pare i avi; els honora que ho facin i que ho facin bé.

Jaume de Puig i Oliver

Carme RAMIÓ COSTA, *Processus iudicii et actus procedendi in iudicio en el derecho histórico catalán*, Barcelona, PPU, 187 pp.

L'objectiu del present llibre és el d'exposar les bases del dret processal històric de Catalunya, tema, sobre el qual pocs treballs hi han estat dedicats.

L'autora, s'havia dedicat a la procuració abans d'estudiar el present tema i ara s'encara amb el tema teòric del dret processal català, continuant l'obra d'autèntics mestres com Ramon Dou Bassols, Víctor Ferro, Josep M. Font i Rius i Tomàs de Montagut.

El darrer, director del treball, avala un estudi, que ressegueix la trajectòria del tema entre els segles VII (*Liber iudiciorum*) i XVIII (llibre terç de les *Constitucions i altres drets de Catalunya* del 1704), després d'haver passat pel dret feudal, els *Usatges*, el *Ius commune*, el dret inquisitorial, el civil i l'arbitral, i el privilegi *Recognoverunt proceres*. I d'haver desgranat les idees principals de l'esmentat llibre terç, com és l'humanisme jurídic, tant en la pràctica jurídica com en l'axiologia del dret teòric. El llibre que ens ocupa ha plantejat el tema de forma general, presenta els grans trets de la recerca, els acosta al públic lector no necessàriament especialitzat i apunta la feina que encara hi ha a fer. És, doncs, una primera síntesi d'un tema que necessita un cultiu major i alhora permet d'esperar futures aportacions de l'autora. De més a més, cal saludar el to pedagògic i esquemàtic que ella li ha sabut donar, servint-se, per exemple, de quadres i esquemes, car el dret processal esdevé sovint una matèria àrdua, només a l'abast de juristes especialitzats en aquest camp. I augurem-nos que l'autora coroní prest la seva preparació amb el títol doctoral.

Rafael Ramis Barceló

Antonio PLANAS ROSSELLÓ, *La Real Audiencia de Mallorca en la época de los Austrias (1571-1715)*, Barcelona, Publicacions de la Universitat Pompeu Fabra 2010, 430 pp.

Amb aquest títol recent, l'autor continua oferint-nos el nou i novè resultat del seu treball constant sobre el mateix tema, ací concretat en la història de les antigues institucions jurídiques de l'antic Regne de Mallorca, el nom del qual era aleshores *Regnum Maioricarum et insula-*

rum eidem adiacentium, anàlisi fidedigna de la documentació, recolzada sempre sobre dades aplegades per rigorosa tasca de recerca d'arxiu, ben visible en els seus treballs.

Com és sabut, el rei Felip II (I del Regne de Mallorca) creà la Reial Audiència mallorquina el 1571, de caràcter consultiu, integrat exclusivament per juristes, que acabà tenint pes decisiu en la política reial fins a la seva desaparició sota el Decret de Nova Planta el 1715: "En este contexto, el de un reino con una arquitectura política incompleta y fragmentaria, se desarrolló la Real Audiencia de Mallorca como el gran elemento renovador de la administración del rey durante la Edad Moderna, y el principal instrumento a través del cual los monarcas de la Casa de Austria consiguieron introducir sus reformas" (18).

Tal com remarca el prof. Tomàs de Montagut, catedràtic de la Universitat Pompeu Fabra, el llibre que ens ocupa ens ajuda en la comprensió d'un òrgan jurisdiccional que limitava el poder —sovint arbitrari— del virrei, sobretot en la repressió del bandolerisme. I malgrat que fos la considerada de menor categoria de les de la Corona d'Aragó, inclús inferior a la de Sardenya (183), fou sempre el lloc més important per als juristes mallorquins.

Seguint una exposició clara i entenedora, salpebrada amb erudició pertinent, ens posen davant els ulls els orígens i l'evolució de la institució (cap. I), la seva naturalesa i competències (cap. II), el funcionament (cap. III), els membres (cap. IV) i el personal burocràtic (cap. V). A tall de conclusions, el sisè ens presenta dos balanços: el de les relacions de la Reial Audiència amb la Universitat del Regne i el de la contribució de la Reial Audiència en el manteniment de l'ordre públic.

Troben en el llibre relació dels regents, oïdors i advocats fiscals en una part prosopogràfica; i es clou amb un ric apèndix documental, on veuen la llum peces importants per a entendre el context de l'època. Hi és constant en tota l'obra la comparació amb el Principat de Catalunya.

Certament, el professor mallorquí, tímid i prudent, no escriu d'allò que no sap, però —i no és cap tòpic—, sap molt bé el que escriu. Planas té la prudència com a virtut dianoètica, però també sap, com explica Aristòtil, que l'aspiració de l'home al saber no és un punt central entre dos extrems, sinó el motor de la vida intel·lectual. Cal, doncs, rebre amb profunda satisfacció el present treball històric sobre la Mallorca de l'època dels Àustries, que omple un buit historiogràfic, gairebé inexplorat fins ara, que no només dona a conèixer una de les institucions capdals de l'antic Regne de Mallorca, sinó que és capaç de fer-nos-la reviure com a protagonistes del nostre passat.

Rafael Ramis Barceló

Rosa M. GREGORI ROIG, *La impressora Jerònima Galés i els Mey (València, segle XVI)*, Pròleg de Francisco M. GIMENO BLAY (Col·lecció Duc de Calàbria), València, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, 2012, 611 pp.

El llibre s'ocupa d'"estudiar el món librari a través d'una impressora", oferint una imatge nítida i reveladora del paper de Jerònima Galés i de la família Mey en la València del segle XVI. Inserir el paper de la impressora en el conjunt de les activitats professionals de la família Mey és un dels seus majors èxits. En aquest treball es presenta una panoràmica encertada del paper del taller, analitzant l'evolució de la seva producció, però també ocupant-se de les activitats de la nissaga familiar. El llibre mostra la importància de les relacions amb els seus dos marits, Joan Mey i Pedro de Huete, i la continuïtat del negoci a través dels seus fills, Joan Felip i Pere Patrici Mey, a València, i Joan Felip a Tarragona, on es va dirigir per imprimir algunes de les obres de l'eclesiàstic i humanista, Antoni Agustí i Albanell.

A diferència d'altres estudis sobre les dones impressores, que ressalten l'excepcionalitat de tals casos, ens trobem amb la inclusió de Jerònima Cortès com a impressora clarament lligada

a la gestió del taller i a les tasques d'edició, amb una imatge de normalitat en l'exercici de les seves ocupacions. És un cas interessant, ja que Jerònima Galés va aconseguir mantenir, a través de dos matrimonis, un taller actiu i innovador. En alguns documents de cobrament va rebre el mateix tracte que el marit, figurant tots dos com a 'stampadors'. La impressora Galés va aconseguir identificar-se amb el taller. En alguna ocasió va elaborar pròlegs (quelcom habitual en el cas d'altres impressors) o poemes centrats en el reconeixement del seu ofici (el que no és tan habitual). En els preliminars de Paulo Jovio, en l'edició del *Libro de las historias y cosas acontecidas...*: "Visto y examinado, y con licencia impresso en Valencia. En casa de Ioan Mey, 1562", trobem un poema de "la impressora al lector", que ofereix una imatge del reconeixement de la seva tasca en el taller, en afirmar que "de ver, e imprimir las más famosas / historias yo tengo uso y exercicio".

El llibre procura il·luminar els punts foscos de la tradició erudita, que no sempre havia aconseguit identificar la producció del taller relacionada amb la impressora Galés de manera encertada. Els estudis de bibliografia, en no pocs casos, confiaven més en els peus d'impremta i en el paper dels mestres de taller. El text de Serrano Morales, *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia* (1898), és molt revelador d'aquell enfocament centrat en el seu paper com a vídua, primer de Joan Mey a partir del 1556, i després de Pedro de Huete, de 1580 a 1597.

El llibre s'apropa als estudis bibliogràfics, que s'han ocupat de la reconstrucció de la producció, però en gran manera centra la mirada en els documents. Aconsegueix així articular una doble mirada, o dit d'una altra forma, es construeix al voltant d'una història interna i externa: d'una banda, la bibliografia, com a anàlisi amb interès per la materialitat de l'artefacte tipogràfic, de l'altra una història externa centrada en els documents com a context. De fet, l'anàlisi de la història del taller d'impremta es fa mitjançant els documents d'arxius". Aquest aspecte és essencial i resulta un dels punts decisius del llibre, ja que s'enfoca l'anàlisi del taller com a 'laboratori', desplaçant l'interès de l'objecte al procés de producció tipogràfica amb una visió de conjunt sobre els que intervenen i el seu paper en el taller. Aquesta visió es reforça gràcies al bagatge de Rosa Gregori. Coneix els arxius i ha aconseguit explorar fonts inèdites dels Arxius del Regne de València i de l'Arxiu Municipal de València, junt als documents notariais del Col·legi del Corpus Christi i el fons de l'antic Hospital General, custodiats a l'Arxiu de la Diputació, entre d'altres. Els documents han estat incorporats a un ampli corpus, que ocupa una part notable del volum (pàg. 249-535), tot reunint textos des de 1537 a 1611. Aquesta riquesa i varietat de fons documentals, en part ja tractades per Serrano Morales, però en molts casos desconegudes, és una de les majors riqueses del llibre. L'ordenació cronològica dels documents amb les seves regestes precises i la localització de les fonts (a més d'indicar si han estat publicades) i la seva corresponent transcripció, aconsegueixen que les activitats quotidianes, l'economia del taller i les relacions amb els seus clients es vagin desgranant. A través d'aquestes fonts es revelen els llaços amb el poder municipal i l'Església, mostrant la clientela, els encàrrecs i els preus. Aquesta riquesa de dades precises, contrastades i fiables, fa que el llibre adquireixi un major relleu i, així mateix, faciliti els estudis comparats amb altres tallers. Els textos en llatí, castellà i català ofereixen una panoràmica rica d'usos lingüístics i ajuden a precisar el llenguatge tècnic de la impremta i la denominació d'alguns impresos.

Els documents revelen l'estreta relació de Mey, Galés i Huete amb les institucions valencianes (l'Església, el Consell Municipal, l'Hospital General, etc.). Aquestes entitats realitzaven encàrrecs de crides, butlles, jubileus, furs, etc. El taller també produïa per a aquestes entitats materials efímers, com els cartells de la "festa del gloriós Sanct Vicent Ferrer, fill i patró de aquesta ciutat", de 1568, o els cartells "de los ordinarios que se lean primer domingo de Quaresma". De la mateixa manera, publicaren per a l'arquebisbe de València nombrosos impresos oficials, com els edictes dels sínodes episcopals. La riquesa dels casos localitzats per Rosa Gregori ha permès detectar impresos desconeguts, dels quals no es conserven exemplars, però que van ser reiteradament impresos, com és el cas dels cartells o les raïmes d'imatges de Sant

Llàtzer o de la Mare de Déu, que produïen per a l'Hospital General. La publicació de 'menuencias' en el taller és un aspecte sobre el qual es plantegen alguns interrogants, ja que permet detectar en tal sols uns mesos, del 20 d'abril al 21 d'agost de 1599, els materials "que se han impreso para el Patriarcha", els quals incloïen 400 sínodes diocesans, 250 cartells dels dies que ha d'estar (exposat?) el Santíssim Sagrament, i una raima (és a dir, 500 plecs impresos) "de las coplas del hermano Francisco, de la orden del Carmen descalços". La riquesa d'aquesta producció eventual, però reiterada, ajuda a explicar part de l'èxit del taller, ja que suposaven ingressos constants.

El taller va tenir, sens dubte, un paper rellevant en la producció de textos humanístics, però també es va adaptar als nous temps contrareformistes i va editar nombrosos llibres de devoció, cròniques, obres teatrals i textos de dret entre molts altres. Si els treballs tradicionals de bibliografia se centraven en la producció, en aquest llibre l'autora prefereix analitzar aquesta producció bibliogràfica, però insistint en el comerç del llibre (revelant aspectes interessants de la llibreria d'Honorat Olzina (llibreter i consogre de Jerònima Galés). L'estudi mostra el triomf de determinades edicions econòmiques, destinades al consum local o l'exportació, ja que edita tant obres en català com en castellà. Aquests aspectes enriqueixen el panorama conjunt que, sens dubte, planteja nombrosos interrogants sobre els altres tallers i llibreries, que en el cas de València no han estat estudiats amb tant de deteniment.

Aquest llibre va néixer com a tesi i això permet d'entendre el pes erudit dels comentaris i de l'anàlisi, que aconsegueixen revelar l'evolució cronològica de la producció del taller a partir de la bibliografia ja publicada i, el més nou, emprant les fonts documentals, sovint inèdites. La publicació d'aquest llibre (amb nombroses imatges i un índex acurat) en la col·lecció Duc de Calàbria de la Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, també han contribuït al fet que el text pogués sortir com un producte editorial acurat, amb un aparat crític important.

Pensem que la imatge global de les impremtes (i les llibreries) valencianes es veurà enriqueïda per aquest llibre, i esperem que l'autora pugui seguir el minuciós treball d'edició de documents, que fan de la seva recerca una mina de dades per a tots els interessats en la cultura renaixentista.

Pedro Rueda Ramírez

Eulàlia MIRALLES, *Sobre Jeroni Pujades* (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXXIV), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2010, 210 pp.

Els darrers temps han representat per a la cultura catalana un esmerç més que considerable de treball damunt les fonts textuais i en particular literàries dels segles barrocs a fi d'alliberar-los de la desqualificació de "segles de decadència" i el llibre de la prof. Eulàlia Miralles és una aportació ben particular. I és ben particular perquè les dades que ens ofereix en les presents dues-centes pàgines i escaig no sols constitueixen un enriqueïment dels nostres coneixements sobre alguns aspectes de Jeroni Pujades, ans encara representen un ajut que hauria d'ésser interioritzat per futurs investigadors sobre aquell historiador i la seva època, en el sentit que les pàgines de la prof. Miralles poden assegurar-los un punt de partença d'innegable qualitat, del qual difícilment disposarien si els calgués procurar-se de forma individual les informacions que el present llibre els posa a l'abast de la mà. Això és particularment innegable per a la darrera secció, dedicada a la bibliografia tant de com sobre micer Pujades, però no és menys aplicable als primers capítols que ens ofereixen els resultats d'una llarga dedicació tant sobre els mateixos originals com sobre les còpies d'obres del notari Pujades i sobre la vigència de la seva història de Catalunya fins ben entrat el segle XIX.

No cal dir que les pàgines de la prof. Miralles són una aportació important per al coneixement del nostre segle XVII, sortosament cada dia més conegut i avaluat.

Algun petit detall ha d'ésser corregit quan en el futur els capítols del present llibre es transformin en investigacions més completes: a la p. 80, línia 10 del final de la pàgina (sense les notes): 'just a' < 'justa' (= iuxta); p. 83, nota 233, l. 5: 'sola' < 'so la' (= sota la).

Josep Perarnau

Josep TORNÉ CUBELLS et alii, *Antigues Ordinacions municipals a la comarca del Priorat (segles XIV-XVIII). Falset, la Vilella Alta, Ulldemolins, Torroja del Priorat, la Figuera, la Bisbal de Falset i Cornudella de Montsant*. Falset, Centre d'Estudis del Priorat, Arxiu Comarcal del Priorat 2010, 386 pp.

La comarca del Priorat, col·locada durant segles sota el senyoriu feudal del bisbe de Tortosa, del comte de Prades i d'un prior, el de la Cartoixa de Scala Dei, no sols produí formes de convivència que indicaven les dreceres per a la solució de problemes, objectivament petits, però amb possibilitat de convertir-se en prou grans per a la subjectivitat de les persones (i de les famílies) de l'Antic Règim, ans encara elaborà institucions jurídiques normatives de pau i de progrés social (i així, en la pàgina 199, núm. 92, trobem la notícia, que encaixa particularment en aquest anuari, que ja en la primera meitat del segle XVII, i concretament el 1634, el poble de Torroja havia trobat la manera de finançar presència i feina d'un 'mestre de minyons'; no feia gaire que havia estat documentada la 'casa de la vila'; era el 1628, p. 198, núm. 88; cf. 199, núm.92; 227, núm. 98; i era contemporani el recurs als llibres de comptes i a la caixa per als diners de la vila, "perquè no és convenient que lo diner se gaste sens compte", pp. 200-202; aquests llibres de comptes de la vila havien d'ésser presentats el dia que els jurats havien de retre comptes (260, núm. 73); posats a assenyalar detalls 'moderns', recordarem que el nucli habitat del lloc de la Figuera, tenia empedrat el terra dels carrers, 217, núm. 42). Els set pobles del Priorat, presents en aquestes pàgines, no sols ens permeten de saber quins eren els punts que més necessitaven el complement de la norma jurídica en aquelles comunitats de la comarca del Priorat, ans encara ens faciliten de besllumar amb major o menor aproximació l'evolució i creixement de les dites necessitats de convertir en normatives i oficials formes de convivència que la mateixa proximitat veïnal ja havia fet néixer i imposat.

Per això, no manca qualque ordinació, a través de la qual ens adonem que en un moment determinat les tensions entre habitants o famílies es reduïen a les que s'havien originat pel fet que la vaca o l'ovella o el porc d'algú s'havien permès de fer un mos en l'hort o en el camp d'algú altre, sense el beneplàcit d'aquest darrer; i aquest devia ésser el punt més conflictiu, constant i recurrent, car una de les més modernes ordinacions aplegada en les presents pàgines, datada el 21 de desembre del 1792, encara és dedicada al mateix tema (205-207). No oblidarem que la conflictivitat podia néixer de causes o situacions que ara no endevinaríem i que ens semblen estranyes en veure-les documentades en les presents pàgines, com és ara les gallines que entraven a casa dels veïns o el "llaurador que girarà lo parell dintre la heretat del vehí, que sia sembrat" (221, núm 65; 251, núm. 25, amb variants), o "esfullar o batre arbre donzell" (221, núm. 66). En aquell moment, des de segles, la convivència entre veïns i famílies ja es presentava presidida per jurats i prohoms i servida per botigues diverses, on hom podia adquirir el més indispensable per a sobreviure, i l'ús que els ciutadans feien dels béns del comú (regadiu, deveses) havia d'ésser formulat en reunions del consell municipal i expressat amb precisió en textos escrits que, normalment, havien d'ésser acceptats o confirmats pel senyor feudal, en alguns dels pobles presents en aquest llibre, el prior de la cartoixa de Scala Dei; l'aigua i el seu ús, sobretot en el regadiu, fou constant font si no de conflictes, si almenys de preocupació en les reunions del consell municipal i les pàgines 232-234, núm. 311, del 1680, ens permeten de veure la complicació que comportava un fet tan senzill com regar un hort. I també sabem que almenys la primera meitat del segle XVII el mestre de minyons era pagat amb diner

públic, cosa que deu significar l'existència d'una almenys incipient escola pública. No tot eren flors i violes; el segle XVII aquelles contrades sofriren les repercussions de les guerres, repercussions que han deixat mals records en els pobles (cf. 227, núm. 96; 238, núm. 126; 249, núm. 12). Sense data de proclamació, hom es podia trobar davant per davant de la llei en el cas tràgic de “acollir... ninguna persona qui defuge a la mort”, cas en el qual qui donés acolliment “sie foragitat de la vila fins a tant que la vila li pareixerà” (254, núm. 43).

Tot aquest gruix d'actuació social pública és la que ens passa davant els ulls en llegir les *Ordinacions locals* aplegades en aquestes pàgines. Els que les escriviren ni havien tingut la sort de conèixer la normalització lingüística d'En Pompeu Fabra, ni s'havien immergit en una gramàtica d'encuny universitari, cosa que vol dir que dins un gran sentit unitari no manca en aquella llengua un fort deix molt individual, que en algun moment fins i tot ens permet de saber que algun mot castellà ja s'havia esmunyit fins i tot en la parla del Priorat, com és ara la paraula ‘cárcel’ en texts del segle XVIII: encara que difunt, Felip V Borbó devia estar satisfet perquè, ni que només hagués estat en una sola paraula, es començava de ‘conseguir el efecto’ de la seva dèria lingüística substitutòria.

Això no obstant, ens podem trobar amb grafies que ens obliguen a preguntar-nos si són les dels valuosos llibres originals: un cas podria ésser l’“escusar de les deveses” (223, núm. 87), que fa preguntar si no seria ‘escurar’ = escombrar, netejar.

Les indicacions anteriors es presenten com a decisions de l'autoritat municipal (tres jurats i nou consellers), formulades en paràgrafs independents per a cada una d'elles; aquesta és la forma normal, que ocupa des de la pàgina 19 a la 266; a continuació, de la pàgina 267 a la 301, hi ha les *Ordinaciones hechas por el señor duque, don Luis, sobre el régimen de la villa de Cornudella 1659*, que ocupen fins a la pàgina 277; no seguint el títol, el text és escrit en llengua catalana; venen a continuació les *Ordinacions de la vila de Cornudella*, també redactades i copiades en llengua catalana, promulgades a Madrid el 1762 pel duc de Cardona i comte de Prades d'aquells anys (279-301). Característic d'aquestes dues *Ordinacions* és el d'haver estat redactades i copiades com si cada una fos peça sistemàtica i coherent dins el conjunt. La diferència entre les dues és que les primeres no tenen fórmula de promulgació, a diferència de les segones, on la promulgació és transcrita en la pàgina 301.

Un bell llibre, que mereix a l'autor (o autors) tota mena de reconeixements i que ja estaríem contents que, si no cada poble, lloc, vila o ciutat tingués la recopilació d'ordinacions que li corresponen, almenys cada comarca, imitant el Priorat, encarregués o almenys trobés un encarregat d'aplegar-les i d'assegurar-ne l'edició.

Josep Pernau

Josep CERDÀ I BALLESTER, Juan Ignacio PÉREZ GIMÉNEZ, Xavier SERRA ESTELLÉS, *Inventari dels arxius parroquials de la Costera* (Monumenta Archivorum Valentina, XII), València, Facultat de Teologia “San Vicente Ferrer”, 2013, 340 pp.

La pàgina IX de les afegides a les 340 del llibre ens dona la llista dels dotze inventaris d'arxius parroquials del bisbat de València publicats amb una regularitat que honora els directors dels “Monumenta Archivorum Valentina” entre el 1998 i el 2013; el fet que amb el volum actual la col·lecció hagi arribat a la dotzena és ocasió excel·lent per a congratular-nos amb la Facultat de Teologia ‘San Vicente Ferrer’ de València pel resultat i per la regularitat. I com que hom pot suposar que encara tenen camp per a córrer, afegirem un cordial “per molts anys!”

Segurament amb més raó que els precedents, el volum actual és introduït amb un capítol intitulat *Xàtiva: més de vint segles a l'ombra de l'etern vigia* (11-41), capítol que permet al lector de resseguir a grans gambades el devenir de la capital de la Costera des que amb els fbers s'a-

nomenava 'Saitabi', passant per la 'Saetabis' romana i visigòtica, per la 'Sateba' islàmica a la Xàtiva definitiva i als moments d'eufòria per la decisió amb la qual el govern espanyol el 1822 proposava a la Santa Seu l'erecció del bisbat de Xàtiva, document romà que encara no ha arribat. Mentrestant, i d'acord amb la sentència valenciana que "Lo mal d'Almansa / a tots alcança", la malvestat aplegava a Xàtiva el juny del mateix 1707 i davant la defensa aferrissada de la població i del castell, Felip V Borbó castigà Xàtiva a ésser cremada i de fet ho fou "al voltant d'un terç del municipi..., incloent-ne edificis institucionals" (25). Mentrestant hem assistit a la conquesta i entrada de Jaume I el 1244 (16), l'elevació de Santa Maria a Col·legiata el 1413 per Benet XIII, la concessió del títol de Ciutat per Pere Terç (no IV: 19) el 1349, "condició ciutadana, com si aleshores només la posseís la capital, València" (però Sogorb era capital de bisbat, i no era ciutat?). L'intent d'esdevenir capital de bisbat s'allargassà fins al segle XIX.

El segon capítol és dedicat a l'Orde Militar de Montesa, que és una singularitat de la comarca; resumida la història de l'orde des de la creació pel rei Jaume II i el papa Joan XXII i la seva història fins a la desamortització (44-66), tenim al final llistes tant dels cavallers com dels religiosos de l'orde nats a la Costera com dels cavallers que disfrutaren de senyoriu en la mateixa contrada (66-70); segueixen els capítols, cada un dels quals és dedicat a una parròquia on tenim informació de les sèries documentals de cada arxiu, amb indicació de l'any en què cada una comença; les anteriors al segle XIX són les següents: Alcúdia de Crespins, 1597 (75-84); Barxeta, 1613 (85-92); Aiacor, 1682 (99-104); Cerdà, 1735 (105-112); Estubeny, 1627 (115-121); La Font de la Figuera, 1567 (125-128); La Llosa de Ranes, 1777 (149-154); Moixent, 1565 (157-178); Montesa, 1785 (179-189, més documentació des del segle XIV a Madrid, AHN: 192-202); Rorglà i Corberà, 1707 (207-216); Vallada, 1533 (221-232); i Xàtiva, Col·legiata de Santa Maria, 1396 (239-300, més expedient II i III, 1664: 302-303); Xàtiva, Sant Pere Apòstol, 1775 (313-320); Xàtiva, Sants Joans, 1609 (321-326); Xàtiva, Torre d'En Lloris, 1686 (327-333).

No cal manifestar la satisfacció amb què col·laborem a fer conèixer la riquesa de documentació conservada en els arxius de les parròquies de la Costera. Enhorabona!

Josep Perarnau

NOTÍCIES BIBLIOGRÀFIQUES

I. OBRES GENERALS I BIBLIOGRAFIES

“Bibliographie annuelle du Moyen Âge tardif. Auteurs et textes latins”, XVIII (2008), X i 700 PP.

Aquest volum conté bibliografia sobre Adam Magister de Magistris per la *Summula de Summa Raymundi (cum comm.)* (2/13-14); Antonius Andreae (32/290); Antonius Beccadelli (Panormita), per *De dictis et factis Alphonso regis cum Pii II papae comm.* (33/296); Arnaldus de Villanova (42-44/368-398); Alfredus Gonteri, Brito (58/510); Bernardus de Gordonio (72-73/605-610); *Biblia Sacra* (sobre influx hebreu en traducció catalana medieval: 76 i 80/647); Calixtus III papa (106/813); Ferrarius Catalanus (167-168/1186); Franciscus Eiximenis (174-175/1233-1240); Guido de Monte Rocherii (209/1512-1513); Guido Terrena (209-210/1514-1517); Guillelmus Hispanus (de Aragonia) (213); Guillelmus de Rubione, O.F.M. (224/1601-1602); Henry of Harclay (239/1717); Hieronymus Torrella (253-254/1813); Historia, per Stefano M. Cingolani, *La storiografia catalana all'epoca di Pietro II e Alfonso II (1276-1291)* (254-255); Hugo de Balma (257/1838); Iacobus Peres de València (268/1929); Iohannes de Friburgo (per la *Summa confessorum* de sant Ramon de Penyafort: 302); Iohannes Iacobi (316); Iohannes Ludovicus Vives (352-353/2504-2510); Iohannes Raymundus Ferrer (353/2514); Magia (amb motiu d'una *Ars brevis*, que no és la de Llull, hi ha referència a una *Ars crucifixi* d'un tal Pelagius de Majorque, ermità: 395; 478/3350); Nicolaus Eimeric (444/3139); Petrus de Atarabia (485); Petrus Garsias (492-493/3440-3441); Petrus Thomae, O.F.M. (509/3535-3537); Philippus Riboti (515/3574); Raymundus Lullus (535-539/3706-3737); Raymundus Martini (539/3738-3739); Raymundus de Pennaforte (540/3740-3742); Thomas Migerii (622/4220); Vincentius Ferrerius, s. O.P. (630-631/4298-4306). Hi ha taula de manuscrits (645-655), d'incipits (657-681) i d'autors moderns (683-698).- J. P. E. [22.229]

“Bibliographie annuelle du Moyen Âge tardif. Auteurs et textes latins”, XIX (2009), X i 686 PP.

Només d'encetar el volum per la pàgina X som informats que el present volum resumeix els títols del volum XXVII d'“ATCA”; i en entrar per la primera pàgina ens trobem amb la *Summula de Summa Raimundi {de Penyafort}*, d'Adam Alderspacensis (1, núm. 2); Anfredus Gonterii (29/ 210); Antonius Andreae, O.F.M. (33/ 244); Arnaldus de Rexaco, archiepiscopus Montis Regalis (45/341); Arnaldus de Villanova (45-48/344-366); Benedictus XIII (Petrus de Luna) (71-72/530-532); Franciscus Argilagués (163/1122); Franciscus Eiximenis, O.F.M. (164-165/1132-1140); Guillelmus de Aragonia (204/1434); Iacobus Mercerii, O.P. (?) (260/1797); Iohannes Ballistarii, O.P. (?) (275/1903); Iohannes Bolons (Bulons) (278-279/1929); Iohannes Margarit i Pau (319/2204); Iohannes de Monzón (! Montsó) (322/2222); Iohannes de Palomar (324/2238-2242); Iohannes-Ludovicus Vives (350/2437-2442); Paulus Christianus (466/3310); Petrus de Aragonia (476-477/3374); Petrus Marsili, O.P. (495/3485-3486); Petrus Thomae (502/3530-3532); Raimundus Lullus, beatus (533-543/3712-3760); Raimundus Martini (543/ 3761-3762); Raimundus de Pennaforte, O.P. (543/3762-3766); Raimundus Soler (?) (544/3769); Thomas Migerii (615/4250); Vincentius Ferrerius (!), O. P. (625-626/4322-4326); afegim que la secció de *Prophetiae* esmenta molt sovint Arnau de Villanova, on hi ha un petit apartat per al *Vae mundo in centum annos...* (524/3664); també un text d'incipit “Ex pronosticis visionibus beati Vincentii, ordinis predicatorum...”, de Berlín, Staatsbibliothek Preussischer Kultur, Lat. Quart. Ms. 202.- J. P. E. [22.230]

"Medioevo Latino. Bolletino Bibliografico della cultura europea da Boezio a Erasmo (secoli VI-XV)", XXIX (2008), XLII i 1316 pp.

"Autori e testi" és el subtítol de la primera secció, que ofereix bibliografia sobre els següents autors nostres: Agobardus Lugdunensis archiepiscopus (18); Alexander VI papa (26); Alphonsus V Aragonum rex (30); Alphonsus Borgia (30 i 91); la *Paniscolaria ad Alphonsum regem Aragonum*, d'Andreas de Bilis (de Milano B. Ambrosiana, H. 117. Inf.); Antonius Andreae (47); *Alphonsi regis epistolae et orationes per Antonium Panbormitanum* (44); Arnaldus de Monte Rivipullensis canonicus (!) (47); Arnaldus de Villanova (47-49); Arnaldus de Villanova, pseudo (49); Balthasar Sorius (57); Bartholomaeus Facius (pel rei Alfons Trastámara) (59); Benedictus XIII antipapa (67); Borgia, Rodericus (91); Calixtus III papa (94); *Carmina Rivipullensia* (95-96); *Chronicon Siculum* (820-1343) (100); Claudius Taurinensis episcopus (103); Dhouda (122); *Responsum contra perversas Claudii Taurinensis episcopi sententias* (127); Eutropius Valentinus episcopus (139); Florus Lugdunensis diaconus (142); Franciscus Ximenius Gerundensis (161-162); Fridericus III Siciliae/Trinacriae rex (165); Guido de Mone Rocherii (188); Guido Terreni (189); Guillelmus de Aragonia (190); Guillelmus Sedacerii OCarm. (198); Hieronymus Torrella (212); Iacobus de Aragonia [episcopus Valentinus, cardinalis] (225); Iacobus I Aragoniae rex; Iacobus II Aragoniae rex (225); Iacobus Peres de València (227); Idalius Barcinonensis episcopus (231); Iohannes de Bassolis (239); Iohannes Biclarensis abbas (239); Iohannes Fortis Aragonensis (257); el *Super doctrinam Raymundi Lulli* de Iohannes Gerson (258); Iohannes Margarit (262); Iohannes de Montesono (262); Iohannes Ludovicus Vives (278); Iustus Urgellensis episcopus (285); *Liber Maiolichinus* (299); Nahmanides (327); Nicolaus Eymerici (336); Oliba Rivipullensis monachus; Oliba Rivipullensis et Cuxanensis abbas (343); Paulinus Aquileiensis patriarcha (pel *Contra Felicem Urgellitanum*) (346); Petrus de Aragonia infans O.F.M.; Petrus IV Aragonum rex (351); Petrus Marsili (361); Petrus Paschalis, Giennensis episcopus (362); Petrus Thomae (363); Philippus Riboti (365); Pius II (per *In libros Antonii Panormitae de dictis et factis Alphonsi regis memorabilibus commentariis*) (369); Quiricus Barcinonensis episcopus (371); Raymundus Lullus (374-379); Raymundus Lullus, pseudo (379); Raymundus Martini; Raymundus de Pennaforte (379-380); Raymundus Sabunde, magister (380); Rodericus Borgia (388); Sorius Balthasar (396); Terreni, Guido (401); Thomas Migerii (426); *Vae mundo in centum annis* (431); Vincentius Ferrarii (433-434); Vincentius Ferrarii pseudo (434), La Parte Settima, de F. Laudi, indicació d'autors presents en tres catàlegs de manuscrits d'Arezzo (1028), de Dilligen (1032) i de Joaquim de Fiore (1102), conté indicació d'autors per ordre alfabètic: Calix III (1171 i 1176); Arnau de Vilanova (1073); Bernardus de Gordonio (1175); Ioannes Iacobi (1187), Petrus Thomae (1193) i Vincentius Ferrerii, pseudo (1198). En la part setena del volum present a base de manuscrits darrerament descoberts trobem informació d'aquesta naturalesa sobre Adam Magister (per a s. Ramon de Penyafor: 1205); Guido de Monte Roquerii (1217) i Quiricus Barcinonensis episcopus (1236).- J. P. E.

[22.231

"Medioevo Latino. Bolletino bibliografico della cultura europea da Boezio a Erasmo (secoli VI-XV)", XXX (2009), XLIV i 1364 pp.

La primera secció, dedicada als autors i a llurs obres, ofereix bibliografia sobre els següents: Adam Magister (per s. Ramon de Penyafor: 10); Agobardus Legionensis archiepiscopus (16 i 550); Alexander VI (25); Alphonsus V, Aragoniae rex (31); Antonius Beccadelli (per la biografia de l'anterior) (45); Arnaldus de Villanova (48-49); Arnaldus de Villanova, pseudo (49); *Ars generalis cum glossa* (50 i 268); Iohannes de Bassolis (61); Benedictus XIII antipapa (66); Caesarius, Tarraconensis episcopus (94); Calixtus III papa (94); *Carmina Rivipullensia* (95); Còdex de Roda (102); Claudius Taurinensis episcopus (104); *Commenta VII in Artem generalem Raimundi* (110); Contardus Inghetus (114); *De triplici statu mundi* (122); Dhouda (123); *Quaestiones Orasii et responsiones Augustini* (123 i 475); Ermengaudus Blasii (139); Felix d'Urgell

(143); Florus Lugdunensis diaconus (144-145); *Fons paradisi divinalis* (145); Franciscus Ximenius Gerundensis (168); Fredericus III Siciliae rex (175); Gerbertus Aureliacensis scholasticus (per l'estada a Catalunya) (185); Guido de Chauliaco (210); Guido de Monte Rocherii (210); Guido Terreni (210); Guillelmus de Aragonia (211); Guillelmus Sedacerius, frater Ocar. (219); Hieronymus Torrella (237); Iacobus de Aragonia (episcopus Valentinus, cardinalis) (250); Iacobus I de Aragonia (250); Iacobus II de Aragonia (250); Iacobus Peres de València (253); Iohannes Almenar (265); Iohannes I Aragoniae rex (266); Iohannes Biclarenensis abbas (266); Iohannes Bolons (268); Iohannes (Marbres) canonicus (269 i 286); Iohannes Rivipullensis monachus (293); Iohannes Ludovicus Vives (303-304); Iustus Urgellensis episcopus (312-313); Leidradus Lugdunensis archiepiscopus (318); Luculentius (334); Miro Gerundensis episcopus (353); Moyses ben Nahman/Nahmanides (354); Narcissus de Sancto Dyonisio (354); Nicolaus Eymerici (367); Paulus Christiani (377); Petrus Alberti (381); Petrus IV (III) Aragoniae rex (382); Petrus de Castrovol (384); Petrus Deguí (386); Petrus Garsie (388); Philippus de Ferraria OCarm. (395); Philippus Riboti (395); Raimundus Lullus (404-413); Raimundus Lullus pseudo (413); Raimundus Martini (413); Raimundus de Pennaforti (413); Raimundus Sabunde magister (413); Rodericus Borgia (422); Salomon ben Adret (427); Thomas Migerii (465); *Vae mundo in centum annis* (470); Vincentius Ferrarii (472); Vives, Guillelmus (473). A diferència d'aquesta primera secció de *Studi e testi* la bibliografia dedicada a cada autor és presidida pel seu nom, les altres seccions del volum informen d'autors i publicacions nostres i les resumeixen, però en canvi no hi ha indicació de l'autor al qual es refereixen a manera de subtítol.- J. P. E. [22.232]

Monasticon Cartusiense. Tomus IV. España: Pars I. Provincia Cataloniae edited by James HOOG and Gerhard SCLEGEL, Salzburg, Universität Salzburg, Institut für Anglistik und Amerikanistik, 2006, XVIII i 498 pp.

Després de les pàgines introductòries, dedicades a la presentació global de les cartoixes primitives dels Països Catalans, sabem que els darrers anys del Cisma d'Occident es començaren d'introduir a la Corona de Castella (1-31); tenim una primera bibliografia general, obra d'Elena Barlés (32-36); segueix la presentació de la Província Cartoixana de Catalunya (37-38) i a continuació la de cada una de les cartoixes, començant per la degana, Scala Dei (43-64), seguida de les de Sant Pol de Mar (65-71), Porta Coeli (72-107), Vallparadís (Terrassa), (109-116), Vall de Crist (117-144), Valldemossa (145-172), Montalegre (173-197), l'Anunciata (Marxalenes/València) (199-202), (203-222), Aula Dei (223-243), Ara Coeli (Lleida) (245-248), Ara Christi (el Puig) (249-269), Immaculada Concepció (Alcañiz/Terol) (271-288), Via Coeli (Oriola) (289-293), i Benifassà, l'única femenina (294-300). Tots els capítols són d'Elena Barlés, en cada un dels quals hi ha un apartat per a les fonts, amb indicació dels arxius on són guardades, i un altre per a la bibliografia, com també un paràgraf dedicat a la biblioteca. A continuació, una segona part aplega algun croquis geogràfic i bon nombre de fotografies de cada una, mantenint l'ordre de la primera part (301-470). El volum s'acaba amb taules d'antropònims (473-488) i de topònims (489-498).- J. P. E. [22.233]

C. A. L. M. A. *Compendium Auctorum Latinorum Medii Aevi (500-1500)*, III/5: *Franciscus Petrarca-Gabriel Paverus Fontana*; III/6: *Gabriel de Pécsvárad-Galtherus Anglicus*, Firenze, S.I.S.M.E.L.-Edizioni del Galluzzo 2011, 487-620 i 621-640, seguides d'Elenchus abbreviationum i Indices.

Des dels autors acollits en aquesta obra, després del nom, trobem la bibliografia que li ha estat dedicada, després de la qual són presentades, amb la bibliografia corresponent, si n'hi ha, cada una de les seves obres. Els autors nostres són els següents: Franciscus Prats (531); Fridericus de Amberg (resums de sermons de s. Vicent Ferrer) (574); Fridericus III Siciliae rex (586); Gabriel

Altadell (608); Gabriel de Barcelona (610); Gabriel de Tàrraga (Taregua, Tàrraga) (621-622).
- J. P. E. [22.234]

The Encyclopedia of the Medieval Chronicle. Volume One: A-I, Leiden-Boston, Brill 2010, Volume One: A-I, LXXXIII i 892 pp; Volume Two: J.-Z: 893-1749 pp.

Els dos volums ofereixen bàsicament articles, signats per autors actuals, sobre autors o títols medievals que recauen en la temàtica de cròniques. Recauen en la nostre temàtica els articles següents: *Annals Valencians*; Boades, Bernat; Boscà, Joan Francesc; *Brevis Historia Monasterii Rivipullensis*; Carbonell i de Soler, Pere Miquel; *Catalan Universal Chronicles*; *Chronicon breve monasterii Canigonensis*; *Cronicó dels fets d'ultramar*; *Cronicó de Perpinyà*; *Chronica universalis Ciuitatis...*; *Crònica de S. Pere de les Puelles*; *Chronicon Rivipullense I*; *Chronicon Rivipullense II*; *Chronicon Sancti Victoris Massiliensis*; *Cròniques de tots los reys d'Aragó*; Claudi de Torí; Dalmau de Mur; Desclot, Bernat; Descoll, Bernat; *Diari de la Generalitat de Catalunya*; *Diari del Capellà d'Alfons el Magnànim*; Domènec, Jaume; *Flos mundi*; Francesc de Barcelona; Galceran de Tous, Garró, Lluís; *Genealogies de Roda*; *Gesta Comitum Barcinonensium*; Isaaq ben Yaqob de Lattes (Perpinyà); Jaume I; *La fi del comte d'Urgell*; *Llibre dels reis Francs de Gotmar*; *Llibre de les solemnitats de Barcelona*; *Manual dels novells ardis*; Margarit, Joan; Marsili, Pere; *Memoria comitum et episcoporum Ripacurcensium*; *Memòries historials de Catalunya*; Muntaner, Ramon; Nicolau, Guillem; Olibà de Ripoll; *Omnimoda història*; Pere d'Arenys; Berenguer de Puigpardines; Pere Ribera de Perpinyà; *Status Hispaniae a principio unque nunc*; Tomic, Pere; Turell, Gabriel. Al final del segon volum hi ha la llista dels col·laboradors (pp. 1728-1748).- J. P. E. [22.235]

Valentí SERRA DE MANRESA, *Un segle d'aportacions al franciscanisme de la revista Estudios Franciscanos (1907-2007)*, dins "Estudios Franciscanos", 109 (2008), 225-254.

El darrer dia de maig del 1900 naixia oficialment la Província de frares caputxins de Catalunya i al cap de set anys també sortia al carrer la "Revista de Estudios Franciscanos"; en el seu segle de vida activa (exceptuat el parèntesi provocat per la Guerra Civil Espanyola) han arribat al públic a través de les seves pàgines treballs d'autors que també serien de casa en les nostres: com Miquel d'Esplugues (227-228), Martí de Barcelona (237-239), Ambrós de Saldes (240-241), Pere M. Bordoy-Torrents (242-243), Andreu de Palma de Mallorca (243-244), Basili de Rubí (244-248) i Nolasco del Molar (249).- 'Auguri' per al segon segle!- J. P. E. [22.236]

Manuel J. PELÁEZ (editor y coordinador), *Diccionario crítico de juristas españoles, portugueses y latinoamericanos (Hispanicos, Brasileños, Quebequenses y restantes francófonos) {hasta 2005}*. Vol. I (A-L), Zaragoza – Barcelona, Universidad de Málaga 2005, 524 pp.

Manuel J. PELÁEZ (editor y coordinador), *Diccionario crítico de juristas españoles, portugueses y latinoamericanos (Hispanicos, Brasileños, Quebequenses y restantes francófonos) {hasta 2005}*. Vol. II (M-Z), Zaragoza – Barcelona, Universidad de Málaga 2006, 680 pp.

Manuel J. PELÁEZ (editor y coordinador), *Diccionario crítico de juristas españoles, portugueses y latinoamericanos (Hispanicos, Brasileños, Quebequenses y restantes francófonos) {hasta abril de 2008}*. Vol. II (M-Z), Zaragoza – Barcelona, Universidad de Málaga 2008, 692 pp.

Les biografies aplegades en aquests volums tenen normalment una primera part biogràfica i una segona dedicada a les publicacions de cada un dels biografats, que són, en el primer volum: Abadal i Calderó, Ramon d' (41); Abadal de Vinyals, Ramon d' (42); Adrià, Mateu (51); Aguirre, Domènec (54); Agostí, Antoni (57); Albert, Pere (61); Albertí, Arnau; Albó, Joseph (62); Algarra Postius, Jaume (71); Aliaga Bayod Salas Guasquí, Manuel de (72); Almeida Roig, Joaquim (74); Almirall Llozer, Valentí (75); Altamira Crevea, Rafael (86); Amat,

Antoni (96); Amigant de Ferrer, Pere d' (97); Andreu Abelló, Josep (99); Anglasell Serrano, Ramon (99); Anguera de Sojo, Josep Oriol (100); Aparici Guijarro, Antonio (103); Aunós Pérez, Eduardo (115); Ballbé Prunés, Manuel (127); Ballvé Pallissé, Faustí; Balmes Urpià, Jaume (128); Batlle Vázquez, Manuel (137); Ben Adret, Salomó (142); Ben Reuben, Ishaq (143); Beneyto Pérez, Juan (144); Berni Català, José (150); Boix Raspall, Josep M. (154); Borrell Macià, Antoni (157); Borrell i Montmany, Josep M. (158); Borrell Sober, Antoni (159); Brocà de Montagut, Guillem M. De (166); Broseta Pont, Manuel (167); Calderó, Miquel de (174); Callís, Jaume (175); Calsamiglia Blancafort, Albert (177); Cambó Batlle, Francesc (179); Camps Arboix, Joaquim de (183); Canals Navarrete, Salvador (184); Càncer, Jaume (185); Capmany de Montpalau Surís, Antoni de (192); Cardó Sanjuan, Carles (195); Cardona, Pere de (195); Carrasco Formiguera, Manuel (198); Casanova Comes, Rafael de (205); Cerdà Rico, Francisco (235); Claris Casademunt, Pau (237); Coll Rodés, Ramon (238); Companys Jover, Lluís (239); Cortina Mauri, Pere Josep (249); Corts Grua, José (249); Crespí de Valldaura Brizuela, Cristòfor (259); Cuatrecasas Sabata, Pere (260); Desantes Guanter, José M. (264); Dorca Parra, Francesc Xavier (282); Dou de Bassols, Antoni Ignasi de (283); Dou de Bassols, Ramon Llätzer de (284); Dualde Gómez, Joaquín (286); Duran Bas, Manuel (286); Duran Ventosa, Lluís (289); Eiximenis, Francesc (291); Espriu Castelló, Salvador (304); Estelrich Artigues, Joan (304); Falguera Puiguriguer Vern de Riera, Fèlix M. (308); Faus Esteve, Ramon (309); Ferrer, Joan Ramon (320); Figa Faura, Lluís (320); Figuerola Ballester, Laureano (322); Finestres Monsalvo, Josep de (323); Fontanella, Joan Pere (329); Frasso, Pedro (331); Furió Ceriol, Fadrique (334); Gallart Folch, Alexandre (337); García Sanç, Arcadi (357); Gay de Montellà, Rafael (372); Guaita Martorell, Aurelio (401); Hurtado Miró, Amadeu (421); Jau-mandreu Triter, Eudald (432); Jubany Arnau, Narcís (449); Llorens Clariana, Eduard Lluís (475); Llull, Ramon (480); Loazes, Fernando de (480).

El segon volum ens ofereix presentacions de Madramany Calatayud, Mariano (20); Mahiques, Miquel (22); Maler, Joan (28); Malferit de Montanyans, Pere de (29); Maluquer de Tirrell, Josep (31); Maluquer Viladot, Joan (33); Manich Illa, Francesc d'Assís (35); Mans Puigarnau, Jaume (40); Maranges de Diago, Josep M. (40); Maravall Casesnoves, José Antonio (50); Marín Mendoza, Joaquim (63); Marquilles, Jaume (65); Martí d'Eixalà, Ramon (70); Martí Miralles, Josep Joan (71); Martí Viladamor, Francesc (72); Martínez Aloy, Josep; Martínez Boned, Vicent (79); Martínez de Pons, Antoni (81); Martínez Domingo, Antoni (84); Mas Solench, Josep M. (96); Mascó, Domènec (98); Masot Abizanda, Josep Lluís; Maspons Anglasell, Francesc de Paula; Maspons Labrós, Francesc de Sales (99); Maspons Labrós, Marià (100); Matheu Sanz, Llorenç (101); Maura Montaner, Antoni (106); Maians Siscar, Gregori (108); Maymó Rives, Josep (110); Mayol Caçador, Pere Joan (111); Joan Mercader (125); Mieres, Tomàs (132); Miralles Armadans, Miquel (142); Moles Ormella, Joan (147); Molina Melià, Antonio (148); Moliné Brasses, Antoni (148); Moll Ballester, Pere (149); Món Bascós, Joan; Món Pascual, Joan (150); Moneva Puyol, Joan (153); Monfort, Bartomeu (156); Montanyans de Berard, Jaume (158); Monterde Real, Cristòfor Joan (161); Montjuïc, Jaume de; Mora d'Almenar, Guillem Ramon (167); Moragas Droz de Buisset, Ròmul (169); Morlà, Pere Agustí (174); Morote Greus, Lluís (175); Mut Armengol, Vicenç (186); Nahmànides (187); Nicolau Bujons, Joaquim; Nicolau d'Olwer, Lluís (192); Noguera Climent, Pere Joan; Noguera de Guzman, Raimon (197); Obiols Taberner, Carles (203); Oliba, Antoni (208); Oliver Estellés, Benvingut (209); Oliver Toldrà, Miquel dels Sants (210); Orellana Mocholí, Marc Antoni (211); Ors Rovira, Eugeni (222); Ortí Mayor, Josep (229); Ors Capdequí, Josep M. (247); Pagès, Pere (258); Palet Barba, Domènec; Pallarès, Miquel Joan (263); Palomar, Gabriel (264); Palos Navarro, Enric (264); Par Pérez, Ildefons (265); Parpal Marquès, Cosme (266); Pascual Genís, Cristòfor (267); Pedrol Rius, Antoni (272); Pelegrí, Guillem; Pella Forgas, Josep (273); Penyafor, s. Ramon (276); Péreç de Montalbà, Sanç (282); Perelló Jaudenes, Matias (284); Pere Blasco, Pere Joan (284); Pérez Bayer, Francesc (285); Pérez (!) de Valencia, Jaime (293); Peris Valero, Josep; Permanyer Ayats, Joan Josep (301); Permanyer Tuyet, Francesc de Sales

(302); Pi Margall, Francesc (305); Pi Sunyer, Josep M. (308); Pla Casadevall, Josep (317); Pla Soler, Magí (318); Planas Casals, Josep M. (319); Poncio de Lérida (!) (329); Pons de Castellví, Martí (330); Porcioles Colomer, Josep M. (331); Pou de Berard, Jaume (340); Pou Ordinas, Antoni Josep (340); Prat de la Riba Sarrà, Enric (345); Puig Brutau, Josep (351); Puig Llózer, Pau; Puigdollers Oliver, Marià; Puigmarí Funes, Pere de (352); Puignau, Francesc (353); Rabaça de Perellós, Gener (360); Rahola Trèmols, Frederic (362); Ramis Ramis, Joan (365); Recasens, Siches, Lluís (374); Reig Casanova, Enric (376); Rejaule, Mateu (379); Retuerta Bua-des, Margalida (381); Reventós Bordoy, Manuel (382); Reventós Carner, Joan (384); Rey Esteve, Joaquim; Reynals Rabassa, Estantislau (387); Ripoll, Acaci Antoni de (396); Ripoll, Palou, Pere (397); Rius Roca, Vicens; Rius Taulet, Francesc de Paula (400); Riusech, Gabriel (401); Roca Sastre, Ramon Maria (405); Roda Ventura, Frederic (410); Roig Rey, Ramon (424); Roma, Francesc; Romaní de Puigdangolas, Francesc de Paula (425); Romeu Alfaro, Sylvia (430); Ros, Antoni (431); Rovira Armengol, Josep (434); Rovira Virgili, Antoni (435); Sagué Olivet, Emili (460); Sala Banyuls, Joan (466); Samper Gordejuela, Hipólito; Samper Ibáñez, Ricardo (478); Santacília, Gabriel de (506); Santamaria Tous, Victori (507); Santpons Barba, Ignasi (511); Sardà Dexeus, Joan (516); Sart, Andreu; Sarthou Carreres, Carles (518); Sebastià, Francesc Bru (521); Sempere Guarínos, Joan (526); Serrahima Camín, Lluís (535); Serrahima Palà, Maurici (536); Serrano Belézar, Miquel Isidre (536); Sessé Piñol, Josep de (538); Sevilla Andrés, Diego (539); Simarro Puig, Antoni M.; Síria, Pere de; Sist, Bartomeu (549); Sisternes Feliu, Manuel (550); Sobrequés Vidal, Santiago; Socarrats, Joan de (552); Sol Ortega, Joan (553); Sol Paradís, Josep (554); Solsona, Francesc (558); Sombiela Mestre, Josep A.; Sorní Grau, Josep Cristòfor (559); Taraçona, Pere Jeroni (577); Tarrasa Romans, Manuel B. (578); Thomàs de Taxaquet, Miquel (591); Tomás Valiente, Francisco (594); Tomàs Villarroya, Joaquim; Tormo Monzó, Elias (596); Torras Bages, Josep (597); Trias de Bes, Josep M. (605); Trias Giró, Joan de D. (606); Tristan Bofill Benac, Bonaventura; Trobat, Joan B. (607); Valda/Balda, Joan Bta. (618); Valentí, Teseu Benet (619); Valls Castillo, Domènec (625); Valls Pallerola, Joaquim (626); Valls Pascual, Isidre (627); Valls Pascual, Josep (628); Valls Tabernar, Ferran (629); Valls-Taberner Arnó, Lluís (634); Valls Vilaseca, Isidre; Vallseca, Guillem de (638); Vallseca, Jaume de (639).

Un tercer volum ens proporciona biografies de Ramon de Vedruna Vidal; Josep Vega de Sentmenat (9); Vendrell Teixidor, Carlos (34); Joan Ventosa Calvell (35); Gabriel Verd Torelló (43); Narcís Verdager Callís (44); Pere Verdager Prat; Verdancha (!), Joan (45); Felip Vergés Permanyer (48); Bartomeu Verí; Antoni de Verí Desbac (49); Ramon Verí Moyà (50); Vicens Moltó, Josep (54); Fernando Vicente-Arche Domingo (55); Guillem Vich (56); Joan de Vich (57); Vidal, Pere (59); Guillem Vidal Andreu (60); Vidal Barraquer, Francesc d'Assís (62); Vidal Benlloch, Patrici (64); Vidal Burdils, Francesc (65); Vidal de Canellas (65); Miquel Vidal Guardiola (66); Joan Francesc Vidal Jover (68); Gaietà Vidal Valenciano (69); Vicent Vignau Ballester (73); Antoni Vila Camps (73); Marc Aureli Vila Comaposada (74); Josep Vilaseca Mogas (75); Pere Villacampa Pueyo (76); Gaspar de Villalonga Martí (81); Ignasi Villalonga Villalba (81); Jaume Villalta; Villangómez Llobet, Marià (83); Villanueva Astengo, Joaquim Llorenc (84); Joan Francesc Villena (98); Miquel Vives; Pere Nolas Vives Cebrià (123); Francesc Vives Liern; Joan Lluís Vives March (126); Josep de Calasañ Vives i Tutó (126); Joan Pau Xammar de Sala (140); Ramon Xirau Llorens (141); Antoni Xirau Palau (141); Joaquim Xirau Palau (142); Josep Ramon Xirau Palau (143); Vicent Xódar (144); Gonçal Ybars Meseguer (147); Josep Yxart Moragas (153); Jordi Zaforteza (155); Josep Zapater Ugeda (160); Josep Zulueta Gomis (172).

Ací comença un complement que conté: Vicent Adam Agut; Miquel Adlert Noguerol (182); Dimas Aguilar (185); Marià Aguiló Fuster (186); Antoni Agullana de Catalunya (188); Albert Alavanya (189); Josep Alberola Serra (191); Joan Amell Llopis (203); Ciril Amorós Pastor (204); Feliu Andreu (205); Francesc Andreu (206); Berenguer d'Anglesola (206); Esteve Anglesola Ballester (207); Isidor Aparisi Gilart (208); Joan Arana de la Hidalga (208); Mon-

serrat Arquer (215); Joan Artal Ortells; Bernabeu Assam; Emilio, Eduardo, Rafael Attard Alonso (218); Joan Aybrí (222); Josep Barberà (229); Josep Barbey Prats; Joan Barral Pastor; Gaietà Barraquer Roviralta (229); Nicolau Bas Galceran (232); Andreu Bassas Figas; Manuel Basté Duran (233); Batlle Arnau; Batlle Berenguer; Joaquim Bau Nolla (234); Pere Joan Belluga (236); Lluc Beltran Flórez (237); Josep de Benito Mampel (239); Albert Bernis Comas (240); Josep Bertrran (241); Silvestre Blando; Vicent Blasco Ibáñez (242); Alfons de Borja/Calixt III (243); Borja Borja, Roderic/Alexandre VI (244); Isidre Boronat Garrigues de la Garriga; Francesc Borrull; Francesc Xavier Borrull Vilanova (246); Emili Borso di Carminati; Joan Bort Olmos; Andreu Bosch, Francesc Xavier Bosch Marín (247); Francesc Bosch Navarro (248); Vicent Branchat (249); Vicent Calabuig Carrà (259); Frederic Camp Llopis (264); Anton Cañellas Balcells (269); Capdevila, Pere Joan (270); Jaume Carner Romeu (273); Tomàs Carerras Artau (276); Francesc d'Assís Carreres Calatayud (277); Joan Casanovas Maristany (279); Guillem Cassador (281); Tomàs Cerdà de Tallada (285); Arnau de (ça) Costa (308); Lluís Crespi de Valldaura (311); Manuel Danvila Collado; Pascual Dasí Puigmoltó (318); Joan Delpàs; Francesc Descamps; Francesc Vidal Descamps (319); Manuel Dualde Serrano (328); Ot Duran d'Ocon; Raimon Duran Ventosa; Pere Durand (330); Pere Estasén Cortada (336); Joan Josep Esteve (337); Andreu d'Exea; Joan Jeroni Eximénez Fuster (338); Josep Feliu Codina (341); Tomàs Manuel Fernández de Mesa Moreno (347); Ferran d'Úbeda; Salvador Ferrandis Luna; Joan Ferrando Badia (355); Bonifaci Ferrer (356); Rafael Ferrer Bigné; Antoni Ferrer Millan (357); Víctor Ferro Pomà (358); Eiximèn Pere Figuerola; Francesc Fitor Monsalvo; Ramon Foguet Domingo; Pere Font i Puig (362); Joan de Formentera; Francesc Forteza (363); Baltasar Gallach (374); Salvador Galmés Sancho (374); Jaume Garcia d'Aguilar (375); Francesc García de Cáceres Ansaldo (376); Honori García Garcia (379); Ricard Garrido Juan; Vicent Garrigues Garrigues (388); Josep M. Gay Escoda; Vicent Gay Forner (389); Francesc Giginta, pare i fill (391, 392); Gaspar Gil Polo (392); Onofre Bartomeu Ginart; Vicent Giner Boira (394); Josep M. Giral i Segura (395); Cosme Gombau (397); Llorenç Gomis Sanahuja (400); Vicent Gomis Serra (401); Jaume (Santiago) Gubern Fàbregas (414); Guillem de Brugarols; Josep Guillem Sol; Justí Guitart Vilardebó (415); Guillem Jaffer (431); Arnau Johan (434); Jesús Lalinde Abadía (439); Teodor Llorente Olivares; Lluch Garín, Lluís Bertran (465); Josep Llop (466); Lluçia López Ferrer (469); Antoni Pascual Lleu (54); Joan Bta. Peset Aleixandre (533); Vicent Wenceslau Querol Campos; Josep Ramon (544); Joan Ros; Joan Ros Giginta; Perot Ros Moner (559); Joan Rubí (561); Francesc Soler (582); Enric Tormo Ballester; Josep de la Torre Orumbela (592); Melcior Valenciano de Mendiola (612); Ferran Valentí de Galiana (613); Tomàs Valerosa Rimbau (614); Vicent Valor Seguer (615).- J. P. E.: [22.237-22.238-22.239

"Dizionario Biografico degli Italiani", LXX. *Marcora-Marsilio*, Roma. Istituto della Enciclopedia Italiana 2008, XX i 782 pp.

Troben en aquest volum les biografies i les bibliografies sobre els següents personatges: Margherita di Savoia-Achaia, marchesa di Monferrato, de L. Provero: possiblement la seva formació rebé l'influx de mestre Vicent Ferrer mentre entorn el 1402 predicava en les Valls alpines (157-158); Margherita Luisa d'Orléans, granduchessa di Toscana, de M. P. Paoli: la Pau dels Pirineus del 1659 féu possible les maniobres del card. G. Mazzarino destinades a casar Lluís XIV amb la infanta Maria Teresa d'Habsburg, filla de Felip II (III de Castella) (166-169); Maria d'Aragona, regina di Sicilia, de P. Sardina: néta de Pere III el Cerimoniós, que l'alliberà del control a què era sotmesa a Sicília i la féu portar al Castell de Càller; fou casada amb Martí el Jove, tingué un fill, Pere, que hauria estat rei de la Corona d'Aragó i de Sicília, però no arribà a set mesos (195-198); Maria d'Enghien, regina di Sicilia, d'A. Kiesewetter; reina nominal de Sicília, i considerada reina real de Nàpols per una facció, fou ajudada en el setge de Tarent per Martí l'Humà, que de Sicília li envià tres galeres (198-200); Maria d'Ungheria, regina di Sicilia, d'A. Kiesewetter: casada amb Carles II d'Anjou, contrincant de Pere el Gran en la Guerra

de les Vespres Sicilianes, fou regent del regne mentre marit i fills eren hostatges de Jaume II a Siurana; mare de Blanca, primera muller de Jaume II (218-221); Maria Luisa Gabriella di Savoia, regina di Spagna, d'A. Merlotti: primera muller de Felip V, amb qui es casà a Figueres i amb qui residí alguns dies a Barcelona el 1702; morí abans de l'11 de setembre de 1714 (258-260); tres personatges anomenats Mariano d'Arborea, de M. G. Sanna els dos primers, d'A. Mattone el terç; del primer al segon, i d'aquest al terç creix llur implicació, favorable o contrària, a la sobirania de la Casa de Barcelona en el 'Regnum Sardiniae et Corsicae' (316-325); Mariano di Lacon Gunale, de B. Fois: noble sard de la primera meitat del segle XIII: la seva (?) filla Benedetta fou muller del comte d'Empúries (332-333); Marineo Luca, detto Lucio Marineo Siculo, de S. Benedetti: a Salamanca, entrà en contacte amb el rei Ferran II, que li encomanà una biografia del seu pare, Joan II, *De rebus gestis Iohannis Aragonum et Siculorum regis*, ampliat després en *De Aragoniae regibus* (408-414); i Marini, Orlando (Rolando), de R. Zaccaria: elegit prior del consell comunal de Florència, escriví tant al rei Jaume II com al tresorer reial, Pere Marc (484-486).- J. P. E. [22.240]

"Dizionario Biografico degli Italiani", LXXI. *Marsilli-Massimino da Salerno*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana 2008, XX i 798 pp.

Aquests volum ens ofereix biografies dels següents personatges: Marescotti (Marwscotti) de' Cavi, Agamennone, d'A. Antonelli: partidari de Cèsar Borja per a la possessió de Bolonya (84-86); Margherita d'Àustria, de G. Benzoni: filla natural de l'emperador Carles, que s'ocupà del seu matrimoni en el tractat amb Climent VII, signat a Barcelona el 1529 (126); Martines, Joan, de C. Astengo, cartògraf català o d'ascendència catalana; la seva producció de mapes o portulans és conservada en nombre de biblioteques o arxius, assenyalats en la primera columna de la pàgina 174 (172-174); Martínez, de G. Molonia: família d'argenteres procedent de València (179-181); Martino IV, de S. Cerrini: papa filofrancès, que el 1283 excomunicà i deposà Pere el Gran de rei d'Aragó i proclamà croada contra Catalunya a fi de substituir Pere per Carles d'Anjou (274-277); Martino V, de C. Bianca: un dels problemes de Martí V fou el de procurar el final del reducte de Peníscola del Cisma d'Occident, ja que fins al 1423 Benet XIII seguia viu, molta gent li seguia fidel i encara tingué successor (277-287); Martino da Amsterdam, de P. Schapocchi: tipògraf, que el 1499 es mudà de Nàpols a Roma, on hauria publicat el *Lunarium 1499-1500* de Bernat de Granollachs i la butlla d'Alexandre VI, *Inter curas multiplices* amb la lletra d'estampa portada de Nàpols (287-288); Martino I d'Aragona (Martino il Giovane), re di Sicilia, de S. Tramontana (288-293) i Martino II d'Aragona (Martino il Vecchio), re di Sicilia, del mateix (293-298); Martorelli, Pierfilippo, de S. Zucchini: curial i home de confiança de Calixt III (364-366), dues biografies atentes sobretot a l'actuació llur a Sicília; Maruffi, Silvestro, de I. G. Rao: company de Girolamo Savonarola, jutjat i condemnat per tribunal papal presidit pel cardenal Francisc Remolins (384-387). Els Marzano (Giacomo, de P. Sardina: 433-436), (Giovan Battista, de D. Santoro: 436-438), (Giovanni Antonio, de P. Sardina: 438-441), (Goffredo, de D. Santoro: 441-444), (altre Goffredo, de P. Sardina: 444-446), (Marino, del mateix: 446-450), (i Tommaso, de D. Santoro: 450-452), de darreries del segle XIII a darreries del s. XV lluitaren sempre a favor o en contra de reis i exèrcits catalans, normalment el segle XIV en contra i a favor dels Anjou, el XV a favor d'Alfons IV Trastàmara i dels seus descendents. I Massimi (Massimo), Pacifico (Pacifico d'Ascoli), d'A. Mulas: el 1445 o 1448 s'enrolà amb l'exèrcit del rei Alfons IV Trastàmara (777-779).- J. P. E. [22.241]

Dizionario Biografico degli Italiani. LXXII, *Massimo-Mechetti*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana 2009, XX i 782 pp.

Troben en aquest volum l'article de Paolo Evangelisti, sobre Matteo d'Agrigento (208-212), sicilià potser de família catalana (Guimerà), personatge de l'observança franciscana de

gran influx damunt la cort reial d'Alfons IV Trastàmara i Maria de Castella, ben documentada a l'ACA; Mauro, Giovanni (399-401), rector de la parròquia del Moll de Gènova, que el 1303 rebé una ambaixada del preste Joan, encaminada a un rei de la Península Ibèrica; fou autor d'una carta de navegar que influiria en la d'Abraham Cresques (400); Mayali, Giuliano, que, partint com a Barcelona de molts petits hospitals, col·laborà amb el rei Alfons Trastàmara en la fundació d'un sol hospital de Palerm, i en la construcció del moll (427-429); Mazza, Tommaso, autor d'un panegíric a sant Ramon de Penyaforat, qualque vegada reeditat i de 24 passà a 104 pàgines, Bolonya 1647 (499-503); Mazzarino, Giulio, d'O. Poncet (520-528), cardenal al servei de França, també en la Guerra de Catalunya el 1648 (523).- J. P. E. [22.242]

Dizionario Biografico degli Italiani. LXXIII, *Meda-Messadaglia*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana 2009, XX i 790 pp.

Trobem en aquest volum l'article dedicat a Federico Melis, que treballà a posar l'Archivio Datini, de Prato, tan important per a la història econòmica dels Països Catalans en el pas del s. XIV al XV, a l'abast dels estudiosos (299-302); Melzi d'Eril, Camillo, de G. Cagni, i Melzi d'Eril, Francesco, de C. Capra, ambdós emparentats per part de mare amb la família catalana d'Erill (400-411); Mercurio, Giovanni Andrea, de N. Bazzano (625-626): en algun moment de la vida a Sicília estigué en relació amb Jeroni Domènech, un dels primers jesuïtes catalans (625).- J. P. E. [22.243]

Dizionario Biografico degli Italiani. LXXIV, *Messi-Miraglia*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana 2010, XX i 792 pp.

Recauen en la nostra temàtica l'article de Salvatore Fodale sobre Michele da Piazza per la seva *Historia sicula*, dedicada als successors de Frederic III: hi defensa la continuació de la dinastia de Barcelona, perquè eren els sobirans volguts pel poble després de les Vespres Sicilianes (179-181); el del mateix autor sobre Migliaris, Stefano, per haver concordat amb Martí l'Humà i el Jove la sobirania damunt Sicília (354-356); i el de A. Emili, Minio, Giovanni (Giovanni da Morrovalle), guardià general de l'orde franciscà, qui entorn el 1299 imposà als framenors de la seva província aragonesa de sotmetre's a les decisions de l'autoritat entorn a les doctrines de Peire Joan (Oliu); abans, el 1294-1295, havia iniciat contactes amb el príncep hereu del regne de Sicília, futur sant Lluís de Tolosa, entorn la seva entrada a l'orde, un cop alliberat amb els seus germans de la residència forçada a Siurana de Prades, fets presoners en batalla naval del Golf de Nàpols, posterior a les Vespres Sicilianes (650-654).- J. P. E. [22.244]

"Medioevo Romanzo", *Indice dei volumi I-XXV*, dins "Medioevo Romanzo", XXVI (2007), 389-482.

Trobem en aquestes pàgines: *Indice degli autori* per ordre alfabètic de cognoms, amb indicació de volum i pàgines, on es troben llurs articles (391-428); *Indice degli argomenti*, amb ordenació temàtica, començant per les qüestions generals (429-450), on no manquen els estudis dedicats a texts catalans (440); i, finalment, *Indice dei libri recensiti e schedati*, on tampoc no en manquen de nostres (451-480).- J. P. E. [22.245]

Joan BASTARDAS I PARERA, Teresa GRÀCIA, Lluïsa de NADAL, Pere Joan QUETGLAS I NICOLAU, *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae: noms llatins i romànics documentats en fonts catalanes de l'any 800 al 1100*. Fascicle XI (F), Barcelona, CSIC-Institució Milà i Fontanals 2001, 255 pp. i XIV de bibliografia.

Joan BASTARDAS I PARERA, Teresa GRÀCIA, Ana GÓMEZ RABAL, Lluïsa de NADAL, Pere Joan QUETGLAS I NICOLAU, *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae: noms llatins i romànics documentats en fonts catalanes de l'any 800 al 1100*, Fascicle XII (G), Barcelona, CSIC-Institució Milà i Fontanals 2006, 172 cols. i XIV pp. de bibliografia.

La publicació d'aquests dos fascicles amb poc temps de distància entre ells dos sembla significar que definitivament aquesta obra ha trobat el desllorigador que li permetrà una publicació normal, cosa de la qual tothom ha de felicitar-se i felicitar-ne els editors. Cal suposar que els ,noms' del subtítol s'ha d'entendre en sentit de ,mots'. En les dues lletres ací publicades, ultra mots llatins i romànics n'hi ha d'altres orígens, cosa que significa que la societat ja no era la que havia seguit existint en desaparèixer l'Imperi Romà, ans havia integrades immigracions humanes posteriors.- J. P. E. [22.246-22.247]

Elvis MALLORQUÍ (coord.), *Toponímia, paisatge i cultura. Els noms de lloc des de la lingüística, la geografia i la història* (Col·lecció Fonts, 4), Girona, Universitat 2006, 186 pp.

La dimensió diacrònica de la toponímia es basa en la documentació escrita de segles passats, font que ha estat explotada des del moment en què la toponímia fou estudiada i els seus estudis publicats (25-46), pàgines en les quals el lector pot trobar llistes bibliogràfiques de publicacions toponímiques.- J. P. E. [22.248]

Tomàs de MONTAGUT I ESTRAGUÉS, *Ordenamientos jurídicos locales catalanes*, dins "Revista de Historia Jerónimo Zurita", 78-79 (2003-2004 [2005]), 153-178.

Seguint el prof. Josep M. Font i Rius l'autor recorda que els ordinarments jurídics medievals tenien clara la distinció entre els que es projectaven a partir de la sobirania damunt un territori (cristiandat primer, Catalunya després) i els que s'aplicaven a entitats locals (Barcelona, en el cas de Catalunya); a mitjan segle XIV, el Consell barceloní encarregà a Ramon Ferrer d'aplegar en el *Llibre verd* tots els documents que s'aplicaven en el règim de Barcelona; l'autor els aplega i explica en cinc apartats: 1) sobre l'estructura jurídica de la Ciutat (163-171); 2) sobre fiscalitat i economia (172-174); 3) sobre privilegis econòmics (174-175); de modificacions al règim civil comú (176-177); i 5) sobre dret criminal particular de Barcelona (177-178). Són donades en nota les frases originals corresponents a cada una de les afirmacions jurídiques.- J. P. E. [22.249]

Josep M. MARTÍ BONET, P. J. FIGUEROLA ROTGER, *Scripturaria o evolución de la escritura y de los soportes del libro*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXII (2009), 429-464.

Els autors comencen amb un repàs de l'evolució del material damunt el qual hom ha escrit en el curs de la història (429-431) i tot seguit assenyalen quins són els materials predominants en els arxius de la catedral i del bisbat de Barcelona, de la Biblioteca Pública episcopal i del Museu Diocesà, tant durant l'edat mitjana (432-436 i 442-443) com en el segle XVI (451-452) i algonces de les obres que hi són copiades; hi ha reproducció de pàgines antigues (443-447 i 455-457).- J. P. E. [22.250]

Hedzer UULDER, "Lletres qui ven per tal afar". *Un nouveau salut occitano-catalan et la fortune du genre en Catalogne* (I), dins "Estudis Romànics", XXXI (2009), 77-103.- (II), dins "Estudis Romànics", XXXII (2010), 215-248.

L'autora es pregunta per què en el domini català la forma poètica 'salut' no ha estat detectada ni estudiada o ho ha estat de manera insuficient. Joan Ors i Muntanyà integrà en un 'salut' occità les tres peces catalanes conegudes del gènere en una tesi malauradament inèdi-

ta; després Isabel de Riquer acceptà que el *Facet* català té relació estreta amb el gènere 'salut' i Isabel Grifoll l'ha perllongada a *Frayre de Joy e sor de Plaer*, però la qüestió de l'existència d'una tradició catalana independent del 'salut' encara no ha estat afirmada ni exposada de forma convincent, per raons diverses. El 'salut' català és com un 'revival' del 'salut' occità i neix en un ambient saturat d'influència directa de la literatura francesa, de la literatura sàvia i humanística i en un món de lectors burgesos. Per a comprendre'l en la seva dimensió veritable, cal un estudi precís de totes les circumstàncies que hi concorren. La descoberta d'un nou 'salut' occitano-català, detectat en la coberta d'un manual notarial de l'ACB del segle XIV, ha dut l'autor a reprendre la totalitat del problema. En aquest primer lliurament publica el text (inc.: *En nom de Déu totpoderós*) i l'analitza des del punt de vista dels elements retòrics que caracteritzen el gènere i de les seves fonts literàries (Arnaud de Mareuil), concloent que la seva importància rau en el fet que, dels pocs 'saluts' catalans reconeguts, aquest és el representant més clàssic i fidel del gènere i s'inspira conscientment en la tradició occitana. Per acabar, l'autor esbossa els criteris que han de presidir la formació d'un corpus de 'saluts' catalans medievals. Hi ha bibliografia.

La segona part escomet l'estudi del gènere en el context històricoliterari, aplegant, primer, les denominacions genèriques del 'salut': lletra, 'salut' (Ramon de Berguedà, Peyre Cathalà, Ramon Vidal de Besalú, Cerverí, *Frayre de Joy et sor de Plaser*). Segonament, el context manuscrit del 'salut' català fa emergir el seu caràcter marginal. Finalment, les relacions intertextuals del 'salut' català revelen que s'ha conservat en la mesura que s'ha contaminat del gènere narratiu, tal com el darrer títol acabat d'esmentar i el *Facet* es contaminen del 'salut'. Des d'aquest punt de vista, i amb exemples múltiples, l'autor pot concloure que el 'salut' català no és cap producte de la tradició lírica dels trobadors, ans un gènere vell que s'actualitza en un context nou, el de les *noves rimades*, quan apareix el 'jo' que s'afirma, quan la literatura és escrita i ja no oral i es difon llibrescament en cercles selectes, amants del realisme. Així, doncs, el 'salut' català és el producte particular de la recepció tardana del 'salut' trobadoresc en un context específic. Hi ha bibliografia.- J. de P.

[22.251]

Josep M. MARTÍ BONET, *Origen y evolución de los "Goigs" en Cataluña*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXII (2009), 419-428.

Les primeres pàgines assenyalen precedents diversos dels Goigs, sobretot saltiris i 'septem gaudia', amb reproducció de les vuit estrofes del *Gaude, Virgo Mater Christi...* (422); segueixen l'estructura de la composició, la música i el col·leccionisme actual. Hi ha dotze reproduccions i bibliografia (425).- J. P. E.

[22.252]

Maria RECASENS ROVIRA, Roser PUIG TÀRRECH, *Historiografia sobre el món de les idees. L'època moderna a les comarques tarragonines*, dins "Butlletí Arqueològic", V/30 (2008), 229-268.

Les autores buiden ací el resultat de llur treball de compilació i d'anàlisi bibliogràfica delimitada a la geografia tarragonina i al camp de les idees, que normalment es manifesta en texts. Les pàgines finals (257-268) apleguen la bibliografia adient, agrupada en les seccions de llengua (257-259), ensenyament (259-262) i cultura (262-268): les pàgines inicials precisen l'abast de cada un dels camps, com és ara el fet que la llengua fou mantinguda en la seva totalitat en el poble i en la cultura popular (normativa municipal, catecisme i predicació), particularment estudiada els darrers anys en toponímia i onomàstica, sense que manqui alguna presència en l'alta cultura (231-237); l'ensenyament és ocasió d'informar sobre estudis entorn els graus d'alfabetització i la multiplicació d'escoles en la segona meitat del segle XVIII; el segon ensenyament rebé l'impacte dels nous ordes religiosos (jesuïtes, escolapis) i a Tarragona la incipient Universitat Literària, salvada durant el segle XVIII com a Reial Estudi Literari (237-244). Les pàgines dedicades a cultura són presidides pels noms d'Antoni Agostí, Lluís Ponç

d'Icard, Antoni Martí i Franquès i Francesc Grases i Gralla, que encara el 1711 publicava l'*E-ptòme o compendi de les diferències entre les lleis generals de Catalunya i los Capítols del redrès o Ordinacions del General* (244-248); són també resumits els estudis sobre la impremta (249: important en temps d'Antoni Agostí) i sobre la mentalitat tant il·lustrada (250-251) com popular (251-255).- J. P. E. [22.253]

Emili CASANOVA, M. Teresa ECHENIQUE (eds.), *El deler de les paraules. Les aportacions de Germà Colón a la romanística* (Publicacions de la Universitat de València, 154), València, Universitat 2008, 324 pp.

En el present aplec d'articles a honor del prof. Dr. Dr. h. c., Germà Colón [al qual ens associem], alguns títols recauen més de ple en el nostre camp, com els dos d'Emili Casanova, *Germà Colón, anotador lingüístic de textos. Índex d'aportacions etimològiques i interpretatives a propòsit dels Furs*, pp. 57-102; i *Germà Colón, la veu del lèxic valencià*, pp. 103-122; Antoni Ferrando, *Germà Colón: el compromís intel·lectual amb el País Valencià*, pp. 161-178; Lluís Gimeno Betí, *Colón, dialectòleg*, pp. 199-216, amb pàgines dedicades a l'edició de texts (211-216); o el d'Abelard Saragossà, *Notes sobre la metodologia investigadora de Germà Colón*, pp. 275-287.- J. P. E. [22.254]

Homenaje a José Goñi Gaztambide, II. Edición preparada por Julio GORRICO MORENO y Roldán JIMENO ARANGUREN, dins "Príncipe de Viana", 71 (2010), 613-1194.

Arxiver de la Seu de Pamplona, historiador de l'església navarresa medieval, el present recull contribueix a servir la seva memòria, on no manquen pàgines que afecten el nostre arxiu, com *La bula de Juan XXII sobre la divisió de la província de Tarragona* (24 abril 1318), document ací transcrit, que intenta de convèncer l'arquebisbe de Tarragona a no oposar-se a la divisió de la província eclesiàstica (717-721), o les notícies de texts nostres en les parts diverses del *Catálogo de los manuscritos teológicos de la catedral de Pamplona*, on trobem els *In I et II Sententiarum* d'Alfred Gonter (I, 855-856); les *Quaestiones quodlibetales* de Guiu Terrena (II, 873-874); i un volum de cent cinquanta-set sermons de sant Vicent Ferrer (III, 898). Entre els *Códices manuscritos jurídicos de la Catedral de Pamplona* (943-1007), hi ha un *De conditione impossibili testamento adiecta*, de Pacià Soler (segle XVII) (1002-1003).- J. P. E. [22.255]

Manuel J. PELÁEZ, *La contribució de Jesús Lalinde Abadía a la història del dret català (una petita aproximació litúrgica i secundària amb els records del mestre Lalinde*, dins "Revista del dret històric català", 8 (2008 [2009]), 143-154.

Després d'una ressenya de vegades molt subjectiva i potser divertida sobre el contactes personals i professionals de l'autor amb el prof. Lalinde, el treball conté llista de les publicacions del dit professor sobre la història del dret català i els juristes de Catalunya, que arriba als trenta-cinc títols.- J. de P. [22.256]

AUTORS DIVERSOS, *Tribut a Josep M. Marquès, la història i la vida*, dins "Revista de Girona", núm. 246 (gener-febrer 2008), 28-34.

Pep VILA, Joan BUSQUETS, *Petit retrat de Josep M. Marquès. El seu últim llibre*, dins "Revista de Girona", núm. 247 (març-abril 2008), 31-35.

D'entre la multitud de records personals que suscita la mort de l'amic, es repeteix la gratitud envers el sentit de servei i la generositat de l'arxiver diocesà envers la feina d'altri. Les pàgines d'En Pep Vila són un resum dels valors personals que presidiren la trajectòria d'una vida enfeïnada. Joan Busquets valora *Una història de la diòcesi de Girona*, resum i testament d'una existència.- J. P. E. [22.257-22.258]

Brigit NONÓ RIUS, *Bibliografia d'Enric Mirambell i Belloc (1947-?)*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 269-277).

Supervisada pel mateix autor, la bibliografia d'Enric Mirambell s'estructura en els apartats següents: llibres, col·laboracions en obres col·lectives (22 unitats), articles en publicacions periòdiques (cent-set unitats), miscel·lànies i homenatges (6 unitats), conferències, comunicacions i ponències (set unitats), fulletons (sis unitats), pròlegs, epílegs i estudis introductoris (cinc unitats), obres menors. Els llibres pugen a onze unitats, la majoria publicats entre 1990 i 2007. Total, cent-seixanta quatre títols bibliogràfics. Sota l'epígraf 'd'obres menors', hom esmenta les col·laboracions setmanals al "Diari de Girona" des de l'any 1986 fins avui i les publicades a "El Pirineu", "Los Sitios de Gerona", "Vida Catòlica", "Alma", "El Punt" i "Catalunya Cristiana", no detallades. La bibliografia d'Enric Mirambell ací aplegada és la de caràcter erudit.- J. de P. [22.259]

Montserrat VILÀ I BAYERRI, *Lluís Nicolau d'Olwer, medievalista (1904-1938)* (Textos i estudis de cultura catalana, 148), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2009, 152 pp.

L'autora ens convida a repassar l'aportació de Nicolau i d'Olwer a diversos camps culturals de Catalunya entre els anys indicats en el títol (després del segon, exiliat, ja no pogué seguir incidint en el camp cultural). De família barcelonina de notaris, rebé dels Jesuïtes de Casp una excel·lent preparació en el coneixement dels clàssics grecs i llatins, que a la Universitat de Barcelona, gràcies al professor Lluís Segalà i Estalella, donà una primers fruits en la tesi sobre el teatre de Menandre (15-25). Però, sense deixar l'hel·lenisme, el seu mentor definitiu fou Antoni Rubió i Lluch, que, sobretot amb els seus *Documentos per l'història de la cultura catalana mig-aval*, l'introduí tant en el camp més general de la història literària d'una col·lectivitat, com en el més particular de la seva història literària, objecte d'una sèrie d'articles d'*Introducción al estudio de la literatura catalana*, del 1914-1915; seguiren els estudis monogràfics, dedicats a l'*Escola poètica de Ripoll*, del 1923, d'ací a l'estudi i edició de *Lo somni* i al de les *Cròniques* en general, que conduïren a l'*Expansió de Catalunya en la Mediterrània Oriental*, del 1926.- J. P. E. [22.260]

Aurora MARTÍN, *Pere de Palol, una vida dedicada a l'arqueologia*, dins "Revista de Girona", núm. 236, (maig-juny 2006), 30-33.

Resum esquemàtic de la biografia, també l'acadèmica, de Pere de Palol i Salelles, amb particular atenció als seus estudis i excavacions sobre els darrers temps de l'Imperi Romà i els primers del Regne Visigòtic i a la seva particular condició a provocar trobades científiques, el resultat de les quals després publicaria. Hi ha cinc fotografies.- J. P. E. [22.261]

Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *Bibliografia de Josep Perarnau i Espelt*, dins "Llengua & Literatura. Revista anual de la Societat Catalana de Llengua i Literatura", 21 (2010), 325-352.

En les pàgines inicials, l'autor precisa que "la llista que segueix es limita als treballs analítics i d'edició de textos", sense que hi entrin ni les bibliografies ni les notícies bibliogràfiques, publicades dins "ATCA". Els títols són aplegats en les seccions de: Textos antics en català (328-329); Altres textos catalans antics (329); Ramon Llull i el lul·lisme (329-333), Arnau de Vilanova (333-337), Francesc Eiximenis (337), Vicent Ferrer (337-339), Franciscanisme (339-340), Heterodoxos (340-341), Nicolau Eimeric i Inquisició (341-342), Cisma d'Occident (342-343), Universitats i ensenyament (343), Llibres i biblioteques (344), Bíblia (344-345), Fons documentals (345), Història General (345-346), Història de l'Església (346-348), Història de la llengua (348), Tasques editorials (348-349), Crítica (349) i Altres publicacions (350-352).- J. P. E. [22.262]

Gaspar FELIU, *La llarga nit feudal. Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*, València, Publicacions de la Universitat de València 2010, 368 pp.

Recull d'onze estudis que permeten de resseguir les vicissituds de les institucions senyoriales, i sobretot de llurs implicacions econòmiques en contrades de Catalunya des de l'època carolíngia al segle XIX, tant en moments de pau com de conflicte. La metodologia de l'autor ha consistit a "escoltar primer els documents, fer-ne a partir d'ells la seva composició de lloc i, només després, mirar què han dit els autors anteriors" (10). La lectura, doncs, d'aquests onze estudis, als quals s'han d'afegir la introducció i la cloenda, equival a un repàs de la documentació de deu segles sobre un tema major de la convivència social.- J. P. E. [22.263]

Marc COSTA, *El divorci a la Catalunya de l'Antic Règim: un fenomen femení*, dins "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XIX (2008), 179-186.

Tesi doctoral a base de l'ADB i de l'ADG en tema de divorci entre el 1775 i 1833. Divorci equivalia aleshores a separació. No a dissolució del matrimoni i era legal si es tramitava en el tribunal eclesiàstic diocesà; era informal quan es tractava d'abandonament, concubinatge, bigàmia o reclusió del cònjuge. L'autor constata que es produeix un canvi de mentalitat de la dona, un relaxament dels costums i una gran varietat de situacions produïdes per l'entrada de la dona en el treball industrial, la Revolució, les guerres i els canvis en el marc social i familiar: augmenten les queixes i la tolerància social i eclesiàstica en la matèria. L'autor analitza amb detall cadascuna de les formes o possibilitats de divorci, estudia la presa d'iniciativa, les diverses incidències, conseqüències, recursos econòmicojurídics i desenllaços segons les classes socials. Són les dones les interessades a divorciar-se, per les causes de sempre, i són elles principalment les qui, gràcies a determinades xarxes de solidaritat, saben sortir-se del conflicte i refer la seva vida social i econòmica. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.264]

Anna TORRENT-LENZEN, *La negació amb pas en català antic*, dins "Randa", 59 (2007 = Homenatge a Jordi Carbonell/5), 201-214.

El 'pas', partícula de reforçament de la negació, que, partint del 'passus' llatí, significava una unitat mínima de moviment, dins o fora d'un context adversatiu; per això, l'autora treu d'escriptors de primera categoria una vintena de mostres de l'ús medieval (204-208), amb la conclusió que, a diferència de reforçament de la negació, en els darrers temps medievals servia "per a ressaltar una oposició d'idees o fets" (209). Hi ha bibliografia, que primer aplega mostres dels segles XIII-XVI (211-212) i després títols d'estudis actuals.- J. P. E. [22.265]

Xavier ROFES MOLINER, *Aportació a l'estudi de la conjunció concessiva jatsia*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Filologia", 42 (Primavera 2007), 75-105.

A base dels fons del Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA), que recull text des del *Llibre dels fets* del rei Jaume I fins a les *Regles...* de darreries del segle XV (87-92), l'autor aplega trenta-dues mostres textuais; analitzades, hi veu una continuació del subjuntiu llatí (79-82), les seves variants (83-87), i els equivalents d'encara que / ja que' (88-92). Hi ha bibliografia (95-105). [L'encara' de la mostra 26a és concessiu o reafirmatiu?].- J. P. E. [22.266]

Ramon CORTS I BLAY, *La visita apostòlica de 1928 del nunci Tedeschini a Barcelona. Un intent de repressió d'una pastoral en català*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", 81 (2008), 197-603.

En el devassall d'informacions que arribaren al nunci papal en la seva Visita a Barcelona aquell 1928, un parell recauen en el nostre camp: la que, revisats els setanta-nou rituals per a l'administració dels sagraments publicats pels bisbats catalans, des del primer, imprès el

1499, només un, de Lleida 1707 era bilingüe en català i castellà, tots els altres en català. Quant als catecismes, aquests, des de començaments del segle XVI, haurien arribat a les 545 edicions, i per al temps d'aquest anuari, tots en llengua catalana, amb la sola excepció del bisbe Hortalejos, de Vic, del 1772 (493); un altre informador, sense donar dates ni zona geogràfica, parlava de 243 edicions de catecismes, 222 en català, 21 en castellà i 10 bilingües (364).- J. P. E. [22.267]

Gemma AVENOZA, Lourdes SORIANO, *Tipos y tipologías de manuscritos medievales catalanes. La proporción de la superficie de la escritura*, dins "Scriptorium", 61 (2007), 179-197.

Estudi d'exemplars que s'han pogut datar amb precisió i revisar darrerament, dels segles XIV, XV i començament del XVI (llista: 197). D'entre els diversos paràmetres per a l'estudi quantitatiu de manuscrits, les autores han escollit en aquest cas la proporció de la caixa d'escriptura i l'han estudiada començant per col·locar-la dins etapes cronològiques dins els segles XIV, XV i XVI: el resultat és el d'haver-se format vint grups (A-F/H), per a cada un dels quals, desestimats els dos dels extrems, és indicada la proporció, tant per mitjà de xifres numerals (188-192) com servint-se de gràfiques (194-196); la llista de manuscrits estudiats és constituïda per 21 del segle XIV, 22 del XV i 6 del XVI (197).- J. P. E. [22.268]

Ernesto ZARAGOZA PASCUAL, *Fuentes archivísticas biográficas de benedictinos y benedictinas españoles (siglos XV-XIX)*, dins "Memoria Ecclesiae", XXX (2007), 251-285.

Dins aquest conjunt d'informació trobem ja en la pàgina 252 la llista dels monestirs que formaven part de la Congregació Claustral Tarraconense, les 'cartes de professió' de Sant Pau del Camp i de Sant Feliu de Guíxols i les llibretes d'apunts d'estudiants (264), actes de visites a monestirs (268), abadiologies (270, 272), obituaris de Montserrat, Sant Feliu de Guíxols, San Llorenç de Munt, Sant Cugat del Vallès (273-274), bibliografies o altres dades sobre monjos (276, 278), històries de monestirs (Montserrat, Sant Benet de Bages, Sant Feliu de Guíxols, etc.: 283-286).- J. P. E. [22.269]

Jordi BRUGUERA, *Introducció a l'etimologia* (Publicacions de la Societat Catalana de Llengua i Literatura, 5), Barcelona, Societat Catalana de Llengua i Literatura (IEC) 2008, 59-62.

Entre els elements que contribueixen a establir l'etimologia de les paraules, l'autor dedica algunes pàgines a assenyalar el testimoniatge documental, del qual posa alguns exemples concrets, qualificats d'"exemples model·lics de fonamentació documental etimològica" (60, nota 21), a base de Ramon Muntaner o de Jaume I; també corregeix alguna proposta errada. Hi ha bibliografia (92-144).- J. P. E. [22.270]

Víctor FERRO ROMÀ, *Algunes reflexions sobre el pactisme*, dins "Revista de Dret Històric Català", 9 (2009 [2011]), 71-76.

Entès com a pràctica i doctrina institucional, el pactisme trobà a Catalunya, durant segles, la seva consagració més conseqüent i una de les més elaborades. Contra l'opinió dels qui hi han vist el desenvolupament de l'esperit feudal del país, Ferro distingeix entre el pactisme com a ordenament institucional i l'"ús que se'n volgués o se'n pogués fer per part dels agents polítics de cada època" (73), ja que el pactisme tant vehiculà reaccions feudalitzants, com iniciatives alliberadores en barreja i en mesures diverses, segons els casos, les èpoques i els grups socials. En època moderna, el pes dels interessos de la política castellana desfigurà el pactisme, perquè la negociació prèvia al pacte es feia en condicions ben altres i això explicaria el recurs a suports exteriors —qualificat com a 'lerrouxisme' de dreta.— J. de P. [22.271]

Víctor FERRO ROMÀ, *Algunes reflexions historiogràfiques sobre les Corts generals de la Corona d'Aragó. Objecte i metodologia*, dins "Revista de Dret Històric Català", 9 (2009 [2011]), 77-81.

Es planteja el problema de la no-existència d'unes Corts generals del conjunt de la Corona d'Aragó. Més d'una vegada la Cort de cada regne va haver de contribuir a les empreses bèl·liques de la monarquia, sense que això generés cap mecanisme d'unificació d'iniciatives a nivell de les Corts. Tampoc no intervingueren unitàriament aquestes en la composició o reforma del Consell Reial ni de la Reial Audiència. Mai no hi hagué preocupacions convergents ni intercanvis oficiosos de parers entre els 'interessats' dels diversos estats i llurs representants. L'autor proposa, doncs, uns criteris que ajuden a delimitar als aspectes 'institucionals' de les Corts generals, com a lloc de trobada i d'intercanvi d'opinions, que caldria estudiar en el futur.- J. de P. [22.272]

Víctor FERRO ROMÀ, *Notes sobre la Constitució "Poc valria"*, dins "Revista de Dret Històric Català", 9 (2009 [2011]), 83-84.

L'autor emmarca la constitució de l'Observança esmentant les fites jurídiques anteriors que hi menaren, des del 1289 al 1470. Promulgada a la Cort de Barcelona del 1481, era la clau de volta de tot l'edifici institucional i jurídic català. Proclamava la nul·litat dels actes del rei i dels seus oficials, que contrafeien la legislació pacionada, es fixava el mecanisme d'impugnació davant la Reial Audiència i s'enumeraven els efectes de la declaració de contrafacció. Els defectes que pesaren sobre la nova institució foren subsanats en les Corts del 1702 i del 1706, en crear-se el Tribunal de Contrafacció.- J. de P. [22.273]

Víctor FERRO ROMÀ, *El procediment de la insaculació*, dins "Revista de Dret Històric Català", 9 (2009 [2011]), 85-86.

Exposat el procediment electoral de la insaculació i extracció a la sort, sistema de cooptació corregit per l'atzar, l'autor recorda les interpretacions segons les quals era una manera de fer conservadora, oligàrquica i despolititzadora, o bé un sistema per a pacificar les eleccions, neutralitzant el pes dels interessos oligàrquics, els bàndols o les faccions. Era, per contra, una pràctica que afavoria la identificació entre representants i representats i permetia a persones poc influents d'accedir a funcions públiques importants. A Catalunya va permetre la persistència de sectors populars en les institucions de govern, en un moment en què la iniciativa política era a mans dels prínceps i de les oligarquies.- J. de P. [22.274]

Narcís IGLÉSIAS, *Els inicis del Diccionari català-valencià-balear a través de l'epistolari d'Antoni M. Alcover i de F. de B. Moll amb Josep Calveras* (Textos i estudis de Cultura catalana, 138), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2008, 144 pp.

L'antiga Oficina Romànica, que superà la Guerra Civil dels anys 1936-1939, però no la postguerra que la seguí, els fons de la qual es conserven a la Biblioteca Balma de Barcelona, ha permès aquest estudi de les relacions entre els tres personatges esmentats en el títol entre el 1926 i el 1963; les noranta-cinc lletres (i dos altres textos), publicats amb anotacions en el present llibre (44-45 i 55-132), s'ocupen de temes filològics, en la clarificació dels quals són adduïts fragments antics (27, 29, 32, etc.) i la *Grammatica Magna* d'En Silvestre Casadevall (25) i àdhuc un document del 918 (35).- J. P. E. [22.275]

Anna GÓMEZ RABAL, *La realització d'un projecte lexicogràfic: el Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae: la seva història, el seu present, les seves perspectives*, dins "Estudis Romànics", XXX (2008), 215-221.

L'autora resumeix la història del *Glossarium*, fundat per M. Bassols de Climent i dirigit per Joan Bastardas i Parera, avui en mans del CSIC, de la UB i de l'IEC, i en precisa la finalitat: "posar a l'abast de filòlegs, historiadors, juristes i, en general, tota persona interessada per l'Alta Edat Mitjana la documentació llatina escrita a Catalunya entre els segles IX i XII". Nasqué a principis del segle XX a fi d'omplir el buit del Du Cange en fonts, especialment catalanes i finalment el 1960 n'isqué el primer fascicle, obra d'un equip dirigit per Joan Bastardas i Parera, que aprofità les 16.000 fitxes de Josep Balari i Jovany per als seus *Orígenes històrics de Catalunya* i d'altres recercadors com Bernat Alart, Joaquim Miret i Sans, Pere Pujol i Tubau. N'han sortit els fascicles fins a la lletra G en dos volums, però l'allau de documentació d'entorn l'any 1000, obra de la Fundació Noguera, i les possibilitats de digitalització electrònica han fet replantejar la feina. En reunió celebrada a l'IEC de Barcelona, presidida pel Comité Du Cange, els equips europeus de lexicografia llatina medieval prengueren l'acord de col·laborar en els respectius projectes paral·lels.- J. de P. [22.276]

Claire GUIU, Stéphane PÉGUIGNOT. *Historiographie catalane, histoire vive. À propos de quelques ouvrages récents*, dins "Mélanges de la Casa de Velázquez", 36 (2006), 285-306.

A partir d'una llarga llista de bibliografia sobre el tema (304-306), els autors presenten en primer lloc una visió de conjunt de les aportacions al tema els anys 1993-1995 i següents amb problemes entorn l'espai geogràfic al qual ha de correspondre, a la llengua de comunicació i a la comunitat humana a la qual havia de servir (286-290). El 2003 sortia el *Diccionari d'historiografia catalana* d'Antoni Simon i Tarrés, davant el qual els nostres dos autors es pregunten: "Dans quelle mesure y a-t-il aujourd'hui consensus chez les historiens sur la façon d'aborder 'l'historiographie catalane' et sur le rôle qui lui revient?" (292, i a fi de respondre-hi analitzen quarte de les obres més recents, començant per la d'E. Pujol, *Història i reconstrucció nacional. La historiografia catalana a l'època de Ferran Soldevila (1894-1971)*, d'una remarcable coherència amb l'objectiu de fer de Catalunya un poble normal normalitzant la seva història: en aquest sentit, ha d'ésser considerat un clàssic (293). El segon llibre és *Història de la historiografia catalana*, on trobem capítols diacrònicament dedicats a les successives etapes de la historiografia catalana des d'entorn l'any Mil (295) i, tot i les divergències entre els autors, defensa la legitimitat d'una historiografia catalana (298). El fascicle d'"Afers", *Vint anys d'historiografia als Països Catalans* permet de copsar "tensions accrues portant sur l'historiographie catalane, son interprétation et sa validité" (298), bo i insistint en les seves limitacions epistemològiques (299). El darrer text és la *Notícia nova de Catalunya* dirigida per A. Balcells: "Il s'agit de mettre en question la validité même des fondements d'une historiographie identifiée comme national[ist]e" (300) i sobretot el concepte de 'nació' alhora que es replanteja la relació amb Espanya (301).- J. P. E. [22.277]

Giuseppe MELE, *Recull de documents editats i inèdits sobre la història de Sardenya*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 54 (2008), 203-208.

Presentació dels deu volums publicats entre el 2003 i el 2007 en la col·lecció de *Raccolta di documenti editi e inediti per la Storia della Sardegna*, patrocinada per la Fondazione Banco della Sardegna, de Sàsser, els títols dels quals figuren en les pàgines 207-208; un dels fons d'on són transcrits els documents inèdits és l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA). Ha d'ésser destacat ací el que publica el *Libre de privilegis* i el *Libre de cerimònies* de la ciutat de l'Alguer, a cura de Baingio Tavera i Gianfranco Piras, Sàsser 2007.- J. P. E. [22.278]

Xavier ROFES MOLINER, *Aportació a l'estudi de la conjunció concessiva jatsia*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Filologia", 42 (2007), 75-106.

Recull de frases antigues, que contenen la paraula esmentada, i tenen significacions diverses constatables pel seu ús.- J. P. E. [22.279]

Dionisi SPANO, *Poesie in lingua sarda in onore della beata Maria Gabriella Sagheddu. Un messaggio biblico-spirituale*, dins "Theologia & Historia", XVII (2008), 169-217.

Monja sarda, de la comunitat femenina de Grottaferrata, que cultivà la forma poètica de ,goigs', amb motiu de la qual l'autor informa de la vitalitat dels *Goigs/Gòsos* a Sardenya fins al moment present (179-181 i nota 10).- J. P. E. [22.280]

[Als 80 anys del "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura"], dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIII (2007), 253-436.

Amb motiu dels vuitanta anys de l'existència del "Boletín" de la Castellonense i dels vuitanta-un de la de la mateixa "Sociedad", els responsables d'aquesta han decidit de solemnitzar la data amb un especial número doble (juliol-desembre 2007) dedicat a recordar les aportacions publicades en la revista durant aquests vuitanta anys, "una perduració que quasi podríem qualificar de miraculosa dins l'ambient cultural de les terres valencianes" (253). Aquesta celebració s'enceta amb una visió de conjunt de Julia Campón Gonzalvo i Lourdes Castillo Blasco, *Estudio bibliométrico y de calidad de los artículos de la revista Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura (1920-1936)* (255-279), en la qual ens familiaritzem amb els noms que en la seva primera etapa portaren el pes de la publicació, als quals Germà Colón Domènech ret un homenatge personal en *Treballs de filologia del BSCC (1920-1936)* (281-287); Lluís Gimeno Betí ens introdueix en el nostre camp en el seu *Presència de la nostra llengua al Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura: 1920-1936* (289-329): d'una o altra manera totes les pàgines parlen de llengua i, doncs, de textos, però sobretot les darreres que en parlar de les fonts per a l'estudi de la llengua valenciana, Salvador Guinot es referia successivament als clàssics, als autors de manuals pedagògics, al *Llibre de concordances*, *Liber elegantiarum*, els *Sinonima d'Amiguet*, *Martí de Viciania i Narcís d'Arano i, finalment, la Rondalla de Rondalles*. En les pàgines d'Arturo Oliver Foix, *L'arqueologia al Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (331-344), topem amb les inscripcions, també ibèriques (343). Les de Magín Arroyas Serrano, *El derecho en las páginas del Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura: los temas abordados y sus autores* (345-357), ens ofereixen un dels millors dons de tot el volum: la llista de les vuitanta-cinc cartes de població, amb els respectius autors, tot i que a l'hora de la publicació aquests s'amaguessin en l'anonimat (346-352); no són de menor vàlua els estudis esparsos sobre dret valencià, en particular sobre els *Furs de València* (252-257). Afegim-hi, per part nostra, un cordial Per molts anys!- J. P. E. [22.281]

M. Teresa FERRER I MALLOL, *In memoriam. Prof. Robert Ignatius Burns, S. I. (1921-2008)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 39 (2009), 389-406.

L'autora subratlla la dedicació del P. Burns a la història del *Regne croat de València*, tema predominant de la seva recerca i publicacions, la llista de les quals, del 1954 al 2008, ocupa les pàgines 395-406.- J. P. E. [22.282]

José ALMIÑANA VALLÉS, *A la memoria del académico Vicente Castell Maiques*, dins "Anals (!) de la Real (!) Acadèmia de Cultura Valenciana", LXI (2003), 27-38.

Evocació cordial de l'amic de tota la vida, en la biografia del qual són recordades les publicacions basades en recerca arxivística, de temes valencians, d'entre les quals destaca la important tesi doctoral sobre l'*Ordinatio Ecclesiae Valentinae* [el lector interessat en pot veure un resum

crític dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", XVII (1998), 625-628]. Hi ha fotografia de l'home natjat (29).- J. P. E. [22.283]

L'obra d'Eusebi Colomer a cura de Josep M. TERRICABRAS (Noms de la filosofia catalana, II), Girona, Universitat. Càtedra Ferrater Mora 2007, 258 pp.

Deu professors contribueixen a fer conèixer persona, mestratge i publicacions del prof. Eusebi Colomer, suposada la *Cronologia bàsica d'Eusebi Colomer* (253-254) i la *Bibliografia bàsica d'Eusebi Colomer* (255). Col·laboradors i col·laboracions són els següents: Josep M. Terricabras, *Eusebi Colomer i la seva obra* (9-19); Pere Lluís Font, *Eusebi Colomer, professor d'història de la filosofia* (21-39); Josep M. Coll i Alemany, *El sentit del diàleg en l'obra d'Eusebi Colomer* (41-73); Manuel G. Doncel, *Theilard de Chardin i el diàleg teologia-ciències* (75-96); Josep Manuel Udina, *La interpretació d'Eusebi Colomer sobre Nicolau de Cusa* (97-123); Lola Badia, *L'aportació d'Eusebi Colomer sobre Nicolau de Cusa* (127-155); Salvi Turró, *De Kant a Heidegger: la recepció del cristianisme en la filosofia moderna* (157-179); Harald Schöndorf, *La relació entre filosofia i teologia* (181-194); Sergi Gordo, *Humanisme i transcendència en l'obra d'Eusebi Colomer* (195-227); i Josep Monserrat Molas, *Eusebi Colomer i la filosofia de la història* (229-252).- J. P. E. [22.284]

Emili CASANOVA, M. Teresa ECHENIQUE, *El deler per les paraules. Les aportacions de Germà Colón a la romanística* (Publicacions Universitat de València, 154), València, Universitat 2008, 324 pp.

A honor del filòleg de Castelló de la Plana amb motiu del seu vuitantè aniversari (al qual s'associa cordialment l'ATCA), són aplegats disset estudis, alguns dels quals toquen més de prop els temes d'aquestes pàgines.- J. P. E. [22.285]

Dossier {Joan Coromines}, dins "Zeitschrift für Katalanistik – Revista d'Estudis Catalans", 20 (2007), 3-122.

Amb motiu dels vint-anys del traspàs de Joan Coromines, la "Zeitschrift für Katalanistik", ha volgut contribuir al manteniment de la seva memòria amb les pàgines següents: Joan Veny, *Coromines, colós de l'etimologia* (3-19); Germà Colón Domènech, *Coromines i l'estudi del català* (21-34); José Enrique Gargallo Gil, *Joan Coromines i el lèxic dels altres valencians* (35-61); Francisco J. Oroz, *Quandoque bonus dormitat Coromines: sobre ,arragua', ,laude', ,matar'* (63-82); José Ignacio Pérez Pascual, *Joan Coromines y el "Diccionario crítico etimológico castellano"* (83-100); i Joan Solà, *Joan Coromines, escriptor* (101-122).- J. P. E. [22.286]

AUTOR ANÒNIM, *Bibliografia i altres treballs de Victor Ferro Romà*, dins "Revista de Dret Històric Català", 9 (2009 [2011]), 61-68.

La llista consta de vint-i-un llibres, articles i recensions publicats, d'onze inèdits publicats a continuació, de les veus enciclopèdiques aparegudes a la GEC, al DHC, al Diccionari Jurídic Català, dels articles publicats a la premsa i les traduccions. Segueixen les ressenyes sobre ell i la seva obra, les conferències que donà i els seminaris en què participà, el premi que rebé i els càrrecs que li foren atorgats.- J. de P. [22.287]

Rafael ARACIL I MARTÍ, Antoni SEGURA I MAS, *Emili Giral i Raventós*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", núm. 60 (2008), 525-531.

La trajectòria vital del prof. Emili Giral i Raventós s'allargà del 1927 al 2008; aquestes pàgines, després de recordar les seves arrels familiars a Vilafranca del Penedès i les lectures de

jovenesa, es concentren en la seva vida acadèmica, des d'estudiant deixeble de Jaume Vicens i Vives fins a continuador seu en la càtedra de la Universitat de Barcelona i en el Centre d'Estudis Històrics Internacionals, dins el qual impulsà estudis d'història de l'agricultura, amb una publicació periòdica pròpia, intitulada "Estudis d'Història Agrària"; arribà a Barcelona des de la Universitat de València, on havia dedicat estudis pioners a la manca d'industrialització del País Valencià, muntà el "Primer Congrés d'Història del País Valencià" i deixà un esplet de deixebles que continuaren la seva feina. Membre de l'Institut d'Estudis Catalans des del 1975, en fou president entre el 1987 i el 1995; destaca entre la seva bibliografia la *Immigració i redreçament demogràfic: els francesos en la Catalunya dels segles XVI i XVII*.- J. P. E. [22.288]

Remedios FERRERO MICÓ, *Jubilación del doctor Vicente Graullera Sanz*, dins "Anuario de Historia del Derecho Español", LXXVI (2004), 939-941.

Aquestes pàgines informen de l'acte amb el qual la Universitat de València s'acomiadà del prof. Dr. Vicent Graullera, que passava a emèrit; en aquella ocasió és ací aplegada la bibliografia del dit professor, dedicada al dret valencià medieval.- J. P. E. [22.289]

Joan BUSQUETS I DALMAU, *Necrològica del dr. Josep M. Marquès*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", XXVII (2008), 427-433.

Companys al servei del seminari i del bisbat de Girona durant moltes dècades, Joan Busquets subratlla la múltiple dedicació d'En Josep M. Marquès i Planagumà a la recerca en el camp de la història eclesiàstica, tant a l'Arxiu Secret Vaticà com en el Diocesa de Girona, que tingué sota la seva direcció i dotà amb diversos índexs, i del qual segueix tothora publicant documentació pòstuma, com el primer dels articles del mateix volum d'"ATCA"; també fou encarregat de la biblioteca del Seminari, i s'esforçà a fer accessibles els seus fons a tots els interessats.- J. P. E. [22.290]

Narcís-Jordi ARAGÓ I MASÓ, *Enric Mirambell i l'esperit de Girona*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 13-18.

Treball que encapçala el volum d'homenatge que l'Institut esmentat dedicà a Enric Mirambell i Belloc, cronista oficial de la ciutat, professor estat de l'IES de Girona, director estat de la Biblioteca Pública de Girona i de l'Arxiu Històric Provincial, director estat de la Casa de Cultura de Girona, encarregat l'any 1969 de promoure la implantació dels estudis superiors a Girona i professor durant els quatre primers cursos del Col·legi Universitari-Estudi General gironí. És acadèmic corresponent de la RAH de Madrid i de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi, de Barcelona, i comandatari de l'orde d'Alfons el Savi. Ha rebut la medalla d'or de la Generalitat de Catalunya i la distinció Ciutadania de l'Ajuntament de Girona. En la ressenya és recollida una part de la seva bibliografia, entre la qual remarcuem *El setge de Girona en temps de Pere el Gran* (1963), *Història de la impremta en la ciutat de Girona* (1988), *Els banys àrabs de Girona* (1994), *Els impressors gironins del Renaixement a la Renaixença* (2008), títols que entren en el camp d'interès d'aquest anuari, així com una gran part dels seus articles, no recollits en aquest, per tal com en la miscel·lània la bibliografia d'Enric Mirambell té rúbrica pròpia. Dedicació, tenacitat, i modèstia en el treball són les qualitats destacades en aquest investigador, que ha continuat fins al dia d'avui la tradició respectable de Botet i Sisó, d'Enric Claudi Girbal, de Lluís Batlle i Prats i de Santiago Sobrequés i Vidal, i de tants d'altres, i no sempre en circumstàncies fàcils ni agradables.- J. de P. [22.291]

Ramón HERNÁNDEZ MARTÍN, *Fray Ángel Cortarrabía Beitia (1919-2008). In memoriam*, dins "Estudios Filosóficos", LVII (2008), 549-553.

Membre de l'orde dominicà, especialista en filosofia medieval amb particular interès per les relacions dels nostres amb filòsofs àrabs, dedicà algunes de les seves recerques als Estudis de llengües del seu orde, institucions que posà en relació amb sant Ramon de Penyafort i amb Ramon Martí; investigà en particular la presència de filòsofs àrabs (Averrois, Algatzell, Avicenna) en el *Pugio fidei* del darrer i també en Ramon Llull. Hi ha llista de les seves publicacions (551-553).- J. P. E. [22.292]

Belinda BUTERA, *Giuseppe La Mantia: un diplomatista palermitano*, dins "Schede Medievali. Rassegna dell'officina di studi medievali", núm. 45 (gennaio-dicembre 2007), 251-260.

Fill del magistrat Vito La Mantia, estudiant primer i professor després de Paleografia, Archivística e Diplomatica a la Università di Palermo, membre de la "Società Siciliana di Storia Patria", inicià el treball en aquesta especialitat a l'Archivio di Stato di Palermo i des del 1902 publicà regularment en la revista "Archivio Storico Siciliano"; convençuts per la quantitat d'aquestes publicacions els responsables de l'esmentada "Società...", el 1906 encarregaren als germans La Mantia (Giuseppe i Francesco) d'aplegar la documentació relativa a la Sicília conservada a l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA), que onze anys abans havia estat indicada per Isidoro Carini. Resultat de la feina dels germans La Mantia a Barcelona fou la publicació el 1917 del *Codice Diplomatico dei Re aragonesi in Sicilia*, ric de més de 1500 documents (256), datats entre el 1285 i el 1296. D'altres estudis acompanyaren el *Codice Diplomatico...*, entre els quals assenyalarem el *Testamento dell'Infante D. Pietro di Aragona, fratello di Alfonso il Magnanimo, re di Sicilia, del 4 giugno 1436*, publicat dins el "Atti della R. Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Palermo", III/10 (1914), pp. 3-28: l'infant Pere Trastámara era aquell germà del rei Alfons, al qual aquest volia constituir senyor de la vila de Cervera contra la voluntat de poble i de consell municipal (cf. "ATCA", XXVII (2008), 87-113).- J. P. E. [22.293]

Isabel JUNCOSA GINESTÀ, *Bibliografia de Mn. Josep M. Marquès i Planagumà*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 673-683.

La bibliografia de Josep M. Marquès Planagumà és donada sense presentació i es divideix en quatre apartats: Llibres i articles (n. 1-214), Premsa (n. 215-391), Recensions (n. 392-400) i recursos electrònics (n. 401-404). Dins cada apartat, la producció literària de Marquès és seriada per ordre cronològic. Al final hi ha índex de noms. Atès que Isabel Juncosa s'ha endinsat, redactant una bibliografia, en la producció electrònica de Marquès, potser hauria calgut adreçar el lector no sols als ítems recollits, sinó àdhuc a l'adreça electrònica de l'ADG, car tot el que hi ha penjat —més de 600.000 registres referents a altres tants documents arxivístics— és fruit del treball de Marquès i, en aquest cas, el volum de la seva producció *on line* és insuperablement major al que va publicar imprès. Es constata, així, i no és dit contra l'autora, ben al contrari, que l'establiment d'una bibliografia d'elements *on line* segurament ha de guiar-se per pautes diferents d'una bibliografia d'impressos, assenyaladament perquè els elements d'una webb poden ésser modificats dia a dia, i això fa molt complex el treball de fixar autories precises al que viatja electrònicament.- J. de P. [22.294]

M. Lluïsa BACQUELAINE MUT, *Semblança del prof. Lluís Navarro*, dins "Misc. Navarro Miralles", 17-24.

Salvador de BROCA, Santiago ROQUER SOLER, Maria BONET DONATO, *Luis Navarro Miralles: semblança d'un amic i un mestre*, dins "Misc. Navarro Miralles", 25-29.

Antoni JORDÀ FERNÁNDEZ, *El dr. Lluís Navarro Miralles, universitari de Tarragona*, dins "Misc. Navarro Miralles", 31-35.

Maria RECASENS I ROVIRA, *L'obra acadèmica del dr. Lluís-Josep Navarro Miralles*, dins "Misc. Navarro Miralles", 63-71.

Fins i tot el detall d'haver nascut a Larache (Marroc) i el d'haver-hi fet els primers estudis en un ambient de convivència multiètnica hauria contribuït a afaïçonar la personalitat del prof. Navarro Miralles en la obertura envers els altres, sobretot envers els deixebles, tal com subratllen tots els autors, que no es cansen d'avaluar molt positivament el seu mètode teoricopràctic d'impartir les classes, la insistència en la informació en les fonts arxivístiques i la companyia constant a l'alumne a l'hora d'elaborar tesines i tesis doctorals (esmentades amb detall: 32-34); hom subratlla la seva valoració dels coneixements humanístics, amb una certa tirada a la flemma britànica. Justament les dues obres o institucions didàctiques filles seves són dedicades a conservació i estudi de fonts: l'Arxiu del Port de Tarragona (51-57) i l'Hemeroteca de la Caixa de Tarragona, on el Fons Castellarnau aplega documentació del 1611 ençà (45-50). El darrer dels títols aplega per seccions la bibliografia personal de l'autor Lluís Navarro Miralles (63-71).- J. P. E. [22.295-22.296-22.297-22.298]

Elisabeth REINHARDT, *Conversación en Barcelona con Josep Perarnau i Espelt*, dins "Anuario de Historia de la Iglesia", XVII (2008), 353-370.

Entrevista amb el signant d'aquesta notícia bibliogràfica, tant o més atenta als successius passos biogràfics, que als treballs històrico-doctrinals, completada amb nombre de notes dedicades, sobretot, a precisar dates.- J. P. E. [22.299]

Jordi SOTORRA I MONTBLANCH, *El cognom Satorra. Del seu origen a l'actual Sotorra*, dins "Paratge. Quaderns d'estudis de genealogia, heràldica, sigil·lografia, vexil·lologia i nobiliària", 20-21 (2007-2008), 31-39.

Aquestes pàgines documenten dos passos: el del llatí "de Turri" a "Zatorre/Çatorra", a base de dos pergamins de Solsona, AD, dels anys 1148 i 1335; i el del català "Satorra" a "Sotorra", documentat a Reus, AP de Sant Pere, *Registres de baptismes* i *Registres de matrimonis*, anys 1740 i 1750: en el de 1740 el nuvi és Satorra i en el del 1750, ja pare, és "Sotorra", però el 1764 torna a ésser "Satorra" i el 1788 "Sotorra" (36-37).- J. P. E. [22.300]

Isabel JUNCOSA GINESTÀ, *Bibliografia d'Història de l'Església als Països Catalans* (2007-2008), dins "Analecta Sacra Tarraconensia", 81 (2008), 715-725.

La present bibliografia aplega les estrictes indicacions bibliogràfiques a llibres o articles de revista, en les seccions següents: Fonts (715-716); arqueologia i història antiga (716); història medieval (717-718); història moderna (718-720); història contemporània (720-722); i art (722-725).- J. P. E. [22.301]

Zeitschrift für Katalanistik. Gesamtregister der Bände 1-20. [2008], 162 pp.

Aquest fascicle especial, tot ell dedicat a registrar el contingut dels vint primers quaderns, comença amb la taula d'autors que hi han publicat títols (pp. 1-23); segueix amb la de temes, llocs i paraules (pp. 25-72); la de persones i obres (pp. 73-84); la de recensions (pp. 85-104) i el cumulatiu (pp. 105-120). S'acaba amb la taula de cada un dels vint fascicles (121-162).- J. P. E. [22.302]

Protocolos per a la prevenció, el control i el tractament de les infeccions per microorganismes que afecten el patrimoni documental [presentació de Ramon ALBERCH I FUGUERAS], (Arxivística i gestió documental. Conservació i restauració, 2), Barcelona, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació 2008, 108 pp.

[Directament, en aquestes cent-vuit pàgines no hi ha ni un protocol notarial ni una lletra pertanyent a algun text català antic], però les situacions exposades i les normes de conservació dels escrits haurien d'ésser conegudes i aplicades pels responsables d'arxius i de biblioteques i són, doncs, mitjans per a la bona conservació de textos antics i s'ho val de fer-les conèixer.- J. P. E. [22.303]

Manuel CRUSAFONT I SABATER, *Valoracions del Catàleg general de la moneda catalana*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (IEC) 2009, 128 pp.

La moneda, sobretot l'antiga, té un valor i la present publicació indica el de les peces de cada una de les emissions conegudes, de cada una de les èpoques històriques, començant per les corresponents a la que portà o encunyà moneda grega anterior als dracmes amb les corresponents lletres o noms del lloc emissor en caràcters llatins, normalment majúsculs (5-7); segueixen les de Rhode (7-8), les d'Empòrion (8-10), les púniques d'Ebusus (10-12), les ibèriques d'Empòrion, ja totes amb el topònim que les qualifica (12-16) o d'altres ubicacions (18-29) i les d'època romana, emperadors o ciutats (29-32). Segueixen les èpoques visigòtica, en què es multipliquen les ciutats emissores (33-39), la musulmana, en què també es multipliquen les ciutats, sobretot les valencianes (39-40) i la carolíngia, en què els emissors són els comtats o les seus episcopals (49-57), també d'Occitània i de Provença (57-59), i així desemboquem en els sobirans de la Corona Catalanoaragonesa des d'Alfons I (60-68), inclosos els del Regne de Mallorca (68-69), el de Sicília (70-73) i els territoris grecs (73-74). La dinastia Trastámara inclou les dels pretendents en la Guerra contra Joan II (74-90), durant la qual també abunda la moneda municipal (91-104); amb els Àustries (104-115), la República Catalana de la Guerra dels Segadors (115-122) i els Borbons (123-125) s'acaba la nostra revista a les monedes de Catalunya, que, com "ATCA", s'ha de parar davant la porta del segle XIX.- J. P. E. [22.304]

II. ESTUDIS DE REFERÈNCIA GEOGRÀFICA

Lorenzo HERNÁNDEZ GUARDIOLA, *Nuevas obras del pintor Joan Ponç (...1475-1514...) en la iglesia parroquial de Adzaneta del Maestre*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIV (2008), 248-255.

El contracte del 1512, suara publicat, per a la pintura d'un retaule dedicat al martiri de sant Sebastià i destinat a l'església parroquial d'Atzeneta del Maestrat, dissortadament només en part conservat en qualque taula lateral, ha donat a conèixer que el seu autor havia estat Joan Ponç, nom i cognom idèntics als de l'autor de l'Adoració dels Reis, ara a Pittsfield, Berkshire Museum (Massachussets), ocasió per a l'autor d'assenyalar d'altres pintors amb els quals Joan Ponç es podria haver relacionat. Hi ha vuit fotografies de les taules d'Atzeneta i de Pittsburg (252-255).- J. P. E. [22.305]

Francisco CASTILLÓN CORTADA, *Abadologio del Monasterio de Santa María de Alaón (III Parte)*, dins "Aragonia Sacra", XXIX-XX (2006-2007), 25-63.

Aquesta terça part presenta els abats dels segles XIII-XVII (25-45), que van del núm. 26 (Bernardo de Piedra) al núm. 57 (Plácido d'Orós); en l'espai dedicat a cada un d'ells és o són afegides les notícies que l'autor ha considerat d'interès. De més a més, a la pàgina 45 comença la secció documental, on són transcrits quinze instruments notariais, normalment transcrits de l'ACat de Lleida, exceptuats dos de l'ADip de Saragossa (45-63). Remarquem les notícies relatives a destruccions causades per la Guerra de Separació del 1640 (55-56).- J. P. E. [22.306]

Norberto MESADO OLIVER, *En torno al problema de la gestación de la cultura ibérica: el yacimiento de "El Tossalet de Montmirà"* (Alcora, Castelló), dins "Archivo de Prehistoria Levantina", XXV (2004), 199-262.

Entre les restes d'aquell jaciment, hi ha notícia d'un "gran plomo laminado, repleto de signos" (229), que acabà fos per a barnís de plom; es conserva, en canvi, un fragment d'inscripció ibèrica damunt cantell rodut, del s. VI aC, transcrita, interliniada i reproduïda en fotografia (231).- J. P. E. [22.307]

María José LÓPEZ AZORÍN, Albert FERRER ORTS, *Unos apuntes sobre los frailes arquitectos Sanmartí, Ortiz y Ruimonte*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIV (2008), 257-264.

Les Alcubles i l'Alcúdia d'Eixèrica i les respectives esglésies parroquials són els punts, en els quals es concentrà l'acció del frare carmelità Gaspar de Sant Martí i dels monjos cartoixans Antonio Ortiz i Pedro Ruimonte. La documentació sobre la feina del frare carmelità Sant Martí a les Alcubles es conserva a València, ARV, *Diversos d'Alcubles*: entre el juny i el desembre 1633 Sant Martí col·laborà en l'elaboració dels plànols i en la redacció del contracte per a la construcció del campanar de l'església parroquial (258-259); els dos cartoixos foren semblantment responsables en relació al campanar de l'Alcúdia d'Eixèrica, segons que consta en l'AM d'Eixèrica, *Libro de determinaciones*, IV; en aquest cas, però, els plànols foren més d'un, o un d'Ortiz després revisat per Ruimonte; de fet, l'activitat d'un o altre dels cartoixos s'allargà del 1616 al 1622 (260-262). Hi ha dues fotografies de cada una de les torres (263-264).- J. P. E. [22.308]

Aldo SARI, *Il paliotto d'argento dell'altare maggiore e la sistemazione definitiva del presbiterio della Cattedrale di Alghero nel XVIII secolo*, dins "Sacer. Note su antichità e storia di Sardegna", 11 (2004), 53-68.

Amb el pas de Sardenya a la Casa de Savoia el 1720, augmentà l'influx de Gènova damunt aquella illa en tots els plans culturals i artístics i també per això el frontal de plata per a l'altar major de la Seu de l'Alguer, pagat a començaments del segle XVIII pel bibe Tomàs Carnicer, fou encarregat a Gènova; bisbat i catedral de l'Alguer, creades el 1503, estigueren d'obres durant els segles XVI i XVII, obres que hom pot seguir a través de les *Actes Capitulars* de l'ACat. d'aquella ciutat, escrites en català (66), on també es troba la descripció del dit frontal, amb el seu valor i cost (54 i 66).- J. P. E. [22.309]

Vicente MONTOJO MONTOJO, *El comercio de Alicante en los reinados de Felipe II y Felipe III. Una construcción desde la cooperación*, dins "Cuadernos de Historia Moderna", 32 (2007), 87-111.

L'autor estudia "la inserción en Alicante de genoveses y milaneses, quienes orientaron el comercio de la lana hacia sus ciudades de origen" (88), en un moment de creixença econòmica, confirmada per la documentació duanera de l'ARV, *Mestre racional, Manaments i empires, Audiència. Processos*, i d'altres (91-93), havent-se perdut els protocols notariais d'Alacant (95-96).

Coneguda l'atracció d'aquesta ciutat sobre els mercaders italians, podem precisar que els principals eren els de les famílies Doria, Escorcia, Imperial, Paravicino i Ulio, sense que en manqués algun de francès i àdhuc de bearnès (103-105). En el pas del segle XVI-XVII es féu sentir una crisi de creixement (108-110). La darrera pàgina ofereix la llista dels contribuents que passaren per la duana d'Alacant els anys 1609-1610 (111).- J. P. E. [22.310]

Roberto BLANES ANDRÉS, *El comercio matítimo de Alicante hacia Valencia en el segundo cuarto del Seiscientos (1626-1650)*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna", 26 (2008), 275-301.

La sèrie de *Peatge de mar* del Mestre racional de l'ARV ofereix tota la informació possible no sols sobre la data, sobre cada vaixell que atracava a la platja del Grau i sobre la persona que el comandava, ans també sobre la mercaderia i els possibles accidents del trajecte i els drets reials satisfets; un quadre sinòptic ens informa dels volums actuals de la sèrie entre el 1626 i el 1650 (276); els altres capítols d'informació són resumits en algun dels restants tretze quadres sinòptics i més explicats en el text.; algunes de les dades ubicades en nota són transcrites de l'original català.- J. P. E. [22.311]

Ivan MARTÍNEZ ARAQUE, *Transmissió del patrimoni i mercat immobiliari urbà. L'habitatge de les famílies artesanes en la vila d'Alzira durant els segles XIV-XV*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 40 (2010), 201-221.

Ivan MARTÍNEZ ARAQUE, *Les estratègies familiars en la formació de les indústries valencianes. Una aproximació a l'estudi de l'artesanat d'Alzira (segles XIII-XV)*, dins "Recerques. Història, Economia, Cultura", 60 (2010), 5-24.

La conquesta comportà un canvi d'estructura tant de les poblacions com de la distribució de famílies en els nous conjunts, molts dels quals foren decidits des del poder polític, que tampoc no pogué suprimir la iniciativa personal. Els protocols notariais de l'AM d'Alzira ofereixen dades sobre la distribució dels oficis: els més contaminants i molestos (o vergonyants) s'agrupaven als ravalers (205); la casa familiar també proporcionava almenys els primers aprenentatges tant per a la vida com per a la feina (207-212); el lloc de la comunitat civil era el mercat (212-218); les darreres pàgines ens obsequien amb croquis de vila i entorn (219) i amb percentatges de distribució geogràfica i de cada un dels sectors productius (220-221).

Amb constant referència a l'Arxiu Municipal d'Alzira, *Protocols notariais*, també dels de València, *Col·legi del Patriarca*, l'autor recorda les variacions que experimentà la vila d'Alzira en el seu pas de sobirania musulmana a cristiana (203-207); tot seguit resumeix l'estructura d'una casa familiar, sobretot si tenia obrador per a la feina d'un ofici (207-209); hi havia d'altres tipus de casa (p. e., els hostals), també descrits (209-212). El darrer apartat resumeix dades sobre el mercat immobiliari (212-217). Hi ha un croquis de la localització de la vila i dels seus barris (219) i dos quadres sinòptics (220-221).- J. P. E. [22.312-22.313]

Juan Manuel BELLO LEÓN, *La presencia catalana en la Andalucía occidental a finales de la Edad Media*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 40 (2010), 93-127.

Tot i que les fonts siguin més aviat escasses, la documentació sobre els primers anys de la reconquesta de Sevilla i els llibres del repartiment de Jerez de la Frontera i del Puerto de Santa María han permès d'establir llistes de (presumptes) catalans des del segle XIII als primers decennis del XVI; fins i tot al final els ofereix la genealogia de la família Font, establerta entre Cadis i les Canàries, que a la segona generació ja es posava Fonte (126-127); a Sevilla, els catalans s'ubicaven al carrer o barri dels 'Francos' (no seria la localització per a catalans, occitans i provençals?)- J. P. E. [22.314]

Laia CREUS GISPERT, *Arcavell, la magnitud d'una frontera local a l'Alt Urgell (segles XIV-XX)*, dins "Ibix", 6 (2008-2009), 233-250.

El poble d'Arcavell és documentat des del 907, dins el senyoriu del bisbe d'Urgell. L'autora estudia un conjunt de noranta-cinc documents, que es localitzen a l'AM d'Arcavell i al Comunal de Sant Julià de Lòria, i posa esment particular a set: del 1393, 1407, 1528 i del 1580, ultra una sentència arbitral del 1553, visures del 1669 i del 1779, una súplica del 1758 i un testimoni del 1669. No sols era problema la delimitació del terme respectiu, ans també l'ús dels emprius, dret d'una comunitat a aprofitar els béns comunals d'una altra. En època posterior al segle XVIII, la qüestió derivà en conflicte internacional. Hi ha dos mapes: el de la situació geogràfica d'Arcavell i dels municipis veïns, i un altre sobre la hipòtesi d'evolució dels emprius i llur possible evolució i línia fronterera entre Arcavell i Sant Julià.- J. de P.

[22.315]

Montserrat del POZO FERRER, *El castell d'Arenys d'Empordà i la família Palol*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 41 (2010), 311-338.

L'autora informa que Can Ferrer Noguer de Besalú conté documentació de la família Palol, senyors d'Arenys d'Empordà, Valldevià, Vilopriu i de les torres de Cabanelles i d'Espasens. D'un Dalmau de Palol (segles XIII-XIV), lligat amb els comtes d'Empúries, en són resumides les aventures i trifulques familiars. Hi ha arbre genealògic (segles XIII-XX) dels Palol-Vivet i dels Palol-Cruïlles, senyor del castell d'Arenys a partir del segle XVII. D'entre els documents conservats a Besalú, l'autora dóna notícia del pergamí-rotllo, aplec de vint-i-quatre documents cosits, de 1312 a 1328, on es troben reconeixements de censos i de terres fet a Dalmau de Palol per habitants de Valldevià, nominalment esmentats. Una altra notícia es refereix a un plec d'al·legacions jurídiques del 1705. La notícia terça és consagrada a un inventari 'post mortem' dels béns de Miquel de Palol, amo del castell d'Arenys, del de Vilopriu, del de Valldevià, del d'Espasens, delmer a Cabanelles i Espinavessa, de l'any 1545, publicat íntegrament en apèndix. Hi ha bibliografia.- J. de P.

[22.316]

Crònica documentada d'Ares. I. Fonts escrites (1157-1550). Textos resumits, comentats i transcrits per Pere Enric BARREDA i EDO. Volum I, Ares, Ajuntament 2006, 320 pp; Volum II, Ares, Ajuntament 2006, pp. 321-640 i dos desplegable de la zona i del terme municipal

Aquestes 640 pàgines, guiades per la successió cronològica dels fets, apleguen 1356 resums i 212 transcripcions de documents datats entre els dos anys indicats en el títol i constitueixen la font principal per al coneixement de la història d'Ares (Maestrat) en la primera part del segon mil·lenari. Les primeres pàgines donen una informació que permet al lector tenir una idea prou exacta d'allò que Ares del Mestre i el seu terme era sobretot durant l'Edat Mitjana; el genitiu 'del Mestre' ens porta a un orde militar, en un primer moment el del Temple i després de suprimir aquest, el de Santa Maria de Montesa, que fou senyor feudal de poble i terme, cosa que no privà pas a Ares de tenir una vida municipal sòlida i ben documentada, en els dos arxius locals, municipal i parroquial, dissortadament víctimes de "destrucció quasi total" (9: l'estiu del 1936?); per això l'autor ha hagut de recórrer als arxius de poblacions veïnes fins a Tortosa i Castelló, als reials de Barcelona (ACA) i de València (ARV) i als dels ordes militars (Templers, Montesa), ara a Madrid, AHN. Directament d'aquestes fonts o a través de publicacions d'altri, entre les que destaquen les de Joan Puig anteriors al 1936, indicades en la bibliografia l'autor ens ofereix bàsicament dues menes de notícies locals: les informacions (*Resums i comentaris*) redactades per l'autor a base de documents, que, però, no es limiten a resumir-los ans són completades amb paràgrafs dedicats a temes complementaris, on no són oblidats els successius notaris de la vila o les també successives concessions econòmiques dels papes al rei per a empreses diverses (un exemple: el resum de la *Carta de poblament d'Ares* del 1243 és com-

pletat amb onze paràgrafs que exposen detalls diversos, com el dedicat als noms dels primers pobladors: núm. 32, pp. 52-56); aquesta secció és enriquida amb bon nombre de fotografies, on no manquen les dels ,signa' notariais (29-427). La segona part consisteix en la transcripció del text original, llatí o català, dels dos-cents dotze texts procedents dels arxius acabats d'esmentar, algun dels quals (com és ara els versos commemoratius de la introducció del culte cristià en la zona de Morella-Ares el 1232: 430 és traduït al català actual), en general documents notariais, sense que hi manqui el fragment del *Llibre dels fets* de Jaume I narrant la conquesta d'Ares (429), secció que arriba a la pàgina 582. Segueix un ,addendum', amb l'acta de presa de possessió el 1593 del frare de Montesa, que personificava el senyoriu de l'orde damunt el Maestrat, i el ben engrunat conveni per a la construcció de la nova església parroquial d'Ares el 1728, ambdós en castellà (583-602); afegim-hi la bibliografia (603-618), les llistes de comanadors i de notaris d'Ares (619-620) i el *Recull de fotografies* (621-638).- J. P. E. [22.317]

Rosa LLUCH BRAMON, *Les viles medievals: franqueses i mals usos*, dins "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XIX (2008), 9-28.

L'autora centra en Banyoles l'estudi de les relacions de distància i diferència entre llibertat personal i servitud. Banyoles era de l'abat i monestir de Sant Esteve i durant el segle XIII la població captà perfectament la dinàmica 'alliberadora' introduïda pel rei en la vida municipal catalana. A través de concessions i concòrdies (1263, 1303 i 1335), els habitants de Banyoles s'asseguraren la llibertat personal i l'exempció dels mals usos, però l'abat es reservava el dret d'exigir-los prestació d'homenatge quan en fossin requerits, i així se salvava la possibilitat de reimposar els mals usos, car aquests es consideraven vinculats a l'homenatge. Per aquest vincle, els senyors podien perseguir els seus homes propis que havien fugit a les ciutats i aquests podien ésser persones sotmeses a servitud d'un senyor directe. Pel que fa als mals usos, i sempre en referència a la Pia Almoina de Girona, l'autora remarca que el més cobrat era la remença; seguien la ferma d'espoli i, a molta distància, la intèstia i la cugúcia. Per això, quan en una carta de poblament hi ha exempció de mals usos, aquests són gairebé sempre la intèstia, l'eixorquia i la cugúcia; i encara sovint la cugúcia es concreta en un càstig i no en una multa. La conclusió és que hom eximia "aquells mals usos que, o bé no s'aplicaven mai sobre els remences catalans o bé que s'aplicaven menys que la resta". Llur pervivència tenaç fins a la sentència de Guadalupe ajuda a entendre que el sol fet de poder estar exempt de tots o d'alguns dels mals usos demostra la llibertat personal i, per tant, la no-pertinença a la servitud, a ulls de tota la comunitat". Era una qüestió de 'status'. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.318]

Tomàs de MONTAGUT I ESTRAGUÉS, *La societat de Barcelona i el seu dret. Segles XI-XIII*, dins "Catalan Historical Review", 1 (2008), 183-193.

Síntesi de la formació de la societat catalana entorn les institucions jurídiques: formació, crisis i iniciatives de la jurisdicció dels comtes, els prohoms de la ciutat, tribunals del veguer i de la ciutat, formació del Consell de Cent, introducció del 'ius commune', aparició i desenvolupament del préstec amb penyor, la hipoteca, el descompte, la transferència d'instruments de crèdit i les societats de creditors, que permetien d'activar els negocis i portarien els prohoms barcelonins a finançar els projectes reials d'expansió. Així, per la via del crèdit, Barcelona i els seus dirigents es convertien en una força política poderosa i entraven en el mercat de l'adquisició de jurisdiccions urbanes i senyoriais. Política reial d'expansió i política comercial vers la Mediterrània són objectius complementaris. El *Llibre del Consolat de Mar* seria la culminació jurídica d'un projecte polític amb els anys reeixit. A l'expansió militar, política i comercial li correspongué la transformació en l'estructura jurídica de la família, que trobaria la peça clau en el testament, el dor i els capítols matrimonials. Amb la conquesta de Mallorca, a la qual Barcelona i tot Catalunya contribuïren, els catalans foren beneficiats amb exempcions comercials

a l'illa i a tota la Corona catalanoaragonesa, i orientaren, tingueren i asseguraren el domini del comerç al llarg de la costa sud de la mediterrània, mitjançant els consolats: Maghrib, Alexandria i Constantinoble, passant per Sardenya i Sicília. És aleshores quan es formen els estaments diferenciats: mà major, mà mitjana i mà menor, i quan començaren les lluites de grups i clans per a controlar la ciutat. Tot, però, prosperitat i aldarulls, es resol en l'aliança permanent entre rei i patricis.- J. de P. [22.319]

M. Carmen VILA I MARTÍN, Antoni PUIG CLOSA, *Gremis i làpides al Claustre de la Catedral de Barcelona*. Pròleg de Josep M. MARTÍ BONET, Barcelona, Catedral de Barcelona 2008, 116 pp.

Després de la presentació a càrrec de l'arxiver de la Catedral sobre el simbolisme de les construccions de les esglésies a base de blocs de pedra i de la de la Seu de Barcelona durant segles (3-6), el cos del llibre ens presenta les làpides sepulcralcs de la catedral de Barcelona, en general amb transcripció de llurs inscripcions, que arriben a tot el segle XVIII. Un primer capítol resumeix notícies sobre gremis i confraries barcelonines entre els segles XIII-XVIII, en què s'anaren morfonent i moririen tot just començat el segle XIX (7-23). El segon, després d'un plànol del claustre catedralici (28), els autors ens ofereixen descripció de les vint-i-dues capelles laterals (25-40) i dels sepulcres i làpides, amb transcripció de les inscripcions, algunes de les quals són visibles en les corresponents fotografies [en una no s'ha conservat el sentit de la línia i el text ha resultat extrany: la làpida 62 diu així: "Carner de la Confraria del senyor / Rey sots invocació de la Concepció de la / Verge Maria" (61).- J. P. E. [22.320]

Lourdes FONOYET CATOT, *La confraria de sant Marc de Barcelona (segles XIII a XV)* dins "Locus amoenus", 8 (2005-2006), 29-46.

Aplec de notícies entorn la dita confraria, començant pel permís de construir un altar en la Seu atorgat a la dita confraria pel bisbe i capítol de Barcelona; i sobre l'evolució de la mateixa, relacionada amb la del calçat i documentada en ordinacions municipals i d'altres documents de l'AHCB, *Llibres del consell*; per la sèrie *Registres d'ordinacions* coneixem les condicions laborals dels artesans del calçat (34-36); el 1346 la confraria estrenava capella i rebia permís de desplegar-hi la pròpia bandera (36-38); s'hi construïu nou retaule, ben documentat en l'ACB, *Llibres d'obra* (38-43); el darrer pas de l'evolució fou la casa pròpia de la confraria, coneguda per l'AHCB, *Gremis* (43-46).- J. P. E. [22.321]

Josefina MUTGÉ I VIVES, *El monestir benedictí de Sant Pau del Camp de Barcelona a través de la documentació de Cancelleria Reial de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1287-1510)* (Textos i documents, 42), Barcelona, Fundació Noguera 2008, 328 pp.

Fundat el 911 en plena dominació carolíngia, el 985 era enderrocat en la razzia d'Almànsor contra Barcelona; restablert entorn el 1117 i sotmès a Sant Cugat del Vallès, tingué una època d'esplendor a partir de la segona meitat del segle XII, sembla sota la jurisdicció directa de la Santa Seu; l'època més coneguda és la de la documentació en paper i l'autora ha aplegat tota la documentació sobre aquell monestir a l'Arxiu Reial (ACA) de Barcelona dels anys indicats en el títol: cent cinquanta-sis documents (123-291), trenta-quatre dels quals pertanyen al regnat de Jaume II i vint-i-set als de Pere III el Cerimoniós. L'autora aplega la dita documentació en vuit grups, a cada un dels quals és dedicada una secció en l'estudi introductori; són els de protecció reial; contribució a despeses reials tot i l'exempció tributària; capbreuacions i capbreus; intervenció reial en plets del monestir; conflictes de competència entre jurisdicció reial i eclesiàstica; política reial en la concessió de beneficis eclesiàstics de Sant Pau; informació sobre vida interna de Sant Pau del Camp; i documents de temàtica

diversa (13-99). Les pàgines 101-117 són dedicades a fonts i bibliografia i les 293-314 a índex onomàstic.- J. P. E. [22.322]

Ramon Agustí BANEGAS I LÓPEZ, *L'aprovisionament de carn a Barcelona durant els segles XIV i XV*, dins "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XIX (2008), 167-177.

Resum de la tesi doctoral de l'autor, basada en l'AHCB. Els carnisers monopolitzaren tant la compra de bestiar com la venda de la carn al detall. Alguns aspectes foren conflictius, com les pastures entorn la ciutat, on els interessos dels senyors i dels pagesos topaven amb els dels pastors i dels comerciants, lluita que també entrà en els programes de la Busca i de la Biga. El Consell de Cent intervingué en la reglamentació i el control de la venda de carn amb la distinció de categories: de primera i de segona, menuts de carn i carns perillosos per a la salut. Alguns extrems de la reglamentació municipal depenien de les normes eclesiàstiques sobre dies d'abstinència i evitaven que la carn escorxada per i per als jueus arribés al mercat cristià. Els consellers també maldaren per manenir la ciutat ben assortida de carn a bon preu amb diverses mesures artificials: coacció, contractes, recerca de ramaders forans, limitació de preus màxims, la negociació, etc. Mai, però, comprant directament la carn, com alguna vegada feren amb el blat en temps de carestia.- J. de P. [22.323]

Joan VALERO MOLINA, *Pere Torregrossa, Pere Jalopa i la capella de Sant Sever de la catedral de Barcelona*, dins "Lambard. Estudis d'art medieval", XXI (2009-2010), 157-178.

Fons diversos de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona (*Liber Camisiae*, *Llibres d'obra*, *Protocolos notariales*) permeten de resseguir des dels primers anys del segle XV el seu culte a la Seu de Barcelona, fomentat pel rei Martí l'Humà, convençut d'haver-ne rebut un favor en una malaltia; considerat antic bisbe barceloní, la seva capella es trobava al claustre de la Seu; arribaren relíquies del sant, s'encarregà un bust-reliquiari, s'hi fundaren beneficis i fou reconstruïda la mateixa capella (162-168), dotada d'una notable volta, i una clau de volta que atregué l'atenció (169: fotografia), els constructors de la qual són ben coneguts (168-175); nasqué sota la seva protecció l'Hospital de Sant Sever per a Clergues Pobres, que ha subsistir fins als nostres dies (175-178); posseeix arxiu propi dins el de la Seu.- J. P. E. [22.324]

Teresa VINYOLES VIDAL, Ximena ILLANES ZUBIETA, *Tratados como hijos e hijas* dins "Mélanges de l'École française de Rome", 124/1 (2012), 209-222.

Els *Costums de Tortosa* són l'únic text jurídic català que legisla de forma explícita sobre l'adopció i les autores es queixen que els protocols noterials de l'ALPB només els hagin proporcionat quatre casos d'adopció d'orfes, ja dels segles XV-XVI (211-213 [l'acolliment automàtic de l'orfe en alguna de les famílies emparentades devia ésser una forma normal d'adopció]). L'hospital de Barcelona també se'n feia càrrec i els *Llibres de dides* del seu arxiu ens permeten de conèixer llurs atencions als orfes, que l'Hospital pagava; des de l'inici de l'Hospital es practicà l'"afermament" en famílies; coneixem els casos pels *Llibres d'afermanents*.- J. P. E. [22.325]

Núria TÉLLEZ RODERO, *La fiesta religiosa en Cataluña a través de la Archicofradía de la Purísima Sangre. La recuperación de una documentación perdida, siglos XV-XIX*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXIV (2010), 453-465.

L'autora recorda en aquestes pàgines allò que en la Barcelona d'abans representava la Confraria de la Puríssima Sang des del 1341, les seves solemnes celebracions festives, l'atenció a les noves necessitats d'atenció social durant el segle XIX i l'assistència als condemnats a mort; tota l'activitat plurisecular era documentada en el ric arxiu, darrerament reorganitzat d'acord amb

l'esquema de les pàgines 464-465, integrat dins l'Arxiu Històric Parroquial de Santa Maria del Pi.- J. P. E. [22.326]

M. Carmen RIU DE MARTÍN, *La manufactura del vidrio y sus artífices en la Barcelona bajomedieval*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 585-609.

L'autora recorda els estudis precedents, on destaquen els de Josep Gudiol i Ricart; l'autora informa que només s'ocupa del vidre voluminós, no del pla, començant per les peces conservades en museus o col·leccions (590-592); recorda les normes per a les ordinacions gremials (592-594) i les del Consell de la Ciutat (exàmens, forns trets de la Ciutat: 594-596), les llistes de vidriers en els segells successius, xiv-xvi (596-599) i llur mobilitat laboral (AHCB, *Consell de Cent* i AHPB), impostos i preus (599-563), contractes d'aprenentatge (591-599) i comerç tant l'importació com d'exportació (599-603); en general, els vidriers es guanyaven prou bé la vida (604).- J. P. E. [22.327]

Joan VALERO MOLINA, *Sança Ximenis de Cabrera i la capella de Santa Clara i Santa Caterina de la catedral de Barcelona*, dins "Locus amoenus", 8 (2005-2006), 47-66.

L'apèndix documental (64-66) transcriu dotze anotacions de l'ACB, *Obra i Marmessories de la caritat*, en general pagaments de Na Sança per a la capella "la qual lo honorable capítol li ha donada en la Seu", datats entre 1432 i 1445 (64-66); era filla de Bernat IV de Cabrera i de Timbor de Prades, i muller d'Arquimbau de Foix, senyor de Navalles (Navajas, prop Sogorb); mare de dues filles i potser d'un fill, en enviudar, la seva dedicació al pòndol de la casa omple registres com el *Primer llibre memorial*, començat per la senyora dona Sança Ximenis de Fox e de Cabrera e de Navalles, ara a l'ACB; poc després del 1432 començaria tant la capella com el sepulcre, potser destinat a la mare Timbor; aquest és ací analitzat (55-58); les actes de visita pastoral fan conèixer el parament (59-83).- J. P. E. [22.328]

Iván ARMENTERAS MARTÍNEZ, "*Si tu non delinquiris*". *Conflictividad en torno a la esclavitud en la Barcelona tardomedieval*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 969-1007.

Pàgines iniciades amb el cas d'una tal Violant, esclava russa, implicada en la guerra civil catalana que afectà la seva llibertat. A base de documentació d'ACA, d'AHCB, *Consell de Cent*, *Consellers*, de l'Arxiu del Veguer i de l'AHPB, l'autor, en exposar la situació legal en la qual, ultra l'esclava russa, es trobaven d'altres esclaus; fa referència a casos concrets (pp. 987, 989, 992), alguns dels quals són esmentats en nota en les darreres pàgines (994-1005).- J. P. E. [22.329]

Sílvia CAÑELLAS I MARTÍNEZ, M. Carme DOMÍNGUEZ RODÉS, *Els forns de vidre a Barcelona i la seva rodalia (segles XIV-XVI)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 611-637.

Malgrat la prohibició [cf. resum anterior] consta qualque forn de vidre dins Barcelona en virtut de concessió reial documentada a l'Arxiu Reial (ACA), *Canc.*, *reg.* i *Reial Patrimoni* i a l'AHCB, *Claveria* i *Consellers*; i ACB, *Notaris*: és ací aplegada la informació sobre el forn vidrier de Viladalls (614-618) i sobre d'altres en localitzacions diverses (Mallorca, Badalona, Bigues, Vallromanes i Montcada: 619-623); és particularment documentat el forn del Pla d'En Llull i les seves condicions d'establiment per concessió reial des del 1453 (ACA, *Reial Patrimoni*, *Batllia* i AHPB): després de passar per mans diverses (630-632), tancava el 4 juliol 1646 (632-633). Hi ha quadre de concessions de forns de vidre a Barcelona i fora des del 1316 al 1646 (635-637).- J. P. E. [22.330]

Roger BENITO JULIÀ, *Les expulsions d'alcalvots, tafurers i vagabunds a Barcelona (1401-1469)*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 29 (2008), 369-394.

L'autor es queixa que les capes més desassistides de la societat només siguin conegudes a través de la memòria de les contràries. "El Consell de Cent volia una ciutat sense desordres i sense gent de malviure" (383). Diverses Corts de Catalunya havien legislat sobre bandejament d'alcalvots i sobre llibertat de les prostitutes a estar o deixar el bordell, i la Ciutat de Barcelona precisava en crides i en els *Testaments dels consellers* qui havia d'ésser tret de la ciutat, començant pels alcalvots, que, oficialment, no podien ésser tolerats entre els servidors reials o a Barcelona i si no en marxaven eren exiliats a Sardenya per deu anys (371-376). Però com que 'feta la llei, feta la trampa', els afectats se n'anaven d'una ciutat a una altra i en són documentats casos concrets (377-379); també eren perseguits el joc il·legal i els tafurers (380-382). Tenim en apèndix el text d'un privilegi per a la ciutat de Barcelona, d'ACA, *Canc., reg.* (384-385), i una crida de la ciutat amb doble columna de bandejats, personal la primera i indicant durada del bandeig o perpetuïtat la segona, de l'AHCB, *Consell de Cent. Ordinacions especials* (385-387). Segueix la llista de crides amb nombre d'expulsats entre 1401 i 1469, llocs d'origen d'alcalvots o de prostitutes i oficis d'alcalvots i alcavotes (387-394).- J. P. E. [22.331]

Mariela FARGAS PEÑARROCHA, *Hacia la autoridad contestada. Conflictividad por la dote y familia en Barcelona* (ss. XVI-XVII), dins "Investigaciones históricas. Época moderna y contemporánea", 30 (2010), 99-118.

La documentació, sobretot els testaments i capítols matrimonials, conservats a l'AHPB ens permeten de veure els problemes reals que calgué resoldre amb motiu de les conseqüències d'alguns dots de les noies que en casar-se entraven en altra família.- J. P. E. [22.332]

Manel GÜELL, Pablo DE SÁRRAGA I SAMPER, *Els nobles Vila de Barcelona, a cavall entre dues guerres*, dins "Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·lologia i Nobiliària", 19 (2006), 15-33.

Procedents de Vespella, al municipi de Gurb de la Plana, (Osona), els Vila en la persona de Salvador Vila i Codina, baixaren a Barcelona els primers anys del segle XVII i el 1612 ja havia fet fortuna (18-19); el seu fill Josep Francesc passà de la mercaderia al dret, però moria el 1633; el seu germà Joan Baptista, en canvi, canonge de Barcelona del 1632 al 1673, resultà implicat, al servei de les institucions del país, en els grans afers de mitjan segle XVII (24-27), encara que des d'una discreta segon fila (15), tal com mostren els *Dietaris de la Generalitat de Catalunya* i d'altres fons, com l'Arxiu Reial (ACA), *Reial Audiència*; l'altre germà, Francesc, s'implicà en accions bèl·liques, arribà a conseller en cap de la Ciutat de Barcelona i, ja superat el temps del càrrec, li tocà d'intervenir en la rendició de Barcelona a Joan Josep d'Àustria el 1652 (24-33).- J. P. E. [22.333]

Gunnar W. KNUTSEN, *El Santo Oficio de la Inquisición en Barcelona y soldados protestantes en el ejército de Cataluña*, dins "Estudios. Revista de Historia Moderna", 34 (2008), 173-188.

La segona meitat del segle XVII presentà situacions noves a la Inquisició de Catalunya, pel nombre de soldats francesos (hugonots) o germànics (luterans), que havien iniciat procés de conversió al catolicisme, i un per afirmació herètica, coneguts pels 1675 processos del segle XVII enviats pel tribunal de Barcelona a la Suprema de Madrid i conservats a Madrid, AHN, *Inquisición. Lligalls*; en general, només s'obria procés als que havien declarat lliurement que es volien fer catòlics, car altrament la Inquisició no volia entrar en els cossos d'exèrcit estrangers i 'deixava passar' aquells casos, perquè guerrejaven a favor de la casa

d'Habsburg i, doncs, a favor del catolicisme, qualsevol que fos la raó de semblant col·laboració (186-188).- J. P. E. [22.334]

Eduard MARTÍ FRAGA, *La conferència dels tres comuns i el braç militar: dues institucions decisives en el tombant del segle XVII*, dins "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XIX (2008), 197-211.

Resum de la tesi doctoral de l'autor, referida al període 1700-1714, centrada en l'estudi d'un organisme gairebé del tot inexplorat: la Conferència dels tres Comuns (Consell de Cent, Diputació del General i Braç Militar). S'analitzen les fonts que documenten la seva actuació, n'es descriu la trajectòria històrica, el funcionament, les facultats i llur significació des de la perspectiva institucional catalana. Finalment, l'autor estudia la 'classe dirigent', que vivificà la Conferència, vista finalment com a conseqüència i manifestació de la lògica del pactisme català i de la lògica de l'adaptació.- J. de P. [22.335]

Virginia LEÓN SANZ, *Jornada a Barcelona de Isabel Cristina de Brunswick, esposa del archiduque Carlos (1708)*, dins "Estudis. Revista de Historia Moderna", 33 (2007), 93-114.

L'anunci del matrimoni de l'arxiduc Carles III amb Isabel Cristina de Brunswick-Wolfenbüttel el 18 d'agost del 1707 completava la conversió de la dita princesa al catolicisme i el seu casament per poders amb el dit arxiduc els dies 19 i 23 d'abril, respectivament; el 24 d'abril empenia el viatge i el 21 de juliol arribava a Mataró, on aturà a càrrec de la vila i a primers d'agost entrava a Barcelona, on se solemnitzà el casament. La narració del viatge i de les festes contínues es basa en bibliografia publicada recentment i en narracions contemporànies dels esdeveniments, com la *Relación de los reales desposorios de sus majestades y demás funciones...*; *Diario del viaje de su majestad hasta Milán*, Barcelona, Rafael Figueró 1798, conservat a l'AHCB; i com la *Breve relación de el feliz viaje de nuestra señora... hasta la ciudad de Barcelona...* i *Breve y verídica relación de lo que la ciudad de Mataró previno e hizo...*, Girona, Francesc Oliva 1708.- J. P. E. [22.336]

Rosa M. CREIXELL I CABEZA, *L'ofici de fuster a la Barcelona del set-cents. Noves aportacions documentals, noves mirades*, dins "Locus amoenus", 9 (2007-2008), 229-247.

Les noves aportacions són les proporcionades per la documentació de l'AHCB, *Cúria del Veguer i Gremis* i per la de l'Arxiu Reial (ACA), *Reial Audiència*, per als plets entre els oficis. L'autora ens recorda que el gremi representava un control constant que s'estenia des de l'origen de la fusta fins a la fabricació d'objectes, que acabarien fora del Gremi de fusters, com la fabricació d'instruments musicals o la de cotxes de luxe. Per al 1740, el *Llibre d'anyades dels mestres fusters* informa que cent noranta-vuit fusters havien satisfetes les taxes al gremi i tenien botiga oberta (235); els inventaris 'post mortem', en constatar les peces que es trobaven a mig fer fan conèixer tota la inabastable multiplicitat d'objectes construïts amb fusta. Un cas de tensió entre oficis pot ésser l'existent entre fusters i escultors (244-245). Trobem en les successives pàgines dibuixos d'objectes de la moda en aquells moments, de cadires a miralls.- J. P. E. [22.337]

Carlos A. MARTÍNEZ TORNERO, *Las temporalidades urbanas de Barcelona después de la expulsión de los jesuitas*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna", 276 (2008), 303-323.

Contra allò que ells esperaven, els encarregats de l'expulsió dels jesuïtes i de l'apropiació de llurs béns, es trobaren que la realitat no responia a les esperances, tal com demostra la docu-

mentació de Madrid, AHN, *Clerecia. Jesuïtes*. A Barcelona, els dits béns pertanyien a l'Església de Betlem, al col·legi dels jesuïtes de Betlem i a la casa d'Exercicis. L'Església de Betlem acabà destinada a parròquia, després de quantitat d'entrebancs, el primer dels quals el de si s'havia d'integrar a la veïna parròquia del Pi (306-309); el Col·legi de Betlem tingué feina a mantenir la seva personalitat i a no ésser confós amb el col·legi de Nobles de Cordelles, de propietat privada, ni amb l'Acadèmia de Ciències naturals (309-316); la casa d'Exercicis feia denteta a moltes institucions, però al final fou concedida a l'Hospital de la Santa Creu (316-318); els béns mòbils foren distribuïts a parròquies [i la biblioteca de Betlem, al Seminari o Col·legi del Bisbe].- J. P. E. [22.338]

Rafael CERRO NARGÁNEZ, *Bajo el signo de la crisis. Los alcaldes mayores de Barcelona durante el reino de Carlos IV*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna", 28 (2010), 91-119.

El mateix autor avisa que aquestes pàgines refan, sobretot, el 'cursus honorum' d'aquells ciutadans que ocuparen el càrrec d'alcaldes majors' en el regnat de Carles IV, tant com permet de conèixer-lo la documentació de Barcelona, Arxiu Reial, ACA, *Consell d'Aragó*, AHCB i Arxiu de Protocols; i la de Simancas, Archivo General, *Gracia y Justicia*. Al capdavant, dos quadres sinòptics permeten de conèixer amb detall els anys que corresponen a cada càrrec (114) i els noms dels que entraren en les eleccions de Diputats del Comú i de Síndics Personers de Barcelona (226-117).- J. P. E. [22.339]

Lluís CASTAÑEDA PEIRÓN, *Los corredores reales de cambios de Barcelona en el siglo XIX: un estudio sobre la representatividad de la documentación conservada*, dins "Estudis històrics i documents dels arxius de protocols", XXVI (2008), 279-343.

L'any 2000 la Borsa de Barcelona fusionava el seu fons documental amb el de l'AHPN: es tracta dels llibres d'actes de la Junta del Col·legi de Corredors Reials (del segle XVII ençà) i els llibres registre d'operacions dels antics Corredors d'orella des del 1776. I encara que en la seva majoria la documentació pertanyi als segles XIX i XX, algunes pàgines recorden no sols l'existència dels "Corredors de Llevant" des del segle XII, ans encara que les *Ordinacions* més antigues són del 1271, ja convertits els seus membres en "Corredors d'orella" (285); que el 1650 el nombre de corredors en propietat era de 40 (286), no tots en exercici (287); que el 1800 se'n crearen 20 de nous (288). El nombre de llibres registre del 1780 al 1800 consta en la pàgina 314. Hi ha bibliografia (341-343).- J. P. E. [22.340]

Enric XARGAY, *Els d'Aragall, castlans de Miralles i Queralt, al Baridà*, dins "Ceritania. Quaderns d'Estudis Cerdans", 5 (2007), 67-88.

Aquestes pàgines es basen en documentació mil·lenària, ja publicada per Joaquim Miret i Sans o per Francesc X. Miquel i Rosell, en particular en un pergamí del 1112, ara a Barcelona, Arxiu de la Biblioteca de Catalunya, on consta una donació per matrimoni, i per la 'convenientia' del 1126, establiment de castlania dels castells de Miralles i Queralt, a favor del nuvi del document anterior, ara a París, Archives Nationales, *Tresor des chartes*, J879, núm. 1bis (70-72 i 77-78), informacions que permeten de reconstruir la successió dels castlans en ambdós castells (79) i de refer els arbres genealògics dels vescomtes d'Urgell i dels de Castellbó entre els segles X i XIII (83). La documentació estudiada permet de localitzar els dos castells al Baridà: "... in terminis de Queralt et de Miralles in Baritano..." (87).- J. P. E. [22.341]

Cristian FOLCH IGLÉSIAS, Jordi GIBERT REBULL, *El poblament antic i altmedieval a Bàscara, Orriols i Calabuig (Alt Empordà)*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 39 (2008), 225-248.

Després d'un resum ampli de les dades fornides pels jaciments arqueològics excavats en l'àrea de Bàscara i donades algunes precisions sobre la xarxa viària antiga, els autors estudien les característiques del poblament altomedieval, combinant dades arqueològiques amb informacions documentals. Segons estudis de Ramon Martí i d'altres, la documentació relativament abundosa sobre els plets originats amb motiu de la delimitació dels termes de Bàscara és vista a la llum del conflicte d'interessos causat per l'atorgament de règim especial per als 'hispani' fet per Carlemany el 812 i les constitucions de beneficis comtals i eclesiàstics, que erosionaren aquell règim especial. El paper del bisbe Servusdei en el conflicte, amb la crisi eclesiàstica de fons que envoltà la seva figura, no hauria estat prou poderosa per a introduir en l'anàlisi el factor antivisiótic, que en aquells moments fou decisiu en l'organització del país i les seves estructures polítiques i socials. Hi ha làmines i fotografies.- J. de P. [22.342]

Moisés SELFA SASTRE, *Onomàstica de la Bisbal d'Empordà* (Treballs de l'Oficina d'Onomàstica, XIX), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2010, 180 pp.

Localitzada la població de la Bisbal dins la comarca de l'Empordà (13-18), són presentades les fonts en què s'ha basat l'estudi onomàstic, d'entre les quals destaca una sèrie de capbreus que va del segle XIV al XVIII (19-21), ara conservats a l'Girona, AH, on també es troben els manuals notariais (22), mentre els *Pergamins de la Mitra* són de l'ADiocese de la mateixa ciutat (22-23). En el cos del llibre, cada un dels noms és il·lustrat amb frase o frases dels dits fons, que documenten el corresponent topònim. Aquests van d'Abellars' a 'Xifró, can' (31-169); segueixen llistes tant dels diferents topònims com de cognoms (171-177).- J. P. E. [22.343]

Jordi FRIGOLA I ARPA, *El sometent de la Bisbal del segle XVI*, dins "Estudis del Baix Empordà", 29 (2010), 85-106.

El XVI fou un bon segle durant la primera meitat, pèssim en la segona. Catalunya, de més a més, experimentà d'una banda la indefensió davant enemics forans i de l'altra la pesta dels allotjaments militars. El sometent era la milícia municipal que salvaguardava l'ordre públic i havia de col·laborar amb l'exèrcit del rei en les campanyes generals. Amb documentació de l'AHC de la Bisbal d'Empordà, l'autor reconstrueix la nòmina del sometent bisbalenc de l'any 1594 i en descriu l'armament. Després esmenta la lluita dels bisbalencs contra Bartomeu Camps, dit l'Empordanès, cap d'una partida tristament famosa de bandolers, amb el seu adherent, Joan Camós, i contra les incursions dels turcs al litoral. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.344]

Joan VALERO MOLINA, *La font gòtica de Blanes*, dins "Quaderns de la Selva", 21 (2009), 195-216.

Recordada la incorporació de Blanes als dominis dels Cabrera i la construcció del castell-palau al costat de l'església, l'autor descriu la font del segle XV: hom la creia construïda el 1458 per iniciativa de Violant de Prades, esposa de Bernat Joan de Cabrera. Un document notarial del 7 de juny del 1443 fa saber que el picapedrer barceloní Pere Torrent reconeix haver acabat de construir al carrer Ample una font per al vescomte Bernat Joan. L'escultura de la font, dins la seva modestia, és de més qualitat que la del palau i l'autor pensa que s'acosta a l'escultura de Pere Oller. Es publica en apèndix el document de Girona, AHG, *Blanes. Notaria de Jaume Joan Manresa*, vol. 13.- J. de P. [22.345]

Ricard TEIXIDOR, *Mas Serrallonga de Brunyola. Dades històriques*, dins "Quaderns de la Selva", 22 (2010), 35-53.

Recordats els conceptes bàsics del tema, l'autor exposa la trajectòria històrica el mas Serrallonga fins a les acaballes del segle XVI: domini directe de les comandes de l'Hospital de Sant Llorenç de les Arenes i d'Aiguaviva, domini útil de la família Negra amb tinences de la Pia Almoïna. El 1599 l'amo del mas anà a judici i se li subhastaren els béns mobles, però seguí en possessió del mas. El segle XVIII fou el dels subestabliments emfitèutics. El 1755 el mas cremava, salvant gra i bestiar. Les dades provenen de l'AHG, l'ADG i de l'arxiu patrimonial Fermí Tarrés i Turon, d'Anglès. Són publicats en apèndix dos documents del segle XVII, de l'ADG, sèrie, *Lletres del bisbe*. Hi ha bibliografia. J. de P. [22.346]

Gabriel LLOMPART, *La Virgen de las Nieves de Bunyola (Mallorca) y el taller de Domenico Gagini*, dins "Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar", 104 (2009), 285-298.

Un document notarial, datat a Palerm el 14 de maig del 1483, ací transcrit (291-292), afirma que l'escultor Domenico Gagini havia lliurat a Lorenzo de Faenza tres estàtues de marbre per portar-les i vendre-les a Barcelona; l'autor les descriu i les identifica amb tres que es troben a l'illa de Mallorca, dues (mares de Déu del Carme i de les Neus), a l'Hospital de la Sang, de Palma, i la terça, també Mare de Déu de les Neus, a la Parròquia de Bunyola: totes tres són fotografiades (293-398).- J. P. E. [22.347]

Marc CONESA, *Muntanya a la venda! A l'entorn de 1715 a l'est del Pirineu. El Carlit, el veguer i la frontera*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 58 (2007), 693-714.

La venda de la muntanya cerdana del Carlit el 1715 proporciona un exemple de com els fets històrics poden impactar el llenguatge i afaïçonar els documents notariais, car "els [actes escrits] confeïts dels dos costats de la frontera semblaven informar de manera diversa sobre un mateix espai" (694); la documentació és la de Perpinyà, ADPO, i la de Puigcerdà, AHC, notari Domènec Martí i Aldran: Puigcerdà vengué el Carlit a la família Sicart el 30 de març del 1715 per 19.000 lliures franceses, amb el benentès que sis dies abans la família Sicart havia venut la meitat de la dita muntanya del Carlit a l'il·lustre François de Pont et Triniach, segons concòrdia ací copiada (711-714). En aquestes pàgines assistim a un joc entorn la muntanya del Carlit, els protagonistes de la qual són les comunitats cerdanes i llurs interessos (l'ús dels béns de la muntanya) i les expectatives de sortir guanyant de l'operació els Sicart o els Pont Triniach (acord de 24 III 1717: 704-708), sota l'aparença de protegir els drets del rei cristianíssim en el Carlit ara situat en el regne de França; la situació es complicava pel fet que la família Sicart tenia dues branques enemistades, una de les quals s'havia mantingut a Puigcerdà i l'altra havia passat a la part francesa i amb el càrrec de veguer s'havia integrat en l'administració pública d'aquell regne (700 i 708-710).- J. P. E. [22.348]

Lluís SALES I FAVÀ, *El setge i l'ocupació del castell de Cassà de la Selva (1329): un conflicte jurisdiccional entre senyories provocat per les alienacions del patrimoni reial*, dins "Quaderns de la Selva", 22 (2010), 55-77.

Episodi causat per les conseqüències de la venda del patrimoni reial, reconstruït gràcies a la documentació de l'AHG, l'AHMG, del fons Montcada de l'Arxiu Ducal Medinaceli, de l'ADG i de l'Arxiu Reial (ACA). Durant el segle XIII el castell de Cassà era dels Esquerrers, emparentats amb els Foixà. Per a organitzar la seva expedició a Almeria, Jaume II els vengué la jurisdicció reial i alhora donava la jurisdicció de Llagostera als Montcada, que també pretenien la de Cassà. Emparant-se en un privilegi reial, que no es constituïrien noves jurisdiccions dins la vegueria, la ciutat de Girona i el veguer han intervenir en la pugna, reclamant el retorn

a la jurisdicció reial. Bernat de Cabrera hi intervingué a favor dels Foixà. Les pugnes arribaren fins a l'expugnació del castell i a la inevitable concòrdia subsegüent. La ciutat de Girona proseguí pel seu compte la lluita contra els Montcada, als quals finalment, el 1386, va desposseir de la jurisdicció reial a Cassà.- J. de P. [22.349]

Josep MORAN i OCERINJAUREGUI, *Toponímia històrica de l'entorn del Pont del Diable (Castellbisbal i Martorell)*, dins "Homenatge a Joseph Gulsoy, 1" (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, LIII), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2006, 7-12.

Després d'una visió de conjunt de la contrada, ve la constatació que la seva toponímia espon al "repoblament del període carolingi" (9) i assenyalà l'etimologia d'alguns topònims documentats entre el 1000 i el 1100 (10). Hi ha croquis dels camins antics del Baix Llobregat (12).- J. P. E. [22.350]

Albert MARTÍ ARAU, *Governar el deute en temps de crisi. Castelló d'Empúries (1386-1421)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 40 (2010), 129-179.

La col·lecció de registres notariais de la vila, ara conservats a l'AH de Girona, inclou uns *Capbreus de censals* del consell municipal, on consten tots els deutes de la comunitat municipal ja a les darreries del segle XIV (131-134); era la darrera conseqüència de llargs anys d'endeutament municipal, que ja el 1393 havia portat a la suspensió de pagaments (135-140) i que el 1410 conduiria a la reducció del deute (140-146). Malgrat la reducció, el 1421 el capital en deute pujava a 52.282 lliures i els interessos anuals a 1.402 (147). Dibuixat el ròdol d'on procedien els inversors (149-152), és esbossat el corresponent mercat del deute (152-155) i resumida en quadres la pertinença dels inversors a les diverses capes socials (156-160). Les darreres pàgines ofereixen la llista documentada dels inversors afectats per la suspensió de pagaments del 1393 (166-170) i la dels que anaren acceptant reducció d'interessos (171-179).- J. P. E. [22.351]

Francesc Xavier ALTÉS, *Un singular calendari provinent d'un sacramentari gironí de Castelló d'Empúries*, dins "Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà", Girona 2010. 39-53.

Resumida la tradició manuscrita dels calendaris gironins, l'autor descriu el ms. de París, BNF, lat. 10401, el més antic del bisbat de Girona, procedent de Santa Maria de Castelló d'Empúries, arrabassat pel príncep de Conti, quan en la Guerra de Separació fou virrei de Catalunya. Datable del segon decenni del segle XII, hauria estat copiat en el mateix obrador que donà el sacramentari de Sant Iscle d'Empordà. Comparat amb el santoral d'altres llibres litúrgics gironins, es veu clar que "l'ordit d'aquest calendari és constituït per un de coexistent, creat a partir de martirologis identificables, al qual hom ha sobreposat un calendari litúrgic gironí" (41). Les fonts del santoral, a part de les que provenen de la tradició litúrgica gironina, són la tradició hispànica, el comú a l'antiga àrea litúrgica catalano-narbonesa, i un petit grup de tradició gelasiana i gregoriana. Establerta la 'ratio editionis', el calendari és editat en les pp. 43-53.- J. de P. [22.352]

Magín ARROYAS SERRANO, *El derecho en las páginas del Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura: los temas abordados y sus autores*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIII (2007), 345-357.

Des dels seus primers anys, el "BSCC" es distingí per la constància a publicar els documents fundacionals de les poblacions valencianes posteriors a la conquesta de Jaume I i ací en són recordades unes noranta (346-350), completades pels nombrosos estudis d'Honori García

i Garcia i del seu fill Arcadi Garcia Sanz sobre institucions de Dret Històric Valencià (354-355), també pels de Joan Beneyto i Pérez (355-356).- J. P. E. [22.353]

Ferran OLUCHA MONTINS, *D'activitats artístiques al segle XVIII en l'església de Santa Maria de Castelló*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIV (2008), 311-367.

L'autor comença recordant la seva ja llarga bibliografia dedicada a les activitats artístiques destinades a Santa Maria de Castelló (311, nota 1); en el present article buida llibres diversos de Castelló de la Plana, AM, les anotacions artístiques dels quals són transcrits en apèndix (343-367): volums de *Cuentas pertenecientes a la fábrica de la iglesia...*, *Llibre de rebudes y dates de la administració de la fábrica de la iglesia...*, *Dates fetes per los archivers de la present vila de Castelló de la Plana...*, *Libro de cargo y descargo de la fábrica de la iglesia...*, *Llibre de ornamentos et dels contes de lo que esta yglesia parroquial rep y paga...*; se'n dedueix que els darrers decennis del segle XVII Santa Maria de Castelló de la Plana fou sotmesa a una reconstrucció interna total, que amagà les seves línies gòtiques darrere moderns afegits de guix o en què els quadres antics eren substituïts per d'altres de gust actual; tot fou revisat i renovat, fins als llibres litúrgics i als encensers; i si els detalls de l'operació poden ésser coneguts a través de les anotacions textuals dels registres indicats, en les pàgines inicials (312-342) trobem una exposició més ordenada de tot aquell enrenou. El castellonenc i bisbe de Barcelona, Josep Climent i Avinent contribuï a l'operació; algunes de les paraules emprades en les anotacions d'entrades i eixides són desconegudes del DCVB, com el mot 'raselet' ('dorador de raselet': 314, nota 22, lín. 6), però no deu ésser l'única.- J. P. E. [22.354]

Ferran OLUCHA MONTINS, *Noves dades sobre algunes ermites de la ciutat de Castelló*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIII (2007), 151-206.

La segona part de l'article conté transcripció de vint-i-vuit documents de Castelló, AM, *Escriptures de la vila* i *Judiciari*, relatius a les ermites de Sant Roc del Pla, de Sant Joan Baptista, de Sant Nicolau i de Sant Jaume de Fadrell, datats entre el 1648 i el 1769 (163-206): fan referència a obres o són inventari dels ornamentals i atuells que les dites ermites posseïen sobretot durant el segle XVII: ultra les notícies sobre ermites, ornamentals i atuells, n'hi ha d'altres de ben interessants, com és ara que Sant Roc del Pla responia a una situació de pesta que afectà Castelló de la Plana 1648, 1649 i 1650 (164, doc. 2); o que Sant Nicolau (antiga mesquita) era la capella per a l'Escola de Gramàtica de Castelló, que el 1593 passava per un moment difícil, car el mestre es dedicava més a fer de procurador davant algun tribunal ("... que no vaia per les corts ni procure per ningú...") que a ensenyar i el consell de la vila, que el pagava, l'amenaçava amb privar-lo del càrrec (160, nota 53).- J. P. E. [22.355]

Inocencio CADIÑANOS BARDECI, *Tres importantes parroquias castellonenses: Onda, Villabermosa del Río y Villareal*, dins "Estudios Castellonenses", 10 (2003-2005 [2008]), 67-76.

Estudis ja publicats i documentació de Madrid, AHN, *Consejos*, permeten a l'autor de presentar el treball dels respectius arquitectes els darrers decennis del segle XVIII com a superadors del barroc i seguidors d'estil neoclàssic sota el patrocini de les autoritats borbòniques i de l'Academia de San Carlos, de València. Hi ha fotografies tant de les obres com de plànols.- J. P. E. [22.356]

Albert VENTURA RIUS, *Un mapa y una descripción inéditos de La Plana de Castellón de 1775, utilizados por Tomás López para abrir su mapa del reino de Valencia de 1788*, dins "Estudios Castellonenses", 10 (2003-2005 [2008]), 87-142.

És sabut que Tomás López no elaborava els seus mapes present damunt el terreny, ans aprofitant els anteriors, mètode aplicat en el seu *Mapa geográfico del reyno de Valencia...*, del 1788 (90-95), basat en 114 respostes a l'interrogatori que ell havia fet arribar, sobretot a rectors de parròquies (95-112). Una d'aquestes fonts fou el mapa i descripció de la Plana de Castelló de fra Manuel Belmont Manrique, carmelità de Vila-real, trobats fora de lloc en el manuscrit 7311 de Madrid, BN (112-114), ací completada amb d'altra de Vila-real, *Arxiu parroquial*, i *Arxiu municipal*, i de Castelló de la Plana, *Arxiu de protocols* (115-116, on trobem referència a ordres de castellanització del 1770 i 1787, tant de l'església com de l'escola: 116, nota 125). Les pàgines següents reproduïen lletres entre els López i Belmont, el mapa i sobretot la descripció d'aquest darrer de les poblacions i altres detalls notables de la Plana (117-125). Les darreres pàgines encaren dades, sobretot topònims, de Belmont i de López (125-128) i esmenten les col·laboracions tant de Belmont com d'altres corresponents en successius mapes de López (128-135). Clouen l'estudi sis pàgines de reproduccions de mapes, complets o fragmentaris (136-141).- J. P. E. [22.357]

Flocel SABATÉ, *La construcción ideológica del nacimiento de Catalunya*, dins *Castilla y mundo feudal. Homenaje al prof. Julio Valdeón*, I-II-III, Valladolid, Junta de Castilla y León, Ayuntamiento de Valladolid 2009, I, 95-110.
Article només conegut per referència.- J. P. E. [22.358]

Víctor FUSES NAVARRA, *L'aixecament d'una frontera: entre la farga catalana del segle XVII i la mine-ria a Escaró del segle XX*, dins "Ibix", 6 (2008-2009), 251-267.

La primera part del treball, de tema coincident amb el d'ATCA, presenta un resum de la història de la farga catalana, de les seves primeres matèries, del procés productiu, estructura global, el forn i la trompa d'aigua o trompa dels Pirineus, necessària per al funcionament de la farga. Remarca que el *Tractat dels Pirineus* s'ha de repensar des de la perspectiva siderúrgica, perquè la muntanya de la Catalunya Nord ha estat ferreria i interessava a França d'apoderar-se'n, empobrint-ne Espanya. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.359]

Marc CONESA, Mélanie LE COUÉDIC, Elisabeth BILLE, Carine CALASTRENC, *Essai de modélisation spatiale d'une source notariale. Les contrats de parcerias et leurs dynamiques (Cerdagne, Pyrénées de l'Est, XIII-XVIII siècle)*, dins "Ceretania. Quaderns d'Estudis Cerdans", 5 (2007), 89-100.

Els autors han aplegat en els protocols notariaus de Puigcerdà, AHC, quatre-cents set contractes de parceria datats entre els segles XIII i XVIII i estudien llurs esquemes de localització donada per la respectiva col·locació en l'espai cerdà per la relació amb Puigcerdà, amb els poblets de la plana o amb les masies escampades, recordant, però, que fins al començament del segle XX han estat normals els contractes només de paraula entre els contractants i que, doncs, nombre de pactes no deixaven constança notarial escrita; els autors hi constaten modificacions en temps de llarga durada.- J. P. E. [22.360]

M. Teresa MATAS I BLANXART, Josep M. PALAU I BADUELL, Pere ROVIRA I PONS, *Santa Maria de Cervià de Ter: estudi de les pintures murals del transsepte*, Barcelona, Amics de l'Art Romànic (IEC), 2008, 64 pp.

Tot temple cristià almedieval havia de donar als fidels la sensació que era un imitació més o menys llunyana de la glòria i per això no es considerava completa fins que les pintures murals li havien assegurada aquesta característica, i Santa Maria de Cervià de Ter no en fou excepció i sortosament s'han salvat d'aquella decoració "dos grans murals, que ocupen les parets nord i

sud del transepte" (9); descrites les pintures (11-14) i col·locades en llur context, tant geogràfic com històric i artístic (15-42), serien posteriors al 1130 (43-46); són transcrits i traduïts dos documents fundacionals de Santa Maria de Cervià de Ter (49-54) i reproduïdes les pintures (52-60).- J. P. E. [22.361]

Roser PUIG TÀRRECH, *Els proveïdors d'aiguardent de la Conca de Barberà a la companyia Sunyer de Reus (collita 1774-1775)*, dins "Misc. Navarro Miralles", 245-253.

El fons que ha proporcionat les dades per a aquestes pàgines és l'AH de Tarragona, *Registre d'Hipoteques de Montblanc*, després de recordar que des de mitjan segle XVIII la producció de vi i la fabricació d'alcohol augmentaren molt considerablement, encara que només fos perquè la vinya era molt més resistent i productiva que el cereal; ací tenim un quadre sinòptic dels proveïdors d'aiguardent dels pobles de la Conca als Sunyer de Reus, després del qual segueix informació de l'estat de comptes de cada un dels proveïdors dels pobles de l'Espluga de Francolí, Montblanc, Sarral, Vilanova de Prades i Vimbodí (247-249) i resum dels altres pobles (250-253).- J. P. E. [22.362]

Ramon AMIGÓ I ANGLÈS, *Onomàstica del terme municipal de Constantí* (Treball de l'Oficina d'Onomàstica, 15), Barcelona i Constantí, Institut d'Estudis Catalans i Síndicat Agrícola de Constantí, 2008, 304 pp.

Després d'unes pàgines generals, que recorden el nom, la història i el règim hidrològic de la vila, vénen, a partir de la 13 la realitat més aproximada a l'onomàstica, com són els sectors rural (13-19) i urbà (19-24) de la població, després de les quals ja ens enfrontem amb elements genèrics de l'antroponímia: cognoms, prenomes i renoms amb llurs variants (24-32). Indicades les fonts documentals en arxius, manuscrits i impresos (34-39) i feta visible la realitat geogràfica en tres mapes (41-45), ens trobem amb la llista alfabètica de noms, per a cada un dels quals és indicada la realitat denominada i, normalment, repetida la frase en general antiga que la documenta (47-292); són agrupats en apèndix els noms relatius a un mateix accident geogràfic, a antroponímia o els de les cases (293-298).- J. P. E. [22.363]

Miquel S. JASSANS, *Onomàstica de Duesaigües i el seu terme* (Treballs de l'Oficina d'Onomàstica, xiv), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2008, 110 pp.

Pertanyent a la baronia d'Escornalbou, repoblat els darrers decennis del segle XII i els primers del XIII amb gent sobretot de l'Alta Anoia, també del comtat d'Urgell i àdhuc del Rosselló i Occitània, Duesaigües i els seu terme municipal han conservat la pròpia onomàstica en l'arxiu del Castell d'Escornalbou i a Tarragona, AHA, sobretot en els manuals notariais que arriben al 1271 i AH, en alguns volums d'hipoteques, en documentació impresa i en la memòria d'alguns dels seus habitants (15-19). El cos del llibre conté la llista alfabètica dels noms, tant antropònims com topònims, completats amb la corresponent localització i amb la transcripció de la o les frases anteriors al segle XIX, on el dit nom és documentat (23-104). En apèndix són aplegats, també per ordre alfabètic els cognoms, els noms de les cases, els de les partides de terra i els cognoms de la gent de la baronia entre 1271-1310 (105-106). Hi ha croquis tant del terme com de la vila (20-21).- J. P. E. [22.364]

Joan VENY, *Scripta eivissenca i lingüística diacrònica*, dins *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Eivissa i Formentera* (16 i 17 de maig de 2008) (Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, 18), Barcelona, Eivissa, Formentera, Institut d'Estudis Catalans i Institut d'Estudis Eivissencs 2010, 47-59.

Joan VENY, Àngels MASSIP, *Scripta eivissenca* (Biblioteca de Dialectologia i Sòciolingüística, xiv), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2009, 368 pp.

Explicar el concepte tècnic de 'scripta' ("trets de l'oralitat en l'escriptura amb contribució d'elements propis de la respectiva varietat parlada") en les primeres pàgines d'ambdós títols, trobem dins el primer síntesi de les esmentades varietats, seguint cada una de les parts de l'oració, amb la indicació, en cada cas, de l'any en què la dita variant és documentada. Dins el segon títol tenim aplegada la documentació eivissenca de base, del 1373 ençà, en general ja publicada, donant ací indicació de la font immediata d'on cada document o text prové; assenyalant, per la seva proximitat al present anuari, la llista tant de llibres com d'altres paraments litúrgics, de l'església de Santa Maria d'Eivissa l'any 1400 (33-34); són setanta-cinc els corresponents als segles XIV-XVIII (25-201); cada una de les peces és completada amb un estudi filològic. Al final hi ha glossari alfabètic de mots documentats (283-361).- J. P. E. [22.365-22.366]

Miquel PUJOL I PLANELLES, *Pintors i retaules dels segles XIV i XV a l'Empordà* (Monografies Empordaneses, 9), Figueres, Institut d'Estudis Empordanesos 2004, 314 pp.

L'escorcoll sistemàtic dels registres notariais dels pobles de l'Empordà, sobretot dels conservats a l'AH de Girona, ha posat a les mans de l'autor noranta-cinc contractes de pintura de retaules durant aquells dos segles, setanta dels quals són inèdits, tots transcrits al final del llibre. L'autor, de més a més analitza les característiques pictòriques, estilístiques i estètiques dels retaules conservats 'in situ' o en museus diversos del país o de fora. El conjunt permet de fer-se una idea de l'ambient cultural del comtat d'Empúries i en particular de la seva capital, Castelló d'Empúries de la Baixa Edat Mitjana.- J. P. E. [22.367]

Toni DONADA MADIROLES, *Origen i toponímia a l'entorn de la Donada de Sant Joan de Fàbregues*, dins "Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs", XXII (2006), 515-549.

Les vint-i-quatre fotografies i croquis que acompanyen el text i les pàgines complementàries amb el mapa final ajuden el lector a fer-se una idea força exacta de l'indret, ja documentat el 968 i molt més en els segles posteriors (516-527). Els topònims presents en la documentació són explicats un per un, aplegats en grups homogenis, des de masos a guals i passants (528-547).- J. P. E. [22.368]

Èrika SERNA I COBA, *Un mostreig d'aprenentatges d'oficials de ploma a Figueres*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 40 (2009), 221-229.

L'autora presenta recull de quaranta-set documents notariais, que donen fe de la pràctica feta per aprenents de l'art de notaria en diferents despatxos de notaris públics del col·legi de Figueres, entre el 1616 i el 1832. N'és donada la llista cronològica, amb esment del titular de la notaria, el nom de l'oficial de ploma i la durada de la feina en la notaria, amb indicació de font arxivística en l'AHG o en l'AHC de l'Alt Empordà.- J. de P. [22.369]

Èrika SERNA J COBA, *El Col·legi de Procuradors Causídics de Figueres*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 41 (2010), 295-310.

Repasada la minsa bibliografia sobre aquesta figura processal en el dret català, l'autora se centra en l'estudi del col·legi de Figueres: creat el 1759 per Ferran VI, a petició d'un grup de tretze procuradors de Figueres, rebé de seguida les ordenances de funcionament: dia de celebració del patronatge, nomenament bianual dels càrrecs, celebració de juntes, torn d'ofici, 'numerus clausus' de col·legiats (8), certificats de pràctica, pas preferent de les vacants de pares

a fills o de sogres a gendres, drets d'accés al col·legi, deontologia professional, reforma dels establiments, etc. En apèndix, és publicat el document de creació del col·legi.- J. de P. [22.370]

Miquel Àngel FUMANAL I PAGÈS, *L'orfebreria a l'arxiprestat de l'Alt Fluvial, segles XIII-XIX. Notes per a l'estudi*, dins "Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca", 19 (2008), 65-76.

Ressenya ràpida a través de documents de l'AHC de la Garrotxa, que precisen notícies en l'arc de temps indicat, sobre confecció d'objectes d'orfebreria, la majoria d'ús litúrgic, concentrada en l'església de Sant Esteve d'Olot.- J. de P. [22.371]

Irene BRUGUÉS I MASSOT, *Nova troballa d'inscripcions funeràries a la parròquia de Fortià (Alt Empordà)*, dins "Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·logia i Nobiliària", 20-21 (2007-2008), 215-223.

Recents obres d'acondicionament del paviment del temple parroquial han posar al descobert la tapa d'una ossera fins ara desconeguda. Són ací transcrites les inscripcions de sis làpides dels segles XVII i XVIII, tres en llatí i tres en català. Hi ha fotografies.- J. P. E. [22.372]

Ana Isabel LAPEÑA PAÚL, *Fraga, de medina musulmana a villa cristiana*, dins "Revista de història Jerónimo Zurita", 76-77 (2001-2004 [2004]), 241-367.

Trajectòria de la vila de Fraga des de la seva pertinença a la Marca Superior o Extrema del regne musulmà de Còrdova els darrers temps islàmics fins a les envistes del segle XIV. La base informativa per a l'època musulmana són les històries d'autors musulmans que inclogueren notícies sobre la comarca i la ciutat de Fraga; per a l'època cristiana, els documents d'ACA o de fons aragonesos i en particular el *Libro de privilegios de Fraga y sus aldeas* (242), els documents són en llatí i els resums originals o rúbriques en català (325). Entre les pàgines 243-278 assistim a una descripció de la comarca i de la població musulmanes; el 17 de juliol del 1134, al darrer rei de la dinastia d'Aragó, Alfonso I, li era esclafat l'exèrcit i ell moria al cap de poc (279-290), confirmant el testament que deixava el regne als ordes militars del Temple i de l'Hospital (291: dels quals passà al comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV, [per pacte de Girona, extrem del qual aquestes pàgines no diuen res]) (291); ell, 'prínceps Aragonensis' conqueria Lleida i Fraga el 24 d'octubre del 1149, on restaria una important població musulmana; foren posades en mans d'Arnau Mir de Tost potser en concepte de 'tenència', després en les dels Montcada, i els privilegis consignats en el *Llibre dels privilegis de Fraga* (294-352), que permet de resseguir les fonts de treball i de riquesa de la vila, en el qual també era integrat el Call jueu (254).- J. P. E. [22.373]

J. CANAL, E. CANAL, J. M. NOLLA i J. SAGRERA, *El palau comtal de Girona. De la fundació a la desaparició* (ca. 500- segona meitat del segle XII), dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 224-234.

Prosseguint llurs treballs d'història urbana de Girona, els autors exposen els resultats de les darreres excavacions dutes a terme al recinte de casa Pastors i plaça de la catedral de Girona, que testimonien l'existència d'un edifici de govern tardoantic reciclat en època carolíngia. Aquest edifici ha deixat rastres documentals que els autors citen i estudien: un document actualment perdut, vist i resumit per Pujades, sobre el repartiment de la ciutat de Girona entre els comtes Ramon Berenguer «Cap d'Estopes» i Berenguer Ramon «el Fratricida»; i el doc. del 28 d'abril del 950 (*Catalunya Carolíngia*, V-II, n. 290), pel qual el comte Borrell dona al seu fidel Oderic l'edifici en qüestió. A part d'aquests, són citats altres documents referents a altres

cases comtals situades entre el castell de Gironella i la catedral, donades al clergat: un document del 988 (MARTÍ, n. 130) i un altre del temps de la comtessa Ermessenda, any (Cartoral de Carlemany, n. 80). El desenllaç de l'antic palau comtal es precisa per un doc. del 1189: l'immoble és donat a la Canonja pel seu possessor, Tizó, un fidel del comte, que l'havia rebut d'ell anteriorment. Per aquest i per un altre doc. del 1193 es pot conjecturar que aquest Tizó era parent d'un altre Tizó, veguer de Barcelona, castlà del comte de Castelldefels i feudatari de l'abat de Sant Cugat del Vallès. Els autors citen aquests dos documents pels registres que se n'han conservat al *Llibre d'Arxivació de la Sagristia Segona* i *Llibre d'Arxivació de la Pabordia de Desembre*. N'existeix l'original: Són els números 471 i 507 de la sèrie ACG, Pergamins s. IX-XII, en curs de publicació. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.374]

J. M. NOLLA i BRUFAU, *Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i documentals*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 246-254.

Les fortificacions de la ciutat romana de Girona —la Força Vella— són estudiades des del punt de vista arqueològic, documental i iconogràfic, segons la metodologia assajada en els treballs del grup d'història urbana de Girona, que ha donat resultats ja comentats en aquest anuari (cfr «ATCA», 26 (2007), 739-778) i que es confirmen en l'article present, gràcies a una exploració atenta i crítica de la documentació més antiga de l'ACG i de l'ADG, recollida en les sèries de pergamins i en els quatre cartorals dels dos arxius. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.375]

Miquel dels Sants GROS I PUJOL, *Fragment d'un antic responsorial de la catedral de Girona*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 71-74.

El fragment prové del relligat del volum 381 de la secció *Monacals. Hisenda. Girona*, de l'Arxiu Reial (ACA) i és el fragment 1, 'olim' Vària VIII. Acompanyava d'altres fragments gironins d'un altre responsorial del segle XII, estudiats i editats pel mateix Gros el 2004. L'actual fragment remunta al primer terç del segle X i segurament és una petita anella que relliga la litúrgia gironina amb la franco-romana implantada a Narbona per l'arquebisbe Nebridi. Descriu el fragment en la seva materialitat i edita el seu text, Gros l'emmarca en la forma antiga de fer llistes de responsoris posats en l'ordre cronològic de les festes de l'any litúrgic, més tard seleccionats per acabar formant "el model del responsorial gironí testimoni per l'Antifoner de Sant Feliu de Girona (73), estudiat i editat el 1995 per Josep M. Marquès i el mateix Gros.- J. de P. [22.376]

Marc SUREDA, Miquel dels Sants GROS I PUJOL, *El Sacramentari de Sant Feliu de Girona*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana», XVII (2009), 83-210.

Ponderada l'antiguitat de l'obra, vista en relació amb d'altres sacramentaris i fragments de sacramentaris catalans i assenyalada la bibliografia, els autors en descriuen el contingut, el daten de la primera meitat del segle XII i suposen que fou escrit i decorat a Girona per un professional de l'escriptura o en una copisteria 'ad hoc'. Una rècula de característiques del contingut detallades pels autors els inclinen a pensar que fou originàriament escrit per al bisbe i els seus actes litúrgics propis. De més a més, conté l'ofici de sant Carlemany, que no se celebrava a Sant Feliu, cosa que vol dir que és de la catedral o d'una església que en depenia, i que en un determinat moment recalà a Sant Feliu. Una sèrie d'afegits i de notes indica que el llibre fou repetidament ajornat i així és un testimoni interessant de la litúrgia de la catedral de Girona al segle XII. El santoral del sacramentari reporta sants hipanovisigots, compensats amb una bona rècula de sants francoromans i abats benedictins també canonitzats. Hi ha cinquanta-cinc misses votives, gairebé en el mateix ordre que en el sacramentari de Ripoll; la col·lecció, doncs,

forma part de la tradició de misses votives catalanonarboneses. Establerta la 'ratio editionis', els autors presenten l'edició crítica i anotada, amb indicació de fonts i paral·lels. Al final és donada la taula de peces (antífones, capítules, evangelis, lectures, oracions, prefacis, responsoris, tractus, versos i altres peces particulars).- J. de P. [22.377]

Jesús ALTURO, *Escriptors llatins de la Catalunya altmedieval: el prevere Ermengol de Llers, escriptor públic de Girona*, dins "Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà", Girona 2010, 87-90.

Durant segles, l'Església ha utilitzat un llenguatge caracteritzat per la seva claredat i senzillesa; l'autor, partint d'un llibre sobre el llenguatge religiós publicat per Marquès el 2000, presenta el personatge Ermengol de Llers, fill d'Arnau de Llers, que primer féu carrera com a escriptor públic i després com a canonge de Girona. L'autor el destaca d'entre els seus contemporanis per la correcció gramatical i la claredat d'expressió de les escriptures redactades entre el 1179 i el 1189; en transcriu dues ja publicades.- J. de P. [22.378]

Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, *La institució de la festa de sant Carlemany a la Seu de Girona i els textos hagiogràfics del seu ofici litúrgic*, dins "Miscel·lània Litúrgica Catalana", XVII (2009), 211-272.

L'autor comença recordant l'interès i les publicacions dels erudits sobre les lliçons de Matines pròpies de la festa i les discussions que van generar; i intervé en el debat, revisant acuradament les fonts litúrgiques que han sobreviscut, remuntant-se a través de còpies modernes a les desaparegudes, i aportant documentació manuscrita nova, amb la qual cosa ha pogut recuperar i identificar "gairebé tots els textos generats o simplement utilitzats, a la Seu de Girona i en els brevis diocesans al voltant de la figura, la gesta gironina i la festa litúrgica de Sant Carlemany" (215). Un primer apartat exposa la institució de la festa, l'any 1345, per iniciativa del bisbe Arnau de Mont-rodon, amb anàlisi del document institucional i dotat, críticament publicat en l'apèndix primer. Inicialment la festa era exclusiva de la catedral i manada commemoració en les altres esglésies del bisbat, al capdavant se celebrà a tot el bisbat. Una segona secció és dedicada a l'anàlisi de l'ofici de sant Carlemany, documentat en la consuetud de la catedral del 1360, demostrant que els elements no coincidents amb els del comú de confessors, provenen de la catedral i capella palatina d'Aquisgrà, d'entre 1170 i 1190. Una tercera secció estudia els textos carolins del llegendari santoral de la catedral de Girona i ací rau la força de tot l'estudi. Manejant-se molt bé entre el material perdut i el supervivent a Girona i el material escampat entre Barcelona i París, l'autor aconsegueix dreçar un catàleg raonat del material carolí emprat en les lectures de l'ofici de Girona: 1) *Legenda sancti Caroli*, publicada en l'apèndix 3; 2) *Tractatus de captione Gerunde*, publicat en l'apèndix 2b; 3) *Vita Caroli*, publicada en l'apèndix 2a; 4) una versió lliure i interpolada del *Pseudo-Turpi* o crònica hispana de Carlemany. En els apartats posteriors són estudiats els tres primers textos, de cada un dels quals és donada relació de manuscrits, distingint les recensions completes, les incompletes i les seleccionades, les còpies, les edicions i les traduccions. Finalment analitza els testimonis de la lectura genealògica i els seus testimonis: dos brevis de l'ACG i un altre de perdut. Resumint les aportacions del treball, que depassen la temàtica de la festa gironina de sant Carlemany, hom pot dir que en l'ofici de la catedral hi pesa la *Aachener Vita Caroli* i l'ofici aquisgranenc *Regali natu*. D'altra banda, el *Tractatus de captione Gerunde* no pot ésser considerat un text tardà crític amb la prohibició de la festa decretada pel papa el 1484, ans és ben anterior a la institució de la festa. L'autor demostra que la *Legenda sancti Caroli* és la lectura "de la qual foren espigolades les frases que constitueixen les lliçons abreujades per als brevis, divulgades per les edicions de Villanueva i de la *España Sagrada*" (248), i la comparació del *Tractatus* i la *Legenda* manifesta que aquesta és una reducció de l'altre. El *Tractatus* seria, doncs, el relat carolí primigeni que el bisbe Arnau de Mont-rodon féu servir per a justificar i documentar la festa que instituïa.- J. de P. [22.379]

Miquel Àngel CHAMORRO TRENADO, *L'església de Sant Feliu de Girona al segle XIV: els constructors anònims*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 235-245.

Els llibres de l'obra de Sant Feliu de Girona, conservats a l'ADG, permeten estudiar el personal subaltern i anònim —pedrers, manobres, traginers, fusters, ferrers, calciners, vidrers— que va contribuir tant com els mestres d'obra en el resultat final. Permeten també de constatar la dedicació laboral —de sol a sol—, les nombroses festes religioses escampades al llarg de l'any, la divisió del treball, els salaris —variables segons l'especialització—, l'afiliació de la mà d'obra i la seva procedència gairebé exclusiva de la ciutat. L'autor estudia detalladament el personal d'oficis i la seva estratificació. I dedica un apartat llarg a analitzar la participació de les dones, força excepcional, en la construcció del temple, doblada sovint amb la de llurs fills i filles. La causa en podria ésser la devoció popular al màrtir Feliu. Com és sabut, Pere III havia proposat demolir el temple de Sant Feliu, edificat davant la muralla de Girona, a causa dels problemes que implicava aquesta situació en temps de guerra. La reacció de la ciutat fou contundent: el gironins es van comprometre a acabar la construcció i les reparacions de l'església i, a més, a fortificar-la. Hi ha gràfics de l'evolució constructiva de l'església i dels guanys de les diverses categories de treballadors, dones incloses.- J. de P. [22.380]

Jordi DALMAU, *El rastre dels comunidors, la litúrgia de la meteorologia*, dins "Revista de Girona", núm. 246 (Gener-Febrer 2008), 50-55.

Durant segles l'únic mitjà de defensar-se del mal temps era la pregària, sobretot la litúrgica, que l'exorcitzava; els rituals dels bisbats contenien els corresponents exorcismes, que eren recitats al bellmig del temporal; se'n deia 'comunir' i el lloc específic per a la dita pregària, 'comunidors'; l'autor reproduceix la pàgina adient del *Rituale Gerundense* del 1550 (52) i dona fotografia de vuit comunidors de diverses parròquies gironines, salvats fins ara.- J. P. E. [22.381]

Eulàlia MIRALLES, *L'ambient cultural de la Girona del segle XVII. Les cartes d'Alexandre de Cartellà a Jeroni Pujades*, dins "Revista de Girona", núm. 249 (juliol-agost 2008), 43-48.

Aquestes pàgines documenten l'existència d'un grup de gironins amics de Jeroni Pujades, de les quals Alexandre de Cartellà podia ésser el centre; les lletres adreçades a Pujades ens informen que els Cartellà donaven per segur que la raguèlia havia tingut almenys vint-i-tres successius hereus legítims i que Carlemany els hauria confirmada la situació precedent; la relació amb Pujades permet de veure l'atenció amb la qual les dades dels llibres d'història eren compulsades amb els documents de l'arxiu familiar.- J. P. E. [22.382]

Francesca ESPAÑOL, *Las manufacturas arquitectónicas en piedra de Girona durante la Baja Edad Media y su comercialización*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 39 (2009), 963-1001 pp.

Girona, i en concret Pedret amb les seves pedreres als peus del Montjuïc gironí, ha estat de segles proveïdor de peces de pedra fabricades en sèrie per a tot Catalunya; l'autora es fixa en la dita indústria els segles XII i XIII i converteix aquestes pàgines en una bibliografia de les construccions en les quals foren aprofitades les dites pedres prefabricades, començant per les columnes del claustre de Sant Cugat del Vallès i seguint per Santes Creus; la dita bibliografia és aplegada i de vegades comentada en les notes a peu de pàgina, on no manquen transcripcions de fragments textuais de la documentació medieval. No cal dir que el primer monument que aprofità la pedra de Pedret és la catedral de Girona. Les pàgines 992-1001 reproduïxen disset fotografies d'altres tantes obres esmentades en text i notes.- J. P. E. [22.383]

Josep M. MARQUÈS I PLANAGUMÀ (†), *L'escultor Arnau Cadell i el claustre de la Seu de Girona*, dins "Miscel·lània Litúrgica Catalana", XVI (2008), 163-168.

Una de les impostes del claustre de Sant Cugat del Vallès acredita Arnau Cadell com el seu autor. Les filiacions estilístiques entre aquest claustre i el de la catedral de Girona ja fa temps que han estat establertes. És publicat ací el testament d'En Cadell, pergamí 7589 del fons de la Pia Almoina de l'ADG en edició pòstuma de Josep M. Marquès i Planagumà (†). És del 1221 i la raó que explica la seva presència en l'arxiu gironí són els drets que Cadell posseïa en el mas Albert de Bevià (Madremanya), adquirits per via d'una penyora que no li fou rescatada, i per ell llegada a la Pia Almoina. El mas fou establert a fi de dotar els sufragis promesos al donador en un document de l'abril del 1243, del qual són ací publicats referència arxivística i regist.- J. de P. [22.384]

Brígida NONÓ, *Trencant el silenci de la mort: les inscripcions del claustre de la catedral de Girona*, dins "Revista de Girona", núm. 235 (març-abril 2006), 35-39.

L'actual claustre de la seu gironina conserva cent seixanta-cinc làpides sepulcral amb les corresponents inscripcions que proporcionen informacions d'autèntica pedra picada i permeten de refer les biografies de nombre de persones, normalment d'església, que hi foren sepultades; són transcrites les inscripcions de dues, en ambdós casos d'entorn el 1330, Pere des Pla i Simó de Sexà. Hi ha cinc fotografies.- J. P. E. [22.385]

Miguel Àngel CHAMORRO TRENADO, *La tecnologia constructiva en l'època medieval. L'exemple de l'església de Sant Feliu de Girona*, dins "IX Trobada Ciència i Tècnica", I, 479-490.

Part de tesi doctoral, del maig 2004, que ve a sumar-se als estudis sobre llibres d'obra dedicats a les catedrals de Girona, Mallorca i Tortosa; en el nostre cas, l'estudi abasta els llibres tant d'entrades com d'eixides dels anys 1349-1391 i es fixa sobretot en els instruments utilitzats en la construcció per paletes i manobres, no pas les de fusters i ferrers, que devien ésser de propietat particular. És particular la informació abundant relativa a la construcció d'encofrats i bastides (485-486); l'autor aplega l'altra en les seccions d'eines (481-484), ginyes (584-485). Hi ha sis reproduccions fotogràfiques (487-489) i bibliografia (490).- J. P. E. [22.386]

Josep CANAL, Eduard CANAL, Josep M. NOLLA, Lluís PALLÍ, Jordi SAGRERA, *La construcció de la muralla medieval del Mercadal en el darrer terç del segle XIV*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 59-86.

Una seixantena de documents d'ACA, *Canc., reg.* i d'arxius locals gironins, ací analitzats, han permès de resseguir la construcció de la muralla del Mercadal, propugnada pel rei Pere III per la guerra amb Castella, i sufragada per un sistema de talles i impositcions, suportades a contracor pels gironins. El treball combina les dades d'arxiu amb les troballes de les prospeccions, sintetitzades en plànols. Una fotografia de començament del XX permet de conèixer la darre-ra situació de la muralla.- J. de P. [22.387]

Elvis MALLORQUÍ, *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII-XIV*, dins "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XX (2009), 277-297.

Resum de tesi doctoral. Disposant d'una bona informació del delme episcopal gironí, l'autor analitza la institució parroquial en els ardiaconats de Girona i de la Selva del bisbat de Girona. La parròquia seria la successora de la 'vil·la' com a entitat estructuradora del territori i, en algun cas constatat, l'església s'alça damunt la 'vil·la' i àdhuc aprofitant-ne elements. En la parròquia se sumava el conjunt de drets i prestacions que els fidels pagaven a la institució

Església. La parròquia era també la institució que transmetia l'ensenyament religiós i les directrius de la jerarquia eclesiàstica. La parròquia acomunava hàbitats esparsos i proporcionava les ocasions d'actuar i manifestar-se públicament i era un dels escenaris principals de les relacions socials del món rural: aliances, lluites, tensions. L'autor subratlla la vellúria de la major part de parròquies: el 75% existia abans del 1100 i s'hi haurien d'afegir aquelles, també antigues, que no són documentades. A Girona els castells foren particularment importants en zones allunyades de la ciutat, com la Vall d'Hostoles, el litornal o el vescomtat de Cabrera. El delme és institució eclesiàstica que deriva de l'Antic Testament i element bàsic de l'economia, també dels senyors, laics o eclesiàstics; el bisbe n'és el senyor eminent i en controla els canvis de titularitat. La parròquia és, de més a més, una comunitat viva amb els seus clergues responsables i amb laics que hi despleguen activitats: obrieres, confraries, sindicatures. Entre la fi del segle XIII i la primera meitat del XIV, la parròquia es desdobla en la universitat o forma organitzada en què els caps de casa assumeixen, d'acord amb els senyors, una sèrie de competències en defensa, imposició fiscal i gestió de béns comunals o erms.- J. de P. [22.388]

Joan VALERO MOLINA, *La situació artística a Girona durant el primer quart del segle XV*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 567-593.

A base de bibliografia publicada i de documentació inèdita de l'AHG, l'autor detalla les activitats dels pintors Borrassà: Guillem I, Guillem II, Lluís, Francesc, Pere, Jaume, Honorat i Asbert, amb atenció especial damunt Lluís i Francesc, entorn al qual es mogueren Miquel Canelles, Pere García de Peñafiel i Joan Nialart. Sense connexió aparent amb els Borrassà destaquen Pere Pinyana, Nicolau Verdera, Domènec Matalí, Bernat Payret, Joan de Sant Pastor, Joan Súdria o Pidra, el convers Pere Ginestà i Ramon Solà. L'orfebreria era monopolitzada per Francesc Artau; es relacionaven amb ell Narcís i Nicolau Estrader, Pere Martí, Bernat Torroella, Bartomeu i Simó Vinyes, Pere Àngel i potser el borgonyó Perretus Paylot. Pere Oller dominava el camp de l'escultura i es relacionaven amb ell Pere Vilar, Antoni Canet, Pere Bassa, Arnau Sanç, Ramon Boet i Francesc Joan. Hi havia un bon nombre de 'lapicides' d'origen forà: normands, bretons, borgonyons i auvernesos. Joan Vidal era il·luminador de llibres, Joan de Cadella, escriptor de lletra rodona. Esteve Barceló, Tomàs Molton, Joan Alcaraz i Joan Colomer eren broadors.- J. de P. [22.389]

Pere FREIXAS I CAMPS, *Narcís Coromina, argenter quatrecentista de Girona*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 187-196.

L'autor dóna a conèixer l'argenter Narcís Coromina, de Girona, conegut gràcies a quatre encàrrecs, que foren documentats. El juny de 1437 va contractar una creu per a la parròquia de Caldes de Malavella. En féu una altra per al convent de framenors de Girona, esmentada en un contracte del 1442. El febrer del 1439 es comprometia a fer la creu de la parròquia del Mercadal. El gener de 1432 va contractar una creu per al convent del Carme, de Girona; el setembre de 1440, una altra per a la parròquia de Ridaura, alhora que treballava per a Sant Llorenç del Munt. El 1441 es comprometia a fer dos canelobres de plata per a Vilabertran. L'any sobre contractava una altra creu per al Convent del Carme gironí. Els documents provenen de l'AHG, notari J. F. Calvó i són publicats en apèndix. També són publicats dos extrets dels registres del notari Guilana, d'inventaris d'argenteria: del monestir de Sant Martí Sacosta (8 maig 1517) i de la Seu (17 maig 1527).- J. de P. [22.390]

Elvis MALLORQUÍ, *Les celleres medievals de les terres de Girona*, dins "Quaderns de la Selva", 21 (2009), 117-148.

Precisada la diferència entre sagrera i cellera i recordades les aportacions anteriors al tema, l'autor concentra la seva atenció en les celleres del bisbat de Girona, seguint la metodologia aplicada a les del bisbat d'Elna, que es basa tant en documents literaris com en dades de la cartografia de plànols napoleònics. Tot seguit Mallorquí esbossa una història de la formació de sagreres al bisbat de Girona des del segle XI: durant el segle XII apareixien els castells, els mercats, les viles noves i les franqueses, i en els segles XIII i XIV es formaren les celleres; s'han identificat 36 sagreres i 71 celleres en els ardiaconats de Girona i de la Selva, resumides en quadre, on consta el primer any de documentació i la posterior, car en general les proves arqueològiques han desaparegut per obres posteriors. Hi ha bibliografia, dues taules i un mapa.- J. de P. [22.391

Eduard SIERRA VALENTÍ, *L'altra cara de la Girona medieval*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 38 (2008), 127-145.

Eduard SIERRA VALENTÍ, *Captius de Sarraïns. Llicències per a demanar caritat dels bisbes de Girona (1376-1415)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 385-428.

L'ADGirona, *Quesitòria*, consta de sis volums en foli, on son copiades les concessions d'acaptar, que permeten de conèixer el text complet de les dites concessions: no es donava permís d'establir una bacina estàtica per a la capta, extrem exclusiu de l'orde de la Mercè. Atesa la freqüència de l'activitat corsària, sobretot de la practicada per sarraïns, que portava a l'empresonament de cristians i a l'exigència de rescat, extrems que constaven en el text de la llicència (390-391), són successivament resumits els casos de captius gironins, presentats segons les comarques del bisbat (392-405), també els de captius forasters (els dels Països Catalans, els d'Aragó, Sardenya, Sicília, Castella, França i els de l'Orient europeu: 406-419). En són transcrits nombre de fragments i en apèndix deu mostres de lletres (420-428).- J. P. E. [22.392-22.393

Eduard SIERRA VALENTÍ, *Lletres dels consellers de Barcelona als jurats de Girona (segles XIV-XV)*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", L (2009), 139-172.

Resumides les dades sobre la formació de les escriptories de les dues ciutats i sobre llurs oficials, l'autor assenyalava que els esborranys de la correspondència municipal de Barcelona es conserven a partir de l'inici del segle XIV, les lletres closes a partir del 1381, les patents, del 1433. D'entre les lletres dels consellers barcelonins, són transcrits les adreçades als jurats de Girona, sovint responen a consultes d'aquests. L'arc temporal va del maig del 1382 a l'abril del 1496 i han estat buidats els trenta-cinc primers volums de lletres closes de l'AHMB. La transcripció, literal i íntegra, és completada amb les dades arxivístiques corresponents, amb un brevíssim regest del document, amb notes sobre personatges esmentats i el caràcter singular d'algunes d'elles.- J. de P. [22.394

Maria Mercè COSTA, *Les dames gironines del monestir de Jonqueres*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 123-133.

Resumida la història de la institució religiosa de Jonqueres (convent per a dames de la noblesa que s'hi recollien abans de casar-se, després d'enviudar o per d'altres circumstàncies, l'autora dóna la llista de les dames gironines que ha pogut constatar a l'arxiu del monestir (ara a ACA, *Ordres religiosos i militars, sèrie Universitat*), on consten les dades transmeses: filiació, casament, professió, mort. Hi ha dades des del segle XV al 1808. Les dames són de les famílies Agullana, Barutell, Blanes, Carreras, Cruïlles, Desbach, Descatllar, Dusai, Foixà, Lanuça, Margarit, Miquel, Palou, Rocabertí, Sampsó, Santapau, Sarriera, Senesterra, Vallgornera, Vilademaný i Xammar.- J. de P. [22.395

Joan DOMÈNECH MONER, *Artistes i artesans gironins (o vinculats a Girona) en els retaules de Lloret de Mar*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins" XLIX (2008), 153-186.

Cremat l'AP de Lloret el 1936 i salvats només els documents que n'havien extret Emili Martínez Passaperas i Esteve Fàbregas Barri, l'autor recorre als fons de l'AHG i de l'ADG per a documentar les activitats de les confraries del Roser i de la Minerva a Lloret en època moderna. L'ADG permet de datar el 1591 la fundació de la confraria del Roser. Els arxius notariais documenten sobretot les peripècies de construcció i pagament de retaules, ja des del 1476, i és ací on se centra l'interès principal del treball. Deu documents de manuals notariais de Lloret, publicats en apèndix i traduïts al català els llatins, permeten de saber que actuaren a la parròquia Juan Baptista Toscano, artista italià autor del retaule del Roser, conegut per estudis anteriors de Josep Clara: no li mancaren problemes en la visura de l'obra i en el cobrament dels terminis. Toscano treballà en d'altres indrets: Cartellà, Llanereres, Canet de Mar i Sant Quintí de Mediona. Els mateixos fons notariais de Lloret documenten la construcció del retaule de la confraria de sant Pere a càrrec del fuster gironí Batista Illas, amb pintures de Joan Jovenós i Miquel Valls. El 1704, el retaule de Toscano havia envellit o passat de moda i els lloretencs pactaren amb l'escultor Joan Vila, de Mataró, la construcció d'un retaule nou.- J. de P. [22.396]

Josep M. MARQUÈS I PLANAGUMÀ (†), *Documents sobre l'orgue de la Seu de Girona*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 227-235.

L'ADG custodia el volum *Liber Negotiorum Capituli*, de procedència clara, on l'autor ha trobat sis documents sobre l'orgue de la Seu gironina, tres del segle XIV, fins ara desconeguts, i tres del XV: assignació de paga (1363), augment de sou a un organista (1368), rebut d'un orgue lliurat, amb altres efectes, a la Cambra Papal (1375), exclusió de l'organista de certes distribucions per als clergues més pobres (1458), contracte d'organista (1496) i conversió de contracte en vitalici (1496).- J. de P. [22.397]

Sandra BERNATO, *Artesania i comerç a Girona (1442-1543)*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", L (2009), 69-138.

El despullament dels manuals dels notaris Miquel Pere i Nicolau Roca, de l'AHG, *Notaria de Girona, 0-1*, ha permès a l'autora de recensionar tots els artesans documentats, llur activitat i radi d'acció. Les activitats van de les més indispensables per a la vida diària fins a les luxoses i simbòliques. El radi d'acció és l'entorn de la ciutat i una xarxa de relacions comercials que abasta Perpinyà, Barcelona, València, Nàpols, Sardenya i Sicília. Són 439 els documents dels manuals esmentats, que van del 14 de desembre del 1442 al 5 de juny del 1543, amb tota mena d'operacions econòmiques. S'hi registra també la presència d'estrangers i el mercat d'esclaus. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.398]

Eduard SIERRA VALENTÍ, *Processos de la cúria episcopal de Girona (segle XVI)*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 344-356.

L'autor comença presentant l'abast de la jurisdicció eclesiàstica en temps moderns i els grups humans sobre els quals s'exercia, la cúria episcopal i la seva burocràcia judicial i les distintes fases d'un procés: denúncia, incoació, comissió d'enquesta i sobreseïment o judici i sentència. De la massa de processos moderns consevats a l'ADG l'autor es fixa en un procés per tractes il·lícits (1561), dos processos per rapte (1543 i 1564), dos processos per amistançament (1592-1593 i 1598). El procés del 1561 té la característica d'afectar un clergue vingut de França, la majordona del qual, amb la qual és acusat de tracte il·lícit, també és francesa. El procés del 1543 per rapte esguarda un prevere de Besalú que va sostreure la dona a un pare de la vila. El rapte del 1564 es produí al carrer Sacsimort de Girona: Margarida, prostituta pro-

bable, fou raptada de casa del teixidor de llana, Antoni Serra, per dos clergues i dos laics; instruí el procés el canonge Miquel Agullana, i tot plegat sembla que fou un cas obscur de proxenetisme practicat per dos clergues, els quals degueren pagar les multes de rigor, perquè el procés no depassà l'estadi d'enquesta. El procés del 1592-1593 esguarda el cas d'un prevere que s'entenia amb una vídua dissoluta i de vida deshonest a «estrage», de Girona, amb la complicitat d'un altre clergue que els hi prestava el domicili. Sierra fa notar que la incontinença clerical és viva el segle XVI, va de baixa el XVII fins a desaparèixer gairebé totalment el XVIII, com a conseqüència de les reformes tridentines i de la formació que el clergat rebia en els seminaris. El primer apèndix documental és dedicat a transcriure dos interrogatoris del procés d'amistament del 1598, complets i vivaços. En el segon apèndix es transcriu la *Informació sobre un vessament de sang als clatres de la Seu* (1561), com a conseqüència de la baralla entre dos escolans, un dels quals llença una teula al cap de l'altre, amb els efectes corresponents. Curiosament l'enquesta no sembla dirigida a castigar l'acte violent, sinó a donar testimoni que el lloc ha estat pol·luït i necessita ésser reconciliat (purificat).- J. de P. [22.399]

Pere FREIXAS I CAMPS, *Julia Pujades, arquitecte del cinc-cents*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 404-409.

L'autor ofereix una primera aproximació biogràfica a Julià Pujades, mestre d'obra de la catedral de Girona entre 1512 i 1518. Aquest arquitecte fou encarregat d'aixecar el mur de separació entre el segon tram de la volta gòtica i el que restava de la nau de la catedral romànica, en uns moments que el Capítol no es veia amb cor de continuar l'obra de la nau única a causa del cost exorbitant. En apèndix es publiquen dos documents de l'AHG: el contracte entre Joan Sarriera i Julià Pujades per a fer obres al carrer de les Ferreries Velles, al costat de la casa de la Generalitat (1502), i el contracte amb Elionor de Vilanova, abadessa de les bernardes de Girona per la construcció d'una andana del claustre del convent (1514).- J. de P. [22.400]

Josep PUJOL I COLL, *Tres villancets «de negre» gironins*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 422-436.

El villancet de negre és una peça còmica dins el gènere, que es cantava durant el cicle nadalenc. A la catedral de Girona se n'han conservats tres: *Aio Anton adonde vamo*, (1683), de Francesc Soler (1645-1688, mestre de capella entre 1682 i 1688), i dos més anònims, *Ha sido Milchoriyo* i *Sea vocé bienvenira*. L'autor estudia la persistència de la comicitat a la catedral de Girona a través dels villancets còmics nadalencs, fins al 1790, que s'acabaren. Pel que fa al villancet de negre, remarca llur argot particular, estrefet, onomatopèic i potser basat en el dialecte dels esclaus negres del moment, una barreja de llengua africana, portuguesismes i andalusismes. Dels dos primers villancets es publica la lletra, del tercer lletra i música.- J. de P. [22.401]

Francesc MIRALPEIX I VILAMALA, *L'acabament de la Seu de Girona. Projectes i fases de construcció de la façana barroca* (1680-1733), dins "Locus amoenus", 9 (2007-2008), 189-227.

Les darreres pàgines (216-227) transcriuen dinou documents, datats entre el 1680 i el 1732, tots de Girona, Acat, exceptuats els dos relatius a la construcció de l'escalinata de la Seu del 1690, que són de Girona, ADG, *Notaris* (224-226). L'autor fa en aquestes pàgines una "revisió crítica... de la historiografia al voltant del procés constructiu de la façana de la Seu gironina", d'on resulta "una crònica del procés d'edificació i de l'enginyeria financera de l'obra" (192), en la qual distingeix quatre etapes de construcció de la façana (en la segona de les quals entra l'escalinata: 203-206), cada una de les quals és documentada en els diversos fons con-

temporanis de l'AGC, sobretot en les *Resolucions capitulars*, en els *Llibres de comptes* i en els *Lligalls de correspondència*.- J. P. E. [22.402]

Josep CAPDEFERRO I PLA, *Girona, capital jurisdiccional de la Catalunya convulsa dels anys 1630*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 275-286.

Després de les Corts desgraciades del 1626, el rei Felip III de Catalunya-Aragó i IV de Castella va emprendre diverses iniciatives també desgraciades per a neutralitzar l'oposició creixent de Catalunya a la política de la corona. Una d'aquestes iniciatives consistí en el trasllat de la Cort virregnal a Girona els anys 1635-1637. Amb documentació de l'ACA i de l'AHCB, fonamentalment, i amb l'ajut d'alguna crònica particular com és ara la de Bartomeu Llorenç i algun text de Diego Monfar i de Fontanella, l'autor estudia el marc institucional i polític de la mesura i la immediata oposició, tanmateix inútil, de tothom, especialment dels professionals del dret i de l'administració en totes les seves branques; el trasllat, que es va fer de manera precipitada i provisional, produint una gran desorientació col·lectiva i un trasbals més que considerable en el món dels advocats i procuradors; la precarietat de les estructures materials que oferia una ciutat com Girona per a endegar una mesura de tant d'abast; la dificultat de traslladar oportunament tota la paperassa que exigia l'expedició dels processos, etc. Finalment, quan el 1637 el Consell de Cent oferiria al rei un donatiu de 40.500 lliures, les institucions foren restituïdes a Barcelona. Ningú no hi guanyà res, ni tan sols la ciutat de Girona.- J. de P. [22.403]

Víctor GAY, *Presència gironina a la Universitat de Cervera (1717-1842)*, dins "Revista de Girona", núm. 236 (maig-juny 2006), 46-49.

Resum de l'inèdit discurs inaugural del curs 1948-1949 del Seminari de Girona, de l'aleshores professor Eduard Puigbert i Fontfreda, el qual, ultra les circumstàncies generalment deplorables del naixement de la dita universitat, particularment doloroses per a les ciutats que, com Girona, hagueren d'assistir impotents a l'assassinat de la pròpia, recorda l'aportació de les comarques gironines tant en professors com en alumnes a la universitat esmentada. Hi ha quatre fotografies.- J. P. E. [22.404]

Carles DORICO I ALUJAS, *Construcció i moblament de l'església de Sant Lluc segons el llibre de comptes de l'obra*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 390-403.

El *Llibre del que importa de la fàbrica de la nova iglésia e Sant Lluch, comensada en 1725*, conservat a l'ACA, Monacals, volums d'Hisenda, n. 492, és el llibre de comptes de l'obra de la dita església gironina i permet seguit amb tot detall el desplegament de la feina i enriquir la informació publicada anteriorment per Teresa Avellí i Casademont. a partir d'aquesta Font ha estat possible saber que l'autor de la traça és Agustí Soriano, que l'orgue fou contruït per Antoni Boscà, que les tribunes del presbiteri foren treballades per Agustí Sala, i que la dauradura dels retaules fou encomanada a Antoni Soler i Colobran i a Ambrós Colobran, cosins. En apèndix és publicat el contracte dels beneficiats de Sant Lluc amb els dauradors esmentats.- J. de P. [22.405]

Daniel CRESPO, *La diòcesi de Girona al Viage de España, d'Antonio Ponz*, dins "Revista de Girona", núm. 237 (juliol-agost 2006), 46-51.

L'any 1788 era publicat a Madrid el volum catorzè del *Viage...*, dedicat a Catalunya. L'obra intentava de convèncer els 'espanyols' en general a abandonar els principis teòrics i els mòduls del barroquisme i a assumir els del classicisme, però també aprofitava el 'viatge' a fi de descriure la situació socioeconòmica de les poblacions visitades i descrites. Catalunya, en general, en sortia amb bona nota per la laboriositat dels seus habitants, que es traduïa en una agrícul-

tura molt presentable i en una convivència humana de pau i col·laboració. EL bisbat de Girona no sols no desentonava, ans podia presentar el cas d'algunes poblacions (Olot o Banyoles, per exemple), on els resultats socioeconòmics eren particularment satisfactoris. Hi ha cinc fotografies.- J. P. E. [22.406]

Montserrat JIMÉNEZ SUREDA, *Girona 1793-1795. Guerra Gran i organització política a la monarquia dels Borbons*. Girona, Ajuntament de Girona 2007, 637 pp.

Aquells dos anys de guerra afectaren tota la societat gironina i els grans arxius de la ciutat (AM, ACat) en donen testimoni abundós. Els pobres aviat es queixaren del pèssim assortiment de queviures que arribava a un pa que deixava mal gust a la boca o que només tenia pellofa perquè el corcs s'havien menjat la farina. Les dues grans institucions ciutadanes, el consell municipal i el capítol de la catedral foren sistemàticament munyides, fins al punt que l'Estat Borbònic hagué d'acceptar que l'única possibilitat de defensar la terra contra la ocupació francesa passava per acceptar els terços de Catalunya, els miquelets mobilitzats per les Juntes de Partit, que el primer Borbó havia annihilat a començaments del mateix segle, ja que ara només podia ajudar a la defensa amb frases buides. L'autora subratlla certs casos concrets curulls de significat i la consciència col·lectiva de formar en la pròpia defensa, finançant i organitzant un únic cos social amb aquell que en el passat s'havia hagut de defensar en moments semblants: la Junta del Principat empalmava amb els temps en què la terra tenia una personificació i representació oficial, capolada pel primer Borbó.- J. P. E. [22.407]

Domènec SANGÉS, *Els documents del segle XIII (1201-1225), del fons de Guissona, conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell*, dins "Urgellia", XVI (2006-2007), 171-334.

Per a aquells anys del primer quart del segle XIII, els documents de Guissona conservats a la Seu d'Urgell són cent-u, del 300 al 400, ambdós inclosos, dels quals les pàgines inicials ens posen davant els ulls els grups que formen, fins i tot les frases que criden l'atenció en denominar-los (186-187), també en llengua catalana (187). Gairebé tots fan referència a drets materials de la Col·legiata de Guissona, davant els quals certs senyors de la població o de la contrada no havien manifestat un sentit prou exigent del respecte davant els béns d'altri, però entremig de tanta exigència davant l'obligació de respectar la propietat de Santa Maria de Guissona, se'ns presenta l'obligació del Prior "semper et sui successores annuatim donet in die Conceptionis Dei Genitricis Marie, que celebratur .VI. Idus decembris, canonicis eiusdem ecclesie talem festivalem rationem, sicut in die Natalis Domini" (278; era l'onze de setembre del 1223); no sé si la Puríssima era celebrada en gaires llocs, amb la importància de Nadal. La riquesa d'antropònims amb els topònims incorporats omple les pàgines 299-326; les darreres contenen reproduccions fotogràfiques de vuit documents (327-334).- J. P. E. [22.408]

Pep VILA, *Un mestre de l'escola d'Hostalrich desitja oposar a la càtedra de gramàtica de l'aula de la ciutat de Girona*, dins "Quaderns de la Selva", 22 (2010), 161-165.

L'autor publica un document de l'AHNG del 1773, on Josep Casellas s'interessava per una plaça de mestre de la ciutat. Casellas havia escrit un fullet sobre l'ensenyament del llatí: *Oratio qua inter pub. Examina miseram litterarum conditionem describebat; pueritiam in re Grammatica modicos progressus facere evincebat; latinitatem ad sublimiores Facultates adipiscendas necessariam esse evidenter ostendebat, ac tandem Gerundenses cives ad eandem latinitatem radicatus instaurandam breviter bortabatur*. JOSEPHUS CASELLAS & MARUÑS. *Concessa a superioribus Facultate*. Gerundae: Ex Typ. Antonii Oliva s. a., IX pp. (Escrit a Girona el 21 d'abril del 1783). També fou autor d'una obra hagiogràfica dedicada a santa Caterina, avui perduda. Aprofitant l'avinentesa, l'autor explica com es celebraven les oposicions de mestres de gramàtica a Girona.- J. de P. [22.409]

Marc JUSTAFRÈ, *Supervivència i desenvolupament de la comunitat de les Illes gràcies a l'elaboració de xarxes transfrontereres des de mitjan segle XVII*, dins "Ibix", 6 (2008-2009), 301-320.

L'autor estudia les conseqüències de l'establiment de la frontera del 1659 a les Illes, Baix Vallespir. Les Illes s'inclina cap a la Vall del Tec, però es gira cap a l'Empordà, perquè la seu del poder senyorial de la zona és a Darnius. Després del 1659, senyoria i senyor es desplaçaren vers Illa. Del segle XVI al XIX, les Illes augmenta població, per immigrants tant de França com de Catalunya, fet exemplificat en la família Justafère. La frontera no és cap barrera, ans dinamització de l'economia amb el contraban.- J. de P. [22.410]

Francesc FITÉ i LLEVOT, *Jaume Ferrer, pintor de la seu de Lleida i la confecció de draps imperials*, dins "Locus amoenus", 8 (2005-2006), 19-28.

Els tres documents publicats en apèndix, tots de Lleida, ACat., *Protocols notariais i Inventaris*, dos dels quals ho són de draps d'or funeraris aleshores existents en la sagristia de la Seu lleidetana (78-80); es troben en relació amb Jaume Ferrer, qui el 1443-1444 rebia del capítol de la Seu l'exclusiva de pintar els draps esmentats, "pannos aureos aut sericos", al preu de 24 lliures la peça; aquestes pàgines descriuen obres de Jaume Ferrer.- J. P. E. [22.411]

Sixto SÁNCHEZ-LAURO, *L'Estudi General de Lleida davant un moment històric d'inflexió renovadora. Peticions locals d'intervencionisme regi a Felip II*, dins "Revista de Dret Històric Català", 9 (2009 [2011]), 253-269.

D'entrada l'autor es refereix a la fundació de la Universitat de Lleida com a institució unitària de la Corona d'Aragó. En segon lloc tracta de l'impuls renovador que va rebre el segle XVI, després d'una etapa de frustració, gràcies als esforços dels bisbes lleidatans Miquel Despuig i Antoni Agostí, amb suport de la paeria i de la monarquia. Despuig fundava el Col·legi de la Concepció, però moria al cap de poc i s'originava una successió testamentària particularment complexa, a causa de les exigències de la Cambra Apostòlica, que volia aplicar a favor propi el 'ius spoli'. Per a desbloquejar la situació, els paers, els canonges i la Universitat s'adreçaren a Felip II en sengles lletres de maig i setembre del 1560, extretes del Archivo del Instituto de Valencia de Don Juan, ací publicades. L'autor també recorda les quinze lletres sobre el mateix tema procedents del registre 849 de l'arxiu de la Paeria, que en conté cinquanta-dues. J. de P. [22.412]

Joan DOMÈNECH i MONER, *Lloret i la Guerra de Successió (1705-1711), El període austriacista*, dins "Quaderns de la Selva", 21 (2009), 217-240.

Resumit l'origen del conflicte successori i els fets del 1705, l'autor presenta el *Llibre del regiment y determinacions del Consell de la Universitat de la vila de Lloret, bisbat de Girona, comensat als vint-y-bu de octubre de mil set-cents y vuyt*. El document informa sobre totes les accions que els lloretencs emprenen a favor dels Àustries des del 1709, allotjaments inclosos i visita de l'arxiduc a Girona inclosa, amb els fets bèl·lics del període, fins al canvi de color el 1711. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.413]

Joan VALERO MOLINA, *El pintor gironí Ramon Solà II i un retaule dedicat a Santa Cristina per a Lloret*, dins "Quaderns de la Selva", 20 (2008), 61-72.

La documentació ja publicada i la inèdita de l'AHG i de l'ADG, permet a l'autor esbossar una biografia de Ramon Solà 'iunior' i revisa la seva obra, en la qual distingeix dos grups netament diferenciables, al primer dels quals assigna una taula de la Mare de Déu del museu de la Seu de Girona; també estudia la relació i la col·laboració de Solà amb altres pintors con-

temporaris: Jaume Huguet, Bernat Martorell, Antoni de Lonhy, Jaume Ferrer II, Bernat Vicenç i Miquel Torell. Publica al final el contracte per a la factura d'un retaule de Santa Cristina, de Lloret, 28 octubre 1477, de l'AHG, G-3, vol. 105, notari A. Arnau 1476-1478.- J. de P. [22.414]

Agustí M. VILÀ I GALÍ, *Aproximació a un estudi sobre els lloretencs a Amèrica*, dins "Quaderns de la Selva", dins "Quaderns de la Selva", 20 (2008), 123- 170.

L'autor ha començat la seva recerca a finals del segle XVIII escorcollant l'Arxiu de Protocols de Barcelona, AC de la Selva i l'AMunicipal de Lloret de Mar i documentació d'aplec privat de l'autor o d'altri. Són representats en la llista armadors, comerciants i industrials, ultra cuiners, pescadors o mestresses de casa.- J. de P. [22.415]

Joan DOMENGE, *Des matériaux anciens pour une nouvelle église à Llucmajor (Majorque, c. 1400)*, dins *Il reimpiego in architettura. Recupero, trasformazione, uso*, a cura di Jean-François BERNARD, Philippe BERNARDI e Daniella ESPOSITO con la collaborazione di Philippe BILLMANN, Laura FOULQUIER e Rossanna MANCINI (Collection de l'École Française de Rome, 418), Roma, École Française de Rome 2008, 493-501.

El 1248 ja és documentada la primitiva església de Llucmajor posterior a la conquesta i que el 1259 ja en calia una altra, que aguantà fins a darreries del segle XIV; els detalls de la construcció de la tercera són coneguts pel plet entre jurats i ,obres' de la parroquial de Llucmajor i ciutadans de Ciutat propietaris de béns a Llucmajor entorn a la col·laboració dels darrers en la construcció de la parroquial, conservat a Palma de Mallorca, ADM, Msl/99. Contractada la construcció de l'absis amb cinc mestres d'obres el 1369, el 1402 ja s'havia encetat la façana principal; en acabar el segle XVIII, ultra la documentació, disposem de noves fonts d'informació, com el *Viaje a las villas de Mallorca*, de Jeroni de Berard, del 1789, i el *Mapa de l'illa de Mallorca*, de Julià Ballaster, del 1785: l'església gòtica seguia dempeus i servia de bastida per a la construcció de l'actual. Les darreres pàgines (489-501) recorden altres esglésies dels Països Catalans construïdes aprofitant l'edifici anterior i tot el material que fou possible.- J. P. E. [22.416]

Joan SANTANACH SUÑOL, *Sobre la tradició catalana del Tristany de Leonís i un nou testimoni fragmentari*, dins "Mot so razo", 9 (2010), 21-38.

Per començar l'autor passa revista al deute que la literatura catalana medieval té amb la matèria de Bretanya, de Bernat Desclot a Guillem de Torroella, passant per Lull, Muntaner, el *Curial* i el *Tirant* i les traduccions que es feren en català de *La Questa del sant Graal*, del *Lancelot* i del *Tristany*, les dues darreres conservades només de manera fragmentària. Entrant en el tema del *Tristany*, l'autor record que el 1917 Agustí Duran i Sanpere en localitzà un fragment a l'AM de Cervera i el publicà. Pere Bohigas en localitzà un altre a Andorra la Vella, transcrit i publicat per Ramon Aramon el 1969. Un terç fragment, dos bifolis d'un mateix còdex, donat per Eulàlia Duran, fou incorporat a la BC el 2008. Santanach descriu el contingut del primer dels nous bifolis, conjectura el contingut dels quatre folis que seguirien i, segons sembla, continua amb el contingut del segon dels nous bifolis. No hi ha coincidències entre els passatges de l'obra conservats als fragments en català; només dos testimonis reporten un passatge tan breu que no permet treure'n conclusions pel que fa a la relació entre els textos manuscrits. La comparació dels textos catalans amb els castellans de l'edició del 1501 i d'*El cuento de Tristán* de la BAV el porta a formular amb cautela un stemma, en el qual la dada més clara és que hi ha un antecedent comú de la branca hispànica del *Tristany*. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.417]

El Franciscanisme a Mallorca. Art, festes i devocions. Monestir de la Puríssima Concepció, 15 de desembre del 2007 – 6 de gener del 2008 (Col·leccions d'Art i Etnografia. Sèrie Major, 3), Palma de Mallorca, Ajuntament i Monestir de la Puríssima 2008, 160 pp.

El present llibre és el catàleg d'aquella exposició i ultra les excel·lents reproduccions d'objectes exposats, conté les següents aportacions escrites: Salvador Cabot Rosselló, *El franciscanisme a Mallorca* (9-19); Jaume Llabrés Mulet, *Iconografia de santa Elisabet d'Hongria a l'àmbit artístic mallorquí (segles XVI al XVIII)* (21-39); Sílvia Canalda Llobet, *Imatges arbòries de l'orde franciscà i caputxí. Dos arbres seràfics del sis-cents al convent de la Puríssima de Palma*, ambdós obra del caputxí fra Vidal d'Alzira (41-53); Marià Carbonell i Buades, *Les pintures de sagristia del convent de sant Bonaventura de Lluchmajor, una al·legoria franciscana del sacerdoci* (55-61); Aina Pascual Bennàssar, *Els orígens de la devoció al Betlem a les caputxines: una connexió insòlita amb l'antic Betlem de Jesús* (63-77); Gabriel Carrió i Vives, *La festa franciscana de sant Antoni de Pàdua a Artà* (79-97); Manuel Oliver Moragues, *Mallorca lul·liana, franciscana i mariana: la Concepció Immaculada* (99-115); Elvira González Gozalo, *Enrajolar. Pavimentos y revestimientos cerámicos del convento de las Capuchinas* 117-135).- J. P. E. [22.418

Antonio ORTEGA VILLOSLADA, *Puertos y fondeaderos de la bahía palmesana en la Edad Media*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 29 (2008), 177-203.

Antonio ORTEGA VILLOSLADA, *La coca en el intercambio mercante Atlántico-Mediterráneo*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 429-444.

Els materials utilitzats en les pàgines d'ambdós títols provenen de la tesi de l'autor sobre *El Reino de Mallorca y el mundo Atlántico (1230-1349)*, basada no cal dir en el *Llibre dels fets* de Jaume I i en els arxius mallorquins de l'ARM, *Còdexs*, *Escribania de cartes reials*, *Arxiu Històric*, *Reial Patrimoni*, *Suplicacions* ACap, *Protocols notariais* i AMM, ultra l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA: 435) i Madrid, AHN, *Clero*. *Carpetas* d'on són transcrits nombre de fragments relacionats amb la situació de la ratlla de mar en el moment en què el respectiu document era escrit o amb les coques en les mars de Mallorca o capitanejades per mallorquins en llunyes mars, p.e., a Anglaterra (443, nota 56). Les dades del primer títol són aplegades en quadres sinòptics dedicats a farers (191), lloguer de les torres (193) i guàrdies del port (198).- J. P. E. [22.419-22.420

José Francisco LÓPEZ BONET, *Para una historiografía fiscal de la Mallorca cristiana (siglos XIII-XIV)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 101-184.

Pàgines de síntesi, on l'autor aplega el resultat de nombre d'investigacions seves i exposa els diversos elements que entraren i influïren en la dita història, començant per la base demogràfica de l'illa, el seu origen i la seva estratificació socioeconòmica, per estaments i professions (111-132). El segon apartat exposa l'evolució del sistema fiscal (132-153), constituït per subsidis personals, ajudes que gravaven el consum i profertes de les corts (133-138), sobretot en temps de Pere III "aque'l belicoso y fatuo monarca" (140), tant si l'aportació anava pel camí de la taula municipal dels jurats (138-142), com si es tractava d'altres càrregues fiscals (142-144). Els jurats tenien llur camp d'actuació i la pròpia política fiscal (145-153) i els successius intents de 'redrès' fins a caure en la universal consignació (153-163). Segueix una anàlisi del pes impositiu per sectors (163-171) i un record dels pitjors moments conflictius (172-178). Les darreres pàgines intenten una visió, sobretot econòmica, del segle XIV a Mallorca, que, segons l'autor, hauria tingut una primera part, malgrat tot acceptable, i una segona meitat desastrosa (171-183).- J. P. E. [22.421

Joan Carles SASTRE BARCELÓ, *Un document del 1312 sobre el problema de la 'contaminació' provocat per dos seders jueus a Mallorca*, dins "Segell. Revista d'història i de cultura jueves", 1 (2005), 21-27.

L'abadessa de Santa Clara de Mallorca demanava al rei Sanç una decisió jurídica sobre dos casos: si uns emfiteutes podien deixar de pagar al convent el censal estipulat en l'establiment perquè hi feien obres; resposta: l'abadessa no ha de pagar, "cum sit domina maior" (26); l'altre cas era el d'uns jueus, habitants fora del Call en cases veïnes de Santa Clara, que en llurs festes feien tanta gatzara, que molestava les monges, sobretot en els moments de pregària litúrgica; resposta: els jueus han de deixar aquelles cases o llogar-les a cristians. El document és de Palma de Mallorca, ASanta Clara, *Pergamins*, A. 143, ací d'alguna manera transcrit (24-27).- J. P. E. [22.422]

Gabriel LLOMPART MORAGUES, *Sobre construcció i urbanisme cristià i jueu a Mallorca (segle XIV)*, dins "Locus amoenus", 9 (2007-2008), 51-59.

L'autor publica cinc documents de Mallorca, ARM, *Arxiu Històric i Protocols notariais* i un de Barcelona, Arxiu Reial (ACA), *Canc., reg.*, que informen de la construcció de dues cambres per a la donada del Santuari de Lluc (57); també de la solució donada pel rei Pere III el Cerimoniós a queixes entre veïns només separats per paret mitgera, i d'obres en la casa d'un metge jueu. El problema de veïnatge portà a un judici, del qual consten tots els noms dels testimonis (55-56).- J. P. E. [22.423]

Gabriel LLOMPART MORAGUES, *El cal·lígraf Romeu des Poal i l'avalot del Call de Mallorca de 1340*, dins "Segell. Revista d'història i de cultura jueves", 1 (2005), 29-42.

Un dia d'estiu del 1340, la justícia mallorquina menava un jueu a ajusticiar i volgué que la comitiva passés pel Call, contra el privilegi que un jueu condemnat no hi hagués de passar quan el portaven a la forca; els jueus s'avalotaren i l'avalor desembocà en procés judicial, conservat a Palma de Mallorca, ARM, AA-7, ací resumit i parcialment transcrit (31-36; 41-42); l'escrivà del procés fou Romeu des Poal o (de) Manresa, notari ajudant del titular Joan Tauler (37); el manresà Romeu des Poal o de Manresa fou el 'scriptor' del *Còdex de franqueses i privilegis del Regne de Mallorca* (ARM, còdex 1), i ara en coneixem altra obra seva en la Mallorca del regne privatiu.- J. P. E. [22.424]

Pau CATEURA BENNÄSSER, *El rey burlado. Deuda pública y fiscalidad en el reino de Mallorca (siglo XV)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 185-211.

Des de mitjan segle XIV, les sumes per a les necessitats del govern foren recaptades mitjançant la compra de censals, els interessos dels quals s'havien de pagar cada any i acabaren ofegant els ingressos i acaparant-los per al pagament d'interessos: fou la gran consignació del 1405. Cada una de les tres illes tenia la seva estructura representativa pròpia, també per a la recaptació i pagament dels censals (185-191), que cresqué constantment (192 i 207-210). Entre el 1355 i el 1377 els pagaments per censals passaren a Mallorca de 40.000 a 500.000 sous (192), que acabaren en mans dels creditors o inversors (192-195). Cada producte tenia la seva pròpia imposició (196-202), a la qual se sumaven els drets damunt compravenda de rendes i capitals (202-203), els 'afitons' i el Dret del General (204-206). Al final, consta el rendiment global de la fiscalitat en cada una de les tres illes (206-210). Bibliografia (211).- J. P. E. [22.425]

Maria BARCELÓ CRESPI, *Aragoneses en Mallorca bajomedieval*, dins "Aragón en la Edad Media", XIX (2006), 53-62.

La documentació de l'ARM, *Protocols notarial*s, ha proporcionat a l'autora un conjunt de noms d'aragonesos presents a Mallorca, sobretot en la ciutat i sobretot durant la segona meitat del segle XV, homes o dones, des de mercaders a prostitutes, passant per gent d'Església i pels o per les que es casaren amb mallorquines o mallorquins.- J. P. E. [22.426

Antoni PONS CORTÈS, Luis GONZÁLEZ ANSORENA, *La sillería gótica del convento de San Francisco de Palma. Historia, topografía y aspectos iconográficos*, dins "Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar", 104 (2009), 451-499.

Laura LÓPEZ I IBORRA, *El cadiram de Sant Francesc de Palma-Porreres, una obra mallorquina de Macià Bonafè*, dins "Actes de les I Jornades d'Estudis Locals de Porreres", Porreres, Ajuntament 2007, 27-43.

Aquell cadiram no sols no s'ha conseruat íntegre, ans ni tan sols en el mateix lloc, car la part més important es troba en el cor alt de Sant Francesc de Palma i l'altra en l'església parroquial de Porreres i fins al 1925 hom no sabé que es tractava de dues part del mateix cor (455). Tant abans com després ha estat objecte d'estudis, sobretot d'història de l'art (454-458) i els autors apleguen informació sobre la ubicació del cor en els temples franciscans primitius de diversos llocs d'Europa (460-467). Les havia construïdes a partir del 1447 l'escultor Macià Bonafè, que ja s'havia prestigiât amb feines semblants a Barcelona, Santa Maria del Mar, a la Seu de Manresa i a la de Vic i seguiria treballant per Catalunya (468-472). Els autors dediquen les darreres pàgines a descriure els temes iconogràfics, on no manquen els heràldics (491-493 i 495) usats en els braços, i en les misericòrdies dels cadirams construïts per Bonafè (475-490).

Les pàgines de López i Iborra contenen una anàlisi del contracte per al cadiram de Sant Francesc, del trasllat a Porreres i dels temes iconogràfics.- J. P. E. [22.427-22.428

Andreu BIBILONI AMENGUAL, *Els xuetes i la desfeta del segle XVII: els efectes sobre el comerç exterior de Mallorca*, dins "Segell. Revista d'història i cultura jueves", 2 (Gener-Juny 2006), 57-68.

El 1995, l'autor defensava a Mallorca la tesi doctoral sobre *Els fluxes del comerç exterior mallorquí, 1650-1720*, encara inèdita, de la qual en les presents pàgines subratlla un efecte col·lateral, la repercussió de les acusacions d'heretgia en el comerç exterior mallorquí a partir del 1677, en què el dels xuetes baixà de representar més del 35% el 1773, a només el 5% el 1779 (60), "en què els motius religiosos podrien ser tan sols una excusa, un instrument per reconduir uns comportaments que no eren del gust de part de les elits de l'illa" (59).- J. P. E. [22.429

Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, *Antoni Marquès, veritable pintor del retaule de la Santíssima Trinitat de la Seu de Manresa (1507)*, dins "Miscel·lània Litúrgica Catalana", XVI (2008), 169-199.

Mitjançant cinc documents exhumats de l'AHC de Manresa, *Protocols notarial*s, publicats en apèndix, l'autor estableix que el retaule en qüestió fou pintat per Antoni Marquès i no per Gabriel Guàrdia, amb qui primer s'havia contractat. Gràcies a d'altra documentació manresana, Altés estudia un seguit de circumstàncies concorrents en l'obra del retaule: la construcció de la capella de la Trinitat per part de Bernat Massadella, el contracte ineffectiu de Guàrdia, el contrate a favor de Marquès i els canvis introduïts per aquest en el programa del retaule. No era coneguda fins ara cap obra de Marquès i la identificació de la seva mà en el retaule de la Trinitat de Manresa ajudarà a situar-lo en la pintura del seu temps i a aportar alguna claredat "en l'estudi de la pintura barcelonina del seu temps".- J. de P. [22.430

Jordi TORNER I PLANELL *Dues personalitats del món cultural manresà i la salvaguarda del patrimoni documental: Joaquim Sarret i Arbós (1853-1835) i Josep Guitart i Santasusanna (1864-1935)*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 667-671.

L'autor recorda dos manresans, l'arxiver municipal Joaquim Sarret i Arbós i mossèn Josep Guitart i Santasusanna, ambdós remarcables en matèria de salvaguarda documental. El primer fou guardonat per l'IEC el 1917 per la catalogació i ordenació dels Arxius de la Seu, municipal i notarial de Manresa, i el 1933 va ésser homenatjat pels arxivers de Catalunya que li van concedir el títol honorífic de Degà dels Arxivers de Catalunya. Autor d'una bibliografia imponent va deixar diversos manuscrits inèdits, un dels quals, *Inmoralitats contra 'ls llibres dels arxius de Manresa*, és un escrit justificatiu de diverses accions que va emprendre contra robatoris de documentació arxivística, i els autors de l'article n'editen algun tast. Josep Guitart i Santasusanna (1864-), de vocació científica, va fer incursions puntuals en història, arribat a reunir una col·lecció de materials d'arxiu de procedències diverses prou notable, assenyaladament més de 1300 pergamins de l'arxiu de Sant Benet de Bages, ara custodiats a l'abadia de Montserrat.- J. de P. [22.431]

Rafael CERRO NARGÁNEZ, *Una magistratura castellana en Cataluña: los alcaldes mayores del corregimiento de Manresa en el siglo XVIII*, dins "Cuadernos de Historia Moderna", 34 (2009), 5-55.

Abolides les vegueries i sotsvegueries de la Generalitat de Catalunya pel *Decret de Nova Planta* i substituïdes per l'administració pública militar borbònica dels dotze corregiments, un dels quals fou Manresa, però no havent-hi destacaments militars en el seu territori, la figura del corregidor, autoritat militar, resultava desdibuixada davant la funció de justícia civil dels dos alcaldes majors, residents a Manresa i a Berga. La documentació, tant estatal (Madrid, AHN, *Consejos*; Simancas, *Gracia y Justicia*), com catalana (ACA, *Reial Audiència*; AHCB, *Consell de Cent*) ens permeten de conèixer els noms i els moviments dels dits alcaldes; hi ha un apartat especial per a Berga (23-29); un bon nombre de cognoms catalans es troben entre els qui ocupen aquest càrrec.- J. P. E. [22.432]

Montserrat RICHOU LLIMONA, *El Baix Maresme a l'època baixmedieval*, dins "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XIX (2008), 153-166.

Resum de la tesi doctoral de l'autora, que analitza l'estat de la pagesia del Maresme entre 1348 i 1486 en els temes de terra, família i mort. Primera constatació és la interdependència entre Barcelona i el Maresme: la capital compra els productes agrícoles, la comarca hi projecta l'excedent demogràfic i s'hi desfà dels lligams senyorials. Els pagesos eren massissament analfabets i alhora practiquen en massa l'escripturació de tots els actes jurídics, cosa que caldria estudiar amb més detall, car comporta uns mecanismes intermediaris entre l'analfabet i el document, encara mal coneguts. D'altra banda, "l'aplicació del dret mostra una riquesa de variables que supera les normes exposades habitualment pels juristes" (165), i també aquest punt demana recerques aprofundides. La varietat d'actes i de situacions en la pagesia dibuixa una tendència a l'equilibri, basada en la planificació dels elements diaris i extraordinaris de l'existència; la família i el mas garanteixen la reproducció del sistema. La pagesia necessita numerari en efectiu. Alguns pagesos grassos encapçalen actes i revoltes antisenyorials. La relació amb l'Església és contradictòria: quan el pagès és amo, l'Església és llunyana i opressora; en la realitat parroquial, els rectors i vicaris són solidaris i còmplices amb la pagesia.- J. de P. [22.433]

Alexandra CAPDEVILA MUNTADAS. *La immigració de temporers occitans al Maresme durant els segles XVI i XVII. Un exemple de relacions transpirinenques*, dins "Ibix", 6 (2008-2009), 133-151.

La Matrícula de francesos del 1637, els llibres de defuncions i els testaments de la comarca del Maresme són el punt de partida per a l'estudi del fenomen migratori de francesos i occitans a Catalunya en època moderna. Si un grup s'hi establí de forma permanent, d'altres ho feren de manera temporal, i aquests són l'objecte de l'estudi: cronologia de les arribades, xarxa de sociabilitat dels immigrants temporals (si tenien o no familiars establerts a Catalunya), àrees de procedència (Comenge, Rius, Pàmies i Lombez). Les dades documentals registrades en el país d'acollida haurien d'ésser completades amb l'estudi dels testaments, fets pels emigrants abans de partir, amb la qual cosa s'obtindria una informació més completa sobre les causes de l'emigració. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.434]

Joan F. LÓPEZ CASASNOVAS, *La toponímia a Menorca. Estat dels estudis*, dins *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Menorca* (8 i 9 d'octubre de 1993), Barcelona i Menorca, Institut d'Estudis Catalans i Institut Menorquí d'Estudis 2010, 45-56.

Jordi CARBONELL, *Els gramàtics i els lexicògrafs menorquins anteriors a Francesc de B. Moll*, dins "Ibid.", 57-75.

Encara que les publicacions rellevants per a la toponímia menorquina siguin dels segles XIX i XX, aquestes es basen en materials escrits anteriors, ací esmentats, que van des de la conquesta de Menorca el 1285, al 1799 (49-53).

El títol de Jordi Carbonell informa sobre estudis i manuals de gramàtica llatina a Menorca en els segles barrocs, que foren els precedents dels estudis sobre el parlar menorquí ((59-60); aquests tingueren un primer període, encetat el 1778 dins la Societat Maonesa: hi predominà "l'interès de la llengua catalana, com a llengua pròpia dels menorquins" (57) i fructificà en treballs diversos (60-61); la Societat Maonesa hagué de tancar i liquidar-se el 1785, en passar Menorca a la sobirania dels reis Borbons (61). Cal no oblidar els lèxics específics, com el de George Cleghorn sobre la pesta dels anys 1744-1749, publicat el 1751, o el de botànica de Joan Cursach, del 1790 (66); són ja del segle XX els aplecs de dites populars (73-74).- J. P. E. [22.435-22.436]

Josep JUAN VIDAL, *La conquesta anglesa i la pèrdua espanyola de Menorca com a conseqüència de la Guerra de Successió a la corona d'Espanya*, Maó, El Tall 2008, 212 pp.

El primer decenni del segle XVIII fou ben mogut a Menorca, car havent començat en mans franceses, fortes en el Castell de Sant Felip prop Maó i, doncs, en les de Felip V de Castella, que ja el 1707 suprimí amb una primerenca Nova Planta les estructures tradicionals de poder públic; el setembre del 1708, l'anglès Stanhope ocupava l'illa i restablí les Constitucions de la Terra, ara sota domini britànic, enfortit pel fet que els contingents de l'exèrcit anglès que el 1712 abandonaven Catalunya, restaren a Mallorca i els resistents menorquins favorables a l'arxiduc Carles s'integraren en l'ocupació anglesa.- J. P. E. [22.437]

Jaume CLARÀ i ARISA, *Moià i el Moianès durant la Guerra de Successió*, dins "Modiliumum. Revista d'Estudis del Moianès", VII/38 (2008), 17-36.

Delimitat el Moianès i indicades les poblacions que en formen part, amb la corresponent demografia en el moment d'aquella Guerra i la notícia de la limitada documentació utilitzable (Barcelona, ACA, *Reial Audiència i Prot. de Manresa*, i Arxiu Històric de Moià, *Comunitat de preveres*), l'autor divideix la seva exposició en dues parts, l'anterior i la posterior al 1714; abans del 1714, es conservà certa normalitat, car s'emprengueren les obres de la nova església parroquial, es construí el col·legi d'Escolapis, sorgiren nous carrers fora els murs de la vila i els paraires s'agruparen en gremi; en la documentació salvada, entre 1705-1712 consten vuit morts per accions de guerra (22) i, tot i que, segons la Reial Audiència borbònica foren "sus vecinos de

los más malignos que ha havido en Cataluña" (22, nota 12), també és documentat un enfrontament entre un amo de pagès i un escamot de soldats que li robaven herba per als cavalls (23-24). Des del 1714, la vexació fou constant i planificada, començant per fer construir una caserma per a l'exèrcit d'ocupació (29-31), les tres quinzenades de 7.500 pesos damunt la sotsvegueria del Moianès, la crema d'almenys cinc cases dins Mojà i de dos edificis fortificats a pagès, la incautació i tragina de queviures i material militar, robatoris a l'església parroquial (els quatre frontals d'altar trobats a Calatayud: 29), el cadastre i l'administració municipal totalment imposada (24-36).- J. P. E. [22.438]

Ramon TARTER I FONTS, *Protagonistes moianesencs de la Guerra de Successió*, dins "Modilianum. Revista d'Estudis del Moianès", VII/38 (2008), 37-49.

A base de documentació d'arxius de la contrada (Mojà, AH, *Notarials*, Ferrerons, AP, *Òbits*) i de la ja publicada per d'altres recercadors, l'autor exposa ací la col·laboració d'amos o d'hereus de masies importants al bàndol austriacista o a la resistència extrema de Catalunya (Crespiera, Carbonell Prat-Areny, Baixeras, Brichfeus: 38-43), i la de juristes ennoblits i cavallers (Alós Rius, Planella Dusay: 43-49) al borbònic. Remarquem la notícia que la situació de guerra propicià la multiplicació de profecies, per una de les quals, de l'ermità Andreu Joan Rico (Bartomeu, de Sant Llorenç de Munt), Pere Brichfeus hauria estat nomenat coronel (42-43).- J. P. E. [22.439]

Josep FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia en una vila catalana medieval, Molins de Rei, 1190-1512*, Molins de Rei, Ajuntament 2005 248 pp. i il·lustracions.

Josep FERNÁNDEZ TRABAL, *Implicacions polítiques en la recuperació del patrimoni reial a Catalunya durant el regnat d'Alfons el Magnànim. La lluita de Molins de Rei i la seva pèrdua posterior, 1419-1430*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", núms. 53/54 (2006), 161-182.

Després de la visió de conjunt de la vila amb la seva evolució durant els segles medievals, posteriors a la seva fundació el 1190, i en la qual tingué particular incidència la propietat damunt els molins del Llobregat, la dedicació preferent dels habitants als teixits i la successiva i costosa creixença de les institucions municipals, a base de totes les informacions arxivístiques que l'autor ha tingut al seu abast i que es poden endevinar en el resum següent, ha merescut d'ésser qualificat a Alemanya com a "ein Musterfall einer wissenschaftlicher Mikrohistorie, wie sie aufgrund der Quellenlage wohl nur in Italien und Katalonien geschrieben werden kann" (DAEMA, 64 (2008), 386), aquest ens fa saber que alienada del domini reial el 1309, a través dels Arborea arribada a les mans de Santa Clara d'Oristano el 1348 i a les de la família Desplà, Martí l'Humà la volgué restituir al Patrimoni Reial, cosa que només s'inicià sota Ferran I Trastámara (164-168) i es conclougué sota el seu fill Alfons el 1419 (168-172), però el ròssec de censals a redimir pesava tant damunt la vila que creà divisió entre els vilatans (172-177) i aquests consideraren preferible tornar a senyoriu privat, aquesta vegada al de Galceran de Requesens, qui es féu càrrec dels deutes (177-181). Cada un d'aquests passos exposa a la menuda les condicions amb què fou acceptat i, malgrat la protesta de Barcelona el 1430 davant la reina Maria, lloctinent del rei, es mantingué, en part gràcies a les lluites entre la Busca i la Biga (181-182).- J. P. E. [22.440-22.441]

Sylvie CANDAU, Jean-Julien RAMÍREZ, *Mont-Louis: Quelques découvertes archéologiques fortuites*, dins "Ceretania. Quaderns d'estudis cerdans", 5 (2007), 187-194.

Resumida la història de Mont-Lluís i els actuals treballs de restauració, en la qual resta la part possiblement més rica en restes arqueològiques, són presentades les troballes en monedes amb les respectives inscripcions: dues de Lluís XIII, una de Lluís XIV, un ardit de l'arxiduc

Carles, del 1709, i una de dos rals de Carles III, dos botons de la Revolució Francesa i una medalla de la Mare de Déu dels Dolors.- J. P. E. [22.442]

Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, *A l'entorn de la visita del rei Jaume I a Santa Maria i Santa Cecília de Montserrat, l'any 1218*, dins "Studia Monastica", 50 (2008), 7-39.

Fins a l'any 1974, en la cinquena edició de la *Història de Montserrat* del cardenal Anselm M. Albareda, a cura de Josep Massot i Muntaner, la historiografia montserratina no havia pogut donar com a certa i segura la visita de Jaume I a Montserrat, que ell mateix en document del 13 de juliol del 1218, ací transcrit (12-13) afirma haver fet a "ad ecclesiam Sancte Marie de Montis Serrati personaliter cum comitatu nostro"; amb aquest motiu, l'autor transcriu altres nous documents (30-39), relatius tant a Santa Cecília (14-15) com a Santa Maria de Montserrat (15-23). Un altre document confirma el matrimoni del primogènit Alfons, amb Constança, pubilla de Gastó VII de Montcada, que vengué al monestir els drets senyorials damunt Olesa de Montserrat (27-30).- J. P. E. [22.443]

Josep ALANYÀ I ROIG, *El Corpus Christi i les custòdies de Morella 1458-2008*, Morella, Ajuntament 2008, 160 pp.

La història del Corpus de Morella i en particular la de la o les custòdies no sols és rica d'episodis, ans apassionant, perquè implicada en afers bèl·lics i en decisions d'estat, però aquesta complicació recau fora els termens del nostre camp perquè pertany de ple al segle XIX i, d'algun manera, encara cueja, tal com sembla deduir-se de les explicacions de la pàgina 69. El nostre camp es limita a les pàgines 17-64, que resumeixen l'apropiació de la festa de Corpus per decret dels jurats el 1358, de seguida doblada de solemnia festa popular i el 1389 el consell municipal encarregava un digne expositor per a la processó pels carrers de la vila (24-25), processó aviat transformada en exaltació de moments de la història cristiana, que no sols deixaven en segon terme, ans desfiguraven el sentit piadós de la manifestació parroquial; els temps barrocs se sumà a la processó la Confraria del Santíssim o Minerva (27-30); del 1797 tenim el pla de la Processó decidit pel bisbe de Tortosa Antonio José Salinas y Moreno (32-35). El 1822 era presa la custòdia, en el peu de la qual constava haver estat construïda entre el gener del 1389 i el maig 1394; aquell monument ha desaparegut per sempre, però se n'ha conservada descripció i fins i tot dibuix (39-44). Hi ha bibliografia (84-86).- J. P. E. [22.444]

Montserrat MOLI I FRIGOLA, *Dídac de Rocabertí i de Pau i el retaule major del santuari de la Mare de Déu de Núria "sense fronteres". Domènec Casamira i Ponç Germà, entre les "dues Catalunyaes"*, dins "Ibix", 6 (2008-2009), 365-423.

Resumida la biografia de Dídac de Rocabertí i de Pau (ca. 1600-1649) i la història de la construcció de la segona església de Núria (1638-1642), l'autora exposa les circumstàncies que van motivar i fer possible la construcció del retaule de l'altar major de Núria. Rocabertí contractà Domènec Casamira com a escultor i més tard la seva vídua contractaria Ponç Germà com a daurador. La construcció del retaule de Núria fou programada pels Rocabertí com una operació política pacifista i pacificadora, i aconseguí la mobilització de molts recursos, com es pot veure en la llarga llista de donants i de les donacions per a la construcció del retaule.- J. de P. [22.445]

Frederic APARISI ROMERO, *Algunes consideracions sobre la vila d'Oliva en temps medievals*, dins "Sai-tabi", 58 (2008 = Hom. Mestre Sanchis), 81-92.

Cremat l'Arxiu Municipal d'Oliva l'agost del 1936, les notícies sobre el seu passat medieval han d'ésser espigolades en l'ACA i en l'ARV, o en els arxius de protocols de València ARV i Col·legi del Patriarca, on s'han salvat els de dos notaris que hi treballaren entre el 1425 i el 1466 (84-85). Típica població agrícola, molt depenent de l'aigua, que provocà problemes amb pobles veïns, en part també depenent de la mar i de la pesca, com d'altres possibilitats com la mercaderia. La relació amb d'altres famílies era també aprofitada per a l'enlairament en la valoració social d'acord amb els pactes matrimonials. Hi ha bibliografia (91-92).- J. P. E. [22.446]

Joan Carles GOMIS CORELL, *La portada de l'església parroquial de Santa Maria Magdalena d'Olleria. Traça, modulació i ordenament compositiu*, dins Actes Vall d'Albaida, II, 733-757.

Gairebé tot l'article aporta doctrina dels arquitectes italians renaixentistes, un dels quals, Jacopo Fiorentino, hauria inspirat el mestre d'obres de la parroquial de l'Olleria; un plet entorn d'ella arribà a la Reial Audiència, de València, d'on són tretes algunes dades sobre aquella construcció (756-757), l'autoria de la qual és objecte d'hipòtesis diverses.- J. P. E. [22.447]

Miquel PUIG I REIXACH, *La impremta a Olot al segle XVIII*, dins "Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca", 19 (2008), 13-65.

L'autor dóna notícia dels llibreters actuant a Olot a partir del 1705: Pere Cantalozella, Esteve Costa, Gabriel Bro, aquest també estamper. El primer impressor és Josep Rovira, que arribà a Olot vers el 1731, proporcionava a la vila els llibres en blanc per a usos administratius; el 1751 edità el discurs literari de la festa de Santa Caterina i cent-cinquanta edictes o cartells anunciant arreu de Catalunya les oposicions a mestre de gramàtica de la vila. Morí el 1757 i el succeí el fill homònim. Els Rovira foren llibreters, editors i gravadors; el darrer morí el 1771, pobre i sense descendència. Un nebot del darrer Josep Rovira, anomenat Ramon Roca, nascut el 1757, portaria el negoci fins després de les guerres napoleòniques. L'apèndix I publica l'inventari 'post mortem' de Josep Rovira 'iunior', del 26 de febrer del 1771, transcrit del reg. 1453, ff. 79-80, de l'AHC de Girona, *Fons notariais. Olot*. El II dóna un repertori bibliogràfic dels impressors olotins del segle XVIII: entre goigs, cobles, ordinacions, quaderns gramaticals, llibres i sermons, pugen a 90 títols.- J. de P. [22.448]

Maria GARGANTÉ, *L'església parroquial de Sant Esteve: vicissituds d'un nou temple amb vells models*, dins "Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca", 20 (2009), 89-126.

Blai de la Trinxeria, olotí i enginyer, fou el promotor i arquitecte de l'Església neoclàssica de Sant Esteve d'Olot, construïda de 1749 a 1763. Aparegueren defectes estructurals no molt greus, que van originar la literatura corresponent, però que no van aturar les obres de la façana. L'exploració de l'AC de la Garrotxa, de l'AHN i de la bibliografia publicada permet de seguir totes les passes de la construcció de l'edifici, amb els seus estris i accessoris, els problemes financers i la continuació de l'obra durant el segle XIX. La part final del treball analitza la façana de l'església i la tipologia de tota l'obra. Són publicats en apèndix tres documents de l'ACG. Una lletra de Blai de la Trinxeria al bisbe de Tarassona, dr. Esteve Vilanova, comunicant-li les resolucions de la junta d'obres del 1765, el contracte per a la construcció del monument de Setmana Santa, dissenyat per Joan Carles Panyó i realitzat per Patrici Negre, escultor de Perpinyà, el 1786, i l'informe del mestre d'obres Pere Albrador sobre la necessitat de construir una església nova a Tortellà.- J. de P. [22.449]

Joaquín APARICI MARTÍ, *Capilaridad de la manufactura textil en la Plana de Castelló. El caso de Onda en el siglo XV*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 40 (2010), 181-199.

Tot i que, fins i tot després de la conquesta cristiana, el nom oficial de Castelló fos el de "Castelló de la Plana de Borriana", no trigà a dibuixar-se un bon planter de viles amb puixança econòmica, entre les quals aviat destacà Castelló tant en el camp dels teixits com en el del cuir (181-188); l'autor es fixa en el cas d'Onda, assentada en la confluència de la Plana, les Serres d'Eslida i de l'Espadà i la comarca del riu de Millars; per la col·locació fou centre de mercat de la llana, però ja entorn el 1248 és documentat un tint (188); el mercat i el treball de la llana predominà, tal com demostra la documentació del segle XV, sobretot de València, ARV, *Batllia general* (189-195); l'autor aplega en les pp. 196-199 noms i dades conegudes de persones tant cristianes com musulmanes.- J. P. E. [22.450]

David GIRONÈS MICÓ, *El soguejament de l'Horta Vella i Nova d'Ontinyent de 1572*, dins Actes Vall d'Albaida, II, 687-719.

El 1571 la vila sofrí un aiguat, immediatament qualificat d',infortuni de pluges' i de ,diluvi', i calgué reparar les destrosses; s'hi refereixen en particular tres documents de l'AM d'Ontinyent: el primer aplega dues relacions d'experts, indicant com cal fer el soguejament de les dues hortes; el segon: *Memorial y resolució presa en Ontinyent a 9 de novembre 1572 sobre les aygües*, atribuït a Jeroni Munyòs; i el terç, del mateix Munyòs, *Observaciones en las aguas que discurren en el río de Agres, en el de Bocairente...* "aporten una informació valuósissima per conèixer de manera exacta els cabdals hídrics i útils per al reg" (698) d'Ontinyent, cada un dels quals és àmpliament analitzat, en particular el primer (699-715) i el terç (717-719).- J. P. E. [22.451]

Alfons GARRIDO, *Origen i evolució de les associacions de pescadors a través del gremi de sant Pere de Palafrugell (segles XVII-XX)*, dins "Quaderns de la Selva", 22 (2010), 161-180.

Les confraries de pescadors es multiplicaren a Catalunya a partir del Concili de Trento (1563 ençà). En època moderna, les confraries de la Costa tenen la necessitat comuna de vigilar els moviments de turcs i pirates nord-africans, El fonament jurídic de la confraria de Palafrugell (Calella), són les *Ordinacions fetas per los jurats y consell de la vila y terme de Palafrugell y per los pabordes y confreres de la confraria de sant Pere dels pescadors de la dita vila y terme, o de la maior part de aquells, per conservatio de la dita confraria del gloriós y benaventurat sant Pere, cap dels Apòstols y patró dels pescadors*, conservat a l'ADG, *Notularum*, G-122, on es definien les seves funcions devocionàries i assistencials. No hi ha o és desconeguda documentació comptable de la confraria de Palafrugell. Després l'autor exposa l'evolució de les confraries cap a la Matricula de Mar impulsada pels Borbons, que segregà la gent de mar en una jurisdicció privativa, per tal que la gent de mar servís als vaixells de guerra, a canvi de poder viure de l'ofici de pescador. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.452]

Philipp D. RASICO, *Toponímia de Palau del Vidre i de Sant Andreu de Sureda (Rosselló): dues enquestes inèdites de Joan Coromines* dins "Miscel·lània Joaquim Molas, 2" (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes LVII), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2008, 251-269.

Joan Coromines deixà les seves observacions filològiques aplegades en la seva visita als dits dos pobles del Rosselló els dies 24 i 25 de juliol del 1959, en la *Llibreta de Camp*, núm. XXV, ara a Sant Pol de Mar, Fundació Pere Coromines; tenim transcripció i anàlisi (252-255) dels topònims, amb referències a grafies antigues (256-268). Hi ha bibliografia (268-269).- J. P. E. [22.453]

Anton PUJOL BERTRAN, *L'ús terapèutic del gel. Una aproximació històrica*, dins "IX Trobada Ciència i Tècnica", I, 333-340.

Si Hipòcrates era refractari a l'ús terapèutic de l'aigua gelada, Temisó de Laodicea (31aC-14pC?) i sobretot Plini el Vell (23-79pC) en la *Naturalis Historia* en documenta l'ús fins i tot en el palau imperial. A Catalunya durant la Baixa Edat Mitjana també és documentat de forma contínua tant a Mallorca com a València; són transcrits fragments textuais de decisions dels jurats de Pollença i de Bunyola, trets dels respectius AM ja del segle XVIII (336). Un valencià, Francesc Franco, hauria escrit el primer *Tratado sobre la nieve y del uso d'ella...*, Sevilla 1569, seguit de llarga rècula d'altres (336-337); és reproduïda una quarteta cantada a Mallorca, Maria de la Salut, en què els balladors d'un ball popular demanen a la Mare de Déu per paga "un tassonet d'aigua amb neu" (339).- J. P. E. [22.454]

Anna M. PUIG GRIESENBERGER, *De la vila del pagus de Peralada a capital comtal*, dins "Mot so razzo", 7 (2008), 13-22.

L'autora repren la discussió sobre l'època del trasllat de la capitalitat del comtat d'Empúries a Castelló i s'inclina pels temps posteriors al govern de Ponç I, després del 1078. Excavacions recents indiquen al Puig del Mercadal una ocupació del lloc des d'època republicana romana, i aquests elements, tothora escassos, podrien donar validesa a les làpides romanes llegides a Castelló per Pujades a principis del segle XVII, ara perdudes i que l'autora reproduceix en tipografia moderna. És al Mercadal on se centraren les propietats dels comtes, tal com demostra un capbreu del segle XVIII. No hi ha restes del castell comtal, arrasat i venut pedra a pedra el segle XIV per pagar deutes. L'autora creu que el trasllat de la capital del comtat a Castelló s'ha de relacionar amb el pes que les possessions tenien a la vila, sobretot després de la donació que va fer la comtessa Guisla el 1060 a Santa Maria. Des d'aleshores els comtes cercaren amb bones o amb males arts com usurpar els béns i drets de l'església, amb fortuna adversa, sobretot perquè la casa de Barcelona s'oposà a l'engrandiment de la d'Empúries, atiant l'enemistat dels Rocabertí des de Peralada i del bisbe des de Girona i la Bisbal. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.455]

Émilie GOUJAUD, *Les livres en usage à Perpignan aux XIV-XV siècles d'après les sources notariales. Entre pluralité littéraire et linguistique*, dins "Domitia", 11 (2010), 5-24.

Fruit d'una recerca en els registres notarials de Perpinyà, conservats en sèries diverses dels ADPO, tenim ací aplegades les anotacions relatives a llibres de dret i de teologia (6-9), de medicina (10-12), literatura religiosa (13-14, amb notícia d'una *Bíblia en vulgar*, retruc d'un préstec a la reina Margarida de Prades), literatura històrica i cròniques (16-19). És remarcable una biblioteca particular amb vint-i-sis obres de Ramon Lull (20); tampoc no en manquen ni d'Arnau de Vilanova ni de Francesc Eiximenis (21). Hi ha notícia de llibres hebreus (22-23).- J. P. E. [22.456]

Jaume de PUIG i OLIVER, Ramon MIRÓ i BALDRICH, Pep VILA i MEDINYÀ, *La Consueta de Sant Joan de Perpinyà (segles XIV-XV). Edició i estudi*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", XXVII (2008), 115-350.

En la introducció, els autors resumeixen l'estat de la qüestió d'edicions de consuetes catalanes, i tot seguit presenten una taula de documentació medieval de Sant Joan de Perpinyà, conservada als ADPO i a la Médiathèque Municipale, de Perpinyà. Descriuen els dos manuscrits, base de l'actual publicació, de la Médiathèque esmentada, mss. 79 i 89. Exposada l'estructura interna de la *Consueta*, els autors es fixen en la seva relació amb la coetània d'Elna, tant pel que fa a l'origen episcopal de la seva redacció com a la distribució del personal que hi és

reflectida. La consuetud de Sant Joan sembla diferenciar-se netament de les conegudes i editades fins avui al Principat, amb molts punts de contacte pel que fa a les cerimònies i als ministrants, com, atesa la base litúrgica, no podia ésser altrament, però també amb punts clars de divergència. En un paràgraf específic, hom estudia les activitats teatrals i parateatrals que la dita consuetud permet de conèixer. Hi ha la ,ratio editionis' i la bibliografia corresponent, abans de l'edició del text, publicat seguint les pautes habituals de l'anuari.- J. de P. [22.457]

Rodrigue TRÉTON, *Preludi a la història del notariat públic a Perpinyà i el comtat de Rosselló (1184-1340)*, dins "Afers. Fulls de Recerca i Pensament", 48 (2007), 551-609.

Els primers passos del notariat al comtat de Rosselló són difícils de precisar: són contemporanis de Jaume I i, a base tant de la documentació d'ACA com de la dels ADPO, l'autor es proposa de clarificar el tema fins al 1340 (554). Als Comtats la institució notarial seguí el mateix camí que al Principat: durant el segle XII és encarregat a clergues fins a un 83%, cinc d'aquests consten ,grammaticus' i un d'ells, al cap d'uns quants anys, ,magister' (556; llista 585-589); en el XIII, Jaume I aconsegueix que el notari sigui oficialment ,scriptor publicus' i que validi amb el seu signe cada document (558-559): són els anys en què els documents notariais ja formen volum específic, es protocol·litzen (567-568); això no obstant, continua un notariat eclesiàstic, que actua per autoritat del bisbe d'Elna (560-561), però s'enforteix i es va imposant el notariat laic sota autoritat reial (569-570; llista: 575-576) i el servei notarial pot ésser delegat en ajudants, mentre signi el titular (577-584). Les pàgines 589-609 presenten i transcriuen quinze documents reials de tema notarial dels anys 1210-1340, d'ACA, *Canc.*, *reg.*, ADPO i AM de Perpinyà.- J. P. E. [22.458]

Enric CARRERAS VIGORÓS, *La identificació del castrum de Verdera, referència geogràfica de Sant Pere de Rodes (el Port de la Selva / Palau Saverdera)*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 40 (2009), 177-200.

La documentació més antiga, publicada per autors diversos, situa Sant Pere de Rodes "subtus castrum Verdarie". L'estudi atent d'aquella massa documental, com també les afrontacions territorials de finques del dit monestir i els plets d'època moderna, convenç que hi havia d'haver una edificació defensiva d'època altmedieval o visigòtica i un castellar o torre de guaita (la 'Penya Negra'), esmentada en els documents dels anys 974, 982 i 990. Per les dades de la documentació i de l'actual toponímia d'informació oral, l'autor i el seu equip el 1983 identificaren en el planell superior de la serra de Santa Elena, damunt el Fitó de Sant Onofre que es troba abans del Coll del Mosquit, restes ben visibles del mur d'oest i nord-oest que tancava l'antiga fortificació altmedieval o anterior, esmentada en els citats documents més antics. Darrerament (2009) han pogut constatar que les restes de murs diversos, a primera vista ja semblen inexistents o han desaparegut o, en general, es degraden els elements arquitectònics de l'indret (199). Amb el seu treball, l'autor fa una crida perquè les restes identificades com a 'castrum' de Verdera, segurament molt antigues, siguin degudament catalogades, protegides i estudiades en un futur no massa llunyà (200).- J. de P. [22.459]

Jaume NIETO I SIERCO, *Fargues a la Vall de Ribes (segles XV-XVI-XVII). Una aproximació històrica dels seus inicis, a través dels seus protagonistes*, dins "Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès. Annals 2007-2008", 115-128.

Amb documentació arxivística rica, l'autor esbossa la història de la construcció i posterior explotació de les fargues de la Vall de Ribes, centrada en les famílies Alberic (de Queralbs), Sanmiquel (de Planoles), Solanell (de la Corba i Roques Blanques), i Peix, tots meners.- J. de P. [22.460]

Miquel SITJAR I SERRA, *Visca lo rey d'Espanya! La vall de Ribes en el context dels conflictes transpirinencs (1624-1659)*, dins "Ibix", 6 (2008-2009), 153-160.

L'autor estudia el *Llibre del Consell i altres coses de la vila i Vall de Ribes, començant en lo any 1616*, peertanyent a l'arxiu privat de la família Montagut. El 1624, la Vall de Ribes pertanyia jurisdiccionalment als Comtats del Nord i s'hagué de mobilitzar sota els cònsols de Puigcerdà en la defensa del castell de Perpinyà. Immediatament després esclatava un conflicte judicial relatiu a l'impost de la lleuda sobre mercaderies, que costà diners i augmentà la desafecció de la Vall respecte dels funcionaris del Rei Catòlic. Fins al 1640, la Vall estigué capficada en l'aferr de la lleuda. Quan Catalunya accepta la sobirania del rei de França i la guerra es desplega amb totes les seves conseqüències, els ribetans s'hi impliquen amb evident manca d'entusiasme. El 1645, el Veguer de Ribes mata amb una trabucada el Veguer de Puigcerdà, vila amb la qual Ribes mantenia el conflicte de la lleuda. El 1652, la vila es dona a Felip IV. De seguida, escamots de miquelets i d'altres arplegats feren tota mena d'estralls a la Vall, i així la guerra entre França i Espanya hi prengué també el caire de guerra civil.- J. de P. [22.461]

Joan FERRER, *L'organització del territori al Ripollès: estructures de poder al llarg de la història*, dins "Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès. Annals 2007-2008", 143-170.

El primer intent d'organització del territori del Ripollès fou el del comte Jofre I, que fundà els dos monestirs de la Comarca. El segon anà a càrrec dels comtes de Besalú, amb l'intent de crear bisbat nou. La tercera provatura fou la vegueria, amb veguer d'Osona, i l'organització de les estructures municipals, una de les quals, la de Sant Joan de les Abadesses, és estudiada amb detall. Finalment, la darrera organització fou la de la Nova Planta. La documentació que sustenta el desplegament del discurs històric se suposa, sense que sigui citada. Només en un cas és reproduït el text d'un acord municipal de Sant Joan de les Abadesses, 12 d'agost 1651 (165).- J. de P. [22.462]

François-Pierre BLANC, *La portée de la clause des "enfants nés et à naître" au regard de la dérogeance du père dans les chartes d'ennoblissement enregistrées au Conseil Souverain du Roussillon, 1660-1789*, dins LARGIER, *Mineurs, Minorité*, 27-38.

L'ennobliment d'un home comportava que els successors "nats o a néixer" també ho fossin: malgrat el *Tractat dels Pirineus*, els comtats del nord mantingueren en el punt de l'ennobliment llur catalanitat, tal com demostrà l'abbé' Xaupí el segle XVIII (29, nota 3); es mantingueren els 'burgesos honrats' (31). Fins al 1789 es publicaren catorze lletres de noblesa i vint-i-tres de 'ciutadans honrats' (32), documentats en l'ADPO, 3E; els fills ja nascuts mantenien l'ennobliment, encara que el pare fos degradat, però no els que naixien després del darrer acte, perquè el moment de néixer no podien heretar una noblesa que el pare no tenia (37-38).- J. P. E. [22.463]

Jean Christophe ROBERT, *L'enfant héritier dans quelques testaments roussillonnais du XVIII siècle*, dins LARGIER, *Mineurs, Minorité*, 39-53.

L'escorcoll de la sèrie 3E dels ADPO ha proporcionat a l'autor quatre-cents sis testaments datats els anys 1740-1760, en el 40% dels quals el fill més primerenc d'una família és constituït hereu; també hi ha informació sobre els percentatges de legítima o de dret als aliments a càrrec de l'herència familiar.- J. P. E. [22.464]

Caroline LENZ, *Le passage à l'âge adulte. L'émancipation en Roussillon au XVIII siècle*, dins LARGIER, *Mineurs, Minorité*, 75-96.

El normal era que l'emancipació arribés automàticament amb la majoria d'edat; per això, els actes d'emancipació són escassos, però l'autora n'ha identificat a l'ADPO, 3E un centenar entre 1661-1791; la causa principal és el matrimoni d'un menor; hi ha descripció d'un acte d'emancipació oficial, d'una certa teatralitat (87); també es dona el cas del menor que ha entrat plenament en la vida activa (89-91). Hi ha peculiaritats rosselloneses (92-95), entre elles l'autoritat del cap de casa (93).- J. P. E. [22.465]

Stéphane DOPPLER, *Formation et conditions sociales des peintres et des sculpteurs dans les comtés nord-catalans à la Renaissance*, dins LARGIER, *Mineurs. Minorité*, 97-105.

Procedents de la sèrie 4E dels ADPO, tenim en aquestes pàgines informació sobre les condicions d'entrada a l'ofici de pintor o d'escultor, que el col·legi professional controlava, i que són ben documentats en els contractes d'aprenentatge, un dels quals, del 1507, era per a aprendre l'ofici de llibreter (impressor?). Sovint el final de l'aprenentatge desembocava en el matrimoni, raó per la qual hom el contreia en edat molt jove.- J. P. E. [22.466]

Ernest ZARAGOZA I PASCUAL, *Danys ocasionats al monestir de Poblet durant el Trienni Constitucional (1820-1823)*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", 81 (2008), 169-183.

Aquest títol no entraria en la bibliografia del present volum, si no fos que d'un dels documents, el resum de l'informe oficial tramès al govern central per l'abat de Poblet el 28 de maig del 1825, en són extractades les frases següents: "... 30 estantes de madera de granadillo trabajados con suma delicadeza y existentes en la famosa librería denominada del sr. Don Pedro [de Aragón] fueron hechos pedazos... y dos mesas con los dos globos celeste y terrestre reducidos a la nada, quedando la satisfacción de haberse conservado más de tres mil volúmenes que se hallaban en poder del Crédito Público y los ha recobrado el monasterio; que la librería denominada Vieja, que contenía más de 5000 volúmenes, con una porción buena de manuscritos antiguos, toda fue robada y destrozada, menos unos pocos libros que han quedado en estado de inútiles; que su archivo, dividido en dos piezas, la una fue abrasada, quedando sus estantes y papeles reducidos a ceniza, y la otra hecha un total escombros, robados sus papeles y taladrada su bóveda" (178). Resposta de Madrid: que l'abat s'espavilava a reconstruir, perquè "el Erario Público se ve tan apurado... que por ahora no le es fácil pueda destinar cantidad alguna" (181).- J. P. E. [22.467]

Ramon AMIGÓ ANGLÈS, *Onomàstica del terme municipal de Porrera* (Treballs de l'Oficina d'Onomàstica, XXI), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2011, 366 pp.

Després de les pàgines inicials que presenten el conjunt de la població i les bases del present estudi, i en particular les seves fonts (39-45), particularment abundoses les dels segles XIX-XX, sense que n'hi hagi cap del segle XVI; el XVII comencen els protocols notariaus, que continuen el segle XVIII, i d'altre documentació important, com és, per exemple, la fitació dels pobles del comtat de Prades i del priorat de Scala Dei, del 1628, ací transcrita (347-362). Tal com és normal en estudis d'onomàstica, també en aquest cas, cada topònim és acompanyat per la frase que el documenta en escrits dels segles barrocs, des de l'Abadia a Cal Zacarias (49-342).- J. P. E. [22.468]

Les cartoixes valencianes (Congrés internacional sobre les cartoixes valencianes. El Puig, 2003). Tom I (Analecta Cartusiana, 208/1), Salzburg. Universität. Institut für Anglistik und Amerikanistik 2004, 440 pp.

Les cartoixes valencianes (Las cartujas valencianas). Tomo 2 (Analecta Cartusiana, 208), Salzburg, Universität, Institut für Anglistik und Amerikanistik 2004, 400 pp.

El primer volum conté comunicacions al dit congrés, com, per exemple: James Hoog, *The Valencian Charterhouses in the Chartae of the Cartusian General Chapter 1272-1658* (7-109); Raphael Witkowski, *Dom Georg Schwengel (1697-1766), and the Spanish Charterhouses (169-185)*: recull paràgrafs sobre Ara Christi (179-185); Asunción Alejos Morán, *Palabra y símbolo en las profesiones de la cartuja de Vall de Christ: la cruz como símbolo* (187-222); Policarp Garay Martín, *Recursos naturales de l'antic priorat de Portacoeli i llur aprofitament durant els segles XIV a XIX* (223-242); Enrique R. Martín Gimeno, *Los molinos de la tenencia de Jérica de la Cartuja de Val de Cristo* (309-320); Daniel Torner Huguet, *La cartuja de Portaceli y Onda* (339-351); Jill Webster, *Monestirs cartoixans a Catalunya i València, 1345 a 1415. La seva contribució a la cosa pública* (363-370); Ferran Zurriaga i Agustí, *Repertori toponímic dels molins o fites dels termes de la Vall d'Olocau i del terme de la Cartoixa de Portaceli* (371-385); i del mateix, *Els criats de Portaceli i la seva relació amb la Vall d'Olocau* (387-394); i Concepció Bauzá, *Cerámica valenciana en la Cartuja de Valldemossa (Mallorca)* (395-409).

Entre d'altres que no tenen relació amb els temes d'aquest anuari, trobem els títols següents que s'han de fer constar: Manuel Redarde Sagrera, *La Cartuja de Santa María de Montealegre y su relación a lo largo de seis siglos con las cartujas valencianas de Porta Coeli, Vall de Crist, Val d'Espirit, Ara Christi y Benifazà* (47-56); Elena Barlés Báguena, *Ara Christi (el Puig / València) y sus relaciones con otras cartujas de la Provincia Cartujana de Catalunya* (113-142); Silvio Chiaberto, *La certosa de Porta Coeli durante il periodo medievale e gli analisti non spagnoli settecenteschi* (169-194); Vicent Ferré Domínguez, *Joan Bta. Civera, un model de crònica cartoixana* (207-224); David Montolío Torán, Ferran Olucha Montins, *El retablo mayor de la cartuja de Vall de Crist de Juan Miguel Orlens. Nuevas aportaciones al conocimiento de la escultura y los maestros canónicos en tierras de la antigua diócesis de Segorbe* (253-268); María José López Azorín, *Noticias sobre reformas y construcciones en el real convento de Nuestra Señora de Portaceli (València) a mediados del siglo XVII* (269-280); Nuria Ramón Marqués, Luisa Tolosa Robledo, *La iluminación de manuscritos y su relación con las cartujas valencianas. Estudio preliminar de las miniaturas del códice de la fundación de Valldecrist (Ms. I-4)* (293-314); Miguel Navarro Sorní, *Noticias sobre la cartuja de Vall de Crist en un manuscrito de D. Gregorio Maians* (315-319); David Montolío Torán, Ferran Olucha Montins, *Santa Maria de Benifazà. Notes sobre activitats artístiques a partir dels Annals de Chavalera* (329-343).- J. P. E. [22.469-22.470]

Rafael CERRO NARGÁNEZ, *Prosopografía de una vara pirenaica: los alcaldes mayores de Puigcerdà (1717-1808)*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLIX (2003-2004), 353-370.

Atesa la seva situació estratègica després del tractat dels Pirineus, pel fet d'ésser de ciutat de frontera, el *Decret de Nova Planta* militaritzà aquell corregiment i el seu corregidor era alhora cap militar i civil, raó per la qual durant la primera meitat del segle XVIII, ells nomenaven els alcaldes majors. L'ACA, *Reial Audiència*, conserva els noms de tots els nomenats (355-358). Els corregidors foren nomenats pel rei i consten a Simancas, AG, *Gracia y Justicia* (359-369), pàgines curulles d'informació menuda.- J. P. E. [22.471]

Robert VINAS, *Le destin des templiers en Roussillon (1276-1330)*, dins "Cahiers de Fanjeaux", 41 (2006), 187-210.

Lafer dels templers es complicà al Rosselló amb la Croada contra Catalunya dels anys 1285-1302 i amb el fet que, tot i l'existència del Regne de Mallorca, els templers de Rosselló s'hagueren d'associar amb el comte de Barcelona i rei de la Corona d'Aragó, car era el sobirà suprem que els cridava oficialment a la defensa de la terra, fins que el 1290 una sentència papal

els obligà per fidelitat a l'Església romana a passar-se als croats. Aquestes pàgines, basades en documentació d'ACA, sobretot CR i CRD, i en Perpinyà, ADPO, resumeixen la trajectòria dels templers durant aquells anys i transcriuen el testament de Bernat de Millars, antic cavaller del Temple, del 1317 (204-208), conscient de viure en temps "in quos fines ceculi (1) deventerunt".- J. P. E. [22.472]

Jaume LLADÓ-FONT, *Els picapedrers, artífexs de la pedra*, dins "Ceretania. Quaderns d'estudis ceretans", 5 (2007), 101-139.

L'aplec de marques de picapedrer del palau reial de Perpinyà, tant en la planta baixa (110-119), com en el pis i en d'altres llocs (120-134), completat amb els documents aplegats per Bernat Alart en el seu *Cartulari rossellonès*, de la BM de Perpinyà (108-109), permeten a l'autor d'indicar les pedreres d'origen dels carreus utilitzats en diversos edificis de la dita vila (Palau Reial i Catedral de Sant Joan, Llorja del Consolat de Mar) i en d'altres llocs tant del Rosselló com de Mallorca en construccions de Guillem Sagrera (104).- J. P. E. [22.473]

Julien LUGAND, *Els pintors i el seu notari. La creació del Col·legi de Sant Lluç de Perpinyà (1630-1698)*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 58 (2007), 655-673.

En pàgines diverses d'aquest article són transcrits documents relatius a la constitució del dit col·legi de pintors de Perpinyà: 656-657, 658-663, 666-673, respectivament l'acta fundacional de confraria d'argenteres i pintors (novembre 1630), els estatuts o ordinacions de la confraria exclusiva per als pintors a nom de sant Lluç (desembre 1630) i la decisió dels cònsols de Perpinyà atorgant al col·lectiu de pintors i associats categoria d'artistes i no sols de menestrals, d'acord amb la petició presentada pels representants dels interessats (setembre 1698).- J. P. E. [22.474]

Antoine de ROUX, *Les environs de Perpignan autour de 1700 d'après la carte des ingénieurs des fortifications*, dins "Domitia", 11 (2010), 45-78.

El Service Historique de l'Armée de Terre, de França, conserva sota la signatura MR 1083, uns plànols de Perpinyà que permeten reconèixer l'estat en què es trobaven la ciutat i els voltants fins a uns deu quilòmetres. L'autor ens dona la llista dels pobles, amb el nombre de cases i d'habitants de cada un, tant dels que es trobaven més amunt com més avall de la Tet (48-49); també és transcrita l'explicació del plànol (51-53). Hi ha reproducció fotogràfica de cada zona (55-77).- J. P. E. [22.475]

Josep M. GRAU PUJOL, Roser PUIG TÀRRECH,, *Immigració estrangera a Catalunya des d'una perspectiva local de Reus, segles XVI-XX*, dins "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XVIII (2007), 93-108.

Les primeres pàgines resumeixen allò que recerques precedents fan conèixer de la immigració de gavatxs a comarques de Lleida i de Tarragona els segles XVI-XVII, atès que foren ells els qui substituïren els moriscs el 1610. Per a després, amb motiu de les guerres dels Segadors, de Successió, de la Revolució Francesa i de la Guerra Gran, coneixem els immigrants per fons diversos de l'AHC del Baix Camp; que ens fa conèixer una certa rivalitat entre anglesos i holandesos per a establir a Reus una fàbrica d'aiguardent el 1685 (95-100).- J. P. E. [22.476]

Romain SAGUER, *La capbreuació de la seigneurie de Reynés en 1407*, dins "Domitia", 11 (2010), 25-44.

Aquestes pàgines donen el resultat de dues capbrevacions, ambdues del 1407, ambdues conservades en forma de registre a Perpinyà, ADPO, 3E 40/847 i 3E 40/1171; el primer reconeix els serveis col·lectius que el comú reconeix exercir per concessió del senyor feudal; el segon, els drets de ciutadans particulars, d'establiment senyorial, de Guillem Hug de Rocabertí. L'autor es fixa sobretot en el desplegament legal d'un acte de capbrevació i en els seus passos: creació del marc legal (28-29), preparació de l'acte, amb la determinació de les persones encarregades (29-32), actes de reconeixement de senyoriu (31-37), quadre de cada un dels documents, on consta la data de cada acte de reconeixement, nom del declarant i dels testimonis (39-44).- J. P. E. [22.477]

Pauline ILLES, *Le franchissement des fleuves à la fin du Moyen Âge en Roussillon*, dins "Domitia. Revue du Centre de Recherches Historiques sur les Sociétés Méditerranéennes", 10 (2008), 34-58.

Recordada la bibliografia anterior sobre el tema al Rosselló, l'autora es pregunta com una població d'aleshores pogué respondre al problema d'atravesar un riu i respon a base de la documentació dels ADPO, sobretot la de la secció 1B, començant per les notícies que reflecteixen una construcció de fusta i després de pedra (encara hi ha ponts que ara són anomenats 'Ponts de Pedra', indicant que abans no ho eren); llur finançament fou en general a base d'una 'obra' jurídica, responsable de tot (la del Pont de la Tet a Perpinyà és documentada el 1195): s'alimentava de donacions testamentàries, d'inversions dels comuns, d'impostos específics de duració limitada i del peatge dels qui no n'eren exempts (36-42); on mancava el pont, calia passar amb barca, pas condicionat a concessió reial tant del cabal d'aigua com d'embarcador; tant el concessionari del pas (barquer) com els 'obres' del pont actuaven sota control del rei i havien de respondre de l'administració (43-57).- J. P. E. [22.478]

Généviève GAVIGNAUD-FONTAINE, Gilbert LARGIER, *Le vin en Languedoc et en Roussillon. De la tradition aux modernisations, XVIè-XXIè siècles*, Canet de Rosselló, Éditions Trabucaire 2007, 307 pp.

Gilbert Largier és autor de la primera meitat d'aquest llibre, dedicada a la història del vi al Rosselló durant els segles moderns fins a les envistes del segle XIX, basat sobretot en documentació notarial dels ADPO: entorn el 1560 la producció del vi al Rosselló havia tocat fons també en sentit qualitatiu, fora d'algun punt excepcional; la collita era per al consum local. El canvi de trajectòria i l'empenta vingué a començaments del segle XVIII, sobretot com a conseqüència del port de Sète, que permeté d'exportar-lo, situació que repercutí en l'augment de terra dedicada a vinya, sobretot en propietats de tipus mitjà, on arribà a ocupar el 40% de la terra de conreu i deixà excedents per a l'exportació. Fou el pas de la rutina en tots els camps a una primera societat industrial.- J. P. E. [22.479]

Elisabeth BILLE, *Des vignes en montagne: regards sur la culture de la vigne dans les Pyrénées de l'est au Moyen-Âge*, dins "Ceretania. Quaderns d'estudis cerdans", 5 (2007), 39-66.

La documentació d'entorn l'any Mil, en particular l'editada pel p. Cebrià Baraut, no permet de dubtar que en plens Pirineus hi havia vinyes, de les quals han sobreviscut fins ara en els impressionants marges de pedra per a mínimes feixes de terra i el lector pot veure en les fotografies que completen el text de l'article (41, 51), com també les botes de fusta que han arribat als nostres dies; es troben entre altures de 950 a 1550 (el clos de Can Mateu, a Santa Leocàdia, hauria estat la vinya més alta d'Europa), cultivades en terres de senyoriu tant laic (vescomtes de Conflent) com eclesiàstic (Santa Maria d'Alaó, a la Ribagorça) i no mancaven els establiments de terres ermes 'ad complantandum'; també hi havia vinyes al cosat de poblacions

agrupades: la vinya i l'elaboració de vi resistí fins al segle XVIII, en què els mercaders preferien el vi de Rosselló.- J. P. E. [22.480]

Relation de la mission des Pyrénées (1635-1649). Le jésuite Jean Fourcaud face à la Montagne. Texte traduit, annoté et présenté par Serge BRUNET avec le concours de Paul FAVE (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Série in 8°, vol 46), Paris, Comité des travaux historiques et scientifiques 2008, CVI i 360 pp.

Les informacions trameses pels jesuïtes de la casa de Tolosa de Llenguadoc a llurs superiors sobre les activitats missioneres en els onze bisbats de França veïns dels dels diversos estats de la monarquia hispànica, de Navarra a Catalunya, (VI), en part almenys s'han conservat a Aux, AD du Gers, descobertes i en part publicades en el pas del segle XIX al XX amb intervenció del futur bisbe d'Elna-Perpinyà, Mgr. Jules Carsalade du Pont (XI), són ara posades a la disposició del públic per Serge Brunet, que ha anotat abundantment el text publicat: hi trobem la *Histoire de la mission des pères de la Société de Jésus dans les régions de la Catalogne, qui relèvent de l'Église de France. Relation de la missions faite en la Vallée du Capsir (Capsir)*, 1640 (135-144); *Traduction de la version latine de la mission au Capcir* (145-151); *Introduction à la mission en Val d'Aran* (153-166); *Relation de la mission faite en la Vallée d'Aran, le 8e de juin jour de la Pentecôte* 1642 (167-192); i *Historia missionis Patrum Societatis Iesu in partes Catalauniae, quae Gallicanae Ecclesiae subsunt* 1640 (275-289). Aquestes pàgines són curulles d'informacions sobre la realitat física de les diverses valls, sobre les administracions i les formes de convivència de la societat pirenenca en temps de Contrareforma sota la direcció d'un bisbat sotmès al del rei de França com el de Couserans i en una situació de plena guerra de Catalunya en lluita contra Felip IV de Castella, però també sota alta administració eclesiàstica francesa.- J. P. E. [22.481]

Hèctor MIR I LLORENTE, Josep ESTIVILL, *L'urbanisme de la Poble de Mafumet a partir d'un capbreu de 1510*, dins "Misc. Navarro Miralles", 177-182.

El dit capbreu es conserva a Tarragona, ACatedral, part d'un de general per a tots els pobles sota senyoriu del capítol catedralici, a base del qual els autors pretenen reconstruir la trama urbana del poble els primers anys del segle XVI. A base de les seves informacions, de les que encara donen les construccions actuals o de les que se sap que donaren en temps passats, els autors reconstrueixen la situació del nucli urbà a començaments del segle XVI: "petit lloc, clos per unes muralles, i desenvolupat a partir de sis cases", o també "trama urbana pobletana com a pròpia d'un poble de tipus castral" (181).- J. P. E. [22.482]

Valentí GUAL VILÀ, *Bandolerisme en terres de Poblet el primer terç del segle XVII*, dins "Misc. Navarro Miralles", 157-163.

Presentació de tres documents clau relacionats amb el tema, datats el 1605, 1609 i 1635. Són la *Unió contra bandolers* de Lleida 1605, en part transcrita (157-158); l'acceptació de l'esmentada unió per part de poblacions del senyoriu de Poblet el 1609 (158-161); i el manament fet públic pel governador de l'esmentat senyoriu manant als pobles d'aquest d'eixir contra lladres "encontinent donant repic de campana" (161-162), sota pena de multes pecuniàries a les autoritats municipals. Hi ha bibliografia específica (162-163).- J. P. E. [22.483]

Jordi MORELLÓ BAGET, *La ,modernització' de les finances municipals de Reus (a propòsit del canvi de gestió comptable en el trànsit del segle XV al XVI)*, dins "Misc. Navarro Miralles", 133-144.

Entorn el 1485 la documentació econòmica de la Vila de Reus comença de manifestar un desplaçament del sistema de clavaries, en el qual cada institució tenia les seves fonts de finança-

ment i se les administrava segons calia, substituït pel control únic de jurats i d'oïdors de comp-tes, control únic que exigia comptes unitaris consignats en un únic i voluminós llibre major, del qual hi ha ací mostra d'algunes pàgines (140-142). Només la sagristia de la parròquia de Sant Pere mantingué la seva personalitat administrativa (136-137). En el nou sistema augmentà el nombre d'albarans, car almenys n'hi havia d'haver un per a cada consignació d'eixida de la caixa unitària. El ,nou' sistema havia estat introduït a Barcelona pels factors de la companyia Datini ja el 1393 (133, nota 2).- J. P. E. [22.484]

Carles MARISTANY I TIÓ, *Dues sèries d'ordinacions inèdites sobre les impositcions municipals de Reus a la primera meitat del segle XVII*, dins "Misc. Navarro Miralles", 165-176.

Són ací transcrits, de l'AHC del Baix Camp, *Fons municipal de Reus*, en primer lloc les *Ordinacions o instruccions per lo modo y coses de què se deu exigir lo dret de menuderies*, datables entre el 1580 i el 1630, que, segons les declaracions inicials del document, responien a l'estratagema de deixar mercaderies fora el terme municipal i allí vendre-les sens pagar drets o al particular dels ,blanadins' (patrons de naus de Blanes), que, també per estalviar-se els drets municipals reusencs descarregaven en els ports de Salou, Tarragona o Cambrils ferro destinat a Reus (168-172); també les *Ordinacions fetes per los señors jurats y pròmens en los drets novament postats per los gastos paga la present vila de Reus per los salaris dels ofisials y socorros dels soldats que dita vila té allistats per la guerra del Rosselló contra francesos*, que, per la darrera indicació, serien del 1639 (172-176). Ambdós texts són rics de vocabulari mercantívol.- J. P. E. [22.485]

M. SERRANO Y SANZ, *Noticias y documentos históricos del condado de Ribagorza hasta la muerte de Sancho Garcés III (año 1035)* (Centro de Estudios Históricos), Madrid, Junta para la ampliación de estudios 1912, 510 pp.

Tant història com documentació van, també en aquest llibre, unides a les del comtat de Pallars. És possible que algun dels documents sigui fals (148-149) El present llibre és reproducció facsimilar d'aquella edició del 1912, ara reproduïda a Valladolid, Editorial MAXTOR 2007.- J. P. E. [22.486]

Antoni LLAGOSTERA FERNÁNDEZ, *Els estudiosos ripollesos i el monestir de Ripoll*, dins "Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès. Annals" (2009-2010), 183-217.

L'autor passa revista a la bibliografia sobre Ripoll escrita per ripollesos, en la qual destaca la dedicada al monestir: Eudald Miralpeix i Illa (1791-1858), Josep M. Pellicer (1872); Josep Raguer va dedicar-hi molts articles a "La Veu comarcal", "El Catllar" i sobretot "Scriptorium", els anys vint del segle passat; són esmentats també treballs de Gros i Raguer, Agustí Casanova i Eudald Graells, Joaquim Boixés i Sabater, Gonçal Cutrina. J. de P. [22.487]

Gilbert LARGIER, *Les étudiants en Roussillon entre Perpignan et les Universités du Languedoc*, dins "Annales du Midi. Revue de la France méridionale", 121/268 (2009), 503-521.

Reintegrats políticament els comtats a Catalunya, Pere III el Cerimoniós fundà la universitat de Perpinyà, potser per equilibrar les dificultats que la nova frontera posaria entre el Rosselló i Montpeller. Amb motiu del Cisma d'Occident fou reconeguda pel papa avinyonès com a Studium Generale; integrats els comtats a França el 1659, resultà que les dificultats venien per la nova frontera divisòria de Catalunya entre Principat i Comtats i l'autor intenta de constatar quina fou la reacció popular d'acceptació d'una universitat ,gavatxa'. Dissortadament les fonts salvades no permeten una resposta global i per això l'autor ha resumit les dades existents sobre la distribució d'estudiants rossellonesos en quadres sinòptics, en els

quals resulta clara la preeminència de les dues universitats de Montpeller i de Tolosa de Lenguadoc, restant en situació molt més limitada les altres; no mancaren estudiants que durant el segle XVII, s'exiliaren a Barcelona. Perpinyà mantingué entorn la meitat dels estudiants.- J. P. E. [22.488]

Jean-Luc ANTONIAZZI, *L'enfant et ses représentations dans les retables baroques de la province de Roussillon*, dins LARGIER, *Mineurs, Minorité*, 107-120.

L'any 1700 el bisbe d'Elna-Perpinyà Jean Hervieu Bazan de Flammeville, publicava en català i francès un *Abrégé de la doctrine chrétienne*, que repassava la vida d'un infant i jove, de la concepció a l'edat adulta, passos que també resultaren exposats en els contractes de retaules, dels ADPO, 5M, en particular en els de Josep Sunyer, alguns dels quals, de ric contingut catequístic, són reproduïts al final (118-121).- J. P. E. [22.489]

Christophe JUHEL, *Indiscipline et désordre de la jeunesse en Roussillon au XVIIIe siècle*, dins LARGIER, *Mineurs, Minorité*, 121-144.

La rica informació sobre el tema és proporcionada per la sèrie 9Bp dels ADPO: eren normalment escamots més o menys festius de jovent celibatari, entre els 17 anys i passats els 30, mai de família noble; també al Rosselló existia als pobles l'Abat de malgovern (123); les actuacions eren de responsabilitat personal, mai col·lectiva (127), a través de cançons o d'insults com 'gavatx' o 'enfitada de l'estofat' a les novícies dominicanes. Per descomptat, si es tractava de costums tradicionals, es consideraven justificats i mai no hi havia denúncia per abús (133) i es considerava que era justificat d'atacar els 'gavatxs' (134); hi havia el costum d'esquellots, 'xervellí', que exigien per costum un donatiu a l'Abat de malgovern, destinat a la parròquia.- J. P. E. [22.490]

Alexandre CHARRETT-DYKES, *L'église paroissiale de Saint-Assise et de Sainte-Victoire de Sorède (XVIII-XIX siècles)*, dins "Domitia", 11 (2010), 89-100.

En aquestes pàgines són descrits els elements arquitectònics de la dita església, començant pels més antics, també fotografiats. La bibliografia anterior és resumida al començament i permet de conèixer els documents d'esdeveniments importants dels segles passats (90-93), a partir dels ADPO (100).- J. P. E. [22.491]

Carles DÍAZ MARTÍ, *Pergamins referents a la fundació de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 29 (2008), 9-56.

Els onze documents relatius a la formació i primers passos del monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, tots ells conservats a Barcelona, ADB, *Fons Vall d'Hebron*, i algun també a l'AHCB, *Pergamins*, IA-757 (el núm. 2: 15-16) i l'Arxiu del Centre Excursionista de Catalunya, *Pergamins* (els núms. 6 i 10: 28-36 i 51-53), ací transcrits (14-56). Hi són documentats els passos previs a la fundació de la casa per iniciativa de la reina Violant de Bar, muller de Joan I, des del juny del 1393 al juliol del 1396; hi és documentada l'existència prèvia en la dita Vall d'un grup d'ermitans, que però no foren integrats en la primitiva comunitat de monjos jerònims, també les gestions de la casa reial per assegurar base econòmica a la casa, tal com informa el quadre sinòptic de la p. 12 i les intervencions papals avinyoneses directes o per delegació.- J. P. E. [22.492]

Sofia GARÇON I PEYRÍ, *Neteja de sang del fons del Monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron. I*, dins "Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·lologia i Nobiliària", 19 (2006), 113-146.

Sofia GARÇON I PEYRÍ, *Els expedients de neteja de sang del fons del monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron (II)*, dins "Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·lologia i Nobiliària", 20-21 (2007-2008), 167-197.

Entre les condicions prèvies a l'acceptació d'un aspirant a monjo de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron per als vots religiosos definitius hi havia la de la 'puresa de sang' de tota l'ascendència tant paterna com materna (és a dir, absència total d'avantpassat jueu, musulmà, indi, convers o heretge); les corresponents informacions s'han conservat a l'ADB (Sant Jeroni de Vall d'Hebron, *Expedients de puritat*); en aquestes pàgines és transcrit l'interrogatori repetit en cada cas (117-119) i són resumides les genealogies de cada un dels aspirants amb noms i dates de pares i avis paterns i materns, anteriors al 1726 (120-146). El segon article és continuació diguem lineal de les darreres pàgines del primer per als aspirants entre el 1726 i el 1835.- J. P. E. [22.493-22.494]

Toni DONADA MADIROLES, *Origen i toponímia a l'entorn de la Donada de Sant Joan de Fàbregues*, dins "AUSA". Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs", XXI/158 (2006), 415-549.

La Donada és documentada en donació a Santa Maria i Sant Vicenç d'Amer del 968, amb la delimitació; la toponímia és rica i després de cada topònim hi ha l'any en què és documentat per primera vegada (528-547). Hi ha fotografies i un croquis de tota la zona.- J. P. E. [22.495]

Marià BAIG I ALEU, *Estudi de l'alt forn de la Reial Foneria de Sant Sebastià de la Muga i la seva producció (segle XVIII)*, dins "IX Trobada Ciència i Tècnica", I, 161-168.

Recordada l'existència de la dita foneria volguda per Carles III, activa des del 1768 fins que l'exèrcit de la Revolució Francesa la destrossà el 1794, l'autor aporta dades de Simancas, Arxiv General, *Secretaría de Guerra*, sobre l'estructura d'aquell alt forn (166) i sobre els productes que n'eixien, ja majoritàriament de ferro; les informacions són completades amb fotografies diverses i amb quadres sinòptics (166-167). Hi ha bibliografia (168).- J. P. E. [22.496]

Motoki MURAKAMI, *La formación de relaciones individuales en torno al monasterio de Sant Cugat del Vallès en la sociedad local hacia el año mil*, dins *Castilla y mundo feudal*. Homenaje al prof. Julio Valdeón. I-II-III-, Junta de Castilla y León, Universidad de Valladolid 2009, 521-537.

Títol només conegut per referència.- J. P. E.

[22.497]

Ricard TEIXIDOR PALAU, *Cases de Sant Dalmai i de la parròquia de Salitja. Dades històriques*, dins "Quaderns de la Selva", 20 (2008), 21-42.

Set cases i una ermita de Sant Dalmai pertanyen a la parròquia de Salitja i al terme de Brunyola. Com que la doble pertinença causava maldecaps, l'autor n'explica l'origen reculant al segle XIII, és a dir, a la documentació de la Pia Almoïna gironina, senyor jurisdiccional de Brunyola. El 1779, quan la Pia Almoïna fou substituïda pel "Real Hospicio de la Ciudad de Gerona", es plantejava el problema que els habitants preferien pagar a Salitja que a Brunyola. Amb alternatives diverses, el conflicte s'allargà fins al 1905: les set cases es deslligaven finalment de Brunyola. En apèndix són publicats quatre documents de l'AHG, *Fons Hospici*, del 1779. Hi ha un mapa de la baronia de Brunyola.- J. de P. [22.498]

Elvis MALLORQUÍ, *El castell de Sant Esteve de Mar i el litoral palamosí al segle XI*, dins "Estudis del Baix Empordà", 27 (2008), 25-66.

L'ACA, *Monacals d'Hisenda*, vol. 1023, núm. 53, és un document de Sant Pere de Galligants del 1063, on són esmentats al castell de Sant Esteve i el de Mor, prop Palamós: quatre germans de nom Gaufred, un d'ells abat de Sant Feliu de Guíxols, restitueixen a l'abat Olibà de Sant Pere de Galligants l'alou que el comte Sunyer de Barcelona havia donat a aquest cenobi. L'autor dedica bon nombre de pàgines a identificar tant topònims com antropònims. El dit document és publicat en apèndix i allarga les informacions fins als segles XIII-XV. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.499]

Jaume AYMAR I RAGOLTA, *Relacions de Sant Jeroni de la Murtra amb les comarques gironines*, dins "Estudis sobre el Baix Empordà", 29 (2010), 57-82.

Amb documentació de l'Arxiu Reial (ACA), de l'ADG i de l'Arxiu de Sant Jeroni de la Murtra, l'autor estudia les relacions d'aquest cenobi amb Girona, entenent el mot 'relacions' en sentit ample, per exemple, tant en el sentit provincial com en el que la pedra del claustre de Sant Jeroni és de Girona. En realitat, la relació entre el cenobi i Girona s'establia a través de persones, entre els quals despullen els priors Jaume Roqueta i fra Mateu Blanc, els Pau, el cardenal Joan Margarit i Pau, el monjo Josep Fageda, que fou bisbe de Girona, l'escultor Domènec Rovira, el músic Pere Tubau, etc.- J. de P. [22.500]

Pasqual RIBAS I TORRES, *La consuetud de la parròquia de Sant Mateu de Vall-llobrega (1690-1896)*, dins "Estudis sobre el Baix Empordà", 27 (2008), 67-154.

Recordats el concepte de 'consuetud' i les disposicions dels bisbes gironins Arévalo de Çuaço i Miquel Joan de Taverner i Rubí adreçades als rectors a fi que les escrivissin i fixessin, l'autor descriu el ms. de la de Vall-llobrega, avui de propietat particular, i en detalla el contingut, sobretot en festes i celebracions de tota mena; i en les pàgines 105-154 n'és transcrita bona part del text.- J. de P. [22.501]

David TORRA FERRER, *Una "querimonia" en defensa de Sant Pau de Fontclara*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 561-566.

Recordades les circumstàncies a través de les quals la documentació dels monestirs gironins arribà a l'ACA, l'autor n'estudia i publica (565-566) un pergamí procedent d'Amer, queixa presentada a Ramon Berenguer IV entorn el 1160 per dos monjos del monestir de Sant Benet de Castres per abusos de Pere de Palau i Guillem de Rupia, també present en el *Cartoral de Carlemany*, edició de J. M. Marquès, núm. 317, i en el *Cartoral de Poblet*. El 1196, Castres venia al monestir d'Amer drets i béns damunt Fontclara.- J. de P. [22.502]

Ernest ZARAGOZA PASCUAL, *La fundació del monestir de Sant Pere de Besalú i la Congregació Benedictina Claustral Tarraconense*, dins "Analecta Sacra Tarraconensis", 81 (2008), 5-17.

L'autor comença recordant que tots els monestirs fundats a Catalunya durant els segles carolingis es governaven per la regla de sant Benet i el dubte de si el de Besalú fou fundat abans del 950 o el 977, arribant a la conclusió que "els documents anteriors al 977 es refereixen al monestir de Camprodon" (6), car el fundador del de Besalú fou el comte Miró el 977 (7); també recorda que durant el segle XI, els comtes fundadors seguien la política de vincular els seus monestirs a d'altres de Languedoc i Provença o a Sant Cugat del Vallès i provocà un renaixement cultural, després substituït pel cistercenc (9-11), que propicià reunions en capítols, recolzats pel IV concili del Laterà (1215); cinc anys més tard començaven aquestes reunions a Cata-

lunya (12-13); amb els temps moderns, les comunitats monacals s'hagueren de sotmetre més i més als papes o als reis, que concedien les abadies en comanda a qui els abellia i els oficis es repartien entre els monjos, com a Besalú (16-17).- J. P. E. [22.503]

Sònia MASMARTÍ I RECASENS, *El misteri de la butlla robada de Sant Pere de Rodas*, dins "Anals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 40 (2009), 203-219.

Sant Pere de Roda celebrava jubileu en virtut d'un privilegi suposadament concedit per Urbà II (1088-1099) i en temps de Jeroni Pujades el monestir conservava còpia autèntica de la butlla papal, que n'establia modalitat i beneficis espirituals. A Girona, ADG n'hi ha una altra, on, en documentació d'acompanyament és referida una història extraordinària, que ubica la butlla a mans del bisbe de la ciutat de Sulcis (Sardenya), el qual primer trameté la butlla per mar, però es negà en el Golf del Lleó, i després n'envià còpia al bisbe de Girona: la contalla és ben trobada i no és menys sospitosa la mort de tots els qui haurien intervingut en les vicissituds de la butlla o el nom del bisbe, altrament desconegut a Sulci. L'inquisidor Nicolau Eimeric, malfiant-se, posà en qüestió la validesa de les indulgències, però l'enquesta no derivà en causa, Sant Pere de Roda seguí celebrant el jubileu i el 1409 Benet XIII hi assistí i és documentat durant el segle XV. El text de la butlla és publicat en apèndix en una transcripció poc reeixida de l'original llatí.- J. de P. [22.504]

Ernest ZARAGOZA I PASQUAL, *Documentació inèdita del monestir de Sant Pere de Roda*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 212-223.

Resumida la història del monestir (212), l'autor presenta el còdex 1287 de Madrid, AHN, intitulat *Descripción del Real Monasterio de San Pedro de Roda*, i datat a Barcelona el febrer del 1752. El seu autor, Andrés de Simón Pontero, situa i descriu el monestir i el seu fons documental, del qual en transcriu set documents interessants per a la història del cenobi. El motiu de la notícia i de la transcripció és la petició feta pel rei a la Congregació Claustral Tarraconense i Cesaraugustana perquè col·laborés en els treballs de la Reial Acadèmia de la Història Eclesiàstica de Roma, fundada per Alfonso Clemente de Aróstegui el 1747. Zaragoza edita tot el text i assenyaladament dos documents anteriors a l'any mil, el primer del 974 (CatCar V-II, n. 420) i el segon del 982 (CatCar V-II, n. 483). Segueixen el del 1003, pel qual els comtes d'Empúries donen a Sant Pere de Roda llur fill Pere i la seva herència. El quart és la permjuta e béns que fan el bisbe de Girona i el cenobi el 1029. El cinquè és una còpia del 1302 de la confirmació dels béns del monestir feta ca. 990 pel papa Joan XV (CatCar V-II, n. 523). El sisè és el diploma de Lluís IV de França que confirma la concòrdia entre els monestirs de Banyoles i el de Sant Pere de Rodas, en virtut de la qual aquest s'allibera de la subjecció a l'altre, rep la immunitat, l'elecció lliure d'abat i la possessió lliure del seus béns (CatCar V-II, n. 277). El setè i darrer document és de l'any 1283 i conté el reconeixement del comte d'Empúries de la propietat del lloc de Sant Salvador, antigament anomenat castell de Verdura, a favor del monestir. Els documents són encapçalats pels registres de Pontero i acabats per la seva declaració d'haverlos copiat de l'arxiu de Sant Pere.- J. de P. [22.505]

Miquel PUJOL I CANELLES, *Trasllat de la comunitat de Sant Pere de Rodas al Castell de Vila-sacra*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 327-335.

El protocol de l'AHG, notaria de Castelló, vol. 1587, complementa el decret reial del 24 de setembre del 1798 que autoritzava els monjos de Sant Pere de Roda a mudar-se a Vila-sacra, del qual l'autor en detalla el contingut: Les raons que justificaven el trasllat, després d'una llarga decadència i dels estralls recents de la Guerra Gran, els informes de les autoritats religioses i civils pertinents i les condicions en què s'havia d'efectuar el trasllat, entre altres demolir tota

la fàbrica de Sant Pere de Rodes, per tal que no es pogués convertir en refugi de malfactors. El protocol notarial de Castelló, redactat pel notari Manuel Sabater, conté el certificat de la Congregació Benedictina, els noms i càrrecs dels monjos de la comunitat en el moment del trasllat, el ceremonial ordenat per l'abat Clavera i l'informe redactat pel mateix abat després de la cerimònia. En la cloenda, l'autor recorda que el trasllat ja s'havia sol·licitat el 1791 i n'exposa les causes: desertització de Sant Pere, acabament dels jubileus i pelegrinatges, solitud i aïllament. Possiblement no hi hagué opinió unànime entre els monjos sobre la conveniència del trasllat, però la realitat el va imposar. El protocol del notari Sabater és publicat íntegrament en apèndix.- J. de P. [22.506]

Montserrat MOLI I FRIGOLA, *Roma a Sant Salvi de Cladells. Aplecs i Confraries (1603-1715)*, dins "Quaderns de la Selva", 20 (2008), 73-92.

A base de documents de l'ADG l'autora estudia l'eixoriment de l'ermita de Sant Salvi a finals del segle XVII, amb les incidències que s'hi produïren des de la Guerra dels Segadors fins a la Pau dels Pirineus. El 1673 és creada la confraria de Sant Salvi de Cladells, que el 1674 fou agregada a l'arxiconfraria de Santa Maria de sopra Minerva de Roma. Durant tota aquesta etapa Joan Roca és l'ànima de l'ermita i la converteix en lloc de devoció viva i d'èxit social, puix que s'hi celebraren molts casoris i començà a rebre fundacions. El bisbe Taverner posà obstacles als aplecs el 1705. En apèndix són publicats set documents dels anys 1603-1715 de les sèries *Lletres* i *Notularum* de l'ADG.- J. de P. [22.507]

Joan FUGUET SANS, Carme PLAZA ARQUÉ, *Santa Anna de Montornès una ermita gòtica de la Conca de Barberà*, Montblanc, Fundació Martí l'Humà 2008, 72 pp.

Els darrers anys, la bona voluntat popular ha refet la capella de Santa Anna de Montornès, ubicada entre Montblanc i Barberà (9); aquestes pàgines, ultra ésser document i testimoni, també fotogràfic, de la feina esmentada (43-58), ens informen dels temps inicials, en què l'ermita, protegida pels reis des de Pere III el Cerimoniós a Alfons IV Trastámara, estigué relacionada amb el Priorat de Santa Anna de Barcelona, el Monestir de Poblet i la parròquia de Barberà, sota els quals foren construïts tant la capella (21-30) com la creu de terme (29-42) i cisellades les dues imatges de la santa, desaparegudes el juliol del 1936 (31-38). Però les informacions sobre la situació anterior al 1936 es basen en documentació salvada a darreries del segle XIX per Josep Porta i Blanch i sobretot en els inventaris dels anys 1416, 1428 i 1485 (63-71), considerablement rics en parament litúrgic, dels quals hi ha reproducció d'un fragment textual del document originari del 1428 (24).- J. P. E. [22.508]

Benigne MARQUÈS I SALA, *Els documents del monestir de Santa Cecília d'Elins, segles XIII-XV*, dins "Urgellia", XVI (2006-2007), 7-169.

El lliurament que ens ocupa presenta d'alguna manera una vuitantena i escaig de documents (del núm. 95 al 173, als quals s'han d'afegir els dos de l'Addenda: 24-28), datats entre el 1168 i el 1454; en la majoria de casos ens n'és oferta transcripció del text complet, generalment en llatí; hi ha alguna excepció, com la del capbreu el desembre del 1326, en català (núm. 144, pp. 83-86) o la d'algun regest fet pel P. Jaume Pasqual (núms. 150-152, pp. 93-94; núm. 165, pp. 115-117); els documents són en general de les successives abadesses del monestir, sense que n'hi manquin d'episcopals ni alguna butlla papal. La riquesa d'antropònims, de vegades integrants de topònims, omple les pàgines 130-161; hi ha vuit reproduccions fotogràfiques d'altres tants documents (162-169).- J. P. E. [22.509]

Joaquim TREMOLEDA, *Una nova representació de sant Ferriol*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 357-365.

L'autor recorda per començar l'extensió (41,76 km²) i els nuclis que formen el municipi de Sant Aniol, antigament Fornells: la Miana, el Mor, Ossinyà, Juinyà, Fares i el Torn. Després és descrita la capella de Sant Ferriol i recordada la llegenda del sant, amb el miracle de la bóta i el ball popular homònim. El nucli de l'article consisteix a presentar una nova troballa documental relativa a sant Ferriol: És un disc de coure de 16, 2 cm, de diàmetre i de 4 mm. de gruix, lleugerament corbat, trobat recentment per Met Badia als voltants de can Badia. Representa el sant vestit de bisbe, amb mitra i bàcul, posat dins escut quadrilong coronat a la part superior i arrodonit a la inferior, amb sengles lleons rampants a cada costat. A la part inferior hi ha una llegenda puntejada, «St Ferriol», indicativa que l'objecte podria haver estat un objecte de culte o una possible ofrena al santuari. La data de l'objecte se situa entre el segle XVIII i el XIX. L'autor descriu amb precisió tots els elements que formen la composició i decoració d'aquest plat. Recorda els diversos sants que porten el nom de Ferriol, les edicions gironines i olotines dels goigs de Sant Ferriol de Besalú. Hi ha fotografies de la capella i del disc, plànols del municipi i del complex de Sant Ferriol, dibuixos de la peça i fotografies de dos goigs. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.510]

Avel·lí ANDRÉ CORBIÁN, Juan José CORTÉS GARCÍA (dirs.), *Diplomatari del Mas Bulló de Santa Eugènia de Berga*, dins "Paratge. Quaderns d'Estudis de genealogia, heràldica, sigil·lografia, vexil·lologia i nobiliària", 20-21 (2007-2008), 61-93.

Tant el mas com el seu arxiu són de propietat privada; l'arxiu és ric de cent tretze pergamins, els vint primers dels quals, datats els anys 1154-1273; el Seminari de Paleografia de la Societat Catalana de Genealogia, etc., s'ha responsabilitzat de la present transcripció; la primera línia del primer document transcrit és termòmetre de la feina feta (després de la paraula transcrita seguirà, entre parèntesis, la que segurament seria la correcta o almenys s'hi podria acostar més que la publicada; i encara una dada: faig seguir el mot 'mater' d'un antropònim, que és el segon nom en la línia de signatures, el que segueix el d'En Gilabert): "In Dei nomine: Ego Guilabert de Cuflis [Crudilis?] et mater [Engelsia] et uxor mea, Ermesendis, donamus tibi, Bernardus Petrus [Bernardo Petri]...". Segueixen les genealogies dels documentats (84-86), la taula dels antropònims llatins (87-92) i la dels topònims, amb localització actual (93). - J. P. E. [22.511]

Marta CUSÓ SERRA, *Aproximació bibliogràfica al monacat femení català al segle XVIII. El cas de Santa Maria de Vallbona*, dins "Manuscripts. Revista d'Història Moderna", 24 (2006), 215-217.

Presentació molt resumida de la recerca de l'autora sobre el tema, dividit en dues parts i exposició de les aportacions principals de cada una.- J. P. E. [22.512]

Jaume VILAGINÉS SEGURA, *Cavallers, pagesos i templers. Santa Perpètua de Mogoda a l'Edat Mitjana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2007, 160 pp. i tretze làmines en blanc i negre.

Per a la història de Santa Perpètua de Mogoda fins entorn el 1300, hi ha a disposició uns quatre cents documents que permeten d'assistir pel camí d'establiments i d'emfiteusi sota el senyoriu del monestir de Sant Cugat del Vallès i dels vescomtes de Montcada, al creixement de la parròquia, entorn la qual es comença de dibuixar el poble en forma de sagrera, alhora que els masos s'engrandeixen i sobretot adquireixen personalitat pròpia fins al punt que en aquestes pàgines el lector pot trobar com 'biografies' de les masies principals; del mas Canalsies, per

exemple, consta que tant l'amo útil com l'hereu es trobaven captius en terra de moros i que la mestressa féu testament abans d'anar en pelegrinatge a Roma [en prometença pel retorn de marit i fill?].- J. P. E. [22.513]

Joan PAPELL I TARDIU, *La participació de la noblesa catalana vinculada i enterrada a Santes Creus en la conquesta de Mallorca*, dins "Misc. Navarro Miralles", 145-155.

El *Llibre dels fets* del rei de la Corona catalano-aragonesa, Jaume I, i la documentació contemporània d'ACA o de Madrid, AHN, relativa a Santes Creus, suara publicada per l'autor, permet de seguir els desplaçaments del rei Jaume I per terres catalanes de Ponent o per l'Aragó durant la major part del 1228, després dels quals comença la seva presència pels volts de Tarragona amb escapada a Barcelona per a sessions de Corts poc abans de Nadal, on era presa la decisió de conquerir Mallorca (147): sobre idèntiques bases, l'autor recorda la vinculació amb Santes Creus dels principals nobles catalans que acompanyaren el rei, alguns dels quals hi perderen la vida: Guillem i Ramon de Montcada, Ramon Alamany, Guillem de Claramunt i Guerau de Cervelló, de gairebé tots els quals és transcrit fragment testamentari.- J. P. E. [22.514]

Eduardo CARRERO SANTAMARÍA, *La Seu d'Urgell, el último conjunto de iglesias. Liturgia, paisaje urbano y arquitectura*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 40 (2010), 251-291.

Les primeres pàgines apleguen les referències a indrets dins l'interior de la catedral primitiva de la Seu d'Urgell esparses pels documents publicats per l'enyorat amic Cebrià Baraut, tot seguit reunides sota denominacions com "Sancta Maria Sedis Urgellensis" (256), "Sanctus Petrus de Sede" (260), "Sanctus Michael de Sede" (262), "Sancta Eulalia" (264), o "Sanctum Sepulchrum de Sede" (265), o la Canònica (268). Aquest conjunt de la Seu d'Urgell, comparable al de Terrassa (270); entorn el 1040, la seu devia consistir en un conjunt de llocs de culte independents, col·locats en zona entorn la qual s'havien alçat els edificis per als servidors dels mateixos (272); desemboca en el problema de si coexistien dues comunitats, respectivament capítular i monàstica, que també es pot formular: què era Sant Miquel de la Seu d'Urgell (272-277); dissortadament, les successives consuetes de processons dins o entorn la Seu, no aporten fins ara informació consistent sobre les esglésies que formaven la catedral de la Seu d'Urgell (277-286). Les darreres pàgines proporcionen plànols o fotografies de la Catedral de la Seu d'Urgell i del conjunt de Terrassa (287-291).- J. P. E. [22.515]

Pablo PÉREZ GARCÍA, Blanca ÈSPUIG CORELL, *Bienes, propiedades, títulos lucrativos y onerosos de los moriscos de Segorbe: su eco durante el trienio posterior a la expulsión (1610-1612)*, dins "Revista de Historia Moderna", 27 (2009), 219-264.

Tema d'aquestes pàgines no és directament l'expulsió i, doncs, els moriscs, ans els primers passos del camí vers la normalització de la vida col·lectiva després que ja no eren presents. La base documental es troba a l'ARV, Reial Audiència, *Processos*, i Mestre Racional, *Expedients* entorn al 10.117, d'on procedeixen títols com *Dubtes y memòries resultants de la certificària dels arrendaments...* (230), la *Còpia de la certificària de les regalies...* o les *Rebudes fetes per mi Matheu Bosch, clavari, en lo present any... 1616* (255, nota 117), per on anem coneixent la situació de la propietat, tant rural com urbana, deixada pels moriscs i els intents de trobar-li solució de propietat com de lloguer, tant en general, fins i tot per a les poblacions del ducat de Segorb (224-230), com per a la zona més cobejada de l'Almagran (242-250).- J. P. E. [22.516]

Josep M. PORTA BALANYÀ, *Noves aportacions sobre el finançament de la construcció de l'església de Santa Maria de Solivella, anys 1772-1774*, dins "Misc. Navarro Miralles", 235-243.

L'autor recorda les aportacions anteriors al mateix tema. Per la seva banda, l'autor comença referint-se a l'explosió demogràfica catalana en general, de la Conca de Barberà i de Solivella en concret durant la segona meitat del segle XVIII. Calia una església parroquial més capaç i calgué cercar a Madrid la fórmula d'assegurar-ne la financiació i el Real Consejo de Castilla concedí permís per a destinar-hi el vintè dels fruits que es collissin en el terme, cosa que s'aplicà entre els anys 1772-1774 mitjançant arrendament al millor postor o 'al més donant', d'acord amb la *Tava de un dret del vintè imposat de Reial Llisència y facultat per la fàbrica de la nova Iglésia de Solivella*, any 1772, ací transcrita de Montblanc, AHC Conca de Barberà, *Ajuntament de Solivella* (241-243).- J. P. E. [22.517]

Luis M. ROSADO CALATAYUD, *La desamortización y enajenación del dominio de Sueca a finales del Antiguo Régimen: la presencia de Godoy como duque y señor de Sueca*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna", 28 (2010), 147-166.

Encara que les operacions legals, a les quals es refereix el títol, portin dates de començaments del segle XIX, pràcticament tot el procés que, de la vigència de l'orde de Montesa com a senyora feudal de Sueca portà a la jurisdicció reial des de darreries del segle XVI i finalment a mans de Manuel Godoy, correspon al temps anterior al segle XIX, car les gestions darreres per al pas del senyoriu i propietat reial a la particular començaren el 1798 i són documentades en l'AHMunicipal de Sueca, sense que manqués en aquells darrers moments una concessió papal. El terme municipal de Sueca tocava pel Nord amb el de València i afectava l'Albufera, l'aigua era indispensable per al cultiu de l'arròs (147-159), i calia anar amb peus de plom, a fi que "la venta de dicha villa se materialice y cumpla de un modo que evite para lo sucesivo toda duda y litigia" (158).- J. P. E. [22.518]

Jaume BENAGES, *Les monedes de Tarragona (addenda vuitena)*, dins "Acta Numismatica", 40 (2010), 21-31.

Jaume BENAGES, *As inèdit de Vespasià de la seca de Tàrraco*, dins "Acta Numistàtica", 40 (2010), 37-38.

L'actual afegit vuitè presenta una vintena de peces, ací reproduïdes en fotografia doble, amb transcripció d'inscripcions: pertanyen als períodes tant republicà com imperial; la de Vespasià és encunyada a Tarragona i és d'una 'gran qualitat', tal com es pot apreciar en la reproducció fotogràfica, de manera que les inscripcions hi són perfectament legibles.- J. P. E. [22.519-22.520]

Julio QUÍLEZ, Teresa SALORT, *Estado de la cuestión de la religiosidad popular en la catedral de Tarragona y fuentes documentales para su estudio: liturgia y culto*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXVI (2011), 405-435.

Les primeres pàgines recorden les nombroses informacions i estudis sobre el tema, dins el qual destaquen les manifestacions de culte i de devoció a santa Tecla (410) o als sants màrtirs, Fruitós, Auguri i Eulogi (411) i, no cal dir, a la Mare de Déu del Claustre (412). No hi mancaven les formes de comunir en defensa de les collites (415-416): segueixen la indicació dels molts camps que esperen qui els estudiï (416-424). La font principal per al futur estudi dels diversos caires de la temàtica es troba a l'arxiu de la Seu de Tarragona i en les seves nombroses sèries documentals, ací resumides; en destaquen les actes capitulars i les consuetes (425-434).- J. P. E. [22.521]

A. MARTÍNEZ SUBÍAS, *Els reliquiariis gòtics de la Seu de Tarragona*, dins "Butlletí Arqueològic", V/29 (2007), 191-218.

La base textual d'aquestes pàgines es redueix a fragments de darreres voluntats (cas de l'arquebisbe metropolità Arnau Cescomes) o a inscripcions en les mateixes peces artístiques (cas del reliquiari de Guillem Bertran) o de les marques d'argenter. Les explicacions i les corresponents fotografies fan conèixer les valuoses característiques de nou obres d'art, que són els reliquiariis pertanyents al tresor de la Catedral Metropolitana de Tarragona.- J. P. E. [22.522]

Maria BONET DONATO, *Un centro económico regional: Tarragona en el siglo XV*, dins *Castilla y mundo feudal*. Homenaje al profesor Julio Monleón, I-II-III, Valladolid, Junta de Castilla y León, Universidad de Valladolid 2009, I, 565-583.

Títol només conegut per referència.- J. P. E.

[22.523]

Josep M. SABATÉ I BOSCH, *La cultura escrita d'una ciutat en festes: Tarragona honora santa Tecla. Segle XVII*, dins "Misc. Navarro Miralles", 163-197.

Ja a les acaballes del segle XVII, les autoritats tant eclesiàstiques com civils de Tarragona, amb la participació de Carles II, volgueren tenir confirmada per la Cúria Romana la celebració de santa Tecla; el 1692 arribava el decret de la Congregació de ritus, establint la celebració el 23 de setembre amb els texts de les hores canòniques i de la missa del dia. La gesta fou commemorada amb un llibre, *Fiestas de Santa Tecla 1692*, els deu capítols del qual, mostra del barroquisme més desbordant, són ací breument recordats (184-187); el desè conté "varios poemas", entre els quals destaca la tramoia teatral que muntà davant la façana de casa seva, la Companyia de Jesús, amb diferents estrofes, i sobretot amb una obra en vers anomenada *Diálogo*, en la qual successivament prenen la paraula a llaor de santa Tecla els sentits de la vista i el gust, l'oïda i el tacte, l'olfacte i el discurs, en el qual intervenia ella mateixa, ací transcrit complet (188-196); al final són recordats d'altres texts festius tarragonins d'origen tradicional, mostres de teatre del carrer (197, nota 37), redescoberts els darrers decennis.- J. P. E. [22.524]

Santiago ROQUER SOLER, *Estructura per edat i sexe de la població del corregiment de Tarragona a través del cens del comte de Floridablanca: diferències entre àrees rurals i urbanes*, dins "Misc. Navarro Miralles", 255-263.

El dit cens és el 1787; fou publicat per Josep Iglésies el 1969; l'autor n'estudia comparativament les dades sobre ambdós sexes tant les de tot el corregiment com les del sotscorregiment de Montblanc i les redueix a quatre quadres sinòptics (257-259) i a sis figures; en resulten dades com per exemple el relatiu envelliment de la ciutat de Tarragona (261), mentre Valls i Reus haurien estat sensiblement més joves; o que mentre a Tarragona només s'haurien documentat quatre comerciants i un fabricant, a Reus haurien estat, respectivament, trenta-vuit i cinc cents seixanta-tres (202).- J. P. E. [22.525]

Carme BATLLE I GALLART, *Los Oromir de la villa de Tàrrrega (Lleida) a la ciudad de Barcelona (1214-1329)*, dins *Castilla y mundo feudal*. Homenaje al profesor Julio Monleón, I-II-III, Valladolid, Junta de Castilla y León, Ayuntamiento de Valladolid 2009, I, 521-537.

Estudi només conegut per referència.- J. P. E.

[22.526]

María Lluïsa FERNÁNDEZ CLARÉS, *L'alfabetització i l'ensenyament de primeres lletres a Terrassa durant el segle XVIII*, dins "Manuscrits. Revista d'Història Moderna", 25 (2007), 273-276.

Testaments, capítols matrimonials i compra-vendes, signades o no, de Terrassa, AHC i de Barcelona, ACA, *Reial Audiència*, són la base per al recompte dels ciutadans o ciutadanes alfabetitzats entre els anys 1755-1764 i 1781-1790; els homes de les capes socials superiors sabien signar, però de les dones només sabien signar el 56% aquells primers anys i el 58% en els segons; només del 20% al 25% entre els pagesos; en les capes inferiors, analfabetisme absolut, entre d'altres raons perquè entre el 1718 i el 1782 hi hagué, pagat per l'ajuntament de Terrassa, un sol mestre de minyons que també era l'únic mestre de gramàtica.- J. P. E. [22.527]

Jaume BUIGUES I VILA, *Un passeig pel llegat de sant Vicent Ferrer al municipi de Teulada - la Marina Alta*, dins "Món Vicent Ferrer", 13-25.

La particular vinculació entre Teulada i sant Vicent Ferrer es basa en la tradició popular, segons la qual la germana del mestre, Constança, vivia a Teulada, casada amb el notari de la vila, detall que propicià la visita del predicador, que hi hauria obrat alguns 'miracles', com els que encara són narrats per gent del poble: La Creu de la Penya, La Creu de Teulada, El moro bofetejat i El miracle dels pèsols. La casa de la germana i l'ermita de Sant Vicent Ferrer entren en la recopilació vicentina d'H. D. Fages, també la Creueta de l'Ave Maria (18 i 20); també s'han transmès alguns versos (20 i 23). Hi ha bibliografia (24-25).- J. P. E. [22.528]

Ramon RIPOLL I MASFERRER, *L'Església de Torrent: Organització i construcció d'una església catalana del segle XVIII*, dins "IX Trobada Ciència i Tècnica", I, 501-517.

Com tantes d'altres de contemporànies, 1724-1734, l'església parroquial de Sant Vicenç de Torrent (Baix Empordà) pogué ésser acabada en tan poc temps per la senzillesa de la seva organització i execució; la planificació fou encarregada a una Junta d'Obra i la seva actuació consta tant pels llibres notariais, ara a Girona, AH, *Notaria de Torrent*, i pel *Llibre de comptes*, ara a Girona, ADG: aquestes dues fonts permeten de conèixer amb detall l'establiment reial del pati per al temple, el plec de condicions tècniques i econòmiques per a la construcció, atorgada per concurs a Francesc Ferrer (506), i els successius pagaments d'acord amb el curs de les obres (511-515). Hi ha quinze croquis, quadres i fotografies.- J. P. E. [22.529]

María CANTOS FAGOAGA, *La indumentaria, indicador económico y sociocultural: Torrent, siglo XVIII*, dins "Estudios. Revista d'Història Moderna", 33 (2007), 287-298.

Al segle XVIII, Torrent (l'Horta) era població rural, encara que veïna i influenciable per la ciutat de València. L'estudi de la seva indumentària, tant masculina com femenina, es basa, d'una banda, en la bibliografia de mitjan segle XX (291) i de l'altra en cent seixanta-quatre documents notariais, de València, Col·legi Corpus Christi o del Patriarca (292), que han permès a l'autora d'elaborar un vocabulari específic de peces de vestir en la dita població del segle XVIII (293-294). L'estudi és particularment sensible a la repercussió social d'aquells elements que definien l'aparença externa de la persona i la col·locaven en un estrat social (295); en aquest sentit, els documents dels darrers anys d'aquella centúria detecten a Torrent una major varietat en qualitat, luxe i color de la roba de vestir, sobretot de la femenina (296-297).- J. P. E. [22.530]

Guillem FERNÁNDEZ I GONZÁLEZ, *El procés constructiu de l'església parroquial de Sant Genís de Torroella de Montgrí*, dins "Estudios del Baix Empordà", 28 (2009), 29-50.

Descrit el temple i resumida la cronologia tradicional de la construcció, l'autor, basat en documentació de l'AHG, de l'ADG i de l'arxiu parroquial de Torroella de Montgrí, estableix que la fàbrica gòtica seria de mitjan segle XIV i en la segona meitat s'haurien fundat capelles

i beneficis. Entre 1420 i 1440 són documentades reparacions, el 1470 la capella de sant Francesc i l'orgue, en començar el XVI la capella fonda i el cor, el 1551 cremava l'altar major, el 1607 s'enderrocava la capçalera de l'església vella, substituïda per un absis de sis costats, i el 1609 era consagrada la nova. Les fases constructives, doncs, foren cinc, del 1343 a 1808, quan s'alçà el campanar, que restà inacabat.- J. de P. [22.531]

Moisès SELFA I SASTRE, *Onomàstica de Torroella de Montgrí (segle XV): antroponímia i toponímia*, dins "Estudis del Baix Empordà", 28 (2009), 51-70.

De l'Arxiu Reial (ACA), *Reial Patrimoni, Batllia General de Catalunya, 180*, i dels arxius indicats en el resum precedent, l'autor n'ha tret un capbreu del 1440, que ha proporcionat noms i topònims. També són assenyalades d'altres fonts per als antroponims i per als cognoms: el *Fogatge* del 1497. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.532]

Moisès SELFA I SASTRE, *Els cadastres de 1716 i 1757 de Torroella de Montgrí: pervivència de la toponímia fins a l'actualitat*, dins "Estudis del Baix Empordà", 29 (2010), 181-192.

Partint dels cadastres de 1716 i 1757, conservats a l'arxiu municipal de Torroella de Montgrí, l'autor extreu tots els tipònims, la majoria dels quals encara actuals i una part conservada en la memòria col·lectiva: són noms de partides de terra, torres, masos, molins, carrers, creus i portals, casetes i orografia. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.533]

Josep ALANYÀ I ROIG Joan-Hilari MUÑOZ I SEBASTIÀ, *El monestir de Santa Clara de Tortosa a la llum d'un inventari de l'any 1481*, dins "Butlletí Arqueològic", V/29 (2007), 167-189.

Les primeres pàgines exposen els orígens, entorn el 1247, de Santa Clara de Tortosa, tot-hora en vida, i a base de les dades proporcionades per l'inventari ací transcrit, reconstrueixen la disposició de la casa en aquells moments, que es devia mantenir amb poques variacions fins al 1936. Segueix el text del dit inventari, de l'AHD de Tortosa, *Inventaris*, en el qual trobem, tant en l'armari que conté estris de la sagristia com en el cor de l'església, els llibres necessaris per als oficis litúrgics (178-179 i 180). Hi ha il·lustracions fotogràfiques, on figuren dues excel·lents creus gòtiques, que desaparegueren l'any 1936 (183-189).- J. P. E. [22.534]

Joan-Hilari, MUÑOZ I SEBASTIÀ, *L'escultura i el treball de la fusta a la Tortosa del Renaixement: algunes notes documentals*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIII (2007), 123-150.

La documentació notarial conservada a Tortosa, ACat. i ATerres de l'Ebre, informa d'una sèrie d'obres importants, realitzades en la Seu de Tortosa entre el 1550 i el 1607: la caixa de l'orgue, el tabernacle de l'altar major, el cadirat del cor de la catedral: mobles i retaule de la capella del nom de Jesús, reforma del retaule de Santa Llúcia i alguna notícia de pagaments; els contractes transcrits són font d'informació sobre detalls concrets de les obres; les darreres pàgines (140-150) contenen catorze reproduccions fotogràfiques d'una lletra del 1567 i de punts interessants des d'un punt de vista artístic o arquitectònic.- J. P. E. [22.535]

Enric PRAT i Pep VILA, *Jesús batejat per lo precursor sant Joan baptista*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 381-389.

L'obra *Jesús batejat per lo precursor sant Joan baptista* es conserva en el manuscrit III de la col·lecció Tolrà de Bordes i en una edició impresa a Thuïr el 1796, editada aquesta per Pep Vila el 1986. L'obra «comparteix el nucli temàtic amb una altra de molt més extensa, la reco-

llida en el manuscrit 149 de l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals, el *Melodrama pastoral Sant Joan dins lo desert*, en quatre actes». De totes dues obres en parlà Josep Sebastià Pons en la seva tesi clàssica sobre la literatura rossellonesa moderna, i diversos passatges de la primera foren editats pels mateixos autors el 2003. Després de suggerir el caràcter més aviat formal i auster de la peça, de la qual es preveia representació i no lectura simple, l'editem tenint en compte tant el ms. com l'edició, amb les corresponents notes crítiques i filològiques.- J. de P. [22.536]

Lluís PALAHÍ GRIMAL, Josep M. NOLLA i BRUFAU, *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar; la Selva* (Documenta, 12), Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica 2010, 356 pp.

Descripció de la zona i informació dels treballs i resultats de les excavacions des del 1914 fins a la guerra civil espanyola del 1936-1939 i del 1973 ençà. En el capítol dedicat als mosaics, trobem mínimes inscripcions (217-221) i encara més mínimes en alguns fragments de terrissa (295, 300).- J. P. E. [22.537]

Esther LOAÏSA DALMAU, Joan MOLA CALLÍS, David MORÉ AGUIRRE, *Dos-cents cinquanta anys d'ets i uts de l'Hospital de Pobres de la Vila de Tossa: un vincle entre Tossa i Calonge*, dins "Quaderns de la Selva", 21 (2009), 241-282.

Afecta el present anuari la notícia sobre Tomàs Vidal Rey (1697-1764), indià que, en retirar-se invertí la seva fortuna en un hospital que substituïria l'antic i ròneg Hospital de Pobres, ubicat al capdamunt del carrer major de la vila vella. La iniciativa fou realitzada pel seu nebot i successor del 1767 al 1773. Totes les notícies provenen de l'arxiu del mateix hospital, dipositat a l'AM de Tossa i de l'AHC del Baix Empordà.- J. de P. [22.538]

Joan ROIG i VIDAL, *Els Constantí i els barons de Purroi a Ulldecona*, dins "Paratge. Quaderns d'Estudis de genealogia, heràldica, sigil·lografia, vexil·lologia i nobiliària", 20-21 (2007-2008), 13-30.

A base de la documentació de Tarragona, AH; de Tortosa, AD, *Benifets d'Ulldecona*; d'Ulldecona, AM i AP; de Barcelona, ACA, *Canc., reg.*; i de Madrid, AHN, *Inquisición*, l'autor aplega notícies familiars dels segles XVII i XVIII, aplec que li permet de reconstruir les successives generacions de la família Constantí durant els dos segles esmentats i dels béns que posseïen a Ulldecona.- J. P. E. [22.539]

Maria Pau GÓMEZ i FERRER, *Índex des documents sus era relacion entre era Val d'Aran e França des segles XVI e XVII. Un treball archivístic començat el 1708*, dins "Ibix", 6 (2008-2009), 337-363.

L'autora presenta l'*Índex dels privilegis que sas magestats catòlicas han concedit a la Vall d'Aran*, elaborat per un arxiver anònim el 1798, qui redactà en català un regest del document, anotà si el suport era de pergamí o de paper, també la data i el dotava d'un número d'identificació i localització. El treball fou continuat per arxivers successius fins al 1847. També resumí molts privilegis i documents relacionats amb França, dels segles XVI i XVIII. Aquesta part és transcrita tota en aranès. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.540]

August MONZÓN i ARAZO, *La commemoració de sant Vicent Màrtir en les Esglésies de ritu bizantí*, dins "Anales Valentinós", XXXIV (2008), 81-88.

Allí, la festa del màrtir valencià és l'11 de novembre i va unit a tres altres sants: Menna i Víctor, màrtirs, i Teodor Studita, confessor, sobre cada un dels quals som informats, com també dels que l'han acompanyat en la festa litúrgica romana, el 22 de gener, dels texts litúrgics que l'esmenten (85-86) i de la iconografia (86-87), de la qual hi ha reproducció figurativa (88).
- J. P. E. [22.541]

José Manuel ABAD ASENSIO, *Introducción al estudio de la trashumancia en la comunidad de aldeas de Teruel (siglos XIII-XV)*, dins "Revista de Historia Jerónimo Zurita", 80-81 (2005-2006 [2007]), 9-67.

En aquest cas es tracta d'hivernar els remats de Terol en poblacions del Regne de València; la documentació de Terol, Archivo de la Comunidad, citada en les notes o transcrita en les pàgines 58-67, ens fa conèixer tant els tractes previs entre les dues parts com els privilegis reials a favor del desplaçament dels remats, com les condicions i els destins valencians. Els texts datats ho són del segle XV.- J. P. E. [22.542]

Enric GUINOT RODRÍGUEZ, *Congreso sobre fueros y ordenamientos jurídicos locales en la España Medieval*, dins "Revista de Historia Jerónimo Zurita", 78-79 (2003-2004 [2005]), 203-227.

Encara que en el moment de la conquesta de València tant a Catalunya com a l'Aragó moltes poblacions tenien ja la pròpia *Carta de poblament*, les de València tenen peculiaritats, la primera de les quals és la data, car només són dels dos segles i mig finals de l'Edat Mitjana; l'altra és que s'apliquen a un territori unificat pel Regne de València, sota una sobirania reial única i, després dels primers moments en què les diverses senyories prengueren com a punts de referència els furs de Lleida o de Saragossa o de Múrcia, i després del segon alçament sarraí d'Al Azraq les cartes de població resultaven acomunades per la referència al *Costum* o als *Fori* o als *Furs de València*; les destinades a comunitats de sarraïns feien constar llur naturalesa i el dret a comportar-se com a tals, com consta en el de Bunyol del 1304 (221).- J. P. E. [22.543]

José M. CRUSELLES GÓMEZ, *El maestro Joan de Miravet y la escuela municipal de Valencia en la primera mitad del siglo XV*, dins "Saitabi", 57 (2007 = Hom. Mestre Sanchis), 93-108.

Els primers anys del segle XV, la Ciutat i el Capítol de la Seu de València intentaren d'establir una escola de gramàtica i d'arts que elevés la categoria de l'ensenyament que les escoles privades oferien a València, però l'intent no es pogué posar en pràctica perquè en els *Furs de València*, Jaume I havia formulat el dret universal a ensenyar en el Regne de València. Calgué, doncs, cercar vies de fet que permetessin l'existència d'alguna escola privada que de fet era la de la ciutat, fins que al final de segle els professors de gramàtica i de lògica de la dita escola pujaren automàticament a professors de la nou Estudi Universitari de València.
- J. P. E. [22.544]

Dana WESSEL LICHTHFORT, *The Projects of Mariage: Sponsal Choice, Dowries and Domestic Service in Early Fifteenth Century Valencia*, dins "Viator. Medieval and Renaissance Studies", 40 (2009/1), 333-353.

El cas de Teresa Dauder, sogorbina, llogada a València a fer de minyona i casada, després d'haver estalviat un dot de quaranta lliures, perdé el dot a mans del marit, però basada en els *Furs de València*, que establien la separació de béns entre els esposos (337-341), lluità davant la justícia per recuperar-lo, tal com ens documenta l'ARV, *Justícia civil. Peticions*, 3723/14, del 1434. Aquelles noies, com ella col·locades en el servei domèstic, tenien més responsabilitat damunt el propi futur i els propis béns i l'exercien, que les fadrines de classes més elevades,

també més mediatitzades per les respectives famílies; entre el 1420 i el 1440 són documentats dos-cents vint casos en els protocols notariais tant de l'ARV com del Col·legi de Patriarca, i en els *Sermons* de sant Vicent Ferrer, alguns dels quals son resumits en les pàgines 341-345; a Catalunya, ho són pels estudis sobre donzelles pobres a maridar (345- 346).- J. P. E. [22.545]

M. Desemparados CABANES PECOURT, *Ceremonial establecido por el "Consell" valenciano para la fiesta del Ángel Custodio*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXIV (2010), 211-219.

El 6 d'octubre del 1446, els jurats de València estableixen i feien copiar en el *Manuel de Consells* (ara és A-33. ff. 226-228), la part civil de la festa del "Sanct Àngel custodi de la Ciutat de València", consistent sobretot en la solemne desfilada d'autoritats i comitiva en anar i tornar de la Seu, on se celebrava la part religiosa de la festa i on es guardava la imatge encarregada per la Ciutat expressament per a la dita festa que representava els àngels custodis i que amb el temps s'acabà considerant de la Seu.- J. P. E. [22.546]

Maximiliano BARRIO GOZALO, *Perfil socio-económico de los Obispos del Reino de Valencia durante el antiguo régimen (1556-1834)*, dins "Anthologica Annua", 50 (2003 [2010]), 311-371.

La primera data és la de la creació del bisbat d'Oriola pel papa Pius IV a instàncies de Felip II, primer de València; tretze anys més tard el papa separava les esglésies d'Albarrassí en el regne d'Aragó i Sogorb en el regne de València, unides des de mitjan segle XIII, i ubicava Sogorb i Oriola en la Província Eclesiàstica de València, i d'aquesta manera resultava dibuixat en les seves línies generals el mapa eclesiàstic valencià. L'autor, basat en documentació Vaticana i d'arxius oficials de Madrid, AHN, i de Barcelona, Arxiu Reial (ACA), resumeix entre les pàgines 313 i 340 les característiques personals dels successius bisbes de les tres seus valencianes: procedència familiar, estudis, càrrecs posteriors a l'ordenació sacerdotal; en un segon apartat (340-371), passa revista als emoluments pecuniaris, alimentats sobretot pels drets decimals, però sotmesos a fortes deduccions tant a favor de la Cúria Romana com a favor del rei (en relació al qual els bisbes s'havien convertit de fet en servidors i ell en podia disposar canviant-los de bisbat, d'acord amb les necessitats de la política) i a atencions eclesiàstiques o socials. Aquesta darrera part és completada amb set quadres sinòptics dels tres bisbats.- J. P. E. [22.547]

Helena RAUSELL GUILLOT, *Tiempo de cortes, de letras y de berejía. La cultura valenciana en los inicios de la época moderna*, dins "Estudios. Revista de Historia Moderna", 34 (2008), 151-172.

Repàs general, com si diguéssim a vol d'ocell, dels fets que donaren fesomia pròpia als anys valencians del pas del segle XV al XVI: l'autora recorda en particular les primeres impressions de llibres per obra d'estampers alemanys (152-154), la inquisició (155), l'Estudi General (156-159), les Germanies (159-160), la biblioteca reial de Nàpols portada a València (161-169), i les edicions d'obres d'autors humanistes (170-172).- J. P. E. [22.548]

David BERNABÉ GIL, *Nobles valencianos en el servicio regio. La provisión del oficio de portantveus de gobernador ultra Saxonam en la edad moderna*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna", 26 (2008), 13-60.

El Regne de València es dividia en dues parts, la primitiva de la conquesta de Jaume I i la successiva, Dellà Xixona, agregada en temps de Jaume II; aquesta tenia com a cap de l'administració reial el Portantveus del General Governador del Regne de València, el qual, atesa la importància de les seves prerrogatives, era triat amb tota cura i no era estrany que fos ocupat per algun membre de les principals cases del Regne. La documentació prèvia a l'elecció

feta pel rei es conserva a Barcelona, Arxiu Reial (ACA) i és ací constantment resumitda (20-48); segueixen les llistes dels elegits (49) i de tots els proposats o candidats segons la cronologia (50-51). Segueix el text de dotze documents datats entre el 1660 i el 1673 (52-60).- J. P. E. [22.549]

Juan CORBALÁN DE CELIS Y DURÁN, *De obras públicas y maestros de obras en la Valencia del siglo XV e inicios del XVI. El entorno de la iglesia de San Bartolomé*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIII (2007), 105-122.

L'autor ens acompanya en les primeres pàgines a visitar les principals obres que es realitzaven a València en el pas del segle XV al XVI i després ens concentra en la zona que va de l'Ajuntament a la Generalitat, on ens parla de l'escola de Valldigna, veïna de la parròquia de Sant Bartomeu, i de la no llunyana del "magistri Joan Dordos" (111-112) i ens informa dels manuals pedagògics publicats per ell: una *Ortografia*, un *Llibre de gramàtica* i una *Prosòdia* i dels preus de llibres venuts en encant (112, nota 29: un *Gamaliel*: 3 s.; un Ubertino da Casali, *De vita Christi*, 2 s., 7 d.; *Manipulus laycorum*, 6 s., 9 d.; Bonaventura *Stimulus amoris*, 15 s.; *Dialogi*, tant de s. Gregori i els de s. Bernat, 10 s.; i obres de Ramon Llull: *Proverbis*, 4 s.; *Metafísica*, 2 s., 6 d.; *Lògica*, 1 s., 4 d.; *De predestinatione et libero arbitrio*, 2 s., 1º d.; els més valorats, eren els d'autors clàssics: les *Tragèdies* de Sèneca en pergamí, 12 s.; Terenci, 15; *Epístoles* de Ciceró, 10; Plutarc, 18 s.); també ens porta a admirar per dins i per fora els casals millors d'aquell barri més que benestant, coneguts normalment gràcies a les descripcions dels protocols notaries del Col·legi del Patriarca.- J. P. E. [22.550]

Debra BLUMENTAL, *Enemies and Familiars: Slavery and Mastery in Fifteenth-Century Valencia* (Conjunctions of Religion and Power in the Medieval Past), Ithaca (N.Y.) I London, Cornell University Press 2009, 306 pp.

La recerca sobre aquest tema és ací molt delimitada, car es tracta d'explicitar les normes legals, establertes en els *Furs de València*, que s'havien de complir en la compra, el manteniment i la venda d'esclaus, car tot i ésser esclaus, tenien drets i els podien fer valdre davant la justícia reial i ho feien, car allò que exposen aquestes pàgines es basa en l'ARV, *Reial Audiència*. La vida a la casa de l'amo tenia els seus grans inconvenients, sobretot per a les esclaves, que eren propietat d'ell, però si ella tenia un fill, aquest era d'ella. Els esclaus podien treballar en oficis diversos; la majoria eren blancs, procedents de 'bona guerra' al pròxim Orient, de l'Àfrica o de terres noves, com les Illes Canàries. Els negres i els canaris eren normalment cristians, els moros seguien essent musulmans.- J. P. E. [22.551]

Juan CORBALÁN DE CELIS Y DURÁN, *El rescate de cautivos valencianos en tiempos de Cervantes*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIV (2008), 179-191.

En el pas del segle XVI al XVII, concretament el 1580, el mateix Miguel de Cervantes, aleshores de trenta-un anys, a Alger fou alliberat del captiveri i arribà a les costes de Dénia. En aquestes pàgines l'autor desgrana casos d'alliberaments, documentats a València, protocols notaries de l'ARV i sobretot en el del Col·legi del Patriarca, normalment vinculats a expedicions de redempció protagonitzades pels ordes de la Mercè o de la Santíssima Trinitat, on tenim notícia de les quantitats que hom oferia per a la redempció de captius; també resumeix el cerimonial i condicions d'entrada solemne i processó dels alliberats per la ciutat de València i estada en els respectius convents fins al retorn a casa.- J. P. E. [22.552]

Francisco de Paula COTS MORATÓ, *El prestigio de la Ciutat de Valencia en tiempos de crisis: las andas e imagen de san Vicente Ferrer*, dins "Saitabi", 58 (2008 = Hom. Mestre Sanchis), 129-142.

Malgrat que els primers anys del segle XVII foren dolents, la ciutat de València decidí pagar-se una imatge de sant Vicent Ferrer de plata, amb peanya i andes d'idèntic metall; el conjunt costà 4,869 lliures, en un moment en què el rei hagué d'enviar controls a les diverses institucions valencianes. La Ciutat era propietària del conjunt, però aquest fou col·locat en dipòsit a la sagristia de la Seu.- J. P. E. [22.553]

Enrique GIMÉNEZ LÓPEZ, *El exilio de los borbónicos valencianos*, dins "Revista de Historia Moderna", 25 (2007), 11-51.

Exiliats dues vegades, tant de València com de Madrid en moments de conquesta austríaca, els botiflers valencians, reduïts a la misèria, es veieren en la necessitat de recórrer a la caritat de Felip V; les peticions d'ajut s'han conservat normalment a Madrid, A. H. N., *Consejos*, i en menor nombre a Simancas, AHN, *Gracia y Justicia*, d'on són resumides en les presents pàgines, agrupades per categories socials: administració pública (13-24), noblesa titulada (25-31), noblesa menor (31-46) i gent d'església (46-51).- J. P. E. [22.554]

Rosa ISUSI FAGOAGA, *Conexiones musicales entre Teruel y Valencia en el siglo XVIII: mecenazgo institucional, circulación de músicos y dispersión del repertorio*, dins "Teruel. Revista del Instituto de Estudios Turolenses", 91 (2006-2007), 205-226.

A base d'investigacions personals i d'altri (assenyalem la notícia d'haver aparegut recentment un centenar de partitures en refer la teulada de la catedral d'Albarrassí), l'autora aplega notícies sobre canvis d'ambdues direccions, i sobretot de turolesos vers València, amb quadres sinòptics (215-218); la presència de partitures seguí l'intercanvi de músics, ara documentades en els arxius de les catedrals de Terol (219-221) i d'Albarrassí (221-223), de Sogorb (224) i d'Oriola (225), sense oblidar el Col·legi del Patriarca (223).- J. P. E. [22.555]

Pere SABORIT BADENES, Magín ARROYAS SERRANO, *Manual para la explicación de la doctrina cristiana: un catecismo del siglo XVIII de el Toro (Castellón)*, dins «Miscel·lània Josep M. Marqués i Planagumà», Girona 2010, 336-343.

Els autors presenten un manuscrit del segle XVIII provinent d'El Toro, diòcesi de Sogorb, actualment guardat a l'Arxiu de la Catedral de Sogorb. Es format per dos quaderns de 4 x 2 (= 8 folis = 16 pàgines), sense numerar, escrit per dues mans, una per quadern. És un catecisme que té la particularitat de tractar alguns «casos» relacionats amb matèria de moral matrimonial i de la intervenció d'eclesiàstics en el matrimoni, de dones que atribolen el confés, de l'assistència al necessitat i de l'ordenació sacerdotal, etc. Els autors publiquen un extret referent als principis que regulen la restitució d'un bé robat, per tal de fer veure com l'autor del catecisme, a partir d'una matèria donada, s'embrancha en una espècie de diccionari de conceptes, amb el nom llatí corresponent, i defineix termes o institucions jurídiques i altres expressions del dret civil o canònic, explicacions i conceptes que no tenen res a veure amb el catecisme, però sí amb les preocupacions pastorals i catequètiques dels bisbes il·lustrats de finals del XVIII. Bo i quedant pendent l'edició del text, la fixació de la seva autoria i les seves fonts, els autors el situen en una òrbita il·lustrada, filojansenista i antijesuítica, força d'acord amb la ideologia dels bisbes d'aleshores. Per a emmarcar el manuscrit del catecisme sogorbicense, els autors detallen les edicions de catecismes presents a la biblioteca del Seminari, entre les quals es fan remarcar les edicions del catecisme de François-Aimé Pouget, filipó i molt influent en l'òrbita del jansenisme.- J. de P. [22.556]

Carmen PÉREZ APARICIO, *La Guerra de Sucesión en Valencia. Retrospectiva historiográfica y estado de la cuestión*, dins "Revista de Historia Moderna", 25 (2007), 303-329.

L'autora recorda l'impacte causat entorn el 1962 tant a la Universitat com a l'antic Regne per un grup de professors, personificats en l'*Aproximació a la història del País Valencià*, de Joan Reglà i Campistol, centrada en punts, on no mancava la Guerra de Successió, fins aleshores vista a través dels ulls de Josep Manuel Minyana i el seu *De bello rustico valentino* i dels seus crítics, Manuel Martí i Gregori Maïans (305-310); també hi havia les narracions de Vicent Bacallar i Sanna, de Nicolau de Jesús Belando, de Francesc X. Borrull i Vilanova, de Vicent Boix i de Joan B. Perales (311-316); a darreries del s. XIX, Roc Chabàs permetia de veure unes primeres clarors i entorn el 1970 i del "Primer Congreso de Historia del País Valenciano" del 1970, arribava l'allau renovadora, en què a base de documentació inèdita hom plantejava i discutia públicament tota la temàtica, com la dels anys de Carles III Habsburg, la de la supressió dels *Furs de València* i la de la imposició de la Nova Planta borbònica; també es discutien les modificacions socials o les posicions de diversos grups de població com la clerecia, la noblesa o la ruralia (317-327).- J. P. E. [22.557]

Daniel MUÑOZ NAVARRO, *Religiosidad y comportamientos económicos ante la muerte de los comerciantes de telas al por menor en la Valencia del XVIII*, dins "Saitabi", 58 (2008 = Hom. Mestre Sanchis), 329-345.

L'autor estudia ací tres testaments d'altres tants botiguers al detall valencians del segle XVIII (el terç ja pertany al segle XIX). Un dels altres dos, Bernat Sumbiela, procedia del Bearn (França) i era conco; l'altre, Joan Solernou, era català, s'havia casat i ultra muller tenia tres fills. Els testaments de tots dos es troben a València, Col·legi del Corpus Christi, *Protocolos notariales*. En ambdós casos trobem, tot i les diferències, atenció comparable en les deixes per a bé d'ànima i en la publicitat de les deixes testamentàries. El bearnès, per la seva banda, en no haver fundat família, féu una deixa a la parròquia del seu poble, possiblement destinada a ésser recordat per aquells feligresos.- J. P. E. [22.558]

Vicent TEROL I REIG, *Descripcions, percepcions i una certa consciència comarcal de la Vall d'Albaida (segles XIII-XVII)*, dins Actes Vall d'Albaida, II, 1075-1091.

Repàs cronològic de les successives formes com ha estat vista i denominada la dita vall en els escrits dels segles successius. Els medievals la veuen unitària (Val d'Albayda) o personificada pel riu (rivi Albayde), del Coll de Llautó a Ontinyent (1076-1081), en la qual s'anaren dibuixant dues zones baronials, de vegades religioses, de Muntanya (sarraïns) i Plana (cristians vells) (1081-1083); després, s'hi anà fent sentir l'atracció zonal de les capitals de la comarca: Ontinyent, Xàtiva, Gandia i, en part, Alcoi (1083-1086); en el pas del segle XV al XVI, hom la partia entre Xàtiva i les Muntanyes (1088-1089). Hi ha quadre sinòptic de tots els nuclis habitats que el 1429 constituïen la Vall d'Albaida (1090-1091).- J. P. E. [22.559]

Alfonso ESPONERA Cerdán, *Los dominicos Micó y Vidal de la 'universidad' del Palomar*, dins Actes Vall d'Albaida, II, 551-562.

L'autor col·loca aquests apunts biogràfics en el marc de la reforma de l'orde dominicà, segles XV-XVI, quan ja havia triomfat a la província d'Espanya, des de la qual s'imposà a la de la corona d'Aragó; Joan Micó, format en aquella, reformador d'aquesta, n'és figura paradigmàtica: frare espiritual en el *Rosarium sive Psalterium Sanctissimi Nominis Iesu*, devot de s. Vicent Ferrer (556-557), predicador, del qual es conserven trenta-quatre sèries de sermons quaresmals en l'AProvDominicà de València, ms. 80, on també fou transcrita una primitiva còpia de la *Brevísima relación de la destrucción de las Indias* de Bartolomé de las Casas (552-557); morí el

1555. Nebot seu fou fra Joan Vidal Ferre, també predicador amb 30 quaresmes (558-559). Francesc Vidal i Micó, fou actiu durant la primera meitat del segle XVIII, devot dels ss. Vicent Ferrer i Lluís Bertran, als quals dedicà sengles biografies (559-561).- J. P. E. [22.560]

Pablo GONZÁLEZ TORNEL, *La iglesia octogonal del Colegio de San Pío X en Valencia. Una obra del arquitecto barroco José Mínguez*, dins "Boletín del Museo Instituto Camón Aznar", 104 (2009), 167-210.

Les primeres pàgines (167-181) ressegueixen les etapes de construcció entre els darrers decennis del segle XVII i els primers del XVIII, tant del col·legi com de la seva església, fundats per l'arquebisbe Joan Tomàs de Rocabertí; segueixen les destinades a la transcripció dels quatre documents relatius a la construcció d'ambdues obres, de l'ARV, *Clergat*. *Lligalls* i de l'Arxiu del Patriarca, *Notaris* (181-200). Les darreres pàgines contenen fotografia d'aspectes diversos de les dites obres (201-210).- J. P. E. [22.561]

María Luisa PEDRÓS CIURANA, *Estafadores y crédulos. La Inquisición valenciana ante la superstición a principios del siglo XVIII*, dins "Estudis. Revista de Historia Moderna", núm. 34 (2008), 303-319.

Resum de tesi doctoral de l'autora, centrada en la primera meitat del segle XVIII i basada en els corresponents processos, conservats a València, AHistòric de la Universitat: dos resultats: hi havia més superstició que la que normalment és suposada; i s'estenia per totes les capes socials, encara que consta més la de la gent senzilla, sobretot de la pròxima a la marginació; i encara era més estesa la parròquia dels que hi creien, 136 dels 140 encausats, 21 dels quals eren clergues o religiosos i només les dones, no els homes, eren analfabets (306-307); no mancaven els qui creien en desenterrar tresors amagats des del temps dels 'moros' (308-309), en la sort en el joc, en les monedes voladores perquè se les podia fer tornar a l'amo; l'autora transcriu fórmules verbals de remei amorós, d'oracions remeieres (315), conjurs contra possessió diabòlica (316) i eixarms de fetilleria (317). Són documentades dues llibretes de profecies (318).- J. P. E. [22.562]

Pasqual BOIRA I MUÑOZ, Ximo TORMO I BATALLER, *Neveres, comerç i ús de la neu a la Vall d'Albaida*, dins "Actes Vall d'Albaida", I, 241-268.

Aquestes pàgines segueixen els temes indicats en el títol: pugen a seixanta-nou les neveres identificades en els pobles de la Vall (260-267); comencen a ésser documentades entorn el 1570 en els *Manuale de consells* de l'AM d'Ontinyent, quan els jurats defensaven la col·laboració amb Cocentaina per al servei de neu a la població; les notícies sobre el tema, també del fons notarial i del de Clavaria ordinària, segueixen en l'arxiu esmentat fins més enllà del segle XVIII (243-252); que ens informen així mateix del treball dels traginers i de la forma com la neu era transportada en pans, dos dels quals formaven una càrrega, damunt bast de matxos o ases (254-257). Calia assegurar assortit de neu al servei de la població, en particular dels malalts (258-259), tot i que no mancaren anys de 'secada' nívea.- J. P. E. [22.563]

Vicente BORJA DOSDÀ (dir.), *El legado del ángel. Historia y patrimonio*, La Vall d'Uixó, Parròquia del Sant Àngel Custodi 2008, 328 pp.

Dos títols destaquen, en relació al nostre anuari, en aquest volum commemoratiu d'efemèrides diverses (VII-IX), ambdós signats per Leopoldo Peñaroya Torrejón, *La parroquia del Santo Ángel Custodio siglos XIII-XX. Nuevos datos sobre la Iglesia de Uxó hasta la Edad Moderna* (27-57); i *Documenta Ecclesiae Uxonensis. Colección de documentos para la historia eclesiástica de*

la Vall de Uxó (243-317). Aquestes són les pàgines bàsiques del volum i dels dos títols, repartides en dues seccions: la primera es basa en documentació constitutiva del bisbat de Tortosa i en particular de l'Ardiaca Major, del 1250-1602 (245-277); la segona és directament relativa a la Vall d'Uixó i és bàsicament constituïda per actes de Visita Pastoral entre el 1424 i el 1757 (278-317), de l'ACat. de Tortosa; cal tenir present que els habitants de la dita població eren sarraïns, fins al punt que en la visita del 1424 [la del bisbe Or de Montcada, sobre la qual, cf. ATCA, XXVIII (2009), 842], el notari de la visita fa constar que "non est nisi unus christianus, et non continue residet. Ceteri sunt sarraceni" (278). Assenyallem un detall extrany a la p. 259, que s'inventa un bisbe inexistent, Bernat Mascaró, 'frater Bernardus Mascarione divina...', el frater Bernardus és existent, però no Mascaró, ans Oliver, fra Bernat Oliver, de l'orde de Sant Agustí, bisbe de Tortosa [ben conegut pel volum anterior d'ATCA]; el 'Mascarione' segurament respon a la frase "Frater Bernardus, miseratione divina...". El volum és profusament il·lustrat amb reproduccions d'objectes artístics del dit temple parroquial.- J. P. E. [22.564]

Michele M. HERDER, *Liturgy and the spiritual Experience of religious Women at Santa Maria de Vallbona, Catalonia*, dins "Viator. Medieval and Renaissance Studies", 40 (2009/2), 171-196.

Les celebracions litúrgiques de santes verges en el monestir femení de Vallbona de les Monges sofriren variacions en els darrers segles medievals (171-174), tal com demostra l'estudi de la quinzena de manuscrits litúrgics, copiats entre els segles XII i XV, conservats al monestir: canviaren les pràctiques devocionals, extrem visible en les modificacions introduïdes en els manuscrits (175-180), sobretot en les celebracions de les santes verges i en la tria de lectures per a la comunitat (181-186): en serien mostra els oficis de santa Margarida (186-188), santa Caterina (188-190) i de santa Úrsula (190-191). L'apèndix analitza els textos introduïts en les diferents hores canòniques del *Commune sanctarum virginum* (193-196).- J. P. E. [22.565]

Manuel RIU I RIU, *Santuaris, ermites i capelles de la Vall de Lord*, dins "Urgellia", XVI (2006-2007), 335-461.

La Vall de Lord Sobirana o més entaforada al Pirineu era repartida entre els quatre municipis de la Coma, la Pedra, Guixers i Sant Llorenç de Morunys, mentre la Vall de Lord Jussana o de l'Aiguadora es concentrava en el municipi de Navés (340; 448-450); temps era temps, la comarca arribà a tenir una seixantena d'esglésies (337), ara amb molt diferent estat de conservació, que pot haver arribat en algun cas a la seva desaparició. Ultra les restes i els resultats d'excavacions en algun cas, tenim base per a informació en els segles anteriors al XIX en la bibliografia ara a l'abast de la mà (344), i en allò que s'ha conservat dels arxius parroquials de Sisquer (343, nota 5), de Sant Quirze de la Coma (347, nota 9), Sant Llorenç de Morunys o dels Piteus (369 i 370, nota 24 i 26), al qual s'ha d'afegir el de la Baronia d'Encies (443, nota 54) i Santa Eulàlia de la Vall, que conté el de Sant Climent de la Selva (430, nota 51). Les pàgines 460-461 donen la llista de les esglésies i capelles.- J. P. E. [22.566]

Concepció BAUÇÀ DE MIRABÓ GRALLA, *La Real Cartuja de Jesús de Nazaret de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*. Prefacio de Mercè GAMBÚS SÁIZ. Fotografías d'Enric CALAFELL ALEMANY (Analecta Cartusiana, 255), Barcelona i Salzburg, Salzburger Universität 2008, 504 pp.

La part principal de l'estudi és la que analitza les transformacions introduïdes en la Cartoixa de Valldemossa els segles XVII-XVIII, que la transformaren d'edifici gòtic en barroc. Dibuixos anteriors al segle XX documenten una torre, ara desapareguda, part del palau musulmà anterior a la conquesta de Jaume I. Encara que gran part dels documents es perde-

ren amb motiu de la desamortització del 1835, la part salvada es troba a l'ARM i és aprofitada per l'autora. Si els reis de Mallorca (Jaume II, Sanç) aprofitaren el palau sarraí, també hi feren modificacions, que augmentaren en temps de Martí l'Humà, en esdevenir cartoixa i completà la generositat amb bon conjunt de relíquies i un 'lignum crucis', encara existents. Els altres canvis es conserven en la materialitat de l'edifici i són confirmats per la documentació.- J. P. E. [22.567]

Carme SANMARTÍ ROSET, Montserrat SANMARTÍ ROSET, *De comerciants a rendistes: els Baldrich de Valls (1748-1875)*, dins "Quaderns de Vilaniu", 53 (2008), 3-29.

Aprofitant la favorable conjuntura econòmica de la segona meitat del segle XVIII, a base de la documentació familiar dels Baldrich, conservada a l'AM de Valls, ja el 1981 aprofitada per a la monografia que els dedicà Francesc Olivé i Ollé, ara ho és per les autores per a les propografies dels membres d'aquella raguèlia nacs durant el segle XVIII: Francesc Baldrich, Antoni Baldrich i Janer, Pau Baldrich i Martí i Anicet Baldrich i Veciana, el qual, ja en el segle XIX, hagué d'assistir a l'enfonsada de la casa.- J. P. E. [22.568]

Josep M. SALIS CLOS, *La devoción a las reliquias del mártir romano san(t) Flavià y su repercusión musical: villancicos y gozos*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXVI (2011), 75-106.

[La vinculació al monestir de Poblet és causa de certes particularitats de la parròquia de Verdú, com la presència de relíquies] del màrtir romà, Flavià, víctima de l'emperador Diocleciana, portades a Verdú el 1628; des d'aleshores, vint-i-tres documents de l'arxiu parroquial permeten de resseguir-ne la devoció popular (77-80): són tres manuscrits, portats el 1934 de Verdú a la Biblioteca de Catalunya per mons. Higini Anglès (82, nota 37): hi ha catorze villancets, tres goigs i una lletania (82-86), n'és transcrit el text 92-103), completat amb vuit fotografies (1104-106).- J. P. E. [22.569]

Salvador VEGA I FERRER, *La creació de la batllia reial de Verges. Dos privilegis de Felip I d'Aragó, dit el Prudent (1587)*, dins "Estudis del Baix Empordà", 29 (2010), 107-160.

El treball és destinat a estudiar sobretot com es redefeix el règim municipal a la batllia de Verges, formada pels pobles de Belcaire, Camallera, Canet, Colomers, Garrigoles, Gaüses, Jafre, Marenyà, les Olives, Pins, Saus, la Tallada, Tor, Valldevià, Verges i Vilopriu, quan la batllia passà del poder baronial al reial: imposició d'exaccions, arrendament dels monopolis de serveis públics, comerç de cereals, exempció de lleudes, barres, pontatges i altres vectigals, prohibició del conreu de l'arròs, ús de béns comunals, bans sobre l'ús de les arbredes, recursos del Montgrí, inalienabilitat del castell de Belcaire, concessió dels castells de la Tallada i Verges a les universitats, creació del batlle general de la batllia de Verges, elecció del batlle general per terna, jurament del batlle general, designació de batlles locals, sotsbatlles i misatgers, avals i garanties del batlle general, incapacitat del batlle general, jutge de la batllia, salaris de batlle i jutge, obligació de residència, restriccions de la jurisdicció del veguer i sotsveguer de Girona a la batllia de Verges, custòdia dels presos i període màxim de detenció, insaculació de jurats, de mostassfs, estimadors i prohoms, consell general de la batllia i consells generals i ordinaris de cada universitat, cooptació dels consells generals, mercats i fira, plaça major, representació a Corts de la batllia, amnistia. Són els capítols del privilegi reial de creació de la batllia de Verges, transcrit a l'apèndix, d'ACA, *Canc.*, reg. 4317, f. 75r-93v. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.570]

Josep CLARA TIBAU, *La «Passió» de Verges. Anàlisi filològica dels textos*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 506-519.

En una primera part, l'autor estudia el procés de creació del text actual de la *Passió de Verges*, que derivaria de la *Representació de la Sagrada Passió* atribuïda a partir del 1773 a fra Antoni de Sant Jeroni, trinitari de Barcelona, el qual hauria corregit i augmentat un text anterior. Es fa referència a les impressions d'aquest text, relacionat i tanmateix diferent de la *Gran tragèdia de la passió i mort de J. C.*, representada a Manresa el 1798 i que també fou atribuïda a fra Antoni.- J. de P. [22.571]

Moisés SELFA I SASTRE, *Els fons documentals de Vespella de Gaià (Camp de Tarragona) i la seva importància per a l'estudi de l'onomàstica* (segles XIV-XX), dins "Misc. Navarro Miralles", 121-125.

Cremat l'arxiu parroquial en la revolta anarquista del juliol 1936, se'n salvà documentació parroquial i notarial ja dipositada a l'AHA, del 1515 ençà, i un manual d'òbits a l'AH de Tarragona, encetat el 1763 (122); l'autor subratlla la riquesa onomàstica de capítols matrimonials i de capbreus i dóna mostres tant dels antropònims com dels topònims que hi són documentats, alguns dels quals han desaparegut completament de la memòria (122-123).- J. P. E. [22.572]

M. Dolors MOLAS I FONT, Imma OLLICH I CASTANYER, Antoni CABALLÉ I CRIVILLÉS, *De l'Auso romana al Vicus Ausonensis medieval*, dins "Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs", XXIII/161-162 (2008), 719-722.

A base de les publicacions dels darrers anys, els autors ofereixen una visió de les notícies actuals sobre l'evolució. Els 'ausetani' de Plini s'haurien organitzat en *civitas* el 49 aC. I a principis del s. II dC. Seria evident l'acumulació de riquesa en mans dels terratinents locals.- J. P. E. [22.573]

Marc SUREDA I JUBANY, *La catedral de Vic a les darreries del segle XIV. Edició i comentari de la visita pastoral del 1388*, dins "Miscel·lània Litúrgica Catalana", XVIII (2010), 323-361.

El text de la visita pastoral del 1388 és publicat seguint el trasllat-resum del segle XVII. En el seu aspecte redaccional, la visita seguia un possible qüestionari genèric, abreujat en el text transmès, centrat en la 'inquisitio hominum' i en els manaments, decret i lletra del bisbe relativa al funcionament de la capella de la Rodona. En la visita es fan palpables les males relacions entre bisbe i capítol, l'absentisme dels canonges, l'incompliment dels deures de les dignitats i dels oficis capitulars i la relativa inhibició del funcionament de la Seu per part del seu personal. És evident que un bisbe reformista o exigent havia de causar molts disgustos. La visita evidència que el claustre gòtic ja era gairebé acabat, però no es poden ubicar l'abbacia, i la 'domus aliqua communis'. Les neteges no eren regulars, la teulada era plena d'herbes, la pila baptismal no era tapada i a les beneïteres de l'altar de Sant Bernat i Sant Pau s'hi podien abeurar els gossos. La celebració de la litúrgia es ressentia dels defectes estructurals i corporatius esmentats, però malgrat tot la missa matinal era prou concorreguda. En l'anàlisi del document del 1388, l'autor té en compte informacions anteriors i posteriors.- J. de P. [22.574]

Isidre FERNÁNDEZ BERMÚDEZ, *Les reials presons de Vic. Obres en els segles XVII i XVIII*, dins "Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs", XXIII/161-162 (2008), 609-655.

En l'AMde Vic, secció d'*Obrieres* completada amb la de *Llibres d'acords* ha estat localitzat un plec de documentació del segle XVII relatiu a la construcció de la nova presó reial. L'autor refa

la cronologia de les obres, començades en acabar el segle XVI i allargades fins vora el 1640; les complementàries s'allargaren fins al segle XVIII. És transcrit un pressupost, sembla del segle XVII (620-621). També són transcrits divuit documents, que van del 1589 al 1788 (626-651). Hi ha algunes il·lustracions, tant del conjunt com de parts de l'obra.- J. P. E. [22.575]

Jordi VILAMALA SALVANS, *Consueta y nota de diferens cosas de la catedral de Vic, de l'any 1662 (Vic, Arxiu Episcopal. Pietat, 12)*, dins "Miscel·lània Litúrgica Catalana", XVII (2009), 273-299.

L'autor presenta el text objecte d'edició emmarcant-lo en el Vic de l'època que el véu néixer. La comunitat de capellans de la Pietat fou una secessió de la Seu, derivada de la mala coexistència entre canonges i beneficiats de la catedral de Vic, d'una banda, amb els beneficiats de la capella de la Pietat, de l'altra. Emparats aquests pel consell vigatà, patró de la Pietat, s'independitzaren i visqueren pel seu compte fins a la Desamortització. A finals del segle XIX es reintegraren altre cop a la Seu. Descrit el manuscrit i exposada la 'ratio editionis', la consueta és transcrita i anotada.- J. de P. [22.576]

Francesc ROMA I CASANOVAS, *La Casa de Misericòrdia de Vic (segles XVIII-XIX): assistència i control social en femení*, dins "Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs", XXII (1907), 307-326.

Els anys 1721 1728 i 1729 són documentades les decisions fundacionals de la Casa de la Misericòrdia de Santa Anna, conservades en secció apropiada de l'Arxiu Episcopal de Vic, *Fons Misericòrdia. Correspondència*, que féu efectiva la donació de Miquel Joan Bernils, destinada a noies necessitades d'entre els deu i els vint-i-cinc anys; encara que no s'hi defugia l'aprenentatge de primeres lletres, era més destinada a la preparació professional de futures mestresses de casa, dins uns caminadors que eren la doctrina i la vida cristiana. La documentació dels segles XVIII i XIX permet de conèixer tots els detalls de la vida comunitària (315-325). - J. P. E. [22.577]

Rafael CERRO NARGÁNEZ, *L'administració territorial a Vic. Alcaldes majors i tinents de Corregidor*, dins "Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs", XXII (2007), 327-344.

L'administració pública dels Borbons destruí l'esquema català de Generalitat, sota la qual la terra era dividida en vegueries i sotsvegueries, substituïdes per dotze corregiments, cada un dels quals tenia un corregidor, autoritat tant militar com civil. A Vic, però, no hi havia destacament militar i el corregidor (i encara més el seu subaltern, l'alcalde major), només tenia autoritat política i judicial. Els arxius de Barcelona, ACA, *Cancelleria i Reial Audiència*, AHCB, *Reial Audiència*, Madrid, AHN, *Consejos* i Simancas, *Gracia y Justicia*, permeten a l'autor de reconstruir la biografia política de la vintena d'alcaldes majors (344: algun dels quals repetí) destinats a Vic, la meitat dels quals, excepcionalment foren catalans, tots botiflers; només un, en canvi, dels setze corregidors, tots militars, hauria estat català, també botifler. - J. P. E. [22.578]

Elisenda MARTÍ FELIU, *Nota sobre un inventari del taller vigatà de Pau Costa*, dins "Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs", XXII (2007), 345-350.

A l'abundant bibliografia sobre la presència i l'obra de Pau Costa pels bisbats de Girona i de Vic (346, notes 6-8), s'hi afegeix ara el full procedent de Vic, Arxiu Notarial, num. 361, Notari Feliu Saiol, fragment de l'inventari del seu obrador, situat a Vic, carrer de Sant Sadurní (350).- J. P. E. [22.579]

Pere MAS NEGRE, Judith ROMEU BLANCO, Xavier ARDITE RAMOS, *Iconografia de la creu de Vilabertran*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 39 (2008), 277-300.

Estudi iconogràfic, que interessa sobretot els estudiosos de l'art. Al final de l'article els autors innoven que en el curs de restauració de la peça, dins els quatre grans medallons situats als extrems de la creu han aparegut uns documents fragmentaris de finals del s. XIII o principi del XIV, que confirmarien l'origen gironí de la creu i contenen "termes en català i en llatí, entre els quals destaca una referència a la Seu de Girona". Dels papers se sap que seran restaurats i aniran a parar a l'Arxiu Nacional de Catalunya.- J. de P. [22.580]

Xavier ALLEPUZ MARZÀ, *L'església parroquial de Vilafamés: obres i reformes al segle XVIII*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXVI (2008), 265-309.

Les vint darreres pàgines de text del present article (283-302) donen transcripció d'onze documents, tots menys el darrer procedents de Madrid, AHN, *Consejos*, lligall 23317, datats entre el juliol del 1767 i el mateix mes del 1786, que ens informen de la necessitat de fer reparacions en l'església parroquial de Vilafamés, dos manaments reials per a la financiació de les obres i per a la revisió dels treballs realitzats abans del 1769, capítols previs al contracte definitiu presentats pels mestres d'obra i contracte definitiu per a la capella de comunió amb el mestre d'obres, del juliol del 1786. Però ja entre el 1763-1765 hom treballava en la dita església parroquial, revisant i refent la teulada, tal com consta en documentació d'arxiu particular intitulada *Entradas de la fábrica de esta iglesia de la villa de Villafamés, año 1762* (266-267). Els darrers anys alguns autors han dedicat estudis a la dita església (265, nota 1); a base dels documents i de la bibliografia ressegueixen els passos de la dita contrucció, amb particular esment de les dificultats que s'anaren presentant (268-276), i afegint al final, a partir d'arxiu particular, l'ampliació de la dita església parroquial amb capella de comunió, construïda entre el 1786 i el maig del 1790, en què, finalitzades les obres, restava l'ornamentació interna de la capella, que mai no fou realitzada. (277-282 i 299-302). Les darreres pàgines presenten fotografies de diverses parts interior de la dita església.- J. P. E. [22.581]

Jaume de PUIG I OLIVER, *Amor a Vilanera al segle XIV: el canonge, l'abadessa, l'amant i la petita*, dins "L'Escala. Fulls d'Història local", 96 (2010), 5-23.

La visita pastoral de l'any 1342 al monestir de Vilanera, el procés de la qual és a l'ADG, destapa una situació irregular entre la prioressa, Felipa de Soler, i el seu amant, Bernat Boet. L'esmentada Felipa era filla natural de l'ardiaca de Besalú, Arnau de Soler, i de Blanca de Montpaó. Son pare, en morir, instituï un llegat per fundar un monestir a Vilanera, amb la finalitat que, amb el temps, la seva filla en fos nomenada abadessa. Exiliada i sotmesa a control pel bisbe Arnau de Mont-rodon, al capdavant, en temps del pontificat de Berenguer de Cruïlles, fou elegida i confirmada abadessa. Les declaracions de les monges en la visita pastoral del 1340, permeten de reconstruir els passos més importants de la dita història.- J. de P. [22.582]

Joaquín APARICI MARTÍ, Jorge APARICI MARTÍ, *Els músics en la festa medieval. Vila-real del 1348 al 1500*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIV (2008), 89-165.

Els autors intenten oferir en aquestes pàgines una base per al coneixement de l'activitat musical a Vila-real en les dades indicades en el títol; es basen en l'AM de la vila en les sèries de clàvia, consells i peita, i apleguen les dades en tres apartats: les ocasions en què durant l'any la vila pagava actuacions musicals d'acord amb normes establertes (91-93), tant en solemnitats religioses (93-96), com cíviques (97-100) o altres (101-104); tot seguit són presentades les tipologies dels protagonistes de la música en la vila, masculins o femenins, començant pels joglars i llurs llocs de procedència, alguns dels quals ja eren "afermats" o habituals o pertanyents

a idèntica família (106-110); menys constant era l'actuació de sarraïns o sarraïnes (113-114 i 117); hi havia nunci o trompeta municipal, fadrins, organistes i mestres de cant (117-118); la junta municipal també esmerçava diners en la compra o reparació d',esturments' o en vestidures (119-123); després de dos documents del segle XV i de la bibliografia (124-128), arriba el darrer apartat, prosopogràfic, on consten per ordre alfabètic tots els noms dels músics coneguts, amb resum de la o les notícies sobre cada un i la referència documental, distingint, però, els cristians (128-160) i els sarraïns (160-165 [entre aquests hi ha un 'Piteu', 164: tenia alguna relació amb Sant Llorenç de Morunys o dels Piteus?]).- J. P. E. [22.583]

Olivier PASSARRIUS, Richard DONAT, Aymat CATAFAU, *Vilarnau. Un village du Moyen Âge en Roussillon* (Archéologie départementale), Perpinyà, Trabucaire 2008, 516 pp., 37 quadres, 318 figures, 15 croquis i 38 plànols.

Aquest llibre intenta de donar una imatge completa del poble medieval de Vilarnau, aprofitant, entre d'altres, les fonts documentals, al costat de les dades arqueològiques, la configuració del paisatge i la del nucli urbà.- J. P. E. [22.584]

Montserrat RICHOU I LLIMONA, *La família i el mas en les estratègies patrimonials al Vilassar baix-medieval*, dins "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XX (2009), 259-275.

Mas i família formen una unitat, fins al punt que la família arribà a donar el cognom familiar, encara que de vegades es trencà, però sovint resseguint l'antroponímica i la toponímica d'un mas es pot seguir l'evolució de la família que l'habita, el seu grau d'estabilitat o de disgregació. Cosa semblant passa amb els masos rònecs, que esdevenen tals o per fets externs (fam, pesta) o per manca de relleu generacional. La fase involutiva d'un mas s'acaba amb l'aglevament: passa a formar part d'una altra unitat familiar, que a Vilassar solia ésser de la mateixa soca que l'anterior.- J. de P. [22.585]

Concepción VILLANUEVA MORTE, *Litigios en el proceso de deslinde y amojonamiento entre los términos de Villabermosa del Río y Cortes de Arenoso en el último cuarto del siglo XV*, dins "Estudios Castellonenses", 10 (2003-2005 [2008]), 5-42.

Els territoris de Vilafermosa del Riu i Cortes d'Arenós es troben en la zona més pròxima a l'Aragó dins la comarca del Riu de Millars i des de la conquesta havia estat font de disputes no sols entre Aragó i València, ans també, inclús per conflictes com el de Joan II amb el seu primogènit, Carles de Viana, entre les mateixes poblacions valencianes, tal com l'autora resumeix (5-12). Cap a darreries del segle XV la convivència entre les dues poblacions esdevingué difícil, ni que només fos pels drets d'empriu [o d'emprar béns de propietat de l'altra part, com és ara les pastures], i la tensió arribà fins a un assassinat; la delimitació dels respectius termes s'allargassà entre el 1474 i el 1505 (13-17); l'autora transcriu ací quatre documents, tres dels quals en llengua catalana, copiats de València, Arxiu del Patriarcat, *Notaris*, i de Saragossa, Archivo de la Diputación, *Familias. Duques de Híjar* (18-39); i un del darrer arxiu, en aragonès (40). El resultat es troba en un croquis de la zona, que diferencia els termes de cada població (41).- J. P. E. [22.586]

Josep MESEGUER-CARBÓ, *L'antroponímia de Xert (1563-1888). Anàlisi de l'antroponímia de Xert a partir de tres llibretes del segle XX que copien els Quinque libri desapareguts*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIV (2008), 21-88.

Tota la documentació que és a la base d'aquestes pàgines es troba a Xert, Arxiu Parroquial, en particular les tres llibretes, copiades per Josep Arasa i Barberà (25-29) abans que ell fos

assassinat l'any 1936. Atès, però, que Arasa castellanitza en general allò que escriu en les llibretes, l'autor aplega mostres d'allò que copià sense modificar-ho dels *Quinque libri* originals, on les anotacions eren escrites en català/valencià (29-35), i analitza les modificacions introduïdes per mossèn Arasa (35-39). Tot seguit, són publicades les llistes tant de noms (42-60) com de cognoms (61-65) trets dels *Llibres de matrimonis* i analitzats seguint els successius segles, cosa que permet de veure el percentatge d'immigrants (67-80). Hi ha bibliografia (80-82) i en apèndix el text de les *Partides de baptisme copiades literalment d'alguns llibres parroquials de Xert* (82-86) i clos amb quatre fotografies (87-88).- J. P. E. [22.587]

III. ESTUDIS DE REFERÈNCIA CRONOLÒGICA

Joan FERRER i JANÉ, *Ibèric kaštaun: un element característic del lèxic sobre torteres*, dins "Cypsela", 17 (2008), 253-271.

Tortera és un pes rodó lligat a l'extrem inferior d'un fus a fi que el fil resultés més compacte i fàcil d'estirar-lo; deu n'han estat trobades en jaciments diversos, set de les quals en àrea catalana i tres en la vall de l'Ebre, completades amb inscripcions ibèriques, ací fotografades i transcrits (257-259; 262); cada peça és descrita (254-261); l'autor ha aplegat un vocabulari dels mots ibèrics documentats en torteres i les ha àmpliament analitzades en el cos de l'article (261-268); un d'ells és 'kaštaun', documentat en tres torteres i desconegut en d'altres inscripcions ibèriques (268-269); seria un apel·latiu femení?. Hi ha bibliografia (269-271).- J. P. E. [22.588]

Joan FERRER, Ignasi GARCÉS, Joan Ramon GONZÁLEZ, Jordi PRINCIPAL, Josep Ignasi RODRÍGUEZ, *Els materials arqueològics i epigràfics de Monteró (Camarasa, La Noguera, Lleida). Troballes anteriors a les excavacions de l'any 2002*, dins "Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló", 27 (2009), 109-154.

Aquells materials epigràfics trobats abans del 2002 consisteixen en inscripcions ibèriques, ací analitzades (115-132).- J. P. E. [22.589]

Ignasi GARCÉS ESTALLO, *Nuevas interpretaciones sobre el monumento ibérico de la Vispesa (Tamarite de Litera, Huesca)*, dins "Caesaraugusta", 337-354.

Es tracta de dos relleus damunt pedra, ací descrits i reproduïts (341 i 348), en cada un dels quals hi ha inscripció ibèrica: seria "el documento icónico más impresionante de la Sociedad y la Ideología de los antiguos ilergetes" (337): les dues inscripcions són ací transcrits (343 i 349). Serien de la primera meitat del segle II aC (354).- J. P. E. [22.590]

Jordi DILOLI FONS, *La navegació al Golf de Sant Jordi durant l'antiguitat*, dins "Pyrene. Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental", 40 (2009), 129-155.

Localitzat el Golf de Sant Jordi en la banda Nord del Delta de l'Ebre i indicades les bases genèriques del seu coneixement antic, tota una secció de l'article és dedicada a les fonts escrites que en donen alguna notícia (133-140), començant pels versos 489-520 dels *Ora maritima* d'Aviè, que esmenta nombre de topònims d'identificació dubtosa; segueixen textos d'Hecateu, de Polibi, de Titus Livi, Estrabó, Pompònius Mela, Claudi Tolomeu i de l'*Itinerari d'Antoní*; afegim-hi les inscripcions en monedes o damunt pedra (138-140). La dita costa

Nord conserva rastres “d’ocupació constant... des de l’època ibèrica” (141-144); també cal comptar amb la utilització dels ports, tant marins com fluvials (145-148). Hi ha bibliografia (153-155).- J. P. E. [22.591]

Xavier ARQUILUÉ, et alii, EMPÚRIES. *Municipium Emporiae*. (Ciudades Romanas de Hispania, 6), Roma, L’Erma di Bretschneider 2012, XII i 188 pp.

Després de les presentacions del recull (VII-XII), els dos primers apartats resumeixen tant la història de les excavacions com la de la investigació sobre Empúries del 1908 (9-24), que aplega les notícies de l’atenció posada sobre Empúries ja des del s. XV en el *Paralipomenon Hispaniae* del bisbe de Girona, Joan Margarit. Entre els aspectes monogràfics presentats no hi manquen els d’epigrafia i numismàtica de Marc Mayer (126-131) i de Pere P. Ripollès, respectivament (131-138), pàgines abundants en reproducció d’inscripcions. La bibliografia és a les pàgines 153-176. Són abundants per tot el llibre tant les fotografies com les gràfiques.- J. P. E. [22.592]

Joaquim TREMOLEDA TRILLA, *L’arqueologia romana. Un camí obert*, dins “Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos”, 39 (2008), 81-100.

Resum dels resultats assolits durant els darrers decennis per la historiografia sobre el període romà d’Empúries, des del desembarcament dels romans fins a l’abandonament de la ciutat romana vers la fi del segle III pC. En el cos de l’article i en les il·lustracions es publiquen textos i fotografies de tres plaques: la de Cneu Domici Calvi (segle I aC), patró, la de Gai Emili Montà (segle I pC), constructor d’un temple i d’una estàtua dedicada a la Tutela, i el pedestal amb una dedicatòria a Júpiter per a una ‘vexillatio’ de la Legio VII Gemina (II meitat del segle II pC). Hi ha fotografies de les excavacions de principis del segle XX, plànols i biobibliografia.- J. de P. [22.593]

Mateo CASADO BAENA, *Localización de la antigua ciudad de Urci y delimitación de la frontera interprovincial entre las provincias Bética y Tarraconense en tiempos de Tolomeo*, dins “Gerión. Revista de Historia Antigua”, 25 (2007), 391-400.

Abans d’August, el límit entre les dues províncies era a Cartagena i el Balearicum Mare queia dins la Tarraconense. Entre els anys 7 i el 2 aC August desplaçà la frontera vers Ponent, el Cap de Gata i el riu d’Almançora: Urci s’ubicava dins la Tarraconense. Aquesta seria la situació dibuixada per la *Geographia* de Tolomeu; l’anterior era la de la *Naturalis Historia* de Plini el Jove (398).- J. P. E. [22.594]

Dossier Sant Feliu, 1.700 anys d’un culte gironí, dins “Revista de Girona”, 240 (Gener-Febrer 2007), 60-95.

És molt de doldre que no s’hagi salvat el procés judicial que desembocà en el martiri de sant Feliu de Girona, sobretot tenint en compte que sortosament s’han salvat tant el dels màrtirs Tarragonins, el metropolità Fruitós, i els seus diaques Auguri i Eulogi, prou més antics, com el del contemporani sant Vicent de Saragossa, martiritzat a València; per sort el poeta Aureli Prudenci, que segurament conegué el dit procés, esmentà el màrtir en els seus dos famosos versos: “Parua Felicis decus exhibebit / artubus sanctis locuples Gerunda”: el sepulcre, el temple de sant Feliu, el culte i la iconografia són un ‘monumentum aere perennius’, ben assentat damunt el martiri del sant, i construït pas a pas durant mil-set cents anys. La “Revista de Girona” ha contribuït a posar-lo al dia, recordant-lo amb els següents estudis: *La ciutat tardantiga de Gerunda, bressol del cristianisme gironí*, de Josep M. Nolla i Brufau (62-66); *Felix de*

Gerunda: origen i evolució d'un culte gironí a l'antiguitat tardana (s. IV-VII) de Narcís M. Amich i Raurich (67-72); *La construcció de l'Església de Sant Feliu de Girona* (73-78); *Sant Feliu versus Sant Narcís* (79-86); i *Sant Feliu: mil anys en imatges. Notes a la iconografia de sant Feliu de Girona* de Marc Sureda i Jubany (87-95).- J. P. E. [22.595]

Xavier ARQUILUÉ, *Empúries en l'antiguitat tardana. El pas del món antic al món medieval*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 39 (2008), 101-113.

Abandonada la ciutat romana d'Empúries, l'actual nucli de Sant Martí d'Empúries, en el lloc de l'antiga Palaïapolis amb el port adjacent fou el centre on pervisqué la ciutat i on es desenvolupà la vida de la primitiva comunitat cristiana amb els seus bisbes al davant. L'autor presenta els resultats de les excavacions fetes a Sant Martí, al port, a les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena i a la necròpolis de l'antiguitat tardana, ubicada sobre les restes urbanes del sector septentrional de la Neàpolis grega. A Santa Margarida fou trobada una lauda del primer quart del segle V dC, amb inscripció possiblement referida a un bisbe o a un abat, que és publicada i traduïda. Hi ha il·lustració fotogràfica i bibliografia.- J. de P. [22.596]

Desirée GARCÍA ESPINOSA, *Hallazgos monetarios en la Cova de les meravelles (Gandía)*, dins "Archivo de Prehistoria Levantina", XXV (2004), 359-372.

Després d'una informació sobre allò que hom sap que s'ha anat trobant durant els segles XIX i XX en la dita cova i d'allò que s'ha pogut recuperar de les troballes, aquestes pàgines contenen primer la llista de les trenta-vuit peces antigues, tres de les quals són ibèriques, dues romanoprovincials, vint-i-dues romanoimperials, onze, per llur mal estat, no identificades, i una de Felip III (IV de Castella) (361), i després el catàleg de totes i cada una (363-370). Són fotografiades (365 i 369). Hi ha bibliografia (371-372).- J. P. E. [22.597]

Marta PREVOSTI MONCLÚS, *Estudi del poblament rural de l'ager Tarraconensis. Una aplicació a la Cossetània oriental*, dins *Territori de Tarraco*, 65-93.

Convençuda de la interacció entre el medi natural i les comunitats humanes, l'autora resumeix allò que sabem de la zona del Baix Penedès des de l'època ibèrica, on s'han identificat trenta-set jaciments, dos dels quals ja dibuixen una convivència local (66-68); els vuitanta-cinc jaciments d'època romana republicana (69-71) semblen haver fet desaparèixer les poblacions, haver mantingut les explotacions agrícoles ibèriques i haver-hi introduït les 'villae' romanes (68-71); l'època imperial és coneguda per trenta-set assentaments, que continuen els de les dues èpoques anteriors, però els amplien fins a esdevenir 'fundi', destinats a explotació agrícola, sobretot de vi per a l'exportació (71-73); els jaciments d'època baiximperial són deu, ara clarament orientats a la ramaderia i relacionats amb Tarraco: i si els primers assentaments romans eren en mans d'antics soldats o esclaus, després els 'fundi', més nombrosos però més pobres que les 'villae', haurien estat concedits en contractes semblants a l'establiment o a l'aparceria. Les pàgines de Plini el Jove també ajuden a comprendre l'evolució dels sistemes de població i d'explotació. Segueixen les pàgines dedicades a croquis (79-89) i les de bibliografia (90-93).- J. P. E. [22.598]

Paul C. B. MEYBOOM, *Ipbigenia in Ampurias. Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua*, dins "Actas del IX Congreso Internacional de la Association Internationale pour la Peinture Morale Antique (AIPMA). Zaragoza-Calatayud 21-25 septiembre 2004". Edición científica de Carmen Guiral Pelegrín, Saragossa, Gobierno de Aragón 2007, 97-101.

Encara que sigui desconegut el punt exacte, en el qual la dita representació d'Ifigènia fou trobada, i també la data, seria una de les pintures que es repetiren pel món romà en el darrer quart del segle I i en el II pC, semblant a la de la Casa del Poeta Tràgic de Pompei, del 70 pC; era una manifestació dels habitants de la casa empordanesa al món de la cultura grega, tot i que el tema havia estat criticat pel poeta romà Lucreci, en *De rerum natura*.- J. P. E. [22.599]

María GARCÍA SAMPER, *Una ocupación romana tardorepublicana en "La Cañada del Práez" (Pilar de la Horadada. Alicante)*, dins "Caesaraugusta", 397-416.

L'excavació d'aquella zona (403) ha donat diverses classes de materials, amb bon nombre d'inscripcions, aplegades en les pàgines 407-411 (marques de bòvila, inscripcions en àmfores i en monedes). Serien del segle II al I aC. (416).- J. P. E. [22.600]

Josep PÉREZ NEGRE, *La villa romana de Terrateig (Vall d'Albaida). Resultados preliminares de las prospecciones y del análisis del material*, dins "Caesaraugusta", 587-600.

Prop el Camí vell de Xàtiva l'any 1994 fou trobada en el Camí del Molí una estela amb inscripció ibèrica, ací reproduïda i comentada (592 i nota 9), datable de darreries del segle I aC. (593).- J. P. E. [22.601]

Geza ALFÖLDY, *Errorres Tarraconenses. Iscrizioni mal integrate, mal lette, mal incise*, dins *Misurare il tempo, misurare lo spazio*. "Atti del Colloquio AIEGL-Borghesi 2005" (Epigrafia e Antichità, 25), Faenza, Fratelli Lega Editori 2006, 441-454.

Davant la imminent aparició del volum segon de *Tarraco et ager Tarraconensis* del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, II, editio altera. Pars XIV, Conventus Tarraconensis, Fasciculus alter (CIL II/2, 14, Pars altera), que contindrà més de 1.400 documents epigràfics, l'autor es fixa en tres: el primer (CIL II, 4129; cf. p. 972 = RIT, 137), després dels intents d'Emil Hübner i d'Edmund Groag, completa el fragment conegut des del segle XVI, deixant-se guiar pels elements conservats en el fragment i completant-lo vers l'esquerra (444: fotografia i text i reconstrucció de l'arbre familiar); en el segon (Aep, 1989, 482 = Aep, 1991, 1114), l'autor ha llegit diversament la ratlla 3 (447); en el terç, el ,monstrum' LEIVSAMARIS és substituït per ,Lucensium Aris' (EE VIII, 179 = RIT, 284), amb la corresponent explicació, després que el mateix Hübner, Fidel Fita i d'altres haguessin proposat lectures diverses.- J. P. E. [22.602]

Donato FASOLINI, *Compresenza di tribù nelle città della Penisola Iberica: il caso della Tarraconensis*, dins Juan Francisco RODRÍGUEZ NEILA (ed.), *Hispania y la epigrafía romana. Cuatro perspectivas* (Epigrafia e antichità, 26), Faenza, Fratelli Lega editori 2009, 179-138.

És sabut que la població de les ciutats romanes era vinculada a una tribu, que n'era la predominant, i que en tot cas figurava en les inscripcions. L'autor ha aplegat per a cada una de les ciutats o municipis romans de la Tarraconense les indicacions de procedència diverses de la predominant per a les poblacions d'Aeso (Isona: 182-186), Baetulo (Badalona: 192-193), Barcino (194-198), Ebusus (Eivissa: 209-210); Emporiae (Empúries: 210), Gerunda (211), Ilici (Elx: 213-214), Iluro (Mataró: 214-215), Palma [de Mallorca] (221-222), Saguntum (225), Tarraco (227-233) i València (235).- J. P. E. [22.603]

Geza ALFÖLDY, *Tausend Jahre Epigraphische Kultur im Römischen Spanien. Inschriften, Selbstdarstellung und Sozialordnung*, dins "Lucentum", XXX (2011), 187-220.

Una inscripció dedicada a Domici, coneguda des del segle XIX, però només darrerament ha pogut ésser llegida sencera (188), exactament igual com la dedicada a M. Vibi Menrva (191); la següent pertany a la dedicatòria del fòrum de Sagunt, escrita amb 'litterae aureae' (193); les altres, de la IV a la XXIV, tenen localitzacions diverses, en general, però, relacionades amb Tàrraco (194-214). Hi ha bibliografia (187-220).-J. P. E. [22.604]

Liborio GALLEGU FRANCO, *Las libertas en Hispania. Manifestaciones epigráficas en la provincia tarraconense*, dins "Hispania Antiqua. Revista de Historia Antigua", XXX (2006), 119-142.

Objectiu de l'autor: "...analizar todos los componentes de las mujeres libertas y su comportamiento entre los distintos sectores de la sociedad hispano-romana" (120). La base de l'anàlisi són els 290 registres aplegats i presentats en quadre alfabètic (131-142). No és fàcil d'endevinar la condició de 'lliberta' sota les dades de les inscripcions (120-122), ni les prescripcions legals per a llur matrimoni (123-124), els drets de les llibertes (125-126), la situació personal davant el matrimoni (127-128) o el capteniment legal en tema de religió (128-129).- J. P. E. [22.605]

Henar GALLEGU FRANCO, *El uso del testamento entre las mujeres hispanorromanas. El testamento en las fuentes epigráficas*, dins "Hispania Antiqua. Revista de Historia Antigua", XXX (2006), 143-166.

Les pàgines 153-159 són dedicades als testaments de dones de la Província Romana de Tarragona i assenyalen les informacions sobre les protagonistes contingudes en o deduïbles de testaments ('ex testamento') o de la referència a testaments en inscripcions, depenent de la situació familiar i econòmica de cada una resumida en nota.- J. P. E. [22.606]

Daniel RICO CAMPS, *Arquitectura y epigrafía en la Antigüedad Tardía. Testimonios hispanos*, dins "Pyrene. Revista d'Història i Antiguitat de la Mediterrània", 40 (2009), 7-53.

Una de les restes arqueològiques i epigràfiques ací presentada és l'ara de l'altar de Sant Feliuet de Vilademany, vora Rubí (Vallès), d'on és transcrita i traduïda al català la inscripció de quatre versos, dels segles IV o V pC (41).- J. P. E. [22.607]

Judit CIURANA I PRAST (PRATS?), *El món de la mort en època romana a l'Alt Camp*, dins "Quaderns de Vilaniu", núm. 52 (2007), 3-25.

A l'Alt Camp són coneguts una dotzena de jaciments romans funeraris, cada un dels quals és descrit en aquestes pàgines; al darrer o dotzè li correspon un fragment d'inscripció llatina, del s. II-III dC, ara a Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, ací transcrita i fotografada; era destinada a un dels Flavii, tan nombrosos a Tarragona. Les necròpolis de l'Alt Camp serien vinculades a assentaments rurals (17 i 19). Hi ha bibliografia (25).- J. P. E. [22.608]

Francesc TARRATS BOU, JOSEP ANTON REMOLÀ VALVERDÚ, *La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)*, dins *Territori de Tarraco*, 95-117.

Títol compost de parts diverses: la primera conté un repàs i resum d'allò que n'han dit els autors que se n'han ocupat des que el 1572 Lluís Ponç d'Icard en féu esment en el seu llibre, passant pels centenars de monedes descobertes els primers anys del segle XX (95-99); la segona part descriu la situació física de la 'villa', on no manca el text d'una inscripció (99-102; inscripció: 101), que desemboca en la qualificació com a "espai en el camp destinat al lleure i

l'oci", comparable a la que descriu Plini el Jove (103); seria del segle II, posteriorment modificada i incendiada (102-104); la segona part és dedicada a fotografies i croquis (107-114); la tercera a la bibliografia (115-117).- J. P. E. [22.609]

Joaquín RUIZ DE ARBULO, *Bauliche Inszenierung und literarische Stilisierung: das Provinzialforum von Tarraco*, dins Sabine PANZRAM (Herausgeb.), *Städte im Wandel. Bauliche Inszenierung und literarische Stilisierung lojaler Eliten auf der Iberischen Halbinsel*, Hamburg, LIT Verlag 2007, 149-212.

Joaquín RUIZ DE ARBULO, *Nuevas cuestiones en torno al Foro provincial de Tarraco*, dins "Butlletí Arqueològic", V/29 (2007), 5-67.

L'autor reconeix que aquestes seves pàgines tenen "caràcter provocatiu", entre d'altres raons perquè proposa la ubicació de l'arxiu provincial romà dins el fòrum tarragoní; en les primeres pàgines l'autor resumeix les aportacions d'autors que l'han precedit en l'estudi del dit forum (9-13) i en el curs de l'article hi ha constants referències a inscripcions i àdhuc a fragments d'historiadors romans, on és esmentat a començaments del segle III aC. Les darreres pàgines contenen il·lustracions, entre d'altres de làpides o monedes (57-67).- J. P. E. [22.610-22.611]

Hubertus R. DROBNER, *Die "Passio" des Hl. Vinzenz von Saragossa nach den Predigten Augustins (sermões 4, 274-277A, 359B)*, Elisabeth REINHARDT (dir.), dins *Tempus Implendi Promissae. Homenaje al prof. Dr. Domingo Ramos-Lissón*, Pamplona, Eunsà 2000, 133-166.

Martiritat el 304 a València, al cap de poc el martiri fou recordat per Prudenci, Paulí de Nola i Agustí d'Hipona: pel darrer en set sermons (135-136), on afirma que immediatament abans del sermó cada vegada havien estat llegides les actes del martiri, les quals, segons els estudis recents, presentarien dues redaccions textuais (137-146); l'anàlisi dels set sermons (146-160) permet d'assenyalar les coincidències textuais entre les diverses tradicions (147-164). Cap de les dues no coincidiria amb la de la *Passio* utilitzada per sant Agustí (165), el qual, però, s'hauria fixat més en el valor exemplar del martiri que en els detalls dels turments (166).- J. P. E. [22.612]

Àngel ANGLADA ANFRUNS, *De Paciano in codicibus Gratiapolitano 306/262 (G) et Parisiensi 2162 (P)*, dins "Vetera Christianorum", 45 (2008), 19-40.

Importants antiquaris francesos (Jean Mabillon, Charles Estienne, N. C. Peiresc) s'esforçaren a disposar d'informació sobre els fons on es conservaven en el segle XVII els dos còdexs de Grenoble, BM, i de París, BN; l'autor recorda llurs desplaçaments i al final formula el seu objectiu: "Quos codices, ad Pacianum quod adinet, ut quam libramine magis lector benigne valeas aestimare, et multa et singula et in partes conligenda et inquirenda scrutator adsiduus curare non desit" (21). Segueixen les observacions fetes en l'estudi de cada un dels còdexs: entorn seixanta-sis lectures dubtoses del text de Pacià (29-37).- J. P. E. [22.613]

Josep Anton REMOLÀ VALLVERDÚ, *La vil·la romana de Centcelles (Constantí. Tarragonès)*, dins *Territori de Tarraco*, 171-189.

En aquestes pàgines les informacions sobre Centcelles comencen amb un document fals atribuït a Carlemany, donant al monestir de Ripoll els drets senyoriaus damunt Centcelles; les notícies autèntiques recorden l'atenció que li dedicà Lluís Ponç d'Icard el 1572, continuada fins a les excavacions actuals; bona part de l'atenció dels estudiosos, entre els quals destaca el Deutsches Archaeologisches Institut, fou dedicada a l'estudi i reconstrucció de l'edifici i a les figures dels mosaics de la volta, sense que, segons l'autor, s'hagi arribat a d'altres resultats que a

hipòtesis sobre allò que foren inicialment les construccions de Centcelles i llur datació: "Centcelles continua sent un enigma en el qual l'anàlisi iconogràfica del mosaic de la cúpula, tot i la seva importància objectiva, no ha de ser l'única font de coneixement" (178). Hi ha catorze reproduccions de fotografies o de croquis (179-185) i quatre pàgines de bibliografia (1186-189).- J. P. E. [22.614]

Esperança HUGUET ENGUITA, *La ceràmica fina d'època romana de l'abocador de la Plaça del Negret (València)*, dins "Archivo de Prehistoria Levantina", XXVI (2006), 349-379.

L'abocador (351: ubicació) ha aportat una inscripció marmòria funerària i un gran volum de ceràmica, d'entre la qual l'autora només s'ocupa de la vaixel·la fina i de les llànties (350), començant per la Terra sigil·lata itàlica, amb marca Sex. Murri Pisanus i Sex. Murri Festus, sembla procedent de Pisa els anys 80-90 (353); segueix la sudgàl·lica, amb vuit noms de terrissaires, del temps de Vespasià i del període flavi (356), sense que constin els noms de les marques (356-362), tampoc les de l'africana (362-367); sí, en canvi, les de les llànties (369 i 371). Hi ha bibliografia (376-379).- J. P. E. [22.615]

Ferran ARASA I GIL, *Escultures romanes desaparegudes del País Valencià*, dins "Archivo de Prehistoria Levantina", XXV (2004), 301-344.

Tot i perdudes, les dites escultures han deixat ròssec en texts, p. e., en les *Cròniques* de Pere Anton Beuter, en il·lustracions de Wyngaerde o en d'altres autors, i de vegades en inscripcions, com, p. e., la de les *Fatae* de València (306) o les escultures de Sagunt, dibuixades per Wyngaerde (309). Hi ha bibliografia. (337-344).- J. P. E. [22.616]

Mª Luisa SÁNCHEZ LEÓN, *Municipium / res publica en la epigrafia latina de las Islas Baleares*, dins "Memorias de Historia Antigua", XXI-XXII (2000-2001), 123-133.

Mª Luisa SÁNCHEZ LEÓN, *Municipios flavios en las Islas Baleares*, dins "Memorias de Historia Antigua", XXIII-XXIV (2002-2003), 103-118.

Són transcrites i explicades les dues inscripcions que es refereixen a Mago/Maó com a ,municipium' i la referida a Iamo/Ciutadella com a ,res publica'; la relativa a Ebusus/Eivissa la qualifica de ,municipium flavium'.

El segon títol informa de la presència de les dues poblacions de Menorca i de la d'Eivissa en les obres d'escriptors romans en general i de les inscripcions que certifiquen llur qualificació jurídica: Municipium Flavium Iamontanum (104-105), Municipium Flavium Magontanum (105-109), i Municipium Flavium Ebusum (110-112).- J. P. E. [22.617-22.618]

José SEGUÍ CAMPOS, *San Vicente Mártir en el panorama devocional de la Valencia de S. Juan de Ribera*, dins "Actas del XII Simposio de Teología Histórica", València, Facultat de Teologia S. Vicent Ferrer 2005, 725-734.

Pàgines només conegudes per referència.- J. P. E.

[22.619]

Matthieu SMYTH, *Notes sur quelques éléments distinctifs de l'ordo baptismal d'après les sources gallicanes*, dins "Miscel·lània Litúrgica Catalana", XVII (2009), 7-28.

L'article remarca que les litúrgies baptismals de la Gàl·lia precarolina, de la Itàlia del Nord i de la Hispània visigòtica, eren substancialment idèntiques i depenien de la litúrgia baptismal de l'Àfrica del Nord. Només Pacià de Barcelona presenta la variant de considerar

la crismació amb valor pneumàtic, tal com es consolidaria a l'Orient devers la fi del segle IV.
- J. de P. [22.620]

Laurence DECOUSU, *Onctions et don de l'Esprit dans les traditions occidentales anciennes de la période patristique*, dins "Miscel·lània Litúrgica Catalana", XVI (2008), 11-104.

Estudi de la posició teològica presa per Pacià de Barcelona en un tema també estudiat en Gregori d'Elvira, Isidor de Sevilla, Ildefons de Toledo i Brauli de Saragossa. En ruptura amb els autors africans, Pacià i la litúrgia de Barcelona es col·locaren en la línia de les litúrgies orientals, que havien substituït la imposició de les mans per la unció com a signe del do de l'Esperit Sant. Aquesta posició, juntament amb les altres que es detecten en el corpus occidental antic, ajuda a comprendre que hi ha hagut una ruptura en la pneumatologia entre la teologia precarolina i la teologia medieval sobre la unció.- J. de P. [22.621]

Marc MAYER, *Cuando lo falso parece realidad. La crónica de Dextro*, dins "Salesianum", LXVII (2005), 989-1005.

Dexter, fill de sant Pacià de Barcelona, 'praefectus praetorii', esmentat per sant Jeroni, fou víctima d'un falsari toledà, Jerónimo Román de la Higuera, el qual, seguint les indicacions d'Anno da Viterbo, li atribuï una *Historia omnimoda*, falsificació com tantes d'altres dels segles barrocs (p. e., els cèlebres Ploms del Sacro Monte de Granada), entre les quals ha de figurar el *Llibre dels feyts d'armes de Catalunya*, atribuït a Bernat Boades per Joan Gaspar Roig i Jalpí. Entre els crítics que descobriren la falsedat hi ha Joan Bta. Pérez, bisbe de Sogorb. La *Historia omnimoda* l'any 1842 entrà en la gran col·lecció llatina de Jean Paul Migne, vol. XXXI, cols. 9-574.- J. P. E. [22.622]

Josep AMENGUAL I BATLE, *El prólogo hagiográfico de la Carta de Severo de Menorca (418), primer testimonio de la llegada de los Hechos Apócrifos de San Juan a Occidente y las transformaciones del priscilianismo en la Tarraconense y Mediodía de las Galias*, dins "Sacris Erudiri", L (2011), 265-315.

L'objectiu bàsic d'aquestes pàgines és el de clarificar i datar la posició de sant Agustí d'Hipona en relació als priscil·lianistes, als quals es contraposà sobretot amb el seu *Contra mendacium*; entorn al tema central hi ha referències més o menys extenses a uns manuscrits amagats farcits de texts priscil·lians, a la col·laboració establerta a Tarragona entre Consenci i Frontó a fi de descobrir els heretges emprant llurs mateixes armes del 'iura, periura, secretum pandere noli', que també fou desqualificat pel Pare africà; i a la repercussió a Menorca sota el bisbe Sever, en el moment en què hi arribava Orosi portant relíquies de sant Esteve protomàrtir.
- J. P. E. [22.623]

Johannes DIVJAC, *Epistolae*, dins "Augustinus Lexikon", II (2001).

Basat explícitament en els estudis de Josep Amengual i Batle, resumeix el diàleg epistolar entre Consentius i sant Agustí d'Hipona, amb referència als *Commonitoria* del primer i a la lletra de Sever de Menorca.- J. P. E. [22.624]

José ORLANDIS, *Problemas en torno a la cristiandad balear en la época preislámica*, dins Elisabeth REINHARDT (dir.), *Tempus implendi promissa. Homenaje al prof. Dr. Domingo Ramos-Lisson*, Pamplona, Eunsas 2000, 417-434.

Repàs de les successives etapes històriques des de les primeres notícies de presència cristiana a l'ocupació militar islàmica prop el segle X, en general presidides per la pertanyença a l'Imperi d'Orient: entre el 415-419 és fàcil de seguir-hi l'actuació d'Orosi, de Sever de Menorca i de Consenci (420-423); després del 455 segueixen vuitanta anys de govern dels vàndals, amb moments de forta persecució, però també hi haurien sorgit les basíliques (424-428); 534-689 és plena època de Bisanci (428-431); sembla que Carlemany hi tingué uns moments d'actuació i hauria encarregat el govern de les illes al bisbe de Girona (431-433); el 903 es presentava l'Islam del califat de Còrdova.- J. P. E. [22.625]

Jaime VIZCAÍNO SÁNCHEZ, *La presencia bizantina en HISPANIA (siglos VI-VII). La documentación arqueológica*, dins *Antigüedad y Cristianismo. Monografías históricas sobre la Antigüedad tradía*.

Rafael GONZÁLEZ FERNÁNDEZ (dir.), Murcia, Universidad 2007, 940 pp.

Les pàgines de la 236 a la 277 informen de troballes arqueològiques més o menys relacionades amb la dominació bizantina a Oriola, Ilici (Elx), Portus Ilicitanus, El Monastil, Alacant, Lucentum (Tossal de Manises), Xàvea, Dianium (Dénia), Saetabis (Xàtiva), València, Punta de l'Illa de Cullera i Edeta (Llívia), tots en la ,zona lleuantina'; la informació prossegueix en les Illes Balears, que l'autor distingeix clarament entre Pitiüses (Ebussus i Ophiussa) i Insulae Baleares, on informa sobre Maiorica, Pollentia, Capraria i Minorica. En tema d'arquitectura la informació es condensa sobre el murs d'Elx, d'El Monastil i Pollentia (421-422) i sobre els castells de Can Pins (Eivissa) i Alaró (430-432); en arquitectura religiosa tenim notícies sobre El Tolmo de Minateda (454-455), Ilici, El Monastil, Dianium i en les Balears (462-465), tant sobre esglésies de Mallorca com de Menorca (466-480); també sobre elements arquitectònics en punts diversos (485-506) i sobre mosaics (420-532), on no manquen inscripcions (531-532). En el capítol dedicat específicament a inscripcions en trobem de Dianium, Maiorica i Minorica (748-754); hi ha mostres de creus fabricades a Mallorca (798-799),. J. P. E. [22.626]

Roser SABANÉS FERNÁNDEZ, *Los Concilios Ilerdenses de la Provincia Eclesiástica Tarraconense en la Edad Media (a. 546-1460)*, dins "Proceedings of the Twelfth International Congress of Medieval Canon Law. Washington, D. C. 1-7 August 2004". Edited by Uta-Renate BLUMENTHAL, Kenneth PENNINGTON, and Atria A. LARSON (MONUMENTA IURIS CANONICI. SERIES C. SUBSIDIA, vol. 13, Città del Vaticano, BAV 2008, 29-55.

Vegeu en la secció de Recensions la dedicada a l'edició barcelonina d'aquest treball.- J. P. E. [22.627]

Rossanna E. GUILLEMETTI, *Tradizione manoscritta e fortuna del commento al Cantico di Giusto d'Urgell*, dins *Il Cantico dei Cantici nel Medioevo*. Atti del Convegno Internazionale dell'Università degli studi di Milano, a cura di Rossanna E. GUILLEMETTI, (Millennio Medievale, 76), Tavernuzze, Edizioni del Galluzzo, 2008, XII i 600 pp.

Títol només conegut per referència.- J. P. E.

[22.628]

Llibre dels judicis. Traducció catalana moderna del *Liber iudiciorum* a cura de Joan BELLÉS I SALLET (†). Col·laboradors: Jesús ALTURO I PERUCHO, Josep M. FONT I RIUS, Anscari M. MUNDÓ, Alexandre OLIVAR (Textos Jurídics Catalans. Lleis i costums, 1/2), Barcelona, Departament de Justícia, 2007, 400 pp.

Després de la traducció catalana actual del *Liber iudiciorum* visigòtic (13-352), aquesta és completada amb pàgines que en algun cas entren en la present bibliografia com les d'Anscari

M. Mundó, *Fragments del Llibre Jutge en dues versions catalanes medievals* (355-364: amb reproducció fotogràfica de dues pàgines del ms. 1109 de la Biblioteca de Montserrat); de Joan Bellés i Sallent, *Pròleg de Bonsom al Llibre popular dels jutges* (365-383); i d'Alexandre Olivar, *Martirologi-Calendari de Barcelona* (389-397).- J. P. E. [22.629]

Josep M. SALRACH, *Els Hispani: emigrants hispanogots a Europa (segles VIII-X)*, dins "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XX (2009), 31-50.

Explicades les significacions d'hispani' dins el món carolingi, l'autor esbrina d'on procedien els emigrants d'Hispania': en general són cristians de frontera, però no manquen els que vénen del fons d'Al-Andalus. Els fluxos migratoris es detecten els anys 713-720, 731-732; a finals del segle VIII, els anys quaranta i cinquanta del segle IX a causa de mals anys i a començament del segle X. Raons d'emigració eren religioses, polítiques i econòmiques. Formen llarga llista els clergues hispanogots que van tenir influència notòria en el món carolingi, com Feliu d'Urgell, emigrant 'malgré lui'. Els laics poderosos foren protegits per Carlemany i els seus successors: gaudiren d'un règim de protecció i exempció fiscal propi. Els 'hispani minores' simples pagesos, també van rebre protecció imperial. Al final del període carolingi, els 'hispani' més poderosos es van unir i fondre en les files de l'aristocràcia feudal llenguadociana. Els conflictes entre 'hispani maiores' i bisbes a la diòcesi de Girona són un preludi entre la noblesa i l'església en terres de Girona" (48). Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.630]

Florus de Lyon, dins "Revue Bénédictine", 119 (2009), 233-419.

Sota el títol d'*Hommage à dom Célestin Charlier (1911-1976) et à dom Paul Irénée Fransen* hi ha tots els estudis d'un fascicle de la "Revue Bénédictine" dedicats a un d'aquell floret de precatalans que emigraren a l'imperi carolingi els primers decennis del segle IX i s'hi integraren fins al punt d'ocupar-hi llocs de primer ordre en el camp de l'estudi i d'esdevenir-hi caps de brot: Florus de Lió, Teodulf d'Orleans, Claudi de Torí i Agobard de Lió, entre d'altres, alguns d'ells vinculats a Feliu d'Urgell. El fascicle comença reconstruint la feina feta entorn l'obra escrita per Florus de Lió per dos benedictins, dom Célestin Charlier (1911-1976), dels qual és reproduït "l'article fondateur de ses nouvelles recherches sur Florus" (233) intitulat *Les manuscrits personnels de Florus de Lyon et son activité littéraire* (252-269), amb reproducció de la lletra que dom Germain Morin li adreçà en rebre'n l'extret (268-269) i de la seva bibliografia patristica (247-248); la globalitat de la seva feina és sintetitzada per dom Paul-Irénée Fransen dins *Le travail scientifique de dom Célestin Charlier* (235-246), pàgines també completades amb la bibliografia de l'autor (249-251). La feinada benedictina d'aquests dos autors ha suscitat la col·laboració d'altres estudiosos, com la de Louis Holz, *Le Ms. Lyon, BM 484 (414) et la méthode de travail de Florus* (270-315), de Luc de Conink, Bertrand Coppiters't Wallant i Roland Demeulenaere, *Pou une nouvelle édition de la ompilation augustinienne de Florus sur l'Apôtre* (316-335), de Klaus Zechiel-Eckes, *Eine neue Arbeitshandschrift des Diakons Florus von Lyon. Der Kommentar des Ambrosius zum CXVIII Psalm (Cod Firenze, Bibl. Med. Laur., Plut. XIV. 21)* (336-370), de Jean-Paul Bouhot, *Le Sermo Flori sur la prédestination*, amb edició i traducció francesa de la peça (301-402), i de Pierre-Maurice Bogaert, *Florus et le Psautier. La lettre d'Eldrade de Novalèse* (403-419).- J. P. E. [22.631-22.632-22.633-22.634-22.635-22.636-22.637]

Joshua M. P. BRIEN, *Locating authorities in Carolingian Debates on Image Veneration: the Case of Agobard de Lyon's De picturis et imaginibus*, dins "The Journal of Theological Studies", N. S., 62 (April 2011), 176-206.

Entorn el 830 Lluís el Piadós es trobà implicat en doble problemàtica iconoclasta: la que li havia importat l'Imperi d'Orient, en demanar la seva col·laboració per a la solució de la con-

trovèrsia oriental, i la que havia suscitat el nostre Claudi de Torí amb el seu *Apologeticum...*, contra el qual escriviren els bisbes Duncan i Jonàs d'Orléans; l'autor defensa que els autors d'ambdues bandes s'aprofitaven de les dades i els raonaments oferts per Agobard de Lió en el seu *De picturis et imaginibus* (183-204). Caldrà estudiar com tal cosa fou possible en aquell context de controvèrsia (205-206).- J. P. E. [22.638]

Kristina MITALAITÉ, *Bulletin d'histoire de la théologie et de la pensée carolingiennes*, dins "Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques", 91 (2007), 523-561.

Una de les seccions d'aquest butlletí bibliogràfic és dedicada a Claudi de Torí (546-552) i sota l'epígraf d' 'Image/icone' dedica l'atenció a les seves posicions iconoclastes, teòriques i pràctiques. Al final som informats de l'edició dels *Responsa contra Claudium* de Dungal, en edició curada per P. Zanna (552-553 i 559); no manca qualche referència a Feliu d'Urgell (555).- J. P. E. [22.639]

RÀBAN MAUR (CLAUDI DE TORÍ), *Deux commentaires sur le Livre de Ruth. Latin text par G. COLVENER et I. M. DOUGLAS. Introduction de Pierre MONAT* (Sources chrétiennes, 533), Paris, les Éditions du Cerf 2009.

Ambdós autors carolingians comentaren aquell text bíblic, Claudi de forma més breu. Ambdós semblen basar-se en un comentari perdut d'Alcuí.- J. P. E. [22.640]

Helène NOIZET, *Alcuin contre Théodulphe: un conflit producteur de normes*, dins "Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest", 111 (2004), 113-129.

Rob MEENS, *Sanctuary, Penance and Dispute Settlement under Charlemagne: The Conflict between Alcuin and Thodulf of Orléans over Sinful Cleric*, dins "Speculum. A Journal of Medieval Studies", 82 (2007), 277-300.

Encara que la lletra de Teodulf sigui perduda, l'afer és conegut per cinc d'altres, editades per Ernst Dümmler en els "Monumenta Germaniae Historica", *Epistolae*. 4; ens informen d'un cert conflicte entre Alcuí, ja vell i retirat a Tours, i Teodulf d'Orléans. Un clergue a Tours havia comès "multa... peccata et scelera impia": fou jutjat pel tribunal d'Orléans, presidit pel metropolità Teodulf i el clergue n'isqué "in vinculis elapsus" (282-283); escapat de presó, fou reclamat per Teodulf, que el féu cercar per un grup armat; aquest actuà dins mateix de l'església de Sant Martí (282-286), sense respectar el dret d'asil; s'alçà un avalot popular i l'emperador intervingué. Teodulf féu constar la solució, favorable a ell, en el *Capitulare legibus additum* (293).- J. P. E. [22.641-22.642]

Mauro DONNINI, *L'Ars narrandi nel Carmen in honorem Hludovici di Ermolao Nigello*, dins "Studi Medievali. Serie Terza", XLVII (2006), 111-176.

Aquest estudi analític d'aquell poema dedica més de quatre pàgines (136-140) al serge de Barcelona: el poeta subratlla la solidesa de les muralles, el fet que la ciutat només donés hospitalitat als sarraïns i la negués als francs, el detall que el serge fos en temps d'estiu i tardor, coincidint amb la sega i la verema i que, com tords, els francs estalviaren als pagesos les feines de collita i de verema. Són transcrits els versos 124-133 (138), però tot això no doblegà els moros: "Nec tamen haec duos potuit res frangere Mauros" (vers 138: 139-140).- J. P. E. [22.643]

Ugo CRISCUOLO, *Croce ed eucarestia nella controversia iconoclasta*, dins *La Croce. Iconografia e interpretazione (secoli I-inizio XVI)*. Volume III. A cura di Boris VLIANICH con la collaborazione di Ulderico PARENTE (Atti del Convegno Internazionale di Studi. Napoli 6-11 dicembre 1999), Napoli-Roma, Elio di Rosa editore 2007, 89-105.

L'iconoclasme presentat en aquestes pàgines és el de l'Imperi d'Orient, que després del 787 tingué manifestació al d'Occident en temps de Lluís el Piadós, per obra de Claudi de Torí, la posició doctrinal i política del qual és ací dibuixada a través de l'atac que li adreça Jonàs d'Orleans, segons el qual, el culte a la creu es podia estendre a tots els objectes que havien estat en contacte amb Jesús, com la menjadora, alguna barca, algun llit o alguna taula, etc. (100-101).- J. P. E. [22.644]

Patrick DE LATOUR, *L'origine du comte Ramon de Pallars et Ribagorça IX-Xè siècles*, dins "Revue de Comminges et des Pyrénées Centrales", CXXXIV (2008), 451-462.

Ramon de Pallars governà el comtat entre el 892 i el 920; l'autor vol reexaminar el tema i aporta els texts que l'esmenten: el *Cartulari de Sant Joan de la Penya*, acta 7 del 892: "...regnante... Raimundus in Paliare..." (451); segueix documentat els anys 908-920; per aquesta darrera data sabem que el pare de Ramon fou el comte Llop. El *Diplomatari de la Grassa* col·loca entre el 908 i el 913 una donació a aquest monestir de Bella i el seu fill Ramon. D'altres membres de la família compareixen en documents esparsos (456-458) i permeten de precisar arbres genealògics més o menys extensos (458-462).- J. P. E. [22.645]

Ramon MARTÍ, *L'organisation territoriale en Catalogne entre l'antiquité et la féodalité*, dins "Annales du Midi. Revue de la France méridionale", 121/266 (2009), 177-197.

L'organització territorial, tema d'aquestes pàgines, es pot veure en el mapa dels comtats, encara no acabats de cara al Ponent i al Sur (194) i en el de la pàgina 198, sembrada de ,palatia/palols/balat'. La tesi de l'autor és que fins al final del segle IX no es trencà la continuïtat de l'organització territorial que fins aleshores s'havia mantingut com a estructura bàsica de Catalunya. Són successivament resumides l'organització territorial antiga (178-181), la visigòtica (181-185) i la de l'estat musulmà, que respectà les estructures dels bisbats, completant-la amb una xarxa de ,fars' o torres de vigia per a guarda i comunicació i amb una segona de ,palols/balats' oficials, manifestació del dispositiu logístic a mans del poder àrab damunt tota la terra (187). Amb la conquesta carolíngia s'introduí un altre esquema, que començà suprimint seus episcopals (Empòrion, Egara, Osona, potser perquè no estaven apuntalades amb destacaments militars) i, d'acord amb la documentació contemporània conservada, durant el segle IX compareixien, gairebé de forma simultània, el ,pagus' i el ,comitatus'; i cap al final del període, ja en el segle X, les parròquies (196); el jutge Homobonus de Barcelona hauria fet reaparèixer els agrimensors i això vol dir que tornaven a ésser necessaris.- J. P. E. [22.646]

Daniel CARLO PANGERL, *Die Metropolitanverfassung des karolingischen Frankenreiches* (Monumenta Germaniae Historica. Schriften, 63), Hannover, Hahnsche Buchhandlung 2011, XLVI i 345 pp.

Hi ha una primera llista de seus metropolitanes establertes pels carolingis, entre les quals, amb el núm. 12, figura Narbona, a la qual des del segle VI pertanyia Elna. Després de la invasió àrab, ja el 785 s'hi afegiren Girona i Urgell, i cap al a final del segle IX, Osona i, durant un quant temps, Pallars (93-97). En la pàgina 189, nota 112, recordem l'intent de Sclua de restablir el bisbat d'Urgell i la metròpoli de Tarragona entorn els anys 883-893, que afectà Bar-

celona i Girona. Se celebrà un sínode a Urgell (primavera del 893) i un a Barcelona el 906.
- J. P. E. [22.647]

Josep CAMPRUBÍ I SENSADA, Ramon MARTÍ I CASTELLÓ, *El monestir carolingi de Sant Salvador de Mata (l'Espunyola, Berguedà)*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 29 (2008), 547-573.

Un dia de desembre del 2000, ja havent dinat, els autors emprengueren un camí al desconegut, que els dugué de Cal Marçalet a la Casa vella de les Cots i al petit turó a poques desenes de metres vers el nord i es preguntaren si no es trobaven amb les restes de l'antic monestir de Sant Salvador de Mata (547-548), documentat per la dotalia i consagració de l'església pel bisbe Nantigis de la Seu d'Urgell del 13 desembre del 899, en un desplaçament que l'havia dut a repetir cerimònia a la Quar el dia 1, a Olvan el 9 i potser a Biure l'11 i a Corbera el 15, dotalties totes conservades; una part considerable de l'article s'esmerça a ubicar en mapa actual (cf. 569) els topònims tant de la dotalia pròpia com de les contemporànies d'esglésies veïnes (551-555), una de les quals, la de Sant Joan de Mondarn o de Cor de Roure ens parla de "Sanctum Ioannem eremum", encara en situació d'ermit (555); [el desplaçament del bisbe Nantigis el desembre del 899 hauria estat una manera d'integrar dins el bisbat d'Urgell unes esglésies establertes fora el comtat d'Urgell i en territori fins aleshores segurament gens o molt poc repoblat]. Ultra la reproducció geogràfica, hi ha quatre pàgines d'esquemes i de fotografies.- J. P. E. [22.648]

GERBERT D'AURILLAC, *Correspondence. Lettres 1 à 220 (avec 5 annexes)*. Texte établi, traduit et commenté par Pierre RICHÉ et Jean Pierre CALLU (Les Classiques de l'histoire de France, 45), Paris, les Belles Lettres 2008, 722 pp.

El text de les lletres és anotat amb aparat crític de variants, amb explicacions complementàries i amb taula d'antropònims i de topònims (709-715).- J. P. E. [22.649]

Marco ZUCCATO, *Gerbert of Aurillac and a Tenth-Century Jewish Channel for the Transmission of Arabic Science to the West*, dins "Speculum. A Journal of Medieval Studies", 80 (2005), 742-763.

L'autor defensa que la relació establerta entre el Califat de Còrdova i el Comtat de Barcelona entorn de mitjan segle X no fou obra de mossàrabs, ans de diplomàtics com el bisbe Gotmar de Girona, i que aquest fou el marc que facilità el treball de Gerbert d'Aurillac. Els *Astronomica vetera* i, entre ells, el *Quadrans vetustissimus*, representaven un gran salt més enllà dels coneixements carolingis (744, nota 4); hi ha indicadors que convergeixen en Gerbert, com el fet que l'astrolabi Destombes fos construït a Catalunya (745, nota 8). L'autor aporta tres punts: una nova síntesi de la transmissió de la ciència àrab a Catalunya, segle X; identificació d'un text inclòs dins *Astronomica vetera*; i noves dades sobre els coneixements astronòmics de Gerbert (746); ni a Vic ni a Ripoll no consten llibres de ciència derivats d'àrabs (741-750). Ultra la de Gotmar, són documentades cinc altres ambaixades catalanes a Còrdova entre els anys 941-974 (750-754); el 758, a Còrdova hom sabia que el comte de Barcelona s'havia independitzat de França (753) i el Califat feia participar Barcelona dels seus tresors científics. Consta que Gerbert basà les seves explicacions en la construcció i l'ús de globus celestes (758), tal com feien diversos savis musulmans contemporanis, que havien arribat a Gerbert pel conducte de Hasday ben Ishâq ben Shaprut, que Gerbert anomena Joseph Sapiens (754-755); fou important la peça dita 'armilla', desconeguda dels grecs (760). El 981, Almansur posà fi a l'època esplendorosa del Califat, depurà la gran biblioteca i féu cremar els llibres d'astrologia i

d'astronomia, però no pogué parar l'influx dels que ja havien arribat als cristians (761-763).- J. P. E. [22.650]

Wilfried HARTMANN, Isolde SCHRÖDER, Gerhard SCHMITZ, *Die Konzilien der karolingischen Teilkirche 875-911* (Monumenta Germaniae Historica, tomus V. Concilia Aevi Carolini DCCCLXXV-DCCCCXI), Hannover, Hahnsche Buchhandlung 2012, XXX i 738 pp.

En els anys indicats en el títol els concilis carolingis de Catalunya eren celebrats normalment en la província metropolitana de Narbona; Aquest volum ens dóna els textos, normalment curts, de Port i Urgell (980-891), de Port (19 IV 897), de Barcelona (906), de Saint-Thibery (907), de Jonquières (3 V 909), i de Fontcouverte (911); és particularment interessant el darrer perquè aplicà les normes canòniques a l'inventar bisbat de Pallars, que hagué de desaparèixer. Tenim en cada cas informació tant de les còpies manuscrites com de les edicions que n'han conservada memòria.- J. P. E. [22.651]

Montserrat PAGÈS I PARETAS, *L'epitafi de LLEVANT erigit per GOMARELLUS el 976: una mirada a la Catalunya de l'època*, dins "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XX (2009), 203-219.

El Museu Nacional d'Art de Catalunya, Reg. 14.302, és un epitafi escrit damunt marbre blanc reaprofitat en memòria d'un tal Levantus, posat per un tal Gomarellus, l'any 976, de procedència barcelonina, ací transcrit d'acord amb la lectura de Manuel A. Mundó i amb la lectura alternativa d'algun mot de Pere Quetglas. L'autora aplega en la documentació catalana contemporània quatre altres presències del primer nom i dues del segon, cosa que li permet de formular qualche hipòtesi sobre personatges barcelonins de la segona meitat del segle X, amb arrels en la zona fronterera entre Rosselló i Occitània.- J. P. E. [22.652]

Ernest ZARAGOZA I PASCUAL, *La fundació del monestir de Sant Pere de Besalú i la Congregació Benedictina Claustral Tarraconense*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", 81 (2008), 5-17.

A base de bibliografia ja publicada, l'autor revisa la data de fundació del monestir de Besalú (a. 950), que ara fixa el 977. Després evoca l'organització dels monestirs benedictins catalans el segle XI, quan a poc a poc aquells monestirs foren subordinats a abadies més importants (La Grassa, Sant Cugat del Vallès i Sant Víctor de Marsella), a fi d'enfortir l'observança monàstica i evitar les eleccions simoníaqes. La reforma de Cluny fou beneficiosa sobre el conjunt de les terres catalanes fins que la mateixa submissió, la pèrdua de la potestat d'elegir els abats i la presència d'abats estrangers comportà la decadència de l'observança i de la funció pastoral i social dels monestirs, ja en ple segle XII, en què el Císter tingué la seva oportunitat històrica i la Catalunya Nova estigué a les seves mans. En acabar aquell segle, els monestirs benedictins comencen a practicar el costum del capítol general en cada província eclesiàstica i Benet XII dividí la Península Ibèrica en tres congregacions benedictines: Compostelana-Bracarense, Tolemana i Tarraconense. L'època dels abats comandataris hauria estat nefasta per als benedictins i en la Península Ibèrica conduí els Reis Catòlics a prohibir els abats estrangers i a fomentar l'observància benedictina de San Benito de Valladolid el 1390, a la qual s'adheriren Montserrat i Sant Feliu de Guíxols i després de les reformes de Climent VIII del 1592. El sistema de Cluny de perpetuïtat dels abats i rendes pròpies de cada ofici monàstic seguí vigent a Catalunya; aquesta partició de rendes impedí les obres grans i conservà esglésies i claustrs romànics, que desaparegueren dels monestirs observants de Montserrat, Sant Feliu de Guíxols o Sant Benet de Bages. Són recordats al final els càrrecs claustrals de Besalú l'any 1589.- J. de P. [22.653]

Ana GÓMEZ RABAL, *El conflicto interior y sus secuelas. Rastreo a través del Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 1023-1035.

"Conflictus" compareix una sola vegada en els més de 16.000 documents ja digitalitzats entre els pergamins dels anys 900-1100 i no és l'únic cas d'«pax» (1032). És ací copiat el cos del document, un pergami del 1033 de Ramon Berenguer III, d'ACA, *Pergamins*; l'autora assenyala que el mot és escrit «in conflictu», és a dir, havia passat de la quarta a la segona declinació.- J. P. E. [22.654]

Marc SUREDA I JUBANY, *Hagiografia i territori. La muntanya de Sant Julià de Ramis i sant Carlemany*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 543-559.

Resumides les dades arqueològiques relatives a Sant Julià de Ramis i al seu «castellum fractum/castell destruït», i les dades literàries essencials sobre la formació de la llegenda de la conquesta de Girona per «sant Carlemany», l'autor remarca que la llegenda, en els dits components essencials, remunta a darreries del segle Xè i que només a mitjan segle XIV s'hi afegeix la inclusió de la muntanya de Sant Julià com a punt de partida de la conquesta. La inclusió obeïa a la presència d'instal·lacions religioses arcaïques que hi havia a la muntanya, hereves al seu torn d'una funció militar romana anterior, que l'arqueologia ha corroborat. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.655]

Miquel dels Sants GROS I PUJOL, *El fragment de sacramentari gironí, Barcelona, Bib. Univ., ms. 1949/16*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 197-204.

L'autor relaciona aquesta relíquia manuscrita del segon quart del segle XI amb la consagració de la seu romànica de Girona (a. 1038). Tal com havia fet el bisbe Olibà, encarregant per a la seu d'Osona el sacramentari que va escriure Ermemir Quintilà, Pere Roger hauria encarregat a Sendred la confecció d'un sacramentari de format gran per a la catedral nova. Gros descriu el fragment i el data tal com sabem, remarcant la semblança de la seva escriptura amb la d'una convingença feta i escrita a Girona el 1052. Tant per origen com per característiques, aquest fragment pertanyeria al sacramentari gironí més antic dels coneguts fins ara. En dues fotografies, el lector pot apreciar les semblances i diferències entre la lletra minúscula carolina del sacramentari d'Ermemir Quintilà, de Vic, i el del sacerdot Sendred, de Girona.- J. de P. [22.656]

Stefano M. CINGOLANI, *Estratègies de legitimació del poder comtal: l'abat Oliba, Ramon Berenguer I, la Seu de Barcelona i les Gesta Comitum Barcinonensium*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 29 (2008), 135-175.

En els seus *Historiarum libri* el cluniacenc Raul Glaber constata que immediatament després de l'any Mil es manifestà una explosió de vitalitat que donà arreu noves catedrals i esglésies; és possible de veure sota aquella onada de noves idees una competició entre prínceps laics i jerarques de l'Església i en aquest sentit esbrina el rerefons historiogràfic de la quarta dedicació de Ripoll, del 1032, obra de l'abat i bisbe Olibà, i la de la seu de Barcelona el 1058 (141 i 144), amb d'altra documentació contemporània (146-151): en la de Barcelona 1058 «tot allò que s'escriu i es fa forma part d'un gran ritual per a afirmar l'autoritat i el prestigi del comte» Ramon Berenguer I (152), manifestats per les qualificacions del poder dels comtes (153-156) i pels llocs que en mantenen viva la memòria (156-159), sobretot, però, per les declaracions de sobirania implícites en les lleis de Pau i Treva de Déu (159-163) i per la consegüent conquesta del territori (163-165), sempre sota la legitimitat del rei franc, normalment recordat de forma explícita i pel qual el comte era sobirà (165-172); finalment, entre el 1180 i el 1184, els *Gesta comitum Barchinonensium*, amb el «de» o «cum potestate regali» afirmaven que l'honor Barchinonensis

havia arribat a les mans dels nostres comtes (172-175). L'autor es pregunta al final d'on provingué i quin sentit tenia la llegenda de Jofre el Pelut i quina era la seva primitiva destinació, que no era altra que l'enfortiment de la família comtal barcelonina (174).- J. P. E. [22.657]

Jesús FERNÁNDEZ VILADRICH, *Estructura jurídicoformal de les donacions en els diplomes de la Catalunya carolíngia*, dins "Revista de dret històric català", 8 (2008 [2009]), 75-125.

Objectiu del treball és configurar els elements constitutius de la donació en època carolíngia, quan per "l'escassa consistència de les estructures jurídiques" (75), calia més claredat en els passos del dret: a) la invocació, amb el protocol; el nom del donant, amb la condició social, jurídica i l'estat de la persona; i els beneficiaris; b) el preàmbul, amb la confirmació de la llibertat de l'atorgant, dels motius de la donació i de la qualificació de l'acte com a donació; c) cos central del document, amb descripció clara de la transmissió; d) afrontacions, si es tracta de bé immoble; e) objecte de la donació: només ho és un bé posseït en propietat i el costum no veda de vendre; es pot transmetre facultat de disposició; quan les facultats són plenes, el beneficiari posseïa els béns donats com a propis; es pot transmetre només una part d'una propietat; entre particulars, figuren en el document els títols de la propietat de l'atorgant; f) el nucli dispositiu ha de precisar allò que conté l'acte de traspàs, l'existència de drets de tercers, com pot ésser l'usdefruit; g) clàusula de transferència propietària dels béns donats amb caràcter irrevocable o donacions condicionades; g) clàusules comminatòries, amb les sancions espirituals i penals corresponents i formes de reparació d'un dany comès sobre un bé donat: acaben amb una fórmula d'estabilitat i validesa de l'acte jurídica; j) datació, subscripció de testimonis i del notari.- J. de P. [22.658]

Montserrat PAGÈS I PARETAS, *Sobre el trasllat de relíquies de Sant Cugat a Alsàcia i a Sant Denis, prop de París, en època carolíngia*, dins "Miscel·lània Litúrgica Catalana", XVII (2009), 29-46.

Devers mitjan s. VIII, Fulrad, abat de Saint Denis, aconseguí relíquies de sant Cugat per al seu priorat de Leberau, a l'Alsàcia. S'ha discutit si les obtingué a Roma, a Hispània, o si el valí Sulaiman en féu present al rei carolingi. El trasllat de Leberau a Saint-Denis fou posterior i l'efectuà l'abat Hilduí al s. IX. L'autora consigna després els testimonis del culte a sant Cugat en l'abadia de Saint Denis i en el seu radi d'influència i la presència del sant en les fonts litúrgiques dels segles VII-X: *Oracional de Verona*, himnaris, passionaris i calendaris. Del monestir de Sant Cugat en procedirien les dues 'passiones', la del segle VII i la del s. VIII, anterior a 777, elements d'acció panegírica i de propaganda, que expliquen la presència ulterior del sant en els martirologis i llibres litúrgics.- J. de P. [22.659]

Miquel dels Sants GROS I PUJOL, *Fragments d'un antifonari de l'ofici diví de Besers (Tarragona, AHA, frag. 19/1)*, dins "Miscel·lània Litúrgica Catalana", XVII (2009), 47-81.

L'antifonari de Sant Feliu de Girona és el més complet del seu gènere i és del segle XII. L'avui estudiat remunta al segle X i, segons la hipòtesi raonada de l'autor, prové de la catedral de Sant Nazari de Besers. Vers 1222 ja era a Tarragona i és lògic de suposar que hi arribà entre 1146 i 1163, al moment de la restauració cristiana de la ciutat. Posteriorment seria venut, desballestat i emprat com a element de relligadura de volums nous i així anà a parar a l'Alcover. Quan el cardenal Francesc Vidal i Barraquer creà l'AHA, Sanç Capdevila, el seu primer director, el va separar del volum notarial, al qual era incorporat, el féu relligar i esdevingué el ms. núm. 1 de la secció de manuscrits de l'arxiu. L'autor el descriu amb detall, el data del primer quart del s. X i demostra que era usat en la catedral biterresa, i comenta de forma acurada el contingut dels 12 folis, presenta la 'ratio editionis' i en fa una edició crítica, clara, amb cada

membre numerat, i anotada. Hi ha fotografia d'un foli del manuscrit en qüestió, encarada amb una fotografia de les actes del sínodo d'Agde, conservades a la BE de Vic a fi d'evidenciar la procedència del ms. biterren, ara tarragoní.- J. de P. [22.660]

Albert PIBERNAT LÓPEZ, *Primera acta de consagració de l'església del monestir de Sant Quirze de Colera*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 41 (2010), 277-294.

L'autor torna a publicar l'acta de consagració de l'església del monestir de Sant Quirze de Colera (935), ja publicada per Monsalvatje, Ordeig i Mata i al vol. V/1 de *Catalunya Carolíngia*. Identifica i recull les dades històriques disponibles sobre els personatges que intervenen: el bisbe Wigó, els comte Gausbert I d'Empúries, l'abat Manuel. També es refereix als béns donats. Sobre la qüestió de l'existència de Sant Quirze abans del segle X, creu que, parlant de 'reedició' l'acta de consagració pressuposa un punt de partida anterior, confirmat darrerament per l'arqueologia, que assenyalava dues construccions preexistents a les actuals restes del monestir.- J. de P. [22.661]

Francesc RODRÍGUEZ BERNAL, *Documents carolíngis del castell i terme de Cardona (979-1000)*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 30 (2009-2010), 11-33.

L'autor aplega en aquestes pàgines quinze documents, fins ara inèdits, datats dins la vintena d'anys indicats en el títol, un dels quals (el del núm.11, datat el 998) seria fals; una dotzena segueixen el mòdul de "Per hanc scripturam venditionis/vinditionis..." i un el "Per hanc scripturam donationis..."; tots fan referència al 'castrum' de Cardona i ens informen de personatges de la casa comtal i fins i tot d'un comte de Barcelona, Borrell (12-13), de l'amplitud del terme de la vila, que s'estenia fins a la parròquia d'Ardèvol (núms 1, 3, 9) i incloïa la de Bergús (núms. 5, 7, 13 i 15); el núm. 11, ni que sigui fals, presenta una fórmula de precisar el terme de la parròquia de Matamargó: els antropònims ja són formats de nom i cognom i els topònims són en català (26-27). Els documents procedeixen de l'Archivo Ducal de Cardona, no localitzat.- J. P. E. [22.662]

Jesús FERNÁNDEZ VILADRIKH, *Les corts comtals a Catalunya al caient del mil·leni*, dins "Revista de Dret Històric Català", 10 (2010 [2011]), 9-93.

Delimitat el marc cronològic i comptabilitzats els comtats de Barcelona-Girona-Osona, d'Urgell, de Cerdanya-Berguedà-Conflent, de Besalú, d'Empúries i de Pallars-Ribagorça, al mandat dels quals les presents pàgines faran referència, l'autor precisa de bell antuvi què entén per 'assemblea/cort comtal' i els noms que rebé la institució consultivo-judicial: reunió de palau, 'cohors', cùria, 'iuditium, audientia, placitum'. La cort comtal funcionava com a tribunal de justícia, convocat i presidit pel comte en el palau comtal, integrat per un col·legi de prohoms nobles i eclesiàstics, un jutge nomenat pel comte i un nombre variable d'altres jutges, que va disminuint en apropar-se l'any 1000, potser substituïts pel *Liber iudicum*; també hi havia prohoms locals qualificats —els 'boni homines'— que li donaven publicitat. Els diplomes que permeten conèixer l'activitat dels jutges són les 'scripturae recognitionis seu evacuationis, les conditiones sacramentorum, el pactum firmitatis et securitatis, et pactum et convenientia i la scriptura pacificationis et deffinitionis', la sentència, els inventaris de greuges, les sentències arbitral i el personal judicial auxiliar, per exemple, els saigs. L'autor també estudia la figura del mandatari, que havia de defensar els interessos dels litigants, quan aquests decidien no intervenir-hi. El lloc de reunió del tribunal depenia de la jurisdicció que coneixia el plet. L'autor recorda d'altres funcions: la del camp de la creació del dret, qüestions eclesiàstiques o esfera de la jurisdicció voluntària, com el de la publicació de testaments, reparació d'escriptures, etc. Els deu volums ja publicats de *Catalunya Carolíngia* i els diplomataris de la Fundació

Noguera són la base per als estudis sobre aquesta franja de vida col·lectiva i esperem que en anys vinents aquests estudis s'intensifiquin].- J. de P. [22.663

Gisèle CLEMENT-DUMAS, *Impact du politique dans l'organisation liturgique et musicale. L'exemple de Narbonne à la fin du XIe siècle*, dins "Études grégoriennes", XXXIV (2006-2007), 59-99.

Després de la reconquesta de Narbona dels sarraïns i de les decisions oficials, també litúrgiques, antiadopcionistes del pas del segle VIII al IX, Narbona, s'hauria constituït en el centre de la litúrgia, catalano-llenguadociana, que durà fins a darreries del segle XIe, en què, sota el patrocini de Roma, fou, d'una banda, restablerta la província eclesiàstica tarraconense i de l'altra arribà la solució al problema dels dos darrers metropolitans, acusats de simonia en llur entronització (Joffe i Pere), amb el nomenament d'un home del papa Gregori VII, l'abat Dalmau de La Grassa (67), sota el qual, un conjunt de manuscrits litúrgics, com el de París, BN, lat. 780, permeten de constatar "une progressive, romanisation" de la litúrgie catalano-langue-docienne" (63), tal com demostra la taula de peces litúrgiques cantades dels llibres litúrgics analitzats (79-99).- J. P. E. [22.664

Mercè PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA et alii, *Helenismos y palabras fantasmas en el documento de 1055 contra Guillem de Gurb*, dins "Archivum Latinitatis Medii Aevi", 70 (2012), 265-272.

Mercè PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, M. Antònia FORNÉS PELLICER, "*Berillus grammaticus*" o *Borrell Guibert: un escribano erudito en la Cataluña alto medieval*, dins "Revista Codolga", 9 (2012, A 1), 1-9.

El document de Vic, Arxiu de la Catedral, calaix 9, episcopal II, núm. 56, escrit pel dit Berillus-Borrell, successivament publicat per Jaume Villanueva, Eduard Junyent i Ramon Ordeig, conté 'orthodoxus/ortodoxus', i 'thronus' ja coneguts per altres documents; però, de més a més, també 'cataclismi', 'pseudographa', 'sophistica' i 'eliotesdes', exclusius dels document del Gurb, emanat d'un sínode de Narbona; els mots grecs procedien dels glossaris de Ripoll, mss. 74 i 59 del fons ripollès d'ACA. Hi ha bibliografia (272).- J. P. E. [22.665-22.666

Giuseppe SCALIA, *Pisa all'apice della gloria: epigrafe araba di S. Sisto e l'epitafio della regina di Maiorca (!)*, dins "Studi Medievali. Serie Terza", XLVIII (2007), 809-829.

A l'església de San Sisto de Pisa hi ha una inscripció escantonada, escrita en àrab amb caràcters cúfics (làmina I) i al Duomo, una en llatí sobre una reina. El text àrab recorda el primer emir independent de Mallorca 'Abd Allâh ibn Agab, Abû Nasr al-Murtada, mort el 7 de gener del 1094 (812); la llatina, reproduïda en els *Gesta triumphalia per Pisanos facta* i en el *Liber Maiolicinus* (817-819), recorda que, després d'aquesta acció militar del 1115, els Pisans retornaren portant nebots i neboda d'al-Murtada, rei de Mallorca; en el moment de l'expedició, aquesta s'hauria fet cristiana: la làpida llatina pertanyia a la seva tomba (821).- J. P. E. [22.667

Giulia AMMANNATI, *Saint-Victor de Marsiglia e la sua espansione nell'area pirenaica. Tre lettere della seconda metà del sec. XI*, dins "Studi Medievali. Serie Terza", XLVIII (2007), 41-64.

Les tres lletres ocupen les pàgines 60-64 i la terça seria autògrafa de Dalmau, abat de la Grassa (42), i seria datable per comparació amb la donació de Ripoll a Sant Víctor de Marsella del 28. XII. 1069, segurament escrita a Ripoll, on l'abat Bernat de Sant Víctor hauria anat per fer-se càrrec de Ripoll, abril 1050. El 22 d'abril del 1070, el comte de Barcelona, Ramon Berenguer II hauria rebut la documentació que li confirmava les baronies de Carcassona i Rasés (45-46). La lletra segona és escrita a Sant Víctor i adreçada a la Grassa, als abats de Sant Víctor, Bernat, i de la Grassa, Dalmau, a darreries del 1069, començament de Quaresma: la Gras-

sa hauria estat assaltada poc després de passar a Sant Víctor (49-50). La lletra primera seria adreçada al comte de Cerdanya, Ramon (1035-1068), prometen-li uns cinc monjos per a Sant Miquel de Cuixà, però a mitjan octubre 1065 era elegit nou abat, que no era de Sant Víctor (53); Cuixà hauria estat el primer monestir pirinenc assumit i reformat per Sant Víctor (64). El primer apèndix analitza la venda de Carcassona a base dels actes dels anys 1067-1070 (55-59). Les tres lletres són transcrites de Marsella, ADBouches du Rhone, 1 H 45, n. 353 i 1 H 50, n. 239.- J. P. E. [22.668]

F. L. CHAVETTE, *The „Sale’ of Carcassonne to the Counts of Barcelona (1067-1070) and the Rise of the Trencavels*, dins “Speculum”, LXIII (1988), 826-848.

Els Trencavel eren barons (vescomtes) de Carcassona pel comte de Barcelona des del març 1068-juny del 1070; aquestes pàgines completen en aquest punt les informacions de la notícia bibliogràfica anterior. [Després de Muret, seguiren fidels al comte de Barcelona i el segle XIV eren una de les famílies importants de Girona].- J. P. E. [22.669]

Laetitia CANAL, *Senyera: le point sur l’emblème rayé sang et or des Catalans*, dins “Domitia. Revue du Centre de Recherches Historiques sur les Sociétés Méditerranéennes”, 10 (2008), 165-176.

L'autora es proposa de fer un primer pas vers la clarificació de l'origen de les (quatre) barres com a escut i senyera de Catalunya, presentant les hipòtesis ara vigents: i el primer pas és el de constatar la seva absència tant en les cròniques com en les històries de Catalunya medievals, fins a mitjan segle XVI [però Francesc Eiximenis en parla en el *Cristià*], en què Pere Antoni Beuter [de la corda d'Annio da Viterbo] recull i qui sap si abans inventa la llegenda de Jofre el Pelut (167), després repetida a balquena (168, nota 18). L'escut és documentat set vegades per a Ramon Berenguer IV entorn el 1150 a Marsella, Archives des Bouches-du-Rhone, alhora que diversos armorials francesos constaten que des de Ramon Berenguer IV l'escut passà a ésser també el del regne d'Aragó (169). Quant a l'origen concret, l'autora resumeix la hipòtesi de l'origen papal, tant per concessió als comtes de Provença entorn el 1112, com per la feta a Pere el Catòlic el 1204 (170); també la hipòtesi de l'origen provençal, en concret a la nissaga dels Bosonides d'Arle entorn el 1032 (171), i el 1112 hauria passat a la casa de Barcelona per casament de Ramon Berenguer III amb Dolça de Provença (172). Hi ha d'altres hipòtesis de temps recents (173). En els darrers segles les Quatre Barres s'han revestit d'ideologia i reafirmació política en ambdues bandes dels Pirineus (174-176).- J. P. E. [22.670]

Stefano M. CINGOLANI, *La storiografia catalana dell'epoca di Pietro II e Alfonso II (1276-1291)*.

Edizione e studio di testi inediti, dins “Studi Medievali. Serie Terza”, XLVIII (2007), 575-618.

Les fonts medievals són texts, no fets, i cal prendre seriosament els fets, però sense desestimar la forma com són narrats. Quant al text, cal assegurar que en són conegudes totes les fonts, tal com demostra el cas de la successió a Provença (576-577). La quantitat de treball prèvia a l'edició d'una font històrica és exposada prenent com a exemple la del *Llibre de l'infant Pere (II)*, de 1280-1285, identificat a Barcelona, BC, ms. 241 (581, nota 25) i la de la primera redacció de la *Crònica* de Bernat Desclot, de la mateixa biblioteca, ms. 152 (583, n. 30). Segueix l'anàlisi del text d'aquest manuscrit, comparant les seves narracions amb els capítols de Desclot amb transcripció de fragments, de vegades llargs (583-613): les preguntes que s'han anat presentant en la transcripció textual tindrien una única resposta: “Quello che trasmette il mss. BC, 152 è il testo della prima versione della *Crònica* de Desclot” (614); aquella primera redacció s'hauria acabat poc després de mort Pere II, 10/11 XI 1285; la segona, del 1286-1288.

Els primers 130 capítols es troben en sis manuscrits, quatre dels quals a la BC, un de la BE del Seminari de Barcelona i un de la del Seminari de Saragossa (615).- J. P. E. [22.671]

Anna I. PEIRATS, *Tècniques sermonàries a les Cròniques medievals*, dins "Món de Vicent Ferrer", 313-329.

"Les cròniques catalanes, en especial la de Jaume I, també la de Muntaner i la de Pere el Cerimoniós, destaquen pel seu to sermonitzant popular" (313): la del rei Jaume fins i tot comença amb una frase o tema bíblic, la que "fe sens obres morta és" i el rei no fa altra cosa en la crònica que recordar les seves gestes, demostrant així que la seva fe no és morta: "la idea central és fer fruits de bones obres" (315) i "el rei En Jaume viurà per les seves obres, per la fe demostrada fins al seu òbit" (321). També la crònica de Ramon Muntaner comença amb una invocació a Déu i té al centre, en el cap. 272, el *Sermó d'En Muntaner*, escrit en occità i estructurat en dotze còbles i s'acaba amb un sirventès, simbologia dels atributs reials (323) que, en la mesura que són triomfants, exalcen Déu (322-324). La citació bíblica no manca al començament de la crònica de Pere III, en la qual "a mesura que avança el fil narratiu de la història es va reafirment el propòsit inicial, de deixar constància de la bondat de Déu" (327). És, doncs, enraonada "una lectura de les cròniques des del vessant teològic i moral, on els fets històrics... estan al servei de la voluntat de Déu" (327). Hi ha bibliografia (329).- J. P. E. [22.672]

Gilbert OUY, *La librairie des frères captifs. Les manuscrits de Charles d'Orléans et de Jean d'Angoulême* (Texte, codex et contextes, IV), Turnhout, Brepols 2007, 186 pp.

En la Guerra dels Cent anys hi hagué temps per a tot, àdhuc per tenir presoners a Anglaterra dos prínceps reials de França del 1415 al 1440. Durant aquells vint-i-cinc anys els dos prínceps aplegaren una considerable biblioteca, en la qual els exemplars bàsics de la cultura occidental dexaven lloc a les novetats d'aquella albada del Renaixement, molts exemplars de la qual són ara a París, BN lat. Només hi ha un exemplar d'autor català, la *Somme Remon*, amb íncipit de "Qui<a> ut ait", o *Summa de paenitentia* de sant Ramon de Penyafort, actual BN lat. 3520 (87).- J. P. E. [22.673]

Pierre-Vincent CLAVERIE, *Le fonds de Majorque des archives nationales de France*, dins "Domitia. Revue du Centre de Recherches Historiques sur les Sociétés Méditerranéennes", núm. 2 (2009), 19-41.

Els Archives nationales de França posseeixen un Fons Majorque important per al coneixement de les relacions entre la Corona d'Aragó i el seu Regne de Mallorca en el pas tan difícil del segle XIII al XIV. Ací són presentats en regest vint-i-quatre documents substantius datats entre el 1255 i el 1375 (26-37); són particularment interessants els dels núms. 5, del 17 d'agost del 1283, i el del núm. 8, del 12 de gener del 1296, el primer dels quals (*Tractat de Carcassona*, 1283) estableix la col·laboració de Jaume II de Mallorca amb el rei de França a fi d'ajudar-la a apropiarse dels estats de la Casa de Barcelona (27-28); en el document núm. 8, el 12 de gener del 1296, el rei de Mallorca renunciava a favor del francès a les entre 20.000 i 30.000 lliures torneses, que aquest li havia de pagar per l'ajut en la dita conquesta (29), després de la derrota inapel·lable soferta per la Croada contra Catalunya tant per mar (Illes Formigues) com per terra (Girona i Coll de Panissars).- J. P. E. [22.674]

Juan M. RIBERA LLOPIS, *Uns i altres en la cartografia de la narrativa breu medieval*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Filologia", 43 (2007), 199-212.

La tesi de l'autor és que la "universitas christiana" medieval, tot i la seva cohesió social, se sabia oberta a d'altres móns, amb els quals tenia establerta una certa intercomunicació; l'autor en presenta tres mostres: la del descobriment de cristians 'altres', que va des de les descripcions de costums francesos en el *Terç* (201) fins a la constatació d'existència de llenguatges intel·ligibles, per exemple, en el *Ístòria de la fyyla del rey d'Ungria* (201-204) i a la de formes de viure en transhumància dels pastors irlandesos en el *Viatge al purgatori de sant Patrici* de Ramon de Perellós (205-208); recordem la *Història de Jacob Xalabín*, que, mitjançant la figura de l'heroi Bajacet, informava de formes de vida tant del món turc com de l'occidental (208-211). Hi ha bibliografia (212).- J. P. E.

[22.675]

Mil·lenari de l'elecció de l'abat Oliba, dins "Montserrat. Butlletí del Santuari", núm. 82 (setembre-desembre 2008), 2-29.

Un dels dies de la canícula del 1008, l'antic comte Olibà(nus) de Berguedà, ara més conegut com a Oliba, era elegit abat de Ripoll (i de Cuixà), des d'on, com des de la Seu de Vic, d'on seria bisbe el 1017, exerciria un gran influx damunt tota la Marca Hispànica, aleshores encara limitada a la Catalunya Vella. Montserrat ha recordat aquell esdeveniment mil·lenari en les pàgines del butlletí, on trobem les següents col·laboracions: Josep M. Soler, abat de Montserrat, *Oliba, educador i pare espiritual* (2-4); Antoni Pladevall i Font, *Oliba, comte, monjo, abat i bisbe* (5-18); Daniel Oliba, *La vocació monàstica d'Oliba* (19-21); *Cronologia de l'abat Oliba* (22-25). *Acta de l'elecció d'Oliba com a abat del monestir de Ripoll*, traducció d'Alexandre Olivar (26-27) i *De la carta circular dels monjos de Ripoll i de Cuixà que comunica la mort de l'abat Oliba*, (Eduard Junyent, Anscari Mundó, ed.).- J. P. E.

[22.676]

Pere MAS I NEGRE, Sònia MASMARTÍ I RECASENS, *La inscripció funerària d'Hildesind, primer abat de Sant Pere de Rodes*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 39 (2008), 249-264.

Resumits els estudis de les làpides de Tassi i de Hildesind, promotor i abat respectivament de Sant Pere de Rodes, els autors se centren en la inscripció de la làpida sepulcral de Hildesind, transcrita i publicada per Jeroni Pujades i estudiada per Anscari Mundó. La transcripció de Pujades es troba en els *Flosculi* i fins avui és l'únic testimoni de la inscripció, perduda en la seva materialitat. Pujades donava com a data de la mort de Hildesind el 1023, mentre Mundó havia transcrit, més correctament, 1013. Adues datacions presenten problemes i per a resoldre'ls els autors proposen una lectura de la inscripció que versemblantment els resol: la datació no seria pels anys del Senyor, ans per l'Era i encara no segons els 38 o 39 anys diferencials sinó segons els 28 o 29 constats per Gaspar Feliu en documents de l'Arxiu Comtal de Barcelona "amb una reiteració, que fa difícil pensar en un simple error en la resta". Així, Hildesind hauria mort el 994 o el 995, i aquesta data no presenta cap contradicció amb la documentació coneguda. Establert aquest principi interpretatiu, els autors proposen una lectura de la resta d'abreviacions, que tant Pujades com Mundó s'havien estat de desenvolupar. Per acabar, situen el lloc de la làpida dins l'església de Sant Pere de Rodes.- J. de P.

[22.677]

Sònia MASMARTÍ I RECASENS, *Descoberta i identificació d'un nou fragment de làpida funerària de Tassi*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 39 (2008), 265-276.

Del fragment 'vell', el conegut amb anterioritat al 'nou' i que era en mans privades a Selva de Mar, només se'n conserva ara una fotografia feta per Josep Gudiol i Cunill poc abans del 1936, perquè ara el fragment no se sap on és. El fragment nou aparegué en les excavacions dutes a terme per Miquel Oliva a Sant Pere de Rodes el 1962, sense que fos identificat; però, en figurar en un inventari i, doncs, tenir una existència administrativa, fou identificat correc-

tament el 1982 quan Aurora Martín projectava unes diapositives arran de la celebració del "Col·loqui sobre la problemàtica de Sant Pere de Rodes". Darrerament, Marina Miquel, tècnica de museografia del Museu d'Història de Catalunya, ha descobert un tercer fragment, també procedent de l'excavació del 1962. Hi ha fotografies i reproducció de les transcripcions.- J. de P. [22.678]

Luciano MENCARAGLIA, *Lucubrazioni maiolichine*, Siena, Edizioni Cantagalli 2003, XVII i 37 pp.

Pàgines escrites el 1944, publicades una seixantena anys després, compleades amb notícia biogràfica de l'autor (IX-XVII) i bibliografia posterior, que es pot trobar dins "Studi Medievali, Serie Terza", XLIX (2008), 424). Les pàgines de Mencaraglia conserven íntegra llur validesa, car llur part més important (11-32) és dedicada a l'anàlisi de les dues redaccions del *Liber maiolichinus* sobre l'expedició punitiva pisanocatalana a les Balears els anys 1113-1115, redaccions respectivament conservades pel ms. de Florència, BLaurenziana 173 (202), i pel de Pisa, Biblioteca Roncioni. La informació sobre les dues redaccions contribueix a la futura edició crítica.- J. P. E. [22.679]

Martín AURELL, Jean-Paul BOYER, Noël COUTET, *La Provence au Moyen Âge* (Collection Le temps de l'histoire), Ais de Provença, Publications de l'Université de Provence 2005, 53-84.

Resum del tema, en el qual, sota el títol *Le temps du prince 1112-1196. La reprise en main par la maison de Barcelone*, ultra la narració sintètica dels fets, en els quals conflueixen les diverses forces que es projectaren damunt Provença, començant per l'Imperi al qual pertanyia [situació que dóna historicitat a la coneguda contalla sobre la defensa de l'emperadriu d'Alemanya pel comte de Barcelona i de Provença], trobem esquemes familiars (55, 61) i transcripció de documents en traducció francesa (disposició de Ramon Berenguer III sobre la senyoria de Sant Jurs [70-71], la donació d'Alfons I del castrum de la Roca d'Anthenon [73] o la petició que el marquès de Provença prohibeixi el comerç de la sal fora de Tarascon [87-88]), remarcuem que les representacions gràfiques de Ramon Berenguer IV el revesteixen de les barres de la Casa de Barcelona (93).- J. P. E. [22.680]

Aquilino IGLESIA FERREIRÓS, *Comentarios a unos cuadros sinópticos de los Usatici Barcinone*, dins "Initium. Revista Catalana d'Història del Dret", 13 (2008), 55-192.

Resumits l'origen i la configuració dels *Usatici* com a llei de la terra sotmesa a la sobirania del Comte de Barcelona (55-59), l'autor en presenta les successives edicions (60-70), els manuscrits que els han conservats (70-76) i els reparteix en tres classes, A, B, C, bàsicament segons que tinguin explícit o no (76-83), cada una de les quals descriu de forma sumària (83-93; 93-104; i 104-111), discuteix algunes qüestions metodològiques (111-124) i es pregunta en quin dels seus punts s'acaben les redaccions dels *Usatici/Usatges* (124-134): la dificultat de precisar fins on arriba el conjunt dels *Usatges* en un únic cos prové del fet que els diversos manuscrits no coincideixen ni en llur nombre ni en llur sistematització i fins i tot en el fet que en alguns dels dits còdexs, els *Usatici veteres* formen un cos diferenciaat dels *Statuta* o dels *Extravagants* i àdhuc de les *Constitutiones comitis Barchinone*; afegim-hi que algun dels manuscrits esmentats presenten un explícit i, doncs, en el moment que aquell volum fou escrit el cos dels *Usatges* s'acabava en aquell punt. A partir d'ací, l'autor segueix explicant la diversa naturalesa dels aplecs (134-140); el coneixement dels diversos aplecs permet a l'autor d'explicar-lo, detall que afecta el contingut de cada un (140-141), amb les corresponents absències, canvis i addicions (141-145) i les observacions que hi afegeix l'autor (145-157), després de les quals ja pot presentar

els *Usatges* sobrevinguts i els extravagants (157-167), diferenciant-los dels aplegats en els apèndixs, redaccions de dret català i redaccions mixtes (163-174). L'estudi s'acaba amb noves observacions (174-185). Dos manuscrits concentren l'atenció de les darreres pàgines: el de la Casa Reial 10, ara a l'Arxiu Reial (ACA) i un altre, en algun moment posseït per un jurista de Berga; l'apèndix es fixa en el manuscrit de Barcelona, BC, 1216 i en la seva llista tant d'*Usatges* com de complements (187-192).- J. P. E. [22.681]

Joan DURAN-PORTA, *Sobre l'origen de Raimon Lambard, obrer de la catedral d'Urgell*, dins "Locus amoenus", 8 (2005-2006), 19-28.

L'autor vol ampliar els coneixements sobre la figura de R. L. i la seva feina a la catedral de la Seu d'Urgell, a base sobretot del contracte del 1175 del bisbe i capítol amb R. L. (20-21), publicat per Cebrià Baraut el 1990; ell era l'obrer, és a dir, el responsable, també econòmic, de la construcció, tal com confirmen altres quatre documents del mateix fons, del 1187, on consta el seu origen de Nargó (Coll de Nargó), i que 'lambard' no és denominació d'origen, ans d'ofici (23), tal com diu clarament un altre pergami contemporani, en esmentar "me quinto de lambardis, id est, .iiii. lambardos et me" (26); el sentit de 'lambard' = 'mestre de cases' es mantenia el 1381 en el títol de la confraria barcelonina, "de lambarts o mestres de cases" (28).- J. P. E. [22.682]

Josep MORAN I OCERINJAUREGUI, *Aspectes sintàctics de l'occità antic comparats amb el català*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Filologia", 41 (2006), 71-76.

Les *Homilies de Tortosa*, occitanes/provençals, i les *Homilies d'Organyà*, catalanes, ambdues contemporànies del pas del segle XII al XIII, en ésser comparades permeten de copsar la diferència que en les dues llengües tenen els nominatius amb funció de subjecte o de vocatiu, dels quals aquestes pàgines presenten una dotzena de mostres.- J. P. E. [22.683]

Robert SALADRIGUES ORTÍ, Josep TORNÉ CUBELLS, *El bon comte de Barcelona i la fundació de Poblet*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", 80 (2007), 5-31.

Encara no se sap per quins camins la contalla de *El bon comte de Barcelona i l'emperadriu d'Alemanya* fou integrada per Bernat Desclot en la seva *Crònica* i després en nombre de texts tant històrics com literaris, entre els quals hi ha una versió que la relaciona amb el monestir de Poblet, conservada per Joan Vallespinosa en el seu *Generale Supplementum omnium que Monasterium Populeti possidet*, del 1630, ara a Madrid, AHN, *Antic Arxiu de Poblet*. [22.684]

Damian J. SMITH, *Innocent III and the Crown of Aragon. The Limits of Papal Authority* (Church, Faith and Culture in the Medieval West), Ashgate, Aldershoot 2004, 339 pp.

Pel fet de pertànyer al món anglosaxó, deu ésser natural que l'autor es miri el tema des de la perspectiva més global, que en aquell moment era la de l'església romana, encara que no des del punt de vista de la documentació consultada, car, ultra la de l'ASVaticà, ha estudiat la de Barcelona, Lleida, Perpinyà, Poblet, la Seu d'Urgell, Tarragona, Tortosa i Vic, d'on ha escollit vint documents inèdits, transcrits en apèndix, complement del *Llibre dels fets*, suara traduït pel mateix autor a l'anglès. Per a ell, el punt centric d'aquella història fou la gran victòria dels croats i de la cristiandat com a tal a Las Navas de Tolosa, que, per tant, fou la del papa, però, per la seva col.laboració i actuació personal prestigià fortament davant ell el nostre rei Pere, coronat pel pontífex, i convertit en heroi d'aquella victòria; i així, Innocenci III considerà que calia donar-li ocasió de demostrar que el rei podia trobar el seu remei per al problema albigès al Lluenguadoc, però els fets de Muret anaren a favor dels francesos i de llur solució violenta. Això

no obstant, el papa salvà el futur de la Casa de Barcelona per mitjà de la protecció que el seu cardenal legat, Pietro da Benevento, assegurà en tot moment al petit rei hereu, futur Jaume I i a la seva mare, la reina Maria de Montpeller, durant la minoria reial, objecte del capítol cinquè. La segona part del llibre és dedicada a aspectes més interns de l'església, com la relació amb els bisbes, les decisions judicials o la reforma de les famílies religioses, on no mancà una valoració positiva dels Pobres Catòlics de Duran d'Osca, [potser la clau per a entendre el projecte d'Innocenci III en la solució del problema albigès].- J. P. E. [22.685]

Marco MESCHINI, *Note sull'assegnazione della viscontea Trencavel a Simone de Montfort nel 1209*, dins "Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge", 116 (2004), 635-655.

Conquerides pels croats antialbigesos Besers i Carcassona, del vescomtat de Carcassona, sotmès a la sobirania de la Corona d'Aragó, el legal papal en la croada oferí de fer-se'n càrrec al duc de Borgonya i al comte de Nevers i ambdós s'hi negaren. Els caps de la croada reunits escolliren Simó de Montfort, que podia comptar amb els guerrers que restaren amb ell (uns 2/3.000: 644) i amb els incrits en les noves confraries blanques, col·laboradors de la croada, també en accions de guerra durant almenys quaranta dies (646-647), que, com els soldats, demanaven soldada doble (647-648) i arribaren a voler establir un nou orde militar (649). A la banda contrària, Ramon Roger Trencavell, fins aleshores vescomte i mai heretge, moria al cap de poc a la presó de Carcassona, de malaltia segons els croats, assassinat segons el nostre rei Pere (650-651). Montfort, per la seva banda, sembla que hauria cercat el contacte amb la societat occitana amb lleis com les *Consuetudines Carcassonae* o els *Statuta Apamiensia* (652-653).- J. P. E. [22.686]

Josefina MUTGÉ VIVES, *Publicacions aparegudes amb motiu de la commemoració del naixement del rei Jaume I (1208-1276)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 505-506.

La informació es refereix principalment al *Llibre dels feyts del rei En Jaume I*, la segona edició del qual, a cura de Jordi Bruguera, és del 2007, publicada per l'Institut d'Estudis Catalans (IEC); també ha estat reeditat l'*Itinerari de Jaume I el Conqueridor* (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, lxxiii i lxxv). En el capítol d'estudis biogràfics, a la reedició de Ferran Soldevila, *Jaume I el Conqueridor*, a cura de Josep M. Salrach, s'ha d'afegir la publicació de quatre altres títols, d'Ernest Belenguer, Stefano M. Cingolani, Antoni Furió i Dolors Domingo, aquest dedicat a Aurembiaix d'Urgell. En començar el segon fascicle del mateix volum hi ha informació proporcionada per M. Teresa Ferrer i Mallol, sobre els congressos d'estudi dedicats al mateix rei, organitzats per institucions acadèmiques dels Països Catalans en col·laboració amb l'IEC (VIII-IX).- J. P. E. [22.687]

Xavier BASTIDA I CANAL, *Les missions i la llibertat de la fe en sant Ramon de Penyafort*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", 81 (2008), 19-80.

L'autor es proposa d'esbrinar el pensament del sant en el tema de missions i de convivència amb hebreus i sarraïns, en moments de reconquesta a càrrec dels musulmans i de forta prevenció davant els jueus. Resumida la biografia de frare dominic, al servei de la seva orde, del papa Gregori IX i del rei Jaume I (19-22), segueix l'apartat sobre ànsies i activitats misioneres del futur sant (23-32), ja galejades per la *Vita antiqua*, que donaren bon nombre d'escoles de llengües, tant ací com al Nord d'Àfrica; i així fou realitat la intervenció a Mallorca durant la conquesta, la confrontació judeocristiana de Barcelona amb Bonastruc de Porta (Nahmànides) i l'encaminament de Ramon Llull vers la missió entre els musulmans, segons la *Vita coaetanea* del darrer; el mateix fra Ramon, dominicà, se'n manifesta entusiasta en la lletra del 1260 (59). La segona part de l'estudi es basa en la resposta de Penyafort, en tant que penitencier

papal, a dominics i franciscans en el regne de Tunis d'entorn el 1234 (text: 60-74), i en la secció dedicada al tema en la seva *Summa de paenitentia*, segons l'edició romana del 1976 (56-62), doctrina respectivament resumida en les pàgines 16-22 i 22-28; l'auor, per la seva banda, subratlla la coincidència de mètodes missionals de Penyafort amb els de Ramon Llull (39-40).- J. P. E. [22.688]

Th. WETZSTEIN, *Resecatis superfluis? Raymund von Penyafort und der Liber Extra*, dins "Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung", 92 (2006), 355-391.

L'autor estudia en el cas de l'*Audivimus*, part de la decretal *Aeterna et immutabilis* d'Alexandre III, adreçada el 1171-1172 a un rei de Suècia, les modificacions introduïdes en documentació pontifícia datada d'abans de finals del s. XII per Ramon de Penyafort en la compilació del *Liber extra* i la valoració que n'ha feta la canonística en cada període històric. En el cas estudiat, el papa negava rotundament que un difunt mort en estat d'embriaguesa pogués ésser objecte de veneració eclesiàstica (360), i així la dita decretal era mostra de reserva papal en qualsevol canonització (366-370). Ramon de Penyafort la inclogué en la seva recopilació sota el títol *De reliquiis et veneratione sanctorum*, sense, però, l'adverbi 'publice' en el cas de veneració, i, doncs, hauria calgut permís papal per a qualsevol forma de culte, públic o privat (373-375). En preparar el *Liber Extra*, Ramon de Penyafort hagué de suprimir text per 'superflu' o perquè contenia contradicció o perquè calia subratllar l'autoritat papal (389), però els comentadors canònics i fins i tot els dos còdexs de Dret Canònic del 1917 i del 1983 han tornat al 'cultu publico' (391).- J. P. E. [22.689]

Xavier RENEDO PUIG, *Ciutat de Mallorca, 31 de desembre del 1229: Sant Silvestre, Sant Jordi i Jaume I*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Filologia", 43 (Tardor 2007), 177-298.

La primera part de l'article recorda que en el *Llibre dels fets*, ultra el record nominal dels primers croats que aquella matinada entraren a Ciutat de Mallorca, reporta la notícia segons la qual els sarraïns defensors haurien vist que abans hi entrà damunt cavall blanc un cavaller també vestit de blanc (178-184). La segona part reporta l'episodi paral·lel de la presència d'apòstols (Pere, Santiago) en la batalla mexicana de Centla, el 29 març 1519 (185-188). La terça aplega narracions de croada, on surten presències celestials, els autors de les quals en parlen perquè les han sentides contar, però no en són testimonis oculars: "El *Llibre dels fets* està impregnat de cap a peus de literatura de croada" (193) i, doncs, ens trobaríem davant una narració, de la qual el rei no hauria estat testimoni directe. Hi ha bibliografia (196-198).- J. P. E. [22.690]

Jordi BRUGUERA, *Menuderies lèxiques del Llibre dels fets de Jaume I*, dins "Miscel·lània Joaquim Molas, 1" (Estudis de llengua i literatura catalanes, LVI), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2008, 51-60.

Observacions entorn de mots que *El llibre dels fets* empra amb significació poc o molt diferent de la normal; ací són ordenats en sèrie alfabètica entre "acabar" i "vou"; en cada cas és transcrita la frase, en la qual es troba el mot esmentat.- J. P. E. [22.691]

Xavier RENEDO PUIG, *Un matrimoni no consumat: Elionor de Castella i Jaume I (Àgreda, 6-VI-1221)*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 184-191.

L'autor recorda els problemes interns del regne d'Aragó durant la minoria d'Jaume I, i els de Castella i de Lleó a començaments del segle XIII, centrats en la successió d'Alfons IX de

Lleó, pare de dues filles hagudes amb Teresa de Portugal i pare de Ferran III, hagut amb Berenguera de Castella, filla d'Alfons VII de Castella. Per tal d'evitar un casament entre una de les filles d'Alfons IX i Jaume I, Berenguera de Castella, experta en fer i desfer matrimonis, va ordinar el casament entre el rei aragonès i la seva germana Elionor, celebrat a Àgueda el 1221, tal com relata el *Llibre del rei en Jaume*. La narració de l'esdeveniment s'acaba amb la frase segons la qual «podíem laora haver XX anys complits e entràvem en lo XIII, sí que i any estiguérem ab ela que no podíem fer ço quels homens han a fer ab sa muyler, car no haviem la edat». La frase no és traduïda en llatí per Marsili i, en canvi, és inserida en la traducció anònima aragonesa de la *Crònica* del rei. Ha estat considerada singular per Ferran Soldevila, traumàtica per F. Olivér Brachfeld, historiador i psicoanalista, i tocada d'un punt de picardia per A. Furió. Renedo, en oposició a aquestes i altres interpretacions del passatge, hi veu una expressió natural en els usos de l'època; a tal fi evoca el relat de l'observança de les tres nits de Tobies per part de Lluís IX de França, quan es va casar amb Margarida de Provença, i altres períodes de continència sexual marcats per l'Església, tot testimoniat per Guillaume de Saint-Pathus, biògraf del rei, i pel dominic Geoffroy de Beaulieu, confessor seu. Evoca també el retard de la consumació del matrimoni entre l'emperador Frederic II i Isabel d'Anglaterra fins a una hora propícia fixada pels astròlegs. Per tal d'obviar interpretacions capcioses, Renedo recorda que el dret canònic havia fixat l'edat requerida per al matrimoni en el catorze anys per als nois i en els dotze per a les noies, segurament fonamentant-se en teories de ciència natural, com és ara les transmeses per Guillem de Conches, que Renedo cita, i que donaven explicacions de tipus fisiològic a la *impotentia coeundi* abans dels catorze anys en el cas dels nois.- J. de P. [22.692]

Josep PERARNAU, *De Catalunya als estats de la Nació Catalana*, dins "Centenari Jaume I", 115-126.

[És de dordre que la notícia del recull de Josefina Mutgé (núm. 22694) no esmenti el recull, on es troba el present títol], que s'autodefineix escapada per la bibliografia recent. Comença recordant el bon moment econòmic de Catalunya en començar el segle XIII, segueix pel trencacolls de la desfeta de Muret, que tancà el camí d'Occitània i obligà a cercar el de levant i de migdia, obra de Jaume I, que no sols féu néixer els regnes de Mallorca i de València, ans encara fou irreductible a voler que València formés part de la província eclesiàstica de Tarragona; les Vespres Sicilianes obriren nous camins, que calgué pagar sofrint la Croada contra Catalunya: la humiliació dels croats fou absoluta; la pau portà una família reial amb deu fills i la fundació de la primera universitat de la Corona a Lleida, detall que havia de contribuir a la unitat cultural de la nació en els tres o quatre estats. Hi ha bibliografia (125-126).- J. P. E. [22.693]

Gian Luca BORGHESE, *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo. Politica, diplomazia e commercio internazionale prima dei Vespri* (Collection de l'École Française de Rome, 411), Roma, École Française de Rome 2008, VIII i 340 pp.

Encara que en aquest llibre no hi hagués cap referència a tema català hauria d'entrar en la nostra bibliografia perquè hi té lloc tot allò que fa referència a les Vespres Sicilianes i, doncs, contribueix a proporcionar-ne un coneixement més exacte. Però de més a més, les quatre pàgines 46-49 resumeixen la situació de les relacions entre el Regne de Sicília i la Casa de Barcelona en els decenniis centrals del segle XIII: el recent casori de la pubilla del comtat de Provença, Beatriu, amb un príncep Anjou, que féu impossible el casament de la dita pubilla amb l'aleshores hereu de la Corona, futur Pere II el Gran, havia posat en situació tibant la relació diplomàtica entre les dues cases; de més a més, tampoc no era bona la relació amb l'emperador d'Orient, Miquel VIII Paleòleg, perquè la princesa Contança Anna, vídua del darrer emperador de Nicea, Joan III, s'havia acollit a la protecció dels nostres reis i la seva presència ací havia inutilitzat els esforços de l'ambaixada enviada del dit Paleòleg a Jaume I el 1268, narrada per

aquest en el *Llibre dels fets*. Són transcrits dos poemes en occità de Calega Panzano i Paulet de Marselha, sobre la situació política d'aquells anys (46-47).- J. P. E. [22.694]

Pietro CORRAO, *La difficile identità delle città siciliane*, dins *Aspetti e componimenti dell'identità urbana in Italia e in Germania (secoli XIV-XVI)*, a cura di Giorgio CHITTOLINI, Peter JOHANEK (Annali dell'Istituto Storico italo-germanico di Trento. Contributi, 12), Bologna-Berlín, Il Mulino / Dunker & Humbolt 2003, 97-122.

Visió de conjunt diacrònica de l'evolució de les ciutats sicilianes del començament al final de l'Edat Mitjana. L'autor subratlla que el pas al domini català representà per a l'illa de Sicília el gran canvi vers el policentrisme en comptes del centralisme; també l'organització de les ciutats com a 'universitats' i estructura política del regne basada en les comunitats urbanes.- J. P. E. [22.695]

Fulvio DELLE DONNE, *Le armi, l'onore e la propaganda: il mancato duello fra Carlo d'Angiò e Pietro d'Aragona*, dins "Studi Storici", 44 (2003), 95-109.

El ms. Lat. 8567, f. 3r-v, de París, BN, conté el text d'una lletra del cardenal Hug d'Evesham al rei d'Anglaterra, ací transcrita (108-109), innovant-lo que el nostre rei Pere el Gran el volia per àrbitre en el seu torneig amb el rei de Sicília, Carles d'Anjou, celebrador prop Burdeus el primer de juny del 1283; ultra els dos reis, hi havia d'haver en cada bàndol cent cavallers (97). L'autor resumeix alguns dels preparatius, com que el papa Martí IV, veient que l'Anjou tenia les de perdre, per lletra del 2 II 1283, li anul·là el jurament (102) i que el rei d'Anglaterra refusà l'arbitratge (103) i, tot i que el papa el 5 d'abril insistí en l'anul·lació, el 31 de maig el rei Pere el Gran era a Burdeus, constatà que el camp no era neutral, en féu alçar acta i se n'entornà; el rei Carles el féu encalçar inútilment i així, segons Amari, s'hauria acabat aquella comèdia.- J. P. E. [22.696]

Joaquim MIRET I SANS, *Les cases de Templers i Hospitalers a Catalunya. Aplec de notes i documents històrics*. Segona edició a cura de Josep M. SANS TRAVÉ, Lleida, Pagès editors 2006, 760 pp.

Fa cent anys justos, el 1910, l'autor publicava aquesta obra, esdevinguda clàssica, car vella de cent anys, segueix mantenint la seva virior com si acabés de néixer i és posada a les mans de molts nous lectors i estudiosos gràcies al treball del nou curador de l'edició, Josep M. Sans i Travé. Té el nostre agraïment.- J. P. E. [22.697]

Joan BLASI SOLSONA, *Una nova proposta sobre el lloc on morí el valí de la frontera nord, Munnuza*, dins "Ceretania. Quaderns d'Estudis Cerdans", 5 (2007), 33-38.

La Frontera Superior del califat de Còrdova englobava l'actual Principat de Catalunya i era governada pel valí de Saragossa; segons la *Historia Episcoporum Altissiodorensium* (Altissiodorum = Auxerre), publicada a París el 1657, el dit valí Mannuza (Mannuz o Otmaz) hauria mort en combat a Juberri, prop Bescaran, en l'actual principat d'Andorra, l'any 769 segons la *Crònica de l'Anònim de Còrdova*; tant el fragment de la *Historia...* com el de la *Crònica...* són publicats en aquestes pàgines.- J. P. E. [22.698]

Rafael GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, FRANCISCO FERNÁNDEZ MATALLANA, *Mula, el final de una ciudad en la cora Tudmir*, dins "Pyrene. Revista de Prehistòria i antiguitat de la Mediterrània Occidental", 41 (2010), 81-119.

En el moment de la conquesta sarraïma del regne visigot, Abd el-Aziz, fill de Musà ibn Nusair, acceptà que el 'comes' o potser 'dux' Teodomir, reconeguda la sobirania dels conqueridors, mantingués, pel *Pacte de Tudmir* del 713, el senyoriu damunt la zona de l'extrem sud del País Valencià, anomenada Jora de Tudmir. Aquella situació s'hauria mantingut fins entorn el 825-829, en què, segons historiadors musulmans (Ibn Hayyan, Al-Udrí, Ibn Idati, An-Nuwayrî i Al-Hihayarî: 707-710), una razzia musulmana hauria arrasat allò que restava de l'antiga Jora i hauria fundada la ciutat de Múrcia. Hi ha bibliografia (115-119).- J. P. E. [22.699]

Philippe SÉNAC, *Le monde carolingien et l'Islam. Contribution à l'étude des relations diplomatiques pendant le haut Moyen Âge (VIII-X siècles)* (Histoire et perspectives méditerranéennes), Paris, L'Harmattan 115 pp.

Aplec d'estudis de l'autor, entre els quals és reeditada la *Note sur les relations diplomatiques entre les comtes de Barcelone et le califat de Cordoue au Xe siècle*, pp. 95-114.- J. P. E. [22.700]

Dolors BRAMON, ROSA LLUCH, *Una algarada andalusina a la Costa Brava l'any 935*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 30 (2009-2010), 85-91)

Un fragment de l'historiador cordovès Ibn-Hayyân, ací traduït al català, és interpretat com a informació d'una 'razzia', en la qual són identificats en poblacions de la Costa Brava els topònims àrabs de l'autor musulmà. La possible novetat seria que certs fragments del Ter haurien estat navegables, tal com també diu el *Cronicó de Santa Maria d'Ullà*.- J. P. E. [22.701]

Philippe SÉNAC, *Al- Mansur, le fleau de l'an mil*, Paris, Perrin 2006, 245 pp.

L'autor es fixa en la significació de la destrucció de Barcelona el 985 per a l'Al-Andalus, la posa en relació amb l'entrada dels catalans a Còrdova el 1010, i veu en el primer fet o primera actuació el grau màxim del poder musulmà i en el segon una clara manifestació que aquell poder s'estava desfent davant els comtats del Nord. En el seu *Kitâb sirâq al-mulûk*, Abû Bakr al-Turtûsî també hauria denunciat que la reorganització militar d'Al-Mansur hauria estat un dels factors responsables de la davallada de l'Al-Andalus.- J. P. E. [22.702]

Travis BRUCE, *The Politics of Violence and Trade. Denia and Pisa in the Eleventh Century*, dins "Journal of Medieval History", 32 (2006), 127-142.

En desfer-se el califat de Còrdova l'any 1009, sorgiren regnes de taifes, que s'allargaren durant el segle XI: un dels més importants fou el de Dénia, que basà la seva economia en la mar, tant practicant-hi el comerç com el cors, i intentant d'arribar a la categoria de Pisa, de Gènova o de Barcelona, sobretot d'aquesta darrera, i el 1015 envaïa Sardenya; sense renunciar a la violència del cors, procurà de relacionar-se amb les ciutats contrincants sobretot per la mercaderia i per la cultura [una de les manifestacions de la qual fou la d'encomanar la cura pastoral dels cristians del seu 'fonduk' al bisbe de Barcelona].- J. P. E. [22.703]

Teresa VINYOLES, MARTA SANCHE, *La imprecisa frontera de Spanie*, dins *Castilla y mundo feudal. Homenaje al prof. Julio Valdeón*, I-II-III, Valladolid, Junta de Castilla y León y Universidad de Valladolid, 2009, II, 43-53.

Títol només conegut per referència.- J. P. E.

[22.704]

Brian CATLOS, *The Victors and the Vanquished. Christians and Muslims of Catalonia and Aragon, 1050-1300*, Cambridge, Cambridge University Press 2004, XXIV i 449 pp.

La zona geogràfica estudiada en aquest llibre és tant l'aragonesa com la catalana del Nord de Tortosa. L'Arxiu Reial de Barcelona (ACA) i els de Saragossa permeten a l'autor de reconstruir l'ambient convivencial de cristians (societat predominant) i musulmans (societat tolerada), començant per la constatació que la conquesta cristiana de la Vall de l'Ebre no representà una fractura tan profunda com la que hom suposava, essent-ne una de les proves, el fet del retorn de musulmans que havien marxat amb motiu de la conquesta; de vegades la suavitat amb què eren tractats pel rei, al qual senyorialment pertanyien, es contraposava a la duresa de la lei sarraïna, ja que bàsicament eren súbdits del rei i, només després, d'Allah; la protecció reial era eficaç, s'estenia tant a rics com a pobres i en aquest sentit la llibertat d'un musulmà era poc inferior a la d'un cristià. Sobre aquestes bases, la convivència social s'hauria mantingut certament amb problemes, però sense sobresalts bel·licosos durant aquells segles.- J. P. E. [22.705]

Octavio COLLADO VILLALBA, Emilio NIETO SORIANO, *Memoria de la excavación arqueológica realizada en el yacimiento "San Jaime de Fadrell" dentro del proyecto de construcción de la nueva carretera de acceso al puerto de Castellón*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIV (2008), 399-435.

Hi foren trobades "varias monedas islámicas, una de ellas en muy buen estado de conservación" (413; cf. 417: del walí de València, Abdelmalik Halim, c. 1061-1064) i "una plaquita de plomo con epigrafía islámica perfectamente conservada" (413; cf. 417).- J. P. E. [22.706]

Robin VOSE, *Dominicans, Muslims and Jews in the Medieval Crown of Aragon*, Cambridge, Cambridge University Press 2009, 294 pp.

Aquest llibre passa revista a temes diversos de la relació entre les tres religions i en particular al de l'atenció posada per la Província de l'Ordre de Predicadors medieval de la Corona d'Aragó. Un primer capítol de temàtica genèrica arriba a la conclusió que en la relació dels dominics amb els no cristians, aquells miraven més la repercussió del propi treball en els fidels cristians que el resultat que llur dedicació podia tenir en les persones d'altres religions. Als *Studia linguarum* hi foren dedicats pocs estudiants, el 1281 només vuit, i segurament no hi mancava la intenció d'assegurar per a les pròpies publicacions de tema bíblic la garantia de la 'veritas hebraica'. Casos com el de la *Disputa de Barcelona* del 1263 segurament no exclouïen l'edificació dels propis cristians. Finalment ens passen per davant de la vista una rècula de personalitats dominicanes: Pere de Cadireta, Bernat de Puigcercós, Nicolau Rossell, Nicolau Eimeric, als quals l'autor acusa d'haver fet negocis amb processos inquisitorials a càrrec de jueus.- J. P. E. [22.707]

Shlomo SELA, *Dos textos astrológicos conservados en el comentario al Sefer Yesirà de Yehudà ben Barzilai al-Bargeloni*, dins "Sefarad", 68 (2008), 261-290.

Yehudà ben Barzilai vivia a Barcelona els primers decennis del segle XII i els seus cognoms semblen indicar que la família hi era afincada; el primer dels fragments aplegats per Yehudà en el seu llibre es troba a Londres, Montefiore Library, ms. 312, f. 129a: és ací transcrit (265-266), traduït (267-268) i comentat (268-271); el segon és de la mateixa biblioteca i volum, f. 150a; és també transcrit (271-272), traduït (272-273) i llargament comentat (275-290). Són testimonis del fet que alguns membres de la comunitat barcelonina tenien oberta la curiositat per transformar en coneixement científic les informacions de la *Biblia*.- J. P. E. [22.708]

IBN 'AMÍRA AL-MAHZŪMÍ, *Kitāb Ta'rīh Mayūrqa. Crònica àrab de la conquesta de Mallorca*. Edició i estudi de MUHAMMAD BEN ME'MAR. Traducció al català Nicolau ROSER NEBOT, Guillem ROSSELLÓ BORDOY, Palma, Presidència de les Illes Balears, Universitat de les Illes Balears 2008, 158 pp.

Títol només conegut per referència.- J. P. E.

[22.709]

Pierre GUICHARD, *Els mossàrabs de València i d'al-Andalus. Entre la història i el mite*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 61 (2008), 581-597.

Aquestes pàgines, a base de les principals publicacions sobre els mossàrabs, recorden la controvèrsia entorn de si existí una continuïtat de societat mossàrab durant tot el temps de la dominació sarraïna en la Península Ibèrica i recorda certs moments (p. e., els del final del segle XI a València, anys del Cid), en què és documentada la presència d'algun mossàrab (591); per al moment de la conquesta de Jaume I, en canvi, els mossàrabs havien acabat desapareixent, "islamitzats amb rapidesa" (596).- J. P. E.

[22.710]

Isabelle POUTRIN, *La conversion des musulmans de Valence (1521-1525) et la doctrine de l'Église sur les baptêmes forcés*, dins "Revue Historique", CCCX (2008), 819-855.

En olenes Germanies (1521) molts musulmans es feren batejar, però el 1525 l'emperador els expulsava de València; l'autora veu en aquella decisió una aplicació de la doctrina de l'Església sobre les conversions forçades en un estat de la Corona catalanoaragonesa. Les actes, conservades a Madrid, AHN, *Inquisición*, documenten 'apostasies' de moriscos perquè els baptismes del 1521 eren considerats vàlids i l'emperador hi aplicà el poder del braç secular. Ferran de Luaces s'hi posà a favor amb el seu *Tractatus super nova paganorum conversione*, València 1525 (823-826). Però aquell baptisme era clarament contrari als *Furs de València* de Ferran II, del 1510, i, per tant, nul (827-829); calia, doncs, validar-lo per la legislació de l'Església (830-832).- J. P. E.

[22.711]

Josep TORRÓ, *Vivir como cristianos y pagar como moros. Genealogía medieval de la servidumbre morisca en el reino de Valencia*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna", 27 (2009), 11-40.

En les Corts de Montsó del 1528, els nous conversos demanaren que, essent ja cristians, fossin tractats com a tals en qüestions fiscals, en temes de col·laboració a serveis comuns i en drets civils com el de residència. En el moment de la conquesta seguí al Regne de València la meitat de la població musulmana anterior, però sense cap administració pública pròpia, substituïda pels senyorius cristians, i així als pagaments tradicionals s'haurien afegit els delmes i primícies eclesiàstics (13-18); les pàgines 19-25 resumeixen les queixes relacionades amb la prestació de serveis i servituds als senyors (transport de drets senyorials en espècie, dies de treball obligatori), i les 26-40 informen d'allò que representava la vinculació a la terra, tant a l'hora de les compre-vendes, com en la de canviar de domicili, tot documentat normalment en els contractes d'establiments col·lectius, amb la conseqüència del despoblament per emigració vers terres sarraïnes. L'assimilació fou impossible perquè, àdhuc convertts, seguien essent tractats com a musulmans (38-40).- J. P. E.

[22.712]

Eugenio CISCAR PALLARÈS, *Los moriscos y la justicia. Notas sobre la práctica procesal en la Cort de Valldigna*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna", 27 (2009), 41-55.

La documentació judicial del monestir de la Valldigna, ara a València, ARV, *Reial Audiència i Mestre Racional* (62) i les publicacions sobre el tema no permeten de dubtar que en general les comunitats de sarraïns valencians se seguiren governant per l'aplicació de la Çuna e Xara dels moros, fins a la conversió forçada del 1525, tant en l'aplicació dels drets d'«accidat» (equivalent als capítols matrimonials) a favor de vídues musulmanes (44-45), en el lliure accés al tribunal reial del Batlle General del Regne de València (46-48), o en el lliure ús d'una de les dues llengües en actes de justícia per part de sarraïns, l'algaravia (àrab) o l'algemia (valencià) (49-51) o en la participació de sarraïns en actuacions de justícia (53-55). La confraternitat entre cristians nous i vells mai no féu desaparèixer la consciència de la pròpia identitat en relació als altres (55).- J. P. E. [22.713]

Jorge Antonio CATALÀ Y SANZ, Sergio URZAINQUI SÁNCHEZ, *Perfiles básicos del bandolerismo morisco valenciano del desarme a la expulsión (1563-1609)*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna", 27 (2009), 57-108.

Aquest títol ofereix primer el resultat dels estudis de Joan Reglà i de Sebastià Garcia Martínez sobre l'activitat dels moriscs valencians en l'Edat Moderna (57-61), i tot seguit, damunt bases arxivístiques noves de l'ARV, *Mestre racional. Tesoreria General, i Audiència. Conclusiones criminales*, el resultat del seu estudi, on identificà 800 encausats entre els anys 1563 i 1609 (62), 558 dels quals haurien estat declarats culpables, i 465 d'aquests eren naturals del Regne de València; les pàgines finals (76-108) ofereixen un quadre sinòptic, on consten l'any del procés, el nom i cognom de l'encausat, el seu lloc d'origen, l'escenari de les seves malifetes, el delicte pel qual fou condemnat, i la pena imposada.; en el curs d'aquesta segona part hi ha d'altres quadres i gràfiques.- J. P. E. [22.714]

Emilio CALLADO ESTELA, *Dominicos y moriscos en el reino de Valencia*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna", 27 (2009), 109-134.

El 1526, obligant a convertir-se els sarraïns valencians que no volguessin marxar del regne, havia desaparegut un problema però se n'havia presentat un altre de més greu: el de tenir dins l'Església uns batejats que no volien ésser cristians: els dominics valencians (Joan Micó, Sant Lluís Bertran, el bisbe Andreu Balaguer), col·laboraren amb totes les iniciatives de la inquisició o de la corona destinades a solucionar el nou problema: parròquies per a cristians nous, campanyes catequètiques o de predicació, formació especial de rectors de les dites parròquies; coincidint amb el canvi de segle, Jaume Bleda intentà d'obrir els ulls de tothom aplegant les manifestacions d'escarni a la religió cristiana que s'havien posat de moda entre els 'cristians nous': arribà a convèncer-ne els ambients oficials tant d'Església com d'Estat, cosa que portà el 1609 a l'exili dels criptosarraïns.- J. P. E. [22.715]

James CASEY, *Las causas económicas de la expulsión de los moriscos*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna", 27 (2009), 135-150.

El de l'expulsió dels criptomusulmans del regne de València el 1609 fou un cas, en el qual es pot avaluar amb considerable precisió el pes respecte de les raons econòmiques favorables a llur coexistència amb els cristians o les religiosopolítics que n'imposaren l'exclusió. Els senyors de sarraïns eren totalment a favor de donar successives possibilitats a una integració més efectiva dins la comunitat cristiana mitjançant la catequesi i la pastoral de les parròquies de cristians nous, mentre una ala, personificada per Jaume Bleda, presentava com a intolerable l'escarni que ells feien de l'església i dels cristians. Hi hagué passos en fals d'ambdues bandes: tant cristians nous com senyors consideraven que fins a tal punt el 'status quo' era intocable, que se n'aprofitaren, aquells presentant noves exigències d'igualtat amb els cristians vells,

aquests engrandint els serveis que exigien als criptosarraïns: també és possible que les parròquies per als nous convertits i els corresponents rectors resultessin més costoses que els antics alfaquins i les seves construccions, sobretot tenint en compte les indicacions de la Contrareforma per a les noves esglésies.- J. P. E. [22.716]

Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, *Dues edicions del bisbe Jaume Caçador per a la reforma de la clerecia del bisbat de Girona*, dins «AIEG», LII (2011), 299-314.

Bisbe de Girona des del 1583 i diputat eclesiàstic del General de Catalunya de 1590 a 1593, Jaume Caçador tingué dificultats per a imposar les reformes tridentines al seu bisbat. L'autor estudia les *Advertencies i manaments* publicats per Caçador arran del sínec del 1593 i imposats al clergat. L'opuscle és la traducció catalana adaptada d'una obra de Francisco Blanco, arquebisbe de Santiago de Compostela, avui introbable. Altés es fixa en les peculiaritats de la traducció. Després fa referència a la primera edició de les constitucions sinodals de Girona (1593), contra la qual, a causa del seu esperit reformador, els canonges apel·laren al papa. Edició raríssima, conservada en exemplar únic a la biblioteca del Col·legi d'Advocats de Barcelona, adquirit per Guillelme de Brocà el 12 de juliol del 1917, tingué vida curta, perquè el bisbe Arévalo de Çuaço ordenà fer una compilació nova de les sinodals, publicada el 1601.- J. de P. [22.717]

Carles DORICO ALUJAS, *El mestre de cases Bartomeu Soriano: de Tortosa a Girona*, dins «AIEG», LII (2011), 369-434.

Estudi biogràfic sobre aquest mestre de cases aragonès, que començà fent de picapedrer a Tortosa, entre 1675 i 1683 treballà amb fra Josep de la Concepció en el retaule major i en el llanternó i coronament del campanar de l'església d'Esparraguera i entre 1682 i 1690 reedificà l'arcada major de l'aqüeducte de Sant Pere de Riudebitlles, amb alguna escapada a Montserrat per a treballar en el paviment de la capella de Santa Gertrudis de l'església del monestir. Els anys 1692 i 1693 treballà en el segon i tercer cossos de la façana de la catedral de Girona, segons la traça que n'havia feta fra Josep de la Concepció, i en l'escalinata. Després treballa en el campanar de l'església de Sant Antoni de Vilanova de Cubelles (1693-1706), en el retaule de Sant Oleguer de la catedral de Barcelona (1703) i en la construcció de l'església parroquial de la Geltrú (1699-1712). A partir del 1711 torna a ésser a Girona, on treballa en obres menors. En apèndix són publicats set documents: Els quatre primers dels fons notariais de l'ACA (Sant Feliu de Llobregat, Vilanova i la Geltrú), dos de l'Arxiu comarcal del Garraf i un de l'Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona, que documenten alguns dels passos estudiats en el treball i complementen la documentació gironina exhumada els darrers anys sobre Bartomeu Soriano.- J. de P. [22.718]

Isabel JUAN I CASADEMONT, *El retaule de sant Sebastià de l'antic Hospital de Santa Caterina i el vot de la ciutat de Girona contra la pesta de 1650. Redescoberta i vicissituds d'una obra inèdita de l'escultor Josep Tramulles*, dins «AIEG», LII (2011), 435-480.

L'autora comença el seu treball recordant que la pesta del 1650 desencadenà el procés que molts anys després culminaria en la construcció del retaule de Sant Sebastià de l'antic Hospital de Santa Caterina de Girona. Per un vot de poble, el 1652 es contractà la realització d'aquest retaule —sant Sebastià és advocat contra pestes, cuques i altres gams semblants— i fins al 1679 no s'instal·là. L'article detalla els anants i vinents d'una construcció tan mandrosa, tema que deixem de banda. Aporta una dada interessant: Un martiri de sant Sebastià, obra anònima exhibida ara al Museu d'Art de Girona i reproduïda en fotografia, és identificada com la composició escultòrica que va fer Josep Tramulles per al retaule sobredit. En apèndix són publicats el contracte per a la realització del retaule de l'any 1652 i el contracte per a l'acabament del 1679, que fou dut a bon terme per l'escultor Anton Barnoia.- J. de P. [22.719]

Santiago LA PARRA LÓPEZ, *Moros en la costa... a los cuatrocientos años de la expulsión*, dins "Anales de la Universidad de Alicante", 27 (2009), 151-178.

L'autor esbrina ací fins a quin punt era vàlida l'excusa de l'expulsió pel perill que els falsos cristians podien representar, com a cinquena columna, en moments de perill musulmà i en particular turc en la Mediterrània i aprofita l'ocasió per a fer públic que només després que el Consell d'Estat ja havia pres la decisió, el duc de Lerma féu arribar al Consell d'Aragó cinc preguntes sobre el tema, demostració que per les mars de la Corona d'Aragó no s'havia de témer cap perill (163). L'autor, de més a més, demostra que des del 1497 fins al 1791, encara que a València el tema dels moriscs fou sempre viu, des de la perspectiva general hispànica, á a dir a la cort dels Habsburg, "fue un asunto de segundo orden" (169) i que, doncs, l'excusa del perill esmentat, era més aviat una mentida que una veritat.- J. P. E. [22.720]

Rafael BENITEZ SÁNCHEZ-BLANCO, *El escamoteo del tercer papel del Patriarca Ribera a favor de la expulsión de los moriscos*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Re vista de Historia Moderna", 27 (2009), 179-191.

Segons el cronista Baltasar Escolano, els darrers temps del Patriarca Joan de Ribera aquest visqué fortament impactat per l'acusació popular que hauria estat ell, mitjançant uns memorials seus al Rei Felip III de Castella, el causant de l'expulsió dels moriscs i segons el seu primer biògraf, el jesuïta Francesc Escrivà, els tals memorials haurien estat dos, extrem confirmat per Jaume Bleda, qui s'atribueix l'haver-los convertit en tres (180-181). El mateix patriarca Ribera recordava a Felip III els "tres papeles que envié el año 601" (182); el fins ara desconegut havia estat descobert per Antoni Mestre a Simancas, Archivo General, *Estado*, 212, i publicat el 1982; essent un resum per als consellers d'Estat, l'autor en reconstrueix el conjunt també a base de les informacions donades per Damián Fonseca i Jaume Bleda (187-191), que s'haurien espantat de donar tot el text pels suggeriments radicals que proposa al rei.- J. P. E. [22.721]

Pablo PÉREZ GARCÍA, Blanca ESPIG CORELL, *Bienes, propiedades, títulos lucrativos y onerosos de los moriscos de Segorbe: su eco durante el trienio posterior a la expulsión*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna", 27 (2009), 219-263.

Els documents sobre l'aplicació del decret d'expulsió dels moriscos de Segorb, ara a València, ARV, *Mestre racional*, expedient 10.118, 10.119, i d'altres, permet de conèixer amb cert detall no sols les seves propietats, tant dins la població com en l'horta o en secà, ans encara les successives actuacions administratives entorn dels béns esmentats i els preus que els compradors de béns d'exiliats pagaven tant per les cases com per les unitats agrícoles; més encara, el desglossament entre el preu d'un arrendament i el de la peyta per la mateixa propietat permet de precisar els respectius preus sobretot en la partida de l'Almagran (244-245), també mitjançant quadres sinòptics. Aquest tema conflú en part amb la lenta i complicada solució dels problemes de l'herència intestada i sense fills del duc Francisco Ramon de Trastámara-Aragón el 1575 (224-230).- J. P. E. [22.722]

Manuel ARDIT, *Una reflexión sobre la expulsión de los moriscos valencianos y la repoblación*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna", 27 (2009), 295-316.

Aquest article té una primera part semblant a un butlletí bibliogràfic, que recorda els autors que han presentat l'expulsió com la causa principal de l'endarreriment posterior de l'agricultura valenciana i els que, per contra, consideren que aquella decisió no tingué conseqüències negatives (295-300). Per la seva banda, l'autor considera que es poden trobar casos concrets favorables a cada una de les dues explicacions i que, per tant, "una cuestión macrohistórica como esta se ha de resolver en términos macrohistóricos y no mediante una enumeración

de moriscos acomodados" (301) i cerca uns principis de resposta en les estimes de poblament del mateix 1609, del 1713 i del 1787, segons les quals els canvis posteriors al 1609 no haurien estat quantitativs, ans estructurals (302-305); i en la producció agrària, coneguda pels delmaris de la Seu de València: "Como he señalado en páginas anteriores, la expulsión de los moriscos es invisible en la gráfica" (306); aquesta part és completada amb vuit gràfiques i quatre taules.- J. P. E. [22.723]

Claire SOUSSEN MAX, *Judei nostri. Pouvoir royal, communautés juives et société chrétienne dans les territoires de la Couronne d'Aragon (XIIIe-lère moitié du XIVe siècle*, Tolosa de Llenguadoc, Université de Toulouse-Le Mirail 2011, 260 pp.

L'abundant bibliografia sobre el tema permet a l'autora no sols de resumir els esdeveniments d'aquell segle i mig i d'assenyalar-ne les línies principals, ans encara de tenir accés a les fonts documentals, uns i altres constantment esmentats. [És de dordre que aquesta visió de conjunt no hagi arribat als fets definitius, que foren els 'pogroms' del 1391 i la Disputa de Tortosa dels anys 1413-1414].- J. P. E. [22.724]

Harvey J. HAMES, *A Jews amongst the Christians and Muslims: Introspection on Salomon ben Adret's Response to ibn Hazm*, dins "Mediterranean Historical Review", 25 (2010), 203-219.

La conseqüència més important de la *Disputa de Barcelona* del 1263 haurien estat els títols de Ramon Martí, tant els dos primers *Capistrum Iudeorum* del 1267, com sobretot el *Pugio fidei* del 1278, com els dos posteriors: *Explanatio simboli apostolorum*, i *De secta Machometi*, que són resposta al *Kitab al fisal*, d'ibn Hazm, segons el qual tant jueus com cristians haurien falsejat respectivament el text de l'Antic i del Nou Testament; ben Adret hauria aplicat la metodologia de Ramon Martí: "... ibn Adret was aware of Ramon Martí's rebutal of ibn Hazm's arguments" (212).- J. P. E. [22.725]

Marc OLIVERAS, *Millàs i Vallicrosa, entre la Torà i l'Alcorà*, dins "Revista de Girona", 259 (març-abril 2010), 44-47.

Article divulgatiu, en el qual l'autor resumeix la trajectòria intel·lectual de l'il·lustre savi nascut a Santa Coloma de Farners, començant pel seu 'curriculum' d'estudis i seguint pels seus trenta-sis llibres i cent vuitanta articles, en els quals destaca l'interès per la història de la medicina medieval. Els més emblemàtics serien l'*Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques en la Catalunya medieval* (1931), *Las traducciones orientales en los manuscritos de la biblioteca de la Catedral de Toledo* (1942), *Estudios sobre Azarquiel* (1950); els *Estudios* i *Nuevos estudios sobre historia de la ciencia española* (1960). Fou col·laborador de la Fundació Cambó, membre de l'IEC i cap d'escola de grups de recerca.- J. de P. [22.726]

Nina CAPUTO, *Nahmanides in Medieval Catalonia. History, Community and Messianism*, Notre Dame (Ind.), University of Notre Dame Press 2007, VIII i 318 pp.

Ultra alguns punts d'exegesi (comprensió tipològica de les narracions del *Gènesi*, dels dies de la creació, de l'esquema dels sis mil·lenaris d'arrel augustiniana, de la història dels patriarques, expectatives i càlculs messiànics), el llibre s'ocupa de la seva intervenció en la *Disputa de Barcelona* i exposa la semblança entre la interpretació de Nahmanides i la d'Arnau de Vilanova entorn *Dan* XI, 12; també la seva "atypical emphasis on the imminence of redemption" (130-135), amb el pronòstic que aquesta començaria el 1358 i culminaria el 1403, pronòstic considerat 'perhaps and possible'.- J. P. E. [22.727]

Yosef OFER, *The Two Lists of Addenda to Nahmanides Torah Commentary: Who Wrote Them?*, dins "Jewish Studies Quarterly", 15 (2008), 321-352.

Acabat el seu *Comentari a la Torah*, "a masterpiece of Torah literature", i emigrat a Palestina, hauria escrit cent trenta-quatre afegitons a l'esmentat comentari, que pugen a 1.120 línies de les 25.000 que suma l'obra completa: han estat coneguts des que els recercadors de la segona meitat del segle XIX els començaren de descobrir en manuscrits (cf. 351-352). La seva pròpia recerca ha conduït l'autor a concloure que les llistes d'afegits foren dues (323), n'analitza críticament uns quants casos, amb el resultat que els afegits de la primera llista "was not prepared by Nahmanides himself, but by a another person" (327); sí que serien d'ell, en canvi, els afegits de la segona llista (351).- J. P. E. [22.728]

Shalem YAHALOM, *Historical Background to Nahmanides' Acre, Sermon for Rosh ha-Shanah. The Strengthening of the Catalanian Center*, dins "Sefarad", 68 (2008), 315-342.

Poc després de la Disputa de Barcelona, Nahmànides se n'anà a Terra Santa, desembarcant a Sant Joan d'Acre; allí, entorn el 1280, trobà la comunitat jueva força dividida entre els cabalistes, alumnes de Nahmànides, i els maimonidians. El *Sermon for Rosh ha-Shanah*, sobre una part de la *Mishna*, intentava d'apacar la bel·licositat de les posicions contraposades. L'autor Yahalom presenta el dit *Sermó*... en tant que és un dels pocs testimoniats de la tensió intel·lectual regnant en la comunitat jueva de sant Joan d'Acre abans de la conquesta musulmana del 1291, que féu desaparèixer la documentació anterior (317).- J. P. E. [22.729]

Brian OGREN, *The Forty-Nine Gates of Wisdom as Forty-Nine Ways to Christ: Giovanni Pico della Miandola's Heptaplus and Nahmanidean Kabbalah*, dins "Rinascimento", XLIX (2009), 27-43..

Entre les fonts utilitzades per Pico della Mirandola per al seu *De hominis dignitate. Heptaplus. De ente et uno*, del 1489, sobre el primer capítol del *Gènesi*, ocupa un lloc distingit el *Comentari al Gènesi* del rau gironí en presentar la setmana de la creació com a paradigma de tota la història del món que tindria una durada de sis mil·lenaris. L'acompanyen en aquestes pàgines Pau Cristià (31), Ramon Martí amb el seu *Pugio fidei* (32) i d'altres. Fragments textuais de Nahmànides són reproduïts en hebreu i traduïts a l'anglès (39).- J. P. E. [22.730]

Eitan P. FISHBANE, *The Speech of Being, the Voice of God: Phonetic Mysticism in the Kabbala of Asher ben David and its Contemporaries*, dins "The Jewish Quarterly Review", 98 (2008), 485-521.

Asher ben David i els seus contemporanis són deixebles d'Isaac el Cec, el mestre cabalista de Girona; el nebot d'aquest, Asher B. David, amb el seu *Sefer ha-yihub*, va exposar de forma entenedora els símbols procedents de generacions anteriors de cabalistes i els seus nuclis doctrinals, fent el salt dels nuclis secrets a l'exposició pública per a tothom (486), encàrrec de l'oncle al nebot que proclamava la indivisibilitat de l'ésser diví o l'estatut ontològic dels atributs divins (488-489). En la secció del llibre dedicada al *Comentari al nom diví*, l'emanació de la realitat divina arriba fins a la formulació verbal, perquè l'emanació del nom diví també és en ella mateixa, paraula (492); d'ací la importància del nom diví, el tetragrama (494 i 502-509, en especial la lletra terça, la ,vau': 509-514), on són interpretades algunes de les idees bàsiques de la càbala (495-502). Les darreres pàgines transcriuen paràgrafs d'Azriel de Girona i de Namànides sobre el tema (514-521).- J. P. E. [22.731]

Charles TOUATI, *Menahem ha-Méiri, commentateur de l'Aggada*, dins "Revue des Études juives", 166 (2007), 543-549.

Perpinyanès (1249-1316), un dels més grans comentaristes del *Talmud*, contrari a la prohibició de les obres d'Aristòtil dels anys 1303-1306, en comentar ell els fragments aggàdics del *Talmud*, fa precedir pel sintagma ,sahut ameru' o ,ameru sahut derekh' aquelles explicacions, que ell considerava manifestacions retòriques (545-547); i pel sintagma ,derekh he'ara', fent així avinent que allò que segueix és una exhortació personal (548).- J. P. E. [22.732]

Harvey J. HAMES, *A Jew among Christians and Muslims. Introspection in Salomon ben Adret's Response to ibn Hazam*, dins "Mediterranean Historical Review", 25 (2010), 203-219.

En aquella situació de convivència dialogant entre les tres religions monoteistes, un important rau català, Salomó ben Adret (1235-1310) es fixà en les objeccions dels musulmans al cristianisme. Les discussions entre cristians i jueus entorn la *Disputa de Barcelona* incidien en temes textuals i en concret en si els jueus havien modificat texts de l'Antic Testament. L'obra de Ramon Martí demostraria la importància que aquest tema tingué. Aquesta problemàtica feia dos segles que havia interessat el musulmà espanyol ibn Zahn, que concentrà en el seu *Kitab al-fisal...*, *Llibre de les opinions...*, les acusacions de corrupció textual tant de l'Antic com del Nou Testament. Martí hauria elaborat criteris per al reconeixement de profeta i de profecia (206-208). Per la seva banda, Salomó Ben Adret polemitzà amb ibn Hazam, però mirant sempre la polèmica amb cristians, en particular amb Ramon Martí.- J. P. E. [22.733]

Miquel Àngel FUMANAL PAGÈS, Joel COLOMER CASAMITJANA, Júlia GUTIÉRREZ ORTIZ, Esther REDONDO GARCIA, Francesc FLORENSA PUCHOL, *Documentant l'arqueologia: la casa de Massot Avençà a l'alfòndec del Call Major de Barcelona (carrer de Sant Honorat, núm. 3)*, dins "Tamid. Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics", 7 (2011), 9-71.

Entre les pàgines 10-31 els autors resumeixen les dades sobre la finca de Sant Honorat, 3, proporcionades per la documentació d'arxius diversos de Barcelona i per les prospeccions arqueològiques dels darrers temps; segueix la bibliografia (31-32); i la referència o transcripció de vint-i-quatre documents datats entre el 1283 i el 1695 (32-65); les darreres pàgines són per a reproduccions fotogràfiques (66-71).- J. P. E. [22.734]

Josep HERNANDO I DELGADO, *La polèmica antiislàmica i la quasi impossibilitat d'una entesa*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 763-791.

La polèmica Islam-Cristiandat fou inevitable (764-766) i en la segona meitat del segle XIII nasqueren els *Studia linguarum* dominicans de Barcelona (Ramon Martí) i de València (Joan de Puigercós), que era intent d'aproximació no bèl·lica (770-772). Presentada l'obra escrita de Ramon Martí (767-769), també la de Ramon Llull (769-770), l'autor es concentra en el *De Secta Machometi* de Martí i en la seva polèmica antiislàmica: Mahoma no és profeta autèntic (776-779), la seva doctrina conté contradiccions i no és digna de Déu, permet la poligàmia i el concubinatge (781-783). La presentació de la doctrina del cristianisme es troba en l'*Explanatio Symboli Apostolorum*, explicació dels articles de la fe, títol complementari del *De secta Machometi*, que formula cada article i proporciona en cada cas les raons que el fan acceptable (784-789). Tant a Mahoma com a l'Alcorà els són dedicades anàlisis intencionades d'allò que tenen d'inacceptable (789-791).- J. P. E. [22.735]

M. Teresa FERRER I MALLOL, *La guerra en cors amb els Països Musulmans occidentals en els primers anys de Jaume II (1291-1309)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 831-865.

Aplec de notícies sobre incidents de cors i de pirateria entre musulmans i naus de la Corona catalana en temps de Jaume II fins al 1309. Ultra la *Crònica* de Ramon Muntaner i les pàgines de Ch. E. Dufourq, la font és la documentació d'ACA, *Canc.*, reg.; ens passen davant els ulls els casos dels regnes de Tunis (834-835), Tremissèn (835-836), Marroc (836) i Granada (837-838: repercussió de la conquesta de València), tant d'abans com dels primers anys de Jaume II en tota la zona (838-853), sobretot en relació amb Granada, particularment perillosa (855-857), tal com demostren els convenis de pau del 1300 (855-861) i del 1304, malgrat les incursions corsàries. La croada del 1309 fou un fracàs (862-865).- J. P. E. [22.736]

Marc SUREDA I JUBANY, *La memòria escrita d'un clergue il·lustre. Documents de Guillem de Montgrí*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 197-211.

L'article té dues parts diferenciades. La primera (197-202) és un esbós biogràfic de Guillem de Montgrí (?-21 juny 1273), membre de la família Torroella-Montgrí-Santa Eugènia, canonge (1214), sagristà major de Girona (abans del 1227-1273), electe de Tarragona (1234-1238), debel·lador d'heretges, croat a Mallorca i conqueridor de les Pitiüses (1235-1236). En aquesta primera part no hi ha aportació documental nova significativa; l'autor, però, emmarca els resultats de la bibliografia anterior d'una manera molt ponderada i crítica, deixant en negre el que la documentació no permet d'aclarir (la renúncia de Montgrí a l'arquebisbat de Tarragona quatre anys després d'ésser-ne bisbe electe i administrador) i remarcant encertadament les raons que van aconsellar la seva elecció a la seu metropolitana després de dos intents anteriors fallits, el darrer en la persona de Ramon de Penyafort, qui al seu torn treballà perquè la tercera elecció recaigués en el sagristà de Girona. La segona part (202-206) és dedicada a l'estudi de tres textos: el testament i el codicil de l'any 1273 i el text obituari contingut al martirologi giro-ní del ms. 594 de la BUB. El testament del 1273 és el segon que atorgà Guillem de Montgrí, tres dies abans de la seva mort, i actualitza un primer testament del 1247. A banda de fundacions i llegats, la qüestió central del testament de Guillem de Montgrí fou una i única: el lliurament pacífic de les possessions insulars i dels drets sobre la vila de Constantí, adquirides durant la seva etapa d'electe tarragoní i de les quals va fruir en vida, a les institucions eclesiàstiques de Tarragona, que ja es regulava en el testament del 1247 i per a la qual havia calgut l'acquiescència del Capítol i la del rei. Naturalment hi havia altres disposicions i llegats, que Sureda es complau a detallar, especialment les relatives a les prestacions i obligacions que el testatari imposava a l'església tarragonina a favor de la Seu de Girona. En el codicil, redactat immediatament després del testament, Guillem de Montgrí hi regula afers que no havia tocat en el testament: fundació d'un benefici a la capella de la residència del sagristà major de Girona, fundació d'un aniversari presbiteral i diversos llegats encara, el principal dels quals són els mil sous destinats a l'obra del castell d'Aro. L'autor fa el seguiment de diverses disposicions relatives a Eivissa contingudes al testament i al codicil, fins a la fi de la marmessoria, basant-se en documentació de l'Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa. Pel que fa al text obituari de Guillem de Montgrí, Sureda esmenta el costum vigent a les catedrals de llegir el testament sencer dels personatges més il·lustres el dia del seu funeral, i la lectura de l'obituari el dia de l'aniversari del difunt al final de l'ofici de Prima, després de la lectura del martirologi, amb la qual cosa el record del difunt era associat amb el dels sants. El text obituari de Guillem de Montgrí s'ha conservat als fol. 50v-51v ms. 594 de la UB, robat a Girona amb altres cinquanta mss. a mitjan segle XIX. Tots tres textos són editats en l'apèndix documental (206-210). Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.737]

Dominique VALÉRIAN, *Les agents de la diplomatie des souverains maghrébins avec le monde chrétien (xii-xv siècles)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 885-899.

Entre aquells agents diplomàtics trobem Bernat Seguí i el fill bord de Jaume II, Jaume d'Aragó, les activitats dels quals eren conegudes (888-891); hi ha notícies esparses d'altres agents diplomàtics, com Mateu Besanta del temps de Pere III el Cerimoniós (892); alguns també eren traductors (893) o mercaders (895). La poca dedicació dels musulmans a les relacions diplomàtiques els portà a servir-se de cristians (899).- J. P. E. [22.738]

Tony LÉVY, *Les débuts de la littérature mathématique hébraïque; la géométrie d'Abraham bar Hiyya (XI^a-XII^a siècle)*, dins *Gli Ebrei e le Scienze* (Micrologus, 9), Firenze-Tavernuzze, Edizioni del Galluzzo 2001, 35-54.

Estudi només conegut per referència.- J. P. E.

[22.739]

Mercedes GALLENT MARCO, *Licencias reales para ejercer la medicina y cirugía a judíos aragoneses*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval", 15 (2006-2008), 47-57.

Hi ha bibliografia sobre el tema (48, nota 2), al qual retorna l'autora, delineant el marc legal, dins el qual exercien legítimament els metges jueus (48-51), quan, superat l'examen previ de temàtica mèdica, l'exercici era lliure, extrem confirmat en Corts i practicat àmpliament, car l'autoritat municipal encarregava l'examen a 'savis' i atorgava la llicència, que també podia concedir el rei; l'autora coneix trenta-vuit llicències reials a jueus i en transcriu una de València, ARV, *Canc.*, reg. 265, del 1436 (56); el tenor de les concessions i llur estructura és analitzat en les pàgines 52-54.- J. P. E. [22.740]

Meritxell BLASCO ORELLANA, *Manuscrito hebraicoalfamiado de la Biblioteca Nacional de Cataluña, "Codex Soberanas" (ms. nº 3090, siglo XIV)*, Barcelona, Universitat 2005,

El 1980, Amadeu J. Soberanas descobria en el farciment de cobertes d'aquest manuscrit dotze folis escrits per quatre mans amb caràcters hebreus però llengua àrab, sembla entre el 1380-1385, darrere els quals hom pot endevinar llengua catalana o aragonesa de la zona geogràfica entre València i Osca, explícita en notes marginals. Es tracta d'anotacions comptables i mercantils (comandes, despeses), abundants en vocabulari de pesos, mesures i monedes catalanes medievals, i també en antropònims, entre els quals ha estat recollida alguna paraula valenciana com 'avarquetes' o 'mançanetes' amb sentit de botons. L'edició del text dels dits folis forma la segona part de l'edició, completada amb taules de mots, de noms i bibliografia.- J. P. E. [22.741]

Máximo DIAGO HERNANDO, *Calatayud en la Baja Edad Media. Organización sociopolítica y actividades económicas*, dins "Actas del VI Encuentro de Estudios Bilbilitanos", Calatayud, 2005, 237-274.

Máximo DIAGO HERNANDO, *La comunidad judía de Calatayud durante el siglo XIV. Introducción al estudio de su estructura social*, dins "Sefarad", 67 (2007), 327-365.

El primer títol és presentat per l'autor com a introducció a l'estudi de l'estructura socioeconòmica de la població aragonesa. Atès que l'altra font d'informació per a la Baixa Edat Mitjana solen ésser els protocols notariais, allí no són consistents fins al segle XV (330), raó per la qual aquest estudi, suposat el coneixement de la bibliografia recent, es basa sobretot en la documentació de l'Arxiu Reial (ACA) de Barcelona, *Canc.*, reg., i *Mestre racional*, amb referència constant als dits fons, sense, però, que els documents siguin transcrits.- J. P. E. [22.742-22.743]

Francisco J. HERNÁNDEZ, *El testamento de Benvenist de Saporta (1268)*, dins "Hispania Judaica Bulletin", 5 (5767/2007), 115-151.

Datat a Barcelona, el 25 de juliol del 1268, conservat a Toledo, Acat.; és transcrita en les pàgines 144-148 la versió catalana de l'original hebreu (131), l'autor aplega notícies del call de Barcelona en aquells moments i exposa les característiques d'un testament hebreu.- J. P. E. [22.744]

Javier DEL BARCO DEL BARCO, *Catálogo de manuscritos hebreos de la Biblioteca de Montserrat*. Prólogo de Damià ROURE (Orientalia Montserratensia, 3), Barcelona Publicacions de l'Abadia de Montserrat i CSIC 2008, 166 pp. i làmines no numerades.

El fons hebreu de la Biblioteca de Montserrat no arrela més enllà del P. Bonaventura Ubach ni, doncs, dels primers decennis del segle XX. L'únic text que entra en aquestes pàgines és el del ms. 50, ff. 113r-115v, còpia feta a Itàlia de la lletra de Nahmànides (Mossè ben Nahman) al seu fill (61, IV); hi ha fotografia de dues de les seves pàgines en la làmina corresponent.- J. P. E. [22.745]

Gerrit BOS, Charles BURNET, Tzivi LANGERMANN, *Hebrew Medical Astrology: David ben Yom Tov, Qelal Qatan. Original Hebrew Text. Medieval Latin Translation. Modern Translation*, Philadelphia, American Philosophical Society 2005, 121 pp.

Tal com la segona part del títol diu ben clarament, aquest volum consta de tres parts, totes sobre l'opuscle de David ben Yom Tov (David Bonjorn?), *Delal Qatari*, de mitjan segle XIV. Dues d'elles, l'edició del text hebreu i la seva traducció a l'anglès, obra de Gerrit Bos; i l'edició de la traducció llatina medieval, de Charles Burnet. Al final, hi ha bibliografia i vocabulari trilingüe, hebreu, llatí i anglès.- J. P. E. [22.746]

Manuel RUZAFÀ GARCÍA, *L'entorn mudèjar d'Ausiàs March*, dins *La Poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, València, Institut d'Alfons el Magnànim 2010, 69-86.

Ausiàs Marc era 'senyor de moros' i a fi que el lector ho entengui l'autor ens resumeix allò que definia els sarraïns valencians posteriors a la conquesta de la primera meitat del segle XIII: vençuts romanos en la pròpia terra, a base d'un estatut polític-jurídic de 'tresor del rei', que permetia una certa autonomia col·lectiva i una certa llibertat personal de moviments en el marc dels *Furs de València*, en un moment en què no mancà alguna personalitat o família representativa de l'aljama (Xipió, Ripoll), ni tampoc alguna explosió de violència com la del 1455, amb motiu de la conquesta musulmana de Constantinoble o, en el vinent canvi de segle, amb les Germanies i les conversions imposades. L'autor resumeix en aquestes pàgines nombre de monografies seves.- J. P. E. [22.747]

Youna MASSET, *De la croada de 1209 a la croada dels pastorells. Els jueus rossellonesos i catalans davant la Inquisició*, dins "Revista de Dret Històric Català", 10 (2010 [2011]), 291-299.

L'autora exposa els resultats de dos processos, un arran de la incontrolada croada contra els Pastorells, l'altre més tardà. El primer és el que va obrir l'infant Alfons a Montclús el 1320, contra el poble i els oficials reials, que havien permès la massacre dels jueus de la població. El segon s'havia incoat a Montblanc contra Astruch Azday, acusat d'extorsió i d'altres delictes. En el primer la intenció de la corona és diàfana: defensar la minoria jueva. També en el segon, acabat amb sentència condemnatòria, el rei permutava per una multa la pena corporal. La història del dret és un camp molt important, també per a d'altres zones de la història i per al de les

relacions entre les comunitats cristianes i les jueves. Són publicats en annex els extrems del document primitiu.- J. de P. [22.748]

Mauro ZONTA, *Hebrew Scholasticism in the Fifteenth Century. A History and Source Book* (Amsterdam Studies in Jewish Thought, 9), Dordrecht, Springer 2006, vii + 318 + 70* pp.

Aquest és un tema poc estudiat, perquè els jueus són impermeables a reconèixer deutes dels seus savis envers els cristians, i molt més en els segles de la Baixa Edat Mitjana, en què els cristians, formats a les universitats, tenien una preparació doctrinal superior, tal com demostraria la Disputa de Tortosa. Aquest llibre és una introducció genèrica al tema, amb edició i traducció de pàgines escollides, entre les quals es troben els comentaris d'Antoni Andreu a la *Metafísica* d'Aristòtil.- J. P. E. [22.749]

Jaume RIERA I SANS, *Cent trenta-nou volums de llibres d'un jueu mercader i talmudista: Mossè Almaerí (1362)*, dins "Sefarad", 68 (2008), 15-35.

De família de Xàtiva, transplantat a Mallorca, relacionat amb la casa reial des de 1338; l'autor documenta la relació per l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA), *Canc. Reg.* (17-20); mort el 1362, l'inventari dels seus béns 'post mortem' s'ha conservat a València, ARV, *Protocols*, 2789, ací resumit (20-21) i transcrit (24-29); és escrit en llatí, també els títols hebreus dels llibres; molts eren escrits damunt pergamí, d'altres damunt paper. Les darreres pàgines contenen la identificació dels títols, ara escrits en hebreu (30-35).- J. P. E. [22.750]

Katrin KOGMAN-APPEL, *Jewish Book Art between Islam and Christianity. The Decoration of Hebrew Bibles in Medieval Spain* (The Medieval and Early Modern Iberian World, 19), Leiden – Boston, Brill 2004, XXIII i 248 pp.

L'autora analitza les representacions del Tabernacle jueu durant la travessa del Desert en *Bibles* de tot Catalunya (156-168) i dedica un capítol, el quart, a la *Biblia* hebrea de Cervera, del 1300, ara a Lisboa (BN, ms. II, 72), copiada per Jonà ibn Gaon i il·lustrada per Joseph Hasafartí (el Francès). El capítol cinquè ofereix un repàs general de les *Bibles* hebrees copiades a Catalunya durant el segle XIV.- J. P. E. [22.751]

Judah D. GALINSKY, *On Popular Halakhic Literature and the Jewish Reading Audience in Fourteenth-Century Spain*, dins "The Jewish Quarterly Review", 89 (2008), 305-317.

Fonamentat en una àmplia coneixença de la producció medieval i de la bibliografia moderna sobre el tema, l'autor es fixa de forma particular en la producció literària destinada a la vida espiritual de les comunitats jueves dels Països Catalans; recorda l'obertura d'escoles de Talmud tant a Barcelona (Salomó ibn Adret, Aaron ha-Levi de Na Clara), com a Girona (Jonah Girondí), activitat paral·lela a l'escolarització contemporània de la comunitat cristiana (314-319) i a l'accés social a la lectura (320-322), començant per una versió abreujada del *Comentari a Job* de Nahmànides, i del *Sefer ha-shetarot* (*Llibre d'obligacions legals*) de Judà al-Barceloní (322-324). En apèndix, l'autor ha resumit una llista d'aquells llibres, que ultra la predicació dels rous, eren destinats al públic jueu normal (326-327).- J. P. E. [22.752]

Javier CASTAÑO, *Una ventana a las sinagogas de una sociedad mediterránea: concepciones y prácticas de un micro espacio*, dins "Sefarad. Revista de Estudios Hebraicos, Sefardíes y de Oriente Próximo", 70 (2010), 241-250.

Comentari al llibre de Jaume Riera i Sans sobre els poders públics i les sinagogues els segles XIII-XV (cf. "ATCA", XXVII (2007), 572-575), del qual subratlla el tema dels condicionants legals sobre l'ús de l'espai, sobre la concessió de permisos per a construir sinagogues, sobre l'estructura interna i externa de les mateixes; posa punt final dient que és "una piedra de toque que ha de servir de medida de futuras investigaciones" (250).- J. P. E. [22.753]

Jordi CASANOVAS i MIRÓ, *Un nou element epigràfic hebraic descobert a Castelló d'Empúries*, dins "Tamid. Societat Catalana d'Estudis Hebraics", 6 (2006-2007 [2009]), 33-38.

Informació sobre la descoberta el desembre del 2006, d'un fragment de làpida escrita en hebreu, utilitzada en la paret d'una casa de Castelló d'Empúries (Plaça de la Llana) i nova lectura de la inscripció funerària (37), amb traducció catalana (38): és per a una fadrina, Sara, filla de Josep de Tena. Hi ha fotografia de làpida i inscripció.- J. P. E. [22.754]

Josep M. LLOBET i PORTELLA, *Una sentència arbitral sobre qüestions de l'aljama dels jueus de Cervera (1446)*, dins "Tamid. Revista Catalana d'Estudis Hebraics", 7 (2011), 73-85.

L'aljama de Cervera vivia en tensió per culpa de la distribució de la part de cada jueu en el pagament de quantitats degudes per la comunitat o de serveis a l'aljama; el primer dels documents és el nomenament d'àrbitres encarregats de la solució de l'afer (76-77); el segon és la llarga sentència dels àrbitres esmentats (78-83). Ambdós documents són de Cervera, AHC, *Notaris de Cervera*. Al final, llista dels antropònims dels jueus certerins que hi són esmentats (84-85).- J. P. E. [22.755]

Josep M. LLOBET i PORTELLA, *Una elecció de secretaris de l'aljama de jueus de Cervera en 1485*, dins "Tamid. Revista Catalana d'Estudis Hebraics", 6 (2006-2007 [2009]), 39-43.

L'AHC de la Segarra, *Manuscripts. Escadusser*, a Cervera, ha conservat l'acta d'elecció de secretaris per al call certerí el 1485 en llengua catalana, ací transcrita (42-43). Ens permet de saber composició i noms de les autoritats, secretaris, consellers i prohoms (o principals propietaris) del dit call i amb detall el cerimonial de la dita elecció; també és documentat "lo rotle" de la Thorà, amb contacte i abraçada del qual prestaren jurament.- J. P. E. [22.756]

Javier del BARCO, Laurent HÉRICHER, *L'art de la micrographie hebraïque en Espagne à la fin du XVe siècle*, dins "Rivista di Storia della Miniatura", 14 (2010), 163-173.

Els autors consideren nou manuscrits pertanyents a París, BN, Hebreu, i en destaquen tres, els nombres 7, 24 i 1313-1314 i descriuen les tècniques microgràfiques del 7 (reproducció del mobiliari del Temple de Jerusalem), el comentari massorètic al text bíblic formant dibuixos diversos en el núm. 24 (segle XIV) i sobretot la il·lustració del 1313-1314, que en micrografia perfecta, copia el text dels cent-cinquanta salms en hebreu (aquest i el núm. 7 són de la segona meitat del segle XV).- J. P. E. [22.757]

Marc D. MEYERSON, *Samuel of Granada and the Dominican Inquisitor: Jewish Magic and Jewish Heresy in post 1391 València*, dins *Friars and Jews in the Middle Ages and in the Renaissance* (The Medieval Franciscans, 2). Edited by Steven J. McMICHAEL & Susan MYERS, London – Boston, Brill 2004, 161-189.

Estudi només conegut per referència.- J. P. E.

[22.758]

Jaume de PUIG I OLIVER, *Un altre fragment de la traducció en català dels Dialogi Petri Christiani et Moysi iudaei de Pedro Alfonso*, dins "Revista Catalana de Teologia", XXXI (2006), 359-383.

L'any 1943, Joan Ainaud de Lasarte donava a conèixer un bifoli de Barcelona, ADB, procedent de Sant Genís dels Agudells i abans de Sant Jeroni de la Murtra, en les quatre pàgines del qual s'havien conservat dos fragments de la traducció catalana dels diàlegs esmentats en el títol (360-364). Posteriorment n'ha estat identificat per l'autor (cf. ATCA, XX (2001), 483, g), un llarg fragment dels mateixos *Dialogi...*, ací transcrit amb anotació crítica (366-382). La còpia del fragment barceloní és del pas del segle XIV al XV (destinat a la Disputa de Tortosa i qui sap si procedent de la Biblioteca Papal de Peníscola?), mentre que la del fragment sevillà és de la segona meitat del segle XV.- J. P. E.

[22.759]

Domingo MUÑOZ LEÓN, *San Pedro Pascual y la Biblia (I): Misterios de la Infancia de Cristo en el tratado sobre la Secta Mahometana*, dins "Giennium", 1 (1998), 19-60.

Domingo MUÑOZ LEÓN, *San Pedro Pascual y la Biblia (II). Misterios de la Pasión y Glorificación de Cristo en el tratado sobre la Secta Mahometana*, dins "Giennium", 3 (2000), 127-192.

Domingo MUÑOZ LEÓN, *San Pedro Pascual y la Biblia (III). El misterio de la Santa Trinidad en el tratado sobre la Secta Mahometana*, dins "Giennium", 9 (2006), 91-118.

Domingo MUÑOZ LEÓN, *La inmaculada en las obras de San Pedro Pascual, obispo de Jaén*, dins "Giennium", 7 (2004), 689-733.

No he pogut veure l'article primer; sé, però, que precisa temes de cronologia entorn la vida de Sant Pere Pasqual.

"Lo bisbe de Jaén" fou un personatge literari prou ben conegut en els darrers segles medievals als Països Catalans. Ara des de Jaén el prof. Domingo Muñoz León, basat en les edicions del Pere Ermengol Valenzuela en traducció castellana, de començaments del segle XX, en concret la *Disputa del bisbe de Jaén contra els jueus sobre la fe catòlica i Sobre la secta mahometana*, fa un repàs de la forma com aquell bisbe, capturat en acció piràtica i portat pres al 'Corral de Granada', veia en els dos textos esmentats els successius passos de la vida de Jesús; de vegades l'autor els acomuna (II, 134-135, i reconeix que les diferències poden conduir a posar en dubte l'autenticitat de la *Disputa...*; cf. *Ibid.*, 155-157, 165-170 i 190-191). L'autor presenta en aquests articles no sols allò que proposà l'antic bisbe de Jaén, ans també intenta de clarificar les bases tant bíbliques com extra bíbliques (per exemple, la Sibilla: II, 139) que justificaven el seu pensament i les corresponents afirmacions.

L'article III, centrat en el punt que també concentrava les discussions entre cristians i sarraïns, sobretot en els darrers segles medievals, el de la doctrina bàsica sobre Déu U i Tri, a diferència dels anteriors, exposa el pensament del Bisbe de Jaén a base de constants i consistents paràgrafs del mateix autor. L'autor promet d'ocupar-se d'un altre punt de controvèrsia, el relatiu a les imatges en un futur article dedicat a la comparació entre les dues obres bàsiques de S. Pere Pasqual citades més amunt (III, 93, nota 4).

L'article sobre la Puríssima és ben divers dels altres: comença presentant críticament els títols del Bisbe de Jaén, que poden entrar en la temàtica puríssima, entre els quals destaca la *Disputa del bisbe de Jaén* (693) i la doctrina mariològica en la impugnació de la *Secta mahometana*, centrada en la netedat de la sang de Maria, paral·lela a la d'Adam en el moment de la

creació (695-702). Segueix un llarg apartat d'exposició i anàlisi crítica de les afirmacions de Jaume Riera i Sans: "Sant Pere Pasqual valencià, mercedari, bisbe de Jaén i màrtir, no existí mai" (704, nota 47), car seria ben documentat un bisbe de Jaén, de nom Pere, empresonat a Granada, mort potser màrtir el 1300, el qual en la citada *Disputa...*, afirma que la Verge Maria "fou per Déu (p)reservada e gordada de tota màcula" (722, nota 107); les darreres pàgines assenyalen referències a idèntica doctrina en d'altres obres del mateix autor medieval (726-732).- J. P. E. [22.760-22.761-22.762-22.763]

Alfonso ESPONERA CERDÁN, *El dominico san Vicente Ferrer y los judíos*, dins "Escritos del Vedat", XXXVIII (2008), 223-264.

Intent d'estudiar el tema "sin anacronismos ni prejuicios" (223). Les primeres pàgines apleguen allò que han dit els biògrafs de mestre Vicent tant abans (224-225) com després del 1492 (226-228). En el seu temps, el pogrom de 1391 i la Disputa de Tortosa dels anys 1413-1414 eren formes de pressió espiritual damunt els jueus amb repercussions polítiques, que hagueren d'ésser revocades el 1419 (230-233); l'orde dominicà vivia dins una herència de respecte en tema de fe (236-239); quant a mestre Vicent, les actes de canonització en donen testimoni en narrar trobades amb jueus i conversions d'aquests (més que de sarraïns) per les prèdiques de mestre Vicent (240-244), segons les actes del procés de canonització citades en extens, també en Castella, que continuà en la Corona d'Aragó després de Casp [però sí que anà a Tortosa i predicà als jueus durant la Disputa: 249-250]. Les darreres pàgines exposen la doctrina de fons tant en els sermons com en llibres d'atribució dubtosa: reafirmació del respecte de la llibertat dels jueus quant a la conversió, desqualificació de la violència (Pogrom 1391) i legitimitat de les autoritats en obligar els jueus a seguir sermons de mestre Vicent (256-262).- J. P. E. [22.764]

Joaquim SALLERAS CLARIÓ, *L'aljama dels jueus de Fraga*, dins "Tamid. Societat Catalana d'Estudis Hebraics", 6 (2006-2007 [2009]), 143-185.

Apartat de tesi doctoral. Recordades les aportacions sobre el mateix tema (144-147), l'autor, aportant nova documentació d'arxius diversos (Barcelona, ACA; Fraga, AM; Saragossa, ANotarial), repassa des de la ubicació de la jueria (147), passant per la seva estructura orgànica (amb resum de les ordinacions d'aquella comunitat jueva: 149-151), el seu règim fiscal i censalista (amb quadre sinòptic dels censals i deutes dels jueus: 159), i amb els corresponents privilegis (160-166) i els fets més importants que afectaren aquella aljama durant els segles XIV i XV (166-177), fins a la desaparició de l'aljama en el darrer dels dos segles acabats d'esmentar, amb la llista dels darrers jueus de Fraga, l'últim dels quals aguantà fins al 1491 (177-183). És transcrita una petició al papa Martí V (178-179). [La pàgina 153, nota 37, ens diu que el rei Ferran I Trastámara, era casat amb una reina Margarida (?)].- J. P. E. [22.765]

Jorge MAÍZ CHACÓN, *Política, economía y fiscalización de un espacio urbano. El establecimiento de la aljama de los judíos en la Mallorca cristiana*, dins "Espacio, Tiempo y Forma. Serie III. Historia Medieval", 17 (2004), 381-397.

Jorge MAÍZ CHACÓN, *Los judíos mallorquines en el comercio y en las redes de intercambio valencianas y mediterráneas del Medioevo*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval", 15 (2006-2008), 75-85.

Immediatament després de la conquesta, el 1229, Mallorca es convertí en plataforma comercial entre la corona catalanoaragonesa i el Maghreb, dins la qual els jueus haurien tingut una notable activitat. L'autor, basat en estudis anteriors i en la documentació notarial de l'Acatedral de Mallorca, sobretot del segle XIV, resumeix les corresponents operacions comercials

a través de les quals es pot descobrir la línia conductora d'aquelles activitats [cf. també "ATCA", XXVII (2008), 721-722, núm. 21.221].- J. P. E.- [22.766-22.767]

Gabriel LLOMPART I MORAGUES, *Clients i seients a les sinagogues medievals de la ciutat de Mallorca*, dins "Segell. Revista d'història i de cultura jueves", 3 (Juliol-Desembre 2006), 27-240.

Aplec i transcripció de divuit documents relatius al tema indicat en el títol, de l'ARM, *Protocolos notariales i Escribania de cartas reiales* i de l'ACat. de Mallorca, *Protocolos notariales*, anys 1355-1390.- J. P. E. [22.768]

Pep BARCELÓ ADROVER, *Una sentència jueva del segle XIV*, dins "Segell. Revista d'història i de cultura jueves", 2 (Gener-Juny 2006), 149-159.

La dita sentència és del 1387, escrita en dos folis de paper, ací fotografiats (152-158) i transcrits (153-159); es conserven a l'ASantuari de Lluc, ACL 1A-B; el text és la sentència de dos jueus, "àrbitres, arbitradors e amiables composadors" (153) en una discussió entorn diners que els demandants afirmaven haver despesos al nord d'Àfrica, "en les parts de Barbaria", en llurs anades i vingudes practicant l'art del mercadeig per a la companyia dels demandats.- J. P. E. [22.769]

Gabriel LLOMPART MORAGUES, *Tres testaments jueus entre Mallorca i el Nord d'Àfrica (segle XIV)*, dins "Segell. Revista d'història i cultura jueves", 2 (Gener-Juny 2006), 39-54.

Els tres testaments esmentats en el títol són els tres primers documents aplegats en aquestes pàgines (44-54) i són completats amb cinc d'altres documents (54-56), tots de Palma de Mallorca, ACat., *Notaris*, exceptuats el primer i el quart, de l'ARM, *Arxiu Històric i Escribania de cartas reiales*. És particularment interessant el primer, dictat a Taffarganet, "ditionis regis Algarp" (44), perquè conté l'interrogatori, al qual les autoritats del fonduq sotmeteren els testimonis del testament, on fan constar que aquest era escrit en àrab, però amb llera hebrea ("in lingua sarracénica cum litteris hebraicis": 44-45) i traduït en català ("és stade per nos en lenguatge catalanesch esplanade": 47).- J. P. E. [22.770]

Gabriel LLOMPART MORAGUES, *L'Almudaina, darrer refugi dels jueus del call de Mallorca (1391)*, dins "Segell. Revista d'història i cultura jueves", 3 (Juliol-Desembre 2006), 17-23.

Dues declaracions en judici, de les quals no consta la referència arxivística, donen testimoni que un cristià, pocs dies després dels avalots del 1391, anà a l'Almudaina, on per por de mort s'havien refugiat molts jueus mallorquins, a pagar a un jueu un deute de cinquanta-cinc lliures, de les quals el jueu li'n perdonà cinc perquè espontàniament l'havia anat a pagar en aquells moments.- J. P. E. [22.771]

Xavier SOLDEVILA I TEMPORAL, *Un clergue vilatà del segle XIV. Antoni Major, de Torroella de Montgrí*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 192-196.

A partir dels fons notariais de Torroella de Montgrí conservats a l'AHG i dels fons de l'ADG, l'autor esbossa la biografia d'Antoni Major, nascut entre 1302 i 1309 a Sant Iscle d'Empordà en una família benestant. Clergue a partir del 1322 i possessor del benefici fundat per Sibila Belissenda a l'església de Sant Genís de Torroella de Montgrí, és coneguda la seva activitat econòmica i jurídica: establiments, negociació i redempció de censos, concòrdies, alienacions i adquisicions de béns, aparentment amb èxit. Fou obrer de l'església de Torroella i en

qualitat de tal va escriure un llibre de paper on constaven els béns i els drets de l'església de Torroella i un altre amb els òbits del terme, actualment introbables. Per bé que en la visita pastoral del 1329 se li retreien relacions il·lícites amb una dona casada, en la del 1346 hom lloava la seva diligència i la seva residència, és a dir, el fet que no s'empairava de les seves obligacions eclesiàstiques, tant religioses com administratives. L'autor assenyalava la seva dedicació a operacions creditícies i especulatives —els censals—, arrendaments i compres a carta de gràcia, procuraduries i assessories, que li donen una presència molt notable en els manuals notariais de Torroella entre 1325 i 1326. Finalment, a partir de la dècada del 1340 el bisbe de Girona el va constiuir representant seu a Torroella i Ullà, lloc de senyoria episcopal. El 1355 fou nomenat jutge episcopal d'Ullà, circumstància que fa sospitar una possible formació jurídica d'Antoni Major, sospita refermada perquè en el seu testament consta que tenia una *Summa de Penitentia*, cal imaginar que de Sant Ramon de Penyafort. Com tots els clergues de carrera ascendent, Major va acumular beneficis i fins i tot en va fundar un a Torroella. Mort el 1357, l'inventari *post mortem* és del 22 de novembre d'aquell any no delata luxe o opulència ni en el mobiliari, ni en la roba, ni en els estris de cuina, ni en les quaranta mitgeres d'ordi guardades al celler. No es coneix el seu testament, per bé que consta que va fer hereu el seu germà gran, però si la definició de la seva marmessoria, en virtut de la qual el bisbe de Girona ingressava 523 lliures.- J. de P. [22.772]

Ramon ROSSELLÓ VAQUER, *Capítols del sisè del vi dels jueus (1415-1423) i altres notícies dels segles XIV i XV*, dins "Segell. Revista d'història i de cultura jueves", 2 (Gener-Juny 2006), 161-166.

Senzilla transcripció dels dits capítols, sense introduccions ni explicacions (161-165), també d'una crida del 1324 i episodi d'empresonament d'un convers, massa jugador, pel saig, amb la corresponent batussa en el moment de prendre'l.- J. P. E. [22.773]

Mercè COMES MAYMÓ, *Influències de la cartografia mallorquina a la Carta Nàutica d'Ibrahim al-Mursî*, dins "IX Trobada Ciència i Tècnica", I, 257-260.

La dita carta nàutica de musulmà de Múrcia, datable del 1461, es troba actualment a Istanbul, Deniz Musesi; l'autora hi assenyalava característiques de les catalanomallorquines, com és ara "els Alps en pota d'au i el Danubi en cadena verda amb fortalezes" (258) o l'abundància de banderes, la presència del Regne de Granada o les illes pintades dels colors blau, verd i or. Hi ha bibliografia (260).- J. P. E. [22.774]

Xavier PONS I CASACUBERTA, *La comissió creada pel rei Joan I i la reina Violant a partir dels pogroms contra els jueus el 1391. Espoliació del capital i patrimoni dels jueus i conversos*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 30 (2009-2010), 119-152.

Resumits els luctuosos fets del pogrom del 1391 contra els jueus de tota la península ibèrica a partir de Sevilla, que deixà gran nombre de problemes econòmics després del seu pas destructor per les nostres terres, la casa reial dictà unes ordinacions, ací resumides (127-131) i establí una comissió, encarregada d'aplicar-hi solució, vigents durant anys, tal com demostren els setze documents transcrits en apèndix, procedents de l'AHPB (141-152); s'hi troben nombre de notícies sobre conversos.- J. P. E. [22.775]

Josep Xavier MUNTANÉ I SANTIVERI, *Notícies de jueus de l'aljama de Tarragona extretes de l'Arxiu Històric de Tarragona*, dins "Tamid. Revista Catalana d'Estudis Hebraics", 7 (2011), 111-179.

Aplec de cent documents relatius a jueus tarragonins, en regist o en transcripció completa, pertanyents a dos segles i mig, del 1246 al 1496 (117-172); procedeixen de fons i de volums diversos (115-116); tenim al final llistes de jueus, jueves i conversos (172-174), també de cristians (174-176) i de topònims (176-177).- J. P. E. [22.776]

José HINOJOSA MONTALVO, *Judíos en el Reino de Valencia, testigos de una historia secular*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval", 15 (2006-2008), 7-45.

Repàs general dels temes i dels moments més remarcables de la comunitat jueva del Regne de València en els segles XIV i XV, en gran part resumint publicacions anteriors sobre el tema, bon nombre de les quals del mateix autor, i en part amb referència a documentació nova d'arxius valencians o de l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA); són recordats els moments de perill per a les comunitats jueves, tant el 1348, en ocasió de la Pesta Negra, com el pogrom del 1391; el naixement del problema social dels conversos, conseqüència de les conversions sota Benet XIII i sant Vicent Ferrer; i el moment final de l'expulsió el 1492 (8-21); un segon capítol aplega i resumeix estudis sobre els jueus en la societat valenciana (21-39), on són recordats tant la medicina com l'activitat econòmica; el terç s'ocupa de la relació amb la corona, que era allora sobirana i senyora directa de les comunitats jueves (39-45).- J. P. E. [22.777]

José HINOJOSA MONTALVO, *Judíos extranjeros en el reino de Valencia durante la Baja Edad Media*, dins "Sefarad. Revista de Estudios Hebraicos, Sefardíes y de Oriente Próximo", 70 (2010), 439-460.

José HINOJOSA MONTALVO, *Las familias Toledano en el Reino de Valencia durante la Edad Media*, dins "Revue des études juives", 169 (2010), 439-460.

El primer títol, més genèric, resumeix la situació legal dels jueus estrangers en el regne de València, posats sota l'autoritat administrativa del batlle general, de la qual consta en l'ARV, *Reial, Batllia General, Mestre racional* i d'altres seccions, que els jueus sota la seva autoritat eren sobretot del Nord d'Àfrica (70-77), desplaçats a València sobretot per raons de comerç (77-88: amb llista dels productes documentats: 84-85). Des de la pàgina 89 ens passen davant els ulls els països de procedència, tant d'Àfrica del Nord (89-100), com del Regne de Granada (100-102), d'Itàlia (103-105) i de Provença i Alemanya (106-107). Al final, llista de tots i cada un dels jueus documentats (107-114), i transcripció d'un document de l'Arxiu del Col·legi del Patriarca (114-115).

Pràcticament desconeguda la presència de Toledanos en l'antic Regne de València, l'autor aplega ací documentació d'ACA, de l'ARV, i de Castelló, que en fa conèixer una dotzena d'individus i llur assentament en poblacions del marge del riu Palància; en són transcrits dos documents, dels anys 1491 i 1492 (353-360).- J. P. E. [22.778-22.779]

José HINOJOSA MONTALVO, *Brujería y satanismo entre los judíos valencianos*, dins *Castilla y mundo feudal. Homenaje al prof. Julio Valdeón*, I-II-III. Valladolid, Junta de Castilla y León, Universidad de Valladolid, 2009, II. 251-263.

Títol només conegut per referència.- J. P. E.

[22.780]

Cecilia TASCA, *Ebrei e società in Sardegna. Fonti archivistiche e nuovi spunti di ricerca*, Florència, Ed. Giuntina 2008, LVI i 548 pp.

Entre les fonts arxivístiques emprades per a l'elaboració d'aquest llibre destaquen l'Archivio di Stato di Càller i l'Arxiu Reial (ACA) de Barcelona; la documentació ací aplegada va del 1401 al 1536, any aquest darrer en què es devien apagar del tot les conseqüències dels edictes

d'expulsió del 1492, sembla, per raó dels conversos afincats a Sardenya; de més a més, és particularment estudiat el call de l'Alguer no sols per la seva consistència demogràfica, ans sobretot per la seva forta incisivitat en la vida de la comunitat cristiana, en els dos camps de la medicina i del comerç, en particular amb Sicília pel fet de la pertinença d'ambdós regnes a la corona dels Trastámara i a la dels Habsburgs.- J. P. E. [22.781]

Judit TARGARONA BORRÀS, Tirza VARDI, *Literary Correspondence between Vidal Abenvenist and Salomon de Piera (critical edition)*, dins "Revue des Études juives", 167 (2008), 405-509.

La correspondència de Salomó ben Meshulam de Piera amb el poeta saragossà Vidal Abenvenist s'ha conservat en el *Diwân* del primer, del qual tenim a les pàgines 451-452 llista de manuscrits i d'edicions. Abenvenist devia ésser un dels poetes del "Cercle de Saragossa", actius entre el progrm del 1391 i la Disputa de Tortosa dels anys 1412-1413. També De Piera s'hi refugià sota l'acolliment dels Lacavalleria. Les pàgines 410-422 precisen la personalitat dels Abenvenist durant aquells anys i en particular la de Vidal Abenvenist; la seva correspondència amb Salomó de Piera hauria començat entorn el 1410 i s'allargaria durant alguns anys, perquè el 2 de febrer del 1414, com a conseqüència de la Disputa de Tortosa, un grup de "seventeen men from the De la Cavalleria family, along with their wives and nearly all the servants ans personnel at their disposal were baptized" (423): Salomó de Piera formava part d'aquest grup; la conversió al cristianisme li provocà un trauma biogràfic tan profund, que des d'aleshores n'amarrà els seus versos (422-444). Hi ha bibliografia (447-451). L'edició crítica del text hebreu ocupa les pàgines 453-509.- J. P. E. [22.782]

Jerónimo de SANTA FE, *Errores y falsedades del Talmud* (Obras completas de Jerónimo de Santa Fe, I; España judía, 24). Introducción, edición y notas de Carlos del VALLE RODRÍGUEZ, Madrid, Aben Ezra Ediciones – Instituto de Estudios Humanísticos 2006, 210 pp.

La introducció col·loca el convers Josué Lorquí dins els importants esdeveniments del seu temps concentrats en la Disputa de Tortosa, de la qual fou protagonista per part cristiana, sota Benet XIII, amb la col·laboració de sant Vicent Ferrer (9-64), del qual i de Benet XIII l'autor subratlla llur respecte a les decisions lliures dels jueus que es convertien al cristianisme; són tot seguit recordades les seves obres, tant les hebrees com les llatines i castellanen, començant per les *Rationes coram Benedicto papa XIII mense Augusti 1413 prolatae*, la redacció hebrea de les quals és perduda (65-75) i seguit pel *De iudaicis erroribus ex Talmud*, escrit per a la Disputa de Tortosa (1412-1413); és dubtós que sigui de Jerónimo el *Tractatus novus et valde compendiosus contra perfidiam Iudaeorum*, que Henri Dominique Fages publicà entre les obres de sant Vicent Ferrer. Del *De iudaicis...* n'és publicat el text castellà, que seria l'original. L'editor dóna també una traducció castellana de la butlla de Benet XIII, *Etsi doctoris gentium*, que transformava en jurídiques les conclusions de la Disputa favorables a la fe catòlica, publicada a València el maig del 1415 (163-177).- J. P. E. [22.783]

Sina RAUSCHENBACH, *Josef Albo. Jüdische Philosophie und christliche Kontroverstheologie in der frühen Neuzeit* (Studien in European Judaism, 3), Leiden, Brill 2002, XVII i 312 pp.

L'aragonès Josef Albo participà en la Disputa de Tortosa, en la qual no hauria deixat cap record de protagonista, però onze anys més tard publicà el *Sefer ha-Iqqarim - Llibre dels principis*, on, sense fer cap referència a temes de la Disputa (p. e., la figura o la vinguda del Messias o l'acompliment de les profecies) es concentra en els problemes suscitats en la comunitat jueva per les discussions de l'esmentada Disputa, i exposa les bases doctrinals de la fe jueva, que veia concentrada en tres punts: doctrina sobre Déu (u, espiritual, etern), omniscència i providència, manifestades a través dels profetes.- J. P. E. [22.784]

Asunción BLASCO MARTÍNEZ, *La contratación de Rabí Jucé ben Josuá como ,rau' o Marbiztorá de la aljama de Zaragoza (1454)*, dins "Sefarad", 67 (2007), 71-109.

Encara que el contracte de Saragossa es trobi en l'Archivo Notarial de la mateixa ciutat (98-108), aquestes pàgines també es basen en documentació de Barcelona, Arxiu Reial (ACA), *Canc., reg.*, però sobretot entren en la present bibliografia per les pàgines dedicades a l'enemistat entre el català Salomó Bonafed i el nou rau de Saragossa, Jucé ben Josuá de Sicília (86-94), basades en els atacs d'aquell contra aquest.- J. P. E. [22.785]

Theresa EARENIGHT, *About Kings Queens as Political Partners in the Medieval Crown of Aragon*, dins *Queenship and Political Power in Medieval and Early Modern Spain*, ed. by Theresa EARENIGHT (Women and Gender in the Early Modern World), Aldershot, Ashgate, 2005, 33-51.

Estudi de la lloctinença reial de la reina en casos d'absència del rei; foren set les reines que tingueren aquest càrrec durant els segles XIV i XV; la lloctinença posà en llurs mans una gran quantitat de poder.- J. P. E. [22.786]

Marc MEYERSON, *Defending Their Jewish Subjects: Elionor of Sicily, Maria de Luna and the Jews of Murvedre*, dins *Queenship and Political Power in Medieval and Early Modern Spain*, ed. by Theresa EARENIGHT (Women and Gender in the Early Modern World), Aldershot, Ashgate 2005, 55-77.

Les jueries —també la de Morvedre— era de senyoriu reial directe i les dues reines esmentades tingueren sengles etapes llargues de lloctinença reial per llunyania dels marits durant la segona meitat del segle XIV: elles defensaren valentament els jueus en moments en què peril·laven d'ésser víctimes de violència.- J. P. E. [22.787]

Mark D. MEYERSON, *The Murder of Pau de Sant Martí: Jews, Conversos and the Feud of Fifteenth-Century Valencia*, dins Mark D. MEYERSON, Daniel THIERY, Oren FALK, "A Great Effusion of Blood"? *Interpreting Medieval Violence*, Toronto, New York, London, University of Toronto Press 2004, 57-78.

Títol només conegut per referència.- J. P. E.

[22.788]

David A. WACKS, *Framing Iberia. Maqânât and Frametale Narratives in Medieval Spain*, Leiden – Boston, Brill 2007, 279 pp.

El capítol cinquè d'aquest llibre és dedicat al *Spill/Llibre de les dones*, de Jaume Roig, amb el títol de *Social Change, Misogyny, and the Maqâmâ in Jaume Roig's Spill* (195-235); quant als canvis de la societat valenciana de la segona meitat del segle XV, l'*Spill* és prova de l'empenta de la burgesia valenciana en tots els camps. La presència d'un narrador que desgrana els esdeveniments i l'expressió en prosa rimada s'associen a les narracions misògines i ofereixen una composició social que podria ésser compartida per les tres religions. L'autor considera, sense demostrar-ho, que Jaume Roig era un criptojueu.- J. P. E. [22.789]

Jean LETRUIT, *Un nouveau document sur les juifs de Lérida au milieu du XIV siècle*, dins "Estudis Romànics", XXXI (2009), 273-277.

El document en qüestió, propietat de Roger Braunschweig, és considerat per l'autor 'exemplar d'interès' perquè són molt escassos els documents dels dos darrers segles medievals sobre jueus lleidetans. És de contingut econòmic-jurídic i tenint en compte les condicions, a què

eren sotmesos els jueus en llurs relacions econòmiques amb els cristians: prohibició de préstec de jueu a cristià, notari cristià, forta queixalada del fisc en les transaccions entre jueu i cristià, l'autor considera que les quantitats reflectides en el document cobreixen d'altres quantitats defraudades al fisc. El document és publicat en transcripció filològica. J. de P. [22.790]

Christopher F. LAFERL, *Machtpolitik und Theologie. Die Päpste und die Frage der Conversos in Spanien*, dins "Römische Historische Mitteilungen", 44 (2002), 321-338.

Durant tot el segle XV fins que fou establerta la Inquisición Española, la resposta a l'existència de jueus 'conversos' fou absolutament positiva per part de sant Vicent Ferrer ("Vosaltres, havets consolació quant hun juheu se convertex?": 327, nota 22), però absolutament negativa en la Sentencia-estatuto de Toledo del 1444 (328, nota 27), que, tot i ésser contrària a les preses de posició oficials (329-330, nota 28), acabà imposant-se fins i tot en qualque document papal i conduint a la dita inquisició.- J. P. E. [22.791]

Antoni PICAZO MUNTANER, *Els conversos de Mallorca i els censals a particulars: còmputos, grups financers i distribució*, dins "Randa", 59 (2007 = Homenatge a Jordi Carbonell/5), 37-44.

La Inquisición Española l'any 1677 portà a terme una actuació a càrrec dels xuetes mallorquins, als quals confiscà el béns, que són coneguts per Madrid, AHN, *Inquisición. Libro 857*, i per Palma de Mallorca, ARM, *Inquisición*: la suma de quantitats confiscades pujava a 154.736 lliures, que generaven 6.941 lliures mallorquines en concepte de censals. L'autor distribueix els dits censals pels mesos de l'any (39) i per les poblacions de Part Forana (43-44); donada la llista de majors posseïdors de diners (40), som també informats de la riquesa de certes famílies (41-42), entre les quals destaquen els Cortès (41) i en menor volum, els Martí i els Tarongí (30-42); eren censos a carta de gràcia, cosa que hauria permès a la Inquisición Española de renovar les seves bases financeres (44).- J. P. E. [22.792]

Pep VILA, *Notes d'arxiu*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", LI (2010), 521-530.

L'autor dóna notícia d'una comunicació del 25 d'agost del 1611, en la qual els cònsols de la vila d'Elna adverteixen als jurats de Girona de perills i de possibles aldarulls, a causa de la repressió que els moriscos expulsats de Catalunya i Aragó han sofert al Lenguadoc i al Rosselló: "Noves de coses de França refferidas als magnífics cònsols als 25 d'agost 1611", de l'AMG, ací publicades. També presenta un llibre imprès a Girona el 1698, propietat d'Albert Rossich: *Registro y estado de la imperfección, ruindad y maldad de las mugeres. Sacase de las escripturas. Sacase de la Sagrada Escritura y de otros muchos autores de crédito sacros y humanos. Dedícase a la muger buena, perfecta y virtuosa. Optima foemina ravior Phoenix*. Girona, G. Palol 1698, de contingut explícit, però desconegut de les bibliografies. Un any més tard rebia resposta per un altre imprès: *Defensa política y gustosa conversacion entre marido y muger, en la qual la mi senyora con sapientísimas razones convence y se defiende del oprobio le hizo leyendo el papel intitulado...*, Barcelona, R. Figueró 1699, 43 pp. Edició desconeguda, però l'imprès és repertoriat en altres edicions. Del primer en dóna una mostra que traspuja una aversió clara al món femení. Un altre imprès gironí del febrer de 1773 recull *Estado de los precios en que deberá vender el assentista del Teatro del Pallol los comestibles, bebidas y licores a los que concurran a los saraos públicos en el presente Carnaval y es como sigue*, etc. A l'AMG hi ha una carta, escrita en castellà i ací publicada, d'un ciutadà de Marsella que s'ofereix a oferir un espectacle de circ a Girona, amb petició de resposta a la llista de correu de Narbona i en francès; la data és el 8 d'octubre del 1789; arran de la lletra, l'autor parla breument de les activitats circenses a Girona.- J. de P. [22.793]

Eduard FELIU I MABRES, *Algunes puntualitzacions sobre diversos aspectes de la història dels jueus a la Catalunya medieval*, dins "Catalan Historical Review", 2 (2009), 175-190.

L'autor comença oferint una síntesi històrica sobre l'origen de la població jueva a Catalunya, que remunta al segle VI i s'enforteix a partir del segle VIII. Dedica després dues digressions a exposar que el nom de 'Sefarad' designa durant tota l'edat mitjana l'Al-Andalus musulmà i només després de l'època moderna engloba Catalunya, abans vista, igual que Occitània, com a país dels francs; la segona digressió defensa que el mot català 'call' no és hebreu, sinó romànic. Els jueus exerciren càrrecs a favor dels comtes-reis fins al 1284, en què foren oficialment bandejats de la cort i dels oficis públics; en endavant actuarien com a pura propietat del monarca i llur principal activitat comercial fou el préstec de diners. Feliu descriu amb detall la situació jurídica dels jueus a Catalunya, que conservaren els propis dret i tribunals de justícia, bo i acceptant, per altra banda, com a llei pròpia la del país on vivien. Exposar els principis i característiques del dret hebraic, la redacció de documents hebraics i esmenta algunes figures catalanes eminents del dret hebraic: Jafudà ben Barzilay, Samuel ha-Sardí, Salomó ben Adret, Nísim ben Rovèn, Isaac ben Sésset Perfet. Finalment exposa el descapdellament de les disputes religioses de Barcelona 1263, Mallorca 1286 i Tortosa 1413-1414.- J. de P. [22.794]

Joan Lluís MONJO I MASCARÓ, Eugènia MASCARÓ I MOLINES, *Observacions a propòsit de "Notícia de ,els rabuts' de Tàrbena", un text inèdit d'Adolf Salvà*, dins "Randa". 59 (2007 = Homenatge a Jordi Carbonell/5), 109-132.

En realitat, aquesta notícia bibliogràfica és conseqüència del núm. 22.796, en el sentit que, després de l'expulsió dels moriscos al Sud del País Valencià, particularment a Tàrbena (1609), aquests foren substituïts per repobladors mallorquins, entre els quals no mancaven xuetes, que allí foren anomenats ,rabuts', i concretament les famílies Vilanova, Gisbert i Rosselló (116-118); el 1934 els havia dedicat un estudi, tothora inèdit, Adolf Salvà i Ballester (111 i 129-131); documentat l'ús actual i significació del mot (112-115), derivat a insult més aviat baix; escorcollant els *Quinque libri* de l'AP de Tàrbena, els autors assenyalen les famílies, que segurament se'l veieren atribuir (116-118), perquè hom deia que portaven d'altres característiques somàtiques (118-120), que desenhocaven en clara marginació social (120-124), completada amb versions populars vexatòries (125-128). Hi ha bibliografia (131-132).- J. P. E. [22.795]

Eduard PASCUAL RAMOS, *Petició a dues "Il·lustres e Nobles perçonas" per exercir justícia en un plet entre xuetes (1721)*, dins "Segell. Revista d'història i cultura jueves", 3 (Juliol-Desembre 2006), 241-251.

Presentació i transcripció del document indicat en el títol, tret de Palma de Mallorca, ARM, *Protocols notariais* (243-251): entre els xuetes Agustí Antoni Cortès i Gabriel Aguiló entorn l'obligació d'assegurar els aliments a família del darrer; conté notícia dels seus béns de fortuna; els dos honorables senyors que havien d'arbitrar entre els contrincants són indicats en la pàgina 248.- J. P. E. [22.796]

Ramon CODINA BONET, *Els xuetes i la matrícula de mar (s. XVIII)*, dins "Segell, Revista d'història i de cultura jueves", 3 (Juliol-Desembre 2006), 253-255.

El 1773 hom recordava al comissari real del Departament marítim de Cartagena, en aquell moment a Palma de Mallorca, que essent la Marineria un cos estatutal honorable, n'havien d'ésser exclosos els xuetes a fi que no l'ensutgessin (tiznaran'). La lletra es troba a Madrid, Museo Naval, *Colección Zalvide*.- J. P. E. [22.797]

Jaume RIERA I SANS, *Esculls en la història dels jueus*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 53 (2006), 137-160.

L'autor es proposa presentar "enunciats històrics, que es descobreixen equivocats, i dilucidar [a base de la documentació de l'Arxiu Reial (ACA)] els contextos mentals, que n'han propiciat l'aparició i la propagació" (137), com és ara, entre d'altres extrems, que la comunitat jueva "vetllava per l'economia del mercat interior i en controlava els preus" (138), amb concreció a Balaguer (139). Que "els metges de capçalera del rei Pere III eren jueus" (140); que existien certes sinagogues locals inexistents o que llurs facultats eren més extenses d'allò que realment eren (142 i 146), o que els jueus medievals es dedicaven al servei d'armes (147-149), o que certs noms (p. e., Vidal) eren exclusius de jueus (150-151), o que 'call' ve de l'hebreu 'qahal' (151); també es queixa que algun compilador de documents relatius a jueus hagi refusat de forma sistemàtica aquells que eren contraris a les seves suposicions, com seria l'existència de poliginia entre els nostres jueus o l'autonomia de les comunitats hebrees (157-160). - J. P. E. [22.798]

José Carlos MARTÍN, *Aspectos lingüísticos del Tractatus contra iudeos* (Díaz 1214), s. XIII, dins "Sacris erudiri", XLVI (2007), 371-431.

[Ultra la possibilitat que el present text tingués arrels o repercussions en tractats paral·lels escrits a Catalunya durant el segle XIII], trobem en aquestes pàgines una valoració de les edicions de Josep M. Millàs i Vallicrosa i Josep Hernando i Delgado (376-377 i nota 14; cf. 434) i referències a l'ús de mots com 'sordicce' i 'sotularium' per Ramon Llull (402-403). - J. P. E. [22.799]

Rica AMRAN, *El Tratado contra los judíos de Jaime Pérez de Valencia*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval", 15 (2006-2008), 57-74.

Jaume Peres és col·locat dins el seu temps, el del darrer segle dels jueus abans de l'expulsió del 1492, encara sota l'impacte de la *Disputa de Tortosa* (60), continuada entorn el *Talmud* i allargada en literatura de controvèrsia sobre el tema (61-62). Jaume Peres de València es concentrà primer en el comentari en els Salms i els Càntics i, segons l'autor, sota l'influx de Joaquim de Flore [però no apareix per enlloc, quan la doctrina és de sant Agustí], d'Arnau de Vilanova, de Joan de Rocatalhada i de sant Vicent Ferrer (pel tema de l'Anticrist). La doctrina de Peres és que les promeses de l'Antic Testament s'han complert espiritualment i que, doncs, l'Església cristiana és el 'verus Israel' i la Jerusalem promesa és la del cel; com que no accepten la interpretació espiritual, els jueus són cecs (72-73), exceptuats els conversos de cor (73). - J. P. E. [22.800]

Isabelle SIBON, *Travailler dans une autre communauté de la diaspora au XIV siècle. Corailleurs et médecins juifs entre Provence, Catalogne et Sardaigne*, dins "Cahiers de la Méditerranée", 84 (juin 2012), 19-32.

L'autora ho és també d'un llibre sobre *Les juifs de Marseille au XIV siècle*, París, Cerf 2011, estudi basat, igual com el present article, en la documentació municipal i departamental de les Bouches du Rhône, de Marsella. En treu dades sobre l'activitat de la pesca del corall a Sardenya i en particular a l'Alguer, també d'algun jueu català. Entre persones tant de nacions com de religions diverses s'establiren formes diverses de col·laboració. - J. P. E. [22.801]

Bibliografia lul·lística. I. Edicions, antologies i traduccions d'obres lul·lianes. II. Ressenyes, dins "Studia Lulliana, olim Estudios Lulianos", XLVIII (2008), 107-173.

La llista de publicacions lul·lianes recents puja a 109 títols (107-124); es reparteixen en divuit edicions totals o parcials de texts de Ramon Llull (107-110); vuitanta-set estudis de tema lul·lístic, llibres o articles (110-123), i tres tesis i tesines (125-124); la major part són objecte de ressenyes (125-173: no n'hi manca alguna dedicada a Arnau de Vilanova: 139-140); nou d'aquestes són aplegades al començament, perquè llurs originals són escrits en polonès (125-129), signades per Anna Sawicka.- J. P. E. [22.802

Josep M. RUIZ SIMON, Albert SOLER, *Vida, pensament i context de Ramon Llull*, dins "Catalan Historical Review", 1 (2008), 195-209.

El context més general de Llull seria la inquietud dels laics del segle XIII per la imitació evangèlica de Jesús, l'afany de saber fora dels cercles especialitzats de la cultura llatina i l'habilitat dialèctica per a convèncer jueus i sarraïns dels seus errors. Per això, quan es converteix, Llull es proposa treballar fins al martiri per la conversió dels infidels, escriure el millor llibre que mai s'hagués fet contra llurs errors i promoure la fundació de monestirs de misioners per als infidels. Els autors exposen el 'curriculum' formatiu de Llull, i el contingut de les seves primeres obres: el *Compendium Logicae Algazelis* i el *Llibre de contemplació en Déu*, l'obra fonamental de Llull, que dóna sentit a la seva vida i a la resta dels seus llibres, i entren tot seguit en l'anàlisi de l'Art lul·liana, diferenciant entre les *Arts* quaternàries i les ternàries, i expliquen pedagògicament com Llull pretenia que "l'absoluta generalitat dels principis de l'Art, que també eren, per tant, generals a aquestes dues disciplines [filosofia i teologia], permetia no només la concordança entre aquestes dues disciplines, sinó també —donats els continguts d'aquests principis— la subordinació de la primera a la segona. I també feia possible, sempre segons Ramon Llull, la constitució de la teologia com una ciència no dependent epistemològicament de la fe (que només oferia hipòtesis a confirmar o a falsar), sinó d'uns principis, els de l'Art, que serien evidents per ells mateixos. Era precisament per aquest fet, perquè considerava aquests principis com a evidents i, per tant, com a no específicament cristians, que Llull podia presentar l'Art com una ciència neutral capaç de convertir la disputa interreligiosa en un afer científic, tot i que, en la pràctica, les conclusions dels seus arguments sempre verificaven les hipòtesis ofertes pel credo catòlic i falsaven la resta" (202). Després són exposats els seus contactes amb els reis de Mallorca, d'Aragó, de França, la cort Romana i la Universitat de París, on obtingué cartes de recomanació, i els seus viatges al nord d'Àfrica i a l'Orient, en diverses campanyes de conversió dels infidels, plenes d'aventures, de contactes diversos, amb èxits parcials i oposicions violentes, de les quals sortí amb vida gràcies a la tolerància dels governants musulmans. Els llibres que aleshores va escriure eren crides d'atenció als dirigents cristians totalment insensibles als problemes ideològics, diplomàtics i militars que Llull veia venir i per a la solució o contenció dels quals oferia les seves iniciatives.- J. de P. [22.803

Albert SOLER, *Els manuscrits lul·lians de primera generació*, dins "Estudis Romànics", XXXII (2010), 179-214.

Es tracta dels còdexs "que el mateix Llull va encarregar i difondre i aquells que són coetanis d'aquests" (180). L'objectiu de l'autor és determinar uns elements morfològics en els manuscrits, que permetin d'identificar els més antics. Hi ha un grup de trenta-dos manuscrits relacionables amb Ramon Llull, que l'autor ordena així: 1) Manuscrits pertanyents a Pere de Llemotges; 2) Manuscrits pertanyents a Thomas Le Myésier; 3) Manuscrits copiats per Guillem Pagès; 4) Manuscrits donats per Ramon Llull; 5) Manuscrit pertanyent a Bernat Guerau; 6) Manuscrits de treball de Ramon Llull; 7) Manuscrits amb intervencions textuales que remeten a Ramon Llull; 8) Manuscrits copiats per l'escrivà anònim del manuscrit de Perceval Spinola;

9) Manuscrits copiats per l'escrivà anònim de l'*Ars amatiua*. En l'estudi de cada grup l'autor assenyala les característiques formals comunes dels volums i, si és el cas, les diferències. Aparcant els manuscrits que considera "llibres de treball", les constants formals comunes són: 1) còpia sobre pergamí 2) a dos corondells; 3) en lletra textual librària; 4) amb una decoració homogenia, que és descrita en detall. Hi ha un altre grup de vint-i-vuit manuscrits de primera generació, que també presenten les característiques dels anteriors; uns contenen obres en català i en occità, d'altres en llatí. Són de primera generació, que transmeten obres de Llull al costat d'obres d'altres autors. El model de llibre que defineixen els manuscrits lul·lians de primera generació és el del llibre escolàsticouniversitari, model que també segueix el ms. arnaldià, Vat.lat. 3824. Hi ha tres manuscrits de la primera meitat del segle XIV, no relacionables amb Llull, en els quals el format canvia. En manuscrits copiats durant la segona meitat del segle XIV, en vulgar, s'hi observa conservació i variació del model originari. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.804]

Josep PERARNAU I ESPELT, *Troballa d'un full amb text llatí d'un capítol del Llibre de contemplació, de Llull, per a la Moguntina?*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", XXVIII (2009), 615-622.

L'arxiu de la Handschriftenabteilung de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic (Hss.-Archiv) posseeix aquest foli, ací descrit, fins ara conservat entre el f. 92v i 93r del Clm. 10.518, copiat a Berga el 1419 per Albertum de Grippeswaldis (Albert von Greifswald). El text és el de la primera meitat del cap. CI del dit llibre, és molt pròxim al del Clm 10.518 i ací és copiat en columnes paral·leles amb el català de Milà, Ambrosiana, A.268.inf., ff. 94a-95a, d'una banda i amb el llatí del Clm. 10.518 i el cp. CIII de l'edició Moguntina, vol. IX.- J. P. E. [22.805]

Philipp ROELLI, *Zur Ausgabe der Lateinischen Werke Ramon Llulls*, dins "Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters", 65 (2009), 585-598.

El paràgraf introductori presenta els tres punts tocats en aquestes pàgines: una breu ('kurz') explicació de les "Raimundi Opera Latina", dels seus XXXII volums publicats fins al 2007 (584-589), i perquè després calia prestar particular ('insbesondere') atenció al volum preliminar (CC CM, 214) (589-596).- J. P. E. [22.806]

Philip BANKS, Josep MORAN, *Orígens de la família Llull*, dins "Randa", núm. 61 (2008 = "Miscel·lània Gabriel Llompart"/1), 49-60.

Les recerques i publicacions d'En Joaquim Miret i Sans, de Francesc de Bofarull als inicis del segle XX i les posteriors de Rafael Conde y Delgado de Molina, havien permès d'hipotitzar que la família barcelonina, de la Vilanova de Barcelona o del barri de Ribera, abans es posava 'Amat' i era relacionada amb el Maresme, sembla amb Llavaneres (50-54). Darrerament ha estat identificada documentació de Barcelona, ACB, *Pia Almoina, fons Bernat Guillem de Pinells*, tant sobre els Llull (55) com sobre els Amat (56-58), que confirma la presència dels primers a Llavaneres des del 1170 i la dels segons des del 1252, "ambdues procedents de Llavaneres" (58) i que els noms s'han conservat en la toponímia del poble (58-59). La vinculació dels dos noms és documentada en un "Petrus Amati, quem vocant Llull" (58), [que encaixaria amb un Amat casat amb una pubilla Llull].- J. P. E. [22.807]

Albert SOLER, *Descripció del manuscrit lul·lià F.-143 del Col·legi de la Sapiència de Palma*, dins "Homenatge a Joseph Gulsoy, 1", (Estudis sobre Llengua i Literatura Catalanes, LIII), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2006, 13-23.

Informació, tant de les característiques materials del volum com de les particularitats de l'encaix del text dins la superfície dels folis, il·lustracions incloses. Amb els dos volums de l'Ambrosiana, tindríem les dues còpies més antigues del *Llibre de contemplació en Déu*. Hi ha reproducció de tres pàgines (21-23) i bibliografia (19-20).- J. P. E. [22.808]

Albert SOLER, *El "Llibre d'Evast e Blaqueria" de Ramon Llull*, dins Antoni BLANCH, *De Ramon Llull a T. S. Eliot. Grans obres literàries del cristianisme*, Barcelona, Proa, 2007, 41-68.

Després de la conversió, l'atenció de Ramon Llull es concentrà en l'art en tant que mitjà demostratiu amb vistes a la conversió dels infidels i una culutra alternativa. La literatura és poc menys que marginal en la seva obra escrita i es limita a dos títols *Llibre d'Evast i Aloma i Blaqueria* i *Llibre de meravelles*, impossible d'homologar dins la literatura moderna, tot i que es pot donar el cas que "el discurs literari emergeix en aquests textos amb una força corprenedora precisament pel seu caràcter subreptici" (51) en les successives seccions del *Blaqueria*: de matrimoni (53-54), de religió (54-57), de prelació (57-58), d'apostolical estament (59-61), de vida ermitana amb el *Llibre d'amic e amat* (61-65) i el final /65-67). En cada secció és resumit allò que és característic de la narració lul·liana.- J. P. E. [22.809]

Sara MUZZI, *Per conoscere Raimondo Lullo. La vita, il pensiero, le opere*, Santa Maria degli Angeli, Edizioni Porziuncula 2006, 56 pp.

Les etapes de la vida i la informació sobre l'obra i els projectes —o el gran projecte— d'exposar racionalment la superioritat del cristianisme en relació a les dues altres religions monoteistes, són ací exposades, aprofitant l'ocasió per a establir de forma concreta l'opció de Llull en aquells punts que darrerament l'han presentat de forma més desviada, com podrien ésser el racionalisme o l'acceptació de la violència, també bèl·lica, com a mitjà de conversió.- J. P. E. [22.810]

Alexander FIDORA, *Ramon Llull, la familia Spinola de Génova y Federico III de Sicilia*, dins "Mediterraneo, Raimondo Lullo e Federico III", 327-343.

Llull esmentava per primera vegada Persival Spinola el 1296 en la *Consolatio Venetorum*; després consta que el mateix Llull li féu enviar l'actual Clm 10507; per la seva banda, Persival féu copiar per Bindo Guastappo i enviar a Frederic III de Trinària-Sicília l'actual ms. Hisp. [Cat.] 52 de la mateixa biblioteca (329 i 337); un Persival Spinola consta present a Pera, davant Constantinoble els anys 1281 i 1289. El ms. Hisp. [Cat.] 52 podria haver estat la primera ocasió en què Llull es posà en contacte amb l'esmentat rei Frederic III. D'altres Spinola són també esmentats aquells anys.- J. P. E. [22.811]

Salvatore FODALE, *Federico III e la Chiesa Romana*, dins "Mediterraneo, Federico III, Raimondo Lullo", 3-13.

L'especialista en història siciliana, Salvatore Fodale, repassa la situació de les relacions de Frederic III amb els papes successius, de Bonifaci VIII a Benet XII; hi havia, tant en el fons com en la forma, la constància del rei Frederic a reivindicar-se els tres títols, de "rex Sicilie, dux Apulie, princeps Capue" [que semblen també atribuïts per Ramon Llull]; amb Bonifaci VIII el refús del papa anà acompanyat d'excomunió i només s'acostaren les posicions amb el títol de rei de Trinària, que comportava la confirmació del títol de 'rex Sicilie' per a Carles d'Anjou i

els seus; Frederic s'aproprià del títol el 1312 i es trencaren les relacions amb Joan XXII, que repetí l'excomunió i promulgà l'interdicte en tota l'illa de Sicília, també per l'acollida que els 'espirituals' franciscans trobaven en el rei Frederic, el qual en el pla polític es deixava guiar per Arnau de Vilanova. Benet XII mantingué les decisions de Joan XXII.- J. P. E. [22.812]

Miquela SACARÉS TABERNER, "*En un moment li venc certa il·lustració divina*". *L'episodi de la il·luminació a la iconografia de Ramon Llull*, dins "Locus amoenus", 9 (2007-2008), 101-125.

La *Vita coetanea*, també en traducció catalana, deixa constància de la il·luminació de Randa, que hauria estat completada amb la visita del pastor i dibuixada tant en la *Vida* com en el *Desconhort* (103-105); tot seguit són analitzades les representacions dels segles successius, tant les que figuren en edicions d'obres seves com les de gravats independents (111-113), que també es manifestaren en composicions pictòriques (114-116). Hi ha una representació predominant, la de Ramon Llull contemplatiu, que en els darrers estadis fixa la seva atenció en un Sant Crist (114-118). Les controvèrsies doctrinals del segle XVII entorn de la Puríssima també entraren en la iconografia de la il·luminació lul·liana (119-124). Les darreres representacions dibuixen un Ramon Llull abraçat a la creu nua (125).- J. P. E. [22.813]

Anthony BONNER, *The Interreligious Disputation, Ramon Llull's Ingenious Solution*, dins "Quaderns de la Mediterrània", 8 (2008: *Ramon Llull and Islam, the Beginning of Dialogue*), 149-155.

Abans de conèixer la solució i de considerar que és enginyosa, cal recordar quin era en temps de Llull el planteig dels problemes ací tractats, no el de la 'tolerança', tema del segle XVI, ni el del diàleg interreligiós, posterior a la Reforma, ja que el segle XIII el planteig era el de la violència i el de la controvèrsia; en ambdós temes Llull proposà alternativa en el *Llibre del Gentil i dels tres savis* (150-153), que evitava tant la violència com la controvèrsia i donava satisfacció a les necessitats espirituals de l'infidel i fins i tot salvava la fe de l'Església en un tema com el de l'eternitat del món (153-154). La sorpresa, i la consegüent solució enginyosa, arriba quan el Gentil es nega a anunciar la seva decisió religiosa i els tres savis es comprometen a tornar al mateix lloc i seguir llur diàleg.- J. P. E. [22.814]

Joan SANTANACH, *Literatura i apologètica en Ramon Llull, o de Messies i Profetes al Llibre del Gentil i dels tres Savis*, dins "Centenari de Jaume I", 185-201.

Joan SANTANACH, *On the Book of the Gentile and the Doctrinal Coherence of Ramon Llull*, dins "Quaderns de la Mediterrània", 8 (2008: *Ramon Llull and Islam, the Beginning of Dialogue*), 165-168.

El segon dels títols es pot considerar resum del primer fet per l'autor mateix i ens hi atendrem. Amb raó el *Llibre del Gentil i dels tres Savis* és considerat la mostra més clara de l'esperit pacífic i dialogant de Ramon Llull, cosa que de cap manera no significa que el mateix Llull, fins i tot en el llibre esmentat, no posi els punts sobre la i quan ha de precisar punts doctrinals, tal com fa tant en relació als jueus com als musulmans: als primers en parlar dels més de mil dos-cents anys de captivitat, que només s'explicarien perquè ells n'haurien feta una de molt grossa; i en quant als segons, en deixar ben clar que de cap manera no es pot acceptar que Mahoma es pugui considerar a l'altura dels profetes de l'Antic Testament. De més a més, els capítols que la *Doctrina Pueril* dedica a uns i altres diuen ben clar que "according to Llull, the Jewish faith is vain and unjustified, and the Muslim belief is absolutely without foundation" (166) [Però a diferència del *Llibre del Gentil*, els capítols de la *Doctrina...* no són una exposició destinada a un Gentil "que era filòsof", ans a un infant de primeres lletres, cosa que explica la diferència d'altura intel·lectual entre els dos llibres]. La versió original conté bibliografia (200-201).- J. P. E. [22.815-22.816]

Josep PERARNAU I ESPELT, *Ramon Llull i el Llibre del Gentil e dels Tres Savis*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", 27 (2008), 435-440.

Resum d'una conferència pronunciada a Perpinyà l'horabaixa del 4 d'octubre del 2007 en la inauguració del 'Centre Teològic Ramon Llull' del bisbat de Perpinyà/Elna: l'autor s'hi limitava a "exposar un parell d'idees que, si no m'erro, poden ajudar a entendre el pensament de Llull en el *Llibre...* esmentat" (435). La primera de les dues idees és la que Ramon Llull visqué en una situació de 'cristiandat' o de simbiosi entre el pla civil i el d'Església i que mai no el posà en dubte, tot i que tingués ben clar allò que corresponia a les exigències de l'Evangeli, com és el respecte a la llibretat personal en temes de missió i allò que en un moment determinat podia exigir la defensa, també militar, de la cristiandat davant un atac exterior; l'altra és que per a entendre els escrits de Llull ens cal treure'ns les ulleres aristotèliques, car ell era un convençut de les posicions tradicionals platòniques o augustinianes o bonaventurians.- J. P. E. [22.817]

Òscar de la CRUZ PALMA, *Las culturas en contacto en el Liber de Gentili et tribus Sapientibus de Ramon Llull*, dins "Mediterraneo, Raimondo Lullo, Federico III", 305-325.

Les primeres pàgines reporten algunes de les frases amb què Llull es referí al *Llibre del Gentil...* en diverses obres seves; en el *Fèlix de meravelles* afirma taxativament que "provà lo crestià ésser sa lig en veritat, e totes les altres ésser en falcedat... en lo *Llibre del Gentil...*" (308); segueixen fragments trets de la part del jueu (317-321) i de la del musulmà (322-323), en les quals cada un d'aquests reconeix que hi ha maneres de pensar diverses en punts doctrinals importants de cada una de les dues "lleis", que l'autor considera una forma de crítica de les altres religions davant el Gentil (323-324).- J. P. E. [22.818]

Guilherme WYLLIE, Alexander FIDORA, *Ramon Llull i el tractat De fallaciis del pseudo Tomàs d'Aquino*, dins "Enraonar. Quaderns de Filosofia", 42 (2008: *Filosofia catalana medieval i moderna*), 11-19.

Després de la primerenca *Lògica d'Alatzell*, Llull entre el 1303 i el 1310 s'ocupà diverses vegades de las fal·làcies (13), començant per la *Lògica nova*, on els autors informen que s'inspirà per al tema en el *De fallaciis* falsament atribuït a sant Tomàs d'Aquino, tal com demostren els quatre paràgrafs paral·lels d'ambdós títols ací reproduïts (15-17).- J. P. E. [22.819]

Ciro TAMMARO, *L'azione missionaria prevista dal can. 781 del Codex Iuris Canonici ed il dialogo interreligioso: attualità del messaggio di Raimondo Lullo nel "Liber de Gentili et tribus Sapientibus"*, dins "Studi Ecumenici" (Venècia), XXIV (2006), 89-99.

Resum del *Gentil*, definit com a anticipació teològicourídica de l'actual teoria de l'acció missionera de l'Església d'acord amb el Concili Vaticà II i el *Codex Iuris Canonici*, canon 781; l'autor manifesta el seu desacord, per anacrònica, amb la frase que defineix Llull com a "deciso difensore dei diritti umani", perquè en el seu temps no era tema viu (96); el coneixement de tots els camps del saber li permeté d'examinar la religió des de biaixos diversos. Hi ha bibliografia (98).- J. P. E. [22.820]

Gabriel ENSENYAT, *Pacifism and Crusade in Ramon Llull*, dins "Quaderns de la Mediterrània", 8 (2008: *Ramon Llull and Islam, the Beginning of Dialogue*), 137-144.

L'autor comença recordant que Llull insistí des del primer moment en el pacifisme de la missió cristiana entre els infidels i que des del 1292 publicà títols diversos en els quals formulava projectes de croada. Això no obstant, no creu que Llull caigués en contradicció amb ell

mateix: certament, en el *Llibre del gentil...*, res no demana la croada i en canvi en el *De modo convertendi infideles* i no cal dir en el *Liber de fine* proposa plans d'atac militar contra l'Islam (142); l'autor creu que la història de les croades havia fet canviar el seu objectiu i que cap al final allò que interessava era obligar els infidels a assistir als sermons: "the crusade, prior and complementary to the apologetic action, is therefore necessary" (144).- J. P. E. [22.821]

Amador VEGA, *The Art of Inventing Truth*, dins "Quaderns de la Mediterrània", 8 (2008: *Ramon Llull and Islam, the Beginning of Dialogue*), 145-147.

Mig confessió, mig testament, en dictar la *Vita coetanea* i tancar-la amb la llista de cent vint-i-quatre llibres seus, Llull venia a dir que per entendre'l a ell calia llegir els llibres i que per entendre els llibres calia conèixer la seva vida; i encara que no pas tots els que s'han acostat a Llull hagin complert aquesta condició; per això, cal veure clar que la passió que vivifica Llull és la de trobar la veritat: "This is the fundamental trait of our autor. Thiss makes ihm universal..." (145); i l'autor repassa els passos principals de la biografia i de la història lul·liana i acaba amb el record del *Llibre d'amic e amat*: "the best example of how to search for the truth of life itself" (147).- J. P. E. [22.822]

Albert SOLER, *El "llibre cortès de lectura" en català. A propòsit del manuscrit F-129 del Col·legi de la Sapiència de Palma*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Filologia", 41 (2006), 9-42.

Aquell llibre manuscrit és volum factici format per dues unitats heterogènies, però ambdues pertanyents als "manuscrits lul·lians de primera generació" (10), descrit en l'apèndix (35-38); l'autor analitza amb particular atenció la miniatura del f. 1v, en la qual l'autor del llibre, Ramon Llull, és "cofat amb un birret doctoral" (11), malgrat que el nostre polígraf "no només no arribà mai a ser doctor..., ni pròpiament 'magister', sinó que va haver de fer front a la seva falta de qualificació acadèmica" (13); la dita il·lustració "podria correspondre a la que acompanyava el códex llatí que devia presentar Llull al rei de França" (16). L'autor també fa observacions a la impaginació del text (17-18) i a la datació del *Cant de Ramon*, que podria ésser datat entre el 1299 a París i el 1300 a Mallorca (19). Seria un "llibre cortès de lectura" (21-23). Segueixen tres reproduccions de la miniatura esmentada (24-26) i sis d'altres reproduccions de pàgines o fragments manuscrits (27-32). Hi ha bibliografia (38-49).- J. P. E. [22.823]

Dominique URVOY, *Dans quelle mesure la pensée de Raymond Lulle a-t-elle été marquée par son rapport à l'islam?*, dins "Quaderns de la Mediterrània", 9 (2008: *Ramon Llull and Islam, the Beginning of Dialogue*), 37-48.

Després d'haver proclamat l'autor que en aquest article vol tocar de peus a terra i evitar especulacions gratuïtes; i d'haver repassat els diferents autors i temes que més poden haver influït Llull, des d'al-Gatzell passant per Ibn Sab'in i Ibn Arabí, pel tema dels *Cent noms de Déu* o dels correlatius, ell arriba a aquesta conclusió: "Quand il [Llull] se réclame ouvertement de modèles, on s'aperçoit que leur impact est en fait superficiel. Lulle n'est pas un soufi chrétien, même s'il vante les 'shatahât' (expressions d'extase) des soufis; il ne se situe pas dans la perspective musulmane ordinaire envers les Noms divins, avec sa connotation ésotérique de révélation privilégiée; il n'est pas un disciple d'al-Ghazâlî; et même on peut dire que quand il suit ouvertement l'exemple des Mozarabes, cela le met en contradiction avec l'aspect principal de son Art. En revanche on voit, tout au long de son oeuvre nombre de coïncidences qui ne peuvent pas être dues au hasard: la classification des noms divin(s) selon le modèle ash'arite; les "sujets" et les "questions" d'Ibn Sab'in; les procédés combinatoires qu'il se contente de rationaliser par une distribution des rôles des figures. On a vu également qu'il pouvait évoluer d'une position à une autre qui lui apparaît comme plus représentative, ce qui renvoie sans aucun

doute à un bout stratégique. Et non seulement il n'avoue pas tout cela, mais il agit en toute désinvolture, obsédé qu'il est avant tout par la réalisation de son Art, son perfectionnement, la façon de le rendre accessible et efficace sur les esprits. C'est pourquoi je pense qu'il est préférable de ne pas parler tant en termes d'"influences" arabo-islamiques sur Lulle, même si elles sont loin d'être négligeables, qu'en termes de présupposés communs entre lui et ses interlocuteurs" (48).- J. P. E. [22.824]

Miquel FORCADA, *The "Ideology" of Arab-Islamic Science and Ramon Llull*, dins "Quaderns de la Mediterrània", 9 (2008: *Ramon Llull and Islam: the Beginning of Dialogue*), 73-83.

Poc es pot dir de la ciència àrab a Mallorca en el segle XIII; l'autor recorda la riquesa dels estudis naturals del segle XI en el conjunt d'Al-Andalus (el valencià Ibn Sayyid destacà en geometria: 76) i que durant el XII i XIII s'hi configurà, de més a més, una Ideologia de la ciència, que insistí en la importància de la metodologia; repercussions de segona o tercera mà dels dits principis pogueren arribar i potser influir en Ramon Llull (75-80), com el sentit de ciència com a totalitat de coneixements, com a forma de vida i com a sistema arrodonit, que, en darrera instància només pot ésser diví; afegim-hi la dimensió democràtica de la ciència (escriu en català) i l'empenta a cercar convençuts de les seves idees (80-82). Hi ha bibliografia (82-83).- J. P. E. [22.825]

Fatiha BENIABBAH, *The Idea of Human Unity in Ibn Arabi and Ramon Llull*, dins "Quaderns de la Mediterrània", 9 (2008: *Ramon Llull and Islam, the Beginning of Dialogue*), 31-35.

"In contrast to Ramon Llull, who had an utopian dream of a humanity united by a single belief and a single language, Ibn Arabi believed in unity within diversity, in the truth of difference, as is reflected in his work *Al-Futubat al-Makkiya*: "I believe all that the Jew and the Christian believe, all that is true in their respective religions and in their revealed books as I believe in my revealed book..."- J. P. E. [22.826]

Annemarie C. MAYER, *Ramon Llull and the Indispensable Dialogue*, dins "Quaderns de la Mediterrània", 9 (2008: *Ramon Llull and Islam, the Beginning of Dialogue*), 19-24.

[Vegeu en la secció de *Recensions*, la dedicada a l'obra de la mateixa autora *Drei Religionen - ein Gott?*]. Les nostres pàgines comencen recordant que Llull tenia el gran objectiu d'una única religió universal en comptes de diverses guerrejant entre elles i que el mitjà d'arribar-hi era un diàleg racional constant a la recerca de la 'vera religio', no pas una qualsevol forma dissimulada d'adoctrinament forçat. Tres pressupòsits: els infidels són homes com nosaltres i, doncs, han d'ésser tractats amb tot respecte; per als infidels només són vàlides les raons intel·lectuals, no pas les procedents de revelació; fe i raó no es contradiuen, ans s'ajuden i complementen (20). Un exemple pot ésser la doctrina sobre les qualitats o atributs o dignitats divines, vistes de manera molt diversa en les tres religions monoteistes, tot i la comunitat del concepte de Déu com a creador inicial i remunerador final, però la gran diversitat entre els sarraïns Mutazilah i Assarites i els jueus, coincidents amb els Mutazilah, malgrat els cabalistes, fa impossible una valoració unitària de la doctrina de les dignitats (21-23) i així l'autora proposa un programa de cinc punts d'arrel lul·liana, acceptables pels altres (23-24).- J. P. E. [22.827]

Herman L. BECK, *Ramon Llull's Approach to Islam: A Change from Dialogue to Refutation?*, dins Jan JANS (ed.), *Für die Freiheit verantwortlich* (Studien zur theologischen Ethik, 107), Freiburg im Breisgau – Wien, Karl Wilhelm Merks 2004, 135-147.

Article de tesi: segons l'autor, els exemples consignats en el *Llibre del Gentil e dels Tres Savis* no són proposats al servei d'un planteig tolerant i respectuós envers les persones en el diàleg, ans haurien estat el primer intent d'elaborar una refutació de les religions monoteistes no cristianes, tema reelaborat en d'altres obres durant el curs de la vida de l'autor Llull.
- J. P. E. [22.828]

Farma BENHAMAMOUCHE, *Ramon Llull and His Islamic Undertaking*, dins "Quaderns de la Mediterrània", 8 (2008: *Ramon Llull and Islam, the Beginning of Dialogue*), 157-164.

A base de les narracions de la *Vita coetanea* i de bibliografia recent, trobem en aquestes pàgines una reconstrucció sobretot dels successius viatges de Ramon Llull al Nord d'Àfrica, fets més fàcils per les relacions comercials i els pactes polítics entre Catalunya o el Regne de Mallorca i els països del Maghreb.- J. P. E. [22.829]

John V. TOLAN, *Les Sarrasins. L'islam dans l'imagination européenne au Moyen Âge*. Traduit de l'anglais par Pierre-Emmanuel DAUZAT, Paris, Aubier-Flammarion 2003, 477 pp.

El conjunt del llibre reporta la forma com els europeus veien l'Islam des de la seva aparició en el segle VII fins al temps de Ramon Llull. Els dominics contemporanis seus, Ramon de Penyafort i Ramon Martí, havien proposat una nova manera d'aproximació, que hauria tingut una severa crítica per part de franciscans, també de dominics (311-339 i notes en les pp. 435-439). L'intent de Ramon Llull, vist a través del *Llibre del gentil i dels tres savis* (349-354) i *Liber de fine* (354-361) ja els darrers anys, hauria passat des d'un bell ideal a una fosca presó (340-362 i 440-443).- J. P. E. [22.830]

Gabriella POMARO, Viola TENGE-WOLF, *Primi passi per lo 'scriptorium' lulliano con una nota filologica*, dins "Studia Lulliana, olim Estudios Lulianos", XLVIII (2008), 3-40.

La part de l'article escrita per Gabriella Pomaro (3-28) concentra l'atenció de l'autora en tres manuscrits, que descriu: Firenze, BRiccardiana, 337 (6-16); Padova, BCapitolare, C.79 (17-20) i Firenze, BRiccardiana, 1001 (21-28). Al final, Viola Tenge-Wolf, insisteix en l'estudi del manuscrit de Padova, BCapitolare, C.79, amb una *Nota filologica per il testo del Liber de predestinatione et libero arbitrio nel manoscritto C.79 della Biblioteca Capitolare di Padova* (28-40, redactada en alemany). L'estudi de la Prof. Pomaro no es redueix a una descripció estàtica de cada un dels volums en la seva materialitat, ans aprofita tots els elements deixats pels copistes o pels lectors en el o els texts dels respectius manuscrits per a establir una diacronia de llur transcripció en el volum analitzat.- J. P. E. [22.831]

Carles LLINÀS PUENTE, *Angelología y Cristología en Ramon Llull*, dins "Studia Lulliana, olim Estudios Lulianos", XLVIII (2008), 41-68.

La primera part de l'estudi enfoca el tema en el seu abast general i formula set punts que incideixen en la relació entre cristologia i angelologia; la segona assenyalava els diversos elements (per exemple, les quatre possibilitats d'hermenèutica, entre el sentit literal i l'anagògic), l'aplicació dels quals permet d'explicar la intuïció de Llull sobre la integració dels àngels en l'existència del Verb de Déu o en la realitat temporal de l'encarnació. Hi ha bibliografia (66-68).
- J. P. E. [22.832]

Josep BATALLA, *Ego, qui sum laicus*, dins "Studia Lulliana, olim Estudios Lulianos", XLVIII (2008), 69-92.

En comparació amb la societat europea contemporània, Llull ocupava una situació marginal, car no era ni ,litteratus', ni ,clericus', ni ,scholasticus': no formava part de cap de les capes socials considerades posseïdores de coneixements literaris (69-72); però era un ,laicus' lletrat, que aprofitava les possibilitats que la societat cristiana ja proporcionava als seus membres a l'hora d'assegurar-se una formació humana (75-78); l'autor atribueix vuit notes identificadores als membres d'aquest nou grup social: ús de la llengua vulgar, importància de les traduccions, interès per l'edició, allunyament del mètode escolàstic, literatura didàctica, preocupacions polí*-tiques, estil teològic laical i fervor apostòlic (81-91).- J. P. E. [22.833]

Guillem Alexandre AMENGUAL I BUNYOLA, Com hom se pren guarda de ço que fan los jutges els advocats els testimonis: *Lectura del capítol 114 del Llibre de contemplació en Déu*, dins "Studia Lulliana, olim Estudios Lulianos", XLVIII (2008), 93-106.

El capítol 114 del *Llibre de contemplació* pertany al grup dels capítols 103-148, acomunat per la frase inicial de: "Com hom se pren guarda de..."; el 114 s'ocupa dels jutges, que, si d'una banda haurien d'ésser manifestadors i aplicadors de la Justícia divina (primera intenció), en realitat s'aprofiten de llur posició social per servir els interessos propis (segona intenció); l'autor exposa la doctrina de Llull mitjançant una anàlisi detallada de l'estructura del dit capítol (98-99) i de cada una de les tríades de paràgrafs en què és repartit (99-105). No cal dir que l'objectiu és el de convèncer de la necessitat d'oblidar les segones intencions i assegurar la primera.- J. P. E. [22.834]

Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS, *Una lectura del Llibre de meravelles como Ars predicandi*, dins "Caplletra" 43 (Tardor 2007), 131-160.

Reconeguda la importància del sermó en la tradició cristiana medieval, és normal que Ramon Llull l'aprofités, destinada a convèncer l'enteniment d'acord amb base teòrica elaborada per Llull, molt difosa i poc aplicada (135); en el *Llibre de meravelles* és atribuïda a l'orde dels apòstols tant la predicació als no cristians com la destinada a cristians, propugnant l'exemple de santa vida davant la mala situació del món; també el *Blanquerna* divulga l'ideari lul·lià de forma popular (141) i les exigències de la primera intenció (142-143); l'abast popular es troba en els exemples, dins la substància dels quals hi ha la transmissió del missatge tant teòric com pràctic (143-150); corol·lari d'aquesta exposició seria la conversió penitent, per al bé del qual són les raons necessàries (151-154). Hi ha bibliografia (158-160).- J. P. E. [22.835]

Jordi GAYÀ, '*Sapientia ignota*': *la cuarta virtud teologal*, dins "Mediterraneo, Raimondo Lullo, Federico III", 449-463.

Llull hauria rebut un fort impacte de les discussions de Bugia amb el savi musulmà Hamar i dues vegades, en el *Liber de aequalitate potentiarum animae in beatitudine* i en el *Liber de virtutibus et vitiis* afirma que "sapientia... est habitus ita aequalis intellectui per Deum datus, sicut caritas est habitus per Deum datus voluntati" (454-455); tot seguit l'autor aplega la doctrina que Llull havia exposat en altres ocasions sobre la ,sapientia' i sobre la relació entre virtuts i dons, també la de sant Tomàs d'Aquino (454-459) i proposa la seva explicació (460-462). - J. P. E. [22.836]

Núria GÓMEZ LLAUGER, *Assaig de síntesi del contingut del Liber de potentia, obiecto et actu de Ramon Llull*, dins "Faventia", 29 (2007), 137-145.

El text complet d'aquest escrit només fou conegut quan Carmelo Ottaviano el publicà dins la "Miscel·lània Lul·liana" del 1935, transcrivint-lo del ms. de Roma, BNazionale, *Conventi soppressi*. Ací l'autora va resseguir i sovint copiant fragments textuais sobretot de la primera distinció (112-116), també de les dues altres distincions, encara que de forma més resumida (117-118), que permetin al lector de seguir el raonament exposat per Ramon Llull sota aquell títol. - J. P. E. [22.837]

Michela PEREIRA, *La sapienza dell'amore: motivi comuni e sviluppi diversi nell'Ars amativa boni e nell'Arbor philosophiae amoris*, dins "Mediterraneo, Raimondo Lullo e Federico III", 389-409.

Amb llibres com l'*Ars amativa boni*, l'*Arbre de filosofia d'amor* o el *Llibre d'amic e amat*, Ramon Llull completava el seu pensament, exposant la branca de l',amància' o ,intel·ligència de l'amor', al costat de la de la ciència; i en aquestes pàgines l'autora ens condueix pel camí de la mística, sobretot a base de l'*Arbre de filosofia d'amor*, fins al cim de l'anorreament i del transvasament de l'amat en l'amic o ,experiència d'annihilació del subjecte' d'herència cistercenca. Hi ha bibliografia (407-409).- J. P. E. [22.838]

Jaume MEDINA, *L'amore, l'amico e l'amato: un'indagine a partire dalle domande dell'Ars*, dins "Mediterraneo, Raimondo Lullo, Federico III", 111-426.

Un dels elements insubstituïbles de l'Art lul·liana són les nou (o més) preguntes, de procedència lògica aristotèlica, que Llull anomena ,regulae/regles'; ací les trobem aplicades, una per una, a l'*Ars amativa boni* i també tenim aplegades les respostes que els ha donat el mateix Ramon Llull en d'altres pàgines, com és ara en les del *Llibre d'amic i amat*.- J. P. E. [22.839]

María Asunción SÁNCHEZ MANZANO, *Semántica y significación de intentio en el ars amativa y en los Libri principiorum de Ramon Llull*, dins "Mediterraneo, Raimondo Lullo, Federico III", 427-447.

L'autora aplega en les primeres pàgines l'herència de la ,intentio' que arribà a Llull i tot seguit d'allò que com aquest concepte es presenta en l'obra lul·liana, ja sigui tot sol, ja en els sintagmes de ,primera' i ,segona intenció, ja de manera més dinàmica (437), ja amb més repercussió en el contingut, en els *Quatuor libri principiorum*, sobretot en el de la medicina, on també té en compte els graus de composició de les medicines (442); al final tenim una graduació dels sentits d',intentio' (445-446).- J. P. E. [22.840]

Francesco FIORENTINO, *Raimondo Lullo in Sicilia: Itinerario bio-bibliografico*, dins "Mediterraneo, Raimondo Lullo, Federico III", 43-84.

Repàs d'allò que ha estat escrit sobre la relació entre Ramon Llull i el rei de Trinàcria, Frederic III, des del moment en què segons l'autor el 1296 hauria començat la dita relació fins ja ben entrat el segle XVII quan Filippo Triolo di Trapani hauria mantingut viva l'Art lul·liana a Sicília (69-70); no cal dir que el temps més documentat seria el dels anys posteriors al 1296 i sobretot els 1312-1314, en què Llull, desentenent-se de temàtica universitària, s'adreça "ai mercanti laici, che commerciano con i musulmani ed ai quali egli offre una "scientia moralis de vitiis et de virtutibus" e la possibilità di difendere il cristianesimo con le "necessarie rationes" (53) per mitjà dels trenta-vuit títols de l'estada siciliana; algunes de les pàgines recorden la presència tothora eficaç d'Arnau de Vilanova al costat de Frederic III (47-48). Aquest article

té una segona part (71-84) dedicada a presentar un per un els títols escrits durant l'estada a Sicília, on consta el títol, la data, l'incipit i l'èxPLICIT, també el lloc d'edició. Frederic III hauria rebut de Dante Alighieri una valoració desigual (43).- J. P. E. [22.841

Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS, *Il Dio maggiore: Le ragioni di Raimondo Lullo in Sicilia*, dins "Mediterraneo, Raimondo Lullo, Federico III", 15-41.

L'estada de Ramon Llull a Sicília el 1313-1314 anà acompanyada de trenta-set opuscles, datats durant aquells mesos; un d'ells, el *Liber de participatione christianorum et sarracenorum* n'explica la finalitat, la d'obtenir tant del rei Frederic de Trinària com del rei musulmà de Tunis que enviessin savis, respectivament cristians o musulmans, en tant que primer pas de pau "non quod christiani vadant ad destruendum sarracenos et sarraceni christianos" (18, nota 10): era, en ambdós casos, una manera de promoure la ,intelligentia fidei' (20-23), car "l'infidele non dovrà accettare semplicemente un'altra fede, ma soltanto un'altra fede che, per ragioni necessarie, gli si è dimostrata più ragionevole della propria" (26), de la mateixa manera que haurà d'encaminar la pròpia vida d'acord amb la doctrina de la primera i la segona intenció (27-32); així la idea de Déu en l'enteniment del fidel serà més idèntica a la realitat divina, ni que només fos perquè engloba l'acció essencial ,ad intra', i, doncs el concepte diví resultant serà "major" que el de l'infidel (32-36). Per això els opuscles sicilians són tan rics en tant que "esercizi di precisazione linguistica, ricerca dell'espressione più esatta e più semplice" (40).- J. P. E. [22.842

Francesca CIMENTO, *Riflessioni sul Liber de intelligere Dei (Op. 236) di Raimondo Lullo*, dins "Mediterraneo, Federico III, Raimondo Lullo", 179-185.

Patrizia SPALLINO, *Il Liber de Deo maiore et Deo minore (Op. 239) di Raimondo Lullo*, dins "Mediterraneo, Federico III, Raimondo Lullo", 187-202.

Pietro PALMIERI, *Sul Liber de perseitate Dei (Op. 248), di Raimondo Lullo*, dins "Mediterraneo, Federico III, Raimondo Lullo", 203-213.

Els tres títols precedents tenen el denominador comú d'ésser escrits pels autors que estan preparant l'edició crítica dels respectius llibres lul·lians i el de presentar ací un resum dinàmic del contingut i de les parts en què es divideixen.- J. P. E. [22.843-22.844-22.845

Diego CICCARELLI, *Domino Frederico... domino Arnaldo de Rexac, archiepiscopo Montis Regalis*, dins "Mediterraneo, Raimondo Lullo, Federico III", 85-97 i una làmina.

Amb la frase del títol, Ramon Llull dedicava al rei Frederic III de Trinària, i a Arnau de Reixac, arquebisbe de Monreale, el seu *Liber de novo modo demonstrandi*, potser el darrer títol escrit a Mallorca abans d'emprendre el viatge a Sicília. Les pàgines 87-90 proporcionen dades documentals de l'activitat de l'arquebisbe Arnau, home de confiança del rei Frederic els primers anys del segle XIV; les restants són dedicades al *Còdex Re(i)xac*, intitulat *Liber privilegiorum sanctae Montis Regalis Ecclesiae*, encarregat per l'arquebisbe Arnau i conservat a la biblioteca del Seminari de Monreale, sota la signatura de Cod. XX E 9 (pàgina inicial fotografiada en la làmina), a la BAV, Vat. Lat. 3880, i a Palerm, BCentrale della Regione Siciliana, ms. FM.5 (93), descrits en les pàgines finals de l'article.- J. P. E. [22.846

Orlando TODISCO, *Raimondo Lullo esempio paradigmatico di libertà francescana*, dins Orlando TODISCO, *La libertà fondamento della verità. Ermeneutica francescana del pensare occidentale* (Studi francescani, 14), Padova, Edizioni Messaggero 2008, 453-542.

El títol que encapçala la present notícia bibliogràfica forma el capítol VII del llibre, al qual correspon el títol que figura en segon lloc; el mateix autor ha resumit així el capítol: "L'assunto primario di Lullo è che il sapere esprime l'umanità dell'uomo se è la veste dell'amore, o meglio, se esprime come e perchè prende corpo l'amore creativo di Dio e dell'uomo. Solo sulla base dell'amore come anima della verità, l'affratellamento universale tra i popoli di diversa provenienza, storia e religione può aver luogo. Egli ha cercato di dare forma all'utopia di una concordia universale attraverso l'*Ars inventiva veritatis*, grazie a cui ha intenso liberare il vero dai molti ceppi che ne comprimono la vitalità. Egli è convinto che prima sentiamo col cuore e poi capiamo, sicchè solo aprendo l'intelligenza sugli abissi dell'amore diciamo perchè e come le cose sono, sarà possibile raccogliere in un unico inno le voci di tutte le creature. È la via che imbecca colui che non reduce l'essere a ciò che conosce o si conosce, disposto ad aprirsi a un orizzonte che va oltre la razionalità. Lullo, attraverso la ragione, ci porta oltre la ragione, convinto che ciò che la ragione comprende non è frutto della ragione, ma dell'amore".- O. T. [22.847]

Josep PERARNAU I ESPELT, *El rei Joan I dóna força legal a les còpies del dictanem de la Comissió Ermengol sobre el llibre de Ramon Llull* (Arbre) de filosofia d'amor *Barcelona, Arxiu Reial (ACA), Canc., r., 1892, f. 217v.*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", XXVIII (2009), 629-633.

Nova transcripció, amb modificacions, de la lletra ja publicada per Antoni Rubió i Lluch l'any 1921, amb fotocòpia de l'original (631); algunes observacions a la significació de la lletra reial, permeten d'endevinar la seva importància en aquells moments en què el mateix rei havia reconegut el papa d'Avinyó com a legítim i havia propiciat que mestre Nicolau Eimeric recuperés el càrrec d'inquisidor dels estats de la corna catalanoaragonesa.- J. P. E. [22.848]

Marta M. M. ROMANO, *Interpretazioni e commenti all'Arte di Raimondo Lullo in Italia nei secoli XIV-XV. La Lectura Artis Generalis di Joan Bolons*, dins "The Journal of Medieval Latin", 18 (2008), 398-418.

L'autora s'interessa en comentaris datables de l'albada de l'Humanisme, seguint *El Lul·lisme a Itàlia* del P. Batllori, i ací es concentra en l'actuació de Joan Bulons entre Venècia, Ferrara i Roma entorn el 1435, i comença fent la llista d'italians que consten relacionats amb escrits lul·lians en els segles XIV-XV (401-403). Quant a Joan Bulons i la seva *Lectura supra artificium Artis Generalis*, conservada en nou còpies manuscrites, som informats que l'obra té part teòrica i part pràctica, aquesta centrada en les figures (404-407); la còpia d'Innichen/San Candido, al Südtirol, resumiria una sèrie d'explicacions més completa que d'altres, que sembla repetida en algun dels manuscrits recordats en les pàgines 409-416. Un dels punts, sobre els quals cal més informació és aquella *Introductio artis generalis*, que de forma esquemàtica introduïa a l'estudi del pensament lul·lià (414/3).- J. P. E. [22.849]

Marta M. M. ROMANO, *Brevis ac etiam dilucida in Artem Brevem Raymundi Lullii martyris subtilis declaratio. Per admodum reverendum patrem fratrem Victorium a Panormo totius ordinis capucinatorum lectorem generalem*, dins Diego CICCARELLI, C. MICELI, *Testimonianze manoscritte della Sicilia: codici, documenti, pitture*, Palermo 2006, 259-264.

Marta M. M. ROMANO, *Vittorio da Palermo commentatore di Lullo: un link fra Sicilia e Catalogna (con note sul fondo lulliano della Biblioteca Centrale della Regione Siciliana)*, dins "Mediterraneo, Raimondo Lullo, Federico III", 467-484.

L'autora aplega en aquestes pàgines les indicacions, que ella ha pogut trobar sobre el tema *Llull a l'illa de Sicília*, que comencen d'ésser consistents en el període del 1563 al 1700 (469), en el qual es col·loca la *Dilucida in Artem brevem Raymundi Lullii martyris subtilis declaratio*, del caputxí Vittorio da Palermo, que fou professor de filosofia també a València, conservada a Palerm en la Biblioteca Centrale della Regione Siciliana, codice II.B.21, procedent dels Jesuïtes de la mateixa capital, però també n'hi ha exemplar a Gènova, Biblioteca Civica Berio, Conservazione e Raccolta locale, m.r.III.I.31, i a Londres, Welcome Historical Medical Library, ms. 448 (1641) (470-476); també indica els exemplars impresos d'obres de Ramon Llull en l'esmentada Biblioteca Centrale dells Regione siciliana (477-480); les darreres pàgines també apleguen les notícies existents sobre llibres alquímics atribuïts a Ramon Llull, sobretot del *De secretis naturae* (480-483).- J. P. E. [22.850-22.851]

Ciro TAMMARO, *L'identità segreta del Fondatore della "Confraternitas Rosae Crucis" ("Christian Rosenkreuz": l'ipotesi lulliana fondata su un recente manoscritto)*, dins "Medievalia" (Università Autónoma de México), 38 (2006), 74-79.

Un 'Codex lullianus', que segons l'autor hauria estat identificat a Barcelona el 27 de novembre del 2005, "appena rinvenuto nella Biblioteca Nazionale di Barcellona - ed oggi, secondo le previsioni già formulate all'atto del ritrovamento dalle autorità spagnole, trasferito presso la Sovrintendenza dei Beni Culturali della città di Maiorca" (75), informaria d'un 'sacer coetus', que seria un ordre eqüestre, format per un 'Raimundus hispanicus' i set d'altres personatges, posar filòsofs medievals. [Certament, sense raons positives a favor, el Raimundus hispanicus no es pot identificar amb Ramon Llull].- J. P. E. [22.852]

M. Isabel RIPOLL, *Els estudis lul·lístics a l'inici del segle XXI o la pervivència de Ramon Llull en la cultura europea*, dins "Lluc. Revista de cultura i d'idees", LXXXIII / 841 (2004), 41-45.

L'objectiu de l'autora és determinar quin és l'estat de la qüestió dels estudis sobre Llull a les portes del segle XXI: es basaria en un eix que va de la Universitat de Barcelona a la Universitat de les Illes Balears i a Europa s'allarga fins a la de Freiburg im Breisgau i a la publicació de les obres llatines dins el "Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis" per Brepols a Turnhout (Bèlgica); hi ha també notícia de nuclis universitaris de darrera hora (on manquen els d'Itàlia, el treball de descripció de manuscrits i el descobriment de l'antil·lisme).- J. P. E. [22.853]

Josep M. RUIZ SIMON, *Per comprendre l'art de Ramon Llull. L'aportació d'Anthony Bonner*, dins "Els Marges", 87 (Hivern de 2009), 65-72.

L'aportació d'Anthony Bonner es refereix al seu llibre del 2007, *Art and Logic of Ramon Llull. A Users Guide*. L'autor recorda la trajectòria dels estudis sobre l'art lul·liana, començant pels de Frances Yates, que formularen el full de ruta per a la conquesta científica de la muntanya de l'Art, al qual Robert Pring-Mill afegí la idea que l'Art no sols tingué una etapa quaternària ja que entorn el 1290 desembocà en la ternària. El primer pas d'A. Bonner a fi de continuar per aquesta via fou un catàleg genealògic de l'obra escrita lul·liana, cosa que comporta-

va una explicació satisfactòria de “l’evolució de l’Art de Llull en cadascú dels seus episodis i en la seva totalitat” (69). El coneixement de l’evolució de l’obra lul·liana ha desembocat en la proposta que l’Art és una forma de paradigma mental per a una generació de científics, perquè ara podem entendre molt millor com funciona l’art (72).- J. P. E. [22.854

Alessandro MUSCO, *Présentation. La philosophie méditerranéenne des différences*, dins “Schede medievali. Rassegna dell’officina di studi medievali”, núm. 45 (Gennaio-Dicembre 2007), 2-13.

Presentació del projecte presidit per l’autor en el departament de filosofia medieval de la universitat de Palerm, amb connexions a “Freiburg [im Breisgau], Barcelona, Palma de Mallorca i Sao Paolo” (6), concentrat en l’univers cultural sicilià en el temps entre l’emperador Frederic II i el rei Frederic III, temps “d’un singulier mélange de cultures, d’une exceptionnelle floraison de savoir et de réflexions d’où certainement Llull était au courant et qui constituaient l’infrastructure culturelle de son savoir” (5); dins aquest camp d’estudi, hom dedica una atenció particular a Ramon Llull, ja que el veuen “vraiment fasciné et curieux du contexte culturel et philosophique de l’époque de Frédéric II” (5); l’atenció als autors contemporanis també es projecta damunt Arnau de Vilanova (11).- J. P. E. [22.855

Harvey H. HAMES, *A Manual for conversion: Ramon Llull's, Liber per quem poterit cognosci quae lex sit magis bona, magis magna et etiam magis vera*, dins “Mediterraneo, Raimondo Lullo e Federico III”, 121-133.

Recordada l’anècdota del rei musulmà que no es volgué convertir perquè el frare cristià no li donà raons que el convencessin de la superioritat del cristianisme (Ramon Martí?), l’autor considera que aquest escrit de Llull es basa en la pròpia experiència i sap que els mercaders cristians es trobaven en situacions en què havien de discutir de religió amb musulmans o jueus, com Inghetto Contardo a Mallorca el 1286, no pas entre especialistes com la Disputa de Barcelona el 1263 (123-124). Tot seguit, l’autor resumeix els arguments més importants a favor del cristianisme (126-129), com també les indicacions finals per a l’ús dels arguments en ambients de mercaders (130-132).- J. P. E. [22.856

Jordi PARDO PASTOR, *Diálogo interreligioso en la Baja Edad Media hispánica. Consideraciones a partir del Concilio Vaticano II*, dins “Estudios Eclesiásticos”, (2004), 117-260.

Jordi PARDO PASTOR, “*Diálogo interreligioso y Edad Media latina*”, dins “Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona”, XLIX (2003-2004), 433-446.

El segon títol és resum del primer, menys explícit i sense tanta bibliografia. El fons del problema és el de si Ramon Llull pot ésser considerat practicant amb segles de precedència, el ‘diàleg interreligiós’, propugnat pel Concili Vaticà II. L’autor veu clar que allò que hom propugnava durant la Baixa Edat Mitjana fins i tot a Catalunya era la controvèrsia, també en disputes com la de Barcelona 1263 i per part d’autors com Ramon Martí (437-440). Per la seva banda, Ramon Llull només hauria arribat a un diàleg aparent perquè, fins i tot en obres com *El llibre del Gentil i dels Tres Savis*, ja començava el diàleg convençut per endavant de la superioritat del cristianisme (443-446).- J. P. E. [22.857-22.858

Cándida FERRERO HERNÁNDEZ, *Las dos redacciones latinas del De consolatione eremitae-eremitarum* (op. 214) de Ramon Llull, dins “Mediterraneo, Raimondo Lullo, Federico III”, 135-177.

El *Llibre de consolació d'ermità* és datat a Messina el novembre del 1313; n’han restat dues redaccions llatines, la primera només seria un esborrany de traducció, la segona ja definitiva;

recordada l'estructura del tractat i el sentit de les pàgines actuals (136-141), tenim fins al final de l'article els dos texts llatins contraposats en pàgines veïnes, de dues en dues, de manera que sigui fàcil de veure la diferència entre elles (142-177).- J. P. E. [22.859]

Pere VILLALBA VERNEDA, *Aproximación a las fuentes del tratado De civitate mundi (op. 250) de Ramon Llull*, dins "Mediterraneo, Raimondo Lullo, Federico III", 215-250.

Les primeres pàgines resumeixen les idees del tractat (217-218) i tot seguit les comparen en forma de quadres sinòptics amb les d'altres títols lul·lians escrits a Sicília, primer en el tema de les dignitats divines (219-223) i després més en general (225-229). A continuació trobem un resum d'allò que Llull diu de cada una de les dignitats, virtuts teològals o cardinals i conceptes bàsics (231-242) i així arribem al tema de les fonts: del concepte de final del món o d'un cataclisma que canvia el curs de la història per actuacions divines en temps antics, el del món i el del curs de la història, on no es guia pels plantejgs del *De civitate Dei*, perquè Llull innova, no copia (243-247).- J. P. E. [22.860]

Pere VILLALBA I VARNEDA, *Ramon Llull*, *Arbor scientiae* [1295-1296], dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", 607-625.

Jesús ALTURO I PERUCHO, *Presentació de l'edició crítica de l'Arbor scientiae De Ramon Llull, a cura del prof. Pere Villalba i Varneda*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLVIII (2001-2002), 599-606.

El primer títol és la crònica de la presentació dels tres volums de l'*Arbor scientiae* en l'acte solemne de l'acadèmia barcelonina el 28 de març del 2001, que s'acabà amb una representació escènica, possiblement inspirada en el *Desconhort*, de la lluita íntima de Ramon Llull abans de decidir-se a escriure aquella obra (614-620). Per la seva banda, el prof. Alturo subratlla que l'objectiu de l'editor Villalba ha estat el d'"arribar, amb el tradicional ajut dels còdexs i de l'enginy, a la versió original" (602) i ens ofereix informació d'arxiu sobre el moviment de llibres lul·lians o i algun altre en la Catalunya del segle XV (604-605).- J. P. E. [22.861-22.862]

Antonio GARCÍA ESPADA, *La recuperación y el olvido. La Cruzada más allá de la Tierra Santa*, dins "Jerónimo Zurita. Revista de Historia", 84 (2009), 233-246.

Perdut Sant Joan d'Acre, hom féu constantment projectes i propaganda per a la recuperació de Terra Santa, però ja no hi hagué cap més croada, potser perquè les exigències d'eficàcia s'havien imposat per damunt les altres, més doctrinals. En aquestes pàgines és feta referència repetida a Ramon Llull: ell manifestava la seva preocupació sobre el perill que podia arribar a ésser l'Islam per a l'Orient Europeu i en les seves propostes per a la recuperació de la Terra Santa insistia en la necessitat d'assegurar els preliminars.- J. P. E. [22.863]

Paulino RODRÍGUEZ BARRAL, *El discurso escatológico en la Corona de Aragón: del profetismo arnalista a la predicación vicentina*, dins "Escritos del Vedat", XXXVIII (2008), 147-183.

Arnau de Vilanova hauria estat el punt de partida del discurs escatològic en la nostra corona i el seu text de síntesi seria la *Confessió de Barcelona*, ací resumida (150-152), que en res no fa pensar en doctrina de Joaquim de Flore (153-154), i encara molt menys el *Llibre qui és contra anticrist* de Ramon Llull (155-157). Joan de Rocatalhada, en canvi, s'apunta a les expectatives escatològiques encara més immediates que les d'Arnau de Vilanova (157-159). Amb Eiximenis torna l'interès pels esdeveniments finals i per les greus mancances que hi desemboquen (160-162). El *Breviloquium* és clarament joaquimita en la seva versió de les previsions finals, clarament implicades amb la política (163-168); el *De triplici statu mundi*

emmarca els pronòstics escatològics en esquemes joaquimites (terç estat del món: 168-169). La profecia del 1449 radicalitzava tant el pessimisme eclesiàstic com la passió política (169-172). En Vicent Ferrer el pes del pecat dins la corrupció contemporània desembocava en els fets finals, 'tost, tost e ben tost', sense possibilitat de pròrroga, ja superada (173-180). Tota aquella societat hauria resultat fortament impactada per les previsions escatològiques (181-183).- J. P. E. [22.864]

Lola BADIA, Joan SANTANACH, Albert SOLER, *La llengua i la literatura de Ramon Llull: llocs comuns, malentesos i propostes*, dins "Els Marges", núm. 87 (Hivern de 2009), 65-72.

Abans de començar llur raonament, els autors posen el primer subtítol: *Llull, ni "fundador de la literatura catalana" ni "creador de la llengua catalana"*. Hi ha bibliografia (85-90).- J. P. E. [22.865]

Josep PERARNAU I ESPELT, *Noves dades sobre manuscrits 'espirituals' d'Arnau de Vilanova*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", 27 (2008), 351-424.

Pàgines resultants de l'estudi posat en els manuscrits en la preparació de les edicions per als volums de les *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia*, en concret la de l'*Alphabetum catholicorum ad inclitum dominum Regem Aragonum pro filiis erudiendis in elementis catholicae fidei*: el volum manuscrit de Roma, Casanatense 1022 presentaria el text de la redacció més primitiva (354-355); els de Sydney, Nicholson 23, i Saint-Omer, Bibliothèque de l'Agglomération de Saint-Omer, mss. 292 i 361, ja haurien afegit uns primers elements al text primitiu (356-365); trobaríem la tercera redacció en el Vat., Borgh. 205, en la qual s'ha afegit un llarg fragment final, precedit de subtítol propi: *Incipit obiectio*, també present en la traducció grega de Sant Petersburg (365-372); finalment, el Vat. lat., 3824 i el text de les còpies manuscrites que en depenen, han estat col·locades dins el conjunt d'allò que en el moment de la formació del volum eren les *Opera omnia* espirituals d'Arnau de Vilanova, destinades a l'examen que Climent V n'encarregaria (372-383); dependrien d'aquest text definitiu les còpies manuscrites de Cambridge, University Library, Mm. VI. 12 (2471) (383-386), Florència, BNazionale Centrale. Conv. Soppr., G, 3, 368 (386-394); el Vat. Lat. 5732 (394-398); Roma, Collegio Carmelitano dell'Antica Osservanza. Ms. III, Varia, I (398-407); Frankfurt am Main, Stadt- und Universitätsbibliothek, Praed. 58 (408); Graz, Universitätsbibliothek, ms. 1226 (408-411); i encara Cambridge, University Library, ms. I. 16 (412-414); Biblioteca Nazionale Centrale, Conv. Soppr. D. 2, 1538 (414-425); i Gènova, Biblioteca Universitaria, Gaslini, Ms. A. IX 27 (415-424).- J. P. E. [22.866]

Josep PERARNAU I ESPELT, *Sobre l'estada d'Arnau de Vilanova a París, 1299-1300: les dues dates dels textos*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", XXVIII (2009), 623-628.

Aquestes pàgines són diàleg amb les de Michael McVaugh i es basen en el fet que, si el procés 'in causa fidei' o inquisitorial parisenc a càrrec d'Arnau de Vilanova s'acabà el 12 d'octubre del 1300 amb el refús del tribunal del bisbat de París i l'apel·lació al del papa, necessàriament el procés havia començat abans, aquell "die sabbati mane post festum beati Thome", quan "die precedenti in sero Parisiensis Officialis prodicionaliter me fecit vocari... et incarce-ravit", és a dir, la nit de Nadal a Sant Esteve de l'any anterior, 1299. El fet que es tractés d'un acte de tribunal d'inquisició resol totes les objeccions a un acte judicial en una (o unes) festes tan assenyalades. La resposta al prof. McVaugh també és vàlida per al prof. Potestà i la seva valoració de les pàgines del prof. McVaugh, dins l'article següent (628).- J. P. E. [22.867]

Gian Luca POTESTÀ, *L'anno dell'anticristo. Il calcolo di Arnaldo da Villanova nella letteratura teologica e profetica del XIV secolo*, dins "Rivista di Storia del Cristianesimo", 4 (2007), 431-463. Vegeu resum precedent.- J. P. E. [22.868]

Jaume MENSA I VALLS, *Arnau de Vilanova, la filosofia i la sentència condemnatòria de les seves obres (Tarragona, 1316)*, dins "Enrahonar. Quaderns de Filosofia", 42 (2008: *Filosofia catalana medieval i moderna*), 21-46.

Propòsit de l'autor: "... sistematitzar el pensament d'Arnau de Vilanova sobre l'ús de la filosofia per part del teòleg tal com és expressat en l'*Apologia de versutiis atque perversitatibus pseudotheologorum atque religiosorum*...; de l'altra, esbrinar fins a quin punt la tesi que la sentència de 1316 atribueix a Arnau de Vilanova és realment" d'aquest autor (23); transcrit el fragment relatiu a la filosofia de la *Sentència de Tarragona*, dedicat a l'*Apologia*... (22) acabada d'esmentar, amb les corresponents explicacions d'Arnau de Vilanova (24-27), l'autor precisa que Arnau mai no ha devaluat la filosofia, ans només va discutir l'ús que en fan certs teòlegs, substituint-la a la teologia tradicional elaborada pels sants Agustí i Jeroni (29-35), exactament igual com ja havia fet en l'*Alia informatio beguinorum* (35-37); les darreres pàgines fan una comparació entre teologia i medicina en el sentit que ambdues formes de coneixement són autèntiques en la mesura que són "utiles ad salutem" (la respectiva, evidentment) (38-42). Hi ha bibliografia (43-46). - J. P. E. [22.869]

Isabelle ROUSSEAU, *La prophétie comme outil de légitimation: trois lectures du Vae mundo (XIV siècle)*, dins *Lucha política. Condena y legitimación en la España medieval*, coordinado por Isabel ALFONSO, Julio ESCALONA, Georges MARTIN (Annexes des Cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales, 16), [París], ENS Éditions 2004, 63-99.

L'autora, conduïda per l'interès a resseguir les variacions, fins a convertir-la a Castella en arma política contra Pere el Cruel, d'una 'profecia' feta pública per Arnau de Vilanova, toca quatre temes: la contraposició dels teòlegs contra Arnau de Vilanova fins al 1305 per la seva gosadia a posar data a la vinguda de l'Anticrist (64-70); la 'profecia' *Vae mundo in centum annos*, d'origen desconegut encara que versemblantment sicilià, inclosa per ell dins el *Tractatus de mysterio cymbalorum Ecclesiae*, tot i que hi vegés un text que encaixava amb les seves tesis d'influx celestial en la profecia (70-73); la tercera presenta l'influx arnaldià en Joan de Rocatalhada, que no sols posa data a l'Anticrist, ans encara assenyalava els fets contemporanis que contribuïrien o destorbarien la seva arribada (74-80); la darrera analitza la forma com a la Castella de mitjan segle XIV i en relació al comportament de Pedro el Cruel (81-86) algun 'profeta' pronosticava esdeveniments futurs, darrere la qual possiblement escrivia història desitjada, com en el cas castellà del *Baladro del sabio Merlín* (87-95); en apèndix l'autora ens dona una nova versió del *Vae mundo in centum annos*, que acull la de Joan de Rocatalhada i un fragment del *Baladro*... (98-99).- J. P. E. [22.870]

Fernando SALMÓN, *La obra médica de Arnau de Vilanova en Montpellier*, dins D. LE BLEVEC, Th. GRANIER, *L'université de Médecine de Montpellier et son rayonnement (XIIIè-XV siècles)*, Turnhout, Brépols 2004, 133-174. Obra només coneguda per referència.- J. P. E. [22.871]

Sebastià GIRALT, *La epístola contra la nigromància de Arnau de Vilanova*, dins "La Coronica. A Journal of Medieval Spanish Language, Literature & Cultural Studies", 6 (2007), 173-187.

Sebastià GIRALT, PROPRIETAS. *Las propiedades ocultas según Arnau de Vilanova*, dins "Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion", 63 (2008), 327-360.

Sebastià GIRALT, *Medicina i astrologia en el corpus arnaldia*, dins "Dynamis", 26 (2006), 15-38.

Arnau de Vilanova distingia acuradament entre nigromància i màgia natural (334-335) i integrà els procediments terapèutics de la màgia natural i l'astrologia en el galenisme baixmedieval. Les primeres pàgines esbrinen el concepte de 'proprietats ocultes' com l'iman. També ho intentà en *De parte operativa*: les anomenava 'proprietats, virtus occulta (vis)', i l'autor es decanta per 'proprietates occultae' (329), que no serien individuals, ans empeltades en l'espècie (330). Mestre Arnau hi dedica particular atenció en l'*Antidotarium* i en *De venenis*; se'n pot trobar informació en escrits de Galè, Costa ben Luca i Avicenna (337-343). El tema és ací resumit a base del *Speculum medicinae* amb particular atenció a la triaga (343-347) i a la relació específica existent entre propietats ocultes i transtorns mentals, explicada a base del concepte de 'ligatio' (347-349) i descoberta tant per experiència pròpia o d'altri, per experimentació o amb alguna mena de 'revelació' (349-352). L'experimentació exigeix condicions especials d'ús quan implica verins i per aquesta raó no es poden aplicar remeis dubtosos (353-356). Les darreres pàgines són dedicades al tema de medicina i màgia [com en el terç article].- J. P. E. [22.872-22.873-22.874

Marilyn NICOUD, *Les régimes de santé au Moyen Âge. Naissance et diffusion d'une écriture médicale (XIIIe-XIVe siècle)* (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 333 I-II), Rome, École française 2007, XIV + 694 i [XII] + 695-1114 pp.

Aquests dos volums donen la fitxa bibliogràfica d'Arnau de Vilanova (700-701) i, ja en la taula alfabètica, informació de tot allò que hom hi pot trobar sobre Arnau de Vilanova (1086-1087): tractats d'atribució falsa, indicació de les pàgines del llibre que proporcionen informació sobre Arnau de Vilanova i títols d'obres seves. En la part central del volum hi ha indicació de les poblacions i de les biblioteques que posseeixen manuscrits del *Regimen sanitatis ad Regem Aragonum* en llatí o en traducció catalana: Basilea, UB, D.I.8; D.II.5; F.III.8 (770); Barcelona, BU, 585 (772); Bergamo, BCivica A Mai, 593 i 632 (773); Berlin, Deutsche Staatsb., C. Germ. Oct. 477; Lat. Fol. 169; Lat. Fol. 521 (775); Birmingham, UAlabama. Reynolds Library, ms. 5000 (778); Boston, prop. privada (Cushing), ms. 7 (778); Cambridge, Gonville & Caius College, ms. 462 (784); BAV, Barb. Lat. 311; Borgh. Lat. 247; Pal. Lat. 1179, 1180, 1245, 1284, 1331 (795-796, 798, 801, 804); Reg. Lat. 1159 (805); Cracòvia, Bjagiallonskiej, ms. 566 i 821 (813 i 815); Darmstadt, Hochschulbibl., ms. 272 (816); Edimburgh, Ulib. Ms. 175 (817); Erfurt, Stadtbib. Amplon Q. 192 i 193 i Q. 222 (820 i 821); Erlangen, UB, ms. 432 i 434 (822); Gdansk, Polskiej Akad. Nauk., Ms. Mar. 200 (828); Graz, UB, ms. 417 i 481 (829); Kalveston (Texas), Moody Medical Library, ms. RBR 800 (830); Klagenfurt, Bischöfliche Bibliothek, ms. XXX.d.35 (831); Leipzig, UB, ms. 1161, 1182, 1183 i 1471 (831 i 832); Londres, BL, Harley 2268 (838); Royal 12.B.25 (840); Sloane, 429 i 3824 (848 i 854); Wellcome Institute, ms. 75 (856); Madrid, BN, ms. 3370 i 115 (863); Metz, BM, ms. 178 (866); Milà, BAmbr., P.1178.Sup. i T.81.Sup. (871-872); BBraidense, ms. AE.xiv. 8 (873); München, BSB, Clm. 456, 480 i 4374 (879, 881); Nàpols, BN Vitt. Eman., ms. VIII. D. 50 (890-891); New York, Curt Bühler Collection, ms. 23 (891); Oviedo, Catedral, ms. 31 (893); Oxford, BL, Digby 43 (899); Ms. Douce 87 (901); París, BArsenal, ms. 872, 873 i 972 (905-906); BN, lat. 3361 (907-908); lat. 6972A (910); lat. 6978 (911); lat. 9328 (914); lat. 14732 (918-919); n.a.l. 1430 i 3035 (926); Philadelphie, Coll. of Physicians L., ms. 10.a.210 i 3 (929); Porto, BM, ms. 753 (929); Praha, APraskeho, ms. C.72, F.5, L. 52 i M. 41 (930); Roma BAngelica, ms. 1506 (932); Salamanca, BU, ms. 247 (934); Tours, BM, 797 i 1177 (936-937); València, Beate., ms. 123 (939); Venècia, BN Marc., ms. Z.lat.538 (941); Wien, ÖNB, ms. cvp.4761 (942); cvp. 5300, 5337 i 5486 (943); Würzburg, UB, ms. M. ch. f. 293 (951); i Zeitz, Stifts-

bibl. Ms. 84 (951). Afegim-hi que la Seu d'Urgell, BCap, ms. 77, i Tortosa, BCap, ms. 234, contenen sengles còpies d'Isaac Israeli, *De dietis universalibus*; i recordem que Guillelmo da Saliceto oferí un tractat de Medicina a Alfons IV Trastámara (96-97; 410-411); que les pàgines 609-610 recorden la relació medical entre Arnau de Vilanova, Ermengol Blasi i Jaume II; que Arnau de Montrodon, bisbe de Girona, requeria els serveis del metge Guillem de Sant Dionís (668) i que el 1420, Benet XIII anul·lava el matrimoni entre Joan IV de Brabant i Jaquelina de Baviera (292). La pàg. 647 esmenta Jacme d'Agramunt i el seu primerenc tractat sobre la Pesta, del 1348; i la pàg. 854, Pere Figuerola el 1315 en relació al ms. de Londres, BL, Sloane 3124.- Les darreres pàgines contenen una àmplia bibliografia.- J. P. E. [22.875]

Eduard FELIU, *Les traduccions hebrees del Regiment de sanitat d'Arnau de Vilanova*, dins "Tamid. Societat Catalana d'Estudis Hebraics", 6 (2006-2007 [2009]), 45-141.

Les pàgines inicials recorden activitats mèdiques d'Arnau de Vilanova, entre les quals la composició del *Regiment de sanitat*, conegut sobretot per la seva traducció llatina; l'autor hi afegeix les traduccions hebrees, per ell conegudes directament a partir de llurs manuscrits: la completa del *Regiment...* es troba a París, BN, hebr. 1128 i 1176, Nova York, Jewish Theological Seminary, 8111, i Moscou, Biblioteca de l'Estat Rus, Hebr. 209 (49-52); el mateix llibre tingué versió abreujada a l'hebreu, conservada a Munic, BSB, Codex Hebraeus Monacensis, 288; BAV, Vat. hebr. 366; Lió, Bibl. de la Ville, hebr. 15; i Sant Petersburg, Acadèmia de Ciències, Institut d'Estudis Orientals, Evr.-290 (52-55); També existeix el text hebreu d'una obra intitolada *Arnaudina*, atribuïda a Arnau de Vilanova; n'hi ha còpies a El Escorial, hebr. G-III-20; en els ja citats manuscrits de Munic, del Vaticà i de Lió, de Florència, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 88.26, i en el 209 de la també citada biblioteca de Sant Petersburg (55-58); també és atribuït a Arnau de Vilanova el text hebreu de Joan de Toledo, *Liber de conservacione sanitatis*, conservat en els manuscrits del Vaticà, Lió, Sant Petersburg, Munic i Nova York, ja esmentats (58-60), Són coneguts els traductors d'alguns, els anys 1327-1328 o cap a darreries del segle XV (61-62). Del ms. de París, BN, hebr. 1128, són ací transcrits: la retrotraducció catalana del *Regiment de sanitat*, que confon el rei Jaume II amb el professor de medicina a Montpeller, Joan Jaume, text completat amb anotacions de l'autor (63-107); i la senzilla traducció hebrea del mateix llibre (108-130). L'autor ha enriquit encara el seu treball amb un *Glossari de noms de plantes i d'animals* (131-136) i amb reproducció fotogràfica de la grafia de les còpies manuscrites citades (137-141).- J. P. E. [22.876]

Miguel Àngel PALLARÉS JIMÉNEZ, *Lecturas para un inquisidor: razón y fe en la biblioteca particular de Pedro Arbués*, dins "Aragonia Sacra", XIX-XX (2006-2007 [2008]), 81-97.

Aquell personatge aragonès morí el 1485; l'inventari de la seva biblioteca s'ha conservat a Saragossa, Archivo Histórico de Protocolos, *Not. Alfonso Francés* 1485; només un dels autors entra en aquesta notícia bibliogràfica, Arnau de Vilanova, del qual deixà dues obres de medicina: el *Breviarium practicae*, en edició de Milà 1483; i el comentari al *Regimen sanitatis salernitanum*, i el *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, edició de Luvaina 1485 (94-95). - J. P. E. [22.877]

Robert E. LERNER, *Analecta Rupescissiana*, dins "Franciscana. Bolletino della Società Internazionale di Studi Francescani", IX (2007), 1-11.

La publicació del *Liber ostensor quod adesse festinant tempora* de Joan de Rocatalhada ha mogut l'autor a completar-ne la bibliografia sobre aspectes "profètics" dels segles XIII-XIV tan importants per a aquella obra, entre els quals en trobem de relatius al *Liber de flore*, font reconeguda sobre Arnau de Vilanova, de la qual és donada la llista de manuscrits, distingint entre els com-

plets i els parcials (3-4), i a la famosa ‚profecia‘ *Vae mundo in centum annis*, que l'esmentat Arnau de Vilanova copià dins el seu *De mysterio cymbalorum*; l'autor, per la seva banda, recorda el nostre volum VII/VIII (7-8).- J. P. E. [22.878]

Barbara SCAVIZZI, *Il Tractatus epistolarum christini, di Arnaldo da Villanova: tradizione manoscritta, destinatari e temi-chiave*, dins „Arxiu de Textos Catalans Antics”, XXIX (2010), 883-932.

Ja el 1948, Joaquim Carreras Artau publicava les lletres personals, que Arnau de Vilanova adreçà als dotze destinataris del *De mysterio cymbalorum Ecclesiae*, sota el títol, més o menys estrafet, de *Corpus epistolarum christianarum*; ara, la dra. Scavizzi comença donant-nos-en el títol exacte de *Corpus epistolarum christini* i prometent-nos d'„aggiungere nuovi dati” i d'„affrontare alcuni aspetti, che in lavoro di Carreras aveva tralasciato” (883-884). Sintetitzat, doncs, allò que s'esdevingué entre París i Roma entre el procés 'in caua fidei' a càrrec del *De adventu Antichristi*, la seva reelaboració en el *De mysterio cymbalorum* amb les lletres que n'acompanyaven la trama a dotze destinataris (886-890), arriba la datació el 1301, un any després de la sentència de París (890, nota 23).- J. P. E. [22.879]

Albert G. HAUF I VALLS, *La evangelización en el mundo levantino en tiempos de encuentros y desencuentros entre religiones (s. XIII-XV)*, dins *Transmitir el mensaje en tiempos de dificultad*. Actas del XIII Simposio de Teología Histórica (15-17 noviembre 2006), València, Facultad de Teología San Vicente Ferrer 2007, 447-508.

La coexistència de les societats humanes cristiana i jueva en la zona ‚levantina’ es manifestà en una polèmica que en el seus cimals fou de gran altura i en esdeveniments socials (Disputes de Barcelona o de Tortosa), que concentraren dins un temps curt la tensió d'aquells segles de la Baixa Edat Mitjana. L'autor ens presenta un tríptic, la primera part del qual resumeix les posicions sobre el sentit dels dos Testaments (Vell i Nou) per a les dues corresponents Lleis contraposades segons els nostres escriptors d'aquells dos o tres segles (448-458); la segona deixa parlar Ramon Martí i encara més Francesc Eiximenis i el seu *Primer del crestià* (458-475); la tercera, es fixa en certes característiques de la dita polèmica, com és ara l'abús de la invectiva i el de la interpretació al·legòrica i simbòlica dels texts discutits (475-485). Les pàgines 485-508 són dedicades a les vuitanta-cinc notes de l'estudi.- J. P. E. [22.880]

Benoît GRÉVIN, *Rétorique du pouvoir médiéval. Les Lettres de Pierre de la Vigne et la formation du langage politique européen (XIII-XV siècles)* (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 339), Roma, École française 2008, XII i 1024 pp.

L'autor considera que els reialmes de la Península Ibèrica es troben a la perifèria geogràfica d'Europa i segurament per aquesta raó ell confessa que „dans les relations politiques entre l'Aragon et la Sicile se trouve peut-être la clé d'une utilisation différente des *Lettres* qui aurait échappé à la présente recherche” (860). Malgrat això, en la mateixa pàgina trobem el sotstítol *Indices pour d'autres utilisations des Lettres de l'Aragon à la Pologne*. Quant a la Corona d'Aragó, l'acta fundacional de l'Estudi de Lleida (VILLANUEVA, *Viage...*, XVI, 196) s'hauria inspirat en el de l'Estudi de Nàpols, model fredericià, que també hauria servit per al de Praga. Jaume II volgué tenir còpia dels *Dictamina Petri de Vineis*; afegim-hi el ms. d'ACA, Ripoll, copiat per Ramon Bidaudí (551, nota 25).- J. P. E. [22.881]

Mauro G. SANNA, *Il Regnum Sardinie et Corsice nell'azione politica di Bonifacio VIII*, dins "Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medioevo", 112 (2010), 503-528.

Les primeres pàgines apleguen notícies sobre l'illa de Còrsega dins la Corona catalanoaragonesa (505-510). Segueix informació sobre la trajectòria de la de Sardenya en relació a la Santa Seu després de l'any 1000, on, a base de la respectiva documentació (ASV, Gènova i Pisa, AS), assistim als successius intents de vincular Sardenya a l'arquebisbe de Pisa i a les intervencions de Gènova, o a les repetides infeudacions de l'illa a l'Imperi Romanogermànic o a la Santa Seu, aquesta des del 1166 sota el papa Alexandre terç (506 i 513-516). La situació canvià amb les Vespres Sicilianes (517-518), ja que el *Regnum Sardiniae et Corsicae* entrà en la pacificació general del Tractat d'Anagni amb la infeudació d'aquell regne a la Casa de Barcelona en la persona de Jaume II, que, però, s'havia d'entendre amb les autoritats anteriors de l'illa (519-522). Els problemes de Bonifaci VIII amb França asseguraren les bones relacions amb Jaume II durant els pontificats de Benet XI i Climent V, però amb Joan XXII aquestes foren més difícils (525-528).- J. P. E.

[22.882]

Antoni RIERA MELIS, *Del tractat d'Argelers al de Poissy: el Regne de Mallorca entre la Corona Catalanoaragonesa i França (1298-1313)*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 29 (2008), 299-325.

La situació bèl·lica provocada per les Vespres Sicilianes, en la qual Jaume II de Mallorca es posà a favor de França contra la pròpia casa, tingué un primer pas de solució oficial en el Tractat d'Anagni, també aplicat a les relacions entre els dos Jaumes II, el rei de la corona catalanoaragonesa i el seu súbdit feudal i rei de Mallorca, i en els acords d'Argelers del 1298. Aquestes pàgines, basades en estudis previs, també de l'autor (300, nota 2) i en recurs directe a Barcelona, ACA, *Canc.*, *reg.*, l'ACB, *Notaris*, AHCB, *Lletres reials*, de Palma de Mallorca, ARM, *Arxiu Històric*, tenen dues parts: *Les conseqüències internacionals del restabliment de la unitat territorial del Regne de Mallorca* (301-310), la primera; i *El restabliment asincrònic de la cooperació econòmica i política* (311-325), la segona. Després del 1298, el reunificat Regne de Mallorca tenia necessitat de reafirmar la seva existència, cosa que féu sotmetent els mercaders catalans a la lleuda entre el Rosselló i Occitània i aquestes pàgines ens informen de les vicissituds d'aquella confrontació, que s'estengué fora el territori català fins als convenis internacionals i als consolats del Nord d'Àfrica; també dels problemes provocats per la política francesa contrària tant a la Corona catalanoaragonesa en general com també al Regne de Mallorca en particular (o en el cas de la marca de Pere Borrell contra la Ciutat de Mallorca) i altra vegada la competència en l'establiment de consolats a ultramar.- J. P. E.

[22.883]

Carmen CORDELLE VON HARTMANN, *Lateinische Dialoge 1200-1400. Literaturhistorische Studie und Repertorium* (Mittelateinische Studien und Texte, 37), Leiden – Boston, Brill 2007, XXX i 824 pp.

Aquest important volum té dues parts gairebé iguals: en la primera, fins a la pàgina 285, el tema predominant és la presentació del gènere literari 'diàleg' i concretament el de les característiques dels escrits en els segles XIII i XIV, d'entre els quals els de Ramon Llull ocupen un lloc tan especial, que l'autora ha considerat adient de dedicar-los unes deu pàgines personals, on subratlla la vinculació entre la forma dialogada i l'objectiu bàsic des de la seva missió intransferible, la d'obtenir de forma dialogada la convicció religiosa d'un possible convertit i aplega els diferents diàlegs en grups, segons que es valorin directament les raons exposades o aquestes es converteixin en personatges abstractes (121-130; ja en les pàgines 99-101; s'havia aturat a reflexionar sobre si la *Consolatio Venetorum* havia d'entrar en una sotssèrie de 'Trostrbüchern'; de la mateixa manera que en les darreres l'esforç de classificació arriba al *Liber de conceptione virginali* de Raimon Astruc de Cortielles i al mateix *Dialogus contra Iullistas* de Nicolau

Eimeric [on cal tenir present la lletra de Joan I, cfr. p. 823]]; des de la pàgina 288 tenim el repertori dels dits diàlegs, en el qual entren nombre de textos nostres, començant pels de Ramon Llull, precedits per tres pàgines introductòries, en les quals ja trobem una bibliografia general sobre el tema (416-418); segueixen seccions per a cada un dels diàlegs: *Liber de gentili et tribus sapientibus* (418-422); *Liber de Spiritu Sancto* (422-424); *De adventu Messiae* (424-426); *Liber super psalmum Quicumque vult* (426-429); *Disputatio fidelis et infidelis* (429-430); *De laudibus dominae nostrae sanctae Mariae* (431-433); *Disputatio quinque hominum sapientum* (434-436); *Declaratio Raymundi [per modum dialogi edita]* (436-438); *Disputatio Eremitae et Raymundi [super aliquibus dubiis quaestionibus Sententiarum magistri Petri Lombardi]* (438-440); *Consolatio Venetorum [et totius gentis desolatae]* (440-443); *Disputatio fidei et intellectus* (443-444); *Liber disputationis Raimundi christiani et Homeri Sarrazeni* (445-448); *Disputatio Raimundi et Averroistae* (448-449); *Liber natalis pueri parvuli Ihesu Christi* (449-451); *Liber lamentationis Philosophiae* (451-453); *Liber contradictionis* (454-455); *Liber de syllogismis contradictoriis* (455-456); *Liber de efficiente et effectu* (457-458); *Liber de quaestione valde alta et profunda* (458-459); *Disputatio Petri clerici et Raimundi phantastici* (460-462); *De locutione angelorum* (462-464); *Liber de consolatione eremitae* (464-466); *Liber de consolatione eremitae* (fragment) (466-467); *Liber de Deo maiore et de Deo minore* (467-469); *Liber de civitate mundi* (469-470). Després de la llista de títols lul·lians segueixen els altres diàlegs nostres dels segles XIII-XIV: Inghetto Contardo, *Disputatio facta inter Ingetum Contardum mercatorem Ianuensem et quosdam sapientissimos iudaeos [Maiorici]* (471-474); Arnaldus de Villanova, *Alphabetum catholicorum ad inclitum dominum regem Aragonum pro filliis erudiendis in elementis catholicae fidei* (481-484); Pseudo Arnaldus de Villanova, *De secretis naturae* (492-495); Pseudo Arnaldus de Villanova, *Speculum alchimiae* (599-603); Nicolaus Eimeric, *Dialogus contra lullistas* (688-692); Joan de Montsó (de Montesono), *Dialogus scismatis* (695-699); Raimundus Astruch de Cortiells, *Disputatio saecularis et iacobitae de conceptione beatae Mariae virginis* (699-703). I en l'annex dels dubtosos hi ha les versions llatines i hebrea de la *Disputa cristiano-iudea de Barcelona*, 1263 (718-719). Cada una de les unitats segueix un esquema semblant, explicat en les pàgines inicials de la segona part (289-295): comença amb referències als inventaris d'obres lul·lianes i per a aquestes, a les ja citades 121-130 del mateix llibre; segueixen íncipit i explicat tant de l'obra corresponent com de les seves parts (p. e., el pròleg); segueix la presentació de l'estructura de l'obra (redacció única o més d'una), datació i la part més extensa, resum del contingut; continua la informació sobre les traduccions, edicions, bibliografia i tradició textual amb la corresponent llista de manuscrits. A l'acabament tenim la bibliografia sobre la dialogologia medieval (a diferència de la dedicada a cada una de les unitats) (727-758), taules de temes tractats (759-766), d'autors d'alguna manera estudiats (766-772), de títols (773-781), d'íncipits (782-790), d'èpicles (791-798), de les biblioteques i corresponents manuscrits (799-814), d'edicions antigues (815-818) i de concordances amb repertoris moderns (819-823).- J. P. E. [22.884]

Andrea NICOLOTTI, *L'interrogatorio dei Templari imprigionati a Carcassonne*, dins "Studi Medievali", III Serie, LII (2011), 697-729.

El fascicle que conté el dit interrogatori es conserva a París, *Musée de l'histoire de France*, AE/II/34; el text és ací transcrit; a un dels interrogatoris fou sotmès el templer català, Arnau Sabater, del convent de Mas-Déu, del Rosselló.- J. P. E. [22.885]

Jaume RIERA I SANS, *Paraules del rey Salomó. Versió fragmentària del llibre dels Proverbis del segle XIV*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLIX (2003-2004), 141-169.

El text encapçalat per aquest títol s'ha conservat diversament en dos manuscrits: els mss. 3 i 353 de París, BN, el 921 de Madrid, BN, i el Y-30-15 de la Biblioteca Colombina de

Sevilla, el 3 de París i aquest en conjunts més amplis (142-143); tres més atribueixen a Salomó ensenyaments morals: mss. 1031 de Barcelona, BC; Carpentras, BInguimbertaine, ms. 951, i ms. 216 de la BU de València (143-144); també compareixen en catàlegs de biblioteques privades del segle XV: dues de Barcelona, dues de Mallorca i dues de Vic (145-146); la comparació qualitativa dels dos texts es decanta decididament per l'actual parisenc (149-154); dos noms han estat proposats com a traductors: un rei Alfons [II o III, però aquest no sabia llatí] i Ramon Llull [que no era amic d'“autoritats” i de llatí no en sabia massa] (154-156); la transcripció dels dos texts ocupa les pàgines 147-156; segueixen observacions al text traduït (166-168) i vocabulari de mots, als quals l'editor ha afegit l'equivalent actual (168-169).- J. P. E. [22.886]

Josep Antoni AGUILAR ÀVILA, *Les expedicions a l'Orient i la Crònica de Muntaner*, dins “Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona”, XLIX (2003-2004), 13-76.

Amb la primera conquesta militar de Constantinoble i el conseqüent saqueig de la capital, la relació entre imperi bizantí i Occident europeu sofrí una ruptura insalvable i Ramon Muntaner n'informa; per la seva banda, l'autor apunta “alguns dels aspectes que considera més interessants de la visió muntaneriana de la Mediterrània Oriental” (20); en primer lloc a través de la incursió del 1292 de Roger de Llúria per la Morea i l'Arxipèlag narrada en els capítols 117 i 159 (22-32) i en d'altres cròniques; a través de l'expedició a Orient de la gran Companyia Catalana, amb les repercussions de l'enemistat grega contra els francs (33-44) i a través dels contactes amb d'altres pobles orientals, com turcs i alans (45-53), o italians, com genovesos i venecians, per als quals la Romània era com llur jardí particular, que ningú no podia tocar (54-67). Les observacions de Muntaner són tota una lliçó de psicologia de les diverses ètnies, amb les quals hom es trobava a l'Orient Europeu (68-70). Hi ha bibliografia (71-76).- J. P. E. [22.887]

Vicenç PAGÈS, *Propaganda monàrquica. Crònica de Ramon Muntaner*, dins “Revista de Girona”, 260 (maig-juny 2010), 50-52.

Divulgació desenfadada de l'obra de Ramon Muntaner, considerat per l'autor —que es deixa guiar per Josep Pla— un fanàtic dels monarques de la Casa de Barcelona, però també un testimoni de la cohesió social i de la consciència nacional de la Catalunya del seu temps. Aprecia l'amenitat de la *Crònica*, malgrat l'aridesa del seu estil, i la considera més important des del punt de vista històric i lingüístic que del literari.- J. de P. [22.888]

Joan-Pau RUBIÉS, *Rhetoric and Ideology in the Book of Ramon Muntaner*, dins “Mediterranean Historical Review”, 26 (2011), 1-29.

Si en la *Crònica* Ramon Muntaner exalta les grans fetes de la nissaga comtal de Barcelona, també posa particular condició a subratllar les de Roger de Flor. La *Crònica* hauria estat “an intimate act of piety, written by a eyewitness for the benefit of the aristocratic elites of a complex dynastic entity” (2) i defineix el seu treball com a “essay to delineate how Muntaners rhetorical work expressed a very powerful and highly ideological vision of the history of the Crown of Aragon and its expansion” (4) entre Jaume I i Alfons III el Benigne. Home de virtuts cavalleresques, Muntaner menystenien les ‘gents de comuns’ (6) per llur poca paraula; successivament ens passen davant els ulla temes com el de la “identity and cultural models” de Muntaner (6-9), la seva visió de la dinastia (10-13), la d'un imperi català de la Mediterrània (13-15) i el seu concepte d'Estat, monarquia i nació (15-19). “La intensitat de la vinculació emocional i simbòlica entre dinastia i nació (i en particular, amb la nació catalana), és remarcable” (10). Hi ha bibliografia (28-29).- J. P. E. [22.889]

Antònia CARRÉ, *La cara és el mirall del cor: la fisiognomia medieval i la literatura*, dins "Mot so razo", 9 (2010), 7-20.

L'autora es proposa estudiar la fisiognomia amb exemples extrets d'Eiximenis, de la *Crònica* de Desclor i del *Tirant lo Blanc*. La fisiognomia es bifurca en dues direccions, una de més experimental, una altra de més científica, que es presenten en barreja, i de les quals és resumida la història, des de l'edat antiga fins a la baixa edat mitjana, inclosos els fenòmens de la seva vernacularització i de la seva moralització. Francesc Eiximenis havia d'exposar els seus coneixements de fisiognomia en el vuitè del *Cristià*, no escrit. Només en diu qualche cosa als caps. 812 i 813 del *Dotzè* i en la línia de la fisiognomia més pràctica i popular i menys científica i teòrica. El retrat de Jaume I que fa Desclot en la *Crònica* segueix els trets que la fisiognomia detecta en els personatges de condició física i moral esplèndida. Un altre dels personatges descrits segons les pautes fisiognòmiques en el cap. 110 del *Tirant* és el príncep Felip, fill del rei de França, que es casarà amb la princesa Ricomana.- J. de P. [22.890]

Agustí BOADAS LLAVAT, *Joan Duns Escot i els escotistes catalans*, dins "Enrahonar. Quaderns de Filosofia", 42 (2008: *Filosofia catalana medieval i moderna*), 47-63.

Per a l'autor, membre de l'orde de framenors, l'herència escotista a Catalunya té dos grans moments: els dels dos darrers segles medievals, personificat pels deixebles immediats d'Escot durant la seva estada de mestre a la Facultat de Teologia de París els primers anys del segle XIV (Antoni Andreu, Pere Tomàs, Ponç Carbonell, Pere de Castrovol, Alfred Gonter), tots o almenys la major part professors a Sant Francesc de Barcelona o a l'Estudi de Lleida, seguits, en un segon moment per escriptors de la talla de Francesc Eiximenis o teòlegs com Guillem Rubió, Joan Bassols o Joan Marbres (50-56). En els segles de l'humanisme i del barroc, l'escotisme fou una línia reconeguda en les facultats de teologia amb la corresponent càtedra i tingué una enorme repercussió popular gràcies a la defensa de la doctrina de la Immaculada Concepció de Maria (58-60); hi ha bibliografia (62-63).- J. P. E. [22.891]

Valentí SERRA DE MANRESA, *El pensament escotista a Catalunya*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 29 (2008), 607-627.

Valentí SERRA DE MANRESA, *A propòsit de l'influx del pensament escotista als Països Catalans*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", 81 (2008), 630-644.

Després de les pàgines inicials que resumeixen la biografia de Joan Duns Escot i el seu pensament (609-614), l'autor entra en matèria recordant que la seva vigència a Catalunya és estudiada en allò que se n'escampà a través de l'orde caputxí, primer en les cases d'estudis de filosofia i teologia de la província de Catalunya, en les quals predominava la línia bonaventuriana i àdhuc la tomista, sense que manqués una certa presència del pensament escotista (i del lul·lià: 617) i més en la província caputxina de València, que donà un professor notable en el P. Querubí de Carcaixent (619); les notícies d'aquesta secció es basen en els antics catàlegs de les biblioteques dels col·legis, aplegats a l'actual biblioteca del convent de Sarrià (614-620); la segona secció informa dels estudis específics del pensament d'Escot, entre els quals destacà ja en el segle XX, el p. Martí de Barcelona (622-624), i ja en els darrers decennis el P. Basili de Rubí (625-626), que mantingueren el record dels deixebles directes d'Escot a París en la primera meitat del segle XIV, després mestres de Sant Francesc de Barcelona o de la universitat de Lleida: Joan Marbres, Antoni Andreu, Pere Tomàs, Ponç Carbonell i d'altres.- J. P. E. [22.892-22.893]

Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *Tributos negociados: las Questie/Subsidios de las villas catalanas en la primera mitad del siglo XIV*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 65-99.

L'autor esbrina "lo que la documentació referida al pago del tributo regio de la ,qüèstia' puede aportar al mejor conocimiento de algunas villas catalanas en la primera mitad del siglo XIV" (66). La ,qüèstia' fou la font principal de financiació de les empreses extres fins a la creació de la Generalitat; el tema es concreta en com Jaume II, Alfons III i Pere III el Cerimoniós imposaren qüèsties a les ,Universitates Catalonie', conegudes per l'Arxiu Reial (ACA), *Canc., reg.* (68-69), que diferenciaven bé les qüèsties normals i el subsidi pactat (74). L'autor hi distingeix quatre etapes, les de l'edat d'or de la qüèstia, 1309-1353 (75-82); els anys 1334-1340, en què aquesta evolucionà vers senzill tribut de caràcter senyorial (82-85); els anys 1340-1348, en què la fiscalitat reial es concentrà en el subsidi i la qüèstia es convertia en complementària (65-89) i alhora es presentava una nova possibilitat, la dels censals (90-92). Al final hi ha quadre de les quantitats de la qüèstia l'any 1333 (98-99).- J. P. E. [22.894]

Josefina MUTGÉ VIVES, *Alguns camins per a apaivagar els conflictes de pirateria en el Mediterrani occidental*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 901-919.

La documentació d'ACA i de l'AHCB il·lustra amb casos concrets el fet que qualche situació conflictiva fou reconduïda a situació pacífica en virtut de negociació (903-905); amb abast més general, la instauració d'un impost permeté de suavitzar pèrdues provocades per cors o per pirateria (906-914); d'altres vegades, la mateixa corona intervenia en la restitució de danys, quan calia evitar trencaments de pau o perill de guerra internacional (915-919).- J. P. E. [22.895]

Josefina MUTGÉ VIVES, *La jurisdicción real inferior en Barcelona durante el reinado de Alfonso el Benigno*, dins *Castilla y mundo feudal*. Homenaje al prof. Julio Valdeón, I-II-III, Valladolid, Junta de Castilla y León, Universidad de Valladolid 2009, 367-380.

Estudi només conegut per referència.- J. P. E.

[22.896]

Eduard JUNCOSA I BONET, *La estrategia de Jaime II para consolidar el poder regio: la creación del condado de Prades*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 29 (2008), 329-343.

L'autor arriba a una tesi: la de la substitució, per part de Jaume II, de la noblesa tradicional, desentesa de les necessitats polítiques de la Casa Reial, per una noblesa personificada en membres de la família del rei: i així, a base de la documentació del "Archivo Ducal Medinaceli. Secció Prades, ultra la de l'Arxiu Reial (ACA), *Canc., reg.*, Jaume II hauria decidit la constitució del Comtat de les Muntanyes de Prades, que integrava els senyorius dels Entença, però amb unes condicions que el feien revertir a la Casa Reial en cas de no haver-hi hereus; la mateixa política arribà al comtat d'Empúries, del qual es féu càrrec el primer príncep comte de Prades, i el segon fou el seu germà, futur fra Pere, i per això en aquestes pàgines n'hi ha de dedicades al primer comte, infant Ramon Berenguer, i d'altres al segon comte de Prades, infant Pere, sense que resulti clara la raó per la barata entre els comtes i comtats de Prades i d'Empúries (la riquesa minera de Prades?); quant a l'infant futur fra Pere és recordada la seva obra *De vita, moribus et regimine principum* (340); el comtat de Prades hauria estat com un "petit estat dins l'Estat" (342).- J. P. E. [22.897]

Josep M. SANS I TRAVÉ, *Les inquisicions contra els Templers dels diversos regnes de la Península Ibèrica (1307-1311)*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", 80 (2007), 33-76.

L'autor resumeix en les primeres pàgines les polítiques inicials tant de Felip el Bell de França com del papa Climent V en relació als templers; tot seguit trobem els ,articles' de

l'interrogatori al qual havien d'ésser sotmesos tots i cada un d'aquests (36-39); el resultat dels interrogatoris s'ha conservat a Barcelona, ADB, *Manuscripts*; és resumit ací per cada un dels bisbats de la Tarraconense, Mallorca i Elna (40-49); segueixen els processos de Castella (49-69). Atès el resultat absolutament negatiu dels processos hispànics, hom el repetí amb recurs a la tortura; les actes són a la Biblioteca Vaticana, *Ottob.* 2520 (70-73); a Xipre foren interrogats els templers dels regnes hispànics (74); el darrer acte fou la declaració d'innocència dels templers (75-76).- J. P. E. [22.898]

Gerard MARÍ I BRULL, *La memòria de Blanca d'Anjou i Jaume II en la lluita pel control de l'Hospital de la Font del Perelló (1308-1443)*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 29 (2008), 345-368.

Gerard MARÍ I BRULL, *Les funcions de l'administrador de l'Hospital del Perelló segons el Mestre d'Altopascio (1389) i el Papa Benet XIII (1415): l'època del Cisma d'Occident (1378-1417)*, dins "Gimbernats. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència", XLVI (2006), 25-36.

[El primer títol integra els dos moments particularment contemplats en el segon i per això ens hi referim]. La reina Blanca d'Anjou, muller de Jaume II i mare de llurs deu fills, deixà en testament la construcció d'una casa d'acolliment de pobres i vianants, sovint víctimes de lladres de camí ral, en el gran desert entre el Camp de Tarragona i Tortosa, que el seu marit i marmessor patrocinà. Però passat ell, l'hospital caigué en moltes mans, ultra les dels reis: monestir de Santes Creus, orde de Sant Jaume d'Altopascio (Toscana), els papes del Cisma d'Occident i sobretot Benet XIII, els delegats reials de Tortosa, els dos primers reis Trastámara i la reina Maria de Castella, muller d'Alfons Trastámara, i altra vegada Santes Creus; al final, l'Hospital de la Font del Perelló havia arribat a la prostració més absoluta. La principal font de coneixement d'aquella trajectòria tan complicada és l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA), *Canc.*, *reg.* i *Reial Patrimoni. Batllia General*, i el recull intítulat *Compendium abbreviatum* de fra Bernat Mallol, monjo de Santes Creus, conservat entre la documentació de l'abadia ara a Madrid, AHN, *Códices*, 302-B.- J. P. E. [22.899-22.900]

Josep Antoni AGUILAR ÀVILA, *Els silencis de Muntaner: les relacions entre Jaume II, Frederic de Sicília i el papat*, dins "Món Vicent Ferrer", 191-234.

L'objectiu d'aquestes pàgines són "les tensions existents entre la Santa Seu i la casa d'Aragó durant els regnats d'Alfons el Liberal, Jaume II el Just i Frederic de Sicília" (193). I així, partint de la carnisseria soferta pels croats francesos contra Catalunya a Girona i Panissars, assistim per documentació catalana i siciliana al reconeixement del poder de la Casa de Barcelona per part de la Santa Seu, a les condicions de la Pau d'Anagni i a la política de Bonifaci VIII (1294-1303), convençut que Jaume II li trauria les castanyes del foc a Sicília, posant-li Frederic III i l'illa a les mans en una safata; d'ací la seva ira contra el rei després que aquest no havia rematat damunt Frederic la victòria naval del cap d'Orlando (1281-1282). Les pàgines 210-216 s'ocupen del setge d'Almeria el 1309: Benet XI i sobretot Climent V ben lluny de l'enemistat de Martí IV i de la suspicàcia de Bonifaci VIII, s'hauria manifestat, segons Muntaner, de paraula ben disposat envers Jaume II, però també s'hauria mantingut a l'expectativa davant les veus contràries que li arribaven i mai no prengué cap decisió favorable a la Casa de Barcelona. Després, en temps de Joan XXII, la situació es complicà amb la presència a Itàlia de l'emperador germànic i amb la seva política envers la Santa Seu, que revifà en tota la península l'enemistat de güelfs (Anjou, França, papat) i gibel·lins (Imperi, Sicília, Barcelona), amb tota mena d'operacions bèl·liques i la 'treva de les reynes' (222); Joan XXII, posat per àrbitre, prengué decisions a favor dels Anjou, Frederic en protestà i el papa l'excomunicà (223-226). La conquesta de Sardenya per l'infant Alfons, que hagué de segrestar diners pon-

tífics, tornà als pitjors penjaments papals contra la Casa de Barcelona (230). Hi ha bibliografia (233-234).- J. P. E. [22.901

H. HÉLARY, *La mort de Pierre, comte d'Alençon (1283), fils de saint Louis, dans la mémoire capétienne*, dins "Revue d'histoire de l'Église en France", 94 (2008), 5-22.

La narració de Ramon Muntaner, ací traduïda al francès (9), és una de les tres fons que informen d'aquella mort; l'autor considera que el fragment de Muntaner "fait la part trop belle à l'imagination pour qu'on lui accorde, a priori, un crédit quelconque" (9).- J. P. E. [22.902

Michael LOWER, *Ibn al-Lihyani: sultan of Tunis and would-be Christian Convert (1311- 1318)*, dins "Mediterranean Historical Review", 24 (2009), 17-27.

A base de la documentació de l'Arxiu Reial (ACA), ja publicada, i de notícies proporcionades per cronistes del Marroc (al-Tijani, al-Zarkashi), l'autor refà una biografia d'aquell soldà de Tunis i el capdell de les seves relacions internacionals, en particular amb la Corona catalano-aragonesa. Dins aquest conjunt destaquen dos punts: al-Lihyani durant molt de temps donava a entendre als seus interlocutors cristians que tenia la intenció de fer-se cristià [no serà ell el rei musulmà diverses vegades esmentat per Ramon Llull, el qual també fa constatar la causa de no haver-se fet cristià]; i el rei que hauria hagut de presidir aquell nou regne en el seu pas de l'Islam al Cristianisme era Frederic III de Trinària. Hi ha bibliografia (25-27).- J. P. E. [22.903

Martín OSSIKOVSKI, *Guido Terreni, Marsilius of Padua, and William of Ockham on Institutional Infallibility*, dins "Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales", LXXVII (2010), 299-311.

La validesa substantiva de les decisions doctrinals dels papes fou tema apassionadament debatut en temps de Joan XXII (1317-1333), entre d'altres raons perquè els franciscans radicals consideraven establertes per sempre les doctrines sobre la pobresa de l'orde franciscà, formulades pel papa Nicolau IV en la decretal, no sols es col·locaven contra les decisions doctrinals de Joan XXII en relació a la 'pobresa franciscana', ans l'atacaven per no haver respectat una doctrina establerta per un predecessor, de forma definitiva. I si els capdavaners de la crítica foren Marsili de Pàdua i Guillem d'Occam, el teòleg de confiança de Joan XXII fou Guiu Terrena; segons aquells un papa s'havia de limitar a una decisió doctrinal elaborada per un concili ecumènic; Guiu Terrena, en canvi, en la *Quaestio de magisterio infallibili Romani Pontificis*, publicada en edició crítica per Bartomeu Xiberta, es féu fort en la frase de Jesús prometent a sant Pere que havia pregat per ell "ut non deficiat fides tua, et tu, aliquando conversus, confirma fratres tuos", reportada per Lluc XXII.- J. P. E. [22.904

Francesc FELIU, Joan FERRER, Narcís IGLÉSÍAS, *Entre el mite i la realitat: la llengua de la Cancelleria reconsiderada*, dins "Miscel·lània Joaquim Molas", 1 (Estudis de Llengua i Literatura catalanes, LVI), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2008, 221-249.

Que la prosa catalana de Cancelleria reial dels segles XIII-XV fou la mostra que unificà la de totes les terres de la corona ha esdevingut concepte gairebé indiscutible, sobretot per obra d'Antoni Rubió i Lluch; Ramon Aramon i Serra no ho veié tan clar i defensà "la diversitat de llengage" (223), però el 1964, Martí de Riquer es manifestava a favor de la llengua de la Cancelleria reial i la declarava "llengua de l'acadèmia" (224); darrerament, però, el cas italià, on les acadèmies eren plurals, ha assenyalat un altre factor uniformador: el llatí, del qual les llengües vulgars haurien rebuda l'empremta (225-227); la comparació d'un cert nombre de lletres de

cancelleria i d'altres fragments condueix a la conclusió que "l'influx de la llatinitat de caire humanístic va fer perdre frescor i llibertat a la prosa catalana medieval posterior a Ramon Llull" (236); un estudi de Pompeu Fabra del 1926 aplegava els recursos sintàctics catalans de Cancelleria (conjuncions de subordinació i d'altres) (237-245). Els autors suggereixen alguns passos per al futur (246-247) i donen bibliografia (248-249).- J. P. E. [22.905]

Josep M. LLOBET I PORTELLA, *L'antic significat dels mots* assident, barbacana, nodrís, voltar, dins "Miscel·lània Joaquim Molas", 1 (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, LVI), BarCELONA, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2008, 251-254.

La documentació de l'AHC de Cervera, *Fons municipal* i *Notaris*, ha proporcionat significacions fins ara no documentades de les dites paraules.- J. P. E. [22.906]

Jaume de PUIG I OLIVER, *Sis fragments de lletres episcopals del temps de Pere d'Urrea (1325-1328) i Gastó de Montcada (1328-1334)*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 357-366.

Engrunes de correspondència episcopal trobades en fragments de registres devastats, salvats per la professionalitat dels arxivers diocesans de Girona del segle XVIII. A part l'interès complementari dels fragments editats, l'estudi d'aquestes deixalles evidencia que s'han perdut registres de lletres d'aquells dos bisbes, de manera que llur correspondència s'ha d'entendre conservada només en part. Els sis fragments s'editen seguint les pautes de les *Lletres del bisbe de Girona. Segle XIV. Vol. I* (n. 1-620), Barcelona 2007.- J. de P. [22.907]

Josefina MUTGÉ VIVES, *Artesanos barceloneses al servicio de Alfonso el Benigno (1327-1336)*, dins "Aragón en la Edad Media", XIX (2006), 407-415.

La documentació de Barcelona, Arxiu Reial (ACA), Canc., reg., i AHCB, *Llibre del consell*, ha proporcionat a l'autora la base per al seu article, dividit en tres apartats, els del ram tèxtil (obra de llana, de cotó i drapers: 408-413), del ram d'artistes i d'arts menors (pintors, platers, forjadors i brodadores: 412-414) i el d'especiaires i apotecaris (414-415).- J. P. E. [22.908]

Alejandro MARTÍNEZ GIRALT, *L'agitat retir monàstic del vescomte Bernat II de Cabrera*, dins "Quaderns de la Selva", 20 (2008), 43-59.

Amb documentació de l'Archivo Ducal Medinaceli, l'autor desfa el suposat recés monàstic de Bernat de Cabrera, que hauria durat de 1342 a 1347. Durant aquests anys, Bernat fou present a Breda, al setge d'Algesires, a Aznahrón d'Extremadura, a Còrdova, altre cop a Breda, a Chillón i a Montsoriu. L'exercici del senyoriu feudal d'Aguilar li hauria donada una certa experiència i coneixement dels castellans, cosa que explicaria la seva conducta en el moment de la Guerra entre els dos Peres —la pau a ultrança— i la seva caiguda posterior.- J. de P. [22.909]

Ingrid WÜRTH, *Altera Elisabeth. Königin Sancia von Neapel (1286-1345) und die Franziskaner*, dins *Religiöse Bewegungen im Mittelalter. Festschrift für Matthias Werner für 65. Geburtstag*, herausgegeben von Enno BÜNZ, Stefan TEBRUCK, Helmut G. WALTHER. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Thüringen. Kleine Reihe, 24), Köln-Weimar-Wien Böhlau Verlag 2007, 517-542.

Establert el parentiu entre les famílies de Barcelona, d'Anjou i d'Elisabeth de Turíngia, que Sança de Nàpols considerà sempre model seu, l'autora basant-se en les lletres conservades en el més antic dels exemplars manuscrits de la *Chronica XXIV Generalium*, d'Assisi, Sacro Conven-

to; es manifestà a favor de Michele da Cesena i crítica envers Joan XXII i l'imposat successor d'aquell, Guerau Ot (Geraldus Odonis), al qual pregava de no apartar-se de la *Regla de sant Francesc*, aprovada per Déu. Allò que li hauria donat més fama dins l'orde franciscà fou la imitació de la santa de Turíngia, fins al punt que, com aquesta, fou qualificada de ‚mater Ordinis beati Francisci’ (538). L'any abans de la seva mort entrà al convent de Santa Clara de Nàpols. Un altre convent napolità de clarisses, S. Maria Donna Regina, ha conservat un cicle de pintures dedicades a la santa de Turíngia.- J. P. E. [22.910]

Xavier RENEDO PUIG, *El papagai i l'Orient (Notes sobre la història del papagai a l'Edat Mitjana)*, dins “Annals de l'Institut d'Estudis Gironins”, XLIX (2008), 367-391.

L'autor esbossa l'entrada del papagai en la vida social de les capes elavades d'Occident i les raons per què hi entrà: d'una banda, les qualitats terapèutiques que hom li atribuïa, i la hilaritat i bon humor que suscita la seva facultat única d'imitar el llenguatge humà. Els medievals reberen el papagai tenint ben present allò que n'havien dit els autors antics, com Plini, Solí, Isidor de Sevilla i àdhuc Brunetto Latini. Albert el Gran i Alexander Neckam s'hi interessaren en tant que naturalistes. En les lletres catalanes, hom en troba esments en el *Dotzè del Crestià* d'Eiximenis i en la correspondència reial i nobiliària, ultra les dues-centes quaranta reproduccions en les vidrieries de sant Joan Evangelista i de sant Pere Apòstol de la catedral de Barcelona, envoltant escuts reials. El papagai compareix en la *Faula* de Guillem de Torroella i té un paper remarcable en d'altres narracions coeves, com és ara *Le Chevalier au Papegau*, *Frayre de Joy e Sor de Plaser*, i *Las Novas del Papagai*. L'autor estudia les dues darreres, en Llull i en el *Llibre dels set savis de Roma*. Hi ha bibliografia. [Manca la referència a Arnau de Vilanova, que s'autoqualifica de ‚psitacus Romani Pontificis’ en començar el *De mysterio cymbalorum*, cf. “ATCA”, VII-VIII (1988-1989), 54, lín. 17].- J. de P. [22.911]

Alexandra BEAUCHAMP, *Ordonnances et réformes de l'hôtel royal au début du regne de Pierre IV d'Aragón*, dins “Anuario de Estudios Medievales”, 39 (2009), 555-573.

El rei de la Corona d'Aragó (no pas només del regne d'Aragó), Pere III (no pas Pere IV) [cf. “ATCA”, XXIX (2010), 1027-1029], ben conscient d'ocupar un lloc únic a l'hora de prendre decisions polítiques tot i l'existència i activitat del consell reial i d'altres consellers, estigué constantment interessat a elaborar successives ordinacions sobre detalls de la casa i cort reial, ultra la principal del 1344 (559). I, si la *Crònica* tendeix a subratllar la responsabilitat exclusiva del rei en les decisions, la documentació d'ACA, *Canc. Reg.*, permet de matitzar-ho; entre el 1351 i el 1386 són documentades vint-i-dues decisions reials relatives a serveis de casa i cort (560), en les quals el rei acceptà alguns almenys dels suggeriments que en encetar el regnat li feren els seus oncles, els infants reials Pere i Ramon Berenguer, que en un primer moment el rei no sols havia refusat, sino que havia rebut malament llur proposta; l'oncle Pere fou nomenat canceller i amb ell s'introduí una línia de reforma (571).- J. P. E. [22.912]

Santiago SIMÓN BALLESTEROS, *El acuerdo secreto firmado entre el rey Pedro IV y el noble aragonés Lope de Luna durante la segunda Unión (1347-1348)*, dins “Aragón en la Edad Media”, XXII (2011), 247-269.

El text de l'acord és conservat a l'Arxiu Reial de Barcelona, *Canc.*, *pergamins* 261/1294, i *Canc.*, *Reg.* 1490 (263-266), i és completat amb quatre d'altres documents d'igual procedència (266-269). El pacte, degut a les gestions de Bernat de Cabrera, de fet col·locà al costat del rei, tot i que el text salvava els juraments que el Luna hagués fet a la Unió, un dels capitosts de la noblesa aragonesa, cosa que permeté al rei de sortir de l'ofec, en el qual la Segona Unió l'havia col·locat.- J. P. E. [22.913]

Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *El reino de Aragón y los conflictos mediterráneos a mediados del siglo XIV (1353-1356)*, dins "Aragón en la Edad Media", XIX (2006), 485-500.

[En aquestes pàgines es veu ben clara la diferència entre el Regne d'Aragó i la Corona d'Aragó, perquè el tema és el de la col·laboració econòmica d'aquell regne a les empreses bèl·liques del rei Pere III el Cerimoniós], coneguda per les èpoques de pagament conservades a Barcelona, Arxiu Reial (ACA), Reial Patrimoni, *Mestre racional* 642-647, el contingut dels quals és ací exposat (486-487); calgué en particular, defensar la sobirania damunt Sardenya, la presència allí del mateix rei els anys 1354-1355 i el seu retorn a Catalunya, ultra d'altres urgències (489-497). És particularment interessant la fórmula d'arribar a acords amb els que havien d'acceptar les peticions reials, on no és documentada la imposició pura i simple.- J. P. E. [22.914

Alexandra BEAUCHAMP, *Gouverner la Couronne d'Aragon en l'absence du roi: la lieutenance générale de l'enfant Pierre d'Aragon (1354-1355)*. Tesi de doctorat, defensada a la Universitat de Burdeus III (14 nov. 2005).

L'infant Pere (futur fra Pere) d'Aragó i tres consells amb seu a Barcelona (el principal), València i Saragossa, governaren la Corona durant quinze mesos d'absència del rei Pere III a Còrsega (juny 1354-setembre 1355); la tesi es basa en la documentació de l'AR de Barcelona (ACA), *Canc., reg., i Mestre racional*, i la de les seccions d'Empúries, Entença i Prades de l'Arxiu Ducal de Medinaceli, ara a Poblet. Descriu la relació amb el rei i nebot, Pere III, abans, durant i després de la lloctinença, i la que mantingué amb el seu pare, Jaume II, amb el seu germà, Alfons el Benigne, i amb el seu nebot, Pere III el Cerimoniós; exposa les funcions de la lloctinença general, les dels membres dels consells reials i la relació de l'exercici de lloctinença amb el rei, els consells, les institucions i els ciutadans.- J. P. E. [22.915

Karl BORCHARDT, *Kurie und Orden. Johanniter in den päpstlichen Supplikenregistern 1342-1352*, dins *Kurie und Region*. Festschrift für Brigitte SCHWARZ, zum 65. Geburtstag. Herausgegeben von Brigitte FLUGG, Michael MATTHEUS und Andreas REHBERG (Geschichtliche Landeskunde, 59), Stuttgart 2005, 17-39.

Autoritats de l'orde de sant Joan de Jerusalem demanaven beneficis o expectatives per a clergues a llur servei, com per a Joan Roderic de l'Espill i Bernat de Mont-rodon, el 1349 (27) o per a Pere Martí, 1346 (29). Destaca la petició de la infanta Blanca, filla de Jaume II, i priora de Sixena, i de la seva germana Maria, que volien entrar en la comunitat femenina de sant Domènec, a Barcelona o Tarragona, perquè Sixena tenia "regulam satis amplam et in bonis competentibus abundare... desiderant sub strictiori regula virtutum Domino famulari et devotionem suam ad regulam et ordinem dominarum ordinis S. Dominici"; era el 1344 (29); en les peticions per a clergues figura la de Berenguer Marganell, de Vilademàger (30).- J. P. E. [22.916

Alexandra BEAUCHAMP, *Régence et continuité de l'oeuvre royale: un testament et des codicilles inédits (1354) de Pierre IV d'Aragon*, dins "Mélanges de la Casa de Velázquez", 38 (2008), 201-218.

El testament i els dos codicils, objecte d'aquest article, s'han conservat a Madrid, Real Academia de la Historia, ms. M. 78, ff. 104-129; Pere III els havia escrit el maig del 1354 abans d'emprendre la intervenció militar a l'illa de Sardenya: hi formulava les seves previsions per a la possible successió i per a les corresponents decisions polítiques. El volum factici M. 78 és un aplec de documents del rei o de membres de la família reial o de nobles de primera categoria, datats entre el 1211 i el 1440, segurament tret de l'Arxiu Reial de Barcelona per Jerónimo Zurita; els documents també es troben en el manuscrit M. 46 de la dita Acadèmia (202-204); el contingut del testament i dels codicils és ací resumit, també en allò que toca les deixes

(objecte del primer codicil), o l'herència reial, i en particular l'hereu de la corona, amb decisions que volien evitar situacions dubtoses com les del 1213 o les del regne de Mallorca els anys 1318 i 1324 (208-212); les darreres pàgines comparen les disposicions del testament del 1354 amb les dels altres de Pere III (212-216). Hi ha bibliografia (216-218).- J. P. E. [22.917]

Llibres de deutes, trameses i rebudes de Jaume Mitjavila i companyia 1345- 1370. Edició, estudi comptable i econòmic a cura de VÍCTOR HURTADO, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 2005,

VÍCTOR HURTADO, *Els Mitjavila. Una família de mercaders a la Barcelona del segle XIV*. Pròleg de Carme BATLLE I GALLART (Textos i estudis de cultura catalana, 123), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2007, 400 pp.

Sota el primer títol és aplegada la documentació dels arxius barcelonins (ACA, AHCB, ACB, ADB, AHPB), i dels ARM i ARV i àdhuc de Palerm, Archivio di Stato (31-34) relatius a la família Mitjavila, en particular de l'ACB, *Pia Almoïna*, on anà a parar la documentació familiar, que, en el segon títol és aprofitada amb la bibliografia que toca directament o indirectament el tema, des de Heinrich Finke als investigadors catalans de les dècades centrals del segle XX, que s'ocuparen de l'expansió per la Mediterrània (35-65), a fi de donar-nos una narració cronològica des dels orígens dels Mitjavila entorn Banyoles el 1298 fins a Girona, València, Barcelona i tota la Mediterrània, fins al 1348, en què la Pesta Negra s'endugué Pere de Mitjavila (255-262); i després fins a final del segle XIV en què amb la darrera pubilla, Siuraneta, casada amb Berenguer Morey, el tronc bàsic de la família Mitjavila desapareixia. Hi ha capítols dedicats a *El gran negoci del blat* ja abans, però sobretot entorn el Mal Any Primer (117-130), al *Miratge d'Orient* i a les grans possibilitats de negoci venent productes europeus a Alexandria, destinats a l'Àfrica i a l'Àsia (131-136, 211-216 i 229-254). La riquesa portà als càrrecs públics, com el de conseller de la ciutat de Barcelona i proveïdor de la Corona (217-224), el d'obrer dels murs de la Ciutat (315-321); els negocis també li donaren malsdecap (291-303, 334-346).- J. P. E. [22.918-22.919]

Jaume de PUIG I OLIVER, Josep M. MARQUÈS I PLANAGUMÀ (†), *Els darrers documents del primer president de la Generalitat de Catalunya, Berenguer de Cruïlles, bisbe de Girona (1359-1362)*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", XXVII (2008), 7-43.

Els primers, que pujaven a seixanta-set, havien estat publicats un any abans en el mateix anuari, XXVI (2007), 283-384; ara se'n sumen divuit, que porten el nombre total a vuitanta-cinc: el conjunt, empedrat de dificultats, té una altra lectura: envoltada per aquells dolors de part i enmig del brogit de les armes, naixia la màxima representació, inicialment econòmica, del poble de Catalunya (que després es repetiria en el Regne de València), la Generalitat. Els divuit documents transcrits i publicats ara procedeixen tots de la sèrie U de l'ADG i són completats en les notes amb nombre de dades procedents de sèries diverses del mateix arxiu o d'altres, normalment inèdites.- J. P. E. [22.920]

Sophie HIREL-WOUTS, *Les origines du Royaume d'Aragon dans l'historiographie de l'Est péninsulaire (1369-1499)*. Thèse de doctorat, París IV, 1 desembre 2006.

[La inclusió d'aquest títol en la nostra bibliografia, de cap manera no significa que el Regne d'Aragó, equivalent a les tres províncies de la Comunitat Autònoma de l'Actual Estat Espanyol, sigui un dels Països Catalans, ans s'explica pel fet que la dita historiografia comença dins el regnat de Pere III el Cerimoniós, per derivació de les quatre grans *Cròniques* catalanes]. Amb la *Crònica de Sant Joan de la Penya*, escrita sota l'atenció de Pere III el Cerimoniós, hauria nascut una historiografia pròpia del Regne d'Aragó [no serà pas de la Corona d'Aragó?], en la qual

no mancaria una línia ben clara d'oposició al rei. Ja en el segle XV hi hauria hagut les aportacions de Pere Tomich que, per primera vegada, no subordina la història als interessos personals ni del rei ni de la dinastia; també les de títols derivats del de Tomich com el de Berenguer de Puigpardines, línia historiogràfica que es convertiria en altaveu de les visions nobiliàries i urbanes.- J. P. E. [22.921]

Christian Nikolaus OPITZ, "*Lur faiyt, lur vida, lur ventura, tot so divisav'en pintura*". Zum Gebrauch der Ekphrasis bei Guillem de Torroella. Mit einem Ausblick auf Anselm Turmeda und Joanot Martorell, dins "Zeitschrift für Katalanistik – Revista d'Estudis Catalans", 20 (2007), 123-148.

['Ekphrasis' = descripció d'obres d'art figurativa en texts literaris]. Sota aquest aspecte, deixant-se de la interpretació políticomoral reivindicativa de dinastia privativa proposada per Albert Hauf el 2000, l'autor estudia *La falla* de Guillem Torroella, al fons de la qual troba el desencís per la desaparició de les valors aristocràtiques i la desaparició de la cavalleria, que dues dames ploren al costat del lilit del rei Artur (127-129). La falla conté dos passos d'Ekphrasis, els dels versos 238-247 i 601-605, ací transcrits. Retinguem l'observació que només trobem 'ekphrasis' en descripcions de situacions totalment imaginàries; *La falla* conté dos passatges 'ekphràsics': els vidres pintats del palau de Morgana i les incisions en ulla de marfil que representen parelles d'enamorats famosos, realment reconeguts en la Baixa Edat Mitjana, però poc descrits (128-129).- J. P. E. [22.922]

Jaume RIERA I SANS, *Els primers monestirs de Jerònims de la Corona d'Aragó (1374-1414)*, dins "Studia Monastica", 50 (2008), 275-344.

La documentació de l'Arxiu Reial de Barcelona permet de precisar la cronologia de les cartoixes dels Països Catalans; ací són transcrits o resumits en apèndix setze documents, datats entre el 1378 i el 1414 (331-244), que permeten a l'autor d'establir l'ordre cronològic de les vuit cartoixes (329); hi ha informació sobre els llibres d'aquelles cases, entre els quals no mancava la *Biblia* en llengua catalana (325-327). No foren sols els reis els protectors de les cartoixes, car 'papa Benet' semblava fer-los la competència amb les seves butlles. Les papals, concretament la de Gregori XI, del 1374, era a favor de tres ermitans, residents a la Plana de Xàbia, terme de Dénia, bisbat de València (280); les altres haurien anat seguint fins al 1413, en què nasqué la de Montolivet, Sant Pere de Ribes, bisbat de Barcelona. Hi ha llista dels cartoixos documentats (330-331).- J. P. E. [22.923]

Marta VANLANDINGHAM, *Royal Portraits: Representations of Queenship in the Thirteenth-Century Catalan Chronicles*, dins *Queenship and Political Power in Medieval and Early Modern Spain*, ed. By Theresa EARENFIGTH (Women and Gender in the Early Modern World), Aldershot, Ashgate 2005, 109-119.

El *Llibre dels fets* de Jaume I informa amb satisfacció del matrimoni ben avingut del rei amb la reina Violant d'Hongria; ell la volgué en el consell reial, feia molt de cas dels seus parers, tant dins el consell com fora; els records d'aquella unió semblen dibuixar el model de matrimoni perfecte.- J. P. E. [22.924]

Núria SILLERAS-FERNÁNDEZ, *Power, Piety, and Patronage in Late Medieval Queenship. María de Luna* (The New Middle Ages), New York, Palgrave Macmillan 2008, XX i 250 pp.

Una reina de la corona catalanoaragonesa tenia una gran dignitat, i la cerimònia de la coronació n'era esclatant prova pública, però no tenia cap participació en la sobirania jurídica fora

del cas que exercís de lloctinent del rei, situació que en Maria de Luna es donà dues vegades: el començament del regnat del marit absent a Sicília, i el 1401-1406, lloctinent del Regne de València. En els successius tres capítols, Maria és presentada com a pubilla de casa noble (11-35), després com a lloctinent general i reina (37-64), com a mare de família (65-89) i com a copartípic del poder sobirà, entre el 1397 i el 1406 (91-114), en la seva vida de pietat i devoció (115-137) i en la cort i el cerimonial (139-159). Les pàgines 161-167 resumexien les conclusions, les 229-243 indiquen tant les fonts inèdites com la bibliografia. Les taules finals ocupen les pàgines 245-250.- J. P. E. [22.925]

Tòpics literaris, traducció medieval i traducció romànica. Discurs de recepció de Tomàs MARTÍNEZ ROMERO com a membre numerari de la Secció Històrico-Arquelògica, llegit el dia 21 de juny de 2007, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2007, 44 pp.

Durant el regnat de Jaume II, rei de la Corona Catalano-Aragonesa començà i durant els del seu nét Pere III el Cerimoniós i dels dos fills d'aquest, Joan I i Martí I, es multiplicà àmpliament la traducció al català d'obres de temàtica diversa; l'autor es fixa en els pròlegs, en els quals esbrina quins foren els objectius, genèrics o específics de cada cas, de traductors o de comitents en encarregar o realitzar les dites traduccions, començant amb un capítol general dedicat a aquest tema des de les traduccions antigues, com per exemple les de llibres bíblics realitzades per sant Jeroni: "referències a la pobresa de la llengua vulgar, als tipus de traducció possibles, a la manca de temps per a realitzar la feina, al benefici del producte" (6), "la inferioritat del traductor, la ignorància o la incapacitat per a afrontar amb garanties la feina"... de posar un llibre escrit en llatí a l'abast dels qui no en saben (7-11), sovint per encàrrec d'un comitent, convertit en benefactor de la comunitat (13); 'delectare' és tòpic clàssic i usual (14), com ho és la declaració de fidelitat en la traducció amb la corresponent "impossibilitat de millorar-la amb els materials a l'abast" (17), atesa la incapacitat del romanç d'expressar totes les subtilitats del llatí (18-19). La segona part s'ocupa del pròleg d'Antoni Canals al *De providentia* de Sèneca: ell ha de comptar amb les exigències dels qui raonen a partir de la raó natural en llurs argumentacions (20), amb la que un rei té l'obligació d'ésser 'litteratus', si no vol passar per ase coronat (22), sense que es pugui excloure la insistència d'amics que no disposen d'una traducció (23); ell, de més a més, d'acord amb el temps, "redimensiona els texts clàssics segons uns esquemes ideològics predeterminats, que són la teologia (cas del 'fatum') o la moral cristiana (cas del suïcidi) (24). La darrera part és dedicada a *Les habilitats prologals de Ferrer Saiol*, qui, després de, sembla, tres d'altres, traduí l'*Opus agriculturae* de Pal·ladi, on es trobava amb la contradicció d'una temàtica que, en principi devia ésser a l'abast de 'persones rudes e sens grans lletres' (pagesos) i en canvi Pal·ladi l'havia exposada sense refusar 'mots subtils', situació que porta l'autor a posar el problema dels traductors que no dominen les dificultats de traducció, sobretot en situacions de mots amb càrrega doctrinal fora l'abast del traductor (30-35). Hi ha bibliografia (36-40).- J. P. E. [22.926]

Jacques JOSET, *El Libro del buen amor y el Facet catalán*, dins "Bulletin Hispanique", 110 (2008), 279-282.

Recordades les investigacions fetes anys enrere sobre l'influx de Ramon Llull (*Blanquerna i Fèlix*) en els autors castellans com és ara Juan Ruiz ("no es capaz de librarse ni por un momento de su influencia"] (280) i l'infant Juan Manuel, l'autor es queixa que no s'hagi esbrinat l'influx del *Libro del buen amor* en la literatura catalana contemporània; un altre cas de possible influx seria el del 'bon amors' en el *Facet* català i en el dit *Libro...* i en d'altres i suggereix que el *Facet* seria de la primera meitat del segle XIV, de manera que hagués pogut ésser llegit per Juan Ruiz. El díctic "Plus ric me farets ses duptansa / Que quim daval regne de França", resul-

taria de lectura més fàcil puntuat així: "Plus ric me farets ses duptansa / Que qui-m dava-l regne de Fransa" (281).- J. P. E. [22.927]

Paolo EVANGELISTI, *Relazioni di potere ed etiche per il potere. Clarenò, Filippo di Maiorca e la testualità politica francescana catalano-aragonesa*, dins *Angelo Clarenò francescano*. Atti del XXXIV Convegno Internazionale. Assisi, 5-7 ottobre 2006 (Atti dei Convegni della SISF e del Centro Interuniversitario di Studi Francescani, XXIII, N. S: 16), Spoleto, Centro Internazionale di Studi sull'Alto Medioevo 2007, 315-376.

La relació entre Angelo Clarenò i Felip de Mallorca fou molt àmplia, car el primer influí en el segon com a pare o director espiritual i algunes de les preses de posició, també doctrinal, del segon en el tema de la pobresa franciscana foren d'alguna manera inspirades pel primer, també les que el deixeble prengué en el camp de la política, en el qual aquest veia una possibilitat d'aplicar la doctrina de la 'verdadera caritat'. El dit influx és constatable en les lletres d'Angelo, alguna de les quals és adreçada personalment a l'infant de Mallorca.- J. P. E. [22.928]

Paolo EVANGELISTI, *Per un'etica degli scambi economici. La funzione civile del mercato in Eiximenis e nella pedagogia politica francescana (1393-1493)*, dins "Caplletra. Revista Internacional de filologia", 48 (Primavera 2010), 163-177.

Durant els darrers decennis ha estat elaborada una nova forma de posicionar-se davant les categories polítiques, que també ha afectat l'estudi dels mercats. L'autor exposa l'objectiu del seu estudi, dient que és un "contributo alla storia della formazione del lessico politico..." i més en concret sobre "le riflessioni francescane sulla 'res publica'... [che] focalizzano l'attenzione in maniera equivalente ed equilibrata sulle strutture di legittimazione delle istituzioni di governo... e insieme, sulle istituzioni e sugli attori del mercato" (213), i explica com aquest objectiu es compleix en els escrits d'Arnau de Vilanova, de Ramon Llull i de Francesc Eiximenis. El curs de l'exposició és completada amb fragments textuais. Hi ha bibliografia (234-236).- J. P. E. [22.929]

Montserrat ALEGRE I URGELL, *Diàlegs de Sant Gregori. Estudi lingüístic de la versió catalana de 1340*. Pròleg de Josep MORAN I OCERINJAUREGUI (Textos i estudis de Cultura Catalana, 129), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2007, 352 pp.

Dins ATCA, XXVIII (2009), 831, núm. 21.979 el lector pot trobar notícia bibliogràfica de l'edició d'aquell text traduït al català a mitjan segle XIV. Ara l'editora ens dóna una anàlisi gramatical del mateix text seguint l'ordre de les parts de la gramàtica, de cada una de les quals són reproduïts un o més fragments de mostra.- J. P. E. [22.930]

Fernando GONZÁLEZ OLLÉ, *Opciones y preferencias lingüísticas del rey Pedro IV de Aragón*, dins "Revista de Filología Española", LXXXVII (2007), 293-322.

Pere III rei de la Corona d'Aragó (IV de l'estricta regne d'Aragó), és recordat en les primeres pàgines mitjançant un resum de la seva trajectòria històrica i de les seves opcions polítiques, entre les quals no manca la d'atenció als fets culturals d'art o de llibres i a l'activitat dels secretaris i els copistes de Cancelleria Reial (293-302). Tot seguit l'autor exposa la situació lingüística dels seus regnes i analitza amb particular atenció l'ús de les possibles llengües en la documentació de cancelleria publicada en col·leccions diverses, sobretot en la d'Antoni Rubió i Lluch: llatí, català, aragonès, francès i castellà; recorda que en els primers anys fou particularment considerable l'ús de l'aragonès (304-305), situació que canvià radicalment en els anys de regnat, tal com demostren els quadres sinòptics (306 i 310); l'autor posa particular

condícia a documentar l'ús de l'aragonès (311-321), però reconeix que no hi ha dubte de quin era per al rei el ,nostre llenguatge' (322).- J. P. E. [22.931]

Mario ORSI LÁZARO, *Estrategia, operaciones y logística en un conflicto mediterráneo. La revuelta del Juez de Arborea y la ,armada e viatge' de Pedro el Ceremonioso a Cerdeña (1353-1354)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 921-968.

L'estol fou doble, cada un dels anys 1353 i 1354. L'objectiu de l'autor és "mostrar el funcionamiento y la interacción de factores políticos, geoestratégicos, operacionales y logísticos" en el doble estol de Pere III. L'empresa del 1353 fou un èxit, però la rebel·lió del Juge d'Arborea contra el seu rei canvià radicalment la situació bèl·lica a Sardenya. Tota l'operació de control total de l'illa suposava facilitar de comunicació per mar, com també les possibilitats d'intendència, i aquesta es capgirà perquè la rebel·lió dels Arborea enfortí la resistència dels Doria a l'Alguer, que tingué l'estol reial aturat durant mesos i desballestà en tots sentits la campanya del 1354, afavorint així la política de Gènova (931-937). El viatge del 1354, pel canvi de l'Arborea, s'hagué d'encarar amb dificultats majors, sobretot davant l'Alguer (947-952); augmentà el dèficit de l'estol, tant en alimentació com en transport (953-964). Malgrat tot, aquella campanya ha deixat documentació completa (967) d'ACA i d'AHCB.- J. P. E. [22.932]

Orsola GIANLUCA, "*Istituzione e gesta dei primi monaci*" de Filippo Ribot, dins "Salesianum", 69 (2007), 527-538.

Entorn el 1370, Felip Ribot elaborava els deu llibres dels seus *De institutione...* En els primers set llibres volgué aplegar totes les informacions que sobre els moments inicials carmelitans del profeta Elias havien anat formulant els autors precedents, tema que l'autora analitza en el pròleg del *De institutione...*- J. P. E. [22.933]

Josep CANAL, Eduard CANAL, Josep M. NOLLA, Lluís PALLÍ i Jordi SAGRERA, *La construcció de la muralla medieval del Mercadal en el darrer terç del segle XIV*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 59-86.

Gràcies a una seixantena de documents d'ACA i dels arxius locals gironins, estudiats i citats fragmentàriament, però no editats, els autors han pogut resseguir una història, encara plena d'incògnites, sobre la construcció de la muralla del Mercadal. La iniciativa partí de Pere III, durant l'època de la Guerra amb Castella, i l'obra es veié coronada a començaments del segle XV, mitjançant un sistema de talles, imposicions i pressions del rei en el seu domini, que van aixecar poc entusiasme entre els gironins. Bo i subsistint dubtes sobre la construcció del sector nord, el treball evidència la utilitat de l'enquesta combinada de dades arqueològiques i documentació, amb resultats esplèndids tant en el camp de la interpretació com en el de la comprensió dels documents. Hi ha plànols i una fotografia antiga de Fargnoli d'un sector de la muralla del Mercadal enderrocat tot just a principis del segle XX.- J. de P. [22.934]

Kathrin UTZ TREMP, *Von der Häresie zur Hexerei. Wirkliche und imaginäre Sekten im Spätmittelalter* (Monumenta Germaniae Historica. Schriften, 59), Hannover, Hahnsche Buchhandlung 2008, XXX i 704 pp.

Les pàgines 416-422 són dedicades a Nicolau Eimeric, sota l'epígraf "*Hellseher und Wahrsager*" im *Handbuch des Inquisitors Nikolaus Eymerich* (1376). Després de decenniis de procediments judicials contra vidents i endevins, Eimeric elaborà en el *Directorium inquisitorum* una base teològica per a la intervenció inquisitorial i començava preguntant-se si màgics, endevins i vidents s'havien de considerar heretges i, en cas afirmatiu, havien d'ésser sotsmesos a la juris-

dicció de l'inquisidor. La resposta començava distingint entre l'art de la quiromància o semblants i els qui demanaven l'ajut del dimoni per pronosticar el futur i, per tant, eren considerats heretges, sotesos als procediments inquisitorials 'in causa fidei', entre d'altres el de començar una intervenció inquisitorial, sobretot si s'estenia a tota una població, amb un 'temps de gràcia'. Segueixen les pàgines dedicades a la invocació o culte dels dimonis, que estableixen la diferència entre classes diverses de culte i llur relació amb la bruixeria, que incloïa la submissió total al dimoni. De més a més, algunes pàgines recorden el pas de mestre Vicent Ferrer per les Valls alpines, on ell havia constatat que dues vegades l'any des de la Puglia missioners valdesos anaven a predicar al Piemont (148); resumeixen les informacions sobre el tema donades per mestre Vicent al mestre general de l'orde, Joan de Puignous, desembre 1403 i sobre la predicació del mestre en la Suïssa Francoprovençal (271-272); també el comentari d'un dels sermons de Fribourg, dient que la pràctica del préstec a interès, que es generalitzava entre els cristians, deixava els jueus sense feina i negoci.- J. P. E. [22.935]

Jaume de PUIG I OLIVER, *Catàleg dels manuscrits de Francesc Eiximenis, OFM, conservats en biblioteques públiques*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", XXVIII (2009), 455-612.

Són descrits d'acord amb l'esquema proposat en l'"ATCA", XVII (1998), 296-298, els primers vint-i-set de les obres d'Eiximenis. Segons la divisió dels manuscrits en obra original en català, refoses, obra original en llatí, traduccions i obres atribuïdes, el treball comprèn la descripció dels manuscrits del *Tractat d'usura*, dels quatre volums del *Cristià* i les dues lletres autògrafes per ara conegudes d'Eiximenis. El treball s'emmarca en els actes de commemoració del Viè Centenari de la Mort d'Eiximenis, i vol ésser un homenatge i un intent de continuïtat amb el catàleg de manuscrits eiximenians que publicà el 1910 Massó i Torrens a l'"Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans", III (MCMIX-MCMX), 588-692.- J. de P. [22.936]

Curt WITTLIN, *Era cristià Lo Crestià de Francesc Eiximenis? Història d'un error de paleografia*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Filologia", 48 (Primavera 2010), 163-177.

Tot i que la grafia de les edicions sigui 'crestià', Eiximenis deia i escrivia 'cristià' i darrere la grafia hi havia 'grans misteris' (165); el mot derivava directament del grec i l'autor es deixa per al futur de resoldre "les diverses abreviacions de 'Jesús' i de 'Crist' amb 'Jhesus' i amb 'Xrist'" a fi que les grafies no disminueixin el missatge de l'autor" (174; cf. 167). Hi ha bibliografia (175-177). [Quant als 'misteris', és possible que Eiximenis hagués rebut influx no sols d'Ubertino de Casali (165) i de Ciril (quin?) (175), ans també de l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton* d'Arnau de Vilanova, autor conegut d'Eiximenis: Cf. "ATCA" (1998), 507-510].- J. P. E. [22.937]

Glòria SABATÉ, Lourdes SORIANO, *D'inèdits i retrobats: el Llibre dels àngels, La Vida de Jesucrist de Francesc Eiximenis i el context de la seva difusió*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLIX (2003-2004), 447-461.

Les obres de fra Francesc Eiximenis tingueren una acceptació superior a l'esperada [i les descripcions de les seves còpies manuscrites dels volums XXVIII i XXIX d'ATCA no permeten de dubtar-ne] i àdhuc les informacions de les autores, després de llur passejada "per les biblioteques medievals dels diferents estaments socials" (451), podrien ésser més completes [p. e., a la pàg. 450, nota 16 manca almenys el *Tractat d'usura*]; al final tenim la llista de les còpies manuscrites conegudes de la *Vida de Jesucrist* i del *Llibre dels àngels* (456-458) i informació detallada dels exemplars de Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, ms. 3-III-7, i AHCB, B-71 (459-461).- J. P. E. [22.938]

Curt WITTLIN, *Francesc Eiximenis i la Bíblia. Qüestions pràctiques sobre edició i indexació d'al·lusions i citacions*, dins "Llengua i Literatura", 20 (2009), 227-237.

L'autor s'encara amb el problema dels índexs de les obres d'Eiximenis, publicades i publicadores, començant pels índexs bíblics i proposant-ne dos per a cada obra: el lineal, per ordre d'aparició, i el canònic, segons l'ordre dels llibres de la Vulgata. Lamenta que els índexs de les obres eiximenianes publicades fins ara no siguin fusionables. Quant als laboriosíssims temàtics, gairebé sempre resulten imperfectes. Caldria afegir-hi índexs de fonts no bíbliques i, en algunes obres, de fonts jurídiques, de comentaris bíblics, de bestiaris, de cròniques, etc. Al final proposa un sistema de sigles per a citar els llibres d'Eiximenis, indexar les citacions bíbliques i una classificació de les maneres que té Eiximenis d'aprofitar la Bíblia.- J. de P. [22.939]

Josep PERARNAU I ESPELT, *El De triplici statu mundi no és de Francesc Eiximenis*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", XXVII (2008), 45-86 i "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 279-325.

L'ocasió pròxima del treball de Perarnau és l'afirmació contrària, reformulada recentment per Lluís Brines i per Robert E. Lerner. Prenent peu de llurs tesis, l'autor estudia dos punts: si les obres autèntiques d'Eiximenis repeteixen la visió joaquimita de la història, que el DTSM aplica a donar una visió catastrofista del Cisma d'Occident, i si Eiximenis era romanista o avinyonista. Per al primer punt són aportats un conjunt de textos del *Primer del crestià*, que situen Eiximenis en la teologia de la història clàssica i tradicional: Llei de natura, Llei d'Escriptura i Llei de Gràcia i compara les conseqüències d'aquesta visió de la història salvífica —*Ecclesia ab Abel*— amb la irrellevància que en la teoria joaquimita té la Llei d'Escriptura. Pel que fa a l'adscripció d'Eiximenis a una o altra obediència, ultra recordar un document publicat per ell mateix fa uns trenta anys, en el qual Eiximenis apareixia el 1391 com a persona de confiança del cardenal Pero de Luna, l'autor addueix uns fragments dels capítols 207 i 211 de la mateixa obra, on, vivent Urbà VI, hi ha l'afirmació que "Roma huy no à papa": contextualitzada en la contraposició Roma-Jerusalem impulsada pels corrents profètics i escatologistes del segle XIV, l'afirmació d'Eiximenis és clara: En aquell moment d'Urbà VI, a Roma no hi ha papa, però Roma és la seu del papat i no s'espera cap canvi de tipus escatològic i profètic, que és, en canvi, la tesi del DTSM. Són transcrits en apèndix els capítols 199, 201, 210-215 del llibre esmentat segons el ms. 456 de la BC.- J. de P. [22.940]

Xavier RENEDO, *Ciència, sapiència i curiositat (de sant Bernat a Eiximenis)*, dins "Mot so razo", 8 (2009), 43-53.

Partint d'un text del *Sermó 36 sobre el Càntic dels càntics*, en el qual sant Bernat distingeix entre la ciència per la ciència, la ciència com a lluíment personal, la ciència com a objecte de venda i la ciència per a edificar-se un mateix o edificar els altres, l'autor mostra com en capítol 333 del *Primer del crestià* Eiximenis adapta la doctrina de sant Bernat a la seva època. Critica la ciència dels qui només cercaven el saber natural pur, sense considerar l'obra de Déu ni excitar la devoció. Critica també els qui només estudiaven per guanyar diners, per fer-se famosos o per escalar càrrecs lucratius, entre els quals abundaven els eclesiàstics —juristes o teòlegs—; en el capítol 694 del *Terç del Crestià* ataca "la proliferació de títols atorgats a persones que no se'ls mereixien, perquè no tenien ni els coneixements ni la dignitat suficients per a guanyar-se'ls" (50), però tenien amics o diners. L'autor posa en relació els textos citats i glossats d'Eiximenis amb textos paral·lels del Dant, de sant Vicent Ferrer, de Turmeda i del *De triplici statu mundi*. El menoret gironí defensa la saviesa com a mitjà per a conèixer millor Déu i per fer extensiu als altres aquest coneixement, en la línia de la simplicitat, l'austeritat i el despreniment franciscans. HI ha bibliografia.- J. de P. [22.941]

Curt WITTLIN, *Francesc Eiximenis i el secret nacional de les Ordinacions de la Cort del rei Pere el Cerimoniós*, dins "Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona", LI (2007-2008), 77-90.

Amb la reintegració directa de Mallorca a la corona el 1343 per obra de Pere III el Cerimoniós, hauria arribat a les mans d'aquest l'exemplar de les *Leges Palatinae* que regien en la cort de Mallorca; en féu revissar el text llatí i traduir-lo al català; el tema de les *Leges* es limitava a l'administració civil; la part militar entrà en els capítols 213-337, *De cavalleria* del *Dotzè del Cristià*, que completà en els capítols 676-773 del mateix llibre sobre els oficials reials, on reconeix autors com Zoillus, Johannes Forlivius o Elliell, que haurien adreçat escrits seus a reis com Lodegat de Ligúria, Lirancus, rei de Crastòvia, o Ermel, rei de Lusa (81-82); Elliell, també escrit Eliel, hauria adreçat al rei de Lusa una *Ordinació e informació de camarlenc* (83); llegir Elliell/Eliel separant les síl·labes tenim 'El i el', és a dir dues eles; l'autor hi veu una forma d'assenyalar el camarlenc de Pere III, Lope de Luna, que hauria portat aquell volum de Mallorca a Barcelona (85). L'apèndix conté el pròleg original de les *Ordinacions de Casa i Cort*, la seva revisió textual i la seva traducció catalana literal (86-90). Dues petitíssimes observacions: 'almigratia', deu caldre llegir-ho 'almi gratia' (Neumatis Almi gratia invocata) (88, línia 9 de baix de pàgina) i 'veniat at ea' potser s'hauria de llegir 'veniat ad ea' (89, línia 4).- J. P. E. [22.942]

David J. VIERA, Jordi PIQUÉ ANGORDANS, Ramon CAMAÑO PUIG, *Malalties i salut en l'obra de Francesc Eiximenis*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Filologia", 48 (Primavera 2010), 179-209.

El de la salut i la malaltia és tema transversal en l'obra d'Eiximenis. Els autors es proposen d'aportar-hi noves dades (179), localitzades a la ciutat de València (181-184) i, després d'algunes pàgines genèriques, la primera secció de l'article resumeix el pensament de l'autor entorn malalties concretes: la lepra, el mal de sement, el mal de reis i el mal de caure (187-198); la segona, els remeis, començant per l'alimentació i la dieta (199), on recomana els elements naturals i els particularment recomanats per a situacions específiques (200-202). Hi ha bibliografia (203-209).- J. P. E. [22.943]

Jean-Pierre BARRAQUÉ, *Les idées politiques de Francesc Eiximenis*, dins "Le Moyen Age. Revue d'Histoire et de Philologie", CXIV (2008), 531-556.

L'autor diu d'Eiximenis que "...il nous offre une présentation originale que nous nous proposons d'analyser ici dans ses grandes lignes" (532), a base sobretot de fragments textuals del *Dotzè del Crestià*, en nota traduïts al francès; resumida la biografia d'Eiximenis (532-534) i sintetitzada la seva obra escrita ('une oeuvre monumentale': 534-538), segueix l'exposició del tema, concentrada en dos punts: el concepte de poder (538-545) i les concrecions del poder (546-556). El poder ve de Déu, però en aquest món es basa en la comunitat d'homes lliures, i es projecta en la "ciutat sobirana celestial" (539), al servei de la qual hi ha els responsables del bé comú (543-545), que han de pactar arribant a concrecions diverses entre ells, "com... no agen altra senyoria sinó pura administració o jurisdicció paccionada, segons que al començament de lur regiment estech per lo poble atorgada a ells" (547); les conseqüències d'aquest principi són enormes i Eiximenis no s'està pas de treure-les, com és ara la diferència entre rei i tirà, amb el corol·lari que aquest pot ésser deposat (550) i "si lo poble se veu poderós sobre ell, deu-li dar comiat graciosament" (551). La ciutat és sobretot el lloc per a la vida econòmica i la convivència s'ha de basar en l'imperi de la llei (553); per a Eiximenis la seva millor forma de govern seria l'oligarquia (554); el treball hi és obligatori i l'ociositat no hi pot ésser tolerada; només un ofici hauria d'ésser privilegiat, el de mercader (555).- J. P. E. [22.944]

David J. VIERA, *Els exempla de Francesc Eiximenis*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLIX (2003-2004), 103-119.

L'autor es proposa de presentar "una anàlisi de diversos 'exempla', que fan referència a Anglaterra" (103) i en particular a reis anglesos; els 'eximplis' anaven encaminats a convèncer els reis a ésser virtuoses en tots els sentits, no menys que a governar 'virtuosament' i, per aquesta finalitat, a envoltar-se de consellers dignes, honests i fidels, no menys que a sotmetre de tant en tant la seva actuació a l'aprovat d'unes corts, que representessin el poble.- J. P. E. [22.945]

Daniel GENÍS I MAS, *Francesc Eiximenis al segle XVII: la presència del Crestià en els Discursos històrics de Rafael Cervera*, dins "Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona", LI (2007-2008), 91-127.

Aparentment, Eiximenis hauria tingut poc o nul influx, sobretot a Castella, durant els segles moderns, punt actualment en revisió; en aquestes pàgines l'autor es fixa en el concepte del 'pactisme', que, de pic o de palada, retingué l'atenció d'un 'Cercle erudit barceloní' del pas del s. XVI al XVII, del qual formava part Rafael Cervera; l'autor ha identificat a l'AHCB una còpia de llibre seu *Discursos històrics de la fundación y nombre de la ciudad de Barcelona*, del 1633, on ha trobat cinc fragments traduïts del *Dotzè* (quatre) i del *Primer del Crestià* (un), ací transcrits i encarats amb l'original d'Eiximenis (109-127). Hi ha bibliografia (122-127). [És de dol-dre que les referències a Arnau de Vilanova o a Nicolau Eimeric siguin de segona o potser de tercera o quarta mà i, possiblement, en algun cas, no fiables: Cf. ATCA, XXVIII (2009), 628; el text d'Arnau de Vilanova es pot trobar, de primera mà, dins ATCA, VII-VIII (1988-1989), 134-169].- J. P. E. [22.946]

Paul PAYAN, *Famille du Christ et pastorale familiale dans la Vita Christi de Francesc Eiximenis*, dins "Cahiers de Fanjeaux", 43 (2008), 189-207.

Després d'una evolució de segles, entorn el XIV esclatà l'interès per la *Vita Christi* gràcies a diversos llibres. L'autor es proposa d'examinar-ne "quelques extraits" (191), a base de la traducció francesa de París, BN, fr. 29, i subratlla que Eiximenis dibuixa el marc familiar de l'Encarnació, on el Verb etern és barrejat amb la bugada de les peces de vestir de l'infant Jesús (194-197), bo i deduint els elements d'una pastoral familiar a partir dels detalls de Jesús perdut i retrobat en el Temple de Jerusalem, ocupat "en els afers del Pare" (198-199). Són transcrits sencers o en part els capítols 97, 98 i 106 d'aquell manuscrit (200-204).- J. P. E. [22.947]

Eva IZQUIERDO MOLINAS, *Un testimoni sobre la vida de Sanxa Ximenes d'Arenós i sobre l'origen del Llibre de les dones*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Sociologia", 48 (2010), 135-161.

Dedicat a Sanxa Ximenes d'Arenós, comtessa de Prades, del *Llibre de les dones* no n'ha estat estudiada la relació amb la dedicatària: casada amb Joan de Prades, fill de l'infant-framenor Pere d'Aragó, se n'han conservat els capítols matrimonials a Poblet, Arxiu Medinaceli, *Prades*, rotlle 81 (137); separada del marit (140-141), mantingué amb ell un llarg procés entorn els béns dotals (ARV, *Governació* 2215, 2216 i 2218), ací llargament resumit (141-146); a València visqué com si fos vídua en casa veïna de Santa Clara; el *Llibre...*, datable d'abans del 1398 (148), conté un fragment que podria haver estat el consell que fra Eiximenis li donà per a aquella seva situació personal (158-149); del darrer volum del procés és transcrita la declaració de Jaume Gil sobre la vida que portava a València (150-158). Hi ha bibliografia (159-161).- J. P. E. [22.948]

Xavier RENEDO, *De l'éducation des filles (et des épouses) aux mères comme éducatrices des enfants selon Francesc Eiximenis*, dins "Cahiers de Fanjeaux", 43 (2008), 209-240.

El *Llibre de les dones*, del 1396, no és igualitàriament dedicat a totes, car el 75% dels seus 396 capítols són per a la formació de les destinades a vida religiosa i, doncs, és més un llibre de teologia i moral per a aquestes que un adoctrinament per a la missió familiar, essencialment educadora. Per natura, la dona s'ocupa del(s) fill(s), punt que tant com és més important, pot ésser més perillós (210-212), i així l'autor ressegueix les tres etapes de l'educació femenina: de la nena, de la fadrina i de la casada. El temor i la vergonya pertanyen al primer estadi i els pares se n'han de saber servir per a l'educació, sabent dosificar tant temor com vergonya i, si cal, a l'extrem, amb el càstig i la disciplina per a saber-se comportar també en el camp religiós (212-215). Eiximenis propugna que la dona sàpiguí de llegir i d'escriure en tota l'amplitud de les manifestacions de la vida (216-220): les fadrines han d'ésser protegides per tres murs: el de la família i els deures religiosos; el del comportament social senzill, sense luxes en empolainar-se; i el de castedat de boca, ulls i orelles (221-225), amb procediments pedagògics eficaços, atès l'esperit de contradicció de la dona. Les esposes (225-234) s'han d'acostumar a les obligacions familiars, graciosament, "més amb temor que amb rigor" (227 i 239), tenint sempre presents el temor i la vergonya femenines (229-230).- J. P. E. [22.949]

Gian Luca POTESTÀ, *La città di Francesc Eiximenis. A propósito del Dotzè del Crestià, I, 1*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Filologia", 43 (Tardor 2007), 161-175.

"La presente nota mira a indicarne i tratti più significativi" [de la primera part del *Dotzè*, I, 1, capítols 1-45] i de les línies de força de la reflexió de l'autor (161). Si al final de l'Edat Mitjana hom privilegia el valor de la utilitat, tot i que Eiximenis segueixi creient que útil i bo coincideixen, ell defineix la ciutat per tretze raons d'utilitat, entre les quals la d'ésser 'humus' de cultura humana i col·lectiu que redimensiona la vàlua de les aportacions humanes (162-163); la ciutat es basaria en un contracte que equilibra monarquia i poders locals, seguint els manuals d'àrea catalanoaragonesa (164). Un altre gran tema és el de la ubicació de la ciutat, en funció de la salubritat, indispensable per a la defensa dels ciutadans contra factors que infecten l'aire, però també imitació de la Jerusalem celestial i govern de ciutadans (165-166), que no són pas tots els residents, i a Barcelona i en les grans ciutats italianes és personificada (167-168) en les visions escatològiques que durant el segle XIV es projecten damunt les ciutats, sobretot en les de Joan de Rocatalhada, que arriben a preveure una 'justícia popular' (171). Les diverses forces presents en la col·lectivitat humana són aplegades en 'cosa pública' pels responsables del bé comú, el primer dels quals és el rei (172). Hi ha bibliografia (173-175).- J. P. E. [22.950]

David GUIXERAS, *Urbanisme al Dotzè del crestià*, dins "Mot so razo", 8 (2009), 69-87.

Josep Puig i Cadafalch encetà l'estudi de les idees urbanístiques del *Dotzè*, seguit per llarga llista de continuadors. Eiximenis sintetitzaria en la seva compilació els materials acumulats per la tradició anterior: la planta quadrada i l'estructura cúbica de la Jerusalem celestial, les bastides del migdia francès, i l'experiència dels ordes monàstics, sobretot la dels seguidors de sant Bernat, favorable a la 'integritas', la 'proportio' i la 'claritas', però contrari de la 'vanitas' i dels 'mirabilia', encara que Eiximenis no és segur que es trobés sota la seva influència, ni de la d'Ibn Khaldun, malgrat els punts en comú. "Eiximenis es proposa descobrir quines disposicions urbanístiques afavoreixen la cohesió de l'espai social, perquè la millor garantia de la supervivència econòmica de la ciutat és el reforç de la dimensió social de l'individu" (73); s'allunya del model agustinian de ciutat perquè, més que cap altra forma de convivència, la ciutat material fa possible el coneixement i l'exercici de la virtut. En la ciutat eiximeniana pren un relleu extraordinari el mercader, perquè la ciutat és vista en la seva projecció dins la xarxa de relacions amb les ciutats veïnes, amb les quals intercanvia coneixements i béns materials,

els dos factors que permeten millorar la qualitat de vida del col·lectiu (74). Tot seguit l'autor desplega la temàtica de la relació entre la ciutat material i la ciutat espiritual, les tretze raons per a l'edificació de les ciutats, la definició de ciutat, la seva situació geogràfica, la higiene i salubritat, i finalment la forma, amb la discussió de tots els punts connexos.- J. de P. [22.951

Paolo EVANGELISTI, *Il valore di Cristo. L'autocomprensione della comunità politica in Francesc Eiximenis*, dins "Enrahonar. Quaderns de filosofia", 42 (2008: *Filosofia catalana medieval i moderna*), 65-90.

L'autor mateix resumeix aquestes pàgines en les finals (86-87), on deixa clar que l'obra de Eiximenis i en particular la *Vita Christi*, presenten una cristologia on és presentat "il Cristo del supremo sacrificio di sé, massima incarnazione dell'humilitas" e della 'paupertas' volontaria", d'acord "a quell'immagine di Cristo e degli Apostoli come supremi esempi di buoni e competenti amministratori della cosa pubblica"; aquesta forma de veure constituïa "la base di autentici progetti politici e costituzionali accolti ed applicati da València alla Sicilia...", che hanno dato corso alle indicazioni e ai 'consilia' del Frate Gerundense".- J. P. E. [22.952

Curt WITTLIN, *El que Francesc Eiximenis sent dels Romans 'que han elegit antipapes'*. (Regiment de la cosa pública, cap. 5; Dotzè, Cap. 361), dins "Miscel·lània Joaquim Molas", 2 (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, LVII), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2008, 29-47.

L'autor comença amb "algunes observacions sobre la relació del Regiment del 1383, amb... el Dotzè del cristià" del 1386 (30-31); continua subratllant les virtuts morals, en què se sosté la república cristiana, en part inspirades en Joan de Gal·les (32-34), i constata que els romans s'han atrevit a inculpar el cristianisme de la davallada de Roma (34-36); resumeix tot seguit els capítols 5-6 del primer Regiment, en els quals despòtrica contra Roma (38-42). Les darreres pàgines, dedicades al *De triplici statu mundi*, acumulen preguntes sobre la seva autoria (43-45). Hi ha bibliografia (46-47).- J. P. E. [22.953

Anne-Marie LEGARÉ, *François de Ximenes, Le livre des Anges, traduction française anonyme*, dins *Splendeur de l'Enluminure. Le roi René et ses livres*, sous la direction de Marc-Edouard GAUTIER, Ville d'Angers 2009, 356-357.

La pàgina 356, ultra una estricta presentació, conté la reproducció de la primera pàgina de la traducció francesa del *Llibre dels àngels*, copiar i il·lustrat per a Jeanne de Laval, muller del rei René, actual ms. 5 de la Bibliothèque de Genève; la il·lustració que ocupa la mitja pàgina superior de la pàgina 356; la pàgina 357 exposa breument allò que era l'obra original, la traducció francesa i la seva edició incunable, la primera impresa a Ginebra, i sobretot l'origen de la il·lustració, que considera datable d'entorn el 1460.- J. P. E. [22.954

Curt WITTLIN, *Vicis i virtuts dels vells segons Eiximenis i les seves fonts (Dotzè 815-817)*, dins "Homenatge a Josep Gulsoy, 1" (Estudis de Llengua i Literatura catalanes, LIII), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2006, 7-12.

El tema de les condicions (o 'col·locacions') naturals de les persones és tractat per Eiximenis a base de dos autors: Hermes Trismegistus i Aristòtil. Per als vells, en canvi, només es basa en el segon llibre de la *Retòrica* (27), afegint-hi Egidio Romà, *De regimine principum*, i Joan de Gal·les, *Commonitorium* (28-30), texts, dels quals són donats en paral·lel amb els dels capítols 815-817 del Dotzè (31-36). Les pàgines següents són dedicades a la llista completa d'obres-font

i a la descripció analítica d'allò que el framenor afegeix (un 75%) a les dues fonts primàries (37-45) i no hi manca el material intentat (46), un terç.- J. P. E. [22.955]

Sadurní MARTÍ, *Francesc Eiximenis i la màgia*, dins "Mot so razo", 8 (2009), 54-67.

Resumits els punts de partida i els resultats teòrics de l'Escolàstica, així com la disciplina de l'Església i en particular les preses de posició de Joan XXII i de Nicolau Eimeric sobre la matèria, l'autor assenyalava i estudia els textos més significatius del pensament d'Eiximenis sobre la nigromància, l'alquímia, l'astrologia i la màgia natural. La nigromància és tractada i refusada als caps. 32, 65, 66 i 70 del *Primer del crestià* i els 51, 52 i 93 del *Segon*. L'alquímia no seria una ciència directament reprovable, perquè és natural, encara que sigui oculta i hagi de romandre en l'obscuritat, tal com els grans alquimistes, per voluntat de Déu, practiquen i exigeixen a tots aquells als quals ensenyen la seva art: *Primer*, cap. 69; *Segon*, cap. 95; *Dotzè*, I, caps. 124, 379; II, cap. 772. L'astrologia és una ciència plena de dificultats i de pràctica dubtosa, perquè, si és veritat que els astres influeixen en les complexions humanes, també ho és, com ja va dir Ptolomeu, que la voluntat humana és lliure i independent de la influència d'aquells; però és de llei la interpretació astrològica dels somnis, l'observació dels astres abans dels grans fets i batalles, de la fundació de les ciutats i en els comportaments humans: *Primer*, cap. 33; *Segon*, caps. 83, 94, 95, 97; *Terç*, cap. 151; *Dotzè*, I, caps. 108, 120, 143, 285-287. Pel que fa a la màgia natural, que "deriva del coneixement profund de les propietats de la natura", Eiximenis l'admet en la lluita contra el dimoni: *Llibre dels àngels*, IV, cap. 43. Per tant, reprova la nigromància i és cautelósament respectuós a l'esguard de l'alquímia, l'astrologia i la màgia natural. Segons l'autor, la posició d'Eiximenis contrasta amb la "posició extrema dels dominicans i dels seus manuals inquisitorials". Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.956]

Sebastià JANERAS, *Isaac de Nínive, font de Francesc Eiximenis*, dins "Revista Catalana de Teologia", XXXV (2010), 657-666.

El *Liber abbatís Isaach, De ordinatione anime* no influí únicament en Arnau de Vilanova; també influí en Francesc Eiximenis: l'autor en transcriu catorze fragments d'extensió desigual i els confronta amb d'altres tants d'Eiximenis: tretze són del *Llibre de les dones* i un d'*Àngels e demonis* (659-665); també assenyalava el cas de l'abat de Montserrat, Garcías Jiménez de Cisneros, que atribueix a Isaac de Nínive un text que en realitat és d'Eiximenis (666).- J. P. E. [22.957]

Júlia BUTINYÀ, *Al voltant del final del llibre I de Lo Somni de Bernat Metge i la qüestió de l'ànima dels animals*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLVIII (2001-2002), 271-288.

La part final del dit llibre I tracta de la immortalitat de l'ànima; l'autora es fixa en tres aspectes: el joc de raons i contraraons entre Metge i el rei; la diferència entre raó i imaginació, que Metge no té en compte; punt final, sobre el problema del moviment i la naturalesa de l'ànima (271); l'autora, precedida per un estudi sobre el tema de Pere Màrtir Bordoy-Torrents del 1925, es concentra en aquest punt darrer, que es presentà a la discussió de forma inesperada i imposà el tema de la simplicitat i de la immortalitat de l'ànima, com també imposà el recurs a pensadors de segles passats: sant Agustí, Cassiodor, Tomàs d'Aquino o Ramon Llull, textos i pensament dels quals són reportats en aquestes pàgines; la posició de Bernat Metge es trobaria en la línia que va de Llull a sant Agustí i a Plató (284-285). Hi ha bibliografia (286-288).- J. P. E. [22.958]

Miquel MARCO I ARTIGAS, *Una prudència agustiniana en el Llibre de fortuna i prudència de Bernat Metge*, dins "Miscel·lània Joaquim Molas, 3" (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, LVIII), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2009, 21-32.

El pensament de s. Agustí influí Bernat Metge en tractar de la immortalitat de l'ànima dins *Lo Somni*; ara l'autor esbrina l'influx que s. Agustí exercí damunt el llibre indicat en el títol de Metge, directament o a través de Boeci sobre temes com el de l'existència de Déu i l'existència del bé, en l'actuació de l'home i en el concepte del mal, sobre cada un dels quals l'autor aplega frases agustinianes i estrofes de Metge (23-28) i n'afirma "una relació textual i conceptual" (28-30), completada amb vint-i-cinc principis que resumeixen la metafísica subjacent al món mental d'ambdós autors (30-32). Hi ha bibliografia (32).- J. P. E. [22.959]

Lluís CABRÉ, Jaume TORRÓ, *Vicenç Comes, cambrer reial i conegut de Bernat Metge*, dins "Mot so razo", 9 (2008), 42-51.

Els autors identifiquen Vicenç Comes, autor del poema intítulat *Una ventura*, amb un cambrer reial de Pere III i del seu successor, Joan I, gràcies als documents d'ACA que ho acrediten, i estudien l'entorn literari del seu poema: el *Sermó* i el *Llibre de Fortuna i Prudència*, de Bernat Metge, i *La Faula* de Guillem de Torroella; també publiquen un document llatí de Joan I, que explica que Comes i Metge es presentaren davant el rei cridant: "Avi, avi, fuerça, fuerça", denunciant que uns munters del rei els havien robat a l'hostal. El poema, doncs, de Comes s'ha de situar en la primera etapa de la producció de Bernat Metge. I seria un confort d'amour amb considerable gràcia literària: descripcions, laments retòrics, formes de cortesia. El final del poema pot haver estat el model del final del *Llibre de Fortuna i Prudència* de Bernat Metge. J. de P. [22.960]

Florence ANTONIETTI, *Arles au travers de la Correspondence Datini (1383-1410)*, dins "Provence historique", LVIII (2008), 161-179.

Després d'una primera idea sobre la magnitud de l'Archivio Datini, de Prato, repartit entre les vuit sucursals, entre les quals, ultra la d'Avinyó, hi ha les de Barcelona, València i Mallorca (162) i dues filials a Sant Mateu del Maestrat i a Eivissa (165-166), l'autora ens informa haver treballat sobre els vint plecs que contenen documentació expedida des d'Arles de Provença entre el 1383 i el 1402 (493). Les primeres pàgines de l'article resumeixen l'aventura biogràfica de Francesco Datini, que el 1393 féu el salt de la Toscana a Catalunya i creà l'azienda divisa en les tres capitals catalanes; des d'Arles hom enviava fil d'estam tant al Rosselló com a Barcelona per als teixits catalans (171); el corresponsal de Perpinyà es deia Pietro di Matteo Tecchini (172); també grana d'escarlata per al tint, tant a Barcelona com a València, sobretot els anys dolents per als colorants de Catalunya (176).- J. P. E. [22.961]

Rosanna CANTAVELLA, *Les anotacions marginals al De amore català*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Filologia", 42 (2007), 37-58.

El *De amore*, atribuït a Andreu, capellà reial de França, fou traduït al català en el pas del segle XIV al XV, i ha estat publicat dues vegades, els anys 1926 i el 1930, a Castelló de la Plana; l'únic manuscrit que l'ha conservat, de Madrid, BPalacio, II-3096, conté nombre d'anotacions marginals, que no foren publicades aleshores ni ho han estat fins ara, qui sap si escrites pel secretari reial Domènec Mascó (45), que sembla haver estat possessor del manuscrit; ocupen les pàgines 47-56. Hi ha bibliografia (56-57).- J. P. E. [22.962]

Antoni FERRANDO, *La traducció catalana de la Història de París i Viana*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Filologia", 42 (2007), 59-74.

Present en la biblioteca del príncep Alfons Trastámara el 1417, publicada a Barcelona abans del 1495 i a Girona el mateix any, els especialistes s'han dividit a l'hora d'assenyalar la llengua de la qual fou traduïda, francès o italià o castellà. Resumida la trama del romanç (61-63) i assenyalats els paral·lelismes amb el *Curial e Güelfa* (63), l'autor presenta les relacions de la traducció catalana amb les altres romàniques (64-67) tant en biblioteques com en escriptors fins a Joan Lluís Vives, que la col·loca entre els 'pestiferi libri' (65): procediria "indirectament d'una font italiana"; fou una de les sis llengües "pioneres en l'edició de l'obra" (67), d'extracció italianitzant a mitjan segle XV, revisada abans de la impressió en un marc, on convivia català i castellà, el de Ferran II Trastámara (69-71). Hi ha bibliografia (72-73).- J. P. E. [22.963]

Maria Elisa SOLDANI, *A Firenze mercanti, cavaliere nella signoria del re d'Aragona. I Tacchini-Taquí tra XIV e XV secolo*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 39 (2009), 575-604.

Piero di Matteo Tacchini (catalanitzat Taquí/Tequí) és documentat tant en l'Archivio Datini de Prato com al de Perpinyà, ADPO, des d'entorn el 1380; vinculat inicialment als Datini (l'arxiu de Prato en conserva entorn de sis-centes lletres: 581), també actuà per compte propi encetant d'aquesta manera, en tant que mercader, que també negociava a França per la proximitat a la frontera (hagué de respondre del seu tràfic de monedes: 590-591), la seva ascensió social que el portà a cavaller; col·laborà amb d'altres companyies, també amb el seu fill Tommaso (589-592) i amb Raimondo Mannelli (592-596); la seva integració dins la societat catalana el portà fins a la possessió de drets senyorials i a prestar serveis al rei Alfons Trastámara (600-601); fou elegit per a càrrecs municipals a Perpinyà, fins a ésser síndic en Corts de Catalunya en representació de la vila (601).- J. P. E. [22.964]

Maria Teresa FERRER I MALLOL, *La sucesión de Juan I de Aragón por Martín I y la invasión del conde de Foix: la participación de Barcelona en la defensa de Catalunya (1936-1397)*, dins *Castilla y mundo feudal. Homenaje al profesor Julio Valdeón, I-II-III*, Valladolid, Junta de Castilla y León, Universidad de Valladolid 2009, II, 381-396.

Títol només conegut per referència.- J. P. E.

[22.965]

Francesc J. GÓMEZ, *Ficció i heterodòxia en Lo Somni de Bernat Metge a la llum del De Spiritu et anima*, dins "Llengua i Literatura", 21 (2010), 7-54.

L'autor revisa a fons les interpretacions donades fins avui a *Lo somni* i quant a la discussió sobre la immortalitat de l'ànima del primer llibre presenta una font textual nova, el pseudo-augustinà *Liber de Spiritu et anima*, també perceptible en el segon i el quart, i així, Bernat Metge hauria basat la discussió sobre l'ànima dels animals servint-se "fonamentalment —si bé no únicament— del *De anima* de Cassiodor, de la *Summa contra gentiles* de Tomàs d'Aquino i del *Liber de Spiritu et anima* pseudoaugustinà" (37), sense rebaijar la influència del *Secretum* de Petrarca. Per la seva banda, l'autor recondueix la problemàtica en cinc punts: "Primer, *Lo Somni* és una obra de ficció, que narra una crisi espiritual amb final obert... Segon, no podem atribuir literalment les posicions de Bernat al seu homònim històric, atès que la funció del personatge és encarnar un dels pols de la controvèrsia, que la ficció escenifica. Tercer, la mundanitat radical de Bernat i, per consegüent, el seu paradigma mental, impermeable a la fe i a la transcendència, no canvien en el curs del diàleg fins que Bernat no es resolgui a obeir l'exhortació final de Tirèsies, que implica una renúncia que el desconsola. Quart, al final del llibre primer, Bernat ha assumit sincerament la immortalitat de l'ànima com una 'convicció' o 'creença ferma', que... qualifica d'opinió'. Cinquè, la funció de la ironia és expressar i explorar còmica-

ment la persistència de Bernat en la seva mentalitat racionalista..." (48-49). I així, el Bernat de *Lo somni* porta el Bernat Metge històric en un altre sentit: Metge és un escriptor i un polític, i cal esbrinar les raons que el dugueren a proposar una ficció en la conjuntura política consegüent al procés de 1396: "L'acusada tendència de l'escriptor a la comicitat, a la sàtira i a la paròdia dels gèneres cultes; la mentalitat laica, els interessos privats i les responsabilitats públiques de l'exsecretari reial; l'oportunitat d'oferir una interpretació providencial i conciliadora d'una crisi política no gens edificant: vet aquí algunes de les claus, aportades per la crítica, que ens han d'obrir la porta a les intencions de l'autor" (50). Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.966]

Lluïsa AMENÓS, *Catàleg de ferrers documentats en les fonts escrites d'època medieval*, dins "Butlletí Arqueològic", V/29 (2007), 81-165.

Les fonts escrites són totes barcelonines: ACB, *Llibres d'obra*, AHCB i AHPN. EL buidatge d'aquestes fonts i de la bibliografia complementària ha permès a l'autora d'oferir una llista alfabètica personal de ferrers dels segles XIV i XV, des d'Adrobau, Segimon (82), a Xifré, Pere (127); la o les fonts per a cada cas són indicades en nota i aplegades en les pàgines finals de l'article (128-165).- J. P. E. [22.967]

Josep PERARNAU I ESPELT, *Estudiants catalans de drets en les Tabulae repetitionum et disputationum universitatis Bononiensis*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", XXVIII (2009), 635-639.

Les dites *Tabulae* es troben ara a Eichstätt, Universitätsbibliothek, Cod. St 515, ff. 272r-278v, i contenen notícia d'actuacions didàctiques d'estudiants de dret a la Universitat de Bolonya en el pas del segle XIV al XV, entre les quals hi ha esquemes per a dues defenses de conclusions; els estudiants eren Jaume Balleró, Joan de Castelló, Miquel de Navers i Martí de Torres; els dos darrers foren bisbes de Vic en la tercera dècada del segle XV.- J. P. E. [22.968]

Jaume de PUIG I OLIVER, Ramon MIRÓ I BALDRICH, Pep VILA I MEDINYÀ, *La consuetud de Sant Joan de Perpinyà (segles XIV-XV). Edició i estudi*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", XXVII (2008), 115-350.

La introducció recorda les edicions de consuetes catalanes i presenta índex de la documentació medieval sobre Sant Joan de Perpinyà, conservada en la mateixa vila, ADPO i Médiathèque Municipale de Perpinyà. Descriuen els dos manuscrits que contenen el text editat (MM., mss. 79 i 89, ff. 397-392). Exposada la seva estructura interna, els autors es fixen en la seva relació amb la consuetud coetània d'Elna, tant pel que fa a l'origen episcopal de la seva redacció, com a l'organització del personal, que s'hi reflecteix: sembla diferenciar-se clarament de les conegudes i fins avui editades del Principat, amb molts punts de contacte en tema de cerimònies i de personal, però també amb punts clars de divergència. En un paràgraf específic, hom estudia les activitats teatrals i parateatrals documentades en la consuetud. Assenyalen la 'ratio editionis' i la bibliografia. L'edició del text segueix les pautes habituals de l'anyuari.- J. de P. [22.969]

Jaume RIERA I SANS, *Una cançó de despit contra el rei Martí*, dins "Mot so razo", 7 (2008), 35-41.

Coneguda per Mateu Obrador i publicada el 1905 per Jaume Massó i Torrens dins una conferència a l'Ateneu Barcelonès sobre la recuperació de l'antiga literatura catalana (34). Les cobles són una queixa formal d'ingratitude contra un rei d'Aragó, que l'autor identifica amb Martí l'Humà, i també considera que el fragment és incomplet, cosa que dificulta la identificació del seu autor. Comparades les dades històriques esmentades en les cobles, l'autor arriba a

la conclusió que totes encaixen “amb la biografia coneguda i documentada del noble valencià Gilabert de Pròixida”, La poesia hauria estat escrita el maig de 1404, arran d’una acció repressiva contra les bandositats nobiliàries del Regne de València, en les quals Pròixida participava dins la facció dels Centelles. L’autor reproduceix una lletra de Maria de Luna al dit Pròixida, demanant-li que s’enroli amb deu bacinets. L’autor de la poesia penja aquesta petició d’auxili al rei, però n’era autora la reina, que es queixà al seu marit quan el 9 de març del 1404 dictà una empara sobre el feu de Nules, propietat d’un Centelles. El 21 d’abril les dues bandositats es bateren al camp de Llombai, desafiant l’autoritat reial. Martí l’Humà actuà judicialment contra uns i altres i els denuncià i cità per trencament de treva; com que no comparegué ningú, tots foren declarats bares i traïdors. Per això, Pròixida se’n queixa en les seves cobles: “Cridat m’avets, senyor, com a tritxaire”.- J. de P.

[22.970]

Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Els dos Parlaments de Catalunya durant el període 1396-1397*, dins “Revista de Dret Històric Català”, 9 (2009 [2011]), 43-60.

A base de bibliografia ja publicada, com el volum IV de *Cortes...*, i en documentació de l’AHM de Barcelona, l’autora descriu amb detall el procés de la successió del rei Joan I i les disposicions preses per la reina Maria, en absència de Martí I, encarant-se amb tots els qui volien treure partit d’una situació complexa. El suposat embaràs de la reina Violant i la pressió militar del comte de Foix, casat amb la filla pubilla de Joan I, exigien que algú prengué les decisions i així ho entengué la ciutat de Barcelona, que trobà els aliats per a forçar una successió ràpida, la formació d’un nou consell reial, l’empresonament de membres de l’anterior i la convocatòria d’un Parlament a fi d’organitzar la defensa. El Parlament es reuní el 25 de juny i el 14 de juliol fou convocat de nou. Alçà un exèrcit, recollí un subsidi per a la tornada del rei i envià ambaixades a Castella, Navarra i Aragó. El novembre del mateix 1396 la reina Maria convocà un altre Parlament, model de reunió inútil i estèril, que només va servir perquè la ciutat de Barcelona fes gala de la seva prepotència i perquè els braços es dediquessin a barallar-se per no res.- J. de P.

[22.971]

Maricarmen GÓMEZ MUNTANÉ, *Trebor a Navarra i Aragó*, dins “Mots so razo”, 8 (2009), 7-15.

Trebor o Trebol és Jehan Robert, xantre del rei de Navarra els anys 1397-1399. Havia estat en contacte amb el rei Joan I i amb la reina Violant de Bar, amb Gaston Febus, amb Mateu de Castellbó i posteriorment hi estigué amb Martí I. Diverses balades i altres profecies seves es troben en el còdex 564 de Chantilly. L’autora n’estudia i en publica quatre, escrites en francès. Publica també una lletra de Martí I al seu fill Martí de Sicília, en la qual li recomanava Trebol.- J. de P.

[22.972]

Marta MARFANY SIMÓ, *Balades, lais i Rondells francesos en la literatura catalana del segle XV*, dins “Mot so razo”, 8 (2009), 16-26.

L’autora, seguint els estudis de Lluís Cabré, s’ocupa de la penetració de la poesia francesa en la literatura catalana del segle XV. *Fronchino e Brisona* “adapta els models dels ‘lívres’ segons el codi lingüístic propi del seu context literari: les noves rimades en occità, la prosa en català, i les cançons en francès” (18-19). El cançonier Vega-Aguiló conté vint-i-tres poemes francesos; la figura de Guilhem de Machaut, músic i poeta, apreciat pels reis, deixaria rastres en l’obra d’Andreu Febrer i de Gilabert de Pròixida. La poesia i la música de l’*Ars nova* i de l’*Ars subtilior* també es reflectiran en l’obra de Francesc de la Via i arribaran fins a Bernat Hug de Rocafort, Jordi de Sant Jordi i Ausiàs Marc. La influència de la poesia francesa del segle XV sobre la catalana no es pot comprendre si es fa abstracció de la música com a vehicle potent de trans-

missió, cosa que indueix l'autora a urgir l'estudi sobre la relació entre la música i la poesia catalana, tema del qual només hi ha indicis, un dels quals, de naturalesa indirecta, seria la paradoxa que la poesia trovadoresca i francesa fos cantada a la cort catalanoaragonesa i la catalana no.
- J. de P. [22.973]

Xavier RENEDO PUIG, *Notes sobre la datació del Dotzè del Crestià de Francesc Eiximenis*, dins «AIEG», LII (2011), 207-223.

Renedo compara Eiximenis amb Pla, en el sentit que per a tots dos escriptors llur tasca era àrdua, difícil i treballosa. El *Dotzè* porta diverses marques dels treballs que hi esmerçà el menorret gironí, començat el 1383 amb el *Regiment de cosa pública*, primer com a obra independent i després integrada al *Dotzè*; el 1385 reprenia la feina i l'acabava molt probablement a València a finals del 1386; el 1391, per manament del rei, introduïa set capítols de matèria escatològica, rectificants opinions expressades anteriorment. Els capítols 23-24, dedicats a comparar les ciutats de Tarragona i Barcelona, el 575 i el 578 també semblen escrits lluny de València, qui sap si a Barcelona. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.974]

Amadeo SERRA DESFILIS, *Conocimiento, traza e ingenio en la arquitectura valenciana del siglo XV*, dins "Anales de Historia del Arte", 22 (2012), 163-196.

L'autor presenta la transmissió de coneixements entre els oficis de la construcció d'uns a altres estats de la Corona catalanoaragonesa, a base sobretot dels arxius valencians (ARV, AMV, ACV, ACol·legi del Patriarca), començant per la necessitat d'aigua entorn del 1375 i el projecte de construir una cèquia com la que havia construït Manresa (165); les noves construccions demanaven especialistes ben capacitats (167-177), que havien de demostrar el domini de l'ofici i de l'art en exàmens (177-184); d'ací els viatges per a l'aprenentatge de novetats (184-188) i les mostres de solucions teòriques a problemes difícils (188-196).
- J. P. E. [22.975]

Lluís CIFUENTES, Antònia CARRÉ, *Práctica social, saber médico y reflejo literario en la cultura del baño en el contexto catalán medieval*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 39 (2009), 203-222.

Arnau de Vilanova i Ramon Llull personificaren la doble tradició catalana d'extensió del saber: el de la universitat i el de l'impuls social en l'adquisició de coneixements incidiren en l'herència dels banys termals (307); hi contribuïren els llibres, en particular els *Regimina sanitatis* (210), tot i que manqués el gènere literari del *De balneis* (211-212), el bany entrà en els textos literaris catalans medievals, com en els de les altres llengües romàniques (214-215); els autors exposen el tema en el *Dotzè* d'Eiximenis, en *Lo somni* de Bernat Metge, en el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell i sobretot en l'*Espill* de Jaume Roig (216-221). Metges i moralistes s'arribaren a unir sota l'impacte del Mal francès de darreries del segle XV, extrem aprofitat per les autoritats a fi de presentar-lo com a provocat per jueus i sarraïns (221-222).
- J. P. E. [22.976]

Juan Manuel BELLO LEÓN, *La presencia catalana en la Andalucía occidental a finales de la Edad Media*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 40 (2010), 93-127.

El tema d'aquestes pàgines és el de la presència de catalans en els llibres del repartiment de ciutats andaluses, corresponents a l'aplicació de la respectiva política de poblament consecutiva de la conquesta, des del moment que Alfons X féu concessions als mercaders catalans establerts a Sevilla, estudiats per Antoni de Capmany (97); també anaren catalans

en el seguici d'infantes casades amb reis o nobles de Castella; l'autor fa llista dels cònsols de catalans a Sevilla en el pas del segle XIII al XIV (109-110); ja a base de protocols notariais o de contractes d'assegurances són coneguts més catalans un segle després (114-127). - J. P. E. [22.977]

Jordi MORELLÓ BAGET, *La maquinaria fiscal del papado avinonés en la Corona de Aragón: la colecturía de Berenguer Ribalta (1400-1402)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 39 (2009), 3-25.

L'autor, recordats els estudis precedents, concentra la seva atenció en el registre *Cameralis* 123 de l'ASV, corresponent als anys indicats en el títol, alhora que són indicats els capítols principals del dit registre (70-71). És reconstruïda la ruta d'aquell col·lector per la part continental de la Corona catalanoaragonesa amb el seguici d'acompanyament d'ambdós viatges (71-76); segueixen els ingressos pels diversos conceptes (76-92), també les despeses (92-93); els diners es movien a través dels canvistes, un dels quals era el català Pere Macies (95-97), amb les corresponents equivalències (fors) de monedes (97-98); l'entrada més important eren els delmes (102) i els bisbats més reditícis eren Saragossa i València i Tarragona més que Barcelona, però en conjunt Catalunya representava més del doble que València o l'Aragó (103-104). La segona part de l'article és exclusivament dedicada a mapes, gràfiques i taules (107-125). El segon any fou més bo que el primer per a la Cambra Apostòlica.- J. P. E. [22.978]

Loris CANALIA, *Il processo contro il valdese Giovanni Sensi di Sardegna*, dins "Bolletino della Società di Studi Valdesi", núm. 199 (Dicembre 2006), 3-50.

Aquest procés inquisitorial del 1403 es conserva a Torí, Archivio di Stato, *Sezioni Riunite*; l'encausat es deia Johannes Sensi, sard de Vila d'Esglésies, fill de Bernardus, encunyador de moneda de Pere III el Cerimoniós (19); possiblement la dada més important és que la Valdesia el preparava a fi que fos "ille predicator qui debebat venire post fratrem Vincentium, qui debebat predicare et infirmos sanare; propter que tua mendacia magna te sequebatur populi multitudo ad eorum predicationem ('perditionem?') animarum" (19). Havia voltat per la Península Ibèrica, sobretot pel Regne de Castella (14: Burgos, Salamanca i altres poblacions), també pel d'Aragó (Calataiud, Saragossa: 16) i recomptava maneres de fer dels Valdesos castellans (21-23).- J. P. E. [22.979]

Meritxell SIMÓ, *Les primeres traduccions romàniques en prosa de la Historia Regum Britannie*, dins "Estudis Romànics", XXX (2008), 39-53.

Escrita originàriament en llatí cap al 1135 per Geoffrey de Monmouth, la dita història conegué una gran difusió i aviat fou traduïda al francès en dialecte picard. L'autora estudia les característiques d'aquesta traducció, conservada a París, BN, ms. fr. 17177 (*Histoire ancienne jusqu'à César*); també al castellà dins la *General Estoria* d'Alfons X, on és anomenada *Estoria de las Bretannas*. La traducció en català es troba en el ms, esp. 13 de París, BN, al costat d'una altra traducció catalana, la de la *Histoire ancienne* del ja citat ms. fr. 17177. El text de la versió catalana peca de literal i, si no ho és del tot, és per l'ús sistemàtic de polinomis sinonímics. L'autora conclou que no hi ha filiació directa entre les tres traduccions; en canvi, el fet que totes tres coneguin d'una manera o altra la *Histoire ancienne* fa pensar que aquest text francès d'alguna manera féu de pont entre la historiografia llatina i la romànica incipient. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.980]

Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, *Un traductor medieval en el seu context: els defalliments lèxics de Ferrer Sayol*, dins "Llengua i Literatura", 19 (2008), 7-26.

Com a traductor de l'*Opus agriculturae* de Pal·ladi, Ferrer Sayol es plany de les llacunes i mancances de traduccions anteriors. De fet, també en la seva traducció hi ha errors de lectura i d'interpretació de mots tècnics i incomprendions de lectura. Però potser allò que crida més l'atenció és el fet que Sayol esculli moltes vegades un mot llatí per via de glossa, recorrent a les *Etimologies* de sant Isidor o, d'altres vegades, qui sap si utilitzant glosses marginals de traduccions anteriors o, simplement, traduint passatges explicatius interpolats d'antic en el text de Pal·ladi o en les seves traduccions, resums, etc. Només una trentena de mots resten sense resoldre, la qual cosa significa que Sayol, malgrat els seus plans prologals, va fet un esforç considerable per a donar una traducció comprensible i ajustada. Després, en el pròleg, va engegar una retòrica tòpica sobre les seves mancances. Per sobre d'aquest recurs, Sayol ha d'ésser valorat com un treballador aferrissat de la llengua en una de les seves proves de foc: la traducció de textos llatins. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.981]

Jaume DE PUIG OLIVER, *Fragments annalístics del ms. 11 de la Biblioteca Diocesana del Seminari de Girona*, dins «AIEG», LII (2011), 161-205.

L'autor descriu el ms. de referència, recull de privilegis reials, pragmàtiques, ordinacions i altres documents jurídics, compilat a Barcelona, a l'interior del qual hom hi va intercalar sis fragments de naturalesa annalística, que són estudiats i editats. El primer és un testimoni nou del text llatí de la *Cronica comunia*; el segon és un testimoni nou de la nota sobre la presa de Barcelona per Almansur el 985; el tercer és un cronologia dels reis de França des d'Hug Capet fins a Lluís el Jove, amb una nota en català sobre el canvi de sistema de datació acordat el 1180; el quart és un fragment possiblement versificat sobre la història d'Hispania i la formació de les dues Catalunyaes; el cinquè és una cronologia dels reis francs des de Pipí fins a Luís VIII; el darrer són tres notes sobre la cronologia de tres documents, un d'ells de l'arxiu reial. L'edició del testimoni nou de la *Cronica comunia* i del fragment sobre la presa de Barcelona és precedida per l'estudi dels altres textos coneguts fins ara, dels quals són assenyalats els paral·lels i les divergències. L'edició de les tres darreres notes dona peu a rememorar els problemes plantejats per la crítica entorn de la datació dels documents més antics i entorn d'algunes de les solucions assajades pels historiadors i juristes catalans del segle XIII.- J. de P. [22.982]

Joan VALERO MOLINA, *Llorenç Reixac, un escultor a la sombra de los grandes maestros del gótico internacional catalán*, dins "Boletín. Museo Instituto Camón Aznar de Ibercaja", num. 163 (2009), 391-417.

Aquestes pàgines tenen dues parts: la primera aplega les referències al dit escultor en els arxius barcelonins de la Catedral (ACB, *Notaris* i *Llibres d'obra*, del de Protocols, i de Tortosa, AHCTerres de l'Ebre (391-401). La segona part esbrina quines són les obres que han arribat als nostres dies, a partir de les quals es pot estudiar l'estil artístic de Llorenç Reixach (402-416). És transcrit un document de la Catedral de Barcelona (416-417); hi ha reproducció fotogràfica de vuit obres atribuïbles a Reixach (418-426).- J. P. E. [22.983]

Fanny SARRIÓ MARTÍN, *Petrus Lembrí. Estudios previos* (Col·lecció Universtària. Geografia i Història, 53), Castelló de la Plana, Diputació de Castelló 2007, 164 pp.

Exposició dels treballs de restauració de taules restituïdes a Pere Lembrí (32-35), actiu entorn Sant Mateu els primers decennis del segle XV; entra en el camp d'aquest anuari per les frases que exigien certs materials per a les dites taules (38-58); són abundants les reproduccions a color. Hi ha bibliografia (159-162).- J. P. E. [22.984]

Barbara von LANGEN-MONHEIM, *Le rapport sur les actes de Benoît XIII et la dernière version de l'Informatio seriosa*, dins "Études roussillonnaises. Revue d'histoire et d'archéologie méditerranéennes", XXIV (2009-2010), 79-84.

Resum de l'estudi de la mateixa autora, el contingut del qual pot ésser conegut del lector en la secció de recensions d'"ATCA", XXIX (2010), 1036-1038.- J. P. E. [22.985]

Armand JAMME, *Sixième Centenaire du Concile de Perpignan (1408-1409)*, dins "Annuaire Historiae Conciliorum", 39 (2007), 131-143.

Informació del Col·loqui celebrat en la capital del Rosselló els dies 24-26 de gener del 2008, en memòria del 'Concili de Perpinyà' convocat per Benet XIII per als eclesiàstics de la seva obediència amb dret a ésser convocats a Concili. En aquestes pàgines són resumides les aportacions presentades a l'esmentat col·loqui.- J. P. E. [22.986]

H[élène] MILLET, *Le concile de Perpignan (15 novembre 1408-26 mars 1409. Compte rendu du colloque international, Perpignan 24-26 janvier 2008)*, dins "Cristianesimo della Storia", 29 (2008), 219-229.

Resum de les aportacions a aquelles jornades, amb indicació dels que hi intervingueren i dels temes que foren desplegats davant els oients.- J. P. E. [22.987]

Gérard TOUZEAU, *Benoît XIII, le trésor du pape catalan* (Tresors), Perpinyà, Mare Nostrum éditeur 2009, 373 pp, 17 reproduccions.

Cal, primer, precisar: ni Benet XIII era català, ni Peníscola és al costat de Tàrragona, ni el tresor era del papa català, ans de l'església de Roma; i si una part fou conservada (les relíquies i l'arxiu documental), l'altra (els llibres de la biblioteca i no sols de la de viatge) es perdé perquè hagueren de servir de paga als servidors del castell papal de Peníscola, fins al punt que, per exemple, la bugadera cobrava amb volums manuscrits d'aquella biblioteca. El llibre té una segona part ben interessant, la de la supervivència del segon successor de Benet XIII, anomenat Benet XIV (Bernard Garnier), un any després que Climent VIII (Gil Sanchis Munyòs) el 15 d'agost del 1429 renunciés al papat a Peníscola i Sant Mateu. Però en la Vall de Viaur, entorn Rodez, sobrevisqué la línia avinyonesa i peniscalesa fins al 1467, en què el grup cismàtic desaparegué perseguit per la inquisició.- J. P. E. [22.988]

AMICS DE L'ART ROMÀNIC, *Commemoració del sisè centenari de la mort del rei Martí l'Humà*, dins "Lambard. Estudis d'Art Medieval", XXI (2009-2010), 7-114.

Aquest centenar i escaig de pàgines aplega les intervencions per a una rememoració sis vegades centenària de qui fou el darrer rei de la nissaga barcelonesa primitiva, continuadora de Jofre el Pelut. Conté pàgines de simple narració, sense referències a recerca, i d'altres que explíciten llurs bases documentals. Hi trobem Anna Maria Adroer, *Els palaus reials* (9-25); Francesca Español Bertran, *La Santa Capella del rei Martí l'Humà i el seu context* (7-52); Joaquim Graupera i Graupera, *Martí l'Humà i els banys. El termalisme a Catalunya durant l'Edat Mitjana* (79-97); i Teresa Huguet-Termes, *Un petit univers de miralls. Barcelona, l'Hospital de la Santa Creu i el rei Martí* (99-114). No cal dir que la font més citada és l'ACA, Canc., reg., però no hi manquen les referències a l'AHCB, al de l'Hospital de la Santa Creu i de Sant Pau, ni l'ASV, tant els Reg. Aven., com els Reg. Vat.- J. P. E. [22.989]

Joaquín YARZA LOACES, *Los libros del rey Martín*, dins "Lambard. Estudios d'art medieval", XXI (2009-2010), 53-77.

Mort el rei Martí I, l'Humà, la vídua i reina Margarida de Prades féu alçar inventari dels béns, que conté la secció dels llibres, estudiada ja fa anys per Jaume Massó i Torrents; l'autor repassa les successives seccions i es fixa en particular en una de les joies d'aquella col·lecció bibliogràfica, el *Breviarium Romanum*, ara a la Bibliothèque Nationale de França, Rothschild, ms. 2529. Són recollides en aquestes pàgines les notícies sobre els dits llibres conservades en l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA).- J. P. E. [22.990]

Marta MADERO, Ana RODRÍGUEZ, *La recherche du 'vrai' roi et la 'folie' du juriste. Une double enquête dans le 'Compromiso de Caspe', 1412*, dins *L'Enquête au Moyen Âge. Études réunies par Claude GAUVARD* (Collection de l'École Française de Rome, 199), Roma, École française de Rome 2008, 211-237.

Les primeres pàgines recorden la situació creada per la mort del darrer rei de la nissaga de Barcelona, Martí l'Humà, la diversitat de pretendents i la *Concòrdia d'Alcanys*, que determinà els tres compromissaris d'Aragó, Catalunya i València, que havien de decidir de forma inqüestionable la persona a la qual pertanyia el dret a la successió. Les autors basen la seva exposició en el *Còdex del Compromís de Casp* de l'Arxiu Capítular de Sogorb, herència del cartoixà compromissari fra Bonifaci Ferrer. El volum informa tant dels nou compromissaris com de les sessions destinades a escoltar els pretendents i de la sentència final, favorable per sis vots a tres a l'infant de Castella, Fernando de Trastámara (o de Antequera). Una gran part de l'article és dedicada a la situació dubtosa d'un dels compromissaris valencians: el jurista Giner Rabassa, que pel seu estat de salut no s'incorporà als altres compromissaris. No hi hagué informe mèdic sobre Rabassa, ans només informació sobre l'opinió pública (226-227, 230-231), a base de vuit preguntes fetes a alguns testimonis, que foren analitzades des de punt de vista jurídic (227-230). Les autores, per la seva banda, elaboran un possible informe mèdic (232-234).- J. P. E. [22.991]

Prim BERTRAN I ROIGÉ, *Compra y consumo de vino en la mesa pontificia bajo Benedicto XIII (entre 1411 y 1415)*, dins *Castilla y mundo feudal. Homenaje al prof. Julio Valdeón. I-II-III*. Valladolid, Junta de Castilla y León, Universidad de Valladolid 2009, III, 435-445.

Pàgines només conegudes per referència.- J. P. E.

[22.992]

Marco PEDRETTI, *A Catalan Diplomat, Theologian and Preacher at the Council Constance. Master Felip de Malla*, dins "Revue des Sciences Religieuses", 86 (2012), 143-161.

A l'interior del resum biogràfic de Felip de Malla, l'autor presenta breument les seves qualitats de diplomàtic al Concili de Constança (al final del qual, la crisi de la seva relació amb la casa reial catalanoaragonesa fou més greu que allò que hom pot valorar per aquestes pàgines); teòleg només 'precursor de l'humanisme' (146 [però 155, nota 14, potser demana quelcom més]); i predicador a l'hora de justificar la sostracció d'obediència a Benet XIII el 6 gener 1416 (però la sostracció no afirmava que "Pere de Luna was not to be considered pope any more":148), car consistia a reafirmar la seva legitimitat papal, però negant-li l'obediència a fi d'assolir la unitat de l'Església.- J. P. E. [22.993]

M. Luz MANDINGORRA LLAVATA, "*Avetla como de mi mano*". *Autógrafos de Alfonso el Magnánimo en el Archivo del Reino de Valencia*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIV (2008), 167-178.

Anàlisi de la participació personal dels reis en llur correspondència amb referència a les *Ordinacions de Casa i Cort de Pere III el Cerimoniós* (171, nota 24) i observacions sobre les quaranta-sis observacions autògrafes afegides a les lletres reials conservades a València, ARV, CRD; són transcrits dues lletres autògrafes (175) i catorze anotacions breus (175-177).
- J. P. E. [22.994]

Gaspare PELLEGRINO, *Historia Alphonsi Regis*, a cura di Fulvio DELLE DONNE (Il ritorno dei classici nell'Umanesimo, IV), Tavernuzze, S.I.S.M.E.L. Edizioni del Galluzzo 2007, XVIII i 352 pp.

L'autor fou protomèdic del rei Alfons a Nàpols i conegué de prop la trajectòria política i els intrínquils de la cort, parcialment almenys altrament desconeguts, i ens deixà una narració dels principals esdeveniments dels anys 1419-1444 d'aquell regnat, que, des el seu punt de mira fou el d'un 'alter Aeneas' i, de més a més, 'pius'; en aquest sentit permet de veure els primers passos de la 'magnificació' napolitana del dit rei Trastámara.- J. P. E. [22.995]

Jaume TORRÓ TORRENT, *La cort literària d'Alfons el Magnànim*, dins *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*. Actes del Congrés Internacional 550 aniversari de la mort d'Ausiàs March, València, Institució Alfons el Magnànim 2010, 27-39.

Sense fer cap referència al document, en el qual abans de la sentència de Casp Benet XIII obligava tots els pretendents a l'herència del rei Martí l'Humà a no variar la línia pública de la dinastia de Barcelona, l'autor constata que la nova dels Trastámara es mantingué en aquesta línia durant els regnats tant de Ferran I com d'Alfons V i que les respectives corts de Barcelona, València i Nàpols foren acollidores per als literats, sobretot els poetes de tradició occitano-catalana, Ausiàs Marc inclòs.- J. P. E. [22.996]

Joaquín APARICI MARTÍ, *De domo dicti domini comitis. Aproximación a la corte señorial de don Federico de Aragón, conde de Luna, (1420-1425)*, dins "Aragón en la Edad Media", XXII (2011), 19-48.

Els anys 1420-1425 el comte de Luna era el nét de Martí l'Humà i de Maria de Luna, però només successor de l'àvia en el comtat de Luna i senyoriu de Sogorb. Per això, l'Arxiu Municipal de la ciutat de Sogorb conserva documentació dels Luna, en concret un *Llibre d'escrivania d'En Frederic d'Aragó, comte de Luna*, que permet de conèixer els desplaçaments del comte (25-26), la llista de les persones que reberen donacions testamentàries (31-40) o no (41-43): hi figuren un escrivà (Pere de Capdevila: 32 i 40), un mestre (Martí de Comabella, canonge de Sogorb: 32), un advocat (Bernat Fraxinet: 33), un metge (Francesc Granollac: 34), un escrivà de ració (Romeu de Palau: 36), un administrador dels diners (Mateu Pujades: 37); un altre escrivà (Galcera Sabater), fra Pere Garcia (confessor: 41), Llop Palací i Mateu de Rada (capellans: 42), Mateu de Setembre, també escrivà, com Sanç de Vila-real (42).- J. P. E. [22.997]

Jaume TORRÓ, Lluís CABRÉ, *Una nova identificació del poeta Lluís Icard, en l'entorn de Margarida de Prades i de Maria de Castella*, dins "Estudis Romànics", XXXII (2010), 249-265.

Recordats els intents anteriors de Jaume Massó i Torrents (que el fa gironí) i Jordi Rubió i Balaguer (que el fa lleidetà) per a identificar el poeta Lluís Icard, l'autor reomple el dossier i extreu de l'Arxiu Reial (ACA) una sèrie de dades que obliguen a identificar-lo com a donzell,

batxiller i habitant de Barcelona, d'una família procedent de Falset, que entrà en relació amb la monarquia eixida de Casp. Icard celebrà la reina Margarida de Prades entre 1414 i 1416, quan la reina vídua s'integrà en la cort de Ferran d'Antequera, obligada per les estreïtes econòmiques. Un tercer apartat precisa que la *Consolació* d'Icard era destinada a la reina Maria, esposa d'Alfons IV. Icard rep influències d'Andreu Febrer i de la poesia estilnovista, bo i integrant-se en la generació de Jordi de Sant Jordi, Guerau de Maçanet i fra Basset. En apèndix publica dues lletres de la reina Margarida de Prades, una a Diego Fernández de Vadillo, secretari del rei, i una altra al mateix Ferran I, en les quals expressa i es queixa de la seva situació miserable. Hi ha bibliografia.- J. de P. [22.998]

Eduard MIRA, *Ausiàs Marc i la geopolítica del seu temps*, dins *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, València, Institució Alfons el Magnànim 2010, 87-99.

Ferran GARCIA-OLIVER, *Ma llengua té la vida e la mort. Del poema a la biografia en Ausiàs March*, dins *La poesia d'Ausiàs March*, València, Institució Alfons el Magnànim 2010, 101-113.

Encara que de tema tan diferent, aquests dos títols segueixen una metodologia idèntica, la de reproduir els versos que parlen d'un país (França, per exemple, o Xipre) o dels seus ciutadans o de situacions vitals del poeta (per exemple, la seva convicció que "de cent anys o pus atràs... són cert que és pitjor lo món" (109), i explicar cada un dels dits reculls de versos amb comentaris, de vegades ben extensos.- J. P. E. [22.999-23.000]

Johannes GROHE, *Das Provinzialkonzil von Tarragona 1415 unter Erzbischof Pere de Sagarriga*, dins Elisabeth REINHARDT (dir.), "Tempus implendi promissa. Homenaje al prof. Dr. Domingo Ramos-Lisson", Pamplona, Eunsa 2000, 679-698.

Resumida la personalitat del metropolità, Pere Sagarriga (682-685), ho és també la situació tant política com eclesiàstica imperant entre el Compromís de Casp i les Vistes de Morella (1412-1414), on imposà la seva presència un fet nou, el del Concili de Constança, en el qual el rei no volia deixar d'ésser present; indicades les fonts (685-688) i els assistents al Concili Provincial, són analitzades una per una les constitucions: vestidura clerical tant al mateix concili com fora, culte eucarístic, càstig de la incontinença clerical i ajut als pobres (689-697).- J. P. E. [23.001]

Alfonso ESPONERA Cerdán, *San Vicente Ferrer y la Iglesia de su tiempo*, dins "Món de Vicent Ferrer", 71-87.

Alfonso ESPONERA Cerdán, *El pensamiento eclesiológico de San Vicente Ferrer y la solución del Cisma de Occidente. In memoriam de Don Ramón Arnau García*, dins "Anales Valentinus", XXXV (2009), 407-412.

L'autor comença definint mestre Vicent com a ,home d'Església' i el mira com a home, tant endins (ad intra) com enfora (ad extra) de l'Església del seu temps; endins s'hauria definit en el *Tractatus de vita spiritali* i en la seva posició envers el Cisma d'Occident, avinyonesa, com la que després de la indiferència del rei Pere III el Cerimoniós, mantindrà la Casa Reial, tant abans com després de Casp fins al 6 de gener del 1416 [no del 1415! Cf. 74, nota 3: el 1415, el rei Alfons Trastámara, que el 1416 ja ho era, el 1415 no ho era de rei i no podia convocar corts: el fet als quals es refereix la dita nota són la reacció gairebé bèl·lica a la sostracció d'obediència, que els ,llunistes' portaren a tots els camps, sense parar-se davant el possible assassinat, com intentaren amb Felip de Malla]; i el 6 de gener del 1416, mestre Vicent, que fins aleshores s'havia alimentat materialment del pa de Benet XIII, canvià d'amo i es posà a favor del rei Ferran I Trastámara i del Concili de Constança, però malgrat totes les insistències no anà al concili, [potser perquè no volgué ésser més instrumentalitzat per ningú] (72-76). L'as-

pecte ,ad extra' es concreta en el Compromís de Casp, on per les seves qualitats personals n'hauria estat l'oracle, [i així es convertí el Compromís en decisió política, fent-lo passar per decisió de justícia, però, tractant-se del dret a la Corona no foren tingudes en compte les darreres voluntats de tots els reis, que era allò que decidia ,la justícia' de la sentència] (76-78); en la Disputa de Tortosa ell personificà una actuació doctrinalment polèmica davant els principals raus jueus o alamins musulmans i compartí les decisions de Benet XIII, que era la de no fer cap diferència entre els nou convertits i els cristians vells (78-80). És veritat que la seva posició doctrinal sobre la imminència de l'Anticrist es trobava "más o menos en la línea como lo habían hecho Ramón Llull y Arnau de Vilanova" (84); quina era la línia de Ramon Llull sobre la imminència de l'Anticrist? Segons l'autor, mestre Vicent dominava "el valenciano, el catalán..."; [jo tenia entès, si no m'erro, que ell, predicant per exemple, a Tortosa es referia no pas al ,valenciano, al catalán', ans ,a la nostra llengua'; m'equivoco?].

Recordades les circumstàncies que acompanyaren tant de declaració de la sostracció d'obediència a Benet XIII (Perpinyà, 6 gener 1416) i el posterior allunyament del Concili de Constança, es pregunta com s'explica la seva posició, sobretot tenint en compte que reconeixia la validesa del dit Concili, i considera que per a ell la seva missió i responsabilitat davant Déu era la de predicador.- J. P. E. [23.002-23.003]

Laureano ROBLES, *San Vicente y el Cisma de Occidente*, dins "Món de Vicent Ferrer", 123-136.

Malgrat la seva proclamació d',indiferència' oficial entre els dos pretesos papes, en realitat a Pere III el Cerimoniós "podríamos presentarlo como partidario, defensor y simpatizante de Urbano VI" (123) [l'autor no recorda que tant el mestre general, fr. Elies, com el prior provincial, Bernat Ermengol, "[tempore] domini Gregorii pape XI praefecti fuerunt ad dicta officia et ipsa iam regebant" (132). Tot i que Pere III hagués intimada la indiferència al Capítol Provincial de Xàtiva del 1389, mitjançant lletra ací en part publicada (132) i que el Capítol l'hagués feta seva, el partit avinyonista i en ell fr. Vicent Ferrer, no feren cap cas de la ,indiferència reial', introduïren llur cisma en la Província Dominica d'Aragó i plantaren obertament cara al rei perquè "s'ha d'obeir Déu abans que als homes" i el text principal contra la indiferència reial fou el *Tractatus de moderno Ecclesiae Schismate* de mestre Vicent "que contiene una serie de argumentos o razones teológicas, válidas dentro de los tratados de *ecclesia*, pero nulas para resolver el problema que en él se planteó" (127). [Manca la crítica de mestre Vicent als dos papes, Benet XIII i Gregori XII, en el Capítol Provincial de Savona 1408, publicada en el meu *Els dos sermons de sant Vicent Ferrer al Capítol Provincial de Savona, 1408*, dins "Dominican Historical Newsletter", IX (2000), 215-220]. Hi ha indicació de manuscrits del *Tractatus...* (133) i bibliografia (135-136).- J. P. E. [23.004]

Alberto FERREIRO, *Vincent Ferrer's "Beati Petri Apostoli": Canonical and Apocryphal sources in Popular Vernacular Preaching*, recollit dins el recull de l'autor *Simon Magus in Patristic, Medieval and Early Modern Traditions*, Leiden-Boston, E. J. Brill 2005, 240-260.

Estudi publicat inicialment dins "Harvard Theological Review", 91 (1998), 41-57. L'autor hi estudia el material apòcrif utilitzat per mestre Vicent, almenys en el sermó en català, matèria que manca en la traducció llatina, cosa que, segons l'autor, demostraria la discrecionalitat del predicador en la utilització de les seves fonts escrites. [Però des de Siegmund Brettle és cosa sabuda que l'edició llatina dels tres volums de sermons no fou preparada pel sant, ans per uns frares dominics, encarregats per L'Ordo Praedicatorum de revisar el text de manera que no es prestés a cap acusació en el camp doctrinal; ells haurien estat els qui haurien desestimat les referències a Simó Magus en la història de Sant Pere, no pas el mateix sant].- J. P. E. [23.005]

Alberto FERREIRO, *St. Vicent Ferrer's catalan sermon on saint Mary Magdalene*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 40/1 (2010), 415-433.

El sermó sobre santa Maria Magdalena, al qual es refereix l'autor, és el publicat per Josep Sanchis Sivera en el segon volum de la seva edició [però hi manca el número que li correspon en l'*Inventari* d'ATCA, XVIII]; el sermó era estructurat a base dels set pecats capitals, presents en la Magdalena pecadora (419-424: és mala sort que la 'conversació criminosa' en què vivia la Magdalena, recordada en la p. 421, s'hagi convertit en la següent, 422, en 'criminosa conversión'). Les darreres pàgines, basades en la *Legenda aurea*, resumeixen allò que la cultura popular i provençal ha atribuït a la santa i a la seva vida de penitència a Sant Maximí i a la Santa Bauma.- J. P. E. [23.006]

Anna I. PEIRATS, *Sant Vicent Ferrer i l'auctoritas*, dins "Món de Vicent Ferrer", 137-158.

"Una particularitat de la predicació vicentina és el fet d'haver instal·lat una mentalitat d'espera escatològica, basada en la imminència de la vinguda de l'Anticrist" (137) i relacionada amb un concepte tan bàsic com el del Judici Final, que encara no ha arribat per una 'prorrogacioneta' obtinguda per la Verge Maria (138); l'autora ressegueix els diversos temes escatològics dels *Sermons* vicentins, documentant-los en autors cristians de temps diversos: l'àpat de Nabucodonosor de *Daniel* V, amb el ,mane, techel, phares' (139-140); el si d'Abraham, d'*Esdras*, IV, 7 (141-143), les situacions de l'altre món (cel, purgatori, infern) (144-147), i Jesucrist, merge espiritual (150-152) a través dels sacraments de baptisme i penitència (151-156). Hi ha bibliografia (157-158).- J. P. E. [23.007]

Josep E. RUBIO I ALBARRACÍN, *Philosophia ancilla theologiae. Sant Vicent, intel·lectual i predicador popular*, dins "Món de Vicent Ferrer", 159-168.

Mestre Vicent repetia que ell predicava la doctrina de l'Evangeli, útil per a la salvació, no pas saviesa humana; això no obstant els seus sermons són "també una aplicació especial del tema ,philosophia ancilla theologiae'", extrem que l'autor il·lustra a base d'alguns dels *Sermons*, aplegats en els sis volums, com quan segueix sant Tomàs d'Aquino en la consideració de la teologia com ciència aristotèlica subalternada, que, doncs, és més identificada per la que li és superior (la de la glòria) que per la inferior (162-163) o en la distinció entre ciència natural i ciència de revelació (164), o en la validesa de la Llei Antiga perquè coincidí amb la Llei natural (164-165), o en la qualificació moral d'un acte, mudant-ne l'espècie, com luxúria que pot esdevenir sacrilegi (165-166), o en la coherència entre premissa i conseqüència, ni que sigui citant els *Disticha Catonis* (167-168).- J. P. E. [23.008]

Emili CASANOVA, *La diversitat lingüística dels sermons de sant Vicent*, dins "Món de Vicent Ferrer", 29-50.

Considerant que els sis volums de *Sermons* publicats en la col·lecció "Els Nostres Clàssics" foren segons l'autor predicats al Maestrat i els de la *Quaresma del 1413* a la ciutat de València, l'autor, donades algunes observacions generals sobre l'evolució de la llengua catalana a València en temps del sant, estableix les característiques gramaticals dels *Sermons* en, particular les lèxiques (34-44); després les de la *Quaresma del 1413* (44-46), també en particular les lèxiques (46-49); conclusió: "la seua lectura és un bon testimoni de la realitat lingüística valenciana: hi veem la mateixa llengua que la dels catalans i baleàrics, l'anomenem com l'anomenem, i disposem d'un lèxic comú tradicional..." (49).- J. P. E. [23.009]

Albert HAUF, *La predicació vicentina: tècniques narratives i dramàtiques, relacionables amb l'art de meditar*, dins "Món de Vicent Ferrer", 89-105.

Encara que els sermons de mestre Vicent seguissin les pautes de les *Artes praedicandi*, i que en ells mateixos fossin presidits per un marc bàsic, que era l'any litúrgic, i per un esquema lògic, en general determinat pel tema bíblic, que cada prèdica estava destinada a exposar, justament aquestes informacions suscitaven preguntes, a les quals el poble volia tenir resposta, si pot ésser representada [p. e., en el *Misteri de l'Assumpció* i semblants] situació que també es donava en les *Vides de Jesucrist* (casos de Francesc Eiximenis o d'Isabel de Villena) i en la literatura piadosa destinada a popularitzar el tema, com les *Meditationes Vitae Christi*. Les pàgines 94-99, recorden i transcriuen fragments dels *Sermons* de mestre Vicent i de contemporanis, i en les 100-104 d'altres "de caràcter més aviat pintoresc i emotiu que es basen en una literatura piadosa destinada a fomentar una meditació contemplativa" (92).- J. P. E. [23.010]

Tomàs MARTÍNEZ I ROMERO, *Pedagogia de la predicació: els nivells estructurals dels sermons vicentins*, dins "Món de Vicent Ferrer", 109-121.

Tomàs MARTÍNEZ I ROMERO, *De la construcció a l'execució dels sermons vicentins: un itinerari metodològic*, dins *El fuego y la palabra. San Vicente Ferrer en el 550 aniversari de su canonización*, València 2007, 77-88.

"... em propose d'oferir ací una sistematització 'pedagògica', és a dir, assequible i didàctica, dels elements i dels desenvolupaments de l'activitat predicadora vicentina" (108), de forma esquemàtica (118-119), o analitzant els sis volums de *Sermons* [i per tant, aplicable a aquests]. La predicació vicentina començava la vespra amb l'entrada solemne al lloc, amb autoritats, Companyia i poble; la missa i el sermó eren l'endemà a trenc de dia, a base de proposta del tema (en general o a través de la frase bíblica i la seva divisió) i explicació del mateix mitjançant autoritats cristianes (*Bíblia* sobretot), raonaments i exemples (i algun 'miracle'), tot deixat gràcies a les possibilitats retòriques de definició, diferència, equívocs, i derivacions (109-114). El sermó vicentí no era sols paraula: el seu èxit depenia en gran part de la gesticulació o de les descripcions concretes, p. e., de turments martirials, diàlegs, cançons o escenes familiars (114-117). El sermó era la suma de tots aquestes elements. Hi ha bibliografia (120-121).- J. P. E. [23.011-23.012]

Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, *De les Misses de Sant Gregori a les Misses de Sant Vicent Ferrer. Breu recorregut per l'hagiografia vicentina*, dins "Afers. Fulls de Recerca i Pensament", 53/54 (2006)), 353-366.

El mateix mestre Vicent era crític envers la idea popular de l'eficàcia de les *Misses de sant Amador* (354-357); però una narració integrada per sant Gregori el Gran en els seus *Diàlegs* incidí positivament en la idea popular (358-360) i un episodi paral·lel en la vida de mestre Vicent Ferrer, relacionat amb una seva germana, hauria influït en la naixença de les *Misses de sant Vicent Ferrer*, tal com permeten de constatar el Sínode Diocesà de Canàries del 1497 (360), el *Llibre de memòries de Dionís Punyet*, del 1519 (361) i els historiadors vicentins del Renaixement i dels segles barrocs fins a M. Dominique Fages (362-366).- J. P. E. [23.013]

Paul-Bernard HODEL, *La rencontre de Saint Vincent Ferrier et la Sainte Colette de Corbie*, dins "Archivum Ordinis Praedicatorum", LXXIX (2009), 193-219.

Les fonts i els biògrafs valencians desconeixen la dita trobada, que tingué lloc el 1417, un any i mig després que mestre Vicent havia marxat de Perpinyà, trencant amb Benet XIII i amb les autoritats dels Trastámara. D. Fages en dona notícia. La narració més coneguda és l'extensa de l'Abbé Larcineux (196-203), conservada a Poligny, arxiu del monestir de les clarisses; la seva

font és la de l'abbé Saint Laurent (203-206), conservada en manuscrit de Besançon, Bcomuna-le, ms. 819. Les pàgines 206-207 assenyalen les fonts utilitzades per l'abbé Saint Laurent, segons manifestacions d'ell mateix. El sentit de la trobada dels dos sants fou la de decidir-se públicament entorn el Concili de Constança, cosa que feren mitjançant una lletra a l'arquebisbe de Besançon, que hi assistia. Les darreres pàgines es fixen en detalls de la trobada entre els dos sants i en particular en la creu de sant Vicent Ferrer, ací descrita per Jules Gauthier (213-214 i 214-217, amb doble fotografia entre les pàgines 216-217). És segur que el 1417 els dos sants es trobaren almenys a Besançon, potser també a Poligny (219).- J. P. E. [23.014]

P. RODRÍGUEZ BARRAL, *Purgatorio y culto a los santos en la plástica catalana bajomedieval*, dins "Locus amoenus", 7 (2004), 33-51.

Després de les representacions pictòriques del purgatori en retaules (d'Ars/Alt Urgell, d'Elna, St. Miquel de Cruïlles, Seu d'Urgell, Terrassa), arribaren les explicacions doctrinals sobre l'ajut a les ànimes del purgatori (mss. d'ACA, Ripoll, 167; BC 53 i 1682) o en l'explicació de la missa de sant Vicent Ferrer (41). Hi ha resums de les llegendes de les misses de sant Amador (45-46), l'escena biogràfica de sant Nicolau de Tiburtino i els 'exempla' relacionats amb sant Gregori el Gran (49).- J. P. E. [23.015]

Rosa ALOY I PEDRÓS, *Les illustrations recyclées du psautier anglo-catalan de Paris: du douzième siècle anglais à l'italianisme pictorial de Ferrer Bassa*, dins *Manuscripts in Transition. Texts and images* (International Congrès. Bruxel·les, 5-9 novembre 2002), París, Peeters 2005, 81-92. Títol només conegut per referència.- J. P. E. [23.016]

Ephrem JINDRÁCEK, *Paolo Barbò da Soncino. La vita e il pensiero di un tomista rinascimentale*, dins "Archivum Fratrum Praedicatorum", LXXVIII (2008), 79-184.

Admirador de sant Vicent Ferrer, contribuï a l'edició dels seixanta-sis *Sermones de sanctis*, feta a Milà per Ulric Scinzenzeler, 3 de març del 1488, introduïda amb una lletra seva elogiant el gran predicador de l'Orde Dominicà (111-112; cf. 145).- J. P. E. [23.017]

Andreu de Sales FERRI CHULIÓ, *L'obra i el món de sant Vicent Ferrer*, dins "Món de Vicent Ferrer", 169-187.

L'autor ha reproduït ací cinquanta-set imatges gràfiques de sant Vicent Ferrer, representat en situacions diverses de la seva vida, de les quals també aplega tant la corresponent inscripció antiga com l'explicació tècnica, aquesta de vegades amb fragments anteriors al segle XIX (179, 182). Al final hi ha llista de pintors i altra de gravadors del segle XVIII (187).- J. P. E. [23.018]

Alberto VELASCO GONZÁLEZ, *De València a Vannes: culte, devoció i relíquies de Sant Vicent Ferrer*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 29 (2008), 395-436.

Alberto VELASCO GONZÁLEZ, *Dos arquetips iconogràfics i dos models de difusió en la iconografia primerenca de sant Vicent Ferrer*, dins Francesca ESPAÑOL, Francesc FITÉ (edits.), dins *Hagiografia peninsular en els segles medievals*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida 2008, 252-263.

[El primer article no declara quin és el seu objectiu] i s'enceta amb un cop d'ull general sobre mestre Vicent [però, qui és el "valencià Benet XIII" o "Ferran I de Castella": 397?]; segueix un apartat sobre els darrers tretze mesos justs de vida apostòlica per la Bretanya: 5.III.1418-5.IV.1419 [d'on surten els "catorze mesos després d'haver arribat a la regió": 400]

Josep HERNANDO I DELGADO, *Heretgies 'bobemites' als comtats de Rosselló i Cerdanya (any 1434)*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", XXVIII (2009), 641-660.

Aquestes pàgines es basen en tres documents notarials conservats a Barcelona, AHPB, *Pere Folgueres menor*, XLVI, del 1433, en els quals l'inquisidor dels comtats de Rosselló i Cerdanya, delega el seu càrrec en un altre dominic perquè aquest es contraposi doctrinalment a un grup de 'bonemites' (hussites?) que actuaven en els dits comtats; el segon era nomenament d'un delegat a actuar davant l'autoritat civil en nom del dit inquisidor; el terç, el mateix inquisidor nomena el gironí Berenguer Salania, procurador seu en cort Romana, davant l'abat de Sant Miquel de Cuixà en un plet entre l'inquisidor i el bisbe d'Elna (653-660).- J. P. E. [23.023]

Máximo DIAGO HERNANDO, *Los intereses económicos de la reina María, esposa de Alfonso el Magnánimo, en el reino de Castilla*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 29 (2008), 437-477.

Anys abans de la sentència de Casp, el 1409, es concertà el matrimoni entre la infanta Maria, germana de Joan II de Castella, i el príncep Alfons, fill del futur Ferran I d'Aragó; la infanta portava en dot 200.000 dobles al matrimoni amb Alfons, ja primogènit de la Corona catalanaoaragonesa, a València, el juny del 1415; el pagament del dot s'allargà en el temps i els corresponents tractes, qualche vegada dificultats per situació de guerra entre les dues corts, són àmpliament documentats a l'ACA, *Canc., reg.*, on som informats de la quantitat d'affers implicats amb la satisfacció del dot a la reina Maria, que encara cuejava el 1453 (476-477). - J. P. E. [23.024]

Josep HERNANDO DELGADO, Anna PUIG I MIQUEL, Xavier RODRIGO TORRES, *De la jurisdicció secular a la jurisdicció eclesiàstica. El procés contra Llorenç Pòrtugalès, mestre en arts i també tonsurat, i la seva amant Joana d'Oriola, portuguesa, acusats ambdós de robatori i Llorenç Portugalès de nigromància*, dins "Acta historica et archaeologica mediaevalia", 29 (2008), 57-109.

Les actuacions judicials amb les corresponents declaracions i acaraments, documentats en el procés conservat a Barcelona, ADB, *Processos, núm.* 365, ací transcrit, es reparteixen en dos grans blocs datats entorn el 1420: l'enantat davant el veguer reial (77-96) i el de l'oficial o secretari del bisbat de Barcelona (96-108); el traspàs d'una jurisdicció a l'altra fou causat pel fet que en un moment del primer un dels testimonis declarà que mestre Llorenç havia practicat endevinació a una dona, escrivint en un pergamí de somera amb sang del dit manovell d'ella uns 'caractes o capbreus', que ella s'havia de posat 'demunt lo cor' i 'en bona postil·lació' faria efecte (86). El text del judici conté nombre d'altres informacions, com és que mestre Llorenç havia escrit en d'altres pergamins 'breus e conjurs... art de nigromància e fetilleries' (98), 'senyals, salamons e rotles e algunes altres caractes' (102); que el mercader Bernat Oliver tenia a casa un mestre per als seus fills, Antoni Masdeu (103-104 i 107); quant a la Joana, recusada pel seu marit, fou treta del bordell de València pel mestre portuguès i es posà per criada a casa del conegut manescal Manuel Dies de Calataiud, on mestre Llorenç feia de preceptor dels seus fills (63). Hi ha esquema de les dues actuacions judicials (61-62) i breu informació de cada una de les persones que actuaren en el procés (62-67).- J. P. E. [23.025]

Peter STACERY, *Hispania and royal humanism in Alfonsine Naples*, dins "Mediterranean Historical Review", 26 (2011), 51-65.

El *De dictis et factis regis Alfonsi* d'Antonio Beccadelli (il Panormita) escampà per la Itàlia dels humanistes la versió que en temps d'Alfons Trastámara la cort de Nàpols s'havia convertit en difusora i sembradora d'humanisme. La primera part de l'article exposa les bases ideològiques i la segona els fruits que produïren en casos concrets i en eloqüència, que ja venia des

del Petrarca, però que havia de superar les prevencions contra la competència econòmica dels catalans (54-56); de la biblioteca reial de Nàpols eren enviats llibres al rei en campanya, en particular obres de Sèneca (56-60).- J. P. E. [23.026]

Josep PERARNAU, *Felip de Malla, president de la Generalitat de Catalunya, defensa la vila de Cervera de les vel·leïtats dels Trastámara*, dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", XXVII (2008), 87-113.

Els anys 1425-1428, els de la presidència de la Generalitat de Catalunya per Felip de Malla, coincidiren amb els repetits intents de convertir la vila reial de Cervera en senyoriu feudal del germà del rei, Pedro de Trastámara, intents literalment contraris a les *Constitucions de Catalunya*, als quals en virtut del càrrec jurat, Felip de Malla es contraposà eficaçment, mentre durà el en càrrec. L'afer és documentat per setze lletres, ara conservades a l'Arxiu Reial (ACA), *Generalitat. Lletres trameses*, totes ací transcrites (98-113).- J. P. E. [23.027]

Miquel DESCLOT, *Un poeta medieval empordanès*, dins "Revista de Girona", 261 (2010), 50-52.ç

Un dels *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim*, editat a "Els Nostres Clàssics" és Bernat Miquel, de Palau-Sator, fill, però no hereu, del senyor del lloc; fou doctor en lleis i home d'armes, ben apreciat pel rei. És autor de dues poesies, d'una de les quals n'és reproduïda una estrofa.- J. de P. [23.028]

Pep VALSALOBRE, *Història d'una superxeria: el cas Jordi de Sant Jordi*, dins "Misc. Duran", 297-335.

Les falsedats en l'atribució d'escrius formen un llarg capítol de la història literària. La relativa a Jordi de Sant Jordi, ací resseguida del s. XVI a Manuel Milà i Fontanals en el segle XIX (304-331), és l'afirmació que ell hauria estat plagiat per Francesco Petrarca (298); mort el 1424, la seva obra poètica tingué immediatament gran ressonància, perllongada fins al s. XVI, en què Lluís Crespi de Valldaura entrà en el *Cancionero General* del 1511 amb una Glossa "a una cancion que hizo mosèn Jordi de Sant Jordi en lengua valenciana" (300-301). Pere Anton Beuter, seguidor d'Anno da Viterbo, qui sap si s'inventà un "mossèn Jordi", de Jaca, cavaller de Jaume I en la conquesta de València, del qual "el Petrarca se aprovechó y hurtó de las trobas de un nuestro cavallero valenciano, que fue quasi cient años primero que el Petrarca" (302-308); a partir de Beuter, Jordi de Sant Jordi s'havia desdoblant en un Jorge del Rey, és a dir, del rei Jaume I, i esmentat per Gaspar Gil Polo, Gonzalo Argote de Molina, Gaspar Escolano, Vicent Moliner, Gaspar Sala, Juan Caramuel, Joan Bta. Ballester, Jerónimo Zurita, Andreu Bosc, Agustí Eura, Nicolás Antonio i els grans bibliògrafs valencians del XVIII, fins a Carles Ros, i els catalans Onofre Manescal, Josep Elies Estrugós, Narcís Julià i Antoni de Bastero, que començà de no veure-hi clar, seguit pels crítics del segle XVIII: Martín Sarmiento i els qui volgueren salvar la superioritat hispànica damunt els estrangers amb la invenció de dos Jordis, en el primer del qual, del segle XIII es concentrava la defensa de l'avenç patri en les formes de poesia llemosina fins a Fèlix Torres Amat, que es trobà amb tres Jordis a les mans (328-329). Hi ha bibliografia (331-335).- J. P. E. [23.029]

Salvador de BROCÀ, *Breu notícia d'Ausiàs March*, dins "Misc. Navarro Miralles", 127-131.

Ausiàs Marc fou hereu de la cultura medieval tant en la vivència de l'amor a la dona com en el cultural del seu planteig doctrinal de concentrar en la dama tots els valors ideals; en aquest punt, però, "leixant a part l'estil dels trobadors" la seva poesia donà un gran pas vers el realisme, car deixà de viure en el món ideal, tocà de peus a terra i cantà en la relació amb la

dona allò que significava tant de satisfacció humana com el fet d'ésser font de turment i els problemes que plantejava des d'un punt de vista cristià, que també desemboca en la relació entre amor i mort.- J. P. E. [23.030]

Jorge SÁIZ, *La carrera militar y el linaje de Ausiàs March*, dins *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, València, Institució Alfons el Magnànim 2010, 115-134.

Resum de diverses recerques monogràfiques (133-134), partida en dues meitats: la primera descriu allò que era institucionalment i en abstracte el servei d'un senyor de vassalls en els exèrcits del rei (117-120); la segona presenta allò que aquest servei representà per a Ausiàs March, qui, després d'haver-se acordat en les primeres campanyes napolitanes del rei Alfons i d'haver arribat a un càrrec significatiu dins cort reial com el de falconer, el 1429, davant la mort de la mare, hagué d'abandonar les armes i concentrar-se entre València, Gandia i Beniarjó, en l'administració dels seus béns senyorials (121-132).- J. P. E. [23.031]

Joan MAHIQUES CLIMENT, *Escolis i versos manuscrits a les edicions d'Ausiàs March*, dins "Misc. Duran", 281-295.

L'autor ha aplegat en l'apèndix I els exemplars documentats en biblioteques d'Europa i algunes dels EE. UU. d'Amèrica de cada una de les edicions d'Ausiàs Marc de València 1539, Barcelona 1543, 1545 i 1560, i Valladolid 1555: trenta-nou de Barcelona 1560, setze de València 1539 (290); i assenyalava en el cos de l'article nombre d'afegits marginals en exemplars madrilenys, en particular en el de la BPalau Reial (I/B/19), on algunes estrofes haurien estat traduïdes al castellà per Francisco de Quevedo, i el R-3192 de la BN (282-285 i 288), o el de París, BN, (Rés. YE 862) (286-287), del qual procedeixen les cinc poesies transcrits en les pàgines 292-293. Hi ha bibliografia (293-295).- J. P. E. [23.032]

Robert ARCHER, *Ausiàs March, en anglès i en prosa*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Filologia", 40 (2006), 53-68.

L'autor es posa quatre preguntes entorn el fet de traduir Ausiàs Marc: quines són les característiques del text de partida; quin és el públic, en el qual pensava l'autor en escriure el text ara a traduir; quin és el públic, en el qual pensa el traductor; i com s'abordaran els problemes de distància cultural i històrica entre l'original i la traducció i com pensa el traductor de solucionar-los en una traducció literal, en una de comunicativa o en una d'exegètica? La resposta indica les dificultats reals, en les quals s'ha trobat l'autor o d'altres traductors de Marc i la forma com les han solucionades.- J. P. E. [23.033]

Vicent MARTINES, *Materials per a l'anàlisi multilingüe i contrastiva de locucions, col·locacions i fraseologia. Un escandall quant a Ausiàs March i Tirant lo Blanch*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Filologia", 40 (2006), 153-190.

En la traducció, tant la llengua original com la resultant de l'operació traductora tenen nombre de locucions fetes, que determinen la feina del traductor. Ací, començant per ,anar dret', que es troba tant en March com en *Tirant lo Blanch*, i ha estat diversament traduïda (158-159), fins a ,viure en carn' (174). Segueix la secció de col·locació de mots en una traducció (1714-181). Hi ha bibliografia (182-189).- J. P. E. [23.034]

Salvador CUENCA i ALMENAR, *La fantasia i el poema 18 d'Ausiàs March*, dins "Llengua i Literatura", 19 (2008), 27-47.

Copiat el poema d'Ausiàs al principi de l'article, l'autor l'analitza recorrent a les teories filosòfiques del seu temps, basades en els texts aristotèlics, tal com els havia treballat la tradició medieval, tant cristiana, com àrab o jueva. Punt crucial en la interpretació és la divisió dels sentits en dues esferes: els externs o sensibles, que posen l'home en contacte amb objectes sensibles, i els sentits interns, que copsaven la intencionalitat dels objectes bo i unificant la informació esparsa i variada de la sensibilitat externa. Així s'obria a la fantasia la possibilitat de conrear un camp de coneixement distint dels objectes físics i dels lògicometafísics de l'intel·lecte pur. En aquest punt neix un àmbit on l'amor pot ésser viscut com un sentiment consistent en ell mateix, sense recurs al món sensible i al cos. La fantasia fa descobrir els secrets de l'amor, és a dir, un amor real i autèntic, de naturalesa estrictament espiritual, alliberat de lligams corporals i pecaminosos.- J. de P. [23.035]

Francesc J. GÓMEZ, *Per a una nova lectura amorosa i consolatòria dels "Cants de mort" d'Ausiàs March*, dins "Llengua i Literatura", 19 (2008), 49-85.

L'autor exposa la qüestió de si els 'cants de mort' constitueixen un cicle dins l'obra marquiana i els arguments en pro i en contra que hi han donat Amadeu Pagès, Martí de Riquer, Costanzo di Girolamo, Dominique de Courcelles, Xavier Dilla, Pere Ramírez Molas, Joan Ferraté, Robert Archer i Marie-Claire Zimmermann. Analitzat tot el dossier, l'autor conclou que "no es pot saber del cert si Ausiàs March concebé o no aquests sis poemes com una sèrie unitària i ordenada. Això sí, l'ordo receptus' és incompatible amb una lectura seqüencial i, per consegüent, la hipòtesi de la seqüència és incompatible amb la de cançoner d'autor, si més no en els termes en què s'ha formulat fins avui". L'autor creu que, variant l'ordo receptus' (92-97) i llegint els poemes en una altra seqüència (96, 97, 93/95, 94, 92), se'n pot fer una lectura "en clau amorosa i amb estructura consolatòria, al llarg de la qual es descriuen les etapes successives del dol fins al triomf de l'amor més enllà de la mort". Hi ha bibliografia.- J. de P. [23.036]

Marion CODERCH, *La dama com a objecte de l'amor espiritual en la poesia d'Ausiàs March*, dins "Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona", LI (2007-2008), 131-143.

La present exposició segueix una clara línia expositiva: en les seves poesies Ausiàs March deixa ben clar el component carnal de l'amor femení (132-134) i no menys la dificultat de trobar 'fin amors' o amor altament espiritual en una dona (135-139); per això els 'cants de mort' (els XCII-XCVII) exalcen la dama morta, perquè ella és la capaç d'ésser objecte d'un amor espiritual (139-142).- J. P. E. [23.037]

M. Teresa GIRONÉS i TRUJILLO, *El bé i fi ausiasmarquians: l'amor i la dona*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLIX (2003-2004), 121-139.

Els grans pensadors del seu temps ensenyaven clarament que la finalitat de la vida humana és la de demanar a l'enteniment que assenyali el bé realment humà i de practicar-lo perquè en això consisteix la felicitat. "El nostre poeta posarà el seu bé en l'amor" (126), que demana puresa de sentiments i correspondència (127) i permet almenys viure en l'expectativa d'un bé tan desitjat (130); no assolir-lo és font de turment (128) i en canvi, la felicitat és la possessió d'aquest bé (132): "el jo poètic [de Marc] troba en la dama el sobiran bé i el sobiran delit" (133) i demana o amor ver o almenys manifestació del mateix, aparença que pot ésser falsa i pot acabar en bogeria (134-136) i en la vellesa pot conduir a follies (136-137); ultra els corresponents versos de mostra, hi ha bibliografia (138-139).- J. P. E. [23.038]

M. Teresa GIRONÈS I TRUJILLO, *Els pecats d'Ausiàs March: la ignorància i la passió*, dins "Miscel·lània Joaquim Molas, 3" (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, LVIII), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2009, 33-57.

Marc proclama que l'objectiu de la seva existència és el de "donar a conèixer els secrets de l'amor espiritual" (35). De fet, nombre dels seus versos expliciten la tensió viscuda per aquell qui, havent de pujar amunt, troba que les seves decisions l'han portat avall; posat a assenyalar les causes del desfici, es troben en la passió que l'ha encegat, mantenint-lo en la ignorància (39), que el fa culpable de la mala jugada (40-47); és el pecat de la passió, per al qual demana una certa benvolença (48-53). Per això el jo poètic es veu constret a constants actes de penediment (54-56). Hi ha bibliografia (56-57).- J. P. E. [23.039]

Josep MARTINES, *L'expressió de l'abstracció i estudi de les traduccions. Les poesies d'Ausiàs March i la traducció espanyola de Baltasar de Romaní*, dins "Estudis Romànics", XXXI (2009), 105-139.

L'autor comença el seu treball estudiant l'ús de l'article determinat singular masculí en la generació de noms abstractes i avant 'que' relatiu, que s'ha camuflat dins l'article singular arcaic 'lo', del tot viu en el català occidental, i que en el català modern sofreix la interferència d'allò que en castellà s'anomena el 'lo neutro'. L'anàlisi comparada de les poesies d'Ausiàs March i de la traducció al castellà que en el segle XVI en féu Baltasar [Escrivà] de Romaní és la base d'examen del cas acabat de descriure. Les conclusions diuen que la poesia de March permet d'observar el comportament morfològic de l'article 'l' amb valors masculí i masculí abstracte. La traducció de Romaní l'encerta gairebé sempre quan s'ha de distingir entre el 'lo' masculí i el 'lo' abstracte; hi ha algunes errades atribuïbles al fet que en català, com en francès, italià i portuguès, el 'lo' neutre no existeix.- J. de P. [23.040]

José Luis FUERTES HERREROS, *La ciencia del verdadero conocimiento y del verdadero amor en el Liber creaturarum (Libro de las criaturas) de Ramon Sibiuda (†1436)*, dins "Revista Española de Filosofía Medieval", 14 (2007), 62-78.

"Mi propósito es ofrecer un esbozo de la que podría ser una visión más compendiosa y rica que las que se han ofrecido hasta el presente" (63-64). En els anys del concili de Basilea (1431 i ss.) i de les idees de renovació que hi confluïren, Sibiuda havia escrit el *Llibre de les criatures* (1436): les respostes a les exigències de renovació eren donades pel camí de l'autoanàlisi de l'home ("nulla certior cognitio, quam per experientiam, et maxime per experientiam cuiuslibet intra seipsum hominem"), on es trobaria tant la veritat científica com la dels valors d'una activitat digna de l'home.- J. P. E. [23.041]

Jaume de PUIG I OLIVER, *Ambigüitats i paradoxes sibiudianes- Discurs de recepció de... com a membre numerari de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, llegit el dia 15 d'abril de 2009*, Barcelona, IEC 2009, 30 pp.; i dins "Arxiu de Textos Catalans Antics", 28 (2009), 897-918.

Partint de Montaigne, l'autor esbossa una panoràmica de l'interès que teòlegs i historiadors de la filosofia alemanys, sobretot els de confessió protestant, van demostrar en l'estudi de l'obra de Sibiuda. Exposat aquest aspecte amb l'anàlisi en detall dels punts de vista de J. G. Buhle, D. Tiedemann i G. T. Tennemann, l'autor posa la qüestió de l'interès que Hegel demostrà per Sibiuda, car Hegel afirma que el troba un conreador del pensament especulatiu pur. Estimulat pel judici de Hegel, l'autor esbrina en el *Llibre de les Criatures* algun pas en el qual Sibiuda hagués demostrat talent especulatiu en sentit hegel·lià, és a dir, el moment racional-positiu que recull la unitat de les determinacions en llur oposició. Tenint en compte que és impossible que Sibiuda fos històricament hegel·lià ni prehegel·lià, això no obstant, la manera com Sibiuda construeix especulativament el pas del món de la naturalesa al món de Déu és un

procés dialèctic simple pur, en el curs del qual es fan les negacions oportunes i s'obté el resultat de constituir la unitat sintètica de les diferències en l'ésser diví, entès com a fonament informant de tot, autopoiesi i llibertat absoluta, que es posa bandejant victoriosament el no-ésser. Aleshores l'explicació del procés de la creació de les coses també pot ésser especulativa dialècticament: de l'ésser de Déu, que no podria donar origen al creat per una mena de procediment de divisió, es passa al seu contrari, al no-ésser radical, al no-res. Però com que del no-res no en ve res, el no-res remet un altre cop a l'ésser de Déu, el qual aleshores és guanyat com a productor, en la mesura que en la producció se salva el moment del no-res: producció del no-res, creació. El creient copsa racionalment en un discurs metafísic la primera veritat que ensenya l'Escriptura. Per algunes de les seves especulacions, Sibiuda és un filòsof paradoxal que, sense ésser hagelià, en algun moment se situa en la ruta especulativa que menarà a Hegel i a Schelling. D'altra banda, essent el seu pensament guiat sempre per la dogmàtica cristiana, en més d'un moment és ambigu, per exemple, quan passa d'una denominació de l'ésser referit a essències físiques, a un concepte de l'ésser en Déu copsat com a 'primum' i com a infinit. Ambigu en l'exposició, en el mètode ascendent només aparentment 'experimental', no en canvi en el procés dialèctic especulatiu, que es desplega com una gran construcció en el seu moment descendent. Al final de l'exposició, l'autor proposa com a terme d'estudis ulteriors la deducció de l'ordre moral partint del subjecte i el concepte sibiudià de llibertat, partint de l'opció filosòfica bàsica de Sibiuda: la llibertat precedeix la necessitat.- J. de P. [23.042]

Eulàlia DURAN I GRAU, *La família Borja: historiografia, llegenda, tema literari*, dins "Catalan Historical Review", 1 (2008), 211-222.

Partint de la llegenda negra dels Borja, l'autora desgrana l'origen obscur i l'ascens social de la família, l'elecció al papat d'Alfons de Borja, Calixt III, i la carrera de Roderic, Alexandre VI, bon papa polític, mal catòlic, promotor ostentós dels seus fills. Després repassa les vides de Cèsar i de Lucrècia Borja, i la vida dels ducs de Gandia fins a Carles de Borja (1550-1592), i arriba a sant Francesc de Borja. La segona part del treball és dedicada a la historiografia dels Borja (Jakob Burkhardt, Ludwig von Pastor, F. Gregorovius, Peter de Roo, Elies Olmos i Canalda, basades en documents d'arxiu). Tant Cèsar com Lucrècia han estat estudiats cada un en particular (Alessandro Luzio, Maria Bellonci, Geneviève Chasteney, Sarah Bradford han estudiat Lucrècia; W. H. Woodward i l'esmentada Bradford, Cèsar). El V Centenari del pontificat d'Alexandre VI fou celebrat amb congressos a Itàlia, València i Gandia. El gran impulsor dels estudis borgians a Catalunya i a València fou Miquel Batllori i el seu esforç de molts anys es veu coronat amb la publicació dels fins ara tres volums del *Diplomatari Borja* (2002-2005). Cap al final, l'autora escomet el tema de la llegenda i la literatura borgianes, vives per tres factors: foren estrangers a Roma i a Itàlia, s'hi enriquiren i reeixiren a establir un domini real a tot Itàlia en detriment dels senyors i dels poders establerts. Els fundadors de la llegenda foren Johannes Burckard, secretari d'Alexandre VI, i Francesco Guicciardini, ultra contribucions menors. La literatura protestant antiborgiana fou abundosa i contundent, tant com la literatura, la dramàturgia i la filmografia dels nostres dies, que no ha exhaurit el tema.- J. de P. [23.043]

Anton Maria ESPADALER, *Sobre el lloc i l'ocasió del Curial e Güelfa*, dins "Misc. Duran", 222-231.

Demostrada la procedència medieval del manuscrit, i que la lletra és la pròpia dels anys 1430-1440, l'autor intenta d'analitzar "aquelles dades que permeten una aproximació cronològica al més fiable possible" (223): així, p. e., Casale Monferrat i Alba començaren de pertànyer als marquesos de Montferrat el 1435 i 1445 i, doncs, el *Curial* hauria estat escrit després; i si lluita contra els turcs i els guanya, deu ésser ressò de la victòria cristiana de Belgrad del 1456 i anterior al 1471, en què Gabriel Turell en l'*Arbre d'honor* bandeja el color burell i Curial s'hi vesteix (223-224); el torneig de Melú seria reelaboració fantasiosa del desafiament de Bor-

deus entre Carles d'Anjou i Pere el Gran, una forma de lluitar contra França com en el temps de la Guerra contra Joan II; Montferrat, de més a més, és la terra de la mare de Jaume d'Urgell, pretendent desestimat al Compromís de Casp (226); segueix la lloança a Pere el Gran com a rei que s'ha sabut guanyar respecte i fidelitat dels seus cavallers de menor categoria, en un moment en què la terra necessita un rei que la compregui i l'assumeixi i no que la faci sentir vídua, com proclama el cardenal Joan Margarit en les corts del 1454, cansades de l'absència d'Alfons IV Trastàmara a Nàpols amb la seva Lucrècia d'Alagno (227-228); el fet de subratllar que de la casa de Mediona n'és eixida la de Pallars, única que seguí fidel a la Generalitat de Catalunya fins més enllà de la guerra, el 1503 (228-229). L'autor concreta en els anys 1464-1465 i en la cort de Pere de Portugal el lloc i el temps d'on sorgí el *Curial e Güelfa* (229-230). Hi ha bibliografia (120-131).- J. P. E. [23.044]

Joaquim MARTÍ MESTRE, *La formació del plural i la situació de gènere en el Curial e Güelfa dins el context del segle XV*, dins "Caplletra. Revista Internacional de Filologia", 43 (Tardor 2007), 89-104.

Recordada l'evolució dels plurals en ,-es' des del *Llibre dels fets* i llur acceptació dels finals en ,-os' en els darrers segles medievals (89-94), l'autor analitza el *Curial e Güelfa*, en el qual troba 263 casos en ,-es' i 638 en ,-os' (95-97), situació que és il·lustrada en el context de situacions diverses en les pàgines següents (99-118). Hi ha bibliografia (119-124).- J. P. E. [23.045]

Marià CARBONELL BUADES, *Sagreriana parva*, dins "Locus amoenus", 9 (2007-2008), 61-78.

La bibliografia dels darrers anys dedicada a Guillem Sagrera és abundant, però encara manca feina abans de tenir una base com el catàleg definitiu de la seva obra; és notable, per contra, la sèrie de noves dades biogràfiques i familiars (64-69), camp en el qual "disposem d'una font documental excepcional", el "famós plet incoat contra el Col·legi de la Mercaderia, que l'acusava de no haver alçat la Llotja tant com s'havia compromès, i d'on l'autor dedueix que Sagrera fou "un excel·lent arquitecte i un pessim mercader" (71); les darreres pàgines se centren en les discussions entorn el dit plet i en la feina de l'arquitecte a Catalunya (76-78). - J. P. E. [23.046]

L'umanesimo catalano e l'Italia. Cultura, storia e arte, dins "Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio-Evo", 114 (2012), 181-300. Sota aquest títol general la coneguda revista de l'Istituto... aplega els següents autors i temes: Amedeo FENIELLO, *Tracce dell'economia catalano-aragonesa a Napoli* (181-197): a base d'estudis ja publicats l'autor descriu i valora l'impacte de l'economia catalana en el Regne de Nàpols després que estigué en mans del rei Alfons Trastàmara; subratlla la importància del comerç dels 'draps' de tota mena arribats de Catalunya i la no menor del sofre en sentit invers.

Anna Maria OLIVA, *Percezioni di identità catalana in fonti italiane* (201-219): les pàgines 200-204 presenten el resultat general de la qualificació de 'català' en documentació del segle XV; les següents (207-218) concentren l'atenció en escrits sobre els Borja i Alfons Trastàmara; mentre hi hagué una sobirania particular per a la corona catalano-aragonesa, es mantingué la qualificació de 'català'; quan les dues dinasties s'uniren en els reis catòlics, a la cúria romana, la qualificació única fou la d'hispana'.

Fulvio DELLE DONNE, *La letteratura encomiastica nella corte di Alfonso il Magnanimo* (221-239): l'autor es concentra en l'anàlisi de l'oratio d'Angelo de Grassis, destinada a celebrar el triomf d'Alfons Trastàmara en entrar solemnement vencedor a Nàpols potser el 20 de maig del 1443, construïda sobre precedents llatins d'època imperial.

Joan MOLINA FIGUERAS, *Un emblema arturiano per Alfonso d'Aragona. Storia, mito, propaganda* (241-271). La conquesta de Nàpols representà un nou triomf, però també un augment de població crítica envers la dinastia Trastàmara i el monarca regnant, Alfons; per això calgué aprofitar totes les ocasions per fer arribar a les capes culturals bel·ligerants missatges que ennoblissin la dinastia, un d'ells l'emblema del 'seti perillós', on el rei Alfons hauria estat aquell que s'hi hauria assegut sense eixir-ne malparat perquè era el rei que li pertocava; l'emblema pertanyia a l'imaginari del romanç arturià, que els humanistes al servei del rei transformaren en imatge renaixentista.- J. P. E. [23.047-23.048-23.049-23.050]

Giuliana VITALE, *Simbologia del potere e politica nella Napoli aragonese*, dins "Studi Storici", 44 (2003), 111-151.

Són descrites en aquestes pàgines situacions diverses, en les quals fou constatable l'influx de l'herència 'aragonesa' en esdeveniments oficials dels regnats dels successors del rei Alfons IV Trastàmara, començant per la necessitat que el 1458 seu fill Ferrante I (fill també d'una barcelonina) s'afiançés en el poder ocupant-lo immediatament, car en les coronacions de molts anys després, com en la del 1494 (122-124), encara hi repercutia el precedent dels reis del segle XIV (Alfons III i Pere III: 135: el rei no era coronat, ans es coronava ell mateix, agafant la corona i cenyint-se-la al cap), malgrat que el mateix papa Alexandre VI hagués donat ordres estrictes en sentit contrari (116). En els diversos fragments textuais sobre sortides de reis per les poblacions, començant per la capital, consta sempre la presència i precedència de la senyera de la Corona d'Aragó.- J. P. E. [23.051]

Gabriela H. VENETZ, *Il Codice Aragonese (1458-1460): la distribuzione delle tre lingue, napoletana, catalana e latina*, dins "Zeitschrift für Katalanistik", 22 (2009), 273-292.

El *Codice Aragonese* és actualment a Parí, BN, esp. 113: conté documentació de cancel·leria dels primers temps del regnat de Ferrante I (juliol 1458-20 febrer 1460); la llengua catalana hi ocupa el segon lloc, entre la napolitana i la llatina (275-276); hi ha lletres bilingües i l'autora hi distingeix entre els casos en què per a millor comprensió és introduïda una paraula (278-279) i aquells en què a partir d'un moment una llengua és substituïda per una altra (279-281); els quatre copistes coneguts posseeixen un català correcte (282-283), però la substitució de funcionaris els primers temps del rei esmentat hauria repercutit en el descens del català (284-285). Hi ha bibliografia (287-288), llista de destinataris dels documents (288-290) i llista de catalanismes (290-291).- J. P. E. [23.052]

Germà COLÓN DOMÈNECH, *La revolució catalana*, dins "Els Marges", n. 83 (tardor de 2007), 107-109.

Darrerament s'havia fet sentir la veu, segons la qual 'revolució' amb significat polític s'havia emprat per primera vegada en el títol de l'italià Luca Assarino, *La rivoluzione catalana, 1645*; el prof. Colón recorda que ja es troba el 1473 en la literatura generada amb motiu de la revolta de Catalunya contra Joan II Trastàmara i poc després en documentació relacionada amb les Germanies de València el 1524.- J. P. E. [23.053]

Alan RYDER, *The Wreck of Catalonia. Civil War in the Fifteenth Century*, Oxford, Oxford University Press 2007, 286 pp.

En aquestes pàgines, l'autor, transcrivint en les notes a peu de pàgina o les frases textuais dels documents contemporanis o el resum que n'han fet els estudiosos, Jerónimo Zurita en primer lloc, repassa un conjunt de situacions dels regnats de Ferran I Trastàmara i del seu fill

Alfons, que ell acomuna sota el títol de *El temporal que s'acosta* i hi subratlla el distanciament entre el poble i la nova dinastia, sobretot per obra del rei Alfons, definitivament allunyat a Nàpols i íntimament distanciat de Catalunya; i un segon conjunt, de títol *Guerra, civil i estrangera*, dedicat a les nicieses dels anys de guerra contra Joan II; la darrera secció és dedicada a *Ferran el Catòlic, el monarca triomfant*: aquell final d'Edat Mitjana condemnava Catalunya durant segles a una foscor provinciana (269); hi ha bibliografia (270-277) i taula d'antropònims (278-286).- J. P. E. [23.054]

Anna Isabel PEIRATS NAVARRO, *Les particularitats lingüístiques de l'Espill*, dins "Món de Vicent Ferrer", 295-311.

L'autora mateixa formula així el seu objectiu en aquestes pàgines: donar "un tast dels trets específics quant a variants d'interès sintagmàtic, després de l'establiment de les diferències de lectura amb la resta de la transmissió textual, col·locació de termes dins un context sintagmàtic, importància de les lucucions i proverbis, passatges obscurs o de difícil comprensió" (295). La primera part presenta de forma abstracta els casos en els quals l'autora ha identificat els trets específics de l'*Espill* (296-302); la segona transcriu els versos del llibre, on es troben els dits trets específics (303-306); algun d'ells fa més evident "l'adscripció valenciana del text" (296). Hi ha bibliografia i al final, llista de les edicions de l'*Espill* (307-312).- J. P. E. [23.055]

Anna Isabel PEIRATS NAVARRO, *Consilia, Disciplina, Doctrina: Lectura d'un fragment de l'Espill de Jaume Roig*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLVIII (2001-2002), 289-311.

Anàlisi textual del fragment format pels versos 7913-8078, ací reproduït (290, nota 4-293) i puntuat diversament a com ho feren els editors precedents (293-295). La poesia d'En Roig aplegaria en una línia de versemblança autobiogràfica, tant l'exemplaritat didàctica per a l'home dels perills femenins, com l'herència popular i facciosa de les referències instructives (295-299); l'autora divideix el fragment en tres sectors, de cada un dels quals va assenyalant pedagògicament les característiques expressives en el sentit ja indicat per al conjunt (300-311).- J. P. E. [23.056]

Antònia CARRÉ, *The Mirror (1460) by Jaume Roig: Mysogyny, Mysogany and Laughter*, dins "Studi Medievali. Serie terza", L (2009), 203-229.

La tesi de l'autora és la que, justament perquè Jaume Roig és poc conegut, hi ha més d'una raó per fer-lo conèixer i comença donant algunes informacions sobre l'*Espill*, el qual no faria res més que repetir els tòpics de la literatura misògina medieval, on, però, hi ha una certa excepció, comparable amb la de Francesc Eiximenis, el qual, després d'haver acollit els tòpics esmentats en el *Llibre de les dones*, defensa de manera explícita que no se n'ha de malparlar. Les explicacions de l'autora són il·lustrades amb llargues tirades de versos del llibre.- J. P. E. [23.057]

Marie-Noëlle COSTA, *El Libro de los consejos (1665) de Lorenzo Matheu y Sanz, traducció castellana en vers de l'Espill (1460) de Jaume Roig*, dins "Món de Vicent Ferrer", 253-293.

Després de molta feina dedicada per l'autora a les traduccions castellanques de l'*Espill*, ara toca de fixar-se en la de Llorenç Matheu i Sanç: presentació de la dita traducció, fidelitat a l'original, encaix amb la societat contemporània i exigències poètiques damunt la feina de Matheu (253). Jurista al servei de la jurisdicció reial valenciana fins que, nomenat, Alcalde de Casa y Corte, s'en va a Madrid el 1659. La traducció de l'*Espill* se salvà a Madrid, BN, on fou des-

coberta per Alfred Morel-Fatio i publicada el 1942 per Ramon Miquel i Planas (254-255). Després de referir-se a les teories actuals sobre la traducció, l'autora recorda que Matheu es proposà en la seva versió de l'*Espill* una forma d'engalanar la seva professió de jurista (257), procurant d'ésser fidel a la 'sentència' de Jaume Roig i, tant com li fou possible, a les seves expressions poètiques (260). No sabent quin fou el text del qual se serví en la traducció (261), l'autora estableix anàlisis detallades comparant original i traducció (262-266): en principi, la traducció fou fidel, però sense renunciar a fer interpretacions en punts morals o doctrinals (270-271) o en punts tècnics de versificació (272-278). Després d'una bibliografia orientativa (280-285), tenim dos annexos, un per a les tres traduccions castellanes i la llatina dels versos 460-481, i l'altre per a tres versions d'autors i temps diversos dels *Actes fets en París* (Llibre I, part III) (287-293).- J. P. E. [23.058]

Josep GUIA I MARÍN, *Anotacions de Jaume Roig sobre Roderic de Borja, Joan Roís de Corella i ell mateix*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 61 (2008), 625-634.

Ultra poeta i metge, Jaume Roig fou també administrador tant de l'Hospital d'En Clapers, com de l'Hospital dels Innocents, i ell mateix portava els llibres d'administració d'ambdues institucions, alguns dels quals s'han conservat a l'AMV, d'on han estat transcrits les anotacions dels seus propis pagaments, no sols els corresponents a l'ofici de metge, ans també els de vendes de vi per als malalts (627), i fins i tot els sermons predicats durant l'any (629-631, dels quals es diferenciava la quantitat pagada a Johan Roïç (de) Corella pel solemne sermó de la festa dels Innocents (631); també fou metge visitador de l'Hospital d'En Bou per a pescadors (634) i dels convents de Predicadors i de la Trinitat (635). Hi ha bibliografia (636).- J.P.E. [23.059]

Montserrat GALÍ I MORALES, Rafael RAMOS, *Pedro Jordán de Urriés desafía a Joan Sarriera (1469-1470): un episodio caballeresco de la guerra civil catalana*, dins "Mots so razo", 7 (2008), 52-68.

Els autors editen i estudien sis documents, pertanyents a l'epistolari cavalleresc intercanviat entre els dos protagonistes arran de la batalla que van tenir a l'Avellaneda, prop Girona, el 4 d'agost del 1469, en plena guerra civil catalana. Urriés volia que Sarriera, ferit, se li lliurés com a presoner, tal com s'havia convingut al final de la batalla, però Sarriera li donava llargues i adduïa testimonis segons els quals al final de la batalla ell no s'havia compromès a res. Les lletres es troben al ms. 18444 de Madrid, BN; hi ha 'ratio editionis'.- J. de P. [23.060]

Ulrich SCHWARZ, *Kardinalsfamilien im Wettbewerb. Eine Serie von Expektationen. Rotuli zum 1. Januar 1472*, dins *Kurie und Region. Festschrift für Brigitte Schwarz zum 65 Geburtstag*. Herausgegeben von Brigitte FLUGG, Michael MATHEUS und Andreas REHBERG (Geschichtliche Landeskunde, 59), Stuttgart 2005, 129-149.

Segons la documentació proporcionada per aquestes pàgines el cardenal Lluís Joan del Milà presentà un rotlló amb 41 peticions i Roderic de Borja un altre amb 121, que sumades a les 18 i 3 d'altres rotllos pujaven a 142 (135-137; cf. 140); és conegut el nom de dos agraciats, Bartomeu Vallescar i Jaume Casanova (144), ultra els de familiars seus (146).- J. P. E. [23.061]

Miguel RAUFAST CHICO, *Itineraris professionals a la Barcelona baixmedieval*, dins "Revista d'Etimologia de Catalunya", 29 (2006), 134-146.

Miguel RAUFAST CHICO, *Ceremonia y conflicto: entradas reales en Barcelona en el contexto de la Guerra Civil Catalana (1460-1473)*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 1037-1085.

El primer tema forma part integrant del segon. L'autor hi analitza les vuit entrades reials a Barcelona entre 1458 i 1473, de Joan II o dels qui l'havien substituït. Les primeres pàgines resumeixen situacions conflictives de Tàrraga o de Castelló d'Empúries, que afectaven la ciutat de Barcelona, aleshores senyora feudal d'ambdues viles (1041-1048). El novembre del 1458 entrà Joan II amb el mateix cerimonial del seu pare el 1412 (1049-1050); el març del 1458 tingué lloc l'entrada conflictiva del Príncep de Viana, repetida per a l'infant Ferran, després de la mort del de Viana (1053-1059). Setembre 1462 esclatava la guerra entre Catalunya i Joan II i el gener 1462 entrava Pere de Portugal, acolorida, però a terminis i amb les portes de la ciutat tancades (1063-1068). L'agost del 1467, tocava a Joan de Calàbria per Renat d'Anjou, que mai no vindria a Catalunya; les parcials celebracions dels darrers reis o primogènits desembarcarien en la segona entrada de Joan II després de la guerra civil (1075-1083) o en la celebració de la recuperació de Perpinyà (1079). El 29 d'octubre del 1473 finalment coincidien en la celebració pels Comtats rei i ciutat (1080-1082). Hi ha plànol de la ciutat amb el trajecte de les entrades (1085).- J. P. E. [23.062-23.063]

Josée-Valérie MURAT, *René, rei d'Aragón, ou l'éphémère présence angevine en Catalogne*, dins "Provence historique", LIX/235 (2009), 73-91.

Les dades ofertes per aquest article procedeixen de la tesi de l'autora, *Les lettres du Roi René relatives à la Catalogne, contenues dans le manuscrit 771 (1064) conservé en la Bibliothèque Méjanés d'Aix-en-Provence (1468-1471)*, defensada a la Universitat de Provença (Aix-Marsella), però no publicada. Conté còpia de tres-cents documents oficials o extrets de la part cèntrica dels mateixos, la tercera part dels quals escrits en català, les dues restants en llatí. És resumida la trajectòria del manuscrit, trobat, segons que diuen, en les runes d'un castell i al cap de segles comprat per la Universitat d'Aix de Provença. L'autora repassa els temes de les lletres, començant per les adreçades a institucions oficials o a autoritats, en particular a la Generalitat de Catalunya, i segunt per les de tema eclesiàstic o civil; se'n dedueix que, tot i no haver posat mai els peus a Catalunya i de governar a través del seu primogènit, el duc de Calàbria, el rei Renat d'Anjou, malgrat la difícil situació de guerra, es prengué molt seriosament les seves obligacions, començant per respectar les institucions del país.- J. P. E. [23.064-23.065]

Mariàngela VILALLONGA, *Una nota sobre una còpia manuscrita quatrecentista de l'Oratio pronunciata in senatu Venetiatum de Joan Margarit i Pau, conservada a la Beinecke Rare Book and Manuscript Library de la Yale University*, dins "Misc. Duran", 275-279.

"... tot l'humanisme català es fonamenta en un primer moment... en l'humanisme italià" (275) i a través d'aquest és conegut a Alemanya, on autors diversos apleguen obres dels nostres humanistes en recopilacions de llibres, en bibliografies i en algun manuscrit com el 424 de Munic, Bayerische Staatsbibliothek i en el 451 de la Yale University indicat en el títol, que conté tres títols sobre la necessitat europea de defensar-se contra els turcs, entre els quals hi ha el discurs de Jeroni Pau, en nom de Ferran II Trastàmara, del qual hi ha còpies a Londres, British Library (I A 1959), París, Bibliothèque Nationale, i El Escorial, Biblioteca del Monasterio.- J. P. E. [23.066]

Jerónimo MÉNDEZ CABRERA, *El realismo grotesco en la narrativa breve catalana del siglo XV: la concepción burlesca de la cultura medieval*, dins "La Coronica. A Journal of Medieval Hispanic Languages and Literatures & Cultures", 38 (2009), 211-230.

La narrativa catalana breu no ha estat estudiada com a base de l'existència d'un element popular subversiu divers de la cultura oficial. L'autor es fixa en Anselm Turmeda, en el *Llibre de fra Bernat* de Francesc de la Via, en l'anònim valencià *Col·loqui de Dames* (212) i en d'altres 'contes plaents' (215). Les pàgines 216-218 són dedicades a Turmeda, les 218-222 a Francesc de la Via i les 223-226 al *Col·loqui*. Hi ha bibliografia (228-230).- J. P. E. [23.067]

Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica de la vida i reinado de Fernando II de Aragón*. Edición de Miquel A. MARÍN GELABERT (Colección "Historiadores de Aragón", 3), Saragossa, Cortes de Aragón i Diputación de Zaragoza 2006, CXX i 700 pp.

L'editor, de més a més de curar l'edició de l'estudi de Jaume Vicens i Vives, l'ha fet precedir de *La fatiga de una generación. Jaume Vicens Vives y su Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón*, que ocupa les primeres cent-vint pàgines del volum. L'editor s'encara amb l'autor, en particular amb la seva biografia entorn la Guerra Civil espanyola del 1936-1939, professor d'institut de segon ensenyament per oposició el 1933, depurat i inhabilitat per la seva col·laboració amb la República el 1939, progressivament rehabilitat per a catedràtic d'Universitat, primer d'Història Medieval, després d'Història Social i Econòmica, fins a ésser reconegut com a un dels més prestigiosos professors d'universitats europees en els seus darrers anys. La seva trajectòria en relació al franquisme, fins a negar-li la qualificació d'exiliat a l'interior, ocupa un nombre considerable de pàgines i propugna que Vicens s'hauria avingut a la convivència amb el franquisme i el nacionalcatolicisme, i se n'hauria aprofitat a fi d'escalar graons en l'escala social i política (XVII-LXIX). La *Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón*, coronava una trilogia sobre el tema del Rei Catòlic, de gestació difícilment acabada per l'autor abans de morir; és obra en la qual Jaume Vicens se sotmeté de forma exclusiva a les dades confirmades per la documentació arxivística, sobretot a la de l'Arxiu Reial (ACA) o la de l'AHCB d'on són trets els setze documents transcrits en apèndix, dels anys 1459-1489 (551-584) també hi ha nòmina dels diversos òrgans de govern de la casa del príncep (585-689); tota una secció és dedicada a les difícils relacions entre la Casa Reial i Catalunya (75-132). Per la seva banda, ultra l'aplegada per l'autor (693-696), l'editor ha reunit una abundant bibliografia (XCIX-CXX).- J. P. E. [23.068]

Manuel VILLEGAS RODRÍGUEZ, *Jaime Pérez de Valencia (1408-1490). Agustino, obispo e insigne biblista* (Perfiles, 25), Madrid, Guadarrama/Revista Agustiniana 2007, 122 pp.

Ben conegut pel seu comentari als *Salms*, en el moment en què es preparava l'edició a València de la *Bíblia* en català i per haver estat bisbe auxiliar de València, suplint les absències de Roderic de Borja, futur Alexandre VI, amb el títol de bisbe Cristopolità, Jaume Peres de València és ací presentat en un resum biogràfic que ressegueix la seva trajectòria vital i recorda les seves principals aportacions de tema bíblic, peoneres en tota la Península Ibèrica.- J. P. E. [23.069]

María Antonia AUTORANZ ONRUBIA, *Noticias y tradiciones en torno al 'crimen ritual' de Sepúlveda*, dins "Sefarad", 67 (2007), 469-475.

El crim hauria consistit en repetir amb motiu de la Setmana Santa de l'any 1468 alguns jueus de Sepúlveda (Segovia) els martiris de la Passió de Jesús en un infant cristià; el primer autor a recordar els dits fets i el procés consecutiu 'in causa fidei' presidit pel bisbe de Segòvia, fou Jaume Peres de València en el seu *Commentum in Psalmos*, editat a València el 1484,

dins el comentari al salm 60, *Exurgat Deus*; el fragment és transcrit en llatí i traduït al castellà.- J. P. E. [23.070]

Joana ESCOBEDO, *Mercantile arithmetic and the incunable Catalan printing*. Suma de la art de arismètica, by Francesc Santcliment (1482), dins "Contributions do Science", Volume 6/1, (June 2010), 59-73.

Les primeres pàgines resumeixen les ,novetats' bibliogràfiques, tant dels primers temps de la impremta a Catalunya com de les contemporànies venecianes en tema aritmètic (60-61). Francesc Santcliment havia escrit i publicava a Barcelona el 1482 la seva *Suma...*, distribuïda en quinze parts, cada una de les quals és dedicada a explicar l'exercici d'una de les operacions aritmètiques, des de la grafia de les xifres fins als "trencats ab totes les .4. spècies" i a les proporcions (62). És clara la relació amb el manuscrit aritmètic occità de Pàmies (65), però no és clara la identitat d'autor amb la de llengua aragonesa *Compilatió[n] de arismètica sobre la arte mercantiuol*, de Saragossa 1486, de Franciso(!) Sanclimente i conservada a Càller (66). Són transcrits tant l'incipit (62) com l'èplicit (65). Una pregunta: El 'solet', interpretat com a diminutiu de 'sol', que també es troba en el manuscrit occità, no serà pas la forma verbal llatina de 'soleo' en el sentit de 'és acostumat' (63 i 69, nota 30); i una proposta: la transcripció de l'èplicit, 'pregant-los' (líns. 14-15), el 'los' no és pronom (de qui?), ans article: 'los qui més de mi hi sabran', i, doncs 'pregant los qui...' (65). Hi ha reproducció de sis pàgines de l'incunable.- J. P. E. [23.071]

Joan MOMPÓ VIDAL, *Comparació del lèxic del Tirant lo Blanc amb el valencià col·loquial de la Vall d'Albaida*, dins Actes Vall d'Albaida, II, 887-916.

A base de l'edició d'Albert Hauf i Vicent Josep Escartí del 1990, que reproduïx la grafia de l'edició original del 1490, l'autor ressegueix les diverses parts de l'oració (substantius, adjectius, etc.), per a cada una de les quals dóna la llista dels mots del *Tirant* ara definitivament desconeguts dels valencianoparlants de la Vall; dels desusats, però encara recordats; dels que estan desapareixent; i dels encara utilitzats.- J. P. E. [23.072]

Lurdes ESTRUCH, *L'episodi artúric del Tirant: mise en abyme argumental o senzillament estructural?*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLIX (2003-2004), 171-187.

Uns ambaixadors del soldà arribaren a Constantinoble i les pertinents festes duraren vuit dies, però en acabar-se, els capítols 189 a 202, ens introdueixen, sense previ avís i per sorpresa, en els episodis de la "nau endolada, on viatja la fada Morgana, que va en cerca del seu germà, el rei Artús" (187); aquesta narració s'engalza en la dels vuit dies de festes pels ambaixadors com una ficció dins una altra ficció, com una 'mise en abyme'.- J. P. E. [23.073]

Antoni LÓPEZ QUILES, *Literatura i espiritualitat. Aproximació a l'obra de Corella com a resposta davant Déu i l'home*, València, Institució Alfons el Magnànim 2007,

Obra de tesi: en els escrits de Joan Roís de Corella no hi ha únicament valors literaris, ans també de contingut doctrinal, que, en una visió general, ja en la primera part troba "en la vida i el treball del gran escriptor i teòleg valencià", bo i recordant allò que n'han dit els historiadors de la literatura des segle XVIII ençà; la segona, superada la dicotomia entre obra profana i obra religiosa de l'autor estudiat, exposa l'aprofitament de la *Bíblia* en l'obra corelliana, i la tercera es concentra en la recepció dels valors doctrinals i espirituals dels *Salms*. Un biaix de la tesi de López Quiles és aquest: si els autors precedents havien partit l'obra de Roís de Corella

en profana i sagrada, ell, constatada la presència constant de referències cristianes, proposa de substituir-la afirmant que tota l'obra de Corella és religiosa i que amb el temps es va transformant en "hierogràfica" i que, de més a més, sobretot aquesta, és molt atenta als conversos, atenció que, segurament, està emparentada amb la constant incidència de referents bíblics en tots els títols corellians (i aquesta és la segona part de la tesi), de la mateixa manera que l'afirmada incidència es va concentrant en el *Saltiri* i més en concret en tres salms (i ja som en la terça). López Quiles, de més a més, defensa la seva visió de la presència global de valors cristians en tota l'obra literària de Roís de Corella, indicant que la divisió entre obra profana i obra religiosa és una interpretació imposada pels crítics moderns com una camisa de força a un autor de darreries del segle XV i a la seva obra, en la qual aquest mai no havia ni hauria pensat i que, doncs, li fou i és totalment aliena. Resta ben obert un problema: el de la supervivència de Joan Roís de Corella i la seva obra un cop ell traspassat.- J. P. E. [23.074]

Luca BIANCHI, *Pierre Garsias, adversaire de Jean Pic de la Mirandola, entre nominalisme et via communis*, dins "Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge", 74 (2007), 85-108.

El 1487, Roderic de Borja (futur Alexandre VI) proposava Pere Garsias, del seu mateix poble i encara no bisbe de Barcelona, per a president de la comissió pontifícia encarregada d'estudiar i qualificar les nou-centes tesis de Giovanni Pico della Mirandola, que respongué a la dita comissió amb l'*Apologia*; el mateix Garsias fou encarregat de la resposta de la comissió, intitulada *Determinationes magistrales contra conclusiones apologeticas Iohannis Pici*. La relació entre aquest escrit i la *Summa de Ecclesia* del cardenal Juan de Torquemada, condueix l'autor a preguntar-se quina era la línia teològica de Pere Garsias en el moment de determinar quines eren les 'veritates catholicae' que s'havien de contraposar a Pico, ultra la "via communis..., que communiter nunc tenetur Parisijs" (100), en la qual Tomàs d'Aquino portava la veu cantant, car a base d'ell es formava 'l'opinio communis' (101), que Garsias contraposava a la 'via moderna' de Pico. En apèndix tenim en paral·lel fragments de Garsias i de Torquemada (104-108).- J. P. E. [23.075]

Alexandra GUZMÁN ALMAGRO, *La tradició de l'epigrafia romana al Renaixement. Patrimoni bibliogràfic català* (Textos i estudis de Cultura Catalana, 130), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2008, 104 pp.

D'entre els materials antics que els Humanistes italians dels segles XV i XVI aplegaren en llurs 'syllogae' hi ha les inscripcions romanes, no sols perquè eren una manifestació clàssica de la llengua llatina, ans també perquè eren una font històrica perfectament sòlida. La convivència dels Humanistes catalans amb els italians, a Nàpols, a Roma o a Itàlia en general, els encomanà la fal·lera i, entre els segles XV-XVIII, també ells aplegaren llurs 'syllogae', que esperen estudiós; destaca entre tots (Pere Miquel Carbonell, Lluís Ponç d'Icard, Jeroni Pau i d'altres), Antoni Agostí. L'autora entra directament en matèria amb un capítol que presenta la dotzena de manuscrits epigràfics de Catalunya (17-33), on són reproduïdes pàgines manuscrites. Però la part principal de l'opuscle és dedicada al "MS BUP 99" (*sic*: BUB [Biblioteca de la Universitat de Barcelona] 99), procedent de la biblioteca d'Antoni Agostí: transcriu epigrames sepulcrales d'esglésies de Roma, alguns de les quals recauen de ple en el nostre camp: els del cardenal Enric de Cardona, de Joan Cisterer, Antoni Fàbregues i Andreu Bertran, bisbe de Barcelona (35-88). Hi ha bibliografia (88-99).- J. P. E. [23.076]

Gemma BOADA I PÉREZ, *Comentari lingüístic de La brama dels llauradors de l'Horta de València*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIII (2007), 35-94.

Les primeres pàgines recorden els temes de *La brama...*, presenten els dos autors, Bernat Fenollar i Jaume Gassull, i llurs escrits i dibuixen el marc cultural i literari valencià del temps entre els segles XV i XVI (35-42); segueix el text de *La brama...* (43-46) i immediatament ve l'anàlisi de sons vocàlics i grafies (47-52), de fonètica (52-54) i de morfologia, dins la qual tenim un quadre amb les conjugacions dels verbs emprats en el text esmentat (54-80); segueix l'anàlisi de la sintaxi (80-82) i del lèxic i semàntica, amb breu presentació dels pobles d'on procedien els llauradors de l'Horta protagonistes de *La brama...* (82-85) i glossari (85-92). És una mostra d'ús dels dos registres, el popular i el literari (92-93). Hi ha bibliografia (94).- J. P. E. [23.077]

Maximiliano BARRIO GOZALO, *La Iglesia nacional de la Corona de Aragón en Roma y el poder real en los siglos modernos*, dins "Manuscrits. Revista d'Història Moderna", 26 (2008), 135-163.

Les dues capelles privades per a l'acolliment de catalans a Roma, la de Sant Nicolau i la de Santa Margarida, del segle XIV, foren col·locades el 1506 a les mans d'una confraria de Nostra Senyora de Montserrat. Els estatuts del 1589 delimitaven amb precisió el consell general de la confraria i el seu consell directiu, vigents fins al 1729, en què els nous estatuts reduïren els consells i introduïren l'autoritat del governador reial; després del concordat del 1753 amb la Santa Seu, el rei suprimí els consells i establí una comissió de govern, també presidida pel governador reial. Hi hagué aldarulls en l'elecció de càrrecs durant la Guerra de Separació i problemes en la recepció i elecció de rossellonesos després de la Pau dels Pirineus (152) i per aquest camí a darreries del segle XVII era normal que el consell acceptés les intervencions de l'ambaixador del rei (152-153); amb la Guerra de Successió es repetiren els aldarulls i, en acabar-se, l'autoritat del rei en resultà magnificada en tant que "patrón de la real casa"; publicà nous estatuts el 1730 (158) i el concordat del 1753 suprimí definitivament els consells i tot fou col·locat sota dependència directa del rei, "patrono absoluto e indiscutido" (162). Les notícies provenen de l'Arxiu i de la Biblioteca de Monserrat, encara en la casa, i de Madrid, AMinisterio Asuntos Exteriores.- J. P. E. [23.078]

Aldo SARI, *L'architettura militare in Sardegna in età spagnola*, dins "Sacer. Note su antichità e storia di Sardegna", 12 (2005), 23-64.

Els anys finals del segle XV, en temps del rei Ferran II Trastámara eren constants les peticions de les ciutats sardes (Càller, l'Alguer, Sàcer i Oristany) a favor de la reconstrucció de murs i torres de defensa de l'illa, davant els perills d'atac turc o francès per mar. Els encarregats d'informar de l'estat de les defenses certificaven que "són en bona part en terra e a total ruïna". Des d'aleshores fins al 1720, en què l'illa passà a la Casa de Savoia, foren constants els memorials i els plans d'obres per al reforçament dels murs, alguns ja publicats, d'altres d'inèdits a l'Alguer, Archivo Storico Comunale, a Càller, Archivo di Stato, *Antico Archivio Regio*, i Simancas, AG, *Guerra moderna*; algunes de les propostes són visibles en croquis de fortificacions de ciutats (31-33, 36-39, 42 i 57); la financiació havia d'eixir d'aquestes i, malgrat les grans quantitats de moneda esmerçada, tal com reconeixia un informador oficial el 1643, la situació era de deixadesa total (54).- J. P. E. [23.079]

María Ángeles SEQUERO GARCÍA, Octavio SERRANO MONTEAGUDO, *L'estil llatinitzant i les errades de traducció en els primers nou capítols de la Història d'Alexandre de Lluís de Fenollet*, dins "Miscel·lània Joaquim Molas, 4" (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, LIX), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2009, 5-21.

Títol només conegut per referència.- J. P. E.

[23.080]

Josep Lluís MARTOS, *Sotsmissió amorosa: Uns poemes mal editats de Joan Roís de Corella*, dins "Llengua i Literatura", 20 (2009), 7-25.

El poema de referència és una 'rara avis' en la poesia corelliana. Ha estat editada amb dues o tres estrofes. L'autor reprèn tot el dossier ecdòtic de la peça (Cambridge, Univ. Library, R. 14. 17, cançoner de Gregori Maians, edicions diverses), arribant a la conclusió que dos poemes sense rúbrica, monoestròfics, han estat interpretats com un sol poema per copistes i editors. Col·locant novament el ms. de Cambridge i llegint el poema a la llum de la producció poètica corelliana, és forçós recuperar el poema *Sotsmissió amorosa* com dues cobles esparses i distingir-la del poema independent *Del jorn que us viu, d'altra gens no-m pot plaure*. Hi ha bibliografia.- J. de P.

[23.081]

Xavier ESPLUGA, *Sobre la molt primera tradició epigràfica valenciana*, dins "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XX (2009), 221-255.

Les inscripcions antigues valencianes foren absents de les primeres recopilacions epigràfiques humanístiques publicades a Itàlia. Pere Miquel Carbonell, en canvi, en el seu volum, conservat a Girona, Catedral, ms. 69 (*olim* 16), és font fins ara no explorada; l'autor hi veu cinc seccions, en cada una de les quals assenyala i transcriu les inscripcions valencianes: quatre en la primera (224-227); dues en la segona (228-230); tretze en la terça (231-235); set en la quarta, totes de Sagunt (236-237); i quatre en la cinquena (238-239). És transcrit el text de cada inscripció. En les *Castigationes Plinianae* del 1492, Ermolao Barbaro integrà una inscripció de Xàtiva (243-246); l'any abans, el 1491, Jeroni Pau havia fet a referència a la que seria la primera inscripció coneguda del País Valencià (247-250); les darreres pàgines són dedicades al material epigràfic valencià aplegat per Michele Fabrizio Ferrarini en l'actual *Codex Regiensis*, de Reggio Emilia, Biblioteca Municipale, d'entorn el 1486, possiblement falses (241-255).- J. P. E.

[23.082]

Coloma LEAL GALCERAN, *El diccionari del castellà del segle XV a la Corona d'Aragó del GHCL de la Universitat de Barcelona*, dins "Estudis Romànics", XXX (2008), 241-247.

El dit diccionari s'ha elaborat a partir de texts aljamiats aragonesos, de texts de Cancelleria, del Reial Patrimoni, del fons Sástago, de literatura mèdica, científica, tècnica, doctrinal, històrica i literària produïda dins la Corona d'Aragó. Tindrà 18.800 lemes, format electrònic i possibilitat de fer-hi cerques diverses. Una quarta part dels lemes incorporats fins avui (lletra M) no són documentats abans del 1400. En annex, l'autora publica dues mostres d'entrades: 'familiar' i 'fatigar'. - J. de P.

[23.083]

Alejandro MARTÍNEZ DHIER, *Alguns apunts sobre la condició jurídica dels gitanos als regnes de la Corona d'Aragó. Referència especial a Aragó i Catalunya durant l'època de la monarquia absoluta*, dins "Revista del dret històric català", 8 (2008 [2009]), 169-194.

La primera documentació sobre gitanos a la Corona catalanoaragonesa és del 1425, quan el rei Alfons IV concedí salconduit a un grup per peregrinar a Santiago, conservat a l'AH d'Ossa. El 1499, una pràgmàtica dels Reis Catòlics que anul·lava tots els salconduits seria el pri-

mer edicte contra els gitanos. Al Regne d'Aragó, les Corts de Montçó del 1510 prengueren mesures contra ells, també en les del 1558 i de 1646. A Catalunya les Corts de Montçó del 1510, 1512, 1533, 1542, 1547 i 1585 donaren disposicions, també les de Barcelona 1702, totes transcrites. Hi ha bibliografia. J. de P. [23.084]

Renaud VILLARD, *Du bien commun au mal nécessaire. Tyrannies, assassinats politiques et souveraineté en Italie, vers 1470-vers 1600* (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 338), Roma, École Française de Rome 2008, 914 pp.

A base de processos criminals i de les informacions reservades, trameses pels respectius ambaixadors, tant uns com altres conservats en nombrosos arxius d'Itàlia (783-794), l'autor estableix un quadre moral considerablement negatiu, dins el qual els Borja ocupen un lloc ben destacat (889 i 891), on no fou impossible que crims, l'autor dels quals era desconegut, amb el temps fossin imputats a Cèsar Borja, com l'assassinat del seu germà, duc de Gandia, en relació al qual, essent ell l'imputat ideal, n'esdevingué per a tothom el culpable (298-300).- J. P. E. [23.085]

Montserrat FERRER, *Diogenes Laertius, Lives in the fifteenth-century Italian and Catalan versions of Pseudo-Burleys Vita et moribus*, dins "Studi Medievali", III Serie, LII (2011), 681-695.

El ms. 2069 de Florència, Biblioteca Riccardiana, conté la traducció al català del *Liber de vita et moribus*, segons el colofó del qual, traduït "de lengua latina en lengua catalana per mi, Bonanat Sarer de Barchelona, en Nàpols, a primer de janer de 1499"; la comparació del text del capítol 22 (692) amb el de la traducció llatina i amb dues d'italianes (668), indica que la catalana fou realitzada a base d'una d'aquestes.- J. P. E. [23.086]

Pep VILA, *Un fragment d'un misteri gironí de la 'Resurrecció' del segle XV*, dins "Revista de Girona", núm. 168 (gener-febrer 1995), 52-57.

El fragment, copiat a darreries del segle XV en el registre U-180, f. 50, de l'AHDiocesa de Girona, es col·loca cronològicament en cinquè lloc entre els coneguts fins ara de representacions de la Passió als Països Catalans (53-54). La comparació dels textos permet de posar la hipòtesi de si fou copiat de l'original català, a partir del qual fou traduïda a l'occità la *Passió Didot*; són ací transcrits els fragments gironins (53 i 55); el text dels fragments és completat amb notícies, normalment ja conegudes, sobre representacions contemporànies de temàtica passionística, sobretot de la Seu de Girona.- J. P. E. [23.087]

Isabelle POUTRIN, *Convertir les musulans, Espagne 1491-1609*, (Collection Le noeud gordien) París, Presses Universitaires de France, 2012, 396 pp.

Isabelle POUTRIN *La conversion des musulmans de Valence (1521-1525) et la doctrine de l'Église sur les baptêmes forcés*, dins "Revue Historique", CCCX (2008/2), 819-855.

El segle XV i amb ell l'Edat Mitjana s'acabava en el Regne de València amb un gran interrogatori damunt la minoria jueva. No gaires anys més tard, entorn el 1521, les *Germanies* carregaven els moriscs valencians amb les culpes del malestar social i imposaven la consigna de 'conversió o mort'; a fi d'escapar-se de la mort, molts moros es decidiren convertir-se i foren batejats; de seguida foren evidents els problemes sorgits d'una conversió forçada. L'emperador Carles encarregà a una comissió de teòlegs l'estudi del problema; resposta: la decisió de fugir de la mort pel camí del baptisme fou lliure i per tant el sagrament fou vàlid; els 'conversos' valencians havien esdevingut un gran immens problema polític per a una cristiandat que es considerava capacitada per a repetir la solució visigòtica del rei Sisebut, la de la conversió de tota

una societat i la inquisició hispànica li havia d'assegurar l'èxit final. Acabat el segle XVI, la societat conversa ja havia esdevingut inaguantable per a la cristiandat hispànica i un personatge tan emblemàtic com el futur sant Juan de Ribera, es decantava per l'expulsió: era el 1609.

L'autora recorda en l'article que en plenes *Germanies* (1521) molts musulmans es feren batejar i que el 1525 l'emperador els expulsava de València, per aplicació de la doctrina de l'Església sobre les conversions forçades a un estat de la corona Catalanoaragonesa. Les actes d'aquelles decisions, conservades a Madrid, AHN, *Inquisición*, documenten "apostasies" de moriscos pel fet que els baptismes del 1521 eren considerats vàlids i l'emperador afegí el poder del braç secular. Ferran de Loaces s'hi posà a favor amb el seu *Tractatus super nova paganorum conversione*, València 1525. Però aquell baptisme tenia en contra un *Fur de València* de Ferran II (1510) i, per tant políticament, nul. Calgué, doncs, validar-lo per la legislació de l'Església.

- J. P. E.

[23.088-23.089]

Jerôme TORRELLA (Hieronimus Torrella), *Opus preclarum de imaginibus astrologicis*, édité, présenté et annoté par Nicolas WEILL-PAROT (Micrologus Library, 23), Tavernuzze (Firenze), 2008, SISMEL-Edizioni del Galluzzo 304 pp.

Valencià, merge de Ferran el Catòlic i examinador oficial d'arts i medicina del regne de València el 1502. El llibre refà un diàleg entre l'autor, deutor en gran part de Marsilio Ficino, i el rei sobre l'ortodòxia de les pràctiques astrològiques, tot i que en aquell moment fossin il·legals, subratllant allò que tenen de natural els coneixements de les constel·lacions, d'acord amb la doctrina d'algun teòleg important, com sant Albert el Gran, tot i que d'altres com sant Agustí d'Hipona i sant Tomàs d'Aquino es posessin en contra. El llibre, acabat el 1496, era publicat el 1500 a València.- J. P. E.

[23.090]

Jean-François COURONAU, *La prose religieuse en langue occitane au XVIe siècle*, dins "Revue d'Histoire de l'Église en France", 94 (2008), 5-22.

Tor i que en el pas del segle XV al XVI l'occità fos a Occitània una llengua de segona categoria, existí "un corpus de textes religieux qui témoigne d'une certaine tradition d'écriture religieuse en occitan". Atesa la seva proximitat a la llengua catalana, assenyalarem els texts que aleshores foren editats: *Doctrinal de sapiensa*, traduït del francès, amb edicions entre 1478 i 1518 (40-43); *Lucidari*, traduït del provençal (44-45); Olivier Mailhart, *La confession generala* (46-48); *Vita Christi* i *La venjansa et destruction de Hierusalem* (48-52); *Los Planchs de la Vierges Maria* i *Los XV signes del gran Jugiament* (53-56); i *La (L') Instruction dels rictors* (1555-1556) (56-57). Hi hagué d'altres títols, ara desconeguts, com la vida de sant Amador o el *Llibre de salut* (60). En el curs de les pàgines hi ha mostres textuais.- J. P. E.

[23.091]

Anna ALBERNI, *Deux albas catalanes du XVIe siècle*, dins *L'espace lyrique méditerranéen au moyen âge: nouvelles approches*. Textes réunis par D. BILLY, F. CLÉMENT et A. COMBES, Toulouse, Presses Universitaires du Midi 2006, 265-289.

L'autora analitza l'estructura d'ambdues composicions i en quant a l'*Eras diray*, conservada en el *Cançoner Vega Aguiló*, demostra que es trata de l'avís d'un espia al grup de cavallers que feien la guàrdia amb ell.- J. P. E.

[23.092]

Iván PARISI, *La verdadera identidad del comendador Escrivà, poeta valenciano de la primera mitad del siglo XVI*, dins "Estudios Románicos", XXXI (2009), 141-162.

Al capítol 38 de la segona part del *Don Quijote*, Miguel de Cervantes intercala aquells versos amorosos, que comencen "Ven, muerte, tan escondida...", versos que són la primera estrofa

d'una poesia publicada el 1511 en el *Cancionero General* d'Hernando del Castillo, signats pel 'comendador Escrivà'. L'autor es proposa descobrir qui és. Les dues reines de Nàpols, de nom Joana, donen una primera pista, car en temps de Germana de Foix, ja vídua, vivien com ella a València; descartats d'altres Escrivà, s'inclina per Baltasar Escrivà de Romaní, traductor al castellà d'algunes poesies d'Ausiàs Marc; un plet per herència del 1519 amb un seu cosí segon desvela qui era el 'comanador Escrivà': un membre de Sant Jaume de l'Espasa, que havia passat temporades a Nàpols i hauria pogut estar en contacte amb la cort de les 'tristes reines'. Hi ha llista dels documents d'arxiu i de bibliografia.- J. de P. [23.093]

Diane Yvonne GHIRARDO, *Lucrezia Borgia as Entrepreneur*, dins "Renaissance Quarterly", 61 (2008), 53-91.

La publicística dels temps passats, unida a la tradició popular, havia dibuixada una Lucrècia Borja dissoluta i, per dir-ho com algun biògraf, 'stupida'. L'autor, basant-se en la documentació dels Archivi di Stato, tant de Ferrara com de Mòdena o de Màntua, respectivament, Archivio Notarile Antico, Archivio Ducale Estense i Archivio Gonzaga, n'esbossa una altra figura: encara a Roma, ja algun ambaixador la qualificava de "donna di gran cervello, astuta..., una savia madona" (56, nota 14) i la documentació dels arxius esmentats la presenta com a mestressa de casa principesca, amatent al bé de la família i a l'administració de les propietats, tant en les despeses com en les inversions i els anys de la guerra amb Venècia el marit deixà en les seves mans el govern del ducat; participà en el projecte de canalitzacions per a la 'bonifica' del delta del Po. El pressupost de duquessa pujava el 1518 a unes entrades de 20.941 llires i a unes eixides de 10.811 (78). Hi ha bibliografia. (89-91).- J. P. E. [23.094]

Vicent TEROL I REIG, *Les Comarques Centrals Valencianes i la cronística valenciana dels segles XV-XVII*, dins "Món Vicent Ferrer", 331-345.

Aquestes pàgines són el resultat de tres nuclis: l'intent contemporani de creació d'una entitat administrativa dins l'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana formada per les comarques de la Costera, la Safor, la Vall d'Albaida, l'Alcoià, el Comtat i la Marina Alta i darreument la Canal de Navarrès 'paralitzat des del 2002' (331); el record i la descripció de la Governació de Xàtiva de l'Època Foral fins al 1707, amb reproducció del corresponent mapa de la zona (336-340); i la seva presència, amb la denominació de 'Xàtiva i les Muntanyes' en els escriptors dels segles XV-XVII: Pero Maça de Liçana, Bernat Fenollar, Miquel Garcia, Martí de Vicianà i Gaspar Escolano (341-344).- J. P. E. [23.095]

Gabriel SEGUÍ I TROBAT, *El Missal mallorquí del 1506*, dins "Lluc. Revista de cultura i d'idees", LXXXIII/núm. 841 (2004), 43-47.

Presentació de la tesi doctoral feta pel mateix autor, *El Missal mallorquí del 1506. Estudi i edició segons l'exemplar de la Biblioteca Bartomeu March*, Barcelona 2003, que subratlla tant la continuïtat amb els missals mallorquins dels tres darrers segles medievals, depenents dels romans i dels catalans, com també el testimoniatge de la vida devocional de la comunitat cristiana de Mallorca, sobretot a través de les misses votives aplegades per a aquella edició.- J. P. E. [23.096]

Bienvenido MORROS MESTRES, *Vida y poesía de Boscán y Garcilaso. A propósito del Gran Duque de Alba*, dins "Boletín de la Biblioteca Menéndez Pelayo", LXXXIV (2008), 13-58.

Bienvenido MORROS MESTRES, *Boscán, el duque de Alba y el villancico a don Luis de las Cuevas*, dins "Salina. Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili", 21 (noviembre 2007), 71-76.

La relació entre Joan Boscà i Almogàver i els ducs d'Alba és documentalment confirmada; de més a més, el vol. I del *Cancionero general* publica una nadala escrita per un jove duc d'Alba; l'autor considera que s'ha de datar del 1532 i que, doncs, hauria estat el terç duc, don Pedro, encara que l'esmentat *Cancionero*... només esmenti Garcilaso de la Vega i Joan Boscà.

El primer article dedica les pàgines 14-24 a la relació de Boscà amb els ducs d'Alba, no sols en els anys de formació de Fernando, el nét del Gran Duc, que Boscà hauria convertit en 'trovador' (17), ans també en els posteriors entorn el 1529, en què les relacions personals els arribaren a afectar en llur vida cortesana i en el servei a l'emperador, que havia encarregat al duc d'Alba la defensa dels comtats catalans contra França (17-18).- J. P. E. [23.097-23.098]

Joan Lluís VIVES, *Diálogo de doctrina cristiana*, Introducción, edición y notas de Francisco CALE-RO y Marco Antonio CORONEL (Biblioteca de Autores Cristianos, 687; Scriptorum mediaevalium et renascentium, 4), Madrid 2009, 672 pp.

Publicació només coneguda per referència.- J. P. E.

[23.099]

Joan REQUESENS I PIQUER, *D'ètica i de política al segle XVI. Joan Luis Vives, Frederic Furió i Joan de Borja*, dins "Enrahonar. Quaderns de Filosofia", 42 (2008: *Filosofia catalana medieval i moderna*), 91-128.

La relació entre la política real enderiada per la utilitat i l'eficàcia, d'una banda, i de l'altra la teoria durant el segle XVI és vista en els casos del rei Ferran II entre Joan Margarit i Pau i Niccolò Machiavelli, dos representants de l'ètica eterna i del 'carpe diem' polític (92-96); segueix Joan Lluís Vives, propugnador d'un humanisme que configuri la vida de l'home i es tradueixi en una vida col·lectiva configurada pels mateixos valors humans ("el vincle de la societat és la bondat, el conductor n'és el judici, on resideixen la prudència i la configuració de tota una vida" (99), manifestada per les lleis i deplora que Europa sigui cristiana només de nom (104). Malgrat les diferències, ell i Frederic Furió Ceriol són com dues vides paral·leles (108-112). El darrer propugnava en la *Bononia...* del 1556 la traducció de la *Bíblia* en totes les llengües i en el *Consejo y consejero de príncipes* del 1559 un govern "des de la sola raó, i no mai amb l'ajuda, la presència o referència a la religió" (111; cf. 115-117); ell veu a Europa uns governs de rei, nobles i plebs, entre els quals col·loca el de la Corona d'Aragó i uns altres del rei tot sol, personificats per Castella i Portugal (112); en aquesta situació és tan important el 'Consejo', que és com una extensió de la persona del rei i per això parla "del Príncep i su Consejo" (122). Joan de Borja i de Castro, fill de sant Francesc de Borja, embaixador de Felip II davant l'emperador, publicava a Praga el 1581 les *Empresas morales*: hi sintetitzava en sentències de dues o tres paraules, que després explicava: dos principis semblen destacar: "Quanto mayor es el poder, que los Príncipes tienen en la tierra, tanto es mayor la obligación que tienen de reconocerle de mano de Dios" (125), "à la interpretación y declaración de nuestra Santa Iglesia Catholica y Apostolica Romana" (126). Hi ha bibliografia (126-128).- J. P. E. [23.100]

David H. THOMAS, *De nouveau sur une édition peu connue des dialogues de Jean-Louis Vivès*, dins "Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance", LXXI (2009), 555-557.

L'edició poc coneguda és la de *Les dialogues*, amb text bilingüe llatí-francès, publicada a Rouen, R. Mallard 1584; se n'ha trobat un exemplar a Alberystwyth, National Library of Wales,

signatura b84 R7(1). Hi ha llista d'altres edicions dels *Dialogorum*, de les quals s'han trobat exemplars els darrers temps (556-557).- J. P. E. [23.101]

David H. THOMAS, *Sur une édition inconnue des Dialogues de Jean-Louis Vivès*, dins "Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance", LXXII (2010), 669-670.

L'edició fins ara desconeguda és la de Lió, vídua de Gabriel Cotier 1573, del text llatí i la traducció francesa. N'ha comparegut un exemplar a Exeter, Cathedral Library, K 2. VIV.- J. P. E. [23.102]

Salvador de BROCÀ, *Vives i la filosofia*, dins "Salina. Facultat de Lletres. Universitat Rovira i Virgili", 21 (novembre 2007), 71-76.

Indicador de la filosofia de Joan Lluís Vives, ateses les possibilitats evolutives que el seu temps li oferia.- J. P. E. [23.103]

Maria TOLDRÀ I SABATÉ, *El testament de Pere Miquel Carbonell*, dins "Misc. Duran", 9-31.

Als seus vuitanta-dos anys, el conegut arxiver reial i notari, es considerarà arribat a l'edat de fer testament, l'escriu i el lluirà ben tancat al connotari Pere Martí, conservat a l'ADP, 257/30, notari Joan Vilana, i transcrit en aquestes pàgines (16-30), la còpia sembla feta per un estudiant poc segur en gramàtica llatina; abans de transcriure el text de Carbonell, l'autora dona l'esquema del testament (11-13), en el qual troba cinquanta-un apartats; és ben particular, per l'atenció al seu escut d'armes, centrat per dos peixos, per les notícies sobre llibres comprats per a la seva biblioteca, per les relatives als tres llibres dels quals es professava autor i pel seu solemne llibre d'hores, per la precisió amb la qual informava de certes possessions de censals, sobretot per a la seva segona muller, que el premorí, i, doncs, fou inútil, i per la condícia amb què encarregava el seu hereu, Francesc, que tingués cura tant dels seus protocols com dels que ell havia rebut o adquirit d'altres notaris barcelonins, entre els quals es trobaven els d'En Gabriel Canyelles. Hi ha bibliografia (30-31).- J. P. E. [23.104]

Valentí GUAL I VILÀ, *La demografia catalana del segle XVI*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 275-288.

La demografia del Principat de Catalunya i dels Comtats per al segle XVI depèn de dues fonts: els fogatges dels anys 1497, 1515 i 1553, conservats a l'Arxiu Reial (ACA) i els registres parroquials (no, llibres sacramentals: els d'òbits no documenten l'administració de cap sacrament) en els llocs on s'hagin salvat; tot i seguir la Via Aurèlia, de vora mar, els viatgers contemporanis s'enduïen la impressió que el país era una gran selva, de tant en tant aclarida entorn d'una població o de cases de pagès. Els fogatges donarien 56.089 focs el 1497 i 67.327 el 1553 (278-280); cal afegir-hi la immigració de gavatxs occitans i la presència de soldats (283-286). Hi ha bibliografia (287-288).- J. P. E. [23.105]

Eulàlia DURAN, *Literatura memorialística sobre les Germanies*, dins "Miscel·lània Joaquim Molas", 2 (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, LVII), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2008, 49-65.

La literatura esmentada fou escrita i en part publicada entre el 1522 (acabada la guerra) i el 1550, amb varietat de formes i d'objectius, que arribà a presentar aquella contesa com una batussa entre Crist i l'Anticrist (51). Limitada a la memorialística valenciana, l'autora ens presenta les narracions de Pere Martí, Francesc Joan, Guillem Ramon Català de Valeriola i Miquel

Garcia, acomunades sota el títol de *Relacions coetànies manuscrites* (53-56); segueixen les publicades en la segona meitat del segle XVI: Juan de Molina, Joan Àngel i Gonsales, Joan Bta. Anyés i Rafael Martí de Vicianà (57-59).- J. P. E. [23.106]

Francisco PONS FUSTER, *La Germania del notario Joan Sobrevero y los mercaderes*, dins "Estudis. Revista de Historia Moderna", 33 (2007), 117-148.

Els protocols notariais de Joan Sobrevero, conservats a Toledo, *Nobleza. Fons Osuna*, contenen documentació que clarifica certs moments de la Germania valenciana i en particular la posició d'alguns dels gremis, començant per la dels 'corredors de coll' el 27 de febrer del 1521, quan, en el tema del pagament dels drets reials, "speram en nostre Senyor Déu que axí sa magestat com tots los oficials a qui aquest negoci tocarà, faran justícia" (122); el 30 d'agost ja era reunió de mercaders assistents a la convocatòria (125-126), tal com ja havien fet el 23 de maig (127-130); el dia 11 de juny s'hi associaven els apotecaris (131-134); els mercaders consta que col·laboraren amb l'autoritat reial durant tot l'estiu 1521 (135-144); en començar octubre s'hi afegiren els corders (145-148).- J. P. E. [23.107]

Vicent J. VALLÈS BORRÀS, *Temps de germania: Les cròniques i la documentació en la reconstrucció històrica*, dins "Món Vicent Ferrer", 347-363.

Ultra la documentació d'arxius, la crisi de les Germanies deixà tres cròniques: les de Guillem Català, Miquel Garcia i el volum quart de la de Martí de Vicianà, que, tot i ésser la de més vàlua, no deixa d'enfrontar-se amb els documents; de més a més, l'accidentada història de la seva publicació a Barcelona, tot i ésser ell notari, la col·loca al servei de la família nobiliària dels virreis de València, els Hurtado de Mendoza, marquesos de Zenete i comtes de Melito, detall que la col·loca en la situació esbiaixada de contraposar els nobles, herois, i els agermanats, antiherois (349); l'autor n'analitza tres casos: el de la contraposició agermanats-noblesa en la crònica de Vicianà, segons la qual, si d'una banda s'imposaren els agermanats radicals, per l'altra, defensa que només els nobles són capacitats per a governar (349-353); imitant les *Vides paraleles* de Plutarc, ressegueix la contraposició de Vicianà entre Guillem Sorolla i Diego Hurtado de Mendoza, comte de Mélito, en el qual concentra totes les qualitats d'un cavaller humanista (353-358) i acaba amb la de Vicent Peris i Rodrigo Hurtado de Mendoza, marquès de Zenete, que intentà d'ésser mitjancer entre autoritats i agermanats (358-363).- J. P. E. [23.108]

Borja FRANCO LLOPIS, *Cultura y espiritualidad en la edad moderna valenciana: Juan de Juanes y el ostensorio bifaz de la iglesia parroquial de San Andrés de Alcúdia*, dins "Archivo Español de Arte", LXXXII (2009), 295-303.

L'ostensori d'Alcúdia, ací reproduït (296), presenta en una cara un Ecce Homo i en l'altra una Mare de Déu dels Dolors, ambdós de Joan de Joanes; l'autor l'analitza "dentro del sentir religioso del momento" (296), fins i tot amb fragments textuais de processos inquisitorials a càrrec de moriscs conversos, en els quals és patent llur refús de la divinitat de Jesús i alhora l'acceptació dels privilegis de Maria (301).- J. P. E. [23.109]

Àngel CASALS, *Carles I i la historiografia catalana. Una relació incompleta*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", núm. 60 (2008), 359-375.

Pàgines equivalents a butlletí de la bibliografia sobre aquell regnat apareguda des de la segona meitat del segle XIX. La primera, sense base documental, donava la idea que l'emperador havia estat amic de Catalunya (360-363); la recerca documental només ha arribat en la

segona meitat del segle XX: progressiva tensió en els punts de frontera amb França entre la forma heretada i les noves exigències dels terços i en la defensa contra els pirates turcs, per la manca de diners i per la imposició d'allotjament als pobles (364-366); la repressió contra el bandolerisme també comportava queixes per la desatenció dels virreis a les lleis de la terra (367-369); en general, "les expectatives dels dirigents catalans es van desinflar amb els anys" (370); no es coneix encara prou documentació sobre el tema de les posicions polítiques de la noblesa o sobre la bonesa econòmica, tan condicionada per la contraposició amb Gènova (372-374).- J. P. E. [23.110]

Jordi BUYREU, *Noves perspectives sobre la institució virregnal a Catalunya*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", núm. 60 (2008 = *La Catalunya del segle XVI*), 377-400.

Entre l'octubre del 1553 i el maig del 1554 Catalunya visqué uns moments de suspens perquè es morí el virrei, marquès d'Aguilar, i calgué esperar el successor marquès de Tarifa i se'n ressentí l'administració de justícia. El nou virrei rebé una llarga rècula d'instruccions, de seixanta-dos punts, darrerament descobertes per l'autor a l'Arxiu Reial (ACA), *Canc., reg.*, 3990, i ací transcrites (385-400). Una part és comuna a tots els nomenaments de virreis per als estats de la corona d'Aragó, l'altra específica de Catalunya, en la qual el futur Felip I (II de Castella) insisteix de forma notòria en l'administració de justícia i en particular en un dels seus punts, l'empresonament del més famós bandoler d'aquell moment, 'don Guillem de Josa' i la seva quadrilla (389, 392, 398), als quals s'han d'afegir 'don Àngel de Vilanova' i els seus fills i Perot Llupià (398) i 'don Diomedes de Llordat' (399); també li era encarregada una visita d'inspecció de diversos oficis de l'administració reial, complint així una decisió de la darrera Cort de Montsó (394, núm. 39); i sabem que emperador i príncep havien fracassat en la reforma dels monestirs de monges de Catalunya, encara que hi havia esperances en la de Santa Clara de Barcelona (399).- J. P. E. [23.111]

Enric QUEROL COLL, *La formació d'una història renaixentista de Tortosa: Cristòfor Despuig, Pau Cervera i Silveri Bernat*, dins "Misc. Duran", 149-171.

Una de les característiques culturals del Renaixement és que cada una de les entitats polítiques volgué tenir la seva història escrita, en què recolzar les aspiracions col·lectives, i Tortosa no en fou excepció, car el 1626 Francesc Martorell li posava a les mans la *Historia de la anti-gua Hibera*, precedida de passos previs com el *Llibre de les costums generals escrites de la insigne Ciutat de Tortosa* (1539), pels *Quierns* de Cristòfor Despuig, segurament aprofitats en els seus *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* (151-153), pel *De excellentiis civitatis Dertusae* de Pau Cervera (153-155) i per les 'articulacions' per a les Corts de Montsó del 1585, *Articulació de Perpinyà contra Tortosa...* i *Articulació de Tortosa... contra Barcelona i Perpinyà...* destinades a guanyar un seient més important a Corts. Les 'articulacions' no eren exposicions històriques, però sí exposicions de fets històrics que 'demostraven' la prevalent antigor, noblesa i excel·lència de Tortosa, com p. e., tenir per fundador Íber, besnét prehistòric de Noè, donava un prestigi immensament superior que el de procedir d'un grup de cabanes d'un pastor, Bernat Perpinyà, el 1073 (157-160). El cronista reial Henri Cock informa que el 1585 Pau Cervera treballava en el perdut *De excellentiis civitatis Dertusae*, notícia que porta l'autor a considerar "que fou també el redactor de l'*Articulació*" (161) i qui sap si també del text conservat a València, Col·legi del Patriarca, datable entre 1586 i 1611 i escrit pel mateix copista de l'*Articulació*, Josep Torner (161-163). Tant la recerca arxivística d'aquest com l'exposició de prerrogatives de Tortosa seguí amb *Por la ciudad de Tortosa...* del 1614 contra la desmembració del terme per la independència municipal de Xerta, obra del morellenc Silveri Bernat, font de cinc capítols de la *Historia de la antigua Hibera* de Francesc Martorell, del 1626 (163-169). Hi ha bibliografia (169-171).- J. P. E. [23.112]

Josep MURGADES, *Benvingut Oliver, lector de Cristòfor Despuig*, dins "Misc. Duran", 337-356.

Seguidor de la teoria de Friedrich Carl von Savigny, que veia en el *Volksgeist* la valua sobre-tot de les lleis, primer imposades com a costum del poble i després formulades i confirmades pel poder públic, Benvingut Oliver i Esteller veia en el *Llibre de les costums generals escrites de la insigne ciutat de Tortosa* [cf. ATCA, XX (2001), 721-723] i en la sentència arbitral del 1370, el paradigma de la vàlua de l'antiga legislació dels Països Catalans, denominació que ell repetí almenys dues vegades (338-339), i que trobà resumida en *Los Col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, escrits el 1555 per Cristòfor Despuig, on veu una font d'informació, una legitimació històrica i una confirmació jurídica de la teoria general aplicada a Tortosa (342-345). Recordats dos intents moderns de tergiversar el sentit dels *Col-loquis...* (345-352), l'article s'acaba amb la transcripció del paràgraf bàsic de la sentència arbitral del 1370, en una còpia de la qual, la paraula jurídica bàsica 'cognitionem' (coneixença judicial d'un afer) fa 'cognationem' (parentiu); atès que la sentència es pronuncia sobre un afer de jurisdicció a l'hora de judicar, la traducció 'competència' és encertada (352-353). Hi ha bibliografia (353-356).- J. P. E. [23.113]

Vincent PARELLO, *La apologética antijudía de Juan Luis Vives (1543). Entre fe y razón*, dins "Mélanges de la Casa de Velázquez", 38 (2008), 171-187.

Pòstum de dos anys, el 1543 apareixia a Basilea el tractat de Vives *De veritate fidei christiana*, que sintetitzava un tema ja tocat d'altres vegades. El 1540 era d'hores baixes a Europa i Vives es considerava obligat a defensar el cristianisme i la seva superioritat sobre el judaisme i l'islam: el llibre terç del *De veritate...* és de polèmica antijueva, afirmant, ja en el títol "Jesucrist és el Messies" (171). Recordats el precedents medievals de la polèmica (172-173), l'autor resumeix la doctrina de Vives sobre la suma de les possibilitats ofertes per la raó i per la fe (174-176) i confronta cristianisme i judaisme en forma de diàleg entorn la dignitat de l'home i la magestat de Déu, on intenta "refutar algunas doctrinas del judaismo que redundan en menosprecio de la majestad divina y de la razón humana" (176-179; citació de 179). La lectura acrítica de Bíblia i Talmud és contraposada a l'estudi crític dels humanistes cristians (180-182), amb la respectiva materialització de la llei de Moisès i l'espiritualització de la de Crist (182-186). Hi ha bibliografia (186-187).- J. P. E. [23.114]

David H. THOMAS, *Vives, Boastuau, John Eliot's Ortho-epia Gallica (1593): Some Borrowings of a 'Witty Grammarian'*, dins "Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance", LXX (2008), 545-565.

En temps de la Reina Isabel I d'Anglaterra nombre de calvinistes francesos anaren a Anglaterra i es guanyaren la vida elaborant i publicant llibres d'ensenyament fàcil de francès i en general de llengües modernes, en els quals aprofitaren diàlegs de Joan Lluís Vives, que passaren al llibre de John Eliot; a les pàgines 554-557 hi ha fragments considerables traduïts a l'anglès d'algun dels diàlegs llatins de Joan Lluís Vives; no mancà una edició abreujada dels onze primers diàlegs de Vives (551).- J. P. E. [23.115]

Les seigneurs du livre. Les grands collectionneurs du XIXème siècle à la Bibliothèque Royale de Belgique, du 1er février au 23 août 2008. Catalogue rédigé par Marcus de SCHEPPER, Ann KELDERS, Jan PAUWELS, Bruxelles, Bibliothèque Royale de Belgique 2008, 217 pp.

Procedent de la col·lecció d'Engelbert-Auguste, huitième duc d'Arenberg (1824-1875), hi ha ara a la Bibliothèque Royale de Bruxelles un exemplar de Joan Lluís Vives, *De officio mariti*, edició de Robert Winter, Basilea 1538 (166); i un del mateix autor, amb tres obres, *Introductio ad sapientiam. Satellitium sive Symbola. Epistolae duae de ratione studii puerilis*, edició de

Luvaina, Pierre Martens 1524, procedent de la col·lecció de Franz Vergauwen (1801-1881), exemplar dissortadament mancat de les setze darreres pàgines (180).- J. P. E. [23.116]

Francisco CALERO, *Juan Luis Vives, autor del Lazarillo de Tormes*, València, Ajuntament 2006, 222 pp.

Segons l'autor, Joan Lluís Vives no sols hauria escrit el *Lazarillo de Tormes*, ans també quatre diàlegs, normalment atribuïts als germans Valdés: *Diálogo de la doctrina cristiana*, *Diálogo de la lengua*, *Diálogo de las cosas ocurridas en Roma*, *Diálogo de Mercurio y Carón*. Però darrerament autors tan seriosos com Marcel Bataillon, Francisco Rico i Agustín Redondo, havent analitzat el *Lazarillo*, han considerat que s'havia de datar en el decenni 1540-1550; Joan Lluís Vives havia mort deu anys abans.- J. P. E. [23.117]

Bienvenido MORROS MESTRES, *Petrarca y el Almirante de Castilla: A propósito de Boscán*, dins "Revista de Filología Española", XC (2010), 530-540.

Trobant-se a Barcelona el 1533 i pensant en un seu segon matrimoni, Joan Boscà mantingué amb l'almirall de Castella, Fadrique Enríquez, un diàleg epistolar sobre el tema de l'oblit en l'amor, ajudant-se de textos poètics de Francesco Petrarca. Sembla que uns quants anys abans, tots dos s'havien interessat per la mateixa dama, se n'havien oblidat i ara poetitzaven sobre l'oblit en amor.- J. P. E. [23.118]

El "Libro de motes de damas y caballeros" de Luis de Milán. Edición crítica y estudio de Isabel VEGA VÁZQUEZ, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago 2006, 318 pp.

El 1535, quan el virregnat de Germana de Foix queia en la posta, Lluís del Milà aplegava i publicava en un fascicle noranta-sis endevinalles de pocs versos, que eren altres tantes ocasions posades a l'abast de la mà dels assistents als saraus de la reina-virreina o de nobles valencians, a través de les quals donar mostra de coneixements i d'enginy: la reedició del dit opuscle és ocasió per a redescobrir els entreteniments de l'alta societat valenciana, interessada a manifestar-se allunyada al màxim de la Germania i integrada en la dinastia regnant, descriure una de les formes de diversió en saraus aristocràtics i de posar a l'abast del públic les noranta-sis endevinalles que hi havien de servir de guia d'actuació.- J. P. E. [23.119]

Elisa BADOSA COLL, *Un comerciant valencià a Anvers. El Llibre Diari dels banquers Affaitadi (1538-1540), un document en llengua catalana a l'Arxiu de la ciutat d'Anvers*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", núm. 60 (2008 = *La Catalunya del segle XVI*), 333-358.

La Companyia Affaitadi ha deixat petjada seva a l'AM d'Anvers (Städtisches Archiv, Antwerpen) amb cinc volums, el més antic dels quals és el *Llibre diari*, ja estudiat per autors diversos, que, però, no encertaren a indicar la llengua en què és escrit i seguien atribuint-lo a un dels Affaitadi (335-337), quan en realitat era d'un valencià, Dimes Ferrer, tal com el mateix llibre fa constar moltes vegades (339, nota 14) i confirmat pel fet que el protagonista de les seves pàgines és València (339; cf. 348-354) i perquè, a través de les seves anotacions, podem conèixer el moviment d'exportació i d'importació de mercaderies durant els tres anys de vigència del llibre diari, els noms dels mercaders amb els quals tractava, els dels patrons dels vaixells encarregats del transport i les rutes marítimes i els ports on aquests feien parada (344-345). Les darreres pàgines redueixen a quadres sinòptics tant les compres com les vendes de Dimes Ferrer a crèdit (346-347), com el moviment de mercaderies entre Anvers, València, Mallorca i Palerm (356-358).- J. P. E. [23.120]

M. Luisa MATEO ALCALÁ, *Espai i figures infernals en el teatre religiós del segle XVI: El manuscrit Llabrés*, dins "Llengua i Literatura", 21 (2010), 55-71.

Els espais escènics de les dotze peces del ms. Llabrés, ms. 1139 de la BC, on apareixen dimonis, són relativament variats i l'autora els aplega en tres classes: un espai espiritual (infern o el tribunal de Crist), un espai terrenal i un espai de la temptació (camí, ciutat, desert). Les escenes més interessants es donen a l'espai espiritual, amb cadafals, escotillons i altres mitjans per a suggerir els misteris representats: escenaris verticals i escenaris horitzontals múltiples. En algunes representacions els dimonis adopten forma humana, quan procedeixen a la temptació. Però, com en els *Pastorets* actuals, el missatge prioritari de les consuetes del ms. Llabrés "no és alligonar el públic sobre com l'home, per humil i senzill que sigui, pot vèncer el temptador infernal, ans mostrar com el Redemptor amb el seu naixement aconsegueix triomfar sobre el mal, encara que les forces del regne infernal dediquen tots els seus esforços a preparar-se per a la lluita amb estudiades i concertades estratègies defensives" (71).- J. de P. [23.121]

Òscar JANÉ, *L'identité et la guerre dans les livres de raison catalans au XVII siècle*, dins "Annales du Midi", 122/270 (2010), 251-278.

Diaris personals, llibres de memòries, autobiografies, qualche vegada també llibretes de comptes formen la literatura ací estudiada i presentada de forma individual en els quadres sinòptics de les pàgines 272-278 i encara completada amb bibliografia (270-271 i 292-294). L'autor mateix ens diu que ha volgut presentar una visió de conjunt que subratlli les característiques comunes: "un état de la question telle quelle est connue aujourd'hui, puis tenter de présenter une vision d'ensemble pour cerner la situation dans la Catalogne moderne" (252). El fenomen de l'escriptura privada fou possible per la generalització del saber de llegir i d'escriure i de saber les operacions aritmètiques bàsiques entre les capes mitjanes de la societat catalana (254-258): uns tres-cents títols i se'n descobreixen de nous (258, nota 17), en general en català (258), la majoria procedents de la Catalunya Vella (259), clarament vinculats a la forta realitat de la casa (259-260). Hi són molt presents les guerres del segle XVII, ja que duraren més de quaranta anys, i deixaren un pòsit d'enemistat amb França, convertit en element identitari (264); fossin castellans o francesos, el gran problema de la gent del Rosselló és la presència d'un exèrcit, el que fos, i el comportament dels soldats, considerats hugonots (266); al final conduïren a la pèrdua del Rosselló (262).- J. P. E. [23.122]

Bienvenido MORROS MESTRES, *Fuentes, fechas, orden y sentido del libro I de las Obras de Boscán*, dins "Revista de Filología Española", LXXXVIII (2008), 89-123.

El març del 1542, Joan Boscà lliurava els originals d'aquell primer llibre als impressors barcelonins Amorós; el seu text era diferent del del manuscrit conegut com ,Lastanosa-Gayan-gos', perquè incloïa composicions recents i de vivències personals; aqueses dades i la referència a fets diversos permeten de datar aquell llibre no sols en el seu conjunt, ans també en les seves seccions successives, cosa que omple la part central de l'article. I com que el seu darrer poema és de darreries del 1534 o de començaments del 1535 (102), d'altres poemes de Petrarca, d'Ausiàs Marc, etc., també permeten precisions cronològiques, que arriben al 1526 (103), 1529 (111) i al 1519 (116). Per a l'ordenació de les peces en aquell llibre I, Joan Boscà s'hauria guiat per criteris cronològics (122).- J. P. E. [23.123]

Meritxell BRU, *Sobre la suposada autoria francesa de la Brevísima*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 56 (2007), 107-112.

Miquel BARCELÓ, *Bartolomé de las Casas, moriscos i catalans. Dues notes bibliogràfiques*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 56 (2007), 113-130.

Bartolomé de las Casas hauria acabat a València el 1542 la *Brevísima relación de la destrucción de las Indias* i hauria estat publicada el 1552 a Sevilla; el text indicava clarament que l'autor és fra Bartolomé, però hi ha un llarg silenci sobre aquesta autoria, que el 1584 començà a ésser negada, i el 1630 comparegué la hipòtesi que l'autor era francès i el 1640 Diego de Saavedra Fajardo l'atribuïa als enemics d'Espanya i d'altres consideraven l'obra falsificada i traduïda del francès i que la impressió de Sevilla hauria estat feta a Lió o, si cal, també la d'Antoni Lacavalleria, Barcelona 1646, i, doncs, la *Brevísima...* no seria res d'altre que un projectil català contra Espanya en el context de la Guerra dels Segadors, però des del 1930 la crítica hauria reconegut que l'autor era espanyol: coïen les acusacions d'inhumanitat i sobretot que haguessin estat escrites en castellà.

Barceló assenyalava l'estranyesa seva davant el fet que un autor tan sensible als maltractes als indis, no digui res dels maltractes als moriscos que tenia davant els ulls a València, raó per la qual demana "més rigor a l'hora d'establir la perspectiva des de la qual Las Casas relata la destrucció de les Índies i... mesurar amb precisió l'abast intel·lectual d'aquesta narració" (114), ja que en aquells moments "resultaba fácil identificar a los indios con los catalanes oprimidos por Castilla" (116); l'autor, doncs, esbrina la raó de l'edició barcelonina del 1646 i constata la substitució d',espanyols' per ,castellans'; Gaspar Sala hauria estat, doncs, el causant de l'edició Lacavalleria (117); i segueix comparant l'actuació dels espanyols a Amèrica amb la solució per al problema dels moriscos suggerida per algú (120-124), i discutida seriosament durant aquells anys en què hom cercava la ,solució del problema' dels moriscos valencians (125-128). Hi ha bibliografia (129-130).- J. P. E. [23.124-23.125]

Arturo LLIN CHÁFER, *La vida religiosa en Santo Tomás de Villanueva*, dins "La Ciudad de Dios", CXX (2007), 753-773.

L'autor exposa ací "algunos aspectos sobre la vida religiosa en nuestro santo" (753), començant per la decisió d'entrar en l'orde augustinià "ajustada a la perfección evangélica y vida de los santos apóstoles" (755), com un nou baptisme (760-761) amb el compromís dels tres consells evangèlics de pobresa, castedat i obediència (763-767), amb tocs vitals particulars en el cas de la vida religiosa per una particular relació amb la Mare de Déu (769-770) i més particular relació esponsal amb Jesucrist (771-773).- J. P. E. [23.126]

Enrique GARCÍA HERNÁN, *El ambiente alumbrado y sus consecuencias en la Compañía de Jesús según Jerónimo Nadal*, dins "Jerónimo Zurita. Revista de Historia", 85 (2010), 193-205.

En l'*Apologia Exercitiorum* del 1554-1556, Jeroni Nadal s'esmerçà a confegir una imatge de s. Ignasi de Loiola, impermeable als 'alumbradismes' de moda a Castella durant les dècades centrals del segle XVI, que no mancà qui li atribuís per certs moments biogràfics seus com el de la 'Visió del Cardener' a la Cova de Manresa o per la seva especial formació teològica i clerical; de més a més, entorn el 1556, Nadal redactà uns *Breves avisos para el modo de hablar de cosas de teología en estos tiempos*, conservats a Roma, Archivum Romanum Societatis Iesu, ací altra vegada publicats (202-204). Hi ha bibliografia (205).- J. P. E. [23.127]

Ernesto ZARAGOZA PASCUAL, *Impresiones de los libros oficiales de los benedictinos españoles (siglos XV-XIX)*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXII (2009), 365-386.

Tota una secció del present article és dedicada a les edicions dels llibres oficials, principalment a les litúrgiques, de la Congregació Claustral Tarraconense i Cesaraugustana, del 1569 ençà: Missal, Breviari, Constitucions, Butllari i Ritual (368-371).- J. P. E. [23.128]

Ignacio VILA DESPUJOL, *Francisco de Estrada (1519-1584): el mejor predicador de la naciente Compañía de Jesús*, dins "Archivum Historicum Societatis Iesu", 78 (2009), 223-276.

Vora els vint anys d'edat entrà en la Companyia de Jesús el 1538; fou destinat dues vegades a Catalunya, una d'elles en qualitat de provincial d'Aragó de la Companyia de Jesús. Tingué fama d'excel·lent a predicador.- J. P. E. [23.129]

Raimondo TURTAS, *Una aproximació als estudis més recents sobre l'humanista i metge Segimon Arquer*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 54 (2008), 197-201.

La base per al procés inquisitorial a càrrec de Segimon Arquer, condemnat a mort a Toledo el 1572, són les vuit lletres seves al comte d'Oliva, Gaspar de Centelles, entre el 1548 i 1557, conservades a la Martin-Luther-Universität de Halle, Yc 2^a (11), de les quals Marcello Crocco féu edició crítica el 1987, i centrà el problema de la condemna en les afirmacions teològiques de les lletres (199). Massimo Firpo el 1993 completava el coneixement del context religiós italià, en què es formà Arquer i en concret en el dels anys d'estudis jurídics d'Arquer a Pisa. L'autor Turtas aporta dades sobre el procés enantat sota l'arquebisbe de Càller el 1559-1560 i sobre els darrers dies d'Arquer sota el tribunal inquisitorial de Toledo. Salvatore Loi el 2003 proposava de revisar la consistència d'acusacions i de proves, sense, però, revisar críticament els capítols d'acusació contra Arquer. Darrerament el mateix Turtas, 2008, subratlla l'element d'arbitrarietat que presidí el llarg empresonament i en particular la darrera etapa d'aquell procés (201).- J. P. E. [23.130]

Vicent Josep ESCARTÍ, *A propòsit de l'ús del valencià en els centenaris de la canonització de sant Vicent Ferrer (1555, 1655 i 1755)*, dins "Món Vicent Ferrer", 51-70.

L'autor qualifica aquestes pàgines d'"ullada a la presència del valencià durant les celebracions del centenari..." (51). Segons el *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, la canonització fou celebrada amb grans miracles (42-53); a partir d'aquell moment s'establiren les celebracions centenàries i se n'ha conservat memòria escrita en el *Llibre de antiguitats* de la Seu de València, ms. 68; la del segon centenari, escrita per Vicent Gil, s'ha conservat a l'ACat de València, sign. 386, també publicada pel mateix autor; la festa del segon centenari fou consignada en el *Llibre de les assistències i funcions dels molt il·lustres senyors jurats...* (67-68); el gran milacre' d'aquell centenari fou obra d'un sucrer, que alçà un altar de llaminadures: "fonch altar grandió. Y per ordre del virrey lo guardaren dos aguazils de prenyades y de llèpols" (66). També se celebrà el terç centenari, 1755, i en dona prova el *Sermón... Predicó el M. R. P. Antonio Mira de la Compañía de Jesús* (68-70); la llengua catalana hi resultà confinada a un sonet barroc (69).- J. P. E. [23.131]

Joan IBORRA I GASTALDO, *Aragó i Catalunya ,ante unionem' a la Crònica de València de Martí de Viciano. Notes per a l'estudi de les fonts historiogràfiques*, dins "Misc. Duran", 173-197.

Les quatre parts de la *Crònica de València* de Martí de Viciano foren publicades entre el 1563 i el 1566; el *Libro tercero* dedicat a la història dels reis, per diverses raons valencianes definitivament escrita en castellà (174-178), en virtut d'una opció ,pràctica i possibilista' (175), que

posava fi a una etapa de pobresa historiogràfica valenciana en el pas del segle XV al XVI (175-178), on calia distanciar-se de tot allò que fes tuf a Germanies i aproximar-se als vencedors (monarquia i noblesa), amb una història que aplegués totes les narracions de gestes de reis i magnats, com la de l'origen de les Quatre Barres (177-178). Ací és resseguida tant la raguèlia històrica i llegendística que desembocà en els reis d'Aragó (179-187) com la dels comtes de Barcelona (188-192): "constatem una major dedicació als orígens fundacionals d'Aragó..., dedicació insòlita atesa la pretensió aristocràtica valenciana de tenir uns antecedents carolíngis". Hi ha bibliografia (193-197).- J. P. E. [23.132]

Juan F. ALCINA ROVIRA, *La influència d'Antoni Agustín en la redacció de l'Índex de llibres prohibits del Concili de Trento (1564): el seu erasmisme*, dins "Misc. Duran", 33-44.

L'actuació d'Antoni Agostí en el Concili de Trento és coneguda per la gran compilació del *Concilium Tridentinum*, però el manuscrit de Copenhague, Universitat, Institut Arnamagaeana, còdex 813, ha conservat molta documentació privada i apunts, un dels quals, intitulat *De indice librorum prohibitorum tempore Pauli Quarti Pontificis Maximi moderando*, ací transcrit (40-41), que fa referència i sembla recolzar la *Moderatio Indicis librorum prohibitorum* del cardenal Michele Ghislieri, destinada a apaivagar la reacció dels erasmistes presents al Concili. En les seves notes, Agostí, deia clarament que s'havien de treure de l'índex els llibres sospitosos d'haver estat mal editats o impresos, els traduïts del grec al llatí i els d'observació astrològica per a metges, pagesos i mariners; quant als llibres d'Erasme, els col·locava entre els útils, però dubtosos per algun detall; diu així: "Scholia suspecta ut tollantur, facile concedo. Sed quae pertinent ad eruditionem et interpretationem veteris scriptoris relinquerem" (40). Hi ha bibliografia (42-44).- J. P. E. [23.133]

J. SALVADÓ REQUESENS, *Notícies sobre manuscrits llatins de col·leccions canòniques d'Antonio Agustín*, dins "Misc. Navarro Miralles", 109-114.

L'autor es proposa "recollir i comentar les notícies més importants sobre els manuscrits llatins que contenen col·leccions canòniques d'una de les biblioteques privades més importants de l'Europa del segle XVI" (109), que era la d'Antoni Agostí, de la qual hi ha catàleg imprès, al qual l'autor fa referència constant, citant el número del manuscrit en el dit catàleg; també delimita el seu treball en dues obres d'Agostí, *De emendatione Gratiani i Iuris Pontificii veteris epitome*, ambdues publicades a Tarragona el 1587; les presents pàgines informen de la condició i constància amb què Agostí procurà tenir a l'abast de la mà els exemplars manuscrits que més li permetessin de retornar les obres a llur autenticitat primitiva.- J. P. E. [23.134]

Jeroni NADAL, *Annotations and Meditations on the Gospels. I. The Infancy narratives*, translated by Frederick A. HOMANN with an introduction study by Walter S. MELION, Philadelphia, St. Joseph's University Press 2003, XII i 184 pp.

II. *The Passion narratives*, translated by (etc...), 2007, XVI i 292 pp.

III. *The Resurrection narratives*, translated by (etc...), 2005, XVI i 182 pp.

Reproducció de quaranta-set de les cent cinquanta-tres làmines amb les explicacions de les mateixes i del pas evangèlic corresponent, que formen el conjunt de l'obra; totes, però, són reproduïdes en el CD-ROM que acompanya la nova edició, a la qual manca el text llatí original del jesuïta mallorquí.- J. P. E. [23.135-23.136-23.137]

Eduard SIERRA VALENTÍ, *Documents notarials de la Inquisició a Girona*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 481-518.

Descrit el marc històric, en què es movia la Inquisició a Catalunya, l'autor analitza el contingut de les lletres, de la crida i del ban dels inquisidors de Barcelona, any 1572, que manaven recollir per herètics els *Trionfi* de Petrarca i s'establia l'obligació de vigilar els immigrants occitans, sospitosos d'heretgia. Era el preludi de l'acte de fe celebrat a Barcelona el 16 de desembre del 1573. A Girona foren comissaris del Sant Ofici, del 1572 el 1593 els germans Miquel i Jaume Agullana. Després, el darrer seria elegit diputat del braç eclesiàstic i, doncs, president de la Generalitat (1591-1594); són també esmentats els seus successors en el comissariat de Girona, i els notaris, la tipologia dels registres de la Inquisició i la xarxa de familiars del Sant Ofici. A tall de mostra de documentació inquisitorial d'època moderna, l'autor publica un pregó (16 febrer 1574), una declaració de testimonis del gener del 1575, una ordre de pagament del març 1585, una confiscació de béns (18 agost 1588), nou denúncies contra abusos de familiars del Sant Ofici dels anys 1596-1606 i al final tot el text d'una enquesta, interrogatori i deposicions testimonials dels anys 1597-1598. La documentació és de l'AHG. La pàgina 496, nota 19, ofereix llista dels disset registres notarials d'aquell fons, que contenen documentació relativa a la Inquisició a Girona i a Catalunya en general els anys 1572-1635. Hi ha bibliografia.- J. de P. [23.138]

Miquel PÉREZ LATRE, "*Dogmatizadores de malas doctrinas*". *Els juristes i les institucions catalanes en un temps de conflicte (1563-1602)*, dins "Afers. Fulls de Recerca i Pensament", núm. 60 (2008 = *La Catalunya del segle XVI*), 401-430.

En el pas del segle XVI al XVII, els juristes tingueren un gran influx en la formació del pensament polític de Catalunya perquè es feren escoltar en els cercles que decidien la política: els consells municipals, les vegueries, les Juntes de Braços, la Generalitat: augmentaren en prestigi i es feren indispensables fins al punt que moltes institucions desitjaven assegurar-se llurs serveis; ells, mitjançant els seus continus raonaments i explicacions impregnaren la societat catalana amb llurs tesis sobre les bases polítiques de la convivència: aquesta és la tesi de la primera part de l'article, basat en els arxius Reial de Barcelona i General de Simancas, de l'AHCB i AHPB, dels AHC de l'Anoia, del Bages, Baix Empordà, Urgell, dels arxius capitulars de Barcelona, Lleida, Tarragona i Vic, el municipal i l'ADPO de Perpinyà (403-411). En la segona, després de les exigències d'estudi i d'experiència, prèvies al reconeixement d'un jurista, assistim a la progressiva acceptació del servei dels juristes per part de les diverses institucions públiques, tant reials (virrei, audiència, arxiu), com en els Braços, les Corts, la Generalitat tant en les funcions polítiques com en les econòmiques, i en els municipis (411-419). La tercera ens presenta alguns casos de juristes, que arribaren al cim: a favor del rei, el nucli dur format entorn de Francesc Puig, Martí Joan Franquesa (germà de l'omnipotent i famós Pere Franquesa, 'factòtum' del duc de Lerma i de Felip II de Castella fins a la defenestració), Miquel Terça, Francesc Sans (421-425); a favor de la Generalitat i perseguit per les autoritats reials, Pere Ailà i el seu fill, que arribà a conseller en cap de Barcelona (425-428); els acompanyava un altre jurista, Joan Exerrat, 'màrtir' per la seva defensa de la legalitat de les Constitucions (428-430).- J. P. E. [23.139]

Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, *Llums i ombres de la Reforma catòlica a la Catalunya del segle XVI. Un estat de la qüestió*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 60 (2008), 431-452.

Aquestes pàgines són sobretot d'informació de les publicacions dels darreres anys sobre el tema i documentació inèdita d'arxiu, com la de Barcelona, Arxiu Reial (ACA), *Consell d'Aragó*, Simancas, AG, *Estado. Aragón* o Madrid, AZabálburu (445-446). Comencen recordant que oficialment, l'aplicació d'aquell concili fou realitzada pel Concili Provincial Tarraconense dels

anys 1565-1566 (432); quant a la incidència en la realitat social també recorden que hi ha dos corrents historiogràfics, un que hi constata èxits i fracassos i un altre que mira més la religiositat local, també aplicat al Rosselló (433-436); segueixen pàgines dedicades a descriure la Contrareforma impulsada des dels cims oficials: concilis provincials i sínodes diocesans i llur legislació sobre festes, litúrgia, vida clerical i devoció popular, sota l'impuls de les visites pastorals, sovintejades en el segle XVII, i el nou invent de les missions parroquials (436-441). Gran part de la Contrareforma es concentrà en la substitució d'institucions religioses medievals alimentades per drets de senyoriu (monestirs, canòniques augustinianes: cf. 443), pels seminaris conciliaris i pels nous ordes moderns lliurats al i vivint del servei pastoral: jesuïtes, carmelites descalços, caputxins; s'hi afegiren els ordes medievals poc o molt reformats (dominics, franciscans) (442-444). Sorgí un bisbat nou, Solsona, per a defensar Catalunya d'un possible contagi hugonot (445-447). La resposta a si aquell esforç tingué eficàcia i si només hauria triomfat a mitjan segle XVIII només pot venir de noves recerques en uns arxius de documentació abundosa.- J. P. E. [23.140]

Juan OBARRIO, *Estudi de l'opuscle inicial dels Commentaria de Tomàs Cerdà de Tallada al fur* Declarans, dins "Revista de Dret Històric Català", 10 (2010 [2011]), 217-246.

L'autor estudia el proemi de l'obra de Tallada, que resulta un tractat de teoria jurídica valenciana, perquè hi són tractades gairebé totes les qüestions fonamentals del dret públic de València: Què és el fur? Qui té la potestat de fer lleis? El rei de València no està subjecte a les lleis de l'Imperi i té la facultat de legislar, encara que, quan legisla pactant, les lleis paccionades el lliguen. Els furs són el *ius commune* del Regne i admeten interpretació. L'exposició del pensament de Cerdà de Tallada és compulsada i confirmada amb les teories d'altres juristes valencians, com Lluís Alanyà, Blasi Galceran, Llorenç Matheu i Sanç, Crespi de Valldaura i J. B. Trobat.- J. de P. [23.141]

Jordi RIBERA LLONC, *La frontera aneuenca i cardosenca amb França durant l'època moderna. Pas de ramats, contrabandistes i comerciants (s. XVI-XVII)*, dins "Ibix", 6 (2008-2009), 95-109.

L'Arxiu Generau d'Aran, l'Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà, l'Arxiu Diocesà d'Urgell, l'Arxiu de les Valls d'Àneu i l'ACA proporcionen dades sobre les diverses relacions frontereres amb França en l'època moderna: comerç, guerra, contraban, compres i vendes, etc. Les relacions implicaven gestió de camins, control de mercaderies, cobrament de taxes, lluita contra el frau, activitat de guardes i taulers del General i acords entre les poblacions veïnes de les dues corones.- J. de P. [23.142]

Lluís OBIOLS PEREARNAU, *Relacions entre el comtat de Foix i el bandolarisme a l'Alt Urgell i la Cerdanya durant el segle XVI*, dins "Ibix", 6 (2008-2009), 111-132.

A base de documentació de l'ACA, de l'AC de la Cerdanya, de l'A. Capítular de la Seu d'Urgell i de l'AM de la Seu d'Urgell, i de bibliografia ja publicada, l'autor esbossa una panoràmica històrica centrada en el comtat de Castellbó en la seva relació amb el comtat de Foix. Castellbó era una porta d'entrada a la península per al titular del vescomtat. En començar el s. XVI el vescomtat passà a jurisdicció reial, i això representà un contratemps per als foixians, de manera que els senyors locals de la zona practicaren el bandolerisme, en un intent de recuperar el control del vescomtat. Foren insignes en aquest camp els Cadell d'Arsèguet. Amb l'aparició dels nyerros i el setge i enderroc del castell d'Arsèguet, la lluita es perllongà fins al segle XVII, amb el seguit inevitable de violències i crims i de les tensions frontereres desencadenades per l'enfrontament de les dues grans potències, França i Imperi espanyol. Hi ha bibliografia.- J. de P. [23.143]

Eulàlia de AHUMADA, *Les dones Requesens a través del seu epistolari. Des d'Estefania, "glòria i honor de les dones", fins a Mencia "suprema dama catalana"*, dins "Misc. Duran", 63-81.

Les dones, a les quals es refereix el títol, pertanyen a quatre generacions de la família Requesens, que omplen el segle XVI fins al 1580. Són Hipòlita Roís de Lihori, la seva filla Estefania de Requesens, la néta Hipòlita Zúñiga i la besnéta Mencia de Requesens; afegim-hi la mare de la darrera, Hipòlita de Gralla. Les lletres personals d'abast familiar, ara conservades a Sant Cugat del Vallès, Centre Borja, *Arxiu del Palau*, permeten de conèixer situacions de dificultat tot i tractar-se de famílies ben integrades en la casa reial, que els fa canviar de llengua de comunicació. Tres d'aquelles lletres (de Jerònima de Requesens, d'Hipòlita de Gralla i de Mencia de Requesens) són transcrites senceres, també una del comte d'Oliva, Francesc Gilabert (77-80). Hi ha bibliografia (81).- J. P. E. [23.144]

Natalia MAILLARD ÁLVAREZ, *La azarosa venta de los Anales de Aragón en Sevilla: historia, negocio e Inquisición*, dins "Jerónimo Zurita. Revista de Historia", 85 (2010), 145-165.

A Madrid, RAHistoria, *Colección Salazar y Castro*, 9-113, es conserven la correspondència i els comptes d'aquella remesa d'exemplars dels *Anales de Aragón* a Sevilla entorn el 1575. Les lletres són vint-i-una, de les quals són transcrits fragments (147 i 157-158); són també transcrites tres anotacions econòmiques dels dits comptes (163-165).- J. P. E. [23.145]

Teresa CANET APARICI, *La revisión del encierro. Dos actitudes ante la pobreza en cárcel en la España de los Austrias*, dins "Saitabi", 58 (2008 = Hom. Mestre Sanchis), 143-166.

Les dues actituds són la de Bernardino de Sandoval, del 1564, i la del valencià Tomàs Cerdà de Tallada en el seu *Visita de la cárcel y de los presos*, del 1574, a la qual són dedicades les pàgines 156-166: tant com el castellà és teòric, el valencià toca de peus a terra i escriu d'allò que coneix per tracte directe; coincideixen en aspectes generals, en algun esquema, però el valencià és més ric en herència jurídica i en repercussions immediates i sobretot tenia en compte la legislació valenciana, per exemple, sobre l'atenció a les queixes dels presos i a llurs drets o privilegis (162-163), com que "en casos de extrema necesidad no se considera delito el hurto de comida o ropa para cubrirse" (164) i al final establia una llista ajornada dels qui eren considerats pobres (165).- J. P. E. [23.146]

Víctor FERRO ROMÀ, *Reflex d'algunes institucions de Catalunya en l'obra de Lope de Vega*, dins "Revista de Dret Històric Català", 9 (2009 [2011]), 133-139.

En l'obra narrativa *El peregrino en su patria* i en les obres dramàtiques *Roque Guinarte* i *Antonio Roca*, Lope de Vega presenta primer una visió romàntica i essencialment literària de la crisi del bandolerisme català a la fi del segle XVI i principis del XVII; més endavant, esclatada la Guerra de Separació, té una visió més crítica de les lleis i institucions de Catalunya. El fons del problema del bandolerisme, a més dels aspectes socials que hi concorren, és que l'ordenament constitucional català portava a posar l'èmfasi en el privilegi personal, estamental o corporatiu; el formalisme i el juridicisme del sistema, en l'aplicació de les garanties de l'ordre paccionat, derivava fàcilment en la implantació del judicialisme. D'aquí que la judicatura catalana fos vista com a arrogant davant el rei i el seu representant polític, el virrei.- J. de P. [23.147]

Benjamin EHLERS, *Between Christians and Moriscos. Juan de Ribera and Religious Reform in Valencia, 1568-1614* (The Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, 124th Series, 1), Baltimore, The Johns Hopkins University Press 2006, 242 pp.

La documentació d'arxiu, en l'escorcoll de la qual s'ha construït el present estudi, consta en les pàgines 215-217 i s'hi troben tant arxius de València (AMV, ARV, Col·legi del Patriarca i BU), com de Madrid (AHN, Real Academia de la Historia i BN), de Simancas, AG i fins i tot d'Oxford, Bodleian Library, i Londres, British Library, d'on procedeixen els fragments aplegats en notes en les pàgines 159-214; afegim-hi la bibliografia de les pàgines 217-235. El seu coneixement de les fonts permet a l'autor de reduir els anys d'actuació de Juan de Ribera com a arquebisbe de València en tres punts: l'intent de fer valdre el Concili de Trento en la vida de València mitjançant la visita oficial a l'Estudi amb la confrontació amb tres dels professors de la facultat de teologia; la constància de decennis a propugnar l'expulsió dels musulmans oficialment conversos del Regne de València com a solució dels problemes de convivència, que desembocà en l'edict de l'expulsió de Felip III de Castella; i la construcció i primers anys de vida del Col·legi del Patriarca, que enfortí decididament els valors de la Contrareforma en la societat valenciana. La major part del llibre és dedicat al segon punt i als elements que en formen part, com l'existència de parròquies per als moriscos o de les escoles cristianes per a infants de famílies converses, que, tant unes com altres haurien deixat d'existir per obra de l'expulsió. La tesi de l'autor insisteix a enfortir la convicció que la campanya del 1599 a favor tant de les parròquies com de les escoles de Nous Cristians no eren res més que la prova que, havent fet tot el possible per a llur normalització com a cristians, el resultat no sols havia estat nul, ans contraproductiu, perquè s'havien eixerreït en llur contraposició a tot allò que consideraven cristianisme i que l'única política encertada era l'expulsió.- J. P. E.

[23.148]

José SEGUÍ CANTOS, *San Juan de Ribera: un pastor para Valencia (1568-1611)*, dins "Escritos del Vedat", XXXVIII (2008), 185-222.

L'autor es proposa en aquestes pàgines de fer un balanç de l'obra del metropolità Joan de Ribera, i fa un recorregut "desde las razones para su designación, sus precedentes como obispo de Badajoz y su toma de contacto con las diferentes comunidades religiosas", moriscos inclosos (186) i comença recordant els fets que en el camp polític donaren fesomia a la València del segle XVI, com fou el que a començaments de segle un fill de Joan II Trastámara havia concentrat en la seva persona les seus de València i de Saragossa, però sobretot el Nou Estudi General, les Germanies, l'Humanisme (187-188) i sobretot l'herència de sant Tomàs de Villanueva, amb el sínode de reforma del 1548, la Inquisición española, un incipient protestantisme (Jeroni Conques), concili provincial seguit del sínode de Martín de Ayala (195-199) i Fernando de Loaces (199-200); a base de la documentació de l'ARV i de l'AMV és dibuixada una actuació pastoral amb punts forts com la visita de reforma a l'Estudi General, coneguda per Madrid, AHN, Inquisición (207-211), l'atenció a les parròquies, també a les de moriscos (214-215), la fundació del Col·legi de Corpus Christi (215-216) i el virregnat de València (217-218). El darrer problema foren els moriscos, que s'acabà amb llur expulsió (218-220). Com a home d'Església podia estar satisfet (221).- J. P. E.

[23.149]

Rafael BENÍTEZ SANCHEZ-BLANCO, *El escamoteo del tercer papel del Patriarca Ribera a favor de la expulsión de los moriscos*, dins "Revista de Historia Moderna", 27 (2009), 179-192.

L'any 1608 el mateix Patriarca recordava a Felip III que el 1601 havia enviat al rei "tres papeles" (182) sobre el tema dels moriscos, però el primer biògraf, el jesuïta Francisco Escrivà, afirmà que eren dos (180), però d'altres biògrafs parlaren de tres (181). L'autor transcriu els fragments que aquells biògrafs consideraren impublicables, suggerint la possibilitat de vendre o d'utilitzar moriscos com a esclaus (183-184). Però ni el consell reial ni el rei no accepta-

ren les propostes del Patriarca (185-187). Hi ha un ampli resum del 'tercer papel' (187-191).
- J. P. E. [23.150]

Antonio MESTRE SANCHIS, *El Colegio de Corpus Christi y los Seminarios españoles de la contrarreforma al liberalismo*, dins "Anales Valentinis", XXXIII (2007), 41-88.

Les primeres pàgines recorden les institucions per a preparació cultural de clergues fundades els darrers segles medievals, la més primerenca de les quals hauria estat la de Lleida, del 1371 (46); tot seguit esmenta els sorgits del *Decretum pro Seminariis* del Concili de Trento, un dels quals hauria estat el Col·legi-Seminari del Corpus Christi, fundat a València per l'arquebisbe Juan de Ribera (47ss.), destinat a la formació de clergues amb categoria universitària i encaminats a l'ordre sagrat; la diferència amb els col·legis universitaris anteriors era l'autoritat del rector, no pas dels col·legials ni del capítol catedralici. El patriarca Ribera volgué que el seu Col·legi fos veí de l'Estudi i que així fos assegurada la formació intel·lectual dels col·legials (48-54). L'evolució posterior de la multiplicació de seminaris des de final s. XVIII i la supressió de les facultats de teologia a mitjan segle XIX ja no entren en el nostre camp.- J. P. E. [23.151]

Josep M. LLOBET I PORTELLA, *Un inventari de la biblioteca de Miquel Joan de Junyent i de Rovira, ciutadà de Barcelona (1584)*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLVIII (2001-2002), 359-378.

Membre de la petita noblesa catalana, ciutadà honrat de Barcelona, l'inventari de la seva biblioteca, conservada en còpia del segle XVIII a l'AHC de Cervera, *Fons notarial*, és mostra de la cultura de la segona meitat del segle XVI; són cent vuit títols, la majoria pertanyents a la contrareforma castellana, com també els llibres d'esbarjo; són en català els dos llibres de poesies de Pere Seraffi (363, núm. 20; sembla repetit, 371, núm. 107), documentació de la Generalitat de Catalunya (365, núm. 44); *Lo quart del Cartoixà*, Pere Miquel Carbonell, *Cròniques d'Espanya* (366, nums. 50-51); *Egidi Romà De regiment de prínceps* (367, núm.62); *Llunari* de Joan Alemany (389, núm. 84); Ausiàs Marc (370, núm. 93); Jaume Roig, *Espill* (370, núm. 96); *Llunari* (371, núm. 104); i *Goigs de la Mare de Déu de la Pluja* (371, núm. 108). Hi ha taula alfabètica (372-378).- J. P. E. [23.152]

Lurdes ESTRUCH, *El Sermó Patriòtic d'Onofre Manescal (1597/1602)*, dins "Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona", LI (2007-2008), 147-197.

El 1507 el *Sermó del Sereníssim Senyor don Jaume segon* fou encarregat al doctor Onofre Manescal i només publicat el 1602 amb d'altres textos del mateix en volum de cent folis, en el qual el sermó només n'ocupava les tretze primeres (149): els historiadors de la literatura l'han estudiat (151-153) i l'autora recorda que Menescal pertany a l'escola d'Annio da Viterbo i que el seu objectiu és rememorar "una memòria apologetica... dels caps del casal català [i de la] seva excel·lència providencial" (161); el tema de la mort, central per al sermó, desapareix davant "el bon olor, el bon nom y bona fama que ha de perviure exemplarment per sempre" (162); segueix un quadre sinòptic de les parts del sermó (163-167). Ací l'autora emprèn, seguint Menescal, "que pretén infondre per sobre de tot, el caliu patriòtic" (171) una reflexió sobre cada una de les èpoques de la història de Catalunya (169 i ss.), fins a l'època gloriosa, que aniria del 1082 al 1276 (176-177). Un dels texts del llibre és dedicat al poble nadiu de Manescal, *Descripció breu i alabanças de la vila de la Selva del Camp de Tarragona* (181-182), que representaria un cim mític dins la perspectiva patriòtica; després continua amb dos reis que segueixen l'època gloriosa, Jaume II, que eixampla la pau a l'àmbit internacional (184) i Pere III el Cerimoniós, "de xica estatura, però... molt valerós i home de gran coratge" (186). Després, sobretot després de

Casp, són recontats els fets i estalviats els comentaris (186-187). Hi ha bibliografia (185-187).
- J. P. E. [23.153]

Eva SERRA I PUIG, *L'epistolari català de Joana Bardaixí i Gassol (Tremp 1593-1602): fragments epistolars sobre afers de família*, dins "Misc. Duran", 83-106.

El present epistolari s'ha conservat a Barcelona, Arxiu Reial (ACA), *Patrimonials. Sentmanat*: ens informa de la vivència de persones diverses d'una família de Tremp davant la trajectòria personal d'una noia que ha de trobar un bon partit, satisfactori per a tothom, que el cap de poc de casada resta vídua al lllindar de la pobresa i tothom ha de donar un cop de mà (84-90); la noia després vídua era germana de Jeroni Gassol, secretari de Felip II i protonotari del Consell d'Aragó; són ací repassats els problemes, sobretot econòmics, a l'hora de preparar per al futur el fill en l'administració de l'Estat (90-94) i de casar o fer entrar a Sant Pere de les Puelles les dues filles (94-104); tenim en aquestes pàgines informació escadussera sobre les possibilitats d'estudi de gramàtica a Tremp els darrers anys del segle XVI (80-94). Hi ha bibliografia (105-106). Constatem que les lletres enviades de Tremp són en català, els fragments que coneixem de les escrites des de la cort, en castellà.- J. P. E. [23.154]

Alfonso ESPONERA Cerdán, *El historiador Francisco Diago O.P. (1561-1615). Una primera aproximación a su vida y escritos*, dins "Escritos del Vedat", XXXIX (2009), 281-319.

Nascut a Viver, comarca valenciana de l'Alt Palància, població rica en inscripcions romanes (283), entrà al convent dominicà de Sant Onofre de Museros i seguí el camí normal de l'ensenyament en el dit ordre, fins que el 1599 fou destinat pel mateix orde a la preparació d'obres diverses sobre la història de l'orde, començant per una *Historia de la provincia de Aragón...*, del 1599 i seguint fins a una dotzena de títols (287-296), alguns dels quals es conserven manuscrits (297-298). Ell estava convençut que la vàlua dels seus llibres es basava en la recerca incansable en arxius i fons manuscrits, tot i la veneració que manifestava per al seu germà d'hàbit, Annio da Viterbo; l'objectivitat de la reconstrucció del passat és particularment vàlida en les seves obres principals: *Historia de la Provincia de Aragón* (300-305), *Historia de la vida... de San Vicenete Ferrer* (305-309), *Historia de los victoriosísimos antiguos condes de Barcelona* (309-311), i *Anales del Reino de Valencia* (311-316). Són transcrits les explicacions que la darrera obra ofereix sobre la decisió de l'autor de basar les seves afirmacions en fonts escrites (317-319).- J. P. E. [23.155]

Mª Ángeles GARCÍA ARANDA, *El Tesoro de los niños de Bernabé Soler (1615), adaptación del Thesaurus puerilis de Onofre Pou*, dins "Estudis Romànics", XXX (2008), 85-102.

Recordades les informacions bàsiques sobre Onofre Pou i el seu *Thesaurus puerilis*, l'autora aplega dades sobre la personalitat de Bernabé Soler i la seva traducció castellana d'aquell *Thesaurus*: estructura formal i anàlisi detallada de l'obra i causes (econòmic-pedagògica) de la seva traducció-adaptació al castellà per a arribar a l'eprenentatge del llatí; l'adaptació tingué èxit en l'àmbit on els repertoris i nomenclàtors eren útils: l'ensenyament. Hi ha bibliografia.- J. de P. [23.156]

Emilio CALLADO ESTELA, *Libelos, pasquines y memoriales antidominicanos en la Valencia del Setecientos*, dins "Archivum Fratrum Praedicatorum", LXXIX (2009), 221-252.

La societat valenciana de començ del segle XVII es posà contra els dos germans dominics, Isidoro i Luis Aliaga, confessor reial i inquisidor el primer, arquebisbe de València el segon, en els temes de la santedat de mossèn Jeroni Simó i de la Puríssima Concepció de la Mare de Déu.

Durant l'estiu del 1612 hi hagué diverses manifestacions simoníes que alteraren l'ordre públic, conegudes per descripcions salvades en arxius tant de València com de Madrid (226-233); les pàgines 234-237 documenten els esclats de poble a favor de la Puríssima i contra els dominicans. Les pàgines 243-252 transcriuen peces diverses; destaquen els llargs versos contra els *Dominicos mutilones* (245-247, de Madrid, AHN, *Inquisició*, lligall 3.701) i una àmplia denúncia contra els germans esmentats (247-252, de Madrid, BN, ms. 2.394).- J. P. E. [23.157

Cécile VINCENT-CASSY, *Los santos, la poesía y la patria. Fiestas de beatificación en España en el primer tercio del siglo XVII*, dins "Jerónimo Zurita. Revista de Historia", 85 (2010), 75-93.

Ocuparen un lloc destacat en aquells anys de Contrareforma triomfant les festes celebrades amb motiu de la canonització de sant Ramon de Penyafort, tant a Barcelona, descrites en el llibre de Jaume Rebullosa, *Relación de las grandes fiestas que en esta ciudad de Barcelona...*, Barcelona, Jaume Cendrath 1601 (79, nota 13), com a València, consignades en el de Vicente Gómez, *Relación de las famosas fiestas que hizo la ciudad de Valencia a la canonización del bienaventurado s. Raymundo de Peñafort*, València, Juan Chrysóstomo Gorris 1602 (80-81, notes 15 i 17; cf. 83, notes 20 i 21); afegim-hi la *Vida de s. Pedro Nolasco*, de Félix Lope de Vega (89-91, nota 29).- J. P. E. [23.158

Cécile VINCENT-CASSY, *Quand les reines étaient saintes. La canonisation de sainte Élisabeth de Portugal (1271-1336) et la monarchie espagnole au XVII siècle*, dins "Faces de Eva. Estudos sobre a Muller", 7 (2002), 127-144.

Cécile VINCENT-CASSY, *Coronada en la tierra, canonizada para el cielo. Santa Isabel de Portugal y la reina Isabel de Borbón*, dins David GONZÁLEZ CRUZ (ed.), *Virgenes, Reinas y Santas*, Universidad de Huelva 2007, 59-72.

Títols només coneguts per referència.- J. P. E.

[23.159-23.160

Francesc PLA I RODAS, *Els darrers dies d'en Serrallonga per les Guillerries*, dins "Quaderns de la Selva", 21 (2009), 165-172.

Amb llibres i documentació aplegada en el Centre Excursionista Farners, fragments dels quals són citats, l'autor dóna notícia dels moviments de Joan Serrallonga entorn Santa Coloma i la Vall de Castanyet, on el bandoler disposava de valedors nombrosos i eficaços, fins a la seva captura, deguda a la traïció d'algun valedor, a canvi del perdó dels fets delictius incorreguts.- J. de P. [23.161

Amparo FELIPE ORTS, *La espiritualidad de don Miguel y don Gerardo de Cervelló, entre el oratorio de San Felipe Neri y la Escuela de Cristo de Valencia*, dins "Saitabi", 58 (2008 = Hom. Mestre Sanchis", 197-217.

El romà sant Felip Neri fou canonitzat el 1622; a partir d'aquest any el seu influx s'estengué i a València es manifestà en dues institucions, l'Oratori de sant Felip Neri i l'Escola de Crist, a les quals pertangueren les dues generacions dels Cervelló, que es gloriaven de descendir de la casa Cervelló de Catalunya "una de las nueve de los primeros conquistadores de Cataluña, a quien Carlomagno dio título de barones" (213). En aquestes pàgines, a base sobretot de testaments diversos, es pot copsar la forta espiritualitat que presidí la vida de la dita família a mitjan segle XVII; l'agost del 1641, don Gerard de Cervelló, formava part d'un cos d'exèrcit, "per a anar al socorro de Tarragona complint en servici de sa Magestat" (209).- J. P. E. [23.162

Montserrat MOLI i FRIGOLA, *Ponç Germà (1607-1679), pintor de Ripoll, 'políticament incorrecte'*, dins "Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, Annals 2007-2008", 53-81.

Biografia resumida, a base de bibliografia publicada i de documentació de l'AD del Ripollès, de l'AC de la Cerdanya, i de l'ADPO, d'on són transcrits fragments. Daurà el retaule de sant Isidre de la parròquia de Sant Jaume de Queralbs, el retaule major de Sant Julià de Saltor, el retaule major de Ripoll, de Núria i de Bagà; treballà en el retaule de la parròquia de Sant Vicenç de Besalú i en el de Palaldà; i daurà el retaule del Collell. Deixà una fundació en la capella del Roser de Sant Pere de Ripoll.- J. de P. [23.163]

Jordi NIEVA i FENOLL, *Lluís de Peguera, Praxis civilis. (Estudi introductori)*, dins "Revista Catalana de Dret Privat", 11 (2010 [2011]), 121-165.

Estudi introductori a la reedició anastàtica, feliçment en curs de publicació dins "Textos Jurídics Catalans" del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya. El treball s'obre amb un toc d'atenció aobre el dret processal català, totalment oblidat des que fou abolit el 1834; malgrat l'obsolescència d'algun dels seus aspectes, hi ha institucions que són plenament actuals, com seria la fase de resolució de dubtes abans de la sentència o la figura del relator als tribunals col·legiats. S'insisteix en la conveniència d'aprofundir en l'estudi de la terminologia jurídocoforens històrica catalana per tal de recuperar expressions nacionals típiques ben útils, que traspassen el llenguatge jurídic i s'infilten en el literari ('delat', etc.), i evitar així anar a remolc de barbarismes aliens sistemàtics, o l'equivoc del DIEC amb 'interlocutòria' com a equivalent d'auto', quan Peguera demostra que el mot equival i substitueix 'sentència interlocutòria' o 'provisió interlocutòria', etc. Trobem en la introducció la biografia de Lluís de Peguera i la sistemàtica de la *Praxis*, en l'edició de la qual foren suprimits els índexs, que l'autor havia preparat, però l'editor afegeix a l'estudi introductori dos quadres de taula de l'obra sencera, excloses les seixanta pàgines sobre el procés d'execució. Són analitzats tot seguit els procediments del dret processal català i les aportacions doctrinals de Peguera, comparant la seva *Praxis* amb la doctrina de contemporanis i posteriors: Olibà, Xammar, Fontanella i Ripoll. L'editor estudia al final la presència de la llengua catalana en l'obra de Peguera i en reproduïx tots els fragments. Hi ha llista bibliogràfica de les obres citades en la *Praxis*.- J. de P. [23.164]

Òscar JANÉ, *L'exili de la Guerra dels Segadors*, dins "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XX (2009), 83-99.

Cal tenir present que la paraula "exili" només es pot aplicar al desplaçament final de la Guerra dels Segadors amb considerable consciència de les seves característiques, car en aquell cas estigué sempre sota la protecció del rei de França i després del 1659 sota la seva sobirania; més encara, alguns dels 'exiliats' de Barcelona foren a Perpinyà els qui hi implantaren a la seva manera la Generalitat de Catalunya i la vigència de les Constitucions, vàlides durant tot el segle XVIII, quan al Principat ja havien estat suprimides per la Nova Planta; per això, les presents pàgines es basen tant en la documentació de Barcelona, Arxiu Reial, Consell d'Aragó, com en la de París, Archives du Ministère d'Affaires Étrangères. La pau portà la desmembració letal entre el Principat i els Comtats del Nord i, quant als partidaris dels dos estats enemics, ni els botiflers pogueren reimposar la situació anterior per la imposició dels controls previs a la insaculació, i a Perpinyà els maulets només pogueren establir una imitació llunyana de la Generalitat de Catalunya en el Consell Sobirà del Rosselló (89-96); anant per lliure en la seva tirria contra Espanya, Ramon Trobat, representà la nova figura de francès, sota l'obsessió de 'recuperar Barcelona' (98-99).- J. P. E. [23.165]

Eva SERRA I PUIG, *El Tractat dels Pirineus, 350 anys després*, dins "Catalan Historical Review", 1(2008), 223-238.

El Tractat dels Pirineus es presenta com un compromís de dret internacional alternatiu a la força militar. Vista la vitalitat de la zona afectada, l'autora recorda l'interès de la cort castellana per separar el Rosselló de la resta de Catalunya; analitza els capítols de la delimitació territorial, 42 i 43, "d'una gran duresa per l'existència d'un poble europeu de característiques tan madures com les que tenia Catalunya" (225). La delimitació concreta fou encarregada a comissaris, que treballaren a Ceret, Llívia i Figueres: per part de França, Pèire de Marca en fou un. L'autora examina d'altres extrems, com són les clàusules de llicenciament de tropes, els drets civils, les relacions comercials i els lligams consulars. El tractat no estroncà les guerres amb França i els territoris catalans annexats el 1659 entraren en possibles permutes fins al 1677. No mancaren resistències ni col·laboracions, ni supressió de les institucions catalanes que sobreviuen en els comtats, ni conflictes derivats de la jurisdicció eclesiàstica a banda i banda de la ratlla, ni persistència de guerres com el complot de Vilafranca de Conflent, etc.

- J. de P.

[23.166]

Der Pyrenäenfriede 1659. Vorgeschichte, Widerhall, Rezeptionsgeschichte. Herausgegeben von Heinz DUCHHARDT (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Beiheft 83), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2010, 104 pp.

Ultra el pròleg de l'editor (1-3), l'opuscle conté set aportacions sobre els aspectes i repercussions internacionals d'aquella pau: Anuscha TISCHER, *Der französisch-spanische Krieg 1635-1639: die Wiederentdeckung eines Wendepunkts der europäischen Geschichte* (5-22); Michael ROHRSCHEIDER, *Die spanisch-französischen Verhandlungssondierungen im Jahre 1649 aus spanischer Perspektive. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Pyrenäenfriedens*; (23-39); Rafael VALLADARES, *Una disputa perpetua. Estado y dinastía en la Paz de los Pirineos* (41-49); Heinz DUCHHARDT, *Augsburg statt Bidassao (!)* (51-58); Daniel SÉRÉ, *La réception en France de la paix des Pyrénées* (59-72); Martin PETERS, *Der Pyrenäenfrieden von 1659 in der Historie und Historiographie (1659-1839): Übersetzungs- und Deutungsoptionen* (77-87); Liudmila IVONINA, *Russian Historiography on the Peace of the Pyrenees of 1659* (89-99). I taula de noms personals (101-102). La perspectiva internacional no permet de donar bel·ligerància a allò que en pensaven les societats més afectades (44).- J. P. E.

[23.167]

José Luis BETRÁN MOYA, *Culto y devoción en la Cataluña barroca*, dins "Jerónimo Zurita. Revista de Historia", 85 (2010), 95-135.

Les primeres pàgines resumeixen allò que digueren els llibres dedicats en aquell moment al tema, notícies que desemboquen en la llista dels sants, antics o recents, particularment venerats en cada una de les diòcesis de Catalunya. Les darreres recorden la repercussió de l'atenció als sants en les impremtes del país, de Tortosa a Perpinyà, entre manuals d'abast general, hagiografies personals i edicions de *Goigs*.- J. P. E.

[23.168]

Emilio CALLADO ESTELA, *Dominico, prior y obispo. Apuntes para una biografía de fray Francisco Crespi de Valldaura (1602-1662)*, dins "Anales Valentinos", 66 (2007), 305-319.

Resum biogràfic d'aquell bisbe de Vic els anys 1656-1662; nat a Sant Mateu el 1602, en família molt vinculada a l'orde de Montesa (306-308), ingressà al convent de València de l'Orde de Predicadors, en fou prior i després provincial de la província d'Aragó; essent prior, se celebraren en aquell convent les Corts valencianes del 1645 i el capítol general de l'Orde del 1647 (308-311); ell dirigí la col·laboració de la comunitat als afectats per la pesta de València els anys 1647-1648; dominic, es posà a favor de la doctrina de la Puríssima Con-

cepció de la Mare de Déu, tant a València (315-316) com a Vic, en lletra oficial al papa Alexandre VII (318-319); moria a Barcelona el 30 de maig del 1662 (319). Ultra les actes dels capítols provincial i general, als quals assistí, i l'*Episcopologio de Vich* de J. L. de Montcada, informen de la seva actuació pública, dos manuscrits valencians, un de la BU, ms. 158, D. Alegre, *Parte II de la Historia... deste Real Covnento de Predicadores de Valencia*, l'altre de la BCol·legi Corpus Christi, ms. Maians 685, V. Arcayna, *Apuntamientos de lo sucedido en Valencia... año 1647*.- J. P. E. [23.169]

Eulàlia MIRALLES, *Aproximació a l'epistolari de Jeroni Pujades*, dins "Misc. Duran", 107-127.

Jeroni Pujades cultivà el gènere epistolar, també com a font per als seus estudis històrics. Moltes de les lletres rebudes foren col·locades en algun dels volums de *Flòsculi* (preferentment les de tema històric) o del *Dietari* (preferentment les de tema d'actualitat); van del 1602 fins entorn el 1630; som informats dels seus corresponents, entre els quals destaca el noble gironí-Alexandre de Cartellà, a través del qual coneixem quelcom de l'arxiu de la raguèlia al castell de Folgons o del del monestir de Lavaix, que li posaven a les mans documentació autèntica ja d'entorn l'any mil (112-118); també ho som d'un *Liber obituum benefactorum huius coenobii atque conventus Rivipullensis*, de l'antic arxiu de Ripoll; cal afegir-hi Joan Trigall, de Puigcerdà (124-125). Hi ha nombre de fragments transcrits no sols de París, BN, *Fonds Baluze*, ans també de Girona, Biblioteca del Seminari, de Peralada, Biblioteca del Palau, i de Barcelona, biblioteques de la Universitat, de l'Acadèmia de Bones Lletres, del Col·legi d'Advocats, i de Vic, AE. Hi ha bibliografia (125-127).- J. P. E. [23.170]

Ferran GRAU CODINA, *Dos humanistes de la Vall d'Albaida: Joan Bta. Monllor i Joan Pla*, dins Actes Vall d'Albaida, II, 769-784.

L'autor comença aplegant en la *Bibliografia valenciana* de Vicent Ximeno noms i títols d'obres d'humanistes nascuts en algun dels pobles de la Vall durant els segles XVI-XVIII. Presenta, tot seguit, Joan Bta. Mon[t]llor, professor de l'Estudi de València, conegut per la seva *Paraphrasis et scholia in duos libros Priorum Analyticorum Aristotelis...*, entorn al problema filosòfic de prova i demostració, el 1591 repetit en una edició de Frankfurt (775-781). Joan Pla, ja entrat el segle XVIII, s'ocupà de temàtica retòrica en *Oratoriae institutiones* (781-784). Hi ha bibliografia (784).- J. P. E. [23.171]

Juan A. PULIDO SERRANO, *Las negociaciones con los cristianos nuevos en tiempos de Felipe III a la luz de algunos documentos inéditos (1598-1607)*, dins "Sefarad", 66 (2006), 345-376.

L'única raó, per la qual aquest títol entra en les presents notícies bibliogràfiques és el protagonisme absolut que tingué en tot aquell afer dels conversos portuguesos l'igualadí, home de confiança total del duc de Lerma, home de confiança total de Felip II (III de Castella), Pere Franquesa (Pedro Franqueza), comte de Villalonga. La base documental és un dels volums del procés que li caigué damunt per abusos de tota mena, ara a Simancas, Archivo General, lligall 2796/9.- J. P. E. [23.172]

Maria Antònia MARTÍ ESCAYOL, *Les fonts del Llibre dels secrets d'agricultura de Miquel Agustí. El Ms 754 de la Biblioteca de Catalunya i el Ms 291 de la Bibliothèque Nationale de France*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", núm. 60 (2008 = *La Catalunya del segle XVI*), 289-311.

El primer dels dos manuscrits ací esmentats tracta d'agricultura de la mà de Pal·ladi en els folis 107-125: seria un 'Pal·ladi arromançat' i conté referències a la vila de Sant Mateu; el segon

és tot ell dedicat a l'agricultura, és un altre ‚Pal·ladi arromançat‘ (potser per partida doble), i conté pàgines d'Ibn Wafid i d'Abu Marwan; tots dos serien del temps de Pere III el Cerimoniós, copiats a darreries del segle XV; a diferència del primer, ha estat objecte de diversos estudis; tots dos contenen “clares coincidències de contingut, lèxic i sintaxi” entre ells i amb alguns paràgrafs de l'obra de Miquel Agustí (290-291), el qual ja fou hereu del vocabulari, de sentències populars i de normes de treballar, on trobem mots altrament no documentats al DCVB (292-296); a partir d'ací comencen les coincidències textuais entre els dos manuscrits i Miquel Agustí, primer en títols i frases curtes (297-299), després en paràgrafs de títols diversos, de gran riquesa de vocabulari (300-311).- J. P. E. [23.173]

Luis PABLO NÚÑEZ, *Ediciones e historia textual del Libro de los secretos de agricultura de Miguel Agustín (!)*, dins “Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona”, LI (2007-2008), 201-223.

L'autor presenta Antoni Agustí com a “eclesiástico del templo de San Juan de Perpiñán” (201 [segurament guiat per la frase de la portada de les edicions castellanques: “Prior del Temple de la fidelíssima villa de Perpiñán, del orden y religión de san Juan de Jerusalén”]); essent Sant Joan de Perpinyà la catedral, Miquel Agustí mai no en formà part; ell pertanyia a l'orde de Sant Joan de Jerusalem o Hospitalers, i posseïa el convent que a Perpinyà abans havia estat el de l'orde del Temple. Presentat autor i obra, trobem llista de les divuit edicions publicades entre 1617 i 1781 (206-207) i reproduïx el text de la portada de les edicions castellanques del 1626, 1646, 1695, 1703, 1722 (quatre), 1762, i 1770, i una de no datada però segurament del segle XIX (207-215); tot seguit són assenyalades les variants (216-222).- J. P. E. [23.174]

Joan FUGUET SANS, *Per una biografia de fra Miquel Agustí, prior del Temple de Perpinyà i autor del Llibre del Prior (1560-1630)*, dins «XVII Jornades de Literatura Excursionista. Curs d'història de l'excursionisme català. Excursionisme i cultura», Barcelona, Arxiu bibliogràfic de la Unió Excursionista de Catalunya 2010, 285-299.

Després de recordar que la biografia del prior i escriptor fra Miquel Agustí ha estat molt imperfectament coneguda fins al dia d'avui, l'autor fa avinent que ha trobat a l'ACA, sèrie Gran Priorat de Catalunya, reg. 467, fol. 407r, un document del 5 de febrer del 1596, referent a les proves de sang i llinatge que va haver de superar el prevere de Banyoles Miquel Agustí, per tal d'ésser admès a l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, altrament dit també orde de Malta. Gràcies a aquest document, publicat al final del treball, ha estat possible saber els noms i la procedència dels seus pares (Centenys i Avinyonet de Puigventós). Aquell mateix any 1596 el priorat de Cotlliure era conferit a Miquel Agustí. La descoberta del document de l'ACA es complementa amb una altra informació procedent de l'ADG, D-255, fol. 167, segons la qual l'any 1602 Sebastià de Vilalba, comanador de Cotlliure, Orlà i Bonpàs nomenava Miquel Agustí, ja prior del Temple de Perpinyà, procurador seu. Per tant, abans del 1602 Agustí havia passat de Cotlliure a Perpinyà, on morí devers 1630. Ultra aquestes dues troballes documentals, Fuguet fa saber, a més, i és una notícia molt bona, que Josepa Gómez, de Perpinyà, està acabant un treball exhaustiu sobre l'autor del *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica y pastoril*, Barcelona 1617. Queden, doncs, obertes perspectives falagüeres per al coneixement de fra Miquel Agustí com a personatge històric i, ho esperem, com a tractadista d'agricultura.- J. de P. [23.175]

Gerard SALA I RUSIÑOL, *La memòria constitucional a la Catalunya Moderna: el cas de Francesc Gilabert*, dins "Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·lologia i Nobiliària", 20-21 (2007-2008), 143-158.

Francesc Gilabert i d'Alentorn, baró d'Àger, senyor de la Vansa i de Tudela de Serò, retirat a Tamarit de Llitera, havia viscut una quarantena d'anys a Madrid, en la cort de Felip II i Felip III (de Castella); tornà desenganyat, col·laborà amb el braç militar i el 1616 publicà a Lleida el *Discurso sobre la calidad del Principado*, on repensà allò que cada un dels braços representava per al bon govern de Catalunya i propugnava una política de línia pactista, d'acord amb les tesis contemporànies sobre la 'qualitat' de la constitució catalana de govern mixt en què participen tots els braços i el rei, atemperant-se els uns als altres i evitant un dels mals del Principat, el d'"estar en manos de letrados a solas" (152); és atent a la capacitat econòmica de Catalunya de crear riquesa i satisfer les necessitats del comú (154), atès que Catalunya és una unitat de producció, consum i mercat (156). Així col·laborà en l'elaboració del pensament polític català subjacent a l'esclat del 1640 (158).- J. P. E. [23.176]

Xavier GIL PUJOL, *Concepto y práctica de república en la España moderna. Las tradiciones castellana y catalana*, dins "Estudis. Revista de Historia Moderna", 34 (2008), 111-148.

Les primeres pàgines són una revisió teòrica del concepte polièdric de 'república' en autors del pas del segle XVI al XVII, segueixen uns capítols paral·lels de les corones de Castella i de la Corona d'Aragó sobre la valoració teòrica de la república com a possibilitat política respectiva; per part de la nostra corona, ultra els aspectes democràticorepublicans en el govern de les capitals, tenim resums dels tractats d'Andreu Bosch, Jeroni Merola, Gaspar Escolano, Vicent Bendicho i Francesc March (122-127). Entorn el 1640 se sintetitzà la doctrina que integrava d'una banda el fet de l'autoalliberament del poble de la sobirania sarraïna i de la submissió pactada a l'imperi carolingi; Francesc Calça, Gaspar Sala, Francesc Martí Viladamor foren els inspiradors de les decisions preses per la Junta de Braços del gener 1641 sota la presidència de Pau Claris.- J. P. E. [23.177]

Xavier TORRES SANS, *Naciones sin nacionalismo. Catalunya en la Monarquía hispánica (siglos XVI-XVII)*, València, Publicacions de la Universitat de València 2008, 392 pp.

Almenys fins al 1640, Catalunya posseïa una sobreestructura política d'Estat constitucional i l'autor es pregunta si la societat catalana hi esava d'acord. Un primer pas vers la resposta és l'anàlisi del vocabulari emprat pels catalans per a designar-se ells mateixos, que eren sobretot els mots de nació, terra, pàtria i província; la gent del poble, que no estava al servei de l'administració reial preferien 'terra' i 'pàtria' i els integrats, 'província'; qualsevol que fos la denominació, aquesta comportava la reafirmació d'unes lleis constitucionals comunes que donaven a la 'terra' la personalitat jurídica. La crisi de mitjan segle XVII fou el resultat de la devaluació d'aquestes conviccions per part de l'administració reial, començant pel silenci imposat a l'organisme constitucional, la Cort, i seguint per la imposició directa de decisions polítiques. La devaluació de les constitucions de la 'terra' per part dels òrgans de govern tingué com a contrapartida l'intent, sobretot teòric, de reforçar aquella estructura a base de l'estudi de les Constitucions i d'altres elements constitutius, com els orígens medievals de Catalunya. La població catalana n'estava convençuda i s'apropiava de les tesis que la reforçaven i no acceptava que hom introduís en aquest conjunt legal normes d'altres naturalesa i, doncs, els mecanismes d'adhesió eren assegurats. Per això, les diferències entre capdavaners de posicions diverses eren molt més limitades que el terreny comú i compartit.- J. P. E. [23.178]

José M. Díez BORQUE, *Novelas a la venta en librerías españolas del Siglo de Oro (1600-1650)*, dins "Bulletin Hispanique", 110 (2008), 279-282.

La informació bàsica procedeix dels inventaris, tant de llibreters traspassats com de vendes a l'engròs per a l'exportació a les colònies americanes; i així consta que Sebastià de Cormelles, el 1610 tancava a Saragossa una venda de sis-mil llibres (98) i que el 1634, Gabriel Guasp, editor de Palma de Mallorca, tenia registrats 3.933 volums, trenta-quatre dels quals corresponien a onze novel·les (100-101).- J. P. E. [23.179]

Carmen MARÍN PINA, *Juan Francisco Andrés de Ustarroz y el Parnaso Femenino de Aragón*, dins "Bulletin Hispanique", 109 (2007), 589-614.

És esmentat en aquestes pàgines, almenys dues vegades, el *Certamen poético a las fiestas de la translación de la reliquia de san Ramón Nonat*, Saragossa 1618 (596, nota 22, i 600, nota 27) convocat pels comtes d'Aranda i publicat a cura de Pedro Martín; hi participaren moltes dames de la noblesa o de l'orde mercedària. També hi és esmentada la barcelonina Isabel Joense (612).- J. P. E. [23.180]

Joan PEYTAVÍ DEIXONA, *Francisco Vilar, un notari de Ceret al cor de la Guerra dels Segadors*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 58 (2007), 611-654.

Quan el 1637 començaren amb el setge de Leucata les accions bèl·liques que desembocarien en la Guerra dels Segadors, Francesc Vilar era notari a Ceret i, començant pel capdavall del protocol notarial, anà anotant (i en alguns punts, comentant ell mateix o per mitjà de versos irònics relatius a les dites operacions) les notícies que li arribaven d'aquelles accions, ací transcrites (634-654) formant capítols narratius independents: l'atac a Leucata (634-635), guerra de Rosselló (635-639), la partida de l'exèrcit espanyol de Perpinyà a la volta de Salsas (639-643), còpia de las crides reials se són publicades en Barcelona (643-645), total causa de las guerras de Catalunya (645-647), Phophetia (!) del què es trobà un una fortalesa cerca de Massarata en Itàlia (642) i Persequitió de Cathalunya de l'any 1640 (643-654). Les pàgines inicials resumeixen les notícies sobre el notari Francesc Vilar i la seva mentalitat, que és la de la Catalunya contemporània, i deixa entendre ben clar el plany per "la incapacitat catalana a influir sobre el destí col·lectiu" (633).- J. P. E. [23.181]

Manel GÜELL, *Aproximació a les propietats de Josep de Margarit de Biure en la ciutat de Tarragona*, dins "Butlletí Arqueològic", V/29 (2007), 267-288.

Josep de Margarit de Biure fou una de les màximes autoritats de la Generalitat de Catalunya durant la Guerra de Separació del 1640. Afectat pels canvis de sobirania entre Felip IV i Lluís XIV, elaborà un *Memorial de las propietats i rendas...*, de l'AHCB, *Patrimonials*, també un *Mémoire de la qualité et valeur des rendes...*, ja publicat, i encara el 1683 un *Memorial de las casas y horts de Tarragona*, també de l'AHCB (270-275). Hi havia d'altres cases (276-279) i horts (279-284), vinyes (284-285) i censals (285-286). El 1715 els Margarit havien deixat de figurar entre els propietaris de Tarragona (2287-288).- J. P. E. [23.182]

Daniel SERÉ, *La Paix des Pyrénées. Vingt-quatre ans de négociations entre la France et l'Espagne (1635-1659)* (Bibliothèque d'histoire moderne et contemporaine), París, Honoré Champion, 2007, 607 pp.

L'aplec de documentació de París, Archives des Affaires Étrangères; de Simancas, AG, *Estado. Francia*; de Madrid, AHN; i de Brussel·les, Archives Générales du Royaume, ha permès a l'autor de presentar com un diari d'aquelles negociacions, que abastaven tot Europa i ens afec-

taven perquè s'inventaren una nova línia de frontera al bell mig de les comarques de la Catalunya, el Conflent i el Vallespir i integraren tot el Rosselló al reialme de França, però confirmà la pertinença de la Seu d'Urgell al Principat de Catalunya. De més a més, l'autor té en compte la literatura generada per aquella situació, en la qual molts deien la seva. Malgrat que la jugada era de molt abast, Felip III (IV de Castella), s'entestà a salvar l'honor mantenint la sobirania damunt el Principat de Catalunya; en algun moment de la negociació es presentà la disjuntiva entre perdre Arràs o Perpinyà. J. P. E. [23.183]

Raquel CAMARERO, *La Guerra de Recuperación de Catalunya y la necesidad de establecer prioridades en la Monarquía Hispánica (1640-1643)*. dins *Guerra y Sociedad en la Monarquía Hispánica*, bajo la dirección de Enrique GARCÍA HERNÁN y D. MAFFI, I, Madrid 2006, 323-357.

Títol, basat en la documentació de Simancas, AG, *Guerra Antigua*, només conegut per referència.- J. P. E. [23.184]

Antoni SIMON I TARRÉS, *La "Jornada Real" de Catalunya que propició la caïda del Conde Duque de Olivares*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna", 28 (2010), 235-268.

La dita 'Jornada' fou el contrapunt espanyol a la del rei de França, Lluís XIII, que es desplaça personalment al front català, i Felip IV de Castella (III de Catalunya), no podia ésser menys. L'empresa ocupà tot el 1642 i encara que, malgrat les tensions dins les institucions oficials, s'havia planificat i preparat amb un cert detall (237-238), primer s'hagué d'ajornar la sortida de Madrid fins al 26 d'abril del 1642 (252), però una després de l'altra fracassaren totes les operacions que havien d'apuntalar la jornada, en particular les (fracassades) per a alliberar les poblacions del Rosselló (Cotlliure, Salses, Perpinyà), assetjades per l'exèrcit francocatalà, i encara més allò que es trobava en la base de tot, l'econòmica, que fallà perquè no arribaren els galeons amb la plata d'Amèrica; al final calgué que rei i Olivares tornessin a Madrid, vençuts, avergonyits i mofats; el gener del 1643, el rei acceptava la renúncia d'Olivares (266); fou una ensorrada total: econòmica, política i militar. La reconstrucció de les operacions d'aquell any es basa en Simancas, AG, *Estado i Guerra antigua*, en Barcelona, BC, *Fullletons Bonsoms*, i en memòries de contemporanis, no totes publicades.- J. P. E. [23.185]

Antoni SIMON I TARRÉS, *Estat i identitats en conflicte. Catalunya del 1640 al 1705, una comparació*, dins "Revista de Catalunya", núm. 216 (abril de 2006), 13-31.

Ferran Soldevila havia propugnat que l'alçament català del 1640 hauria estat presidit per una línia separatista, mentre la posició del 1705 en el moment de la intervenció dels exèrcits aliats a favor de l'arxiduc Carles, hauria estat un intent de configurar els estats de la Península a la manera de Catalunya; autors posteriors (Joan Reglà, Jaume Vicens i Vives, Pierre Vilar) haurien estat influïts per la tesi de Soldevila, que l'autor considera que "la contraposició del 'separatisme' de 1640 amb l' 'intervencionisme' espanyol del 1705 no és operativa historiogràficament" (16). Per això, enfront de la tesi del 'separatisme' del 1640, l'autor afirma que "l'intent d'incidir en la política general de la monarquia també existí l'any 1640, encara que sempre adreçat... a la defensa de l'autogovern propi" (18) i ho demostraria la insistència davant el rei demanant la substitució del comte-duc d'Olivares propugnada en la *Proclamación Católica*... de fra Gaspar Sala i en la *Notícia de Catalunya* d'En Francesc Martí Viladamor (19-22); i quant a l' 'espanyolisme' del 1705, l'autor creu que no té bases en els escrits catalans d'aquells anys i que, en tot cas, és la tesi dels botiflers, esbombada en fullletons diversos (22-26). L'autor fa avinent que les dues tesis pressuposen que "existia una Espanya políticament conformada dins la qual Catalunya estava integrada" (26), objectiu que només començà a imposar-se des-

prés dels Tractats de Westfàlia i d'Utrecht "en consagrar un nou ordre internacional basat en unes sobiranies estatals unificades", que tancaren "a pany i forrellat les possibilitats sobiranes catalanes" (28). Hi ha bibliografia comentada (30-31).- J. P. E. [23.186]

Pep VALSALOBRE, Mudats tots los perfils. *Aportacions a la biografia de Francesc Fontanella*, dins "Els Marges", 92 (tardor 2010), 54-81.

Sobre el dit personatge, un dels cèntrics de la Guerra de Separació del 1640, teníem fins ara notícies esparses, però l'autor intenta confegir una biografia que, ultra les vicissituds personals de canvis d'estat de vida i de publicacions tant tècniques com literàries, el porta a través d'una història plena de turbulències, des d'una Barcelona cada dia més enfebrada pel malgovern de 'validos' i reis inútils, a la situació de plena Guerra, que esquartereria Catalunya entre Principat i Comtats, i portaria els Fontanella a residir a Perpinyà, on Francesc ingressaria al convent de Sant Domènec. L'ocupant gavatx el valoraria fins al punt que l'intendent dels Comtats al proposaria al rei de França per bisbe d'Elna. Inútilment. Hi ha bibliografia (78-81).- J. P. E. [23.187]

Jerònia PONS PONS, *Compañías de seguro marítimo en España (1650-1800)*, dins "Hispania. Revista Española de Historia", LXVII (2007), 271-294.

En realitat, la zona geogràfica, a la qual es refereixen les pàgines presents, és la illa de Mallorca, on l'autora observa que, entre els asseguradors individuals dels segles XIV i XV i les modernes companyies per accions, és constatable en la documentació notarial mallorquina (un miler de documents notarians, en concret 933 contractes d'assegurança, de Palma, ARM, *Notaris*) la formació de 'Caixes de seguretat', constituïdes per diversos xuetes, sense capital social, ans participació personal tant en inversió com en beneficis. Tingueren un èxit innegable ja en la segona meitat del segle XVII (quadre sinòptic, p. 276), eren inicialment formades només per xuetes, però amb motiu de la repressió inquisidorial contra ells els anys 1678-1693, nasqueren 'caixes de seguretat' formades per cristians (278); les companyies de camp especialitzat s'anomenaven 'caixons'. Els xuetes arribaren a tenir una participació de més del 50% tant en capital assegurat com en primes (280). Hi ha quadres sinòptics de 'caixes' constituïdes (291) i de relació entre caixes i caixons diversos (292-293).- J. P. E. [23.188]

Òscar JANÉ, *Catalunya i França al segle XVII: identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna (1640-1700)*, Catarroja-Barcelona 2006,

Òscar JANÉ, *La formació de nissagues de poder al segle XVII. El pes polític, jurídic i ideològic dels orígens de Ramon Trobat (Barcelona, 1625/1627-Perpinyà, 1698)*, dins "Afers. Fulls de Recerca i Pensament", 58 (2007), 717-740.

Òscar JANÉ, *Ideologia política i catalanitat a l'empara de França al segle XVII. Un cas per la memòria*, dins *Pensament polític als Països Catalans: història i perspectiva*, Barcelona i Lleida, Presidència de la Generalitat de Catalunya i Paeria de Lleida 2008, 53-63.

Gairebé cinquanta anys bel·ligerant a favor d'una Catalunya tota ella francesa, Ramon Trobat era romàs a Perpinyà i, doncs, fou 'trànsfuga' en recuperar Felip IV Barcelona el 1652; el 1697 entrava a Barcelona amb el duc de Vendôme després d'haver arrasat les collites a l'Empordà i ocupava tot seguit un seient al Consell de Cent; fou, sobretot, 'personatge de primer ordre' en la submissió dels comtats del Nord a França aquella segona meitat del segle XVII. Nat a Barcelona 1625-1627, fill de funcionari de l'administració reial a Catalunya, advocat en exercici des del 1644. Les pàgines 722-733 (arbre genealògic, entre 736-737) refan l'estrat genealògic immediatament anterior, el del pare, també Ramon Trobat, i les seves relacions amb prohoms vigatans, en particular els Codolosa; l'estiu del 1652, el nostre Ramon Trobat ja s'ha-

via desplaçat a Vic a fi d'evitar de caure sota domini de Felip IV en la imminència de la submissió de Barcelona; les pàgines 734-740, resumeixen tant el pas al servei de l'ocupació francesa dels comtats del Nord com la relació amb els parents vigatans, també en possible defensa de béns incautats pel fet d'ésser 'fugit' amb els francesos. Tots aquests i altres moments de la biografia de Ramon Trobat són resumits en el llibre del 2006, basat en un bon coneixement dels arxius barcelonins: ACA, ACB, Anacional de Catalunya, AHPB; de Vic, en particular A i BEpiscopals, ACúria Fumada; i Perpinyà, ADPO.- J. P. E. [23.189-23.190-23.191]

Tomás GÓMEZ, *En reino extraño. Relación de la visita del Real Monasterio de Valldigna. Autobiografía, vida cotidiana y lucha política en la España de Carlos II*. Edición crítica y estudios por Fernando ANDRÉS ROBRES, Rafael BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, Eugeni CISCAR PALLARÉS, València, Universitat 2008, 943 pp.

Tomás Gómez era castellà i malgrat la diferència de regnes, hagué d'acceptar l'encàrrec de la 'visita' de control al monestir de la Valldigna els anys 1665-1667; ell mateix s'adonà de la dificultat afegida per a complir l'encàrrec per les diferències entre les corones d'Aragó i de Castella, diferències que ell definia com a 'regne estranger'; en conseqüència, la visita canònica no es pogué acabar, també perquè el visitador fou amenaçat de mort i se'n tornà a Castella. El text es troba a Madrid, AHN, i ha estat completat amb les còpies de la BN i de l'Archivo Segreto Vaticano; la documentació relativa a la 'visita' és de Barcelona, AR (ACA), Consell d'Aragó, i de València, BU (815-875). La introducció, que col·loca aquelles actes dins el marc de la política i de les picabaralles de cort reial del temps de Carles II, però també sobre la situació del monestir i dels cavallers monjos, ocupa més de tres-cents pàgines. La transcripció del text oficial és anotada. Entre els complements hi ha un *Arte de canto llano*. La 'visita' s'hagué de repetir al cap d'un segle, el 1760.- J. P. E. [23.182]

Emilio CALLADO ESTELA, *Una santa, dos maestros y una estafa. Sombras en torno a la canonización de Rosa de Lima en 1671*, dins "Hispania Sacra", LXI (2009), 147-157.

Protagonista d'aquells fets fou Joan Tomàs de Rocabertí, arquebisbe de València, que pactà un préstec per a la canonització de Santa Rosa de Lima, préstec que el banquer no féu efectiu; fou reclamat a Rocabertí, plantejant-se un cas jurídic, que es pot seguir a València, ARV, *Reial Cancelleria. Epistolarum*, i a Madrid, AHN, *Consejos suprimidos*, el cas s'encallà en si havia d'ésser jutjat pel rei (154-156) i no se sap com s'acabà.- J. P. E. [23.193]

Miles BROUGHTON, *Una troballa de monedes amagades a Sant Fost*, dins "Campsentelles. Revista del Centre d'Estudis Santfostencs. Amics de Cabanyes", 10 (2007), 125-126.

Notícia que entorn el anys 1930, amb motiu de les obres de construcció d'una bassa per al reg d'horts, fou trobada "en la cara sud del camí de Sant Eloi", una bossa amb 189 monedes de darrerries del 1600 i dels primers anys del segle XVIII fins al 1711, noranta de les quals haurien anat al Museu arqueològic de Barcelona i una trentena són en poder de l'autor, a Anglaterra. Haurien estat amagades amb motiu de la Guerra de Successió.- J. P. E. [23.194]

Antonio ESPINO LÓPEZ, *Don Manuel de Sentmenat y el virreinato de Mallorca (1681-1688). La labor política y militar*, dins "Estudis. Revista de Historia Moderna", 34 (2008), 189-217.

Recordada la sèrie de càrrecs militars i la bibliografia ja publicada sobre el personatge (190-191) i els fons documentals de l'ACA, *Consell d'Aragó*, de Simancas, AG, *Archivo Antiguo*, i de l'ANacional de Catalunya. A Mallorca s'hagué d'ocupar dels murs de defensa de Palma, Alcúdia i Menorca (192-198 i 202); el desgast constant causat pels atacs bèl·lics de

França, contra el qual havia de posar a punt companyies de mallorquins, que s'havien de pagar amb els diners confiscats als xuetes (203-210). Cap al final calgué una atenció particular a Menorca i a Eivissa, documentada per la correspondència amb l'aragonès Juan Boyarte (210-217).- J. P. E. [23.195]

Immaculada SOCIAS BATET, *Els Abadal, un llinatge de gravadors*. [Pròleg de Francesc FONTBONA]. (Textos i estudis de Cultura Catalana, 124), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2007, 248 pp.

Immaculada SOCIAS BATET, *The Workshop of Pere Abadal*, dins "Print Quarterly", XXI (2004), 385-402.

En les pàgines introductòries, Francesc Fontbona presenta tema, autora i llibre (5-7). Els dos primers capítols recorden, amb tretze reproduccions de gravats, la història del gravat xilogràfic a Europa abans del segle XIX (13-41) i el vocabulari específic de la xilografia, amb referències a texts dels segles moderns (43-53). Els següents són dedicats a exposar persona i obra de les successives generacions de la raguèlia Abadal, de Moià a Manresa, entre el 1630 i el 1873. El fundador fou Pere Abadal i Morató (c. 1630-1684, adroguer, gravador i estamper, documentat per l'inventari dels seus béns del 1684 (65-71), on consten eines i estris de la impremta, alguns impresos i quatre edicions de *Goigs* (71); és particularment interessant el seu taller de gravador d'art popular, amb 250 estampes, vuitanta-sis de les quals són ací reproduïdes (73-158). El succeí Josep Abadal i Fontcuberta, capellà i gravador, del qual tenim tretze reproduccions (però les 109-110, dedicades a un sant Jacob inexistent, perquè és sant Jaume el Menor, d'una sèrie sobre el *Credo*, amb la frase introduïda per cada apòstol, en aquest cas "Credo in Spiritum Sanctum"); succeí el germà, Pau Abadal i Fontcuberta, amb reproducció del gravat de les ànimes del purgatori (180, n. 114); Andreu Abadal i Serra ja morí a Manresa el 1778 (193-200); i Ignasi Abadal i Girifau liquidà l'obrador de Moià i el posà a Manresa, entrant en el segle XIX (201-210).- J. P. E. [23.196-23.197]

M. Mercè MIRÓ, *El Rector de Vallfogona en una carta del segle XVII de l'Arxiu Episcopal de Vic*, dins "Miscel·lània Joaquim Molas" 2, (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, LVII), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2008, 67-75.

No és una lletra de Vicenç Garcia, ans d'una d'un monjo, futur abat de Santes Creus, professor al col·legi cistercenc de la Universitat d'Osca, fra Pau Miracle, a Jeroni Riera, canonge de Vic, datada el 1679 i conservada a l'AE de Vic, *Parròquies. Seva*, publicada ací (74-75), que analitza críticament una *Passió de Tavadell*, amb motiu de la qual fa referència a *La gran comèdia de Santa Bàrbara...*, del rector de Vallfogona, publicada el 1617.- J. P. E. [23.198]

Gonzalo DíAZ, *Defensas de un agustino injustamente asesinado en el año 1680*, dins "Analecta Agustiniiana", LXXII (2009), 299-385.

El prof. Enric Callado Esteban el 2003 donà a conèixer la documentació valenciana sobre la detenció i agarrament del frare agustinianà Facundo Ribera, que s'hauria passat al bandolerisme. Aquell acte de justícia civil alçà una polèmica inicialment entre el virrei de València i l'arquebisbe, Joan Tomàs de Rocabertí, que s'anà engrandint amb la intervenció de teòlegs i de juristes d'ambdues bandes. Aquesta documentació, conservada sobretot a Madrid, AHN, *Clerecia*, lligall 388; RAH, 14/11465; i BN, VE/218 (78); i a València, Arxiu de Sant Domènec, és ací transcrita, sobretot la procedent de l'AHN; cf. "ATCA", XXV (2006).- J. P. E. [23.199]

Eulàlia MIRALLES, *Dos llibres de devoció del notari Lluís Guilla*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 58 (2007), 675-691.

Si ens atenem a les notícies i als exemplars impresos que ens han pervingut, el notari públic de Perpinyà, Lluís Guilla, publicava en la capital de Rosselló el *Manual de doctrina cristiana* l'any 1685 i les *Ales per volar a Déu* el 1695, dues obres, sense pretensions literàries, inspirades en l'humanisme cristià de sant Francesc de Sales i escrites per a ,dones i infants', farcides de versos senzills de recordar, exemples i apòlegs (682), on, però, només el capítol sisè del *Manual...* és escrit en forma de preguntes i respostes (683). Són transcrits els pròlegs de cada un dels dos llibres (685-686 i 688-689, respectivament). Hi ha bibliografia (689-691).- J. P. E. [23.200]

Anna M. PUIG I GRIESSENBERGER, *El destí d'unes còpies de l'inventari de l'arxiu d'Empúries, de Bernat Josep Llobet*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 39 (2008), 301-322.

L'autora presenta les dades avui conegudes de Bernat Josep Llobet, notari de Castelló d'Empúries, el qual rebé l'encàrrec del comte d'Empúries de continuar la tasca d'inventari del seu arxiu en tant que comte d'Empúries i duc de Sogorb i de Cardona i d'altres títols catalans, continuant el treball anterior de Joan Busquets, notari de Tortosa. Llobet inventarià més de deu mil documents, recollits ara en volum únic, custodiat a l'Arxiu Medinaceli. N'hi ha tres còpies parcials, objecte de l'interès de l'autora. La primera es conserva a la biblioteca del castell de Peralada, ms. 17.758 i, amb d'altres peces, conté còpia de la segona part de l'inventari de Llobet, feta pel seu fill Josep Llobet, doctor en quiscun dret, referent a la documentació del comtat d'Empúries. Fou escrit entre 1668 i 1697, any de la mort de Josep Llobet, i l'any 1944 l'adquirí Miquel Mateu i Pla. La segona còpia es conserva a l'ADG, on ingressà els anys 80 del segle passat, procedent de la rectoria de Camallera, a la qual l'havia donada Ferriol Vidal, administrador de la casa Poch de Feliu, de Camallera, sense que s'hagi aclarit, per ara, per quines vies arribà a les mans de Ferriol Vidal. El tercer manuscrit és ara el 514 de la BC, procedent de la de Pau Ignasi de Dalmases i Ros. Algunes diferències amb els exemplars de Peralada i Girona fan pensar a l'autora que la còpia Dalmases s'hauria pogut fer sobre un altre exemplar, situable a la casa Gralla, on féu estada l'arxiu del duc de Cardona-Sogorb, o en alguna altra biblioteca privada. Com sigui, s'obre la hipòtesi que aquest inventari de documentació del comtat emporità circulà entre catalans il·lustrats del segle XVIII. Hi ha bibliografia. - J. de P. [23.201]

Joaquim JUAN-MOMPÓ, *Aproximació al valencià modern segons un testament de 1699*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 61 (2008), 637-652.

El testament és el de Felipa Abat, feligresa de la parròquia de Sant Joan del Mercat, de València, conservat en set fulls escadussers de l'ARV; és ací transcrit (648-650) i el text analitzat, tant en la seva dicció com en la seva gramàtica (639-645) i les característiques resumides en quadre sinòptic (646), amb el resultat que "a final del segle XVII, el valencià mantenia un nivell en correspondència amb la tradició i, cosa encara més notable, mostrava tendències evolutives coherents" (638). Hi ha bibliografia (650-662).- J. P. E. [23.202]

Xavier SOLÀ I COLOMER, *Les visites pastorals a Catalunya durant l'època moderna: mètodes de control sobre la parròquia, el clergat i la població*, dins "Manuscrits. Revista d'Història Moderna", 25 (2007), 187-209.

La bibliografia sobre el tema és ben visible (207-209), però els estudis monogràfics sobre el tema són pocs. La visita pastoral moderna es basava en el Concili de Trento, en els Concilis Provincials Tarraconenses i en els sínodes diocesans, o en escrits sobre el tema com el del bisbe

de Girona, Josep de Taverner, *Edictum de vita et honestate clericorum* o en la també seva *Instrucció pastoral per lo bon governs de las parròquias del bisbat de Girona*. En la present visió de conjunt, el primer apartat és dedicat als *Edificis eclesiàstics i al seu estat material* (194-199), que informa sobre les variacions que aquells segles introduïren en l'estructura material de les esglésies, per exemple, en les capelles laterals; el següent toca *Els eclesiàstics i els laics*, un dels temes centrícs de la visita pastoral, on l'autor constata "una forta necessitat entorn a la formació del clergat" (199), ja que les informacions "no són gens falagueres en els comportaments, hàbits i costums dels clergues" (200); també som informats de mil detalls de la vida cristiana dels fidels, també de les formes de llur participació en la vida parroquial i de les possibilitats d'activitats associatives en obrerries, confraries i processons (206-207).- J. P. E. [23.203]

Patrice POUJADE, *Une société marchande. Le commerce et ses acteurs dans les Pyrénées modernes*, Tolosa de Llenguadoc, Presses Universitaires du Mirail 2008, 474 pp.

Patrice POUJADE, *La frontera pirenenca i el comerç a l'època moderna*, dins "Manuscrits. Revista d'Història Moderna", 26 (2008), 79-91.

[D'alguna manera el segon títol és resum del primer i ens hi concentrem] L'autor es proposa "estudiar la pràctica del comerç fronterer en temps de guerra" (80) en tres punts: les condicions del comerç; malgrat l'atenció de les poblacions locals, els conflictes anorrearen el comerç; i els moments en què la guerra fou estímul del comerç. Resumides les dues direccions d'intercanvis de sud a nord i a la inversa, som informats que els pactes de lles i patzeries eren vigents entre Vic de Sòs i la vall Ferrera i entre Ordino i Siguer i Miglòs (Foix), tal com recorden l'*Índex de privilegis* d'Andorra i el *Dietari* de la vila de Puigcerdà (81); la documentació oficial en confirma la vigència fins i tot en els pitjors moments de guerra (82-83); però la presència i els abusos dels soldats ocasionaren una inseguretat de tal manera que era... la impossibilitat de practicar qualsevol tipus de comerç" (83): ho demostren tant els Arxius Departamentals de l'Ariège com l'Archiu Generau d'Aran (83-86); malgrat la (o les) guerra/guerres, el comerç continuava, ni que fos de contraban: els protagonistes, sobretot els ,mossus' o petits feudals amb família en ambdues bandes de la frontera; el darrer arxiu citat i fins i tot l'ACA, *Consell d'Aragó*, en són testimonis i l'autor es fixa en el tràfec de capes de pastor i en els llibres de comptes de l'andorrà Guillem Areny, que cresqué durant la Guerra de Separació (88-89).- J. P. E. [23.204-23.205]

Montserrat MOLI FRIGOLA, *Retaules mullats. Josep Germà (1651-1705)*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", L (2009), 303-332.

Els arxius de Girona ciutat i els comarcals de Ripoll, de la Cerdanya i d'Olot forneixen a l'autora el material necessari per donar consistència al pintor Josep Germà. N'estudia i documenta els anys d'aprenentatge, la seva primera estada de treball a Girona, on daura l'altar de Sant Sebastià de la capella de l'hospital de Santa Caterina; seguidament treballa per a la Junta de Guerra i Fortificacions, i daura el marc d'un quadre destinat al quarter de la Torre Gironella. Finalment s'introduí a la Catedral, on daurà retaules, l'orgue, vares, bastons, el monument del Dijous Sant i il·luminà un *Martirologi*. També treballà per a l'església de Sant Feliu i per Sant Francesc. Els darrers anys seguí Pau Costa a Olot.- J. de P. [23.206]

Guerra, pau i vida quotidiana en primera persona: el llibre de memòries de Bernat Puigcarbó de Muntanyola (ss. XVI-XVII), *el llibre de notes de Francesc Joan Lleopard de Vilalleons* (ss. XVII-XVIII), *i els llibres de comptes i notes dels hereus Quatreccases, de Pruit* (1686-1812). Edició de Rafel GINEBRA I MOLINS (Sèrie Monografies, 25), Vic, Patronat d'Estudis Osonencs 2005, 258 pp.

Els tres exemplars aplegats i publicats en aquest volum ens ofereixen en safata un excel·lent àpat en tres entrants; el primer conté les notícies dels anys 1589 a 1633, que el propietari del mas Puigcarbó considerà que eren tan importants com si el temps havia estat bo o dolent per a les collites, els preus dels productes de la terra al mercat de Vic, els naixements i els casoris dels fills, sobretot de l'hereu, i volgué tenir sempre a l'abast de la mà i de la memòria (les malifetes de certs bandolers, per exemple) i les observacions fetes durant la seva peregrinació a Sant Jaume de Galícia; com si els autors s'ho haguessin dit, el llibre de Francesc Joan Llopart comença quan s'acaba el d'En Puigcarbó, el 1633 i els successors l'allargaren fins al 1773, porta, doncs, les queixes pels desastres de la Guerra dels Segadors. El terç dels llibres és escrit per una rècula d'hereus Quatreccases, de Pruit, entre el 1686 i el 1812; dos representants de la dinastia foren batlles de Rupit i poden fer-nos partícips de llurs malsdecap, entre els quals es troben els problemes dels allotjaments militars i els encara majors de les conseqüències de la Guerra de Successió. L'objectivitat senzilla amb què resumeixen els fets uns propietaris més acostumats a la reu que a la ploma i formulen allò que els afectava és una característica que fa atraent la lectura.- J. P. E.

[23.207]

Xavier SOLÀ I COLOMER, *Alguns aspectes sobre cultura popular dels segles XVII i XVIII a la Garrotxa i Osona: festes, música, balls, representacions teatrals i prohibicions episcopals*, dins "Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca", 20 (2009), 67-88.

Durant el període contemplat, l'Església catalana intervé en manifestacions de la cultura popular per a enregimentar-les, tot i les diferències d'un bisbat a un altre. Resumit el cúmul de disposicions eclesiàstiques conciliaris i episcopals sobre la matèria, l'autor recull amb detall les vicissituds i la incidència dels balls: el pla, el contrapàs, els cavallets, tal com es poden resseguir en visites pastorals o en *Lletres* de l'ADG. Les disposicions preventives, eclesiàstiques o civils, tendien a evitar abusos, limitar despeses i pal·liar escàndols, sempre dins una línia no uniforme arreu, condicionada per tota mena de circumstàncies, difícil de governar pel pes del costum.- J. de P.

[23.208]

David MORÉ AGUIRRE – Salvador VEGA I FERRER, *El pregó de fra Jeroni Climent, abat dels monestirs de Santa Maria d'Amer i de Roses als habitants del lloc de Colomers* (1669), dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 312-326.

Després de resumir la història de Colomers, centrada en la pugna entre l'abat d'Amer i el comte d'Empúries per a fer-se reconèixer la jurisdicció sobre la vila. El 1669 l'abat d'Amer, Jeroni Climent, pren possessió de la vila i ordena que en el transcurs de l'acte sigui llegit un pregó, objecte d'estudi de l'article. El pregó ha estat conservat a l'AHG, Notarials de Colomers, n. 15, fol.78r-86r. El text consisteix en una crida pública, mitjançant la qual l'abat pren disposicions diverses. sobre el delme i la seva satisfacció, sobre el joc, sobre els desocupats, sobre la prostitució i la decència femenina, sobre la revenda i l'especulació en pesos i mesures, sobre el «via fors» i la col·laboració amb el bandolerisme, sobre el furt, la caça, sobre els danys físics i morals a tercers, sobre l'obligació de fer les escriptures a la notaria abacial, sobre el transport de mercaderies i l'obligació de mantenir nets els camins públics, etc. No es tracta de cap peça literària de circumstàncies, ans d'un acte de refermament de l'autoritat de l'abat sobre Colomers, amb l'intent de regular i harmonitzar diversos aspectes de la vida comunitària. El pregó és editat íntegrament en apèndix, amb notes crítiques i complementàries.- J. de P.

[23.209]

Carles DORICO I ALUJAS, *Aproximació a l'obra de l'escultor ripollès Agustí Sala (1694-1744)*, dins "Centre l'Estudis Comarcals del Ripollès. Annals 2007-2008", 83-114.

L'autor es proposa establir les bases de la biografia d'Agustí Sala i del catàleg de la seva obra. Les dades extretes de tots els arxius gironins li permeten de completar una silueta històrica fins ara mal dibuixada. Deixeble de Pere Costa, treballà a Girona (creu de terme, retaule de la confraria de la Puríssima Sang de l'església del Carme, altar major de la Pera, tribunes de l'església de Sant Lluc), no tant a Barcelona. És publicat en apèndix el contracte de l'altar major de la Pera, 24 febrer 1726, de l'AHG, *Notaria de Cruïlles*.- J. de P. [23.210]

Pablo PÉREZ GARCÍA, Jorge A. CATALÁ SANZ, *Renovación intelectual y prestigio social: 'novatores', academias e instituciones públicas en la Valencia de finales del siglo XVII y principios del XVIII*, dins "Saitabi", 58 (2008 = "Hom. Mestre Sanchis", 219-250).

Aquestes pàgines, basades sobretot en l'ARV, *Reial Cancelleria* i *Generalitat. Provisions*, ens recorda l'esplet de caps de brot en temàtica cultural diversa que florí a València en el pas del segle XVII al XVIII, situació que fou recolzada amb subvencions, qualche vegada grasses, del *Reial Patrimoni* (223-224); aquesta puixança afectà també el Palau Reial de València, que fou obert a algunes almenys de les Acadèmies valencianes contemporànies, com l'anomenada 'de l'Alcàsser' (230-232), que coexistí amb d'altres manifestacions dins el Reial valencià fins i tot amb una considerable transformació de les construccions. Aquella simbiosi entre la cultura de la societat i la del palau reial morí d'inanició ja sota el primer dels Borbons perquè els nous inspiradors culturals foren membres de l'exèrcit hispanofrancès. Hi ha bibliografia (746-750).- J. P. E. [23.211]

Marta MUNTADA I ARTILES, *Els integrants de l'Acadèmia dels Desconfiats (Barcelona, 1700-1703)*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLVIII (2001-2002), 11-84.

Les primeres pàgines recorden els precedents dels darrers anys del segle XVII, en particular l'Acadèmia dels Nocturns de València (1591-1596) i la Real y Militar Academia de Matemáticas de Barcelona (1694-1748) (14-18 i 22-24); la barcelonina dels Desconfiats girava entorn de Pau Ignasi de Dalmases i Ros, es reunia cada setmana a casa seva i ha deixat alguna mostra literària de l'activitat col·lectiva com l'*Armonia del Parnàs...*, recull de les poesies del Rector de Vallfogona (31-35); a partir d'ací, l'autora recull les notícies arxivístiques que ha trobat dels membres de l'acadèmia barcelonina sobretot els capítols matrimonials i testaments en l'AHPB; també hi ha notícies sobre algunes biblioteques particulars (62-63). Hauria estat la precursora de la Real Academia de Buenas Letras (82).- J. P. E. [23.212]

Yolanda GIL SAURA, *Los gustos artísticos de los "novatores" valencianos en torno al 1700: la colección de pinturas de los marqueses de Villatorcas*, dins "Locus amoenus", 9 (2007-2008), 173-188.

En realitat, l'article és dedicat a José Castelví y Alagón, virrei de Mallorca els anys 1691-1698, del qual interessa principalment la dedicació a col·leccionista d'art, documentada en les pàgines finals amb les llistes d'objectes (186-188); ací s'han de valorar en particular les informacions sobre la seva biblioteca, de la qual consta que fou adquirida a Mallorca per compra de la de Gabriel Martorell i Aixartell; també consta la seva activitat d'escriptor, pràcticament inèdit (174-175).- J. P. E. [23.213]

Josep Vicent ORTÍ MAJOR, *El Diario. (1700-1715). Estudi i edició de Vicent Josep ESCARTÍ*, València, Fundació Bancaixa 2007. Edicions catalana i castellana.

Per al coneixement de la realitat valenciana d'aquells anys, tan decisius per als Països Catalans, el present llibre ens posa davant els ulls les anotacions vives de l'autor, membre d'una família valenciana important i botiflera, que descriuen la situació de forma objectiva, en particular aquells fets que afectaren directament la família Ortí com certes actuacions del cap dels maulets, Joan Basset. El prof. Escartí introdueix les pàgines d'aquell diari informant sobre la significació de la família Ortí en diversos camps de la vida pública valenciana, sobre les publicacions d'Ortí Major i sobre les d'altres memorialistes d'aquells anys.- J. P. E. [23.214

Consol RICO, *La música de mossén Onofre Penalba (1701-1767): un apropament al barroc, al personatge i a les capelles de música de la Vall d'Albaida*, dins Actes de la Vall d'Albaida, II, 1003-1027.

Una bona part d'aquest article reconstrueix, a base dels arxius AM i AP d'Ontinyent i l'A-Monàstic de El Escorial, l'activitat d'Onofre Penalba, beneficiat i mestre de capella de la dita parròquia des del 1718, on tingué per deixeble Vicent Julià, que es féu augustinà a El Escorial (1732-1782), raó per la qual el dit monestir conserva les obres musicals de Penalba, que, de més a més, fou un teòric de l'estètica musical barroca, "art de la persuasió mitjançant el llenguatge, en aquest cas, musical" (1027).- J. P. E. [23.215

Pere MOLAS, *Los últimos virreyes de la Corona de Aragón*, dins "Estudis. Revista d'Història Moderna", 33 (2007), 45-59.

Els estudis bàsics de la Guerra de Successió (J. M. Minyana, V. Bacallar, A. López de Mendoza, N. Feliu de la Penya, F. de Castellví) donen les fesomies, en bona part coincidents, dels diferents virreis de cada un dels estats de la Corona d'Aragó i dels desplegaments dels esdeveniments que desembocaren en llur exili personal i en la desaparició de cada un dels estats: manca d'efectius per a la defensa, refús de la proposta enemiga de rendició, sessió de responsables constatant la impossibilitat de defensa i traspàs de poders i exili i punt final de cada un dels estats.- J. P. E. [23.216

Rotllà SERRES-BRIÀ, Pep VILA, "La regla de la gloriosa santa Clara" (*Perpinyà 1707*). *Un imprès no inventariat*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLVIII (2007), 361-364.

Conservat en exemplar únic d'aquella edició en la biblioteca del convent de Santa Clara, a Perpinyà; consta de vint-i-tres pàgines sense numerar, no porta peu d'impressor, però possiblement imprès a Perpinyà per Francesc Reyner o per Francesc Vigué; les pàgines 362-363 reproduïxen les de portada i de contraportada; el text és resum puntual d'uns quants capítols de la *Regla segona del gloriós pare sant Francesc*, impresa el 1514 a Barcelona per Gabriel Nogués. Al final, hi ha llista dels capítols de l'imprès perpinyanès (364).- J. P. E. [23.217

Neus BALLBÉ SANTS, *L'Epítome de Llorenç Tomàs, canceller del Principat de Catalunya (1705-1714). Un document fins ara desconegut sobre els precedents de la Guerra de Successió*, dins "Manuscripts. Revista d'Història Moderna", 24 (2006), 193-212.

Presentació del text trobat en l'AE de Vic, resum de la bibliografia de l'autor, que després del 1714 s'hagué d'exiliar al servei dels Habsburg, i transcripció de l'*Epítome de los sucesos en que se esmeró el valor, fidelidad y constancia de los caballeros de Vique y de otros particulares, que gloriosamente y gustosos se declararon vasallos y soldados de Vuestra Magestad*.- J. P. E. [23.218

Josep SERRANO DAURA, *Una "Exhortació a la Nació Catalana" des de la Cort de Felip V*, dins "Revista de Dret Històric Català", 9 (2009 [2011]), 293-353.

Són ací exhumats tres documents, en català, conservats a la BUB, Reserva, B. 54/3/20, obra segurament d'un eclesiàstic, partidari de la successió borbònica, un del 1707 l'altre del 1711. El primer discuteix els drets successoris, el segon acusa els catalans d'haver trencat el jurament de fidelitat i obediència prestat a Felip V, el terç exposa els avantatges del retorn a Felip V. El segon impugna l'actitud del papa Climent XI, en reconèixer la legitimitat de l'arxiduc Carles el 14 d'octubre del 1709. Són publicats en apèndix (298-353).- J. de P. [23.219]

Enric PRAT, Pep Vila, *La "Relació verídica y descripció verdadera..." de Bernat Ribera*, dins "Miscel·lània Joaquim Molas, 3" (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, LVIII), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2009, 50-114.

Bernat Ribera, frare dominic, s'encarregà dels sermons de Quaresma a Sant Feliu de Codines el 1711 i aprofità l'ocasió per formular en vers i amb esperit entre crític i faciós les desventures d'un predicador de Quaresma, de les quals hauria estat culpable el rector de la parròquia, que es feia dir "don" i segons el predicador no excel·lia pel do de l'hospitalitat. Text conservat a Ripoll, Biblioteca Lambert Mata, ms. 156, ací transcrit sencer en les pàgines 70-114. - J. P. E. [23.220]

Agustí ALCOBERRO I PERICAY, *Crònica del setge de Barcelona de 1713-1714, del notari Aleix Claramunt*: Per desengany dels esdevenidors, dins "Estudis històrics i documents dels arxius de protocols", XXVI (2008), 255-277.

Text afegit pel notari Claramunt al seu *Primum manuale*, ara en l'ALHPB: va del 7 juliol 1713 al 13 de setembre de 1714, temps durant el qual el dit notari, botifler declarat, vagà d'amagatotis per indrets diversos de Catalunya per por dels maulets, que per a l'autor eren "malintencionats", dóna testimoniatge d'algun fet de guerra pel Maresme (273) i de l'assalt definitiu a Barcelona (274-276). Segons ell, després de la submissió de Barcelona, foren exiliats "differens personas, axí eclesiàstichs com seculars, y en particular de beatos, per haver estat la cisma de esta perdició" (276). Les pàgines introductòries del prof. Alcoberro complementen les del notari Claramunt recordant els esdeveniments contemporànics que les emmarquen (260-265) i les narracions també contemporànies d'aquell setge de Barcelona (266-269); s'acaba amb transcripció d'un sonet *A Barcelona, sitiada en lo any 1713, rendida en lo any de 1714* (270).- J. P. E. [23.221]

Víctor FERRO ROMÀ, *L'onze de setembre, avui*, dins "Revista de Dret Històric Català", 9 (2009 [2011]), 87-96.

L'autor analitza les doctrines que s'enfrontaren el 1714 a Barcelona: el pactisme i l'absolutisme, entesos des del punt de vista jurídic. El pactisme consisteix en la formulació d'acords bilateralment vinculants entre el sobirà i els seus súbdits, els quals, bo i romanent sotmesos a la jurisdicció del príncep, eren i romanien lliures. L'absolutisme afirmava que el sobirà és l'únic que pot declarar definitivament sobre la conformitat o no d'una situació amb la justícia, i l'equitat i estatuir en conseqüència; i com ha de defensar els seus súbdits de perill tant interior com extern i n'ha de promoure el benestar i la prosperitat, pot determinar en cada cas quina és la norma aplicadora, sense deixar-se empresonar per la llei vigent, si judica que la seva aplicació produiria efectes contraris al compliment de les seves altes missions. L'autor, però, distingeix que una cosa és la desaparició del pactisme com a sistema de govern i una altra la destrucció de l'estabilitat sobirana de Catalunya o de l'estat català. Felip IV/V hauria pogut governar Catalunya amb mètodes absolutistes sense annexar-la a Castella, com va fer.

L'onze de setembre pren, doncs, la fesomia que li és pròpia: no es tractava de defensar els 'privilegis' de Catalunya, sinó el simple 'fet' de la nació catalana, abolida per Felip IV/V, el 1707.
- J. de P. [23.222]

Agustí ALCOVERRO I PERECAY, *El Cadastre de Catalunya (1713-1845): de la imposició a la fossilització*, dins "Pedralbes. Revista d'Història Moderna", 25 (2005), 231-257.

La Nova Planta no suprimí cap de les impositcions de l'època foral, i n'afegí una altra, el cadastre, taxa directa sobre el valor real de la riquesa de qualsevol ciutadà (233-246); la quantitat global imposada a tot Catalunya pujava a 14.732.173 reials d'ardit, repartits per vegueries, i tant la vegueria de Vic (1.703.423) com la de Girona (1.479.361) hagueren de pagar més que la de Barcelona (1.461.044) (240). La forma violenta com el cadastre fou imposat a un poble vençut i la resistència d'aquest en contra és recordada en les pàgines 247-253; després, mantenint-se el cadastre immòbil, i vivint en una certa puixança econòmica certes àrees de Catalunya, relativament el cadastre disminuïa i repercutia en la manifestació d'una Catalunya rica i una de pobra (254-256): fou suprimit durant el segle XIX (256-257).- J. P. E. [23.223]

Agustí ALCOVERRO, *L'exili de la Guerra de Successió*, dins "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XX (2009), 101-114.

Els exiliats catalans del 1714 foren entre deu i dotze mil i fou un exili interclassista. El col·lectiu català constituïa més del 50% del total; el conjunt de persones provinents de la corona catalanoaragonesa s'acostava vora el 80%; la majoria anà a parar a Milà i a Nàpols, també a Gènova i als Estats Pontificis, que foren destí preferit pels eclesiàstics. A Viena es constituí el Consell d'Espanya, amb Ramon Vilana-Perles com a secretari d'Estat i Despatx Universal; el col·lectiu exiliat hispànic fou perceptible a Viena fins als anys 1750 i s'agrupà en tres centres de socialitat: el monestir de Montserrat, l'Hospital d'Espanyols amb l'església de la Mare de Déu de la Mercè i la 'Minoritenkirche' punt de reunió del Terç Orde Seràfic dels Hispànics. Alcoverro recull els contactes regulars entre l'exili i la resistència interior i les decepcions posteriors a la Guerra de la Quàdruple Aliança (1718-1720) i de la Guerra de Successió de Polònia (1733-1735), quan Felip V s'apoderà de Nàpols i Sicília. Recorda també els dos pamflets que intentaren internacionalitzar el Cas dels Catalans: *Via fora els adormits* (1734) i *Record de l'aliança fet al sereníssim Jordi, augusto rei de la Gran Bretanya, amb una carta del Principat de Catalunya i Ciutat de Barcelona* (1736). Entre les obres historiogràfiques del període, remarca les *Narraciones històricas* de Francesc de Castellví, suara editades (1997-2002), l'obra inèdita de Josep Plantí i els textos polítics de Juan Amor de Soria, donats a conèixer a les acaballes del segle XX. La caiguda de Nàpols i de Sicília a mans de Felip V va originar un nou exili, aquesta vegada a Nova Barcelona, construïda per als qui s'havien de concentrar al Banat de Temesvár, que no prosperà perquè l'esclat de la Quarta Guerra Turca va afollar el projecte. Els exiliats reemigraren aleshores vers Buda. A partir del 1742, l'administració imperial afavorí el retorn a Catalunya, opció generalitzada, que Pere Serra i Postius va reflectir en *Lo perquè de Barcelona* (1739). Hi ha bibliografia.- J. de P. [23.224]

Lluís J. GUIA MARÍN, *Les rendes de Sardenya i l'exili valencià a la Guerra de Successió*, dins "Saitabi", 58 (2008 = Hom. Mestre Sanchis), 251-275.

Sobre la implicació dels béns de botiflers valencians incautats de Sardenya i consignats a austriacistes pròfugs, hi ha documentació a Nàpols, *Archivio di Stato, Consiglio di Spagna*, en les sèries *Cancelleria, Consiglio i Segreteria*, d'on, al final, és transcrit un document de mostra, de *Diversorum Sardinie* (274-275). En el curs d'aquestes pàgines són exposats casos diversos, fins i tot de grans títols nobiliaris com el marquès de Taracena, de la casa de Gandia i antic virrei,

que necessitaren l'ajut del govern imperial austríac; la situació dels necessitats tingué variacions per la mobilitat de la sobirania, en particular damunt Sardenya.- J. P. E. [23.225]

Agustí ALCOVERRO, *L'exili austriacista i la Nova Barcelona del Banat de Temesvar: teoria i pràctica*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLVIII (2001-2002), 93-112.

La documentació de Viena, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, la del Hofkammerarchiv i la dipositada a Milà, Biblioteca Braidense, permeten de reconstruir l'intent de crear entorn el 1740 en la frontera oriental de l'Imperi Austrohongarès tocant a l'Imperi Turc un districte de colonització i de guerra, on s'havia d'alçar una nova Barcelona amb els catalans que encara no havien tornat a casa de la Guerra de Successió; l'antic professor de la Universitat de Barcelona, Josep Plantí, elaborà una proposta intitulada *Nueva colonia española* (99-102); els anys 1735-1736 hi havia ja unes vuit-centes persones i hom pensava arribar a les dues mil (104-105); el dur clima continental de la zona i la pesta obligaren a repatriar aquells colonitzadors a Viena i feren fracassar l'intent.- J. P. E. [23.226]

Ricardo FRANCH BENAVENT, *Regalismo e inmunidad eclesiástica en la España del siglo XVIII: la resistencia del clero valenciano a la imposición del estanco del tabaco*, dins "Hispania. Revista Española de Historia", LXVII (2007), 295-316.

[Després d'haver presentat la contraposició dels eclesiàstics valencians a les innovacions regalistes de la Nova Planta en les pàgines resumides dins ATCA, XXVII (2008), 798, núm. 21.508], l'autor ara en dóna una nova mostra en referència a la fiscalitat damunt el tabac, en règim de Furs només gravosa damunt el comerç i en el de la Nova Planta damunt tot el procés de la plantada, passant per l'elaboració i arribant al comerç de tabac, a base de la documentació contemporània tant de part oficial com eclesiàstica, de València, Apatriarca, i BU, i de Madrid, AHN, *Consejos*, d'on procedeix la informació sobre la defensa dels clergues i l'avalot armat de poble i clerecia d'Aïora, per les intervencions policiaques encara el 1730 cercant partides de tabac comprades en la veïna Castella, menys carregades d'impostos reials que les valencianes. Aquelles polèmiques foren interpretades en sentit regalista per Blai Jover Alcàzar en el seu *Defensa por la jurisdicción real y renta del tabaco del Reyno de Valencia*, del 1731, on recolzat per Gregori Maïans, defensava la superioritat de la jurisdicció reial, també pel 'dret de conquesta' de la victòria d'Almansa, i elaborava un cos doctrinal que repercutiria en el Concordat del 1753 (309-314).- J. P. E. [23.227]

Josep BRUGADA I GUTIÉRREZ-RAVÉ, *Una crònica del setge de Girona del 1710*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 19-36.

L'autor resumeix les circumstàncies que, dins el marc de la Guerra de Successió, van impulsar el duc Adrià Maurice de Noailles a iniciar el setge de Girona del 1710, que durà del 15 de desembre al dia de sant Esteve. Se n'ha conservat una relació anònima, actualment ms. 846 de la BC, escrit en un castellà molt defectuós. L'autor la publica, exposant la 'ratio editionis' i enriquint-la amb notes que identifiquen els diversos personatges que apareixen en la narració.- J. de P. [23.228]

Ismael ALMAZÁN FERNÁNDEZ, *Catalunya en la gran guerra europea: evolució militar i estratègia internacional*, dins "Modilianum. Revista d'Estudis del Moianès", VII/38 (2008), 5-16.

Tal com diu l'autor en acabar l'article, "des de 1705, el destí de Catalunya va quedar, primer, en mans de la coalició habsbúrgica i, després de 1712, en mans de l'aliança proborbònica"

(16) o, dit d'altra manera, Catalunya es va llençar fins al fons en una guerra que no era la seva i, quan al final hagué de fer la seva guerra, es trobà totalment esgotada, sobretot davant un conflicte d'abast europeu. El cos social de Catalunya era contrari al rei Borbó, els partidaris del qual eren minoria (8-9); en canvi, 'els vigatans' prengueren la iniciativa de fer passar un estat d'opinió majoritari a una situació de guerra declarada amb el Pacte de Gènova, on divuit vegades Sa Magestat Britànica es compromet a respectar i fer respectar les lleis catalanes, mentre no hi havia cap contacte ni amb els altres regnes de la mateixa Corona, ni preparació de cossos militars, i les decisions bèl·liques eren en les mans dels exèrcits estrangers, que, a l'hora de la veritat només miraven per ells, començant per Anglaterra (comerç amb Amèrica, Gibraltar, Menorca), i quan estigueren cansats, marxaren; els dos darrers anys Catalunya donà prova de la seva capacitat defensiva però la diferència era excessiva i el poble estava exhaust.- J. P. E. [23.229]

Xavier RUBIO, *Almenar 1710. Victòria anglesa a Catalunya* (Camp de Mart, 1), [Calafell], Llibres de matrícula 2008, 184 pp.

Les informacions aplegades per Francesc de Castellví, completades pels llibres contemporanis d'autors tant britànics com francesos sobre les actuacions dels respectius exèrcits en la Guerra de Successió, també d'autors portuguesos, permeten a l'autor de resumir els fets de la batalla d'Almenar, que representà una victòria de la cavalleria anglesa damunt la francesa i el seu exèrcit, cap al tard del 27 de juliol del 1710, les conseqüències de la qual permeteren l'exèrcit aliat reconquerir Saragossa i arribar fins a Madrid. La reconstrucció dels fets és abundantment completada amb nombre de croquis del camp de batalla i les zones limítrofes, de fotografies de la contrada entorn de la població i d'esquemes i dibuixos de la disposició de les forces i de l'uniforme dels diversos cossos d'exèrcit. L'apèndix segon és dedicat a la reproducció de deu narracions de la dita batalla o de documents que s'hi refereixen, també en anglès, en general contemporanis dels fets (161-182). Hi ha bibliografia (183-184).- J. P. E. [23.230]

Antoni SIMON I TARRÉS, *El moment d'Espanya. La Guerra de Successió i la imposició d'un model polític nacional d'estat. Una valoració historiogràfica*, dins "Afers. Fulls de recerca i pensament", 56 (2007), 131-144.

[En llur conjunt, aquestes pàgines són un discurs teòric sobre si la Nova Planta i l'estat centralista que n'isqué fou o no fou beneficiós, també econòmicament, per a Catalunya, tema que no és el propi d'ATCA]. Però una de les seves seccions és dedicada a presentar mitjançant fragments textuais la proposta dels qui els primers anys del segle XVIII havien formulat, com ho havia fet Lluís XIV, que la política del rei d'Espanya, un cop guanyada la Guerra de Successió, portés els altres pobles de la Península Ibèrica a "être unis plus particulièrement aux castillans, dont la fidélité leur servira d'exemple"; no mancaren teòrics polítics espanyols que propugnessin idèntica política, perquè d'aquesta manera la Península Ibèrica tornaria a "la unidad que tuvo en tiempo de los godos", amb reflexions com aquesta: "siendo natural el odio de Aragón y Francia y accidental solamente el de Francia y Castilla, era más fácil conformar estos dos pueblos que aquéllos, y por lo mismo más en Castilla que en Aragón encontraron acogida favorable las sugerencias de los ministros franceses" (136-137).- J. P. E. [23.231]

Agustí ALCOBERRO, *Difamació i Vindicació de Rafel Casanova; el primer episodi (Barcelona, 1714 – Milà, 1716 – Viena, 1728)*, dins "Modilianum. Revista d'Estudis del Moianès", VII/38 (2008), 51-60.

Durant la darrera resistència de Barcelona, entre el jurat en cap, Rafael de Casanova, i el jurat segon, Salvador Feliu de la Penya, responsable dels proveïments de la ciutat, hi hagué tibantor en considerar el segon que calia una resistència a tota ultrança; del seu entorn sorgi-

ren acusacions contra Casanova, que foren formulades per un clergue castellà, austriacista radical, en el *Theatro de desdichas, gemidos y lágrimas...*, publicat a Milà el 1716 (53); anys més tard, en conèixer Casanova les acusacions, informà per lletra un amic de Viena dels fets d'aquells dies, aquest el féu conèixer a Francesc de Castellví, que la publicà, traduïda a l'espanyol, en les *Narraciones históricas...*, IV, 205-221; són ací transcrits tant els paràgrafs del *Theatro...* com els de la lletra de Rafael de Casanova (57-60).- J. P. E.

[23.232]

Agustín GIMÉNEZ MORENO, *La búsqueda de la hegemonía política y comercial. La participación de Inglaterra en la Guerra de Sucesión española según la obra de Francisco de Castellví, "Narraciones históricas" (1700-1715)*, dins "Revista de Historia Moderna", 25 (2007), 149-178.

Resum de l'exposició, amb què Francesc de Castellví resumia tant les operacions bèl·liques com les converses entre potències polítiques a fi d'arribar a acords de final de la guerra, concordada en el moment en què Anglaterra es desentengué de seguir pagant els costos de les operacions bèl·liques. El principal resultat de la dita guerra fou justament que Anglaterra s'havia convertit en primera potència europea.- J. P. E.

[23.233]

Miquel PUIG I REIXACH, *L'ensenyament de les nenes al segle XVIII als corregiments de Girona i Vic. Entre la caritat i la indústria popular*, dins "Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca", 21 (2010), 11-33.

Al segle XVIII, a estudi només hi van els minyons. Les noies, si s'escau, aprenen de lletra a casa. A Olot, l'any 1705, unes donzelles intenten fundar un convent per a escolaritzar les nenes de la població, però no es funda; a Vic, en canvi, funcionà la Casa de la Misericòrdia per a l'atenció de nenes desassistides. El 1724, Elisabet Lamarca obre escola per a nenes a Olot, però no la sobrevisqué (1734). No mancaren, però, causes pies ni instituts religiosos femenins dedicats a l'ensenyament de nenes i noies; generalment eren monges franceses com les de Lestonnac. L'escola pública per a l'ensenyament de nens i nenes fou promoguda per alguns ajuntaments, com Castelló d'Empúries, però mai no fou general. Cap a final de segle, l'ensenyament de nens i nenes és vist amb interès per les autoritats, sobretot a fi de capacitar-los per al treball de la filatura, però la desproporció entre nens i nenes que van a estudi és molt gran i indica que només s'havien fet progressos gràcies a l'empenta de la indústria. Hi ha un quadre amb les poblacions gironines i vigatanes on funcionava escola.- J. de P.

[23.234]

Agustí ALCOVERRO, *Cantant les absoltes a Alberoni. Dos poemes clandestins de la resistència austriacista a Felip V (1719-1720)*, dins "Misc. Duran", 233-252.

Ni la rendició de Barcelona el 14 de setembre 1714 ni la Nova Planta portaren pau a l'interior del país (escamots de maulets) ni en el pla internacional per la Guerra de la Quàdruple Aliança, 1718-1720 (233-235), que donà als resistents de dins i de fora nova esperança de restabliment de les *Constitucions de Catalunya* (235-239). En una d'aquestes juguesques de la sort, el cardenal Giulio Alberoni, principal valedor de Felip V a l'hora de decidir la successió i per això primer ministre del rei Anjou fou desterrat per aquest el 5 de desembre del 1719 (234 i 243). Sorgí tota una literatura entorn la caiguda d'Alberoni, clandestinament salvada a tall de farciment de les cobertes d'un protocol d'Eduard Rotllan, a l'AHPB, de la qual són ací publicades dues peces, les *Reflexions de Alberoni en les mars y terras de Sisília* (245-249), on els versos de desesperació posats en boca del cardenal són glossats amb altres versos llatins, de la seqüència *Dies irae* de la litúrgia de difunts. Hi ha un altre breu poema, en castellà, sense títol, el primer vers del qual fa "Sacar gente de la tierra" (249). Hi ha bibliografia (250-252).- J. P. E.

[23.235]

Teresa AVELLÍ CASADEMONT, *Joan Torras i els retaulells i dauradors actius al bisbat de Girona durant la primera meitat del segle XVIII*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", L (2009), 197-252.

L'autora recorda els estudis sobre l'art barroc català, des del de Cèsar Martinell, *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya* (1959-1964). Encontinent se centra en l'estudi de la vida, carrera i obres de l'escultor Joan Torras, barceloní veí de Figueres. Construí un retaulell per a la capella del Roser de Torroella de Montgrí, cremat el 1936. S'han conservat el retaulell major de la capella de Santa Caterina, del Montgrí, el retaulell major de l'ermita de sant Antoni, a la plaça de Torroella i el retaulell de sant Iu i sant Honorat de la catedral de Girona. Han desaparegut els retaulells de la capella de sant Tomàs d'Aquino, del convent de Sant Domènec de Girona, algunes obres menors de la capella de Santa Caterina i el retaulell de sant Isidre de Torroella de Montgrí. Al costat de Pau Costa també va intervenir en el retaulell de Cadaqués. Són publicats els documents de 1693-1723, de l'AHG, *Notaries*, i de Torroella de Montgrí, un d'ells traduït del llatí.- J. de P.

[23.236]

Francesc MIRALPEIX VILAMALA, *Episodis de pintura barroca al bisbat de Girona durant el primer terç del segle XVIII*. *Joan Casanoves II, Joan Pau Casanoves Feixes i Fernando de Segovia*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", L (2009), 253-301.

Article complementari de l'anterior. Abasta des del 1700 fins al 1740 i no es mou del bisbat de Girona. A base de documentació dels arxius notariais de Barcelona i Girona i dels municipals de Torroella de Montgrí i Barcelona, amb incursions als ACB, ACG, i ADG, són estudiats els pintors indicats en el títol. El primer treballà a Caldes de Malavella i a Torroella de Montgrí, el segon a Torroella i a Girona, el terç en la decoració mural de l'ermita de Santa Caterina de Montgrí; d'aquest existeixen raons fortes, sense document apodíctic, per pensar que és l'autor del retaulell pintat al fresc a Sant Pere de Navata.- J. de P.

[23.237]

Eugeni PEREA SIMON, *Els usos històrics en hagiografia segons el model de Bonaventura Gran (s. XVIII)*, dins "Misc. Navarro Miralles", 223-234.

Encara que el personatge visqué el segle XVII (1620-1684), ací interessa la figura que n'bossaven les biografies publicades durant el segle XVIII, anys 1723 (Francesco M. Galluzzi) i 1786 (Luigi di Roma). Les anècdotes escollides per l'autor condueixen a la conclusió que els fets demostrarien la santedat d'un individu en la mesura que contribueixen a prestigiar la institució de l'Església i així les dues primeres transcrites, una és contra França perquè ajudava Catalunya contra la corona d'Espanya, l'altra a favor perquè França hauria ajudat a un capgirament favorable al catolicisme a Anglaterra (225-227); no cal dir que la intervenció a favor de la defensa de Viena contra els otomans és tota demostrativa de la santedat de Bonaventura Gran (227-232); l'oposició dels grans poders a la 'Riformella' del futur sant, entestat a fer-la surar, només hauria servit a demostrar que la voluntat de Déu s'imposa mitjançant els desposseïts de tot poder (233-234).- J. P. E.

[23.238]

August RAFANELL, Francesc FELIU, *La llengua abans de la lingüística: Arran d'unes notes d'Antoni de Bastero*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras", XLVIII (2001-2002), 113-139.

El ms. 3-III-4 de Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, conserva tres folis escadussers (els 15, 21 i 25) que contenen llista de mots catalans per una o altra raó poc coneguts d'Antoni Bastero, dels quals ell documenta la persona de qui els rebé i la seva localització; són quaranta-set, ací transcrits i comentats (123-131); demostren la riquesa del vocabulari en la boca

del poble analfabet del segle XVIII i la seva extensió pel territori català. Hi ha bibliografia (136-139).- J. P. E. [23.239]

Joan TRES I ARNAL, *Prodigios y finezas de los ángeles de Pere Serra i Postius: una obra paradigmàtica del segle XVIII català*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras", XLVIII (2001-2002), 141-160.

Encara que el llibre sigui plenament barroc i no excessivament crític en el tema central, és una de les obres paradigmàtiques del segle XVIII: un nombre considerable d'autors contemporanis el galejaren (143-146) i en ell mateix és un magatzem d'informació tant d'allò que l'autor ha trobat en arxius o en llibres o en goigs (com els *Del gloriós arcàngel sant Miquel*) o ha vist personalment, com la descripció de la imatge de la Mare de Déu del Claustre, de Solsona (148-149); una part no menys important del llibre és la taula final de les seves fonts, on són indicats "més de 400 manuscrits" (153) i un bon nombre d'autors i descripcions de biblioteques, com la de Poblet (154-155), amb informació no sols dels títols ja publicats, ans també dels que es troben en curs de preparació (152-159).- J. P. E. [23.240]

Pep VALSALOBRE, *Agustí Eura i les muses catalanes a l'Acadèmia de Barcelona*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras", XLVIII (2001-2002), 161-212.

La documentació de la mateixa acadèmia permet a l'autor de reconstruir l'activitat acadèmica d'Agustí Eura durant els anys 1732-1734 (162-168), d'informar sobre la seva activitat, també secreta a favor de l'acadèmia de Barcelona (169-171) i dels contactes cada dia més escadussers entre l'acadèmia i el bisbe d'Ourense (171-174): en tant que poeta, Eura fou reconegut un dels tres màxims poetes catalans moderns, amb Vicent Garcia i Francesc Fontanella i, amb motiu de la composició dedicada a *Les Muses catalanes*, ací transcrita (182-186), l'autor es pregunta si, malgrat la seva pressió castellanitzadora, existí en l'Acadèmia de Barcelona un projecte col·lectiu a favor de la literatura catalana entre Antoni de Bastero, Agustí Eura i Pere Serra i Postius, ultra l'austriacisme que els unia (193-201). Hi ha bibliografia (201-208) i, en apèndix, transcripció de la sol·licitud demanant que l'Acadèmia de Barcelona fos 'Real' (209) i les dues redaccions de l'encàrrec secret a Eura (210-212).- J. P. E. [23.241]

Albert ROSSICH, *La poesia catalana a l'Acadèmia abans de la Renaixença*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras", XLVIII (2001-2002), 213-230.

Recordats els dos precedents, Jordi Rubió i Antoni Comas, l'autor proclama: "Em centraré en l'activitat estricta de l'Acadèmia, sobretot en els moments inicials, en els quals era més literària que erudita" (214). En l'Acadèmia dels Desconfiats la presència del català "és ben magra" (215), "per incompatibilitat entre aquesta llengua i determinats àmbits formalitzats" com demostra la publicació de les obres del Rector de Vallfogona (216); després del 1729, ja en l'Acadèmia de Bones Lletres "el català hi tenia reservada un presència testimonial, en el millor sentit de la paraula" (221) i la decisió del 18 d'abril del 1731, que "los académicos usen el idioma castellano" (222) s'ha d'entendre de "la llengua de relació oral entre els acadèmics" (224), perquè d'intervencions en català dins les sessions n'hi seguiren havent (225-226): foren 44 entre 1752-1806 (227).- J. P. E. [23.242]

Mireia CAMPABADAL I BERTRAN, *Sobre la concepció de la poesia catalana del segle XVIII*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLVIII (2001-2002), 231-267.

Tor i que Antoni de Capmany considerés el segle XVIII poc poètic perquè era el de la raó, l'autora es proposa "demostrar que la poesia, no només no fou arraconada, sino que fou tingu-

da en compte i analitzada des de diversos àmbits del pensament il·lustrat" (231-232) i es fixa sobretot en les apologies de la llengua catalana, on es barregen apreciacions sobre la poesia (234-246), també avaluada des de l'angle de la llengua, perquè històricament amb la provençal (llemosina) hauria estat base poètica per a les altres llatines i perquè certes característiques, com l'abundància de monosíl·labs, la feia més apta per al vers: així ho ensenyaven les preceptives del segle XVIII, que entraren en el XIX: Narcís Julià, Segimon Comes, els *Preceptes* anònims, Agustí Eura i Domingo Mas i Savi (247-256); la moda de la Il·lustració, de la qual Gregori Maians fou teòric, ho sotmeté tot al bon gust (256-260); hi ha diverses bibliografies, començant per la de manuscrits i d'impresos (262-264), de llurs edicions modernes (265) i d'estudis actuals (266-267).- J. P. E.

[23.243]

Sofia GARÇON, *Els Junoy*, dins "Ceretania. Quaderns d'Estudis Cerdans", 5 (2007), 141-186.

Aplec de dades sobre aquella raguèlia cerdana; el cognom compareix amb grafies diverses des del segle XVI i les primeres signatures en documents notariais de l'AHC de la Cerdanya a Puigcerdà són del 1729; figuren en quadre tots els noms de pila documentats, tant masculins com femenins i llur origen (146-149); també figura en quadres sinòptics la repartició geogràfica al Principat i als Comtats fins al segle XVIII (140-143); un altre apartat és dedicat als oficis: paraires, bracers, professors, mercaders, cirurgians, regidors i algutzir major (156-163) i finalment, dades sobre situació econòmica, tretes de capítols matrimonials, èpoques de dot, testaments, inventaris i donacions (163-171). L'apèndix conté resum dels successius documents des del 1665 (176-185).- J. P. E.

[23.244]

Felip MUNAR I MUNAR, *La passió narrativa (Estudi i transcripció de la Divine mort y Passió de Jesucrist Señor Nostro)*, dins "Randa", 59 (2007 = Homenatge a Jordi Carbonell/5), 45-107.

Passió narrativa del segle XVIII (45), conservada a Palma de Mallorca, Monestir de la Real, copiada amb algunes intervencions del P. Gaspar Munar; n'és sobretot subratllada la característica 'narrativa', i moralment didàctica (51-52) no pas dramàtica, de la peça, que comença amb el naixement de Jesús i amb el pecat dels primers pares Adam i Eva (48), ací esquematitzada (48); el text és analitzat seguint les parts de la gramàtica (51-65) i després transcrit i completat amb notes (66-107).- J. P. E.

[23.245]

Emili CASANOVA, *L'estat del valencià a través dels sermons de Pere Soler (Belgida, 1672-València 1745)*, dins Actes Vall d'Albaida, I, 369-400.

En començar el segle XVIII només es mantenia l'ús públic del valencià en sermons d'alguna manera relacionats amb s. Vicent Ferrer. Pere Soler, dominic, prior de Sant Domènec de València, catedràtic de la Universitat, era cèlebre en aquest punt i ha deixat nou sermons en valencià, conservats a València, BU, ms. 228 (382-383); és transcrit sencer el núm. II, predicat "en la festa del bateig del sant a Sant Esteve de València" (384-400), on el predicador es considerava en l'obligació de "fer riure com un bovo" (372): la llengua és col·loquial amb castellanismes utilitzats en la ciutat de València. Les pàgines 374-382 són dedicades a rècules de mots: datables abans de la data consignada en el DCVB (374-376); castellanismes (376-377); d'arrel antiga (378); no registrats o reconeguts fins ara; locucions (380-382); i dites i endevinalles (382).- J. P. E.

[23.246]

Joan VILAMALA, *Quatre retaules més de Josep Pujol*, dins "Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs", XXII (2006), 551-561.

En la segona meitat del segle XVIII, Josep Pujol i Juhí, de Folgueroles, sembrà de retaules gòtics les comarques vigatanes d'Osona i el Bages i les solsonines del Berguedà i el Solsonès. (551); ara els respectius arxius parroquials, conservats en els diocesans de Vic i de Solsona ens permeten de datar-los i, tant com és possible, de veure'ls en fotografia. Els quatre retaules pertanyien a Trasserra i a Travil, de Capolat, i a Sant Miquel de Marçanyac i a Sant Martí de les Serres, de La Selva (Navès); l'autor es fixa principalment en les característiques del barroc pròpies de l'escultor.- J. P. E. [23.247]

Montserrat MOLI I FRIGOLA, *Pau Costa i Guido Reni a la cathedral de Girona. Miquel Català Vinyolas i el retaule de Sant Miquel dels Àngels*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 410-421.

Amb notícies de l'ACG, e l'ADG i de l'AHG l'autora estableix els punts bàsics de la biografia de Miquel Català Vinyolas, futur canonge, síndic del Capítol de Girona a Roma i comitent del retaule de Sant Miquel de la catedral. En apèndix són transcrits 2 documents de l'ADG, 18 de l'ACG (obra i Actes Capitulars), i 4 de l'AHG referents a diversos aspectes de la vida i activitat del canonge Català.- J. de P. [23.248]

Gregorio MAYANS Y SISCAR, *Epistolario. XXIV. Mayans y los arzobispos de Valencia, Orbe, Mayoral y Fabián y Fuero*. Estudio preliminar, transcripción y notas de Antonio MESTRE SANCHIS, València, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva 2009, 475 pp.

A fi de tenir a la mà una base completa per a l'estudi del tema, cal esperar la publicació d'altres escrits, en els quals Maïans parla i avalua l'actuació dels arquebisbes de València des del 1725. A través de la correspondència i de la valoració que en fa el prof. Mestre, Maïans havia d'ésser un feligrès de tracte no sempre fàcil per a les màximes autoritats religioses de l'antic Regne de València; cal només recordar que el seu *Orador Christiano* no era precisament un manual per a l'oratória barroca d'aquell segle; la seva *Gramàtica latina*, de més a més fou motiu de polèmica personal amb el darrer dels tres arquebisbes, Fabián y Fuero, la categoria humana del qual es pot amidar amb la seva frase: "Donde no llega mi espada, llega mi oro". Amb els altres dos, des d'una situació bàsica d'amistat personal, no mancaren els moments de tensió, com quan en temps d'Orbe, la ciutat de València posà en mans dels jesuïtes tot l'ensenyament de la gramàtica llatina; amb Mayoral arribà inclús a col·laborar en la formació d'una biblioteca arquebisbal, però les relacions es refredaren quan Mayoral es desentengué d'afavorir la *Gramàtica* de Maïans. Fabián y Fuero s'hagué d'escapar de València d'amagat.- J. P. E. [23.249]

Juan José SEGUÍ MARCO, Luis SÁNCHEZ GONZÁLEZ, *El Tractatus de hispana progenie vocis Ur De Gregorio Mayans y su aportación a la historia antigua valenciana*, dins "Saitabi", 58 (2008 = Hom. Mestre Sanchis), 299-316.

L'Acadèmia Llatina de Jena oferí a Gregori Mayans d'ésser-ne soci honorari i ell contestà el 1754 amb aquesta obra seva, en la qual repassava allò que els autors tant antics com moderns i les inscripcions deien sobre l'antiguitat de poblacions valencianes; els autors assenyalen "la lectura en Avieno de Sitana por Sicana y su identificación con Cullera, o la distinción entre Dianium y Hemeroskopeion; la identificación de Alicante con Lucentum, la localización del portus de Ilici en el Cap d'Aljub (Santa Pola); el rechazo de la ubicación de Segobriga en Segorbe", localitzada com a "ciudad estipendiaria en la Celtiberia, sometida a la provincia Carthaginensis" (314). Hi ha bibliografia (315-316).- J. P. E. [23.250]

Rafael BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, *El fondo mayansiano en la Collection Tiran de los Archives Nationales de París (Cartas, Tratados, biblioteca)*, dins "Saitabi", 58 (2008 = Hom. Mestre Sanchis", 347-365.

En realitat, es tracta de l'arxiu personal del valencià Felip Bertran, bisbe de Salamanca i Inquisidor General de l'Estat durant la segona meitat del segle XVIII, venut pels seus hereus i arribat als Archives Nationales de França; és format per cinquanta-tres caixes (AB XIX 558-597); la part més important és la correspondència de i amb Gregori Maians (caixa 594); hi ha cent-onze unitats de biblioteca, on trobem: *Repertori General dels Furs de València*, de Nofre Bartomeu Ginart; el *Pastorle magistri Francisci Eximenis*, editio vetus in 12 (361); *Peregrinació del Venturós Pelegrí*, Cervera 1743; 400 *aforismes catalans*, de Joan Carles Amat (362), *Libro de la natura angélica*, d'Eiximenis; *Llibre de oracions*, compost per fra Anselm Turmeda; *Summula Raymundi*, Colònia 1495.- J. P. E.

[23.251]

Santiago ALEIXOS ALAFONT, *Humanismo y europeismo en el pensamiento ilustrado de Gregorio Mayans i Siscar. Aproximación a través de su interés por el humanista Antonio Agustín* (Col·lecció Estudis Universitaris), València, Institució Alfons el Magnànim 2008, 286 pp.

Membre de l'escola d'Antoni Mestre i Sanchis, l'autor defensà el 2005 la tesi doctoral sobre l'aportació de Maians a la coneixença d'Antoni Agostí per part dels il·lustrats europeus; una primera part ressegueix el camí d'acostament de Maians a Agostí, seguida de la col·laboració del valencià a l'edició de les *Opera omnia* del metropolità de Tarragona a Lucca per G. Rocchi, i en terç lloc dels punts en què es manifestà en l'obra de Maians la seva proximitat a Agostí. És publicada en apèndix correspondència dels anys 1734-1743, conservada en la família del gran jurista, on es manifesta l'interès també per les dades que proporcionen les ciències auxiliars (epigrafia, numismàtica).- J. P. E.

[23.252]

Nicole BARDIOT, *Une culture littorale oubliée: les soutes espagnoles pour les savonneries provençales au XVIIIe siècle*, dins "Provence historique", LIX (2009), 355-379.

Es tracta de la barrella elaborada entorn d'Alacant fins a Elx i a Crevillent, que els savoners provençals consideraven de primera categoria, perquè fins i tot les anàlisis posteriors demostraren que fins a un 40% del seu pes era carbonat de sodi (357). L'augment de la demanda obligà els barrillers a millorar-ne la fabricació (358-364). Entorn el 1750 començà de canviar tot el conjunt d'activitats entorn la barrella, car les entitats municipals perderen el seu influx en el procés laboral i comercial (365-370). Els arxius ho documenten (Alacant, AM, Marsella, Archives de la Chambre de Commerce); el gran centre que era Alacant fou dominat pels provençals (371), sobretot pels marselesos en el sector de les assegurances, de forta empenta d'ascensió social (373): controlaven les zones productores mitjançant el crèdit agrícola (375), però no es pogueren defensar de la competència anglesa i hagueren de cercar nous mercats de provisió: Alacant s'enfonçà (376-377).- J. P. E.

[23.253]

Anna M. VILLALONGA, *L'entremès Lo batlle i cort del borboll. Un testimoni inèdit del teatre català del segle XVIII*, dins "Els Marges", núm. 88 (Primavera de 2009), 39-56.

Peça anònima, fins ara coneguda per dues còpies, una incompleta, i ara per una tercera, de Barcelona, BC, Fons Renart, lligall 36, que, de més a més, dóna dos romanços finals. És entremès de sàtira política a la nova organització municipal borbònica; els dos romanços són ací reproduïts (47-48): incideixen en la crítica social dels que manen i en la dèria casadora de les fadrines (50-52). Hi ha bibliografia (54-55).- J. P. E.

[23.254]

Pep VALSALOBRE, *Una Summa religiosa barroca: el Promptuari Moral Sagrat de Pere Salses*, dins «Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà», Girona 2010, 366-380.

L'autor resumeix en una primera part la vida de Pere Salses, i pondera acuradament la importància del seu projecte literari, religiós i enciclopèdic, a part de recordar la reivindicació de l'ús i les alabances que fa de les virtuts de la llengua catalana, amb un cop d'ull sobre la seva biobibliografia, prou abundosa, i assenyaladament les referències de Moliné i Brasés, Torres i Amat, Rubió i Balaguer, Antoni Comas. Max Cahner i Martí Gelabertó, que el 2005 l'hi ha dedicat una tesi. En aquesta primera part Valsalobre analitza l'estructura del *Promptuari moral sagrat* de Salses, editat a Barcelona en cinc volums entre 1754 i 1757, el contingut i la segmentació del text en «plàtiques», així com l'organització interna d'aquestes. Critica l'opinió que identifica el *Promptuari* amb un sermonari ras i curt, i el posa en relació amb la *Font mística y sagrada del Paradís de la Iglésia*, de Francesc Baucells, amb la qual té semblances i sobretot una diferència de destinataris: si Baucells escriu per als pares de família, Salses adreça al seva obra primordialment als pastors d'ànimes. Resta, però una «obra híbrida, és formalment un catecisme, un macrocatecisme, si voleu, i és funcionalment un sermonari», sobretot per l'*Index concionatorius ad conciones formandas* que hi ha al final i per l'estil oral de la seva prosa. Seguint una indicació de Jordi Rubió, Valsalobre, compara l'obra de Salses amb el *Cristià* d'Eiximenis, obres idèntiques en la seva finalitat pastoral, en el seu caràcter enciclopèdic i en els mitjans emprats per a convèncer el lector. Finalment es refereix a dues obres que han estat atribuïdes a Salses; *De constitutione et origine iuris Cathalonie* i el *Dypticon S. Cathedralis Ecclesiae Urgellensis Pontifum* (sic). En la segona part Valsalobre estudia l'*exemplum* en el *Promptuari*, i en l'annex en transcriu dotze exemples. En un segon annex ofereix quatre textos complementaris, de gran força retòrica. La bibliografia inclosa deu ésser exhaustiva.- J. de P. [23.255]

Montserrat SANMARTÍ ROSET, *Un llibre de comptabilitat de l'arxiu patrimonial dels Martí d'Ardenya (segle XVIII)*, dins "Misc. Navarro Miralles", 115-119.

L'arxiu familiar i patrimonial dels Martí d'Ardenya es conserva dins el Municipal d'Altafulla; ací n'és analitzat el lligall 57, del 1733 al 1804, en gran part romàs en blanc i d'estat de conservació deficient (116, nota 4), però l'autora n'ha pogut reconstruir gran part de la família i analitzar les característiques de les anotacions, en general relatives a operacions mercantívoles que fan constar data, objecte i destí de l'operació i, si s'escau, guanys o pèrdues, noms i patrons dels vaixells i una observació final plena de seny: "Los negocios d'enterra, encara que siga guanyar poca cosa, són millors" (119).- J. P. E. [23.256]

Vicent Josep ESCARTÍ, *Notícia de la Vida del pare Pere Esteve de Leopold Ignasi Planells (1760)*, dins "Misc. Duran", 253-271.

Vicent Josep ESCARTÍ, *La vida del pare Pere Esteve, de Leopold Ignasi Planells*, Dénia, Parròquia de l'Assumpció 2006.

Ja d'entrada, l'autor es manifesta contrari a qualificar el segle XVIII com el de més decadència de la literatura valenciana, entre d'altres raons perquè no tot fou publicat; darrerament s'ha iniciat la trobada de qualche peça manuscrita i l'obra del franciscà de l'Observància, Pere Esteve, ja publicada per Cristòfor Mercader el 1677 i reproduïda el 1760 per Planells, (Roc Chabàs n'havia informat), n'és un nou exemple (254-255); el manuscrit que ha salvat l'obra esmentada, tot i que fins ara ha estat pràcticament desconegut, fou adquirit per Nicolau Primitiu en un llibreter de vell i llegat per ell a la Biblioteca Valenciana, on ara es troba (256-257); Esteve visqué i actuà en ple barroc sota la pressió valenciana a castellanitzar-se com a demostració de prestigi, i ho féu en clau 'popularista' (258) i, doncs, els seus escrits són normalment en valencià (259), tot i que la seva predicació fos "clarament espanyolista i anticatalanista" (260). En la segona meitat del segle XVII, Cristòfor Mercader col·locà els escrits valen-

cians d'Esteve dins el marc castellà i grandiloqüent de la seva biografia (262-264) i un segle després, el desconegut Planells ho reelaborà en un valencià popular i digne (265-269). L'autor dóna notícia d'escrius valencians d'un altre escriptor del XVIII, Gabriel Ferrandis (267). Hi ha bibliografia (269-271).

L'altre títol es limita a presentar breument autor i obra i a reproduir la vida reelaborada per Planells durant el segle XVIII.- J. P. E. [23.257-23.258]

Luis MIRALLES CONESA, Mercedes GARCÍA FERRER, *La enseñanza de la física en el siglo XVIII. La física moderna, racional y experimental (1745) de Andrés Piquer Arrufat*, dins "Revista de Didáctica de las Ciencias Experimentales y Sociales", 21 (2007), 169-196.

Luis MIRALLES CONESA, Mercedes GARCÍA FERRER, *José Climent Avinent, humanista del siglo XVIII, y su colaboración en las publicaciones de Andrés Piquer Arrufat*, dins "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", LXXXIII (2007), 229-248.

Climent, de Castelló de la Plana, i Piquer de la comarca de Vallderoures, es trobaren a València entorn el 1740, on el primer era canonge de la Seu i el segon professor de medicina a la Universitat; en publicar aquest la seva *Física moderna* el 1745, aquell fou encarregat de donar un parer sobre l'ortodòxia del llibre, on defensà la legitimitat del progrés de les ciències humanes (243-244); uns quants anys més tard, el 1762, en publicar les seves *Institutiones medicae*, Piquer brindà a Climent la seva nova obra amb una lletra proemial, ací traduïda al castellà (245-248).- J. P. E. [23.259-23.260]

Maria Rosa SERRA MILÀ, *La mort de l'escolà: de Vallfogona a Verdaguer*, dins «AIEG», LII (2011), 659-670.

Recordat el paper de l'escolà en la litúrgia i la seva presència en la literatura medieval i moderna, l'autora estudia compara tres poemes relatius a escolans difunts d'autors, èpoques i estils diferents. El primer és l'epitafi del Rector de Vallfogona a un seu escolà sebollit sota la pica d'aigua beneïta. El segon és de Pau Puig, dedicat a un escolà murri que robava cera per al seu enterrament. El tercer és el poema *La mort de l'escolà* de Jacint Verdaguer. Els textos són receditats en l'Annex final.- J. de P. [22.261]

Albert CORBETO I LÓPEZ, *Punxonament i foneria al segle XVIII: la fàbrica de lletra del convent de Sant Josep de Barcelona*, dins "Revista de Catalunya", 198 (2004), 65-102

Albert CORBETO I LÓPEZ, *La fàbrica de fundición de letra de imprenta del Convento de San José de Barcelona*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXIII (2009), 497-522.

Oficialment, la dita fàbrica naixia el 18, I, 1746, encara que en realitat ja feia temps que funcionava (matrius, del 1734; impressions del 1732); la seva activitat és de domini públic per la documentació de l'Arxiu Reial de Barcelona, *Monacals d'Hisenda*, que féu conèixer la mala-guanyada Josepa Arnall, i ara enriqueix l'autor: és destacable la feina del ripollès Eudald Pradell, de família d'armers però analfabet, que malgrat tot creà nous motllos i matrius i obtingué la protecció reial i Josep Finestres en feia elogis en la seva correspondència amb Gregori Maïans (502-505); també es distingiren religiosos de la comunitat; la qualitat de la feina és visible en *Muestra de los caracteres que se hallan en la fàbrica del Convento de S. Joseph de Barcelona...* (506). Malgrat les falconades polítiques, la fàbrica resistí més enllà de l'exclaustració del 1835 (517-518). Hi ha mostres de tipus de lletra (519-522).- J. P. E. [23.262-23.263]

Juan GOMIS COLOMA, "*Porque todo cabe en ellas*". *Imágenes femeninas en los pliegos sueltos del siglo ilustrado*, dins "Estudis. Revista d'Història Moderna", 33 (2007), 299-312.

Resum de tesi doctoral. Si els *Fulletons Bonsoms* de Barcelona, BC, són famosos com a font per al coneixement de l'època barroca a Catalunya, no ho haurien d'ésser menys les col·leccions valencianes del Fons Serrano Morales, de València, Arxiu Municipal, o el Fons Nicolau Primitiu, de la Biblioteca Valenciana. Sobre aquesta doble base l'autor refà l'identikit de la dona popular valenciana durant el segle XVIII, dins el qual ocupen un espai considerable els fulletons escrits en valencià, on la misogínia s'abraona contra la dona malgastadora.- J. P. E. [23.264

Pep VILA I MEDINYÀ, *Notes personals del cadaquesenc Vicenç Escofet, habitant a Barcelona (1723-1757)*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 41 (2010), 473-480.

Fixada la filiació, exposa els estudis i posterior carrera de Vicenç Escofet dins l'orde dels Teatins. Estudià a Barcelona i Roma. Les notes que publica l'autor foren escrites al final del ms. 545 de la BUB, un quadern escolar d'aritmètica, on també foren transcrits uns poemes en castellà i una recepta de rebosteria. Les notes són breus, espaiades en el temps, i són editades amb notes crítiques.- J. de P. [23.265

Pep VILA, *Una edició gironina de començaments del segle XIX de les Instruccions per l'ensenyança de minyons*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 595-618.

L'autor presenta i descriu una edició no datada de les *Instruccions...*, probablement de principis del segle XIX, conservada a Ripoll, Biblioteca Lambert Mata; presenta petites variants, indicades ací. Característica d'aquesta edició és l'*Advertència final* (358-366), que recomana l'estudi del francès i de l'italià, llengües en què "han florit las cièncias naturals, històricas y dogmàticas ab gran primor per los molt ingenis vius y de sutil discurs que han tingut ditas nacions". Al final hi ha fotografies d'edicions de les *Instruccions...*, de Beceroles, *Cartilles* i altre material pedagògic del s. XIX.- J. de P. [23.266

Enrique GIMÉNEZ LÓPEZ, Francisco Javier MARTÍNEZ NARANJO, *La expulsión de los jesuitas de Cataluña*, dins "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XX (2009), 115-136.

La documentació de Simancas, AG, *Gracia y Justicia*, 686, demostra que algun almenys dels bisbes de seus catalanes estigueren d'acord amb l'exili imposat als jesuïtes, perquè 'es ficaven a tot arreu'(116). Aquestes pàgines es basen en narracions dels mateixos exiliats, entre els quals destaquen les del saragossà, resident a Cervera, Blas Larraz *De rebus sociorum Provinciae Aragonum S. I. ab indicto ipsis ex Hispania exsilio...*, de Roma, ARSI, *Aragoniae*, 30; són particularment interessants les notícies sobre l'aplec d'expulsats a Tarragona per a ésser embarcats a Salou (122-129) i les relatives a la negativa de desembarc de jesuïtes en ports d'Itàlia, que obligà les naus a voltar durant un any entre la península i l'illa de Còrsega (129-133); l'aclimatació a la nova terra comportà detalls diversos (134); alguns destacaren de seguida en camps diversos d'estudi (135-136).- J. P. E. [23.267

Carlos Damián FUENTES FOS, *Juan Andrés, entre España y Europa*, València, Institució Alfons el Magnànim 2008, 305 pp.

Jesuïta valencià expulsat el 1767, després dels corresponents estudis en les escoles de l'ordre, refugiat a Itàlia, s'esforça a integrar-se en la nova cultura, en la qual fou reconegut com a mestre sobretot per la seva obra *Dell'origine, progressi e stato attuale di ogni letteratura*, en la qual procurava de donar una informació objectiva de la validesa científica de cada país en els diversos camps del saber, evitant polèmiques. Col·laborà amb importants escriptors italians. Les lle-

tres amb les quals explicava al seu germà els seus coneixements d'Itàlia, foren traduïdes al castellà. Preferí restar a Itàlia, on morí.- J. P. E. [23.268]

Dolors CONDOM GRATACÒS, *L'edició gironina de l'Ars Poetica d'Horaci*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XLIX (2008), 99-121.

Convençuda que tant l'*Arte Poetica* com les *Bucòlicas* d'Horaci, publicades a Girona per Miquel Bro (ca. 1768), són traduccions de Pere Bes i Labet, l'autora, concentrada en l'estudi de l'obra d'Horaci, documenta la personalitat de Pere Bes, capellà i professor de llatí i de retòrica a Girona i a Barcelona, i analitza la seva publicació horaciana, enumerant tots els elements que la componen i no són pocs: aprovacions dels censors, dedicatòria a sant Pere, pròleg, octava, díptic en llatí i quarteta, elogi de la poesia, taula d'autors citats, advertència, text, traducció i comentari, errades i darrers advertiments. Pere Bes es demostra coneixedor del text i de les concepcions sobre la retòrica: erudit i consciencios en el seu treball, malgrat les limitacions inherents a la seva època pre-filològica. És fotografiada la primera pàgina del volum.- J. de P. [23.269]

Josep M. BENÍTEZ I RIERA, *El destierro de los jesuitas de la "Provincia de Aragón" bajo el reinado de Carlos III. Crónica inédita del P. Blas Larraz, S. I.*, Roma, Iglesia Nacional Española de Santiago y Montserrat 2006, 272 pp.

El nucli central del present llibre és la transcripció del text original llatí del *De rebus Sociorum Provinciae Aragoniae Societatis Iesu ab indicto eis ex Hispania exsilio usque ad Societatis abolitionem commentarii tres*, a base del manuscrit contemporani, conservat a Cervera (Segarra), AHC; i la de la seva traducció castellana de darreries del segle XIX, conservada a Sant Cugat del Vallès, Biblioteca Borja, ms. M-III-4: els dos texts, simultàniament publicats en la part superior i inferior, respectivament, de cada pàgina, s'allarguen de la 13 a la 274. Les pàgines inicials, recordada l'expulsió dels jesuïtes de tots els dominis de la corona (Europa, Amèrica, Filipines) per ordre de Carles III l'any 1767, que els mantingué aplegats en les respectives províncies (7-8), resumeixen la personalitat de l'autor, l'aragonès Blas Larraz, catedràtic de retòrica a la universitat de Cervera en el moment de l'expulsió, i autor d'obres diverses sobretot en vers (6-7).- J. P. E. [23.270]

Ramon GRAU I FERNÁNDEZ, *Pierre Vilar, Antoni de Capmany i la "gimnàstica mental"*, dins "Misc. Duran", 199-217.

A més de traduir al català la *Catalunya dins l'Espanya moderna*, que presentà una forma de llengua catalana que tenia en compte la qualitat de l'original, Eulàlia Duran, amb Max Cahner, obtingué de Pierre Vilar la publicació d'un aplec d'estudis seus, revisats, sota el títol d'*Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII*, una bona part del qual és dedicada a Antoni de Capmany, presentat com a creador de mètode històric, per les quatre qualitats fonamentals de la seva gran obra: "seriós en la documentació d'arxiu, crític dels documents. sentit de la síntesi, qualitats de presentació de les obres" (203), a la vista, uns quants anys després, de la seva bel-ligerància antinapolèonica de "partidari convençut de la defensa de la unitat nacional", es preguntava "com explicar-se aquest fenomen d'estranya aparença?" (204); l'autor respon que, aplicant la Revolució, Napoleó Bonaparte havia creat un estat, on "todos se llaman franceses", al montón, como quien dice carneros, bajo la porra del gran rabadán imperial" (207): per a Capmany "el pueblo es la nación", no pas les elits (211 i 215) i es considera ple de raó en caure les sobreestructures de la dominació francesa (215-216). Hi ha bibliografia (217).- J. P. E. [23.271]

Pep VILA, *Un tractat setcentista d'urbanitat i de bones maneres. Lectures d'una família palamosina*, dins "Estudis del Baix Empordà", 29 (2010), 221-240.

L'autor presenta un volum de les *Reglas de la buena crianza civil y cristiana, utilísimas para todos. Añadido el nuevo método de trinchar en la mesa*, Barcelona, per la viuda Piferer, impressora del R. N. S., plaza del Ángel, 172 pp., relligat amb un altre quadern: *Civilidad de la mesa indispensable en todo sugeto distinguido de nacimiento Con láminas.*, Barcelona, per Juan Francisco Piferer, impresor de S. M., 42 pp. L'exemplar en qüestió havia pertangut a la família Prohias, calafaters de Palamós del segle XVIII. L'autor recensionia d'altres edicions de l'obra, dues gironines. En descriu i valora el contingut i en apèndix en transcriu alguns fragments, relacionats gairebé tots amb la taula. Hi ha una bibliografia resumida.- J. de P. [23.272]

Narcís CAMÓS, *Jardín de María, plantado en el Principado de Cataluña. Girona, 1772*. Edició fac-símil a càrrec d'Àngel RODRÍGUEZ i Pep VILA, Girona, Diputació Provincial 2008.

Tal com ja havien fet els bisbats de Tarragona i d'Urgell poc abans del 2000, ara el de Girona aplega en volum independent les informacions sobre santuaris i invocacions de la Mare de Déu en el propi territori, acollides en l'obra del dominicà Narcís Camós, i ara enriquides amb els *Goigs* corresponents. [Encara que les narracions de Camós no siguin exemplars de sentit crític davant les narracions populars de les Maredeus trobades] és d'agrair l'esforç esmerçat en l'aplec de documents i narracions de les 1.028 advocacions només del principat de Catalunya [recordem que l'obra fou editada el 1657, època de guerra que no facilitava l'aplec de notícies per a les advocacions dels comtats del Nord].- J. P. E. [23.273]

Lluís SERRANO JIMÉNEZ, *Cabanes 1789: inventari i llibreria d'un hisendat*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 41 (2010), 339-364.

L'autor estudia i publica l'inventari 'post mortem' de Jaume Pont Casadevall i Puig, hisendat de Cabanes, del qual fixa biografia i patrimoni, resultat d'un procés d'acumulació de masos i terres que tingué com a fonament l'establiment emfitèutic a Cabanes (Sant Feliu de Cadins), a les Olives (Peralada) i a Pont de Molins. Després esbossa la mentalitat religiosa, reflectida en la llibreria. L'inventari es conserva a l'AHG, *Peralada* 934, ff. 242r-249r.- J. de P. [23.274]

Elisabel LARRIBA, *De la lancette à la plume. Pedro Pablo Gatell y Carnicer: un chirurgien de la Marine Royale dans l'Espagne des Lumières (1745-1792)*, Aix en Provence, Publications de l'Université de Provence 2005, 235 pp.

Tesi doctoral sobre aquell personatge. Format en el Col·legi de Medicina i Cirurgia de Cadis, fundat per Pere Virgili, enrolat en trajectes marítims, dels que s'hagué d'allunyar per dificultats de salut, derivà vers la figura de metge-filòsof: col·laborà en el "Correo de los ciegos", el 1790 fundà la seva pròpia revista "El Argonauta Español", on, entre d'altres temes, manifestà la seva admiració per Miguel de Cervantes, a qui dedicà el llibre *Moral de Don Quijote*.- J. P. E. [23.275]

Rafael GIL BAUTISTA, *Medicina y minería en el Almadén del siglo XVIII. Joseph Parés i Franquès (Mataró, 1220 – Almadén, 1798)*, dins "Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna", 27 (2009), 333-361.

L'autor divideix en tres apartats, completats amb apèndix de sis documents i arbre familiar (357-361), les dades biogràfiques del dr. Josep Perés i Franquès, nascut a Mataró el 1720 i mort a Almadén el 1798. Estudià a la universitat d'Osca, viatjà per Occitània (334-338), trobà feina i muntà família a Almadén, on també tingué responsabilitats d'administració municipal (339-

350) i posà particular atenció a les conseqüències mèdicosanitàries de les mines en els seus treballadors (351-353), a les quals dedicà els seus llibres: *Apologema de la más verosímil medicina* del 1775; *Apología de las reales Minas de Cinabrio de la Villa de Almadén*, del 1777; *Catástrofe morbo-so de las minas mercuriales de la Villa de Almadén*, del 1778; i *Descripción... de las reales minas de azogue de la Villa de Almadén*, del 1785. Els originals són a Madrid, arxiu del Ministeri d'Economia i Hisenda.- J. P. E. [23.276]

Mònica PIERA MIQUEL, *La cómoda y el tocador, muebles de prestigio en la sociedad catalana del siglo XVIII*, dins "Pedralbes. Revista d'Història Moderna", 25 (2005), 259-282.

Les notícies sobre la calaixera i el tocador i la seva progressiva presència en el mobiliari de les famílies a partir de la segona meitat del segle XVIII; la documentació de base, ultra el *Calaix de sastre*, del baró de Maldà, Rafael d'Amat i de Cortada, es troba a l'AHPB, sobretot en inventaris 'post mortem' i en capítols matrimonials.- J. P. E. [23.277]

Xavier JUNCOSA, *Erasme de Gònima*, dins "Modilianum. Revista d'Estudis del Moianès", VII/38 (2008), 61-68.

"Erasme de Gònima es distingeix pel seu rigor documental: ho escrivia tot, ho arxivava tot, ho conservava tot: rebuts, factures, correspondència, inventaris, capbreus, tota mena de documentació oficial, correus [correus?], compres, vendes, comptabilitat, salaris, treballadors, despeses familiars... I tot això es conserva... al fons Gòmima Janer de la Biblioteca de Catalunya...", completat amb documentació sobre els seus vaixells, en el Registre de Navegació del Museu Marítim de Barcelona (67). El seu contemporani, Rafael d'Amat i de Cortada, baró de Maldà, encara que el menystingués com a 'nou ric', no deixà de consignar detalls biogràfics del de Gònima en el *Calaix de sastre* (65). Ací és resumida la seva biografia, des del Mojà originari, passant per les fàbriques d'indianes de Barcelona, pel comerç internacional, per la construcció dels palaus del carrer del Carme o de Sant Feliu de Llobregat i per la convivència amb els ocupants francesos ja en el segle XIX.- J. P. E. [23.278]

Un evangelizzatore del nuovo mondo. Il diario del beato Junípero Serra, a cura di Nicola GORI (Biografie, 104), Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana 2006, 160 pp.

La vida de fra Juníper (Ginebre/Ginebró) Serra (1713-1784) és universalment coneguda, però la present edició té una característica ben particular, la d'ésser el diari d'una expedició oficial de colonització, que durà del 22 de març al 1 de juliol del 1769, entre Loreto i San Diego en la Baixa Califòrnia, de la qual el P. Serra fou el capellà. Les seves anotacions permeten de conèixer tant la naturalesa de la zona, les característiques dels seus habitants indígenes i la forma com els expedicionaris pensaven la pròpia activitat civilitzadora i cristianitzadora.- J. P. E. [23.279]

Marina CAFFIERO, *La fabrique d'un saint à l'époque des Lumières*. París, Éditions de l'École d'Hautes Études en Sciences Sociales 2006, 224 pp.

Marina CAFFIERO, *Battesimi forzati. Storie di ebrei, cristiani e convertiti nella Roma dei Papi*, Roma 2004/ 2ª ed. 2005.

Marina CAFFIERO, *Battesimi, libertà e frontiere. Conversioni di musulmani a Roma in età moderna*, dins "Quaderni storici", 126 (2007), 819-839.

En tots tres títols el protagonista o un dels actors principals és el perpinyanès Francesc de Rovira i Bonet, que durant la segona meitat del segle XVIII, els anys 1756-1798 fou responsable de la Casa dei Convertiti i de les institucions que giraven al seu voltant com l'església de

San Salvatore ai Monti. Capítols sencers del primer títol són dedicats a ell i a les seves obres, entre les quals destacava *Il vero penitente dei giorni nostri...*, Nàpols 1789, i l'*Armatura dei forti...* definit per l'autora "véritable abrégé de tous les textes et de tous les arguments de la polémique antijuive" (166). Relacionat amb l'estada, mort i sepultura a Roma del futur sant Benoit Joseph de Labre, incidí en l'espiritualitat romana de tendència rigorista, a través de la qual també influí en el govern pontifici, valent-se d'un corrent de vida espiritual representat pels "méthodes utilisés dans la prédication des véritables missions populaires" (156), concentrà part de la seva activitat de donar vida al Colosseu mitjançant la memòria dels màrtirs i la pràctica del Via Crucis i rebé sepultura en la capella del monument.

El títol terç ens informa que Francesc Rovira i Bonet, durant el temps en què fou rector de la "Casa dei catecumeni", descobrí molts casos de falsos conversos (824); i que una obra seva, fins ara desconeguda, el *Libro dei turchi venuti alla Santa Casa de catecumeni*, escrit entre el 1759 i el 1802, es conserva inèdit a l'Archivio Storico del Vicariato de Roma (838, nota 21).
- J. P. E. [23.280-23.281-23.282]

Ramon CORTS I BLAY, *La figura episcopal i pública de Josep Climent a Barcelona (1766-1775)*, dins "Pedralbes. Revista d'Història Moderna", 26 (2006), 81-103.

A base de documentació ja publicada i de bibliografia sobre el personatge, l'autor presenta una síntesi de les qualitats del bisbe Climent, començant per la seva figura de pastor amant a la reforma del comportament dels fidels servint-se de les visites pastorals, particularment sensible a les necessitats dels pobres i d'una forma de predicació més apostòlica i senzilla; senzillesa que també propugnava en els actes de culte, sobretot en les celebracions populars; fundà escoles populars gratuïtes a la ciutat de Barcelona, que, quant a la normativa pedagògica, posà en mans de Josep Pau Ballot; també protegí l'Hospital de la Santa Creu i fundà un hospici en la Casa de la Misericòrdia. La seva talla intel·lectual es manifestà en la lluita entre jesuïtes i jansenistes, ocasió per a fomentar el tomisme; creà la Biblioteca Episcopal del Seminari i promougué un diccionari trilingüe; en no poder seguir el propi camí en situacions com l'avalot de les quintes, dimití del bisbat de Barcelona i es retirà a vida privada; les pàgines finals recorden les seves relacions amb el jansenisme i la il·lustració (98-102).- J. P. E. [23.283]

Carlos GARRIGA, *La historia del Derecho Catalán, según el abogado Vicente Domènech (Academia de Jurisprudencia de Barcelona, 1780)*, dins "Initium. Revista Catalana d'Història del Dret", 17 (2012), 540-582.

El Decret de Nova Planta confirmava "nuestras constituciones en todo lo que no se hubiese derogado en la formación de la nueva planta de gobierno, estableciéndolas de nuevo" (540, nota 27).; durant la segona meitat del segle XVIII fou més sentida la necessitat de tenir a l'abast de la mà i de conèixer el dret català, sobretot el municipal, superior al civil en els tribunals del país. L'àmplia bibliografia de traduccions i de tractats inclou les pàgines de l'advocat barceloní Vicenç Domènech i Sabater, que no reduïa el dret a l'herència del Romà, valorava el que havia nascut en resposta a la vida i necessitats del poble. El discurs sobre *Origen y naturaleza de las leyes que componen y forman el Código Provincial del Derecho de Cataluña*, indica els texts que successivament entraren en les *Constituciones e altres drets de Catalunya* i ocupa les pàgines 559-582.- J. P. E. [23.284]

José M. TORRES PÉREZ, *Pliego suelto fechado en 1781*, dins "Revista General de Información y Documentación", 18 (2008), 147-159.

Aquest fullotó o plec resulta ésser un full escadusser intítulat *Verdadero retrato y relación anatómica de la niña de dos cabezas y cuatro brazos, nacida en el lugar de Alfara... de la ciudad de Valen-*

cia, el día 28 de agosto de este presente año de 1781, del qual hi hauria hagut una primera edició, València 1781, i una segona a Madrid, el mateix any, ambdues conegudes pel vol. XXVI del *Manual...* d'Antoni Palau i Dulcet. N'hi havia hagut un cas semblant a Tortosa el 1634, *Relación verdadera de un parto monstruoso... en la Ciudad de Tortosa...*; i encara se'n repetiria un altre a València; *Figura que manifiesta el monstruoso feto, que el 10 de Mayo del presente año de 1793...*, full adjunt al "Diario de Valencia" del següent dia 13 (149-150: reproduccions).- J. P. E. [23.285]

Eduard FRASQUET FAUS, *L'oposició antifeudal a la fi de l'Antic Règim. Els dominis del marquès d'Albaida (1785-1880)*, dins Actes Vall d'Albaida, II, 627-642.

A la Vall, la major part de la terra era de propietaris aloers, unes 5.600 fanecades, i només 530 eren d'emfiteutes, sotmesos a drets senyorials, normalment arrendats pels senyors en subhasta al millor postor: pujaren de 5.100 lliures el 1738 a 10.550 el 1796. Els anys 1785-1787, un plet davant la R. Audiència valenciana fou dictaminat per aquesta a favor dels emfiteutes, legitimant-los el costum de collir raïm abans de la verema (633-636); el 1796 es repetí un cas semblant (636-637); els capdavaners de la protesta destacaren i s'anaren convertint en les noves autoritats.- J. P. E. [23.286]

José Manuel ABASCAL, Rosario CEBRIÁN, *Los informadores valencianos de Jaime Villanueva y las inscripciones romanas en los territorios de Edeta y Setabis* (Hispania Citerior), dins "Archivo de Prehistoria Levantina", XXV (2004), 345-357.

La documentació aplegada per Jaume Villanueva en els vint-i-tres volums del seu *Viage...*, es troba a Madrid, Real Academia de la Historia, 9-4558-4580; el volum 9-4578 conté lletres i informadors de la província de València, on es troben onze inscripcions, ací fotografiades i transcrites. Hi ha bibliografia (357).- J. P. E. [23.287]

Josep BRUGADA I GUTIÉRREZ-RAVÉ, *Libro de las actas capitulares del Real Monasterio de Benedictinos Claustrales de Santa María de Amer*, dins "Quaderns de la Selva", 20 (2008), 213-245.

El volum, damunt el qual se centra l'atenció de l'autor, és el ms. 1020 de la BC i el seu contingut va del 1785, més interessant perquè "s'han conservat pocs llibres sobre l'activitat capitular dels monestirs catalans" (214). Resumides les informacions proporcionades pel llibre, és transcrit tot el text del document. Hi ha bibliografia.- J. de P. [23.288]

Pasqual BERNAT LÓPEZ, *Les visions del bosc en la Catalunya de la Il·lustració*, dins "IX Trobada Ciència i Tècnica", I, 467-477.

Aquella Il·lustració s'allarga en aquestes pàgines fins ben entrat el segle XIX, però s'ençeta amb un propietari de Vilafranca del Penedès, Manuel Barba i Roca, que el 1789 davant la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona criticava la secular política intervencionista dels reis d'Espanya en relació al bosc en la seva *Memoria sobre la plantación de árboles* i propugnava que el propietari no necessités tants permisos per a tallar un arbre i que les autoritats conciliessin l'interès públic amb el privat; de més a més, les normes intervencionistes eren aplicades de forma arbitrària (468-470).- J. P. E. [23.289]

Mercè COMAS I LAMARCA, "A cantar maravellas grans". *Les Alegrias de Nadal*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", L (2009), 333-356.

Alegrias de Nadal és un imprès anònim del 1789, publicat a Perpinyà. L'autora contextualitza d'edició, esmentant els seus precedents immediats en el teatre nadalenc, i atribuint-la a

un clergue erudit o culte, coneixedor del text bíblic, que cercava de contrarestar els cants populars, massa 'populars' en el sentit de grollers o inadequat. Mercè Comas pensa que el text és coetani de l'edició i n'estudia les estratègies: se serveix de cançons populars per encapçalar les quatre alegries, intenta insuflar valors espirituals elevats al text. També analitza el text des del punt de vista de la tècnica i del contingut literaris. En apèndix es dóna la 'ratio editionis' del text, que és editat i anotat. Hi ha bibliografia.- J. de P. [23.290]

Emilia SALVADOR ESTEBAN, *La difusión de la ideología ilustrada en los inicios del Diario de Valencia. El tema de la sanidad*, dins "Saitabi", 58 (2008 = Hom. Mestre Sanchis), 367-391.

El *Diario de Valencia* naixia el 1790, però en els seus primers dos anys i mig de vida no semblava haver-se adonat de les transformacions que acompanyarien la Revolució Francesa fins que aquesta assassinà en la guillotina el rei Lluís XVI (368). Després, el diari clarificà la seva posició en sentit favorable als valors propugnats durant el segle XVIII: l'atenció a la demografia, sobretot la valenciana (371-373); l'impuls al servei centralitzat a la salut social per mitjà dels metges (373-381), la prevenció de malalties per alimentació correcta (381-385) i l'extensió dels coneixements guaridors a través del diari (385-391).- J. P. E. [23.291]

Carmen GARCÍA MONERRIS, Encarna GARCÍA MONERRIS, "*Civilidad*" y "*buen gobierno*": la "*policía*" en el siglo XVIII, dins "Saitabi", 58 (2008 = Hom. Mestre Sanchis), 393-422.

Una societat ben ordenada com la que volia ésser la del segle XVIII, exigia un conjunt d'atencions del poder públic que entraven en el concepte de 'policia', que podia revestir formes diverses, a Europa la prussiana, intervencionista, l'anglesa, liberal, i la francesa, en terme mig. A València, el primer autor depenent d'un francès fou Tomàs Valeriola Riambau, que des del 1798 publicà fascicles sots el títol de *Idea general de la policía o Tratado de Policía*, inspirada en l'homònim francès *Traité de la police* de Nicolas Delamare (420). L'obra de Francesc Romà i Rosell conté aportacions teòriques al tema de la policia (411).- J. P. E. [23.292]

Josep FÀBREGAS ROIG, *Els animals de càrrega en la Guerra Gran*, dins "Misc. Navarro Miralles", 199-207.

Les dues bandes dels Pirineus foren l'escenari d'aquella guerra en les darreries del segle XVIII i la situació dels camins féu absolutament imprescindible el treball de les mules de càrrega; l'exèrcit intentà d'atreure's la col·laboració espontània dels tractants; fou un fracàs, i hagué d'emprendre el camí de l'embarg. Diversos fons arxivístics ofereixen dades sobre el tema, començant per Simancas, AG, *Secretaría y Superintendencia de Hacienda*, i seguint pels AHC de Tàrraga, Reus, o pels de Tarragona, AHistòric Provincial o Arxiu del Port; calgué cercar-ne al Regne de València i més enllà (203-204) i posar-se d'acord amb un tractant de Lleida (205), del qual consten les condicions de contracte (206).- J. P. E. [23.293]

Sergi GASCÓN URÍS, *El marqués de Alòs y la Casa de Lauriés: estudio y edición de documentos sobre la renovación de la infanzonía de 1794-95*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLIX (2003-2004), 371-394.

Les gestions esmentades en el títol "guardan relación con el segundo marqués de Alós" (371); de fet, les pàgines 373-378 són dedicades a la raguèlia dels Alòs, procedents de Moïà, botiflers en la Guerra de Successió i personatges importants en l'administració pública borbònica durant tot el segle XVIII; ja abans, els primers Alós havien publicat llibres importants de medicina i farmàcia i de teologia (373 i 375, nota 9); foren ennoblits el 1736; un dels seus des-

cendents, Ramon d'Alòs-Moner i de Dou, treballà i publicà dins l'Institut d'Estudis Catalans abans del 1936 (378).- J. P. E. [23.294]

Guillaume MAZEAU. *De Corneille à Barcelone. Jacques Français de Corday d'Armont, ou les espoirs déçus d'un noble en Revolution*, dins "Revue Historique", CCCXI (2009/1), 345-369.

Una filla de Jacques François, Charlotte, en plena Revolució Francesa apunyalà Marat el 15 de juliol del 1793. Les conseqüències, exilis i persecucions de la dita Revolució sofertes per l'esmentada família i abundantment documentades en fonts franceses, portaren l'esmentat Jacques François a Barcelona, on moria el 30 de juny del 1798 (367).- J. P. E. [23.295]

Josep Vicent MAROTO I BORREGO, *La moderna agronomía a les Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia d'Antoni Josep Cavanilles (1795-1804)*, dins "IX Trobada Ciència i Tècnica", I, 491-500.

Cavanilles publicà la seva gran obra el 1795; l'autor la defineix com "un diagnòstic sobre la situació social i econòmica del Regne de València vuitanta anys després de la derrota d'Al-mansa" (492) des d'un biaix fisiocràtic, favorable a l'agricultura com a base principal de riquesa; d'acord amb aquesta opció, ell es fixa sobretot en els cultius de les grans zones de regadiu i en llurs possibilitats econòmiques (arròs, herbes i llegums, xufles, tarongers i arbres fruiters, moreres, ceps, etc.), en la situació i les possibilitats dels boscos i en la del bestiar i es queixa que la gran majoria dels llauradors no siguin propietaris de les terres que cultiven i es desenten de llur millora.- J. P. E. [23.296]

Maria Lluïsa ORDÓÑEZ, *Josep Gaz i els recursos de la llengua literaria. Estructures i temes emprats pel Mestre de Capella de la catedral de Girona*, dins «AIEG», LII (2011), 565-594.

Actiu a Girona entorn del 1700, l'autora estudia els recursos que fa servir Gaz en les composicions musicades, sempre en el castellà culte i italianitzant del Barroc: tipus d'estrofes i de versos, la rima, el ritme, les figures retòriques, l'actitud lírica, la llengua i els temes. Influint per Calderón, del qual copia versos, és catòlic, culterà i conceptista, i la seva obra té alts i baixos. L'autora inclou també en el treball el catàleg descriptiu de les 17 composicions de Josep Gaz, la darrera anònima, però plena d'indícis que permeten d'adscriure-la a Gaz. Les composicions són ben analitzades en llur estructura literària i musical. Hi ha bibliografia.- J. de P. [23.297]

Joan FLORENSA I PARÉS, *La imprenta y la Escuela Pía de Catalunya*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXII (2009), 125-146.

Les informacions d'aquestes pàgines es refereixen sobretot als segles XIX i XX, però ja el primer capítol provincial (Moia, 1753) es planteja la qualitat i la distribució dels llibres de l'Escola Pia i el capítol provincial del 1799 dedicà tot un article a formular directrius sobre el tema (125-126); ja abans, però, des del 1683 els escolapis de Moia s'havien posat en contacte amb els impressors Abadal, que difongueren per Catalunya les publicacions dels escolapis (127), entre d'altres (128). L'apèndix dona la llista de les edicions de la raguèlia Abadal, del 1684 al 1800 (136-139); l'únic imprès d'aquest any foren unes *Propositiones theologicae, dogmaticae, polemicae, scholasticae, historicae...* defensades a Mataró els dies 2 i 3 de juny d'aquell any (139).- J. P. E. [23.298]

Jaime MOLL, *El inicio del taller de fundición de tipos del convento de los carmelitas de Barcelona*, dins "Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona", LI (2007-2008), 283-288.

És publicat ací sencer un document del 1710, només en part conegut, que informa de l'activitat de Rafael Figueró, menor, en el camp de la fundició de tipus. És, doncs, rectificada la versió, segons la qual les matrius arribaren el 1746 al convent de carmelites de Sant Josep de Barcelona. Cal, encara, estudiar com les matrius arribaren primer als dominicans i després als carmelites.- J. de P. [23.299]

Cayetano MAS GALVAÑ, *Un nuevo manuscrito de De la desigualdad personal en la sociedad civil, de Ramon Campos*, dins "Revista de Historia Moderna", 28 (2010), 217-232.

"... hombre surgido de la tradición ilustrada valenciana..." (218), qualificat d'anti-Rousseau', sotmès a procés inquisitorial el 1793, havia acabat el llibre ací estudiat abans de tancar-se el segle XVIII i el 1799 ja en propugnava la publicació, que només arribaria a París el 1823 (219). Darrerament en fou trobat un nou manuscrit en una llibreria de Saragossa, d'on ha passat a la biblioteca de la Universitat d'Alacant. El nou manuscrit conté variants en relació al text conegut (233-236), entre elles tot un capítol, el tretzè, ací transcrits en apèndix (227-232). - J. P. E. [23.300]

IV. SOBRE ARXIUS, BIBLIOTEQUES I MUSEUS

ALEMANYA I PAÏSOS GERMÀNICS

Wolf GERT, *Die Handschriften 4° Cod. 151-304* (Handschriftenkataloge der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg, Bd. VII), Wiesbaden, Harrassowitz Verlag MMV, 228 pp.

El volum 4° Cod. 218, ff. 5-12, conté la *Legenda sancti Narcissi*, portada de Girona a Augsburg l'any 1485 per un mercader d'Ulm, N. Echinger, acompanyada pel *Sermo Olive, episcopi (Vicensis)* sobre el mateix sant. L'Olive', autor del sermó, era l'abat de Ripoll i bisbe de Vic, Olibà.- J. P. E. [23.301]

Katalog der lateinischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. Die Handschriften aus Augsburger Bibliotheken. Band 1. *Stadtbibliothek Clm 3501-3661*. Neu beschrieben von Erwin RAUNER mit einer Einleitung von Brigitte GULLATH (Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Monacensis. Tomus III. Series nova. Pars 3,1, codices latinos 3501-3661 Bibliothecarum Augustanarum continens), Wiesbaden/Aquis Mattiacis, Harrassowitz Verlag 2007, XL i 764 pp.

La primera notícia és negativa: del Clm. 3514 n'han desaparegut tant la *Passio sancti Vincentii martyris* com la *Passio sancti Georgii martyris*, que hi havien estat copiades entre el segle X i XI (49; la primera, però, hi fou recopiada després: 52); s'ha conservat, en canvi, gairebé completa la còpia primitiva de la *Passio sanctorum Fructuosi episcopi, Augurii et Eulogii* (52); el ms. 3520, té els *Aphorismi de gradibus* i la *Doctrina Galieni de interioribus* d'Arnau de Vilanova (723-73); el Clm. 3522, posseeix un exemplar de Bernardus de Gordonio, *Practica sive lilium medicine* (77-78); el Clm. 3549, conserva l'*Opusculum de divino extremo iudicio*, d'Arnau Terrena (181); el Clm. 3560, conté una còpia de Guiu de Montroquer, *Manipulus curatorum*; l'autor hi és qualificat de 'magister' (231-232); i el Clm. 3605 és tot ell dedicat a tres composicions poètiques del sabadellenc Joan Cristòfor Calvet d'Estrella (517).- J. P. E. [23.302]

Mittelalterliche Handschriften in Greifswalder Bibliotheken. Verzeichnis der Bestände der Bibliothek des Geistlichen Ministeriums (Dombibliothek St. Nikolai), der Universitätsbibliothek und des Universitätsarchivs, beschrieben von Jürgen GOISS, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichard Verlag 2009, 360 pp i 27 de làmines.

Trobem en aquest volum les següents còpies d'obres que recauen en el nostre camp: *De esu carniū* d'Arnau de Vilanova: XIII. E. 76 (158-160); sermó de sant Vicent Ferrer, en el volum E. 102 (111); Adam, *Summa de Summa Raymundi de Penyafort* (XXIX. E. 4; 340-346); dues sèries de *Sermones de Sanctis* de s. Vicent Ferrer (XLIV. E. 112: 145-146); i *Oratio de morte regis Aragonum* [Alfons IV Trastámara] (Ms. 681, f. 9r-v, de la Universitätsbibliothek) (217). - J. P. E. [23.303]

Katalog der Handschriften der Universitätsbibliothek Innsbruck. Teil 5. Cod. 401-500. Unter der Leitung von Walter NEUHAUSER bearbeitet von Daniela Mairhofer und andere (Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters, Reihe II, Band 4, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 365 Band), Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2008, 682 pp i 39 reproduccions fotogràfiques.

Els primers noms que trobem en aquest volum, potser de catalans, són els de Joan Ballester i de Jaume Berenguer (104 i 109) (còd. 409); després compareix un Arnau de Vilanova amb un *De vinis*, que no sembla autèntic (179) (còd. 422); més tard torna Arnau de Vilanova amb una còpia *De conferentibus et nocentibus* acompanyat de sis títols més (341-352) (còd. 455); finalment trobem un *De casibus penitentie i De matrimonio* de sant Ramon de Penyafort (379-382) (còd. 459) amb reproducció de la pàgina inicial en la làmina 8, que representa una escola i una escena de caça.- J. P. E. [23.304]

Dominique STUTZMANN, Piort TYLUS, *Les manuscrits médiévaux français et occitans de la Preussische Staatsbibliothek et de la Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz* (Erste Reihe, Handschriften, 5), Wisbaden, Harrassowitz Verlag 2007, 360 pp.

En seccions seves diverses les dites biblioteques posseeixen les següents còpies manuscrites: el Ms. Gall. Fol. 211, una d'Antonio Beccadelli, *De dictis et factis Alphonsi regis* en traducció francesa (91-92); el Ms. Ham. 45, una del pseudo-Aristòtil, *Secretum secretorum*, que a començament del segle XV posseïa Francí Canet, ciutadà de Manresa (136-137); i el Ms. Phill. 1911, és còpia de la traducció francesa del *Blanquerna* de Ramon Llull (253-254). - J. P. E. [23.305]

Anna GIRONELLA I DELGÀ, Joan BOADES I RASET, Lluís-Esteve CASELLAS I SERRA, *La documentació de convents desamortitzats a l'Arxiu Municipal de Girona*, dins «AIEG», LII (2011), 481-505.

La documentació indexada en el treball ja havia estat donada a conèixer en l'inventari de l'Arxiu Municipal de Girona editat el 1983. Darrerament el fons s'ha reclassificat, s'han descrit millor les sèries i unitats documentals i ha estat millorada llur «reinstal·lació física». Cinc llibres i dos lligalls han estat restituïts al fons de l'Ajuntament de Girona i s'ha constituït la *Col·lecció de documents de convents desamortitzats*, amb tres seccions: el fons convent de Sant Domènec de Girona (1388-1808), el fons convent de Sant Domènec de Peralada (1605-1806) i un fons factici de documents de convents gironins diversos: Mercè, Carme, Cadins, Sant Agustí, Sant Francesc de Paula, Diversos. segueix l'inventari registre per registre, des del 43.001 fins al 53.057, amb identificació de cada peça, mides, folis i estat de conservació.- J. de P. [23.306]

Susanne RISCHPLER, Martin HAITRICH, *Der Codex 5393 der Österreichischen Nationalbibliothek und seine Localhistorische Verortung. Eine Zusammenschau*, dins "Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung", 120 (2012), 307-320.

Aplec de documentació del segle XV, dins la qual es troben les següents peces que entren en aquesta bibliografia: EL llibre de Pierre d'Ailly contra Bonifaci Ferrer, del 1411 (317); lletres de Ferran d'Antequera a l'emperador Segimon, del 1415 (318); i un fragment dels *Compactata Narbonensia*, del 1415 (319).- J. P. E. [23.307]

Gebhard MÜLLER, *Katalog der Inkunabeln und Postinkunabeln der Stiftsbibliothek Einsiedeln. Bis 1520*, Basilea, Schwabenverlag 2010, XXX i 892 pp.

En la secció d'incunables trobem exemplars de la butlla d'Alexandre VI proclamant el jubileu del 1500, Roma, Eucharius Silber 1498 (14/22); del pseudo Vicent Ferrer, *De fine mundi* (100/284); i de Guiu de Montroquer, *Manipulus curatorum*, Hagenau, Gran 1508 (!: cf. 459/123). En la secció de postincunables hi ha exemplars de Calixt III, butlla *Super concordia curatorum et fratrum mendicantium*, Hagenau, Gran 1512 (380); quatre de Guiu de Montroquer, *Manipulus curatorum*, d'Hagenau 1508 i de Milà 1519 (459/1213-1215); del pseudo Ramon Llull, *De secretis naturae sive de quinta essentia*, Augsburg, Grinn 1518 (318/1386); de Jaume Pérez de València, tant els *Commentaria in Canticum Canticorum*, Lió, Thomas 1514, com els *Commentaria in Psalmos*, de Lió, Thomas 1514 (562/1515-1516); de Sanç Porta, *Mariale*, Hagenau, Gran 1515 (dos exemplars); i del mateix autor: *Santorale*, també d'Hagenau, Gran, 1515, dos exemplars) (603-604/1619-1622).- J. P. E. [23.308]

Sebastian ZANKE, *Avignon und Europa. Das politische Papsttum im Spiegel der kurialen Register (1316-1334)* (Studies in Medieval and Reformation Traditions, 176), Leiden-Boston, Brill 2013, XXIV i 418 pp.

Els resultats d'una investigació que ens ofereix aquest llibre no es refereixen en cap sentit a cap dels Països Catalans, però només d'encetar la lectura del volum ens trobem amb el reconeixement de l'autor que el seu treball ha estat facilitat per les informacions que els ambaixadors de la Corona catalanoaragonesa enviaven al seu rei, Jaume II. I així, ja la primera pàgina de la introducció (XIII) parteix de la protesta dels cardenals per l'obertura del procés papal a càrrec de Lluís de Baviera, sobre la qual informava l'ambaixador, fra Ferrer d'Abella, després bisbe de Barcelona; el seu text és reproduït per Heinrich Finke en el primer volum dels seus *Acta Aragonensia*, núm. 262.- J. P. E. [23.309]

Katalog der Inkunabeln der Universitätsbibliothek Heidelberg, des Instituts für Geschichte der Medizin und des Staatsarchives Heidelberg. Teile 1/2. Bearbeitet von Armin SCHLÄCHTER und Ludwig RIES, Wisbaden, Harrassowitz Verlag 2009, VI + 1-626 i VI + 627-1234.

En una de les tres institucions esmentades en el títol hi ha exemplar(s) de les següents edicions incunables d'autors nostres: Arnau de Vilanova, *Breviarium practicae medicinae*, Venècia, Otinus de Luna 1497 (194-195); Guidonis de Monte Roquerii, *Manipulus curatorum*, set exemplars d'edicions dels anys 1474, 1478, 1486, 1489, 1498 i 1498, i 1499 (506-509); Raimundi de Sabunda, *Theologia naturalis*, Strassburg 1496 (796); i sancti Vincentii Ferrarii, *Sermones de tempore et de sanctis*, complets en tres volums, edicions dels anys 1488-1489 i 1492 (922).- J. P. E. [23.310]

L'ALGUER

Edoardo BARBIERI, *Gli incunaboli de Alghero (con qualche appunto sulla storia delle collezioni librerie in Sardegna)*, dins *Itinera Sarda. Percorso tra i libri del Quattro e Cinquecento in Sardegna*, a cura di Giancarlo PETRELLA, Càller, Cooperativa universitaria editrice cagliaritano (CUEC) 2004, 67-90.

La línia sarda global en aquells moments hauria estat la de rebre les novetats editorials (exactament com en general els béns de comerç) més de Gènova que de Barcelona i d'acord amb aquesta línia predominant, l'autor es fixa en dos manuscrits (BU, 76 i 187) i en quatre dels incunables més antics de la Biblioteca comunale, dos d'impressors venecians i dos de Florència.- J. P. E. [23.311]

ANGLATERRA I ANGLOFONIA

Transformation of Knowledge. Early Manuscripts from the Collection of Lawrence Schoenberg. Edited by Crafton BLACK, London, Paul Holberton Publishing 2006, 160 pp.

La col·lecció privada de manuscrits de Lawrence J. Schoenberg, ubicada a Florida i vinculada a la Universitat de Massachussets, és accessible en "Schoenberg Database of Manuscripts" (LJS i número del manuscrit), s'ha interessat en la intercomunicació entre els manuscrits i llurs resultats pràctics. El LJS 462 és una còpia del *Carmen de algorismo* d'Alexander de Villadei escrita a mitjan segle XIV, amb lletra que segurament és gòtica catalana (40-41); el LJS 225 és el llibre de Michele Zopello, *Litterarum simulationis liber*, dedicat a Calixt III (43-45); el LJS 57 és una antologia astrològica elaborada en hebreu a Catalunya entorn el 1361 per a Pere III: conté un tractat de Jacob ben David ben YomTob, un aplec d'altres quatre texts astrològics i la traducció de l'*Almagest* de Tolomeu (66-67); LJS 198 és còpia del *De simplicibus* d'Arnau de Vilanova, de la segona meitat del XIV (90-91); LJS 236 conté dos tractats [atribuïts] a Arnau de Vilanova, el *Thesaurus pauperum* i el *Tractatus de proprietatibus aquae vitae*, ultra l'*Ars operativa medica* atribuïda a Ramon Llull; hauria estat copiat a Itàlia en la segona meitat del segle XV (92); el LJS 471 parla de traduccions d'obres mèdiques d'Arnau de Vilanova (94); el LJS 280 és un fragment de les *Decretales abbreviatae* de san Ramon de Penyafort (148); hi ha taula d'antropònims (158-160).- J. P. E. [23.312]

BANYOLES I PLA DE L'ESTANY

Joan FORT I OLIVELLA, *Qüestions de toponímia del Pla de l'Estany*, dins *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Banyoles (16 i 17 de juny de 2006)*, Barcelona i Banyoles, IEC i Ajuntament i Consell Comarcal del Pla de l'Estany 2008, 33-42.

Aquestes pàgines proporcionen inventari dels fons documentals antics que contenen topònims, conservats a Barcelona, Arxiu Reial (ACA), *Monestir de Banyoles* (36-37), a Girona, Arxiu Diocesà, *Patrimoni de la Mitra*, *Almoina del Vestuari*, *Monestir d'Amer* i priorats de *Santa Maria de Cervià*, *El Collell*, *Santa Maria d'Olives* (37-40); Arxiu de la Catedral (41-42), i Arxiu Històric (41) i de Barcelona, Arxiu de la Biblioteca de Catalunya (41).- J. P. E. [23.313]

BARCELONA

Máximo DIAGO HERNANDO, *Clérigos de origen castellano como embajadores de los reyes de Aragón ante el rey Juan II de Castilla*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 40 (2010), 821-844.

Nascudes i ben proveertes a Castella, les dues mullers dels successius reis Trastàmara, Ferran I i Alfons IV, s'hagueren de refiar dels serveis assegurats per ambaixadors destinats a Castella a fi d'administrar i servir-se dels seus béns castellans, extrems que la documentació catalana d'ACA, *Canc., reg.* permet amb l'abundància que demostren aquestes pàgines; destaquen com a metge i persona de confiança els clergues Fernando Díaz de Toledo en relació a Leonor de Albuquerque, 'rica hembra' muller de Ferran, (823-837) i Francisco de Burgos, envers Maria de Castella (837-840) i algun altre (841-843).- J. P. E. [23.314]

Glòria LÓPEZ DE LA PLAZA, *Els arxius de la Diputació del General de Catalunya. Un recorregut tècnic pels estils de custòdia i descripció d'un fons històric*, dins "Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona", LI (2007-2008), 41-74.

Per la Nova Planta, l'arxiu de la Generalitat de Catalunya deixà de tenir valor administratiu i s'anà convertint en munt de paperassa exposat a i víctima de tota mena de perills. Durant el segle XV, l'arxiu era ubicat en quatre llocs de la Casa de la Diputació: la Sala del Consistori (44), l'escripcia major (45-56), ofici del regent los comptes (57-60) i arxiu del racional (61). El 1821 una Reial Ordre manava de col·locar tot l'Arxiu de l'extingida Generalitat de Catalunya en l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA), al qual pertany des de darreries del 1828, i on, ja a finals del segle XIX, es podien constatar els primers resultats de l'atenció que hi reberen i amb el temps fou la secció *Generalitat* del dit Arxiu Reial (ACA) (62-65). Són transcrits en apèndix l'ofici de Pròsper de Bofarull descrivint el 1822 l'estat anguniós en què es trobava l'arxiu de la Generalitat i demanant el seu trasllat a l'ACA (65-67); la resposta ordenà el trasllat (68) i quadre sinòptic dels fons documentals transportats en els successius viatges entre el Palau de la Generalitat i el del Lloctinent (ACA) (69-74).- J. P. E. [23.315]

El perfume de la amistad. Correspondencia diplomática árabe en archivos españoles (siglos XIII-XVII), Madrid, Secretaría General Técnica del Ministerio de Cultura 2009, 286 pp.

La secció introductòria conté dos estudis sobre documentació diplomàtica conservada a l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA): el d'Alberto Torra Pérez, *Las relaciones diplomáticas entre la Corona de Aragón y los países musulmanes (siglos XIII-XV)*. *La fuentes documentales del Archivo de la Corona de Aragón* (13-50), i el de Mª Luz Rodríguez Olivares, Teresa Marquès Tenllado i Mª Carme Sistach Anguera, *Las cartas árabes del Archivo de la Corona de Aragón se visten de gala* (59-69). I en la secció documental, els *Documentos de la Corona de Aragón (siglos XIII-XV)*, ocupen les pàgines 93-203.- J. P. E. [23.316]

Ivan PARISI, *L'ambasciatore Joan Escrivà de Romaní i Ram e il Libro delle Cartas Reales. Nuove fonti per lo studio delle relazioni tra la monarchia di Spagna e il regno di Napoli alla fine del '400*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLIX (2003-2004), 189-224.

L'omnipresent secretari de Jaume I, Guillem Escrivà, s'allargà durant segles en els Escrivà de Romaní, ennoblits en el Regne de València amb els títols, entre d'altres, de barons de Patraix i de Beniparrell; foren també marquesos de Monistrol i comtes de Sástago; la documentació de la raguelia i d'altres títols entrà el 1973 a l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA), *Diversos Fons Patrimonials*. *Sástago*; les primeres pàgines presenten el conjunt de la documentació

familiar (195-202)-, les cent tretze cartes reials van del 1472 al 1522, cada una de les quals és ací resumida mitjançant petit regest (204-224).- J. P. E. [23.317]

Brias B. CATLOS, *The De Reys (1220-1501): the Evolution of a 'Trade-Class' Muslim Family in Kingdom Aragón*, dins "Viator. Medieval and Renaissance Studies", 40/2 (2009), 197-219.

Família de sarraïns arrelada a Osca, però amb relacions amb la casa reial de Jaume II, sobretot amb la reina Blanca d'Anjou i amb el monestir de Sixena, governat per dues abadesses, filles de l'esmentada reina. La principal font d'informació per a reconstruir la trajectòria d'aquella família és l'Arxiu Reial (ACA), *Canc.*, reg. i CRD.- J. P. E. [23.318]

Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, *Próspero de Bofarull y Mascaró*, dins "Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona", LI (2007-2008), 419-426.

L'Acadèmia tenia en dipòsit un quadre representant Pròsper de Bofarull, propietat de l'Arxiu Reial (ACA), i arribada l'hora de la restitució, el director de l'Arxiu manifestà la gratitud a l'Acadèmia amb un parlament, la part cèntrica del qual era la lletra de l'antic director de l'Arxiu Reial manifestant el seu cessament en el càrrec i assenyalant importants tasques futures (421-425); i així, després d'haver recordat que "desde el origen mismo de la soberanía de los condes de Barcelona en el siglo nono... no cesaron éstos [los victoriosos condes de Barcelona]... de manifestar su voluntad soberana a favor de esta oficina" (423), i a fi d'evitar que l'Arxiu Reial fos "unas minas de oro sin explotar", demanava la publicació de "colecciones diplomáticas", ja que, gràcies a elles, "la Nación tendría un evangelio político" (434).- J. P. E. [23.319]

Maria Cinta MAÑÉ I MAS, *Catàleg dels pergamins municipals de Barcelona. Anys 885-1334 (Volum I)*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat 2005, 296 pp.

Maria Cinta MAÑÉ I MAS, *Catàleg dels pergamins municipals de Barcelona. Anys 1336-1396 (Volum II)*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat 2007, 396 pp.

Manuel ROVIRA I SOLÀ, *Catàleg dels pergamins municipals de Barcelona. Anys 1396-1440 (Volum III)*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat 2008, 378 pp.

Manuel ROVIRA I SOLÀ, *Catàleg dels pergamins municipals de Barcelona. Anys 1441-1500 (Volum IV)*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat 2009, 310 pp.

Tenim en aquests quatre volums la presentació en regest dels pergamins medievals conservats en l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona: entren en la presentació no sols els pergamins relacionats d'alguna manera amb la història de la ciutat o dels seus ciutadans, ans també d'altres, com demostra el fet que el primer és (còpia?) d'aquell amb el qual Jofre el Pelut i la seva muller establien un senyoriu feudal per a llur filla Emma, abadessa de Sant Joan de les Abadesses. La present recopilació té tres característiques positives: la primera és l'abundància de reproduccions fotogràfiques dels documents: en el primer volum, per exemple, el nombre de documents del qual és de 312, les reproduccions arriben a vint-i-set, doncs, prop d'un 10%; la segona és l'amplitud dels resums en regest; la tercera és el complement al cos de cada un dels volums en les respectives taules finals d'antropònims i de topònims (I: 249-285; II: 325-384; III: 313-366; i IV: 256-299); afegim-hi, encara, la qualitat de la presentació i l'encert a posar a l'abast dels estudiosos la informació bàsica sobre els pergamins de l'Arxiu de la Ciutat de Barcelona.- J. P. E. [23.320-23.321-23.322-23.323]

VÍCTOR MATA I VENTURA, *Els fons documentals de l'arxiu del Col·legi de l'Art Major de la Seda de Barcelona: els Gremis de Velers, Velluters, Perxers i el Col·legi de l'Art Major de la Seda de Barcelona (1533-1999)* (Arxius i documents. Eines de recerca, 3), Barcelona, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació 2007, 592 pp.

El primer centenar de pàgines té caràcter general: així ofereix les llistes dels presidents de les institucions integrades en aquest volum: 1553: (Velers), 1834 (Teixidors de Seda) i 1868 (Art Major de la Seda) (16-22), després de les quals segueixen notes històriques sobre els fons documentals de les entitats gremials relacionades amb la seda a Europa i en el nostre país, on el centre es concentrà a València.. El cos del volum presenta successivament els fons dels gremis de Velers (103-105), de Velluters (206-246), de l'Art Major de la Seda (246-533) i dels Perxers (533-590). En tots quatre casos, les primeres pàgines ofereixen un esquema de la documentació respectiva (103-120, 206-218, 246-276 i 533-547), després del qual segueix la presentació dels documents relatius a la vida col·lectiva (120-188, 219-238, 276-413 i 547-582) i la dels corresponents als de contingut econòmic (188-205, 238-246, 413-521 i 582-590); només l'Arxiu de l'Art Major de la Seda té com una secció pròpia, dedicada a la vida professional, que conserva documents dels anys 1791-1797, procedents d'Oliana (533); els fons antics d'aquest arxiu desaparegueren durant la incautació de l'any 1936, però s'ha conservat la protesta elevada en aquell moment a les autoritats respectives (206, núm. 702); segurament per aquells fets luctuosos només posseeix material posterior a la Guerra Civil; el del Gremi de Perxers, en canvi, pertany als segles de l'Edat Moderna (547-590).- J. P. E. [23.324]

ROSER TEY I FREIXA, *L'Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i de Sant Pau, font de diversitat*, dins "Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·logia i Nobiliària", 19 (2006), 35-47.

Ultra la riquíssima documentació directament relacionada amb l'Hospital de Barcelona (tant la interna vinculada amb els malalts, metges i servidors, com la més externa sobre les relacions de l'Hospital amb Església i Ciutat i ciutadans de Barcelona i amb els béns de la institució), el dit arxiu també conté documentació, diguem-ne extravagant, la presència i propietat de la qual en aquell fons documental és de difícil justificació; l'autora en dóna algunes mostres, com són actes de baptisme i d'òbit en la secció de *Govern de l'Hospital*, o capítols matrimonials i partides de baptisme, matrimoni i defunció en la secció de *Documents de l'Hospital* (42-47), tots dels segles XVI-XVIII.- J. P. E. [23.325]

ANNA GUDAYOL, *El fons Torres Amat a la Biblioteca de Catalunya. Històries d'una adquisició*, dins "Misc. Duran", 45-60.

Encara que per la Guerra Civil del 1936-1939 i d'altres dissorts s'haguessin perdut tres quartes parts de la biblioteca primitiva dels Torres Amat (49), en la part salvada hi ha texts del 1797 (54) i documentació de darreries del segle XVIII, com la correspondència amb el metropolità de Tarragona, Francesc Armanyà (55), i d'altra del 1780 (57), i per això pot il·luminar "un gran nombre d'aspectes de la vida quotidiana i del món cultural a la Catalunya del segle XVIII" (58). És transcrit en apèndix un *Informe de Jordi Rubió relatiu a la proposta de compra del Fons Torres Amat* (59-60), tema sobre el qual les presents pàgines informen, i en concret de les gestions fetes entorn els anys 1970.- J. P. E. [23.326]

Jaime MOLL, *El inicio del taller de fundición de tipos del convento de los carmelitas de Barcelona*, dins "Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona", LI (2007-2008), 285-288.

L'expedient conservat a Madrid, AHN, *Consejos*, lligall 51632, conté informacions diverses sobre les matrius d'impremta dels carmelites de Sant Josep de Barcelona: els haurien arribat per compra feta als dominics i a aquests per herència dels Rafael Figueró, pare i fill, en morir sense descendència; el pas de Figueró fill als dominics podria haver tingut lloc entorn el 1725-1726 en què Figueró havia mort.- J. P. E. [23.327]

Immaculada SOCAS BATET, *Catàleg del fons Abadal de la Biblioteca de Catalunya* (Unitat gràfica, 17), Barcelona, Biblioteca de Catalunya 2006 [2007], 320 pp.

Immaculada SOCAS BATET, *Els Abadal, un llinatge de gravadors*. Pròleg de Francesc FONTBONA (Textos i estudis de cultura catalana, 124), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2007, 248 pp.

Hi ha un paral·lelisme intern entre els dos llibres: són estructurats cronològicament, seguint la successió d'hereus de la família Abadal des que entorn el 1630 compareix a Moià En Pere Abadal i Morató i arriba fins al 1813, en què moria Ignasi Abadal i Girifau. El primer títol, catàleg o inventari descriu cada una de les unitats del Fons Abadal, conté tant estampes impresa Moià i a Manresa, com les corresponents planxes de fusta, moltes de les quals són completades per inscripcions, sempre transcrits de cada una de les unitats. Són reproduïdes cada una de les estampes.

L'estudi, tesi doctoral de l'autora, ultra els capítols dedicats a cada un dels Abadals, en té de dedicades al segle d'or de la calcografia catalana, el segle XVIII (33-37) i, sobretot, el capítol segon, dedicat al vocabulari del gravat xilogràfic (44-53). Tots dos llibres tenen pàgines de bibliografia (309-319 i 217-240, respectivament).- J. P. E. [23.328-23.329]

Ramón VALDÉS GÁZQUEZ, *Un nuevo códice quevedesco en la Real Academia de Buenas Letras*, dins "Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona", LI (2007-2008), 225-237.

L'autor comença ponderant el valor bibliogràfic dels llibres de Guillem Díaz Plaja donats a la biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, pel que fa la bibliografia de la literatura espanyola del segle XVIII ençà i a edicions prínceps. Formava part de la biblioteca donada un ms. del segle XVIII, que conté obres en prosa i en vers de Francisco de Quevedo, desconegut fins ara. N'és descrit el contingut i som informats que es divulgarà per internet íntegrament en reproducció fotogràfica digital. Hi ha bibliografia.- J. de P. [23.330]

Pere MOLAS RIBALTA, *La família Portell, del Consell Reial a la Reial Acadèmia*, dins "Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona", LI (2007-2008), 263-281.

Amb materials inèdits i bibliografia publicada, l'autor descriu l'evolució històrica de la família Portell, des del Mataró originari, on es mantingueren en el govern de la ciutat durant més d'un segle. Una branca s'establí a Barcelona i donà personatges notables: Antoni Portell, notari i escrivà major de la Batllia General en temps dels virreis francesos (1639-1655), insculat per a places al Consell de Cent a partir del 1652. Francesc Portell, doctor en quiscun dret, fou consultor jurídic de la Generalitat del 1677 ençà, el 1684 fou jutge de la Reial Audiència, Sala Tercera, on anaven a parar qüestions amb contingut polític. Segueixen els currículums de descendents, un dels quals, Miquel Portell i Font, fou membre de l'Acadèmia.- J. de P. [23.331]

Gerard MARÍ I BRULL, Soledad FARNÉS I JULIÀ, *Catàleg dels pergamins del fons "Sant Celoni" de l'Arxiu Històric Provincial de Franciscans de Catalunya*, dins "Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia", 29 (2008), 111-132.

[Cf. "ATCA", XXVI (2007), 950, núm. 20.259]. Les pàgines actuals contenen informació sobre els vint-i-nou pergamins del segle XV, datats entre el 1412 i el 1499, conservats en el fons i arxiu indicats en el títol, que segueixen cronològicament els del primer lliurament; cada pergami és àmpliament resumit i el resum completat amb indicació de les signatures, dels testimonis, del o dels notaris; alguns dels pergamins contenen més d'un document notarial. Ultra Sant Celoni, les parròquies veïnes són alguna vegada esmentades en la ubicació de l'acte notarial.- J. P. E. [23.332]

Jordi RIFÉ I SANTALÓ, *Aproximación al fondo musical del convento de los frailes capuchinos de Sarrià (Barcelona)*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXI (2008), 507-512.

L'atenció a la música dels caputxins de Catalunya arribà a muntar escola de música a Pompeia; el fons conservat a l'AP del convent de Sarrià consisteix sobretot en el llegat d'En Bernat Calvó Puig i Capdevila, d'uns nou-cents manuscrits musicals, ja fixats i informatitzats, d'entre els quals hi ha una bona quantitat de peces d'autors estrangers i molts pertanyen al segle XVIII (510); hi ha llista d'autors i de gèneres musicals (511-512).- J. P. E. [23.333]

Valentí SERRA DE MANRESA, *Els Pares de l'Església en les antigues biblioteques dels caputxins catalans*, dins "Revista Catalana de Teologia", XXXV (2010), 397-410.

Durant la segona meitat del segle XVIII els convents de caputxins catalans dotaren llurs biblioteques de repertoris bibliogràfics, alguns dels quals, conservats en les biblioteques Universitària de Barcelona i Episcopal de Vic (666-668), ens informen de l'existència tant de còpies medievals d'autors antics com d'edicions humanistes del segle XVI. La segona part de l'article és dedicada a recordar les obres documentades en els dits repertoris.- J. P. E. [23.334]

Maria Rita LO FORTE SCIRPO, *Documenti sulle relazioni tra la Sicilia e l'Aragona (1329-1392)* (Documenti per servire alla storia della Sicilia, vol. XXXV), Palermo, Società Siciliana per la Storia Patria 2006, 304 pp.

En aquestes pàgines són presentats, aplegats i transcrits dos-cents cinquanta-sis documents, escrits en llatí, català i algun en aragonès els anys indicats en el títol, pertanyents als anys posteriors a la mort de Frederic III i anteriors a la presència a l'illa de Martí l'Humà, governant en nom de la reina Maria i del seu marit, Martí el Jove, i conservats a Barcelona, ACA; corresponen als regnats d'Alfons III, de Pere III i de Joan I; [en algun regest, Pere III el Cerimoniós és anomenat 'Pere IV de València', quan per al Regne de València només hi havia hagut un 'Pere' abans del Cerimoniós, Pere el Gran, fill hereu de Jaume I, vencedor el 1285 dels francesos a les Illes Formigues, Girona i Panissars; el Cerimoniós fou el seu besnét, després de Jaume II i d'Alfons III, i per tant és només Pere II de València]. Les pàgines 281-284 tenen reproducció fotogràfica d'altres tantes pàgines, les 287-295, taula d'antropònims i les 297-300, de topònims.- J. P. E. [23.335]

Maria Teresa FERRER I MALLOL, *El endeudamiento de la aljama islámica de Zaragoza a fines del siglo XIV*, dins "Aragón en la Edad Media", XIX (2006), 173-180.

La documentació d'ACA, *Canc.*, és col·locada dins el corrent que ja el 1336 per primera vegada recorria al crèdit per a la solució de les dificultats econòmiques d'una aljama, en aquell cas de la de Saragossa, tendència que cresqué i que, malgrat les dificultats que hi posa-

va el rei Pere III el Cerimoniós, portà tant aljames com poblacions cristianes al trencant de la fallida total.- J. P. E. [23.336]

Brian A. CATLOS, *Justice served or Justice subverted? Two muslim Women sue a local Mudejar official in Thirteenth-Century Aragon*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 39 (2009), 177-202.

Aquell cas judicial de Daroca 1300 és conegut pel procés conservat a Barcelona, Arxiu Reial (ACA), *Processos en quart, 1300M*, discussió entre sarraïns davant el batlle reial de Daroca (180-184), que permet d'endevinar com eren aprofitades les tensions internes de les aljames sarraïnes per les autoritats cristianes, en connivència amb els prohoms musulmans (184-189), i la consegüent subversió de la justícia.- J. P. E. [23.337]

CATALUNYA

José Carlos MARTÍN, *Códices bibliográficos latinos de origen hispánico de los siglos IX-XIV*, dins "Analecta Bollandiana", 127 (2009), 299-385.

Les pàgines 340-351 són dedicades a còdexs procedents de Catalunya, aplegats per segles del IX al XV; dins cada segle, van separats els existents i els desapareguts; s'hi ha esmunyit alguna falta, com la de col·locar a Lleida l'antic monestir de la Portella, de la comarca del Berguedà (350).- J. P. E. [23.338]

Els fons de protocols de Catalunya. Estat actual i proposta de sistematització. Coordinador: Laureà PAGAROLAS I SABATÉ; autors: Lluïsa CASAS I LOSCOS, Albert CURTO I HOMEDES, Antoni MAYANS I PLUJÀ, Laureà PAGAROLAS I SABATÉ, Ramon PLANES I ALBETS, Barcelona, Associació d'Arxivers de Catalunya 2005, 312 pp.

Fora del pròleg, signat per Joan Boadas i Raset, president de l'associació editora (7-9), cap de les altres parts del volum no és vinculada a un autor particular i per tant la seva totalitat es deu haver de considerar d'autoria col·lectiva. Hi trobem un resum de les vicissituds per les quals ha passat tant la legislació de l'Estat Espanyol com la de la Generalitat de Catalunya des del 1980 quant a la conservació dels arxius notariais (15-58). Segueix la secció bàsica, intitulada *Els fons de protocols notariais en l'actualitat*, on, diferenciats per les quatre províncies, trobem indicació d'allò que posseeix cada un dels arxius de les capitals de districte (59-239); allò que fa particularment interessant aquesta informació, rau en el fet que, en cada cas, són també indicats els manuals d'altres arxius del mateix lloc o d'altres procedències (p. e., a Barcelona, ultra la informació sobre l'AHPB, tenim tot seguit la dels arxius Reial, de la Catedral, del Bisbat, de l'AHCB, de la BC, de l'Hospital de la Santa Creu i de Sant Pau, de les Puelles i de Pedralbes; i després la de volums de fora Barcelona conservats en l'AHPB: de Sabadell, Vilafranca del Penedès, Episcopal de Vic, Perpinyà, Cervera, Olot, Girona, Puigcerdà i Arenys de Mar: 76-77). Possiblement a fi d'evitar una dispersió com la que acabem de conèixer, pràcticament repetida en cada districte notarial, els autors propugnen que els fons esparços "han de retornar, al més aviat possible, al centre d'arxiu comarcal o local que els correspongui", perquè així "es reunificaran fons documentals avui partits de manera incongruent" (255 [seria interessant, com a pas previ, d'establir la llista de poblacions que tenen volums notariais arxivats fora de la pròpia demarcació]). Trobem al final la *Demarcació notarial vigent* (1994). *Districtes notariais i municipis* (271-279) i la *Bibliografia* (280-308).- J. P. E. [23.339]

Valentí SERRA DE MANRESA, *Aproximació als continguts bibliogràfics de les antigues biblioteques dels caputxins de Catalunya i Mallorca*, dins "Analecta Sacra Tarraconensia", 81 (2008), 81-167.

Les presents pàgines són resultat del buidatge sistemàtic dels catàlegs de les antigues biblioteques dels convents caputxins de la província caputxina tarraconense abans de l'exclaustració del 1835 (167), que permeten de conèixer els autors més importants que ells tenien més a l'abast de la mà i que per tant devien influir en la formació de llur pensament. Les pàgines inicials indiquen els exemplars de les antigues biblioteques que s'han salvat en les actuals, sobretot en la del Convent de Sarrià (84-90). Tot seguit, el cos de l'article, de forma diacrònica, repassa la riquesa d'obres dels autors més característic, sobretot des d'un punt de vista franciscà, de cada època històrica, des dels estudis bíblics, passant pels Pares de l'Església, els teòlegs medievals, entre els quals destaca sant Bonaventura de Bagnoregio, els humanistes del Renaixement, i els grans noms de la Contrareforma, tant en pensament com en vida espiritual, sense oblidar la història ni els grans escriptors literaris. Són particularment esmentats Ramon Llull (101), els juristes catalans del Barroc (113) i Francesc Eiximenis (131).- J. P. E. [23.340]

Josep M. GREGORI I CIFRÉ, *El inventario de los fondos musicales eclesiásticos de Catalunya, un proyecto en marcha desde la Universitat Autònoma de Barcelona*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXI (2008), 483-497.

El projecte de posar en marxa l'inventari dels fons musicals conservats en arxius de Catalunya s'encetà amb el fons Bernat Calvó Puig de l'APCaputxins de Catalunya, en el convent de Sarrià i s'ha anat estenent als arxius musicals del Sant Esperit de Terrassa, de la Mercè (a la BEpiscopal del Seminari de Barcelona, i al del mateix Seminari), al de Sant Feliu de Girona (a l'ADG, que també conserva el de Santa Pau dels Arcs, el de Vilabertran i el de Sant Esteve d'Olot), al de la Selva del Camp (a l'AHA de Tarragona, que també posseeix el fons d'En Joaquim Rial), al de Santa Maria de Mataró, al de la Catedral de Lleida, al de Santa Maria de Castelló d'Empúries, al Prioral de Sant Pere de Reus, al de la Seu de Girona, al de Santa Maria del Pi de Barcelona i al de Sant Bartomeu de Sòller (Mallorca). L'elaboració de l'inventari utilitza les fitxes ací transcrits, que també demanen l'incipit literari de la peça (489-490); totes les dades són informatitzades en bases de dades. Hom preveu l'edició de l'inventari.- J. P. E. [23.341]

CIUTAT DEL VATICÀ

Die Register Innocenz' III. 11. Band. 11 Pontificatsjahr 1208-1209. Texte und Indices. Bearbeitet von Othmar HAGENEDER und Andrea SOMMERLECHNER gemeinsam mit Christoph EGGER, Reiner MARENER, Reinhard SELINGER und Herwig WEIGL (Österreichische Akademie der Wissenschaften und Institut für Österreichische Geschichtsforschung. Quellen. 11 Band), Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2010, XCII, 536 pp. i 8 pàgines de làmines.

Són ací publicades les lletres papals adreçades al rei Pere I, el Catòlic, i a d'altres membres de la família reial (4-6); la lletra al metropolità de Tarragona i bisbes de la província eclesiàstica, que conté la professió de fe i d'acceptació de la disciplina jurídica de l'Església catòlica per part dels Pobres Catòlics (312-316) i dues lletres complementàries al responsable d'aquest grup, Duran d'Osca (316-317).- J. P. E. [23.342]

Patrick ZUTSHI, *Unpublished Fragments of the Registers of Commun Letters of Pope Urban VI (1378)*, dins *Kurie and Region*. Festschrift für Brigitte Schwarz zum 65. Geburtstag. Herausgegeben von Brigitte FLUGG, Michael MATTHEUS und Andreas REHBERG (Geschichtliche Landeskunde, 59), Stuttgart 2005, 41-61.

Entre les lletres fins ara no publicades hi ha la del 18 d'abril 1378, en què Urbà VI encarrega a l'abat de S. Cugat del Vallès de completar una concessió només signada abans de morir per Gregori XI a favor d'un matrimoni del bisbat de Girona (59-60); és de l'ASV, *Reg. Aven.*, 182.- J. P. E. [23.343]

Jeannine FOHLEN, *La bibliothèque du Pape Eugène IV (1431-1447). Contribution à l'histoire du fonds Vatican Latin* (Studi e Documenti sulla formazione della Biblioteca Apostolica Vaticana, VI. Studi e testi, 452), Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana 2008, 490 pp. i 12 de fotografies.

La biblioteca d'aquell papa conté els següents llibres d'autors nostres: Ermengol Blasi, traducció del *Colliget* d'Averrois (V.l., 2432) i dels *Cantica* d'Avicenna (V.l., 2439); Arnaldi de Villanova, *Epistola de dosibus medicinarum* (V.l., 2388) i traducció del *De viribus cordis* d'Avicenna (V.l., 2417); Benet XIII, *De potestate pape et concilii* (V.l., 4124); Guiu Terrena, *Summa de heresibus* (p. 429); Guillelmus Redonensis, *Apparatus in Summam Raimundi de Pennaforte* (V.l., 4245); Petrus Ilerdensis, *Breviarium Iuris Canonici* (V.l., 2891); Pontius de Ilerda, *Summula de reprobatione instrumentorum* (V.l., 2343); *Processus contra Petrum de Luna* (V. l., 1335); Ramon de Penyafort, *Summa de penitentia* (V.l., 1176; 2708); *Summa de matrimonio* (V.l., 2708); Iohannes de Fonte, *Conclusiones ex libris Sententiarum* (V.l., 687).- J. P. E. [23.344]

Marcello MOSCONE, *In uno libro fideliter conscribatis. I conti di Miquel Isalguer, collettore apostolico in Sicilia al tempo di Callisto III*, dins *Dall'Archivio Segreto Vaticano. Miscellanea di testi, saggi e inventari* (Collectanea Archivi Vaticani, 62), Città del Vaticano, Archivio Segreto Vaticano 2007, 305-386.

Aquells comptes es troben a Roma, Archivio di Stato, Camerale, 2. Collettorie, 1195/3C; presentat el registre (305-306), ho és el seu responsable, Miquel Isalguer, abat de Sant Joan de les Abadesses, implicat en la guerra civil catalana de 1462-1472, on es passà al partit del rei (307-308). El 1355, havia estat nomenat per Calixt III col·lector del delme per a la croada de Constantinoble (307-310). Les pàgines 312-323 analitzen les característiques tècniques del registre, tant en la composició de les pàgines com en la paleografia de la lletra cursiva semigòtica (316). Retornat a Sant Joan de les Abadesses, elaborà l'*Inventarium cartularum Abbatiae* i descriví en el *Llibre de canelars* els prop de 1.600 pergamins del fons actiu del monestir (308). Una de les darreres operacions consignades en el registre cameral fa constar les 200 unces d'or, donades per Pius II al Príncep de Viana per al seu viatge de retorn a Catalunya (324). Les pàgines 327-383 transcriuen anotacions comptables, on figuren catalans; les 368-377 contenen els deutes seus a la cambra i els de la cambra a ell.- J. P. E. [23.345]

Librorum Latinorum Bibliothecae Vaticanae Index a Nicolao de Maiorani compositus et Fausto Sabeo collatus anno MDXXXIII, curantibus Assunta di SANTE – Antonio MANFREDI (Studi e Testi, 457), Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 2009,

Són d'autors nostres els llibres següents: *Apostrophe ad summum Pontificem* (el de Ramon Llull?) (15/105); Guido Terreni, episcopus Maioricensis, postea Elnensis, *Super Decreto* (38/323); Petrus Thomae, *De conceptu virginali* (33/272); *Super Primo Sententiarum* (187/1548); *Privilegia ciuitatis Regni Valentiae* (250/2122); Raimundi de Pennaforte, *Summa*, *Summa de casibus*, sis exemplars (450); Raimundi Lulli, *Compendium artis demonstrativae*, *Tabula generalis: Pro-*

verbia; Tractatus de scientia diuina (450); Iohannis Serra, *Controversia trium animae potentiarium* (100/905).- J. P. E. [23.346]

Joan BELLAVISTA I RAMON, *Fent camí des de l'Ametlla. Fets i Gent*, L'Ametlla del Vallès, Ajuntament 2004, 464 pp.

En aquest recull d'escrits, n'hi són aplegats dos, que tenen per objecte sengles manuscrits de la Biblioteca Apostòlica Vaticana: s'intitulen: *La casa dels templers de Palau del Vallès i el manuscrit de la Biblioteca Vaticana*, Vat. Lat. 3547 (233-236), d'origen català, més encara de la comarca del Vallès per la casa dels Templers; i *Vatic. Lat.*, 5729, és a dir la cèlebre *Bíblia de Ripoll*, de la qual es fixa en la miniatura que representa el naixement de Jesús a Betlem. [Sigui aquesta breu nota en memòria enyorada de l'amic, darrerament traspassat].- J. P. E. [23.347]

Benjamin RICHLER, *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library, Catalogue. Compiled by the Staff of the of Microfilmed Hebrew Manuscripts, Jewish National and University Library, Jerusalem. Paleographical and Codicological Descriptions*, Malachi BEIT-ARIÉ, Nurit PASTERNAK (Studi e Testi, 438), Città del Vaticano, BAV 2008, XXX i 630 pp.

Ja des del començament trobem referències al nostre tema, com, p. e., que l'actual Vat. Ebr. 26 fou comprat a València per a Ambrogio Traversari pel seu germà Leonardo (17), o els fragments textuais d'autors jueus catalans com Abraham ibn Ezra (24); en el Vat. Ebr. 36, en relació amb l'Urb. Ebr. 44, són esmentats Isaac ha-Levi Girondi, Moses b. Nahman i Nissim b. Reuben Girondi (627). El Ross. 359 conté una *Massora segons el ritus de Catalunya per als dies sants* (571-572), farcida d'autors nostres.- J. P. E. [23.348]

CONCA DE BARBERÀ

Josep M. PORTA I BALANYÀ, *La destrucció dels arxius durant la Guerra del Francès a la Conca de Barberà*, dins Josep M. T. GRAU I PUJOL et alii, *La Guerra del Francès a la Conca de Barberà (1808-1814)* (Col·lecció Monografies, XIV), Montblanc, Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, 2010, 93-118.

Les pàgines inicials recorden que els arxius han pagat sempre una gran part de les malifetes de les guerres, cosa demostrada a la Conca de Barberà, tant en la Guerra dels Segadors i en la de Successió, com en la del Francès (83-98). Tot seguit l'autor ressegueix poble per poble les pèrdues sofertes pels arxius parroquials de Biure, Blancafort, l'Espluga de Francolí, la Guàrdia dels Prats, Montargull, Montblanc, Montbrí de la Marca, Les Piles, Pira, Pontils, Prenafeta, Sarra, Savallà del Comtat, Segura, Vallespinosa, Vilaverd i Vimbodí (101-103); segueix la secció dedicada als arxius notariais de Montblanc, l'Espluga de Francolí, Sarra i Santa Coloma de Queralt (106-109); i clou amb les pèrdues dels municipals de Blancafort, Conesa, l'Espluga de Francolí, Montblanc, Pira, Rocafort de Queralt, Santa Coloma de Queralt, Savallà del Comtat, Senan, Solivella, Vilaverd i Vimbodí (109-113).- J. P. E. [23.349]

DOSRIUS I CANYAMARS

Agustí GUINART i ALFONSO, *Els arxius parroquials de Dosrius i Canyamars*, dins "Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·lologia i Nobiliària", 20-21 (2007-2008), 251-254.

Agustí GUINART i ALFONSO, *Relació dels cognoms de la parròquia de Sant Iscle i Santa Victòria de Dosrius i de Sant Esteve de Canyamars (Maresme)*, dins "Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·lologia i Nobiliària", 20-21 (2007-2008), 199-214.

Parròquia única fins al 1868, i amb sèries de registres parroquials pràcticament completes, ací l'autor presenta en quadre sinòptic cada un dels registres de cada una de les sèries: deu volums de baptismes, set de matrimonis i set d'òbits de Dosrius i Canyamars (253); i sis de baptismes, un de matrimonis i dos d'òbits de Canyamars.

La sèrie de registres de baptisme, del 1559 ençà, és objecte d'aquestes pàgines, buidatge dels cognoms, completat amb indicació de l'any en què el cognom és documentat, i de la població de procedència del pare.- J. P. E. [23.350]

ESPANYA

Ana SANZ DE BREMOND MAYÁNS, *Aproximación al estudio del franciscanismo en la Corona de Aragón. Los documentos del Archivo Histórico Nacional (siglos XV-XIX)*, dins "Cuadernos de Historia Moderna", 32 (2007), 137-158.

L'AHN, ubicat a Madrid, nasqué amb la finalitat d'aplegar de forma centralitzada la documentació que havia restat sense arxiu després de la desamortització del 1835 (139); resumida la història franciscana de la Corona catalanoaragonesa (140-142), l'autora presenta quadre sinòptic de la documentació procedent de cada un dels convents, tant femenins com masculins, d'Aragó, de Catalunya, de Mallorca i de València (que és la més ben representada: 143-145) i dedica una breu explicació als documents fundacionals o equivalents (146-147), a la de tema jurídic (148), econòmic (149: en particular als llibres de comptes: 150-155), administratiu (156-157), i a la privada (on no manquen plets: 157-158); destaca la documentació econòmica.- J. P. E. [23.351]

Juan Antonio YEVES, *Manuscritos españoles de la biblioteca Lázaro Galdiano*. (Tomo I-Tomo II). Madrid, Ollero & Ramos, Editores – Fundación Lázaro Galdiano 1998, 540 i 541-1054 pp. i 34 làmines.

La dita biblioteca conté els següents manuscrits que han d'ésser indicats ací: ms. 64. Tomàs Cerdà(n) de Tallada, *Veriloquium. Fundado en las reglas de Estado: Enderezado a la conservación de la autoridad y grandesa de la magestad del catholico... Phelipe 3 de Castilla y 2 de Aragon...* (137-138). Ms. 88. *Respuesta de varios señores obispos... para ayuda de la construcción de un templo católico en Prusia*. 1748 (171-173: respostes de bisbes o de capítols: de bisbes de Tortosa, Girona, Sogorb, Mallorca, Solsona; de capítols de Mallorca, Sogorb, Girona, Barcelona). Ms. 151, ff. 8-83: Còpia del *Tirant lo Blanc*, transcripció de l'exemplar existent a la Sapienza de Roma: 234). Ms. 158, ff. 231-250: Pere de Pons, *In funere Ferdinandi VI... oratio*, Barcelona, Joan Nadal 1760 (241). Ms. 190. *Ordenaciones de Pedro IV {i successors} traducidas al castellano por Miguel Clemente*, XVII/2 (277-278). Ms. 201, ff. 169-202: Documents de la Inquisició de València (292). Ms. 211 i 212. Francesc Pérez Bayer, *Diario histórico de la Reforma de los seis Colegios Mayores i del mateix, Por la libertad de la literatura española* (302-309). Ms. 232. *Notas sobre espaderos y cuchilleros de València*, 320. Ms. 295. Buenaventura Hernández Sanahuja, *Descripción histórico*

monumental del Real Monasterio de Santa Creus (415-416). En el segon volum trobem: Ms. 366, ff. 2-23: *Carta del emperador Carlos V a su hijo Felipe 2º... escrita en Palamós en 6 de Mayo de 1543* (542-543). Ms. 392, José Antonio Puig de Arens, *Arte de navegar* (563-566). Ms. 421, *Libro segundo de la Cbrónica de la Inclita y coronada Ciudad de Valencia...* 1564 (610-611). Ms. 448, Buenaventura Hernández Sanahuja, *Noticia del estado actual de los monumentos del ex-monasterio de Poblet*, 1862 (649-650).- Ms. 456, *Papeles y cartas de Francisco de la Torre y Sevil* (659-665).- Ms. 464, Bartolomé Ribelles, *Memorias histórico-críticas. De las antiguas cortes del Reyno de Valencia* (677). Ms. 515, Pere III, *Ceremonial de la consagración y coronación de los reyes de Aragón* (781-782). Ms. 599, Francisco Casiano de Silva, *España dividida por sus reinos*, del 1704, on hi ha mapes del Principat de Catalunya i del Regne de València (826-827). En la pàgina 835 comencen les taules dels autors per ordre alfabètic.- J. P. E. [23.352

José REMESAL, Antonio AGUILERA, Lluís PONS, *Comisión de antigüedades de la Real Academia de la Historia. Cataluña. Catálogo e índices*, Madrid, Real Academia de la Historia 2000, 352 pp.

José Antonio JIMÉNEZ, Alfredo MEDEROS, *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Baleares, Canarias, Ceuta y Melilla. Extranjero. Catálogo e índices*, Madrid, Real Academia de la Historia, 2001, 268 pp.

Gloria MORA y Trinidad TORTOSA, Mª Ángeles GÓMEZ, *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Valencia. Murcia. Catálogo e índices*, Madrid, Real Academia de la Historia 2001, 232 pp.

La RAH, tant com n'ha tingut coneixement, s'ha preocupat durant els darrers segles (els de la seva existència) de la conservació del patrimoni antic de l'Estat Espanyol, també a l'estranger. Els tres volums tenen el comú denominador de presentar en les pàgines inicials un resum de l'actuació de la dita acadèmia en i a favor de la zona geogràfica, a la qual cada volum és dedicat, i en el cos del volum el regest de cada un dels documents emanats de la dita institució en compliment de les seves obligacions; alguns dels documents esmentats i ací regestats són del segle XVIII i tots fan referència a herència antiga de cada una de les zones (Catalunya, Balears, València i fins i tot estranger); bon nombre d'aquests documents s'ocupen de la conservació de textos antics, començant per inscripcions escrites en alfabet desconeguts; algunes de les dites antiguitats són transcrits i de vegades fotografiades; com a mostra de l'estranger, trobem en el darrer dels volums la informació donada des d'Edinburg sobre el record persistent a Escòcia del fet que Benet XIII afavorí amb els seus documents la universitat de Saint Andrews de Glasgow (223-224).- J. P. E. [23.353-23.354-23.355

FRANÇA I FRANCOFONIA

María Teresa ORTEGA MONASTERIO, *Apéndices masoréticos en manuscritos bíblicos españoles*, dins "Sefarad", 68 (2008), 343-368.

Cinc d'aquests apèndixs masorètics són ara a París, BN, Hébr.; un d'ells, l'Hébr. 30, seria de procedència catalana, copiat el 1357 (345: reproducció fotogràfica d'una pàgina, 367/14); són descrites les característiques bàsiques d'una pàgina, amb el detall de la cistellet, en què hauria estat salvat Moïses, dibuixada en el f. 27v, entre els llibres del Gènesi i de l'Èxode (366).- J. P. E. [23.356

Romain JUROT, *Catalogue des manuscrits médiévaux de la bibliothèque cantonale et universitaire de Fribourg*, Dietikon-Zurich, Urs Graf Verlag 2006, 352 pp.

El ms. L 161, ff. 193-195 conté còpia de l'*Ars operativa medica*; i en el f. 195, del *Liber de lapide philosophorum*, ambdós atribuïts a Ramon Llull, copiats el 1448; el ms. 277, al costat de la part manuscrita hi ha relligat un exemplar de *De phlebotomia*, amb íncipit "Fleubotomia est evacuatio..." qui sap si d'Arnau de Vilanova, enquadrant amb un exemplar incunable del *De virtutibus benedictae quercus*, atribuït a l'autor acabat d'esmentar i publicat a Memmingen, Albrecht Kunne 1496.- J. P. E. [23.357]

LA GARROTXA

Miquel PUIG, *Llibres i biblioteques d'Olot*, dins "Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca", 20 (2009), 127-211

Els inventaris olotins 'post mortem' selectivament buidats permeten d'"entrar pel darrere en l'esfera de la vida privada" (129). Els inventaris consultats han estat dos-cents quaranta-tres i van del 1703 al 1807, havent estat més analitzats els de la segona meitat del segle XVIII. L'autor presenta successivament les nou biblioteques dels juristes, amb d'altres de relacionats amb el dret i la notaria; segueixen les de dos metges, les d'apotecaris i cirurgians, les de quatre famílies notables i les de funcionaris. Arriben tot seguit les biblioteques d'eclesiàstics, de la parròquia, de convents i clergues particulars. Per acabar vénen els inventaris dels adroguers, botiguers, comerciant i negociants, fabricants, menestrals, gent d'oficis, pagesos i jornalers. Les llibreries més grans són les de gent de carrera o benestant. Són publicats en apèndix els inventaris de llibres de Francesc Masmitjà (1762), de Pere Santaló Martí (1769) i de Joan Vayreda Figarola i Collferrer.- J. de P. [23.358]

GIRONA

Enric MIRAMBELL, *Llibres contra la pols. La biblioteca pública de Girona en la primera meitat del segle XX*, dins "Revista de Girona", núm. 249 (juliol-agost 2008), 34-37.

L'autor, director de la Biblioteca Pública de Girona fins a la seva jubilació, recorda en aquestes pàgines les dificultats que per subsistir mínimament, hagué de superar la dita biblioteca des del moment de la seva creació el 1835 a base dels "fons antics procedents de la desamortització", uns cinc-mil volums, dificultats que anaven des de l'espai, cada vegada més esquifit, fins al material, cada vegada més escàs i pendent de si es trencava una pota d'una cadira, i a la normalment cada any més gasiva entrada de nous llibres, fins que el 1951, per acord entre el Ministerio de Educación i la Diputació Provincial de Girona, es féu el primer pas de trasllat de la Biblioteca Pública a l'edifici de l'Hospici, acord que Josep Pla, qualificaria de 'miracle'.- J. P. E. [23.359]

Teresa GARCÍA PANADÈS, *El fons de la biblioteca pública de Girona*, dins "Revista de Girona", núm. 254 (maig-juny 2009), 68-71.

Nascuda bàsicament dels fons de la desamortització del 1835, amb els actuals més de 47.000 títols, 4.500 dels quals corresponen al fons antic de monografies, procedents de la Desamortització; en els darrers temps ha posada una particular condició a enriquir-se de fons locals, tant de Girona com de les comarques gironines, on no manca un primer títol periòdic, la *Gazeta de Gerona*, del 1793; darrerament s'ha encetat una secció de música, amb partitures del segle

XVIII. Els fons antics pugen a 784 unitats i ara són accessibles a través del Catàleg Col·lectiu.
- J. P. E. [23.360]

Marià BAIG I ALEU, *Els pergamins del santuari del Mont*, dins "Miscel·lània Josep M. Marquès i Planagumà", Girona 2010, 91-102.

El 1984, Xavier Xuclà descobrí, segons aleshores es digué, una vuitantena de pergamins en un armari del santuari del Mont; immediatament dipositats a l'ADG, Josep M. Marquès els posà en relació amb Francesc Montsalvatge, que hauria detectat uns dos-cents pergamins "en un santuario de los Pirineos orientales, cuyo nombre no revelo por no estar autorizado para ello". Ja abans, Dom Amand Séquestra i Pere Vayreda i Olivas s'havien referit a trasllats que, amb motiu de les guerres napoleòniques i la desamortització del 1835 havia organitzat el darrer abat de Sant Pere de Besalú, Melcior de Rocabruna i de Taberner. Relíquies i altres objectes de culte foren amagats a Sant Llorenç de Sous i al santuari del Mont i la troballa dels pergamins confirmava que també ho havien estat els pergamins de l'arxiu. Per què Montsalvatge va callar? Perquè al seu temps d'aquells pergamins encara se n'hauria pogut apoderar la delegació d'Hisenda de Girona, que retenia els altres fons monacals de la Desamortització.
- J. de P. [23.361]

Josep M. MARQUÈS I PLANAGUMÀ (†), Jaume de PUIG I OLIVER, Albert SERRAT I TORRENT, *Regest del protocol del notari de la cúria diocesana de Girona, Pere Capmany (anys 1313-1367)*, dins "Arxiu de Textos Catalana Antics", XXVIII (2009), 265-453.

Els autors recorden la tasca de publicació de documents diocesans gironins duta a terme els darrers anys, on, entre d'altres, destaca el tema del delme. Els treballs han permès de conèixer com s'estructurava la feina de sistematitzar la documentació episcopal i com es va transformant l'arxiu al tombant dels segles XIII i XIV, amb dades sobre la feina dels notaris episcopals, entre els quals Pere Capmany agafa relleu notable en l'orientació i organització de les oficines documentals del bisbat. El protocol dels delmes, de Pere Capmany, és l'anella que lliga les escriptures dels delmes contingudes en els cartorals episcopals amb el gran recull que el 1362 posarà en marxa el bisbe Berenguer de Cruïlles i constituirà el *Llibre verd* dels fons de l'ADG. És descrit el volum i són publicats 441 registres del mateix, datats entre el 1313 i el 1367, la majoria documents de reconeixement de delmes.- J. de P. [23.362]

Jaume PINYOL, Albert BOSCH, *Reseña sobre las partituras de los maestros de capilla de la catedral de Girona en el siglo XVIII*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXI (2008), 391-402.

Les primeres pàgines informen de l'existència d'una setantena de llibres de cor de l'ACG i de la capella de música, els estatuts de la qual foren renovats tres vegades durant els segles XVII i XVIII, els anys 1682, 1725 i 1735. Els autors concentren la seva atenció en les partitures pròpies i anònimes dels mestres de capella entre el 1690 i el 1815/1820, que pugen a onze mil quatre-cents quaranta-tres (393-394), ens informen de detalls tècnics de còpia de les partitures, les reparteixen en litúrgiques i paralitúrgiques, amb mostra del text de nades (399); els textos d'aquesta música dels mestres és en llatí, castellà, predominant, i català a partir de darreries del segle XVIII, començant amb uns *Goigs a sant Tomàs {d'Aquino?}*. La darrera pàgina és dedicada a les intervencions d'un escolà, En Ramon Pasalisa, contemporani de la invasió francesa (402).- J. P. E. [23.363]

Paul FREEDMAN, Flocel SABATER, *Jaume Caresmar i les fonts històriques de l'Església catalana*, dins "Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona", LI (2007-2008), 13-38.

Els autors assenyalen una panoràmica fosca pel que fa a la conservació i al coneixement d'arxius monàstics i afirmen que l'ADG posseeix registres monàstics, que esperen ésser desempaquetats des del 1835. Tant de bo fos veritat, però no ho és i es pot comprovar en la publicació de Josep M. Marquès, *Arxiu Diocesà de Girona. Guia-Inventari*, Girona 1998, 108-127, on consta, detallada, la documentació aplegada dins l'ADG i a disposició dels investigadors, referent als monestirs d'Amer, Roses, Banyoles, Bell-lloc de Peralada, Sant Salvador de Breda, Cervià, Sant Daniel, Sant Feliu de Guíxols, Sant Miquel de Fluvià, Sant Tomàs de Fluvià, Sant Pere de Galligants, Santa Maria de Cadins, Col·legiata de Santa Maria de Besalú, Col·legiata de Santa Maria de Vilabertran, convents de les Caputxines, de Framerors, dels Dominicans i del Carme de Girona, comunitats de capellans de Sant Vicenç de Besalú i de Castelló d'Empúries, priorats de Santa Maria de Lladó i de Jonqueres, de Maià de Montcal, mercedaris de Castelló d'Empúries, servites d'Empúries i santuari del Col·lell; i encara documentació referent a diverses confraries. La notícia que donen tot passant sobre la desaparició dels fons literaris i arxivístics de Sant Domènec de Girona tampoc no és del tot certa; una part, certament petita, anà a parar a l'Arxiu Municipal de Girona, dins un fons de documentació eclesiàstica salvat de la Desamortització; i dels onze volums manuscrits de l'obra completa de Nicolau Eimeric, dipositada en aquell convent, se'n conserva un volum a la Biblioteca March de Palma de Mallorca, donat a conèixer per J. Perarnau i Espelt dins "Revista Catalana de Teologia", IV (1979), 79-100, i nou volums a la Biblioteca Capitular i Colombina de Sevilla, donats a conèixer per Jaume de Puig, dins "ATCA", 17 (1998), 295-378, a part dels volums autògrafs d'Eimeric conservats a la Biblioteca de Catalunya.- J. de P.

[23.364]

ITÀLIA

Concepción VILLANUEVA MORTE, *La presencia de valencianos y aragoneses en la documentación notarial Cagliaritana del siglo XV*, dins "Anuario de Estudios Medievales", 38 (2008), 27-63.

Pàgines basades en l'AS de Càller, *Atti notarili sciolti*, datats entre el 1430 i el 1511, i en l'ACol·legi del Patriarca, *Protocoli*, datats entre el 1449 i el 1477 (58 i 30-36); llista de sards i valencians documentats (59-63); són explicitades les relacions entre mercaders valencians i els seus representants sards (36-42), també les principals mercaderies comercialitzades (42-46). Presència de la dona en els diversos camps de la vida, tant en el dels negocis, com en la família per matrimoni i deixes testamentàries, també entre els jueus (47-50). Les darreres pàgines contempnen el cas particular de la relació entre Mallorca i Sardenya (54-54) [malgrat d'ésser exclosos del títol és constant l'atenció a catalans: 37, 40, 46, 47, 50, 52 i 54].- J. P. E.

[23.365]

Costanzo CARGNONI, *Libri e biblioteche dei Capuccini della provincia di Siracusa alla fine del sec. XVI*, dins "Collectanea Franciscana", 77 (2007), 63-151.

L'any 1600, la Cúria Romana i concretament la Congregació de l'Índex manà de fer una enquesta a les biblioteques dels convents; el resultat es conserva a Roma, Archivio Generale dei Cappuccini, ms. AB 214, sota el títol d'*Index omnium librorum Fratrum Capuccinorum Provinciae Syracusarum, tum communium tum particularium*, on els llibres són ordenats per nom alfabètic dels autors o de les matèries i, doncs, un mateix llibre es pot trobar dues vegades, com per exemple l'*Spill de vida religiosa / Specchio di vida religiosa*, que també es troba com a *Desitjós / Desiderosus* (69; cf. 96: imitació del *Blanquerna*); la suma total, pertanyent a vint-i-quatre convents (71-78), puja a 3385 (70); tres havien estat impresos de Barcelona, un a València; el nostre autor

més representat fou s. Vicent Ferrer amb vint-i-vuit edicions (82); són quinze les edicions del *Commentum in Psalmos* de Jaume Peres de València, tretze les del *Manipulus curatorum* de Guiu de Montroquer (87), deu les *Flores theologicarum quaestionum* de Josep Anglès (cf. 124 i 128), vuit Jeroni Lloret amb la *Sylva allegiarum totius Sacrae Scripturae* (i 117, 126, 128, 130), set les de Joan Lluís Vives (90); quatre de Benet Perera; tres d'Antoni Andreu (94), dos del montserriatí Alfonso de Burgos (97); un de Dídac Pérez de Valdivia (cf. 102, 130), de s. Francesc de Borja (100); Jeroni Pau (108), Nicolau Eimeric (109). Hi ha llista dels incunables (143-151).
- J. P. E. [23.366]

Mauro MEI, Feliciano PAOLI, *La libreria di Francisco Maria II della Rovere a Casteldurante. Da collezione ducale a biblioteca della città*. Introduzione di Alfredo SERRAI. Comune di Urbania 2008, 350 pp.

La biblioteca, ara comunal, posseeix un exemplar de Gonzalo de Illescas, *Segunda parte de la Historia Pontifical y Catholica...*, impresa a Barcelona per Jaume Cortey el 1606 (250-252: portada).- J. P. E. [23.367]

Micaela PROCACCIA, *L'Arca perduta. I manoscritti della Comunità Ebraica di Roma*, dins "Roma nel Rinascimento", 2006, 143-149.

Les presents pàgines informen que el metge Mosè (Mosah Yehiel) Ascarelli, rau de la Scola Catalana-Aragonesa de Roma, deixà la seva biblioteca a la Universitat Israelítica de la dita ciutat el 1901 (147) [és una notícia d'aquella Scola, que s'havia conservat des del final del segle XV i que, doncs, podia contenir documentació dels segles XV-XVIII).- J. P. E. [23.368]

I manoscritti datati della Biblioteca Medicea Laurenziana di Firenze. Plutei 12-24, a cura di Teresa DE ROBERTIS, Cintia DI DEO, Michelangiola MARCHIATO, con il contributo di Ida Giovanna RAO (Manoscritti datati d'Italia, 19), Florència, SISMEL-Edizioni del Galluzzo 2008, 132 pp. i 114 làmines.

El ms. Pluteo 21.18, conserva la còpia de les *Sententiae* de Taxó de Saragossa i de la *Lletra* de Quirze de Barcelona a l'autor acabat d'esmentar; la còpia ara de Florència és de l'alemany Iacobus Iohannis, datada el primer d'abril del 1490; en temps poc posterior hauria pertangut a Lleó X (55).- J. P. E. [23.369]

Leonardo GRANATA, *I manoscritti medievali di Padova e provincia*, Provincia del Veneto, 2002, 131 pp. i CLVII làmines.

A Pàdua, Biblioteca Civica, trobem al ms. A 4, l'*Ars magna seu Ars compendiosa inveniendi veritatem* de Ramon Llull (12); l'A 38 és tot ell lul·lià, amb l'*Ars demonstrativa* i la *Disputatio V hominum sapientum*, entre d'altres; A 39 conté el *Liber Apostrophe*.- J. P. E. [23.370]

I manoscritti datati della Biblioteca Queriniana di Brescia, a cura di Nicoletta GIOVÈ MARCHIOLI e Martina PANTAROTTO (Manoscritti datati d'Italia, 18), Florència, SISMEL - Edizioni del Galluzzo 2008, 86 pp. i 82 làmines.

El volum manuscrit G. II.13. conté un *Consilium* de fra Antonino Pierozzi (el futur sant Antoni de Florència), "ad instantiam fr. Dominici de Catalonia", copiat el 1446 (42), i la *Collectanea in Epistolas sancti Pauli*, de Florus de Lió (signatura G. III. 2), en còpia de darrerries del segle IX (43). El ms. A.IV.11, conjunt de tema matemàtic, ofereix en els ff. 100-103 el *Prologus et canones Tabulae Perpinianensis* de Giacomo (Jaume) Po'el, en traducció llatina de Marco

Lippomano (13), text escrit el 1342 per al papa Climent VI i copiat a Venècia el 1440.
- J. P. E. [23.371]

I manoscritti datati di Grottaferrata, Subiaco e Velletri, a cura di Raffaella CROCIANI, Massimiliano LEARDINI, Marco PALMA (Manoscritti datati d'Italia, 20), Florència, SISMEI, Edizioni del Galluzzo 2009, 82 pp i 60 làmines.

El ms. 53 (LI) de Subiaco fou copiat el 1398 per fra Antoni de Catalogna, que també copià una part del ms. 106 (C) (36, núm. 20) el 1393; hi ha reproducció de tres pàgines de la seva còpia (làmines 6-7-8).- J. P. E. [23.372]

María Teresa CACHO, *Manuscriptos hispánicos de la Biblioteca Estense Universitaria de Módena* (Teatro del siglo de oro. Bibliografías y catálogos, 48), Kassel, Edition Reichensberger 2006, XX i 378 pp.

A la pàgina 34 tenim que al ms. Alfa R, 8. 9 (Est. 56) EM 5, entre les de poetes castellans trobem nou composicions de Pere Torrellas, totes en castellà, després tres de Mossèn Navarro [valencià?] (40); C. G. A., 1: Mapamundi català de 1450 (52); Epsilon 32. 3. 3. (Est. 136), miscel·lània de documents històrics aplegada per mossèn Francesc Pasqual Chiva, beneficiat de la Seu de València, alguns dels quals es refereixen a València, p. e., 56, n. 3, de Juan de Ribera al rei; 58-59, n. 7: Ara Christi i Josep Ortí Mayor; un altre recull documental de mossèn Chiva, a Epsilon 32. 3. 22 (Est. 209), sobre dos llinatges, Bellví i Ferrer (149-152); 115-118, anotacions [d'un espia reial?] de detalls vistos a Gènova, alguns dels quals esmenten Barcelona; els darrers són d'algun militar que es trobava en campanya a Catalunya el 1707 (118); Una segona tanda, a Epsilon. 32. 3. 29 (Ital. 3136) (174-179); *Descripción de una fiesta de toros que se hizo en Valencia* (124; Epsilon 32. 3. 18 (Est. 207) EM 14); Epsilon. 32. 3. 25, Llista de títols nobiliaris valencians i genealogia dels ducs de Gandia i dels comtes de Faura (157-158); Epsilon. 32.3. 26. (Est. 213). XXXII. Notícies sobre mossèn Joan Bta. Agnès (163); i II, 139: Inscripció llatina de la ciutadella de València (163); Epsilon. 32. 3. 28 (Est. 215) EM/19: *Poesías varias de José Pérez de Montoro, ingenio Valenciano y secretario del Rey* (169-174); Epsilon. 32. 3. 30 (Est. 216), *Anuncios gloriosos de los reyes católicos de España*, obra de dos frares de o vinculats a Poblet: Vicent Serrano, capellà del priorat de sant Vicent Màrtir de València i de fra Baltasar Sayol, monjo de Poblet (179-180). Epsilon. 32. 3. 32 (Est 217); *Notícies Jurats e ses nominacions de la Ciutat de València... tretes verdaderament de los llibres del dit archiu de la Casa de la Ciutat de València* (180). Epsilon. 32. 3. 35 (Est. 215) EM 21. Arbre genealògic de Thomàs Pasqual de Pobil, d'Alacant, i inscripcions entre allí i Sagunt, amb notícia del circ (187-188); i *Comedia de la Princesa Tallina i el rei Matarot*, de Francesc Mulet (191); Epsilon. 32. 3. 38. (Est. 221) EM 22: *Poesías varias* (n'hi ha de tema valencià) (193-200).

Hi ha fons particulars: Raccolta Campori: mapes de punts diversos de Catalunya (Gamma B. 1. 4.); paràgrafs 1, 2, 6 i 9 (232-233) i encara Pucherdan i Bellagarda (133-134); Gamma. N. 8. 3. 15 (Campori App. 2845), *Arbol genealógico de don Fernando de Aragón*, de Ifach Abrahmanel (242). Archivio Muratoriano, Filza 87, fasc. 1, tres composicions per a sant Vicent Ferrer (279).

Manuscriptos en italiano u en otras lenguas: Fondo Estense: Alfa G. 5. 13. (Ital. 455): Raimundo Lulio?, *Il libro delle meraviglie, detto Felix* (284) un altre exemplar a Alfa. U. 4. 12; i tres títols autèntics (Alfa. U. 4. 19. (Lat 353); Alfa K. 4. 4. (Lat. 326); S.V. Ferrer, *Sermo in illud Lucae: Ecce positus est hic in ruinam*, s. XV (187). Carteggio Tiraboschi: conté lletres de Juan Andrés, Joan Francesc Masdéu (288); Llampillas (289); dotze títols alquímics atribuïts a Ramon Llull (Alfa P. 4. 5. (Lat. 364); dos títols alquímics atribuïts a Arnau de Vilanova (Alfa P. 4. 14 i 15) i dos d'altres a Ramon Llull (Alfa P. 4. 14 i Alfa S. 4. 6) i encara cinc més (Alfa S. 4. 8 (Lat. 365); de més a més, l'Alfa S. 4. 6. conté tres títols lul·lians, dos de Pere Deguí i

un de Petrus Donatus (294); dos altres volums amb quatre títols alquímics atribuïts a Ramon Llull (Alfa, T. 4. 8 i 10; Lat. 357 i 355); cinc títols alquímics atribuïts a Arnau de Vilanova (296 i un altre a Alfa. U. 4. 2. [Lat. 360]); vuit més d'alquímics atribuïts a Ramon Llull (Alfa. U. 4. 2 i 20) (396-297); deu altres títols alquímics atribuïts a Ramon Llull (Alfa. U. 4. 21. i Alfa. W. 3. 7) (297). En un exemplar de la *Cosmographia* de C. Tolomeu, hi ha un mapa del *Taracensis Ispanie Situs* (Alfa. X. 1. 3. Latino 443) (198). Gamma A. 5. 20. *Summa Raymundi {de Penyafort}*. *Summa pauperum* (301); Gamma. G. 4. 42. (Campori 49 i App. 162), Raimundi Lulli, *Proverbia* (303); Gamma. G. 6. 2. (Campori 676), Extrets d'Avicenna, Arnau de Vilanova i Ramon Llull (303); més extrets alquímics d'Arnau i de Llull (304); Gamma. H. 6. 56, tres lletres d'Alfons Trastámara del 1455 (305); Gamma. L. 10. 15-17, *La Merope* de Domènec Tarradellas, 1743 (306); Gamma. R. 2. 9., Arnaldi de Villanova, *Breviarium practicae, del s. XIV* (308); Gamma. U. 1. 17, *Vita di Alessandro VI Borgia e suoi figli* (311); Gamma. V. 5. 19 (Campori App. 171): *Somma nel foro de penitentia, tratta da quella del maestro Raimondo* (312); Gemma. W. 5. 28. (Campori App. 1030): Francisco Sanzes García, de Valencia, *Arte della vera navigazione*, a Carles II, traduïda a l'italià (313). Raccolta Sorbelli: 662, Dues lletres de Juan Andrés (318). Archivio Muratoriano: Filza 19, fasc. 8a: *Gesta antipapae Benedicti XIII* (322). Archivio Orsi-Muratori: Filza 11, fasc. 12: *Orgoglio contro Orgoglio*. Barcelona (326). Nuove accessioni, Beta. 3. 3. 1. (Ital. 2019): Vita e miracoli dell'apostolo delle Spagne e Taumaturgo Valentiano, san Vincenzo Ferrerio, s. XVIII (327). Raccolta Tacchini: 23C: Appunti concernenti in particolare le opere di Raimondo Lullo, tabelle numeriche (329).- J. P. E. [23.373

Massimiliano VIDILI, *Cronotassi documentata degli arcivescovi di Arborea dalla seconda metà del secolo XI al Concilio di Trento* (Studi Arborensi, 1), S.L., 2010, 192 pp.

En general a base de documentació ja publicada, incideixen en la nostra temàtica les referències dels anys posteriors al 1322, que són més insistents a partir del 1414 (137-143) i encara més els anys del pas del segle XV al XVI, protagonitzades per Jaume Serra i Pere Serra (151-160).- J. P. E. [23.374

Silvio BERNARDINELLO, *Catalogo dei Codici della Biblioteca Capitolare di Padova. In appendice gli incunaboli con aggiunte manoscritte*. I. Padova, Istituto per la Storia Ecclesiastica Padovana 2007, XC i 721 pp.- II. Padova Istituto per la Storia Ecclesiastica Padovana, 2007, 721-1380.

El primer volum informa de l'existència de tres volums amb obres de Ramon Llull en aquella biblioteca: el còdex A-39/III, còpia del *Liber Apostrophe*; el B-38, tot ell de Llull o lul·lià (restes de l'estada de Joan Bolons, a Pàdua la primera meitat del segle XV?); entre les obres de Llull hi ha l'*Ars demonstrativa* i la *Disputatio quinque hominum sapientum*; i el C-79, que ha conservada una còpia del *Liber de praedestinatione et libero arbitrio*. El C-34 conté documentació dels primers anys del segle XV relativa a la llargament preparada, però mai efectiva trobada entre Benet XIII i Gregori XII, a Savona. Hi ha quelcom de documentació oficial dels dos papes Borja.- El volum II ha publicada la pàgina inicial d'un volum copiat per a Pere Roís de Corella, amb les seves armes (làmina 11).- J. P. E. [23.375-23.376

MADRID

Ana SANZ DE BREMOND MAYÁNS, *Los documentos franciscanos de los conventos de la Corona de Aragón en el Archivo Histórico Nacional*, dins "Archivo Ibero-Americano", LXI (2001), 371-498.

Ana SANZ DE BREMOND MAYÁNS, *Aproximación al estudio del franciscanismo en la Corona de Aragón. Los documentos del Archivo Histórico Nacional (s. XV-XIX)*, dins "Cuadernos de Historia Moderna", 32 (2007), 137-158.

Els dos títols són, en les pàgines de presentació, pràcticament idèntics i ambdós porten el possible lector a confondre Corona d'Aragó amb Regne d'Aragó. La diferència bàsica rau en el fet que el primer ofereix una idea del contingut de cada document i n'assenyala la datació i la localització arxivística (380-498). Les pàgines inicials, repetides, resumeixen o almenys intenten resumir tant la manifestació de la realitat franciscana viva des dels temps medievals de la Corona com la seva conseqüència documental, augmentada durant l'Edat Moderna. Per la desamortització del 1835, els documents d'uns 2.900 arxius conventuals acabaren concentrant-se, des del 1953, en les quatre grans seccions de l'AHN, que "no tiene una identidad definida" (139); els fons franciscans, desglossats entre femenins i masculins i entre els tres regnes de la Corona (143-145) conserven exemplars indicats en les pàgines 146-157. - J. P. E. [23.377-23.378]

MALLORCA

Cristina MENZEL SANSÓ, Bernat JUAN RUBÍ, José-Joaquín ESTEVE VAQUER, *El CINMUS: Una forma de gestión e investigación del patrimonio musical de la Catedral de Mallorca*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXI (2008), 125-130.

L'ACM posseeix un patrimoni musical de la mateixa Seu, de la Cartoixa de Valldemossa per exclaustració, del convent de Santa Magdalena i del Seminari de Sant Pere; ja Higiní Anglès assenyalà un himnari del segle XIV i el cantoral del convent de la Concepció. Per a la conservació, catalogació i estudi del fons s'ha creat el "Centre d'Investigació Musical de la Seu de Mallorca =CinMus", que l'ha dividit en cinc seccions: Manuscrits de cant pla; Llibres del faristol; Música vocal polifònica moderna; Música instrumental; i Música vocal instrumental (126-127); la recerca s'ha estès a la documentació relativa a música (128-129). Les noves informacions s'han encreuat amb les d'una recerca paral·lela en els fons musicals del Santuari de Lluch, activitat que ja ha començat de donar uns primers fruits (130).- J. P. E. [23.379]

Joan ROSSELLÓ LLITERAS, *La biblioteca de Santo Domingo de Mallorca, palestra de formación y apostolado*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXII (2009), 183-270.

Les primeres pàgines apleguen notícies de llibres del convent de dominics ja en els primers anys després de la conquesta i presenten els catàlegs dels anys 1485, 1548 i 1552 (sense donar-ne referència arxivística) (183-189); la transcripció del catàleg del 1485 ocupa les pàgines 190-204; la del 1548 va de la pàgina 204 a la 214 i prové de l'ADM, MSL/176; i el del 1552 va de la pàgina 214 a la 225; hi ha, finalment, una llista de vint-i-un volums legats al convent pel notari mallorquí Joan Castell (225-226). La darrera part conté indicacions biogràfiques sobre els autors representats en la biblioteca (226-265); tot passant, he vist que la identitat d'un autor se li ha resistit, l'Episcopus Valentinus, *Super Psalterium*: era només bisbe en funcions de València, perquè el titular era Roderic de Borja, Alexandre VI; ell nomia Jaume Peres de València, augustinia (235, núm. 47); s'ha de corregir la notícia sobre la *Chronica Roderici*; n'és autor Rodrigo Jiménez de Rada, arquebisbe de Toledo a mitjan segle XIII (251, núm. 147); la lli-

breria dominicana de Palma de Mallorca posseïa un exemplar de Nicolau Eimeric, *Contra haereses Arnaldi de Villanova* (257, núm. 180), ara introbable.- J. P. E. [23.380]

Joan ROSSELLÓ LLITERAS, *La imprenta al servicio de la Iglesia Majoricense*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXII (2009), 271-278.

Aquestes pàgines són en realitat una llista d'allò que en aquests moments es pot trobar en un arxiu parroquial, en concret en el de Sant Jaume de Palma de Mallorca: hi ha nombre d'edicions de missals, sencers o parcials, ja des del segle XVIII (272-273), rituals, texts jurídics, en concret sínodes diocesans, des del 1589 (274); decrets episcopals, des del 1797 (275-277); documentació civil moderna (277) i documentació parroquial moderna (277-278), sermonaris (aquests nombrosos) i devocionaris (278).- J. P. E. [23.381]

MONTSERRAT

Ernesto ZARAGOZA PASCUAL, *Impresos litúrgicos de la Congregación de San Benito de Valladolid*, dins "Studium Ovetense", XXXI (2003), 47-82.

Ernesto ZARAGOZA PASCUAL, *El Ceremonial benedictino vallisoletano*, dins "Studium Ovetense", XXXIII-XXXIV (2005-2006), 313-338.

Ernesto ZARAGOZA PASCUAL, *Las constituciones de la Congregación de San Benito de Valladolid (1500-1835)*, dins "Studium Ovetense", XXXIII-XXXIV (2005-2006), 339-358.

Estan d'alguna manera relacionats amb Montserrat perquè hi foren editats o perquè n'hi ha exemplar en la biblioteca del Monestir, els següents exemplars: de missals: Montserrat, Johann Luschner 1499 (51); Montserrat, Johann Rosenbach 1521 (51-52). De Leccionaris dominical i santoral, ambdós de Montserrat 1523 i 1424 (56). De diürnal, Montserrat, Rosenbach 1518 (o 1519) (57-58).- Horae B. M.V., Montserrat, Rosenbach 1518-1521 (59). D'himnari: Montserrat, Luschner 1500 i Rosenbach 1513 (59). D'ofici de difunts, Montserrat, Luschner 1500 (60). De processoner: Montserrat, Luschner 1500 (60). De breviari: Montserrat, Luschner 1500 (64) i Montserrat 1519 (61). De propi de sants: Barcelona, Joan Piferrer 1730 i València, Antoni Bordàzar 1733 (77). De calendari, Girona, Jeroni Palol 1640 (79).

El cerimonial es conserva a Montserrat, Biblioteca del Monestir, ms. 46, XV-XVI, dins el qual hi ha "las costumbres de Montserrate loables"; també en el ms. 74, del 1477 o 1493 (315), i en el ms. 831; el ms. 69 és específic per als ermitans (327); i a Girona, Biblioteca Tomàs de Lorenzana, ms. 108 (318).

L'exemplar de les constitucions, contemporànies de l'abat Cisneros, es conserven en la biblioteca de Montserrat, ms. 39; foren impreses a Burgos, Alonso de Melgar, 1521, repetides a Barcelona, Johann Rosenbach 1528 (343), també Barcelona, Pedro Malo 1575 (347). En visita apostòlica a Montserrat encarregada al bisbe de Vic, Joan Bta. Cardona, foren promulgats *Estatutos y constituciones...* 1586 (349); també les de Sant Benet de Bages, 1594 (350).- J. P. E. [23.382-23.383-23.384]

ONTINYENT

Arantxa BLAT BURGÚÉS, Ángel CALDERÓN RODRÍGUEZ, Gemma CONTRERAS ZAMORANO, Marisa FERRANDO CUSÍ, *Conservación y restauración de documentos del Arxiu Municipal d'Ontinyent*, dins Actes Vall d'Albaida, I, 223-240.

Pàgines centrades en l'aspecte tècnic, que exposen les successives actuacions per a la conservació i restauració de documents, realitzades pel Centre Tècnic de Restauració de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana en fons de l'AM d'Ontinyent: les fotografies de

les pàgines 226-227 i 230-240 permeten de veure que el treball de l'esmentat Centre Tècnic s'ha realitzat en pergamins, en fascicles escadussers i en volum del dit AM.- J. P. E. [23.385]

PERPINYÀ

C. LANGÉ, J. MOURIER, [*Chronique des archives. Année 2006*]. *Pyrénées- Orientales*, dins "Annales du Midi. Revue de la France méridionale", 120 (2008), 160-161.

Durant l'any 2006, els ADPO han ingressat el 'Fonds Henri Guiter', que conté escrits seus sobre lingüística i treballs per a l'*Atlas linguistique des Pyrénées-Orientales*; un registre del notari Francesc Vilar, de Canet de Rosselló, anys 1647-1655; i els *Plans et profils des principales villes et lieux considerables de Catalogne*, del cavaller de Beaulieu.- J. P. E. [23.386]

C. LANGE, [*Chronique des Archives*]. *Pyrénées Orientales*, dins "Annales du Midi. Revue de la France méridionale", 125 (2013), 178.

L'ADPO s'ha enriquit amb la documentació familiar dels Garriga, dels Vilar i dels Laval, de Finestret, amb fons des del segle XVI; també amb l'arxiu privat Puiggarí, segles XIV-XIX.- J. P. E. [23.387]

Marie-Hélène SANGLÀ, *La redescoberta del patrimoni històric durant la primera meitat del segle XIX a través de la historiografia nord-catalana*, dins "Afers. Fulls de Recerca i Pensament", 58 (2007), 741-768.

A base de l'ADPO, sèries V i T, i d'algunes publicacions periòdiques de Perpinyà es pot seguir la "nouvelle conception du passé historique", que hom proposava durant la primera meitat del segle XIX. Hi ha d'una banda, l'interès oficial a través de l'Académie (Royale) des Inscriptions et Belles Lettres amb les seves enquestes del 1810, 1819 i 1824; el 1821 comencen els encàrrecs d'institucions públiques a François Jaubert de Passa, tant per als monuments artístics com per "recueillir tous les documents... Se rapportant à l'histoire des temps passés..." (745); i Jaubert té condícia a presentar-los en grups homogenis (749) i entre 1815-1830 s'hi afegeixen les excavacions arqueològiques; però els estudis històrics, per tant inscripcions i documents, són només avaluats per allò que poden "emprunter de secours à l'étude des monuments" (761); de més a més, les formes predominantment romàniques dels monuments catalans tenen dificultats a entrar en el vocabulari forjat per als monuments gòtics de França; per això, cas paradigmàtic, el 1842 la Commissions des Monuments Historiques, exigia al ministre del ram que en les obres de conservació de la Llotja de Perpinyà fossin respectats "tous les caractères de l'architecture catalane" (766). No caldria esperar gaire fins que Auguste Brutails emengués el seu *Cartulaire Roussillonais* (768).- J. P. E. [23.388]

Pep VILA I MEDINYÀ, *Documentació d'abadies, convents i priorats de les comarques gironines a la sèrie H dels Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals de Perpinyà (ADPO)*, dins "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 41 (2010), 521-526.

La sèrie en qüestió recull documentació del clergat regular i no sols de la Catalunya Nord, a causa de les múltiples relacions històriques entre ordes i monestirs d'una i altra banda de la frontera actual. L'autor dreça un primer inventari de les entitats regulars de Catalunya Sud documentades als ADPO. La notícia consisteix en el nom de la institució, les dates extremes de la documentació que s'hi refereix, la cota arxivística del lligall, el nombre de documents de pergamí i/o de paper i la llengua o les llengües en què els documents són escrits. Les institucions

recensionades són Priorat Coll de Panissars, Sant Pere de Roda, Santa Maria de Roses, Sant Miquel de Fluvià, Sant Pere de Besalú, Sant Llorenç del Mont, Sant Joan les Fonts, Sant Pere de Camprodon, Sant Pere de Banyoles, Santa Maria d'Amer, Sant Pere de Galligants, Santa Maria de Ripoll.- J. de P. [23.389]

POLÒNIA

Maria KOWALCZYK et alii, *Catalogus codicum manuscriptorum Medii Aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur* Volumen IX numeros continens inde a 1354 ad 1430, Cracoviae, Bibliotheca Jagellonica MMVIII, XXVI i 704 pp.

Les següents còpies manuscrites pertanyen a títols d'autors nostres: el ms. 1354, pp. 97-100: Ioannes de Palomar, *Sermo in Concilio Basiliensi*, 16.XII. 1431 (5); Ioannes de Palomar, *Sermo in die s. Michaelis in Concilio Basiliensi* 29. IX. 1432. *habitus* (6); Ioannis de Segovia, *Constra tractatus Ioannis de Palomar et Iuliani Cesarini* (139/8); Ioannis de Palomar, *Quaestio cui parendum sit, an sanctissimo domino nostro papae Eugenio IV, an Concilio Basiliensi tamquam superiori* (140/9); Ioannis Ballistarii, Lemovicensis OP, *Sermo de sancta Maria Magdalena* (217/7); Ignotti, *De sancto Vincentio martyre* (257/206); Raimundi de Pennaforte, *Summae de poenitentia, lib. III* (423/9).- J. P. E. [23.390]

Janusz TONDEL, *Incunabuly w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Polplinie, Uniwersytetu Mikoleja Kopernika, Toruń*, 2007, 650 pp.

Entre els incunables d'aquella biblioteca ara episcopal, però durant segles d'un monestir, s'hi troben exemplars d'Antoni Andreu, *Quaestiones in XII libros Metaphysicae Aristotelis*, Leipzig 1494 (336); Guiu de Montroquer, *Manipulus curatorum*, Estrasburg, Flach, 1493 (398); s. Vicent Ferrer, tres jocs dels tres volums de *Sermones de tempore et de sanctis*, de Colònia, Estrasburg i Nuremberg, 1485, 1488 i 1492 (468); i entre els perduts en la guerra dels anys 1939-1945, un exemplar del Magister Adam, la *Summa de Summa Raimundi de Pennaforte*, de Colònia, Quentel 1498 (475) i un altre joc dels tres volums de s. Vicent Ferrer, de Basilea, Quesler 1488 (482). Hi ha il·lustracions (563-611).- J. P. E. [23.391]

PORTUGAL

Santa Cruz de Coimbra. A Cultura Portuguesa aberta a Europa na Idade Media. Biblioteca Publica. Municipio de Porto, 2002, 340 pp.

A la pàgina 276 trobem una presentació d'autor i obra del ms. Santa Cruz 95/Nº Geral 1150, de Ramon Llull, *Capitulum super figuram elementarem artis demonstrativae*; i en la pàgina 277, reproducció de tota la pàgina inicial; la còpia i, doncs, la lletra és datada del segle XV; no s'hi veu cap característica de lletra humanística.- J. P. E. [23.392]

REUS

Josep M. T. GRAU I PUJOL, *Un inventari de l'arxiu del Gremi dels Blanquers de Reus de 1770*, dins "Misc. Navarro Miralles", 89-98.

Darrerament els arxius d'antics gremis tarragonins han estat objecte d'estudi (89), entre d'altres raons perquè, malgrat la supressió dels gremis per l'Estat Espanyol, alguns subsistiren com a societats d'assistència mútua i administradores d'altres béns, drets i arxius, entre els quals el de Blanquers de Reus, ara dipositat a l'AHC del Baix Camp, *Fons Gremi de Blanquers*; justament el 1870 s'alçà inventari d'allò que posseïa: dels vint-i-quatre llibres, dotze són anteriors al segle XIX (92-93); també ho són els lligalls numerats de la A a la I (93-96). - J. P. E. [23.393]

RIPOLL

Rafael RAMOS, *El cancionero castellano de Ripoll: una rara colección poética de finales del siglo XVI*, dins "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XLIX (2003-2004), 249-316.

El còdex 16 de la Biblioteca Lambert Mata és còpia del *Recort* de Gabriel Turell, presenta en els folis romasos en blanc còpia de setze poesies castellanques completes, ací transcrites (276-287) i estudiades (254-275); hi haurien estat copiades a darrerries del segle XVI (254); tota una secció és dedicada a les referències bibliogràfiques de manuscrits o d'edicions de les dites poesies (298-315); Hi ha llista de primers versos (316).- J. P. E. [23.394]

SANT FOST DE CAMPSENTELLES

Almudena GUTIÉRREZ GARCÍA-MUÑOZ, *L'arxiu parroquial de sant Fost abans de 1936. Inventari de Mn. Salvador Pibernat*, dins "Campsentelles", 21 (2008), 25-34.

El 21 de juliol del 1936, el poble de Sant Fost de Campsentelles era tràgicament il·luminat pel foc que cremava església parroquial i rectoria, que també conservia en cendra l'arxiu parroquial. El rector seria assassinat la nit del 6 al 7 de setembre del mateix any i així també desapareixia la memòria del l'inventari de l'arxiu parroquial que el mateix rector havia enviat al bisbat de Barcelona, ara trobat i transcrit per l'autora a l'ADB; s'intitula *Inventario de todos los libros y documentos contenidos en el archivo parroquial de San Fausto de Campsentellas*, on consten diversos llibres-registre des del segle XVI, plec de documentació parroquial no datats numerats amb majúscules de la A a la R i una llista de 105 llibres de tema pastoral, algun del qual és del segle XVIII.- J. P. E. [23.395]

La SEU D'URGELL

Takashi ADACHI, *Ecclesial Documents or Family Documents. A 'Genetic' Study of the Cathedral Archive of Urgell from the Ninth to the Eleventh Century*, dins "Medieval European Studies" (en japonès), I (2009), 87-105.

Títol només conegut per referència.- J. P. E.

[23.396]

SEVILLA

Antonio SEGURA MORERA, Pilar VALLEJO ORELLANA, *Catálogo de los impresos del siglo XVI de la Biblioteca Colombina de Sevilla. Vols. A-B*, Sevilla, Institución Colombina 2001, 510 pp.

La biblioteca de la Catedral de Sevilla posseeix exemplar de les edicions següents: *Admministració dels sagraments de la Penitència i Extremunció. Obra acabada per mossèn Duran SALVANYAC*, Barcelona 1531 (exemplar mancat del primer full) (33/28).- Arnaldi ALBERTÍ, *Tractatus siue questio de secreto*, València 1534 (64/97).- Hieronymi AMIGUET, Dertusensis medicí, *In Aelii Antonii Nebrissensis Artem grammaticam ysagogica via*, Barcelona, Carles Amorós 1514 (114/208).- Antonii ANDRÉS, *Super artem veterem...*, Venècia, Lucantonio Giunta 1517 (122/224).- *Orationes*, altera Antonii NEBRISSENSIS ystoriographi regis Ferdinandi, altera Ioannis STEPHANI in Perpinianensi academia rethoricae professore, Barcinone 1516 (138/258).- ARNALDI DE VILLANOVA, *Opera nuperrime recognita et emendata...*, Lugdunum 1509 (168/319); *Le trésor des pauvres*, Lyon 1527 (168/259).- Joan BASSOLS, *In quartum sententiarum...*, París 1516-1517 (224/439).- Ioannes AZNAR, *Termini secundum viam realium*, València 1513 (190/366).- Pere Benet MATEU, *Liber in examen apothecariorum*, Barcinone 1521 (242/482).- *Officium sancti Vincentii martyris et leuite Cesaraugustani, patroni insignis ecclesie Bernensis*, Basilea 1517 (254/509).- J. P. E. [23.397]

TARRAGONA

Elisabet BALDOR, Marga GONZALVO, Antonio MORENO ALMÁRCEGUI, *Els registres parroquials com a font d'investigació històrica*, dins "Misc. Navarro Miralles", 83-87.

Informació sobre un treball d'equip entorn els arxius parroquials en tant que fonts per a la demografia dels segles passats, amb notícies agradables com la que nombre de parròquies del bisbat de Tarragona començaren i han conservat registres parroquials ja d'abans del Concili de Trento o la de la, en general, bona conservació dels registres en els arxius parroquials i en l'AHA de Tarragona, creat pel cardenal Francesc Vidal i Barraquer el 1920, que salvà molts arxius parroquials del foc, o la que hi ha nou municipis (85: no seran parròquies), que han salvat les sèries completes: Almoŕster, Bràfim, Monterri, el Pont de l'Armentera, Riudecanyes, la Selva del Camp, Valls, Vilabella i Vilallonga. Les notícies aplegades han iniciat una base de dades general. També hi ha hagut problemes, sobretot pels buits creats per les guerres (87). - J. P. E. [23.398]

Sofia MATA DE LA CRUZ, *Fonts literàries de la història de l'art (segles XVI al XIX) conservades a diverses biblioteques eclesiàstiques de Tarragona*, dins "Butlletí Arqueològic", V/29 (2007), 219-265.

Les primeres pàgines esmenten aquells tarragonins que són encara recordats per haver establert a Tarragona sengles biblioteques personals d'importància més àmplia, com la d'Antoni Agostí o la de Ramon Foguet, sense oblidar d'altres col·leccionistes com Lluís Ponç d'Icard, Jaume Amigó o Isaac Hermes Vermey, col·leccions bibliogràfiques que amb el pas del temps han enriquit les actuals biblioteques tarragonines, com la Biblioteca Pública de Tarragona o la del Seminari Pontifici (219-238); des de la pàgina 239 tenim presentació dels corresponents volums, aplegats per matèries: els de l'arquitectura antiga, els d'arquitectura i construcció, francesos d'enginyeria civil i militar, arts figuratives, biografies d'artistes, arqueologia, retrats, topografies, viatges, art i moral, mitologia, jerogràfic, emblemàtica i devoció (239-255). Hi ha

llista dels llibres descrits (255-259) i reproducció fotogràfica d'algunes de les seves portades (260-265).- J. P. E. [23.399]

TORTOSA

Miquel dels S. GROS I PUJOL, *El processoner antic de la catedral de Tortosa (Tortosa, Arx. Cap., ms. 267)*, dins "Miscel·lània Litúrgica Catalana", XVIII (2010), 279-322.

Descrit el ms., datat la segona meitat del segle XIV i elaborat a Tortosa, l'autor en descriu el contingut: Cicle d'Advent- Nadal, diumenges de Quaresma, Setmana Santa, temps pasqual, Trinitat i Corpus, diumenges després de Pentecosta, santoral, comú dels sants. Comparat amb processoners de Tolosa de Llenguadoc i de Vic, el processoner tortosí té característiques primitives i respondria a un tipus de "processoner responsorial implantat a la majoria d'esglésies occidentals a partir del final del segle XII" (288). Donada la 'ratio editionis', Gros edita el text del processoner suplint les seves llacunes amb els textos corresponents del ms. 266, còpia tardana del ms. 267. L'edició és enriquida amb un superb índex de peces, que la converteixen en un instrument de treball molt agraït: antífones, responsoris, versets i peces varies. La bibliografia és citada a les notes i els repertoris litúrgics són donats amb la 'ratio editionis'.- J. de P. [23.400]

María Amparo ROSA MONTAGUT, *El archivo musical de la Catedral de Tortosa (Tarragona): villancicos, para la translación de la Santa Cinta*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXVI (2011), 471-494.

Aquestes pàgines comencen traduint al castellà la lliçó 'històrica' de Matines de l'ofici litúrgic de la Cinta de Tortosa escrit en el segle XVI (472-473); la devoció tortosina a la Cinta i a la Mare de Déu és d'època moderna, sobretot barroca, en què el 1626 Francesc Martorell publicà la *Historia de la Santa Cinta* (473); en ple segle XVIII la devoció es manifestà en nombroses composicions poètiques musicades en forma de villancet o de nadala; l'autora n'ha aplegat quaranta-una (485-490); s'hi han d'afegir les catorze documentades per Vicent Garcia Julve, ara introbables (400-402); l'autora ens dóna traduït al castellà el *Poema heroicum de sacro cingulo Beatae Virginis Mariae* (479-480).- J. P. E. [23.401]

URGELL

Benigne MARQUÈS I SALA, *Los santos titulares de las iglesias de Urgell durante los siglos IX-XIII*, dins "Memoria Ecclesiae", XXXI (2008), 811-831.

L'AC de la Seu d'Urgell, inclosos els de Santa Cecília d'Elins i de Sant Serni de Tavèrnoles, suma 2463 documents dels segles IX-XII/XIII: els topònims que hi consten de llocs de culte, amb la xifra de l'any de la seva primera referència documental, més la localització actual de municipi i comarca, consten en la llista unitària i alfabètica; cal tenir present que en els segles esmentats el bisbat d'Urgell s'estenia més que l'actual per les comarques del Berguedà, Solsonès, Cardoner, Bages, la Segarra i l'Urgell, que el 1593 passaren al bisbat de Solsona; també les esglésies documentades en aquelles contrades figuren en la llista actual, que va de Sancta Agatha (s. xii), entre Clariana i Cardona, a la comarca del Cardoner, fins a Sanctus Vultus (1063), a Estamariu, Alt Urgell. Cal tenir present que, ultra els passats al bisbat de Solsona, n'hi ha bon nombre d'ara inexistents o dels quals s'ha perdut la memòria.- J. P. E. [23.402]

VALÈNCIA

Vicente Luis GALBIS Y GINER, *El legado numismático de la Universitat de València: una suma de pasiones*, dins "Saitabi", 58 (2008 = Hom. Mestre Sanchis), 27-59.

Fons iniciat el 1806 amb la deixa de les vora del miler de peces de Francesc Xavier Borrull i Vilanova, després difícilment salvat de les vicissituds i engrandit amb d'altres deixes (29-38), conserva un conjunt de monedes de les successives etapes històriques, ací presentades (41-50), sense que hi manquin d'altres objectes numismàtics que no són monedes (51-56). Hi ha bibliografia (57-59).- J. P. E. [23.403]

Carme DELEGIDO MORANT, *Nous temps per a la col·lecció numismàtica de l'Arxiu de la Catedral de València*, dins "Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia", 42 (2010), 129-131.

El temps nou per a la secció numismàtica de l'Arxiu de la Seu de València s'ha encetat amb una donació de 2.206 monedes i 17 medalles, la majoria de les quals són modernes, però no en manquen de ben antigues, les més interessants de les quals són ací indicades.- J. P. E. [23.404]

Biblioteca dispersa. Manuscrits i incunables valencians dels segles XIV al XVII. Edició i introducció de Júlia BENAVENT, València, Goaprint 2007, 360 pp., de les quals les 323-358 són d'il·lustracions.

La mateixa autora ens avisa en la introducció que el present llibre no és resultat d'una planificació sistemàtica, ans "fruit de la casualitat, de l'encontre fortuït" i que en la seva preparació, seguint un suggeriment de Joan Fuster, ha intentat de contribuir a 'omplir' el segle XV valencià amb noms que acompanyin els grans ja, almenys mínimament, coneguts. El cos del volum és format per setanta-nou unitats, en principi una per a cada escriptor, amb el resultat, però, que les vint-i-quatre primeres són anònimes (25-69); les cinquanta següents, en canvi, són dedicades a altres tants escriptors (29-59), en general coneguts per nom i cognom, com Manuel Dies, *Llibre dels cavalls*, *Llibre de les mules* (186-216) o Joan Serra, amb la seves obres pedagògiques per a la nova cultura europea del Renaixement (157-172), i d'altres, entre els quals, però, es troben novetats importants, com poden ésser, per posar només dos exemples, el llibre de Guillem Despuig, *Enchiridion de principiis musicae disciplinae*, escrit en ple Renaixement en el pas del segle XV al XVI, conservat a Bolonya, Biblioteca Comunale, ms. A. 71, i el d'Antoni Roig, *Tractat de cirurgia*, escrit ja en plena època del Barroc el 1633, conservat a Florència, Biblioteca Riccardiana, ms. 2986 (98-108); afegim-hi el de Lluís Corella, *Propietats de les pedres precioses* (179-185). Algun dels noms que encapçalen les cinquanta unitats serien més coneguts si el nom fos aquell amb què han estat coneguts fins ara, com el Pere Oliver de València, més conegut com a Pere Joan Oliver (240). I en un cas l'autora ha estat poc afortunada, el de Joan Rus de València, que ja hauria escrit quelcom abans que s'acabés el segle XIII, però que devia volguer fer la competència a Matusalem, perquè cent-cinquanta anys més tard seguia escrivint, ara tema de gramàtica i lògica de Ramon Llull; però aquest lul·lià de mitjan segle XV no és Joan Rus, ans Joan Ros, franciscà professor de l'Escola Lul·liana de Barcelona; la seva obra és coneguda gràcies a l'exemplar, segurament el de la dita Escola Lul·liana, conservat a Munic, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 10554, i descrit en el meu *Els manuscrits lul·lians medievals de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic*. II. *Volums de textos llatins*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya 1988, 142-146. Immediatament abans de les reproduccions fotogràfiques ja esmentades, trobem les següents taules: de les 79 unitats (267-268); d'autors i d'obres (269-286) i de biblioteques (287-292); les pàgines 295-319 contenen la bibliografia, en la qual no he sabut trobar el nom de Miquel Batllori i Munné, qui, si no m'erro, potser havia feta algu-

na aportació al tema. Encara en la introducció l'autora ens diu que “aquestes obres [a les quals ella ha dedicada la seva atenció] foren escrites en llatí, valencià, castellà i italià” (12); sortosament, a mesura que les informacions del llibre augmentaven, també creixia la llista de llengües: la ‘lemosina’ (27, 60) [ai, si encara fos viu don Marcelino Menéndez y Pelayo!] i algun en català (33, 36). Les notícies sobre la materialitat dels volums són més aviat gasives, però molt més extenses les llistes de capítols o semblants que hi són transcrits, cosa d'agrair, com també les noves informacions sobre tants escriptors valencians del XV.- J. P. E. [23.405]

Josep GUIA, *Dades documentals d'interès literari (València, segle XV)*, dins *Momenti di cultura catalana in un millenio*, “Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)”. Volume I, [Napoli], Liguori editore 2003, 201-222.

Les dades aplegades en aquestes pàgines són el resultat del constant tracte amb fons notariais valencians, en els ARV, ACV, Arxiu del Col·legi del Patriarca i Arxiu Històric de Gandia, i completen la informació sobre algunes famílies valencianes i llurs llibres com els Gassull (202-205), els Roís de Corella (205-208), els Portell (209), els germans Vinyoles (210-211), els Galba-Lloris (212-213), sobre deixes a la Seu de València de volums del *Cristià*, i d'altres d'Eiximenis, del *Memorial del peccador remut*, de Felip de Malla, de sant Vicent Ferrer (214-217), i sobre diverses branques de la família de Berenguer Muntaner (227-221).- J. P. E. [23.406]

José CLIMENT BARBER, *El archivo musical de la catedral de Valencia: evolución y estado actual*, dins “Memoria Ecclesiae”, XXXI (2008), 379-389.

Ja Higiní Anglès feia observar que l'herència musical dels grans compositors barrocs no es troba en arxius eclesiàstics, ans civils, encara que en els eclesiàstics hi ha els inventaris que havien de signar el nou mestre de capella o l'organista; per això és possible de conèixer obres singulars d'autors diversos o les del mestre Joan Bta. Comes, o fons barrejats de diferents autors (382-386 [entre aquests hi ha el motet *Non sumus digni*, potser idèntic al medieval, que canten els pelegrins de les Useres]) (385, núm. 66). Mestres de capella o arxivers diversos dels segles darrers han fet inventaris de fons musicals (386-389).- J. P. E. [23.407]

Josep Lluís DOMINGO i SANCHO, *Catalogación de cantoriales —una propuesta de trabajo—. Libros corales del Real Monasterio de Santa Catalina de Sena. Valencia*, dins “Memoria Ecclesiae”, XXXI (2008), 777-803.

Aquell monestir de monges predicadores conserva catorze llibres de cor, un dels quals, el núm. 5, de pergamí i del segle XVI, és ací estudiat; l'anàlisi material dels plecets permet de deduir que, quan en la còpia una pàgina sortia malament, era arrancada i per això ara cinc dels quaderns són coixos (782); l'autor es fixa en particular en les il·lustracions (782-784), dóna la llista dels oficis celebrats de juny a novembre (784-787) i assenyala des particularitats de la notació musical (787-788). Hi ha nova llista de les festes esmentades en la celebració de la missa (788-790), quadre de lletres capitals amb els respectius colors (791-792), particularitats musicals (792-794) i mostra de texts de Nadal (794). Després d'una primera bibliografia (794-796), segueix un apèndix tot ell escrit en català/valencià, analitzant la partitura per a una quarteta (“Ferrer, ferrer / manyà, manyà / té mal de panxa / i no pot bossar”: 799), que no deu pertànyer al Cantoral núm. 5, atès que consta “Cançó arreplegada a la ciutat d'Algemesí” (796); després de les explicacions hi ha nova bibliografia per al nou apèndix (803).- J. P. E. [23.408]

Romualdo BERTOMEU GÓMEZ, Joan Josep CARDONA IVARS, Xavier SERRA ESTELLÉS, *Inventari dels arxius parroquials de la Marina Alta. I. Arxiprestat de Sant Vicent de la Font Santa* (Monumenta Archivorum Valentina, València, Facultat de Teologia 2004, 146 pp.

Les parròquies del dit arxiprestat, en els arxius de les quals hi ha fons anteriors al segle XIX són les següents: Alcanalí, Quinke libri, del 1624 (18-24); Benissa, Quinke libri, del 1543 (30-54); Llíber, Llibre de rendes, del 1758 (59-63); Parcent, Quinke libri, del 1673 (84-89); Poble Nou de Benitatxell, Quinke libri, del 1768 (96-101); Teulada, Quinke libri, del 1614 (114-121); i Xaló, Quinke libri, del 1620 (128-142). En algunes de les parròquies hi ha documentació escadussera anterior al 1801 aplegada en volums facticis- J. P. E. [23.409

VIC

Joan REQUESENS I PIQUER, *Jaume Collell i la cultura del Renaixement*, dins "Misc. Duran", 357-387.

Aquestes pàgines, basades en gran part en la correspondència entre Jaume Collell i Bancells i Marià Aguiló, conservada a Barcelona, BC, en les publicacions vigatanes d'aquells anys i en els fons arxivístics corresponents (1868-1870), ens recorden l'intent d'un floc de joves vigatans (cinc) d'afegir a l'Exposició Agrícola una secció d'objectes antics, però tot se n'anà en orris per la militarada de torn, sublevada a Andalusia i en especial, l'estol naval, a Cadis; el desgavell polític, però, que seguí l'alçament d'En Topete, convertí Marià Aguiló en 'incautador' de l'Arxiu del Capítol i l'Arxiu de Protocols de la Cúria Fumada, i l'incautador' "hi passà dies i dies i hores i hores fins que la fosca l'en treia, fullejant manuals, traient la pols de per tot i fent manats de cèdules pel Diccionari de la llengua Catalana" (360); les presents pàgines informen de les trobades d'aquells dies tant a Vic com a Barcelona (Monestir de Pedralbes: 361); i aquelles empentes juvenívoles serien confirmades per Lleó XIII en obrir l'Arxiu Vaticà (364-365), que a Vic representà la troballa del primer inventari de la Biblioteca Vaticana de Cosme de Montserrat, sota Calixt III (367-368); aquella empena es manifestà en publicacions de texts o documents, com *La fi del comte d'Urgell*, *Romiatges a Terra Santa dels segles XV i XVIII*, els llibres de Francesc Comte i d'Antoni de Viladamor (369-381). L'apèndix amb fragments de correspondència ocupa les pàgines 382-385 i la bibliografia les 386-387.- J. P. E. [23.410

VILANOVA I LA GELTRÚ

Montserrat COMAS I GÜELL, *La Biblioteca Museu Balaguer, un projecte nacional català* (Textos i estudis de cultura catalana, 120), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2007, 304 pp.

Tant la fundació com la vida posterior d'aquella Biblioteca Museu són esdeveniments importants, però cronològicament fora del nostre camp, en el qual només recauen quelques notícies sobre fons bibliogràfics antics, com el conjunt de documents de Poblet, entre els quals hi havia "los originales de la traducción de los documentos árabes que fueron el origen de Poblet" (175), o els pergamins de l'antic AM, dipositats dins una caixa de zenc, que passà tota ella a la Biblioteca Museu (184) o els sis primers volums de l'edició moguntina de Ramon Llull (178), o d'altres d'escadussers que formaven part de donatius diversos (180-185). Hi ha bibliografia (302-303).- J. P. E. [23.411

ABREVIATURES EMPRADES
EN LES PRESENTS NOTÍCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Actes Vall d'Albaida I/II = *II Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida*. (Ontinyent, 5-7 de novembre de 2004), València, Institució Alfons el Magnànim 2008. Actes. Volum I, 528 pp.; Actes, Volum II, 529-1106 + 10 pp.
- Caesaraugusta = XXVI Congreso Nacional de Arqueología. Zaragoza, 18 al 21 de abril de 2001. Caesaraugusta, núm. 78 (2007), 828 pp.
- Centenari Jaume I = Germà COLÓN, Tomàs MARTÍNEZ ROMERO. *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules* (Col·lecció Germà Colón d'estudis filològics, 4), Castelló – Barcelona 2008, 504 pp.
- LARGIER, Mineurs, *Minorité* = *Mineurs, Minorité; Jeunes, Jeunesse en Roussillon et en Languedoc XVIe-XVIIIe siècle*, Coordinateur, Gilbert LARGIER (Collection Études, 5), Perpinyà, Presses Universitaires 2010, 184 pp.
- "Mediterraneo, Raimondo Lullo, Federico III" = *Il Mediterraneo del '300: Raimondo Lullo e Federico III d'Aragona, re di Sicilia. Omaggio a Fernando Domínguez Reboiras*. Atti del Seminario Internazionale di Palermo, Castelvetro – Selinunte (TP), 17-19 novembre 2005, a cura di Alessandro MUSCO e Marta M. M. ROMANO (Instrumenta Patristica et Mediaevalia, 49; Subsidia Lulliana, 3), Turnhout, Brepols Publishers 2008, xxiv + 540 pp.
- Misc. Duran = *El (re)descobriment de l'edat moderna. Estudis en homenatge a Eulàlia Duran*. Edició a cura d'Eulàlia MIRALLES i Josep SOLERVICENS amb la col·laboració d'Antoni-Lluís MOLL, Maria TOLDRÀ i Anna M. VILLALONGA (Biblioteca Abat Oliva, 275), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Universitat de Barcelona 2007, 568 pp.
- "Misc. Navarro Miralles" = Josep FÀBREGAS i ROIG, Josep M. GRAU i PUJOL, Manel GÜELL i JUNKERT, *Miscel·lània en homenatge al dr. Lluís Navarro Miralles Magister dilectus. Reconeixement al mestre d'un acadèmic honest i compromès* (Col·lecció Morera, 19), Tarragona, Arola Editors 2009, 330 pp.
- "Món de Vicent Ferrer" = *En el món de sant Vicent Ferrer*. A cura d'Emili CASANOVA i Jaume BUIGUES, [Pròleg de Joan IVARS CERVERA], Ajuntament i Editorial Denes, Teulada (València) 2008, 366 pp.
- Territori de Tarraco* = *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona. Actes del Seminari organitzat pel Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, la Societat Catalana d'Estudis Clàssics i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, amb la col·laboració de la Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili*. Tarragona, 14, 15 i 16 de febrer de 2006. Coordinació científica: Josep Antoni REMOLÀ (Forum. Temes d'història i d'arqueologia tarragonines, 13), Tarragona 2007, 208 pp.
- IX Trobada Ciència i Tècnica, I = *Actes d'Història de la Ciència i de la Tècnica*. IX Trobada. Volum I, Barcelona, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica 2008, 528 pp.

TAULA DE REFERÈNCIES BÍBLIQUES

La xifra àrabiga que segueix els dos punts indica el número de la pàgina

GEN	LXXXIX, 4 : 187
IV, 6 : 396	9-10 : 187
XXIX, 28 : 217	XCIV, 8 : 185
XLIX, 1 : 200, 405	CXI, 7 : 183
	CXIII/2, 6 : 171
EX	CXVIII, 78-79 : 345
XXII, 21 : 344	CXXI, 1-9 : 211
	CXXXIV, 17 : 171
NUM	CXLIV, 13 : 200
XXI, 5 : 188	
XXII, 28-30 : 33, 263	PROV
	III, 31 : 207
DEUT	V, 9 : 181
XXI, 5 : 188	X, 28 : 181
XXXII, 32-33 : 273	XI, 26 : 175
XXXIII, 25 : 188	XI, 36 : 207
32-33 : 272	XII, 7 : 207
	11 : 207, 208
I REG	22 : 207
IX, 19 : 199	XV, 26 : 207
	XVI, 5 : 207
II REG	XXIV, 9 : 207
XIV, 14 : 182	
IOB	SAP
V, 19 : 183	I, 13 : 169
27 : 171	III, 4 : 180
XV, 21 : 38, 180	9 : 218
24 : 180	V, 15 : 181
XXI, 4-14 : 178	XI, 24 : 169
	40 : 218
Ps	ECCL
VII, 16 : 265	I, 15 : 180, 188
VIII, 8 : 263	III, 19 : 184
XIII, 1 : 178	VIII, 6-7 : 193
2 : 179	8 : 194
3 : 179	IX, 2 : 194
XIX, 9 : 181	
XXIV, 9 : 219	ECCLI
XLIX, 22 : 224	X, 9 : 185
L, 8 : 263	XVIII, 8 : 186
LII, 3 : 179	XLI, 1-2 : 184
4 : 179	
LIX, 6 : 173	IS
LXII, 12 : 264	I, 2 : 272
LXXV, 6 : 187	VI, 10 : 218
LXXXI, 4 : 186	XXI, 8 : 173
7 : 184	

- XXVII, 9 : 270
 XXVIII, 15 ; 179
 19 : 179
 XIV, 11 : 195
 13-14 : 194
 XLIX, 15 : 169
 LII, 8 : 170
 LVI, 10 : 190
 LVIII, 1 : 170, 184
 7 : 175
 LIX, 6 : 172
 CXIII, 14 : 170
 CXXXIV, 17 : 170
- IER
- II, 3 : 183
 VI, 17 : 169, 170, 171, 397, 402
 23 : 181
 XIII, 4 : 194
 XVI, 17 : 169
- LAM
- II, 14 : 195
 IV, 4 : 176
- Ez
- III, 17 : 174
 IV, 6 : 101, 206, 377, 387, 401
 16: 90 : 101, 205
 VII, 2 : 189
 XIII, 4 : 185
 XXII, 29 : 344
 XXVIII, 23 : 169
 XXXII, 2 ; 217
 XXXIII, 1-6 : 173
 7 : 174
 11 : 169
 XXXVIII, 18-19 : 377
- DAN
- I, 2-6 : 233-234
 VII, 11-13 : 75
 VIII, 1-41 : 206
 11 : 30, 222
 14 : 30, 41, 42, 92, 99, 205,
 206, 222, 397, 401, 406
 17 : 206
 IX, 1-3 i 21-27 : 380
 21-26 : 91, 112, 233
 23-26 : 227
 27 : 378
 24-27 : 333, 380
 26-27 : 209
- 27 : 42, 100, 205, 208, 211, 212,
 217, 228, 330, 380
 X, 4: 23, 385
 14 : 234, 285
 XI, 7: 386
 33 : 388
 36 : 208, 272
 40 : 218
 XII, 4 : 32, 208, 249, 407
 6 : 407
 6-7 : 388
 7 : 207, 208
 8 : 219
 9 : 220, 249, 327, 350, 385
 10 : 218, 407
 11-12 : 23, 24, 30, 31, 32, 37,
 41, 42, 53, 90, 91, 92, 99,
 100, 101, 102, 106, 112,
 114, 115, 118, 119, 126,
 207, 211, 216, 218, 225,
 227, 229, 241, 246, 251,
 256, 274, 275, 328, 329,
 330, 333, 334, 366, 370,
 372, 375, 376, 377, 379-
 380, 387, 388, 397, 398,
 401, 402, 404, 405, 406,
 407, 411 422
 12 : 388
- MICH
- III, 5 : 194
- HAB
- II, 3 : 390
- ZACH
- VII, 10 : 344
- MAT
- III, 2 : 234
 IV, 17: 234
 V, 18 : 81
 VI, 23 : 271
 VIII, 12 : 183
 IX, 17 : 350
 X, 28 : 184
 XV, 1-14 : 215
 22 : 216
 XVIII, 2-10 : 344
 XXIII, 6-8 : 263, 388
 XXIV, 2 : 200
 3 : 199, 201, 204, 206
 3-44 : 405

- 4-28 : 202, 395, 400
 4-44 : 202
 8-31 : 245, 396
 9-28 : 75
 14 : 75, 200
 15 : 42, 90, 91, 99, 100, 106, 112, 115, 198, 205, 208, 217, 233, 243, 333, 401, 404, 406
 15-22 : 204, 216, 232
 16 : 32
 21 : 98, 196, 199, 232, 246
 22 : 196
 24 : 200, 234
 28-29 : 233
 29 : 41, 98, 199, 200, 203
 30 : 203
 31 : 203
 34 : 200, 234
 36 ; 336
 37-39 : 390
 XXV, 41 : 181
- Mc
 I, 15 : 75, 234
 VII, 32 : 257
 IX, 24 : 257
 XIII, 14 : 247
 23 : 247
 24 i 25 : 247
 32 : 33, 87, 102, 204, 244, 336, 375, 400, 406
- Lc
 X, 11 : 234
 XI, 52 : 271, 350
 XII, 42-43 : 75
 45 : 75
 46 : 75
 XIX, 22 : 190
 42 : 75
 XXI, 5-36 : 405
 20 : 115, 201
 23-24 : 75, 98, 120, 201, 202
 24 : 98, 120, 201, 257, 260, 337
 25 : 203
 34-35 : 224
 XXIV, 45 : 175
 51 : 209
- Io
 IV, 20-22 : 211
 V, 39 : 174, 248
- 43 : 378
 VI, 61 : 182
 VIII, 21-24 : 184
 48 : 204
 XV, 13 : 195
 XVI, 13 : 195
- ACT
 I, 6 : 203, 380, 387, 395
 6-7 : 76, 102, 103, 117, 118, 203, 239, 328, 372
 7 ; 30, 31, 35, 40, 101, 113, 118 , 128, 129, 186, 185, 192, 204, 226, 237, 238, 239, 275, 329, 332, 336, 372, 375, 376, 379, 380, 381, 383, 388, 389, 397, 400, 401, 404, 405, 406, 407, 411, 422
 8 : 388, 389
 9 : 208
 IV, 32 : 384
- ROM
 XI, 10 : 178
 33-36 : 225
- I COR
 I, 10 : 384
 II, 14 : 177
 VIII, 1 : 263
 X, 11 : 190
- EPH
 V, 15 : 251
- PHILIP
 II, 2 : 384
 III, 16 : 384
- I THESS
 V, 1-3 : 75, 76, 379, 382
- II THESS
 II, 1 : 77
 1-2 : 198, 199, 369, 373-377, 381, 383
 2-4 : 374
 3 : 198, 381
 3-6 : 197
 3-12 : 374, 392
 4 : 199
 8 : 75, 76, 118, 378, 381, 385
 III, 16 : 246
 V, 1-2 : 377

I TIM

IV, 1 : 189, 190

II, 5 : 390

III, 8 : 119, 252, 337
10 : 224, 390

II TIM

III, 1 : 75, 109, 191

16-17 : 175, 247

IV, 8 : 75

I IO

II, 18 : 378

27 : 199, 413

IAC

III, 8 : 194

IV, 15 : 187

XVI, 13 : 194

APOC

I, 3 : 257

7 : 236

II, 7 : 171

III, 10 : 197

VIII, 1 : 30, 223, 387

16 ; 32

X, 4 : 385

7 : 207

XIII, 18 : 135

XX, 2 : 254

I PETR

I, 16 : 173

II, 15 : 264

V, 6-7 : 170

II PETR

I, 16 : 174

TAULA D'ARXIUS, BIBLIOTEQUES I MUSEUS

AÏS DE PROVENÇA	n. 4601: 89
Bibliothèque Méjanés, ms. 771: 879	n. 10921: 150
	n. 12253: 340
ALACANT	n. 12484: 127
Biblioteca de la Universitat 940	Orig.: 145, 149
	Jaume II, caixa 5, 1187: 95
ALBANYÀ	caixa 26: 10011: 104
Santuari del Mont 956	caixa 56, 1014: 140
	caixa 81, 1965: 96,
ALCANALÍ	343
Arxiu Parroquial 970	Extra series: 98, 113, (152)
	167: 133
ALGUER, L'	168: 134
Arxiu de la Catedral, Actes Capitulars	169: 137
688	170: 137
Biblioteca Comunale 943	171: 138
Biblioteca Universitària 943	172: 136
	175: 121
ALMOSTER	922: 136
Arxiu Parroquial 966	Extra inventarium: 124
	10014: 142
ALZIRA	10018: 142
Arxiu Municipal, Protocols notarians 689	10056: 151
Biblioteca del Monestir de La Murta 487	Sense any: 102, 115, 152
	Sense classificar: 110, 142,
ANVERS	143, (4182);
Stadtiches Archiv, <i>Llibre diari dels Affai-</i>	144 (3923);
<i>tadi</i> 893	149 (3792);
	150 (1037,
ARCAVELL	1025, 1295)
Arxiu Municipal 690	ACA Canc.: 563, 757, 944, 945, 948
	Reg. 44: 73-74
ARRAS	Reg. 55: 76
Bibliothèque Municipale, ms. 474: 392	Reg. 58: 76
	Reg. 57: 75, 100
AUGSBURG	Reg. 62: 75, 100
Universitätsbibliothek, ms. II.1.2° 226:	Reg. 64: 78
391	Reg. 65: 77
	Reg. 67: 78
BARCELONA	Reg. 98: 81
Arxiu de la Corona d'Aragó 945, 949	Reg. 106: 84, 85
ACA, Butlles, lligall 26/38: 142; lligall	Reg. 111: 86, 92, 93
26/39: 148	Reg. 117: 87, 88
ACA, Còdexs reials, 1: 128, 135, 138	Reg. 120: 101, 111
6: 130	Reg. 123: 102, 104
10: 782	Reg. 126: 111
ACA, CRD: 945; autògrafs: 128, 141,	Reg. 130: 110
151	Reg. 140: 124, 126, 127
n. 4387: 154	Reg. 149: 110, 155

Reg. 150: 156	Reg. 2554: 596
Reg. 152: 158	Reg. 2558: 602, 604
Reg. 153: 103	Reg. 2559: 605
Reg. 161: 159	Reg. 2767: 571
Reg. 162-163: 131	Reg. 2768: 573, 574
Reg. 172: 168	Reg. 2772: 577
Reg. 199: 102, 103	Reg. 2778: 585
Reg. 200: 107-108	Reg. 2779: 588, 590
Reg. 201: 108	Reg. 2904: 580
Reg. 203: 116, 117, 118, 123	Reg. 2909: 586, 587
Reg. 204: 114	Reg. 3301: 608
Reg. 205: 126, 129	Reg. 3302: 600, 607
Reg. 206: 130	Reg. 3990: 891
Reg. 236: 119	ACA, Consell d'Aragó 898, 913
Reg. 238: 123, 129, 144, 146	ACA, Documents arnaldians 169-170
Reg. 252: 93, 94	ACA, Gran Priorat de Catalunya, reg. 467: 908
Reg. 258: 110	ACA, Patrimonials. Sástago, 944. Sent- menat 903
Reg. 260: 150	ACA, Perg. Jaume II, 1358: 92
Reg. 264: 84, 85	1360: 91
Reg. 266: 90, 91, 107	1361: 91
Reg. 269: 104, 106, 107	1362: 92
Reg. 290: 129, 130, 131	1379: 92
Reg. 293: 97	Perg. Alfons II, 279: 79, 80
Reg. 294: 108	Perg. Jaume II extra in., 41: 231
Reg. 295: 116, 122	1150: 86
Reg. 296: 126	1263: 87
Reg. 299: 111	1381: 80
Reg. 272: 141	1835: 97
Reg. 321: 82	3107: 83
Reg. 334: 111, 122	3315: 83
Reg. 335: 113, 123, 131, 132, 138, 139	3514: 82
Reg. 336: 145, 146, 147, 148	3917: 87
Reg. 337: 152, 154, 155	4115: 97
Reg. 341: 153	4701: 82
Reg. 344: 133, 135	4702: 83
Reg. 377: 168	5020: 79
Reg. 387: 167	5021: 86
Reg. 549: 104	5572: 87
Reg. 2514: 572	6083: 82
Reg. 2518: 575	6793: 80
Reg. 2520: 575	7430: 153
Reg. 2521: 582	ACA, Reial Audiència 757
Reg. 2524: 582, 583, 584	Reial Patrimoni 620: 77
Reg. 2527: 578	Reial Patrimoni, Batllia General, 180: 746
Reg. 2528: 581	318: 231
Reg. 2534: 599	Reial Patrimoni, Mestre Racional, 265: 106
Reg. 2536: 590	266: 107
Reg. 2544: 594	268: 110, 111
Reg. 2548: 592	271: 126

- 272: 141
642-647: 840
774:81
- Reial Patrimoni, Apèndix general
217: 624
- ACA, Templers, 56: 125
- ACA, Or. Pa. Separat: 125, 128
- ACA, Monestir de Banyoles 943
- Generalitat de Catalunya 944
- Proc. en Quart 1300M, 949
- Monacals d'Hisenda, Girona 931;
vol. 381: 706
vol. 492: 714
vol. 1063: 738
- Ordes religiosos i militars, sèrie
Universitat 711
- Fons Notarials
Sant Feliu de Llobregat 791
Vilanova i la Geltrú 791
- ACA, mss. Ripoll 167: 867
- Arxiu de la Catedral 994
- Diversorum C, pergami 3055/21
- Capítol, Proccures: 229
- Liber Camisiae 693
- Llibres d'obra 692, 693
- Notaris 859
- Pia Almoïna 841
- Fons Bernat Guillem de Pinells
812
- Arxiu Històric de Protocols 804, 924,
949
- Not. Bartomeu Vilalta: 165
- Not. Claramunt, *Primum Manuale*
920
- Arxiu Diocesà, 949, 965
- Fons Vall d'Hebron 736; Expedients
de puritat 737
- Manuscrits 836
- Arxiu Històric Municipal 791, 949
- Patrimonials 910
- Pergamins, 945; IA 757: 736
- Llibres del Consell 692, 868
- Registres d'ordinacions 692
- Consell de Cent. Ordinacions espe-
cials 695, 868
- Llibre d'anyades dels mestres fusters
696
- Reial Audiència 757
- Registre de deliberacions 868
- Clavaria 868
- Arxiu del Centre Excursionista de Catalu-
nya, Pergamins 736
- Arxiu del Col·legi de l'Art major de la
Seda 946
- Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa
Creu i de Sant Pau 946, 949; Llibres
d'afermaments 693; Llibres de dies
693
- Arxiu del Monestir de Sant Pere de les
Puel·les, 949
- Arxiu del Monestir de Pedralbes 949
- Arxiu Provincial dels Caputxins de
Sarrià, Fons Bernat Calbó Puig i
Capdevila 948, 950
- Arxiu de Santa Maria del Pi 693-694,
950
- Biblioteca de Catalunya 957, 970
ms. 53: 867
ms. 514: 915
ms. 864: 233
ms. 754: 907
ms. 1020: 937
ms. 1031: 833
ms. 1139 (ms.
Llabrés):
894
ms. 1216: 782
ms. 1682: 867
ms. 1829: 200,
220
Arxiu 697, 943,
949,
Fons Torres Amat, 946
Fons Abadal, 947
Fulletons Bonsoms 911, 932
- Biblioteca Episcopal del Seminari 950
- Biblioteca de la Universitat 948
ms. 99: 882
ms. 123: 194,
229
ms. 239: 217
ms. 545: 932
ms. 585: 828
ms. 591: 195
ms. 594: 796
Reserva, B 54/
3/ 20: 920
- Arxiu del Monestir de Pedralbes 970
- Reial Acadèmia de Bones Lletres 947
- BASILEA
Öffentliche Bibliothek der Universität,
ms. D.I.8: 828
ms. D. II. 5: 828
ms. D.III.E: 264

- ms. F.III.8: 828
- BERGAMO
Civica Biblioteca Angelo Mai, ms. 593 i
632: 828
ms. 602: 243
- BERLIN
Staatsbibliothek, mss. Gall. Fol. 211,
Ham. 45, Phill. 1911: 941.
ms. C. Germ. Oct. 477: 828
ms. Lat. Fol. 169: 828
ms. Lat. Fol. 521: 828
- BENISSA
Arxiu Parroquial 970
- BERNKASTEL-KUES 10
ms. 42: 424
ms. 54: 424
- BESALÚ
Pergamins del monestir de Sant Pere 956
- BETHLEHEM (Connecticut, USA)
Lehig University, ms. 1: 184
- BIRMINGHAM
Universitat d'Alabama, Reynolds Librar-
y, ms. 5000: 828
- BIURE
Arxiu Parroquial 952
- BLANCAFORT
Arxiu Parroquial 952; Arxiu Municipal
952
- BOLONYA
Biblioteca Comunale, ms. A 71: 968
- BOSTON
Colecció privada Cushing, ms. 7: 828
- BRÀFIM
Arxiu Parroquial 966
- BRESCIA
Biblioteca Queriniana, mss. G II.B, G.
II. 2, A. IV. 11: 958-959
- BRUSEL·LES
Bibl. Royale, ms. lat. 10870-75: 182
- BURGOS
Archivo y Biblioteca Capítular, ms. 6:
392-393
- CÀLLER
AS, *Atti notarioi sciolti* 957
- CAMBRAI
Bibliothèque Municipale, ms. 919 (818):
181, 182
- CAMBRIDGE
University Library, Mm I, 16: 9, 10, 826
Mm VI, 12: 9, 10,
826
R. 14.17: 884
Gonville and Caius College, ms. 462:
300, 828
- CANYAMARS
Arxius Parroquials 953
- CARPENTRAS
Bibliothèque Inguimbertaine, ms. 951:
833
- CASTELDURANTE
Biblioteca Comunale 958
- CASTELLÓ D'EMPÚRIES
Arxiu de Santa Maria 950
- CASTELLÓ DE LA PLANA
Arxiu Municipal, Escriitures de la vila
701
Judiciari 701
- CATALUNYA
Arxiu Històric Provincial de Franciscans,
fons Sant Celoni, Pergamins 948
Manuscrits s. IX-XV, 949
Fons de Protocols Notarials 949
- CERVERA
Arxiu Històric Comarcal de la Segarra
933; Manuscrits. Escadusser 800
Fons Notarial 902
- CIUTAT DEL VATICÀ
Arxiu Secret Vaticà: 150, 951, 970
Reg. Nicolai IV, n. 4405: 150

- Reg. Benedicti XI, n. 51: 111
 Reg. Clementis V an. VII, n. 8768:
 155; III, 219, 677 i 677 b: 134
 Introitus et exitus 640
 Regesta Avenionensia 339, 641, 652,
 951
 Biblioteca Apostolica Vaticana 489, 951-
 952, 970
 BAV, ms. Barb. Lat. 311: 203, 208,
 221
 ms. Borgh, 85: 451
 ms. Borgh 205: 36, 39, 40,
 318, 413, 433, 439-447,
 451, 629, 826
 ms. Borgh. Lat. 247: 828
 ms. Chigi lat. A.IV.105: 503
 ms. Chigi E. IV. 1/18: 501-
 503, 518
 ms. Ottob. Lat. 396: 504
 ms. Ottob. Lat. 536: 26, 449-
 457
 ms. Ottob. Lat. 542: 485-489,
 507-509
 ms. Ottob. Lat. 845: 500, 516-
 517
 ms. Ottob. Lat. 2520: 836
 ms. Pal. Lat. 1144: 225
 ms. Pal. Lat. 1180: 269
 ms. Pal. Lat. 1174: 224
 ms. Pal. Lat. 1179: 828
 ms. Pal. Lat. 1180: 828
 ms. Pal. Lat. 1211: 293
 ms. Pal. Lat. 1216: 225
 ms. Pal. Lat. 1245: 828
 ms. Pal. Lat. 1284: 828
 ms. Pal. Lat. 1331: 234, 828
 ms. Pal. Lat. 1240: 269
 ms. Reg. Lat. 198: 178, 269
 ms. Reg. Lat. 1159: 828
 ms. Reg. Lat. 1773: 269
 ms. Ross. 359: 952
 ms. Ross. 674: 262
 ms. Urb. Ebr. 44: 952
 ms. Vat. Lat. 1305: 455
 ms. Vat. Lat. 1153: 242
 ms. Vat. Lat. 3547: 952
 ms. Vat. Lat. 3704: 393
 ms. Vat. Lat. 3822: 449, 451
 ms. Vat. Lat. 3824: 39, 40, 41,
 98, 99, 100, 105, 112,
 113, 119, 120, 329, 415,
 418, 428, 430, 437, 629,
 812, 826
 ms. Vat. Lat. 3880: 818
 ms. Vat. Lat. 4797: 217, 226,
 234-235, 236, 237-238
 ms. Vat. Lat. 4850: 491, 509
 ms. Vat. Lat. 5729: 952
 ms. Vat. Lat. 5732: 10, 826
 ms. Vat. Lat. 5740: 450, 452
 ms. Vat. Lat. 9332: 505
 ms. Vat. Lat. 9344: 503, 504,
 505, 518-520
 ms. Vat. Lat. 9433: 504
 ms. vat. Lat. 9443: 505, 520
 ms. Vat. Lat. 9832: 494
 ms. Vat. Lat. 10036: 492, 493,
 509-510
 ms. Vat. Lat. 10275: 486, 493,
 510-512
 ms. Vat. Lat. 10734: 494, 512
 ms. Vat. Lat. 11585: 505
 ms. Vat. Lat. 14606: 388
 ms. Vat. Ebr. 26: 952
 ms. Vat. Ebr. 366: 34, 206,
 222, 227, 463, 829, 952
- COIMBRA
 Ms. Santa Cruz 95/Nº Geral 1150: 964
- CONESA
 Arxiu Municipal 952
- COPENHAGUE
 Biblioteca de la Universitat, Institut
 Arnamagnæan, ms. 813
- CRACÒVIA
 Biblioteca Jagel-lònica 964; ms. 566:
 828
 ms. 688: 527-531
 ms. 821: 828
 ms. 1354: 964
- DARMSTADT
 Hochschulbibliothek, ms. 272: 828
- DOSRIUS
 Arxius Parroquials 953
- EDIMBURGH
 Univesity Library, ms. 175: 828
- EINSIDELN
 Stiftsbibliothek: 942

- EIXÈRICA
Arxiu Municipal, Libro de Determinaciones 688
- EL ESCORIAL
Bibl. 486; ms. G.III.20: 34, 227
ms. K.I.6: 199
ms. M.II.17: 242
ms. O.II.19: 242
ms. Heb. G. III. 20: 462-463, 829
- ERFURT
SRB, bibl. Amploniana, ms. F. 236: 175
ms. CA 2º 303: 265
ms. CA 4º 217: 265
ms. CA 2º 236: 265
ms. CA 4º 230: 266
ms. Q. 192: 828
ms. Q. 222: 828
- ERLANGEN
Universitätsbibliothek, ms. 432 i 434: 828
- ESPLUGA DE FRANCOLÍ, L'
Arxiu Parroquial 952; Arxius Notarials 952; Arxiu Municipal 952
- FERMO,
Biblioteca Comunale, ms. 4 CA 1/19: 501
- FLORÈNCIA
Bibl. Naz. Centrale, ms. G. 3, 368: 313, 324, 826
Conv. Soppr. ms. 1.10.37: 533, 552-562.
ms. D. 2, 1538: 826
Bibl. Medic.-Laurenz., ms. Plut. 21.18: 958
ms. Plut. 88.26: 829
ms. Plut. 88.36: 34, 206, 227, 462, 465, 466
ms. Plut. 88.49: 462
Biblioteca Riccardiana, ms. 860: 392, 402
ms. 2986: 968
- FRAGA
Libre dels privilegis de Fraga 705
- Libro de privilegios de Fraga y sus aldeas 705
- FRANKFURT AM MAIN
Stadt- und Universitätsbibliothek, ms. Praed. 58: 826
- FRIBOURG,
Cordeliers, ms. 62: 528
ms. 68: 533-552;
Bibliothèque Cantonale et Universitaire, ms. L 161: 955.
- GANDIA
Arxiu Històric 969
- GDANSK
Polskiej Akad. Nauk., ms. Mar, 200: 828
- GÈNOVA
Biblioteca Civica Berio, Conservazione e Raccolta locale, m.r.III.I.31: 823
Biblioteca Universitaria, Gaslini, ms. A.IX. 27: 826
- GIRONA
Arxiu Capitular 943, 950, 956
Resolucions Capitulars 714
Llibre d'Arxivació de la Sagristia segona 706
Llibre d'Arxivació de la Pabordia de Desembre 706
Llibres de comptes 714
Lligalls de correspondència 714
Manuscrit 69 (olim 16): 884
Pergamins s. IX-XII 706
Arxiu Diocesà 943, 950, 956, 957
Cartoral de Carlemany 706, 738
Cartoral de Rúbriques Vermelles 637-639
Llibre Verd dels Feus 647-650
Manual de Col·lacions de Beneficis, D-255: 908
Notaris 713
Notularum G-122: 726
Pergamins de la Mitra 698
Llibre de comptes de Torrent 745
Lletres episcopals 917; U-180: 885
Arxiu comtal d'Empúries, còpia de l'inventari 915
Arxiu Històric 898, 943; Pergamins de cobertes, 310

- Capbreus 698
 Blanes. Not. de Jaume Joan Manresa, vol. 13: 698
 Girona 3, vol. 195, notari A. Arnau 1476-1478: 717
 Notaria de Castelló, vol. 1587: 739
 Notaria de Colomers, n. 15: 917
 Notaria de Cruïlles: 918
 Olot, reg. 1453: 725
 Peralada 934: 934
 Notaria de Torrent 745
 Fons Hospici 737
 Arxiu Municipal, *Col·lecció de documents de convents desamortitzats*: 941, 957.
 Lletres dels jurats 808
 Arxiu de Sant Feliu de Girona (ADG) 950
 Biblioteca Diocesana del Seminari de Girona, ms. 11: 859
 Biblioteca Pública, 955-956; ms. 108: 962
- GRAZ
 Universitätsbibliothek, ms. 1226: 826
 ms. 417 i 481: 828
- GREIFSWALD
 Dombibliothek St. Nikolai, ms. XIII. E. 76, E. 102, E.4, E. 112: 941
 Universitätsbibliothek. ms. 681: 941
- GUÀRDIA DELS PRATS, LA
 Arxiu Parroquial 952
- HALLE
 Martin-Luther-Universität, ms. Yc 2º: 896
- HEIDELBERG
 Universitätsbibliothek: 941
- IGUALADA
 Arxiu Històric Comarcal, Arxiu Parroquial, 53: 230-231
- INNSBRUCK
 Universitäts und Landesbibliothek Tirol, ms. 230: 392
 mss. 409, 422, 455, 450: 941.
- KALVESTON (Texas, USA)
 Moody Medical Library, ms. RBR 800: 828
- KARLSRUHE
 Sank Peter, perg. 92: 520
- KLAGENFURT
 Bischöche Bibliothek, ms. XXX.d.35: 828
- KLOSTERNEUBURG
 CCL 140: 264
- LEIPZIG
 Universitätsbibliothek, ms. 1161: 828
 ms. 1182: 266, 828
 ms. 1183: 224, 828
 ms. 1471: 224, 828
- LIÓ
 Bibliothèque Municipale, ms. 15 (13): 34, 227
 ms. 386: 392
 ms. Hebr. 15 (13): 206, 222, 463, 829
- LLEIDA
 Arxiu de la Catedral, 950
- LLÍBER
 Arxiu Parroquial 970
- LLUCH
 Arxiu del Santuari. ACL 1A.B: 803
- LONDRES
 British Library 489
 ms. Royal 12 B. XXV: 221, 828
 ms. Sloane 429: 828
 3124: 267, 829
 3824: 828
 ms. Harley 2268: 828
 Montefiore Library, ms. 312: 788
 Wellcome Historical Medical Library, ms. 75: 828
 ms. 78: 267
 ms. 448: 823
 ms. 562: 210
- MADRID
 AHN, 953, 961; Consejos, 751, 757, 922

- Clerecía, lligall 388: 914
 lligall 51632: 947
 lligall 23317: 758
 Consejos suprimidos 913
 Inquisición 695, 747, 789, 808, 886, 901
 lligall 3701: 904
 Archivo del Ministerio de Economía y Hacienda 935
 Archivo Zabáburu 898
 Biblioteca Lázaro Galdiano, manuscrits 953-954
 Biblioteca Nacional, ms. 115: 828
 ms. 921: 832
 ms. 3370: 242, 828
 ms. 10078: 199, 200
 ms. 18444: 878
 ms. R-3192
 VE/218: 914
 Biblioteca del Palacio, ms. II-3096: 853
 ms. I/B/19: 871
 Museo Naval, Colección Zalvide 809
 RAH 954: Papeles Salazar 900; ms. A.2: 134
 Códices, 111: 392
 Mss. Aemilianus 17 i 21: 613
 ms. 46: 840
 ms. 78: 842
 14/ 11465
 9-4558-4580: 937
 9-4578: 937
- MANRESA
 Arxiu Històric Comarcal, Protocols Notarials 720
- MATARÓ
 Arxiu de Santa Maria 950
- METZ
 Bibliothèque Municipale, ms. 178: 828
- MILÀ
 Archivio dell'Ospedale Maggiore 177
 Biblioteca Ambrosiana, ms. D 549: 498
 ms. A. 268. inf.: 812
 ms. P. 11788. Sup: 828
 Biblioteca Braidense 922; ms. AE.XIV.8: 828
- MODENA
 Biblioteca Estense Universitaria 959, mss. hispànics 959-960
- MOIÀ
 Arxiu Històric, Comunitat de preveres 723
 Notarials, not. Ferrerons 723
 Arxiu Parroquial, òbits 723
- MONREALE
 Biblioteca del Seminario, cod. XX E 9: 821
- MONTARGULL
 Arxiu Parroquial 952
- MONTBLANC
 Arxius Notarials 952; Arxiu Municipal 952
 Arxiu Històric Comarcal de la Conca de Barberà, Ajuntament de Solivella 743
- MONTBRIÓ DE LA MARCA
 Arxiu Parroquial 952; Arxius Notarials 952
- MONTERRI
 Arxiu Parroquial 966
- MONTSERRAT
 Biblioteca de l'Abadia 962; mss. 46, 74, 831: 962
 ms. 50: 798
- MOSCOU
 Biblioteca Nacional de Rússia, ms. Hebr. 209: 203, 227, 839
- MUNICH
 BSTB 502; clm 424: 879
 clm 456: 267, 828
 clm 480: 828
 clm 4374: 828
 clm 7576: 268, 301
 clm 10518: 812
 clm 10549: 621
 clm 10554: 968
 clm 10551: 502
 clm 14245: 268
 clm 2848: 270
 Cod. Hebr. Monacensis 27: 461

- Cod. Hebr. Monacensis 288: 34, 206, 222, 227, 461, 465, 466, 480, 829
 Cod. Hebr. Monacensis 295: 464
 Cod. Hisp. [Cat.] 52: 813
- NÀPOLS
 Archivio di Stato. Consiglio di Spagna 921
 Biblioteca Nazionale, ms. IX C 22: 563
 ms. VIII.D.50: 828
- NOVA YORK
 Jewish Theological Seminary, ms. 8111: 203, 222, 829
 Curt Bühler Collection, ms. 23: 828
- ONTINYENT
 Arxiu Municipal 919, 962-963; Manual de consells 753
 Arxiu Parroquial 919
- OVIEDO
 Catedral, ms. 31: 828
- OXFORD
 Bodleian Library, 10
 Bodleian Library, Can. Lat. Misc. C.75: 105
 Can. Lat. Misc. 370: 368, 421
 Laud. Misc. 278: 392
 Digby, ms. 43: 828
 Douce, ms. 87: 828
 Corpus Christi College, ms. 244: 183
- PÀDUA
 Biblioteca Capitolare, mss. A-39/III, B-38, C-34, C-70: 960;
 ms. C.79: 818
 Biblioteca Civica, mss. A 4, A 5, A 39: 958
- PALERM
 Manuscrits alquímics 40, 41
 Biblioteca Centrale della Regione Siciliana, ms. F.M.5: 821
 ms. II.B.21: 823
 Biblioteca Comunale, ms. 4º Qq A 10: 181, 187
- ms. 4º Qq A 13: 214, 236
- PALMA DE MALLORCA
 Arxiu de la Catedral 961; ms, 99: 717
 Notaris 803
 Arxiu Diocesà, 487, 961
 Arxiu Reial de Mallorca, AA-7: 719
 Arxiu històric 803
 Escrivania de cartes reials 803
 Còdex 1: 719
 Causa Pia Lul·liana, Processos 4: 496
 Protocols Notarials 719, 809
 Inquisició 808
 Arxiu de Sant Domènec 961-962
 Arxiu de Sant Jaume 962
 Arxiu de Santa Clara, Perg. A. 143: 719
 Biblioteca March 957
 Biblioteca Pública, ms. 1002: 488-489
 ms. 1052: 488
 Convent de St. Francesc 489
- PARCENT
 Arxiu Parroquial 970
- PARÍS
 Ms. alquímic 40
 Archives Nationales, *Trésor des chartes*, J 491 B núm. 796: 109
Trésor des chartes, J 879 núm. 1bis: 697
 Fons Majorque 779
 Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 872: 828
 ms. 873: 177,
 221, 882
 ms. 972: 828
 ms. 2 5 2 5 :
 217
 ms. 2 8 7 2 :
 178, 190
- BNF, 489; mss. Baluze 907
 ms. Hébr. 30: 954
 ms. Hébr. 1128: 820
 ms. Hébr. 1176: 829
 ms. lat. 3361: 828
 ms. lat. 3265: 392, 402
 ms. lat. 3532: 392
 ms. lat. 3708: 629
 ms. lat. 4367: 184
 ms. lat. 5259: 614
 ms. lat. 6972A: 828
 ms. lat. 6978: 828
 ms. lat. 7161: 178
 ms. lat. 7319: 430

- ms. lat. 8567: 786
 ms. lat. 9328: 828
 ms. lat. 14006: 187, 188
 ms. lat. 14726: 629
 ms. lat. 14732: 298, 828
 ms. lat. 15033: 90, 94, 352, 422
 ms. lat. 15450: 520
 ms. lat. 16523: 120
 ms. lat. 17534: 90, 94, 95, 352
 ms. Nouv. Acq. Lat. 343: 268
 ms. Nouv. Acq. Lat. 1430 i 3035: 828
 ms. esp. 3: 832, 833
 ms. esp. 13: 858
 ms. esp. 113: 876
 ms. esp. 291: 907
 ms. esp. 353: 832
 ms. esp. 508: 215, 226
 ms. fr. 29: 849
 ms. fr. 17177: 858
 ms. hébr. 1128: 203, 829
 ms. hébr. 1176: 203
 ms. Réserve YE 862: 871
 Bibliothèque Mazarine 653
 Musée de l'Histoire de France, fasc. AE/II/34: 832
 Service Historique de l'Armée de Terre, MR 1083: 732
- PERALADA
 Biblioteca del castell, ms. 17.758: 915
- PERPINYÀ
 ADPO 963-964; ms. 149: 747
 Sér. 1B: 733
 Sér. 3E: 730
 Sér. 3E 40/847: 733
 Sér. 3e 40/1171: 733
 Sér. 5M: 736
 Sér. 9Bp: 736
 Médiathèque Municipale, ms. 79 i 89: 727-728
 Cartulari rossellonès 732
 Col·lecció Tolrà de Bordas, ms. III: 746
- PHILADELPHIE
 College of Physicians Library, ms. 10.a.210 i 3: 828
- PILES, LES
 Arxiu Parroquial 95
- PIRA
 Arxiu Parroquial 952; Arxiu Municipal 952
- POBLE NOU DE BENITATXELL
 Arxiu Parroquial 970
- POBLET
 Cartoral de Poblet 738
- PONT DE L'ARMENTERA, EL
 Arxiu Parroquial 966
- PONTILS
 Arxiu Parroquial 952
- POPLINIE
 Biblioteca del Seminari 964
- PORTO
 Biblioteca Municipal, ms. 753: 828
- PRAHA
 Pražskeho, mss. C.72, F.5, L.52 i M.41: 828
- PRENAFETA
 Arxiu Parroquial 952
- REUS
 Arxiu Històric Comarcal del Baix Camp 965
 Arxiu Prioral de Sant Pere 950
- RIPOLL
 Biblioteca Lambert Mata, ms. 16: 965
 ms. 156: 920
- RIUDECANYES
 Arxiu Parroquial 966
- ROCAFORT DE QUERALT
 Arxiu Municipal 952
- ROMA
 Archivio Generale dei Cappucini, ms. AB 214: 957
 Archivum Romanum Societatis Iesu 895; ARSI, *Aragoniae* 30: 932
 Archivio Storico del Vicariato di Roma 936
 Biblioteca Angelica, ms. 1506: 828

- Biblioteca Casanatense, ms. 1022: 10, 826
ms. 4108: 181
- Biblioteca Corsiniana, ms. 40.E.3: 421-422, 433, 451, 500
ms. 44. A. 3: 500, 517-518
- Biblioteca Nazionale, fond. Vitt. Emmanuele, ms. 244: 501
- Collegio Intern. Carmelitano, ms. III. Varia I: 421, 433, 451, 826
- Collegio SS. S. Isidoro e Patrizio 487, 495-497, 499, 504
ms. 1/18: 496, 512-513
ms. 1/22: 497, 513
ms. 1/38: 486, 497-498, 513-514
ms. 1/43: 485-487, 507
ms. 1/58: 313, 314
ms. 1/71: 499, 515-516
ms. 1/87: 496-497
ms. 1/103: 486, 499, 514-515
- SAINT-OMER
Bibliothèque Publique, ms. 292: 10, 826
ms. 361: 10, 826
- SALAMANCA
Biblioteca de la Universidad, ms. 247: 828
ms. 2089: 262
ms. 2175: 301
- SANT CUGAT DEL VALLÈS
Arxiu Nacional de Catalunya 913
Centre Borja, Arxiu del Palau 900
Biblioteca Borja, ms. M-III-4: 933
- SANT FOST DE CAMPSENTELLES
Arxiu Parroquial 965
- SANT JULIÀ DE LÒRIA
Arxiu Comunal 690
- SANT PETERSBURG
Institut d'Estudis Orientals de l'Acadèmia Russa de Ciències, ms. Evr. B-290: 206, 222, 464, 829
- SANT POL DE MAR
Fundació Pere Coromines, *Llibreta de camp* de Joan Coromines, núm. xxv: 726
- SANTA COLOMA DE QUERALT
Arxius Notarials 952; Arxiu Municipal 952
- SARAGOSSA
Archivo de la Diputación, Familias, Duques de Híjar 759
Archivo Histórico de Protocolos, Notario Alfonso Francés 1485: 829
- SARRAL
Arxiu Parroquial 952; Arxius Notarials 952
- SAVALLÀ DEL COMTAT
Arxiu Parroquial 952; Arxiu Municipal 952
- SCHOENBERG
Database of Manuscripts, LJS 57, 198, 225, 236, 280, 462, 471: 943
- SEGURA
Arxiu Parroquial 952
- SELVA DEL CAMP, LA
Arxiu Parroquial 966
- SENAN
Arxiu Municipal 952
- SEU D'URGELL, LA
Arxiu de la Catedral 965, 967
ms. 77: 829
Arxiu Diocesà, ms. 2052 (olim 84): 224, 225
ms. 2053: 224
- SEVILLA
Biblioteca Capitular y Colombina 957, 966; ms. 5-1-45: 266
ms. Y-30-15: 832-833
- SIMANCAS
Archivo Histórico Nacional, Archivo antiguo 913
Secretaría y Superintendencia de Hacienda 938
Gracia y justicia 751, 757
Gracia y Justicia 686: 932
Estado 212: 792, 911
Estado. Aragón 898
Guerra Antigua 911

- Guerra moderna 883
- SOLIVELLA
Arxiu Municipal 952
- SÖLLER
Arxiu de Sant Bartomeu 950
- STRASBURG
Bibliothèque Nationale et Universitaire,
ms. 39 (latin 37): 392
- STUTTGART
Stadtbibliothek, mss. K 59 i K 81: 204
- SUBIACO
Mss. 53 (LI), 106 (C): 959
- SYDNEY
University Library, ms. Nicholson 23:
10, 826
- TÀRBENA
Arxiu Parroquial, Quinque Libri 809
- TARRAGONA
Arxiu Històric Arxiepiscopal 703, 775,
950, 966
Arxiu Històric 703, 805
Biblioteca Pública 966; ms. 117: 614
Biblioteca del Seminari 966
- TERRASSA
Arxiu Musical del Sant Esperit 950
- TEULADA
Arxiu Parroquial 970
- TOLEDO
Archivo y Biblioteca Calpitulares, ms.
24-7: 392
ms. 24-8: 392
ms. 24-9: 392
- TORTOSA
Arxiu de la Catedral ms. 267: 967
mss. musicals 967
ms. 234: 829
Arxiu Històric Diocesà, Inventaris 746
Benifets d'Ulldesona 747
Visites pastorals 9: 868
- TOURS
Bibliothèque Municipale, ms. 797 i
1177: 828
- TRENTO
Biblioteca Comunale, ms. 116/27W: 502
- URBANIA
Biblioteca Comunale 958
- VALÈNCIA
Arxiu de la Catedral 968, 969
ms. 68: 896
ms. 676: 154
ms. 123: 828
Protocol not, 3653/3: 232-233
Pergamins, n. 757: 168
n. 842-844: 118
n. 1237: 159
n. 1355: 73
n. 1656: 158
n. 1684: 164
n. 1705: 166
n. 1859: 163
n. 2960: 165
n. 4142: 157
n. 4125: 158
n. 4134: 166
n. 6092: 162
n. 7471: 112, 115
n. 7430: 154
n. 9402: 164
n. 9414: 165
Lligall n. 386: 896
Lligall n. 6002: 118
Collationes F. 116: 159
Arxiu del Col·legi del Patriarca 689, 957,
969;
Notaris 759
Documents arnaldians 168
Arxiu Municipal, Manual de Consells A-
33: 749
Fons Serrano Morales 932
Arxiu Reial, 969;
Batllia General 805
Cancelleria. *Epistolarum* 913
Generalitat. Provisions 918
Justícia de València, Lletres, 14: 154
Protocol 2789: 799
Protocols de Jaume Martí, 2811: 89
2813: 159, 160,
161, 162
2814: 163, 164

- 4177: 121
 Protocol de Salvador Vich, 2837: 167
 Mestre racional 688, 790, 805; reg.
 8790: 567
 Expedients 742
 Expedients 10.118 i 10119: 792
 Tresoreria general 790
 Manaments i empare 688
 Fulls escadussers 915
 Processos 688
 Diversos d'Alcubles 688
 Reial Audiència 688, 750, 790
 Processos 742
 Conclusions criminals 790
 Justícia civil. Peticions 3723/14
 748
 Governació 2215, 2216, 2218:
 849
 Arxiu de Sant Domènec 914
 Biblioteca Universitària, ms. 216: 833
 ms. 158: 907
 ms. 228: 927
 Biblioteca Valenciana, fons Nicolau Pri-
 mitiu 932
 Biblioteca del Col·legi Corpus Christi,
 ms. Maïans 685: 907
 Reial Monestir de Santa Catalina de Sena
 969
 Universitat de València, Col·lecció
 numismàtica 968
- VALLESPINOSA
 Arxiu Parroquial 952
- VALLS
 Arxiu Parroquial 966
- VENÈCIA
 Biblioteca Nazionale Marciana, ms. Z.
 lat. 538: 828
- VIC
 Arxiu Capítular 970
 Arxiu de la Cúria Fumada 970
 Arxiu Episcopal, Fons Misericòrdia.
 Correspondència 757
 Parròquies. Seva 914
 Biblioteca Episcopal 612-613, 948
 Arxiu Municipal, *Obreries i Llibres d'a-*
 cords 756
- VIENA
 Haus- Hof- und Staatsarchiv 922
- Hofkammerarchiv 922
 Österreichische Nationalbibliothek, ms.
 2329: 247, 303
 ms. 5168: 502
 ms. 5169: 502
 ms. 5393: 942
 ms. cvp. 4761, cvp. 5300, cvp.
 5337, cvp. 5486: 828
- VILALLONGA
 Arxiu Parroquial 966
- VILANOVA DEL VALLÈS
 Arxiu Parroquial, ms. s/n: 221
- VILANOVA I LA GELTRÚ
 Arxiu Municipal 970
 Biblioteca Museu Víctor Balaguer 970
 Arxiu comarcal del Garraf 791
- VILA-REAL
 Arxiu Municipal, Clavaria, Consells i
 Peita 758
- VILAVELLA
 Arxiu Parroquial 966
- VILAVERD
 Arxiu Parroquial 952; Arxiu Municipal
 952
- VIMBODÍ
 Arxiu Parroquial; Arxiu Municipal 952
- WORCESTER
 Chatedral and Chapter Library, ms. F.
 127: 392
- WROCLAW
 Bibl. Uniwersyteka, ms. III.F.3: 279
- WÜRZBURG
 Universitätsbibliothek, ms. M. Ch. F.
 293: 828
- XALÓ
 Arxiu Parroquial 970
- XERT
 Arxiu Parroquial 760
- ZEIT
 Stiftsbibliothek, ms. 84: 828-829

TAULA D'ANTROPÒNIMS I DE TÍTOLS ANÒNIMS

- Aachener Vita Caroli* 707
 Aaron ha Levi de Na Clara 799
 Abad, A. 308
 Abad Asensio, José Manuel 748
 Abadal, família 914, 939, 947
 Abadal i Calderó 668,
 Abadal i Fontcuberta, Josep 914
 Abadal i Fontcuberta, Pau 914
 Abadal i Girifau, Andreu 914, 947
 Abadal i Morató, Pere 914, 947
 Abadal i Serra, Andreu 914
 Abadal i de Vinyals, Ramon 668
 Abascal, José Manuel 937
 Abat, Felipa 915
 Abbagnano, Nicola 14
 Abd Allâh ibn Agab 777
 Abd el Aziz 787
 Abdelmalik Halim 788
 Abel 847
 Abella, Ferrer d' 942
 Abenmesué 236
 Abraham 543, 865, 952
 Abraham bar Hiyya 797
 Abraham ibn Ezra 952
 Abû Bakr al-Turtusî 787
 Abû Marwan 908
 Abu Ma'shar al Balkhî 215
 Abû Nasr al-Murtada 653, 777
 Abu-s-Salt de Dénia 29, 205, 215-216
 Acenuy, Bernat 78, 83, 97, 107, 117, 118, 154
 Adachi, Takashi 965
 Adroer, Anna M. 860
 Acenuy, Bernat 78, 83, 83, 89, 97, 107, 117, 118, 154
 Adam 540, 550, 801, 927
 Adam magister 665, 666, 941, 964
 Adam Agut, Vicent 670
 Adamson, Melitta 201
 Adenna, G. 364
 Adlert Noguerol, Miquel 670
 Adrià, Mateu 668
 Adrobau, Seginom 855
 Adso de Montier en Dier 37, 365, 367
 Affaitadi, bankers 893
 Afflitto, Matteo d' 187
 Agnès, muller d'Arnau de Vilanova 166, 167
 Agnès, Joan Bta. 958
 Agobardus Lugdunensis 364, 666, 769, 770
 Agostí Albanell, Antoni 659, 668, 675, 676, 716, 882, 897, 908, 929, 966
 Agramunt, Bernat d' 108
 Agramunt, Jaume d' 829
 Agrigento, Matteo d' 672
 Agrimi, Jole 209, 261
 Aguilar, Dimas 670
 Aguilar Àvila, Josep Antoni 833, 836
 Aguilera, Antonio 954
 Aguiló, Estanislau 484, 497, 523
 Aguiló, Gabriel 809
 Aguiló, Marià 670, 970
 Aguiló Fuster, Marià 670, 970
 Agulla de Catalunya, Antoni 670
 Agullana, família 711
 Agullana, Jaume 898
 Agullana, Miquel 713, 898
 Agustí, s. 37, 315, 316, 363, 364, 367, 370, 422, 666, 765, 767, 810, 827, 852, 853, 868, 886
 Agustí, Miquel 907-908
 Ahumada, Eulàlia de 900
 Ailà, Pere 898
 Ailly, Pierre d' 181, 942
 Ainaud de Lasarte, Joan 801
 Al Azraq 748
 Al-Ghazâlî 817
 Al-Hihayarî 787
 Al-Maarri 653
 Al-Mansur 692, 772, 787
 Al-Murtada 653, 777
 Al-Tijani 837
 Al-Udrî 787
 Al-Zarkashi 837
 Alabanya, Albert 670
 Alagno, Lucrezia d' 651, 875
 Alamany, Jaume 333
 Alamany, Ramon 76, 742
 Alanus de Insulis 369
 Alanyà i Roig, Josep 26, 27, 69-170, 641, 642, 645, 724, 746
 Alanyà, Lluís 899
 Alart, Bernat 681, 710, 732, 857

- Alba, duc d' 497, 888
Alba, Fernando de 888
Alba, Pedro de 888
Albalat, Guerau d' 98, 101, 102
Albanese, G. 570
Albareda, Anselm M. 724
Alberch i Fugueras, Ramon 687
Alberic, família 728
Albèrni, Anna 196, 202, 211, 326, 498, 633, 886
Alberola Serra, Josep 670
Alberoni, card. Giulio 924
Albert el Gran, s. 174, 183, 185, 190, 200, 379, 533, 623, 839, 886
Albert, pseudo 174, 185
Albert, Pere 667, 668
Albertí, Arnau 668, 966
Albó, Josep 668, 806
Albrador, Pere 725
Albumassar 29
Alcanar, Bernat d' 87
Alcaraç, Joan 710
Alcoberro i Pericay, Agustí 920-924
Alcina Rovira, Joan F. 896
Alcover i Sureda, Antoni M. 208, 680
Alcuí de York 364, 770
Alderotti, Taddeo 172, 181, 193, 378
Alegre, D. 844, 907
Alegre i Urgell, Montserrat 844
Alegrias de Nadal 937
Aleixos i Alafont, Santiago 929
Alemany de Cervelló, Guillem-Ramon 641
Alemany, Jaume 165
Alemany, Joan 902
Alejos Morán, Asunción 731
Alençon, Pierre d' 837
Alesto, Johannes de 375
Alexandre III 784, 831
Alexandre VI 489, 492, 503, 654, 666, 667, 671, 672, 874, 876, 878, 880, 882, 885, 960, 961
Alexandre VII 907
Alexander, 475
Alexander, J. G. 226
Alexander Neckam 839
Alföldy, Geza 763
Alfons I d'Aragó 7, 705
Alfons I de Catalunya, II d'Aragó 687, 781, 944
Alfons II/III 76, 77, 78, 79, 80, 169, 646, 647
Alfons III/IV 833, 835, 840, 876, 948
Alfons IV/V 208, 528, 563-575, 577-578, 580-596, 598-600, 602-603, 605-606, 651, 665-666, 668, 685, 672, 673, 685, 705, 723, 725, 740, 798, 829, 836, 854, 855, 862, 863, 865, 869, 870, 871, 872, 875-877, 881, 884, 896, 929, 932, 941, 971; Maria, muller 563, 564, 569, 577, 588, 673, 723, 836, 856, 862, 863, 869, 948
Alfons VII de Castella 785; Berenguera de Castella, filla 785
Alfons IX de Lleó 785; Teresa de Portugal, muller 785
Alfons X de Castella 857, 858
Alfons, infant, 75, 127, 167, 798, 836
Alfons, infant primogènit 724, 869
Alfonso, Isabel 827
Alfonso, Pedro 801
Algarra Postius, Jaume 668
Algatzell 517, 653, 685, 811, 816
Aliaga, Isidoro 903
Aliaga, Luis 903
Aliaga Bayod Salas Guasquí, Manuel 668
Alighieri, Dante 403, 449, 454, 821
Allepuz Marzá, Xavier 758
Almansur 859
Almazán Fernández, Ismael 922
Almeda Roig, Joaquim 668
Almiñana Vallès, José 682
Almirall Llozer, Valentí 668
Alós, família 938
Alòs-Moner, Ramon 69, 74-76, 78-81, 84-86, 89-98, 101-106, 108, 110, 116, 118, 123, 125, 132-133, 139, 165, 306, 939
Alós Rius, els 723
Aloy i Pedrós, Rosa 867
Alpera, Lluís 208
Altadell, Gabriel 667-668
Altamira Crevea, Rafael 668
Altés i Aguiló, Francesc X. 613, 631, 700, 707, 720, 724, 791
Alturo i Perucho, Jesús 707, 768, 825
Alvèrnia, Péire d' 95, 120, 625, 627, 628
Alverny, Marie-Thérèse 20
Alzati, G. 364
Alzira, Vidal d' 718
Amador, s. 886
Amari, 786
Amat, família 812
Amat, Antoni, 668-669
Amat, Joan Carles 929

- Amat, Pere 812
 Amat i de Cortada, Rafael 935
 Amaury, Arnau 398
 Amberg, Friedrich von 528, 533, 667
 Ambrós, sant 769
 Amell Llopis, Joan 670
 Amengual i Batle, Josep 631-633, 767
 Amengual Bunyola, Guillem Alexandre 618, 819
 Amenós, Lluïsa 855
 Amich i Raurich, Narcís M. 762
 Amigant de Ferrer, Pere d' 669
 Amigó, Jaume 966
 Amigó i Anglès, Ramon 703, 730
 Amiguët, Jeroni 966
 Ammannati, Giulia 777
 Amor de Soria, Juan 921
 Amorós, impressors 894
 Amorós, Carles 966
 Amorós Pastor, Ciril 670
 Amran, Rica 810
 An-Nuwayrí 787
 Anaclet II, 366, 367
 Andenna, C. 571
 Andoque, P. 387
 André Corbián, Avel·lí 741
 Andrés, Juan 932, 959, 960
 Andrés de Ustarroz, Juan Francisco 910
 Andrés Robres, Fernando 913
 Andreu/Andreas/Andrés, Antoni 665, 666, 799, 800, 834, 835, 960, 966, 968, 958, 964
 Andreu Capellà 853
 Andreu, Feliu 670
 Andreu Abelló, Josep 668
 Andreu de Palma de Mallorca 668
 Andreu, Joan (Iohannes Andreae) 28, 185, 187, 190
 Àngel, Pere 710
 Àngel i González, Joan 890
 Anglada Anfruns, Àngel 765
 Anglasell Serrano, Ramon 669
 Anglès, Higini 755, 961, 969
 Anglès, Josep 958
 Anglesola, Berenguer d' 670
 Anglesola Ballester, Esteve 670
 Anglicus, Galterus 667
 Anglicus, Ricardus 187, 188
 Anguera de Sojo, Josep Oriol 669
 Anjou, els 61, 338, 642, 672, 836, 838, 924
 Anjou, Carles I 453, 628, 672, 785, 786, 813, 875
 Anjou, Lluís (St. Lluís de Tolosa) 673, 837
 Anjou, Lluís III d' 565
 Anjou, Renat d' 851, 879
 Anjou, Robert I d', rei de Nàpols 227
 Anjou, Robert II d' rei de Nàpols 34, 134, 142, 143, 149, 150, 152-155, 175-177, 184, 296, 297, 460, 474, 478, 479
Annals de 1285 53
 Annio da Viterbo 767, 778, 870, 902, 903
 Anselm de Gènova 200
 Anselm de Havelberg 37, 365, 367
 Anselmo da Bergamo 429
Antidotarium Arnaldi 31-32, 240, 243-244, 246-250
Antidotarium Nicholai 31, 32, 33, 242-245, 249 477
 Antiga, Miquel 157
 Antíoc IV Epifanes 364, 365, 367, 370
 Antonelli, A. 672
 Antoni/Antonino de Florència, s. 28, 193, 958
 Antoni de Catalogna 959
 Antoni de St. Jeroni 756
 Antonietti, Florence 853
 Antoniazzi, Jean-Luc 736
 Antonio, Nicolás 504, 870
 Antonius Andreae 665, 666
 Anyés, Joan Baptista 890
 Aouad, M. 383
 Aparisi Gilart, Isidor 670
 Aparici Guijarro, Antonio 669
 Aparici Martí, Joaquim 726, 758, 862
 Aparici Martí, Jorge 758
 Aparisi Romero, Frederic 724
Apocalipsi 328, 454, 628
 Aquaviva, card. Ottaviano 160
 Aquino, s. Tomàs d' 37, 316, 370, 533, 552, 819, 852, 854, 865, 882, 886
 Aquino, s. Tomàs, pseudo 185, 815
 Aracil i Martí, Rafael 683
 Aragall, família 697
 Aragó, Frederic d', comte de Luna 862
 Aragó, Jaume d', bord de Jaume II 797
 Aragó, fra Pere d' 335, 665, 666, 835, 839, 840, 849
 Aragó, Ramon Berenguer d' 835, 839
 Aragó i Massó, Narcís Jordi 684
 Aragó (Trastámara), Pedro 870
 Aragona, Maria d' 671
 Aramon i Serra, Ramon 717, 837
 Arana de la Hidalga, Joan 670
 Aranda, comtes d' 910

- Arano, Narcís d' 682
 Arasa i Barberà, Josep 759-760
 Arasa i Gil, Ferran 766
 Arbona, Antoni 485
 Arborea, família 723, 845, 960
 Arborea, Mariano d' 671
 Arbués, Pedro 829
 Arcayna, V. 907
 Arce de Herrera, Juan 484, 497, 506
 Arcelus Ulibarrena, J. M. 308
 Archer, Robert 871, 872
 Ardenya, Martí d' 930
 Ardit, Manuel 792
 Ardite Ramos, Xavier 758
 Ardoini, Sante 179
 Arenberg, duc d' 892
 Areny, Guillem 916
 Arenys, Pere d' 668
 Arévalo de Çuaço, bisbe 738, 891
 Argilagués, Franciscus 665
 Argote de Molina, Gonzalo 870
 Aristòtil (i pseudo) 16, 17, 30, 187, 190,
 316, 326, 369, 378, 379, 544, 548,
 636, 653, 659, 795, 851, 907, 941, 964
 Arlandi, Stephanus 243, 244
 Armanyà, Francesc 946
 Armenteras Martíñez, Iván 694
 Arnaldus de Monte 666
 Arnall, Josepa 931
 Arnau, A., notari 717
 Arnau de Llers 707
 Arnau de Poitiers/ Arnau d'Auch 121, 307,
 397
 Arnaldo da Brescia 14
Arnav/udina 26, 227, 459, 461-465, 467-
 469, 471, 473, 475, 477, 479-480, 829
 Arnobi 653
 Aróstegui, Alfonso Clemente de 739
 Arquer, Montserrat 670-671
 Arquer, Segimon 896
 Arqués, Rossend 214
 Arquilué, Xavier 761, 762
 Arrigoni, Pompeo 490
 Arrizabalaga, Jon 18-21, 71, 197
 Arroyas Serrano, Magín 682, 700, 751
Ars brevis 665
 Artal Ortells, Joan 671
 Artau, Francesc 710
 Artés, Pere d' 655
 Artigó, Pere 568, 600-608
 Artus, W. W. 503, 521
 Artús, rei 881
 Ascarelli, Mose 958
 Asín Palacios, Miguel 653
 Assam, Bernabeu 671
 Assarino, Luca 876
 Assmann, Jan 186, 188
 Astengo, C. 672
 Astruch Asday 798
 Astruga, vídua de Jucef Ravaya 79
 Atanasi/Athanasius, s. 126, 309, 536
 Atarrabia, Petrus de 665
 Attard Alonso, Emilio 671
 Attard Alonso, Eduardo 671
 Attard Alonso, Rafael 671
 At/heca, Martín de 14, 40 119, 120, 329,
 369, 430, 634
 Auch, Arnau d' 121, 307, 397
 Auguri, sant 743, 761, 940
 August, emperador 761
 Aunós Pérez, Eduardo 669
 Aureli Prudenci 761, 765
 Aurell, Martín 781
 Aurienne, Esteve d' 125
 Àustria, els 565, 659, 687, 716
 Àustria, Joan Josep d' 695
 Austria, Margherita d' 672
 Autoranz Onrubia, María Antonia 880
 Auw, Lydia von 435
 Auxerre, Robert d' 465
 Avellí i Casademont, Teresa 714, 925
 Avenoz, Gemma 192, 223, 679
 Averrois 32, 379, 685, 951
 Avicenna 30, 32, 295, 382, 383, 399, 400,
 471, 685, 828, 951, 960
 Aviè 760, 928
 Ayala, Martín de 901
 Ayaso, José Ramon 202
 Aybar, Sanç d' 138, 140, 142
 Aybrí, Joan 671
 Aycelin, Gilles 389, 396, 399
 Ayerbe, Ferran d' 192
 Aymar i Ragolta, Jaume 738
 Aymard, Monique 180
 Azarquiel 793
 Azriel de Girona 794
 Aznar, Ioannes 966
 Bacallar i Sanna, Vicent 752, 919
 Bacon, Rogerius 176, 178, 180, 183, 185
 Backman, Clifford 174, 181, 188, 189
 Bacquelaïne Mut, M. Lluïsa 685
 Badia, Jaume 631, 632

- Badia, Lola 196, 202, 211, 215, 326, 520, 521 521, 633, 683, 826
 Badia, Met 741
 Badosa Coll, Elisa 893
 Bagunyà i Casanovas, Jaume 69
 Baig i Aleu, Marià 737, 956
 Bail, Louis 653
 Baixeras 723
 Bajacet 780
 Balaguer, Andreu 790
 Balaguer, Emili 19
 Balari i Jubany, Josep 681
 Balboa, Gonzalo de 132, 145
 Balcells, Albert 317, 671, 681
Baladro del savio Merlín 827
 Baldor, Elisabet 966
 Baldrich, família 755
 Baldrich, Francesc 755
 Baldrich i Janer, Antoni 755
 Baldrich i Martí, Pau 755
 Baldrich i Veciana, Anicet 755
 Ballaster, Julià 717
 Ballbé Prunés, Manuel 669
 Ballbé Sants, Neus 919
 Balleró, Jaume 855
 Ballester, Joan 941
 Ballester, Juan Bta. 870
 Ballester, Rosa 19
 Ballistarii, Johannes O. P. 665, 964
 Ballot, Josep Pau 936
 Ballvé Pallissé, Faustí 669
 Balmes Urpià, Jaume 613, 669
 Baluze, Stephanus 136, 346, 387, 389, 408, 907
 Banegas i López, Ramon Agustí 693, 868
 Banks, Philip 812
 Baracan (Brisson) 634
 Baraut, Cebrià 733, 742, 782
 Barba i Roca, Manuel 937
 Barbaro, Ermolao 884
 Barberà, Josep 671
 Barberà, Pere 73
 Barbey Prats, Josep 671
 Barbieri, Edoardo 943
 Barbò da Soncino, Paolo 867
 Barceló, Esteve 710
 Barceló, Francesc 496
 Barceló, Miquel 895
 Barceló, mossèn 496
 Barceló Adrover, Pep 803
 Barceló Crespí, Maria 719
 Barco del Barco, Francisco J. 462, 798, 800
 Bardaixí i Gassol, Joana 903
 Bardiot, Nicole 929
 Barlés Bágüena, Elena, 667, 731
 Barnoia, Anton 791
 Baronio, Cesare 160
 Barral Pastor, Joan 671
 Barraqué, Jean Pierre 848
 Barraquer Roviralta, Gaietà 671
 Barrau, Raymond 388, 408
 Barreda i Edo, Pere Enric 690
 Barrio Gozalo, Maximiliano 749, 883
 Bartolomeo 502
 Bartomeu, sant 79, 168, 718, 750, 950
 Bartomeu de Girona 46
 Barutell, família 711
 Bas Galceran, Nicolau 671
 Basili de Rubí 668, 834
 Bassa, Ferrer 867
 Bassa, Pere 710
 Bassas Figas, Andreu 671
 Basset, fra 863,
 Basset, Joan 919
 Bassetti, Massimiliano 436, 438, 440, 442, 444, 446
 Bassols, Joan 666, 834, 966
 Bastardas i Parera, Joan 673, 674, 681
 Basté Duran, Manuel 671
 Bastero i Lledó, Antoni de 217, 218, 870, 925, 926
 Bastida i Canal, Xavier 783
 Bataillon, J. L. 316
 Bataillon, Marcel 893
 Batalla, Josep 819
 Batlle Arnau 671
 Batlle Berenguer 671
 Batlle i Gallart, Carme 568, 744, 841
 Batlle i Prats, Lluís 684
 Batlle Vázquez, Manuel 669
 Batllori i Munné, Miquel 12, 13, 23, 70, 71, 75, 85, 116, 117, 126-127, 132, 134, 138, 143, 151, 167, 180, 196, 198, 200-201, 204-205, 208-210, 213, 218-219, 222, 223, 230, 234, 238, 296, 309-311, 313-314, 323, 324, 326, 328, 385, 408, 419, 431, 433, 484, 489-490, 521, 620, 627, 822, 874, 968
 Bau Nolla, Joaquim 671
 Bauçà/Bauzà de Mirabó Gralla, Concepció 754
 Baucells, Francesc 930
 Baviera, Lluís de 942
 Bazzano, N. 673

- Beatriu de Provença 785
 Beauchamp, Alexandra 839, 840
 Beaujouan, Guy 20, 178, 180, 218, 224, 225, 239, 266
 Beaulieu, cavaller de 963
 Beaulieu, Geoffroy de 785
 Beaumarchais, Eustaqui 343
 Beauvais, Vincent de 188
 Beccadelli, Antonio (Panormita) 564, 665, 666, 869, 941
 Beck, Antoni de, bisbe de Durham 122
 Beck, Herman L. 818
 Bedós, Bernard 388
 Bee, G. 363
 Beit-Arié, Malachi 952,
 Belando, Nicolau de Jesús 752
 Belenguer, Ernestt 783
 Belisenda, Sibil·la 803, 804
 Bellarmino, Roberto, s. 490
 Bellavista i Ramon, Joan 952
 Bellés i Sallent, Joan 768, 769
 Bell-lloch, Berenguer de 163,
 Bell-lloch, Bonanat de 163
 Bello León, Juan Manuel 689, 857
 Bellonci, Maria 874
 Belloni, G. 442
 Belluga, Pere Joan 671
 Bellver, Antoni 486-490, 493, 494, 497, 499, 506, 507, 511
 Bellvís, llinatge 959
 Belmont Manrique, Manuel 702
 Beltran, Vicenç 192
 Beltrán Flórez, Lluc 671
 Benages, Jaume 743
 Benavent, Júlia 968
 Bendicho, Vicent 909
 Benedetti, S. 672
 Benet XI 39, 109, 111-114, 119, 327, 428, 429, 431, 434, 831, 836
 Benet XII 388, 773, 813, 814
 Benet XIII 527, 639-640, 643, 645, 650-652, 665, 666, 672, 739, 805-806, 829, 836, 842, 847, 860-864, 866-868, 951, 954, 960
 Benet XIV 860
 Benet d'Aniana 364
 Benet Matheu, Pere 33, 246, 248
 Benet de Sant Nicolau, card. 381
 Benevento, Pietro da 783
 Beneyto Pérez, Juan 669, 701
 Bénézet, J. P. 33, 249
 Beniabbah, Fatiha 817,
 Benítez Riera, Josep M. 933
 Benítez Sánchez-Blanco, Rafael 792, 901 913, 929, 933
 Benito Julià, Roger 695
 Benito Mampel, Josep de 671
 Benhamamouche, Farma 818
 Benrell, fra Pere 166, 168
 Benvenist de Saporta 798
 Benz, F. 365
 Benzoni, G. 672
 Berà, batlle de 109
 Berard, Jeroni de 717
 Berenguer, Joan 941
 Berenguer Ramon, el Fratricida 705
 Berguedà, Ramon de 675
 Bernabé Gil, David 749
 Bernard, François 717
 Bernardi, Philippe 717
 Bernardinello, Silvio 960
 Bernat, abat de Sant Víctor 777
 Bernat de Claresvalls, s. 316, 366, 419, 513, 750, 756, 847, 850
 Bernat, Silveri 891
 Bernat de Grava 28, 183, 190
 Bernat López, Pasqual 937
 Bernat de Trèveris 28, 183, 190
 Bernato, Sandra 712
 Berni Català, José 669
 Bernils, Joan 757
 Bernis, Jacques de 388
 Bernis Comas, Albert 671
 Bertomeu Gómez, Romualdo 970
 Berton, C. 387
 Bertran, Andreu 882
 Bertran, Guillem 744
 Bertran, Felip 929
 Bertran, Josep 671
 Bertran, sant Lluís 671, 753, 790
 Bertran i Roigé, Prim 861
 Bes i Labet, Pere 933
 Besanta, Mateu 797
 Betrán Moya, José Luis 906
 Beuter, Pere Anton 766, 778, 870
 Bianca, C. 672
 Bianchi, Gerardo 429
 Bianchi, Luca 882
 Bianco, Gerardo 389
 Bibiloni Amengual, Andreu 720
 Bidaudí, Ramon 830
 Biffi, G. 372
 Biget, Jean-Louis 394
 Bignami-Odier, Jeanne 417

- Bilis, Andreas de 666
 Bille, Elisabeth 702, 733
 Biller, P. 392, 401, 402
 Billmann, Philippe 717
 Billy, D. 886
 Bilotta, Alessandra 422
 Bisbal i Busquet, Josep 200, 219-221
 Black, Crafton 943
 Black, Ch. 309
 Blanc, François-Pierre 729
 Blanc, card. Gerard 389
 Blanc (Albi), Jacme 111, 369, 418, 422, 438
 Blanc, Mateu 738
 Blanca d'Anjou, reina 22-23, 42-67, 101, 102, 104, 128, 129, 131, 134, 142, 197, 198, 204, 836, 945
 Blanca, infanta 104, 840
 Blanch, Antoni 813
 Blanch, Josep 305
 Blanco, Francisco 791
 Blando, Silvestre 671
 Blanes Andrés, Roberto 689
 Blasco Martínez, Asunción 807
 Blasco Ibáñez, Vicent 671
 Blasco Orellana, Meritxell 797
 Blasi, Agnès 79, 85, 297
 Blasi, Ermengol 38, 79, 85, 114, 115, 116, 243, 244, 296, 298, 385, 398, 402, 466, 666, 829, 951, 953
 Blasi, Joan 296
 Blasi Solsona, Joan 786
 Blat Burgués, Arantxa 962
 Bleda, Jaume 790, 792
 Bloomfield, M. W. 387
 Blondel, Maurice 18
 Blue, Catherine Ann 385
 Blumental, Debra 750
 Blumenthal, Uta-Renate 768
 Boada i Pérez, Gemma 883
 Boadas Llavat, Agustí, 834
 Boadas i Raset, Joan 941, 949
 Boades, Bernat 668, 767
 Boaistuau 892
 Boeci 666, 853
 Boet, Bernat 758
 Boet, Ramon 710
 Bofarull, Antoni de 75, 496
 Bofarull, Francesc de 521, 812
 Bofarull i Mascaró, Pròsper de 198, 343, 944, 945
 Bofarull i de Sartorio, Manuel 192
 Bogaert, Pierre-Maurice 769
 Bohigas i Balaguer, Pere 144, 215, 223, 620, 717
 Boil, Pere 106, 107, 108, 109, 111
 Boira Muñoz, Pasqual 753
 Boix, Vicent 752
 Boix Raspall, Josep Maria 669
 Boixés i Sabater, Joaquim 735
 Bolons, Joan 502, 665, 667, 822, 960
 Bonafè, Macià 720
 Bonagrazia da Bergamo 132
 Bonan, Elsa 180
 Bonaparte, Napoleó 933
 Bonastre, Arnau de 156
 Bonaventura, sant 226, 718, 750, 925, 950
 Bonet Donato, Maria 685, 744
 Bònia, Joan de 192
 Bonifaci VIII 27, 28, 38, 61, 81, 94, 98, 101, 104, 105, 134, 150, 183, 185, 186, 187, 189, 319, 327, 335, 338, 339, 340, 342, 344, 346, 347, 358-361, 385-391, 395-400, 406, 409-411, 422, 429, 432, 435, 619, 623, 624, 626, 628, 647, 813, 831, 836
 Bonner, Anthony 488, 520, 521, 524, 814, 823
 Borbons, els 687, 715, 722, 726, 757, 918
 Bordázar, Antoni 962
 Borchardt, Karl 840
 Bordoy-Torrents, Pere 668, 852
 Borges, Jorge Luis 17
 Borghese, Gian Luca 785
 Borghini, V. 442
 Borgia, Alphonsus 666
 Borgnet, 174
 Borgognoni, Teodorico de 173, 181,
 Borgonya, duc de 783
 Borgonya, Joan de 119, 121
 Borja, família 874, 875
 Borja, Alfons de / Calixt III 666, 671, 672, 874, 942, 943, 951, 970
 Borja, Carles de 874
 Borja, Cèsar 672, 874, 885
 Borja, Francesc de, s. de 874, 888, 958, 960
 Borja, Joan de 888
 Borja, Lucrècia 874, 887
 Borja, Roderic de /Alexandre VI 666, 667, 671, 878, 880, 882, 883, 960
 Borja i de Castro, Joan de 888
 Borja Dosdà, Vicente 753
 Boronat Garrigues de la Garriga, Isidre 671
 Borrassà, Asbert 710
 Borrassà, Francesc 710

- Borrassà, germans 710
 Borrassà, Guillem I 710
 Borrassà, Guillem II 710
 Borrassà, Honorat 710
 Borrassà, Jaume 710
 Borrassà, Lluís 710
 Borrassà, Pere 710
 Borrell, comte 705, 776
 Borrell, Pere 831
 Borrell Guibert 777
 Borrell Macià, Antoni 669
 Borrell i Montmany, Josep M. 669
 Borrell Soler, Antoni 669
 Borromeo, Federico 484, 489, 497
 Borrull i Vilanova, Francesc X. 671, 752, 968
 Borso di Carminati, Emili 671
 Bort Olmos, Joan 671
 Bos, Gerrit 467, 470, 798
 Bos, Jacme 624
 Boscà, Antoni, orguener 714
 Boscà i Almogàver, Joan 668, 888, 893, 894
 Bosch, Albert 956
 Bosch/Bosc, Andreu 671, 870, 956
 Bosch, Guillem del 80
 Bosch, Mateu 742
 Bosch Marín, Francesc Xavier 671
 Bosch Navarro, Francesc 671
 Bosonides, els 778
 Botam, Joan 23, 27, 37, 401, 404
 Botet i Sisó, 684
 Botineau, Pierre 388, 408
 Botonac, Jaspert de 79, 121
 Bou, en 878
 Bouhot, Jean Paul 769
 Bover, Joaquim Maria 493, 500, 504, 521
 Boyarte, Juan 914
 Boyer, Jean Paul 781
 Boyle, Leonard E. 454
 Brachtendorf, J. 363
 Bradfort, Sarah 874
Brama dels llauradors de l'Horta de València, la 883
 Bramon, Dolors 787
 Brancacci, Landolfo 391
 Branchat, Vicent 671
 Brauli de Saragossa 767
 Braunschweig, Roger 807
 Bréhier, Émile 14
 Brettle, Siegmund 864
Breviloquium 825
Brevis historia monasterii Rivipullensis 668
 Brichfeus, Pere 723
 Bricmont, Jean 173
 Brien, Joshua M. P. 769
 Brines, Lluís 847
 Briquet, Charles Moïse 493, 496, 521
 Bro, Gabriel 725
 Bro, Miquel 933
 Brocà de Montagut, Guillem M. de 669
 Brocà, Salvador de 685, 870, 889
 Broseta Pont, Manuel 669
 Broughton, Miles 913
 Brown, Elisabeth 399
 Brown, J. 454
 Bru, Meritxell 895
 Bruce, Travis 787
 Brugada i Gutiérrez-Ravé, Josep 922, 937
 Bruguera, Jordi 679, 783, 784
 Brugués i Massot, Irene 705
 Brunet, Serge 734
 Brunetto Latini 839
 Brunschvicg, Leon 18
 Brunswick-Wolfenbüttel, Isabel Cristina de 696
 Brutails, Auguste 963
 Buccamazzi, Giovanni 143
 Buccenic, Ramon 164
 Buçot, Guillem 577
 Buhle, J. G. 873
 Buigues i Vila, Jaume 745, 971
 Bulons, Joan 502, 665, 822
 Bulleri, M. 570
 Bünz, Enno 838
 Burckard, Johannes 874
 Burdach, K. 371, 417
 Burguet, fra Arnau 163, 166, 167, 168
 Burgos, Alfonso de 958
 Burgos, Francisco de 944
 Burkhardt, Jacob 874
 Burn, A. E. 309
 Burnam H. L. 413, 436
 Burnet, Charles 798
 Burnett, C. S. F. 402, 617
 Burns, Robert Ignatius 682
 Busquets, Antoni 490
 Busquets i Dalmau, Joan 676, 684, 915
 Butera, Belinda 685
 Butinyà, Júlia 852
 Buyreu, Jordi 891
 Çabater, Joan 591
 Çabater, Pere 591, 592, 598, 600
 Ça Roca, Guillem 333

- Çatorra/Zatorre, cognom 686
 Caballé i Crivillés, Antoni 756
 Caballero Navas, Carmen 202, 467
 Cabanes Pecourt, M. Desamparados 749
 Cabaspre, Joan 488
 Cabestany, Guillem de 636
 Cabot Rosselló, Salvador 718
 Cabré, Lluís 634, 853, 856, 862
 Cabré Pairet, Montserrat 191, 234
 Cabrera, família 698
 Cabrera, Bernat II de 700, 838, 839
 Cabrera, Bernat IV de 579, 694
 Cabrera, Bernat Joan de 698
 Caçador, Jaume 791
 Cacho, María Teresa 959
 Cadell, Arnau 709
 Cadell d'Àrsèguet, família 899
 Cadella, Joan de 710
 Cadiñanos Bardeci, Inocencio 701
 Caesarius tarraconensis, 666
 Caffiero, Marina 935
 Cagni, G. 673
 Cahnert, Max 930, 933
 Calàbria, Joan de 879
 Calabuig Carrà, vicent 671
 Calafell Alemany, Enric 754
 Calastrenc, Carine 702
 Calça, Francesc 909
 Calçaroja, Martí 126, 300
 Calderó, Miquel de 669
 Calderón de la Barca 939
 Calderón Rodríguez, Àngel 962
 Caldes, Antoni 652
 Calero, Francisco 888, 893
 Calixt III 665, 666, 671, 672, 874, 942, 943, 951, 970
 Callado Esteban, Enric 914
 Callado Estela, Emilio 790, 903, 906, 913
 Callu, Jean Pierre 772
 Calsamiglia Blancafort, Albert 669
 Calvinico, R. 296
 Calveras, Josep 680
 Calvet, Antoine 26-28, 32, 35, 37 40-41, 171-190, 196, 430, 634
 Calvet, Pere 157
 Calvet d'Estrella, Joan Cristòfol 940
 Calvó, J. F. 710, 948,
 Cambell, Jacques 115
 Camaño Puig, Ramon 848
 Camarero, Raquel 911
 Cambó Batlle, Francesc 669
 Camós, Joan 698
 Camós, Narcís 934
 Camp Llopis, Frederic 671
 Campabadal Bertran, Mireia 926
 Campón Gonzalvo, Julia 682
 Campos, Ramon 940
 Campos Souto, Mar 225
 Camprubí i Sensada, Josep 772
 Camps, Bartomeu 698
 Camps Arboix, Joaquim de 669
 Canalia, Loris 858
 Canal, Eduard 705, 709, 845
 Canal, Josep 705, 709, 845
 Canal, Laetitia 778
 Canalda Llobet, Sílvia 718
 Canals, Antoni, 210, 843
 Canals Navarrete, Salvador 669
 Cancellor de l'Estudi de París ' Saint Omer, Pierre de
 Càncer, Jaume 669
Cancionero General 870, 886, 888
 Candau, Sylvie 723
 Canellas Balcells, Antoni 671
 Canelles, Miquel 710
 Canelles, Arnau de 333
 Canet, Antoni 710
 Canet, Francí 941
 Canet, Jaume 631
 Canet Aparici, Teresa 900
 Cangrande della Scala 60, 67
 Cano, M. J. 202
 Cánovas, Elena 305, 309
 Cansoles, Hernando de 488
 Cantavella, Rosanna 205, 216, 853
 Cantalozella, Pere 725
 Cantera Burgos, F. 570
 Cantos Fagoaga, María 745
 Canturio, Umbert de 111
 Canyelles, Gabriel 889
 Cañellas Martínez, Sílvia 694
 Capdeferro i Pla, Josep 714
 Capdevila, Pere de 862
 Capdevila, Pere Joan 671
 Capdevila, Sanç 775
 Capdevila Muntadas, Alexandra 721
 Capet, Hug 859
 Çaplana, Rafael 582
 Capmany de Montpalau Surís, Antoni de 669, 857, 926, 933
 Capmany, Pere 648, 650, 956
 Capra, C. 673
 Caprarii, Bernardus 306
 Capua, Giovanni di 402

- Caputo, Nina 793
 Caramuel, Juan 870
 Carbonell, Francesc 194, 889
 Carbonell, Jordi 678, 722, 808, 809, 927
 Carbonell, Pere Miquel 28, 29, 191-195, 228, 668, 678, 882, 884, 889, 902
 Carbonell, Ponç 834
 Carbonell i Buades, Marià 718, 875
 Carbonell Prat-Areny 723
 Carcaixent, Querubí de 834
 Cardano, Gerolamo 653
 Cardelle von Hartmann, Carmen 831
 Cardini, Franco 617
 Cardó Sanjuan, Carles 669
 Cardona, vescomte de 340
 Cardona-Sogorb, duc de 663, 915
 Cardona, Enric de 882
 Cardona, Joan Bta. 962
 Cardona, Joan Josep 970
 Cardona, Luis, duc de 663
 Cardona, Marcello di 369
 Cardona, Pere de 669
 Cardona, Ramon Folc, vescomte de 345
 Cardona Ivars, Joan Josep 970
 Cardoner Planas, Antoni 195
 Caresmar, Jaume 957
 Carfora, C. 564
 Cargnoni, Costanzo 957
 Carini, Isidoro 75, 76, 83, 685
 Carleman 769
 Carlemany 364, 367, 647, 649, 698, 706-708, 738, 765, 768, 774
 Carles, arxiduc 722, 724
 Carles el Calb 364
 Carles I de Catalunya-Aragó i de Castella, V d'Alemanya 672, 885, 890, 891, 954
 Carles II de Catalunya-Aragó i de Castella 744, 913, 960
 Carles II de Sicília, rei 61, 89, 124, 231, 339, 347, 450, 453, 671; Maria, muller 61
 Carles III Habsburg, arxiduc, rei i eperador 657, 696, 724, 737, 752, 933
 Carles III Borbó 724, 737, 933
 Carles IV Borbó 696
 Carles de Viana, príncep i primogènit 676, 759, 879, 951
 Carlo I Anjou 785, 786
 Carlo Pangerl, Daniel 771
Carmina Rivipullensia 666
 Carner Romeu, Jaume 671
 Carnicer, Tomàs 688
 Carrasco i Formiguera, Manuel 669
 Carré, Antònia 191, 201, 206, 209, 834, 857, 877
 Carreras, família 711
 Carreras Artau, Joaquim 12, 13, 23, 75, 126, 196, 294, 311, 317, 323, 326, 328, 385, 408, 424, 425, 450, 488 520, 521, 671, 830
 Carreras Artau, Tomàs 488, 521, 671
 Carreras Vigorós, Enric 728
 Carreres Calatayud, Francesc d'Assís 671
 Carrero Santamaría, Eduardo 742
 Carrió i Vives, Gabriel 718
 Carruthers, Mary J. 209
 Carsalade du Pont, Jules 734
 Cartellà, Alexandre de 708, 907
Cartoral de Carlemany 647, 649, 706, 738
 Casadevall, Silvestre 680
 Casado Baena, Mateo 761
 Casali/ Casale, Ubertino da 132, 369, 396, 397, 431, 750, 846, 874
 Casals, Àngel 890
 Casamari, Luca di 456
 Casamassima, E. 442
 Casamicciola, Giovanni de 74
 Casamira, Domènec 724
 Casanova, Agustí 735
 Casanova, Emili 676, 683, 865, 927, 971
 Casanova, Jaume 878
 Casanova Comes, Rafel de 669, 923, 924
 Casanovas Maristany, Joan 671
 Casanovas i Miró, Jordi 800
 Casanoves, Joan 925
 Casanoves Feixes, Joan Pau 925
 Casas, Bartolomé de las 752, 895, 910
 Casas i Loscos, Lluïsa 949
 Casellas i Marunys, Josep 715
 Casellas i Serra, Lluís-Esteve 941
 Casey, James 790
 Casiano de Silva, Francisco 954
 Caslari, Joseph 29, 34, 206, 222, 227, 300, 460, 461, 463-465, 479, 480
 Cassador, Guillem 671
 Cassiodor 852, 854
 Castaneus (Castagna), Joannes Baptista 486
 Castañeda Peirón, Lluís 697
 Castaño, Javier 800
 Castelví Alagón, José 918
 Castell, Joan 961
 Castell, Pere 231
 Castell Mahiques, Vicent 682
 Castella, rei de 124, 127, 528
 Castellbó, Mateu de 856

- Castelló, Arnau 590
 Castelló, Joan de 855
 Castellví, Francesc de 919, 921, 923, 924
 Castillo, Hernando del 886
 Castillo Blasco, Lourdes 682
 Castellón Cortada, Francisco 687
 Castrovol, Pere de 667, 834
 Catafau, Aymat 759
 Català, Guillem 890
 Català Sanz, Jorge Antonio 790, 918
 Català de Valeriola, Guillem Ramon 889
 Català Vinyolas, Miquel 928
Catecismes catalans barrocs 679
 Caterina, santa 694, 715, 725, 754, 791, 925
 Cateura Bennàsser, Pau 719
 Cathalà, Jordi 575, 578
 Cathalà, Peyre 675
 Catlos Brian B. 788, 945, 949
 Catòlic(s), rei(s) 729, 773, 875, 880, 884
 Caussin, Nicolas 653
 Cavanilles, Antoni Josep 939
 Caviac, Arnau de 354, 357, 359
 Cazenave, A. 190
 Cebrián, Rosario 937
 Celestí V 385, 389, 397, 398, 435
 Cellerer, Ramon 117
 Cellerer, Pere (Petrus Cellerarii) 31, 212, 239, 240, 245, 246, 303
 Celma, Pere de 157
 Cendrat, Jaume 207, 904
 Centelles, família 856
 Centelles, Gaspar de 896
 Cerda, Alfonso de la 94
 Cerdà, Joan 118
 Cerdà i Ballester, Josep 663
 Cerdà de Tallada, Tomàs 671, 899, 900, 953
 Cerdà Rico, Francisco 669
 Cerrini, S. 672
 Cerro Nargáñez, Rafael 697, 721, 731, 757
 Cervantes Saavedra, Miquel de 750, 886, 934
 Cervelló, casa 904
 Cervelló, Gerard de 904
 Cervelló, Guerau de 742, 906
 Cervelló, Miquel de 904
 Cervera, Pau 891
 Cervera, Rafael 849
 Cerverí de Girona 675
 Cesarini, Iulianus 964
 Cescomes, Arnau 744
 Ceva, Enrico da 397
 Chabàs, Roc 75, 82, 103, 118, 122, 146, 153, 159, 162, 165, 166, 211, 260, 297, 306-308, 312, 324, 329, 385, 418, 423, 427, 436, 437, 438, 752, 930
 Chamorro Trenado, Miquel Àngel 708, 709
 Chanca, Dr. 20
 Charles V, rei de França 189, 190
 Charles d'Orléans 779
 Charlier, Célestin 769
 Charlo Brea, Luis 192
 Charrett-Dykes, Alexandre 736
 Charron, Pierre 653, 654
 Chartres, Jofre de 95, 352
 Chastenet, Geneviève 874
 Chatelain, Henry 94, 134, 155
 Chaucer, Geoffroy 28, 190
 Chaulhac, Guiu de 34, 226, 236, 237, 257, 667
 Chavette, F. I. 778
 Chazan, M. 465
 Chevochot, C. 456
 Chiaberto, Sílvia 731
 Chiavacci, Leonardi A. 403
 Chigi, Fabio 503
 Chittolini, Giorgio 786
 Chiva, Francesc Pasqual 959
Chronica (de València) 154
Chronica uniuersalis Ciuitatis ... 668
Chronicon breve monasterii Canigonensis 668
Chronicon Rivipullense 151-152
Chronicon Rivipullense I 668
Chronicon Rivipullense II 668
Chronicon Sancti Victoris Massiliensis 668
Chronicon Siculum 666
 Ciccarelli, Diego 821, 823
 Ciceró 750
 Cid Campeador 789
 Cifuentes i Comamala, Lluís 26, 28-29, 32, 33, 35, 40, 71, 191-236, 238, 242, 249, 260, 268, 326, 633, 677, 857
 Cimento, Francesca 821
 Cingolani, Stefano M. 44, 51, 66, 566, 570, 665, 774, 778, 783
 Ciociola, C. 570
 Ciril, s. 10, 39, 40, 317-319, 327, 331, 326, 328, 371, 416, 417, 418, 419, 420, 434, 670, 846
 Ciscar Pallarés, Eugenio 789, 913
 Cisterer, Joan 882
 Ciurana i Prast (*sic*), Judit 764
 Civera, Joan Bta. 731
 Clapers, Bernat de 89, 878

- Clara, s. 694, 719, 746, 839, 849, 891, 919
 Clarà Arisa, Jaume 722
 Clara Resplandis, Josep 712
 Clara Tibau, Josep 756
 Claramunt, Aleix 920
 Claramunt, Guillem de 742
 Clarena, Angelo 184, 431, 435, 438, 459, 844
 Claret, Bartomeu 216
 Claris Casademunt, Pau 669, 909
 Claudi Tolomeu 760, 960
 Claudi de Torí 666, 668, 769, 770, 771
 Claver, Bernat 564, 585, 588, 589, 594
 (esposa: Caterina Pelegrí: 578-579; 585)
 Claver, Valentí 594
 Clavera, abat S. Pere Roda 740
 Claverie, Pierre Vincent 779
 Cleghorn, George 722
 Clément, F. 886
 Clément-Dumas, Gisèle 777
 Clemente, Miguel 953
 Climent V, papa 27, 28, 33, 35, 37, 38, 40, 74, 118-122, 134-136, 138, 139, 140-149, 153, 155, 185, 259-261, 263, 265-268, 270, 298, 306, 307, 327-329, 358, 368, 375, 385-391, 394, 396, 397, 406, 409, 410, 426-428, 430, 432, 450, 479, 826, 831, 835, 836
 Climent VI 959
 Climent VII, papa 672
 Climent VIII 773, 860
 Climent VIII (papa avinyonès) 860
 Climent XI 920
 Climent, Francesc 641
 Climent, Jeroni 917
 Climent i Avinent, Josep 701, 931, 936
 Climent Barber, José 969
 Cneu Domici Calvi 761
 Cobera, Bernat de 579, 585, 586
 Cock, Henri 891
 Coderch, Marion 872
 Codina Bonet, Ramon 809
 Codolosa, família 912
Coelestis Hierusalem 505
 Colette de Corbie, s. 866
 Coll i Alemany, Josep M. 683
 Coll Rodés, Ramon 669
 Collado Villalba, Octavio 788
 Collell i Baucells, Jaume 970
 Colletta, Pietro 646
 Colobran, Ambrós 714
 Colocci, Angelo 217
 Colom, Mateu 521
 Colomer, Joan 710
 Colomer Casamitjana, Joel 795
 Colomer i Pous, Eusebi 12, 683
Col·loqui de dames 880
 Colón Domènech, Germà 676, 682, 683, 876, 971
 Colonna, família 109
 Colonna, Ascanio 484, 487, 489
 Colonna, Giacomo 131-134, 159, 431, 432
 Colonna, Pietro 390, 410, 431, 432
 Colrat, Guillem 106
 Colrat, Ramon 89, 106, 107
 Colvener, G. 770
 Comabella, Martí de 862
 Comas, Antoni 218, 926, 930
 Comas i Güell, Montserrat 970
 Comas i Lamarca, Mercè 937, 938, 970
 Combes, A. 413, 886
 Comes, Arnau ces 400
 Comes, Joan Bta. 969
 Comes, Vicenç 853
 Comes Maymó, Mercè 804
 Comes, Segimon 927
Commenta VII in Artem generalem Raimundi 666
Compactata Narbonensia 942
 Compagna Perrone, Anna M. 505, 522
 Companys Jover, Lluís 669
 Comte, Francesc 970
 Concili de Constança 639, 640, 651, 652 861, 863, 864, 867
 Concili de Lleida 635
 Concili de Tarragona 163, 635, 863, 898, 901
 Concili de Trento 726, 897, 898, 901, 902, 915, 966
 Conde y Delgado de Molina, Rafael 624, 812
 Condello, Emma 491, 522
 Condom Gratacós, Dolors 933
 Conesa, Marc 699, 702
 Conesa, Jaume 40
 Conesa, Marc 699, 702
 Conesa, Ramon 79, 103, 116, 121, 122, 125, 143-145, 153-154, 157-168, 306-308, 331, 397
Confessio Ilerdensis 105, 160, 318, 368, 418, 419, 420, 635
Confessio magistri Arnaldi de Villanova... 160
 Conill, Bartomeu 584
 Conink, Luc de 769

- Conques, Jeroni 901
 Consenci 767, 768
 Constança de Sicília 45, 51
 Constantí, família 747
Controvèrsia de Tortosa 640
 Cottineau 35
 Cottineau 35
Constitució Poc valria 680
Constitucions de Catalunya 870, 924
 Contardo, Inghetto 666, 824, 832
 Contí, príncep de 700
 Contreras Zamorano, Gemma 962
Coplas del hermano Francisco 661
 Copleston, Frederick 14
 Coppieters't Wallant, Bertrand 769
 Corbalán de Celis y Durán, Juan 750
 Corbeto y López, Albert 931
 Corbett, J. 190
 Corday d'Amont, Jacques François de 939;
 Charlotte, filla 939
 Còrdova, Moisès de 85
 Corella, Lluís 968
 Cormelles, Sebastià de 910
 Cornagliotti, Anna 214, 236
 Corneille 939
 Coroleu, Alejandro 634
 Coromina, Narcís 710
 Corominas, Joan 726
 Coromines, Joan 208, 683
 Coronel, Marco Antonio 888
Corpus Inscriptionum Latinarum 763
 Corrao, Pietro 786
 Corrado di Offida 432, 435
 Corsano, K. 415
 Corsini, Neri Maria 500
 Cortarrabía Beitia, Ángel 685
 Cortès, família 808
 Cortès, Agustí Antoni 809
Cortes de los antiguos reinos..., XI: 565
 Cortès, Jerònima 659
 Cortés García, Juan José 741
 Cortesi, Mariarosa, 570
 Cortey, Jaume 958
 Cortielles, Ramon Astruch de 494, 831, 832
 Cortina Mauri, Pere Josep 669
 Corts i Blay, Ramon 678, 936
 Corts Grua, José 669
 Corvino, Francesco 364
 Costa, Arnau de (ça) 671
 Costa, Esteve 725
 Costa, Marc 678
 Costa, Maria Mercè 711
 Costa, Marie-Noëlle 877
 Costa, Pau 757, 916, 925, 928
 Costa, Pere 918
 Costa ben Luca 828
 Costa Català, Juan 212
 Costas Rodríguez, J. 212, 240
 Coste, Jean 183, 186, 391, 409-411
 Cotier, Gabriel 889
 Cots Morató, Francisco de Paula 751
 Cottineau 35
 Courcelles, Dominique de 782
 Couronau, Jean-François 886
 Coutet, Noël 781
 Creixell i Cabeza, Rosa M. 696
 Crespí de Valldaura, Francisco 669, 899,
 906
 Crespí de Valldaura, Lluís 671, 870
 Crespí de Valldaura Brizuela, Cristòfor 669
 Crespièra 723
 Crespo, Daniel 714
 Cresques, Abraham 673
 Creus Gispert, Laia 690
 Crescas des Caslar 206, 207, 222, 227, 236,
 237, 243, 257, 300, 463, 464, 465, 479
 Cresques, Abraham 672
 Crisciani, Chiara 21, 178, 179, 185, 188,
 190, 261, 622-624
 Criscuolo, Ugo 771
 Cristià, Pau 794
 Croada contra Catalunya 341, 343, 615,
 619, 638, 646, 672, 779, 785
 Crocco, Marcello 896
 Crociani, Raffaella 959
Crònica de l'Anònim de Còrdova 786
Crònica de S. Pere de les Puelles, 668
Cronicó dels fets d'ultramar 668
Cronicó de Perpinyà 668
Cronicó de Santa Maria d'Ullà 787
Cròniques de tots los reys d'Aragó 668
 Cruïlles, família 711
 Cruïlles, Berenguer de 758, 841, 956
 Cruïlles, Engelsia de 741
 Cruïlles, Ermessenda de 741
 Cruïlles, Gilabert de 741
 Cruïlles, Jofre de 70, 88, 89, 160, 305, 309,
 332-335, 339, 340-342, 346-347, 360
 Crusafont i Sabater, Manuel 687
 Cruselles Gómez, José M. 748
 Crux Palma, Òscar de la 815
 Cruz Cruz, Juan 207
 Cuatrecasas Sabata, Pere 669
 Cuella Esteban, Ovidio 639

- Cuenca i Almenar, Salvador 872
 Cugat, sant 775
 Cunningham, Andrew 197
Curial e Güelfa 717, 854, 874, 875
 Cursach, Joan 722
 Curto i Homedes, Albert 949
 Cusa, Nicolau de 190, 424, 683,
 Cusó Serra, Marta 741
 Custurer, Jaume 504, 522
 Cutrina, Gonçal 735

 Dabrowski, W. 370
 Dacs, Jaume 161
 Dahan, Gilbert 396
 Dalarun Mitrovitsa, Catherine 177
 Dalmasas i Ros, Pau Ignasi 915, 918
 Dalmau, Antoni 655
 Dalmau, abat de la Grassa 777
 Dalmau, Jordi 708
 Dandolus Ilerdensis 144
 Daniel 865
 Danon Bretós, Josep 192
 Dante Alighieri 403, 449, 454, 821
 Danvila i Collado, Manuel 671
 Dasí Puigmoltó, Pascual 671
 Datini, els, companyia 735, 854
 Datini, Francesco 853
 Dauder, Teresa 748
 Dauzat, Pierre Emmanuel 818
 David, rei 451, 548, 554
 David, Asher ben 794
 Daviu, Guillem 164
 De Deo, Cintia 958
 De Gregorio, Giuseppe 491, 522
 De la Mare, A. C. 451
 De Latour, Patrick 771
 De Marinis, T. de 566
 De Robertis, Teresa 958
 De Rossi, 480
De tribus impostoribus 14
De triplici statu mundi 666, 847, 851
 De Vun, Leah 184
 Del Pas, Joan 671
 Decousu, Laurence 767
Decret de Nova Planta 659, 721, 731, 936
 Deer, J. 45, 66
 Deguí, Pere 667, 959
 Delamare, Nicolas 938
 Delbos, Víctor 15, 17
 Delegido Morant, Carme 968
 Deliciós (Delicieux), Bernat 38, 112, 408
 Delisle, Léopold 118, 268, 306, 422

 Della Rovere, Francesco Maria II 958
 Della Rovere, Girolamo 484
 Delle Donne, Fulvio 563-608, 786, 862, 87
 Demaitre, Luke 266, 269, 404
 Demeulenaere, Roland 769
 Denifle, Heinrich 94, 134, 155, 522
 Denis de Sainte Marthe 389
 Denzinger, H. 309
 Denis de Sainte Marthe 389
 Denzinger, H. 309
 Desantes Guanter, José M 669
 Desbach, família 711
 Descamps, Francesc 671
 Descamps, Francesc Vidal 671
 Descartes, René 653, 654
 Descatllar, família 711
 Descloit, Bernat 43, 45, 53, 54, 56, 66, 570,
 647, 668, 717, 778, 782, 834, 870
 Descloit, Miquel 870
 Descoll, Bernat 668
 Desplà, família 723
 Despont, Ramon 121
 Desprats, Jaume 162, 163
 Despuig, Cristòfor 891, 892, 968
 Despuig, Guillem 968
 Despuig, Miquel 716
 Dexter de Barcelona 767
 Deza, Petrus de 486
 Dezcamps, Joan 595, 596
 Dhouda 666
 Diago, Francisco 903
 Diago Hernando, Máximo 797, 869, 944
Diari de la Generalitat de Catalunya 668
Diari del capellà d'Alfons el Magnànim 668
 Díaz, Gonzalo 914
 Díaz Marcilla, José 484, 521
 Díaz Martí, Carles 736
 Díaz Plaja, Guillem 947
 Díaz de Toledo, Fernando 944
Dictamina Petri de Vineis 830
Dictum de Paupertate 393, 394, 397
 Diepgen, Paul 24, 25, 69, 74, 79, 88, 93,
 100, 118, 119, 299, 300, 425
 Dies/Díez de Calataiud, Manuel 234, 869,
 905, 968
 Díez Borque, José M. 910
 Dijk, J. P. van 319
 Dilla, Xavier 782
 Diloli Fons, Jordi 760
 Dino del Garbo 193
 Diocleciana, emperador 755
 Diògenes el Cínic 189, 650

- Diògenes Laerci 15, 885
 Dionisius Exiguus 611
Diplomatari Borja 874
Diplomatariu de mestre Arnau de Vilanova 69, 72, 73
Disputa de Barcelona 788, 793, 794, 795 824
Disputa de Tortosa 529, 641, 793, 799, 801, 802, 806, 810, 864
Disticha Catonis 637, 865
 Divjac, Johannes 767
 Dmitremsky, M. de 112
 Dolça de Provença 615, 778
 Dolcino 628
 Domènec, s. 840, 912, 914, 925, 927, 957
 Domènec, Bernat 333
 Domènec, Jaume 668
 Domènech, Jeroni 673
 Domènech Moner, Joan 712, 716
 Domènech i Sabater, Vicenç 936
 Domenge, Joan 717
 Domenico da Bologna 40, 181
 Domici 764
 Domingo, Dolors 783
 Domingo i Sancho, Josep Lluís 969
 Domínguez Bordona, Jesús 199
 Domínguez Reboiras, Fernando 494, 501, 522, 523, 616, 617, 819, 821, 971
 Domínguez Rodés, M. Carme 694
Dominicos mutilones 904
 Dominicus de Catalonia, 958
 Donada Madiroles, Toni 704, 737
 Donat, Richard 759
 Donati, Forese 403
 Donatus, Petrus 960
 Doncel, Manuel G. 683
 Donnini, Mauro 770
 Doppler, Stéphane 730
 Dorca Parra, Francesc Xavier 669
 Dordos, Joan 749
 Doria, família 689, 845
 Dorico i Alujas, Carles 714, 791, 918
 Dou de Bassols, Antoni Ignasi 669
 Dou de Bassols, Ramon Llätzer 658, 669
 Douais, 112
 Douglas, I. M. 770
 Dreyer, Mechthild 617
 Drobner, Hubertus R. 765
 Dualde Gómez, Joaquín 669
 Dualde Serrano, Manuel 671
 Du Boulay, Cesar Egassius 120
 Du Cange, C. du Fresne 454, 681
 Duchhardt, Heinz 906
 Duèze, Jacques 307
 Dufourq, Ch. E. 796
 Dulieu, Louis 227
 Dümmler, Ernst 770
 Duncan, bisbe 770
 Dungal 770
 Duns Escot, Joan 834
 Dupré Raventós, X. 66
 Duraguerra, P. Valentinus 150
 Duran, Bernat 161
 Duran i Bas, Manuel 669
 Duran i Grau, Eulàlia 192, 193, 195, 433, 564, 717, 874, 879, 889, 891, 892, 896, 897, 900, 903, 907, 924, 930, 933, 946, 970, 971
 Duran d'Ocon, Ot 671
 Duran d'Osca 783, 950
 Duran Porta, Joan 782
 Duran i Sanpere, Agustí 717
 Duran Ventosa, Lluís 669
 Duran Ventosa, Ramon 671
 Durand de Cluny 456
 Durand de Tolosa 456
 Durand, Pere 671
 Durant, Guillem 28, 185, 388, 391
 Dureau-Lapeysonnie, Jeanne-Marie 218
 Durrieu, P. 454
 Dusai, família 711
 Earenfight, Theresa 807
 Ebensué, Johan 226
 Eboli, Pietro d' 203
 Échard, Henry 120
 Echenique, M. Teresa 676, 683
 Echinger, N. 940
 Eco, Umberto 37
 Egger, Christoph 950
 Egidi Romà 851, 902
 Ehlers, Benjamín 901
 Ehrle, Franz 120, 160, 391, 397, 522
 Eimeric, Nicolau 120, 329, 334, 486, 490, 494, 524, 620, 621, 665, 666, 677, 739, 788, 822, 832, 845, 849, 852, 957, 958, 962
 Einbinder, Susan 463
 Eiximenis, Francesc 196, 202, 208, 326, 633, 634, 655, 657, 665, 666, 667, 669, 677, 727, 778, 825, 830, 834, 839, 844, 846-852, 857, 877, 929, 950
 Elamrani, A. 383
 Eldrade de Novalèse 769
 Elias, profeta 845

- Élie de Cortona 184
 Eliel 848
 Elies, general dominicà 864
 Elionor de Castella 784
 Elionor de Sicília 219
 Eliot, John 892
 Eliot, T. S. 813
 Elisabeth de Turíngia 838, 839
 Elisabet d'Hongria 718
 Elisabet de Portugal, reina 904
 Elliell 848
 Emma, abadessa de Sant Joan 945
 Embach, Michael 224
 Emili, A. 673
 Empúries, comtes d' 739
 Empúries, Pere d' 739
 Enghien, Maria d' 671
 Enoch 365, 366
 Enric IV emperador 367
 Enric VI, emperador 45
 Enric VII emperador 409
 Enríquez, Fadrique 893
 Ensenyat, Gabriel 815
 Entença, els 835
 Entença, Berenguer d' 73
 Erasme de Rotterdam 525 666
 Erill, família d' 673
 Ermel, rei de Lusa 848
 Ermemir Quintilà 774
 Ermengol, Bernat 619, 822, 864
 Ermengol de Llers 707
 Ermessenda, comtessa 706
 Ermolao Nigello 770
 Esaú, patriarca 363
 Escalona, Julio 827
 Escannier, Guillem 408
 Escarrer, Guillem 152, 153
 Escartí, Vicent-Josep 881, 896, 919, 930
 Escobedo, Joana 881
 Escofet, Vicenç 932
 Escolano, Baltasar 792
 Escolano, Gaspar 870, 887, 909
 Escorcia, família 689
 Escrivà, família 944
 Escrivà, Francisco 792, 901
 Escrivà, Guillem 944
 Escrivà de Romaní, els 944
 Escrivà de Romaní, Baltasar 873, 886-887
 Escrivà de Romaní i Ram, Joan 944
 Escuder, Bartomeu 641
 Esdres 865
 Esmaragde 364
 Espadaler, Anton M. 874
 Español Bertran, Francesca 66, 67, 708, 860, 867
 (E)spaser, Joan 577
Espill 902
 Espill, Joan Roderic de l' 840
 Espinavell, Ferrer d' 118
 Espino López, Antonio 913
 Esplugas, Xavier 884
 Esponera Cerdán, Alfonso 752, 802, 863, 903
 Esplagues, Bernat d' 87, 131
 Esposito, Daniella 717
 Espriu Castelló, Salvador 669
 Espuig Corell, Blanca 742, 792
 Esquerrer, família 699
 Esquerrer, Guillem 154
 Estal, Gabriel del 348
 Estasén Cortada, Pere 671
 Estelrich Artigues, Joan 669
 Esteve, sant 343, 349, 353, 358, 360, 623, 626 767, 826, 922
 Esteve V d'Hongria 61
 Esteve, Arnau 161
 Esteve, Joan 968
 Esteve, Joan Josep 671
 Esteve, Pere 930
 Esteve Vaquer, José Joaquín 961
 Estienne, Charles 765
 Estivill, Josep 734
 Estrabó, 760
 Estrada, Francisco de 896
 Estrader, Narcís, 710
 Estrader, Nicolau 710
 Estruch, Lurdes 883, 902
 Estrugós, Josep Elies 870
 Estudi de Medicina de Barcelona 568, 602, 603-604, 606, 607, 608
 Estudi de Lleida 641
 Estudi de Nàpols 580
Etsi doctoris Gentium 806
 Eugeni IV 951, 964
 Eulogi, sant 743, 761, 940
 Eura, Agustí 870, 926, 927
 Eusebi de Cesarea 363
 Eutropius Valentinus 666
 Eva 904, 927
 Evangelisti, Paolo 672, 844, 851
 Evesham, Hug d' 786
Ex pronosticis visionibus beati Vincentii 665
 Exea, Andreu d' 671
 Exerrat, Joan 898

- Eximénez Fuster, Joan Jeroni 671
Ezequiel 323
- Fabián y Fuero, bisbe 928
Fabra, Pompeu 658, 659, 663, 838
Fàbregas Barri, Esteve 712
Fàbregas Roig, Josep 938, 971
Fàbregues, Antoni 882
Fabri de Die, Guglielmo 178, 185
Fachinetto a Nuce, Johannnes Antonius 486
Facet 675, 843
Facio, Bartolomeo 570
Faenza, Lorenzo de 699, 763
Fageda, Josep 738
Fages, Henri Dominique 745, 806, 866
Falguera Puiguríguer Vern de Riera, Félix M. 669
Falk, Oren 807
Fanelli, Vittorio 217
Fantini, Dandolo 502
Far, Vicent 494, 512
Farnés i Julià, Soledad 948
Faraudo de Saint Germain 135
Fargas Peñarrocha, Mariela 695
Fargis, Bernardus de 396
Faura, comtes de 959
Fasolini, Donato 763
Faus Esteve, Ramon 669
Fave, Paul 734
Febrer, Andreu 856, 863
Febus, Gaston 856
Federici Vescovini, G. 382
Felip I d'Aragó, II de Castella 485, 486, 487, 542, 659, 671, 688, 716, 749, 888, 898, 903 755, 891, 954
Felip II d'Aragó, III de Castella 671, 688, 792, 901, 907, 909
Felip III d'Aragó, IV de Castella 714, 729, 734, 762, 910, 911, 912, 913,
Felip IV d'Aragó, V de Castella 657, 663, 664, 672, 722, 751, 920, 921, 924
Felip IV, el Formós, rei de França 30, 36, 38, 39, 58, 70, 87, 88, 89, 90, 94, 95, 96, 99, 101, 124, 125, 134, 141, 176, 182, 299, 335, 342, 346, 360, 361, 395, 388, 390, 391, 395, 396, 398, 400, 405-410, 425, 426, 433, 435
Felipo Orts, Amparo 904
Feliu, s. 708, 761, 762
Feliu d'Urgell 666, 769
Feliu, Eduard 28-29, 201-203, 205-209, 221, 222, 227, 300, 465, 612, 666, 678, 809, 829
Feliu, Francesc 837, 925
Feliu, Gaspar 678, 780
Feliu i Mabres, Eduard 809
Feliu de la Penya, Narcís 919
Feliu de la Penya, Salvador 923
Feliu Codina, Josep 671
Feniello, Amedeo 875
Fenollar, Bernat 883, 887
Fenollet, Lluís de 884
Fernández Bermúdez, Isidre 756
Fernández Clarés, Maria Lluïsa 744
Fernández i González, Guillem 745
Fernández Matallana, Francisco 786
Fernández de Mesa Moreno, Tomàs Manuel 671
Fernández de Sepúlveda, Fernando 249
Fernández Terricabras, Ignasi 898
Fernández Trabal, Josep 723
Fernández de Vadillo, Diego 863
Fernández Viladrich, Jesús 775, 776
Ferragud Domingo, Carmel 219
Ferran I de Catalunya-Aragó 640, 650, 651, 652, 723, 802, 862, 863, 867, 868, 869, 876, 942, 944; Leonor d'Alburquerque, muller 944
Ferran II d'Aragó, V de Castella, el Catòlic 657, 672, 729, 785, 791, 789, 854, 868, 879, 880, 883, 886, 888, 966
Ferran III de Castella 785
Ferran VI 704
Ferran, infant de Castella 93, 94, 96
Ferran, abat de Montaragó 77
Ferrandis, Andreu 103, 116, 123, 125, 423, 437
Ferrandis, Gabriel 931
Ferrandis Luna, Salvador 671
Ferrando, Antoni 676, 854
Ferrando Badia, Joan 671
Ferrando Cusí, Marisa 962
Ferrante I de Nàpols 876
Ferrari, Giovanna 21, 404, 622-624
Ferraria, Philippus de 667
Ferrarini, Micchele Fabrizio 884
Ferrarius catalanus 665
Ferraté, Joan 782
Ferrater Mora, J. 683
Ferraù, G. 569
Ferre, Joan Vidal 753

- Ferré, Lola 202, 203, 206, 226, 227, 243, 465, 466
 Ferré Domínguez, Vicent 731
 Ferreiro, Alberto 864, 865
 Ferrer, llinatge 959
 Ferrer (Ferrarii), Bernat 566, 571, 573
 Ferrer, Bonifaci 671, 861, 942
 Ferrer, Constança 745
 Ferrer, Dimes 893
 Ferrer, Francesc 745
 Ferrer, Iohannes Raimundus 665
 Ferrer, Jaume 716, 717
 Ferrer II, Jaume 716, 717
 Ferrer, Joan 729, 760, 837
 Ferrer, Joan Ramon 669
 Ferrer de Lillet 110
 Ferrer, Montserrat 634, 885
 Ferrer, Ramon 674
 Ferrer, Vicent s. 191, 308, 527, 528, 529, 531, 533, 534, 535, 537, 539, 541, 543, 545, 547, 549, 551, 553, 555, 557, 559, 561, 632, 640, 660, 665, 667, 671, 676, 677, 745, 749, 751, 752, 753, 766, 779, 805, 806, 808, 810, 826, 836, 846, 847, 863-867, 877, 887, 890, 896, 927, 941-942, 958, 959, 964, 969, 971
 Ferrer, Vicent, pseudo 942
 Ferrer Bigné, Rafael 671
 Ferrer i Jané, Joan 760
 Ferrer i Mallol, Maria Teresa 614, 682, 783, 796, 854, 856, 856, 948
 Ferrer Millan, Antoni 671
 Ferrer Orts, Albert 688
 Ferrero Hernández, Cándida 824
 Ferrero Micó, Remedios 684
 Ferri Chulió, Andreu de Sales 867
 Ferricus de Auria 120
 Ferriol, sant 741
 Ferro Romà, Víctor 658, 671, 679, 680, 683, 900, 920
 Fichtner, Gerhard 475
 Ficino, Marsilio 178, 886
 Fidora, Alexander 196, 202, 211, 326, 501, 617, 633, 813, 815
 Figa Faura, Lluís 669
 Figliuolo, B. 563
 Figueró, Rafael 696, 808, 940, 947
 Figuerola, Eiximèn Pere 671
 Figuerola, Pere 829
 Figuerola, Antoni 564, 574 578; Caterina, muller 578-579
 Figuerola Ballester, Laureano 669
 Figuerola Roger, P. J. 674
 Filangieri di Candida, R. 567
 Fillach, Nicolau 600, 603, 605, 606
 Finestres Monsalvo, Josep 669, 931
 Finke, Heinrich 12, 23, 24, 25, 67, 69, 70, 74, 81, 86, 89, 93, 94, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 167, 186, 230, 231, 294, 295, 335, 339, 340, 342, 346, 347, 360, 425, 426, 428, 429, 431, 432, 436, 440, 631, 841, 942
 Fiorentino, Francesco 501, 820
 Fiorentino, Giacompo 725
 Firpo, Massimo 896
 Fishbane, Eitan P. 794
 Fita i Colomer, Fidel 118, 152, 306, 763
 Fité i Llevot, Francesc 716, 867
 Fitor Monsalvo, Francesc 671
 Fiveller, Jaume 78
 Flach, impressor 964
 Flacius Illiricus (Frankowitz), Mathias 10, 128, 130, 131, 132, 138
 Flavii, família 764
 Flavià, s. màrtir 755
 Flor, Roger de 833
 Flore (i Fiore), Joaquim de 37, 368, 456, 628, 666, 810, 825
 Florensa i Parés, Joan 939
 Florensa Puchol, Francesc 795
 Floridablanca, comte de 744
 Florio, Emilio 217
 Florus de Lió 666, 667, 769, 958
Flos mundi 668
 Flugg, Brigitte 840, 878, 951
 Fodale, Salvatore 650, 651, 652, 673, 813
 Foguet Domingo, Ramon 671, 966
 Fohlen, Jeannine 951
 Fois B. 672
 Foix, comte de 854, 856
 Foix, Arquimbau de 694
 Foix, Germana de, reina 887, 893
 Foixà, família 699, 700, 711
 Folch de Cardona, Ramon 345
 Folch Iglésias, Cristian 698
 Fonolleda, Arnau 572, 574, 575, 576, 591, 592

- Fonoyet Catot, Lourdes 692
Fons paradisi divinalis 667
 Fonseca, Damián 364, 792
 Font, família 689
 Font i Rius, Josep M. 658, 674, 768
 Font i Puig, Pere 671
 Font i Sagué, Norbert 195, 217, 218
 Fontana, Gabriel Paverus 667
 Fontanella, Joan Pere, 669, 905
 Fontanella, Francesc 912, 926
 Fontbona, Francesc 914, 947
 Fonte, família 689
 Fonte, Iohannes de 951
 Forcada, Miquel 817
 Forlivius, Iohannes 848
 Formentera, Joan de 671
 Fornaciari, G. 67
 Fornés Pellicer, M. Antònia 777
 Fort, Iohannes 666
 Fort i Cogul, E. 67
 Fort i Olivella, Joan 943
 Forteza, Francesc 671
 Foulquier, Laura 717
 Fourcaud, Jean 734
 Fournier, Marcel 375
 Fraga, fra Miquel de 166, 167, 168
 Fraile, Guillermo 14
 Franch Benavent, Ricardo 922
 Francesc, sant 746, 839, 919
 Francesc de Barcelona 668
 Francesc de Montflorit 47
 Franchon, Pierre 182
 Franco, Francesc 727
 Franco Llopis, Borja 890
 Franquesa, Martí Joan 898
 Franquesa, Pere 898, 907
 Fransen, Paul Irénée 769
 Frasquet Faus, Eduard 937
 Frasso, Pedro 669
 Fraxinet, Bernat 862
 Frederic II, emperador 45, 785, 824; Isabel d'Anglaterra, muller 785
 Frederic III rei de Trinàcria (Sicília) 69, 70, 89, 105, 128, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 181, 327, 338, 339, 340, 347, 391, 436, 450, 646, 647, 666, 667, 673, 813, 820, 821, 824, 836, 837, 948, 971
 Frédol, Berenguer 26, 38, 39, 121, 140, 142, 143, 146, 147, 307, 385-411
 Freedman, Paul 174, 957
 Freixas i Camps, Pere 710, 713
 French, Roger K. 197, 378
 Freudenthal, G. 459, 460
 Friburgo, Iohannes de 391, 665
 Friedberg, Emil 329
 Frigola i Arpa, Jordi 698
 Fronsac, Raimon de 132, 397
 Frontó 767
 Fruitós, sant 743, 761, 940
 Fuentes, Celedonio 522
 Fuentes Fos, Carlos Damián 932
 Fuertes Herreros, José Luis 873
 Fuguet i Sans, Joan 740, 908
 Fulgines, Joan de 219
 Fulrad, abat 775
Fulletons Bonsoms 911, 934
 Fumanal i Pagès, Miquel Àngel 705, 795
 Furió, Antoni 783, 785
 Furió Ceriol, Frederic 669, 888
Furs de València 682, 748, 750, 752, 789, 798, 887, 929
 Fuses Navarra, Víctor 702
 Fuster, Bernat, framenor 141, 144
 Fuster, Bernat (begu) 156
 Fuster, Joan 968
 Gabriel de Barcinona 668
 Gabriel de Tàrraga 668
 Gadamer, 17
 Gaetani, família 624
 Gaffuri, L. 571
 Gagini, Domenico 699
 Gagner, S. 399
 Gai Emili Montà 761
 Gairaud d'Arques, Raimon 408
 Galba-Lloris, família 969
 Galbis i Giner, Vicente Luis 968
 Galceran, Blai 899
 Galè, 30, 172, 174, 193, 226, 234, 237, 247, 295, 297, 374, 378, 474 475, 476, 636, 828
 Galés, Jerònima 659, 660, 661
 Galí i Morales, Montserrat 878
 Galiana Ferrando, José M. 868
 Galinsky, Judah D. 799
 Gal·les, Joan de 851
 Gallach, Baltasar 671
 Gallart Folch, Alexandre 669
 Gallego Franco, Henar 764
 Gallego Franco, Liborio 764
 Gallent Marco, Mercedes 797

- Gallofre Guinovart, Rafael 78
 Galluzzi, Francesco M. 925
 Galluzzi, Massimo 209
 Galmés, Salvador 487, 494, 495, 497-500, 504, 507, 508 522, 523, 671
 Galvano da Lavanto 263
 Gambara, Johannes Dominicus de 486
 Gambús Sáiz, Mercè 754
 Gandia, ducs de 959
 Gandia, duc de (Joan Borja) 885
 Garau, Damià 486
 Garay Martín, Policarp 731
 Garcés Estallo, Ignasi 760
 García, Dídac 493, 519, 511
 García, Gabriel 569, 603, 604, 607, 608
 García, Miquel 887, 890
 García, fra Pere 137
 García, fra Pere, confessor 862
 García, Vicent 914, 918, 926, 931
 García d'Aguilar, Jaume 671
 García Aranda, M. Ángeles 903
 García Ballester, Lluís 12, 13, 19, 20, 25, 71, 172, 174, 191, 197, 198, 199, 202, 203, 206, 231, 239, 206, 209, 239, 240, 249, 250, 260, 264, 374, 460, 465
 García Biosca, Joan E. 42, 44, 59
 García de Cáceres Ansaldo, Francesc 671
 García Espada, Antonio 825
 García Espinosa, Desirée 762
 García Ferrer, Mercedes 931
 García García, Antonio 224, 392-394
 García García, Honori 671
 García Hernán, Enrique 895, 911
 García Julve, Vicent 967
 García Martínez, Sebastià 790
 García Masegosa, Antonio 31, 212, 240
 García Monerris, Carmen 938
 García Monerris, Encarna 938
 García-Oliver, Ferran 863
 García Panadés, Teresa 204, 955
 García de Peñafiel, Pere 710
 García Samper, María 763
 García Sanç, Arcadi 669, 701
 García de Santa María, Álvarez 570
 Garcilaso de la Vega 888
 Garçon i Peyrí, Sofia 737, 927
 Gargallo Gil, José Enrique 683
 Garganté, Maria 725
 Garí, Bernat 210, 619
 Garnier, Bernard 860
 Garrido, Alfons 726
 Garrido Juan, Ricard 671
 Garriga, família 963
 Garriga, Carlos 936
 Garriga, Poncellà 121
 Garrigues Garrigues, Vicent 671
 Garró, Lluís 668
 Garsias, Petrus 665, 667, 882
 Gascón Urís, Sergi 938
 Gassol, Jeroni 903
 Gassull, família 969
 Gastó, Ramon (bisbe de València) 159, 161, 163, 164
 Gasull, Jaume 883
 Gatell i Carnicer, Pere Pau 934
 Gatzell, 500, 517, 816
Gaude, Virgo Mater Christi 675
 Gausbert I d'Empúries 776
 Gauthier, Jules 867
 Gautier, Marc-Edouard 851
 Gauvard, Claude 861
 Gavignaud-Fontaine, Geneviève 733
 Gay, Víctor 714
 Gay Escoda, Josep M. 671
 Gay Forner, Vicent 671
 Gay de Montellà, Rafael 669
 Gayà Estelrich, Jordi 617, 819
 Gaz, Josep 939
 Geber 171,
 Gelabertó, Martí 930
Genealogies de Roda 668
 Genís i Mas, Daniel 849
 Gènova, Anselm de 200
 Gentile da Foligno 193, 195, 368
 Gerardo da Bologna 386, 394, 450
 Gerardo di Cremona 32
 Gerardo Segharelli 628
 Gerbert d'Aurillac 667, 772
 Gerhoch de Reichersberg 366, 367
 Germà, Arnau 219
 Germà, Josep 916
 Germà, Ponç 724, 905
 Germanies de València 749, 789, 798, 876, 885, 886, 889, 890, 897, 901
 Geoffrey de Beaulieu 785
 Gerson, Jean 666
 Gert, Wolf 940
 Gerwing, Manfred 643-646
 Gerz von Buren, V. 422
Gesta comitum Barcinonensium 668, 774
 Geyer, B. 379
 Ghirardo, Diane Yvonne 887
 Ghislieri, Michele 897
 Gianluca, Orsola 845

- Gianni, P. 261
 Gibert Rebull, Jordi 698
 Gibós, Ramon 106
 Gibson, Margaret 226
 Giginta, Francesc, pare i fill 671
 Gil, Alfons 593
 Gil (Egidii), Jaume 29, 293, 298, 299, 849
 Gil, Luis 192
 Gil (pintor) 46
 Gil, Pedro 314
 Gil, Vicent 896
 Gil Bautista, Rafael 934
 Gil Polo, Gaspar 671, 870
 Gil Pujol, Xavier 909
 Gil Saura, Yolanda 918
 Gil Sotres, Pedro 26, 29, 31, 32, 33, 35, 41, 71, 198, 209, 210, 212, 239-240, 242-244, 246, 248, 250, 252, 266, 268, 299, 301, 375, 404, 460
 Gilabert, Domingo 73
 Gilabert i Alentorn, Francesc 900, 909
 Gilbertus Anglicus 417
 Giménez López, Enrique 751, 932
 Giménez Moreno, Agustín 924
 Gimeno Betí, Lluís 676, 682
 Gimeno Blay, Francisco 199, 491, 522, 659
 Ginart, Onofre Bartomeu 671, 929
 Ginebra i Molins, Rafael 614, 917
 Giner Boira, Vicent 671
 Giner i San Julián, Salvador 9, 11
 Ginestà, Pere 710
 Ginzburg, Carlo 180
 Giovanna II d'Anjou-Durazzo 650
 Giovanni di Capua 402
 Giovè Marchioli, Nicoletta 958
 Giralt i Reventós, Emili 683
 Giralt i Segura, Josep M. 671
 Giralt i Soler, Sebastià 10, 13, 23, 26, 28, 29, 33-34, 41, 71, 79, 180, 193, 194, 208, 210, 211, 212, 218, 228, 255-290, 459, 467, 468, 469, 479, 633, 671, 828
 Girbal, Enric Claudi 684
 Girolamo, Costanzo di 872
 Gironella Delgà, Anna 941
 Gironès Micó, David 726
 Gironès Trujillo, M. Teresa 872, 873
 Gisbert, família 809
 Glaber, Raul 774
 Glaze, F. E. 243, 402
 Glorieux, Palémon 120
 Godoy, Manuel 743
 Goigs 675, 725, 741, 755, 902, 906, 914, 926, 934, 956
 Goigs de la Mare de Déu de la Pluja 902
 Goigs de St. Ferriol 741
 Goiss, Jürgen 941
 Gomarellus 773
 Gombau, Cosme 671
 Gómez, M. Ángeles 954
 Gómez, Francesc 854, 872
 Gómez, Josepa 908
 Gómez, Tomás 913
 Gómez, Vicente 904
 Gómez i Ferrer, Maria Pau 747
 Gómez Llauger, Núria 820
 Gómez Muntané, Maricarmen 856
 Gómez Rabal, Ana 674, 680, 774
 Gómez Redondo, F. 570
 Gomis Sanahuja, Llorenç 671
 Gómez Uriel, Miguel 522
 Gomis Coloma, Juan 932
 Gomis Corell, Joan Carles 725
 Gomis Serra, Vicent 671
 Gònima, Erasme de 935
 Gonter, Alfred, Brito, 665, 676, 834
 González, Joan Ramon 760
 González Ansorena, Luis 720
 González Cruz, David 904
 González Fernández, Rafael 768, 786
 González Gozalo, Elvira 718
 González Hurtebise, E. 103, 106, 107, 110, 111
 González Ollé, Fernando 844
 González Tornel, Pablo 753
 Gonzalvo, Marga 966
 Goñi Gaztambide, José 676
 Gordo, Sergi 683
 Gordon, Bernat de 172, 402, 941
 Gordonio, Bernardus de 665, 666, 940
 Gori, Nicola 935
 Gorricho Moreno, Julio 676
 Górriz, Juan Chrysóstomo 904
 Gotmar de Girona 772
 Goujaugd, Émilie 727
 Gouron, A. 389
 Gràcia, Teresa 673, 674
 Graells, Eudald 735
 Graesse, J. G. T. 455
 Gralla, Hipòlita 900
 Gran, Bonaventura 925
 Granata, Leonardo 958
 Granada, Samuel de 801
 Grandjean, Charles 111

- Grandrue, Claude de 422
 Granier, Th. 211, 827
 Granollac, Francesc 862
 Granollachs, Bernat de 568, 569, 602, 603, 604, 607, 608, 672
 Grases i Gralla, Francesc 675
 Grassis, Angelo de 875
 Gracià 388
 Grau Codina, Ferran 907
 Grau Fernández, Ramon 933
 Grau i Pujol, Josep M. 732, 952, 965, 971
 Graullera Sanz, Vicent 684
 Graupera Graupera, Joaquín 860
 Grava, Bernat de 28, 183, 190
 Graziano di Santa Teresa 413
 Gregori el gran, s. 542 750, 844, 866-867
 Gregori VII 364, 367, 777
 Gregori IX 399, 783
 Gregori XI 486, 487, 842, 864, 951
 Gregori XII 864, 960
 Gregori d'Elvira 767
 Gregori i Cifré, Josep M. 950
 Gregori Roig, Rosa M. 659
 Gregory, Tullio 371
 Gregorovius, F. 874
 Greifswald/Grippeswaldis, Albert von 812
 Grévin, Benoît 830
 Grifoll, Isabel 675
 Groag, Edmund 763
 Grohe, Johannes 863
 Gros i Pujol, Miquel dels Sants 612, 706, 774, 775, 967
 Gros i Raguer, 735
 Grossi, P. 364
 Grundmann, H. 144, 427, 431, 432
 Guaita Martorell, Aurelio 669
 Gual Vilà, Valentí 734, 889
 Gualbes, Ferrer de 204
 Guallar Pérez, Manuel 635
 Guàrdia, Gabriel 720
 Guasch, Bernat 491
 Guasp, Gabriel 492, 910
 Guasp, Bartomeu 486, 522
 Guastappo, Bindo 813
 Gubern Fàgregas, Santiago 671
 Gudayol, Anna 946
 Gudiol i Cunill, Josep 780
 Gudiol i Ricart, Josep 694
 Güell i Junkert, Manel 695, 910, 971
 Guerau, Bernat 811
 Guerau, Romeu 129
 Guerard, M. 456
 Guglielmo da Perissa 430
 Guia i Marín, Josep 878, 921, 969
 Guia i Marín, Lluís J. 878, 921
 Guicciardini, Francesco 874
 Guichard, Pierre 789
 Guido de Monte Rocherii 665, 667
 Guilana, notari 710
 Guilla, Lluís 915
 Guillaume de Saint-Pathus 785
 Guillemetti, Rosanna E. 768
 Guillelmus de Aragonia 629, 665, 666, 667
 Guillelmus Hispanus 665
 Guillelmus Redonensis 951
 Guillelmus de Rubione 665
 Guillem de Brugarols 671
 Guillem de Conches 785
 Guillem de Cotlliure 307
 Guillem de Gurb 777
 Guillem de Luxi 316
 Guillem d'Orenga 46
 Guillem Raynald, monjo 456
 Guillem de Rocabertí 307
 Guillem de Sant Dionís 829
 Guillem Sol, Josep 671
 Guillemain, Bernard 388
 Guinart i Alfonso, Agustí 953
 Guinot, Salvador 682
 Guinot Rodríguez, Enric 748
 Guiral Pelegrín, Carmen 762
 Guisla, comtessa d'Empúries 727
 Guitart i Santasusanna, Josep 721
 Guitart Vilardebó, Justí 671
 Guiter, Henri 963
 Guiu, Claire 681
 Guixeras, David 850
 Gulielmus de Mandagout 387, 395, 398
 Gulielmus de Sancto Amore 369
 Gullath, Brigitte 387, 395, 398, 940
 Gulsoy, Joseph 700, 813, 851
 Gutiérrez García-Muñoz, Almudena 965
 Gutiérrez Ortiz, Júlia 795
 Gutiérrez Rodilla, Bertha 199
 Guzmán, conde de Olivares 911
 Guzmán Almagro, Alexandra 882
 Haacke, R. 365
 Haas, Alois A. 617
 Habén Mesué 226, 237
 Habsburg, dinastia 651, 696, 792, 806, 919
 Habsburg, Maria Teresa d' 671
 Hageneder, Othmar 950
 Haidinger, Alois 265

- Haitrich, Martin 942
Halleux, Robert 178
Halm, Karl 268, 270
Hamar (i Homer) 819, 832
Hames, Harvey, J. 793, 795, 824
Hamesse, Jacqueline 242, 422, 465
Hänggi, H. 319
Haro, Marta 205, 216
Hartmann, Wilfried 773
Hasafartí, Joseph 799
Hasday ben Ishâq ben Shaprut 772
Hasnawi, A. 383
Haubst, Rudolf 190
Hauck, Dietrich 296, 297
Hauf i Valls, Albert 308, 830, 842, 866, 881
Hauréau, Barthélemy 12, 23, 24, 25, 179, 185, 218
Heben Mesuè 227
Hecateu 760
Heek E. 363
Hegel, 873, 874
Heidegger, Martin 683
Heines, Victoria 174
Heinzer, Felix 617
Hélary, H. 837
Henri de Gironne 190
Henri of Harclay 665
Henrici, Archie 502
Herder, Michele M. 754
Héricher, Laurent 800
Hermes Trismegistus 176, 851
Hèrmies 316
Hernández F. J. 399, 490, 495, 497, 499, 500, 504, 505, 524, 798
Hernández Guardiola, Lorenzo 687
Hernández Martin, Ramón 685
Hernández Sanahuja, B. 43, 67, 399, 953, 954
Hernando i Delgado, Josep 795, 810, 869
Herrera, Arce de 484, 497
Hervieu Bazan de Flammeville, Jean 736
Híjar, família 759
Hildegarda de Bingen, sta. 37, 224, 366, 367, 637
Hildesind, 780
Hilduí, abat 775
Hillgarth, J.N. 216, 486, 498, 505, 522
Himeri de Tarragona 611
Hincmar de Reims 364, 367
Hinojosa Montalvo, José 805
Hipòlit Romà 37, 363, 366
Hipòcrates 193, 247, 303, 374, 727
Hirel-Wouts, Sophie 841
Historia Episcoporum Altissiodorensium 786
Història de Jacob Xalabín 780
Història de Paris i Viana 854
Hochstedt, Barbara 173
Hodel, Paul-Bernard 866
Holubar, Karl 255
Holz, Louis 769
Homann, A. 897
Homilies d'Organyà 782
Homilies de Tortosa 782
Homobonus de Barcelona 771
Honorí d'Autun 37, 365, 367
Hoog, James 667, 731
Hoonen, Maarten J. F. M. 617
Horaci Flac 933
Hornung, Christian 611
Horoscopus 144
Hortalejos, bisbe de Vic 679
Houben, H. 364
Hove, A. von 394
Hübner, Emil 763
Huete, Pedro de 659, 660
Hug de Nevers 455, 456
Hug de Sanchio 454, 455, 456
Hug de Sancto Caro 454
Hugo de Balma 665
Huguet, Jaume 717
Huguet Enguita, Esperança 766
Huguet-Termes, Teresa 860
Humbert de Silvacandida 366
Hurtado, Víctor 841
Hurtado de Mendoza, família 890
Hurtado de Mendoza, Diego 890
Hurtado de Mendoza, Pedro 653
Hurtado de Mendoza, Rodrigo 892
Hurtado Miró, Amadeu 669
Hussein, Martina 467
Iacobus Iohannis 958
Ibn Amîra al Mahzûmi 790
Ibn Adret, Salomó 667, 669, 793, 795, 799, 809
Ibn al- Lihyani, 837
Ibn 'Amîra al-Mahzûmî 789
Ibn Arabí 816, 817
Ibn Hayyan 787
Ibn Hazam 795
Ibn Hazm 793
Ibn Khaldun 850
Ibn Idati 787

- Ibn Sab'in 816
 Ibn Sayyid 817
 Ibn Waffid 908
 Ibn Zahn 795
 Iborra Gastaldo, Joan 896
 Ibrahim al-Mursi 804
 Icart, Joaquim 305
 Icard, Lluís 862
 Idalius barchinonensis 666
 Ifach Abamanel 959
 Iglesia Ferreirós, Aquilino 781
 Iglésias, Narcís 680, 837
 Iglesias Fonseca, Antoni 199, 200, 203, 204, 213, 214, 221, 250
 Iglésies, Josep 744
 Ignasi d'Antioquia, s. 316
 Ildefons de Toledo 669, 767
 Illanes Zubieta, Ximena 693
 Illas, Batista 712
 Illes, Pauline 733
 Illescas, Gonzalo de 958
 Imperial, família 689
 Infantes de Aragón 528
 Innocenci II 366
 Innocenci III 319, 615, 782, 783, 950
 Innocenci VI 187, 188
 Innocenzo IX 486
In primis debet sacerdos... 38, 392, 401, 402
Instruccions per l'ensenyança de minyons 932
 Iohanicus 377
 Iozzelli, Fortunato 419
 Irigoin, J. 446
 Isaac, patriarca 363
 Isaac ben Sésset Perfet 809
 Isaac el Cec 794
 Isaac ha Leví Girondí 952
 Isaac Israeli 829
 Isaaq ben Yaqob de Lattes 668
 Isabel I d'Anglaterra 892
 Isabel [II] de Borbón 904
 Isabel de Portugal, reina, s. 904
 Isaies 463
 Isalguer, Miquel 951
 Ishaq ben Reuben 669
 Isidor de Sevilla, 767, 839, 859
 Israel ben Jucef Caslarí 29, 34, 206, 207, 222, 227, 300, 460, 461, 463
Istòria de la fiyla del rey d'Ungria 780
 Isusi Fagoaga, Rosa 751
Itinerari d'Antoni 760
 Iustus Urgellensis 666, 667, 768
 Ivars Cervera, Joan 971
 Ivonina, Liudmila 906
 Izquierdo Molinas, Eva 849
 Jaboulet-Vercherre, Azéline 175, 177
 Jacme, Joan 195
 Jacob, patriarca 363
 Jacob ben David ben Yom Tob 943
 Jacobi, Johannes 665, 666
 Jacobus de Aragonia 666, 667
 Jacobus, frater 499
 Jacquart, Daniele 205, 215, 242, 244, 374, 383, 403
 Jàfer (i Jàffer), Guillem de 158, 168, 671
 Jafudà ben Barzilay 788, 809
 Jalopa, Pere 693
 Jamme, Armand 860
 Jané, Òscar 894, 905, 912
 Janeras, Sebastià 852
 Jans, Jan 818
 Jassans, Miquel S. 703
 Jaubert de Passa, François 963
 Jaumandreu Triter, Eudald 669
 Jaume, s. 528, 914
 Jaume I, el Conqueridor, rei 54, 149, 197, 341, 347, 620, 630, 638, 646, 664, 667, 668, 678, 679, 691, 700, 718, 724, 728, 742, 748, 749, 754, 779, 783, 784, 785, 789, 814, 833, 834, 842, 870, 902, 944, 948, 971; Violant d'Hongria, muller 842
 Jaume II, rei de la corona CA 20, 22, 29, 38, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 69, 70, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101-156, 158, 159, 163, 170, 195, 197, 198, 199, 205, 230, 231, 294-295, 298, 299, 300, 304, 305, 312, 316-317, 330, 332, 335-343, 345-349, 358, 360, 374, 375, 386, 400, 425, 432, 436, 440, 618-620, 624, 626, 632, 634, 635, 637, 646, 647, 664, 672, 692, 699, 749, 755, 779, 796, 797, 829-831, 835-836, 840, 843, 902, 942, 945, 948; Blanca d'Anjou, muller: 22-23, 42-43, 45, 47-48, 61-63, 65-66, 82, 84, 101, 102, 104, 128-129, 131, 134, 142, 197-198, 204, 493, 672, 836, 945 Blanca i Maria, filles 104 840
 Jaume II de Mallorca 87, 88, 93, 335, 341, 345, 346, 347, 360, 400, 618, 619, 620, 624, 632, 755, 779, 831
 Jaume III de Mallorca 631

- Jaume, primogènit de la corona CA, fill de
 Jaume II 61
 Jaume, Joan 829
 Jean d'Angoulême 779
 Jean de Saint-Amand 242
 Jeroni, s. 37, 315, 316, 363, 364, 367, 484,
 542, 548, 665, 666, 736-739, 767,
 801, 827, 843
 Jesús (i Jesucrist) 14, 122, 125, 128, 141,
 323, 328, 514, 529, 718, 746, 771,
 801, 811, 832, 837, 846, 849, 865,
 866, 880, 890, 892, 895, 927, 952
 Jiménez, José Antonio 954
 Jiménez de Cisneros, Garcías 852
 Jiménez de Rada, Rodrigo 961
 Jiménez Sureda, Montserrat 715
 Jimeno Aranguren, Roldán 676
 Jindrácec, Ephrem 867
 Joan, baptista, s. 542 746, 747
 Joan apòstol, s. 185, 188, 537, 539, 767, 839
 Joan I, rei 218, 634, 651, 736, 804, 822,
 832, 843, 853, 856, 948; Violant de
 Bar, muller 634, 736, 804, 856
 Joan II, 486, 568, 569, 596-598, 599, 600,
 601, 602, 606, 608, 656, 657, 672,
 687, 759, 762, 869, 875, 876, 877,
 879, 901
 Joan II, de Castella 869, 944
 Joan IV de Brabant 829; Jaquelina de Bavie-
 ra, muller 829
 Joan XV 739
 Joan XXII 38, 132, 187, 307, 308, 329,
 331, 385-386, 390, 393, 397, 629, 647,
 664, 814, 831, 836, 837, 839, 852
 Joan III, emperador de Nicea 785; Cons-
 tança Anna, muller 785
 Joan, Francesc 889
 Joan, Francesc 710
 Joan de Borgonya 119, 121
 Joan Llopart, Francesc 917
 Joan (Oliu), Péire 37, 132, 309, 368, 393,
 419, 427, 435, 449, 621, 634, 673
 Joan, preste 673
 Joan Rico, Andreu 723
 Joana de Nàpols, reina 887
 Joanes, Joan de 890
 Joannes Biclarensis 666, 667
 Joense, Isabel 910
 Jofre el Pelut 642, 729, 775, 778, 860, 945
 Jofre I 729
 Joffroy (Jofre, Gaufred), Raymond 183
 Jofre, arquebisbe de Narbona 777
 Johan, Arnau 671
 Johannek, Peter 786
 Johannes Rivipullensis monacus 667
 Johannitius 295
 Jolí, Joan 114
 Joly, Johannes 533
 Jonà ibn Gaon 799
 Jonah Girondí 799
 Jonàs d'Orleans 364, 770, 771
 Jones, Harold G. 203
 Jordà, Guillem 131, 155
 Jordà Fernández, Antoni 686
 Jordán de Urries, Pedro 878
 Jordi, sant 684, 784, 940
 Jordi i González, Ramon 248
 Josa, Guillem de 891
 Josef de Tena 800; Sara, filla 800
 Josep de la Concepció 791
 Joseph Sapiens 772
 Joset, Jacques 843
 Jovenós, Joan 712
 Jover, Francesc 611
 Jover Alcázar, Blai 922
 Jovio, Paulo 660
 Juan i Casademont, Isabel 791
 Juan Manuel 843
 Juan-Mompó, Joaquim 915
 Juan Rubí, Bernat 961
 Juan Vidal, Josep 722
 Jubany Arnau, Narcís 669
 Jucé ben Josuà 807
 Jucef ben Jafudà, 203, 221, 222, 809
 Jucef Ravaya 79
 Judà al Barceloní 799
 Juhel, Christophe 736
 Julià, Narcís 870, 927
 Juli Cèsar 370, 858
 Julià l'Apòstata 370
 Julià, Vicent 919
 Juncosa i Bonet, Eduard 835
 Juncosa i Ginestà, Isabel 685, 686
 Juncosa, Xavier 935
 Junoy, família 927
 Junyent, Eduard 214, 612, 777, 780, 902
 Junyent i de Rovira, Miquel Joan 902
 Jurot, Romain 955
 Justafre, Marc 716
 Jutge, Pere 32, 33, 38, 40, 103, 104, 159,
 167, 250, 427, 436
 Kaeppli, T. 430
 Kant, E. 683

- Kappler, C. 184, 430
 Kaufmann, Claus M. 203
 Keil, Gundolf 208
 Kelders, Ann 892
 Kelly, J. N. 309
 Kibre, Paul 183, 187, 220, 247, 265, 267, 268, 269
 Kiesewetter, A. 671
 Knutsen, Gunnar W. 695
 Knutsson, Benet 219
 Koberger, Anton 193
 Koch, Manfred P. 208
 Kogman-Appel, Katrin 799
 Kowalczyk, Maria 264, 964
 Kunne, Albrecht 955

 La Curne de Ste.-Pelaye 217, 218
La fi del comte d'Urgell 642, 668, 970
 La Mantia, Francesco 685
 La Mantia, Giuseppe 685
 La Mantia, Vito 685
 La Parra López, Santiago 792
 Labarta, Ana 205, 215
 Labre, Benoît Joseph de 936
 Lacavalleria, família 529, 806, 895
 Lacavalleria, Antoni 895
 Laceria, Guillem de 111, 112
 Lacon Gunale, Mariano 672; Benedetta, filla 672
 Lactanci, 37, 363
 Laderchius, 160
 Laferl, Christopher F. 808
 Laín Entralgo, Pedro 19, 20, 25
 Lalinde Abadía, Jesús 671, 676
 Lamarca, Elisabet 924
 Lambard, Raimon 782
 Lambruschini, cardenal 491
 Lancea, Corrado de 140, 142
 Langé, C. 963
 Langen-Monheim, Barbara von 860
 Langermann, Tzivi 798
 Lanuça, família 711
 Lapeña Paül, Ana Isabel 705
 Larcineux, abbé 866
 Largier, Gilbert 729, 730, 733, 735, 736, 971
 Larraz, Blas 932, 933
 Larriba, Elisabet 934
 Larson, Arria A. 768
 Latronico, Nicola 176, 177
 Laudi, F. 666
 Laval de Finestret, els 963

 Le Blevec, Daniel 211, 827
 Le Couédic, Mélanie 702
 Leal Galceran, Coloma 884
 Leardini, Massimiliano 959
 Lecoy de la Marche 346
Legenda aurea 188, 224, 865
Legenda sancti Caroli 707
Legenda sancti Narcissi 940
 Leidradus Lugdunensis 667
 Legaré, Anne-Marie 851
 Le Myésier, Thomas 520, 811
 Lembrí, Petrus 859
 Lerma, duc de 792, 898, 907
 Lenz, Caroline 729
 León Sanz, Virginia 696
 Leone da Spoleto, Pier 433, 505, 524
 Lerner, Robert E. 189, 433, 829, 847
 Letruit, Jean 807
 Levantus 773
 Lévy, Tony 797
Liber extra 399, 784
Liber de fine 816, 818
Liber de flore 39, 144, 427, 432, 626, 829
Liber iudicum 776
Liber de lege 31, 32, 247
Liber maiolichinus 666, 777, 781
Liber obituum benefactorum huius cenobii atque conventus Rivipullensis 907
Liber privilegiorum sanctae Montis Regalis Ecclesiae 821
 Lima, Rosa de 913
 Limet, Henri 182
 Linehan, P. A. 399
 Lippomano, Marco 959
 Lira, Nicolau de 625, 627
 Lirancus, rei de Crastòvia 848
 Little, 176
 Lizerand, G. 391
 Llabrés Mulet, Jaume 718, 894
 Lladó Font, Jaume 732
 Lagostera Fernández, Antoni 735
 Llamas, J. 462
 Lampillas, 959
 lleida, sagristà de 95
 lleó X 958
 lleó XIII 970
 lleopard de Vilalleons, Francesc Joan 917
 Llemotges, Pere de 811
Llibre de l'infant Pere II 778
Llibre de les solemnitats de Barcelona 668
Llibre dels judicis 768
Llibre dels reis francs de Gotmar 668

- Llibre dels set savis de Roma* 839
 Llin Cháfer, Arturo 895
 Llinàs Puente, Carles 818
 Llobet, Bernat Josep 915
 Llobet, Jordi 593
 Llobet i Portella, Josep M. 800, 838, 902
 Llompарт i Moragues, Gabriel 699, 719, 803, 812
 Llop, Josep 671
 Llop de Pallars i Ribagorça 771; Bella, muller 771
 Llopis, Joan 214, 236
 Llordat, Diomedes de 891
 Llorenç, Bartomeu 715
 Llorens Clariana, Eduard Lluís 669
 Lloret, Jeroni 958
 Llorente Olivares, Teodor 671
 Llotger, Joan de 305, 332-334
 Lluc, s. 732, 837
 Lluch Bramon, Rosa 691, 787
 Lluch Garín, Lluís Bertran 671
 Lluís el Piadós 364, 769, 771
 Lluís IV 739
 Lluís VIII 859
 Lluís IX 45, 47, 785; Margarida de Provença, muller 785
 Lluís XIII 723, 911
 Lluís XIV 671, 723, 910, 923
 Lluís XVI 938
 Lluís el Jove, rei 859
 Lluís Font, Pere 11-18, 653, 654, 683
 Llull, els 812
 Llull, Ramon 8, 13, 40, 127, 133, 181, 183, 184, 190, 191, 196, 200, 202, 210, 326, 345, 349, 483-492, 494-495, 497-498, 501-507, 511-513, 518, 520, 521-525, 616-623, 627, 630-634, 653, 665, 666, 667, 669, 677, 685, 694, 717, 750, 783, 784, 795, 810, 811-826, 831-833, 837, 838, 839, 843, 844, 852, 857, 864, 941, 942, 943, 950, 951, 955, 958, 959, 960, 964, 968, 970, 971
 Llull, Ramon (pseudo) 171, 175, 183, 512, 666, 667, 942
 Llupià, Perot de 891
 Llúria/Lòria, Roger de 22, 114, 338, 647, 833
 Lo Bello, R. A. 433
 Lo Forte Scirpo, Maria Rita 948
 Loaces, Ferran de 886, 901
 Loaisa Dalmau, Esther 747
 Loazes, Fernando de 669
 Lodegat, rei de Ligúria
 Loi, Salvatore 896
 Loiola, Ignasi de, s. 895
 Lomena, Bernat de 87
 Lonhy, Antoni de 717
 Lope de Vega y Carpio, Félix 900, 904
 López Azorín, María José 688, 731
 López Bonet, José Francisco 718
 López Casanovas, Joan F. 722
 López de la Plaza, Glòria 944
 López de Mendoza, A. 919
 López Ferrer, Lluçia 671
 López i Iborra, Laura 720
 López Pérez, Miguel 4593, 523
 López Quiles, Antoni 881, 882
 López Rodríguez, Carlos 945
 López, sor Sança 167, 168
 López, Tomás 701, 702
 Lorena, Joan de 657
 Lorenzana, Tomàs de 962
 Lorenzo de Montecassino 456
 Lorquí, Josuè 806
 Lower, Michael 837
 Luaces, Ferran de 789
 Luanco, J. A de 75
 Lucero, Lluís 658
 Lucreci 763
 Luculentius 613, 614, 667
Ludus de Antichristo 37, 366, 367
 Lugand, Julien 732
 Lugin (Lull?), Ramon 127
 Luna, Lope de 839, 848
 Luna, Otinus de 942
 Luna, Pero de (futur Benet XIII) 640, 650, 652, 847
 Luna, Violant de 641
 Lünig, 647
 Lurbe, Gabriel de 119, 120
 Luschner, Johann 962
 Luzzio, Alessandro 874
 Lyotard, J. F. 190
 Mabillon, Jean 765
 Maça, Pere 120,
 Maça de Liçana, Pero 887
 Maçanet, Guerau de 863
 Machaut, Guillem de 856
 Machiavelli, Niccolò 888
 Macies, Pere 858
 Madero, Marta 861
 Madramany Calatayud, Mariano 669
 Madurell i Marimon, Josep M. 204

- Maestre Maestre, José M. 192
 Maffi, D. 911
 Mahiques, Miquel 669
 Mahiques Climent, Joan 871
 Mahoma 14, 795, 814
 Maians Siscar, Gregori 669, 731, 752, 884, 907, 922, 927-929, 931
 Maier, Anneliese 39, 413, 414, 415, 416, 417, 421, 424, 425, 435, 436, 439, 444
 Maillard Alvarez, Natàlia 900
 Maillhart, Olivier 886
 Maimònides 34, 202, 402, 465
 Maiorani, Nicolaus de 951
 Mairhofer, Daniela 941
 Maíz Chacón, Jorge 802
 Major, Antoni 803
 Maler, Joan 669
 Malferit de Montanyans, Pere de 669
 Malgosa, Assumpció 50
 Malla, Felip de 861, 863, 870, 969
 Mallard, R. 888
 Mallol, Bernat 836
 Mallorca, Felip de 844
 Mallorquí Garcia, Elvis 647, 648, 649, 650, 670, 674, 709, 710, 711 738
 Malo, Pedro 962
 Maluquer de Tirrell, Josep 669
 Maluquer Viladot, Joan 669
 Mancini, Rosanna 717
 Mandegot, Guillem 387, 395, 398
 Mandingorra Llavata, María Luz 862
 Manescal, Onofre 870, 902
 Manfredi, Antonio 951
 Manfredi Girolamo 200
 Manget, J. J. 183, 185, 186, 187, 188, 189
 Manich Illa, Francesc d'Assís 669
 Mannelli, Raimondo 854
 Manresa, Jaume Joan 698
 Manresa, Pere de 110
 Mans Puigarnau, Jaume 669
 Manselli, Raoul 132, 308, 312, 313, 324, 325, 369, 394, 396, 431
Manual dels novells ardots 668
 Manuel, abat 776
 Mañé Mas, M. Cinta 945
 Maranges de Diago, Josep M. 669
 Maravall Casesnoves, José Antonio 669
 Marbres, Joan (canonicus) 667, 834
 Marc/March, Ausiàs 630, 798, 856, 862, 863, 870, 871, 872, 873, 902
 Marc, Pere 141, 672
 Marca, Pèire de 906
 March, Bartomeu 118
 March, Francesc 909
 Marchegay, P. 454
 Marchiato, Michelangiola 958
 Marco i Artigas, Miquel 853
 Mare, A. C. de la 451
 Marener, Reiner 950
 Marés, Frederic 42
 Marescotti de Cavi, Agamenzone 672
 Mareuil, Arnaud de 675
 Marfany, Simó, Marta 856
 Marganell, Berenguer 840
 Margarida, reina pretesa 802
 Margarida, prostituta 712
 Margarit, família 711
 Margarit i Pau, Joan 655-658, 665, 738, 761, 875, 879, 888
 Margarit i de Biure, Josep de 910
 Margarida, santa 754, 762
 Mari, Cipriano di 566
 Marí i Brull, Gerard 836, 948
 Maria 53, 57, 217, 366, 370, 488, 494, 499, 508, 509-511, 515, 517, 522, 536, 655, 664, 687, 690, 692, 694, 700-704, 715, 720, 724, 727, 731, 733, 737, 740-743, 745, 754, 787, 801, 802, 813, 834, 865, 886, 943, 950, 957, 964,
 Maria, filla del rei d'Hongria 61
 Maria, infanta 671, 869
 Maria Magdalena, s. 80, 154, 156, 165, 167, 725, 865, 964
 Mariano d'Arborea 672
 Maricourt, Pierre de 180
 Marín Gelabert, Miquel A. 880
 Marín Mendoza, Joaquim 669
 Marín Piña, Carmen 910
 Marinelli Mercacci, Olga 328, 450
 Marineo, Luca (Lucio Marineo Siculo), 672
 Marini, Massimo, 483-524
 Marini, Orlando (Rolando), 672
 Marini, P. 60, 67
 Marino da Amsterdam 672
 Maristany i Tió, Carles 735
 Maroto i Borrego, Josep Vicent 939
 Marquès, Antoni 720
 Marquès, Pere 79, 80, 106
 Marquès i Planagumà, Josep M. 637, 638, 639, 676, 684, 685, 700, 705, 706, 707, 708, 709, 712, 713, 714, 721, 738, 739, 741, 746, 751, 756, 784, 796, 803, 841, 917, 928, 930, 956, 957
 Marquès i Sala, Benigne 224, 740, 967

- Marquès Tenllado, Teresa 944
 Marquilles, Jaume 669
 Marsili, Pere 135, 665, 666, 668, 785, 837
 Marsilius de Pàdua 837
 Martens, Pierre 893
 Martí I, l'Humà 493, 511, 569, 607, 642, 643, 651, 655, 671, 673, 693, 723, 740, 755, 843, 855, 856, 860, 861, 862, 948; Maria de Luna, muller, reina 651, 723, 807, 842, 843, 856, 860, 861, 862, 948; Prades, Margarida de, segona muller, reina 727, 861, 862, 863
 Martí II de Sicília, el Jove 671, 673, 856, 948
 Martí IV 338, 619, 672, 786, 836
 Martí V 672, 802
 Martí, els 808
 Martí, Fortuny 135
 Martí, Guillem 156
 Martí, Jaume 89, 121, 153, 159, 160, 161, 162, 163, 164
 Martí, Manuel 752
 Martí, Pere 710
 Martí, Pere, clergue 840
 Martí, Pere, connotari de Pere Miquel Carbonell 889
 Martí, Pere, narrador 889
 Martí, Ramon O. P. 653, 665, 666, 667 685, 698, 771, 772, 793, 794, 795, 818, 824, 830
 Martí, Sadurní 191, 852
 Martí i Aldran, Domènec 699
 Martí Arau, Albert 700
 Martí d'Ardenya, els 930
 Martí de Barcelona 27, 69, 70, 74-162, 164-167, 307, 337, 343, 348, 425, 436-437, 440, 523, 668, 834
 Martí Bonet, Josep M. 674, 675, 692
 Martí i Castelló, Ramon, 698, 771, 772
 Martí d'Eixalà, Ramon 669
 Martí Escayol, Maria Antònia 907
 Martí Feliu, Elisenda 757
 Martí Fraga, Eduard 696
 Martí i Franquès, Antoni 676
 Martí Grajales, F. 496, 525
 Martí Mayor, Josep M. 308
 Martí Mestre, Joaquim 875
 Martí Miralles, Josep Joan 669
 Martí Viladamor, Francesc 909, 911
 Martín, Aurora 677, 781
 Martín, Georges 827
 Martín Gimeno, Enrique R. 731
 Martín, José Carlos 810, 949
 Martín, Pedro 910
 Martinell, Cèsar 925
 Martines, Joan 672
 Martines, Josep 873
 Martines, Vicent 871
 Martínez, argenters valencians 672
 Martínez, família 672
 Martínez Aloy, Josep 669
 Martínez Araque, Ivan 689
 Martínez Boned, Vicent 669
 Martínez Dhier, Alejandro 884
 Martínez Domingo, Antoni 669
 Martínez Ferrà, Gabriel 221
 Martínez Ferrando, Josep Ernest 157, 198, 199
 Martínez Gázquez, José 205, 215, 266, 268
 Martínez Giralt, Alejandro 838
 Martínez de Melgucho, Juan 652
 Martínez Naranjo, Juan 932
 Martínez Passaperas, Emili 712
 Martínez de Pons, Antoni 669
 Martínez Romero, Tomàs 843, 859, 866, 971
 Martínez Subías, A. 744
 Martínez Sistach, Lluís 11, 25
 Martínez Tornero, Carlos A. 696
 Martino, Niccolò di 388
 Martino da Amsterdam 672
 Martorell, Arnau de 334
 Martorell i Aixartell, Gabriel 918
 Martorell, Bernat 717
 Martorell, Francesc 583, 584, 585, 587, 605, 891, 967
 Martorell, Joanot 842, 857
 Martorelli, Pierfilippo 672
 Martos, Josep Lluís 884
 Marucchi, A. 451
 Marzano, família 672
 Marzano, Giacono 672
 Marzano, Giovan Battista 672
 Marzano, Giovanni Antonio 672
 Marzano, Goffredo 672
 Marzano, Marino 672
 Marzano, Tommaso 672
 Maruffi, Silvestro 672
 Mas, Antoni 213, 242
 Mas, Berenguer de 83, 96, 348
 Mas Galvañ, Cayetano 940
 Mas Negre, Pere 758, 780
 Mas i Savi, Domingo 927
 Mas Solench, Josep M. 669

- Mascaró, Bernat 754
 Mascaró i Molines, Eugènia 809
 Mascó, Domènec 669, 853
 Masdéu, Antoni 869, 959
 Masdéu, Joan Francesc 959
 Masmartí i Recasens, Sònia 739, 780
 Masmijtjà, Francesc 955
 Masot Abizanda, Josep Lluís 669
 Maspons Anglasell, Francesc de Paula 669
 Maspons Labrós, Francesc de Sales 669
 Maspons Labrós, Marià 669
 Massadella, Bernat 720
 Masset, Youna 798
 Massimi, Massimo 672
 Massip, Àngels 704
 Massó i Torrents, Jaume 499, 523, 846, 855, 861, 862
 Massot Avengenà 795
 Massot i Muntaner, Josep 653, 724
 Mastroilli, M. 567
 Mata, Lambert 920, 932, 965
 Mata Carriazo, J. de 570
 Mata de la Cruz, Sofia 966
 Mata i Ventura, Víctor 946
 Matalí, Domènec 710
 Matas i Blanxart, M. Teresa 702
 Mateo Alcalá, M. Luisa 894
 Mata, Lambert 920, 932, 939, 965
 Mateu, s. 323
 Mat[h]eu, Pere Benet 33, 966
 Mateu i Pla, Miquel 915
 Mateu Ibars, Josefina 192
 Matheu y Sanz, Lorenzo 669, 877, 878, 899
 Matheus, Michael 878
 Matifort de Busy, Simon 399
 Matteo d'Agrigento 672
 Matteo di Rota di Auleta, Tommaso 587
 Mattheus, Michael 840, 951
 Matton, Sylvain 186
 Mattone, A. 672
 Maura Montaner, Antoni 669
 Mauro, Giovanni 673
 Maximí, s. 865
 Mayans i Plujà, Antoni 949
 Maymó Rives, Josep 669
 Mayol Caçador, Pere Joan 669
 Mayoral, bisbe 928
 Mazeau, Guillaume 939
 Mazza, Tommaso 673
 Mazzarino, cardenal 671
 Mazzini, I., 261
 McLean, D. 309
 McMichael, J. 801
 McVaugh, Michael R. 9, 10, 13, 20, 21, 23, 26, 29, 30, 33, 35, 36, 40, 63, 67, 71, 74, 77, 78, 79, 84, 88, 93, 104, 107, 108, 111, 116, 117, 123, 136, 137, 171-175, 177, 179, 191, 193, 197-199, 202, 205, 208, 211, 212, 215, 224, 239, 240, 243, 245, 247, 250, 257, 260, 261, 262, 264, 266, 268, 269, 293-298, 300, 302-304, 337, 339, 346, 373-375, 377, 378, 381, 382, 413, 429, 459, 466, 478, 622, 624, 826
 Medel, R. 504, 521
 Mederos, Alfredo 954
 Medici, Lorenzo dei 505
 Medina, Jaume 620, 820
 Meens, Rob 770
 Mei, Mauro 958
 Mele, Giuseppe 681
 Melgar, Alonso de 962
 Melion, Walter F. 897
 Melis, Federico 673
 Melzi d'Eril, Camillo 673
 Melzi d'Eril, Francesco 673
Memoria comitum et episcoporum Ripacurcensium 668
Memòries historials de Catalunya 668
 Menahem ha-Meiri 795
 Menandre, 677
 Mencaraglia, Luciano 781
 Méndez Cabrera, Jerónimo 880
 Menéndez y Pelayo, Marcelino 12, 27, 94-95, 99, 102-103, 120, 122, 128, 130-133, 135, 138, 140, 143, 145-149, 151, 153-154, 160, 162, 305-307, 312, 334, 385-386, 523, 969
 Menescal, Onofre 902
 Menna, sant 748
 Mensa i Valls, Jaume 10, 12, 13, 23, 26, 35, 40, 71, 98, 105, 115, 121, 143, 160-163, 294, 305, 306, 308, 310, 312, 314, 316-318, 320, 322, 324, 326, 328, 330, 332, 334, 417, 433, 434, 450, 453, 625, 634-637, 639, 645, 827
 Mensching, Guido 467
 Menzel Sansó, Cristina 961
 Mercader, Cristòfor 930
 Mercader, Joan 669
 Mercer, Berenguer 91, 92
 Mercerii, Jacobus 665
 Mercurio, Giovanni Andrea 672
 Merisalo, O. 422

- Merlotti, A. 672
 Merola, Jeroni 909
 Mersenne, Martin 653, 654
 Mertens, M. 182
 Mesado Oliver, Norberto 688
 Meschini, Marco 783
 Meseguer Carbó, Josep 759
 Messeguer, A., cambrer reial 110
 Mestre, prof. 634
 Mestre, Lleonís 213
 Mestre Sanchis, Antonio 724, 748, 751, 752, 792, 900, 902, 904, 918, 821, 928, 929, 938, 968
 Mesue, el Jove 226, 227, 236, 237, 244, 248
 Mesue, pseudo 31, 32, 244, 248
 Metge, Bernat 219, 852, 853, 854, 855, 857
 Metodi, s. 364, 367
 Meung, Jean de 190
 Mey, família 659
 Mey, Joan 659, 660
 Mey, Joan Felip 659
 Mey, Pere Patrici 659
 Meyboom, Paul C. B. 762
 Meyerson, Marc D. 801, 807
 Mézières, Philippe de 190
 Miceli, C. 823
 Michau, F. 244
 Michaud-Quantin, P. 392, 401
 Michele da Cesena 839
 Micheli, Gianni 209
 Micó i Vidal, Joan 752, 790
 Mieres, Tomàs 669
 Migerii, Thomas 665, 666, 667
 Migliarisi, Stefano 673
 Miglio, Massimo 654
 Migliorino, F. 186, 187
 Migne, Jean Paul 612, 614, 767
 Mikkelsen, Knud 219
 Milà, Lluís Joan del 878, 893
 Milà i Fontanals, Manuel 19, 75, 673, 674, 870
 Millares Carlo, A., 498
 Millars, Bernat de 732
 Millàs i Vallicrosa, Josep M. 793, 810
 Millet, Hélène 860
 Mincio de Murrovalle, Giovanni 69, 135, 137, 145, 146, 147, 148
 Minervini, Vincenzo 620
 Minghetti, Benito 210
 Mínguez, José 753
 Minieri Riccio, C. 568
 Minio, Giovanni (Giovanni da Morrovalle) 673
 Minnis, A.J. 392
 Minyana, Josep Manuel 752, 919
 Miquel, família 711
 Miquel VIII Paleòleg 785
 Miquel, Bernat 870
 Miquel d'Aix, fra 153
 Miquel i Vives, Marina 21, 42, 44, 781
 Miquel d'Esplugues 668
 Miquel i Planas, Ramon 878
 Miquel i Rosell, Francesc X. 191, 697
 Mir, Hèctor 734
 Mir de Tost, Arnau 705
 Mir i Llorente, Hèctor 734
 Mira, Antoni 896
 Mira, Eduard 863
 Miracle, Pau 914
 Miralles, Eulàlia 192, 661, 708, 907, 915, 971
 Miralles Armadans, Miquel 669
 Miralles Conesa, Luis 931
 Miralpeix i Illa, Eudald 735
 Miralpeix i Vilamala, Francesc 713, 925
 Mirambell i Belloc, Enric 677, 684, 955
 Miravet, Joan de 748
 Miret i Sans, Joaquim 681, 697, 786, 812
 Miró, comte de Besalú i bisbe de Girona 667, 738
 Miró, M. Mercè 914
 Miró i Baldrich, Ramon 727, 855
 Mitalaité, Kristina 770
 Mitjavila, els 841
 Mitjavila, Jaume 841
 Mitjavila, Pere 841
 Mohler, L. 390
 Moisès 14, 892, 954
 Mola Callís, Joan 747
 Molas, Joaquim 726, 784, 837, 838, 851, 853, 873, 884, 889, 914, 920
 Molas i Font, M. Dolors 756
 Molas Ribalta, Pere 919, 921 947
 Moleris, R. de 267, 402
 Moles Ormella, Joan 669
 Moli i Frigola, Montserrat 724, 740, 905, 916, 928
 Molina, Juan de 890
 Molina Figueras, Joan 876
 Molina Melià, Antonio 669
 Moliné i Brasés, Enric 669, 930
 Moliner, Vicent 870
 Moll, Antoni-Lluís 971

- Moll, Francesc de Borja 680, 772
 Moll, Jaime 940, 947
 Moll Ballester, Pere 669
 Moll i Casanoves, Francesc de Borja 208, 521, 680, 722
 Mollat, Guillaume 136, 346, 387
 Mollet, Jaume de 112, 115, 121
 Molonia, G. 672
 Molton, Tomás 710
 Molza, Andrea 505
 Mompó, Joaquim Joan 915
 Mompó Vidal, Joan 881
 Mon Bascós, Joan 669
 Mon Pascual, Joan 669
 Monat, Pierre 770
 Mondeville, Henri de 58, 67, 174, 243
 Mondragón, Jerónimo de 20
 Moneva Puyol, Joan 669
 Monfar i de Fontanella, Diego de 714
 Monjo i Mascaró, Joan Lluís 809
 Monleón, Julio 744
 Monllor, Joan Bra. 907
 Monmouth, Geoffrey 858
 Monserrat Molas, Josep 683
 Monsalvatje, Francesc 776
 Montagut, família 729
 Montagut, Arnau de 108
 Montagut, Pere Bernat de 108
 Montagut i Estragués, Tomàs de 658, 659, 674, 691
 Montaigne, 653, 654, 873
 Montaner, Bartomeua 39, 100, 425, 433, 435
 Montanyans de Berard, Jaume 669
 Montcada, els 699, 700, 705
 Montcada, Constança de 724
 Montcada, Gastó VII 724,
 Montcada, Gastó de, bisbe de Girona 838
 Montcada, Guillem de 742
 Montcada, Josep Lluís de 907
 Montcada, Ot de 754, 868
 Montcada, Ramon de 742
 Montecassino, Lorenzo de 456
 Montefuscúlo, Tancredo de 149
 Monterde Real, Cristòfor Joan 669
 Montero Cartelle, Enrique 267, 402
 Montfort, Bartomeu 669
 Montfort, Simó de 783
 Montgrí, Guillem de 796
 Monti, M. Teresa 209
 Montjuic, Jaume de 669
 Montlaur, Jean de 388
 Montmeló, Pere de 116, 122, 123, 124, 129, 167
 Montolió Torán, David 731
 Montojo Montojo, Vicente 688
 Montpaó, Blanca de 758
 Montroig, Pere de 594, 598, 600
 Mont-rodón, Arnau de 707, 758, 829
 Mont-rodón, Bernat de 840
 Montroquer, Guiu de 940, 940, 942, 958, 964
 Montsalvatge, Francesc 956
 Montserrat Molas, Josep 683
 Montull, Joan de 153
 Montserrat, Cosme de 970
 Monzón (Montsó), Iohannes 665, 789, 832, 891
 Monzón i Arazo, August 747
 Moorat, S. A. J. 210, 267
 Mora, Glòria 954
 Morales Roca, F. J. 565
 Mora d'Almenar, Guillem Ramon 669
 Moragas Droz de Buiset, Ròmul 669
 Moran i Ocerinjauregui, Josep 700, 782, 812, 844
 Morató i Thomàs, Josep M. 328, 450
 Moré Aguirre, David 747, 917
 Morel-Fatio, Alfred 118, 306, 878
 Morelló Baget, Jordi 734, 858
 Morembert, T. de 387
 Moreno Almárcegui, Antonio 966
 Morey, Berenguer 841; Siuraneta Mitjavila, muller 841
 Morin, German 769
Morienus 178
 Morlà, Pere Agustí 669
 Morote Greus, Lluís 669
 Morros Mestres, Bienvenido 888, 893, 894
 Morrovalle, Giovanni da 673
 Morvedre, rector de 121, 307
 Moscone, Marcello 951
 Moses ben Nahman 667, 798, 952
 Mosin, V. A. 496, 523
 Mossè Almaerí 799
 Moulinier-Brogi, Laurence 223
 Mourier, J. 963
 Muhammad ben Me'mar 789
 Mulas, A. 672
 Mulet, Joan Baptista, notari 491, 509
 Mulet, Francesc 959
 Müller, Gebhard 942
 Munar i Munar, Felip 927

- Mundó, Anscari-Manuel 310, 613, 768, 769, 773, 780
 Munnuza 786
 Muntada i Artiles, Marta 918
 Muntané i Santiveri, Josep Xavier 804
 Muntaner, Berenguer 969
 Muntaner, Ramon 43, 647, 653, 668, 679, 717, 779, 796, 833, 836, 837
 Muntanyola, Pere de 86
 Munyòs, Jeroni 726
 Muñoz i León, Domingo 801
 Muñoz Navarro, Daniel 752
 Muñoz i Sebastià, Joan Hilari 746
 Mur, Dalmau de 668
 Murakami, Motoki 737
 Murat, Josée-Valérie 879
 Murchi, Thomas 187
 Murgades, Josep 892
 Musà ibn Nusair 787
 Musco, Alessandro 501, 523, 617, 824, 971
 Mut Armengol, Vicenç 669
 Mutgé i Vives, Lourdes 692, 783, 785, 835, 838
 Muzzi, Sara 494, 523, 524, 813
 Myers, Susan 801

 Nabucodonosor 365, 865
 Nadal, Jeroni 895, 897
 Nadal, Joan 953
 Nadal, Lluïsa de 673, 674
 Nadal i Cañellas, Joan 126, 310, 313, 314, 324
 Nahmànides 666, 667, 669, 783, 793-794, 798, 799
 Nance, B. K. 243, 402
 Nangis, Guillaume de 53
 Nantigis de la Seu d'Urgell 772
 Napione, E. 60, 67
 Navarra, Joan de (Joan II), 563, 565, 568, 569, 600, 602, 606
 Navarro, mossèn 959
 Navarro Miralles, Lluís 685, 686, 703, 734, 735, 742-744, 756, 870, 897, 925, 930, 938, 965-966, 971
 Navarro Sorní, Miguel 731
 Navers, Miquel de 855
 Nebbiai Della Guardia, Donatella 450, 454, 455
 Nebrija, Antonio de 966
 Nebridi 706
 Negra, família 699
 Negre, Patrici 725
 Neró, emperador 363, 365, 370
 Neri, s. Felip 904
 Neuhauser, Walter 941
 Nialart, Joan 710
 Nicolau IV 149, 150, 389, 837
 Nicolau, Guillem 668
 Nicolau, Pere 86
 Nicolau Primitiu 659, 661, 930, 932
 Nicolau Bujons, Joaquim 669
 Nicolau d'Olwer, Lluís 669, 677
 Nicolau de Salern 213
 Niccolò da Reggio 31, 297, 303
 Nicolotti, Andrea 832
 Nicoud, Marilyn 201, 203, 220, 300, 828
 Nieto i Sierco, Jaume 728
 Nieto Soriano, Emilio 788
 Nieva i Fenoll, Jordi 905
 Nîmes, prior de 33, 34, 35, 258
 Nínive, Isaac de 852
 Nissim ben Ruvén Girondi 809, 952
 Noailles, Adrien Maurice de 922
 Nobilis in Hispania 530
 Nogaret, Guillem de 344, 357, 396, 409, 410
 Noguera, Fundació 193, 194, 198, 199, 205, 209, 215, 256, 260, 276, 268, 622, 634, 637, 681, 692, 777
 Noguera Climent, Pere Joan 669
 Noguera de Guzmán, Raimon 669
 Nogueres, Iohannes 577
 Nogués, Gabriel 919
 Noizet, Helène 770
 Nolasc, s. Pere 904
 Nolasc del Molar 668
 Nolla Brufau, Josep M. 705, 706, 709, 747, 761, 845
Non sumus digni 969
 Nonó Rius, Brígida 677, 709
 Núñez, Juan 124
 Núñez, Luis Pablo 908
 Nygren, Anders 636

 Obarrio, Juan 899
 Obiols Perearnau, Lluís 899
 Obiols Taverner, Carles 669
 Obrador, Mateu 484, 497, 523, 855
 Ochino, Bernardino 653
 Ockham, William 435, 837
 Oderic 705
 Odonis, Geraldus 839
 Ofer, Josef 794

- Officialis de París 90, 93, 354, 826
 Ogden, Margaret S. 257
 Ogren, Brian 794
 Oldrado da Ponte 187
 Olesa, Joan d' 82, 83
 Oliba, abat i bisbe 666, 668, 669, 738, 774, 780, 905, 940
 Oliba, Antoni 669
 Oliba, Daniel 780
 Olibà (de Berguedà) 780
 Olibà de Ripoll 666, 668, 669
 Olibà, jurista 905
 Olibà, abat de Sant Pere de Galligants 738
 Oliet, Petrus d' 608
 Oliger, Livarius 435
 Oliva, Anna Maria 654, 875
 Oliva, Antoni 715
 Oliva, Francesc 696
 Oliva, Miquel 780
 Olivar, Alexandre 768, 769, 780
 Olivé i Ollé, Francesc 755
 Oliver, Berenguer 165
 Oliver, Bernat 103, 104, 106, 114, 116, 153, 157, 158, 423, 754, 869
 Oliver, Bernat 754
 Oliver, Bernat, mercader 869
 Oliver, Pere (Joan) 968
 Oliver i Esteller, Benvingut 669, 892
 Olivér Brachfeld, F. 785
 Oliver Foix, Arturo 682
 Oliver Moragues, Manuel 718
 Oliver Toldrà, Miquel dels Sants 669
 Oliveras, Marc 793
 Olivier, Eugène 207
 Oller, Pere 582, 583, 698, 710
 Ollich i Castanyer, Imma 756
 Olmos Canalda, Elies 70, 73, 79-83, 86-87, 97, 112, 115, 118, 153, 157, 158, 162, 164-166, 168, 874
 Olucha Montins, Ferran 701, 731
 Olzina, Honorat 661
 Olzina, Joan 581, 582
Omnimoda historia 668
 Opitz, Christian Nikolaus 842
 Opsomer, Cornelia 178
Oracional de Verona 775
 Oracles Sibil·lins 37
Oraculum angelicum Cirilli 10, 39, 40, 317, 318, 327, 371, 414, 415, 416, 417
Oratio de morte regis Aragonum (Alfons IV) 941
 Orbe, bisbe 928
 Ordeig i Mata, Ramon 776, 777
Ordinatio Ecclesiae Valentinae 682
 Ordóñez, Maria Luïsa 939
 Orliens, Juan Miguel 731
 Orellana Mocholí, Marc Antoni 669
 Oriola, Joana d' 869
 Orlandis, José 767
 Orléans, Margherita Luïsa d' 671
 Oromir, família 744
 Orós, Plácido d' 688
 Orosi 666, 767, 768
 Oroz, Francisco J. 683
 Ors i Montanyà, Joan 674
 Ors Rovira, Eugeni 669
 Orsi Lázaro, Mario 845
 Ortega Monasterio, M. Teresa 954
 Ortega Villoslada, Antonio 718
 Ortí Major, Josep Vicent 669, 959
 Ortiç, Romeu 132, 135, 137, 138
 Ortiz, Antonio 688
 Osees 320, 321, 330
 Ossikovski, Martín 837
 Ot de Freising, 37, 365-367
 Otger, Ramon 333
 Ots Capdequí, Josep M. 669
 Ottaviano, Carmelo 484, 497, 523, 820
 Ottosson, P. G. 378
 Oudin, C. 387
 Ouy, G. 422, 779
 Pablo Núñez, Luis 908
 Pacià de Barcelona, sant 328, 491, 523, 765, 766, 767
 Pacifico d'Ascoli 672
 Pack, Roger A. 267
 Pacte de Gènova 923
 Padovani, Chiara 214
 Pagarolas i Sabaté, Laureà 219, 949
 Pagès, Amadeu 872
 Pagès, Vicenç 833
 Pagès, Pere 669
 Pagès i Paretas, Montserrat 773, 775
 Pahl, I. 319
 Paillard, Jacques 446
 Palací, Llop 862
 Palahí Grimal, Lluís 747
 Palau, Pere de 738
 Palau, Romeu de 862
 Palau i Baduell, Josep M. 702
 Palau i Dulcet, Antoni 200, 937
 Palet Barba, Domènec 669
 Pal·ladi 843, 859, 907, 908
 Pallarès, Miquel Joan 669

- Pallarés Jiménez, Miguel Àngel 829
 Pallars i Ribagorça, Ramon de 771
 Pallí, Lluís 709, 845
 Palma, Marco 959
 Palma, Òscar de la Cruz 815
 Palmieri, Pietro 821
 Palol, família 690
 Palol, G. 808
 Palol, Jeroni 962
 Palol, Dalmau de 690
 Palol, Miquel de 690
 Palol-Cruilles, família 690
 Palol-Vivet, família 690
 Palol i Salelles, Pere de 677
 Palomar, Iohannes de 665, 669, 752, 964
 Palomar, Gabriel 669
 Palos Navarro, Enric 669
 Palou, família 711
 Pani, L. 449
 Paniagua Arellano, Juan Antonio 7, 13, 18-21, 24, 25, 30, 71, 138, 174, 175, 185, 186, 188, 189, 198, 199, 207, 209-211, 215, 220, 221, 227, 239, 247, 256, 259, 260, 264, 266, 268, 299, 301, 373-375, 377, 400, 430, 460
 Panormita 564, 570, 665, 869
 Pantarotto, Martina 958
 Panyó, Joan Carles 725
 Panzram, Sabine 765
 Panzano, Calega 786
 Paoli, Feliciano 958
 Paoli, M. P. 671
 Paolo V, 490, 491, 492
 Paoloni, Christian 180
 Papell i Tardiu, Joan 742
 Par Pérez, Ildefons 669
 Paracels 24, 182
Parauls del rei Salomó 832
 Paravicini Bagliani, Agostino 177-179, 388, 395, 399, 429, 435
 Paravicino, família 689
 Pardo Pastor, Jordi 824
 Parello, Vincent 892
 Parente, Ulderico 771
 Parés i Franquès, Joseph 934-935
 París, Yves de 653
 Parisi, Ivan 886, 944
 Parisioli, L. 435
 Parkes, M. 226, 447
 Parma, Joan de 226, 466
 Parpal Marquès, Cosme 669
 Pasalisa, Ramon 956
 Pascal, Blaise 653-654
 Pasqual, Salvador 161
 Pascual Barea, Joaquín 192
 Pascual Bennàssar, Aina 718
 Pascual Lleu, Antoni 671
 Pasqual Genís, Cristòfor 669
 Pasqual de Pobil, Thomàs 959
 Pascual Ramos, Eduard 809
 Pasqual, Jaume 740
 Pasqual, Pere, bisbe de Jaén 801-802
 Passà, François Jaubert de 963
 Passa, Mario de 485, 486, 524
 Passarrius, Olivier 759
Passió Didot 885
Passió de Verges 756
Passio sancti Georgii martyris 940
Passio sancti Vincentii 940
Passio sanctorum Fructuosi episcopi, Augurii et Eulogii 940
 Pasternak, Nurit 952
 Pastor, Ludwig 874
 Pasteur, Louis 23
 Pastor Fuster, Just 78, 118, 154, 166, 168
 Pahta, P. 422
 Patrici, sant 780
 Pau, apòstol, s. 37, 315, 316, 543, 545, 550
 Pau, els 738
 Pau IV 897
 Pau, Jeroni 192, 879, 882, 884, 958
 Pau, Pere 569, 603, 604, 607
 Pau de Sant Martí 807
 Paulet de Marsella 786
 Paulí d'Aquilea 666
 Paulí de Nola 765
 Paulus, magister 530
 Paulus Christianus 665, 667
 Paulus de Bononia 530
 Pauwels, Jan 892
 Pax, Nicolau de 488, 492
 Payan, Paul 849
 Payen, Jacques 20
 Paylot, Perretus 710
 Payret, Bernat 710
 Pécsvárad, Gabriel de 667
 Pedretti, Marco 861
 Pedrol Rius, Antoni 669
 Pedrós Ciurana, Maria Luisa 753
 Peguera, Lluís de 905
 Péguignot, Stéphane 681
 Peirats Navarra, Anna Isabel 779, 865, 877
 Péire d'Alvèrnia 95, 120, 625, 627, 628
 Peiresc, N. E. 765

- Peix, família 728
Peláez, Manuel J. 668, 676
Pelagius de Majorque, ermità 665
Pelegrí, Gaspar (Pellegrino, Gaspere, 863)
563-575, 577-607, 669, 862, 929;
muller: Agnès 564; filla: Caterina: 564
Pelegrí, Gaspar, jr. 595, 602, 603
Pelegrí, Guillem 669
Pelegrí, Jaume 564
Pelegrí, Mateu 575, 581, 582, 591, 594
Pellegrino, Camillo 564
Pella Forgas, Josep 669
Pellicer, Josep M. 735
Penalba, Onofre 919
Peña, Francisco 486
Peñaroja Torrejón, Leopoldo 753
Pennington, Kenneth 768
Penyafort, Ramon de 402, 403, 533, 665,
666, 667, 669, 673, 685, 779, 783,
784, 796, 804, 818, 904, 941, 943,
951, 960, 964
Perales, Joan Bta. 752
Perarnau i Espelt, Josep 3, 7-13, 23, 26-29,
32, 33, 35, 36, 37, 39-40, 70, 71, 72,
88, 89, 93, 95, 98, 100, 104, 105, 110,
112, 113, 115, 116, 120, 153, 156,
180, 185, 194, 225, 294, 305, 307,
310, 313, 315, 316, 320-322, 325, 326,
329, 332, 335-358, 360, 388, 400, 404,
406, 414, 415, 419, 421, 422, 424,
426, 427, 429, 431, 433, 434, 439,
450, 453, 490, 491, 494, 498, 501,
502, 503, 504, 523, 527, 528, 530,
533, 534, 536, 538, 540, 542, 544,
546, 548, 550, 552, 554, 556, 558,
560, 562, 612, 613, 616, 618, 620,
622, 624, 625-629, 631, 633, 634, 635,
637, 639, 641, 643, 646, 647, 652,
655, 662, 663, 664, 677, 686, 785,
812, 815, 822, 826, 847, 855, 870, 957
Pere, sant 664, 726, 837, 839, 864, 933
Pere, arquebisbe de Narbona 777
Pere I el Catòlic 615, 778, 783; Maria de
Montpeller, muller 783
Pere I de Castella, el Cruel 827, 838
Pere II, el Gran, rei de la CA 22-23, 42-49,
50, 51, 54-60, 63-67, 73-76, 77, 86,
127, 157, 338, 624, 630, 638, 646, 647
665, 665, 671, 672, 684, 778, 786,
875, 948, 950; Constança de Sicília,
muller, 45, 51
Pere III el Cerimoniós 615, 619, 631, 650,
651, 664, 667, 671, 692, 708, 709,
718, 719, 735, 740, 779, 797, 810,
835, 839, 840, 841, 843, 844, 845,
848, 846, 848, 853, 858, 862, 863,
864, 876, 902, 908, 943, 948, 949 954;
*Elionor de Sicília, muller reina 219,
807
Pere, infant de Jaume II, fra 335
Pere, infant de Martí el Jove 671
Pere, Bernat 741
Pere, Guerau (Geraldus Petri) 116, 156, 167
Pere, Miquel 712
Pere de Bonull 47
Pere de Cadireta 788
Pere d'Empúries 739
Pere Hispà (' Petrus Hispanus ' Joan XXI)
172, 181, 233
Pere de Portugal 192
Pere de Prenafeta 47
Pere Blasco, Pere Joan 669
Perea Simon, Eugeni 925
Pérec de Montalbà, Sanç 669
Peregrí, Bernat 111, 112
Pereira, Michela 179, 183, 185, 188-190,
196, 484, 521, 633, 634, 820
Perelló Jaudenes, Matías 669
Perellós, Ramon de 780
Perera, Benet 958
Pérez, Joan Bra, 767
Pérez Aparicio, Carmen 752
Pérez Bayer, Francesc 669, 953
Pérez García, M. del Carmen 654
Pérez García, Pablo 742, 792, 918
Pérez Gudiel, Gonzalo 399
Pérez Jiménez, Juan Ignacio 663
Pérez Latre, Miquel 898
Pérez Martínez, Lorenzo 485-488, 491-492,
494-496, 500-501, 507, 524
Pérez de Montoro, José 958
Pérez Negre, Josep 763
Pérez Pascual, José Ignacio 683
Pérez (Peres) de València, Iacobus 665, 666,
667, 810, 880, 942, 958, 961, 964
Pérez de Valdivia, Dídac 958
Peris, Vicent 890
Peris Valero, Josep 669
Permanyer Ayats, Joan Josep 669
Permanyer Tuyet, Francesc de Sales 669
Perpinyà, Bernat 891
Perull, Llorenç 592-593
Pescher, Geraud 184

- Peset Aleixandre, Joan Baptista 671
 Pesiri, G. 570
 Peter von Bonn 257, 265
 Peters, Martin 906
 Petit, Joan 496
 Petrarca, Francesco 190, 667, 854, 870, 893, 894, 898
 Petrella, Giancarlo 943
 Petroni de Siena, Riccardo 387, 395
 Petrus Cellerarii ' Cellérés, Pere
 Petrus, clericus 832
 Petrus Lombardus 832
 Petrus Ilerdensis 951
 Peyró, Joan 601
 Peytaví Deixona, Joan 910
 Pi, Bernat del 333
 Pi i Margall, Francesc 670
 Pi Sunyer, Josep M. 670
 Piazza, Michele da 673
 Pibernat, Salvador 965
 Pibernat López, Albert 776
 Picazo Muntaner, Antoni 808
 Pico della Mirandola, Giovanni 794, 882
 Piedra, Bernardo de 688
 Piera i Miquel, Mònica 935
 Pierozzi, Antonino 958
 Pierre de la Chappelle 409
 Pierre de la Vigne 830
 Pietragalla, D. 570
 Piferrer, vídua 934
 Piferrer, Joan 962
 Piferrer, Joan Francesc 934
 Piles/is, Gombau de 38, 121, 122, 307, 385, 406, 408, 410, 411, 671
 Pili, Roberto 614
 Piñero, Félix 305, 309
 Pinyana, Pere 710
 Pinyol, Jaume 956
 Pipí, rei 859
 Piqué Angordans, Jordi 848
 Piquer Arrufat, Andrés 931
 Piras, Gianfranco 681
 Piron, Sylvain 393
 Pisan, Christine de 28, 189, 190
 Piteu', sarraí 759
 Piur, P. 371, 416, 417
 Pius II 665, 666, 951
 Pius IV 749
 Pius IX, 491
 Piras, Gianfranco 681
 Pla, Jaume de 128, 129, 142, 143, 145, 167
 Pla, Joan 907
 Pla, Pere des 709
 Pla Casadevall, Josep 670, 833, 857, 955
 Pla Solé, Magí 670
 Pla i Rodas, Francesc 904
 Pladevall i Font, Antoni 780
 Planas Casals, Josep M. 670
 Planas Rosselló, Antonio 658, 659
 Planella Dusay, els 723
 Planella, Bernat 84
 Planells, Leopold Ignasi 930, 931
 Planes i Albet, Ramon 949
 Plantí, Josep 922
 Plaisians, Guillaume 410
 Platearius 245
 Plató 15-17, 852
 Plaza Arqué, Carme 740
 Plini el Jove 756, 761, 762, 765, 839
 Plini el Vell 727
 Plotí 369
 Plutarc 750, 890
 Poal (o de Manresa), Romeu des 719
 Poch de Feliu, família 915
 Po'el (*sic*), Jaume 958
 Podionucis (Puignous), Johannes de 652, 846
 Polibi 760
 Pomaro, Gabriella, 502, 504, 524, 617, 818
 Pomer, Luis 208
 Pomponazzi, Pietro 653
 Pompònius Mela 760
 Ponç I d'Empúries 727
 Ponç, Joan 687
 Ponç d'Icard, Lluís 675-676, 764-765, 882, 966
 Poncet, O. 673
 Poncio de Lérida 670
 Pons, Antoni 485, 486, 524
 Pons, Antonio 715
 Pons, Francesc 601
 Pons, Josep Sebastià 747
 Pons, Lluís 954
 Pons, Pere de 953
 Pons Casacuberta, Xavier 804
 Pons de Castellví, Martí 670
 Pons Cortès, Antoni 720
 Pons Fuster, Francisco 890
 Pons Pons, Jerònia 912
 Pons de St. Just 389, 399
 Pont-Casadevall i Puig, Jaume 934
 Pont et Triniach, François de 699
 Pontius de Ilerda 951
 Porcioles Colomer, Josep M. de 670

- Porète, Marguerite 633
 Porta, Bonastruc de 783
 Porta, Giuseppe 193
 Porta, Sanç 942
 Porta Balanyà, Josep M. 743, 951
 Porta i Blanch, Josep 740
 Portell, família 947, 969
 Portell, Antoni 947
 Portell, Arnau 162
 Portell, Francesc 947
 Portell i Font, Miquel 947
 Portugal, Pere de 192, 875, 879
 Portugalès, Llorenç 869
 Porestà, Gian Luca 294, 413, 431, 433, 438, 450, 451, 453, 503, 826, 827, 850
 Potthast, August 387
 Pou, Onofre 903
 Pou de Berard, Jaume 670
 Pou i/y Martí, Josep M. 69, 99, 100, 112, 131, 137, 138, 141, 143, 146, 147, 308, 431, 436, 440
 Pou Ordinas, Antoni Josep 670
 Pouget, François-Aimée 751
 Poujade, Patrice 916
 Pouille, E. 446
 Poutrin, Isabelle 789, 885
 Pozo Ferrer, Montserrat del 690
 Pradell, Eudald 931
 Prades, Joan de 849; Sança Ximenes d'Arenós, muller 849
 Prades, Timbor de 694
 Prades, Violant de 698
 Pradines, Jaume de 165
 Prat, Enric 746, 920
 Prat de la Riba Serrà, Enric 9, 116, 123, 125, 133, 165, 306, 670
 Prats, Franciscus 667
 Preste Joan 673
 Prete, Serafino 501, 524
 Prevosti Montclús, Marta 762
 Primitiu, Nicolau 659, 661, 930
 Principal, Jordi 760
 Pring-Mill, Robert D. 175, 24, 823
 Procaccia, Micaela 958
 Pròixida, Gilabert de 856
 Prohías, família 934
Prologus et canones Tabulae Perpinianensis 958
 Provero, L. 671
 Puig, Francesc 898
 Puig, Miquel 955
 Puig, Pau 931
 Puig d'Arens, José Antonio 954
 Puig Brutau, Josep 670
 Puig i Cadafalch, Josep 850
 Puig i Capdevila, Bernat Calvó 948, 950
 Puig Closa, Antoni 692
 Puig i Griessenberger, Anna M. 727, 915, 951
 Puig LLózer, Pau, 670
 Puig i Miquel, Anna 869
 Puig i Oliver, Jaume de 7-66, 614, 629, 637, 650, 654, 658, 727, 758, 801, 838, 841, 846, 855, 857, 873, 956, 957
 Puig i Reixach, Miquel 725, 924
 Puig Rodríguez-Escalona, Mercè 777
 Puig i Tàrrach, Armand 9
 Puig i Tàrrach, Roser 675, 703, 732
 Puiggarí, família 963
 Puigbert i Fontfreda, Eduard 714
 Puigcarbó, Bernat 917
 Puigcercós, Bernat de 111, 120, 317, 329, 369, 788,
 Puigcercós, Joan de 795
 Puigdollers Oliver, Marià 670
 Puigmarí Funes, Pere de 670
 Puignau, Francesc 670
 Puignous, Joan de 846
 Puigpardines, Berenguer 668, 842
 Pujades, Jeroni 661, 705, 708, 727, 739, 780, 907
 Pujades, Julià 713
 Pujades, Mateu 567, 862
 Pujades, Ramon 343
 Pujol, E, 681
 Pujol, Ramon 485, 507
 Pujol Bertran, Anton 727
 Pujol i Canelles, Miquel 739
 Pujol i Coll, Josep 713
 Pujol i Planelles, Miquel 704
 Pujol i Juhí, Josep 928
 Pujol i Tubau, Pere 681
 Pulido Serrano, Juan A. 907
 Punyet, Dionís 866
 Purroi, barons de 747
 Quatrecases, família 917
 Querol Campos, Vicent Wenceslau 671
 Querol Coll, Enric 891
 Quesler, impressor 964
 Quesnel, 612
 Querglas i Nicolau, Pere Joan 673, 674, 773
 Quéatif, Henry 120
 Quevedo, Francisco de 871, 947

- Quidort, Jean 95, 120, 370, 625, 627, 628, 643, 644, 645
 Quílez, Julio 743
 Quintana, Jaume 567, 568, 569, 603, 604, 607, 608
 Quirze de Barcelona 666, 958

 Rabaça/ssa de Perellós, Ge/iner 670, 861
 Ràban Màur (Claudi de Torí) 770
 Rada, Mateu de 862
 Rafanell, August 925
 Raguer, Josep 735
 Rahola Trèmols, Frederic 670
 Raimundus hispanicus 823
 Ramírez, Jean-Julien 723
 Ramírez Molas, Pere 872
 Ramis Ramis, Joan 670
 Ramon Nonat, s. 910
 Ramon, comte de Cerdanya 778
 Ramon, Josep 671
 Ramon Berenguer I 774
 Ramon Berenguer II, Cap d'estopes 705, 777
 Ramon Berenguer III 615, 774, 778, 781
 Ramon Berenguer IV 305, 630, 641, 705, 738, 778, 781
 Ramon Berenguer, comte d'Empúries 835, 839
 Ramon Marquès, Núria 731
 Ramos, Rafael 878, 965
 Ramos-Lisson, Domingo 765, 767, 863
 Ranaldi, Alessandro 492
 Ranaldi, Domenico 492
 Rao, Ida Giovanna 672, 958
 Raoul le Prêtre 181
 Rasico, Philipp D. 726
 Ratera, Pere de 162, 163, 164
 Raufast Chico, Miguel 879
 Rauner, Erwin 940
 Rauschenbach, Sina 806
 Rausell Guillot, Helena 749
 Raynaldus, 160, 456
 Rayner, R. 107
 Rauh, H. D. 363-367
 Razés 31, 244
 Real, Elena 205, 216
 Rebullosa, Jaume 904
 Recasens Rovira, Maria 675, 686
 Recasens Siches, Lluís 670
 Redarde Sagrera, Manuel 731
 Redondo, Agustín 893
 Redondo, Jordi 208
 Redondo García, Esther 614, 795
 Reeves, Marjorie 417
 Reglà Campistol, Joan 88, 93, 96, 343, 348, 752, 790, 911
Regla segona del gloriós pare sant Francesc 919
Regnans in coelis 391
 Rehberg, Andreas 840, 878, 951
 Reho, Cosimo 26, 37, 318, 363-372
 Reichert, 112
 Reig Casanova, Enric 670
 Reinhardt, Elisabeth 686, 765, 767, 863
 Reixac, Arnau de 821
 Reixac/Reixach, Llorenç 859
 Rejaule, Mateu 670
 Remesal, José 954
 Remolà Vallverdú, Josep Anton 764, 765, 971
 Remolins, Francesc, cardenal 672
 Renard, Marc 78, 97, 107, 117, 118, 123
 Renard, Ponç 107
 René, rei 851, 879; Laval, Jeanne de, muller 851
 Renedo Puig, Xavier 634, 784, 785, 839, 847, 850, 857
 Reni, Guido 928
 Requesens, Estefania de 900
 Requesens, Galceran de 596, 723
 Requesens, Hipòlita de 900
 Requesens, Mencia 900
 Requesens i Piquer, Joan 328, 450, 888, 970
 Retuerta Buades, Margalida 670
 Reventós Bordoy, Manuel 670
 Reventós Carner, Joan 670
 Rexaco, Arnaldus de 665
 Rey, Jorge del 870
 Rey Esteve, Joaquim 670
 Reynals Rabassa, Estanislau 670
 Reyner, Francesc 919
 Rial, Joaquim 950
 Ribalta, Berenguer 858
 Ribas i Torres, Pasqual 738
 Ribelles, Bartolomé 954
 Ribera, sant Joan de 766, 792, 886, 901, 902, 959
 Ribera, Bernat 920
 Ribera, Facundo 914
 Ribera, Pere (de Perpinyà) 668
 Ribera Llonch, Jordi 899
 Ribera Llopis, Juan M. 779
 Ribot, Pere, notari 491, 493
 Riboti, Philippus 665, 666, 667, 845
 Ricardus Anglicus 187, 188

- Ricard, Antoni 218
 Ricard, Jaume 333
 Riché, Pierre 772
 Richeôme, Louis 653
 Richler, Benjamin 952
 Richou Llimona, Montserrat 721, 759
 Ricklin, Thomas 365, 617
 Rico, Andreu Joan (Bartomeu de St. Llorenç de Munt) 723
 Rico, Consol 919
 Rico, Francisco 893
 Rico Camps, Daniel 764
 Ridaura, Sanç de 195
 Riddle, John M. 269
 Riera, Jeroni 914
 Riera, Joan 490, 494, 495, 511, 512
 Riera, Pere Antoni 505
 Riera i Blanco, 568
 Riera Melis, Antoni 831
 Riera i Sans, Jaume 436, 634, 799, 800, 802, 810, 832, 842, 855
 Ries, Julien 182
 Ries, Ludwig 942
 Rifé i Santaló, Jordi 948
 Rio Torto, Graça 208
 Ripoll, família 798
 Ripoll, jurista 905
 Ripoll, Acaci Antoni de 670
 Ripoll, Isabel 823
 Ripoll i Masferrer, Ramon 745
 Ripoll Palou, Pere 670
 Ripollès, Pere P. 761
 Riquer, Bertran de 47
 Riquer, Isabel de 675
 Riquer, Martí de 200, 220, 222, 675, 837, 872
 Rischpler, Susanne 942
Rituale Gerundense 708
Rituals catalans barrocs 678, 708, 962
 Riu de Martín, M. Carmen 694
 Riu i Riu, Manuel 614, 754
 Rius Roca, Vicenç 670
 Rius Taulet, Francesc de Paula 670
 Riusech, Gabriel 670
 Rivas, A. 75
 Rivière, Polycarpe de la 653
 Robert, Jean Christophe 729
 Robert, Jehan 856
 Roberts, Jane 226
 Robles, Laureano 864
 Roca, Joan 740
 Roca, Nicolau 712
 Roca, Ramon 725
 Roca Sastre, Ramon Maria 670
 Rocabertí, família 711, 724
 Rocabertí, Bernat Hug de 856
 Rocabertí, Guillem Hug de 733
 Rocabertí, Joan Tomàs de 753, 913, 914
 Rocabertí, Pere de 637
 Rocabertí i de Pau, Dídac de 724
 Rocabrúna i de Taberner, Melcior de 956
 Rocatalhada, Joan de 28, 810, 825, 827, 829, 850
 Rocchi, G. 929
 Roda Ventura, Frederic 670
 Roderic (Tello), arq. de Tarragona 635
 Rodrigo Torres, Xavier 869
 Rodríguez, Ana 861
 Rodríguez, Àngel 934
 Rodríguez, Josep Ignasi 760
 Rodríguez Barral, Paulino 825, 867
 Rodríguez Bernal, Francesc 776
 Rodríguez Neila, Juan Francisco 763
 Rodríguez Olivares, M. Luz 944
 Roelli, Philipp 812
 Rofes Moliner, Xavier, 678, 681
 Roger, Pere 774
 Rohrschneider, Michael 906
 Roig, Antoni 968
 Roig, Jaume 200, 807, 857, 877-878, 902
 Roig i Jalpí, Joan Gaspar 767
 Roig Rey, Ramon 670
 Roig i Vidal, Joan 747
 Roís de Lihori, Hipòlita 900
 Roís de Corella, família 969
 Roís de Corella, Joan 878, 881-882, 884, 960, 969
 Roís de Corella, Pere 960
 Roldán, F. 488, 524
 Roma, Francesc 670
 Roma, Luigi di 925
 Roma i Casanovas, Francesc 757
 Romà, Egidí 851, 902
 Romà i Rosell, Francesc 938
 Román de la Higuera, Jerónimo 767
 Romaní de Puigdangolas, Francesc de Paula 670
 Romano, Marta M. M. 501, 523, 617, 822, 823, 971
 Romero, Carlos 214
 Romero, Xavier 625
 Romero Flores, Hipólito R. 655
 Romeu Alfaro, Sylvia 670
 Romeu Blanco, Judith 758

- Roo, Peter de 874
 Roquer Soler, Santiago 685, 744
 Roqueta, Jaume 738
 Ros, Antoni 670
 Ros, Carles 870
 Ros, Joan 671
 Ros, Joan, franciscà 968
 Ros Giginta, Joan 671
 Ros Moner, Perto 671
 Rosa Montagut, María Amparo 967
 Rosado Calatayud, Luis M. 743
 Rosenbach, Johann 962
 Roser Nebot, Nicolau 788
 Rossell, Nicolau 788
 Rosselló Bordoy, Guillem 789
 Rosselló Lliteras, Joan 962
 Rosselló Vaquer, Ramon 804
 Rosselló, família 809
 Rossich, Albert 808, 926
 Rotllan, Eduard 924
 Rougemont, Denis de, 636
 Roura Riera, Jaume 524
 Roure, Damià 798
 Rousselot, Pierre 636
 Rousseau, Isabelle 827
 Roux, Antoine de 732
 Rovira, família 725
 Rovira, Domènec 738
 Rovira, Josep, impressor 725
 Rovira, Josep, fill, impressor 725
 Rovira Armengol Josep 670
 Rovira i Bonet, Francesc de 935, 936
 Rovira i Pons, Pere 702
 Rovira i Solà, Manuel 945
 Rovira Virgili, Antoni 670
 Rubí, Basili de 668, 834
 Rubí, Joan 671
 Rubiés, Joan Pau 833
 Rubio, Josep E. 617
 Rubio, Xavier 923
 Rubio i Albarracín, Josep E. 865
 Rubió, Guillem 834
 Rubió i Balaguer, Jordi 194, 219, 862, 926, 930, 946
 Rubió i Lluç, Antoni 69, 75, 102, 103, 105, 113, 126, 127, 129, 141, 146, 155, 230, 260, 317, 330, 647, 677, 822, 837, 844
 Rueda Ramírez, Pedro 661
 Ruimonte, Pedro 688
 Rupescissa, Iohannes de 181, 182, 184, 190, 417
 Rupia, Guillem de 738
 Ruiz, Juan 843
 Ruiz de Arbulo, Joaquín 765
 Ruiz i Calonja, Joan 564
 Ruiz Simon, Josep M. 811, 823
 Rus de València, Joan 968
 Ruysschaert, Jossé 451, 505, 522, 524
 Ruzafa García, Manuel 798
 Ryder, Alan 567, 568, 876
 Saavedra Fajardo, Diego de 895
 Sabanés González, Roser, 634, 635
 Sabanés Fernández, Roser 768
 Sabaté, Flocel 702, 957
 Sabaté, Glòria 846
 Sabaté i Bosch, Josep M. 744
 Sabater, Arnau 832
 Sabater, Galceran 862
 Sabater, Manuel 740
 Sabatier, E. 387
 Sabeus, Fausto 951
 Saborit Badenes, Pere 751
 Sabran, família 636
 Sacarés Taberner, Miquela 814
 Sagarriga, Pere de 863
 Sagheddu, Maria Gabriella 682
 Sagrera, Guillem 732, 875
 Sagrera, Jordi 705, 709, 845
 Sagner, Romain 732
 Sagner Olivet, Emili 670
 Saint Laurent, abbé 867
 Saiol, Feliu 757
 Saiol/Sayol, Ferrer 757, 843, 856, 859
 Sáiz, Jorge 871
 Sala, Agustí 715, 918
 Sala, Gaspar 870, 895, 909, 911
 Sala Banyuls, Joan 670
 Sala i Rusiñol, Gerard 909
 Saladrígues Ortí, Robert 782
 Salania, Berenguer 869
 Saldes, Ambrós de 668
 Sales, sant Francesc de 915
 Sales i Favà, Lluís 699
 Saliceto, Guillelmo da 829
 Salinas y Moreno, Antonio José 724
 Salisi Clos, Josep M. 755
 Salleras Clarió, Joaquim 802
 Salmón, Fernando 827
 Salomó 509
 Salomó Bonafed 807
 Salomó ben Meshulam de Piera 806
 Salort, Teresa 743

- Salrach, Josep M. 769, 783
 Salses, Pere 930
 Salvà, Onofre 500
 Salvà i Ballester 809
 Salvadó Requesens, J. 897
 Salvador, Simó 581
 Salvador Esteban, Emilia 938
 Salvanyac, Duran 966
 Samper Gordejuela, Hipólito 670
 Samper Ibáñez, Ricardo 670
 Sampsó, família 711
 Samuel ha-Sardí 809
 Sanç de Ridaura 195
 Sanç, rei de Mallorca 755
 Sanç, Arnau 710
 Sanç Capdevila 775
 Sança de Nàpols, reina 838
 Sánchez González, Luis 928
 Sánchez-Lauro, Sixto 716
 Sánchez León, Mª Luisa 766
 Sánchez Manzano, M. Asunción 820
 Sánchez Martínez, Manuel 835, 840
 Sánchez Reyes, Enrique 307
 Sánchez Salor, Eustaquio 172, 174
 Sanchis, Jordi 208
 Sanchis Munyòs, Gil 860
 Sancho, Marta 787
 Sancini-Vignet, Martine 180
 Sancy, Hugo de 455-457
 Sandoval, Bernardino de 900
 Sangés, Domènec 715
 Sanglà, Marie Hélène 963
 Saint-Omer, R. de 349
 Sanllàcer, Ramon de 86
 Sanna, M. G. 672, 831
 Sanmartí Roset, Carme 755
 Sanmartí Roset, Montserrat 755, 930
 Sans, Francesc 898
 Sans Travé, Josep M. 786, 835
 Sant Amor, Guillem de 369
 Sant Gil (Egidi), Joan de 165
 Sant Jeroni, Antoni de 756
 Sant Johan, Ramon 162, 163
 Sant Jordi, Jordi de 856, 863, 870
 Sant Just, Berenguer de 127
 Sant Martí, Gaspar de 688
 Sant Pastor, Joan de 710
 Santa Fe, Jerónimo 806
 Santaló Martí, Pere 955
 Santacília, Gabriel de 670
 Santamaria Tous, Victorí 670
 Santanach Suñol, Joan 191, 498, 717, 814, 826
 Santapau, família 711
 Santcliment, Francesc 881
 Santdionís, Narcís de 667
 Sante, Assunta di 951
 Santi, Francesco 23, 26-28, 32, 35-41, 71, 74-75, 139, 143, 147, 179, 186, 294, 305, 307, 309-311, 313, 315-317, 319, 323, 325-326, 330, 332, 334, 385-386, 390, 392, 394, 396, 398, 399, 400, 402, 404, 406, 408, 410, 412, 424, 432, 437, 447, 450, 484, 521
 Santiago 528, 784, 933
 Santoro, D. 672
 Santpons Barba, Ignasi 670
 Sanuy, Bernat 123
 Sanz de Bremond Mayans, Ana 953, 961
 Sanzes García, Francisco 960
 Saragossà, Abelard 676
 Sardà Dexeus, Joan 670
 Sardina, P. 671, 672
 Sarer, Bonanat 885
 Sari, Aldo 688, 883
 Sarmiento, Martín 870
 Sarobe, Ramon 44
 Sárraga i Samper, Pablo de 695
 Sarret i Arbós, Joaquim 721
 Sarriera, família 711
 Sarriera, Berenguer de 28, 196-204, 206-208, 222, 219, 220, 222, 229
 Sarriera, Joan 713, 878
 Sarrió Martín, Fanny 859
 Sart, Andreu 670
 Sarton, 218
 Sarthou Carreres, Carles 670
 Sastre Barceló, Joan Carles 719
 Satorra, cognom 686
 Savelsberg, Frank 467
 Savigny, Friedrich Karl von 892
 Savoia, casa de 688, 883
 Savoia, Maria Luisa Gabriella 672
 Savoia-Achaia, Margherita di 671
 Savonarola, Girolamo 525, 672
 Sawicka, Anna 811
 Sayol, Baltasar 959
 Scalia, Guiseppe 777
 Scavizzi, Barbara 26, 37, 39-41, 100, 413-414, 418, 420, 422, 424-426, 428, 430, 432, 434, 436, 438-439, 444, 447, 830
 Schapocchi P. 672
 Schaff, Philip 311

- Schalick, W. D. 242
 Schedel, Hartmann 28, 29, 193, 194, 195, 228, 229, 267
 Schelling 874
 Schepper, Marcus de 892
 Schlächter, Armin 942
 Schmidt, T. 390, 395, 411
 Schmitz, Gerhard 773
 Schoenberg, Lawrence J. 943
 Schöndorf, Harald 683
 Schönmetzer, A. 309
 Schröder, Isolde 773
 Schröder, W. M. 366
 Schuba, L. 269
 Schulte, Johann Friedrich von 394
 Schum, W. 175, 257, 265, 266
 Schwarz, Brigitte 840, 878, 951
 Schwarz, Ulrich 878
 Schwengel, Georg 731
 Scinzenzeler, Ulric 867
 Sclegel, Gerhard 667
 Sclua 771
 Scot, Michel 178-179
Scripta Spiritualia 13
 Sebastià, s. 791
 Sebastià, Francesc Bru 670
 Secret, F. 188
 Sedacer, Guillem 634, 666,
 Seduli Escot 364
 Segalà i Estalella, Lluís 677
 Segimon, emperador 942
 Segovia, Fernando de 925
 Segovia, Iohannes de 964
 Seguí, Bernat 797
 Seguí Campos, José 766
 Seguí Cantos, José 901
 Seguí Marco, Juan José, 928
 Seguí Trobat, Gabriel 887
 Segura i Mas, Antoni 683
 Segura Morera, Antonio 966
 Sela, Shlomo 788
 Selfa i Sastre, Moïses 746, 756
 Selinger, Reinhardt 950
 Sempere Guarínós, Joan 670
 Sénac, Philippe 787
 Sendra i Beltran, Pilar 614
 Sendred 774
 Sèneca 750, 843, 870
 Senesterra, família 711
 Sensi, Bernardus 858
 Sensi, Giovanni 858
Sentència de Tarragona 26, 35, 143, 160-163, 305, 307, 309, 311, 313, 315, 317, 318, 319, 323, 325, 328-329, 331-333, 359, 826
Sentencia-estatuto de Toledo 808
Sentència definitiva 620
Sentència de Guadalupe 691
 Sentmenat, Manuel de 913
 Sequero García, María Ángeles 884
 Séquestra, Amand 956
 Serafi, Pere 902
 Séré, Daniel 906, 910
Sermó d'En Muntaner 779
Sermo Ignoti de sancto Vincentio martyre 964
Sermo Olive episcopi Vicensis 940
 Serna i Coba, Èrika 704
 Serra, Antoni 488, 489, 506, 713
 Serra, Bernat 250
 Serra, Gabriel 488, 496, 512
 Serra, Ginebró 935
 Serra, Jaume 960
 Serra, Joan 952, 968
 Serra, Pere 921, 926, 960
 Serra, Valentí 92
 Serra Desfilis, Amadeo 857
 Serra Estellés, Xavier 663, 970
 Serra de Manresa, Valentí 668, 834, 948, 950
 Serra Milà, Maria Rosa 931
 Serra i Postius, Pere 921, 926
 Serra i Puig, Èva 903, 906
 Serra Valentí, Eduard 711
 Serrahima Camín, Lluís 670
 Serrahima Palà, Maurici 670
 Serrai, Alfredo 958
 Serrallonga, Joan 904
 Serrano, Vicent 958
 Serrano Belézar, Miquel Isidre 670
 Serrano Daura, Josep 920
 Serrano Jiménez, Lluís 934
 Serrano Larrayoz, Fernando 206
 Serrano Monteagudo, Octavio 884
 Serrano Morales, 660, 932
 Serrano i Sanz, M. 735
 Serrat i Torrent, Albert 637, 648, 956
 Serres-Brià, Rotllà 919
 Servusdei, bisbe 698
 Sessé Piñol, Josep de 670
 Setembre, Mateu de 862
 Sever, sant 693
 Sever de Menorca 767, 768
 Sevilla Andrés, Diego 670

- Sex. Murri Festus 766
 Sex. Murri Pisanus 766
 Sexà, Simó de 709
 Shatzmiller, Joseph 294
 Shem Tov ben Isaac de Tortosa, 467
 Sibiuda/Sabunda, Ramon 653, 654, 666, 667, 873, 874, 942
 Sibil·la, la 801
 Sibil·la Cumana 364
 Sibil·la Erithea 364, 368, 371, 628
 Sibil·la Tiburtina 364, 367
 Sibon, Isabelle 810
 Sicart, família 699
 Sicardi, Bernat 326
 Sierra Valentí, Eduard 711-713, 898
 Silber, Eucharius 942
 Silhon, Jean de 653, 654
 Silleras-Fernández, Núria 842
 Silvestre, sant 517, 784
 Silvestre, Bernat 637
 Simarro Puig, Antoni M. 670
Símbol d'Atanasi 309
 Simó, Bernat 333
 Simó, Jeroni 903
 Simó, Meritxell 858
 Simón Ballesteros, Santiago 839
 Simon Magus 864
 Simón Pontero, Andrés de 739
 Simon i Tarrés, Antoni 681, 911, 923
 Siraïsi, Nancy G. 202, 378
 Sirat, C. 446
 Síria, Pere de 670
 Sirícius, papa 611
 Sirmond, Antoine 653, 654
 Sisebut, rei 885
 Sist, Bartomeu 670
 Sistach Anguera, Carme 944
 Sisternes Feliu, Manuel
 Sisto, s. 777
 Sisto V, 484, 487
 Sitjar i Serra, Miquel 728
 Smith, Damian J. 782
 Smyth, Matthieu 766
 Soberanas i Lleó, Amadeu J. 215, 797
 Sobrequés i Vidal, Santiago 655, 656, 657, 670, 684
 Sobrevero, Joan 890
 Socarrats, Joan de 670
 Socías Batet, Immaculada 914, 947
 Sòcrates 16
 Sokal, Alain 173
 Sol Ortega, Joan 670
 Sol Paradís, Josep 670
 Solà, Joan 683
 Solà, Ramon 710, 716
 Solà i Colomer, Xavier 915, 917
 Solanell, família 728
 Soldani, Maria Elisa 854
 Soldevila, Ferran 67, 642, 681, 783, 785, 911
 Soldevila i Temporal, Xavier 803
 Solente, S. 189
 Soler, Albert 498, 524, 811, 813, 816, 826
 Soler, Arnau de 758
 Soler, Bernabé 903
 Soler, Felipa de 759
 Soler, Francesc 671
 Soler, Francesc 713
 Soler, Joan 593
 Soler, Josep M., abat de Montserrat 780
 Soler, Pacia 676
 Soler, Pere 927
 Soler, Raimundus 665
 Soler i Colobran, Antoni 714
 Solernou, Joan 752
 Solervicens, Josep 433, 971
 Solí 839
 Solov'v, 372
 Solsona, Francesc 670
 Sombiola Mestre, Josep A. 670
 Sommerlechner, Andrea 950
 Sorge, V. 382
 Soriano, Agustí 714
 Soriano, Bartomeu 791
 Soriano, Lourdes 192, 223, 679, 846
 Sorius, Balthasar 666
 Sormat, Arnau 334
 Sorní Grau, Josep Cristòfor 670
 Soetermeer, F. 387
 Sorolla, Guillem 890
 Sotorra i Montblanch, Jordi 686
 Sottoriva, R. G. 399
 Soussen Max, Claire 793
 Spaggiari, B. 183
 Spallino, Patrizia 821
 Spano, Dionisio 682
 Spindeler, Nicolaus 212, 241, 242
 Spinola, família 501, 813
 Spinola, Cristiano 127
 Spinola, Giambattista 502
 Spinola, Persivallo 127, 502, 811, 813
 Spinoza, 449
 Spoleto, Pierleone di 433
 Stacery, Peter 869

- Stanhope 722
Status Hispaniae a principio usque nunc 668
 Stegmüller, Friedrich 616
 Steinschneider, Moritz 34, 202, 300, 460, 461, 462, 465, 475
 Stelling-Michaud, S. 186
 Stephani, Iohannes 966
 Stok, F. 563
 Stoneman, W. P. 454
Studia Arnaldiana 20, 71, 138, 174, 210, 211, 215, 256, 373, 400, 430
 Stutzmann, Dominique 941
 Subiranas, Carme 42-67
 Súdia o Pidra, Joan 710
 Suisy, Étienne de 391
 Sugranyes de Franch, Ramon 175
 Sulaiman 775
 Sumbiela, Bernat 752
Summa Raymundi 929, 951
Summula de Summa Raymundi 665
 Sunyer, comte de Bardelona 738
 Sunyer (companyia de Reus), 703
 Sunyer, Josep 736
 Sureda i Jubany, Marc 706, 756, 762, 774, 796
 Surlius, Laurentius 612

 Tabarroni, A. 393, 397
 Tacchini, Pietro di Matteo 854; Matteo, fill 854
 Tacià 316
 Tamarro, Ciro 815, 823
 Tange-Wolf, Viola 502, 524, 616, 617, 818
 Tangheroni, M. 570
 Taracena, marquès de 921
 Taraçona, Pere Jeroni 670
 Tarassona, bisbe de 95, 96, 725
 Tarazona Santabalbina, Francisco J. 305, 334
 Tarenta, Valasc de 195
 Targarona Borràs, Judit 529, 806
 Tarongí, família 808
 Tarradellas, Domènec 960
 Tarrassa Romans, Manuel B. 670
 Tarrats Bou, Francesc 764
 Tarré, Josep 525
 Tarrés i Turon, Fermí 699
 Tarter i Fonts, Ramon 723
 Tasca, Cecília 805
 Tassi 780
 Tate, Robert B. 656, 657
 Tateo, F. 569

 Tauler, Joan 719
 Tavera, Baingio 681
 Taverner, Josep de 916
 Taverner i Rubí, Miquel Joan de 738, 740
 Taxó de Saragossa 958
 Tebruck, Stefan 838
 Tecchini, Pietro di Matteo 853
 Tecla, santa 743-744
 Tedeschini, Federico, cardenal 678
 Teetaert, A. 392
 Teilhard de Chardin 683
 Teixidor, Ricard 699
 Teixidor Palau, Ricard 737
 Telle, Joachim 187
 Téllez Rodero, Núria 693
 Tello, Roderic 118, 119
 Temisó de Laodicea 727
 Tempier, Étienne 368, 399
 Tennemann, G. T. 873
 Teodor Studita 748
 Teodomir, comte o duc 787
 Teodoro, Josep Lluís 208
 Teodulf d'Orleans 769, 770
 Teòfil d'Antioquia 316
 Terça, Miquel 898
 Terenci 750
 Terol i Reig, Vicent 752, 887
 Terré, Joan, 612
 Terrena, Arnau 940, 940
 Terreni, Guido 120, 625, 666, 667, 676, 837, 940, 951, 951
 Terrer, Francesc 593
 Terricabras, Josep M. 8, 683
 Tertul·lià 316
 Tey i Freixa, Roser 946
 Theophilus 190
 Thiery, Daniel 807
 Thiolier-Méjean, S. 184, 430
 Thomae, Petrus 665, 954
 Thomas, editor lionès 942
 Thomas, David H. 888, 889, 892
 Thomas de Bologna 186
 Thomàs de Taxaquer, Miquel 670
 Thomassen, A. J. W. M 446
 Thomasset, C. 403
 Thorndike, Lynn 183, 187, 220, 265, 267-269
 Tiberi, emperador 15
 Tiburtino, Nicolau de, s. 867
 Ticoni, 37, 363, 366,
 Tiedemann, D. 873
 Tischer, Anuscha 906

- Titus Livi 760
 Tizó 706
 Tocco, Felice 393, 397
 Todisco, Orlando 822
 Tolan, John V. 818
 Toldrà i Sabaté, Maria 192, 889, 971
 Toledano, família 805
 Toledo, Johan de 29, 199, 207, 220, 221, 829
 Tolomeu 761, 852, 943
 Tolosa Robledo, Luisa 731
 Tolrà de Borràs 746
 Tolsà, Berenguer 154
 Tomàs, s., apòstol 36, 37
 Tomàs, Llorenç 919
 Tomàs, Pere 333, 665 834, 951
 Tomàs d'Aquino, s. 37, 40, 185, 316, 323, 369-370, 371, 533, 552, 815, 819, 852, 854, 865, 882, 886
 Tomas de Cantorbery, s. 36
 Tomàs Valiente, Francisco 370
 Tomàs Villarroya, Joaquim 670
 Tomich, Pere 668, 842
 Tondel, Janusz 964
 Topete, almirall 970
 Töpfer, B. 417
 Torell, Miquel 717
 Torino, M. 67
 Tormo Ballester, Enric 671
 Tormo i Bataller, Ximo 753
 Tormo Monzó, Elías 670
 Tornamira, Joan de 195
 Torné Cubells, Josep 662, 782
 Torner, Josep 641, 891
 Torner Huguet, Daniel 731
 Torner i Planell, Jordi 721
 Torquemada, Juan de 882
 Torra Ferrer, David 738
 Torra Pérez, Alberto 944
 Torras, Joan 925
 Torras Bages, Josep 670
 Torre y Sevil, Francisco 954
 Torre, Andreu de la 46, 47
 Torre y del Cerro, Antonio de la 219
 Torre Orumbela, Josep de la 671
 Torrefeta, Joan de 96
 Torregrossa, Pere 693
 Torrella, Hieronymus 665, 666, 667, 886
 Torrella, Nicolau 631
 Torrellas, Pere 959
 Torrent, Pere 698
 Torrent-Lenzen, Anna 678
 Torres, Martí de 855
 Torres Amat, Félix 218, 870, 930, 946
 Torres Pérez, José M. 936
 Torres Sans, Xavier 909
 Torró, Jaume 563, 566, 567, 853, 862
 Torró, Josep 789
 Torroella, Bernat 710
 Torroella-Montgrí-Santa Eugènia, família 796
 Torroella, Guillem de 717, 839, 842, 853
 Tortosa, Trinidad 954
 Toscano, Juan Baptista 712
 Touati, Charles 795
 Tous, Galceran de 668
 Touzeau, Gérard 860
 Tractat d'Anagni 338, 341, 358, 619, 624, 647, 831, 836,
 Tractat de Carcassona 779
Tractat dels Pirineus 702, 729, 731, 906
Tractatus de captione Gerunde 707
Tractatus quidam... 36, 39-40, 98, 120, 315, 337, 400, 433-435, 437, 451
 Traljic, S. M. 496
 Tramontana, Salvatore 672
 Tramulles, Josep 791
 Trasil-le 15
 Trastámara, dinastia 687, 806
 Trastámara, els 570, 650, 651, 687, 806, 862, 866, 870, 876
 Trastámara, Joan de 650
 Trastámara, Pedro de 685, 870
 Trastámara-Aragón, Francisco Ramon de 792
 Traversari, Ambrogio 952
 Traversari, Leonardo 952
 Trebor/Trebol 8546
 Tremoleda Trilla, Joaquim 741, 761
 Trencavel, família 778, 783
 Trencavell, Ramon Roger 783
 Tres i Arnal, Joan 926
 Tréton, Rodrigue 728
 Trèveris (Trier), Bernard de, 28, 183, 188, 190
 Trias de Bes, Josep M. 670
 Trias Giró, Joan de D. 670
 Trias Mercant, Sebastià 487, 498, 525
 Trias i Teixidor, Anna 200, 201, 208, 220, 221
 Trigall, Joan 907
 Triller, Pere 161
 Trinxeria, Blai de la 725
 Triolo, Filippo 820

- Trionfo, Agostino 621
 Tristan Bofill Benac, Bonaventura 670
Tristany de Leonís 717
 Trobat, Joan B. 670, 899
 Trobat, Ramon 905, 912, 913
Trobes en labors de la Verge Maria 496, 525
 Troncarelli, Fabio 26, 41, 449-452, 454, 456, 645
 Trovato, Mario 629
 Tubau, Pere 738
 Tuixans, J. 75, 645
 Tunso, Angelus de 588
 Turell, Gabriel 668, 874, 965
 Turmeda, Anselm 842, 847, 880, 929
 Turpí, pseudo 707
 Turre, Jordanus de 266, 267, 402
 Turrini, C. 419
 Turró, Salvi 683
 Turtas, Raimondo 896
 Tylus, Piott 941
- Ubach, Bonaventura 798
 Úbeda, Ferran d' 671
 Ubertino de Casali 132, 369, 396-397, 431, 750, 846
 Udina, Josep Manuel 683
 Ulio, família 689
 Ulric d'Alemanya 155
Unam Sanctam 399
 Ungheria, Maria d' 671
 Urbà VI 651, 847, 864, 951
 Urbà VII 486
 Urbà VIII, 505
 Urgell, Aurembiaix d' 783
 Urgell, Feliu d' 612, 666, 769, 770
 Urgell, Jaume d' 875
 Urrea, Pere d', arq. de Tarragona 593
 Urrea, Pere d', bisbe de Girona 838
 Urriés, Pedro Jordán de 878
 Úrsula, santa 754
 Urvoy, Dominique 816
 Urzainqui Sánchez, Sergio 790
Usatici Barcinone 781
 Uscatescu Barrón, Jorge 617
 Ustrell i Torrent, Josep M. 230
 Utrecht, Tractat d' 912
 Utz Tremp, Kathrin 845
 Uulder, Hedzer 674
- Vae mundo in centum annis* 324, 665, 666, 667, 827, 830
 Vaissette, 35
- Valda/Balda, Joan B. 670
 Valdecòls, Bertran de 162
 Valdeón, Julio 702, 737, 787, 805, 835, 854, 861
 Valdés, germans 893
 Valdés Gázquez, Ramon 947
 Valenzuela, Pere Ermengol 801
 Valenciano de Mendiola, Melcior 671
 Valentí, Teseu Benet 670
 Valentí de Galiana, Ferran 671
 Valera, Juan 306, 312
 Valérien, Dominique 797
 Valeriola, Bernat de 97; Benvinguda, muller 97
 Valeriola Riambau, Tomàs 938
 Valerosa Rimba, Tomàs 671
 Valero Molina, Joan 693, 694, 698, 710, 716, 859
 Valladares, Rafael 906
 Valle Rodríguez, Carlos del 806
 Vallejo Orellana, Pilar 966
 Vallès, Juan 206
 Vallès Borràs, Vicent J. 890
 Vallescar, Bartomeu 878
 Vallespinosa, Joan 782
 Vallfogona, rector de 931
 Vallgornera, família 711
 Valls, Miquel 712
 Valls, Pere Salvador 594
 Valls Castillo, Domènec 670
 Valls Pallerola, Joaquim 670
 Valls Pascual, Isidre 670
 Valls Pasqual, Josep 670
 Valls i Subirà, Oriol 496, 525
 Valls Taberner, Ferran 670
 Valls-Taberner Arnó, Lluís 670
 Valls Vilaseca, Isidre 670
 Vallseca, Guillem de 670
 Vallseca, Jaume de 670
 Valor Seguer, Vicent 671
 Van Dijk, J. P. 319
 Vanlandingham, Marta 842
 Varanini, G. M. 60, 67
 Vardi, Tirza 529, 806
 Vayreda Figarola i Collferrer, Joan 955
 Vayreda i Olivas, Pere 956
 Vedruna Vidal, Ramon de 670
 Vega, Amador 617, 816
 Vega i Ferrer, Salvador 755, 917
 Vega de Sentmenat, Josep 670
 Vega Vázquez, Isabel 893
 Vela i Aulesa, Carles 614

- Velasco González, Alberto 867
 Vendôme, duc de 912
 Vendrell Teixidor, Carlos 670
 Venetz, Gabriela H. 876
 Ventosa Calvell, Joan 670
 Ventura Rius, Albert 701
 Veny, Joan 218, 683, 703, 704
 Verd Torelló, Gabriel 670
 Verdaguer, Jacint 613, 931
 Verdaguer i Callís, Narcís 670
 Verdaguer Prat, Pere, 670
 Verdancha, Joan 670
 Verdera, Nicolau 719, 728, 739
 Vergauwen 893
 Verger, J. 391, 394, 395
 Vergés Permanyer, Felip 670
 Verí, Bartomeu 670
 Verí Desbac, Antoni de 670
 Verí Moyà, Ramon 670
 Vermey, Isaac Hermes 966
 Vernay, Eugène 388, 393, 395, 396, 405,
 Vernia, Isabel 215
 Vernia, Montserrat 215
 Vernia, Pedro 212, 215, 230, 234
 Verona, Galeazzo da 586
 Verrier, René 74, 256, 296,
 Vesentini, Susanna 214, 236
 Vespasià, emperador 743, 766
 Via, Francesc de la 856, 880
 Viana = Carles de Viana
Viatge al purgatori de sant Patrici 780
 Vibi Menrva, M. 764
 Vic, dom de 35
 Vicenç, Bernat 717
 Vicens Moltó, Josep 670
 Vicens i Vives, Jaume 642, 656, 684, 880,
 911
 Vicent, màrtir, s. 747, 761, 765, 940, 959
 Vicente-Arche Domingo, Fernando 670
 Vich, Guillem 670
 Vich, Joan de 670
 Vich, Salvador 167
 Vich i Manrique de Lara, Joan de 487, 506,
 507
 Vich de Superna, Francesc 505
 Viciano, Rafael Martí de 682, 887, 890, 896
 Víctor, sant 747
Vida d'Arnau 24, 28, 29, 33, 191, 193, 195,
 228
 Vidal, Bernat 144
 Vidal, Ferriol 915
 Vidal, Joan 710
 Vidal, Pere 670
 Vidal Abenvenist 529, 806
 Vidal Andreu, Guillem 670
 Vidal i Barraquer, Francesc 670, 775, 966
 Vidal Benlloch, Patrici 670
 Vidal de Besalú, Ramon 675
 Vidal Burdils, Francesc 670
 Vidal de Canellas 670
 Vidal Ferré, Joan 753
 Vidal Guardiola, Miquel 670
 Vidal Jover, Joan Francesc 670
 Vidal i Micó, Francesc 753
 Vidal Rey, Tomàs 747
 Vidal Valenciano, Gaierà 670
 Vidal Guardiola, Miquel 670
 Vidal Jover, Joan Francesc 670
 Vidili, Massimiliano 960
 Viera, David J. 848, 849
 Vignau Ballester, Vicent 670
 Vigué, Francesc 919
 Vila, família noble 696
 Vila, Francesc 696
 Vila, Joan 712
 Vila, Joan Baptista 695
 Vila, Josep Francesc 695
 Vila Camps, Antoni 670
 Vila i Codina, Salvador 695
 Vila Comaposada, Marc Aureli 670
 Vila Despujol, Ignacio 896
 Vila Martín, M. Carmen 692
 Vila i Medinyà, Pep 229, 676, 715, 727,
 746, 808, 855, 885, 919, 920, 932, 934
 Vilà i Bayerrí, Montserrat, 677
 Vilà i Galí, Agustí M. 717
 Viladamor, Antoni de 970
 Vilademany, família 711
 Vilagínés Segura, Jaume 741
 Vilalba, Sebastià de 908
 Vilallonga, Maria Àngela 192, 193, 195,
 564, 658, 879
 Vilallonga i Ferrer, Francesc, 621
 Vilamala, Joan 928
 Vilamala Salvans, Jordi 757
 Vilana, Joan 889
 Vilana-Perles, Ramon 921
 Vilanova, família 809
 Vilanova, Àngel de 891
 Vilanova, Arnau de, 1-480, 615, 619, 621-
 627, 629, 630, 632-637, 643-646, 665-
 677, 727, 793, 810-811, 814, 820, 824-
 830, 839, 844, 846, 849, 852, 857,
 864, 940-943, 955, 959-960

- Vilanova, Arnau de, pseudo 27, 175, 176, 178, 181, 182, 196, 404, 666, 832
 Vilanova, Elionor de 713
 Vilanova, Esteve, 725
 Vilaseca Mogas, Josep 670
 Vilar, els 963
 Vilar, Francesc 910, 963
 Vilar, Pere 710
 Vilar, Pierre 911, 933
 Villa, C. 570
 Villacampa Pueyo, Pere 670
 Villadei, Alexander de 943
 Villalba Verneda, Pere 825
 Villalonga, Anna M. 929, 971
 Villalonga Martí, Gaspar de 670
 Villalonga Villalba, Ignasi 670
 Vilta, Jaume 670
 Villangómez Llobet, Marià 670
 Villanueva, Tomás de, s. 895, 901
 Villanueva Astengo, Jaime 130, 140, 143, 148, 152, 154, 160, 305, 359, 707, 777, 830, 937
 Villanueva Astengo, Joaquim Lorenç 670
 Villanueva i Estesó, Jaume 708, 779, 830, 939
 Villanueva Morte, Concepción 759, 957
 Villard, Renaud 885
 Villegas Rodríguez, Manuel 880
 Villena, Isabel de 866
 Villena, Joan Francesc 670
 Vinas, Robert 731
 Vincent-Cassy, Cécile 904
 Vinyes, Bartomeu 710
 Vinyes, Simó 710, 859
 Vinyoles, família 969
 Vinyoles Vidal, Teresa 693, 787
 Violant, esclava russa 694
 Virgili, Pere 934
Vita Caroli 707
 Vitale, Giuliana 876
 Vittorio da Palermo 823
 Vives, Guillelmus 667
 Vives, Joan Lluís 665, 666, 667, 670, 854, 888, 889, 892, 893, 958
 Vives, Miquel 670
 Vives Cebrià, Pere Nolasco 670
 Vives Liern, Francesc 670
 Vives March, Joan Lluís 665, 667, 670, 854, 888, 889, 892, 893, 958
 Vives i Tutó, Josep de Calasanz 670
 Vizcaíno Sánchez, Jaime 768
 Vlianich, Boris 771
 Vose, Robin 788
 Wacks, David A. 807
 Wadding, Luke 155, 495, 500
 Walter, Peter 617
 Walther, Helmut G. 838
 Weber, Christoph 503, 525
 Webster, Jill 731
 Weigl, Herwig 950
 Weill-Parot, Nicolas 186, 223, 886
 Wessel Lichtfort, Dana 748
Westfalia, Tractat de 912
 Wetzstein, Th. 784
 Wigó, bisbe 776
 Winter, Robert 892
 Witkowski, Raphael 731
 Wittlin, Curt 205, 846, 847, 848, 851
 Woodward, W. H. 874
 Würth, Ingrid 838
 Wyllie, Guilherme 815
 Wyngaerde 766
 Xammar, família 711
 Xammar, jurista 905
 Xammar de Sala, Joan Pau 670
 Xargay, Enric 697
 Xaupí, abbé 729
 Xetart, Amador 593
 Xiberta, Bartomeu 837
 Xifré, Pere 855
 Ximenis d'Arenós, Sança 849
 Ximenis de Cabrera, Sança 694
 Ximeno, Vicent 907
 Xipió, família 798
 Xirau Llorens, Ramon 670
 Xirau Palau, Antoni 670
 Xirau Palau, Joaquim 670
 Xirau Palau, Josep Ramon 670
 Xódar, Vicenç 670
 Xuclà, Xavier 956
 Yahalom, Shalem 794
 Yarza Loaces, Joaquín 861
 Yates, Frances 823
 Ybars Meseguer, Gonçal 670
 Yehudà ben Barzilai 788
 Yeves, Juan Antonio 953
 Yom Tov, David ben 798
 Yxart Moragas, Josep 670
 Zaccaria, R. 672
 Zafortesa, Jordi 670

Zanke, Sebastian 942	Zopello, Michele 943
Zanna, P. 770	Zuccato, Marco 772
Zapater Ugeda, Josep 670	Zucchini, S. 672
Zaragoza Pascual, Ernest, 679, 730, 738,	Zulueta Gomis, Josep 670
739, 773, 896, 962	Zúñiga, Hipòlita 900
Zatorra, cognom 686	Zurita, Jerónimo 76, 83, 642, 674, 705,
Zechiel-Eckes, Annette 611,	748, 825, 840, 870, 876, 895, 900,
Zechiel-Eckes, Klaus 611, 769	904, 906
Zimmermann, Marie Claire 782	Zurriaga i Agustí, Ferran 731
Zonghi, Aurelio 496, 525	Zutshi, Patrick 951
Zonta, Mauro 460, 799	

OBRES ENVIADES A LA DIRECCIÓ

- Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, *El domini carolingi a Catalunya (Catalunya Carolíngia, 1. Primera part)*. Edició a cura de Jaume SOBREQUÈS I CALICÓ. Edició fac-símil (Memòries de la Secció Històrico-Arquelògica, LXXXV), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2009, XII i 316 pp.
- "Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia", 30 (2009-2010), 470 pp.
- "Acta Numismàtica", 40 (2010), 294 pp.
- Actes del Primer Congrés Català de Filosofia*. Edició a cura de Josep MONSERRAT, Barcelona, Societat Catalana de Filosofia 2011, 184 pp.
- Actes del III Simposi Carles Riba*. (Barcelona, 30 de novembre – 1 i 2 de desembre de 2009, a cura de Carles MIRALLES, Jordi MALÉ, Jordi PUJOL PARDELL (Biblioteca Filològica, LXIX), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2012, 532 pp.
- Actes del XXXIII Col·loqui de la Societat d'Onomàstica (Montblanc, 21-22 d'octubre de 2006)*, Montblanc, Centre d'Estudis de la Conca de Barberà 2012, 372 pp.
- Agustí ALCOBERRO I PERICAY (dir.), *Princeses de terres llunyanes. Catalunya i Hongria a l'edat mitjana*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya 2009, 480 pp.
- Josep AMENGUAL I BATLE, *Joaquim Rosselló, Miquel Maura, Miquel Costa i Llobera i mig segle de bisbes mallorquins (1898-1497)* (Col·lecció Maregassa, 21), Palma de Mallorca, Lleonard Muntaner editor 2011, 136 pp.
- Andorra i el seu capital social* (20a Diada Andorrana. XXXIX Universitat Catalana d'Estiu. 18 d'agost del 2007. Prada de Conflent. Andorra, Societat Andorrana de Ciències 2008, 292 pp.
- "Anthologica Annua", 51-52 (2004-2005 [2011]), 1040 pp.
- "Aplec de treballs. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà", 29 (2011 = Homenatge als Ermitans de Sant Joan de Montblanc i a Josep M. Sans i Travé), 256 pp.
- ARNALDI DE VILLANOVA, *Tractatus de humido radicali*. Edidit Michael R. MCVAUGH cooperantibus Chiara CRISCIANI et Giovanna FERRARI (Arnaldi de Villanova. Opera Medica Omnia, V.2), Barcelona, Fundació Noguera 2010, 640 pp.
- Arnau de Vilanova reformador medieval. El vi i la medicina*. Edició a cura de Carme PLAZA, Montblanc, Associació Per Montblanc i la Conca 2011, 96 pp.
- ARNAU DE VILANOVA, *Tractat sobre l'amor heroic. Introducció i edició de Michael MCVAUGH, Traducció i notes de Sebastià GIRALT* (Biblioteca Barcino, 7), Barcelona, Editorial Barcino 2011, 84 pp.
- "Arxiu de Textos Catalans Antics", 29 (2010), 1112 pp.
- Montserrat BAGET ROYO, *El jurament i el seu significat jurídic al Principat segons el dret general de Catalunya (segles XIII-XVIII)*. Edició de la "Forma i pràctica de celebrar els juraments i les eleccions a la ciutat de Barcelona en el segle XV" (Col·lecció d'Estudis d'Història del Dret, 4), Barcelona, Universitat Pompeu Fabra 2009, 200 pp.
- Joan BELLAVISTA RAMON (†), *El Centre de Pastoral Litúrgica de Barcelona. Un fruit del Moviment Litúrgic* (Centre de Pastoral Litúrgica, Libri, 4), Barcelona, Centre de Pastoral Litúrgica 2010, 224 pp.
- Ricard BELLVESER, Gonzalo SANTONJA (edits.), *Cançoners del Magnànim 2009. En homenatge a Ausiàs March* (Col·lecció Antologies), València, Institució Alfons el Magnànim 2010, 224 pp.

- Bíblia del segle XIV. Primer i segon llibres dels Reis*. Transcripció i glossari de Jordi BRUGUERA I TALLEDA (Corpus Biblicum Catalanicum. Corpus Scriptorum Cataloniae. Series C. Versiones, 6), Barcelona, Associació Bíblica de Catalunya i Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2011, 580 + 8 pp.
- Niels BOHR, *L'estructura i la filosofia dels àtoms* (Clàssics de la ciència, X), Edició a cura de J. L. HEILBRON. Traducció de Xavier ROQUÉ, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans i Eumo Editorial 2010, 178 pp.
- Ferran BLASI I BIRBE, *Recordant Terra Santa*, Barcelona, Edicions Rondes 2011, 20 pp.
- Daniel BORNSTEIN, *The Shrine of Santa Maria a Cigoli: female visionnaires and clerical Promoters*, extret de "Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge. Temps modernes", 98 (1986), 220-228.
- Pascal BOURGAIN, *Les sermons de Federico Visconti comparés aux écrits de fra Salimbene et Jacques de Voragine*, extret de "Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge", 108 (1996), 243-257.
- "Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics", XX (2009), 332 pp.; XXII (2011), 408 pp.
- Luigi A. CANETTI, *Da san Domenico alle "Vitae Fratrum". Publicistica agiografica ed ecclesiologia nell'Ordo Praedicatorum alla metà del XIII secolo*, extret de "Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge", 108 (1996), 165-219.
- Josep M. CASACUBERTA (ed.), *Organismes modificats genèticament*, dins "Treballs de la Societat Catalana de Biologia", 61 (2010), 176 pp.
- "Catalan Historical Review", 3 (2010), 252 pp.; 4 (2011), 282 pp.
- Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *Bibliografia de Josep Perarnau i Espelt*, extret de "Llengua i Literatura. Revista anual de la Societat Catalana de Llengua i Literatura", 21 (2010), 325-352.
- Lluís CIFUENTES COMAMALA. Ricardo CÓRDOBA DE LA LLAVE, *Rintorería y medicina en la Valencia del siglo XV. El Manual de Joanot Valero* ("Anuario de Estudios Medievales. Anejo 70), Barcelona, CSIC 2011, 332 pp.
- Pietro COLLETTA, *Storia, cultura e propaganda nel regno di Sicilia nella prima metà del XIV secolo. La Cronica Sicilie* (Fonti per la Storia dell'Italia Medievale. Subsidia, 11), Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2011, 350 pp.
- "Contributions to Science", 6/1 (June 2010), 128 pp.
- Cultura enciclopedica nell'Occitania dei trovatori: Il libro XV dell'"Elucidari de las Proprietatz de totes res naturals"*. Edizione critica, traduzione e commento a cura di Simone VENTURA (Corpus des Troubadours. Éditions, 1), Barcelona i Florència, Institut d'Estudis Catalans, Edizioni del Galluzzo 2010, LXXXVIII i 236 pp.
- El Tractat dels Pirineus del 1659*. [Presentació d'Òscar JANÉ]. Traducció de Mercè COMAS, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2011, 74 pp.
- Els correus a Andorra, una història inacabada* (Papers de recerca històrica, 6), Andorra, Societat Andorrana de Ciències 2009, 199 pp.
- Els models de fiscalitat per a Andorra*. 19 Diada Andorrana. XXXVIII Universitat Catalana d'Estiu. 19 agost de 2006. Prada de Conflent, Andorra. Societat Andorrana de Ciències 2007, 256 pp.
- Els valors de la societat andorrana avui* (Catorzenes Jornades de la Societat Andorrana de Ciències), Andorra la Vella, Societat Andorrana de Ciències 2009, 184 pp.

- Enric CORTÈS, *Una comunitat jueva a la recerca de la causa del mal moral*. Lliçó inaugural del curs acadèmic 2010-2011, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya 2010, 80 pp.
- Miquel CRUSAFONT I SABATER, *Història de la moneda de l'Occitània Catalana (ss. XI-XIII)* (Complements d'Acta Numismàtica, 11), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2012, 276 pp.
- "Cultura. Número 7 (La cultura en l'era digital)". Novembre 2010, 234 pp.
- Josep Enric DALLERÈS, *Frontera endins*, Andorra la Vella 2007, 352 pp.
- Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale*, XXII (2011), 574 pp.
- Eulàlia DURAN i Maria TOLDRÀ (eds.), *Itineraris. Nou estudis sobre cultura al Renaixement* (Sèrie La Unitat, 201), València i Barcelona, Edicions 3 i 4, Institut d'Estudis Catalans 2012, 304 pp.
- Louis DUVAL-ARNOULD, *Les registres de la cour temporelle d'Avignon à la Bibliothèque Vaticane (Vat. Lat. 14761-14781)*, extret de "Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge-Temps modernes", 92 (1980), 289-324.
- Christopher A. FERRARA, *El secreto todavía ocultado*, Good Counsel Publications, Pound Ridge/New York, 2011, 323 pp.
- El futur del comerç a Andorra cap a on va?*. Dotzenes Jornades de la Societat Andorrana de Ciències. Andorra la Vella, Societat Andorrana de Ciències 2007, 198 pp.
- El saber i les llengües vernacles a l'època de Llull i Eiximenis. Estudis ICREA sobre vernacularització*. Edició d'Anna ALBERNI, Lola Badia, Lluís CIFUENTES, Alexander FIDORA (Textos i estudis de Cultura Catalana, 170), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2012, 404 pp.
- "Estudis Romànics, a cura d'A. M. Badia i Margariti Joan Veny", Volum XXXIII (2011), 626 pp.
- "El Pla de l'Estany. Revista del Consell Comarcal", 66 (novembre 2010), 36 pp.
- FACULTAT DE TEOLOGIA DE CATALUNYA, *Solemne investidura com a doctor honoris causa del Metropolita i Professor H. E. Hilarion de Volokolamsk. Octubre del 2010*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya 2010, 68 pp.
- M. Teresa FERRER i MALLOL, Manuel RIU i RIU, *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona Catalanoaragonesa a l'edat mitjana. Volum I.1. Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània, França i els estats italians 1067-1213* (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXXXIII), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2009, 504 pp.
- FUNDACIÓ LLUÍS CARULLA, *Nadala 2010*. Any XLIV (2010 = Església, cultura i país), 96 pp.
- Bruno GALLAND, *Les hommes de culture dans la diplomatie pontificale du XIII siècle*, extret de "Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge", 108 (1996), 615-643.
- Marie-Odile GARRIGUES, *L'apex physicae, une encyclopédie du XIIe siècle*, extret de "Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge. Temps modernes", 87 (1975), 303-338.
- Antonio José GASCÓ SIDRO, *Los murales de la Diputación de Castellón de Traver Calzada*, Castelló, Diputació 2010, 306 pp.
- Juan Francisco GINER MOYA, *Tiempo y Memoria entre dos banderas. Alcalà de Chivert 1930-1940*, Castelló, Diputació/Servei de Publicacions 2011, 148 pp.

- Gérard GIORDANENGO, *Documents sur l'hommage en Dauphiné et en Provence (1157-1270)*, extret de "Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge. Temps modernes", 92 (1980), 183-204.
- Sebastià GIRALT, *Arnau de Vilanova en la Reforma protesant*, dins "Faventia", 28/1-2 (2006), 137-145; i *Vides modernes d'Arnau de Vilanova*, dins "Faventia", 28/1-2 (2009), 216-212. EIUDEM, "Dissipabitur secta Mahometi". *Croada i profecia en Arnau de Vilanova*, dins *Estudios de latín medieval hispánico*. Actas del V Congreso Internacional de Latín Medieval Hispánico. Barcelona, 7-10 de septiembre de 2009. Edición de José MARTÍNEZ GÁZQUEZ, Óscar de la CRUZ PALMA, Cándida FERRERO HENÁNDEZ, Firenze, SISMEL-Edizioni del Galluzzo 2011, 297-308.
- Gottesschau und Weltbetrachtung. Interpretationen zum "Liber Contemplationis" des Raimundus Lullus*. Akten des Internationalen Kongresses aus Anlass des 50-jährigen Bestehens des Raimundus-Lullus-Instituts der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, 25-28 November 2007. Herausgegeben von Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS, Viola TENGE-WOLF, Peter WALTER (Instrumenta Patristica et Mediaevalia. Research in the Inheritance of Early and Medieval Christianity, 59. Subsidia Lulliana, 4), Turnhout, Brepols Publishers 2011, XII i 488 pp.
- Josep M. T. GRAU PUJOL et alii, *La Guerra del Francès a la Conca de Barberà 1808-1814* (Monografies, XIV), Montblanc, Centre d'Estudis de la Conca de Barberà i Museu Arxiu de Montblanc i Comarca 2010, 164 pp.
- Sergi GRAU TORRAS, *Cátaros e Inquisición en los reinos hispánicos (siglos XII-XIV)* (Historia. Serie minor), Madrid, Ediciones Cátedra 2011, 472 pp.
- Edoardo GRENDI, *Profilo storico degli alberghi genovesi*, extret de "Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge. Temps modernes", 87 (1975), 241-302.
- G. W. F. HEGEL, *Escrits berlinesos sobre religió* (Col·lecció Trafalempa, 14). Edició, traducció, introducció i notes de Gabriel AMENGUAL I COLL, Palma de Mallorca i Barcelona, Lleonard Muntaner, editor i Institut d'Estudis Catalans 2011, 308 pp.
- Historia de la Generalitat de Catalunya. Dels orígens medievals a l'actualitat, 650 anys*. Directora, Maria Teresa FERRER I MALLOL, Coordinador, Josep M. ROIG ROSSICH (Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica, XIII, Generalitat de Catalunya i Institut d'Estudis Catalans 2011, 450 pp. I 7 fulls amb 33 fotografies).
- Petri IOHANNIS OLIVI, *Lectura super Lucam et Lectura super Marcum* critice editae a Fortunato IOZZELLI OFM (Collectio Oliviana, Tomus V), Grottaferrata, Collegii Sancti Bonaventurae ad Claras Aquas 2010, 780 pp.
- Informació i comunicació a Grècia i Roma*. Edició a cura de Montserrat JUFRESA (Els Peus d'Ícar, 1), BARCELONA, Societat Catalana d'Estudis Clàssics 2011, 166 pp.
- Jornades d'homenatge a Ramon Aramon i Serra en el centenari de la seva naixença (1907-2007)*, (Publicacions de la Presidència, 33), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2011, 160 pp.
- Ahmad KHALAF, *Aportaciones de la filosofía para la paz en el abordaje del tabaquismo* (Col·lecció Ujniversitària, 54), Castelló, Diputació 2010, 388 pp.
- Institut d'Estudis Catalans. IEC Centanys 1907-2007* (Recull de Conferències, 2007. 2ns. Debats de recerca), Andorra, Societat Andorrana de Ciències 2008, 312 pp.
- Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Tarragona (12 i 13 de Juny de 2009)* (Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, 19), Barcelona i Tarragona, Institut d'Estudis Catalans i Universitat Rovira i Virgili 2011, 96 pp.

- Jornades d'homenatge a Ramon Aramon i Serra en el centenari de la seva naixença* (1907-2007) (Publicacions de Presidència, 33), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2011, 160 pp.
- Gérard LABROT, *La Vierge en gloire à la Contre-réforme. Esquisse d'analyse fonctionnelle*, extret de "Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée", 106 (1994), 593-638.
- "Lambard. Estudis d'Art Medieval", XXI (2009-2010 = *Commemoració del Sisè Centenari de la mort del rei Martí l'Humà*), 198 pp.
- L'Energia a Andorra*. 22a Diada Andorrana. XLI Universitat Catalana d'Estiu. 22 d'agost del 2009. Prada de Conflent, Andorra la Vella, Societat Andorrana de Ciències 2010, 288 pp.
- L'esperienza intellettuale di Claudio Leonardi*. Testi di Agostino PARAVICINI BAGLIANI, Enrico MENESTÒ, Francesco SANTI. Con la bibliografia completa degli scritti di Claudio Leonardi..., Firenze, SISMEL-Edizioni del Galluzzo 2011, 158 pp.
- Charles M. de LA RONCIÈRE, *L'influence des franciscains dans la campagne de Florence au XIV siècle (1280-1360)*, extret de "Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge. Temps Modernes", 87 (1975), 27-103.
- Claudio LEONARDI, *Agiografie medievali*. A cura di Antonella DEGL'INNOCENTI, Francesco SANTI (Millenio Medievale, 89), Firenze, SISMEL – Edizioni del Galluzzo 2011, 772 pp.
- Les empreses andorranes, quin camí?* (Tretzenes Jornades de la Societat Andorrana de Ciències Andorra), Societat Andorrana de Ciències 2009 112 pp.
- Llibre de la Cort del Justícia de València (1280-1282)*. Edició a cura de Enric GUINOT RODRÍGUEZ, M. Àngels DIÉGUEZ i Carmel FERRAGUD (Fonts històriques valencianes, 38A), València, Acadèmia Valenciana de la Llengua i Universitat de València 2008, 366 pp.
- Llibre de la Cort del Justícia de València (1283-1287)*. Edició a cura de Rosa M. GREGORI, Juan V. GARCÍA MANSILLA i Ramon J. PUJADES (Fonts històriques valencianes, 38B), València, Acadèmia Valenciana de la Llengua i Universitat de València 2008, 367-834
- Llibre de la Cort del Justícia de València (1287-1288, 1298)*. Edició a cura de Aureli SILVESTRE ROMERO (Fons històriques valencianes, 38C), València, Acadèmia Valenciana de la Llengua i Universitat de València 2008, 835-1206 pp.
- Llibre dels feits del rei en Jaume* (Col·lecció facsímils, 5), València, Acadèmia Valenciana de la Llengua 2010, 173 folis, a doble cara.- *Llibre dels feits del rei en Jaume*. Estudis i edició a cura de: Antoni FERRANDO I FRANCÈS, Vicent Josep ESCARTÍ I SORIANO. Pròleg de Pere Maria ORTS I BOSCH, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua 2010, 463 pp.
- Ramon LLULL, *Disputa entre la fe i l'enteniment*. Introducció, traducció i notes a cura de Josep BATALLA i Alexander FIDORA. Edició bilingüe. Santa Coloma de Queralt, Obrador Edèndum i Universitat Rovira i Virgili 1011, 278 pp.
- Raimondo LULLO, *La Vita Coetanea*, a cura di Sefano Maria MALASPINA, Presentazione di Azzolino CHIAPPINI (Studi e ricerche dell'Istituto di Storia della Teologia. Lugano, 1), Milano, Jaca Book 2011, X i 110 pp.
- Raimondo LULLO, *Libro del Gentile e dei tre Savi*. Introduzione e note di Sara MUZZI. Traduzione di Anna BAGGIANI (Lecture cristiane del secondo millenio, 48), Milano Figlie di San Paolo 2012, 354 pp.

- Àlvar MADUELL, *Edicions del XIX que desmitifiquen Aribau i redimensionen la Renaixença* (Maduixer, 17), Barcelona 2010, 64 pp.
- Joan MARAGALL, Carles CARDÓ, Joan Bta. MANYÀ, Bartomeu XIBERTA i ROQUETA, *Pensament cristià i Catalunya*. Introducció i selecció de Josep GIL i RIBAS (Pòrtic. Clàssics Cristians del segle XX, 3), Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya 2009,
- M. Teresa MATAS i BLANXART, Josep M. PALAU i RADUELL, Pere ROVIRA i PONS, *Santa Maria de Cervià de Ter: Estudi de les pintures murals del transsepte*, Barcelona, Amics de l'Art Romànic 2008, 64 pp.
- Jaume MENSA i VALLS, *Introducció a la filosofia medieval* (Manuals de la Universitat Autònoma de Barcelona, 57), Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona 2012, 292 pp.
- Xavier MESADO i GIMENO et alii, *XI Vila de Betsí. La Carta Poble de 1611* (Col·lecció Universitària. Geografia i Història, 56), Castelló, Diputació – Servei de Publicacions 2011, 288 pp.
- Eulàlia MIRALLES, *Sobre Jeroni Pujades* (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, lxxxiv), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2010, 216 pp.
- Melcior MIRALLES, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*. Edició a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO (Fonts històriques valencianes, 47), València, Universitat 2011, 548 pp.
- "Modilianum. Revista d'Estudis del Moianès", VIII/44 (2011 = Jornada sobre les danses tradicionals del Moianès: Present, passat i futur", 177-288.
- Xavier MORLANS i MOLINA, *Una nova etapa evangelitzadora. Teologia i Pastoral*. Lliçó inaugural del curs acadèmic 2011-2012, Barcelona, Centre d'Estudis Pastorals de les Diòcesis Catalanes 2011, 32 pp.
- Francesc NICOLAU i POUS, *L'univers de les galàxies* (Col·lecció Cultura i Pensament, 26), Barcelona, Editorial Claret 2011, 224 pp.
- "Nisi granum frumenti...". Raoul Manselli e gli studi francescani. A cura di Felice ACCROCCAQ (Bibliotheca Seraphico Capuccina, 93), Boma, Istituto Storico dei Capuccini, 2011, 231 pp.
- Josep OBRADOR i CLADERA, Pere CORTADA i OBRADOR (coords), *Les Matines de Nadal a les Illes Balears, un dels orígens del teatre religiós a Europa (Drama litúrgic del Cicle de Nadal)* (Col·lecció Menjaments, 88), Palma de Mallorca, Edicions Documenta Balear 2010, 272 pp.
- Ferran OLUCHA MONTINS, *Repertori d'inventaris de l'Església Parroquial de Santa Maria de Castelló 1528-1706*, Castelló, Diputació 2011, 536 pp.
- Agostino PARAVICINI-BAGLIANI, Enrico MENESTÒ, Francesco SANTI, *L'esperienza intellettuale di Claudio Leopardi*, Firenze, SISMEI - Edizioni del Galluzzo 2011, 158 pp.
- Pau, Fructuós i el Cristianisme Primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. *Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)* (Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia, 6), editors Josep M. GAVALDÀ RIBOT, Andreu MUÑOZ MELGAR, Armand PUIG i TÀRRECH, Tarragona, Fundació Privada Liber 2010, 680 pp.
- Manuel J. PELÁEZ (editor y coordinador), *Diccionario crítico de juristas españoles, portugueses y latinoamericanos (hispánicos, brasileños, quebequenses y restantes francófonos) {hasta 2005, 2006, 2008}*, vols. I (A-L), vol. II/I (M-Z), vol. II/II (M-Z y apéndices), Saragossa i Barcelona, 2005, 2006, 2008, 524, 680 i 692 pp.

- Ramón PELINSKI, *La danza de Todoella. Memoria, historia y usos políticos de la danza de espadas* (Clau tradicional, 03), Castelló, Comunitat Valenciana – Institut Valenciana de Música 2011, 516 pp.
- Josep PERARNAU I ESPELT, *Pedro el Cruel en el “Liber Ostensor” de Joan de Rocatalhada*, extret d’“Antologica Annu”, 51-52 (2004-2005 [2011]), 1025-1040.
- Josep PLA I CARRERA, *Una aproximació (eisagògè) a la filosofia de la matemàtica grega des d’un punt de vista matemàtic. De Tales de Milet als Elements d’Euclides*. Edició a cura de Josep MONSERRAT MOLAS, Barcelona, Barcelonès d’Edicions i Societat Catalana de Filosofia, 2010, 206 pp.
- Ramon PLANES I ALBETS, *L’Arxiu Reial de Barcelona, l’Arxiu de la Corona d’Aragó i l’Estatut d’Autonomia de Catalunya del 2006*, Barcelona 2011. Extret de “Lligall. Revista Catalana d’Arxivística”, núm, 31 (2010), 264-291.
- Josep M. PLANES I COSTA, *Els Montserrat i els Grimau de Tàrraga (segles XVI-XIX). Noblesa, rendisme, gestió patrimonial i protagonisme públic*, Tàrraga, Ajuntament i Museu Comarcal 2011, 648 pp.
- Jean-Luc POUTHIER, *Domenico Russo (1876-1947). Un journaliste démocrate chrétien devant le fascisme*, extret de “Mélanges de l’École Française de Rome. Moyen Âge. Temps modernes”, 91 (1979), 931-964.
- Josep M. Puig Salellas. *En homenatge. Miscel·lània*, 1, Barcelona, Societat Catalana d’Estudis Jurídics (IEC), 2011, 286 pp.
- Primavera pedagògica. Seminari que dona la veu als joves pedagogs*. Barcelona, 20 i 21 de maig de 2010. Coordinació a cura de Josep PALAU I ORTA, Josep-Lluís RODRÍGUEZ I BOSCH, Barcelona, Societat Catalana de Pedagogia 2011, 94 pp.
- “Quaderns Catalans de Cultura Clàssica”, nn. 24-26 (2011), 208 pp.
- Quina formació per a la vida laboral?* (Quinzenes Jornades de la Societat Andorrana de Ciències), Andorra, Societat Andorrana de Ciències 2010, 168 pp.
- Joan REQUESENS I PIQUER, *Redescoberta i troballa en els versos de Jacint Verdaguer*, extret d’“Ausa. Publicació del Patronat d’Estudis Osonencs”, XXIV/164 (2009), 401-434.
- “Revista Catalana de Musicologia”, IV (2011), 200 pp.
- “Revista Catalana de Teologia”, 36/1-2 (2011), 414 i 415-768 pp.
- “Revista de Dret Històric Català”, 9 (2011), 388 pp.
- “Revista de Física”, V3-N7-09 (2010), 52 pp.
- Oriol RIBA I ARDERIU, Ferran COLOMBO I PIÑOL, *Barcelona: la Ciutat Vella i el Poble nou. Assaig de geografia urbana*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans i Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona 2009, 278 pp.
- M. Salomé RIBES I AMORÓS, *L’obra lingüística d’Alfons Par* (Biblioteca Filològica, LXVI), Barcelona, Institut d’Estudis Catalans 2011, 504 pp.
- Sebastià RIERA I VIADER, *Martí l’Humà, primer duc de Montblanc*. Segona edició (Biografies, I), Montblanc,
- Rinascimento italiano e comittenza valenzana. Gli angeli musicanti della cattedrale di Valencia*. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Roma, 24-26 gennaio 2008, a cura di Massimo MIGLIO, Anna M. OLIVA, María del Carmen PÉREZ GARCÍA (Nuovi Studi Storici, 88), Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo 2011, 262 pp. i 82 reproduccions fotogràfiques.
- Agustín RUBIO VELA, *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el Tirant*, València 2010, 126 pp.

- Roser SABANÉS I FERNÁNDEZ, *Els concilis ilerdenses de la província eclesiàstica tarraco-nense a l'Edat Mitjana (546-1460)* (Col·lecció Estudis, 52), Barcelona, Fundació Noguera 2009, 350 pp.
- Alain SAINT-SAËNS, *Ignace de Loyola devant l'éremitisme.. La dimension cartusienne*, extret de "Mélanges de l'École Française de Rome. Italie et Méditerranée", 102 (1990), 191-209.
- Francesco SANTI, *L'età metaforica. Figure di Dio e letteratura latina medievale da Gregorio Magno a Dante* (Uomini e mondi medievali, 25), Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2011, 408 pp.
- Moisés SELFA SASTRE, *Onomàstica de la Bisbal d'Empordà* (Treballs de l'Oficina d'Onomàstica, XIX), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2010, 180 pp.
- "Societat Catalana 2011", coordinat per Josep M. MASJUAN, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2011, 384 pp.
- Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques. III. Crònica de Ramon Muntaner*. Revisió filològica de Jordi BRUGUERA. Revisió històrica de Maria Teresa FERRER I MALLOL (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXXXVI), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2011, i IV pp.
- Ángel SORNÍ MONTOLIO, *Cirat y El Tormo de Cirat. Historias, Parajes y Leyendas (Alto Mijares)*, Castelló, Diputació 2011, 184 pp.
- "Tamid. Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics", 7 (2011), 240 pp.
- Maria Teresa TATJER PRAT, *La Audiencia Real en la Corona de Aragón* (Col·lecció d'Estudis d'Història del Dret, 3), Barcelona, Universitat Pompeu Fabra 2009, 266 pp.
- Giacomo TODESCHINI, *Ordini mendicanti ed coscienza cittadina*, extret de "Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge. Temps modernes", 89 (1977), 657-666.
- Pere TOMÀS, *Tractatus brevis de modis distinctionum*. Text llatí, amb traduccions catalana i anglesa. Edició a cura de Celia LÓPEZ ALCALDE, Josep BATALLA. Introducció de Claus A. ANDERSEN en col·laboració amb Robert D. HUGUES (Bibliotheca Philosophorum Medii Aevi Catalonie, vol. 2), Obrador Edendum, Santa Coloma de Queralt 2011, 400 pp.
- Josep TORNÉ CUBELLS et alii, *Antigues ordinacions municipals a la comarca del Priorat (segles XIV-XVIII. Falset, la Vilella Alta, Ulldemolins, Torroja del Priorat, la Figuera, la Bisbal de Falset i Cornudella de Montsant*, Falset, Centre d'Estudis del Priorat, Arxiu Comarcal del Priorat 2010, 388 pp.
- Jaume TORRÓ et alii, *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, Ricard BELLVESER (Coord.), València, Institució Alfons el Magnànim 2010, 378 pp.
- Hélène TOUBERT, *Autour de la Bible de Conradin: trois nouveaux manuscrits enluminés*, extret de "Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge - Temps modernes", 91 (1979), 729-784.
- Translatar i Transferir. La transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, Edició a cura d'Anna ALBERNI, Lola BADIA, Lluís CABRÉ, Santa Coloma de Queralt, Obrador Edendum 2010, 552 pp.
- "Treballs de la Societat Catalana de Geografia", 71-72 (2011), 340 pp.
- Josep TRENCHS ÒDENA, *Documents de cancelleria i de mestre racional sobre la cultura catalana medieval*. A cura d'Ignasi J. BAIGES, Daniel DURAN, Maria T. FERRER I MALLOL. Teresa HUGUET, Miquel RAUFAST i Esther REDONDO. Coordinació de Maria T. FERRER I MALLOL (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXXXVIII), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2011, 664 pp.

- “Urgellia. Anuari dels estudis històrics dels antics comtats de Cerdanya, Urgell i Pallars, d'Andorra i la Vall d'Aran”, XVII (2008-2010), 860 pp.
- “Urtx. Revista d'Humanitats de l'Urgell”, núm. 24 (2010), 452 pp.; núm. 25 (2011), 556 pp.
- María J. USERO MUÑOZ, *Fanzara: imágenes de ayer, de hoy y de siempre*, Castelló, Diputació – Servei de Publicacions 2011, 104 pp.
- André VAUCHÉZ, *Sources iconographiques et histoire de la sainteté. L'exemple de la B. Panesia / Panacea dans le diocèse de Novare (fin XIVe - milieu du XVIe siècle)*, extret de “Mélanges de l'École française de Roma”, 106 (1994), 115-125.
- Joan VENY, Àngels MASSIP, *Scripta menorquina* (Biblioteca de Dialectologia i Sociolingüística, XV), Barcelona i Maó, Institut d'Estudis Catalans i Institut Menorquí d'Estudis 2011, 528 pp.
- Joan VILÀ VALENTÍ (coord.), *Recerca i país: la contribució de la filosofia i d'algunes ciències socials* (Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans, 21), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2010, 120 pp.
- Albert VILLARÓ et alii, *Casa de la Vall. De casa Pairal a seu del Consell General*. Tercera edició. Andorra, Govern d'Andorra 2008, 94 pp.
- 25 *Aniversari. Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona. 1985-2010*, Tarragona, Ajuntament i Erola editors 2011, 244 pp.
- 25 *anys de pensament contemporani. La càtedra Ferrater Mora (1989-2009). Del 13 de novembre del 2010 al 30 de gener del 2011*. Fontana d'Or. Girona, Càtedra Ferrater Mora (2010-2011), s.n.
- 2.225 *anys dels Andosins. 3rs debats de recerca. Recerca mèdica i salut a Andorra* (Recull de conferències, 2008), Andorra la Vella, Societat Andorrana de Ciències 2010, 320 pp.

TAULA GENERAL

NOTA EDITORIAL	5
ACTES DE LA «III TROBADA INTERNACIONAL D'ESTUDIS SOBRE ARNAU DE VILANOVA»	
Jaume de PUIG I OLIVER, <i>Crònica de la «III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova»</i> (Barcelona, 7-9 d'octubre de 2011) . . .	7-67
Pere Lluís FONT, <i>Cap a la «naturalització» històrica d'Arnau de Vilanova</i>	11-18
Jon ARRIZABALAGA, <i>Record del professor Juan Antonio Paniagua (1920-2010)</i>	18-21
Marina MIQUEL I VIVES, <i>Notícies de Pere el Gran i Blanca d'Anjou, el rei i la reina tractats per Arnau de Vilanova</i>	22-23
Michael McVAUGH, <i>Dos segles d'estudis sobre el pensament mèdic d'Arnau de Vilanova</i>	23-25
Joan E. GARCIA BIOSCA – Marina MIQUEL – Carme SUBIRANAS, <i>Notícies de Pere el Gran i Blanca d'Anjou, el rei i la reina tractats per Arnau de Vilanova</i>	42-67
Josep ALANYÀ I ROIG, <i>Diplomatari de mestre Arnau de Vilanova. Avant-projecte. Regest de documents</i>	69-170
Antoine CALVET, <i>Le médecin Arnau de Vilanova et l'alchimie : dernières mises au point (œuvres et doctrines)</i>	171-190
Lluís CIFUENTES I COMAMALA, <i>La bibliografia mèdica catalana d'Arnau de Vilanova: estat de la qüestió i nous textos (amb una nota sobre la difusió a Catalunya d'una Vida d'Arnau)</i>	191-238
Pedro GIL-SOTRES, <i>El Antidotario de Arnau de Vilanova: a vueltas con la autenticidad</i>	239-253
Sebastià GIRALT, <i>Cap a l'edició crítica de la Practica summaria d'Arnau de Vilanova</i>	255-291
Michael McVAUGH, <i>The Writing of the Speculum medicine and its place in Arnau de Vilanova's last years</i>	293-304
Jaume MENSA I VALLS, <i>Confrontació de les tesis condemnades en la sentència de Tarragona de 1316 amb les obres espirituals d'Arnau de Vilanova</i> . .	305-334
Josep PERARNAU I ESPELT, <i>De cronologia arnaldiana, 1297-1305</i>	335-361
Cosimo REHO, <i>L'Anticristo nel Gladius iugulans thomatistas</i>	363-372
Fernando SALMÓN, <i>De parte operativa: A preliminary approach to its date of composition and contents</i>	373-383
Francesco SANTI, <i>Bérenger Frédol (1250 ca. – 1323), amico di Arnau de Vilanova</i>	385-412
Barbara SCAVIZZI, <i>Abbiamo un autografo di Arnau de Vilanova?</i> . . .	413-438
Massimiliano BASSETTI, <i>Note a margine dei presunti autografi di Arnaldo di Villanova</i>	438-447
Fabio TRONCARELLI, <i>Note sull'attribuzione della "Expositio super Apocalypsi" del Codice Vat. Ott. Lat. 536</i>	449-457
Joseph ZIEGLER, <i>From Arnavdina to Practica Summaria: Towards Recovering the Hebrew version of Arnau de Villanova's Medical Practice</i> .	459-480

NOTES I DOCUMENTS

Massimo MARINI, « <i>Sanctissimus mandavit responderi, ut tandem quiescat</i> ». <i>Sulle tracce di alcuni manoscritti lulliani conservati a Roma</i>	483-525
Josep PERARNAU I ESPELT, <i>Vària sobre sant Vicent Ferrer: 1. Almoïna de Benet XIII a un company de mestre Vicent Ferrer. 2. Estudiants catalans de Bologna recorden anècdotes de sant Vicent Ferrer amb motiu de la seva canonització. 3. Dos nous volums amb còpies de sermons de sant Vicent Ferrer, d'Advent i de Quaresma</i>	527-561
Fulvio DELLE DONNE, <i>Gaspar Pelegrí e le origini catalane della storiografia umanistica alfonsina</i>	563-608

SECCIÓ BIBLIOGRÀFICA

Recensions	611-664
Notícies bibliogràfiques	665-971

TAULES

De referències bíbliques	973-976
D'arxius, biblioteques i museus	977-989
D'antropònims i de títols anònims	991-1040

OBRES ENVIADES A LA DIRECCIÓ	1041-1049

ARXIU DE TEXTOS CATALANS ANTICS segueix bàsicament les indicacions metodològiques de Josep Vives i Gatell, *Esquemas de metodologia*, Barcelona 1947, en allò que fa referència a l'edició de textos i les de l'Institut d'Estudis Catalans en la presentació de textos medievals en llengua catalana.

Les abreviatures dels aparats crítics són les suggerides per la «Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale (S.I.E.P.M.)», publicades dins el seu «Bulletin», núm. 2 (1960), 142-149 (*Abbreviations latines et signes recommandés pour l'apparat critique des éditions de textes médiévaux*). Quan part d'un lema d'aparat crític es troba entre parèntesis, hom ha d'interpretar que l'anotació crítica corresponent, escrita en cursiva, es realitza en aquella part de la paraula no col·locada entre els parèntesis esmentats.

La secció de «Notícies bibliogràfiques» és dividida en quatre parts. Són col·locats en la primera («Obres generals i bibliografies») aquells títols que, per la multiplicitat de llur contingut (diccionaris, estudis relatius a més d'una època històrica o a un espai geogràfic molt ampli) o per raons similars són de difícil col·locació en alguna de les tres seccions següents. La segona («Estudis de referència local») aplega, seguint l'ordre alfabètic de les poblacions dels Països Catalans, els estudis que s'hi refereixen i es basen en textos o en documents anteriors al segle XIX. La tercera («Estudis de referència cronològica») presenta de forma successivament temporal les monografies més pròximes a la història literària i a la del pensament, bo i agrupant, però, les que posseeixen unitat temàtica, encara que es trobin separades pel temps. Finalment, les notícies bibliogràfiques relatives a arxius, biblioteques i museus segueixen l'ordre alfabètic de les poblacions on es troben les institucions esmentades, quan aquelles pertanyen a algun dels Països Catalans, i el dels respectius estats en els altres casos. El text de cada notícia bibliogràfica intenta d'oferir un resum objectiu de l'estudi corresponent; en cas que el signant del resum cregui que cal fer alguna observació, aquesta és escrita entre parèntesis quadrats [...].

ARXIU DE TEXTOS CATALANS ANTICS només es pot comprometre a donar almenys notícia bibliogràfica d'aquells estudis (llibres o articles), dos exemplars dels quals siguin enviats al director.

Les adreces d'ARXIU DE TEXTOS CATALANS ANTICS consten en l'orella de la coberta.

NOVETAT

Josep PERARNAU I ESPELT, *La tragicomèdia del Compromís de Casp: Invent i imposició de Benet XIII*, «Corpus Scriptorum Cataloniae. Series B: Scripta/3», Barcelona, Institut d'Estudis Catalans i Facultat de Teologia de Catalunya, 2014, 125 pp.

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
FACULTAT DE TEOLOGIA DE CATALUNYA